

Iktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Türk Dünyası Kırgız - Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü
Celalabat - KIRGIZİSTAN

İstanbul Üniversitesi / İstanbul - TÜRKİYE

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sakarya - TÜRKİYE

Fırat Üniversitesi / Elazığ - TÜRKİYE

Ortaklığı ile...

8. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirilerin yer aldığı bu kitap İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ tarafından bastırılmıştır.

ISBN 9754982077

9 789754 982077

ISBN: 978-975-498-207-7

Milli Yayın No: 2011-34-Y-0147-253

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

CELALABAT 2010

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

Türk Dünyasında
Muhtemel İş Birliği
Alanları

2010 CELALABAT - KIRGIZİSTAN

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

9-13 Haziran 2010
Celalabat - Kırgızistan

TÜRK DÜNYASINDA MUHTEMEL İŞ BİRLİĞİ ALANLARI Sempozyum Tebliğleri

İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü
Celalabat / KIRGIZİSTAN

İstanbul Üniversitesi
İstanbul / TÜRKİYE

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sakarya / TÜRKİYE

Fırat Üniversitesi
Elazığ / TÜRKİYE

Ortaklığı İle...

Editörler:

Prof. Dr. A. Vecdi CAN - Arş. Gör. Kamil TAŞKIN - Arş. Gör. Samet GÜNER

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

İstanbul - 2011

Bu eser

Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI**'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Yayına Hazırlayan

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

1. Baskının Yayın Hakkı
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Baskı

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI / AKTİF
Telefon: (0212) 698 93 54

Haberleşme

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4
Saraçhane / İSTANBUL
Telefon: (0212) 511 10 06 (Pbx)
İnternet Adresi: www.turan.org.tr
e-posta: tdav@turandav.org

ISBN: 978-975-498-207-7
Milli Yayın No: 2011-34-Y-0147-253

TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİNİN ANLAMI

Türk Dünyası adına yapılan hiçbir kongre “sadece kongre” değildir. Çok daha derin anlamlar taşır. Bu yıl sekizincisi yapılan kongrenin siyasi çalkantılara denk gelmesine rağmen inatla ve inançla Kırgızistan’ın Celalabat şehrinde yapılmasının arkasında da bu anlam yatmaktadır. En zor anlarında dahi kardeşliğe sırt çevirmeme geleneği bu tür faaliyetlerin her şartta gerçekleştirilmesini bir yükümlülük haline getirmektedir. Bu faaliyetler Türk Dünyasının milletlerarası sistemde hak ve talep ettiği noktaya omuz omuza ve kardeşlik hukuku içerisinde ulaşması için gerekli vasata bilim camiasının yaptığı alçakgönüllü bir katkı olarak telakki edilmelidir. Şüphesiz bu işbirliği siyasi, toplumsal ve iktisadi alanda da yankı bulduğu ölçüde kıymet kazanacak ve on yılların ötesine taşabilen bir stratejik tasavvurun parçası olacaktır. Nasıl ki günümüz bilim insanları bundan 50 hatta 100 yıl önce yapılmış her faaliyetin izini sürerek onlardan hareketle günümüze ve geleceğe ışık tutuyorlarsa bu kongre ve benzeri bilimsel etkinlikler de 50-100 yıl sonra kozasını çatlatacak ve manasını bulacaktır.

Kongre, milletlerarası muhtevası ile Türkçenin değişik lehçelerinin bir arada konuşulduğu bir zemin oluşturma ve Türkçe ile uluslararası bilimsel faaliyet yapma gibi önemli bir geleneği de giderek pekiştirmektedir. Türkiye’de düzenlenen birçok uluslararası kongrede dahi kongre dilinin yalnızca İngilizce olduğu gibi bir garabeti göz önünde bulundurursak Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresinin üstlendiği bu görevin mahiyeti daha anlaşılır olacaktır. Bu görev, “Türkçenin dünya sathında ses bayrağı” olması idealine inananları cesaretlendirmektedir. Bu tavır ayrıca Türk bilim camiasının uluslararası arenada kendi anadilinin berraklığıyla bilimsel faaliyetlerde bulunmasının doyumsuz lezzetini yaşaması hakkına sahip çıkmak anlamına da gelmektedir. Kırık dökük bir İngilizce ile “ne dediğinden çok”, “nasıl dediğine” odaklanılan bir tebliği sunmakla anadil coşkusu içinde bir tebliğ sunmak arasındaki farkın takdiri zor olmasa gerekir.

Kongre ile birlikte düzenlenen kültür gezileri ve diğer faaliyetlerin Türkiye Türklerine ata yurtları hakkında gözlem yapma ve somut bilgi edinme imkânı sunması bu kongrelerin diğer bir önemli işlevidir. Kongre vasıtasıyla yüzlerce bilim insanı Kırgızistan’da giderek bu ülkeyi yakından tanıma imkanı bulmuş, oradaki kültürel ve toplumsal gerçekliğe vakıf olarak Türkiye’nin gelecekte bölgede alması gereken bilimsel konuma dair anlayış geliştirmiştir.

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresinin gerçekleşmesinde en büyük pay kuşkusuz Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve bu kurumun genel başkanı, Türk Dünyasının De-de Korkut'u Prof. Dr. Turan YAZGAN'ındır. Sağlığı da dâhil olmak üzere bütün varlığını Türk varlık ve ülküsüne vakfetmiş olan hocamızın azmi ve çelik iradesi, imkânsız sanılan faaliyetlerin yapılabilirliğinin teminatı olarak Türk Dünyasında işbirliğinin gelişmesi için mücadele edenlere ilham ve cesaret kaynağı olmaya devam etmektedir.

Bu kongreye ve diğer bilimsel faaliyetlere imkânlarının çok üstünde katkı veren Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü yönetimi de kongrenin kurumsallaşmasında mütevazı hak sahiplerindedir. Burada hakkaniyet adına Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü'nün Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ile işbirliği içinde Azerbaycan, Bosna, Kosova, Arnavutluk, Makedonya, Kırım, Tataristan, Afganistan, Moğolistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve diğer Türk ellerinden gelen talebelere özellikle lisansüstü eğitim fırsatı vererek Türk Dünyası için imkânlarının üzerinde çaba sarf ettiğini ve etmeye de devam edeceğini özellikle belirtmek gerekir. Bugün Azerbaycan, Kosova, Kazakistan ve Kırgızistan'da bu eğitimi almış gençler kendi ülkeleriyle Türkiye arasındaki kardeşlik bağının temsilcileri olarak Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı fakülteleri ve diğer eğitim kuruluşlarında görevlerini sürdürmektedirler. Sırada doktorasını tamamlamak üzere olan diğer gençler vardır. Bu gençler çok yakın gelecekte yazdıkları kitaplar ile de buldukları ülkenin eğitim camialarına katkıda bulunacaktır. Sakarya Üniversitesi ayrıca her yıl gönderdiği akademisyenler ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın değişik yerlerdeki eğitim kurumlarına güçlü bir destek vermektedir. Üniversitenin bu yönüyle "Türk Dünyası Sakarya Üniversitesi" adını almaya hak kazandığını da rahatlıkla söylemek mümkündür.

Dönem dönem değişik üniversiteler kongre ortağı olarak bu çabalara katılmışlardır. Onlara da teşekkür borcumuz vardır. En zor zamanlarda dahi kongreye katılma konusunda büyük istek gösteren ata yurda sevdalı Türk bilim camiası üyelerine de sonsuz teşekkür ederiz. Bu sayede Kongrenin sürekliliği teminat altına alınmıştır. Kongre Yürütme Kurulunda hiçbir karşılık almadan görev alan genç akademisyenler kongrenin geleceği için iyimser olmamızı da sağlamaktadırlar.

Bu geleneğin gelişerek bütün Türk yurtlarını kapsamasını ve bilimsel katkıları ile geleceğe yön vermesini temenni ediyoruz.

Prof. Dr. Recai COŞKUN
Kongre Koordinatörü

Kongre Hakkında

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Sovyetlerden ayrılan beş bağımsız cumhuriyetin (Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan) çoğunluğunu Türkçe konuşan halklar oluşturuyordu.

Türkiye Türkleri ve bölge halklarının ortak dini, tarihi ve kültürel bağları, uzun bir aradan sonra "Türk Dünyası" kavramını anlamlı ve değerli hale getiriyordu. Ne var ki, tüm iyi niyetli çalışmalara rağmen, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından yaklaşık yıllar sonra bugün, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne "Büyük Türk Dünyası" tahayyülünün çok uzatılmıştır. Dahası bu dünyanın temellerini oluşturacak sosyal, ekonomik, politik ve teknolojik işbirliklerinin önünde "Çin Seddi" gibi duran dahili ve harici kaynaklı engellerin ortadan kaldırılması noktasında sahip olduğumuz entelektüel birikim nedir?

Önceki yıllarda gerçekleştirilen Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongrelerinde 1990 sonrası şekillenen yeni Türk coğrafyasının siyasi, idari, ekonomik, kültürel ve sosyolojik verileri çıkarılarak mevcut şartlarda Türkiye ve Türk Dünyası ilişkileri ve geleceği tartışmaya açılmıştı.

Düzenlenmiş olan "8. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi"nin amacı ise küreselleşen dünyada Türk Dünyasını Muhtelif iş birliği alanları boyutunu ele almaktır. Bu ana başlık altında, hazırlanan özgün bilimsel tebliğler, bilim hakem kurulunun onayını aldıktan sonra sunulmuş olup, sunulan tebliğler derlenerek bu kongre kitabı ile basılı hale getirilmiştir.

Konu Başlıkları

- Tarihte Türk Girişimciliği.
- Bilim Felsefesi ve Yöntem Bilim.
- Eğitim.
- Ekonomi ve Maliye.
- Girişimcilik ve İşletme.
- Hukuk.
- Muhasebe ve Finans.
- Sağlık.
- Sosyoloji ve Felsefe.
- Turizm.
- Türk Dili ve Türk Kültürü.
- Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi.
- Üretim, Pazarlama ve Tüketici.
- Yönetim ve Organizasyon.

8. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi aşağıda adı geçen dört üniversitelerin işbirliğiyle, 09-13 Haziran 2010 tarihleri arasında, Kırgızistan'ın Celalabat şehrinde bulunan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi'nde gerçekleşmiştir.

Düzenleyici Ortaklar

İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü
Celalabat / KIRGIZİSTAN

İstanbul Üniversitesi
İstanbul / TÜRKİYE

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sakarya / TÜRKİYE

Fırat Üniversitesi
Elazığ / TÜRKİYE

KONGRE ONUR KURULU

Almazbek ATAMBAEV ŞARŞENOVİÇ (Kırgız Cumhuriyeti Geçici Hükümetinin

1. Başkan Yardımcısı)

Cambul ABAKİROV MAKENOVİÇ (Kırgız Cumhuriyeti Sendikalar Birliği Başkanı)

Bektur ASANOV CANTÖRÖEVİÇ (Calal-Abad Vali Vekili)

Maksat CEENBEKOV BEKKELDİEVİÇ (Calal-Abad Belediye Başkanı Vekili)

Necat AKÇAL (T.C. Bişkek Büyükelçisi)

Prof. Dr. Turan YAZGAN (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı)

Prof. Dr. Kantörö Ş. TOKTOMAMATOV (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Tokon KAMÇİBEKOV (Kırgız İktisat Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV (Eski Rektör / Kazakistan Milletvekili)

Prof. Dr. Mehmet DURMAN (Sakarya Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Yunus SÖYLET (İstanbul Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL (Fırat Üniversitesi Rektörü)

KONGRE KOORDİNATÖRLERİ

Prof. Dr. Gültekin RODOPLU (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, T.D.K.T.S.B.E. Müdürü)

Prof. Dr. Recai COŞKUN (Sakarya Üniversitesi, S.B.E. Müdürü)

Prof. Dr. Sedat MURAT (İstanbul Üniversitesi)

BİLİM HAKEM KURULU

- Prof. Dr. A. GÖKLENOV (Türkmenistan)
- Prof. Dr. A. Kılıçbay BİSENOV (Kazakistan)
- Prof. Dr. A. MAMASIDIKOV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. A. Vecdi CAN (Türkiye)
- Prof. Dr. Abılay AYDASOV (Kazakistan)
- Prof. Dr. Ahmet GÖKÇEN (Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Hamdi AYDIN (Türkiye)
- Prof. Dr. Ali ERBAŞ (Türkiye)
- Prof. Dr. Almaz ŞAYHULOVA (Başkurdistan)
- Prof. Dr. Anarkul URDALETOVA (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Aygün ATTAR (Türkiye)
- Prof. Dr. Bağdat KARPUZULI (Kazakistan)
- Prof. Dr. B. KOJAMBERDİYEV (Kazakistan)
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ (Türkiye)
- Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU (Türkiye)
- Prof. Dr. Cusupbek PİRİMBAYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Gafitullina DİLARA (Özbekistan)
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU (Türkiye)
- Prof. Dr. Hadişa NUGMANOVA (Kazakistan)
- Prof. Dr. Hakan POYRAZ (Türkiye)
- Prof. Dr. Halit KESKİN (Türkiye)
- Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Türkiye)
- Prof. Dr. Hasan Kürşat GÜLEŞ (Türkiye)
- Prof. Dr. Hüseyin ERGİN (Türkiye)
- Prof. Dr. İbrahim TATARLI (Bulgaristan)
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (Kırgızistan)
- Prof. Dr. İrfan MORİNA (Kosova)
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK (Azerbaycan)
- Prof. Dr. Jenis SADUAKASULI (Kazakistan)
- Prof. Dr. K. KONKUBAYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Kamil AYDIN (Türkiye)
- Prof. Dr. K. TABALDİYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Layli UKUBAYEVA (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV (Çuvaşistan)
- Prof. Dr. M. Bülent TOKAT (Türkiye)
- Prof. Dr. Manasbek MUSAYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Türkiye)
- Prof. Dr. Muhsin HALİS (Türkiye)
- Prof. Dr. Musa EKEN (Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa ERKAL (Türkiye)
- Prof. Dr. Nevin Güngör ERGAN (Türkiye)
- Prof. Dr. Nurbübu ASIPOVA (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN (Türkiye)

- Prof. Dr. Recai COŞKUN (Türkiye)
- Prof. Dr. Remzi ATAOĞLU (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Roza NESEPOVA (Türkmenistan)
- Prof. Dr. Ruzal YUSUPOV (Tataristan)
- Prof. Dr. Salih AYNURAL (Türkiye)
- Prof. Dr. Salih ŞİMŞEK (Türkiye)
- Prof. Dr. Sedat MURAT (Türkiye)
- Prof. Dr. Selahattin SARI (Türkiye)
- Prof. Dr. Suat CEBECİ (Türkiye)
- Prof. Dr. Süleyman ELİYARLI (Azerbaycan)
- Prof. Dr. Süleyman KAYIPOV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE (Rusya)
- Prof. Dr. Ş. Urpaş JANIYAZKIZI (Kazakistan)
- Prof. Dr. Şemseddin HACIYEV (Azerbaycan)
- Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ (Türkiye)
- Prof. Dr. Turar KOYÇIYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Uli SCHAMİLOGLU (ABD)
- Prof. Dr. Vahit TÜRK (Türkiye)
- Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA (Hakasya)
- Prof. Dr. Vasili GAYFULİN (Tataristan)
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT (Türkiye)
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakasya)
- Prof. Dr. Yusuf ALPER (Türkiye)
- Prof. Dr. Zamira DERBİŞEVA (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI (Türkiye)

YÜRÜTME KURULU

- Prof. Dr. Abdilbaet MAMASIDIKOV (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mehmet YÜCE (Uludağ Üniversitesi)
- Doç. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Gazi Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Asif YOLDAŞ (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Cem AYDEN (Fırat Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Cevdet ŞANLI (Sakarya Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYNAR (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Köksal ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Muhittin ZÜGÜL (Dumlupınar Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Sevda YAŞAR COŞKUN (Sakarya Üniversitesi)
- Dr. Kürşad GÜLBELBAZ (Sakarya Üniversitesi)
- Öğr. Gör. Cırgal İSMANOV (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi)
- Öğr. Gör. Çağrı ERGEZER (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi)
- Öğr. Gör. İbrahim KALKAN (İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi)
- Arş. Gör. Kamil TAŞKIN (Sakarya Üniversitesi)
- Arş. Gör. Şule AYDIN (Sakarya Üniversitesi)
- Arş. Gör. Samet GÜNER (Sakarya Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİNİN ANLAMI	3
KONGRE HAKKINDA	5
KONGRE ONUR KURULU	6
KONGRE KOORDİNATÖRLERİ	6
BİLİM HAKEM KURULU	7
YÜRÜTME KURULU	8
COĞRAFYA	
ERZURUM'UN TURİZM AÇISINDAN ÖNEMİ	
Prof. Dr. Saliha KODAY	19
TÜRKİYE'NİN SİYASİ SINIRLARINA COĞRAFİ BİR BAKIŞ	
Yrd. Doç. Dr. Zeki KODAY	27
BİR İPEK YOLU YERLEŞMESİ : BURSA'NIN BUGÜNKÜ İDARİ COĞRAFYA ANALİZİ	
Yrd. Doç. Dr. Zerrin KARAKUZULU - Sevinç PEKEL	33
ДЕНУДАЦИЯ ПРОЦЕССТЕРИНИН ПАЙДА БОЛУШУ, ЖАНА АЛАРДЫН РЕЛЬЕФТИН ӨНУГҮШҮНДӨГҮ РОЛУ	
А.К. ШАРШЕНКУЛОВА - Т.Р. РАХМАНОВ	43
КАРАКУЛЖА ДАРЫЯСЫНЫН БАССЕЙНИНДЕ ЖАРТЫЛЫШТЫК -КАТАСТРОФАЛЫК МҮНӨЗДӨГҮ ТАБИГҪЫЙ КЫРСЫКТАРДЫ АЛДЫН-АЛА БОЛТУРБАЙ КОЮУНУН АЙРЫМ ЭФФЕКТИВДҮҮ ИШ- ЧАРАЛАРЫ	
Т. Р. РАХМАНОВ - А.К. ШАРШЕНКУЛОВА - А. Ж. КЕРИМБЕКОВА	47
ГҮЛЧӨ-КУРШАБ ЖАНА ТАЛДЫК ДАРЫЯ БАССЕЙИНДЕРИНДЕ АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕ ЖҮРҮП ЖАТКАН ЭКЗОДИНАМИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕР	
Т.Р. РАХМАНОВ - Р.К. КАЛМУРЗАЕВА - А.Ж. КЕРИМБЕКОВА	51
СУЗАК РАЙОНУНУН ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	
А.Н. ЧОЙБЕКОВА - К.Н. АРТЫКБАЕВА - Т.Р. РАХМАНОВ	57
DİN BİLİMLERİ	
KUTADGU BİLİG'TE ÖLÜM FENOMENİ	
Doç. Dr. İsmail TAŞ	65
HOMO RELİGİOSUSUN HOMO CONSUMERİCUSA DÖNÜŞTÜĞÜ KÜRESEL ÇAĞDA İNSANLIK HALİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK	
Dr. Ramazan ADIBELLİ	73
TÜRK BİLGİNİ EBŪ YUSR MUHAMMED PEZDEVİ'NİN İMÂMET / DEVLET BAŞKANLIĞI ANLAYIŞI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI	
Doç. Dr. Selim ÖZARSLAN	79
ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TAŞINAN KÜLTÜREL UNSUR OLARAK YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARI (TAKMAK KÖYÜ ÖRNEĞİ)	
Doç. Dr. Sami KILIÇ	89
OKULDA DEĞERLER EĞİTİMİ	
Dr. Sayfulla BAZARKULOV	95
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮНҮН ДИНДИК НЕГИЗДЕ ТҮШҮНДҮРҮЛҮШҮ	
САМАГАН МЫРЗАИБРАИМОВ	103

ТҮРК ТЕКТҮҮ ЭЛДЕРДИН ИСЛАМ ДИНИН КАБЫЛ КЫЛУУСУ ЖАНА МАТУРИДИЛИК ЗАЙЛАБИДИН КАСЫМОВИЧ АЖИМАМАТОВ	109
ДИН ЖАНА ТАБИЯТ	
ИЛИЯС БАЙМЫРЗАЕВИЧ АЙТИЕВ	115
КЫРГЫЗДАРДЫН ИСЛАМДЫ КАБЫЛ АЛУУСУНДА ЯСАВИЛИК ЖАНА НАКШИБАНДИЛИКТИН РОЛУ	
АЛИ ЖУСУБАЛИЕВ	119
ЕЃИТИМ БИЛИМЛЕРИ	
ТОPLUM GÖZÜYLE YATILI İLKÖĞRETİM BÖLGE OKULLARI	
Doç. Dr. İ. Bakır ARABACI - Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBABA	131
TÜRK DÜNYASI VE YENİ BİLGİ YÖNETİMİ UYGULAMALARI ÜZERİNE	
M. Cabir BİNGÖL	139
EĞİTİM ÖRGÜTLERİNDE ÖĞRETMENLERİN GÜÇLENDİRİLMESİ VE HİZMET İÇİ EĞİTİM	
Doç. Dr. Fatma ÖZMEN - Tülin AKGÜL	141
TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE MESLEKİ VE YAYGIN EĞİTİM	
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBABA	149
YAPILANDIRMACI YAKLAŞIMA DAYALI 5E MODELİ İLE İLKÖĞRETİM İKİNCİ KADEME 7. SINIF ÖĞRENCİLERİNE SIMPLE PAST TENSE KONUSUNUN ÖĞRETİLMESİ	
ÖĞr. Gör. Onur KÖKSAL	161
TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNDE ATATÜRK'ÜN BAŞLATTIĞI ÇAĞDAŞLAŞMA GİRİŞİMİ VE ATATÜRK'ÜN EĞİTİM İLE İLGİLİ SÖZLERİ	
Yrd. Doç. Dr. Yücel Atila ŞEHİRLİ	171
E-DERS İÇERİKLERİNİN TASARIMINDA OLUŞTURMACI YAKLAŞIM KULLANIMI	
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin PEHLİVAN - Yrd. Doç. Dr. Alper GÖKSU	183
İLK VE ORTA ÖĞRETİME DEVAM EDEN SOKAK ÇOCUKLARININ İNTERNET BAĞIMLİLİĞİ	
Yrd. Doç. Dr. Ayla AKBAŞ	191
RUSÇA ÖĞRENEN TÜRK ÖĞRENCİLERİN YAZILI SINAV MATERYALİ TEMELLİ FONETİK KARIŞTIRMALARIN ANALİZİ	
ÖĞr. Gör. İlyas YETİMAKMAN	197
TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE MESLEKİ VE YAYGIN EĞİTİM	
Yrd. Doç. Dr. Osman MERT - Yrd. Doç. Dr. Erdal BAY - Yrd. Doç. Dr. Semra ALYILMAZ	203
КВАДРАТТЫК ТЕНДЕМЕЛЕР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЫГАРУУ ЖОЛДОРУ	
Т.Т. ОМОШЕВ - Д.К. СУЛАЙМАНОВА - Ж.М. КУВАКОВ - С.Ж. КУВАКОВ	215
ERKÖK TOĞLULARDA QARA CİYƏRİN QAPI VENASINDA QANIN HƏCMİ SÜRƏTİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ, AMMONYAKIN, SİDİK CÖVHƏRİNİN VƏ QLÜKOZANIN TƏMİZ SORULMASI	
TELMAN BAYRAM OĞLU İSGƏNDƏROV - HƏMZƏYEV NAQIF ƏLƏŞRƏF OĞLU	223
БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ	
З.А. АЖЫБАЕВА - С.С. САКИЕВА	227
БЕЙБОЛМЫСТЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕПІЗДЕ ПАЙЫМДАУ	
Б.М. АТАШ	231
БОЛАЛАР ЦЕРЕБРАЛ ФАЛАЖ КАСАЛЛИГИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБАЛАРИ ВА КЛИНИК ШАКЛЛАРИ	
О. БОТИРОВ НОМЛИ ХДУ - К.П.Н. ДОЦ. К.Ф. ТЕШАБАЕВА К.П.Н. М.Б. РИЗАШОВА	237
КІТАП ҚҮДІРЕТІ	
СƏТБАЙ ДАСТАН ЯХИЯҮЛЫ	245
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨП МААНИЛҮҮЛҮК ЖЕ КӨТӨРҮЛГӨН ПРОБЛЕМАЛАР	
БАТМАЖАН КАДЫРБЕКОВА - СЕЙФЕТТИН ГЕЛЕКЧИ	251
ОКУУЧУЛАРДЫ БААЛООНҮН СИСТЕМАЛУУ ШАРТЫ	
Ч. К. КАРАБЕКОВА - А.А. ТЕМИРОВА	255
ЭКОЛОГИЯЛЫК БУЛГАНЫЧ АЙЛАНА ЧӨЙРӨНҮН ШАРТЫНДА АЯЛДАРДЫН БАЛА ТОНУНҮН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	
Б.К. КЕНЕШБАЕВ	259

ОКУУЧУЛАРДЫН САПАТТУУ БИЛИМ АЛУУСУНА ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ИЧКИ ЖАНА ТЫШКЫ ФАКТОРЛОР ТУУРАЛУУ	
МИСИРАЛИ КОЛДОШЕВ	263
ӨЗГӨРТҮҮЛӨРДҮ КОЛДОНУУ МЕНЕН II-ТАРТИПТЕГИ ИЙРИЛЕРДИ ОКУТУУ	
Т.Т. ОМОШЕВ - Ж.М. КУВАКОВ - С.Ж. КУВАКОВ	269
ОКУУЧУЛАРДЫН МЕЙКИНДИК ЭЛЕСТЕТҮҮЛӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	
Т.Т. ОМОШЕВ - Ж.М. КУВАКОВ - С.Ж. КУВАКОВ - С.Т. ШАРАПОВ - М.Ш. АБДИЕВА	275
«НООКАТ» БИЛИМКАНАСЫНДА ТАЛАНТТУУ БАЛДАРДЫ ОКУТУУ ТАЖРЫЙБАСЫНАН АЛЫНГАН ПИКИРЛЕР	
М.Ш. МАМАЮСУПОВ	279
МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА АТА - МЕКЕНДИ СҮЙҮҮГӨ ТАРБИЯЛОО	
Т.Т. ОМОШЕВ - Ж.М. КУВАКОВ - С.Ж. КУВАКОВ	291
ЖОГАРЫ ОКУ ОРНЫНДА СТУДЕНТ ЖАСТАРГА ТҮЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ ТӘРБИЕ БЕРУ	
ШЫНАР ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ МҰҚАНБЕТОВА	295
ТҮЙІНДІ ҚҰЗЫРЕТГІЛІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҒДАЙЛАРЫ	
ШЫНАР ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ МҰҚАНБЕТОВА	299
МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДАҒЫ АНАЛОГИЯНЫҢ РОЛУ	
Т.Т. ОМОШЕВ - Ж.М. КУВАКОВ - С.Ж. КУВАКОВ	303
«МАТЕМАТИКА МУГАЛИМИ» АДСТИГИ БОЮНЧА ОКУП ЖАТКАН 1-КУРСТУН СТУДЕНТТЕРИНЕ «ХИМИЯ» ПРЕДМЕТИНЕН «АТОМДҮН ТҮЗҮЛҮШҮ» ТЕМАСЫН ОКУТУУДА ПРАКТИКАЛЫҚ САБАКТА СЫНЧЫЛ ОЙЛОМ ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУ	
ЖЫЛДЫЗ МАРИПОВНА ОРОЗБАЕВА	307
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИДА ОТА-ОНАЛАРНИНГ БОЛА ТАРБИЯСИГА ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАЛАРИГА ОИД ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАР	
М.Б. РИЗАШОВА - Т.Р. АХМЕДОВА - Ш.Б. АБДУКАРИМОВА	317
КЕЙБІР КОНЦЕПТ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЗООНИМДІК МЕТАФОРЛАР	
ГҮЛЖАХАН ЖҰМАШҚЫЗЫ СНАСАПОВА	325
ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІН ШЕШУДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ	
МИРАШ ЕМЕШҚЫЗЫ ТАУБАЕВА - САИПЖАМАЛ СУЛТАНҚЫЗЫ ҚОРҒАНОВА	331
ТАЪЛИМ СОҒАСИДА ТҮРКИЙ ХАЛҚЛАР МАЪНАВИЙ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК МУАММОЛАРИ	
НЕГМАТЖАН ШАДИМЕТОВИЧ АЛМЕТОВ	339
ФИЗИКАНЫ ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ДҮЙНӨГӨ ИЛИМИЙ КӨЗ ҚАРАШЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АКТУАЛДУУЛУГУ ЖӨНҮНДӨ	
Д. И. СУЛТАНКУЛОВ	345
АДЕП-АХЛАК ЖАНА УКУК ТАРБИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ	
КОБИЛЖАН КАМАЛИДИНОВИЧ ЮЛДАШОВ	351
ОКУУ - ТАЛАА ПРАКТИКАСЫНДА КӨК - АРТ ӨРӨӨНҮНҮН КУРТ - КУМУРСКАЛАРЫНЫҢ ТҮРДҮК КУРАМЫН ОКУП ҮЙРӨНҮҮ	
К. М. ТАШТАНОВА - К.А. МЫРЗАЕВА	355
НУКУК	
АВУКАТЛИК МЕСЛЕҒІНІН ГЕРЕКЛІЛІГІ	
Öğr. Gör. Neriman HANAHMEDOV	361
REKABET KURULU REKABET İHLALİ KARARLARININ İKTİSAT OKULLARI BAĞLAMINDA ÇÖZÜMLENMESİ	
Doç. Dr. Sevda Yaşar COŞKUN	373
КМШ ӨЛКӨЛӨРҮНӨ МЫЙЗАМСЫЗ ТРАНЗИТТИК МИГРАЦИЯ	
АПАЗБЕК СУБАНОВИЧ ЖЭЭНБЕКОВ	385
İKTİSADİ BİLİMLER	
MİLLETLERİN ULUSLARARASI İMAJ ÇALIŞMALARI VE TÜRKİYE'NİN DÜNYADAKİ DEĞİŞEN İMAJİ	
Yrd. Doç. Dr. Ali CAN	401

AB İSTİHDAM STRATEJİSİ ÇERÇEVESİNDE İŞSİZLİKLE MÜCADELE VE İSTİHDAM POLİTİKALARI (KIRGIZİSTAN İÇİN ÖNERİLER)	
Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR	409
BANKA ÇALIŞANLARININ PERFORMANSINI ETKİLEYEN ÖRGÜTSEL STRES FAKTÖRLERİNİN VE MEMNUNİYET DÜZEYLERİNİN TESPİTİ	
Öğr. Gör. Ali ERBAŞI - Öğr. Gör. Osman ÜNÜVAR - Öğr. Gör. Tugay ARAT	421
STRATEJİK PLANLAMADA PAYDAŞ ANALİZİ VE ETKİN KAYNAK YÖNETİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ: TÜRKİYE'DEKİ YEREL YÖNETİMLERDEN ÖRNEKLER VE ÖNERİLER	
Öğr. Gör. Ali ERBAŞI - Yrd. Doç. Dr. Recep YÜCEL	431
GİRİŞİMCİLİK VE GİRİŞİMCİ KİŞİLİK GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞSİZLİĞİN ALTERNATİF ÇÖZÜMÜ OLABİLİR Mİ?	
Doç. Dr. Harun DEMİRKAYA - Yrd. Doç. Dr. Alim AYDIN	437
KÜRESELLEŞME KARŞITLIĞINDAN KÜRESEL TOPLUMSAL HAREKETLERE: BİR ANALİZ DENEMESİ	
Doç. Dr. Mehtap YEŞİLORMAN - Muzaffer Çağlar KURTDAŞ	445
TÜRKİYE'DE TARIM ÜRÜNLERİNİN KOOPERATİFLERLE PAZARLANMASI: TRAKYA YAĞLI TOHUMLAR TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ (TRAKYA BİRLİK) ÖRNEĞİ	
Öğr. Gör. Dr. Nilüfer SERİNKLİ	453
OSMANLIDA GİRİŞİMCİLİK VE "MUDAREBE USULÜ"	
Dr. Nuri KAVAK	459
SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZMİN SAĞLANMASINDA KÜLTÜR TURİZMİNİN YERİ VE ÖNEMİ: KONYA İLİ ÖRNEĞİ	
Yrd. Doç. Dr. Şafak ÜNÜVAR	467
ULAŞTIRMA HİZMETLERİ İŞLETMECİLİĞİNDE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNİN ÖNEMİ: ÖRNEK ALAN ARAŞTIRMASI	
Yrd. Doç. Dr. Abdullah KARAMAN - Yrd. Doç. Dr. Şafak ÜNÜVAR	
Yrd. Doç. Dr. Mete SEZGİN	475
OSMANLI DÖNEMİNDE VAKIF MUHASEBESİ VE ELVAN BEYOĞLU SİNAN BEY VAKFI ÖRNEĞİ	
Prof. Dr. A. Vecdi CAN - Öğr. Gör. Mustafa ZEYTİN	485
KIRGIZİSTAN'DA DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI, SON GELİŞMELER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	
Bekir Cihan UÇKAÇ	495
TÜRKİYE'DEKİ KÜRESELLEŞME KARŞITLARININ KÜRESELLEŞMEYE İLİŞKİN TEMEL YAKLAŞIMLARI	
Yrd. Doç. Dr. Beyzade Nadir ÇETİN - Prof. Dr. Y. Cemalettin ÇOPUROĞLU	505
ORTA ASYA GÜVENLİĞİ VE ALTERNATİF BİR STRATEJİ OLARAK KAMU DİPLOMASİSİ	
Arş. Gör. Hayati ÜNLÜ - Uzm. Bekir GÜNDOĞMUŞ	513
TÜRKİYE'DE YANGIN SİGORTASI KULLANIMI VE BİLGİ DÜZEYLERİ	
Yrd. Doç. Dr. F. Burak GÜMÜŞ - Öğr. Gör. Ali AKAYTAY - Arş. Gör. Kamil TAŞKIN	523
AVRUPA'NIN ENERJİ GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA HAZAR BÖLGESİ ENERJİ KAYNAKLARININ ROLÜ	
Dr. Gadir BAYRAMLI - Alimkul UMAROV	531
STRESİN İŞLETMELERDEKİ MALİYETİ VE ALINABİLECEK ÖNLEMLER	
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYNAR	539
PAZAR ODAKLILIK: ÖNCELLER VE SONUÇLAR BİR MODEL ÖNERİSİ	
Şahin EKBER	545
YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI VE TÜRKİYE'DE YABANCI SERMAYE SORUNU	
Şennur SEZGİN - Seyfi YILDIZ - Selami SEZGİN	551
TMS 41 ÇERÇEVESİNDE CANLI VARLIKLARIN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ (YARIŞ ATLARI ÖRNEĞİ)	
Öğr. Gör. Sema ÜLKÜ - Öğr. Gör. Ali AKAYTAY - Arş. Gör. Kamil TAŞKIN	561
AZERBAYCAN TÜKETİCİSİNİN SATIN ALMA DAVRANIŞLARI	
Öğr. Gör. Oqtay QULİYEV - Öğr. Gör. Hayvat NORMATOV	571
TÜRKİYE-AVRASYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER	
Prof. Dr. Halil SEYİDOĞLU	581

TÜRKİYE'DE KREDİ KARTLARININ YAYGINLAŞMASININ MAKRO EKONOMİK GÖSTERGELER ÜZERİNE ETKİLERİ	
Yrd. Doç. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ - Arş. Gör. Efdal POLAT - Arş. Gör. Bilal SOLAK	591
YEREL YÖNETİMLERDE GİRİŞİMCİLİK: ESKİŞEHİR ÖRNEĞİ	
Öğr. Gör. Özdemir YAVAŞ - Öğr. Gör. Nilüfer SERİNİKLİ - Hızır GİRGİN	601
NİÇDE KENTİNİN ALGILANAN MARKA KİŞİLİĞİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	
Yrd. Doç. Dr. Murat AKIN - Yrd. Doç. Dr. Asif YOLDAŞ	609
ЧАРБАЛЫК СУБЪЕКТИЛЕРДИН ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ЭСЕБИНИН ТАРТИБИ	
А. А. МАМАСЫДЫКОВ	623
ТИКЕЛЕЙ МАМЛЕКЕТТИК ИНВЕСТИЦИЯЛАР – СОЦИАЛДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ПРОГРАММАЛАРЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ НЕГИЗИ	
Г. К. ТАШКУЛОВА	627
ТҮРКИЯ - ТУРИЗМ ДЕРЖАВАСЫ	
А. Г. НИЗАМИЕВ - Д. К. ЭРМЕКБАЕВ	633
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК КЫРДААЛДЫН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ	
К. Ш. ТОКТОМАМАТОВ - М. Д. КОЧКОРБАЕВА	639
AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ FINGER - KREİNİN İNDEKSİNİN HESABLANMASI VƏ PERSPEKTİV RƏQABƏTLİ ÜSTÜNLÜYƏ MALİK SAHƏLƏRİN KONYUKTUKASININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ	
Dos. Dr. ASİMAN AYDIN OĞLU QULİYEV - XALİD SABİR OĞLU KƏRİMLİ	645
QİOBAL BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ	
GÜLTƏKİN QABİL QIZI MƏMMƏDOVA - Öğr. Gör. HAYVAT NORMATOV	653
TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİN QARŞILIQLI TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
HAMIZ RAMIZ OĞLU MAHMUDOV - ZAMIRBEK HASANOV	663
AVROPA İTTİFAQI VƏ POST-SOVLƏT ÖLKƏLƏRİ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRDƏ YENİ ƏMƏKDAŞLIQ FORMULASI AXTARIŞI	
ŞAHİN VAQİFOĞLU BAYRAMOV - ZAMIRBEK HASANOV	671
СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮНҮ ИЛГЕРИЛЕТҮҮДӨ ЧӨЛКӨМДҮК ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ПРОГРАММАЛАРДЫН МААНИСИ, АЛАРДЫ ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ	
А. С. ЖОЛДОШБАЕВ	681
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КАМСЫЗДАНДЫРУУ РЫНОГУНУН АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	
Г. Б. АБДЫРАХМАНОВА - Н. Н. РАЖАБАЛИЕВА	685
ОШ ОБЛУСУНУН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ	
АЙЖАН ТУРДАЛИЕВНА СУЛТАНОВА - ЖЫРГАЛБЕК БОРОНБАЕВИЧ ИСМАНОВ	689
АТААНДАШТЫК ШАРТЫНДА АЙЫЛ - ЧАРБА ПРОДУКЦИЯЛАРЫН САТЫП ӨТКӨРҮҮ МЕХАНИЗМИН ӨЗДӨШТҮРҮҮ	
Т. К. АМИРОВ	697
О'ЗБЕКISTONDA URBANIZATSİYA TARAQQİYOTI (FARGONA VODİYSI MISOLIDA: 1945 - 1979 YİLLAR)	
ALİMOVA GULZODA A'ZAMOVNA	701
ЭКОНОМИКАЛЫК АДІСТІКТЕРДІН УЛУТТУК ТАЙПАЛАРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДІН КЕСІПТИК САПАТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ОРУС ТІЛІНІН ОРДУ	
Б. Е. ДАРБАНОВ - А. Ж. АСАНОВ	705
ДҮЙНӨЛҮК ЭКОНОМИКАНЫН ГЛОБАЛИЗАЦИЯСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИШ-АРАКЕТТЕРДІН БАГЫТТАРЫ	
А. С. ЖОЛДОШБАЕВ - Ж. Б. ИСМАНОВ	711
БУХГАЛТЕРДІК ЭСЕП: ТАРИХЫ, АКЫБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ	
БОЛОТБЕК ШАКЫЕВИЧ ЖАНУЗАКОВ	719
КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮРК ТИЛДҮҮ ӨЛКӨЛӨР МЕНЕН ТЫШКЫ СООДА ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫНЫН КЕЛЕЧЕГИ	
АДАМ ЗАКИРОВИЧ ЗАКИРОВ - ШАЙЫРГУЛЬ АДАМОВНА ЗАКИРОВА	723

РЫНОК ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАН АЙЫЛДАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК АБАЛЫНЫН ӨЗГӨРҮШҮ	
НУРАТБЕК МЕНДИБАЕВ	729
ОШ ОБЛАСТЫНДА ЖЕМИШ-ЖАШЫЛЧА ӨНДҮРҮШҮ ЖАНА АНЫН АБАЛЫ	
К. Ш. ТОКТОМАМАТОВ - М. Ж. АБДИЕВ	735
БОЗОР ИҚТИСОДИЕТИ ДАВРИДА ИЖТИМОЙ СИЁСАТ	
МИНАВАР САЙДУЛЛАЕВНА НАРМУРЗАЕВА	741
ЖАХОНДА ГЛОБАЛ ПРОЦЕССЛАР ВА УНИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЕТТА ТАЪСИРИ	
К. К. НУМОНОВ - АСИФ ЙУЛДОШ	747
АЙЫЛ ЧАРБА ИШКАНАЛАРЫН БАШКАРУУДА БАШТАПКЫ МААЛЫМАТТАРДЫ ИШТЕТҮҮ	
С. А. ОМУРЗАКОВ	751
ЖАЛАЛ - АБАД ОБЛУСУНДА УЛУТТУК ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ	
ТОКТОСУНОВА МЕЙИЗКАН ЖАНЫБЕКОВНА - ЖОЛДОШОВА ТОКТОКАН БЕЛЕКОВНА ШАРШЕНКУЛОВА АЙШООЛА КАСЫМБЕКОВНА КАМБАРОВА МАКСУДА КАМБАРОВНА	755
МИНЕРАЛДЫК - СЫРЬЕЛУК, ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУУНУН ЭКОНОМИКАНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	
А. ЗУЛПУКАРОВ - А. Б. КАРБЕКОВА	759
ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ УСЛУБЛАРИ	
Т. И. ТИЛЛАВАЛДИЕВА - Т. Р. АХМЕДОВА	761
АЙЫЛ ЧАРБА ИШКАНАЛАРЫНЫН ЖЕМИШ-ЖАШЫЛЧА ӨНДҮРҮШҮНДӨ ФИНАНСЫЛЫК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ БАШКАРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ	
С. Т. УМАРОВ - М. Ж. АБДИЕВ	777
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КҮЙҮҮЧҮ ЗАТТАРДЫН КЕН БАЙЛЫКТАРЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК МААНИСИ	
О. ШАМШИЕВ - Г. А. АБДУРАХМАНОВ - Д. К. КАМЧИБЕКОВ	781
SANAT TARİHİ	
TÜRKİYE'DE EĞİTİM FAKÜLTELERİ LİSANS DÜZEYİNDE MÜZE EĞİTİMİ VE MÜZECİLİK	
Dr. Fatih BAŞBUĞ	787
TÜRK KİMLİĞİ İÇİNDE KÜLTÜR VE SANATIN BAĞLAYICI ROLÜ KAPSAMI İÇİNDE 21. YÜZYILA ETKİLERİ	
Yrd. Doç. Dr. Şemsettin Ziya DAĞLI	793
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE YAŞATILAN KONYA KUNDAK DÜRÜSÜ GELENEĞİNİN VE KUNDAK DÜRÜSÜNDE YER ALAN BEBEK İÇ GİYİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	
Yrd. Doç. Dr. Aysel ÇAĞDAŞ	801
ANADOLU'DA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GELENEKSEL ÇOCUK OYUNLARINDAN ÖRNEKLER	
Öğr. Gör. Gülay TEMİZ	809
MEVLANA MÜZESİNDE BULUNAN MEVLANA'YA ATFEDİLEN CÜBBELERİN MODEL VE KESİM TEKNİKLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	
Yrd. Doç. Dr. Miyase ÇAĞDAŞ - Arife AKTAŞ	817
ORTADOĞU HALKLARINDA VE TÜRK DÜNYASINDA NEVRUZ	
Doç. Dr. Davut KILIÇ	825
TARİH	
KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN VE TÜRKİYE'DE "AYAK BAĞI KESME" ÂDETİ	
Doç. Dr. Kemal POLAT	833
ORTA ASYA TARİHİ HAKKINDA 18. VE 19. YÜZYILLARDA YAZILMIŞ OLAN BAZI RUSÇA VE ÇAĞATAYCA ESERLERİN YAZILIMINA GENEL BİR BAKIŞ	
Bahattin GENCAL	841
TÜRKİYE VE BALKANLAR'DAKİ İŞLETMELERİN ORTAK TARİHİ: AHİLİK	
Okt. Mehmet BAKANLAR - Yrd. Doç. Dr. Recep YÜCEL - Öğr. Gör. Semih BÜYÜKİPEKÇİ	845
KIRGIZİSTAN'IN CELALABAD VİLAYETİNDE YÜRÜTÜLEN ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR	
Arş. Gör. Alpaslan AŞIK	849
ÇARLIK RUSYASI'NIN SÖMÜRGE VE ASİMİLASYON POLİTİKALARI	
Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ - Öğr. Gör. Fatih ÖZTOP	855

ESKİ TÜRK YAZITLARI VE AZERİ AĞIZLARI	
Doç. Dr. Kübra KULIYEVA	865
TÜRK KÜLTÜRÜNDE "ZIRH" (MUKAYESELİ BAZI TESPİTLER VE GÖRÜŞLER)	
Yrd. Doç. Dr. Emine Erdoğan ÖZÜNLÜ	871
1918-1920 YILLARI ARASINDA ERMENİLER: ANADOLU'YA GERİ DÖNÜŞLERİ VE DOĞU CEPHESİ	
Öğr. Gör. Fatih ÖZTOP	879
AHISKA TÜRKLERİNİN ANAVATANLARINA DÖNÜŞ SORUNU	
Doç. Dr. M. Akif KÜTÜKÇÜ - Yrd. Doç. Dr. Yasin POYRAZ	889
XIX. YÜZYIL SONU - XX. YÜZYIL BAŞLARINDA BATI ARAŞTIRMACILARIN İLGİ ODAĞI OLAN ORTA ASYA (OŞ ÖRNEĞİ)	
Dr. Dilaram AKRAMOVA	899
OĞUZ YABGU DEVLETİ VE SELÇUKLULARIN İSTİKLÂLİ	
Öğr. Gör. Kadir TUĞ	903
TÜRKİSTAN'DA RUS KOLONİ SİSTEMİNİN KURULMASI VE BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNİN ÇIKIŞ SEBEPLERİ (XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ)	
Ali Rıza YETER	909
ЭТНОКОНФЛИКТЕР - КОНФЛИКТОЛОГИЯДАГЫ ИЗИЛДЕНУУЧУ ПРОБЛЕМА	
Г. Т. ТОКТОГУЛОВА - Т. Т. МУРЗАКМЕТОВ	915
İRÂQ TÜRKLERİNİN TARİXİ	
Dr. Naqif HƏMZƏYEV	919
KYRGYZSTANDYŇ MAPT (2005) OKUYASYNAŇ KIIYNKI SIAΣIIY ÖNYÜYÜCY	
С. СМАДИЯРОВ - К. РЫСКУЛОВ	923
СОЦИАЛДЫК КАМСЫЗДОО - СОЦИАЛДЫК СФЕРАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИН САЯСАТЫНЫН НЕГИЗИ КАТАРЫНДА (СУЗАК РАЙОНУНУН МИСАЛЫНДА)	
А. К. АСКАРОВА - А. Т. МАМЫРАЛИЕВА	927
XIX K. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНАН ХХ К. БАШЫНА ЧЕЙИНКИ МЕЗГИЛДЕ ТҮРКСТАН ХАНДЫКТАРЫНЫН САЯСИЙ АБАЛЫ ЖАНА ОСМОН МАМЛЕКЕТИНИН АЛАРГА ЖАСАГАН ДИПЛОМАТИЯЛЫК САЯСАТЫ	
РОЗА АБДЫКУЛОВА	931
УМАВИЙЛАР ДАВРИДА ҚОЗИЛИК ТИЗИМИНИНГ РИВОЖИ	
ИРОДА АБДУРАШИД ТАШПУЛАТОВА	937
TÜRK DİLİ	
AZERİ TÜRKÇESİ VE ORTAK TÜRK DİLİ	
Ahmet ŞAHİDOV	943
RUSÇA'NIN KIRGIZCAYA ETKİSİ (KONUŞMA DİLİ BAZINDA BAZI TESPİTLER)	
Dr. Öğr. Gör. Abdulselam ARVAS	947
KIRGIZ TÜRKÇESİNDE GO EDATİ	
Dr. Birol İPEK	951
KARAMANLI TÜRKÇESİ VE AKŞEHİR'DE BİR MEZAR TAŞI KİTABESİ	
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Tarıman CENİKOĞLU	957
SIKLIK ÇALIŞMALARININ DİL ÖĞRETİMİNDE KULLANILMASI: KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ HAZIRLIK SINIFI ÖRNEĞİ	
Okt. Osman ARICAN	961
TEODOR GERTSEN'İN LİNO GRAVÜRLERİNDE MANAS DESTANI	
Doç. Dr. Mehmet BAŞBUĞ	969
KIRGIZ SÖZLÜ EDEBİYATINDA "AKIYNEK" TÜRÜ İLE TÜRK SÖZLÜ EDEBİYATINDAKİ MANİLER ÜZERİNE	
Arş. Gör. Mehmet ÇERİBAŞ	977
ÇOCUK ŞİİRLERİNDE YANSILAMALAR	
Nüşabe İSKENDEROVA	987
AYTMATOV'UN "CEMİLE" KARAKTERİYLE İLGİLİ BAZI DÜŞÜNCELER	
Arş. Gör. Selman BAŞARAN	993
ÂŞIK EDEBİYATINDA BİR ŞEKİL BİLGİSİ OLAN CIĞALI TECNİS	
Öğr. Gör. Seyfettin GELEKÇİ	999

ТИЛДЕГИ МАЕК КЕБИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА ЭЛЛИПСИСТИН КОЛДОНУЛУШУ	
НУЛИФАР КИЧИКБАЕВА	1007
ТУВАЛЫКТАРДЫН ЫСЫМ КОЮУ САЛТТАРЫ	
А. С. ЖОЛДОШБАЕВ	1015
ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР	
Д. И. АЛТАЕВА - А. А. СУЛТАНОВА	1019
ТАРЫХ КУРСУНДАГЫ ТЕРМИНДЕРДИН, НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН МААНИ-МАҢЫЗЫН ОКУТУУ	
АЙЖАН ТУРДАЛИЕВНА СУЛТАНОВА	1027
ТИЛДИК ЭМЕС АДИСТИКТЕРДИН КЫРГЫЗ ТАЙПАЛАРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН МЕНЕДЖЕРДИК САПАТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ОРУС ТИЛИНИН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ	
Б. Е. ДАРБАНОВ - А. Ж. СТ. АСАНОВ	1033
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МЕЙКИНДИК МААНИЛҮҮ ЖӨНДӨМӨЛӨР	
РОЗА ТҮЯКОВНА ИБРАГИМОВА - Н. КИЧИКБАЕВА	1037
«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ» БӨЛҮМҮНҮН СЮЖЕТТИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	
К. Б. КАЛЧАКЕЕВ - СЕЙФЕТТИН ГЕЛЕКЧИ	1043
ТИЛДЕГИ МАЕК КЕБИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА ЭЛЛИПСИСТИН КОЛДОНУЛУШУ	
НУЛИФАР КИЧИКБАЕВА	1051
КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ПАХТАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ	
ЭЛМИРА ХУРИБАЕВА	1055
КОМПОНЕНТИ “КӨЗ” СӨЗҮНӨН ТҮЗҮЛГӨН СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	
А. Н. МАМИЕВ - К. Б. КАЛЧАКЕЕВ	1061
МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ	
АШИРАЛИ МАМИЕВ - ЧҮРӨК МАМЫРАСУЛОВА	1065
РЕВОЛЮЦИЯЛЫК КОМИТЕТ ККАОНУН УБАКТЫЛУУ БИЙЛИК ОРГАНЫ КАТАРЫ	
С. ОСМОНОВ	1069
АЗЫРКЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЧАКЧЫЛ МАСЕЛЕСИ	
ГУЛЬНАЗ ТАЙЫПОВНА ОТОРБАЕВА	1073
С. МҮҚАНОВТЫҢ «АҚҚАН ЖҮЛДЫЗ» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫНДАГЫ ДИАЛОГ КОЛДАНУ ШЕБЕРЛІГІ	
РИТА БЕКЖАНҚЫЗЫ СУЛТАНҒАЛИЕВА	1079
КЫРГЫЗСТАНДЫН АВТОНОМИЯ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТИЛ САЯСАТЫ ЖАНА КАДР МАСЕЛЕСИНИН ЧЕЧИЛИШИ	
СЫДЫК СМАДИЯРОВ	1083

COĞRAFYA

ERZURUM'UN TURİZM AÇISINDAN ÖNEMİ

Prof. Dr. Saliha KODAY*

Özet

Özellikle II. Dünya savaşından sonra turizm hareketleri bilinçli bir şekilde ortaya çıkmış ve ekonomik bakımdan önem kazanmaya başlamıştır. Turizm, küreselleşmeyi hızlandıran uluslararası mali yanı olan, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ekonomik bakımdan getirisi en yüksek ekonomik faaliyettir.

Turizm ülkelerin olduğu kadar, ülke içindeki herhangi bir yerleşmenin kalkınmasında da çok önemli bir rol oynamaktadır.

Erzurum ili; turizm açısından, doğal, tarihi ve kültürel çekicilikler bakımından zengindir. Bu çekiciliklerin tanıtımının yapılması halinde, turizmin il ekonomisine yapacağı katkı giderek artacaktır.

Anahtar kelimeler: Erzurum, Palandöken, Turizm.

Giriş

Uzun yıllardır gösterdiği gelişme hızı nedeniyle turizmin 21. yüzyılın en büyük ekonomik faaliyeti olacağı şeklinde tahminler yapılmaktadır. Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi’nin (WTTC) “Dünyanın en büyük endüstrisi, refah ve istihdam yaratan en büyük işvereni” şeklinde değerlendirdiği turizm, en basit anlamıyla; “dinlenmek ve tatil geçirmek amacıyla yolculuğa çıkmaktır” (Özgüç, 2003: 1-14).

Erzurum ili geniş bir coğrafyaya sahip olduğundan ilde kısa mesafelerde değişiklik gösteren iklim ve topografya ona doğal ve beşeri açıdan zenginlik katmıştır. İşte bu zengin doğal ve beşeri coğrafya özellikleri ilin turizm bakımından önemli bir potansiyele sahip olmasını sağlamıştır. Bulduğu coğrafi konumun sağlamış olduğu avantajlarla tarihin ilk çağlarından beri yerleşmeye sahne olmuş, bu da ilin tarihi ve kültürel anlamda zenginleşmesini sağlamıştır. Tarihi yönden birçok eseri barındıran ve kültür merkezi olan kent, günümüzde önemli bir turizm potansiyeline sahiptir. Erzurum’da; Romalılar, Selçuklular ve Osmanlılardan kalma birçok tarihi eser bulunmaktadır. Her iki yüz metrede bir, tarihi cami ve çeşmelere rastlanması şehrin tarihi eser zenginliği hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Erzurum; inanç turizmi açısından da önem arz etmektedir. İl genelinde bulunan kilise, şapel, katedral, manastır gibi yapılar özellikle Hıristiyanlar için önem taşımaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük şehirlerinden birisi olan Erzurum; Palandöken Dağı eteklerinde kurulmuş olup (yaklaşık 400000 nüfuslu), son yıllarda kış turizmi açısından büyük önem kazanmış bir kenttir.

Termal turizm kaynakları oldukça bol olan Erzurum bu açıdan da önemli bir potansiyele sahiptir. Bütün bunlara ilave olarak özellikle Olur, İspir gibi ilçelerinde rafting sporu için uygun akarsuların varlığını da unutmamak gerekir.

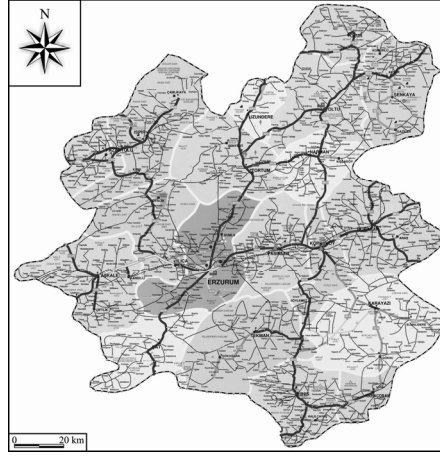
Bütün bu özellikleri itibarıyla; Erzurum doğal, tarihi ve kültürel çekicilikleri ile turizm bakımından önemli bir potansiyele sahiptir.

Doğal Çevre Özellikleri ve Ulaşım Durumu

Araştırmamıza konu olan Erzurum ili Türkiye’nin doğusunda 25 323 km²’lik yüzölçümü ile oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Harita 1). Başka sözle il; Karasu (Fırat), Aras ve Çoruh nehirleri havzalarının başlangıç yerinde; Karadeniz, Basra Körfezi ve Hazar Denizi gibi üç farklı denize su boşaltmaktadır.

* Atatürk Üniversitesi Coğrafya Bölümü, skoday@atauni.edu.tr

Harita 1: Erzurum İl Haritası

Erzurum ilinin Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan bölümlerinde, şiddetli karasal iklim koşulların egemen olması; örneğin, Erzurum’da yıllık ortalama sıcaklık 5.8°C, ortalama yüksek sıcaklık 11.5°C, ortalama düşük sıcaklık 0.5°C’dir. Yıllık ortalama yağış 447 mm, ortalama kar yağışlı gün sayısı 50 gün, karla örtülü gün sayısı 113.6 gündür.

İlin Karadeniz bölgesi sınırları içinde kalan bölümlerinde ise; Karadeniz’in nemli ılıman iklimi ile Doğu Anadolu’nun şiddetli karasal ikliminin geçiş sahasında yer aldığından geçiş iklimi görülmektedir. Başka sözle bu alanlarda, ne Karadeniz kadar nemli ne de Doğu Anadolu kadar karasal bir iklim görülür. Yarı nemli ılıman bir iklimin tesiri altındadır. Oysa Erzurum ilinin Doğu Anadolu bölgesinde kalan bölümlerinde uzun süren kışlar ve şiddetli bir karasal iklim hâkimdir.

İlin Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan bölümlerinde şiddetli karasal iklim koşulları görülmektedir. Örneğin, Erzurum’da yıllık ortalama sıcaklık 5.8°C, ortalama yüksek sıcaklık 11.5°C, ortalama düşük sıcaklık 0.5°C’dir. Yıllık ortalama yağış 447 mm, ortalama kar yağışlı gün sayısı 50 gün, karla örtülü gün sayısı 113.6 gündür.

Erzurum ve çevresinin iklim şartlarını belirlerken, “kar yağışları” üzerinde de, durmak gerekir. Çünkü kar yağışları ve karlı-donlu günlerde bölgedeki kış ve kış sporları turizmi ve faaliyetler arasında yakın ilişkiler bulunmaktadır.

Erzurum’da yıllık ortalama kar yağışlı günlerin sayısı 71 yıllık ortalamalara göre 50 gün kadardır. Yılın kar yağışlı geçen günleri genellikle Ekim aylarından Mayıs’a kadar süren yaklaşık sekiz aylık bir devreyi kapsamaktadır.

Yıllık ortalama kar yağışlı günlerin % 65’i (32.7 günü) kış mevsimine rastlar. İlkbaharda kar yağışlı geçen gün sayısı 14.7 dolayında olup, bu mevsimin yıllık ortalamadaki payı % 29.1 kadardır. Sonbaharda kar yağışlı geçen günlerin sayısı 3.1’i aşmamaktadır. Yörede en az kar yağışlı geçen süre 0.3’er günlerle Mayıs ve Ekim ayları olup, yukarıda da belirtildiği gibi bu aylar aynı zamanda, Erzurum’da kar yağışlarının başlangıç ve bitiş devreleridir. Erzurum’da karla örtülü günler sayısının yıllık ortalaması, 113.6 gün dolayındadır. Buna göre yılın % 30’dan biraz fazlasında çevre karla örtülüdür. Özellikle kar yağışlı günler sayısının toplamı ile karla örtülü günler sayısının aylara dağılımları arasında bir paralellik söz konusudur. Erzurum’da uzun yıllık rasat sonuçlarına göre en yüksek kar kalınlığı; 19-21 Şubat 2004 tarihleri arasında aralıksız olarak yağın kar yağışı ile 168 cm olarak ölçülmüştür. Erzurum; iklim koşulları ve Palandöken Dağındaki kayak pistleri ile Dünyanın en önemli kayak merkezlerinden biri olma yolundadır. Uluslararası Kayak Federasyonunca dünyanın ikinci büyük kayak merkezi olarak nitelendirilen Palandöken dağındaki 6.5 kilometrelik profesyonel kayak merkezinde, yılın yaklaşık 180 gününde kayak yapma imkânı bulunmaktadır.

Genellikle Ekim-Mayıs ayları arasında kayak yapılabilen Palandöken Kayak Merkezinden 60 km kuzeye gidildiğinde oldukça ılıman bir iklimle karşılaşılır. Çünkü ilin kuzeyinde kalan top-

raklarında Karadeniz Bölgesinin nemli ılıman iklimi hüküm sürmektedir. Kış mevsiminde Erzurum'a gelenler kentte kış özlemini giderirken, değişiklik yapmak isteyenler yaklaşık 1-1.5 saatlik yolculuktan sonra ormanlar ve meyve bahçeleri arasında değişik bir gün geçirebilirler. Bilhassa kış mevsiminde bu değişikliği kısa mesafelerde görmek birçok insan için önemli bir özellik olarak dikkat çekmektedir.

Erzurum; Karadeniz, İç Anadolu, Güney Anadolu ve İran'dan gelen yolların kavşağında bulunmaktadır. Erzurum hava alanı dış hatlara açık olup her türlü uçağın iniş kalkışına imkân vermektedir. Ayrıca yurt içindeki bütün şehirlere düzenli otobüs seferleri bulunmaktadır. İlin Ankara ve İstanbul gibi önemli kentlerle ve daha birçok kentle demiryolu bağlantısı mevcuttur. Palandöken kayak merkezi şehir merkezine 5 km, havaalanına 20 km mesafededir.

Erzurum İlinin Doğal Turizm Çekicilikleri

Erzurum şehir merkezi ile iç içe sayılabilecek kayak merkezi ve şehre 15 km uzaklıktaki Ilıca kaplıcaları, aslında bu kadar kısa mesafelerde farklı turizm etkinliğini bir arada yaşamak açısından önemli bir avantajdır. Erzurum; turistik konaklama olanakları oldukça iyi olan bir kenttir. Erzurum Palandöken Dağında; 1 adet 5 yıldızlı, 2 adet 4 yıldızlı, 1 adet 3 yıldızlı otel bulunmaktadır. Yeni otel inşaatları da yapım aşamasındadır. Erzurum şehir merkezinde 1 adet 3 yıldızlı, 3 adet 2 yıldızlı, 2 adet 1 yıldızlı otel bulunmaktadır. Bunların dışında 9 adet nitelikli otel de şehir merkezinde turistlere hizmet vermektedir. Ayrıca kentte, Türk mutfağının en güzel yemeklerini oldukça lüks lokanta ve restoranlarda bulmak mümkündür.

Karasu-Aras Dağlarının orta kesimini oluşturan ve doğu-batı yönünde uzunluğu 100 kilometreyi bulan; batıda Dumanlıdağ (2170 m), orta bölümde Büyük Ejder (3167 m) ve doğuda Şahveled (2921 m) dağları adını taşıyan, genel olarak yüksek plato yüzeylerinden oluşan dağlara Palandöken Dağları denir (Doğanay, 2001: 107).

Erzurum il merkezine göre güneyde, Palandöken Dağlarının kuzey eteklerinde ve şehir merkezine 5 km uzaklıkta bulunan ve 7 ayı karla kaplı olan Palandöken Kayak Merkezi kayak için en ideal kar olan, toz kara sahiptir. Kasım ayından Mayıs ayına kadar kayak yapılabilen, ülkemizin en güzel kayak merkezlerinden birisidir. Palandöken dağında üç alan, uluslararası kayak merkezi geliştirmek üzere tespit edilmiştir. Bunlar Erzurum Boğazı, Gez Yaylası, Konaklı bölgeleridir. Palandöken Dağları, Erzurum'un güneyinde yer alır ve doğu-batı yönünde uzanır. Dağların yükselteleri tabanda 2000 m den başlayarak 3176 m ye kadar çıkar. Tüm dağ sırası, korunaklı vadiler ve ağaçlandırma alanları dışında alpin çayırlarla örtülüdür. En fazla kar yağışı Ocak ayında görülmektedir. İl'de en yüksek kar örtüsü Şubat ayında oluşmaktadır. (100 cm' yi geçmektedir.) Günümüzde kullanılan bölüm şehir merkezine 5 km. uzaklıkta bulunan Erzurum Boğazı Mevkii'dir. Büyük Ejder Tepesi'nin kuzey yamaçlarında yer alan kayak merkezi 2250-3176 metre yükselteleri arasında yer almaktadır. Bu kayak merkezinin hava alanına uzaklığı 20 km olup daha çok Alp disiplini serbest kayak yarışmalarına elverişlidir (Kürkçüoğlu vd., 1998: 185).

Güney Pisti 12 km. uzunluğundadır. Kuzey pisti ise, ileri seviyedeki kayakçılar için tasarlanmıştır. Palandöken Dağı'nın en yüksek tepesi Büyük Ejder'de (3100 m.) kayak yapılabilir. 3100 m.ye kadar telesiyeye ulaşılabilir (Fotoğraf 1,2).

Palandöken kayak merkezi; 15000 metre uzunluğunda mavi pist, 8800 metre uzunluğunda kırmızı pist, 1700 metre uzunluğunda siyah pist olmak üzere toplam 25500 metre piste sahiptir. Toplam 5500 metre uzunluğunda 4 adet kayak yolu bulunmaktadır. Palandöken dağında ikinci bir kayak merkezi Konaklı bölgesidir. İl merkezine 22 km uzaklıkta olup, kayılabilir alanın alt noktası 2225 metre, üst noktası 3125 metre yükseltededir. Bu bölgede en az 16 kayak alanı için, 16 mekanik tesis ve 288 hektarlık toplam kayılabilir alan potansiyeli mevcuttur.

Fotoğraf 1: Palandöken Dağında Piknik Keyfi

Fotoğraf 2: Palandöken Dağı ve Erzurum Kentinden İlkbahar Mevsiminde Bir Görünüm

Erzurum ilinin diğer bir turizm çekiciliği termal kaynaklarıdır. Erzurum ve Pasinler Ovalarının birer depresyon ovası olmaları nedeniyle bu iki ova boyunca çok sayıda sıcak ve soğuk su kaynağı çıkmaktadır. Bunlardan termal değeri olan kaynakların başlıcaları Erzurum'a 15 km mesafede Aziziye ilçe merkezinde bulunan kaplıcalarıdır. Selçuklular tarafından yaptırılan kaplıca, 1965 yılında İller Bankası tarafından tekrar inşa edilmiş, banyo kısımları ve havuz önlerine hamam eklenmiştir. Ilıca kaplıcaları 36 °C olup, Sodyum, magnezyum, demir, alüminyum, klor bakımından zengin olup, mide, bağırsak, karaciğer, safra kesesi, beslenme bozuklukları ve romatizmal hastalıkların tedavisinde olumlu etkileri bulunmaktadır. Erzurum Ovasının kuzeyinde termal kaynaklar olmasına rağmen bu kaynaklar kaplıca tedavisinde yerel olarak faydalanılan kaplıcalar durumundadır. İlin diğer önemli termal turistik tesisleri Pasinler kaplıcalarıdır. Pasinler ilçe merkezinde Hasankale çayının iki yanında birbirlerinden yaklaşık 50 m uzaklıkta yan yana iki kaplıca bulunmaktadır Güneyindekine "Büyük Çermik" kuzeydekine "Küçük Çermik" denilmektedir. Bunlar tarihi hamamları olan tesislerdir. Bu iki kaplıcadan başka bir de Turistik kaplıca olarak bilinen daha yakın zamanda inşa edilmiş kaplıcası bulunmaktadır. Pasinler kaplıcalarında kaplıca suyunun sıcaklığı 39°C olup, Bu kaplıcalara; cilt, böbrek, sindirim sistemi, idrar yolları, romatizma, siyatik, lumbago, nevralsi ve çeşitli kadın hastalıklarının tedavisinde yararlı olmaktadır.

Erzurum'un diğer önemli bir kaplıcası Erzurum-Ağrı-Kars karayolu üzerinde, Erzurum'a 50 km mesafede Deliçermik olarak bilinen Köprüköy ilçesindeki kaplıcadır. Bu kaplıcanın üzeri açıktır. Bu nedenle sadece yaz mevsiminde girilebilmektedir. Üzerinin açık olmasının nedeni suyunun yüksek kükürt oranının yüksek olması nedeniyle üzeri kapalı olduğunda zehirlenme etkisi yapabileceğinden bu şekilde inşa edilmiştir. Bu kaplıcanın diğer bir özelliği de çamur banyosu yapılabilecek şifalı çamura sahip olmasıdır. Kaplıca suyu 26°C olup, özellikle romatizmal hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Bunun yanında; sindirim sistemi, böbrek ve idrar yolları, metabolizma bozukluklarında etkilidir.

Erzurum ilinde bunlardan başka yöresel önem sahip çok sayıda termal kaynak ve kaplıca bulunmaktadır (Fotoğraf 3).

Erzurum ilinde trekking; özellikle Erzurum Ovasının kuzeyini çevreleyen Dumlu Dağlarında yapılmaktadır. Kırmızı benekli alabalıkların yaşadığı derelerinde buz gibi akan suları ile vadiler dağ yürüyüşleri için ideal koşullar arz etmektedir. Bu vadilerden Güngörmez Deresi boyunca Güngörmez köyünden başlayarak 3 saatlik bir yürüyüşten sonra Dumlu Baba diye adlandırılan Fırat nehrinin doğduğu yere ulaşılmaktadır.

Ziyaretçiler burada dinlendikten sonra dönüş yürüyüşünü Kırkgöze köyü üzerinden yapmaktadırlar. Palandöken Dağları da trekking için elverişli şartlara sahip olup bu amaçla zaman zaman kullanılmaktadır. İlin hemen her yerinde bu tür dağ yürüyüşlerinin yapılabileceği dağlık alanlar mevcut olup, turizmin gelişmesiyle birlikte, gelecekte daha yoğun bir şekilde kullanılacaktır.

Fotoğraf 3: Erzurum'daki Bir Kaplıcadan Görünüm (Olur-İlkkaynak)

Rafting sporunun (sal yarışı) yapılabildiği, Dünya'nın en hızlı akan nehirlerinden birisi olan Çoruh Nehri, İspir ilçesinden geçmektedir. Bu sporun başlangıç yeri İspir ilçesidir. 1993 yılında Dünya Rafting Şampiyonası, Çoruh Nehrinde yapılmıştır. Bu Şampiyona sebebiyle Dünya turizmine tanıtımı yapılan Çoruh Nehri'ne, rafting yapmak üzere çok sayıda yerli ve yabancı turist gelmektedir.

Tortum şelalesi Erzurum ilinin 103 km. kuzeyinde, Tortum gölünün kuzey kenarındadır. 48.5 m.den dökülen şelalenin heybeti, görkemli bir doğa manzarası sergilemektedir (Fotoğraf 4).

Ayrıca Erzurum ili, mağara turizmi potansiyeline de sahiptir. Olur ilçesi Yıldızkaya köyünde bulunan Yıldızkaya mağarası iki kanal, bir hazne ve odalardan oluşmaktadır. Karayazı ilçesindeki Cunni mağarası ve Salyamaç köyünde bulunan mağara da, Anadolu'ya ilk gelen aşiretlere ait duvarlara çizilmiş damgalar ve işaretler ile mağaranın duvarlarında çizilmiş Oğuz, Uygur, Orhun tipi harfler bulunmaktadır (Kürkçüoğlu vd., 1998: 185).

Fotoğraf 4: Tortum Şelalesi

Cunni mağarası; Mirşan'a göre; bir ateş evidir. Yazıtlardan Cunni Mağarası'nda Kral ISUB-ÖG'ün gömülü olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekte gömülü olan kralın külleridir.

Yine Mirşan'a göre, buradaki bazı yazıtlar, hiyerogliften önce hiç sözü edilmeyen Mısır yazısına aittir. Bu yazı, Orta Asya'dan Mısır'a gitmiş olan Ön- Türkler'e ait damgalardan oluşmaktadır. Gevaruh ve Tir-i-şin kabartmaları, Erzurum'daki Cunni Mağarası ve Ayzani'de (Çavdarhisar – Kütahya) bulunan Zeus Tapınağı'nın taşlarıyla büyük benzerlikler göstermesi açısından son derece önemlidir; o yörenin eski Türk aşiretlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu buluntular, tarih öncesi dönemde Doğu Anadolu ile Azerbaycan ve Sibirya bozkırlarının, ayrıca Türk boylarının anayurdu Altay yöresinin sanatsal ve kültürel merkezleri arasında yakın bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Tarih öncesi dönemden günümüze, Orta Asya'dan Anadolu'ya bütün gezginci, yarı göçebe ilk Türk ve Türk boyları arasında canlı bir ilişki süregelmiştir. Buluntular, genel anlamda: kaya üstü ve mağara resimleri, yazı elemanlarını içeren kaya resimleri (petroglifler), yazıya geçişi gösteren kaya resimleri ve nihayet yazıtlar şeklindedir (www.yalovamiz.com).

Erzurum İlinin Tarihi ve Kültürel Çekiciliği

Erzurum çok çeşitli kavimlere ait milletler devlet kurmuş olduğundan bu uygarlıklara ait tarihi ve kültürel kalıntılar bulunmaktadır. Bunların başlıcalarını; Erzurum Kalesi, Pir Ali Baba Kalesi (Erzurum'un 8 km güney batısında yer alır), Pasinler Kalesi, Hınıs Kalesi, İspir Kalesi, Oltu Kalesi, Tortum Kalaesi, Tortumkale Köyü Kalesi Olur ilçesinde Aşağıkaracasu ve Eğlek (Pertus) Kalesi, Narman ilçesinde Samikale Köyü Kalesi, Şenkaya ilçesinde Bardız Kalesi v.b bunların dışında özellikle Tortum Çayı ve Oltu Çayı vadisi ile bu çayların kollarının bulunduğu vadilerde; çok sayıda kale ve tarihi devirlerde kervanların can ve mal güvenliğini sağlamak ve haberleşmek maksadıyla inşa edilmiş, çok sayıda gözetleme kulesi bulunmaktadır (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5: Tortum Çayı Vadisinde Gözetleme Kulelerinden Görünüm

Bunların bir kısmı tahrip olmasına rağmen bir kısmı hala ayakta durmaktadır. Erzurum ilinde en fazla kale Oltu Çayı vadisi ve onların kolları üzerinde bulunmaktadır. Bunlardan birkaç örnek verecek olursak; Erzurum Oltu karayolu üzerinde bulunan; Orucuk Kalesi, Oltu Olur karayolu üzerinde bulunan Oğlan Kalesi ve Kız Kalesi, Oltu ilçesinin 10 km doğusunda yer alan Çengelli Kalesi, Oltu ilçesinin 20 km kuzeyinde Köroğlu Kalesi, Oltu-Narman karayolunu kontrol altında tutmak için inşa edilmiş Ünlükaya kalesi bunlardan birkaçıdır (Ceylan, 2008: 209).

Erzurum ve ilçelerinde Selçuklu ve Osmanlılardan kalma çok sayıda cami, medrese, kümbet, köprü, çeşme bulunmaktadır. Bunlardan başlıcalarını Erzurum merkezde bulunan Ulu (Atabay) Camii, Çifte Minareli Medrese, Lala Mustafa Paşa Camii, Yakutiye Medresesi, Üç Kümbetler, Gümüşlü Kümbet, Cimcime Sultan Kümbeti, Rabiahatun Kümbeti, Rüstem Paşa Bedesteni, Oltu ilçe merkezinde bulunan, Aslan Paşa Camii ve Kilise, Olur ilçesinde Çataksu Köyünde Tavusker Külliyesindeki; cami, saray, hamam ve türbe ildeki çok sayıda bulunan tarihi eserden bazılarını oluşturmaktadır (Fotoğraf 6,7).

Şekil 6: Çifte Minareli Medrese'den Görünüm

Fotoğraf 7: Yakutiye Medresesinden Görünüm

Son yıllarda Dünyada olduğu gibi ülkemizde de önem kazanan diğer bir turizm çeşidi inanç turizmidir. Erzurum'da da inanç turizmi açısından önemli olan eserler mevcuttur. Bunlardan; 976-1001 yılları arasında Bağrathlılardan III. Davit tarafından yaptırılmış olan büyük bir kilise ve şapellerden oluşan bir manastır (Meryem Ana Kilisesi) Tortum ilçesinin Bağbaşı köyündeki bulunmaktadır. Uzundere ilçesinde bulunan Çamlıyamaç (Öşvank) kilisesi 961 yılında Bagrathlı Hanedanlığı döneminde III. Adernese tarafından yapımı başlatılmış, 966 yılında Magistros Bagrat tarafından tamamlanmıştır (Kürkçüoğlu vd., 1998: 185) (Fotoğraf 8).

Şekil 8:Çamlıyamaç (Öşvank) Kilisesinden Bir Görünüm

Olur'un Eğlek köyünde, Pertus denilen tepenin üzerinde Rum-Pontus Kralı Dikran'ın kurduğu Pertus şehri harabeleri bulunmaktadır. Tam bir harabe şehir görüntüsü veren ören yerinde kilise, şapel, ev v.s yapıların temelleri görülebilmektedir (Gündoğdu, 1990: 223). Olur ilçesinde bulunan diğer bir kilise ise Vank kilisesidir (Koday, 1995: 48) (Fotoğraf 9).

Erzurum ilinde turistik açıdan öneme sahip olan diğer bir faaliyet ise el sanatlarıdır. Kültürel değerlerimizden olan el sanatları bir ülkeyi tanıtmaya özelliğine sahip olduğundan özellikle turizm açısından ayrı bir öneme sahiptir. Halı, kilim ve ebram dokumacılığı yanında Oltu taşı işlemeciliği ilde el sanatlarının başlıcalarını oluşturmaktadır. Olur, Oltu ve Şenkaya ilçelerinde yaygın olarak kilim ve halı dokumacılığı yapılmaktadır. Halılar ve kilimler tamamen koyunyününden ve genellikle kök boya kullanılarak dokunmaktadır. Şenkaya'nın Bardız köyünde ve Olur'un birçok köyünde dokunan kilimlere "bardız kilimi" denilmektedir. Bardız kilimleri bilhassa çiçek desenleri ile dikkat çekmektedir (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 9: Vank Kilisesi Duvarlarındaki Fresklerden Görünüm

Bu halı ve kilimler; Türk el sanatlarının güzel örneklerinden olup, ülkemizi tanıtan, Türk insanının zevki, görgüsü ve kültürünü anlatan ve turistik açıdan değerlendirilmesi gereken birer kültür kaynaklarıdır. İlin diğer önemli bir el sanatı Olur ve Oltu ilçelerinden çıkartılan Oltu taşı olarak bilinen doğal taş; altın ve gümüşle işlenerek yüzük, küpe, kolye, broş, kol düğmesi, kravat iğnesi gibi süs eşyaları yanında tespih, ağızlık, pipo vs. yapımında kullanılmaktadır (Koday, 1995: 49-51) (Fotoğraf 11).

Fotoğraf 10: Erzurum-Oltu İlçesinde Dokunmuş Bir "Bardız" Kilimi

Fotoğraf 11: Oltu Taşından Yapılmış Çeşitli Süs Eşyaları

Sonuç

Erzurum, turizm açısından doğal, tarihi ve kültürel bakımından zengin bir potansiyele sahiptir. Erzurum kenti gibi geçmişi M.Ö. 4000 yılları ile tarihlenen ve birçok medeniyete beşiklik etmiş olan bir yerleşmenin olması ona zengin bir tarih ve kültürel miras bırakmıştır. Hurriler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Araplar, İranlılar, Sasaniler, Romalılar ve Bizanslılar dönemini yaşayan Erzurum'da bu dönemlere ait çok sayıda kale, kilise, manastır, kaya mezarları, arkeolojik sítler ve yapı kalıntıları bulunmaktadır. Bunun yanında Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerine ait oldukça zengin bir mimarlık kültürüne sahip olan Erzurum'da bugün de canlı bir biçimde yaşayan camiler, köprüler, hanlar, hamamlar, saraylar, bedestenler bulunmaktadır. Ayrıca, halk kültürü, el sanatları, yemekleri gelenek ve görenekleri ile zengin bir kültür mirasına sahiptir. Bu zengin tarih ve kültür varlıkları yanında özellikle kış turizmi açısından büyük bir potansiyele sahip olan Erzurum'da doğal turizm zenginlikleri de büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- CEYLAN, A. (2008), "Doğu Anadolu Araştırmaları", Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- DOĞANAY, H. (2001), "Türkiye Turizm Coğrafyası", Çizgi Kitabevi Yay. S. 107, Konya.
- GÜNDOĞDU, H. (1990), "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", Şehr-i Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları: 1, Ankara.
- KODAY, S. (1995), "Olur'un Turizm Bakımından Önemi", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı: 22, S. 39-53 Erzurum.
- KÜRKÇÜOĞLU vd. (1998), "Cumhuriyetin 75. Yılında Erzurum", Önder Matbaacılık, Ankara.
- ÖZGÜÇ, N. (2003), Turizm Coğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- www.yalovamiz.com (17.03.2010)

TÜRKİYE’NİN SİYASİ SINIRLARINA COĞRAFİ BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Zeki KODAY*

Özet

Ülkemizin siyasi sınırlarının coğrafi açıdan incelendiği bu çalışmada, Türkiye'nin komşularıyla olan sınırları tek tek incelenerek bu sınırların coğrafi bakımdan değerlendirilmesi yapılmıştır. Türkiye'nin sınırlarının uzunlukları ve sınırlarımızın geçtiği sahaların genel özellikleri hakkında açıklayıcı bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Komşu ülkelere göre sınırlarımızın değerlendirilmesi yapılırken, ülkemizin aleyhine olan konular ortaya konularak bunların gerçekte nasıl olması gerektiği hususu ayrıca belirtilmeye çalışılmıştır. Çünkü bilimsel ve tarihi gerçeklere uymayan sınırlar ülkeler için sorunlu sınırlardır. Türkiye'nin komşu ülkelerle olan sınırları çizilirken genel olarak ülkemizin aleyhine olacak şekilde geçirilmiştir. Buna rağmen ülkemiz hiçbir ülkenin topraklarında gözü olmayıp, bulunduğu coğrafyada barış ve istikrar unsuru bir ülke olabilmek için çaba sarfetmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Siyasi Sınır, Kara Sınırı, Deniz Sınırı, Ege Denizi.

Giriş

Bu çalışmada ülkemizin siyasi sınırları ve bu sınırların coğrafi özellikleri incelenmeye çalışılacaktır. Türkiye Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine en çok yaklaştığı bir noktada yer almakta olup hem Asya hem de Avrupa’da toprakları bulunmaktadır. Ülkemiz 36°-42° kuzey enlemleri ve 26°-45° doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. İklim kuşakları bakımından da Ilıman iklimle Tropikal iklimlerin geçiş sahasında bulunmaktadır. Bu durum ülkemize dünyanın 60 enleminde yetiştirilen zirai ürünleri 6 enlemde yetiştirebilme imkânı sunmuştur.

Yeryüzünde çok az devlet sadece denizler, inlandsisler gibi tabii sınırlarla çevrilmiş ve adeta tabiatla komşu olmuştur. Devletlerin bazıları; diğer bir devletle ve büyük bir kısmı ise diğer devletlerle çevrilmiştir. Bu sebepten dolayı, çeşitli devletler arasında komşuluk münasebetleri meydana gelmiştir ve bu münasebetlerin özellikleri esas itibarıyla tarihte komşu devletler arasında vuku bulmuş olaylara göre tayin edilmektedir (Göney, 1993: 72). Osmanlı Tahrir Defterlerindeki mülki idare düzeni sınırları; büyük akarsu ve göller ile sıra dağların ve tek dağların su ayrımları ile doruklarına ve halkın hala kullandığı “akar-bakara göre” deyimine uygun olarak tespit edilmiştir. Bu akar- bakar deyiminin XVI. Yüzyıl Osmanlı belgelerinde ve bilhassa tapu-tahrir defterlerinde dağların, yaylakların ve vadilerin hangi idari bölgeye, hangi yüzünün ait olduğunu belirtmek için kullanıldığını görüyoruz. Bu deyim bölge ve sınır tayininde halkımız arasında kullanılması da bunun kökeninin Orta Asya’ya eski “Türk Töresi’ne” dayandığını gösterse gerektir (Kırzioğlu, 1975: 112). Geçmişten bugüne kadar kurulan devletlerin sınırları çok çeşitli kriterlere göre tespit edilmiş olmakla beraber, en sağlıklı ve en uzun süreli olan sınır, dağlar, akarsular, göller gibi tabii unsurlara göre belirlenenlerdir (Gümüşçü, 2010: 79).

Eskiden toprak üzerinde belli belirsiz işaretlerle oluşan sınır çizgileri ya da iki taraf arasında boş bırakılan sınır bölgeleri bugün artık yerlerini çok belirli ve oynatılması güç kesin çizgilere bırakmıştır. XX. Yüzyıla kadar sınırlarda genellikle seyrek nöbetçi kuleleri, giriş ve çıkış kapılarında gümrük binaları bulunurken devletler artık bu ayırıcı çizgiler üzerinde ulusal savunma, güvenlik, kaçakçılık, gelişigüzel göçleri önleme ve sağlıklı ilgili nedenlerle çok sıkı önlemler almışlardır (Günel, 2002: 71).

Türkiye'nin 2753 km si kara, 8333 km si de deniz kıyı sınırı olmak üzere toplam 11086 km sınır uzunluğu bulunmaktadır. Ülkemizin siyasi sınırlarının uzunlukları Gürcistan 276 km, Erme-

* Atatürk Üniversitesi Coğrafya Bölümü, zkoday@atauni.edu.tr

nistan 316, Azerbaycan-Nahçıvan 18 km, İran 454 km, Irak 331 km, Suriye 877 km, Yunanistan 212 km ve Bulgaristan'la 269 km dir. Buradan da anlaşılacağı üzere en uzun sınırimız Suriye ile en kısa sınırimız ise Nahçıvan'la bulunmaktadır. İran sınırı ülkemizin en eski sınırı olup 1639 yılında Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla çizilmiştir.

Komşu ülkelere göre sınırlarımızın geçtiği sahalara fiziki ve beşeri coğrafya özellikleri bakımından incelendiğinde tam bir coğrafi bütünlük gösterdiği söylenemez. Dünyada sınırlar çizilirken fiziki coğrafya kriterleri bakımından ya akarsuların en derin yeri (talveg), ya da dağların en yüksek yerleri olan su bölümü çizgileri esas alınmaktadır. Beşeri coğrafya özellikleri bakımından da nüfusun ekalliyet özellikleri yani aynı dil din gurubuna mensup olma gibi durumlar dikkate alınmaktadır. Bütün bunların ışığında Türkiye'nin komşularıyla olan sınırları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Gürcistan Sınırı

Türkiye'nin Gürcistan, Ermenistan ve Nahçıvan-Azerbaycan'la olan sınırları 1991 yılına kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sınırı olarak tek sınır halindeydi. Sovyetler Birliğindeki bağımsızlık hareketlerinden sonra ülkemiz Gürcistan, Ermenistan ve Nahçıvan-Azerbaycan'la sınır komşusu olmuştur. Bu sınırlar 16 Mart 1921 Moskova Anlaşması ve 13 Ekim 1921 Kars Anlaşması ile belirlenmiştir (Özey, 2002: 12-13).

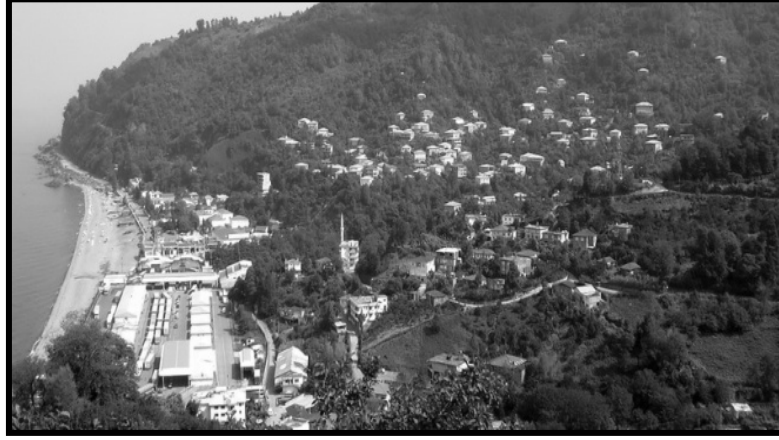
Ülkemizin Gürcistan'la olan sınırı Karadeniz kıyısında Artvin iline bağlı Hopa ilçesinin Sarp köyünden başlar ve Ardahan iline bağlı Çıldır ilçesinin Doğruyol köyü yakınlarında Ermenistan sınırına kadar uzanmaktadır. Türkiye-Gürcistan toplam sınır uzunluğu 276 km olup bunun 128 km. si Acaristan Özerk Türk Cumhuriyeti ile geri kalan 148 km. si ise Gürcistan iledir (Harita 1).

Harita 1. Türkiye'nin Komşularıyla Olan Sınırları

Sınır geçirilirken Sarp köyünün ortasından akan dere esas alınmış ve Dünyada eşi ve benzerine pek rastlanmayacak şekilde köy ortadan ikiye bölünmüştür (Fotoğraf 1). Bunun sonucunda 1921 yılından, Sarp Sınır Kapısının açıldığı 31 Ağustos 1988 yılına kadar geçen 67 yıl Sarp köyü sakinlerine zulüm olmuştur. Çünkü Sarp köyü; içinden Sarp deresinin geçtiği vadinin iki yamaçında kurulmuştu ve sınır bu derenin talveg çizgisinden geçirilince aileler parçalanmış birbirleriyle haberleşememişlerdir (Koday, 1994: 126). Daha kötüsü 50 metrelik mesafedeki akrabalarıyla bayramlaşmamışlar veya birbirlerinin cenazelerine katılamamışlardır. Bu durumu, 1993'de köy muhtarı olan Sayın Burhan ÇAKIR'la yaptığımız söyleşide; gözyaşlarıyla anlatmış ve köylüler karşı tarafta kalan akrabalarıyla, kimin öldüğünü veya kimin düğünü olduğunu ağaç dalları arkasından veya pencerelerden işaretlerle anlatmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Sarp köyünden sonra sınır ormanlık ve dağlık arazileri aşarak Çoruh nehrine ulaşmaktadır. Burada sınır; eski bucak merkezi olan Muratlı'dan itibaren Karçal Dağlarına doğru yükselmekte, bu dağların kuzey yamaçlarında bulunan; Camili, Düzenli, Efeler, Kayalar, Maralköy, Uğurköy sınırlarımız içerisinde kalmaktadır. Daha sonra Posof ilçesindeki Türkgözü Sınır Kapsından itibaren, Ardahan Platosunun doğusundan geçen sınır, Çıldır ilçesine bağlı Doğruyol köyü yakınlarında Ermenistan sınırının başladığı yerde son bulmaktadır. Türk nüfusunun hatta köy yerleşmesinin ortasından geçen böyle bir sınırın adil bir sınır olduğunu söylemek mümkün değildir.

Fotoğraf 1. Türkiye-Gürcistan Sınırı İle İkiye Bölünmüş Olan Sarp Köyü Genel Bir Görünüm.

Ermenistan Sınırı

Türkiye-Ermenistan sınırı genel olarak Arpaçay ve Aras vadilerini izlemektedir. Bu sınırımızın toplam uzunluğu 316 km. yi bulmaktadır. Kars- Ardahan Platosunun doğusundan geçen sınır kabaca kuzey güney istikametinde uzanış göstermektedir. Sürmeli çukuru olarak bilinen ovanın, ortasından Aras nehri akmakta olup sınır, burada güneydoğuya yönelmekte ve bu ovanın Türkiye’de kalan kısmı Iğdır ovasını oluşturmaktadır. Iğdır iline bağlı Aralık ilçesi sınırları içerisinde bulunan ve aynı zamanda ülkemizin en doğu uç noktası olarak bilinen Dil ucu yer almaktadır. Ermenistan’la aramızda Akyaka Gümrük Kapısı bulunmaktadır. Ancak, Ermenistan’ın Azerbaycan’a bağlı Dağlık Karabağı işgali nedeniyle, Türkiye tarafından tek taraflı olarak; Akyaka Gümrük Kapısı 1993 Nisan ayında kapatılmıştır. Ermenistan devlet yetkilileri zaman zaman bu sınırı kendilerinin değil, Rusların (eski Sovyetler Birliğinin) çizdiğini gerekçe göstererek sınırı tanımadıklarını beyan etmekte ve ülkemizin Doğu Anadolu Bölgesi toprakları üzerinde hak iddia etmeye kalkışmaktadırlar. Bu tür davranışlar doğal olarak iki ülke ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Komşu ülkeler arasındaki ikili ilişkilerin iyi olmasında, sınırlarında bir sorunun olmasının en önemli etken olduğu unutulmamalıdır.

Azerbaycan (Nahçıvan) Sınırı

Nahçıvan 13 Ekim 1921’de yapılan Kars Anlaşmasına göre Azerbaycan’a ait olduğu belirtilmiştir. Nahçıvan’la Azerbaycan arasındaki dar bir koridor Ermenistan’a bırakılmış olduğundan Azerbaycan toprakları parçalanmıştır. Türkiye’nin en kısa sınırı 18 km. ile Nahçıvan’ladır (Özey, 2002: 14). Türkiye Nahçıvan arasında Dilucu Gümrük Kapısı bulunmaktadır. Burası ülkemizin en doğusunda çok küçük bir ülkeye açılmasına rağmen sınırın her iki tarafı da Türk devletlerinden oluştuğu için giriş-çıkışların oldukça yoğun olduğu bir kapıdır.

İran Sınırı

Ülkemizin en eski sınırı olan Türkiye-İran sınırı 1639 yılında Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla çizilmiştir. Sınırdaki kaçakçılık olaylarını önlemek amacıyla İran’a ait olan Küçük Ağrı Dağı ve Dil ucu 1937’de Türkiye’ye verilmiş, Doğubayazıt ilçesine bağlı bir kısım köyler de İran’a bırakılmak suretiyle bu sınırdaki küçük çaplı düzenlemeler yapılmıştır (Özgür, 2001: 12). Ülkemizin tek doğal sınırı olan İran sınırı, Nahçıvan sınırının bittiği yerde Süreyya çeşmesi yakınlarından başlayıp kuzey-güney doğrultusunda dağların zirvelerinden su bölümü çizgisini takip ederek, Hakkâri iline bağlı Şemdinli ilçesinin güneydoğusunda Irak sınırının başladığı yere kadar uzanmaktadır. Dağ sıraları savunmayı kolaylaştırdığından ve devletler tarafından sınırların istikrarını sağlayıcı nitelikte görüldüğünden tercih edilmişlerdir. Ancak, her yerde sınır tespitinde dağ sıralarında yararlanma olanağı yoktur (Günel, 2002: 80). Fiziki coğrafya özellikleri bakımından bir bütünlük gösterse bile sınırın karşı tarafında önemli miktarda Türk nüfusun yaşadığını düşünürsek bu sınırımızın da ideal bir sınır olmadığı anlaşılmaktadır. İran sınırı toplam uzunluğu 454 km ile Suriye’den sonra (877 km) ülkemizin en uzun ikinci sınırı olma özelliğine sahiptir. Ağrı iline bağlı

Doğubayazıt ilçesi sınırları içerisinde bulunan Gürbulak Gümrük Kapısı, Türkiye için olduğu kadar İran için de büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu kapı bir taraftan Türkiye'nin İran üzerinden Asya ülkeleri ve Türk Dünyası ile bağlantısını sağlarken, diğer taraftan İran'ın Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine açılan bir penceresi durumundadır (Arınç, 1999: 125-126).

Irak Sınırı

Türkiye-Irak sınırı toplam uzunluğu 331 km dir. Türkiye'nin İran sınırının bittiği yerden başlar ve kabaca doğu-batı doğrultusunda bir hat takip ederek Dicle nehri ile Habur çayının birleştiği ve Suriye sınırının başladığı yerde son bulur. Irak sınırı 5 Haziran 1926, Türkiye ile İngiltere arasında yapılan Ankara Anlaşmasıyla çizilmiştir. Bu anlaşmayla Türk bölgesi olan Musul-Kerkük-Erbil İngiliz himayesindeki Irak'a bırakılmıştır (Özey, 2002: 15). Diğer taraftan İngilizlerin bu bölgeyi asıl işgal etme nedeni olan Kerkük petrolü de sınırlarımız dışında kalmıştır.

Irak sınırı çizilirken buradaki dağlık silsilenin bazen zirvelerinden bazen de kuzey veya güney yamaçlarından rastgele geçirilmiştir. Bu durum ülkemizin sınır güvenliğinin sağlanmasında büyük güçlükler çıkartmaktadır. Irak tarafında sınır güvenliği Iraklılar tarafından sağlanamadığı için sınırın her iki tarafının da güvenliğini Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından sağlanmaya çalışılmaktadır. Sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Türkiye tarafından zaman zaman Irak'ın iç kısımlarına yapılan askeri operasyonlara Irak yönetimi tepki göstermektedir. Ancak kendi ülkelerinin sınır güvenliğini sağlayamadıkları gibi, sınırdan ülkemize karşı yapılan terörist eylemlere de engel olamamaktadırlar. Irak sınırında güvenliğin sağlanması amacıyla bu sınırlar iki ülke yetkililerince yeniden gözden geçirilmeli ve gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Bunda amaç sınır güvenliğinin sağlanması olmalıdır. Aksi takdirde sınırdaki bu tür eylemler komşu iki ülkeyi gelecekte bir savaşa sürükleyebilir.

Suriye Sınırı

Türkiye-Suriye sınırı 877 km. ile ülkemizin en uzun kara sınırı olma özelliğine sahiptir. Bu sınır Türkiye ile Fransa arasında yapılan 20 Ekim 1921, 5 Haziran 1926 ve 23 Haziran 1939 Ankara Antlaşmalarıyla düzenlenmiştir (Özey, 2002:16). Suriye sınırı ülkemizin en uzun sınırı olmanın yanında ülkemizin en fazla sınır kapısına da sahiptir. Ülkemizin Irak sınırının bittiği yerden Suriye sınırı başlamakta, kabaca doğu batı doğrultusunda uzanış göstererek Hassa ilçesinin doğusunda Suriye sınırları içerisinde kalmış olan Meydanekbez'e kadar gelmektedir. Buradan güneye yönelen sınır Hatay ilimizi ülkemiz sınırları içerisinde bırakarak Akdeniz'e ulaşmaktadır. Suriye sınırı yapay bir sınır olduğu için birbirleriyle akraba olan insanlar farklı ülkelerde kalmışlardır. Sınırın karşı tarafında arazileri bulunan insanlar ya bu arazilerini satmak zorunda kalmışlar ya da pasavanla günübirlik geçiş yaparak tarlalarını işlemişlerdir. Ancak pasavanla geçiş; kaçakçılığı teşvik eden nedenlerden biri olmuştur (Doğanay, 1997: 115). Yine dini bayramlarda sınırın her iki tarafında toplanan insanların sınırın karşı tarafındaki akrabasına vermek istediği hediyesini, sınır telinin üzerinden fırlatarak hediyeleşmeleri insanlık adına utanç verici manzaralar oluşturmaktaydı. Diğer taraftan Suriye yılda yaklaşık 20 milyon ton kadar ham petrol üretmekte ve ürettiği bu petrolün tamamına yakını Türkiye sınırında Nusaybin ve Cizre ilçelerinin hemen güneyinde yer alan yataklardan elde etmektedir. Bu da; Türkiye'nin güney sınırlarının çizilirken petrol yatakları dışarıda bırakılarak çizildiği hissini uyandırmaktadır.

Türkiye Suriye sınırı genel olarak kuzeyden güneye doğru hafifçe eğimli düz bir araziden geçmektedir. Ülkemizin en büyük akarsuyu olan Fırat nehri, Kargamış ilçe merkezinden itibaren Türkiye'yi terk ederek, Suriye'ye doğru akışına devam etmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir volkanik yükseltisi olan Karacadağ bazaltlarının yarık ve çatlaklarından süzülen yağmur ve kar suları Türkiye sınırının bittiği yerde Suriye sınırları içerisinde kaynaklar şeklinde çıkmaktadır. Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, bu sınırlarımız da çizilirken; yer altı ve yer üstü doğal zenginliklerin ülkemiz sınırları dışında kalması için büyük çaba sarf edilmiştir. Suriye sınırı çok uzun olduğu için sınır güvenliğinin sağlanması da oldukça zordur. Bu nedenle sınırda kaçakçılık olayları oldukça fazla olduğundan, bu durumun önüne geçebilmek için sınırda mayın tarlaları oluşturulmuştur. Bu da verimli tarım topraklarının atıl bekletilmesine neden olmuştur. Ancak günümüzde Türkiye ile Suriye arasındaki karşılıklı geçişlerde vize kaldırılmış ve sınırlardaki mayınların temizlenmesi için çalışmalara başlanılmıştır.

Yunanistan Sınırı

Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınır 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşmasıyla çizilmiştir. Meriç ırmağının en derin çizgisini takip eden sınır 212 km. lik bir uzunluğa sahiptir. Ülkemizin Yunanistan sınırı da suni bir sınır olup, aynı milletin insanlarını birbirinden ayırmıştır. Başka sözle; Batı Trakya Türk nüfusu Türkiye sınırlarının dışında bırakılmıştır. Yunanistan'ın kendi sınırları içerisinde kalan Türk nüfusa uyguladığı baskı ve yıldırma politikaları nedeniyle buradaki Türk nüfus sürekli olarak göç etmeye zorlanmaktadır.

Yunanistan sınırı Meriç ırmağını takip ettiği için kuzeyden güneye doğru eğimlidir. Ülkemiz pirinç üretiminin yaklaşık %40'ı Edirne iline ait olup, bu ilin üretiminin tamamına yakını da Meriç ırmağı boyunca uzanış gösteren çeltik tarlalarından elde edilmektedir (Koday, 2000: 317-318). Türkiye'nin Yunanistan'a açılan üç gümrük kapısı bulunmakta olup bunlar İpsala, Pazarkule ve Uzunköprü gümrük kapılarıdır (Koday, 2000: 181).

Bulgaristan Sınırı

Türkiye ile Bulgaristan sınırı 1912-1913 Balkan Savaşı ile belirlenmiş 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Anlaşmasıyla da tasdik edilmiştir (Özey, 2002: 16). Türkiye-Bulgaristan sınırı 269 km. olup, bu sınır Yunanistan sınırının bittiği yerden Karadeniz'e kadar kabaca batı doğu doğrultusunda uzanış göstermektedir. Bulgaristan sınırı batıda ülkemizin en işlek sınır kapısı olan Kapıkule Gümrük Kapısı yakınlarından başlamakta, önce kuzeydoğuya sonra doğuya yönelmektedir. Kısa bir süre Tunca ırmağının en derin çizgisini takip eden sınır Istranca (Yıldız) dağlarını aşarak bir müddet de Rezve deresini takip ederek doğuda Karadeniz'e ulaşmaktadır. Türkiye-Bulgaristan sınırı da yapay bir sınır olup; yine aynı milletin insanları birbirlerinden ayrılmıştır. Türk bölgeleri olan Rodop Dağları, Deliorman, Meriç, Arda, Tunca boyları, Hasköy ve Filibe (Plovdiv) Bulgaristan'da kalmıştır. Bulgaristan'ın tarımsal faaliyetlerinin tamamına yakını yukarıda belirtilen Türk yurtlarında bizzat Türkler tarafından yapılmaktadır. Türkler son derece çalışkan ve Bulgar ekonomisinin adeta lokomotifidir. Ancak ne acı gerçektir ki, Bulgar yönetimi Avrupa Birliğine girmiş olmasına rağmen Türklerin kendi aralarında bile Türkçe konuşmasına tahammül gösterememektedir. Yıllarca Türk nüfusa uygulanan baskı ve zulüm nedeniyle burada yaşayan soydaşlarımız göçe zorlanmıştır. 1988-1989 yıllarındaki göç dalgasında yaklaşık 450000 soydaşımız Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra bu göç eden nüfusun bir kısmı Bulgaristan'daki şartların kısmen iyileşmesi üzerine geri dönmüşlerdir.

Türkiye'nin Denizlerle Olan Sınırları

Türkiye'nin üç tarafı denizlerle çevrili olup, kıyı uzunluğu toplam 8333 km.dir. Karadeniz kıyı uzunluğu 1965 km. olup doğuda Gürcistan sınırında Sarp'tan başlamakta batıda Bulgaristan sınırındaki Rezve deresinde son bulmaktadır. Karadeniz kıyıları boyuna kıyı özelliği gösterdiğinden önemli girinti ve çıkıntılar bulunmamaktadır. Karadeniz kıyıları gerisindeki dağlar dik bir duvar gibi yükseldiği için denizel iklim iç kısımlara sokulamamaktadır. Tamamı ülkemiz sınırları içerisinde kalan Marmara Denizi bir iç deniz olup toplam kıyı uzunluğu 1189 km.dir. Ülkemizin Ege (Adalar) Denizi kıyıları 2805 km ile en uzun kıyı olma özelliğine sahiptir. Burada dağlar denize dik uzandığı için kıyılarda girinti çıkıntı çok olduğundan kıyı uzunlukları fazladır. Ayrıca dağların denize dik uzanması denizel iklimin iç kısımlara sokulmasına ve buralarda yoğun bir ziraat faaliyetinin yapılmasına imkân sunmuştur. Ülkemizin Akdeniz kıyılarında da fazla girinti çıkıntı bulunmadığı için toplam kıyı uzunluğu 1577 km.dir. Türkiye'nin 8333 km olan toplam kıyı uzunluklarının 6480 km.si Anadolu kıyılarından, 786 km.si Trakya kıyılarından, geri kalan 1067 km.si de adaların kıyı uzunluklarından oluşmaktadır (Özey, 2002: 17).

Ülkemizin Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında komşu ülkelerle anlaşmazlığa düştüğü önemli bir konu bulunmamaktadır. Özellikle Akdeniz kıyılarında Kıbrıs'taki Türk nüfus ve buradaki Türk askerinin varlığı ülkemizin güvenliği için ileri bir karakol görevi yapmaktadır (Koday, 1998:424). Ancak deniz altı jeomorfolojik özellikleri bakımından Anadolu platformu üzerinde bulunan Ege Denizindeki adalara hatta kaya parçalarına bile Yunanistan'ın 12 mil kıta sahanlığı uygulamaya kalkışması iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Ege'de olduğu gibi, morfolojik ve jeolojik bakımdan kıtasal bir ülkeye ait ve onun denizaltındaki devamı

olan bir şelf üzerinde serpilmiş olarak başka bir ülkenin hükümlerindeki adaların mevcudiyeti halinde, kıtasal ülkenin doğal menfaatlerini korumak bakımından mutlaka hakkaniyet prensiplerine dayalı özel anlaşmalara varılması kaçınılmaz bir mecburiyet olarak ortaya çıkmaktadır (Erinç, 1977:16-18). Yine FIR hattı sorunu olarak bilinen Yunanistan'ın Türk savaş uçaklarına Ege hava sahasını kapatması da iki ülke ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen bir başka nedeni oluşturmaktadır.

Sonuç

Türkiye'nin siyasi sınırları çizilirken fiziki ve beşeri coğrafya kriterleri dikkate alınmamıştır. Bunun sonucunda sınırlarımızın karşı tarafında çok sayıda Türk nüfus kalmıştır. Yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından da sınırlar ülkemizin aleyhine olacak şekilde geçirilmiş, sınırlarımızın karşısında bulunan Kuzey Irak'taki Kerkük ve Suriye petrol sahaları sınırlarımızın dışında bırakılmıştır. Komşu ülkelerin zaman zaman sistemli bir şekilde uyguladığı baskı ve yıldırma politikaları sonucu buradaki Türk nüfus göçe zorlanmaktadır. Bunun sonucunda ülkemiz yüz binlerce hatta milyonlarca soydaşına kucak açmak zorunda kalmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türkiye'nin kurtuluş savaşını kazanması ve Lozan Barış Antlaşmasını imzalaması büyük bir başarıdır.

Kaynakça

ARINÇ, K. (1999), "Coğrafi Özellikleri Bakımından Gürbulak Gümrük Kapısı ve Çevresi", Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sa:25, Erzurum.

DOĞANAY, H. (1997), "Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi", 877, Eğitim Dizisi, 10, İstanbul. ERİNÇ, S., 1977, "Ege Denizi Altı Kaynaklarından Yararlanma Konusundaki Siyasal Soruna Jeomorfolojik Yaklaşım", İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergisi, Sa:22, İstanbul.

GÖNEY, S. (1993), "Siyasi Coğrafya", İstanbul Üniversite Yay. No: 3820, Fakülte Yayın No: 103, Cilt:2, İstanbul.

GÜMÜŞÇÜ, O. (2010), Çukurova Üniversitesi. Türkojoloji Araştırmaları Merkezi, Adana.

GÜNEL, K. (2002), "Coğrafyanın Siyasal Gücü", Çantay Kitabevi, İstanbul.

KIRZIOĞLU, M.F. (1975), "Osmanlı Mülki İdaresinde "Akar-Bakar" a Göre Sınırların Çizilmesi ve Devlet Sınırlarında "Korgan"lar, "Deliktaş"lar", Türk Coğrafya Dergisi Cumhuriyetimizin 50. Yıl Özel Sayısı, Sa: 26, İstanbul.

KODAY, Z. (1994), "Sınır Ticaretimiz Bakımından Sarp Sınır Kapısının Önemi", Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst. Dergisi, Sa: 1, Erzurum.

KODAY, Z. (1998), "Kıbrıs'ın Jeopolitik Önemi", Türk Coğrafya Dergisi, İstanbul.

KODAY, Z. (2000), "Türkiye'ye Yolcu Giriş- Çıkışlarında Edirne İlindeki Gümrük Kapılarının Yeri ve Önemi", 28. Coğrafya Meslek Haftası Bildiriler, Geçmişte Günümüzde ve Gelecekte Trakya, İstanbul.

KODAY, Z. (2000), "Türkiye'nin Tahıl Üretimi", Türk Coğrafya Dergisi, Sa:35, İstanbul.

ÖZEY, R. (2002), "Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği", Bakanlar Matbaacılık, İstanbul.

ÖZGÜR, E.M. (2001), "Türkiye Coğrafyası", Hilmiusta Matbaacılık, Ankara.

BİR İPEK YOLU YERLEŞMESİ BURSA'NIN BUGÜNKÜ İDARİ COĞRAFYA ANALİZİ

Yrd. Doç. Dr. Zerrin KARAKUZULU* - Sevinç PEKEL**

Özet

İdari coğrafya yeryüzünde siyasi birimler meydana getiren devletleri, idari bakımdan inceleyen bir bilim dalıdır. İdari coğrafya alanında yapılan çalışmalar ülkeyi yönetenlere, maliye ve iktisatçılara, sanayi ve ticaretle uğraşanlara, tek kelime ile ülkeyi yakından tanımak isteyen herkese bilgi vermek sureti ile büyük faydalar sağlamaktadır. Çünkü ülke kalkınması için yapılacak tüm planlamalarda, mevcut idari yapının, bu yapı ile sahip olunan avantaj ve dezavantajların bilinmesi önem arz etmekte ve çalışmalara yön vermektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin mülki idari bölümlerini oluşturan illerin, kendi içlerinde incelenmesi ülkemizin idari coğrafyasının daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Bir idari coğrafya çalışması olan bu araştırmamızda, idari coğrafya ile ilgili kavramlar ve tanımlamalar, Bursa ili ölçeğinde ele alınarak, ilin idari yapısı incelenmeye çalışılacaktır. Öncelikle kısaca ilin Osmanlı idari yapılanmasındaki yerine değinilecek, daha sonra ilin günümüzdeki idari bölünüş yapısı, kentsel idari alanları ve köy idari alanları, idari coğrafya yönünden ele alınarak ayrıntılı olarak incelenecektir.

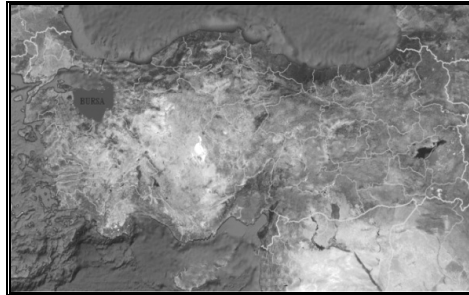
Anahtar kelimeler: İdari Coğrafya, Metropol İlçe, Kentsel İdari Alan, Köy İdari Alanı.

Giriş

Uluslararası platformda, siyasi nitelik taşıyan devletlerin egemenlikleri altındaki ülke arazilerinin yönetimiyle ilgili esasları, coğrafi ortamla ilişkili olarak ele alan sosyo-ekonomik coğrafya dalı idari coğrafya'dır. İdari coğrafya, devletin yönetim yapısı gereği ülke topraklarında yapılmış veya yapılacak idari düzenlemelerin doğal coğrafya koşullarına ve sosyo-ekonomik yapıya uygun olup olmadığını araştırıp, bu yönde yapılacak planlamalara yön vermektedir (Özçağlar,2005:3)

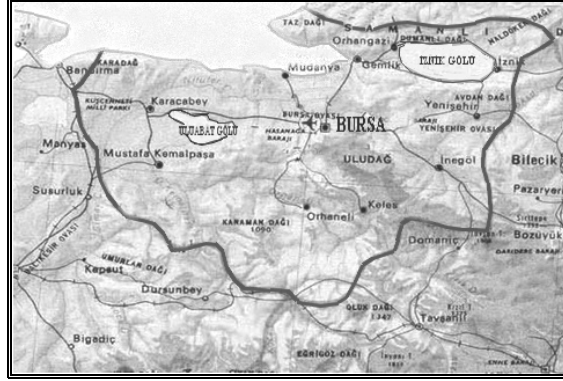
Coğrafyanın, "salt – bilim" karakterli dalları yanında eşit şartlarda yer almasa bile, idari coğrafyanın memleketi idare edenlere, maliye ve iktisatçılara, sanayi ve ticaretle uğraşanlara, tek kelime ile memleketi yakından tanımak isteyenlere bilgi vermek sureti ile büyük faydalar sağlayacağı tabiidir. Hatta bir bakımdan, idari coğrafyanın sağladığı bilgilerin yalnız pratik olmakla kalmayıp bilimsel özellikler de taşıdığını söylemek mümkündür (Darkot,1961:1)

Araştırma konumuzu oluşturan Bursa, Marmara Bölgesinin Güney Marmara Bölümünde 10.422 km²'lik alana sahip bir il idari ünitesidir. Bursa ili, idari ünite olarak: kuzeyden Yalova ilinin Armutlu, Termal, Çiftlikköy ilçeleri; Kocaeli ilinin, Karamürsel ilçesi; doğudan Sakarya ilinin Pamukova ilçesi; Bilecik ilinin Osmaneli, Pazaryeri, Bozüyük ilçeleri; güneyden, Kütahya ilinin, Domaniç, Tavşanlı, Emet, ilçeleri; Balıkesir ilinin Dursunbey ilçesi; batıdan, Balıkesir ilinin Susurluk, Manyas, Bandırma ilçeleri ile çevrelenmektedir (Harita 1).

* Sakarya Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, zkarakuzulu@sakarya.edu.tr

** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, sevinç_geography@hotmail.com

Harita 1. Bursa İli Lokasyon Haritası

Bursa, nüfus bakımından Türkiye'nin 4. büyük ilidir (TUIK 2009 Adrese Dayalı Nüfus Verileri). Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara bölümünde yer alan il, ekonomik açıdan Türkiye'nin en gelişmiş illerinden biri olup, sanayi fonksiyonu da oldukça gelişmiştir.

Bursa ili 10422 km² yüzölçümü ile Marmara Bölgesinde Balıkesir(14472 km²)'den sonra ikinci büyük ili teşkil eder. 2009 adrese dayalı nüfus miktarına göre 2550645 kişi ile Türkiye nüfusunun (72561312 kişi) %3.5'ini oluşturmaktadır.

2009 yılı nüfus sayımına göre Türkiye'nin aritmetik nüfus yoğunluğu 94 kişi iken, Bursa'nın nüfus yoğunluğu 245 kişidir. Komşu iller içerisinde Kocaeli(421)'den sonra Bursa 245 kişi ile en fazla nüfus yoğunluğuna sahip olan ikinci ildir.

Bursa il merkezi Marmara bölgesi sınırları içerisinde yer almasına rağmen, coğrafi bakımdan bu ilin 17 ilçesinin 4'ü Ege bölgesinde kalmaktadır.10.422 km² il topraklarının 2.385 km²'lik kısmı Ege bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır.(Tablo.1)

Tablo 1. Bursa İline Bağlı Olduğu Halde Ege Bölgesi Sınırları İçerisinde Kalan İlçeler

İlçenin Adı	Yüzölçüm(Km ²)
Orhaneli	798
Keles	657
Büyükorhan	520
Harmancık	410
Toplam	2385

Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi

Bursa İlinin İdari Coğrafya Analizi

Bir ipek yolu yerleşmesi olan Bursa, 1326 yılında Orhan Gazi (1304-1362) tarafından fethedilmiş ve Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde idari yapı eyaletler biçiminde düzenlenmiş idi. Eyaletler ise değişen sayıda sancaklardan, sancaklar da çok sayıda kaza ve köylerden meydana gelmekteydi.

Bursa 1402 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış ve Osmanlı idari taksimatında Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkezliğini üstlenmiştir. Hüdâvendigâr Eyaleti, Osmanlı tarihi boyunca önce sancak, sonra eyalet ve en sonunda vilayet statüsü kazanmış ve Bursa, önceleri merkez kaza, daha sonra ise bir sancak olarak Hüdâvendigâr Vilayeti'ne (Livası) bağlı olmuştur. Bu idari durum XIX. yüzyıla kadar sürmüş ve 1832'de müstakil mutasarrıflık olan Bursa, yine eyaletin merkezi olmuştur. 1865'de Hüdâvendigâr Eyaleti'ne; Bursa, Karesi, Koca-ili, Kütahya ve Karahisar livaları bağlı olup, valilik makamı Bursa'da bulunmaktaydı.Valinin bulunduğu yere aynı zamanda "Paşa Sancağı" adı da verilmişti.Bursa sancağı bu tarihlerde altı kaza,beş nahiye, 664 köye sahip bulunuyordu. Cumhuriyet döneminde Bursa , müstakil il haline getirilmiştir (Akbal,1951:619-620).

Günümüzde ise, Türkiye'nin mülki idare bölünüş sistematığına göre ülkemizin en büyük idari bölgelerini iller oluşturmaktadır. İller, “birden fazla ilçe alanının bir araya gelmesiyle oluşan, valilikler ile bu makama bağlı diğer kadrolar tarafından yönetilen Türkiye'nin en büyük mülki idari bölgeleridir.” İlleri oluşturan ilçeleri ise, köylerle belediye örgütlü yerleşmelerin (şehirler, kasabalar, kasabalaşmamış belediye örgütlü yerleşmeler) idari alanları ile bu idari alanların içinde veya dışında yer alan hazine arazilerinden oluşmaktadır. İlçeler, ilin alt bölümünü oluşturan idari bir ünedir. İlçelerin bir araya gelmesiyle iller ortaya çıkar.

Bir ilin idari sınırları dahilinde “il merkezi durumundaki kentsel yerleşme ile diğer kentsel idari alanlarla, köy idari alanlarının içinde yer aldığı ilçe alanı” merkez ilçedir. Kanunla Büyükşehir statüsü kazandırılan il merkezi durumundaki şehirlerin belediye sınırları dahilindeki semtlerinde, idari hizmetlerin kolay yürütülmesi ve valiliğin yükünün hafifletilmesi amacıyla, kaymakamlık teşkilatı kurulmuştur. Bu kaymakamlıklar mülki idare yönünden belediye sınırları içinde şehrin kendilerine ayrılan kısımlarından (semtlerden) ve metropol ilçe sınırı içinde kalan köy ve kasabalardan sorumludur (Koday ve Erhan,2009:231)

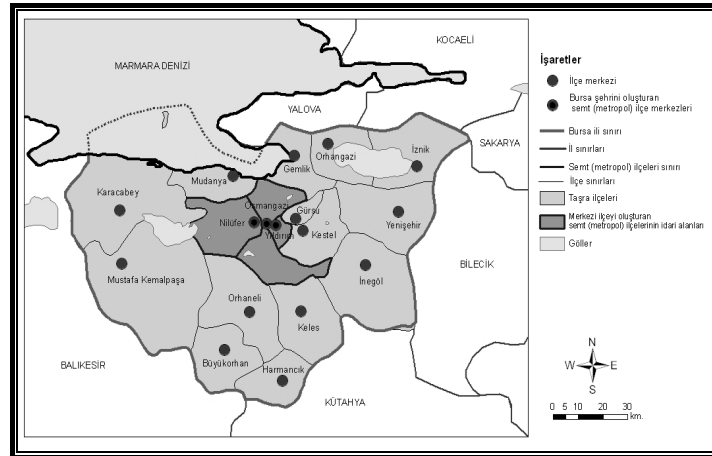
Bursa İlinin İdari Bölünüş Yapısı

Bursa ilinin merkez ilçesini oluşturan 3 metropol ilçesi vardır. Bunlar Nilüfer, Yıldırım, Osmangazi ilçeleridir. Bursa şehrini oluşturan söz konusu bu semtlerde kaymakamlık teşkilatı kurulmuş ve ilçe merkezi haline gelmişlerdir, bu semtlere komşu köy ve kasabalar, çizilen ilçe sınırına göre ilçe merkezlerine bağlanarak metropol semt ilçeleri meydana getirilmiştir. Buradaki kaymakamlıklar mülki idare yönünden belediye sınırları içinde şehrin kendilerine ayrılan kısımlarından (semtlerden) ve alt ilçe(metropol ilçe) sınırı içinde kalan köy ve kasabalardan sorumludurlar. Nilüfer ilçesinde 6 Kasaba, 25 Köy; Yıldırım ilçesinde 1 Köy; Osmangazi ilçesinde 4 Kasaba, 27 Köy idari alanı bulunmaktadır.

Yapılan son değişiklikle, 5747 sayılı kanunla Büyükşehir ve hudutları içerisindeki alt kademe (belde) belediyeler 2009'da yapılan ilk yerel seçimle birlikte hükmi şahsiyetleri kalkarak mahalle olmuşlardır. Yani Nilüfer ilçesinde yer alan Akçalar, Çalı, Görükle, Hasanağa, Kayapa, Gölyazı beldeler, Osmangazi ilçesinde yer alan Emek, Kirazlı, Demirtaş, Ovaakça beldeleri mahalle olmuşlardır (Tablo3).

Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım ilçeleri Bursa ilinin Metropol ilçelerini oluştururken, Gemlik, İznik, Büyükorhan, Yenişehir, Harmancık, Karacabey, İnegöl, Gürsu, Ketsel, Orhangazi, Orhaneli, Mustafakemalpaşa, Keles, Mudanya taşra ilçelerini oluşturmaktadır (Harita 2).

Harita 2. Bursa İlini Oluşturan Merkez İlçe İle Taşra İlçeleri

Bursa ilinin ilçelere göre nüfus bakımından en kalabalık ilçelerini doğal olarak Metropol semt ilçeleri olan Osmangazi (765728), Yıldırım (603100), Nilüfer (282991) oluşturmaktadır. Taşra ilçelerinden en kalabalık nüfusa sahip ilçeler ise İnegöl (215375), Mustafakemalpaşa (101800), Gemlik (99234)'dür.

İlçeleri yüzölçümleri bakımından değerlendirdiğimizde en büyük ilçenin 1670km² ile Mustafakemalpaşa'nın, en küçük ilçenin ise 64km² ile Yıldırım ilçesi olduğu görülmektedir. Bursa ilinin yüzölçümü 10422km² olup toplam 17 ilçeye böldüğümüzde ilçelerin ortalama büyüklüğü 613 km²'dir. 6 ilçenin büyüklüğü ortalama büyüklüğün üzerinde yer alırken, 11 ilçe de bu büyüklüğün altında bir değere sahiptir (Tablo 4).

2009 nüfus verilerine göre Bursa ilinin ortalama nüfus yoğunluğu 245 kişidir. Nüfus yoğunluğu en fazla olan ilçeleri metropol semt ilçeleri Osmangazi, Yıldırım, Nilüfer oluşturmaktadır (Tablo.4). Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçe Yıldırım metropol semt ilçesidir. Bu durum ilçenin nüfusuna göre yüzölçümünün küçük olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 3. Bursa İlinin Merkez İlçesini Oluşturan Metropol İlçeleri İçindeki Kent ve Köylerin İdari Alanları

Bursa şehrini oluşturan metropol ilçeler	Merkez ilçe içinde yer alan köy idari alanları
Nilüfer	Nilüfer İlçesinin Köy İdari Alanları Atlas, Dağyenice, Güngören, İnegazi, Kadriye, Korubaşı, Kuruçeşme, Tahtal, Maskempınarı, Üçpınar, Unçukuru, Badırğa, Başköy, Büyükbalıklı, Yolçatı, Çatalağıl, Çaylı, Fadıllı, Doğanköy, Gökçe, Ayvaköy, İrfaniye, Karacaoba, Konaklı, Yaylacık
Osmangazi	Osmangazi ilçesinin Köy İdari Alanları Ahmetbey, Aksungur, Çağlayan, Bağlı, Seçköy, Dağakçaköy, Doğancı, Nilüfer, Tuzaklı, Gökçeören, Yiğitalı, Avdancık, Hüseyinalanı, Süleymaniye, Çaybaşı Mürseller, Soğukpınar, Selçukgazi, Güneybayırı, Karaislah, Karabalçık, Küçükdeliler, Seferişıklar, Dürdane, Güneybudaklar, Büyükdeliler, Uluçam
Yıldırım	Yıldırım ilçesinin köy idari alanları Hamamlıkızık

Kaynak:Bursa Büyükşehir Belediyesi

Bursa ili taşra ilçelerinden Gürsu ve Gemlik il ortalamasının (245kişi) üzerinde bir nüfus yoğunluğuna sahiptir. Gürsu ilçesi il ortalamasının iki katı bir yoğunluğu bulunmaktadır. Bu durumun yüzölçümünün diğer taşra ilçelere göre daha küçük olmasından kaynaklanmaktadır. İl ortalamasının üzerinde yoğunluğa sahip olan diğer ilçe ise 263 kişi ile Gemlik ilçesidir (Tablo4).

Tablo 4. Bursa İlinde İlçelerin Nüfusları, Yüzölçümleri ve Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Nüfus	Yüzölçümü (Km ²)	Nüfus Yoğunluğu (Km ² /Kişi)
Osmangazi*	765728	592	1293
Yıldırım*	603100	64	9423
Nilüfer*	282991	482	587
Gemlik	99284	376	264
Mudanya	68954	334	206
İzmit	44756	594	75
İnegöl	215375	1031	208
Orhangazi	75127	322	233
Karacabey	78824	1247	63
Mustafakemalpaşa	101800	1670	60
Orhaneli	23992	798	30
Keles	15242	657	23
Büyükorhan	13244	520	25
Yenişehir	51420	786	65
Gürsu	55155	110	501
Kestel	47709	429	111
Harmanlık	7994	410	19
Toplam	2.550.645	10.422	245

* Metropol Semt İlçeleri

Kaynak: TUIK 2009 Yılı Nüfus Verileri

Tablo 5. 21.01.2009 Tarihinde Açıklanan Adrese Dayalı Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bursa İlinde İlçelerin Belediye ve Köy Nüfusları

İLÇENİN ADI	BELEDİYE ADI	KÖY SAYISI	21 /01/2009 TARİHLİ ADNKS BELEDİYE NÜFUSU	KÖY NÜFUSU	GENEL TOPLAM (KÖY+BEL)
Osmangazi	Osmangazi	27	752155	13573	765728
Yıldırım	Yıldırım	1	602505	595	603100
Nilüfer	Nilüfer	22	269371	13620	282991
Gemlik	Gemlik	17	90834	8400	99234
Mudanya	Mudanya	33	49805	17230	67035
	Zeytinbağı	---	1919	---	1919
İznik	İznik	37	22574	16856	39430
	Boyalıca	---	2555	---	2555
	Elbeyli	---	2771	---	2771
İnegöl	İnegöl	91	161541	33216	194757
	Cerrah	---	3467	---	3467
	Kurşunlu	---	4014	---	4014
	Tahtaköprü	---	1752	---	1752
	Yeniceköy	---	11385	---	11385
Orhangazi	Orhangazi	20	54319	9729	64048
	Yeniköy	---	3569	---	3569
	Çakırlı	---	2020	---	2020
	Narlıca	---	1349	---	1349
	Sölöz	---	1834	---	1834
	Yenisölöz	---	2307	---	2307
Karacabey	Karacabey	64	51907	26917	78824
M.Kemalpaşa	M.Kemalpaşa	104	57097	31185	88282
	Tatkavaklı	---	2602	---	2602
	Çeltikçi	---	1704	---	1704
	Tepecik	---	1905	---	1905
	Yalıntaş	---	5459	---	5459
	Yeşilova	---	1848	---	1848
Orhaneli	Orhaneli	53	7934	12127	20061
	Göynükbelen	---	1775	---	1775
	Karınçalı	---	2156	---	2156
Keles	Keles	36	3681	11561	15242
Büyükorhan	Büyükorhan	38	3285	8503	11788
	Kınık	---	1456	---	1456
Yenişehir	Yenişehir	61	29275	22145	51420
Gürsu	Gürsu	6	52333	2822	55155
Kestel	Kestel	28	37282	10427	47709
Harmancık	Harmancık	23	4076	3918	7994
Toplam	-	661	2307821	242824	2550645

Kaynak: TUIK 2009 Yılı Nüfus Verileri**Köy İdari Alanları**

Türkiye'nin idari bölünüş sistematığı içinde tabanı oluşturan muhtarlar ve ihtiyar heyetleri tarafından yönetilen köy idari alanları, "belirli bir idarî sınırı bulunan ve bu sınırlar içerisinde yer

alan sürekli ve dönemlik kır yerleşmeleriyle ekonomik faaliyet sahalarından oluşan, hammadde üretimi (tarım, hayvancılık, ormancılık, avcılık, toplayıcılık) ve evsel sanayi ile ilgili faaliyetlerin egemen olduğu ülkemizin kırsal kesimini oluşturan en küçük idarî sahaları” durumundadırlar (Özçağlar, 2006: 82).

Köy idari alanı sadece yerleşmenin bulunduğu alanı değil köy sınırları içerisinde kalan çayırı, merası, ormanı, tarım alanı gibi çeşitli ekonomik faaliyet alanlarını da içermekte olup köy muhtarı ve ihtiyar heyeti ile yönetilen bir ilçeye bağlı en küçük idari üniteyi oluşturmaktadır.

18.03.1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu ile 03.04.1930 tarih ve 1580 sayılı eski Belediye Kanunu’nda nüfus miktarı için 2000 rakamı sınır kabul edildiğinden, eskiden yapılan köy tanımlarında “nüfusu 2000’den az olan yurlara köy denir” şeklinde yuvarlak bir ifade kullanılmıştır. 24 Aralık 2004 tarihinde yürürlüğe giren 5272 sayılı yeni Belediye Kanununun 4. maddesine göre bundan böyle nüfusu 5.000 ve üzerinde olan yerleşim birimlerinde belediye kurulabilecektir. Bir yerleşim alanında belediye kurulması için 5000 nüfusun üzerine çıkılması koşulu getirildiğine göre, köy tanımında kullanılan 2000 rakamı yerine 5000 rakamının genel anlamda ortalama sınır kabul edilmesi zorunluluğu belirlemiştir. Ülkemizde nüfusu 5000’i aştığı halde belediye teşkilatı kurulmayan çok sayıda köyün bulunduğu bilinmesi ve bu bağlamda tek başına nüfus miktarını esas alarak köy tanımı yapılmaması doğru bir öneri olacaktır (Özçağlar , 2005:6)

Bursa ilinde toplam 661 köy idari alanı vardır ilçelere dağılım incelendiğinde en fazla köye sahip ilçeler; Mustafakemalpaşa(104), İnegöl(91), Karacabey(64) iken, en az köye sahip ilçeler ise Yıldırım(1), Gürsu(6) ,Gemlik(17) ilçeleridir(Tablo5).

Kentsel İdari Alan

Belediye teşkilatına sahip olan ilçe merkezi, il merkezi durumundaki kentsel yerleşmelerle, ilçe ve il merkezliği görevi olmayan belediye örgütlü kentsel yerleşmelerin(Beldelerin) içerisinde yer aldıkları idari alanlara “Kentsel İdari Alan” demektediriz (Özçağlar, 2005:9).

22.03.2008 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 5747 sayılı kanunla, Büyükşehir ve hudutları içerisindeki alt kademe (belde) belediyeleri ile metropol dışında nüfusu 2000’in altında kalan belde belediyelerinin 2009’da yapılacak ilk yerel seçimle birlikte hükmi şahsiyetlerinin sona ermesi ve 43 yeni ilçe belediyesi kurulması kararlaştırılmıştır (<http://www.ekohaber.com.tr>).

Bu yasa çıkmadan önce ülkemizde 16 Büyükşehir, 100 Büyükşehir ilçe belediyesi, 283 ilk kademe (belde) belediyesi, 65 İl belediyesi, 750 ilçe belediyesi ve 2.011’de belde belediyesi olmak üzere toplam 3.225 belediye mevcuttu.

Bu durumda bu yasa çıktıktan sonra 16 Büyükşehir Belediyesi, 142 Büyükşehir ilçe belediyesi, 65 İl belediyesi, 750 ilçe belediyesi, 1.132 belde belediyesi olmak üzere toplam 2.105 belediye kalmıştır (<http://www.mahalli-idareler.gov.tr>).

Bursa iline gelince 1 İl merkezi, 14 İlçe merkezi ve 20 belde olmak üzere 35 Kentsel idari alan yer almaktadır. 1 Büyükşehir, 17 ilçe ve 20 belde belediyesi olmak üzere toplam belediye sayısı 38’dir (Tablo 6)

Tablo 6. Bursa İlinde Belediyelerin Türleri ve Belediye Nüfusları

İLÇE	BELEDİYE ADI	BÜYÜK ŞEHİR İLÇE BELEDİYESİ	İLÇE BEL.	BELDE BEL.	21/01/2009 TARİHLİ NÜFUS
Osmangazi	Büyükşehir	×			1854285
Osmangazi	Osmangazi*	×			752155
Yıldırım	Yıldırım*	×			602105
Nilüfer	Nilüfer*	×			269371
Gemlik	Gemlik		×		90834
Mudanya	Mudanya		×		49805

Mudanya	Zeytinbağı			×	1919
İznik	İznik		×		22574
İznik	Boyalıca			×	2555
İznik	Elbeyli			×	2771
İnegöl	İnegöl		×		161541
İnegöl	Cerrah			×	3467
İnegöl	Kurşunlu			×	4014
İnegöl	Tahtaköprü			×	1752
İnegöl	Yeniceköy			×	11385
Orhangazi	Orhangazi		×		54319
Orhangazi	Çakırlı			×	2020
Orhangazi	Yeniköy			×	3569
Orhangazi	Sölöz			×	1834
Orhangazi	Yenisölöz			×	2307
Orhangazi	Narlıca			×	1349
Karacabey	Karacabey		×		57907
Mustafakemalpaşa	Mustafakemalpaşa		×		57097
Mustafakemalpaşa	Tatkavaklı			×	2602
Mustafakemalpaşa	Çeltikçi			×	1704
Mustafakemalpaşa	Tepecik			×	1905
Mustafakemalpaşa	Yalıntaş			×	5459
Mustafakemalpaşa	Yeşilova			×	1848
Orhaneli	Orhaneli		×		7934
Orhaneli	Göynükbelen			×	1775
Orhaneli	Karıncalı			×	2156
Keles	Keles		×		3681
Büyükorhan	Büyükorhan		×		3285
Büyükorhan	Kınık			×	1456
Yenişehir	Yenişehir		×		29275
Gürsu	Gürsu		×		52333
Kestel	Kestel		×		37282
Harmancık	Harmancık		×		4076
Toplam	-	1	17	20	2233885

* Metropol Semt İlçeleri

Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi

Bursa İl Merkezinin Kentsel İdari Alanı

10/7/2004 tarih ve 5216 sayılı yeni Büyükşehir Belediyesi Kanununun 4. maddesine göre, "(Mevcut) Belediye sınırları içindeki ve bu sınırlara en fazla 10000 metre (10 km) uzaklıktaki yerleşim birimlerinin son nüfus sayımına göre toplam nüfusu 750000'den fazla olan il (merkezi) belediyeleri, fizikî yerleşim durumları ve ekonomik gelişmişlik düzeyleri de dikkate alınarak, kanunla Büyükşehir belediyesine dönüştürülebilir." hükmü getirilmiştir (Özçağlar, 2005:11).

Kanunun geçici 2. maddesinde ise Büyükşehir belediye sınırları; İstanbul ve Kocaeli ilinde, il mülkî sınıridir. Diğer Büyükşehir belediyelerinde, mevcut valilik binası merkez kabul edilmek ve il mülkî sınırları içinde kalmak şartıyla, nüfusu 1000.000'a kadar olan Büyükşehirlerde (Adapazarı, Erzurum, Samsun, Eskişehir, Kayseri, Mersin, Diyarbakır, Antalya, Konya, Gaziantep) yarıçapı 20 km, nüfusu 1000000-2000000'a kadar olan Büyükşehirlerde (Adana, Bursa), yarıçapı 30 km, nüfusu 2000000'dan fazla olan Büyükşehirlerde (İzmir ve Ankara) yarıçapı 50 km olan dairenin sınırı Büyükşehir belediyesinin sınırını oluşturur. Bu sınırlar içinde kalan ilçeler Büyükşehir ilçe belediyeleri, beldeler Büyükşehir ilk kademe belediyeleri, köyler ise mahalle haline gelmiştir.

Bursa ilinde Büyükşehir sınırları içerisinde kalması nedeniyle kapatılan belde (alt kademe) belediyeleri; Nilüfer ilçesi; Çalı, Kayapa, Hasanağa, Akçalar, Gölyazı ve Görükle. Osmangazi ilçesi; Demirtaş, Ovaakça, Emek ve Kirazlı. Mudanya ilçesi; Güzelyalı. Gemlik ilçesi; Kurşunlu,

Küçükkuşluk ve Umurbey, Kestel ilçesi Barakfakih ayrıca daha önce Büyükşehir sınırları içerisinde olan Mudanya'ya bağlı Zeytinbağı (Trilye) beldesi büyükşehir sınırları dışına çıkarılmış olup, nüfusu 2000'den fazla olduğu için belediye statüsü devam edecektir. Bugüne kadar Büyükşehir sınırları içerisinde yer alan yukarıda saydığımız 15 belde belediyesi kapatılırken, Danıştay 8. Dairesi 19.12.2008 günlü, E: 2008 /4826, K: 2008/8384 sayılı kararıyla, 5747 sayılı Yasa'ya ekli (44) sayılı listede adları yazılı olan ve bu Yasa'nın Geçici 1. maddesinin (1) numaralı fıkrasında ilk genel mahalli idareler seçiminden geçerli olmak üzere tüzel kişilikleri kaldırılarak köye dönüştürülmeleri öngörülen belediyelerin "Anayasa Mahkemesi'nin gerekçeli kararının Resmi Gazete'de yayımı tarihinden (6.12.2008) itibaren 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Yasası'nda belirtilen esas ve usuller çerçevesinde açacakları davaların da süresinde açılmış sayılacağı" hükmüne bağlanmıştır.

Bu durumda nüfusu 2000'in altında olan ve 44 sayılı listede yer alan dava açmayan belediyelerimiz için yeni bir fırsat doğmuştur. Bu Belediyelerin olarak tüzel kişiliklerini devam ettirebilmeleri için;

1) Belediyelerine ilişkin olarak gerçekleştirilen adrese dayalı nüfus sayımı sonuçlarının iptali istemiyle en geç 4 Şubat 2009 tarihine kadar Türkiye İstatistik Kurumu'na karşı yetkili Bölge İdare Mahkemesi Başkanlığı nezdinde iptal davası açmaları,

2) 29 Mart 2009 tarihinde yapılacak mahalli idareler seçimine ilişkin seçim takvimi 2972 sayılı Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Hakkında Yasa'nın 8. maddesi uyarınca 1 Ocak 2009 tarihinde başlayacağından, adrese dayalı nüfus sayımı sonuçlarının iptali istemini içerecek idari davayı 31.12.2008 tarihine kadar açmaları, gerekmektedir
(<http://www.iabb.gov.tr>).

TÜİK adrese dayalı sayım sonuçlarına göre nüfusu 2000'in altında kaldığı tespit edilen ve ilgili mahkemeler nezdinde dava açmayan ve açtığı davadan olumsuz sonuç alan büyükşehir sınırları dışında kalan 2 belde belediyesi Mustafakemalpaşa'nın Ovaazatlı, İnegöl'ün Alanyurt belde belediyeleri kapatılmıştır. Büyükorhan'ın Kınık, Orhangazi'nin Narlıca, Sölöz ve Yeni Sölöz açtıkları davadan olumlu sonuç olarak 23/03/2009 yerel seçimlere girmeye hak kazanmışlardır.

Tablo 6. 5747 Sayılı Kanunla Semt İlçeleri Kurulduktan Sonra Bursa Büyükşehir Belediyesinin Hizmet Alanı İçinde Kalan İlçelerinin Nüfusları

Merkez İlçe Adı	Nüfus(Kişi)
Osmangazi	765728
Yıldırım	602105
Nilüfer	282991
Mudanya	49805
Kestel	37282
Gürsu	52333
Gemlik	90834
Merkez İlçeleri Toplamı	1854285

Kaynak: TUIK 2009 Nüfus Verileri

İlçe Merkezlerinin Kentsel İdari Alan

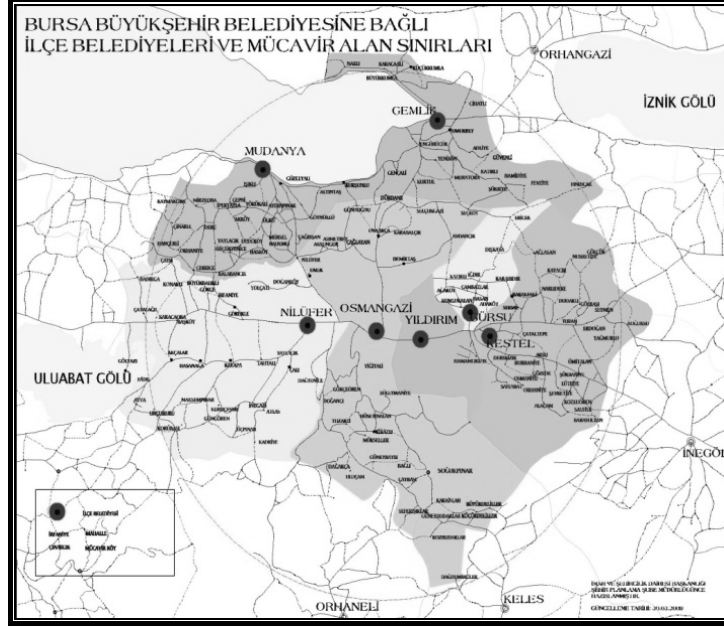
İlçe merkezleri, ilin alt bölümü olan ilçelerin idarî alanlarına yönetim merkezliği yapan kentsel yerleşmelerdir. Başka bir ifadeyle, bir ilçenin idari alanının bütününe merkezlik yapan, içerisinde kaymakamlık teşkilatının ve ilgili diğer resmi kuruluşların yer aldığı belediye örgütlü kentsel yerleşmelere ilçe merkezi denilmektedir.

Bursa ilinin 14 taşra ilçe, 3 Metropol semt ilçe olmak üzere toplam 17 kaymakamlık teşkilatı bulunmaktadır. İlçe merkezlerinde kurulan bu belediyeler ilçe belediyesi, belediyenin hizmet götürmekte yükümlü olduğu alanlar da ilçe merkezlerinin kentsel idari alanı olarak adlandırılır (Harta 4).

Beldelerin Kentsel İdari Alanları

18/ 03/ 1924 tarih ve 442 sayılı köy kanunu ile 03/ 04/ 1930 tarih ve 1580 sayılı eski belediye kanununda nüfus miktarı için 2000 rakamı sınır kabul edilmiştir.

Harita 3. Bursa Büyükşehir Belediyesine Bağlı İlçe Belediyeleri ve Mücavir Alan Sınırları

09/ 07/ 2004 tarih ve 5215 sayılı kanunun 4. maddesi nüfusu 5000 ve üzeri olan yerleşim birimlerinde belediye kurulabileceği 11. madde ve geçici 5. madde ise 2000 yılı genel nüfus sayımına göre nüfusu 2000'in altına düşen belediyelerin Danıştay görüşü alınarak iç işleri bakanlığının önerisi üzerine müşterek kararname ile tüzel kişiliklerinin kaldırılarak köye dönüştürüleceği hükmü getirilmiştir. Ancak 24 Aralık 2004 tarihinde yürürlüğe giren 5272 sayılı yeni belediye kanununun 4. maddesine göre bundan böyle 5000 ve üzeri nüfusa sahip yerleşmelerde belediye teşkilatı kurulabilecektir. 2000 nüfusa sahip yerleşmelerde zaten belediye kurulduğu için bundan sonra belediye kurmak isteyen yerleşmelerin 5000 nüfusa ulaşmayı bekleyeceklerinden yakın gelecekte ülkemizde eskisi gibi sık sık yeni beldeler ortaya çıkmayacak (Harita 4).

Harita 4. Bursa İli Kentsel İdari Alanları

Sonuç

Bursa ilinde 1 İl merkezi, 14 İlçe merkezi ve 20 belde olmak üzere 35 Kentsel idari alan yer almaktadır. 1 Büyükşehir, 17 ilçe ve 20 belde belediyesi olmak üzere toplam belediye sayısı 38'dir. Bursa ilinin 14 taşra ilçe, 3 Metropol semt ilçe olmak üzere toplam 17 kaymakamlık teşkilatı bulunmaktadır.

İlde toplam 661 köy idari alanı vardır ilçelere dağılım incelendiğinde en fazla köye sahip ilçeler; Mustafakemalpaşa (104), İnegöl (91), Karacabey (64) iken, en az köye sahip ilçeler ise Yıldırım (1), Gürsu (6), Gemlik (17) ilçeleridir.

Bursa ili idari coğrafya analizi örneğinden hareketle, idari coğrafya açısından Türkiye geneli için şu öneriler sunulabilir. İdari alanların sınırının belirlenmesinde, teorik manada harita üzerinde yapılan çalışmalarla yetinmeyip, sahada akademik düzeyde gözlemler ve incelemeler yapılmalı, idari yapılanmanın işlevselliği, verimliliği veya sorunları bölge halkı ile yapılacak olan anket, mülakat ve gözlemlerle ortaya konulmalı ve sahanın idari yapılanması buna göre şekillendirilmelidir. Ülke kalkınması için yapılacak her türlü ekonomik ve sosyal planlamalarda kolaylık ve fayda sağlayacak kararların alınması esas olmalıdır.

Kaynakça

AKBAL, F. (1951), "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten (Ekim 1951), C.XV, S.60, s.619-620, İstanbul.

DARKOT, B. (1961), "Türkiye'nin İdari Coğrafyası Üzerinde Düşünceler", İstanbul Üniv. Coğ. Der.Cilt:6, Sa:2,S:1, İstanbul.

KODAY, Z. ERHAN, K. (2009), "Erzurum İlinin İdari Coğrafya Analizi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 41, s.231-248, Erzurum.

ÖZÇAĞLAR, A. (2006), Coğrafyaya Giriş, Hilmi Usta Matbaacılık, s.82, Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A., (2005), "Türkiye Mülki İdari Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi", Ankara Üniv. Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi,Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı:1, s. 6, Ankara.

TUIK 2009 Yılı Adrese Dayalı Nüfus Verileri.

ДЕНУДАЦИЯ ПРОЦЕССТЕРИНИН ПАЙДА БОЛУШУ, ЖАНА АЛАРДЫН РЕЛЬЕФТИН ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ РОЛУ

А.К. ШАРШЕНКУЛОВА* - Т.Р. РАХМАНОВ**

Жер бетиндеги массалардын орун которуштуруусу тартылуу күчтөрдүн таасирлери астында иш-жүзүнө ашырылат. Эгерде, ал жер бети боюнча жүрсө, анда аларды тегиздик денудациясы-деп атап коюшат. Массалар, айрым учурларда кыймылдуу чөйрөнүн-суулардын, абанын (шамалдын) же муздун жардамы менен орун которуштурушат. Мындайча учурларда массалардын кыймылы көпчүлүк мезгилдерде сызыктуу багытка ээ болушат (2).

Массалардын кыймылдарында, алардын орун которуштуруусуна, жуулушунда карама-каршы болгон күчтөр-жалгашуу жана сүрүлүү күчтөрү пайда болушат. Төмөнкү деңгээлдеги жалгашуу күчү пайда болсо, анда массалардын кыймылы жогорку баскычка жетет. Жалгашуу күчү шамалдануунун продуктыларында диспердик-коллоиддик бөлүкчөлөрдү кармап туруусуна жана алардын нымдуулук менен каныгышына көз каранды. Канчалык коллоиддик бөлүкчөлөр көп болсо жана алар канчалык суу менен жогорку деңгээлде каныгышса, шамалдануунун продуктылары ошончолук жогорку ылдамдыкка ээ болушат. (1)

Экинчи карама-каршы күчкө сүрүлүү процесстери эсептелишип, алар которулуп жатышкан массалардын айрым бөлүкчөлөрү менен жер бети боюнча кыймылдап жаткан массалардын ортосунда пайда болушат. Аталган, биринчи сүрүлүүнүн формасын В. Пенк ички сүрүлүү-деп атаса, ал эми экинчисин сырткы сүрүлүү-деп атаган (5).

Талкалануунун продуктылары каптал боюнча жогортон төмөн карай орун которуштуруусуна байланыштуу сүрүлүүнүн көлөмү арта баштайт. Ошондуктан, бирдей деңгээлдеги кыймылга ээ болушкан шарттарда капталдын жогорку бөлүктөрүндөгү материалдардын кыймылдуулугу анын төмөнкү бөлүктөрүнө салыштырганда ылдам, тез болоорун байкоолор көрсөттү. Капталдын жантактыгы арта баштаса, сүрүлүү арта баштагандыгы да байкалат (8).

Массалардын которулушунун ылдамдыгы үчүн жаңы материалдардын толушу жана суу менен толук кандуу каныгыш эсеби чоң мааниге ээ. Суу бир гана которулуп жаткан материалдардын массасынын көлөмүн жогорулатышпастан, ошондой эле анын жогорку деңгээлде кыймылдуулугунун артышына да шарт түзүп турушат. Мүмкүн катары сыйлыгышуу тибиндеги кыймылдардан, жука катмардагы тектерлердин жана агымдардын кыймылдарына да өтүп кетиши ыктымал (6).

Жантайынкы бурчу төмөн болгон ($<5^0$) тоо капталдарында температуранын термелиш эсебинен, алардын көлөмдөрү жогорку деңгээлдеги өзгөрүүлөргө дуушар болушу да мүмкүн. Температуранын термелиши материалдардын микрокыймылдарынын пайда болушуна түрткү берип турушат. Алардын тез-тез нөл градус аркылуу өтүп турушу, суу чөйрөнүн тоңушуна жана ээришине, микрокыймылдардын активдешишине, муз кристаллдарынын өсүшүнө же жоголуп кетишине, шамалдануунун продуктыларынын коллоиддик бөлүкчөлөрүнүн көлөмдөрүнүн өзгөрүшүнө алып келиши да мүмкүн. Башка климаттык шарттарда микрокыймылдар үчүн аныктоочу мааниге температуранын суткалык амплитудасы чоң мааниге ээ. В. Пенктин пикири боюнча (5) микрокыймылдардын пайда болушу

* Ботаника кафедрасынын окутуучусу,

** География кафедрасынын профессору

үчүн, температуранын амплитудасы өтө төмөнкү деңгээлде болгон тропикалык областардан башка, бардык тоолуу аймактардын климаттык шарттары жагымдуу болгон тилкелери жана зооналары таандык.

Массалардын кыймылдарынын негизги өзгөчөлүктөрүнө, алардын мезгилдүүлүгү эсептелинет. Активдүү кыймылдардын алмашышы, же б.а. алардын мезгил-мезгили менен кыймылдардын начарлашы же тынч абалда болушу температуралык шарттар менен нымдуулук шарттардын өзгөрүш потенциалы, боюнча аныкталып турат.

Андан ары шамалдануунун продуктыларын, өсүмдүктөр катмарлары менен капталбаган жана өсүмдүктөр катмарлары менен байланышкан эркин кыймылдарга да ажыратабыз.

Тоо капталдарында массалардын эркин кыймылдарын шамалдануу процесстеринин таасирлери астында тектерлер менен болгон байланыштарынын жоголуп кетиши менен тартылуу күчтөрдүн таасирлери астында тоо капталдары боюнча алардын орун которуштуруусу да аныкталышы мүмкүн. Бизге белгилүү болгондой канчалык тоо капталдары тик болсо, ошончолук шамалдануунун продуктылары эркин абалда тез орун которушат. Ал суу чөйрөсүнүн катышуусу менен же анын катышуусуз жолу менен иш жүзүнө ашырылышы да ыктымал. Шамалдануунун продуктылары суу менен толук мааниде каныгышы ага төмөнкү деңгээлдеги жабышкактыкты пайда кылышып, жантаюу бурчу, төмөн болсо дагы жогорку деңгээлдеги кыймылга ээ болушат (4).

Эркин кыймылдардын формалары бир канча типтерге ажыратышат. Таштардын кулашы тик капталдуу тоолордо пайда болушуп, анда шамалдануучу массалардын урап түшүшкөн участокторунда оюкчалар пайда болушуп, аларда активдүү шамалдануу процесстери жүргөндүгүн байкоолор көрсөтгү. Таш корумдарынын орун которушунан пайда болушкан массалардын көлөмү Ак-Таш кырка тоосунун түштүк-батыш капталдарында 250-350 м³ түзүшкөн(8). Байкоолор көрсөтүп тургандай эң жогорку баскычка жеткен активдүүлүк жаз айларына таандык болсо, ал эми жай жана күз мезгилдеринде алардын эң төмөнкү активдүүлүгү байкалган. Көпчүлүк таштардын урашы карлардын ээриш мезгилине жана атмосфералык жаан-чачындардын мол түшкөн мезгилдери дал келет. Н. П. Костенконун байкоолоруна караганда Тянь-Шанда, таштардын урашыш эсебинен тоо капталдарындагы тегиздиктин төмөндөшү денудациялык процесстердин натыйжасында жылына 0,17 мм түзүшүп турушкандыгы байкалса, ал эми жердин жалпы бетинин 1 м ге төмөндөшү 6000 жылды талап кылгандыгын белгилеп кеткен (2).

Бийик тоолуу аймактарда тоо көчкүлөр-шамалдануу процесстеринин продуктыларынын эркин орун которуштуруусу катарында эсептелинип, көлөмү боюнча таш урандыларынын массасынан көптүк кылышкандыгы байкалган.

Тоо көчкүлөр жогорку деңгээлде кездешкен райондорго неогенде башталган интенсивдүү жаңы тектоникалык кыймылдар үстөмдүк кылган областар таандык болушуп, алар Бабаш-Ата тоо түйүнү менен Ак-таш, Бөлөк-Зоо тоо кыркаларынын түштүк-батыш капталдарынын бийик тоолуу тилкелеринде, сейсмикалык жактан активдүү болгон (күчү 5-9 баллдарга чейин жеткен) аймактарында кенен таркалган. Тоо капталдарын жантаюу бурчу 60-70⁰ га чейин термелишип, силур менен девон мезгилдеринде пайда болушкан кристаллдык акиташтардан, кремний сланецтеринен турушат. Тоолордо тектоникалык-сейсмикалык жаракалар жогорку даражада кездешет. Көпчүлүк учурларда аларга атмосфералык жаан-чачындардын суулары сарыгышып, муз кристаллдарына айлануусу менен коштолуп, тектерлерде көптөгөн жаракалардын пайда болушуна өбөлгөлөрдү түзүшүп жатышкандыгын байкоолор далилдеди. Ошентип, бийик тоолуу тилкелерде муз менен кардын, аяздуу (термикалык) шамалдануу процесстеринин иш-аракеттери активдешип, тоо көчкүлөрдүн пайда болушуна алдынкы катардагы мүмкүнчүлүктөрдү түзүшүп жатышкандыгы байкалууда. Изилденген региондогу тоо көчкүлөрдүн көлөмү 450 м³ дан 550 м³ га чейин жетип, урап түшкөн керегесинин бийиктиги 25-30 метрге чейин термелип, узундугу жүздөгөн метрлерге чейин жеткендигин байкоолор көрсөтүп турушат. Алардын туурасы 40-50 метрлерге барабар болушуп, кээде, тоо капталдары өтө тик, аскалуу болушкан аймактарда талкаланган продуктылар тикеден-тике тоо этектерине чейин урашып, секирик абалында пай-

да болушкан тоо көчкүлөрдүн типтеринин келип чыгышын байкоолор көрсөттү. Тоо көчкүлөрдүн жүрүү мезгилдеринде, массалардын кыймылдары таш агымдары сыяктуу формага ээ болушуп, айрыкча алардын борбордук бөлүктөрүндөгү кыймылдар бир топко чейин жогорку деңгээлде экендиги байкалды.

Ал эми таш агымдары-сызык абалында созулуп жатышкан ар түрдүү көлөмдөгү талкаланган материалдардын жыйындысы катарында эсептелинип, тоо капталдарынын жогорку бөлүктөрүнөн баштап, тоо капталдары боюнча төмөн карай агышып, көпчүлүк учурларда дарыя нуктарын бөгөп калган учурлар көп эле кездешет. Кээде аларды таш дарыялары, же шагыл таштардын агымдары деп, атап да коюшат. Таш агымдарынын жазылыгы, ондогон метрлер менен ченелип, узундугу мүмкүн катары ондогон, жүздөгөн метрлер менен ченелиши да мүмкүн. Талкаланган материалдардын агымдарындагы бөлүкчөлөрдүн өлчөмдөрү ар түрдүү келишип, 1 см ден бир канча см ге жана 0,5 м ден 1-2 м ге чейин же андан көп болушу да мүмкүн. Агымдын, талкаланган материалдардын айрым бөлүктөрүнүн көлөмүнүн катышы, толук мааниде тоо капталдары боюнча урап жатышкан тектерлердин петрографиялык составына көз карандылыгын белгилей кеткибиз келет.

Таш агымдарынын пайда болушу айрым жерлерде шамалдануу процесси активдүү жүрүп жатышкан туруктуу абалда азыктандырып жатышкан булактар менен тыгыз байланыштуу. Шагыл агымдарынын пайда болушу көчкүлөр менен да тыгыз байланыштуу экендигин белгилей кеткибиз келет. Мындайча учурларда урап бара жатышкан талкаланган материалдардын массасы, өздөрүнүн жолунда бир катар өзүнчө болгон таш агымдарына да бөлүнүп кетиши ыктымал. Тоо көчкүлөр менен байланышкан шагыл таштардын, кумдардын агымдары тоо капталдарынын үстүнкү беттерин өзгөртүү боюнча жогорку деңгээлдеги ишаракеттерди жасашат. Ушул процеске мисал катары төмөнкүдөй эпизодду мисал келтирип кетсек болот. 2009-жылдын 20-июнь айында Көк-Арт дарыясынын оң куймасы Капка дарыясынын ортоңку агымында өтө кубаттуу, үйлөрдү учурган шагыл таштарды агызган сел процесстеринин агымы 15-20 минута арлыгында пайда болушуп, алар өздөрүнүн агымында көлөмдөрү бир канча мм ден 2-3 м³ дан чейин жеткен жумуру болгон таш келкилерин, шагыл таштарды агызып жатышкан сел процесстеринин, өркөчтөнүп, агып жатышкан нуктарын байкадык. Мындайча типтеги катастрофалык мүнөзгө ээ болгон сел процесстеринин пайда болушун төмөнкүдөй себептерге байланыштырсак болчудай. Алгач, сел процесстеринин продуктулары бир канча жылдар ичинде тоо көчкү жана шамалдануу процесстеринин натыйжасында дарыя өрөөнүндө топтолушуп, аба массасында куюн сыяктуу абал түзүлүп, жергиликтүү маанидеги циклондун пайда болушуна шарт түзүлгөн. Натыйжада фронталдык мүнөздөгү мөндүр аралашкан нөшөрлөгөн жамгыр жааган. Коктуколоттордо, жылгаларда топтолгон шагыл таштарды турбуленттик суу агымдары заматта агыза баштаган. Натыйжасында тоо жана кар көчкүлөр менен тыгыз байланышкан сел агымдарынын нуктарынан пайда болушуна шарт түзүп, суу агымдарынын жереп оюулуп кеткен аңчалардын тереңдиги 1,5-2,5 м ге, туурасы, 15-20 м ге барабар болушуп, алардын узундугу, 2,0-2,5 км ге чейин жеткендигин байкоолор көрсөттү. Мындайча тоо жана кар көчкүлөр менен тыгыз байланышкан таштарды агызышкан сел агымдары Алаш-Тоо, Бабаш-Ата, Ак-Коргон, Кең-Кол, Ак-Таш, жана Бөлөк-Зоо тоо кыркаларынын түштүк-батыш капталдарынан башталган дарыя бассейндеринде жогорку деңгээлде кездешкендигин байкоолор тактап турат.

Делювиалдык жана колювиалдык калдыктар тоо капталдарынын үстүнкү бети боюнча массалык эркин кыймылдардын натыйжасында тоо жана кар көчкүлөрдүн жана шамалдануу процесстеринин продуктуларынын тоо капталдарында жана алардын этектеринде топтолушунан пайда болушат.

Негизинен алып караганда тартылуу күчтөрдүн (гравитациялык процесстердин) же жамгырдын жана карлардын ээринди сууларынын таасирлери астында тоо капталдары боюнча шамалдануунун ар түрдүү продуктуларынын төмөн карай орун которуштуруусун делювий-деп атайбыз. Бул калдыктар менен сел, жер көчкү процесстери тыгыз байланыштуулугу да байкалып турат.

Коллювий бул тартылуу күчтөрдүн таасирлери астында, ошондой эле кардын эринди суулары же атмосфералык жаан-чачындардын коштосу астында шамалдануу процесстеринин продуктулары тоо капталдарынын үстүнкү бети боюнча төмөн карай которулуусу–топтолушу эсептелинет. Пайда болуу шарты боюнча коллювийди төмөнкүдөй типтерге: шагыл таштардын, кумдардын агымдарына, тоо көчкүлөргө, таш агымдарына ажырашат. Тоо капталдарындагы шамалдануу процесстеринин продуктуларынын аккумулятивдик калдыктарынын тоо капталдары боюнча орун которуп турушунан, ар түрдүү рельефтин аккумулятивдик формаларынын пайда болушу да күтүлөт. Буларга мисал катарында тоо көчкүлөрдүн төмөн карай урашынан дарыя нуктарында бөгөлмө көлдөрдүн типтеринин бассейндеринин пайда болушуна мүмкүнчүлүктөрдүн түзүлгөндүгүн Сары-Челек, Кең-Көл, Кара-Суу ж.б. көлдөрүн мисал келтирип кетүүгө болот. Жаратылышта активдүү процесстер жүрүп жатышкан тоо капталдарында тартылуу күчтөрдүн таасирлери астында шамалдануу кубулуштарынын натыйжасында пайда болушкан продуктуларынын тынымсыз орун которуп жатышынан, тоо этектеринде жантайынкы тартып турушкан шагыл таштардын-конустарынын пайда болушуна мүмкүнчүлүктөр түзүлүп жаткандыгы да байкалууда. Таш корумдарында майда топурак сыяктуу чополуу материалдар жогорку өлчөмдө кездешсе, алар жакшы денгээлде нымдуулукту жана суну өздөрүнө сиңирип алышып, шагыл таштардын, кумдардын жана чополордун аккумулятивдик калдыктарында жер көчкүлөрдүн өнүгүшүнө жана өтө терең болбогон цирктин формасын элестеткен оюкчалардын пайда болушуна жогорку деңгээлдеги шарттарды түзүшүп жатышкандыгы байкоолор боюнча көрүнүп турат. Таш корумдарынын үстүнкү беттери сырткы агенттердин таасирлери астында тегизделе баштайт. Тоо капталдарынын негизинде коллювийдик материалдардын топтолушунан жантайынкы тоо капталдарынын этектеринде жайгашкан түзөңдүү террасалардын пайда болушу күтүлөт. Жер бетинде бир топ тегизирээк келишкен тоо капталдары, өрөөндөрдүн түптөрү жана томпок келген тоо чокулары ар түрдүү деңгээлде талкаланган, көлөмү бир канча сантиметрлерден бир канча метлерге чейин жеткен жогорку деңгээлдерде таркалышкан таш деңиздери деп аталышка ээ болушкан рельефтин формалары пайда болуп жатышкандыгын тоолуу өрөөндөрдүн ойноң участкаторунда пайда болуп жатышкандыгын байкадык. Таш деңиздеринин негизине көпчүлүк учурларда кыртыштык суулар же жогорку деңгээлдеги нымдуулукта болушкан топурак сыяктуу шамалдануу процессинин майда продуктулары кездешет. Ошондуктан, таш деңиздери температуранын ирети менен термелүү эсебинен кыймылга келишип, майда жер сыяктуу чополордун тоо капталдары боюнча жылып кетишине да шарттарды түзүшүп турушат. Айрым учурларда таш деңиздери менен коштолгон таш агымдары да пайда болушуп, алар тоо этектеринде бири-бири менен кошулуп кетишкен учурлар кездешет.

Адабияттар

1. Ивановский Л.Н. формы ледникового рельефа и их палеогеографического значение на Алтае. Л., Изд-во «Наука». 1967.
2. Костенко Н.П. Развития рельефа горных стран. М., Изд-во «Мысль», 1970.
3. Мешеряков Ю.А. Рельеф СССР, М., Изд-во «Мысль», 1972.
4. Лемзин Н.Н. Геоморфология и палеогеография Чаткальской впадины в кайнозойе. Фрунзе. Изд-во «Илим», 19988.
5. Пенк В. Морфологической анализ М., «Госгеографгиз», 1961.
6. Склоны, их развития и методы изучения. М., Изд-во «Мысль», 1971.
7. Человек, обустово и окружающая среда. М., Изд-во «Мысль», 1992.
8. Рахманов Т.Р., Камбарова М.К., Керимбекова А.Ж. и др Роль природных условий в формировании стихийно- разрушительных процессов на разных высотных геоморфологических поясах в пределах юго-западного склона Ферганского хребта. Вестник ОшГУ, Ош 2009, №1.

КАРАКУЛЖА ДАРЫЯСЫНЫН БАССЕЙНИНДЕ ЖАРТЫЛЫШТЫК -КАТАСТРОФАЛЫК МҮНӨЗДӨГҮ ТАБИГЫЙ КЫРСЫКТАРДЫ АЛДЫН-АЛА БОЛТУРБАЙ КОЮУНУН АЙРЫМ ЭФФЕКТИВДҮҮ ИШ- ЧАРАЛАРЫ

Т. Р. РАХМАНОВ* - А.К. ШАРШЕНКУЛОВА
А. Ж. КЕРИМБЕКОВА*****

Каракулжа дарыясынын бассейни катастрофалык кыйраткыч мүнөзгө ээ болгон экзодинамикалык процесстер тез- тез кайталанып туруучу регионго таандык. Анткени, анын геологиялык-геоморфологиялык жана тектоникалык түзүлүштөрүнүн татаалдыгы, климаттык шарттарынын өзгөчөлүктөрү, айрыкча кийинки мезгилдерде антропогендик факторлордун терс маанидеги таасирлеринин артышы—бул сыяктуу катастрофалык—кыйраткыч мүнөзгө ээ болгон жаратылыш кырсыктарынын активдешине алып келүүдө.

Бир гана Каракулжа дарыясынын өрөөнүндө 150 дөн ашуун майда жана ири көлөмдөрдөгү жер көчкүлөр пайда болушуп, эл чарбачылыгынын ар түрдүү тармактарына орду толгуз эканомикалык, финансылык жана социалдык маанидеги зыяндарга дуушар кылып жаткандагы байкалууда. Ошондой эле бул процесстердин зыяндуу таасирлеринен миндеген, миндеген га жер ресурстары эл чарбачылыгында пайдаланууда жараксыз болуп калууда. Ошону менен катар аталган кырсыктардын терс таасирлеринен жаратылыштын өзү да жабыр тартып, бир формадан экинчи формага өтүшүп, жараксыз аймактарга айланып кетүүдө. Тукабадай кулпунган жашыл чөп өсүмдүктөрү, айрыкча токой массивдери өздөрүнүн көркүн жоготушуп, бозоргон талаа тилкелерине айланып бара жатышса, ал эми жапыс бийиктиктеги адырлар тилкеси акырындык менен бедлендерге айланып бара жатууда.

Акыркы он жылдыктардын учурунда, катастрофалык мүнөзгө ээ болгон жаратылыштык текногендик кубулуштардын активдешинен, эл чарбачылыгына жогорку деңгээлдеги эканомикалык, материалдык жана социалдык чыгымдарга дуушар кылып жаткандыгын жогорку жакта белгилеп кеткенбиз. Бирок, өкүмөттүк масштабда да аларды алдын-ала болтурбай коюунун перспективалык иш-пландары жана эффективдүү иш-чаралары жакшы деңгээлде иштелип чыкпай, илимий- изилдөө иштери толук кандуу жүрбөй жаткандыгын да белгилей кеткибиз келет.

Бүгүнкү күнгө чейин, аталган жаратылыш кырсыктарынан табияттын өзү, эл чарбачылыгы канчалык даражада жабыр тартып, кыйыр түрүндө же тикеден-тике зыяндарга дуушар болуп жаткандыгы жөнүндөгү ачык-айрым, так маалыматтар көмүскө түрүндө калууда. Эгерде чындыкка жакын, объективдүү маалыматтар болсо, алардын көпчүлүгү үстүртөн жазылып, чындыкка жакындашпайт. Мисалы, 1993- жылы кыргыз жергесинин түштүк аймагы 36,7 миллион сомдук материалдык чыгым тартышса, ал эми кийинки жылдары мындайча чыгымдардын деңгээли андан да жогорку көрсөткүчтөрдү пайда кылып жаткандыгы жөнүндөгү маалыматтар бизге белгилүү. Алардын ичинен бир гана өлүмгө дуушар болушуп жатышкан инсандардын саны бир аз гана так болушу ыктымал. Чындыгында, калган толгон-токой эканомикалык, финансылык жана социалдык чыгымдарды эсептеп чыгуунун конкреттүү, ачык-айрым адистер тарабынан иштелип чыккан жана жергилик-

* ЖАМУнун профессору.

** Ботаника кафедрасынын окутуучусу.

*** География кафедрасынын окутуучусу.

түү округдарга мекемелерге сунушталган усулдук ыкмалары жок экендигин айрыкча белгилей кеткибиз келет.

Системалуу түрдө, бул процесстер тарабынан келтирилип жаткан чыгымдар жөнүндө, чындыкты жашырбаган информациялардын бурмаланып берилишинен жана атайын усулдук ыкмалардын иштелип чыкпагандыгына байланыштуу, жаратылышты коргоо максатында жумшалуучу каражаттардын суммасын аныктоодо бир кыйла татаал болгон проблемалар пайда болуп жаткандыгы бизди өтө тынчсыздандырат. Ошондуктан биздин оюбузча жаратылышка болгон мындайча салкын мамилелер, көз караштар жакшы жыйынтыктарды бербей жаткандыгы айдан ачык көрүнүп турат.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Түштүк бөлүмүнүн «Энергетика ресурстары жана геоэкология» институтунун «Геоэкология жана айлана-чөйрөнүн мониторинги» лабораториясы аталган проблема боюнча азыркөптүр илимий изилдөө иштерди жүргүзүп жатышкандыгы байкалууда. Бирок, бул аталган лаборатория дагы зарыл болгон приборлор, жабдуулар менен толук камсыз болбой, илимий көз караштагы толук кандуу комплекстүү экспедицияларды жыл ичинде жүргүзө алышпай жатышкандыгын белгилей кетүүгө болот. Мындайча абал биринчиден финансылык каражаттарынын жетишсиздигинен, экинчиден «Экологиялык, өзгөчө кырдаалдар жана граждандык коргонуу» мекемелеринде эмгектенип жатышкан жетекчилердин кайдыгер мамилелеринендеп ой жүгүртүүгө туура келет. Ошондуктан, булл жогоруда аталган илимий мекемелер ар тараптан толук кандуу, көрүнүктүү окумуштууларды тартуу менен экспедицияларды үзгүлтүксүз уюштуруп, аларды пайда кылуучу факторлорду аныктоо менен катар жаратылыштык кырсыктарды алдын-ала болтурбай коюнун эффективдүү ишчараларын иштеп чыгуулары зарыл жана божомолдоолорду берип туру жагы да максатка ылайык.

Аталган проблема жөнүндө бүгүн терең ойлонбосок, эртең кеч болуп калышы шексиз. Ошондуктан, бул аталган чакан макалада акча каражаттарынын жетишсиздигине байланыштуу, азыркы мүмкүнчүлүктөргө жараша, өтө арзанга турган айрым эффективдүү иш-чараларды сунуш кылмакчыбыз.

Чындыгын айтканда азыркы эканомикалык абалга жараша алгачкы инженер-геологдордун, географтардын бул багытта эмгектенип жатышкан окумуштуулардын, аталган проблема боюнча сунушталган ой-пикирлерин, сунуштарын эске алуу менен профилактикалык инженердик маанидеги иш-чараларды көрүүнү сунуш кылмакчыбыз. Алибетте капыстан пайда болгон жаратлыштык кубулуштар ар кандай маанидеги курулуштарга, өнөр-жай тармактарына жана айыл-чарба иштерине, транспортко ошондой эле коммуналдык чарбачылыкка эканомикалык, социалдык ж.б. чыгымдарды пайда кылып жатышкандыгы бизге маалым.

Катастрофалык мүнөзгө ээ болгон жаратылыштык кырсыктар биринчи иретте антропогендик факторлор менен тыгыз байланыштуу. Чындыгында, кийинки мезгилдерде отун-энергетикалык кризисине байланыштуу, токой массивдери жырткычтык менен кыйылып, отун катары пайдаланып, жаткандыгы бизге белгилүү. Ошого жараша алардын ээлеген аянттары жылдан-жылга кескин түрдө төмөндөөдө. Ошондуктан, өкмөттүк деңгээлде отун-энергетикалык проблемаларды жогорку деңгээлде чечип, алардын ээлеген аянттарын арттыруу маскатында, тоо капталдарын террасалап, тамыры кыртышка терең кеткен токой көчөттөрүн (жыгач мистенин, бадамдын, алманын, кыргыз жаңгагынын ж.б.) олтургузуу максатка ылайык.

Кийинки мезгилдерде тоо капталдары жайыт жана чөп чабынды катарында интенсивдүү түрдө пайдаланылып жаткандыгына байланыштуу, анын капталдары сырткы агенттерге болгон туруктуулугунун төмөндөшүнө шарт түзүшүп, жер көчкү жана сел процесстеринин пайда болушуна жогорку деңгээлде өбөлгө түзүлүп жаткандыгы байкалууда.

Ошондуктан бул факторлорго жараша, бириинчиден, малдардын асылдуулугун арттырып, алардын санын кыскартуу менен, жайыт катарында пайдаланып жаткан аймактарга,

көп жылдык чөп өсүмдүктөрдүн уруктарын себүү (беде, люцеринкымыздыкж.б.) жана аларды рационалдуу пайдалануу, жакшы деңгээлдеги жыйынтыктарды берерине эч кандай шек жок.

Сел процесстеринин пайда болушун алдын- ала болтурбай коюунун негизги иш-чараларына: дамбаларды, плотиналарды жана каналдарды куру башка ролдорду ойнойт. Ансыз деле сугат иштери үчүн суу сактагычтарды, каналдарды курууга муктажбыз. Бирок, аталган иш- чаралар өтө кымбатка турарын белгилей кеткибиз келет.

Жалпысынан алып алганда, катастрофалык- кыйраткыч мүнөзгө ээ болгон техногендик – табигый кырсыктарды алдын- ала болтурбай коюунун толгон- токой иш- чаралары бизге белгилүү. Бирок, буларды иш жүзүнө ашырууда, прогноз берүүдө илим- изилдөө иштерин жүргүзбөй туруп, аларды болтурбай коюунун эффективдүү иш- чараларынын пландарын сунуштоо, божомолдоолорду берүү өтө кыйын. Ошондуктан бул процесстерди пайда кылуучу факторлорду илимий негизде изилдеп чыгуу максатында стационардык, жарым стационардык жана маршруттук экспедицияларды уюштуруу зарылчылыгы турат. Ошону менен катар тажрыйба жүргүзүү максатында жогоркудай процесстерге мүнөздүү болгон полигон катары жер участогуталап кылынат. Айрыкча буларды зарыл богон приборлор, транспорт каражаттары, шаймандар менен камсыз болушу көп проблемалардын чечилишине түркү берет- деген ой пикирди ортого салгыбыз келет.

Ошондуктан, жер бетин тынымсыз өзгөртүп жаткан экзодинамикалык процесстерди (тоо жана жер көчкүлрдү, талкалануу жана сел процесстерди ж.б.) пайда кылуучу факторлорду же б.а. региондун геологиялык-геоморфологиялык түзүлүштөрүн жана климаттык өзгөчөлүктүү белгилерин жыл бою, сезон боюнча изилдебей туруп, бул аталган проблемаларды чечүү өтө кыйын.

Каракулжа дарыясынын бассейни өтө татаал болгон геологиялык- геоморфологиялык түзүлүштөргө ээ болушуп, жарым горст сыяктуу түндүк- чыгытан, түштүк- батышты көздөй созулуп жатып, анда ар түрдүү бийиктиктердеги, геоморфологиялык тилкелер ачык-даана байкалат да, экзодинамикалык процесстердин типтери түрдүүчө жүрүп жаткандыгы таасын көрүнүп турат.

Азыркы мезгилдеги экзодинамикалык процесстердин пайда болушу жана өнүгүшү, ошондой эле алар менен тыгыз байланышкан рельефтин формалары региондун геологиялык- геоморфологиялык жана тектоникалык түзүлүштөрүнө, климаттык өзгөчөлүктөрүнө жана тоо тектерлердин структуралык-литологиялык касиеттерине жараша аныкталып, такталып турат. Азыркы мезгилдеги экзодинамикалык процесстердин пайда болуу себептерин, динамикасын, типтерин жана алардын географиялык таралыштарын аныктоодо, комплекстүү стационардык жарым стационардык жана маршруттук илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү өтө зарыл.

Экспедициялык талаа иштери азыркы замандын талабына жооп бере тургандай приборлор, жабдуулар жана картографиялык материалдар, аэрофото, космостук сүрөткө тартып алуулар менен жабдылышы өтө орчундуу мааниге ээ экендигин белгилей кеткибиз келет. Кийинки мезгилдерде жаратылышты коргоо жана анын ресурстарын рационалдуу түрдө пайдалануу, кайра түзүү проблемалары, ошону менен катар катастрофалык-кыраткыч мүнөзгө ээ болгон жаратылыш кубулуштарын алдын- ала болтурбай коюунун, айрым эффективдүү иш-чараларын аныктап чыгуу ошондой эле, аларга божомолдорду берүү эң актуалдуу проблемалардын бири болуп саналат. Жаратылышты коргоо жана аларды кайрадан түзүү проблемаларын пландуу түрдө, максатка ылайык чечүү-бул келечектеги жаш муундардын жогорку деңгээлдеги турмуш- тиричилигине шарт түзүү дегендикке жатат.

Жаратылыштык-техногендик, катастрофалык мүнөздөгү стихиялык- кыйраткыч процесстердин ар түрдүү масштабдагы божомолдоонун карта- схемасын түзүү максатка ылайык. Бул ар кандай маанидеги табигый кырсыктардын пайда болушуна карата алдын-ала профилактикалык иштерди уюштурууга жардам берет.

Адабияттар

1. Артыкбаева К.Н., Рахманов Т.Р., Жолдошова Т.Б. Изменения современных геоэкологических ситуаций и явлений в пределах юго- западного склона Ферганского хребта. Жалалабат (материалы IV региональной научного теоретической конференции «Современные проблемы науки, техники и образования»), 2005, стр,16-17

2. Ниязов Р. А. оползни в лёссовидных породах, Ташкент, 1986, стр.15-20.

3.Рахманов Т. Р. Роль оползневых явлений в геоморфологическом процессе. Фрунзе, Изд-во «Илим», 1971, стр, 9-18

4. Рахманов Т. Р. Жылкычиев К.Т. Осмонова Б.М. и др. Чычырканак өсүмдүктөрүнүн фармакологиялык мааниси жана аны өнүктүрүү. Жалалабат, Вестник ЖАГУ, Серия: Аграрно- биологические науки. 2005, №3, стр, 22 .

ГҮЛЧӨ-КУРШАБ ЖАНА ТАЛДЫК ДАРЫЯ БАССЕЙИНДЕРИНДЕ АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕ ЖҮРҮП ЖАТКАН ЭКЗОДИНАМИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕР

Т.Р. РАХМАНОВ* - Р.К. КАЛМУРЗАЕВА
А.Ж. КЕРИМБЕКОВА*****

Гүлчө-Куршаб жана Талдык дарыяларынын бассейндери кыргыз жергесинин түштүк аймагындагы жаратылыш шарттары боюнча бир жагынан ажайып кооз болгон региондордун бирине таандык болсо, экинчи жагынан тоолуу- катталыш областардын тоо капталдарында кенири таркалган өтө коркунучтуу болгон жаратылыштык кубулуштардын (тоо жана кар көчкүлөрдүн, жер сыйлыгышуулары менен жер көчкүлөрдүн, сел агымдарынын ж.б.) пайда болуу закон-ченемдүүлүктөрүн аныктоодо да өтө ыңгайлуу географиялык объектиси катарында эсептелинет.

Чындыгынды аталган региондун аймагында азыркы мезгилдерде рельефти пайда кылуучу процесстердин мүнөзү жана алардын багыттары алгач, климаттык шарттын өзгөчөлүктөрү (циркуляциялык, инсоляциялык, тоо капталдарынын экспозициясы, температуранын, атмосфералык жаан-чачындардын бийиктик тилкелер боюнча өзгөрүшү жана региондун геологиялык-геоморфологиялык түзүлүшү боюнча аныкталып турат.

Изилденип жаткан региондун геологиялык-геоморфологиялык жана климаттык шарттарынын өзгөчөлүктөрүн анализдөө менен бирдикте ошондой эле рельефти пайда кылуучу негизги экзодинамикалык процесстердин мүнөздүү белгилерине айрыкча көңүл бурдук.

Азыркы мезгилдердеги рельефти пайда кылуучу процесстер жана алар менен тыгыз байланышкан рельефтин формалары, изилденип жаткан райондо бир гана геологиялык, географиялык жана геоботаникалык багыттарда жүргүзүлгөн илимий изилдөө иштеринде кошумча иретинде айрым главаларында жазылып кеткендигин байкоого болот.

Региондун жер көчкү процесстеринин пайда болушу эң бир татаал жана ар түрдүү болгон жаратылыштык- техногендик мүнөзгө ээ болгон факторлорго көз каранды. Биз изилдеп жаткан регион өтө татаал болгон геологиялык – геоморфологиялык, тектоникалык өзгөчөлүктөрүнө жана алардын өздөрүнө таандык болгон жаратылыш шарттарына жараша Кичик- Алай кырка тоосунун түндүк- батыш, түндүк- чыгыш капталдарында жер көчкү процесстеринин өнүгүшү өтө активдешип жаткандыгын байкоого болот

Айрым, тоо капталдарында жантактагы 55-60% жеткен тектоникалык жаракалардын сериялары, же өтө тик абалда бөлүнүп кеткен, ошондой эле жантак жайгашкан беттерди кесип өтүшкөн тектоникалык жаракалардын сериялары боюнча көп сандаган байыркы тоо капталдарынын урап түшкөн жер көчкүлөрдүн калдыктарын кездештирүүгө болот. Ошондуктан Гүлчө-Куршаб жана Талдык дарыяларынын капчыгайлуу, жогорку жана ортоңку агымдарынын көпчүлүк участкаторунда акыркы 10-15 жылдын аралыгында, бир канча жер көчкүлөрдүн жана жер сыйлыгышууларынын пайда болуп жатышкандыгын төмөндөгүдөй процесстер аныктап турат.

а) өтө жаш, урап түшкөн жер бетинин басымдуулук кылышы;

* ЖАМУнун профессору.

** КУУнун ага окутуучусу.

*** география кафедрасынын окутуучусу.

б) Ош- Гүлчө- Сары- Таш Иркештам автомобил магистралдарын тоо жана жер көчкүлөрдүн калдыктары бөгөп калышкандыгы;

в) Тоо капталдарынан урап түшүшкөн тоо жана жер көчкүлөрдүн калдыктары тегизделбестен, секичелүү келип, азыркы агенттер менен кайрадан толук мааниде өзгөртүүлө электиги далилдеп жаткандыгын байкоого болот.

Кичик-Алай тоо кыркаларынын айрым тоо тармактары орточо бийиктиктердеги тоолордон жана жапыз-адырлар тилкелеринен турушуп, анын чоку бөлүктөрү томпок келишет да тоо капталдары секичелүү кууш капчыгайлардан турушат. жантайынкы тартып турган дөбөчөлөрдөн турушат. Мындайча томпок абалга ээ болгон тоолордун чокулары атмосфералык нымдуулук менен жакшы деңгээлде каныгышы, жана алардын арча бадалдары жапыс өсүп турушкан чөп өсүмдүктөрү менен капталып жатышы ошондой эле тоо текетерлердин сырткы агенттерге болгон туруксуздугу боюнча аныкталып турат.

Жер көчкүлөр менен жер сыйлыгышууларынын өнүгүшү тоо тектерлери бир өңчөй кыймылдуулукка ээ болбошу жана алардын генетикалык жактан бир тектүүлүгү басымдуулук кылган ар түрдүү комплекстин жогорку деңгээлде болушуна, ошондой эле энелик (негизги) субстраттык структуралык- тектоникалык өзгөчөлүктөрүнө жараша болот (2).

Ошондой болсо дагы, биз изилдеп жаткан региондун аймагында эң ири аракеттеги жер көчкүлөр өтө сейрек кездешет. Бирок, көлөмү боюнча бир кыйла майда болгон жер көчкүлөр, жана жер сыйлыгышуулары тоо капталдарында төрүнүлүк мезгилде пайда болушкан делювиалдык, элювиалдык, пролювиалдык жана аллювиалдык калдыктар басымдуулук кылышкан аймактарда кенен таркалган. Ошону менен катар жер көчкү урап кеткен тоо капталдарынын бөлүктөрүндө эрозиялык маанидеги эң терең болгон бороздолор (арыкчалар) менен тилмеленишип, алардын узундугу 25-30 метрлерден 35-40 метрге чейин жетсе туурасы 5-7 метрлерге жетиши ыктымал.

Мындайча майда жер көчкүлөрдүн жогорку деңгээлде өнүгүшүнө жаз айларында аба ырайынын кескин өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу, бир канча күндөргө чейин созулган нөшөрлөгөн жамгыр суулары менен кардын ээринди сууларынын таасирлери себеп болушу мүмкүн. Бул процесстердин жыйынтыгында борпоң элювиалдык, пролювиалдык жана аллювиалдык калдыктар нымдуулук менен жогорку баскычта каныгышып суу өткөрбөөчү тектерге чейин сарыгышып, кристаллдык тектерлер менен борпоң тектерлердин ортосундагы болгон тыгыз байланыштуулукту кескин төмөндөндөшүнө байланыштуу айрым, жогорку деңгээлде каныгышкан борпоң тектерлер тоо капталдары боюнча жогортон төмөн карай урап жаткандыгын көп жылдык байкоолор көрсөттү.

Жер сыйлыгышуулары көпчүлүк учурларда бир кыйла жаш, палеогендик борпоң калдыктарда пайда болуп жатышкандыгын да байкоого болот. Мындайча, монотондук асеквенттик типтеги жер көчкү процесстери Талдык дарыясынын жогорку агымында жайгашкан Кумбел тоо массивинин түндүк-чыгыш капталында кездешип, анын узундугу 55-65м ге чейин жетсе, туурасы 35-46м ге чейин жеткендиги байкалат.

Байкоолор көрсөткөндөй көлөмү анчалык жогорку деңгээлге жетпеген майда аспекттик кээде инсентвенттик типтердеги жер көчкүлөр Талдык дарыясынын сол куймасы Талдык-Суу дарыясынын сол жээктеринде көп кездешкендигин байкоолор боюнча аныкталды.

Мады кыштагынын түштүк-батыш тарабында, абс. бийиктиги 1235,8 м ге жеткен адырлар тилкесинин түндүк-чыгыш капталында Ош-Гүлчө автотрассасынын сол жээгин бойлото төртүнчүлүк мезгилдерде пайда болушкан делювиалдык-пролювиалдык жана аллювиалдык калдыктарда жазылыгы 75-80 м, ге бийиктиги 40-45 м ге барабар болгон асеквенттик типтеги жер көчкүлөр орун алышса, андан 30-35 метрлерден кийин көлөмү анчалык болбогон жер көчкү процессинин калдыктары орун алышкан. Автотрассанын оң жээгинде дарыя террасынын экинчи секичесинде тереңдик эрозия процесстеринин натыйжасында жырылып кеткен оюкчалардын бир канча бороздолору басымдуулук кылышат.

Мындайча бир канча бороздордун пайда болушу сел процесстеринин иш- аракеттерине жараша болушуыктымал.

Талдык дарыясынын оң жээгинен орун алган Лангяр кыштагынын түштүк- чыгыш аймагында абсалюттук бийиктиги 2378 м ге жеткен орточо бийиктиктеги тоо массисинин түштүк-чыгыш капталдарында эң ири жер көчкү процесстеринин бир канча коломтолору кездешет. Алар мезо-кайназойдо пайда болушкан песчаниктерден, алевролиттерден жана конгломераттардан турушкан, калдыктарда урап түшкөн жер көчкү керегесинин бийиктиги 10-15 м ге жетсе анын узундугу 90-95 м ге чейин жеткендиги көрүнүп турат. Ошондой эле чыгымдалышы $0,85 \text{ м}^3 / \text{сек}$ жеткен жер астындагы кыртыштык суулардын булак катары жердин үстүнкү бетине агып жатышкан аймактарда, асеквенттик типтеги бир канча жер көчкү процесстеринин пайда болушу аныкталды.

Мындайча чакан жер көчкү процесстеринин коломтолору Кара-Суу дарыясынын (Талдык дарыясынын оң куймасы) бассейнинде 2200 м абсалюттук бийиктиктерден орун алган жогорку адырлар тилкесинде пайда болушкан. Аталган жер көчкү телосунун узундугу 25-30 метрге чейин термелсе, ал эмми туурасы 15-20 м ге чейин барабар болгон. Аталган чакан жер көчкүлөрдүн пайда болушу негизинен төртүнчүлүк мезгилдин борпоң делювиалдык-пролювиалдык калдыктардын жаз мезгилдеринде нымдуулук менен жогорку деңгээлде каныгышынан өзүнүн тең салмактуулук менен жогорку деңгээлде каныгышынан өздөрүнүн тең салмактуулук абалын сактап кала алышпай гравитациялык, сейсмикалык процесстердин натыйжасында тоо капталдары боюнча жогортон төмөн карай көчүп жаткандыгы байкалат.

Талдык дарыясы менен анын сол куймасы Талдык-Суу дарыяларын кошулган чатында, аллювиалдык-пролювиалдык калдыктардын үстүнкү бетинде жайгашкан Кичи- Талдык кыштагынын түштүк- чыгыш тарабынан орун алган, абсалюттук бийиктиги 2200 м ге барабар болгон орточо бийиктердеги тоо массивинин этектеринде узундугу 125-130 м ге чейин жеткен, туурасы 15-20 м ге ден 25-30 м ге чейин термелип турган жер көчкү процесстеринин агмдары аталган кыштакка жыл сайын коркунучтарды туудуруп жаткандыгына күбө болдук.

Региондун аймагында саны боюнча эң көп таркалган, ар түрдүү генетикалык типтердеги жер көчкүлөрдү өз кучагына камтып жатышкан участокторго-Талдык дарыясы менен Гүлчө-Куршаб дарыясынын суу бөлгүчү катарында эсептелинген орточо бийиктиктеги Чыйырчык тоо массивинин түндүк-чыгыш жана түндүк-батыш капталдары таандык.

Талдык-Суу дарыясынын (Талдык дарыясынын сол куймасы) ортоңку агымынын оң жээгинде жайгашкан (Көл) кыштагынын түндүк-батыш тарабынан орун алган абсалюттук бийиктиги 2300,0 м ге жеткен жапыс бийик тоолордун түштүк-чыгыш капталдарында сейсмикалык мүнөздөгү жер көчкү телосунун узундугу 40-43 м ге жетип, туурасы 15-20 м ге жеткендиги байкоолор көрсөттү.

Талдык дарыясы менен Гүлчө-Куршаб дарыяларынын суу бөлгүчү катарында эсептелинген Кумбел тоо массивинде жайгашкан Чыйырчык ашуусунун (абс. бийиктиги 2406,0 м) түндүк-чыгыш капталдарында Ош-Эркештам автотрассасынын жээктерине жарыш орун алышкан бир канча жер көчкү процесстеринин коломтолорун байкадык. Алардын ичинен жол трассасына сол жээгине өтө коркунучтарды пайда кылып жатышкан бийиктиги 115-120 метрден 130-135 м ге чейин термелип турган узундугу 60-65 метрге барабар болгон төртүнчүлүк мезгилдин лөсс жана лөсс сыяктуу борпоң калдыктарында, сейсмикалык типтеги жер көчкү процесстеринин активдүүлүгү артып жаткандыгы сезилет. Бирок, жазгы атмосфералык жаан-чачындардын жана кардын ээринди сууларынын таасирлери астында тоо капталдарында эрозиялык процесстердин натыйжасында пайда болгон рельефтин формалары жарылып, оюлуп кеткен нуктук бороздолор жогорку деңгээлде кездешкендигин байкоолор көрсөтүү.

Чыйырчык дарыясынын (Гүлчө - Куршаб дарыясынын сол куймасы) сол жээгинде жайгашкан Ташкоро айылы аркылуу өткөн автотрасага күн сайын коркунучтарды пайда

кылып, жатышкан корум таштардын жана кумдардын конустары экендигин белгилей кеткибиз келет. Чындыгында, байкоолор көрсөткөндөй корум таштардын жана кумдардын шиленди конустарынан сактоо максатында шагыл таштардан бетондолгон плиталык тосмолордун курулуп жаткандыгы жакшы жөрөлгөлөрдүн бирине таандык деп эсептейбиз.

Кумбел тоо массивинин түндүк-чыгыш капталында 2800,0 м абс. Бийиктиктерден кийин Чыйырчык дарыясынын оң жээктеринде ар түрдүү литологиялык составдардан турушкан: конгломераттардан песчаниктерден, брекчиялардан жана аллювиалдык-пролювиалдык калдыктарда бир катар сериядан турган асеквенттик, инсеквенттик типтердеги жер көчкү процесстеринин коломтолорун жана эрозиялык маанидеги кокту-колоторду байкоого болот.

Чыйырчык дарыясынын оң канатынын 2450 м абс. бийиктиктерде пайда болгон жер көчкү процессинин урап түшкөн керегесинин бийиктиги 6-7 м ге жетип, туурасы 25-30 м ге чейин созулуп жатат. Жаңыдан пайда болгон экинчи жер көчкү телосунун узундугу 60-64 м ге жетип, туурасы 20-25 м ден 30-32 м ге чейин термелип калыңдыгы 2,0-3,5 метрден ашат. Жер көчкү процессинин жалпы көлөмү 4836,0 м³ га барабар экендигин эсептөөлөр далилдеди.

Ал эми Чыйырчык дарыясынын оң жээктеринде пайда болгон байыркы жер көчкү процесстеринин телосунун узундугу 150-155 м ге жетип, туурасы 36-40 м ге чейин созулуп жаткандыгы көрүнүп турат.

Чыйырчык дарыясынын оң куймасына таандык болгон Кара-Булак дарыясынын жогорку агымында жайгашкан Серкебай Тоо массивинин суу бөлүгүндө 2700,0 м абс. Бийиктиктерден орун алган Чорго булак ашуусунун түндүк-батыш капталында Кара-Булак жер көчкүсү жайгашып, ал палеозойдун агыш-бозом түстөгү акиташ тектеринде пайда болгон. Анын урап түшкөн керегесинин бийиктиги 4-5 м ге жетип жер көчкү телосунун узундугу 110-115 метрлерге чейин созулуп жатса, туурасы 30-35 метрге чейин созулуп жатат. Жер көчкү телосунун калыңдыгы 2,0-2,5 м ди түзүшүп, жалпы көлөмү 7392 м³ге барабар.

Чыйырчык дарыясы Кара-Булак дарыясы менен кошулгандан кийин, ал Гүлчө дарыясына куйганга чейин аралыкта Жайыл-Суу деген аталышка ээ болуп, анын жээк капталдарында корум таштардын жана кумдардын конустары жакшы деңгээлде байкалып, кээде тоолордун тик капталдарында жер астындагы суулар менен тыгыз байланышкан сейсмикалык-гравитациялык маанидеги жер көчкүлөрдүн коломтолору байкалды. Ага мисал катары Гүлчө шаарынын карама-каршысында жайгашкан абс. бийиктиги 1800 м барабар болгон Жайыл-Суу дарыясынын оң жээгинде трампилин сыяктуу жер көчкүнүн тиби байкалган. Тоо капталынын жантаюу бурчу 40-45⁰ барабар болуп, жер көчкү телосунун узундугу 80-90 м ге жетип, туурасы өтө кууш (15-20 метрге барабар болгон) келип, элювиалдык-делювиалдык калдыктардын урап түшкөндүгүн байкадык.

Гүлчө шаарынын түндүк-чыгыш тарабында Жусалы дарыясынын сол жээгинде жайгашкан абсалюттук бийиктиги 2000,0 м ге барабар болгон жар сыяктуу тик капталдуу (45-50⁰ барабар болгон) жапыс бийиктиктеги Жусалы тоо кыркаларынын түштүк-батыш капталдарында инсеквенттик типтеги ж.б. мезокайнозойдук системанын, акиташтарынан, песчаниктеринен, конгломераттарынан жана борпоң төртүнчүлүк мезгилдин делювиалдык-пролювиалдык, аллювиалдык калдыктарынан турушкан тектерлерде пайда болгон узундугу 120 м ге, туурасы 60-70 м ге жеткен жер көчкү процессинин коломтолору орун алган. Сейсмикалык, жер астындагы суулар менен тыгыз байланышкан үйрөйдү учурган жер көчкү процесстери Будалык дарыясынын нугун бөгөшүп, оң жээгине өткөндөн кийин дөбөчө сыяктуу калдыктар сакталып калган. Байкоолор көрсөткөндөй урап түшкөн жер көчкү керегесинин бийиктиги 10-15 м ге жетсе, ал эми анын туурасы 36-40 м ге, барабар болуп, жер көчкү телосунун узундугу 110-115 метрге, көлөмү 450-500 миң м³ ге жеткендиги байкалып турат.

Будалык дарыясынын бассейнде 45 тен ашуун майда, орточо жана ири көлөмдөрдөгү жер көчкүлөрдүн коломтолорун байкоого болот. Гүлчө-Куршаб дарыясынын жана алар-

дын куймаларында байыркы жана азыркы мезгилдерде пайда болуп жаткан жер көчкүлөрдү пайда кылуучу негизги факторлорго, региондун тектоникалык түзүлүшү, сейсмикалык активдүүлүгү тоо тектерлердин, сырткы агенттерге болгон туруктуулугу, геоморфологиялык климаттык гидрогеологиялык өзгөчөлүктөрү, топурак-өсүмдүктөр дүйнөсү менен капталып жатыш дэңгээли таандык. Гүлчө дарыясынын сол жээгинен орун алган Серкебай (абс. Бийиктиги 2400-2842,0 м ге барабар болгон) кырка тоосунун түндүк-чыгыш капталдарында жол бойлото созулуп жаткан карамтыл түстөгү кремний сланецтеринде пайда болуп жаткан эрозиялык тектоникалык маанидеги тик жаракаларды көп сандаган арыкча сыяктуу оюлуп кеткен бороздолорду жер көчкү коломтолорун байкоого болот.

Төртүнчүлүк мезгилдин делювиалдык, пролювиалдык калдыктарында пайда болгон бийик Кызыл Коргон (2003,0 м ге барабар болгон) адырлар тилкесинде, эң ири жер көчкү телосунун бийиктиги 50-55 м ге жетсе, ал эми туурасы 125-130 м ге чейин жолду бойлото созулуп жаткандыгы байкалат(3).

Гүлчө дарыясынын оң куймасына таандык болгон Кичи-Бүлөөлүү дарыясынын сол жээгиндеги жайгашкан (абс. бийиктиги 2328,0 м ге жеткен). Акбел ашуусунун түндүк-батыш капталдарында сейсмикалык маанидеги жер көчкү процесси пайда болуп анын урап түшкөн керегесинин бийиктиги 2-3 м ге, туурасы 25-30 м ге жетип аларда шагыл таштардын жана кумдардын конустары үстөмдүк кылып турушат. Чоң-Бүлөөлүү дарыясынын оң жээгинде жайгашкан тоо массивинин түндүк-чыгыш капталында палеоген-неогендик сары түстөгү чополорунда пайда болушкан жер көчкүлөр кездешип, анда эрозиялык, сел процесстеринин таасирлери астында пайда болушкан шагыл таштардын жана кумдардын шиленди калдыктары басымдуулук кылгандыгы байкалат. Жер көчкү коломтосунун тереңдиги 10-15 м ге жетип, туурасы 25-30 м ге барабар экендиги көрүнүп турат.

Аталган дарыянын сол куймасына таандык болгон Иркеш дарыясынын оң жээгинде 24000 абс. бийиктиктерде жайгашкан төртүнчүлүк мезгилде пайда болгон лөсс жана лөсс сыяктуу калдыктарында жер астындагы суулар менен тыгыз байланыштуулукта болгон жер көчкүлөрдүн асеквенттик типтери жана анын этегинде эрозиялык маанидеги убактынча пайда болгон агын суулардын нуктук бороздолору басымдуулук кылгандыгын көрүүгө болот. Жер көчкү процессинин урап түшкөн керегесинин бийиктиги 3-4 м ге жетип, туурасы 30-35 м ге жеткендиги изилдөөлөр боюнча далилденип турат(4).

Гүлчө дарыясынын оң жээгинде жайгашкан Сопу-Коргон кыштагынын түндүк-батыш тарабынан орун алган (абс. бийиктиги 2600,0 м ге барабар болгон) бийиктиктерге тектоникалык, сейсмикалык маанидеги жаракаларга ыкташып орточо бийиктиктердеги тоо массивинин түндүк-чыгыш капталында төртүнчүлүк мезгилдердин бир өңчөй лөсс жана лөсс сыяктуу калдыктарында атмосфералык жаан-чачындардын (750 мм жогору болгон) жана жер бетине жакын жайгашкан жер астындагы суулардын таасирлери астында пайда болушкан жер көчкү процесстери кездешет. Жер көчкү процесстеринин урап түшкөн керегесинин бийиктиги 3-4 м ге барабар болуп, туурасы 80-85 м ге телосунун узундугу 75-78 м ге жеткендигин байкоолор көрсөтүп турат.

Жергетал жана Ыргайлуу дарыяларынын суу бөлгүчтөрүнүн тоо этектеринде ортонку дарыя террасасынын үстүнкү бетинде жайгашкан Жергетал кыштагынын түндүк-батыш тарабынан орун алышкан тоо массивинин түндүк-чыгыш капталдарындагы конгломераттардын, песчениктердин чополордун, калдыктарында сейсмикалык маанидеги жаракалары боюнча пайда болгон жер астындагы суулардын фильтрацияланышынан, тектерлердин сырткы агенттерге болгон туруктуулугу начарлар кетишинен жер көчкү процесстеринин келип чыгышына түрткү берип жаткандыгы байкалат. Ошондой эле аталган кыштактын II дарыя террасасында пайда болуп жаткан кемерлүү тик жарлар жана эрозиялык процесстердин натыйжасында пайда болгон бороздолор аталган кыштакка коопсуздукту пайда кылып жаткандыгы да көрүнүп турат.

Гүлчө дарыясынын сол жээгинен орун алшкан Курткатал жана Кичи-Каракол дарыяларынын бассейндеринде бир өңчөй блогон кубаттуу акиташ тектерлеринен түзүлгөн суу бө-

луп тоо массивинин түндүк-чыгыш капталдарында Гүлчө–Эркештам автомагистралынын бойлото созулуп жаткан сейсмогендик типтеги жер көчкү процесстеринин коломтолору орун алгандыгын байкоолор көрсөттү. Аталган жер көчкүнүн узундугу жүздөгөн метрлерге жетип, урап түшкөн керегесинин бийиктиги 25-30 м ге барабар экендигин байкоолор көрсөтүп турат. Мындайча жер көчкү процесстеринин пайда болушуна антропогендик факторлорун ролу жогорку деңгээлде экендиги байкалат. Аткени. Ош-эркештам автомагистралын курууда тоо массивинин түндүк-чыгыш капталынын этектери техникалык каражаттар менен сүрүлүп, андан жогорку бийиктиктерде жайгашкан кубаттуу акиташ катмарлары, курулуп жаткан жол трасасынын кесиндисине басым жасап жаткандыгына байланыштуу жана сейсмикалык факторлордун натыйжасында жер сыйлыгышуулары пайда болуп жаткандыгын байкоого болот.

Макаланын жыйынтыгында биз изилдеп жаткан регионубуздун орогендик участкарунда пайда болуп жатышкан тоо жана жер көчкү процесстерин пайда кылуучу факторлорду аныктоо үчүн аларды алдын-ала болтурбай коюнун эффективдүү иш-чараларын иштеп, божомолдоолорду берүү максатында үзгүлтүксүз экспедицияларды уюштуруп туруу азыркы мезгилдин талаптарына ылайык экендигин айрыкча белгилеп кеткибиз келет (4).

Тоо жана жер көчкү процесстеринен жабыр тарткан территорияга баа берүүдө потенциалдуу тоо жана жер көчкүлөр пайда болуп жатышкан тилкелердин жана алардын коркунучтуу даражасы басымдуулук кылып жатышкан аянтчаларды эсепке алуу жагы боюнча да толук кандуу илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү максатка ылайык. Тоолуу аймактарда тоо жана жер көчкүлөрдүн көлөмдөрү жогорку деңгээлде болгондугуна байланыштуу, алардын коргоо проблемалары өтө кымбатка тургандыгына карабастан жаратылышта жүрүп жаткан кубулуштардын өзүн гана жоюуга багытталбастан, алардын эл чарбачылыгына келтирип жатышкан коркунучтуу зыяндуу жактарынан коргонууга багытталышы зарыл экендигин баса белгилеп кеткибиз келет.

Адабияттар

1. **Костенко Н.П.** Развитие рельефа горных стран. М., Изд-во «Мысль» 1970
2. **Меуеряков Ю.А.** Рельеф СССР. М., Изд-ва «Мысль» 1972
3. **Корженевский Н.Л.** Геоморфология и оледенение Памиро-Алая. Ташкент. Изд-во «ФАН» Узбекской ССР, 1979.
4. **Рахманов Т.Р.** Динамика образования оползневых процессов и их географияческое районирование на юге Кыргызской Республики. Сб. Научных трудов института Биосферы ЮО НАН Кыргызской Республики. Жалал-Абад, 1998.
5. **Тушинский Г.К.** Лавины. М., «Географгиз», 1949.

СУЗАК РАЙОНУНУН ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

А.Н. ЧОЙБЕКОВА * - К.Н. АРТЫКБАЕВА **
Т.Р. РАХМАНОВ ***

Сузак районунун территориясы Кыргыз жергесинин түштүк канатындагы жаратылышы ажайып, эң кооз аймагында белгилүү Көк-Арт дарыясынын өрөөнүндө жайгашып, батыш, түндүк-батышынан суу бөлгүч Сузак, Базар-Коргон адырлар тилкелери менен, түндүк-батышынан орточо бийиктиктердеги Кара-Кыр, Каду тоо кыркалары аркылуу Базар-Коргон районунун территориясы боюнча чектешип, түндүгүнөн Токтогул, Тогуз-Торо райондорунан Сузак районунун чек араларын бөлүп турган Согон-Таш, Ак-Таш, Бөлөк-Зоо тоо тизмектери боюнча чектешип жатат. Райондун түштүк-чыгыш тарабы Кулдамбес, Суук-Кыр, Сээрүүн-Тоо кыркалары жана Жалал-Абад адырлар тилкелери Өзгөн районунун чек арасын бөлүп турса, ал эми анын түштүк-батыш, батыш бөлүктөрү Фергана өрөөнүнүн түндүк-чыгыш тарабында жайгашкан Кара-Дарыянын төмөнкү агымы Өзбек Республикасынын мамлекеттик чек арасы боюнча бөлүп турат.

Райондун ээлеген аянты 2803 км² ге барабар болуп, территориялык жактан облусубуздун түштүк-чыгыш тарабы менен дал келип, Кыргызстандагы айыл чарбачылыгы жана өнөр жай тармактары бирден-бир жогорку деңгээлде өнүккөн административдик райондордун бирине таандык. Райондун территориясында 13 айылдык округдар, 128 айыл кыштактар жайгашып, анда саны 210 000 жеткен калк жашашат. Облустун борбору катарында жана өнөр жай тармактары жакшы деңгээлде өөрчүгөн Жалал-Абад, Кыргызстандын кочегары катарында эсептелинген Көк-Жаңгак шаарлары жайгашкан (1).

Райондун негизги жаратылыш ресурстарына нефти, газ (Чаңгыр-Таш), таш көмүр (Көк-Жаңгак, Маркай) кен байлыктары, ошондой эле ар түрдүү курулуш материалдары, суу жана токой ресурстары таандык.

Анын физико-географиялык өзгөчүлүктөрүнө байланыштуу кубаттуу гидроэнергетикалык базасы, жагымдуу таза абасы, жылуу субтропикалык климатка жакын климаттык шарттары жана буркан-шаркан түшүп-өркөчтөнүп агып жатышкан тоолуу дарыялары, дүйнө жүзүнө белгилүү болгон ажайып табиятка кооздук берип, рекреациялык мааниге ээ болгон табигый мөмө-жемиш берүүчү: кыргыз жаңгагы, алча, алма, алмурут, жыгач мистие ж.б. токой массивдери менен менен сыймыктана алат.

Райондун рельефи тоолуу жана өтө татаал түзүлүшкө ээ. Анын татаалдыгы жер бетинин пайда болушунда диалектикалык өз ара бири-бири менен тыгыз байланыштылуулукта болушкан эндогендик (ички) жана экзогендик (сырткы) күчтөр-рельефти пайда кылуучу факторлор менен аныкталып турат (2).

Тоолор менен тоо этектеринде жайгашышкан тоо аралык өрөөндөр дифференциацияланган жаңы тектоникалык кыймылдардын натыйжасында пайда болушкан. Аталган жаңы тектоникалык кыймылдар бул аймакта келки-казанбак сыяктуу бийик, альпы тибиндеги тоолордун пайда болушуна өбөлгөлөрдү түзүшүп турушса, бир эле мезгилде жан-

* УЭПтин ЕНД кафедрасынын ага окутуучусу

** география кафедрасынын ага окутуучусу

*** ЖАМУнун профессору

тайынкы тартып турган тоо этектеринде жайгашкан ички, аккумулятивдик түзүдүктөрдү курчап жатышкан, адырлар тилкесинин пайда болушуна өбөлгөлөрдү да түзүп турушат. Рельефтин бийиктик тилкелер боюнча жайгашышы, анын морфогенетикалык типтерин гана аныкташып турушпастан, ошондой эле рельефтин жашын жана структуралык өзгөчөлүктөрүн да аныкташып, анын фонунда эндогендик жана экзогендик рельефти пайда кылуучу процесстерди да чагылдырып турушат. Рельефти пайда кылуучу сырткы экзогендик процесстер гипометриялык ар түрдүү, бийиктиктерде жайгашышкан климаттык шарттардын бирдей деңгээлде таасирлерин тийгизишпегендигинин натыйжасында генетикалык жактан ар түрдүү болгон рельефтин типтеринин пайда болушуна түрткү берип жаткандыгын байкоого болот. Чындыгында, бийиктикке карай жогору көтөрүлүп жаткан тектоникалык күчтөр денудациялык процесстердин өнүгүшүнө өбөлгө түзүшүп, денудациялык рельефтин пайда болушуна шарт түзүшүп турушса, ал эми төмөн чөгүп бара жаткан тектоникалык кыймылдар, тескерисинче, аккумуляция процесстеринин артышына өбөлгө түзүшүп, рельефтин аккумулятивдик формаларынын пайда болушуна шарт түзүп турушат. Жогоруда көрсөтүлгөн процесстердин негизинде Көк-Арт дарыясынын бассейнинин рельефин үч негизги генетикалык типке:

а) палеозойдук структурада өнүгүп жаткан байыркы, бир кыйла жогору көтөрүлүп турган тектоникалык–денудациялык типтеги рельефтин комплекстерине;

б) мезо-кайнозойдук структураларда өнүгүп жатышкан кийинки этаптарда бир кыйла жогору көтөрүүлөргө дуушар болушкан тектоникалык – эрозиялык – аккумулятивдик рельефтин комплекстерине;

в) төмөн чөгүп бара жаткан тектоникалык–аккумулятивдик типтеги рельефтин комплекстерине ажыратабыз(3).

Бул аталган комплекстерди бир канча майда комплекстерге ажыратууда, рельефге мүнөздүү болгон эң негизги морфологиялык өзгөчөлүктүү белгилерин эсепке алуу менен төмөнкү рангадагы рельефтин типтерине ажыратууга болот.

Палеозойдук структурада өнүгүп жаткан байыркы тектоникалык–денудациялык комплекс- муздардын скульптуралык тактарынын издери жакшы деңгээлде байкалган бийик тоолуу, альпы тибиндеги рельефге жана алардын издери, тактары жакшы деңгээлде байкалбаган скульптуралык орточо бийиктиктердеги тоолордун типтерине ажыратабыз.

Тоолуу рельефтин морфологиялык жактан калыптанышына, тоо тектерлердин литологиялык составы жана анын сырткы экзогендик агенттерге болгон туруктуулугу, неотектоникалык кыймылдардын активдеши зор мааниге ээ болушуп, анда чокуларында ак кар, көк муз түнөк табышкан, тик капталдуу, жалама зоокалуу, үч ярустан турган рельефтин формаларынын пайда болушуна өбөлгөлөрдү түзүшүп жаткандыгын байкоолор көрсөтү.

Тоо тектерлердин структуралык, литологиялык өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен бийик тоолуу комплекстерди төмөндөгүдөй рельефтин генетикалык типтерине ажыратабыз.

1. Казанбак сыяктуу антиклиналдык - горстук (сандык сыяктуу) структурада өөрчүгөн муздуктуу бийик тоолор.

Бул типтеги рельефге сонку мезгилдерде пайда болушкан, жаш эрозиялык, муздуктуу альпы тибиндеги бийик тоолорго Ак-таш жана Бөлөк-зоо тоо кыркалары таандык болушуп, алар 3000 м абс. бийиктиктерден 3800 м ге чейинки абс. бийиктиктерде жайгашышып, анда өтө метаморфизацияланган палеозой жашындагы акиташ тектерлери басымдуулук кылышат. Бийик тоолуу тилкенин 3000-3200 м. абс. Бийиктери атмосфералык жаан-чачындардын орточо жылдык өлчөмүнүн төмөндөө абалындагы кар сызыгы менен дал келгендиктен андан жогорку бийиктиктерде жайгашкан биринчи ярустун климаттык шарттары өтө суук, аяздуу келишип, аталган яруста жайгашкан тоо кыркаларында массивдеринде муздардын, карлардын жана аяздуу талкалануу процесстеринин иш-аракеттери жогорку деңгээлде жүрүп жаткандыгын байкоого болот.

Ошондуктан, муздуктуу тилкеде рельефтин гляциалдык формалары жогорку өлчөмдө кездешип, анда өз алдынча жайгашкан муз карылары, цирктери, мореналар жана алардын натыйжасында пайда болушкан морена тибиндеги көлдөр, трог өрөөндөрү (тепшинин формасын элестеткен) кой мандай таштар, друмлиндер ж.б рельефтин формалары алдыңкы катарда турушат. Ошондой эле Ак-Таш кырка тоосунда башкача спецификалык мүнөзгө ээ болгон тоонун тик капталдуу жылгалары боюнча «беш салаа» сыяктуу формага ээ болушкан кар көчкүлөрдүн натыйжасында болушкан жогортон төмөн карай созулуп жаткандыгында белгилей кетүүгө болот. Алар Үрүмбаш дарыясынын оң куймалары болгон Кашка-Суу, Атакелди жана Кара-Алма дарыя суу агымдарын азыктандырышып, жай мезгилдеринде эгин талааларын сугат менен камсыз кылууда, негизги мааниге ээ болгондугун байкоолор далилдеп турат.

Казанбак сыяктуу-келки структуралардын канаттарында пайда болушкан эрозиялык - денудациялык орточо бийиктиктердеги тоолорго: Согон-Таш, Каду, Кара-Кыр, Жалгыз-Кыр, Сары-Кыр, Кулдамбес, Суук-Кыр жана Сээрүүн -Тоо массивдери таандык болушуп, алар альпы тибиндеги бийик тоолордун төмөнкү тилкесинен орун алышып, 2100 -2400 м абс. бийиктиктерден 2800-3000 м абс. Бийиктиктерге чейин жайгашышкан. Алардын чокулары денудациялык процесстердин таасирлери астында томпок келишип, тоо капталдары тереңдик эрозиянын натыйжасында пайда болушкан тик капталдуу, секичелүү кууш капчыгайлардан турушат. Бул орточо бийиктиктердеги тоолор палеозой жана негизинен мезозой жашындагы акиташтарда, чополуу жана кремнийдик сланецтеринде пайда болушуп, атмосфералык жаан-чачындардын жогорку деңгээлде түшкөндүгүнө байланыштуу тоо капталдары боюнча ар түрдүү геодинамикалык процесстер (жер сыйлыгышуулары, жер жана кар көчкүлөр, сел процесстери) ж.б жаратылыштык- техногендик кубулуштар өтө активдешип жаткандыгын байкоого болот.

Анын тоо капталдарында төртүнчүлүк мезгилдерде пайда болушкан делювиалдык, аллювиалдык-пролювиалдык калдыктар басымдуулук кылышкандыктан, Суук-Кыр, Жалгыз - Жаңгак, Көк-Жаңгак, Чоң-Орток, Ачы сыяктуу адырлар тилкелеринде жер көчкүлөрдүн ошондой эле чополор менен кумдарды агызышкан сел процесстеринин типтери жыл сайын кайталанып турушу да бизге малым. Аталган аймактарда жер көчкү процесстерин урап түшкөн тик капталдуу кереге сыяктуу жарчаларынын бийиктиги 4-5 м ден 20-25 м ге чейин жетип, алардын телосунун узундугу 30-35 м ден 120-200 м ге чейин созулуп, туурасы 20-25 м ден 80-90 м ге чейин термелип турушат. Алардын көлөмү ондогон, жүздөгөн жана миллиондогон куб метрлерге чейин барабар.

2. Тектоникалык-эрозиялык типтердеги рельефтин комплекстерине

моллас тектерлеринде өрчүшкөн жапыз бийиктиктердеги тоолор жана адырлар тилкеси-жапыс тоолор 1100-1400 м абс. бийиктиктерден 1500-2100 м абс. Бийиктиктерге чейинки тилкелерден орун алышкан. Бул комплексте рельефтин жогорку деңгээлде тилмелениши, туруктуу жана убактыгынча пайда болуп жатышкан агын суулардын эрозиялык иш-аракеттери менен тыгыз байланыштуулукта болушуп, рельефинде дөңсөөлү, коктуу-колоттуу келген адырлар тилкеси Көк-Арт өрөөнүн түндүк-батыш, түндүк-чыгыш, түштүк бөлүктөрүн айлантат курчап жатышат. Тилкеде мелдин песчаниктери, айрыкча палеоген-неогендин конгломераттары, брекчия катмарлары басымдуулук кылышып, алар көпчүлүк учурларда төртүнчүлүк мезгилдерде пайда болгон лөсс жана лөсс сыяктуу калдыктар менен капталып жатышат.

3. Тектоникалык-аккумулятивтик рельефтин комплекстери

салыштырмалуу түрдөө төмөн карай чөгүп бара жаткан түздүктүү аймактарды ээлеп жатышып, флювиалдык типтеги аллювиалдык калдыктар үстөмдүк кылышкан Көк-Арт дарыясынын төмөнкү агымдарында кеңири таркалып, алар 630-1100 м абс бийиктиктерде жайгашкан.

Тоо этектеринде жайгашкан компенсациялык Көк-Арт түздүгү Фергана кырка тоосунун түштүк-батыш капталдарында грабен-синклиналдык структурада орун алышып, калк өтө

жыш отурукташкан, чарбачылык жактан жогорку деңгээлде өздөштүрүлгөн райондун аймагы катарында эсептелинет.

Ошентип, рельефтин ар түрдүү генетикалык типтери тоо тектерлердин литологиялык составтары, ошондой эле алардын сырткы агенттерге болгон туруктуулугу, жаңы тектоникалык кыймылдардын жогорку деңгээлде аракетте болушу жана жаратылыштык-техногендик факторлордун тийгизишкен таасирлери аймактагы азыркы мезгилдерде пайда болуп жатышкан экзодинамикалык процесстердин мүнөздүү белгилерин, жана райондун геоэкологиялык тең салмактуулук абалын ошондой эле алардын экологиялык коопсуздугун сактап калуу багыттарын аныктап турушат (4).

Сузак районунда жайгашкан Көк-Арт дарыясынын бассейнинин геологиялык түзүлүшү бир кыйла татаал жана ар түрдүү. Бул аймакта негизинен бири-биринен кескин түрдө айырмаланышып турушкан эки чөкмө: палеозойдо жана мезо-кайнозойдо пайда болушкан тоо тектерлердин комплекстеринен турушат (2).

Аталган дарыянын бийик тоолуу аймактарында байыркы палеозойдук (жогорку силурдан тартып, пермге чейинки) метаморфизацияланган кристаллдык тектерлер жогорку деңгээлде таркалса, ал эми бир кыйла кийинки геологиялык этаптарда пайда болушкан мезо-кайнозойдук тектерлер орточо жана жапыз бийиктиктердеги тоолордо, ошондой эле тоо этектеринде орун алган түздүктөрдө жогорку деңгээлде таркалган. Тоо тектерлердин литологиялык составдары жана алардын сырткы агенттерге болгон туруктуулугу, ар түрдүү бийиктиктерде жайгашкан геоморфологиялык тилкелерде экзодинамикалык процесстердин түрдүүчө формада пайда болушуна шарттарды, мүмкүнчүлүктөрдү түзүп турушат.

Ошентип, региондун геологиялык түзүлүшүнө байланыштуу, экзодинамикалык процесстердин пайда болушу, регионалдык жана локалдык маанидеги таркалышы түрдүүчө аспекте жүрүп жаткандыгын байкоого болот.

Сузак районунун аймагында кескин континенталдуу субтропикага жакын климаттык шарт мүнөздүү. Анткени, регион эң ири Евразия материгинин борбордук бөлүгүнөн орун алып, атмосфералык нымдуулуктун булактары болгон океандардан алыс жайгашкан. Ошону менен катар климаттын пайда болушундагы эң негизги факторлорго күн радиациясынын, ар түрдүү аба массалары менен рельефтин тийгизишкен таасирлери таандык экендигин айрыкча белгилей кетүүгө болот. Региондун рельефи тоолуу аймактарга таандык болгондуктан анын климаттын бийиктик тилкелер боюнча: бийик тоолуу, орточо жана тоо этектеринде жайгашкан жапыз бийиктиктердеги тоолорго- адырларга жана түздүктүү-төрт климаттык тилкелерге ажыратабыз.

Бийик тоолуу климаттык тилкеге 3100-3500 м абс. бийиктиктерден 3600-3800 абс. бийиктиктерге чейин жеткен геоморфологиялык бийиктик тилке таандык болуп, кыш айлары узакка созулуп, жай айлары кыскараак келет. Температуранын жылдык орточо активтилүгү 500^0 тан 1300^0 га араң жеткендиги байкалат (6). Ошондуктан, бул бийик тоолуу климаттык тилкеде жыл бою аяздуу талкалануу процесстери, муз менен мөңгүлөрдүн жана карлардын иш-аракеттери жогорку деңгээлде жүрүп жаткандыгы сезилет. Аталган процесстер тоо тектерлерде жаракалардын пайда болушуна өбөлгөлөрдү түзүшүп, алардын өлчөмдөрү жыл сайын артышынын натыйжада тоо көчкүлөрдүн пайда болушунда негизги фактор катарында экендигин көп жылдык байкоолор көрсөтүп турат.

Орточо бийиктиктердеги тоолуу климаттык тилке 2100 м абс. бийиктерден 3000 м абс. бийиктиктерге чейин жайгашып, бир канча нымдуураак келет. Жылдык атмосфералык жаан-чачындардын өлчөмү 700 мм ден 1100 мм ге чейин жетип, кар көчкүлөрдү пайда болушуна жогорку деңгээлде деңгээлдеги мүмкүнчүлүктөрдү түзүшүп турушат. Январь айынын орточо температурасы $-25,0$ $-27,0^0$ C га чейин жетсе, ал эми июль айынын орточо температурасы $+15,0$ $-18,0^0$ C га чейин жеткендиги байкалат. Тоо этектеринде жайгашкан жапыз бийиктиктердеги тоолуу климаттык тилке- 1400-1600 м абс. бийиктиктерден 2100-2200 м абс. бийиктиктерге чейин орун алышып, январь айынын орточо температурасы $-24,0^0$ $-25,0^0$ C ны түзүшсө, ал эми июль айынын орточо температурасы $+21,8^0$ $+24,2^0$ C ны

түзүшөт. Жылдык атмосфералык жаан-чачындардын өлчөмү 700 мм ден 850 мм ге чейин термелет. (6) Палеоген-неогендин жана төртүнчүлүк мезгилдердин калдыктары, жогорку деңгээлге жеткен нымдуулуктар менен каныгышкандыгынын натыйжасында жер көчкүлөрдүн пайда болушуна мүмкүнчүлүктөдү түзүшүп турушат. Айрым учурларда фронталдык мүнөздөгү нөшөрлөгөн жамгырлар да, чополорду, кумдарды агызышкан сел процесстеринин типтеринин активдешинин келип чыгышына жогорку деңгээлдеги өбөлгөлөрдү түзүшөт (5).

Райондун түздүктүү климаттык типтеги тилкеси 1100 м абс. бийиктиктерден 1200-1800 м абс. бийиктиктерге чейин жайгашып, бир топ континенталдуу келет да, январь айынын орточо температурасы (Жалал-Абад метеостанциянын 2008–жылкы маалыматы боюнча) $+3,7^{\circ}\text{C}$ га жетсе, ал эми июль айынын орточо температурасы $+23,8^{\circ}\text{C}$ га жеткендиги байкалат(6).

Атмосфералык жаан-чачындардын жылдык өлчөмү 450-570 мм ге барабар. Көк-Арт дарыясынын жогорку аккумулятивдик террасаларында, бул нымдуулук кандайдыр бир факторлор менен айкалышканда (геологиялык, климаттык, антропогендик ж.б.) жер көчкүлөрдүн, ылайларды, чополорду, кумдарды агызышкан сел процесстеринин типтеринин пайда болушун жогорку жакта белгилеп өткөнбүз (5).

Региондун агын суулары экзодинамикалык процесстердин пайда болушунда эң негизги факторлор катарында эсептелинип, жер бетин тынымсыз өзгөртүүдө, анын рельефинде ар түрдүү формалардын пайда болушунда жогорку деңгээлдиги мүмкүнчүлүктөрдү түзүшүүдө.

Региондун негизги дарыя артериясына Кара-Дарыянын оң куймасына таандык болгон, Көк-Арт дарыясы жана анын оң куймалары: Кашка-Суу, Кызыл-Суу, Үрүмбаш, Кара-Алма, Көчүгөн, Чоң-Орток, Кара-Март, Ачы дарыялары таандык болушса, ал эми сол куймаларына: Аубек, Кашка-Суу, Кулдамбес, Ак-Кыя, Коргонташ, Чангет дарыялары таандык.

Көк-Арт дарыясы жана анын куймалары Фергана кырка тоосунун түштүк-батыш капталдарынан башталып, Кара-Дарыясынын оң куймасы катарында ага куят.

Көк-Арт дарыясы жыл ичинде негизинен жамгырдын, кар жана муздардын ээринди суулары, ошондой эле жер астындагы суулар менен азыктанышат. Кыш айларында бул дарыя системалары жер астындагы суулар менен азыктанууга өтүшүп, анын чыгымдалышы 2004 жылы- Жергетал гидростунда секундасына $3,24\text{ м}^3$ метрди түзгөндүгү байкалган. Аталган мезгилде суунун деңгээли эң төмөнкү абалда болот. Жаз айларында алар жамгырдын жана кардын ээринди суулары менен азыктанууга өтүшүп, дарыя суусунун деңгээли көтөрүлө баштайт. Ошондуктан, тоолуу аймактарда тереңдик эрозиянын ролу артат. Ал эми жай айларында альпы тибиндеги бийик тоолордо жайгашкан мөңгүлөрдүн, муздардын ээринди суулары менен азыктанууга өтүшүп, дарыя агымынын максималдуу чыгымдалышы секундасына 138 м^3 түзсө, ал эми анын жылдык орточо чыгымдалышы секундасына $22,5\text{ м}^3$ түзгөндүгү байкалат (6). Ошондуктан жай айларында дарыя суусунун агымынын ылдамдыгы артып, тоолордо тереңдик эрозия процесстери жогорку деңгээлде жүрсө, ал эми анын төмөнкү агымында каптал эрозиянын ролу артып, аккумулятивдик процесстердин арткандыгын байкоого болот.

Дарыя суусунун муз каптоо режими төмөнкүдөй түрдө мүнөздөлөт. Алардын төмөнкү агымдары жыл бою муздар менен капталбайт. Ал эми кыш мезгилдеринде 1500-1700 м ден жогору карай суусу 1,5 ай муздар менен капталууга дуушар болушат.

Ошентип, дарыя агымдары сел процесстери менен суу ташкындарынын пайда болушунда да, негизги фактор катарында алдыңкы катарда турушат.

Алар, климаттык шарттар менен бирдикте рельефтин пайда болушунда жана анын ар түрдүү формаларынын келип чыгышында эбегейсиз мүнкүчүлүктөрдү түзүшүп турууга жөндөмдүү келишет. Бул топурак-өсүмдүктөр катмарларынын турмуш-тирикчиликтеринин натыйжасында жер кыртышынын үстүнкү бөлүктөрү эң татаал болгон биохимиялык жана физикалык өзгөрүүлөргө дуушар болушат.

Райондун территориясын түзүп турушкан тоо тектерлердин литологиялык составынын ар түрдүү мүнөздө болушу, тоо капталдарынын экспозициясынын ар кандай багытта жайгашышы, ошону менен катар алардан түрдүүчө өлчөмдөгү нымдыуулуктарды алышы ж.б. факторлордун натыйжасында берилген аймактарда топурак менен өсүмдүктөр дүйнөсүнүн түрдүү типтеринин жана түрлөрүнүн пайда болушуна шарттар түзүлүп турат.

Адабияттар

1. Ибраимов С.И. Ошская область Кыргызстана. Фрунзе, Изд-во «Кыргызстан», 1979.

2. Костено Н.П. Развитие рельефа горных старн. М., Изд-во «Мысль», 1970

3.Рахманов Т.Р. Зональности рельефа и рельефообразующих процессов на юго-западном склоне Ферганского хребта Изв. Кыргызской ССР, №5, Фрунзе Изд-во «Илим», 1973.

4.Рахманов Т.Р, Беккулов М.И., Сакбаева З.И., идр Мероприятия по защите от стихийно-разрушительных природных процессов (обвально- оползневых, селевых и других склоновых процессов. Международный журнал Наука, образования и техника) №4 (18), Ош, 2006.

5.Рахманов Т.Р, Камбарова М.К. идр. Роль природных условий в формировании стихийно-разрушительных процессов на разных высотных геоморфологических поясах в пределах юго-западного склона Ферганского хребта. Вестник ОшГУ, сер.естественных и гуманитарных наук, №1 Ош 2009, стр. 10-26.

6. Справочник по климату СССР Вып 32. Л. Изд-во «Гидрометиздат» 1996.

DİN BİLİMLERİ

KUTADGU BİLİG’TE ÖLÜM FENOMENİ

Doç. Dr. İsmail TAŞ*

Özet

Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eseri, hem ahlak ve hem de siyaset felsefesiyle ilgili bir eserdir. Bu bakımdan insanın hem bireysel hem de toplumsal yönleri eserin başlıca problemleri arasındadır. Farklı çalışmalarımızda “Kutadgu Bilig’te İyilik Sorunu”, “Kutadgu Bilig’in Teorik Yapısı” gibi sorunları ele alırken, ahlak ve siyasetin insanla ilgili bir takım sorunları ve sıkıntıları kaldırmayı amaçladığını gördük. Bu çalışmamızda da insanı meşgul eden kaygıların başında gelen “Ölüm Fenomeni”ni ele aldık. Bu konuyu ele alışımın başlıca nedeni, “Ölüm” kavramının Kutadgu Bilig’in ahlak ve siyaset felsefesini anlamak için temel kavramlardan birisi olmasıdır. Kısacası ölüm, ahlak ve siyaset felsefesinin yapıcı unsurlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yusuf Has Hacib, ölümün bu yönlerini çok çarpıcı örneklerle ortaya koymakta ve ölümün hayatın bütün alanlarına nasıl nüfuz ettiğini vurgulamaktadır.

Bu anlamda ölüm, insanın doğal bir parçası, ölümsüzlük arzusunun diyalektik bir tarafı, ahlakın ve iyiliğin yani değerler sisteminin kurucu unsuru, dünyevi mutluluğun kıstası, olgunlaşmanın bir vasıtası, iyi olmayı ilzam eden bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca ölüm, insanı meşgul eden çok ağır bir tasa ve endişe olmakla birlikte hayata şekil veren ve hayatı anlamlandıran bir fenomen olarak görünmektedir.

Anahtar kelimeler: Ölüm, Ölümsüzlük, Hayat, Teori, Felsefe, Kaygı.

Giriş

İnsanın çok farklı kaygı ve endişeleri vardır. Bu endişelerden bir kısmı geçmiş bir olaya duyulan üzüntüden kaynaklanırken, bir kısmı gelecek hakkındaki endişelerden, diğer bir kısmı da şu anda mevcut olan bir durum sebebiyle olabilmektedir. İşte ölüm kaygısı ve endişesi belki de burada saydığımız kaygıların tamamına dahil edilebilir ve bu kaygıların en ağırı olarak da kabul edilebilir.

Ölüm, “hayatın sonundan, var oluşumuzun az çok acılı bir şekilde sona ermesinden ibaret değildir. Diğer bir ifadeyle ölüm, normalde sandığımız kadar basit bir gerçek değildir. Antik dönemin bazı filozofları, ölüm endişesinden kurtulmak için onu düşünce dünyasından çıkarmayı teklif etmişlerdi. (Kılıç, 1996: 60) Bu çözüm yolunun, bu teklifi yapanların bile işine yarayıp yaramadığı hususu gerçekten şüphelidir. Çünkü bu tür akıl yürütmeler doyurucu olamayacak kadar kısırır. Epikuros’la felsefe tarihinde şöhret bulan bu düşüncenin öngördüğünün aksine ölümün pek çok farklı yüzü olduğu gerçektir; paradoksal bir şekilde en dolu hayatın içinde bile ölümün varlığını tam manasıyla hissederiz. Bu anlamda ölüm hayatın bağrındadır. (Lucfeery, 2008: 3-4) Dahası ölümü bu noktada anlamlı kılan şey ise, insanın kendi varlığının ölümlü bir varlık olduğu bilgisine sahip olmasıdır. Bu bilinç insanı sürekli olarak ölüm hakkında düşünmeye sevk etmiş ve hatta onu oldukça da rahatsız etmiştir.

Felsefecilerin, bu şekilde, ölümü neredeyse her türlü spekülasyonun başlangıç noktası olarak görme isteklerini Freud isabetli bir yaklaşım olarak görmez. Ona göre felsefecilerin bu konudaki eksiklikleri, güdüleri hesaba katmamalarıdır. Nitekim ilkel insan öldürdüğü insanın cesedi başında yaşam ve ölüm bilmecesine kafa yormaksızın zafer duygusunu ya-

* Selçuk Üniversitesi, İslam Felsefesi, hacili965@hotmail.com

şamıştır. Freud psikanalitik incelemelerden hareketle, içimizde bir ölüm inancına karşılık tepki veren içgüdüsel hiçbir şey olmadığını iddia eder. Buna karşılık Freud da ölüm korkusunun insan hayatında çok etkili bir fenomen olduğunu kabul eder ancak o, ölüm korkusunu kendi düşüncesinin temel taşlarından biri olan “suçluluk duygusu”na bağlar (Freud, 1997: 82-87).

Gerçi İslam filozoflarından Kindî, insanın ölümlü bir varlık olduğu bilgisinin bilincine varmayı ve ölümü insan doğasının bir parçası olarak kabul etmeyi ölüm kaygısından kurtulmanın bir çaresi olarak teklif etmektedir. Ona göre insan tabiatının bir gereği olan ölüm, insana sıkıntı vermemelidir. Şayet bu kaygı korkuya dönüşürse Kindî’ye göre bu korku insanın kafasını meşgul, kalbini de huzursuz eder. Ona göre gerçekte ölüm kötü değildir. Kötü olan ölüm korkusudur. Yoksa ölüm sadece tabiatımızın tamamlanmasından ibarettir (Kindî, 2003: 51-66; 1973: 6-32). Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Eflatun’un eserlerinde dile getirdiği Sokratik bir düşünceyle problemi ele alan Kindî’ye göre bu kaygı ve rahatsızlık, insanda gayri iradi ve akıl dışı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Fahri, 2004:105-106).

Gazali de bu konuda Kindî gibi düşünmekte, kaygı ve sıkıntının akli olmadığını ifade etmektedir (Gazali, 1989: 167). Gazali, ölüm kaygısının sebeplerini şehvi tatminsizlik, geride bırakılacak mallar, ölümden sonraki durumu bilememe ve işlenen günahlar olabileceğini dile getirirken, Ragıb el İsfahânî’nin düşüncelerini olduğu gibi tekrar etmektedir (Gazali, 1989: 167; İsfahânî, 2003: 320-323).

Ölüm fenomeninin insanda meydana getirdiği sıkıntının giderilmesi için dini ve felsefi birçok çabaların üretildiğini biliyoruz. İbn Hazm’ın da işaret ettiği gibi, bu ve benzeri sıkıntılar insanoğlunun ortak ve evrensel sıkıntıları olarak görünmektedir (İbn Hazm, 2005:36-38).

İnsan hayatının ayrılmaz bir parçası olan bu fenomen, hem dinlerin hem de başlangıcından itibaren felsefi düşüncenin önemli sorunlarından biridir. Dinler bu konuda farklı tavırlar sergilerler. Örneğin İslamiyet ölümü Allah’tan gelen bir varlığın tekrar O’na dönmesi olarak kabul eder ve hatta ölümü bir özgürleşme olarak değerlendirir (Gazali, 1989:167). Bazı Hıristiyan düşünürler -Aziz Augustine gibi- ölümü insana verilmiş bir “ceza” olarak görürler. Onlara göre Âdem’in işlediği günah insanoğluna ölümü getirmiştir (Aydın, 1990:184).

Yaşama arzusu fitrî ve tabiidir. Bu arzu bazen çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bir babanın oğlunda kısmen de olsa kendi varlığının devam ettiğini düşünmesi böyle bir arzunun yansıması olup, aynı zamanda bir tesellidir de. İnsanoğlunun yaşama arzusunu yansıttığı bir farklı alan da, toplumsal alandır. İnsanın burada varlığını devam ettirme arzusu da “sosyal ölümsüzlük”¹ arzusu olarak değerlendirilmektedir (Aydın, 1990:190-191). Yusuf Has Hacib’in de sık sık ifade ettiği bu alan, ölüm fenomenine karşı yaşama arzusunun devam ettiği bir alandır.² İnsanoğlunun söz konusu arzuları ve ölüme karşı takındığı bu tavır, öleceğini bilen bir varlık için yaşam fenomeninin bir unsuru olarak değerlendirebiliriz. Diğer bir ifade ile insanoğlu, ölümden sonraki hayatın varlığı ve yokluğu bilgisinin doğruluğu veya yanlışlığının dışında, yaşamayı arzu etmektedir. Bu onun fitratında var olan bir arzu ve duygudur. Dahası dinlerin öte dünya hakkındaki dini bilgilendirmelerini insanın kabulü, verilen

¹ Sosyal ölümsüzlük diyebileceğimiz ölümsüzlük, Kutadgu Bilig’te sıklıkla vurgulanan bir ölümsüzlüktür. Kutadgu Bilig’te işlendiği şekliyle sosyal ölümsüzlüğün karşılığı tabirler şunlardır: “ölümsüz ad”, “geride söz kalması”, “adın yaşaması”, “ad kazanmak” vb. Bütün bu kullanımlarda ortak anlam ölen kişinin ölümünden sonra unutulmaması ve halk arasında adının hatırlanmasıdır. Ölümsüzlüğün bu şekilde baskın olduğu toplumların erdemleri olarak cömertlik ve şecaat erdemi genel olarak başat erdemler olarak gözlenebilir. Sosyal ölümsüzlüğü ifade eden beyitler için şu beyitlere bakılabilir: (180,182-183, 228-229, 257-258).

² Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabaıcı Y., İstanbul 2008, Beyitler: (183,182,180, 228, 229, 257, 258, 270). Bundan sonra Kutadgu Bilig’ten yapılan alıntılar Arat’ın tercümesinden yararlanılacak olup, referansları metin içinde beyit numaraları verilerek gösterilecektir.

bilgilerin akılsallığından öte, bizatihi insanın kendi yapısıyla da ilgilidir. Kısacası insan yaşamaya devam etmek istemektedir.

Felsefe tarihi kabaca gözden geçirilecek olursa, söz konusu problemin ilkçağ ve özellikle ortaçağda “ölümsüzlük sorunu” çerçevesinde ele alındığını görebiliriz. Bu doğrultuda Eflatun’la başlayan ve bütün ortaçağla devam eden ve İslam filozoflarının da bir postüla olarak kabul ettikleri “ölümsüzlük”, nefis felsefesi içerisinde, yelpazesi geniş bir şekilde bazen ontolojik, bazen epistemolojik ve bazen de teolojik konseptin bir unsuru olarak tartışılmıştır. Kısacası Felsefe ve dinler genel olarak ölüm fenomeninden çok ölümsüzlüğü tartışmıştır.

Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig’te, insan doğasının ayrılmaz bir parçası olan bu duyguyu okuyucusuna derinden hissettirmektedir. Yusuf, yukarıda ifade ettiğimiz tersine, ölümsüzlüğü kabul etmekle birlikte, ölümsüzlükten ziyade bizzat “ölüm fenomeni” üzerinde durmakta ve çalışmamızda da vurgulayacağımız gibi onu siyaset ve ahlak düşüncesinin merkezine yerleştirmektedir. Belki Yusuf’un sıklıkla başvurduğu ölüm olgusunun da ölümsüzlük kabülüne dayandığını söyleyebiliriz. Dahası ölümsüzlükten bahseden beyitlerinin de var olduğunu biliyoruz. Değişik bir ifadeyle Yusuf’un okuyucusuna hissettirdiği bu duygu, insanı doğal olarak kendiliğinden ölümsüzlük problemi ile karşı karşıya getirmektedir ancak onun sıklıkla müracaat ettiği olgu bizzat ölüm olgusunun kendisidir. Hatta ölümsüzlük onun ahlak felsefesinin zorunlu bir sonucu olarak görünmektedir. Zira onun düşüncesinde, dünyevî mutluluğun gelip geçici ve aldatıcı olmasına karşılık, gerçek iyilik ya da “kut/mutluluk” ancak ölümden sonraya ötelenmiş görünmektedir. Bu nedenle ölüm ahlakın ve siyasetin temel kavramlarından biri olarak görünmektedir. Bu onun ahlak ve siyaset felsefesini üzerine kurduğu teorik yaklaşımla ilgilidir (Taş, Bildiri:2009).

Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig’te ölümü ruhun (canın) bedeni terk etmesi, bedenden uçup gitmesi olarak değerlendirir (1521). Onun metaforuyla ölüm, bir karından çıkıp diğer bir karına girmektir (1515). Yusuf, ruhun ölümden sonraki durumuyla fazla ilgili değildir ve ölümden sonra ruhun nereye gittiğinin de bilinmediğini ifade eder (1525). Her şeyden önce ölüm, Yusuf’un düşüncesinde, Tanrı’nın (Bayat) bir hükmü ve onun önceden belirlemiş olduğu bir ecel çerçevesinde gerçekleşen bir “son” olarak görünmektedir (1232-3). O, ölümün ecele bağlı olarak gerçekleştiğini, eceli gelmeyen (ödsüz/ecelsiz) bir insanın kesinlikle ölmeyeceğini ifade eder (1211, 1213, 2288-2289).

Yusuf’un bu düşüncesi İslam inancının bir gereği olarak düşünülmelidir ancak bu inancın, komutan ve savaşla ilgili bir bağlamı da vardır. Bazen ecel ya da Tanrı’nın ölümü belirlemesi fikri, dini inancın siyasal bir argüman olarak kullanılabileceğinin güzel bir örneğini sergilemektedir.³ Bu anlamda ecel, aynı zamanda cesaret erdeminin bir payandası olarak görünmektedir. Yusuf’un bu sözleri bize Batı Hun İmparatoru Atilla’nın askerlik erdemi olan cesareti dile getiren şu sözünü hatırlatmaktadır: “Ömrü olana hiçbir ok saplanmaz. Oysa vakti gelenin günleri barışta bile sayılıdır” (Roux, 1999:66).

İnsanın Doğal Bir Parçası Olarak Ölüm Fenomeni

Giriş kısmında da ifade ettiğimiz gibi insan tanımının içinde onun ölümlü bir varlık olduğu da mündemiçtir. Onun canlı ve ölümlü olması cinsinin, akıllı olması ise türünün bir ayrıımıdır. Dolayısıyla ölüm insanın doğal bir niteliğidir. Bu bakımdan ölüm, kişinin kendi dileği ve istemesiyle değildir. Yusuf’a göre de bütün bunlar geçerlidir. Ona göre ölümden kaçıp kurtulacak bir yer yoktur (1095-6). Kindî’nin dediği gibi Yusuf da ölümün insan yaşamının doğal bir süreci olduğunu düşünür (Kindî, 6-32).

³ Bu bağlam tamamen askerlikle ilgilidir ve şu şekildedir: “Savaşta yürekli yiğitler gereklidir, düşman at salarsa toplanmak gerekir. Ölüm için hiç şüphesiz ecelin gelmesi gerekir; eceli gelmeden hiçbir yiğit ölmez. Ölümü aklına getirmeyerek düşmanımı vuran, yaman ve pek yürekli adam ne der, dinle. Anadan doğan hiç kimse ecelsiz ölmez; düşmanı görünce neden korkarsın? Düşmana yalın hücum et, erkek gibi vuruş; eceli gelmeyince insan kesinlikle ölmez (2285-2289)

O bu düşüncesini şu şekilde ifade eder: “Yoktum, Tanrı beni yarattı ve yetiştirdi, küçük bir oğlandım o beni büyüttü. Tüysüzdüm, sakal bitirdi; kuzgun gibi karaydım, kuğu gibi ak yaptı. Boyum ok gibiydi büküldü; ömür tükendi vaktim geldi. Ölümüne karşı gümüş fayda etseydi, insan kendine gümüşü fidiye yapardı, hükümdarlar fidiye verip ölümden kurtulurdu (1095-1114).” Yusuf bu bağlamda İslam inancının bir ifadesi olan “Allah’tan geldik ona dönüyoruz” ifadesine “ben hayata kaçmış bir kaçaktım; şimdi ecel beni yakaladı ve geri gönderiyor” sözleriyle atıfta bulunmaktadır (1118). İnsanın maddi dönüş yeri olarak da Kutadgu Bilig’te sık sık “kara toprak olarak” gösterilmektedir (Diğer Beyitler: 1381-1384, 3621-3623, 1538-1541, 1545, 6073).

İnsanın bu doğal süreci Kutadgu Bilig’te çok canlı bir şekilde resmedilmektedir. Ölüm bu anlamda sadece ölen insanın bir kaderi değil, içinde yaşadığı evrenin, kendisinden önce gelen ve kendisinden sonra gelecek olanların da kaderidir. Yusuf bunu çok güzel bir metaforla ortaya koymaktadır: “Dünyayı kurulu bir sofraya bil, insanlar hayatları boyunca burada bulunan nimetlerden ne kadar yiyebilirler. Bizden önce gelenler ve ölüp giden nesiller ondan yedi, doydu ve kalktı. Büyük bir kalabalık mahşeri bekleyerek yatıyor ve bizi çağırıyor. Biz de onları izleyeceğiz. Diğer bir nesil de ana karnındakilerdir. Bizden sonra bu sofrada onlar yiyecekler. Bu nesil bizim kalkmamızı bekliyor. Ölüp yatanlar oraya çağırıyor. Karındakilerse sofradan “kalk” diye bizi zorluyor. Biri iter, biri çağırır. Bu ikisi arasında kim huzura kavuşabilir (5340-5345).”

Her ne kadar ölüm yaşamın doğal bir parçası olarak görülse de ve vakit olarak bir muamma ise de, genelde ihtiyarlıkla birlikte anılmaya devam eder. Yusuf, ihtiyarlığa ölümün yakın olduğu algısını yine çok güzel bir metaforla tasvir etmektedir: “Gençlik gücü beni terk ederek uzaklaştı; giden gençliğime acıyor, yanıp tutuşuyorum. Hayat sonuna geldi, ölüm yaklaştı; ölümüne çare olmadığı gibi, ondan kurtulacak yol da yoktur. Saçım sungur rengi gibi kırdı; sakalım yazdan kalmış kuru ota döndü. Otuz iki dişimin beyaz incilerinin ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü. Gözlerim her şeyi görürdü; şimdi gözlerime karanlık çöktü, önümdeki insanları bile göremez oldu. İyice dinlersem uzaklardan duyardım; bugün artık insanlarla ancak işaretlerle anlaşır oldum. Başım kuzgun gibi karaydı; şimdi başıma kuğu kondu, yaşam da çok ilerledi. Bugün artık Tanrı’ya dönme zamanım geldi” (5637-5645).

Bütün bu ifadeler ve metaforlar Yusuf’un ölümü insan yaşamının doğal bir parçası ve insani sürecin konaklarından biri olarak kabul ettiğini göstermektedir (1386, 1390)

Ahlakî Bir Fenomen Olarak Ölüm

Ölüm fenomeni sadece insanın varlığının doğal bir parçası değildir. Bu fenomen aynı zamanda insanın hayat algısını, yaşam tarzını ve değerler sistemini de ilgilendirmekte ve bu alanlarda oldukça etkin görünmektedir. Elbette ölüm fenomeni insanın yaşama arzusunun bir neticesi olarak “ölümsüzlük” düşüncesiyle eskatolojik bir anlama haizdir. Felsefe ölümsüzlüğün imkanı ve bunun delilleriyle uğraşırken, dinler ölümsüzlüğü daha da tafsilatlı işlerler. Öldükten sonra diriliş, ceza ve mükâfat, cennet, cehennem vb. konular hep bununla ilgilidir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi ölüm sadece eskatolojik bir olgu değildir. O, özellikle değerlerin teşekkülü ve buna bağlı olarak da adet, gelenek görenek, bir takım ritüeller ve törenlere varıncaya kadar hayatın hemen bütün evrelerine nüfuz etmiş durumdadır. Bu durum Kutadgu Bilig’te de açık bir şekilde görünmekte ve hatta onun teorik yaklaşımının bir unsuru olarak ahlak ve siyaset felsefesinin metaforik unsurlarından biri olarak kullanılmaktadır. Bu bakımdan ölüm fenomeni aynı zamanda Kutadgu Bilig’in anahtar kavramlarından birisi olarak fark edilmelidir. Nitekim sadece eserin metaforik kahramanları bile bunu fark etmek için yeterlidir.

Yusuf Has Hacib eserini, dört kavramı temsil eden dört şahsın karşılıklı konuşmaları üzerine kurmuştur. Bu yönüyle eser “alegorik” bir eserdir. Nitekim eserde Yusuf, bu şahısların

ne oldukları ve neyi temsil ettiklerini kendi ağızlarından detaylı bir şekilde vermektedir. Bunlar:

Kün Togdı: Hükümdar: Köni Törü/Doğru Yasa: Adalet

Ay Toldı: Vezir: Kut/Mutluluk

Ögdülmiş: Vezirin Oğlu: Ukuş/Akıl

Odgurmuş: Ögdülmiş'in Kardeşi ya da Akrabası: Akıbet⁴

Bu isimler ve kavramlar birçok bakımdan ilginçtir. Seçilen kavramlar, siyaset ve ahlak felsefesi bakımından birbirini tamamlayıcı olmakla birlikte, onları temsil eden isimlerin seçimi de oldukça anlamlıdır. Hükümdarın adı olan Kün Togdı'nın Güneş anlamına gelmesi ve güneşin her tarafa aynı şekilde ışığını ulaştırmasında olduğu gibi hükümdarın doğru yasayla ancak kendini hissettirebilen adalet kavramını temsil etmesi; Vezirin, Ay Toldı adını alması ve aynı şekilde ayın sürekli değişmesine mukabil, onun, her zaman değişen ve dönüşen, neredeyse bu dünyada sürekliliği mümkün olmayan mutluluğu temsil etmesi; Akı, bilgiyi, anlayışı temsil eden vezirin oğluna "Ögdülmiş: Övgün: Övülmüş" adının verilmesi ki, bunun Arapça karşılığı Muhammed ismine denk düşmektedir; akıbet ve ahireti temsil eden Ögdülmiş'in kardeşine "Odgurmuş: Uyanık/Aydınlanmış Kişi" adının verilmesi oldukça titizlikle seçilmiş, ince ayrıntıların dahi göz ardı edilmediği isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. (Taş, Bildiri; 2009)

Bu bağlamda Odgurmuş: Akıbet: Ölüm, hem ahlak felsefesinin en temel kavramı olan "iyilik", hem de "mutluluk" açısından ve bunların gerçeklerinin ne olduğunu soruşturmak bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle Kutadgu Bilig'in teorik yapısını bilmeden bu konuyu da aydınlığa kavuşturmak güçtür.

Kısaca ifade etmek gerekirse "Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı" hakkındaki başka bir çalışmamızda elde etmiş olduğumuz sonucu burada da ifade etmeyi faydalı görüyoruz: "Kutadgu Bilig'de mutluluk devlet şeklinde örgütlenmiş toplum içerisinde kazanılan erdemlerle elde edilebilir. Buraya kadar eserde Aristotelesçi bir anlayışın açık tesirini görmekteyiz. Ancak bu mutluluk uzun süre kalıcı değildir. Belki en yüksek iyi olarak kabul edilen mutluluktan bir kısmıdır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig'de de bu tür mutluluk, kendisinden önceki İslam düşünürleri olan Farabi ve İbn Sina'da olduğu gibi ötelenmiştir ve bu da İslam ile ifade edilmiştir. Bu da İslam filozoflarının da dahil olduğu ilahi dinler çerçevesinde gelişen çifte mutluluk anlayışına dayanmaktadır. Bu nedenle Kutadgu Bilig'te kullanılan dört temsili şahsiyet, problemin birbirini tamamlayan farklı unsurları olarak anlaşılmalıdır. Sonuç olarak Yusuf Has Hacib, gerek Aristoteles, gerek çifte mutluluk düşüncesinde olsun kendi döneminde hakim olan gayeci ve mutçu dünya görüşüne tabi olmuştur. Bunu da sistematik olarak İslam filozoflarından almış görünmektedir. Buradan hareketle Yusuf Has Hacib'in eserinde İslam filozoflarının ahlak ve siyaset felsefesinde güttükleri teorik düşünceden beslendiğini ifade edebiliriz.

Görüldüğü gibi ölüm fenomeni Yusuf'un eserinde eskatolojik bir hüviyet kazanmakta ve özellikle İslam düşüncesinde gerçek mutluluk düşüncesinin bir eşiği haline gelmektedir. Nitekim Yusuf'un, Dünyanın faniliğine vurgu yapması bir anlamda ölümden sonraki hayatın varlığına dikkat çekmek ve buna ek olarak da bu hayata hazırlanmanın gerekli olduğunu pekiştirmek olarak anlaşılmalıdır. o bu düşüncelerini şu şekilde ifade eder: "Doğan her şey öl-

⁴ Odgurmuş'un neyi temsil ettiği, Yusuf Has Hacib'e ait olmayan mukaddimesinin yazarı tarafından "kanaat" olarak ifade edilmiştir (71). Eserin tamamı ve özellikle Odgurmuş'un ifadeleri gözetildiğinde bu doğru kabul edilebilir. Nitekim kanaat Odgurmuş'un dünya görüşünün önemli bir parçası olarak öne çıkmaktadır. Ancak kanaatimizce Odgurmuş esas itibarıyla kanaati temsil etmemektedir. O, Akıbeti temsil etmektedir. Bu hem eserin kurgusu bakımından böyledir hem de Yusuf'un kendi ifadesi, Odgurmuş'un Akıbeti temsil ettiği (357). Dolayısıyla esere mukaddime yazan kişinin bu durum dikkatinden kaçmıştır. Bundan başka söz konusu temsil ahlak felsefesinde çok önemli bir yere sahiptir ve Yusuf tarafından da özellikle seçilmiş bir temsildir ve maalesef mukaddime yazarı bunu da anlamamış görünmektedir.

meye, yükselen her şey düşmeye mahkumdur (1086). Gafil olma benden sonra sen de öleceksin, inanma bu dünyaya, güvenme ona (1093). Yıl, ay, gün nasıl geçiyorsa hayat da öyle geçer; geçip giden gün mutlaka seni de götürecektir (1214). Bir insan bütün dünyaya sahip olsa bile, dünya kalır; onun kısmetine ancak iki bez düşer (1238). Sen yaratılmıştın, her yaratılan ölür, Yaratan kalır (1242).”

Hemen belirtelim, yukarıda işaret etmiş olduğumuz gibi, ölüm fenomeni, ölüm ve ölümsüzlük düşüncesini sarmalayan bir çok problemle farklı terkipler içinde farklı problematiklerin temel taşı olabilmektedir. Aşağıda farklı başlıklarla ele alacağımız konular ölüm fenomeninin bu yönüne dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Olgunlaşmayı Gerektiren Bir Fenomen Olarak Ölüm

Ölüm daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi hayatın doğal bir parçası ve hatta neticesidir. Ölüm hem maddi olarak böyledir hem de manevi olarak böyledir. Yusuf, fiziki olarak yaşlanmanın insanın ölüme yaklaştığını anlaması bakımından oldukça önemsemekte ve çarpıcı tasvirler ve metaforlarla bunu ortaya koymaktadır. Ancak Yusuf, ihtiyarlıkla kazanılan şeklin manevi değişiklikleri de beraberinde getirmesi gerektiğini yani beden kazanılan olgunluğun manevi ve ruhi olarak da kazanılması gerektiğini düşünür. Ona göre başında kuğu rengi beliren kişi, gönlünün de kuğu gibi ağarmasını sağlamalıdır (1101). Yusuf'a göre insan bedenindeki ihtiyarlık alameti doğal olarak onun bu dünyadaki görevini tamamladığına işaret ederken, bu süreci yaşarken elde edilen iyi ahlak da onun gideceği yerdeki hayatına hazırlanması anlamına gelmektedir. yine ona göre yaşlanmak belin bükülmesi anlamına gelirken, yukarıdaki ifadede geçen gönlün ağarması, aynı zamanda insanın gönlündeki bütün pisliklerden arınması ve temizlenmesi anlamına gelmekte, her şeyden önce bütün bunlar niyetleri düzeltmekten geçmektedir. Yusuf, “kimin fidan gibi düz boyu bükülürse, artık onun gönlünü doğrultma vakti gelmiştir” (1102) derken bundan bahsetmektedir.

Ölüm, insanın olgunlaşmasını gerektirirken aynı zamanda hayatı anlamlandırmamıza da katkıda bulunan bir fenomendir. Zamanın kıymeti ve sınırlı vaktin nasıl kullanılması gerektiği tam da ölümlerle gerçek anlamda anlamlı hale gelmektedir. Bundan dolayı kara saçın ağarmasıyla birlikte ölüme iyice hazırlanılması gerektiğini tavsiye eden Yusuf, saçın ağarmasının zamanın değerini artırdığını ifade etmekte (1102-4), gafletten kurtulmak ve uyanık olmak gerektiğini vurgulamaktadır (1208-9).

Hayatta İyi olmayı İzzam Eden Bir Fenomen Olarak Ölüm

Yusuf'a göre dünya bizim olgunlaşmamız gereken bir hayat olduğu kadar, ahirete hazırlanmanın bir tarlası ve kazanılan olgunluğun bir semeresi olarak da yapılması gereken iyiliklerin mekanıdır. Tabiri caizse iyiliklerde bulunmak, ölümlü dünyanın ölümsüz kazanımlarıdır ve bunun da arkasında Yusuf'a göre yine ölüm fenomeni ve ölümsüzlük düşüncesi vardır. O bu fikrini ifade ederken her dünyalı gibi bunu biraz hayıflanarak dile getirir: “Niçin bu altını gümüşü topladım, niçin bunları yoksullara dağıtmadım. Niçin bu iyi işi bıraktım, bu günahsız kişilere kötü sözler söyledim. Bütün iyiliklerimi önceden göndermeliydim; Bunlar bana yarın mutlaka faydalı olurdu (1129-1131). Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig'te ölüm, aynı zamanda dünya hayatındaki işlerin sıralanmasını etkileyen bir fenomen olarak görülmektedir.

Dünyevî Mutluluğu Yok Eden Bir Fenomen Olarak Ölüm

Ölüm Yusuf'a göre dünya mutluluğunun ne olduğunu veya olmadığını gösteren bir kıstastır. Ölüm bu anlamda dünyada katlanması en ağır olgulardan biridir. Ölüm bu anlamda dünya mutluluğunu tarumar eder (1139). Yusuf'a göre ölümlü bilen insan dünya mutluluğuna aldanmaz. Ölen birini gören de dünya mutluluğunun avunulacak bir şey olmadığını görür (3559). Onun seçmiş olduğu kahramanların ortak olduğu en temel sorunlardan biri, bu dünyanın ve dünya mutluluğunun gelip geçiciliğidir. Kutadgu Bilig'teki Ay Toldı metaforu ta-

mamen bunu temsil etmekte olup, diğer metaforik unsurlar da onu tamamlamaktadır. Bu nedenle neredeyse eserin büyük bir kısmının buna vurgu yaptığını ifade edebiliriz. Bu durum, 11 ve 12. yüzyıl Türk düşüncesinin neredeyse müşterek karakteristiğidir. (Yesevi, 1998; 2009)

Bundan başka ölüm yukarıda ifade ettiğimiz gibi katlanılması en ağır olan acılardan biri olup, en güçlü kaygılarımızdan biri, hatta başıdır. Yusuf ölümün vermiş olduğu bu acıyı ağıtlaştırmaktadır: “Ölümü görünce hakimin bilgisi gitti, akıllının aklı kayboldu ve akılsız kaldı. Bu ölüm pençesi ne kötü bir şeydir; onun insana çarpması ne kadar kötü olur (1178-9). Karından çıkardın tekar karına giriyorum; şeker ile beslediğin bu vücudu yılana veriyorum. Bana yazık oldu, hayatıma, gençliğime yazık oldu; pişmanlıkla ve ağlayarak mezara giriyorum (1515-6).

Yusuf'a göre ölüm, çürümek kara toprak olmaktır (5416). O bütün süslü sarayları yerle bir etmiştir. Bütün toplumları darmadağın etmiştir (1180). Bu dünya bu nedenle ejdarha gibi hayatları tüketmektedir (1202) Bütün bunlar nedeniyle Yusuf ölüm fenomenini insan mutluluğunu ve sevinci ortadan kaldıran en büyük olgu olarak görmektedir (4850). Hatta ona göre başka hiçbir eziyet olmasa bile acı ölüm mutluluğu ve sevinci ortadan kaldırmak için yeterlidir (54159).

Sonuç

Yusuf'un “ölüm” olgusunu en temel unsurlardan biri olarak kullandığını görmekteyiz. Buna göre ölüm, her şeyi yıkıp harap etmekte ve bütün zevklerin, sevinçlerin ve kısacası mutluluğun önüne geçmektedir. Dolayısıyla Yusuf'un ölüm düşüncesi, değişen, aldatıcı dünya mutluluğunu yok eden en temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Bütün bunların yanında ölüm, insanın doğal bir parçası ve hatta hayatın anlam kazanmasının nedenlerinden biri olarak görünmektedir. Bu bağlamda o dünya hayatında insanların olgunlaşması, iyilikleri tercih etmeleri kısacası değerler alanını etkilemekte ve hatta değerlerin oluşmasında göz önünde tutulması gereken kıstaslardan biri olmaktadır.

İşte bu anlamda ölüm fenomeni, insan varlığının bitimsiz yaşam isteği ve mutluluk arayışının da bir anahtarı haline dönüşmekte ve ölümsüzlüğe geçiş için bir basamak olmaktadır. Bu anlamda Yusuf'un en önemli tavsiyelerinden biri ölüme hazırlanmaktır. Daha geleneksel bir ifade ile ölmesini bilmektir diyebiliriz.

Kaynakça

- AYDIN, M. (1990), “Din Felsefesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Y., İzmir.
- FAHRİ, M. (2004), “İslam Ahlak Teorileri”, çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan, Litera Y., İstanbul.
- FEERY, L. (2008), “Gençler için Batı Felsefesi”, çev. Devrim Çetin Kasap, Türkiye İş Bankası Kültür Y., İstanbul.
- FREUD, S. (1997), “Uygurluk, Din ve Toplum”, çev. Selçuk Budak, Öteki Y. Ankara.
- GAZALİ, H. (1989), “Mîzân el Amel, Dâr el Kütüb el İlmiye”, Beyrut.
- İBN Hazm (2005), “Ahlak el Ahlak ve's Siyer fi Müdâveti'n Nüfûs”, çev. Cemaleddin Erdemci-Hasan Hüseyin Bircan, Bilge Adam Y., Van.
- İSFAHÂNİ, R. (2003), “İslamın Ahlakî İlkeleri”, Çev. Abdi Keskinsoy, Beşikçi Y., İstanbul.
- KİNDÎ, (1973), “Risâle fi'l Hile li Def'il Ahzeyn, Bingazi”, ss. 6-32; Kindi, (2003), Üzüntüyü Yenmenin Çareleri, çev. Mahmut Kaya, Felsefe Metinleri içinde, Klasik Y. İstanbul, ss. (51-66).

ROUX, J.P. (1999), “Altay Türklerinde Ölüm”, terc. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Y. İstanbul.

TAŞ, İsmail, (2009), “Ögdülmiş ve Odgurmış’ın Dünya Görüşünde İyilik Sorunu”, Uluslararası Sempozyum: Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig 26-27 Ekim 2009 İstanbul Üniversitesi, Sempozyumda sunulan henüz yayınlanmayan bildiri.

YUSUF Has Hacib (2008), “Kutadgu Bilig”, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Y., İstanbul.

YESEVİ, A. (1998), (Hikmetleri), “Haz. İbrahim Hakkulov”, çev. Erhan Sezai Toplu, MEBY, Ankara.

YESEVİ, Hoca Ahmed, (2009), “Divan-ı Hikmet”, Haz. Hayati Bice, TDVY. Ankara.

HOMO RELIGIOSUSUN HOMO CONSUMERICUSA DÖNÜŞTÜĞÜ KÜRESEL ÇAĞDA İNSANLIK HALİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Dr. Ramazan ADIBELLİ*

Özet

Geçen yüzyılda geliştirilen teknolojiler sayesinde sermaye, mallar, bilgiler, düşünceler ve insanlar eskiye nazaran çok hızlı ve yoğun biçimde dünyanın bir noktasından başka bir noktaya taşınabilir hale gelmiştir. Bundan dolayı dünya küçük bir köye benzetilir. Çok genel bir kavram olan “küreselleşme” ile ifade edilen ve özellikle ekonomik yönüne vurgu yapılan bu olgu yalnızca ekonomik sistemler üzerine değil, toplumsal ve her şeyden önemlisi de bireysel düzeyde önemli değişikliklere neden olmaktadır. Zira küreselleşmenin baş aktörleri dünyaya sadece ürünlerini değil, aynı zamanda kendi değerlerini, zihniyet ve ideolojilerini de ihraç etmektedir. Dolayısıyla küreselleşmenin en önemli etkilerinden biri kendi felsefesini benimseterek yerel değerleri saf dışı bırakarak milli kültürleri tehdit etmesidir. Küreselleşme olgusunu ele alan çalışmalar, meselenin bu yönünü çoğu zaman göz ardı etmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, küreselleşmenin ideolojik boyutunu irdeleyerek insanların zihinsel dünyasını nasıl dönüşüme uğrattığını tespit etmektir. Bu dönüşüm mekanizmasının anlaşılması hem bireysel planda bir bilinçlenmeye hem de milli kültürlerin korunması noktasında yeni siyaset ve stratejilerin belirlenmesini sağlayacaktır.

Tarih boyunca insan, varoluşunu ne şekilde anlamlandırmıştır? Modern çağdan sonra nasıl bir zihniyet değişimi meydana gelmiştir? Küresel çağın hakim ideolojisi tarafından insana biçilen değer nedir? Bu sorular çerçevesinde konu, antropolojik açıdan incelendi, yani insan merkeze alınarak bu çağda insanlık halinin niteliği ortaya konulmaya çalışıldı.

Anahtar kelimeler: Homo Religiosus, Kapitalizm, Küreselleşme, Tüketim, Kültür.

Giriş

The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism (1905) (Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu) adlı eserinde Max Weber (1864-1920) insanların tutum ve davranışlarını belirleyen, hayat tarzlarına yön veren bir inanç ve değerler sistemi ile üretim ve tüketim alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi inceler ve bu inanç ve değerler sisteminin ekonomik bir sistem olan kapitalizmi doğurduğu sonucuna varır. Weber’in çözümlenmesinde söz konusu olan, fenomenolojik yaklaşımın “kutsalın tecrübesi” olarak tanımladığı din ile temel değeri sermaye, yani son tahlilde maddi bir değerden ibaret olan para arasındaki ilişki; daha doğrusu insanların inanç ve değerler dünyasının maddi alana karşı tutumlarını şekillendirmesidir (Weber, 1964: 24). Weber’in bu çalışmasından ortaya çıkan önemli bir sonuç da maddi alana atfedilen değerlerin temel belirleyicisinin inanç ve değerler sistemi olduğu hususudur. Dinler tarihçisi Mircea Eliade ise çalışmalarında insanlık tarihi boyunca yapılan keşiflerin insanın manevi dünyasını şekillendirdiği hususuna vurgu yapar. Eliade’a göre dünyaya, yani maddi alana ilişkin yeni bilgiler insanın hem kendisini çevreleyen dünyayı algılama biçimini hem de kendisinin bu dünyadaki yerine ve varoluşsal durumuna ilişkin inanç ve düşüncelerini dönüşüme uğrattır.

Eliade, insanın inanan bir varlık olma özelliğine istinaden homo religiosus kavramını kullanmaktadır. Eliade’a göre homo religiosusun temel niteliklerinden biri içinde “Cennet özlemi” taşımasıdır. Hint ve İran dinlerinde, Yahudilikte ve Yunan-Latin geleneklerinde ve hatta yamyamlarda dahi başlangıçtaki Cennete ilişkin bir mitin var olması, bu mitin evrensel bir karakter arz ettiğini göstermektedir (Eliade, 1969:141; Eliade, 1957; 44, 78; Eliade, 1952:208, 221). Bu mitler,

* Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, adibelli@erciyes.edu.tr

belli bir mitik olay (ritüel bir hata) sonucunda gökyüzünün birden yeryüzünden ayrıldığını, ağaç ya da sarmaşanın kesildiğini, tepesi gökyüzüne değen dağın düzleştiğini anlatmaktadır. Eliade, mitlerin dile getirdiği bu hatayı, Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki Âdem ve Havva'nın Cennetten atılmasını ifade etmek için kullanılan "düşüş" (la chute) kavramıyla ifade etmektedir (Eliade, 1962:243). Başlangıçtaki cennetvari hayatın yitirilmesini sembolize eden bu düşüş sonucunda insan bugünkü insanlık hâlini karakterize eden ölümlülük, ıstırap çekme durumuna gelmiştir.

Eliade'a göre insan bir an için de olsa mitin anlattığı o duruma yeniden gelme ihtiyacını hissetmektedir (Eliade, 1949:355-356). Çünkü "Cennet özlemi", varlığının bütünüyle kutsala katılmak istediği hâlde bu bütünlüğün aslında sadece görünürde olduğunu ve gerçekte bizzat varlığının bir kopuş sonucunda oluştuğunu keşfeden insanın derin arzularıyla ilişkilidir" (Eliade, 1957:125). Eliade'a göre Cennet özlemi, insanın Kozmos içerisindeki belirli bir durumunu yansıtmaktadır. Bu özlem, monoteist dinler açısından bakıldığında ilk insanın işlediği asli günah/hata sonucunda meydana gelen "düşüş"ünden (la chute), yani Cennetten atılmasından önceki durumuna yeniden kavuşma özlemidir (Eliade, 1949:322).

Eliade'ın bu analizleri farklı bir antropolojik açılım sağladığı için insanın iç dünyasını, varoluşsal kaygılarını, hayattan beklentilerini anlama bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira Eliade'ın özellikle üzerinde durduğu husus insanın hiçbir zaman değişmeyen bir yönüdür: mutlu ve huzurlu bir hayat yaşamak. Bütün dinler insanlara böyle bir hayat vaat ettiği gibi Marksizm, Nazizm vs. gibi ideolojiler de aynı vaatte bulunarak insanları kendilerine çekmiştir. Modern dünyaya hâkim olan kapitalizm de bu vaatle kendini takdim etmektedir. Fakat Eliade'ın sözünü ettiği homo religiosus ile tüketim toplumunda nesne haline gelen homo consumericusun her ikisi de varoluşunu anlamlandırma arayışı yönünden ortak paydaya sahip olsalar da her ikisinin sahip olduğu anlam dünyası oldukça farklıdır. Homo religiosustan, yani inanan insandan homo consumericusa, yani tüketen insana geçişin ne şekilde ve hangi aşamalardan geçerek meydana geldiğini daha iyi anlayabilmek için tarih boyunca insanlığın yaşadığı zihniyet değişimlerine ana hatlarıyla bir göz atmak faydalı olacaktır.

Modern Döneme Kadar İnsanlık Tarihindeki Zihniyet Dönüşümleri

İnsanlık tarihine bakıldığında insanların yaşam tarzları ile zihniyet ve inanç dünyaları arasındaki ilişkiler göze çarpar. İnsanın, ziraat, madencilik vs. gibi yeni teknik keşifler yapması ve varoluşunu bunlar aracılığıyla devam ettirmesi neticesinde yeni zihinsel sentezler ya da başka bir ifadeyle Kozmosa ilişkin yeni tasavvurlar ortaya çıkmıştır. Her büyük keşif insana daha önce elde etmesi mümkün olmayan yeni tecrübelerin, yeni kozmik plan ve ritimlerin kapılarını açarak onun zihinsel durumunu değiştirmiştir. Bu temel keşifler sadece insanın ampirik bilgisini artırarak geçim kaynaklarının yenilenmesini ve bollaşmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda insana başka gerçeklik düzeylerini tecrübe etme imkanı sunmuştur. Bu tecrübeler sonucunda insanın gözleri önünde yeni kozmik düzeyler açılmıştır (Eliade, 1991:15-16). Yaklaşık iki milyon yıl süren yontma taş çağında (paleolitik) yaşayan insanların inanç dünyası iptidai avcılarinkine benziyordu. Bu dönemde avcı ile avladığı hayvan arasında ilişkiler kurulmuştu. Diğer taraftan hem avcıyı hem de avlanan hayvanları koruyan ilahlar olan "Hayvanların Efendileri" ile avcı arasında da ilişkiler kurulmuştu. Bundan dolayı iptidai avcı, kemiklere ve kana önem veriyordu. İlkel avcı, avladığı hayvanla arasında büyüsel bir bağın var olduğunu hissediyordu. Cilalı taş devrindeki insan ise insanlık durumunu bir çiçeğin, bir bitkinin hayatıyla karşılaştırarak bu iki hadise arasında benzerlikler keşfetmişti (Eliade, 1982:57-58).

Ziraatın keşfi insana bol miktarda besin kaynağı sağlayarak ve böylece hızlı bir nüfus artışını mümkün kılarak insanlığın kaderini köklü bir şekilde değiştirmiştir. Fakat bu keşfin daha da önemli bir sonucu, insanın bilinç düzeyinde gerçekleşmiştir. Ziraat sayesinde insanoğlu organik hayatın temel birliğini, tarla ve kadın arasındaki benzerliği, doğum süreciyle tohum ekme arasındaki analogiyi vs. keşfetmiştir. Ritmik hayat ve bir geriye dönüş olarak ölüm hadisesi gibi en önemli zihinsel sentezler, ziraatın keşfinden sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Nitekim kurtuluş umudunun en önemli temellerinden biri tarih öncesi ziraata ilişkin mitlerde ortaya çıkmaktadır.

Toprağın altında gizlenen tohum misali insanın da yeni bir biçim altında hayata yeniden dönebileceği ümidi yine bu safhada doğmuştur (Eliade, 1949:303-304). Bitkilerin evcilleştirilmesi da-

ha önce ulaşılmaması imkânsız olan yeni bir varoluşsal durum meydana getirmiştir (Eliade, 1980: 49). Böylece ziraatın keşfi yeni bir dini tecrübe türünün ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Dini faaliyetleri dünyanın periyodik olarak yenilendiği düşüncesi etrafında şekillenen zirai kültürlerde doğum, hayat, ölüm ve yeniden doğuş şeklindeki devir fikrini elde eden insan, kendi varoluşunu kozmik devreye dâhil ederek ona değer kazandırmıştır. Bitkilerin hayatıyla kendi hayatı arasındaki benzeşme insanlık durumunun da bitkilerin kaderini paylaştığı, yani sonsuz biçimde doğum, ölüm ve yeniden doğuş devrelerinden oluştuğu inancını doğurmuştur (Eliade, 1982:57-58).

Madenciliğin ortaya çıkışıyla birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Ziraatın keşfinde olduğu gibi maden işçiliğinin ortaya çıkması da beraberinde yeni bir manevi değerler dünyasının keşfini mümkün kılmıştır (Eliade, 1982:59).

Teknik bir keşif olan madenciliğin keşfi aynı zamanda insanın manevi dünyasında da birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Bu teknik sayesinde insan, maddelerin varlık tarzını değiştirebilecek güce sahip olduğunun farkına varmıştır (Eliade, 1977:6).

Madencilik tecrübesiyle birlikte tıpkı embriyolar gibi madenlerin de toprağın bağrında büyü-yüp geliştiği şeklindeki evrensel inanış ortaya çıkmıştır. Madenciler, zanaatlarının, madenlerin gelişimini hızlandırdıklarının farkına varmışlardır (Eliade, 1977:63). Bu bakımdan dünyayı canlı bir bütün olarak algılayan ve bir ev, bir fırın ya da bir sunak gibi en hareketsiz nesnelere bile bir doğum, gelişme, ölüm ve muhtemel bir yeniden doğuş atfeden bu dönem insanı için madencilik basit bir teknik işlem olarak telakki edilmiyordu (Eliade, 1977:94; Eliade, 1991:100). Bir ruha sahip olmadan yani canlı olmadan hiçbir şeyin devam edemeyeceğini öngören bu arkaik metafizik (Eliade, 1994:37) doğrultusunda madenciler, Doğa ile işbirliği yaparak onun “daha çabuk doğurmasına” yardımcı olduklarına inanıyorlardı. Bu teknikler sayesinde insan, zamanın yerini aldığına ve böylece de yaptığı işle doğal sürecin yerine geçtiğine inanıyordu. Bu temel inanışların daha sonra simya düşüncesinin doğuşuna neden olduğu görülmektedir (Eliade, 1977:7, 63).

Ziraat gibi insanlık tarihindeki temel icatlardan biri olan madenciliğin keşfi sonucunda insan yeni bir gerçeklik düzeyiyle temas sağladığını ve yeni bir Kozmosa dâhil olduğunu ve bunun sonucunda da insanlığın zihin yapısı tamamen değişmiştir (Eliade, 1991:83-84). Madenler keşfi ve madencilik ritüellerinin ortaya çıkması, insanı o güne kadar ulaşması mümkün olmayan gerçeklikleri keşfetmesine ve bunun sonucunda da dünyayı farklı şekillerde algılamasına ve ona farklı bir gözle bakmasına imkân vermiştir.

Modern çağ, insanlığın din tarihi açısından bir kırılma noktasını oluşturmaktadır. Zira bu çağdan sonra kutsal karşısında yeni bir duruşu ortaya çıkmıştır. Ziraatın keşfinden sonra Kozmosa tamamen entegre olan insanın tam aksine modern dönem insanı kendini tecrit ederek bireysel boyuta adeta hapsolmuştur. Modern çağ, kutsalı evrenden tasfiye ederek Kozmosu profan hâle getirmekle yetinmemiş aynı zamanda insanın bilinç düzeyindeki dindarlık duygusunu da ortadan kaldırmıştır. Böylece din tarihinde homo religiosus-profan insan dikotomisi meydana gelmiştir.

İnsanlığın inanç tarihindeki ikinci kırılma noktası, Hıristiyan Batı topraklarında ortaya çıkan Rönesans hareketi sonucunda meydana gelmiştir. Rönesans felsefesi aşkınlıkla ilişkileri koparmıştır. Bu dönemde doğa, ikinci plana itilerek insan, her şeyin ölçüsü hâline getirilmiştir (Eliade, 1992:10). Aşkınlık düzeyindeki tüm ilişkileri kopararak her şeyi beşeri boyuta indirgemeye çalışan Rönesans, bu sürecin sonunda aşkınlığın yerine üç şeyi ikame etmiştir: akıl, deney ve doğal gözlem (Eliade, 1992:49). Doğal olarak Rönesans, ahlakı dinden ayırarak laik bir ahlak (morale laïque) meydana getirirse de genel itibarıyla ahlaksız (immoral) bir karakter arz etmektedir (Eliade, 1992:32). Aslında Rönesans’ın ahlak düşüncesinden dini değerleri tamamıyla dışladığını söylemek daha doğru olur. Çünkü Rönesans, aşkın boyutla tüm ilişkileri kesmiş ve manevi olan şeylerin yerine profan olanları getirmiştir. Dolayısıyla Rönesans’ın meydana getirmeye çalıştığı yeni hümanizmin manevi değerlerden tamamen yoksun olduğu görülmektedir (Eliade, 2001:184). Böylece akılcılığı (rationalisme) ve deneyciliği (empirisme) yegâne kriter olarak kabul edip sadece bunlar aracılığıyla gerçekliğin elde edilebileceğini savunan Rönesans hümanizmi, insanı merkeze almak suretiyle fani/ölümlü olan insanı mutlaklık mertebesine yükseltmeye çalışmıştır (Nasr: 1995:183).

Rönesans, benimsediği akıl, deney ve doğal gözleme dayalı paradigmlar yüzünden Batılı insanın zihninde mekanik bir dünya görüşünün meydana gelmesine neden olmuştur (Eliade, 1991: 83-85). Rönesans'ın başlattığı bu hareketi on dokuzuncu yüzyılda pozitif bilimler doruk noktasına ulaştırmıştır (Ricketts, 1988:837). Hızlı bir şekilde ilerleyen bu sürecin sonunda hem Batı insanının hayatındaki hem de dünyasındaki kutsallıklar tasfiye edilerek bunlar seküler bir dünya meydana getirmiştir (Eliade, 1977:43). Mutlak referans olarak Tanrının yerine bilim ikame edilmiştir (Laurant, 2006:201). Doğal olarak da fiziki evrenle kendini sınırlayan pozitivist bilim metafizik alanı kökten reddetmiştir.

Rönesans ile başlayan ve birkaç yüzyıldır devam eden rasyonelleşme hareketi sonucunda ortaya çıkan modern dünya ile birlikte beslenme, cinsellik, oyun ya da çalışma gibi geleneksel kültürlerde kutsal bir değer taşıyan bütün hayati tecrübeler kutsallıktan arındırılmış ve bütün bu fizyolojik faaliyetler manevi anlamdan yoksun hâle gelmiştir (Eliade, 1965:19, 143). Dolayısıyla modern dünya tüm bu faaliyetlerin dini anlamını yitirmiştir (Eliade, 1962:213). Aynı şekilde geleneksel toplumlar da dini bir boyuta sahip olan çalışma faaliyeti modern sanayi toplumlarında tamamen sekülerleşmiştir (Eliade, 1986:349; Eliade, 1977:156). Sekülerleşen bu toplumlar da ziraat işleri de sekülerleşmiş ve sırf ekonomik amaçla yapılan profan birer eylem hâline gelmiştir (Eliade, 1965:85-86).

Modern insanın dünyasındaki bu sekülerleşme sürecini Eliade kutsalın bilinç düzeyinden bilinçaltına bir geçişi olarak yorumlamaktadır. Eliade'a göre Bu "ikinci düşüş"ten sonra modern insanın dini hayatı bilinçsiz hâle gelmiş yani bilinçaltına itilmiş ve dolayısıyla da dindarlık bilinçaltı düzeyine indirgenmiştir (Eliade, 1973:391).

Global Çağda Ortaya Çıkan Yeni İnsanlık Hali: Homo Consumeris Ya Da Tüketen İnsan

Weber'in belirttiği gibi Batı'da modern hayatın en belirleyici gücü konumunda olan kapitalizm (Weber, 1964:14) yine Batı dünyasına özgü bir fenomen olan rasyonelleşme sonucunda oluşmuştur (Weber, 1964:23). Çin, Hindistan, Mısır ya da Babil gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde, Antik çağ ve Ortaçağ gibi dönemlerde ticari faaliyetler elbette vardı. Ancak bu faaliyetler modern anlamdaki kapitalist zihniyetle yürütülüyordu. Zira insanların beklentileri maddi ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlıydı. Kapitalist mantıkta ise para kazanmak ve sürekli daha fazla para kazanmak bir beklenti haline gelmiştir. Weber'e göre Hıristiyan züht hayatından türeyen bir ekonomik sistem olan kapitalizm, sekülerleşerek (Weber, 1964:242) kendisini meydana getiren dini temellerden kopmuş (Weber, 1964:248) ve bu sürecin sonucunda para, insanın ihtiyaçlarını karşılayan bir araç olmaktan çıkarak bizatihi bir amaç haline gelmiştir (Weber, 1964:51). Sanayi devriminden sonra tam anlamıyla ortaya çıkan kapitalist sosyal sistemin güçlü bir cazibe merkezi olmasının önemli nedenlerinden biri, Modern dönem öncesinde açlık, sefalet ve hastalığın hüküm sürdüğü Batı toplumlarında bu ekonomik sistemin bir kurtuluş kapısı olarak görülmüş olmasıdır (Maruyama, 2008:167).

Kapitalizmin ürünü olan tüketim ideolojisi sürekli artan istek ve ihtiyaçlarla insanlara hep daha zengin ve daha rahat ve sonuç itibariyle de daha mutlu bir hayat arayışına dayanmaktadır. Toplu üretim sistemini ayakta tutabilmek için tüketimin sürekli artması, tüketicuyu sürekli satın almaya teşvik ederek talebin yüksek tutulmasını gerekli kılmaktadır. Zira her üretim tüketime yöneliktir (Featherstone, 2007:14). Seri üretim ve yeni teknolojilerin gelişmesi sayesinde sürekli artan ürün çeşidi ve miktarı ihtiyacın çok ötesinde olduğu için yeni ihtiyaçların da üretilmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla bu üretim-tüketim ilişkisi modern tüketim toplumunu bir kısır döngüye sürüklemektedir. Tüketim kültürünün başlangıç noktası olarak tarihçiler 18. yüzyıl İngiltere'sini, 17. yüzyıl Hollanda'sını, 16. yüzyıl Floransa'sını ve hatta 14. yüzyıl İtalya'sını gösterebilir de bu kültür Amerika ve Avrupa'da 1850'li yıllardan sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır (O'Brien, 2009:124). 20. yüzyılda ABD'nin hem askeri, hem siyasi, hem ekonomik hem de kültürel alanlarda hegemonya elde etmesi ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra dünyadaki tek süper güç haline gelmesi sonucunda Amerikan kültürünün ve hayat tarzının (American way of life) yani tüketim kültürünün (consumerism) hızlı biçimde yayıldığı gözlemlenmektedir.

Toplu üretim ve toplu tüketime dayalı bu pazar ekonomisi modeli, ABD ve Batı ülkelerinin sınırlarını aşarak küresel düzeyde yayılmaya ve dünyadaki bütün insanları bu sistemi benimsemeye zorlamaktadır (Maruyama, 2008:167). Bu olgu, 1980'li yıllardan sonra yaygınlık kazanan "küreselleşme" kavramı ile ifade edilmektedir. Küreselleşme sadece ekonomik düzeyde kalmayıp televizyon, gazete,

dergi vs. gibi toplu iletişim araçları, sinema, internet gibi yeni teknolojiler aracılığıyla Batı'nın özelliklerle de Amerika'nın diğer ülkelere pazarladığı ürünler yanında kendi kültürünü ve kendi hayat tarzını ihraç ettiği gerçeğini de ifade etmektedir. Bundan dolayı küreselleşmenin bu yönüne yani tüketim ideolojisine dayalı Amerikan kültürünün küreselleşmesine vurgu yapmak üzere, Amerikanizasyon (Americanization), Cocacolonizasyon (Cocacolonization) ya da McDondaldizasyon (McDonaldisation) gibi kavramlar kullanılmaktadır (Waters, 2001:196, 223; O'Brien, 2009:135).

Tüketim kültürü sürekli artan üretim ve ihtiyaç ilişkisinin doğurduğu kısır döngünün yanında tüketici memnuniyeti açısından da bir kısır döngü ve hatta bir çelişki meydana getirmektedir. Zira insanların ihtiyaç duydukları şeylere sahip olmasıyla mutlu olacaklarına inandıran tüketim ideolojisi bir taraftan da sürekli yeni ihtiyaçlar üretmektedir. Dolayısıyla insanı hiçbir zaman tatmin olamayacağı bir yola sevk etmektedir. Homo consumeris sürekli bir yoksunluk hali içinde yaşamak durumundadır. Tüketim kültürünün amacı insanı tatmin etmek değil, bilakis insanın tatmin olma peşinde koşarak daha fazla tüketmesini sağlamaktır (Bkz. Baudrillard, 1988:24-25). Bundan dolayı tüketim ideolojisinin tutsağı olan homo consumeris bir kısır döngü içerisine hapsedilmiştir. Onun memnun ve tatmin olması imkânsız hale gelmiştir. Zira bir ihtiyacını giderip tam tatmin olacağı zaman hemen karşısına yenileri çıkmakta ve bu süreç durmadan devam etmektedir. Üstelik o, sahip olduğu şeylerle tatmin olmadığı gibi sahip olamadığı şeyler yüzünden mutsuzdur. Kendisine vaat edilen mutlu hayat hiçbir zaman gerçekleşmemektedir. Tüketim ideolojisinin bir yanılsamadan ibaret olduğuna Baudrillard gibi filozoflar özellikle dikkat çekmektedir. Baudrillard'a göre Nietzsche Tanrının ölümünü ilan etmişti. Fakat bu ölüm sembolik bir ölümdü. Asıl ve gerçek cinayet Tanrıya karşı değil Gerçekliğe karşı işlenmiştir. Baudrillard, metafizik alanı inkar ederek bütün gerçekliği fiziki dünyaya indirgeyen Batı düşüncesinin bu sefer de bizzat gerçekliğin kendisini kökten yok ettiğine dikkat çekmektedir (Baudrillard, 2000:62 vd.).

Tüketim ideolojisinin oluşturduğu bu sanal dünyaya mensup bireylerin benlik algılamaları da bu sistemin paradigmasına dayanmaktadır. Homo consumericusun benliğini sahip olduğu şeyler belirlemektedir. Sabit ve mutlak bir referans çerçevesine dayanmadan oluşan bu algılama biçiminin değerlendirme ölçeğini başkaları tarafından nasıl görüldüğü ilkesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla homo consumericusun benliği de bir illüzyondan ibarettir; zira o ne istediğini bildiğini zannetmekte ama aslında o yalnızca başkalarının kendisinden bekledikleri şeyi istemektedir (Fromm, 2005:218).

Tüketim kültürü açısından insanın konumu nedir? Bu kültür bir ekonomik sistem olan kapitalizm felsefesi üzerine kurulduğu için benimsediği temel amacı çıkara dayalıdır. Bundan dolayı tüketim ideolojisinin temel değerleri kar/zarar kategorilerinden ibarettir. Bu perspektiften bakıldığında kar etmek amacıyla her şey pazarlanabilir. Dünyayı bir meta haline getiren bu sistem nazârında insan yani homo consumericus böylece kar elde etmeyi ve para kazandırmayı sağlayan bir araç konumuna indirgenmiştir.

Tek amaç kar etmek olunca, bu hedefe ulaştırılan yolda önüne çıkabilecek bütün faktörlere tüketim sistemi olumsuz bakmaktadır. Tüketimi engelleyen ya da frenleyen değer referansları bir engel olarak algılandığı gibi tarihsel bilinç de bir engel olarak görülmektedir. Zira tüketim ideolojisine göre eskiye ait olan şeyler gereksizdir. Tüketici en yeni ürünleri, her şeyin son modeline sahip olmalıdır. Daha da önemlisi bu ideoloji sadece tarihsel düşünceye değil bizzat düşüncenin kendisini yani akla da karşıdır. Çünkü insanlar düşünür ve içinde buldukları durumun farkına varırlarsa bilinçlenir ve tüketim alışkanlıklarını değiştirebilirler. Bundan dolayı homo consumericus geçmişini düşünmemeli ve hatta hiç düşünmemeli, sadece kendisini sunulan ürünleri ihtiyacı olup olmadığına bakmadan satın almalıdır.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca Batı'da düşünce alanının tek hâkimi olan Hıristiyanlığa bir tepki olarak ortaya çıkan rasyonel düşünce, metafizik alanı reddedip Tanrıyı gökyüzünün derinliklerine gönderek bir Deus otiosus haline getirmişti. Rönesans hümanizmi, insanı Tanrıdan arındırdığı evrenin merkezine yerleştirerek onu her şeyin ölçüsü hâline getirmişti. Yani hümanizm, Tanrı/kutsal merkezli (théocentrique/hiérocetrique) bir evreni insan merkezli (anthropocentrique) bir evrene dönüştürmüştü. İnsanın Cennetten atılmasını temsil eden "birinci düşüş"ten sonra kutsallık duygu-

sunun bilinçaltına inmesi Eliade'nin ifadesiyle "ikinci düşüş"e tekabül ediyordu. Weber'in belirttiği gibi kapitalizm Hristiyanlığın bir kolu olan Protestanlık ortamında gelişmişti ve züht hayatının bir ürünüydü. Referans çerçevesinden kopan kapitalizmin bir ürünü olan ve küreselleşen günümüz dünyasına günden güne nüfuz alanını genişleten modern tüketim ideolojisi ise merkeze parayı almıştır. Nietzsche'nin ifadesiyle Tanrı'yı katleden rasyonalist Batı düşüncesi bu kez de sistemden insanı uzaklaştırarak insanlığı katletmiştir. Bu durum bizce bir "üçüncü düşüşü" temsil etmektedir. Nasıl ki homo religiosus Cennetten atılan insanı temsil ediyorsa bugünün homo consumerisi de insanlıktan atılmışlığı temsil etmektedir. Son tahlilde Batı'nın katlettiği Tanrı'nın ölümüyle başlayan süreç insanlığın ölümüyle sonuçlanmıştır.

Kaynakça

- BAUDRILLARD, J. (1988), "Selected Writings", Cambridge.
- BAUDRILLARD, J., (2000), "The Vital Illusion", New York.
- ELIADE, M., (1949), "Traité d'histoire des religions", Paris.
- ELIADE, M., (1952), "Images et symboles", Paris.
- ELIADE, M., (1957), "Mythes, rêves et mystères", Paris.
- ELIADE, M., (1962), "Méphistophélès et l'androgyné", Paris.
- ELIADE, M., (1965), "Le sacré et le profane", Paris.
- ELIADE, M., (1969), "Le mythe de l'éternel retour", Archétypes et répétitions, Paris.
- ELIADE, M., (1973), Fragments d'un journal I : 1945-1969, Paris.
- ELIADE, M., (1977), "Forgerons et alchimistes", Paris.
- ELIADE, M., (1980), "Histoire des croyances et des idées religieuses I : De l'âge de la pierre aux mystères d'Éleusis", Paris.
- ELIADE, M., (1982), "Ordeal by Labyrinth. Conversations with Claude-Henri Rocquet", Chicago-London.
- ELIADE, M., (1986), "Briser le toit de la maison. La créativité et ses symboles", Paris.
- ELIADE, M., (1991), "Cosmologie et alchimie babylonienne", Paris.
- ELIADE, M., (1992), "Contributions à l'étude de la philosophie de la Renaissance suivi d'Itinéraire italien", Paris.
- ELIADE, M., (1994), "Commentaires sur la légende du maître Manole", Paris.
- ELIADE, M., (2001), "L'île d'Euthanasius", Paris.
- FEATHERSTONE, M., (2007), "Consumer Culture and Postmodernism", London.
- FROMM, E., (2005), "The Fear of Freedom", London.
- LAURANT, J.-P., (2006), "L'ésotérisme au XIXe siècle", Cogito, Sayı 46, s. 186-217.
- MARUYAMA, T., (2008), "Toward the Universal Ethics and Values in the Age of Globalization: With Reference to Japanese Religions Compared to Modern Rationalism", Politics and Religion, 2:2, s. 165-182.
- NASR, S. H. (1995), "Bir Kutsal Bilim İhtiyacı", İstanbul.
- O'BRIEN, P. (2009), "European Perceptions of Islam and America from Saladin to George W. Bush: Europe's Fragile Ego Uncovered", New York.
- RICKETTS, M. L., (1988), "Mircea Eliade: The Romanian Roots", 1907-1945, New York.
- WATERS, M. (2001), "Globalization", New York.
- WEBER, M. (1964), "L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme", Paris.

TÜRK BİLGİNİ EBÛ YUSR MUHAMMED PEZDEVÎ'NİN İMÂMET / DEVLET BAŞKANLIĞI ANLAYIŞI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Doç. Dr. Selim ÖZARSLAN*

Özet

Ebu Yusr Muhammed Pezdevî kendisi ve eserleri üzerinde çok az çalışma bulunan önemli Mâtürîdî kelâmcılarından. O, diğer inanç konularında olduğu gibi devlet başkanlığı konusuna da ciddiyle eğilmiştir. Pezdevî'nin düşüncesinde devlet başkanlığı kurumu, beşerî, sosyal ve iç-timâî bir gerekliliktir. O, toplumda huzur ve benimsediği sistem, Şîa'nın aksine, toplum bireylerinin seçimine dayanan cumhuri modeldir. Pezdevî imâmet nazariyesini, Şîa'nın benimsediği Şîî imâmet doktrininin yanlışlığını kanıtlama üzerine kurmuştur. Pezdevî'nin çağdaşı Ebu'l-Muin en-Nesefî, Sünnî kelâmın kabul ettiği devlet başkanının Kureyş kabilesinden olması ilkesine ihtiyatla yaklaşmaktadır. Bu yönüyle de bu konuda önemli bir açılıma sahip olmuştur. Pezdevî genel olarak İmam-ı Azam Ebu Hanîfe (80-150/699-767)'nin benimsediği din anlayışından hareket ederek, yaşadığı dönemde zulüm ve adaletsizlik yapan devlet başkanlarının eleştirilebileceğini, onlara mutlak itaatin doğru olmadığını belirtmiş, bununla birlikte o, devlet başkanının yaptığı hatalardan dolayı hiçbir biçimde isyana kalkışılmasını da onaylamamıştır. Onun bu tutumundan ortaya çıkan haksızlık ve yanlışlıkların yapıcı eleştirilerle düzeltilmesini tercih ve tavsiye ettiği anlaşıl-maktadır. Bu yorumların Türk Dünyasının birlik ve beraberliğine ışık tutacağı şüphesizdir.

Anahtar kelimeler: Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, İmâmet / Devlet Başkanlığı, Seçim, Vasiyet, Tayin, Cumhuri.

Giriş

Bilindiği gibi vahyi ve akli dinin temeline koyan Matürîdî kelim ekolu (Mâtürîdî, trs: 4), kuru cedel ve münakaşa zihniyetinden uzak kalarak Müslüman inançlarını açıklama ve yorumlamaya tabi tutmuş, bu metot üzerine görüşlerini bina etmiştir. Bu sebeple İslam inançlarının yeni Müslüman olmuş geniş halk kitlelerince kabul edilmesinde çok önemli bir fonksiyona sahip olmuştur. Söz konusu fonksiyonun yerine getirilmesinde bu kelâmî okula düşünsel bazda bağlı kelâmcıların zihni ve entelektüel çabaları yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu olgudan hareketle Ebû Mansûr Mâtürîdî (ö.333/944)'den sonra Mâveraünnehir bölgesinde yetişen en önemli Mâtürîdî kelâmcılarından olan Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevî (421-1027/493-1099)'nin imâmet, güncel bir deyişle devlet başkanlığı anlayışını diğer Matürîdî kelâmcılarının görüşlerini de göz önünde bulundurarak ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Konunun Önemi ve Kavramsal Çerçeve

İmâmet diğer bir deyişle devlet başkanlığı konusunda Ebu Yusr Muhammed Pezdevî'yi incelememizin nedeni ise, onunla ilgili özgün bilimsel çalışmaların yok denecek kadar az olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sorun bize göre iki açıdan önemlidir. Birincisi, Mâtürîdî kelâmının önemli temsilcisi Pezdevî'nin eserlerinden yola çıkılmak suretiyle Matürîdî kelâm ekolünün devlet başkanlığına yaklaşım tarzını ortaya çıkaracak olmasıdır. Zira Matürîdî kelâm okulunun kurucusu olan Ebu Mansur Mâtürîdî'nin bilim dalımıza özgü olarak yazdığı Kitabü't-Tevhid isimli eserinde benimsediği yöntem gereği olacak imâmet/ devlet başkanlığı sorununa değinmemiştir. (Mâtürîdî, trs:) Pezdevî, devlet başkanlığı konusuyla ciddi bir şekilde ilgilenmiş, ona kelâm sahasındaki en önemli eseri olan Usulu'd-Din'de otuz sayfa civarında yer vermiştir.

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, sozarслан@firat.edu.tr

İkincisi de devlet başkanlığının Müslümanlar arasında ilk anlaşmazlık konusu olmasından dolayıdır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (260-324/873-935) Makâlâtü'l-İslâmiyyîn isimli eserinde bu gerçeği şöyle dile getirmektedir: “Müslümanların peygamberlerinin vefatından sonra aralarında ortaya çıkan ilk ihtilafları imâmet konusundaki anlaşmazlıklarıdır.” (el-Eş'arî, Makâlât 1990: I, 39; Nişvânü'l-Himyeri, 1948:212).

Bununla birlikte şunu da belirtmeliyiz ki, devlet başkanlığı sorunu doğrudan İslâm akâidini ya da kelâmını değil, fıkıh/ İslâm hukukunu ilgilendiren bir konudur. Buna rağmen kelâm okullarından olan Şîa ve onlara mensup bazı fırkalar devlet başkanlığı ile ilgili bir takım fikirleri sürerek o yönde değerlendirmeler yapmış ve konuyu inanç sorunu haline getirmişlerdir. Başta Hanefî-Matürîdî bilginleri olmak üzere Ehl-i sünnet kelâmcıları da Şîa ve ona benzer diğer vahyî temellerden uzaklaşmış kelâm ekollerinin iddialarına cevap vermek ve İslâm toplumunu yanlış düşüncelerden korumak için devlet başkanlığı/imâmet sorununu kelâm ilminin konuları içerisinde değerlendirmişlerdir.(Cüveynî, İrşâd 1992:345; Gazzalî, İktisâd 1988:147; Şehristânî, Nihâyetü, trs: 478) Bu değerlendirmelere temel teşkil eden şey ise, söz konusu ekollerin fikir ve ileri sürdükleri tezlerinin aşırılığını ve yanlışlığını vurgulamak olmuştur.

Sorunu ele alırken öncelikle kelâm literatüründe imam ve imamet kavramlarıyla neyin ifade edilmek istendiğini vurgulamamız gerekir düşüncesindeyiz. Sözlükte imâm yani devlet başkanı “kendisine uyulan kimse” anlamına gelmektedir. Ümmet ise, imamın sevk ve idare ettiği, yönettiği topluma verilen bir isimdir. Arapça'da “el-İmâm” şeklinde kullanılan bu kavram, “din ve dünya işlerinin bütününde genel yönetime ve başkanlığa sahip olan birey (Cürcânî, 1995:35; Kâdî Abdülcabbar, 1996:750) anlamını ifade etmektedir.

İmâmet ya da devlet başkanlığını ise, İlahî hükümleri insanlara uygulamada Allah'ın elçisi olan Hz. Peygamber'e vekil olarak din ve dünya işlerinde yapılan genel liderlik (Mâverdî, 1990: 29; Taftazânî, 1989: V, 232; İbn Haldun, 1989: I, 481-482; İbn Hümmam, 1979: 253; Harpûtî, 1911:360-361) olarak tanımlamak mümkündür. Pezdevî'nin devlet başkanlığı ile ilgili görüşlerini irdelemeden önce hayatı, yetiştiği bölge ve yöntemi hakkında bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

Ebu Yusr Muhammed Pezdevî

Hayatı

Tam adı Ebu'l- Yusr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim el-Pezdevî olan kelamcımız, Fahrü'l-İslâm lakaplı Ebu'l-Usr Ali Muhammed el-Pezdevî'nin kardeşi olup, 421/1027'de Nesef'e bağlı Pezde'de¹ doğduğu tahmin edilmektedir. İlköğrenimini babasından onun da dedesi Ebu Muhammed Abdülkerim (ö. 390/1000) 'den bu sonuncunun ise Matürîdî kelam okulunun kurucusu Ebu Mansur Matürîdî'nin öğrencisi olup Fıkıh ve Kelam ilmini ondan okuduğu kaynaklarda belirtilmektedir. (Zehebî, 1993: XIX, 49; Leknevî, 1324:188) Muhammed Pezdevî, daha sonra devrinin büyük Hanefî bilginlerinden olan Şeyh İmam Ebu'l-Hattab ve Ebu Yakub Yusuf b. Muhammed en- Nisâburî gibi ulemadan ders okumuştur. Daha başka alimlerden de ilim tahsil ettiğini belirtmekle beraber, bunların isimlerini zikretmemektedir.

Pezdevî, kendinden önceki Hanefî- Matürîdî fıkıh eserlerini okuduğu gibi, Eş'arî kelam ekolünün kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/936)'nin kitaplarından bazılarını da incelemiştir. O bağlı olduğu ekolün dışında kalan felsefecilerin ve kelamcılarının Tevhid ilmine dair eserlerini de okumuş, gözden geçirmiştir. Bunlara örnek verecek olursak İslam filozoflarından İshak el-Kindî (ö. 260/873) ve el-İsfirazi'nin, Mutezile'den Ebu Ali Cübbaî (ö.303/916), el-Kabî (ö.319/931), İbrahim en-Nazzam (231/846) ve Kadı Abdülcabbar'(ö.415/1024)ın, Mücessime'den Muhammed b. Heysâm'ın eserlerini anabiliriz. Ancak o bu gibi eserlerden yararlanılmasını pek doğru bulmamaktadır. (Pezdevî, 1988: Önsöz, 1-2) Pezdevî, kelam ilminin yanında fıkıh ilmiyle de uğraşmış, Semerkand'da hâkimlik (eski deyimle kadılık) yapmış, bu şehirde Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ordusunun şehri kuşatmasına tanıklık etmiş, Buhara'da 493/1099'da vefat etmiştir. (Zehebî, 1993: XIX, 49; İbn Kutluboğa, 1962: 66)

¹ Pezde: Nesef'e altı fersah uzaklıkta bulunan bir kale ve yerleşim yeridir. Bkz. Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdillâh, *el-Mu'cemu'l-Büldan*, Beyrut, 1979, c. I, 409.

Yaşadığı Bölge

Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevî'nin hangi millettten olduğu konusunda kaynaklarda açık bir ifadeye rastlanmamaktadır. (Zehebi, 1993: XIX, 49; Leknevî, 1324: 188; İbn Kutluboğa, 1992: 66) Onun yaşadığı topraklar İslam'dan önce olduğu gibi İslam'dan sonraki dönemlerde de çeşitli din ve milletlerin egemenlik mücadelesi verdiği bir bölge olduğundan etnik ve kültürel açıdan insicamsız bir görünüm arz etmiştir. Bu durumda bölgenin ekonomik ve stratejik yapısının etkisi olduğu söylenebilir. Bölgede İranlılar ve İran-Turan karışımından oluşan Tacik unsurların bulunduğu bilirse de bölgenin asıl yerlilerinin Türkler olduğu bilinmektedir. Bölgede Türklerin hakim unsur olarak askeri gücü elinde bulundurmaları zamanla Nesef başta olmak üzere çevredeki diğer şehirlerin Türkleşmesine ve söz konusu İranî unsurların yok olmasına zemin hazırlamıştır. Kaynaklar Nesef'te Farsça konuşanların çoğunun Türk olduğunu ifade etmektedir. (Toğan, 1981:I, 61-62) Bu sebeple Pezdevî'nin de Türk olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Pezdevî'nin İslam dışı inanç gruplarından söz ederken, Mecusiler, Müşrikler, Felsefeciler ve Hindlerin yanında Türklerden bazılarını da zikretmiş (Pezdevî, 341) olması onun Türk olmadığı şeklinde anlaşılabilirse de onun yaşadığı XI. Yüzyılda İslamiyeti kabul etmeyen Türklerin hala varlıklarını devam ettirmesi böyle bir değerlendirmenin doğru olamayacağı anlamına gelir. Pezdevî ilim, irfan ve kültür yönünden çok verimli ve bereketli topraklara sahip olan Maverünnehir bölgesinde yetişmiş büyük bir kelâm ve fıkıh bilginidir. Bilindiği gibi Maverünnehir, Ceyhun nehrinin doğu tarafı olup, İslam'dan önce Hayatıla, İslam'dan sonra ise, Maverünnehir olarak adlandırılan bölgenin adıdır. Ceyhun nehrinin batı yakasına ise Horasan denilmektedir. Bölgede, Nesef, Semerkand, Buhara, Tirmiz, Taşkent, Fergana gibi önemli kültür merkezleri yer almaktadır. Bunlardan Pezdevî'nin de kadılık yaptığı Semerkand, hem İslam öncesi hem de sonrası devrede, çeşitli din ve kültürlerin kavşak noktası olmuştur. Semerkand ve etrafı bölgede İslam'ın yayılmasından bir iki asır gibi çok kısa bir süre sonra, İslam düşüncesinin başta kelâm, fıkıh ve tefsir olmak üzere farklı sahalarda önemli eğitim noktalarından birisi haline gelmiştir. (Kutlu, 2003:5) Muhammed Pezdevî'nin yaşamış olduğu XI. Yüzyıl siyasî, ilmî ve dinî açıdan İslâm düşüncesinin zirveye ulaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu yüzyılda İslâm düşüncesinin teşekkülünde rol oynayan felsefe, kelâm ve tasavvuf birer ilmî disiplin haline gelip sistemleşmiştir.

Pezdevî'nin eserleri hakkında tabakât ve terâcim türü kaynak eserlerde pek bilgi yoktur. Öğrencisi Ömer en-Nesefî, doğu ve batının onun eserleriyle dolduğunu söylese de isimleri hakkında bir bilgi vermemektedir. Anlaşıyor ki onun eserleri çoksa da isimleri pek bilinmemektedir. Kelâm'a dair yazdığı en önemli eseri Usulud-Din isimli eseridir ki biz bu çalışmamızda bu eserden yararlandık. Fıkıh alanında İmam Muhammed'in el-Câmi'us-Sağir'ine talik yaptığı, Vakîât ve el-Mebcut isimli eserlerinin de olduğu belirtilmektedir.² Katip Çelebi, Emâlî isimli bir fıkıh eserini de Sadru'l-İslam Pezdevî'ye isnat etmektedir. (Katip Çelebi, 1941:I, 165)

İlmî Metodu

Kelamcımız Pezdevî, kelâmî problemleri ele alıp incelerken genelde metodik ve sistematik bir yol takip etmiştir. O, kelâm ilmine ait konuları işlerken fazla ayrıntıya kaçmadan kısa ve özlü olarak sunmaya çalışmıştır. Ele aldığı sorunlar hakkında, orijinal bir bakış açısı ile öncelikle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşünü belirtmiştir. Pezdevî, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"ın görüşüyle Hanefî-Mâtürîdî düşüncesini kast etmiştir. Zira birçok yerde, Eş'arî'nin kelâmî problemler hakkındaki görüşünü ayrıca ele almış ve onu eleştirmiştir. Devlet başkanlığı/imamet konusunu da işlerken görüleceği gibi görüşlerine aykırı bulduğu Kaderiye, Mu'tezile, Hariciler ve Rafiziyye gibi düşünce sahiplerini de tenkit etmiştir. Bu arada yer yer kendi yorumlarını da ilave etmeyi ihmal etmemiştir. (Pezdevî, 284-285) Pezdevî, kelâm ve fıkıh'ta kaleme almış olduğu eserleri ve yetiştirmiş olduğu meşhur talebeleri (Muhammed b. Tahir es-Semerkandî ve Abdullah b. Muhammed Hulemî bunlardan sadece iki tanesidir) aracılığıyla Orta Asya bölgesinde Hanefî-Matürîdî Akaidi'nin, Müslüman

² Zirikli, Pezdevî'nin Usulu'd-Din isimli eserinin adını verse de diğerlerinden söz etmemektedir. Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut, 1980, c.VII, 22; Mu'cemu'l-Müellifin (Mektebetü's-Şamile, c.XI, s.210) isimli eserde fıkıh usul ve furuuna dair ciltlerden oluşan el-Mebcut isimli eserinden söz edilmektedir. Ancak Usulu'd-Din isimli eseri *Ehl-i Sünnet Akaidi* ismiyle tercüme eden Şerafettin Gölcük Hocamız eser için yazdığı Mukaddime'de (s. XIV) ismi geçen eserlerle birlikte el-Vakiât adlı eserinden de söz etmektedir. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşmış olup olmadığı hakkında bir bilgi vermemektedir.

Türkler arasında yayılması, anlaşılıp, yaşanmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir. Pezdevi'nin kelam ve fıkıh alanında üstün bir otorite oluşuyla ilgili olarak da onun en önemli öğrencisi olan Akâidü'n-Nesefiyye yazarı Ebu Hafs Necmuddin Ömer en-Nesefi (460/ 1078-537/1142) Kitabü'l-Kand isimli eserinde şunları söylemektedir: "Ebu'l-Yusr, Maveraünnehir ülkesinde yaşlılarımızın şeyhi, imamların imamıydı, ona her taraftan insanlar gelirdi, doğu ve batı "Usul"/Kelam'da ve "Furû"/fikih'de eserleriyle dolmuştur." (İbn Kutluboga, 1962:66; Pezdevi, Mukaddime: XIV, XV) Bu övgü ifadeleri her ne kadar hüsnü zanla söylenmiş ve kimilerince abartılı olarak değerlendirilebilirse de ondan bahseden bütün kaynakların övücü ifadeler kullanmaksızın Pezdevi'yi anmalarını, onun ilimde ulaştığı yüksek düzeyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Pezdevî'nin İmâmet/Devlet Başkanlığı Anlayışı

Devlet Başkanlığının Gerekliliği

Türk-İslam kelamcısı Pezdevi'nin imâmet anlayışına göre, Müslümanların yönetimini üstlenecek bir devlet başkanının bulunması gerekli (vâcip)dir. Devlet başkanlığı asıl itibariyle dünya ve ahiret menfaatleriyle ilişkili bir iş olarak değerlendirilmektedir. Bu işin gerekliği aşağıdaki gerekçelere dayandırılmaktadır:

Müslüman bireyler arasında dini hükümleri yerine getirmek, cezaları uygulamak, düşmanlara karşı ülkenin sınırlarını korumak, devletin ordularını çağın silahlarıyla donatmak, zekâtları toplamak, zayıf ve korunmaya gereksinimi olan bireyleri korumak, zorbalara, soyguncuların ve yol kesicilerin zararlarını engellemek, cuma ve bayram namazlarını eda etmek, (Pezdevi, 1988:257; Nesefi, Bahr, 1327:48) insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlık ve çekişmeleri önlemek, adaleti tam ve kusursuz olarak tesis etmek, hukuka dayanan şahitliklerin kabulü, velileri olmayan kimsesiz bireyleri evlendirmek ve ganimetleri adil bir şekilde paylaşmak vb. (Nesefi, Tabsira 1993: II, 823, 830; Nesefi, Temhîd 1987: 106; Nesefi, Ömer, 1992: 3-4; Bağdâdî, Usûl, 1981: 271; Bâkillânî, Temhîd 1987: 477-478; Şehristânî, Nihâye, 478) Zikredilen bu gerekçeler doğrultusunda Pezdevî, toplumda huzur ve mutluluğun sağlanması, düzenin korunması için devlet başkanını zorunlu görmektedir. Çünkü ona göre anılan bu işlerin tamamı devlet başkanı tarafından yürürlüğe konabilir. (Pezdevi, 257) Söz konusu bu gerekçelerden dolayı devlet başkanının gerekliği görüşünü kelâmcımız sahabenin fikir birliğine/icmasına dayandırmıştır. (Nesefi, Temhîd, 107; Tabsira: II, 823; Bağdâdî, 1981: 272; Şehristânî, Nihâye: 480; Mâverdi, 29; Aliyyü'l-Kârî, 1955:163)

Devlet başkanının belirlenmesinden sonra ona itaat etmek bizzat Hz. Peygamber'e itaat yerine geçmektedir. Kur'an bu olguya açıklık getirmektedir: "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülümre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz- Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların tâlimatlarına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir." (Nisa, 4/ 59)

Devlet başkanlığının gerekli (vâcip) olup- olmadığı konusunda kelâm ekollerinin büyük çoğunluğu onun gerekli olduğunu söylerken, küçük bir kısmı da gerekli olmadığı kanaatini taşımaktadırlar.(Eş'arî, Makâlât: II, 149)

Müslüman toplum için devlet başkanlığını gerekli görenler, Mu'tezile, Necedât fırkası hariç Hâricîler, Şîa ve Mürcie'nin çoğunluğu iken, gerekli ve lüzumlu olmadığını söyleyenler ise, Haşeviyye³, bazı Mürciiler ve Hâricîlerden Necedât fırkasıdır.(Eş'arî, Makâlât I, 205; Nişvânü'l-Himyeri, 150; Şehristânî, Nihâye: 478)

Mu'tezile kelâm ekolü de devlet başkanının gerekliğini Pezdevî ve onun çağdaşı olan Ebu'l-Muin en-Nesefi (508/1114)'nin ileri sürdüğü gerekçelere dayandırmaktadır. Bu işler devlet başkanı olmaksızın yerine getirilemez. Ehl-i sünnet gibi Mu'tezile de, devlet başkanının gerekliği şeklindeki görüşlerini İslam toplumunun/ümmetin fikir birliğine (icmasına) dayandırmışlardır. Mu'tezile Hz. Peygamber'in sözüne dayanarak sahabenin icmasını hüccet olarak kabul etmektedir. O "Benim ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez" (İbn Mace, Fiten, 8) buyurmuştur. (Kâdî Abdülcabbar, 750-751)

³ Allah'a sıfat nispet etmekte aşırılığa kaçıp ona cisim izafe edenlere verilen isim. Aynı zamanda nasların zahirini de ıllıklık-tan uzak ve yanlış bir tarzda yorumlayanlara da verilen isim. Nişvânü'l-Himyeri, *el-Hûru'l-Iyn*, s. 149-204.

Bu noktada yani devlet başkanlığının gerekliliği konusunda Şîa ile Ehl-i Sünnet arasında temelde bir farklılık yoktur. Ne var ki Şîa bu görüşünü aşkın bir sebebe dayandırırken Sünnî kelâmcılar bu gerekliliği ister akla isterse nakle dayansın İslâm toplumunun huzuru için gerekli kabul etmişlerdir.

Devlet başkanlığını gerekli görenleri de akla dayanarak gerekli gören ve nakle dayanarak gerekli görenler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. (Râzî, Muhassal 1991: 573; Râzî, Erbaîn 1986: II, 255-256)

Devlet başkanlığını şer'î bakımdan /nakle göre gerekli (vâcip) görenler ise Ehl-i sünnet kelâmcılarının tamamı, Zeydiyye ve Mu'tezile kelâmcılarının çoğunluğudur. (Râzî, Muhassal: 574; Kâdî Abdülcabbar: 758) Onlar bu görüşlerini İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in şu hadisine dayandırmışlardır: "Kim zamanının imamını tanımadan ölürse cahiliye ölümü üzerine ölmüş olur." (Müslim, İmare:13) Buna ilaveten sahabe, Hz. Peygamber'in vefatından sonra imâmet sorununu en önemli görev olarak telakki etmiş ve bu konuda fikir birliğine varmıştır. (Nesefî, Bahr, 48) Ehl-i sünnet kelâmcıları, devlet başkanı olmaksızın insanlar arasında meydana gelen haksızlık ve anlaşmazlıkların neden olduğu bir takım zararları gidermenin imkansızlığından yola çıkarak, devlet başkanının tayin edilmesini bir gereklilik olarak kabul etmişlerdir. (Pezdevî, 257; Râzî, Erbaîn, II, 255-256; Râzî, Meâlim, 1996: 130; Bağdadî, 272)

Şayet bu anlaşmazlıklar giderilmez, mazlumun hakkı zâlimden alınmazsa, bu durum, toplumda çözülme, kargaşa ve bunalıma yol açacak, dünyanın düzeninin bozulup yok olmasına neden olacaktır. Bu olumsuzlukların ortadan kalkması ise yalnızca devlet başkanının varlığıyla mümkün olabilir. Bu da insanlara bir devlet başkanı seçmelerini zorunlu kılmaktadır. (Pezdevî, 268; Nesefî, Tabsira: II, 823)

Devlet Başkanının Nitelikleri

Devlet başkanının sahip olması gereken özellikleri konusunda kelâmcılarımız fikir birliğine ulaşamamışlar, bu konuda birçok görüş ileri sürmüşlerdir. (Pezdevî, 269; Nesefî, Temhid,109) Mâverdî (450/1058)'nin Ahkamü's-Sultaniyye isimli ünlü eserinde genel olarak kabul edilen imâmet veya hilafet doktrininin ilk sistemli teorisi yer alır. Mâverdî, devlet başkanında bulunması gereken nitelikleri şu şekilde sıralar: 1-Adaletli olmak, 2-İslâmi hükümlerde içtihat yapabilecek derecede ilim sahibi olmak, 3-Mükellef olmak, iyi ahlaklı olmak, bedenî ve aklî kusurlardan uzak olmak, 4-Siyasi ve idari işleri yönetme kapasitesine sahip olmak, 5-İslâm topraklarının sınırlarını koruma ve savunmaya güç yetirebilecek kudret ve cesarete sahip olmak, 6-Nesep yönünden Kureyş kabilesine mensup olmak. (Maverdi, 31-32)

Ebû'l-Muîn Nesefî, devlet başkanında aranması gereken şartları Kureyş'e nesep yoluyla bağlı olmak, müçtehitler derecesinde bütün hükümleri bilecek kadar ilim sahibi olmak, helal ve haramı bilmek, Kur'an'ı ezberlemiş olmak, en azından şahitliği kabul edilebilecek düzeyde adalet sahibi olmak, devlet başkanlığıyla ilgili işleri yürütebilecek siyasi ve askeri yeterliliğe sahip olmak biçiminde belirler. (Nesefî, Tab.II, 828-832, 871)

Genel olarak, ilim, takva, adalet, siyaset ve Kureyş'e mensubiyetin imamın şartlarından olduğu Pezdevî de dahil Ehl-i sünnet kelâmcıları tarafından kabul edilmiştir.(Pezdevî, 269; Bağdadî, 277; Bağdadî, Fark 1991: 276; Bakillani, Temhid: 471; İbn Humam, 274-275) Mu'tezile kelâmının son temsilcisi olan Kâdî Abdülcabbar da birkaç ifade farkıyla yukarıdaki şartları benimser görünmektedir. Buna göre, devlet başkanı âlim, iffet ve takva sahibi, cesur ve yürekli ve belirli bir kabileye (Kureyş'e) mensup olmalıdır.(Kâdî Abdülcabbar, 752-753) Matürîdi kelâmını sistematik hale getiren Ebu'l-Muîn en-Nesefî, devlet başkanında bulunması gereken yukarıdaki niteliklere başka vasıflar da ilave etmiştir ki bunlar o dönemde çeşitli fırkalarca ortaya atılan Kur'an'ın vahyi temellerine uygun olmayan görüşlerini geçersiz kılmaya yöneliktir.

Devlet Başkanı Zâhir ve Açıkta Olmalıdır

Ehl-i sünnet kelâmcıları, devlet başkanının tayin edilmesi için onun her zaman zâhir ve açıkta görünen birisi olması gerektiği düşüncesindedirler. Ebû'l-Muîn Nesefî de başkanlığa tayin ediliş amaçlarını ve sorumluluklarını yerine getirebilmesi için devlet başkanının her zaman zâhir ve gö-

rünen olması gerektiğini vurgulamış, bununla da Şîa'nın gaib ve beklenen imam anlayışlarının doğru olmadığını belirtmek istemiştir. Ona göre, devlet başkanının halktan gizli olmasında kendisinden beklenen yükümlülük ve menfaatler ortaya çıkmayacağından dolayı bir fayda söz konusu edilemez. (Nesefî, Temhid, 108; Tabsira, II, 825) Bu nedenle devlet başkanının gaib ve beklenen değil, açık ve zâhir olması zorunludur.

Devlet Başkanının Gaybı Bilmesi Sorunu

Şîa'nın ifrat ve tefrite kaçarak belirlediği devlet başkanında bulunması gereken niteliklerden birisi de gayb dahil her şeyi bilmesidir. (Kuleynî, 1401: I, 258, 285) Nesefî ise devlet başkanının gaybı bilmesi gibi bir zorunluluğunun olmadığını ifade etmekle birlikte böyle bir şartı Râfîzîlerin düşüncesizliklerine bağlamaktadır. Zira ona göre peygamberlerin dahi gaybı bilmesi gerekmemektedir. Devlet başkanı yönetilenlerin işlerini yerine getirecek kadar ilme sahip olmalıdır. Bunun dışında başka ilimleri bilmesi gerekli değildir. Realitede devlet başkanı nebinin halifesidir. Nesefî, Resûlullah'ın "ben din işlerinizi bilirim, sizler ise, dünya işlerinizi bilirsiniz" şeklindeki hadisinden yola çıkarak, devlet başkanının gayb dahil dünya işlerini bilmesini şart koşanları, imâmet makamını nübüvvet makamından daha üstün görmekte suçlamış, bunun mutlak manada küfür olduğunu söylemekten çekinmemiştir. (Nesefî, Tabsira, II, 833) Çünkü gaybın bilgisi yalnız Allah'a özgüdür. Bu gerçek Kur'an'da şu şekilde dile getirilmektedir: "Deki, göklerde ve yerde Allah'tan başka kimse gaybı bilmez." (Neml, 27/65) Allah'ın bildirmedeği hiçbir kimsenin gaybı bilmesi ise düşünülemez. Allah ise gaybı yalnızca dilediği peygamberlere bildirmiştir. (el-Cinn, 72/26-27)

Devlet Başkanının Günahdan Korunmuşluğu Sorunu

Nesefî, Şîa'nın İmâmiyye ve İsmâiliyye fırkalarının ileri sürdüğü şartlardan biri olan devlet başkanının günahsızlığı/ mâsum ilkesini (el-Kummî, 1978: 113; Şehristânî, el-Milel trs: I, 145; el-Hillî, Keşfü'l-Murâd 1892: 224; el-Hillî, el-Babü'l-Hâdî 1946: 52; el-Muzaffer, 1978: 51; İbn Humam, 276) kabul etmemektedir. Nesefî'nin de içinde bulunduğu Ehl-i sünnet kelâmcılarıyla birlikte Mu'tezilî ve Haricî kelâmcılar devlet başkanının mâsum olmasını gerekli görmemişlerdir. (Râzî, Erbaîn II, 263; Bakillani, Temhid: 471) Zira günahsızlık ya da hata yapmaktan korunmuşluk peygamberlerin niteliklerindedir. Bu nitelikleri de onların beşerî yönleriyle ilişkin değil, tebliğ ettikleri vahiyle ilişkindir. Yani peygamberler Allah'tan aldıkları vahiyleri insanlara iletirken yapabilecekleri zihnî hatalardan korunmuşlardır. Pezdevî devlet başkanının niteliklerini sayarken onların günahlardan korunmuş olduğu hususuna değinmemektedir. Bu da devlet başkanlarında böyle bir niteliğin aranmasının insanî ve İslamî ilkelerle bağdaşmadığıyla açıklanabilir.

Faziletli Bireyin Devlet Başkanlığı Sorunu

Pezdevî de diğer Matürîdi kelâmcıları gibi devlet başkanının zamanının en faziletli bireyi olması şartını kabul etmez. O bu yöndeki görüşünü "nesepte, takvada, her şeyde daha faziletli terk edilip faziletli olan halife tayin edilirse söz konusu bireyin imameti geçerlidir" (Pezdevî, 270) şeklinde açıklamaktadır. Ebû Mansur Mâtürîdî de daha faziletli mevcut iken onun daha aşağısında olan faziletli ve salih bir bireyin devlet başkanlığına seçilmesini meşru görmektedir. Mu'tezile, Ehl-i Hadis kelâmcılarından Hüseyin b. Fadl el-Becelî ve Ebû Abbas Kalânîsî, Muhammed b. İshâk b. Hazîme de bu görüşü paylaşmaktadırlar. (Nesefî, Tabsira, II, 834; Pezdevî, 271) Şîa'nın çoğunluğu ise daha faziletli/ efdal mevcut iken ondan daha az faziletli/ mefdul olan bireyin devlet başkanlığını kabul etmemektedir. Akıl daha az faziletli olanı en faziletlinin üzerine çıkarılmayı çirkin görmektedir. Onların anlayışına göre imam zamanının en hayırlı ve faziletli olmalıdır. (Hillî, Keşfü'l: 224; Hillî, el-Babü'l: 52; Sâbûnî, 57)

Nesefî, zamanının en faziletli bulunduğu halde ondan daha az faziletli olanın devlet başkanı olabileceği şeklindeki görüşüne kanıt olarak da Hz. Ömer'in uygulamasını gösterir. Hz. Ömer kendisinden sonraki halife tayinini, bir kısmının diğerinden üstün olduğunu bildiği halde altı sahabe⁴ arasındaki istişare/ şûra sonucuna havale etmişti. O, Hz. Osman ile Hz. Ali'nin şûrada bulu-

⁴ Hz. Ömer'in kendisinden sonraki halifeyi seçmek üzere tayin ettiği şûra üyeleri şunlardır: Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvâm, Sa'd b. Ebi Vakkas. Bkz: Sâbûnî, *Bidâye fi Usûli'd-Din*, s. 59-60.

nanların en faziletlisi olduğunu bilmesine rağmen onlardan birini devlet başkanlığına tayin etmemiş, insanlar için başkanlığı en yararlı olacak kimseyi seçmeleri için onların görüşlerine bırakmıştır.(Nesefi, II 834; Sabuni, 57-58)

Pezdevî ise bu yöndeki görüşünü, Hz. Peygamber'in şu hadislerine dayandırmıştır: "Her iyi ve kötünün arkasında namaz kılınız" (Acluni; II 29) "Burnu kesik bir Habeşli köle başınıza emir olsa da hüküm sahiplerine itaat ediniz" (Müslim, Mesâcid, 240; İmaret, 35, 37; İbn Hanbel, IV, 70) Pezdevî, daha faziletli biri var iken, faziletli birisinin/ mefdul devlet başkanlığını geçerli görse de toplum bireylerinin en faziletli kimseyi devlet başkanı olarak seçmelerini salık vermektedir. (Pezdevî, 271)

Devlet Başkanının Kureyşiliği Sorunu

Ehl-i sünnet'in kabul ettiği devlet başkanının Kureyş'ten olması ilkesi diğer İslâm kelim ekolleri arasında kabul görmemiş, çeşitli münakaşalara sebebiyet vermiştir. Sünnî kelâmcılar devlet başkanının Kureyş'den olmasını gerekli görürken, Şîa, Benî Haşim'den olmasını ileri sürmüş, Havaric, Mu'tezile'den bazıları özellikle İbrahim b. Nazzâm (ö.232/ 758) ise Kureyş'ten olmaması gerektiğini benimsemiştir. Mu'tezile'yi bu görüşe iten Yüce Allah'ın "Allah katında en değerliniz O'na karşı gelmekten en çok sakınanızdır..." (Hucurat, 49/13) buyruğudur. Bu buyruk gereğince takva sahibi olan birey, Allah katında değerli olandır. Devlet başkanlığına layık olan da bu kimsedir. Hâricîler de devlet başkanının Kureyş kabilesinin dışından birisi olması gerektiği hususunda hem fikirdirler. Bu görüşlerine dayanak olarak da devlet başkanının günah işleyip, zulüm yapabileceğini bu takdirde de azledilmesi gerektiğini, Kureyş'e mensup olması halinde taraftarlarının çok olacağından dolayı azlinin mümkün olamayacağını ileri sürerler. Bu durum ise toplumun düzenini bozup, hayatı yaşanmaz hale getirir. Hâricîler, devlet başkanının lüzumu halinde azledilebilmesi için Kureyş kabilesinin dışında birisinin olmasını gerekli görmüşlerdir. Dırar da Hâricîlerin bu görüşüne katılarak Arap olmayanları Araplara tercih etmiştir. (Nişvânü'l-Himyeri, 152-153; Pezdevî, 269; Şehristânî, el-Milel I,108; İcî, trs: 398; İbn Humam, 275) Bu bağlamda devlet başkanının Kureyş'ten olması ilkesini kabul etmeyenler, devlet başkanlığının yalnızca bir kabileye özgü kılınmasını İslâm'ın ruhuyla bağdaştıramamışlardır. Çünkü İslâm tebliğinin genişleyip, yaygınlaşmasına paralel olarak soy üstünlüğü fikri de kaldırılmıştır. Dolayısıyla İslâm'da soy ve ırk üstünlüğü fikrine yer yoktur. Bireyler arasındaki üstünlük ölçüsü Allah'tan en çok sakınma (takva)dır.

Öte taraftan bu ilkenin o dönemde İslâm toplumunun birliği, yükselip gelişmesi için pek faydalı sonuçlar doğurduğu da genel kabul görmüştür. Hz. Peygamber'in vefat ettiği dönemde Kureyş kabilesi, sayıca kalabalık ve asabiyet sahibi olmakla birlikte diğer insanlar nazarında güçlü, itibarlı ve saygın bir konuma sahipti. (İbn Haldun, I, 490-494) Onun bu konumu devlet başkanının seçimini kolaylaştırmış, yeni oluşan İslâm toplumunun birliğinin korunması ve gelişmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

Bize göre devlet başkanlığının Kureyş'e özgü kılınmasının sebebi, Kureyş'in güçlü bir asabiyete sahip olması ve onların ortaya çıkabilecek uzlaşmazlıkları ortadan kaldıracabilecek bir gücü ellerinde buldurmalarıdır.(Hatipoğlu, 1978, XXIII 198) Yoksa bu uygulama mutlak manada devlet başkanlığının bir soya tahsis edilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü şâri/kanun koyucu, koyduğu hüküm ve kaideleri yalnız bir soy, bir devir ve herhangi bir millet için koymamıştır. Böyle bir olgu İslâm'ın temel ilkeleriyle bağdaşmayacağı gibi yaşanan tarihî ve aktüel gerçeklerle de uyuşmamaktadır.

İki Devlet Başkanın Bulunması Sorunu

Devlet başkanlığı ile ilgili olarak Pezdevî ile birlikte Nesefî'nin temas ettiği konulardan biri de aynı zamanda iki devlet başkanının bulunup bulunamayacağı sorundur.(Pezdevî, 272; Nişvânü'l-Himyeri,151) Bu sorun İslam tarihinde bizzat meydana gelmiş, Hz. Ali devlet başkanı iken Muaviye'nin imametini ilan etmesi olayı üzerine ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu sorun toplumsal ve aktüel bir gerçekliğe dayanmaktadır. Pezdevî'nin imâmet öğretisine göre, aynı zaman içinde iki devlet başkanının başa getirilmesi gerekli olmadığı gibi doğru da değildir. Yapılması gereken işler için bir tek devlet başkanının bulunması yeterlidir. Bu nedenle ashâb-ı kirâm, iki devlet baş-

kanını başa getirmekle meşgul olmamışlardır. Eğer birden fazla devlet başkanını iktidara getirmek caiz olsaydı, her mahalle veya köye bir devlet başkanının tayin edilmesi gerekirdi. Birden fazla devlet başkanının başa getirilmesi sahabenin ittifakına aykırı olduğu ve Müslümanlar arasında bölünmelere neden olacağından dolayı kabul görmemiştir. (Pezdevi, 273) Nitekim tarihte de söz konusu çekinceler meydana gelmiş, toplumu oluşturan aynı dini benimsemiş bireyler arasında savaflara varan ihtilaflar doğmuştur.⁵ Bu durum aynı zamanda iki devlet başkanının bulunamayacağını ortaya koymuş olmaktadır.

Devlet Başkanının Belirlenmesi ve Geçerliliği

İslâm düşünce tarihinde imâmet ya da devlet başkanlığı ile ilgili tartışmaların odak noktasını, Hz. Peygamber'den sonra gelecek imamın nassla mı yoksa seçimle mi belirleneceği sorusu oluşturmaktadır.

Devlet başkanının belirlenmesi konusundaki anlaşmazlık, İslâm dünyasının en büyük kitlesini temsil eden Sünnî öğreti ile Şîî öğreti arasındadır. Bütün Şîî okullarına göre, imâmet dinin temeli ve İslâmlığın direği olduğu için, Hz. Peygamber'in bundan gaflet ederek, bunu ihmal etmesi, İslâm toplumunun düşünce ve oylarına bırakması doğru değildir. Peygamber ümmetine imamı kendisi tayin eder. İmam/ devlet başkanı sözlü ve fiilî her türlü büyük ve küçük günahlardan korunmuş/mâsum olmalıdır. Hz. Peygamber'in bizzat kendisi Hz. Ali'yi ümmetine devlet başkanı olarak tayin etmiştir. (Şehristânî, Milel,I,145; İbn Haldun I, 496;Nişvânu'l-Himyari, 154-157; Kâşî-fü'l-Gitâ,1979: 50)

Pezdevi'nin de içlerinde olduğu Ehl-i sünnet kelâmcıları, devlet başkanının belirlenmesi konusunda Hz. Peygamber'in kendisinden sonra hiçbir kimseyi imâmete tayin etmediği ve bu nedenle sahabeden herhangi bir zatın bu görevin kendisine verilmesi için bir iddiada bulunmadığı inancındadırlar. Onlar devlet başkanlığının vasiyet ve veraset yoluyla değil, ehlü'l-hal ve'l-akd denilen belirli niteliklere sahip bireylerin seçimiyle gerçekleşeceğini kabul etmişlerdir. (Eş'arî, İbâne 1993:168-170; el-Nevbahtî, 1931: 3; Pezdevi, 276; Neseî, II, 838, 842) Pezdevî, hadis ehlinden bazılarının Hz. Peygamber'in imameti amcası Hz. Abbas'a, bazılarının da Hz. Ebu Bekir'e verdiği kanaatine sahip olduklarını, ancak Hz. Peygamber'in bu görevi nassla hiçbir kimseye vermediğini belirtmiştir. (Pezdevi, 276-277) Matürîdî olan Neseî de İslâm toplumunu sevk ve idare edecek devlet başkanının "Müslümanların/ ümmetin seçimi" ile belirlenmesi (Neseî, II, 840) gerektiğini ileri sürerek, yönetimde teokratik bir düzeni kabul etmemekte toplum fertlerinin seçimine dayalı cumhurî bir sistemi benimsemiş gözükmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Özelde Mâtürîdî genelde Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre, imâmet/ devlet başkanlığı sorunu Şîa'nın aksine, imanla ilgili bir inanç konusu değil, aklî bir konudur. Ebû'l- Yusr Muhammed Pezdevî de dahil olmak üzere Matürîdî kelâmcılar, devlet başkanlığı konusunu halkın seçimiyle ilgili insanlığın huzur ve yararına ilişkin bir mesele olarak değerlendirmişlerdir. Mâtürîdî kelâmcısı Pezdevî İslâm toplumunu sevk ve idare edecek devlet başkanının "Müslümanların/ ümmetin seçimi" ile belirlenmesi gerektiğini ileri sürerek, yönetimde teokratik bir düzeni kabul etmemekte, toplum fertlerinin seçimine dayalı cumhurî bir sistemi benimsemiş görünmektedir.

Pezdevi'nin kelim anlayışında devlet başkanlığı kurumu, beşerî, sosyal ve içtimai bir gereklilik ve ihtiyaçtır. O, toplumda huzur ve mutluluğun sağlanması, var olan düzenin korunması ve devamlılığı için devlet başkanını zorunlu görmektedir.

Pezdevi'nin devlet başkanlığının gerekliliği, şartları ve onunla ilgili diğer konulardaki görüşleri, genelde Ehl-i sünnet çizgisinin dışında kalan İslâm kelâm ekollerinin özelde ise Şîa'nın bu konudaki görüşlerinin aksini ispatlamaya yönelmiş görünmektedir. Onun bu yaklaşımı ilk dört halifenin fazilette derecelerini ele alırken özellikle belirginlik kazanmaktadır. O bu yaklaşımıyla

⁵ Nitekim Hz. Ali ile Muaviye arasında patlak veren Siffin savaşında (37/657-658) Hz. Ali tarafından yirmi beş bin, Muaviye tarafından da kırk beş bin kişi olmak üzere toplam yetmiş bin kişi- tamamı Müslüman- ölmüştür. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001, 232-233; Ayrıca bkz. Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001, 196, 207.

İslam toplumunun Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığına yönelik fiilî uygulamalarını onamakta, söz konusu fiilî uygulamalara aykırı olarak dile getirilen görüşleri ise tasvip etmemekte adeta heterodoks kabul etmektedir.

Pezdevî aynı düşüncede olmasa da çağdaşı Ebu'l Muin Nesefî, devlet başkanının Kureyş kabilesinden olması ilkesine ihtiyatlı yaklaşmış, bu ilkenin konulmasını bazı gerekçelere dayandırarak devlet başkanlığının ırk, soy ve nesep itibarıyla Kureyş kabilesine özgü kılınmadığını ifade etmeye çalışmıştır.

Şia' (İmâmiyye)nin imâmet doktrinine göre, imam nassla belirlendiğinden dolayı onun görevden uzaklaştırılması da söz konusu değildir. Ancak bir kısım Ehlisünnet bilginine göre imam, zulüm ve haksızlık yaptığında görevinden alınabilir.

Pezdevî ise genel olarak İmam-ı Azam Ebu Hanife (80-150/699-767)'nin benimsediği din anlayışından hareket ederek yaşadığı dönemde zulüm ve adaletsizlik yapan hükümdarların eleştirilebileceğini, onlara mutlak itaatin doğru olmadığını belirtmiş, bununla birlikte o, devlet başkanının yaptığı hatalardan dolayı hiçbir biçimde isyana kalkışılmasını da onaylamamıştır. Onun bu tutumundan ortaya çıkan haksızlık ve yanlışlıkların yapıcı eleştirilerle düzeltilmesini tercih ve tavsiye ettiği anlaşılmaktadır.

Pezdevî'nin kendinden sonraki nesillere aktardığı imâmet/ devlet başkanlığı ile ilişkin görüş, rivayet ve algılayış tarzları, kendi yaşadığı döneme kadarki bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak söz konusu bakış açılarının sonraki zamanlardaki kelâmcıların konuya yaklaşımlarına, onların da içinde yaşadıkları toplumların konuyla ilgili inançlarının oluşmasına büyük oranda tesir ettiği gözden kaçırılmaması gereken bir olgudur. İçinde yaşadığımız zaman diliminde de bu anlayışın etkisi gözlenmektedir.

Pezdevî örneğinde Matürîdî kelâm sistemi, devlet başkanlığı kurumunu din için değil, toplum için olmazsa olmaz bir kurum olarak telâkki etmekte, devlet başkanının belirlenmesini (seçimini) toplumu oluşturan bireylere bırakmaktadır.

Kaynakça

- ALİYYÜ'L-KÂRÎ, Ali b. Sultan Muhammed (1375/1955), "Şerh alâ Fıkhı'l-Ekber", İstanbul.
- AKBULUT, Ahmet (2001), "Sahabe Dönemi İktidar Kavgası", Ankara.
- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdulkâhir, (1401/1981), "Usûlu'd-Din", thk. Lecne İhyâ et-Türasi'l-Arabî, Beyrut.
- BAĞDÂDÎ, Abdülkaahir, (1991), "el-Fark Beyne'l-Fırak, (Mezhepler Arasındaki Farklar)", Çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara.
- BÂKİLLÂNÎ, Ebi Bekr Muhammed b. Tayyib, (1407/1987), "Kitab Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil", thk. İmâduddin Ahmed Haydar, Beyrut.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, (1416/1995), "Kitabü't-Ta'rifât, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye", Beyrut.
- CÜVEYNÎ, Ebi'l-Meâlî Abdülmelik, (1413/1992), "Kitabü'l-İrşâd ilâ Kavâtii'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd, thk. Esad Temim", Beyrut.
- EBÛ HÂNİFE, İmam-ı Âzam, (1992), "el-Fıkhü'l-Ekber", (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde orijinal metin, Çev. Mustafa Öz), İstanbul.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l- Hasan Ali b. İsmail, (1411/1990), "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn", thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Beyrut.
- EŞ'ARÎ, Ebi Hasan Ali b. İsmail, Kitabü'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida', thk. Hammude Garâbe, Kahire, trs.
- EŞ'ARÎ, Ebi Hasan Ali b. İsmail, (1413/1993), "el-İbâne an Usûli'd-Diyâne", thk. Beşir Muhammed Uyûn, Dimeşk.
- GAZZALÎ, Ebû Hamid, (1409/1988), "el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye", Beyrut.
- HALİFE B. HAYYÂT, (2001), "Tarihu Halife b. Hayyât", Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara.
- HARPÛTÎ, Abdullatif, (1330/1911), "Tenkihü'l-Kelâm fi Akâidi Ehli İslâm", Dersaadet, Necm İstikbâl Matbaası, İstanbul.
- HATİPOĞLU, M. Said, (1978), "Hilâfetin Kureyşliliği", AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXIII, Ankara.
- HAMEVÎ, Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdillan, (1979), "el-Mu'cemu'l-Büldan", Beyrut.

EL-HİLLÎ, Yusuf b. Ali b. Mutahhar, (1310/1892), “Keşfü'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l- İtikâd”, Bombay.

EL-HİLLÎ, Yusuf b. Ali b. Mutahhar, (1365/1946) “el-Babü'l-Hâdî Aşere”, (şerhleri Nâfi Yevmi'l-Haşr ve Miftahü'l-Bâb ile birlikte) thk. Mehdi Muhakkik, Tahran.

İBN HALDUN, “Mukaddime”, (1989), Çev. Zakir Kadiri Uğan, İstanbul.

İBN HUMAM, Kemal, (1979), “el-Musâyere (şerhleri Şerhu'l-Musâyere ve Musâmera bi Şerhi'l-Musâyere ile birlikte)”, İstanbul.

İBN KUTLUBOĞA, Kasım b. Kutluboğa b. Zeynuddin, (1962), “Tacu't- Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye”, Bağdat.

İBN MACE, Ebî Abdullah b. Yezid el-Kazvanî (1413/1992), “Sünen”, Çağrı yay., İstanbul.

İCÎ, Adûduddîn, “el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm, Alemü'l-Kütüb”, Beyrut, trs.

KÂDÎ ABDÜLCABBAR, Ahmed (1416/1996), “Şerhu Usûli'l-Hamse, thk. Abdülkerim Osman”, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire.

KÂŞİFÜ'L-GİTÂ, Muhammed Hüseyin, (1979), “Aslu'ş-Şia ve Usûluhâ”, (Ca'ferî Mezhebi ve Esasları,) Çev. Abdülbâkı Gölpınarlı, İstanbul.

EL-KUMMÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn Bâbaveyh, (1978), “Risaletü'l-İ'tikadati'l- İmâmiyye”, (Şiî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları) Çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara.

KUTLU, Sönmez, (2003), “Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî”, Dinî Araştırmalar, c. 5, sayı: 15.

LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasen Muhammed (1324), “Kitabu'l-Fevaidi'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye”, Mısır.

MÂVERDÎ, Ebi Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, (1410/1990), “el-Ahkâmü's-Sultâniyye el-Vilâ-yâtü'd-Diniyye, thk. Halid Abdüllatif”, Daru'l- Kitabi'l-Arabî, Beyrut.

EL-MUZAFFER, Muhammed Rıza, (1978), “Akâidü'l-İmâmiyye”, (Şia İnançları), Çev. A. Gölpınarlı, İstanbul.

MÜSLİM, Ebi Hüseyin Müslim b. El-Haccac, (1413/1992), “Sahih-i Müslim”, Çağrı yay., İstanbul.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, (1327-9.), “Bahrü'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm”, Matbaa Meşriki'l-İrfân, Konya.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, (1993), “Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn”, thk. Claude Salame, Dimaşk.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, (1407/1987), “Temhîd fi Usuli'd-Din”, Thk. Abdulhayy Kabil, Daru's-Sekâfe, Kahire.

NESEFÎ, Ebi Hafs Ömer b. Muhammed, Metni Akâid, (Şerhu'l-Akaid içinde, haz. S. Uludağ, İstanbul, 1992).

EL-NEVBAHTÎ, Ebî Muhammed Hasan b. Mûsâ, “Kitab Fırakü'ş-Şia”, neş. H. Peter, İstanbul, 1931.

NİŞVÂNU'L-HİMYERÎ, Ebû Said, (1948), “el-Hûru'l-Iyn”, thk. Kemal Mustafa, Kahire.

PEZDEVÎ, Ebû Yusr Muhammed, (1988), “Usûlu'd-Din” (Ehl-i Sünnet Akaidi), Çev. Şerafeddin Gölçük, İstanbul.

RÂZÎ, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn (1411/1991), “Kitabü'l-Muhassal Efkarü'l-Mütekaddimîn ve Müteahhirîn mine'l-Hukemâi ve'l-Mütekellimîn”, thk. Hüseyin Atay, Mektebetü Daru't-Türâs, Kahire.

RÂZÎ, Fahreddin, (1406/1986),” el-Erbaîn fi Usuli'd-Din”, thk. Ahmed Hicazi Es-Saka, Kahire.

RÂZÎ, Fahreddin, (1996), “Meâlimu Usûli'd-Din” (İslâm İnançının Ana Konuları), Çev. Nâdim Macit, Erzurum.

SÂBÛNÎ, Nûreddin, (1995), “el-Bidâyetü fi Usûli'd-Din”, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, “Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm”, Mektebetü'l-Mü-tenebbî, Kahire, trs.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, el-Milel ve'n-Nihal, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, “Daru'l-Kutubü'l-İlmiyye”, Beyrut, trs.

TAFTAZÂNÎ, Mesud b. Ömer b. Abdillâh Saduddin, (1409/1989), “Şerhu'l-Makâsîd”, thk. Abdurrahman Amira, Beyrut.

TAFTAZÂNÎ, Saduddin, (1992), “Şerhu'l-Akaid”, (Kelâm ilmi ve İslâm Akaidi içinde orijinal metin, haz. S. Uludağ,) İstanbul.

TAHÂVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdi, “Akâidetü't-Tahâviyye”, byy. trs.

TEBRİZÎ, Muhammed Sâbirî, (1965), “Caferî Mezhebine Göre Dinin Esasları”, Çev. Hüseyin Perviz Hâtemi, İstanbul.

TİRMİZÎ, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, (1413/1992), “Sünen”, Çağrı yay. İstanbul.

ZEHEBÎ, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (1413/1993), “Siyeru A'lâmi'n- Nübe-lâ”, Beyrut.

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TAŞINAN KÜLTÜREL UNSUR OLARAK YAĞMUR YAĞDIRMA UYGULAMALARI (TAKMAK KÖYÜ ÖRNEĞİ)

Doç. Dr. Sami KILIÇ*

Özet

Geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanan her toplum, kuraklığı gidermek amacıyla kendi kültürü çevresinde bir takım inanış ve uygulamalar geliştirmiş, bunları geçmişten günümüze kadar uygulamış, halen de uygulamaya devam etmektedir. Takmak köylüleri de geleneksel Türk dini ve İslam dininin etkisiyle oluşan, diğer Türk topluluklarında da görülen bir takım yağmur yağdırma uygulamaları ve inanışlarını günümüzde halen devam ettirmektedirler.

Bildirinin konusunu, günümüzde Takmak köyünde uygulanmakta olan yağmur yağdırma tekniklerinin tasviri oluşturmaktadır. Bildiri verileri, dolaysız gözlem ve mülakat teknikleriyle elde edilmiş ve Dinler Tarihi'nin deskriptif metodu kullanılarak yazıya geçirilmiştir. Böylece Takmak köyündeki yağmur yağdırma tekniklerinin gelecek nesillere aktarılması ve Türk kültürüne katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Takmak Köyü, Sahraya Çıkma, Yağmur Duası, Taş, At Kafatası.

Giriş

Takmak köyü, Uşak ili, Eşme ilçesine bağlıdır. Köyün, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Yörük Türkmenleri tarafından Germiyanogulları beyliği döneminde kurulduğu bilinmektedir (Şenli, 2007:8). Tarihi kayıtlarda bulunmamakla birlikte, köyün adının kaynağı hakkında köylüler tarafından bazı görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden birisi, Takmak isminin, ilkbaharda Kütahya bölgesinden Toroslar istikametine göç eden Yörük Türkmenlerinden bir grubun köyün bulunduğu yere gelerek "Burada takıldık kaldık", demeleri ve burada yerleşmeleri üzerine verildiği şeklindedir. Başka bir görüş ise köyün isminin, buraya ilk gelen Yörüklerin, Ayın Çeşme denilen mevkiine yerleştiği, burada yavrularını öldürdükleri yılanın, koyunlardan sağılan sütü zehirlenmesi üzerine, ilk yerleştikleri Ayın Çeşme mevkiini terk ederek, şuan köyün bulunduğu yere yerleşmeleri ve "Burası Takmak, buradan kalkmak" demeleri üzerine konulduğu şeklindedir. Cevdet Türkay'a göre ise Takmak adı, aşiret ismidir. Köye ilk yerleşenler, Burhanlı Yörük Türkmenleridir. Bozdoğan Yörüklerinden olan Burhanlı cemaati muhtemelen, Kütahya, Şeyhli kazası civarından ilkbaharla birlikte Hasan Dağı yaylağına giderken köyde kalmışlardır (Türkay, 1979: 261-262,709;Yücel-Sevim, 1989, I, 224).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Takmak, Selendi, Sirge, İnay ve Güre'nin içinde yer aldığı, Beş-Kaza olarak isimlendirilen nahiyelerden birisidir. Denizli'nin Mutasarrıflık olduğu tarihten itibaren, Takmak da kaza merkezi olmuştur. 1898 yılında İzmir-Uşak demiryolunun Elvanlar'dan geçmesi, Takmak kazasının eski önemini kaybetmesine yol açmıştır. İstiklal savaşı esnasında, Yunanlılar tarafından harabeye çevrilen Takmak'ın, savaş sonrası imarının güçlüğü yüzünden kaza merkezi Elvanlara taşınmış ve Eşme ismini almıştır. Böylece Takmak, Eşme'ye bağlı bir köy konumuna gelmiştir (Eşme Belediyesi 2008:14-45).

Köyün, Uşak il merkezine uzaklığı 70 km, Eşme ilçe merkezine uzaklığı ise 6 km dir. Köyün iklimi tipik karasal iklimdir. Kışları soğuk ve yağışlı, yazları sıcak ve kurak geçer. Halkın geçim kaynağı genel olarak tarım ve hayvancılıktır. Tarımsal ürün olarak genellikle, buğday, arpa, kara mercimek, nohut, susam, haşhaş ekilmektedir. Son yıllarda bağcılık ve meyvecilik yaygınlık ka-

* Fırat Üniversitesi, Dinler Tarihi, skilic@firat.edu.tr

zanmaya başlamıştır. Hayvancılıkta ise genel olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve kümes hayvancılığı yapılmaktadır. Önceki yıllarda en önemli gelir kaynakları arasında kilim dokumacılığı yer almaktaydı, fakat günümüzde kilim dokumacılığı unutulmaya yüz tutmuştur.

Günümüzde 650 kişilik nüfusa sahip olan Takmak köyünde, bir ilköğretim okulu, bir sağlık ocağı bulunmaktadır. Köy nüfusunun çoğunluğunu ihtiyarlar ve emekliler oluşturmaktadır. Köyün genç nüfusu ise genel olarak İzmir ve Manisa'daki fabrikalarda çalışmaktadır. Köyün, eski kaza merkezi olmasından olsa gerek nüfusun hemen hemen tamamı okur-yazardır. Gençlerin büyük bir çoğunluğu lise mezunu, ortaya yaş ve üzeri ise ilkokul mezunudur.

A-Yağmur Yağdırma Uygulaması Hakkında Genel Bilgi

Geçim kaynağı tarıma dayanan ve suni yollar ile sulama imkanı bulunmayan toplumlarda, yazın kurak geçtiği dönemlerde, özellikle yağmura ihtiyaç duyulduğu zamanlarda, çeşitli yöntemler kullanılarak yağmur yağdırma uygulaması geçmişten günümüze kadar yapılagelmektedir. Toplumlar, yağmur yağdırma uygulamaları için Yağmur büyüğü ve Yağmur duası terimleri kullanılmaktadır. Yağmur büyüğü, çocukları ıslatmak, taşı suya daldırmak, yağmur yağmasını betimleyen hareketler yapmak gibi genel olarak benzetmeli büyü prensibine uygun pratikler ve yüce varlıklar üzerinde etkileyici tesiri olduğuna inanılan dua ve kurban vb. aracılığı ile yağmur yağdırmaya yönelik yapılan büyü türüdür (Örnek, 1973:67). James G. Frazer, yağmur yağdırmak için yapılan büyüü duygusal büyü türü içerisinde değerlendirmektedir. Duygusal büyü ise meydana gelmesi arzulan olayı, onu taklit ederek meydana gelmesini sağlama yöntemidir (Frazer, 1991:I,13-14). Bu tür uygulamaların temelinde mevcut durumun tersine çevrilmesi ve yağmur yağmasını taklit mantığı yatmaktadır. Yağmur duası ise mevsimin kurak geçtiği zamanlarda yağmur yağması için yüce varlıklara, atalara, kutsal şahıslara yönelik, onları acımaya getirecek nitelikte yapılan yakarış ve duadır (Örnek, 1973: 67). Bizim kültürümüzde ise bu işleme, her ne kadar içerisinde birtakım büyüsel ve sihirsel uygulamalar bulunsa bile, genel olarak yağmur duası denilmektedir.

Geçmişten günümüze birçok toplumda yağmur yağdırmak için büyüsel nitelikte çeşitli işlemler yapılagelmiştir. Bu işlemlerin örnekleri çok sayıda olmakla birlikte, genel olarak belli bir ağacın yaprağını veya kabuğunu suya daldırma ve bunlarla çevreye su serpmeye; suyu ağza alarak havaya püskürtme; belli bir taşı suya daldırma veya taşın üzerine su serpmeye; hayvan yavrularını annelerinden belli bir süre ayrı tutma; bazı hayvanları özellikle siyah renkli olanları kurban etme, dövme ve yakma (Frazer, 1991:I,13-14) şeklinde yapılmaktadır.

B- Takmak Köyündeki Yağmur Yağdırma Uygulamaları

Takmak köyünde halkın geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olduğundan, iklimin kurak gittiği, yağmur suyuna ihtiyacı olduğu dönemlerde, yağmur yağdırmak için birtakım pratikler yapılmaktadır. Köyde sulama barajı olmasına rağmen köylü, sulama imkanı bulunmayan tarlalarına buğday, arpa, fiğ türü tahıl ürünleri ektiklerinden, büyükbaş ve küçükbaş hayvanları genellikle meralarda otlattıklarından, kurak mevsimlerde yağmur yağdırma uygulamalarına sıklıkla rastlanmaktadır.

Köyde, ihtiyaç duyulduğu zamanda ve yağmur yağmadığında, yağmur yağdırma pratiklerine başlamadan önce yağmurun yağmasına engel olabilecek durumların ortadan kaldırılması yoluna gidilmektedir. Köydeki inanışa göre, yağmurun yağmaması, günahlarla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle, yağmur yağdırma pratikleri yapılmadan veya yağmur duasına çıkılmadan önce günah sayılan içki içmek, kumar oynamak, eğlence için dahi olsa kahvehanelerde iskambil, tavla türü oyun oynamak, yağmurun yağmasına kadar köylüler tarafından terk edilmekte, uymayanlar ise ikaz edilmektedir. Bu durum yağmurun yağmasına kadar devam etmektedir. Yağmur yağdıktan sonra önceki içki kumar gibi alışkanlıklarına geri dönmektedirler.

Günah sayılan eylemler terk edildiği halde yağmur yağmaz ise geleneksel yağmur yağdırma pratiklerine gidilmektedir. Bunun için Tahsin hoca* ön hazırlıklara başlar. Öncelikle, yağmurun

* Tahsin hoca, köyün yerlisi olup, yağmur yağdırma ile ilgili pratikleri bilen ve uygulayandır. Aynı zamanda iyi bir din eğitimi almış olan Tahsin hoca resmi olarak imamlık yapmamış olmakla birlikte, ihtiyaç duyulduğunda köyde resmi imamın yaptığı bütün din hizmetlerini yapabilen birisidir. Köyde resmi imam olmasına rağmen, yağmur duasında cemaatle kılınan namaz haricinde ki, ileride bahsedeceğimiz yağmur yağdırma tekniklerini Tahsin hoca yapmaktadır.

yağması için yapacak olduğu işlemlerde başarılı olmak için 4444 defa salât-ı nâriye duası* okur. Tahsin hoca bu duanın okunmasını tamamladıktan sonraki ikindi namazını müteakip, imam, Tahsin hoca, cami cemaatinden birkaç kişi* ve köydeki çocuklardan oluşan bir grup, Küçük mezarlığın* yanındaki harman yerinde toplanır. Buna sahraya çıkma denilmektedir. Çocuklarla birlikte harman yerinde toplanan imam ve orada bulunanlar iki rekât yağmur duası namazı (istiska namazı) kılarlar. Namazdan sonra imam günahlardan dolayı tövbe duası* ve ardından Kuran-ı Kerim okur. Okunan Kuran ayetlerinin belli bir sureden olma mecburiyeti bulunmamaktadır, fakat genel olarak Vâkı'a suresi* okunmaktadır. Kur'an okuma bittikten sonra, imam ve diğer köylüler ayağa kalkarlar, çocuklar ise mezarlıktan kible yönünde belli bir mesafe koştuğundan sonra dönerek bu sefer mezarlığa doğru koşarlar. Bu koşma işlemi yedi defa tekrarlanır ve koşma esnasında çocuklar hep birlikte,

“Yerden bereket,
Gökten rahmet,
Amin Allah'ım amin”

tekerlemesini yüksek sesle söylerler. Bu esnada çocuklar elleri avuç içleri aşağıya gelecek şekilde tutarlar. Çocukların koşması ve tekerleme söylemesi bittikten sonra imam, yağmur duası* ile sey-yidü'l istiğfar duasını* tamamlar ve “el Fatiha”der, topluluk içinden Fatiha suresini okur. Bahse-

* Salat-ı Nâriye duasının Arapça okunuşu şöyledir: “Allâhümme salli salâaten kâmileten ve sellim selâmen tâammen alâa seyyidinâa Muhammedini'l-lezî tenhallü bi-hil'ukadü ve tenfericü bihi'l-kürabü ve tükdaa bihi'l-havâaicü ve tünâalü bihi'r ragaa-ibü ve husnül'havâatimi ve husnül'havâatimi ve yüsteska'l gamâamü bivechihi'l-kerim ve alâa âalihii ve sahbihii fî külli lem-hatin ve nefesin bi-adedi külli ma'lûmin lek.”

Bu duanın Türkçe anlamı şöyledir: “Allâh'ım, kendisi hürmetine düğümler çözülen, gamlar-kederler açılan, ihtiyaçlar giderilen, isteklere, hüsn-i hâtimelere güzel âkibetlere nâil olunan, kerem (cömertlik) sahibi yüzü-suyu hürmetine bulutların sulandığı, Efendimiz Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) ve onun âl ve ashâbına; her bakış ve her nefeste ve zâtınca mâlûm olanların sayısınca, kâmil bir rahmet ve tam bir selâmet ihsan eyle.”

* Bu kişiler, bahsedilen pratikler esnasında Tahsin hocaya yardım eden, köy sakinlerinden İbrahim Karataş ve Nuri Kılıç'tır.

* Köyde üç tane mezarlık bulunmaktadır. Bunlar, *Büyük mezarlık*, *Çelenk mezarlık* ve *Küçük mezarlıktır*. Bu üç mezarlığın yanında harman yeri bulunmasına rağmen yağmur yağdırmak için sahraya çıkma işlemi Küçük mezarlık yanındaki harman yerinde yapılmaktadır. Bu mezarlığa, genel olarak köye ilk yerleşen ailelerin cenazeleri gömülmektedir.

* Tövbe duası olarak şu dua okunmaktadır: Estağfirullah, estağfirullah, estağfirullah. El-azim el-kerim ellezi lâilâhe illâhü el-hayyül kayyûm ve etübü ileyhi ve nes'elühüt tevbete vel mağfirete vel hıdayete lenâ. İnnehü hüve tevvaburrahim, tevbete abdin, zalimin linefsihi, la yemlikü linefsihi mevten vela hayaten vela nüsura. İlahi yarabbi, ilahi yarabbi, ilahi yarabbi, eger benim elimden ve dilimden ve gözümünden ve kulağımdan ve ayağımdan ve cemii azalarımından, bilip bilmeden küfür, sirk, hata ve isyan her ne sadır olduysa, ben onların cümlesinden tövbe ettim, rucû ettim, pişman oldum, bir dahi islememeye azmi cezmettim. Peygamberlerin evveli Hazreti Adem (aleyhi's selam), ahiri iki cihan serveri Muhammed Mustafa (sallallahü aleyhi ve selam) efendimiz hazretlerine ve bu ikisinin arasında ne kadar peygamberler gelmiş ve geçmiş ve senin canibin den her ne getirdiler ise ben onların cümlesine inandım ve iman getirdim. Dilim ile ikrar, kalbim ile tasdik ettim. Hepsi hak'tır ve gerçektir. Asla şek ve şüphem yoktur. Amentü billahi ve bima cae min in dillah. Amentü billahi ve bima cae min in dillah, amentü bi resulullah ve bima cae min indil resulullah. Amentü billahi ve melaikehi ve kütübihî ve rusulühî velyevmil ahiri ve bilkaderi hayrihi ve şerrihi ve minallahî teala velba'sü badel mev't. Hakkun, eşhedü en laileha illallah. Ve eşhedü enne muhammeden abdühü ve resulühü.

* Vâkı'a suresi, genel olarak kıyametin kopması ve sonrasındaki ahiret hayatından bahsetmektedir. 63-70. ayetleri ise, tohumların yeşermesinden ve yağmurun bulutlardan yağdırılmasından söz etmektedir. Vâkı'a suresi 63-70. ayetlerin anlamı şöyledir: Şimdi bana, ektiğinizi haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz? Dileseydik onu kuru bir çöp yapardık da şaşar kalırdınız. “Doğrusu borç altına girdik. Daha doğrusu, biz yoksul kaldık” (derdiniz). Ya içtiğiniz suya ne dersiniz? Bulut-tan onu siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz? Dileseydik onu tuzlu yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi?

* Yağmur duasının Arapça okunuşu şöyledir: “Allahümmel Eskına ğaysen muğisen henifen merien ğadakan mucellelen seyhan âmnen tabekan. Allahümme eskınâ'l-ğayse ve lâ tec'alnâ mine'l kanitin. Allahümme inne bi'l-bilâdi ve'l-ibâdi ve'l-hakkı mine'l-lâ'va'i ve'ddanki mâ lâ-neşkü illâ ileyke!. Allahümme enbit lenâ'z-zer'a ve edirre lenâ'd-dar'a ve eskınâ min-berekâti's-semâ'i ve enbit lenâ min berekâti'l ard. Allahümme innâ nestağfiruke inneke kunte ğaffâran fe-ersilis-semâ'e aleynâ midrâra.”

Türkçe anlamı ise şöyledir: “Allahım, bize yardım eden, içimize sinen, ferahlık veren, bol, yararlı her tarafı kaplayan, her tarafa akıp giden, her tarafı sulayan genel yaygın yağmur ihsan eyle. Tanrım, bizi yağmurla sula, bizi, ümitlerini yitirmiş kimse-lerden eyleme. Allahım, kullarda, illerde ve diğer yaratıklarda öyle bir güçlük, öyle bir darlık var ki senden başkasına arz edemeyiz. Ey yüce yaratıcımız, bizim için ekinleri bitir, bizim için memeleri sütle doldur, bizi göğün bereketinden sula, bize yeryüzünün bereketinden ihsan eyle. Ey cömert, kerem sahibi tanrımız, biz senden mağfiret dileriz, şüphe yok ki sen çok bağışlayıcı-sın, bize gökten bol bol yağmurlar yağdır, ey bağışlayıcı, merhametli Rabbimiz.”

* Seyyidü'l istiğfar duasının Arapça okunuşu şöyledir: “Allahümme ente Rabbî lâ ilâhe illâ ente halaktenî ve ene abdüke ve ene alâ ahdi ke ve vâ'dike mes'tetâtü eüzü bike min şerri mâ sanâtü ebü'ü leke bi-nîmetike aleyye ve ebü'ü bizenbî fağfirlî zünübü fe-innehü lâ yağfiruz-zünûbe illâ ente bi'rahmetike yâ erhamer'râhimîn”

Türkçe anlamı ise şöyledir: “Allah'ım! Sen benim Rabbimsin. Senden başka (ibâdetle lâıyık) hiçbir ilâh yoktur. Ancak sen var-sın. Beni sen yarattın. Şüphesiz ben senin kulunum. Gücüm yettiği kadar, Zât-ı Ecelli âlâna verdiğim sözde durmağa çalışıyo-

dilen dualar okunurken imam ve orada hazır olanlar ayakta dururlar, çocuklar ise dualar bitinceye kadar ayakta bekleyenlerin etrafında dönerek yüksek sesle “amin, amin, amin Allah’ım amin” diyerek yüksek sesle bağırlarlar. Dua esnasında, çocuklar da dahil katılanların hepsinin ellerinin avuç içleri aşağıya doğru gelecek şekilde, başka bir ifade ile ellerin konumu normal dua yapılırken tutulmanın tam tersi vaziyet alır. Böylece yağmurun yağması taklit edilir. Sahraya çıkma uygulaması altı gün devam eder. İleride bahsedeceğimiz üzere, yedinci günde bütün köylü yağmur duası için Dede*’ye çıkarlar. Bu günler süresince akşamları gündüz otlamaktan dönen koyun sürüsü içindeki kuzulu koyunlar ile kuzuları belli bir süre ayrı tutularak meleşmeleri sağlanır. Böylece Tanrı’nın acıması sağlanacağı ve yağmur yağdıracağına inanılmaktadır. Ayrıca köyde, bahsettiğimiz pratiklerin yanı sıra, yılan yakıldığında yağmur yağacağı inancı bulunmak, fakat uygulanmamaktadır.

Altı günlük sahraya çıkma işlemi ile yedinci gün Dede’ye çıkma süresi içerisinde suya at kafatası kemiği ve taş bırakma işlemi yapılır. Suya daldırılacak olan hayvan kafatasının mutlaka ata ait olması gerekmektedir. Tahsin hoca, at kafatası su bırakılmadan önce üzerine, önceden yazılmış olsa bile, Arapça harfler ile Nûr suresi 43. ayeti* yazar. 300 taşa ise tek tek Şûrâ suresi 28. ayetinin* Arapçasını okur. At kafatasına yazma ve 300 taşa okuma işi bittikten sonra Tahsin hoca, ulaşımı kolay olan ve köylünün suyunu içme suyu olarak kullanmadığı bir kuyuya, genel olarak da Küçük mezarlığın yakınında olan iki kuyudan birisine, tekbirler getirerek iner, ipe bağlı olan at kafatasını ve ağız ipe bağlı bez torba içindeki taşları kuyu suyuna daldırır. At kafatası ve okunmuş taşların belli bir usul ile suya daldırılması gerekmektedir. Her ikisi de ipe bağlandıkları kısımdan aşağısının tamamı su ile temas edecek şekilde daldırılmasına dikkat edilir. Bu şekilde suya daldırıldıktan sonra ipleri, yağmurun fazla yağması durumunda yağmurun yağmasının kesilmesi sağlamak amacıyla, kuyunun kenar taşlarına sıkıştırılır.

Yukarıda bahsettiğimiz işlemler yapıldığı halde yağmur yağmamış ise Dede’ye çıkmadan bir gün önce (sahraya çıkmanın altıncı günü) köydeki erkek çocuklardan birisine kendirden yapılan eski bir çuval giydirilir, bir kız çocuğuna da eski yıllardaki yöresel gelinlik giydirilerek yağmur gelini yapılır. Yağmur gelini, çuval giydirilen erkek çocuğu ve köyün diğer çocukları, köyün bütün evlerine tek tek giderek,

“Yağmur gelini yağ ister,
Bulgur ister tuz ister,
Yerden bereket,
Gökten rahmet,
Amin Allah’ım amin.”

tekerlemesi eşliğinde bulgur, tuz ve yağ toplar. Çocuklara bulgur ve yağ veren ev sahipleri eski çuval giymiş olan çocuğu üzerine su döker. Ayrıca bu altıncı günde, ertesi gün Dede’ye çıkmak için hazırlıklar başlar. Muhtarla birlikte köyün ileri gelenleri, Dede’de pişirilecek olan yemek malzemesi için gerekli olan erzak ve koyunları temin ederler. Bu manada, tarımla uğraşan köylülerden tahıl, küçükbaş hayvancılık yapanlardan koyunlar toplanır. Gerek yiyecek malzemesi gerekse koyun toplamak için evine gelinen köylü gönül rızası ile istenileni vermektedir.

rum. Ya Rabbi! İşlediğim günahların şerrinden sana sığınıyorum. Bana lütuf ve ihsan buyurduğun nimetleri ikrar ve itiraf ediyorum, günâhlarımı da itiraf ediyorum. Ya Rabbi! Beni mağfiret buyur (günâhlarımı bağışla), zira senden başka günâhları bağışlayacak (mağfiret edecek, af edecek) yoktur.”

* Köyde Dede olarak, tabir edilen yer, Uşak yolu üzerinde, köye 3 km uzaklıkta, köyün yerleşim yerine nazaran yüksek olan ve Yunus Dede’nin yatacının bulunduğu ziyaret yeridir. Yatacın dört tarafı kare şeklinde yaklaşık 1 m. Yüksekliğinde taş duvarla çevrilidir ve içinde bez bağlanan ağacı bulunmaktadır. Yatacın mezarı net olarak belli değildir. Yatacın, çocuğu olmayanlar, hastalığına şifa arayanlar ziyaret etmektedir. Ayrıca, yağmur duası burada yapılmaktadır.

* Nûr suresi 43. ayetin anlamı şöyledir: 43. “Görmez misin ki Allah bir takım bulutları (çıkarıp) sürüyor; sonra onları bir araya getirip üstüste yığıyor. İşte görüyorsun ki bunlar arasından yağmur çıkıyor. O, gökten, oradaki dağlardan (dağlar büyüklüğünde bulutlardan) dolu indirir. Artık onu dilediğine isabet ettirir; dilediğinden de onu uzak tutar; (bu bulutların) şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri alır!”

* Şûrâ suresi 28. ayetin anlamı şöyledir: “O, (insanlar) umutlarını kestikten sonra, yağmurunu indiren, rahmetini her tarafa yayan- dır. O, hakiki dosttur, övülmeye lâyık olandır.”

Önceden bahsettiğimiz gibi sahraya çıkma işlemi altı gün devam eder, bu süre içerisinde yağmur yağmamış ise yağmur duası için bütün köy halkı yedinci günü Dede'ye çıkar. Köydeki kadın, erkek, ve çocukların da katılabilmesi için yedinci günün tatil günlerine denk gelmesine dikkat edilir. O günün sabahından öğle namazına kadar, Yunus Dede'nin mezarının bulunduğu yerde toplu olarak yenilecek olan yemeğin hazırlıkları yapılır. Kurban edilecek koyunların haricinde 8-10 tane koyun ve kuzu bulundurulur. Öncelikle işe yedi koyunun kurban edilmesiyle başlanır. Bu koyunların eti kazanlarda haşlanır. Bir gün önce evlerden toplanan malzemelerden, pilav ve aşure pişirilir. Öğle ezanı okunduktan sonra topluca öğle namazı kılınır. Öğle namazını takiben cemaat halinde iki rekat yağmur duası namazı (İstiska namazı) kılınır. Namaz esnasında imam cübbesini, cemaat de ceket ve hırkasını ters giyer. Namazdan sonra, Cuma ve bayram namazlarında olduğu gibi imam hutbeye çıkar. İmam, hutbede, hutbe dualarını okur ve istiğfar eder, normal hutbelerde olduğu gibi Türkçe nasihatte bulunmaz. Hutbe bitiminde Kuran okunur ve cemaat yağmur duası için ayağa kalkar. Bu esnada köyün çocukları cemaatin etrafında dönmeye ve yüksek sesle "Amin, amin, amin Allah'ım amin" diyerek bağırmaya başlarlar. Ayrıca bu esnada, önceden getirilen koyun ve kuzuların melemeleri sağlanır. Dua esnasında, çocukların, imam ve cemaatin elleri, normal namazlarda yapılan dua formatının tersi vaziyette, ellerini avuç içi aşağıda ve parmaklar yağmur yağmasını taklit edecek şekilde tutarlar. Namaz ve duadan sonra hazırlanan yemek yine topluca orada yenilir.

Yağmur yağdırma uygulamalardan sonra çok fazla yağmur yağarsa, Tahsin hoca köylülerin de onayını aldıktan sonra, kuyuya daldırdığı at kafatası ve taşları çıkartır. At kafatası ve taşlar suya indirilirken olduğu gibi tekbirle sudan çıkartılır. Böylece yağmurun kesileceğine ve yağmurdan oluşabilecek tabii afetlerin önüne geçileceğine inanılmaktadır.

Sonuç

Takmak köyündeki yağmur yağdırma uygulamasında İslam dini ile geleneksel Türk dininin etkili olduğu anlaşılmaktadır. İslam dininin etkili olduğu uygulamalar genel olarak, sahraya ve Dede'ye çıkmada istiskâ namazının kılınması, Kuran-ı Kerim'den Vakıa suresinin okunması, tövbe edilmesi, seyidü'l istiğfar duası, yağmur duası ve sonunda Fatıha suresinin okunmasıdır.

Köyde, geleneksel Türk dininin devamı niteliğinde olarak, yüksek ve kutsal kabul edilen ziyaret yerinde dua edilmesi; at kafatası ve taşın suya daldırılması uygulamasının yapılmasıdır. Bu uygulamalar, geleneksel Türk dininin devamı niteliğinde olmakla birlikte, özellikle at kafatasına Kuran ayeti yazılması, 300 taşa Kuran okunması ve ziyaret yerinde yağmur duası namazı kılınması bunların İslami motiflere büründürülerek günümüze kadar uygulandığını göstermektedir. Bunlar da Türklerin İslam'ı kabul ettiklerinde, İslam'ın özüne ters olan bazı uygulamaları bıraktıkları, İslam'a aykırı olmayan uygulamaları ise İslami motife büründürerek devam ettirdiklerine örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

Kaynak Eserler

EŞME Belediyesi (2008), Kültür Hizmeti.

FRAZER, James G. (1991), "Altın Dal I", Çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul.

ÖRNEK, Sedat Veyis (1973), "Budunbilim Terimleri Sözlüğü", Ankara.

ŞENLİ, Burhanettin (2007), "Milli Mücadele Döneminde Eşme (1919-1923)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

TÜRAY, Cevdet (1979), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak", Aşiret, Cemaatlar, İstanbul.

YÜCEL, Yaşar- SEVİM (1989), "Ali", Türkiye Tarihi C. I, Ankara.

Kaynak Kişiler

ACAR, Naciye, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.

BUHUR, Hayriye, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.

- BUHUR, Nuri, 1926 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.
- ÇIVGIN, Hulusi, 1964 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- ÇIVGIN, Sudi, 1953 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- KARATAŞ, İbrahim, 1932 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- KELEŞ, Nazif, 1929 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- KELEŞ, Süleyman, 1931 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- KILIÇ, Nuri, 1341 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, okur-yazar.
- KILIÇ, Süleyman, 1938 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- KILIÇ, Ümmü, 1944 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- ÖZDEMİR, Osman, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- TİRELİ, Süleyman, 1934 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.
- YILDIRIM, Tahsin, 1939 doğumlu, Takmak köyünde ikamet etmekte, ilkokul mezunu.

OKULDA DEĞERLER EĞİTİMİ

Dr. Sayfilla BAZARKULOV*

Özet

Bu çalışmada okulda değerler eğitimi sürecinin genel özellikleri açıklanmıştır. Eğitim ortamı olarak okulların bugün bilgi ve kültür aktarımı yanında, belki de daha öncelikli olarak değerleri kazandırması ve duyguların eğitimini öne çıkarması gerekmektedir. Okulların öğrencileri yalnızca iyi bir vatandaş değil, bir birey olarak yetiştirirken onların neyin öğrenilmeye değer olacağını keşfetmelerini sağlayacak olanaklar da sunması öngörülmektedir. Geçmişte genel hedeflerde ifade edilen değerlerin, bugün (çağımızda) değişen ve gelişen şartlar yeniden okulda değerlerin eğitim-öğretimi önem kazanarak, değerlerin okul hayatı içerisinde bir bütünlük içinde incelenmesini gerektirmiştir. Bu çerçevede eğitim ve değerler ilişkisi, değerler eğitimi tanımı, değerler eğitimini önemli kılan etkenler, değerler eğitiminde öğretmenin rolünden bahsedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Değer, Değerler Eğitimi, Eğitim, Öğretim, Öğretmen.

Giriş

Değerler birey ve toplumların yararlı, manevî ve kutsal kıymetleridir, insan yaşamının tüm yönlerini etkiler ve yönlendirir. Böylece değerler, toplumu oluşturan bireylere nelerin önemli olduğunu, nelerin tercih edilmesi gerektiğini ve kısaca “nasıl yaşanılması gerektiğini” belirtir.

Değer kelimesi, ekonomiden felsefeye, sosyolojiden psikolojiye, siyasal bilimlerden ilahiyata kadar birçok bilim alanı tarafından kullanılan çok geniş ve çok anlamlı bir kelimedir. Pozitif anlamda “iyi” negatif anlamda da “kötü” olarak kullanıldığı alanlara göre farklı anlamlarda kullanılabilir. Bazen iyi, uygun, istenen ve değerli olarak kabul edilen objeler veya konular (para, mücevher, şöhret güç, başarı vs.) için kullanılabilir. Buna göre bazen de insanların beğendiği ve önem atfettiği inançları içine alabilir. Bununla birlikte değer kavramı, bazen iyi olarak kabul edilen somut bir faaliyeti, bazen de iyi ve güzel olanın soyut karakterine yapılan bir atfı içerebilir.¹ İşte değer’in bu türden tanımlamaları, değer kavramı üzerinde çelişkilere ve karışıklıklara neden olmuştur. Biz bu noktada değeri, iyi ve kötü hakkındaki inanç olarak tanımlamakla yetineceğiz.

İnsanların davranışlarına rehberlik eden değerleri belirli bir sayı ile sınırlamak mümkün olmasa da değerleri: 1. Teorik değer; 2. Ekonomik değer; 3. Estetik değer; 4. Toplumsal değer; 5. Politik değer; 6. Dini değer² diye altı grupta toplamak gelenek olmuştur.

Okulda değerler eğitiminde sadece ahlakî değerler değil - bireysel, sosyal, siyasî, ekonomik, estetik ekolojik ve dinî vb.- değerler de öğretilir. Ahlakî değerler değer sisteminin sadece bir parçasını oluşturur. Bizde bu araştırmamızda konumuzla doğrudan ilgili olması bakımından ahlaki değerlerle ilgili bir hususa dikkat çekerek, genel olarak okulda değerlerin eğitim ve öğretimini konu edineceğiz.

Değerler eğitim yoluyla kazanılır, aktarılır ve geliştirilir. Değerlerin eğitim yoluyla kazanımı aile, çevre ve okulda gerçekleşir. Çağımızda geleneksel aile yapısının değişmesi sonucundan doğan değerlerin öğretimi konusundaki yetersizlik ihtiyacı okula daha çok görev yüklemiştir. Öğrenim çağındaki her bireyin uygun ahlakî kararlar ve davranışlar sergilemesine yardımcı olacak değerler ve becerilerle donatılması okulların temel hedefleri arasında görülmektedir.

* Oş Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sbazarkulov@hotmail.com

¹ Cavit Ünal, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 1.

² Bkz. Ünal, a.g.e.; Milton Rokeach, *The Nature of Human Values*, The Free Press, New York 1973; Eduard Spranger, *İnsan Tipleri: Bir Kişilik Psikolojisi*, çev. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2001.

Günümüzde değerler eğitimi bütün dünyada mesleki, sosyal ve siyasi alanlarda ilgi odağı haline gelmiştir. Değerler ve ahlak eğitimi ile ilgili sorular başta eğitim felsefecileri olmak üzere eğitimcilerin hep meşgul olduğu konulardan biridir. Değerler, eğitim aracılığıyla geliştirilmesi ve olgunlaştırılması gereken önemli bir alanı oluşturduğu halde, günümüzde hem genel eğitim hem de öğretim programları içerisinde gereken yeri ve önemi yeterince alamamıştır.

Genel eğitimin dinî nitelikte olduğu ve dinin toplumun diğer alanlarında olduğu gibi eğitim alanında da etkili olduğu dönemlerde değerlerin öğretiminin din merkezli gerçekleştiği³ herkesçe malumdur. Söz konusu dönemde din, değerlerin ve değerler eğitiminin kaynağını oluşturmaktaydı. Daha sonra Aydınlanma, pozitivizm ve sekülerizmin yaygınlaşmasıyla din, değer ve ahlak kaynaklarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte bireyin kendi değer ve ahlak ilkelerinin kaynağı olduğu ve değişmez değerlerin olmadığı anlayışı yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylece değerler konusundaki nesnellik ve öznellik konusu tartışılmaya başlanmıştır.

Değerlerin özneliği görüşünün yaygınlaşmaya başlamasıyla seküler ahlak ve değer anlayışları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun neticesinde de insanın bireysel ve sosyal hayatında değişmeler ortaya çıkmıştır. Dünyadaki bu hızlı değişim ve gelişim kuşkusuz başta ekonomik ve siyasal değerler olmak üzere dinî, sosyal, kültürel değer ve inançları da etkilemiştir.

Bireylere istenilen bilgi, beceri ve değer yargılarını kazandırma süreci olarak tanımlanan eğitimin bu değişimden öncelikle etkilendiği bilinen bir gerçektir. Diğer bir ifade ediliş biçimiyle endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecini yaşadığımız günümüzde teknolojik değişiklikler, bizler istemesek de benzeri görülmemiş değişimlere ortam hazırlamaktadır. Bu değişimin gelişim yönünde olmasını kuşkusuz bilim, teknoloji, sanat ve manevî değerler alanında bilgili ve tutarlı bireyler yetiştirecek olan eğitim sağlayacaktır. Zira bir toplumun bireylerinin dünya görüşlerini, kişilik oluşumlarını, yaşam şekillerini, çalışma alanlarını doğrudan belirleyen unsur, o ülkenin eğitim sistemidir.

Okulda değerler konusu devamlı tartışma konusu olmuştur. Okullar, aile kurumundan sonra bireyin bütün gelişim yönlerinde önemli etkileri bulunan bir kurumdur. Okulların önemli görevi, kültür aktarımında okul programında açık olarak belirtilen ve belirtilmeyen değerleri öğretmek, öğrencileri belirlenen kurallar doğrultusunda disipline etmek, ahlaki gelişimine katkıda bulunarak karakterini ve benlik algısını olumlu yönde etkilemektir.

Değerler eğitiminde bireyselleşme ve sosyalleşme olguları iki karşıt uç olarak değil; bir sürecin birbirini tamamlayan, birbirinin varlık nedeni olan iki farklı boyut olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede değerlerin eğitimi ve öğretiminin birlikteliği, bütün çevrelerce desteklenmeyi ve bütün faaliyet alanlarını kapsayacak şekilde yapılmayı gerektirir.

Günümüz eğitim anlayışında öğrencilerin sorgulayan, kendi kararlarını verebilen, neyi, niçin yaptığını bilen ve nasıl yapacağı hakkında beceriye sahip bireyler olarak yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Buna göre öğrencilerin hangi değeri niçin kazanılması gerektiği konusunda bilgi (bilisel), duygu (duyuşsal) ve becerilere (davranışsal) sahip bireyler olarak yetiştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede öğretmenin görevi de bireyin kendini gerçekleştirmesinde yardımcı olmak, yani klavuzlamak ve “öğrenmeyi öğretmek” becerisini kazandırmak olmaktadır. Değişen yaşam şartları, kendi değerlerinin bilincinde olan ve iç kontrole sahip bireyler yetiştirmeyi zorunlu kılmaktadır.⁴

Eğitim ve Değerler İlişkisi

Eğitim kavramının tarifi içerisinde değer mefhumu daima toplumsal olarak ihtiyaç duyulan değerlerle yeni yetişen nesilleri donatmak şeklinde⁵ anlamsal olarak yer almaktadır. Değerler, eğitimde insanı harekete geçiren etken/aktivite olarak belirir. Böylece eğitim sürecinde öğrenciye

³ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2. Baskı, PegemA Yayıncılık, Ankara 2002, s. 1.

⁴ Bu iç kontrolün oluşmasında okulda en önemli rolü din dersi üstlenmektedir. Din dersinin değerlerin eğitim ve öğretimindeki rolü ayrı bir araştırma konusudur.

⁵ Jürgen Oelkers-Thomas Lehmann, *Eğitime Hayır'a Hayır*, çev. Zekeriyya Uludağ, 1. Basım, Değişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 119.

değerli bir bilgi ve beceri kazandırmak anlamında değerler sözkonusudur. Buna göre eğitimin değerlerle ilgili olduğu, değerlerden bağımsız bir eğitim söz konusu olmadığı söylenebilir.⁶

İster sosyalleştirme anlamında ahlakî değerlerin içselleştirilmesi, ister kişisel karakter geliştirilmesi veya meslekî bir bilgi ve beceri gibi değerli bir nitelik kazandırmak söz konusu olsun, eğitim etkinliği özünde her zaman daha iyiyi hedeflemek anlamında düşünülür ve kabul edilir. Bu düşünceden hareketle eğitim hakkındaki her düşünce olumluya yönelik içkin bir zorlamayı içinde barındırdığı⁷ söylenebilir. Diğer ifadeyle topluma ve bireye yararlı olduğu öngörülen değerli bilgi ve becerilerin kazandırılması süreci bir nevi değerler eğitimi olarak da adlandırılabilir.

İnsan nasıl bir fiziksel çevrede doğuyor ve buna uyum sağlıyorsa aynı zamanda kültürel bir çevrede doğar ve ona uyum sağlar. Böylece çocuk fizikî ve sosyal çevreye uyum sağlayarak gelişir. Ayrıca çocuğun kendisine, sosyal ve fiziksel çevresine karşı olumlu tutumlar geliştirmesi beklenir. Eğitimde bu boyutlardan birinin ihmal edilmesi, hem çocuk hem de toplum açısından önemli sorunlara neden olabilir. Burada eğitim bir bağımsız değişken olmayıp, toplumda kabul gören norm, inanç ve değerleri öğrenciye aktararak, sosyalleşmesini ve toplumsal değişme ve gelişmeyi sağlamaya çalışır. Değerleri olmayan herhangi bir toplum ve birey düşünülemez gibi değerlerine gereği gibi önem vermeyen, aktarmaya çalışmayan toplumun sıhhatli bir şekilde gelişmesi de mümkün değildir.⁸

Bireylerin eğitim aracılığıyla topluma uyum sağlaması hedeflenirken; değerlerin bilişsel yönü, değerlerin farkına varmayı ve kavrayarak nerede kullanacağını bilmeyi kapsar. Değerlerin duyuşsal boyutunda ise iyi veya kötü, olumlu veya olumsuz gibi yargılar ve duygusal tepkiler vardır. Davranışsal boyutta ise bilişsel ve duyuşsal yönden meydana gelen öğrenmelerin davranışlara yön vermesi söz konusudur. Değerin davranışlara dönüşebilmesi için bilişsel ve duyuşsal yönünün tamamlanması gerekir.

Değerler diğer duygu ve tutumlarda olduğu gibi öğrenme sonucunda oluşur ve insan davranışlarına rehberlik ederler. Bununla birlikte değerler insan davranışlarını yönlendirerek davranışların değiştirilmesine neden olur. Eğitimciler genelde öğrencilerde değerler yaratmaya ve onları belirli istedik davranışlar kazandırmada cesaretlendirmeye çalışırlar.⁹

Bütün bunlardan sonra önemli bir soru “Beyin yıkamadan değerlere göre nasıl eğitim verilebilir?” sorusu akla gelir. Bu sorunun iki türlü cevabı bulunabilir: 1. Hertürlü düşüncüyü yok etme endişesiyle birlikte, değerlerin dayatıldığı ileri sürülür. Bu süreçte öğrenci anlamadan benimsemeye zorlanır. Yani öğrencinin değerleri içselleştirmesi sözkonusu değil, görünüşteki davranışlarına önem verilir. O zaman beyin yıkama sözkonusudur. 2. Fakat öğrenciler, serbest, seçim yapılmasına, öğrenilebileceklerini kendi bulmasına terk edilmesi de aynı derecede beyin yıkamadır. Çünkü her zaman bir eğitim vardır. Değerleri öğretmenler öğretmezse, medya, akran grubu, gündelik dil bunu üstlenir.¹⁰ Bunun sonucunu da kimse kestiremez ve en büyük beyin yıkama gerçekleşir.

Demokratik toplumlarda eğitim kurumları sadece bilişsel amaçlara ulaşmak için değil, insanı insan yapan bütün değerleri içermelidir. Eğitim için değerlerden arınarak tümüyle pozitivist/teknolojik olmaya çalışmak ya da yalnızca geleneksel ve alışlagelmiş değerlere tutunmak, değerler karmaşasına neden olacaktır. Eğitim en azından iyi bir insan, iyi bir yaşam ve iyi bir toplum oluşturmak yolunda gösterilen kısmi bir çaba olarak görülmek zorundadır.¹¹ Sonuçta eğitim öğrencinin kişilik gelişimini amaçlarken bağımsız bir değişken olarak değil, toplumsal (kültürel, dinî ve ideolojik), ekonomik ve siyasal yapılara dayalı gerçekleşmektedir.

⁶ Olivier Reboul, *Eğitim Felsefesi*, Çev. Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 106.

⁷ Oelkers – Lehmann, *a.g.e.*, s. 118.

⁸ Necmettin Tozlu, *Eğitim Felsefesi*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 84.

⁹ Gerald L. Gutek, *Eğitimde Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, Çev. Nesrin Kale, 2. Basım, Ütopya Yayınları, Ankara 2001, s. 3.

¹⁰ Reboul, *a.g.e.*, s. 112.

¹¹ Abraham H. Maslow, *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler*, Çev. H. Koray Sönmez, Kuraldışı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 68-74.

Değerler Eğitimi Tanımı

Okul toplumdan kopuk olamayacağına göre değer ve normlar okullarda da olacaktır. Bu sebeple değerler eğitimi sürecinde istendik değerleri öğrencilere kazandırmak aile, çevre ve okulun görevidir. Öğrenciler okula başladıklarında okul öncesindeki yaşantılarından çok daha geniş çaplı farklı değerlerle karşı karşıya gelmektedirler. Okullar, ailede kazanılan değerlerin daha da pekiştirileceği ve yeni değerlerin kazanılacağı ortamlardır. Ailede olduğu gibi okulda da değerler eğitimi yaşantıların bir parçası haline getirilerek verilmeye çalışılır. Böylece eğitim sistemindeki bütün öğeler değerlerin aktarılması sürecinde araç niteliği taşır.¹²

Bugün değerler eğitimi bütün ülkelerde tartışılmaktadır. Değerler konusunda farklı düşünceler olsa da hemen hepsi değerlerin, yetişmekte olan nesillere aktarılması ve kazandırılması düşüncesindedirler. Bir toplumun geleceğinin iyi yetişmiş, karakter sahibi insanlara bağlı olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Yetişmekte olan yeni nesil “iyi ahlakî karaktere” kendiliğinden sahip olamaz. Çünkü insan, doğası gereği ahlakî bir yapıya sahip değildir, ahlakî olarak yetiştirilmesi ve eğitim sürecinden geçmesi gerekir.¹³ Bundan dolayı öğrenim çağındaki her bireyin uygun ahlakî kararlar ve davranışlar sergilemesine yardımcı olacak değerler ve becerilerle donatılması kaçınılmaz olarak okulların temel amaçları arasındadır.¹⁴

Değerler eğitimi konusunda eğilimin artmasıyla birlikte ülkeler kendi tarihî ve kültürel geçmişlerine göre pek çok değerler eğitimi uygulamaları gerçekleştirmektedir. Bunlar değer gerçekleştirme, karakter eğitimi, ahlak eğitimi, vatandaşlık eğitimi, etik, eleştirel düşünce, değer sınıflama, empati geliştirme, işbirliği becerileri, karar verme becerileri, yaşam becerileri, cinsellik eğitimi, uyuşturucu eğitimi ve din eğitimi adları altında yapılan uygulamalardır. Aslında bu uygulamaların hepsinin ahlak eğitiminin alt kategorilerini oluşturdukları söylenebilir.¹⁵ Çünkü bütün değerlerle ilgili uygulamaların merkezinde öğrencilerin “ahlakî gelişimi ve kendini kontrol edebilen bir vicdan oluşturmaları” amaçlanmaktadır.

Okulda değerler eğitimi ülkenin eğitim sistemi, resmi dünya görüşü tarafından çerçevesini, amaçlarını ve yönünü belirleyen değerler doğrultusunda faaliyet gösterir.¹⁶ Belirlenen bu değerler de eğitim sisteminde, öğretim programında yerini almasıyla öğrencilere kazandırılmaya çalışılır.¹⁷ Bu okulun kültürlenme boyutundaki hedeflerinin gerçekleşmesi için toplum değerlerinin öğrencilere aktarılması olarak kabul edilir.

Okuldaki değerler eğitimi, öğrencilerin daha önceki hayatlarında ailesi ve buna paralel olarak akran grupları sosyalizasyonu yoluyla edinmiş olduğu informal öğrenmeden farklı olarak maksatlı ve planlı olarak formal bir öğrenme/öğretme¹⁸ süreciyle gerçekleşir.

Değerler eğitiminin “etik eğitimi” olarak da adlandırılabilceğini söyleyen Kale, değerler eğitiminin hedefini, “kendini tanımlama, kendini anlama ve kendini tamamlama gibi pratiksel süreçlerden geçirdiği insanın yetilerini en üst düzeye ulaştırarak, “iyi hayat yaşamasını” sağlamak” olarak tanımlamaktadır.¹⁹

Değerler eğitimi çok geniş bir alan olduğu için tam anlamıyla tanımını yapmak da zordur. Taylor değerler eğitimi kavramının genel eğitim/öğretim programını uygulamada göreceli bir

¹² James Green, “Values Education” maddesi, *A Dictionary of Religious Education*, edited by John M. Sutcliffe, SCM Press, London 1984, s. 356.

¹³ Annemarie Pieper, *Etğe Giriş*, Çev. Veysel Atayman- Gönül Sezer, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 1999, ss. 116-119.

¹⁴ Halil Ekşi, “Temel İnsani Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”, *DED*, C. 1, S. 1, 2003, s. 81.

¹⁵ Geir Efdal, “Ahlak Eğitiminin Analizi: Bir Tipoloji”, *Değerler ve Eğitimi*, Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Kasım 2004-İstanbul, Editörler: Recep Kaymakcan, Seyfi Kenan, Hayati Hökekleli, Z.Şeyma Arslan, Mahmut Zengin, DEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 333.

¹⁶ Hıfzı Doğan, *Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı*, Önder Matbaacılık, Ankara 1997, s. 18.

¹⁷ Eğitim ve ideoloji, eğitim ve iktidar konusunda ilgili geniş bilgi için bkz. Kemal İnal, *Eğitim ve İktidar*, 1. Baskı, Utopya Yayınları, Ankara 2004, ss. 35-104; Gutek, a.g.e.

¹⁸ Hans -Georg Ziebertz, “Değerler ve Çoğulculuk – Değerler Eğitimi Modeli”, *Değerler ve Eğitimi*, s. 447.

¹⁹ Nesrin Kale, “Nasıl Bir Değerler Eğitimi”, *Değerler ve Eğitimi*, s. 319.

şemsiye kavram olduğunu ve bunun karakter eğitimi, ahlak eğitimi, erdemler eğitimi, sosyal gelişme ve değerler eğitimi de kapsadığını söylemektedir.²⁰ Bu çok yönlülük değerler eğitiminin okullarda tam olarak anlaşılıp uygulanmasını zorlaştırabilir. Ancak nerede olursa olsun değerler eğitimi ve karakter gelişimi her toplum için önemli bir unsurdur.

Değerler Eğitimi Önemli Kılan Etkenler

Değerler, genel eğitim aracılığıyla geliştirilmesi ve olgunlaştırılması gereken önemli bir alanı oluşturduğu halde günümüzde gereken konumda ve önemde olamamasının bir çok nedenleri vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi genel eğitimin dinî nitelikte²¹ olduğu dönemlerde değerler eğitimi verilmekteydi. Bunun sonucunda da ahlakî değerlerin öğretiminden beklenen adaletli, saygılı ve hoşgörülü vb. insan yetiştiriliyordu. Dolayısıyla dinî eğitim söz konusu iken, ahlak eğitimi veya değerler eğitimi diye ayrıca bir alan söz konusu değildi.

Batı Hristiyan dünyasında aydınlanma ile birlikte dinin etki alanı sınırlandırılmış ve “sekülerizm”, “pozitivizm”in hakim olmaya başlamasıyla “din” etkisini yitirmeye başlamıştır. Bu gelişmeler eğitim alanında genel eğitimin dinî özelliğini değiştirerek “din eğitimi”nin bir branş haline gelmesiyle²² kendini göstermiştir. Bu dönemde önceki dönemdeki dinî değerler, normlar sorgulanmaya ve değişmeye başlamıştır.

Aydınlanma'nın etkisiyle oluşan “modern” eğitim felsefesi anlayışında öğretim programları mekanist, pozitivist dünya görüşü ve bilim anlayışının etkisiyle şekillendiği için değerlerle ilgili konular eğitimden çıkarılmış, sadece bilgi/olgular gerçek ve objektif oldukları için onların bilgiyle (bilgi vermekle) yetinmişlerdir.²³ Çünkü pozitivist bilim anlayışında değerler kuramsal tartışmalar veya açıklamalar açısından “olgu” olarak konu edilebilir, ancak “olması gereken” konusunda değerlendirme yapamaz. Çünkü değerlerin öznelliği ve tarafsızlığı/objektifliği tartışmalıdır. Bundan dolayı modern eğitim, insanların neyi tercih etmeleri ya da neyin doğru olduğuna inanmaları gerektiği hususunda bir yol önermemektedir.²⁴ Böylece modernizmin bireyseliği öne çıkaran humanist eğitim yaklaşımı, öğrenci yetiştirmeyi bilgi ve beceri ile sınırlı bir faaliyet çerçevesine indirgeyerek, birey-toplum dengesini kurmayı, toplumda birlik ve bütünlüğü sağlamayı amaçlayan değerler eğitimi konusunun ihmaline sebep olmuştur.²⁵

Sonuç olarak geleneksel (dinî) ahlakî değerler yerine bireylerin kendi değerlerini oluşturma çabası önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Bireyler artık kendi doğrularını, değerlerini oluşturmaya başlamış ve kendi değer sistemini belirleyici hale gelmiştir. Dolayısıyla bundan sonra seküler ahlak ve okulların değerlerin öğretimi gibi bir işlevinin olmayacağını savunan görüşler ve tartışmalar yaygınlaşmaya başlamıştır.

Diğer yandan Sanayi Devriminin şartlarına göre oluşturulan bilgi aktarıcı okullar bilgi çağının değer yaratıcı okuluna dönüşmeyince, bireyci ve rekabetçi toplumsal düzende doğa ve kamusal alanın bir çıkış noktası olarak algılanmasıyla birey ve toplum açısından yaşanan belirsizlik, huzursuzluk vb. şeyler artmıştır. Oysa toplum ve doğa, girdi-işlem-çıktı üreten bir sistemden çok, insanı var eden, ihtiyaçlarını geliştiren ve yetiştiren bütünsel bir alandır.²⁶ Dolayısıyla dengesiz davranıldığı zaman doğanın bir parçası olan insanın doğa sistemindeki bozukluktan zarar görmesi kaçınılmaz olmuştur.

Değerlerin eğitimi önemli kılan diğer hususlardan biri de teknolojidir. Gelişen teknolojinin bilgi oluşturma ve aktarımı sürecinde eğitime büyük gelişmeler kazandırdığı şüphesiz kabul edilir. Ancak insanlar arasında bilgi alış verişi kolaylaştırılıp hızlandırılırken, öbür tarafta insan-

²⁰ J. Mark Halstead & Monica J. Taylor, “Learning and Teaching about values: a review of recent research”, *Cambridge Journal of Education*, Volume 30, No. 2, 2000, ss. 169-170.

²¹ Tosun, a.g.e., s. 1

²² Tosun, a.g.e., s. 1.

²³ Seyfi Kenan, “Modern Eğitimin Oluşum Sürecinde Değerler Eğitimi Nasıl Zayıfladı?” *Değerler ve Eğitimi*, s. 276.

²⁴ Kenan, a.g.m., s.276.

²⁵ Hasan Akgündüz, “Değerler ve Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Okul”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 73, Ağustos 1991, s.156.

²⁶ Adil Çağlar, “Okul Öncesi Dönemde Değerler Eğitimi”, *Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar*, Yayına Hazırlayan: Müzeyyen Sevinç, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 304.

lar arasındaki ilişki zayıflamış, maddi çıkar, fayda ön plana çıkarak ahlakî değerler ikincil öneme gelerek unutulmuş, bir köşeye itilmiştir. Bilgi iletişim araçları bilgi aktarırken değerleri aktaramamıştır. Örneğin, günümüzde internet teknolojinin öğretim programlarında yapılan değişiklikler ve teknik gelişmeler konusunda zamanında uyum sağladığı, fakat toplumda meydana gelen sosyal değişim ve dönüşümleri büyük oranda ihmal ettiği söylenebilir. Diğer taraftan da küreselleşme denilen ve sadece teknolojik değişimle tasvir edilemeyecek olgu, sınırları kaldırmakta, istemediğimiz halde baskın kültürleri her an ve her yerde mevcut kılabilmektedir.

Okulda değerler eğitiminin öne çıkmasının önemli gerekçelerinden birisi de artık öğrencilerin ailelerinden gerektiği kadar değerler eğitimi almayışı ve dinî kurumların ve ibadethanelerin onların hayatında az yer tutmasıdır.²⁷ Geleneksel olarak aile, gündelik yaşamda etkileşimlerle, model olma, otorite konumunda olma, disiplin uygulamaları ile değerlerin aktarılmasında ve içselleştirilmesinde büyük rol oynarken, bugünkü (post) modern ailenin rolü toplumsal yapının değişmesiyle eski etkinliğini kaybetmiştir. Bu etkinliğin yerini televizyon, sinema, internet ve medya gibi yaygın kitle iletişim araçlarının doldurduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bu sözkonusu araçların ilk amacının toplumun bütünlüğünü sağlamak ve ahlakî değerleri aşılama olmadığı, bütün faaliyetleri tüketim amaçlı ve gündemi popüler kültürün belirlediği düşünülürse sonuçları günümüzde olumsuz olaylardan görülebilir.

Yaşadığımız çağda insana sınırsız özgürlük verilmesini savunan modern düşünceye karşılık, yeni (postmodern) düşünce, insan neslinin kontrol altında tutulmasını savunmaktadır.²⁸ İnsan kabiliyetinin kötüye kullanılmasının ve çevreye zarar verilmesinin önüne geçilebilmesi için kontrol altına alınması gerekir. Çağdaş eğitim anlayışı ve buna bağlı olarak değerler eğitiminde öğrencinin sadece bilgi-değeri öğrenmesi değil, bilgi-değer üretme kapasitesine ulaşması gereği vurgulanmaktadır.

Özgür ve yaratıcı düşünce için bireysel özgürlük alanının genişletilmesini zorunlu kılan bilgi toplumu, bireyde dış denetim yerine iç denetimin oluşmasını öngörmektedir. Burada kastedilen bir baskı değil, eğitim yolu ile bir iç kontroldür.²⁹ Bu iç kontrolü sağlama da din eğitimi ve dine dayalı ahlakî değerleri öğrenme ve içselleştirmekle mümkündür.

Ahlakî değerleri besleyen kültürel (dinî) alt yapı kendi önemini yeniden hissettirmeye başlamıştır. Dine dayalı olmayan ahlakî değerler zaten yeri geldiğinde bitmekte, sürekliliğini sağlayamamaktadır. Eğitimde böylesine önemli bir yeri olan ahlakî değerlerin eğitimi konusu tüm ülkelerde son zamanlarda üzerinde sıklıkla durulan bir konu haline gelmiştir.

Bütün bunların önüne geçmek aile, okul, dinî, resmî ve sivil toplum gibi kurum ve kuruluşlar işbirliği içinde olmalarıyla ve okuldaki disiplinler arası dengenin eğitim programlarına yansıtılmasıyla bu problemlere çözüm bulabilecek bireyler yetiştirmekle mümkün olacaktır. Bu dengenin oluşmasında etkili ve önemli faktörlerden birisi de değerlerin, eğitim programlarının bir bileşeni olarak kabul edilmesidir.³⁰ Bütün bunlar dikkate alındığında, değerler eğitimi eğitim sisteminin omurgası olarak belirir.

Değerler Eğitiminde Öğretmenin Rolü

Okulda öğretmenler kendi branşı ile ilgili eğitim sürecini gerçekleştirmekle diğer taraftan değer eğitimcileri olarak da kabul edilir. Değerlerin eğitimi ve öğretiminde sadece sosyal bilgiler dersi öğretmenleri değil, bütün öğretmenlerin değerlerin eğitimine katkısı söz konusudur.

Okullarda öğretim programının uygulayıcısı ve okul hayatının düzenleyicisi olarak öğretmenin öğretim sürecinde en önemli öge olduğu söylenebilir. Çünkü öğretmen eğitim sürecinde öğrencinin zihinsel, duygusal ve davranış boyutuna etki etmeye çalışır.

²⁷ Thomas Lickona, *Educating for Character How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility*, Bantam Books, New York 1992, s. 20.

²⁸ Beyza Bilgin, "Takdim", *Evrensel Bir Ahlak Doğru*, Hans Küng Karl-Joef Kuschel, çevirenler; Nevzat Y. Aşıkoğlu, Cemal Tosun ve Recai Doğan, 1. Basım, Gün Yayıncılık, Ankara 1995, s. IX.

²⁹ Bilgin, a.g.y.

³⁰ Fichtman&Carol' dan akt. Murat Gökdere & Salih Çepni, "Üstün Yetenekli Çocuklara Verilen Değerler Eğitiminde Öğretmenin Rolü", *DED*, C. 1, S. 2, 2002, s. 98.

Öğrencilere amaçlanan değerleri kazandırmak ve geliştirmek isteyen öğretmenler, gerek ders esnasında, gerekse ders dışı uygulamalarıyla model oluşturmalarıdır. Öğretmenler okulda öğretim program kapsamındaki bilgilerle aynı zamanda neyin iyi, neyin doğru olduğunu da öğretmektedirler.

Öğretmenlerin okulda model olmaktan kaçış yolu yoktur. Modellik ederek benimsetmenin anahtarı, öğrencilerle iyi ilişkiler kurmaktır. Model olmanın etkili gücü, sözlerle değil davranışlardır.³¹ Öğretmenin davranışları, oluşturdukları model, öğrenciler üzerinde söyledikleri her şeyden daha etkilidir. Bu nedenle öğrencilere kazandırılmak istenen değerler konusunda onlara sürekli model olunması, bu değerlerin onlara yaşatılması ve bunları doğrudan, kendi öğrenme yaşantıları aracılığıyla daha etkili bir şekilde kazanmaları sağlanmaya çalışılır.

Böylece değerlerin öğrenilmesi rol öğrenmesi şeklinde bir sosyal öğrenme³² olduğu söylenebilir. Değerler, sosyal rollerle öğrenilerek bir sonraki kuşaklara aktarılır. Sosyal öğrenme kuramına göre öğrenciler, kendilerine söylenenlerden çok çevrelerinden (öğretmenlerinden, yetişkinlerden) gözlemlediklerinden öğrenmekte ve bu doğrultuda davranışlar sergilemektedir.

Öğretmenlerin önemseydiği değerler sınıfta bazen açık bazen de gizli, örtülü olarak ortaya çıkar, bazen de öğretmenler farkında olmadan bazı değerleri sınıfta somutlaştırır. Benimsetmek istediği değerlerle öğretmenlerin uyguladıkları değerler arasında fark olabildiği gibi, öğretmenlerin inanç ve değerleriyle sınıftaki uygulamalar arasında da farklılıklar olabilir.³³ Bunun için öncelikle okuldaki yetişkinlerin (öğretmen, yönetici ve okul çalışanlarının) olumlu birer model oluşturması önemlidir.

Öğretmen sınıfta dedikleri ve okuldaki yaşamları ile genel olarak da yaşamının tamamında öğrenciye model teşkil edebilir. Yani sosyal öğrenme kuramına göre, öğrenciler diğerlerini gözleyerek sadece akademik bilgi ve becerileri değil, ahlakî değerleri, çalışma standartlarını ve hangi şartta nasıl davranılması gerektiğini de öğrenir. Aynı şekilde bir şeyi ahlakî açıdan doğru veya yanlış olarak değerlendirmek de en azından kısmen sosyal öğrenme aracılığıyla öğrenilir.

Dolayısıyla değer eğitimi olarak öğretmen, öğrencinin toplumsal ve kişisel değerleri keşfetmesine rehberlik yapan birey olmalıdır.³⁴ Öğretmenin rolü öğrencilere var olan değerlere zarar vermeden, bir uyum problemi çıkarmadan bu değerlerin oluşumuna (değerleri keşfetmesine) yardımcı olmaktır. Burada öğretmenin rolü oluşturmaya yaklaşımındaki öğretmene benzemektedir.

Sonuç

Değerlerin eğitim-öğretimi konusu eğitim tarihinin başlangıcından beri önemli konularından birini oluşturmaktadır. Buna göre eğitimin işlevlerinden biri yeni yetişmekte olan nesillere toplumun maddî ve manevî değerlerini, yani kültürel mirasını aktarmaktır. Bu nedenle eğitimin bu işlevinin insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir ve bundan sonra da bu işlev devam edecektir.

Değerler, eğitim programlarının bir bileşeni olarak kabul edilmekle, öğretim programlarındaki konular içerisine yayılarak, hedeflenen davranışları kazandırmaya çalışılmakla gerçekleşecektir. Böylece değerler eğitimi, sadece öğretmenin ders sürecindeki pedagojik ve didaktik davranışlarıyla sınırlı olmadığı, tüm okul hayatını kapsayan, bütüncül bir yaklaşımla değer kazandırma süreci olarak tanımlanabilir.

Buna göre ülkenin eğitim felsefesi ve siyasetinden başlayarak, eğitim ve öğretim programlarındaki hedeflenen amaçların, öğretim yaklaşımlarının, öğretmenin yazılı ve yazılı olmayan programlardaki değerleri de dikkate alarak bir bütünlük içerisinde bir birini tamamlar şekilde gerçekleşmesi/uygulanması hedeflerin gerçekleşmesinde önemli rol oynar. Bunun için öğretmenler, okul yöneticisi ve personellerin hepsi yazılı ve yazılı olmayan programın etkisinin bilincinde olarak hareket etmesi gerekir.

Değerler, ülkenin siyasi yapısını, eğitim sistemini, sosyal refahı etkilediği araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Değerler eğitim-öğretimine gereğince önem veren ülke, toplumsal, millî güven ve barışa, bilimsel ve teknolojik gelişmeye, refaha, sanata etki eden değerlerin bir bütün halinde

³¹ Thomas Gordon, *Etkili Öğretmenlik Eğitimi*, Çev. Emel Aksay, Sistem Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul 1996, s. 247.

³² Erol GÜNGÖR, *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları: 8, 1993, s. 50.

³³ Soner Durmuş, "Matematik Eğitiminde Değerler Üzerine Bir Deneme", *DED*, C., 2, S. 7-8, 2004, s. 74.

³⁴ Gökdere&Çephi, a.g.m., s.100.

programlarda bulunmasını sağlamış olur. Bunun neticesinde her yönüyle gelişmiş birey ve toplum, millet ve ülke meydana gelir.

Kaynakça

AKGÜNDÜZ, Hasan (1991), “Değerler ve Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Okul”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 73, ss. 155-164.

BILGIN, Beyza (1995), “Takdim”, Evrensel Bir Ahlaka Doğru, Hans Küng Karl-Joef Kuschel, çevirenler; Nevzat Y. Aşıkoğlu, Cemal Tosun ve Recai Doğan, 1. Basım, Gün Yayıncılık, Ankara.

ÇAĞLAR, Adil (2003), “Okul Öncesi Dönemde Değerler Eğitimi”, Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, Yayına Hazırlayan: Müzeyyen Sevinç, Morpa Kültür Yayınları, ss. 304-310, İstanbul.

DOĞAN, Hıfzı (1997), Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı, Önder Matbaacılık, Ankara.

DURMUŞ, Söner (2004), “Matematik Eğitiminde Değerler Üzerine Bir Deneme”, DED, C., 2, S. 7-8, ss. 65-79.

EFDAL, Geir (2004), “Ahlak Eğitiminin Analizi: Bir Tipoloji”, Değerler ve Eğitimi, Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, Editörler: Recep Kaymakcan, Seyfi Kenan, Hayati Hökelekli, Z.Şeyma Arslan, Mahmut Zengin, DEM Yayınları, İstanbul 2007, ss.333-353.

EKŞİ, Halil (2003), “Temel İnsani Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”, DED, C. 1, S. 1, ss.76-96.

GORDON, Thomas (1996), “Etkili Öğretmenlik Eğitimi”, Çev. Emel Aksay, Sistem Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul.

GÖKDERE, Murat & Çepi, Salih (2003), “Üstün Yetenekli Çocuklara verilen Değerler Eğitiminde Öğretmenin Rolü”, DED, C. 1, S. 2, ss. 93-107.

GREEN, James (1984), “Values Education” maddesi, A Dictionary of Religious Education, edited by John M. Sutcliffe, SCM Press, London.

GUTEK, Gerald L. (2001), “Eğitimde Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar”, Çev. Nesrin Kale, 2. Basım, Ütopya Yayınları, Ankara.

GÜNGÖR, Erol (1993), “Değerler Psikolojisi”, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları: 8.

HALSTEAD, J. Mark & Monica J.Taylor (2000), “Learning and Teaching about values: a review of recent research”, Cambridge Journal of Education, Volume 30, No. 2, ss. 169-202.

KALE, Nesrin (2007), “Nasıl Bir Değerler Eğitimi”, Değerler ve Eğitimi, Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Kasım 2004-İstanbul, Editörler: Recep Kaymakcan, Seyfi Kenan, Hayati Hökelekli, Z.Şeyma Arslan, Mahmut Zengin, DEM Yayınları, ss.313-322, İstanbul.

LICKONA, Thomas (1992), “Educating for Character How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility”, Bantam Books, New York.

MASLOW, Abraham H. (1996), “Dinler Değerler ve Doruk Deneyimler”, Çev. H. Koray Sönmez, Kuraldışı Yayınları, İstanbul.

OELKERS, Jürgen– Thomas Lehmann (2003), “Eğitime Hayır’a Hayır”, çev. Zekeriyya Uludağ, 1. Basım, Değişim Yayınları, İstanbul.

PIEPER, Annemarie (1999), “Etiğe Giriş”, Çev. Veysel Atayman- Gönül Sezer, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.

REBOUL, Olivier (1991), “Eğitim Felsefesi”, Çev. Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul.

TOSUN, Cemal (2002), “Din Eğitimi Bilimine Giriş”, 2. Baskı, PegemA Yayıncılık, Ankara.

TOZLU, Necmettin (1997), “Eğitim Felsefesi”, MEB Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, Cavit (1981), Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

ZIEBERTZ, Hans –Georg (2007), “Değerler ve Çoğulculuk – Değerler Eğitimi Modeli”, Değerler ve Eğitimi, Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Kasım 2004-İstanbul, Editörler: Recep Kaymakcan, Seyfi Kenan, Hayati Hökelekli, Z.Şeyma Arslan, Mahmut Zengin, DEM Yayınları, ss. 445-466, İstanbul.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮНҮН ДИНДИК НЕГИЗДЕ ТҮШҮНДҮРҮЛҮШҮ

САМАГАН МЫРЗАИБРАИМОВ*

Соңку жылдарда дүйнө жүзүндө Ислам динин тутунгандардын сандык жана сапаттык жактан көзгө көрүнөөрлүк деңгээлде жогорулагандыгы байкалууда. Америка жана Европа өлкөлөрүндө негизинен мусулмандардын адам укугуна байланыштуу жана экономикалык мүнөздөгү талаптары орчундуу болуп, бул мамлекеттер мусулмандардын диндик негизге таянган укуктук-экономикалык талаптарын аткарууга мажбур болушууда. Тагыраак айта турган болсок Франция, Германия сыяктуу алдыңкы батыш өлкөлөрүндө орто жана жогорку окуу жайларда мусулмандардын укугун коргоо, бул окуу жайларда Ислам динин үйрөнүүгө шарттарды түзүү сыяктуу талаптары күч алууда жана актуалдуулугун сактоодо. Экономикалык талап катары Европадагы Исламдык негизде иш алып барган банклардын көбөйүүсүн көргөзүүгө болот. Ал эми Азияда Ислам динине негизделген талаптар башкачараак. Азиядагы мамлекеттерде негизинен мусулман катмар басымдуулук кылгандыгына байланыштуу, талаптар укуктук негизге гана таянбастан мамлекеттик структуралык деңгээлдеги саясий мүнөзгө да ээ болууда. Айрыкча борбордук азия мамлекеттеринде Ислам өкүмдөрүнүн негизинде мамлекет түзүү кыймылдары да пайда болгон. Ошол эле мезгилде бул аймактарда Ислам маданиятынын эгемен болушу жана акыркы мезгилдерде аймак жашоочуларынын Ислам динине болгон сабаттуулук даражасы аймактагы саясий-социалдык абалга таасирин тийгизбей койбойт. Албетте мындай көрүнүштөрдүн негизинде диний-Исламдык терминдер да актуалдуу боло баштады. Мындай терминдердин бири катары үммөт терминин алып кароого болот.

Үммөт термини этимологиялык негиз менен тыгыз байланышта болгондуктан үммөт сөзүнө кыскача токтоло кетишибиз керек. Үммөт сөзү арап тилинде көп тараптуу колдонулат. Үммөттүн сөздүк мааниси улут, жамаат, эне, личность, коом, дин, жол, заман, убакыт, жаратыктардын түрү сыяктуу сөздөр менен коштолот. Көрүнүктүү арап филологу Ибн Манзур өзүнүн Лисанул Арап аттуу көп томдук эмгегинде негизинен үммөт сөзүнүн төмөндөгү маанилерин бирибири менен байланыштырат.

Үммөт энени туюндурган умм (үмм) сөзү менен уңгусу бир болуп эсептелет. Ушул мааниге таянуу менен үммөт сөзүн уруктук негизде аныктама берип этностук маани катары караган көз караштар да бар.

Үммөттүн дагы бир мааниси арапча карн сөзү аркылуу түшүндүрүлөт. Карн мезгил доор жана ошондой эле күчтөрдүн биригүүсү (каарана), байланыш деген маанилерди камтыйт.

Үммөт сөзү адамдарды гана эмес, бүткүл жандыктарды камтыган мааниде да колдонулат.

Жогорудагы күчтөрдүн биригүүсү бир канча күчтүн биригүүсүн туюндургандай эле бир адамда күчтөрдүн биригүүсүн да туюндурат. Ханафи аалымы Имам Мухаммед Шайбани: Араптар күчтөн тайбаган алдуу күчтүү карыяга үммөт деп айткан жана бул жакшы нерсени түшүндүргөн. Күчтүн топтолушу, алдуу күчтүү болуу албетте жакшы нерсе деп айткан.

* Теологиянын доктору (PhD), эл аралык байланыштардын магистри, ОшМУнун теология факультетинин ага окутуучусу. ryssamo@mail.ru

Үммөт сөзү азыркы учурда колдонулган имам сөзү менен да байланыштырылып түшүндүрүлөт. Анткени эки сөздүн тең уңгусу бир. Имам лидер, алдыңкы катардагы, жол баштоочу деген мааниге келет. Мындайча айтканда коом менен байланышы бар.

Үммөт сөзүнүн өзүнө гана тийешелүү өзгөчөлүккө ээ болгон личность мааниси айрыкча көңүлүбүздү бурууда.

Ибн Манзур жогорудагы сөздөрдүн бардыгынын түпкүрүндө амма максат кылуу мааниси жаткандыгын баса белгилейт. Динде үммөт дегенде бир максатты көздөө, мындайча айтканда Кудайдын жаратуучулугуна жана ушул жаратуучулуктун негизинде келип чыккан маскатка умутулуу дегенди түшүнүү керектигин айтат.¹

Үммөт сөзүнүн жогорудагы маанилери негизинен Куранда да камтылган. Куранда улут, калк, үй-бүлө, бирдей ишеничке таянган коом, бүтүндүн бир бөлүгү болуу менен биргеликте башка түрдүү кулк-мүнөзгө ээ көпчүлүк, уруу, лидер деген манилерде колдонулат. Ислам литературасындагы аныктамалар Курандагы маанилери менен тыгыз байланышта экендигин баса белгилеп кетүү керек. Курандын негизинде келип чыккан эң негизги аныктамасы, үмөттүн белгиүү бир ишеничке ээ адамдардын биримдиги катары сүрөттөлүүсү.

Ислам адабиятында жогорудагы аныктамалардын негизинде түптөлгөн үммөт терминин негизинен эки түрдүү ачыктасак болот. Биринчиси, үммөт сөзүнүн моралдык аныктамасы. Бул саясий-укуктук негизге карабастан, кандайдыр бир аймак жана мезгилге да баш ийбестен диндин ритуалдык негизине таянган аныктама. Бул аныктама бир мамлекеттеги мусулмандарды баяндагандай эле бүткүл мусулмандарды да ичине камтыйт. Мисалга Борбордук Азиядагы бардык мусулмандар улутуна, кайсыл мамлекеттин атуулу экендигине жана жынысына карабастан Мухаммед пайгамбардын үммөтү катары бааланып, бири бирине бир туугандай мамиле кылуулары керек экендиги моралдык милдеттүүлүк болуп эсептелет.

Түрк Ислам укукчусу Хайреддин Караман үммөттүн бул аныктамасына төмөндүгүчө баа берет: Инсандын өзүнүн (этникалык негизге таянган) уруусу жана улутун сүйүп, жакындап, аларды туу тутушу табигый көрүнүш болуу менен биргеликте Ислам мамлекетинин личность түшүнүгүн бирдей динди тутунган адамдар (мусулмандар) түзөт. Ислам улуту же болбосо үммөтүнө кирүү үчүн белгилүү бир этникага, белгилүү бир аймакка же болбосо бирдей өтмүшкө жана үрп адатка жана ошондой эле бир мамлекетке ээ болуу шарты жок болуп, болгону инсандын Исламди кабыл кылуусу менен чектелет. Мусулман дүйнөнүн кайсыл жеринде болбосун Ислам үммөтүнүн мүчөсү жана бардык мусулмандар бир тууган болуп эсептелет.

Буга мисал катары адамзатынын теги боюнча бардыгы бирдей экендиги, айырмачылыктын кудайга кулдук аркылуу белгилене тургандыгы (Хужуураат сүрөсү 13-аят), тууган, үй бүлө, уруу жана кызыкчылыкка негизделген байланыштардын, Кудай жана пайгамбардын сүйүүсүнөн дагы жогору болбостугун (Тооба сүрөсү 24-аят), кыймыл аракетин туура болбогон, башка идеологияларды тутунган адамдардын бир атадан келсе да (Ислам) үй бүлөсүнө кирбестигин эске алуу керек.² Хайреддин Карамандын бул көз карашы негизинен үммөттүн моралдык аныктамасын баяндайт. Мындайча айтканда бир динди тутунгандарды түшүндүрүп, Ислам үммөтү же болбосо Мухамеддин үммөтү деп да аталат. Эгер Мухамед пайгамбарды мамлекет башчысы катары карай турган болсок, бул көз карашта саясий маанинин камтылгандыгын да айтууга болот. Бирок негизинен бул көз караш жогоруда да айтылгандай үмөттүн моралдык аныктамасы болуу менен бирге үмөттүн башка аныктамаларына бөгөт койгон өзгөчөлүккө ээ.

Ошондуктан биз бул көз карашты туура бирок тар мааниде колдонулгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Анткени үммөт термини ар түрдүү дин ээлеринин бир мамлекетте

¹ Ибн Манзур. Лисанул Арап. –Бейрут: Даару Саадат, 12-том. 26-бет.

² Хайреддин Караман. Ислам Хукуку. -Стамбул, 1993. 184-б.

жашаган учурун да туюндурат. Ал эми үммөттүн моралдык аныктамасы экинчи маанидеги укуктук-саясий аныктаманы четке какпастан анын моралдык негизи катары каралуусу керек.

Ал эми үммөт термининин экинчи укуктук-саясий аныктамасында, Ислам дининин өкүмдөрүнө таянган мамлекеттеги бардык атуулдарды жана ошондой эле, мусулман улут, мамлекеттердин жана жеке личносттордун укуктук негизге таянган биримдик жана уюмдарын атоого болот. Рагып ал-Исфакхани үммөттүн укуктук-саясий аныктамасын күчтөндүргөн "дин, аймак жана мезгилдин талаптарынын негизинде, кандайдыр бир себеп менен, өз каалоосу менен же болбосо мажбур түрдө биргелешкен көпчүлүк" маанисинде колдонот.³ Демек үммөт өз каалоосу менен же болбосо мажбур түрдө бир жерде, бир убакта бир диндин (структуранын) өкүмдөрүнө баш ийген адамдардын топтому. Албетте бул жерде диндин ритуалдык эмес структуралык мааниси негиз катары каралыш керек. Мындайча айтканда динди өзүнө тиешелүү дүйнө таанымы, баалуулуктары топтому жана бул баалуулуктардын системалуу түрдө практикада колдонулушунун негизинде мааниге ээ болгон структура катары кароо керек. Кээ бир убакта өзүнө таандык, ааламга жана жашоого болгон көз карашын, жашоо модели катары колдонгон личностту жана коомду туюндурган учурлар болот. Ошондуктан капиталист, социалист сыяктуу идеологиялардын негизинде түзүлгөн коомдорду да үммөт катары кароо мүмкүнчүлүгү жаралат. Ал эми бул аныктама жогорудагы үммөттүн моралдык жана укуктук-саясий аныктамаларынын негизин түзөт. Анткени эки учурда да коом бир багытты көздөгөн жана өзүнө тийешелүү өзгөчөлүктөрү менен башкалардан айырмаланып турган личносттук түптөлүү менен гана мааниге ээ болот. Личность катары үммөт өзүнүн дүйнө таанымын жарата алган, ошонун негизинде максат кое билген жана белгилүү максаттарга жетүү үчүн бирдиктүү иш алып баруунун негизинде системалуу түрдө структуралашкан коомдук форма боло алат. Макалабыздын башында айтылгандай үммөттүн личность катары каралган маанисин ушул жерде эске сала кеткен оң. Үммөт сөзүн юридикалык термин катары алгачкы ирет Мухаммед Пайгамбардын Мадина антташуусунда кездештиребиз. (Мадина антташусу Ислам тарыхында өзгөчө мааниге ээ. Анткени Алгачкы Ислам мамлекети ушул Мадина келишиминин негизинде Мухаммед Пайгамбардын да катышуусу жана анын мамлекет башчысы катары кабыл алынуусу менен түзүлгөн.

Бул келишим Мадина шаарындагы мусулман жана муслуман эмес атуулдардын укуктарын жана милдеттерин белгилеп, системалуу түрдө иш алып барууну жана ушуга окшогон бир канча укуктук саясий маселелерди камтыган жазуу түрүндөгү юридикалык негиз болуп эсептелген. Бул тарыхый келишим көптөгөн укукчулар тарабынан жалгыз гана алгачкы Ислам конституциясы эмес, ошол эле мезгилде дүйнөдөгү алгачкы жазуу түрүндөгү конституция катары кабыл алынган.

Анткени мурдагы Аристотельдин, Конфуцийдин жана Кафтилиянын эмгектери, бийлик менен калктын ортосундагы келишим эмес, болгону ойчулдардын насыяты болуп эсептелет. Аристотельдин Афина конституциясы мамлекеттин болжолдуу тарыхый сүрөттөмөсү богондуктан келишимдин негизинде түзүлгөн чыныгы юридикалык документ болуп эсептелбейт.) Бул антташуунун негизинде Мадинада жашаган еврей жана башка кээ бир муслуман эмес урууларды да камтыган "бир үммөт" (умматул-вахид) туурасында айтылат. Булардын бир үммөт болуп аталуусунун себеби; бир өлкөдө (Мадина шаарында), Мадина келишиминин негизинде бирдиктүү жашоону максат кылгандыгында жатат.

Ал-Маталиб вал-Мазахиб аттуу чыгарманын туркчө котормосуна кириш сөз жазган Елмалы Хамди Языр үммөт сөзүн имам-лидер-башкаруучу сөзү менен биргеликте алып кароону сунуштайт жана үммөт сөзүн саясий биримдүүлүккө таяндырат. Анткени имам сөзүнүн түпкүрү да үммөт сөзү менен байланышып турат.⁴ Ислам дининин өкүмдөрүнө

³ Абул-Касым Хусаин ибн Мухаммед ибн Муфаддал Рагып ал-Исфакхани (өлгөн жылы: 1108). Муфредаату алфаазил Куран. –Димашк: Даарул-Калам, 1996. 1-том. 84-бет.

⁴ Paul Janet, Gabriel Seailles. Маталиб ва Мазахиб: Метафизик ве Илахият. (оригинал аты: Histoire de la philosophie: les problèmes et les écoles), которгон: Элмалы Хамди Языр. –Стамбул, 1978. 5-бет.

таянган мамлекетке Ислам укугунда “Даарул-Ислам” (Ислам өлкөсү) деп аталган. Таанымал Ислам укукчусу Шамсулаимма Сарахси, Даарул-Исламды Ислам өкүмдөрүн колдонгон өлкө катары ачыктап, өлкөдөгү мусулман калктын санына маани бербейт.⁵

Мындайча айтканда дини, ататеги сыяктуу факторлорго карабастан өлкөнүн бардык атуулдары Ислам өкүмдөрүнө баш ийип, үмөт статусунда каралат. Моралдык негиздеги үмөт термининин структуралык чагылдамасы болгон укуктук-саясий үмөт аныктамасы күнүбүздө кээ бир Ислам мамлекеттеринде мааниге ээ болуу менен күндөн күнгө жайылып жана өнүгүп келе жатат. Бул көрүнүш мусулман өлкөлөрдө улут жана үмөт терминдеринин кайчылашуусун да туудурмакчы. Бул маселе Ислам мамлекети эмес бирок мусулман өлкө катары Кыргыз Республикасынын жана Кыргыздардын улуттук түптөлүүсүндө да негизги маселе боло тургандыгы анык. Ислам дүйнөсүндө үмөт диндик биригүү катары ал эми улут этникалык негизге таянган маданий, социалдык жана саясий институт катары каралып келет.⁶ Үмөт термини туурасында маалымат берген соң, жогоруда көз караштын тууралыгын аныктоо максатында үмөттү улут термини менен байланыштырып кароо зарылчылыгы туулат. Коом таануучулардын айтканына караганда улутту үч түрдүү түшүндүрүүгө болот. Биринчиси, түздөн түз этникалык негиздеги биримдик. Мындайча айтканда канга жана ата тегине таянган биримдик. Кыргыз элинин санжырага таянуу менен урууларды иликтөөсүн ушул негизде чечмелөөгө болот деп ойлойм. Этникалык негиздеги биримдик байланышты күчөтүү менен бирге бул биримдикке ылайыктуу критерийлерге туура келбеген адамдарды мүчөлүктөн алыстатуу өзгөчөлүгүнө ээ. Ошондуктан мындай биримдиктин саны негизинен көп болбойт. Бирок ортосундагы биримдик так жана тыгыз байланышкан. Биримдиктин ушул формасы Кыргыз элинде дүйнөдөгү башка улуттардан айырмаланып өтө жогорку деңгээлде түзүлгөн. Бул көрүнүш улутту уруулардын биригүүсү менен гана түшүндүргөн көз караштардын пайда болушуна өбөлгө түзүүсү мүмкүн. Бул көз караштар бир гана ата-тек менен чектелип, маданий өзгөчөлүктөрдүн карым катнашын жокко чыгара албайт.

Маданий карым катнаштардын бир фактор катары улуттун аныктамасында камтылышы улуттун формасында өзгөрүүлөрдү жаратат. Бул өзгөрүү улутту жалгыз гана этникалык негизге таянбастан, маданий-культуралык негизде түзүлгөн биримдик катары кароого алып келет. Улуттук түшүнүктүн бул түрүнө адамдардын культурасында, тилинде, тарыхында жана улуттук атрибуттарында байкалган түздөн түз окшоштуктарды айтууга болот. Түрк дүйнөсү, түрк тилдүү элдер же болбосо бир тууган элдер сыяктуу аталыштар баарынан мурда маданий-культуралык негиздеги улуттук түшүнүктөн өз күчүн алат. Бул биримдик биринчи маанидеги улут түшүнүгү сыяктуу тыгыз байланышты камсыз кыла албаган менен, горизонталдык жактан, мындайча айтканда өкүлдөрүнүн саны боюнча көптүгү менен айырмаланып турат.

Үчүнчү улут түшүнүгү болсо, укуктук-саясий мүнөздө болуп, белгилүү бир мамлекеттин жарандарын камтыйт. Мисалга Франциянын атуулдары этникалык жана маданий айырмачылыгына карабастан бардыгы француз деп аталат. Албетте бул жерде Франциянын жана атуулдарынын кызыкчылыгы жана алардын койгон максаттары улут термининин легитимдүүлүгүн аныктайт. Айрыкча мамлекеттин кызыкчылыгы, анын эл аралык аренадагы таасирдүүлүгү, дегеле өнүгүп өсүүсү жана күчтөнүүсү улуттук биримдиктин жана улуттук күчтөнүүнүн негизинде гана ишке ашат. Ошондуктан 19 кылымдан баштап популярдуулугун сактап келе жаткан улуттун ушундай формада түшүндүрүлүүсү учурдагы мамлекеттердин негизин түзөт.

Жогоруда улуттун чар тараптуу аныктамасында биринчи маанидеги улут этникалык негизге таянса да калган эки улут аныктамасы маданий жана саясий факторлор менен курчалгандыгын айтып өттүк. Улут термининин биринчи аныктамасы, Кыргыздардын

⁵ Абу Бакир Шамсулаимма Мухаммед ибн Ахмад ибн Абу Сахл Ал-Сарахси (өлгөн жылы: 1090). Китабул-Мабусут. - Стамбул, 1993. 10-том. 8-бет.

⁶ Anthony Giddens. Сосёлоги. Даярдаган Жемал Гүзел. -Анкара, 2005. 246-247-бет.

уруулук түзүлүшүн эске салып, кыргыз улутунун түптөлүшүндөгү негизги факторлордон бири катары кала бермекчи. Ал эми улуттун уруудан айырмаланып, кандайдыр бир орток максатка карай структуралык негизде системалашып жашоосун улантуусу, мусулман Кыргыз элинин үммөт катары кабыл алынуусу менен гана баяндалат. Ошондуктан, биз улутпузбу же үммөтпүзбү суроосу логикалык жактан туура эмес. Улуттун өзү улут жана үммөт деген бөлүнүүгө ылайыкташкан институт эмес. Ошондуктан улут термининин экинчи жана үчүнчү маанидеги аныктамалары үммөт термини аркылуу гана түшүндүрүлөт. Анткени улут дүйнө таанымын кандайдыр бир көз карашка негиздеп түзөт. Ал эми Кыргыз эли өтмүшүндө өзүнүн дүйнө таанымын белгилөөдө жанын кантип ыңгайлуу багуу менен гана чектелбестен көптөгөн диндик ишеничтердин негизинде түзүп келген жана бул процесс негизинен Кыргыздардын мусулман болуусу менен туу чокусуна жетип ушул динде токтолуп калгандыгы бардыгыбызга айкын. Демек улут термини моралдык жана укуктук үммөт терминине каршы келбейт. Биологиялык (этникалык) өзөк улуттун түптөлүшүндө негизги факторлордун бириси катары гана каралып, улут, диндик жана идеологиялык негиздер менен да курчалып турат. Улут эмес, уруучулук менен үммөттү бирбиринин алтернативи катары кароо логикага туура келиши мүмкүн, бирок улуу Кыргыз эли уруулук деңгээлде чектелип калбастан белгилүү бир максатты белгилүү бир структуралык системанын негизинде ишке ашыруу үчүн үммөттүк өзгөчөлүктөрдү да камтып турат. Кыргыз улутуна кирген бир канча уруулардын аталышы буга мисал боло алат.

Диндин структуралык аныктамасына таянуу менен үммөт терминине баам сала турган болсок, диндик негиздеги моралдык жана укуктук принциптер өзүнө тиешелүү жеке жана коомдук личностту жаратат. Мындайча айтканда, диндик баалуулуктардын жеке адамдын жана коомдун жашоосуна негизги ролду ойношу үчүн, бул баалуулуктарга маани берген жана бул баалуулуктардын негизинде жашоого кызыкдар болгон жеке адам жана коомдун бар болуусу керек. Бул личносттук түзүлүш ошол эле мезгилде үммөттү улуттук негизде жашоо менен айкалыштырып диндин системалуу түрдө кайсыл бир убакта белгилүү бир коомдо түптөлүп өнүгүүсүн камсыз кылат. Ошондуктан үммөт жана улут бирибири менен кайчылашпастан бири моралдык негизди ал эми экинчиси моралдык негизге таянуу менен түзүлгөн саясий-укуктук системанын субъектин баяндайт. Мындайча айтканда улут, диндик баалуулуктардын негизинде түзүлгөн системаны, өзүнө ыңгайлуу чечмелеп жана ошого жараша бул баалуулуктарды колдонуучу модел катары каралышы керек. Эгер улут менен үммөт туура эмес түшүндүрүлүп, туура эмес колдонулса личность (киши) катары индивид (жеке адам) жана коом бул экөөнүн (улут менен үммөттүн) ортосунда калып калат. Албетте мындай учурда кимдир бирөө этникалык негизге маани берүү менен үммөткө каршы чыкса, кимдир бирөө үммөт катары жашап этникалык факторду четке кагышы мүмкүн. Бирок бул адам баласынын табиятына каршы келгендиктен кемтик бойдон калат. Ошондуктан этникалык жана диндик факторлорду оптималдуу түрдө чечмелеп Кыргыз улутунун личносттук түзүлүшүн туура талдашыбыз абзел. Эгер муну мезгилинде андап, туура чечим чыгара албасак, кийин кеч болуп жамандын жакшысына канаат кетиргенге мажбур болобуз...

Колдонулган адабияттар:

1. *Anthony Giddens*. Сосёложи. Даярдаган Жемал Гүзел. -Анкара, 2005.
2. *Paul Janet, Gabriel Seailles*. Маталиб ва Мазахиб: Метафизик ве Илахият. (оригинал аты: Histoire de la philosophie: les problems et les ecoles), которгон: Элмалы Хамди Йазыр. – Стамбул, 1978.
3. *Абу Бакир Шамсулаимма Мухаммед ибн Ахмад ибн Абу Сахл Ал-Сарахси* (өлгөн жылы: 1090). Китабул-Мабсут. -Стамбул, 1993. 10-том.

4. *Абул-Касым Хусаин ибн Мухаммед ибн Муфаддал Рагып ал-Исфাহани* (өлгөн жылы: 1108). *Муфредаату алфаазил Куран*. –Димашк: Даарул-Калам, 1996. 1-том.
5. *Ибн Манзур*. *Лисанул Арап*. – Бейрут: Даару Саадат, 12-том.
6. *Хайреддин Караман*. *Ислам Хукуку*. -Стамбул, 1993.

ТҮРК ТЕКТҮҮ ЭЛДЕРДИН ИСЛАМ ДИНИН КАБЫЛ КЫЛУУСУ ЖАНА МАТУРИДИЛИК

ЗАЙЛАБИДИН КАСЫМОВИЧ АЖИМАМАТОВ*

Аннотация

Түрк тектүү элдердин ислам дини менен таанышуулары мусулмандардын Хоросан жана Маварауннахирге алгачкы жасаган жортуулдары учуруна туура келет. Матуридий агымынын түрк тектүү элдердин арасында ислам дининин жайылуусунда ролу чоң болгон. Азыркы күнгө дейре матуридиктин түрк тектүү элдер арасындагы таасири жок болбостон уланып келүүдө.

Ачкыч сөздөр: Түрк, Матуридий, Ислам, Маварауннахир, Ханафий.

1. Түрк тектүү элдердин ислам динин кабыл кылуусу

Түрктөрдүн ислам дини менен таанышуусу алгачкы доорлорго туура келет. Мусулман арабтардын Хоросан жана Маварауннахир аймактарына кириши Аз. Абу Бакр доорунда башталган. 637–жылы Сасаниттердин Кадисийде, 642–жылы Нихаванд согуштарында жеңилүүгө дуушар болушу менен Иран жана Орто Азия ислам динине ачыла баштаган. Ошентип арабтардын аскерлери Хоросанга кирип Херат, Нишабур жана Серахсты алгандан кийин Мервге карай жылыш жасаган.¹

Халифа Умар шейт болгондон кийин Тохаристан, Хоросан элдеринин арабтарга каршы көтөрүлүш жасагандыктары жана кээ бир шаарларды кайра алгандыктары билинет. 651-жылы Абдуллах бин Амирдин башчылыгындагы араб аскери мурда басып алган жерлерин кайрадан алган. Халифа Осмондун акыркы жылдары жана Алинин доорунда Хоросан, Тохаристан аймактарындагы басып алуулар басандаган.²

Арабтар Иранды каратып, Маварауннахирге келишкенде бул аймакка ээлик кылган Гөктүрктөр экиге бөлүнүп, кытайлар тарабынан кыйроого учураган абалда болгон. Туркистан жана Афганистанда Гөктүрктөргө таандык Ябгу, Такин, Тархан, Тудун, Афшин жана Ихшид деген аталыштагы жергиликтүү хандыктар арабтарга каршы өз аймактарын кооруга аракет кылышкан.³ Бирок булардын арасында биримдиктин болбогондугу арабтар үчүн чоң мүмкүнчүлүк болгон.

Муавия бийликке келгенден кийин басып алуу аракеттери жандана баштаган. Хоросан аймагына вали (башчы) болуп дайындалган Убайдуллах бин Зияддын көксөгөн максаты Маварауннахирди колго алуу болгон. 674-жылы Убайдуллах бин Зияд Маварауннахирдин эң маанилүү шаарларынан Бухарага карай жол тарткан. Убайдуллах Бухараны алуудан мурун ошол аймактын соода борбору эсептелген Байкентти алган.⁴ Ал Бухарадан эки миң чебер окчуларды Басрага алып барып, өзүнө корукчу кылгандыгы айтылат.⁵

Убайдуллахтан кийин Маварауннахир аймагында чоң иш-аракеттерди жасаган инсан Саид бин Осмон болуп эсептелет. 675-676-жылы Хоросан валиси болуп дайындалган

* Теология илимдеринин доктору (PhD), ОшМУнун теология факультетинин ага окутуучусу. zaynabidina@mail.ru

¹ Hakkı Dursun Yıldız. İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1996. 137-6.

² Yıldız. 30-6.

³ Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. İstanbul, 1996. 137-6.

⁴ Yıldız. 34-35-6.

⁵ Gibb. H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fütühatı*. çev. M. Hakkı. İstanbul, 1930. 19-6.

Саид, Аму дарыядан өтүп Самаркандка карай жол жүргөн.⁶ Саид жергиликтүү элдердин каршы чыгууларын бастырып Бухарага кирген. Мындай ийгиликтерине карабастан Саид 678-жылы кызматтан алынып, ордуна Салм дайындалган.⁷ Хажжаж бин Юсуф Ирак аймагына вали болуп дайындалгандан кийин бул аймактагы каршы чыгуулар токтотулган. Кутайба бин Муслимге чейин арабтар чечкиндүү ийгиликтерге жетише алышкан эмес. Маварауннахирге чечкиндүү кадам жасаган инсан-Кутайба бин Муслим болуп эсептелет. 705-жылы Кутайба бин Муслим Хорасанга вали болуп дайындалган.⁸ 707-жылы Кутайба бин Муслим Түрк хандыктарынын алыста болгондугунан пайдаланып, Тохаристанга караштуу кээ бир шаарларды алып, соода борборлорунан Байкентке жол тарткан.⁹ Эки айга созулган аракеттен кийин Байкентти да толук алып, шаарды талап-тоноп, адамдарды өлтүрүп, аялдарды жана балдарды Хоросанга жиберген.¹⁰

Кутайба бин Муслим 709-жылы Бухараны, андан кийин Самаркандты алып, андан ары чыгышты көздөй жылыш жасаган.¹¹ Кутайба Бухара менен Маварауннахирдин башка шаарларында ислам дининин жана араб горнизонунун жайгашуусунда ролу эбегейсиз болгон. Ал Маварауннахирдеги шаарларга аскер башчыларын дайындаган. Булардын негизги кызматы салыктардын топтолушун көзөмөлдөп, душмандарга каршы коргонууну камсыздоо болгон.¹²

Кутайба Бухарага баргандан кийин, Бухара, Киш, Насаф жана Хоразм элинен өзүнө жыйырма миң жоокер бирилишин талап кылган.¹³ Ал мындан кийин Согдка барып, андан ары Хоженд жана Фераганага карай жол тарткан.¹⁴ Кутайбанын акыркы сапарынын максаты Фергананы толугу менен каратуу болгон. Таберинин рываяты боюнча Кутайба Ферганага барып, андан кийин Кашкарга өзүнүн армиясын жиберип ийгиликке жетишкен.¹⁵

Мусулмандар Самаркандка келишкенде ал жерден көптөгөн путтарды көрүшкөн. Кутайба бин Муслим путтарды отко жактырып жок кылдырган.¹⁶

Алгачкы жолу болжолдуу буддистердин сыйына турган жайында 713-жылы Кутайба бин Муслим жума намазын окуткан.¹⁷ Кутайба Бухара, Самарканд жана башка шаарларда да мечиттер курдуруп, Бухара элинин шаардагы үйлөрүнүн жарымын арабтарга берүүлөрүн талап кылган.¹⁸

Кутайбадан кийин Маварауннахирде түрктөр биригишип арабтарды өз аймактарынан сүрүп чыгарышкан. Амавиттердин Хоросан валиси Ашрас бин Абдуллах ас-Сулами эч болбоду дегенде Бухара жана Самаркандта карманып калуу үчүн ислам динин кабыл кылгандарды салыктан бошоткон.¹⁹ Мунун натыйжасында салыктан кутулуу үчүн Бухара жана Самарканд элинин көпчүлүгү ислам динин кабыл кылгандыктарын билдиришкен. Салыктын өлчөмү азайганын көргөн Ашрас салыкты мурдагы калыбына келтирген.²⁰ Мындай чечимди эл нааразычылык менен кабыл алган, бирок Ашраска баш көтөрүүдөн коркушкан.

⁶ Yıldız. 35-б.

⁷ Gibb. 19-б.

⁸ Barthold. W. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara, 1991. 200-б.

⁹ Bahriye Üçok. *Emeviler-Abbasiler*, AÜİF Yayınları. Sevinç Matbaası, 1968, 49-б.

¹⁰ Üçok. 49-б.

¹¹ Richard Nelson Frye. *Orta Çağın Başarısı Buhara*. çev. H. Kurt, Ankara, 2000. 58-б.

¹² Frye. 59-б.

¹³ Barthold. 200-б.

¹⁴ Gibb. 42-б.

¹⁵ Gibb. 45-б.

¹⁶ Arnold. T. W., *İntişar-ı İslam Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler. Ankara, 1971. 303-б.

¹⁷ Barthold. 114-б.

¹⁸ Ошол эле жер.

¹⁹ Üçok. 50-б; Barthold. 205-206-б.

²⁰ Ahmed b. Yahya b. Cabir Belazuri. *Fütuhu'l-Buldan*. çev. Mustafa Fayda. Ankara, 1987. 625-б.

Ошол учурларда Сыр дарыя жээктеринде Тургиш мамлекети курулган болчу. Маварауннахирдеги мусулман болгон жана болбогон бардык түрк элдери Тургиш ханы Сулудан жардам сурашкан.²¹ Түрк каганы Сулу Самарканд жана Бухарадан сырткары башка шаарлардан арабтарды сүрүп чыгарган.²² Ошону менен бирге Тохаристанды да арабтардан куткарган. Бирок, Сулунун өлтүрүлүшүнөн кийин Тургиштер кара жана сары болуп экиге бөлүнүшкөн. Арабтар бул мүмкүнчүлүктөн пайдаланышып кайрадан Сыр дарыянын жээктерине чейин жылып келишкен.²³

Маварауннахир элинин тынымсыз көтөрүлүш жасаганынын себеби Амавииттер доорундагы араб бийлигинин саясаты менен байланыштуу. Амавиттер доорунда арабтар түрктөр мусулман болушса деле өздөрүн түрктөрдөн жогору коюшуп, түрктөрдүн жандарын жана малдарын өздөрү үчүн ала деп эсептешкен.²⁴

Асаддин өлүмүнөн кийин Хорасан валилигине көп жылдар бою бул аймактардагы согуштарга катышкан Наср бин Саййар дайындалган. Наср бин Саййар учурдагы оор кырдалды эске алып, Маварауннахир элдери менен арабтар ортосундагы айрымачылыкты жоюуга аракет кылып жакшы ийгиликтерге жетишкен.²⁵

Насрдын жетишкен ийгиликтери арабтарга Кутайбаны эстеткен. Ушул учурларда Батыш Түрк Мамлекетинин таркалуусунан пайдаланып арабтар Сыр дарыя этектеринде кайрадан бийликтерин орнотуп, 739-жылы Ушрусана, Шаш жана Фергана алдыңкылары менен келишим түзгөн.²⁶ Ошентип, Амавиттердин соңку доорлорунда Маварауннахирдин эң маанилүү шаарларынан Бухарада ислам дини кеңири жайылып, ушул доордон баштап араб тили расмий тил гана болбостон илимий тил дагы болгон.²⁷

Чындыгында түрк тектүү элдердин ислам динин кабыл кылуусу көп убакытты алган. Түрктөр башында араб бийлигине каршы тиренишсе да IX жана X кылымда топ топ абалда өз каалоолору менен ислам динин кабыл кылышкан. X кылымда ислам дини түрк ааламынын дээрлик бардык аймактарына жайылгандыгына күбө болобуз.

2. Түрк тектүү элдердин ислам динин кабыл кылуусунда матуридилик жана анын таасири

Матуридий мазхабы Абу Мансур аль-Матуридинин атына негизделген. Бул аалымдын толук аты-Абу Мансур Мухаммед ибн Махмуд аль-Матуриди аль-Самарканди. Ал Самаркандтын Матурит деген аймагында туулган. Бирок канчанчы жылы туулгандыгы туурасында так маалымат жок. Ал эми 944-жылы каза болгондугу маалым. Анын сөөгү Самаркандка коюлгандыгы айтылат.²⁸ Абу Мансур аль-Матуридий илимий жактан өтө жогорку деңгээлге жетишкендиктен «Захид», «Имам», «Шейх», «Устаз», «Имамул-Худа», «Имамул-Мутакаллимин» жана «Аламул-Худа» деген лакабтарга ээ болгон.²⁹ Ал мына ушундай чоң аалым болгонуна карабастан өмүр баяны, чөйрөсү туурасында маалыматтар өтө чектелүү. Матуридинин түрк тектүү экендиги көпчүлүк тарабынан айтылса да, аны Иран тектүү деп айткандар да бар.³⁰

Ислам агымдары туурасында жазылган адабияттарда башка махабтар жана мазхаб башчылары туурасында баяндалган. Ал эми Матуридий туурасында маалымат жок. Мисалы,

²¹ Üçok. 50-б.

²² Turan. 138-б.

²³ Julius Welhausen. *Arap Devleti ve Sükutu*, çev., Fikret Işıltan. Ankara, 1963. 217-218-б.

²⁴ Üçok. 51-б.

²⁵ Yıldız. 48-б.

²⁶ Barthold. 208-б.

²⁷ Frye. 61-б.

²⁸ Ahmed Özel. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara, 1990. 31-б.

²⁹ Şerafettin Yaltkaya. "Türk Kelamcıları". DFİFM. 23 (1932). 3-б.

³⁰ Mustafa Sait Yazıcıoğlu. *Maturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansur Maturidî ve Ebû'l-Muin en-Nesefî*. AÜİFD, 27 (1985). 281-283-б.

Багдадинин *аль-Фарк байнал фирак* жана *Усулуддин*, Абул-Музаффар Исфараининин *ат-Табсира фид-дин*, Шахристанин *аль-Милал ван-Нихал*, Ибн Хазмдин *аль-Фасл* аттуу чыгармасында Матуридий туурасында маалымат берилген эмес. Ошондуктан Матуридинин жеке жашоосу туурасындагы маалыматка ээ эмсепиз.

Имам Матуридий Ханафий аалымдарынан илим алган. Ал ошол аймактагы белгилүү аалымдар Абу Наср аль-Иязий, Абу Бакр Ахмад аль-Жузжаний жана Мухаммед бин Мукатил ар-Раазиден сабак алган.³¹ Матуридий ислам дининдеги итикадий (ишеним) маселелерин куран, хадис жана акылга таянып келам илими абалына келтирип, ушул тармакта Матуридий келам мектебин түптөгөн.

Диний жана философиялык далилдер келтирип каршылаштарынын пикирлерин четке каккан имам Матуриди бир канча чыгрмаларды жазган. Анын чыгармаларынын кээ бирлери аты билинип азыркы күнгө жеткен эмес. Матуридинин көпчүлүк белгилүү болгон чыгармалары *Таъвилатул-Куран*, *Китабут-Тавхид*, *Баян вахмул Мутазила*, *Рисалатун фи маалаа йажузул-вакф алай фил-куран ва рисалатун фил-акаид* болуп эсептелет.³²

Имам Матуридий, Имам Абу Ханифанын акаид (ислам ишенимдери) туурасындагы пикирлерин системалуу абалга келтирүүсү матуридиликтин Маварауннахирде жайылышына себеп болгон.³³ Алгачкы доорлордо Маварауннахирде эң таасирдүү мазхаб муржия болгон. Абу Ханифанын пикирлеринин бул аймактарда ылдам жайылышынын себептеринин бири муржия агымынын пикирлерин кабыл кылуусу болуп эсептелет. Анткени, муржия башка улуттардын да арабтар менен бирдей укукка ээ экендигин айтуу менен бирге араб эмес улуттардан алынган салыктын жок кылынуусун талап кылган.³⁴

Матуридинин муржия агымынын пикирлерин канчалык деңгээлде кабыл кылгандыгы чыгармаларында ачык-айкын байкалат. Матуридий *Таъвилатул-Куран* жана *Китабут-Тавхид* аттуу чыгармасында харижит, мутазила, кармати, кадария, хашавия, жабрия агымдарынын пикирлерин четке кагуу менен бирге муржия агымын бир да жолу сындабайт.

Ислам дининин Маварауннахир аймактарында жайылуусунун алгачкы учурларында муржия агымынын да ролу чоң болгон. III жана IV кылымдан кийин муржия агымынын ордун ханафий-матуридий агымы алган.

Муржия-матуридия итикадынын (ишениминин) түрктөр арасында жайылышы Саманиттер доорунда башталган. Саманиттер ханафий аалымдарын колдошуп, аларды расмий кызматтарга коюшкан.³⁵ Саманиттер суннит тарапкерлеринен болушкан. Риваяттар боюнча Амир Исмаил бин Ахмад (892-907) Самарканд, Бухара жана Маварауннахирдин башка шаарларындагы аалымдарды чогултуп туура эмес багыттагы агымдарга каршы суннит агымынын ишеним принциптерин камтыган бир китеп жазууларын буйрук кылган. Аалымдар бул тапшырманы ханафий аалым Исхак бин Мухаммед аль-Хаким ас-Самаркандиге ыйгарышкан. Хаким ас-Самарканди ушул тапшырмага ылайык *Савадул-азам* деген чыгарманы даярдаган. Бул чыгарма Саманиттер доорунда негизги диний адабият катары колдонулган.³⁶

Матуридилик IV кылымдан баштап ушул күнгө чейин түрк тектүү элдери тарабынан кабылы кылынып келүүдө. Азыркы күндө Азербайжандарды кошпогондо түрк дүйнөсүнүн 90% ы матуридий агымын кабыл кылышат.

Матуридий агымына таандык бир канча дин аалымдары чыккан. Белгилүү матуридий түрк дин аалымдарды жанан алардын бизге жеткен чыгармаларын төмөндө айтып жыйынтыктайбыз.

³¹ Ибн Кутлубога. *Таажут-таражим фи табакатил ханафия*. Багдад, 1968. 59-б.

³² Ecer. 47-49-б.

³³ Ebü Seleme es-Semerkindî. *Akaid Risalesi* (Cümelu Usûli'd-Din), haz. ve çev. Ahmed Saim Kılavuz, İstanbul, 1989, 13-14-б.

³⁴ Sönmez Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesiri*. Ankara, 2000. 170-173-б.

³⁵ Wilfred Madelung. *Religions Trends in Early Islamic Iran*. Bibliotheca Persica, London, 1988. 247-б.

³⁶ Madelung. 247-б.

1. Абу Мансур Мухаммед ибн Махмуд аль-Матуриди аль-Самаркандий (944).
 - а) *Китабут-Тавхид*. Рецензент Ф. Хулайф. Стамбул 1979.
 - б) *Таъвилатул-Куран*.
2. Абул-Касым Исхак бин Мухаммед Хаким ас-Самаркандий (953-ж.)
 - а) *Китабус-савадул-Азам*, Стамбул 1887.
 - б) *Рисала фил-Иман*. Стамбул 1887.
3. Абу Салам ас-Самаркандий (IV кылымдын экинчи жарымы)
 - а) *Жумалу усулуддин*. Рецензент Ахмед Саим Клавуз. Стамбул, 1989.
4. Абу Лайс ас-Самаркандий (993-ж.)
 - а) *Шархул фикхул акбар*. Хайдарабад, 1321.
 - б) *Акидатул-усул*. ed. W. T. Juynboll, *Bijdragen tot de Taal-Land-en Volken kunde van Nederlandsch-Indie*, ser. IV, vol. 5/1881/215-231u. 267-284.
 - в) *ат-Тафсир*. Багдад, 1985.
 - г) *Хал аль-иман махлук эм гайру махлук*. (кол жазма) British Museum, Add. 9505, fol. 162a-162b.), ed. F.O. A. el-Omer, *The Doctrines*, 238-242-б.
5. Абул Муин Насафий. (1114-ж.)
 - а) *Табсиратул адилла фи усулуддин*. Рецензент Клауде Салама. Шам, 1992.
 - б) *Бахрул келам*. Мисир, 1911. в) ат-Тамхид ли кавайдит тавхид.
6. Абу Хафс Умар ан-Насафий. (1142-ж.)
 - а) *аль-Акаид*. Каир, 1925.
7. Абдуллах бин Ахмад Абул Баракат ан-Насафий (1301-ж.).
 - а) *аль-Умда*.
 - б) *аль-Итимад фил итикад*.
8. Али бин Осмон аль-Фергани аль-Оший (1179-ж.).
 - а) *аль-Касидатул ламия фит-тавхид*. Стамбул, 1884-85.
9. Ибн Хумам ас-Сиваси (1457-ж.).
 - а) *Китабул мусаяра*. Мисир, 1889.
10. Хызыр Бей (1458-ж.)
 - а) *Касидатун нуния*. Стамбул, 1842. Анкара, 1987.
11. Нуреддин Ахмад бин Мухаммед бин Аби Бакр ас-Сабуни. (1184-ж.)
 - а) *Mâturidîye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1979.
 - б) *аль-Мунтаха* (кол жазма)
 - в) *аль-Кифая*
12. Абу Юср Мухаммед аль-Паздави (1099-ж.)
 - а) *Ehl-i Sînnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1988.
13. Мухаммед бин Абдуссаид бин Шуйаб Абу Шакур аль-Кашши аль-Ханафи ас-Салими (V кылымдын экинчи жарымы)

a) *Kitabut tamhid fi bаянит tavhid.*

14. Абу Исхак ас-Саффар аль-Бухари Ибрахим бин Исмаил бин Аби Наср (1139-ж.)

a) *Талхисул адилла фи усулиддин.*

б) *Ажвибатул Имам ас-Саффар аль-Бухари.* Дарул кутубул Мисрия. Мажмуа No: 272, Микрофильм No: 48652, v. 67a.-70a.

в) *Асила фил итикад.* Дарул кутубул Мисрия. Мажмуа No:169, микрофильм No: 5160, v. 183b-187b.

15. Шамсуддин ас-Самаркандий.

a) *ас-Сахаифул илахия.* Рецензент Абдуррахман аш-Шариф. Кувейт.

16. Камалуддин аль-Баязи Ахмад бин Хасан (1687-ж.)

a) *Ишаратул марам ан ибаратул имам.* Рецензент Юсуф Абдурраззак. Каир, 1949.

Колдонулган адабияттар

A. Vehbi Ecer. *Türk Din Bilgini Mâturidî.* Ankara, 1978.

Ahmed Özel. *Hanefî Fıkıh Alimleri.* Ankara, 1990.

Ahmet b. Yahya b. Cabir Belâzurî. *Fütuhu'l-Bulda.* çev. Mustafa Fayda. Ankara, 1987.

Arnold. T. W. *İntişar-ı İslam Tarihi.* çev. Hasan Gündüzler. Ankara, 1971.

Barthold. W. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara, 1991.

Bahriye Üçok. *Emeviler-Abbasiler.* AÜİF. Yayınları. Sevinç Matbaası, 1968.

Ebû Seleme es-Semerkindî. *Akaid Risalesi (Cümelu Usüli'd-Din).* haz. ve çev. Ahmed Saim Kılavuz. İstanbul, 1989.

Hakkı Dursun Yıldız. *İslamiyet ve Türkler.* İstanbul, 2000.

Gibb. H.A.R.. *Orta Asya'da Ara pFütühat.* çev. M. Hakkı. İstanbul, 1930.

Ибн Кутлубога. *Тажут таражим фи табақатил ханафия.* Бағдад, 1968.

Richard Nelson Frye. *Orta Çağın Başarısı Buhara.* çev. H. Kurt. Ankara, 2000.

Sönmez Kutlu. *Türkler'in İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesiri.* Ankara, 2000.

Madelung Wilfred. *"Mâturidîliğin Yayılışı ve Türkler"*. çev. Muzaffer Tan. 2001.

Mustafa Sait Yazıcıoğlu. *Mâturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansur Maturidî ve Ebû'l-Muin en-Neseî.* AÜİFD. 27 (1985).

Julius Welhausen. *Arap Devleti ve Sükutu.* çev. Fikret Işıltan. Ankara, 1963.

Osman Turan.. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi.* İstanbul, 1996.

Şerafettin Yaltkaya. *"Türk Kelamcıları"*. DFİFM. 23 (1932).

ДИН ЖАНА ТАБИЯТ

ИЛИЯС БАЙМЫРЗАЕВИЧ АЙТИЕВ*

Аннотация

Бул макалада азыркы учурдагы экологиялык маселелер жана түрк элдеринин ислам динин кабыл алгандан кийин табиятка болгон мамилелери тууралуу баяндалган.

Адамзат жаралгандан эле табият менен бирге эриш-аркак болуп, табият менен бирге өмүр көчүн улап келет. Биздин заманга чейин ата-бабаларыбыз табиятка кайрымдуу мамиле жасоо менен бирге, табиятты көздүн карегиндей сактаган. Кудай адамзатка ааламдын кандайча жаратылышы, андагы ар түрдүү заттар жөнүндө түрдүү маалымат берүү менен бирге адамзатка жол көрсөтөт.

Куран физика жана астрономия китеби болбогон сыяктуу эле, адамзатка кээ бир туура маалыматтарды берүүдөн алыс эмес. Бул маалыматтарды туура берүү менен бирге Алла адамзатка жаратылышты изилдөөдө жана жаратылыш байлыктарын пайдалануу үчүн жардамчы болот. Кыргыз эли ислам динин туткандан бери, жаратылышты көздүн карегиндей сакташкан.

Эгерде адамзат табиятка туура мамиле жасабай аны кордой турган болсо, акыры келип анын азабын өзү тартат. Табиятты кордоп, терс мамиле жасоо, табияттын эки көзүн оюп алуу менен барабар болсо керек.

Термоядролук куралдар, атомдук бомбалар, бактериялык куралдар түздөн-түз экологияны бузган жана адам баласын жок кылууга багытталган адамдын өз колу менен жасалган нерселер. Айрыкча медицина тармагында жасалган дарылардын мезгил-мезгили менен табылган таасирлери жана алардын химиялык калдыктары жаратылышка өз зыянын тийгизет. Учурдагы технологияда социалдык жашоонун ажырагыс элементтери катары кабыл алынган массалык маалымат каражаттары жана компьютер технологиясы адам баласына жеңилдиктерди жаратуу менен бөлүнүп чыккан радиация жана модадан калган калдыктардын себебинен жаңы пайда болгон экологиялык проблема болуп доорубузга өз изин калтырууда. Өткөн кылымда дүйнөдө бир жагынан караганда илим жана техника өзүнүн каалаган максатына жетип турса, ал эми экинчи тараптан болсо согуштардын көбөйүп, андан көптөгөн адамдар набыт болуу менен бирге жаратылыштын бузулушу тарых барактарында өчпөс так бойдон калып кетти. Ошондой эле абанын, суулардын кирдеши, токойлордун кыйылышы экологияга терс таасирин тийгизбей койгон жок. Булганган абанын таасири көбүнчө адамзатка тийүү менен бирге, токойлорго да өзүнүн таасирин тийгизүүдө. Чоң-чоң шаарлардагы завод-фабрикалардан чыккан түтүндөрдүн зыян калдыктары келип эле адам баласына, ошондой эле өсүмдүктөргө жана айбанаттарга тийүүдө. Өсүмдүктөр менен жаныбарлар бири-бирин жер бетинде колдошот. Өсүмдүктөр, жаныбарлардын жашоосу үчүн керек болгон кычкылтекти сактап турат. Айрыкча өсүмдүктөр, адамдар менен бирдикте бардык жандуулар үчүн муктаж болгон күн энергиясын топтошот. Жер жүзүндө ар- бир жандуу өзүнүн жашоосун улаш учун башка жандууларга муктаждыгы бар. Адамзат абага, сууга ошондой эле топуракка муктаждыгы бар. Өнөр-жай курулуштарынын көбөйүүсүнүн натыйжасында жер жүзүндө өсүмдүктөрдү олтургузганга жерлер азаюуда. Токойлор, суулуу жерлер өнөр жайдын калдыктарынын негизинде пайдалануудан чыгып калууда.

* Менеджер Долбоорлор жана эл аралык байланыштар департаменти Ош технологиялык университети. iliias.aitiev@mail.ru

Суулардын тартылуусу, токойлордун кыйылуусу, ошондой эле мөңгүлөрдүн эрүүсү жаратылышта глобалдуу проблемаларга айланууда. Алардын бири болуп Арал деңизинин тартылып кетүүсүн айтсак болот. Адамдар үч-төрт миң жыл мурун жерди иштете баштаган учурда, жер бетинде алты миллиард гектар токой болгон. Бүгүн болсо 1,5 миллиарды кесилбеген түрдө дүйнөдө болгону төрт миллиард гектар токой калган. Токойлордун жарымы 1950 менен 1990- жылдар арасында кесилген. Америка Кошмо Штаттарында (Аляскадан бөлөк) токойлордун үчтөн биринде балта тийбеген токойлор жок кылынган. Европада болсо балта тийбеген токойлорду табуу мүмкүн эмес. Калган токойлор болсо негизинен токой эмес, корголгон плантациялор болуп эсептелет. Ал эми Кытай болсо мурунтадан сакталган токойлордун төрттөн- бирин гана сактап олтурат.

Кудай түркүн-түстүү нерселерди (айбанат жана өсүмдүк ааламын)жердин астындагы жана жердин үстүндөгү байлыктардын бардыгын адамзат үчүн жаратты.

Адамзат үчүн ушул убакка чейин кандай гана ырыскыларды бербеди. Табият байлыктарын туура пайдаланып, ысырапкерчиликке жол бербөө ар бирибиздин милдетибиз. Бирок кээ бир адамдар табият байлыктарын кандай пайдаланууну жакшы билишпейт. Ал эми кээ бир адамдар болсо кандай колдонууну билсе дагы, ага терс мамиле жасашат. Эгерде биз жаратылыш байлыктарын туура пайдаланбасак, анда келечектеги муундарга эмне калат да, алардын келечеги кандай болот. Ошондой эле табият тууралуу элдик оозеки дастандарда дагы кеңири чагылдырылган. Алардын бири болуп «Манас» дастанында дагы Манастын жети осуятынын бири болгон «Табият менен таттуу мамиледе болуу» деп кеңири мааниде баяндалган.

Ыйык Курандын Анам сүрөсүндө мындайча баяндалган: «Куранда инсандын өз алдынча колдонбостон, табиятты башка жан- жаныбарлар менен бөлүшүүгө мажбур экендиги эскертилген».

Ал эми курандын хаж сүрөсүндө табият тууралуу мындайча баяндалган.: «Айрыкча асмандагы жана жердеги, күн, ай, жылдыздар, тоолор, өсүмдүктөр жана айбанаттар сыяктуу бардык заттар кудай тарабынан жаратылгандыгы жана анын койгон мыйзам чегинде жооптуу тутулгандыгы баяндалган».

Өткөөл доордо чөйрө жана ааламдын экологиялык тең салмактуулугу бузула элек мезгилдерде ислам маданиятында өзгөчө табият жана табигый жандууларды коргоо жана шаар шарттарында кездешкен экологиялык кыймыл- аракеттер жөнүндө ойлор бар. Коргоо тарыхы жагынан караганда алгачкы убакта исламдагы экология түшүнүгүнүн келип чыгышына ислам динин ачык айта турган болсок куран-ы керим себеп болгон. Курандагы адамдардын жүрөгүнө шыпаа болчу көпүрөдөн тазалоо, денесин тазалоо жана дүйнөлүк кубулуштардын бир ыкмага коюу үчүн адамдардын руханий дүйнөсүндөй материалдык дүйнөсү менен алектенүүсү табигый көрүнүш. Башка темаларда болгондой эле, чөйрө темасында да куран адамдарга жеткиликтүү болуу менен исламдын пайда болгон, ага ишенгендер үчүн экология өзүнчө маселе болуп эсептелет.

Курандан табиятка тиешелүү көптөгөн аяттарды кездештирүүгө болот. Ошондой эле Аз. Мухаммед (с.а.с) өзүнүн көптөгөн хадистеринде табият тууралуу баяндап кеткен. Анын табиятка тиешелуу хадистери өтө терең мааниде баяндалган. Эгерде алардан бир нечесин карап кете турган болсок:

«Ислам жамаатынан кимдир бирөө дарак тигип, анын жемишинен адам же болбосо кандайдыр бир жаныбар жесе, ал жээлген нерсе дарак ээси үчүн садага болот».

«Мусулман адам эгер ооруп калса, жалгыз Алла анын күнөөлөрүн кечирет, дарактын жалбырагы төгүлгөн сыяктуу»

«Эй мусулмандар! Жеңиз, ичиңиз, кийиңиз, садака бериңиз. Бирок ысырап кылып, мактанбаңыз». Бул хадистердин бардыгы тазалыкка, кечиримдүүлүккө, мээримдүүлүккө

кө үндөп турат. Элибизде мурунтадан тазалыкка өтө көңүл буруп келишкен. Бейиттерге, дарактын түбүнө, баскан жерлерге даарат ушатпа деп мурунтадан айтылып келе жатат. Көптөгөн жерлерде ыйык жерлер бар. Ал жерлерге эч качан адамдар киришип, адепсиз иштерди жасашпайт жана ошондой эле ал жерлерди таза сакташып, асырап карашат.

Ислам дини тазалыкты ыймандын шарттарынын бири катары эсептейт. Мындайча караганда ыйман менен тазалык ортосунда бир байланыш түзүлөт. Тазалык бардык тарых боюнча мусулмандардын өзгөчөлүгү болуп эсептелип келген. Мусулман өлкөлөрүн кыдырган эң биринчи европалык саякатчы көңүлүн бурган темалардын бири болуп, мусулмандардын тазалыкка көңүлүн бургандыгын байкаган. Мунун себеби болуп мусулмандардын негизги эки булагы болуп куран жана сүннөттүн тазалыкка көңүл бурушу жана тазалыкты ислам дининин негизги принциптеринен бири катары эсептешинде.

Тазалык тууралуу Аз.Мухаммед (с.а.с) өзүнүн хадистеринде мындайча баяндаган: «Тазалык –ыймандын жарысы». Ислам дүйнөсүндө тазалыкка, айлана-чөйрөнү таза сактоого, сууларды, токойлорду, жерлерди таза сактоого өтө көңүл бурулуп келген. Ошондой эле бир хадисинде:

«Кимдир бироо мусулмандардын жүрүп жаткан жолунда, жаткан нерсени алып койсо Алла ага сооп жазат. Алла кимге сооп жазса, натыйжада аны бейишке коет».

Аз. Мухаммед чөйрөнү таза сактаган адамдардын Алла тарабынан бейиш менен сыйланышын, аны булгагандар жоопко тартыла тургандыгын эскерткен: «Наалатты эки нерсе алып келет» деп айтканда «Ал эки нерсе эмне? деп андан сурашат». Анын биринчиси адамдардын өтүп жаткан жолдоруна жана эс алып олтурган жерлерине даарат ушатуу» деп жооп берген. Ушул сыяктуу суулардын жана чөйрөнүн таза сакталуусун буюрган көптөгөн хадистер бар. Андан кийин ислам динин туура түшүнгөндөр чөйрөнү таза кармоо менен бирге аны коруу үчүн эмгек сарпташкан. Ал токойлорду коргоого жана курууга аракет жасаган. Анын бул иш-аракети чындыгында эле манилүү жана бүгүн дагы айлана-чөйрөдөгүлөргө нур чачкан сыяктуу. Анткени, биз токойлорду кыйратып жана экосистемадагы терс таасирлердин көрүнүшүнөн кийин мунун маанисин түшүндүк. Бирок, анын ишин өтө чоң микроскоптон көргөнүбүз же мурунку доорлорго зор салымын кошкондугу көрүнүп турат. Ага мисал катары: «Мадина шаарынын жанындагы атайын курулган токойлор эмеспи. Андан кийинки «Ель Габе» (токой) деп алынган бул жер пайгамбардын токойлорго берген маанисинен бир аз белгилүү болуп турат. Аз. Мухаммед бир жагына диний каттарды жайып жана мукул астындагы тоскоолдор менен күрөшүп жаткандыгы, башка жактан токойлордун жер жерлерине курулуусу, суулардын тазалыгы, дарактардын жана жаныбарлардын корголушу айлана-чөйрөнүн ар түрдүү кырдаалында түзүлгөн. Ал эми түрк элдеринде болсо ушул убакка чейин табиятка өтө камкордук менен көңүл буруп келишкен. Түрк элдери дүйнөнүн табигый кооздуктарынын корголуусу жана дагы да жакшы абалга келтирилүүсү үчүн ар кандай иш-чараларды аткарышкан. Алар бул максатта көптөгөн коруктарды курушуп, бул иш чаралар үчүн ар түрдүү финансылык жумшоолорду жасашкан. Ошондой эле атайын фонддорду курушкан. Атайын фонддордун болгондугу Пере Жеханоддун эскерүүлөрүнөн көрүүгө болот. Комте де Бонневал ысыктан өсүмдүктөрдүн улам куурабоосу үчүн ар күн ишчилерге акча берген түрк атуулдары болгондугун баяндайт. Дарактар жөнүндө байыркы түрк элдеринин үрп-адаттарынын бири да, экологияга байланыштуу алардын эстелик үчүн дарак олтургузуу салты болгон. Даракты эккен адамга жана кимге аталып эгилген болсо ошол адамга дуба кылаарына ишенишкен. Ушул сыяктуу салт –санаалар укумдан –тукумга уланып олтуруп, өткөн муундарга жакшы тарбия калтырып келген. Ошондой эле азыркы учурда дагы Эл арасынан байкоого болот.

Адабияттар

1. Мехмет Өздемир, Ислам ве Эколожи, Анкара 1992. z
2. Ибрахим Өздемир, Мүнир Юкселмиш, Чевре сорунлары ве ислам Анкара 1995.
3. Вестник Ошского Государственного Университета, №3, Ош-2001.

КЫРГЫЗДАРДЫН ИСЛАМДЫ КАБЫЛ АЛУУСУНДА ЯСАВИЛИК ЖАНА НАКШИБАНДИЛИКТИН РОЛУ

АЛИ ЖУСУБАЛИЕВ*

Кыргыз элинин исламды кабыл алууларында көптөгөн факторлор бар. Алардын эң эле негизгисин тасаввуф жана тарыйкаттар түзөт. Мусулман дүйнөсүнүн ар жеринде медреселер менен замандаш эле суфисттик (мистикалык) ханакактар (сопуканалар, дербишканалар) курулган жана аталган эки топко тиешелүү болгон лидерлер Исламдын жана анын принциптерин жаюу жолунда биргелешип аракет жасашкан. Орто Азияда, Индияда, Индонезия жана Африкада Исламдын жайылуусунда лидерлик кылган аталган суфисттик тарыйкаттар анимисттик мүнөздө багыт алгандыктан улам аталган аймак элдери үчүн ыңгайлуу келген. «А бирок Ислам пайда болгон доорундагы мазмуну менен башкача айтканда Куран жана Хадиске таянган негизи аркылуу анимизм жана анын кошумчасы болгон хурафаларга каршы маанилүү жана ачык түрдө каршы чыккан болчу». Бирок чындыгында Исламды Монгол чапкынынын коркунучтуу аракеттеринен куткарган күч формалдуу теологиядан да көп суфисттик тарыйкаттар болгон. Айта кетүүчү нерсе кыргыздардагы керемет ээси, ар кандай дартка дабаа тапкан, кайыптан кабар берген бакшыларынын ордуна мистисизм ээси болгон дербиш, олуялардын орун алуусу алар үчүн да туура келген. Бул абалдан пайдаланган тасаввуф жана тарыйкат мүчөлөрү кыргыздар арасына чакыруусуз ээн эркин түрдө киришип Исламды түшүндүрүшкөн. Кыргыздар арасында тасаввуфтун таасирин маданияттын ар бир жеринде көрүү мүмкүн. Мисал катары айта кетели, бир ыр түрүндөгү чыгармада «Аллах дешип чарк уруп, Кудайды тасбих кылган такыбаа ээлеринен мындайча баяндалат:

Каламулла колунда,
Алласы бар тилинде,
Тасбих, талил колунда,
Я Алла деп чарк уруп,
Такыбаа өткөн дүйнөдөн.

Тарыйкат ээлеринин кыргыздар арасында эскиден бери таасиринин сезилээрлик даражада көп болгондугун көрсөткөн башка далил да, кыргыз маданиятында эң маанилүү орунга ээ болгон «Манас» дастанында көрүүгө болот:

Кызыр деген мен деди,
Кылымга бааша сен деди,
Шарыят бар, тарыйкт
Артылсаң багың акыйкат
Бараар жерин маарыпат.

Дастанда Хызырдын Манаска жолугуп, тарыйкатка кире турган болсо бара турган жеринин маарыпат боло тургандыгы баяндалууда. Жогорудагыларды белгилеген соң бул изилдөөбүздө тарыйкаттардын ичинен кыргыздар арасында исламдын жайылуусунда өтө

* Ислам тарыхы илиминин доктору (PhD), ОшМУ теология факультети. ajusubaliev@mail.ru

таасирдүү болгон Ясавилик жана Накшибандилик тарыйкаттарынын ролу үстүндө маселе козгомокчубуз.

1. Ясавилик

Түркистандын пири, Түркистандын кожосу, Азирети Султан, Олуялардын Султаны сыяктуу аттары менен белгилүү Ахмет Ясавинин туулган жылы анык белгилүү болбосо да анын дүйнөдөн кайткан жылы 1166-67 жылдар деп булактарда белгиленген. Анын кайдан чыккандыгына байланыштуу Түркиялык изилдөөчү Зеки Валиди Тоган Талас- Исфижаб аймагын белгилеп кетет. Бул бир топ изилдөөчү тарабынан да айтылып келет. Алсак атактуу изилдөөчү Кемал Эраслан анын Мухаммед бин Алинин укум-тукумунан болгондугун жана аларга хаже деп айтылаарын жана ошол себептүү Ахмет Ясавиге да Хаже же Хожа деген ылакап ат ыйгарылаарын белгилеп кетет. Булактарда анын 11-кылымдын экинчи жарымында Сайрамда жарык дүйнөгө келгендиги айтылат. Анын атасы Сайрамдын атактуу кишилеринен болгон Шейх Ибрахим аттуу киши болгон. Ал эми анын түпкү теги Эрасландын берген маалыматы боюнча кереметтүү окуялары менен белгилүү болгон Азирети Алиге барып такалат. Апасы болсо Шейх Ибрахимдин калпаларынан болгон Муса Шейхтин кызы Айша Хатун эсептелет. Бирок Кыргызстандык кээ бир изилдөөчүлөр буга макул эместиктерин билдиришип, анын азыркы Кыргызстандын Өзгөн шаарына жакын Яссы же Жазы дарыясынын боюнан экендигин белгилеп кетишет. Алсак Өзгөндүн Кызыл- Байрак айылынын тургуну жана согуштун ардагери Кимсанбай ажы Абдыразак уулу, Азирети Мухаммед пайгамбардын аманаты болгон хурманы Арстан Баптын Ахмет Ясавиге мына ушул Өзгөн жергесинде бергендигин жана ошол Арстан Баптын кабырынын да Жалалабат жергесинде экендигине ышаара кылат. Чындыгында Кыргызстандагы Яссы же Жазы ошондой эле Арстанбап аталышына ээ жер аттарынын болгондугу жана Арстан Баптын кабырынын да мына ошол Өзгөн жергесине чектеш аймакта болгондугу чоң кызыгууну туудурбай койбойт. Келечекте бул боюнча бирдиктүү изилдөөлөрдү жүргүзүү Казак менен Кыргыздын боордоштугун гана чыңдабастан Түрк элдеринин да биримдигин чыңдоого чоң өбөлгө болор эле.

Ахмет Ясавинин кайрадан булактардагы өмүр тажымалына кайрылсак. Үй-бүлөдө экинчи болуп төрөлгөн Ахмет Ясавинин эжесинин аты Гавхар Шахназ болот. Мурун апасынан, кийин болсо атасынан ажырашкан эки бир тууган кыска мөөнөттөн кийин Яссы калаасына барып жайгашышкан. Ахмет Ясави алгачкы билим алуусун мына ошол жайда баштаган. Ага байланыштуу кереметтер да Яссыда болгон кезинде башталат. Уламыштар боюнча жети жашында Кызыр менен учурашкан Ахмет Ясави кийинчерээк Арстан Баптын таалим-тарбиясын ала баштаган. Арстан Баптын таалим-тарбиясы аркылуу Ахмет Ясави кыска мөөнөттө белгилүү мартабаларга ээ болгон. Бирок ошол эле жылы же кийинки жылы Арстан Бап дүйнөдөн кайтат. Мына ошондон бир канча мезгил өткөндөн кийин ал өз доорунун маанилүү борборлорунан бири болгон Бухарага барып, аалым-уламалардан билим ала баштайт.

Алгач ирет ал Арстан Бап жана Юсуф Хамаданиден ислам дининин негиздерин жана такыбаалыкты, напсини тыюу жолдорун, ибаадат кылуу, зикир кылуу эрежелерин үйрөнгөн. Бул жерде Исламды терең иликтеп үйрөнгөн Ясави, Яссы калаасына келип үгүт-насаат иштерине баштаган. Ошентип Ахмет Ясави өз тарыйкатын куруп шакирттерди жетиштире баштаган. Тарыхый булактарга караганда Ахмет Ясавинин бүткүл түркий элдерге тараган токсон тогуз миң шакирти, башка бир кабарга караганда, он эки миң сопудербиш жана көптөгөн халифасы болгон. Анын башкы орунбасарлары төмөнкүлөр: Сопу Мухаммед Данышмент Зернуки, Сулайман Хаким Ата, Баба Мачин, Амир Али Хаким, Хасан Булгани, Имам Мергази, Шейх Осмон Магриби. Бул дербиштердин Чыңгыз Хандын балдарынын кээ бирлеринин Ислам динин кабылдоолорунда да чоң ролу болгон. Мисалга Чыңгыз Хандын чоң уулу Жучунун баласы Берке Алтын Ордо мамлекетин башкарып жаткан мезгилде Ахмет Ясавинин шакирти болуп эсептелген Сары Салтуктун үгүттөөсү менен ислам динин кабылдаган.

Кыргыздар жашашкан аймак

Илгертен азыркы Тянь-Шань, Энесай жана Алтай аймактарында жашашкан кыргыздардын 9-10-кылымдагы тарыхый булактарда Кыргызстан жана ага чектеш аймактарда жашашкандыктары баяндалган. Мисалга 10-кылымга таандык «Худудул-Аалам» аттуу тарыхый эмгекте кыргыздардын Кашкар аймагына коңшу экендиктери баяндалган. Ибн Хавкал (10-к) да Гур тоосун сүрөттөп жатып, бул тоонун Хорасан чегинен башталып Ташкент жана түрк өлкөлөрүнө чейин созулганын, кыргыздардын аймагына дейре уланганын атүгүл бул тоолордо алтын, күмүш кенинин чыккандыгын жана эң көп кен байлыктарынын кыргыздардын жанында болгондугун белгилеп өтөт. Демек бул доордо кыргыздардын бир эле учурда Энесайда жана Алтайда, о.э. азыркы Кыргызстан аймагында б.а. ошол мезгилде курулган Караханийлер мамлекетинде жашашкандыктарын айтууга болот. Изилдөөчү Кузеев да өзүнүн илимий изилдөөлөрүндө кыргыздардын 8-10-кылымдарда көчмөндөрдүн көчүүсү аркылуу Сыр-Дарыя боюна келип жайгашып калгандыгын белгилеп өткөн. Жогорудагы маалыматтарга таянып айта турган болсок кээ бир кыргыз уруулары Ахмет Ясави жашаган доордо азыркы Кыргызстан жана ага чектеш аймактарда жашашкандыктарын айтууга болот.

Ясавиликтин таасири

Ясавилик сопулук агымынын негизги максаты жергиликтүү элге ислам динин жеткизүү болгон. Бул максатта Ахмет Ясави окутуучусу Юсуф Хамаданийден алган белги боюнча Бухара шаарын таштап Ясыга келген. Ошентип өмүрүнүн акырына дейре бул жерде элди туура жолго үндөй баштаган. Ал жол көрсөтүүчү, адеп-ахлакчы же тарбиячы катары элге шарыят эрежелерин, сопучулук негиздерин, тарыйкат адебин үйрөтүүгө аракет кылуу менен бирге Түрк элдерине Исламды сүйдүрүүгө, эл арасына Ахли Сүннөт акыйдасын (ишенимин) жайып жайгаштырууну эң башкы милдет кылып койгон. Ошентип Ислам шарыятына жана Азирети Мухаммеддин сүннөтүнө абдан байланган Ахмет Ясавинин шарыятты жана тарыйкатты оңой эле үйрөнүүсү, Ясавиликтин Сунний Түрк элдери арасында тез арада жайылуусуна жана кийинчерээк пайда болгон бир топ тарыйкаттардын чыгуусуна өз таасирин тийгизген. Ал алтымыш үч жашына келген куракта салтка ылайык ханакасынын айванына бир чилекана курдуруп өлүмүнө чейин ибадат жана риязат иштерин жасаган. Ахмет Ясавиге тиешелүү болгон кереметтер ал көз жумгандан соң да уланган. Булактарда андан бир топ мезгил кийин жашаган Амир Тимур түш көрөт. Түшүндө Ахмет Ясави Амир Тимурга жеңиш сүйүнчүсүн айтат. Жеңишке жетишкен Тимур Түркистан жана Кыргыз талааларында атак-даңкка жана өтө таасирдүү абалга келген Ахмет Ясавинин кабырын зыярат кылып, ал жерге архитектуралык мүрзө курууга буйрук берет. Ошентип мүрзө, мечит жана дергахтан турган имарат бир канча жылда бүткөзүлгөн. Аталган жайдын көчмөндөр үчүн орду абдан жогору болгон. Изилдөөчү Эраслан көчмөндөрдүн өлгөндөн кийин Ахмет Ясавинин мүрзөсүнүн жанына көмүлүүнү эңсегендиктерин жана бул үчүн өлбөстөн мурун ал жерге жакын жайдан жер сатып алгандыктарын жадагалса кышта өлгөн бир адам кийизге оролуп жаз келген учурда Ахмет Ясавинин мүрзөсүнүн жанына көмүлгөндүктөрүн баяндайт.

Бул баяндамалардан көрүнүп тургандай Ахмет Ясавинин таасири эл арасында өзгөчө көчмөндөрдүн арасында абдан чоң болгондугун айтууга болот. Анын мындай таасирдүү абалга келишинде жергиликтүү түркий тилде ислам динин түшүндүргөн санат-насаат ырларынын башкача айтканда хикметтеринин орду чоң. Бул жана жогорудагы маалыматтарды тастыктап кыргыз акыны Молдо Кылыч Шамыркан уулу:

«Түркистанда мазары,

Хикмет сөзү жайылып,

Бизге калды маралы»-деп анын Түркистанда көз жуумп ошол жерге көмүлгөндүгүн жана анын Ислам динин баяндап кеткен хикмет ырлары мурас катары калгандыгын кабар берет. Анын бул ырлары кийин «Диваны Хикмет» аталышы менен окуучулары жана анын

жолун жолдоочулары тарабынан топтоштурулган же алар тарабынан да кошумчаланган. Ахмет Ясавинин ыр түрүндөгү исламды түшүндүрүү иши өзгөчө кыргыздардын мүнөзүнө төп келген. Бизге маалым болгондой эле кыргыздар Орто Азия элдеринин ичинен кошок кошуп ыр ырдаганга уста эл болгон. Ошондуктан аларда дүйнөнү дүңгүрөткөн эпос-дастандар, мисалга «Манас» дастаны жаралып олтурат. Бул салт акыркы кылымдарда болгон сыяктуу бүгүнкү күндө да уланып келе жатат. Алсак, ошол эле жогоруда айтып өткөн Молдо Кылыч менен замандаш Алдаш Молдо болсо Хожа Ахмет Ясавинин Гавсул Агзам сыяктуу эле кыргыздар тарабынан пир катары көрүлгөндүгүнө ышаара кылат:

«Ошол заман баары өттү,
Канча баатыр эр өттү.
Кожо Ахмет Ясави,
Гавсул Агзам пир өттү».

Кыргыздар Ахмет Ясавини олуя адам катары да көрүшкөн. Мисалга Токтогул акын Ахмет Ясавини Азирети Мухаммед пайгамбардын эле жанында туруп, акыретте шапаат кыла тургандыгына көңүл бурган:

«Кожо Ахметтин астында
Кылычтан кыйма тез болсо.
Кылдан ичке кез болсо,
Мухаммеддин алдында
Алдап алган аттарын
Кайтып берет деп уккам».

Бул айтылган маалыматтардан көрүнүп тургандай Исламды Мухаммед пайгамбар негиздеп кетсе, аны кыргыздарга жеткизген Хожа Ахмет Ясави болгон.

Экинчи жактан бизге маалым болгондой эле эрре зикир кылуу жөрөлгөсү (зикри эрре) Ясавилик сопулук агымынын башкы өзгөчөлүктөрүнөн болуп эсептелет. Кыргыз камдарына башкача айтканда бакшыларына тийиштүү болгон кээ бир кыймыл-аракеттер мына ушул зикир абалында ачыкча көрүнүп турат. Ясавилик агымынын өкүлдөрү бул зикир жөрөлгөсүн кыргыз бакшыларынын чарк урууларынан, башкача айтканда кыргыз бакшыларынын вежд бийинен алгандыгын айтууга болот. Ал эми камдын же бакшынын чарк уруп жөрөлгө өткөзүүлөрү тууралуу көптөгөн маалыматтар кездешет. Алсак, Гердизий «Зайнул-Ахбар» аттуу эмгегинде Кыргыздар жөнүндөгү баянында мындай дейт: «Кыргыздар арасында бир адам бар. Ал ар жылы белгилүү бир күндө келет. Анын жанында бүткүл ырчылар ар түрдүү аспаптарды даяр кармашат. Бул адамга «фагинун» деп аташат. Ырчылар аспаптарын ойноп ырдашканда бул адам эстен танат. Кийин андан ошол жылы каатчылыкпы же молчулукпу, жамгыр жаайбы же жаабайбы, коркунучтуу болобу же тынчтык болобу, душман жеңеби же жеңилеби, кыскасы эмнелер боло турган болсо суроо сурашат. Ал да баарын айтат. Айтылгандардын көпчүлүгү да анын айтканындай болот.» Андыктан Ясави өкүлдөрүнүн мындай жөрөлгөнү адатка айлантып колдонуулары кыргыздардын мүнөзүнө жана менталитетине абдан төп келген жана алардын мусулман болууларына да зор үлүшүн кошкон. Биздин оюбузча Ясавинин шакирттери жана жолун жолдоочулардын Алланы зикир кылып чарк уруулары кыргыздарга жат же чоочун көрүнүш болгон эмес. Бул жөнүндө Жемал Анадол аттуу изилдөөчү Ахмед ибн Мевлана Желаледдин Кашанинин «Рисалеи Бабури» аттуу чыгармасынан мындай далилдерди келтирет: «Накшибенди жолундагылар зикри хафийди (жашыруун зикир) тандады. Бирок кээ бирөөлөрү болсо, жагдайга байланыштуу ачыкча зикир жасады. Хожа Ахмед Ясави Түркстан жолуна кызматка дайындалган мезгилде ал жердин калкын хафий зикир аркылуу туура жолго келбестигин көрдү. Мына ошол убакытта жажрий зикир жасады. Ошондон кийин эрре зикири пайда болду. Көптөгөн адамдар да бул жол аркылуу ислам динине киришкен».

Ислам негизинен кыргыздардын арасына Ясауиликтин өкүлдөрү болгон Сулайман Аким Ата, Мансур Ата, Занги Ата сыяктуу Ахмет Ясауинин окуучулары жана башка жолдоочулары аркылуу жайылгандыгында күмөн жок. Жогоруда белгилеп кеткендей эле Ахмет Ясауинин он эки миң өзү жашаган аймакта, токсон тогуз миң узак аймактарда жашаган шакирттери жана өзү жашап турган кезде дайындап кеткен көптөгөн калпалары болгон. Анын алгачкы калпасы Арстан Баптын уулу Мансур Ата болгон. Ал киши 1197-жылы дүйнө менен кош айтышкандан кийин уулу Абдулмалик Ата, андан соң ордуна уулу Таж Хожа андан соң Занги Ата олтурган. Ясауинин экинчи калпасы Хarezмдик Саид Ата, үчүнчүсү Ясауинин методу сыяктуу хикметтерди жараткан жана Түрк элдери арасында чоң атак-даңкка ээ Сулайман Аким Ата болот. Бул киши Хarezмге жайгашып элди туура жолго баштаган. Ал өткөндөн кийин сөөгү Ак-Коргонго коюлган. Сулайман Аким Атанын таасири эл арасында абдан күчтүү болгон. Ал тарабынан жазылган «Аким Ата китеби» кыргыздар арасында да кеңири жайылып окулган. Бул туурасында Карасаев аталган китептин кыргыз дин өкүлдөрү тарабынан балдарга окутулганын баса белгилеп кетет. Демек анын чыгармасы эскиден эле эмес 19-кылымдын аягы менен 20-кылымдын баш чендеринде да кыргыз эли тарабынан кызуу окулгандыгын айтсак болот. Анын чыгармасын кылдат иликтеп көргөнүбүздө бир эле Хarezм аймагында эле эмес башка аймактарда да үгүт иштерин жүргүзгөндүгүн көрсөк болот. Мисалга алып карасак, анын төмөнкү ыр саптары мындан даана кабар берип турат:

Напсим сөйлөр, бу дунениң мүлкүн топсам,
Хитой, Кыргыз, Кыпчок, Хиндистанны алсам,
Агибаи Чин алтын күмүш танлик кылсам,
Бахт йетса бойлик топлап йетайин дер.

Аталган Ясауи өкүлдөрү ошол эле учурда кыргыздар арасында пир катары да көрүлөт. Мисалга Ахмет Ясауинин окутуучусу болуп эсептелген Арстан Бап, кыргыздар тарабынан аздектелип ал кишиге арналып, бир жайга Арстанбап деп ат ыйгарылган. Буга байланыштуу белгилүү илимпоз Көпрүлү бир эле Ферганада гана эмес, кыргыздар арасында ошол мааниде мурунтан бүгүнкү күнгө дейре Баб, Баба, Ата сөздөрүн биргеликте колдонгондуктарын жана пир иретинде көргөндөрүн тарыхый булактар аркылуу аныктайт. Ошондой эле кыргыз тарыхчысы деп атоого боло турган Үмөт Молдо, Ахмет Ясауинин халифаларынан Арстан Бабтын тегин мындайча баяндайт: «Алды менен Азирети Арстан Баб, анын баласы Мансур халифа, анын уулу Абдулмалик, анын баласы Таж Кожо, анын баласы Заңги Баба, анын баласы Садыр Кожо, анын баласы Чыкыр». Андан ары Үмөт Молдо кийинчерээк Амир Темир тегинен Султан Бабур кезинде кабырлардын кайрадан салынып, ар бир кабырга бир өкүл дайындалып, «Арыстан Баб кабырына» Чыкыр Қожа Садир Қожа баласын өкүл кылгандыгын айтат.

Кыргыздар арасында Ясауиликтин ыкыбалдуу болгонун жогоруда түшүндүрүүгө тырыштык. Бүгүнкү күндө да Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында жана Өзбекстандын Фергана аймагында али күнгө дейре Ясауиликтин бир колу деп атоого боло турган бир коом жашап келет жана алар Лаачилер деп аталат. Алар азыр да дутардын коштоосунда Ясауинин хикметтерин аткарып келишет. Корутундулап айтканда, Ясауилик сопулук агымы майданга чыккандан баштап 19-20-кылымга дейре кыргыздардын арасында ислам дининин таралуусунда чоң роль ойногон. Бул боюнча Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында өзүнүн изилдөөлөрүн жүргүзгөн Али Яман алардын арасында болуу менен бирге дутар деп аташкан музыкалык аспап менен Ахмет Ясауинин хикметтерин ырдагандыгына күбө болгон.

2. Накшибандилик

Түрк дүйнөсүндө узак мезгил бою таасирдүү абалда жана чоң аймактарга жайылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон Накшибандилик - Мухаммед Бахаеддин Накшбенд (717-791/1317-1389) тарабынан курулган тарыйкат болуп эсептелет. Ал тарыйкат адебин Баба

Мухаммед Семмасий, Сейид Амир Кулал жана Халил Атадан үйрөнгөн, Кусем шейхтен да пайдаланган.

Накшибандилик тарыйкаты мезгилдин шарттарына карата аракеттенүүнү чоң пази-лет катары кабыл кылгандыгы үчүн зикир жана муракабанын мусулмандарга жардам жана кызмат кылуудан кийин келээрин принцип кылып кабылдашкан. Тарыйкат элди да илимдүүлөрдү да үгүттөп, «калк ичинде Хакк (Аллах) менен бирге болуу» негизи аркылуу өзгөргөн саясий жана социалдык шарттарга өзүлөрүн ылайыктоосу жана барган ар бир жеринде ошол аймактын тилин колдонуусу аркылуу жайылган, ошондой эле ал аймактарда мурдатан болгон тарыйкаттарга үстөмдүк кыла алган.

Алгач Маверауннахр (мусулман араптар тарабынан Аму-Дарыянын түндүк өйүзүндөгү аймак ушундайча аталган) аймагында жайылган Накшибандилик, андан соң Тенир-Тоо жана Чыгыш Түркстан аймактарына да жайылууга жетишкен. Ал аймактын борбору катарындагы ири шаар Кашгар- Накшибандиликтин экинчи борбору деңгээлине жеткен.

Мындан сырткары Накшибандиликтин Сибирде жашаган кыргыздар арасындагы үгүт иштери да 14- кылымдын акырына туура келет. Ал аймактагы белгилүү болгон бир рываят (уламыш) боюнча Бахаеддин Накшбендинин буйругу жана уруксаты менен 1394-жылы 366 машайык Иртыш дарыясынын боюндагы кайрыдиндерди туура жолго баштоо үчүн түндүккө карай барышып, Шейбани Ханга конок болушат, андан соң Шейбани Хан аталган адамдарга жардам берүү үчүн 1700 жоокер тандап, алар менен бирге жиберет. Жолдо алардан бир бөлүгү шейит болушкан, калгандары ошол жерде Исламды жаюу үчүн иш-аракеттерди жасашкан. Биздин оюбузча бул Накший шейхтеринин кыргыздарга болгон таасири абдан чоң болгондуктан, алар ата мекенин кайрыдиндерден коргоо жана Ислам динин коргоп жаюу жолунда өтө чоң кызматтарды аткарышып, казат сезимдери менен аракеттенишкен. Накшибандиликтин кайрыдиндер менен болгон согуштарын белгилеген Беннигсен жана Куелкуежай төмөнкүлөрдү билдирет: «... айрыкча Накшибандилик Жунгариядан келген басып алуучу буддист ойрот жана калмактарга каршы жихадды башкаруу менен тарыхта «Исламдын коргоочулары» ролун кайра колдоруна кармашкан». Радловдун кыргыздар боюнча: «дин боюнча маалыматтары аз болуу менен бирге казактарга караганда фанатик болушат, дастандары дин согуштары тууралуу баяндайт. Мунун себеби каапырлар менен коңшу жашашкандыктарынан болушу мүмкүн»-деп айтканы, биздин оюбузча Накшибандиликтин ошол убакта кыргыздар арасындагы таасири менен байланыштырып гана чечмелеш мүмкүн.

Накшибандилик Чагатай хандарынан Султан Ахмед доорунда (1487-1503) тарыйкаттын лидерлеринен кээ бирлеринин Самаркандтан Турфанга келүүлөрүнүн натыйжасында Тенир Тоодо жашаган кыргыздарга жеткен. Султан Ахмед доорунда Накшибандия тарыйкатынын бир пири болгон Хожо Тафсиддин, Самаркандтан Турфанга келип, аталган тарыйкаттын пикирлерин жаюуга аракет жасаган. Яркенд ханы Султан Сейид Хан доорунда (1514-1533) Накшибандия тарыйкатынын экинчи пири болгон Хожо Мухаммед Абдуллах бин Хожо Абдуллах Ахрарий сыяктуу шейх-лидерлердин Ферганада кыргыздардын жашаган аймактарын аралап Кашгарга келгендиктери баяндалат. Ал эми бул маалыматтардан Кашгар, Турфан аймактарында жана ага чектеш аймактарда жашашкан кыргыздардын накшибандия тарыйкатындагылар менен байланышта жашашкандыктарын айтуу мүмкүн. Мындан сырткары Бабур менен кыргыздардын да абдан тыгыз мамиледе жашашкандыктары маалым. Ал боюнча Бабурнама жетиштүү деңгээлде маалыматтар берет. Аталган чыгармада Бабур мырза Хожо Убайдуллахтын атасы Умар Шейхтин Султан Ахмеддин жана бир канчаларынын мугалим-устазы жана шейхи экендигин баяндап өтөт. Аталган тарыйкат мүчөлөрүнүн Султан Абдурашид доорунда (1533-1563) эркин түрдө үгүт иштерин жүргүзгөндүктөрү маалым. Убайдуллах Ахрардын эң маанилүү калпаларынан Мевлана Мухаммед Казынын муриди болгон Сейид Ахмед Касани (Махдуми Аъзам) жана Хожо Мухаммед Шариф 1535-жылы кыргыз жерин аралап Яркенд шаарына келип үгүт иштерин жүргүзүшкөн. Мына ошол Махдуми Аъзамдын уулу Исхак олуя (1599-жылы дүйнөдөн кайткан) Абдулкарим Хан

доорунда (1574-1579), Кашгар, Хотан, Самарканд сыяктуу шаарларда өзгөчө кыргыз жана казактар арасында Исламды жаюуга аракет жасашкандыктары баяндалат. Исхак олуя эл тарабынан абдан сый-урмат көргөндүктөн ал аркылуу мурид болгон шакирттери жана достору Аксу шаарына бир ханаках да курушкан. Кыргыздар менен Исхак олуянын ортосундагы окуяларды биз «Жалиси Муштакин», «Рафикут-Талибин» аттуу эмгектерден көрүүгө болот. Аларда берилген маалыматтар боюнча кээ бир кыргыз урууларынын Исхак олуянын иш-аракеттеринин натыйжасынды Ислам динин кабыл алышкандыктары же мурид болгондуктары жазылат.¹

Мисалы «Рафикут-Талибин» аттуу эмгекте Исхак Хожонун Сары-Жаз жана Алай аймактарында үч жыл жашап, ал жерде жашаган кыргыздарды толугу менен өзүнө тартып, мурид кылып алгандыгы баяндалат. Бул маалыматтан аталган аймакта жашашкан кыргыздардын мындан мурун Исламды кабыл алышкандыктары айтуу мүмкүн болсо, ал эми калмактар менен коңшу жашашкан кээ бир кыргыз уруулары Исхак Хожонун үгүт иштеринин натыйжасында Исламды кабыл алышкандыгын айтууга болот. Бул жөнүндө Мевлана Пири Бухарий устазы Исхак Хожонун өз оозунан төмөнкү нерселерди баяндайт: «Мен мусулмандар үчүн кызматка өзүмдү арнап жана улук кожолордун ыйман руху менен бир канча миң кыргыз жана калмактарды ыйман нуру менен нурланттым, аларды караңгылык жана бузгунчулуктан куткардым». Ал эми «Тазкирайи хожа Исхак вали» аттуу эмгекте берилген маалымат боюнча Исхак Хожо Кашгарда аз убакыт калгандан кийин Теңир Тоодо жашашкан кыргыздардын жанында 12 жыл калып, мугалим-устаттык милдетти аткарган. Исхак Хожонун кыргыздар арасында суфизмди жаюусу аркылуу кыргыздардын социалдык турмушунда да өзгөрүүлөр пайда болгон. Эскиден суфизмге каршы болушкан кыргыздар Исхак Хожо келгенден кийин ага ишенишип, аны олуя катары көрүшкөн. Анын кыргыздар арасында дин мугалими жана табып катары кызмат кылуусу ага чоң атак-даңк алып келген.

Накшибандиликтин кыргыздар арасындагы таасири ушунчалык чоң болгондуктан, алардагы пир түшүнүгү кыргыздар арасында кенен жайылууга жетишкен. Мунун таасын далилин биз ата мурасыбыз «Манаста», төөнүн пири Ойсул Ата (чыныгы аты Вейсел Карани) дан тартып, Бахаеддин Накшбендке чейинки бир канча пирлердин сүрөттөлгөндүгүнөн көрүүгө болот:

Адам ата, Обо эне,
Туулган жерин билчү элең.
Оң жагыңа Ойсул ата
Бука эткен Бакай
Сол жагыңда Кожо Кыдыр
Дука эткен Бакай
Баабедин башыңда Бакай
Кожо Кыдыр кашыңда Бакай.

Бул жерде белгилей кетчү нерсе кыргыздар Бахаеддин Накшбендди өзүлөрүнө ылайыкташтырып Баабедин деп аташкан. Ал эми Карасаев кыргыздардын Бахаеддинди пир катары көрүп анын жол көрсөтүүсүнө ээ болуу үчүн кой союшкандыктарын, нан жасап маарекке өткөзүшкөндүктөрүн белгилеп өтөт. Накшибандия тарыйкатынын шейхи Махдуми Аъзамдын окуучусу жана ошол эле убакта акын Шаа Маширап, өзгөчө кыргыздар арасында жашап, үгүт иштерди жүргүзгөн. Бул боюнча Памир кыргыздарынын арасындагы бир ырда төмөнкүдөй маалыматтар кездешет:

Кумайдын төөсүн кайтарган
Шаа Маширап, шаа гарып,
Бул да өткөн ашыглык.

¹ Восточные авторы о кыргазах, 94-95-б.

Накшибандилик тарыйкатынын мүчөлөрү Кокон хандыгы доорунда да (1709-1875) иш-аракеттерди жүргүзгөнү баарыбызга маалым. Бирок бул иш-аракеттер мусулман динин жаюу багытында эмес, эми Ислам динине тиешелүү маалыматтардын артуусу багытында гана жүргөн.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда мусулман дүйнөсүндө 10-кылымда пайда болгон суфисттер кийинки мезгилдерде системалашып, бир топ тарыйкаттар пайда болгон. Бул тарыйкаттардан өзгөчө Ясавилик менен Накшибандилик кыргыздар арасында чоң таасирге ээ болгон. Алар аркылуу кыргыздардын турмушунда бурулуш болгон. Бул бурулуш кыргыз турмушунун ар бир жеринде ачык далилдери менен көрүнүп турат. Мисалга олуяларга же дербиштерге байланыштуу окуялар ата-бабалардан бери келе жаткан макал-лакаптарда, жомоктордо, уламыштарда кенен сүрөттөлгөн. Демек бүгүнкү кыргыз маданиятынын түптөлүүсүндө мына ошол тарыйкат мүчөлөрүнүн жана ал тарыйкаттын принциптерин үйрөнгөн ата-бабаларыбыздын салымдары эбегейсиз чоң. Сөзүмдү улуу мурасыбыз «Манастан» алынган бир үзүндү менен аяктамакчымын:

Кызыр деген мен деди,
Кылымга бааша сен-деди,
Шарыят бар тарыйкат,
Артылсаң багың акыйкат,
Бараар жериң маарыпат.

Колдонулган адабияттар

- 1.Абрамзон, С. М., **Предметы Культа Казаков и Каракалпаков Материальная Культура и Хозяйство Народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана**, Ленинград 1978.
- 2.Алим, Султанмурад, **Накшбанд ва Навоий**, Ташкент 1996.
- 3.Жемал Анадол, **Анадолуйу Айдынлатан Гунеш Пири Түркистан Хожа Ахмед Ясави ве Ясавилик**, Станбул 1994.
- 4.Ахмад Ясавий, **Хикматлар**, Ташкент 1991.
- 5.Ахмеди Ясеви, **Дивани Хикметтен Сечмелер**, Анкара 1993.
- 6.Бабур, Захиреддин Мухаммед, **Бабурнама**, Станбул 2006.
- 7.Байтур, А., Кыргыз тарыхынын лекциялары, 1-2-китеп, Бишкек 1992.
- 8.**Бакырган китабы, Ташкент 1991.**
- 9.**Восточные авторы о кыргызах**, Бишкек 1994.
- 10.Жами, Абдурахман, **Нефахатул-Унс**, Станбул 1998.
- 11.Чубукчу, Ибрахим Агах, «Ахмед Ясеви ве Душунжеси», **Эрдем**, 3 т. XX1, Анкара 1995.
- 12.**Диний Окуялар**, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясы Кол Жазмалар Фонду, № 462.
- 13.Экрем, Э., «Догу Туркистанда Суфий Хожалар», **Эрдем**, Хожа Ахмед Ясеви Озел Сайысы, 7. т. XX1, Анкара 1996.
- 14.**Эраслан, Кемал**, «Ахмед Йесеви», **Түркия Диянет Энциклопедиясы**, 2. т., Станбул 1989, 159-161.
- 15.**Эраслан, Кемал**, «Ахмеди Ясеви», **Эрдем**, Хожа Ахмед Ясеви Озел Сайысы, 7. т. XX1, Анкара 1995.

- 16.Эршахин, С., Кыргызлар ве Исламиет, Анкара 1999.
- 17.Хаяти, Биже, **Диваны Хикмет**, Анкара 1993.
- 18.Хожа Ахмед Ясевинин Йени Булунан Хикметлери, Станбул 2001.
- 19.Инан, А., «Сибиряда Исламиетин Яйылышы», Макалелер ве Инжелемелер, Анкара 1991.
- 20.Камариддин Эшон Мухаммад-Карим Эшон Угли, Комилжон Дурди Килич Угли, **Тазкиратул-Авлиё**, Урганч 1997.
- 21.Карасаев, Хусейин, **Камус Наамадан Жороп**, Бишкек 1992.
- 22.Карасаев, Хусейин, **Камус Наама**, Бишкек 1996.
- 23.**Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары**, 1-т., Бишкек 2002.
- 24.**Кыргыз Поэзиясынын Антологиясы**, ред. К. Жусупов, 1. т. Бишкек 1999.
- 25.**Кыргыз Адабиятынын Тарыхы**, ред. А. Акматалиев т.б. 4. т. Бишкек 2002.
- 26.Кожаев, Муктар, «Отрар Девлет Аркеоложи Музеси: Арсланбаб имарети», **Эрдём**, Хожа Ахмед Ясеви Озел Сайысы, 7. т. XX1, Анкара 1995.
- 27.Көпрүлү, Ф., **Турк Эдебияты Тарыхы**, Станбул 1980.
- 28.Көпрүлү, **Турк Тарихи Диниси**, Анкара 2005.
- 29.Малтабаров, Б. А., «Ислам как Религия Монотеистического Кредо», **Ислам в Истории Кыргызской Государственности**, Бишкек 2003.
- 30.Мамбеталиев Сатыбалды, **Суфизм жана Анын Кыргызстандагы Агымдары**, Фрунзе 1972.
- 31.**Манас**, 1-2. т. Бишкек 1995.
- 32.**Манас дестаны**, жарыялаган В. Радлов, Анкара 1995.
- 33.**Маонавият Юлдузлари**, ред. М. М. Хайруллаев, Ташкент 1999.
- 34.Молло Нияз, **Санат Дигарасттар**, Бишкек 1993.
- 35.Мукамбаев, Жээнбай, **Эл ичи өнөр кенчи**, Фрунзе 1982.
- 36.Нигметов, Хамид Гуламоглу, «Ясевийе Аит Базы Сенелер», **Миллетлерарасы Ахмед Ясевий Семпозиуму Билдирилери**.
- 37.В. Радлов, Сибирядан, 1-2-т, кот, А. Темир, Станбул 1956.
- 38.Олгунер, Ф., «Тасаввуф Дунясы Ичинде Хаже Ахмед Ясеви», **Эрдём**, Хожа Ахмед Ясеви Озел Сайысы, 7. т. XX1, Анкара 1995.
- 39.Смирнов Н. А., **Мусульманское Сектанство**, Москва 1930.
- 40.Сопы Аллахяр, **Саботул-Ажизийн**, Ташкент 1991.
- 41.Тхиерри, Зарконе, «XX юзйылда Татаристан ве Орта Асяда Тасаввуфий Харекетлер», **Турклер**, X1X, Анкара 2002.
- 42.Токтогул, **Тандалмалар**, Фрунзе 1984.
- 43.Түрер, Осман, «Турк Дунясында Исламын Йерлешмеси ве Мухафазасында Суфи Тарикатлар ве Ясевинин Ролу», **Ясевилик**, Анкара 2000.
- 44.**Үмөт Молдонун Архивинен Көчүрмө**, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясы Кол Жазмалар Фонду, № 191.
- 45.Чурас, Мирза Фазыл, **Хроника**,

46. Шешен, Рамазан, **Ислам Жографияларына Гөре Түрклөр вә Түрк Үлкелери**, Анкара 1998.

47. Яман, Али, «Кыргызстанда Билинмейен Ясеви Избасарлары: «Лачилер», **Араштырма Дергиси**, Анкара Бахар 2004.

EĞİTİM BİLİMLERİ

TOPLUM GÖZÜYLE YATILI İLKÖĞRETİM BÖLGE OKULLARI

Doç. Dr. İ. Bakır ARABACI* - Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBABA**

Özet

Bilgi çağı eğitim ve öğretimin önemini daha da artırmıştır. Nitelikli sosyal sermaye ülkelerin en önemli zenginlik kaynağı durumuna gelmiştir. YİBO'lar Türkiye eğitim sistemi içerisinde hem nicel ve hem de nitel açıdan önemli bir konuma sahiptir. Kontrollü ve programlı etkinlikler yoluyla bu okullarda öğrencilerde istendik değişimler gerçekleştirilebilir. Bu araştırma Van ilinde bulunan YİBO'lar hakkında hizmet satın alanların ve toplumun görüşünü belirlemeyi amaçlamaktadır. Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Araştırmada, katılımcıların, YİBO'ları maddi durumda yetersizliği olan öğrencilerin devam ettikleri bir okul olarak gördükleri, bu okullardaki eğitimsel uygulamaları benimsemedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yatılı İlköğretim Bölge Okulu (YİBO), Eğitim, Toplum, Algi.

Giriş

Eğitim; bireyin bedensel, sosyal, törel, kişilik gelişiminde ve davranışlarının amaçlı bir şekilde değiştirilmesinde en önemli araçtır. Eğitim vasıtası ile bireysel ve toplumsal beklentiler karşılanabilir. Eğitimin bireysel, politik, sosyal, ekonomik yönlerden formel amaçları olduğu gibi, formel olmayan amaçları (dışsallıkları) da bulunmaktadır. Bu nedenle hem birey, hem de toplum için oldukça önemli olan eğitim, insanlar için evrensel bir hak olarak kabul edilmektedir. Gerek iktisadi kalkınma, gerek sosyal refahın ve huzurun sağlanmasında eğitime büyük görev düşmektedir. Nitelikli sosyal sermaye kalkınmanın en önemli unsuru olarak görülmektedir.

Grootaert'e göre (2002) sosyal sermaye; insanlar arasında bağlantı kuran, kurumlar, ilişkiler, tavırlar ve değerlerin ekonomik ve sosyal gelişmeye yaptıkları katkılardır. Bir toplumun gelişmişlik düzeyi ile sosyal sermaye miktarının birbirini besleyen iki unsur olduğu genel kabul görmektedir (OECD, 2001).

Toplumdaki her bireyin eğitim fırsat ve imkânlarından eşit olarak yararlandırılması sosyal devlet olmanın en önemli ilkesini oluşturmaktadır.

Türk eğitim sisteminin her basamağın ayrı bir önemi vardır. Ancak, kazandırılan bilgi ve becerilerin diğer öğrenim kademelerine bir temel teşkil etmesi bakımından ilköğretimin özel bir yeri ve önemi vardır. İlköğretimin zorunlu olması ve mezunların bir kısmının üst öğrenime devam etmeyerek hayata atılmaları bu eğitim basamağının önemini daha da artırmaktadır.

Ülkemizde, dağınık yerleşim birimlerinin mevcut olması, birçok yerleşim biriminin nüfusunun az olması, buralara ilköğretim okullarının açılmasını güçleştirmektedir. Nüfusu az, dağınık yerleşim birimlerindeki öğrencilerin, daha nitelikli koşullarda eğitim-öğretim görmelerini sağlamak üzere günü birlik taşınmaları veya taşıma imkânı olmayanlar içinde Yatılı Bölge İlköğretim Okulları uygulaması gerçekleştirilmektedir. Yatılı Bölge İlköğretim Okulları (YİBO), yoksul aile çocuklarının ilköğretim ihtiyacını karşılamaktadır.

Avrupa'da oldukça eski bir tarihe sahip olan yatılı okul uygulamasının, Türkiye'de 1940'lı yıllarda Köy Enstitüleri, 1945'ten sonra "Bölge Okulları"nın açılması ile başladığı söylenebilir. Yatılı İlköğretim Bölge Okulları (YİBO), zorunlu eğitim çağındaki (6-14 yaş) öğrencilere eğitim ve barınma imkanları sağlayan eğitim kurumlarıdır. Kırsal kesimde okulu bulunmayan, köy ve

* Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, bakirarabaci@hotmail.com

** Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, akabab@mynet.com

mezra gibi yerleşim birimlerinde bulunan çocuklar ile yoksul ailelerin çocuklarının ilköğretim hizmetlerine kavuşturulmasını sağlamak amacıyla açılan bu okullarda çocukların tüm giderleri devlet tarafından karşılanmaktadır. Öğrencilerin YİBO'larda geçirdikleri yıllar; kişilik gelişimi kuramcılarının göre gizil dönem (6-12 yaş) ve ergenlik (12-18 yaş) döneminin ilk yıllarını kapsamaktadır (Can, 2007; 131-133; Sardoğan ve Karahan, 2007:140-145; Akbaş, 2007:96-105; Senemoğlu, 2007:72-79). Bu dönemlerde yeteneklerinin gelişmesi, sosyal gelişim, kimlik bulma gibi kişilik gelişiminde önemli kazanımlar gerçekleşmektedir. Olumsuz yaşantılar, öğrencilerin kişilik gelişimini olumsuz yönde etkileyebilir. Öğrencilerde oluşan olumlu/olumsuz gelişmeler çoğunlukla öğrencinin içinde bulunduğu çevre koşullarından etkilenmektedir.

Henüz yedi yaşında ve bir yetişkinin gözetiminde olması gereken çocuğun, ailesinden, evinden ayrı, alışık olmadığı bir ortamda yaşamasının büyük güçlüklerinin olması kaçınılmazdır. Yine, ergenlik döneminde ergenin sorunları ile baş edebilmesi için gerekli rehberliğin ve denetimin yapılması önem taşımaktadır. Ancak YİBO'larda çalışan her görevlinin, rol ve sorumluluklarının bilincinde olduğunu söylemek güçtür. Bu ortamda bilinçli veya bilinçsiz olarak öğrencinin kişilik gelişimine olumsuz etki yaratabilecek olaylar, onda kalıcı izli davranış bozukluklarına yol açabilir. YİBO'larda öğrencilere karşı olumsuz bazı uygulamalar basına sızmaktadır. Örneğin bu haberlerden birisi şöyledir: *"Uşak'ın Eşme İlçesi'ndeki yatılı ilköğretim bölge okulunda (YİBO), kız öğrenciler K.A. (13) ve M.Ö'ye (13) cinsel istismarda bulunmakla suçlanan Müdür Yardımcısı İ.K. ve temizlik görevlisi F.G. tutuklandı. Okulun müdürü ve 4 yöneticisi de soruşturma kapsamında açığa alındı."* http://www.ogretmenlerweb.com/haber/haber_detay.asp?haberID=170.

Bazen aileler zorunlu olmalarına rağmen çocuklarını YİBO'lara göndermek istememektedirler. Örneğin bir gazete haberi şöyledir:

"Tokat'ta, çocuklarını yatılı okula göndermek istemeyen köylüler sisteme tepki gösterdi. Musulluk Köyü Muhtarı ve köylüler, küçük yaşta çocukların anne ve babasından uzakta eğitim görmesini istemediklerini belirterek, ...Küçük yaşta bu çocuklarımız kendine nasıl bakacak, üstünü giyecek. Onlar mağdur olduğu gibi bizde mağdur olacağız, diyerek tepkisini dile getirmişlerdir." (<http://www.lpghaber.com/Cocuklarini-Yatili-Okula-Gondermek-Istemeyen-Koylulerin-Tepkisi--haberi-229067.html>. 14.06.2009).

Tüm olumsuzluklarına rağmen yatılı okulların olumlu yönleri de bulunmaktadır. Günümüzde öğrencilerin küçük yaşlarda programlı öğretime alınmaları, onların gelişiminde önemli görülmektedir. Yatılı okullarda, kontrollü bir çevrenin olması, istedik davranışların öğretilmesinde etkili olmaktadır. Bu durum, çocuğu ile ilgilenemeyen aileler için bir tercih nedeni olabilmektedir. Özellikle yurt dışındaki yatılı okullar en gözde ve en pahalı eğitimi sunmaktadırlar. Örneğin İsveç, ABD ve İngiltere'deki Boarding School'lar dünyanın en prestijli yatılı okulları arasındadır. Öyle ki, okullarda kraliyet ailesinin, ünlü politikacıların çocukları öğrenim görmektedirler. Öğrencilere en az iki dil öğretilmektedir. Bu okulların yıllık ücreti 70.000 ABD Dolarının üstündedir (<http://www.mciturkiye.com/-Lise.Degisim-ISVICRE'de.Yatili.Lise-Boarding.School.php>)

Turgut'a göre (2005) eğitim, çocuğun imgeleme gücünü artırmalı, onu programlar ve ders kitaplarının ötesine taşımalı, yaratıcılık gücünü geliştirmelidir. Eğitimde sevgi unsuru göz ardı edilmemelidir. Rousseau'nun belirttiği gibi, eğitim kurumlarının *"insan eğittiklerinin"* bilincinde olması gerekir. Çocuğa doğasına uygun, kendi yeti ve yetenekleri ölçüsünde eğitim sağlanmalıdır. Kant'a göre de, insan hiçbir zaman araç/meta olarak görülmemelidir. Çünkü insan düşünen, seven, düş kuran, tinsel bir varlıktır. O halde bireyin sağlıklı gelişimi için öncelikle insani özelliklerinin geliştirilmesi şarttır. Cüceloğlu ise (1988), çocuk yetiştirilmesinde temel amacın, sağlıklı kişilikler oluşturmak olduğunu söylemektedir. Kişilik, bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu diğer bireylerden ayırt edici tutarlı ve yapılaşmış bir örüntüdür. Çocuğun yetiştirilmesi her şeyden önce temel ruhsal gereksinmelerinin karşılanmasına bağlıdır. Çocuğun yetiştirilmesinde temel gereksinimleri; sevgi, disiplin ve özgürlüktür (Aydın, 2008). Bu gereksinimler birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Victor Hugo'ya göre, yaşamda en yüce mutluluk, sevildiğini bilmekten gelir. Çocuk da bitki gibi sevgi ve bakıma ihtiyaç duyar. Dar anlamıyla disiplin, davranışı belli kalıplara sokmak amacıyla uygulanan katı kuralları ve yöntemleri kapsar (Yörükoğlu, 1992:195). Çocuk denetim altında olmadığı zamanlarda öğrendiklerini uygulayabilmektedir. Bu nedenle özgür olmalı,

kendi kendini yönetme yeterliliğini kazanmalıdır. Zorlama kişide verim yaratmaz, işi isteyerek, kendi başımıza ve kendimiz için yaptığımızda daha verimli oluruz. Eğitim-öğretim kurumlarının çocuğun gelişimi ile ilgili yeterliklere haiz olmaları önem taşımaktadır.

Çeşitli etkenler, velilerin ve çevrenin YİBO'na bakışlarını etkilemektedir.

Yukarıda genel hatlarıyla bahsedildiği üzere çeşitli nedenlerle YİBO'larda okuyan öğrencilerin kişilik gelişimlerini, başarılarını, sosyalleşmelerini sağlıklı şekilde sağlamak imkân ve fırsatlardan yararlanıp yararlanmadıklarının belirlenmesi önem taşımaktadır.

Amaç

Bu araştırmanın genel amacı, Van ilinde bulunan 12 YİBO hakkında, toplum kesiminin görüşlerini saptamak oluşturmaktadır. Bu genel amaca ulaşabilmek için araştırmada aşağıdaki soruların cevapları aranmıştır:

- 1- Katılımcıların; YİBO'ların amacı hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 2- Katılımcı görüşlerine göre YİBO'lar, öğrenci kişiliğini olumlu yönde etkilemekte midir?
- 3- YİBO'lardaki disiplin durumu öğrenci kişilik gelişimini olumsuz etkilemekte midir?

Önem

YİBO'lar Türk eğitim sistemi içerisinde hem nicel ve hem de nitel açıdan önemli bir yer işgal etmektedir. Sağlıklı toplumlar sağlıklı fertlerden oluşur. Sağlıklı toplumlarda sosyalleşme, elbette insanların eğitim düzeylerine bağlı olarak daha doğru ve düzenli gerçekleşir. Yatılı okullar sorumluluk sahibi, demokrasiyi içselleştirmiş sağlıklı bir kişilik sahibi fertler yetiştirmek durumundadırlar. Toplumu oluşturan fertlerin akademik eğitimlerinin kalitesi kadar sağlam kişilik kazandırılmasında etkili etmenlerin neler olduğunun ortaya konması önemlidir. YİBO'larda okuyan kimsesiz veya okulu olmayan, kırsaldan gelen öğrencilerin kişilik gelişimlerini, başarılarını, sosyalleşmelerini en iyi şekilde sağlamak imkân ve fırsatlardan yararlanmalarını sağlayarak topluma kazandırmak ve onların eğitimlerini gerçekleştirmek son derece gerekli ve önemli bir olgudur. Bu araştırma, MEB yöneticilerine, rehberlik servislerine, okul yönetimlerine, müfettişlere, velilere ve diğer yetkililere veri teşkil etmesi ve bu alanda araştırma yapacaklara katkı sağlaması açısından da önemli görülmektedir.

Sınırlılıklar

Bu araştırma Van ilindeki YİBO'larla sınırlıdır.

Yöntem

Araştırmada var olan durumu açıklayıcı "*betimsel*" bir yöntem kullanılmıştır. Çalışma evrenini; Van ilindeki 12 adet YİBO oluşturmaktadır. Bu amaçla toplumun çeşitli kesimlerinden ve YİBO'ları bilen katılımcılar seçilmiştir. Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Anket maddelerinin geçerlik ve güvenilirliği için uzman görüşüne başvurulmuştur (Van 100. Yıl Eğitim Fakültesi Öğretim Üyeleri). İstatistiksel analiz olarak f ve % kullanılmıştır.

Bulgular

1. Katılımcıların kişisel özelliklerine ilişkin bulgular:

Katılımcılar (70 kişi); Yaşları 20-55 arasındadır. Cinsiyet açısından 49 Erkek, 18 bayan, cevapsız 3 kişidir. **Meslek itibarı ile:** İşsiz = 1 Öğrenci = 16 Esnaf = 5 İşçi = 4.

Memur = 5, Cevapsız = 3, Ev kadını = 9, Serbest M.= 2, Diğerleri = 8.

Medeni durum itibarı ile: Evli = 30, Bekâr = 40.

Ekonomik Durum itibarı ile: Çok İyi = 3, İyi = 21, Orta = 18, Normal = 11, Cevapsız = 17.

Katılımcıların okul çağındaki çocuklarının sayısı: 1 - 3 = 24, 4 - 6 = 2, 7 - 10 = 25 Yukarı = 3.

2. Katılımcıların YİBO'lara ilişkin görüşleri:

• **Çocuğunuzu yatılı okula göndermeyi düşünüyor musunuz?** Sorusuna; Evet 6 (% 8,5), Hayır 58 (% 82,85), Cevapsız 6 (% 8,5)

• **Yatılı okula göndermeyi düşünüyorsanız nedeni:**

a. Sorumluluk duygusu, güven duygusu kazanması ve kişiliğini geliştirmesi açısından gönderirim. (% 4,2)

b. Köylerdeki eğitim öğretimin yetersizliği, öğretmen yokluğu ve birleştirilmiş sınıf uygulamalarına göre yatılı okulların eğitim düzeyi daha iyidir (% 2,85).

c. Geleceğinin daha parlak olması için gönderirim (% 1,42).

Ankete katılanlardan % 8,5'i bu soruya cevap vererek çocuklarını yatılı okullara göndermelerinin nedenlerini açıklamışlardır.

• **Yatılı okula göndermeyi düşünmüyorsanız nedeni:**

a. Yeterince güvenli bulmadığımız için (% 1,42).

b. Aile içerisinde daha iyi eğitim alacağına inandığımdan (% 30).

c. Çocuğun psiko-sosyal gelişmesini engelleyen eğitim ortamının varlığından (% 7,1).

d. Yatılı okullarda çocuk sevgisiz geliyor (% 4,2).

e. Yatılı okullar çocuğu asimile ediyor (% 5,7).

f. Yatılı okullardaki eğitimi yetersiz gördüğümünden (% 4,2).

g. Tek tip insan yetiştiriyor (% 7,1).

h. Çocuğumun ayrı kalmasına dayanmam (% 8,5).

ı. Yatılı okullar çocuğu sisteme entegre edildiği yerdir (2,85).

i. Fazla disiplinden ve temizlik olayının pek fazla uygulanmadığından (% 2,85).

• **Yatılı okullarının kurulmasının amacı nedir?**

a. Huzurlu bir eğitim ortamı sağlamak (% 1,42).

b. Okuma imkânı olmayan fakir çocuklarının okumalarını sağlamak (% 42,8).

c. Sistemli eritme ortamlarıdır (% 12,8).

d. Devlet politikasıdır. Düzene yakın insan yetiştirmek (% 2,85).

e. Tek tipli ve kırsal kültürüyle insan yetiştirmek (% 11,4).

f. Çocukların gelişme döneminde, kendi başlarına hareket etmesine çocukları hazırlama (% 1,42).

g. Öğrencilerin her yönden iyi yetişmeleri için (% 12,8).

h. Vatana, millete hayırlı insanlar yetiştirmek (% 1,42).

ı. Çocuğun ailesinin bulunduğu yerde okulun bulunmaması (% 2,85).

• **Yatılı okullar yerine önerdiğiniz başka okullar var mı?**

Evet (% 68,57), Hayır (% 25,71)

• **Önerdiğini okullar sizce nasıl olmalıdır?**

a. Öğrenci aileleriyle sürekli işbirliği içinde olabilecek köklü kaliteli eğitim ortamları (% 2,85).

b. Çocukların kendi sosyal çevrelerinde eğitilebilecekleri eğitim ortamları (% 1,42).

c. Maddi yönden doyurulan öğretmenlerle sınıfları bahçesi geniş, teknik anlamda tam teşekküllü eğitim ortamları (% 20).

d. İnsanca duygular içinde eğitim-öğretim imkânı veren eğitim ortamları (% 1,42).

e. Bütün kültürlere saygılı, demokratik, rehberlik servisleri işleyen eğitim ortamları yaratılmalı (% 7,2).

f. Fırsat eşitliğini uygulayan eğitim öğretim ortamı (% 1,42).

g. Mesleki kuruluşlar (% 2,85).

• **Yatılı okulların çocuğunuzun kişisel gelişimindeki önemine inaniyor musunuz?**

Evet (% 34,2) Hayır (% 60) Cevapsız (% 5,7)

• **Yatılı okulların vermiş olduğu eğitimi yeterli buluyor musunuz?**

Evet (% 12,8) Hayır (% 84,2) Cevapsız (% 2,8)

• **Psikolojik açıdan yatılı okulların öğrenci gelişiminde yeterli olduğuna inaniyor musunuz?**

Evet (% 12,8) Hayır (% 84,2) Cevapsız (% 2,8)

• **Yatılı okulların eğitime devam etmesini istiyor musunuz?**

Evet (%35,7) Hayır (% 64,3) Cevapsız: -

• **Yatılı okullar eğitim öğretime devam etmeli, fakat bünyesinde bazı değişiklikler yapmalı diyorsanız, görmek istediğiniz değişiklikler:**

a. Misafirhaneler ve spor salonları olmalı, yatakhane ve yemekhaneleri temiz ve düzenli olmalı (% 10).

b. Teknolojik imkânlardan yararlanmalı (% 2,85).

c. Sevgi ortamına ağırlık vermeli (% 4,2).

d. Rehberlik servisi, psikolojik danışmanlık servisleri kurulmalı (% 4,2).

e. Kaliteli eğitim ve öğretim imkânı sunmalı (% 2,85).

f. Öğrencilerin aileleriyle sıkı ilişki içinde bulunacakları uygun ortamlar yaratılmalıdır (% 1,42).

g. Yatılı okulların devlet tekeline çıkarılıp, özelleştirilmesinden yanayım (% 2,85).

h. Katı disiplin anlayışından vazgeçmelidir (% 7,2).

ı. Demokratik ve ilmi ağırlıklı eğitim ortamları yaratılmalıdır (% 2,85). Ankete katılanlardan % 38,5'i bu soruyu cevaplandırmıştır.

• **Yatılı okullardaki kız öğrenciler için eğitimin kadın eğitimciler tarafından verilmesinin gereğine inaniyor musunuz?**

Evet (% 37,1) Hayır (% 60) Cevapsız (% 2,85)

• **Gündüzlü ve yatılı okullarda okuyan öğrenciler arasında bir fark görüyor musunuz?**

Evet (%77,1) Hayır (% 22,8) Cevapsız

• **Farklılıklar görüyorsanız, bu farklılıklar nelerdir?**

a. Daha fazla sorumluluk görüyorum (Yatılı okul mezunlarında) (% 8,5).

b. Gündüzlü öğrenciler psikolojik açıdan daha rahattırlar (% 18,5).

c. Gündüzlü okula giden öğrenciler aile ortamında daha başarılı olur (% 5,7).

d. Gündüzlü okuyan öğrenciler daha fazla sevgiyle yetişiyor (% 4,2).

e. Yatılı okullarda okuyanlar baskıyla yetiştikleri için daha tepkisel oluyorlar (% 5,7).

- f. Yatılı okullarda okuyanlar fazla özgür düşünemiyorlar (% 8,5).
g. Yatılı okullarda okuyanlar içine kapanık oluyorlar (% 7,1).
h. Kişilik gelişimi açısından gündüzlü okullar daha verimli (% 2,85).
Ankete katılanlardan bu soruya cevap verenler % 61,4'tür.

- **Bulduğunuz yerde okul ihtiyacımız var mı?** Evet (39) Hayır (27) Cevapsız (4)

Yorum

1- Çocuğunuzu yatılı okula göndermeyi düşünür müsünüz? sorusuna ankete katılanlardan %82,85'i hayır cevabını vermektedir. %8,5'i evet cevabını, %8,5'i ise bu soruyu cevapsız bırakmıştır.

2- Yatılı okula göndermeyi düşünüyorsanız, nedeni nedir? sorusuna ankete katılanlardan %8,47'si cevap vermiştir. Bunlardan;

a. %4,2'si yatılı okulların çocuklara sorumluluk güven duygusu kazandırdığını ve çocukların kişiliklerini geliştirdiklerinden dolayı yatılı okullara göndermek istediklerini belirtmişlerdir.

b. %2,852'i köylerdeki eğitim, öğretimin çeşitli nedenlerden dolayı yetersiz kalmasından dolayı çocuklarını yatılı okullara göndermek istediklerini belirtmişlerdir.

c. %1,42'si ise geleceğinin daha parlak olması için yatılı okula göndermek istediğini belirtmiştir.

3- Yatılı okula göndermeyi düşünüyorsam nedeni?

a. Yatılı okullar yeterince güvenli değildir.

b. Aile içerisinde daha iyi eğitim alacağına inanıyorum.

c. Yatılı okullar çocuğun psikolojik, sosyal gelişmesini engelleyen eğitim ortamlarıdır.

d. Yatılı okullarda birey sevgisiz gelişiyor.

e. Yatılı okullar çocuğu asimile ediyor.

f. Yatılı okullardaki eğitim yetersizdir.

g. Tek tip insan yetiştiriyor.

h. Çocuğumun benden ayrılmasına dayanmam (Bu soruya ankete katılanlardan büyük bir çoğunluğu (%30) aile içerisinde daha iyi eğitim alacağına inandığımdan cevabım vermiştir).

1. Yatılı okullar çocuğun sisteme entegre edildiği yerdir.

i. Fazla disiplin uygulanıyor ve temizlik uygulamalarına fazla dikkat edilmiyor.

4- Sizce yatılı okulların kurulmasının amacı nedir?

Ankete katılanlardan büyük bir çoğunluğu (%42,8) bu soruya "okuma imkanı bulunmayan fakir çocuklarının okumalarını sağlamak" şeklinde cevap vermiştir.

Ankete katılanların diğer bölümü ise;

a. Huzurlu bir eğitim ortamı sağlamak.

b. Okuma imkânı olmayan fakir çocuklarının okumalarını sağlamak.

c. Sistemli olarak bireyleri eritmek.

d. Devlet politikasına uygun insan yetiştirmek.

e. Tek tip, kışla kültürüyle insan yetiştirmek.

f. Gelişme döneminde, kendi başlarına hareket etmeye çocukları hazırlamak.

g. Yatılı okullar, bireyleri her yönden iyi yetiştiriyor.

h. Vatana, millete hayırlı insanlar yetiştirmek.

1. Çocuğun ailesinin bulunduğu yerde okulun bulunmamasından dolayı, bireye okuma imkânı sunmak.

5- %68,57'si yatılı okullar yerine başka okullar önermektedir.

6- Önerdiğiniz okullar sizce nasıl olmalıdır?

a. Öğrencinin ailesiyle sürekli iletişim içinde bulunacağı kaliteli eğitim ortamları.

b. Çocukların kendi sosyal çevrelerinde eğitilebilecekleri eğitim ortamları.

c. Maddi yönden doyurulan öğretmenlerle sınıfların bahçesi, geniş teknik anlamda tam teşekküllü eğitim ortamları.

d. İnsanca duygular içinde eğitim - öğretim imkânı veren eğitim ortamları.

e. Bütün kültürlere saygılı, demokratik, rehberlik servisleri işleyen eğitim ortamları.

f. Fırsat eşitliğini uygulayan eğitim öğretim ortamı.

7. Mesleki kuruluşlara hazırlayıcı eğitim öğretim ortamı.

- Bu soruya ankete katılanlardan çoğu (%20) şu cevabı vermiştir: "Maddi yönden doyurulan öğretmenlerle sınıfların bahçesi ihtiyaca cevap veren nitelikte, teknik anlamda tam teşekküllü eğitim ortamları cevabını vermiştir.

8- Ankete katılanlardan %60'ı yatılı okulların çocuğun kişisel gelişimini sağlayamadığını belirtmiştir.

9- Ankete katılanlardan %84,2'si yatılı okulların vermiş olduğu eğitimi yeterli bulmadığını belirtmiştir.

10- Ankete katılanlardan %84,22'si psikolojik açıdan yatılı okulların öğrenci gelişiminde yeterli olmadığını belirtmiştir.

11- Katılımcıların %64,2'si yatılı okulların eğitim faaliyetlerine devam etmesini istemediğini belirtmiştir.

12- Ankete katılanlardan %38,5'i yatılı okullar eğitime devam etmeli, fakat bünyesinde bazı değişiklikler yapmalı şeklinde cevap vermiştir. Yapılması gereken değişiklikler:

a. Misafirhaneleri, spor salonları geniş olmalı; yatakhane ve yemekhaneleri temiz olmalı.

b. Teknolojik imkânlardan yeterince yararlanmalı.

c. Sevgi ortamına ağırlık verilmeli.

d. Rehberlik servisi, psikolojik danışmanlık servisleri kurularak, işlevlerini yerine getirmeli.

e. Kaliteli eğitim ve öğretim imkânı sunmalı.

f. Öğrencilerin aileleriyle sıkı ilişki içinde bulunacakları uygun ortamlar yaratılmalı.

g. Yatılı okullar devlet tekelinden çıkarılıp, özelleştirilmeli.

h. Katı disiplin anlayışından vazgeçmeli.

1. Demokratik ve ilmi ağırlıklı eğitim öğretim ortamları yaratmalı.

13- Ankete katılanlardan %60'ı yatılı okullardaki kız öğrenciler için eğitimin kadın eğitimciler tarafından verilmesinin gereğine inanmadıklarını, belirtmişlerdir.

14- %77'si gündüzlü ve yatılı okullarda okuyan öğrenciler arasında farklılıklar gördüklerini belirtmişlerdir.

15- Gündüzlü ve yatılı okuyan öğrenciler arasındaki farklılıklar:

a. Yatılı okul mezunlarında daha fazla sorumluluk var (%8,5).

b. Gündüzlü öğrenciler psikolojik açıdan daha rahattırlar (%18,5).

- c. Gündüzlü okula giden öğrenciler, aile ortamında daha başarılıdırlar (%5,7).
- d. Yatılı okullarda okuyanlar baskıyla yetiştikleri için tepkisel oluyorlar.
- e. Yatılı okullarda okuyanlar, fazla başarılı olamıyorlar.
- f. Yatılı okullarda okuyanlar fazla özgür düşünemiyorlar.
- g. Yatılı okullarda okuyanlar içine kapanık oluyorlar.
- ğ. Gündüzlü okullar, bireyin kişisel gelişimi açısından daha verimlidir.

Ankete katılanlardan en fazla olarak %18,5'i "gündüzlü okuyan öğrencilerin psikolojik açıdan daha rahat olduklarını" belirtmişlerdir.

16- Ankete katılanlardan %55,71'i bulunduğu yerde okul ihtiyacının olduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak; Ülkemizde YİBO'lar bir ihtiyacı karşılamak üzere kurulmuştur. Ancak maddi durumları iyi olmayan çocukların yetersiz fiziki mekânlar, yetersiz çalışanın görev yaptığı ve toplumsal beklentilere sahip olmayan ortamlarda eğitim görmeleri, çocukların gelişiminde telafisi mümkün olmayan sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. YİBO'ların imajı konusunda toplumun bakış açısı olumlu değildir. YİBO'lara sadece maddi durumdan yoksun aileler çocuklarını göndermek istemektedirler.

Öneriler

YİBO'lar batıdaki emsalleri gibi modern eğitimin verildiği, toplumun her kesiminin rağbet ettiği kurumlar haline getirilmelidir. Bunun için öncelikle fiziki donanımın, sonra insangücü gereksiniminin karşılanması gerekmektedir. Bu okullarda çalışan personelin ekonomik haklarında iyileştirilmesi, bu okullarda çalışmayı cazip hale getirebilir. Bu okulların denetimleri daha sıkı yapılmalı ve denetimler özellikle örgüt iklimi ve kültürü üzerinde yoğunlaşmalıdır.

Kaynakça

- Akbaş, A. (2007). Kişilik, Sosyal, Duygusal ve Ahlak Gelişimi, *Eğitim Psikolojisi* (Ed: K. Ersanlı-E. Uzman), İstanbul, Lisans Yayıncılık.
- Aydın, M.Z. (2008), Eğitimci Gözüyle Çocuğun Eğitiminde Ailenin Önemi, <http://ocak.forumup.com/about151-ocak.html>. Erişim:23.03.2010.
- Can, G. (2007), Kişilik Gelişimi, *Eğitim Psikolojisi* (Ed: B. Yeşilyaprak), Ankara, PegemA Yayıncılık.
- Cüceloğlu, D. (1998), *İnsan ve Davranış Psikolojisinin Temel Kavramları*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Grootaert, C.V.B. (2002), Social capital: From definition to measurement in understanding and measuring social capital, *A Multidisciplinary Tool For Practitioners*, (ed) By Grootaert, Ch-Van Bastelaer Th, The World Bank, Washington D.C.
- Kaptan, S. (1995), *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Ankara, Tekışık Web Ofset Tesisleri, MEB (1999).
- MEB APK Kurulu Başkanlığı Sayısal Verileri, Ankara.
- MEB (1995), *Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı İlkokul, Ortaokul, Lise ve Dengi Okullarda Burs, Parasız Yatılılık ve Sosyal Yardımlar Yönetmeliği*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (1997), *İlköğretim Kurumları Yönetmeliği*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- OECD (2001), *The Well-being of Nations, The Role of Human and Social Capital*.
- Turgut, İ. (1995), *Felsefe, Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Ofset Baskı Tesisleri, Van.
- Sardoğan, M.E. ve Karahan, T.F. (2007), "Kişilik Gelişimi", *Eğitim Psikolojisi*, (Ed: A. Kaya) Ankara, PegemA Yayıncılık.
- Senemoğlu, N. (2007), *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Ankara, Gönül Yayıncılık.
- Yörükoğlu, A. (1992), *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul, Acar Matbaacılık.
- Web kaynaklar:** http://www.turkishstudent.com.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=178:ngiliz-yatli-okullar&catid=6:giltere&Itemid=100067. Erişim:22.03.2010
- <http://www.mcuturkiye.com/-Lise.Degisim-ISVICRE'de.Yatili.Lise-Boarding.School.php>. Erişim:22.03.2010

TÜRK DÜNYASI VE YENİ BİLGİ YÖNETİMİ UYGULAMALARI ÜZERİNE

M. Cabir BİNGÖL*

“İçinde yaşadığımız yeniçağda, zenginlik bilginin ürünüdür. Bilgi, ekonominin başlıca hammaddeleri ve en önemli ürünleri haline gelmiş bulunuyor. Günümüzde zenginlik yaratmak için gerek duyulan sermaye varlıkları arazi, bedensel emek, imalat aletleri ve fabrikalar değildir. Bunları yerini bilgi almış durumdadır.”

Thomas A. Stewart

1990'dan sonra kendini gösteren ve halende büyük bir hızla devam eden küreselleşme olgusu, beraberinde getirdiği, teknolojik ve bilimsel gelişmelerle insan hayatı üstünde büyük değişikliklere sebep olmuştur. Günümüz toplumunda, bugüne kadar bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, haberleşme ve veri ağlarının dünyayı çevrelemesiyle birlikte ortaya çıkan en önemli olgu, bilgi toplumu, bilgi çağı, bilgi patlaması, sanayi sonrası toplum gibi kavramlarla adlandırılmaya çalışılan bu yeniçağdır. Toplumsal yapıların değişmesine ve yeniden şekillenmesine neden olan bu hızlı ve sancılı sürecin en belirgin özelliği üretimin bilgisayarlarla ve bilgi teknolojileriyle yapılmasıdır. Hatta ülkeler ürettikleri ve sakladıkları bilgi miktarına göre gelişmiş ya da gelişmekte olan diye sınıflandırılmaktadır. Sanayi devrimi sonrası büyük ilerleme gösteren bütün devletler bugün araştırma-geliştirme faaliyetlerine aktardıkları büyük finansal kaynaklarla bu çağda yerini almaya başlamışlardır. Bilgi araç olmaktan çıkıp amaç haline gelmiştir. Bilgi çağını önceki dönemlerden ayıran beş temel özellik bulunmaktadır. Bunlar:

- “Bilgi çağı bilgiye dayalı toplumun yükselişinden meydana gelmektedir.
- Bilgi çağında işletmeler bilgi teknolojilerine dayalı olarak faaliyet gösterirler.
- Bilgi çağında iş süreçleri verimlilik artışına dönüşmektedir.
- Bilgi çağının başarısı bilgi teknolojilerinin kullanımında etkinlik ile ölçülmektedir.
- Bilgi çağında pek çok ürün ve hizmet, bilgi teknolojileri ile iç içe geçmiş durumdadır.”**

Bilginin temel üretim faktörü olarak değerlendirildiği bu toplumsal ve ekonomik formasyon çağı bilgi merkezleri ve kütüphaneleri öne çıkarmıştır. Bilim ve teknoloji alanında meydana gelen bilgi patlamasıyla ortaya çıkan bilgi artışı, kütüphane ve bilgi merkezlerinin bütün bilgi kaynaklarını koleksiyonunda bulundurmasını imkânsız hale getirmiştir. Sınırlı bütçeler ve kaynaklarla çalışan kütüphaneler maliyeti yüksek bilgi kaynaklarının tamamını alamazken, alınacak kaynakları sınırlandırılmak zorunda kalmışlardır. Bu sorunu aşmak isteyen bilgi merkezleri ve kütüphaneler kullanıcı ihtiyaçlarını karşılamak, kaynaklarının artırmak amacıyla karşılıklı olarak işbirliği yöntemleri geliştirmiştir. İşte kütüphaneler arasında; ödünç verme, toplu katalog oluşturma, ortak koleksiyon geliştirme, belge sağlama, elektronik yayın ve verileri paylaşma şeklinde gerçekleşen bu süreci “Kütüphaneler arası iş birliği” olarak tanımlamaktayız.

Kütüphaneler arası işbirliğinin somut olarak sağladığı faydaları şu şekilde sıralamak mümkündür.

* Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Küt. ve Dok. Dai. Bşk., cbingol@firat.edu.tr

** Mahmut Tekin ve E. Çiçek, “Bilgi Çağında Bilgi Toplumu ve Bilgi Ekonomisi”, 1. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Tebliğleri.

- Bilgi merkezinin sahip olduğu çekirdek koleksiyon dışında, diğer bilgi merkezlerinin kaynaklarından da faydalanarak koleksiyon sınırlarını genişletmek.
- Kütüphanelerin işbirliğiyle sağlayabileceği bir kaynak için bütçesinden tekrar bir harcama yapmasına gerek kalmaması.
- Toplu Katalog oluşturularak, ihtiyaç duyulan herhangi bir bilgi kaynağının nerede olduğunu öğrenebilmek.
- Oluşturulacak konsorsiyumlarla elektronik yayın veri tabanı gibi kaynakların düşük maliyetle sağlanabilmesi olanağı.
- Karşılaşılabilecek herhangi bir problem karşısında iletişim halinde olunan diğer merkezlerden yardım alabilmek.”***

Bununla birlikte günümüzde bilgi kavramının anlam ve içeriğinin değişmesi, bilgiye olan gereksinim ve bilgi kullanımındaki artış yeni bir bilgi yönetimi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Geçmişte yapılmış, hala ulusal anlamda yapılan iş birliği çalışmaları maalesef günümüz ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktır. Bu değişimi ve ihtiyacı göz önüne alarak bir araya gelmiş olan 46 ülke 1999 senesinden itibaren bu yönde işbirliği ve çalışmalara başlamıştır. 2010 yılına geldiğimizde büyük bir ilerleme kaydetmiş olan BOLOGNA süreci, Avrupa yükseköğrenim alanını diğer bölgeler açısından da çekici hale getirmiştir. Bugün aciliyetle yapmamız gereken Avrasya bölgesinin de böyle bir işbirliğiyle bu süreçlere alternatif olacak bir yükseköğrenim alanı oluşturulmasıdır. Düşünceleri bu yönde olan, konunun önemine haiz olan birçok değerli bilim adamımız da bu amaçla bir araya gelerek büyük bir adım atmışlardır. BSİ’09 toplantısının düzenlenmesiyle atılan bu adım, toplantı sonucunda alınan kararlar ışığında 2011 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinde yapılacak diğer bir toplantıyla, yükseköğrenim alanlarımız için hayati öneme haiz bu sürecin devam ettirilmesi yönünde olmuştur.

Bütün bunlar ışığında 2009 yılının Kasım ayında “Fırat Üniversitesi” ve “TÜBİTAK” tarafından düzenlenen, Kafkas Ülkeleri ve Türk cumhuriyetlerinin de katıldığı “BİLGİ SİSTEMLERİ 2009: (Kafkas Ülkeleri, Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Araştırma İşbirliğini Geliştirme Toplantısı)” başlıklı toplantımız sonucunda somutlaşan en önemli karar “Avrasya Ülkeleri Üniversite Bilgi Sistemleri Birliği’nin kurulması” olmuştur. Bu karar katılımcı ülke temsilcileri arasında heyecan ve takdirle karşılanmıştır. İşbirliğinin hayata geçirilmesi için gereken çalışmaların başlatılması, çalışma esasları için taslak hazırlanması, sekreteryaya işlemlerinin yürütülmesi görevi FIRAT ÜNİVERSİTESİ VE TÜBİTAK-ULAKBİLİM’e verilmiştir. Toplantı neticesinde alınan diğer önemli kararları kısaca şu şekilde özetleyebiliriz; Bilgi kaynaklarının paylaşılması, ortak veri tabanlarının oluşturulması, bilgi sistemleri için modellerin ve standartların geliştirilerek paylaşılması, akademik, idari ve öğrenci değişim programlarının hazırlanması, uzaktan eğitim programlarının açılması, üniversiteler arası haberleşme ağının kurulması, TÜBİTAK-ULAKBİLİM’in TO-KAT (toplu katalog) çalışmasına Türk Cumhuriyetleri’nin dahil edilmesi.

Avrasya ülkelerinin yapısında ve kalkınmasına büyük rol oynayabilecek bu işbirliğinin, yüksek öğretim alanlarındaki farklılıklarımızı ve çeşitliliğimizi koruyarak uyumlu bir şekilde yürütülmesi, BOLOGNA sürecine alternatif olacak şekilde, Avrasya yüksek öğretim alanının dünyanın diğer bölgeleri tarafından da tercih edilmesini sağlayacaktır. Bütün bunlar ışığında, bu sürece eleştiri ve çalışmalarıyla katkıda bulunan herkese teşekkür eder, bu sürecin amacına ulaşmasını en içten duygularıyla temenni ederim.

Kaynakça

TONTA, Yaşar (1997), “Kütüphanelerarası işbirliği ve bilgi kaynaklarının etkin kullanımı. Kütüphanecilik Bölümü 25. Yıl’a Armağan”, s. 100-108

Anadolu Üniversite Kütüphaneleri Konsorsiyumu; <http://www.ankos.gen.tr/index.php?lang=turkish>

*** Nevzat Özel ve A. Bayraktar (2003), “Kütüphaneler Arası İşbirliği ve Konsorsiyumlar”, s. 100-108.

EĞİTİM ÖRGÜTLERİNDE ÖĞRETMENLERİN GÜÇLENDİRİLMESİ VE HİZMET İÇİ EĞİTİM

Doç. Dr. Fatma ÖZMEN* - Tülin AKGÜL**

Özet

Bilgi çağı olarak da anılan 21. yüzyılda, bilgi, örgütlerin gelişmesinde en önemli stratejik araç olarak görülmekte ve örgütlerin zenginliği, bilgiyi kullanabilen, paylaşabilen ve geliştirebilen güçlendirilmiş personelin varlığı ile tanımlanmaktadır. Bilgiyi kullanan ve işleyen örgütler olan eğitim örgütlerinin amaçlarına etkili şekilde ulaşabilmesi, çağın gereklerine uygun eğitimi gerçekleştirebilmesi, öğrenen örgüt imajı içinde, tüm örgüt personellerinin sürekli eğitimiyle mümkün olacaktır. Sürekli eğitimin kurumlarda uygulanış şekli ise hizmet içi eğitim ile olmaktadır. Hizmet içi eğitim aracılığı ile, çalışanın bilgileri güncellenir, performansı artırılır, daha başarılı olmalarını sağlayacak bilgi tutum ve beceriler kazandırılabilir.

Örgütlerde sürekli eğitim ve yetiştirme etkinlikleri, bir yönetim kavramı olan personel güçlendirmeyle birlikte ele alınmaktadır. Güçlendirme, bilgiye sahip olma, yetkili olma, sorun çözme, girişimde bulunma, kararlara katılma ve benzeri hususları kapsar. Tüm bunlar, iş ortamının uygun ve elverişli hale getirilmesi, yetiştirme, yardımlaşma, güdüleme, karşılıklı güven ve kontrol aşamaları olan bir süreç dahilinde gerçekleşir.

Eğitim örgütleri, bilgi yoğun örgütler olarak, sürekli gelişim içinde bulunması gereken örgütlerdir. Araştırmalar, eğitimde etkililiği sağlamada, öğretmenlerin güçlendirilmesinin büyük rolü olduğunu göstermektedir. Alan yazın bilgisine dayalı bu çalışmada, eğitim örgütlerinde personel güçlendirmede hizmet içi eğitimin öneminin ortaya konulması hedeflenmiş; ve ulaşılan sonuçlar eşliğinde personel güçlendirmeye yönelik hizmet içi eğitimde etkililiği sağlama yönünde önerilere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Personel Güçlendirme, Hizmet İçi Eğitim, Eğitim Kurumları, Öğretmenler, Liderlik.

Giriş

Örgüt yönetiminde insan kaynakları yönetimi, toplam kalite yönetimi gibi ürün ve hizmette etkililiği sağlama yönündeki kuram ve uygulamalar ve son yıllarda bilgi yönetimindeki hızlı gelişmeler örgütlerde hizmet içi eğitimin de etkili şekilde gerçekleştirilmesi yönündeki beklentileri artırmıştır. Bu çerçevede, kurumlardaki hiyerarşik temelli karar verme, kontrol ve değerlendirme süreçleri yerini, daha katılımcı, daha esnek bir yapıdaki bilgi paylaşımı, danışmanlık ve yetki devri gibi, çalışanları önemseyen ve yönetim sürecine dahil eden bir anlayışa bırakmaya başlamıştır.

Personelin bilgi ve beceri düzeyini artırma yanında, yetki ve sorumluluğunu artırmak olarak tanımlanabilecek personel güçlendirme, eğitim örgütlerinin en temel unsuru olan insan kaynağının yüksek düzeyde verim elde etme açısından önem taşımaktadır. Bu çalışma da personel güçlendirme ve hizmet içi eğitimi konularında alan yazın taraması yapılarak, bu alanlardaki, tanımlamalar, faydalar, karşılaşılan güçlükler gibi hususlara yer verilmiştir. Çalışanların işlerini iyi yapmaları konusunda iyi yönetilmeleriyle birlikte iyi eğitilmeleri ve bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Bu çalışma, alan yazın taramasına dayalı olarak, eğitim kurumlarında, etkili eğitimin gerçekleştirilmesinde, öğretmenlerin güçlendirilmesi ve hizmet içi eğitimin öneminin belirlenmesi; bu alanlardaki sorunların irdelenmesi; ve ulaşılan sonuçlar eşliğinde öneriler geliştirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir.

* Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, fozmen@firat.edu.tr

** Elazığ Milli Eğitim Müdürlüğü, Ar-Ge Birimi, takgul@hotmail.com

Personel Güçlendirme

Alan yazında personel güçlendirme, örgüt türüne ve amacına göre çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Personel güçlendirme, 1970'li yıllardan itibaren, kalite çemberleri, iş yaşamının kalitesi, toplam kalite yönetimi gibi çeşitli yönetim yaklaşımları ile birlikte düşünülmüş olmakla birlikte, iç faktörlerin önemine vurgu yapan yönetim literatüründe sıkça rastlanan bir kavram olmuştur (Doğan, 2003, s. 5).

Erdil vd. (2003:833), Wilkonson (1998)'a atıfta bulunarak, 1980'ler ve 1990'larda örgütsel küçülme stratejilerinin uygulanması ve örgütsel faaliyetleri rasyonelleştirme çabaları sonucunda, organizasyon yapılarındaki azaltılmış kademelerin çalışanların güçlendirilmesi gereğini ortaya çıkardığını belirtmektedirler. Kademeleri azaltılmış daha basık yapıdaki örgütlerde devam eden görevler daha az sayıda çalışan ve yönetici tarafından yerine getirilmekte, güçlendirme aradaki farkı kapatmada bir yöntem olarak benimsenmektedir. Çöl (2008:35-46)'ün Hales ve Klidas (1998)'tan aktardığına göre, en temel tanımı ile personeli güçlendirme, çalışanların faaliyet alanları içinde herhangi bir kişiden onay almaksızın inisiyatif kullanmasına yönelik bir güç olarak görülmektedir. Güçlendirme, bilgi, enformasyon ve gücün astlarla paylaşılması olarak tanımlanmaktadır. Bir çalışanın örgüt içindeki pozisyonu gücün temelini oluşturur. Pozisyonel güçlerin temel türlerini, yasal, ödüllendirici ve zorlayıcı güçler oluştur (Koçel, 2007:433-434). Glasser (2000:32), yöneticinin zorlayıcı güç yerine, ikna ve sorun çözmeye dayalı gücü ön planda tutmasının ön planda tutması gerektiğini belirterek, çalışanların kaliteli iş yapmalarının kendi yararlarına olduğunu görmelerinin sağlanması gerektiğini belirtmektedir. Böylelikle uzmanlık gücünü ön plana çıkarmaktadır.

Personel Güçlendirme İçin Temel Unsurlar

Doğan (2003)'ın belirttiğine göre, bir işletmede personel güçlendirme anlayışının yerleştirilebilmesi ve takımların güçlendirilmesinde birtakım temel unsurlar söz konusudur. Personel güçlendirme her şeyden önce etkin bir liderlik ve çift yönlü güçlü bir iletişimin kurulmasını ve desteklenmesini gerektirmektedir. Osborn (tarihsiz), liderliğin önemli göstergelerinden birisinin çalışana güçlendirme olduğunu belirtir. Güçlendirme, insanları özgürleştirir, işlerinden zevk almasını sağlar, işlerin daha kaliteli yapılmasına yol açar, takım çalışmasını teşvik eder ve böylelikle liderin kendisini de güçlendirmiş olur (http://EzineArticles.com/?expert=Jason_Osborn). Ugboru ve Obeng, (2000), örgütlerdeki toplam kaliteyle ilgili tüm çalışmalarda, üst yönetimin liderliğiyle ilişkili olarak, işgören katılımı ve güçlendirmenin önemli unsurlar olarak öne çıktığını belirtmektedir (2000:248).

Çavuş ve Akgemici (2008)'nin Ettore (1997)'den aktardığına göre, iş görenleri güçlendirmenin hayati olması yanında ölçülebilmesi için, işletmenin stratejik hedefleri ile bireysel hedeflerinin bağlantılı olması; ve güçlendirmenin stratejik hedeflerle bağdaşık olarak, alt kademede de uygulanması önerilmekte ve güçlendirme modelinde aşağıdaki temel unsurlar sıralanmaktadır:

Katılım ve Karar Verme: Karar verme işlevinde asıl olan, verilecek kararın rasyonel olmasıdır. Gelecek geçmişin benzeri olmadığından karşılaşılan yeni durumlarda karar verme çok önemli hale gelmiştir (Şenel, 2006).

Personelin Eğitimi ve Geliştirilmesi: Genel anlamıyla eğitim, bireyin bilgi dağarcığında, düşünce ve davranış yapısında, becerilerinde olumlu değişim sağlayan süreçtir. İşgören eğitimi, bireylerin ya da onların oluşturduğu gurupların işletme içinde yükledikleri veya yüklenecekleri görevleri daha etkili ve başarılı bir şekilde yapabilmeleri için mesleki bilgi ufuklarını genişleten, düşüncelerinde, rasyonel karar alma kabiliyetinde, davranış, tutum, alışkanlık ve anlayışlarında olumlu gelişmeler sağlamayı, bilgi ve beceri yeteneklerini artırmayı amaçlayan eğitimsel faaliyet ve amaçların tümüdür (Akyüz, 2001).

Ortak Hedefler: Eğer bir işletmede kısa, orta ve uzun vadeli planlar yapılmamış, belirli bir süre sonra sayısal verilerle hangi durumda olmak istediğini saptanmamış ise o işletmedeki çalışanlardan yeterli verim sağlanamaz. Çünkü ortada çalışanların yönlendirileceği ortak bir hedef yoktur. Ama hedefler belirli ise, çalışanlar planlar dâhilinde, takım çalışmaları veya bireysel olarak etkin bir şekilde yönlendirilebilir (Gülcan, 2007).

Sorumluluk: Yetki devri yoluyla astların yetiştirilmesi ve geliştirilmesi de hedeflendiğinden astlarda sorumluluk duygusunun uyandırılması önemlidir. Yetki sorumlulukla eşit olmalıdır. Yetki devreden üst, etkili bir denetim sistemi kurmalıdır ve ast birden fazla üste karşı sorumlu olmamalıdır (Erdoğan, 1997).

Takım Çalışması: Takım ile ilgili pek çok tanım olmakla birlikte, kısaca takımlar, üyelerini tümüyle paylaştıkları ortak bir amaca ulaştırmak için çalışan ve birbirlerini tamamlayıcı becerilere sahip kişilerden oluşan küçük gruplardır (Kutaniş, 2002:235).

Bilgiye Ulaşma, Bilgi ve Enformasyonun Paylaşılması: Bilgi, güce açılan kapıdır. Bilgi ve iletişim, personel güçlendirmeye hayat veren, onun yaşaması için gerekli olan unsurlardır. Bilginin olmaması durumunda, çalışanlar faaliyetlerinin sonuçlarını ve bunlardan nasıl sorumlu tutulacaklarını, bilemeyeceklerdir (Doğan, 2003:25).

Yenileşme ve Girişimcilik: Bir örgütte yenileşme örgüt çalışanlarının girişimciliğine bağlıdır. Girişimcilik yeni fırsatların değerlendirilmesiyle, kaynakların düzenlenmesiyle, yeniden işlenmesiyle ve bu fırsatların ticarileştirilmesiyle yenileşmenin artırılması çabası olarak da tanımlanabilir.

Yeterlilik ve Yetenek Geliştirme: Yeterlilik, meslekî performans göstergesi olarak önemsenmekte ve bir iş ya da meslek alanını tam olarak tanımlamak için karşılanması gereken minimum standartlar olarak düşünülmektedir. Yetenek ise bir görevin en iyi bir şekilde yerine getirilebilmesinde bireyin yapabilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır.

Örgütsel Özellikler: Personeli güçlendirme düzeyi örgüt kültürünün güçlülüğüne bağlıdır. Örgüt kültürü ne kadar güçlü ve iyi ise, personel güçlendirme düzeyi de o kadar güçlü olacaktır (Doğan, 2006). Thomas ve Velthouse (1990) ortaya koydukları teorik güçlendirme modelinde örgütsel çevrenin güçlendirme algıları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu öne sürmüşlerdir (Koç, 2008).

Personel Güçlendirmenin Yararları ve Sınırlılıkları

Baltaş (2001, s. 145) personel güçlendirmenin işletmeye sağladığı faydaları kısaca aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

- İş veriminin yükselmesi,
- Bireyler kendi sorumluluğunu üstlendiğinden, işlerin belirli bir süre içinde daha kaliteli yapılması,
- Personelin daha fazla inisiyatif ve sorumluluk sahibi olması,
- Personelin yaratıcı ve yenilikçi düşüncelerinin ortaya çıkması,
- Yüksek düzeyde işbirliği ve ekip çalışması,
- İş tatmininin yüksek düzeye çıkması,
- Kurum yöneticilerine, önemli işlerini yapabilmek için daha çok zaman bırakması,
- Maliyet tasarrufu,
- Rekabet avantajı.

Belli bir plan dâhilinde uygulanmayan personel güçlendirme pek etkili olamayacaktır. Doğan (2003:116), bir plan çerçevesinde yürütülmeyen personel güçlendirmenin bazı olumsuz yanlarını şu şekilde belirtmektedir:

- Zaman alıcı olması,
- Yöneticilerin sıkı kontrolü elden bırakmasını gerektirmesi,
- Personeli seçme ve eğitme maliyetleri,
- Müşteriyi ilk defada memnun etmenin neden olduğu maliyetler,
- Çalışanlara istemedikleri bir sorumluluğun yüklenmesi,
- Güçlendirmek için gerekli niteliklere sahip olmayan yanlış personelin seçimi.

Öğretmenlerin Güçlendirilmesi

Türk Eğitim Sisteminde insan kaynaklarının geliştirilmesinden öncelikle sorumlu olan örgüt Milli Eğitim Bakanlığıdır. Milli Eğitim Bakanlığında insan kaynaklarının geliştirilmesi ile ilgili yapılan çalışmaların yasal dayanağı incelendiğinde, yapılan faaliyetlerinin 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu, Türk Milli Eğitim Temel Kanunu, 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, kalkınma planları, Milli Eğitim Şuralarında alınan kararlar ve Bakanlığın kendi personelini eğitmek için çıkarmış olduğu hizmet içi eğitim yönetmeliği çerçevesinde yürütüldüğü görülmektedir. Bunun yanında Bakanlığın insan kaynaklarını geliştirmeden sorumlu birimleri incelendiğinde, bunların dağınık bir şekilde yapılandığı, benzer görevlerin farklı birimlere verildiği görülmektedir (Buluç, 1998).

İnsan kaynaklarının geliştirilmesi, personelin kuruma girişinden ayrılıncaya kadar geçen süreçte, performansın artırılması için yönetimce girişilen etkinliklerin tümü olarak tanımlanmaktadır. İnsan kaynağı, örgütlerin yarışma ortamında üstünlük sağlayabilmek için kullanabilecekleri temel potansiyel kaynaktır. Rekabet ortamında örgütler olumlu sonuçlara ancak çalışanları sayesinde ulaşabilir. Geliştirme faaliyetleri her örgütün yapısına ve amaçlarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Ancak her örgütte genel olarak bu faaliyetlerden beklenen ortak görevler vardır. Bunlar, personelin işine daha verimli devam edebilmesi için girişilecek eylemlerin planlanması; bireyden beklenen davranışlar ile gösterdiği davranışların arasındaki farkın belirlenmesi; personelin üst görevlere hazırlanması; personelin geliştirilmesi için çevredeki uzman kuruluşlarla işbirliğinin yapılması; kurumun eğitim biriminin kurularak donatılması ve araştırma sonuçlarına uygun olarak personel geliştirme programlarının hazırlanması olarak sıralanabilir (Açıklan, 1994:64-72).

Eğitim alanında yapılacak güçlendirmenin insan kaynaklarının geliştirilmesi boyutunda örtüştüğü nokta eğitim örgütlerinin amaçlarına ulaşabilmek için insan ve madde kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasıdır. Eğitim örgütlerinin ve çalışanlarının gelişen ve değişen koşullara uyumlu hale getirmek ve hizmet alanındaki yenilikleri başarılı bir şekilde işlerinde kullanabilecek donanımda yetiştirmek, yönetimin temel görevleri arasındadır.

Öğretmen güçlendirme üzerine son yıllarda oldukça fazla araştırma yapılmıştır. Yüksek düzeyde başarılı okullarda, demokratik süreçler okul işleyişine ilişkin karar vermelerde bir araç olup, öğretmenler okuldaki teknolojinin temini ve kullanımında, öğretme ve öğrenmedeki güçlendirilmeleri üzerinde yoğunlaşırlar (Marks and Louis, 1999:708). Okulların sosyal, entelektüel ve kültürel boyutları da, olumlu bir okul ortamının oluşturulması ve okulun etkili şekilde çalışabilmesi için kritik öneme sahiptir. Dolayısıyla, öğretmenin güçlendirilmesi ve okulun örgütsel öğrenme kapasitesi arasında ilişki bulunmaktadır. Zira, öğretmenler, güçlendirilmeleri sonucu performanslarını ancak okulun örgütsel öğrenme kapasitesi uygunsa gösterebilirler. Araştırmalar, öğretmenin güçlendirilmesi ile öğretimin ve öğrenci öğrenmesindeki gelişme arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir (Marks and Louis, 1999:709).

Örgütsel öğrenme, özellikle son çeyrek yüzyılda, gittikçe önem kazanan bir kavram olarak güncelliğini korumaktadır. Çağın gereklerini layıkıyla karşılayabilmek ve sürdürülebilir bir gelişmeyi temin edebilmek için, örgütsel öğrenmeyi önemli görmek gerekir. Özellikle okullar açısından örgütsel öğrenmenin son yıllarda artan önem kazandığını belirten Senge (2000:5-7), okulların yeniden yaratılması, canlılığı, sürekli yenilenmesi emir veya yönetmeliklerle değil, fakat okul personelinin öğrenmeye angaje olmalarıyla ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Yönetici, öğretmenler, öğrenciler, ana-babalar, yerel işletme sahipleri, okul içi veya okul dışından, okulu ilgilendiren herkesin birbirinden öğrenmeye ve işbirliği içinde çalışmaya ihtiyacı vardır. Bunun için de eğitimle ilgili kişilerin beş disiplin olarak dile getirilen ve kişilerin geleceğe ilişkin ne yapacaklarını bildiklerini gösteren *kişisel hakimiyet*; eğitimde nereye ulaşılmak istendiğine yönelik ortak bir anlayış olarak *paylaşılan vizyon*; geliştirilen tutum ve algılar olarak gerçeği tanımlayan *zihni modeller*; gruplar içi ve arası çalışmayı öngören *takım çalışması*; ve sürekli gelişmenin dayandığı bir *sistem düşünce*si gerekli boyutlar olarak görülmektedir.

Erawan (2008:163), Klecker ve Loadman (1998)'a atıfta bulunarak, öğretmen güçlendirmeyi altı boyutta ele almaktadırlar. Bunlar, aşağıda kısaca açıklanmaktadır:

Mesleki Gelişme: Sürekli öğrenme ve sınıfında farklı bilgi ve becerileri kullanmak için olanaklara sahip olmak.

Kendi kendine yeterlik: Öğrencilerin daha iyi öğrenmesini sağlamak için öğrencilere yardımcı olabileceğinin algısına sahip olmak.

Statü: Meslektaşlarından, yöneticisinden, öğrenci ailelerinden öğretmenlik rolüne ilişkin saygı görmek.

Etki: Öğretmenin performansı ile ilişkili olarak, kendisinin değerli olduğu, başarılı şekilde çalıştığı ve okulun bir parçası olduğuna yönelik algısı.

Karar verme: Öğretmen, yaptığı işe yönelik olduğu kadar öğretim programının belirlenmesi ve kaynak temini vb. durumlara ilişkin kararlarda yer alır.

Bağımsızlık: Kendi işini kontrol etme, düzenleme, öğretim programını kullanma, ders planlarını yapma vb. öğretimi ilgilendiren işleri kendi kararlarıyla yönetebilir.

Öğretmenlerin Hizmet İçi Eğitimi

Çok iyi yükseköğretim kurumları mezun olursa dahi, hizmet içi eğitim öğretmen ve okul yöneticileri için sürekli mesleki gelişimi sağlayabilmek için gereklidir. Hizmet içi eğitim aracılığı ile okul eğitimcileri, ana-babalar, toplum üyeleri, bölge liderleri ile okul, aile ve toplum işbirliğini geliştirme ve eğitim amaçlarını gerçekleştirme yönünde daha iyi işbirlikleri geliştirilebilir. Bu vesile ile, planlama, uygulama, değerlendirme ve sürekli gelişme yönünde stratejiler geliştirilebilir (Epstein, 2005:129).

Hizmet içi eğitim, “öğretmenlerin ve yöneticilerin hizmet öncesi eğitimden sonra, daha iyi eğitim verebilmek için profesyonel bilgi, beceri ve tutumlarını geliştirmek amacıyla katıldıkları eğitim aktiviteleri” şeklinde tanımlanmaktadır (MEB, 2009). Hizmet içi eğitimde, fiziksel koşulların iyileştirilmesi, eğitim teknolojisinin etkin kullanımı ve eğitim programlarının yenilenmesi gibi konular önemli görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2006 yılında başlatılan ve hala devam etmekte olan Avrupa Birliği ve Dünya Bankası projeleri çeşitli hizmet içi eğitimleri öngörmektedir. Bu projeler, programların geliştirilmesi, eğitim ortamlarının iyileştirilmesi, kalitenin artırılması gibi hususlara ağırlık vermektedir (MEB, 2009).

Hizmet İçi Eğitimin Amaçları ve Beklenen Yararları

Hizmet içi eğitimin genel amaçları hem eğitime katılan personel ve hem de kurum açısından düşünülebilir. Hizmet içi eğitimin genel amaçları, verimliliği arttırmak; personeli ileri görevlere hazırlamak; daha yüksek iş tatminini sağlamak; kurumda etkili haberleşme, insan ilişkileri ve işbirliğinin sağlanmasına yardımcı olmak; yeniliklere ve gelişimlere uyum sağlamak; iş usullerinin geliştirilmesini sağlamak; ve kurumda kontrol ve denetim yükünün azaltılmasını sağlamak şeklinde ifade edilmektedir (Taymaz, 1981:7).

Personel Güçlendirmede Hizmet İçi Eğitimin Önemi ve Etkililiği

Günümüzde bilgiye değer veren ve etkili bilgi yönetimini uygulayan örgütler rekabetçi avantaj sağlayabilmektedirler. Bilgi sürekli artmakta ve değişmektedir. Yapılan tahminlere göre, bilimsel bilgi her on yılda bir ikiye katlanmaktadır. Bu nedenle, bireylerin çağdaş gelişmeleri yakından izleyip kendi yaşamlarında gerekli uyarımları yapabilmelerini kolaylaştıracak bilgi, tutum ve becerilerle donatılmaları gerekmektedir. Uyum sağlama, iletişim kurma, doğru bilgiye ulaşma, karar verme, sorumluluk alma, yaratıcılık, iş birliği, sorun çözme, karmaşık sistemleri algılama ve kendini geliştirme bilgiye dayalı öğrenme ve gelişme süreçleridir. Hizmet içi eğitim faaliyetleri iş başında ve iş dışında gerçekleştirilen faaliyetler olarak, bireysel ve örgütsel yararları öngörür. Personel güçlendirmenin bir unsuru olan hizmet içi eğitim, örgütsel hedeflerle paralel bir şekilde, personelin güçlü ve zayıf yönlerine göre işi daha iyi nasıl yapabileceklerini hakkında bilgi ve beceri kazanmasını hedefler.

Large (2001)'ın Milli Eğitim Bakanlığı personelinin mesleki bilgi, beceri, tutum ve başarısını geliştirmek ve bir üst göreve hazırlamak amacıyla Hizmet İçi Eğitim Dairesi Başkanlığı'na düzenlenen hizmet içi eğitim programlarının etkililiğine ilişkin yaptığı çalışmada şu çarpıcı sonuç-

lara ulaşılmıştır. Program başında programla ilgili giriş yeterlikleri kesinlikle ölçülmemektedir. Program sırasında ve sonunda başarı durumları ölçülmekte ve program sonunda programın genel değerlendirmesi yapılmaktadır. Ancak, hizmet içi eğitime katılanlar, programların amaçları, eğitim ihtiyaçları ve öğretim faaliyetleri arasında hiç, çok az ya da kısmen tutarlılık olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca, program sürelerinin yeterli olmadığı gibi sorunlar dile getirilmiştir.

Kayabaş (2008)'ın hizmet içi eğitimin öğretmenlerin gelişim ve verimliliğini artırmadaki önemini ortaya koymak için yaptığı çalışmaya göre, okul sistemi içerisinde öğretmenlerin zaman zaman ihtiyaca göre hizmet içi eğitimle eğitilmesi vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

Yıldırım (2003)'ın Hizmet İçi Eğitim Dairesinin "Eğitim Yönetimi" Kurslarını değerlendirmek amacıyla yaptığı çalışmaya göre, hizmet içi eğitimde hem kuramsal, hem de uygulama boyutuna önem verilmesinin sağlanması; ve daha nitelikli hizmet içi eğitim etkinlikleri için, üniversitelerle daha fazla işbirliği yapılması gibi sonuçlara ulaşılmıştır.

Çatmalı (2006) tarafından yapılan bir çalışmada, hizmet içi eğitimin öğretim yöntemleri, araç-gereç açısından olumlu olduğu ve kursiyerlerin öğrendiklerini kendi derslerinde de uygulayabilecekleri tespit edilmiştir. Ancak, kurslardan önce ihtiyaç analizinin yapılmaması, kursun verilmiş zamanı ve kursiyer öğretmen kitabının üst düzeyde hazırlanmış olması kursla ilgili bazı sorunların yaşanmasına neden olmuştur.

Kaya (2006), mesleki gelişimi sağlamak için üniversite destekli olarak geliştirilen bir hizmet içi eğitim programının değerlendirilmesinde, hizmet içi eğitime katılan fizik öğretmenlerinin derslerinde laboratuvar yöntemini hala etkili olarak kullanamadıklarını; fakat bu yöntemi derslerinde kullanmaya karşı istekli oldukları tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Bilgi çağını yaşadığımız çağımızda, bilgi yoğun örgütler olarak eğitim örgütleri eğitimsel amaçlarına en etkili şekilde ulaşabilmek için, bilgi yönetimi aracılığı ile personelini güçlendirmenin yollarını aramalıdır. Bunun için personel güçlendirecek yapı ve süreçlerin işe koşmaları gerekir. Katı hiyerarşik bir yapılanma yerine, daha esnek, daha katılımcı yapılar yeğlenmeli, personeli güçlendirmenin gerçekleştirilebileceği örgüt ortamları yaratmalıdırlar. Bilgi paylaşımı, kararlara katılma, sorumluluk alma, ödüllendirme gibi hususlara önem verilmelidir. Güçlendirilmiş personel yetkiyle birlikte sorumluluğu da aldığından denetim, koordinasyon ve kontrol sürecinde yaşanan sorunlar azalır, daha az kişiye ihtiyaç duyulduğundan giderlerle birlikte zaman kaybında da azalma gözlenir.

Merkezi idareyle yönetilen ve yarım milyondan aşkın çalışanın olduğu eğitim örgütlerimizde yetki devriyle birlikte risk alan, aldıkları kararların sorumluluklarını taşıyabilen çalışanlar, herhangi bir sorun karşısında ya da kuruma faydalı olacak bir uygulama konusunda hantal ve yavaş işleyen karar sürecine gerek kalmadan çözüm bulabileceklerdir. Eğitim örgütlerinde etkili insan kaynakları yönetimi ve hizmet içi eğitim faaliyetleri ile güçlendirilmiş personel, karar alma, uygulama mekanizmasını hızlandırdığı gibi zaman kaybını önler ve daha kaliteli bir eğitim hizmeti verilmesine imkân sağlar.

Yapılan çalışmalar, hizmet içi eğitimin meslek içerisinde, özellikle eğitim kurumlarında mutlak gerekliliği ortaya koymaktadır. Hizmet içi eğitim aracılığı ile, öğretmenlerin mesleki açıdan gelişme göstererek güçlendiği görülmektedir. Özellikle, kişisel gelişim; meslekle ilgili uygulama ve kuramsal alana yönelik yeni bilgilere ulaşabilme becerisi; adanmışlık duygusu; sosyal ve iletişim becerileri; bilgi işlem teknolojilerini etkili kullanma becerisi; mesleki konularda karar verme ve söz sahibi olma, takım çalışması becerisi; terfi etme ve bir üst göreve atanma alanlarda güçlenme sağlanabilmektedir.

Hizmet içi eğitim, personelin eğitiminde ve güçlendirilmesinde önemli bir yere sahip olmakla birlikte, hizmet içi eğitimin planlamasında, uygulamasında ve değerlendirilmesinde bazı sorunlar yaşandığı da ulaşılan sonuçlar arsındadır. Bu sorunlar şu ana başlıklar altında toplanabilir:

- Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde personelin eğitilmesi, yetiştirilmesi ile ilgili birimlerin birbirinden bağımsız ve dağınık bir yapıda olması;
- Kurslardan önce ihtiyaç analizinin yapılmaması;

- Program başında programla ilgili giriş yeterliklerinin kesinlikle ölçülmemesi;
 - Program sırasında ve sonunda başarı durumlarının ölçülmesine; ve program sonunda genel değerlendirmenin yapılmasına karşın, bunların etkili ve yeterli olmaması;
 - Programların amaçları, eğitim ihtiyaçları ve öğretim faaliyetleri arasında hiç, çok az ya da kısmen tutarlılık bulunması;
 - Uygulanan Hizmet içi eğitim faaliyetlerinin kısmen beğenilmesi;
 - Program sürelerinin yeterli olmaması;
 - Hizmet içi eğitim veren öğretim görevlilerinin kısmen yeterli görülmesi.
- Personel güçlendirmenin daha etkili gerçekleştirilebilmesi için, hizmet içi eğitimin etkililiğini olumlu yönde etkileyeceği düşünülen aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:
- Bakanlığın personel geliştirme ile ilgili birimleri bir çatı altında ve koordinasyon sağlanabilecek şekilde yapılandırılmalıdır.
 - Hizmet içi eğitim faaliyetleri ihtiyaç analizleri yapıldıktan sonra ihtiyaca göre planlanmalı ve geliştirilmelidir.
 - Kursiyerler belirlenen eğitim faaliyetine uygun seçilmeli, konu ile ilgili kursiyerlerin hazır bulunuşluk düzeyi belirlendikten sonra etkili eğitim öğretim ortamları oluşturulmalıdır.
 - Hizmet içi eğitim faaliyetleri kuramsal bilgilerin yanı sıra uygulamaya imkân verecek materyallerin ve malzemelerin aktif kullanıldığı eğitim öğretim ortamlarında yapılmalıdır.
 - Hizmet içi eğitim faaliyetlerinin amacına uygun gerçekleştirilmesinde ve beklentinin karşılanmasında en büyük görev sahibi olan öğretim elemanlarının konu ile ilgili uzmanlık bilgisinin yanında, öğretme, iletişim, becerileri dikkate alınmalı, bu konularda üniversitelerle iş birliği içinde olunmalıdır.
 - Düzenlenen hizmet içi eğitim faaliyetleri objektif ve ciddi değerlendirmeye tabi tutulmalı bu değerlendirmeye göre konu alanı, öğretim görevlisi ve kursiyerler açısından gerekli geribildirimler yapılmalıdır.
 - Hizmet içi eğitimler aracılığı ile kendini çeşitli alanlarda bilgi ve beceri olarak geliştiren eğitim personeli çeşitli şekillerde yetkilendirilmeli, sorumluluk alma ve hesap verme bakımından geliştirilmelidir.

Kaynaklar

- AÇIKALIN, A (1994). *Çağdaş örgütlerde insan kaynağının yönetimi*, Pegem A Yayınevi, Ankara.
- AKYÜZ, Ö.F. (2001), *Değişim Rüzgarında Stratejik İnsan Kaynakları Planlaması*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- ALLANAZAROV, Y. (2008), *Personel güçlendirme ve algılanan kontrolün örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi: kültürlerarası bir araştırma*. Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.
- BALTAŞ, A. (2003), *Ekip çalışması ve liderlik*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- BİLGİN, K.U. vd. (2007), *Yerel yönetimlerde hizmet içi eğitim*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Yayını, Ankara.
- BULUÇ, B. (1998), "Milli Eğitim Bakanlığı'nda insan kaynaklarının geliştirilmesi", *VII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi*, Konya.
- ÇATMALI, M. (2006). *Gelecek için eğitim-hizmet içi eğitim kursununun değerlendirmesi*. Balıkesir Üniv. Fen Bilimleri Ens., Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir.
- ÇAVUŞ, M.F. ve T. Akgemici (2008), "İşletmelerde personel güçlendirmenin örgütsel yaratıcılık ve yenilikçiliğe etkisi: imalat sanayiinde bir araştırma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20. 229-244.
- ÇÖL, G. (2004), "Personel güçlendirme kavramının benzer yönetim kavramları ile karşılaştırılması", *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. Cilt: 6 Sayı: 2 s.228.
- ÇÖL, G. (2008), "Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*. 9 .1. 35-46.

DOĞAN, S. (2003), *Personel güçlendirme*, Sistem Yayıncılık, İstanbul

DOĞAN, S. (2006), “Büyük ölçekli işletmelerde insan kaynakları yöneticilerinin güçlendirilmiş bir iş çevresi yaratmaya ne kadar istekli ve hazır olduklarının tespitine ilişkin bir araştırma”, *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt:13, Sayı:2.

EPSTEIN, J.L. (2005). “links in a professional development chain: preservice and inservice education for effective programs of school, family, and community partnerships”, *The New Educator*. Vol. 1, Issue 3, 125-141.

ERAWAN, P. (2008), “Teacher empowerment and developing a curricular management system in municipal schools using cooperatin between university and municipalty in Thailand”, *Journal of Asia Pacific Education*, 28: 2, 161-176.

ERDİL, O, Keskin, H. ve Akgün, A. E. (2003), “İletişim, katılım, geri besleme, güçlendirme ve çalışanlar arasındaki güven ilişkilerinin örgütsel verimlilik üzerine etkileri:deneysel bir çalışma”, Afyon Kocatepe Üni., *11. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, Ankara Uyum Ajans 832- 845.

ERDOĞMUŞ, N. (1997), “Örgütlerde yetki devrinden personelin güçlendirilmesine geçişte yöneticilerde koçluk (coaching) becerilerinin geliştirilmesi. Deniz Harp Okulu”, *21. Yüzyılda Liderlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. İstanbul.

GLASSER, W. (2000), *The jossey-bass reader on educational leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.

GÜLCAN, M.F. (2007), *Örgütsel değişimde etkin bir yöntem: personel güçlendirme*, Selçuk Üni., Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi. Konya.

Kamu Web Platformu (15 Mart 2010), “Kamuda personel yükü milli eğitim ve sağlık bakanlığı'nın sırtında”, <http://www.kamudan.com/Haber/kamuda-personel-yuku-milli-egitim-ve-sag>. (01 Mart 2010'da indirildi).

KAYA, A. (2006), “Fizik öğretmenlerine yönelik geliştirilen bir hizmet içi eğitim programının uzun süreli değerlendirmesi”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı: 2, 29-47.

KAYABAŞ, Y. (2008) “Öğretmenlerin hizmet içi eğitimde yetiştirilmesinin önemi ve esasları”, *TSA*. Yıl: 12, S: 2.

KOÇ, R. (2008), *Personel güçlendirme ile çalışanların örgüte bağlılığı arasındaki ilişkiye yönelik bir uygulama*, Yıldız Teknik Üni., Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

KOÇEL, T. (2003), *İşletme yöneticiliği*, Beta Yayınları, İstanbul.

KUTANİS, R.Ö. (2002), *Esnek örgütlenme yöntemi olarak takımlar, stratejik boyutuyla modern yönetim yaklaşımları*, Beta Yayınları, İstanbul.

LARGE, P. (2001), “Hizmet içi eğitim programlarının değerlendirilmesi”, *Milli Eğitim Dergisi*. Sayı. 150.

MARKS, H. M. and Louis, K.S. (1999), “Teacher empowerment and the capacity for organizational learning”, *Educational Administration Quarterly*. Vol. 35, 707-750.

MEB (2009), “Projeler”, http://projeler.meb.gov.tr/pkml1/images/stories/dergi/dergi_2009_1.pdf01.02.2010'da indirildi.

MEB (2009), “Hizmetiçi Eğitimi Etkililiği Temel Araştırması Sonuç Raporu-BEP2/04-CQ”, MEB Projeler Koordinasyon Merkezi Başkanlığı, Ankara.

OSBORN, J. (tarihsiz), “Leadership-The empowerment principle”. http://EzineArticles.com/?expert=Jason_Osbom, E.T. 01.12.2009.

SENGE, P. (2000), *Schools that learn*, Nicholas Brealey Publishing, London.

ŞENEL, Ö. (2006). *Personel güçlendirmenin örgüt kültürüne etkisi*. Dokuz Eylül Üni., Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

TAYMAZ, H. (1981) *Hizmet içi eğitim kavramlar ilkeler yöntemler*, Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara.

TAYMAZ, H. (2001) *Okul yönetimi*, Pegem Yayınları, Ankara.

UGBORU, O.I. and Obeng, K. (2000), “Top management leadership, employee empowerment, job satisfaction, and customer satisfaction in tqm organizations: an empirical study”, *Journal of Quality Management*. 5:247-272.

YILDIRIM, A. (2003), M”E.B. Hizmetiçi Eğitim Dairesi Başkanlığı 'nca düzenlenen "Eğitim Yönetimi" kurslarının değerlendirilmesi”, *21. Yüzyıl Eğitim Yöneticilerinin Yetiştirilmesi Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları Yayın No: 191.

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE MESLEKİ VE YAYGIN EĞİTİM

Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBABA*

Özet

Çağımız bilim ve teknoloji çağıdır. Bilim çok hızlı bir şekilde ilerlemekte teknoloji baş döndürücü gelişme ve ilerleme sağlamaktadır. Bu gelişme ve ilerlemelerin mesleki ve teknik eğitimle çok yakın bir ilişkisi vardır. Bu gelişmelerin önemli bir boyutunu da işgücü piyasası oluşturmaktadır. İşgücü piyasasının örgün öğretimden oldukça önemli beklentileri vardır. Öğretim kurumları bu beklentilere kayıtsız kalamaz. Örgün öğretim kurumları işgücü piyasasının ihtiyacı olan nitelikteki, nitelikli insan gücü konusundaki bu beklentilerini karşılamak zorundadır. Bu ihtiyaca uygun eğitim vermek üzere eğitim öğretim sistemlerini düzenleyen devletler bilgi ve teknoloji üreterek çağa ayak uydurup, büyüme ve gelişmelerini sağlayacaklardır.

Bu araştırmanın amacı ülke kalkınmasında mesleki ve teknik eğitimin önemini ortaya koyarak ilgilileri uyarmak ve ülkemizde mesleki ve teknik eğitimin gelişmesine katkı sağlamaktır. Bu amaçla ülkemiz mesleki ve teknik eğitiminin durumunu ortaya koymak dünyadaki bazı ülkelerin mesleki ve teknik eğitimleriyle karşılaştırarak çıkarımlar sağlamaktır.

Araştırmanın evrenini bazı AB ülkelerinin kısa bir incelenmesi ve Türk Mesleki ve Teknik Eğitiminin durumu oluşturmaktadır.

Sonuç itibarıyla, öncelikle politikalarının belirlenmesi ve uygulama aşamasında hükümet, işveren, sendika temsilcileri ve öğretmenlerden oluşan kurullar oluşturması, okul ve sanayi iş birliğinin sağlanması, meslekî eğitime ayrılan kaynakların artırılması, İş başında hizmet içi eğitim faaliyetlerine geniş yer verilmesi, Örgün eğitimin ilk yıllarından itibaren meslekî ve teknik eğitime yönlendirme yapılması ve AB'liğin geliştirilen projelere Türkiye'nin aktif katılımı sağlanmalıdır.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Mesleki ve Teknik Eğitim, İşgücü Piyasası.

Giriş

Problem

Bilim ve teknolojiadaki hızlı gelişmeler insanı ve toplumsal yapıları da değiştirmekte ve geliştirmektedir. Eğitilmiş insanın daha da önem kazandığı çağımızda meslekî teknik eğitim de etkinleşmektedir. Çağın gereği olan iyi yetişmiş insan gücü, teknolojik ilerlemenin ortaya çıkaracağı sorunların çözümünde ve ülke ekonomisinin büyüme ve ilerlemesini de olumlu yönde etkileyecektir. Türkiye'de mesleki yaygın eğitim faaliyetlerine yeterli önem verilememekte finansman ayrılamamaktadır. Mesleki ve teknik eğitim okulları yarı kalifiye işçiden başlayarak, yukarı kademelere doğru her türlü mesleki formasyonu sağlamak üzere işgücü piyasasının ve ekonominin talep ettiği insan gücünü tam anlamıyla yetiştirememektedir.

Türkiye'de Mesleki ve yaygın eğitimle ekonominin gereksinim duyduğu alanlarda işgücü piyasasının arzuladığı vasıflarda ve alanlarda insan gücü eğitimi yeterli düzeyde yapılmakta mıdır? İşgücü piyasası mesleki yaygın eğitimden geçen personelden yeterince yararlanmakta mıdır? Bu konuda nasıl bir çözüme gidilebilir? Soruları cevaplandırılması gereken sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Önem

Türk eğitim sistemi incelendiğinde mesleki ve teknik eğitim alanında temel ilke ve politikalarda bazı olumsuzlukların olduğu göze çarpmaktadır. Son yıllarda bu alana yeteri kadar önem verilemediği ve kaynak aktarılamadığı gözlenmektedir.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ahmetakbaba@yyu.edu.tr

Bu araştırmanın yapılmasıyla, Bazı AB ülkelerinin mesleki ve teknik eğitimleri betimlenerek işverenlerin mesleki yaygın eğitime daha fazla yer vermesi, devletin bu alanda daha özel bir çalışma içerisine girmesi, Bireylerin mesleki yaygın eğitimin yararlarına daha fazla inanarak kendilerini daha iyi yenileyerek sorunun çözümüne ışık tutması beklenmektedir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmamız bazı AB ülkeleri ve Türkiye’de Mesleki yaygın eğitimle sınırlıdır. Araştırmamızın esas objesi bu alanda kaynak taramasıdır. Bazı kalkınma planlarımız ve bu planların içerdiği eğitim planlarıdır. Özel sektörde yapılan mesleki yaygın eğitim faaliyetleri bu araştırmanın kapsamı dışındadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel problemi bağlamında bu amaçla da alan yazında, bu alanın gerekliliğine işaret ederek, mesleki yaygın eğitimin iş piyasasındaki önemini belirleyerek, yetişkinlerin mesleki yeterliliklerinin geliştirilmesi ve değerlendirilmesinin sağlayacağı yararları ortaya koyarak, bu alanda yetişen işgücünden gerekli faydaları en üst seviyede sağlayabilmektir. Mesleki yaygın eğitimin ekonomiye sağlayacağı yararları ortaya koyarak eğitimleri konusunda ilgililere önerilerde, bulunmaktadır.

Mesleki Teknik Eğitim ve Önemi

Ülkeler, sanayinin ihtiyaç duyduğu iş gücü gereksinimini, uluslararası deneyimlerden de yararlanarak kendi dinamiklerine göre oluşturdukları meslekî teknik eğitim yöntemleri ile karşılamaktadırlar. Dünyada bu amaçla üç farklı sistem uygulanmaktadır. Bunlar; Okul-işyeri temeline dayalı eğitim uygulayanlar, sadece okula dayalı eğitim uygulayanlar ve her iki anlayışı da benimseyen ama sürekli arayışlar içerisinde olan ülkelerdir. Genç ve dinamik nüfus yapısıyla, Türkiye gelişmiş ülkelere göre önemli bir avantaja sahiptir. Bu yüzden, Türkiye’de de yukarıda belirtilen her iki anlayışta benimsenmiş ama sürekli yeni arayışlar mevcuttur. Bu bağlamda bireylere; ilgi, istek, yetenek ve yeterlilikleri doğrultusunda eğitim olanakları sunarak ekonomide etkin katılımlarının sağlanması On Altıncı Millî Eğitim Şurasında alınan kararlar arasındadır. (Er, 2006)

Ancak, Türk eğitim sistemi geleneksel eğitim anlayışından uzaklaşmaması nedeniyle çağa uyum sağlamada istenen değişiklikleri yapmakta ve uygulamada gecikmeler yaşanmaktadır. Özetle Türkiye eğitim sistemi meslekî eğitime olması gereken önemi vermemektedir. Bunda elbette eğitimin geneline ayrılan bütçeden, eğitim politikasına kadar pek çok neden rol oynamaktadır. Eğitim sisteminin genelinde görüldüğü gibi meslekî teknik eğitimde de birçok sorun çözüm beklemektedir. “Şûra Kararlarında” ve “Kalkınma Plânlarında” atılan önemli teorik temeller uygulanmaya yeterince aktarılamamıştır. Genel eğitim sorunları karşısında meslekî eğitim gölgede kalmıştır. Türkiye’de uygulanan meslekî eğitim sistemine bakıldığında ise AB’liğine girişte ara insan gücü yetiştirmede yeterli eğitim olanaklarına sahip olmadığı, istihdam piyasasının gereksinimlerine uygun yeterlilikte insan gücü yetiştiremediği görülmektedir. (Aykaç, 2002)

Alanında yeterli ve yetkin, kendini yenileyebilen, bilgi iletişim teknolojilerini kullanabilen eğitimcilerin yetiştirilememesi de sistemin kalitesini ve etkinliğini önemli ölçüde düşürmekte, talebin azalmasına yol açmaktadır. (Ünal, 2006)

Gerekli insan gücünün sağlanması için bireyin katılacağı eğitim sürecinin niteliği önemli bir husustur. Bu noktada eğitimin hem toplumsal kalkınmaya katkı sağlayacak hem de sosyal ortamda gereksinim duyulacak bireylerin teknik becerilerini geliştirecek şekilde verilmesi gerekmektedir. Bu sayede hem toplumsal kalkınmadaki ara insan gücü ihtiyacı olan teknik personel hem de bireylerin bir meslek edinmesi sağlanabilecektir. İnsanların sosyal hayatlarında önemli bir yer tutan meslek sahibi olma olgusu ve eğitim aracılığıyla mesleğini en iyi şekilde icra etmesi insanların ve toplumların hayatlarını etkilemektedir. (Er, 2006)

Mesleki eğitim; işgücü piyasasının ihtiyaçlarının karşılanması, üretimde verimlilik ve kalite artışının sağlanması, işsizliğin azaltılması, daha ucuz ve kaliteli mal ve hizmet üretilmesi, İç ve dış pazarlarda rekabet gücünün yükseltilmesi, Kaynakların etkin ve verimli kullanılması, İstikrarlı ve sağlıklı bir ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesine önemli katkı sağlayabilmektedir (Er,

2006). Meslekî eğitim yapmadan önce kişiler, hangi mesleğe ilgisi ve yeteneği olduğunu tespit etmeli ve aynı zamanda iş piyasasını dikkate alarak, gelecekte geçerli olabilecek meslek dallarını tercih etmeye özen göstermelidirler (MEGEP/STEV, 2004).

Avrupa Birliği Meslekî Teknik Eğitimi 2000'li yılların en büyük istihdam aracı olarak kullanmak yönünde adımlar atarken, bu durum özellikle AB'liğindeki yaşlı nüfusa karşın genç ve işsiz bir nüfusa sahip olan Türkiye açısından daha fazla önem arz etmektedir. Türkiye'nin genç nüfusunu vasıflı ve nitelikli bir şekilde yetiştirmesi AB'liği ülkeleri standartlarına yaklaşması ve AB'liğince belirlenen ilkeleri yakalaması açılarından önem taşımaktadır. Aşağıda bazı Avrupa Birliği ülkelerinin meslekî eğitim anlayışları üzerinde durulmuştur (Aykaç, 2002).

Avrupa Ülkelerinde Mesleki Teknik Eğitim

Meslekî ve teknik eğitim, çeşitli ülkelerin eğitim sistemlerinde farklı biçimlerde yer almaktadır. Özellikle sanayileşmiş ülkelerde meslekî eğitim modelleri ve verilen eğitimin türü ve eğitimin verildiği kuruma göre iki grupta toplanabilir (Aykaç, 2002). Tam zamanlı Meslekî Teknik Eğitim Modeli, Çıracılık Eğitim Modeli, Tam zamanlı eğitim modeli 8-10 yıllık zorunlu eğitime dayalı olarak okul içinde gerçekleştirilmektedir. Model, zorunlu eğitimden sonra gençleri kısa yoldan hayata ve iş alanlarına ya da belirli bir başarı düzeyini tutturana yüksek öğretime yönlendirmektedir. Pahalı olan ve okul donanımının sürekli olarak yenilenmesini gerektiren bu model, eğitime önemli ölçüde kaynak ayıran İsveç, Fransa, Belçika ve İtalya gibi ülkelerde uygulanmaktadır (Ünal, 2006). Çıracılık Eğitim Modelinde ise meslek eğitimi, devlet ve özel işletmeleri iş birliği ile gerçekleştirilmektedir. Çıracılık eğitimi, bazı AB ülkeleri, ABD ve Japonya'da 8-10 yıllık zorunlu temel eğitime dayanmaktadır. Almanya'da ikili eğitim (dual sistem) olarak belirtilen bu modelde teorik eğitim meslek okulunda, uygulama iş yerinde yapılmaktadır. Çıracılar genellikle dört gün iş yerine, bir gün okula gitmektedirler. Almanya, İsviçre, Avusturya gibi ülkelerde meslek eğitimi, çıracılık eğitimi yoluyla yapılmaktadır. Bu modeller, her ülkede bir arada uygulanmakta, ancak bunların birine ya da ötekine verilen ağırlık ülkelere göre değişmektedir (Aykaç, 2002).

Avrupa Birliği'nin yapısında mesleki eğitim iki boyutu yer alır. Birinci boyutu örgün eğitim içerisinde verilen mesleki eğitimi oluşturur. İkinci boyutu ise örgün eğitim bittikten sonra başlayan ve hayat boyu öğrenme kapsamına giren boyuttur. Bu ikinci boyut hem bir mesleği olmayan yetişkinlere meslek kazandırmayı amaçlar, hem de halen mesleği olan bireyi daha kalifiye ve yeterli hale getirmeyi amaçlar. Hizmet içi eğitimler tamamen bu kapsamdadır. Hizmet içi eğitimlerin kurum içerisinde verilme zorunluluğu yoktur. İstenirse bu eğitim dışarıdan alınabilir ve işveren büyük ölçüde bu eğitimin maliyetlerini karşılamak mecburiyetindedir. Hayat boyu öğrenme kavramı için ülkelerden çok ciddi ekonomik katkı sağlamaları talep edilmektedir. AB tarafından bu konuda geliştirilen binlerce projeye büyük finansman imkânları sunmakta ve uluslararası iş birliğini teşvik etmektedir (Ünal, 2006). Avrupa Birliği'nde meslek sahibi kişilerin serbest dolaşımı, özellikle üye ülkelerde meslekî eğitim standartlarında uyumu ve konuya ilişkin ilkeleri geliştirilmesini sağlamıştır. Bu ilkelerden bazıları şu şekilde belirlenmiştir (Aykaç, 2002). Herkes için uygun ve yeterli meslekî eğitim sağlayacak koşulların hazırlanması.

Tüm sektörlerde ihtiyaç duyulan iş gücünün yetiştirilmesi için imkânlar oluşturulması.

Yeni teknolojilere uygun beceriler edinilmesinin sağlanması ve bu alanda üye devletlerle iş birliği yapılmasıdır. 1963 yılında konsey tarafından karşılaştırılan meslekî eğitim alanında ortak bir politika uygulanmasıyla ilgili on ilke çerçevesinde kalifikasyonların eşdeğerliliği, genç işçilerin değişimi ve meslekî yönlendirme prensipleri getirilmiştir. 1976 yılında kabul edilen eylem programında ise, eğitim sistemlerinin iyileştirilerek ortak bir seviyeye getirilmesi, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, yabancı dil eğitiminin geliştirilmesi, yüksek öğretimde işbirliğine gidilmesi, göçmen işçiler ve çocukları için kültürel ve meslekî eğitim projeleri uygulanması, gençlerin öğrenim hayatından iş hayatına geçişini kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılması ve gençlerin istihdamının teşvik edilmesi, yeni teknolojilerin kullanımına yönelik eğitim programlarının düzenlenmesi gibi alanlara öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır (Aykaç, 2002).

1975 yılında kurulan CEDEFOP, AB’de MTE sisteminin ilerlemesine ve gelişmesine yardımcı olmayı hedeflemektedir. CEDEFOP, AB’nin MTE alanında danışma merkezidir. CEDEFOP, özel alanlara ait bilimsel ve teknik bilgi üretmek ve AB üyeleri arasındaki görüş alışverişini geliştirmek amacıyla uzmanlaşmış ve özleştirilmiş kuruluşlardan biridir. Kuruluş amacı, mesleki eğitimin geliştirilmesini sağlamak konusunda Komisyona yardımcı olmak ve yine mesleki eğitimin gereklerini ve yönünü tespit etmektir. Komisyonun Eğitim ve Kültürden Sorumlu Genel Müdürlüğü, mesleki eğitimde CEDEFOP’un araştırma ve analizler aracılığıyla desteklediği Leonardo da Vinci programını uygulamaktadır. Yapılan araştırmalara yönelik güncel bilgilendirme üye ülkelere İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak CEDEFOP Info isimli bültende yayınlanmaktadır (İşler, 2006).

1988 yılında konsey kararı en az üç yıl süreli meslekî eğitim ve öğretim sonucu verilen yüksek eğitim diplomalarının tanınması yönergesini kabul etmiştir. Yönergede orta öğretimden sonra, 3 yıl ve daha fazla eğitim görmüş olan üye devletler vatandaşlarının diğer bir üye devlette, kabulün teknik ve moral niteliklerine sahip olma şartlarına bağlı olduğu iş ve mesleklerde çalışmalarına olanak tanındığı ortaya çıkmıştır (Aykaç, 2002).

Avrupa Birliği özellikle 1980’lerden itibaren ekonomik ve siyasal konuların yanında eğitim konusuna da önem vermeye başlamış ve bununla ilgili birçok proje niteliğinde çalışma başlatmıştır. 1980’lerin başında FORCE (sürekli eğitim), PETRA (temel eğitim), COMETT (üniversite-iş dünyası işbirliği) ve EUROTECHNET (teknolojik yeniliklerle ilişkili niteliklerin yükseltilmesi) gibi projeler Avrupa Birliği’nce uygulanmaya koyulan ilk programlardır. Bu programların sonuçlarının olumlu olması üzerine Avrupa Birliği bu tür projelerin devam etmesi kararını almış ve yukarıda belirtilen ilk programları “Sokrates ve Leonardo da Vinci” gibi yeni programlarla birleştirmeyi uygun görmüştür. Leonardo da Vinci Programı, AB’de mesleki eğitimi geliştirmek ve bu alanda çalışmalar yapmak amacıyla 6 Aralık 1994 tarihinde kabul edilen, birinci aşaması 1995-1999, ikinci aşaması 2000-2006 yıllarını kapsayan bir eylem programıdır. Leonardo da Vinci Programı; ortak bir iş piyasası politikası oluşturmak, mesleki eğitimin seviyesini artırmak; özellikle eğitim kurumları ile girişimciler arasındaki bilgi alış verisini ve yenileşmeye yönelik projeleri teşvik etmek ve hayata geçirmek üzere uygulanan bir topluluk programıdır. Leonardo programı aynı zamanda temel mesleki eğitimin ve Avrupa’daki iş yasamı içindeki ileri mesleki eğitimin düzeyini yükseltmeyi amaçlayan bir öğretim programıdır. AB çerçevesinde Mesleki teknik eğitimin gelişmesi için programın öngördüğü önlemler; Ortak eğitim modülleri oluşturulabilmesi için uluslararası pilot projelerin tanımlanması ve uygulanması, Başlangıç eğitimi alan gençler, genç üniversite öğrencileri gibi farklı gruplara değişim programları uygulayarak eğitimlerinin bir kısmını başka bir üye ülkede yapma imkânının tanınması ve eğitimci ve uzmanların çalışmalarının değişimler yoluyla kalitesinin artırılması, Mesleki eğitim alanında dil yeteneği ve bilgisinin geliştirilmesi, sağlanan yeniliklerin dağılımının desteklenmesi olarak belirlenmiştir. Sokrates (Genel Eğitim), Leonardo da Vinci (Mesleki Eğitim) ve Youth (Gençlik) programlarının amaçları şunlardır; Eğitim, mesleki eğitim ve gençlik alanlarında çok uluslu işbirlikleri oluşturmak, Eğitimde yeni teknolojilerin, mesleki niteliklerin tanınması gibi ülkeler arası konuları ele alan yeni sistemler aramak ve geliştirmek, Akademik ve mesleki uzmanlık ağları kurmak, Yeni yaklaşımları hedefleyen eğitim ve öğretim projeleri üretmek ve uygulamak, Uyum, karşılaştırma ve karar alma için ortak bir platform oluşturmak, Karşılıklı bilgi ve tecrübelerin alışverişi ile ileriye dönük yeni yaklaşımları geliştirmek, Müfredatların ve yurtdışında eğitim fırsatlarının karşılıklı değişimini sağlamak, Eğitim ve kültür alanında ülkeler arası diyalogun güçlendirilmesine katkı yaparak AB boyutunu geliştirmek olarak belirlenmiştir (İşler, 2006).

Türkiye Konsey kararı ile 11 Haziran 1999 tarihinde Leonardo da Vinci programına katılmıştır. 3 Şubat 2000 tarihinde de Sokrates programına katılmaya hak kazanmıştır. Türkiye, AB’nin Avrupa Akdeniz Ülkeleri iş birliği (MEDA) programları çerçevesinde “Meslekî Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi” ve “Temel Eğitimin Desteklenmesi” projelerine de katılmaktadır (Aykaç, 2002).

Almanya: 1. Eğitim Sistemi (Genel) Federatif yapıları bir devlet olan Almanya’da zorunlu eğitimin başlama yaşı 6’dır ve genellikle 9 veya 10 yıl sürer. Genel eğitim tamamlandıktan sonra

öğrenciler ya tam zamanlı bir genel eğitime ya da mesleki eğitime devam eder ancak bu iki seçeneği kullanmak istemeyenlerin yarı zamanlı eğitime katılmaları zorunludur (Ünal, 2006). Orta öğretim okuluna veya liseye gidemeyecek olan öğrenciler temel eğitim okuluna gider. Bu okullar meslek okullarının temelini oluşturur. Deneme basamağının sonunda başarılı olan öğrencilerin orta öğretim okuluna veya lisenin 7. sınıfına geçme olanağı vardır. 9. sınıftan itibaren İş Bilgisi ve Fen Bilgisi derslerine ağırlık verilir. Dersin amacı, öğrencilere ekonomi ve iş dünyası ile ilgili temel bilgileri kazandırmak ve onları meslek seçimine hazırlamaktır. Bu dersi alan öğrenciler iş yerlerini ziyaret ederler ve yılda en az iki hafta iş yerlerinde uygulama yaparlar. 9. sınıfı başarıyla tamamlayan öğrenciler “Temel Eğitim Okulu Bitirme Derecesi” alırlar. Temel eğitim okulunun 10. sınıfı A tipi ve B tipi olmak üzere ikiye ayrılır. A tipini bitirenler meslek okullarına B tipini iyi derece ile bitirenler lisenin veya çok amaçlı okulun olgunluk sınıflarına (11, 12, 13. sınıflar) devam etme hakkını elde ederler (Aykaç, 2002).

Fransa: 1. Eğitim Sistemi (Genel) Fransa'da örgün eğitim sistemi, isteğe bağlı okulöncesi eğitimden sonra, 5 yıllık ilköğretim, 4 yıllık ortaöğretim I. devre ve 3 yıllık ortaöğretim II. devre ve yükseköğretim basamaklarından oluşur. 10 yıllık tam zamanlı genel eğitim amaçlı zorunlu eğitimin 5 yılı ilkokulda, 4 yılı ortaöğretim I. devrede ve bir yılı da ortaöğretim II. devrede verilir (Ünal, 2006).

a. Zorunlu eğitim: 6-16 yaşlar arasında eğitim zorunludur ve 3 safhaya ayrılmıştır. **b. Orta-öğretim ikinci devre ve ortaokul sonrası eğitim:** Kolej eğitiminin tamamlanmasının ardından, öğrencilere 3 eğitim seçeneği sunulur: Üç yıllık eğitimin ardından (“ikinci”, “birinci” ve “son” sınıflar) genel bakalorya (olgunluk sınavı) ile sonuçlanan genel eğitim; Yine üç yıl süren ve teknolojik bakalorya ile sonuçlanan teknolojik eğitim; *Certificat d’aptitude professionnelle* (**mesleki yeterlik sertifikası**) (CAP) veya *brevet d’études professionnelles* (**mesleki eğitim diploması**) (BEP) ile sonuçlanan iki yıllık mesleki eğitim ve ardından *baccalauréat professionnel* (mesleki bakalorya) derecesine ulaşılmasını sağlayan iki yıllık ek eğitim (EURYDICE, 2005).

Mesleki lise, öğrencileri verdiği iki yıllık eğitim süresince mesleki yeterlik sertifikası (CAP) veya mesleki eğitim diploması (BEP)’e tekabül eden mesleki yeterlilik derecesine hazırlar. Bu yeterlilik dereceleri, öğrencilerin mezun olur olmaz iş bulabilmelerini sağlamaya yönelik olarak hazırlanmıştır. Ancak, isteyen öğrenciler bu iki yıla ilaveten iki yıl daha eğitim almak suretiyle (“birinci” ve “son” mesleki sınıflar) sunulan 48 uzmanlık alanı içerisinde birini seçerek mesleki bakalorya sınavına girebilirler (EURYDICE, 2005).

Meslek liseleri öğrencileri iki düzeyde yeterlilik almaya hazırlar: bunlardan birincisi (düzey V), iki tür ulusal yeterlilik belgesiyle sonuçlanır: mesleki yeterlik sertifikası ve mesleki eğitim diploması; ikinci düzeyin (düzey VI) yeterli başarıyla tamamlanması halinde öğrenciler mesleki bakalorya derecesini almaya hak kazanırlar. Bu yeterlilik belgeleri için yapılan çalışmalar içerisinde her zaman bir şirket stajı bölümü bulunmaktadır. Belli durumlarda, öğrencilerin mesleki yeterlilik ve deneyim düzeylerini onaylayan bir gelişmenin ortaya çıkması halinde öğrenciler, normal olarak girmeleri gereken sınavların bazılarından muaf tutulabilirler. İster genel ister teknolojik veya mesleki olsun, bakalorya sınavı öğrencilerin yükseköğretime geçiş yapabilmelerini sağlar. Ancak, genel ve teknolojik bakalorya sınavları yüksek eğitime devam yolunu açmak için tasarlanmışken, mesleki bakalorya temelde öğrencilerin mezun olur olmaz iş bulabilmelerini sağlamaya yönelik olarak oluşturulmuştur (EURYDICE, 2005).

Tablo 1: İspanya: 1. Eğitim Sistemi (Genel) a. Tam Gün Zorunlu Eğitim: 6-16 yaş olarak uygulanır. b. Ortaöğretim İkinci Devre ve Ortaokul Sonrası Öğretim

Bakalorya (Lise eğitimi)	16 – 18 yaş
Orta düzey özel mesleki eğitim	16 – 18 yaş

Kaynak: EURYDICE, 2005

Bu iki tür zorunlu eğitim sonrası eğitim ayrı ayrı sağlanabildiği gibi aynı kuruluş içinde yani zorunlu eğitim sağlayan aynı binalarda sırayla da sağlanabilmektedir. Bakalorya 2 yıllık bir süreye sahiptir ve orta düzey özel mesleki eğitim mesleki profilin özelliklerine göre değişiklik gösteren bir süreye (normalde bir buçuk yıl) sahiptir (EURYDICE, 2005).

Yukarıda bahsi geçen 2 eğitim türünden birine girebilmek için öğrenciler Zorunlu Orta öğretim sertifikasına sahip olmalıydılar. Kamu tarafından finanse edilen okullarda öğrenim ücreti yoktur ancak gelir düzeylerine bağlı olarak ailelerden araç gereçleri, ulaşım veya yemek ücretlerini ödemeleri talep edilebilir (EURYDICE, 2005).

Tablo 2: İsveç: 1. Eğitim Sistemi (Genel): a. Zorunlu Tam Zamanlı Eğitim

<i>Grundskola</i> (ilkokul ve ortaöğretim birinci devre)	6/7-15/16 yaş grubu
Kaynak: EURYDICE, 2005	

Çocuklar öğrenimlerine 6 ya da 7 yaşlarında başlayabilirler ve 9 yıl boyunca zorunlu olarak eğitim görmektedirler. 2003 yılında, 6 yaş grubundaki çocukların %3,1 kadarı okula gitmiştir. Kabul aileler tarafından belirlenmektedir bununla birlikte fazla başvuru alan okullar daha yakında ikamet eden çocuklara öncelik vermektedir. Tüm okullar ücretsizdir (EURYDICE, 2005).

Tablo 3: b. Lise Eğitimi ve Lise Sonrası Eğitim

<i>Gynasieskola</i> (Mesleki lise eğitimi) Tüm lise eğitim programları verilmektedir.	16-19 yaş
Kaynak: EURYDICE, 2005	

Öğretmenler ve okullar ulusal olarak belirlenmiş olan öğretim programı çerçevesi içerisinde çalışırlar. 14 tanesi mesleğe yönelik olmak üzere toplam 17 çalışma programı bulunmaktadır. «özel olarak tasarlanmış program»ın yanı sıra tüm ulusal çalışma programları geniş kapsamlı genel eğitim ve üçüncü düzey öğretime giriş için genel yeterlik sağlamaktadır. Tüm ulusal programlar için ve özel olarak tasarlanmış programlar için aynı olan ortak temel konular İsveççe/ikinci dil olarak İsveççe, İngilizce, Matematik, din, yurttaşlık bilgisi, fen çalışmaları, beden eğitimi ve sağlık ve sanatsal etkinliklerdir. Ana konular eğitim süresinin üçte birini kapsamaktadır. Kalan zamanda öğrenciler programa has konuları ve bireysel seçmelilerini almaktadırlar. Bunun yanı sıra ulusal ve özel olarak tasarlanmış programlar için seçilebilirlik kriterlerini karşılamayan öğrenciler için bireysel programlar bulunmaktadır. Bireysel programın temel amacı öğrencilere ulusal programlar için yeterlilik kazandırmaktır (EURYDICE, 2005).

Tablo 4: Yunanistan: 1. Eğitim Sistemi (Genel): a. Tam gün zorunlu eğitim

Dimotiko scholeio (İlkokul)	6-12 yaş
Gymnasio (Orta Öğretim Birinci Devre)	12-15 yaş
Kaynak: EURYDICE, 2005	

Tablo 5: b. Ortaöğretim ikinci devre ve ortaokul sonrası eğitim

Eniaio LYKEIO yada E.L. Kapsamlı Lise	15-18 yaş
Technica Epaggelmatika Ekpaideftria yada T.E.E. (Teknik Meslek Okulları)	15-18 yaş
İnstituto Epaggelmatikis Katartissis yada I.E.K. (Ortaokul sonrası Mesleki Eğitim Enstitüleri)	19-20 yaş
Kaynak: EURYDICE, 2005	

Dersler gündüz yada akşam olabilir.1998 yılından beri eğitimde olan birleştirilmiş, yeni bir Lise (Eniaio Lykeio) ve Teknik Okulları (T.E.E.) şu şekilde değişmiştir; EPL (Eniaio Polyklaido Lykeio) ve TEL (Techniko Epaggelmatiko lykeio) (EURYDICE, 2005).

Tablo 6: Avusturya: 1. Eğitim Sistemi (Genel): a. Tam Gün Zorunlu Eğitim

(<i>Volkschule</i> veya <i>Grundschule</i>) - ilk öğretim	6-10 yaş
Orta öğretim birinci devre <i>Volkschule</i> (ilk öğretim ikinci devre düzeyi) <i>Hauptschule</i> (genel ortaokul) <i>Allgemein bildende höhere Schule</i> (akademik ortaokul - alt düzey)	10-14 yaş
9. Sınıf <i>Polytechnische Schule</i> (ön mesleki eğitim) Veya herhangi bir orta öğretim ikinci devre okulu	14 yaştan itibaren

<i>Sonderschule</i> (özel ihtiyacı olan çocukların eğitimine yönelik okul): 1 ve 2. seviyeler ve bir üst devreden oluşan genel özel okul	6-15 yaş
---	----------

Kaynak: EURYDICE, 2005.

Tablo 7: b. Orta Öğretim İkinci Devre ve Orta Okul Sonrası Öğretim

Orta öğretim ikinci devre	Yaş
<i>Allgemein bildende höhere Schule</i> (orta akademik okul-üst seviye)	14*-18
<i>Polytechnische Schule</i> (ön mesleki öğretim okulu)	14*-15
<i>Berufsbildende mittlere Schule</i> (teknik ve mesleki okul)	14+*
<i>Berufsbildende Höhere Schule</i> (teknik ve mesleki kolej)	14*-19
<i>Bildungsanstalten für Kindergartenpädagogik/ Sozialpädagogik</i> (ana okul öğretmenleri ve eğitim dışı personelin eğitimine yönelik okullar)	14*-19
<i>Berufsbildende Pflichtschule</i> (yarı zamanlı mesleki okul)	15+
Orta okul sonrası öğretim Kolleg	18-20

Kaynak: EURYDICE, 2005

Öğrenciler bu okullardaki eğitime 14 yaşında iken başlasalar da zorunlu eğitim 15 yaşlarında iken sona ermektedir. Dokuzuncu sınıfta öğrenciler, orta öğretimin ikinci düzeyinde sunulan genel eğitim veya teknik ve mesleki eğitim (TVE) sektöründeki birçok farklı dersten birisini seçerler. Geçiş 8.sınıfın başarılı bir şekilde tamamlanmasına ve başarıya bağlıdır. Başarı kriterlerinin tamamlayamayan adaylar giriş sınavına girmek zorundadırlar. Lise düzeyindeki TVE'lerde bazı eğitim yolları veya ana okulu öğretmenleri ve eğitim dışı personele yönelik kolejler için adaylar, sosyal ve iletişim yeteneklerinin yanı sıra fiziksel yeterliklerini ve sanatsal alandaki eğitim yükümlülüklerini kanıtlamak zorundadırlar (EURYDICE, 2005).

Ön mesleki eğitim okulları 8. sınıftan sonra bitirme belgesi olmaksızın öğrencileri kabul ettiği için istisnadırlar. Amaç, mesleki eğitime ve sonrasında (ikili eğitim sistemi) daha yüksek seviyeli bir okula geçiş için olası en iyi desteği ve yetenekleri öğrenciye vermektir. Ön mesleki eğitim okullarında, hizmet sanayisi ve turizmin yanı sıra teknik-ticari meslekler, ticari-büro meslekleri gibi geniş kapsamlı mesleki alanlara nazaran uzmanlık alanlarındaki mesleki oryantasyon ve temel mesleki eğitime önem verilmektedir (EURYDICE, 2005).

Tablo 8: Hollanda: 1. Eğitim Sistemi (Genel): a. Zorunlu Tam Zamanlı Eğitim

İlköğretim (<i>Primair onderwijs</i>) İlköğretim <i>Basischool</i> 'u (ilkokul) ve <i>Speciale scholles voor basisonderwijs</i> 'i (ilköğretim için özel okul) kapsamaktadır.	5-12 yaş grubu
Orta öğretim (<i>Voortgezet onderwijs</i>)	12-18 yaş grubu
Üniversite öncesi öğretim (<i>onderwijs, gymnasium ve atheneum</i> 'u içeren <i>Voorbereidend wetenschappelijk- VWO</i>)	12-17 yaş grubu
Genel orta öğretim (<i>Hoger algemeen voortgezet onderwijs- HAVO</i>)	12-16 yaş grubu
Mesleki öncesi orta öğretim (<i>Voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs</i>)	
Özel orta öğretim (<i>Speciaal voortgezet onderwijs</i>)	12-18/20 yaş grubu

Kaynak: EURYDICE, 2005

Tablo 9: b. Ortaöğretim ikinci devre ve Ortaöğretim ikinci devre sonrası eğitim

Üniversite öncesi öğretim (<i>Voorbereidend wetenschappelijk onderwijs- VWO</i>)	12-18 yaş grubu
Genel lise öğretimi (<i>Hoger algemeen voortgezet onderwijs- HAVO</i>)	12-17 yaş grubu
Mesleki lise öğretimi (<i>Middelbaar beroepsonderwijs- MBO</i>)	16-17/18/19/20 yaş grubu

Kaynak: EURYDICE, 2005

Ortaöğretim basamağında genel eğitim amaçlı dört farklı program uygulanır. Bunlar; Üniversite öncesi eğitim veren ve 12-18 yaş arasındaki öğrencilerin devam ettikleri okullar olan Yükseköğretime Hazırlayan Genel Öğretim (V/WO)okulları, İleri seviye öğretim yapılan ve meslek hayatına yönelik eğitim veren okullar olan Üst Dereceli Genel Ortaöğretim (HAVO) okulları, Orta seviye ortaöğretim veren ve programı bitiren öğrencilerin mesleki ortaöğretime, üst dereceli ortaöğretime veya çıraklık eğitimi yoluyla meslek öğretime devam edebildikleri okullar olan

Orta Dereceli Genel Ortaöğretim (MAVO) okulları, Değişik alanlarda meslek eğitimi yapılan orta seviye meslek okulları olan Meslekî Hazırlık Eğitimi (LABO) okullarıdır. (MEGEP/STEV-Hollanda, 2004)

Tablo 10: İtalya: 1. Eğitim Sistemi (Genel): a. Tam Gün Zorunlu Eğitim

<i>Primo ciclo dell'istruzione</i> (eğitimin ilk aşaması)	
<i>Scuola primaria</i> (ilkokul)	6-11 yaşlar
<i>Scuola secondaria di I grado</i> (Orta Öğretim Birinci Devre okulu)	11-14 yaşlar

Kaynak: EURYDICE, 2005

Tablo 11: b. Ortaöğretim ikinci devre ve ortaokul sonrası eğitim

Klasik eğitim <i>Liceo classico</i> (klasik Orta Öğretim İkinci Devre okulu) <i>Liceo scientifico</i> (bilimsel Orta Öğretim İkinci Devre okulu)	14-19 yaş
Sanat eğitimi <i>Liceo artistico</i> (Orta Öğretim İkinci Devre sanat okulu) <i>Istituti d'arte</i> (sanat okulları)	14-18/19 yaş 14-17/19 yaş
Teknik eğitim <i>Istituto Tecnico</i> (teknik okul)	14-19 yaş
Mesleki eğitim <i>Istituto professionale</i> (meslek okulu)	14-17/19 yaş

Kaynak: EURYDICE, 2005

Bazı Orta Öğretim İkinci Devre kurumları iki aşama halinde düzenlenmiştir ve bu iki aşama arasında otomatik geçiş söz konusudur. Elleri ilk eğitim aşamasını başarıyla bitirdiklerine dair bir sertifika/diploma bulunan öğrenciler, Orta Öğretim İkinci Devreye geçiş yapabilirler. Okul ücretleri makul miktardadır; ancak, devlet okullarında okuyan öğrenciler ailelerinin gelir düzeyine bağlı olarak eğitim ücretinden muaf tutulabilir ya da devletten mali destek alabilir (EURYDICE, 2005).

Türkiye’de Mesleki Yaygın Eğitim

Hızlı gelişmekte olan bilim ve teknoloji birey ve toplum yaşamını büyük ölçüde etkilemektedir. Günümüzde teknolojik gelişmeler ve endüstri çağdaş toplum kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak toplumsal kurumların yapılarında ve modern insanın yaşantısında büyük değişimler olmuştur. Ulusların ekonomik üstünlüğü, bireylerin yapıcı ve üretici yetenekleri ve bu yeteneklerin sonucu olarak ortaya konan yeteneklerin teknolojiye dönüştürülmesidir. Tüm bu koşulların eğitim sisteminin mesleki yaygın eğitime önem ve ağırlık verecek şekilde geliştirilmesini zorunlu kılmıştır (Kulahçı, 1983, 193).

1960 yılıyla birlikte Türkiye, planlı ekonomi dönemine girmiştir ve 1963 yılında 1963-1967 yıllarını kapsayan ilk beş yıllık plan yürürlüğe konmuştur. 1963’den bu yana ekonomimiz için toplam altı adet beş yıllık plan hazırlanmıştır, Türkiye’de ki planlama çalışmalarının temel hedefi, Türkiye ile sanayileşmiş ülkeler arasındaki teknolojik ve ekonomik açığı planlı ve ekonominin doğal kalkınma hızının elverdiğinden daha hızlı bir şekilde kapatmaktır. Bu anlamda Türk Planlama çalışmaları ekonomimiz tüm sektörlerini kapsamaktadır (Hesapcioğlu, 1984, 129).

Eğitim sektörü ve özellikle Mesleki Yaygın eğitim beş yıllık Planlarda özel bir ağırlığa sahiptir. Eğitim Planlaması ve insan sermayesinin geliştirilmesi planlama dönemleri için belirlenen kalkınma hızları ile doğrudan ilişkili görülmüştür. Mesleki eğitim alanındaki kalifiye işgücünün yokluğu ve üretilmesi ekonomik gelişmeyi sınırlayan bir olgudur.

Bu nedenle Mesleki Yaygın Eğitime ağırlık vererek kalifiye işgücünün eğitimi ve sunulması eğitim planlamasının görevidir.

Toplumdaki hızlı değişme, sanayileşme, Planların hızlı ve esnek yetiştirme yöntemleri konusundaki ısrarı, dünyada yaşayan hızlı teknolojik değişimin üretim süreçleri ve sektörlerde yapısal değişmeye yol açmış olması, mesleki yaygın eğitimi günün aranan eğitim tarzı haline getirmektedir.

Türkiye genç bir nüfus yapısına sahiptir. Alınan hedeflere göre Altıncı Beş yıllık Plan dönemi sonunda 12-21 yaş grubundan % 4011'i örgün eğitim içinde olmayacaktır.

Türkiye'de, kendi hayatıyeti ile işleyecek piyasa düzeninin kurulması ve destek mekanizmalarının hazırlanması hedefine doğru hareketin artacağı önümüzdeki dönemde, serbest piyasanın en değerli kaynağı olan mesleki yaygın eğitimin, piyasa ile içice gelişip işleyebilmesi için gösterilecek gayret, piyasa t tamamlayıcı ve işgücümüzü istikbal endişesinden kurtarıcı bir güç teşkil edecektir.

Mesleki yaygın eğitimin sisteminin, mesleki örgüt eğitimin sisteminden çok daha büyük, yaygın ve müessir çalışır yapıya olan ihtiyacının had safhaya ulaştığı bir sırada, konunun Türkiye'nin gündemine yetkili seviye ve organlarda getirilmiş olmasının şuurlu bir hamlesinin ilk adımı olduğuna şüphe yoktur (Dülger, 1990).

Gelişme Süreci:

Dünya'nın en eski, şuurlu eğitim tarzı iş içinde eğitim, yani çıraklık eğitimidir. Kişilerin bilgilerini ve yapacakları işleri bir bilen yanında yaparak ve yaşayarak öğrenmesi meslek edinmek içinde (iş-başında eğitim). Dolayısıyla, usta çırak ilişkisi en eski, şuurlu ve düzenli eğitim tarzıdır. Bilinen en eski mesleki buluş gruplaşmanın orta doğu bölgelerindeki duvarcı ustaları arasında çıkan masonluk antlaşması olduğu yazılır. Buna benzer başka teşkilatların, özellikle aile meslek sırlarının, çok yaygın olması olağan görülmelidir. Zaman içinde, karşılaşılan şartlara göre bu teşkilatlanmaların başlangıç amaçlarından uzaklaşmaları, hatta mesleki amaçlı olmaktan çıkmaları mümkündür.

Avrupa'daki meslek gruplaşmaları loncalar vb. daha çok bu kapalı yapılanma şekillerine uygun olmuşlardır. Sınıflı ve çatışmalı toplam, dağınık, küçük ve gücü istikrarlı olmayan idari birimler dinle devlet ve devletlerarası mücadeleler arasından meslek sahibi kimseler tüccarlarla birlikte sayılmayı başarmışlardır.

Teknoloji sürekli artmış, ticaret sermayesini sanayi yatırımına kullanılması imkânını vermiş, üretim ve pazarlar artmış sanayi sermayesi oluşmuş, tekelleşme başlamış, rekabet artmış ve sonuçta modern sınıf dediğimiz burjuva kesimi olarak ortaya çıkmışlardır.

Türklerde çıraklık çok eski dönemlere dayanmaktadır. Zanaatkârın yetiştirilmesinin yanı sıra askerlerin idarecilerin ve günlük ekonomik faaliyeti yürütecek bilgi ve becerilerin tamamı çıraklık düzeni ile aktarılmaktadır.

Anadolu Selçukluları 12. yy.da ahilik düzenine kavuşmuştur. Osmanlılarda da devam etmiştir. Ahilik yeni bir hayat tarzına geçmekte olan Türklerin, geçmiş birikim ve kültürleriyle günün ihtiyaçlarını bir arada yorumlayarak geliştirdikleri bir Türk Müessesesidir.

Osmanlıda toplum menfaati ve huzuru, adalet, sosyal adalet, idarecilerin görevi gibi konuların kendine has yaklaşımlara sahip oldukları görülür. Vatandaşın aradığını bulması, istismar edilmesinin, tekellerin kurulmaması iç piyasa denetimleri, narh uygulamaları yaygındır. Bu denetimler ahi birlikleri tarafından kendi üyelerine uygulanıyordu.

Türk esnaf birlikleri menfaatlerini artırma kapılarını zorlamak için birleşmek yerine, "Ehliyet" esaslı etrafında teşkilatlanmaya ağırlık vermişlerdir.

Ehliyet iyi eğitimden geçer. Bunun için çırak, kalfa ve usta hiyerarşisi çok etkindir. Bu tarz eğitim sadece zanaatlarla sınırlı kalmıyor, bütün müesseselere yayılıyordu. Mesela Enderun mektebi çıraklığa dayalı bir eğitim kurumudur (Dülger, 1990, 22).

Türkiye'de ilköğretim üzerine inşa edilmiş, meslek eğitimi niye ve nasıl gelişmiştir? Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında Meslek Eğitimi üzerinde iş hayatının denetiminin kalkmış olmasının etkileri uzun süre yaşanmıştır. Halende yaşanmaktadır. Mesleki idare tarzının benimsenmesi ve piyasa mekanizmasının yeterince işlenmesi bu sorunun çözümünü güçleştirmiştir.

Geleneksel şekildeki çırak eğitimi, bugünlere kadar sadece ustanın görüşüne bağlı kalarak birbirinden kopuk, gerileyen sarf ve niteliklerle devam etmektedir. Çıraklığın iki kere kanuni (1977-

1986) düzenlemeye tabi tutulması halen bu dağınıklığı tamamen ortadan kaldıramamış değildir. Esnafın teşkilatı olan Esnaf-Sanatkârlar Konfederasyonu, temsil ettiği kitleye dayanarak bu sahaya bir nizam getirme yoluna gitmemiş, devletin yaptıklarını takip etmeyi ve görüşlerini ifade etmeyi tercih etmiştir.

Şu anda: Türkiye’de Sistemli ve şuurlu bir işbaşında eğitim ve hizmet-içi eğitim bulunmadığı için Türkiye’deki Milli Eğitim ve Tarım Bakanlığı kaynaklı mesleki yaygın eğitim, iş hayatını desteklemek için düzenlenmiş ve hizmet içi eğitimle koordineli bir faaliyet sahası değildir. Nüfusun büyük bölümü uzun yıllar ilkokuldan sonra tahsile devam etmemiş bir ülke için ailelere ek gelir amacıyla düzenlenmiştir. Bir sistem bütünlüğü taşımamaktadır.

Mesleki Yaygın Eğitimin Eğitim Sistemi İçindeki Yeri

Eğitim sistemi: örgün eğitim (okul -içi) ve yaygın eğitim (istihdama yönelik) ve hizmet-içi eğitim olarak üçe ayrılmaktadır. Sistemin öğeleri arasındaki bu ayırım eğitimin bütünlüğü açısından getirilmiş bir ayırım değildir. Sistemi bir bütün olarak çeşitli amaçlara göre düzenlemek uygulamada ihtiyaçlara dönük olmak içindir. Bu üç öge aynı mekân ve aynı standartlarla çeşitli amaçlara göre öğrenci yetiştirebilir. Mesela hem üst eğitime, hem istihdama hazırlamaya, hem istihdam içine yönelik programlar birlikte yürütülebilir. Mesleki eğitimde önemli olan “hedef kitle” ve bu kitleye yönelik “eğitim amacıdır. Aynı çatı altında bulunsalar bile, bir üst eğitim kademesine geçecek kitle istihdama yönelecek kitle, çıraklığa başlamış kitle ve hizmet içindeki kitle ayrı ayrı hedef kitleleridir. Eğitimden sonra devam edecekleri hayat tarzı eğitimlerinin amacını belirler.

Temel meslek bilgi ve becerisi hepsinde eşit olmakla birlikte ilerdeki ihtiyaçlarına dönük yorumlar, bu gruplar için düzenlenmiş ders programlarına yansıtılabilirse öğrencilerin programları işlemleri takip edilebilir (Dülger, 1990, 44).

Mesleki yaygın Eğitimin Amacı: Okul eğitimini bitirmiş hayata atılmak isteyen, beceri ve meslek sahibi olmayan ve istihdam edilmemiş kişilere piyasada geçerli, standartlara uygun, fonksiyonel meslekler kazandırmaktır.

Mesleki Yaygın Eğitimin Gördüğü Fonksiyon

Düzensiz bir piyasada, mesleki yaygın eğitim, modern piyasa mesleklerine yönelik olarak ve piyasa ile ilişkilendirilmiş şekilde kurulamamıştır. Pratik sanat okullarıyla başlayan ve gittikçe örgünleşen bir yapı göstererek yaygın eğitim yönünde getirilen politikaların tam tersi istikametinde okul-içine yönelmiştir.

Ek gelir elde etmeye, genel ev ekonomisine yönelik beceri eğitimi ise, halk eğitimi bünyesinde yaygın fakat ekonomik fonksiyonu yüksek olmaksızın geleneksel şekilde devam etmiştir.

Mesleki Yaygın Eğitimde Standartlaşma

Bugüne kadar istihdam edilebilir mesleklerde yapılamayan piyasaya dönük temel mesleki yaygın eğitimin yapılabilmesi için “ülke çapında geçerli piyasa meslek standartlarının” belirlenmesine ihtiyaç vardır.

Bu standartlar istihdam piyasası ile eğitim sistemi arasında bir koordinasyon görevi görmek üzere kullanılacaktır. Eğitim sisteminin verimi artacak, mezunlar uygun istihdama derhal yönlendirilebileceklerdir.

Türk işveren kuruluşları meslek niteliği ihtiyacını meslek çeşitleri ve kademeleri itibarıyla, Türkiye çapı için geçerli olmak üzere resmen ortaya koymalıdır. Teknolojide meydana gelen değişimlerin Türk ekonomisine yansımaları izleyerek bunların meslekler de yapacağı değişiklikleri belli aralıklarla Türkiye açısından gözden geçirip taleplerin ilave etmelidir.

Türk piyasasında kullanılan mesleklerin iş ve görev tanımları tamamlanıp (işletme bazında ilavelere açık olmak kaydıyla meslek sınıflandırmasına gidilmelidir (Bircan, 1990, 13-14). Bu konuda ILO ve UNESCO uluslararası Meslek Tasniflerine uyulmalı; Bunların Türkiye’ye uyarlanması Çalışma Bakanlığınca, işveren verilerine dayalı olarak yapılmalıdır.

Bu tanımlara dayalı görev, yetki, unvan sorumluluklar her meslek ve meslek kademeleri için belirlenmeli, belli aralıklarla gözden geçirilmelidir.

Bu da işveren verilerine göre işveren Çalışma Bakanlığı'nın bir hizmeti olarak Türkiye'de bulunmalıdır. Bütün bunlar "Piyasa meslek standartlarını" çıkaracak şekilde bir araya getirilmeli, Çalışma Bakanlığının koordinatörlüğünde çalışacak bir kurul (M.E.B. İşçi, İşveren, ilgili mesleklerle ilgili kuruluşun katılımıyla) tarafından tespit ve ilan edilmelidir (Milli Eğitim Şura Raporu, 9-10).

Mesleki eğitim Standartları, fiilen imal ve hizmet üretimi yapacak meslek kademeleri için yarı vasıflı işçi seviyelerinden yüksek tekniklere kadar olan kesimleri kapsayacak şekilde mutlaka konmalıdır. Üretimi fiilen yapacak kesim olmayan, yani üniversite eğitimi mesleklerde yaygın eğitim ve yaygın eğitim standartları her üniversitenin kendine bırakılmalıdır, çünkü bu kademe mesleklerde talep çok özel olmaktadır (Milli Eğitim Şura Raporu, 19-20). Bir meslek standardı belli bir işi hakkı ile yapabilmek için gerekli asgari mesleki vasıfları tanımlar. Meslek standartları iş analizinden hareketle geliştirilir. Sonra meslek standartlarına göre standart sınav kriterleri belirlenir. İşte bu standart kriterleri sağlayan sınavların uygulanması ile ferdin mesleki vasıflara hâiz olup olmadığı belgelendirilir, yani sertifikalandırılır. Burada esas olan meslek standartları ve sınav kriterlerinin hazırlanmasına sanayinin katılmasıdır.

Yetişkin ve yaygın eğitim uygulamasında artık öğrenci ve Öğretmen kavramlarının yetersiz olduğu görüşü yaygındır. Öğretmen yerine, gittikçe artan bir biçimde, rehber, danışman ya da canlandırıcı öğrenci yerine de katılan kelimeleri kullanılmaktadır. Bu değişikliğin ülkücü bir dayanağı vardır. Eğitimciler yetişkinlerin kendi eğitimlerinin başlıca gerçekleştirici olduklarını ve öğrenme sürecine katılabilecekleri bir tecrübe ve görüş zenginliğine sahip olduklarını daha iyi anladıkça yetişkin eğitiminde Öğreticiler ile öğrenciler birbirlerini çalışma arkadaşı olarak görmektedirler (Oğuzkan, 1985, 175)

Sonuç

İncelenen Avrupa Birliği ülkelerinde meslekî ve teknik eğitim sistemlerinde belirgin farklar göze çarpsa da bu ülkeler sistemlerini yenilemeye yönelik olarak reformlar yapmakta ortak ilkelere üzerinde birbirlerine yakınlaşmaktadırlar. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, sanayi sistemleri ve üretim süreçlerine katılma düzeyleri meslekî eğitim anlayışlarındaki bazı farkların oluşmasında etkiye sahiptirler. Bu farklılaşmaya rağmen Avrupa Ülkelerinde meslekî teknik eğitimde belirli ilkelere birleşme vardır. Bunlar; (Aykaç, 2002)

Meslekî eğitimin geliştirilmesinde bireyin ihtiyacı ile iş imkânları arasında bir denge kurulmasına özen gösterilmeye çalışılmaktadır.

Meslekî eğitimin tek başına sanayinin sorunlarını çözemeyeceği görüşünden hareketle iş imkânları ile eğitim ve sosyal politikaların birbirleri ile iç içe girmiş olduğu kabul edilerek sorunların çözümünde bütüncül bir yaklaşım gösterilmektedir.

Meslekî ve teknik eğitimin değişen teknolojiye ve örgütsel yapıya uyum sağlayabilmesi için; Genel eğitimden meslekî eğitime geçişin düzenlenmesi gerektiği. Bu yönde dikey ve yatay geçişlerin sağlanması yönünde çalışmalar vardır.

Avrupa Birliği ülkelerinin çoğunda öğrencilerin temel meslekî eğitime katılmaları ücretsizdir. Okulda yürütülen eğitim daha çok meslekî eğitimin veya çıraklığın bir boyutu olarak düşünülmektedir. Fransa'da eğitim daha çok okul sistemine dayalı bir şekil gösterirken topluluk üyesi ülkelerde en başarılı meslek eğitimine sahip olan Almanya'da eğitim daha çok işletmelerde uygulanmaktadır. Diğer ülkelerde ise okulda ve işletmelerde uygulanmaktadır. (Aykaç, 2002)

Meslekî eğitimin gelecekteki önemini kavramış olan AB ülkelerinde eğitime verilen önem, kamu eğitim harcamalarının gayri safi yurt içi hâsıla içindeki payından da anlaşılmaktadır. Bu alanda en yüksek oran İsveç tarafından ayrılırken, Almanya, Fransa tarafından da meslekî teknik eğitime büyük oranda kaynak ayrılmaktadır. Bu oran İspanya'da 4,4'e Türkiye'de ise, 3,3'e kadar düşmektedir. (Aykaç, 2002)

Öneriler

Etkin bir organizasyon yapısının kurulması, Kamu kurum ve kuruluşları arasında işbirliği ve koordinasyon sağlanması, Kamu ve özel sektör kuruluşları arasında işbirliği ve koordinasyon sağlanması, Öğretmen usta öğretici, eğitici vb. gibi öğretim kadrosunda görülen nitelik ve nicelik yetersizliklerin giderilmesi, Yaygın eğitimde, eğitim altyapısının yetersizliğinin giderilmesi, Meslekî eğitime ayrılan kaynakların artırılması, işletme ve çeşitli sektörlerin yardımının sağlanması, Okul sanayi iş birliğinin sağlanması, İşgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu mesleklere ağırlık verilmesi, Örgün ve yaygın eğitim ve meslekî eğitim arasında yatay ve dikey geçişlere olanak sağlanması, AB'liğine uyum sağlamada gerekli olan yasa, kurul ve komisyonların bir an önce oluşturulması, verilen yardım ve olanaklardan yararlanılması. Meslekî eğitim ve AB'liği ülkelerinde uygulanan eğitim konusunda araştırmaların desteklenmesi ve sonuçlarından uygulamada yararlanılması, Meslekî teknik eğitimden üniversite ve yüksek okullara geçişte getirilen güçlüklerin giderilmesi, mezunların istihdamının sağlanması, isteyen herkese meslek eğitimi olanağı tanınmalıdır, Ders programları hazırlanırken yerel ve bölgesel özellikleri dikkate alan özelliklerine yer veren esnek programlar olmasına olanak tanımak. AB'liğince geliştirilen projelere Türkiye'nin aktif katılımı sağlanmalıdır.

Kaynaklar

AYKAÇ. N. (2002), "Türkiye'de ve Bazı Avrupa Birliği Ülkelerinde Mesleki Teknik Eğitim (Almanya, Fransa, İsviçre, İspanya, Yunanistan Örneği)", MİLLİ EĞİTİM DERGİSİ, Sayı 155-156, Yaz-Güz 2002, <<http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/155-156/aykac.htm>> 24.03.2008, 15:10.

BİRCAN, İ. (1990), *Türkiye'de Mesleki Yaygın Eğitim*, Ankara. 1990. s. 13-14.

DÜLGER İ. (1990), *Mesleki Yaygın Eğitim ve Türkiye*, Ankara, 13. H.Eğ. Şura Raporu.

ER, İ. (2006), "Milli Eğitim Sistemi İçerisinde Mesleki Eğitimin Mevcut Yeri, Olması Gereken Durumu, Modern Ülkeler Göz Önüne Alınarak Değerlendirilmesi". MGA 61'nci Dönem Müdavimi.

EURYDICE, (2005), "Avrupa'daki eğitim sistemlerine yönelik özet belgeler", Avrupa Eğitim Bilgi Ağı- Socrates Programı, <<http://www.eurydice.org>> 22.03.2008

HESAPÇIĞLU, M. (1984), *Türkiye'de İnsan gücü ve Eğitim Planlaması*, A.Ü.E.P. Yayını, Yayın No. 127. Ankara: 129.

İŞLER, H. (2006), *Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye'deki Mesleki ve Teknik Eğitim Ortaöğretim Sisteminin Avrupa Birliğine Uygunluğu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi. İzmir.

KÜLAHÇI, M. (1983), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi. Sayı: 2 Cilt 16.s.193.

M.E.B. (1990), *Yaygın Eğitim Raporları*, 33, 74, Ankara.

XIII. Milli Eğitim Şurası. (1990), *Yaygın Eğitimde Organizasyon ve İşbirliği Komisyon Raporu*, Ankara.

MEGEP/STEV (2004), "Almanya (Born-Berlin) Çalışma gezisi Raporları", İş Piyasası Takımı İş Piyasası Çalışma Grubu-MEGEP, <http://www.megepstev.org>, E.T. 22.03.2008.

MEGEP/STEV(2004), "Hollanda ve Yunanistan Çalışma Programı Raporu", Eğitim Standartları Geliştirme Çalışma Grubu-MEGEP, <http://www.megepstev.org>, E.T. 22.03.2008.

OĞUZKAN, T. (1985), *Dünyada Yetişkin Eğitimine Toplu Bakış*, s.175, Ankara.

ÜNAL. C., (2006), *Bazı AB Ülkelerinde Halk Eğitim ve Mesleki Eğitim Uygulamaları ve Ülkemizin Halk Eğitim Ve Mesleki Eğitim Uygulamaları Açısından AB'ye Uyumlaştırılması*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

YAPILANDIRMACI YAKLAŞIMA DAYALI 5E MODELİ İLE İLKÖĞRETİM İKİNCİ KADEME 7. SINIF ÖĞRENCİLERİNE SIMPLE PAST TENSE KONUSUNUN ÖĞRETİLMESİ

Öğr. Gör. Onur KÖKSAL*

Özet

Bu çalışmanın amacı yapılandırmacı yaklaşım teorisine dayalı 5E öğrenme modelinin 7. sınıf öğrencilerinin İngilizce ders müfredatı içerisindeki simple past tense konusunu anlamalarına yönelik etkisini araştırmaktır. Aynı zamanda öğretim yönteminin öğrencilerin İngilizce dersine yönelik tutumlarına etkisi de araştırılmıştır.

Bu çalışma Konya Abidin Saniye Erçal İlköğretim okulunda 2008-2009 bahar döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaya aynı İngilizce öğretmeninin iki ayrı 7. sınıftaki 50 öğrenci katılmıştır. Sınıflar kontrol grubu ve deney grubu olarak rastgele seçilmiştir. Kontrol grubunda geleneksel yöntem kullanılmış, deney grubunda ise yapılandırmacı yaklaşım teorisine dayalı 5E öğrenme modeli kullanılmıştır. Öğrencilerin simple past tense konusunu anlama düzeylerini ölçmek için simple past tense ile ilgili alıştırmalar ve testler her iki gruba ön test ve son test olarak uygulanmıştır. Uygulanan testlerin sonuçları Microsoft SSPS 10.00 programında istatistiksel olarak değerlendirilmiştir. İstatistik tekniği olarak Independence Sample Test kullanılmıştır.

Sonuç olarak, yapısalcı yaklaşım ve 5E öğrenme modelinin, geleneksel yöntemle göre öğrencilerin başarısı ve İngilizceye karşı tutum ve algılamaları daha olumlu yönde etkilediği görülmüştür.

Giriş

Teknolojik gelişmelerden dolayı günümüzde toplumlar birbirleriyle daha fazla iletişim kurmaktadır bundan dolayı da insanlar yabancı dil bilmek zorundadır. Bundan dolayı ülkeler vatandaşlarına yabancı dil öğretmek için yabancı dil eğitimine çok önem vermektedirler.

Bugün yabancı bir dili konuşmak çok önemlidir ticarete, uluslararası ilişkilerde evrensel olan en az bir yabancı dili konuşmak gereklidir. Bu dil de İngilizcedir. Ülkemizde İngilizce öğretimi konusunda uygulama hatalarında ve takip edilen prosedürlerin yanlışlığından dolayı istenilen amaca ulaşamamıştır. Bu bağlamda bazı sebepleri şöyle özetleyebiliriz.

Öncelikle öğrenciler İngilizceyi sadece sınıfta kullanabilmektedirler. Sınıf dışında yabancı dili kullanma şansları olmadığından dolayı bu şekilde bir sıkıntı yaşanmaktadır. Dolayısıyla bireyler dilin ana dil olarak konuşulduğu ülkelere gitmek zorundadırlar veya İngilizcelelerini ilerletmek için TV, internet gibi araçları kullanmak zorundadırlar. Diğer bir sebep de İngilizce dersi okullarda müfredattan dolayı öğrenciye zorunluluk olarak gelmektedir. Onlar İngilizceyi zorunluluk olarak görmekte bundan dolayı da derse zorunlu olarak ve isteksiz gelmektedirler. Bu durumda öğrencilerde motivasyon eksikliğine sebep olmaktadır. Doküman eksikliği, araç-gereçlerdeki eksiklikler ve öğretmenlerin alan bilgisi eksikliği de yabancı dil eğitiminin başarısızlığına sebep olarak görülmektedir.

Fiziksel sebeplerin dışında ayrıca İngilizce öğretiminde öğretmenlerin seçtikleri metot ve tekniklerin yanlışlığı ile birlikte kullanılan öğretim modelinin yanlışlığı İngilizce öğretimine önemli bir engel oluşturmaktadır.

Birçok öğretmen yeni geliştirilen öğretim yöntem ve tekniklerini kullanamamakta ve dolayısıyla kendilerini yenileyememektedirler. Bundan dolayı da eski metot ve yaklaşımları kullanmaktadırlar. Eski yaklaşımları kullanan öğretmenler İngilizceyi Tarih, Felsefe ve diğer dersler gibi

* Selçuk Üniversitesi, YADAM, onurkoksalmeb@hotmail.com

eski yöntemleri uyguladıklarından dolayı öğrenci merkezli eğitim yerine öğretmen merkezli eğitim ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı da öğrenciler İngilizceye karşı motivasyonlarını kaybetmektedirler. Sonuç olarak İngilizce öğretimindeki başarısızlığın sebebi uygulana yanlış metod, teknik ve yaklaşımlardan dolayıdır.

Yapılandırıcı Yaklaşımda 5E Modeli

Son zamanlarda dil öğretiminde kullanılan en popüler yaklaşımlardan biri de “Yapılandırıcı Yaklaşım Dayalı 5E Modelidir” geleneksel öğretim metotlarında insan zihni boş bir kağıt olarak görülmekte ve dolayısıyla öğrenci pasif alıcı konumundadır. Öğrenciler öğrenme aktivitesine aktif olarak katılamamaktadırlar. Dolayısıyla bireysel farklılıklar, öğrenme hızı, yetenekler ve zeka dikkate alınmamaktadır. Bu durum öğrenme ve öğretme sürecinde yeni gelişme ve araştırmalara sebep olmuştur. Geleneksel yaklaşımda öğretmen bilginin kaynağı öğrenci bilgiden bağımsız olarak düşünülmekte iken yapılandırıcı yaklaşımda ise bilgi bireylerden bağımsız değildir. Yapılandırıcı yaklaşımı savununlar bilgiyi bir zeka süreci olarak görürler yani öğrenciler bilgiyi daha önceki bilgilerinin üzerine koyarak öğrenirler. Öğrenciler bu bilginin ışığında kendi anlama yetenekleri doğrultusunda eski bilgi ile yeni bilgiyi transfer ederler.

Yapılandırıcılık bir öğretim yaklaşımı değil bir bilgi ve öğrenme yaklaşımıdır. Yapılandırıcı öğrenme öğrencilerin davranışları, tutumları, inançları ve içerikten etkilenmektedir. Bu öğrencilere kendi çözümlerini üretmelerine ayrıca kendi hipotez ve fikirlerini ifade etme açısından bireysel özgüven sağlamaktadır. Yapılandırıcı yaklaşıma göre bilgi, bireyler ve gruplar tarafından aktif bir şekilde düzenlenir. Dolayısıyla bilgi öğrenciler tarafından oluşturulur. Bu süreçte öğrenciler kendi akıllarında kendi bilgi formlarını oluştururlar, öğrenciler bilgiyi kendilerine sunulduğu şekliyle değil kendi zihinlerinde oluşturdukları şekille ele alırlar. Yapılandırıcı yaklaşımda en etkili modellerden biri olan 5E Modeli İngilizce öğretimine en uygun modellerden biridir. 5E Modeli bilgilerin daha anlaşılır hale getirilmesini sağlar 5E Modelindeki çalışmalarda öğrenci başarılarının arttığı, kavramsal gelişimin sağlandığı ve tutum ve davranışlarının pozitif yönde değiştiği gözlenmiştir. 5E Modelinin aşamaları şu şekilde açıklanabilir:

1- Giriş: Bu aşamada öğretmen, ders konusunda öğrencilerde bir ilgi ve merak uyandırır. Bu amaçla aktiviteler yapılır, bu aktivitelerle öğrenci daha önceki bilgilerle bağlantı kurar. Öğretmen, öğrencilere sorular sorar ve bu sorulara aldığı cevaplarla öğrencilerin daha önce ne bildiklerini görme şansı yakalar.

2- Keşfetme: Bu aşamada öğretmen direk müdahalede bulunmadan öğrencilere birlikte çalışma imkanı verilir. Bu aşamada öğretmenin rolü bir rehber, bir yürütücü gibidir. Bu aşamada öğretmen karmaşık sorular sorarak öğrencilere tartışma ortamı yaratır.

3- Açıklama: Bu aşamada öğretmen, öğrencilerin kendi gözlemlerini açıklamalarını sağlar, öğretmen, öğrencileri yeni öğrendikleri kavramları kendi kelimeleriyle açıklamalarına teşvik eder, her birinin açıklamalarını dikkatli bir şekilde dinler, öğretmen öğrencilerin anlamada tereddüt ettikleri konularda bilimsel bir açıklama sağlar.

4- Derinleştirme: Bu aşamada öğrenciler yeni öğrendikleri kavramları etraflarındaki gerçek dünyaya uyarlar, bu aşama genelde araştırma projeleri, problem çözme, karar alma ve tartışma gibi üst düzey zihinsel becerileri içerir. Bu aşamada öğretmen 5E Modelinin diğer safhalarında kullanarak öğrencilerin motivasyonunun devamını sağlar. Bu aşamada ayrıca öğretmen gerçek dünya ile alakalı ek örnekler verir.

5- Değerlendirme: Değerlendirme öğrenmenin her aşamasında devam eden bir süreçtir. Bu aşamada öğretmen, öğrencilerin bilgilerini, becerilerini, düşünme süreçlerindeki değişimleri gözlemler. Bu aşamada öğretmen, açık uçlu sorular sorar, öğrencilerin bilgilerini değerlendirir. Ayrıca öğrencilere bir sonraki tartışmalarda onları cesaretlendirecek sorular sorar.

Yapılandırıcı Öğrenmenin Temel İlkeleri

1- Yapılandırıcı öğrenme aktif bir süreçtir: Yapılandırıcı öğrenme, öğrencinin çevresi ile sürekli meşgul olmasını gerektirir.

2- İnsanlar öğrenirken, öğrenmeyi öğrenir: Öğrenme hem anlam yapılandırılmayı, hem de anlama sistemlerinin yapılandırılmasını içerir.

3- Anlam oluşturma en önemli eylemi zihinseldir: Öğrenmede bedensel hareketler, deneyimler gereklidir, ancak yeterli değildir; zihinsel etkinliklere mutlaka ihtiyaç vardır.

4- Öğrenme ve dil iç içedir: Kullandığımız dil öğrenmeyi etkiler.

5- Öğrenme sosyal bir etkinliktir: Diğerleri ile etkileşim öğrenmemizde önemli yer tutar.

6- Öğrenme yaşantımızla bağlantılıdır: Bilgilerimiz, inançlarımız, korkularımız, değer yargılarımız öğrenmelerimizi etkiler.

7- Öğrenmek için önceki bilimize ihtiyaç vardır: Yeni bilgi, önceki bilgilerin üzerine inşa edilerek oluşturulan yapılarla kazanılır, özümser.

8- Öğrenme için zamana gerek vardır: Anamlı öğrenme için fikirlerin yeniden gözden geçirilmesi, onlarla oynama, kullanma söz konusudur. Bu işlemler de zaman ister.

9- Motivasyon öğrenmede anahtar öğedir: Motivasyon, sadece öğrenmeye yardım etmez, aynı zamanda gerekliliktir.

Toplumlar belirli amaçlar etrafında birleşirler ve bunları gerçekleştirmek için birlikte çalışırlar. Birinin yetişemediği durumlarda diğerlerinden yardım alır. İşte bu nedenle sınıf içinde de farklı bakış açılarının gelişmesine izin verilmeli. Bunun için öğrenenin zihinsel ve toplumsal özerkliği için yer hazırlanmalıdır. Öğrenenlerin özerkliği olanaklı hale geldiğinde, sorulara farklı açılardan daha fazla cevap gelmesi mümkün olacaktır. Bunun gelişebilmesi için en önemli etken doğru-yanlış nitelmesi. Öğretmenin sınıf toplumu içinde bireyleri doğru-yanlış olarak nitelmesi duygusal olarak bazı sınırlamalara neden olabilir. Bu bağlamda yapılandırmacı yaklaşıma dayalı 5E modelinin önemini ortaya koymaktadır.

Tek bir düşüncenin doğru olarak yorumlanması, farklılaşmayı önler. Doğrular ve yanlışlar üzerinde sınıftaki öğrenenler tarafından anlaşma sağlanmalıdır. Bunun için öğrenenlerin sınıf içindeki soruları kişiselleştirmeleri olanaklı hale getirilmelidir. Dahası bir soruyla ilgili ne düşündükleri, bir sonuca nasıl ulaştıklarını anlatabilmeleri ve bunu farkında olarak yapmaları özerkliklerinin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Yapılandırmacı yaklaşım da öğrencinin buradaki gibi özerk olmasını istemektedir.

Yapılandırmacı Ders Nasıldır?

Öğrenci merkezlidir. Dersin ana malzemesi biriktirilmiş bilgiye dayanarak, bilgiyi işlemek, dönüştürmek ve üretmektir. Ders, öğretmen rehberliğindeki işbirlikli öğrenme, drama, beyin fırtınası, etkinlik ve projelere dayalı olarak sürdürülür. Dersin otoritesi yoktur. Ders zamanla sınırlı değildir, ders etkinlik ve projelerle sınırlıdır.

Ders öğrencinin bilişsel, duyuşsal ve fiziksel kapasitesine uygun tasarlanmış etkinlik ve projelerle sınırlıdır.

Ders, etkinlik ve projenin niteliğine göre herhangi bir yerde yapılabilir (sınıfta, işlikte, müzede, markette vb). Ders materyali içinde yaşanan sosyoekonomik ve kültürel koşullara göre değişebilir (Mehmet YAPICI – AKÜ Eğitim Fakültesi).

Çığırkırı ve “dersten kurtuldunuz habercisi bir gürültü (zil sesi) ile bölünen eğitim-öğretim, davranışçı öğretim modelinin en belirgin sembollerinden birisidir. Bugün hala aynı alışkanlığın devam ettiği görülmektedir. Oysa ders zili yapılandırmacı öğretimde işlevini tamamlaması ve terk edilmesi gereken bir uygulama olarak düşünülmalıdır.

Ders bir bütündür. Ders içinde yapılan etkinlik o etkinlik bitirilinceye kadar sürdürülmesi gereken deneysel bir süreç olarak düşünülmalıdır. 2 saatlik bir derste, etkinlik zil sesi ile bölünmemelidir. Etkinlik; bu 2 saatlik zaman diliminde, en yavaş-en hızlı öğrenci profili gözetilerek planlanmalı ve yapılmalıdır. Bu süreç içinde, etkinliğini bitiren öğrenci/öğrenciler dilediği gibi davranabilmelidir. Bu, dersliği terk etme olabileceği gibi başka bir şeyle uğraşma da olabilir. Bunun

gerçekleşebilmesi için, dersliklerin fiziksel ses yalıtımına sahip olması gerekir. Bunun nedeni dışarıdaki içeridekini, içerideki dışarıdakini rahatsız etmesin diye (Mehmet YAPICI - AKÜ Eğitim Fakültesi). Yapılandırmacı derste önemle vurgulanması gereken şey, öğrenenlere kesin ve şaşmaz bilgileri öğretmek değil, mantıklı analitik ve sorgulayıcı bir yorumun nasıl yapılabileceğini göstermektir. Öğrenenlerin bu özelliği kazanabilmesi, öğretmenin bu özelliklere sahip olup olmadığı ile doğrudan ilişkilidir.

Yapılandırmacılığın Öğretme Teknikleri

Yapılandırmacılık konusunda en çok kabul gören öğretimdeki beş temel ilke (Atam, 2006; 19);

- 1- Öğrencileri, konuya ilgi uyandıran problemlere yöneltmek,
- 2- Öğrenmeyi en genel olan kavramlarla yapılandırmak,
- 3- Öğrencilerin bireysel görüşlerini ortaya çıkarma ve bu görüşlere değer vermek,
- 4- Eğitim programını öğrencilerin görüşlerine hitap edecek şekilde değiştirmek,
- 5- Öğrenmelerin değerlendirilmesini öğretim bağlamında ele almak.

Yapılandırmacı yaklaşımda bazı özellikler dikkat çekmektedir. Bu özellikler öğrenciye bilgiyi veren değil bilgiyi yapılandırmasını sağlayan özelliklerdir. Yapılandırmacılıkta da herhangi bir eğitim kuramında bulunan özellikler yer almaktadır. Bu bağlamda Bruner herhangi bir eğitim kuramının şu 4 özelliğe sahip olması gerektiğini belirtir.

- 1- Öğrenmeye karşı ilgi ve merak uyandırmak;
- 2- Öğrenenin bilgiyi en iyi şekilde özümseyebileceği bir bilgi yapısı;
- 3- Materyali sunmak için mümkün olan en iyi yolları bulmak;
- 4- Güdüleme için ödül ve cezalardan en iyi şekilde yararlanmak (Can, 2004).

Bu yaklaşımda ayrıca, öğrencilerin gruplara ayrılarak belli işler üzerinde çalışmaları esastır. Araştırmalar; grup içi çalışmaların; öğrenciler arasındaki etkileşimi artırdığını, öğrencilere birlikte çalışma alışkanlığı kazandırdığını, öğrencilerin derse yönelik olumlu tutum geliştirmelerine yardımcı olduğunu ve kendine güven duygusu geliştirdiğini ortaya koymuştur. İngilizce dersi için oldukça elverişli olan bu yöntem öğrencilerin bilişsel, sosyal ve duyuşsal hedeflere ulaşmasına katkıda bulunmaktadır (Asan & Güneş, 2000).

Dil Öğretiminde Yapılandırmacılığın Rolü

Toplumsal deneyimleri, toplumsal bilgiyi ve dünya bilgisini, toplumsal düşünceleri, ortak duyguları ve hedefleri daha uygun ve kolay aktarmak gerekmektedir. Dewey, bütün bu kavramları dil biçimleriyle bilişsel süreçler yoluyla ve simgeleştirme becerimizin yardımıyla aktarmanın eğitim için önemli bir gelişim aşaması olduğunu vurgular. Dilin simgeleştirme gücü deneyimlerin yaşanmadan denenmesine olanak sağlar (Can, 2004).

Dilin öğrenme sürecindeki yeri yadsınamaz. Dilin iletişimi sağlayan önemli bir araç olduğu göz önünde bulundurulduğunda öğrenmeye katkısı görülmüş olur.

Topluma yeni katılan insanların toplumun devamını sağlayacak biçimde geliştirmek eğitimin en önemli toplumsal görevidir. Toplum bunu rastlantısal olarak değil de kendi okulları aracılığıyla yapar. Çocuğun toplumsallaşarak geliştirdiği bilinç de Vygotsky'nin bir diğer önemli düşüncesidir. Dil öğrenilirken ilk sözcüklerin iletişim amacı vardır, bunlar daha sonra iç konuşmaya dönüşürler. Küçük çocuklar oyun oynarken sıklıkla kendi kendilerine konuşurken ve sanki bir görevi yerine getiriyormuş ya da oynuyormuş gibi davranırken gözlenebilirler, buna "iç konuşma denir". Büyüdükçe daha az kendi kendilerine konuşurlar ve diğerleriyle olan konuşmalarından bu özel konuşmayı ayırırlar.

Bu içselleştirilmiş konuşma şekli davranışları düzenleme ve kontrol etme işlevini yerine getirmektedir. İçselleştirme süreci bir şeyi düşünebilme ve o şeyi yapabilme arasında ayrımın fark

edilmesi olarak adlandırılır. Gelişim de toplumsal etkileşimin içselleştirilmesi olarak görülebilir. Bu açıdan bakıldığında Vygotsky ve Piaget dış dünyanın bireyin iç dünyasına dönüştürüldüğünde/içselleştirildiğinde birleşirler ve yapılandırmacılık kuramını oluştururlar. Dil de gelişimini sürdürür ve bireyin öğrenmesinde etkin bir rol oynar.

Vygotsky gibi Bruner da dili “bilişsel gelişim için en önemli araç” olarak görür. Bruner yetişkinlerin, çocukların sorunları çözmek için dünya ile aralarında nasıl aracılık ettiklerini araştırmıştır. Çocuğun bir etkinliği gerçekleştirirken yetişkinlerin incelikli-yönlendirici yardım konuşmasını scaffolding olarak nitelendirmiştir. Çocukların dil gelişimi ve bir şey öğrenmesi için zamana gereksinim duyduklarını belirtmiştir. Rutinler ve yönlendirici yardım çocuklara gereksinim duydukları zamanı kazandıran iki dil kullanım stratejisidir (Can, 2004).

Bruner, çocukların deneyimlerine üç şekilde anlam verdiklerini düşünür bunlar eylemleri, görsel araçları ve dili kullanarak. Bunlara eylem (enactive), Görsel (ikonik) ve simgeleştirme (sembolik) adlarını vermiştir. Canlandırma düzeyinde öğrenme nesnelere ve materyallerle etkileşim sonucunda gerçekleşir. Görsel (İkonik) düzeyde ise nesnelere görsel imgeler sunulur, bu gerçek nesneden bir adım uzaklaşmak anlamına gelir, resimler nesnelere yerini tuttukları için önemlidir, ancak özgürce yaratılabilirler. Simgeleştirme düzeyinde de nesnelere ve zihni imgelere simgelerle değiştirilebilir ve simgeler aracılığıyla kullanılabilirler, burada dünyayı simgeleştirdiği için dil önemli yer tutar (Williams & Burden, 1997:26).

Bu düzeyler sırayla da olabileceği gibi aynı anda da gerçekleşebilirler. Çocuklar yabancı dil öğrenirken, eylem düzeyinde dramalar, oyunlar, gerçek nesnelere kullanılabilir, görsel düzeyde resimler ve renkli sözcükler, simgeleştirme düzeyinde ise bağlamlar içinde kendilerini ifade edebilmeleri için dilin kendisini ve tonlama, vurgu ve vücut dili gibi daha üst dil özellikleri kullanılabilirler.

Karmaşık dilbilgisi, zihinsel sözlüğün büyüklüğü ve çoklu işlevselliği ile dil insan zihninin en etkileyici etkinliğidir. Dil konusunda yapılacak herhangi bir tartışmada fikir birliğine varmak neredeyse imkansız bir olaydır. İnsanoğlu binlerce yıldır dil olgusunu açıklamaya çalışmıştır ancak bugün bile hala dille ilgili yeni yeni özellikler bulmak olasıdır. Dili konusu yapan dilbilimine baktığımızda, dilin birçok özelliğinden dolayı anlambilim, sesbilim, söz dizim, tümce-bilgisi, söylem çözümlemesi gibi ayrılmış alt dalları görüyoruz. Bu da dili hangi taraftan alırsak o biçimde açıklayabileceğimizi örneklemektedir.

Dil kavramının ne olduğu konusundaki karmaşıklık onun nasıl öğrenildiği konusunda da devam etmektedir, nasıl öğretileceği konusunda da. Dil bir davranış ya da bilişsel bir olgu mudur, ya da her ikisi de mi? Dilin nasıl öğrenildiği konusunda birçok kuram geliştirilmiştir, yapısalcı, davranışçı ve bilişsel kuramlar en etkin olanlarıdır, bunlara karşılık Krashen dilin öğrenilmediğini edinildiği fikrini ortaya atmıştır. Dilin ne olduğu açıklamaları yabancı dil öğrenimini, öğretimi ve bunlarla ilgili uygulamaları sürekli etkilemiştir ve etkilemektedir (Can, 2004).

Yabancı dil öğretimi bağlamında, bir dilin dilbilgisi yapılarının ve sözcüklerinin öğrenilmesi o dilin öğrenildiği anlamına gelmez, dil becerisi kazandırmaz. Bunların yanısıra, iletişim becerilerinin gelişmesi, dili işleme ve öğrenme becerilerini geliştirecek stratejilerin geliştirilmesi, dil farkındalığı, dili alımlama ve üretme, bilgi oluşturma, başarılı bir yabancı dil öğretimi için, gerekmektedir. Bu yeti ve beceriler yabancı dil öğrenimi ve öğretimi için çok önemlidir; bunlar öğrenen özerkliği bağlamında değerlendirilebilir.

Bu bağlamda, yapılandırmacı yaklaşım, 80’li yıllarda yabancı dil öğretimine çok büyük etki yapan iletişimsel yöntemin de bir adım ötesine geçmektedir. Dahası öğrenen özerkliği ve öğrenme becerilerinin geliştirilmesiyle de iletişimsel ve iletişimsel yöntemi geliştirmektedir. Dahası yapılandırmacı yaklaşımı, yabancı dil eğitimine önemli yenilikler getirebilir. Yapılandırmacılık, öğrenen ve süreç yönlendirmesi ve öğrenen özerkliği gibi yabancı dil eğitimi bağlamında çok önemli olan kavramları desteklemektedir. Öğrenme, bireysel, etkin, özerk bilgi toplama ve işleme süreci olarak görülmelidir; böyle bir süreçte önceden edinilmiş bilgi ve yeni bilgi arasındaki etkileşim yeni bilginin edinilmesini ve hatta üretilmesine neden olur. Öğrenme, öğrenenlerin etkin bir biçimde eski bilgileri üzerine yeni bilgiyi oluşturdukları bir süreçtir (Bruner, 1990).

Bilgi teknolojilerinin, öğrenenlerin zihinsel kapasiteleri üzerine önemli etkileri vardır, bunlar sadece bilgi yapıları üzerinde değil bilişsel etkilere de etki ederler. Yabancı dil eğitiminde de iletişimsel yeti, dilsel, öğrenme ve stratejik düzeyler konusundaki farkındalık geliştirilmelidir. Bilişsel araçlar, başkaları tarafından önceden düzenlenmiş bilgilerin içselleştirilmesi yerine öğrenenlere bilgiyi kendilerinin oluşturması ve yaratması gücünü verir, öğrenenlerin düşünme şekillerini tanımalarına destek olurlar. Öğrenenlerin nasıl düşündüklerini tanımaları için öğretim süreci içinde, gerçek bağlamlar içinde, onlara anlamlı gelecek etkinlikler ve sorunlar sağlanmalıdır (Jonassen, 1991).

Yabancı dilin kültürüyle olan fiziksel uzaklıklar teknoloji yardımıyla yakınlaştırılabilir. Televizyon, VCR, CD, bilgisayar ve İnternet bu konuda kullanılacak araçlardır. Öğrenenlerin gerçek dilin kullanıldığı konuşma odalarına, tartışma forumlarına yönlendirmek öğrenenlerin gerçek dille ilişki kurmalarına yardımcı olabilir. Bilgi toplama, geliştirme ve üretme için İnternet siteleri ve sayfalarından yararlanmak hızlı, etkili ve verimli bir çalışma olabilir.

İnternet'te gezinme daha sonra sınıf içinde bunların tartışılması öğrenenlerin dünya görüşünü, bilgi kaynaklarına hızlı ve etkili bir biçimde ulaşmasına yardım eder, ayrıca bunların verimli bir biçimde kullanılmasına yardımcı olabilir. İnternet'teki zengin görsel ve sesli içerik yabancı dil derslerinde ucuz ve hızlı bir biçimde yararlanılmasına olanak sağlar. Bazı İnternet sitelerinde bazı görevleri yerine getirmeleri, örneğin kayıt olma, etkinliklere katılma, dünyanın çeşitli yerlerindeki kişilerle oyunlar oynama öğrenenlere dili gerçek durumlarda kullanabilme fırsatını da yaratır. Buna ek olarak, sınıf için projelerini Powerpoint sunumları şeklinde hazırlamaları, öğrenenlere kendi düşünceleri ve düşünme yolları üzerinde görüşler kazandırır, ayrıca kendi düşüncelerini planlayabilme ve bunun farkında olabilme özelliğini de katacaktır.

Yapılandırmacılığa göre farkındalığı sağlamanın bir diğer yolu da kültürlerarası farkındalığın geliştirilmesi ve öğrenenlere diğer kültürden gerçek metinler ve filmler aracılığıyla diğer kültür konusundaki bilgisini nasıl oluşturduğunu sorgulaması aracılığıyla yapılabilir. Yabancı dilin kültürüyle gerçek ilişkiler kurabilir. Bu şekilde öğrenen dünyaya nasıl anlam verdiğini ve bu bilgiyi nasıl oluşturduğu sürecini yaşayıp sorgulayarak kendi ile ilgili daha yüksek bir bilince ulaşmış olur. Bu da daha sonraki süreçlerde ve etkinliklerde daha etkin olarak ve daha bilinçli olarak katılmasını sağlayabilir.

Farkındalığın sağlanması için öncelikle öğretmenin bazı gerçeklikleri öğrenenlerin dikkatine sunması gerekir, dikkat kavramı öğrenenlerin önemli kavramlara ilgisini yoğunlaştırır. Öğrenenlerin etkinliklere bilinçli olarak katılabilmesine yardımcı olur. Dil öğrenme diğer konuların öğrenilmesinden farklı bir olaydır; yeni bir dil öğrenme başka bir toplumun özelliklerini öğrenmeyi içerdiğinden farklıdır. Bu bağlamda ortaya yapılandırmacı yaklaşımda öğretmen ve öğrencilerin görev ve sorumlulukları çıkmaktadır.

Yapılandırmacı Yaklaşımda Öğretmen ve Öğrencinin Rolü

Yapısalcı öğrenme ortamlarında öğretmenin belirgin rolleri vardır. Öğretmen bilgiyi birebir aktaran kişi yerine öğrenciyi yönlendiren bir rehber konumundadır. Öğretmenin otantik öğrenme ortamında öğrencileri yönlendirebilmesi ve sorulara cevap verebilmesi için güçlü bir alt yapıya ve deneyime ihtiyacı vardır (Ayas vd., 2006). Yapısalcı öğretmen, hedefleri, davranışları ve becerileri öğretimin amaçları olarak ele almaktan daha çok, kavram gelişiminin sağlanmasına, derinlemesine öğrenilmesine ve dinamik bir öğrenme döngüsünün oluşturulmasına çalışmaktadır. (Brooks ve Brooks, 1993; Zahorik, 1995; Holt-Reynolds, 2000).

Öğrenciler işbirlikçi öğrenme ile araştırdıkları bilgileri öğretmene ihtiyaç duymadan grup içinde tartışarak doğru bilgiye kendileri ulaşmaya çalışırlar.

Yapısalcı İngilizce öğretiminde öğrenci kendi öğrenmesinden sorumludur. Neyi öğrenip neyi öğrenmeyeceklerine kendileri karar vererek grup veya bireysel çalışmalarla öğrenmeyi gerçekleştirirler.

Öğrenci karşılaştıkları sorunlara çözüm üretirken hazır bilgileri kullanmak yerine araştırmaları sonucunda elde ettiği bilgilerden faydalanır.

Öğrenciler bilgiye sadece sınıfta, kitaplarda veya okulda değil aynı zamanda teknolojik gelişmeleri de takip ederek birinci elden ulaşır. Ulaştıkları bilgileri arkadaşları ile paylaşarak akran öğrenmesini gerçekleştirirler (Özsevgeç, 2007). Birey öğrenme sürecinde seçici, yapıcı ve etkindir (Ülgen, 1994). Yapılandırmacı öğrenenler öğrenme ortamında etkin yer alırlar ve daha fazla sorumluluk üstlenirler. Kendi kararlarını kendi alırlar. Öğrenme ve öğretimde önemli olan bireysel özgürlüktür (Erdem, 2001).Yapılandırmacı öğrenende bulunması gereken kişisel özellikler arasında; mücadeleci, meraklı, girişimci ve sabırlı olma yer alır. Öğrenen, öğrenme sürecinde sürekli merak eder, merak ettikçe de araştırma yapar. Meraklı öğrenen öğrenmeye daha çok güdülenirken, girişimci öğrenen özelliği ile bilgiyi özgürce daha derinlemesine araştırır, inceler, analiz eder, problem çözer, eleştirel soru sorar, karşılaştırma yapar, bulduklarını tartışır, yorumlar ve yorumladıklarını nedenleriyle savunur.

Öğrenenler bilgiyi araştırıp keşfederek, yaratarak, yorumlayarak ve çevre ile etkileşim kurarak yapılandırır. Böylece, içerik ve süreci aynı zamanda öğrenirler.

Yurdakul'un aktarımı ile (2005) Driskol'a göre yapılandırmacılıkta öğrenen; neyi ne zaman öğreneceğine ve öğrenmenin nasıl oluşacağına karar vermede hakem olarak görülmekte kendi öğrenme ihtiyacına karar veren ve bu ihtiyacın nasıl karşılanacağına etkin olarak katılan kişi olarak görülmektedir (Ekinci, 2007).

D.C.Philips (1995) yapılandırmacılıkta öğrenci için üç rol tanımlar:

- 1- Aktif Öğrenci:** Bilgi ve anlama aktif bir biçimde oluşur.
- 2- Sosyal Öğrenci:** Bilgi ve anlama sosyal bir biçimde yapılandırılır.
- 3- Yaratıcı Öğrenci:** Bilgi ve anlama bireyin kendisi tarafından oluşturulur (Ekinci, 2007).

Yapılandırmacı Sınıfın Özellikleri

Yapılandırmacı anlayışın uygulandığı eğitim ortamları, bireylerin öğrenme sürecinde daha fazla sorumluluk almalarını ve etkin olmalarını gerektirir. Çünkü öğrenilecek öğelerle ilgili zihinsel yapılandırmalar, daha önce de belirtildiği gibi, bireyin bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilir. Bu nedenle, yapısalcı eğitim ortamları, bireylerin çevreleriyle daha fazla etkileşimde bulunmalarına, dolayısıyla, zengin öğrenme yaşantıları geçirmelerine olanak sağlayacak bir biçimde düzenlenir. Bu tür eğitsel ortamlar sayesinde bireyler, zihinlerinde daha önce yapılandırdıkları bilgilerin doğruluğunu sınama, yanlışlarını düzeltme ve hatta önceki bilgilerinden vazgeçerek yerine yenilerini koyma fırsatı elde ederler (Yasar,1998).

Yapılandırmacı yabancı dil sınıflarında görevlerin yerine getirilmesi için çok çeşitli özellikler gerektirebilir. Bu özellikler bilişsel, dilsel, etkileşimsel, üstdilsel, fiziksel ve etkin katılım gerektirebilir. Bu görevlerin yerine getirilmesi sırasında bazı bölümlerde anadilden de yararlanılabilir. Ancak görevin en önemli niteliği öğrenenlerin yapıardan çok anlam ve anlam verme üzerinde yoğunlaşmalarıdır. Öğretmenin ve öğrenenlerin temel hedefleri dil ve dil üzerinde düşünme şeklinde olmalıdır. Bu görevler, öğrenenlerin toplumsal, fiziksel, deneyimsel ve düşünsel gelişimlerine uygun olmalıdır. Bütünlük, devamlılık, anlam ve hedef üzerinde yoğunlaşma, başı-sonu belirli ve öğrenenin etkin bir biçimde katılımını sağlaması bu görevlerin özelliklerindedir (Can, 2004).

İngilizce Öğretiminde 5E Modeli

Günümüz İngilizce eğitiminde anlamlı olan şey teknolojik gelişme sonunda gelecekte anlamsız hale gelebilir. Öğrenciler bu değişimden yararlı çıkabilecekleri becerileri geliştirmeli ve dezavantajlı çıkmamalıdır. Karşılaştıkları problemler ve zorluklarla mücadele etmek, bunun yanı sıra yaratıcı ve kompleks şekilde düşünebilmeleri için öğrencilerin farklı ve birleştirici şekillerde düşünmeye ihtiyaçları vardır. Bu becerilere üst düzey düşünme becerileri denilmektedir. Bunlar bazen eleştirel düşünme becerileri olarak da adlandırılabilir. Yapılandırmacı bir felsefeye

dayanan 5E Modeli öğretme ve öğrenme biçimini üst düzey düşünme becerilerine dahil eder, çünkü; bu model keşfetmeyi, sorgulamayı ve deneyim sağlamayı, teşvik eder. Bunu öğrencilerin daha önce anlamlandırdığı ifadeleri ortaya çıkarmak için yapar, öğrenciler kendi deneyimlerini başkalarıyla paylaşmaları için teşvik edilirler (Ergin, 2006). Öğrenciler ilk olarak öğrenme göreviyle karşılaşmakta, geçmiş yaşantıları ile şu andaki yaşantıları arasında bağlantı kurmaktadır. Soru sormak, bir problemi tanımlamak, ilginç bir olayı anlatmak, öğrencinin dikkatini çekmekte ve öğrenme görevine odaklanmasına yardımcı olmaktadır (Koç ve Demirel, 2004).

Yapılandırıcı Yaklaşım Dayalı 5E Modeli İle İlgili Araştırma

Yapılandırıcı yaklaşım yenilenen programlarımızın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda yapılandırıcı yaklaşıma uygun dersler de önem kazanmaktadır. Bu düşünce ile dil öğretiminde de yapılandırıcı yaklaşımın uygulanması önem arz etmektedir. Bu anlamda bakıldığında yapılandırıcı yaklaşıma dayalı “5E Modeli” önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada da yapılandırıcı yaklaşıma dayalı “5E Modeli” dikkate alınarak İngilizce dersi öğretimi yapılmış ve geleneksel yöntemle karşılaştırılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı; Araştırma Konya ilinde bulunan Abidin Saniye Erçal İlköğretim Okulunda yapılmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi; Bu çalışmanın amacı yapılandırıcı yaklaşıma dayalı “5E Modeli”nin İngilizcedeki Simple Past Tense öğretiminde geleneksel metotlarla karşılaştırıldığı daha iyi sonuçlar verip vermeyeceğini öğrenmektir. Bu çalışma Abidin Saniye Erçal İlköğretim okulunda bahar döneminde 2008-2009 öğretim yılında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada ön test, son test, iki hikaye, iki Power Point sunumu ve 4 tane çalışma kağıdı kullanılmıştır. Bütün testler ve öğretim materyalleri yapılandırıcı tarafından hazırlanmış ve uygulanmıştır. 40 tane gramer sorusu deney ve kontrol grubuna uygulanmıştır. Uygulama aşaması bittikten sonra deney grubuna yapılandırıcı yaklaşıma uygun 5E Modeli ile öğretim yapılmış, kontrol grubuna ise geleneksel öğretim metodu kullanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları; Bu çalışma; 2008-2009 öğretim yılı ikinci dönemi, Abidin Saniye Erçal İlköğretim Okulu, ve bu okuldan seçilen 20 Kız 30 Erkek toplam 50 ilköğretim öğrencisi ile sınırlıdır.

Araştırmanın Veri Toplama Tekniği ve Veri Analiz Tekniği

Veriler 3 aşamada toplanmıştır. Çalışma öncesi, çalışma esnası ve çalışma sonrası, çalışma öncesinde iki grup deney ve kontrol grubu olarak seçilmiştir. İkinci aşamada çalışmanın yöntemleri uygulanmıştır, öğrencilere haftalık yönergeler verilmiştir, çalışma sonrasında da testler değerlendirilmiştir. Öğretim süresi 2 hafta sürmüştür. 2 seans öğretim yapılmıştır, her seans 80 dakika sürmüştür. Verilerin analizinde yapılandırıcı yaklaşıma dayalı 5E Modeli ile öğretim gören öğrencilerle, geleneksel yöntemle öğretim gören İlköğretim 7. Sınıf öğrencileri arasında anlamlı fark olup olmadığına bakılmıştır. Bu amaca ulaşmak için her iki gruptaki öğrencilerin test sonuçları istatistiksel olarak hesaplanmış ve analiz edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS 10 kullanılmıştır.

Bulgular ve Değerlendirme

Bu araştırma da ön test ve son test olmak üzere iki ayrı test uygulanmıştır. Ön test her iki gruba da aynı gün uygulanmıştır. Ön testin değerlendirmesi yapılırken Independent Samples t test kullanılmıştır. Araştırmaya 50 öğrenci katılmış olup bunların 25’i kontrol diğer 25’i ise deney grubunda yer almıştır.

Group Statistics

GROUPS	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pretest				
EXP:	25	24,3200	6,01886	1,20377
CONT.	25	23,7600	5,66627	1,13325

Ön testin sonuçlarına bakıldığında iki grup arasında çok büyük fark görülmemektedir. Sonuç kontrol grubunda 23.27 deney grubunda ise 24.32 olarak çıkmıştır. Bu bize ortalama olarak her iki grubunda eşit seviyede olduğunu göstermektedir. Uygulama sonrasında yine her iki grubada son test uygulanmış ve deney grubunun başarısının kontrol grubundan daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır.

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig.2-tailed	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
Pretest - Equal variances assumed	,071	,791	,339	48	,736	,56000	1,65328	-2,76414	3,88414
-Equal variances not assumed			,339	47,826	,736	,56000	1,65328	-2,76445	3,88445

Sonuç olarak görüldüğü gibi deney grubuna uygulanan yapılandırmacı yaklaşıma dayalı 5E modelinin öğrencilerin başarısının artırdığı ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Günümüz dünyasında özellikle dil alanında birçok uygulamalar, öğretim modelleri ve metotları bulunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan yapılandırmacı yaklaşıma dayalı 5E modeli öğrencilere eleştirel düşüncüyü kazandırmakta ve eğitim alanında bağımsız düşünebilen bireyler yetiştirmeyi hedeflemiş ve başarılı olmuştur. 5E modelinde uygulanan aktiviteler öğrencilerde merak ve ilgi uyandırmakta bu yüzden öğrencilerin motivasyonunu en üst düzeyde tutmaktadır. Yapılandırmacı yaklaşıma dayalı 5E modelinde öğrenciler kendilerini daha rahat ifade edebilmekte daha özgürlükçü bir ortam bulmaktadır.

Öğrenciler İngilizce dersinde geleneksel yaklaşımlarda kullanılan ezberci yöntemden kaçınılmaktadır. Yapılandırmacı yaklaşıma dayalı 5e modelinde öğrencilerin hedef konuyu daha etkili ve daha üretken bir şekilde kullandıkları gözlenmiştir. Bu çalışmanın sonunda uygulanan öğretim yaklaşımının öğrencilerin İngilizceyi öğrenmelerinde olumlu yönde katkıda bulunduğu görülmüştür.

Kaynaklar

ASAN, A., GÜNEŞ, G., (2000). "Oluşturmacı Öğrenme Yaklaşımına Göre Hazırlanmış Örnek Bir Ünite Etkinliği", *Milli Eğitim*, Sayı 147, MEB Yayınları, 3256, Ankara.

ATAM, O. (2006), *Oluşturmacı Yaklaşıma Dayalı Olarak Fen ve Teknoloji Dersi Isı Sıcaklık Konusunda Hazırlanan Yazılımın İlköğretim 5. Sınıf Öğrencilerinin Akademik Başarılarına ve Kalıcılığa Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi.

BROOKS, J. G. and BROOKS, M. G. (1993), *In search of understanding: the case for constructivist classrooms*. Alexandria, VA: Association for the Supervision and Curriculum Development.

CAN, T. (2004), *Yabancı Dil Olarak İngilizce Öğretmenlerinin Yetiştirilmesinde Kuram ve Uygulama Boyutuyla Oluşturmacı Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tez Çalışması, İstanbul Üniversitesi.

EKİNCİ, A. (2007), *İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Yapılandırmacı Yaklaşım Bağlamında Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir.

ERGİN, İ. (2006), "5E Modelinin Öğrencilerin Akademik Başarılarına ve Tutum Düzeylerine Etkisi" *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 7.

JONASSEN, D., H. (1991), “Objectivism Versus Constuctivism: Do We Need a New Philosophical Paradigm?”, *Educational Technology, Reseach and Development*, 39 (3), 5-14.

KOÇ, G., DEMİREL, M. (2004)” “Davranışçılıktan Yapılandırmacılığa Eğitimde Yeni Bir Paradigma”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27,174-180.

ÖZSEVGİ, T. (2007), *İlköğretim 5. Sınıf Kuvvet ve Hareket Ünitesine Yönelik 5E Modeline Göre Geliştirilen Rehber Materyallerin Etkilerinin Belirlenmesi*, KTÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.

TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNDE ATATÜRK'ÜN BAŞLATTIĞI ÇAĞDAŞLAŞMA GİRİŞİMİ VE ATATÜRK'ÜN EĞİTİM İLE İLGİLİ SÖZLERİ

Yrd. Doç. Dr. Yücel Atila ŞEHİRLİ*

Özet

Her modernleşme hareketinin başarısı eğitimedir. Atatürk'ün inancına göre bilim ve liderlikteki gelişim ancak Milli Eğitim politikalarına verilen öneme bağlıdır. Milletin aydınlanmasındaki en önemli yaklaşım bilimsel gerçeklere dayandırılmalıdır. Türk gençliğinin, Türk çocuklarının, gençlerinin, kızlarının, köylülerin, çalışanların hepsine modern ve temel eğitim imkânı verilmiştir. Ayrıca bütün kitlelerin hızlı ve gerçek bir şekilde eğitim alması yani eğitilmesi modern eğitim sisteminin sağlanmasıyla gerçekleştirilebilir. Reformların başarısı genç nüfusun büyük ölçüde eğitimine dayanır. Başka hiçbir devlet kurucusu Atatürk kadar eğitime önem vermemiştir. Atatürk "Ben Cumhurbaşkanı olmasaydım, Milli Eğitim Bakanı olmak isterdim" demiştir. Atatürk'ün eğitim konusunda söylediği çok sayıda söz ve bu konuda çeşitli konuşmaları bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Eğitim, Çağdaşlaşma, Akılcılık, Bilimsel.

A- Türk Eğitim Sisteminin Çağdaşlaşma İhtiyacı

"1920'de yeni Türkiye Devleti, kurulduğundan 3,5 yıl sonra Cumhuriyet ilân edilirken düşünemeyecek ölçüde elverişsiz, olumsuz ve korkunç şartlar altındaydı. 11 yıl süren ağır savaşlar geçirmiş; topraklarının üçte ikisi savaş alanları olmuş; ülke yanmış, yıkılmış; nüfusunun üç milyonu yitirmiş idi. Savaşların yıkımı öylesine korkunç olmuştu ki, ülkede öğretmen, hekim, eczacı, hemşire, sağlık memuru, mühendis, hukukçu, mimar, sanatçı vb. meslek adamlarının, yüksek okul mezunu hemen hemen kalmamıştı. Dahası duvarcı, marangoz, demirci, ayakkabıcı, terzi, nalbant, şoför vb. esnaf bile. Ordunun ihtiyaç duyduğu şoförü, nalbandı yetiştirmek için özel kurslar açılması zorunluluğu olmuştu. Ne hastane, ne okul, ne yol, ne liman, ne fabrika vardı." (İnan,1981:s.144) Cumhuriyet'in ilân edildiği 1923 yılını izleyen 1923-1924 öğretim yılında Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 11-12 milyon kadardı. Bu nüfusun ancak yüzde onu ve kadın nüfusunun ise ancak yüzde üçü okur yazardı. Türkiye'de 4.894 ilkokul, 72 ortaokul, 23 lise, 64 meslek okulu, 9 fakülte ve yüksek okul olmak üzere toplam 5.062 öğretim kurumu bulunuyordu. Bu okullarda görevli öğretmen ve öğretim üyesi ise ilkokulda 10.238, ortaokulda 796, lisede 513, meslekî teknik öğretimde 64 ve yüksek öğretim kurumlarında 307 olmak üzere toplam 11.918 kişi idi. Öğrenciler ise ilkokullarda 341.941, ortaokullarda 5.905, liselerde 1.241, meslek okullarında 6.547 ve yüksek öğretimde 2.914 olmak üzere toplam 358.548 kişiden oluşmaktaydı.

Eğitimin çok düşük bu sayı özelliklerinin yanı sıra eğitimin nitelik yani kalite yönünden özellikleri de pek iç açıcı bir durum göstermemektedir. Öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu meslekî formasyondan geçmemiş, eğitim ve öğretimin bilimsel yöntemlerini öğrenerek yetişmemiştir. Öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere neredeyse okuryazarlığı iyi durumda olan herkesin öğretmen olarak görevlendirilmesi bir zorunluluk olmuştur.

Öğretim programları günün ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak, ya dini eğitime önem veren ya da sadece genel kültür veren bir yapıya sahiptir. Beceriye, pratiğe dayalı ve davranış geliştirmeyi amaçlayan öğretim programları henüz Türk eğitim sisteminde yaygın olarak görülmemektedir.

Okul binalarından İstanbul ve birkaç büyük yerleşme merkezinde bulunanlardan bir kısmı dışındakiler eğitim öğretime elverişli değildir. Özellikle ilkokullar ile ortaokulların büyük bir bölü-

* Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, asehirli@yahoo.com.tr

mü ya büyükçe bir evden bozma ya da derme çatma binalarda eğitimi sürdürmeye çalışmaktadırlar. Ders araç gereci bakımından okullarımız çok yoksuldu. Öğretim faaliyetleri bir kara tahtanın başında ezberciliğe dayanan bir yöntemle yürütülmektedir. Bunlardan başka, eğitimle ilgilenecek bir merkez ve taşra örgütü, henüz tam anlamıyla kurulamamıştır. Özetle belirtmek gerekirse, Cumhuriyet ilân edildiği zaman Türk eğitim sistemi tam bir harabe halindedir. Bütün bu imkânsızlık ve güçlüklerle rağmen Büyük Önder, İstiklâl Savaşı'nın ilk gününden itibaren çok başarılı bir **“eğitim savaşı”** da başlatmış ve zihninde oluşturduğu bir **“makro eğitim plânını”** uygulamaya koyarak Türk eğitim sistemine **“yeni ve çağdaş bir biçim”** vermiş ve böylelikle bugünkü Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yapısının temellerini atmıştır.(Özalp-Ataüenal,1977:s.30) Büyük Önder Atatürk, eğitim konusunda büyük ve köklü değişimler öngörmüştür. Bu değişim, eski düzenin **“köhnemiş, çağdışı ve hurafelere dayanan”** eğitim sistemini; **“modern, ilmi, akılcı”** bir eğitim sistemine dönüştürmeyi amaçlamıştır. Kazanılan tam bağımsızlığı devam ettirebilmek ve uygarlaşabilmek için, **“kültürlü bir halk”** ile **“eğitilmiş kadrolara”** ihtiyaç vardı. Osmanlı Devleti'nden miras kalan, çağın gereklerine uyum sağlayamamış eğitim kurumları ile bu kültür hamlesinin sağlanamayacağı açıktı. Halkın hızlı bir şekilde eğitilmesi ve cehaletten kurtarılması için gerekli çalışmalara başlanmalıydı. Atatürk; **“Eğitim sisteminin ülkemizin ihtiyaçlarına ve çağın gereklerine uygun olarak yeni baştan kurulmasını ve bu eğitimin aynı zamanda toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılmasını”** gerekli görüyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu yaklaşımla belirlenen millî eğitim politikası, temelde üç amaca yönelmiştir. Bunlar;

- 1- Millî kültür birliğinin sağlanması,
- 2- Vatandaşlık eğitiminin ve ilköğretimin yaygınlaştırılması,
- 3- Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu eğitilmiş insan gücünün yetiştirilmesi (Budak,2003:s.1).

Öncelikli olarak, ülkenin asıl unsuru olan “Köylü topluluğunun, eğitimden uzak bırakılmasıyla oluşan cehaleti yok edip, okuma yazma seviyesini yükseltmek için programlar hazırlanması; eğitim için lüzumlu olan ilk bilgilerin verilmesi ve ülke gelişimini karşılayacak ara eleman ihtiyacı için eğitim kurumlarının kurulması” esas alınmıştır. Atatürk, millî eğitimin nasıl bir nitelik taşıması gerektiğini şu sözleriyle belirtmiştir: “Bir millî eğitim programından bahsederken, eski devrin hurafelerinden ve fitri niteliklerimizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak, millî ve tarihi seciyemize uygun bir kültür kastediyorum” .(A.S.D.C.2,s.16-17) Bu ifade de görüldüğü gibi Atatürk, çağını aşan bir eğitim anlayışına sahiptir.

Yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılmasından 16 gün sonra, 9 Mayıs 1920 tarihinde okunan hükümet programında (İnan,1981:s.144) Osmanlı Devleti zamanında hazırlanan programlarda pek rastlanmayan **“millî şuuru geliştirme, kendine güven duyma, girişim gücüne ve üretici fikirlere sahip olma, kendi bünyemize uygun programlar geliştirme”** gibi bugünkü modern eğitimde hâlâ kullanılan temel ilkeler daha o zaman düşünülmüş ve programa alınmıştır. Büyük Atatürk, Türk Kurtuluş Savaşı'yla birlikte başlattığı eğitim savaşını ölümüne kadar başarıyla sürdürmüştür. Ulu Önder'in eğitim alanında gerçekleştirdiği büyük atılımın bir değerlendirmesi yapıldığında görüleceği üzere 1923-1938 yılları arasındaki eğitim savaşında gerek sayısal gerekse nitelik yönünden inanılmaz başarılarla ulaşılmıştır. (Karagözoğlu,1985:s.195-196)

B- Atatürk'ün Eğitim Felsefesi

Mustafa Kemal, esas itibariyle katı bir doktrin taraftarı değildi, aksiyon adamıydı. Kendisini hiçbir felsefe doktrini ile sınırlamayan Atatürk'ün, idealist olduğu kadar pragmatist olduğu söylenebilir. Bu nedenle, Atatürkçülüğü felsefî yönden ifade eden en uygun terim **“özgürlükçü demokrasinin”**de temeli olan **“plüralizm”** (çokçuluk) olabilir. (Giritli, 2001:59-72). Aytaç'a (2001) göre; Atatürk, **“akılcı”** ve **“milliyetçi”** dünya görüşüne sahip bir düşünür ve inkılâpçıdır. O, bu dünya görüşüne dayalı bir **“Millî Kalkınma Stratejisi”** geliştirmiştir. Kendisi bunu **“Memleket Davalarının İdeolojisi”** olarak adlandırır. Bu ideolojinin en önemli unsurlarından birini, onun taslağını çizdiği yeni eğitim politikasının programı teşkil eder. İdeolojiler “devlet”, “ırk”, “işçi sınıfı”, “din” veya “sermaye” gibi unsurlardan yalnızca bir unsuru eğitim politikasının

yegâne temeli olarak kabul etmektedir. Yani bunların hepsi de, felsefi dilde söylemek gerekirse “monist”, yani tekçidirler. Atatürk, böyle tek yanlı bir düşünür değildir. Eğitim politikasının temelinde, birden fazla unsur yer almıştır (Aytaç, 2001:112-113). Atatürk realist ve idealist felsefelere dayanan “**esasicı ve daimici eğitim akımlarının**” da bazı ilkelerini benimsemiş ve uygulamasını istemiştir. Örneğin, esasicilik akımının temelini oluşturan “**kültürel mirasın çocuklara ve genç nesillere kazandırılması**” görüşü, Atatürk için çok önemli bir amaçtır. Atatürk bir konuşmasında; “Biz ilhamımızı doğrudan doğruya yaşadığımız hayattan alıyoruz. Bizim yolumuzu çizen, içinde bulunduğumuz yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticedir.” der. (MEB,1970:211). Bu yaklaşımla geliştirilen eğitim politikasının temelini Türkiye’nin gerçekleri oluşturmuştur.

C- Atatürk Döneminde Eğitimin Çağdaş Bir Nitelik Kazanması Yönünde Yapılan Gelişmeler

Her eğitim, bir dereceye kadar bir devrimin ürünüdür. Bütün devrimler, örgütleri değiştirirken eğitime dokunurlar. Eğitime dokunmadan yapılmış tek devrim mevcut değildir. Büyük devrimler, mutlaka eğitim örgütüne yeni bir amaç ve yeni bir anlam verir. (Karal,1981:s.3) Nitelik Atatürk’te bu yolu izlemiştir. Atatürk döneminde (1923-1938) eğitim sistemimizde nitelik yönünden görülen önemli gelişme ve düzenlemeler bugünkü eğitim sistemimizin temelini oluşturmuştur. Reformcu ve atılcı özelliklere sahip Atatürk, 15 yıl içinde Türk eğitimine nitelik yönünden yeni ve çağdaş bir biçim vermiştir. Atatürk döneminde Türk eğitim sisteminde gerçekleştirilmiş olan bu gelişme ve değişikliklerden en önemlileri şunlardır: (Karagözoğlu, 1985:s.197)

1- Tevhid-i Tedrisat Kanunu: Öğretimi Birleştirme Yasası’nın 3 Mart 1924’te kabulü ile eğitim düzenimizdeki mektep medrese ikiliği ortadan kaldırılmış ve Türk eğitim sistemi Millî Eğitim Bakanlığı’nın denetimine alınmıştır. Medreseler kapatılmış ve eğitim kurumları modern eğitim modellerine göre yeniden düzenlenmiştir. 1914’te ülkede, azınlıkların 2.596 ilkokulu, yabancılara 215 ilkokulu ve 80 ortaöğretim okulu mevcuttu. Bu okullara Türk müfettişi giremezdi. Anadolu’dakilerin çoğu Ermeni ve Rum çetelerine yataklık yaparlardı. Atatürk bu durumdan rahatsız idi. (Göksel,1985:s.922) Diğer taraftan ülkemizdeki yabancı okullardaki dini alâmet ve işaretler kaldırılarak bu okulların Türk eğitim sisteminin amaç ve hedeflerine uygun öğretim yapımları sağlanmıştır. 3 Mart 1924 tarihli, “Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin Kaldırılmasına Dair Kanun” ile okul ve medreselere ayrılan bütçe, Millî Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Bu çerçevede, eğitim birliği sağlanmış, okulların idaresi, müfredatı ve denetimi tek bir bakanlığın kontrolüne geçmiştir.

2- Yurtdışından Eğitimciler Getirilmesi: Türk eğitim sistemine yeni biçim vermek amacıyla yapılan çalışmalara katılmak ve görüşleri alınmak üzere dünyaca tanınmış eğitimciler Türkiye’ye davet edilmiştir. Amerikalı eğitimci John Dewey 1924’te, Alman eğitim profesörü Kühne 1925 ve Belçikalı eğitimci Ömer Buyse 1926’da Türkiye’yi ziyaret etmişler ve Türk eğitim sistemi hakkındaki görüş ve önerilerini Millî Eğitim Bakanlığı’na sunmuşlardır.

3- Millî Eğitimin Yeniden Örgütlenmesi: Millî eğitim sistemimizi yeniden örgütlendirmek amacıyla 22 Mart 1926’ta “Maarif Teşkilâtına Dair Kanun” çıkarılmış ve “Öğretimi Birleştirme Yasası” ile Millî Eğitim Bakanlığı’na verilmiş olan tüm eğitim hizmetlerinin nasıl ve ne biçimde yürütüleceği bir esasa bağlanmıştır. Ayrıca 10 Haziran 1933’te Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Örgütü’nün organlarını, görev, yetki ve sorumluluklarını belirleyen 2287 sayılı yasa çıkarılarak Bakanlık Merkez Örgütü, modern örgütlenme ilkelerine göre yeniden düzenlenmiştir.

4- Yeni Öğretim Programlarının Hazırlanması: Modern eğitim görüşlerine göre hazırlanmış yeni öğretim programları 1926 yılından itibaren uygulamaya konulmuştur. Önce ilkokul programı değiştirilmiş ve yeni program “**güncellik, yöresellik, hayatilik ve çocuğa görelilik**” ilkelerine göre yeniden hazırlanmış; “**gözlem, inceleme, araştırma ve yaparak yaşayarak öğrenme**” yöntemiyle öğrenim esas alınmıştır.

5- Orta Öğrenimin Parasız Olması: Daha önce ücretli olan orta öğretim, 1926-27 ders yılından itibaren 822 sayılı yasa ile ücretsiz olmuş ve böylelikle gelir düzeyi düşük ailelerin çocuklarının da orta eğitime devam etmeleri teşvik edilmiştir.

6- Öğretmenlerin Meslek Güvencesi Altına Alınması: İlkokul ve orta dereceli okul öğretmenlikleri yasalarla bir esasa bağlanmış ve hangi niteliklere sahip kimselerin öğretmen olabilecekleri belirlenmiştir. 20 Mayıs 1926’da kabul edilen 842 sayılı yasa ile ilkokul öğretmenleri, 13 Mart 1924’te kabul edilen 439 sayılı yasa ile orta dereceli okul öğretmenlerinin meslek güvencesi sağlanmıştır.

7- Karma Eğitime Geçilmesi: 1926-1927 yılından itibaren orta öğretim okullarında da karma öğretim yapılması kararlaştırılmış, böylelikle kız ve erkek öğrencilerin bir arada öğrenim görmeleri gerçekleştirilmiştir.

8- Harf İnkılâbı: 1 Kasım 1928 tarihinde “Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki” hakkında çıkarılan 1353 sayılı yasa ile şimdiye kadar eğitim sistemimizde kullanılan Arap harfleri yerine Latin alfabesinden alınmış yeni Türk harfleri kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca 1929-30 ders yılı başından itibaren okullardan Arapça ve Farsça dersleri kaldırarak bunların yerine Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinin öğretilmesi kararlaştırılmıştır (Karagözoğlu,1985:s.197-198). Atatürk, 9 Ağustos 1928’de, yeni Türk harflerinin kabul edileceğini açıklamıştır. Bu konuda; “Vatandaşlar, yeni Türk harflerini çabuk öğreniniz. Bütün millete, köylüye, çobana, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu bir yurtseverlik ve milliyetçilik görevi biliniz” (A.S.D.1971:C.2,s.274) demiştir. Atatürk, harf inkılâbı konusundaki gelişmeleri görmek için gezilere çıkmış, halkın yeni harfleri öğrenmesi için, bir öğretmen olarak onlara öncülük etmiş ve “**Başöğretmen**” olarak anılmıştır.

9- Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi: Ülkemizin ihtiyaç duyduğu yüksek vasıflı insan gücünü yetiştirmek amacıyla “Yurt Dışına Devlet Hesabına Gönderilecek Öğrenciler” hakkındaki 1416 sayılı yasa, 10 Nisan 1929 tarihinde kabul edilmiştir. Bu yasa çerçevesinde teknik alanlarda mühendis ve yabancı dil, tarih, coğrafya, matematik, resim, müzik ve beden eğitimi alanlarında öğretmen olarak yetiştirilmek üzere çok sayıda öğrenci Almanya, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerine gönderilmiştir.

10- Atatürk’ün Üniversite Reformu: Atatürk bu alanda yaptığı reform ile Türk biliminin temelini atmıştır. Üniversiteler de özgür düşünce ve bilimsel araştırmanın kapılarını, Türk milletinin ise gerçek bilgi ve aydınlanmasının kapılarını açmak amacıyla birçok yüksek öğretim kurumu açılmıştır. Ankara Hukuk Fakültesi (5 Kasım 1925), orta dereceli öğretmen yetiştirmek amacıyla Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü (1927), İstanbul Darülfünunu kaldırılarak yerine kurulan İstanbul Üniversitesi (31 Mayıs 1933), ileride Ankara’da Ziraat Fakültesi’ni oluşturacak Yüksek Ziraat Enstitüsü (10 Haziran 1933), Millî Musîkî ve Temsil Akademisi (bugünkü Devlet Konservatuvarı) (25 Haziran 1934), Ankara’da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (14 Haziran 1935), Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Fakültesi) (1936), İstanbul’da İktisat Fakültesi (7 Şubat 1937) ve Ankara’da Tıp Fakültesi (9 Haziran 1937) Atatürk döneminde öğrenime başlamış en önemli yüksek öğretim kuruluşlarımızdır (Karagözoğlu,1985:s.199). Bu alandaki gelişmeyi aşağıdaki istatistik ile daha net görebiliriz:

<u>Yıl</u>	<u>Kuruluş Sayısı</u>	<u>Öğretim Üyeleri</u>	<u>Öğrenci</u>
1923-24	9	307	2.914
1933-34	17	574	5.851
1943-44	26	1.403	18.293*

* (Başbakanlık D.İ.E., s.466.)

11- Dil İnkılâbı ve Türk Dil Kurumu İle Türk Tarih Kurumu’nun Kuruluşu: Atatürk, “Türk dilini milli benliğine kavuşturmak” ve “zenginleştirerek bir kültür dili haline getirmek” için, Semih Rifât, Ruşen Eşref (Ünaydın), Celal Sahir (Erozan), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ile birlikte 12 Temmuz 1932’de “Türk Dili Tetkik Cemiyeti”ni (Türk Dil Kurumu) kurmuştur. Ayrıca Türk tarihi ile ilgili araştırmaları yapmak ve bu konularda bilimsel çalışmalar yürütmek üzere 12 Nisan 1931’de “Türk Tarih Kurumu”nun kurulması gerçekleştirilmiştir. Atatürk “Türkiye dışında kalmış olan Türklerin kültür meseleleriyle yakından ilgilenilmelidir” ifadesi ile Türk Dünyasına ve Türk Dünyasına ait meselelere kayıtsız kalınmaması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Atatürk bu çerçevede Türk Dünyası’nın “**dil ve kültürel yönden birliği**” konusunda

önemli çalışmalara imza atarken, Batı Trakya Türkleri'nin meseleleriyle yakından ilgilenmiş; Kuzey Irak ve Azerbaycan Türkleri ile Buhara ve Hive Türk Hanlıklarının ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları yönündeki düşüncelerini açıkça dile getirmiştir (Çelebi, 2010: s. 201). Atatürk daha 11 Ekim 1920'de mecliste alınan bir karar ile TBMM üyeleri Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Ali Fuat ve Besim Atalay Beylerden oluşan bir heyeti Sovyet Rusya egemenliğinde bulunan Türkler hakkında incelemelerde bulunmak üzere Moskova'ya göndermiştir (Saray, 2006:s.393-399). Atatürk'ün 1 Kasım 1928'de büyük Harf İnkılabı'nı gerçekleştirirken ve yine Türk Dil ve Türk Tarih Kurumları'nı kurdururken Türk Dünyası ile **“dilde ve kültürde birlikteliği sağlamak”** ve **“ortak bir mazi meydana getirmek”** düşüncesiyle hareket etmiş olduğunu bugün daha iyi anlayabilmekteyiz (Kutay,1998:s.124).

D- Atatürk'ün Eğitime Verdiği Önem

Ankara'da 23 Nisan 1920'de TBMM'de toplandıktan sonra, 3 Mayıs 1920 günü 11 Bakandan oluşan ve bir de Millî Eğitim Bakanı olan ilk Bakanlar Kurulu kurulmuştur. İlk bakan Dr. Rıza Nur idi. Bakanlık şu kısımlardan oluşturuldu: 1) Plânlama Kurulu, 2) İlköğretim Müdürlüğü, 3) Orta Öğretim Müdürlüğü, 4) Türk Eski Eserler Müdürlüğü, Sicil ve İstatistik Müdürlüğü. Yeni kurulan Millî Eğitim Bakanlığı, o günden bugüne kadar şu adlarla anılmıştır:1923'ten 27 Aralık 1935'e kadar Maarif Vekâleti, 28 Aralık 1935'ten 21 Eylül 1941'e kadar Kültür Bakanlığı, 22 Eylül 1941'den 9 Ekim 1946'ya kadar Maarif Vekillliği, 10 Ekim 1946'dan sonra Millî Eğitim Bakanlığı, 1950 Mayıs'ından sonra Maarif Vekâleti, 27 Mayıs 1960'tan sonra da tekrar Millî Eğitim Bakanlığı (Binbaşıoğlu,2005: s.66-67).

Atatürk, kurduğu modern devletin devamlılığının, **“modern ve çağdaş bir eğitimle”** mümkün olabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak, çeşitli vesilelerle “öğretmenlere ve halka seslenmiş, eğitimle ilgili konuşmalar yapmıştır. Okulları ziyaret etmiş, derslere girip öğretmenleri izlemiş ve onların kendilerini geliştirmesine önem vermiştir”. Atatürk'ün eğitime verdiği önem ve bununla gerçekleşen olumlu gelişmeler, diğer milletlere de örnek olmuştur. 1 Mart 1922 günü TBMM'de yaptığı konuşmada; “Eğitim, hükümetin en verimli ve en mühim görevidir” diyen Atatürk; Kurtuluş Savaşı'nın en buhranlı günlerinde millî eğitim sorunlarına eğilmiş ve 15 Temmuz 1921'de I. Maarif Kongresi'ni toplamıştır. Kongrede: “Asırlardır devlet bünyesinde süren derin idari ihmallerin meydana getirdiği yaraların tedavisinde sarf edilecek emeğin en büyüğünü, hiç kuşkusuz eğitim yolunda göstermemiz lazımdır” demiştir (A.S.D.,1952;s.16).

Kurtuluş Savaşı'nın bittiği günlerde; “Memleketi kurtardınız; şimdi ne yapmak istersiniz?” sorusuna; “Millî Eğitim Bakanı olarak millî irfanı yükseltmeye çalışmak en büyük emelimdir” (MEB, 2001b: 104) cevabını vermiştir. Atatürk Cumhurbaşkanlığı yaptığı 15 yılda eğitimle ilgili 39 kanun çıkarmıştır (Fiden ve Erden, 1993:123).

Ülkede halkın okuma-yazma seviyesini yükseltmek ve halka yeni harfleri öğretmek için **“millet mektepleri”** açıldı. Böylece, top yekûn bir okuma yazma seferberliği başlatıldı. Bunlara bağlı olarak, askerliklerini onbaşı ve çavuş olarak yapanların eğitici olarak katıldıkları **“eğitmen kursları”** ve **“köy öğretmen okulları”** açıldı. Bu okullarda, temel eğitimin yanı sıra, köylünün temel ihtiyacı olan tarım bilgileri ve marangozluk, demircilik, duvarcılık gibi el sanatlarının öğretilmesine önem verildi (Baykara,s.163). Atatürk'ün halk kitlelerini, özellikle gençliği ve ülkenin aydın kimselerini Cumhuriyet ülkeleri etrafında toplama düşüncesi 19 Şubat 1932 de **“Halkevleri”**nin kurulmasına yol açtı. Böylece, okul eğitiminin dışında, çeşitli meslek ve sosyal tabakalardan halkın bir araya geleceği, kaynaşacağı merkezler kurulmuş oluyor; bu merkezlerde halkçı görüş ve halkçılık anlayışının gençliğe aşılması, halka yayılması öngörülüyordu. Gönüllü çalışma esasına dayanan halkevlerinde dil-edebiyat, güzel sanatlar, temsil, spor, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kurslar, köycülük, tarih ve müze, kütüphane ve yayın faaliyetleri yer alıyordu. Halkevleri kısa zamanda rağbet gördü, sayıca çoğaldı (Oğuzkan, 1973: s.89). **“Halkevleri”**nin, 1933'de 56 olan sayı 1937'de 167'ye ulaşmıştır. Küçük merkezlerde ise **“Halkodaları”** kuruldu (Kayıran, 1998:s.814). Siyasi parti çekişmeleri içinde kapatıldıkları 1951 yılında ülkede 478 Halkevi ile 4.327 Halkodası bulunuyordu (Oğuzkan, 1973: s.89). Sürdürülen millî eğitim faaliyetleri neticesinde; 1927 yılında okuma yazma bilenlerin oranı; %10.6 iken bu oran; 1935 yılında %19.2'ya yükselmiştir. Aşağıdaki tablodan, Atatürk'ün millî eğitime vermiş olduğu önem açıkça belli olmaktadır:

DERS YILLARI : 1923-24 :Okuyan öğrenci:

İlkokul : 336.061

Ortaokul : Erkek öğrenci : 5.362, Kız öğrenci : 543

Lise : Erkek öğrenci : 1.011, Kız öğrenci : 230

Öğretmen Okulları : Öğrenci sayısı : 2.528, Mezun olan : 2.734

İstanbul Darül Fünun'da : Erkek öğrenci : 1.903, Kız öğrenci : 185

DERS YILLARI : 1931-32: Okuyan öğrenci:

İlkokul : 492.894

Ortaokul : Erkek öğrenci : 10.109, Kız öğrenci : 5.762

Lise : Erkek öğrenci : 3.210, Kız öğrenci : 942

Öğretmen Okulları : Öğrenci sayısı : 5.154,

İstanbul Darül Fünun'da : Erkek öğrenci : 2.266, Kız öğrenci : 512, Mezun olan : 7.149.

(Ateş,1993,s.188.)

DERS YILLARI : 1923-24: Okuyan öğrenci

İlkokul : 4894

Lise (genel) : 23

Yüksek : 9

DERS YILLARI : 1933-34: Okuyan öğrenci

İlkokul : 6383

Lise (genel) : 72

Yüksek : 17

Okuma yazma bilenlerin nüfusa göre kadın ve erkek oranları 1935 yılında, kadın: %8.2, erkek: %29.3 ve toplamda %19.2 olarak tespit edilmiştir. (T.Baykara,s.163) Aşağıda vereceğimiz başka bir istatistiğe göre ise Atatürk'ün devleti kurduğu 1923 yılı ile kendi döneminin sonu olan 1938-1939 yılı ile 2008-2009 yıllarındaki öğrenci öğretmen ve okul durumuna ait olumlu değişimi görmek mümkündür:

İlkokul: 1923-1924: 10.238 öğretmen 341.941 öğrenci

1938-1939: 17.120 öğretmen 813.636 öğrenci

İlköğretim: 2008-9 453.318 öğretmen 10.709.920 320.393 derslik 33.769 okul

Ortaokul: 1923-1924: 796 öğretmen 5.905 öğrenci

1938-1939: 3.402 öğretmen 83.642 öğrenci

Lise: 1923-1924: 513 öğretmen 1.241 öğrenci

1938-1939: 1.329 öğretmen 24.364 öğrenci

Ortaöğretim: 2008-9 196.713 öğretmen 3.837.164 öğrenci 109.042 derslik 8.675 okul

Mesleki-Teknik: 1923-1924: 538 öğretmen 6.547 öğrenci

1938-1939: 982 öğretmen 12.352 öğrenci

Mesleki-Teknik: 2008-9 88.924 öğretmen 1.565.264 öğrenci 43.183 derslik 4622 okul

Kaynak: İstatistik Göstergeleri, 1923-1992, DİE, s.70-72 ve Milli Eğitim İstatistikleri 2008-2009, s.53-73.

E- Mevcut Eğitim Durumuna Atatürk'ün Yaptığı Eleştirisi

Atatürk, geleneksel olarak uygulanan mevcut eğitim sistemini yetersiz bulmuş ve ülkenin gelişmesinde bu tür eğitimin olumsuz sonuçlarını dile getirmiştir. Eleştirilerinin ana noktalarını şöyle özetleyebiliriz: 1- Toplumda bilgisizlik yaygındır. Cehaletin yaygın oluşu, eski dönemin en belirgin özelliği idi. Yöneticiler de kendi amaçları için bu durumun sürdürülmesini teşvik ediyorlardı. 2- Öğretim yöntemleri yetersizdir. Ezberciliğe dayalı bir öğretim yöntemi egemendi. Yaratıcılığı engelleyici nitelikte idi. 3- Eğitim millî değildir. Bu husus, hem kuruluş, hem de öz yönünden söz konusudur. Millî bir kültürün gelişmesine uygun olmayan bir eğitimidir. 4- İstikrarlı bir eğitim politikası yoktur.

Osmanlı eğitiminin son dönemlerinde her Maarif Nazırının, vekilinin ayrı birer programı vardı. 5- Tüketici insan yetiştiren, yaşamı bilmeyen, yüzeysel bilgiye sahip insan yetiştirme amaçlı bir eğitim sistemi vardı. 6- Geleneksel olarak uygulanan eğitim, bu dünyaya değil, öbür dünyaya yönelmiştir. Çağın gereklerine ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verememektedir.

İşte bütün bu noktalar, yeni bir eğitim politikasının gerekliliğini haklı kılmaktaydı, özgür düşünceyi durduran, yaratıcılığa engel olan, yapıcılığa yer vermeyen tüm uygulamaları kaldırıp, onların yerine insan zekâsının özgür bir duruma getirilmesini istiyordu (Akyüz, 1987: AAMD. sayı: 10, s. 73-77).

F- Atatürk'ün Yeni Eğitim Politikasının Temelleri

Atatürk'ün istediği eğitimin iki temel ilkesi vardır: Bunlar; “**Millî Eğitim**” ve “**Eğitim Birliği**”dir. Eğitimdeki ilkeleri Atatürk'ün değişik tarihlerde söylediği sözlerden yola çıkarak özetlemek suretiyle aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1- Eğitim Millî Olmalıdır: Atatürk 1924'te;“Yeni Türk Cumhuriyeti'nin, yeni nesile vereceği eğitim, millî eğitimidir” diyor (MEB, 2001a:291). 16 Temmuz 1921'teki I. Maarif Kongresi'nde; “Eğitimidir ki bir milleti ya hür, bağımsız, şanlı, yüksek bir toplum halinde yaşatır veya bir milleti esarete ve sefaletle terk eder” diyor (A.S.D.1959,C.2,s.178.).

2- Millî Dehamızın Gelişmesi Millî Kültürle Sağlanabilir: Atatürk 20 Mart 1923'te Konyalı gençlere hitaben konuşurken; “Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak, evvela bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fiilen davranış ve hareketlerimizle gösterebiliriz; bilelim ki millî benliğini bulamayan milletler başka milletlerin avıdır” diyor (MEB, 2001a: 85).

3- Başkalarını Taklitle Gelişme Sağlanamaz: Atatürk diyor ki; “Biz, Batı Medeniyetini taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi, kendi bünyemize uygun bulduğumuzu benimsiyoruz” (Cumhur, 1981:73).

4- Eğitimde Birlik Sağlanmalıdır: Eğitimde birliğin sağlanması için 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı Tevhidi Tedrisat (Eğitim Birliği) Kanunu ile eğitim sistemimizde Tanzimat'tan beri süregelen “dini-dünyevî” eğitim ikiliği giderilmiştir.

5- Eğitim Yaygınlaştırılmalı ve Bilgisizlik Gidermelidir: Atatürk;“Eğitim, toplumu cehaletten kurtarmalı, toplumun bilgi ve ahlak düzeyini yükseltmeli ve öğrencilerin kabiliyetlerini ortaya çıkarıp geliştirmelidir” diyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında halkımızın % 90'ını okur-yazar değildi.

Bundan rahatsız olan Atatürk; “Toplumumuzda yaygın bir bilgisizlik vardır. Memlekette cehaleti süratle ortadan kaldırmak lazımdır. Başka kurtuluş yolu yoktur” diyordu. Eğitimi yaygınlaştırmak için yeni Türk Alfabesi kabul edilmiştir (Akyüz,1993:s.290).

6- Genel Bilginin Yanında Meslekî Teknik Bilgileri Kazandırmalıdır: 1 Mart 1922 günü TBMM'de yaptığı açış konuşmasında; “Milletimizin dehasının gelişmesi ve layık olduğu medeniyet seviyesine ulaşması ancak, yüksek bilim ve teknik elemanların yetiştirilmesi ve millî kültürümüzün yüceltilmesiyle mümkündür. Ortaöğretimin gayesi, memleketin muhtaç olduğu muhtelif hizmet ve sanat erbabı elemanlar yetiştirmek, yüksek öğretime aday hazırlamaktır. Ortaöğretimde

dahi eğitim öğretim yöntemlerinin ameli ve tatbiki olmasına riayet şarttır” (MEB 1993:11-12) diyor.

7- Ülkemizin İhtiyaç Duyduğu Eğitilmiş İnsan Gücü Yetiştirilmelidir: 1 Mart 1922 günü TBMM’de yaptığı konuşmada; “Bir taraftan cahilliğin giderilmesine uğraşırken, bir taraftan memleket evladını sosyal ve ekonomik hayatta fiilen müessir (etkili) ve faydalı kılabilmek için elzem olan ilk bilgileri işe dayalı olarak vermek usulü, maarifimizin esasını teşkil etmelidir” diyor (MEB,2001:s.138).

8- Eğitim Bilime Dayanmalı ve Laik olmalıdır: Atatürk; “Dünyada her şey için, maddiyat için, maneviyat için, hayat için, muvaffakiyetler için en hakiki yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fen dışında kılavuz aramak gaflettir, bilgisizliktir, delalettir” diyor.

9- Atatürk, Ansiklopedik Bilgi Yükleme Esas Alan Ezber Eğitime Karşı idi: Ayrıca; “Dersler yalnızca kitaptan değil, hayatın içinde öğretilmelidir” diyor (Akyüz,1993:s.286). 1932’de; “İlim tercüme ile olmaz, tetkikle olur” diyordu (Cumhur, 1981:72).

10- Erkek ve Kız Çocukları Eşit Şekilde Eğitilmelidir: “...Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını istememiştir. Allah’ın emrettiği şey Müslüman olan erkek ve kadının birlikte ilim ve irfan kazanmasıdır. Türk toplum hayatında kadınlar irfan ve diğer hususlarda erkeklerden kesin olarak geri kalmamışlardır. Belki daha ileri gitmişlerdir” (A.S.D. 1971: c.2, s. 84-85). Atatürk’ün Türk eğitim sistemine koyduğu bu ilke ölümüne kadar başarıyla uygulanmıştır.

11- Eğitimde Başarı Disiplinli Çalışmaya Bağlıdır: Eğitimde disiplinin çok önemli olduğunu bilen Atatürk; “Hayatın her çalışma alanında olduğu gibi özellikle eğitim ve öğretimde de disiplin başarının temelidir. Müdürler ve öğretmenler disiplini sağlamak, öğrenciler de buna uymak zorundadırlar” (A.S.D.1971:c.1,s.328) diyor.

12- Eğitimde Başarıyı Etkileyecek En Önemli Unsur Öğretmendir: 25 Ağustos 1924’te Ankara’da toplanan Muallimler Birliği Kongresi’nde ise: “Yeni nesli, Cumhuriyet’in fedakâr öğretmen ve eğitimcileri, sizler yetiştireceksiniz, yeni nesil sizin eseriniz olacaktır. Eserin değeri, sizin maharetiniz ve fedakârlığınızın derecesiyle orantılı olacaktır. Cumhuriyet, düşünce, bilgi, fen ve beden yönünden kuvvetli ve yüksek karakterli koruyucular ister. Yeni nesli bu nitelik ve yeteneklerle yetiştirmek sizin elinizdedir” (A.S.D.,1952;s.174) diyerek yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasında ve geleceğinin güven altına alınmasında öğretmenlerin en güvenilecek unsur olduğunu bir daha vurgulamıştır.

Nitekim Atatürk döneminde öğretmenlik mesleği, toplum içinde gerek toplumsal düzey bakımından gerekse maddi açıdan altın çağını yaşamıştır.

G- Atatürk’ün Eğitim İle İlgili Sözlerinin İçeriklerinin Değerlendirilmesi

1920-1938 yılları arasında Atatürk’ün çeşitli nedenlerle eğitim ve öğretime ilişkin olarak verdiği söylev ve demeçlerin içeriğini değerlendirdiğimizde aşağıdaki sonuçlara ulaşmaktayız:

1- Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin korunması kollanması, gelişmesi, çağdaş uygarlık düzeyine çıkması, genç kuşaklara aktarılan kültür, yapılan eğitim oranında başarılı olacaktır.

2- Kültürü uygarlıktan ayırmak imkânsızdır.

3- Ülkeler çeşitlidir, ancak uygarlık tektir.

4- Bir ülkenin gelişmesi, ilerlemesi, kalkınması için bu uygarlığa katılması gereklidir.

5- Çağdaş uygarlık düzeyine erişmek için tutulacak yol bilimdir.

6- Bilim ve teknik, başka bir deyişle akılcı yol dışında kalan yöntemlerle sorunlara yaklaşmak ve çözmek imkânı yoktur.

7- Ülkeyi çağdaş düzeye ulaştırmak için yapılan öğretimin sınırı ne olursa olsun, genç kuşağın, özgür düşünceli yetişmesine, Türkiye’nin bağımsızlığına her şeyin üstünde yer vermesine çalışılmalıdır.

- 8- Bir milletin hayatında, gelişme ya da çökmesinde eğitimin önemli rolü vardır.
- 9- Türkiye’de gerçek zaferin sağlanması ve ülkenin gelişmesi, ilerlemesi, kalkınması için “Milli Eğitim” programı zorunludur.
- 10- Milli eğitim, çağdaş uygarlık ve kültürle ülkenin tarihi ve şartları arasında bir bileşim olmalıdır.
- 11- Yapılacak eğitim ve öğretimde aktarılabilecek bilgilerin kişinin ve toplumun gelişmesine, ilerlemesine ve kalkınmasına katkısı olmalıdır.
- 12- Bu tür bir eğitim ve öğretimin gerçekleşmesi için bütün yaygın ve örgün eğitim ve öğretim kuruluşlarından yararlanılarak bilgisizliğe karşı savaş açılmalıdır.
- 13- Eğitim öğretimin birliği sağlanmalı, bilimsel öğretimi engelleyen unsurlar ortadan kaldırılmalıdır.
- 14- Kadınlar ve erkekler eşit eğitim ve öğretim görmelidir.
- 15- Ülkede okuma yazma bilmeyen tek bir insan kalmamalıdır.
- 16- İlk öğretim yaygın ve zorunlu olmalıdır.
- 17- Kırsal bölgelerde yaşayanlara ve köylüye bulunduğu şartlar içinde yararlı olacak eğitim ve öğretim yapılmalıdır.
- 18- Ülkenin kalkınması ve gelişmesi için gerekli olan teknik elemanlar yetiştirilmelidir.
- 19- Kırsal bölgelerde ve kentlerde yaşayan insanlara yaşanan çevrenin şartlarına uygun olan tarım ya da iş eğitimi verilmelidir.
- 20- Ortaöğretim, bir yandan yükseköğretime, bir yandan teknik öğretime hazırlayan nitelik kazanmalıdır.
- 21- Eğitim ve öğretim kuruluşları, çalıştıkları alanda yararlı, başarılı olacak insanlar yetiştirmelidir.
- 22- Yaygın ve örgün eğitim, çağın şartlarına göre her türlü yolla sürekli olarak topluma aktarılmalıdır.
- 23- Ülkenin kalkınması için “Millet Mektepleri”nden yararlanılmalıdır.
- 24- Ülkenin kalkınmasında, ilerlemesinde, çağdaş uygarlık düzeyine erişmesinde, kültürün oluşturulması ve aktarılmasında, Cumhuriyet ilkelerinin benimsenmesinde üniversitelere büyük görev yüklenmelidir.
- 25- Eğitim ve öğretimin istenilen amaçlara erişmesinde en büyük görevi öğretmenler yüklenmelidir.
- 26- Eğitim ve öğretimin amacı, sadece ülkenin kalkınması ve çağdaş uygarlık düzeyine erişilmesi değildir. Aynı zamanda uluslararası barışın sağlanması ve sürdürülmesinde de en önemli temeldir (Köknel, 1981: s. 325-327).

Sonuç

Türkiye’imizin kurtarıcısı ve devletimizin kurucusu Atatürk eğitim savaşında da zaferler kazanmıştır. Eğitimde yaptığı plânlama ve yönetimde koyduğu temel ilkeler, onun ölümünden sonra da zamanın hükümetleri tarafından devam ettirilmeye çalışılmış ise de Türk eğitim sistemindeki gelişmelerin altın çağı olarak nitelendirilebileceğimiz Atatürk dönemindeki hız ve coşkuya hiç bir zaman ulaşmak mümkün olamamıştır.

Atatürk’ün eğitime gösterdiği amaçlar, “**millî, akılcı, insani, çağdaş bir eğitimin**” temel ilkeleridir. Onları ihmal edersek büyük zararlar göreceğimizde hiç kuşku yoktur. Gereği gibi uyguladığımız zaman ise milletimizin gelişme ve yükselmesi gerçekleşecektir. Bu nedenle, O’nun gözlem ve teşhislerini, öneri ve isteklerini bilmek, onlara uygun davranmak öğretmenler, eğitim-

ciler, ana babalar, öğrenciler ve devlet adamlarının görevidir. Atatürk, büyük bir asker, büyük bir devlet adamı ve diplomat olduğu kadar, eğitim alanında da milletimizin çağ değiştirmesini, atılım yapmasını sağlayan büyük bir önderdir.

Atatürk'ün Millî Eğitim konusuna gösterdiği ilgi ve bu konuda ileri sürdüğü görüşler incelendiği zaman, bu konuya adeta bir eğitim düşünürü gibi eğildiği, konunun bütün yönleriyle çok yakından ilgilendiği, çevresine Millî Eğitimin önemini anlatmak için her fırsatı değerlendirdiği, Millî Eğitimde göz önünde tutulması gerekli amaç ve ilkeleri açıklığa kavuşturduğu görülür. Atatürk eğitim alanındaki yenileşmenin önderidir.

Atatürk'ün Türk eğitim tarihindeki yerini ortaya koyabilmek için başlıca şu konuların incelenmesi gerekir:

- 1) Atatürk'ün yetişmesi ve öğretmenleri,
- 2) O'nun eğitimimizin durumuna ilişkin gözlem ve teşhisleri,
- 3) Eğitimimiz için önerileri ve istekleri,
- 4) O'nun öğretici kişiliği ve eğitim uygulayıcısı oluşu. Atatürk'ün tam bir öğretmen ve eğitimci özelliklerini taşıdığını görüyoruz. O'nun, "asıl kişiliğini" öğretmenlik olarak değerlendirmesi bu bakımdan yerindedir.

Atatürk eğitimin şu dallarında görüşler öne sürmüştür:

1. Eğitim Felsefesi,
2. Program Geliştirme,
3. Eğitim Tarihi,
4. Eğitim Sosyolojisi,
5. Teknik Eğitim,
6. Güzel Sanatlar Eğitimi,
7. Eğitim Teknolojisi,
8. Eğitim Yönetimi ve Teftişi,
9. Eğitim Ekonomisi ve Planlaması,
10. Eğitim İstatistiği ve Araştırma,
11. Halk Eğitimi,
12. Eğitim Hukuku,
13. Eğitim Psikolojisi,
14. Psikolojik Danışma ve Rehberlik,
15. Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme,
16. Özel Eğitim. Atatürk'ün ileri sürdüğü görüşlerin pek çoğunun günümüzde de geçerliliğini koruduğunu görmekteyiz (Tezcan,1996:C.2 s. 696-697).

Atatürk döneminde eğitim sistemimizdeki gelişmeler altın çağını yaşamıştır. Onun öngördüğü yeni eğitim ilkelerinin çoğu gerek nicel, gerekse nitel yönden gerçekleşmiştir. O'nun eğitim politikasının esasını, Atatürk ilkelerinin altı ilkesi olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, İnkılâpçılık oluşturmuştur.

Amaçlanan insan tipi, **"akılcı, hür, öz benliğinden ve kültüründen kopmamış, pozitif bilime dayanan, güzel sanatları seven, fikren ve bedenen gelişmiş erdemli ve güçlü bir kişiliktir."** Onun eğitime ilişkin şu sözünü tekrarlamakta yarar görüyoruz: **"Eğitimidir ki bir milleti ya özgür, bağımsız, ünlü yüce bir toplum halinde yaşatır, ya da tutsaklığa ve yoksulluğa sürükler."**

Kaynaklar

- AKYÜZ, Yahya (1993), *Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1993'e*, (4.Baskı) Kültür Koleji Yayınları, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya (1992), "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", *AAMD.*, Cilt 8, Sayı: 23.
- AKYÜZ, Yahya (1987); "Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *AAMD.*, Cilt 4, Sayı: 10.
- ATEŞ, Toktamış (1993), *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul.
- AYTAÇ, Kemal (2001), *Atatürk'ün Eğitim Görüşleri*, Atatürkçülük II. Kitap, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer (1999), *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit (2005), *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayınevi, Ankara.
- BUDAK, Şerif (2003), "Atatürk'ün Eğitim Felsefesi ve Geliştirdiği Eğitim Sisteminin Değiştirilmesi", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 160.
- CUMHUR, Müjgan (1981), *Atatürk ve Milli Kültür*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- ÇELEBİ, Ercan (2010), "Atatürk ve Türk Dünyası", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 18, No: 1.
- DİE, İstatistik Göstergeleri 1923-1992, Ankara.
- FİDEN, N. ve Münire Erden (1993), *Eğitime Giriş*, 4. Baskı, Meteksan Matbaacılık, Ankara.
- GİRİTLİ, İsmet (2001), *Kemalizm İdeolojisi*, Atatürkçülük II. Kitap Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- GÖKSEL, Burhan (1985), "Atatürk'ün Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Misak-ı Maarif", *AAMD.*, Cilt 1, Temmuz, Sayı 3.
- İNAN, Rauf (1981), *Atatürk ve Eğitim*, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara.
- KARAGÖZLÜ, Galip (1985), "Atatürk'ün Eğitim Savaşı", *AAMD.*, Cilt: 2, Sayı: 4.
- KARAL, Enver Ziya (1981), *Atatürk İlkelerinin Biçimlendirdiği Eğitim*, Atatürk Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara.
- KAYIRAN, Mehmet (1998); "Atatürkçü Düşünce Işığında Çağdaş Eğitim", *AAMD.*, Cilt: 19, Sayı: 42.
- KÖKNEL, Özcan (1981), *Atatürkçü Çizgide Gençliğin Eğitimi*, Atatürk ve Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara.
- KUTAY, Cemal (1998), *Atatürk Olmasaydı*, İstanbul.
- MEB, Milli Eğitim İstatistikleri; 2008-2009, Ankara.
- MEB (1970), *Atatürk, 1000 Temel Eser Dizisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- MEB, (2001a); *Atatürkçülük I. Kitap; Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 2001.
- MEB, (2001b); *Atatürkçülük II. Kitap Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler*, M.E. Basımevi, İstanbul, 2001.
- MEB, (2001c); *Atatürkçülük III. Kitap; Atatürkçü Düşünce Sistemi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 2001.
- MEB (1993), "Atatürk'ün I. Maarif Kongresi Açış Konuşması" *Milli Eğitim Dergisi*, Türkiye Cumhuriyeti'nin 70. Yılı, Özel Sayı: 125, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

MEB (1991), *I. Maarif Şûrası 17-29 Temmuz 1939*, Tıpkı Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

OĞUZKAN, Turhan (1973), “Türkiye’de Halk Eğitimi Hareketine Toplu Bir Bakış” *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*, Cilt: I, İstanbul.

ÖZALP, Reşat ve Aydoğan Ataünal (1977), *Türk Milli Eğitiminde Düzenleme Teşkilatı*, M.E. Basımevi, İstanbul.

SARAY, Mehmet (2006), *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Ankara.

“Söylev ve Demeçler” (1971), Cilt: II, Ankara.

TEZCAN, Mahmut (1996), “Eğitim Bilimleri Açısından Atatürk” *Uluslararası Atatürk Sempozyumu AAMD.*, Cilt: 2, Ankara.

TECAN, Mahmut (1989), “Atatürk’ün Eğitim Anlayışına Felsefî ve Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *AAMD.*, Cilt: 5, Sayı: 15.

E-DERS İÇERİKLERİNİN TASARIMINDA OLUŞTURMACI YAKLAŞIM KULLANIMI

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin PEHLİVAN* - Yrd. Doç. Dr. Alper GÖKSU**

Özet

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi sonucunda zamana ve yere bağlı olmaksızın uzaktan eğitim önem kazanmıştır. Bu eğitim modelinde öğretim elemanı ve öğrenci arasındaki iletişim ve etkileşim boyutu; teknolojik gelişme ile birlikte öğrencinin öğretim yönetim sistemi içerisinde bulunan araçların kullanımı da kolaylıklar sunmalıdır. Öğretim yönetim sistemi içerisinde bulunan ders içeriklerinin sunumunda farklı yaklaşımlar kullanılmaktadır. Bu çalışmada, uzaktan eğitimde kullanılan ders içeriklerinin öğrenci merkezli yaklaşımlarından biri olan oluşturmacı metodolojiye bağlı olarak tasarımı, geliştirilmesi ve uygulanması aşamaları incelenmiştir. Ders içeriğinin bu yaklaşıma bağlı olarak tasarlanması ile öğrencinin bilgi kazanımı hızını arttırdığı ve öğrenme sonucunda düşünme, değerlendirme yeteneği kazandırmıştır.

Anahtar kelimeler: E-Ders, Oluşturmacı Yaklaşım, Anlamsal Web Teknolojileri.

1. Giriş

Yirmi birinci yüzyılın en değerli gücü olan bilgi, teknolojik gelişmelerle birleşince bilişim teknolojilerini oluşturmuştur. Bilgi, günümüz ekonomisinde toplumların rekabet güçlerini ve gelişmişlik düzeylerini belirleyen en önemli unsur haline gelmiştir. Bilgi ekonomisine geçişte eğitimden sağlığa kadar her alanda bilişim teknolojileri kullanılarak insan kaynaklarının geliştirilmesi ve eğitim öncelikli önem taşımaktadır [1,2].

Çağdaş insanın iletişim desteğindeki değişimle gelen yeni değer yapılarına uyumda yeni bir sorunu daha ortaya çıkar. Eğitim bu sorunu çözmede tek başına yetersiz kalır. Çünkü sorun artık sadece değişimle gelen yeni duruma uyum sağlamak değildir. Uyumu değişimin hızına uygun olarak ya da kısaca hızla gerçekleştirmek zorundadır. Eğitimde iletişiminin devreye girdiği, klasik eğitim biliminin çözüm getirmekte yetersiz kaldığı noktadır. İletişimin desteğinde hızlanan değişimin doğurduğu yeni durumlara değişimin hızında uyum sorununa çözüm getirmektir. Değişimin hızını arttırarak yeni durumlara hızlı uyum sorununu yaratan iletişimden sorunun çözümü amacıyla yönelik olarak da yararlanabilmektir [3].

Bilgisayarlar, bilgisayarların ek fiziksel birimleri, görsel-işitsel çoklu-ortam teknolojileri ile veri iletişimini sağlayan ağ (Networking) teknolojileri artan yoğunlukta kullanılmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin, kullanıldığı alanlarda verimliliğin arttırması ve sağladığı olanaklar nedeni ile eğitim alanında da kullanımı hızla artmakta ve eğitim biçimlerini temelden değiştiren bilgisayar odaklı “dijital teknoloji devrimi” yaşanmaktadır. Bu değişim eğitimci ve öğrencinin eğitim mekanında bulunduğu eğitim sistemindeki; mekansal, fiziksel ve eğitim içeriğinin; hazırlanması, sunulması ve denemesi ile ilgili değişiklikleri de getirmektedir [4].

Bilgi çağında insan, kendisini sürekli yenileme, geliştirme ve çevresiyle bilgi alışverişine fazlasıyla ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle; “Yaşam boyu öğrenme” kavramı giderek yaygınlaşmakta ve “sürekli eğitim” talebi artmaktadır. Bu öğrenme ihtiyacı yalnız mesleki kazanımlar için değil, aynı zamanda kişisel gelişim için de olmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin bu ihtiyaçları çeşitli fonksiyonlarıyla karşılamada insanoğlunun yararına kullanılmaktadır.

* Sakarya Üniversitesi Makine Mühendisliği Bölümü, pehlivan@sakarya.edu.tr

** Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümü, agoksu@sakarya.edu.tr

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin en çok etkilediği sektörlerden birisi de eğitim kurumlarıdır. Bunun sonucunda, bu teknolojileri kullanabilen bireylerin yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Bu hedef sadece teknoloji kullanımı değil, aynı zamanda öğretim etkinliklerinde kullanmayı da kapsar. Bu amaçla, başta üniversiteler olmak üzere tüm eğitim kurumlarında değişik uygulamaları yürütülmektedir. Eğitimciler ve araştırmacılar kendi alanları ile ilgili doğru ve etkili bilişim teknolojilerinin kullanım olanaklarını araştırmaktadırlar. Bu çalışmada eğitiminde bilişim teknolojilerinin kullanım olanakları belirlenmiş ve e-ders içeriklerinin tasarımında yeni bir yaklaşım önerilmiştir.

2. Uzaktan Eğitim

Öğrenci sayısının hızla artması uzaktan eğitim gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Eğitim ortamlarında eğitim imkânlarına kolaylıkla ulaşmada zorluk çeken öğrenciler ve engelliler için de uzaktan eğitim öncelikli bir olanaktır [5].

Uzaktan eğitim, tanımları incelendiğinde, birbirinden çok da farklı olmayan tanımlamaların olduğu dikkat çekmektedir. Farklı araştırmacılara tarafından yapılan tanımlamalarda ortak olarak göze çarpan özellikler aşağıdaki şekilde sıralanabilir [3].

* Uzaktan eğitim sistemleri bilgi kaynaklarına ulaşmada ve öğrencilerini bu kaynaklara ulaştırmada etkin bir yöntem izlenmektedir.

* Uzaktan eğitim sistemleri, eğitim hizmetlerinin yürütülmesinde teknolojiye üst düzeyde yararlanır.

* Uzaktan eğitim sürecinde öğrenci ve öğretici zaman ve mekân olarak bağımsızdır.

Bu konuya ilişkin yapılan literatür araştırmasında uzaktan eğitimin mimariden tıpa, mühendislikten İngilizce eğitimi gibi bir çok farklı disiplinde geniş uygulama sahasına sahip olmaktadır [6]. Bunların uygulama safhasında öğrenci ile öğretmen arasındaki iletişim çok büyük rol oynamaktadır.

Uzaktan eğitimde sunulan ders içeriğine ait aktivitelerin (ders, forum, sanal sınıf...vb.) nasıl ve ne zaman gerçekleştiğine bağlı olarak ortaya çıkan bir sunum yöntemi ile eşzamanlı ve eşzamanlı kavramları olarak karşımıza çıkar.

Eş zamanlı sunumda, öğretmen-öğrenci arasındaki etkileşim ve öğrenme-öğretme aktiviteleri, aynı zamanda gerçekleştirilir. Eğitici ve öğrenciler; gerçek zamanlı olarak video, konferans, sohbet gibi uygulamalarla belirlenen ders çizelgesi saatlerinde mekandan bağımsız olarak bir sınıf ortamındaki gibi eğitim gerçekleştirilir [8].

Uzaktan eğitim, ders içeriğinin sunumunda ders saatine ve derslik ortamına bağımlı olmayan, yani zamandan ve mekandan bağımsız bir iletişim sürecidir [8,9] Öğrencilerin aynı zamanda değil de, istenilen zamanda eğitime katılıma olanak veren eğitim biçimidir. Bu yöntemde, dersin içeriği çevrimiçi (Internet) ortamına aktarılır. Öğrenciler zamandan ve mekandan bağımsız olarak web sitesine bağlanarak eğitimlerini gerçekleştirirler. [9]

Uzaktan eğitim bölüm ve derslerinin geliştirilmesi ve değerlendirilmesinde uyulması gereken önemli ilkeleri aşağıda sırasıyla gösterilmiştir [10].

1. Ders/program organizasyonunun yeterliliği
2. Ders/program sunumunun teknolojik uygunluğu

İçerik ve Sunum Teknolojisi

Eğitsel Tasarım

3. Eğitsel sonuçlar (öğrenme etkinliği)

Ders / Program Etkinliğinin Değerlendirilmesi

Uzaktan eğitimde bilişim teknolojilerinin gelişimine paralel olarak dokunmatik akıllı tahta, dokunmatik ekran, kablosuz tablet, özel tasarlanmış masa ve sandalye ...vb. araçların kullanımının arttığı görülmektedir.

3. Oluşturmacı Öğrenme Yaklaşımı

Oluşturmacı yaklaşım; öğrencilerin kendi bilgi birikimlerini oluşturdukları ve bu bilgi birikimleriyle birlikte yaşadıkları bu birikimin herkesin kendine özgü olduğunu içeren bir eğitim felsefesidir. Öğretim yaklaşımı değil, bir bilgi ve öğrenme yaklaşımıdır. Oluşturmacı öğrenmede, içerikten, öğrencinin inanç, tutum ve davranışlarından da etkilenmektedir. Öğrencilerin kendi çözümlerini üretebilmelerini, fikirlerini ve varsayımlarını ortaya koyabilme özgüvenini kazanmalarını sağlar. Böylece, önceki bilgilerin üzerine yenilerini koymak için bir fırsat oluşturmaktadır [11].

Bu yaklaşımda, öğrencinin başarısından daha çok içinde bulunduğu öğrenme sürecinde bilgiyi nasıl anlamlı hale getirdiği ile ilgilenmiştir. Öğrenci, düzenlenen etkinliklerin aktif katılımcısı, var olan zihinsel yapılarını, problem çözüme becerilerini de geliştirmektedirler. Öğrenci, bilginin tek başına bağımsız olmadığı ve bu bilgi kendi zihninde yeniden üretilmesi yerine oluşturulması, anlamlandırılması gerektiğinin farkındadır.

Öğrenme, daha önce öğrenilen bilgilerimizin yeni deneyim ve yaşam biçimleri ile yeniden yorumlanması ve oluşturulmasıdır. Öğretme, öğrenenlere eski deneyim ve yaşantılarını kullanma olanağı sunacaktır. Böylece, öğretmen-öğrenci etkileşimlerini temel alan ortamların hazırlanması süreci olarak tanımlanır [12].

Bilginin kalıcı olması asıl amaç olduğunda oluşturmacı yaklaşımda etkin öğrenme temel olmaktadır.

Bu etkin yaklaşıma göre, eğitim sürecinde öğrenme ve öğrenilen bilgileri uygulamaya geçirme, birbirleriyle bütünlük içindedir. Edinilen bilgiler, sosyal çevreden farklı düşünülemez. Sosyal, kültürel bir çevreyi oluşturan okul, edinilen bilgileri de topluma aktarmasını amaçlar. Bu bilgilerle, toplum arasındaki köprü kurulurken bireyin güdülenmesinin de en üst düzeyde olması gerekir [13].

Oluşturmacı öğretim tasarımında, önemli etmenler aşağıda sırasıyla açıklanmıştır [14].

3.1. İçerik: Bilginin mantıksal bir yolla analizi yerine, bilginin oluşturulmasına dayanan bir yaklaşım öğrencinin kendi kendine öğrenmesini sağlar. Öğrencinin o alanın uzmanı gibi düşünmesini teşvik eder. Oluşturmacı yaklaşımda içeriğe; “öğrencinin, bir içerik alanında tartışma konularına yönelik olarak ilgili diğer alanları araştırmaya yönlendirilmesi, bireyin çeşitli bakış açılarını görmesi ve alternatif veri kaynaklarını araştırması için desteklenmesi” olarak açıklamaktadır. İçerik bir problem çözüme süreci olarak görülür. İçeriğin öğrenenlerde derinlemesine araştırma yapmasına, uzmanlık düzeyinde bilgi oluşturulmasına ve ilgili bağlamlarda olmasını vurgular. Bu şekilde bilginin gerçek yaşam durumlarından yalıtılmış bir tarzda aktarılması ve hatırlanmasının ötesinde olmaktadır [15].

Yapılandırılmamış içerik, öğrenenlerin yeni ve farklı ilişkiler keşfetmesini sağlar. Geleneksel öğretim tasarımında, iyi yapılandırılmış içeriğin zihne depolanması veya yeniden üretilmesine yöneliktir. Bu yaklaşımda var olanı depolama ve hatırlama diğer taraftan yeni ve farklı bakış açılarını keşfetme, bilgiyi oluşturma yer almaktadır.

3.2. Öğretim elemanı: Uzaktan eğitimin de önemli bileşenlerinden biridir. Birçok uzman özellikle çevrimiçi eğitimde öğretmenin rolünün değiştiğini, bilgiyi sunan ve süreci kontrol eden kişi konumundan sıyrılıp öğrenme sürecini izleyen ve kolaylaştıran kişi rolü üstlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, öğretmen ya da öğretim elemanlarının bu konuda yetiştirilmeleri ve desteklenmeleri gerekmektedir. Öğretmenlerin en iyi şekilde neyi nasıl öğreteceklerini tasarılmasına yerine, öğrencilerin en iyi hangi koşullarda öğreneceklerini düşünmeleri çok önemlidir [15].

Çevrim içi Öğretimde Öğretmenin önemli görülen rolleri;

- * Derse yeni bir bakış açısı ile bakması,
- * Ders için içerik sağlayıcı olan konumundan çıkıp ders için bir yardımcı konumuna gelmesi,
- * Teknolojiyi kullanırken rahat olması,

* Görsel kontrol olmadan etkili bir şekilde öğretimi sağlama,

* Uzaktaki öğrencilerin yaşam biçimleri hakkında bilgi sahibi olunması ve anlayış gösterilmesidir.

3.3. Teknoloji: Oluşturmacı öğretim tasarımı teknoloji, problem çözmede işbirlikli süreçlerle bilginin öğrenciler tarafından oluşturulması, öğrenmenin ilgili ve anlamlı ilişkileri olmasını ve öğrenmeyi öğrencilerin kendi deneyimleriyle şekillenmesini sağlar. Bilgi ve iletişim tarafında teknolojilerinin kullanım biçimleri “boş ve dolu” teknolojiler şeklinde ifade etmektedirler. “Dolu teknolojiler” kavramı geleneksel öğretim tasarımıdaki görevini vurgular. Burada teknoloji, öğretmenin bir yardımcısı öğrencilere bilgi sağlama olarak görev üstlenir. “Boş teknoloji” ise oluşturmacı öğretim tasarımı kullanım amacını belirler. Burada teknolojinin görevi, öğrenenlerin anlam oluşturmalarına yardımcı olmak olarak ifade edilebilir. Bu şekilde teknoloji, nesneye bağlı tasarımda olduğu gibi öğrencileri sınırlandırmak değil onları desteklemek için kullanılır. Oluşturmacı öğretim tasarımı kullanılan teknoloji; “Öğrenenleri bilişsel öğrenme stratejilerine, kritik düşünme yeteneklerine yönlendiren ve uygulanabilen yöntemlerinden oluşmaktadır [16]. Böylece, öğrencilerin işbirlikli çalışması, öğrenmesi, bilgiyi paylaşması ve bilgiyi toplamasına imkan sağlamaktadır.

3.4. Ölçme ve Değerlendirme: Öğretimden bağımsız olarak ele alınmasına karşın oluşturmacı yaklaşımda tam aksine öğrenme sürecinin bir parçasıdır ve diğer bütün aşamalar da ölçme ve değerlendirme yöntemleri kullanılmaktadır.

4. E-Ders İçeriğinin Tasarımı

Günümüzde bilgi toplumunda aranan insan profilinin en önemli özelliği birlikte düşünme ve üretme yeteneğine sahip olmaktır. Bilgi üretimi paylaşılmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, dünyaya küresel çalışma olanağı sunmuştur [17].

Çevrimiçi eğitim tasarımı, programın başarıya ulaşması, uzun süre etkili kullanımının sağlanması tüm sürecin detaylı olarak bir e-öğrenme stratejisinin oluşturulmasını gerektirmektedir. E-öğrenmenin başarıya ulaşmasında teknoloji ya da öğretimsel tasarımın yanında organizasyonun hedefleri, kültürü, liderlik becerisi ve iş gerekçeleriyle de yakından ilişkilidir. Bir stratejinin oluşturulmasında iki temel koşulu vardır. Bunlar; eğitim hakkında yeterli bilgi birikimine sahip olmak ve planlamayı eğitim programıyla ilgisi bulunan tüm taraflar için anlamlı bir şekilde yapılandırmaktır [18]. Günümüzde, bilginin insanlar için diğerlerinden farklı olup seçilmesini sağlamak ana amaçlardan biridir. Bu nedenle, uzaktan eğitimde önerilen e-ders içeriği tasarımı önemli olmaktadır.

Aynı zamanda, e-ders içeriğinin öğretimsel tasarımında metin tasarımı, yazı tipi ve boyutunun seçilmektedir. Bu şekilde hazırlanan sunu alt sayfaları ve sayfa yapılarında ne kadar önem arz ettiği bilinciyle oluşturulan ders materyallerinde; renk uyumu, sayfa yapısı, kullanılan resimler, animasyonlar, videolar..vb gibi uygulamaları dikkate alınmalıdır. Ders içeriğinde bulunan bu uygulamaların yerleri ve etkileycilikleri de önemlidir.

İnternet destekli öğretimde, öğrenciye özgü program ve bölüm e-ders içeriği esnekliği sunulmuştur. Bu esneklikler bireyin yaşam boyu öğrenimine devam etmesi yönünde kolaylaştırıcı bir adım olacaktır. Önerilen e-ders içeriği geliştirme modeli ilave olarak esnek, uzaktan eğitim bilgilerinin anlamlı hale geldiği öğretim metodolojisi geliştirme hedeflenmektedir. Bu eğitim metodolojisi, bilişim teknolojilerinin gelişimi ile birlikte bireyin öğrenmesi ve gelişimini olumsuz etkileyen öğeleri ortadan kaldıracaktır.

Uzaktan eğitimde açılması planlanan ve geliştirilmesi düşünülen bölüme uygulama aşamaları aşağıdaki şekilde olmalıdır. Bu çalışmada, dördüncü aşamadaki e-ders içeriği hazırlama kapsamında bir model tasarımı gerçekleştirilmiştir.

Aşama 1. Program / Bölüm Hedef ve Amaçlarının tanımlanması

Aşama 2. Program Çıktıları

Aşama 3. Öğrencilerin incelenmesi: Öğrencilerin ÖSYM gelen bilgiler doğrultusunda genel başarı durumlarının analizi sonucunda uygun bölüm veya program ders seçiminde öğrenci mer-

kezli ders içeriği sunumu olanağı sağlamaktır. Bu bilgiler ışığında kişiselleştirilmiş akıllı ders notu sunulur.

Aşama 4. E-ders içeriği hazırlama:

Dersin Amacı

Dersin Kapsamı

Dersin Öğrenme Çıktıları

Ders Akışı : Konu bazlı e-ders içeriği geliştirilmesi şeklinde ele alınmalıdır. Öğrenciye sunulan ders içeriğinin akışında konu bazlı olmalıdır. Haftalık bazlı ders içeriği sunulmamalıdır. Öğrenci burada yazma becerisini de geliştirecek biçimde derse katılımı sağlanmalıdır.

Ders Notu : Konuya bağlı detaylı e-kitap bölümleri, örnek sunum dosyaları, örnek videoları ... vb. sistem aracılığıyla sunulacaktır.

Kaynaklar

Materyal Paylaşımı

Aşama 5. E-Ders içeriği hazırlama yazılımları seçimi: Ulusal ve uluslararası ders içeriği hazırlama standartlarına uygun yazılım seçilmelidir.

Aşama 6. Hazırlanan e- ders içeriğinin gözden geçirilmesi

Aşama 7. E-ders içeriğin düzenlenmesi ve geliştirilmesi

Ders Çıktıları

Aşama 8. Değerlendirme Aşaması

Aşama 9. Öğrenme

Bu çalışmada, internet destekli öğretim uygulamasında e-ders içeriği geliştirmesi ele alan, fakat temelde farklı bir yaklaşım sunan yeni bir ders içerik tasarım modeli önerilmiştir. Önerilen tasarım modelinde, esas olarak oluşturmaya yaklaşım ilkeleri dikkate alınmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojileri ve yazılımları kullanılarak etkin öğrenmenin sağlanması ve öğrencinin kendisine özgü öğrenme biçimleri belirlenecektir.

Modelin araştırma konusu, e-ders içeriğinin öğretimsel tasarımın yanında bilgi ve iletişim teknolojileriyle öğrenmenin takip ve kontrolü olarak belirlenmiştir. Öğretim portalının e-ders içeriği ile ilgili verileri veri tabanından elde edilmesi için farklı bir yöntem önerilmiş ve bu yöntemin çalışma adımları ve modelin genel yapısı içerisinde açıklanmıştır. Uygulama aşaması için endüktif öğrenme ve bulanık kümeleme yöntemleri seçilecektir.

Endüktif öğrenme tekniği, öğrencilere ait bilgilerin incelenmesi aşamasında kullanılmıştır. Veri kümelerinde bulunan öğrencilere ait bilgilerin anlamlandırılması ve farklı öğrenme tip katsayıları, kararları elde edilecektir. Öğrenmenin öğrenme uzayında etkiyen en önemli etmeni belirlenecektir. Öğrenme tipleri benzerlik ilişkileri, eğitim bilgilerinden çıkarılan kurallar yardımıyla, anlamlı bilgi tablolarına dönüştürülecektir. Bulanık kümeleme yöntemi kullanımıyla bilgi tablolarında bulunan benzer kuralları indirgenecektir. İndirgenen benzer kuralların içerdiği öğrenme tiplerinin birer temel küme olarak açıklanacaktır. Öğrenme tiplerinin, bilgi tablolarından oluşan kümelerdeki geçiş sayıları belirlilik değeri olarak ele alınacaktır. Böylece, belirlilik değeri çevrim içi ağırlıklı anlamsal web teknolojileri kullanımında destek sağlayacaktır.

Öğrenciler, belirlilik değerlerine göre sınıflara dahil edilecektir. Bu şekilde, benzer yetenekleri olan öğrenciler belirli zaman periyotlarındaki öğrenme durumlarındaki değişimlerle birlikte benzer yetenekteki öğrencileri özgü ders içeriğinin sunulmasında kolaylık sağlanacaktır.

Öğrenci sınıflarının başarı analizlerini yapabilmek için bir eğitim modeli kurulmuştur. Uzaktan eğitim modelinde, her e-ders içeriği için değerlendirilecek ve öğrenim çıktıları elde edilecek-

tir. Ders değerlendirme sonuçları ile öğretim çıktıları belirlenen başarı ölçütlerine göre analiz edilecek ve yorumlanacaktır.

Şekil 1: Önerilen e-ders içeriği geliştirme modeli

5. Sonuç ve Öneriler

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler toplumların yaşam biçimlerini daha hızlı değiştirmektedir. Bu teknolojiye gelişme, aynı hızla eğitim sistemi ve eğitimin her alanında son derece önemli olmaktadır.

Oluşturmacı yaklaşıma dayalı e-ders içeriği tasarımının, öğrenci başarısına etkisi incelendiğinde, elde edilen sonuçlara dayanan öneriler aşağıdaki şekilde sunulmaktadır.

* Oluşturmacı öğrenme yaklaşımı ile e-ders içeriği hazırlanan aktiviteleri ve seçilen yöntem konusunda öğretmen ve öğrencilerin birlikte karar vermesine olanak sağlamaktadır.

* Sanal sınıf uygulamalarında oluşturucu, yol gösterici ve düzenleyici yapıya dayalı sınıflar oluşturulmaktadır.

* Oluşturmacı öğrenme yaklaşımında, proje tabanlı ve deneysel aktiviteleri bulunmaktadır.

* Öğrenci, uzaktan eğitim sınırları içerisinde değil; bilgi gerçek hayatta anlamlandırması için uygun ortamları sağlanmaktadır.

Kaynaklar

- [1] Bilişim şurası (2004), Türkiye 2. bilişim şurası. eğitim çalışma grubu: taslak rapor.
- [2]. NAKİLCİOĞLU, İ., H. (2006), “Bilişim toplumunun stratejisini oluşturmada internetin katkısı”, *bilişim '06 bildiriler kitabı*, tbd yayınları :25, 43, Ankara.
- [3] GÜLNAR, B. (2008), “Bilgisayar ve internet destekli uzaktan eğitim programlarının tasarımı, geliştirme ve değerlendirme aşamaları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- [4] YILDIRIM, T., İNAN, N., YAVUZ, A., Ö. (2010), ”Mimari Tasarım Eğitiminde Bilişim Teknolojilerinin Kullanımı ve Etkileri” , *Muğla Üniversitesi Akademik Bilişim*.
- [5] IŞIK, A., H., AYDIN, E., A., IŞIK, İ., TORNINCASA, S., GÜLER, İ. (2000), “Medikal cihazların 3 boyutlu web tabanlı öğretilmesi”, *Akademik Bilişim '09 - XI. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri*, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- [6] GEZER, A., KOÇER, S. (2008), “Uzaktan eğitimde sesli ve görüntülü yayınların internet üzerinden aktarılması” *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 2.
- [7] MENDİ, F., ÇANKAYA, A., ŞAHİN İsmail, BÖRKLÜ, H., R. (2008), “Takım tezgahlarında talaş kaldırma ilkelerinin web tabanlı eğitimi”, *Tübav Bilim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Sayfa: 26-35.
- [8] GÜROL, M., SEVİNDİK, T. (2001), “İnternet Tabanlı Uzaktan Eğitim Uygulamaları”, *Internet Conference*.
- [9] YENİAD, M (2006), *Uzaktan eğitimde kullanılmak üzere web tabanlı bir portal yazılımı geliştirme*, Y.Lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- [10] Uzaktan yükseköğretim kapsamında açılacak derslere/programlara ilişkin genel ilkeler (enformatik milli komitesi).
- [11] ERDOĞAN Y., SAĞAN B. (2002), “Oluşturmacılık yaklaşımının kare, dikdörtgen ve üçgen çevrelerinin hesaplanmasında kullanılması” *V. Ulusal fen bilimleri ve matematik eğitimi kongresi*, ODTÜ kültür ve kongre merkezi, Ankara.
- [12] GÜROL, M., “Aktif öğrenmeyi temel alan oluşturmacı öğrenme tasarımının uygulanması ve başarıya etkisi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 169-178.
- [13] İLTER, G., B. (2007), ”Oluşturmacı Yaklaşımına Dayalı Yabancı Dil Öğretim Sınıflarında Yazma Becerisi Etkinliklerinin Öğrenci Başarısına Etkisi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 sy. 1-11.
- [14] TEZCİ, E., DİKİCİ (2003), A., “Yaratıcı düşüncüyü geliştirme ve oluşturmacı öğretim tasarımı”, *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Sayfa: 251-260, ELAZIĞ.
- [15] AYDIN, C., H. (2002),” Uzaktan Eğitimin Geleceğine İlişkin Eğilimler”, *Açık ve Uzaktan Eğitim Sempozyumu*, Eskişehir.

[16] GÜROL, M., DEMİRLİ, C. (2001), “Uzaktan Eğitimde Oluşturmacı Tasarım ve Uygulanması”, *Uluslararası Eğitim Teknolojileri Sempozyumu ve Fuarı*, Sakarya.

[17] KOÇ, M. (2009), “Yükseköğretimde diyalog eğitim yaklaşımı: öğrenci etkileşimi ve aktif katılımı”, *Uluslararası Davraz Kongresi*, Isparta.

[18] BİLGİÇ, E., Ş. (2005), *E-öğrenmenin tasarım süreci: bir materyalin kullanılabilirliğine katılımcı görüşlüğü*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, T.C.M.B. İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü, Ankara.

İLK VE ORTA ÖĞRETİME DEVAM EDEN SOKAK ÇOCUKLARININ İNTERNET BAĞIMLILIĞI

Yrd. Doç. Dr. Ayla AKBAŞ*

Özet

Bu çalışmanın amacı, sokakta çalışan çocukların internet kullanım alışkanlıklarını belirlemektir. Araştırma Ankara sokaklarında çalışan ve yaşları 11 ile 17 arasında değişen, ilköğretim ve liselerde okuyan 100 erkek çocuk üzerinde yapılmıştır. Deneklere internet kullanımına ilişkin bir 'İnternet Kullanım Anketi' (Akbaş, 2007) uygulanmıştır. Verilerin frekansları ve yüzdelikleri hesaplanıp, chi-square test analizleri yapılmıştır. Sokak çocuklarının internet alışkanlıkları ile ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere yapılan çalışmanın burada sadece internet alışkanlıklarına ilişkin istatistiksel çözümlenmeleri ve değerlendirmeleri yer almaktadır. Ruh sağlığına ilişkin olarak adı geçen deneklere resim çizme çalışmaları yaptırılmış ve resimlerin değerlendirilmesine yer verilmemiştir. Çalışmanın bu boyutu sonuçlandırıldığı zaman diğer bir çalışma olarak yayınlanacaktır. Bulgulara göre ilköğretim öğrencileri çoğunluktadır (%81). Bu öğrencilerin %44'ü dördüncü sınıf ve daha üst sınıflara devam etmektedir. İnternetin eğitime katkısı olduğunu %58'i ifade etmektedir. Denekler interneti eğitsel amaçlarla ilgili bulmalarına rağmen zaman kaybı olarak (%53) değerlendirmektedirler. Buna karşın yine interneti (%52) ödev hazırlama aracı olarak görmektedirler. Deneklerin internete girmelerini aileleri desteklememektedir (%62). Denekler genellikle internetten (%63) memnun olduklarını belirtmişlerdir. Sokak çocuklarının haftada birkaç gün arkadaşlarıyla birlikte 1-3 saat arasında eğlence sitelerine oyun amacıyla girdikleri ortaya çıkmış bulunmaktadır. Elde edilen bulgular ışığında sokak çocuklarıyla ilgili öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Sokak Çocuğu, İnternet Bağımlılığı, Rehberlik Hizmetleri.

Giriş

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu cep telefonu, bilgisayar ve internet hızla günlük yaşamımıza girmiştir. İnternet, birçok bilgisayar sistemini birbirine bağlayan, dünya çapında yaygın bir iletişim ağıdır. İnternet sayesinde istenilen bilgiye anında ulaşabilme, veri tabanından, kütüphaneden ve haber gruplarından bilgi sağlama, bilgi paylaşımı, sohbet etme, elektronik mail gönderme, konuşma, video konferanslar, müzik dinleme, film seyretme, karşılıklı oyunlar oynama, alışveriş yapma gibi avantajlarının yanısıra birçok problemi de beraberinde getirmiştir (World wide web user statistics, 1996).

Okul çağındaki ergenlerde sık görülen, aşırı şekilde internet/bilgisayar kullanımını onları bağımlı hale getirmektedir. Bu olgu ergenlerin hem akademik hem de kişisel gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. İnternet Türkiye'ye ilk olarak 1987 yılında Ege Üniversitesi'nin öncülüğünde kurulan, Türkiye Üniversite ve Araştırma Kurumları Ağı ile gelmiştir. 1991 yılında ODTÜ-TÜBİTAK tarafından TR-NET adlı bir projeye başlamış ve 1993 yılında ODTÜ Ankara-Washington ABD arasında kurulan kiralık bir hatla kullanıma sunulmuştur. Aynı yıl ODTÜ ve Bilkent Üniversitesi ilk "tr" uzantılı iki web sitesi hazırlamışlardır. Bugün com, net, org uzantılı 50 bin, 'tr' uzantılı 25 bin olmak üzere toplam 75 bin dolayında web sitesi bulunmaktadır (Gölge ve Arlı, 2003; Türkiye'de İnternet, 2001). Bu çalışmada internet bağımlılığı kavramı, nedenleri, internet bağımlısı ergenlerden elde edilen verilerin istatistiksel bulguları ve önerilere yer verilmiştir. Bu araştırma ile ülkemizde hızla yayılan internet kullanımının sokakta çalışan çocuk ve ergenler tarafından daha çok hangi amaçlara yöneldiği ve eğitimsel bir katkısının bulunup bulunmadığı amaçlanmıştır.

* Kocaeli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, dr.ayla.akbas@gmail.com

Bağımlılık

Gelişen teknoloji ile farklılaşan davranışsal değişiklikleri kimyasal bağımlılıktan farklı olarak teknolojik bağımlılık olarak tanımlamak gerekmektedir. Teknolojik bağımlılık ise, insan-makine etkileşimini içeren davranışsal bağımlılık olarak tanımlanmaktadır. Teknolojik bağımlılık pasif (televizyon, video seyretme v.b.) ya da aktif (bilgisayar oyunları v.b.) olabilir. Etkileşime neden olan ve pekiştiren özellikler de ses ve renk efektleri, olay sıklığı gibi uyarıcıları içermektedir. Bu durum da bağımlılık eğilimini artırmaktadır (Griffiths, 1995). Teknolojik bağımlılık; dikkat çekme (salience), duygudurum değişikliği (mood modification), tolerans, geriçekilme belirtileri (withdrawal symptoms), çatışma (conflict) nüksetme (relapse) gibi ana bileşenlere sahip davranışsal bir bağımlılık türüdür. Genelde bağımlılık ilaç almayı gerektirir. İnternet bağımlılığı madde bağımlılığı kapsamında değerlendirilebilir (Morgan,1999). Kimyasal olmayan bağımlılıkları belirlemenin yöntemi, ilaç bağımlılığı için geçerli olan klinik ölçütlerle karşılaştırmaktır. Bu yöntem teknolojik (televizyon, eğlence makinesi, bilgisayar oyunları oynama, kumar oynama v.b.) ve psikolojik (aşırı yeme, cinsel, çiftlerin birbirine aşırı bağlılığı v.b.) bağımlılık için davranışsal boyutta klinik tanımlamayı kolaylaştırmaktadır (Cengizhan, 2005).

İnternet Bağımlılığı

Ergenlerde gözlenen bazı davranış ve durumlar internet bağımlılığının göstergesidir. Bunlar; (1) hergün internete bağlanmak ve zamanın nasıl geçtiğinin farkında olmamak, (2) diğer kullanıcılara mail adresi, ICQ numarası, sohbet odası adları vs. vermek, (3) internet dışı uğraşlara ilgi duymamak, (4) sosyal faaliyetlerde azalma, çevreye duyarsızlaşma, kondisyon kaybı, spordan uzaklaşma, (5) iş verimliliğinin düşmesi, (6) uykusuzluk ve yorgunluk, (7) alışverişlerin internet üzerinden yapılması, (8) aileye yeterli zamanı ayıramama, aile bağlarının zayıflaması, (9) diğer işlerin ve kişilerin internet bağımlılığına engel olduğu düşüncesi, (10) yakınları ile arasında anlaşmazlık ve sorun çıkmasıdır. Bu sorunların ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülen alanlar ise siber-seks, flört, muhabbet, kumar, pornografi, sohbet, borsada oynama, açık artırmalara katılma, oyunlar ve yeni bilgiler peşinde koşma sayılabilir (Ekinci, 2002). İnternet bağımlılığı ruhsal bir bozukluktur (Özdemir, 2000). İnternet bağımlılığı (internet addiction) Young (1994) tarafından netkoloizm olarak da adlandırılmıştır (İnternet Nedir?, 2001).

İnternet Bağımlılığı Oluşturan Nedenler

İnternet sosyal bir yaşam avantajı sağladığından ve her an el altında olduğundan bağımlılığın bir nedeni olarak görülebilir. Çünkü, sanal ortamdaki insan ilişkilerinde risk olmadığından birey özgürce düşüncelerini, duygularını ifade edebilmekte, istediği yönlerini abartarak gösterebilmekte ya da saldırganlık dürtülerine doyum sağlayabilmektedir. Buna karşılık internet kullanımı arttıkça bireylerin yalnızlık, depresyon, anksiyete ve mutsuzluk hissetmeleri de artmaktadır. İnternetin antisosyal davranışı güçlendirmesi internet paradoksunu ortaya çıkarmaktadır (Özdemir, 2000). Bu nedenle sorunlarıyla yüzleşmek yerine kendini internete vererek siber ortama bağımlı hale gelmesi sonucu bireyin bağımlılık tedavi yöntemleriyle iyileştirilmesi gerekmektedir. İnternet bağımlısı birey zamanının çoğunu sanal dünyada geçirir. Günlük yaşamını ihmal eder. Sanal dünyayı gerçek dünyadaki ilişkilere tercih eder. İnternet bağımlılığını yenmesi imkansızdır. İnternette ayrı kaldığında sinirlilik, çöküntü, neşesizlik gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Ergen vakitini ders çalışma yerine bilgisayar başında geçirir. Uykusuzluk, yorgunluk nedeniyle iş ve okul başarısı düşer. Bu araştırmada internet bağımlılığı gösteren sokakta çalışan çocukların ve ergenlerin profili ve elde edilen sonuçların ışığında önerilere yer verilmiştir.

Yöntem

Araştırmanın örneklemini Ankara sokaklarında çalışan ve yaşayan sokak çocuklarından random yoluyla seçilmiş çocuk/ergenler oluşturmuştur. Veri toplamak amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen anket formu 100 ergenden oluşan örneklem grubuna bizzat araştırmacı AKBAŞ tarafından uygulanmıştır.

Anket formunda örneklem grubundan; okul, sınıf, yaş, internete giriş amacı, en çok girilen site, internet-kafeye gelme amacı, internetin eğitimlerine katkısı, internette geçirilen zaman, internetin yararı/zararı hakkında toplam 20 soruya yanıt vermeleri istenmiştir. Veriler SPSS10 (Statis-

tical Package for the Social Sciences) istatistik paket programıyla frekans ve yüzdeler analizi ile tercihleri konusunda da chi-square test uygulanarak değerlendirilmiştir.

Bulgular

Araştırmaya katılan ergenlerin %81.0 (N=81) ilköğretim, %19.0 (N=19) lise öğrencisidir. İlköğretim öğrencileri interneti daha çok tercih etmektedirler. %44.0'ü (N=44) 4.sınıf ve üstü öğrencileri internet amacıyla gelmektedirler. Bunu %24.0'ü (N=24) birinci sınıf, %18.0'i (N=18) üçüncü sınıf ve %14.0 (N=14) ile ikinci sınıflar izlemektedir. %76.0 (N=76) ile 11-16 yaş grubu, %16.0 (N=16) 5-10 yaş grubu ve %8.0 (N=8) 17 yaş ve üstü ergenlerin amacı internet kullanmaktır. Tercihleri incelendiğinde ise, %55.0 (N=55) oyun, %23.0 (N=23) eğitim ve araştırma, %16.0 (N=16) chat, %4.0 (N=4) surf, %2.0 (N=2) diğer nedenleri oluşturmaktadır. Tablo 1'de görüldüğü gibi ergenlerin %49.0 (N=49)'u eğlence sitelerine girmektedirler. %21.0 (N=21) eğitim ve araştırma, %12.0 (N=12) cinsel siteler, %10.0 (N=10) magazin ve haber ve %7.0 (N=7) diğer siteler tercih edilmektedir.

Tablo 1: İnternette Girilen Siteleri Gösterir Tablo

Tanımlar	Frekans	Yüzdeler	Geçerli Yüzdeler	Cumulative Yüzdeler
1 Eğitim	21	21,0	21,0	21,0
Araştırma				
Magazin	10	10,0	10,0	31,0
2 Haber				
3 Eğlence	49	49,0	49,0	80,0
4 Cinsel	12	12,0	12,0	92,0
5 Diğer siteler	7	7,0	7,0	99,0
35.00	1	1.0	1.0	100.0
Toplam	100	100,0	100,0	

Sokak çocuklarının internete giriş amaçları ise, %57.0 (N=57) oyun, %18.0 (N=18) yeni arkadaşlık, %10.0 (N=10) dersten uzaklaşma ve e-mail, %5.0 (N=5) diğer sebeplerdir. İnternette geçirilen zaman ise %56.0 (N=56) bir ila üç saat, %22.0 (N=22) yedi saat ve üstü bir zaman, %21.0 (N=21) dört ila altı saatdir. Buna göre sokakta çalışan çocuklar 1-3 saat arası internette zaman harcamaktadırlar. Çocukların %58.0 (N=58)'i internetin eğitimlerine katkısı olduğunu belirtmiştir. %42.0 (N=42)'si ise internetin eğitimlerine hiçbir katkısının olmadığını ifade etmiştir. İnternetin eğitimlerine yararını sokak çocukları; %35.0 (N=35) diğer olanaklar, %33.0 (N=33) net olanakları ve %32.0 (N=32) stresden uzaklaşma olarak belirtmişlerdir. Ergenlik döneminin biyo-psikososyal olumsuz etkileriyle başa çıkmakta zorlanmalarının çaresizliği olarak ergenlerin; internette ve sanal ortamlarda unutmama, bastırma, duygusal paylaşma ve dışavurma davranışları sayesinde gerilimden kurtulma yolu olarak algıladıkları düşünülebilir. İnternetin zararını ise çocuklar %53.0 (N=53) zaman kaybı ve %24.0 (N=24) diğer sebepler ile %23.0 (N=23) sosyal yalnızlık olarak değerlendirmişlerdir. İnternette eğitimden yarar sağlayanlar; %52.0 (N=52) ödev hazırlama, %21.0 (N=21) araştırma, %16.0 (N=16) diğer ve %11.0 (N=11) kaynak tarama nedenleriyle yararlandıklarını belirtmişlerdir (Tablo 2). İnternette kaç saatinin geçtiğini belirten sokak çocuklarından; %64.0 (N=64) 1 ila 4 saat, %19.0 (N=19) 5 ila 8 saat ve %17.0 (N=17) 9 saatten fazla nette kalmaktadır.

Tablo 2: İnternette Yararlanmayı Gösterir Tablo

Tanımlar	Frekans	Yüzdeler	Geçerli Yüzdeler	Cumulative Yüzdeler
1 Araştırma	21	21,0	21,0	21,0
2 Ödev hazırlama	52	52,0	52,0	73,0
3 Kaynak tarama	11	11,0	11,0	84,0
4 Diğer	16	16,0	16,0	100,0
Toplam	100	100,0	100,0	

Sokakta çalışan çocuklar ödev hazırlama ve diğer olanaklar nedeniyle de olsa internette dört saatten fazla kalmamaktadırlar. Çocukların %79.0 (N=79)'in evlerinde internet yoktur. Evlerinde internet bağlantısı olduğunu söyleyenlerin oranı %21.0 (N=21) dir. Okullarında internet olduğunu söyleyen ergenler %70.0 (N=70) ve okulda internetlerinin bulunmadığını belirtenlerin oranı ise %30.0 (N=30)'dur. Ailelerinin %62.0 (N=62)'i internete girmelerini desteklememektedir. %38.0 (N=38) oranında aile desteği söz konusudur. Böylece sokakta çalışan çocuk/ergenlerin ailelerinin, çocuklarının daha çok zamanlarını sokakta çalışmaya ayırmalarını istediği ortaya çıkmaktadır. İnternete ergenlerin %81.0 (N=81)'i arkadaşı ya da arkadaşlarıyla girmektedir. %19.0 (N=19)'u internete yalnız girmektedir. Böylece ergenlerin arkadaşlarıyla interneti ortak amaçları doğrultusunda kullandıkları sonucu çıkarılabilir. Ergenlerin internette giriş sıklığına göre; %40.0 (N=40) haftada birkaç gün, %27.0 (N=27) hergün, %18.0 (N=18) devamlı ve %15.0 (N=15) nadiren internete girenlerdir. Sokak çocuklarıncı nete bağlanmak için %40.0 (N=40) uygun yerin ev olduğunu belirtmişlerdir. %29.0 (N=29)'u internet-kafenin, %26.0 (N=26) okul, %5.0 (N=5) diğer ortamların internete bağlanmak için uygun bir yer olduğunu belirtmişlerdir. Ergenler genel olarak internette memnun olduklarını bildirmişlerdir %63.0 (N=63). Memnun olmayanların yüzdesi ise, %37.0 (N=37)'dir. İnternet, sanal ortamda akranlarıyla birlikte olma ve duygusal sorunları erteleme ya da uzaklaşma kolaylığı sağladığından sokak çocuklarında genel bir memnuniyet yaratmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3: İnternet-kafeden Memnuniyeti Gösterir Tablo

Tanımlar	Frekans	Yüzdeler	Geçerli Yüzdeler	Cumulative Yüzdeler
1 Memnunum	63	63,0	63,0	63,0
2 Memnun değilim	37	37,0	37,0	100,0
Toplam	100	100,0	100,0	

Sokakta çalışan çocukların tercihleri ile ilgili yapılan chi-square test analizleri sonuçlarına göre; internete girme amaçları alanında (chi-square=91.5, 4 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Büyük bir çoğunluğun oyun amaçlı interneti kullandıklarını ifade etmektedirler (N=55). Diğer bir çoğunluk (N=23) eğitim-araştırma, bir grup chat (N=16) ve diğer amaçlara (N=2) yönelik olarak internet kullanımını tercih etmişlerdir. Girdikleri sitelerle ilgili tercihleri incelendiğinde (chi-square=88.1, 5 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Sokak çocuklarının çoğunluğu (N=49) eğlence sitelerini tercih etmektedirler. Bunları sırasıyla: eğitim-araştırma (N=21), cinsel siteler (N=12), magazin-haber siteleri (N=10), ve diğer siteler (N=7) izlemektedir. Sokak çocuklarının internet kullanmak için geliş amaçlarının (chi-square=89.9, 4 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Çocukların çoğunluğu oyun amacıyla (N=57) internet ortamlarına gelmektedirler. Diğer bir grup ise yeni arkadaşlıklar edinmek amacıyla (N=18) gelmektedirler. Bunları dersten uzaklaşma (N=10) ve e-mail kullanma amacıyla (N=10) gelenler izlemektedir. Başka amaçla gelenler ise (N=5) sonuncu grubu oluşturmaktadır. İnternette geçen zaman tercihleri incelendiğinde; (chi-square=62.4, 3 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Sokak çocuklarının büyük bir çoğunluğu (N=56) 1-3 saatlik bir süre internette zaman geçirmektedirler. Bunları izleyen diğer bir grup 4-6 saat ile (N=21) 7 saat ve üzeri bir zaman (N=22) geçirdiklerini belirtmişlerdir. Böylece bu grubun 4 saatten az olmamak koşuluyla 7 saatten fazla internette kaldıkları anlaşılmaktadır. İnternet bağımlılığının zararları konusundaki görüşleri arasında (chi-square=17.4, 2 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. İnternet bağımlılığını zaman kaybı olarak belirtenler (N=53) çoğunluktadır. Bunları diğer sebeplere bağlayanlar (N=24) ve sosyal yalnızlık (N=23) olgusunu ifade edenler izlemektedir. İnternetin eğitime yararı açısından tercihleri incelendiğinde ise, (chi-square=40.8, 3 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Sokak çocuklarının interneti tercih etmelerinin nedeni büyük bir çoğunluk için ödev hazırlamadır (N=52). Bunları; araştırma yapma (N=21), diğer tercihler (N=16) ve kaynak tarama (N=11) tercihleri izlemektedir. Sokak çocuklarının kaç saat internette kalma tercihleri incelendiği zaman, (chi-square=42.3, 2 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Sokak çocuklarının çoğunluğu ilköğrencisi olması nedeniyle 1-4 saat (N=64) internette bağlı kalmayı tercih etmişlerdir. Bunları ta-

kip eden gruplar ise 5-8 saat kalmayı tercih edenler (N=19) ve 9 saat ve daha fazla saat internette kalmayı tercih edenlerdir (N=17). Sokak çocuklarının internete girmeyi kimlerle tercih ettikleri incelendiğinde; (chi-square=38.4, 1 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. İnternete girmeyi bir arkadaşıyla ya da arkadaşlarıyla tercih edenler (N=81) büyük bir çoğunluktadır. Yalnız internete girmeyi tercih edenler (N=19) daha az sayıdadır. Çocukların internete girme sıklık tercihleri incelendiğinde; (chi-square=15.1, 3 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Haftada birkaç gün internete girmeyi tercih edenler (N=40) çoğunluktadır. Bunları izleyen gruplar ise; hergün internete girenler (N=27), devamlı internette olanlar (N=18) ve nadiren internete girenlerdir (N=15). Sokak çocuklarının internete girmek için uygun yer tercihleri incelendiğinde; (chi-square=25.6, 3 sd için p.<01) olması nedeniyle anlamlı/manidar bir ilişki gözlenmektedir. Çocuklar internete girmek için evin uygun yer olduğunu belirtmişlerdir (N=40) ancak evlerinde internet (N=79) olmadığını ifade etmişlerdir. Diğer tercihleri ise; internet kafeler (N=29) olmaktadır. Bunları okuldaki internet tercihleri (N=25) ve diğer yerleri tercih edenler (N=5) izlemektedir. Sokak çocuklarının internet bağımlılığında memnuniyet tercihleri incelendiğinde büyük bir çoğunluk (N=63) memnun olduğunu belirtmiştir. Diğerleri bu durumdan memnun görünmemektedir (N=37).

Sonuç

Araştırma bulgularından sokakta çalışan ilköğretim öğrencilerinin oyun amacıyla internete girdikleri anlaşılmaktadır. Lise öğrencileri de eğitim-araştırma amacıyla interneti kullanmaktadırlar. İnternet bağımlılığının genelde ilköğretim öğrencilerinde yaygın olduğu gözlenmektedir. Erinlik döneminin karakteristiği nedeniyle bireylerin kaygı ve dönemin krizini yaşadıkları sonucuna ulaşabiliriz. Okul çağındaki çocuklar için bilgisayar ve internetin amaç dışı bilinçsizce kullanılması sonucu (şiddet içeren oyunlar, zararlı sitelere girme, gereksiz sohbet, uzun süreli oturmadan kaynaklanan bedensel ve zihinsel yorgunluk, uykusuzluk, dikkat bozukluğu, çevreye ilgisizlik, gerçek hayattan kopma, ekonomik zorluk, başarısızlık, ruhsal ve duygusal bozukluk v.b.) bağımlılık ortaya çıkmaktadır. İnterneti genellikle dördüncü sınıf ve daha üst sınıfta okuyan öğrenciler sıklıkla kullanmaktadırlar. 11 yaş ve 16 yaş grubunda bulunan ilköğretim öğrencileri internet bağımlısı konumundadırlar. Eğitim-sitelere girilse bile genelde oyun ve eğlence boyutu ağırlık kazanmaktadır. Oyun amacıyla eğlence sitelerine bağımlı durumda oldukları gözlenmektedir. İnternette 1 ila 3-4 saat kadar kalmalarına karşın eğitimsel katkı sağladığını belirtmektedirler. Ancak bu katkının ne olduğu konusunda bilinçli görünmemektedirler. Diğer internete girme olanaklarının ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bunda yerel yönetimlerin bu tür çocuklar için oluşturdukları ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri merkezlerin olanaklarından (yemek yeme, spor, satranç, film izleme v.b.) yararlanma isteği öne çıkmaktadır. Buna karşılık yine de internette geçen zamanın bir kayıp olduğunun da farkına varmaktadırlar. İnternetin bulunduğu ortamlara geliş amaçlarının oyun olmasına karşın eğitimsel olarak ödev yapma, araştırma konularını tarama, bilgilenme gibi katkıları da belirtilmektedir. Bu sebeple internette geçirilen zaman değerli, amaçlı ve bilinçli kullanıldığı zaman bireye katkı sağlamaktadır. Sokak çocukları arkadaşlarıyla hem ihtiyaçlarını (yemek, film v.b.) karşılamak hem de bir arada olmak amacıyla interneti arkadaşlarıyla birlikte kullanmaktadırlar. Bu sosyal ortamdan çoğunluğu memnun olmaktadır. Böylece sokak çocukları haftada birkaç günü bu amaçla değerlendirmektedirler. Ailelerinin internet kullanmayı istememelerinin nedeni olarak da sokakta çalışmaya ayrılan zamanın kısıtlanması düşünülebilir. Bu çocuklarının ailelerine ekonomik katkıda bulunma zorunluluğu dikkate alındığında çalışma koşullarının ağırlığını hissetmeleri ve ruh sağlıklarının olumsuz yönde etkilenmesi nedeniyle oyun ve eğlence ihtiyacı içinde oldukları anlaşılmaktadır. İçinde buldukları erinlik döneminin gelişimsel özellikleri de dikkate alındığında böyle bir ihtiyaç içinde bulunmaları da olağan karşılanabilir. Aileleri alt sosyo-kültürel düzeyde oldukları için evlerinde internet olanağı bulunmamaktadır. Ancak devam ettikleri okullarında internet olanağı bulunmasına rağmen bundan yararlanamamaktadırlar. Sosyal olarak etkin, uyumlu bir sosyalizasyon sürecinde görülmedikleri için okul olanaklarından yararlanma becerisinde bulunamadıkları sonucuna ulaşılabilir. Bu araştırmaya göre, sokakta çalışan çocukların oyun ve eğlence amacıyla internet bağımlısı oldukları sonucuna ulaşabiliriz. Sokak çocuklarının sokakta çalışma zorluklarının üstesinden gelebilme düzeyinde olmadıklarından, psikolojik, duygusal ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması, stres, uyumsuzluk, mutsuzluk duygularından kurtulmalarına olanak vermesi açısından internet bağımlılığı kaçınılmaz görünmektedir.

Tartışma

Bilgi çağında olmamız nedeniyle teknolojik gelişmelerden her alanda yararlanabilmek ve günlük yaşamımızı kolaylaştırma ve başarı elde edebilme amacıyla etkin kullanma gerekliliği vardır. Okullarda imkanlar ölçüsünde, öğrencilerin bilgisayar ve internet hakkında bilgilendirilme ve uygulamaya teşvik edilmeye ihtiyaçları bulunmaktadır. İnternette yararlanma yollarının bilinçli bir kullanımı için gerekli olduğunun vurgulanması zorunludur. Ancak olumsuz (varsa) aile koşulları bu bireylerin eğitim, kişisel gelişim, meslek edinme ve gelecek kaygısı açısından rehberliğe ihtiyaçları bulunmaktadır. Resmi ve özel kurum ve kuruluşların yanı sıra psikolojik danışma ve rehberlik açısından internet bağımlısı ergenlere ve çocuklara psikolojik danışma, mesleki rehberlik, aile rehberliği gibi konularda uygulamalı bir akademik çalışmada yarar bulunmaktadır.

Öneriler

1- Sokakta çalışan çocuklara ve ergenlere interneti faydalı ve belirli amaçla kullanmaları öğretilmelidir. İnternet bağımlısı çocukların bir çizelge doğrultusunda kural oluşturularak günlük internet kullanım saatleri belirlenmelidir.

2- Yerel yönetimler ve diğer sivil toplum kuruluşları sokak çocuklarının internet ve sportif faaliyetlere yönelik hizmetlerinde internet kullanımını bilinçli hale getirerek gerekli rehberlik hizmetlerinin de verilmesini sağlaması gereklidir.

3- Sokak çocuklarının, arkadaşlarıyla sosyal ortamlara katılması (sinema, tiyatro, müze, sportif faaliyetler v.b.) yönünde cesaretlendirilmelidir. Katıldığı sosyal ortamlara daha fazla zaman ayırması sağlanmalıdır. Arkadaşları ile internet dışı yollarla iletişim kurması teşvik edilmelidir.

4- Sokakta çalışan çocukların sorunlarıyla ilgilenilmeli, sosyal çevresini oluşturan bireyler hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. İnternet bağımlısı çocukların hangi sitelere girdiklerini öğrenmek gerekmektedir. İnternet dışında hobi geliştirmeye yönlendirilmelidir.

5- İnternet bağımlısı ergenin psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinden yararlanması sağlanmalıdır. Destek grupları, aile terapisi gibi terapötik süreçlere katılması yönünde rehberlik edilmelidir.

6- Sokakta çalışan çocukların barınma, beslenme gibi ihtiyaçlarının yerel yönetim ve sivil toplum örgütlerince karşılanmasının yanı sıra ailelerine ve kendilerine psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinin yeterince verilmesi gereklidir.

7- Sokakta çalışan çocukların okula gitmeleri sağlanmalıdır.

8- Okula devam eden çocukların eğitimlerinin yarım kalmaması ve okuldan kaçmaların önlenmesi için okul yönetimleri ve sivil toplum kuruluşları ile yerel yönetimlerin daha duyarlı davranmaları ve gerekli önlemleri almaları gereklidir.

9- Sokak çocuklarının eğitime yeterince kazandırılabilmesi ve okul başarılarının yükseltilebilmesi için okul rehberlik servislerinin bu çocuklarla daha yakından ilgili olmaları gerekmektedir.

10- Okul aile birliklerinin sokak çocuklarıyla ilgili daha etkin çalışmalar üretmeleri için teşvik ve yardım edilmeleri ve rehberlik hizmetlerinin katkılarının sağlanması gereklidir.

11- Sokak çocuklarının sınıf içi etkinlikleri için öğretmenlerin okullarda rehberlik servisinin katkılarıyla daha verimli çalışmalar yapmaları sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- CENGİZHAN, C. (2005), *Bilgisayar ve İnternet Bağımlılığı*, www.marmara.edu.tr.
- EKİCİ, A. (2002), "Aziz Antonius'un Baştan Çıkarılması: Bir Kötü Alışkanlık Olarak İnternet", *COĞİTO Dergisi*.
- GÖLGE E. ve M. Arlı. (2003), *Üniversite Öğrencilerinin Üniversite Dışında Bilgisayar ve İnternet Kullanma Durumları*. www.nigde.edu.tr.
- GRIFFITHS, M. (1995), *Internet Addiction: Fact or Fiction? The Psychologist*, 12(5), 246-250. Çeviren: Psk. Kazım Alat, İnternet Bağımlılığı: Gerçek mi? Kurgu mu?, Türk Psikoloji Bülteni. ISSN: 1300-7408.
- "İnternet Nedir?" (2001) <http://info.fedu.metu.edu.tr>
- Morgan, R. (1999), "Who's using the Internet?" http://melbourne.citysearch.com.au/advertise/who_using.html.
- Özdemir, Ö. (2000), "Tedaviye İhtiyacı Olan Var mı?" <http://www.pcmagazine.com.tr>
- "Türkiye'de İnternet", (2001) <http://www.access.ch/tuerkei/GRUPI/inter.htm/>
- "World Wide Web User Statistics", (1996) http://www.cc.gatech.edu/gvu/user_surveys

RUSÇA ÖĞRENEN TÜRK ÖĞRENCİLERİN YAZILI SINAV MATERYALİ TEMELLİ FONETİK KARIŞTIRMALARIN ANALİZİ

Öğr. Gör. İlyas YETİMAKMAN*

Özet

Dilbilimde 'fonetik' terimi, genel olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, dilin ses sistemi; ikincisi ise, dilin ses sistemini öğreten dilbilim dalıdır. Fonetik, seslerin dışında dilin ses düzeninin diğer unsurları olan "sözcük vurgusu", "hece", "cümle vurgusu"nu öğreten bilimdir.

"Dilde karıştırma", iki dilli ortamda, hem kişisel hem de toplulukların kullanımında, dillerin birbiriyle kontaktında gözlenen dil sistemlerinin karşılıklı etkileşimidir. İki farklı dil ailesine mensup Türkçe ve Rusça'nın, doğal olarak, oluşum mantıkları ve mevcut dil sistemleri de farklıdır. Bu farklılık paralelinde, her iki dilin öğrenimi sırasında dil sistemleri arasında karıştırma olgusu yaşanmaktadır. Rusça öğrenimi sürecinde Türk üniversite öğrencilerinin sözlü ve yazılı karıştırma tür ve nedenlerini ortaya çıkarmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Yaptığımız analiz sonucu elde ettiğimiz veriler, bu konuda, ne kadar haklı olduğumuzu doğrulamıştır.

İki dilin kontaktında karıştırma yoğunluğunun azaltılması, öğretim program ve materyal hazırlama sürecinde iki dil sisteminin temel yapı ve normlarının karşılaştırmalı olarak göz önünde bulundurulmasıyla mümkündür.

***Anahtar kelimeler:** Fonetik, Dilde Karıştırma, Dil Sistemleri, Yazılı Materyal, Rusça Öğrenimi, Karıştırma Analizi.*

Yabancı Dil Öğreniminde Karıştırma ve Nedenleri

Son derece güncel bir konu olan ve çalışmamıza esas teşkil eden: "bir yabancı dilin öğrenimi sırasında, sözlü ve yazılı dil kullanımında, yaşanan ve dil sistemleri arasındaki karıştırma (interference / интерференция)'nın kapsam ve kaynaklanma nedenlerini" bir bilim adamının özlü ifadesiyle vermek yerinde olacaktır.

"Dilde karıştırma, iki dilli ortamda, bir yabancı dilin, hem kişisel hem de topluluk halinde kullanımı sırasında, dillerin birbiriyle kontaktında gözlenen dil sistemlerinin karşılıklı etkileşimi, diğer bir deyişle, ana dilin etkisiyle yabancı dil sistem ve normlarının sapması olarak tanımlanır." [5]

Dil sistemlerinin kontaktında görülen karıştırma hem sözlü hem de yazılı dil kullanımı sırasında oluşur. Bir yabancı dilin sözlü edinimi ve kullanımı sırasında ortaya çıkan 'yabancı aksan (accent / акцент) bir topluluk tarafından kullanıldığında kalıcı olabileceği gibi, herhangi bir birey temelli olduğunda ise geçici olabilir.

Dilde karıştırmanın temel nedeni, karşılıklı iki dil sisteminin birbirine göre farklı mantık ve dil gelişim süreciyle kökleşmiş yapılarındaki birebir uyumsuzluklardır. Dil sistemlerinin bütün kategorileri (category / характеристика)'nda kendini gösteren ve ortaya konan sonucu tanımlayan olguya 'dilde karıştırma' diyoruz.

Dilde karıştırma olgusu, iki dilin doğrudan kontaktı sürecinde gözlenmektedir. Bu süreç, ana dilin, dil sistemindeki benzerlik ya da farklılığı paralelinde yabancı dili benimsemeyi frenleme etkisidir. Diğer bir tabirle, ev sahibi konumundaki ana dilin (native language / родной язык) yabancı dili (foreign language / иностранный язык) özümsemeye direnmesidir.

* Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, Rusça Öğretim Görevlisi, ilyasyetimakman@hotmail.com

Dilde karıştırma sürecinde, ana dil sistemi tarafından yabancı dili kendi dil sistemine uydurma olgusu baskındır. Bu da, ana dilin oluşma ve kökleşme sürecindeki etken unsurların doğal sonucudur. Belli bir kültür ve coğrafyaya mensup birinin yıllar boyunca oluşan damak tadını bir anda başka bir kültür ve coğrafyaya ait tatlarla birlikte paylaşmayı doğrudan benimseyebilmesinde gözlenen zorluk, ana dilin, yeni bir dilin sistemlerini benimsemesinde de yaşanmaktadır.

Konuşma sürecindeki karışımlar, anında fark edilip düzeltilebileceği gibi, fark edilmeyip karşı tarafa iletilmek istenen bilgi ve mesajın eksik kalması ve ayrıca anlam bulanıklığı sonucunu doğurabilir. Buna karşılık, yazılı materyal üzerindeki karışımlar daha sonra da olsa fark edilip düzeltilebilir ve gerekiyorsa yeniden düzenlenebilir.

Yazılı sınav materyali üzerindeki analiz çalışmamız, öğrencilerin Rusça öğrenimi sırasında fonetik kural ve normlara uymayan karışımlarını belirleme ve iki dil sistemi temelli ortaya koyma amacına yöneliktir.

Rusça öğretiminde yazılı materyal üzerinde analizi yapılan hatalar hem anadil ve yabancı dil (interference between languages - межъязыковая интерференция) sistemleri temelli hem de bir dilin kendi iç yapısı (dialectal interference - внутриязыковая интерференция) temelli karşımıza çıkmaktadır.

Modern dilbilim çalışmalarında, dil kategorileri: sesbilim (fonetika / фонетика), yapıbilim (morphology / морфология), söz varlığı (leksikology / лексикология), cümlebilim (sentaks / синтаксис), anlambilim (semantics / семантика), yazıbilim (orthography / орфография) şeklinde sıralanmaktadır. [3] Çalışmamızda, öğrencilerin yazılı sınav materyali temelinde sesbilim (fonetik), ediniminde yaptıkları karışımları analiz edeceğiz.

Dilbilimde ‘fonetik’ terimi, genel olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, dilin ses sistemi; ikincisi ise, dilin ses sistemini öğreten dilbilim dalıdır. Fonetik, seslerin dışında dilin ses düzeninin diğer unsurları olan ‘sözcük vurgusu’, ‘hece’, ‘cümle vurgulaması’ nı da öğreten bilimdir.

Uriel Weinreich’in, ‘Dil kontaktları’ adlı kitabında fonetik konusundaki görüşü şu şekildedir; ‘Farklı dillerin ses fonemleri (phonemes / фонемы) birbirleriyle aynı ölçü ile ölçülemezler. İki dil taşıyıcısı tarafından yapısal temelde telaffuz edilen gerçek sesler, diğer bir ifadeyle, iki fonolojik sistem, birbirinden farklı bağımsız alanda bulunmaktadır.’ [5]

Bir diğer dilbilimci Robert LADO da, dil öğrenimi sırasında, anadil ses sisteminin aktarımıyla ilgili değerlendirmesini; ‘‘Bir yabancı dil öğrenim sürecinde kendi ana dil sistemimizi aktarmaya meyilli olduğumuzla ilgili bol örnekle karşılaşmaktayız. O dile kendi ses birimlerimizi ve onların değişik türevlerini, kendi dilimizin vurgu ve ahengini, sözlü geçiş ve ses uyumuyla, bunların diğer ses birimleriyle etkileşimlerini aktarma eğilimimiz vardır.’’ [6]

‘‘Türk Dili, Türk dilleri ailesinin öbür üyeleri gibi, morfolojik sınıflandırma bakımından bitişken (agglutinative / агглютинативный) dillerdendir. Bu tip dillerde sözcük oluşumu ve değişimi eklerle (suffiks and affiks / аффиксация) yapılmaktadır. Sözcük köküne ve gövdesine ulanan yapım ve çekim ekleriyle yeni formatlar oluşturulur. Bir Türkçe sözcüğe ulanan ekler sözcüğün kök ve gövdesindeki ünlü ve ünsüz seslerle uyumlu kullanılmak durumundadır.’’ [2]

Yazılı Sınav Materyali Temelli Fonetik Karışımların Analizi

Değerlendirmeye esas teşkil eden yazılı materyal, öğrencilerin başlangıç ve temel düzey programlarının tamamlanması sonucunda uygulanan yazılı sınav dökümanlarıdır. Aynı bir grupta rusça öğrenimi alan ve 18 kişiden oluşan tüm öğrencilerin sınav kağıtları analize esas teşkil etmektedir.

Türk Üniversite Öğrencilerinin, Hazırlık Sınıfında, Rusça öğreniminde, özellikle başlangıç ve temel düzeylerde (на начальном и основном этапах), en yoğun yanlış kullanıma düştüğü karakter yumuşak işaret (ь - мягкий знак)’tir. Türk Dili Alfabesinde, benzer fonksiyonda, işaret olarak kullanılan bir karakterin olmaması ve de Türk Dili’nde her karakterin sözcük bünyesinde, kendine özgü, ses organlarından çıkarılan ve duyulan bir ses karşılığının olması bu yanlış kullanımın

temel nedenidir. Rusça sözlü ifadeleri yazıya aktarırken, bu yumuşak okutma işaretini bulunması gereken yerlerde kullanmama ya da bulunmaması gereken yerlerde kullanma öğrenciyi rahatsız etmemektedir.

Rus Dili Alfabesindeki yumuşak işaret (ь - мягкий знак) karakterinin herhangi bir ses karşılığı bulunmamaktadır. Temel fonksiyonu, bir sözcüğün sözlük formunda ya da yapım ve çekim ekleriyle ortaya çıkmış olsun kendinden önceki sessiz harfi yumuşak okutmanın yanısıra; dönüşlü fiillerin görünüş özelliğini işaret ve bazı adlarda cinsiyet belirleyicisidir. Türk üniversite öğrencilerinin, aşağıda örneklendirildiği şekilde, bu karakterin yerli yerinde doğru kullanımında fazlaca karıştırma yaptıkları görülmektedir.

1. Öğrencilerin yazılı sınav materyali üzerinde yapılan analiz çalışmasında yumuşak işaret (ь - мягкий знак)'ın aşağıdaki konumlarda yanlış kullanımı gözlenmektedir:

a) Cümle içinde çekimli ana fiillerden sonra yer alan mastar formundaki fiillerin sonunda; *Когда я буду закончит... университет., Он может помогат... вам., Я хочу работат..., Я буду видит... мою семью., Я люблю слушат... музыку., Может быт...,*

b) Ana veya yardımcı fiillerin şimdiki / geniş / kesin gelecek zaman ikinci tekil şahıs çekimli formunda; *Что ты делаеш...?, Ты вериш...это., Ты будеш... там , Ты сделаеш... задание.*

c) Şimdiki zaman çekim kökünde bu işarete sahip olan 'пить' tipi fiillerin çekimli formunda; *Я п...ю (пью)., Мы п...ём (пьём).*

d) Ana fiillerin geçmiş zaman çekimli formlarının sonunda

Я родилас... в 1990-ом году., Мы познакомилис....

e) Ana veya yardımcı fiillerin emir kipinde; *Ответ...(ответь), ответ...те (ответьте), еш...(ешь), еш...те (ешьте), буд...(будь), буд...те (будьте),*

f) Diğer bir karıştırma olarak, öğrencilerin, bazı fiillerin çekimli formlarının sonuna, gerekmediği halde, fazladan yumuşak işaret (ь - мягкий знак) ulaması yaptıkları görülmektedir.

Значит(ь) всё хорошо., Моя семья может(ь)., Мне нравит(ь)ся этот университет.

g) Özellikle dönüşlü fiillerin mastar, emir, şimdiki/ geniş ve geçmiş zaman çekimli formlarında. *Я хочу познакомит...ся с девушкой., Я учус... в университете., Я вернус... 24ого февраля., Я родилас... в 1990-ом году., Преподаватель сказал: “ Учитес... правильно.”*

Dönüşlü fiillerin şahıslara ve cinsiyete göre ve de emir kipinde çekimli kullanımında zaman ile kip belirleyen takıların fiilin sonunda görünüş eki ile üst üste uyumlu kullanımının öğrenciler tarafından henüz iyi kavranmadığı görülmektedir. Bu tip fiillerde, kip ve zaman eklerinden sonra dönüşlülük gösterge takısının da ünlü ve ünsüz karakterlere göre değişken takı olarak kullanılması öğrencilerin karıştırmasında etken rol oynamaktadır.

Bazı fiillerin çekimli formlarının bünyesine fazladan ünlü harf eklenmesi, öğrencilerin sözcüklerin konuşma dilinde sölenişini yazıya olduğu gibi aktarma çabasından kaynaklanmaktadır. *Мы с(у)лушаем (слушаем)., Я верн(у)юсь (вернусь) сюда., Летом я по(й)еду (поеду) в Турицию. Я любл(у)ю.*

Rus dilinde diğer dilbilgisel öğelerin (части речи) sözlük ya da çekimli formlarında yumuşak işaret (ь - мягкий знак) zaman zaman yanlış kullanılmaktadır. Fiillerin mastar ve çekimli formlarında sayılan ve iki dilin farklı özelliklerine dayalı etken nedenler, diğer dilbilgisel öğelerdeki yanlış kullanımlar için de geçerlidir.

2. Fiillerin dışındaki diğer sözcük türlerinde karşılaşılan karıştırmalara da örnekler verecek olursak, bu karakterin, kendi dil sisteminde benzer fonksiyonda karşılığının bulunmamasının öğrencilerce ne şekilde algılandığını daha iyi açıklığa kavuşturmuş oluruz, sanırım.

a) İsimlerde: Sonu yumuşak işaret (ь - мягкий знак) ile biten isimlerde; *ден..., ноч..., тетрад..., смерт... жизн... , Я с гордост...ю учу и изучаю здесь., В Бишкеке жизн... будет хо-*

рошо., Жизн... не сахар, а смерт... не чай., Это идея изменяла жизн... человека., Я очен... люблю слушать музыку.

Kuraldışı çoğul yapılan isimlerde; *брат...я, друз...я, лист...я, стул...я, словей-словаи, муравей-муравьи.*

Sözlük formunda yumuşak işaret (ь - мягкий знак)'e sahip isimlerde; *мал...чик, фил...м, сем...я, ден...ги, мы смотрим фил...м.*

b) Sıfatlarda: Sözlük formunda yumuşak işaret (ь - мягкий знак) bulunan sıfatlarda; *мален...кий, бол...шой,* Köklerinde ünsüz değişimi görülen ve hışıltılı harfler (ж, ч, ш, щ)'den sonra sıfat ve zarfların '-е' takısıyla oluşan karşılaştırma formlarında; *мен...ше, бол...ше, дал...ше, ран...ше* Sıfat formatındaki sahiplik soru sözcüğünün çekimli formunda; *ч...я?, ч...ё?, ч...и?, Я знаю, чя (чья) это подруга.*

c) Sayılarda: Sözlük formunda yumuşak işaret (ь - мягкий знак) bulunan miktar ve sıra sayılarında *пят..., десят...* Sıra sayılarının çekimli formlarında; *трет...я, трет...е, трет...и, сед...мой.*

d) Yalın ve karşılaştırma formundaki zarflarda *очен..., чуть-чут... ; мен...ше, бол...ше, дал...ше, ран...ше.*

Rusça öğrenmeye başlayan Türk öğrencilerin başlangıç düzeyinde, Rus Dili Alfabası'ndeki 15 adet sessiz harfin kendinden sonra gelen yumuşak ünlülerden (е, ё, ю, я, и) ve de yumuşak işaret (ь)'ten sonra yumuşak, sert ünlülerden (э, о, у, а, ы) ve de sert işaret(ь)'ten sonra da sert olarak okunmasıyla ilgili aldıkları teorik ve pratik bilginin tam kavranamamış olmasının da yumuşak işaret (ь - мягкий знак)'ın yanlış kullanımında rolü vardır (*брат-брать / erkek kardeş almak, мат-мать / mat renk-anne*). Verilen örneklerde görüldüğü gibi, ses karşılığı olan aynı karakterlerle yazılan sozcükler farklı anlamlara sahiptirler. Ayırımı belirleyen yumuşak okutma işareti (ь)'dir.

3. Rus Diline özgü ц(тс), щ(шч) çift sesli ünsüzlerin yazılışında yoğun karıştırma tesbit edilmiştir. Bu iki karakterin karşılığı bazen tek bazen de çift harf (ц > т/тс) (щ > ш/шч) ile karşılanmaktadır. Bunun da nedeni, Türk Dilinde benzer şekilde çift sesle okunan ünsüz karakterlerin bulunmamasıdır. Anadilin, yabancı dili kendi ses yapısına zorlamakta olduğu görülmektedir. *Я в будуш...ее не знаю, что будет., Я обеш...ал., Мир как будет в будуш...ем?, Он ш...едрый человек., Я чиш...у зубы., Я собираю веш...и., В обш...ежитиш., В тсентре гододе., В Тур(т)циш., О своей будуш(ц)ей жизни.*

Sözcüklerin yazılışdaki tek ya da birden fazla ünsüzün farklı bir ünsüz sesle okunması da söylendiği gibi yazılmaktadır. Türkçe'de ünsüzler doğrudan kendi sesleriyle söylenmekte ve tek karakter olarak yazılmaktadırlar. *конешно (конечно), шастье (счастье), што (что), обшежитие (общеежитие).*

4. Tonlu ve tonsuz ünsüzlerin Rusça sözcüklerde buldukları konum ve birbirini etkileyerek karşı guruptan denginin sesiyle okunması çok yaygındır. Tonlu harfler sözcüğün son karakteri olduğu doğal olarak tonsuz dengi ile okunur. (г>к, д>т, з>с, б>п, в>ф, ж>ш): *друж (друг), сат (сад), рассказ (рассказ), клуб (клуб), Иваноф (Иванов), нож (нош);* Bu iki guruptan birer ünsüzün sözcükte peşpeşe gelmesi konumunda ise kesintisiz okunuş gereği önce gelen kendinden sonraki karakterin gurubundaki denginin sesiyle okunur. *фторой (второй), ф-класс (в класс).*

Türkçe'de ise, bazı seslerin birbiri üzerindeki etkilerine bağlı olarak bir kısım ünsüzler benzer özelliklere sahip başka bir ünsüze dönüşür n > m. Bazı kelimelerdeki b ünsüzünden önce gelen n ünsüzü m'ye dönüşür: *saklambaç (< saklanbaç), dolambaç (< dolanbaç), ambar (< anbar),*

5. Ünsüzlerin yazılışıyla ilgili tesbit edilen bir kaç hususu da vermekte yarar görmekteyiz:

a) Rusça sözcüklerde iki, üç, dört, beş ünsüzün bir hecede bulunması ve okunması mümkündür. Bazı sözcüklerde aynı karakterden çift ünsüzün tek olarak yazıldığı görülmüştür. *рассказ (рассказ), руский (русский), клас, (класс).* Buna karşılık, Türkçe sözcüklerde ünsüzler seyrek

olarak ikili veya üçlü olarak bulunmakta ve doğrudan kendi sesleriyle okunmakta ve yazılmaktadırlar.

b) Sözcük bünyesinde bulunan ancak okunmayan harflerin yazıya aktarılmadığı görülmektedir. *здравс(т)вуйте, со(л)нце, пожалу(й)ста*. Türkçe’de ünsüzler doğrudan kendi sesleriyle söylenmekte ve tek karakter olarak yazılmaktadırlar.

c) Çekimli sıfat, sahiplik zamiri ve sıra sayılarında çekim eki -ого, -его hecelerindeki -г- harfinin okunduğu gibi yazıya -в- olarak aktarıldığı görülmektedir.

ничего (ничего), моево (моего), новово (нового), никово (никого)

6. Vurgusuz hecelerde bulunan ve vurgunun etkisiyle yazıldığından farklı bir sesle okunan ünlüler (редукция безударных гласных)’in okunduğu gibi yazıya yansıtılması da yoğun olarak yapılan karıştırmalardandır. Özellikle vurgulu heceden önceki hecelerde bulunan о ve и (оа, еи)’nin okunuşu bir başka ünlüye dönüşecek derecede değişmektedir. *сичас (сейчас), гаварит (говорит), акно (окно), харашо (хорошо), втарой (второй), дарагой (дорогой), пишиит (пишет), малако (молоко), тиливизар (телевизор), гарада (город), каридор (коридор)*. Öğrencilerin bu değişimi doğrudan yazıya yansıttığı görülmektedir.

Her iki dilde sözcük vurgulama düzeni çok farklıdır. Türk Dilinde vurgunun, genel olarak, sözcüğün son hecesinde görülmesine karşılık, Rus Dilinde vurgu farklı hecelerde veya serbesttir. Sözcüğün herhangi bir hecesine denk gelebildiği gibi, sözcüğün: önek, kök, sonek ve çekim eki şeklinde sıralanan morfepleri (префикс, корнь, суффикс, окончание)’nden herhangi birinin ьнль sesinin ьzerinde bulunabilir. Rusza sıзсыкlerde дерюкен olarak kullanılan vurgu (разноместное ударение) hareketli (подвижный) ya da sabit (неподвижный) olmak üzere iki konumda karşımıza çıkar.

Türkçe ve Rusça Dil Sistemlerinin Birbirini Etkilemesinden Çıkarılan Sonuçlar

İki farklı dil ailesine mensup Türk ve Slav dillerinin uzun bir tarih sürecinde aynı coğrafyada yaşamış iki millet ile onların kurduğu devletlerin bünyesinde yaşamış halkların geçmişte ve günümüzde her alanda iletişim aracı olarak yararlandıkları Türkçe ve Rusça dil sistemlerinin birbirini etkilemiş olması son derece normaldir. Rusça ünlü ve ünsüz karakterlerin, birebir ses karşılıklarının bir sözcük ya da terkip bünyesinde çok değişken okunuyor olması, Türk öğrencilerin daha yoğun fonetik karıştırmaya düşmesine neden olmaktadır.

İkisinin de bitişken diller gurubundan olmasına karşılık, son derece değişken (fleksibl) bir yapıya sahip Rus Dili’nin öğrenimi sürecinde, Türk Üniversite öğrencilerinin karıştırma tür ve nedenlerini ortaya çıkarmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Yapılan analiz sonucu elde edilen veriler yapılan çalışmanın ne kadar isabetli olduğumuzu doğrulamış ve diğer kategorilerde de benzer analiz çalışmalarına ihtiyaç olduğunu göstermiştir.

Aynı zamanda, yazılı materyal analizinden elde edilen veriler öğrencilerin sözlü dil kullanımında da ne tür karışırtmalar yaptığı hakkında da bir fikir vermektedir. Çünkü, bir çok alt başlıkta analizi verilen karıştırma o kişinin sözlü kullanımda kullandığının yazıya olduğu gibi aktarmasından ibarettir.

İki dil sisteminin kontaktında gözlenen karışırtmaların bilinerek, dil ediniminde ve kullanımında bilimsel prensiplerin ışığında, öğretim program ve materyalinin hazırlanması en verimli ve akılcı yol olacaktır.

Dilbilimci Robert LADO da, yazılı materyal analiz sonucu elde edilen verilerin değerlendirilmesiyle ilgili; “İki dil ses sistemlerinin karşılaştırılması süreci sıkıcı, yalın ve soyut olmasına rağmen, öğrencilerin problemlerini tanımda, yetersiz malzemeleri destekleme alıştırtmaları, öğretim program ve ders kitabı hazırlamada, elde edilen sonuçlar, pratik yararlar sağlamaktadır” şeklinde görüş bildirmiştir [6].

Günümüz dünyasında, bir çok Türk kökenli topluluğun eğitim-öğretim dilinin Rusça ağırlıklı olması nedeniyle, bir bütün olarak Türk Dünyası topluluklarının her alanda ilişki ve iletişimini

verimli ve kalıcı kılmak için, Rusça'ya ileri düzeyde hakim olması hedeflenen genç kadrolara güçlü ve sağlıklı öğretim vermek geleceğe yatırım anlamına gelmektedir.

Kaynaklar

- [1] “Hazırlık Sınıfı Öğrencileri’ne ait yazılı sınav materyali” (18+18 adet)
- [2] KONONOV A.N. (1956), Çağdaş Türk Edebiyatı Dili Grameri, SSCB İlimler Akademisi, Moskova.
- [3] ROZENTAL’ D. E., GOLUB İ. B. (2008), Sovremenniy russkiy yazık, Moskva,
- [4] OJEGOV S. I., VINAGRADOVA V.V. (2000), Talkoviy slovar’ russkogo yazıka, Moskova.
- [5] WEINREICH U. (1979), Dil Kontakları, İng. Tercüme, Kiyev.
- [6] LADO R. (1957), Linguistics Across Culture, Michigan.

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE MESLEKİ VE YAYGIN EĞİTİM

Yrd. Doç. Dr. Osman MERT* - Yrd. Doç. Dr. Erdal BAY**
Yrd. Doç. Dr. Semra ALYILMAZ***

Özet

Günümüzde Sibirya ve Moğolistan coğrafyasından Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya Türk kültür coğrafyasındaki kaya üstü tasvirler, bengü taşlar (tasvirli, damgalı ve yazılı taşlar), kurganlar, anıt mezar kompleksleri, arkeolojik buluntular, şehir kalıntıları gibi tarihi esereler... Türk kültür ve uygarlığı içinde önemli bir yere sahiptir.

“Öğretmen Adaylarının Eski Türk Eserlerine İlişkin Farkındalık ve Tutum Düzeylerinin İncelenmesi” başlıklı bu çalışmada Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi'nin Türkçe Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı (ABD), Tarih Eğitimi ABD, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD ve Sınıf Öğretmenliği Bölümlerinin üçüncü ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören 272 öğretmen adayının bu eserlere ilişkin farkındalık ve tutum düzeyleri değerlendirilmiştir. Betimsel yöntemin kullanıldığı çalışmada veri toplama aracı olarak da anket formu kullanılmıştır. Anket formunun geliştirilmesi sürecinde öğretmen adaylarından Eski Türk eserleri (ETE) ve özellikleri konusunda bilgi istenmiş, ardından da beşli likert tipinde anket formu hazırlanmıştır. Güvenirlik ve geçerlilik çalışması yapılan anket formu öğretmen adaylarına uygulanmış ve elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Öğretmen Adayları ve Eski Türk Eserleri, Eski Türk Eserleri ve Öğretmen Yetiştirme Programları.

Giriş

Küreselleşen dünyada toplumların karşı karşıya olduğu en ciddi konulardan biri de kültürü ve nesillerin kimliğini koruma problemidir. Her toplum varlığını sürdürebilmek için geçmişe ait kültürel birikimini gelecek nesillere tanıtmak ve aktarmak zorundadır. Sosyal ve kültürel öğelerden bağımsız bir gelecek inşa etmenin mümkün olmadığı dünyamızda tarihi eserlerin önemi geçmişe göre daha da artmıştır.

Günümüzde Sibirya ve Moğolistan coğrafyasından Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya Türk kültür coğrafyasındaki kaya üstü tasvirler, bengü taşlar (tasvirli, damgalı ve yazılı taşlar), kurganlar, anıt mezar kompleksleri, arkeolojik buluntular, şehir kalıntıları gibi tarihi esereler... Türk kültür ve uygarlığı içinde son derece önemlidir. Türk kültürünün gelişme ve değişme aşamalarını bünyesinde barındıran bu eserler, vücuda getirildikleri dönem ile günümüze birbirine bağlayan kültürel kodların da başında gelmektedir. Önemli bir kısmı Türk dünyasının ortak geçmişine ait olan bu eserler, Türk kültür kimliğinin oluşturulmasında; toplumda kolektif düşüncenin geliştirilmesinde önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle her biri sosyal ve kültürel bir “değer” olarak algılanan bu eserlerin nesillere tanıtılması, aktarılması ve bireylerin hayatlarına yapacağı sosyal ve kültürel etkilerin öğretim programları ve öğretmenler aracılığıyla kazandırılması gerekmektedir.

Araştırmanın önemi

Araştırma, geleceğimizi şekillendirecek öğretmen adaylarının eski Türk eserleriyle ilgili tutumlarını, bilgi düzeylerini ve eğitim fakültelerinin programlarının eski Türk eserleriyle ilgili mevcut durumunu göstermesi bakımından önemlidir.

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

** Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

*** Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, farklı bölümlerde öğrenim gören öğretmen adaylarının Eski Türk eserlerine ilişkin farkında olma ve tutum düzeylerini belirlemektir. Bu bağlamda araştırmayla öğrenim görülen bölüm değişkenine göre;

Öğretmen adaylarının,

* Eski Türk eserlerine (ETE) ilişkin bilişsel düzeylerinin farklılık gösterip göstermediği;

* Öğrenim gördükleri bölüm dışında, eski Türk eserlerine ilişkin ders veya eğitim alıp alma durumları;

* Eski Türk eserlerine ilişkin sivil toplum kuruluşu/ları (STK) veya dernek/ler/e üye olup olmadıkları;

* ETE'ne ilişkin sivil toplum kuruluşu, vakıf veya dernek faaliyetine katılıp katılmadıkları;

* Son bir yılda ETE'ne ilişkin kitap, eser okuyup okumadıkları;

* ETE ile ilgili herhangi bir televizyon ya da radyo programı takip edip etmedikleri;

* Son bir yılda ETE ile ilgili herhangi bir konferans veya seminere katılma durumlarında anlamlı bir farklılığın bulunup bulunmadığı;

* ETE'ne ilişkin tutumlarının farklılık gösterip göstermediği belirlenmek istenmiştir.

Yöntem

Bu araştırma tarama modeli kapsamında betimsel bir çalışmadır. Tarama modeli, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlar. Tarama modeline bağlı olarak, araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Gay & Airasian, 2000; Babbie, 1990; Karasar, 2002). Bu model kapsamında öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin farkında olma düzeyleri ve tutumları araştırılmıştır. Araştırmada bu yönetime uygun olarak araştırma problemleri belirlenmiş, araştırma alanı incelenmiş, katılımcılar belirlenmiş, veriler toplanarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

Örneklem

Araştırma, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesinin Türkçe Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, Tarih Eğitimi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ve Sınıf Öğretmenliği Bölümlerinin üçüncü ve dördüncü sınıflarda öğrenim gören 272 öğretmen adayı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Örneklem araştırma konusu ile ilgili olduğu düşünülen bölümlerde öğrenim gören öğretmen adayları seçilmiştir.

Tablo 1. Örneklemeye ilişkin frekans ve yüzde değerleri

		f	%
Program	Türkçe Eğitimi	54	19,9
	TDE Eğitimi	53	19,5
	Sosyal Bilgiler Eğitimi	70	25,7
	Tarih Eğitimi	58	21,3
	Sınıf Öğretmenliği	37	13,6
	Toplam	272	100
Sınıf	Üçüncü sınıf	168	61,8
	Dördüncü sınıf	104	38,2
	Toplam	272	100
Cinsiyet	Kız	121	44,5
	Erkek	151	55,5
	Toplam	272	100

Veri Toplama Aracı

Araştırmada, araştırmacılar tarafından geliştirilen ölçme aracı kullanılmıştır. Üç bölümden oluşan ölçme aracının birinci bölümünde öğretmen adaylarının öğrenim gördükleri bölüm, doğum yerleri, cinsiyetleri ve sınıfları ile ilgili sorular yer almaktadır.

Ölçme aracının ikinci kısmında ilk olarak öğretmen adaylarından İslami dönem öncesi Türk eserlerinden beşinin ismini ve bu eserlerle ilgili bildikleri özellikleri yazmaları istenmiştir. İkinci bölümde öğretmen adaylarının, eski Türk eserleriyle ilgili eğitim gördüğü program ya da program dışında ders alma, bu eserlerle ilgili herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olma, STK veya dernek faaliyetine katılma, kitap okuma, radyo veya televizyon programı takip etme ve herhangi bir seminer ya da konferansa katılma durumları ile ilgili sorular yer almaktadır.

Ölçme aracının üçüncü bölümünde ise öğretmen adaylarının ETE ilişkin görüşleri ile ilgili maddeler yer almaktadır. Bu maddeler “duyuşsal alan taksonomisi”ne göre oluşturulmuştur. Örneğin “Eski Türk eserleri (ETE) ile ilgili yayınları okumayı çok severim” gibi 17 madde yazılmıştır. Bu maddelerin derecelendirilmesinde “tamamen katılıyorum(5)→kesinlikle katılmıyorum (1)” şeklinde beşli likert kullanılmıştır. Taslak olarak hazırlanan bu ölçme aracı daha sonra öncelikle kapsam geçerliliği için Eğitim Bilimleri Bölümündeki, dil açısından da Türkçe Eğitimi Bölümündeki uzmanlara inceltirilmiş ve çalışma grubuna uygulanmıştır.

Uygulama sonucunda elde edilen veriler güvenilirlik ve geçerlilik çalışması için SPSS paket programında analiz edilmiştir. İlk olarak örneklem büyüklüğünün, faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemek için Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliliği testi ve değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini belirlemek için ise Barlett testi uygulanmıştır. Bu iki tekniğin uygulanması sonucunda elde edilen veriler şöyledir:

Tablo 2. KMO ve Barlett testi değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem yeterliliği		,930
Barlett's Testi	Ki kare	2,721
	Serbestlik derecesi	136
	p	,000

Tablodaki KMO değerinden de anlaşıldığı gibi, veriler (KMO=0,85) örneklem büyüklüğü açısından faktör analizi için uygundur. Ayrıca tabloda Barlett testinin sonucunun anlamlı olduğu yani değişkenler arasında yüksek korelasyonların bulunduğu ve verilerin çoklu normal dağılımdan geldikleri görülmektedir.

Faktör analizinde kullanılabilecek bir diğer test ise her bir maddenin faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemeye yönelik “anti-image” tekniğidir. Bu testte maddelerin anti-image değerlerinin 0,50 üzeri olması beklenir. Bu çalışmada da maddelerin anti image değerlerinin 0,922 ile 0,950 arasında değiştiği görülmektedir. Dolayısıyla maddelerin, faktör analizi için de uygun olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki işlemlerden sonra yapılan faktör analizi sonucunda ölçme aracının özdeğerinin 1'den yüksek olan iki faktörde toplandığı tespit edilmiştir. İki faktörün toplam varyansı açıklama oranı ise %58,11'dir. Ancak bu çalışmada tutumların tek faktörde toplanması amaçlandığı için faktör sayısı 1'e dönüştürülerek işlem tekrarlanmıştır. Bu işlem sonucunda da tek faktörün toplam varyansı açıklama oranı %48,97 olarak hesaplanmıştır.

Bu çalışmada, madde faktör yükü olarak 0,40 ölçüt alınmıştır. Madde faktör yüklerinin 0,542 ile 0,820; madde ortak faktör varyanslarının ise 0,368 ile 0,673 arasında değiştiği görülmektedir.

Faktör analizinin son aşamasında ölçme aracının Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 0,93 olarak hesaplanmıştır. Bu anlamda tutumları belirlemeye yönelik olarak hazırlanan bu ölçme aracının güvenilir olarak kabul edilebileceği düşünülmüştür. Analizlerde ölçme aracında yer alan her bir maddenin toplam puanla olan ilişkisi de incelenmiştir. Tüm maddelerin toplam puanla anlamlı ($p<0,01$) korelasyon ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Maddelerin toplam puanla korelasyon değerle-

ri 0,559 ile 0,809 arasında değişmektedir. Yukarıdaki bulgular ölçme aracının güvenilir ve geçerli bir ölçme aracı olabileceğini göstermektedir.

Veri Analiz Teknikleri

Araştırmada elde edilen nicel veriler SPSS 16.00 paket programında analiz edilmiştir. İlk olarak öğretmen adaylarının, “İslami dönem öncesi Türk eserlerinden beşinin ismini ve bu eserlerin bildiğiniz temel özelliklerini yazınız” sorusuna verdikleri cevaplar puanlanmıştır. Bu puanlamada her bir sorunun değeri “10 puan” olarak belirlenmiştir. Boş bırakılanlar puanlamaya dâhil edilmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda alınabilecek en yüksek ve en düşük puanlar 0-50 arasında değişmektedir. Eğer öğretmen adayları eserlerden sadece ikisinin adını ve özelliğini doğru yazdıysa “20 puan” almıştır. Bu verilerin analizinde mutlak başarı düzeyleri de hesaplanmıştır. Puanların ortalamasının alınabilecek en yüksek puana bölünmesiyle elde edilen bu sonuç, bulguların daha farklı bir biçimde yorumlanmasını sağlamaktadır. Öğretmen adaylarının öğrenim gördükleri bölümlere göre puanları arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek için ise “tek yönlü varyans analizi” tekniği kullanılmıştır.

Cinsiyet ve bölüm değişkenlerine göre, öğretmen adaylarının eski Türk eserleri ile ilgili ders alma, STK’ya üye olma, kitap okuma, faaliyete, seminere/konferansa katılma durumlarının farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi için ise “Ki-kare testi” uygulanmıştır.

Öğretmen adaylarının cinsiyete ve bölüme göre eski Türk eserlerine ilişkin tutumlarının farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için “İlişkisiz Örneklem T-Testi (Independent Samples t Test) tekniği ile “tek yönlü varyans analizi” uygulanmıştır. Tutum ölçeğinden elde edilen sonuçların yorumlanmasında ise 1.00-1,80 arası “çok olumsuz”; 1,81-2,60 arası “olumsuz”; 2,61-3,40 arası “orta”; 3,41-4,20 arası “olumlu” ve 4,21-5.00 arası “çok olumlu” derecelemesi kullanılmıştır.

Bulgular

Öğretmen adaylarının Eski Türk eserlerine ilişkin farkındalık ve tutumları ile ilgili elde edilen bulgular ve bu bulguların yorumları şöyledir:

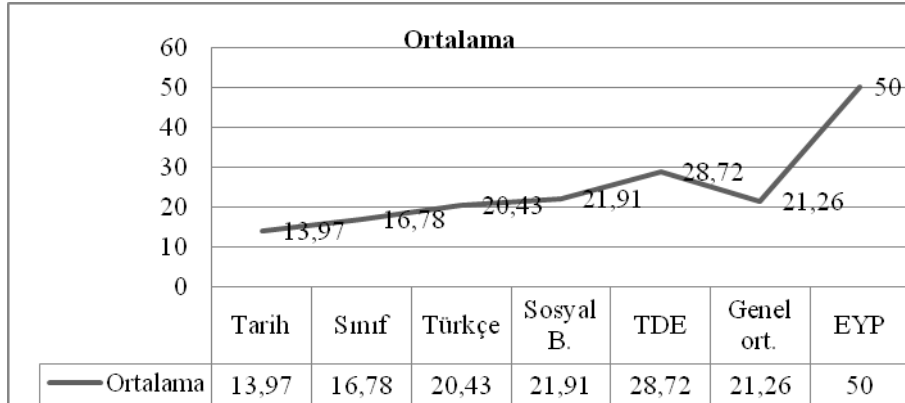
1- Öğretmen adaylarının, İslami dönem öncesi Türk eserlerine ilişkin başarı düzeyleri farklılık göstermekte midir?

Bu araştırma sorusunda öğretmen adaylarının İslami dönem öncesi Türk eserlerine ilişkin bilişsel düzeylerinin farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır. Bunun için öğretmen adaylarından bu dönem eserlerinden beş tanesinin ismini ve temel özelliğini yazmaları istenmiştir. Verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Öğretmen adaylarının İslami dönem öncesi ETE’ne ilişkin bilişsel düzeyleri ile ilgili ortalama ve standart sapma değerleri

Bölümler	n	Ortalama	Standart sapma
Tarih Eğitimi	34	13,97 (%27)	8,596
Sınıf Öğretmenliği	28	16,78 (%33)	10,202
Türkçe Eğitimi	46	20,43 (%40)	12,19
Sosyal Bilgiler Eğitimi	47	21,91 (% 43)	11,912
Türk Dili ve Edebiyatı (TDE) Eğitimi	51	28,72 (%57)	14,207
Toplam	206	21,26 (%42)	12,844

Tablodaki bulgular incelendiğinde Tarih Eğitimi Bölümünün 13,97; Sınıf Öğretmenliği Bölümünün 16,78; Türkçe Eğitimi Bölümünün 20,43; Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümünün 21,91 ve Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümünün 28,72 puan ortalamasına sahip olduğu görülmektedir. Bu bulgularda Tarih Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının en düşük, TDE Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının ise en yüksek ortalamaya sahip oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu bulgular aşağıdaki grafikte daha net görülebilmektedir:

Grafik 1. Bölümlerin bilişsel düzeylerine ilişkin puanlardaki değişim

Bu bulgulardaki farklılığın istatistiksel açıdan anlamlı farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmış ve elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir:

Tablo 4. Öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin bilişsel düzeyleri ile ilgili puanları arasındaki farklılıklara ilişkin varyans analizi değerleri

	Kareler toplamı	Serbestlik Derecesi	Ortalama Kare	F	p	
Gruplar arası	5261,039	4	1315,260			TDE>Türkçe; Türkçe>Tarih;
Gruplar içi	28560,806	201	142,094	9,256	,000	TDE>Sosyal Bil.; TDE>Tarih;
Toplam kareler	33821,845	205				TDE>Sınıf; Sosyal Bil.>Tarih;

Tablo incelendiğinde, öğrenim görülen anabilim dallarına göre öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin bilişsel düzeyleriyle ilgili ortalama puanlar arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi anabilim dallarındaki öğretmen adaylarından kaynaklandığını belirlemek için LSD (Least Significant Difference / En Küçük Ortalama Fark) uygulanmıştır. Bu analiz sonucunda TDE Eğitimi Ana Bilim Dalı öğretmen adaylarının puan ortalamasının Türkçe, Tarih, Sosyal Bilgiler ve sınıf öğretmenliği öğretmen adaylarının puanlarının ortalamasından daha yüksek olduğu ve bu sonucun istatistiksel olarak da anlamlı olduğu belirlenmiştir. Yine Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının Tarih; Sosyal Bilgiler Eğitimi öğretmen adaylarının ise Tarih bölümü öğretmen adaylarından daha yüksek ortalamaya sahip oldukları görülmektedir.

Yukarıdaki tabloda öğretmen adaylarının aldıkları puanların ortalamasının alınabilecek en yüksek puana bölünmesiyle elde edilen bulgularda, Tarih bölümü öğretmen adaylarının başarı düzeylerinin %27, Sınıf Öğretmenliği %33; Türkçe Eğitimi %40; Sosyal Bilgiler Eğitimi %43 ve TDE Eğitimi öğretmen adaylarının ise %57 olduğu görülmektedir. Bu bulgu %100 üzerinden düşünüldüğünde öğretmen adaylarının bilişsel anlamda çok yüksek bir düzeyde olmadıklarını göstermektedir. Başka bir deyişle bu sonuç, varyans analizine göre TDE Eğitimi öğretmen adaylarının ortalamalarının diğer bölümlere göre yüksek olmasına rağmen başarı düzeylerinin düşük olduğunu göstermektedir. Bu bulguya göre öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin bilişsel düzeylerinin düşük olduğu söylenebilir.

2- Öğretmen adaylarının Eski Türk eserlerini içeren ders alma durumları farklılık göstermekte midir?

Bu araştırma sorusunda öğretmen adaylarının ETE ile ilgili ders alma durumlarının farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır. Yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

Tablo 5. Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili ders alma durumları ile ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	f	%	f	%	f
Türkçe Eğitimi	14	25,9	40	74,1	54
Tarih Eğitimi	32	55,2	26	44,8	58
Sınıf Öğretmenliği	26	70,3	11	29,7	37
Sosyal Bilgiler Eğitimi	58	82,9	12	17,1	70
TDE Eğitimi	51	96,2	2	3,8	53
Genel	181	66,5	91	33,5	272

S.D.=4 $\chi^2_{h=}$ 72,959 p= .000

Tablodaki bulgular incelendiğinde, Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının %25,9'unun, TDE Eğitimi Ana Bilim Dalı öğretmen adaylarının %96,2'sinin; Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı öğretmen adaylarının %82,9'unun; Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı öğretmen adaylarının %55,2'sinin ve Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarının ise %70,3'ünün ETE ile ilgili ders aldığını belirttiği görülmektedir. Genel olarak incelendiğinde öğretmen adaylarının %66,5'inin konuyla ilgili ders aldığı görülmektedir. Tablodaki bulgularda TDE Eğitimi Ana Bilim Dalı öğretmen adaylarının ders almaya ilişkin değerlerinin diğer bölümlerden yüksek olduğu görülmektedir. Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adayları ise ders almaya ilişkin en düşük değere sahiptirler. Bölümler arasındaki bu farklılık yapılan ki-kare testi analizi sonucunda da ($\chi^2_{h=}$ 72,959 p<.01) anlamlı bulunmuştur.

ETE ile ilgili ders aldığını belirten öğretmen adaylarının, hangi dersi aldıklarına ilişkin verdikleri cevaplar aşağıdaki gibidir.

TDE Eğitimi ABD	Sınıf Öğretmenliği	Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD	Türkçe Eğitimi B.	Tarih Eğitimi ABD
1. Türk Dili Tarihi	1. Uygarlık Tarihi	1. İslamiyet Öncesi Türk Tarihi	1. Tarih içinde Türkçe ve Türkçecilik	1. Türkiye Tarihi
3. Eski Anadolu Türkçesi	2. Türk Tarihi	2. Eskiçağ Tarihi		2. Türk Milli Kültürü
4. Çağdaş Türk Lehçeleri	3. Türk Dili	3. Arkeoloji		3. Türk Kültür Tarihi
5. Karşılaştırmalı Türk Dünyası Edebiyatı	4. Türkiye Tarihi	4. Türk Tarihi Uygarlığı		4. Eski Türk Tarihi
6. Göktürkçe	5. Türk Tarihi ve Kültürü	5. Sözlü ve Yazılı Edebiyat İncelemeleri		6. Türk tarihi 1
7. Türk Kültür Tarihi		6. Genel Türk Tarihi		7. Türk tarihi 2
		7. Ortaçağ Tarihi		8. Türk tarihi 3
		9. Eski Türk Tarihi		
		10. Türk Medeniyet Tarihi		

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Türkçe Eğitimi Bölümü programında Eski Türk eserleriyle ilgili herhangi bir ders bulunmadığı anlaşılmaktadır. ***derslerle ilgili yorum ve sonuç olarak...

3- Öğrenim görülen bölüm dışında ETE ile ilgili ders veya eğitim alma durumu farklılık göstermekte midir?

Bu araştırma sorusunda öğretmen adaylarının bölümleri dışında ETE ile ilgili herhangi bir ders veya eğitim alıp almadıkları araştırılmıştır. Elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

Tablo 6. Öğretmen adaylarının öğrenim gördükleri bölüm dışında ETE ile ilgili ders veya eğitim alma durumları ile ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	f	%	f	%	f
Tarih Eğitimi	3	5,2	55	94,8	58
Türkçe Eğitimi	3	5,6	51	94,4	54
Sosyal Bilgiler Eğitimi	6	8,6	64	91,4	70
TDE Eğitimi	5	9,4	4	90,6	53
Sınıf Öğretmenliği	4	10,8	33	89,2	37
Genel	21	7,7	251	92,3	272

S.D.=4 $\chi^2_{h=}$ 1,669 p= .0796

Öğrenim görülen bölüm dışında ETE ile ilgili ders ya da eğitim alma durumu ile ilgili tablodaki bulgular incelendiğinde, Tarih Eğitimi ABD öğretmen adaylarının %5,2'sinin; Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının %5,6'sının; Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD öğretmen adaylarının %8,6'sının; TDE Eğitimi ABD öğretmen adaylarının %9,4'ünün ve Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarının da %10,8'inin ders ya da eğitim aldığını belirttiği görülmektedir. Genel olarak öğretmen adaylarının ders alma durumlarının benzer ve çok düşük olduğu (%7,7) görülmektedir. Yapılan ki-kare analizi ($\chi^2_{h}= 1,669$; $p>0,01$) sonucunda bölümler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. ETE ile ilgili bölüm dışında hangi ders ya da eğitimin alındığına ilişkin açık uçlu soruya ise “evet aldım” diyen öğretmen adaylarının herhangi bir tepkide bulunmadıkları tespit edilmiştir.

Sonuç olarak öğretmen adaylarının çok az bir kısmının bölüm dışında konuyla ilgili eğitim aldıkları anlaşılmaktadır.

4- Öğretmen adaylarının Eski Türk eserlerine ilişkin herhangi bir sivil toplum kuruluşu (STK) veya derneğe üye olma durumları farklılık göstermekte midir?

Farklı bölümlerde öğrenim gören öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin herhangi bir STK veya derneğe üye olma durumlarının farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için ki-kare analizi yapılmış ve elde edilen bulgular şöyledir:

Tablo 7. Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili herhangi bir STK veya derneğe üye olma durumları ile ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	f	%	f	%	f
Türkçe Eğitimi	0	0	54	100	54
TDE Eğitimi	0	0	53	100	53
Sosyal Bilgiler Eğitimi	1	1,4	69	98,6	70
Sınıf Öğretmenliği	1	2,7	36	97,3	37
Tarih Eğitimi	3	5,2	55	94,8	58
Genel	5	1,8	267	98,2	272

S.D.=4 $\chi^2_{h}= 5,795$ $p= .215$

Tablodaki bulgulara göre Türkçe Eğitimi Bölümü ve TDE ABD öğretmen adaylarının hiçbirinin herhangi bir STK ya da derneğe üye olmadığı görülmektedir. Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, Sınıf Öğretmenliği Bölümü ve Tarih Eğitimi ABD öğretmen adaylarından ise sadece birer kişinin herhangi bir STK veya derneğe üye olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak bakıldığında da öğretmen adaylarının sadece %1,8'inin herhangi bir dernek ya da STK'ya üye olduğu görülmektedir. Yapılan ki-kare analizi de ($\chi^2_{h}= 5,795$; $p> .215$) bölümler arasında anlamlı farklılık olmadığını göstermektedir.

Öğretmen adaylarına ETE ile ilgili herhangi bir STK ya da derneğe üye olup olmadıkları sorusuna verdikleri cevap “evet” ise hangisine üye olduklarına yönelik soruya ise sadece bir öğretmen adayının “Ötüken” cevabını verdiği belirlenmiştir.

Sonuç olarak öğretmen adaylarının ETE ile ilgili olarak genel anlamda herhangi bir STK veya benzer kuruluşa üye olmadıkları görülmektedir.

5- ETE'ne ilişkin Sivil Toplum Kuruluşu, vakıf veya dernek faaliyetine katılma durumu farklılık göstermekte midir?

Bu araştırma sorusunda ise öğretmen adaylarının ETE ile ilgili son bir yılda katıldıkları herhangi bir faaliyet olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

Tablo 8. Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili STK veya dernek faaliyetine katılma ile ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	f	%	f	%	f
Türkçe Eğitimi	0	0	54	100	54
Sınıf Öğretmenliği	2	5,4	35	94,6	37
Sosyal Bilgiler Eğitimi	4	5,7	66	94,3	70
TDE Eğitimi	5	9,4	48	90,6	53
Tarih Eğitimi	6	10,3	52	89,7	58
Genel	17	6,2	255	93,8	272

S.D.=4 $\chi^2_h = 6,256$ p= .181

Öğretmen adaylarının son bir yılda konuyla ilgili dernek / STK faaliyetine katılıp katılmadıklarına ilişkin soruya verdikleri cevaplarla ilgili tablodaki bulgular incelendiğinde; Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının hiçbir faaliyete katılmadıkları tespit edilmiştir. Sınıf Öğretmenliği Bölümünden 2 (%5,4); Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalından 4 (%5,7); TDE Eğitimi Ana Bilim Dalından 5 (%9,4) ve Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalından ise 6 (%10,3) öğretmen adayının herhangi bir STK/Dernek faaliyetine katıldığını ifade ettiği görülmektedir. Yapılan ki-kare analizi ($\chi^2_h = 6,256$; $p > .181$) bölümler arasında anlamlı farklılık olmadığını ortaya koymaktadır.

ETE'ne ilişkin STK/dernek faaliyetlerine katıldığını belirten öğretmen adaylarının hangi faaliyetlere katıldıkları sorusuna verdikleri cevaplar ise aşağıdaki gibidir.

TDE Eğitimi	SINIF Öğretmenliği	Sosyal Bilgiler	Türkçe Eğitimi	Tarih Eğitimi
1. Türk Ocağında Konferans (C. ALYILMAZ, Orhundan Anadoluya Türk Kültürü) 2. Nabi Araştırma Kültür Merkezi	-	1. Atatürk Üniversitesi Kültür Sitesinde bir konferans 2. Türk Ocağında konferans (Osman MERT, Moğolstandaki Türk Kültür Varlığı)	-	1. Konferans (konusu ve yeri belirtilmemiş) 2. Seminer (konusu ve yeri belirtilmemiş)

Tabloda verilen cevaplarda TDE Eğitimi ABD ve Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD öğretmen adaylarının Türk Ocakları, Atatürk Üniversitesi Kültür Sitesi ve Nabi Araştırma Kültür Merkezi'nde konferansa katıldıklarını belirttikleri görülmektedir. Sınıf Öğretmenliği ve Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının ise katıldıkları faaliyetleri tanımlamadıkları görülmektedir.

6- Öğretmen adaylarının son bir yılda ETE'ne ilişkin kitap, eser okuma durumları farklılık göstermekte midir?

Öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin yayınları takip etmeleri önemlidir. Bu araştırma sorusunda farklı bölümlerde öğrenim gören öğretmen adaylarının bu konuyla ilgili yayınları takip etme durumları araştırılmıştır. Elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

Tablo 9. Öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin kitap / eser okuma ile ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	f	%	f	%	f
Sınıf Öğretmenliği	10	27	27	73	37
Türkçe Eğitimi	15	27,8	39	72,2	54
Sosyal Bilgiler Eğitimi	16	22,9	54	77,1	70
TDE Eğitimi	20	37,7	33	62,3	53
Tarih Eğitimi	25	43,1	33	56,9	58
Genel	86	31,6	186	68,4	272

S.D.=4 $\chi^2_h = 7,670^a$ p= .104

Tablodaki bulgular incelendiğinde, en az yayın takip etme oranının Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarında (%27), en fazla ise Tarih Eğitimi ABD öğretmen adaylarında (%43,1) olduğu görülmektedir. Genel olarak ise örnekleme alınan öğretmen adaylarının sadece %31,6'sının (f=86) ETE ile ilgili yayınları takip ettiği görülmektedir. Yine ki-kare analizi de bu konuyla ilgili olarak bölümler arasında anlamlı farklılık olmadığını göstermektedir.

Bölgümlere göre öğretmen adaylarının ETE ile ilgili okuduklarını belirttikleri kitaplar ise aşağıdaki gibidir.¹

TDE Eğitimi	Sınıf Öğretmenliği	Sosyal Bilgiler Eğitimi	Türkçe Eğitimi	Tarih Eğitimi
1. Kırk Güzeller Çeşmesi, İskender Pala	1. Bozkurtlar	1. Dede Korkut Hikayeleri	1. Sibiryadan Seçmeler	1. İskit Tarihi
2. Kağıda Yazılmış Uygarlık	2. Cengiz Han	2. Öncesi ve Sonrasıyla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	2. Türkmenler Arasında	2. Kimmer Tarihi
3. Orhun Abideleri		3. Orhun Yazıtları, Muharrem Ergin	3. Göç	3. Türk Milli Kültürü,
4.Dede Korkut		4. Orhun Yazıtlarıyla ilgili bir ders kitabının bazı bölümleri	4. Bozkurt Destanı	4. Orhun Yazıtları, Muharrem Ergin
5. Türk Bodun Bilimi		5. Kutadgu Bilig	5. Türeyiş Destanı	
6. Orta Asya'dan Orta Doğuya			6. Ergenekon Destanı	
7. Mine-l Aşk			7. Orhun Yazıtları, Muharrem Ergin	
8. Nabi'nin Hayatı			8. Geçmişten Günümüze Türkçe	
9. Cengizhan-Jacob Abboth			9. Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Cengiz Alyılmaz	
			10. (Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde, Cengiz Alyılmaz	

Tablodan da anlaşıldığı gibi öğretmen adaylarının eski Türk eserleri ile ilgili okunan kitapları belirlemeye yönelik soruya cevap verirken konu sınırının dışına çıktıkları görülmektedir.

7- Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili herhangi bir televizyon ya da radyo programı takip etme durumu farklılık göstermekte midir?

Bu alt problemde öğretmen adaylarının ETE ile ilgili radyo / TV programlarını takip etme durumları araştırılmıştır. Aşağıdaki tabloda, radyo / TV programlarını en az Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarının, en fazla ise Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD öğretmen adaylarının takip ettiği belirlenmiştir.

Tablo 10. Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili Radyo / TV programlarını takip etme durumu ile ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	F	%	f	%	f
Sınıf Öğretmenliği	4	10,8	33	89,2	37
Türkçe Eğitimi	11	20,4	43	79,6	54
Tarih Eğitimi	14	24,1	44	75,9	58
TDE Eğitimi	15	28,3	38	71,7	53
Sosyal Bilgiler Eğitimi	16	22,9	54	77,1	70
Genel	60	22,1	212	77,9	272

S.D.=4 $\chi^2_{h=4,186}$ p= .381

Tabloda farklı bölümlerde öğrenim gören öğretmen adaylarının radyo / TV programlarını takip etme durumlarının benzerlik gösterdiği görülmektedir. Yapılan ki-kare analizi de gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir.

¹ Öğretmen adaylarının yazdıkları eser ya da yazar adlarına herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır.

8- Öğretmen adaylarının son bir yılda ETE ile ilgili herhangi bir konferans veya seminere katılma durumları anlamlı farklılık göstermekte midir?

Bu araştırma sorusunda öğretmen adaylarının son bir yılda ETE ile ilgili konferans / seminer gibi bilimsel etkinliklere katılma durumları incelenmiştir. Elde edilen bulgular aşağıda tablo 11’de verilmiştir:

Tablo 11. Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili konferans / seminere katılımla ilgili frekans ve yüzde değerleri

	Evet		Hayır		Toplam
	f	%	f	%	
Türkçe Eğitimi	2	3,7	52	96,3	54
Sınıf Öğretmenliği	2	5,4	35	94,6	37
Sosyal Bilgiler Eğitimi	7	10	63	90	70
Tarih Eğitimi	13	22,4	45	77,6	58
TDE Eğitimi	14	26,4	39	73,6	53
Genel	38	14	234	56	272

S.D.=4 $\chi^2_{h=1} = 18,182$ p= .001

Öğretmen adaylarının son bir yılda konferans / seminer vb. etkinliklere katılma durumu ile ilgili bulgularda, Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının bu tür faaliyetlere en az katılanlar oldukları görülmektedir. TDE Eğitimi ABD öğretmen adaylarının ise %26,4 ile diğer bölümlere göre bu tür faaliyetlere en fazla katılanlar olduğu görülmektedir. Yapılan ki-kare analizi de ($\chi^2_{h=1} = 18,182$; p<.001) gruplar arasında anlamlı farklılık olduğunu göstermektedir.

9- Öğretmen adaylarının Eski Türk eserlerine ilişkin tutumları farklılık göstermekte midir?

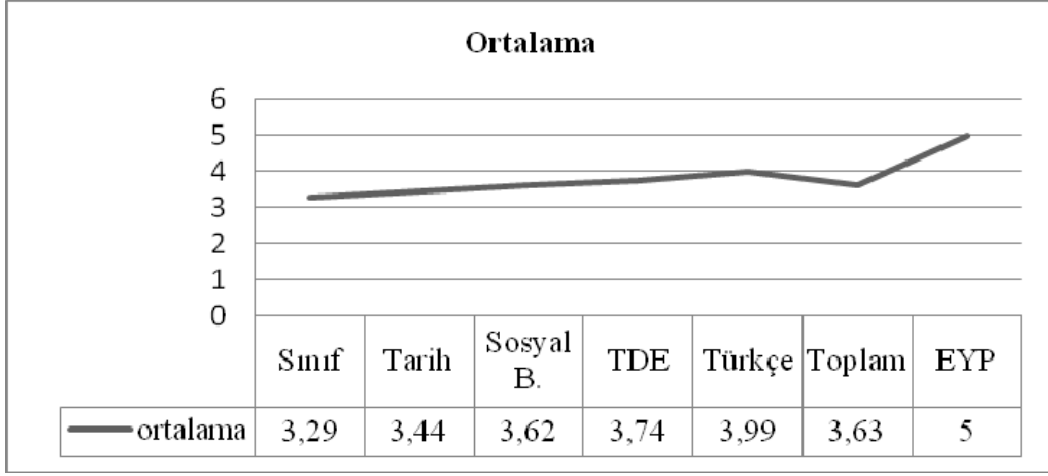
Bu alt problemde ise öğretmen adaylarının ETE’ne ilişkin tutumlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Geliştirilen 17 maddelik tutum ölçeğinin uygulanması sonucunda elde edilen verilerin analiz sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 12. Öğretmen adaylarının ETE’ne ilişkin tutum düzeyleri ile ilgili ortalama ve standart sapma değerleri

Bölümler	n	Ortalama	Standart sapma
Sınıf Öğretmenliği	37	3,29	,824
Tarih Eğitimi	58	3,44	,985
Sosyal Bilgiler Eğitimi	70	3,62	,893
TDE Eğitimi	53	3,74	,853
Türkçe Eğitimi	54	3,99	,523
Toplam	272	3,63	,861

Tablodaki bulgularda Sınıf Öğretmenliği bölümü öğretmen adaylarının ETE’ne ilişkin tutumlarının 3,29 “orta”; Tarih Eğitimi ABD öğretmen adaylarının 3,44; “olumlu”; Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD öğretmen adaylarının 3,62 “olumlu”; TDE Eğitimi ABD öğretmen adaylarının 3,74 “olumlu” ve Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının 3,99 “olumlu” olduğu görülmektedir.

Öğretmen adaylarının tutumlarına ilişkin değerler aşağıdaki grafikte de görülebilmektedir:

Grafik 2. Öğretmen adaylarının ETE ile ilgili tutumlarına ilişkin puanlardaki değişim

Yukarıdaki grafikte en düşük tutum ortalamasına Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarının, en yüksek tutum ortalamasına ise Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının sahip oldukları görülmektedir. Bu farklılıkların istatistiksel olarak da anlamlılık gösterip göstermediğini belirlemek için yapılan varyans analizi sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 13. Öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin tutumları ile ilgili puanları arasındaki farklılıklara ilişkin varyans analizi değerleri

	Kareler toplamı	Serbestlik Derecesi	Ortalama Kare	F	p	Fark
Gruplar arası	14,000	4	3,500			Türkçe > Sosyal Bilgiler; Türkçe > Tarih;
Gruplar içi	187,261	267	,701	4,990	,001	Türkçe > Sınıf TDE > Sınıf
Toplam kareler	201,261	271				

Farklı bölümlerde öğrenim gören öğretmen adaylarının, ETE ile ilgili tutumlarına ilişkin olarak yapılan varyans analizi sonucunda, gruplar arasında anlamlı bir farklılığın ($F_{1-204:4,99}$; $p < .05$) olduğu görülmektedir. Yapılan LSD analiz sonuçlarına göre Türkçe Eğitimi -Bölümü öğretmen adaylarının Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, Tarih Eğitimi ABD ve Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarından daha yüksek bir tutuma sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca TDE Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının da Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarından daha yüksek bir tutum ortalamasına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Genel olarak ise öğretmen adaylarının ETE'ne ilişkin tutumlarının 3,63 "olumlu" olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesinin Sınıf Öğretmenliği Bölümü, Tarih Eğitimi ABD, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD ve Türkçe Eğitimi Bölümünde öğrenim görmekte olan 272 öğretmen adayının Eski Türk eserlerine ilişkin farkında olma ve tutum düzeylerinin incelendiği bu çalışmada öğretmen adaylarının sorulara verdikleri yanıtlardan ve konuyla ilgili yazılı görüşlerinden hareketle;

* Öğretmen adaylarının İslami dönem öncesi Türk eserlerine ilişkin bilişsel düzeylerinin düşük olduğu;

* Anketin uygulandığı Sınıf Öğretmenliği Bölümü, Tarih Eğitimi ABD, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD ve Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD programlarında eski Türk eserleriyle ilgili derslerin bulunduğu ancak dersi yürüten öğretim elemanlarının konuyla ilgili bilgilerinin yetersiz olduğu; Türkçe Eğitimi Bölümü programında ise konuyla ilgili derslerin bulunmadığı ve genel

olarak programlarda ETE ile ilgili derslerin / konuların yetersizliğinden öğretmen adaylarının endişeli olduğu;

* Eski Türk eserleriyle ilgili bölüm programı dışında eğitim alan öğretmen adayı sayısının son derece az olduğu;

* Son bir yıl içinde ETE'ne ilişkin yayın takip etmede en düşük oranın Sınıf Öğretmenliği Bölümü, en yüksek oranın ise Tarih Eğitimi ABD öğretmen adaylarında görüldüğü;

* Yayın çeşidine göre en fazla yayını Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının takip ettiği;

* Radyo / Televizyon programlarını en az Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarının, en fazla ise Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD öğretmen adaylarının takip ettiği;

* Son bir yıl içinde ETE ile ilgili konferans / seminer vb. faaliyetlere en az Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının katıldığı, ancak öğretmen adayları içinde konuyla ilgili en yüksek tutum ortalamasına da Türkçe Eğitimi Bölümü öğretmen adaylarının sahip olduğu;

* Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğretmen adaylarının son bir yılda konuyla ilgili faaliyetlere katıldıkları ancak konuyla ilgili en düşük tutum ortalamasına sahip oldukları;

* Sonuç olarak öğretmen adaylarının eski Türk eserlerine ilişkin tutumlarının değişken ayrımı olmaksızın “olumlu” olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

ALKIŞ, S. ve Y. Oğuzoğlu, Y. (2005), “İlköğretim Öğrencilerinin Tarihi Çevre Bilgisinin Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XVIII /1, s. 23-46.

BABBIE, E. (1990), *Survey research methots (2nd ed.)*, CA:Wadsworth.

GAY, L.R. & Airasian, P. (2000), *Educational Research (6th ed.)*. New York: Prentice - Hall.

GÖKKAYA, A. K. - Yeşilbursa, C. C. (2009), “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihi Yerlerin Kullanımının Akademik Başarıya Etkisi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Bahar 2009, 7/2, s. 483-506.

KARASAR, N. (2002). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara.

KOLAÇ, E. (2010), “Somut Olmayan Kültürel Mirası Koruma, Bilinç ve Duyarlılık Oluşturmada Türkçe Eğitiminin Önemi”, www.millifolklor.com

КВАДРАТТЫК ТЕНДЕМЕЛЕР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЫГАРУУ ЖОЛДОРУ

Т.Т. ОМОШЕВ* - Д.К. СУЛАЙМАНОВА**
Ж.М. КУВАКОВ*** - С.Ж. КУВАКОВ****

Квадраттык теңдемелер орто мектептин математика курсун окуп үйрөтүүдөгү негизги темалардын бири. Квадраттык теңдемелерди жана квадраттык теңдемелерге келүүчү маселелерди чыгарууда окуучулар көп кыйынчылыктарга туш болушуп, ката кетиришип, ал турсун чыгара албай калган учурлар жылдан – жылга көбөйүүдө. Окуучулардын теория менен практиканы начар айкалыштырганынан жана сабакка болгон кош көнүлдүүгүнөн $ax^2+bx+c=0$ ($a \neq 0$) түрүндөгү туюнтмаларды гана квадраттык теңдеме деп, ал эми:

1. $ax^2=c$	6. $ax^2=0$	11. $bx-x^2-c=0$	16. $bx+c=ax^2$
2. $c-ax^2=0$	7. $x^2-c=0$	12. $x^2+c-x=0$	17. $ax^2=bx-c$
3. $ax^2+c=0$	8. $x^2-bx=0$	13. $bx+c+ax^2=0$	18. $c=bx+ax^2$
4. $c-x^2=0$	9. $bx=ax^2$	14. $-ax^2=bx-c$	19. $ax^2+c=bx$
5. $x^2+c=0$	10. $x(c-x)=0$	15. $ax^2=bx$	20. $(x-x_1)(x-x_2)=0$

түрүндөгү теңдемелерди квадраттык теңдеме деп айтуудан шектенишет, ал эми аларды чыгарууда бир топ кыйыналышкандыгын практика көрсөтүүдө.

Андыктан математка мугалимдери аталган аталган главаны өтүүдө же кайталоодо жогорудагыдай типтеги көнүгүүлөргө белгилүү деңгээлде көңүл буруусу окуучулардын таапка ылайык билимдүү болушуна түз пропорциялаш. Мындай типтеги көнүгүүлөрдү тандап алуунун себеби: биринчиден жөнөкөйдөн татаалга өтүүгө окуучуларды көнүктүрүү, экинчиден алардын логикасын өстүрүү болуп эсептелет. Үчүнчүдөн мындай көнүгүүлөр тогуз жылдык жана орто мектепти бүтүрүү, окуу жайларга өтүү сынактарында көп кездешет. Ал турсун жогорку окуу жайында окуган студенттер жогорку математика курсунун дифференциалдык теңдемелер бөлүгүн окууда квадраттык теңдемелер колдонулат. Сынак окуучуларыбыздын билим деңгээлинин начар экенин ырастоодо. Ошондой эле көнүгүүлөрдү чыгарууда бир эле жолду тандап албастан, окуучуларга чыгаруунун бир нече жолдорун чечмелеп сунуш этүү өзгөчө мааниге ээ.

Окуучу чыгаруунун бир жолун начар түшүнсө, чыгаруунун экинчи, үчүнчү жолдорун жетишерлик деңгээлде өздөштүрүп кетүүсү мүмкүн. Теңдемелерди чыгаруунун ыкмаларынын ичинен рационалдуу жолун өзгөчө белгилей кетүүбүз максатка ылайыктуу.

Алгач теманын тарыхына бир аз кайрылуу оң деп эсептедик.

Индиялык окумуштуулар анык эмес теңдемелерди (бүтүн сандардагы) чыгарууну би-лишкен. $ax^2+bx=c$ барабардыгынын эки жагын тен $4a$ га көбөйтүп b^2 ка кошкон.

* п.и.к., ЭИУнун профессору

** ЭИУнун окутуучусу

*** ЖАМУнун доценти

**** №3-мектептин мугалими

Анда:

$$4a^2x^2+4avx+v^2=4ac+v^2$$

$$(2ax+v)^2=4ac+v^2$$

$$(2ax+v)=\sqrt{v^2+4ac}$$

$$x=\frac{\sqrt{v^2+4ac}-v}{2a} \text{ деп жөнөкөй жол менен жыйынтыкка келишкен.}$$

Квадраттык теңдемелерге байланышкан маселелерди индиялык математик жана астроном Ариабхата 439-жылдары түзгөн, бул «Ариабхатнам» трактатында кездешет. Брихмагупта (VII к.) келтирилген бирдей каноникалык формадагы квадраттык теңдемени жалпы чыгаруу эрежесин сунуштаган. Грек математиги Герон (I же II к) $ax^2+vx=c$ квадраттык теңдемесинин табуу формуласын төмөндөгүчө чыгарган:

$$ax^2+vx=c \quad /*a$$

$$a^2x^2+avx=ac \quad /+\left(\frac{v}{2}\right)^2$$

$$a^2x^2+avx+\left(\frac{v}{2}\right)^2=\left(\frac{v}{2}\right)^2+ac$$

$$\left(ax+\frac{v}{2}\right)^2=\left(\frac{v}{2}\right)^2+ac$$

$$ax+\frac{v}{2}=\sqrt{\left(\frac{v}{2}\right)^2+ac}$$

$$x=\frac{\sqrt{\left(\frac{v}{2}\right)^2+ac}-\frac{v}{2}}{a}$$

Квадраттык теңдеменин айрым бир шарттарындагы учуру үчүн чыгаруунун оригиналдуу жолун сунуштамакчыбыз. Мындай шартта теңдемени оозеки чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

$x^2+rx+q=0$ түрүндөгү келтирилген квадраттык теңдемеде «r» коэффициенттери жуп болсо, теңдеме бөлчөксүз эле чыгарылаарын окуучуларыбыз эстен чыгарбоосу керек.

$ax^2+vx+c=0$ ($a \neq 0$) теңдемесинде:

Эгерде $a+v+c=0$ болсо, анда теңдеменин тамырларынын бири «1» ге барабар. Эгерде $a-v+c=0$ болсо, анда теңдеменин тамырларынын бири «-1» ге барабар.

Берилген квадраттык теңдеменин экинчи тамырын $x_1 * x_2 = -\frac{c}{a}$ (Виеттин теоремасынын негизинде) формуласы боюнча оозеки табабыз. Бул эрежени билүү жогорудагы шарттагы теңдемелерди оозеки чыгарууга түз пропорциялаш. Квадраттык теңдемелерди көбөйтүүчүлөргө ажыратуу жолу менен да чыгарсак болот:

$a(x-n)(x-m)=0$ болсо, $x_1=n$ жана $x_2=m$. Эгерде $a(x-n)^2=0$ болсо, анда $x_1=x_2=n$ болот да эселүү тамырларга ээ болуп калат. Текшерүүнү алгачкы теңдемелерге тамырдын маанисин коюп же Виеттин теоремасына таянуу жолу менен жүргүзө алабыз. Текшерүү чыгарылыштын туура же туура эмес экендигин аныктайт.

Окуу процессинде окшош туюнтмалар көп эле кездешет, алар төмөнкүлөр:

ax^2+vx+c – квадраттык үч мүчө

$ax^2+vx+c=0$ – квадраттык теңдеме

$y = ax^2 + vx + c$ – квадраттык функция

$ax^2 + vx + c < 0$ – квадраттык барабарсыздык

$ax^2 + vx + c > 0$ – квадраттык барабарсыздык

экендигин түшүндүрүп, туюнтмалардын окшоштуктарын жана айрымачылыктарын так көрсөтүү. Окуучулардын ката кетируүлөрүн минимумга жеткире алабыз.

Квадраттык теңдемелерди окуп үйрөнүүдө төмөндөгүдөй топторго бөлүктөп түшүндүрүү окуучулардын кабыл алуусун жеңилдетерин байкадык.

I. Толук эмес квадраттык теңдемелер.

а) $a \neq 0, v = 0, c \neq 0, ax^2 + c = 0$ түрүндөгү теңдемелер.

1. $3x^2 = 4$ $43 - x^2 = 0$ $2x^2 - 6 = 0$

2. $1 - 4x^2 = 0$ $x^2 + 9 = 0$ $x^2 + 5 = 0$

3. $2x^2 + 18 = 0$ $76 + x^2 = 0$ $5x^2 - 80 = 0$

б) $a \neq 0, v \neq 0, c = 0, ax^2 + vx = 0$ түрүндөгү теңдемелер:

1. $x^2 - 2x = 0$ $x(5 - x) = 0$ $8x^2 - 3x = 0$

2. $x = x^2$ $3x = 2x^2$ $5x - x^2 = 0$

3. $4x^2 - 2x = 0$ $7x^2 + 4x = 0$ $8x^2 = 4x$

в) $a \neq 0, v = 0, c = 0, ax^2 = 0$ түрүндөгү теңдемелер:

1. $2x^2 = 0$ $\frac{4}{3}x^2 = 0$

2. $5x^2 = 0$ $0,7x^2 = 0$

II. Квадраттык теңдемелер.

а) келтирилген квадраттык теңдемелер

$a = 1, x^2 + vx + c = 0$ түрүндө

1. $x^2 - 6x + 5 = 0$ 4. $-x^2 = 5x - 14$ 7. $x^2 - 20x = 20x + 100$

2. $x + 72 - x^2 = 0$ 5. $6x + 9 = x^2$ 8. $(x - 3)(x + 1) = 0$

3. $3x + 3 + x^2 = 0$ 6. $25 = 26x - x^2$ 9. $x^2 = 4x + 36$

б) Толук квадраттык теңдемелер

$ax^2 + vx + c = 0$ ($a \neq 0, v \neq 0, c \neq 0$) түрүндө

1. $5x^2 = 9x + 2$ 4. $3x^2 = 10 - 29x$

2. $15x^2 - 30 = 22x + 7$ 5. $3x^2 + 3 = 10x$

3. $25x^2 = 10x - 1$ 6. $25x^2 - 13x = 10x^2 - 7$

Төмөндөгүдөй типтеги квадраттык теңдемелерди иштөө усулуна этибар берели.

1) $x^2 - 8x + 15 = 0$ теңдемеси берилген

$x_1^2 + x_2^2$ жана $x_1^3 + x_2^3$ тапкыла

Чыгарылышы: Берилген квадраттык теңдемени чыгаруунун зарылчылыгы жок, Виеттин теоремасын колдонуу гана жетиштүү.

$\begin{cases} x_1 + x_2 = 8 \\ x_1 * x_2 = 15 \end{cases}$ экендигин эске алып, төмөндөгүчө чыгарабыз.

a) $(x_1+x_2)^2=8^2$

$$x_1^2+2x_1*x_2+x_2^2=64$$

$$x_1^2+x_2^2=64-2x_1*x_2=64-2*15=64-30=34; \quad [34]$$

б) $(x_1+x_2)^3=8^3$

$$x_1^3+3x_1^2*x_2+3x_1*x_2^2+x_2^3=512$$

$$x_1^3+x_2^3+3x_1(x_1*x_2)+3x_2(x_1*x_2)=512$$

$$x_1^3+x_2^3+3(x_1*x_2)(x_1+x_2)=512$$

$$x_1^3+x_2^3+3*15*8=512$$

$$x_1^3+x_2^3=512-360=152$$

[152]

2) $x^2-7x-18x=0$ тендемесин чыгарбастан анын тамырларын көрсөткүлө

a) (-3; -6) б) (3; 2) в) (3; 6) г) (9; -2)

$x_1*x_2=-18$ демек тендеменин тамырларынын бири оң, экинчиси терс. $x_1+x_2=7$ болушу зарылдыгынан $x_1=9$, $x_2=-2$ келип чыгат. (2)

3) $x^2-17x+a=0$ тендемесинин бир тамыры $x_1=9$ экенин билип «а» нын маанисин тапкыла.

a) 153 б) 72 в) -153 г) -72

жогорудагыдай түрдөгү тендемени параметри бар квадраттык тендеме деп айтабыз. Дискриминантты табуунун зарылчылыгы жок, ордуна коюп эсептөөнү жүргүзөбүз.

$$9^2-17*9+a=0, \quad a=72 \quad (б)$$

Параметри бар квадраттык тендемелерди чыгаруунун айрым жолдорун көрсөтөлү.

1) $ax^2+x-3=0$ тендемесинин тамырларынын бири 1ге барабар экенин билип «а» жана экинчи тамырын тапкыла.

Чыгарылышы:

$$ax^2+x-3=0$$

$$a+1-3=0 \Rightarrow a=2$$

$$2x^2+x-3=0 \Rightarrow x = \frac{-1 \pm 5}{4}$$

$$x_1=1$$

$$x_2 = -\frac{3}{2} = -1,5$$

$$\{a=2; x_2=-1,5\}$$

2) $3x^2-ax+4=0$ тендемесинин тамырларынын бири 2ге барабар экендигин билип «а» ны жана экинчи тамырын тапкыла.

Чыгарылышы:

$$3x^2-ax+4=0; x=2$$

$$3*4-2a+4=0 \Rightarrow a=8$$

$$3x^2-8x+4=0;$$

$$x = \frac{4 \pm 2}{3} \quad x_1 = 2$$

$$x_2 = \frac{2}{3} \quad \{a=8; x_2 = \frac{2}{3}\}$$

3) $6x^2 + 7x - a = 0$ теңдемесинин тамырларынын бири -2ге барабар экендигин билип «а» ны жана экинчи тамырын тапкыла.

Чыгарылышы:

$$6x^2 + 7x - a = 0$$

$$x_1 = -2$$

$$6 \cdot 4 - 14 - a = 0 \Rightarrow a = 10$$

$$6x^2 + 7x - 10 = 0$$

$$x = \frac{-7 \pm 17}{12}$$

$$x_1 = -2;$$

$$x = \frac{5}{6}; \quad \{a=10, x_2 = \frac{5}{6}\}$$

4) «с» нын кандай маанисинде $4x^2 + 8x + c = 0$ теңдемесинин тамырлары өз ара барабар?

а) 12 б) 4 в) -12 г) -4

Чыгарылышы:

$$4x^2 + 8x + c = 0$$

$$4(x^2 + 2x + 0,25c) = 0$$

$$x_1 + x_2 = -2 \quad x_1 = x_2$$

$$\begin{cases} 2x_1 = -2 & x_1 = -1 \\ x_1^2 = 0,25c \Rightarrow c = \frac{x_1^2}{0,25} = 4 \end{cases}$$

$$x_1 + x_2 = 0,25c$$

{4} (б)

5) $12x^2 + (k-1)x - 3 = 0$ теңдемесинин тамырларынын катышы (-9) га барабар экенин билип «к» ны тапкыла.

$$12x^2 + (k-1)x - 3 = 0$$

Чыгарылышы:

$$\begin{cases} \frac{x_1}{x_2} = -9 \\ x_1 + x_2 = \frac{1-k}{12} \\ x_1 \cdot x_2 = -\frac{1}{4} \end{cases} \quad 12(x^2 + \frac{k-1}{12}x - \frac{1}{4}) = 0$$

$$\begin{cases} x_1 = -9x_2 \\ 12(x_1 + x_2) = 1 - k \\ x_2(-9)x_2 = -\frac{1}{4} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} k = 1 - 12(x_1 + x_2) \\ -9x_2^2 = -\frac{1}{4} \end{cases} \Rightarrow x_2 = \pm \frac{1}{6}$$

$$x_1 = -9x_2; \quad x_1 = \pm \frac{9}{6} = \pm 1,5 \quad x_1 = 1,5 \quad x_2 = -\frac{1}{6}$$

$$x_2 = -1,5 \quad x_2 = \frac{1}{6}$$

$$k=1-12(x_1+x_2)=1-\left(\frac{3}{2}-\frac{1}{6}\right)*12=-15$$

$$k=1-12(x_1+x_2)=1-\left(-\frac{3}{2}+\frac{1}{6}\right)*12=17 \quad \{-15;17\}$$

6) $x|x|+|2x^2-5x|=6$ теңдемесин чыгаргыла.

Чыгарылышы:

$$1^0. \quad x > 0$$

$$2^0. \quad x > 0$$

$$3^0. \quad x < 0$$

$$2x^2-5x > 0$$

$$2x^2-5x < 0$$

$$2x^2-5x > 0$$

$$x^2+2x^2-5x=6$$

$$x^2-2x^2+5x=6$$

$$-x^2+2x^2-5x=6$$

$$3x^2-5x-6=0$$

$$x^2-5x+6=0$$

$$x^2-5x-6=0$$

$$x_{1,2} = \frac{5 \pm \sqrt{97}}{6}$$

$$x_3=2; \quad x_4=3$$

$$x_5=-1; \quad x_6=6$$

$\frac{5 \pm \sqrt{97}}{6}$, 3; 6 тамырлары текшерүүдө туюнтманы теңдештике айландыра алган жок. Демек жооп $\{-1,2\}$.

Барабарсыздыктар системасын чыгарууда сан огун үч интервалга бөлүп карайбыз.

$$a) \quad x > 2,5 \quad b) \quad 0 \leq x \leq 2,5 \quad c) \quad x < 0$$

Ар бир көптүктө теңдемеге өзүнчө карап чыгарабыз.

Окуучулар квадраттык теңдемелерди чыгаруу менен гана чектелбестен аларды квадраттык теңдемени түзүүгө үйрөтүү аркылуу терең билим бере алабыз.

Мисалы: окуучуларга ушундай тапшырма беребиз:

Ар бири өзүнүн туулган күнүнүн числосу менен айынын катар номерин алгач коюп, андан соң көбөйтүп б.а мугалимге сумма менен көбөйтүндүнү гана айтат.

Айталы окуучу 1995-жылы 6-майда төрөлгөн болсун.

б.а. 6.05.95.

$$\text{анда } 6+5=11$$

$$6*5=30$$

Окуучу 11 менен 30 ду гана айтат. Мисалы: оозеки чыгаруу менен анын туулган числосун же айын айтып коет. Окуучулар кантип чыгардыңыз дешип тан калышат. Бул нерсени аткаруу ар бириңин колунан келет деп:

$$x^2-11x+30=0$$

$$x = \frac{11 \pm 1}{2} \Rightarrow x_1=5; \quad x_2=6 \text{ ны көрсөтүп коюу окуучулар үчүн кызыктуу. Ошентип муну}$$

түшүнгөн ар бир окуучу аракеттенет.

Ушул сыяктуу каалагандай эки ойлонулган санды (эки оң, эки терс, бири терс, экинчиси оң, эки бөлчөк ж.у.с.) таба алабыз. Шаардагы кабаттуу үйлөрдө жашаган адамдардын үйүнүн жана квартирасынын номерин; ата-баланын, эне-кыздын, ага-ининин, эже-сиңдинин жашын да билип алууга боло тургандыгын кошумчалайбыз.

Ал эми окуучуларга төмөндөгүдөй ыр формасындагы (Индия мотивинде) квадраттык теңдемелерге келүүчү маселелерди чыгартуу алардын окууга болгон кызыгуусу жогорулаарын байкадык.

Эки топко бөлүнүп,
 Жардам берип жатышты.
 Эмгектенип талаандан,
 Пахта терип кайтышты.
 Он экиден бир бөлүгүнүн квадраты,
 Ишти ашык аткарышты.
 Он сегизден бир бөлүгү,
 Нормага жетпей калышты.
 Тынбай жыйырма беши,
 Аткарууга жетишти.
 Баары болуп талаада,
 Канча адам болгонун,
 Шашылбастан жакшыраак,
 Эсептегин ойлонгун.

Жообу: {36;100}.

Квадраттык тендемелер.

Квадраттык тендемелер.		Виеттик		
$ax^2+bx+c=0, a \neq 0$ $v=0$ $c=0$ $ax^2+bx=0$ $x=0$ болгон бир тамырга ээ.	$v \neq 0$ $c=0$ $ax^2+bx=0$ $x(ax+v)=0$ $x_1=0;$ $x_2=-\frac{v}{a}$ эки тамырга ээ.	$D > 0$, эки тамырга $D = 0$, бир тамырга $D < 0$, тамырга эмес $a \neq 1, v \neq 0, c \neq 0$ $x^2+px+q=0$ тамырларынын формуласы $x_{1/2} = \frac{-p \pm \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ $x_{1/2} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$ $v = 2m$ болгондо $x_{1,2} = \frac{-m \pm \sqrt{m^2 - ac}}{a}$	Туз теоремасы $x^2+px+q=0$ тендемесинин тамырлары x_1, x_2 болсо, $x_1+x_2=-p$ $x_1 * x_2=q$ экендигин далилдөө керек	Тескери теоремасы x_1, x_2 p, q сандары үчүн $x_1+x_2=-p$ $x_1 * x_2=q$ ээ болубуз x_1, x_2 $x^2+px+q=0$ тендемелери нин тамырлары экендиги.

Соңунда жогорудагыдай таблицага түшүндүрмө берүү аркылуу теманы жыйынтыктап, теңдеменин чыгарылышын б.а жообун эсептөө каражаттарын пайдаланып текшерүү менен практикалык теманын жыйынтыгын негизинде окуучуларга квадраттык теңдемелер боюнча терең билим бере алабыз деген ойдобуз.

ERKƏK TOĞLULARDA QARA CIYƏRİN QAPI VENASINDA QANIN HƏCMİ SÜRƏTİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ, AMMONYAKIN, SİDİK CÖVHƏRİNİN VƏ QLÜKOZANIN TƏMİZ SORULMASI

TELMAN BAYRAM OĞLU İSGƏNDƏROV*
HƏMZƏYEV NAQIF ƏLƏŞRƏF OĞLU**

Резюме

На 9-ти баранчиках линии Карадолак Карабахской породы, имевших хронические катетеры воротной вены и сонной артерии, определили объемную скорость кровотока по воротной вене и чистое всасывание аммиака, мочевины и глюкозы. Было установлено, что увеличение распадаемости протеина комбикорма с 51% до 75% не оказывает отрицательного влияния на объемную скорость кровотока по воротной вене и на чистое всасывание метаболитов.

Uzun müddət gövşəyən heyvanlarda qida maddələrinin bağırsaqlardan sorulması anastomoz üsulu ilə öyrənilmişdir. Burada qida maddələrinin onikibarmaq bağırsağın əvvəlinə daxil olan miqdarı ilə, onların kalla ifraz edilən miqdarı arasındakı fərq hesablanırdı. Təbii ki, bu üsulla hər hansı bir qida maddəsinin həzm sistemindən qana hansı səviyyədə nəql olunması barədə dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün olmurdu. Ona görə də yuxarıda qeyd edilən üsulla qida maddələrinin həzm sistemindən sorulmasını “görünən” və ya “bizə elə gələn” sorulma kimi qiymətləndirirlər.

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar [2,3,4,5,7,8] gövşəyən heyvanlarda qida maddələrinin bağırsaqlardan “təmiz” sorulmasını öyrənməyə başladılar. Bunun üçün cərrahi əməliyyat yolu ilə təcrübə heyvanlarına, qara ciyərin qapı venasına və yuxu arteriyasına xroniki kateterlər implantasiya edilir. Sonra hər hansı bir qida maddəsinin arterial qanda və qara ciyərin qapı venasından götürülmüş venoz qanda miqdarı təyin edilir. Konsentrasiya fərqi hesablamaq üçün arteriya-vena fərqi hemoqlobin indeksinə [1] vurulur. Hər hansı bir qida maddəsinin qara ciyərin qapı venasına “təmiz” sorulmasını təyin etdikdə isə arteriya-vena fərqi (hemoqlobin indeksinə vurduqdan sonra) qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətinə vururlar.

Qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürəti və müxtəlif metabolitlərin "təmiz" sorulması qoyunlar [3, 8], kökəldilən danalar [6, 7] və inəklər [4, 5, 9] üzərində aparılan təcrübələrdə öyrənilmişdir. Müxtəlif yemlərin təsirindən bu göstəricilərin hansı qanunauyğunluqlarla dəyişməsi müzakirə olunmuşdur.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, biz bu tədqiqatlarımızda erkək toğlularda qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətinin təyin etməyi, ammoniyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın həzm sistemindən “təmiz” sorulmasını öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Material və Metodika

Tədqiqatları xroniki təcrübə şəraitində, analoq prinsipinə uyğun olaraq seçilmiş, Qarabağ cinsinin Qaradolaq şaxəsinə mənsub 9 baş 12-14 aylıq erkək toğlu üzərində apardıq. Təcrübənin

* Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. isgenderovtelman@mail.ru

** Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. hamza@nagif.info

əvvəlcəndə toğluların orta diri kütləsi $38,7 \pm 2,15$ kq idi. Hazırlıq mərhələsində bütün heyvanlara cərrahi yolla, Ə.A. Əliyev [1,2] üsulu və qara ciyərin qapı venasına və yuxu arteriyasına xroniki kateterlər implantasiya edildi. Qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətini təyin etmək üçün, təcrübə toğlularında qara ciyərin qapı venası üzərinə elektromaqnit sayğacın zondunu da, cərrahi yolla yerləşdirildi. Üç müxtəlif tərkibli qarışıq yem təsirini öyrəndik (cədvəl 1).

Qarışıq yemlərin tərkibi

Cədvəl 1.

Yemlər	Qarışıq yemlərin tərkibi, %-lə		
	I	II	III
Arpa	20	25	15
Qarğıdalı	40	25	15
Buğda kəpəyi	20	25	40
Pambıq şroyu	20	25	30

I qrup toğluların yem payı 1 kq otdan və 0.5 kq 1 sayılı qarışıq yemdən ibarət idi. II və III qrup heyvanların da yem payı 1 kq otdan və müvafiq olaraq, 0.5 kq 2 və 3 sayılı qarışıq yemlərdən tərtib edilmişdi.

1 sayılı qarışıq yem tərkibindəki zülalların həll olma əmsalı 51%-ə bərabər idi. Bu qarışıq yem tərkibinə 40% qarğıdalı yarması daxil edilmişdi. 2 sayılı qarışıq yem tərkibində bütün yemlərin miqdarı 25% olmaqla, zülalın həll olma səviyyəsi 64%-ə çatırdı.

Üçüncü qarışıq yem tərkibində isə pambıq şrotunun miqdarını 30%-ə, buğda kəpəyini isə 40%-dək artırmaqla, proteinin həll olma səviyyəsini 75%-dək yüksəlttik.

Qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətini elektromaqnit üsulla, Rusiya Federasiyasının istehsalı olan RKE-3 cihazında təyin etdik. Arterial və venoz qanda ammoniyakın miqdarını Konveyin mikrodifuziya üsulu ilə, sidik cövhərinin miqdarını Mişon və Arno üsulu ilə, qlükozanın miqdarını isə ortotoluidinin rəngli reaksiyasına görə təyin etdik. Qan nümunələrini yemləmədən 1 saat əvvəl və ondan 1, 2, 3 saat sonra götürdük. Alınmış təcrübə materiallarını statistik olaraq Student-Fişer üsulu ilə işlədik.

Alınmış Nəticələr və Onların Təhlili

Qara ciyərin qapı venasına hər hansı bir metabolitin təmiz sorulmasını öyrənmək üçün, əvvəlcə bu venada qanın həcmi sürəti təyin edilməlidir. Gövşəyən heyvanlarda qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürəti əsasən iki üsulla təyin edilir. Birinci üsulda hər hansı bir kontrast maddənin (para-amino-hippur turşusu və ya brom-sulfalein) qara ciyərin qapı venasında həll olma sürətini hesablayaraq, buna görə qanın sürətini təyin edirlər. Bu üsulda konsentrasiyası məlum olan kontrast maddə, müəyyən sürətlə müsariqə venasına infuziya edilir və onun qapı venasında (hər 5 dəqiqədən bir) həll olma sürəti müəyyənləşdirilir. İkinci üsul isə elektromaqnit üsuludur. Burada xüsusi cihazın köməkliliyi ilə, əvvəlcədən qapı venasının üzərinə (cərrahi yolla) implantasiya edilmiş elektromaqnit zondla qanın sürəti təyin edilir. Bu üsulun mahiyyəti elektromaqnit induksiya hadisəsinə əsaslanır. Yəni sayğacdən keçən qan (elektrolit) induksiya olunur və cihazın göstəricisinə əsasən qanın sürəti müəyyən edilir. Biz öz təcrübələrimizdə qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətini təyin etmək üçün ikinci üsuldan, yəni elektromaqnit üsulundan (RKE 3 cihazı ilə) istifadə etdik.

Aparığımız təcrübələr nəticəsində məlum oldu ki, proteini müxtəlif həll olma səviyyəsinə malik olan qarışıq yemlər, erkək toğlularda qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətinə və metabolitlərin sorulmasına az da olsa təsir göstərir (cədvəl 2).

Cədvəldən görüldüyü kimi, I və II qrup toğlularda qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürəti təxminən eyni səviyyədə olmasına baxmayaraq, III qrup heyvanlarda bu göstərici I qrupa nəzərən 7,2% azalmışdır. Yəni qarışıq yem proteininin həll olma səviyyəsinin 51%-dən 75%-dək artırılması qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürətinin bir qədər azalmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, bizim təcrübələrimizdə qanın həcmi sürəti həm yemləmə saatlarından, həm də

yemin tərkibindəki proteinin həll olma səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olaraq tərəddüd etmişdir. Hər üç qrupdakı heyvanlarda, qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürəti yemləmədən 1,2 və 3 saat sonra bir qədər yüksəlmiş, sonrakı saatlarda isə tədricən yemləmədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşmışdır. Bizim təcrübələrdə qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürəti 138.59 ml/saatdan 153.68 ml/saatadək dəyişmişdir.

Metabolitlərin həzm sistemindən qana sorulmasını təyin etmək üçün onların, həm qapı venasından götürülmüş qan plazmasında, həm də arterial qan plazmasındakı miqdarını təyin etmək vacibdir. 2-ci cədvəldə qruplar üzrə ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın həm qapı venasından götürülmüş qan plazmasında, həm də arterial qan plazmasında olan miqdarı göstərilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi arterial qan plazmasında ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın miqdarında, qruplar arasında əsaslı fərqlər müşahidə edilmir. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, III qrup toğlularda bu göstəricilər I və II qrupa nəzərən bir qədər yüksəkdir. Eyni qanunauyğunluq qapı venasından götürülmüş qan plazmasında ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın miqdarında da müşahidə edilir.

Qara ciyərin qapı venasında qanın həcmi sürəti, ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın təmiz sorulması.

Cədvəl 2.

Göstəricilər	Qruplar		
	I	II	III
Qara ciyərin qapı venasında:			
Qanın həcmi sürəti, ml/saatla	151.6±12.7	149.7±14.5	140.7±15.8
Plazmanın sürəti, ml/saatla	116.72	106.26	101.30
Qapı venasından götürülmüş qan plazmasında (mq%-lə):			
Ammonyak	0.35±0.01	0.41±0.01	0.39±0.01
Sidik cövhəri	16.56±0.23	15.31±0.30	19.20±0.27
Qlükoza	40.06±0.80	38.47±0.50	41.38±0.55
Arterial qan plazmasında (mq%-lə):			
Ammonyak	0.16±0.01	0.24±0.01	0.14±0.01
Sidik cövhəri	16.68±0.23	15.36±0.50	19.28±0.28
Qlükoza	40.10±0.80	38.50±0.50	41.40±0.50
Təmiz sorulma (mq/saatla):			
Ammonyak	22.18	18.06	25.32
Sidik cövhəri	- 14.01	-5.31	-8.10
Qlükoza	- 4.67	-3.19	-2.03

Ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın konsentrasiyası qanın plazma hissəsində təyin edildiyinə görə, qapı venasında plazmanın da həcmi sürətini hesabladıq. Bunun üçün hematokrit göstəricisindən istifadə etdik. Nəticədə hər bir metabolitin (ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın) mq/saatla həzm sistemindən qana sorulma intensivliyi müəyyən edildi. 2-ci cədvəldən görüldüyü kimi, ammonyak həzm sistemindən qana yüksək intensivliklə sorulur. Sidik cövhəri və qlükoza isə, əksinə arterial qandan həzm sisteminə nəql olunur. Elə buna görə də sidik cövhərinin və qlükozanın təmiz sorulması mənfi işarələrlə verilmişdir. Ammonyakın təmiz sorulmasına gəldikdə, bu metabolit üzrə ən yüksək göstərici III qrup toğlularda müəyyən edilmişdir. Bu qrupdakı heyvanların yem payında olan qarışıq yemin proteininin həll olma səviyyəsinin 75% təşkil etdiyini nəzərə alsaq, alınmış göstəricinin yüksək səviyyədə olmasını izah etmək mümkündür. Belə ki, bu heyvanların işgənbəsinə yemlərin tez parçalanmasını və yem zülalının yüksək intensivliklə ammonyaka çevrilməsini əvvəlki tədqiqatlarımızda da müşahidə etmişik. Qlükozanın təmiz sorulma prosesi də III qrup heyvanlarda I və II qrupa nəzərən yüksək olmuşdur. Sidik cövhəri isə II qrup toğlularda I və III qrupa nəzərən bir qədər yüksək intensivliklə sorulmuşdur.

Alınmış nəticələri təhlil edərkən, görürük ki, III qrup heyvanlarda, ammonyak həzm sisteminədən qana daha yüksək intensivliklə nəql olunur. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bu heyvanlarda yemlə qəbul edilən proteinin bir hissəsi ammonyak şəklində itirilə bilər.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, demək olar ki, yemlərin tərkibindəki zülalın həll olunma əmsalının 51%-dən 75%-dək yüksəldilməsi erkək toğlularda qara ciyərin qarı venasında qanın həcmi sürətinə, ammonyakın, sidik cövhərinin və qlükozanın təmiz sorulmasına mənfi təsir göstərmir. Ancaq, ammonyakın təmiz sorulması bir qədər yüksəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев А.А. Экспериментальная хирургия. Москва 1998, с.228.
2. Алиев А.А., Искендеров Т.Б., Лонгус Н.И. Ангиоканюля с окклюдером для измерения портального кровотока. В кн. Экспериментальная хирургия. Москва 1998, с. 265.
3. Заболотнов Л.А., Надаляк Е.А. –Измерение объемной скорости кровотока по воротной вене. Труды ВНИИФБиП. С-х Боровск, 1979, с.67.
4. Baird G.D., M.A. Lomax, H.W. Symonds and S.R. Shaw. Net he-patic and splanchnic metabolism of lactate, piruvat and propionate in dairy cows. Biochem. J., 1980. V.186, p.47.
5. Huntington G.B. Portal blood flow and net absorption of ammonia-nitrogen, and glucose in nonlactating Holstein cows. J. Dairy Sci, 1982, V.65, pp.1 155-1162.
6. Huntington G.B. Sources of variation in splanchnic blood flow in steers. J. Anim. Sci., 1999, V.77, pp.3031-3036.
7. Mc Gillard A.D., J.W. Thorp and S.L. Thorp. Variation in portal blood flow measured by dye-dilution in young calves. J. Dairy Sci. 1971, V.54, p.247.
8. Webster A.J. and F. White. Portal blood flow and heat production in the digestive tract of sheep. Br. J. Nutr., 1973, V.29, p.279.
9. Whitt J., Huntington G.B. et al. Plasma flow and net nutrient flux across gut and liver of cattle fed twic

БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

З.А. АЖЫБАЕВА* - С.С. САКИЕВА**

Учурдагы экономикалык, саясий, илимий-техникалык күч-кубаттын өнүгүшү, жаңы замандын калыптануу процессиндеги карама-каршылыктуулук, калктын миграциясы жаштарга билим жана тарбия берүүнүн жаңы проблемаларын жаратты. Адам баласы турмуштук ар кандай кырдаалга жараша өзүнүн рухун байытып, жаңыланып, жан дүйнөсүндө кайра курулбаса коомдук өзгөрүүлөр анчалык натыйжа бере албайт. Бул багытта өлкөбүздөгү билим жана тарбия берүүчү мекемелер, коомдук уюмдар тарабынан окутуунун жаңы технологиялары жаралып, конференция, семинарлар уюштурулуп, педагогикалык адабияттар, усулдук колдонмолор жарык көрүүдө. Мындай коомчулук тарабынан көрүлүп жаткан камкордук, колдоо, аракеттер жакшы көрүнүш. Бирок, ар бир улуттун улуу менталитетин эске албай, үстүртөн ой жүгүртүү, окшоштуруп тууроо, курулай баяндоолор атуулдун чыныгы инсан катары калыптанышына жакшы шарт түзө албайт. Кыргыз агартуучуларынын бири, атактуу акын Нурмолдо өзүнүн нускоолорунда. «Илим деген эмне? Элдик тажрыйбанын, чыгаан инсандын билигинин натыйжасы. Ошону билип алганың - билим алганың»¹ деп билим алууну элдик тажрыйбалардан көргөн. Мындан улам окутуп тарбиялоодо жаш адамдын жан дүйнөсүнө бүлүк салып, таасир жаратуучу, улуу муундардан келе жаткан улуу мурастарды, куюлуштура айтылган сөз берметтери аркылуу сабактын сапаттуу мазмунун жаратсак маңыздуу билим жана тарбия берүүнүн маанисин ачар белек деген ойдобуз. Анткени, «...бүгүнкү күндө дүйнөлүк, философиялык- педагогикалык алдыңкы акыл ой инсандын ич жактан жаңыланыш, өзөгү жактан өркүндөш маселесин чындап колго алуу зарылчылыгына келип токтоп отурат».²

Ошол рухий жактан жаңылануу, жаңы билим алуу, өркүндөө билим берүү мекемелеринен жана мугалимдерден башталат. Мугалимдин бүтүндөй бойтурпаты, сүйлөгөн сөзү, баскан-турганы, эмоциясы, ал тургай колдонгон буюмдары менен кийген кийимдери да билим жана тарбия алуучу жаш адамга сөзсүз таасирин берет. Эгерде окутуучу окуучуну заманбап калыптандырып, жаңылагысы келсе, алгач жаңыча ой жүгүртүүнү, сабаттуу теориялык терең билим алууну өзүнөн башташ керек. Билим жана тарбия берүүдө улуттук адабий-көркөм мурастардын үлгүлөрүн жадына сиңирип өз тажрыйбасында ыктуу колдоно алууга жетишүүсү абзел. Элдик руханий дөөлөттөрдүн сабын толуктаган нускоочу сөздөр, накыл кептер, макаллакаптар, учкул сөздөр, афоризмдер адеп - ахлак насааттар ыймандуу, мекенчил, жаңы инсандарды тарбиялоонун негизги куралы болору шексиз.

* ф.и.к. ЖАМУнун доценти/КР

** п.и.к. ЖАМУнун доценти /КР

¹ С. Б. Байгазиев. Нурмолдо-ХІХ кылымдын тунгуч агартуучу-педагогу жана эне тилдин даанышман патриоту. Б., 2005 17-б.

² С. Байгазиев. Педагогикалык руханият. Б., 2008. 197-.

Элдик дөөлөттөр, нарк– нускалар кыргыз жаш жаранынын жан дүйнөсүнүн ажырагыс бир бөлүгү. Ошондуктан мугалим өзүнүн педагогикалык ишмердигинде окутуп - тарбиялоонун мазмунун ушул багытка көбүрөөк бурса гана жакшы ийгиликтерди жарата алат.

«Кыргыз эли сөзгө бай, чечендиги менен башка улуттардан айырмаланат.» - деп көп эле жерде айтып келебиз. Бул сөздөр акыркы мезгилдерде жөн гана сыймык көтөрүү, даңктануу же болбосо мактануу иретинде гана кадимки сөз катары айтылып калгандай. Анткени чечен, сөзгө бай калк экенибизди, улуулугубузду сөздө гана калтырып, ата салтынан келе жаткан сөзмөрлүктү кийинки муундун өкүлдөрүнүн жүрөгүнө терең жеткире албай жаткандайбыз. Буга себеп катары төмөнкү реалдуу көрүнүштөрдү айтууга болот; кыргыз жаштарынын арасында сөздүн маанисин терең түшүнбөстүгү, өз ойлорун кеңири баяндай албагандыгы, таза кыргызча сөздөрдү, сөз айкаштарын өз речинде активдештире албагандыгы, кептешүүдөгү этикетти сактай албагандыгы, жазуу жана сүйлөө эрежелеринен кетирилип жаткан одоно кемчиликтер күн сайын теле берүүлөрдөгү, радио уктурулардагы, көчө-көйдөгү, сабактагы жаштардын кебинен даана байкалып, жазуу стилдеринен көрүнөт.

Адам билимине, интелектисине, аң-сезиминин байлыгына жараша сөздү таап сүйлөйт жана жазат. Бул өңүттөн караганда бүгүнкү жаштардын билим алуусундагы теориялык билимдердин жетиштүү деңгээлде берилбей жаткандыгын байкоого болот. Мындан келди ар бир мугалим билим жана тарбия берүүдө теориялык багыттагы маселелерди өркүндөтүү менен бирге жаштардын жалпы сабаттуулугун жогорулатуу боюнча жаңы ыкмаларды ойлоп таап, анын формаларын иштеп чыгуу жагы. Анткени туура жаза билүү, туура сүйлөө бардык эле илимдердин негизин түзөт.

Жаштар өздөрү билим жана тарбия алган мекемелерде жүргүзүлүп жаткан окутуп – тарбиялоо процессинин милдеттүү жана активдүү катышуучулары экендиктерин жакшы билишет. Алар ошол мекемелерден патриоттук рухун, улуттук аң-сезимин, нравалык жүрүм– турумун, сабатын калыптандырышат. Ошондуктан ар бир педагог өзүнүн кесиптик этикасын заман талабына ылайык өзөртүп, өнүктүрүп, ички руханий дөөлөттөрүн байытып туруусу зарыл. Билим жана тарбия берүүнүн негизи болгон мугалимдердин педагогикалык маданиятын жогорулатуунун булактары катары төмөнкүлөрдү сунуштайбыз;

- практикалык – тажрыйбаларды топтоо
- өз багыты боюнча теориялык - педагогикалык билимдерин чыңдоо
- өз элинин тарыхый, прогрессивдүү салттарын, улуттук нарк-насилин, мааний кенчтерин предметтик материалдар менен байланыштырып окутуу
- жаштардын ички руханий ресурстарын жандандыруучу усулдук ыкма-ларды ойлоп табуу жана аны практикалаштыруу
- жаңы нерсени тез сезип, кабыл ала билген инсанды тарбиялоого жетишүү.

Бүгүнкү күндө жаштарыбыздын көркөм адабий маданият жагы жарды. Көркөм сөз берметтерин күндөлүк турмушта, пикирлешүүдө пайдалана билишпейт. Элдик оозеки чыгармалардын эң керектүү элементардык үлгүлөрү боюнча тааныштыгы жок. Мындан улам айтарыбыз окуучулардын эстетикалык жактан сезимталдуулугун, түшүнүктөрүн кеңейтип, кеп адеби, чечендик ыкмаларын калыптандырууда, руханий жактан арууланышына жакындан жардам берүү үчүн мугалим элдик мурастардын баалуулуктарын ар бир сабакта пайдалануусу керек.

Кыргыз элинин улуттук тарбия системасында улуттук намыс, абийирдүүлүк, айкөлдүк, жоомарттыкты тарбиялай турган салт өтө көп. Элдик жагдайдагы бул тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрү элдик каада-салт, үрп-адаттарга аталарыбыздын учкай айтылган улуу кептерине, даңазалуу дастандарга, эстетикалык таасири күчтүү элдик чыгармаларга сиңирилген.

Чыныгы кыргыз атуулун окутуп- тарбиялоодо булардын мааниси өтө зор экендигин ар бир окутуучу унутпашыбыз керек. Демек, руханий байлыктын булагы болгон элдик каада - салт, үрп - адаттардын атанын уулуна, эненин кызынын келечек жолуна багыттап көрсөткөн тарбиясынын учугун улап кыргыз жаш жарандарына кыргыз элинин кулк - мүнөзүн, кылык - жоругун, жүрүм - турумун акыл насаат түрүндө оозеки айтып, адамды урматтоо, сыйлоо, ызаттоо сыяктуу адеп маданиятын калыптандыруу негизги шарттардан.

Орустун улуу педагогу А.С Макаренко «Баланы туура тарбиялоо—биздин бактылуу карылыгыбыз. Жаман тарбиялоо—биздин келечектеги кайгыбыз, бул биздин башка адамдардан жана бүт өлкөнүн адамдары алдындагы күнөөбүз» -деп тарбиянын келечек турмуштагы таасирине терең маани берген.

Билим жана тарбия ар бир инсандын эсинен чыккыс болуп сакталып аны келечек турмушунда колдонуу менен көздөгөн максатына жетип, коомдон татыктуу ордун тапканга фундамент болуш керек. Бүгүнкү шартта, айрыкча чет элдердин маданиятынын таасирдүүлүгү күчөп, балдардын психологиясын буруп турган ушул заманда билим берип тарбиялоонун күчүн, менталитетин, формасын, структурасын элдик педагогиканын нугунда кайрадан түзүп чыгуу зарылчылыгы жаралып отурат. Андан дагы адистердин бул кесипти тандап келип, жан-дүйнөсү менен берилип билим алып, чыныгы педагогикалык искусствону өздөштүрүп, бекем билимди камсыз кылуучу даражага жеткирүүдө жалпы коомчулуктун талабын күчөтүү менен жапа тырмак киришпесе болбой калды.

70-80-жылдардын аралыгында мугалимдик кесипке умтулган жаш адам бул кесипти мектеп партасында отурган окуучу кезинде тандап алып, ошондо эле китепке эт-бетинен түшүп окуп билим алчу, балдарды тарбиялоочу ыкмаларды өз алдынча өздөштүрчү да жогорку жана орто окуу жайларына педагогикага жан дүйнөсүндө даяр келчү.

Ал эми бүгүнкү учурда АКСЕЛСтен төмөн балл алган, айрым келечектүү адистикке өтө албай калган жаштар аргасыздан педагогикалык багыттагы факультеттердеги студенттердин катарын толуктап калышты. Мунун албетте, объективдүү да субъективдүү да себептери бар, биринчиден мугалимдердин материалдык деңгээлинин төмөндүгү менен байланышса, экинчиден жаштардын жан-дүйнөсүнүн тардыгы менен айкалышат.

Бул маселелер боюнча мамлекет тарабынан көңүл бурулуп, коомдук талаптарга ылайык билим берүүнүн структурасы өзгөрсө гана чыныгы педагогдор даярдалып, билим жана тарбия берүүнүн сапаттык деңгээли көтөрүлөт беле деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Байгазиев С. Нурмолдо –XIX кылымдын тунгуч агартуучу-педагогу жана эне тилдин даанышман патриоту. Б.,2005.
2. Байгазиев С. Педагогикалык руханият. Б.,2008.
3. Бекембай Апыш. Тарбия назарияты. Ош-1996.

4. Гребенников Н.К. Мектеп жана үй-бүлө. Фрунзе «Мектеп» 1988.

5. Макаренко А.С. «О книге для родителей»-Соч. В 7-ми т. М.: АПН РСФСР, 1957.т. 4, с.438.

БЕЙБОЛМЫСТЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ ПАЙЫМДАУ

Б.М. АТАШ*

Резюме

В статье рассматривая физические аспекты Небытия анализируется: эфир и тонкий мир. Они как бытия и Небытия, существующие и несуществующие сочетается с онтологическими проблемами. При этом физический материальный мир переоценивается как онтометафизическая сложная трансцендентная структура.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық прогрестің өрлеу заманында философияда да онтологияның жаңаша мәнін ашу мен ғылыми даму тенденциясындағы әдіснамаларды қайта құрудың өлшемдерінің жарыспалы түрде ұсынылуы да қажетті буын. Соның бірі – болмыстың мәніне тереңірек үңілуден туындайтын Бейболмыстық философия.

Осыған байланысты әлемнің физикалық картинасын реконструкциялауда қалыптасқан парадигмалардың бірі—физикалық-философиялық категорияларды діни мистицизммен ұштастыруды да атап өтуге болады. Бұл парадигмадағы орталық түсініктер де вакуум ұғымының перифериясын қамтитын: нәзік әлем, торсиондық өріс, астральдық сәуле, эфир концептерін ғылыми және мистикалық параметрлерде аналогиялық саралаумен байланысты ашыла түседі де, оны бейсызықтық физика өзінің объектісіне трансформациялайды. Мәселен, академик В. Фортов тереңдетілген ғылыми ізденістің діни негіздермен байланысын, жаңалықтардың ашылуының да оған қатыстылығын атап көрсетеді [1,11].

Кесте-1 . Ғылым мен нәзік әлемді байланыстыру жобалары

№	Авторлар	Негізгі ой түйіндері
1	А.Е.Акимов	Физической природой Абсолюта и физической природы сознания является торсионное поле (Акимов А.Е. Торсионные поля Тонкого мира//Терминатор. 1996. №1-2. с. 10-13) Создание новой концепции–Теории физического вакуума и, как следствие, создание торсионных технологии исключает апокалиптический сценарий для Земной Цивилизации. (Акимов А. Е. Создание торсионных технологий исключает апокалипсис//Чудеса и приключения. 1998. №7. с. 11)
2	Г.И.Шипов	На первом уровне реальности решающее значение играет «первичное сознание», выступающее в роли активного начала – Бога и не поддающееся аналитическому описанию (Шипов Г. И. Явления психофизикии теория физического вакуума// Сознание и физический мир.-Вып.1.Москва: Агентство «Яхтсмен», 1995. -с. 86-103)
3	Дульнаев Г.Н.	Дело в том, что традиционная наука базируется не измерениях переноса энергии, массы и импульса. А в тонком мире идут, в основном, процессы лишь информационного обмена (Лисов Г.Ральность тонкого мира // Терминатор. 1995. № 4 / 5. С.3-6)

* философия ғылымдарының кандидаты Қазақстан Республикасы, Атырау мемлекеттік университеті.
atash_berik@mail.ru

Кесте - 2. Эфирдің физикалық көріністе байыпталуы

№	авторлар	Негізгі ұстанымдары
1	Ньютон И.	Ньютон предупреждает, что при изложении гипотезы эфира будет «иногда говорить о ней так, как бы я ее принял и верю в нее», однако всего лишь «во избежание многословия и для более ясного представления» (Подольный Р.Г. Нечто по имени Ничто. Жизнь замечательных идей.-Москва: Знание, 1983.-191 с. (с.31-32))
2	Физо А.И.	Вселенной движутся в неподвижном мировом эфире. Такая гипотеза объясняла опыт Физо и спасала классическую физику ((Тихоплав Т.С., Тихоплав В.Ю. Физика веры.-СПб: ИД «ВЕСЬ», 2003.-256 с., ил. (с.69))
3	Майкельсон А.	Оказалось, что фотоном совершенно безразлично, куда лететь – по течению, против течения или же куда-то вбок (фотон – эфирге әсер ететін жарықты алып жүруші) (Стрелков В. Новая реальность – эфирная Вселенная // Чудеса и приключения.1998. №7. с. 26-28)
4	Эйнштейн А.	Все наши попытки сделать эфир реальным провалились. Все попытки открыть свойства эфира привели к трудностям и противоречиям. (Брусин Л.Д., Брусин С.Д. Иллюзия Эйнштейна и реальность Ньютона.-2-е изд.-Москва, 1993.-88 с. (с.34))–Эфир существует. Согласно общей теорией относительности, пространство немислимо без эфира. Мы не можем в теоретической физике обойтись без эфира, то есть континуума, наделенного физическими свойствами ((Подольный Р.Г. Нечто по имени Ничто. Жизнь замечательных идей. -Москва: Знание, 1983.-191 с. (с. 56))

Яғни, «нәзік әлем» Бейболмыс тәрізді түсініктің болуы қажеттілігінен туындаған, оның орнын алмастыратын феномен. Нәзік әлем материалдық заттық әлемнен басқа да жарыспа-лы әлемнің болуы ықтимал екендігі туралы жалпы жобалардан туған. Сондықтан болмыстың баламасы ретінде айғқталып, ұғымдар мен түсініктердің рухани аясында сақталуы тиіс парадигма ретінде танылады. Ол «нәзіктігі» арқылы Бейболмыстық сапаға жуықтап, оның жалпы перифериясын сипаттайтын шартты нұсқаны құрайды. Оған физикалық тұрғыдан келу стилі, имматериалистік түсінікті білдіре отырып, әлемнің сакральдылығын жамай түседі. Сондықтан біз нәзік әлемнің функцияларын атап өтуімізге болады:

- Материализмнен басқаша ойлау парадигмасын қуаттаудың бір формасы;
- Әлемнің тұғыық танылмайтын сырларын көрсететін мистификацияланған және ғылымыланған өзіндік затың трансценденциясын айғақтайды;
- Діни концепттердің ақиқаттылығын саралайтын және оның ғылымыланған принциптермен ұсынуға жетелейтін ұстаным деп бағамдауымызға болатындығын;
- Бейболмысты түйсінудің алғашқы сатыларының бірі ретіндегі әэпистемология (Бейболмыстық таным);
- Нәзіктік (тонкость) әлем құрылымының күрделілігін және болмыстың баламалары арқылы өрлейтін диалектикалық жобаны қайталайтын үрдісті жаңартудың айрықша әдіснамасы;

Ал эфир–Бейболмыстыққа ұмтылатын, нақты болмыс емес болып табылатын, физикалық тұрғыдан дәйектелуге тиіс жалпы концепттер. Сондықтан эфирдің өмір сүретіндігі немесе өмір сүрмейтіндігі соншалықты маңызды емес, «эфир» арқылы оның генетикалық жазықтықтарын ашуға мүмкіндік беретін алғышарт болғандығы маңызды деп атап өтуімізге болады. Демек, «эфир» көне алғыфилософиялық дүниетанымның кейінгі ғылыми-жаратылыстанулық бейнесі және трансформациялық жобасы. Бұл да өзіне генетикалық ұғымдарды тудырудың, оны ашудың логикалық белгісі мен құбылысы ретінде бағамдалады. Сондықтан эфирдің Бейболмыстық мәні болмыстық емес болып табылатындығы. Бірақ бұл әлі де толыққанды Бейболмыс емес, тек болмыс еместік сападағы жазықтықтың шартты түрде өмір сүретіндігі түсінігіне келіп тоғысады.

Физикадағы салыстырмалық теориясы мен өрістің кванттық теориясы үшін материалдық орта физикалық вакуум ретінде ұғынылып, «эфир» түсінігі вакуум ұғымын алмастыратындай парадигмада қарастырылды.

Осыған сәйкес әлемнің физикалық картинасын түйсіну де өзгеріп, кванттық физика дүниеге келді. 1900 жылы неміс физигі енгізген квант ұғымы бойынша – жарық үздіксіз емес, дискретті түрде тарап, кванттық үлестермен айқындалады. Осы идеяны әрі қарай дамытқан А. Эйнштейн жарықтың үздіктілігі оның қасиеті екендігін атап өтіп, кейінен фотон атанған жарық-кванттарынан құралатындығын негіздеді. Яғни, кванттық энергия бойынша энергия үлестермен (порция) тарайды [2,254]. Кейінен 1922 жылы американдық физик А. Комптон жарық бір мезетте толқынды және корпускулярлы (бөлшекті) болып табылатындығын ұсынды [3,3-14]. Кванттық механиканың дамуы 1924 жылы француз физигі Луи де Бройльдің корпускулярлық-толқындық дуализм теориясымен жалғасып, фотон ғана емес, барлық бөлшектер де толқындық қасиетті иемденеді деген ой түйіндеді.

Бұл эксперименттің әр кезде әр түрлі нәтиже көрсететіндігіне байланысты анықталмайтындығы принципі бойынша ықтималдылықты қуаттау мен Н. Бордың толықтырушылық принципіне жалғаса түсті. Демек, физикалық құралдарға, сананың бақылауына байланысты субъективтік негізде өзгеруі мүмкін екендігі туралы тұжырымға алып келді. «Поэтому один из «отцов» квантовой механики Н. Бор считал, что натуралист познает не саму реальность, а лишь собственный контакт с ней» [4,4].

Осы тұстан болмыстың объективтілігінің деңгейін түсіретін ойлау жүйесінің қырлары айқындалып, оның заңдылықтары мен құрылымы өзіндік болмысынан бір сәтке ажырап, әлдене формасына еніп, «болмыс-әлдене» құрылымына трансформацияланады. Бұл құрылымның болмыстық сипаты өзінің ашылуының мәнін қайталап, шынайы мағынасын жамайды. Осы онтологиялық парадигма объективтілікті танудың құрылымының негіздерін нығайтатын таным екендігіне байланысты емес, болмысты өз мәнінен ажырату моделінің нұсқасы болып табылады. Бірақ теориялық физика мен метаонтология үшін бұл тіптен аяқталмаған модель. Сондықтан бейсызықтық физикада өзге де жаңаша теориялар мен концепциялар туындады. 1965 жылы Джон С. Белл ашқан теорема – локальды емес эффект, яғни, белгілі бір дененің қозғалысы оқшау тұрған денеге әсер етіп қозғалысқа келтіруі мүмкін. Ол әлдебір жанама күштердің әсер ететіндігі туралы Эйнштейн-Подольский-Розен парадоксымен толықтырылды: «Между осколками распавшейся частицы сохраняется связь, в роде переносной рации, так что каждый любой момент знает, где находится другой и что с ним происходит» [5,232]. Яғни, бұдан әлемнің кез-келген нүктесіндегі алыс қашықтағы бөлшектердің арасында өрістік, сигналдық, механикалық, энергиялық қатынас болмаса да ортақ жүйе ретінде байланыстар сақталатындығы туралы тұжырымды дәйектейді.

Ағылшын физигі Поль Дирак бөлшектер мен антибөлшектерді зерделей келе, вакуум жөніндегі тұжырымды тереңдете түсті: «Этот океан (физический вакуум) заполнен электронами без предела для величины отрицательной энергии, и поэтому нет ничего похожего на дно в этом электронном океане» [6,16]. Бұл идея барлық бөлшектердің антибөлшектері болатындығы туралы түсінікке жетелеп, вакуумның таза «ештеңе» емес, бөлшектер мен антибөлшектердің бірлігінен тұратын *әлдебір жазықтық* түрінде сақталатын модусын айғақтады. Бұны әлемнің физикалық картинасын түсінудің философиялық парадигмасы бойынша анықтасақ, бар болудың қалыпты өлшемдерінен тыс, болмаудың да дәстүрлі параметрлерінен өзгеше белгілі бір дәрежеде Бейболмыстың материалданған моделін құрастырудың теориялық түрде байқалатын жетістігі болып табылады. Демек, вакуумның жаңа теориясы, оны таза ештеңе түріндегі бос кеңістік дәрежесінен белгілі бір жазықтықта ажыратып, бейсызықтық-академиялық емес білімдер жүйесінде қайтадан қалпына келтіреді. Демек, мәселе парадигмадан туындайды. Қарапайым философиялық тұрғыдан бағдарланған логика бойынша – Бейболмысты болмыстандыру мен болмысты Бейболмыстандырудың физикалық түрде айшықталуы. Теориялық тұжырымдалған бұл нұсқа Бейболмыстың таза болмыс еместік пен жоқтық параметрлерінен ажырата отырып, болмаудың ішіндегі болмау, яғни, «контрболмаудың» әлдене ретінде бағамдалауы мүмкіндік алатын

болмыстық сипатын айғақтайды. Бірақ классикалық физика бойынша «вакуумның» физикалық түрде дәйектелетін таза Бейболмыстық көрініс екендігіне байланысты таза вакуум мен «Дирақтың теңізінің» субпозициясы бірлікті қалауға ұмтылады. Егер де, шындығында, вакуум өзінің таза абсолюттілігінен айрылатын болса, онда вакуум жөніндегі көзқарас өзгеруі тиіс немесе вакуумға жаңаша сипат таңылуы керек. Сондықтан солғынданған болмыстың вакуумдық күйі мен абсолютті вакуумның қайшылығы бейсызықтық физикада абсолютті вакуумның болмайтындығы туралы тұжырымға алып келеді. Бірақ оның «вакуум» деп аталуына байланысты ол өзінің вакуумдық сипатынан айрылмайды. Онда ешқандай бөлшектер болмағандықтан, нольдік ауытқуға тең. Сондықтан бөлшектердің қатысуы мен қатыспауының қайшылығын физиктер олардың пайда болып, секундтың өте шағын бөлшегінде ғана өмір сүретіндігін және қайтадан жоғалатындығымен тұжырымдады. Яғни, виртуальдық әлем ретінде байыпталса да, оның нақты әсері барынша ықпалды күш болып табылады. Вакуумдық виртуальдық фонның қатысуы бұл жерде шартты акцент ретінде ғана қалдырылып, бұл виртуальдылықты вакуум ғана емес барлық бөлшектер де тудырып, қайтадан жоғалтуы мүмкін екендігін дәйектеген соңғы жылдардағы физика ондағы энергия мәселесіне ойысады. Виртуальдылықтың реалдылыққа айналуы информациялық өрістің ашылуына байланысты бола келе, ол торсиондық өріс арқылы сақталатын информациялармен іске асатындығы туралы қорытындыға келеді.

Демек, Бейболмыстық таза бостықтың парадигмасы өзінің эволюциясында физикалық өлшем бойынша басқаша сатыға көтеріледі. Вакуум өзінің физикалық мәнін ашу арқылы Бейболмыстық вакуумның басқаша жазықтығына өтеді. Осы тұстан жасанды вакуумның бостық деңгейі жасақталады да, ол Бейболмыстық генетизмнен алшатай түскендей болады. Вакуум мен нәзік әлемнің торсиондық өрісі тұтасады да, эквиваленттілік құрайды. Вакуум мүмкін болатын әлем немесе мүмкін болатындықты шындыққа айналдыратын белгісіз-анықталмайтын трансцендентальды күйге түседі. Осы трансцендентальдылықтың физикалық-теориялық түрде тереңдей зерделенуі «вакуумдық трансцендентальды физиканы» туғызған деп атап өтуімізге болады. Демек, мүмкіндіктің физикалық потенциалдылығы физикалыққа айналатын вакуумның туындыларын реалдандырады. Физикалық вакуум физикалық шынайылық болмаса да, алғыматериалдылық ретінде өзінің жағдайын сақтауға мүмкіндік алады. Сондықтан вакуум жөніндегі осындай қайшылықты түсініктер физикада оның әлі де жетіле түсуін қажет еткендіктен, оның даму эволюциясы әрі қарай тереңдей түсіп, бейсызықтық физикамен дәйектеліп, кейбір аспектілері классикалық физикада мойындалмаса да, жалпы концептуалды мүмкіндіктің теориясының трансцендентальды деңгейін бағамдайтын параметр ретінде сақталады. Яғни, физикалық шындық пен вакуум тұтастанып, екеуінің дифференциациясы, дихотомиясы жойылып, вакуум физикалық дүниеге жалғасатын оның бастапқы күйіне айналады. Вакуум сөйтіп, әлемнің физикалық картинасынан өзіндік орнын айғақтағандықтан, оның теориялық қырлары әрі қарай жетіле түседі. Физикалық реалды әлем мен физикалық вакуумның тұтастануы жөнінде Г. И. Шипов атап өткендей: «Наши современные представления об источнике всех частиц и полей связываются с физическим вакуумом – основным состоянием любого вида материи» [7,19]. Вакуум физикалық бөлшектер жөніндегі түсінікке импликацияланады және керісінше. Бұл формальдық көрінісі жағынан болмыс пен Бейболмыстың абстрактылы байланысына аналогияланады. Бірақ бұл біз үшін әзірге ешнәрсені де нақты шеше алмайды. Сондықтан вакуум жөніндегі түсініктерге тереңдей еңсек, Эйнштейннің оны бос төрт өлшемді кеңістік ретінде бағамдауы мен Дирақтың виртуальдық бөлшектерден тұратын жазықтық ретінде пайымдауы арқылы өрістердің бірлігі теориясы қалыптасты.

Кеңістіктің қисаюы теориясы 1922 жылы Э.Картанның айналмалы кеңістік теориясымен жалғаса түсті. Айналмалы кеңістік теориясы арқылы және өрістердің бір негізділігі туралы түсінік пен инерция қуаттылығынан Г.Шипов физикалық вакуумның жаңа теориясын жасады: «Едином носителем полей является физический вакуум – «Фундаментальное поле», по удачной терминологии академика И. Л. Герловина, и все поля: гравитационное, электромагнитное, торсионное (спиновое) – являются его различными фазами»[8,15]. Осы аталған физикалық концепциялардан вакуумның орныққан жаңа моделін таба аламыз.

Яғни, оның философиялық тұғынамасы таза абсолютті бос кеңістік туралы тұжырымның әлденелік сипаты мен жарыспалы түрде Бейболмыстық негізін қатар ұстануы. Кенеттен пайда болған фантомның сол сәтте жойылуын, инерцияны, өрістер бірлігін т.б. қамтамасыз ететін вакуумның полифункционалдық қызметтері мәнді құбылыстарды атқарып, әлемнің орталықтандырылған субстанционалдық жобасын жасайтындығын меңзейді. Вакуумда өздігінен пайда болған торсиондық өрістер, информациялық кеңістік, фантомдардың қайтадан жоғалып, уақыттың өте аза мөлшерінде жойылатындығы оның имманентті-эндогенді трансцендентальдылығын нығайтады.

Сондықтан вакуум парадоксының философиялық моделі, метаонтологиялық жазықтықта әрі бар, әрі жоқ болып табылатын виртуальдылық пен алғы шынайылықтың медиатеңгейін қамтамасыз ететін «жоқтық энергиясы» дегенге келіп саяды. Бұл жердегі басты қайшылықты түйін – вакуумның физикалық бола отырып, Бейболмыстың абстрактылы философиялық жазықтығының салыстырылатындығы мен салыстырылмайтындығы туралы.

Яғни, Ештеңеге тура сәйкес келетін вакуум сол Бейболмыстың мәнін қайталайды, онымен тура сәйкестеніп, физикалық нұсқасын құрайды. Дегенмен, бұл вакуумның екіге айрылуы ғылыми және жаратылстану парадигмасында ешнәрсені анықтамайтын және мәнсіз болып табылатын ұстанымды білдіреді. Сондықтан Бейболмысты релятивистік тұрғыдан қарастыру позициясы бойынша статикалық және динамикалық вакуумның біртұтастануы логикалық қажеттілік. Статикалық түпнұсқалық вакуум жаратылыстың феноменін ашу үшін ассимиляцияланған түрде динамикалық вакуумға трансформацияланады.

Сондықтан ол алғашқы түпнұсқалық түрі мен соңғы түрін интеграциялайтын тұтас вакуумды құрайды. Тұтастықтың екіге айрылу дифференциациясы бірін-бірі жоғалтпайды. Мәселен, жоғарыдағы атап көрсетілген кванттық вакуумдағы бөлшектердің пайда болып қайтадан жоғалып отыруы, оның виртуальдылық болып анықталуы, шартты ұсынылған шектеулі кеңістік болып табылуы т.б. осының айғағы.

Мәселен, вакуумның физикалық картинасын философиялық тұрғыдан сараптап, **материя мен энергияның вакуумдық жағдайда ғана пайда болуы мүмкін екендігі туралы** тұжырымды ұсынсақ, вакуумның пассивтілігі айшықтала түседі де, ол өзінің Бейболмыстық шарттарынан айнымайтын болып шығады. Сондықтан материя мен энергияның вакуумде түзілуі олардың өздерінің атрибуты болып шығады да, өмір сүруіне байланысты қолайлы жағдайдың тууы–вакуум болып табылады. Мәселен, аналогиялық түрде организмдердің қолайлы жағдайдан пайда болуын атап өтуге болады.

Сондықтан екі парадигмадағы вакуум да біз үшін Бейболмыстық «туындының» талаптарын қабылдайтын болғандықтан **тұтастанған вакуумдық Бейболмыс** болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Чудеса и приключения// Невероятное, любопытное, очевидное. 1998. №17. (С.11)
2. Физический энциклопедический словарь.-Москва: Советская энциклопедия, 1984.-944 с.(с.254).
3. Силин А.А. На пути от знания естества к его творению//Сознание и физическая реальность.-1988.-Т.3.-№3.-с.3-14).
4. Силин А.А. На пути от знания естества к его творению//Сознание и физическая реальность.-1988.-Т.3.-№3.-с.4)
5. Дигениус Ван Руллер. Логическая связь/Пер.с нем.-Москва: Прогресс; Литера, 1995.-413 с. (с.232)
6. Подольный Р.Г. Нечто по имени Ничто. Жизнь замечательных идей.-Москва: Знание, 1983.-191 с. (с.16)

7. Шипов Г.И. Теория физического вакуума. Новая парадигма.-Москва: НТ-Центр, 1993.-362 с. (с.19)

8. Акимов А.Е., Бойчук В.В., Тарасенко В.Я. Дальнодействующие спинорные поля. Физические модели. Препринт №4, АН УССР.-Киев: Институт проблем металловедения, 1989.-23 с.(с.15)

БОЛАЛАР ЦЕРЕБРАЛ ФАЛАЖ КАСАЛЛИГИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБАЛАРИ ВА КЛИНИК ШАКЛЛАРИ

**О. БОТИРОВ НОМЛИ ХДУ - К.П.Н. ДОЦ. К.Ф.ТЕШАБАЕВА
К.П.Н. М.Б РИЗАШОВА**

Мустақил Қирғизистон Республикасида яшовчи халқларнинг равнақига, таълим тизимининг такомиллашувига жиддий эътибор қаратилмоқда. Ҳукуматимизнинг «Билим» (1994), «XXI аср кадрлари» (2004), «Янги авлод» (2001-2004) миллий-таълимий дастурлари каби ёшлар таълим-тарбиясига дахлдор қатор қарорларида умумий ўрта мактаблар, лицей ва гимназиялар ҳамда олий ўқув юртларида таълимни ривожлантиришни сифат жиҳатидан юқори босқичга кўтариш ва жаҳон андозаларига жавоб беришини таъминлаш зарурлиги қайта-қайта таъкидланмоқда.

Ҳар бир мамлакатда амалга ошириладиган таълим-тарбия тизими негизида муайян мақсадлар ётади. Истиқлол вазифалари эса бугунги кунда таълим-тарбия тизими мазмунини янгилашни талаб этади. Бу эса ижтимоий тарбия билан оилавий тарбияни мазмунан узвий боғлаш заруратини келтириб чиқаради. Махсус коррекцион педагогика умумий педагогиканинг таркибий қисми бўлганлиги учун, бу вазифалар ушбу соҳанинг ҳам устувор вазифаларига айландики, уларнинг амалга оширилиши махсус педагогикани оилавий тарбия ва ижтимоий тарбия билан узвий боғлашнинг янги усул ва йўллари излаб топиш, бу йўлда илмий-амалий изланишлар олиб боришни тақозо этади.

Давлат ва жамият тараққиёти, унинг истиқболи шу давлат, шу мамлакатда яшовчи фуқароларнинг жисмонан бақувват ва соғлом бўлиши билан белгиланади.

Яхши орзу-умидлар билан кутилаётган фарзанднинг носоғлом, ногирон туғилиши эса ҳар қандай оила учун фожеадир.

Сўнгги йилларда ҳаётимизга кириб келган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, экологик соҳаларга оид кескин ва зиддиятли ўзгаришлар уни тубдан ўзгартириб юборди. Бу ўринда биз бу жараённинг ижобий томонларига тўхталиб ўтирмай (улар ҳамма учун аён ва оммавий ахборот воситаларида ҳам, илмий тадқиқотларда ҳам ёритиб борилмоқда), бевосита мавзуимиз мақсади бўлган жисмоний ва руҳий нуқсонга эга бўлган болаларнинг кўпайишига ҳам олиб келаётганини айтиб ўтмоқчимиз. БМТ маълумотларига кўра дунё микёсида ногирон болалар кўрсаткичи 450 миллионга яқин. ЮНЕСКО маълумотларига қараганда эса, улар орасида алоҳида ёрдамга мухтож болалар ҳаммаси бўлиб 200 миллион атрофида экан.

Қирғизистон Республикасида ҳам ногиронлар кўрсаткичи Н. П. Семененконинг (2007) аниқлашича, анча юқори бўлиб, ҳозирги даврда турли ногиронлик категорияларига мансуб бўлганлар сони 98 мингдан ортиқроқдир. Шулардан 9,5 минг ногиронлар эшитиши ва кўришида нуқсонли бўлганларни, 10,5 мингга болалиқдан ногирон 16 ёшгача бўлган болаларни, 1,5 мингга эса, церебрал фалаж болаларни ташкил этади.

Демак, Қирғизистон Республикаси вилоят ва туманларида церебрал фалаж фарзанди бўлган оилаларда ота-оналарни бола тарбиялашга тайёрлаш муаммоси махсус педагогика фанининг муҳим соҳаси бўлиб, ижтимоий-педагогик, маънавий-ахлоқий, руҳий-маънавий, психологик-педагогик характер касб этади ва шу долзарб масаланинг илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан ҳал қилинишини талаб қилади.

Қирғизистон Республикасида ногирон болалар таълим-тарбияси билан боғлиқ муаммолар анчадан бери дефектолог-олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келадики, бу соҳада К.М.Тилекеев (1988), И.Н.Чжен (1994), Н.П.Семененко (2007) каби олимлар ва педагогларнинг изланишлари жуда катта аҳамиятга эга. Бироқ республикада қишлоқ шароитида церебрал фалаж болалар билан коррекцион иш жараёнида дефектологлар ва ота-оналар ҳамкорлигига оид махсус тадқиқот ҳозиргача олиб борилмаган.

Ногирон болалар тарбияси ўта мураккаб, нозик ва маъсулиятли соҳадир. Чунки ногирон болалар соғлом тенгқурларидан фарқли равишда оламни тўғри англашдан маҳрумдирлар, шунингдек улар жисмонан нуқсонли бўлиш билан бирга қалби кемтик болалардир.

Церебрал фалаж болалар ҳозирги кунда асосан уй шароитида тарбияланиб келмоқда. Шунинг учун бундай болаларнинг аксарияти ҳали дефектологик ташхис қилинмаган. Уларнинг ота - оналари кимларга, қайси мутахассисга мурожаат этиш кераклигини ҳам билмайди. Шу боисдан церебрал фалаж болалар уйда эътиборсиз қолиб кетмоқда. Туманларда ва қишлоқларда дефектолог-мутахассислар етишмаганлиги ҳам муаммонинг долзарблигини янада кучайтиради. Ота-оналар церебрал фалаж болани тарбиялашга оид педагогик ва методик билимларга ниҳоятда муҳтож. Улар церебрал фалаж фарзандлари бўлгани боис тушқун, қалби эзилган бўлиши баробарида, ногирон фарзандларини қандай ўстириш, тарбиялаш, мактабга тайёрлашга оид маълумотларга эга эмас.

Қирғизистонда оила турмуш тарзини соғломлаштириш, репродуктив маданият, соғлом она ва соғлом фарзанд тарбияси давлат сиёсати даражасига кўтарилган масалалар сирасидандир.

Туғма иллатлари бўлган болалар ва болалиқдан ногиронлар туғилишининг олдини олиш мақсадида Республика «Скрининг маркази» ва жойлардаги филиаллари изчил фаолият юритаётгани ҳам она ва бола саломатлигини таъминлашга хизмат қилади.

Гарчи оналик ва болалиқни муҳофаза этиш соҳасида салмоқли ишлар амалга оширилган бўлса-да, оилада соғлом турмуш тарзини шакллантириш борасида ҳали ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар оз эмас.

Маълумотларга қараганда, республикамызда ҳар икки аёлнинг бири фарзанд туғиш ёшидадир. Энг кўп бола туғиш 18-23 ёшдаги аёлларга тўғри келади. Қирғизистон ҳукумати ва Хотин-қизлар кўмиталарининг бехатар оналикни таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатларига қарамай, экстрагенитал касалликлар туфайли туғишдан олдинги касалликлар, кам қонлик, оғир токсикозлар, турли юқумли касалликлар, қаттиқ асабийлашиш, тиббий ходимларнинг лоқайд ва бефарқликлари натижасида туғиш жараёнида ногирон туғилаётган болалар, афсуски, учраб турибди.

Бунга ҳомиладорлик даврида оналарнинг қаттиқ шамоллаши, пневмония, аёллардаги кам қонлик, оғир токсикозлар ва оғир грипп, турли инфекцион касалликлар, туғруқ жараёнидаги турли ташқи салбий омиллар, оғир шикастланишлар, экологик сабаблар ҳамда наслий касалликлар асорати сифатида намоён бўлади. Она қорнида ҳомиланинг ва туғилгандан бир ёшгача бўлган давр ичида боланинг касалланиши оқибатида бош миянинг ҳаракат зоналарининг шикастланиши рўй беради ва бунинг оқибатида миянинг яхлит етилиши кечикади ҳамда бузилади. Оқибатда боланинг умумий ҳамда нутқий моторикаси (ҳаракатчанлиги) фаолияти бузилади. Нутқининг ривожланишмаслиги эса интеллектуал ривожланишни секинлаштиради.

Республикамызда сўнгги пайтларда болаларнинг соғлом туғилишини таъминлаш, аномалияларнинг олдини олиш ҳамда жисмоний ёки руҳий ривожланишда қамчиликлари бўлган болаларни эртароқ аниқлаш чора-тадбирлари устида талайгина ишлар олиб борилмоқда. Бу масаланинг тез ва самарали ҳал бўлишини таъминлаш мақсадида онанинг ҳомиладорлик давридан бошлаб, то бола вояга етгунга қадар унинг ривожланиши тиббиёт ходимлари, ўқитувчи ва тарбиячилар, психолог, дефектологлар томонидан назорат қилиниб, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар ҳам аниқланиб, уларга махсус ёрдам кўрсатиш масалаларига эътиборнинг кучайгани кўзга ташланмоқда.

Шундай экан, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган, хусусан, бундай жароҳатланишларнинг энг оғири бўлган церебрал фалаж касаллигининг патологияси, тиббий даволаш йўллари, бу касаллик билан оғриган болаларнинг ижтимоий реабилитацияси ва бунда махсус педагогиканинг вазифаларини аниқлаб олиш муҳимдир. Таажубки, кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрича касаллик айниқса медицина тараққий этаётган, ривожланган мамлакатларда кўплаб учрамоқда. Бунга сабаб қилиб эса, ҳозирги тараққий этган медицина касалликка мойил бўлган, вазни меъёридан кам, вақтидан жуда илгари туғилган гўдакларни сақлаб қолиш имконини бераётганлиги кўрсатилмоқда.

Аксарият тадқиқотларда келтирилган маълумотларга қараганда 80% ҳолатларда мианинг зарарланиши ҳомиладорлик даврида юзага келади, аммо ҳар учинчи ҳолатда бунинг аниқ сабабини аниқлашнинг имконияти бўлмайди.

Замонавий медицина ҳомиладорликнинг нормал кечишига салбий таъсир кўрсатувчи 400дан ортиқ омилларни аниқлади. Церебрал патологиянинг келиб чиқиш сабаби сифатида деярли 70-80% ҳолатларда мияга зарарли омиллар комплексининг таъсири эътироф этилмоқда. Болалар церебрал фалажи атамасининг мавжудлигига юз йилдан ошган бўлсада, касалликнинг ўзи инсониятнинг бутун мавжудлик тарихи давомида унга маълум ва хамроҳдир.

Болалар церебрал фалаж касаллиги муаммоларини ўрганишнинг асосчиси инглиз хирург-ортопеди Литтл (1853) бўлган эди. “Литтл касаллиги” атамаси 19- асрнинг ўрталарида илк бор туғруқ жараёнидаги салбий асоратлар билан боланинг кейинги аклий ҳамда жисмоний ривожланишидаги камчиликлар ўртасида алоқани аниқлаган британиялик хирург-ортопед Уильям Жонн Литтл шарафига киритилган. Шу даврдан эътиборан болар церебрал фалажи касаллигининг бир қатор таснифлари тавсия этилди. «Болалар церебрал фалажи» атамаси эрта онтогенезда она қорнида ривожланиш жараёнида мианинг шикастланиши натижасида ҳаракат-таянч аъзолари бузилишларига оид бўлган касалликларга нисбатан қўлланадиган умумий атамадир.

Ҳаракат-таянч аъзоларининг ҳаракати бузилган болалар церебрал фалажи, полиомиелит (шол касаллиги асорати), ҳаракат-таянч аъзоларининг турли туғма ва орттирилган деформацияси, артрогрипоз - оёқ-қўлларнинг мажруҳлиги, ахондроплазия ёки хондродистрофия - тана, бўйин, бошнинг нормал ривожланаётган бир пайтида туғма оёқ - қўл суяклари ўсишининг орқада қолиши, миопатия - мушак тўқималарида модда алмашинуви билан боғлиқ бўлган ирсий касалликда мушаклар яхши қисқармайди, киши қўл-оёқни ҳаракатга келтира олмайди.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болаларнинг кўпчилигида мия фалажи кузатилади. Болалар церебрал фалаж касаллиги ҳали етилмаган, шаклланиб бўлмаган мианинг касаллигидир. Онанинг ҳомиладорлик даврида маълум касалликлар билан оғриши, туғилиш вақтидаги патологик ўзгаришлар, туғилгандан то бир ёшгача бўлган давр ичида боланинг касалланиши оқибатида бош мианинг ҳаракат зоналари шикастланади, унинг натижасида эса мианинг яхлит етилиши кечикади ва бузилади.

Оқибатда боланинг умумий ҳамда нутқий моторикасининг (ҳаракатчанлигининг) фаолияти бузилади. Нутқнинг ривожланмаслиги эса интеллектуал ривожланишни секинлаштиради. Киши организмнинг асосий функциялари – нафас олиш, қон айланиш, ютиниш, тана ҳаракати, нутқий ҳаракатлар ва бошқалар ҳаракат орқали мушакларнинг қисқариши натижасида содир этилади. Ҳаракатлар ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлади. Аниқ мақсадни кўзлаб бажарилган ихтиёрий ҳаракатлар инсон хатти-ҳаракати, ҳиссий-иродавий қобилияти, билиш фаолияти, хулқий шаклланишида асосий роль ўйнайди.

Касалликнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳаракат бузилишлари болалар церебрал фалажида ҳар хил намоён бўлади. Тиббиётга оид адабиётларда болалар церебрал фалажиге оид 20 тача тасниф мавжуд (Т.П.Симпсон, (1935); К.Литтл, (1959); Д. С. Футер, (1958); М. Б. Цукер, (1972), К. А. Семенова, (1979), Л. О. Бадалян, (1988) ва бошқалар). Неврологияда К. А. Семенова, Л. О. Бадалянларнинг таснифлари (1988) энг кўп тарқалган.

К. А. Семенованинг (1979) таснифида болалар церебрал фалажи 5 турга ажратиб ўрганилади: спастик диплегия шаклидаги болалар мия фалажи; иккиламчи гемиплегия шаклидаги болалар мия фалажи; гемипаретик болалар мия фалажи, гиперкинетик шаклидаги болалар мия фалажи; атоник-астатик шаклидаги болалар мия фалажи.

Л.О. Бадаляннинг болалар церебрал фалажи касалликлари таснифи батафсилроқ бўлиб, унда бу касаллик шакллари билан оғриган беморлар ёш жиҳатдан ҳам таснифланади (1988). Унга кўра илк ёшда касалликнинг спастик шаклларида гемиплегия (ярим тананинг тўла фалаж бўлиб қолишида, яъни бир томондаги қўл - оёқда ҳаракат йўқолишида номоён бўладики, бунга бош мия ярим шарларидан айрим қисмлари сатҳининг жароҳатланиши, масалан, марказий олд пушта, ички капсуланинг тўла шикастланиши сабаб бўлади), иккиламчи гемиплегия (асосий касаллик бош мия ярим шарининг бошқа зонасида бўлиши иккиламчи гемиплегияни келтириб чиқаради) ҳамда дистоник шакллари ва гипотоник шакллари кўпроқ учрайди. Катта ёшда эса спастик шаклларида гемиплегия, диплегия (икки томонлама фалажлик, бир йўла иккала қўл ёки юз мускуллари ёки иккала оёқнинг фалаж бўлиб қолиши. Кўпроқ полеомиелит касаллигида 12 ёшгача бўлган болаларда кузатилади), иккиламчи гемиплегия ҳамда гиперкинетик шакллари ва атактик шакллари кузатилади. Ҳар иккала ёш доирасида учрайдиган аралаш шаклларида Л.О. Бадалян таснифига кўра, церебрал фалажнинг спастик-атактик шакллари, спастик-гиперкинетик, атактико-гиперкинетик шакллари киради.

Болалар церебрал фалажи билан илк ёшида касалланган болаларга коррекцион ёрдам беришда Л. О Бадаляннинг таснифи мақсадга мувофиқдир.

Болалар мия фалажининг энг кенг тарқалган шакли спастик диплегиядир. Бу шаклдаги касаллик қўл ва оёқ ҳаракатларининг бузилиши билан характерланади. Бунда, айниқса, оёқ қўлга нисбатан кўпроқ жароҳатланган бўлади. Қўл, оёқлардаги эркин ҳаракатнинг чегараланиши ёки бутунлай ҳаракатсизланиши мушакларнинг кучсизланиши билан бирга кечади. Бола қўллари танага қўтаришга қийналади ёки умуман қўтара олмайди, олдинга, четга узата олмайди, оёқларни буколмайди, ёзолмайди. Чунки ҳар қандай ҳаракатнинг содир бўлиши учун мушак тонусининг меъёрида бўлиши шарт. Болалар церебрал фалажида мушак тонуси жуда баланд бўлади, натижада бола ўзига хос ҳолатни қабул қилади: тиззадан букилган оёқ бармоқларга тиралади, тирсақлар букилиб, қўллар танага ёпишгандай бўлади; қўл бармоқлари букилиб, муштлар ҳосил қилади. Шартсиз мажбурий ҳаракат гиперкинезлар шартли ҳаракатларнинг бажарилишини кескин қийинлаштиради ёки бутунлай бажара олмайдиган ҳолатга олиб келади.

Кинестезия тана ёки тана қисмлари ҳаракатини сезиш демакдир. Кинестезия махсус сезувчи тўқималар - проприорецепторлар орқали содир бўлади. Бу тўқималар мушак, пай, бўғимларда жойлашган бўлади. Улар олий нерв системасига тана, қўл, оёқларнинг ҳолати ҳақида, мушакларнинг қисқариши ҳақида маълумот беради.

Спастик диплегия шаклидаги болалар, мия фалажи билан касалланган болалар интеллект, яъни фикрлаш қобилияти яхши ривожланмаган бўлади. Улар умумтаълим мактаблари дастурини ҳатто аъло баҳолар билан ўзлаштира олишлари мумкин. Бироқ, бундай болаларнинг жисмоний ва ақлий ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлар, қийинчиликлар улар учун махсус ёрдамнинг ташкил этилишини талаб этади.

Спастик диплегия-(гемипарез) Литл касаллиги деб юритилиб, болалар церебрал фалажининг энг кўп учрайдиган шаклларидадир. Церебрал фалажи билан касалланган болаларнинг 50 фоизини спастик диплегия ташкил этади. Болалар церебрал фалажининг спастик диплегия турининг 70-80 фоиз ҳолатларда нутқнинг ривожланиши орқада қолиши ва нутқ бузилишлари кузатилади. Асосан уларда нутқнинг орқада қолиши, дизартрия, баъзан мотор алалия шаклидаги нутқ бузилишлари учрайди. Коррекцион-логопедик иш қанчалик эрта бошланса, нутқ камчиликлари шунчалик тезроқ бартараф этилиши мумкин.

Болалар церебрал фалажининг спастик турида 50-70 фоиз ҳолатларда болаларнинг рухий ривожланишида бузилишлар кузатилади. Рухий ривожланиш орқада қолади, агар кор-

рекция ишлар ўз вақтида олиб борилса, болада 3-8 ёшларда ривожланиш меъёрида кечадди. Касалликнинг спастик диплегия шаклида беморларнинг 30-35 фоизда ақли заифликнинг дебил формаси ҳам учраб туради (Никитина М. Н., 1972).

Гиперкинез эса артикуляция ва нафас олиш мускулларининг фалажланиши натижасида нутқнинг ноаниқ бўлиши, яъни бир-бирига қўшилиб, паст-баланд овозда чиқиши билан характерланади. Бу ҳолларда кўпинча интеллект пасаяди. Болалар дарсларда фикрларини қийинчилик билан жамлайдилар, тез чарчайдилар ва тез чалғийдилар. Одатда, мустақил ўйин уюштира олмайдилар, ўзларини тута олмайдилар. Уларнинг хотираси суст, диққати тарқоқ бўлади. Спастик диплегияда бошқа церебрал фалаж шаклларига қараганда тутқаноқ тутиши параксизмлари кам учрайди.

Спастик диплегия турида фақат 20-25 фоиз болалар ўзлари юра оладилар ва коррекция таълим тарбия асосида ўз-ўзига хизмат қила оладилар. Болаларнинг қолган қисми ёрдамчи воситалар ёрдамида ҳаракатланадилар (қўлтиқтаёқ, аравача, ҳасса ва бошқалар). Спастик диплегия билан илк ёшида касалланган болалар фалаж бўлган қўли билан ўйинчоқни ушлай олмайдди, чунки у бармоқларини жипслаштира олмайдди. Фалаж бўлган қўлини оғзига текиза олмайдди. Бошининг соғлом ўнг қўли томонга қийшайиб, бурилиб туриши кузатилади.

Иккиламчи гемиплегия болалар церебрал фалажининг оғирроқ шаклидир. Бунда (ўнг ва чап) икки қўл ёки икки оёқ фалаж бўлади. Одатда кўпроқ қўл фалажи учрайди. Бу касалликнинг асосий белгиларидан бири шундаки, қўлдаги тетроплегия (икки қўл, икки оёқнинг чуқур фалажланиши) орқа миyanинг бўйин қисмида пайдо бўлган ўткир жароҳатланиш натижасида келиб чиқади. Беморнинг қўллари периферик тусда фалажланиб, мускуллари озади, пай рефлекслари сусаяди ёки йўқолади. Оёқларида эса марказий ёки таранг фалажлик рўй беради - улар қотиб қолган, пай рефлекслари ошган бўлади ва тофик ўзгартишлар кузатилади. Баъзан орқа мия бўйин қисмининг юқорида жароҳат ўчоғи бўлса, қўл ва оёқда марказий спастик фалаж вужудга келади, яъни қўлнинг ишламай қолиши, психика ва нутқнинг бузилиши кузатилади. Касалликнинг белгилари бола ҳаётининг биринчи ойларидаёқ кўзга ташланади. Бола орқаси билан ётқизилганда ҳаракатларнинг чегараланганлигини яққол кўриш мумкин. Мускулнинг юқори тонусда бўлганлигидан қўлларнинг билан бўғинлари букланган, кўкрак қафасига келтирилган, оёқлар сон ёки тизза қисмидан букилган ёки аксинча букилмаган бўлади.

Иккиламчи гемиплегия билан касалланган болаларда статик (танани тик тутиш) ва локомотор (маълум соҳадаги ҳаракатлар) функциялари умуман ривожланмайди. Улар мустақил равишда ўтира ва юра олмайдилар. Таянч-ҳаракати аъзосининг оғир бузилиши бўғинларнинг ишламай қолиши ва суюқнинг деформациясига олиб келади. Пай рефлекслари ўта юқори, товон ва бармоқларнинг патологик рефлексияси кузатилади. Кўпинча псевдобульбар фалажи, яъни овқатланишда қийналиш, артикуляция аппаратнинг бузилиши кузатилади. Иккиламчи гемиплегия билан касалланган болалар нутқининг ривожланиши орқада қолади, сўз бойлиги камбағал бўлиб, псевдобульбар дизартрия кузатилади. Бундай болаларда нутқ ноаниқ, тушунарсиз бўлиб, кўп ҳолларда товушларни нотўғри талаффуз қиладилар. Нутқ темпи ўзгарган ҳолатлар кузатилади. Сўз ёки товушлар секин, чўзиб, суст айтилади. Интеллект сезиларли даражада паст бўлади. Боланинг фикрлаши, хотираси, диққати суст бўлади, кўпинча уларда тормозланиб қолиш, тутқаноқ тутиши кузатилади. Чап ярим шарларининг жароҳатланиши натижасида мотор алалия, дислекция, дисграфия, дискалькуляция вужудга келади. Юқорида кўрсатиб ўтилган турли нутқ бузилишлари ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш жараёнларида намоён бўлади. Чап ярим шарларининг чакка қисмининг жароҳатланиши натижасида, юқорида айтиб ўтилган нуқсонлар билан эшитишнинг бузилиши ҳам бирга келиши мумкин. Ўнг ярим шарларининг жароҳатланиши натижасида болада кузатиладиган руҳий бузилишлар хиссий-эмоционал соҳаларнинг патологияси билан бирга қўшилиб келиши мумкин (боланинг жаҳлдор, қаҳрли, тажовузкор бўлиш ҳоллари учрайди). Гемипарези бўлган болалар соғлом тенгдошларига нисбатан ҳаракат малакаларини бир мунча кечроқ эгаллайдилар. Уларда бундай жараённинг 2-3 йилга кечикиб кетиши кузатилади.

Болалар церебрал фалажининг бу турида умумий нутқ бузилиши 100 фоизга тенг. Бунда нутқ патологияларидан бири бўлган дизартриянинг энг оғир шакли анартрия кузатилади. Болалар церебрал фалажининг бу шаклида дебил даражасидаги ақли заифлик ва чуқур ақли заифлик – имбециллик, хаттоки идиотия ҳам кузатилади.

Гиперкинетик шакллари – юз, қўл-оёқларни хатто тил мускулларининг беихтиёр кимирлаб, буралиб-кискариши. Асосан қўл-оёқ бармоқларида учрайди. Мускул тонусининг бузилиши, нутқнинг бузилиши кузатилади.

Мажбурий ҳаракатлар касалликнинг оғир ҳолатида боланинг эмизикли давридаёқ пайдо бўлади. Бу касалга чалинган болаларнинг кўпчилигида кейинчалик ясси оёқлик кузатилади. Улар оёқ учига таянганда пайлари тортишади ва оқибатда бу ясси оёқликка олиб келади. Қўл ва оёқ пай-суяк усти рефлексларининг сезувчанлиги юқори бўлади. Бу эса рефлексоген зонасининг кенгайиши деб аталади. Бундай зоналарга товон, тизза коссаси, тирсак бўғимлари киради.

Гемипарези бўлган болалар қоринни босиб ётишни хоҳламайдилар, чунки фалаж бўлган қўлларига таяниб тура олмайдилар ва тагида қолган қўлларини халос этишга қийналадилар. Болалар церебрал фалажининг бу шаклида бола 4-5 ёшидан, мустақил равишда хатто 9-10 ёшидан юра бошлайди. Гемипарези бўлган болаларнинг 10-15 фоизда тутқаноқлар кузатилади.

Церебрал фалаж касаллигининг **атонико-астатик шакли** мияча ва миянинг пешона қисмида жароҳатланиш натижасида вужудга келади. Ҳаракатланиш, сферасида кўп бузилишлар кузатилади: мускуллар тонусининг сусайиши, тана ҳаракати мувозанатининг бузилиши, меъёрида юриш, хиссиётнинг, координациянинг бузилишлари ва ҳ.к. Болалар церебрал фалажининг бу шаклида бола 2 ёшда ўтира бошлайди. 6-9 ёшга келиб юра бошлайди.

Гоҳида боланинг юриши янада кечикиши мумкин. Бунда бола икки қўлини икки томонга ёйиб олиб, кадам босишда кўрқиб-кўрқиб, ўзига ишонмай, тебранган ҳолда юради ва кўп йиқилади. Бундай болалар ўз-ўзига хизмат қила олмайди, чунки уларнинг қўллари, бармоқлари қалтираб туради, нарсаларни яхши ушлай олмайди.

Болаларнинг 60-80 фоизда нутқ бузилишлари – нутқнинг орқада қолиши, ривожланмаслиги, дизартрия, мотор алалия учраб туради. Интеллект бузилган ҳолатлари кўп кузатилади. Кўпинча руҳий ривожланишнинг орқада қолиши ҳам кузатилади. Боланинг хотираси суст, диққати тарқоқ бўлади, унинг тажовузкор, бепарқ ҳолатлари кузатилади. Болалар церебрал фалажининг бу шаклида 55-60 фоиз ҳолатларда ақли заифлик кузатилади.

1-жадвал

Болалар церебрал фалажининг турли шаклларида нутқ ва интеллект бузилишлари даражаси (фоизда) (Семёнова К.А. маълумоти бўйича)

№	Болалар церебрал фалажи шакллари	Нутқ бузилишлари	Интеллект бузилишлари
1.	Спастик диплегия	70-80	70
2.	Иккиламчи диплегия	100	90
3.	Гемипаретик шакли	40	35
4.	Гиперкинетик шакли	90-100	25
5.	Атонико-астатик шакли	60-80	60

Бош миянинг органик жароҳатланиши натижасида билиш фаолиятининг турғун бузилиши ақли заиф бўлиб қолган бола, алоҳида ёрдамга муҳтож-ногирон бола ҳисобланади. Ривожланишида нуқсонлари мавжуд болаларнинг камолоти умумий тараққиёт қонунига кўра рўй беради ва шу билан бирга ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Унинг илк ёшидаги жароҳатланиши унинг психик тараққиётидаги иккиламчи камчиликларни келтириб чиқаради. Аномал ривожланишнинг бу камчиликлари турлича бўлиши мумкин ва ногирон болалар ўзининг соғлом тенгдошларидан кўп жиҳатдан ўсишда орқада қолиши кузатилади.

Ҳаракат малакаларининг соғлом болаларда ва церебрал фалаж болаларда қандай кечишини қиёслаш учун қуйидаги жадвалда соғлом болаларда ҳаракат малакалари шаклланишининг алоҳида босқичлари келтирилди.

2-жадвал

Соғлом болаларда ҳаракат малакалари шаклланишининг алоҳида босқичлари

Ҳаракатнинг ривожланиш босқичлари	Боланинг ёши	Ҳаракатланиш малакалари
I	4-5 ойлик	Бошни ушлай олиш ва тўғри тутиб туриш.
II	5-6 ойлик	Ўтира олишни ўзлаштиришнинг бошланғич функцияси.
III	6-8 ойлик	Боланинг эмаклаш малакаларини ўзлаштира бориши.
IV	8-12 ойлик	Таянч ҳаракат аъзоларининг тик туришга ўрганиши, ҳаракатланувчи механизмларнинг ривожланиши, ўтириб туриш учун зарур бўлган ҳаракатларнинг ривожланиши.
V	1-1,5 ёшли бола	Мустақил юриш малакаларини эгаллаш. Юриш жараёнида ҳаракатланишда қўлларни иш бажариш учун озод этиш
VI	2-3 ёшли болада	Майда қадам ҳаракатлар малакасини эгаллаш

Юқорида (2-жадвалда) айтиб ўтилган ҳаракатларнинг ривожланиш босқичлари муддати соғлом болаларда унча фарқ қилмайди, аммо церебрал фалаж болаларда ривожланиш босқичларининг кетма-кетлиги шу йўсинда кечса-да, муддатларда анча орқага чекиниш кузатилади.

Меъёридаги ҳаракатларнинг ривожланиш даражаси гавдани тўғри, тик тута олиш реакцияси ва тик туриб, мувозанат сақлай билиш реакциясида намоён бўлади. Танани тик тута билишнинг функционал аҳамияти 3-жадвалда берилган.

3-жадвал

Танани тик тута билиш функцияси

Танани тик тута билиш реакциялари	Функция
Бошни ушлаб туриш ва ҳаракатлантириш рефлекс	Боланинг вертикал ҳолатда бошини ушлаб тура олиши, бўйин ва тана, қўл-оёқлар ҳаракати мутаносиблигини таъминлаши
Бўйинни тута билиш реакцияси	Бош билан бўйинни танага мослаб, бир мувозанатда тута билиш
Тўғри ушлай билиш рефлекслари, тананинг бош, ҳаракат аъзоларига мутаносиблиги	Таянч ҳаракат аъзолари ҳаракатланганда бошни ва танани меъёрида тутиб туришни сақлай билиш.

Церебрал фалаж болалар касал, ногирон бўлганлиги боис, ўз тенгқурлари ва катталар билан кам мулоқотда бўладилар ва етарлича ҳаётий тажрибага эга бўла олмайдилар. Отаналарнинг тарбия борасидаги хатолари касал бола нутқидаги ривожланишга салбий таъсир кўрсатади.

Ақли заиф болалар у ёки бу даражада содда, элементар билимларни ўзлаштира оладилар. Аммо, улар умумлаштириш, абстракциялаш жараёнларини соғлом болалардек бажара олмайдилар. Улар психикасининг қайси томонини олманг, ривожланишда меъёр даражасига ета олмайдилар. Буларнинг заминиде етакчи камчилик сифатида умумлаштириш жараёнларининг заифлиги ётади. Психологик функцияларнинг ривожланмаганлиги оқибатида болаларда хотира, нутқ, тафаккур, характер бузилишлари юз беради. Церебрал фалаж бола психикасининг асосий белгиси биологик ва маданий ривожланиши орасидаги боғлиқликнинг бузилишидир.

Боладаги биологик нуқсон ўз навбатида боланинг нормал жисмоний, маънавий, ахлокий ривожланишига, билимларни эгаллашга, тўсқинлик қилади.

Боланинг 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврини мактабгача тарбия ёши даври деб ҳисоблаймиз. Тажрибалардан маълумки, болалик даврида пайдо бўлган таассуротларнинг изи умрбод сақланиб қолади. Бу давр боланинг ақлий ва жисмоний жиҳатдан тез ўсиши, дунёни билиш, атроф-муҳитга ўз муносабатини билдириш истаги кучайиб бораётган давридир. Шу сабабли ҳам ота-она ва тарбиячилар болаларнинг тўғри ўсишлари, ақлий, маънавий-ахлоқий, эстетик тарбиясига жиддий эътибор беришлари лозим.

Юқорида келтирилган назарий таҳлил шуни кўрсатдики, церебрал фалаж болаларда билиш жараёнларининг барча босқичларида камчиликлар кузатилади. Бунинг натижасида улар ўзларини ўраб турган атроф-муҳит ҳақида тўлиқ бўлмаган, ҳатто нотўғри таассуротларга эга бўладилар.

Демак, церебрал фалаж болаларни ҳар томонлама етук этиб, шакллантиришда уларнинг нутқ, билиш фаолиятларини тадқиқ этиш муҳим амалий аҳамиятга эга.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. Қирғизистон Республикаси Конституцияси.-1992 йил.
2. Қирғизистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни.-1992.
3. Қирғизистон Республикасининг «Билим тўғрисида»ги Қонуни. -1993.
4. Болалар конвенцияси.- Киргизия -1992 .
5. Акиева Г.С. “Қирғиз Республикасында анамалаялуу балдарды окутуу тарбиялоо системасын онуктурунун тарихи (1920-1990)”. Бишкек. «Илим». 1994.
6. Архипова Е.Ф. Коррекционная работа с д с церебральным параличом (доречевой период). - М., 1989.
7. Бадалян Л.О., Журба Л.Т., Тимонина О.В. Детские церебральные параличи. -Киев, 1988.
8. Казицина Г.Н. Особенности логопедической работы при детском церебральном параличе: Методические рекомендации для учителей и родителей.-СПб., 1997 г.
9. Девид Вернер. Реабилитация детей инвалидов. Руководство для семей, имеющих детей с физическими и умственными недостатками, работников местных служб здравоохранения и реабилитация. 1995.
10. Ипполитова М.В., Бабенкова Р.Д., Мастюкова Е.М. Воспитание детей с церебральным параличом в семье. -М., 1993.
11. Киамова Н.И, Ф.Г. Ситдиқов, М.С Самигуллина, А.Хасанова. Функциональное состояние сердечно-сосудистой системы детей с церебральным параличом. Альманах. Новые исследования. №2. 2005 г. 99 стр.
12. Комплексная реабилитация детей с детским церебральным параличом (методические рекомендации). -М.; СПб., 1998.
13. Комплексная реабилитация детей с детским церебральным параличом (методические рекомендации). -М.; СПб., 1998.
14. Левченко И.Ю. Этапы коррекции нарушений психики у детей с церебральными параличами; Психологические исследования в практике врачебно-трудовой экспертизы и социально-трудовой реабилитации.-М., 1989.
15. Малафеев.Н.Н Характеристика лексического запаса у учащихся с ДЦП. М., 1985.№1
16. Мастюкова Е.М. Физическое воспитание детей с церебральным параличом. Младенческий, ранний и дошкольный возраст. - М.,1991.
17. Мастюкова Е.М., Ипполитова М.В. Нарушение речи у детей с церебральным параличом. - М., 1985.

КІТАП ҚҰДІРЕТІ

СӘТБАЙ ДАСТАН ЯХИЯҰЛЫ*

Аннотация

«Кітап құдіреті» атты мақалада О.Сүлейменовтің «Аз и я» кітабының кеңестік жүйе жағдайындағы шығу тарихы баяндалады. Кітап идеологиялық талаптар тұрғысында өткір сынға алынды. Бірақ халықтың арасында өте танымал болды.

Жазушы Ә. Әлімжанов О. Сүлейменовтің шығармашылығына қатысты жапон халқының ұмытылып кеткен ежелгі дәстүрін еске алады. Дәстүр бойынша даңқ пен биік беделге ерте бөленген көркемдік дарын иесі отыздан асқаннан кейін атын өзгертіп, жаңа есімге ие болған. Оның мәнісі орасан зор білім мен тәжірибенің иесі ендігі жерде өзінің танымын жаңа талаптарға сәйкес ой елегінен өткізіп, соны туындылар жасауы тиіс. Атын өзгерткенде тұрған ештеңе жоқ, мәселе оның «Менінің» эстетикалық, идеялық және азаматтық жағынан әбден есейгендігінде, кемеліне келіп піскендігінде, жастық шақпен қош айтысып, ойлау қабілетінің рухани-кәсіптік жаңа сатыға көтерілгенінде болса керек. Ол бұрынғы... емес. Сезімі мен албырттығын ақыл женген. Оған енді дәстүрлі көркемдік құралдар тарлық етеді. Сондықтан ол дәстүрлі өнер формалары мен жанрларының шеңберін бұзу құқығына ие болған». [1]

Отыздан асқан О.Сүлейменовтің 1969 жылы шыққан «Қыш кітабы» қалың оқырман қауымға тақырыбы, жанры, формасы, стилі жағынан да мүлде түсініксіз болып, бірақ әлі күнге дейін әдебиет пен тарих, философия элитасының ойын он саққа жүгіртуде. Мәселе, Олжастың бұған дейінгі Олжасқа мүлде ұқсамайтындығында. Ежелгі таңбалар мен символдар, беймәлім құпия жазулар мен жұмбақтардың сырын көркемдік айналымға түсірген, филология, тарих, археология ғылымдарының тоғысында жазылған уникалды сынақ-эксперименттік поэма - көне замандардағы өркениеттік қақтығыстардың, мәдени-саяси, адами дүниетанымдық процесстердің жанды бейнесін, тарихтың тынысын көркемдік ғылыми құралдармен бере алды. «Адамның өмір-баянында (тарихтың да Д.С) барлығымыз үшін қызықты талантты оқиғаларда, қатысқан куәгердің немесе құрбан болып кеткен адамның есінде ғана қалатын ортаңқолды оқиғалар да болады. Бірақ олардың барлығы да ортақ – Жад залында орналасқан, өйткені оларға өз уақытын білдіруге теңдей құқық берілген» [2]-дей отырып О.Сүлейменов әлем тарихшылары дәрменсіздік танытып отырған тақырыпқа барады. Поэмада көне заманғы оқиғалар уақыт өтсе де тылсым тарихқа айналмай «уақыттар жібін жалғастырған» жандылығын сақтай алды. Жырлардың жыры ма әлде тарихи детектив пе? Түсінбестік тудырғаны сол О.Сүлейменов тарихи материалдар мен деректерді іздеп табушы, тарқатып түсіндіруші емес, өндіруші ретінде көрінген еді. О. Сүлейменовтің «Қыш кітабы» Одақтық және әлемдік әдеби элиталық ортада үлкен дау-дамай тудырды. Мұнымен бірге ақынның көшпенділер әлемін поэзия тілімен тірілту кезеңі шын мәнісінде аяқталды.

1975 жылы шыққан «Аз и Я» кітабының әсері барлық күткен нәтижелерден асып түсті. Мәселе өте күрделі еді. Өйткені әлемдік және орыс-кеңестік тарихнамада көшпенділер әлемі «тарихи-мәдени соқыр сенімдер» шеңберінде қаралып, тарихи-ғылыми реальдылықтар ретінде мойындалмады. Көшпенді түрік халықтарының тарих ғылымында жолы болмады десе де болады... Оларды кезінде жат жерлік «жылнамашылар» қараласа, жаңа за-

* тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих және тарихты оқыту әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті. milova_elena75@mail.ru

манның «мәдениетті» тарихшыларының бірнеше ұрпағының өкілдері бұл үкімді бекітіп отырды. Осылайша, тарих және басқа да қоғамдық ғылымдардың алға жылжуына кедергі болған сан ғасырлық ғылыми стереотиптердің құбыжықты тасты бөгесіндері дүниеге келді. Бұған саяси себептер де қосылды. Атап айтқанда, Алтын Орда мемлекеті – Жаңа Мәскеу мемлекетінің негізгі қарсыласы болса, Осман империясы Батыс елдері үшін «таза шығыстық деспотиялық» ел болды. Ресей қоғамдық пікірінде XVIII-XIX ғасырлардағы орыс-түрік соғыстарының нәтижесінде сана түкпіріндегі антисемитизмнен кем түспейтін антиюркизм қалыптасып, империялық білім қажеттерін өтеді.

Мұнымен біруақытта «Аз и Я» кітабында орыс және кеңестік ғылымда қалыптасқан өте нәзік ғылыми-әдістемелік, ғылым және адамгершілік, ғылымдағы адалдық пен аярлық, деспотизм мен ізгілік, ғылыми ортадағы конформизм, ой еркіндігі, ұстаз бен шәкірт ара қатынастары, ғылымдардың өзара байланысы т.б. толып жатқан өзекті мәселелер қозғалған еді. Түйіндей келгенде О. Сүлейменовтің пайымдауынша «ғылым-ғалымдарға тәуелді болып шығып» құбыжықты «кабинеттік, практикалық» ғылымды дүниеге келтірген. [3] Кітаптың алдын ала бірде бір ғылыми мекемеде талқыланбауының да өзіндік астары бар еді. Ондай жағдайда кітаптың жарыққа шықпайтыны бесенеден белгілі. О. Сүлейменовтің ғылым чиновниктерін орағытып өтіп қоғамдық пікірге жүгінуінің кілтпаны да осында. Ақынның өз тілімен айтқанда қордаланған тас түйін мәселелерді «бір сермеумен шешіп, әділін айтатын жаңа зерттеушілерге жол ашқысы келді» [4]. Кітап шын мәнісінде ғасырлар бойы «тарихшы-прокурорлардан» адвокатсыз қасақана жәбірленуші болып келген көшпенділер тарихының әділдікті талап еткен үні еді. «Мен–дейді О. Сүлейменов, - академиялық мантия киген кәсіпкой дилетантизмге қарсы шықтым» [5].

Кітап жарыққа шығар шықпастан өре түрегеліп байбалам салған нақ осы «академиялық мантия» иелері еді. Кітапқа түпкілікті баға берудің, яғни кезекті қаралы үкім шығарудың алдында, кеңестік дәстүрмен Мәскеулік орталық басылымдарда авторға қарсы мақалалар жариялау науқаны ұйымдастырылды [6].

Кітапты СОКП Орталық комитетінің үш бөлімінде – ғылым, мәдениет, үгіт-насихат – талқылау дайындалып, соған сәйкес Орталық комитетінің қаулысын шығару жоспарланды. Бұдан кейін кінәратті кітапқа қатысты мәселелер СОКП Орталық комитетінің XXV съезіндегі есепті баяндамаға енгізіліп О. Сүлейменовтің тарихнамалық концепциясын біржолата талқандау және жазалау міндеттері қойылды. Бірақ оқиғалардың бұлай өрбуіне жол бермеген республика басшысы Д. А. Қонаев пен СОКП Орталық комитетінің Бас хатшысы Л. И. Брежневтің ара түсуі болды. Д.А.Қонаевтің мойындауынша ол кезде СОКП Орталық комитетінің Бас идеологы «қаһарлы М. А. Сулов пен МХК-не қарсы тұру өте қиын еді» [7]. Соңғы мезетте кітапты талқылау ҚСРО Ғылым Академиясына ауыстырылды. Сол кезде Д. А. Қонаев пен Л.И.Брежневтің арақатынасы жақсы болмағанда істің насырға шабатыны сөзсіз еді.

Сонымен 1976 жылдың 13 ақпанында ҚСРО Ғылым Академиясының тарих бөлімі мен әдебиеті және тіл Бюроларының біріккен кеңейтілген мәжілісінде О.Сүлейменовтің «Аз и Я»-сы талқыланды. Талқылауға аталған бөлімдерден бөлек орыс тілі институты мен орыс әдебиеті институтының, тюркологтардың кеңестік комитетінің, тарих институтының, археология институтының барлығы 47 академигі қатысты. Талқылау таңертеңгілік 9.00-дан үзілістермен кешкі 18.00-ге дейін созылды. Кеңес елінің 70 жылдық тарихында бірде бір ғылыми еңбек, бірде бір докторлық диссертация осыншалықты ғылыми армаданың арасында осыншалықты уақыт талқыланған жоқ еді. О.Сүлейменов кітабының алғысөзінде және талқылау барысында өзінің бұл еңбегінде ғылыми баға алуға ұмытылмайтынын, керісінше, оның тарих пен тілтану ғылымынан алшақ оқырмандарға және кітаптың «ізгі ниетті оқырманның кітабы» екенін сан рет ескерткеніне қарамастан көптеген академиктер өздерін кернеген эмоцияның жетегінде кетті. Академик Б.Рыбаковтың: «Алматыда антиорыстық «Аз и Я» кітабы шықты...» деген сөзінен басталған талқылау ғылымилықтан гөрі саяси сипат алды [8].

Б. Рыбаков кітаптың тек «славян бөлігіне қатысты пікірін білдіретінін» айтып өзінің мамандық аясының тарлығын әу бастан сездіріп қалды. Бұдан әрі нақты дәлел мен дәйек келтірудің орнына О.Сүлейменовтің өзіне тән сөйлеу үлгісімен айтқан: «ақылсыған ғылым», «қазыналық патриотизм», «патриоттық ғылым», «летаргиялық ұйқыдағы ілім ұрған ғалымдар» деген келемежді сөз тіркестеріне жөн-жосықсыз тиісіп оларды түсінбейтіндігін бір атап өтті. «Игорь жасағы туралы жырдың» жартылай түрік тілінде жазылғаны, XIX ғасырда орыстар үшін француз тілі қандай роль атқарса, ежелгі Киев Русі үшін қыпшақ тілі сондай тіл болған деген ақынның тұжырымдамалары Б.А. Рыбаковтың ғана емес, басқа да академиктердің шамына тиді. Археолог академиктің нақты мысал келтіруге тырысқан бірден бір әрекеті өрескел шықты. Ақынның ежелгі «славяндар өздерінің айна шығаруын жолға қойды», яғни «этрускі федерациясындағы ең алғашқы күміс айналарды шығарушылар протославяндар болған» деген болжамын [9] жоққа шығаруға талпынған Б.А. Рыбаков «ортағасырлық славяндар күміс айналарды білген жоқ». [10] – деген уәж айтты (әңгіме славян тіліндегі «зеркало сөзінің этимологиясы туралы болып отыр Д.С.) О. Сүлейменовтің айтып отырғаны ортағасырлық славяндар емес, ерте протославяндар екеніне академиктің есеп бере алмауы «өрісі тар мамандану ғылымының» терең дағдарысынан хабардар берді. Ол ол ма, О. Сүлейменовпен айтыс-тартыстың барысында академик Б. Рыбаков «тек орыс зерттеушілері ғана ежелгі Русь тарихын зерттеп, ол туралы пікір білдіре алады» дегенге дейін барды [11].

Бұдан кейін кітапқа қатысты академик Д.С.Лихачевтің жіберген пікірі оқылды (талқылауға келмеу себебі белгісіз Д.С.) Д.С.Лихачев О.Сүлейменовтің «жырғы» қатысты төрт тұжырымдамасын: - 1. «Екі ғасыр бойы үздіксіз зерттеудің нәтижесінде жинақталған «жырға» қатысты барлық әдебиеттер бір мәселеге ғана арналған – «Игорь жасағы туралы» жырдың шынайы жазылғаны рас па?» 2. «Мұндай жағдайда ғылымдағы ең бағалы тұлға скептик болып табылады». 3. «Соңғы он жылдықта кеңестік «Словистика» (яғни «жыр» туралы ғылым Д.С.) бір орнында қозғалмай тұр, мәселе ғылымның өзінде емес, оның төңірегіндегі мәселелерде». 4. «Сәтсіздіктің Басты себебі – скептиктердің ғылыми ізденістерін тұншықтырып отырған «жырды» жақтаушылардың «патриотизмінде» [12] – ғылыми әдістемелік, идеологиялық және моральдік тұрғыда әшкерелеуге тырысты».

Әсіресе ақынның «екі ғасырлық көкмылжың шешендік жылдары «жыр» бойынша жазылған библиографияда жүздеген кітап атаулары пайда болды, алайда олардың барлығында ғылыми емес, бірақ патриоттық бәз баяғы дәлелдер мен дәйектер жасырын тығылып жүр. Егер математика мен физика патриоттық тәсілдердің осындай зорлық зомбылығына түскенде, адамзат әлі күнге дейін қос доңғалақты арбадан түспеген болар еді» [13] деген мысқылы академикке қатты тисе керек. Орыс мәдениетінің шын мәнісіндегі «ар ожданы» академик Д.С.Лихачевтің уәждері тұңғыш рет сенімсіздеу шықты. Оның «О. Сүлейменовтің концепциясы фантастика, фантастика ғана емес орыс әдебиетіне, жазуына, палеографиясына қарсы» [14] деп, саяси айыптауға дейін төмендеуі, өте өкінішті еді. Бұдан кейін сөз алған КСРО Ғылым Академиясы Ленинград бөлімшесінің Ежелгі шығыс және Таяу шығыс филологиялары тобының кабинет меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, академик И.М.Дьяконов кітапты былай қойып О.Сүлейменовтің жеке басына тиісті. Оның ойынша «арифметикалық ережелермен ғана таныс адам, ядролық физиканың концепцияларын жоққа шығаруға тырысқан», «Сүлейменовтің туындысы ғалымдардың еңбегіне деген менсінбеушіліктің, нигилистік көзқарастардың нәтижесі. Нағыз ғылыми жаңалықтарға адамдар терең де тартысты еңбектерден кейін ғана қол жеткізеді, ал автор мұны мүлдем ұмытқан сияқты» [15].

Талқылауға қатысқан филология және тарих ғылымдарының басқа да өкілдері, академиктер О.Н. Трубочев, Л.А. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, В.И. Абаев, К.М. Мусаев, О.В. Творогов, А.И. Клибанов, Г.В. Степанов, А.Л. Нарочницкий, А.Г. Кузьмин т.б. негізінен осы сарында сөз сөйледі. Академиктердің бірінің көзі кітаптың титулдық бетіндегі «ізгі ниетті оқырманның кітабы» деген ескертпеге түсіп, «ізгі ниетті» сөз тіркесінің ХҮІІІ ғасырда реакциялық мағынада қолданылған еске салып өтті. Енді біріне кітаптың атауы ұнамады.

Талқылау барысында «Мантия иелерін» ызаландыра түскен нәрсе, олардың әрқайсысының өз салалары бойынша (археология, лингвистика, этимология, полеография, индоевропейстика, тарих т.б) қойылған ең қиын да құйтұрқы сұрақтарына ақынның оп оңай және білікті мысқылмен жауап беріп отыруы болды. Осылайша, күні бойы айтылған автордың «тақырыпты білмейді» мыс деген айыптаулары көз алдарында мән мағынадан айырылды. Бұған қоса үзіліс кездерінде академиктердің бірсыпырасы көнерген сумкаларының түбінен «кінарәтті кітаптарын» алып, автордан қолтаңбалар алып жатты. Мұндай сәттерде қошаметті сөздер айтпауға ыңғайсыз – «Әрине бірегей еңбек, Олжас Омарұлы, Өттең, сарыны... әттең екпіні». Ал, О.Сүлейменов аузынан темекісін тастамай тұрып қолтаңба берумен болды [16].

Мәжілістің соңына қарай сөз алған Қазақ ССР-і Ғылым Академиясы Вице-президенті Қазақ ССР-і Ғылым Академиясы Ш.Уалиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының директоры А.Н.Нүсіпбеков «Аз и Я» кітабының республикалық ғылыми мекемелерде талқыландығандығын және Ғылым Академиясымен кеңеспей жариялағандығын алға тарта келе «ғылыми жанжалды» дипломатиялық жолмен шешуге тырысты. Кітаптың шығуы себептерін жуып-шая келе, мәжіліс рухында «қазыналық патриотизм» тұрғысында ақынға бірқатар ауыр кінәларды артты. Бұл тақырыпқа қатысты ғылымның емес, ғылым чиновнигінің сөзі еді, «көрнекті ғалымдардың көзқарастарына деген мүлде күдікті қатынас өркөкірек менмендігімен таңқалдырады, - дей келе А. Нүсіпбеков. – Бүкіл еліміз сияқты Қазақстан тарихшыларының Б.Д. Греков, Б.А.Рыбаков еңбектеріне үлкен құрметпен қарайтынына сендіріп бақты. – «Өкінішке орай, олардың еңбегін бағалауда О.Сүлейменов өзін тым еркін сезініп кеткен» [17].

Алайда, Кеңестік ғылым чиновниктері мойындамағанымен кітап қарапайым ғылыми көпшілік ортада орасан зор сілкініс тудырды. «Дружба народов» журналында өткен «дөңгелек столда» кітап туралы айрықша жағымды пікірлер айтылды. Әлемге танымал зиялылар Ш. Айтматов, К. Симонов, Э. Межелайтис, Р.Рождественский, Н.Федоренко, академик - әдебиеттанушы А. Новиченко, Өзбекстан Ғылым академиясының академигі М. Нұрмұхамедов биік парасат иелері ғана емес, азаматтық қырынан көрінді. Кітапты оқыған бойда қатты әсерленген Константин Симонов 1975 жылдың 21 қыркүйегінде ақынға жазған хатында: «Мен үшін кітаптағы басты нәрсе – тарихқа деген көзқараста. Қатал да әділ, ең бастысы ұлттық мақтаныш, ұлттық сана сезіммен әрленген әділ көзқарас... Сіздің кітабыңызда көтеріліп отырған мәселелер, тарихқа деген көзқарасыңыз, еріккеннің ермегі емес, кеңес жазушысы ретінде, орыс зиялысы ретінде, ақырғы соңында балалық шағынан өз халқының тарихын білуге құмар жай адам ретінде де маған өте жақын әрі қымбат» [18] – деп ағынан жарылды.

Бір қызығы КСРО Жазушылар одағының құзырындағы «Вопросы литературы» газетінің редакциясы 1976 жылдың 13 ақпанында талқылауға қатысқан академиктер Б.А. Рыбаковты, Д.С. Лихачевті, Н.А. Баскаковты, енді кітапты қоғамдық ғылыми көпшілік ортада талқылауға шақырғанда – белгілі академиктер ат тонын ала қашты. Рас, алғашқыда олар келісімін беріп кітап туралы реценция мәтіндерін редакцияға тапсырды. Журнал редакторы М.Озеров жариялар алдында рецензияларға берген О.Сүлейменовтің жауаптарын да жариялағысы келетіндігін айтқанда – мамандар шошып түсіп, өздерінің мақалаларын қайтарып алады [19]. Осылайша, құрметті академиктер өздерінің дәрменсіздігін тағы бір көрсетті. Кеңестік ғылымның «Аз и Я» мен күрестегі жеңісі – Пиррдің жеңісі» болып шықты. Кітаптың Қазақстан мен Одақтас республикалардағы қоғамдық ғылымдар мен пікірлердегі әсері орасан зор болды. Елдің түпкір түпкірлерінен қарапайым оқырмандар атынан авторға мыңдаған хаттар ағылды. Оқыған оқымағаны, түсінген-түсінбегені бар туған қандастары үшін О. Сүлейменов аңыз ертегілердегі таялдармен жалғыз күрескен қас батырдай болып көрінді...

Кітаптың шығуы КСРО қоғамдық ғылымдарында мынандай практикалық нәтижелерге алып келді: - КСРО Ғылым Академиясы жанындағы тарих, әдебиет, тілтану бөлімдері мен сәйкес институттарға қажетті кітаптарды шығару үшін нақты тапсырмалар берілді.

- Орталық ғылыми мекемелерде тарихи жазба ескерткіштерге деген ғылыми сынның дәстүрлері мен әдістемелері жетілдірілді.

- Тарихнамада «скептикалық бағыттағы» әдебиеттер мен деректемелік материалдарды көптен шығару қолға алынды.

- Қоғамдық ғылымдардың бір бірінен өрісі тар окшаулануы тенденциясын тоқтату бағытында нақты іс-шаралар белгіленді.

1976 жылдан кейін тюркология саласында бұрынғы жылдарға қарағанда көптеген кітаптар шығарылды. 1977 жылы Қазақстанда Б.А.Рыбаковтың «КСРО тарихы» кітабы қазақ тіліне аударылып басылып шықты. Көп ұзамай «Игорь жасағы туралы жыр» да қазақ тіліне аударылды. Парадоксалдығы сонда ғылым чиновниктері тарапынан қатты қарсылыққа тап болғанымен, нақ сол сынаған академиктер үшін «Аз и Я» дағы айтылған идеялар кәдеге жарап жатты. Олардың «Жыр» төңірегіндегі мақалалары жиелей түсті. Жаңадан ондаған диссертацияларға жол ашылды. О.Сүлейменовті сынаған В.А. Захарова, Л.А. Дмитриев, Д.С.Лихачев сияқты ғалымдар, оның концептуалды қағидаларын «Аз и Я»-ға сілтеме жасамастан пайдаланды. «Оны орыстың публицист-ақыны Е.Д.Федюнкин «Склока о полку Игоре» атты мақаласында әшкереледі» [20].

Тарих және болмыс, тарих және қазіргі заман, тарих және саясат, тарихты оқытудың әдістемесі, теориялық және деректік мәселелеріне қатысты жаңа көзқарастарды ұсынған О.Сүлейменов кеңестік қоғамдық ғылымда сырт көзге байқалмайтын ғылыми төңкеріс жасады. «Проблемы коммунизма» (1986) журналының сараптамасы бойынша М. Горбачев реформаларының алдында кеңестік қоғамның санасын қайта құруда шешуші роль атқарған бет кітаптың ішінде «Аз и Я»-да аталды [21]. Шынында да А.С.Пушкин тілімен айтқанда «адамның іс-қимылы, бір мәртелік, бір сәттік, кітап әсері көпқырлы да жаппай сипат алады». Қосарымыз, бұған дейін орыс зиялылары мен саяхатшылары қазақ даласының тарихын зерттеп келсе, О.Сүлейменовтің ерекшелігі – орыс-славян тарихы мен әдебиетін, мәдениетін зерттеген тұңғыш қазақ зиялысы еді. Оның кітабы сәтті шығып абырой болды, ұлттық рухты қанағат сезіміне бөледі.

2005 жылы Мәскеу зиялылары саңлақтарының арасында «Аз и Я» кітабы шығуының 30 жылдығы аталып өтілді. 2006 жылы Украина, 2007 жылы Ресей президенттері ең жоғарғы мемлекеттік - «Ярослав Мудрый», «Дружба» - дендерімен ақынды марапаттады. Бұл О. Сүлейменовтің тарихи және гуманитарлық концепцияларын түсіну бағытындағы үлкен қадамдар болды. Академиялық орталарда да нақты ілгерілуі сезілді. Сөйтіп, қазақ кітабының, қазақ мәдениетінің жаңа әлемдік жол кеңестікке біржолата орнығуында елеулі алғышарттар жасалынууда...

Әдебиеттер

1. А.Алимжанов. «Слово об Олжасе и его поэзии. Из книги «Феномен Олжаса». сборник материалов, посвященных творчеству О.Сулейменова. А., Дайк пресс. 2006, с-416.

2. Сонда. А.Марченко. «Песнь песней или исторический детектив». с-166.

3. О.Сулейменов. «Быть и казаться»//Комсомольская правда, 3 апреля 1974 г.

4. О.Сулейменов. «От мифа к истине». //Комсомольская правда, 9 октября 1975 г.

5. О.Сүлейменов. «Көшпелілер және мәдениет (қазақ эксперименті). //Парасат 1996ж №5 .

6. О.Сүлейменов. «Пересекающиеся параллели» А., Дәуір., 2002 ж., 8-бет.

7. О.Сүлейменов. «Тюрки в доистории» А., Атамұра., 2002 ж., 11-бет.

8. А.Кузьмин. «Точка в круге из которой вырастает репей» //Молодая гвардия, №12., 1975 г., с.270-280.

9. Л.А.Дмитриев, О.В.Творогов. «Слово о полку Игоре» в интерпретации О. Сулейменова. //Русская литература №1., 1976 г., с.251-258.

10. Ю.Селезнев. «Мифы и истины» //Москва, №3., 1976 г., с.201-208
11. Д.С.Лихачев. «Гипотезы темных мест «Слово о полку Игореве» //Звезда., №6., 1976 г., с.203-210.
12. У.Гуральник. «Критика. Споры. Заметки. Отклики: критика произведения О. Сулейменова «Аз и Я» // Вопросы литературы №9., 1976 г., с.221-224.
13. Д.Кунаев. «От Сталина до Горбачева», А. 1994 г
14. Д.Қонаев. «Өтгі дәурен осылай» А., 1995 ж.
15. Е.С.Сатыбалды. «Кеңестік идеология қыспағына түскен «Аз и Я» кітабы. О. Сулейменов: история, мироощущение, культура. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной книге «Пересекающиеся параллели» 26-27 июня 2002 г. г.Актобе., с.60.
16. О.Сулейменов. «Аз и Я» А., Жазушы., 1975 ж., 299-бет.
17. Обсуждение книги Олжаса Сулейменова //Вопросы истории, М., 1976 г., №9.с. 147-154.
18. Ответы О.Сулейменова на вопросы журнала «Шарк Юлдизи КРОММ. Ф-2225., оп-1., дело-83., с-16.
19. О.Сулейменов. «Аз и Я» А., Жазушы., 1975 ж., 10,15,16,17 бет.
20. О.Сулейменов. «Аз и Я» А., Жазушы., 1975 ж., 16 бет
21. Обсуждение книги Олжаса Сулейменова//Вопросы истории., М., 1976 г., №9., с.150.
22. Сонда. с 150
23. Г.Толмачев. «Не прощаюсь с друзьями» А. Кітап 1989 г. с.233.
24. Обсуждение книги Олжаса Сулейменова. // Вопросы истории., М., 1976 г., с.150.
25. О.Сулейменов. «Эссе. Публицистика. Стихи. Поэмы». А.Жалын 1990г., с.587.
26. О.Сулейменов. «Тюрки в доистории» А, Атамұра. 2002 г., с.26.
27. Е.С.Сатыбалды. «Кеңестік идеология қыспағына түскен «Аз и Я» кітабы. О. Сулейменов: история, мироощущение, культура. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной книге «Пересекающиеся параллели» 26-27 июня 2002 г. . Актобе., с.61.
28. О.Сулейменов. «Язык письма», А, Рим. 1998 г., с. 3.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨП МААНИЛҮҮЛҮК ЖЕ КӨТӨРҮЛГӨН ПРОБЛЕМАЛАР

БАТМАЖАН КАДЫРБЕКОВА*
СЕЙФЕТТИН ГЕЛЕКЧИ**

(«Ак кеме» повести менен «Кылым карытар бир күн» романынын мисалында)

Алмустантан бери эле адамзаттын жашоосу эки: улуу муун менен кичүү муундун байланышы аркылуу уланат. Адабиятта да коомдогу турмуштагыдай эле улуу муундун иш аракетин кийинки муун улантуучу болуп саналат. Турмушта эки муундун арасын бириктирген жарыктагы жашоосу болсо, адабият менен турмушту бириктирген алп көпүрө Ч. Айтматов десек жаңылышпайбыз.

Чыңгыз Айтматов табигый турмушту адабий чыгармаларда таамай, адамдардын жан дүйнөсүндөгү, муундар ортосундагы үзүлбөгөн өтүшүүчүлүк байланыштарын чеберчилик менен чагылдырып берүүчү кудуретке ээ.

Чыңгыз Айтматов жогоруда айткандай өзгөчө чеберчиликке ээ болгон үчүн анын бардык чыгармаларын бир дем менен окуп чыгууга болот. Жазуучунун таланттуулугун мындан бил. Ал көркөм мазмунда баяндоочу эле эмес, окурманын ошол окуянын катышуучусу же жаратуучусу катары ала жүргөнү. Анан ал ар бир чыгармасынын аягын мейли трагедиябы, мейли бактылуу турмушту окурмандар өзү сүйгөн каарманынын кийинки тагдырына өздөрү каалагандай жыйынтык чыгарып алуусуна мүмкүндүк берүү менен аяктайт. Мисалы: «Эрте келген турналар» повестиндеги сүймөнчүк каарман «Султанмурат Чабдардын жүгөнүн чечип алып ыркыраган ач бөрүгө октолуп турган» жеринен аяктаса, «Делбирим» повестиндеги Илияз Памирден бакыт издеп бараткан жеринен аяктайт. Мына карап көрөлү: окуучуларга эң жакын каарман Султанмурат жаш экенине карабай чоң кишилердин түйшүгүн мойнуна алып, аны аягына чыгууга жанын үрөп иштеп жүрүп, сулуусу Мырзагүлгө жетүүнү каалап жүрүп эле анан бир күнү бөрүгө жем болуп калаарын ар бир эле окурман каалабайт эмеспи. Автор да аны өлүмгө кыйган эмес. Ал эми Ильяз жөнүндө айта турган болсок, аны деле кээ бир окурман Памирге барып, бактысын таап, бактылуу турмуш кечирди деп ойлошу мүмкүн. Демек, бул жерде ар бир окурман өзү жыйынтыкка келет, каарманга карата кандай жан тартуусу болсо, өз көңүлүндө ыйгаруу мүмкүнчүлүгү бар.

Жазуучунун дагы бир өзгөчөлүгү анын чыгармаларындагы фольклордун алган орду, аткарган кызматы. Айтматов фольклор жаратуучу же элдик сюжеттин негизинде жаңы аңыз түзүүчү, ошол легенданы, мифти колдонууда аны реалдуу көрүнүштөй деңгээлге айлантуучу болуп саналат. Калемгердин чыгамаларындагы элдик оозеки үлгүлөр чыгарманын кызыктуулугун арттыруу үчүн, көлөмүн көбөйтүү үчүн же болбосо элдин мурдагы турмушуна окурмандарды таң калтыруу үчүн колдонулбайт. Ал

* ЖАМУ МТТФ ЭИУ Түрк тили жана адабият бөлүмү

** ЖАМУ МТТФ Түрк тили жана адабият бөлүмү

оозеки үлгүлөр ар качан адам турмушундагы көйгөйлүү маселелерди, жаратылыштагы глобалдык проблемаларды тастыктоо үчүн, дегеле адам баласына ар тараптан эскертүүлөрдү берүү үчүн колдонулат. Жогоруда айтып өткөндөй Ч. Айтматов уламыштын негизинде адамзаттын түрдүү проблемасын ачып берүүгө аракет кылат. Мисалы: «Ак кеме» повестиндеги бала менен Орозкулдун жаратылышка болгон көз карашы, мамилеси, сүйүүсү, жаратылышты түшүнүүсү эки башка, карама-каршы коюлат. Балага таятасынын жомогун уккандан баштап өзүнчө дүйнө ачылып кеткендей болуп, жаратылышты түшүнүүсү таптакыр башка нукка бурулат. Ага мүйүздүү Бугу Эне чынында эле адам тукумун, жаратылыштын бүтүндүгүн сактоочудай элестеп калат. Ал эми Орозкул үчүн Бугу, жаратылыш өзүнүн жаныз жан дүйнөсүнүн карама - каршысы. Аны кыйратса, бүлүндүрсө моокуму канат. Бул чыгармадагы негизги проблема жаратылыш жана адам. Жаратылыш адамды багат, адам жаратылышты сактоосу зарыл. Жалпылап караганда адам өзү жаратылыш, Адабиятчы К. Асаналиевдин сөзү менен айтканда «Баланын жомогу жөн жомок эмес, ал элдин метафорага айланган тарыхы». Негизинен «Бугу Эне» жөнүндөгү жомокто байыркы кыргыз элинин тарыхы, жаратылыш менен түбү бир биримдиги, ага болгон мамилеси жатат. Повесттеги дагы бир өзгөчөлүк, Баланын, Бугунун, Ак кеменин - эки тагдыр, эки турмуш менен берилиши. Бири реалдуу, экинчиси символикалуу. Ак кеме-бул кадимки турмуштагы кеме, реалдуу турмушта бар, аны адам баласы колу менен жасайт. Экинчиси символ, ал көз карандысыздыктын символу. Бала Ак кемеде атам бар деп, ага ишенип, үмүт кылып жатпайбы, демек, ал үмүттүн дагы, ишеничтин дагы символу. Ал эми Бала болсо адилеттүүлүктүн, тазалыктын символу. Чыгарма мындайча аякталат: «Бирок күтпөдүң, сүзүп кеттиң. Эч качан балык болуп кубула албасыңды билдиң бекен?». Ак Кемени көрүп, «Арыба, Ак кеме, мен келдим!» деп эч качан кыйкыра албасыңды билдиң бекен?». Мына караңыздарчы, бала турмуштун ыплассыздыгын көтөрө албады. Жан дүйнөсү таптаза бала эч нерседен коркпой балык болуп сүзүп кетти.

Адам өз жашоосунда жарык жол табуусу да адашуусу да жан дүйнөсүнө жараша болот. Андыктан ички дүйнөнү кандай болсо, сырткы дүйнөнү да, тагдырың да дал ошондой болуп өзгөрө берет. Таза эмес, ыплас, ниети түз эмес, келечексиз жан дүйнө дайыма бир нерседен коркуп, шектенип, өксүп жашайт. Бул Орозкулга таандык.

«Ак кемедеги» көйгөйлүү көтөрүлгөн проблема жаратылышты коргоо, аны сактап келечек муундарга өткөрүп берүү. Негизи бул чыгармадагы проблема экология маселеси. Айтматов бул чыгармасына «Бугу-Эне» жомогун эле колдонду десек бир аз жаңылабыз. Себеби, экологиянын көйгөйүн чагылдырган элдик дастандарыбыз бар. Алар: «Кожожаш», «Карагул Ботом». Мына ушул дастандардан да үлгү алган болсо керек. Салыштыра караганда повесттеги баланын өлүмү «Карагул Ботом» дастанындагы атасынын баласын атып алышы менен бир сызыкта турат. Момун карыя небересин өз колу менен атпаса да, баланын кыялын кыйра атып алды. Натыйжада бала «балык болуп сүзүп» кетти.

Бул Момундун трагедиясы. Айта турган дагы бир сөз: экологияга айосуз зыян келтирген Карагулдун атасы бир заматта баласыз, как баш болуп калса, «Ак Кемедеги» экологияны аябаган Орозкул табиятынан баласыз. Мына, менин оюмча повесте да дастанда да негизги маселе экология маселеси. Бул эки чыгарманын ичиндеги жашоочулардын да проблемасы окшош, зарлаганы бала.

К. Асаналиев: «Кыргыз эпосунун жаңы доору бул - «Кылым карытар бир күн» романы деп атаган». Бул романды Айтматов өзү «Сары өзөк метафорасы» деп айткан экен. «Анткени анын башынан аягына чейин каймана айтылган ойлор менен идеялар толтура. Жазуучу үчүн элдик материалдын кичинекей эле бир үлгүсү эң чоң нравалык - философиялык идеяны ачып берүү үчүн кызмат кылат», - дейт изилдөөчү Абдыкадыр Садыков.

Мисалы: «Найман эне» жомогун автор чыгармасынын ичине кынап, «Манастагы» «... Баланы кармап алалы, башына **шири** тагалы, **маңкурт** кылып салалы» деген үч саптын негизинде **маңкурт** деген мүшкүлдүү чоң түшүнүктү алып чыкты. Легендадагы Жоломандын тагдыры аркылуу адам баласы акыл-эсинен, адамды адам кылып турган дүйнөдөгү эң кымбат сапатынан эч качан ажырабасын деген идеяны метафора түрүндө түшүндүрөт.

Бул тууралуу кээ бир адабиятчылар «маңкурт» дегенди «атайы маңкурттар» жана «айласыз маңкурттар» деп экиге бөлүп карап жүрүшөт. Атайы маңкурттар ошол эле чыгармадагы Сабитжан. Ал өзүнүн жеке талабы, ички умтулуусу аркылуу өз каалоосу менен маңкурт. Ал эне-атаны да, тарыхты да баалай албайт, сыйлабайт.

Өзүнүн жеке жыргалы болсо баарынан артыгы ошол. Жоломан уламыштагы «айласыз маңкурт», ал сырткы күчтөрдүн, башка бирөөлөрдүн эрки менен маңкурт болуп отурат. Сабитжан өңдүүлөр бүгүнкү күндүн «атайы маңкурттары».

Айтматовтун дагы бир повести «Гүлсарат». «Найман эне» жомогундагы Жоломан менен Гүлсараттын тагдыры окшошураак. Колго түшкөн Жоломан аргасыздан маңкуртка айланып эли-жеринен, энесинен ажырап, жашоодогу образы таптакыр башка нукка бурулса, А.Акматалиевтин сөзү менен айтсак «Гүлсарат да эркиндигинен ажыратылган адам пендесинин образын берет. Анткени көп кырдуу образдын бир кырында адам баласынын трагедиялуу тагдыры кошо катылып жатат. Адам баласы бирин-бири көрө албайт, бирин-бири төбөсүнөн басып турат. Ар ким өзүнүкүн туура өзгөнүкүн натуура дейт»¹ Анын сыңарындай бул жерде да Танабай менен Гүлсараттын мүмкүнчүлүктөрүн Сегизбаев өңдүүлөр чектеп жатат.

Ошон үчүн Танабай: «Эх, атың өчкүр ич күйдүлүк, атың өчсө кана! Айтып айтпай эмне, ич күйдүлүктүн жолу миң тарам», деп кейип жатпайбы. Айталы, повестин жаныбардынайбандык касиетинен ажыратуу же атамзамандан бери келе жаткан атты актоомаселесинде мындай деген сүрөөттөлөр бар: «Алдында ат эмес айыгышкан касыжаткансып, булгары тончон башкарма маашырлана жылмайып турду...» Карапкөрөлү: башкарманын бул жылмаюусу, бул коркутуусу атты эмес, аттын ээси Танабайга сес көрсөтүп жатканы десек туура болчудай.

«Адам баласын туумак кыйын, багып өстүрмөк кыйын, а өлтүрмөк өтө оңой» деп залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов өзү бекеринен айтпаса керек.

Ч. Айтматовдун бул чыгармалары адамзатка берген эскертүүлөрү, жакшылыкка үндөөсү. «Кылым карытар бир күн» романындагы маңкурт уулунун огу жаңылып, көз жумган эненин ак жоолугу бекеринен «...эсиңе кел! Сен кимсиң, атың ким! Атаң Сенин Дөнөнбай, Дөнөнбай» - деп, куш болуп учуп кеткен жок, же болбосо «эсиңе кел, сен кимсиң» деп жеке эле Жоломанга айткан жок. «Ак куш» Адам болууну бүт адамзатка айтып жатат десек болот.

Адам деген жан дүйнөсүн тазалап, топул кылып жашаса, жашоосунда жакшы күндөр орун алары шексиз. Адатта адам ажайып нерседен көзүн ала качалбай, ага азгырылгандан коркуп, көзүн жаман дейт. Негизинен көзүн эмес, көөдөнүн оңдой алсын. Эгер адам көөдөнөдөгү көздү башкара алса, азгырыктарды оңой эле жеңет. Токтоо жана аруу сезимден алыстабай жашасаң жан дүйнөң сергек болот.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 2-3-томдор. - Бишкек: Шам, 1999.

¹ Тандалмалар Бишкек 2004. 427 бет.

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

2. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Фрунзе, 1988

3. Акматалиев А. Тандалмалар. - Бишкек, 2002

4. Үкүбаева А. Айтматовдун адабий эстетикалык көз карашы.

5. «Адабий Алатоо». 15. 04. 2008

ОКУУЧУЛАРДЫ БААЛОООНУН СИСТЕМАЛУУ ШАРТЫ

Ч. К. КАРАБЕКОВА* - А. А. ТЕМИРОВА**

Баалоо мугалим үчүн да, окуучу үчүн да, өз иш-аракеттерин пландаштырууда баалоонун максаттары жөнүндө, деги эле баалоонун түрлөрү жана алардын ар биринин өз алдынча максаттары жөнүндө билүү зарыл. Мектептин билим берүү тутумунда төмөндөгү баалоонун түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот: **диагноздоочу, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу баалоо.**

Диагноздоочу баалоо—бул окуучунун компетенттүүлүгүнүн калыптануусунун алгачкы деңгээлин аныктоо. Диагноздоочу баалоо адатта окуу жылынын башында же теманы, бөлүмдү, бапты окуп- үйрөнүп баштагандагы биринчи сабакта жүргүзүлөт.

Диагноздоочу баалоонун максаты—тийиштүү предметтик курста окутула турган темалардын же бөлүмдөрдүн (баптардын) башталышында окуучулардын окуп-үйрөнүү максатына канчалык жакын же алыс экендигин аныктап, тактап алуу. Диагноздоочу баалоо мугалимдин окуу планына окуучулардын муктаждыгына жооп бергидей же алар туш келген кыйынчылыктардан чыгууга көмөктөшкүдөй оңдоо-түзөтүүлөрдү киргизүүсүнө мүмкүндүк берет.

Диагноздоочу баалоонун биринчи өңүтү – бул предмет боюнча окуп-үйрөнгөндүк деңгээлин же тиги же бул көндүмдөрдүн же компетенттүүлүктөрдүн калыптануу деңгээлин (окуучунун курсту же теманы окуп-үйрөнө баштаганга чейинки камдап алган билимдерин) алдын ала талдоо. (Мурунку окутулган темалар, бөлүмдөр боюнча мамлекеттик стандартка шайкеш келген суроолор). Бул иш-аракеттер мугалимге жаңы материалды окутуунун кайсы бөлүгүндө окуучу кыйынчылыктарга туш келиши мүмкүн экендигин болжолдоп, алардын алдын алуу үчүн тийиштүү кадамдарды пландаштыруу жагынан жардам берет.

Диагноздоочу баалоонун экинчи өңүтү – бул окуучулардын жаңы тема боюнча компетенттүүлүк деңгээлин текшерүү. (Жаңы окутула турган темалар, бөлүмдөр боюнча мамлекеттик стандартка шайкеш келген суроолор). Мугалим ушул эле тапшырмаларды окуп-үйрөтүлгөн теманын, баптын аягында да материалдын канчалык деңгээлде өздөштүрүлгөндүгүн текшерүү максатында пайдаланышы мүмкүн.

Калыптандыруучу (формативдик) баалоо – бул окуучунун окуусуна үзгүлтүксүз, максаттуу багытталган байкоо жүргүзүү процесси. Калыптандыруучу баалоо формалдуу эмес (көп учурда баа коюлбаган) баалоо болуп саналат. Ал критерийлерге негизделет да, кайтарымы байланышты камсыздайт.

Калыптандыруучу баалоонун максаты – окуп-үйрөнүү процессинде мугалим менен окуучунун иш -аракеттерине оңдоо-түзөөлөрдү киргизүү.

Калыптандыруучу баалоо мугалимге окуучунун окуп үйрөнүү максаттарына жакындоо процессине байкоо жүргүзүүгө, ал эми окуучуга - өзүнүн билим алуусундагы жоопкерчилигин тереңирээк андап-сезүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Калыптандыруучу баалоо:

- күнүмдүк практикада колдонулат (ар бир сабакта, күн сайын);
- мугалим үчүн да, окуучу үчүн да ыңгайлуу формада колдонулат.

* ЖАМУ «Биологияны окутуу жана зоология кафедрасы» Табият таануу факультети. chinara77@rambler.ru

** ЖАМУ «Биологияны окутуу жана зоология кафедрасы» Табият таануу факультети

Жыйынтыктоочу (суммативдүү) баалоо белгилүү убакыт аралыгында теманы, бөлүмдү аяктоо учурунда билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн калыптаныш деңгээлин аныктоого арналган. Жыйынтыктоочу баалоо ар түрдүү текшерүүчү иштердин (тест, текшерүү иши, лаборатордук, изилдөө иши, дилбаян, эссе, долбоор, оозеки презентация ж.б.) жыйынтыктары боюнча жүргүзүлөт. Текшерүү иштерине коюлуп жүргөн баалар жыйынтыктоочу бааларды коюу үчүн негиз болуп саналат.

Жыйынтыктоочу (суммативдүү) баалоонун максаты – белгилүү убакыт аралыгында окуучулардын билимдерди өздөштүрүү, билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн калыптаныуу деңгээлин белгилөө жана алынган натыйжалардын стандарт талаптарына шайкештигин аныктоо.

Роберт Стейк шорпону эки этап менен баалоого мындай мисал келтирген: Ашпозчу шорпону даамдап көрсө – бул калыптандыруучу баалоо; Тамактануучу (же эксперт) даамдаса – жыйынтыктоочу баалоо болот.

Башкача айтканда, калыптандыруучу баалоо сапаттын ичкериден көзөмөлдөнүшүн чакылдырат, жыйынтыктоочу баалоо болсо даярдалып бүткөн продуктунун реалдуу дүйнөдө канчалык жакшы керектелерин көрсөтөт.

Азыркы учурдагы жыйынтыктоочу (суммативдүү) баалоого көзөмөлдөөчү-текшерүүчү иштердин ар кандай түрлөрү камтылат. Көзөмөлдөөчү-текшерүүчү тапшырмаларды иштеп чыгууда суроолор мамлекеттик билим берүү стандарттарына жана окуу программаларынын негизинде түзүлөт.

Окуучулардын жетишкендик деңгээлин аныктоо үчүн мугалимдер адатта варианттуу суроолордун иштелмелерин, тесттерди же окуу китебинин бапынын, параграфынын аягында сунушталган суроолорду колдонушат. Ошондой эле мугалимдер өздөрүнүн жеке тажрыйбасына таянып, кошумча булактардан пайдаланып өз алдынча тапшырмаларды жана суроолорду даярдашы мүмкүн. Жыйынтыктоочу (суммативдүү) (чейректик, жылдык) жалпы экзамендик иштерди жүргүзүү үчүн Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги түзгөн жана сунуштаган суроолор пайдаланылат.

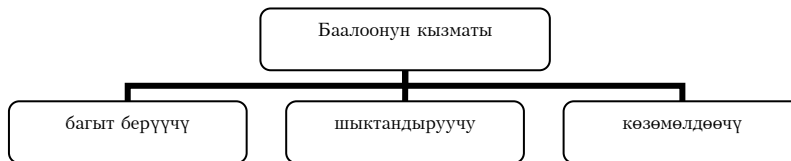
Азыркы практикада мугалимдер диагноздоочу жана жыйынтыктоочу (суммативдүү) баалоо менен бир катарда калыптандыруучу баалоону да колдонушу зарыл.

Баанын аткаруучу кызматы. Маалымат берүүчү кызмат окуучулардын өз ишинин сапаты жөнүндө, мугалимдердин өз окуучуларынын өсүшү жөнүндө ата-энелер менен коомчулуктун окутуунун натыйжалары жөнүндө маалымат алуусу үчүн керек.

Багыт берүүчү кызматы кемчилдиктерди жоюунун жолдорун табууга (билимди жабы кырдаалда колдонууну өздөштүргө, китеп менен иштөө билгичтигине ээ болууга, топто иштегенде жолдоштору менен чогуу аракеттенүүчү өздөштүргө ж.у.с) мүмкүнчүлүк берет.

Шыктандыруучу (мотивациялоочу) кызматы баа адилеттүү коюлуп, педагог баланын билимин эле эмес, ал кандай шартта тийиштүү натыйжага жетишкендигин да эске алган учурда жүзөгө ашат.

Көзөмөлдөөчү кызматы ишти аткаруунун сандык жана сапаттык деңгээлдерин текшерүүчү мүмкүнчүлүк берет.

Баалоо системасынын иштеринин жалпы чектери.

Билим берүү системасынын ийгилигин жана толук кандуулугун аныктоонун чен өлчөмдөрү (критерийлери) булар:

- тигил же бул окуу материалы канчалык жакшы өздөштүрүлгөнүн, тигил же бул компетенция канчалык мыкты калыптанганын аныктап, окуучулар жетишкен деңгээлди тигил же бул окуу курсунда каралган талаптардын минимуму менен салыштырууга мүмкүндүк берет.

Баштапкы чек катары так аныкталуучу милдеттеш минимум алынат;

- ар бир окуучунун жалпы даярдыгынын деңгээлиндеги жарыштарды жана анын таанып- билеш ишмердигинин ар кайсы чөйрөлөрүндөгү (маалыматты өздөштүрүш, маалыматты иштетеш, өз ойлорун чыгармачыл түрдө туюнтуу ж.б) ийгиликтеринин өзгөрүшүн аныктайт. Бул окуучулардын билим алуу жолундагы ийгиликтери менен өскүштөрүн кыйла даана билешгө мүмкүндүк берет;

- алынган маалыматтарды чечмелөө механизмин колдонуу мүмкүнчүлүгүн камсыздайт. Баалоо системасынын максаттары (аларга жетишеш шарт баалар коюлат) жана утурумдук, жыйынтыктоочу бааларды коюу ыкмалары ачык-айкын болот;

- Окуучулардын өзүн-өзү баалоосуна тирткү берген жана алардын бул көндүмдөрүн өнүктүргөн ыкмаларды колдонууга шарт түзөт, окуучунун өзү чыгарган жыйынтык менен мугалим койгон бааны салыштырат;

- мугалим, окуучу, ата-энелер, класс жетекчиси, ошондой эле мектептин администрациясы жана педагогикалык жамаатынын ортосунда туруктуу байланышты түзүш, камсыздайт.

Окуучуларды баалоо практикасы

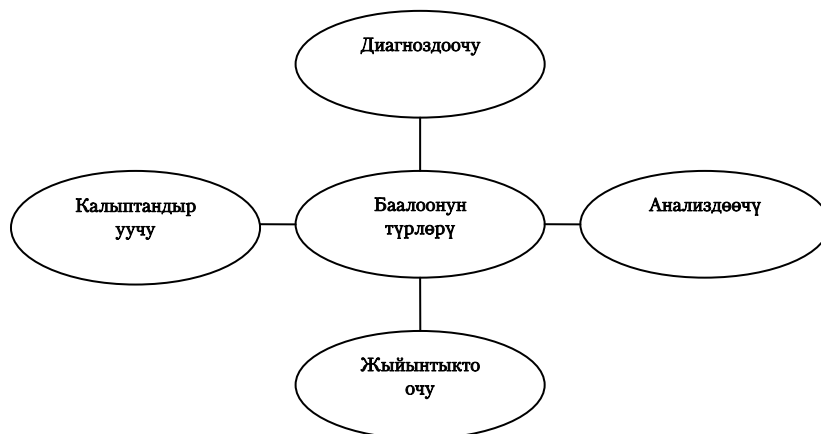
Окуучуларды баалоо практикасында инсанга багытталган мамиле колдонулат, ага ылайык төмөнкүлөр эске алынат:

- окуучулардын муктаждыктары
- окуучуларды өнүктүрүшгө жана аларга колдоо көрсөтүшгө багытталгандык
- окуучулардын өздөрүн баалоо ишине катыштыруу

Окуучуларды баалоо шарт утурумдук (формалдык жана суммалык) калыптандыруу, ошондой эле жыйынтыктоочу баалар колдонулат. Баалоого сандык жана сапаттык көрсөткүчтөр камтылат.

Азыркы учурда Кыргызстанда ишке ашырылып жаткан «Глобалдуу билим береш» жана «Сапаттуу билим» долбоорлорунда баалоонун **калыптандыруучу, жыйынтыктоочу, диагноздоочу, анализдөөчү** түрлөрү каралат.

Жыйынтыктоочу баалоого окуучунун чейректеги, жарым жылдыктагы, жыл ичиндеги ишинин жыйынтыгы камтылат да, ал пландалган натыйжаларга канчалык даражада жетишкенин аныктайт.

Калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу баалоо.

Жыйынтыктоочу (суммативдик, жалпылоочу) баалоо, бөлүмдүк белгилүү убакыт ичинде же ага карата изилдеп шырөнүшүн аяктаганда билимдердин жана окуу билгичтиктери менен кендүмдөрүнүн түзүлүшү деңгээлин аныктоого арналган. Жыйынтыктоочу баалоо текшерүү иштердин (тест, текшерүү, лабораториялык, изилдөө иштери, дил баян, эссе долбоор, оозеки бет ачаар ж.б.у.с.) ар кандай түрлөрүн аткаруунун жыйынтыгы боюнча жүргүзүлөт. Текшерүү иштери үчүн коюлган белгилер жыйынтыктоочу белгилерди аныктоо үчүн негиз болуп эсептелет. Жыйынтыктоочу баага учурдагы, чейректик, жарым жылдык, жылдык жана экзамендик баа кирет.

Жыйынтыктоочу баалоонун максаты – убакыттын белгилүү мезгилине карата окуучуларда билгичтиктердин жана кендүмдөрүнүн түзүлүшүн жана билимдерди өздөштүрүү деңгээлин белгилөө жана алынган натыйжаларды стандарттын талаптарына шайкеш келишин аныктоо.

Жыйынтыктоочу баалоонун жолжобосу

Окуучулар жетишүүгө тийиш болгон окуп – шырөнүү максаттары каралат. Алардын жетилиш деңгээлин аныктоо үчүн индикаторлор колдонулат. Критерийлердин жана ар критерий баанын кандай проценттик бөлүгүн түзөөрүн аныкталат. Тапшырма берилет. Баалануучу тапшырма аткарылган соң критерийлерди пайдалануу менен иштин жыйынтыгы бааланат. Баа коюлуп иштер окуучуларга кайтарылып берилет.

Калыптандыруучу түзүлүшү баалоо бул окуучунун окуусуна байкоо жүргүзүшүнүн максаттуу түрдөгү түзүлүшү процесси. Калыптандыруучу баалоо формалдуу эмес (баа коюлоочу) баалоо болуп эсептелет, критерийлерге ылайык баалоо негиздеме жана кайра байланыш менен кошулат.

Калыптандыруучу баалоонун максаттары – мугалим менен окуучулардын иштерине оңдоо киргизүү.

Калыптандыруучу баалоо мугалимге баштапкы этаптарда окуучулардын материалды кабыл алуу деңгээлин диагностикалоого мүмкүнчүлүк берет жана мугалимге окуу процессине оңдоо киргизүүгө жардамдашат, ал эми окуучуга өзүнүн билим алышы үчүн чоң жоопкерчиликте экендигин билүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Калыптандыруучу баалоо кээде «окутууну жакшыртуу үчүн баалоо» деп аталат. Баалоонун ушул эки түрүнүн ортосундагы айрыманы жакшы түшүнүү үчүн баалоого бир нече мисалдарды карайлы жана алар кайсы түргө–калыптандыруучу же жыйынтыктоочу түргө кирээрин аныктайлы. Айрым мисалдар калыптандыруучу дагы, жыйынтыктоочу дагы баалоону чагылдырылышы мүмкүн экендигин белгилөө керек.

Калыптандыруучу баалоонун жолжобосу жыйынтыктоочу баалоонун жолжобосуна окшош, бирок баалоо анча формалдуу болбойт., анткени аны мугалимдер окуучуларга жетишкен деңгээлде сабак берүүгө тандалып алынган ыкманын натыйжалуулугуна ишениш үчүн гана өткөрүшөт. Баалоонун мындай түрлөрүн эске алуу менен окутуунун эффективдүүлүгүн жакшыртууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Кларин М.В., Инновации в мировой педагогике, Р., 1995.
2. Кавтарадзе Д.Н., Обучение и игра, Введение в активные методы обучения – М., Флинта, 1998.
3. Журнал «Окуучулардын жетишкендиктерин баалоо» Бишкек 2009.

ЭКОЛОГИЯЛЫК БУЛГАНЫЧ АЙЛАНА ЧӨЙРӨНҮН ШАРТЫНДА АЯЛДАРДЫН БАЛА ТОНУНУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Б.К. КЕНЕШБАЕВ*

Аннотация

Ош шаарында жашаган аялдардын бала тонунун кан тамырларынын стволдук ворсинанын морфометриялык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү изилденди.

Жаңы төрөгөн аялдардын эки же андан көп төрөгөн аялдарга караганда стволдук ворсинанын туурасынан кесилгендеги аянты, кан тамырдын көлөмү, диаметри, көңдөйү, калыңдыгы, Керногана индекси бир топ өскөндүгү байкалып аныкталды.

Кан тамырларда сурманын болушунун планиметриялык параметрлерине болгон корреляциялык көз карандылыгы аныкталды.

Өзөктүү сөздөр: бала тону, сурма, планиметрия, корреляция

Актуалдуулугу

Айлана чөйрөнүн булганышы социалдык жактан корголбогон калктын репродуктивдик жана тукум улоочулук кызматынын ооруга чалдыгуусуна таасир берүүчү күчтүү фактор болуп саналат [4,7,8].

Ушул шарттарда перинаталдык ооруларды изилдөөдө баланын мындан аркы биологиялык жетилүүсүн мүнөздөөчү жана аныктоочу болуп жогорку маалымат берүүчү провизордук мүчө катары баланын тону эсептелинет [2,3,5].

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, иштин негизги максаты болуп, Ош шаарында жашаган аялдардын бала тонунун хорионунун түзүлүш компоненттеринин өзгөчөлүктөрүн морфологиялык жана морфометриялык изилдөө болуп саналат.

Материал жана изилдөө усулдары

Изилдөө объектиси катары айлана чөйрөнүн аз өлчөмдө булганган жерде туруктуу жашаган 32 аялдын бала тону болуп саналат. Бала тонун изилдөөдө А.И. Брусилковский (1986), А.П. Миловановдордун (1999) сунуштаган усулдары колдонулду. Изилдөө учурунда алынган жыйынтыктар КР УИАнын медициналык проблемалар Институтунун түштүк бөлүмү менен биргеликте атайын иштелип чыккан карталарга толтурулду.

Таяныч ворсиналарынын жана киндик кан тамырларынын диаметри, көңдөйү, калыңдыгы планиметриялык ыкма менен эсептелинди. Кан тамырлардын перифериялык каршылык көрсөтүүсү (Керногана индекси) аныкталды.

Гистологиялык кесиндилерде кан тамырлардын туурасынан кесилгендеги аянтын (ТТКА) аныктадык: $S = \pi r^2$, кайда $\pi = 3,14$, r – радиус, ворсинанын кан тамырынын көлөмүн төмөнкү формула менен: $V = \frac{\pi}{6} \times r^2$ [2]. Түзүлүш курамынын салыштырмалуу

көлөмүн (V_v) дал ушул түзүлүшүн түзүүдө (Q) сандык тест чекиттеринин жалпы тесттик чекитке (S) болгон катышын аныктадык: $V_v = Q|S$.

* Ош МУ, медицина факультети; КР УИАнын медициналык проблемалар Институтунун түштүк бөлүмү; Кыргызстан

Атомдук абсорбциондук спектрофотометрия Өзбек Республикасынын Улуттук университетинин прикладдык физика институтунун (Ташкент шаары) спектрофотометрия лабораториясында жүргүзүлдү.

Кан тамырлардын компоненттеринин ортосундагы байланыштарды өлчөө үчүн *Пирсондун квадраттар ыкмасы* менен корреляциялык коэффициентин (r_{xy}) эсептеп чыктык.

Статистиканы иштеп чыгарууда Microsoft Excel–2007 электрондук таблицасындагы статистикалык программасын жана Стьюденттин шексиздик критерии колдонулду.

Изилдөөлөрдүн натыйжалары жана аларды талкулоо

Морфологиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары көрсөткөндөй, көп төрөгөн аялдардын бала тонунун бир жана эки жолу төрөгөн аялдарга караганда макроскопиялык өзгөчөлүктөрүндө белгилүү айырмачылыктары бар.

Аялдардын бала тонунун салмагы, көлөмү, аянты бир, эки, же болбосо андан көп төрөгөнүнө жараша түзүлөт– $413,2 \pm 7,9$ г; $414 \pm 16,7$ г; $420,9 \pm 9,9$ г; $394,5 \pm 7,5$ мл; $397 \pm 15,4$ мл; $401,9 \pm 9,9$ мл; $249,5 \pm 9,3$ см²; $255,6 \pm 8,5$ см²; $254,3 \pm 7,9$ см². Бала тону-түйүлдүк коэффициенти $0,13$ төн - $0,138 \pm 0,004$ кө чейин созулат.

Бир-, эки жолу жана андан көп төрөгөн аялдардын арасында бала тонунун салмагы менен көлөмүнүн ортосундагы күчтүү түз көз карандылык корреляциялык анализде аныкталды. Оң корреляциялык байланыштары жаңы төрөгөн аялдардын бала тонунун салмагы менен аянтынын ортосунда байкалды ($r=0,41$), ал эми эки жолу жана көп төрөгөн аялдардын арасында корреляциялык байланыштар начар: $r=0,38$; $r=0,23$.

Ош шаарында жашаган аялдардын бала тонунда сурма элементинин бардыгын аныктоо максатында тиешелүү лабораториялык иликтөө иштери да жүргүзүлдү.

Жаңы төрөгөн аялдардын бала тонунун борбордук, чет жана киндик жагынан аныкталган сурма элементинин өлчөмү төмөндөгүчө – $0,006 \pm 0,003$; $0,005 \pm 0,002$ и $0,008 \pm 0,004$ мг|кг; эки жолу төрөгөн аялдардын бала тонунда – $0,004 \pm 0,0003$; $0,005 \pm 0,001$; $0,014 \pm 0,003$; ал эми көп жолу төрөгөн аялдардын бала тонунда – $0,007 \pm 0,02$; $0,015 \pm 0,007$; $0,028 \pm 0,01$. Сурманын киндиктин курамында бала тонунун борбордук жана чет жактарына караганда көп санда кездешүүсү өзүнө өзгөчө көңүл бурдурут.

Стволдук ворсинасынын кан тамырларынын (артерия, вена) планиметриялык параметрлеринин сурманын сандык өлчөмү менен өз ара корреляциялык байланышын анализденди. Жыйындыгында жаңы төрөгөн аялдардын бала тонунун борбордук бөлүгүнөн аныкталган сурма элементинин өлчөмү менен артериянын көндөй диаметри, калыңдыгы, диаметри ортосунда оң корреляциялык байланышы – $r=0,63$; $r=0,81$; $r=0,45$, ал эми венанын ушул эле параметрлеринин ортосунда терс байланыштары бар – $r=-0,89$; $r=-0,21$; $r=-0,8$ фактылары белгиленди.

Ал эми бала тонунун четки зоналарынын жогоруда айтылган параметрлеринин ортосунда тыгыз байланыштары бар (артериялар: $r=-0,92$; $r=0,7$; $r=-0,97$; веналар: $r=0,68$; $r=-0,33$; $r=0,59$).

Эки жолу төрөгөн аялдардын бала тонунун борбордук бөлүгүнөн аныкталган сурма элементинин өлчөмү менен артериянын калыңдыгы, көндөй диаметри ортосунда оң корреляциялык, ал эми венада ушул эле параметрлердин да арасында өз ара тыгыз байланыштары байкалды ($r=-0,7$; $r=0,78$; $r=-0,6$).

Ошондой эле бала тонунун четки зоналарындагы артерия жана веналардын жогоруда көрсөтүлгөн параметрлердин ортосунда күчтүү корреляциялык байланыштары аныкталды (артерия: $r=0,97$; $r=0,81$; $r=0,98$; вена: $r=0,76$; $r=0,84$; $r=0,81$).

Көп төрөгөн аялдардын бала тонунун борбордук зоналарындагы сурма элементинин өлчөмү менен артериянын көндөй, калыңдыгы, диаметри ортосунда оң корреляциялык ($r=0,62$; $r=0,34$; $r=0,83$), ал эми венада ушул эле параметрлердин да арасында өз ара терс

байланыштары байкалды: $r=-0,95$; $r=-0,33$; $r=-0,56$. Бала тонунун чет жак зоналарынын кан тамырларынын ошол эле параметирлеринин арасында да терс байланыштар катталды: артериялар: $r=-0,66$; $r=-0,52$; $r=-0,84$; веналар: бардыгы $r=-0,83$ төн.

Таблица 1.

Стволдук ворсинасынын артериясынын планиметриясы

Төрөгөн аялдар	Бала тонунун зоналары	Параметри (в мкм)			
		Диаметри		Калыңдыгы	Керногана индекси
		Артериянын	Көндөйүнүн		
Жаңы төрөгөндөр	Борбордук	56,3±0,49	34,7±0,53	10,8±0,27	0,31±0,05
	Чет	56,1±0,5	36,8±0,66	9,6±0,28	0,26±0,001
Экини төрөгөндөр	Борбордук	55,1±0,67	35±0,61	10±0,35	0,28±0,002
	Чет	55,3±0,59	36,2±0,71	9,5±0,31	0,26±0,014
Көптү төрөгөндөр	Борбордук	53,8±0,62*	36,6±0,74	8,6±0,13*	0,23±0,001
	Чет	52,7±0,71*	34,1±0,67	9,2±0,18	0,27±0,0004

Эскертүү: * $p<0,05$ биринчи төрөгөн аялдарга салыштырганда

Биринчи төрөгөн аялдардын стволдук ворсинасынын артериясынын диаметри, туурасынан кесилгендеги аянты (борбордук: 56,4мкм; 2506,7мкм²; 415,1мкм³; чет: 56,2мкм; 2492,4мкм²; 412,1мкм³) көптү төрөгөн аялдардыкына караганда бир топ чоңураак (борбордук: 53,8мкм; 2288,9мкм²; 379мкм³; чет: 52,7мкм; 2194,2мкм²; 363,3мкм³).

Жаңы төрөгөн аялдардын бала тонунун борбордук жана чет жак зоналарынын артерияларынын диаметри менен көндөйү ($r=0,63$; $r=0,68$) жана ТТКА менен көндөйү ($r=0,64$; $r=0,66$) ортосунда өз ара оң байланыштары катталды. Артериясынын диаметри менен тамырдын калыңдыгынын ортосундагы коррелятивдик байланыш – $r=-0,57$; $r=-0,63$ кө барабар.

Экини төрөгөн аялдардын бала тонунун артериясынын (борбордук жана чет зоналары) параметирлерин биринчи төрөгөн аялдарга салыштырганыбызда эч кандай айырмачылык табылган жок.

Бирок көптү төрөгөн аялдардын борбордук жана чет зоналарынын артериясынын диаметри менен көндөйчөсүнүн ортосунда – $r=0,91$; $r=0,92$, жана ТТКА менен көндөйчөсүнүн ортосунда – $r=0,91$; $r=0,91$, күчтүү коррелятивдик өз ара байланыштар катталды. Артериянын көндөйчөсү менен калыңдыгынын ортосундагы терс коррелятивдик байланыштар да катталды (борбордук – $r=-0,39$; чет зонасы – $r=-0,25$). Алынган фактынын маанисин – канчалык кан тамырдын көндөйчөсү кеңейсе, кан тамыр ошончолук жукара баштайт деп белгилөөгө болот.

Таблица 2.

Тамырдын туурасынан кесилгендеги аянты (ТТКА) жана стволдук ворсинасынын венасынын көлөмү

Төрөгөн аялдар	Бала тонунун зоналары	ТТКА, мкм ²	Көлөм, мкм ³
Жаңы төрөгөндөр	Борбордук	2269,3±47,3	375,6±7,8
	Чет	2284,7±55,3	378,3±9,1
Экини төрөгөндөр	Борбордук	1882,9±52,5*	311,8±8,6*
	Чет	1943,6±40*	321,8±6,6*
Көптү төрөгөндөр	Борбордук	1910,9±39,6*	316,4±6,5*
	Чет	1963,7±40,7*	324,1±6,6*

Эскертүү: * $p<0,001$ биринчи төрөгөн аялдарга салыштырганда

Таблицаларда көрсөтүлгөндөй жаңы төрөгөн аялдардын бала тонунун борбордук жана чет зоналарындагы стволдук ворсинанын веналарынын диаметринин, көңдөй диаметринин, калыңдыгынын, ТТКА жана көлөмүнүн ортосунда экини төрөгөн жана көп төрөгөн аялдарга караганда бир кыйла өзгөчөлүгү байкалды.

Андыктан, экини төрөгөн аялдардын жаңы жана көп төрөгөн аялдарга караганда планиметриялык көрсөткүчтөрү салыштармалуу азыраак өзгөрүлгөн.

Жаңы, эки же андан көп төрөгөн аялдардын бала тонун стволдук ворсинанын кан тамырдын диаметри менен көңдөйүнүн ортосунда (борбордук: $r=0,85$; $r=0,92$; $r=0,8$; чет: $r=0,94$; $r=0,88$; $r=0,91$), ТТКА менен көңдөйүнүн ортосунда (борбордук: $r=0,84$; $r=0,91$; $r=0,8$; чет: $r=0,93$; $r=0,88$; $r=0,92$) күчтүү оң корреляциялык байланыштарын байкадык. Ушул эле учурда венанын көңдөйү менен калыңдыгынын ортосунда терс корреляциялык байланыштары (борбордук: $r=-0,38$; $r=-0,1$; $r=-0,24$; чет: $r=-0,34$; $r=-0,39$; $r=-0,26$) аныкталды.

Киндик кан тамырларынын морфометриясын изилдөөдө көп төрөгөн аялдардын жаңы төрөгөн аялдарга караганда артерия жана венасы калыңыраак, ал эми ошол эле учурда вена кан тамырынын калыңдыгы артерияга караганда өскөндүгү дана байкалат.

Корутунду

Жыйындыктап айтканда, ар түрдүү экзогендик факторлордун тийгизген таасирлеринин шартында Ош шаарында жашаган аялдардын бала тонундагы морфологиялык өзгөрүүлөр, спецификалык эмес мүнөзгө ээ болу менен, алардын динамикасы кош бойлуулуктун санына көз каранды.

Жаңы төрөгөн аялдардын эки же андан көп төрөгөн аялдарга караганда бала тонунун стволдук ворсинасынын кан тамырларынын диаметри, көңдөйү, тамырдын калыңдыгынын, туурасынан кесилгендеги аянты, көлөмүнүн жана Керногана индексинин бир кыйла өсүшү байкалды.

Кан тамырларда аныкталган сурманын концентрациясынын алардын планиметриялык параметрилери болгон корреляциялык көз карандылыгы аныкталды.

Колдонулган адабияттар:

1. Автандилов Г.Г. Медицинская морфометрия. М.: Медицина, -1990. 384с.
2. Кузмин Д.В. Сравнительный анализ показателей репродуктивного здоровья женщин, проживающих в районах расположения алюминиевого производства. // Гигиена и санитария. -2007. -№3. –С. 13-15.
3. Мищенко Н.А. Конституциональные и типологические особенности морфологии плаценты.// Морфологические ведомости. М.: -2006. -№1 (2). –С. 178-180.
4. Организация и цитохимические особенности барьерных структур плаценты человека./ Коржевский Д.Э., Отеллин В.А., Неокесарийский А.А. и др.// Морфология. -2006. № 129 (вып.3). –С. 63-64.
5. Сетко Н.П., Захарова Е.А. Кинетика металлов в системе мать-плод-новорожденный при техногенном воздействии.// Гигиена и санитария. -2005. -№ 5. –С. 65-67.
6. Тулекеев Т.М., Кенешбаев Б.К., Сакибаев К.Ш. Планиметрическая характеристика сосудистых элементов плаценты жительниц сурьмяного биогеохимического региона.// Роль природных факторов и туризма в формировании здоровья населения. Труды V российской научной конференции. -Уфа, -2007. -С. 199-203.
7. Iyengar G.V., Rapp A. Human placenta as a 'dual' biomarker for monitoring fetal and maternal environment with special reference to potentially toxic trace elements.// Part 1. Physiology. Function and sampling of placenta for elemental characterisation. The Science of The Total Environment. 2001. №280 (3). p.195-206.

ОКУУЧУЛАРДЫН САПАТТУУ БИЛИМ АЛУУСУНА ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ИЧКИ ЖАНА ТЫШКЫ ФАКТОРЛОР ТУУРАЛУУ

МИСИРАЛИ КОЛДОШЕВ*

Аннотация

Педагогикалык-психологиялык адабияттарда жана практикада окуучунун сапаттуу билим алуусу, асыресе, мугалимдин ишмердүүлүк дараметине бир өңчөй байланыштырылып келген. Сунушталган макалада бул тезис башка өңүттө каралуу менен окуучунун билим сапатына тийгизген ички жана тышкы, объективдүү жана субъективдүү факторлордун өз ара байланыштуу таасирлери талдоого алынат. Ошондой эле, азыркы учурда өлкөдө иштеп жаткан жогорку окуу жайларынын оптималдуу санын аныктоо, алардын ортосунда табигый атаандашуучулук үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү, жогорку окуу жайларына талапкерлерди кабыл алууда тазалык, адилеттүүлүк, калыстуулук критерийлерине таянып, коррупциянын түрдүү көрүнүштөрү менен күрөшүү идеялары айтылат.

Эгемендүүлүк жылдарында Кыргыз Республикасындагы билим берүү системасы бир топ өзгөрүүлөргө учурады. Бул багыттагы реформалык кадамдар, тилекке каршы, күткөн натыйжаларга алып келбей жаткандыгы өкүндүрөт. Өлкөбүздө билим берүүнүн деңгээли төмөндөп кеткендиги жөнүндө ММК беттеринде чагылдырылып (бул кейиштүү абалды көз карандысыз эксперттик уюмдар ырас ташып), коомчулуктун бүйүрү кызып, мамлекеттин түпкүлүктүү келечегин аныктаган бул системада, чындыгында, абдан татаал, кыйын (кыйла өлчөмдө кооптуу десе да болот) кырдаал түзүлгөндүгүн моюнга алуу абзел.

Окумуштуу А. Марипов өлкөбүздөгү орто билим берүүнүн азыркы абалын талдоодо изилдөөнүн обүктиси катары Кыргыз Республикасынын орто мектептеринин бүтүрүүчүлөрүнөн 2002-жылдан бери өткөрүлүп келе жаткан Жалпы республикалык тестирлөөнү алган.[1] Жалпы республикалык тестирлөөнүн башкы максаты-КРнын жогорку окуу жайларында окуу үчүн бюджеттик орундарга мамлекет тарабынан каржылануучу билим берүүнүн 5085 грантын бөлүштүрүү болуп саналган. Жалпы республикалык тестирлөөнүн жыйынтыгы мамлекеттик гранттарды ыйгарууда пайдаланылуучу жалгыз критерий бойдон келе жатат. Окумуштуу бул тесттердин мазмунун талдоого алып, анда камтылган суроо-тапшырмалар 8-9-класстардын программасына ылайык келерин белгилейт. Бул тесттерге катышкан бүтүрүүчүлөрдүн алышкан орточо баллдарын математикалык ыкмаларды колдонуу аркылуу андан ары талдоого алып, өлкөдөгү мектептик билим берүүнүн терең кризиске кабылгандыгын аныктаган бүтүм чыгарат. Өлкөнүн ЖОЖдору ж.б. окуу жайлары ар жылы 1-курстарга 40 миңден ашуун абитуриенттерди кабыл алышкан болсо, анда бул ЖОЖдордо кандай адистердин даярдалып жаткандыгын элестетүү кыйын эмес дейт. Мамлекеттик сертификаттын ээлеринин И. Раззаков атындагы КМТУнун бир нече инженердик-техникалык адистиктерине тапшырып

* педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, Илим жана аспирантура бөлүмүнүн башчысы, Баткен мамлекеттик университети

өтүшүп, 1-курстарда окуп жатышкан студенттердин чыныгы билим деңгээлин анализдеп көрүп, алардын 77%нын «3»кө ылайыктуулугун, калган студенттердин «4» кө жана «2»ге ылайыктуулугунун катышы болжол менен бирдей санда деп тыянактайт.

Бирок, жалпы республикалык тестирлөөгө караганда бүтүрүүчүлөрдүн билимин сыноонун үнөмдүү (сарпталган убакытты эске алганда), бир мезгилде бүтүрүүчүлөрдүн көп массасын камтууга ылайыктуу болгон, билимди аныктоодо калыстыктын, обьективдүүлүктүн критерийлерине мындан мыкты жооп берген текшерүүнүн бөлөк алтернативдүү жолдору барбы? Тилекке каршы, бул соболго жооп ачык бойдон калууда. Мурдагы союз мезгилинде адатка айланган билимди текшерүү механизминде кайтуу, субьективизмге жык-жыйма толгон элементтерди эске алганда, сөздүн орой маанисинде «ашмалтайы чыккан» жыйынтыкка алып келери айдан ачык. Албетте, бул тесттердин, биринчиден, мазмундук компоненти тынымсыз өркүндөтүүнү талап кылат; экинчиден, калыстык, обьективдүүлүк ченемдерине кедергисин тийгизген, жолтоо болгон, тоскоол келтирген «жылчыктарды» бүтөө керек; үчүнчүдөн, айрым адистиктердин өзгөчөлүктөрүнө жараша, мисалы, сүрөтчү, музыкант, артист, журналист ж.у.с. кесиптерге кабыл алуу мезгилинде кошумча сыноо тапшырмаларын уюштуруу максатка ылайыктуу.

Окутуунун жемиштүүлүгүнө, б.а. окуучунун натыйжалуу, терең, сапаттуу билим алуусуна көп түрдүү факторлордун таасири, ал факторлордун таасир этүү даражасы (кайсы фактор салыштырмалуу көбүрөөк же азыраак денгелде таасир этерин) окумуштуу-педагог И.П. Подласый тарабынан изилдөөгө алынган. [2] Ал ошол факторлордун баскычтуу иреттүүлүгүн **таблица** көрүнүшүндө сунуштаган:

Фактор	Окутуунун жемиштүүлүгүнө фактордун таасири	Таасир этүү даражасы боюнча фактордун ээлеген орду
1	2	3
Окуунун мотиви. Окуу предметине, таануу ишмердүүлүгүнө, окуу эмгегине болгон кызыгуу	0,92	1
Окууну каалоо	0,91	2
Окуй билгичтик	0,90	3
Окуучулардын иштемчилдиктери	0,89	4
Окуу ишмердүүлүгүнүн көлөмү	0,88	5
Окутуунун үзгүлтүксүздүгү, окуу тапшырмаларын аткаруунун иреттүүлүгү	0,87	6
Окуудагы жандуулук жана тырышчаактык	0,86	7
Окутууну башкаруу	0,85	8

Эскертүү: таблица кандай көрүнүштө сунушталгандыгы окурманга түшүнүктүү болсун үчүн макалада анын баш бөлүгүн гана келтирүүнү ылайык көрдүк.

Факторлордун таасир этүү даражасы И.П. Подласый тарабынан рангдарга бөлүштүрүү, фактордук жана корреляциялык талдоо, эксперттик баалоо, электрондук моделдештирүү, компютердик верификация ж.б. методдорду колдонуу менен

узакка созулган изилдөөнүн негизинде аныкталган. Окумуштуу окутуунун жемиштүүлүгүнө кыйла өлчөмдө таасир этүүчү кырк факторду рангдарга бөлүштүргөн. Алардын эң башкыларына токтоло кетели. Окутуунун жемиштүүлүгүнө таасир этүү даражасы боюнча 1-орунга « Окуунун мотиви. Окуу предметине, таануу ишмердүүлүгүнө, окуу эмгегине болгон кызыгуу», - деп аталган фактор коюлган. Мында мугалим туруктуулук менен тышкы мотивди ички мотивге айлантуунун аракетин көрүүсү максатка ылайыктуу. Мисалы, алгач көпчүлүк окуучуларда окуу предметине, таануу ишмердигине, окуу эмгегине болгон кызыгуу (өзгөчө, башталгыч класстарда) белгилүү деңгээлде окуткан мугалимдин кадыр-баркын урматтоо же андан коркуу сезимдери аркылуу ишке ашуусу мүмкүн. Кийинчерээк ошол мугалимдин өз сабактарын чыгармачылык менен кызыктуу өтүүгө болгон багыттуу аракеттери, өтүлүп жаткан теманын мазмунун ар тараптуу, терең ачуу далалаты, предметин сүйүүсү, сабагына берилүүсү, түшүнүктүү жатык тили, инсандык үлгүлүү, өрнөк сапаттары, сабак өтүүдөгү жаңычылдыктары, албетте, окуучунун окуу эмгегине болгон кызыгуусун жаратуудагы таасирлер болуп саналат жана буларды окуучунун ички мотивинин калыптануусундагы негизги «ачкычтар» дээр элек.

Таасир этуу дарамети боюнча 2-орунга «Окууну каалоо» фактору коюлган. Окууну каалоо окуучунун ички мотивинин кыйла жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн билгизет, б.а. билим алуу далалаты анын ички керектөөсүнө, жан дүйнөсүнүн руханий азыгына айланат. Бул учурда окуучу келечегине үмүт менен кароого, алдына изги, туура максат койо билүүгө көнүгө баштайт. Анын аракеттери ошол коюлган максат жана милдеттерди аткарууга туруктуу умтулуусу, тырышчаактык өндүү ж.б. белгилер менен мүнөздөлөт. 3-орунду «Окуй билгичтик» фактору ээлеген. Бул окуучуга, маселен, окуу тапшырмасы берилген учурда, анын ошол окуу материалын өзүнчө түшүнүү жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу көрсөткүч болуп саналат. Анын окуу материалынын мазмунун өз алдынча негизгилерге жана экинчи даражадагыларга (негизги эместерге) ажырата билүүсү, ошол негизгилерди акыл калчап, түйшөлүп, түшүнүүсү, алардын ортосундагы табигый байланыштарды табуусу жана орнотуусу, негизги материалдарды эсинде сактап калуу аракеттерин белгилөө керек. Окуучунун мындай маанилүү ык-машыгууга жетишүүсү, мугалимдин пландуу, иреттүү, максаттуу иш аракетинин жемиши болуп саналат. Кийинки орунга «Окуучулардын иштемчилдиктери» коюлган, б.а. белгилүү убакытта окуучу акыл күчүн, ынтаасын, чыгармачылык дараметин окуу материалына багыттуу топтоштуруп, сарптоосун мүнөздөөчү көрсөткүч катары мүнөздөөгө болот.

Жогоруда айтылган көз караштарга мазмундук жактан шайкеш келген (жалпы принципте) илим-билим, өнөр үйрөнүүгө байланыштуу Рудакиндин мындай байти бар:

Ким эгер турмуштан албаса таалим,

Аны үйрөтө албайт эч бир маалим . [3]

Мында улуу Рудакиндин кебинин таризи илим, өнөр үйрөнүүнүн адамдын жеке аракетине, эркине байланыштырылып жатышын боолголоо мүмкүн.

Окуучулардын натыйжалуу билим алуу жолунда ар дайым окутуунун методдоруна (усулдарына) чоң маани берилип келет, бирок, бул фактор рангдардын катарында 16-орунга коюлган. Мындан, окутуунун усулдарын кандайдыр өзгөчө көкөлөтүп, чечүүчү факторлордун бири катары карап жүргөнүбүз, анчалык туура

эмес болуп жатат. Ал эми «Мугалимдин мамилелешүү стили» факторлордун катарында 38-орунда турат. Албетте, жемиштүү окутууда туура нукта жүргүзүлгөн мамилелешүү стили көп нерсени чечет, бирок, сабак процессинде кездешип жүргөндөй буга өзгөчө артыкчылыктуу маани берүүнүн туура болбостугун көңүлгө түйүү зарыл.

Жогоруда айтылган пикирлерге педагог, окумуштуу-психолог М.С. Мурзаевдин «Билим окуучу тарабынан (өзү кааласа, көңүл бурса, ойлонсо, түшүнүүгө аракеттенсе ж.б.) атайын акыл аракети, акыл күчү жумшалып гана алынат. Мугалим окуучунун билим алуусуна жардам, багыт берүүчү гана адам болуп саналат» деген көз карашы үндөшүп кетет. [4] Андан ары ал бул багыттагы ойлорун өнүктүрүп «... азыр окуучулардын ойлоосун өстүрүү, өз алдынча билим ала алууга үйрөтүү негизги маселе болууда. ...Азыркы окутууга коюлган талаптарга ылайык сабакты жакшы түшүндүрүү эле жакшы мугалимдиктин, окуучуларды жакшы окутуунун көрсөткүчү, белгиси болуп саналбайт. ...Азыркы учурда кыргыз жаштарынын окууга жасаган мамилесин өзгөртүү өтө зарыл болуп турган кез»-деп, соңку окутуу процессинин өзгөчөлүктөрүн белгилейт. Мектеп коомдук турмуштун өзөктүү бир бөлүгү болуп эсептелгендиктен, окуучулардын окууга болгон мамилесинин кандайлыгы, билим алууга карата оң, кайдыгер же терс мамилеси, ошол коомдогу билим берүү системасында жүрүп жаткан процесстерге байланыштуу болорлугун эске алуу керек. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында мамилекетибиздеги ЖОЖ дордун саны «жамгырдан кийинки козу карындай» тез көбөйдү. Ал эми ЖОЖ дордо контракттык негизде окуган студенттердин санынын өсүү темпи өтө ыкчам, «геометриялык прогрессиянын» мыйзамы менен жүрүп олтурду десек болот. Бул көрүнүштү диалектикалык философиянын «Сандан сапатка айлануу закону» менен түшүндүрүүгө аракеттенгендей болушту да өңдөнөт.

Бирок, сапаттуу билим берүү процесси көп сандагы ички жана тышкы себеп-натыйжалуу, өз ара чырмалышкан факторлордон көз каранды болгондуктан (ошонун ичинде ЖОЖдордун көбөйүшү да), ошол негизги факторлордун тийгизүүчү таасирлерин обьективдүү бааламайын, жөндөмөйүн, көзөмөлдөмөйүн, татыктуу билим берүүнү өнүктүрүүнүн булактарын жана мүмкүнчүлүктөрүн социалдык, экономикалык, психологиялык, моралдык, маданий жактан негиздемейин, механикалык, жасалма түрдө жогорку диалектиканын законунан күткөн зор үмүтүбүз куру кыялга айланганын ачык сезип, көзүбүз ачылып олтурат.

Жыйынтыгында, жогорку билимдүү жарамсыз жаш кадрлардын, адистердин, кесип ээлеринин «армиясынын» бачым көбөйүшүн шарттап, алардын эл чарбасынын, илим-билимдин, маданияттын түрдүү тармактарына жана чөйрөлөрүнө аралашуу, жумушка орношуу аракеттери, кайрадан эле ошол тармактарда, чөйрөлөрдө чоң социалдык-экономикалык, моралдык-психологиялык чыңалуунун, тоскоолдуктардын, артка чегинүүлөрдүн булагына, очогуна айланып олтурганы өкүндүрөт.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан баштап билим берүү системасын өнүктүрүү багытында илимий жактан негиздүү, иреттүү мамлекеттик саясат жүргүзүлбөгөндүктөн (анын ичинде ар кайсы өлкөлөрдүн билим берүү моделин түздөн-түз көчүрүп, туурап, «үлгү» катары алганыбыздан улам, б.а. биздин тарыхый шартыбызга, менталитетибизге ж.у.с. өзгөчөлүктөрүбүзгө ылайык келерин-келбестигин кылдат талдабай туруп), ЖОЖ–дордун көбөйүү тенденциясы алдыңкы планга чыгып, орто кесиптик жана атайын орто кесиптик окуу жайларына көңүл буруу көмүскөдө калып, унутулган абалга жеткендиги болду.

Жогоруда айтылган пикирлердин жана козголгон маселелердин негизинде төмөнкүдөй сунуштарга жана корутундуларга келүүнү туура көрдүк:

- ЖОЖдордун санын азыркыдан эки эсе кыскартуунун жана тескерисинче, орто кесиптик, атайын орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларынын иштөөсүн ар тараптуу өркүндөтүүнүн илимий жактан негизделген туруктуу саясатын жүргүзүү; ЖОЖго кабыл алуунун тандоо механизмине норма катары 1/7–1/10 сандык көрсөткүчкө жетишүүгө багыттануу максатка ылайыктуу, б.а. бул же тигил адистикке өтүүгө талапкерлердин жетөөсүнүн бирөөсү гана студенттин катарына кабыл алынат дегендик; бул учурда жогорку билимдүү адистин аброю, кадыр-баркы чукул көтөрүлүп «аты затына төп келген» кесип ээлерин даярдоо мүмкүнчүлүгү жогоруламак; жогорку окуу жайларына өтпөй калышкан бүтүрүүчүлөрдүн көпчүлүгү эл чарбасынын көп тармактуу чөйрөсүнүн суроо-талаптарына жооп берген заманбап адис, кесипкөйлөрдү даярдоо боюнча мыкты адистештирилген орто кесиптик жана атайын орто кесиптик окуу жайларында окуусу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү зарыл;

- педагогикалык багыттагы ЖОЖдордо сабакты эң жакшы айтып берүүгө жана түшүндүрүүгө жөндөмдүү мугалимдерди гана эмес, сабактын түрдүү формаларын уюштурууга, окуучунун билим алуу процессинде ички жана тышкы мотивдерди кылдаттык менен ойготууга, анын сапаттуу билимге, таалим-тарбияга ээ болуу жолунда кыйла өлчөмдө таасир берүүчү факторлорду эске алууга жана негиздүү пайдаланууга, окуучулардын өз алдынча билим алууга болгон көнүгүүлөрүн, ыкмашыгууларын өнүктүрүүгө жана калыптандырууга жөндөмдүү мугалимдердин жаңы муунун даярдоо бүгүнкүнүн жана эртеңкинин өзөктүү маселеси болуп саналат;

- бардык мугалимдердин (аларды кайсы предметти окутканына карабастан) компютердик-маалыматтык технологияларды пайдалануу боюнча практикалык көндүмдөрүн, ыктарын өнүктүрүүсүнө тиешелүү талаптарды коюу аркылуу максатка багыттуу окуу программаларынын жардамы менен окуучулардын Интернеттен өз алдынча билимдерин толуктоосуна, тереңдетүүсүнө жана өркүндөтө билүүсүнө жетишүү зарыл.

Жогоруда белгиленген факторлорду эске алуу менен мугалимдин билим берүү, окутуу жана тарбиялоо процессин уюштуруусу мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн кийинки кесиптик билим алууларын (орто кесиптик окуу жайларында, ЖОЖдо ж.б.) улантуусуна моралдык, психологиялык, социалдык жактан кыйла деңгээлде даяр болуусун шарттагандыгын ынанууга болот.

Анткени, Б.Э. Таштобаева жана М.К. Чимчикова, маселен, бул багытта ЖОЖдордо билим берүүнүн дүйнөлүк тенденциясын төмөнкүдөй белгилешет: «Бардык дүйнөдө азыркы жогорку мектептерде-таанып билүү ишмердүүлүгүнүн кыйла натыйжалуу жана жемиштүү түрү болуп саналган студенттердин өз алдынча ишин уюштуруучулук жана усулдук камсыздоого өзгөчө көңүл бурула баштады.

Биздин өлкөнүн мамлекеттик билим берүү стандартында (М.К.) аудиториялык иш окуу процессин уюштуруунун негизги формасы болуп саналат жана ал (М.К.) студенттин окуу ишинин чоң бөлүгүн (2/3) ээлейт.

Бөлөк өлкөлөрдүн жогорку мектептеринде студенттин өз алдынча ишинин үлүшү бир кыйла жогору жана студенттин окуу убактысынын (М.К.) 60-70% түзөт. [5]

Адабияттар

1. Марипов А. Нынешнее состояние среднего образования в стране и пути их решений // Кыргызстандагы билим берүү системасы: кечээ, бүгүн жана эртең: Симпозиумдун материалдары. – Б., 2007, 49-б.
2. Подласый И.П. Педагогика: Учебник для студентов высших пед. учеб. Заведений. – М., 1996, с. 429.
3. Колдошев М., Тешебаев М. Нуска кептен бир баян// ZAMAN Кыргызстан, №41, 17-октябр 2008-ж., 13-б.
4. Мурзаев М.С. Окутуунун психологиясы (окуу-методикалык колдонмо).-Ош, 2004, 18-19-б.б.
5. Таштобаева Б.Э., Чимчикова М.К. Об образовательных стандартах с применением кредитов EGTS // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова, № 18, 2009, с.55.

ӨЗГӨРТҮҮЛӨРДҮ КОЛДОНУУ МЕНЕН II-ТАРТИПТЕГИ ИЙРИЛЕРДИ ОКУТУУ

Т.Т. ОМОШЕВ* - Ж.М. КУВАКОВ**
С.Ж. КУВАКОВ***

ЖОЖдордо окулуучу «Аналитикалык геометрия» курсундагы «2 -тартиптеги ийрилер» бөлүмү негизги темалардын бири. Билим берүүдө жөнөкөйдөн татаалга өтүү принцибинин негизинде окутуу студенттерге жеткиликтүү болоорун практика ырастоодо. Буга Жалал-Абад мамлекеттик университетиндеги математика адистигинин М-1-05 группасынын студенттерине «жогорку математика боюнча атайын семинар» дисциплинасы боюнча өтүлгөн лекция далил. Мында ондон ашык катышкан илимпоз, усулчу окутуучулардын анализи боюнча сабак жогорку деңгээлде өтүлүп, студенттер ар тараптан терең билим алышкандыгын белгилеп жетишкен жактарына маани беришти. Лектор тегиздиктеги жөнөкөй геометриялык өзгөртүү түзүүлөргө: борбордук жана октук симметрия, параллель көчүрүү, буруу, гомотетия кирээрин студенттердин эсине салды. Айтылган ар бир өзгөртүп түзүүнүн баштапкы белгилерин так билүү жаңы теманы өздөштүрүүгө көмөкчү болоорун студенттерге алдын ала эскертебиз. Мисалы: борбордук симметрияда-борбор деп аталуучу чекит; октук симметрияда – ок деп аталуучу түз сызык; параллель көчүрүүдө -вектор; бурууда-чекит, бурч; гомотетияда- гомотетиянын борбору, $K \neq 0$ болгон каалагандай сан экени айтылат.

Жогорудагы өзгөртүп түзүүлөрдөн бөлөк дагы окко карата кысуу жана сызуу бар экенин баян этебиз. Горизонталдык L түз сызыгынан OA кесиндисине ээ болобуз

$\frac{O \quad A \quad B \quad C \quad L}{\text{-----}} \quad (1\text{-чийме}).$

$OC=3OA$ муну созууга карата мисал катары кабылдайбыз.

Ушундай эле L түз сызыгынан OD кесиндин барабар төрткө бөлүп, бир бөлүгүн OD болсун

$\frac{O \quad A \quad B \quad C \quad D \quad L}{\text{-----}} \quad (2\text{-чийме}).$

$OD = \frac{OD}{4}$ бул кысууга карата мисал болсун.

OA кесиндисинин A чекитин оң жакка сындыруу менен сызууга, ал эми OD кесиндисинин D чекитин оң жакка жылдыруу менен кысууга ээ болдук. Чиймедеги көрсөткүчтөрдү жалпылоолордун негизинде:

$OC=3 OA, K=3>1$ сызуу,

$OD=4 OA, K=4>1$ сызуу,

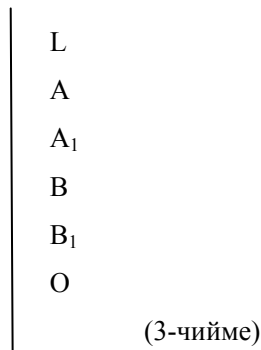
$OA=\frac{1}{3} OC, K=\frac{1}{3}<1$ кысуу, $OA=\frac{1}{4} OD, K=\frac{1}{4}<1$ болмокчу.

Сызуу-кысуунун вертикалдык абалындагысын студенттерден өз алдынча иштөөсүнө беребиз. L вертикалдык түз сызыгынан

* п.и.к., ЭИУнун профессору

** ЖАМУнун доценти

*** №3-мектептин мугалими

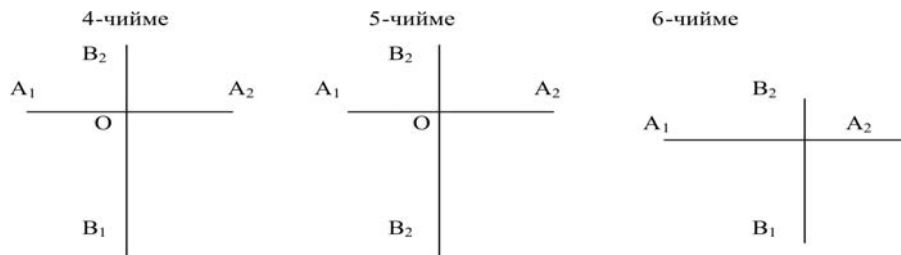
B, B_1, A, A_1 чекиттерин белгилейли.

$$OB_1 = KOB, OA_1 = K \cdot OA, K > 1$$

$$A_1 B_1 = OA_1 - OB_1 = K \cdot OA - K \cdot OB = K(OA - OB) = K \cdot AB$$

а) $K > 1$ болгондо кесинди сызыктарын

Р) $0 < K < 1$ маанисинде кесинди кысыларын чиймеден байкадык. Оз ара перпендикуляр тен экиге болунушкон $A_1 A_2$ жана $B_1 B_2$ кесиндилердин абалын. (4-ийме)

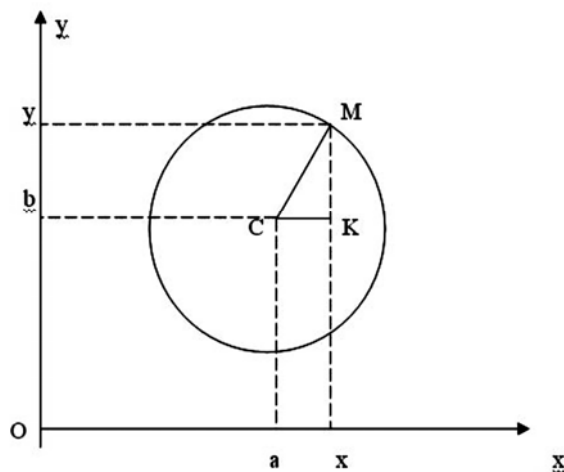

$$A_1 A_2 \perp B_1 B_2, A_1 A_1 \perp B_1 B_2, A_1 A_2 \cap B_1 B_2 = O:$$

$B_1 B_2 =$ кесиндисин өзгөрүүсүз калтырып, $A_1 A_2$ кесиндисин k коэффициентин боюнча кысса -чиймедеги абал, $A_1 A_2$ өзгөрүүсүз калтырып $B_1 B_2$ кесиндисин k коэффициентин боюнча кыссак 6-иймедеги көрүнүштү элестетибиз. Жаңы темага болгон даярдык этабы аяктады. В.Б.Шаталов «Айлана тегеректин чеги болгон туюк ийри сызык» - деген аныктоосун айтып II- тартиптеги чиймелерди айлана менен байлайлы.

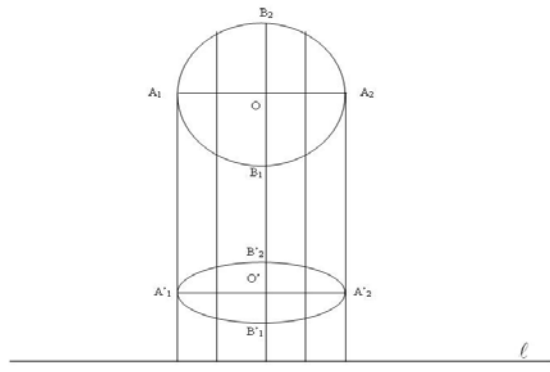
- $C_1(a;c)$ -айлананын борбору
- $M(x;y)$ -айлананын чекити
- $CM=R$ -айлананын радиусу
- ОМК тик бурчтуу уч бурчтугунан CM ди табабыз.
- $CK^2 + MK^2 = CM^2$; $CK = x - a$; $MK = y - b$
- в $(x-a)^2 + (y-b)^2 = R^2$ -борбору
- $C(a;c)$ болгон айлананын тендемеси.
- Эгерде: $a=0, b=0$ болсо, $x^2 + y^2 = R^2$, борбору координата багыттарына дал келген айлананын тендемеси.

(7-ийме)

$R=1$ болсо: $x^2+y^2=1$ -бирдик айлананын теңдемеси. Алгачкы теңдемеге теңдеш өзгөртүүлөрдү жүргүзсөк: $x^2-2ax-2by+y^2+d=0$, $d=a^2+b^2-r^2$: муну жалпы турдо: $ax^2+2bx+2cy+dy^2+f=0$. II-тартиптеги эрежелердин жалпы теңдемеси. Буга турмуштан бир топ мисалдарды келтирип улуттук ордо оюнун ойноодо алгач жалпы ($R=7m$) сызыктарын байланыштырабыз. Ошондой эле учкан космостук кораблдер жер планетасын $N_1=7,3$ км/сек ылдамдыкта айлана боюнча кыймылга келээрин физика илими менен аныктайбыз.

Алгач борбору O болгон шооланы алалы (8-чийме). $A_1 A_1', A_2 A_2'$ жанымаларын, диаметрге жана L огуна перпендикуляр болгон хордаларды жүргүзөбүз. Мында $A_1 A_2 A_1' A_2'$ диаметринге өзгөрүүсүз өтөт. $A_1 A_2$ диаметринге перпендикуляр болгон ар бир хорда K эсе кичирейди - A_1' чендей, $A_1 A_2$ ге параллель хордалар өз узундуктарын өзгөртпөгөндөй абалда түзөбүз.

8-чийме

Ошентип айлана - эллипси деп аталган туюк ийри сызыкка өзгөртүлүп түзүлдү. Айлананын борбору эллипстин борборуна өзгөртүп түзүлөт. Айлананын бардык түспөлдөрү да эллипстин борборуна тең экиге бөлүнүшөт. Аларды бир борбордо болсун деп карасак (9-чийме) түрүнө келет. $OA_1=OA_2=OB_1=OB_2=a$

$A_1 A_2 = \text{const}$,

$$B_1 B_2 = K * B_1' B_2' \Rightarrow B_1' B_2' = \frac{1}{K} B_1 B_2$$

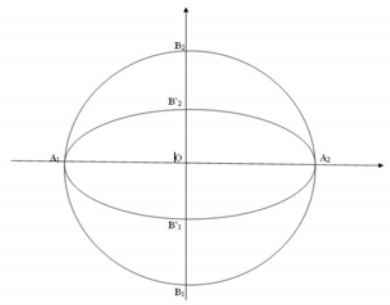
$A_1 A_2 = 2a$, $B_1 B_2 = 2a$

$$B_1' B_2' = \frac{1}{K} B_1 B_2 = \frac{1}{K} * 2a = 2b$$

$B_1' B_2' = 2b$, $OB_1' = OB_2' = b$

Айлана жактары $2a$ жана $2b$ болгон

9-чийме.

тик бурчтуктун ичине сызылган эллипске өзгөртүлүп б.а. кысуудан алынды.

Тегиздиктеги $A(x:y)$ чекити Ox огуна карата кысуу-созуу K коэффициенти боюнча $A_1(x_1:y_1)$ чекитине өзгөрсүн дейли чекиттердин абциссалары $x=x_1$, ординаталары $y_1=ky$ аркылуу байланышкандыгын эске алып эллипстин чекиттеринин көп түрүнүн координаталары $(x:y)$, ал эми кысууда-созууда эллипске өткөн айлананын чекиттеринин координаталары $(x_1:y_1)$ болсун. Радиусу a га барабар болгон айлананын теңдемесин жазгыла.

$$(x')^2 + (y')^2 = a^2, \quad x=x', \quad y=ky' \Rightarrow y' = \frac{y}{k}$$

$$x^2 + \frac{y^2}{k^2} = a^2, \quad k = \frac{a}{b}$$

$$x^2 + \frac{y^2}{b^2} = a^2$$

$x^2 b^2 + a^2 y^2 = a^2 b^2 /: a^2 b^2 \quad \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипстин туюнтмасынын теңдемеси. Бул теңдемени y ке карата чыгарсак: $y = \pm \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x^2}$ студенттерге бир нече топторго бөлүп.

1. $y = \pm \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x^2}$ функциясынын графигин түзүүнү

2. Тегиздиктеги F_1 жана F_2 чекитин $F_1 F_2 = 2c$ болгондой белгилеп, $A_1 A_2 = 2a$, $B_1 B_2 = 2b$ болгондой туюк жипти белгилеген эки чекиттин тегеретип чийүүсүн.

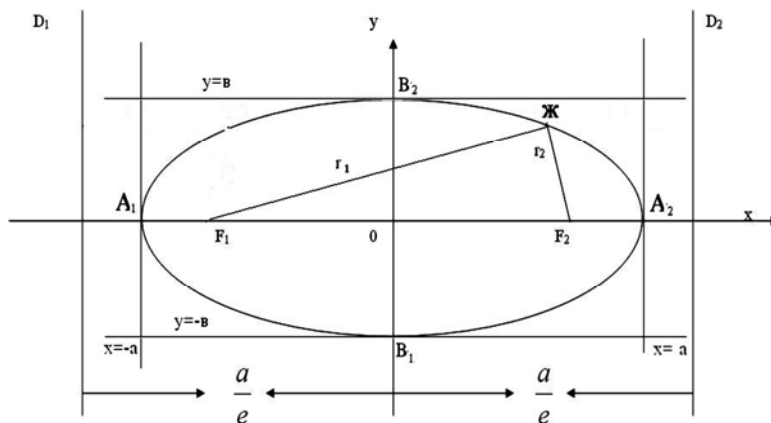
3. Жактары $2a$ жана $2b$ ($a > b$) болгон тик бурчтуктун ичине анын жактары жанып өткөндөй сүйрү формадагы туюк ийри сызыкты түзүүнү.

4. Бир эки борбордо жайланышкан $r = a$, $r = b$ болгон айланаларды чийип, алардын бир нече радиустарын жүргүзөбүз. $r = b$, $r = a$ айланасы менен кесилишкен чекиттеринен горизонталдык жана вертикалдык кесилиш чекитин табабыз. Ушундайлардын бир нечесин жүргүзүп алардын кесилиштерин пайда болгон чекиттерди бириктиргиле.

5. Айлананы жантак проекциялоону.

6. Эллипти компьютерде түзүүнү ж.у.с. тапшырмаларды өз алдынча иштөөгө сунуштайбыз.

Жогорудагы тапшырмалардын кайсынысын аткарбайлы (10-чиймеден ийри сызыкка ээ болобуз).

10-чийме

$A_1(-a:0)$	$F_1(-c:0)$	$J(x:y)$	$x=a$
$A_2(a:0)$	$F_2(c:0)=k$	$F_1 J = r_1$	$x=-a$
$B_1(0:-b)$	$ A_1 A_2 = 2a$	$F_2 J = r_2$	$y=b$
$B_2(0:b)$	$ F_1 F_2 = 2c$	$O(0:0)$	$y=-b$

$r_1 + r_2 = 2a \Rightarrow \sqrt{(x+c)^2 + y^2} + \sqrt{(x-c)^2 + y^2} = 2a$ эллипстин теңдемеси. Теңдемеге теңдеш өзгөртүүлөрдү жүргүзгөндөн кийин $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ чыгат. XVII кылымда немец окумуштуусу Иоганн Кеплер үч закон ачканы астрономиядан белгилүү.

1^0 Ар бир планета күндүн тегерегинде эллипс боюнча айланышат, ошол эллиптик бир зокусунда Күн турат (10- чийме) $F_2=K$, k - күн, j - жер планетасы. Жер планетасынын

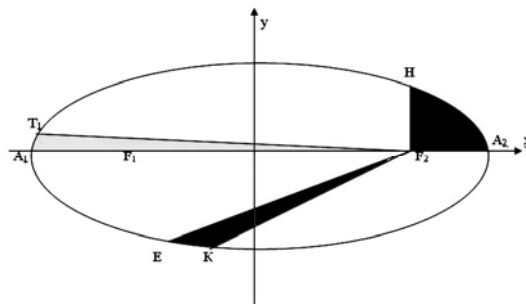
күндүн айланасындагы орбитасы эллипс экенин студенттерге дагы бир ирет кайталайбыз. $\frac{F_1F_2}{A_1A_2} = \frac{2c}{2a} = \frac{c}{a} = L$ - эксцентриситет деп аталарын эллипстин созунку болуш даражасы L менен мүнөздөлөрүн түзүштүрөбүз. Фокустук чекиттери O борборуна дал келип калса $L=0$ болуп эллипс айланага өзгөрөт. Ошондуктан эллипс айланага перпендик тура көчүрүүчү ири сызык. Жер шаарынын тегиздиктеги сүрөттөрүнү айланага жакын эллипс болмок, анткени L жер $c \approx 0,01 z$.

Эллипстин түрдүү нормада болорун, L ге көз каранды экенин түшүндүрүп «Delphi7» программасынын негизинде а жана в параметирлерине түрдүү маанилерди беруу аркылуу экрандан эллипстин түрдүү абалдагы көптүгүн көрсөтө алабыз.

10-чиймеде көрүнгөндөй ж чекити A_2 ге келгенде $F_2 = K$ күнгө эң жакын абалда болуусун – перегений, ал эми эң алыс A_1 чекитине келгенде – афелий деп аталарын кошумчалайбыз.

2⁰ Планетанын радису вектору бирдей убакытта бирдей чекитти сызышат.

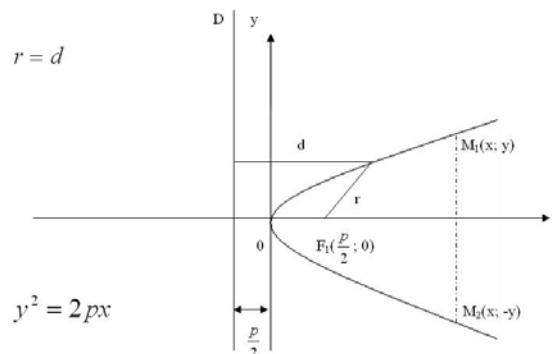
$$S_{F_2 A_2} = S_{F_2 A_1} = S_{F_2 K E}$$

Эллипстин директрисалары борбордон $\frac{a}{e}$ аралыкта ox огуна перпендикуляр болуп эллипстин сыртында d_1, d_2 жатарын (10-чиймедеги) түшүндүрөбүз. Эллипс кокустук бетти тегиздик менен жантык кесүүдөн келип чыгарына б.э.ч. 200- жылдары грек окумуштуусу Аполлоидин «кокустук кесилиштер» деген эллипс кездешкенин математиканын тарыхынан маалымдайбыз. Көпчүлүк кометалардын орбиталарынын $L=1$ болгондо эллипстин экинчи чокусу чексиздикке алысталат.

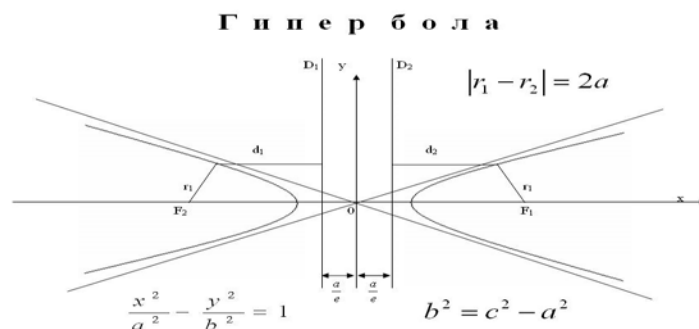
Натыйжада парабола деп аталган ажыраган ийри сызык келип чыгат.

П а р а б о л а

$V_2 = V_1 * \sqrt{2} \approx 7,9 \text{ км/сек} * \sqrt{2} \approx 11,2 \text{ км/сек}$ параболалык ылдамдык, тело жерден түбөлүккө алыстайт.

$L > 1$ болгондогу аралыкта гипербола деген сызыкты чийет.

$V_{\text{жер}}=30\text{км/сек}$. $V_3 \approx V_{\text{жер}} * \sqrt{2} = 30 * \sqrt{2} = 42(\text{км/сек})$ тело жерге карата мындан да чын ылдамдыкта болгондо гипербола боюнча учат да күн системасынан чыгып кетет. Кеплер өзүнүн закондорун күндүн тегерегинде Марстын мезгилдүү айлануусун үйрөнүү менен ачкандыгын кабарлайбыз.

Сонунда эллипстин, гиперболанын параболанын касиетин ирети менен айтып окшоштук жактарын белгилеп, чиймелер аркылуу салыштырабыз. Ошондой эле терминдердин англисче аталышына кайрылып, эксцентриситет- ex-сырткары, centum-борбор делип латын тилинен калгандыгын билдиребиз.

Сүйрү күзгүнү, овалный столдун чеги эллипс экенин айтып, студенттерге угузуп фигуралардын аянтын табуу маселесин коебуз да $S=4a \int_0^a \sqrt{a^2 - x^2} dx$ формуласы колдонуларын кеңеш берип, эллипстин айланасынын узундугун ийри сызыктуу эллипстик интеграл аркылуу табаларына багыттайбыз.

Конустук бетти түрдүү абалда тегиздиктер менен кесүүдө II-тартиптеги ийрилерди аларыбызды көрсөтмөлүүлүктөн пайдаланабыз. Айлананын тегиздикке тик, жантык, дагы жантыгыраак проекциялоо аркылуу жана жөнөкөй эле конус формасындагы түрдүү абалда кесүү менен айлана, эллипс, парабола, гипербола сызыктары келип чыгарын практика түрдө көрсөтөбүз.

Студенттерге ар тараптуу көрсөтмөлүү, практикалуу, лабораториялуу проценттик аралык байланышты чындоо, техникалык каражаттарды колдонуу аркылуу өтүлгөн сабак эффективдүү болоорун тажрыйба көрсөттү. Анткени мындай түрдөгү лекция студенттерге таасирдүү болуу менен алардын эске тутуусун, логикалык ой жүгүртүүсүн өрчүтүүгө көмөк болуп, терең билимге ээ боло алат деген пикирдебиз

II-тартиптеги ийрилер

Мейкиндикте бар ченемсиз түз сызык,
Бул жөнүндө изилдөөлөр өтө кызык.
Ийрилер турмушта көп колдонулат,
Туюгу, ачыгы баарын ойлондурут.
Айланада ийрилер кызмат кылат,
Кыссаң, созсоң эллипс келип чыгат.
Ааламда планеталар жайыланат,
Бары теңн оз огунда жалгыз күндү,
Эллипс сызыгында айланат.

Бар ушундай ааламда планеталар,
Бир ирет жалгыз күндү алдыңар.
Парабола, гиперболаны сызаар,
Кайрылбастан алыска сапар тартар.

ОКУУЧУЛАРДЫН МЕЙКИНДИК ЭЛЕСТЕТҮҮЛӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

Т.Т. ОМОШЕВ^{*} - Ж.М. КУВАКОВ^{} -
С.Ж. КУВАКОВ^{***} С.Т. ШАРАПОВ^{****} -
М.Ш. АБДИЕВА^{*****}**

Азыркы күндө окуучулардын геометрия сабагына болгон кызыгуулары төмөндөп кетти десек жаңылышпайбыз. Бул көрүнүштү күнүмдүк турмушубуздан байкап келүүдөбүз. Мындай көйгөйлүү проблемалардын себептерин изилдөө жана аларды жоюу ар бир математика мугалиминин актуалдуу маселелеринин бири болууга тийиш.

Геометрияны үйрөнүү ар бир окуучудан өзгөчө жөндөмдүүлүк талап этилет. Ал жөндөмдүүлүк окуучулардын мейкиндик элестөөлөрүн калыптандыруу болуп эсептелет. Математиканы үйрөнүү-табийгатты, анын мейкиндик формаларын жана катыштарын үйрөнүү болгондуктан, окуучулар математикалык методдорду үйрөнүү менен бирге, табийгат жана коомдун бөлөк закондорун билип алуу методдорун да үйрөнүшөт. Бизди курчап турган айлана чөйрө жалаң геометриялык фигуралардан куралганын окуучуларга жеткирүү эң негизги маселелердин бири. Эгерде окуучу аң сезиминде элестетүү менен геометриялык фигуранын түрдүүчө көрүнүшүн кагазда сүрөттөй алса, анда маселени чыгаруунун биринчи баскычын толугу менен өздөштүрдү деп айтууга негиз болот.

Окуучулардын геометриялык элестетүүлөрүн калыптандырууда жана өркүндөтүүдө төмөнкүдөй иштерди аткарабыз. Геометриялык өзгөртүп түзүүлөр фигуралардын формаларын өзгөртүү катары каралат да, бул жумуш фигуралардын элементтеринин кыймылы менен байланыштуу. Бул материалды үйрөнүү окуучуларды тегиздик фигураларына тиешелүү кыймылдарды аң сезимде элестете алуу жөндөмдүүлүгүнө машыктырат. Мисалы: «Берилген фигуралар окко карата симметриялуу болушабы?» деген суроого жоопту аң сезимде жарым тегиздикти симметрия огунун айланасында 180° га буруу менен экинчи жарым тегиздикке дал келтирүү деп элестетишет. Ар бир окуучунун мындай элестете алуусун же элестете албоосун геометриялык диктант жаздыруу аркылуу текшерүүгө болот. Мугалим доскага кандайдыр бир фигуранын чиймесин көрсөтсө, окуучулар ак барак кагазга анын симметриялык чагылышын чийишет. Текшерүүнү төмөнкүдөй жүргүзөбүз: кагаз барагынын чийилбеген жагын өзүнө каратып жарыкка карасак анда мугалим доскада көргөзгөн фигура көрүнөт эмеспи.

Айрым методисттердин айтымына караганда «Геометрия окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрө турган жалгыз гана дедуктив илим, себеби андагы ар кандай логикалык сүйлөмдөрдүн туура экендигин далилдөөдө теоремалар, аныктамалар, аксиомалар колдонулат жана мындай логикалык закондорго таянылат» - деп жүрүшөт.

* п.и.к., ЭИУнун профессору

** ЖАМУнун доценти

*** №3- мектептин мугалими

**** №3- мектептин мугалими

***** №3- мектептин мугалими

Чындыгында, ар кандай окуучудан математикалык терминди айтууну сурай турган болсок, сөзсүз түрдө геометриялык терминдерди айтат. Себеби геометрияга тиешелүү болгон элементтерди окуучулар турмушта көрүп, колу менен кармап көнүп калышканы талашсыз. Мугалим геометриялык фигуралардын аянттарын окутууда: аянттарды табуунун формулаларын жаттатуу менен гана чектелбестен алардын арасындагы байланыштарды ачып көргөзүү алгылыктуу жыйынтыктарды берерин практика ырас-тоодо. Жалпысынан аянтты табуу үчүн кандай аракеттерди жасоо керек экенин окуучу өзү түшүнгүдөй абалга жеткирүүбүз керек.

Мисал үчүн трапециянын аянты негиздеринин суммасынын жардамы менен бийиктигинин көбөйтүндүсүнө барабар деп аны формула түрүндө беребиз.

$$S = \frac{a+c}{2} \cdot h \quad (1)$$

Жогорудагы формулада $c = 0$ болсун деп эсептейли анда жогорудагы (1)-формула төмөнкүдөй көрүнүшүнө өзгөрөт.

$$\left(S = \frac{a+0}{2} \cdot h \right) \Rightarrow \left(S = \frac{a \cdot h}{2} \right) \quad (2)$$

(2)- үч бурчтуктун аянтын табуунун формуласы. Демек, жогорудагы натыйжалардан төмөнкүдөй корутунду келип чыгат. Үч бурчтуктун аянтын эсептөө формуласынын жекече учуру болуп эсептелет.

(1)-формулада $a = c$ болсун десек, анда формула төмөнкүдөй көрүнүшкө келет.

$$\left(S = \frac{a+a}{2} \cdot h \right) \Rightarrow \left(S = \frac{2a}{2} \cdot h \right) \Rightarrow S = a \cdot h \quad (3)$$

Бул төрт бурчтуктун аянтын эсептөө формуласы экени белгилүү. Мындай усулда окутуу менен фигуралардын арасындагы байланыштарды да туура калыптандыруу зарылчылыгы келип чыгат. Окуучу трапецияны элестетүү менен аны үч бурчтукка, андан кийин тик бурчтукка өзгөртөт. Жалпысынан алганда трапециянын аянтын табуунун формуласы деле төрт бурчтуктардын аянтын табуунун жекече бир учуру экенин түшүнүп ынанышат.

Планиметриянын элементтерин жетишээрлик түрдө билбей туруп стереометрия бөлүмүн үйрөнүү оор. Себеби стереометриялык фигураларды окуп үйрөнүү үчүн мейкиндик элестөө жөндөмдүүлүк зарылчылыгына туш болобуз. Ошондуктан геометрия курсунун планиметрия жана стереометрия бөлүмдөрү үзгүлтүксүз байланышта окутулушу зарыл.

А.И.Тимофеевдин (Фрунзе 1967ж) башталгыч стереометриянын алгачкы касиеттерин көп грандыктардын жардамында көргөзүп бере турган эксперименталдык иштери геометрия сабагында окуучулардын мейкиндик элестетүүлөрүн калыптандыруу маселелерине арналган. Геометриялык элестетүү тегиздикте каралып жаткан объекттерге карата пайда болот. Тегиздиктеги образдар үч ченемдүү мейкиндикте түрдүүчө абалда текшерилет. Планиметрия түшүнүктөрү бир гана «традицион» планиметриялык каражаттардын жардамы менен гана эмес, стереометриялык фигуралар жана алардын кесилиштери жардамында калыптандырылат. Стереометрия бөлүмүн окутууда окуучуларга стереометриялык фигуралардын макеттерин жасатуу, ал жасалган көп грандыктар кандай планиметриялык фигуралардан куралгандыгын түшүндүрүү жакшы жыйынтыктарды бере турганы шексиз. Анткени окуучу өз колу менен жасап кайра аны тегиздикке жаюу менен каралган фигуранын мейкиндиктеги түрдүүчө абалдагы

көрүнүшүн элестете алат. Окуучулардын стереометриялык моделдерди даярдоосу теориянын түздөн-түз практикага «өтүүсү» деп эсептелет.

Академик А.Н.Колмогоров «Геометриялык элестетүү же, «геометриялык интуиция» математиканын дерлик бардык материалдарында, эң абстракт бөлүмдөрүндө да, илимий изилдөө иштеринде да чоң рол ойнойт» - деп айткан. Профессор Н. Ф. Четверухин түрдүүчө профилдеги адистерди даярдоодо мейкиндик элестетүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу зарыл экенин өзгөчө белгилеген.

Окуучулардагы мейкиндик элестетүүлөрдү жеткиликтүү калыптанбагандыгы, алардын геометриялык билимдерди формалдуу өздөштүргөндүгү, стереометриялык маселелерди иштөөдө планиметрияга теоремаларды колдонуп чыгара албагандыктары себеп болот.

Окуучуларда мейкиндик элестетүүлөрдү калыптандыруу мектепке чейин даярдоо мекемелеринен баштап маани бергенибиз оң. Түрдүүчө геометриялык фигуралар менен тааныштырып, алардын сүрөтүн тартуу аркылуу ар бир баланын кызыгуусун жаратуу аракетинде болушубуз керек.

Ушул эле процесс башталгыч мектепте деле үзгүлтүксүз түрдө улантылса, стереометриялык моделдерди жасатууга, окумуштуулар айтып өткөндөй түзүүгө карата берилген маселелерди чыгарууга түздөн-түз жардамын берет.

Ар кандай геометриялык фигурага аныктама берүүдөн мурда фигуранын моделин көргөзүп ага тиешелүү түшүндүрмөлөрдү айтуу окуучулардан талап кылынса жакшы болмок. Анткени окуучу фигура жөнүндө толук элестетүүгө ээ болгондон кийин, ага аныктама берүү үчүн аракеттенет.

Ошондой эле көрсөтүлгөн фигуранын аянтын жана көлөмүн табуу үчүн колдонула турган формулаларды алууда да мындай жолду колдонуу жакшы жыйынтыктарды берерин тажрыйба көрсөттү. Жалпак фигуралардын аянттарын эсептөө үчүн негизинен кандай эрежелерге таянуу керек экенин окуучуларга жеткиликтүү түрдө айтуу билим берүүнүн негизги максаттарынын бири эмеспи.

Стереометриялык фигуранын моделин көргөзүп ал кандай планиметриялык фигуралардан куралгандыгын окуучулардан сурай турган болсок, алар ирети менен санап көргөзүшөөрү анык.

Ал эми айтылган жалпак фигуралардын чиймесин доскага түшүрсөк биз көргөзүп турган стереометриялык фигуранын тегиздиктеги жайылышы болуп эсептелет.

Мындай жол менен стереометриялык фигуранын толук бетинин жана каптал бетинин аянттары канчага барарбар экенин элестетүүлөрдүн жардамында калыптандыра алабыз. Мисалы: негизи тик бурчтук болгон пирамиданы алсак анын тегиздиктеги жайылмасы бир тик бурчтуктан жана төрт үч бурчтуктан түзүлгөндүгүн айтышат. Алардын аянттарын тапканды окуучулар билишет. Куралган фигуралардын аянттарынын суммасы пирамиданын толук бетинин аянтын бере турганын окуучулар өз көздөрү менен көрүшүп ынанышат.

Ал эми каптал бетинин аянттарын табуу жалаң үч бурчтуктун аянттарын табуудан тураарын кошумчалап коюу окуучуларга сунушталат. Пирамиданын негизинин периметирин апофемага көбөйтүп экиге бөлүп койсок, каптал бетинин аянты келип чыга турганын окуучуларга билдиребиз. Окуучулардын мейкиндик элестетүүлөрүн өнүктү-

рүүдө стереометриялык фигуралардын моделдерин тегиздиктеги жайылышын окуп үйрөнүү өзгөчө мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар:

1. «Методика преподавания геометрии в старших классах средней школы». Под редакцией А.И. Фетисова., Москва-1967.

2. Ураимхалилова А., Шарапов С.Т. Геометрияны үйөнүүдөгү окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүнүн ролу. Вестник ЖАГУ, 2004/1.

3. Р.А.Хабиб. Формирование математического мышления школьников. Ташкент-1971.

«НООКАТ» БИЛИМКАНАСЫНДА ТАЛАНТТУУ БАЛДАРДЫ ОКУТУУ ТАЖРЫЙБАСЫНАН АЛЫНГАН ПИКИРЛЕР

М.Ш. МАМАЮСУПОВ*

Коммунистик доордо ар бир окуучунун кабыл алуусу, таланты, окуу жөндөмдүүлүктөрү бирдей деп айтылып, аларды коммунизмди куруучу мыкты адис кылып тарбиялоо милдети советтик педагогиканын эрежелери менен иштеген мектеп мугалимдерине тапшырылган эле. Окуучулардын акыл жөндөмдүүлүктөрүн мындай формалдуу теңдештирүү коммунистик идеологиянын негизги принциптеринин бири болгон, анткени идеалдуу коммунизмдик коомду куруу кыялын ишке ашырууга багытталган саясаттын таянуу чеки-ти болуп коммунизмде жашоочу элдин бардык жактан бирдей болушу эсептелген. Ошондой болсо да, илим жана техника жаатында дүнүйөлүк конкуренцияда жеңилип калбоо үчүн өзгөчө таланттуу балдардын атайын мектептери ачылып, ага региондордон тандалган окуучулар жана партия элитасынын балдары окушкан. Мындай мектептер СССРдин чоң илимий борборунун, престиждүү жогорку окуу жайлардын алдында түзүлүп эркин окутуу ыкмасы тандалып алынган. Ал үчүн мектептин илимий кеңеши түзүлүп ал тарабынан окутуу программасы даярдалган. Илимий кеңешке атактуу окумуштуулар мүчө болушуп, өздөрүнүн билим алуу жолунда эффективдүү деп эсептешкен сабактарды программага киргизишкен. Таланттуу балдардын мектептеринде негизги демилге окуучуларга берилип, мугалимдер алардын суроолоруна жооп берген, билим муктаждыктарын канааттандырып туруучу жардамчыларга айланган. Мындай усул педагогикада окутуунун интерактивдүү усулу аты менен белгилүү.

Советтик мезгилде менчик мектептер болбогондуктан, ал эми ар бир мектепке каралган бюджет жогору жактан чечилгенине байланыштуу таланттуу балдардын мектептери негизинен Россиянын аймагында гана болуп, союздук республикаларда дээрлик болгон эмес. Ошондуктан таланттуу деп эсептелген балдардын көпчүлүгү орус улутундагы балдар болуп, башка улуттун балдары таланты жок, мажүрөө катары эсептелген. Биздин Орто Азия чөлкөмүндө алгачкылардан болуп ачылган Алма-Ата шаарындагы математикалык мектептин бүтүрүүчүлөрү мындай ойлорду четке кагып, казак элин дүнүйөлүк аренага алып чыккан жаңы улуттук интеллигенциясын түзө алды. Өткөн кылымдын 80-жылдары Алма-Атадагы математикалык мектептин бүтүрүүчү класстары толугу менен СССРдин айрым престиждүү жогорку окуу жайларынын академиялык группаларынын студенттери жана отличниктери болушуп СССРдин илим, саясат чөйрөсүндө өздөрүн тааныта алышты. Кыска убакытта Алма-Ата мектеби Новосибирск шаарындагы Академгородокто жайгашкан академик М.А.Лаврентьев атындагы математикалык мектеп менен тең тайлашкан мектепке айланганына күбө болдук.

Кыргызстандын шартында мындай мектептерди ачуу демилгеси физика-математика илимдерин доктору, Кыргыз ИАсынын мүчө-корреспонденти Боташев Азрет-Алий Ильясович тарабынан көтөрүлүп, аны ишке ашыруу милдети Кыргыз ИАсынын ага илимий кызматкери Ө.Ш.Мамаюсуповко жүктөлөт. СССР ИАсынын Сибирь бөлүмүндө аспирант кезинде Ыраакы чыгыштан Уралга чейинки аймактарда мектептер арасында математика боюнча бүткүл союздук олимпиадаларда жюри мүчөсү, кээде жетекчиси болуп катышып, таланттуу балдар менен иштөө тажрыйбасына ээ болгон О.Ш.Мамаюсупов Фрунзе шаарында «Малая Академия» долбоорунун чегинде эркин окутуу системасында иш жүргүзүүчү

* ф.-м.к., ОшМУнун «Жогорку математика» кафедрасынын доценти. mamausupov@mail.ru

математикалык мектеп ачуу маселесин көтөрөт. Бирок КП БКдан каражат маселеси Москвадан чечилет, экинчиден тийиштүү имарат да жок, андай мектепти Ошко ачышың мүмкүн деп жолго салышат. Оштон Ноокатка бар, жергиликтүү бюджеттен бир нерсе кылышар деген кеңеш алып, 1989-жылы «Жайкы математикалык» мектепке алгачкы окуучулар тандалат. «Ноокат» билимканасында ошол кездеги союздук масштабдагы эң алдыңкы окутуу тажрыйбалары колдонулуп, СССР ИАсынын академиги М.М. Лаврентьевдин, мүчө-корреспонденти В.Г.Романовдун, Өзбек ИАсынын академиги С.Х.Сраждиновдун, Кыргыз академиктери М.И.Иманалиевдин, И.Б.Бекбоевдин, А.Мамытовдун баалуу кеңештери эске алынат. А.И.Боташевдин жетекчилиги менен мектептин илимий кеңеши түзүлүп, окутуунун интерактивдүү усулуна негизделген эркин окутуу системасы иштелип чыгат. Убагында бул усул И.Раззаковдун башкаруу мезгилинде уюштурулган №5-мектепте колдонулуп биринчи кыргыз интеллигенциясынын агымын пайда кылган болучу.

Окууга ынтызар, жаңы ачылыштарга умтулган, Кыргызстандын чегинен чыгып сырткы дүйнөдөгү турмушка аралашуу менен элибизди таанытууну эңсеген таланттуу окуучуларга өзгөчө мамиле жасоо зарыл эле. Аларды бөлүп окутуу менен таланттуу балдардын бири-бирин колдоо жана атаандашуу жагдайын түзүү кандай натыйжаларды берээрин «Ноокат» билимканасынын мисалында байкап көрдүк.

«Ноокат» билимканасына 7-классты бүтүрүүчү окуучулар сынак аркылуу кабыл алынат. Сынак (тест) билимкана ачылган күндөн эле эки этаптан туруп, биринчи этап 20-май күнү өткөрүлүп ата-энелер катышкан атайын комиссия тарабынан баа берилип угузулат. Бул сынактан өткөндөргө үч айлык үй-тапшырмалары берилип, экинчи сынак 20-август күнгө белгиленет. Биринчи сынакта жакшы бал алганы менен үй тапшырмаларын аткарбагандыгы үчүн экинчи сынактан өтпөй калган окуучулар да кездешет. Сынак бир гана математика боюнча өткөрүлүп башка багыттагы суроолор аңгемелешүү мезгилинде гана талкууланышы мүмкүн.

1989-1995- жылдары 18 окуучу тандалып алынып, 3-4 окуучу кандидат катары кабыл алынчу, анткени алар түрдүү себептер менен окуудан кетишкен окуучулардын ордун толуктап турушмак. Каалоочулардын саны улам өсүп олтургандыктан, ата-энелердин суранычы менен райондук элге билим берүү бөлүмү кошумча бир класс ачууга уруксат берген.

Сырттан келип окугандар жатаканага, орун жетпегендер жергиликтүү окуучулардын үйлөрүнө жайгашып, бош убактыларында кадимки айыл турмуш-тиричиликти менен алектенип, айыл турмушун таануу тапшырмаларын аткарышат. Мындан сырткары аларга өз алдынча күндүк, жумалык, айлык иштөө жана окуу графиктерин иштеп чыгуу милдеттендирилип, мугалимдер тарабынан көзөмөл жүргүзүлөт. Ар бир окуучуга күнүнө өз алдынча ондон математикалык эсептерди чыгаруу милдети коюлат, айрым учурларда мурдагы эсептерди кайра иштөөгө да уруксат берилет.

Билимкананын китепканасында окуучулардын кошумча даярдануулары үчүн математика боюнча жетишерлик адабияттар топтолгон, китепкананы илимий-популярдуу адабияттар менен камсыз кылууну уюштуруу милдетин илимий жетекчи Мамаюсупов Өмүрзак колуна алган. Билимкананын ардактуу мүчөлүгүнө кабыл алынган, Токтогул районунда төрөлүп Бишкек шаарында жашоочу Абдесов Орозбек 2000 даанадан ашык ар түрдүү тилдеги китептерди берсе, Оштон жана Бишкектен айрым авторлор өз китептерин белек катары беришип, китепкананы Манастан баштап дүнүйөлүк классиктердин китептери топтолгон бай фондко айлантышкан.

Билимкананын окутуу системасындагы негизги айырмачылык окуучулардын өздөрүнүн демилгелүү аракеттерин биринчи орунга коюу болуп эсептелет. Керектүү математикалык китептердин көпчүлүгү орус, англис тилдеринде болгондуктан, окуучулар бул тилдерди үйрөнүүгө жана таза сүйлөөгө аракет кылышат. Мындан сырткары күнүмдүк окутулган сабактардагы тапшырмалардан башка, ар бири жогоруда айтылган 10 эсепти тандашып чыгарышат. 8-класстын окуучуларына 10 эсепти 1-7-класстардын материалдарынан тандоо

сунушу берилет. Алгачкы жылдары 10 эсептик тапшырмалар атайын дептерлерге жазылып, эки-үч айда илимий жетекчи же математика мугалими тарабынан үзгүлтүксүз текшерилип турган. Ошентип ар бир окуучу жылына 3650, ал эми төрт жылдан кийин бүтөөрдө 14600 өзү кааалаган эсептерди чыгаруу менен чыгармачылык изилдөө сапаттарына ээ болуу багытындагы аракетте болушат. Айрым окуучулар 10 эсептен сырткары өздөрүнө англис, орус тилдери боюнча кошумча күнүмдүк сөз жаттоо эреже нормаларын киргизишсе, айрымдары көркөм-өнөр же спорт тармактары боюнча өздүк тапшырмаларды аткарышат. Азыркы учурда өздүк тапшырмалардын аткарылышын байкоо мугалимдер тарабынан жүргүзүлбөстөн, жогорку класстын окуучуларынын шефтик жардамдары аркылуу көзөмөлдөнөт. Мисалы, 8-класстын окуучулары 9-класстын окуучуларына, 9-класс болсо 10-класска, 10-класс 11-класска жооптуу болуп бекитилип, 11-класстар өз ара бирин-бири текшерип бүткөн соң гана, математик мугалимге көз жүгүртүп чыгууга беришет. Бул өздүк тапшырмалардын тандалуу жана аткарылуу сапаттары окуучулар арасында кеңири талкууланып, кайсы окуучунун кандай билим деңгээли бар экендиги, лидердик сапаттары мугалимдер тарабынан эмес, окуучулардын өздөрүнүн пикирлери боюнча аныкталат. Ошондуктан өздүк тапшырмаларга атайын баа коюлуп, журналдарга белгиленбейт.

«Окуучулар баа үчүн эмес, билим алуу үчүн окууга тийиш»- деген принцип билимканын негизги аксиомасы катарында кабыл алынган. Айрым окуучулар өздүк тапшырмаларды аткаруунун жүрүшүндө бүтүндөй класстын окуу программаларын толук өздөштүрүп, кийинки класска аттап өтүшкөн учурлар да аз эмес. Анткени ар бир билимканачы окуучуга эртеңки болуучу сабактын темалары айтылып, алар өз алдынча даярданып келишип, өз билимдерин мугалимдин түшүндүргөнү менен салыштырып бышыкташат. Айрым учурларда мугалимдер менен окуучулардын сабактар боюнча талаш-тартыштары алдыңкы устат мугалимдердин кийлигишүүсү менен чечилет. Ошентип мугалимдерди окуучулар өз билбегендерин сурап үйрөнүүчү устат катарында кабыл алып, аларды өздөрүнө эң керектүү жардамчы жана таянган адамы деп эсептешет. Натыйжада мугалим окуучуларды таятуучу, коркутуучу жазалагыч адамдан ага эң жакын адамга айланып, окуучунун пикириндеги урмат-сыйга татыктуу адамдардын бири болуп чыга келет. Өз жоопкерчилигин сезген мугалим да, өтүлүүчү сабактын ийгиликтүү болушу үчүн кылдат даярданып, кошумча адабияттарды колдонуу менен мугалимдик сапатын сактоого жана өстүрүүгө мажбур болот.

Окуучулардын мындай өжөр изденүү темпине туруштук бере албаган мугалимдер да кездешип, ишин таштап кеткен учурлар болгон. Бирок мындай окутуу системасынын жүрүшүндө окуучулардын изденүү темпинин кысымы алдында кандай мугалим болсо да акырындык менен такшалып олтуруп, алдыңкы чыгармачылык менен иштеген мугалимдерге айланаарын тажрыйбадан көрдүк. Ошондуктан билимканалар үчүн атайын күчтүү мугалимдерди издөө зарылчылыгын биринчи орундагы маселе деп эсептөөгө негиз жок, анткени көпчүлүк мугалимдер өз учурунда алдыңкы мектеп бүтүрүүчүлөрү болушкандыктан, 1-2 жылдык иштөө тажрыйбаларынан соң окуучулардын талаптарын канааттандырган деңгээлге жетише алышат.

Олимпиада жыйынтыктары

(1- таблица)

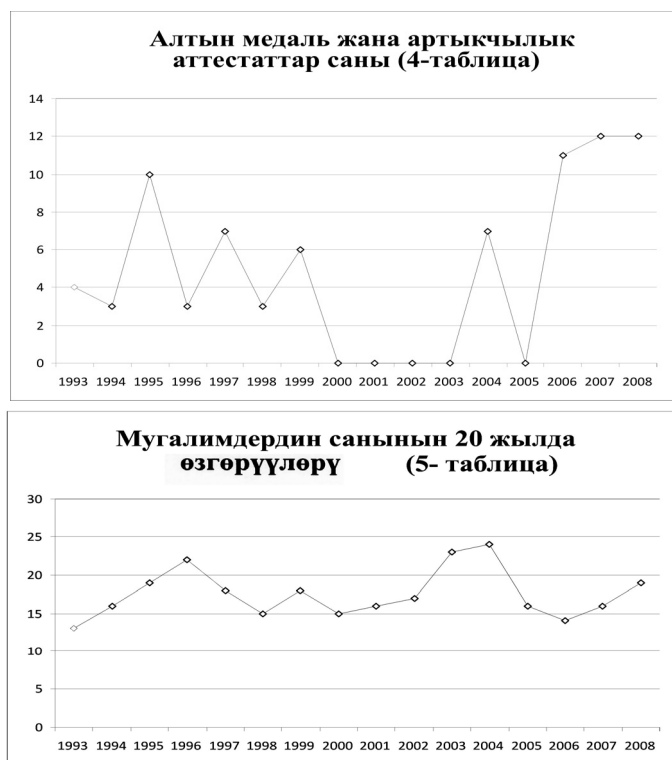
Окуу жылдары	Райондук				Областтык				Республикалык				
	Катыш	I	II	III	Катыш	I	II	III	Катыш	I	II	III	IV
1992-1993	20	9	9	2	5	-	2	3	-	-	-	-	
1993-1994	20	9	9	2			2	3	-	-	-	-	
1994-1995	11	7	4	-	11	4	3	4	8	-	-	-	
1995-1996	12	7	4	1		2	3	2	2	-	1	1	
1996-1997	14	9	5	-		3	2	-	3	-	-	2	
1997-1998	17	10	7	-		-	-	1	-	-	-	-	

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

1998-1999	8	-	1	-	-				-				
1999-2000	8	8	-	-	8	4	4	-		-	2	1	
2000-2001	23	8	11	4		1	1	1	1	-	-	1	
2001-2002	15	6	1	-			2	1	-	-	-	-	
2002-2003	6	6	-	-		-	1	2	-	-	-	-	
2003-2004	11	8	3	-		4	-	2					
2004-2005	13	6	3	-		1	-	1	-	-	-	-	
2005-2006	21	6	2	-		3	1			-		1	
2006-2007	14	7	5	1		1	4	-	-	-	-	-	
2007-2008	22	10	9	2		3	1	2	-	-	-	-	
2008-2009													
2009-2010	18	10	1	-		1				-			
	253	126	74		24	27	26	22	14		3	4	2

Билимкананын окуучулары ар башка айылдардан топтолушкандыктан алардын арасында атаандаштык сезими күч алат. Бул атаандаштыкты көрө албастык, ич күйдүлүк сезимдерине өстүрүп жеткирбөө үчүн билимканачыларды өздөрүн бир команда же чогуу ийгиликке жетүүчү бүтүн күч катарында түшүнүү сезими калыптандырылган. Аларга келечек карьерасында бири-бирине муктаж болоору, чогуу аракеттенүүнүн натыйжасында гана Кыргыз элинин өсүп өнүгүүсүнө пайдасы тийген илимпоз, ишкер же саясатчы боло алаары түшүндүрүлгөн.

Ошентип бир билимканачынын ийгилиги баарынын ийгилиги катарында кабыл алынып, ага ич күйдүлүк эмес сыймыктануу сезими менен мамиле кылышат, анткени ал ийгилик ар бир билимканачынын келечек максатын аткарылышын жакындатат деп бекем ишенишет.

Билимкананын окуучуларынын жаш курактары өспүрүм өсүү мезгилине туура келгендиктен, жакшы тамактануу маселеси мамлекеттик каржылоого кошумча ата-энелердин ыктыярдуу жардамы менен чечилген. Өз балдарынын талыкпай билим алуу аракеттерине кубанган ата-энелер да бир командадай балдарын тамак-ашына каралашып, бош убактыларында билимканадан кетпей балдарынын тамактануу учурларын көзөмөлдөп турушат.

Илимий жетекчиликтин көзөмөлүндө турган дагы бир орчундуу маселе-билимканачылардын Кара-Таш айылынын социалдык маселелерин чечүүгө жардам берүү милдети. Билимканачылар айыл калкын өз ара бөлүп алышып, айылдын социалдык картасын түзүшкөн. Кары-картаңдарга, жардамга муктаж үй-бүлөлөргө материалдык болбосо да моралдык жана эмгек күчтөрү менен жардам берүү графиктери түзүлүп, айына бир жолу аларга сөзсүз барып кабар алуу адатка айланган. Билимканачыларды социалдык маселелерди чечүүгө катыштыруу менен алардын эл алдындагы жоопкерчилигин жогорулатып, эл кызматын аткаруу үчүн тарбияланып жатамын деген сезимдин калыптануусуна жетишилген. Мындан сырткары бүтүн дүнүйөлүк социалдык жана башка проблемаларга токтолуп, аларды чечүү жолдору боюнча изилдөө долбоорлорун түзүү жана Интернет баракчаларында талкуулоо менен бул долбоорлорду кошо аткаруучу пикирлеш партнерлорду, спонсорлорду издөө багытындагы тапшырмалары коюлган. Ошентип ар бир билимканачыда жалгыз эле кыргыз элинин эмес, бүтүндөй жер шарында жашоочу 7 миллиард элдин жүгүн кошо тартууга дарамети жеткен инсан болуу ишеними пайда болгон.

Билимкананын кайсы окуучусу менен сүйлөшсөң да, ал өзүн келечек коомго керек адам экендигине бекем ишенээрин байкайсын. Кичинекей Кыргызстандын оорун колдон алып аны илим-билимдүү, алдыңкы өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кошуу парзын бүгүндөн баштап эле аткарууга ашыгышкан билимканачыларды көрүп туруп, атактуу француз жазуучусу Жюль Верндин «Суу астында жыйырма миң миль», «Капитан Гранттын балдары», «Сырдуу

арал» сыяктуу китептериндеги кыйын кыйчалыштан жол издеп бактылуу турмушка жетишкен, өздөрүнө бекем ишенишкен талыкпас каармандарын көрөсүн. Көрсө, өз заманында фантаст жазуучу мыкты педагог болуп, окуучуларды кызыктуу окуяларда түзүлгөн кырдаалдардан чыгуу үчүн математика, физика, химия, география, биология ж.б. предметтерди үйрөнүү зарылдыгын түшүндүрүп, ал предметтердин турмуштагы колдонуштарын көрсөткөн китептерди жазган тура. Анын китептери миндеген окуучуларды кайрадан мектеп партасына олтуруп билимдерин тереңдетүүгө үндөп, адам баласынын жашоосунда илимий-техникалык жетишкендиктерди ийгиликтүү колдоно билүү, адамдардын коллективдеги мамилелери, жаратылыш менен гармонияда жашоо чакырыктары катарында жазылганын, анын таасири менен адам баласынын акылына сыйбас ачылыштар жасалып илимий-техникалык прогресстин тездегенин тарыхтан билип олтурабыз.

Кыргызстандын мектеп билим берүү системасындагы бурулуш жылдардын катарына 19-кылымдын 50-жылдарын кошууга болот, анткени ошол жылдары И. Разаковдун жеке демилгеси менен адамдардын кыялдануу сезимдерин ойготуучу, кыргыз жаштарына дүнүйөлүк жашоо агымына умтулуу максаттарын койгон дүнүйө классиктеринин адабий-көркөм китептери, окуу куралдары кыргыз тилине которулган. Бул убакытка чейинки кыргыз педагогикасында негизинен кат сабатты жоюуга багытталган алиппе менен башталгыч класстын окуу китептеринен турган жарды китеп фонду түзүлүп, ал терең билим алууну көздөгөн кыргыз окуучуларын муктаждыгын канааттандыра албай калган эле, ошондуктан жаңы импульс берүүчү адабияттарды окуп шыктанган жаштар кыргыз илимине, маданиятына, жашоосуна жаңы каармандарды алып келип, кыргыз элинин дүнүйөлүк стандарттардагы жашоону өздөштүрүүсүнө жол ача алды. Натыйжада Ч. Айтматов баш болгон интеллигенция, И. Ахунбаев сыяктуу окумуштуулар, И. Бекбоев сыяктуу мектеп окутуусунун устаттары калыптанып өсүп чыгышты. Байыркы кыргыз империясынын урпактарын кайра жаңыртып, кыргыздын эгемен үнүн дүнүйө коомчулугуна алып чыгып тааныткан азаматтарыбыздын көпчүлүгү ошол 50-жылдардын Разаковдук интернаттарында, айылдык мектептеринде акысыз тамактанып тарбияланган окуучулар болушкан.

Бүгүнкү күндө коомдогу ошол 50-жылдардын таасири астында түзүлгөн турмуш таануу муктаждыктары, баалуулуктары өз ресурстарын түгөтүп жаңы умтулуу булактарына, каармандарга муктаж экендигин билимканадагы байкоолордон улам түшүндүк. Ошондуктан кыргыз элин алга жетектөөчү лидер жөн гана саясатчы болбостон, И.Разаковдой колу таза кыргыз патриоту жана педагогу болгон күндө гана окуучуларыбыз алардын үлгүсүн, демин алып умтулуу багыттарын аныкташа алышат. Антпесе ар бир көчөдөгү «крутой» алардын көзүнө авторитет болуп көрүнүп, алардын образында тарбияланган окуучулар кыргыз элинин келечегин кайсы жерге алып бараары белгилүү нерсе. Учурда окуучуларга үлгү, мисал кылып көрсөтүүчү, каармандарынын ой жүгүртүүлөрүнөн, кыял-жоруктарынан өрнөк алып, жаратылыш-эненин мыйзамдары менен гармониялык бүтүндүктө жашоону, туңгуюк жашоону жеңип чыгуу демин берген күчтү жана ишенимди даңазалаган кыргыз китебинин каармандары жокко эсе. Албетте бул менин субъективдүү пикирим, ошондой болсо да билимканадагы алган изилдөө жыйынтыктарынан улам, адабият сабагында кыргыз жазуучуларынын китептерин окуучулардын тандоосуна ылайык окутуп, элдик «Манас» эпосу баш болгон эпикалык чыгармаларды гана атайын программага киргизүү менен, калган көркөм адабияттарды окуучу өзү кумир туткан автордун чыгармалары боюнча гана жүргүзүү сунушун киргизет элем. Анткени азыркы жаштар менен 50-жылдардагы жаштардын кызыгуу максаттары ар башка, 50-жылдарда кыялдарында реалдуу деп эсептелген коммунизмди куруу идеясынан дем-күч алып окушса, бүгүнкү күнү экономикасы салыштырмалуу төмөн, дүнүйөнүн унутулган бөлүгүндө жайгашкандай элестетилген, ресурстары жетишпеген мамлекеттин белгисиз жаркын келечегин курууга белсенип окууга туура келет.

Окутуу процессинин мындай көп максаттуу багыттагы талаптарына өспүрүм окуучулар туруштук бере алабы, материалдарды өздөштүрүүгө психологиялык жактан даярбы?- деген суроолор туулат. Билимканадагы байкоолор көрсөткөндөй окуучулардын берилген тапшырмаларды аткаруу темпи тездеп, изденүүчүлүк жөндөмдүүлүктөрү улам жогорулап

бара жаткандыгы окуучулардын окуу жүктөмдөрүн аткара ала тургандыгын көрсөтүп турганы менен, илимий жетекчилик жана ата-энелер алардын ден-соолуктары бузулбасын деп чочулап, чектөөлөрдү киргизүүгө мажбур болду. Ошондой болсо да математика боюнча мектеп программасынан четтеп, эл аралык олимпиадалардын маселелерин талкуулап чечүүгө аракет кылган окуучулардын саны күн сайын өсүп барды.

Экономикалык кыйынчылыктарга жана СССРдин кыйрашына байланыштуу 1990-жылдары Кыргызстандын орто мектептериндеги мугалимдердин айлыктарынын аздыгы, элдин көр оокаттын азабынан чет өлкөлөргө чачырап кетүүсү билим берүү системасында кризистик абалды жаратып, көптөгөн предметтер окутулбай калды. Бирок билимканада окутуу деңгээли жогорулап, мугалимдердин жана ата-энелердин тилеги акталып, окуучулар бүтүндөй классы менен райондук, областтык олимпиадаларда байгелүү орундарга ээ боло алышты. Атап айтсак, 20 жыл ичинде райондук олимпиадаларда 300, областык олимпиадаларда 75, республикалык олимпиадаларда 9 окуучу байгелүү орундарды ээлешип (1-таблица), 70 тен ашык алтын медаль жана артыкчылык аттестатын алышкан (4-таблица). Мугалимдердин саны 20дан, окуучуларын саны 50дөн ашпаган (2, 5-таблица) кичинекей айыл мектеби үчүн бул кандай жетишкендик экендигин өзүңүздөр байкап көрүңүздөр. Айрым учурларда олимпиадага билимканачылардын экөөсүн гана расмий катыштырып, калганын эркин байкоочу катарындагы катышуучу деп жогорку бааларына карабай, орун бербей койгонун эсепке албадык. Ошентип билимканачылардын ийгилиги «билим берүү керемети» катарында Кыргызстанга тарап, билимканага окшош типтеги лицейлерди ачуу үчүн тажрыйба алууга ондогон чыгармачыл мугалимдер келип, жер-жерлерде көптөгөн билимкана сыяктуу эркин программа менен окуу жүргүзгөн мектептер пайда боло баштады. Бирок райондун борборлорунан башка айылдарда ондогон гана «Ноокат» билимканасы сыяктуу лицейлер ачылганы менен алардын көбү жабылып калышты.

Эгемендүүлүк кыргыз элине жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө эркин чыгууга мүмкүнчүлүк берди. Мындай шартты пайдаланып долбоорлорду жазып, америкалык волонтер Холи айымды англис тили мугалимдигине чакырышты, натыйжада Гүлзат, Азамат аттуу окуучулар Америкага бир жылдык окууга жөнөтүлүп, азыркы учурда бири кайсы бир чет өлкөлүк элчиликте, экинчиси Борбор Азиялык Америка университетинде иштеп жүрүшөт. 1992-93-жылдары райондун борборунда жашап, 10 км жерге жөө жалаң каттап иштеген Турциялык эки волонтердин бири математика сабагын англис тилинде, экинчиси англис тили сабагын окутушуп жергиликтүү калктын, окуучулардын сүймөнчүлүгүнө ээ боло алышты. Натыйжада 3 окуучу жана 2 мугалим «Себат» билим берүү коомчулугунун көмөгү менен Турцияга он күндүк таанышуу сапарына барып келишти. Андан кийин келишкен америкалык жаш Джефри жубайлары Баткен окуясынан улам мекендерине кайра чакырылып алган күнгө чейин иштешти. Учурда америкалык эки волонтерду күтүп, жатак орундары даярдалууда.

Волонтерлорду мектепке тартуу менен алардын иш тажрыйбаларын алуу, мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу билимкананын негизги стратегиялык максаттарынын бири болуп эсептелет. Миң уккандан бир көргөн дегендей, чет өлкөлүк волонтерлор өз маданиятын жана билимин окуучуларга үйрөтүү менен катар, билимканачыларда жер планетасынын кайсы жеринде болсун иштөөгө боло тургандай ишенимди калыптандырат. Эбегейсиз чоң болгондой сезилген жер шары аларга жакын тааныштай сезилип, кыялдарында дүнүйөнүн төрт бурчтарында иштөөгө бара жаткандай окуу даярдыгын күчөтүшөт.

Орто мектепти бүткөн соң, кийинки окуу баскычы болгон жогорку жана атайын окуу жайларга мамлекеттик сынактарды тапшыруу кыйынчылыктары күтүп турган. Эл арасында тааныштарың болбосо, пара бербесең окууга өтпөйсүн деген сөздөр жок жерден айтылбайт, ошондуктан ЖОЖ дорго өтүү билимканачылардын турмушундагы биринчи бюрократиялык машина менен кездешүү болуп, аны психологиялык жактан жеңип чыгуу милдети коюлду. Ар бир билимканачыга өздөрүнө бекем ишенүү, эгерде сынакчылар койгон баага макул эмес болсо, анда талаш-тартыш комиссияларына кайрылып окуу жайлардын жетекчилигинен чындыкты талап кылуу, маалымат каражаттарын пайдаланып коомчулукка, тийиштүү мамлекеттик меке-

мелерге кайрылуу үйрөтүлгөн. Мындай тартынбаган, өз билимине ишенген билимканачылар бул тоскоолдуктан ийгиликтүү өтүшүп, дээрлик 80%тин тегерегинде өздөрү каалаган окуу жайларга өтө алышты. Бирок билим берүү реформасы деген ат менен ар бир окуу жайлары өздөрү киргизген тест-сынактарын өткөрүшү жогорку окуу жайларга кабыл алуудагы адилет-сиздикти жаратты. Мурунку сынактарда ар бир предмет боюнча 2 ден, баары болуп 8 окутуучунун сынынан өтүп гана окууга кабыл алынса, жаңы сынактар бардык предметтер боюнча тест баракчаларын жана анын жоопторун кармап турган 2-3 кишинин көзөмөлүндө гана болуп калды. Түзүлгөн сынак комиссиялары жооптору боюнча керектүү бааларга карата даярдалган тест-баракчаларын формалдуу эсептөөчүлөрдүн милдетин гана аткарып жатышты. Натыйжада жогорку окуу жайлары сапаттуу билим берүүчү мекемеден, коррупцияга баткан коммерциялык дүкөндөргө айланышты. Тест-баракчалары керектүү бааларга толтурулуп коюлгандыктан, талаш-тартыштан да майнап чыкпай калды. Ошентип кыргыз билим берүүсүндө чөгүү мезгили башталды, жалган билимди рекламалаган коррупционер «ШОУ- билим» жетекчилери же болбосо «жылдыздары» пайда болуп, депутат болуп шайланып да жатышты.

Чөгүү мезгили бүтүндөй эле кыргыз билим берүү системасынын ишин солгундатып, окуучулардын окууга, мугалимдердин окутууга болгон кызыгуусун төмөндөтү, окуу жайларга билимдери төмөн абитуриенттер кабыл алынып жогорку билим алуу формалдашты. Мындай солгундоо билимканага да жетип ата-энелер окуучу канчалык билими бар болсо да бюджеттик орундарга адистиктерине жараша белгиленген тарифтеги пара берилсе гана өтөт деген ойдо балдарын билимканадан алып кетип жатышты. Ошентип калыс, чыныгы атаандаштык бузулуп, алыскы айылдан окуучулар келбей мугалимдер иштерин таштап кете башташты. Бирок билим берүү министри болуп дайындалган К.Д.Шаршекеева жалпы республикалык тестирилөөнү киргизген соң, мектеп окуучуларынын арасында чыныгы атаандаштык бааланып окууга болгон кызыгуунун жаңы агымы пайда болду. Натыйжада 2003-жылы билимкананы бүткөн 42 окуучунун 36сы тест сынактарына катышып, алардын 32си бюджеттик бөлүмдөргө кабыл алынышкан (3-таблица). Ошондой болсо да, чөгүү мезгили билимканачылардын духун өчүрүп мурдагыдай энтузиазмын жоготту. Билимкананын илимий жетекчилиги жана мектеп директору М.С. Мамарасуловдун ишкердүү такай жүргүзгөн эмгектеринин натыйжасында гана билимкана өзүнүн маркасын сактап кала алды.

Коомду толугу менен 100% тазарга албаса да, бүгүнкү күндө парасыз окууга өтүп, иштеген кызматтарында чындыкты туу туткан билимканачылар, келечекте Кыргызстандын ачык жана таза коом болуусуна жөн гана ишенип калбастан, өздөрүнүн практикалык салымдарын кошуп жаткандыгы тарыхый факт болуп калды. Ошондуктан айыл жеринде таланттуу балдарды окутуучу мектептердин санын көбөйтүү зарылдыгын түшүнүп, билимкананын иши менен тыгыз байланыш жүргүзгөн педагог катарында анын окуу-тарбия иштерине 20 жылдык саресеп салуунун негизинде айыл мектептеринде эркин окутуу багытындагы таланттуу балдардын билимканасын ачууда төмөндөгү шарттарды аткаруу керек болоорун сездим:

1. Мугалим ардактуу кесип гана болуп эсептелбестен, бир адамдын үй- бүлөсү менен муктажсыз жашоосун камсыз кылуучу каражат булагы экенин түшүнүп, өз айылынан кетпестен иш орун ачууну каалаган мугалимдердин болушу.

2. Келечекте айылдагы балдарын билимдүү, Кыргызстанда гана эмес дүнүйөлүк деңгээлдеги адис, ишкер, илимпоз, саясатчы, өнөр адамы болушун каалаган ата-энелердин болушу. Мындай ата-энелер балдарын айылдан шаарга которуп, ар кандай акча төлөмдөрү бар мектептерде окутуп жүргөнүн көрүп жүрөбүз.

3. Билим берүү системасына тиешелүү бардык нормативдик мыйзам актыларын үйрөнүп чыгуу жана практикалык иште колдоно билүү. Мыйзамдуу билимкана фондун түзүү жана фондтордун салык төлөө эрежелерин, бухгалтериялык иш кагаздарын үйрөнүү. 1998-жылы билим берүү министрлиги тарабынан мындай аракеттерге мыйзамдык укуктар көрсөтүлгөн токтом кабыл алынган.

4. Окуучулар суктанып теңелүүгө аракет кыла тургандай каармандарды табуу. Мындай каармандарды өз айылыңардан, райондон, областтан, Кыргызстандан жана эл аралык

кендиктен сөзсүз жок дегенде бирден болсо да табуу зарыл. Алар жөнүндө маалыматтарды китептерди топтоо менен ошондой адамдардын өз айылыңардан тарбиялап чыгаруу мүмкүн экендигин ата-энелерге, окуучуларга түшүндүрүү.

Окуучулар үчүн өрнөк болуучу реалдуу каармандарды Кыргызстан сыяктуу салыштырмалуу кичине бир өлкөнүн ичинен табуу кыйынчылыкты туудурат, ошондуктан бир тууган тектеш элдердин да улуттук каармандарына да кайрылууга туура келет, баарынан да 1926-жылга чейин Кыргыз Республикасы деп аталып келген азыркы Казакстандын улуттук баалуулуктары да кайсы бир деңгээлде пайдаланылат. Азыркы кириллица алфавитинде түзүлгөн кыргыз жазмасынын башталышы 1879-жылы басылган Ыбрай Алтынсариндин эки бөлүмдөн турган «Киргизская хрестоматия» китебинен уланат, анткени алгачкы кыргыз интеллигенциясынын көпчүлүгү ошол орус-кыргыз мектептеринде окуп таасир алышкан. Ошондуктан билим берүү системасында орток баалуулуктарды ачык пайдаланууга мүмкүн боло тургандай булактардын болушу зарыл. Жалпы тектеш түрк элдеринин мектеп окуучуларына өрнөк же үлгү боло тургандай личностторду даңазалаган энциклопедия сыяктуу китепчелер сериясы жок дегенде 10 жылда бир жолу басылып турса, ал тарыхы бир боордош элдердин мектеп окуучуларынын сүйүктүү китебине айланаар эле.

5. «Манас» эпосу баш болгон элдик эпикалык чыгармаларды топтоо менен белгилүү окумуштуулар жазган кыргыз элинин тарыхы (Ч.Валиханов, В.В. Бартольд, С.М. Абрамзон, Ю.С.Худяков, В.Я.Бутанаев ж.б.у.с.) жөнүндөгү маалыматтарга таянып, бир кезде дүнүйөнү дүңгүрөткөн улуу империянын урпактары болоорубузду, убагында дүнүйөлүк цивилизацияга бараандуу салым кошконубузду окуучуларга түшүндүрө билүү.

Азыркы күндө тарыхтан белгилүү болгон «Улуу кыргыз каганаты» кайсы улутка таандык деген маселеге чекит коюу зарыл. Тарыхтын узун жолунда бир үй-бүлөнүн балдары тарап кеткени менен, убагында бир үй бүлөдө жашаганы чындык, ошондуктан кыргыздардын, казактардын, өзбектердин жана башка тектеш элдердин Россияга кошулуу доорунан мурдагы тарыхын «Жалпы тарых» сыяктуу окутуу зарыл. Мисалы, славяндардын урпактары канчалаган мамлекеттерге бөлүнгөнү менен, азыркы күндө славян сөзү аралашкан Словения, Югославия сыяктуу мамлекеттердин болушу Россия, Украина, Белоруссия сыяктуу чоң мамлекеттердин аброюна шек келтирген жок, ошондуктан тарыхый мамлекетибизге макулдашылган шарттуу ат коюп, баарыбыз сыймыктана тургандай тарыхын жазып, ал ат азыркы учурда кайсы мамлекеттин аталышында калганына маани бербесек. Бул тарыхый чындыкты моюнга албай саясатташтырып, дүнүйө биригип жатканда кезде маданияты, салты, жашоо образы, ишеничи бир элди кантип бөлөбүз. үн чыгарып сүйлөгөндө гана айырмачылыгы билинген, жалпы тилдүү элдердин тууганчылыгы жана бир эл болгону, эч кандай тарыхый изилдөөсүз эле көрүнүп турганына карабай, алардын биринен бири өтүп мактанган жалган тарыхтарды жазышы, акылдуу элдердин тарыхчылары, коомчулугу тарабынан шылдыңдоо иретинде кабыл алынып жаткандыгы дагы ачуу чындык.

«Ноокат» билимканасындагы тажрыйба көрсөткөндөй, окутууну баштоодон мурда окуучунун ким экендигин таанытуу зарыл. Ал дүнүйөлүк цивилизациянын агымына аралашып жашап кетиши үчүн өзүнүн саясатташпаган чын ата-тегин билиши зарыл, анткени окуучунун жүрөгүндө анын ата-энеси, туулган жери, бабаларынын руху сакталып, алардан позитивдүү энергия алып турат. Экинчиден ушул тектеш элдер менен чогуу жашап, алардан кыйыр же тике жардамдарды алып, өзүбүз да аларга жардам берип кылым кыйчалыштарынан аман-эсен сакталып келдик. Коммунисттик тарыхтарда окутулбаганы менен Европага чейин өз маданиятын таратып, шым кийгизүүнү үйрөткөн урааны бир бабаларыбыздын даңкы чет элдик тарыхтарда жазылып турат.

Аны биз кантип жалган дейбиз, Турцияны жоо басканда жардамга барган кыргыз отрядын, Алма-Ата желтоксанында Фрунзеден колдоп жардамга жөнөгөн кыргыздарды, коммунисттик режим ачка калтырып кырылсын деген казактарды кыргыздар менен өзбектер калкалаганын же кыргыздын башына иш түшкөндө Турцияга, Казакстанга, Өзбекстанга гана батканын кантип унутабыз. Жаманчылыкта туугандык инстинкт менен табышып, жакшылыкта унутканыбыз келечек муундарды тарбиялоого кесирин тийгизип,

кылымдар ичинде далилденген туугандыгыбызды жалганга чыгарсак, кечиримсиз күнөөгө батабыз.

6. Окутууда Улуу кыргыздын мамлекеттүүлүгүн сактап келген, биримдигин ураан туткан баатырларынын жана ишмерлеринин мисалында түзүлгөн идеологиядан сырткары саясатты, динди аралаштырбоо. Окутууну бекитилген билим берүү стандарттарын эске алуу менен эркин усулда жүргүзүү.

7. Окуучуларга жаш баладай мамиле кылбай, алардан акыл сурап элдин керегине жарай турган азаматтар катарында мамиле кылуу. Ар бир окуучуда тезирээк чоңоюп элге жардам берсем деген кыялды ойготуу.

8. Мугалим окуучуну коркутуучу курал болбостон, өзүн ага көмөктөшүүчү зарыл жардамчы катарында сезүүсү.

9. Кайсы бир деңгээлде техникалык жабдылган класстарды, окуучуларга керектүү адабияттары бар китепкананы түзүү.

10. Окуучуларга айылдан баштап республикалык, дүнүйөлүк деңгээлге чейинки проблемаларды чечүү долбоорлорун түзүү боюнча маселелерди кое билүү. Интернет байланышы аркылуу сырткы байланыштарын түзүп, өз курдаштарынын жашоосун, окуусун, алардагы проблемаларды билүүгө үйрөтүү.

11. Чет элдик волонтерлорду чакыруу, эл аралык билимди колдоочу фонддор, спонсорлор, программалар менен иштешүү. Чет өлкөлөргө саякаттарды уюштуруу.

12. Билимканаларды ачууну саясатташтырбоо, аны кайсы бир партиянын же саясатчынын абийир топтоо куралы катарында ачпоо. Мындай максатта ачылган билимкана тез эле жабылып калат. Билимкананын ачуу максаты биринчиден таланттуу балдардын жана ата-энелердин муктаждыгын өз жеринде канааттандыруу, экинчиден алар төлөөчү каражаттардын эсебинен мугалимдердин айлык акыларын көтөрүп, башка жактарга иш издеп кетүүсүн токтотуу, үчүнчүдөн мамлекетте мектептер үчүн акча жетпей турган мезгилде мектеп бизнесин уюштуруп, пайда тапкан ишкерлердин агымына кошулуу менен кайсы бир деңгээлде сапаттуу билимге ээ окуучуларды тарбиялоо.

13. Билимкананын ишине чын дилден берилген, окуучулар кайсы бир деңгээлде таза жана адилет деп ойлоп кумир туткан коомдук башталыштагы илимий жетекчинин болушу. Илимий жетекчи илимий даражасы бар, мектепте иштебесе да жылына бир канча жолу келип, күндө көрүп жүргөн мугалимдерден укпаган керектүү сөздөрдү айтып окуучуларга шык берүү жөндөмдүүлүгүнө ээ билимдүү адам болууга тийиш. Окуучуларда илимий жетекчиге берилүүчү суроолор топтолуп, татыктуу жоопторду алуучу күндү чыдамсыз күтүү сезими ойгонуп, андан космостон энергия алгандай жаңыланганда гана бир тектүү кайдыгерлешип бара жаткандай туюлган билимкана турмушу кайра туулган баладай жаңырганын көрөбүз.

Кыргыз билим берүү системасынын өнүгүү жолун төрт этапка бөлүп кароого болот. Биринчи этапка совет бийлиги орногон мезгилге чейинки доор кирип, окуучулардын жеке мүмкүнчүлүктөрүнө жараша кат сабатын жоюу деңгээлиндеги окутуу уюштурулган. Экинчи этап совет доорунун 40- жылдарына чейинки мезгилди камтып, мамлекеттик каражаттын эсебинен жалпы элдик кат сабатты жоюу максатын ишке ашыруу доору болгон. Үчүнчү этап 40-жылдардан 90-жылдарга чейин уланып, мамлекеттин каржылоосунда кат сабатты гана жойбостон, илим тармактарын терең үйрөнүүгө жана илимдин, маданияттын дүнүйөлүк стандарттарына жооп берген кадрларды даярдоо доору болду. Төртүнчү этап эгемендүүлүк алган 1990-жылдардан башталып, ушул күнгө чейинки мезгилди камтыйт. Бул этапта, биринчиден жарандар муктаж болгон билим берүүнү каржылоого мамлекетте реалдуу каражат жок болсо, экинчиден социалисттик доордо калыптанган баалуулуктар күчүн жоготуп, окуучуларды кызыктырып окутуу үчүн жаңы баалуулуктарды, каармандарды, стандарттарды киргизүү зарылчылыгы келип чыкты. Натыйжада коммунизмди куруу идеясына сугарылган илимий-педагогикалык кадрлар, жаңы базар экономикасынын талаптарындагы жашоону өздөштүрүүгө умтулган окуучулардын жана коомчулуктун та-

лаптарын канааттандыра албай реалдуу турмуштан артта калышты. Педагогдордун ыкчам багытталуусуна мамлекет тарабынан материалдык жана моралдык шарт түзүлбөгөндүктөн, билим берүү системасы убактылуу кароосуз абалда калып, кризиске учурады. Анткени айлыгы оокатына жетпеген илимий-педагогикалык кадрлар, өздөрүнүн көр-тиричилиги менен алектенип окутуу усулдары менен иштөөгө реалдуу мүмкүнчүлүгү жетишпеди.

«Ноокат» билимканасы өлкөбүздө билим берүү системасында кризистик абал түзүлгөн мезгилде иштелип чыккан биринчи билим берүү концепциясын түзүүгө карата алгачкы мектеп-модели боло алды. Мектептерди бюджеттик каржылоо Москвадан чечилип турган мезгилде ачылып, жергиликтүү жетекчилердин башын ооруткан билимканага жөнөкөй мектептердин деңгээлиндеги каржылоо аздык кылат болуучу, анткени билимкананын окуу программасына ылайык таланттуу окуучуларга күчөтүлгөн окуу жүктөмү берилип, ашыкча саат окуткандыгы үчүн мугалимдерге кошумча айлык төлөө керек эле. Ошондуктан мектептердеги «Көмөкчү чарба» түшүнүгүн кайра жандандырып, ата-энелерден ыктыярдуу акча же материалдык жардам алуу механизми иштелип чыгып, аларга сунушталган. Ата-энелердин жалпы чогулушунда каралып, каражат топтоо жана аны мугалимдерге төлөө эреже-жоболору бекитилген. Кийинчээрек эгемендүү Кыргызстандын биринчи билим берүү концепциясын иштеп чыгуу комиссиясынын орто мектептер боюнча бөлүмүн жетектеген Ө.Ш.Мамаюсупов (Жогорку окуу жайлар боюнча комиссиянын жетекчиси белгилүү окумуштуу А.Мамытов болгон), ошол эреже-жоболорду мектептердин алдындагы мыйзамдуу фонддорду түзүп иштетүү механизми менен алмаштырган.

Социалисттик коомдун учурунда дарылоо, окутуу сыяктуу социалдык кызматтар акысыз жүргүзүлүп, мамлекет тарабынан катуу көзөмөлдөнүп турган. Союздун тарашы менен анын курамынан чыккан эгемендүү өлкөлөр мурдагы инерция боюнча окутууну акысыз жүргүзгөндөй сезилгени менен, иш жүзүндө бул кызматтар «Жакшы күндү» сабырдуулук менен күткөн мугалимдердин эсебинен жүргүзүлүп келет. Айлыктары жашоо минимумунан бир канча эсе аз болгонуна карабай, жаштарды окутуу жана тарбиялоону өз милдеттери деп эсептешкен мугалимдердин да көз караштары өзгөрүлүп, чыдамы түгөнүп, мектептерден кете башташты. Жумшаган эмгегине жараша татыктуу төлөмү жок кесип, ардактуу кесип боло албасын базар экономикасындагы жашоо турмушу далилдеди.

Билим берүү системасында түзүлгөн мындай кырдаалдан чыгуу үчүн мамлекет жана саясатчылар окутууга бөлүнгөн каражаттын чегинде гана акысыз жалпы билим берүүнү убада кылып, илимий-педагогикалык курамга татыктуу жашоону камсыз кылган чыныгы мүмкүнчүлүктөрдүн деңгээлинде мектеп системасын сактап калуу жана өркүндөтүү милдетин коюусу керек. Жалпы милдеттүү окутууну 7-класска чейин жүргүзүп, «1-баскыч» же башталгыч мектеп билими деп атоого болот, ал эми «2-баскыч» орто мектеп билими деп 9-классты бүткөнгө чейин окутулат.

«3-баскыч» атайын мектеп билими деп аталып 11-классты бүткөн диплом берилет. Окуунун баскычтарын аяктоо аттестаттары, диплому жылына бир жолу өтүүчү жалпы Республикалык тестирилөөнүн натыйжасы боюнча берилип, окуучунун кайсы мектепте же өз алдынча үйдө окуганы эске алынбайт. Менчик түрүнө карабай мектептерге лицензия берүү жана кайра алуу, тестирилөөнүн көрсөткүч сызыгы боюнча аныкталат. Атайын мектеп билими- окуучулар тандаган адистиктерге даярдоо багытында жүргүзүлөт. Дүнүйөлүк практика көрсөткөндөй окутуу системасы каражат талап кылуучу гана тармак болбостон, акча табуу бизнеси болуп да эсептелет.

Ошондуктан окутуунун бардык баскычтарында мамлекеттик жана жеке менчик формаларын шайкеш алып кетүү менен, биринчиден мамлекеттик каражатты үнөмдөөгө, экинчиден мугалимдерге өз жөндөмдүүлүктөрүнө жараша иш орундарын түзүп алууга, үчүнчүдөн окутуудагы алдыңкы усулдарды сактап калып өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Окутуу процессинде атаандаштыкты түзө билүү анын өнүгүүсүнө шарт түзөөрүн билебиз. Ошондуктан окутууну уюштуруучу жана анын сапатын текшерип көзөмөлдөөчү эки

башка орган болушу керек. Мисалы, билим берүү министирлигине билим берүүнү уюштуруучу жана лицензия берүүчү, ал эми билим берүү академиясына тестирлөө менен билим сапатына баа берүүчү, окутуу усулдук изилдөө иштерин өнүктүрүүчү милдеттерди жүктөө зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. А.Дж.Аттокурова. «Ноокат» билимканасынын летописи. - Ош, 2010. - 172 б.
2. М. Ш. Мамаюсупов. Турмуш таануу сабагынын зарылдыгы. Кутбилим, № 16, 27.04.07., 8-бет.
3. М.Ш.Мамаюсупов. Окутуу мезгил чындыгына шайкеш болушу зарыл. Газ. Кутбилим, № 19, 6.06.08., 7-бет.

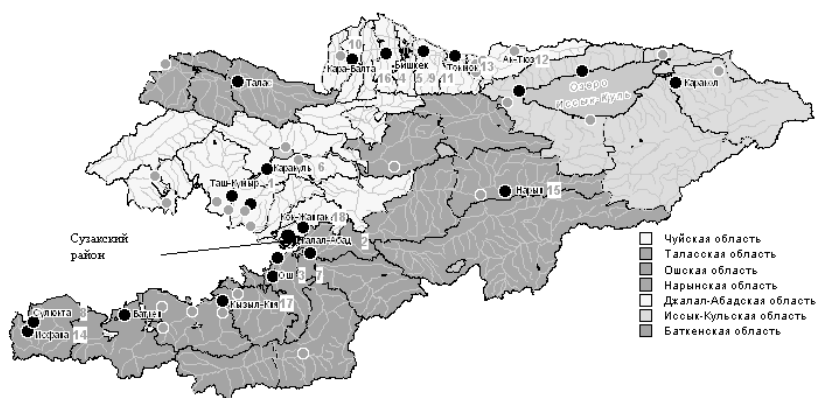
МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА АТА - МЕКЕНДИ СҮЙҮҮГӨ ТАРБИЯЛОО

Т.Т. ОМОШЕВ* - Ж.М. КУВАКОВ**
С.Ж. КУВАКОВ***

Орто мектепте тарбиялоо билим берүү - логикасын өстүрүү удаалаштыгында үзгүлтүксүз жүргүзүлсө максаттуу болоору анык. Ар бир окуунун кичи мекени, анын төрөлгөн жери бар, ал эми ата мекени Кыргызстан. Жакынкы убактарда эле Сузак районунун 90 жылдык маарекеси белгиленгени анык. Муну тарбия багытындагы ролу чоң. Тарбиялоо менен билим берүүнү түз багытта биргеликте карамакчыбыз. Бул окуучулар менен биргеликте практикаланды. Анда ошол сабактын мазмунун сунуштайлы.

Алгач кандайдыр бир К көптүгүн карайлы. К көптүгүнүн ичинен Ж көптүгүн алалы. Ошол эле Ж көптүгүнөн С көптүгүн алсак, анда каралган көптүктөр төмөнкүдөй катышта экендигин окуучуларга чийме аркылуу көрсөтөбүз. (1-чийме). Чиймеденги катыштар өз ара байланышта экенин белгилөөлөр аркылуу жазабыз.

$S \in J \in K$ же $S \subset J \subset K$

1 - чийме

С көптүгү Ж көптүгүнө камтылган, С көптүгү К көптүгүнө камтылган. Демек С көптүгү Ж көптүгүнө да, К көптүгүнө да камтылган. Жогоруда аталган көптүктөрдүн биригүүсүн жана кесилишин карасак:

$S \cap J = S$, $S \cap K = S$, $S \cup J = J$, $S \cup K = K$, $J \cup K = K$ орун алат.

Каралган К көптүгүн – Кыргызстандын аянты, Ж- көптүгүн Жалал-Абад областынын аянты, С- көптүгү Сузак районун аянты менен байланыштырып Кыргызстандын картасынан окуучуларга административдик жагын да түшүндүрмөкчүбүз.

Узундук түшүнүгү геометрияда озгочо мааниге ээ эмеспи. Мына ушуга байланыштуу геометриялык мазмундагы маселени карайлы.

* п.и.к., ЭИУнун профессору
** ЖАМУнун доценти
*** №3-мектептин мугалими

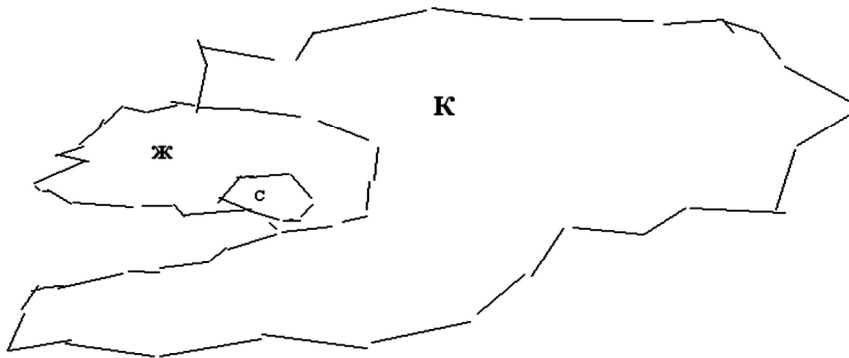
1. Нарын дарыясынын узундугу 535 км, ал эми Көк-Арт дарыясынын узундугу 105 км экендиги белгилүү болсо:

а) Нарын дарыясы Көк-Арт дарыясынан канчага узун? {430км}

б) Көк-Арт дарыясынын узундугу Нарын дарыясынын узундугунун канча бөлүгүн же канча пайызын түзөт? $\{\approx \frac{1}{5}, \approx 20\%\}$

2. Кыргызстандын деңиз деңгээлинин эн бийиги Жениш пики. Ал $h_{ж}=7439$ м, ал эми Сузак районундагы Көк-Арт ашуусу $h_{к}=3319$ м экендиги белгилүү болсо, анда аларды бийиктери боюнча салыштыргыла жана өз ара катышын тапкыла. Экинчи маселени окуучуларга өз алдынча иштеп келүүсүн сунуштайбыз. Окуучулар жогорудагы маселелерди чыгарууда салыштыруу үчүн, катыш, чондуктар, процент түшүнүктөрүн кеңири колдондук.

Аянт түшүнүгү да геометрияда негизги орунду ээлейт. Мына ушуга байланыштуу аянтка тиешелүү мазмундагы маселени карайлы. Сузак районунун территориясынын аянтты геометриялык картасы боюнча (масштабты эске алабыз) табуу усулуна кайрылалы. Алгач 2-чиймеде көрсөтүлгөн модель боюнча окуучулар менен биргеликте даярдык иш аракеттерди жүргүзөлү. Окуучуларга чиймедеги туюк ийри сызык Сузак районунун аймагынын чек арасы. Туюк сызык менен чектелген аянтты бирдик чакмактарга бөлүп, кесилиш чекиттерин аныктоону жана санын тактайлы.

(2-чийме)

Алгач окуучулар ички чекиттерин n_i менен белгилөө менен санашып, андан сон чек арадагы чекиттерди n_c менен белгилеп санын аныкташканда натыйжасы $n_i=22$, $n_c=14$ болду. Туюк сынык сызык же туюк сызык менен чектелген аянтты анын ички жана четки чекиттердин санынын арасындагы коз карандылык же өз ара байланышы математикада $S=n_i+\frac{1}{2}n_c-1$ формуласы биз карап жаткан аянтты табууга көмөкчү болот:

$$S_{\text{сузак}}=22+\frac{14}{2}-1 \text{ эсептейбиз. Маселе}$$

боюнча $1\text{см}=10$ экенин эске алып,

$$1\text{см}^2=100\text{км}^2 \text{ болгонун билип}$$

ордуна койсок, анда

$$S_{\text{сузак}}=28*100\text{км}^2=2,8 \text{ мин км}^2. \text{ Жыйынтыгы } S_{\text{сузак}}=2,8 \text{ мин км}^2$$

Кыргызстандын аянтты $S_k=1985$ мин км^2 болсо, анда Сузак районунун аянттынын Кыргызстандын аянттына болгон катышы $\frac{S_c}{S_k} = \frac{2,8}{1985} \approx 0,014$ б.а Сузак районунун аянтты Кыргызстандын аянттынын $\approx 1,4\%$ түзөөрүн аныктадык. Областтардын, райондордун

Кыргызстандын аянтын деле жогорудагыдай жол менен табуу кызык экенин айтып, алардын аянтын табууну окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө сунуштайбыз. Ошондой эле өз ара салыштырууларды жүргүзүп анализдешет.

Кыргызстандагы жаңгак токоюнун аянты 608,5 миң га болсо, Сузак районунун жаңгак токоюнун аянты 3,958 га экендигин билип, $\frac{S_k}{S_n} = \frac{608,5 \text{ га}}{3,958 \text{ миң га}} \approx 154$ эсе чон.

Жогорудагы салыштырууда $S_k=154 \cdot S_n$ болгону маалымдалды. Ушундай эле мазмундагы Кыргызстандын аймагындагы райондордун, областтардын айдоо аянттарынын, тоолорун, көлдөрүнүн аянттарын, жайыттарын эсептөө аркылуу салыштыруу өз ата-мекенибизди терен окуп үйрөнүүгө өбөлгө болмокчу. Ошондой эле дарыялардын узундуктарын, автомобиль жол узундуктарын, шаарлардын арасындагы аралыктарды билүү, салыштыруу катышын кароо маселелерин да ишке ашыра алабыз.

Келечекте Сузак районунун аймагында мамлекеттик денгээлдеги чечилүүчү айрым проблемалар жөнүндөгү орчундуу ойлорду окуучулардын ортосуна таштасак жана төмөндөгүдөй максаттуу багыт берсек:

1. Сузак районундагы Көк-Арт дарыясынын суусун сегиз ай бөгөө маселесин карап арифметикалык эсептөөлөрдү жүргүзсөк. Сентябрь айында -30, Октябрь айында -31, Ноябрь айында -30, Декабрь айында -31, Январь айында -31, Февраль айында -28, март айында -31, апрель айында -30 күн бар. Суммаласак 242 сутка. 1 сутка=24 саат экенин эске алып, 8 айдагы убакыт $242 \cdot 24=5808$ (саат) болду. 1 саатта 360 секунда бар эмеспи, анда $5808 \cdot 360=20908800$ (секунда) болот. Статистика боюнча Көк-Арт дарыясынын суусунун чыгымдалышы $\approx 18,3 \frac{\text{м}^3}{\text{сек}}$ экенин эске алып, сегиз айдагы суунун топтомун эсептесек, анда $20908800 \text{ сек} \cdot 18,3 \frac{\text{м}^3}{\text{сек}} = 382631040 \text{ (м}^3\text{)}$. Мында $1 \text{ км}^3 = (1000)^3 = 10^9 \text{ м}^3$

Ошондуктан $V=382631040 \text{ м}^3 \approx 0,4 \text{ км}^3$ болот.

$V_{\text{Көк-Арт}} \approx 0,4 \text{ км}^3$ – бул Көк-Арт дарыясынын сегиз ай убактысында топтолгон суунун көлөмү. Эгерде 5 жылда ушундай үнөмдөөлөрдү жүргүзсөк $\approx 2 \text{ км}^3$ суу жыйналмак. Бул суунун көлөмү Токтогул суу сактагычынан 10 эсе кичине болмок. Мындан Көк-Арт дарыясына да кичи суу сактагычтарды куру менен кичи ГЭСтер пайда болмок. Бул өлкөбүздүн президентинин стратегиялык программаларынын бири.

Анда Көк-Арт өрөөнүнүн эли, мелтиреген талаасы суу менен камсыз болуп жашыл өрөөнгө айланмак. Жалал-Абад областынын эли электр жарыгы менен үзгүлтүксүз болуп, энергияга болгон төлөм да азаймак. Эл өнүп-өсмөк. Коншу райондорго да суу түтүктөрү менен суу жеткирилмек. Кыргызстандын экономикасы өсмөк деген асыл ойлор келип чыгат. Кыргызстанда Көк-Арт дарыясындай нечендеген суулар бар эмеспи. Ушундай ой тилектер ишке ашып калса Кыргызстан энергетиканын мекенине айланмак.

Окуучуларга жогорудагы тапшырмалардан башка дагы өз алдынча төмөнкү маселени чечүүнү сунуштайбыз. Сузак районунун чек арасынын узундугу болжолдуу 330км болсо, анда Сузак району-Базар Коргон, Тогуз-Торо, Өзгөн райондору жана Өзбекстан мамлекети менен канча аралыкта чектешет? Деген суроого жооп табууну тапшырабыз. Ошондой эле Сузак районунун аймагындагы кен байлыктарды изилдөө, жер көчкүлөрдүн болушун, суу ташкындарын, кар көчкүлөрүн, айыл чарбасы, мал чарбачылыгы, токойлорду кеңейтүү, райондун экономикасын изилдөө сыяктуу проблемалардын математикалык моделин түзүү жана аны практикага ашыруу келечектин иши.

Жыйынтыгында кыргызстан аянты боюнча өтө чон эмес өлкө. Андыктан кыргызмын деген ар бир атуул өз ата-мекенибизди көзүбүздүн карегиндей сактоо, өзгөчө чек арага өтө чоң маани беришибиз абзел. Бул ар дайым актуалдуу маселелердин бири боюнча кала берет. Байыркы Манас, Курманбек баатырлар сыяктуу баш болгон ата-бабалар, улуу кудайдын энчилеп берген жерин коргоп, сактап бизге кийинки муундарга мурас катары кал-

тырып кеткенин далилдүү айтып, окуучуларга ата-мекенди сүйүүгө байланышкан тарбия иштерин үзгүлтүксүз жүргүзүп турганыбыз он. Жогоруда бир эле райондун мисалында карадык, ал эми калган райондор, областтарды кароо келечек ээлеринин жумушу. Жазылган аруу-ой тилектерди иш жүзүнө силер гана ашырасынар – деген тилекти окуучулардын дилине салыш, жүрөгүндө ата-мекендин орун алышы аракети ар бир мугалимдин милдети деген ойдобуз.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТ ЖАСТАРҒА ТҮЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ ТӘРБИЕ БЕРУ

ШЫНАР ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ МҰҚАНБЕТОВА*

Аннотация

Мақалада жаңа экономикалық жағдайда Қазақстан жастарына патриоттық және азаматтық тәрбие берудің негіздері қарастырылды.

Патриотизм әлеуметтік құбылыс ретінде экономикалық деңгейде тұрғындардың өмір сүру деңгейінің жеткіліктілігімен, рухани деңгейде өз елі мен жері, дәстүрі үшін мақтаныш сезімінде көрініс табады. Кеңес үкіметі кезеңінде халықтың төмен материалдық өмір сүру деңгейі әлеуметтік жіктелудің жоқтығымен, идеологиямен, дәстүрмен ауыстырылды.

XX ғасырдың 90-шы жылдары қазақстан қоғамындағы өзгерістер жастар ортасында құндылықты бағдарлардың ауысуына әкелді. Патриотизмді түсіндірудің дәстүрі өз бастауын сонау ерте заманнан алады. Платонның еңбектерінде отан әке мен анадан да қымбат деген ой тұжырымдары кездеседі. Патриотизм жоғары құндылық ретінде Макиавелли, Крижанич, Руссо, Фихте еңбектерінде қарастырылған.

XXI ғасырда қазақстандық әлеуметтік-мәдени ортаның жанаруы қоғам өмірінің барлық салаларына өз әсерін тигізді. Азаматтық қоғамға өту кезеңі өз алдына бірталай мәселелерді белгіледі, соның ішінде жаңа жағдайда патриотизмге, азаматтыққа тәрбиелеу маңызды орынды иеленді.

Философиялық сөздікте азаматтық қоғамды «қоғамдағы саяси емес, яғни экономикалық, әлеуметтік, діни, ұлттық және т.б. қарым-қатынастардың жиынтығын белгілейтін ұғым» деп түсіндіреді. Азаматтық қоғам ерікті азаматтардың және өз еркімен құрылған ассоциациялар мен ұйымдардың өзін-өзі көрсету аясы болып табылады. Бұл сала мемлекеттік билік тарапынан осы азаматтар мен ұйымдардың әрекетін ерікті түрде реттеуден және тікелей араласудан сәйкесті заңдармен қорғалған [1; 97-98].

Кез-келген азаматтық қоғамға азаматтарды біріктіретін және олардың кәсіби, азаматтық қызығушылықтарын білдіретін әртүрлі ерікті ассоциациялардың (кәсіпкерлер ұйымы, тұтынушылар және шығармашылық қызметкерлер одақтары, түрлі әйелдер, жастар, діни және басқа ұйымдар) көп болуы тән.

Құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам тұрғындары азаматтары үшін «азаматтық» және «патриотизм» сөздері ерекше мәнге ие. Патриотизм – халықтық, ұлттық өзіндік сананың айқын көрсеткіші.

Соңғы уақытта патриотизм әлеуметтік, рухани, адамгершілік, мәдени, тарихи және т.б. компоненттерінен құрылған интегративті ұғым ретінде түсіндіру тұрғысы кең тарала бастады. Патриотизм–қоғам мен мемлекеттің барлық салаларына тән ең мәнді, ескірмейтін құндылықтардың бірі. Бұл құндылық тұлғаның рухани келбетін сипаттайды. Патриотизм құндылығы тұлға дамуының ең жоғарғы деңгейін белгілей отырып, Отан үшін жасалған белсенді іс-әрекетте өзін-өзі жүзеге асырылуынан көрінеді.

* Педагогика ғылымдарының кандидаты Бөлім жетекшісі Жоғары оқу орнынан кейінгі дайындық және ғылыми-зерттеу жұмыстары бөлімі М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Патриотизм өз Отанына деген махаббаты, оның тарихымен, мәдениетімен, жетістіктерімен, проблемаларымен тұтастығын білдіреді. Бұл тұлғаның рухани-адамгершілік негізін құраушы, оның азаматтық позициясын және Отанға абыройлы қызмет етуге, Отан үшін жанын пайда етуге даярлыққа дейін баратын қажеттілік болып табылады.

Тұлғаның базалық мәдениетінің басқа да құрамдас бөліктері сияқты білім беру жүйесінде азаматтық пен патриотизмді тәрбиелеуге ерекше мән беріледі. Азаматтық тәрбие адамның бойында жанұяға, басқа адамдарға, өзге халыққа және отанға деген жауапкершілікті қарым-қатынасты қалыптастыру болып табылады.

Қарым-қатынас мәдениетін, өмір сүруге және кәсіби іс-әрекетке деген құндылықты қатынасты, құқықтық мәдениетті, толеранттылықты және эмпатияны қалыптастыруға бағытталған оқытушылардың, педагогтардың, кураторлардың жұмысы жоғары оқу орнындағы азаматтық пен патриоттық тәрбиенің мазмұнын құрайды.

Жоғары кәсіби білім берудің мемлекеттік стандартында аталған мазмұн «Философия», «Әлеуметтану», «Құқық негіздері», «Қазақстан тарихы», «Саясаттану» гуманитарлық цикл пәндерін оқытуда көрініс тапқан. Жоғары оқу орындарында студенттерге Отанды басты құндылықтардың бірі ретінде түсіндіруге бағыттау педагогтардың жұмысында маңызды принциптердің бірі болып қалыптасқаны дұрыс.

Жастарға патриоттық және азаматтық тәрбие берудің мақсаты жас ұрпақты әлемдік мәдениеттің құндылықтарына баулу, сонымен бірге жалпыадамзаттық адамгершілік бағыттарды бөліп қарау және оларды ұғыну қажеттілігін тудырады.

Тұлғаның белсенділік деңгейі объективті және субъективті факторлар кешенімен анықталады. Қоғамның толыққанды субъектісі, қоғам өміріне белсенді қатысушы болу үшін жас адам өзін азамат ретінде, яғни осы мемлекеттің мүшесі ретінде өзін сезінуі, ұғынып, қабылдауы тиіс.

Орыс философы И.А.Ильиннің айтуынша, мемлекет азаматтардың үстінен қарайтын абстрактілі нәрсе емес, халықтың бойында парыз бен жауапкершілік сезімдері қалыптасқан орта жағдайында, халыққа еркіндік, сенім, жеке абыройын құрметтеу және мемлекеттік өзін-өзі басқару қабілетіне жағдай жасалғанда ғана демократия орнатылады. Адам мен мемлекеттің өзара байланысын негіздей отырып, автор адамды мемлекет өміріне барлық ерік-жігерімен, жүрегімен, санасымен араласатын тірі ағза ретінде сипаттайды. Адам өзінің рухани адалдығы, жанұялық өмірі, салық төлеу, қызмет ету, мәдени шығармашылық және өзінің жеке өмірімен мемлекетті құрайды.

Азаматтылық демократияның іргелі базасы ретінде мына басым құндылықтардан тұрады: қоғамға қамқорлық, адамның құқықтары, саналы түрде заңдарды орындауға негізделген таңдау еркіндігі, әлеуметтік әділдік, заң алдындағы теңдік, позициялар мен көзқарастардың плюрализмі, қызмет жасауда, жанұялық-тұрмыстық қарым-қатынастарда адамгершілік және шынайылық, патриотизм және толеранттылық.

Психологиялық деңгейдегі патриотизм бұл субъектінің мақсаты мен іс-әрекеттерінің тұтастығы, тек таңдау ситуацияларында жүзеге асырылатын қоғам, әлем және өзі жайындағы білімнің белгілі бір құрылымдағы мазмұны. Азаматтықты қалыптастыра отырып, адам өзінің проблемаларын шешеді; сенім арту немесе сенбеу, еркіндік немесе жауапкершілік, жеке немесе қоғамдық, қажетті немесе міндетті, белсенділік пен енжарлық. Эмоционалдық деңгейде азаматтық «Біз» сезімін бастан кешіру болса, осы мағынада азаматтық белгілі бір «көптік» сезім ретінде қарастырылады. Бұл сезім тұлғаның бойында тұрақсыздық және белгісіздік жағдайында да сенімділік пен қорғалғандықты қалыптастырады. Дәл осы мағынада бұл сезім адамға күш, мәнділік пен тұрақтылық бере отырып, әлемуеттік қорғау қызметін атқара алады.

Азаматтықты қалыптастырудың психологиялық механизмдері ретінде консолидация және ассимиляция механизмдері танылған. Олар әдетте «Мен» және «Біз», «Мен» және «Басқалар» деңгейлеріндегі міндеттерді шешуге қызмет етеді және реттеп отырады. Оған

иландыру, сендіру, еліктеу жатады. Қоғам кез-келген әлеуметтік топ сияқты қоғам тұтасығының сақталуын (оның құрылымы, ұйымдастырылуы және жұмыс жасауы) жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әлеуметтік-мәнді сапаларды қалыптастыру мақсатында тұлғаға психологиялық қысым жасайды. Осы мағынада азаматтық тұлғаның жеткілікті деңгейде формальді сапасы болып табылады.

Қазіргі әлемнің демократия принциптері негізінде құрылған көптеген мемлекеттерінде азаматтық ұғымын құрайтын құрамдас құндылықтары Конституцияда және басқа да заң актілерінде бекітілген. Бұл құбылыс Қазақстан Республикасына да тән. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам мен азаматтың құқығы мен еркіндігі жайындағы идеяға негізделген. Адам мен азаматтың құқықтарын және еркіндігін тану, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адамды, оның құқықтары мен еркіндігін ең жоғарғы құндылықтар ретінде қарастырады. Осы арқылы мемлекет пен тұлғаның өзара қарым-қатынасын түсіндіруде өзінің тұрғысын анықтайды. Тұлғаны құрметтеу және оны қорғау конституциялық мемлекеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Конституцияда халықаралық құқықтық актілерге (Адам құқықтары декларациясы (1948 ж.), адамның құқықтары мен негізгі еркіндігін қорғау жөніндегі еуропалық Конвенция (1950 ж.)) сәйкес адамның жеке, саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени құқықтары, оларды жүзеге асыру кепілдігі белгіленді.

Айта кететін маңызды нәрсе: қазіргі адамның азаматтығы мен патриотизмін қалыптастыру жаңа өркениет жағдайында жүріп отыр. Қоғам өмірінде ортақ басымдықтар айқын байқалады, олар: дүниежүзілік ашық экономика, әлеуметтік-саяси байланыстардың бір кеңістікте жүруі, жалпы ақпараттық кеңістік. Қоғамдық өмірдің жаһандық сипаты ХХІ ғасыр өркениетінің маңызды айрықша белгісі болып танылып отыр. Осы процестің мәнді сипаттамасы болып болашақта дүниежүзілік деңгейде адамзаттың бірігуіне бағытталу табылады. Бұл дегеніміз жаһандық нарық пен еңбекті халықаралық бөлісу ғана емес, жалпы құқықтық, адамгершілік, азаматтық нормаларға өту.

Қоғамдық санада эгоизм, агрессия, селкостық сияқты сапалар кең тарала бастады. Осы жағдайда қоғамды біріктіру және мемлекетті нығайтудың негізі ретінде патриотизмді тәрбиелеу жүйесін жасау аса маңызды орынға ие болып отыр. Бұл жүйе білім беру мекемелерінде оқыту және тәрбиелеу барысында азаматтықты және патриотизмді, әлеуметтік мәнді құндылықтарды қалыптастыру және дамытуды; бұқаралық патриоттық жұмысты; патриоттық тәрбиенің проблемаларын қарастыруға және таратуға, азамат тұлғасын қалыптастыруға және дамытуға бағытталған бұқаралық ақпарат құралдарының, ғылыми және басқа ұйымдардың, шығармашылық одақтардың жұмысын белгілейді.

Кез-келген елдегі патриотизм көрсеткіштерінің бірі мемлекет пен қоғамның қарулы күштерге көзқарасы болып табылады. Сондықтан мемлекеттік шаралар жүйесі Қазақстан Республикасының азаматтарында рухани-патриоттық құндылықтарды, кәсіби сапалар мен қасиеттерді, конституциялық және әскери борышқа адалдық сезімін, сонымен бірге олардың қоғамның түрлі салаларында, әсіресе әскери және мемлекеттік қызметте көрінуіне даярлықты қалыптастыруға бағытталғаны жөн. Ол үшін әскери-патриоттық жұмыстар кешенін өткізу, музей экспозицияларын жасау және патриоттық, әскери-патриоттық, әскери-тарихи, мәдени-әскери, әскери-техникалық және әскери-спорттық клубтар мен бірлестіктерді ұйымдастыру қажет. Мемлекеттік шаралар жүйесіне Интернет желісінде патриоттық тәрбие беруді дамыту проблемасына арналған ақпараттық база даярлауды, теледидар және радио бағдарламаларында, баспасөзде патриоттық тәрбие жайындағы айдарлар ұйымдастыру енеді.

Жастар Қазақстан Республикасы бізге не береді деп қарап отырмай, мен өз елім үшін не істей аламын деген бағытта жұмыс жасауы тиіс. Осыған байланысты жастардың бойында патриотизмді қалыптастыру проблемасына ораламыз.

Бүгінгі таңдағы патриотизм дегеніміз тұлғааралық, халықаралық, мемлекетаралық диалогқа сананың ашықтығы, ерекше халықтық мәдени ортада шектелмеу, өзара көмекке келу, жағымды қатынас, келісімге келу, өзге халықтың мәдениетіне, өзге халыққа деген шыдамдылық таныту дегенді береді. Бүгінгі патриотизм адамзаттың тұтастығын саналы түрде ұғынбай мүмкін емес.

Патриот-азаматты тәрбиелеудің нәтижесі өзінің құқықтық мемлекетін белсенді түрде нығайтуға және қоғамның әлеуметтік-экономикалық проблемаларын шешуге қабілетті азаматтық қоғамды дамыту болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Философский словарь / Под ред. И.Г.Фролова.– 6-е изд., перераб. и доп. – М., 1991
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы
3. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп. Екатеринбург, изд.- во; “ Литур”, 2000.
4. Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. – Ростов н/Д: Феникс, 1996.

ТҮЙІНДІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҒДАЙЛАРЫ

ШЫНАР ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ МҰҚАНБЕТОВА *

Аннотация

Мақалада жалпы білім беретін мектепте оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері баяндалды. Автор коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастырудың моделін ұсынған..

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымының, құндылықты бағдарлардың өзгеруі, Қазақстанның дүниежүзілік білім беру кеңістігіне енуі қазіргі және бұрынғы педагогикалық теорияны, оқу-тәрбие практикасын қайта қарауды талап етіп, білім беру парадигмасын өзгерту міндеттерін белгілейді.

Негізгі мектептегі білім әр оқушының жеке ерекшеліктері ескерілген білім беру нәтижелері түрінде құзыреттіліктер жиынтығын игеруіне бағдарланған. 12 жылдық мектептегі оқу үрдісін ұйымдастыру базалық білім, білік, дағдылар, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде оқушылардың түйінді құзыреттілігінің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Оқыту үрдісін ұйымдастыру тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, құзыреттілік, денсаулық сақтау тұрғылары негізінде жүреді.

Осы міндеттерді жүзеге асыруда тұлғаны дамытуға, оның әлеуетін анықтауға, дербестігін қалыптастыруға бағытталған дәстүрлі сынып-сабақ жүйесінің орнына ізгіліктік философия, психология және педагогиканың идеяларын біріктірген тұлғалық-бағдарлы оқыту жүйесі келді. Аталған жүйе оқушыларды белсенділіктің барлық түрін (танымдық, әлеуметтік, шығармашылық және т.б.) жауапкершілікпен жүзеге асыруға үйретеді.

Тұлғалық-бағдарлы білім берудің бастаулары біз ежелгі заман педагогикасы мен грек ойшылдарының еңбектерінен алады. Шетел ғалымдары Р. Штайнер, М. Монтессори, Ф. Адлер, А. Нейл, Х. Ланге, Л.С. Выготский, Л.В. Занков, В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин, В.С. Библер, А.Н. Тубельский, Е.А. Ямбург, И.С. Якиманская, Е.В.Бондаревская, В.В.Сериков, Ә.М. Мұханбетжанова, С.М. Бахишева және т.б. ғалымдардың теорияларын зерделей отырып, тұлғалық-бағдарлы білім беру жүйесіне өз көзқарасымыз белгіленді.

Жоғарыда айтылған теорияларды қорытындылай келе, біз тұлғалық-бағдарлы білім беруді оқушы мен мұғалім тұлғасы субъект ретінде танылатын, тұлғаның қайталанбастығы мен даралығын дамытуға, оқыту үрдісінде оқушының субъектілі тәжірибесін есепке алуға бағытталған, мұғалім мен оқушының диалогтық қарым-қатынастарына және таңдау еркіндігіне негізделген білім беру үрдісі деп анықтаймыз.

Тұлғалық-бағдарлы білім беру нәтижесінде туындайтын педагогикалық максаттардың өзгерісі тұлғалық және әлеуметтік-интеграцияланған нәтижені анықтау мәселесін алға қойды. Білім берудің нәтижесі ретінде мотивациялық-құндылықты, когнитивті, дүниетанымдық, коммуникативтік құрамалардың жиынтығын беретін «құзыреттілік» ұғымы танылады.

Тіл және өзара әрекеттесу коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі объективті көрсеткіштері болып табылады. Мектеп тілдік пәндерді оқытуда қарым-қатынасқа негізделген оқыту технологияларын қолдануды қажет етеді. Біз коммуникативтік құзыреттілікке оқу-

* Педагогика ғылымдарының кандидаты Бөлім жетекшісі Жоғары оқу орнынан кейінгі дайындық және ғылыми-зерттеу жұмыстары бөлімі М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті. appercia81@mail.ru

шылардың тәжірибесіне, қызығушылықтарына, психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес сөйлеу іс-әрекетінің барлық түрлерін, сөйлеу мәдениетінің негіздерін, сөзді түрлі ситуацияларда пайдаланудың іскерлігі мен дағдысын меңгерудің нәтижесі деп анықтама береміз.

Осы тұжырымдарға және идеяларға, мектеп тәжірибесіне сүйене отырып, тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың шарттары белгіленді: топтық оқыту, диалогтық қарым-қатынас, құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар. Модельдің мақсат-міндеттеріне қарай өлшемдер когнитивтік, эмоционалды-құндылықты, іс-әрекеттік деп ажыратылады.

Когнитивтік өлшем тілдік сауаттылық, қажетті ақпаратты таңдау және бағалау, мәселені шешу, лингвистикалық және әдебиеттік талдауды көрсетеді. Эмоционалды-құндылықты өлшемі білімге деген қызығушылықтан және белсенділіктен, топтық қарым-қатынасты құндылық ретінде танудан көрініс табады. Іс-әрекеттік өлшем сөйлеу мәдениетінің нормаларын меңгеруді, ұжымдық өзара қарым-қатынасқа түсуді, ауызша және жазбаша жанрларды түрлі қатынас жағдаяттарында қолдана білуді береді. Анықталған өлшемдер негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасуының жоғары, орта, төмен деңгейлері анықталды.

Тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру дегеніміз—білім беру үрдісіне қатысушылардың диалогтық, өзара әрекеттесу қарым-қатынастарына және таңдау еркіндігі мен субъектілі тәжірибеге негізделген, сөйлеу іс-әрекетінің барлық түрлерін, ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетінің негіздерін, сөзді түрлі ситуацияларда қолданудың іс-әрекет тәсілдерін меңгеруге бағытталған үрдіс деп анықтама береміз.

Зерттеу барысында тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың топтық оқыту, диалогтық қарым-қатынастар, құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар шарттары, деңгейлері, өлшемдері мен көрсеткіштері жасалды. Модельдің мақсат-міндеттеріне қарай өлшемдер когнитивтік, эмоционалды-құндылықты, іс-әрекеттік деп ажыратылады.

Когнитивтік өлшем тілдік сауаттылық, қажетті ақпаратты таңдау және бағалау, мәселені шешу, лингвистикалық және әдебиеттік талдауды көрсетеді.

Эмоционалды-құндылықты өлшемі білімге деген қызығушылықтан және белсенділіктен, топтық қарым-қатынасты құндылық ретінде танудан көрініс табады.

Іс-әрекеттік өлшем сөйлеу мәдениетінің нормаларын меңгеруді, ұжымдық өзара қарым-қатынасқа түсуді, ауызша және жазбаша жанрларды түрлі қатынас жағдаяттарында қолдана білуді береді.

Анықталған өлшемдер негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасу деңгейлері анықталды. Жоғары деңгейде оқушы өз ойын еркін түрде рәсімдейді, мәселені толық баяндайды. Қосымша құралдарды (вербальды және вербальды емес құралдарды) сауатты пайдаланады, мәселені шешуде шынайы қызығушылық танытады, білуге қызығушылығы басым, топтық қарым-қатынасты орнатуға бейім; диалог, пікірталаста ақпараттың талап етілетін мазмұнын шығармашылықпен қабылдайды, диалогқа, талқылауға белсенді араласады, топтық жұмысты орындау барысында міндеттерді белгілейді.

Орта деңгейде оқушы өз ойын берілген үлгіге сәйкес мұғалім жетекшілігімен рәсімдейді, мәселені баяндайды, қосымша құралдарды толық пайдалана білмейді; мәселенің шешімін мұғалімнің талап қоюымен іздейді, шешімін өз бетімен табуға сенімсіз, қатесін табады, бірақ оны түзете алмайды, қарым-қатынас орнатуда білімді мақсат тұтпайды, диалогты ұйымдастыруда енжар, диалог аясында әріптесінің пікірін тыңдайды, топта топтық жұмысты орындау барысында міндеттерді бөліседі, сөзді түрлі жағдаяттарда қолданады.

Төмен деңгейде оқушы қарапайым үлгідегі тапсырмаларды орындайды, мағыналық құрылымда бағдар жасай алмайды, ойы шашыраңқы, мәселені шешуге қызықпайды, топта енжар, оқу материалының тек кейбір бөліктерін қабылдайды, топтық жұмысты ұйымдастыра алмайды, топта негізінен орындаушы қызметін атқарады, сөзді түрлі қатынас жағдаяттарында қолдана білмейді.

Біздің зерттеуімізде бұл деңгей тұлғалық-бағдарлы білім беру үрдісіне қатысушылардың диалогтық қарым-қатынастар шарттарын орындау нәтижесі ретінде танылды. Тұлғаның қарым-қатынасын дамыту тұлғаның топтағы әлеуметтік қарым-қатынасы, өзара әрекетті игеруі, оны шығармашылық түрлендіруі түрінде жүреді. Өзара әрекеттің жоғарғы деңгейі дамуы тұлғаның оны өзі реттеуі, оның қалыптасуы адамға өз өміріндегі қиын және сыни жағдайларда өз бетімен әрекеттесуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда білім әрбір адамның тұлғалық дамуына, мәдениетті тасымалдауға жол ашатын басты құрал ретінде танылып отыр. Білімнің дайын түрін ұсынбай, оқушының өз бетімен ізденуіне мүмкіндік беретін, оқушының тұлғалық ерекшелігін есепке алатын тұлғалық-бағдарлы білім беру үрдісін ұйымдастыру бүгінгі күннің талабы. Болашақта кезкелген ситуацияда өзіндік пікірін ауызша және жазбаша түрде еркін білдіре алатын, қарым-қатынасқа түсудің мәдениетін меңгерген, топ алдында сөз сөйлеу, топпен жұмыстана білетін адам қоғамның кезкелген саласында өз орнын тез және дәл табуға мүмкіндігі зор. Мектептен бастап оқушының қарым-қатынас стилі ерекшеленіп, қарым-қатынасқа өзіндік көзқарасы қалыптаса бастайды. Сондықтан заман талаптарына сай озық ойлы, еркін тұлғаны қалыптастыруды мектептен, әсіресе, тұлғаның көзқарастары қалыптасып, тұрақтанатын шақ – жасөспірімдік шақтан – қарым-қатынас мәдениетін, диалог құру арқылы білім берудің мазмұнын игерудің маңызы ерекше. Осы зерттеу жұмысында аталған мәселені шешудің сынып-сабақ жүйесінде мүмкін болатын әдістері қарастырылды.

Коммуникативті құзыреттеліктерді қалыптастыру екі тәсілмен жүргізілді: сабақты диалог, полилог формасында шағын топтарда өткізу; әрбір топқа ерекшеленген арнайы өздік жұмыс тапсырмаларын беру.

Тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде топтық оқыту шарты өзара әрекеттесуге негізделген. Құзыреттіліктерді қалыптастыруда топтық оқытудың басымдылығы мына факторлармен белгіленеді:

1. қазіргі міндеттердің көпшілігін дұрыс шешу үшін бірнеше адамдардың күш-жігерін біріктіру талап етіледі, сондықтан мектеп түлегі топта нәтижелі жұмыс жасауды меңгеруі тиіс;
2. мектептің негізгі контингентінің – жасөспірімдердің – басым іс-әрекеті тұлғалық қарым-қатынас болып табылады, нәтижелі қарым-қатынасқа топ көмегімен қол жеткізуге болады;
3. өзара әрекеттесуге қатысушылардың аз саны оқушы тұлғасының өзін-өзі анықтауына барынша жағдай жасайды;
4. топтық жұмыс педагог пен оқушылар арасындағы байланыстарды бекітеді, мектептік білімнің жеке және бір уақытта ұжымдық рухын күшейтеді, оқушылар арасында саналы ынтымақтастық туындайды;
5. топ оқушыларға еңбек нәтижесімен тікелей алмасу мүмкіндігін береді, бұл оқушылардың оқу үрдісіне белсенді, тұлғалық тұрғыдан енуіне жағымды жағдай тудырады.

Мектепті бітірген шақта да оқушы жоғары оқу орнында, болашақ кәсібінде де белгілі бір топпен ғана жұмыстанады. Қазіргі қоғамдық міндеттердің көпшілігін дұрыс шешу үшін бірнеше адамдардың күш-жігерін біріктіру талап етіледі, сондықтан мектеп түлегі шағын топта нәтижелі жұмыс жасауды меңгеруі тиіс.

Осылайша, тұлғалық-бағдарлы топ – құрамы жағынан үлкен емес (әдетте, 5-7 адам) оқу тобы, топ мүшелері жалпы мақсат және оқу-танымдық іс-әрекетпен біріктірілген, бір-бірімен тікелей өзара әрекеттесуде (жеке қарым-қатынастар және т.с.с.) болады.

Топта тұлғалық-бағдарлы оқытудың білім беру міндетін шешуде өзара әрекеттесудің ерекшелігіне тоқталсақ. Оқытудың инновациялық жүйесіне ену оқушы ролінің өзгеруіне әкеледі. Педагогикалық әсер етудің объектісінен оқушы танымдық және пәндік іс-әрекеттің субъектісіне айналады, педагогпен тең құқылы дәрежеде әрекеттеседі, жетектелуші позициясынан бірге жетектеуші позициясына өтеді. Оқушының субъектілік, өзіндік болмысы, бірегейлігі және қайталанбастығының басымдылығы-тұлғалық-бағдарлы оқытуды топта білім

беру ортасын құрудағы басты белгі болып табылады. Оқыту үрдісінің негізінде ізгілік психология қағидалары және жалпы адамзаттық құндылықтарға бағытталу жатыр.

Мұндай тұрғыдан мұғалімнің міндеті тек қана пәндік білімді хабарлау және оны меңгеру деңгейін бақылау ғана емес. Ол оқушыға өзіндік ерекшеліктерін анықтауға және оларды тұлға үшін барынша пайдалануды үйретуде көмек беруі қажет. Бұл міндеттерді шешуде пәндік тестілер (олар оқу және оқытылу деңгейін, жақын және қашық даму өзектілігін анықтауға бағытталған) және тұлғаның психологиялық тестілері (жалпы интеллектуалдық даму тестілері, басты қызығушылықтарды және қабілеттерді анықтау тестілері, шығармашылықты анықтау тестілері және т.б.) қолданылады. Осылайша, тұлғалық-бағдарлы оқытудың тобында оқытуды ұйымдастыру кезінде оқу үрдісінің диагностикасы және оқушы тұлғасы құрылымында болатын өзгерістерді бақылаумен біріктіру негізгі ерекшелігі болып табылады. Сондай-ақ, әрдайым білім беру процесі оқушылардың пікірін есепке алумен (анкетілеу, психологиялық диагностикалау, микроконсилиум өткізу көмегімен), әрбір оқушының жеке даму траекториясын таңдау құқығын танумен бірге жүреді. Топта тұлғалық-бағдарлы білім беру оқушының жеке тұлғалық сұранысына және тұлғалық әлеуетіне негізделетін, диалог құру, рефлексия негізінде құрылған, оқушылардың субъектілігін, бірегейлігін, өзіндік болмысын тануды қарастыратын; микробірлестіктің топтық феномендерін және білім беруде өзара әрекеттесудің ерекшеліктерін ескере отырып бейімделген оқыту түрі болып табылады. Бұл модельдің екінші шарты болып табылады. Диалогты тудырудың мына жағдайлары белгіленді: оқушының оқу үрдісінің субъектісі ретінде танылуы мәтін арқылы жүреді, оқу мазмұны диалог түрінде ұйымдастырылуы, мұғалім мен оқушы позициялары бір деңгейде болуы. Диалогтық қатынас тек қана сыртқы емес, сонымен бірге ішкі диалогтан құрылады, бұл тұлғаның мағыналық аймағын түрленуіне алып келеді. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың бірқатар жолдарын қарастыра отырып, біз тұлғаның қарым-қатынасын дамытудың жалпы жолын белгілей аламыз: тұлғаның топтағы әлеуметтік қарым-қатынасы, өзара әрекеттің игеруі, оның шығармашылық түрлендіру.

Тұлғалық-бағдарлы білім беру жүйесінде өз бетімен орындауға арналған тапсырмалар коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың келесі шарты болып табылады. Оны дұрыс ұйымдастырудағы бірінші қадам-оқушыларға оқытудың әдістері (сөздік, көрнекілік, практикалық) және тапсырмалардың түрлері (түсіндірмелі-иллюстративті, репродуктивті, проблемді, ізденушілік, зерттеу) жайында педагогпен бірге түсіндірме беру. Бұндай түрде оқу үрдісін ұйымдастыру білім нәтижелеріне қойылатын талаптар мен бағаларды тек мұғалім емес, сонымен бірге оқушының өзінің де белгілеуіне мүмкіндік береді. Оқушы өзінің мақсатына және профиліне орай таңдау жасайды. Топта тұлғалық-бағдарлы білімді ұйымдастыруда өз бетімен орындауға арналған тапсырмалардың бірнеше түрлері бар: өз бетімен үлгі бойынша орындауға арналған тапсырмалар, өз бетімен орындауға арналған реконструктивті тапсырмалар, өз бетімен орындауға арналған вариативті тапсырмалар, өз бетімен орындауға арналған шығармашылық тапсырмалар.

Тұлғалық-бағдарлы білім беруде шағын топ әдісін қолдану барысында оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі дамиды. Шығармашылық қарым-қатынас, өзіндік жұмыс жасауды жоспарлау, бақылау, бағалау икемділіктері дамып, қарым-қатынасқа түсу дағдысы өрбиді, шағын топта пікірталас жүргізу, өз ойын жазбаша және ауызша білдіру дағдылары қалыптасып адамдармен жұмыс жасау икемділіктері жетіле түсті.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы, Білім-Образование, №1, 2004.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білім. Негізгі ережелер. – Астана, 2006.
3. Шерстнева Н.А. Использование педагогических технологий в личностно-ориентированном обучении в малых группах // Системы компьютерной математики и их приложения. Материалы международной конференции. Смоленск: СГПУ, 2001. – 114-116 бб.

МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДАГЫ АНАЛОГИЯНЫН РОЛУ

Т.Т. ОМОШЕВ* - Ж.М. КУВАКОВ**
С.Ж. КУВАКОВ***

Чыныгы ой жүгүртүү процесси да аналогиянын колдонулушу менен тыгыз байланышта. Бул татаал zigzag түспөлдөгү мүнөзгө ээ. Айталы, окшоштуруп сүйлөө, айтуу, ыр жазуу, сүрөт тартуу, жумуш жасоо, обон жаратуу ж.у.с. Ал эми математиканы окутууда болсо, башка бир тектеш нерсеге окшоштуруп чиймесин чийүү, графигин тургузуу, моделин жасоо, аныктамасын айтуу, формуласын жазуу б.а., келтирип чыгаруу, далилдөө, окшоштуруп мисал-маселелерди иштөө көп эле кездешет. Сабак өтүү процессинде мугалимдин окуучуларга үй тапшырмасын класстагыга окшоштуруп иштейсинер, бул теореманы дале жогоркудай эле жол менен далилдейсинер, тигил теңдештикти жанагыдай жол менен далилдөөгө болот деген ишеничтүү кайрылуу айтылыштарын кездештирип калабыз.

Турмуштагы айрым бир мисалдарга кайрылсак. Якутиядагы алмаз кенинин ачылышын Түштүк Африкадагы геологиялык структурага окшоштуруп табышкан. Оорулууга дарыгердин диагнозу оорунун келип чыгуу белгилерине окшоштуруп коюшаары анык. Ал эми юристтердин укук маселелерин чечүүдө окшоштуруп ой жүгүртүүсү мисал боло алат. Биологияда Чарлз Дарвиндин «Табигый тандоо» түшүнүгүн жасалма тандоо кубулушуна окшоштуруп келтирип чыгарганы, ал эми химияда Д. И. Менделеевдин элементтердин мезгилдүү системасын аналогияга таянуу менен, илимде улуу ачылыш жасаганы баарыбызга белгилүү эмеспи.

Математикадагы аналогиянын негизинде чыгарылган жыйынтыктардын баары эле чындык деп бир тараптуу караганыбыз натура экендигине этибар бере кетели. Француз окумуштуусу Пьер Ферма $p = 2^n + 1$ туюнтмасы $n=1;2;3;4$; маанилеринде жөнөкөй сан болоорун

$$2^1 + 1 = 5; \quad 2^2 + 1 = 17; \quad 2^3 + 1 = 257; \quad 2^4 + 1 = 65537 \quad \text{деп эсептеген.}$$

Ошентип П. Ферма жалпылоонун негизинде n дин бардык маанилеринде жөнөкөй сан болот деген чечим чыгарган.

Л.Эйлер эсептөөлөрдү жүргүзүп $n=4$ үчүн $2^5 + 1 = 416700417$ курама сан экенин көрсөткөн. Ошентип $F = 2^n + 1$ түрүндөгү туюнтма n дин натуралдык маанилеринде жөнөкөй да, курама сан да болооруна ынандык. Жогору аналогия боюнча, алынган жалпылоо толук орун албай калды.

$a + c + b \geq \sqrt{ab} + \sqrt{bc} + \sqrt{ca}$ барабарсыздыгын далилдөө талап кылынсын. Мында a, b, c – оң сандар. Далилдөөнү төмөндөгүчө жүргүзөбүз

$$(\sqrt{a} - \sqrt{b})^2 \geq 0 \Rightarrow a + b \geq 2\sqrt{ab} \quad (1)$$

$$\text{Жогорудагыга окшоштуруп,} \quad b + c \geq 2\sqrt{bc} \quad (2)$$

$$c + a \geq 2\sqrt{ca} \quad (3)$$

* п.и.к., ЭИУнун профессору
** ЖАМУнун доценти
*** №3- мектептин мугалими

ээ болобуз. Жазылган үч барабарсыздыктын оң жагын оң жагына, сол жагын сол жагына кошуп экиге бөлсөк, алгачкы далилдөө талап кылынган барабарсыздык келип чыгат. Ал эми төрт мүчө үчүн жалпылоонун негизинде жогорудагыга окшоштуруп

$$a + c + b + d \geq \sqrt{ab} + \sqrt{bc} + \sqrt{cd} + \sqrt{da} \text{ түзүлүшү ыктымал деп жаза алабыз.}$$

Ошентип, n мүчө үчүн б.а. n кошулуучуну жалпыласак $a_1 + a_2 + \dots + a_n \geq \sqrt{a_1 a_2} + \sqrt{a_2 a_3} + \dots + \sqrt{a_n a_1}$ барабарсыздыгын алабыз.

Аналогияны окумуштуулар математиканын өнүгүшү үчүн метод катары пайдаланып жүрүшкөнү тарыхтан белгилүү. Индиялык математик Срикиваза Рамануджан укмуштуу симметриялуу эки катарды ачкан:

$$\sqrt{1+2\sqrt{1+3\sqrt{1+\dots}}} = 3$$

$\sqrt{6+2\sqrt{7+3\sqrt{8+\dots}}} = 4$ Рамануджандын төмөнкү формуласы өзөгөчө чектүү жана чексиз диалекти пайда болушу чындыгында сылгышат.

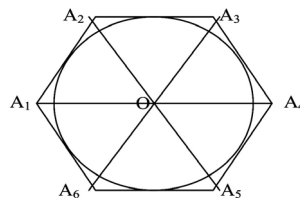
$$n(n+2) = n\sqrt{1+(n+1)(n+3)} = n\sqrt{1+(n+1)\sqrt{(n+2)(n+4)+1}} =$$

$= n\sqrt{1+(n+1)\sqrt{1+(n+2)\sqrt{1+(n+3)(n+5)\dots}}} = \dots$ Рамануджандын кооз окшош өзгөртүп түзүүсү Моцарттын музыкасына окшош.

Бул сонун формула чексиздикке улантылган катар, бирок суммасы натуралдык сан болгон туюнтма.

Ар бир илим математиканын методдорун колдонуп өнүгүп өсүү жолунда. Немец астроному Иоганн Кеплер – «Аналогия жаратылыштын бардык сырларын билет» - деп таасын айткан. Арифметикалык, геометриялык прогрессияларынын n мүчөсүнүн формулаларын келтирип чыгарууда аналогияны ошондой эле индукция, дедукция методдору колдонулган жана логикалык жактан так далилденген.

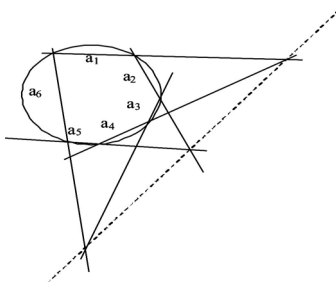
Проективдүү геометриядагы Паскаль менен Брианшионанын эселенген теоремаларын келтирели.

1-чийме

Айланага сырттан сызылган алты бурчтуктун карама-каршы жаткан чокуларын бириктирүүчү диагоналдар бир гана чекит аркылуу өтүшөт (1-чийме).

Айланага ичтен сызылган алты бурчтуктун карама-каршы жактарын бириктирүүчү кесиндилер бир түз сызыкта кесилишет (2-чийме). Мындан ары Египеттик үч бурчтуктарына байланыштуу сан аналогиясын издейли:

2-чийме

$$3^2 + 4^2 = 5^2$$

$$x = a^2 - b^2$$

$$y = 2ab$$

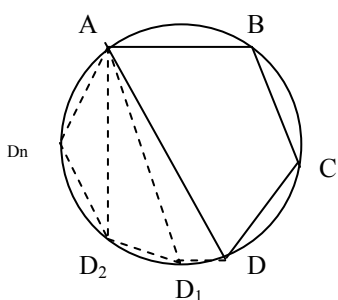
$z = a^2 + b^2$ барабардыктарын билип, $z^2 = x^2 + y^2$ пифагордук сандарды алабыз. $z^2 = x^2 + y^2$ ушул формулага окшоштуруп, n саны үчүн формула жазсак болобу деген суроо пайда болот. $(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2)^2 = (a_1^2 - a_2^2 - \dots - a_n^2)^2 + (2a_1 a_2)^2 + \dots + (2a_1 a_n)^2$ формуласы чын деген жоопту алабыз.

Ар кандай үч бурчтукка сырттан айлана сызууга болот, бирок бирди гана - деген теорема геометрия курсунан белгилүү.

Үч бурчтукка сырттан сызылган айлананын борбору бул үч бурчтуктун чокуларынан бирдей алыстыкта жаткан чекит болуп эсептелет. Үч бурчтукту тетраэдр менен алмаштыруу аркылуу, «Сферага ичтен тетраэдр сызууга болот, бирок бирди гана» - деген тыянак, б.а. айтылышы чындык. Мында сферанын борбору грандардан бирдей аралыкта жаткан чекит. Үч бурчтукка ичтен сызылган айлананын борбору үч бурчтуктун биссектрисаларынын кесилиши болсо, сферада биссектрисалык кесилиш тегиздиктердин кесилиши болот.

Ар кандай үч бурчтуктун аянтын табууда Герондун төмөнкүдөй формуласы мектеп курсунан белгилүү.

$$S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}, \text{ мында } p - \text{жарым периметр: } a, b, c - \text{үч бурчтуктун жактары.}$$

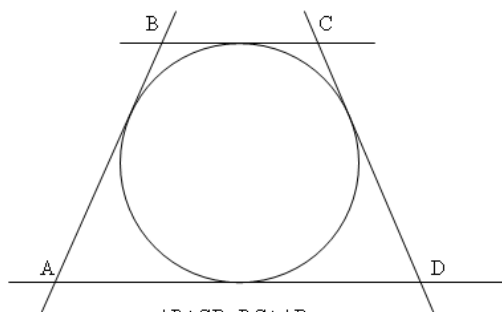

3-чийме

Ушунча окшош эле формуланы төрт бурчтуктун аянтын табуу үчүн: $S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)(p-d)}$ деп жазууга болобу? – деген суроо келип чыгат. Текшерүүлөрдү жүргүзүп көрсөк, аналогия толугу менен орун албайт, бирок окшоштук жактары бар. Анда ушул окшоштукту ачууга аракеттенели. Ар кандай эле көп бурчтукту айлананын ичине чие алабыз.

D_n чекитин мүмкүн болушунча А га жакын алсак, $DA=d$ нөлгө жакындайт (3-чийме).

Демек, жогорудагы жазылган формула аркылуу айланага ичтен сызылган ар кандай төрт бурчтуктардын гана аянтын таба алабыз жалпылоонун негизинде алынган айрым теоремаларды мисалга келтирели $AB+CD=BC+AD$ барабардыгы аткарылаарын билебиз. 4 – чийме (а) айлана (сфера) төрт бурчтуктун жактарын (тетраэдрдын кырларын) жанып өтөндө гана карама-каршы жактарынын (кырларынын) суммасы барабар. $AB+CD=BC+AD=AC+BD$. (4 – чийме б)

$AB+CD=BC+AD$
4 – чийме (а)

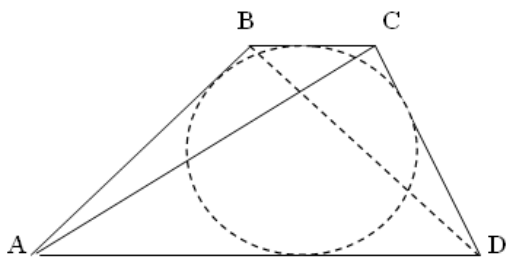
Аналогия сырткы көрүнүшү боюнча терең болбогон окшоштук форма.

Мектеп окуучулары, студенттер, жаш мугалимдер окуу процессинде түрдүү жаңылыштыктарга жол коюшкандыгын көп эле кездештирип жүрөбүз. Буга төмөндөгүдөй мисалдарды келтирели.

1. Окуучулар «Бөлчөк» темасына тиешелүү мисалдарды иштөөдө төмөндөгүдөй каталарды кетиришүүдө.

$$\frac{2}{3} + \frac{3}{4} = \frac{5}{7}, \quad \frac{5}{6} + \frac{1}{7} = \frac{35}{7} = 5, \quad 0,27:3=0,9$$

$$4,02:2=2,1 \quad 44,44:22=2,2 \quad \frac{6}{0} = 0$$

$AB+CD=BC+AD=AC+BD$
4 – чийме (б)

Даража темасын өтүүдө төмөндөгүдөй ката жазылыштарды жана чыгальштарды учуратуудабыз:

$$a^n + a^m = a^{n+m}, \quad 2^2 + 2^3 = 2^5$$

$$a^n \cdot a^m = a^{n+m}; \quad 2^5 \cdot 2^3 = 2^8$$

$$(2x)^3 = 2x^3; \quad \left(\frac{a}{b}\right)^x = \frac{a^x}{b^x}$$

«Логарифм» темасын окуучулардан суроодо окшоштуруудан:

$$\lg(x_1 + x_2) = \lg x_1 + \lg x_2$$

$$\lg(x_1 - x_2) = \lg x_1 - \lg x_2$$

$$(\lg x)^2 = \lg x^2$$

$$\lg(x \cdot y) = \lg x + \lg y$$

$$\lg\left(\frac{x}{y}\right) = \frac{\lg x}{\lg y} \text{ ката жазылыштарды жазышууда}$$

«Тригонометриялык функциялар» темасында:

$$\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$$

$$\sin(\alpha - \beta) = \sin \alpha \cos \beta - \cos \alpha \sin \beta$$

$$\sin x - \sin y = 2 \cos\left(\frac{x+y}{2}\right) \sin\left(\frac{x-y}{2}\right)$$

$$\cos(x+y) = \cos x \cos y - \sin x \sin y \text{ сыяктуу каталарга жол коюлууда.}$$

Аналогияны жогорудай жол менен колдонуу мисал иштөөдө одоно каталарды кетируүгө алып келет. Андыктан кошумча зарыл шарттарды эске алуу менен текшерүү айтылыштын, формуланын, чыгарылыштын туура же натуралыгын аныктоого болот. Ошондой эле алдын ала эскертүүлөрдү жүргүзүү, каталар менен иштөө, көрсөтмөлөрдү так берүү окуучулардын билим сапатын жогорулатат деген ишеничтебиз.

**«МАТЕМАТИКА МУГАЛИМИ» АДИСТИГИ БОЮНЧА
ОКУП ЖАТКАН 1-КУРСТУН СТУДЕНТТЕРИНЕ «ХИМИЯ»
ПРЕДМЕТИНЕН «АТОМДУН ТҮЗҮЛҮШҮ» ТЕМАСЫН
ОКУТУУДА ПРАКТИКАЛЫК САБАКТА СЫНЧЫЛ ОЙЛОМ
ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУ**

ЖЫЛДЫЗ МАРИПОВНА ОРОЗБАЕВА*

Улуу педагог В.А. Сухомлинский «Жакшы мугалим деген эмнени билдирет? Бул баарынан мурда балдарды сүйгөн, алар менен баарлашуудан кубаныч тапкан, ар бир баланын жакшы адам болоруна ишенген, балдар менен достошо алган, балдардын кубанычы менен кайгысын жүрөгүнө жакын кабылдаган, баланын жан-дүйнөсүн билген, өзү да бир кезде бала болгондугун эч качан унутпаган адам. Жакшы мугалим – бул, экинчиден, өзү берип жаткан сабактын негизин түзгөн илимди жакшы билген, ага абдан берилген, жаңы ачылыштарынан, изилдөөлөрдөн, жетишкендиктеринен жакшы кабардар адам»-деп белгилеген.

Окутуунун класстык сабак формасынын Я.А. Коменский тарабынан ачылганына 300 жылдан ашкандыгына карабастан сабак адамзаттын улуу ачылыштарынын бири катары ушул убакытка чейин жашап жана өнүгүп келе жатат.

Окутуунун негизги максаттарынын бири баланын эркин, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, өз пикирин тартынбай айта билүүгө үйрөтүү, башкаларды уга билүү, алардын пикирин сыйлоо, алган билимин турмушта колдоно билүү ыктарына ээ кылуу эсептелет.

Ошондуктан мезгил мугалимден ар бир сабакка чыгармачылык менен мамиле жасоо талабын коюп жаткандыгы бекеринен эмес. Бала сабакта эркин отурса, мугалим эркин түшүндүрсө ошондо гана жемиштүү болот.

Анткени бүгүнкү балдардын психологиясы такыр башка. Аларга сабак кызыксыз болсо, сабакка келбей коюуга даяр. Демек, сабактын таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттыруу, ички сырларын ачуу, окутуунун жаңы формасын ыкмаларын эркин тандоо, баланын жан дүйнөсүнө кирүү окуучуну эргитүү болгондо гана сапаттуу, терең билимге ээ болорунда шек жок.

Жогорудагы жүрөк өйүгөн проблемаларды сынчыл ойлоо стратегиялары аркылуу чечүү мүмкүнчүлүгү бар экендигин турмуш ырастап жатат.

Сынчыл ойлоону (СО) - бул идеялар менен мүмкүнчүлүктөрдү интеграциялоочу, маалымат менен концепцияларды кайра куруп, кайрадан аңдап түшүнүүчү татаал чыгармачылык процесс. СО - бул жакшы жолго коюлган педагогикалык процесстин натыйжасы, мында негизги максат-сынчыл ойлоону өстүрүү.

СО-проекти 1976-жылы Америка, Канада мамлекеттеринде апробацияланган, кийин башка өлкөлөргө, 1992-жылдан Европада, 1997-жылдан Кыргызстанда жайылтыла баштады.

СО өнүктүрүү программасы боюнча билимдин калыптанышы үч этапты басып өтөт: чакыруу, түшүнүү, рефлексия (ой жүгүртүү, колдонуу).

* биология илимдеринин кандидаты, доцент. Жалал-Абад мамлекеттик университети. Jasu-ona@rambler.ru

Сабакта негизги фигура мугалим.

Болжолдуу түрдө сабактын жүрүшү төмөндөгүдөй этаптарды өзүнө камтыйт:

Чакыруу	Түшүнүү	Ой жүгүртүү
Инсерт	T-схемасы	Кластер
Э.Венндин диаграммасы	Тыным менен окуу	T-схема
Кластер	Э. Венндин диаграмма сы	Синквейн
Муз жаргыч	Инсерт	Э. Венндин диаграммасы
Мээ чабуулу	2 бөлүктүү күндөлүк	Концептуалдык таблица, карта
Фактологиялык суроо	Илгерилетилген лекция	Кубиктер, эркин жазуу
Эркин жазуу	Түгөйлөшүп окуганды топтоо	Кайчылаш дискуссия, интервью

Чакырууда баланын эске түшүргөндөгүсү менен текст экөө баланын жан дүйнөсүнө сиңип кетет.

Ч-чакыруу

T-түшүнүү

O-ойлоо.

ЧТО-үчөө бири-бири менен өтө тыгыз байланышта.

Методика же усул – бул таңуулоо эмес. Ар ким өзүнүн чыгармачылык дараметине жараша колдонот.

Уильям Артур Уорд

Катардагы мугалим - айтып берет.

Жакшы мугалим-түшүндүрөт.

Алдыңкы мугалим-көрсөтүп берет.

Улуу мугалим – шыктандырат – деп белгилеген.

Биз бул макалада «Математика мугалими» адистиги боюнча окуп жаткан 1-курстун студенттерине «Химия» предметинен «Атомдун түзүлүшү» темасын окутууда практикалык сабакта сынчыл ойлом технологияларынан «Аргументтештирилген эссе», «Синквейн» стратегияларын колдонуу менен өткөн сабактын иштелмесин сунуштайбыз.

«Эссе», «Аргументтештирилген эссе» стратегиялары жөнүндө түшүнүк.

«Эссе» 1. Конкреттүү себеп же суроо боюнча жекече таасирлерди жана ойлорду билдирген анча чоң эмес өлчөмдөгү жана эркин композициядагы, ошондой эле аныктаган жана толук предметтин трактовкасына алдын ала талапкерлик кылбаган прозаикалык сочинение.

2. Жазма иштин түрү. Ар түрдүү жанрдагы окуучунун сочинениелери. Америкалык билим берүү системасында пайдаланылат. Мындай түрдөгү жазуу боюнча ата мекендик усул «сочинение» деген аталышты бекитти. Сочинение да, эссе да негизинен окууга жакын функцияларды аткарышат.

Кыскача мазмуну: Темага карата акцент коюлган жекече мамиле менен берилген сочинение.

«Аргументтештирилген эссе» бул стратегияда студенттер тексттин же теманын үстүнөн болгон иштен кийин он мүнөттүн ичинде эркин жазуу методикасы боюнча, үзгүлтүксүз,

окубай туруп, эч нерсени ондобой туруп жазган сочинение. Убакыттын өтүшү менен окутуучу студенттерден жазылганды карап чыгууну, негиздөөчү аргументтештирилген идеяларды белгилөөнү жана бул идеяларды негиз катары пайдаланып, ашыкчасын чыгарып салып жаңы сочинение жазууну сурайт.

Кыскача мазмуну: Идеяларды жазуу жана алардын арасынан башкыларын издөө [1].

«Синквейн» («Беш сап ыр») жөнүндө түшүнүк.

Бул ыкма маалыматты корутундулоо, татаал түшүнүктөрдү БТР нече сөз баяндоо үчүн колдонулат. Синквейн («Беш сап ыр») – көлөмдүү маалыматтарды кыскартып жыйынтыктоону талап кылган ыр. Ал «беш» деген маанини билдирүүчү француз сөзүнөн алынган. Ошентип, синквейн беш саптан турган ыр.

Синквейнди киргизүүнүн алгылыктуу жолу – топту түгөйлөргө бөлүү. Синквейн үчүн тема берилгенден кийин тапшырманы аткаруу үчүн 5-7 мүнөт берилет. Ар бири аткарып бүткөндө, түгөйлөрүнө кайрылат, экөө макулдашып эки синквейнден бирди түзүшөт. Студенттерге теманы дагы бир ирет кунт коюу менен карап сүйлөшүүгө мүмкүнчүлүк берилет. Бул усул катышуучулардын бири-биринин угушун жана алар чыгармадан өздөрүнүн ой-пикирлери менен байланыштырууга боло турган тигил же бул ойду алышын талап кылат. Андан кийин бүт топ түгөйлөрүнөн чыкса болот [2].

«Синквейн» («Беш сап ыр») жазуу эрежеси төмөнкүдөй.

1. Биринчи сапта- тема бир сөз менен аталат.
2. Экинчи сапта-эки сын атооч.
3. Үчүнчү сапта-үч этиш.
4. Төртүнчү сапта-тема боюнча бир сүйлөм түзүү.
5. Бешинчи сапта- темага маанилеш сөз жазылат.

Үлгү:

1. Окуу
2. терең пайдалуу
3. кызыктырат үйрөтөт
4. Караңгыда бүлбүлдөгөн жарык.
5. Агартуу

Практикалык сабактын иштелмеси.

Сабактын темасы: Атомдун түзүлүшү.

Сабактын максаты: Студенттерге атомдун татаалдыгы, электрон, рентген нурлары жана радиоактивдүүлүк, атомдун түзүлүшүн түшүндүрүүчү Резерфорд модели, Бор теориясы, кванттык теориянын негиздери, кванттык сандар, атомдук орбиталдардын толтурулуш ирети, принциптер, эрежелер боюнча түшүнүктөрүн кайталоо, бышыктоо жана өнүктүрүү.

Сабактын жабдылышы: Ватмандар, таблицалар, маркерлер, лекциялык сабактын материалдары, окуу куралдары.

Сабактын тиби: Традициялык эмес сабак, сабакта интерактивдүү методдун сынчыл ой жүгүртүү технологиясын «Аргументтештирилген эссе», «Синквейн», «Венанын диаграммасын» стратегияларын колдонуу.

Сабактын жүрүшү: Сабакка чейин студенттер лекциялык сабактан атомдун татаалдыгы, электрон, рентген нурлары жана радиоактивдүүлүк, атомдун түзүлүшүн түшүндүрүүчү Резерфорд модели, Бор теориясы, кванттык теориянын негиздери, кванттык

сандар, атомдук орбиталдардын толтурулуш ирети, принциптер, эрежелер боюнча маалыматтарды алышкан болот.

Сабактын баишталышы. Чакыруу баскычы (акыл чабуулу)

Окутуучу: Биз бүгүн «Атом бөлүнөбү?» деген теманы тандап алдык. Ар бириңер Т схемасы боюнча «Ооба» жана «Жок» позициясында 3төн идея жазгыла деп студенттерге көрсөтмө берет. Окутуучу туура эмес болуп калат дебей, коркпостон идеяларыңардын бардыгын токтобостон жазып бергиле деп эскертет. Студенттер идеяларын жазышы керек (Убактысы 10 минута).

Ой жүгүртүү баскычы

Студенттер ар кимиси өз алдынча өздөрүнүн идеяларын Т схемасы боюнча «Ооба» жана «Жок» позициясында 1-абзацты жазышат (Убактысы 5 минут).

Түшүнүү баскычы

Жазгандары боюнча жекече, жуптарда ой бөлүшүп пикир алмашат. Каршы пикирдеги шериктери менен жазгандарын үнүн чыгарып окуп чыгышат. Андан кийин ар бири «Атом бөлүнөбү?» деген тема жөнүндө жазган идеяларын айтып берип, ар бир студент өз позициясын тактайт жана ар бир айтылган идеяны доскага илинген ватманга тизмелеп жазып чыгышат (Убактысы 10 минут).

Чакыруу баскычы

Окутуучу бул баскычта студенттерге биринчи жазган абзацтан да күчтүү аргумент берип, 2-абзацты жазгыла деген нускама берди (Убактысы 5 минут).

Ой жүгүртүү баскычы

Студенттер 2-абзацты жазышат (Убактысы 10 минут).

Түшүнүү баскычы

Кайрадан жупта талкуу болду (Убактысы 5 минут).

Ой жүгүртүү баскычы

Окутуучу 3-абзацты жазууга нускама берет жана ар бириңер өзүнөрдүн позицияңарды тактагыла каршы пикирди эске алуу менен, эссени жыйынтыктагыла деп эскертет (Убактысы 3 минут).

Түшүнүү, ой жүгүртүү баскычы

Ар бир студент эссени корректировкалайт, грамматикасын текшерет 3-абзацты жазып, акыркы вариантын даярдайт (Убактысы 10 минут).

Ойлоону баскычы (жактоого даярдануу)

Ватман маркерлерди таркатат. Ар бир студент өзүнүн эссесин ватманга жазып, кагазга түшүрөт жана окуйт. Студенттер иштеп жатканда окутуучу иштин сапаттуу жүрүп жатканына көзөмөл жүргүзөт жана жардамга муктаж болгондорго жардам берет (Убактысы 20 минут).

Синквейн түзүү баскычы

«Атом», «Электрон» деген сөздөргө синквейн түзүшөт (Убактысы 3 минута)

Каалаган студенттер түзгөн синквейндерин окуп беришет. Студенттердин билимин баалап, үйгө тапшырма берилет «Венанын диаграммасын» түзүп «Атомдун түзүлүшү» темасын окуп келүү.

Лекциялык материал. Тема: Атомдун түзүлүшү

План:

1. Атомдун татаалдыгы. Электрон.
2. Рентген нурлары жана радиоактивдүүлүк.
3. Атомдун түзүлүшүн түшүндүрүүчү Резерфорддун модели. Бор теориясы.
4. Кванттык теориянын негиздери.
5. Кванттык сандар.
6. Атомдук орбиталдардын толтурулуш ирети, принциптер жана эрежелер.

1. Атомдун татаалдыгы. Электрон.

1879-жылы бул терс заряддуу бөлүкчөлөр Стонейдин сунушу боюнча электрондор деп аталган, ал электр зарядынын мүмкүн болгон эң кичине бирдигин алып жүрөт.

Протон жана нейтрон. Томсондун электрон зарядынын массасына катышын табуучу аспабын колдонуп, бирок мында электрондордун агымынын ордуна оң заряддуу бөлүкчөлөрдүн (суутектин оң заряддуу иондору) агымын түтүк аркылуу өткөрүп ачкан. Оң заряддуу бөлүкчөлөр магнит жана электр талаасында түз багытын кыйшайтат, бирок электрондор оң уюлга кыйшайса, протондор терс уюлга кыйшай тургандыгын байкаган.

Протондун болушун радиоактивдүүлүктү изилдөөдөгү бир катар тажрыйбалар да көрсөткөн, бирок 1920-жылы гана *протон деп аталып*, касиеттери аныкталган.

2. Рентген нурлары жана радиоактивдүүлүк. В. Рентген катод нурларынын касиеттерин изилдеп жатып, 1895-жылы катод нурлары түтүктүн айнегине тийгенде андан көзгө көрүнбөгөн нурлардын чыгаарын байкап, аларды *x-нурлары* деп атаган.

Бул нурлар электр жана магнит талааларында кыйшайбайт, газдарды иондоштурат, б.а. *x-нурлары* өткөн газ электр өткөргүч болуп калат. Бул нурларды *рентген нурлары деп аташты*. Рентген нурларынын ачылганынан бир жыл өткөндөн кийин А.Беккерель (1896-жылы) урандын туздары рентген нурлары сыяктуу көзгө көрүнбөгөн нурларды чыгарууга жөндөмдүү экендигин байкаган. Ал нурлар да кара кагазга оролгон фотопластинкага так калтырып, түрдүү заттар аркылуу өтүп, абаны иондоштурат. Беккерелдин сунушу боюнча М. Кюри-Складовская менен П.Кюри радиоактивдүү заттарды бөлүү боюнча тажрыйбаларын баштаган.

Радиоактивдүүлүктүн ачылышы атомдун түзүлүшүнүн татаалдыгын, алардын оң жана терс заряддалган бөлүкчөлөрдөн тургандыгын далилдеди [3,4,5].

3. Атомдун түзүлүшүн түшүндүрүүчү Резерфорддун модели. Атомдун биринчи моделин сунуш кылган Дж. Томсон болгон (1899-жылы), болжолдоосу боюнча, ал атомду электрондору тегиз бөлүнүп жайгашкан оң заряддуу борпоң нерсе катары элестеткен.

Э. Резерфорд өзүнүн тажрыйбаларынын негизинде 1911-жылы атомдун түзүлүшүн планетардык моделин иштеп чыккан. Ал өтө жука алтын фольгасын (калындыгы 1000 атом) α -бөлүкчөлөрү мнен аткылаганда алардын дээрлик бары алтын фольга аркылуу түз сызыктуу өтүп, кийин бир аз жайылганы байкалган.

Жакшылап текшерип көргөндө өтө сейрек болсо да, кээ бир α - бөлүкчөлөрү багытын кескин өзгөрткөнүн байкап, мындай кубулуш нык, массасы оор нерсеге урунганда гана болушу мүмкүн деп эсептеген. Андай нык жана оор нерсе алтындын атомунун оң заряддуу ядросу гана болушу мүмкүн деген ойго келип, бул эксперименттерин жыйынтыктап Э. Резерфорд атомдун түзүлүшүн күн системасына окшоштуруп, төмөнкү моделди сунуш кылган: Атомдун борборунда өтө нык оң заряддуу ядросу болот. Анын айланасында тегерек же эллипстик орбиталдар боюнса электрондор айланып жүрөт.

Бор теориясы. 1913-жылы Н. Бор классикалык механика, электростатика жана кванттык теориянын негиздерин пайдаланып, суутек атомунун моделин иштеп чыккан.

Жарыктын кванттык теориясынын негизги жоболорун эске алып, атомдун ядролук моделин түзүүдө төмөнкү жыйынтыкка келген: «Атомдогу электрондун энергиясы дискерт-

түү өзгөрөт. Бир эле орбитада айланып жүргөндө электрон квант энергияны бөлүп да чыгарбайт, сиңирип да албайт. Ошондуктан атомдо электрон кванттык теориянын шарттарын канаатандырган энергиянын запасы бир орбитада гана айланат. Ал эми бир орбитадан экинчи орбитага секирип өткөндө электрон эки орбитанын энергиясынын запасына барабар болгон квант энергияны (фотонду) бөлүп чыгарат же сиңирип алат».

Атомдун түзүлүшүн түшүндүрүү үчүн Бор бир катар постулаттарды (божомолдоолорду) пайдаланып, ядронун тегерегинде айланган электрондун ылдамдыгын, радиусун аныктаган.

4. Кванттык теориянын негиздери. Электромагниттик нурлануу эксперименттин шартына жараша электрон эки түрдүү касиетке ээ (толкундук жана корпускулалык) болгондугу 1924-жылы Луи де Бройль (Франция) тарабынан ишеничтүү сунуш кылынды. Материалдык бөлүкчөлөрдүн толкундук касиеттерин мүнөздөө үчүн де Бройль *материалдык толкундар* деген терминди киргизген.

1927-жылы В. Гейзенберг (Германия) электрон сыяктуу микрообъектилер үчүн белгисиздиктин принциби деп аталган чектөөнү формулировкалады.

1926-жылы де Бройлдун идеясына кызыгып Шредингер (Австрия) суутек атомундагы электрондун толкундук касиеттерин туюндуруу үчүн дифференциалдык - толкундук теңдемени ылайыкташтырган.

Кванттык механиканын көз карашы боюнча, орбитаны мейкиндиктеги үч ченемдүү көлөмдөгү объект сыяктуу кароого болот. Ядронун тегерегинде электрондун болуу ыктымалдыгын мейкиндиктеги көпшөк сфералык шар сымал элестетүү керек. Алынган бул модель *электрондук булут* деп аталат.

5. Кванттык сандар. Бордун моделинде конкреттүү орбитаны көрсөтүү үчүн бир кванттык сан (n) киргизилген эле, ал эми кванттык-механикалык модель боюнча кошумча үч кванттык сан киргизилет. Ар бир кванттык сан кандай информация берерин жана алардын ортосунда өз ара кандай байланыштар бар экендигин карап көрөлү.

1. Башкы кванттык сан n – атомдун радиалдык түзүлүшүн, б.а. берилген кванттык деңгээлдеги электрондун энергиясынын запасын жана ядродон канча аралыкта жайгашкандыгын баяндайт.

Электрон ядродон канчалык алыс жайгашса, ошончолук энергиясы көп болот, ядро менен байланыш энергиясы азаят.

Башкы кванттык сан 1 ден ∞ чейинки бүтүн сандардын бардык маанисин алат: $n=1,2,3,4,\dots$ ∞ жана мезгилдин номерине барабар болот. Бул бүтүн сандар тамгалар менен да белгиленет: K, L, M, N, O, P, Q ж.б. энергетикалык деңгээлдердин номерин көрсөтөт:

$n=1, 2, 3, 4, 5, 6, 7$ ж.б.

K, L, M, N, O, P, Q ж.б.

Башкы кванттык саны бирге барабар ($n=1$) суутектин атомуна радиусу $r=0,53$ А ядрога жакын жердеги тыгыздыгы максималдуу электрондук булут туура келет. $n=2$ болгондо электрондук булуттун тыгыздыгынын көп жери ядродон алыс жайгашат.

Көп электрондуу атомдордо бир эле кванттык деңгээлдин деңгээлчелериндеги орбиталдар энергияларынын запасы боюнча айырмаланышат.

2. Орбиталдык кванттык сан – l. Атомдук спектрлердин мультиплеттүүлүгүн түшүндүрүү үчүн орбиталдык кванттык сан (l) деп аталган түшүнүк киргизилген. Спектрдеги ар бир сызыктын жакын жайгашкан бир нече сызыктардан турушу энергетикалык деңгээлдер өз кезегинде энергетикалык деңгээлчелердин тобунан тургандыгын (Штарктын эффектиси) далилдейт. Берилген энергетикалык деңгээлдеги электрондордун абалынын

айырмалары электрондук булуттардын формалары ар түрдүү болгондугу менен түшүндүрүлөт. Орбиталдык кванттык сан (l) башкы кванттык сандан (n) дайыма бирге кичине болот да 0 дөн $n-1$ ге чейинки бардык бүтүн сандардын маанисин алып жүрөт (аларды да тамгалар менен белгилешет):

$$l=0, 1, 2, 3, \dots, s, p, d, f$$

Демек, $n=1$ болсо орбиталдык кванттык сан бир эле сандык мааниге $l=0$ ээ болот, б.а. биринчи деңгээл бир эле деңгээлчеден (s) турат; $n=2$ болсо $l=0$ жана $l=1$ маанилерге ээ болот, б.а. экинчи энергетикалык деңгээл 2 деңгээлчеден (s -, p -) турат; $n=3$ болсо $l=0,1,2$ сандык маанилерге ээ болот да, бул деңгээл үч деңгээлчеден (s -, p -, d -) турат. Деңгээлче тиешелүү геометриялык формага ээ болгон, энергиялары бирдей орбиталдардын тобун туюндурат.

Кванттык деңгээлчелердеги s, p, d, f ж.б. тамгалар менен белгилеп, электрон s -, p -, d -, f -абалдарда деп айтышат. Улам n дин мааниси чоңойгон сайын, берилген кванттык деңгээлдеги деңгээлчелердин саны көбөйүп отурат. Ар бир деңгээлдеги деңгээлчелердин саны башкы кванттык санга барабар.

s - деңгээлчеси $n=1$ ден баштап бардык кийинки деңгээлдерде, ал эми p -деңгээлчеси $n=2$ ден, d - $n=3$ төн тартып кийинки деңгээлдерде кайталанып, б.а. улам кийинки жаңы кванттык деңгээлде жаңы бир деңгээлче кошулуп отурат.

$n=1$	2	3	4
$l=0; 0,1$	0, 1, 2;	0, 1, 2, 3;	
1s;	2s2p;	3s,3p,3d;	4s, 4p, 4d, 4f;

Ар бир деңгээлдеги деңгээлчелердин алдына n дин сандык маанилери коюлат. Мисалы, 1s деген биринчи, 2s-экинчи, ал эми 3s-үчүнчү деңгээлге тиешелүү деңгээлчелер деп түшүнүү керек. s -, p -, d -, f - деңгээлчелер орбиталдарынын саны менен айырмаланышат да орбиталдар симметрия санын (геометриясынын) түрдүүлүгү менен айырмаланышат. Бардык деңгээлдерде s - орбиталдар ($l=0$) шар формасында, p -орбиталдар ($l=1$) гантель формасында, ал эми d -орбиталдардын формалары татаал, симметриясыз фигураларды элестетет.

Ошентип, орбиталдык кванттык сан орбиталдардын электрондук булуттарынын формасын, анын жыштыгын жана сүйрүлүгүн мүнөздөйт.

3. Магниттик кванттык сан m . Атомго магнит же электр талаасы таасир кылганда спектралдык сызыктардын андан ары ажырашын мурун көрсөткөнбүз (Зеемандын эффектиси). Магнит талаасы таасир кылганда кванттык деңгээлдерде болгон энергетикалык өзгөрүүлөр электрондук булуттардын мейкиндикте түрдүүчө жайгашкандыгын мүнөздөйт. Магниттик кванттык сан атомдук орбиталдардын мейкиндиктеги магнит же электр талаасына карата абалын көрсөтөт.

Магниттик кванттык сан $+l$ менен $-l$ дин ортосундагы бардык бүтүн сандардын маанисин алат, б.а. $m=+1, \dots, 0, \dots, -l$. Демек, берилген l маанисине жооп берген орбиталдардын саны $2l+1$ ге барабар. Ар бир деңгээлчедеге орбиталдардын саны s -деңгээлчедеге ($l=0, m=0$) бир s -орбиталы; p - деңгээлчедеге ($l=1, m=+1, 0, -1$) үч орбиталь (p_x, p_y, p_z); d -деңгээлчедеге ($m=+2, +1, 0, -1, -2$) беш d -орбиталь ($d_{xy}, d_{xz}, d_{yz}, dx^2-y^2, dz^2$) орбиталдар болот. Ар бир атомдук орбиталдын ячейкаларынын санына жараша мейкиндикте өздөрүнө тиешелүү формалары бар.

Ар бир деңгээлчедеге орбиталдар атомдун нормалдуу абалында бирдей энергияга ээ болот. Мисалы, p - деңгээлчесиндеги p_x, p_y, p_z - орбиталдардагы электрондор мейкиндикте багытталышы менен айырмаланат, бирок энергиялары бирдей болот. Ошентип, n менен l кванттык сандары деңгээлченин энергиясын, ал эми m -квант-сандар ядронун тегерегиндеги мейкиндикте орбиталдардын багытталышын көрсөтөт. Берилген атом башка атомдор же электр талаасы менен аракеттенишкенде орбиталдардын энергиясы жана мейкиндиктеги жайгашуу багыттары өзгөрүшү мүмкүн [7].

4. Спиндик кванттык сан s-атомдук спектрлердин структурасын кылдаттык менен изилдөө электрондун спин (англ. Spin- ийик) аталган өзгөчө сапаттык мүнөздөмөсү бар экендигин көрсөттү.

Электрон өзүнүн огунун тегерегинде карама-каршы эки багытта гана айлана алат. Айланган багыттарына жараша ал оң жана терс сандык мааниге (+1/2 жана -1/2) ээ болот.

Электрондун өздүк магниттик эки гана сандык мааниге ээ, болгондуктан, аны орбиталдарда (ячейкаларда) карама-каршы багытталган стрелкалар менен белгилейбиз.

Ошентип, электрондун атомдогу кванттык абалы-энергетикалык деңгээл, деңгээлче, орбиталь жана спиндин маанилеринин тобу менен, б.а. атомдогу электрондун суммалык кыймылынын энергетикалык абалдары: башкы (n), орбиталдык (l), магниттик (m) жана спиндик (s) кванттык сандар менен мүнөздөлөт.

Атом бир абалдан экинчи абалга өткөндө, ага жараша кванттык сандардын мааниси да өзгөрөт, электрондук булуту кайра түзүлөт, б.а. атом квант энергияны (фотонду) же сиңирип алат, же бөлүп чыгарат.

6. Атомдук орбиталдардын толтурулуш ирети, принциптер жана эрежелер. Жогоруда биз жалгыз электрону бар суутек атомунун түзүлүшүн баяндаган моделдер менен тааныштык. Эми суутек атомунун түзүлүшүн мүнөздөөгө иштелип чыккан теориялык көз караштарды көп электрондуу атомдорду сүрөттөөгө колдонуп көрөлү. Суутектин атомунун түзүлүшүндөгү негизги түшүнүктөр—деңгээл, деңгээлче жана орбиталь көп электрондуу атомдордун түзүлүшүн сүрөттөөгө да колдонулат. Ал түгүл орбиталдардын мейкиндиктеги формалары да суутектикиндей деп алынат. Көп электрондуу атомдордун электрондору энергетикалык деңгээлдерде энергияларынын жогорулашы боюнча жайгашат.

Бир эле энергетикалык деңгээлге атомдун бардык электрондору болушу мүмкүн эмес. Ошондуктан атомдун энергетикалык деңгээлдеринин электрондор менен толугу ирети бир канча принциптерге жана эрежелерге баш ийет, алар: **Паулинин, өтө аз энергиянын принциптери жана Гунд эрежеси.**

Паули принциби.

Паули атомдук спектрлерди анализдөөнүн негизинде жана мезгилдик системада элементтердин жайгашканын эске алып, өзүнүн тыюу салуу принцибин формулировкалаган: атомдо бардык төрт кванттык сандары бирдей болгон эки электрондун болушуна тыюу салынат. Бул принциптин маңызы – мейкиндиктин бир чекитинде эки электрондун болушу мүмкүн эмес. Ошондуктан, бир ячейкада эки гана электрондун болушунун негизги шарты алардын спиндери карама-каршы болуусу, б.а. спиндик кванттык s менен айырмаланат (+1/2 жана - 1/2). Мындай учурда калган үч кванттык сандар эки электрон үчүн барабар болот. Демек, атомдо электрондордун саны көп болсо, алар энергиясына карата башка орбиталдарда орун алат.

Паули принцибин $n=2$ ден кийинки эң сырткы кванттык деңгээлдерде 8 ден ашык электрон болбойт деген чектөө менен толуктап окуп жүрөбүз.

Алыскы электрон менен ядронун ортосунда канчалык электрон көп болсо, ошончолук экрандоо эффектиси даана байкалат. Мисалы, литий электрондук конфигурациясы: ${}_3\text{Li } 1s^2 2s^1$, б.а. экинчи энергетикалык деңгээлдеги жалгыз электрон $2s^1$ менен заряды +3 кө барабар литий ядросунун ортосунда эки электрон $1s^2$ бар. Литийдин ядросу алгач $1s^2$ электрондор менен аракеттенишкендиктен, $2s^1$ электронго +3 заряд менен эмес +1 заряд менен таасир кылат. Ушул сыяктуу эле ${}_{11}\text{Na}$ атомундагы $3s^1$ жалгыз электронуна ядронун +11 заряды менен таасир кылбастан +1 заряды гана таасир этет, себеби натрийдин ядросу ($z=+11$) менен $3s^1$ электрондун ортосун 10 электрон ($1s^2 2s^2 2p^6$) экрандаштырып турат.

Элементтердин катар номерлери чоңойгон сайын орбиталдардын кезектеги электрон менен толтурулушу аз энергиянын принцибине ылайык ишке ашырылат. Негизинен биринчи иретте аз энергиялуу атомдук орбитал толтурулушу керек. Мисалы, $1s, 2s, 2p,$

3s3p... 3d, бирок 3d менен 4s кайсынысы биринчи толтурулат деген объективдүү суроо туулат. Себеби төртүнчү кванттык деңгээлден ($n=4$) баштап кванттык деңгээлдердеги орбиталдардын энергияларынын жогорулоо ирети бузулат. Алсак, төртүнчү 4s-орбиталынын энергиясы. Үчүнчү кванттык деңгээлдин 3d-орбиталынын энергиясынан аз болот. Ошондуктан биринчи 4s- орбиталы электрондор менен толгондон кийин гана 3d-орбиталдар толо баштайт. Эгерде мындай болбогондо калий d-элементтердин катарына кирип калмак да, мезгилдик системанын жалпы структурасы бузулмак.

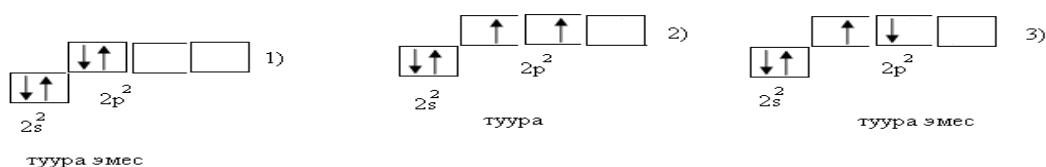
Гунд эрежеси.

Атомдун туруктуу абалына бир орбиталда орун алган электрондордун спиндеринин абсолюттук суммалары максималдуу мааниси туура келет.

Эрежеге ылайык, берилген деңгээлченин орбиталдары электрондор менен толлуу процессинде *электрондор мүмкүн болсо жупташпай жалкы калууга аракеттенишет*, б.а берилген деңгээлдеги электрондордун спиндеринин суммасы максималдуу болууга умтулат. Мунун себеби эки электрон бир орбиталда жүргөндүгү электростатикалык өз ара түртүлүү күчтөрү, эки электрон эки орбиталда бирден айланып жүргөнүнө караганда көп болот. Деңгээлчедеги энергиясы аз орбиталдардын саны жетишсиз болгондо гана электрондор аргасыздан жупташат. Мында эки электрондуу бир булут пайда болуп, анын спини нөлгө барабар болот.

Гунддун эрежесин түшүнүү үчүн, азот менен марганецтин атомдорунун p – жана d- орбиталдарына электрондордун жайгашуу иретин карап көрөлү: азоттун атомунун 2p-деңгээлчесиндеги үч электрон үч орбиталда $3p_x^2 3p_y 3p_z^0$ эмес, жалгыздан: $3p_x 3p_y 3p_z$ жайгашат да, биринчисинде спиндин суммасы $1/2$ ге, экинчисинде $3/2$ ге барабар, б.а. экинчисинде спиндердин саны максималдуу болот. Марганецтин 3d-деңгээлчесиндеги 5 орбиталдагы электрондор жупташпастан $3d_{xy}^2 3d_{xz}^2 3d_{yz}^1 3d_{x-y}^0 3d_z^0$ жалкыдан $3d_{xy} 3d_{xz} 3d_{yz} 3d_{x-y} 3d_z$ орун алган. Биринчисинде спиндердин саны $1/2$, экинчисинде $5/2$ ке барабар.

Көмүртектин атомунун түзүлүшүнө $1s^2 2s^2 2p^2$ төмөнкү үч схема туура келмек:

Гунддун эрежесине ылайык биринчи жана үчүнчү схемадагы электрондордун спиндеринин абсолюттук суммалары $(+1/2) + (-1/2) = 0$ барабар, ал эми экинчи схема боюнча $(+1/2) + (+1/2) = 1$ мааниге ээ болот. Ошондуктан көмүртектин атомунун түзүлүшүн экинчи схема аркылуу сүрөттөп көрсөтүү туура болот.

Энергиянын азаюу принциби же Клечковский эрежеси.

Электрондордун энергиясынын элементтин катар номерине көз карандылыгын анализдөөнүн негизинде В.М. Клечковский (1954-ж.) элементтердин атомдорунун электрондук катмарларынын толлуу иретин баяндаган эрежени формулировкалаган. Ал $(n+1)$ – эрежеси деп аталат. Бул эрежеге ылайык «Атомдун энергетикалык деңгээлдери электрон менен толлуу иретине башкы (n) жана орбиталдык (1) кванттык сандардын суммасынын $(n+1)$ кичине сандык маанилери жооп берет». Мисалы, энергетикалык деңгээлдердеге электрондордун жайгашуусун төмөнкү ирет сакталышы керек эле:

$1s, 2s2p, 3s3p... 4s3d4p, ... 5s5p 4f$ ж.б.

Мунун себебин түшүндүрүү үчүн калийдин 3d жана 4s атомдук орбиталдарын салыштырып көрсөк электрон биринчи иретте 3d орбитал эмес 4s орбиталга жайгашат,

себеби $n+1$ уммасы $4s$ -орбиталда $3d$ -орбиталдан салыштырмалуу кичине сандык мааниге ээ болот:

$$\begin{array}{l} \overrightarrow{3d} \rightarrow n=3, \quad l=2, \quad n+l=3+2=5 \\ \overleftarrow{4s} \rightarrow n=4, \quad l=0, \quad n+l=4+0=4. \end{array}$$

Эгерде башкы жана орбиалдык кванттык сандардын суммасы $n+1$ эки орбитал үчүн барабар болуп калса, атомдук орбиталдардан электрон менен толуу иретине n дин кичине сандык мааниси туура келет. Мисалга, $3d$ жана $4p$ атомдук орбиталдарды салыштырып көрөлү:

$$\begin{array}{l} \overrightarrow{3d} \rightarrow n=3, \quad l=2, \quad n+l=3+2=5 \\ \overleftarrow{4s} \rightarrow n=4, \quad l=0, \quad n+l=4+1=5. \end{array}$$

Мында, экөөндө тең $n+l=5$ болгондуктан деген бирдей маанилеринде, эрежеге ылайык, биринчи иретте башкы кванттык саны кичине $3n < 4n$ болгон атомдук орбитал электрон менен толтурулат. Ошондуктан катар номери 21 скандийдин электронду конфигурациясы төмөнкүдөй болот: $Sc-1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 4s^2 3d^1 4p^0$ [8].

Колдонулган адабияттар

1. Абдураимова З. Мугалим, сабак жана сынчыл ойлом стратегиясы. Ош, 2008.
2. Джени Стил. Сынчыл ойломдун өнүгүшүнө өбөлгө түзүү. Бишкек, 2008.
3. Глинка Н.Л. Обүяя химия, М.-Л., Химия, 1988.
4. Хомченко П.П., Цитович И.К. Неорганическая химия, М., Высшая школа, 1987.
5. Ремсен З.Н. Начало современной химии. Перевод с английского. Л., Химия, 1979.
6. Кудайбергенов Т.Т. Химия боюнча лекциялар жыйнагы. Фрунзе, 1991.
7. Кудайбергенов Т.Т., Рысмендеев К.Р., Асанов У.А. Жалпы химия жана элементтердин... химиясы. Бишкек, 1994.
8. Асанов У.А. Кудайбергенов Т.Т., Рысмендеев К.Р., Жалпы химия. Бишкек, 1998.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИДА ОТА-ОНАЛАРНИНГ БОЛА ТАРБИЯСИГА ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАЛАРИГА ОИД ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАР

М.Б. РИЗАШОВА * - Т.Р. АХМЕДОВА **
Ш.Б. АБДУКАРИМОВА ***

Мустақил Қирғизистон Республикасида яшовчи халқларнинг равнақиға, таълим тизимининг такомиллашувиға жиддий эътибор қаратилмоқда. Ҳукуматимизнинг «Билим» (1994), «XXI аср кадрлари» (2004), «Янги авлод» (2001-2004) миллий-таълимий дастурлари каби ёшлар таълим-тарбиясиға дахлдор қатор қарорларида умумий ўрта мактаблар, лицей ва гимназиялар ҳамда олий ўқув юртларида таълимни ривожлантиришни сифат жиҳатидан юқори босқичға кўтариш ва жаҳон андозалариға жавоб беришини таъминлаш зарурлиги қайта-қайта таъкидланмоқда.

Ҳар бир мамлакатда амалға ошириладиган таълим-тарбия тизими негизида муайян мақсадлар ётади. Истиқлол вазифалари эса бугунги кунда таълим-тарбия тизими мазмунини янгилашни талаб этади. Бу эса ижтимоий тарбия билан оилавий тарбияни мазмунан узвий боғлаш заруратини келтириб чиқаради. Махсус коррекцион педагогика умумий педагогиканинг таркибий қисми бўлганлиги учун, бу вазифалар ушбу соҳанинг ҳам устувор вазифалариға айландики, уларнинг амалға оширилиши махсус педагогикани оилавий тарбия ва ижтимоий тарбия билан узвий боғлашнинг янги усул ва йўллариини излаб топиш, бу йўлда илмий-амалий изланишлар олиб боришни тақозо этади.

Давлат ва жамият тараққиёти, унинг истиқболи шу давлат, шу мамлакатда яшовчи фуқароларнинг жисмонан бақувват ва соғлом бўлиши билан белгиланади.

Марказий Осие ва хорижий мамлакатларда турли даврларда таълим-тарбия, жамият, моддий ва маънавий ҳаётнинг таълим-тарбияға таъсири, мактабнинг бола тарбияси ва таълими соҳасидаги ўрни, диний таълим, педагогик назария ва унинг тарбия жараёниға тадбиқ этилиши масалалари муҳим аҳамиятға эға бўлиб, кенг талқин этилган.

Ота-онанинг ўзаро аҳиллиги, маънавий-ахлокий баркамоллиги, меҳнатсеварлиги, халқнинг жамоа тинчлиги, осойишталиги учун кураши ва ёшларнинг ахлокий поклиги учун қилган ғамхўрлиги болаларда ҳамма вақт ота-оналарға, жамоа аҳллариға хурмат-эҳтиром ҳиссини кучайтирган, уларда ватан фаровонлиги, халқ бахт-саодати учун курашмоқ, меҳнат қилмоқ орзуси барқарорлашган. Улар онгида ота-она ва жамоа олдида жавобгарлик ҳисси шакллана бошлаган.

Оиладаги тотувлик, тарбияда қўлланган усул ва воситалар натижасида болалар она замин ва унинг табиат ҳодисалари, одамларнинг кундалик ҳаёт тарзи, ҳайвонот ва жонсиз олам ҳақида тасаввурға эға бўладилар. Уларнинг назарида ташқи дунё кенгайиб бораётгандек бўлади, фикрлаш қобилияти ва тафаккурлари ривож топиб боради.

Ота-оналар томонидан амалға оширилган бу тадбирлар натижасида тарбия билан бирға таълим ҳам ривожлана боради.

* К.П.Н. Олим Ботиров Номли Халқлар Дўстлиги Университети Педагогика, Психология Ва БТМ Кафедраси

** С.Т.П. Олим Ботиров Номли Халқлар Дўстлиги Университети Педагогика, Психология Ва БТМ Кафедраси

*** П.Р.П. Олим Ботиров Номли Халқлар Дўстлиги Университети Педагогика, Психология Ва БТМ Кафедраси

Авлодларимиз болага ота-онанинг ҳалол меҳнати орқали топганини едириб-ичириш, уларни хуш ҳулқли, меҳнатсевар, инсонпарвар, ватанпарвар, иймонли, эътиқодли қилиб тарбиялаш каби масалаларга алоҳида эътибор берганлар.

Боланинг келажакда шахс сифатида шаклланиб, ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишида, унинг қандай тарбияланганлиги, маданияти, ота-онаси билан бўлган ўзаро муносабатларининг қандай тарзда кечганлиги муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам инсоният маданият тарихининг илк даврида оилада, ота-оналарнинг фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келинган. Бу мавзунинг илдизи узоқ ўтмишга тақалганлигини биз деярли барча миллатлар халқ оғзаки ижодиёти намуналари мисолида кўришимиз мумкин

Масалан, минг йиллик тарихга эга бўлган Марказий Осиё халқларининг муштарак бадиий мероси намуналари бўлган “Манас”, “Курманбек ботир”, “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби дostonлар асрлар давомида халқ оғзаки ижоди намуналари тарзида авлоддан-авлодга ўтиб, келажак авлодлар маънавий дунёси, руҳий олами, миллий кадриятларининг шаклланишида муносиб ўрин эгаллаб келмоқда.

“Қуръон” ва «Авесто» да оила қуришда наслнинг поклиги, тозалигига алоҳида урғу берилган, яқин қариндош-уруғлар, ака-укаларнинг қуда бўлишига салбий қарашлар мавжуд бўлган. Қуръони Карим муқаддас китоб бўлиб, кишиларни тенгликка, биродарликка, тинч-тотув яшашга, эзгуликка ундайди. Айнан шу маънода «Авесто» нинг шарқ халқлари педагогикаси, хусусан, махсус педагогика тарихи учун қимматли манба экани шубҳасиздир.

IX-XI асрлар давомида Марказий Осиё жаҳонга, Имом ал-Бухорий, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, аз-Замахшарий, Хоразмий, Фарғоний, Ат-Гермизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Алишер Навоий, Аҳмад Дониш, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий каби буюк алломалар яратган асарларида шахс, оилада ота-онанинг ҳам бола тарбиясига оид, унинг инсон ҳаёти, фаолиятидаги аҳамияти ёрқин мисолларда ўз ифодасини топган.

Бу олимлар ўз ижодлари, асарлари билан Марказий Осиё халқлари шухратини бутун оламга ёйдилар. Уларнинг педагогикага оид асарларида таълим-тарбия ва ахлоқ-одобга оид педагогик фикрлар, инсонпарварлик, билимга эътиқод, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, улуғлаш, комил инсонни тарбиялаш, адолат ва халқпарварлик тамойилларига асосланган етук жамоа барпо этиш каби ғоялар катта ўрин эгаллади.

Марказий Осиё тарихида ўз номларини қолдирган мутафаккирларнинг илмий, фалсафий ва ахлоқий қарашларида инсон Оллоҳнинг энг суюкли ва қадрли хилқати эканлиги, шунинг учун оламдаги барча нарсалар унинг учун, унинг бахт-саодати учун яратилганлиги, аммо бу инсон зиммасига ҳам катта масъулият юклаши тўғрисидаги ғоя етакчилик қилган. Уларнинг асарларида катта ўрин эгаллаган инсоннинг бахтли, фаровон ҳаёти, маънавий камолотга эришиши, оила қуриши, фарзанд кўриши ва бола тарбиялашдаги масъулияти ва бурчлари, оила муқаддаслиги каби масалалар мана шу ғоянинг ёрқин инъикосидир. Бир сўз билан айтганда, инсон моддий эҳтиёжларини маънавий эҳтиёжларига бўйсундириши (аксинча эмас) шарқ фалсафаси ва адабиётининг етакчи мавзуи бўлиб келган. 15-асрнинг буюк алломаси, Алишер Навоий ўзининг “Хамса” ва бошқа асарларида одоб-ахлоқ, таълим ва тарбия, инсонларнинг бир-бирларига бўлган меҳр-оқибати ва касбга бўлган муҳаббати, оилада бола тарбиясига алоҳида тўхталиб ўтади. Алишер Навоийнинг фикрича, инсон бўлиб дунёга келдигми, бирор касбни эгалла, ҳунар ўрган, шунда дунёдан ҳаммомга кириб ювиниб чиқмаган кишидек ўтмайсан.

XI асрнинг буюк мутафаккири **Юсуф Хос Ҳожиб**нинг «Қутадғу билиг» (Саодатга элтувчи билим) достони қардош туркий тилларда гаплашувчи халқларнинг ҳозирча бизгача етиб келган биринчи йирик адабий-бадиий обидасидир. У ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия ҳамда маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини мужассамлаштирган, жам қилган асардир. У том маъноси билан фалсафий дидактик асар, таълим-тарбия ва ахлоқ-одоб дарслигидир.

Достон муаллифи инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан ўзаро муносабатларда, ижтимоий-фойдали меҳнат жараёнида камолотга эришади деб билади. Демак, меҳнат қилиш қобилияти инсонга хос сифатларнинг энг муҳимидир. Бефойда ҳаёт кечиришни оқлаб бўлмайди. Инсонмисан, демак бошқа инсонларга фойданг тегсин.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз қомусий китобида олиб чиққан барча масалаларни таълим атрофида олиб боради, таълимни бош ўринга қўяди. У китобида кишиларни дунё ишларининг барчасидан огоҳ бўлишга, бунинг учун билим ва заковатни пухта эгаллашга чақиради. Лекин билимли ва заковатли бўлиш қанчалик қадрли бўлмасин, аммо бунинг ўзигина кифоя қилмайди. Киши аввало эзгу ниятлар эгаси бўлиши ва уларни атрофдагиларга нисбатан амалга ошириши керак. Шундагина уни халқ севади, қадрлайди. Мана шу ўринда тарбиянинг вазифаси ва кадр-қиммати масаласи юзага келадики, тарбия аввалам бор оиладан бошланади. Юсуф Хос Ҳожиб китобида оилада ота-оналарнинг бола тарбиясига оид қарашларини баён этади. У ўз асарида фарзанд кўриш ва унга яхши тарбия бериш ҳар бир инсон учун буюк бахтдир, уларсиз ҳаётнинг маъноси йўқ. Лекин бу нарса ота-онага жуда катта масъулият юклайди, унинг уддасидан чиқмоқ, ҳар бир ота-она учун ҳам фарз, ҳам қарзидир. деган фикрларни билдирган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг таъкидлашича, оила тарбияси болаларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришда бош ўринда туради: “Ўғил-қизинг хулқ-атвори ярамас бўлса, бу ярамас ишни ота қилган бўлади, ундан бошқаси эмас. Ота болани назорат қилиб, ўргатиб турса, улар улғайгач, ўғил-қизим бор деб севинади” (Қутадғу билиг, Тошкент, 1971,233-бет). Демак, бола муттасил ота-она назоратида бўлмоғи лозим.

Унсур ал-Маолий (Кайковус) (1021-1098) ўзининг ўзбек тилидаги таржимасида «Қобуснома» номи билан машхур бўлган “Насихатномаи Кайковус” асарини ўғли Гилоншоҳга бағишлаган. Жами 44 бобдан иборат бу асарнинг 40 боби ота-онани ҳурматлаш, илмий билимларни, санъатни эгаллаш, савдо, деҳқончилик ишлари ва хунарни ўрганиш, ахлоқ-одоб қоидаларига риоя этиш каби кўплаб масалаларни ўз ичига олади. У ўғлига насихат қилар экан, ақл ва тафаккурни юксак баҳолайди, уларни ҳар қандай моддий бойликдан устун қўяди, қобилиятнинг ҳам хилма-хиллигини кўрсатиб беради. Кайковуснинг фикрича, инсонни тарбиялашдан мақсад уни замон ва келажак учун яроқли шахс қилиб етиштиришдир. Бу борада муаллиф ўзининг бола тарбияси, оилавий ҳаёт, шахс камолоти масалаларига оид фикр-мулоҳазаларини баён этган. «Қобуснома» китобидаги асосий ғоя ота-оналарни болани меҳнатсевар, ҳалол, пок, иймонли, эътиқодли, хуш ахлоқ эгаси қилиб тарбиялашга даъват этишдир.

Шарқ халқлари маънавияти ривожига беназир ҳисса қўшган **Имом ал-Бухорий** (810-870) бутун ислом дунёсига энг саҳиҳ хадислар тўпламининг муаллифи сифатида машхурдир. Бухорий тўпламларига киритилган хадислар ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириши баробарида, меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, ота-оаналар, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуидир. Унда нима яхши-ю нима ёмон, нимани қилиш керак ва нималардан одам ўзини тийиши кераклиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аъзолари, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насихат ва ўғитлар ўз ифодасини топган. Бухорийнинг ўзи нафақат йирик хадисшунос олим, балки юкорида санаб ўтилган фазилатлар эгаси бўлиб, ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлилиги, ҳимматлилиги ва саҳоватлилиги билан бошқалардан ажралиб турган ва кўпчиликнинг ҳурматини қозонган. Бухорийнинг фикрича, ҳар бир одам аввалам бор бирон касб эгаси бўлиши керак. У ҳар бир киши ўз кўли билан меҳнат қилиши лозимлигини таъкидлайди. Аллома дейди: «Микдом Разияллоҳу анху ривоят қиладилар «Расуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам: Ҳеч ким ўз кўли билан топган ризқдан кўра лаззатлироқ таом емаган. Аллоҳнинг пайғамбари Довуд алайҳис-салом ҳам ўз кўлларининг меҳнати билан тирикчилик қилганлар», -дедилар». Ал-Бухорийнинг уқтиришича, ҳар бир инсон қариндошларига ва инсонлар бир-бирига меҳр-оқибатли бўлиши керак. Бухорий тўпламларидан бу каби хадислар кенг ўрин эгаллаган.

Ўрта аср Шаркининг машхур мутафаккири, файласуф олими **Абу Наср Форобий** (873-950) инсонни мавжудотнинг энг буюк ва етук маҳсули ҳисоблайди. Унинг фикрича, инсон ўзининг онги, ақли, сезиш аъзолари туфайли оламни ҳар томонлама ўрганиш қобилиятига эга.

Форобийнинг педагогик назарияси инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. Унинг инсонпарварлик ғоялари заминда таълим-тарбия, инсон шахсиятини камол топтиришнинг йўл-йўриқлари, илм-маърифатга эришиш йўллари ва шартлари, ижтимоий муаммоларни ечиш усуллари каби масалалар туради.

Форобийнинг уқтиришича, инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа етук жамоа бўла олиши мумкин. Комил инсонни яратиш, уни бахт саодатга элтиш ҳар қандай давлат, жамоа бошлиғининг вазифаси бўлиши даркор.

Форобийнинг таъкидлашича, инсонни тарбиялаш икки хил усул ёрдамида олиб борилиши мумкин. Агар тарбияланувчи ихтиёрий равишда ақлий ва ахлоқий хислатларни эгаллашга, яъни билимли бўлишга, тўғрилиқ, ҳақиқатни севишга, жасур ва дўстларга садоқатли бўлишга интилмаса, тарбиячи, муаллим ундай фазилатларни шакллантиришда унга ёрдам бермоғи лозим. Бундай инсоний фазилатларга эга бўлиш учун бахт-саодатга элтувчи жамоа бўлиши керак.

Демак, Форобий ўз педагогик назарияларини психологик, физиологик муаммоларни фалсафанинг муҳим қисми сифатида талқин этади ҳамда инсонни ҳар томонлама яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат эканлигини айтиб, уни бир бутун ҳолда ўрганишни тавсия этади. Унинг таълимотига кўра, инсонни бахт-саодатли жамоанинг аъзоси қилиб етиштириш учун, изчиллик билан иш олиб бориш лозим.

Форобийнинг «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Ақл маънолари ҳақида», «Ихсо ал-улум», номли асарларида инсонга таълим ва тарбия бериш зарурияти ва бунинг учун нимага асосланиш лозимлиги, таълим-тарбия усуллари, ундан қутилган мақсад масалалари асосий ўрин эгаллайди.

Форобий, таълим ва тарбияни бир-биридан фарқ қилади. Унинг фикрича, таълим сўз билан, бир нарсани уқтириш, ўрганиш билан амалга оширилади, ёшлар назарий билимларни шу таълим ёрдамида эгаллайдилар.

Тарбия эса амалий фаолиятда намоён бўлади, ёшлар онгига тарбия маълум иш-ҳаракат, касб-хунар, одоб орқали сингдирилади. Таълим-тарбия жараёнида назарий билим билан амалий ҳаракат-одат, малака, фаолият бирлашиб боради, етуклик шу бирлашувнинг даражасига қараб юзага келади.

Таълим беришда Форобийнинг таъбирича, ёшларни назарий билимларга, фалсафий илмларга ўргатиш, уларнинг ақлини барча фанларнинг асослари билан бойитиш назарда тутилади. Тарбиялашда эса, ёшларга маънавий-ахлоқий қоидалар, хулқ- одоб меъёрлари, амалий санъат, яъни турли хунар ўргатилади, улар онгига фаолият тартибларини сингдириш асосий мақсад қилиб қўйилади. Таълим ҳам, тарбия ҳам ёшларнинг ҳақиқий инсон бўлиб етишуви учун ниҳоятда заурдир.

Тарбия жараёни, Форобийнинг фикрича, тажрибали педагог, ўқитувчи томонидан ташкил этилиши, бошқариб турилиши ва маълум мақсадларга йўналтирилиши лозим, чунки «ҳар бир одам ҳам бахтни ва нарс-ходисаларни ўзича била олмайди. Унга буларни билиши учун ўқитувчи лозим».

Форобий ўз асарларида тарбиянинг барча турларига, инсон етуклигининг барча томон ва белгилари-жисмоний, ақлий-ахлоқий ва эстетик тарбия тўғрисида ҳам фикр билдиради. Масалан, Форобий билимдон, маърифатли, етук одамнинг образини тасвирлар экан, бундай дейди:

«Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан

сақланадиган бўлсин, барча қонун-қоидаларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан ўргансин ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча бор реал, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин»

Фаробий ўз назарий қарашида ақлий ва ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор беради. Унинг эътиқодича, билим, маърифат, албатта, яхши ахлоқ билан безатилмоғи лозим, акс ҳолда қутилган мақсадга эришилмайди, бола соғлом бўлиб етишмайди. Дарахтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан яқунланади.

Фаробий инсоннинг ижтимоий моҳиятини чуқур ҳис этган ҳолда, таълим-тарбия жараёнида ижтимоий муҳит ундаги фазилатларни ривож топиши билан бирга, янги фазилатларни ҳам вужудга келтириш мумкинлигини қайд этади.

Фаробийнинг фикрича, инсонда маълум касб-ҳунар фазилати раислик қилади, касб-ҳунар шундай санъатки, уни юзага чиқариш учун унга мувофиқ усул ва ҳаракатларни қўллаш керак. Инсонда гўзал фазилатлар бирлашса, уйғунлашса, шундан сўнг у ўзидагидек фазилат ва иродани халқлар ва шаҳар аҳлларида ҳосил қилиш йўлини ўрганиши лозим, халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русм, касб-ҳунар, одат ва ирода ҳосил қилиш учун эса, инсон билим ва иродага эга бўлиши лозим.

Фаробий инсонни ҳар томонлама мукамал қилиб тарбиялаш вазифаларига ва бу йўлда қўлланадиган таълим-тарбия усуллари, воситаларига жуда катта эътибор беради. У таълим ва тарбия беришда тарбияланувчига хос хусусиятни, хоҳиш, интилишни, руҳий майллари ҳисобга олиб, таълим-тарбияни аста-секин тушунтириш, англатиш йўли билан олиб бориш, қўлланадиган усулни мўлжалланган мақсад томон йўналтириш кераклигини айтади. У бу икки усул етук ва мукамал инсонни етиштиришга хизмат қилиши кераклигини таъкидлайди.

Абу Али ибн Сино (980-1037). Буюк аллома ўзининг педагогик қарашларида изчил равишда тарбия масалаларини боланинг соғлиғи ва гигиенаси билан боғлади. Ибн Синонинг «Донишнома», «Ахлоққа оид рисола», «Бурч ҳақида рисола», «Адолат ҳақида китоб» ва бошқа асарларида ўз педагогик назариясининг асосини ташкил этган инсон ва табиат, инсоний фазилат, меҳнат, ахлоқий қонун-қоидалар, ақл ва ақлий тарбия, инсон руҳияти, адолат ҳақидаги фикрларини баён этди.

Ибн Сино таълим ва тарбия ҳақидаги таълимотида ахлоқий тарбияга алоҳида аҳамият беради. У ахлоқ қоидаларини эгаллашга, инсоннинг ахлоқий муносабатларини ривожлантиришга ёрдам берадиган тадбирлар орқали таълим ва тарбияни изчил амалга ошириш мумкинлигини айтади. У инсон ўсиб борган сайин таълим ва тарбия вазифалари ҳам ўзгариб бориши лозимлигини таъкидлади.

Ибн Синонинг таъкидлашича, бола туғилганидан бошлаб оёққа тургунча маълум тартибда тарбияланиб бориши лозим. Бу тартиб ўз вақтида овқатлантириш, чўмилтириш, ухлатиш йўргаклаш каби тартиблардан иборат. Буларни ҳам маълум қоидалар асосида амалга ошириш даркор. Боланинг табиатини мустаҳкамлашдаги муҳим воситалар аста-секин тебратиш, мусиқа эшиттириш, қўшиқ айтишдан иборат бўлиб, улар тартиб билан амалга оширилса, бола яхши ухлайди.

Болаларнинг ўспиринликка ўтиш даври тарбияси ўзига хос бўлиб бу даврда хулқ-атвор шаклланади.

Ибн Синонинг фикрича, бола хулқини мўътадилликда сақлашга алоҳида эътибор бериш керак. Бундан икки манфаат бор: бири боланинг руҳи учун бўлиб, у ёшлиқдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга ўзгармас кўникма бўлиб қолади.

Иккинчи манфаат унинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли мижоз бузилишларига сабаб бўлади.

Бола 6 ёшга тўлгандан сўнг уни мактабга бериш керак. Ўқиш, билим бериш, ўргатиш ҳам аста-секин амалга оширилиши керак. Боланинг китоб ўқишни севгани яхши, аммо

унинг ўқишга ҳаддан ташқари берилиши унинг соғлиғига салбий таъсир этиши мумкин. Боланинг ўспиринликка ўтиш даврида унга иш топширишда унинг хоҳиши, истаги ҳисобга олиниши лозим.

Абу Райхон Беруний (973-1048). Беруний ўз дидактик қарашларида табиат, жамият ходисаларига, турмуш воқеаларига ҳолисона баҳо бериш инсон табиатини билдирувчи омил эканлигини таъкидлаб, кишиларни воқеаларга мустақил ва онгли муносабатда бўлишга ундайди. Олимнинг таъкидлашича, сезги ўз қўзғатувчи аъзолари орқали юзага келади. Қўзғатувчилар бир меъёрда бўлса ёқимли ва зарарсиз, агар меъёрдан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади. Кўриш сезгисини нур қўзғотади, эшитиш хид билиш ҳаво билан бурун ва кулоққа уриладиган тўлқинлар ва ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм билиш сезгиси озуқанинг мазаси билан вужудга келади. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус аъзолар танада мавжуддир. Бешинчи сезги эса бутун танада воқеъдир.

Беруний маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг мулоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида билдирган фикрида ҳар бир нарсани аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш, шундан сўнггина бир хулосага келиш кераклигини таъкидлайди. Беруний бу ишда тажрибага асосланиш лозимлигини алоҳида уқтиради.

Беруний мурувват ва футувватни энг яхши инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, мурувватли киши ўз қобилияти, хушмуомалалиги, шавқатлиги, қатъиятлиги, чидам, фазилат ва камтарлик хислатлари билан ажралиб туради.

Беруний ана шу хусусиятлари билан инсон барча мавжудотлардан устунлигини таъкидлаб, инсоннинг асосий вазифаси меҳнат орқали қўзлаган мақсадига эришиш, яхшилик орқали яхшилик кўришдир, деган ғояни илгари суради.

Беруний кўзларнинг кўриши, кулоқларнинг эшитиши орқали билимларни эгаллаш қалбга боғлиқ эканлигини таъкидлайди. У амалга ошириладиган ҳар бир ишнинг киши руҳиятига, қобилиятига мос уни толиқтирмайдиган бўлиши кераклигини айтади. Беруний ёзади: «Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Хадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди бир турли туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва тамоша қилгиси келади... Ҳар бир янгилик нарса роҳат бағишлайди», -деб беҳуда айтилмаган».

Аҳмад Дониш (1827-1898). Аҳмад Дониш XIX асргача яшаб ижод этган буюк мутафаккирларнинг педагогик назарияларини таълим-тарбия ҳақида билдирган фикр - мулоҳазаларини давом эттирган ҳолда, «Наводир ул-вақоийе» асарида бу масалалар бўйича ўз қарашларини баён этди. Аҳмад Дониш ўз педагогик назариясида ахлоқ тарбияси ўз олдига бошқаларга фойда келтиришни асосий вазифа қилиб қўйиши лозим, деб ҳисоблайди. Ёш авлодда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, халқсеварлик туйғусини, одамларда озодликка ва мустақилликка интилиш, муҳаббат туйғусини тарбиялаш керак дейди. Аҳмад Дониш фарзандларига насихат қилиб: «Агар биров билан суҳбат курмоқчи бўлсанглар ўз фазилати билан халққа яқин бўлган ақлли, хушёр, кишилар билан дўстлик алоқасини боғланглар, чунки оқил одамлар ҳеч кимга ёмонликни хоҳламайдилар. Ақлли одамларнинг аломати улардаги яхшиликнинг ёмонликдан кўпроқ бўлишида ёки баробар бўлишидадир. Бундай одамлар олимлар, қалам аҳллари ичидан топилади», -дейди.

Зокиржон Холмухаммад ўғли Фурқат (1858-1909). XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек халқчил адабиётининг йирик намояндаси, истеъдодли шоир, маърифатпарвар, оташин публицист, биринчи ўзбек журналистларидан бўлган Фурқат ўзининг асарларида дунё миқёсида илм ва маданият соҳасидаги ўзгаришлар, кашфиётлар, инсон ақл - идроки туфайли юз бераётганини баён этиб, ўлкада ақлий тарбияни кучайтиришнинг янги йўллариини излаш, замонавий фан асосларини пухта эгаллаш ғояларини илгари сурди. Ўзининг илмий-педагогик қарашларида фақат миллий анъанавий таълим-тарбия жараёнларинигина эмас, балки дунёдаги илғор педагогик тажрибалардан хабардор бўлиш, хорижий тилларни ҳам ўрганишни тарғиб қилди.

Фуркат таълим-тарбиянинг ижтимоий аҳамияти юксаклигини, давлат сиёсати даражасида муҳимлигини чуқур ҳис қилган ҳолда ўз педагогик қарашларида ақлий тарбияга алоҳида эътибор беради.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919). Маҳмудхўжа Бехбудий XX аср бўсағасидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилигининг энг йирик намоёниси, янги давр ўзбек маданиятининг асосчиси. У. шунингдек, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, ношир, журналист ҳамдир. Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистонда “Усули жаид”, “Усули савтия” номлари билан шуҳрат топган янги мактабга асос солган, биринчилардан бўлиб замонавий мактаб ғоясига асос солган маърифатпарварлардандир. У таълим-тарбияда муваффақиятларга эришишнинг бирдан-бир йўли ўлкада илм-фанни ривожлантириш эканини айтади. Бехбудий таълим-тарбия ишини ижтимоий ҳаётда, жаҳон миқёсида содир бўлаётган воқеалар билан боғлиқ ҳолда олиб боришни тавсия этади. У ёшлар тарбиясида оила, ота-оналар алоҳида мавқега эга эканлигини таъкидлайди. У «Падаркуш» драмасида: «Бизларни ҳонавайрон ...беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир, беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақирлик, зарурат ва хорликликлар... ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидир...» деб ёзди.

Абдулла Авлоний (1879-1934) XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек миллий маданиятининг машҳур вакилларида бири маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний яратган асарларда ватан, ахлоқ, она тили равнақи, меҳнатнинг жамиятда ва инсон ҳаётидаги ўрни ҳақидаги педагогик ғоялар ифода-ланган.

Авлонийнинг таъкидлашича, ватан туйғуси энг инсоний, энг мўътабар туйғудир. Ватан дарди билан яшамок, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлиги ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг муқаддас бурчидир. Авлоний ахлоқ тарбиясида Онага, Ватанга муҳаббат алоҳида ўринда туришини уқтиради.

Унинг таъкидлашича, оилада ўсаётган фарзандлар ўртасида онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетадигалар ҳам топилади.

Авлонийнинг фикрича, тил ва сўз инсон кадр-қимматини белгилашда асосий омилдир, сўз инсоннинг даража ва қамолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадиган тороздур. Ақл соҳиблари кишининг фикр ва ниятини, илм ва қувватини, кадр ва қимматини сўзлаган сўздан билурлар. Ростгўйлик, тўғри сўзлик инсонлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли Авлоний ростгўйлик ва тўғри сўзликни энг гўзал инсоний фазилат деб билади.

Абдулла Авлоний инсоний кадрятларни улуғлашда, ёшларни маънавий баркамолликка чорлашда, ватан, миллат равнақи йўлида меҳнат қилиш ва илм эгаллашга даъват этишда, ватанпарварлик, адолатпарварлик, ўз халқига, ота-онасига ҳурмат каби миллий-маънавий кадрятларни давом эттиришга чорлайдиган ғояларини илгари суришда фақат декларация билан чекланиб қолмади, балки катта амалий ишларни амалга оширди. Авлоний яратган мактаб гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий ва илғор илм-фанни болаларга ўргатишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган, ёшларни мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилятига эга бўлишини таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди. Авлоний яратган ва қайта-қайта нашр юзини кўрган дарсликларига кирган ҳикоя ва шеърлардан ҳали ҳамон фойдаланиш мумкин ва шундай қилинмоқда ҳам.

Абдулла Қодирий (1894-1938). Абдулла Қодирий ўз маърифатпарварлик қарашларида миллатпарварликни улуғлади, ҳар бир одамнинг ўз халқи ва ватанига хизмат қилиши, халқ ва миллат манфаатини юқори қўйиши кераклиги ғоясини илгари сурди.

Абдулла Қодирийнинг фикрича, адолат фақат давлат сиёсатида эмас, балки оила муҳи-тида ҳам барқарор бўлиши керак. Шундагина юртда ҳам оилада ҳам тинчлик. Осойишталик аҳиллик мустаҳкамланади, барқарорлашади.

Абдулла Қодирийнинг фикрича, халқимизнинг шарқона миллий анъаналари оилада ота-онанинг ўзаро аҳил, самимий мулоқатда бўлиши, ўғил ва қизнинг ўз насл-насабини билиши, меҳмондўстлик, оиланинг мустаҳкам, осойишта бўлишида муҳим омилдир.

Абдулла Қодирий ўз педагогик қарашларида ҳақиқий севги-муҳаббатни инсон камолоти ахлоқий покликнинг асоси, омили ҳисоблади. Унинг ҳамма севиб ўқийдиган машҳур романлари мана шу ғоянинг ёрқин бадиий ифодасидир.

Умумбашарий педагогика тарққиёти, педагогик назариясига беназир ҳисса қўшган буюк олимларимизнинг педагогика тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил қилган таълимотлари, назарияларини ўрганиш ҳам мустақил фикрловчи, ўзининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, имони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсон шахсини шакллантириш ва болаларни камолга етказишда ғоят муҳимдир.

Марказий Осиёда яшаб, ижод қилган қомусий олимлар, буюк аждодларимизнинг, XIX аср ва XX аср мутафаккирлари ва педагогларининг талим-тарбия хусусида айтган назарий фикрлари, педагогик назариялари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Замонавий педагогикада, айниқса, махсус педагогикада улардан фойдаланиш ўз самарасини беради.

Фойдаланилган Адабиётлар Рўйхати.

1. Қирғизистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни.-1992.
2. Абу Али Ибн Сино. “Тиб қонунлари” Уч жилдлик сайланма. Биринчи жилд. Тошкент, Халқ мероси, 1993 й.
3. Абу Райҳон Беруний. “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” 1-том. Тошкент, Фан. 1968 й.
4. «Авесто» - улкан маънавий мерос. Талабаларга ёрдамчи қўлланма сифатида. Тошкент, 2001.
5. Авлоний А. Танлаган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999.
6. Ал-Хоразмий Мухаммад Ибн Мусо. «Танланган асарлар» Маъсул муҳаррирлар. С. Ҳ. Сирожиддинов, У. И. Каримов, М. М Хайруллаев. Тошкент, Фан, 1983й.
7. Кайковус “Қобуснома”- Т, Ўқитувчи. 1986 й.
8. Хайруллаев М. Абу Наср Форобий. Ўзбек педагогикаси антологияси китоби. – Тошкент: Ўқитувчи. 1995.
9. Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу билиг». Тошкент. «Юлдузча» Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўз боши муаллифи Боқижон Тўхлиев.

КЕЙБІР КОНЦЕПТ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЗООНИМДІК МЕТАФОРЛАР

ГҮЛЖАХАН ЖҰМАШҚЫЗЫ СНАСАПОВА *

Аннотация

В статье рассматривается роль метафоры как одного из наиболее продуктивных средств формирования вторичных наименований в создании языковой картины мира.

Ұлт өкілдерінің айнала қоршаған дүниені тануында, оны тіл арқылы бейнелеуінде метафораның атқаратын қызметі ерекше. Ақиқат дүниеде орын тепкен мәлім заттар мен құбылыстардың атауларын, ерекшеліктерін, қасиеттерін беймәлім заттар мен құбылыстарға ауыстырып қолданудың лингвистикалық тәсілі саналатын метафора кез келген тіл мен мәдениеттің семиотикалық кеңістігінде өмір сүре алады. Алғашында тілдің ажырамас бөлігі саналған метафора, когнитивтік тіл білімінің пайда болып дамуына байланысты сананың да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылатын болды. Қазіргі тіл білімінде метафораға деген қызығушылықтың күрт артқанын дүниенің тілдік бейнесін танып білу мен оны түсіндірудегі жаңа көзқарас, тың ойлардың белең алуымен байланыстырамыз.

Б. А. Серебренниковтың, “ұқсастыққа байланысты жасалған ассоциациялардың, тілдердің құрылымын қалыптастырудағы маңызы орасан зор. Бір нәрсені келесі бір нәрсемен салыстыру айнала қоршаған дүниені танудың неғұрлым күшті тәсілдерінің бірі” [1, 29] деген ойымен келіспеуге болмайды, өйткені, метафора, адамдардың дүниедегі заттар мен құбылыстардың белгілерін, қасиеттерін бірбіріне ұқсатуынан пайда болатын психологиялық ассоциацияның нәтижесі.

Түрлі концептердің перифериялық кеңістігін қалыптастыруда жануарлар мен өсімдіктер жайлы білімдердің тигізетін маңызы зор. Табиғат әлеміндегі құбылыстар мен адамдар арасындағы ұқсастықтарды іздеу мен оларды табу нәтижесінде пайда болған білімдер адамның өзі мен оның іс – әрекетін, мінез – құлқын, тұрмыс – тіршілігін тереңірек зерделеуге мүмкіндік туғызады.

Ерте заманнан– ақ, адамдардың жануарлармен тығыз байланыста болып, олардың мінез – құлқын, қасиеттерін жете бақылай отырып, олардың қажеттілерін өздерінің тұрмысында пайдаланғаны мәлім. Жануарлардың мінез–құлықтарындағы жағымсыз және жағымды қылықтарға өздерінше баға беріп, оларды адамның іс–әрекеттерімен салыстырған, ой түйіндеген. Аталған жайлар жануарлардың адам өмірінде алатын орнының маңызды екенін байқатады. Сондай–ақ, нақты тілдік қауымдастық мүшелерінің шығу тегінің белгілі бір жануармен байланыстырылуы да кездесетін жағдай. Мәселен, қазақтардың өздерін көк бөрінің ұрпағымыз деп санауы тегін емес. Ата–бабасы көшпенді өмір кешкен қазақтардың тұрмыс–тіршілігінде жануарлардың, оның ішінде, әсіресе төрт түліктің орнының ерекше болғаны айтпаса да түсінікті. Сондықтан да, зоолексика тілімізде көптеп кездеседі. Оларды кез келген концептің мазмұн шеңберіндегі метафоралық қолданыстан көруге болады.

Байлық – кедейлік концептері шеңберіндегі зоонимдік метафоралар

Көркем шығарма кеңістігіндегі *байлық – кедейлік* концептері шеңберінде қолданылатын зоонимдік метафоралар тілдік нормаларға сәйкес келгендіктен ұлттық қауымдастық

* Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы Шет ел тілдері кафедрасы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті

өкілдерінің әрбіріне таныс та түсінікті болып қана қоймай, оны жасаушы автордың да, яғни, тілдік жеке тұлғаның танымы мен санасынан да мағлұмат береді. Мысалы: “Енді оның бар бар байлығы көз алдында, *аузымен оттап, аяғымен жүріп*, үлкен ақ ауылды *қоршай жатыр*” (Ғ. Мүсірепов), *қалтасы толған ат, байлығы көбең семірген жылқыдай гана*, т.б. бірліктерден *байлық* концептісінің ұлт дүниетанымында ең алдымен *төрт түлікпен*, оның ішінде *жылқы малымен* байланыстырылатынын байқаймыз. Бұл метафоралардың қолданысында абстракт ұғым, яғни, *байлықтың* мөлшері жанды нәрсемен, нақтырақ айтсақ, *жылқымен* салыстырылып тұр. Ал, аталған концепті білдіретін лексикалық бірліктердің қазіргі дүние бейнесіндегі орнының өзгергендігін еске түсіру дүние бейнесінің бір орында қатып қалған нәрсе емес, керісінше, үнемі өзгеру, даму үстінде болатын құбылыс екендігін дәлелдейді. Себебі, қазір *байлықтың* өлшемінің *жылқы* емес екендігі мәлім. Айтылған ойды келесі мәтіндер одан әрі нақтылай түседі: “... *Ауымыз атқа тимей – ақ өтетін шығармыз бұл дүниеден*”; *бұл үйге жылқы басы құралуды қойған* тәрізді мысалдардан бір кездері *кедейліктен* арылып, *байлыққа* қол жеткізудің жалғыз өлшемі *жылқы малын* иемдену деп түсінген мәтін кеңістігіндегі ұлттық психология жатыр.

Материалдық байлықтың қай заманда болмасын *престиж* ұғымымен органикалық байланыста екені белгілі. Десек те, оның мазмұнының өзгеруі *престиж* ұғымының мазмұнының өзгеруіне тікелей байланысты десек қателеспейміз. Бағзы замандағы байлықтың эталоны саналып келген *жылқы* мен *төрт түліктің* орнын басқа ұғымдардың басқаны соған мысал бола алады.

“Бұл күнде *арғымақтан мәстек* озды, Бұрынғы жақсылардың бәрі тозды” (С. Мұқанов) тәрізді мәтіндегі метафоралық қолданыстардың да қазақтардың тұрмыс – салтында жылқының алған орнының ерекшелігін тағы бір аңғартады. Байлардың, коннотациясы *артық туған, ақсүйек* дегенді меңзейтін *арғымаққа*, кедейлердің, коннотациялық мазмұны *жүдеу – жадау, аш – жалаңаш, көзге қораи, шағын* семаларын нақтылайтын *мәстекке* теңелуі соның айғағы. *Арғымақ* пен *мәстектің* образдарының сапалық жағынан бір – біріне қарама – қайшы келетіні анық. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі *мәстек, жабы* лексемаларын *бой – тұрқы аласалау, қазақ жылқысының нашар қарабайыр тұқымы* ретінде түсіндіреді [2, 225]. *Жабыны атқа санама, жақсыны жатқа санама* деген мақал да айтқан ойды одан әрі нақтылайды. *Арғымақ* зоонимдік метафорасының қолданысы адамның қоғамдағы алатын әлеуметтік орны мен жағдайының жоғары екенін білдірсе, *мәстек* зоонимі адамның әлеуметтік мәртебесінің төмендігінен хабар береді.

Кедейлік, ұлттық санада ең алдымен *құлдық* ұғымымен астарласады. *Құлдық* адамның еркінің, бостандығының шектелуі болғандықтан, *кедейлік* лексемасы көбіне, сол бұғауды бұзу жолындағы адамның жан алпарысын суреттейтін репрезенттермен қатар жүріп отырады. Оған байланысты, “Ол бишара *байдың шеңгеліндегі бөдене*” (Ғ. Мұстафин) тәрізді мысалды қарастырсақ, *байдың шеңгеліндегі бөдене* метафоралық қолданысының коннотациясында *байдың шеңгелі* мықты *жыртқыш құсқа* теңеліп, *күшті, мықты, тегеурінді* семаларымен айқындалса, ал, *бөдене* зоонимінің коннотациялық мазмұны *момын, әлжуаз, әлсіз* семаларымен нақтыланады. Аталған метафора адамның әлеуметтік жағдайының, қоғамдағы орнының төмен екендігін аңғартады.

Кедейлік концептісінің айнымас компонентінің бірі *ашаршылық, ашығу, аш болу* құбылысын суреттегенде *ұлыған қасқырдың* образына кезігеміз. Әрине, оның келтірілген мәтіндегі коннотациялық мағынасы үстем тап немесе *байдың* бейнесін сипаттау үшін қолданылған. Мысалы: “*Қасқырдың ұлығаны – жеймін дегені*” депті аталарың, – деді Ыспан, – Балуан Шолақ бекерге ұлитын қасқыр емес, ұлыса жейтін қасқыр...” (С. Мұқанов). *Аштықты* сипаттауда *қасқырмен* қатар, *жылан* зоонимінің де қатысатыны белгілі: “– Ішің толып, жер жастанып, мүрдем ғана кеткір – ау, жап – жаңа ірімшік пен табан аяқ қатықты соғып алып едің ғой, *ішіңді жылан жайлап бара ма*, албасты басқыр!...” (С. Мұқанов).

“*Қасына қоя салған сірі шоқай, су сұрап өлген жайын балықтың аузына ұсап, аузын кең ашып алыпты*” (Ғ. Мүсірепов); *шыбын семіз, адам арық* (Ғ. Мұстафин), т.б. комизм-

дер *кедейлік* концептісінің инвариантына қосқан жазушының варианты. Бұл жерден автордың субъективтік дүниетанымының ұлттық дүниенің тілдік бейнесін байытқанын көруге болады. Жоғарыдағы мысалдардан жазушы идиостилинің автор дүниетанымының мазмұнын, дүниесінің концептуалдық бейнесінің ерекшеліктерін анықтайтын айрықша құрал екеніне тағы да көз жеткіземіз.

Шұбар ала жыландай шұбатылып... кілем жапқан түйелі көш (Ғ. Мүсірепов) сияқты мысалда *байлықтың* мөлшері ретінде *жылан* зоонимінің алынғанын көреміз. *Жыланның* коннотациясы *ирелеңдеп шұбатылған ұзын* деген мағынамен байланысып, *көп дүниені, таусылмайтын мол байлықты* меңзейді.

Жануарлар мен жәндіктер, құстарды сипаттайтын лексемалардың түрлі ұлт өкілдерінде түрліше аксиологиялық мәртебеге ие болатыны түсінікті. Өйткені, олардың нақты ұлттық қауымдастық мүшелерінің қоршаған ортаның жағымсыз әсерінен қорғану, тамақтану, шаруашылыққа пайдалану, т.б. сияқты мұқтажын, керегін қамтамасыз ету деңгейі әр қилы. Қоршаған орта мен табиғат нысандарын айқындайтын лексемалардың қолданысын, олардың адамдардың ұлттық – мәдени кеңістігінде, тыныс – тіршілігінде орын алып, салт – дәстүрлеріне, ырым – жоралғыларына, жақсылық пен жамандық туралы көзқарастардың қалыптасуына әсер еткендігімен түсіндіреміз.

Кедейлерді адам санатына қоспау, менсінбеушілік қазақтардың дүние бейнесінде *балақтағы биттің* образы арқылы берілуі айтылған ойды одан әрі нақтылай түседі. Ал, *оның балақтан басқа секіруі*, әрине, уақыт өте келе қоғамда орын алған әлеуметтік өзгерістердің сипатын білдіреді. Бұл аталған метафораның танымдық мазмұнына жатады. Мысалы: “Ақырында көресімді *балақтағы басқа секірген биттен*, жалшым Еркіннен көрдім” (С. Мұқанов). *Бит* зоонимдік метафорасы адамның қоғамдағы әлеуметтік орнының өте төмен екенін аңғартып, *арамтамақ, қажетсіз* дегенге саяды.

“– *Осалды мықты шыңғыртып жеп жатқанда* қасында қарап тұрсам, мен кім болам? – деді Балуан” (С. Мұқанов) тәрізді мысалда бай *мықтыға*, кедей *осалға* теңеліп қана қоймай, олар бірін – бірін әлім жеттік қылып жеп қоятын *жабайы аңдар* кейпінде сипатталып тұр. Бұл мәтін бай мен кедейдің әлеуметтік жағдайын, қоғамдағы орындарын, таптар қайшылығын білдіріп қоймай, өмірде орын алатын әділетсіздікті де сипаттайды.

Кеңестер заманында *байлық* пен *байларды* сипаттайтын метафоралардың көбіне, жағымсыздықпен ерекшеленетінін мына мәтіндер одан әрі дәлелдей түседі: “– Мынау Сәтбек! Мен туған жылы бірге туып, совет орнағанша, сақалымның ағына шейін, *мойныма мініп қанымды сорып келген борсығым еді*. Сәтбек атын менен көп естімеп пе ең? – деді” (М. Әуезов). “Ерегес, ашу кернеген сайын, *доңыздай семірген қарын құлы, тоқтық, тыныштық албастысы* Тұңғатар пішініндей болып көрініп, әдей сол үшін, соның ұйытқысын бұзу үшін болса да, апат тілегендей болды” (М. Әуезов). “Қызылды – жасылды ғылып сәнмен жиылған жақсы үйлерде қалың көрпе, құс жастықтарға көмілген жуан билер, күндіз-түні семізді кертіп жеп, кекірігі азғанша майға бөгіп жатқан. Бұлар малына *індет келген ауылдың иттері сияқты: жоны шығып, құйрығын сыртқа салып, көзі қызарып құтырғандай қанталап, қауып түсетін сияқты* түр көрсетеді” (М. Әуезов). Келтірілген мәтіндер байлардың *мойынға мініп қанды сорып келген борсыққа; доңыздай семірген қарын құлына; жоны шығып, құйрығын сыртқа салып, көзі қызарып құтырғандай қанталап, қауып түсетін сияқты, малына індет келген ауылдың иттеріне* теңелгенін көрсетеді. Бұл жердегі *борсық, доңыз, ит* зоонимдердің қолданысы ұлт өкілдерінің аталған жануарлардың қасиеттеріне, олардың мінез – құлықтарына қанықтығын аңғартады.

Байлық – кедейлік концептерін айқындайтын метафораларды талдау, олардың тек екі нысанның өзара ұқсастықтарын негізге алу арқылы жасалмайтынын, оған қоса, ұлт өкілдерінің нақты қоғамдық – мәдени кезеңдегі ақыл – ойы мен іс-тәжірибесі де есепке алына-тынын көрсетеді. Бір қарағанда салыстыруға келмейтін заттар мен құбылыстардың ассоциация арқылы байланысып, әр ұлттың дүниетанымынан хабар бере алатынына куә болдық. Бұл метафораның танымдық қызметінің дәлелі.

Талданған концептердің төңірегінде қалыптасқан көзқарастар мен шоғырланған мағлұматтарды сипаттайтын халықтық және авторлық метафоралық қолданыстардың этикалық, эмоционалды, эстетикалық әсерінің күштілігі сондай, олар белгілі бір сөздіктерде тіркелмесе де, ғасырдан – ғасырға өшпей сақталып келе жатыр.

Байлық – кедейлік концептілерінің мазмұнын айқындайтын кейбір метафоралық қолданыстардың, мәтін кеңістігіндегі коммуникацияның арқасында ғана актуальданатынын, ал, қазіргі дүние бейнесінде олардың көмескіленгенін байқадық. Бұл – концептердің мазмұнын айқындайтын бірліктердің тіл, мәдениет, өркениет, сана мен мәтіннің өзара байланысы негізінде өмір сүретінінің айғағы.

Зоонимдердің *жастық – кәрілік* концептерінің образдық компонентін қалыптастырудағы орны

Белгілі бір жануарлардың төңірегіндегі образдардың негізінде қалыптасқан адамдардың зоосипаттамасы ұлт мүшелеріне тән эталондар мен образдар жүйесін жасайтыны мәлім. Сондай образдар мен эталондар жүйесін *жастық – кәрілік* концептілерінің төңірегінде кезіктіреміз.

Жастықтың пәктікпен, тазалықпен астарласауы ұлттық дүние бейнесінде көрініс береді. “Бәтес бұл түсінде *аққудың көгілдірі*, піспеген қауын, жарылмаған жұмыртқа, сүттен ақ, судан таза періште, жаңа гүлденіп келе жатқан қызғалдақ” (С. Мұқанов) тәрізді мәтіндегі *аққудың көгілдірі* метафоралық тіркесі *пәктіктің, тазалық пен бейкүнәліктің* эталоны ретінде айқындалып, қазақ қыздарының бойынан табылуға тиісті қасиеттерді сипаттап тұр. Аталған прототиптік образ эмоционалды тұрғыда жасалып, ұлттық ерекшелікпен айшықталған.

Ұлттық дүние бейнесінде *жастықтың* мазмұнына кіретін *балалықтың* да өз “құсы” болатынын байқаймыз: “Басымдағы *балалықтың “құсы”* шырылдап ұша жөнелгендей болды. Маңдайымнан тер шықты” (С. Мұқанов). Бұл жердегі *шырылдап ұша жөнелген құстың* образы балалықтың аяқталғанын меңзейтін метафоралық қолданыс екенін көреміз.

Сондай – ақ, қыз баланың балалық дәурендегі кезеңінің *байланбаған құлын* образымен ассоциациялануын дүние бейнесінің нағыз ұлттық нақышпен айқындалуы ретінде атап өту қажет. *Байланбаған құлын* метафоралық тіркесінің коннотациясы *алаңсыз ойнақтаумен күн кешкен* балалықты білдіреді: “... *Байланбаған құлын ем, басыма нөқта кидім, қайырлы нөқта* болатынын, қайырсыз нөқта болатынын қайдан білейін” дедім” (С. Мұқанов).

Сонымен қатар, қазақтардың когнитивтік санасында *жастықтың* образы *жас бура* түрінде де көрініс таба алады. Мысалы: “*Жас бурадай қылышылдап тұрған шағы*” (І. Есенберлин). *Жас бураның* коннотациясы арқылы *жас, күшті, қимылы шалт, батыл* тәрізді мағыналар нақтылана түседі. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *бура* лексемасына: “*Таза айғырдың келеге түсетін еркег*”, – деген түсініктеме берілген [3, 314]. Аталған тілдік бірліктер де *жастықты* рационалды емес, эмоционалды жақтан сипаттайды. Олардың коннотациясында *ойнақылық, ойламсыздық, батылдық, көңіл көтеруге деген құштарлық* сияқты мағыналар нақтыланады.

“–Өмір шіркін жасыңда *қырдың қызыл түлкісі секілденгенмен*, қартайғаныңда бір *сиқы кеткен кәрі қотыр қой тәрізді* көрінеді екен, – деді Сары әңгімелері аяқталып келе жатқан кезде бір күрсініп” (І. Есенберлин) тәрізді мысал айтылған ойды дамыта түседі. Бұл жердегі *қырдың қызыл түлкісі, сиқы кеткен кәрі қотыр қой* зоонимдерінің коннотациялық мазмұнына үңілсек, *жастықпен* астарласқан *қызыл түлкінің* ең алдымен, *қызықпен, сұлулықпен* ассоциацияланатынын байқаймыз. Ал, *сиқы кеткен кәрі қотыр қойдың* коннотациясы, *керексіз, қажетсіз, көріксіз, дімкәс* дегенге саяды. Әрине, келтірілген метафоралық қолданыстардың төркінінде эмоционалды белгілер басым. *Кәрілікті* сипаттаушы прототиптік образдың бағалаушылық тұрғыдан алғанда жағымсыздықпен астарласатынын көреміз. Бұл жерде келтірілген мәтіннен адам ағзасындағы *кәріліктің* физиологиялық өзгерістерінің пайда болуының *қайғымен* байланыстырылғанын байқаймыз. Айтылған

мысал *кәріліктің* мазмұнының ұлттың когнитивтік санасында *қайғымен* ұштасатынын дәлелдейді. Сондай – ақ, *кәрілік* концептісінің мазмұнындағы зоонимдердің көмегімен жасалған метафоралық қолданыстардың көбіне жағымсыз коннотациямен сипатталатынын айта кеткен жөн.

Кәріліктің айнымас атрибутының бірінен саналатын әжімдердің *құрттарға*, оның ішінде *көр ішіндегі құрттарға* теңелетінін мына мәтіннен байқаймыз: Маңдай, бет ажымдары жыбырлаған *жүз құрттай* болып, әншейіндегі бет пішінін, тіршілік ажарын жоғалтып, сол бетті жайлайтын *көр ішінің құртындай* көрінеді (М. Әуезов). Бұл жерде *кәрілік* пен *өлім* ұғымдарының органикалық байланысын сеземіз.

Негізінен, *жастық* – *кәрілік* концептерінің құрылымы мен мазмұнына жасалған талдау, ең алдымен, аталған нысандарға тән қасиеттерді сезіну мен оларды қабылдау арқылы сипаттаудың вербальданатынын көрсетеді. Әрине, сонан кейінгі кезекте, *жастық*– *кәріліктің* табиғи құбылыс ретіндегі әлеуметтік орны айқындалып, нақтыланады.

Қуаныш – қайғы концептерін сипаттайтын зоонимдік метафоралар

Жан–жануарлар мен табиғат құбылыстары, физикалық заттар шығаратын дыбыстардан пайда болатын дыбыстық образдар мен кеңістікте орналасқан заттар мен түрлі жағдайларға байланысты ассоциациялар негізінде жасалатын метафоралар нақты ұлт өкілдерінің дүниетанымымен, өмірлік іс–тәжірибесімен айқындалып отырады. Сондай метафоралық қолданыстарды *қуаныш* – *қайғы* концептерінің төңірегінен де кездестіреміз.

“Таңертең Ақгүл кештің қалай өткенін сұрап телефон соқты, өз қайғысы жанын *сүліктей сорып тұрса да*, қайын енесінің тез жазылып шығуын шын жүректен тілеген Жаннат, ренжіп қалмасын деп сыр бермей, шамасы келгенше жайдары сөйлеуге тырысты”. “Қайғы деген *жыландай ұзын келеді...*” (І. Есенберлин), т.б. мысалдардан зоонимдердің коннотативтік мағына арқылы *қайғы* концептісін сипаттап тұрғанын көреміз. Мәселен, *жылан* зоонимінің коннотативтік мазмұнына үңіле отырып, *ұлы, шақса өлтіреді, түсі суық* деген ақпаратпен ұштасып жатқанын көрсек, *сүліктің* коннотациясы *қан сорғыштықпен* байланысты екенін байқаймыз.

Еңсені басқан қалың қайғыдан арылу жазушының субъективтік танымында *ноқтасын сыпырған құлынмен* ассоциация жасай алады: “Жан болып жаралғаным күйінем... Сондай ойдың тұманына тұншығып жатқанда, көз алдыма Бүркіт елестесе, *ноқтасын сыпырған құлындай* бойым сергіп жүре береді” (С. Мұқанов). Аталған метафоралық тіркестің сипаттайтын образы тілдік тұлғаның дүниетанымының ұлт өкілдерінің тұрмыс – тіршілігімен үндесіп жататындығын білдіреді.

“Көңіл жаныңның көлеңкесі. Жаныңды ештеңе жүдетпесе, *етіне қызыл қосып семіре берген күзгі көк дөнендейсің*. Ал, жаның ауру, көңіл сырқат болса, *қанатына оқ тиген құс тәріздісің, қанша талпынсаң да көкке көтерілер дәрменің жоқ*” (І. Есенберлин) сияқты мәтінде қайғысыз адамның *семірген күзгі көк дөненге*, қайғылы адамның *қанатына оқ тиген құспен* ассоциациялана алатынын көреміз. *Қуаныштың* прототипі ретінде алынған *семірген көк дөнenniң* (төрт жасар жылқы) образы ұлттық санамен астарласса, *қанатына оқ тиген құстың* коннотациясында *көңілсіздік, салы суға кету* тәрізді мағыналар жатыр.

“*Баласыз қатын байтал деп балағаттайды*. Ұрады... Әсия төмен қарап, төге берді қайғысын” (Ғ. Мұстафин) деген мысалдағы *қайғының* мазмұнын айқындайтын мәтіннен баласыз әйелді *байталға*, яғни, *жылқының екі жастан бес жасқа дейінгі ұрғашысына*, басқаша айтқанда, *малға* теңеуді дисфемизм арқылы жасалып тұрған метафора қатарына жатқызамыз. *Байтал* зоонимінің коннотациясы *жас шамасын есепке алғанда төлдеуге тиісті* дегенге саяды. Бұл жерде зоонимдік метафора адам ағзасының биологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін сипаттап қана қоймай, оның әлеуметтік қоғамдағы жағдайын, алатын орнын көрсетіп тұр.

Қазақ қоғамында *баласыздықтың қадірі кетумен* астарласатынын мына мәтін аңғартады: “Бала көтермегендіктен ұлғайған сайын қадірі азайып бара жатқан Көпейдің

көңілі жүдеу ме, жоқ па, оны Жұман елемейтін” (Ғ. Мүсірепов). *Баласыздықтың*, әсіресе, шаңырақ иесі функциясын атқаратын ұлдың болмауының, қазақтардың когнитивтік санасында *үлкен қайғы* саналатынына келесі мәтін айғақ болады: “Ұлсын” деп үй – ішінің дәріптеуі мені жұбату емес, шынында, өздерінің көңілін жұбату, өздерін өздері алдау. Басқа жарымаған сорлылар болған соң, “Оразаға көшкен ермек” деген сықылды, мені “ұл” деп ермек қып, *тұлыпқа мөңіреген сиырдай* өз көңілдерін өзі жұбатып жүргендері ғой” (С. Мұқанов). *Тұлыпқа мөңіреген сиырдың* образы қайғылы адамның эмоционалдық жай – күйін, психологиялық жан күйзелісін ұлттық тұрғыдан терең сипаттайды. Аталған фактордың әлеуметтік жағы да қатты соққы саналады, өйткені, ұлттық мәдениетте, ұлсыз адам – мұрагерсіз адам, оның келешегі жоқ, аты, шаңырағының оты өшеді. *Қайғының* прототиптік образдары ретінде *құлындамаған байталдың*, *тұлыпқа мөңіреген сиырдың* алынуы қазақи мәдениет пен сананың ұлттық ерекшелігімен нақышталып тұр.

Келтірілген мысалдар *қуаныш–қайғы* концептерінің көркем мәтінде ерекше образдық, бағалаушылық, ассоциативтік мағынада қолданылатын зоолексиканың көмегімен көрініс табатын эмоционалды–экспрессивті кеңістік арқылы түсіндіріліп, айқындала алатынын көрсетеді.

Аталған концептердің мазмұнына кіретін зоонимдік метафораларға жасалған талдау адам санасының айнала қоршаған ақиқат дүниені бейнелей алатынын және сол бейненің объективтік дүниенің субъективтік образы, басқаша айтқанда, дүниенің тілдік бейнесі екендігіне көз жеткізді. Сондай–ақ, дүниені тану мен оны бейнелеуге байланысты тілдік тұлғаның санасында жатқан, бірақ, тікелей бақылауға келмейтін терең процесстерді зерттеп, зерделеуде зоонимдік метафораның тигізетін көмегінің зор екенін байқадық.

ӘДЕБИЕТ

1. Серебренников Б.А. К проблеме сущности языка // *Общее языкознание*. – М.: Наука, 1970. – с. 29–34.
2. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Тілтаным. Жаңа басылым. – Алматы. «Арыс», 2005. – 718 бет.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 бет.

ӘДЕБИЕТ

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 бет.
2. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Тілтаным. Жаңа басылым. – Алматы. «Арыс», 2005. – 718 бет.
3. Серебренников Б.А. К проблеме сущности языка // *Общее языкознание*. – М.: Наука, 1970. – с. 29–34.

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІН ШЕШУДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ

МИРАШ ЕМЕШҚЫЗЫ ТАУБАЕВА *
САИПЖАМАЛ СҰЛТАНҚЫЗЫ ҚОРҒАНОВА **

Бұл мақалада ұлттық бірегейлік мәселесін шешудегі Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясаты қарастырылған. Мемлекетте тұрақтылықты, ұлттық қауіпсіздікті орнату бағытындағы көпвекторлы саясаты сипатталады.

«Қазіргі заманда жаһандану бүкіл әлемдік дамудың басым үрдісі болып табылады. Сонымен бірге өзінің әлеуметтік-экономикалық артта қалушылығын жеңуге ұмтылған елдердің жаңару процесі жалғасып отыр. Алайда, қазіргі күн шындығы корсеткендей, бұл екі процесс өзара тығыз байланысты және өзара тәуелді» [1]. Жаһандану аясындағы ХХІ ғасыр адамзаты бүгінгі таңда мәдени-тарихи тамырын түгендеуге, рухани ізденістерге бой ұрды. Ең алдымен өзін-өзі біртектілендіру арқылы ғана басқа мәдениеттермен ықпалдасуға мүмкіндік ашылады. Әрбір этнос, әрбір мәдениет даму деңгейі қай дәрежеде болса да, әлемдік өркениет кеңістігінен өз орнын айқындауға, өзін өзгемен тең санауға, ары қарай ғұмыр кешуге қақысы бар.

Олай болмаған жағдайда әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың бір себебін туғызған жаһандану халықтардың мәдени жадын жоя отырып, рухани дағдарысқа әкеп соғуы әбден мүмкін. Ғылым мен жоғары технология үстемдік етіп отырған жаңа ғасырда мәдениет адамзаттың, оның ішінде әр ұлт пен ұлыстың бірегейлігін, өзіндік болмысын, қайталанбас ерекшелігін сақтап қалудың жалғыз жолы болмақ.

Қазақстан тәуелсіздігін алысымен, мемлекетке қоғам өмірінің барлық тұсын жаңарту қажет болды, әрине ең алдымен бұл ұлттық қатынастар саласына қатысы бар. Бұл жағдайда әңгіме жан-жаққа қарамастан, жаңалықтар ендіру немесе қоғам өмір сүрген белгілі-бір қағидалардан бас тарту туралы болып отырған жоқ. Ұлттық өзіндік сананың, ұлттық сезімдердің тарылуы Кеңестік одақтың ыдырауының бір себебі болды және де «этникалықтың қайта өрлеуінің» симптомы болды.

Бұл өз кезегінде ұлттық бірегейлік фактіні ұлғайтты. Ол этникалықтың практикалық саясат саласына тартылуына алып келді. Этникалық өз мәнін күшейтіп, билік үшін күрестің құралына айналуда. Этникалықты саясиландыру ұлттық қатынастардың қарсылықтың өсуіне, әлеуметтік саяси жанжалдардың өршуіне және сепаратизмнің пайда болуына көз жеткізіп келе жатырмыз.

Ұлттық бірегейліктің қозғалуына, ұлтаралық қатынастардағы қауіпті құбылыстарға әкелуі мүмкін, саяси арандату арасына этникалықты шығаруға болмайды. Біздің мемлекетіміздің саясаты ұлтшылдықтың кері тұстарына мойынсұнбауы қажеттігін айта кету маңызды. Осыған байланысты өзі құрған материалды, мәдени және рухани

* философия ғылымының кандидаты, саясаттану мамандығы бойынша доценті доцентсаясаттану кафедрасы Қазақстан Республикасы. Шымкент қаласы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. mira_tau@mail.ru

** философия ғылымының кандидаты, саясаттану мамандығы бойынша доцент м.а. доцент м.а. саясаттану кафедрасы Қазақстан Республикасы. Шымкент қаласы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

құндылықтардың ұзақ уақыт өмір сүріп келе жатқан адамдардың қауымдастығын құруға бағыталған ұлттық бірегейлік саясатын қалыптастыру саясатының қажеттілігін айта кету керек. Осы орайда мемлекет басшылығы өзіншілдік талпыныстарды теріске шығарып, кейбіреулердің кері пиғылдарын алдын алу.

Осы жерде ұлттық мақтаныштың, ұлттық өзіндік сапаның мемлекет және ұлтаралық оның ұлтаралық келісімді нығайту ісіндегі прогрессивті әрекеттер мақтанышты сезінудің пайдалы мәні идеяларын нығайту керек болды. Сондай-ақ ұлттардың прогрессивті идеяларға, өркениетті, модернизацияланған мемлекетке қол жеткізу үшін ынтымақтастығы теңдігіне, бостандығына, өзара түсіністігіне негізделген ұлттық қарым-қатынастардың жаңа типі негізделуі қажет еді. Осы орайда, ұлттық бірегейліктің қалыптасуы азаматтар санасының өсуін, жаңа мазмұнға ие болып жатқандығын көрсетуде.

Ұлттық бірегейліктің дұрыс қалыптасқан тәуелсіз мемлекеттің саясатына. Тәуелсіз мемлекеттің ары қарай өмір сүруі, оның экономикалық және әлеуметтік прогресіне байланысты болады. Сондықтан мемлекет басшылығының стратегиялық міндеті ұлттарды жақындастыру, өзара көмек және консолидация идеясы болуы керек.

Дәл тәуелсіздіктің ұлттық мемлекеттіліктің орнауы жеке бірегейлік түріндегі белгілерді анықтау және негіздеу мәселесін алға шығарады. Біздің ұлттық бірегейлік дағдарысынан қашқан жоқ, сондықтан, позитивті ұлттың бірегейліктің қалыптасуын дұрыс бағытқа бағытталуы керек. Саяси элита оның міндеттерінің бірі Ұлттық бірегейлік дағдарысына дұрыс бақылау жасауды ұйымдастыру екендігін сезіну. Қазақстан халқы өз жерінің толық қожасы екенін тәуелсіздік алған соң, өзіндік дамуға және жаңа ұлттық бірегейлікті құруға ынталандыру алған соң сезіну мүмкіндігіне ие болды.

Қазақстан халықтарының ұлттық қайта өрлеу саясатының концепциясы Кеңестік халқының ұлттық шекараларын жақындастыру және қосу практикасының тежеуін жою қажеттілігі идеясы негізінде құрылды. Алдыңғы кезеңнің ресми мәдениеті халықтардың дәстүрлі мәдени құндылықтарының көпшілігін теріске шығару идеологиясы негізінде, халықтың тілдерді ығыстыру және этностарды нормативті реттеушілерді өткізу негізінде құрылған еді.

Көптеген зерттеушілер Кеңестік ұлттық қатынастардың даму моделін американдық «балқыту қазандығы» теориясымен ұқсастықта қарастырады. Оған сәйкес, әртүрлі эмигранттық этникалық топтың өкілдері өздеріне және ұлттық сипатты жоғалта отырып, американдықтарға аймақтарға балқыды. АҚШ-ғы 1960 жылдарға дейін үстемдік еткен, бір үлгілікті қолдаған этникааралық қатынастардың моделі негізгі мәнінде англосаксондық ассимиляцияны қарастырды.

Сондай-ақ, «Кеңестік бір үлгі» де мәдениеттің кейбір элементтерінде ұлттық сипаттарды қолдай отырып, орыстандыруды білдіреді. «Балқыту қазандығы» идеяларын этноплюрализм концепциялары және көпмәдениеттілік қағидаларды ығыстыра бастады. 1960 жылдардың соңынан бастап АҚШ-та афроамерикандықтардың, испан тілді американдықтардың, еуропалық этникалық топтардың тарихи және мәдени мұраларын үйрету бағдарламалары ендіріле бастады.

Мемлекет азшылықтар үшін көптеген арнайы оқу орындары мен орталықтардың ашылуын ынталандырып қана қоймай, қарыжыландыра бастады. Қазақстанда да өз жолының бар екендігіне күмәніміз жоқ.

Қазақстанда ұлттық бірегейліктің қалыптасуы әкімшіл-әміршіл жүйенің бұзылуына байланысты болды. Бұл институт Қазақстанда ұлттық саясаттың басымдықтары жөніндегі пікір-таластарда негізгі орындардың бірін иемденді. Осы мәселені маңыздылығымен, тіпті ортақтығымен бөлетін факторлар да бар.

Билік алмасып, басқармаға жаңа саяси күш келген соң өмір сүруін жалғастыратын өткен өмірге әртүрлі көзқарастар негізіндегі - тұрақты ұлттық бірегейлікті қалай қалыптастыруға болады. Ірі мемлекет шеңберіндегі әртүрлі этностардың тарихи ескерткіштерінің жанжалы тұрақты ұлттық бірегейлікті әзірлеуге және қалыптастыруға мүмкіндік бермейді. Ұлттық бірегейліктің дамуындағы маңыздысы артында жанжал жасырынып тұрған салыстыру процесі болып табылады. Өйткені, этностар өздерінің қоғамдағы әлеуметтік орнын белсенді бағалап, басқа этникалық топтармен салыстыра бастайды, осы орайда егер, құндылықты - маңызды сипаттамалар өз этникалық тобымен салыстырғанда салыстыру объектілері үшін оң болса, онда ол өзін төмен статустық топтың мүшесі деп санап, осы орынды үміттенеді.

Бұл болмас үшін қоғамның дамуы мүмкін этностардың белсенді әрекетін қоғамдық келісім механизмі қажет. Ұлттық бірегейліктің қалыптасу кезінде ұлттық сезімдік сана, ұлттық сезімдер өз ұрпағындағы тәрбиелеу тәсілдері, олардың көпұлттық мемлекеттегі жиынтық және дербес іс-әрекеті сияқты элементтерге негізгі назар аударылды.

«Мемлекеттің мақсаты–негізінен қауіпсіздікті қамтамасыз ету» [2]. Яғни, мемлекетті өз қауіпсіздігін қамтамасыз ете алғанда ғана күшті деп санауға болады. Атақты неміс философы Ф. Гегельдің көзқарасы бойынша: «Мемлекет азаматтардың жеке мүддесі мен мемлекеттің жалпы мүддесі біріккен жағдайда ғана жайлы және күшті бола алады, егер біреуінің қанағаттануы және жүзеге асуы екіншісінде көрініс тапса бұл принцип өте маңызды» [3].

Мемлекеттің өз ұлттық қауіпсіздігін сақтаудағы басты міндеті - ұлттық бірегейлікті қалыптастыру. Етенелену (орыс тілінде - идентичность) «бірегейлену» ұғымы, яғни біртұтастану дегенді білдіреді. Ғылыми айналымда да, саяси дискурста да «бірегейлену» түсінігіне түрлі анықтама береді, себебі оның бір жақты емес, көп жақты қолданысында. Жалпы алып қарағанда, әлеуметтану және әлеуметтік психология тұрғысынан бірегейлену немесе етенелену үрдісінің қалыптасуы индивидтің өзін қоршаған не басқа әлеуметтік топ, қауымдастықтан бөліп қарамай, топта, қауымдастықта болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтарды тек жеке өзіне қатысты деп қарамай, бәрінен бұрын өзінің әлеуметтік ортасына қатысты деп қарастырған кездегі-дәстүрлерді, салттарды, нормаларды субъективті қабылдау деңгейі [4].

Етенеленудің айрықша социомәдениеттік феномен ретіндегі қазіргі түсінігі ең алдымен Э. Эриксон және М. Кастельс еңбектерімен тығыз байланысты. Э. Эриксон бірегейлену ұғымының негізгі үш аспектісін бөліп көрсетеді:

1. бірегейлену сезімі;
2. бірегейленудің қалыптасу үрдісі;
3. осы үрдістің нәтижесі ретіндегі бірегейлену конфигурациясы.

Эриксон бойынша бұл жерде тек жеке адамның етенеленуі ғана емес, ұжымдық етенелену туралы да сөз болады [5].

М. Кастельс бірегейлену деп: «қандай да бір мәдени белгі немесе индивидтік мәндердің басқа, өздеріне құрмет көрсететін мәдени белгілердің байланысты жиынтығы негізіндегі индивидтік мәнді конструкциялау үрдісін» айтады. Әлеуметтік рөлдер әлеуметтік институттар мен ұйымдар тарапынан құрылымданған нормалармен анықталады.

Бірегейлену әлеуметтік акторлар үшін мән бастауы және индивидтелу арқылы конструкцияланады. Кастельс қоғамдағы биліктік қатынастар контекстінде бірегейленуді құрудың үш формасын ажыратып көрсетеді:

1. Легитимдеуші бірегейлену - әлеуметтік актордың үстемдік етуші әлеуметтік институтқа тікелей рационализациялануы;

2. Қарсыласу бірегейленуі - белгілі қоғамда таралған принциптерден ажырататын қарсыласу механизмдерін туғызушы немесе бұрынғы принциптерді сақтап қалуға ұмтылушы етенелену;

3. Жобалаушы бірегейлену - әлеуметтік акторлар олардың қоғамдағы рөлін қайтадан айқындаушы бірегейлікті құрады, әлеуметтік қатынастардың бүкіл құрылымын өзгертуге ұмтылады [6].

Жоғарыда айтылғандардың барлығы да «бірегейлену» категориясының әлеуметтік қыры немесе әлеуметтік бірегейлену, бірақ, бұл оны ұлттық етенеленуден мүлдем өзгеше деген түсінік қалыптастырмауы керек. Себебі, ұлттың өзі үлкен әлеуметтік топ, белгілі әлеуметтік позицияны иеленуші әлеуметтік қатынастардың субъектісі тек индивид қана емес, тұтас әлеуметтік топтар да. Бұл жағдайда әлеуметтік топ – ұлт үшін де бірегейлену мәселесі өте өзекті.

Әлеуметтік бірегейлену идентификация үрдісімен тығыз байланысты. Идентификация түсінігі белгілі әлеуметтік позициядағы субъектің өзіндік рефлексия негізінде сәйкестендіруі, сондай-ақ, әлеуметтік қатынастардың басқа субъектілері арқылы өзін-өзі тобына сәйкестендіруі. Саяси бірегейлену жайлы да осыған ұқсас қортындылар жасауға болады. Яғни, субъектің саяси бірегейленуі саяси қатынастардың басқа субъектілері оны өздері үшін маңызды деп таныған және жариялаған етенелену мәнін байланыстыру арқылы кодификацияланғанда қалыптасады [7].

Осылайша, саяси бірегейлену дегеніміз саяси үрдіс субъектісінің белгілі саяси позициядағы саяси қатынастардың басқа субъектілерімен өзін салыстыруы, оларға өзін танытуы. Саяси бірегейленуге де әлеуметтік сияқты топтық табиғат тән. Саяси бірегейлену және идентификация да легитимділікпен тығыз байланысты, ашып айтсақ, саяси бірегейлену және идентификация - осы немесе басқа позицияны иеленудің заңды екенін саяси қатынастардың басқа субъектілерінің мойындауы. Ұлттық бірегейленуді де біз өз кезегінде саяси етенеленуге жатқызамыз, себебі ұлт - саясаттың, саяси қатынастардың субъектісі.

Саяси бірегейлену индивидтің «сыртқы мінез-құлығының» қалыптасуында маңызды рөл атқарады: саяси бірегейлену көмегімен индивид немесе топ саяси қатынастардың және саяси үрдістердің субъектісіне айналады.

Сонымен, саяси бірегейлену дегеніміз—саяси үрдісте белгілі саяси қатынастардың басқа субъектілері тарапынан мойындалуы және өзін салыстыра отырып біртұтастануы, осы қатынастарға кірігуі.

Маңызды экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктер топтарға түсіп жатқан жағдайда, мемлекет басшылығы экономикадағы саладағы үлкен теңдікті қамтамасыз ететін белгілі-бір шаруаны қолға алмаса, саяси ықпалдық теңдігіне де қол жеткізе алмайсың. Бұл шараларға мыналар жатады: этникалық топтардың дамуын ынталандыратын арнайы бағдарламаларды әзірлеу; осы топтар мүшелеріне білім алу мен жұмысқа тұруда жеңілдіктер қарастыру. Әрине, осы сияқты барлық шаралар уақытша сияқты қарастырылу керек. Өйткені, ақыр аяғында олардың мақсаты барлық топ мүшелерінің мүмкіндіктері мен теңдігі және теңдей қарым-қатынас болып табылады.

Сонымен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру көптеген себептердің мәнін ашуды талап етеді. Мысалы, бір халықтың көптеген этникалық тұстары басқа халықтың этникалық тұстарына ұқсамайды, неге ұлттық бірегейлік қоршаған ортаның құрамы мен құрылымы өзгеруімен өзгереді. Бірақ ұлттық бірегейлік дәуір ауысуымен толық өзгереді деп айтуға болмайды. Ұлттық бірегейлік бойынша, кейбір Қазақстандық

саясаттанушылардың пікірінше, қазір Қазақстанда өтпелі кезеңде ұлттық мәселеде екі көзқарас байқалады:

- біреуін популистік деп айтуға болады. Бұл мәселені басқа ұлттардың мүддесін ескерместен, өз ұлтыңның мүддесі тұрғысынан қарастыру. Бұл көзқарас үшін асығыстық тән. Ол белгілі бір шара өткізу үшін материалдық жағдайымен, ұлттың көпшілігін дайын еместігімен бұған басқа ұлттар қалай қарайтындығымен санаспайды.

- басқа көзқарасты диалектика-прагматикалы деп айтуға болады. Ол республиканың барлық тұрғындарының мүддесін ескереді және ең бастысы ұлттық - ерекше мүдделер басқа ұлттарды қысымға алмай, шешіледі.

Қазақстанда ұлттық саясатты жүзеге асырудың басты міндеті ұлттық қарым-қатынас саласындағы қарсылықтарды анықтау және өз мезгілінде шешу болып табылады.

Бір қайшылықтар түрін өзгеріп, жаңа сипатқа ие болады, екіншілері тұрақты өмір сүреді, үшіншілері жағдай өзгеруімен жатып, олардың орнына жаңалары пайда болады. Қазақстанға ұлттық саясатта жаңа қағидалар қажет. Олар өз дауымда мына қағидаларға сүйену керек:

Этникалық топтардың қосылуы, жою және ассимиляциясы туралы күн тәртібінен алып тасатуы.

Қазақстанның азаматтары қандай халыққа жатпасын өзінің ұлттық шығу тегін сақтауға құқылы. Қазақстанның халқы заңды түрде қорғалу керек.

Халықаралық заң құқықтық құжаттарды бекітілген тұлғалардың құқығы қорғалмайынша қоғамның өркениеті дамуына қол жеткізу мүмкін емес. Соңғы уақыттарды бұл мәселе қазақстандықтарды өткір көтерім бастады. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру саясатында ұлттық мәдениеттерге, дәстүрлерге, діндерге, сапалы жаңаша қарым-қатынастар керек. Бастапқы көзқарас ұлттық мәдениеттер мен тілдердің, олардың құндылықтары және өмір сүру мен даму құқықтарын түсіне білу керек. Мұнда тұрмысты сақтау құқықтың нормаларымен қамтамыз ету.

Осылайша, этносаяси қарсылықты жою қоғамдық өмірді демоморатиялық ізгілікті бастауларға қарай қайта құрумен айтарлықтай дәрежеге де байланысты.

Республикалық титулда ұлттың өкілдері бірегейліктің сақталуына мүдделі. Саяси тұрақтылықтың жетістіктері айтарлықтай дәрежеде қоғамдағы табиғатына байланысты екендігіне қарамастан, көптеген ғалымдар көптеген жылдар бойы саяси өзгерістерді таңдау кезінде этникалық факторын ескеруден басталып келеді. Этникалық мәселенің саяси өзгерістер процессін зерртеуге қосылуына қарсы бірнеше деректер айтылды.

- олардың бірі адам өміріндегі материалдық бастаудың рөлі асыра сілтеудің аяқталуымен байланысты. Осындай асыра сілтеуге бейім авторлар ұлттық келіспеушіліктердің кездері. Экономикаға негізделген және соған сәйкес, этникалық азшылықтардың өмір деңгейінің артуы олардың бейбітшілігіне ықпал етеді деп сендірді.

Екінші деректің негізінде мынандай жорамал жатыр, этникалық топтар арасындағы байланыстың қарқындауы дәрежесінде оларды әртүрлі этностар біріктіруі жоғары бағаланатын болады. Осымен, топтар арасындағы байланыстардың күшеюі қарым-қатынастардың үйлесіміне, ақыр соңында ассимиляцияға алып келетіндігі туралы оптимистік сенім байланысты. Қазіргі таңда көптеген бақылаушылар этникалықтың психологиясын және эмоциялық ықпалдарын елемеге болмайды деген пікірлері сәйкесуі - этникалық бірегейліктің саяси ұйымдасудың табиғи негізі болып табылатындықтан, ал, ұлтшылдық идеология ретінде өзінің деструктивтілігін дәлелдегендіктен, мемле-

кеттік құрылыстың кез-келген теориясы этникааралық жанжалды реттеу Қазақстанды мекендеуші этникалық топтар үшін ыңғайлы әлеуметтік психологиялықтың климатын құрудың тетіктерін қарастыру керек.

Зерттеушілер растап отырғандай, өзінің туған территориясында мекен ететін ұлттық топтары олардың жеріне миграциямен келгендерге жаушылық қарым-қатынас көрсетеді. Мұндай дұшпандықтың пайда болуына көпшілігінде мигранттар қандай да нақты топтың отанының әулиелілігіне қол соғудың сезінуі түрткі болады [8].

Н. Назарбаевтың «Ғасырлар толқынында» атты кітабында айтылады. Оның айтуынша, Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үшін төзімділік, әлеуметтік, әділдік, сөз бостандығы, адам құқығы, плюрализм сияқты қағидаларды толық көлемде жүзеге асыру керек. Ең бастысы Қазақстанда дамыған азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет қалыптастыру керек. Қазақстанның тәуелсіз дамуы жылдары жаңа экономикалы мемлекет құрылды. Қажетті демократиялық процестер параллельді жүргізілді. «Азаматтық қоғам» ұғымы ойлаушы адамдардың идеалдық қоғамдық құрылымдық модельді құруға ұмтылумен сипатталатын адамзат дамуының ерекше бөлшегін көрсетеді. Отандық зерттеушілер азаматтық қоғамды әлеуметтік-экономикалық, рухани қатынастар дамыған, жалпы және саяси мәдениеті жоғары, азаматтары әлеуметтік және саяси белсенді қоғам деп түсіндіреді.

Бәрімізге белгілі, азаматтық қоғамды қалыптастыру азаматтардың ұдайы дамып отыратын материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру деп қарастырады. Біздің көпұлтты мемлекетте Қазақстанның қоғамды қалыптастыру азаматтардың құқығы мен еркіндігі қамтамасыз етілетін, өздерінің құқығы мен мүдделерін қорғау мақсатында өзін-өзі ұйымдастыруға, мемлекеттік жағдайы жасалатын қоғам дамуының деңгейінің қарастырады. Бұл процестегі едәуір маңызды орында халықаралық қатынастардың дұрыс саясаты тұру керек. Одақтық ыдыраған соң, Қазақстан азаматының қоғамды орнату жолына түсті.

Президент Н.Назарбаев негізгі басшылықтардың бірі ретінде ұлтаралық келісім мен этникааралық тұрақтылыққа қол жеткізуді көксейтін саясат. Қазақстан дамуының осы кездегі жағдайларында едәуір ақталған болып табылады. Үстіміздегі ғасырда бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып ұйысу, яғни қазақстандықтардың «бірегейлену» проблемасы - халықтың денсаулығын қорғауды ұйымдастыруға қарағанда әлдеқайда күрделі, астарлы көп әлеуметтік мәселе. Бұл «ұлтаралық жанжал қатері» туралы еді. Қазақстан мұндай қатерлі сыннан сүрінбей өтті. Ұлттық татулық пен халық бірлігін нығайтуды үнемі назарда ұхтап отырған Елбасымыздың байсалды саясаты жалғасар берер болса, түптің түбінде Қазақстанда этникалық жіктелу жойыла бастауы мүмкін.

Қазақстан - қазақ ұлтының жер бетіндегі жалғыз отаны, мемлекеті, бірақ ол өз азаматтарының ұлтына, тіліне, сеніміне қарамай, бәрінің бірдей тең құқықтарын қамтамасыз етеді.

Ең алдымен, бірегейлену процесіндегі ұйытқы ұлт-мына біздер, қазақтар өзімізге жүктелген күрделі де жауапты міндеттің салмағын толық сезіне алмай отырмыз. Өз елімізде отырып, атамекенімізге өзге отандастарымызды бауырға тарта қамқорлық жасаудың орнына, жетімдіктің зары өтіп кеткен бала тәрізді жеке мүддеміздің аясынан шыға алмай, айналамыздың бәріне өгейлене қараймыз. Бізге алса, «ақша бөлмейтін үкіметте өгей», «жиналып ап өзге тілде сөйлейтін парламент мүшелері де өгей», «өз өнерпаздарынан гөрі жат елдің әншілерін жарылқауға құмар кәсіпкерлерде өгей». Ұлттық бірегейлену процессінің қажеттілігін түсініп, отандастарымыздың осынау табиғи құбылысты санасы мен жүрегі арқылы шынайы түрде қабылдай бастауына мемлекеттік рәзідеріміз бен атрибуттарға деген құрмет, еліміздің азаматтары қай жерде, қандай қиындықтарға тап болса да, оларды қорғауға ұмтылуы, өз азамат-

тарымыздың мүдделеріне басым қамқорлық жасап, «әр азаматтың жақсы тұрмысының өзі де тұрып жатқан мемлекеттің егемендігі мен қауіпсіздігіне байланысты екенін» сөз жүзінде емес, іс жүзінде нақтылы көрсетуі оң ықпал жасар еді [9].

Ал, халықаралық қатынастар тұрғысынан келсек, Ұлттық мемлекеттік бірегейліктің біздің қабылдауымызда үш түрлі қыры бар: бұл, біріншіден, біз тәуелсіз ел ретінде өзімізді әлемде қалай қабылдаймыз; екіншіден, біздің мемлекетімізді халықаралық қатынастар акторы ретінде қалай қабылдайды; үшіншіден, біз шынайылық тұрғысында өзімізді қалай көрсетеміз. Осы үш қабылдаудың нақты және қалыпты арасалмағы мемлекеттің шынайы және тұрақты сыртқы саясатының кепілі.

Ұлт, мемлекет азаматтарының ұлттық идеясының болуы, ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы мемлекеттің халықаралық саясаттағы қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, яғни ұлттық қауіпсіздік пен ұлттық бірегейлік бір-бірімен тығыз байланысты, өзара тәуелді категориялар. Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ұлттық бірегейлену мәнін немесе ұлттық бірегейлікті қалыптастыру барысында ұлттық қауіпсіздік рөлін ұмытуға болмайды [10].

Осы жерде ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың тудырушы, шығармашылық күші болып табылатын саяси элитаның алар рөлі ерекше. Ол көпұлтты қоғам қалыптастырудың негізіне айналу.

Қазақстандықтар десек қауымдастықты Қазақстанның әрбір азаматы құндылық ретінде қабылдау керек. Жаңа ұлттық бірегейлік негіздерін қалыптастыру процесінде жауапкершіліктің үлкен қызметі қоғамдық пікірді қалыптастырушыларға немесе ықпал етушілерге беріледі.

Сондықтан мемлекет басшылығының негізгі міндеттерінің бірі ұлттық бірегейліктің қалыптасуына рационалды бақылауды ұйымдастыру және жаңа, позитивті ұлттық бірегейлікті құруға қатысу. Қорыта айтқанда, бірегейлікті, ұлттық бірлік және ұлттық мүдделер қағидасын қоғамның ең алдыңғы қабаты қолдау қажет деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шалабаева З. Глобализация и проблемы культурной идентичности // Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы. Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции. Алматы: ИФИП МОН РК, 2002.
2. Гоббс Т. Сочинения в 2-х томах. Т.2. М., 1991. С.109.
3. Гегель Ф. Сочинения. Т.7. Философия истории. М., 1975. С.25.
4. Гудков Л.К. Проблема негативной идентификации // Всероссийский центр изучения общественного мнения: экономические и социальные перемены. М., 2000. №5. С.35-44.
5. Эриксон Э. Детство и общество. Сп.б., 2000. С.176.
6. Кастельс М. Информационная эпоха. Личность, общество, культура. М., 2000. С.6.
7. Качанов Ю.Л. Опыты о поле политики. М., 1994. С.113.
8. Романова Н.В. Влияние политических процессов на национальный менталитет и консолидацию общества (на материалах Республики Казахстан). Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук. -Алматы. – 1999. С.232.

9. Нысанбаев А. Глобализация и проблемы межкультурного диалога. – Алматы. 2004. С.28-32.

10. Хайрулдаева А. Ұлттық қауіпсіздік аясында ұлттық бірегейлену мәселесі. / Қоғам және Дәуір. 2009. №3. Б.42-47.

ТАЪЛИМ СОҲАСИДА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР МАЪНАВИЙ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК МУАММОЛАРИ

НЕГМАТЖАН ШАДИМЕТОВИЧ АЛМЕТОВ*

Аннотация

Таълим соҳасида туркий мамлакатлар ва халқлар маънавий ҳамкорлигининг ривожланиши ўз тарихи давомида бир неча босқични босиб ўтган бўлиб, ҳозирги даврда унинг самарадорлиги бир неча ижтимоий-педагогик муаммоларни ҳал этишни тақозо этади

Туркий халқларнинг маънавий ҳамкорлиги туркийзабон мамлакатларнинг ўзаро дўстона муносабатларининг муҳим йўналишлари қаторидан жой олган. Маънавий ҳамкорлик алоҳида туркий халқларнинг тили, тарихий мероси, урф-одатлари ва анъаналари, маданияти ва санъати ривожланишига ижобий таъсир этувчи муҳим омил бўлибгина қолмасдан умумтуркий маданият сарчашмаларининг умумжаҳон маданий ривожланиши тенденцияларидан салмоқли ўрин олишига имкон беради. Ҳозирги даврда халқлар маънавий меросига глобализациянинг салбий таъсирини камайтиришда, улғайиб келаётган авлод онгига умумтурк ва алоҳида туркий халқлар маданиятининг энг яхши намуналарини сингдириб боришда ҳам таълим, фан ва маданият соҳасидаги ҳамкорликнинг роли беқиёсдир.

Туби бир, тили бир, руҳи бир бу халқлар инсоният ривожланишининг илк босқичларида Европа ва Осиё китъаларининг кенг ҳудудида ҳаёт кечирган. “Туркий халқлар анъанавий маданиятининг шаклланишида Саян-Олтойдан Днепрбўйигача бўлган Евроосиё чўлларининг, Тянь-Шандан Кавказ тоғ бағрларигача бўлган ўрмон-даштларнинг географияси ва биосферасидаги бир хиллик муҳим ўрин тутди. Яшаш муҳитининг қиёсий жиҳатдан бир зайлда бўлиши кўчманчиларнинг бир турдаги хўжалик-маданий турмуш тарзининг вужудга келишига сабаб бўлди, бу кенгликларда турли даврларда тарқалган туркий тилларнинг ўхшашлиги эса фольклор ва дунёқарашдаги умумий бошланғич шакллари ва сюжетларни яратди. Буларнинг барчаси кўчманчи жамият маънавий дунёсининг умумий муҳитини барпо этди” [1].

Тарихга назар ташласак, у ҳолда туркий халқлар маънавий ҳамкорлиги қадим замонларга бориб тақалишининг, ўз эволюцияси жараёнида бир неча босқичлардан ўтганлигининг гувоҳи бўламиз. Ижтимоий-педагогик нуқтаи-назардан, бетакрор маданият намуналарини яратган *туркий халқлар маънавий ҳамкорлигининг қуйидаги босқичларини* ажратиш кўрсатиш мумкин:

1-босқич қадимий турк қабилаларининг оғзаки ижоди намуналарида ўз аксини топган туркийзабон халқлар этнопедагогик маданияти (халқ педагогикасида) орқали алоҳида қабилалар, сўнгра таркиб топа бошлаган халқларнинг маънавий ҳамкорлиги ўзининг ёрқин ифодасини топади. Хусусан Орхон-Енисей ёзувларида, Қўрқит ота китобида, Юсуф Баласағунининг “Қутадғу билик”, Махмуд Қошғарийнинг “Девону

* педагогика фанлари номзоди, М.Ауезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университетининг «Умумий педагогика ва этнопедагогика» кафедрасининг доценти. n_almetov@mail.ru

луғотит турк”, Аҳмад Яссавийнинг “Девону ҳикмат” асарларида қадимги аждодлари-мизнинг маънавий маданияти, ва хусусан педагогик мероси яққол кўринади. Бу даврда туркий халқлар педагогик маданиятининг бир бутунлиги, яхлит кўриниши намоён бўлади.

2- босқич XV-XVI асрларда алоҳида туркий халқларнинг (этносларнинг) шаклланиши жараёни билан боғлиқ бўлиб, хусусан қозоқ, ўзбек, туркман, қорақолпоқ ва бошқа туркий халқларнинг ўзига хос тили, маданияти, урф-одат ва анъаналари, ижтимоий турмуш тарзи таркиб топа бошлади. Бу жараён бир томондан умумтурк маданиятининг “ранг-баранг” тус олишига, турли-туманликнинг бирлиги сифатида алоқида этник маданиятлар доирасида ривожланишига йўл очиб берди. Айни чоғда, этник ажралиш маълум даражада умумтуркий маданиятнинг ривожига, туркий халқлар маданиятининг ўзаро таъсирлашуви жараёнига таъсир этмай қўймади. Бу жараён туркий халқлар маънавий алоқаларига ижобий томондан ҳам, баъзи жиҳатларига кўра акс таъсир эта бошлаганлигини эътироф этиш зарур. Эндиликда қадимги турк ҳоконлиги ўрнида қозоқ ва ўзбек хонликлари, турк империяси ва бошқа мамлакатлар вужудга келди. Ўз давлатчилигига эга бўлиш аксарият туркий халқларнинг тили, маънавий ва маданий меросини сақлаб қолиши ва ривожланишига ижобий таъсирини кўрсатди. Айни чоғда, давлатчилигидан маҳрум бўлган ва бошқа, кўп сонли, кучли халқлар таъсири остида қолган туркий халқларнинг маънавий ривожланишида ўз тили, маданиятини сақлаб қолишга интилишлар жараёнлари кучайди. Мисол тариқасида, бир неча юз йиллар Чин империясининг таркибида бўлиб келган уйғур халқинининг миллий озодлик ҳаракатларини келтириш мумкин.

Умуман, бу босқичда этник ўзига хосликларнинг кучайиши билан бир қаторда туркий халқларнинг бир-биридан “узоклаша бошлаши”, ҳатто маълум даражада “ўз қобиғига ўралиб қолишини” ҳам пайқаш мумкин. Бу жараённинг таъсирини ҳатто бизнинг замонамизда ҳам ҳам кузатиш мумкин. Яъни бошқа туркий халқлар билан ҳамкорликка етарлича эътибор қаратмаслик, нафақат иқтисодий, балки маънавий соҳаларда ҳам Ғарбга тақлид қилиш баъзи бир туркийзабон мамлакатлар ривожланишига ўз таъсирини ўтказмай қўймапти.

3 босқич Ўрта Осиёнинг Россия томонидан ишғол қилиниши даври билан боғлиқ бўлиб, унинг натижасида Туркистон ўлкасининг вужудга келиши, бу ўлкада истиқомат қилаётган маҳаллий туркийзабон халқларнинг маънавий турмуш тарзининг бир-бирига яқинлашиши билан боғлиқдир. Бир томондан Россия Империясининг Ўрта Осиёдаги колониал сиёсати, маҳаллий халқларни руслаштириш, миссионерлик ва бошқалар маҳаллий халқлар маънавий турмушига салбий таъсир этди, уларда норозилик кайфиятларини уйғотди. Аксинча, илғор Европа иқтисоди, фани ва маданиятининг кириб келиши маҳаллий туркий халқларнинг ривожланиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди. XIX аср – XX асрнинг бошларидаги Туркистон ўлкасида маданий ҳаёт ва маориф ишлари анча ривожланди. Буюк мутафаккирлар Ибрай Алтинсарин, Абай Қунанбаев, Чўқон Валиханов, сўнгра таниқли маърифатчилар Абдулла Авлони, Садриддин Айний, Мағжан Жумабаев, Аҳмет Байтурсинов, Жусипбек Аймауитов ва бошқалар туркий халқлар тили, маданияти, тарихини тадқиқ этиш, ривожлантириш, кенг халқ оммаси орасида илғор демократик фикрларни тарғиб қилишга, туркийзабон халқларнинг маънавий ҳамкорлиги ишига катта ҳисса қўшдилар. Шунингдек, мактаб таълими соҳасидаги янгиликлар, анъанавий диний мактаблар ўрнида дунёвий билимлар берадиган мактаб тилимининг вужудга келишида туркий халқлар зиёлиларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари, ҳамкорликлари яққол кўринади. Жумладан, жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши, қозон ва қирим-татар маърифатчиларнинг бошқа туркий халқлар мактаб ишининг риожланишига қўшган ҳиссалариг алоқида эътиборни қаратиш зарур. Бу даврда, туркий халқларнинг илғор маърифий-педагогик ғояларидаги уйғунликни пайқаш қийин эмас. Ўлар замонасининг илғор фикрларини қўл-

лаб-кувватлаган ҳолда, таниқли маърифатчилар она тилини, тарихни, маънавий меросни сақлаб қолиш ва келгуси авлод онгига сингдиришга алоҳида аҳамият бердилар.

4 босқич Шўро ҳукумати дастлабки йилларида Туркистон ўлкасида миллий – давлат чегараланишнинг амалга оширилиши, бир неча иттифоқдош республикаларнинг вужудга келиши билан бошланади. Бу жараённинг оқибатлари Совет даври муаллифлари томонидан “ленинча миллий сиёсатнинг ғалабаси” сифатида ижобий баҳоланиб келинса, сўнги йиллардаги аксарият муаллифлар унинг бир ёқлама, фақат салбий жиҳатларинигина таърифлайдилар.

Албатта, миллий-давлат чегараланишлар маълум даражада асрлар бўйи жондош, кондош халқларнинг бир-бирларидан узоқлашишига олиб келди. Уларнинг ҳаёт тарзидаги, маънавий турмушидаги фарқлар тобора кучая бошлади. Лотин графикасининг, сўнгра кирилл алфавитининг киритилиши ҳам туркийзабон халқларнинг маънавий бирлигига, уларнинг бой тарихини, маданиятини сақлаб қолиш ва келгуси авлодга етказиш ишига таъсир этмасдан қолмади. Совет Иттифоқи ҳудудида истиқомат қиладиган туркий халқларнинг бошқа мамлакатлардаги кондошлари билан алоқасига нафақат алфавитнинг ўзгариши, балки сиёсий ҳолат ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Бошқа томондан, “ягона совет халқининг вужудга келиши”, келажакда “миллатларнинг қўшилиб кетиши” тўғрисидаги мафкуравий ғоялар маҳаллий тилларга, туркий халқларнинг маданий ривожланишига муносабатларни ўзгартирди. Давлат мақомини олмаган туркий халқларнинг тиллари ўзининг “софлигини” йўқотди, кўпчиликнинг назарида “иккинчи даражали тилларга” айналиб қолди, жамиятнинг ҳаётида ўзининг ўрнини топмади. Баъзи туркий халқларнинг тиллари шу даражада руслашдики, сўзлардаги қўшимчалардан ташқари бошқа гаплардаги барча сўзлар рус тилидан олинган эди.

Ёш авлод тарбияси она тилидаги таълимдан, миллийликдан йироқ амалга оширилди. Она тилининг ёш авлод тарбиясидаги роли ва аҳамияти кескин сусайди. Миллий ривожланиш йўлидаги илғор ташаббуслар кўп ҳолларда миллатчиликка йўйилди. Охир оқибатда ўз она тилидан, ўз халқининг тарихидан, маданиятидан беҳабар кишилар авлоди вужудга келди. Туркий халқлар вакиллари бир-бирлари билан фақат рус тилида сўзлашиб тушунадиган ҳолатга етдилар.

Туркийзабон халқларнинг ўзаро маънавий муносабатлари борасида бир қатор маданий тадбирлар амалга оширилганлиги, халқлар адабиёти классиклари асарларининг қайта чоп этилиши ижобий ҳолдир. Масалан, собиқ Иттифоқ республикаларида бошқа республикалар маданият кунларини ўтказишнинг анъана тусига кириши, “Дўстлик экрани” телекўрсатувлари, туркшуносларнинг қурултойлари шулар жумласидандир. Айниқса, халқ саводхонлиги борасида туркийзабон республикалар қўлга киритган ютуқларга алоҳида тўхталиш мумкин. Масалан, Қозоғистонда ҳар минг кишига тўғри келадиган олий маълумотли кишилар сони Европанинг аксарият ривожланган давлатларидан ҳам юқори даражага кўтарилди.

5 босқич Совет Иттифоқининг парчаланиши, собиқ иттифоқдош республикаларнинг мустақил давлатларга айланиши билан боғлиқ давр (1991 йилдан ҳозирги кунгача). Бу босқичда туркийзабон мамлакатлар ҳамкорлиги ўз тарихий ривожланишининг чўққисига эришган янги давр бошланди. Мустақил ривожланиш, жамиятдаги демократик ўзгаришлар мустақил давлатларда маънавий-тарихий меросга муносабатни тубдан ўзгартирди. “Давлат тили” (“Давлат тиллари”) тўғрисида Қонунлар қабул қилиниб, туб халқлар тилларига давлат тили мақоми берилди. Тарихий меросдаги “оқ доғларни” йўқотишга эътибор қаратилди. Ўз замонасида адолатсизлик қурбонлари бўлган, ўз халқининг мустақиллиги, тили, маънавияти учун курашган бароҳаёт сиймоларнинг номлари қайта тикланди. Миллий онг шаклланишига, миллий мафкуранинг таркиб

топишига кенг йўл очилди. Таълим тизими қайта шаклланиб, унинг асосига гуманизм ва демократия принциплари билан бирга миллий маънавий меросни ёшлар тарбиясида кенг фойдаланиш қоидалари қўйилди.

Айни чоғда, туркийзабон мамлакатларнинг маънавий ҳамкорлигига минтакавий, давлатлараро ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик шартномаларининг имзоланиши катта туртки бўлди. Туркийзабон мамлакатлар раҳбарларининг саммитини ўтказиб туриш, унда ўзаро ҳамкорликнинг долзарб муаммоларини ҳал этишнинг йўллари биргалашиб излаш одат тусига кирди.

Туркия Республикаси билан Қозоғистон Республикаси орасида жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги каби, маънавий-маърифий соҳаларда ўзаро ҳамжихатликнинг “янги сарлавҳаси” очилди. Қозоқ-турк лицейлари тармоғи ўзининг янгича фаолият мазмуни ва шакллари, баркамол шахсни таркиб топтиришдаги натижалари билан кенг жамоатчилик орасида обрў қозонди. Х. А. Яссавий номидаги Халқаро қозоқ - турк университети, С. Демирэл номидаги университет ва бошқа ҳамкорликда барпо қилинган олий ўқув юртлари туркий халқлар маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнади.

Аммо, туркийзабон мамлакатлар маънавий ҳамкорлигининг ҳозирги ҳолати ундаги мавжуд имкониятлари ҳанузгача тўла-тўқис фойдаланилмаётганлигини кўрсатади. Айтиш жоизки, мустақилликнинг дастлабки йилларида туркий тилдош мамлакатларни маънавий бирлаштириш томон интилишларнинг барчаси ҳам ўз самарасини бермади. Масалан, лотин графикасига ўтиш орқали барча туркий халқларнинг ёзувини унификациялашга бўлган уринишлар аксарият мамлакатларда (Озарбайжон, Ўзбекистон, Туркменистон в.б.) лотин алфавитини қабул қилинишига сабаб бўлди. Бошқа мамлакатларда жамоатчилик, айниқса зиёлилар томонидан бу ташиббус қўллаб-қувватланмади.

Негаки, маълум даражада бу XX асрнинг 20-30 йилларида бир алфавитдан иккинчисига кўчиб қилинган хатоларни қайта такрорлаш эканлиги мутахассислар алоҳида уқтирдилар.

Шу билан бирга, бошқа имлога ўтиш ёш авлодни бир неча ўн йиллар мобайнида жамланган ёзма манбаларни фойдаланишдан имконидан маҳрум қилиш билан бирга, ўзига мамлакатларда истиқомат қилаётган миллатдошларнинг маънавий ҳаётига ҳам салбий таъсир этиши назардан орта қолди. Масалан, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон мамлакатларида юз минглаб ўзбек этноси вакиллари истиқомат қилишини эътиборга олсак, лотин ёзувига ўтиш уларнинг ўз халқи маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлишларига маълум даражада тўсик яратишини тушуниш қийин эмас.

Юқорида таъкидлаганимиздек, шўро даврида туркий халқларнинг тили рус тили ҳамда фан ва техника ютуқлари эвазига бойиди. Оқибатда улар бир-бирларини тушунмайдиган даражага келди. Аммо, унинг акс сифатида сўнгги йиллардаги “эсперанто” сунъий, маънавий асоси йўқ умумтуркий тилни барпо этишга тўғрисидаги таклиф ва истаклар ҳам самара бермади.

Албатта, туркий халқларнинг маънавий ва маърифий ҳамкорлиги ҳар бир халқнинг тили, урф-одатлари ва анъаналари, маданияти ва санъати ривожланиши мақсадларига, айни чоғда умумтуркий кадриятларнинг таркиб топиши ва жаҳон маданиятидан салмоқли ўрин олиб, бутун инсоният учун хизмат қилишига эришишга хизмат қилиши даркор. Бу ўринда маънавий ҳамкорликни баъзи бир доираларнинг тор иқтисодий-сиёсий манфаатлари йўлида фойдаланишига йўл бермаслик зарур. Таникли давлат арбоби, Қозоғистон Республикаси Парламенти Сенатининг раиси Қасим-Жомарт Тоқаевнинг фикрича “инсоният янги минг йилликка қадам қўйгач, бутун дунёда маънавий бирлашишга эҳтиёж пайдо бўлди. Аммо маънавий бирлашиш учун аввало ўзаро муносабат билдириш анъанаси вужудга келиши керак” [2].

Бизнинг тадқиқотларимиз туркийзабон мамлакатлар ва халқлар маънавий ҳамкорлигининг самараси билан боғлиқ бир қатор муаммоларни аниқлашга имкон беради:

- туркий халқларнинг тили, тарихи, маданияти ва санъатини ўрганишни, унга баҳо беришни одатда ҳар ким ўз ҳолича амалга оширмакда, оқибатда унинг кўп қирраларини ҳаққоний ақс эттириш имкони чекланыпти (масалан, тарихни ҳар ким ўзича ифодалаяпти, шу сабабли қўшни туркий халқлар тарихи ҳақидаги манбаларга назар ташлар эканмиз, улардаги бир-бирига умуман тўғри келмайдиган тарихий воқеалар тафсилотларини, далилларни учратамиз);

- туркий халқларнинг тил бойлигини сақлаш ва оширишда бошқа тил гуруҳлари манбаларидан ёки ички имкониятлардан фойдаланиш билан чегараланиш, азалий туркий халқлар учун умумий тил бойлиги имкониятларига эътибор бермаслик кузатилади;

- ҳозирги мактаблардаги ўқув дастурлари ёш авлодга фақат ўз халқининг тарихини, маданиятини ўргатишга мўлжални қаратмоқда, бошқа туркий халқлар тарихи, болаларни туркийлар учун умумий бўлган маънавий кадриятлар билан таништиришга етарлича эътибор берилмаяпти;

- ўзининг тарихий ватанидан ташқарида яшаётган, оз сонли туркий халқлар (этник диаспоралар) тили, маданиятини ривожлантиришда мамлакатлараро маданий ва таълим соҳасидаги ўзаро ҳамкорликлар янада ривожлантиришни талаб этади;

- таълим соҳасидаги стандартларни имкон даражасида мувофиқлаштиришга аҳамият қаратилмаяпти;

- фан соҳаларида миллий терминологиянинг шаклланиши, туркий халқлар тилларида илмий-тадқиқот ишларини юритишга шароитлар пайдо бўлган ҳозирги даврда терминологик чалкашликларни бартараф қилишдаги ўзаро ҳамкорликнинг имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмаяпти.

Хуллас, туркийзабон мамлакатларнинг маънавий-маърифий ҳамкорликларининг юқорида қайд этилган хусусиятлари ва муаммолари уларни нисбатан юқори самарадаги босқич сари кўтаришнинг йўлларини аниқлашга имкон беради. Бу борада биз қуйидаги таклиф ва тавсияларни тақдим этишни лозим деб ҳисобладик:

- туркий халқлар тарихини ўрганишдаги ўзаро ҳамкорликни кучайтириш орқали алоҳида халқлар ва умумтуркий ривожланиш тарихи тўғрисида эришилган илмий натижаларни таълим мазмуни орқали ёш авлод омига сингдиришга эришиш;

- глобализация шароитида туркий тиллар софлигига эришиш мақсадида тиллараро ўзаро таъсирлашиш имкониятларидан фойдаланиш;

- барча туркийзабон мамлакатлар мактабларида туркийлар учун умумий бўлган маънавий кадриятларни ёшлар орасида кенг ўрганилишига, тарғиб қилинишига эришиш. “Туркий халқлар тарихи ва маданияти” факультатив курсини жорий этиш;

- ўзининг тарихий ватанидан ташқарида яшаётган, оз сонли туркий халқларнинг таълимий, маданий ривожланиш муаммоларини ҳал этишда ўзаро ёрдам ва ҳамжихатликни йўлга қўйиш (масалан, дарсликлар тузиш, уларни экспертиза қилиш ва бошқалар);

- таълим стандартларини имкон даражасида мувофиқлаштириш (масалан, тилшунослик, тарих, маданиятшунослик ва бошқа фанлар доирасида);

- фан соҳаларида мумкин қадар умумий терминологияга шакллантиришга эришиш;

- ёшлар орасида қардош халқлар тили ва маданиятини ўрганишга бўлган интилишни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш чора-тадбирларини кўриш.

Адабиёт

1. Мизиев И. Древнейшие этнокультурные пласты истории тюркских народов // Алем. Альманах. Выпуск 1.- Алма-Ата: Жазушы, 1991.- С. 134 -135.
2. Саудбаев М. Диалог во имя мира // diyalog avrasya, 2009, № 28.- С.92.

ФИЗИКАНЫ ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ДҮЙНӨГӨ ИЛИМИЙ КӨЗ КАРАШЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АКТУАЛДУУЛУГУ ЖӨНҮНДӨ

Д. И. СУЛТАНКУЛОВ*

Мамлекетибиз демократиялык, укуктук жолду тандап, рыноктук мамиле улам тереңдеп, экономикалык карым-катнашта, аң - сезимде жаңылануу процесси жүрүп, көз караштын көп кырдуулугу пайда болуп, жалпысынан коомдо илимий көз караш өзгөрүү, өнүгүү жолуна түшүп баратат. Элибиздин руханий жана коомдук-саясий, экономикалык жактан өзгөрө башташы, окуучулардын, жаштардын дүйнөгө болгон туура көз карашын мезгил багытына буруу, илим тарабынан такталган, айкын системага салуу, тууралуу курч маселени мезгил койууда. Бул көз караштын өзгөрүшү өспүрүмдөрдүн адамга, коомго, табияттын өнүгүү мыйзам ченемине мамилесин өзгөртүү маселеси актуалдуу экенин шарттайт. Совет доорундагы философиялык, педагогикалык адабияттарда илимий-материалисттик көз карашты, интеллектуалдык, адеп - ахлактык сапаттарды калыптандыруу партиялык жана таптык көз караш менен каралчу. Жалпы адамдык категориядагы сапаттар, демократия, укук, адеп - ахлакка окшогон ж.б. маселелер коммунисттик идеологиянын багыты катары эсептелинген. Азыркы мезгилде дүйнөгө болгон көз караштын эскиче ой жүгүртүүдөн четтөө менен, демократиялык принциптердин, эркиндиктин калыптануу доорун башынан кечирип жаткан чагы. Мындай шарттагы ой-жүгүртүүдө чоң революциялык бурулуш болуп, жеке адамдын аң-сезиминде эски стереотиптик көз караштан кутулуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ошондуктан коом жаштардын дүйнөгө илимий көз карашын калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн заманга ылайык келчү жаңыланган маани - мазмунун ишке ашырууну жалпы эле билим берүү тармагына., өзгөчө мектепке милдеттендирип жатат. Совет мамлекети учурунда эле илимий - материалисттик көз карашты калыптандыруу маселесинин актуалдуулугун төмөнкү СССРдин атактуу физик-педагог окумуштуулары изилдешкен. Алардын катарында профессор Дурасевич Ю.Е, Ефименко В.Ф, Мощанский В.Н, Морозова Е.А, Медянец Н.И, Мултановский В.В, Разумовский В.Г, Спасский Б.И, Усова А.В, Юськович В.Ф, ж.б. Алардын ичинен дүйнөгө илимий көз карашты калыптандыруу боюнча кеңири ой- бүтүмдү чыгарып, так изилдешкендери төмөнкү окумуштуулар болуп саналат, Алар, Ефименко В.Ф. Мощанский В.Н., Мултановский В.В. Бул окумуштуулар окуучулардын илимий-материалисттик көз караштарын калыптандыруу жана өнүктүрүү теориясын жана концепциясын сунуш кылышкан. Анда жалпысынан дүйнөгө илимий көз карашты калыптандыруунун теория-методологиялык негиздери, түзүлүшү, актуалдуулугу, практикалык мааниси жөнүндө айтылат. Мисалы, теориялык, лабораториялык-практикалык сабактар, алардагы жүргүзүлгөн тажырыйбалар, класстан тышкаркы иштер, окуучунун физикалык кубулуш, процесстерди, теория, закондорду түшүнүп, жаштардын дүйнөнү таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрү кеңейээрин, ал билим фундаменталдык илим, илимий техникалык революция үчүн кызмат кылаары жөнүндө айтылат. Бирок, ал мезгилде илимий-атеисттик тарбиялоо маселеси, жаштардын илимий-материалисттик көз карашын калыптандырууга караганда тарбиялоонун маанилүү маселеси катары эсептелинген. Замандын авторитардык-өкүмдүк саясатына байланыштуу ал окумуштуулардын изилдөөлөрүндө коммунисттик көз караштын теориялык проблемалары, коммунисттик көз карашка ынандырууну калыптандыруунун критерийлери, таалим-тарбия процессинде коммунисттик духта тарбиялоону калыптандыруу методикасы аныкталган.

* КТУнун Академик У.Асаналиев атындагы Тоо-кен иштери жана тоо-кен технологиясы институтунун ага окутуучусу

Жогоруда аталган окумуштуулар саясий-коомдук тоскоолдуктарга карабастан дүйнөгө болгон илимий- материалисттик көз карашты калыптандыруунун илимий теорияларын тереңдетүүдө чоң салым кошушкан. Алардын изилдөөлөрүн анализдеп тактаганда жалпы адамзат маселесинин моралдык-укуктук, философиялык баалуулуктар, коомдун социалдык-экономикалык проблемалар жаштардын дүйнөгө болгон көз карашынын деңгээлине жараша болоору жөнүндө ачык айтылган эмес жана изилдөө предмети катары да эске алынбай калган. Азыркы учурда да педагогикалык чөйрөдө окуучулардын илимий-материалисттик көз карашын калыптандыруу үчүн таалим-тарбия процессинде, мектептен тышкаркы иштерде, коомдун социалдык-экономикалык маселелерин, жалпы адамзат баалуулуктарын, улуттук дөөлөттөрдү жана алардын материалисттик көз караштарын пайдалануу боюнча изилдөөлөр жүргүзүлбөй жатат. Илимий-материалисттик көзкараштын мазмуну, аны калыптандыруунун түзүлүшү, илимий көз карашты жана ынанууну калыптандырууда, предметтер аралык байланыштын да ролу каралган эмес. Бул проблемалар боюнча атайын изилдөөрдү мезгил талап кылып жатат. Ошентип окуучулардын дүйнөгө болгон көз карашын жана илимий негиздүү методиканын негизинде алган илимий-материалисттик билимин, дүйнөгө илимий көз карашты калыптандыруу максатында пайдалануу менен билим берүү жана тарбиялоонун методологиясын кайра кароо зарылдыгы келип чыгууда.

Физиканы окутуу процессинде жана жалпы эле мектепте билим берүүнү жакшыртуу боюнча белгилүү окумуштуулар: Ю.К. Бабанский, Д.Б.Бабаев, А.П. Беляева, И.Б. Бекбоев, М.А. Данилов, И.Д. Зверов, И.Н. Лернер, Э.М. Мамбетакунов, Э.Н. Моносзон, Т.М Сияев, М.Н Скаткин, ж.б. изилдешкен. Маселен Э.М. Мамбетакунов физикалык закондор, табигый илимий түшүнүктөр, чоңдуктар аркылуу окуучулардын дүйнөгө илимий көз караштарын калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн мааниси жана маңызы жөнүндө төмөнкү ойду айтат: жеке көз карашы бар адам табият кубулуштарын, коомдогу өзгөрүү процесстерди түшүнүп, пайда болуу себептерин илимий негиздеп, аныктай ала турган даражага өнүгүп чыгат. Ошондой эле Э. Мамбетакунов Т.М. Сияев менен бирдикте Кыргыз Республикасында физикалык билим берүүнү модернизациялоонун концептуалдуу негиздерин сунушташкан. Коомду жаңылап, кайра куруу үчүн, жаңы коомго фундаменталдуу билим, жаңы идея, көз караш менен куралданган жаштар керек. Фундаменталдуу идеяны табият илимдери гана далилдүү фактылар менен аныктап бере алат. Андыктан физиканы окутууну модернизациялоо, азыр мезгил талабы деп белгилешет.

Учурда окуучунун дүйнөгө болгон көз карашын жаңыланган нукка буруунун актуалдуулугу ушунчалык терең. Жаны нук дегеним табият кубулуштарынын пайда болуу, өзгөрүү, айлануу процесстерин, илимий теория, закондорду азыркы жашоо-турмуш, жалпы адамзат баалуулуктарын, дөөлөттөрүн коомдун өнүгүшү үчүн жана аны өнүктүрүү үчүн пайдалануу б.а. таалим-тарбия процессин, мектептен сырткаркы иштерди ошол нукка багыттоо.. Ал илимий- материалисттик көз караштын натыйжасы, эртеңки адамзат келечеги менен байланышкан. Себеби окуучу табият кубулуштарынын пайда болуу, өзгөрүү, айлануу себептери, теориялар, фундаменталдуу закондор менен коомдун өсүү-өнүгүү мыйзам ченеминин ортосундагы табигый байланыш жөнүндө, үлүшүн кошуп, адам коомдо башкы кыймылдаткыч күч экенин далилдей алышат. Билим көз карашты өзгөртүү менен турмуштук ордун таап, адамзат келечегине кызмат кылышы керек. Ал эми таалим - тарбия берүүчү мекемелер, окуучулардын таалим-тарбиялоо процессинде алган илимий билимдерин пайдалана алыш үчүн, дүйнөгө болгон илимий-материалисттик көз карашын системалуу, максатты көздөп, илимий негиздүү, аргументтүү турмуштук мисалдар менен айкалыштыра алууга үйрөтүү милдети турат. Көп учурда окуучулар алган теориялык билимдин түпкү маңызын дүйнөгө көз карашын калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн пайдалана албай, илимий маалымат алуу менен гана чектелип жатышат. Биз, мугалимдер теория, закондорду жеткирүүдө, алардын түпкү маңызын турмушка жакындатпай, тереңдетпей учкай түшүндүрүп жатабыз. Фундаменталдуу илимдердин башкы максаттарынын ичинен негизгиси болуп окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүү менен, табият кубулуштарына жана процесстерге, тарыхый факт, окуяларга, коомдо болуп жаткан социалдык, саясий, экономи-

калык өзгөрүүлөргө карата учурга шайкеш келчү жеке илимий көз карашка, ээ кыла албай келебиз. Ушул мүчүлүштүктөрдүн эсебинен кургак гана илимий-теория, закондорду билип, аны алар өз алдынча турмуш менен айкалыштыра албай жатышат. Ошол себептүү окуучулар чыгармачылык менен өз алдынча ой жүгүртүп, жеке пикирге, тыянак-бүтүмгө келе алышпайт. Мугалимдин айтканын, китепте жазылганды кайталап тим болушат.

Коомдун экономикалык - социалдык абалынын жакшырышы жеке адамдын көз карашынын мезгилдин талабына шайкеш оңолушуна, табигый илимдердин илимий-техникалык прогресске тийгизген таасирине байланыштуу болоору белгилүү. Албетте коомдогу өзгөрүү - өнүгүү жеке адамдын фундаменталдуу илимий билиминин деңгээлинен, дүйнөгө илимий көз карашынын жетилгендигинен, чечкиндүү кадамынан көз каранды болот. Ал эми илимий -техникалык прогрессти өнүктүрүүдө, коомдо социалдык-экономикалык бурулуштарды жасоодо чечкиндүү кадамды фундаменталдык билимге ээ болгон, коомдун өнүгүшү боюнча так илимий негиздүү көз карашы бар жаштар гана ишке ашырат. Адамдын көз карашын калыптандыруу проблемасынын мааниси, эртеңки адамдын бейкапар, бакубат жашоосун, коомдун тагдырын чече тургандыгында, анын фундаменталдуулугу жана түбөлүктүүлүгү актуалдуулугу ушунда жатат.

Диалектика жөнүндө алгач Грек окумуштуусу (б.з.ч. 483-544 жылдар) Гераклит төмөнкү ойлорду айткан. Кыймылдын булагы болуп, карама-каршылыктын күрөшү эсептелет. Ал туруктуу күрөш биринчи материалдуу негизди түзүү менен мазмундуу, көп түрдүү нерселерди жана кубулуштарды бирдиктүү жаратат деп жыйынтыктаган. Мындан физикалык кубулуштардын, процесстердин пайда болуу, өзгөрүү-өнүгүү, айлануу себептерин түшүнүүнүн өзү окуучуну диалектикалык көз карашка, ал эми ал процесстердин жүрүшүн тажырыйбаларда байкоо, көрүп күбө болуу, илимий-материалисттик көз карашка алып келет. Мисалы каныккан буу, жарык басымы (Лебедевдин тажырыйбасы), тогу бар өткөргүчтүн магнит талаасы (Эрстеддин тажырыйбасы), фотоэффект кубулушу (Столетовдун тажырыйбасы) бул кубулуш, процесстердин көпчүлүгүн көзүбүз менен көрбөгөнүбүз чындык, бирок приборлордун жардамы менен далилдеп, туюп жаткандыгыбыз жалган эмес. Ошентип окуучуну кубулуштардын материалдуу экенине ынандырууга болот. Андан соң окуучуда алган билими боюнча өз алдынча талдоо процесси башталат да, дүйнөгө илимий көз караштын калыптануу процесси жолуна түшө баштайт. Бул ойдон кийин окуучунун физикалык кубулуш, процесстердин өзгөрүү, айлануу себептерин илимий негизде түшүнүү аркылуу, диалектикалык көз карашы калыптанып, дүйнө таануу жөндөмдүүлүгү өнүгөт.

Физика илиминин теория жана закондору окуучуга илимий негизи бар фундаменталдуу билимди берет. Ошол эле учурда илим тарабынан окуучу алган билим ан-сезимде, кандайдыр бир убакыт ичинде кайрадан иштелип, табият, айлана-чөйрө, коом алардын өнүгүүсү жөнүндө илимий негиздүү көз караш пайда болуп, билим менен көз караштын айкалышы келип чыгат. Көз караш билимге таянат. Ал эми бардык эле илимдер жана билимдер көз карашты жарата албайт, мисалы гуманитардык илимдер. себеби, алар табият кубулуштарынын, ички сырларын изилдешпейт. Алар өз ара адамдардын ортосундагы мамилелер жана адамдардын коом менен болгон мамилелери, экономикалык, социалдык, саясий проблемалар, тарыхый факт, окуялар жана алардын ортосундагы карым-катнаштарды изилдеп үйрөнүшкөндүктөн, диалектикалык-материалисттик көз карашты калыптандыра алышпайт. Ал деген илимдердин өздүк спецификалык өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Физиканын дээрлик көпчүлүк темалары көз караш жарата алат. Анткени ал тегинен табият кубулуштарын изилдеп үйрөнөт. Албетте жалаң гана физика илими эмес, бардык табият илимдери дүйнөгө илимий көз карашты калыптандырууга өз салымдарын кошушат жана ал илимдердин адамды тарбиялоодогу, калыптандыруудагы түпкү максаты ошондо жатат. Дүйнөгө илимий көз караштын калыптанышы деген-бул табигый, техникалык, социалдык-тарыхый жана философиялык билимдердин жашоонун шарттарын жакшыртууга карата, дүйнө жөнүндө түздөн-түз же кыйыр түрдө адамдан адамга жөндүү ой формасында берилген ыраатсыз, стихиялуу же салттуу түшүнүктөр деп баса белгилейт белгилүү америкалык философ Уильям Джемс (1842-1910).

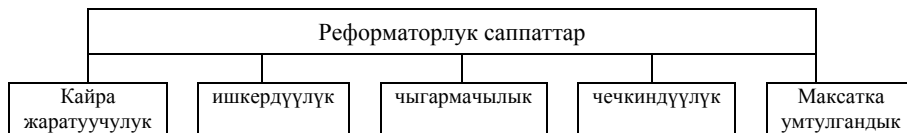
Дүйнөгө илимий көз карашы туура калыптанган адам деген сөз, акылы жетик, илимий негиздүү көз карашы бар, түзүүчүлүк сапатка ээ, керектүү курал -шаймандары жанында, баардык кыйынчылыкты жеңүү мүмкүнчүлүгү толук жана айкын болгон жоокер менен салыштырууга да болот. Ошондуктан коомдогу экономикалык - социалдык, саясий бурулуш жасоочу, дүйнөгө илимий көз карашы жетик жаштарды мектеп партасынан даярдоо зарылдыгы пайда болууда. Адамдын дүйнөгө болгон илимий көз карашын табигый илимдер гана калыптандырат. Ал табигый илимдер көз караштарды өзгөртүү менен катар дүйнөгө, коомго болгон мамилени да түп тамырынан өзгөртүп, жеке окуучунун адеп-ахлак, ички рух, адат, мүнөзүнө бурулуш жасоого жетишет. Айлана - чөйрөгө башкача көз менен карап этияттык менен мамиле жасап, тактап - изилдөөчүлүк сапат калыптанат. Ал эми гуманитардык илимдер айрым так эместиктерге жол берет. Себеби, алар белгилүү адамдардын жеке пикирине, түшүнүгүнө таянат, б.а. ал жерде эч бир эксперименталдык жол менен далилденген тыянак жок, божомолдон, ой жүгүртүп элестетүүнүн гана такталбаган бүдөмүк жыйынтыгы болуп калат. Ал эми коом өзгөргөн соң, ал курулай эксперименталдык таянычы жок идеяларга, көз караштарга эч ким жоопкер болбой, күчүн жоготуп койот. Бизге белгилүү болгондой физика илими да, башка табигый илимдер сыяктуу эле эксперименталдык далилдөөлөр, теория, закондор менен тастыкталып коштолот, жыйынтыкталат, фундаменталдык илимий ачылыштарга таянат.

Баарыбызга белгилүү болгондой коммунисттик коом эртеби-кечпи урай турган негизи жок, коом экенин көрдүк. Элдик менчик, пландуу экономика деген убактылуу, мнимый көрүнүш экенин турмуш далилдеди. Мамлекеттин байлыгы элдин менчиги деп аталганы менен, чынында аны колу узун, эпчил чиновниктер гана бийледи. Биз кыялданган ал коом, табигый жол менен өнүкпөстөн, жасалма (ойдон чыгарылган), өнүгүүнүн табигый мыйзам ченеми, механизми жоктугунда болуп калды. Башкаруунун системасы демократиянын, өз алдынчалуулуктун (мыйзам чегинде) болбой, күч менен башкарылгандыктан, өзүнүн түбөлүктүү эмес экенин далилдеди. Анын ордун демократия, укук, табигый мыйзам ченем менен жашаган, рыноктук мамиле үстөмдүк кылган коом басты. Табият кубулуштарындагы, илимий - техникалык прогресстеги, коомдогу саясий, социалдык, экономикалык өзгөрүштөр, ал эми азыркы коомдогу рыноктук мамиленин өнүгүшү табият илимдеринин мыйзамы менен жашаарын билишибиз керек. Эгерде жаштарыбыздын коомдун социалдык-экономикалык, саясий өнүгүүсү жөнүндө илимий көз карашы болбосо, өз алдынча ой жүгүртүп, андап биле албаса ар ким, керек болсо коом өзү дагы, бизди каалагандай өкчөп - калчаары бул жашоодон белгилүү. Ошондуктан келечектин жаштары өзүн коргой ала тургандай, жемин таап жей тургандай. улуттун, коомдун жүгүн көтөрө ала тургандай, билим берүү менен дүйнөгө илимий көз карашын өнүктүрүүбүз зарыл. Бул маселени чечүү табият илимдеринин милдети. Азыркы мезгилде таалим - тарбия берүүнүн маңызы ушунда деп түшүнөм. Табият илимдеринин теория, закондорун экономиканын негиздерин түшүнүп, өз алдынча көз караш, жыйынтыктуу, аныкталган пикирдин ээси болуу, чоң мааниге ээ. Эмне үчүн биз фундаменталдык илимдердин илимий негизин түшүндүрүүнү баса белгилеп жатабыз. Себеби, окуучу коомдун өнүгүшү, айлана - чөйрө ж. б. баардык процесстерди илимий негизде таанып, жеке негиздүү көз карашка ээ болушу маанилүү, ошол себептен бул дүйнөгө илимий көз карашты калыптандыруу, өнүктүрүү проблемасы дайыма актуалдуулугун жоготпойт. Андай көз карашка ээ адам гана коомду кайра жаратуунун, өзгөртүүнүн стратегиялык план, программаларын өзү түзүп, ишке ашыра алат.

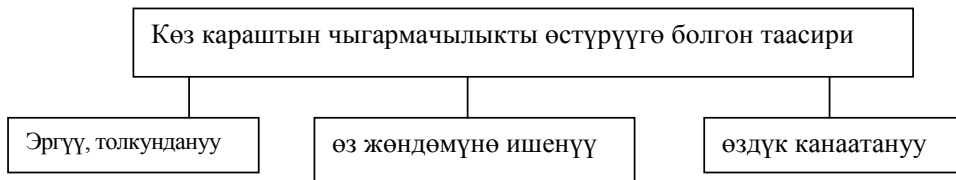

Илимий көз караш адеп-ахлактык, чыгармачылык, изилдөөчүлүк, реформаторлук сапаттарды да өнүктүрөт.

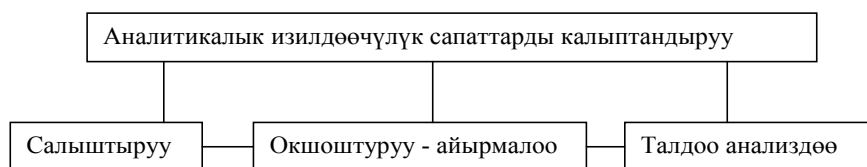
Албетте, билим, илимий көз карашка, ал эми көз караш, изилдөөчүлүк, туруктуулук, чечкиндүүлүк, максатка умтулгандыкка окшогон сапаттардын, мүнөздөрдүн жыйындысына эгедер кылаары жөнүндө В. Мощанский баса көрсөткөн.

Мындай сапаттарды да таалим-тарбия процессинде физика сабагы калыптандыра алат. Илимий көз карашка ээ адам деген сөз, тунгуюктан жол тапкан көкүрөгү ачык, акылман адам. Ушундай көз караштагы окуучуну окутуп, тарбиялап чыгаруу биздин милдет болуп жатат. Ошондуктан мындай илимий изилдөөлөрдү, илимий далилдөөлөрдү окутуу, окуучунун ички дүйнөсүндө тактыкты, туруктуулукту, тең салмактуулукту, сабырдуулукту, токтоолукту калыптандыруу менен жыл өткөн сайын. окуучунун акыл - эси дагы андан ары карай өз алдынча ой - толгоонун, талдоонун, турмуштук тажырыйбанын негизинде өнүгө берет,

Так илимдердин окуучуну таалим - тарбиялоодогу, илимий билим берүүдөгү, гуманитардык илимдерден айырмасы, өзгөчөлүгү ушунда. Физика илиминин теория, закондорун өздөштүрүү аркылуу табият кубулуштарынын, процесстеринин ички касиеттерин, келип чыгуу себептерин аңдап түшүнүү менен коомдогу тарыхый -саясий окуялар, илимий - техникалык прогресс, экономикалык өзгөрүштөрдүн да пайда болуу себептерин окшоштуруп, айырмалап, салыштырып, түшүнүп жыйынтык чыгара баштайт. Окуучу коомдогу экономикалык - социалдык абалды анализдеп талдап, айлана - чөйрөнү илимий көз караш менен карап, дүйнө таанымы өнүгүп, көкүрөгү, көзү ачылат. Физиканы окуп - өздөштүрүү менен жалаң эле билимдердин суммасына ээ болбостон, илимий көз карашы өнүгүп, билим алуу жолунда аналитикалык сапатка практика алып келет, өспүрүм өзгөчө бир бийиктикке көтөрүлөт. Андай жаштар илимий – техникалык прогресстин түпкү маңызын, экономикалык өнүгүүнүн адамзат жашоосуна тийгизээр таасирин, алдын ала билип, тастыктай да алат. Табигый илимдер анын ичинен физика окуучунун ички дүйнөсүн, дүйнөгө болгон көз карашын түп тамырынан өзгөртүп, тарбиялайт. Бул өзгөчө практикалык–лабораториялык сабактарда өлчөөлөр, эсептөөлөр, тактоолор, айырмалоо. салыштырууларды жыйынтыктагандан соң пайда болоору белгилүү. Натыйжада окуучунун дүйнө таанымы өнүгүп, көз алдыга дүйнөнүн физикалык сүрөттөлүшү ар кимдин билим деңгээлине, түшүнүгүнө карата элестеп, кандайдыр бир модель пайда болот. Биздин мамлекетке учурда ушундай сапатка эгедер жаштар керек болуп жаткан чак. Дүйнө таанымы кең, илимий көз карашы терең, мектеп окуучулары эртеңки күнү коомдун жүгүн, жоопкерчилигин моюнга алып, алдыга сүйрөп кете алаары түшүнүктүү. Ошол себептүү табият илимдеринин алардын ичинен өзгөчө физика илимине көбүрөөк жүк жүктөлөт. Анткени физика илими окуучунун көп кырдуу ой жүгүртүүсүнө жол ачып, ички дүйнөсүн, көз карашын өстүрүп, калыптандырат. Жашоодо жети өлчөп бир кесчү сапатка ээ кылып жана аналитикалык мүнөздү өнүктүрөт. Маселен теориялык сабакта демонстрациялык тажырыйбалар, практикум, лабораториялык сабактарда эксперименттик тажырыйбалар менен изилдөө, математикалык эсептөөлөр, график тургузуу, таблица толтуруу, диаграммалар чийүү, аныктоо, тактоолорду жүргүзүп, ынануу, ишенүү андан соң белгилүү бир көз карашка ээ болоору талашсыз. Албетте, ал окшоштуруу, айырмалоо, салыштыруу, талдоо - тактоолор белгилүү бир убакытты талап кылбай койбойт.

Учурда жаштардын фундаменталдуу илимий билими, дүйнөгө илимий көз карашы чектелүү болгондуктан экономикада, социалдык, саясий чөйрөдө радикалдуу секирик жасай албай жатабыз. Азыркы учурда да жаштардын көпчүлүгүнүн физика сабагынын түпкү философиясын жакшы өздөштүрбөгөндүктөн, жеке илимий, так көз карашы жок болуп, ар кимдин оозун тиктеп, ким биринчи озунуп жетелесе ошону ээрчип кетип жатышат. Адам өз башына ээ болуш үчүн табият кубулуштарынын айлануу-өзгөрүү сырларын, коомдогу болуп жаткан процесстердин мыйзам ченемдүүлүктөрүн, саясий, социалдык маселелерди, диний көз караштарды өз алдынча талдоо менен жеке пикирге ээ болушу керек. Андыктан биз окуучуга дүйнөгө илимий көз карашты калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн ыкмаларын, окутуунун жаңы технологияларын пайдалануу менен таалим - тарбиялоонун эффективдүү жолдорун издөө милдети турат. Мындай тунгуюкка кабылып, дүйнө таанымы, дүйнөгө илимий көз карашы чектелүү жаштар, өзүнө-өзү ишенбей, келечекте өзүнүн каякка, ким менен бараарын билбей жатат. Казыкка байланган аттай бир ордунда айланып калууда. Эми турмуштук тажырыйба азыркы коомдун өнүгүү мыйзам ченемин анализдөө менен, ал коомдун кыймылдаткыч күчү ким экенин, ага кандай билимдин, көз караштын зарылдыгын турмуш тастыктады, Ал эми окуучунун дүйнөгө илимий көз карашынын маани - маңызы жеке окуучу үчүн, коом үчүн да канчалык деңгээлде зарыл экендигин, актуалдуулугун да, практика далилдеп жатат.

Адабияттар.

1. Мощанский В.Н. Формирование мировоззрения учащихся при изучении физики. -М.: Просвещение, 1976.
2. Зверева. Н.М. Активизация учащихся на уроках физики. -М.: Просвещение. 1980.
3. Орехова. В.П. Усова А.В, Методика преподавания физики в 8-10 классах средней школы. – М: 1980.
4. Мултановский В.В, Физические взаимодействия и картина мира школьном курсе. - М. Просвещение. 1977.
5. Пеннер Д.И. и Кротова. Р.Г, Научно-атеистическое воспитание при обучении физике. М. Просвещение. 1982.
6. Дуков В.М. Исторические обзоры в курсе физики средней школы. М. Просвещение. 1983.
7. Чынгышбаева Г. жана Мамбетакунов Э. Физиканы окутууда предметтер аралык байланыштар. - Ф. Мектеп. 1985.
8. Мамбетакунов Э. Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери. Б. 2008.
9. Мамбетакунов Э. Физиканы окутууну теориясы жана практикасы .Б. « аят». 2004.
10. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б. Вестник педагогики 2004.
11. Мамбетакунов.Э. Методология качество педагогических исследований. Б. КНУ. 2006.
12. Разумовский, В. Г. Основы методики преподавания физики, М, Просвещение, 1984.

АДЕП-АХЛАК ЖАНА УКУК ТАРБИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ

КОБИЛЖАН КАМАЛИДИНОВИЧ ЮЛДАШОВ*

Адеп жана укук нормаларын активдүү жана аң-сезимдүү сакташы адамдардын укуктук, демократтык коомдогу жүрүш-турушунун идеалы болуп эсептелет. Адеп тарбиясы үзүлтүксүз жараян, ал бала төрөлгөн эле баиталып, инсандын бүт өмүрү бою улантылат. Инсандагы адептүүлүк касиеттин патриоттук, интернационалисттик, гуманисттик, чынчылык, акыйкатчылык, уяттуулук, намыскөйлүк сапаттарын балдарга калыптандырууну үй-бүлөдө, мектепте, колледжде же университетте максатка ылайык үзүлтүксүз жүргүзүү зарыл. Жалпы элдин эркин чагылдырган мыйзамды чын ыкласы менен урматтоо баладагы адептик укук сезимин түптөйт.

Ата-бабаларыбыздын нарк нускалуу, маданий, интеллектуалдык баалуулуктарын чагылткан, бир нече ондогон кылымдар бою кырындыдан чогулткан элдик педагогикабыздын мурастарына негизделген таалим, тарбия аркылуу жаштарыбыздын адеп-ахлагын ондойбой туруп, дүйнөлүк цивилизациянын денгээлине көтөрүлө албастыгыбызды ар бир инсан баласы түшүнүүгө тийиш. Кичинекей адепсиздиктен жүрө-жүрө чоң кылмышкер пайда болот.

Адамдардын укуктук, демократтык коомдогу жүрүш-турушунун идеалы болуп адеп жана укук нормаларын активдүү жана аң-сезимдүү сакташы эсептелет. Педагогика жана юридика илимдеринин бирге жүргүзгөн тарбиялык иш аракеттеринин негизи ушунда: педагогика адеп нормаларын калыптандыруудан укук нормаларын түптөөгө өтсө, юриспруденция - укук нормаларынан адеп нормаларына өтөт.

Адеп-адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири-бири менен жана коом менен мамилелеринин жана жүрүш-туруш нормаларын тарыхый жыйындысы. Адептүүлүк адамдардын жеке мамилеринине, коомго жасаган мамилеринине, бири-бири менен жана коом менен карым-катнашына жакшылык-жамандык, абийирдүүлүк-уятсыздык, айкөлдүк-караниеттик деген түшүнүктөрдүн негизинде баа берет. Коом адеп-ахлак нормаларын иштеп чыгат жана коргойт. Ага илим, дин, саясат, философия, юриспруденция, көркөм өнөр өндүү коомдук аң сезимдер да өз таасирин тийгизет. Адептүүлүк нормалардын адамдардын кыйшаюшуз сактоосун көзөмөлгө алуучу эн күчтүү каражат – коомдук пикир, элдин назары.

Адеп тарбиясынын жемиштүүлүгү окуучуларды жакшы жүрүш-туруштун адат, машыгууларына көнүктүрүүгө жараша болот. А.С.Макаренко айткандай, окуучулар өздөштүргөн адептүүлүк норма, эреже, жоболор менен аларды жүрүш-турушунун ортосунда боштук бар. Ал боштукту адептүү жүрүш-туруштун адаттары, машыгуулары өндүү элементтер менен толтуруу зарыл. Улуулар тарбиялоого тийиш экенин окуучу билет, бирок тарбия жалаң эле балдарга үйрөтүү жана тапшырма аткаруудан, бала өзүнө карата педагогикалык кубулуш катары мамиле жасагандарга кыжыры келип мүмкүнчүлүгүнө жараша аларга каршылык көрсөтүүгө умтулат. Окуучунун күндүк жашоо тиричилиги рационалдуу уюштурулса, анда жакшы адаттар жана машыгуулар өзүнөн-өзү эле калыптана берет. Андай адаттарды өзүндө бекемдөө үчүн жасаган аракетин окуучу кээде сезбей деле калат.

Мугалимдер жана ата-энелер балдардын талаптарынын дайыма эле туура түшүнүп, туура канааттандырууга умтулушпайт. Көпчүлүк учурда алардын каалоосуна тыюу салышат. Катуу жазадан корккон бала убактылуу каалоосун тыят, бирок карама-каршылык жоюлбай кала берет, жаза коркунучу жоголору менен бала алиги каалоосун дароо канаат-

* Экономика жана ишкердик университетинин Гуманитардык-экономикалык колледжинин ага окутуучусу.

тандырууга умтулат. Мындай кылыгы чоңдорго жакпасын билип, түрдүү куулук- шумдукту ойлоп таап, жалган айтып, чоңдорду, ата- энелерин алдай баштайт. Алсак, кыштакта ата-энеси эркин койбогон балдар, айрыкча кыздар, шаарга келгенде бат эле жаман жолго түшүп кетип жатышат. Буга баарыбыз эле күбө болуп олтурбайбызбы. Мындай карама- каршылыктарды жоюунун эң коркунучтуу дагы бир жолу – баланын бүт талабын аткаруу. Даанышман бабаларыбыз баланды бактысыз кылам десең, анын бүт талабын аткара бер- деп осуят калтырган. Бул ар бир тарбиячыны жана ата- энени терең ойлондуруга тийиш. Адеп тарбиясы үзүлтүксүз жараян, ал бала төрөлгөн эле башталып, инсандын бүт өмүрү бою улантылат.

“Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста”, - деген эл макалы бар. Жакшылыкка баланы жашынан тынымсыз үйрөтүү зарыл экендиги, адептүүлүк менен, катуу талап коюп чебер тарбияласа, натыйжасы жакшылык болот. Бала адептүү, айкөл, жоомарт, чыныгы инсан болуп жетилет. Баланы жашынан жаман жөрөлгөлөргө үйрөтсө (кээде, тилекке каршы, ушундай да болот), натыйжасы сөзсүз жамандык болот. Ал эми жакшы жөрөлгөлөргө деле, жаман жөрөлгөлөрө деле үйрөтпөй тим койсо, бары бир натыйжасы жамандык болот. Анткени пенде жарык дүйнөгө даяр адам болуп келбестен, адам болууга жөндөмдүү бир жандуу организм катары келет. Эгерде жерди пешене тер менен тынымсыз иштеп эгин, бак – дарак, гулзар өстүрбөсө, аны сөзсүз уйгак басат. Уйгактын уругун эч ким сеппеген сыяктуу эле, баланын жан дүйнөсүн жамандыктан коргоп, жакшылыктын үрөнүн сээп калбаса, жамандык эч ким сеппей эле дүркүрөп өскөн уйгактай оожалат.

Жакшылыктын үрөнүн өз учурунда сээп, жан дүйнөсү бай жетилген жигит бирөөлөрдү өлүмдөн, көпчүлүк учурда тааныбастан, сактап калып, өзүн майып кылат же өлүмгө дуушар болот. Ошол эле учурда алиги жамандыктын үрөнү уйгактай баскан жигит өзүн аспеттеп багып чоңойткон энесин же өзү сүйүп алган аялы менен балдарын таштап, кара курсагын айынан башка бир аялдын үйүнө кирип алат. Жашоодогу кызыгуусу осол адам рухундагы боштукту ичимдик, бангилик, уурулук, каракчылык, мыкаачылык, сойкулук өндүү түрдүү азгыруулар менен толуктоого умтулат. Инсандагы адептүүлүк касиеттин патриоттук, интернационалисттик, гуманисттик, чынчылык, акыйкатчылык, уяттуулук, намыскөйлүк сапаттарын балдарга калыптандырууну үй-бүлөдө, мектепте, колледжде же университетте максатка ылайык үзүлтүксүз жүргүзүү зарыл.

Немис элинин улуу ойчул жазуучусу Томас Манн инсан периште менен жырткыч айбандын так ортосунда турат. Периштеден ыраактап жыркчка жакындаса айбан сыяктуу наадан болушу, жырткыч айбандан алыстап периштеге жакындаса периштедей таза, касиеттүү инсан болушу анын жыныстык тарбиясына жараша болот деген ойду баса белгилеп көрсөткөн.

Коомдук турмушта укук бир топ социалдык маанилүү милдеттерди аткарат. Укуктун негизги булагы болуп негизги мыйзамдык мамлекеттик укуктун маңыз маанисин чагылдыруучу конституция эсептелет. Анын негизинде эмгек кодекси, граждандык кодекс, менчик жөнүндө, мекемелер жөнүндө, табиятты коргоо жөнүндө, бийлик жөнүндө, үй-бүлө жөнүндө мыйзам жана кылмыш кодекси мыйзамдары иштелип чыгат. Ушинтип укуктун жөнгө салуучу милдети ишке ашат.

Укук тарбиясынын системасын укук сезиминин структурасы жөнүндөгү илимий түшүнүк аныктайт. Укуктун сабаттуулук: мамлекеттин укуктук негиздери менен таанышуу, мыйзамдын негизинде адамдардын мамилесин жөнгө салуучу нормалар жана укуктун түрлөрүн билүү - укук тарбия системасынын башаты болуп эсептелет. Укуктук аң-сезимдин негизги элементи - адептик, укуктук жана сясий сезим.

Жалпы элдин эркин чагылдырган мыйзамды чын ыкласы менен урматтоо баладагы адептик укук сезимин түптөйт. Ал сезим атуулдук сезимменен да тыгыз байланышта болот. Адамдын укуктук аң сезиминде атуулдук намыскөйлүктүн ролу өтө чоң. Укук нормаларын сактоодогу намыскөйлүк адамдын мыйзамды бузбай сактоосун ичтен көзөмөлгө алат. Мыйзамды бузган адам жазасыз калбашын ойлогон адам жазаланууну абийирсиздик деп эсептеген сезим өтө чоң коомдук-руханий баалуулук деле эмес, бирок ал сезим жаштардын мыйзамды бузуусуна көп учурда жол койбойт.

Укуктук аң сезимдин структуралык элементи болуп эсептелген укуктук ой жүгүртүү укуктук билимге негизделет да, айрым адамдардын ой пикирине, кылган иштерине, жүрүш-туруштарына укук нормаларынын өлчөмү баа берет. Укуктук аң сезимди калыптандыруудагы негизги максат-окуучулардагы укуктук маданиятты тарбиялоо. Укук маданиятынын белгилери: укук нормаларын жакшы билүү; өнүккөн укуктук ой жүгүртө билүү жана адептик-укуктук сезим чөйрөсүнө ээ болуу; укук нормаларын мекеменин, граждандык жана жеке өзүнүн кызыкчылыгы үчүн пайдалана билүү; укуктук агартуу ишин жүргүзүүгө жана укукту бузууларга каршы активдүү күрөшүүгө болгон талапчандык.

Укуктук тарбия системасынын орчундуу элементи болуп жаш муундарга укук тарбиясын берүү эсептелет. Бул максатты ишке ашыруу үчүн окуучуларды көптөгөн коомдук татаал мамилелерге аралаштыруу аркылуу тарбиялык көп маселелерди чечүүгө болот. Алардын биринчиси - укук мамлекетинин гражданин калыптандыруу. Окуучу акырындык менен юридикалык сабатка ээ болот, өзүнүн укугун, милдетин, укуктук жоопкерчиликти андап түшүнө берет. Анын сезиминде адептик укуктук рух маданиятынын угуту пайда болот. Адеп нормалары анын укук нормаларын түшүнүүсүн жеңилдетүү менен адептүүлүк чындыгынын маанисин терең андап түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт. Укук тарбиясы окуучулардын коомдук аң сезимин оожалдырып, адепсиздикке жана укук бузууга каршы активдүү күрөшкө умтулдурут. Укук тарбиясынын мазмуну окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө даража болот. Укук тарбиясынын негиздери балдар али жаш кезинде эле үй-бүлөнүн адеп-ахлактык мамилелеринде алардын айрым жүрүш-турушуна түрткү берүүчү норма катары берилет. Балдар өзүлөрүнүн укуктарынын жана милдеттеринин маанисин андап түшүнүп, эмнени жасоо мүмкүн, эмнени жасоо мүмкүн эместигин, үй-бүлөдөгү адеп нормаларынын өлчөмү менен баалай баштайт.

Студенттер 1-2 курстарда окуу процессинде мамлекет, анын символикалары, граждандардын укуктары жана милдеттери жөнүндө түшүнүккө ээ болот. Окуучулардын адептик - укуктук сезимдерин тарбиялоодо музыка жана көркөм өнөрдүк (мекен жөнүндөгү ырлар, көркөм сүрөттө чагылдырылган коомдук турмуш) ролу баа жеткис. Бул курактагы окуучулар граждандык мамилелерге аралашуу менен укук нормаларын жакшы билбегенден аны бузуп койгон учурлары да кездешет. Ошондуктан юридикалык жоопкерчиликке тарткыдай боло элек курактагы окуучулардын укук нормасын бузуучулуктарынын алдын алуунун мааниси өтө чоң.

Ал эми жогорку курстарда окуган улан, кыздар атайын предметтерди окуу процессинде адамдардын укуктук жана адептик мамилелеринин маңыз маанисин тереңирээк түшүнөт, окуучулардын өндүрүмдүү эмгеги үчүн мекемелердин акы төлөөрүн уюштуруу аркылуу, окуучулардын бош убактысын жана бири бири менен карым катнаш мамилелерин уюштуруу аркылуу өзүлөрүнүн укуктарын жана милдеттерин жакшы өздөштүрүп алышат. Алар эл депутаттарынын, сот, милициялардын практикалык иштери менен таанышат, шайлоо компаниясын өткөрүүдө активтүү катышышат.

Коомдук жана мамлекеттик турмуштун укуктук негизинин бекемдөө үчүн күрөш, өлкөнүн мыйзамдарын кыйшаюусуз аткарууну талап кылуу жалпы элдин камы.

Укук нормалары коомдогу акыйкаттык жөнүндөгү түшүнүккө негизделет. Бул нормалар мамлекеттин, коомдун же жекече бирөөнүн кызыкчылыгына тийгизген зыяны үчүн адам жоопкер экендигин белгилейт. Жалпы кызыкчылык үчүн айрымдардын эркиндигин чектөө бей- бечаралардын укугун коргоо калыстыгы мыйзамда чагылдырылууга тийиш. Ал нормаларды ар бир жаран сактоого милдеттүү. Аларды бузгандарды жазалап тартипке чакыра турган мамлекеттик органдар бар. Мыйзам нормаларын жарандардын көбү ошол органдардан коркондугунан бузуга батына албайт. Ал эми адеп нормаларын адамдар өз уяты менен эле сакташат. Адеп нормаларын сакталуусун көзөмөлгө ала турган күч- коомдук пикир, элдин назары. Адеп нормалары менен мыйзам нормалары өтө жакын, алардын түпкү маңыз- мааниси бирдей. Мыйзамдын нормаларын деле адепсиз адамдар бузат, адегенде инсандын адептик- эрктик касиети айнып, бурмалана баштайт, анан ал айныган касиети бара- бара туруктуу адатка жана көз карашка айлана берет. Коомго зыяндуу максатты

жана каражатты артык көрүүнү өзүнүн өзгөчөлүгү деп эсептей баштайт, андан соң адептик- укудук сезимдеги бир ишти жасоого уруксат же мүмкүн эмес деген талаптын ортосундагы чекти бурмалай баштайт, андан укук нормаларын бузууга бир эле кадам таштайт. Анан укук бузуу акырындап системага айланат, андан ары кылмыш кылганын адам билбей да калат. Кичинекей адепсиздиктен жүрө-жүрө чоң кылмышкер пайда болот.

Ата-бабаларыбыздын нарк нускалуу, маданий, интеллектуалдык баалуулуктарын чагылткан, бир нече ондогон кылымдар бою кырындыдан чогулткан элдик педагогикабыздын мурастарына негизделген таалим, тарбия аркылуу жаштарыбыздын адеп- ахлагын ондобой туруп, дүйнөлүк цивилизациянын денгээлине көтөрүлө албастыгыбызды ар бир инсан баласы түшүнүүгө тийиш.

Пайдаланылган адабияттар:

- 1.Бекембай Апыш.Бабаев Д. Жоробеков Т. Педагогика. Бишкек. 2002 ж.
- 2.Бекембай Апыш. Тарбия назарияты. Ош.1996 ж.
- 3.Жусупов К. Байыркынын издери. Бишкек. 2001 ж.

ОКУУ - ТАЛАА ПРАКТИКАСЫНДА КӨК - АРТ ӨРӨӨНҮНҮН КУРТ – КУМУРСКАЛАРЫНЫН ТҮРДҮК КУРАМЫН ОКУП ҮЙРӨНҮҮ

К. М. ТАШТАНОВА * - К.А. МЫРЗАЕВА **

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин «Табият таануу» факультетиндеги «Биологияны окутуу методикасы жана зоология» кафедрасында «Омурткасыздар зоологиясы» предмети боюнча мамлекеттик стандартка ылайык жайкы окуу - талаа практикасы иштелип чыккан жана биринчи семестрде 144 саат үзгүлтүксүз өтүлөт, экинчи семестр үчүн төрт жумалык 144 саат үзгүлтүктүү окутуу киргизилген. Биринчи курста окулган лекциялардан кийин омурткасыз жаныбарлардын урууларын жана окуп үйрөнүүдө студенттердин билимин бекемдөө үчүн эске алынган.

«Омурткасыздардын зоологиясынан» жайкы окуу - талаа практикасынын негизги милдеттери: студенттердин омурткасыз жаныбарлар дүйнөсүнүн көп түрдүүлүгү менен танышуу, алардын морфолого–физиологиялык өзгөчөлүктөрүн жана классификацияларын, таралуу ареалдарын, экологиясын, этологиясын (жүрүм–турумун) жана омурткасыз жаныбарларды коллекциялоо, жыйноо эрежелерин, усулдарын, ыкмаларын үйрөнүү болуп эсептелинет.

Практика убагында бир эле мезгилде «Омурткасыздар зоологиясы» предметинин өтүлүшү үчүн колдонулуучу натуралдык көрсөтмө куралдар-нымдуу препараттар, курт-кумурскалардын коллекцияларын толуктоо үчүн омурткасыз жаныбарлар студенттер тарабынан жыйналат.

Жайкы окуу - талаа практикасы негизинен Сузак районуна караштуу Саты, Кара-Алма, Архангельский айылдарында пландаштырылат жана өтүлөт. Аталган айылдар Көк – Арт өрөөнүнө караштуу Фергана тоо кыркаларынын деңиз деңгелинен 764 метр бийиктигинде Жалал – Абад мамлекеттик университетинен болжол менен 57 км аралыкта жайгашкан.

Окуу - талаа практикасы тажрыйбалуу окутуучулардын: айыл чарба илимдеринин доктору, профессор Аманкулова Талчакан Кайыпжановна, кафедранын окутуучулары Нурдинов Шамшы Шабидинович, Мырзаева Каныкей Асылбековна, Темирова Аида Акжолбаевналардын жардамы менен студенттер Көк – Арт өрөөнүнүн курт- кумурскалар классынын өкүлдөрү менен таанышып, окуп үйрөнүшөт.

Окуу – талаа практикасын өтүү учурунда студенттер өз колдору менен Көк-Арт өрөөнүндө басымдуулук кылган курт – кумурскалардын өкүлдөрүн аныктап, коллекцияларды даярдашат. Анын кээ бир өкүлдөрүнүн тизмеси төмөнкү №1-таблицада берилген.

* ЖАМУ

** ЖАМУ

№1- таблица: Көк – Арт өрөөнүнүн курт - кумурскаларынын түрдүк курамы, түрлөрүнүн аталыштары.

к/ №	Курт – кумурскалардын орусча аталышы	Курт – кумурскалардын кыргызча аталышы	Курт – кумурскалардын латынча аталышы	Жыйналган күнү	Жыйнаган жана аныктаган студенттин аты жөнү
1	Жук носорог	Носорог коңуз	<i>Oryctes nasicornis</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Мусаева Бермет Б-1-08
2	Скаун лесной	Токой текирени	<i>Cicindela silvatica</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Жакишева Медина Б1-08
3	Красотел пахучий	Жыгтуу сыйдалар	<i>Calosoma sycofanta</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Султанова Чынара Бк-1-08
4	Бронзовка мраморная	Мрамор алтынчык коңузу	<i>Potosia lugubris</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Кимсанова Назира Бк-1-08
5	Шелковка рыжая	Саргыч үөлковка	<i>Serica brunnea</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Азимжанова Мээрим Б-1-08
6	Жужелица лесная	Токой дуулдагы	<i>Carabus nemoralis</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Кыдыралиева Айсалкын Б -1-08
7	Жужелица зернистая	Данчыл дуулдак	<i>Carabus granulatus</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Мусаева Бермет Б-1-08
8	Жужелица решетчатая	Торчолуу дуулдак	<i>Carabus cancellatus</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Равшанбек кызы Сарвиноз Б-1-08
9	Хрушчик луговой	Шалбаа саратаны	<i>Anomala dubia</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Маматова Назира Бк-1-07
10	Сверчок домовый	Үй кара чегирткеси	<i>Acheta domesticus</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Макамбай кызы Айкөкүл Бк-1-07
11	Коровка семятоточечная	Жети чекитүү өөдөкөч	<i>Coccinella septempunctata</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Жээмбаев Шамурат Бк-1-07
12	Пчела мохноногая	Түкбуттуу аары	<i>Dasypoda plumipes</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Абдыманапова Анара Бк-1-07
13	Осостенная шипоногая	Тикен бут дубалчы сары аары	<i>Odynerus spinipes</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Зулумбек кызы Зарнигор Б-1-08
14	Пчела плотник	Жыгаччы аары	<i>Xylocopa valga</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Табалдиева Айжамал Бк-1-07
15	Кузнечик пестрый	Чаар – ала айман	<i>Decticus verrucivorus</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Замирбекова Канымбү Б-1-08
16	Кузнечик певчий	Сайроочу айман	<i>Tettigonia cantans</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Мирзаева Одинахон Б-1-08
17	Үелкун черный	Кара тырсылдак коңузу	<i>Athous niger</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Табалдиева Айжамал Бк-1-07
18	Долгоносики	Узун мурундуу коңузу	<i>Curculionidae</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Азимжанова Мээрим Б-1-08
19	Вертячка дневная	Күндүзгү вертячка	<i>Gyrinus morines</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Абдуманап кызы Анара Бк-1-07
20	Жук колорадский	Колорадо коңузу	<i>Leptinotarse desemlineata</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Мидин кызы Элгиза Б-1-08
21	Пенница слонявая	Илешкек көбүрмө	<i>Phiilaenus spumarius</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Кыдыралиева Айсалкын Б-1-08
22	Клоп ягодный	Жемишчил кантала	<i>Dolycoris boccorum</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Абдувалиева Нилуфар Б-1-08
23	Сверчок полевой	Талаа кара чегирткеси	<i>Gryllus cympestris</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Жумадилбек кызы Айсулуу Б-1-08
24	Муха мясная серая	Боз эт чымыны	<i>Berceae haemorrhiclesis</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Замирбекова Канымбүбү Б-1-08
25	Гладыш обыкновенная	Кадимки гладыш	<i>Notenecta glauca</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Мирзаева Одинахон Б-1-08
26	Боярышница	Долоночу коңуз	<i>Aporia crotaegi</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Мамытбекова Айгерим Бк-1-07

27	Лимонница	Лимончул	<i>Cronepterix rfozni</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Маматова Назира Бк-1-07
28	Червонец огненный	Кызыл червонец	<i>Neoclesvirga reoe</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Кубанычбек кызы Айгерим Бк-1-07
29	Репейница	Уйгакчыл көпөлөк	<i>Vanessa catdvi</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Сүйөркулова Чолпон Бк-1-07
30	Уелкопряд непарный, или непарник	Жубайсыз жибек көпөлөгү	<i>Limantria dispar</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Равшанбек кызы Сарвиноз Б-1-08
31	Стрелка красивая	Сулуу көк ийнелик	<i>Cocnagrium pulchellum</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Эркинбай кызы Саткын Бк-107
32	Махаон	Сарала-калдырган	<i>Papilio machaon</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Азайжанова Мээрим Б-1-08
33	Желтушка луговая	Шалбаа сарала коңузу	<i>Colios nyale</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Жумадилбек кызы Айсулуу Б-1-08
34	Боярышница	Долоночу коңузу	<i>Aporia crotaegi</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Насырова Жайнагүл Бк-1-08
35	Пяденица обдирало	Кайсама сөөмчү	<i>Anastatus disparis</i>	5.06 - 28.06 2008 г.	Жээнбаев Шамурат Бк-1-07

Жайкы окуу - талаа практика убагында студенттерди чакан тайпаларга бөлүп кээ бир курт – кумурскалардын отрядынын жалпы мүнөздөмөсү боюнча көлөмү чоң эмес илимий доклад жазуу сунушталат. Мындан сырткары студенттер жергиликтүү фауна-нын негизинде курт – кумурскалардын түрүнүн, отряддарынын жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүнүн (жакын урууларын же түрлөрдүн морфологиялык окшоштугун айырмалоо үчүн) мүнөздөмөсү боюнча жекече таблица түзүшөт, өкүлдөрүнүн аталыштарын таап, курт – кумурскаларды жыйноо эрежелери боюнча коллекцияларды түзүшөт. Студенттер курт – кумурскаларды коллекциялоодо этикеттөөнү түзүүсү абзел жана алардын классификациясын билүүсү керек. Жайкы окуу- талаа практикасы бир нече этаптарда өтөт, ал өзүнүн окуу - талаа практикасынын темалары боюнча жазуу түрүндө отчет, докладдар ошондой эле зачет тапшырылат. Зачет убагында студент курт – кумурскалардын түрүн жана өкүлдөрүн, анын башка түрүлөрдөн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн туура атап айтып жана мүнөздөө керек.

Жайкы окуу - талаа практикасы ар күнү жаратылышка саякат жасоо менен өтөт, ал бир гана таанып билүү маанисине ээ болбостон студенттерди тарбиялоодо негизги ролду ойнойт, себеби биргелешип изилдөөдө, байкоодо биримдүүлүккө жана оң эмоционалдуу таасирге ээ. Жайкы окуу – талаа практикасы боюнча студенттер өз ойлорун, көз караштарын университеттин «Студ полюс» гезитине, «Табият таануу» факультетинин дубал газетасында чагылдырышкан, алар бир гана «Табият таануу» факультетинин студенттеринин жана окутуучуларынын көңүлүн бурбастан университеттин башка факультеттеринин көңүлүн да бурушат.

Зачеттун теориялык бөлүгүн тапшырууга чейин алынган билимин бышыктоо үчүн коллекциялык материалдарды колдонуп курт – кумурскалардын биологиясы жана экологиясы жөнүндө ар бир студент жекече суралат. Омурткасыз жаныбарлардын зоологиясы боюнча курс өзүнүн комплекстүүлүгү жана чоң информациялык жүктөмү окутуучу үчүн да татаал берилет. Студенттер аталган предмет боюнча кошумча даярдануу үчүн заманбап окуу адабияттар, окуу–талаа практикасын өтүү үчүн методикалык колдонмолор жана окуу куралдары жетишсиз.

Колдонулган адабияттар.

1. Т. К. Аманкулова «Омурткасыздардын зоологиясы боюнча лабораториялык практикум» Жалал- Абад 2001г

2. А.А.Алдашев «Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча – кыргызча сөздүгү» Бишкек 1998-ж.

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

3. «Атлас насекомых» Москва «Росмен» 2005 г

4. Фарб Хан Анри - Жизнь насекомых. Москва «ЭКМО» 2007г

5. А. К. Кулназаров С.Т. Шатманов Метод указания НИР по зоологии. г. Ош 1993 г.

6. Н. Г. Марушин «Сбор и коллекционирования насекомых» М. Просвеуение 1978г.

HUKUK

AVUKATLIK MESLEĞİNİN GEREKLİLİĞİ

Öğr. Gör. Neriman HANAHMEDOV*

Özet

Makalede Avukatlık mesleğinin gereklilikleri zikir edilmektedir. Aynı zamanda Avukatlık mesleğinin günümüzdeki önemi belirtilmektedir. Avukatlık, hukuk devletinin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Azerbaycan'da da bağımsızlığından sonra avukatlık kanununda bazı gelişmeler olmuştur. Bunlardan en göze çarpanı avukatların bağımsız olarak çalışmaları anılmaktadır. Avukatlık mesleği, diğer mesleklerden farklı olarak özel bir güven gerektirir.

Avukatlık, kamu hizmeti ve serbest bir meslektir. Eski Yunanda önceleri taraflar hakim önüne bizzat gitmeye mecburdular. Salon kanununda da kural olarak bu ilke geçerliydi. Daha sonra hakim önüne giden tarafa bir arkadaşı veya akrabasının yardım etmesi ve tarafın açıklamasını tamamlaması imkanı da tanınmaktaydı.

“Avukat, her türlü hukuki sorun ve anlaşmazlıkların, adalet ve hakkaniyete uygun olarak çözümlenmesi ve genellikle hukuk kurallarının tam olarak uygulanması hususunda, yargı organları ve hakemlerle resmi ve özel kurul ve kurumlara yardım etmek amaçlarıyla, hukuki bilgi ve tecrübelerini, adaletin hizmetine ve kişilerin yararlanmasına tahsis ederek kamu hizmeti gören serbest meslek mensubu kişidir” şeklinde tanımlanmıştır.

Makalede ayrıca Avukatlığın hukuki niteliğinden de bahis edilmektedir. Bunun yanı sıra Avukatlık ücreti ne şekilde değerlendirilmesi konusu ve Avukata verilen vekaletin çeşitleri de anlatılmaktadır.

Günümüzde Avukatlık mesleğinin gerekli ve vazgeçilmez bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. Makalemizde de bu konu üzerinde durulmuştur.

Giriş

Kurumsal olarak bağımsız avukatlık, hukuk devletinin vazgeçilmez unsurlarından biridir.

Zira hukuk devletinin üzerine inşa olunduğu temel hak ve özgürlüklerinden biri, gerek uluslararası, sözleşmeler, gerek anayasa ve Yasalarda yer almış bulunan, savunma hakkıdır. Bir başka deyişle, savunma hakkı, insan haklarından biridir.

Bu bağlamda, Avukata tanınan yetkiler, savunma hakkına, yani bir temel hakka varlık ve geçerlilik kazandırmaya yarar, hukuk devletine hizmet demektir.

Nitekim 3842 sayılı Kanunla ceza Muhakemeleri usul kanunda gerçekleştirilen değişiklikler, genel anlamda savunma hakkının iyi bir şekilde kullanılabilmesine olanak tanımaya amaçlamıştır.

Ayrıca, Avukatlık kanunu tasarısı da Adalet Komisyonundan geçerek kabul olmuştur. Avukatlık özerkliğini zedeleyen 1136 sayılı Avukatlık Kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması söz konusudur ve bu sevindiricidir.

Azerbaycan'da da bağımsızlığından sonra avukatlık kanununda bazı gelişmeler olmuştur. Bunlardan en göze çarpanı avukatların bağımsız olarak çalışmaları anılmaktadır.

Avukatlık mesleği, diğer mesleklerden farklı olarak Özel bir güven gerektirir. Gerek hak arayan ve bu konuda Avukattan hukuki yardım isteyen bireylerin, gerek müvekkil menfaatlerini koruma sırasında avukatın temasta bulunduğu başka mahkemeler olmak üzere resmi mercilerin avukata güven duyabilmeleri gerekir. Bunun için ise, başta avukatlar olmak üzere, söz konusu kişi ve mercilerin mesleğinin özelliklerini, mesleki yükümlülükleri ve sorumluluğu, ayrıca mesleğin avukata sunduğu hak ve yetkileri bilmeleri gerekir.

* Azerbaycan Devlet İktisad Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, nerimanhan@hotmail.com

Bu konuda şüphesiz en önemli görev, meslek kuruluşlarına düşmektedir. Barolar ve Türkiye Barolar Birliği, başta mensuplar olmak üzere, toplumun her kesimine, mesleğin, savunma mesleği olması sebebiyle ayrı bir önem ve işleve sahip bulunduğu ve bir oranda avukatlara yetkiler tanınmasının bunun karşılığı olarak da ağır bir sorumluluk yüklenmesinin söz konusu olduğunu vurgulamalı, bu yönde bir bilinç oluşturmaya çabalamasıdır.

Avukat mesleğini icrada ne kadar özgürse, müvekkil haklarını elde etme konusunda o kadar verimli çalışır. Hukuk devletinin özü, adalet esasına göre devlet otoritesinin sınırlandırılmasında temelini bulur.

I. Konunun Takdimi

Avukatlık, kamu hizmeti ve serbest bir meslektir.¹ Eski Yunanda önceleri taraflar hakim önüne bizzat gedmeye mecburdular. Salon kanununda da kural olarak bu ilke geçerli idi. Daha sonra hakim önüne geden tarafa bir arkadaşı veya akrabasının yardım etmesi ve tarafın açıklamasını tamamlaması imkanı da tanınmaktaydı.²

Bu bağlamda avukatlığa bir giriş olarak görünmekteydi. Yunanda avukatlık bir anlamda bir başkasının hakkını koruyan anlamına gelmektedir.

Daha sonraki zamanlarda, taraflara önceden savunma hazırlayan ve “logogrophes” adı verilen yardımcıları ortaya çıktı.³ Bunlar hakim önüne savunmalarını savunmalarını yazılı olarak sunmaktaydı.

Yani avukatların savunmalarını yazılı şekilde sunmaları için karşı tarafta da bir müvekkilin mevcut olması gerekmektedir ve müvekkilin yazılı şekilde avukatına vekalet vermesi aranmaktadır.

Başlangıçta Roma’da avukatlık bu günkü anlamda kullanılmamaktadır. Bu zaman geçtikçe bu anlamı kazanmaya başlamıştı.

“Avukat, her türlü hukuki sorun ve anlaşmazlıkların, adalet ve hakkaniyete uygun olarak çözümlenmesi ve genellikle hukuk kurallarının tam olarak uygulanması hususunda, yargı organları ve hakemlerle resmi ve özel kurul ve kurumlara yardım etmek amaçlarıyla, hukuki bilgi ve tecrübelerini, adaletin hizmetine ve kişilerin yararlanmasına tahsis ederek kamu hizmeti gören serbest meslek mensubu kişidir⁴”

II. Avukatlığın Tanımı

“Avukat, her türlü hukuki sorun ve anlaşmazlıkların, adalet ve hakkaniyete uygun olarak çözümlenmesi ve genellikle hukuk kurallarının tam olarak uygulanması hususunda, yargı organları ve hakemlerle resmi ve özel kurul ve kurumlara yardım etmek amaçlarıyla, hukuki bilgi ve tecrübelerini, adaletin hizmetine ve kişilerin yararlanmasına tahsis ederek kamu hizmeti gören serbest meslek mensubu kişidir⁵. Tanımdan da anlaşılacağı üzere avukatın iki yönlü bir işlevi bulunmaktadır. Avukat taraf temsilcisi olarak faaliyet çalışması” olmak sıfatıyla, adaletin gerçekleştirilmesi çabasına da ortak olmaktadır. Avukat, hukuki bilgi ve tecrübelerini ortaya koyarak, fertlerin haklarına kavuşmaları ve uğradıkları haksızların giderilmesi bakımından, onlara taraf temsilcisi olarak yardımda bulunurken, aynı zamanda adaletin gerçekleştirilmesine de hizmet etmektedir. Ayrıca avukat, hukuki bir sorun hakkında danışma gereksinmesi doğduğu durumlarda da kendisine başvuru olan kişidir. Hangi türde olursa olsun, avukat, söz konusu faaliyetlerini, halkın, meslektaşlarının ve çeşitli mercilerin kendisine güvenle bakabilecekleri biçimde yürütmelidir. Bu güven, avukatın toplumsal yararı amaçlayan mesleğini, gerektiği biçimde yürütebilmesinin ön şartıdır.

¹ Yılmaz Ejder, “Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi”.

² Yılmaz Ejder, Age.

³ Yılmaz Ejder, Age.

⁴ Sungurtekin Meral, Avukatlık mesleği avukatın hak ve yükümlülükleri, s.3, İzmir 1999.

⁵ Sungurtekin, Age, s.3, İzmir 1999.

Azerbaycan'daki anlama bakacak olursak, Avukatlar hukuk eğitimi görmüş kişiler ve avukat yani vekil olabilmeleri için hukuk tahsili almış kişiler ve en azında üç yıl bu hukuk saha sinde çalışmış olmaları ve staj dönemide aranmaktadır (Azerbaycan respublikası vekiller kanunu madde. 8)

Eskiden avukat adı özellikle cinayet davalarında, sanıkların yanlarında bulunmaları yardımcı olmak üzere dostlarını çağrılmalarından, yani "advokare" kelimesinden gelmektedir.⁶

Günümüzde artık avukat kelimesi gelişmiş ve savunma hizmetini yapan anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda eskiden yani Azerbaycan respublikası Sovyetler birliğini terkinde yer aldığı zamanlar, Avukatlar serbest şekilde çalışmamaktaydılar. Onlar yalnız devletin emirleri altında çalışmaktaydılar. Daha sonra Azerbaycan bağımsızlığıyla beraber bu şekil değişerek bu günkü anlama gelmiş ve aynı dünya ökelinde olduğu gibi, Avukatlık, kamu hizmetini yapan serbest bir meslek haline gelmiştir.

Bin dokuz yüzün ilk yıllarında "avukat kelimesi dillerde dolaşmaktaydı fakat her kes yabancı bir kelme olduğunu söylemektedir.

03.04.1924 tarihinde T.B.M.M. tarafından 460 sayılı muhamat kanunu kabul edildi. Avukatlığın bir meslek haline gelişi, ilk kez bu kanunla gerçekleşmiştir. Bu kanun 06.01.1926 tarihli 708 sayılı kanunla değiştirilmiş ve "mahami" kelimesi yerine "avukat" "mohamat" kelimesi yerine de avukatlık kelimesi yer almıştır.⁷

Azerbaycan'da vekiller kanunu son değişikliği 2004 yılında gerçekleşmiş, daha önce "odvokat" kelimesi değişerek "vekil" anlamına getirilmiştir.

Azerbaycan'da vekil savunmacı anlamına gelmektedir.⁸ Avukat bizzat üstlendiği görevi yerine yetirmelidir. Avukatlık kanunu m. 171-in birinci fıkrasında yapılan değişiklikle, avukata, üzerine aldığı işi kanun hükümlerine göre ve yazılı sözleşme almasa bile sonuna kadar takip etme hükümlü anlamına gelmektedir. Bu hükümden anlaşılacağı üzere, Avukatlık kanunu, avukatın üstlendiği işi tek başına yürüterek başka avukatların yetkilendirmesini kural olarak kabul etmiştir. 4667 sayılı avukatlık kanununda değişiklik yapılmasına dair kanunla 1136 sayılı avukatlık kanununda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden biri de tevkil konusundadır. 1136 sayılı avukatlık kanununu değiştiren 4667 kanunun 36. maddesi ile avukatlık kanununun 56. maddesine eklenen hüküm uyarınca avukatlar avukatlık ortaklığı vekaletname yerine "yetki belgesi" düzenleyebileceklerdir. Bu yeni değişiklikle, avukat ve avukat ortaklığı avukata veya avukat ortaklığına vekaletname yerine geçen tevkile ilişkin yetki belgesi verilebilir. Benzer bir düzenleme 25.11.2001 tarihinde resmi gazetede yayımlanıp yürürlüğe giren, Türkiye Barolar Birliği avukatlık ortaklığı yönetmeliği m.38'de de bulunmaktadır.⁹ Bu değişiklikler karşısında, tevkil konusunun yeniden incelenmesinde yarar vardır. Türk hukukunda tevkil, avukatlık kanunu, avukatlık ortaklık yönetmeliği ve borçlar kanununda düzenlenmiştir.

Tevkil için vekaletnamede avukata açıkca yetki verilmesi gerekir. Bu konuda öğretisi ve yargıtay kararları aynı doğrultudadır.

Bu konuda avukat vekaletnamesi olmadan, bir kimseye icrade temsil edebilir, fakat, bu halde, icra memuru, her zaman vekaletnamenin verilmesini isteyebilir. Vekil vekaletnamesi olmadan icra takibi yapamaz. Müvekkil tarafından, vekile bir vekaletname verilmelidir. Ödeme emrine yedi gün içinde, vekaletname vermedsen borcunun vekili (avukatı) sıfatıyla itiraz eden avukatın, itiraz tarihinden, sonraki tarihi bir vekaletname vermesi halinde, yaptığı itirazsüresinde ve geçerli olarak yapılmış kabul edilir.¹⁰

⁶ Yılmaz Ejder, "Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi"

⁷ Çeşitli hukuki metinler için bkz. Türkiyede savunma mesleğinin gelişimi, metinler, cilt 1-2, Türkiye barolar birliği yayınları no:5 İstanbul 1972, no :10 İstanbul 1973.

⁸ Azerbaycan respublikası vekiller kanunu 2004.

⁹ Akcan Recep "S.Ü. hukuk fakültesi dergisi" sayı 3-4 cilt 9 yıl 2001

¹⁰ Akcan Recep "S.Ü. hukuk fakültesi dergisi" sayı 3-4 cilt 9 yıl 1999.

III. Avukatlık Mesleği

Avukatlık kanununda, avukatın mesleği icra konusundaki kararına bağlı olarak, o mesleğin mensubu olmaktan kaynaklanan bırakım yükümlülükleri de düzenlenmiştir. Şüphesiz avukatın bu mesleğe girişiyle ortaya çıkan ilk statüsel yükümlülükleri, büro edinme ve baro levhasına yazılma konularındadır. Ayrıca mesleğini icra etmeye başladığı andan itibaren baro keseneklerini ödeme, baronun olağan ve olağanüstü genel kurul toplantılarına katılma, baro organlarında almış olduğu görevleri yerine getirme, barocu kendisine verilen görevleri yerine getirme, ceza Muhakemeleri usulü kanununun 140. maddesi çerçevesinde görevlendirildiği işlerin gereğini yerine getirme, baro levhasında yazılı bürolarında başka yerlerde, mahkeme salonları veya adalet binasının başka bir yerinde iş sahipleri ilk hukuki danışma ve iş kabulünden kaçınma, hakim veya cumhuriyet savcısının eşi, sebep veya nesep itibarıyla usul ve fürundan veya 2.dereceye kadar hısımlarından ise, onun baktığı davada avukatlık etmekten kaçınma, meslekle bağdaşmayan nitelikte bir başka işi yapmaktan kaçınmak, TBB ve baro organlarındaki görevleri dolayısıyla öğrendiklerini açıklamaktan kaçınma yükümlülükleri bulunmaktadır.

A) Avukatlık Mesleğinin Hukuki Niteliği

İnsan, dostça, nazik tarzda bir küçük ikramı, kaba, gösteriş kokan mükellef¹¹ bir ikrama daima tercih etmiştir. Kibarca ve nazik söylenmiş bir istek uyulması mecbur bir emir gibidir. Kabaca bir rica ise, yerine getirilmemesi icap eden bir angarya telakki edilir.

Adaleti yerine getiren kimselerde, hukuk bilgisi kader nezaketinde mevcudiyeti adaletin aradığı şartlardan birisidir. Nazik olmayan mahkeme olamaz¹². Adalet ancak nezaketin geliştirdiği bir arif anlamında netice vermektedir.

Nezaket, yumuşaklığı çevreye kulak vermeyi, aynı zamanda çemrediklerin fikrince hürmet hissi anlamına gelmektedir.

Hakimler avukatlardan daha fazla nazik olmak zorundalar. Çünkü son karar verme onların elindedir. Veya şu şekilde yorumlamak yerinde olacaktır. Avukatlar sadece müvekkilin korumakla yükümlü olduğu halde, hakimler ise adaletin terazisini nizamlarlar. Dolayısıyla hakimler nezaketleriyle çevrelerine huzur ve rahatlık vermelidirler.

Aksi takdirde takdirde hakim hırçınlık ve huzursuzluk çıkarırsa o zaman çevredekiler adaletin gelişmesine inanmazlar.

Hakimin şahsiyeti ve davranışı verilen hüküm kader değerlidir. Avukat hakimin idealize bir kişilik beklemektedir. Hakim kibar olacaktır. Fedakarlığı başkasından beklemeyecektir. Avukatları hakkın bölünmez bir parçası kabul edecektir.

Avukatlar ile hakim arasındaki düğüm noktalarından biri de hakimlerin kendi mevcudiyetleri kadar, avukatların mevcudiyetine de inanıp inanmamalarıdır.

Bu bağlamda hakimler kendilerine gösterilmesi gereken saygı kader, avukatlara da aynı saygının gösterilmesi lüzumuna inandıkları takdirde hakim-avukat arasındaki ilişki nezaket ve saygı ortamına sahip olacaktır. Bu durum iki adalet adamının görevleri birlikte yürüten paralel çizgileri gibidir. Yani ters yönde işleyen ayrı fonksiyonları yoktur. Avukatlar aynı fonksiyonu ifa ettiklerine inanmaktalar.

Mecelle hakimler için idealize edilmiş bir vasıf ortaya koymaktadır. Avukatlar hakşmler, mecellenin vecize tarzında belirttiği bir şahsiyet gibi görmekte birlikte, ayrıca bu vasıfların yanında adalet kader nazaketide birlikte yürütmesini istemektedir.

Adaletin gerçekleşmesi için yargıç ve savcıların maddi ve manavı en iyi olanaklara sahip olmaları gerekmektedir.¹³ Bunların bulunmaması veya yeterli olmaması halinde, statüleri gereğince yargıç ve savcılar doğrudan doğruya mücadele edememekteler.

¹¹ Şahadettin Demir "Ankara Barosu Dergisi", S. 1, s.319.

¹² Şahadettin Demir, age.

¹³ Rahmi Magat, "Ankara Barosu Dergisi" yıl. 1970, S.1, s.1.

Bu bağlamda 27 Mayıs 1960'dan önce iktidarın, yargıç savcılara siyasi baskı yapmasına cesaretle karşı çıkanlar avukatlar barolar olmuştur¹⁴.

Adaletin, demokrasinin ve hürriyetin bulunduğu ülkelerde yargıç savcı ve avukat aynı amaçlar hareket eden görevlilerdir. Bunlardan birinin yokluğu veya zayıflığı halinde gerçek adaletten bahsedilemez.

Bu bağlamda yargı makamları ve savunma makamları kanunun gösterdiği çizgiler dahilinde adaletli hareket etmeleri göstermektedir. Aksi takdirde adalet şüphe altına girmektedir. Bu arada avukatlara da bir savunma rahatlığı sağlanmaktadır.

Bütün bunlar göz önünde tutularak, yargıç, savcı ve avukatların birbirlerine karşı saygı, anlayış ve eşitlik içinde davranmaları halinde, bundan yararlanacak adalet olacak. Aksi takdirde adalet aksayacak ve belki bir gün avukatların ve baroların tutumunda da değişiklik yapmaları gerekecektir.

IV. Avukatlık Görevi ve Yapabilecek Kişiler

Birden fazla avukatın mesleki çalışmalarını birlikte yürütebilmesi amacına yönelik olarak 02.05.2001 tarih ve 4667 sayılı kanun¹⁵ ile değişiklik yapılan 19.03.1969 tarih ve 1163 sayılı avukatlık kanununun maddesiyle avukatlara ik ayrı olanak tanınmıştır. Bunlardan "ilki ortak avukatlık bürosu" adı altında birlikte çalışma ikincisi ise "avukatlık ortaklığı" bünyesinde bir araya gelme imkanındır.¹⁶

Avukatların başlıca görevi özel ve tüzel şahısların savunmasından ve onlar yüksek seviyede hukuk yardımı göstermekten ibarettir. (Az.Av.k.m. 3)

Medeni usul hukuku, genel olarak maddi hukukun, taraflar arasındaki çekişmeli hukuki ilişkiye uygulanmasını ve tarafların maddi hukuktan doğan haklarının (gerçek hukuki durumu).

Avukatlık yapabilecek için aynı zamanda yer göstermek suratiyle buraya kayıtlı olmaları da gerekmektedir. Azerbaycan'da baro, vekiller kollegiyası yani avukatlar birliği anlamına gelmektedir. Avukatlık yapabilmek için vekiller kollegiyasına üye olması gerekmektedir.

1. Yüksek hukuk eğitimi görmüş, hukukçu branşı üzere üç (3) seneden az olmayarak çalışma stajı olan veya ilmi ve pedagoji eğitim müesseslerinde hukuk alanında çalışan, uzmanlık komisyonunda sınavını başarıyla veren her bir şahıs avukat olabilir.

2- iligi vatandaşlığı, diğer devletler karşısında sorumluluğu olan, kanunla belirlendiği şekilde çalışma yeteneği olmayan veya sınırlı çalışma yetenekli sayılmış, yasaya göre belirlenmiş şekilde alınmış tıbbi rapora esasen akıl ve fiziksel kusurlarına göre avukatlık faaliyetini yerine getiremeyen, önceleri hukuk savunma faaliyetleriyle bir araya sığmayan hareketlerinde dolayı işinden uzaklaştırılmış şahıslar kasten az ağırlıklı, ağır veya özel ağır cinayet türettiğinden dolayı daha önceleri mahkum edilmiş tıbbi özellik taşıyan zorunlu tedbirlerin uygulanması hakkında kanuni şekilde yürürlüğe girmiş mahkeme kararı olan şahıslar avukatlık yapamazlar.

3. devlet kurumlarında çalışan şahıslar yalnız tuttıkları görevlerinden alındıktan ve bu kanunla belirlenmiş şekilde avukat statüsü kazandıktan sonra avukatlık yapabilirler. (Az.Av.k.m. 8)

Bu bağlamda emekli hakim ve savcılarda Avukat olabilen kişiler arasında yer almaktalar.¹⁷

V. Avukatlığa Kabulde Aranılan Şartlar

Avukatlık mesleğine kabul edilebilmek için aşağıdaki şartlar aranmaktadır. (AK.m.3)

a) Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak,

¹⁴ Rahmi Magat, age.

¹⁵ R.G.10.05.2001/24398.

¹⁶ Kendigelen Abuzer "Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi", sayı 1-2, cilt VIII.

¹⁷ R.G. Yıl 2000 ekim.

b) Türk hukuk fakültelerinden birinden mezun olmak veya yabancı memleket hukuk fakültesinden mezun olup da Türkiye hukuk fakülteleri programlarına göre noksan kalan derslerden başarılı sınav vermiş bulunmak,

c) Avukatlık stajını tamamlayarak staj bitim belgesi almış bulunmak,

d) (Ek: 02.05.2001-4667/3 md.) Avukatlık sınavını başarmış olmak.

e) Levhasına yazılmak istenen baro bölgesinde ikametgahı bulunmak,

f) Bu Kanuna göre avukatlığa engel bir hali olmamak gerekir.

A).Avukatların Baroya Kayıt Hükümlülükleri

Ankara Barosu Dergisinin 5/1974 sayısında yayınlanan Kamu hizmeti avukatları için 39974 gün 120 sayılı 3 numaralı genelge ile, aynı derginin 6/1974 sayısında avukatların baroya kayıt ele ilgili yazısı yayımlanmıştır.

1136 sayılı Avukatlık Kanununun 35. maddesinde sözü edilen, yalnız avukatlara mahsus, avukatların yapabilecekleri işleri bu memurlar organ olarak değil de vekil olarak yapsa idler 35. maddeye göre bunun mümkün olmayacağı, bunu yapanın baroya kayıtlı avukat olması gerekeceği söylenebilirdi¹⁸.

Avukatlık sınavını başarmış olanlar veya gereken koşulları tamamlamış olanlar baş vurdukları yer barosu levhasına yazılmalarına dilekçe ile isteye bilirler (Av.K. M. 6).

Baro yönetim kurulu, levha yazılma isteme hakkında başvurma dilekçesinin varış tarihinde itibaren bir ay içinde gerekçeli olarak karar vermekle sorumludurlar (Av.K. M. 7). Süresi içerisinde karar vermediği takdirde adayın avukatlığı kabul istemi reddedilmiş sayılır. Bu halde aday bir aylık sürenin bitiminden itibaren on beş gün içinde Türkiye Barolar Birliğine itiraz edebilir. İtiraz üzerine 8. maddenin hükmü kıyas yolu ile uygulanır (Av.K. M. 7).

Dolayısıyla avukatın uygun bir şekilde müracaat ederek yani bütün şartları yerine getirmek suretiyle baroya müracaat hakkı doğar.

B) Avukatların Staj Yapma Hükümlülükleri

Madde 15-(Değişik:30/1/1979-2178/4md.)

Avukatlık stajı bir yıldır. Stajın bu kısmında yer alan hükümler uyarınca ilk altı ayı mahkemelerde ve kalan altı ayı da en az beş yıl kıdemi olan (bu beş yıllık kıdem hesabına Kanunun 4 üncü maddesinde yazılı hizmette geçen süreler de dahildir) bir avukat yanında yapılır.

Stajın hangi mahkeme ve adalet dairelerinde, ne sürette yapılacağı yönetmelikte gösterilir.

Aranacak şartlar

Madde16- (4667 sayılı yasa ile değişik) 3üncü maddenin (a), (b) ve (f) bentlerinde yazılı koşulları taşıyanlardan, stajyer olarak sürekli staj yapmalarına engel işleri ve 5 inci maddede yazılı engelleri bulunmayanlar, staj yapacakları yer barosuna bir dilekçe ile baş vururlar.

Dilekçeye eklenecek belgeler

Madde 17-16 ncı madde gereğince verilecek dilekçeye, aşağıda gösterilen belgeler eklenir.

1. Kanunun aradığı şartlara ilişkin belgelerin asılları ile onanmış ikişer örneği,
2. Adayın 3 üncü maddenin (f) ve 5 inci maddenin (a) bendlerinde yazılı halleri bulunmadığını gösteren bildiri kağıdı,
3. Yanında staj göreceği avukatın yazılı muvafakati,
4. Adayın ahlak durumu hakkında, o baroya yazılı iki avukat tarafından düzenlenmiş tanıtma kağıdı.

¹⁸ Rafik Nakipoğlu, "Ankara Barosu Dergisi", Sayı 1, Sayfa 735.

VI. Avukatlıkta Serbest Meslek Kazancının Tespitinde Hasılatla İndirilecek Giderler

193 sayılı gelir vergisi Kanunu'nun serbest meslek kazançlarının tespitinde hasılatla indirilecek "Mesleki Giderler" 68. belirtilmiş olup, bu giderlerin bu giderlerin mahiyeti ve özelliklerini şöyle açıklayabiliriz. Gelir vergisi sisteminde her gelir türünün ayrı-ayrı tespit şekli belirlendiğinden ticari kazancın tespitine ilişkin esasların serbest meslek kazançları için uygulanması her zaman mümkün olmaz. Ticari kazançların tespitinde gider kabul edilen bir harcama serbest meslek kazancının tespitinde veya gayrimenkul sermaye iradının tespitinde gider olarak indirilemez. Kanunda her gelir türü için tespit şekli belirlendiğinden gelirin çeşidine göre belirlenen esaslara ve indirilecek giderlere ve hasılatın elde etme şekline uymak gerekir.

Bu bağlamda konumuz olan serbest meslek kazancının tespitinde Gelir Vergisi Kanunu'nun 68. maddesinde giderler sadece serbest meslek kazancının tespitinde hasılatla indirilecektir.

İşyeri kirasına gelince şöyle özetleyebiliriz, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 68/I. Maddesinde: "Mesleki faaliyetin icrasına tahsis edilen iş yeri kirası bir kısmı iş yeri olarak kullanılanlar, ikametgahın tamam için ödedikleri kira ısıtma ve aydınlatma gibi sair masrafların yarısını indirebilirler.

VII. Avukatın Hak ve Yükümlülükleri

Şüphesiz müdafinin işlevsel anlamda kamu görevi gördüğü hususu, avukat bağımsızlığı ile birlikte ve onunla sınırlı olarak anlaşılmalıdır. Ceza yargılamasında avukatın, devlet menfaatine olan cezaî kovuşturma ile zıt konumdaki menfaatin takipçisi durumunda olduğu unutulmamalıdır. Böylesi bir faaliyeti Devlet, genel idare esaslarına göre, kendinde geçerli biçimde toplayamaz. Bu bağlamda, bireysel menfaat ile devlete özgü menfaat arasındaki dengenin kurulması, son derece önemlidir. Avukatlık faaliyetinin de, bu dengenin kurulması açısından değerlendirilmesi gerekir. Avukat, her ne kadar yargının bir unsuru olarak, çalışmasını, mesaisini, Devletin bu sıfatla yerine getirmekle yükümlü olduğu yargılama faaliyeti dahilinde yürütmekte ve kamu hizmeti görmekte ise de, gördüğü iş devletin bünyesinde toplayabileceği türden bir hizmet değildir. Kısacası işlevsel anlamda kamu görevi gördüğü kabul edilebilecek olan avukatın, -ki bu müdafide daha da belirgindir- idare hukuku anlamında kamu görevlisi olmadığı düşüncesindeyim.

VIII. Avukatlık Ücreti

Dosyadaki yazılara kararın dayandığı delillerle yasaya uygun gerektirici nedenlere ve özellikle delillerin takdirinde bir isabetsizlik bulunmamasına göre davalıların aşağıdaki bendin kapsamı dışında kalan diğer temyiz itirazlarının reddi gerekir.

Öncelikle belirtelim ki avukatlık ücreti maktu bir miktarı göstermek üzere avukatla iş sahibi arasında serbestçe kararlaştırılabilir. Gerçekte de 1136 sayılı Avukatlık Kanununun 163. maddesinin ikinci fıkrasında avukatlık ücretinin avukatla iş sahibi arasında serbestçe kararlaştırılabileceği duyurulduktan sonra 164. maddenin birinci fıkrasında da ücret sözleşmesinin kural olarak belli bir miktarı kapsamı gerektiği belirtilmiştir. Bu kurala özel bir sınırlandırma Avukatlık Kanununun 164. maddesinin ikinci fıkrası ile getirilmiştir. Bu istisnai durum ancak bazı koşulların gerçekleşmesine bağlanmıştır. Buna göre davada gösterilen başarıya göre değişmek ve yüzde yirmi beşi aşmamak üzere dava olunan veya hükümlenilecek şeyin değerinin belli bir yüzdesi avukatlık ücreti olarak kararlaştırılabilecektir. Burada avukatlık ücreti ile dava olunan veya hüküm altına alınacak şeyin değeri arasında bağlantı kurulduğunda yasa koyucu maktu kararlaştırılan avukatlık ücretine olduğu gibi serbesti ilkesini benimsememiş tarafların iradesine sınırlandırma getirmiştir. Bu sınırlandırmalar kamu düzeni ile ilgili olduğu için uyulmadığı takdirde avukatlık asgari ücret tarifesine göre ücret belirlenir. Anlatılanlar yargılamanın her aşamasında yargıç tarafından görevinden ötürü göz önünde tutulur¹⁹.

Dava konusu olayda davacı avukat ile vekil edene davalılar arasında 01.05.1994 gününde düzenlenen avukatlık ücreti sözleşmesinin ücret bölümünde kazanılan her dava için avukata iş sahibi lehine hüküm olunacak miktarın %10'u avukatlık ücreti olarak ödenileceği kararlaştırılmış

¹⁹ Eraslan Özkaya "Vekalet Sözleşmesi ve Kötüye Kullanılması", Ankara, 2005, s. 84.

tır²⁰. Davanın sonucuna katılım şeklinde kararlaştırılan ve başarı şartını içermeyen bu sözleşme Avukatlık Kanununun 164. maddeye göre geçersiz olarak görünmektedir. Davacı avukat ancak avukatlık asgari ücret tarifesine göre vekalet ücreti isteyebilir²¹.

İkametgahın bir kısmında mesleki faaliyette bulunması halinde, kanun koyucu, ikametgahın tamamı için ödenen kira ile ısıtma ve aydınlatma gibi sair giderlerin yarısının hasılattan indirilmesini kabul etmiştir.²²

Serbest meslek erbabı, üstlendiği serbest meslek faaliyetinin tamamını her zaman bizzat kendisi yerine getiremez.²³ Bu durum işin çok büyük kapesteli olmasından veya zamanın çok kısa olması durumunda hizmet başka meslektaşların yardımına ihtiyaç gösterilebilir. Avukat takip ettiği 200 davanın aynı nitelikte olması halinde yardımcı avukatlara veya işin süratle takibi için yardımcı kişilere ihtiyaç duyulabilir.

Bu bağlamda, bu tür serbest meslek erbabına ödenen mesleki faaliyetle ilgili ücret ve masraflar ile işin ifası için yapılan giderler hasılattan indirilecek.

Serbest meslek faaliyeti icra eden kişilerin sermayeden ziyade bilgi ve şahsi mesaiye dayalı olan faaliyetlerinin takibi mesleki odalara bırakılmıştır. Meslek erbabı belirli odalara veya mesleki teşekküllere kayıt olma zorunluluğu getirilmiştir. Mühendislerin mühendis odalarına, doktorların tabibiler odasına kayıt zorunluluğu getirildiği gibi, Avukatlara da baroya kayıt zorunluluğu getirilmiştir.

Bu bağlamda odalara ödenen ücret veya aidatlar o yılın gideri olarak hasılattan indirilecek.

IX. Avukatlık Sözleşmesi

Borçlar Kanununun 106. Maddesi tam iki tarafa borç yükleyen akitlerde, bir tarafın asli edimi bakımından borçlu temerrüdüne düşmesi halinde karşı tarafa temerrüdün genel sonuçlarında sahip olduğu aynen ifa ve gecikme tazminatı isteme hakkı imkanı da tanımaktadır.

Bu madde hükmüne göre, alacaklı geciken edimin aynen ifasını isteyebileceği gibi, aynen ifayı reddederek, onun yerine ifa etmeden doğan zararını tazminini istemek yada aksi münasebetten dönmek şıklarından birini de tercih edebilir.

A) Sözleşmesinin Tarafları

Günümüz hukuk sisteminde “avukat” ve “müvekkil” olarak anılmakta olan sözcüklerin iki taraf olduğu anlaşılmaktadır. Bu sisteme dikkat ettiğimiz zaman sözleşmenin kurulması için vekalet söz konusu olmaktadır.

Bu bağlamda borçlar hukukunda akit iki taraflı olduğu zaman bir edimden bahs edilmektedir ki, iki tarafa borç yükleme anlamına gelmektedir.

İki ya da daha fazla kişinin, karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarından oluşan hukuki işleme sözleşme adı verilir (BK.m. I/I).

Tarife göre sözleşme, her şeyden önce bir hukuki işlemdir²⁴. Bu bağlamda herhangi bir hukuki işlemin kurulabilmesi için gerekli olan unsurları taşımaktadır.

Sözleşmeler iki türlü olmaktadır bunlar “şekle bağlı sözleşmeler” ve “şekle bağlı olmayan sözleşmeler”dir.

Kanunda düzenlenip düzenlenmemelerine göre ise sözleşmeler iki türdür. Kanunda düzenlenen sözleşmelere tipik yada isimli sözleşmeler, kanunda düzenlenmeyenlere ise atipik ya da isimsiz sözleşmeler denir.²⁵

²⁰ Eraslan Özkaya, Age, s. 85.

²¹ Eraslan Özkaya, Age, s. 85.

²² Erkilet Şaban “Ankara barosu dergisi”, 1991, s. 63.

²³ Adg, s. 65.

²⁴ Akıncı Şahin, Borçlar Hukuku Bilgisi genel hükümler, Konya 2003, s. 74.

²⁵ Akıncı Şahin, age, s. 75.

Eksik iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde taraflardan biri her zaman borçlu olduğu halde, diğer taraf kural olarak borç altında değildir. Bazı hallerde borç altına girer. Ücretsiz vekalette olduğu gibi.²⁶ Örneğin vekalet bu tür sözleşmedir.

Ücretsiz vekalette vekilin borcu, müvekkilin kendisine tevdi ettiği işleri görmek ve sonuçlarını devretmektir (BK.m. 386/I).

Avukata (vekile) verilen vekaletnamede başkasına tevkile yetki tanınmış ise, yazılı sözleşmede aksine açık bir hüküm olmadıkça, avukat işi başka bir avukata veya avukatlık ortaklığına vererek takip ettirebilir.²⁷

Usul hukuku anlamında taraf kimdir? Diye bir soru karşımıza çıkmaktadır.ve bu taraf anlamında usul hukuku açısından yorumlayacak olursak “davanın tarafı olarak görünen kimselerin maddi hukuk ilişkisinin gerçek tarafı olup olmadığının araştırılması suratiyle tarafın tespiti cehtine gidilmesi düşüncesi yattığı için bir dava şartının tespiti için esasına girmek gibi bir durumla karşılaşıldı.²⁸

Taraf olan kişiler Dava dilekçesinde belirtilmeleri gerekmektedir. Taraflar kendilerini iradi temsilci (avukat) aracılığı ile temsil ettiriyorlarsa, gerçeği söyleme yükümlülüğü aynı şekilde avukatlar için de söz konusudur. Bu durum uygulamada, taraflar için, davada telafisi güç zararlara neden olabilecek derecede önemli, fakat genellikle gözden kaçırılan bir husustur. Bir avukat, karşı tarafın ileri sürdüğü iddiaları, ancak o iddiaların doğru olduğuna kanaat getirmişse, karşı iddiada bulunarak onları tartışmalı hale getirebilir. Yoksa gerçeğe aykırı bir şekilde ve keyfi olarak, karşı tarafın ileri sürdüğü hususların geçerli olmadığını iddia etmemelidir. Keza avukat müvekkilin kesinlikle doğru olamadığını bildiği iddialarını benimseyip davada ileri sürmemelidir. Avukat müvekkilin verdiği bilgilere güvenebilmelidir. Avukat bu bilgilerin doğruluğunu araştırmak zorunda değildir. Ancak, müvekkilin verdiği bilgilerin şüpheye düşülmesini gerektiren haklı sebebin bulunması halinde araştırma için gerekli bilgi ve belgelere ulaşmak mümkün ise müvekkilin verdiği bilgiler kontrol edilmelidir.²⁹

Bir davayı takip etmiş olan vekilin yetkisi, bu davada verilen hükmün icrasını da içerdiğinde, bu hükmün (ilamın) icrasında (iikm.24 vd) icra emri borçlunun (davalının) davayı takip etmiş olan vekiline de tebliğ edilebilir ve bu husus vekilin kabulüne bağlı değildir.³⁰

B).Alt Vekalet

Vekilin vekaletten doğan borçlarının ifasını, kendi adına yaptığı bir sözleşme ile bir başkasına bırakmasına alt vekalet denir. Alt vekalette vekilin tekil ettiği kimse (vekilin vekili) vekil eden ile vekil arasında kararlaştırılan edimlerin tamamını veya bir kısmını bağımsız surette yerine getirir³¹. (Bir avukatın, yerine başka bir avukatı duruşmaya sokması, rahatsızlanan bir operatörün ameliyatı başka bir meslektaşına bırakması gibi)

Alt vekalette vekil eden ile vekil arasındaki vekalet ilişkisi devam eder. Ayrıca vekil eden ile vekilin arasında sözleşmeye dayalı bir ilişki kurulmaz.Bu durumda vekil edene karşı vekilin vekili üçüncü kişi durumundadır. Açıklandığı üzere alt vekalette tarafları farklı iki ayrı vekalet sözleşmesi bulunmaktadır. Bu nedenle vekil eden alt vekilin gördüğü işi icazet verip onunla asli vekalet ilişkisine girmediği alt vekile karşı vekalet sözleşmesine dayalı bir istekte bulunamaz. Olsa olsa vekaletsiz iş görme hükümlerine göre bir istek söz konusu olabilir. Bu husus dahi doktrin de tartışmalıdır³².

Alt vekalette vekil eden ile alt vekil arasında sözleşmeye dayalı bir ilişki yoksa da Borçlar Kanununun 391. maddesinin 3. fıkrası vekil edene alt vekile karşı doğrudan doğruya talepte bu-

²⁶ Akıncı Şahin, age, s. 76.

²⁷ Akcan Recep, s. 11.

²⁸ Üstündağ Saim, Medeni yargılama hukuku, s. 328.

²⁹ Sungur tekin, s. 319.

³⁰ kuru-usul, c.1, s. 833.

³¹ Özkaya Eraslan, Vekalet Sözleşmesi ve Kötüye Kullanılması, Ankara 2005, s. 471.

³² Eraslan, Age, s. 471.

lunma hakkını vermiştir. Kanundan doğan bu hak gereğince vekil edinen özellikle alt vekaletin gereği gibi ifasını talep etme, gereği gibi ifa edilmemesi halinde tazminat isteme hakkı vardır.

Bu bağlamda alt vekalette vekilin vekalet sözleşmesinin ifasından dolayı sorumluluğu devam eder. Ancak başkasını tevkiye selahiyattar olduğu hallerde Borçlar Kanununun 391. maddesinin 2. fıkrasında belirtildiği gibi “salahiyetini kullanırken ve talimatını verirken takayyüt ihtimam göstermekte mükelliftir”³³ görüldüğü gibi vekilin başkasını tevkiye selahiyettar olduğu durumlarda sorumluluğu hafiflemiştir.

X. Avukatın Borçları

BK m.386vd.da düzenlenen vekalet sözleşmesi, bir üst başlık olarak “iş görme sözleşmeleri” grubunda yer alır. Ancak, BK m. 386/II hükmü de dikkate alındığı takdirde, eser ve hizmet sözleşmesi kapsamına girmeyen ve tarafların açık olarak düzenlemedikleri serbest meslek faaliyetlerine de vekalet hükümleri uygulanma alanı bulur.

Vekilin tanımında, BK M. 386/I hükmünden yararlanmak mümkündür. Bu anlamda vekil, kısaca, “üstlendiği işi veya faaliyeti, zaman kaydına bağlı olmaksızın, başkasının menfaatine yerine getiren kişidir”.

1136 sayılı Avukatlık Kanununda, avukata, yargının kurucu unsurları arasında yer verilmiştir (AK m. 1). Bu anlamda avukat, her türlü hukuki mesele ve ihtilafların adalete ve hakkaniyete uygun olarak çözümlenmesini ve hukuk kurallarının tam olarak uygulanmasını³⁴ sağlamak için mesleki faaliyet gösteren ve kişilerin yararlanmasına tahsis eden kimsedir (AK m. 2/I-II).

Avukatlık Kanununa göre, iş sahibi ile avukat arasında bir sözleşme yapılmalıdır. Kanunda buna “avukatlık sözleşmesi” adı verilmektedir (AK m.163). Bununla birlikte, adı geçen sözleşme de, hukuki niteliği itibariyle bir vekalet sözleşmesidir. Diğer taraftan, AK m. 34’te avukatlar, sözleşme ile yükledikleri görevleri, görevin kutsallığına yakışır bir biçimde, özen, doğruluk ve onur içinde yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ayrıca, 2001 yılında 4667 sayılı Kanunla (m. 23) Avukatlık Kanunu’na 35/A maddesi eklenerek, avukata, belirli şartlarda müvekkiline karşı taraf ile uzlaşma teklif etmek yetkisi verilmiştir. Bu hükme göre, görüşmelerde taraflarca üzerinde uzlaşma sağlanan konulara ilişkin tutanak, İİK. M. 38 anlamında ilam niteliğindedir. Böylece avukat, sadece başkası adına işlem yapan veya faaliyette bulunan kimse değil, ayrıca tarafların uzlaşmasına yardımcı olan kimse hakine getirilmiştir. Üstelik, böyle bir yetki, avukata tekel olarak tanınmıştır.

XI. Müvekkilin Borçları

Vekalet sözleşmesi iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerdendir. Bu sebeple, söz konusu³⁵ sözleşmede vekil kavramının karşılığını geniş anlamda müvekkil kavramı karşılamaktadır. Bu anlamda müvekkil, avukatlık sözleşmesindeki teknik anlamda müvekkil kavramından daha geniştir. Gerçekten de, vekalet olarak nitelendirilen iş görme sözleşmelerinde vekil kavramının karşılığını oluşturan, fakat müvekkil olarak isimlendirilmeyen pek çok kişi bulunmaktadır. Mesela, kredi mektubu, belgeli akreditif, tellallık sözleşmesi, komisyon sözleşmesi, taşıma sözleşmesi, acentelik sözleşmesindeki kimseler bunlardandır. Yine kanunlarda vekalet olarak düzenlenmeyen bazı ilişkiler, özellikle, sorumluluk açısından vekilin sorumluluğuna benzetilmiştir.

Temsil edilen kimse aynı muamele için müteaddit ferdî vekâletler verdiği takdirde, bu muamelelerin müteaddit defalar yapılmış olması ve meselâ, aynı şeyin (R) tarafından (X)'e ve (R') tarafından (Y)'ye satılmış bulunması mümkündür; her iki akit dahi temsil edilen kimseyi ilzam eder. Eğer muhtelif mümessillerin tasarruf muameleleri aynı şeye taalluk etmekte ise, meseleyi halledecek olan husus takaddümdür, meğer ki iktisap eden ikinci kimse hüsnüniyeti dolayısıyla himaye edilmiş olsun.

³³ Eraslan, Age, s. 472.

³⁴ Veysel Başpınar, Vekilin Özen Borcundan Doğan Sorumluluğu, Ankara 2004, s. 98.

³⁵ Veysel Başpınar, a.g.e.

XII. Azerbaycan Hukuk Sisteminde Avukatlığın Sona Ermesi Halleri

Azerbaycan'da aşağıdaki hallerde avukatlık sona erebilmektedir.

- 1- Kendi isteğiyle faaliyetinin bitmesi için dilekçe verdiğinde,
- 2- Hakkında mahkemenin kanuniyet kesbetmiş itham hükmü veya tıbbi özellik taşıyan zorunlu tedbirlerin uygulanması hakkında kararı olduğunda,
- 3- Çalışma yeteneğini kaybettiğinde veya sınırlı çalışma faaliyeti mahkemece belirlendiğinde,
- 4- Öldüğünde,
- 5- Mahkeme tarafından ölmüş olduğu ilan edildiğinde ya da kaybolmuş sayıldığında,
- 6- Avukatlar kurulu üyeliğinden çıkarıldığında,
- 7- Bu kanunla avukatlığa aday için belirlenmiş talepleri uymadığı ortaya çıktığında,
- 8- Üyelik aidatını dört (4) aydan fazla özürsüz sebeplerle ödemediğinde avukatlık sona erer. (Az.av. K.m. 23)

Yukarıdaki haller gerçekleştiğinde avukatlık sona ermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

1938'den 1969 yılına kadar yürürlükte kalan 3499 sayılı yasa geçen dönem içinde Türkiye'de savunma mesleği temsilcileri avukatlar ve onların örgütleri olan baroların hukuki statülerini düzenlemiş ve oldukça da başarılı olmuştur. Ancak gelişen ve değişen koşullar karşısında yeni bir avukatlık yasasına gereksinim doğmuştur.

Bu bağlamda gelişmelerin sonucu olarak 19.03.1969 gün ve 1136 sayılı "Avukatlık Yasası" çıkarılmıştır. Yeni bir yasa hazırlanarak avukatlık mesleğinin yeniden şekillendirilmesinin önemli bir nedeni de, 1924 Anayasasının yerine, çağın en modern anayasaları arasında yer alan kuvvetler ayrılığı ilkesini en geniş boyutta yaşama geçiren 1961 Anayasasının yürürlüğe girmesi ve bunun sonucun da ülkemizde Anayasa Mahkemesi başta olmak üzere, yeni Anayasal kurumların oluşmasıdır. Bu bağlamda kamu kurumu niteliğindeki meslek örgütlerinin en önemlilerinden olan barolar, bir meslek örgütü olarak avukatların yönetim ve denetiminde etkili rol oynamalarına karşın, Anayasa'da yer alan anlamda meslek örgütü olabilmeleri için bütün baroları ve avukatları görev ve yetki sahası içine alan bir birliğin kurulması gereksinimi doğmuştur.

03.04.1924 tarihinde T.B.M.M. tarafından 460 sayılı muhamat kanunu kabul edildi. Avukatlığın bir meslek haline gelişi, ilk kez bu kanunla gerçekleşmiştir. Bu kanun 06.01.1926 tarihli 708 sayılı kanunla değiştirilmiş ve "mahami" kelimesi yerine "avukat" "mohamat" kelimesi yerine de avukatlık kelimesi yer almıştır.³⁶

Bunun yanı sıra avukatlara, "hukuk kurallarının tam olarak uygulanmasını sağlama" (Av.Y. md.2); Barolara (Av.Y.md.76) ve Türkiye Barolar Birliği'ne (Av.Y. md.110/17) "hukukun üstünlüğü ve insan haklarını savunmak ve korumak" görevi verilmiştir.

Avukat, her türlü hukuki sorun ve anlaşmazlıkların, adalet ve hakkaniyete uygun olarak çözümlenmesi ve genellikle hukuk kurallarının tam olarak uygulanması hususunda, yargı organları ve hakemlerle resmi ve özel kurul ve kurumlara yardım etmek amaçlarıyla, hukuki bilgi ve tecrübelerini, adaletin hizmetine ve kişilerin yararlanmasına tahsis ederek kamu hizmeti gören serbest meslek mensubu kişidir.³⁷

Sonuç olarak Avukatlığın yargıda ne kadar önemli olmakta görmekteyiz. Bu ödevde azda olsa Azerbaycan avukatlık kanunundan da bahis ettik özellikle avukatlığın doğuşundan bu tarafa önemlerinden aynı zamanda Avukatın görev ve yükümlülüğünden bahis edilmiştir.

³⁶ Çeşitli hukuki metinler için bkz. Türkiye'de savunma mesleğinin gelişimi, metinler, cilt 1-2, Türkiye barolar birliği yayınları no:5 İstanbul 1972, no :10 İstanbul 1973.

³⁷ Sungurtekin Meral, Avukatlık mesleği avukatın hak ve yükümlülükleri, s.3, İzmir 1999.

Kaynaklar

- AKCAN, Recep (2001), *S.Ü. hukuk fakültesi dergisi*, sayı 3-4 cilt 9.
- AKCAN, Recep (2001), *S.Ü. hukuk fakültesi dergisi*, sayı 3-4 cilt 9.
- AKINCI, Şahin Akıncı (2003), *Borclar Hukuku Bilgisi genel hükümler*, Konya.
- Azerbaycan Respublikası vekiller kanunu Bakü 2004.
- BAŞPINAR, Veysel (2004), *Vekilin Özen Borcundan Doğan Sorumluluğu*, Ankara.
- DEMİR, Şahadettin, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 1.
- ERASLAN, Özkaya (2005), *Vekalet Sözleşmesi ve Kötüye Kullanılması*, Ankara.
- ERKİLET, Şaban (1991), *Ankara barosu dergisi*.
- KENDİGELEN, Abuzer, *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı 1-2 cilt VIII.
- MAGAT, Rahmi (1970), *Ankara Barosu Dergisi*, S.1.
- NAKİPOĞLU, Rafik, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 1 Sayfa 735.
- ÖZKAYA, Eraslan (2005), “Vekalet Sözleşmesi ve Kötüye Kullanılması, Ankara.
- SUNGURTEKİN, Meral (1999), *Avukatlık mesleği avukatın hak ve yükümlülükleri*, İzmir.
- SUNGURTEKİN, Meral (1999), *Avukatlık mesleği avukatın hak ve yükümlülükleri*, İzmir.
- ÜSTÜNDAĞ, Saim (2000), *Medeni yargılama hukuku*, İstanbul.
- YILMAZ, Ejder (1995), *Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi*, Ankara.

REKABET KURULU REKABET İHLALİ KARARLARININ İKTİSAT OKULLARI BAĞLAMINDA ÇÖZÜMLENMESİ

Doç. Dr. Sevda Yaşar COŞKUN*

Özet

Firmaların temel amacı ortalamanın üzerinde bir kar elde etmek ve bunun sürdürülebilir olmasını sağlamaktır. Fakat firmaların bu amaca ulaşmak başvurdukları giriş-çıkış engelleri oluşturma, bağlama anlaşmaları yapma, yıkıcı fiyatlandırma stratejileri Rekabet Hukuku tarafından rekabet ihlalleri olarak algılanmakta ve birtakım yaptırımlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Rekabet hukuku firmaların stratejilerini belirlerken dikkate alınması gereken çok önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu noktadan hareketle çalışmada 1999-2007¹ yılları arasında Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararlarında, bu kararlara alt yapı hazırlayan İktisat Okullarının söylemleri, iddiaları ve varsayımlarından hangisinin/veya hangilerinin öne çıktığı ve bu durumun bir dönemsellik teşkil edip etmediği sorusuna cevap aranmaktadır. Çalışmanın yöntemi sosyal bilimlerde belge inceleme yöntemi olarak tercih edilmiştir. Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararlarından söz konusu döneme ait kota örnekleme yöntemi ile elde edilen 108 tane karar analize tabi tutulmuştur.

Çalışmanın (a) akademik dünya, (b) uygulayıcılar (iş dünyası), (c) düzenleyici (yasa koyucu) kurumlar için anlamlı teorik ve pratik katkılar sağlaması umulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Rekabet Hukuku, Rekabet İhlalleri, İktisat Okulları.

Giriş

Ekonomik hayatın aktörleri olan firmaların temel amacı ortalamanın üzerinde bir kar elde etmek ve bunun sürdürülebilir olmasını sağlamaktır. Stratejik yönetim çalışmaları da uygulamacılara bu yönde çeşitli öneriler sunmaktadır (Hamel, 1994; Porter, 1985; Mintzberg, 1990). Fakat firmaların bu amaca ulaşmak başvurdukları giriş-çıkış engelleri oluşturma, bağlama anlaşmaları yapma, yıkıcı fiyatlandırma stratejileri Rekabet Hukuku tarafından rekabet ihlalleri olarak algılanmakta ve birtakım yaptırımlarla karşı karşıya kalınmaktadır (bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız Barca ve Coşkun 2004, Coşkun 2005). Rekabet hukuku firmaların stratejilerini belirlerken dikkate alınması gereken çok önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu noktadan hareketle çalışmada 1999-2007² yılları arasında Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararlarında, bu kararlara alt yapı hazırlayan İktisat Okullarının söylemleri, iddiaları ve varsayımlarından hangisinin/veya hangilerinin öne çıktığı ve bu durumun bir dönemsellik teşkil edip etmediği sorusuna cevap aranmaktadır. Bu sorunun yanıtı aranırken de anti tröst bağlamında rekabet ihlallerine ilişkin güçlü söylem ve iddiaları ile Rekabet politikalarının oluşturulmasına temel teşkil eden ve ülkelerin Rekabet Hukuku düzenleme ve uygulamalarının teorik arka planını oluşturan Chicago, Harvard ve Avusturya İktisat Okullarının rekabet yaklaşımları karşılıklı olarak ele alınmıştır. Gerek yabancı gerekse yerli literatürde bu üç okulun rekabet anlayışlarının karşılaştırıldığı çalışmalar mevcut olmakla beraber (Singleton, 1986) teorik bu karşılaştırmanın ülke rekabet hukuklarına olan etkilerini ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmanın özgünlüğü bu noktada ortaya çıkmaktadır.

* Selçuk Üniversitesi, İşletme Bölümü, sycoskun@sakarya.edu.tr

¹ Bu yıllar arasındaki kararların incelemeye tabi tutulmasının nedeni Rekabet Kurulunun ilk rekabet ihlali kararının 1999 yılında yayınlanmış olması olması; 2007 yılına ait kararlarla bitirilmesi ise sonuçlanan rekabet ihlali kararlarının bu yıla ait olmasıdır.

² Bu yıllar arasındaki kararların incelemeye tabi tutulmasının nedeni Rekabet Kurulunun ilk rekabet ihlali kararının 1999 yılında yayınlanmış olması olması; 2007 yılına ait kararlarla bitirilmesi ise sonuçlanan rekabet ihlali kararlarının bu yıla ait olmasıdır.

Rekabet ihlalleri, hukuki boyutuyla rekabet otoritelerinin daima gündeminde olmuştur. Rekabet (anti tröst) politikaları, mal ve hizmet piyasalarındaki rekabetin korunmasını, desteklenmesini ve -bazı durumlarda da- oluşturulmasını mümkün kılacak bir hukuki çerçeve sunarlar. Bu tür hukuki düzenlemelerden ilki, ya da ilk “yazılı” olanı, 1890’da Amerika Birleşik Devletleri’nde yürürlüğe giren “Sherman Yasası”dır.

Özellikle II. Dünya Savaşının ardından, Japonya ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere A.B.D. dışındaki ülkelerde de geçerlilik kazanan rekabetin korunmasına ilişkin yasalar, yaklaşık yüz yıl sonra, Türkiye’de de vücut bulmuş ve 4054 Sayılı “Rekabetin Korunması Hakkında Kanun” 1994 yılı sonunda yürürlüğe girmiştir.³

RKHK’un amacı, mal ve hizmet piyasalarındaki rekabeti engelleyici, bozucu veya kısıtlayıcı anlaşma, karar ve uygulamaları ve piyasaya hakim olan teşebbüslerin bu hakimiyetlerini kötüye kullanmalarını önlemek, bunun için gerekli düzenleme ve denetlemeleri yaparak rekabetin korunmasını sağlamaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak Kanun kapsamındaki işlemleri üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

* Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde mal ve hizmet piyasalarında faaliyet gösteren ya da bu piyasaları etkileyen her türlü teşebbüsün aralarında yaptığı rekabeti engelleyici, bozucu ve kısıtlayıcı anlaşma, uygulama ve kararlar,

* Piyasada hakim durumda olan teşebbüslerin bu hakimiyetlerini kötüye kullanması,

* Hakim durum yaratmaya veya var olan bir hakim durumu güçlendirmeye yönelik ve bunun sonucu olarak rekabeti önemli ölçüde azaltacak birleşme ve devralma niteliğindeki her türlü hukuki işlem ve davranışlar.

Kanun uygulamasının çatısını oluşturan ve yasaklayıcı hükümler içeren 4, 6 ve 7’nci maddelerin getirdiği düzenlemeler teşebbüslere yöneliktir. Teşebbüs, Kanun’un 3’üncü maddesinde, “Piyasada mal veya hizmet üreten, pazarlayan, satan gerçek ve tüzel kişilerle, bağımsız karar verebilen ve ekonomik bakımdan bir bütün teşkil eden birimler” şeklinde tanımlanmıştır. Bu noktada, ekonomik bir etkinlikte bulunan ve kendi ticari kararlarını verebilen birimlerin teşebbüs sayıldığı; ekonomik değişkenleri başka gerçek veya tüzel kişilerce belirlenen birimlerin ise, kontrolü elinde bulunduran irade yönüyle ekonomik bütünlük sergilediği diğer birimlerle birlikte tek bir teşebbüs olarak kabul edildiği belirtilmelidir.

Belirli amaçlara ulaşmak için teşebbüslerin oluşturduğu birliklerin (teşebbüs birliği) tüzel kişiliğe sahip olup olmadığına bakılmaksızın, bunların gerçekleştirdiği işlemler de Kanun kapsamında incelenmektedir.

Kanunun uygulanmasında kamu teşebbüsleri ya da özel teşebbüsler arasında herhangi bir fark gözetilmemiş, bir başka deyişle kamu teşebbüsleri için bir ayrıcalık getirilmemiştir. Rekabeti sınırlayıcı anlaşma, eylem veya kararların kamu teşebbüslerince gerçekleştirilmesi durumunda, bu teşebbüsler de Kanun hükümlerine muhatap olacaktır. Ayrıca, Kanun’da sektörel bir ayırım da bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, istisna getirilmeksizin tüm mal veya hizmet piyasalarındaki teşebbüs veya teşebbüs birliklerinin rekabeti sınırlayıcı işlemleri Kanun kapsamında sayılmaktadır.

Kanun’un 4’üncü maddesinde; rekabeti sınırlama amacını taşıyan veya bu etkiyi doğuran ya da doğurabilecek nitelikte olan anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararları yasaklanmaktadır. Teşebbüs veya teşebbüs birliklerince oluşturulan anlaşma ve kararların rekabeti kısıtlama amacını taşıması veya rekabetin kısıtlanması etkisini doğurabilecek nitelikte olması, maddenin yasaklayıcı hükmünün uygulanması için yeterlidir. Başka bir deyişle, uygulanmamış ve böylece pazarda etki yaratmamış anlaşma ve kararlar, amacı ve olası etkileri yönüyle Kanun’un 4’üncü maddesi kapsamında rekabeti kısıtlayıcı ve bozucu sayılabilmektedir.

Anlaşma ve kararların yanı sıra, anlaşma olmaksızın işletmelerin iradesiyle oluşan pazardaki paralel davranışlar olarak nitelendirilebilecek uyumlu eylemler de 4’üncü madde kapsamındadır.

³ Buradan itibaren RKHK kısaltmasıyla ifade edilecektir.

4'üncü maddenin ikinci fıkrasında yer alan, "Bir anlaşmanın varlığının ispatlanmadığı durumlarda piyasadaki fiyat değişmelerinin veya arz ve talep dengesinin ya da teşebbüslerin faaliyet bölgelerinin, rekabetin engellendiği bozulduğu veya kısıtlandığı piyasalardakine benzerlik göstermesi, teşebbüslerin uyumlu eylem içinde bulduklarına karine teşkil eder." şeklindeki hüküm ile uyumlu eylem karinesi getirilmiştir.

Böyle bir durumda, uyumlu eylem karinesine dayalı bir iddia karşısında uyumlu eylemde bulunulmadığının ispat yükü teşebbüslerdedir. Bu bağlamda, uyumlu eylemi anlaşma ve kararlardan ayıran unsurlardan biri, karine dolayısıyla ispat yükümlülüğünün iddiaya konu olan teşebbüslere yüklenmiş olmasıdır.

4'üncü maddede, rekabeti sınırlayıcı işlemlere ilişkin bazı örnek durumlar sayılmıştır. Ancak, rekabeti kısıtlayıcı nitelikte olan ve teşebbüslerin ortak iradesiyle oluşan işlemler, madde de belirtilen örneklerle sınırlı değildir. Rekabeti sınırlayıcı işlemleri, yatay ve dikey işlemler olarak iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Pazarın aynı seviyesinde etkinlik gösteren teşebbüslerin gerçekleştirdiği anlaşma, uyumlu eylem ve kararlar yatay işlemler; pazarın farklı seviyelerinde yer alan teşebbüslerin, örneğin mal sağlayıcısı ve dağıtıcısının taraf olduğu anlaşmalar ise dikey işlemler olarak adlandırılır. Bir işlemin hem taraf teşebbüslerin faaliyet gösterdiği seviyedeki hem de pazarın diğer seviyelerindeki rekabeti olumsuz etkilemesi mümkündür.

Bu bağlamda, birlikte fiyat belirlenmesi ve pazarın paylaşılması örneklerinde olduğu gibi, markalar arası rekabeti sınırlayan yatay işlemlerin, marka içi rekabeti kısıtlayan dikey işlemlere göre, pazardaki rekabet üzerinde daha olumsuz etkiler doğurduğu hususu rekabet hukuku uygulamalarında genel kabul görmektedir.

Rekabet Hukuku açısından rekabet ihlaline neden olan bir diğer durum hakim durumun kötüye kullanmasıdır. Kanun'un 6'ncı maddesinde; bir veya birden fazla teşebbüsün hakim durumunu kötüye kullanması yasaklanmaktadır. Aynı maddede; hakim durumun kötüye kullanılması durumlarıyla ilgili olarak pazara başka bir teşebbüsün girişinin engellenmesi, pazardaki teşebbüslerin faaliyetlerinin zorlaştırılması, eşit durumdaki alıcılara farklı koşullar uygulayarak ayrımcılık yapılması, bir mal veya hizmetin alımının diğer bir mal veya hizmetin alımına bağlanması, yeniden satış koşullarına sınırlama getirilmesi, bir pazardaki hakim duruma dayanarak başka bir pazardaki rekabet koşullarını bozmayı amaçlayan eylemlerde bulunulması ve tüketicinin zararına olacak şekilde pazarlamanın ya da teknik gelişmenin kısıtlanması örnekleri verilmiştir.

6'ncı maddenin uygulanması açısından, bir teşebbüsün hakim durumda olup olmadığının belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Kanun'un 3'üncü maddesinde hakim durum; "Belirli bir piyasadaki bir veya birden fazla teşebbüsün, rakipleri ve müşterilerinden bağımsız hareket ederek fiyat, arz, üretim ve dağıtım miktarı gibi ekonomik parametreleri belirleyebilme gücü" şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda açıkça yer almamakla birlikte uygulamada, alıcıların satıcılardan bağımsız bir şekilde hareket edebilmesinin, alıcıların satıcılara karşı hakim durumuna işaret ettiği kabul edilmektedir. Pazar payı, ürün çeşitliliği, pazara giriş engelleri, dikey bütünlük, ilgili ürünün ikame edilebilirliği ve diğer özellikleri gibi unsurlara bağlı olarak somutlaşan hakim durum, teşebbüsün pazarın aynı seviyesinde etkinlik gösteren diğer teşebbüslerin rekabetçi baskısından ve alıcılarının pazarlık gücünden bağımsız karar alabilmesini sağlamaktadır.

6'ncı madde ile; hakim durumda olma değil, hakim durumun kötüye kullanılması yasaklanmakta ve bu durumdaki teşebbüslerin pazardaki mevcut ve potansiyel rekabeti ortadan kaldırması önlenmeye çalışılmaktadır. Hakim durumdaki teşebbüslerin ilgili pazarda güçlü konumda olması nedeniyle, bunların gerçekleştirdiği işlemler pazardaki rekabet üzerinde ciddi sonuçlar doğurabilmektedir.

Rekabet kurulunun rekabetin bozulmasına neden olabileceği varsayımı ile mercek altına aldığı bir diğer firma davranışı, birleşme ve devralmalardır. Birleşme devralmalar ancak bir hakim durum yaratmaya veya var olan bir hakim durumu güçlendirmeye yönelik ise, aynı zamanda pazardaki rekabeti önemli ölçüde sınırlandırması durumunda yasaklanmaktadır. Bu çerçevede, ha-

kim durumdaki bir teşebbüsün gerçekleştirdiği birleşme ya da devralma işleminde de, ilgili pazardaki rekabetin önemli ölçüde sınırlanıp sınırlanmadığı incelenmektedir.

Araştırmanın Önemi ve Katkıları

Son yıllarda küresel rekabet olgusunun da etkisiyle hem dünya hem Türkiye piyasalarında firmalar-arası rekabet yoğunlaşmıştır. Pazarda faaliyet gösteren firmaların, rekabetçi konumlarını korumaları ya da daha ileriye götürmeleri gittikçe zorlaşmaktadır. Bu zorlamayı hisseden firmalar, gelecekte de başarısını sürdürülebilmek için anlaşmalar, ittifaklar ve stratejiler uygulayarak rekabet güçlerini sürdürülebilir kılmaya çalışmaktadırlar. Fakat formüle ettikleri veya uyguladıkları bu stratejiler, toplumsal refah üzerinde olumsuz etkiler doğurabilmekte ve dolayısıyla rekabet hukukunun gündemine gelebilmektedir. Fiyat bağlama anlaşmaları, coğrafi Pazar paylaşımı, yıkıcı fiyatlama veya giriş engeli oluşturma elbette ki firmanın karını en çoklayan ve onu tekelci konuma yaklaştıran stratejilerdir. Fakat aynı zamanda piyasadaki rekabeti bozucu ve engelleyici etkiler de doğurmaktadır. İşte bu noktada rekabet ihlali olabilecek firma davranışlarının ekonomiye ve topluma yansiyabilecek olumsuz etkilerini asgariye indirmek veya engellemek adına rekabet kurulları devreye girmektedir. RKHK'nun 6. ve 4. maddeleri ile piyasadaki rekabeti bozan veya kısıtlayan firma davranışları yasaklanmıştır.

Rekabet hukukunda rekabet ihlali kararlarında tamamen iktisadi analizler kullanılmaktadır. Bu iktisadi analizlerin temelini de bu bağlamda güçlü bir düşünsel ve yöntemsel geleneğe sahip olan iktisat okulları varsayımları, iddiaları ve söylemleri ile oluşturmaktadır. Çalışmanın şu üç taraf için anlamlı teorik ve pratik katkılar sağlaması umulmaktadır: (a) akademik dünya, (b) uygulayıcılar (iş dünyası), (c) düzenleyici (yasa koyucu) kurumlar. Akademik katkı olarak, Türk rekabet hukukunun teorik dayanaklarının neler olduğu ve bunların rekabet, toplumsal refah ve piyasanın işleyişi açısından ne tür sonuçlar doğurabileceğine ilişkin bir tartışmanın başlatılması ve bu şekilde firma yöneticileri ve kanun koyucuların kararları için de girdi sağlanması söz konusu olacaktır.

Bu bağlamda iş dünyası için özellikle eğer ortada Rekabet Kurulu tarafından sistematik olarak referans alınan bir ekol varsa, bu ekolün piyasanın işleyişine ilişkin neleri engel görüp görmediğine dayalı olarak bir strateji belirlemek mümkün olacaktır. Bu sayede belirlenen stratejinin Kurul kararı ile başarısızlığa uğrama riski azaltılacaktır. Kanun koyucular açısından ise, söz konusu ekolün piyasaya ilişkin öngörülerinin referans alınarak piyasanın dinamik doğasıyla koşut düzenlemelerin yapılması mümkün olacaktır. Hatta karşılaştırmalı bir mantık yürütülerek, bu ekolün başka ülkelerdeki uygulamalarında gözlenen başarı ve başarısızlıklara dayalı tecrübe aktarımı mümkün olacaktır.

Araştırmanın Temel Tezleri ve Sorunsalı

Bu araştırmanın iki temel tezi bulunmaktadır. 1. Referans alınan Rekabet Kurulu kararlarının arkasında güçlü bir teorik dayanağın olması gerekmektedir. Bu teorik arka plan piyasa, yoğunlaşma, giriş engelleri, toplumsal refah gibi rekabete ilişkin kavramları genel bir iktisadi ve hukuki sistem bütününe uyumlu birer parçası olarak izah edebilmelidir. 2. Bir rekabet hukuku geleneğinin oluşabilmesi için Rekabet Kurulu kararlarının gerekçelendirilmesinde zaman içerisinde bir tutarlılığın olması gerektirir. Bu iki durumun gerçekleşmesi halinde tutarlı bir rekabet politikası ve kültürü inşa edilebilecektir. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak, çalışmada kararların dayandığı iktisadi düşüncede bir dönemsellik mi veya süreklilik mi olduğunun sorgulanmasıdır. Dönemsellik, kararların hükümet yapısı ve siyasi gelişmelerden etkilendiği; süreklilik ise etkilenmediği ve kendi ilkeleri doğrultusunda hareket ettiği varsayımlarına dayanmaktadır. Burada tercih edilen durum, rekabet hukukunun gelişmesi, gelenek ve kültürünün oluşması için referans aldığı iktisadi düşüncede bir süreklilik göstermesidir.

Bu nedenle araştırmamız 1999-2007 döneminde böyle bir trendin varlığını sorgulamayı hedeflemektedir. Eğer böylesi bir eğilimden söz etmek mümkün değilse, bunun muhtemel nedenleri de tartışılacaktır. Bu bağlamda cevabı aranan temel soru şöyle ifade edilebilir: Rekabet ihlallerine ilişkin Harvard, Chicago ve Avusturya İktisat Okullarının farklı yorumları ve yaklaşımları göz önüne alındığında hangi okulun görüşleri daha çok referans alınmıştır?

Bu soruya cevap ararken Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararları iki şekilde incelemeye konu edilebilir:

1- Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararları incelendiğinde hangi iktisat okulunun görüşleri esas alınmıştır?

2- 1999-2007 yılları arasında Rekabet Kurulu'nun rekabet ihlali kararlarında esas alınan iktisat görüşünde herhangi bir değişiklik olmuş mudur?

Bu sorulara yanıt verebilmek için öncelikle Chicago, Avusturya ve Harvard okullarının rekabete ilişkin iddia, söylem ve varsayımları açıklanacaktır. Daha sonra Rekabet Kurulu rekabet ihlali karar gerekçeleri okulların iddia ve söylemleriyle ilişkilendirilecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmaya konu olan rekabet ihlali kararları 1999-2007 yıllarını kapsayacaktır. Bu dönemin seçilmesinin temel nedenleri, ülkemizde 1997 yılında göreve başlayan Rekabet Kurulu'nun rekabet ihlallerine ilişkin ilk kararının 1999 yılında yayınlanmış olmasıdır. Bu bakımdan ele alınan dönemin özellikle Rekabet Kurulu kararlarında bir sistematiklik ve teorik tutarlılık olup olmadığını sınımayı mümkün kılan yeterince uzun bir dönem olduğu söylenebilir.

Bu dönemde Rekabet Kurulu toplam 642 tane rekabet ihlali kararını sonuçlandırmıştır. Çalışmada kota örnekleme yöntemiyle her yıldan her aya ait birer tane karar incelemeye tabi tutulmuştur. Kararların yayınlanma yılı 1999 olarak başladığından toplam 108 karar incelenmiştir.

Sosyal Araştırmalarda Belgeler: “Belge, bir insan tarafından fiziksel bir nesne üzerine bırakılmış her türden iz ve işaretir” (Travers 1964; aktaran Bell, 1987:53). Sosyal araştırmalarda belgeler önemli “ikincil veri kaynakları”⁴ olarak günümüz bilimsel gelişmesine katkı yapmışlardır. Esasen modern toplumların arşiv oluşturma, belge toplama konusunda gösterdikleri hassasiyet de belgelerin önemi konusunda fikir vermektedir. Son zamanlarda birincil veri (anket, deney, gözlem, mülakat) edinme yöntemlerinin giderek revaçta olması iletişim teknolojileri alanında yaşanan gelişmelerle bağlantılıdır ancak bu durum sosyal araştırmacı açısından belgelerin önemini ortadan kaldırmamaktadır. Özellikle “mahkeme kararı”, “kurul kararı” gibi topluma açık ve manipülasyonu güç belgelerin araştırmacılar açısından önemi açıktır. Belgelerin günümüzde görece ihmal edilişi, onların bilime katkıları dikkate alındığında biraz çelişkili bir durumdur. Örneğin, Marks, Weber ve Durkheim gibi bilim insanları asıl olarak belgelerle çalışmışlardır. Benzer olarak Chicago sosyoloji okulu da genellikle “yazılı” belgelerle yapılan araştırmalara dayanıyordu (Hannersley ve Atkinson, 1995:158; aktaran, Punch, 2005:180).

Belgeler sınıflandırması içerisinde mektuplar, günlükler, denemeler, kişisel notlar, biyografi ve otobiyografiler, kurumsal not ve kararlar ve raporlar, hükümet karar ve açıklamaları gibi çok çeşitlilik arz eden malzemeler girmektedir. Kurul kararları, kamuoyuyla paylaşıldığı ve ilgililerin kullanımına sunulduğu için güvenilirliği yüksek veri kaynakları arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada Rekabet Kurulu Rekabet İhlali Kararları veri kaynakları olarak kullanılmaktadır. Dönem olarak 1999 (ilk karar alındığı yıl) ve 2007 (son karar yayınlanma tarihi) dikkate alınmıştır. Belgelerin araştırmacı için güvenilirliklerinin sorgulanmasında “dış eleştiri” ve “iç eleştiri” yönteminin kullanılması önerilmektedir (Bell, 1987:55-56). Bu yönüyle söz konusu kararlar için şu eleştirel değerlendirme yapılmıştır:

⁴ Elbette belgeler “birincil veri” olarak da değerlendirilebilir. Örneğin bir yargıcın mahkeme kararlarının içeriği üzerine yaptığı bir araştırma için kendisinin yargıç olarak bulunduğu bir karar birincil veri olarak değerlendirilebilir. Ancak bu istisnai durum dışında belgeler genel olarak ikincil veri olarak ele alınmaktadır. İkincil Verilerin sınıflandırılmasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız (Altunışık vd., 2007:65); belgelerin kullanımına ilişkin bilgi için bakınız (Bell, 1987: 53-57)

⁵ Kimi araştırmacılara göre belge sadece “yazılı” eserler anlamına gelirken, sosyolojide sesli ve görsel malzemeni de belge olarak kabul edildiği görülmektedir (Punch, 2005: 181; Bell, 1987:53).

Tablo 1: Rekabet Kurulu Rekabet İhlali Kararlarının (Belgelerin) Dış ve İç Eleştirisi

Dış Eleştiri	
Kararların kaynağı ve manipüle, deformasyona uğramaları konusunda şüphe var mıdır?	Kararlar hem ilgililer hem de kamuya açıklanmaktadır. Değişik kaynaklardan (resmi gazete, Kurul yayınları ve internet sayfası) karşılaştırılmaları mümkündür.
İç Eleştiri	
<i>Kararın Türü</i>	Yasal Statüsü olan bir Kurul tarafından düzenli olarak yayınlanan kararlardır. Çok sayıda basılı ve elektronik nüsha bulunmaktadır. Bir nüsha üzerinde yapılacak oynama, kararın değişmesini sağlamaz. Karar kaynağı güvenilirdir.
<i>Kararın Dili</i>	Kararlarda doğal olarak iktisat ve hukuk dili kullanılmaktadır. Bu bakımdan bu alandan lisans düzeyinde eğitim almış kişilerin anlayabilecekleri bir dil kullanılmaktadır. Satır aralarında “kişiye özel” nitelikte mesajlar bulunmamaktadır. Karar, başka kişiler tarafından yazılsa dahi benzeri kavramların kullanılması söz konusudur.
<i>Kararların Açıklanma Amacı</i>	Kararlar, kamuyu ilgilendirdiği için kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Kurul’un hukuksal konumu nedeniyle kararların resmi gazetede yayınlanması zorunludur. Kararların açıklanmasının arkasında başka bir manipülasyon kaygısı yoktur.
<i>Kararın Gerçekleşmesi ve Belgeye Dönüşme Zamanı ve Süreci</i>	Kararlar, ilgili tarafların başvurusu veya re’sen alınabilmektedir. Karar alındıktan sonra 30 gün içerisinde taraflara tebliğ edilir ve Danıştay incelemesinden geçtikten veya temyiz süresi geçtikten sonra kesinleşir. Kesinleşen kararlar resmi gazetede yayınlanır. Kurul ayrıca resmi gazetede yayınlanan kararları düzenli olarak basmakta ve internet sayfasından yayınlamaktadır. Bu süreç, başvuran kişi-kurum ayrımı yapılmaksızın yasal düzenlemeye göre işlemektedir.
<i>Kararların Bütünlüğü</i>	Kararlar, Kurul’un göreve başladığı 1997 yılından bu yana bir tekâmül süreci göstermektedir. İlk kararlarda muhteva oldukça dar tutulurken, son yıllardaki kararlarda ekonomi bilimine hâkimiyetin arttığı, pazara ilişkin değerlendirmelerin arkasında güçlü bir teorik altyapının olduğu gözlenmektedir. Burada bir öğrenme sürecinin olduğu gözlenmektedir. Bu durum kararların kalitesinin giderek arttığına işaret etmektedir.
<i>Genel Değerlendirme</i>	Kararların arkasında belli bir hukuksal yapı bulunmaktadır. Hukuk, diğer bütün sosyal bilimler gibi “yorum” boyutu önem gösteren bir alandır. Bu nedenle kararlar bazen oyçokluğu ile alınmaktadır. Bunun arkasında siyasi veya başka kişisel kaygılar aramaktan çok yorum farkı aramak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Yukarıda çizilen çerçevede toplam 108 karar incelenmiştir. İnceleme boyutları, çalışmanın ikinci bölümünde tartışılan iktisat okullarının rekabet ve yoğunlaşmaya ilişkin görüşlerinin incelenmesiyle oluşturulmuştur. Kararlar, resmi gazetede, Rekabet Kurulu’nun internet sayfasında ve Kurulca her yıl yayınlanan “Rekabet Kurulu Kararları” kitaplarında yayınlanmaktadır. Dolayısıyla, belgelerin güvenilirliğine yönelik en önemli risk olan “manipülasyon veya deformasyon” bu kararlar için söz konusu değildir.

Rekabet Hukukunun Açıklayıcıları Olarak Chicago, Harvard ve Avusturya Okulları:

İktisat okulları gözlemleri ve teorileri ile piyasa mekanizmasını açıklamaya çalışmışlardır. Bu mekanizma içerisinde en önemli aygıtlardan bir tanesini “rekabet” kavramı oluşturmaktadır. Ekoller piyasanın işleyişine ilişkin gözlem ve önermelerini ortaya koyarken, esasen bu mekanizmada devletin ve/veya devletin önereceği kuruluşların nasıl bir konum aldıklarını ve almaları gerektiğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Ayrıca “hukukun boşlukta oluşmadığı” varsayımından hareketle, rekabet hukukunun temelini de bu iktisat okullarının görüşleri oluşturmaktadır. Sözgelimi, Amerikan rekabet hukukunun arkasında dönemselsel olarak bazen Chicago Okulu, bazen Harvard bazen de Avusturya Okulu’nun görüşleri yatmaktadır⁶. Aslında rekabet hukuku ABD’de doğup dünyaya buradan yayıldığı için bütün rekabet hukuklarının arkasında bu okulların iddialarının olduğunu söylemek mümkündür. Burada açık olan bir konu vardır: rekabet hukukları dönem dönem farklı okulların görüşlerinden daha çok etkilenmektedirler. Bu noktadan hareketle, bu bö-

⁶ Buradan itibaren CO, HO ve AO olarak ifade edilecektir.

lümde bu üç okulun anlayışı rekabetin parametreleri olarak piyasa, tekel, giriş engelleri, bağlama anlaşmaları ve yıkıcı fiyatlama bağlamında ele alınacaktır.

Piyasa: CO öğretisi, piyasaların tam rekabetçi olduğu, alıcı ve satıcı sayısının her zaman yeterince çok olduğu, bilginin herkes tarafından ve hemen öğrenildiği, giriş ve çıkışların serbest olduğu bir tam rekabet piyasasının varlığına inanmaktadırlar. Piyasa her zaman dengededir, bu dengeden bir sapma olsa bile bu geçicidir ve kendiliğinden tekrar bir denge oluşturacaktır. CO, serbest piyasa faaliyetlerinde doğrudan hükümet müdahalesinin olmaması gerektiğine inanmaktadır. (Rittaler ve Schmidh, 1998).

HO'un varsaydığı piyasa aksak rekabet piyasasıdır, böyle bir piyasada stratejik kararlar almak zorunda olan firmalar, kararlarının diğer piyasa katılımcıları üzerinde önemli etkileri olduğunun farkındadırlar. Bu yüzden kendi davranışlarını belirlerken diğer firmaların buna nasıl bir tepki vereceğini de hesaba katmak zorundadırlar. Okul temsilcileri piyasada bilgi asimetrisinin bulunduğu, giriş ve çıkış engellerinin olduğu, piyasa yapısının tekel ve oligopole olanak sağladığı inancındadırlar (Pepall ve diğ., 2005).

AO, rekabeti statik bir yapıdan ziyade bir süreç olarak görmüş ve ekonomik birimlerin belirsiz ve değişen bir dünyada zaman içerisinde refah artırma arayışları sürecine odaklanmıştır. (Kirzner, 1973). AO, ekonomik katılımcıların piyasayla ilgili tam bir bilgiye sahip oldukları varsayımını reddetmekte ve sadece kısmi bilgiye sahip olunabileceğini öne sürmektedir. Piyasa, dengeye doğru hareket halindedir fakat bu dengenin özellikleri sürekli değişmekte ve denge durumuna asla ulaşamamaktadır. AO taraftarları için en önemli konu, piyasayı dengeye doğru hareket ettiren *rekabetçi süreç*dir. Girişimcinin anahtar etmen olduğu bir piyasa tanımı benimsenmiştir. Girişimcinin piyasanın içinde bulunduğu koşullara verdiği tepkiler de ekonomiyi dengeye doğru götürecektir. AO, piyasayı farklı bir tarzda ele alarak *piyasa sürecine* vurgu yapmıştır.

Rekabet: CO'nun rekabet bağlamındaki varsayımı tam rekabetçi piyasalardır (Stigler,1968). Ürünlerdeki heterojenlik, piyasa bilgisi noksanlığı, ön görüş eksikliği vb. piyasa aksaklıkları CO temsilcileri tarafından tamamen ihmal edilmiştir. Piyasa her zaman denge halinde olduğu, yeterince alıcı ve satıcı bulunduğu, bilgi simetrisi mevcut olduğu için rekabet her zaman ve her yerde hazır ve nazırdır. Tam rekabetçi piyasalarla piyasa mekanizmasının işleyebilirliği arasında sıkı bir bağlantı vardır. Piyasa mekanizması, bir ekonomik dürtüler ve baskılar sistemi olarak tanımlanmıştır (Rittaler ve Schmidh, 1998).

HO'un rekabet anlayışı eksik rekabet üzerine kuruludur ve gerçek ekonominin az sayıda büyük firma ile karakterize edildiği ve oldukça oligopolistik bir yapıda bulunduğu dile getirilmektedir. Bu nedenle piyasa yapısı, görece ve mutlak büyüklükleri ile piyasa sürecini aktif olarak etkileyebilecek firmalarca karakterize edilmektedir. Piyasa katılımcılarının gerekli bilgilere ulaşması ve bu bilgileri işleme yeteneğini sınırlıdır. Ekonomik kararlar risk ve belirsizlik altında alınmaktadır. Ayrıca, kaynakların hareketliliği, malların ve hizmetlerin bölünebilirliği ve piyasaya girişin tamamen serbest olması kural değil istisnadır ve gerçek dünyanın sorunlarıyla ilgili varsayımlarda bulunurken bir anlam ifade etmemektedir. Ürünlerin heterojenliği, piyasa bilgisi eksikliği, ön görüş eksikliği gibi piyasa aksaklıkları dinamik bir rekabetçi sürecin hem ön gereklilikleri hem de etkileridir (Rittaler ve Schmidh, 1998).

Konu AO açısından ele alındığında, rekabetçi denge fikrinin reddedildiği görülmektedir. Rekabet, en iyi girişimcinin hızla değişen kaynak elde edilirliliği ve teknoloji dünyasında hızla değişen tüketici tercihlerini araştırıp tatmine yönelik girişimlerinden kaynaklanan bir "keşif süreci"dir (Singleton, 1986). Değişen teknoloji ve girdiler ile tüketici tercihleri girişimciler için geniş kâr fırsatları doğurmaktadır. Rekabet, bu yeni fırsatların hem girişimcilerin hem de tüketicilerin yararına keşfedilmesi ve ortaya çıkarılması sürecidir. Piyasalar, yapıları ne olursa olsun doğal gereği rekabetçidir. AO'a göre ürün farklılaştırma, reklâm, fiyat indirimi, üretimde ölçek ekonomileri oluşturmaya yönelik belirli girişimler, pazarlama ve araştırma ve geliştirme, düşük maliyetlerin keşfedilmesi, yüksek kaliteye sahip stratejik girdiler ve uzmanlaşmış know-how tekniklerinin kullanılması esas itibarıyla rekabetçi stratejilerdir (Singleton, 1986). Rekabet sürecinin işlerliği-

nin önündeki en etkin engeller, hükümetlerin dayattıklarıdır. Tipik kıstaslar ithalat denetimleri, lisans alma zorunluluğu ve piyasaya girişlerdeki yasal kısıtlamalardır (Ferguson ve Ferguson, 1993).

Tekel: CO'a göre, teknelci gücün kaynağı sadece kaynaklar üzerindeki teknelci kontrol ve rekabete karşı hükümet koruması olabilir (Demsetz, 1973). Rekabetçi durumla karşılaştırıldığında teknelci durumundaki yüksek fiyatlar ve sınırlılıktan kaynaklanan çıktı azalması, yalnızca teknelcinin doğal bir sonucu olarak görülmüştür. Yine kıt bir girdinin bir firma tarafından kontrolü, bir giriş engeli olarak addedilmiştir. Bir teknel, ilgili piyasadaki tüm arzın kontrol edilmesi sonucunda değil; belirli bir kaynağın kontrolünü elinde bulundurmanın bir sonucu olan hâkim durumdur. Bu ihtimaldeki teknel karı etkinliğe dayanmadığından piyasaya yeni girenler tarafından eritilecektir. Kısa dönemde kaynak teknelci gibi görünen durum, uzun dönemde bir rekabet vurgulamasıdır. Bu yüzden böyle bir teknelci pozisyon sürdürülebilir değildir.

HO piyasaların teknel ve oligopolistik yapı arasında bir yelpazede yer aldığını iddia etmektedir. Teknelci piyasada yapı tek bir satıcı ile karakterize edilmiştir: aşırı yoğunlaşma. HO, giriş ve çıkış engellerinin bulunduğu piyasalarda tekele doğru bir eğilimin varlığını kabul etmektedir. Firmaların karlarını en çoklaştırmak için uyguladıkları giriş ve çıkış engeli yaratma, yoğunlaşma yıkıcı fiyatlama, bağlama anlaşmaları sosyal açıdan zarar verici ve tekelleşmeye imkân veren stratejik firma davranışlarıdır.

AO, geleneksel teknel anlayışını iki açıdan eleştirmektedir. Bunlardan birisi tam rekabetçi model, ikincisi ise, giriş engelleridir. AO'ya göre rekabeti "giriş engelleri" değil *tüketici tercihleri* kısıtlamaktadır. Bu nedenle, teknel sonucunda ortaya çıkan bir yanlış kaynak dağılımı söz konusu olmayacaktır (Armentano, 1978). AO, devletin tanıdığı imtiyazla üretim ya da satışın kısıtlanmasını teknel olarak kabul etmektedir. Devletçe kısıtlanan imtiyazlı faaliyet alanına giriş yasaklandığı için bu bir tekeldir ve mantıken bir serbest piyasada bu tür bir teknel asla mevcut olamaz. AO, bir serbest piyasada kavramsal olarak teknelci fiyat rekabetçi serbest piyasa fiyatından ayırmayı sağlayacak bir yol olmadığını ileri sürmektedir (Rothbard, 1962).

Giriş Engelleri: CO, hükümetlerce dayatılan giriş engelleri dışındaki engellerin geçerliliğini kabul etmemektedirler. Giriş engeli diye adlandırılan durumların pek çoğu aslında daha az etkin olan potansiyel rakipleri mutlak maliyet dezavantajı ile karşı karşıya getiren etkinliklerdir. Giriş engelleri yalnızca, etkin olmayan sözde rakiplerin, piyasadaki etkin firmalarla eşit durumda rekabet edememeleri halinde söz konusu olacaktır. Etkin potansiyel rakiplerin girebileceği ve rekabet edebileceği bir endüstride giriş engelinin bulunmayacağı ve hükümet düzenlemesinin gerekli olmayacağı varsayılmaktadır (Singleton, 1986).

Bir endüstrideki yerleşik firmaya, yeni girişleri çekici hale getirmeksizin, normalüstü karların tadını çıkarmasını sağlayan faktörler olarak tanımlanan (Bain, 1956) giriş engelleri HO'un ortaya koyduğu bir kavramdır.⁷ Giriş engellerinin yokluğu halinde uzun dönemli Pazar gücü olmayacağı gibi hileli anlaşma davranışları da uzun dönemde karları artırmayacaktır. Dolayısıyla, uzun dönemde piyasaya yeni bir firmanın girişinin engellenmesi aşağı yukarı yerleşik firmalar arasındaki rekabetin kısıtlanması kadar önemlidir. HO reklâm, en az sermaye gerekliliği, ya da dikey bütünlüşmeyi giriş engeli olarak kabul etmiştir.

AO, en önemli ve uzun süreli giriş engellerinin hükümet tarafından yaratıldığı iddiasındadır. Aslında, hükümetin oluşturduğu engellerle girişin önlenmediği, sadece piyasaya girmek isteyen potansiyel firmaların, bunu zor hatta imkânsız olduğu yanılsamasına kapılmalarının söz konusu olduğu belirtilmektedir. Yine de bu koşullar kaynakların yanlış dağılımı anlamına gelmez (Armentano, 1982). AO, ürün farklılaştırma ve ölçek ekonomilerinin giriş engeli olarak görülmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü her iki firma davranışı da AO açısından rekabetçi davranışlardır.

⁷ Stigler (1968), daha farklı bir tanımlama yapmaktadır: yerleşik firmanın üslenmeyip yeni giren firmaların üstlenmek zorunda olduğu maliyetler. Bu iki okulun giriş engeli tanımı konusundaki en belirgin farklılık, Stigler'e dolayısıyla Chicago Okula göre ölçek ekonomilerinin bir giriş engeli oluşturamayacağıdır.

Bağlama Anlaşmaları: Fiyat bağlama anlaşmalarına tarafların gönüllü olarak uymalarını sağlamak çok zor olduğundan yola çıkan CO, bu davranışı rekabeti bozucu bir davranış olarak görmemektedir. Fiyat bağlama anlaşmaları daima fiyatın yükseltilmesi ve üretimin düşürülmesine yönelik olduğundan, tarafların üretim sınırlaması yapmaması halinde fiyat istenilen düzeyde tutulamayacaktır (Stigler, 1964). Taraflardan birinin gizli fiyat indirimleri yaparak anlaşmaya uymaması durumunda ortada bir yasal anlaşma olmadığından cezalandırılması mümkün olmayacaktır. Karşı tarafın da aynı yola başvurması anlaşmanın fiilen ortadan kalkması demektir. Bu da anlaşmanın rekabete aykırılığının ispatını imkânsızlaştırmaktadır. CO'ya göre yalnızca varlığı ispat edilebilen yatay fiyat bağlama anlaşmaları rekabet karşıtı etkiye sahiptir ve yasaklanmalıdır (Posner, 1979).

Bağlama anlaşmaları, bir firmanın ticari teamül ve işin niteliği bakımından sözleşmenin konusuyla hiç ilgisi olmayan veya ilgisi de olsa iki ürünün birlikte alınmasını gerektirecek bir durum olmamasına rağmen, sözleşmenin yapılmasını ikinci ürünün de alınmasına bağlayan sözleşmelerdir. HO, bağlama anlaşmalarının, "a" piyasasında sahip olunan Pazar gücünü artırarak hala rekabetçi bir piyasa olan "b" piyasasında kaldıraç etkisi olarak adlandırılan etkiyle, diğer piyasaları tekelleştirmek için yapıldığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla bağlama anlaşmaları HO bakış açısından rekabet karşıtı bir eylemdir ve bu eylemde bulunan firmaların muhabatı rekabet otoriteleri olmalıdır.

AO, ister açık ister gizli olsun fiyat bağlama anlaşmaları bağlamında rekabet otoritelerinin hem yasal hem yargısal endişelerinin, bu tür anlaşmaların ciddiyeti ve etkinliğinin fazlaca abartıldığı bir görüş üzerine temellendiği iddiasındadır (Singleton, 1986). Başarılı bir fiyat bağlama anlaşmasının refaha ilişkin sonuçlarını yargılayabilecek objektif bir yol mevcut değildir. Bu tür anlaşmaların fayda ve maliyetleri öznel ve ne toplanabilir ne de karşılaştırılabilir. Fakat bir konu kesindir ki, anlaşmanın tarafı olan firma bir yarar ummasıydı bu anlaşma gerçekleşmeyecekti. Dolayısıyla AO yaklaşımında bu tür gönüllü anlaşmalar etkin olarak kabul görmüştür (Armentano, 1982). AO'ya göre bağlama anlaşmaları rekabet karşıtı değildir ve rekabet kurullarının gündeminde olmamalıdır.

Yıkıcı Fiyatlama: Yıkıcı fiyatlama, rakipleri disipline etmek veya piyasa dışına atmak amacıyla fiyat indirimine giderek rakipleri engelleme olarak tanımlanabilir. CO giriş engellerini reddettiği için kaynaklarını rakiplerini piyasa dışına itmek için kullanan bir yönetici irrasyonel davranmış olacaktır. Dolayısıyla bu uygulama rekabeti bozmak yerine etkin olmayan rakipleri disipline ederek rekabeti artıracaktır. Rekabet hukuku fiyat ayrımcılığı, yıkıcı fiyatlama vb. gibi yararlı uygulamalar konusundaki endişelerini bir kenara bırakmalı bunları rekabet karşıtı davranışlar olarak görmemelidir (Bork, 1979).

HO'ya göre yıkıcı fiyatlama stratejisi uygulayan firma, rekabet etmesi engellenen firmayı piyasa dışına iteceği gibi eş zamanlı olarak eylemi gerçekleştiren firmanın da orantısız bir içsel büyüme gerçekleştirmesine neden olacaktır. Özellikle dışsal yatay büyümenin çok zor olduğu hatta birleşmelerin kontrolü gerekçesiyle yasaklanması durumlarında firmalar yıkıcı fiyatlama yoluyla rakiplerini piyasa dışına itip elimine etme hem de orantısız içsel büyüme çabasına gireceklerdir. Areeda ve Turner (1975)'in kısa dönemde fiyatların marjinal maliyetlerin altında olmasının yıkıcı fiyatlama olarak kabul edilmesi gerektiği iddiası mahkemeler tarafından yıkıcı davranışı yıkıcı olmayan davranıştan ayıracak bir ölçüt olarak kullanılmaya devam etmektedir (Rittaler ve Schmidh, 1998). HO bakış açısından yıkıcı fiyatlama bir tekel oluşturma ya da Pazar gücü elde etme davranışıdır, rekabete aykırıdır ve rekabet hukukunun ilgi alanı kapsamındadır.

AO bakış açısından yıkıcı fiyatlamaya ilişkin geleneksel maliyet temelli analizler, maliyetlerin nesnel değil öznel olması sebebiyle yetersizdir. Dolayısıyla, bir firmanın "açık" maliyetlerin altında fiyatlama yapıp yapmadığını belirlemeye yönelik girişim- şayet kanıtlanabilirse- anlamsız olacaktır. Çünkü maliyetler firma sahibi açısından öznel ya da gizlidir ve asla muhasebeciler ve mahkemeler tarafından kesin olarak belirlenemez. Dolayısıyla rekabet otoritelerinin yıkıcı fiyatlamayı gündemine alması abesle iştirgaldir.

İzleyen bölümde rekabet ihlalleri bağlamında İktisat Okullarının iddia ve söylemlerinin Rekabet Kurulu Rekabet ihlali gerekçeleriyle ilişkilendirilmesi ele alınacaktır.

Rekabet Kurulu Rekabet İhlali Kararlarının İktisat Okullarının İddialarıyla İlişkilendirilmesi

Rekabet Kurulu'nun rekabet ihlallerine dair 1999-2007 yılları arasında yayınlanan kararlarından 108 tanesinde karar gerekçelerinden iktisat okullarından hangisinin veya hangilerinin söylemlerinin etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizde Kurul kararlarında rekabet karşıtı olarak değerlendirmeye tabi tutulan firma davranışlarının HO'un rekabet karşıtı davranışlar olarak kabul ettiği firma davranışlarıyla paralellik sergilediği ortaya çıkmıştır. Örneğin, 46/323-34 No, 07.01.1998 Tarihli Kararda Sise sütü üreticilerinin fiyat tespit anlaşması yaptıkları ve bu davranışları ile rekabeti sınırladığı iddiasını araştırma konusu yapmıştır. Yukarıda değinildiği üzere ne CO ne de AO bu firma davranışının rekabet karşıtı olmadığını kabul etmektedirler. Çünkü CO varsayımına göre piyasa her zaman dengede olduğundan, yapılan fiyat tespit anlaşmasının yeterli sayıda alıcı ve satıcının ve bilgi simetrisinin bulunduğu bir ortamda rekabeti bozması söz konusu olmayacaktır.

AO açısından olgu ele alındığında ise dengeye doğru hareket hakinde olan, girişimcinin daima rekabetçi sonuçlara kaynaklık ettiği bir piyasa varsayımında süt üreticilerinin fiyat belirleme anlaşması yapması rekabeti kısıtlamayan aksine rekabeti bir davranıştır. Yine Özel Okullar Derneği (Özel Boğaziçi Lisesi)⁸ kararında ve Gumpir Plaza ile Pepsi-Cola kararında⁹ fiyat tespiti anlaşması yapılmasının HO iddialarıyla paralel bir şekilde rekabet ihlali olarak analize tabi tutulmuştur.

Rekabet Kurulu rekabet ihlali karar gerekçelerinde analiz edilen rekabet karşıtı bir diğer davranışta yıkıcı fiyatlamadır. Yukarıda gerekçeleriyle açıklandığı üzere CO ve AO yıkıcı fiyatlamasının rekabet ihlali olmadığını, fiyatı belirleyen tüketici tercihleri olduğunu, yeterli sayıda satıcı bulunduğu için yıkıcı fiyat uygulamasının rekabeti bozmayacağını kabul etmektedirler. Oysa aynı konuda HO, yıkıcı fiyatlamasının rakipleri piyasa dışına iten bir firma davranışı olması hasebiyle tek el yaratma olanağı veren rekabeti bozucu bir uygulama olduğunu ileri sürmektedir. Benzer gerekçelerin Rekabet Kurulu'nun Star Gazetesi, Posta Gazetesi ve Takvim Gazetesi kararında¹⁰ ve Türkiye Dağcılık Federasyonu Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü kararında¹¹ dile getirildiğini görmekteyiz.

Rekabet Kurulu kararlarında rekabet ihlali olarak değerlendirilen bir diğer parametre Pazar paylaşımıdır. Konu CO ve AO açısından ele alındığında sürekli dengede olan, yeterli alıcı ve satıcının bulunduğu, giriş engellerinin olmadığı bir piyasada Pazar paylaşımı rekabeti bozmayacak hatta AO'a göre girişimcileri tetikleyerek rekabeti artıracaktır. Oysa HO, oligopolistik bir yapı arz eden ve aksaklıkların bulunduğu bir piyasada Pazar paylaşımına gitmek tekelleşme amaçlı ve rekabeti bozucu bir eylemdir. Aynı söylemin Rekabet Kurulu'nun Refrakter malzemeleri kararında¹² ve Sakarya VIB, Klas Ağa Tur ve Özlem Sakarya kararında¹³ gerekçeler arasında yer aldığı görülmektedir.

Bağlama anlaşmaları bir diğer rekabet ihlali oluşturabileceği gerekçesiyle analiz edilen firma davranışlarıdır. Hem CO hem AO firmalar arası böyle bir anlaşmanın işlem maliyetleri açısından rasyonel olmadığı ve ispatlanmasının ve anlaşmaya uyulmasını sağlamanın imkânsızlığı dolayısıyla Rekabet Kurullarının ilgi alanı dışında olması gerektiği iddiasındadırlar. Oysa HO bağlama anlaşmalarını rekabeti bozacak birer hileli anlaşma olarak görmüş, giriş engeli oluşturarak potansiyel rakipleri, çıkış engeli oluşturarak ise mevcut rakipleri caydırdığını ileri sürmektedir. Aynı

⁸ Karar Tarihi : 11.02.1999.

⁹ Karar Tarihi : 10.02.2000.

¹⁰ Karar Tarihi: 08.12.1999.

¹¹ Karar Tarihi : 20.7.2006.

¹² Karar Tarihi : 29.1.2007.

¹³ Karar Tarihi : 25.7.2006.

paralellikteki iddiaların Rekabet Kurulu'nun Egemak ve Otoyol kararında¹⁴ ve ATAŞ-ADER¹⁵ kararında yer aldığı tespit edilmiştir.

Sonuç: Çalışmanın sorunsalını rekabet ihlallerine ilişkin Harvard, Chicago ve Avusturya İktisat Okullarının farklı yorumları ve yaklaşımları göz önüne alındığında hangi okulun görüşleri daha çok referans alınmıştır sorusu oluşturmaktadır. Bu soruya cevap ararken Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararları iki şekilde incelemeye konu edilmiştir:

1. Her bir Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararları incelendiğinde hangi iktisat okulunun görüşleri esas alınmıştır?

2. 1999-2007 yılları arasında Rekabet Kurulu'nun rekabet ihlali kararlarında esas alınan iktisat görüşünde herhangi bir değişiklik olmuş mudur?

Çalışmada ikinci bölümde ortaya konduğu üzere, rekabet ihlali konusunda Harvard, Chicago ve Avusturya İktisat Okulları birbirinden farklı söylemlere sahiptirler. Avusturya ve Chicago Okulları zaman zaman birbirine benzer yaklaşımlar sergileyerek rekabet ihlallerinin Rekabet Kurullarının gündeminde olmaması gerektiği savını ileri sürmektedirler. Aynı konuda Harvard Okul görüşleri ele alındığında sonuç oldukça farklılık arz etmektedir: firmaların rekabet avantajı yaratmak için uyguladıkları bağlama anlaşmaları, yıkıcı fiyatlama, Pazar paylaşma gibi stratejiler rekabeti bozucu ve tekel doğurucu etkilere sahiptir. Bu noktadan hareketle Harvard Okul'a göre rekabet ihlali oluşturabilen firma davranışları rekabet otoriteleri tarafından izlenmeli, denetlenmeli ve eğer hâkim durum oluşturuyorsa yasaklanmalıdır.

Bu araştırmanın sorusu olan Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararlarında İktisat Okullarından hangisinin yaklaşımının benimsendiği ve bunun bir sistematiklik arz edip arz etmediği noktasında ortaya çıkan tablo iki önemli noktaya işaret etmektedir. Birincisi, Rekabet Kurulu kararlarında Harvard Okulu yaklaşımının benimsendiğidir. İkincisi ise araştırmanın ele aldığı dönem olan 1999-2007 döneminde kararlarda Harvard Yaklaşımının benimsenmesinde bir tutarlık olduğudur. Bu "bir rekabet kurulu geleneği ve teamülünün oluşması açısından önemlidir. Söz konusu yıllar arasında incelemeye tabi tutulan toplam 108 kararın gerekçelerinde Harvard Okulu'nun iddia ve söylemlerinin öne çıktığı ortaya konulmuştur. Avusturya Okulu ve Chicago Okulu'nun bu konudaki iddialarının daha teorik, uygulamaya dönük olmayan hatta belki gerçek hayatta zor rastlanabilecek durumlara dayanması bu sonucun bir nedeni olabilir. Daha da önemlisi Rekabet Kurulunun gelişimi ve uygulama geleneği bakımından Harvard Okul temelli gelişmesinin etkisi olabilir. İktisat Okullarının ideolojik arka planları bağlamında bir analiz yapıldığında Chicago Okulu'n liberal, Avusturya Okul'un ultra liberal, Harvard Okul'un ise sosyal demokrat bir anlayışa sahip oldukları bilinmektedir. Belki de ülkemizdeki Rekabet Kurulu üyelerinin almış oldukları eğitimin bu anlamda neo-klasik ekonomi temelli olması rekabet ihlali kararlarının iktisadi alt yapısında Harvard Okul yaklaşımının benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararlarında Harvard Okul'un söylem ve iddialarının benimsenmesinin bir diğer nedeninin bu okulun, söz konusu iki iktisat okuluna kıyasla daha pratik, belirgin, uygulanabilir, gerçek hayatta tutarlı iddia ve söylemler dile getirmesi olduğu düşünülmektedir.

Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararları değerlendirilirken, bu bağlamda Kurul üyelerinin farklı siyasi görüş ve ideolojilerinin kararlar üzerinde bir etkisinin bulunup bulunmadığı sorusu gündeme gelebilirdi. Fakat iki gerekçe ile bu tartışma çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bunlardan birincisi, böyle bir tartışma için Kurul üyelerinin hepsi hakkında kişisel bilgilere sahip olunmayışı, ikincisi ise Kurul üyelerinin yürürlükteki mevzuatla bağlı olmaktan kaynaklanan hareket alanının bu anlamda yeterince geniş olmayışdır.

Çalışmadan ortaya çıkan bir diğer sonuç, stratejik yönetimin rekabet avantajı yaratmak ve sürdürmek adına öngördüğü pek çok firma davranışının Rekabet Hukuku açısından rekabeti bozucu ve kısıtlayıcı davranışlar olarak kabul edilmesidir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız Barca ve

¹⁴ Karar Tarihi : 19.10.1999.

¹⁵ Karar Tarihi : 19.09.2000.

Coşkun 2004, Coşkun 2005). Bu bağlamda firmalar rekabet stratejilerini belirlerken Rekabet Hukuku düzenlemelerini önemli bir faktör olarak dikkate almak zorundadırlar.

Rekabet Kurulu rekabet ihlali kararlarında hâkim düşüncenin HO ile örtüştüğü ve kararlarda bu anlamda bir sistematiklik olduğu görülmektedir. Bunun değişik izahları yapılabilir. Birincisi, AB Komisyonu Kararlarında da HO düşüncesinin hâkimiyeti gözlenmektedir. Türkiye, kurumsal olarak benzeşmeye çalıştığı AB'ne düşünce ve yaklaşım olarak da uyum sağlamayı amaçladığından böylesi bir tutarlılık önemlidir. İkinci gerekçe ise HO'nun, AO ve CO'na nazaran rekabete ilişkin çözümlerinde çok daha işlevselci bir yaklaşımı benimsemesi ve uygulayıcılara hangi durumlarda neyi ölçmeleri ve nasıl karar vermeleri gerektiği konusunda "teknikler" sunmasıdır. Bu teknikler, uygulayıcıların "nesnel ve objektif" dayanaklar inşa etmelerine imkân tanımaktadır. Üçüncü gerekçe, Türkiye'de rekabet hukuku ve kurulu çok yeni olduğu için henüz bir gelenek oluşmamıştır. Bu gelenek eksikliği, somut çözümler öneren HO'nun yaklaşımının benimsenmesini bir zorunluluğa dönüştürüyor olabilir.

Kaynaklar

AYDIN, M., (1990), *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Y., İzmir.

FAHRİ, M., (2004), *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan, Litera Y., İstanbul.

FEERY, L., (2008), *Gençler için Batı Felsefesi*, çev. Devrim Çetin Kasap, Türkiye İş Bankası Kültür Y., İstanbul.

FREUD, S., (1997), *Uygarlık, Din ve Toplum*, çev. Selçuk Budak, Öteki Y. Ankara.

GAZALİ, H., (1989), *Mizân el Amel, Dâr el Kütüb el İlmiye*, Beyrut.

İBN HAZM (2005), *Ahlak el Ahlak ve's Siyer fi Müdâveti'n Nüfûs*, çev. Cemaleddin Erdemci-Hasan Hüseyin Bircan, Bilge Adam Y., Van.

İSFAHÂNİ, R., (2003), *İslamın Ahlakî İlkeleri*, Çev. Abdi Keskinsoy, Beşikçi Y., İstanbul.

КМШ ӨЛКӨЛӨРҮНӨ МЫЙЗАМСЫЗ ТРАНЗИТТИК МИГРАЦИЯ

АПАЗБЕК СУБАНОВИЧ ЖЭЭНБЕКОВ *

Аннотация

Бул статьяда КМШ өлкөлөрүндөгү миграциялык саясаттын өзгөчөлүгү жөнүндө айтылат. Миграциялык которууну жана аны укуктук жактан жөнгө салууга таасир тийгизген факторлор анализденет.

СССР тарагандан кийин мурдагы союздук республикалардын баары жарандардын мыйзамсыз миграциясы менен күрөшүп жатат. Ушул эле мезгилде мамлекеттер аралык келишим боюнча мыйзамдуу миграция бар. Мыйзамдуу миграциянын максаты экономикалык жана социалдык жактан пайда табуу. Мыйзамдуу миграциянын дагы бир түрүнө туризм кирет. Ар кандай мамлекеттердин алдында башка жактардан көчүп келгендер (иммигранттар) мамлекеттер үчүн коопсуздукту пайда кылууда. КМШ өлкөлөрү үчүн иммигранттар менен шартка байланыштуу жабыча ойлоону жана жабы укуктук мамилени пайда кылууда. мигранттарды укуктук жактан жөнгө салууну, алардын кызыкчылыктарын коргоону талкуулоодо колдонулуп жаткан мыйзамдын жетишсиз экендигин көрсөттү. Ар бир мамлекет үчүн мигранттарга укуктук мамиле кылуу, алардын иштөө чөйрөсүн аныктоо боюнча, өзү барган мамлекетте иштөө шарты мөөнөтү, ал өлкөнүн жарандыгын алуу боюнча мыйзамдар иштелип чыгуу жагы талап кылынууда.

Эгерде ХХ кылымдын 90чу жылдарында КМШ өлкөлөрүнүн арасында миграциялык процесстер визасы жок эле жүрсө, 1998- 2000 жылдары бир өлкөдөн экинчи бир өлкөгө өтүүдө чек араларда жарандарды текшерүү, чек арадан эркин өтүүнү чектөө жагы жолго коюла баштаган. Бул идея КМШ өлкөлөрү тарабынан колдоого алынган. Бир өлкөдөн экинчи өлкөгө мыйзамсыз жасалган миграция ошол өлкөнүн кызыкчылыгына коркунуч келтириши мүмкүн деген ойлор пайда болду. Бул коркунуч терроризм жана наркотикалык заттарды сатуу менен белгиленген. Борбордук Азияда 1999-2000 жылдары Өзбек-Кырыз чек арасында террордук заттардын бузукулук иштери Өзбекстандын ичиндеги террордук топтордун активешүүсүнө алып келди. Бул окуялар КМШ жана Европа биримдигинин (ЕС) өлкөлөрүнүн жарандарын чек арадан виза аркылуу өткөөүнү, каттоого алууну күчөткөн. Мамлекеттер өз чегараларын бышыктаган.

Балтиканын боюндагы өлкөлөр ЕСтин талаптары боюнча өз чек араларын текшерүүнү күчөттү. Алардын чек аралары ЕСтин жалпы чек арасына кирет.

1998- 200 жылдары КМШ өлкөлөрүндө абал туруктуу болгон эмес. Экономика жана саясаттагы өзгөрүүлөр миграциялык жер которууну тездеткен. Россиядагы 1998- жылдын август айындагы финансылык кризис жана анын кийинки таасирлери тарыхый ата мекенине кетүүчүлөрдү жана эмгек мигранттарынын санын бир топ басаңдаткан. Бирок, 2000 жылдан баштап Россияны экономикасынын өсүшү миграцияны кайра күчөткөн.

1992 жылы Бишкекте КМШ өлкөлөрүнүн ичинде визасыз чек арадан эркин өтүү боюнча келишимге кол коюлган. Бирок, бул келишим тез эле өз күчүн жоготту. Бул келишимден Россия жана Казакстан Европанын экономикалык Союзунун (ЕЭС) талаптарына ылайык баш тартышкан. КМШ өлкөлөрүнүн өкмөттөрү саясатты жана эмгек мигранттарына көзөмөл

* Ош гуманитардык – педагогикалык институт. opih@oshmail1.kg

жүргүзүүнү күчтөндүрө башташкан. Ар бир өлкөдө өз мигранттарын чет өлкөдө укуктук жактан коргоонун программаларын иштеп чыгып, чет элдеги байланышты түзө баштады.

КМШ өз алдынча эркин өнүгүүчү мейкиндик болу менен бирге, ачык миграциялык талаага айланды. КМШ өлкөлөрү мурдагы бирдиктүү экономикалык өнүгүүнү четке кагып, ар кыл социалдык, экономикалык жана саясий өнүгүүнү тандап алышты. Чек араларын укуктук негизде бекемдеп, элдин бир өлкөдөн башка өлкөгө эркин өтүшүнө бюрократиялык тоскоолдукту жаратты. Башка жагынан караганда КМШ өлкөлөрүнүн эли дүйнөнүн башка өлкөлөрүнө эркин өтө баштады.

Азыркы мезгилде Россия КМШ өлкөлөрүнүн ичинен миграциялык саясатта алдыкы катарда турат. Россиянын артында Казакстан, Украина, Белоруссия жана башка КМШ өлкөлөрү бар.

Россиянын өзүнө бир жыл ичинде 5 миллион адам кыска мөөнөттүү виза менен барып, эмгек мигранты катары катталат. Жыл өткөн сайын Казакстан аркылуу башка өлкөгө туруктуу жашоо үчүн көчүп кетүү өсүүдө.

КМШ өлкөлөрүнүн чегинен эмиграцияга кетүү көбүнчө Германияга, Израилге, АКШга көбүрөөк болот. Эмигранттардын ичинде немистер жана еврейлер акырындык менен сүрүлүп чыгып жатышат. Аларды орус, украин эмигранттары жана башкалар кысууда.

Эгерде Россия XX кылымдын 90 жылдарында айласы жок жер которгондорго жана тарыхый ата мекенине келгендерге уруксат берсе, азыр акыркы беш жылдан бери мыйзамсыз көчүп келүүчүлөргө ойлоно баштады. Бул тынчсыздануу бир нече факторлор менен түшүндүрүлөт.

Биринчиден, мыйзамсыз мигранттар көбөйүүдө.

Экинчиден, Россия өкмөтү өлкөдөгү терроризмдик, наркотикалык заттарды жана адамдарды сатуунун көбөйүшү менен байланыштырат.

үчүнчүдөн, Чыгыш Европа өлкөлөрүнө жакын чек араларды көзөмөлдөө күчөгөндүктөн, ЕСке мүчө болушу көзөмөлдү жана тартипти өзгөртүшү Россияда топтолгон мигранттардын Европа өлкөлөрүнө өтүшүн татаалдандырды. Алар азыркы мезгилде Россияда, Украинада жана Белоруссияда отурукташып жатышат.

Төртүнчүдөн, ЕС КМШ өлкөлөрүнө мыйзамсыз кирген мигранттарды кайра артына кетируү макулдашуусуна кол коюуну таёуулап жатат. Мисалы мыйзамсыз мигранттарды Украинага, Белоруссияга Молдовага кайтарууну көздөйт.

Россия өкмөтү мигранттарды батышка транзит менен кетүүчүлөр деп өзүн-өзү ишендирип келген. Аларды тоскоолдуксуз Батышка өткөрүп жиберүү ээ акыйкат саясат катары эсептелинген. Бир жагынан өкмөттүк структура мыйзамсыз мигранттардын кыймылы, саны, жүрүшү, турган жери жана башка жөнүндө толук жана жаёу маалыматтар менен камсыз болгон эмес. Андан башка негизги тоскоолдуктун бири консулдук кызматтардагы, укук коргоо органдарындагы тартип бузуулар эсептелинет.

Акыркысы мамлекеттик органдардын өз ара ички байланыштарынын начардыгы же жоктугу себеп болот.

Мыйзамсыз миграцияга каршы күрөшүү боюнча Россиянын КМШ өлкөлөрү 1998 жылы 6 мартта түзгөн келишими бар! Бул келишим ага кол койгон мамлекеттерге мыйзамсыз мигранттарга жана иммигранттарга бирдиктүү көзмөл жүргүзүү, мыйзамдарды кабыл алууну, мамлекеттен чыгаруунун (депортация) жоболорун иштеп чыгууну, келишимге мүчө болгон мамлекеттер бири-бирин миграция боюнча документтер жана информациялар менен камсыздоо жагы каралган. Бул келишимге Түркмөнстан кирген эмес, 2000 жылы 25 январда бул келишимге кошумчалар киргизилген. Бул кошумчада мыйзамсыз миграцияга каршы бирдиктүү базаны түзүү жагы каралган. Бирок КМШ өлкөлөрү тарабынан иштелип чыккан усулдардын үстүртөн жана проблемаларга терең маани берилбегендигинен анын иштеп кетиши ишенимдүү эмес. Бир мамлекеттин мыйзамсыз миграцияга кабыл алган

мыйзамдары башка мамлекеттин ушундай эле мыйзамдарына каршы келет. Кайсыл өлкөдө канча мигрант бар экенин тактоого тоскоолдук кылат.

Азыркы мезгилде эл аралык коомчулук КМШ өлкөлөрүнө (айрыкча батыш өлкөлөрүнө) мыйзамсыз миграция боюнча жардам көрсөтүүдө. Бирок Батыштагы спонсор болгон өлкөлөр КМШ өлкөлөрүнүн бул маселе боюнча алдынкы катарда экендигине макул болушат. Чындыгында Батыш өлкөлөрү КМШ өлкөлөрүнөн мигранттарды өз өлкөлөрүнө өткөрүүгө каршы болуу менен чыгыш чек араларын бекемдөөнү көздөйт. КМШ өлкөлөрү өздөрүндөгү мыйзамсыз мигранттарды Батыш өлкөлөрүнө өткөрбөй кармап турат. Бул миграция боюнча кагылышууда Россия алдыёкы сапта. Себеби Россия мигранттардын кирүү жана чыгуу пункту катары эсептелинет. Батыш өлкөлөрү КМШ өлкөлөрүнөн тарыхый ата мекенге баруу келишимине кол коюууну таёуулап келишет. Бул маселе боюнча Россия Албаниядан кийинки макул болбогон экинчи мамлекет. Бул эки тараптуу келишимге Россия кол койгон эмес.

2000 жылы Армения жана Түркмөнстандан башка КМШ өлкөлөрү ООНдун Эл аралык уюшулган кылмышка каршы Конвенциясына жана контрабанда жана адамдарды сатууга каршы Протоколго кол коюшту.

Мыйзамсыз миграция коомдун криминалдашуусу менен мүнөздөлөт: ал мамлекеттик кызматкерлердин коррупцияга барышына жол ачат, көмүскөдөгү экономиканын өсүшүн турукташтырат, мыйзамсыз мигранттар каттоодон өтпөй кызмат кылышат, алар мамлекетке алым (налог) төкпөйт, уюшулган кылмыштын өнүгүшүнө жол ачылат.

Миграцияны жөнгө салган нормативдик актылардын жоктугу мыйзамдуу миграциянын мейкиндигин тарытат да, мыйзамсыз миграциянын мейкиндигин кеёйтет. Ошондуктан мамлекеттин кийлигишүүсү мыйзамсыз миграцияга чек коет. Бул үчүн мамлекеттик мыйзамдар талаптарга жооп бере тургандай иштеш керек. Кыргыз мамлекети башка мамлекеттердей эле чет элден жарандардын эмгек кылуусу боюнча, качкындардын абалы (статусу) боюнча мыйзамдарды кабыл алса, мыйзамсыз миграциянын саны азаят. Негизгиси миграциянын кайсы түрү болсо да, каттоодон өтүшү керек. Алардын максатын аныктоо зарыл.

Бирок, миграция боюнча КМШ өлкөлөрүндө, анын ичинде Россия да миграция боюнча кабыл алынган күчтүү мыйзамдын жоктугунан жазалоо (репрессия) усулу колдонулат. Миграцияны жөнгө салуучу укуктук нормалар кабыл алыныш керек. Жазалоо усулу мыйзамсыз миграцияга үстүртөн болгон мамиле – бул мыйзамды бузуу.

Официалдуу статистика азыркы мезгилде Кыргызстандын чегинен канча мыйзамсыз эмгек мигранттары кеткенин билбейт. Ошондой эле Кыргызстандын ичинде мыйзамсыз канча эмгек мигранттары бары да белгисиз. Эмгек миграциясы боюнча болжол менен КМШ өлкөлөрүндө бир жылда 10 млн жылып жүрөт. Ал эми КМШ өлкөлөрүнүн сыртында бир нече эмгек мигранттары бар. КМШ өлкөлөрүндөгү татаал социалдык-экономикалык абал массалык жумушсуздукту пайда кылды. Бул жашоо деёгээлинин төмөн түшүшүнө алып келди. Экономиканы жолго кое ала турган мыйзамдардын жоктугу, элди айласыз эмигрант болушка алып келди. Орто Азия, Кавказ өлкөлөрүнүн мигранттары башка өлкөлөрдө иштеп, өз өлкөлөрүндө калган туугандарын багып калды. Ата мекенинде калган туугандары финансылык жактан сырттагы иштеген эмгек мигранттарына көз каранды. Мезгилдүү эмгек кылуу үчүн ыёгайлуу мамлекет бүт КМШ өлкөлөрү үчүн Россия жана Казакстан. Андан кийин Батыш Европа өлкөлөрү (негизинен Германия, Нидерланды) Жер ортолук деёиз өлеөлөрү (Турция, Греция жана Португалия) жана ОАЭ. Мигранттар кабыл алган өлкөлөргө мыйзамсыз түрдө эркин кирет. (КМШ өлкөлөрүндө визасыз кирүү режими) же туристик виза менен кирет жана визасын официалдуу узартпай калып калат. Жашоого жана иштөөгө укугу жок болгон мигранттар мыйзамсыз күн өткөрүшөт. Көпчүлүк мигранттар мезгилдүү эмгек миграциясына барышат. Алардын визасында мөөнөтү көрсөтүлөт. Эркектер көбүнчө курулуш жана айыл чарба иштерине барат, ал эми аялдар сода-сатык, үй кызматына жана сексуалдык кызмат көрсөтүүгө барышат.

КМШ өлкөлөрүндөгү эмгек миграциялары коёшу Афганстан өлкөсүндөгү куралдуу кагылышууга, Кавказдагы татаал өткөөл мезгилге (улуттар аралык чыр-чатактарды чегүүнүн татаалданып кетиши) байланыштуу.

Орто Азия менен Молдовада экономикалык начар абал, элдин көпчүлүгүнүн жумушсуздугу түрткү болот. Кытайдагы элдин көптүгү, Кытай үчүн өз элин багууга табийгый ресурстардын аздыгы, кытай жарандарынын аймагы кең, байлыгы мол КМШ өлкөлөрүнө келүүчү жол ачты. Аларга Россия жана Казакстан мисал. Кыргызстан да чете эмес. Кытай жарандары бул чөлкөмдөрдө ушул өлкөлөрдүн жарандарына үйлөнүп, мамлекеттин жарандыгын алууда.

Россияга мыйзамсыз миграция болуунун дагы бир себеби анын географиялык түзүлүшүнө байланыштуу. Россия Европа менен Азиянын ортосунда жайгашкан. Экинчи жагынан өнүккөн батыш өлкөлөрү менен өнүгүп келе жаткан Чыгыш өлкөлөрүнүн ортосунда. Россия Батышка карай жол тарткан мигранттар үчүн коридор. Бул жол аркылуу Афганстандан, Ирандан, Пакистандан, Борбордук Азия өлкөлөрүнөн мигранттар өтөт. Россиянын Ыраакы Чыгышы мыйзамсыз мигранттар кирүүчү пункт, ал эми Белоруссия, Украина, Молдова жана Россиянын Түндүк батыш аймагы мигранттарды чыгаруу жолдору.

Чек аранын аябагандай кеңдиги жана Россия менен Казакстандын, Казакстан менен Кыргызстандын, Россия менен Украинанын ортосундагы чек аралардын текшерүү өз ара ишенимдин негизинде болгондуктан мыйзамсыз миграцияга жол алат. Россия менен Казакстандын ортосундагы 7600 км чек ара жогорку деңгээлде көзөмөлгө алынбайт. Ошондуктан бул тилке мыйзамсыз мигранттардын ары-бери катташышына ыңгайлуу тилке. Дагы бир себеби, бюджеттик тартыштыгы чек араны жогорку деңгээлде чыңдоого жана чек ара кызматкерлерин тандап алууга, окутууга тоскоол болууда.

Дагы бир мыйзамсыз жүргөн мигранттарды токтото албаштын себеби, миграция боюнча күчтүү эл аралык мыйзамдардын жоктугу, миграция институттарынын иштебеси далил. Консулдук кызматчылардын, чек ара кызматчыларынын, укук коргоо органдарынын кызматчыларынын да коррупцияга батышы себеп. Акырында КМШ өлкөлөрүнүн ортосунда качкындар жана мыйзамсыз миграция боюнча жок мыйзамдардын жоктугу, жалпы көзөмөл боюнча жоболордун жана келишимдердин жоктугу мыйзамсыз миграцияны токтото албай жатат.

Ошентип, акыркы жылдарда экономикалык-саясат чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр Россияны эл аралык эмгек базарына мүчө болуп кирүүгө шарт түзүлдү жана эл аралык миграция бөлүгүндө жаңы көрүнүштү пайда кылды.

Россия кичи миграциялык айлануудагы жабык өлкөдөн ачык коомго айланды. Эл аралык эмгек мигранттарын алмашууда активдүү субъект катары гана белгилүү, мыйзамсыз мигранттар боюнча да белгилүү.

XX кылымдын 90-жылдары Россия мыйзамсыз мигранттарды союздук республикалардан гана эмес, алыскы чет өлкөлөрдөн да тарта баштаган. Алар көбүнчө Чыгыш-Түштүк Азиядан жана Африкадан болгон. Мигранттар Россиянын аймагын Батышка болгон миграция үчүн транзит катары пайдаланышкан.

Россияга мыйзамсыз миграциянын киришин төмөнкү факторлор түзөт. Россиянын өзгөчө географиялык түзүлүшү. Анын Азия менен Европанын ортосунда жайгашкандыгы, өнүккөн өлкөлөр менен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн ортосунда турушу Россияны Түштүк-Чыгыш Азия, Афганистан, Пакистан, Иран ж. б. өлкөлөрдүн мигранттары үчүн табигый транзиттик аймак катары колдонулат. Мыйзамсыз мигранттар жакшы жашоо үчүн Батышка умтулат. Мыйзамсыз мигранттар Россияга Орто Азия өлкөлөрү жана Ыраакы Чыгыш аркылуу кирет. Россиядан чыгуу жолдору Белоруссия, Украина, Молдова жана Россиянын Түндүк-Батыш аймактары.¹

¹ Куценко Т.И., Нелегальная миграция и незаконная занятость иностранных граждан и без гражданства. Нелегальная иммиграция. Москва, Макс Пресс 2002. с. 78

Россиянын кирүү жана чыгуу жолдору Мыйзамсыз мигранттар үчүн Батыш өлкөлөрүнө кирүүнүн ишенимдүү багыты болду. Чекаранын кеңдигинен Россияда баардык жерди туруктуу көзөмөлгө алуусуна шарты жок. КМШ өлкөлөрү менен Россиянын ортосунда визасы жок кирип чыгуу боюнча келишим да таасир этет. Мыйзамсыз мигранттардын 90% и Россияга Казакстан аркылуу кирет. Казакстан менен Россиянын чек арасы башка мамлекеттерге салыштырмалуу ачык. Казакстан 20 жакын мамлекеттер менен визасыз каттоо боюнча келишимге кол койгон. Ал эми Россияда мындай келишим жок. Россияда мыйзамсыз мигранттардын санын аныктоо өтө татаал. Себеби так маалымат жок болсо дагы толук эмес же карама- каршы.

Россияда жашаган мыйзамсыз мигранттардын жалпы саны мамлекеттин жарандарынын 3 % ын түзөт. Бирок, бул маалымат кайдан жана кантип алынганы белгисиз. Бул фактылар өзгөрүлмө, ага толук макул болууга мүмкүн эмес.

Чек ара кызматынан алынган фактылар гана ишенимдүү болот. Бирок, бул да толук эмес. Бул көрсөткүчтөр чекардан өтүп жатканда кармалгандарга жана өтүүгө уруксат берилбегендерге гана тиешелүү. Чек ара маалыматтары чек арадан кармалгандарга гана тиешелүү, ал эми кармалбай өткөндөр жөнүндө маалымат жок. Чекарада мыйзамсыз мигранттарды кармоо боюнча маалымат чек ара кызматкерлеринин мүмкүнчүлүгүнө гана жараша болот. Эгерде акыркы техникалык жабдуулар менен камсыздаганда көрсөткүч мындан да көп болот эле. Чек арада мыйзамсыз мигранттарды кармоо эффективдүү болгондо, так маалымат алууну камсыз кылат эле. Буга кошумча, мыйзамсыз мигранттардын Россияга кириши азаят болчу.

Чек арадан мыйзамсыз кирүүнү токтотуу мыйзамсыз миграциянын жолун тосуу жана профилактиканык аракеттин негизин түзөт. Мыйзамсыз мигранттардын көпчүлүгү КМШ өлкөлөрүнөн эмес. Чек арадан чыгууга уруксат берилбеген жарандар өз өлкөлөрүнөн кетүүнү каалагандар болгон. Бул маселе Россия менен Белоруссияда бир топ жакшы жолго коюлган. Акыркы беш жылда Россияда чек арадан мыйзамсыз өтүүнү токтотуу эки эсеге жакшырган. Бул нерсе мүмкүн чек ара маселесин күчөтүү менен же Россияга мыйзамсыз келүүчүлөрдүн саны көбөйгөндүгү менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Бирок, бул маалыматтар толук эмес. Казакстан менен Украинанын чек араларынан кармалган мыйзамсыз мигранттардын саны буга кирбейт. Бул чек араларда кармалган мыйзамсыз мигранттарды мыйзам чегинде кармалды дешке болбойт, себеби Россия менен Казакстандын, Россия менен Украинанын чек аралары так белгиленген эмес. Көбүнчө мыйзамсыз мигранттар чек арада кармалышпайт. Алар мамлекеттин ичинде башка мамлекеттик органдар тарбынан, мисалы милиция тарабынан кармалат. Мыйзамсыз мигранттар бир өлкөгө мыйзамдуу түрдө киришет, акырындык менен мыйзамсыз мигранттардын абалын алышат.

Өлкөдө мигранттарды мыйзамсыз деп табуу, алардын ким экендигин тастыктаган документи болбосо, катталган жери болбосо, бул өлкөдө жүрүү мөөнөтү өтүп кетсе гана мыйзамсыз мигрант деп эсептелинет. Мындай усулдун жетишпеген жагы миграция боюнча иштеген мамлекеттик органдар үчүн бирдиктүү мыйзамдардын жоктугу, миграция боюнча маалыматтарды чогултуунун бирдиктүү тартипке салынбагандыгы менен түшүндүрүлөт. Мыйзамсыз мигранттардын саны 1,5 миллиондон 15 миллионго чейин жетет. Алыскы чет мамлекеттерден келген мыйзамсыз мигранттар бир нече миёден 2 миллиондун айланасында.²

Мыйзамсыз транзиттик миграцияны баалоо да татаал. Чет мамлекетке кетүүчү мыйзамсыз мигрант Россиянын аймагында көпкө кармалышы мүмкүн. Ал жалпы мыйзамсыз мигранттардын санына кошулат. Ошондуктан мыйзамсыз мигранттардан статистика боюнча бөлүү кыйынчылыкты пайда кылат.

² Витковская Г.С. Незаконная миграция в России ситуация и политика противодействия. Нелегальная иммиграция. Москва, Макс Пресс 2002. ст. 17-20.

Маалыматтын жалгыз булагы – чек арада кармалган мыйзамсыз мигранттардын саны мындай мыйзам бузуучулардын арасында мамлекет өзү издеген кылмышкерлер да болот. Россиянын чегинен мыйзамсыз өтүүнү каалагандардын 89,4 % ы 2000 – жылга россиялыктардын өзү болгон. Бул сандар Россиянын ичинен сыртка чыгууну пландаган, бирок чыга элек транзиттик мигранттарга тиешеси жок. ЕС аймагында иммиграциялык мыйзамды күчөткөндөн кийин, транзиттик көп мигранттар Россиянын аймагында отурукташкан. Алардын отурукташуусу белгисиз мөөнөткө чейин созулат. Бул чек аранын узундугу жана «ачыктыгы» менен түшүндүрүлөт. Россиянын чек арасын көбүнчө Алыскы чет өлкөлүк мыйзамсыз мигранттар бузат. Булар Афганистандын, Бенгладештин, Вьетнамдын, Индиянын, Пакистандын, Шри-Ланканын жарандары. Эё көп Афганистандын жарандары чек араны бузушат. Бирок, Россияга мыйзамсыз мигранттар болуп булар эсептелинбейт.

Чет мамлекеттерден Россияга мыйзамсыз мигрант болуп келип, чек арадан кармалган жарандардын проценттик катышы 2009-жылга карата:

Афганистан	6,7 %
Шри-Ланка	8,3 %
Пакистан	5,6 %
Бенгладеш	4, %
Нигерия	3,6 %
Ангола	3 %
Иран	1,7 %
Ирак (курддар)	1,8 %
Турция (курддар)	1,1 %
Финляндия	1 %
Башкалар	12,4 %

Орто Азияда көбүнчө мыйзамсыз мигранттарды афгандыктар түзөт, ал эми Кавказда Индиядан, Пакистандан, Шри-Ланкадан чыккандар түзөт. Азербайжан афгандык жана жана ирандык курддардын транзиттик жолу катары белгилүү. Афгандыктардын чоё топтору Россияны, Украинаны, Белоруссияны транзиттик өлкө катары пайдаланышат. Россияда, Казакстанда жана Кыргызстанда жашаган мыйзамсыз мигранттар кытайлар, Россиянын өзүндө мыйзамсыз жашаган вьетнамдар жана корейлер көп. Чөлкөмгө мыйзамсыз мигранттар үчүнчү өлкөлөр аркылуу келишет. Конушу чет мамлекеттерден КМШ өлкөлөрү аркылуу келишет.

(афгандар – Түркмөнстан, Өзбекстан, Таджикстан аркылуу):

(кытайлар – Россия, Казакстан, Кыргызстан аркылуу):

(моёголдор жана түндүк корейлыктар Россия аркылуу):

Болжол менен афгандыктардын төрттөн бир бөлүгү Борбордук Азияга Иран жана Пакистан аркылуу келишет, аз гана саны Индия аркылуу келет. Мыйзамсыз мигранттар КМШ өлкөлөрүнө Орто Азия жана Ыраакы Чыгыш аркылуу кирет. Алар бул чөлкөмдү Беларусь, Украина, Молдова, Россиянын Түндүк- Батыш аймагы аркылуу басып өтүшөт. Россиянын аймагы мыйзамсыз мигранттар үчүн кирип- чыгуунун ишенимдүү транзиттик каналы. Көпчүлүк мыйзамсыз мигранттар топтолуп жүрүшөт. Көпчүлүк самолет менен келген мигранттар үчүн дем алуу пункту эл аралык аэропорт болот. Чек ара текшерүү күчөгөн сайын аба жолдорунун маршруттары тез өзгөрүп турат. Бирок, туруктуу маршруттар төмөнкүлөр:

Москва – Мурманск – Норвегия

Грузия – Азербайжан – Москва – Санкт-Петербург

Эстония – Латвия – Польша

Афганстан – Түркмөнстан – Гурьев (Казакстан) – Астрахань – Краснодар – Ставрополь
Украина Беларусь – Польша – Германия.

Афганстан – Таджикстан - Ташкент – Чымкент – Актюбинск – Москва.

Афганстан – Таджикстан – Бишкек – Павлодар – Россия.

Борбордук Азия-Россия-Украина-Молдова-Румыния-Венгрия-ЕС өлкөлөрү.

Ортоёку Чыгыш-Түштүк-Чыгыш Азия – Турция – Украина – Беларусь – Польша – Румыния – Германия.

Бул маршруттар Беларуссияда кармалган мыйзамсыз мигранттар тарабынан такталган. Мыйзамсыз мигранттардын бара турган өлкөлөрүнүн % катышы:

Бара турган мамлекет	Суралгандардын Процентти
Германия	65 %
Франция	9 %
Бел ыгия	6 %
Голландия	5 %
Башка өлкөлөр, Италия, АКШ, Канада ж. б.	15 %
Баардыгы:	100 %

Эксперттердин баалоосу боюнча Россия, Беларуссия жана Украинанын аймагында батыш жана чыгыш Европа өлкөлөрүнө кетүүчү мыйзамсыз мигранттардын саны 500 миёден 1 миллионго жакын адам. КМШ өлкөлөрү мыйзамсыз миграциянын булагы болуп эсептелинет. Эгерде эмгек мигранттары жакынкы убактарга чейин Россияга жана КМШнын башка өлкөлөрүнө иш издеп барышса, 1998- жылдагы Россиянын экономикалык кризиси жана чечен согушунун таасири боюнча башка Батыш Европа өлкөлөрүнө кетүүгө мажбур болушууда. Алар ал жакка кетүүдө мекендештеринин тажрыйбасын жана ал жактагы диаспоралардын усулдарын колдонууда.

Эксперттердин баасы боюнча КМШ өлкөлөрүнүн 3 миллион эмгек мигранттарынан Россияда 100 миё мигрант эмгектенет. Алар атайын уруксат менен эмгек кылууда. 1,5 дон 2 миллионго жакын Россиялыктар КМШ өлкөлөрүнөн сыртта эмгектенишет. Алардын көпчүлүгү мыйзамсыз мигранттар.³

2000 – жылы Германиянын Москвадагы консулствосу 2 миллион кыска мөөнөттүү виза, 600 миё башка түрдөгү виза берген, ал эми виза берүүдөн баш тартуу 7 % ы түзгөн. Финдердин консулствосу 330 миё виза берген, виза берүүдөн баш тартуу 1 %, Италиялык консулство 145 миё виза, анын ичинен 80 % туристтик жол менен, калгандары кызматтык, окуу, дарылануу жана үй-бүлөө маселеси боюнча берилген. Виза берүүдөн баш тартуу 2 % ы түзгөн. Себеби жасалма документтерде баруунун максаты так болгон эмес. Британиялык консулство 61630 миё виза берген, виза берүүдөн баш тартуу 2 % га көбөйгөн. Кипр менен Греция Россиянын жарандарына виза бербейт, бирок КМШ өлкөлөрүнүн башка жарандарына миёге жакын виза берет. 1998 – 2000 жылдарда КМШ өлкөлөрүнөн батыш мамлекеттеринен баш паанек издөө 25191 ден 1999-жылга 38441 ге өскөн, 2000-жылы 47208 болгон. Армениянын жарандары 7303 арыз, Украинадан 6279, Азербайжандан 3912, Грузиядан 3905, Молдовадан 3698 арыз түшкөн. Арызда бара турган өлкө катары Германия, Бельгия жана Нидерланды өлкөлөрү көрсөтүлгөн. Акыркы жылдары Чехия көрсөтүлүүдө.⁴

Жогоруда көрсөтүлгөндөрдүн аз саны гана качкын деген статуса ээ, көпчүлүгү экономикалык мигранттар. Бирок алар өздөрүнүн каналдары аркылуу Батыш Европа өлкөлөрүнө отурукташуу үчүн качкын деген статус алышкан. КМШ өлкөлөрүнүн жарандарына качкын деген статус алуу жөнүндөгү арыздары канааттандырылбай калды. Көпчүлүк мигранттар кайсыл өлкөдөн болсо, ошол өлкөгө кайтарылууда.

³ Оценка независимого исследовательского отдела по миграции стран СНГ и Балтии. Нелегальная транзитная миграция в РФ. Информационно-аналитический бюллетень №14. М., 2002 ст.20

⁴ Оценка независимого исследовательского отдела по миграции стран СНГ и Балтии. Нелегальная транзитная миграция в РФ. Информационно-аналитический бюллетень №14. М., 2002 ст.20

Чек арадан өтүүнүн түрлөрү: Мыйзамдуу туугандары, тааныштары чакырса, бизнестин максаты үчүн жана туристтик жолдомо аркылуу. Мыйзамсыз чек арадан өтүүгө – транзиттик виза аркылуу жасалма документ менен өтүү кирет.

Мыйзамсыз мигранттардын көпчүлүгү КМШ өлкөлөрүнө мыйзамдуу визанын негизинде өтүшөт. (чакыруу боюнча, транзит, бизнес, окуу, жумуш). Бул визалар туризм агенттиги, организациялар, мамлекеттик структуралар жана баш калкалоо боюнча жазылган арыздар аркылуу берилет. Бул документтерди белгилүү бир сумманы, 1000-5000 доллар төгүү аркылуу жүргүзүлөт. Баанын төмөнкү суммасы эч кандай документтин мыйзамдуу экенине кепилдик бербейт. Россиянын аймагына кирүү ар мамлекеттин ичиндеги консулстволор, коммерциялык фирмалар, мамлекеттик органдар аркылуу жүргүзүлөт. Бул жасалма документтер ортомчулар аркылуу жасалат. Мигранттар чек ара кызматкерлери тарабынан документти ким жасагандыгын сураганда жооп бере алышпайт. Бул документтер туугандар, тааныштар, ортомчулар жана криминалдык структуралар аркылуу жасалат.

Россияга легалдуу түрдө кирүүнүн ээ көп тараган түрү туристтик окуу үчүн визалар кирет. Андан кийин иштөө үчүн мыйзамсыз миграция турат. Көбүнчө бул сода-сатык чөйрөсүнө тиешелүү. (бул көбүнчө Чыгыш-Түштүк Азия өлкөлөрүнө тиешелүү, көбүнчө Кытайга.) Транзиттик визаны колдонуп, мыйзамсыз ишке орношуу, транзиттикти мыйзамсыз деп табууга болбойт. Бул виза туристтик виза менен теё укукта. Туристтик виза мыйзамдуу болгондуктан, кийин аны барган өлкөсүндө мыйзамсыз ишке орношууга пайдаланышат.

Россиянын аймагына мыйзамсыз кирүүнү көбүнчө чет элдик жарандар жана жарандыгы жоктор жасайт. Алар чек ара мыйзамдарын бузат. Алар РФнын виза режими бар Балтика мамлекеттеринин жана КМШ өлкөлөрүнүн жарандары. Андан башка алыскы чет мамлекеттердин жарандары да болот. Мыйзамсыз чек арадан өтүү менен жасалма документтер аркылуу (жергиликтүү жана профессионал контробанданын жардамы менен) же атайын жасалган жасалма документтер менен чек ара аркылуу өтүшөт. Бул документтердин мөөнөтү бүткөн же бирөөнүн атына жазылган болушу мүмкүн. Эгер эч кандай документ болбосо, чек ара кызматкерлерин сатып алуу аркылуу өтүшөт. Паспорт жасалма же туура эмес дата коюлган атайын бланкта жазылган болушу мүмкүн. Россиянын жаны үлгүдөгү паспорттору региондордо көп сатылган. Көп советтик дооргоу паспортторду колдонуу мөөнөтү узартылган. Визалар жарактуу болот, бирок андагы көрсөтүлгөн даталар өзгөртүлүшү мүмкүн. Кытайдын, Индиянын, Шри-Ланканын мигранттары Сингапурдан жана Гонконгдон ар кандай үлгүдөгү паспортторду сатып алышат. Ал өлкөлөрдө жасалма документ жасоо гүлдөп турат. Ортоёку Чыгыштын мигранттары жасалма документтерди Ливан жана Турциядан алышат. Афганстанда жакынкы жылдарга чейин чет элдик консулстволор болгон эмес. Афгандыктар Россияга жана Тажикстанга визаны Ирандан, Пакистандан жана Сауд Аравиясынан алышкан. Акырында Москванын өзүндө да мыйзамдуу россиялык, украиналык жана белорусиялык визалар менен жасалма паспортторду жасоо өнүккөн. Бул «бизнес» ЕС өлкөлөрүндө да күчтүү өнүккөн. Бир эле Белгияда бир жылда жүз жолу жаёу паспорттор сакталган складдарга кирүү аракети болот. 90-жылдары жасалма паспорттун баасы 7000 америка доллары болсо, азыркы кезде 700 долларга чейин түштү.⁵

Мыйзамсыз ишке орношуу- мыйзамсыз мигранттардын максаты. Аларды чек арадан кантип өтүү коркутпайт.

Мигранттарды өлкөдө кармоонун себеби, алардын визасынын бүтүшү. 2000-жылы Россияда 170 миң, иммигранттар кармалган. Алардын визаларынын мөөнөтү бүтүп калган. 1991-жылдан кийин окуусу бүткөнүнө карабай өз өлкөсүнө кетпей жүргөн 9000 адам кармалган. Атайын келишими бар эмгек мигранттары да, келишимдин мөөнөтү бүткөнүнө карабай кетишпейт. 2000-жылы алар 7 миң адамдан түзгөн.

Мыйзамсыз иштөө- мыйзамсыз мигранттардын Россия Федерациясынын эмгек кодексине ылайык юридикалык каттоодон өтпөй туруп иштеши менен түшүндүрүлөт. 2000-

⁵ В. Ерааков Европейский паспорт: остерегайтесь подделок. Информационный бюллетень регионального центра по вопросам миграции и беженцев. (далее – РЦВМБ) №8 2002 ст.24-25.

2001-жылдары Россияда мыйзамсыз 3,5 миллиондон 3,8 миллионго чейин адам эмгектенген. Алардын көпчүлүгү Москвада, башка чоё шаарларда көмүскө экономикага кызмат кылышкан. Мыйзамсыз мигранттар чек ара региондорунда да мыйзамсыз жумуш аткарып турушкан.⁶

Бул эмгек кылууга уруксаты жок жалданма жумушчу күчү. Бул кызмат аткаруу берилген уруксат менен дал келбейт же мөөнөтү бүткөн виза менен, жасалма документ менен иштөө дегендик. Бул лицензиясы жок мигрант ишмерлерге, жасалма документ менен жүргөндөргө да тиешеси бар.

Мыйзамсыз мигранттар эмгек рыногунда криминал чөйрөсүндө көбүрөөк мааниге ээ. Алар курал сатуу наркотикалык заттарды ташуу жана сойкулук менен шугулданышат.

Россияда жашаган мыйзамсыз мигранттар мурда келип отурукташкан жердештеринин жардамына таянышат. Акыркы мезгилдерде мигранттарды колдоочу ассоциациялар көбөйдү. Алардын милдетине мыйзамдуу жана мыйзамсыз мигранттарга турак-жай табууга, ишке орношууга жана ссуда алууга жардамдашуу.

Транзиттик мигранттар үчүн Россия акыркы токтой турган жер эмес, алар үчүн- Батыштын кандайдыр бир өлкөсү. (объективдүү экономикалык мүмкүнчүлүккө байланыштуу аларга Россия аркылуу Батышка баруу ыёгайлуу).

Россияда 2000-жылы Батышка жасалма документ менен өтүүнү каалаган 1000 мыйзамсыз мигрант кармалган. Алардын 184ү Бангладештен, 154ү Турциядан, 151и Шри-Ланкадан, 141и Индиядан, Кытайдан жана Пакистандан 49 дан жаран болгон.

Легалдуу эмес мигранттарды Россияга алып келүү аларды Россия аркылуу Батышка жөнөтүүнү уюштуруу уюшулган кылмыш топтору аркылуу ишке ашырылат. 1999-жылы РФнын паспорттук кызматы текшерүү убагында укук коргоо органдары менен бирге 398 уюшулган кылмыш тобунун бетин ачкан. Алар мыйзамсыз мигранттарды чет өлкөлөргө жөнөтүү менен аракеттенишкен. Мыйзамсыз миграциянын 85 каналы аныкталган. Мигранттар ар кандай участкактордо ар кыл кызмат көрсөтүү топторуна кабылышкан. Алар жеке ортомчулар, көмүскөдөгү ишмерлер, туристтук агенттиктин ортомчулары, модельдик агенттер, никеге тургузуу конторалары жана уюшулган кылмыш топтору (ОПГ) болгон.

Укук коргоо органдары ОПГ га каршы күрөштү күчөткөндө, алардын уюштуруучулук ишмердиги жана жашырындуулугу да күчөгөн. Мурда легалдуу эмес мигранттарды транзиттик жол менен башка өлкөгө алып өтүүнү мыйзамдуу түрдө мамлекеттик каттоодон өткөн организациялар- туристтик, коммерциялык фирмалар жүргүзсө, азыр бул бизнес мыйзамдуу институттук борборго ээ эмес. Ал агенттиктин тармагына гана таянат. 1998-жылы Россияда мыйзамсыз ар кандай иш жүргүзгөндүгү үчүн 16200 фирма жоопко тартылса, 1999-жылы 6300, ал эми 2000-жылы 7100 фирма жоопко тартылган.⁷

Мыйзамсыз мигранттарды башка өлкөгө өткөрүүнү агенттер мыйзамдуу да, мыйзамсыз да жолдор менен ишке ашырат. Алардын ичинен кээ бир ортомчулар мыйзамдашкан жана мыйзамдуу иш аткарат, кээ бири мыйзамдуу каттоодон өткөн, бирок мыйзамсыз кызматты сунушташат. үчүнчү бирөөлөрү өздөрү да мыйзамсыз, аткарган иштери да мыйзамга каршы келет. Мыйзамсыз мигранттарга жардамды мындай фирмалар алар кайдан келди, кайсыл жерде турат, кайсы жакка барат, ошого жараша жардам көрсөтөт. Мыйзамсыз мигранттар кандай болгондо да ушул мыйзамсыз фирмаларга жардам сурап кайрылат. Мыйзам боюнча жеке ортомчулардын туугандары, тааныштары транзит өлкөсүндө жашайт. Мигранттар агенттерге эмес, ушул жеке ортомчуларга көбүрөөк ишенишет. Агенттер ар дайым эле ишеничти актабайт. Мигранттарга жардам көрсөтүүчү агенттиктер акыркы кезде тездик менен өздөрү да өстү, түсүн да өзгөрттү.

⁶ Е, С, Красинец. Незаконная иммиграция и латентная занятость на территории РФ: Нелегальная иммиграция. М., Макс Пресс, 2002 ст.36.

⁷ Витковская Г.С, Незаконная миграция в России: ситуация и политика (19 противодействия). Нелегальная иммиграция. М., Макс Пресс 2002. ст. 22.

Мыйзам агенттиктер өздөрүнүн мыйзамдуу же мыйзамдуу эмес экенине карабай теле-радио жана газета-журналдардан жарыя беришет. Кээ бир агенттиктер легалдуу түрдө паспорт, эмгек китепчесин, убактылуу же туруктуу жашоо үчүн каттоону, ар кандай байланыштарды сунуш кылат. Кээ бир фирмалар легалдуу эмес фирмаларды жасалма документтер менен камсыз кылат. Кээ бир орто жана чон туристик фирмалар чет мамлекеттерден мыйзамдуу чакыруулар жана визалар менен камсыз кылат.

Мындай кээ бир кызматтар Москвада чет элдик консулстволор тарабынан атайын каттоодон өткөн. Бул агенттиктер чет өлкөлөргө 150 долларга 2 жумادا виза даярдайт. (Германия жана 250 доллар) Чехияга туристик ваучер 75 доллар турат анны даярдоого 2-3 жума талап кылынат. Көпчүлүк агенттиктердин лицензиясы бар. Алар чет өлкөлөрдө ишке жайгаштырат.

Россиянын өзүндө эле ушуга окшогон 250 агенттик болгон.⁸ Бул агенттиктер көбүнчө кесиби жок адамдарды чакырат. Максаты көбүрөөк клиенттерди өзүнө тартуу. Чет өлкөлөргө эмгек визасын алуу кыйындаган. Агенттиктер көбүнчө туристик визаларды сунуштайт жана бара турган өлкө менен байланышты тузуп берет. Бул мигранттардын ишке орношушуна жардам берет.

Алардын кызмат акысы 700дөн 8000 долларга чейин болот. Россияда бул кызмат жакшы өнүккөн. Ал акырындык менен легалдуу агенттикти кысып келүүдө. Бул кирешелүү бизнес. Бир мигранты башка өлкөгө өткөрүү 300 доллардан 7000 долларга чейин турат. Ага транзит өлкөсүндө убактылуу орношунун акысы кирбейт.

Модельдик жана нике агенттиктери мигранттарды сатуу боюнча легалдуулукка жамынган (алар көбүнчө кыз-келиндерди чакырат). Аялдарды сатуу уюшулган бизнестин ээ каттал түрүнө кирет. Бул бизнес көбүнчө наркотрафик менен миграция кайчылашкан Борбордук Азияда өнүккөн. Мыйзамсыз мигранттар анда-санда гана наркокурьер болушат. Себеби наркотик сатуучулар ишенимдүү адамдар менен гана иш алып барышат.

Изилдөө көрсөткөндөй, мыйзамсыз миграция азыркы мезгилде КМШ нын аймагында өтө өскөн. Статистикалык маалыматтын жетишсиздиги, изилдөөнүн өзүнүн татаалдыгы (мыйзамсыз миграция анализ кылууга баш ийбейт) мыйзамсыз миграция процессинде коомчулукка белгисиз болгон көп жагдайлар бар. Бул статьяда көрсөтүлгөн фактылар мыйзамсыз миграция боюнча белгилүү болгон гана маалыматтарга таянып гана жазылды.

Мыйзамсыз миграцияга болгон кызыгуу терең болсо, мүмкүн башка фактылар пайда болот. Бул теманы тереңдеп изилдөө мамлекеттик органдардын жана изилдөөчү окумуштуулардын иши. Бул процесске баа берүүнү миграция боюнча мыйзам, миграцияны көзөмөлгө алган органдар колго алышы керек.

Мигранттар агенттерге эмес, ушу жеке ортомчуларга көбүрөөк ишенишет. Агенттер ар дайым ишеничти актабайт. Мигранттарга жардам көрсөтүүчү агенттиктер акыркы кезде тездик менен өздөрү да өстү, түсүн да өзгөрттү.

Мындай агенттер өздөрүнүн мыйзамдуу эмес экенине карабай телерадио жана газета журналдардан жарыя беришет. Кээ бир агенттиктер легалдуу түрдө паспорт, эмгек китепчесин, убактылуу же туруктуу жашоо үчүн каттоону ар кандай байланыштарды сунуш кылат. Кээ бир фирмалар легалдуу эмес мигранттарды жасалма документтер менен камсыз кылат.

2008-жылдын июлуна баштап Кыргызстандын жарандары Казакстандын аймагында ИИМден каттоодон өтпөстөн 90 күн жүрсө болот эле. Бул келишим 2008-жылы 17-18 апрелде эки мамлекеттин башчыларынын макулдашуусу аркылуу ишке ашырылган болчу. Мигранттарды чек арада каттоо Чек ара кызматкерлери тарабынан миграциялык карталарга белги коюу менен жүргүзүлчү. Бирок, 2010-жылдын 13-апрелинен баштап Казакстан

⁸ Красинец Е.С., Незаконная иммиграция и латентная занятость на территории РФ. Нелегальная иммиграция. М., Макс Пресс 2002. ст.36.

республикасы тарабынан миграциялык эреже чек арада өзгөрдү. Анын ичинде кыргыз-казак чек арасы да бар. Азыр сырттан кирген жарандар 5 календардык күндө полициянын жергиликтүү миграциялык кызматынан каттодон өтүшү керек.

Жаёу эреже боюнча, Казакстан визасы жок кирүү боюнча Эл аралык келишими бар мамлекеттен келген жарандарды 30 күн Казакстандын ичинде жүрүүгө уруксат берет. Ал эми бажы союзуна кирген мамлекеттин жарандары Казакстандын ичинде 90 күн жүрүүгө укуктуу. 90 күндүк мөөнөт бүткөндө дагы ошончо күнгө узартууга укуктуу. Кыргызстандын жарандары азыркы убакта визасы жок 90 күн жүрүү укугун жоготту.

Бирок, эки тараптуу темир жол жана аба жолдорунун кыймылына чектөө болгон жок. Мурдакыдай эле темир жол жана автомобиль жолдорунда транзиттик каттам болуп жатат. Ага чек жок.

Чек араны жабуу, кандай тартип киргизүү ар бир мамлекеттин ички иши. Казакстанда азыр миграцияга чек коюлган.

Казакстандын ИИМинин билдирүүсүнө караганда 6-апрелден 26-апрелге чейин Казакстандын аймагынан 15813 Кыргызстандын жараны чыгарылган. Анын ичинен 5830у темир жол менен транзиттик режимде чыгарылган. Жалпысынан 2010-жылдын 1-январынан 25-апрелге чейин миграциялык мыйзам бузуу боюнча Казакстандын ичинде административдик жоопкерчиликке 65559 КМШ өлкөлөрүнүн жарандары тартылган. Анын ичинде 5856 киши Кыргызстандын жараны. Алар жалпы сандын 9%ин түзөт. 5000 Кыргызстандык жаран административдик жазага тартылган, бирок, Казакстандан чыгарылган жок. Ар бир чет элдик жаран миграция мыйзамдарын бузса, тартипке чакыруу жагын сот чечет. Соттук отурумда чет элдик атуулдун арызы боюнча анын мүлктүк жана кызматтык милдетин өз алдынча чечүүгө бир нече күндүк убакыт берилет.

Ош шаарында Миграция жана жумушка орноштуруу комитети түзүлгөнгө 5 жыл болду. Бул комитет Кыргыз Республикасынын «Сырткы миграция жөнүндө», «Сырткы эмгек миграциясы жөнүндө», «Качкындар жөнүндө», «Ички миграция жөнүндө», «Адамдарды сатуунун алдын алуу жана күрөшүү жөнүндө» деген мыйзамдар менен иш алып барууда. Миграция жана жумушка орнотуу комитети түзүлгөндөн бери жаёу миграция толкуну, жаёу себептүү миграциялар жана анын жаёу аймагы пайда болду.

Экономиканын көп кырдуулугу, элди жумушка орнотуунун кайра түзүлүшү, жаёу жумуш орундарынын пайда болушу жаёу жолдорду издөөнү талап кылды. Миграция жана элди жумуш менен камсыз кылуу жана аны укуктук жактан жөнгө салуу жана уюштуруу иштерин пайда кылды.

Азыркы мезгилде жумуш издеп республиканын сыртына чыккан жарандар сыртка чыгуунун эрежелерин билүүгө, КМШ өлкөлөрүндөгү, алыскы чет мамлекеттердеги укуктук мамилелерди билүүгө, ал жактардагы бош жумуш орундары жөнүндө билүүгө өтө муктаж. Кыргызстандын жарандары көбүнчө Россияга жана Казакстанга, андан ары азыраак саны алыскы чет мамлекеттерге барышат.

Ушул маселеге байланыштуу Ош шаарындагы миграция жана элди жумуш менен камсыздоо комитети өз ишмердигин бир топ өзгөрттү жана талапка жараша кайра түздү. 2007-жылы комитеттин курамында Маалыматтык-Кеёеш берүүчү Борбор иштейт. Бул Борбор (ИКЦ) чет мамлекеттер талап кылган жумуштар, кандай кесиптеги адамдар, иштөөнүн шарттары жана тартиптери, мөөнөтү жана башка кабарлар менен чет мамлекетке баруучуларды тааныштырат. Бул Борбор бир гана шаардык тургундарды тейлебестен, областтын район, шаарларынын тургундарын да тейлейт.

Бул борбордун максаты жумуш издеген элдин кызыккан суроолоруна жооп берүү, алардын иш издеп барган мамлекеттеги боло турган кыйынчылыктарын жеёилдетүү болуп саналат. Иш издеген клиенттерге эмгек рыногунун чет элдик шарттары менен кабардар кылат.

Акыркы мезгилде Ош шаарындагы Миграция жана жумуш менен камсыздоо комитети Кыргыз Республикасынын Президентинин жөнөткөн билдирүүсү боюнча жумушсуздарды

тейлөөнү жакшыртуу жана жумуш рыногундагы абалды жеңилдетүү боюнча комплекстүү иш алып барууда. Борбордо көөүл жумуш рыногунун азыркы саясатына бурулган. Борбор эмгек рыногундагы саясаттын пайдалуу жана жемиштүү болушу үчүн, бош орундарды жумушчулар менен камсыздоо боюнча иш алып барууда.

2009-жылдын 12 айында ИЦКиктен республиканын сыртында ишке жайгашуу боюнча 3763 киши кееш алды. Алардын көпчүлүгүнүн Россия Федерациясындагы жана Түштүк Кореядагы жумуштар кызыктырган. Жумуш издегендерди көбүнчө ал жактагы коопсуздук, ийгиликтүү тез жумушка орнотуу кызыктырат.

Бүгүнкү күндө Миграция жана ишке жайгаштыруу комитетинде потенциалдуу эмгек мигранттарынын 1500гө жакын анкеталары учетто турат. Алардын баары Россия Федерациясына жумушка баруучулар. Ал Эми Түштүк Кореяга барууну каалагандардын саны 700 дөн ашык адамды түзөт.

2009-жылы 12 айдын ичинде Түштүк Кореяга эмгек келишими боюнча 38 адам кетти. Алардын бүт баары легалдуу эмгек мигранттары.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик миграция жана жумушка орноштуруу комитетинде GTZ проектисинин алкагында «Кыргызстандагы ПТОлорду (кесиптик техникалык билим берүүнү) жана эмгек рыногун реформалоо» боюча эмгек рыногунун аймактык Маалымат Тармагын киргизүү каралган. Бул система эмгек рыногу менен бирге кесиптик багыт берүү жагын да карашы керек. Кесипти тандоо боюнча кееш берет.

2009-жылдын 12 айында 92 юридикалык тараптардан ишке кабыл алуу боюнча документтер келип түшкөн. Алар КРнын миграция жана жумушка орнотуу боюнча комитетине комиссияга жөнөтүлгөн. Азыркы кезде 89 ишкана чет элдик мигранттарын ишке тартуу боюнча квота алышкан.

Кыргыз Республикасынын 2008-жылдагы 13-сентябрындагы №515 «Кыргыз Республикасындагы 2008-2011-жылдардагы адамдарды сатууга каршы күрөштүн планын бекитүү жөнүндөгү» токтомуна ылайык Ош шаардык миграциясында 2008-жылы 13-октябрда № 2015 токтом кабыл алынган.

Өткөн 2009-жылы Ош шаарындагы Миграция жана жумушка жайгаштыруу комитетинде элди чет мамлекеттерге мыйзамсыз алып кетүү жана сатуу боюнча бир топ жакшы жумуш аткарылды.

Маалымат берүү жана кабарлоо максатында Ош шаарынын аймактык Кеештеринде жана Ош шаардык аймактык «Жапалак» муниципалдык башкармалыгында түшүндүрүү иштери жүргүзүлдү. Адамдарды сатуу боюнча материалдар, буклеттер, баракчалар жана коргонуу паспорттору таркатылды.

КРдин жарандарынын чет мамлекеттерге ишке баруучулары үчүн түшүндүрүү иштери басма сөз жана телевидениеден берилди.

Ош шаарынын Миграция жана жумушка орноштуруу комитети тарабынан маалымат жана Кееш берүүчү борбору аркылуу маалымат берүүчү ар кыл темадагы материалдар менен элди тааныштырды. Азыркы мезгилде биздин республиканын жарандары чет мамлекеттерге Орто Азиянын миграцияга кошкон салымы: маалымдуулук, миграциянын таасирин көтөрүү жана байланышты чыңдоо менен сапатты жакшыртуу деген АКТЕД ММКсы менен бирдикте иш жүргүзөт.

Бул иш мамлекеттик эмес уюмдар менен да тыгыз байланышта. Негизги шерик болуп бул иште миграция боюнча эл аралык өкүлчүлүк иштейт. Бул уюмдун жардамы менен мигранттар үчүн эскертме баракчалары жана буклеттер даярдалган.

Өткөн мезгилдерден бери мамлекеттик эмес жана ОФ «Улыбка», ОФ «ДИА», ОО «Ностальжи», «Аурутлан» абалдан (кризис) чыгуу борбору, ОФ «Мастер» уюмдары маалымат агартуучулук, психологиялык, юридикалык жана материалдык жардам көрсөтүүдө. Жаш балдардын жана чоёдордун жумуш күчүн сатуу боюнча маалымдоо акциялары жүр-

гүзүлгөн. Алардын чар жайыт жүргөн өспүрүмдөрдү, ички мигранттагы жаш балдарды социалдык коргоо, медициналык мекемелер, юридикалык клиника, убактылуу кармоо борборлорунун катышуусунда иш алып барууда.

ОФ «Улыбка» жаш балдар, өспүрүмдөр арасында психологиялык жактан жардам берүү, калыптандыруу (реабилитация) жагынан чоё иштерди аткарууда. Проектинин алкагында кошумча адистер да ишке тартылууда. Алар социалдык кызматчылар, психологдор, медициналык кызматчылар, тарбиячы-педагогдор. Алар балдар менен өз кесиптерине ылайык иштерди алып барышат.

Бул борбордон 368ден ашуун балдар жардам алышты. Түштүк Кыргызстанда ЦАРН жалгыз кароосуз калган балдарды кармоочу мекеме. Тажрыйбалуу педагогдор андагы балдар үчүн атайын түзүлгөн программа боюнча сабак өтүшөт. Ар кандай оюндар, викториналар уюштурулат.

Ал жердеги балдарга эмгек күчүн сатуучулардан кантип сактануу керек деген темада кечелер болот.

Ушундай иш аракеттерге карабай 2009-жылы бир адамды сатуу, бир жаш балдардын эмгегин пайдалануу фактылары ачык болду:

- Бириккен Араб Эмираттарынан 1975-жылы Ош шаарында төрөлгөн аял келди. Ал ОАЭге сатылып кеткен. Кыргызстанга келгенден кийин ага медициналык жардам көрсөтүлдү. Аны окууга жардам берүү же жумушка орноштуруу жагы пландаштырылды.

- Ош шаарынын бир үй-бүлөсү жашы жете элек кызды мажбурлап иштетип жүргөн. Жаш кыздын апасы 189 кызматына (горячая линия) кайрылган. КРдин МОМ кызматы тарабынан көрсөтүлгөн факты боюнча териштирүү жүргүзүү үчүн жаш кыздын апасына адвокат жалдоого жардам көрсөтүлгөн. Бул факт боюнча иш козголуп, шаардык сотко өткөрүлгөн.

Кыргыз Республикасындагы МОМдун жардамы менен мамлекеттик эмес жана эл аралык уюмдар эмгек күчүн сатуучуларга каршы күрөшүүдө медициналык, психологиялык, юридикалык, материалдык жана финансылык жардамдарды көрсөтүшөт.

Азыркы мезгилдин талабына ылайык Ош шаарынын Миграция жана жумушка орноштуруу комитети чет мамлекеттик иш берүүчүлөрдүн суроолору боюнча Кыргыз Республикасынын жарандык жаё кесип алуусун уюштурууда. 2003-жылы 717 жумушчу жок жарандар жаё кесип алуу боюнча окушту.

Жаё алган кесиптик билими боюнча 737 атуул жумушка орношту. Бул жалпы кесиптик билим алгандардын 83,5% түзөт.

Жарандарга билим берүү эмгек рыногунун талабы боюнча жүргүзүлөт. Рыноктун талабы кесиптик билими бар атуулдарды кабыл алуу. Ар кандай чет элдик мамлекеттик жана коммерциялык ишканалардан кандай кесип боюнча ваканттык орун бар экендиги көрсөтүп, суроо-талап түшөт.

Ага Оштогу Миграция жана жумушка орнотуу боюнча комитет каттоодо турган жарандарга бош орундарды сунуштайт.

Оштогу Миграция жана жумушка орнотуу боюнча комитет 2009-жылы TES борбору менен жолугушуу өткөргөн. Жолугушуунун жыйынтыгы боюнча TES борбору «багбан-дизайнерлерди» окутуп, кесип берүүнүн сунуштаган. Миграция жана жумушка орнотуу борбору ВУЗдар жана Сорос-Кыргызстан Фонду менен иш алып барат.

Азыркы мезгилде Америка Университетинин үзгүлтүксүз Билим берүү Мектеби (АУЦА) менен жумушсуздарды кесиптик билим алуу үчүн кыска мөөнөттүү курстарды ачуу боюнча макулдашууга кол коюлган. Ал «Пландоо бизнеси», «Маркетингдик пландоо» курстары. Бул курстун максаты калктын негизги катмарына бизнес планды түзүүнү үйрөтүү жана микрокредит алып иштете билүү.

Рынок шартында азыркы мезгилде бош орундарга төмөнкү кесиптер талап кылынууда: курулуш иштери боюнча бүт кесиптер, сатуучулар, врачтар, инженерлер, поварлар, парикмахерлер, медициналык билими бар массажисттер ж.б.

Чет мамлекеттерде иштеген Кыргызстандын жарандары эл аралык укук боюнча жана Кыргыз Республикасынын Конституциялык укуктары менен корголот.

Азыркы мезгилде эл аралык укук элдердин ортосундагы саясий, социалдык, экономикалык кызматташтыкты өркүндөтүүнү караган. Элдердин эркиндиги менен укуктары БУУ нун Уставынын 56 статьясында каралган.

Азыркы мезгилде адам укугун коргоо боюнча, эки негизги аймактык Келишим иштейт.

а) 1950-жылы 4-ноябрда кабыл алынган адам укугу жана эркиндиги жөнүндөгү Европа конвенциясы,

б) 1969-жылы 22-ноябрда кабыл алынган адам укугу жөнүндөгү Америкалык конвенция.

1961-жылы 18-октябрда Европалык социалдык хартияга кол коюлган. Анда «адам эмгектенүүгө, ага жараша эмгек акы алууга; жумушчу-эмигранттардын жана анын үй-бүлөсүнүн укуктары корголууга жана укуктук жардам алууга укуктуу» -, деп көрсөтүлгөн.

Азыркы мезгилде Эл аралык Келишимдин катышуучу мамлекеттери чет элдик эмигрант жумушчулардын укуктарын «өз алдынча» жана «бирдиктүү» коргоого милдеттүү. Адам укугу боюнча Европа конвенциясынын 4-статьясынын 1-пунктуна «эч ким кул катары кармалыш керек эмес, жана зордук менен жумуш аткарбайт» -, деп жазылган. 4-статьянын 2-пунктунда «эч ким милдеттүү жана кыстоо аркылуу жумушка тартылышы керек эмес» -, деп көрсөтүлгөн.⁹

⁹ Донна Гомьен, Девид Харрис, Лео Зваак. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия М., Изд. Москов. Незав. Инст. Междунар. Права 1998.

İKTİSADİ BİLİMLER

MİLLETLERİN ULUSLARARASI İMAJ ÇALIŞMALARI VE TÜRKİYE’NİN DÜNYADAKİ DEĞİŞEN İMAJI

Yrd. Doç. Dr. Ali CAN*

Özet

Günümüzde sivil teşebbüsler, ticari kuruluşlar ve siyasiler ulusal ve uluslararası bağlamda bir imaj rekabeti içindedir. Markalar ve tanınırlık ancak olumlu ve etkin imajlar üzerinden gerçekleşmektedir. Ülkeler ve toplumlar kapitalizmin üçüncü evresi olan bilgi çağında bu sürecin içinde her geçen gün daha fazla yer almaktadırlar. Tıpkı ticari şirketlerde olduğu gibi, ülkeler de kendilerini, tarihi geçmişiyle, kültürel ve toplumsal değerleriyle diğer toplumlar ve ülkelerde tanınırluluklarını artırarak imajlarını değiştirmek ve yaygınlaştırmak azmi ve çabası içindedirler. Her toplumun sosyal hafızasında diğer toplumlarla ilgili birtakım olumlu ve olumsuz önyargılar, Stereo tipler ve imajlar vardır. Bunların değiştirilmesi veya yeni imgelerin oluşması, ülkelerin her alanda gelişmesine fazlasıyla katkı sağlayacağı bilinen bir olgudur.

Bu bağlamda Türkiye son yıllarda yeterli olmasa da genelde dünya bazında gelişen ve olumluya dönen bir imaja sahip olmuştur. Bunda siyasi aktörler kadar sivil teşebbüslerin katkısı vardır. Her şeyden önce ise, hızına erişilmez bir şekilde yaygınlaşan medya teknolojisinin katkısı yadsınmaz.

Bu çalışmada genel olarak ülkelerin yurt dışı imajlarının nasıl bir öneme sahip olduğu konusuna değinilerek, imajların artırılması ve düzeltilmesi anlamında neler yapılabileceği ve son yıllarda Türkiye'nin bu konuda gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarından ve sonuçlarından örnekler verilecektir.

Anahtar kelimeler: İmaj, Public Diplomacy, Uluslararası Tanıtım, Stereotip, Ön Yargı.

Milletlerin Uluslararası İmaj Çalışmaları ve Türkiye'nin Dünyadaki Değişen İmajı

İnsan beyninde o kadar çok bilgi var ki. Bu bilgilerin dayandığı varlıklar, insanların doğrudan gözlemleyemeyecekleri ve gözlemlemek için zamanlarının yetmeyeceği kadar çok ve karmaşıktır. Bu, insanların diğer ülke ve devletler hakkındaki düşünce ve tasavvurlarını da oluşturma süreçlerinde aynıdır. İnsanların ülkeler hakkındaki bilgilerin hemen hemen tamamına yakını, medya haberlerinden edindikleri ve tasavvur yeteneklerine bağlı olarak geliştirdikleri bilgilerdir. Bu nedenle başka kültürler ve ülkeler hakkında bu tarz bir fikir üretme yöntemiyle insanların zihninde birtakım gerçeği yansıtmayan imajlar ve imgeler oluşmaktadır. Bu imajlar söz konusu ülke ve toplumlarla ilgili birtakım insanların tutum ve kanaatlerini yönlendirmektedir. Bu tür resimler ve imajlar bilinçli bir bilgiye sahip olunmadığı halde ülkeler hakkındaki kanaat ve fikirleri oluşturmada önemli rol oynamaktadırlar.

Tatile gidilen ve araba satın alınan, çalışmaya gidilen, herhangi bir felaketten dolayı yardım yapılan bir ülkenin zihnimizde bıraktığı imaj, o ülke hakkında fikir ve kanaat oluşturmaya kolaylaştırmakta ve etkin olmaktadır (Anholt 2004/2005:30).

Haiti'deki depremin, o ülke ve toplumuna ilişkin insanların hafızalarında bıraktığı imgeler buna örnek verilebilir. Bu süreçte bu imajların gerçeğe ne kadar uygun olup olmadığı sorusu önemli bir rol oynamamaktadır. Birçok hükümet bir ülkenin diğer ülkelerdeki imajının ne kadar önemli olduğunun farkındadır. Bu nedenle her geçen gün bu konuda ülkeler daha

* Selçuk Üniversitesi, Halkla İlişkiler, alicanmut@gmail.com

fazla toplum diplomasisi (Public Diplomacy) adı altında etkin bir imaj çalışması yürütmektedirler. Bu konuda yeni kurulan ve gelişmekte olan ülkeler bayağı bir geri kalmışlardır.

Bu konuda, Bahadır Kaleağası, “İletişim ve İmaj Çağında Türkiye” adlı yorumunda şöyle yazıyordu:

“...Ülke markası alanında önde gelen uluslararası referansı olan Anholt Nation Brands Index son yıllarda Almanya'nın yükselişine dikkat çekiyor. Uluslararası imajında sanayi ve disiplin gibi olumlu öğeler bulunan Almanya, aynı zamanda bu özelliklerine fazla vurgudan rahatsız. Kendisi hakkındaki diğer önyargıları da dikkate alarak, 2004 yılından beri önemli bir tanıtım etkinliği içinde. Ana tema: “Almanya, fikirler diyarı”. Daha iyi, renkli ve yaratıcı bir dünya için sanattan, sağlığa, temiz enerjiden, moda her alanda iyi fikirler, yenilikler. Tüm iletişim araçlarıyla yoğun bir seferberlik. Tokyo metrosundan, Berlin meydanlarına, İngiliz gazetelerinden, Amerikan televizyonlarına, dünya fuarlarına ve siyasal söylemlere yayılan bir kampanya. Görüntüler bizzat Cumhurbaşkanı Köhler'in “fikirler diyarına hoşgeldiniz” mesajı ile başlıyor. Köhler yanında bilimsel araştırmacılar ile, beyaz steril laboratuvar giysileri içinde ileri teknolojik araştırma enstitüsünden gülümsüyor. Diğer görüntülerde de bilimsel ve sanatsal yaratıcılık ile mizah iç içe. Claudia Schiffer, Aspirin, Addidas, yıkılan Berlin duvarı üzerindeki halk ve Başbakan Merkel'in aralarında bir Türk kökenlinin de bulunduğu mesleklerinde başarılı on Alman ile uçuk bir dekadadaki fotoğrafları...

Diğer önde gelen bir referans Country Brand Index ise 2008'de ilk on ülkeyi şöyle sıralıyordu:

Avustralya, Kanada, ABD, İtalya, İsviçre, Fransa, Yeni Zelanda, İngiltere, Japonya, İsveç. Bu sıralama tarih, doğa, altyapı ve eğlence kültürü gibi öğelere dayanıyor...” (file:///C:/Users/Guest/Desktop/iletisim-ve-imag-caginda-turkiye.htm).

Her ne kadar yukarıda adı geçen ülkeler kadar olmasa da Türkiye de son yıllarda bir çok alanda atak yaparak dünya çapında sesi duyurmaktadır.

Özellikle Avrupa Birliği'ne tam üyelik bağlamında ikili müzakereler başlamasıyla ülkede içinde birçok alanda değişim hareketi başlatmıştır. Bu değişim bir taraftan topluma yeni özgürlükler getirirken, diğer taraftan ülkenin dışarıda olumlu bir imajı elde etmesine katkı sağlamıştır. Bu da ülkenin hızla birçok alanda dünya çapında söz sahibi olmasını sağlamıştır. Uluslararası birçok projenin devreye sokulmasına neden olmuş ve güven veren büyük bir devlet imajı çizmektedir. (Örneğin: Nabuko projesi, tarihi İpek Yolu demir yolu projesi, çok sayıda temiz enerji alanında yabancı ortaklı şirketlerin yatırımları...).

Yurt içinde, demokratik açılım projeleriyle, yeni, sivil bir Anayasa yapma çabasıyla, uluslararası tanıtıma dönük olarak TRT'nin devreye soktuğu çeşitli dillerdeki TV kanalıyla, kendi içindeki etnik gruplara anadilde eğitim güvencesi vermesiyle, her ilde açılan devlet üniversiteleriyle, buna paralel olarak özel girişimcilerin de üniversite açmasının önünün açılmasıyla, bölünmüş karayollarıyla, ileri teknoloji ürünü hızlı tren projeleriyle, siyasi alandaki demokratikleşme çabalarıyla, Avrupa'nın siyasi ve hukuki kriterleri doğrultusunda çıkarmış olduğu çok sayıda yasalarla, Ermenistan ve Suriye açılımlarıyla, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Davos'daki “One Minute” çıkışıyla -özellikle Arap ülkelerinde- dünya çapında imajını değiştirmiş ve tanınırlığını artırmıştır. Bunun bir göstergesi olarak, Türkiye'ye gelen turist sayısı her geçen gün, ülke açısından çeşitlenerek artmaktadır. Ekonomik alanda, Moody's gibi uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları Türkiye'nin kredi notunu, küresel krize rağmen artırmıştır.

Birçok ülkenin özellikle dış dünyaya dönük faaliyet gösteren tanıtım kuruluşları vardır. (Örneğin: Türkiye'de Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yanı sıra, 1982 yılında kurulan Türk Tanıtım Vakfı (TÜTAV) birçok dış ülkede öncelikle arkeolojik, kültürel, sosyal, ekonomik ve turistik değer ve varlıkların tanıtılması faaliyetini yürütmektedir (bkz., <http://www.tutav.org.tr/pages/about.html>)

Ayrıca Başbakanlığa bağlı Türk Tanıtma Fonu vardır. Bu kuruluşlar kıt imkanlara rağmen yurt dışında, Türkiye ve Türkler hakkındaki var olan olumsuz imajların yıkılmasına ve olumlu imajların inşa edilmesinde büyük payı olduğu yadsınamaz. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın bu konuda uluslararası bazda yurt içinde ve yurt dışında birçok faaliyet sürdürmektedir. Ayrıca sivil teşebbüslerin faaliyetini bakanlık düzeyinde katılımlarla desteklemektedir.

Ulusların İmajlarının Oluşmasına ve Değişebilirliğine İlişkin temel Kavramlar: Görüntü, İmaj, Stereotip ve Önyargı.

Herhangi bir toplum ve ülke hakkında kafamızın içinde farklı çağrışım ve düşünceleri tanımlayan birçok kavram vardır. Literatürde bu kavramların sınırları tam olarak çizilmemekle beraber, kullanımları da kişiden kişiye değişmektedir (Kunzick 1990:27). Bu nedenle yukarıda zikredilen imaj, önyargı, stereotip ve görüntü (imge) kavramlarının makalenin başında açıklanması ve tanımlanmasını gerekli görüyorum. Bundan dolayı bu kavramın ayırt edebilmesine dair kriter olarak değişkenliği kullanılmaktadır. Stereotyp ve önyargı kavramları anlamsal olarak birbiriyle örtüşmektedir: Bunlar sosyalleşme ve çevreyi tanıma ile elde edilebilen ve değişebilmeleri ise hemen hemen çok zor olan kavramlardır (Bassewitz 1990:20). Bu nedenle bu kavramların daha başka bir şekilde tanımlarının yapılmasından vazgeçilmiştir. Ancak (Böhme-Dürr 2000:41). Önyargının stereotiplerden daha fazla duygu yoğunluklu olduğu söylenebilir demektir. Burada her iki kavram da sosyal gruplar veya sosyal grup üyelerine ilişkin (Bassewitz 1990:20) genelleyci, basite indirgeyen, klişe düşünceler ve değer yargılarıdır (Flohr 1998:89). Bu kavramların olumsuz çağrışımlarına (Alm.:Konnotationen) rağmen Stereotip ve önyargılar olumlu ve olumsuz olabilirler (Flohr 1998:26). Dolayısıyla ülkeler hakkında hem olumlu, hem de olumsuz stereotipler mevcuttur.

Burada imaj, Micheal Kunzick'in verdiği anlamla, yani stereotip ve önyargıya karşı imaj taşıyıcılarından imaj üretmek ve imajın korunması ve halkla ilişkiler stratejileriyle değiştirilmesinden hareketle tanımlanmaktadır. Bu yüzden faal bir birleşen içermektedir. Kaldı ki bir imaj değişimi bugünden yarına olacak bir şey olmayıp, uzun vadeli ve zor bir süreçtir. Başka ülkelere ilişkin kanaat ve düşüncelerimiz bir taraftan neredeyse değiştirilemeyecek unsurlar (Stereotip ve önyargılar) içerirken diğer taraftan değişebilen ve etkilenebilen unsurlar (imaj) da vardır. Bir ülkenin değiştirilebilir veya değiştirilemez bütün özellikleri bu makalede görüntü olarak tanımlanacaktır.

Demek ki bir ülkenin görüntüsü hem stereotipleri ve önyargıları hem de imajları içermektedir. İşin aslına bakarsanız bir ülkenin görüntüsünden hangilerinin Stereotip veya önyargı, hangilerinin ise imaj olduğunu ayırt etmek çok zordur. Bir ülkenin herhangi bir aspektinin değişebilirliğine bir işaret, onun varlığını sürdürmesiyledir. Değiştirilebilir stereotip ve önyargı, değiştirilebilir imajdan daha uzun ömürlüdür. Hangisi ne kadar uzun ömürlü olduğunu ise tam olarak sınırlandırmak ve belirlemek çok da mümkün değildir. Ancak eğer uzun ömürlü bir düşünce ise, bu imaj değil, daha çok önyargı ve stereotiptir. Neden bazı görüşlerin bazılarında daha uzun ömürlü olduğu ise, karmaşık bir psikolojik ve sosyolojik nedenlerle bağlı olduğu ile açıklanabilir.

Millet İmajları Nasıl Ortaya Çıkar?

Genel de iki neden vardır milletlerin görüntülerinin ortaya çıkışında: yönelme ve sosyal entegrasyon (Böhme-Dürr 2000:49). Diğer ülkelerin imgeleri bize yönelme imkanı verir. Bir taraftan bizi, bize gelen malumatların seçiminin karmaşıklığı zorlamaktadır. Ama başka ülkeler hakkında önceden sahip olduğumuz imgeler ve düşünceler, bize söz konusu ülkeler hakkında karmaşık olarak gelen bilgi yoğunluğunun aza indirgemesine yaramaktadırlar. Fakat beynimizde oluşan imaj ve imgeler, psikolojik olarak gelen bilgilerin içinden beklentilerimize cevap veren ve önceden var olan imgelerle örtüşen imgelerdir (Piel 1993:63). Bu da bize, insanların zihinlerindeki imajların ve stereotiplerin dışına kolayca çıkamadıklarını göstermektedir.

Diğer taraftan herhangi bir ülke ve toplum hakkında gerçekçi kanaat ve fikir oluşturmak için yeterli bilgi ve deneyime sahip değiliz. Bu yüzden sadece bildiğimiz ve bize tanıdık olan bilgileri algılarız ve geri kalan kısmını ise önceden kafamızda oluşmuş olan resimlerle tamamlarız (Lippmann 1949:89). Milletlere ait imgeleri bu gibi durumlarda, bizi yönlendirme ve soruların karmaşıklığını gideren “basit anlam filtreleri” olarak işlev yapmaktadırlar (Flohr 1998:94); ayrıca düşünce oluşumu için gerekli olan çerçeveyi belirlemektedir (Höse/Oppermann 2005:288). Diğer toplumlara ait kafamızdaki imgeler, bize, bir taraftan yoğun olarak gelen bilginin ayıklanmasına yardımcı olurken, öbür taraftan eksik bilgi ile de olsa, bizi yönlendirmektedir. Bu imgelerin amacı, gerçeği yansıtmak değil, aksine gerçeği oluşturmaktır (Kunczik 1989:171). Tabi buradaki “gerçek” ile insanlarda oluşan yapay gerçeklik kastedilmektedir.

Toplumlar a ait imgeler yönlendirmenin yanı sıra sosyal entegrasyonu da güçlendirmektedir. Toplumlar a ait imgeler kişiye içinde yaşadığı topluma aitlik duygusu vermekte ve diğer toplumlardan kendisini sınırlandırmaktadır (Flohr 1998:95). Aynı şekilde grup ideolojileri oluşturulmasına ve var olanların korunmasında da önemli bir rol oynamaktadırlar (Hübner 1992:324); böylece milli bir kimlik de ortaya çıkmaktadır. Sınırlandırılma arzusu, coğrafik ve kültürel yakınlıkları da sınırlandırılabilir (Flohr 1998:95). Bu aynı zaman da komşu ülkeler hakkında neden bir toplumun kafasında özellikle olumsuz imgelerle var olduğunu da açıklamaktadır.

Ülke imgeleri bir toplum içinde çeşitli tarzlarda aktarılmakta ve yayılmaktadır. Öyle ülke imajları vardır ki, bir toplumun değer ve kanaat normlarına dahildir veya kültürel olarak tabi meselelerinin alanlarında sorgulanmadan kuşaktan kuşağa aktırılmaktadırlar (Kunczik 1990:30). Bu tür imgeler genelde medya üzerinden aktarılmaktadır. Medya bizzat hiçbir zaman yüzleşilmesi mümkün olmayan resimleri ve görüntüleri ülkelere aktarmaktadır (Flohr 1998:93; Kunczik 1990:7; 1989:170). Medya bir tarafından bu konuda toplumda önceden yerleşmiş imgeleri yayarken, öbür taraftan medyanın alıcı kitlesi zihinsel uyumsuzluk (cognitive dissonance) teorisine göre sahip oldukları mevcut imgeler çerçevesinde medya bildirimlerini yorumlamaktadırlar. Ülke imgelerinin kuşaklara aktarılmasında aile aracılığıyla toplumsallaşma da önemli rol oynamaktadır. Toplumlar a ait imgeler çoğu zaman nesilden nesile öyle anlatılmaktadır ki, belli bir zaman sonra gerçekmiş gibi görünmeye başlarlar (Lippmann 1949:93). (Örneğin: Yahudilerin “paragöz”, Almanların “çok milliyetçi”, Türklerin “savaşçı”, Japonların “vatanperver” oldukları gibi). Ayrıca “Türk’ün Türk’ten başka dostu yoktur”, “etrafımız düşmanla kaplı” gibi söylemler de nesilden nesile aktarılmış ve toplum tarafından kabul görmüştür.

Ülkelerin İmajlarına Devletin Etkileri

Devlet tarafından etkilenebilen ve etkilenemeyen faktörler. Normal olarak bir ülke veya o ülkenin insanlarına ilişkin edindiğimiz her bilgi ve her deneyim bizim bu ülkeye ilişkin imgemizi belirlemektedir. Ülke imgelerini etkileyen faktörler o kadar çok yönlü ve karmaşıktır ki, şu veya bu şekilde bir iddia da bulunamazsınız ve tam olarak tanımlayamazsınız. Buna rağmen Simon Anholt bu faktörleri çok genel ve kapsamlı bir şekilde tanımlamıştır. Anholt ülkeler hakkındaki imgeleri etkileyen ve etkinliği artarak yükselen altı noktayı dile getirmiştir (Anholt 2005c):

- 1- Bir ülke bir şey üretir, bu şeyleri bu ülke nasıl üretir.
- 2- bu şeyleri bir ülke imal eder ve o bunları nasıl imal.
- 3- bir ülke bir şekilde görünür ve insanlar o ülke hakkında, böyle görünür diye düşünür.
- 4- insanlar bir ülke hakkında konuşurlar.
- 5- bir ülkenin toplumu şunları tutar, sağlar...
- 6- bir ülke kendisi hakkında nasıl konuşur.

Bu faktörlerin bazıları demokratik bir devlette etkilenebilir, bazı yerlerde ise devlet tarafından etkilenebilir. Simon Anholt'un sıraladığı bu altı etki faktörlerinden mesela 1., 5. ve 6.sı devlet tarafından etkilenebilir, ama buna karşın diğer üçü (2., 3. ve 4.) kolay kolay etki kabul etmez.

Her ne kadar yukarıda devlet tarafından etkilenebilir olarak alan olarak belirlenmiş olsa da, bu alanlar etkilenebilir denilen alanlardan daha önemlidir. Ayrıca 1 ve 5 politik kararlarla ilgili alanlardır. Bu alanlarla ilgili bazı kararlar belki teorik olarak yurt dışındaki ülkenin imajını değiştirebilir ama bu çok kolay bir şey değildir. Ancak bir devlet kendisiyle ilgi götürüntüyü (6.) sınırsız olarak etkileyebilir. Devlet yurt dışındaki imajına çok az bir etki sağlasa da, yine de nispeten etkili bir aktördür. Özellikle ekonomik alandaki gelişmeler ülke ve toplumunun imajı açısından önem arz eder. Öncelikle “ülkenin ürettiği şeyler ve bunları nasıl ürettiği” büyük rol oynamaktadır. Fakat ülkenin bu alanda sesini duyurabilmesi için çeşitli ve çok sayıda aktörün (şirketler, dernekler, sivil toplum örgütleri gibi) devreye girmesi gerekmektedir. Belki devlet olarak bazı şeyleri (üretim yapmak veya toplumu belli bir davranışa itmek gibi) yapmak mümkün olmayabilir. Ancak bunların olması için alt yapıyı hazırlamak ve yönetim biçimiyle, demokratik açılımlarıyla, halkının ve özel teşebbüslerin yurt dışına çıkmasına kolaylıklar getirerek ve tersi durumda yurt dışından sermaye akışına ve ülkeye yatırımları teşvik eden yasalar çıkararak bu tür tanıtım ve imaj çalışmalarını artırabilir. Örneğin: Çin, Malezya, Hong Kong ve Singapur, son zamanlarda Türkiye...).

Türkiye'nin yurt içindeki demokratik açılımları ve Avrupa Birliği bağlamındaki açılımlar, özel teşebbüsün önünü açmış ve uluslararası ticarete ivme kazandırmış, yabancı yatırımcıların güvenini kazanmıştır.

Ulusların İmajlarının Devlet Tarafından Etkileme Olanakları

Araştırmalar ve örnekler ülkelerin imajlarının değiştirilebileceğini ve geliştirilebileceğini ve bu sürecin bilinçli olarak yönlendirilebileceğini de göstermektedir (Kunczik 1990:82f.; Mannheim /Albritton 1984:646-656). Buna bir örnek olarak Türkiye'nin son yıllarda komşu ülkeleriyle, özellikle Rusya ve Suriye ile ilgili ilişkileri gösterilebilir. Yıllarca “vatanlarına göz dikmiş düşman komşular” olarak görülmekte olan bu ülkeler, günümüzde Türkiye için özellikle ekonomik konularda olmak üzere birçok alanda en samimi iş ortakları ve dost komşu ülkelerdendirler. Burada devlet aracılığıyla izlenen politikaların yurt dışındaki ülke imajının nasıl etkilendiğine bir örnek teşkil edebilir sanırım. Demek ki yurt içinde değişen bakış açıları, dışarıda da hemen algılanacaktır. Bu da gösteriyor ki, isterlerse devletler imajlarını değiştirebilirler.

Devletlerin imajlarını bilinçli olarak değiştirebilecekleri, ama bunun uzun soluklu bir süreç olduğu da bilinmelidir (Kotthaus 2005a; 2005b). Yalnız imajını değiştirmek isteyen herhangi bir ülke mevcut deneyim ve araştırmaları örnek alarak, imajını hangi yöntemle değiştirebileceğini bilmesi gerekmektedir. Bazen verilen mesajların içeriği mevcut imajla örtüşüyorsa, bu mesajın genel geçer değerlerden uzak olması ve propaganda olarak değerlendirilebileceği nedeniyle kabul açısından risk taşıyabilmektedir. Yani var olan bir imajı düzeltmeye çalışmak yerine, kendisiyle ilgili bilinmeyen yeni ve olumlu imajlara odaklanması ve yönelmesi daha mantıklı olacaktır (Kunczik 1990:70, 83f.). Bu kültür, spor, turizm vb. alanlar olabilir. Ayrıca tabii, uluslararası güncel meselelerde olumlu yaklaşım ve söylemleriyle dikkatleri çekebilir. Kısacası, var olan imajlarla savaşmak yerine, bir “imaj artırma” faaliyeti daha mantıklı görünmektedir. Janis ve Brewster Smith yabancı ülkeler ve yeni seçilmiş politikacılar hakkındaki bilgilerin hızlı bir imaj değişimine neden olabilecek olgular olduğunu ortaya koyuyorlar (Janis/Smith 1965:212). Kunczik'e göre, kötü haberlerin bir ülkenin imajını olumsuz etkilerken, olumlu haberlerin imajı iyileştirmemektedir. Sadece nötr kalmaktadır. Bu durumda nötr haberlerin sayısını artırmak da lazım gelmektedir. Olumlu haberlere odaklanmak zorunda değildir (Kunczik 1990:116f.). Bütün iletişim süreçlerinde olduğu gibi, uluslararası imaj çalışmalarını yürüten insanların güvenilirliği imaj çalışmasının başarısında önem-

li bir yer tutmaktadır. İnsanları kandırıyormuş gibi bir niyeti olmamalı ve bu şekilde anlaşıl-mamalıdır. Çünkü karşı argümanlar üretilmesine neden olabilir ve kaynağın güvenilirliğinden şüphe edilebilir (a.g.e.:70).

Ülusların kendi işlerinde güçlü interaktif bir iletişimle toplumsal birlikteliği sağlamaları durumunda, bir farklılık yurt dışında fark edilecektir. Bu farklılık uluslararası medya ağıyla küresel düzeyde yaygınlaştırılabilir. Tabi ki bu yayım yine ülkenizin dış dünya ile bağlantılı iletişim alt yapınızla doğru orantılıdır. Yurt dışında ülkenizi ve ülkenizin kültürel özellikleri-ni tanıtan etkinlikler düzenlenmesi, dış ülkelerle ortak dostluk ve kültür dernekleri kurulması ve bunların medyada haber yapılması da tanıtım için rasyonel yollardan bazılarıdır. Bu tanı-tım yollarıyla toplumlar kendileri hakkında başka toplumlarda sempati uyandırır ve siyasi ilişkileri de olumlu etkiler.

Olmayan bir şey hakkında iletişim kuramazsınız. İmajın değişmesine neden olan temel faktörlerden birisi ulusal davranış biçiminin değiştirilmesidir. İyi bir imajı ancak bu şekilde elde edebilirsiniz (Anholt 2005c).

Ülkeler imaj düzeltmeyi veya imaj değişikliğini öncelikle, kendileri için siyasi ve ekono-mik olarak stratejik öneme haiz ülkelerde sürdürmelidirler. Aslında coğrafik ve kültürel açı-dan uzak ülkelere daha çok yönelik olmalıdır. Çünkü yakın çevre ve yerel çevre birbirine ya-kın kültürlerle sahiptirler. Aynı zamanda medyalarından kolayca yaralanabilmektedirler. Ül-keler otantik yönlerini tanıtlarsa bu çok daha dikkat çekici ve akılda kalıcı olacaktır. Bu ko-nuda dikkat çekici konuların başında demokratik açılımlar ve evrensel anlamda insan hakla-rına saygı gelebilir. Ters yönde bir değişiklik ise olumsuz bir imajın oluşmasına ve var olan önyargıların ve stereotiplerin pekişmesine yarayacaktır. Hedef ülkede imaj çalışması sadece siyasilere ve diplomatlara dönek değil, halka dönük olmalıdır. Bu konuda en büyük sıkıntı, parasal kaynaklar, yabancı dil ve uluslararası medya bağlantısıdır. Türkiye'nin uluslararası düzeyde ve çeşitli dillerde yayın yapan TV kanallarını devreye sokması bu amaca dönüktür. Aslında dünya kamuoyu resmi kanallara temkinli yaklaşmaktadır. Devletin alt yapısını hazırlaması ve özel sektör aracılığıyla mesajlar verilmesi daha mantıklı olabilir.

Sonuç

İçinde yaşadığımız yüzyıl bir iletişim ve bilgi çağıdır. Ticari metalar kadar ülkelerin ve toplumların da tanıtımı öne çıkmıştır. Ancak bu tanıtımı imajlar üzerinden ve uluslararası ile-tişim ağlarını iyi kullanmaktan geçtiği ise inkar edilemez bir durumdur. Asıl mesele ise, imajların kendiliğinden olmadığıdır. Yeni düşünceler ve buna bağlı gelişmelerle toplumsal bir sinerji meydana getirilerek, gerek içeride siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda demokra-tik açılımlar yaparak, gerekse evrensel anlamda toplumun bilgi düzeyini yükselterek, etkili ve rekabet gücü yüksek bir ülke konumuna gelerek olumlu imajlar üretilebilecektir. Hükü-metlerin bu konuda özel sektörün, sivil toplum örgütlerinin, kısacası her alanda toplumun önünü yasal düzenlemelerle açarak, finansal ve bilgi kaynaklı desteklerle girişimciliği tetik-lemesi gerekmektedir.

Türkiye son yıllarda bu dünyadaki gelişmeleri yakından takip ederek her alanda radikal kararlar alarak imajını değiştirmeyi başarmıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde temsil edilmesi buna bir örnektir. Zor ve yavaş da olsa, imajı değiştirebilmek için algılama süreçlerinin yönlendirilmesi, iletişimin stratejik olarak yönetilmesi, en önemlisi, kendi özünü geliştirmesi gerekir.

Kaynaklar

ANHOLT, Simon (2004/2005), "Brand America at the Crossroads", *Critical Eye*, www.earthpeak.com (Zugriff 15.11.2005), 30-33.

ANHOLT, Simon (2005b), "Abstract of Another One Bites the Grass", www.earthpeak.com (Zugriff 15.09.2005).

ANHOLT, Simon (2005c), "The Anholt-GMI Nation Brands Index, Second Quarter 2005: How the world sees the world", www.earthSpeak.com (Zugriff 15.09.2005).

ANHOLT, Simon (2002), "Foreword", *Brand Management*, 9 (4/5), 229-239.

ARNOLD, Hans (1980), *Kulturpolitik. Ein Überblick aus deutscher Sicht*, München/Wien: Carl Hanser Verlag.

BASSEWITZ, Susanne v. (1990), *Stereotypen und Massenmedien. Zum Deutschlandbild in französischen Tageszeitungen*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

BENTELE, Günther (1998), "Politische Öffentlichkeitsarbeit", in: Ulrich Sarcinelli (Hg.): *Politikvermittlung und Demokratie in der Mediengesellschaft*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 124-145.

FLOHR, Anne Katrin (1998), "Die Entstehung von Nationenbildern mit Beispielen aus dem niederländischem Deutschlandbild", in: Klaus Kamps/Meredith Watts (Hg.): *Biopolitics- Politikwissenschaftjenseits des Kulturismus. Liber Amicorum Heiner Flohr*, Baden-Baden: Nomos, 89-96.

FUCHS, Wolfgang (1992), "Internationalisierung der Werbung und transkulturelle Kommunikation", in: Horst Reimann (Hg.): *Transkulturelle Kommunikation und Weltgesellschaft. Theorie und Pragmatik globaler Interaktion*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 305-315.

GERZ, Wolfgang (2005), "Public Diplomacy als außenpolitisches Instrument nach dem 11. September 2001", in: Thomas Jäger/Alexander Höse/Kai Oppermann (Hg.): *Transatlantische Beziehungen. Sicherheit-Wirtschaft-Öffentlichkeit*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 435-447.

GROLIG, Wilfried (2003), "Konzepte von Diplomatie", Vortrag von Ministerialdirigent Wilfried Grolig im Rahmen der gleichnamigen Ringvorlesung der Humboldt-Universität zu Berlin vom 13. Februar 2003", www.auswaertiges-amt.de/www/de/ausgabe_archiv?archiv_id=4084, (Zugriff 09.06.2005).

HÖSE, Alexander/OPPERMANN, Kai (2005), "Die öffentliche Meinung als Katalysator für transatlantische Kooperation und Konflikte", in: Thomas Jäger/Alexander Höse/Kai Oppermann (Hg.): *Transatlantische Beziehungen. Sicherheit-Wirtschaft-Öffentlichkeit*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 275-296.

HÜBNER, Renate (1992), "Kommunikation und Tourismus", in: Horst Reimann (Hg.): *Transkulturelle Kommunikation und Weltgesellschaft. Theorie und Pragmatik globaler Interaktion*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 317-331.

<http://www.tutav.org.tr/pages/about.html>.

JANIS, Irving L./Smith, Brewster M. (1965), "Effects of Education and Persuasion on National and International Images", in: Herbert C. Kelman (Hg.): *International Behavior. A socialpsychological analysis*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 190-235.

KALEAGASI, Bahadır: <file:///C:/Users/Guest/Desktop/iletisim-ve-imag-caginda-turkiye.htm>

KOTTHAUS, Martin (2005a), Interview am 12.09.2005 in Brüssel.

KOTTHAUS, Martin (2005b), "Germany in the 21st century - revamping the cliché", *M Publication* (4), 55-57 (Artikel wurde auf Englisch abgedruckt, deutsche Originalversion liegt vor).

KUNZICK, Michael (1990), *Die manipulierte Meinung. Nationale Image-Politik und internationale Public Relations*, Köln/Wien: Böhlau Verlag.

KUNZICK, Michael (1989), "Public Relations für Staaten. Die Imagepflege von Nationen als Aspekt der internationalen Kommunikation: Zum Forschungsstand", in: Max Kaa-se/Winfried Schulz (Hg.): *Massenkommunikation. Theorien, Methoden, Befunde*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 165-184.

LIPPMANN, Walter (1949 [1922]), *Public Opinion*, New York: Macmillan Company.

MANHEIM, Jarol B./Albritton, Robert B. (1984), Changing National Images: International Public Relations and Media Agenda Setting, *American Political Science Review*, 78 (3), 641-657.

PIEL, Edgar (1993), "Das Selbstbild der Deutschen. Demoskopische Daten", in: Hans Süßmuth (Hg.): *Deutschlandbilder in Polen und Rußland, in der Tschechoslowakei und in Ungarn. Dokumentation der Tagung Deutschlandbilder in Polen und Rußland, in der Tschechoslowakei und in Ungarn*, Baden-Baden: Leutherheider Forum, 57-86.

SIGNITZER, Benno (1998), "Staaten im internationalen System", in: Otfried Jarren/Ulrich Sarcinelli/ Ulrich Saxer (Hg.): *Politische Kommunikation in der demokratischen Gesellschaft. Ein Handbuch mit Lexikonteil*, Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 496-505.

SINGER, Otto (2003), "Auswärtige Kulturpolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Konzeptionelle Grundlagen und institutionelle Entwicklung seit 1945", *Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages*, WF X - 095/03. Berlin: Deutscher Bundestag.

SPIEGEL, Albert (2002), "Public Diplomacy - the German View", Rede des Leiters der Abteilung für Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik des Auswärtigen Amtes, Albert anlässlich der, 'Staffconference' des British Council am 18./19.03.2002, <http://www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Infoservice/Presse/Reden/2002/020318-PublicDiplomacy.html>, (Zugriff 09.06.2005).

AB İSTİHDAM STRATEJİSİ ÇERÇEVESİNDE İŞSİZLİKLE MÜCADELE VE İSTİHDAM POLİTİKALARI (KIRGIZİSTAN İÇİN ÖNERİLER)

Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR*

Özet

Çalışma, işsizlikle mücadelede yürütülmesi gerekli istihdam politikalarını içermektedir. Bu kapsamda AB İstihdam Stratejisinin dört temel başlığı esas alınmış, bu başlıklar çerçevesinde Kırgızistan'da oluşturulabilecek bir istihdam politikasına katkıda bulunulması hedeflenmiştir. İstihdam yaratmak için gerekli alt yapılar tartışılmış ve Türkiye'deki uygulamalardan da yararlanılarak çeşitli öneriler geliştirilmiştir.

Çalışmada İşsizlikle Mücadele Kültürünün Oluşturulması, Küresel Tecrübelerle Ulusal İstihdam Politikalarının Oluşturulması ana başlıkları altında çeşitli konular incelenmiştir. Bunlar; İstihdam Edilebilirliğin Artırılması, Aktif İstihdam Politikaları, Eğitim-Mesleki Eğitim, Kurumsal Altyapı, Girişimcilik ve Girişimcilik Kültürünün Geliştirilmesi, Bürokratik Sadelik, Teşvik Sisteminin Etkin Kullanımı, Ücret Politikaları, İşletmeler Üzerindeki Maliyetler, Uyum Sağlama Yeterneğinin Artırılması, Sosyal Diyalog, Teknolojik Altyapının Kuvvetlendirilmesi ve Fırsat Eşitliği olarak sıralanabilir.

Giriş

İşsizlik, günümüz iktisadi anlayışının kurulduğu günlerden beri üzerinde en fazla tartışılan ve fikir üretilen konuların başında gelmiştir. Gerek liberal gerek sosyalist öğretilerde sahiplik ve uygulama tarzları açısından farklı ilkeler benimsenmiş görünse de temelde benzer araçlarla refaha ulaşma amacı taşınmaktadır. Her iki öğretilerde de üretim ve tüketim esastır ve üretim-tüketimin eşleşmezliği her iki sistemi de sıkıntıya sokmaktadır (Schumpeter, 2007:95).

Üretim ve tüketim eşleşmesi birçok bileşenden oluşmasına karşın, harcanabilir gelir ve fiyat istikrarı iki önemli unsuru oluşturmaktadır. Harcanabilir gelir; üretim, rant ve faiz gibi farklı hususlarla ilişkilendirilse de toplumun ağırlıklı kazanç yönelimi gereği çoğunlukla istihdamdan kaynaklanır (Ayres ve Kneese, 1969:285). İstihdam, harcanabilir gelir üretmesi itibarıyla tüm ekonomik çarkın dönmesi açısından en önemli unsurların başında gelir. O halde yukarıda belirttiğimiz üretim-tüketim eşleşmesinin unsurlarını temelde fiyat istikrarı ve istihdam olmak üzere sınıflandırmak daha doğru olacaktır. Üretim-tüketim eşleşmesi tüm iktisadi yapının varlığına temas ettiğine göre fiyat istikrarı ve istihdam, dünyadaki iktisadi problemin esasını teşkil etmektedir (Wray, 2003:10 ve 122).

Bu çalışmada, istihdamın oluşmaması durumunda ortaya çıkan işsizliğin etkileri, işsizlikle mücadelenin önemi ve yöntemleri tartışılacağından çok önemli bulmamıza rağmen fiyat istikrarına ulaşmayı sağlayan makro ve mikro ekonomik politikalarla istihdam arasındaki ilişkiler üzerinde durulmayacaktır. Çalışmada ağırlıklı olarak özellikle AB İstihdam stratejisi (temel dört bileşen) çerçevesinde işsizlikle mücadele politikaları üzerinde durulacaktır. Kırgızistan işgücü piyasalarının düzenlenmesine ve bir altyapı oluşumuna katkıda bulunma amacı ile tartışma, stratejinin temel dört bileşeni üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Zira AB istihdam stratejisi günümüzde on başlık haline yürütülmektedir.

Bu çalışma ile Kırgızistan işgücü piyasalarına ilişkin düzenlemelere küçük bir katkıda bulunma amaçlanmaktadır.

* Sakarya Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, cozdemir@sakarya.edu.tr

I- İşsizlikle Mücadele Kültürünün Oluşturulması

Kültür kavramı, iktisadi, sosyal, dini, toplumsal ve diğer birçok yönden farklı bakış açılarıyla incelenebilir. Her kültür doğal bir yayılma eğilimi gösterir ve güçlü olan gücünü kültürel bileşimlerle birlikte yaymaktadır. Tarihte büyük imparatorluklar egemenliklerini kültürel asimilasyonla desteklemişler ve hegemonyatik yapı kurulumunda kültürel asimilasyon politikaları sayesinde egemenliklerini sağlamışlardır (Brzezinski, 1998:13 vd).

Kapitalist öncesi salt askeri üstünlükle örtüşük güçlü devlet yapısı, kapitalist sonrası dönemde bu üstünlüğü iktisadi gelişmişlik düzeyi ile paylaşmak zorunda kalmıştır (Bell, 1972:13). Bu paylaşım iktisaden *gönüllü zorunluluklar* üreten süreçleri de beraberinde taşımıştır. Ülkeler içinde buldukları dünyada varlık gösterebilmek adına, rasyonel gördükleri baskın iktisadi sisteme yönelmeye ve “oyunu kim kurduysa onun kurallarına göre oynamaya” gönüllü olmaktadır. Bu gönüllü zorunluluklar, teknolojinin de etkisiyle, kültür oluşumunda/değişiminde/etkileşiminde geçmişten farklı bir yapının hatta çoğu zaman Vasal Devletlerin* ortaya çıkmasına da neden olmaktadır (Brzezinski, 1998:9).

Küreselleşme, eski imparatorlukların peşinde koştuğu dünya hâkimiyet tacını liberalizme giydirirken, liberalizm bu hâkimiyetinin devamlılığı için kendini yeniden üretme yeteneğini bir hayli geliştirmiştir. Neticede tarihin alışık olduğu dünya hükümdarlığı hedefi son olarak liberalizmde vuku bulmuştur (Fukuyama, 1999:370 vd). Bu süreç de doğal olarak devletleri Vasallaştırmaktadır. O halde ülkeler kültürel olarak çok farklı yapılara sahip olsalar da iktisadi hayatta küresel çapta varlık gösterebilmek için ortak bir paydada birleşmeye zorunludurlar (Fukuyama, 1998:139). Üstelik bu zorunluluk gelişmiş ülkelerin tecrübelerinden faydalanarak ülkeleri kalkındırmayı sağlıyorsa buna bir kez daha *gönüllü zorunluluk* diyebiliriz. Ancak bu terimi, iktisaden gelişmiş ülkelerdeki temel yapılanmaların iyi anlaşılıp modern bir yapı oluşturulması çalışmalarında zaman, emek ve mali kayıpların en aza indirilmesi olarak anlamak gerekir.

İktisaden büyümede ve kalkınmada istihdam yaratmanın önemi artık tartışılmaz bir gerçektir. Bu nedenle işsizlikle mücadele, bir ülkenin öncelikli problemi olmadığı takdirde diğer gelişmelerin mesnetsiz kalması kaçınılmazdır. Dolayısıyla işsizlikle mücadele politikalarında gelişmiş ülkelerin kullandığı modelleri kültürel altyapımıza eklediğimiz sürece zihniyetlerin bu yönde süreklilik arz etmesini sağlayamayız.

İşsizlikle mücadele kültürünün oluşturulması, kapitalist ülkelerin kültürel asimilasyonu öne sürülerek göz ardı edilecek bir husus değildir. Yoksa Atatürk'ün; “Hangi istiklal vardır ki yabancıların nasihatleriyle, yabancıların planlarıyla yükselebilirsin? Tarih böyle bir olay kaydetmemiştir” veciz sözünün önemini kavramaktayız (Balabanlılar, 1999). Ancak burada kültürel değişimle, iktisadi yatırım yapabilme ve istihdam yaratmaya neden olan, tecrübelerle sabit yapıların dikkate alınması kastedilmektedir. Bu husus ülkedeki her bireyin gönüllüce kabul etmesi ve istikrarlı olarak gelecek nesillere aktarmayı ilke edineceği bir duruma ulaştırılmalıdır. Zira istikrarlı tutumlar istikrarlı piyasaları ve nihayetinde istikrarlı devletleri oluşturmaktadır. İstikrar, bir ülkenin dünya limanı ile arasındaki halatı oluşturan flasaların* en önemlisidir. Bu nedenle istikrarlı bir devletin oluşturulması ve mevcut iktisadi düzende refaha ulaşılabilmesi için alınacak tedbirlerin toplum tarafından özümsemesi gerekir (Wilensky, 1975:39).

Bu aşamadan sonra işsizlikle mücadele edebilmek için ne tür istihdam politikaları oluşturmak gerektiği üzerinde durulacaktır.

II- Küresel Tecrübelerle Ulusal İstihdam Politikalarının Oluşturulması

Bir ülkenin iktisadi yapısına uygun rasyonel iktisadi politikalar oluşturmak istihdam yaratmanın en önemli ön koşullarından biri olarak kabul edilebilir. Bu çerçevede özel durumların öncesinde temel olarak belirlenmesi gerekli iktisadi politika; üretim, yatırım ve istihdam bileşeninde olmalıdır. Bu aşamadan sonra ülkenin durumu göz önüne alınarak yüksek katma değerli mal ve hizmet üretimine yönelmek rasyonel bir davranış olacaktır (Storey, 1990:680).

* Egemen bir devlete hukuksal veya örtülü bir şekilde bağımlı devlet.

* Flasa: Liflerin bir tarafa bükülmesi ile elde edilen ve halat meydana getiren iplikler (Denizcilik Terimi).

Kırgızistan'da yürütülecek iktisadi politikalar Türkiye'deki kalkınma planları örnek alınarak belirlenebilir. Ancak bu planlamalar kesinlikle istatistikî bir tabanda geleceğe ilişkin net yorumları içermelidir. Bu yorumlar temenni şeklinde olmamalı beş yahut yedi yıllık sürelerde mevcut yapının ilerleme düzeyine etkin katkıda bulunmalıdır.

İstihdam bir ülkenin en önemli problemi olarak, kendi haline bırakılmasının mümkün olmadığı bir yapıyı içerir. Bu nedenle özellikle ulusal çapta istihdam strateji ve politikaları oluşturularak planlı biçime uygulanması büyük önem arz eder. Bu stratejileri oluşturmada ülkenin öz yapısı değerlendirileceği gibi özellikle AB sosyal politikası çerçevesinde öngörülmüş hususların dikkate alınması gereklidir (Kenar, 2004:75 vd).

Kırgızistan ulusal istihdam politikalarının oluşturulmasında dört bileşenli AB istihdam stratejisinden faydalanmaya yönelik tartışmaya geçmeden önce ülkenin AB üyeliğinin söz konusu olup olmamasının iyi uygulamaların esas alındığı bir altyapı kurulumu açısından önemli olmadığını vurgulamak isteriz.

AB istihdam stratejisini oluşturan unsurlar 4 ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlar; İstihdam edilebilirliği artırmak, girişimciliği geliştirmek, uyum sağlama yeteneğini artırmak ve fırsat eşitliğini sağlamaktır. İstihdam edilebilirliğin artırılması; aktif istihdam politikaları ve mesleki eğitim programları yardımı ile uzun süreli işsizliğin azalmasına yardımcı olurken, girişimciğin geliştirilmesi; girişim kültürünü oluşturmakla sağlanabilir. Uyum sağlama yeteneğini artırmak sosyal diyalog ve esnek çalışma modellerine uyum gibi süreçleri ihtiva ederken, fırsat eşitliği ise kadın erkek eşitliği ile bölgesel farklılıkların aza indirilmesi politikalarını içermektedir (TİSK-AB Müktesebatı). Her koşulda tüm bu tedbirlerin birbiriyle mutlak uyumu başarının ön koşulu olduğu gibi yürütülen politikalar ülkenin ulusal ve uluslararası rekabet kapasitesini artırma hedefinden de uzaklaşmamalıdır.

AB istihdam stratejisi zaman içinde gelişmiş ve temel dört bileşen on başlık haline çıkarılmıştır. Bunun yanında istihdam politikasında önemli bir yeri olan Ortak Değerlendirme Belgesi çerçevesinde (Joint Assessment Paper-JAP) belirlenen dokuz temel politika ile istihdam stratejisi yakın başlıklarla yeniden değerlendirilmiştir (Kaya, 2007:78-79). Yine dört temel hedefli Ortak İçerme Belgesi (Joint Inclusion Memorandum-JIM) özellikle sosyal içerme stratejisine yönelik önemli bir aşama olarak kabul edilebilir (Saner, 2007:8-9). Ancak Kırgızistan için, AB istihdam stratejisine esas teşkil eden temel dört ana başlık çerçevesinde yapılacak bir değerlendirme, daha önce de belirttiğimiz gibi ülkede tabandan oluşturulacak istihdam politikasına daha fazla katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

Bu dört temel başlığın kapsamı mütemadiyen aşağıda ayrıntısı ile incelenerek, işsizlikle mücadelede istihdam politikasının oluşturulması sürecinde değerlendirilmiştir.

A- İstihdam Edilebilirliğin Artırılması

Çalışmanın başından beri vurgulanan asıl konu, ekonominin temelinde istihdamın bulunduğu. O halde istihdam edilebilirliğin artırılması işsizlikle mücadelede oluşturulacak istihdam politikasının temelini teşkil etmektedir.

İstihdam edilebilirlik her şeyden önce yatırımın sonucudur. Ancak Schultz'un da yıllar önce belirttiği gibi mevcut yatırım kapasitesinde kaliteli işgücünün varlığı en az yatırım kadar önemlidir (Schultz, 1961:1 vd). Bu sebeple bu başlık altında genel stratejinin de kapsamına uygun olarak aktif istihdam politikaları ile genel ve mesleki eğitim konularına değinilmiştir.

1- Aktif İstihdam Politikalarına Ağırlık Vermek

İşgücü piyasasını işler ve sağlıklı hale getirmenin en etkin yollarından biri aktif işgücü piyasası politikalarıdır. Aktif işgücü piyasası politikası, mesleki eğitim başta olmak üzere kamunun işgücü piyasası üzerindeki düzenleyici rolü ile gençlere, kadınlara ve engellilere yönelik geniş çaplı tedbirler bütünü olarak tanımlanabilir. OECD'nin işsizlikle mücadelede izlenen istihdam politikalarından çıkarılan bu tanım gereği, aktif istihdam politikalarını beş ana başlık halinde sınıflandırmamız mümkündür. Bunlar; 1- Kamunun eşleştirme ve danışmanlık hizmetleri 2- Mesleki eği-

tim 3- Sübvansiyon edilmiş istihdam (özel sektöre yönelik ücret ve istihdam sübvansiyonu, kendi işini kuranlara yardım ve doğrudan kamu sektöründe istihdam) 4- Gençlere yönelik politikalar 5- Sakatlara yönelik politikalar, olarak sıralanabilir (Biçerli, 2005:4). Avrupa’da aktif istihdam politikaları 1930’lardan beri gündemde olmasına karşın, 1960’lardan beri etkin olarak kullanılmaktadır.

Türkiye’de 11 Ocak 1988’de yürürlüğe giren “İşgücü Yetiştirme Yönetmeliği”nden beri İş-Kur tarafından aktif istihdam politikaları aralıksız olarak yürütülmektedir. Ülke çapında örgütlü İş-Kur Müdürlükleri bölgelerindeki ihtiyaçları araştırmakta, bu ihtiyaçlar İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurullarının aldığı kararlar doğrultusunda giderilmektedir. Alınacak tedbir ve yürütülecek politikalara ilişkin maliyetler belirli bir rakama kadar il istihdam kurullarının, bu miktarları aşan yüksek maliyetli uygulamalar ise İş-Kur üst yönetiminin kararına bırakılmıştır (Karabulut, 2007: 34).

Yeterli kaynak ve sistem kurulumu sayesinde aktif istihdam politikaları ülkelerin istihdam yaratmasında büyük rol oynamaktadır. Örneğin 2002 yılından beri aktif istihdam politikası uygulayan Çin’de, kent ve kasabalarda yeni iş bulanların sayısı uygulamaya başlanıldığı yıl 8,4 milyon civarında iken teşvik ve destekleme politikaları ile bu rakam 2007’de yaklaşık %48 artarak 12,4 milyona yükselmiştir (Konsey Duyurusu, CRI Online).

Bu çerçevede Kırgızistan işgücü piyasasında yürütülecek aktif istihdam politikaları, hem istihdamın artmasına hem de niteliğinin yükselmesine katkıda bulunacaktır. İstihdamın niteliğinin artırılmasının en önemli yöntemlerinden biri şüphesiz eğitimden geçmektedir. Bu eğitim süreci hem örgün hem de yaygın diye tabir edilen resmi ve mesleki eğitimleri içermektedir.

2- Eğitim-Mesleki Eğitim

Eğitim; bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir (Ertürk, 1972:12). Daha kısa ve net bir ifadeyle eğitim; bireyin davranışlarında gerçekleşen bilinçli değişim olarak tanımlanabilir (Oğuzkan, 1974:25).

Temel olarak eğitimi ikiye ayırmak mümkündür. Bunlar örgün ve yaygın eğitimlerdir. Örgün eğitim; belirli yaş grubunda ve aynı seviyedeki bireylere, amaca göre hazırlanmış programlarla okul çatısı altında yapılan eğitimlerdir. Örgün eğitim; okul öncesi, ilköğretim ve yüksek öğretimi kapsayan resmi eğitim olarak da tanımlanabilir (Milli Eğitim Temel Kanunu md.18). Yaygın eğitim ise; örgün eğitim sistemine hiç girmemiş, herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelerden birinden ayrılmış olan bireylere ilgi ve gereksinim duydukları alanlarda bir örgün eğitim yanında veya dışında düzenlenen eğitim faaliyetleridir (Milli Eğitim Temel K. Md.40). Bu eğitimler belge ve sertifikalı eğitimlerdir. (Mesleki Eğitim K.md.3). Yaygın eğitim; genel ve mesleki teknik yaygın eğitim olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Genel nitelikli eğitimler okuma yazma ve temel bilgi eğitimleri gibi konuları kapsarken mesleki teknik eğitimler adından da anlaşıldığı gibi daha teknik alanları içermektedir. Nitekim mesleki eğitim; Mesleki Eğitim Kurulunun belirleyeceği mesleklerde, kamu ve özel sektöre ait kurum, kuruluş ve işyerleri ile mesleki ve teknik eğitim okul ve kurumlarında yürütülen eğitim ve öğretimlerdir şeklinde tanımlanmaktadır (Mesleki Eğitim K.md.2). İlgili kanuna göre mesleki eğitim alabilmek için en az ilköğretim mezunu olmak gereklidir.

İşgücü piyasasında nitelikli bir dönüşüm için eğitim ön koşulunun yadsınamaz bir önemi bulunmaktadır. Bu çerçevede örgün eğitimlerden başlanmak üzere ülkedeki işgücünün kalitesinin artırılması temel hedef olarak benimsenmelidir. Bu süreç öncelikle örgün eğitim kalitesinin yükseltilmesi ile mümkün olabilir. Zira gelişmiş Avrupa ülkelerinde; İrlanda örneğinde olduğu gibi örgün eğitimin esnek bir yapıya kavuşturulması yahut Almanya örneğinde olduğu gibi on yaşından sonra çocukların yeteneklerine göre mesleki eğitime yönlendirilmesi işgücü piyasalarının düzenlenmesi açısından önemlidir (Fukuyama, 1998:216).

Mesleki eğitimler aktif istihdam politikasının en etkin yöntemlerinden biridir. Bir tercih olarak örgün yahut yaygın eğitim içerisinde yer alan mesleki eğitimler, piyasanın ihtiyaç duyduğu nitelikte işgücünün yetiştirilmesi ve bu sayede üretimin niteliksel ve niceliksel olarak artmasına neden olmaktadır (TİSK, 2004).

Eğitim süreci öncelikle devlet desteğinin tam olarak sağlanması ile daha kaliteli hale getirilebilir. Bu nedenle eğitime genel bütçeden ayrılan payların yükseltilmesi gereklidir. Türkiye gibi AB entegrasyon sürecinde olan ülkelerde projeler kanalıyla devlet desteklerinin yanında alternatif destekler de mümkün olmaktadır. Bu yapı Kırgızistan devleti için farklı bir algı ile değerlendirilebilir. Eğitime ayrılan payların dağıtımında örgün eğitim kurumlarının verimlilik ve inovasyon (yenilik) programlarına yönelik projeler geliştirmesi bir ölçüt olarak değerlendirilebilir. Elbette bu yapının kurulması, ülkede proje kültürünün oluşturulması ile doğrudan ilişkilidir.

Hem örgün hem de yaygın eğitimlerde ancak özellikle mesleki eğitimlerde piyasanın ihtiyaçları öncelikli olarak dikkate alınmalıdır. Bu manada merkezi bir eğitim programından ziyade adem-i merkezîyetçi, sektör ve işletme odaklı tavsiyeler değerlendirilmelidir (Emirgil, 2009:589). Her koşulda bilim-teknoloji ve inovasyon (yenilik) politikalarını destekleyen eğitim süreçleri öncelikli konuma yükseltilmelidir.

3- Kurumsal Altyapısının Tamamlanması

İşgücü piyasasının iyi işleyebilmesi bir diğer anlatımla istihdam yaratıp işsizliğin en aza indirilmesi çabalarında genel ekonomik kalkınmada da benzer olarak izlenen en rasyonel tutum kurumsal yapılanmanın tam ve etkin şekilde kurulup yürütülmesine bağlıdır (Scully: 1988:655).

Kurumsal altyapı gelişmiş ülke örneklerinden esinlenerek oluşturulabilir ancak yapının etkin işletilmesi için kurumsal sorumluluk kültürünün oluşturulması/kuvvetlendirilmesi gereklidir. Nitekim Türkiye’de işgücü piyasasına ilişkin kurumsal altyapı kuvvetli olmasına karşın kurumsal sorumluluk eksiklikleri kuruluşların yıllarca etkin işletilememesine neden olmuştur. Son yıllarda kurumsal kapasitelerin ve sorumluluk bilincinin yükselmesi ile giderek daha da etkinleşen bir işgücü piyasası ağı oluşan Türkiye’de, hala birbiri ile tam olarak bütünleşmiş bir yapı bulunmamaktadır. Buna karşın son on yıl içerisinde önemli derecede gelişmeler kaydedilmiştir.

Çalışma Bakanlığı başta olmak üzere işgücü piyasasına ilişkin bir dizi kurum kendi alanlarında giderek artan oranda iyi işler yapmaya başlamıştır. Kapsama alanları açısından birbirinden ayrı üç sosyal güvenlik kurumunun 5510 sayılı kanunla birleştirilmesi ve sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında toplanması dağınık bir yapılanmaya sahip sistemin toparlanmasına neden olmuştur. Her ne kadar birleşme sürecinde hem akademisyenler hem de sosyal taraflar arasında büyük tartışmalar cereyan etse de, tüm vatandaşların aynı haklara sahip olduğu birleşik bir düzenin faydaları görülme başlanmıştır (TİSK, 2006).

Bunun yanında özellikle İş-Kur (eski adıyla İş ve İşçi Bulma Kurumu) son dönemlerdeki faaliyetleri ile Türkiye işgücü piyasasında kendini açıkça hissettirmeye başlamıştır.

2006 yılında 5554 sayılı kanunla kurulan Mesleki Yeterlilik Kurumu da, mesleklerin standartlaştırılması ve bu sayede ülkedeki işgücünün uluslararası nitelikte mesleki bilgi ve yeterliliğe ulaşması açısından önemli rol üstlenmiştir. Türkiye giderek sertifika sahibi olmaksızın bir işyerinde çalışmanın mümkün olmadığı işgücü piyasasına doğru hızlı adımlarla ilerlemektedir.

Kurumsal yapılanmanın en önemli ön koşulu ise, internet altyapısıdır. Ne kadar kurum kurulursa kurulsun, bu kurumların bilgi, tecrübe ve faaliyetlerini diğer kurumlarla ve işgücü piyasasının tüm aktörleriyle paylaşamaması etkinliği önemli ölçüde düşürmektedir. Bu nedenle iyi ve işler bir işgücü piyasası oluşturmanın olmazsa olmaz ön koşulunun internet altyapısının oluşturulması olarak belirlenmesi kaçınılmazdır (Özdemir, 2008:63).

B- Girişimciliğin Desteklenmesi

Girişimcilik kapitalizmin doğuşundan beri etkin ve önemli bir kavramdır. Her ne kadar Fransız Cantillion’un literatüre kattığı bir terim olarak bilinmesine rağmen kavram olarak J.B.Say’ın tanımı ile olgunlaşmıştır. Say’e göre girişimcilik; risk üstlenme ile yönetim becerisine aynı anda sahip olma kabiliyetidir (Binks-Vale, 1990:119). Girişimci ise emek, hammadde ve diğer varlıkları farklı bir değer yaratmak üzere bir araya getiren kişi olarak tanımlanmaktadır (Hisrich ve Peters, 2001:9). Genel kabul gören tüm tanımlardan çıkan sonuç girişimciliğin; risk alma, fırsat değerlendirme, bu fırsatları uygulama ve yenilik yaratma süreçlerinin tamamı olduğunu ortaya koymaktadır (Casson, 1990:8).

Avrupa istihdam stratejisinin başında girişimciliğin desteklenerek kendi kendini istihdam ve ardından başkalarını istihdam süreçleri gelmektedir. Girişimcilik (bir diğer anlamda yatırım zihniyeti) her şeyden önce bir kültür meselesidir. Bu nedenle önce girişimcilik kültürünün ardından yatırım için uygun ortamların oluşturulması gereklidir.

Özellikle bireysel girişimlere ilişkin maddi teşviklere önem verilmeli ayrıca istihdam yaratma yönlü tüm girişimler, ihtiyaçlar doğrultusunda mesleki eğitimlerle desteklenmelidir. Bu eğitimler; girişimcilik kültürü, işletmecilik bilgileri, finansman ilkeleri, üretim ve pazarlama teknikleri gibi konuları kapsayabilir.

Bunun yanında bürokratik işlemlerin sadeleştirilmesi, teşvik sistemlerini uygulanması, başta ücret politikası olmak üzere işletme üzerindeki maliyetlerin düzenlenmesi gibi hususlar girişimciliğin desteklenmesine önemli katkılarda bulunacaktır. Bu çerçevede, alt başlıklarda girişimcilik kültürünün geliştirilmesinden başlanarak, bürokratik sadelik, teşvik ve ücret politikaları ile işletme üzerindeki maliyetlerin girişimciliği desteklemesine yönelik açıklamalara yer verilmiştir.

1- Girişimcilik Kültürünün Geliştirilmesi

Girişimciliğin iktisadi yönünden ziyade kültürel bir mesele olduğu hususuna yukarıda kısaca değinilmişti. Bu kapsamda girişimcilik kültürünün ne olduğu ve bu kültürün geliştirilmesinin işgücü piyasası ve tabii olarak istihdam üzerine etkilerinin tartışılması önem arz etmektedir.

Girişimcilik kültürü, kültür temel eksenli bir yapıdan başlayarak köklü bir dönüşüm sürecine kadar çok fonksiyonlu bileşenlere sahiptir. Bu yapı; din, eğitim, cinsiyet, yaş, aile, yetiştirme tarzı gibi birçok husustan doğrudan etkilenir (Aytaç ve İlhan, 2007:105). Köklü bir girişimcilik kültürünün oluşturulması ancak bu hususların dikkate alındığı komple bir dönüşüm süreci ile mümkündür. Öyle ki bu kültürün çocuklukta karşılaştığımız davranışların bir uzantısı olarak yerleştiğini belirtmek gerekir (Kağıtçıbaşı, 2000:103). Ardından aile faktörü, yetişilen ortam ve diğer sosyo-ekonomik ve kültürel yapılar girişimcilik kültürünün oluşmasında etkilidir ve bu kültürünün oluşumunda toplumsal üst kültürün yadsınamaz bir ağırlığı bulunmaktadır (Morrison, 2000: 63).

Toplumların neredeyse tüm davranış kalıplarını şekillendiren kültürün girişimcilik zihniyeti üretmesinde genel olarak üç temel davranış izlenmektedir. Bunlar; büyük sorumluluklar üstlenme, planlı biçimde risk alabilme ve yürütülen faaliyetlerin sonuçlarının neler olduğunu takip etme kabiliyetleri olarak sıralanabilir (Johnson, 1990:41). Bu davranış kalıplarına uygun altyapısı olan toplumlarda girişimcilik kültürünün daha köklü olduğu görülmektedir.

Her şeyden önemlisi girişimcilik kültürü oluşturmanın en önemli yollarından biri de eğitimidir. Her ne kadar bireysel özellikler ve toplumsal yapı bu kültürün oluşumunda etkin değişkenler ise de, topluma sunulan kaliteli eğitim, geniş görüşlü, fırsatları algılama kapasitesi yüksek bireylerin yetişmesini sağlamakta ve toplumun genel eğitim düzeyi girişimcilik kültürünün oluşmasında büyük rol oynamaktadır (Verheul, 2003:581).

2- Bürokratik Sadelik

İstihdam yaratan yatırımların desteklenmesinin en etkin yöntemlerinden biri de bürokratik sadeliktir. Bir ülkede yatırım süreci ne kadar basit ve sade olursa yatırım kapasitesi o kadar yükselmektedir. Örneğin Fransa'da işverenler CFE'ye (Centre de Formalities Enterprises-Girişim Formaliteleri Merkezi) üye olmakta ve bürokratik karmaşaya bulaşmadan profesyonel yardımla yatırımlarını kurabilmektedir. Yine Hollanda'daki 1994'de başlayan MDW Operasyonu, işyeri açma ile ilgili bürokratik işlemlerin azaltılmasını amaçlamaktadır (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2007: 19). 1990'lı yıllarda ise Otomatik Yatırım Onayı adı altında yürütülen bürokratik sadeleştirme programı Hindistan'ı bugünkü rekabet seviyesine taşıyan önemli unsurların başında gelmektedir (Singh, 2005:8).

Türkiye'de son dönem hükümet politikaları bürokratik karmaşayı azaltmayı hedeflemiştir. 2003 yılında çıkan 4884 sayılı kanun ile bürokratik zorunlulukları içeren çeşitli kanunlardaki maddeler değiştirilmiş ve şirket kuruluşunda eskiden 19 aşamadan oluşan işlemler üç aşamaya

indirilmiştir (Karadeniz ve Karadeniz, 2009:64). 2002 yılında çalışmalarına başlanan dünya bankasının 2004’de teknik altyapısını tamamladığı önceleri Yatırım Promosyon Ajansı olarak isimlendirilen sonradan 2006’da 5523 sayılı kanun ile Başbakanlığa bağlı Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı adı ile kurulan kuruluş da yatırım süreçlerinin en kolay hale getirilmesi için çalışmalar yürütmektedir (www.invest.gov.tr).

Türkiye’de özellikle teknolojik altyapının da gelişmesi ile önemli değişimler yaşanmaktadır. Örneğin yatırım yapan bir firmanın sigorta ve vergi işlemlerinin, stopaj vb ödemelerinin basit ve tek bir yerden yapılması yatırımcının işini oldukça kolaylaştırmıştır. Daha sonra bu ödemelerin devlet içinde ilgili kurumlara dağılması sağlanmaktadır. Türkiye’de bu yapı bankalar aracılığı ile yürütülmektedir. Yatırımcı her türlü ödemesini çalıştığı banka kanalı ile ilgili yerle ulaştırabilmektedir. Kimi zaman sorunlar çıksa da bu uygulama iş dünyasını önemli ölçüde rahatlatmıştır. Yine de hala birbirinden ayrı yükümlülükler çoğu zaman işletmeleri zorlamaktadır.

Ancak her koşulda öncelikle bürokratik kültürün toplumsal kültür içindeki yeri tespit edilmelidir. Nitekim Türk toplumlarının ortak özelliklerinden biri cemaat bağlılığının yüksek, bireysel gelişmelerin düşük olmasıdır. Zira bu yapının temelinde bürokratik ya da Prens Sabahattin’in ifadesi ile “Memur Toplum” olma özelliği bulunmaktadır (Aytaç, 2006:13). Bürokratik sadeliğin yatırım yaratma sürecine olumlu etkileri dikkate alınarak toplumsal bir dönüşümün oluşturulması yönünde çalışmalara ağırlık vermek gereklidir.

3- Teşvik Sisteminin Etkin Kullanımı

Türkiye’de 1913 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunundan bu yana teşvik sistemi uygulanmaktadır. Cumhuriyet dönemi sonrasında da hem bu kanunda yapılan düzenlemeler (1927) hem de mütemadiyen uygulanan teşvik politikaları ile yatırım ve istihdamı artırma çalışmaları sürdürülmektedir. Son olarak 2009 Haziranında açıklanan paket ile; yatırım ve istihdamı teşvik etmek için, indirimli kurumlar vergisi, faiz desteği, iki yıldan yedi yıla kadar genişleyen SGK primi işveren desteği, yatırım yeri tahsis ve aktif işgücü piyasası program desteği gibi alanlarda düzenlemeler yapılmıştır.

Yatırımlara ilişkin doğru teşvikler ülkedeki yapısal istihdam problemine çözüm oluşturabilmektedir. Ancak bu teşviklerin sonuna kadar devlet kontrolünde olması ve mümkün olduğunca etkin değerlendirilmesi gereklidir. Teşvik uygulamalarından edinilen en önemli tecrübelerden birini yatırım desteği alan kuruluşların bu desteği aldıktan sonra yatırımlarını yarıda bırakmaları daha da kötüsü devletin bu konuyu sonuna kadar takip edememesi oluşturmaktadır. Türkiye’deki yatırım-istihdam odaklı yapısal problemlerin temelinde Devletin burjuvazisini yaratmak için kimi zaman göz ardı ettiği bu hususu aramak gerekir (Beriş, 2008:36).

İstihdamı destekleyici teşvik sistemleri yatırımların istihdam yaratma kapasitelerine göre desteklendiği ölçüde etkilidir. Ayrıca desteklerin sektörel stratejiler çerçevesinde belirli yıllık (örneğin 5 yıllık) planlar dâhilinde organize edilmesi ve sonuçlarının takip edilmesi teşvik sistemlerinin etkinliğini artıracak uygulamalardır.

4- Ücret Politikaları

İktisadi kalkınmada en önemli unsurlardan biri ücret verimlilik ilişkisinin kurulmasıdır. Firmaların çalışanlarına ödedikleri ücretler genellikle ülkede oluşmuş bir taban ücret seviyesinden başlamak üzere kademeli olarak artan miktarlardır. Ancak üretim ve verimlilik ikileminde ücret hesaplamalarının yapılması ve buna göre hangi işe ne kadar ücret verileceğinin tespiti hem mikro hem de makro açıdan önemlidir. Yapılan araştırmalar verimlilik ve ücret arasında pozitif bir ilişkinin oluşunu ortaya koymaktadır (Pazarlıoğlu ve Çevik, 2007:14).

Genel olarak asgari ücret seviyesinin, tüketilebilir gelir açısından değerlendirildiğinde satın alma gücü, ülke genelinde üretim hacmini doğrudan etkileyebilmektedir. Neticede üretim hacmi tüketim hacmi ile doğrudan ilişkilidir ve uluslararası pazar paylarının dışında yerel tüketimden etkilenir. O halde harcanabilir gelirin artması, üretim kapasitesi göz önünde tutularak, enflasyonist baskı altında yorumlanmalı ve ücret politikaları buna göre belirlenmelidir. Her koşulda ücret politikalarının verimlilik ve rekabet gücü çerçevesinde ele alınması mevcut iktisadi yapılanma

açısından doğru bir yaklaşımdır. Elbette bu yaklaşım çalışma hayatının daha kalitesiz bir hale getirilmesine yol açmamalıdır.

5- İşletmeler Üzerindeki Maliyetler

İşletmeler üretim sürecinde kaçınılmaz olarak bir dizi maliyetlere katlanırlar. Bunları basitçe doğrudan ve dolaylı maliyetler olarak ikiye ayırabiliriz. Kimi kitaplarda bu ayrım; Hammadde Giderleri, İşçilik Giderleri ve Genel Üretim Giderleri olmak üzere üç bölümde yapılmaktadır. Doğrudan maliyetler; direkt hammadde maliyeti, direkt işçilik maliyeti, enerji maliyetleri gibi doğrudan üretime yönelik ve ölçülebilen maliyetler olarak, dolaylı maliyetler ise işletmenin ürettiği ürüne doğrudan yüklenemeyen genel üretim giderleri olarak belirlenebilir. Örneğin işletmede yürütülen işgücü eğitim çalışmaları, sosyalleşme süreçlerini içeren toplantı, seminer vb aktiviteler dolaylı maliyetler içerisinde yer almaktadır (Kartal, 2005:10-11).

Maliyet-kâr dengesi bir ülkede yatırım yapılıp yapılmamasına, yapılan yatırımların ise ne kadar istihdam yaratacağına etki etmektedir. İstihdam odaklı yatırımların devlet desteği ile korunması önemlidir. İşletmeler üzerindeki çeşitli maliyetler, yatırımları cazip kılacak optimum seviyede devlet desteği ile sübvansede edilmelidir. Tüm ekonominin rekabet gücünün oluşturulmasında/güçlendirilmesinde olduğu gibi istihdam odaklı devlet desteği ülkede yürütülen istihdam politikası açısından büyük önem arz etmektedir (McKinnon, 1993:122).

Devlet geliri açısından vergiler ne kadar önemli ise de, bu miktarların yatırım kapasitesini zedeleyici boyutlara ulaşmaması gerekir. Neticede devlet için hangi işletmeden ne kadar vergi aldığı değil toplanan tüm verginin büyüklüğü önemlidir. Elbette vergi indirimleri yahut muafiyetlerinin, işletmeler açısından yatırıma dönüşmeyen kâr algısına da dönüştürülmemesi gereklidir. Örneğin vergi muafiyetlerinden dolayı elde edilen kârın yatırıma yahut mevcut firmanın koşullarının iyileştirilmesine ayrılmaması durumunda, bu vergi avantajlarından kaynaklanan tüm miktarın kâr olarak değerlendirilmesi ve vergilendirilmesi gibi uygulamalar kullanılabilir. İsveç modeli olarak da bilinen bu sistem ayrıca işgücü piyasalarına katılım oranlarının artırılması, yüksek oranda sosyal güvenliğin sağlanması, taraflar arasında etkin işbirliği ve çalışma barışının oluşturulması ve emek piyasasının devlet tarafından düzenlenmesi ve denetlenmesi gibi hususları da içermektedir (Thakur, KEEN vd, 2007:60).

C- Uyum Sağlama Yeteneğinin Artırılması

Dünya artık çatışmacı değil uzlaşmacı bir yapıya bürünmüştür. Bu nedenle, piyasayı, altyapıyı, çalışma taraflarını hatta devleti yeniden yorumlamak ve en efektif şekilde bu yapıları tekrar algılamak gereklidir. Her şeyden önce geleneksel sistemlerle modern sistemler arasındaki etkileşimi kurabilmek ve değişime direnç göstermeksizin kontrollü biçimde ilerleme kaydedebilmek önemli bir yaklaşımdır. Bu çerçevede alt başlıklarda uyum olgusu farklı temalar altında kısaca incelenmiştir.

1- Değişime Ayak Uydurmak

Kırgızistan ekonomisi için temel iktisadi değişimi iki yönlü olarak ele alınabiliriz. İlki küresel süreçlere ve gelişmişlik düzeyine duyarlılık ve uyum diğeri ise işletmelerin ve çalışanların modern üretim tekniklerine ve çalışma koşullarına uyumudur.

Kırgızistan her şeyden önce dünya piyasalarına uyum sağlamak için gerekli altyapı çalışmalarına hız kazandırmalıdır. Küresel ticaret ve üretim süreçlerinin neler olduğu, bu süreçlerin Kırgızistan ekonomisi üzerindeki etkileri gibi konular makro tabanda değerlendirilmelidir. Bu değişim süreci kapitalist ülkelerin tamamında önemli bir evre oluşturmaktadır. Wright'ın 1939'da kaleme aldığı *Değişen Dünya Pazarına Ekonomik Uyum* isimli ünlü eserinde tespit ettiği ilkeler o günden beri değişim ve uyum sürecini gün be gün yeni fikirlerle besleyerek ilerletilmektedir (Wright, 1939-1998:85 vd).

Bunun dışında işletmelerde yeni üretim tarzına adapte olacak çalışanların eğitilmesi çalışmalarına hız verilmelidir. Aktif bir işgücü piyasası, kalkınma hızında önemli rol oynamaktadır.

Mevcut mevzuat hükümlerinin esnek çalışma ilişkilerine imkân tanıyan ancak insan onuruna yakışır biçimde çalışma koşullarını düzenlenmesi sağlanmalıdır (Özdemir, 2003:18).

2- Sosyal Diyalog Mekanizmasının Güçlendirilmesi

Dünya iktisadi sistemi tüm hatlarıyla uzlaşmacı bir yapıya doğru hızla ilerlemektedir. Endüstri ilişkilerindeki çatışmacı yapının uzlaşmacı yapıya yönelmesinde en etkin rol oynayan kurumlardan biri de Sosyal Diyalog Mekanizmasıdır. Sosyal Diyalog işçi, işveren ve devlet üçlüsünün çalışma hayatına ilişkin konulardaki uzlaşma platformudur (Kılıç ve Özdemir, 2004:290). Bu platform kendini Ekonomik ve Sosyal Konseyler aracılığı ile somutlaştırmaktadır (Koray, 2007: 103). Bu çerçevede çalışma hayatının tarafları belirli bir *concensus* içinde ülkedeki çalışma hayatının genel gidiş hattına katkı da bulunabilmektedir.

Sosyal diyalog mekanizmasının en önemli etkilerinden biri hem ülke içindeki çalışma barışının muhafaza edilmesi hem de ulusal ve uluslararası arenada rekabet gücü politikasının belirlenmesine katkıda bulunmasıdır. Modern dünya yapısı gerek toplumsal gerek ekonomik olarak güç dengelerini sosyal ortaklık algısı çerçevesinde yürütmektedir. Bu süreç elbette etkin İstihdam politikasında da kendini göstermekte ve çalışma hayatının taraflarının uzlaşması her koşulda büyük önem arz etmektedir (Welz, 2008:198).

3- Teknolojik Altyapının Kuvvetlendirilmesi

Uyum, değişim veya dönüşüm hangi kavrama ağırlık verirsek verelim tüm bu yapıların temelinde teknoloji bulunmaktadır. Teknolojik altyapısı zayıf bir ülkenin günümüzde hiçbir koşulda ilerleyebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle fiber optik kablolardan başlanılmak suretiyle teknoloji altyapısının ivedilikle oluşturulması ardından internetin gerek ülke içinde gerekse dünya ile bağlantıda etkin olarak kullanılması kültürü aşılmalıdır.

İyi işler bir işgücü piyasası, ülke genelinde çalışma hayatı hakkında her bölgeden eş zamanlı bilgi alabilmeyi, işsizleri boş işler konusunda güncel olarak bilgilendirmeyi, mesleki eğitimler, işgücü hareketlerinin sağlanması, bölgesel ve ülkesel değişim eğilimleri gibi bir çok alanı bilgisayar temelli iletişim kabiliyeti ile bütünleşik olarak sunabilmeyi gerektirir (Fernald, 2003:95).

Teknolojik altyapı çalışmalarına öncelikle e-devlet kurulumları ile başlanabilir. Böylece özel sektöre devlet eliyle internet kültürü ve web sitesinin kurulum ve kullanımı ile öncülük edilmiş olacaktır. Bu altyapının oluşturulması için Türkiye’den destek alınabilir (e-Devlet Raporu, 2009).

Tüm bu yapıların bir plan dahilinde ilerleyebilmesi için Kırgızistan devleti tarafından Ulusal Bilim-Teknoloji Stratejisi ve Politikası” oluşturulmalı, bu politikalar uygulanabilir zamanlama ve bütçeleme ile desteklenmeli ve bu sisteme katkıda bulunmak üzere “Ulusal Yenilik Sistemi” gibi oluşumlar meydana getirip etkin çalışmaları sağlanmalıdır.

D- Fırsat Eşitliği

Fırsat eşitliği genel olarak toplumun her kesimi için benzer imkanları kullanabilme imkanı olarak tanımlanabilir (Arenson, 1989:78). Yatırımlarda fırsat eşitliği oluşturmanın en etkin yöntemi, bireylerin ortak bir girişimcilik algısına ulaştırılmasını sağlamak, mikro kredi gibi uygulamalarla yatırım yapabilme cesaretlerini artırmaktır. Bunun yanında özellikle kadınların işgücü piyasasına girişlerinin önünün açılması ve yatırımları bölgesel farklılıkların aza indirilmesi işgücü piyasasının daha iyi işler hale gelmesinin önemli koşullarındandır. Bu sayede işsizliğin azaltılması ve farklı yatırım alanlarının oluşturulması sağlanabilir.

Sonuç

Çalışmada esas olarak AB istihdam Temel stratejisinde belirlenen dört ana başlık çerçevesinde iyi bir istihdam politikası oluşturarak işsizlikle mücadele yolları tartışılmıştır. İşsizlikle mücadelede en etkin yol, istihdam yaratacak yatırım yapısının kurulmasıdır. Bu nedenle özellikle kapalı bir ekonomiyle uzun süre yaşamış Kırgızistan’da öncelikle girişimcilik ve yatırım kültürünün kuvvetlendirilmesi, ardından iyi işleyen bir işgücü piyasası kurulması çalışmalarına hız kazandırılması gerekmektedir.

AB müktesebatı ve edinilen tecrübeler Türkiye’de de önemli dönüşümlere neden olmuştur. Benzer yapılanmalar ile Kırgızistan işgücü piyasasının düzenlenmesi, giderek artan verimlilik sü-

reci ile birlikte ekonomik büyüme ve kalkınmayı beraberinde getirecektir. Bu nedenle özellikle kurumsal ve teknolojik altyapı çalışmalarına da hız kazandırılmalıdır.

Değişen dünya yapısına uyum göstermekte gecikilen her an, dünyanın daha da ilerlediği unutulmalı ve stratejik planlar dâhilinde, akılcı, uygulanabilir programlar üretilerek iktisadi yapı kuvvetlendirilmelidir.

Kaynaklar

ARNESON, Richard J. (1989), "Equality and Equal Opportunity for Welfare", *Philosophical Studies*, Volume: 56, No: 1, pp. 77-93.

AYRES, Robert U. - KNEESE, Allen V. (1969), "Production, Consumption and Externalities", *The American Economic Review*, Vol: 59, No: 3, pp. 282-297.

AYTAÇ, Ömer (2006), "Memurluk Zihniyeti ve Memuriyen Toplum: Prens Sabahattin'in görüşleri Işığında Bir Çözümleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü D.*, Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 1-28.

AYTAÇ, Ömer-İLHAN, Süleyman (2007), "Girişimcilik ve Girişimci Kültür: Sosyolojik Bir Perspektif", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü D.*, Sayı: 18, ss. 101-120.

BALABANLILAR, Mürşit (1999), *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 3 (6 Mart 1922-27 Şubat 1923), 3. Basım, İş Bankası Kültür Yay.

BELL, Daniel (1972), "The Cultural Contradictions of Capitalism", *Journal of Aesthetic Education*, Vol: 6, No: 1/2, Special Double Issue: Capitalism, Culture and Education, pp. 11-38.

BERİŞ, Emrah (2008), "Türkiye'de 1980 Sonrası Devlet Sermaye İlişkileri ve "Parçalı Burjuvazi"nin Oluşumu" *Ekonomik Yaklaşım D.*, Cilt: 19, Sayı: 69, pp. 33-45.

BINKS, Martin -VALE, Philip (1990), *Entrepreneurship and Economic Change*, McGraw-Hill Book Company.

BİÇERLİ, M.Kemal (2005), "Aktif istihdam Politikaları İssizliği Azaltır mı?" *Çimento İşveren D.*, Cilt 19, Sayı 6, ss. 4-15.

CASSON, M. (1990), *Entrepreneurship*, Wermont, Edward Elgar Publishing Company.

EMİRGİL, Burak Faik (2009), "Yeni Meslekçi Eğitim Yaklaşımı ve Yeni Meslekçi Paradigmaların Türkiye'deki Yansıması Olarak "MEGEP", *Sosyal Siyaset Konferansları D.*, 56. Kitap, ss. 575-600.

ERTÜRK, Selahattin (1972), *Eğitimde "Program" Geliştirme*, Ankara.

FERNALD, John (2003), *Discussion of Productivity Growth and Technology, Technology, Growth and The Labor Market*, Edit by: DONNA K. Ginther, ZAVODNY Madeline, Kluwer Academic Publisher.

FUKUYAMA, Francis (1998), *GÜVEN Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, Çev: Ahmet Buğdaycı, T.İş Bankası Kültür Yay.

FUKUYAMA, Francis (1999), *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev: Zülfü Dicleli, Gün Yay.

HISRICH, R.D. - PETERS, M. (2001), *Entrepreneurship*, 5th Edition, McGraw-Hill Higher.

KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (2000), *Kültürel Psikoloji. Kültür Bağlamında İnsan ve Aile*, İstanbul, Evrim Yay.

KARABULUT, Alpaslan (2007), *Türkiye'deki İşsizliği Önlemede Aktif İstihdam Politikalarının Rolü ve Etkinliği*, Ankara (Uzmanlık Tezi).

KARADENİZ, Oğuz-KARADENİZ, Hülya (2009), "Yatırımlarda Bürokrasinin Azaltılması ve 4884 Sayılı Kanun", *Mali Çözüm D.*, Sayı 63, ss. 60-70.

- KARTAL, Ali (2005), *Maliyet Muhasebesi*, Anadolu Üniversitesi Yay. No: 1638, Eskişehir.
- KAYA, Feridun (2007), “AB Uyum Sürecinde Avrupa İstihdam Stratejisi ve Türkiye”, *Bütçe Dünyası*, Sayı 24, Kış.
- KENAR, Nejdet (2004), “Avrupa İstihdam Stratejisi ve Türkiye”, *İktisat, İşletme ve Finans*, Bilgisel Yay., Vol: 9, ss. 71-90.
- KILIÇ, Cem-Özdemir M.Çağlar (2004), “Avrupa Birliğinde Sosyal Diyalog”, *AB-Türkiye & Endüstri İlişkileri*, Beta Yay., ss. 289-306.
- KORAY, Meryem-ÇELİK, Aziz (2007), *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Yay.
- MCKINNON, Ronald I. (1993), *The Order of Economic Liberalization: Financial Control in the Transition to a Market Economy*, Baltimore&London: Johns Hopkins University Press.
- MORRISON, Alison (2000), “Entrepreneurship: What Triggers It?”, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, V: 6, No: 2, pp. 59-71.
- OĞUZKAN, A.Ferlian (1974), *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- ÖZDEMİR, M.Çağlar (2003), “Düzgün İş Mücadelesine Davet I”, *Harb-İş D.*, Sayı: 197, ss. 18-21.
- ÖZDEMİR, M.Çağlar (2008), “Türkiye’de Bilişim Sektörünün İşgücü Piyasası Açısından Değerlendirilmesi”, *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Seçme Yazılar II*, ss. 49-108.
- PAZARLIOĞLU, Vedat-ÇEVİK, İsmail (2007), “Verimlilik, Ücretler ve İşsizlik Oranları Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği”, *Yönetim ve Ekonomi D.*, Cilt: 14, Sayı: 2, ss. 1-17.
- SANER, Fulya (2007), “Ortak İçerme Belgesi (Joint Inclusion Memorandum-JIM)” *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni*, Sayı 21, Şubat.
- SCHULTZ, Theodore W. (1961), “Investment in Human Capital”, *The American Economic Review*, Vol: 51, No: 1, pp. 1-17.
- SCUHUMPETER, Joseph A. (2007), *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, Alter Yay.
- SCULLY, Gerhard W. (1988), “The Institutional Framework and Economic Development”, *The Journal of Political Economy*, Vol: 96, No: 3, pp. 652-662.
- SINGH, Kulwinar (2005), “Foreign Direct Investment in India: A critical Analysis of FDI from 1991-2005”, *Center for Civil Society, Research Program 2005*, New Delhi (August 16) http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=822584
- STOREY, D.J. (1990), “Evaluation of Policies and Measures to Create Local Employment”, *Urban Studies*, Volume: 27, Issue: 5, pp. 669-684.
- THAKUR, S., KEEN, M., HORVÁTH, B., CERRA, V. (2007), *Sweden’s Welfare State Can the Bumblebee Keep Flying?*, International Monetary Fund., Washington, USA.
- THORNTON, P.H., (1999), “The Sociology of Entrepreneurship”, *Annual Review of Sociology*, Aug. Vol. 25, pp. 19-46.
- VERHEUL, Ingrid-WENNEKERS Sander-AUTRETSCH David (2003), “An Eclectic Theory of Entrepreneurship: Policies, Institutions and Culture”, *SMEs in the Age of Globalization*, Ed. David B. Audretsch, Northampton: An Elgar Reference Collection, pp. 536-606.
- WELZ, Christian (2008), *The European Social Dialogue Under Articles 138 and 139 of the EC Treaty, Actors, Processes, Outcomes*, Wolters Kluwer-Law&Business.
- WILENSKY, Harold L. (1975), *The Welfare State and Equality, Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, University of California Press Berkeley, London, England.

WRAY, L. Randall (2003), *Understanding Modern Money: The Key to Full Employment and Price Stability*, Edward Elgar Publishing, Massachusetts, USA.

WRIGHT, Carl. M. (1939), *Economic Adaptation To A Changing World Market*, E. Munksgaard Yay. Michigan Üniversitesi, Dijital Ortama Aktarılma Tarihi 2 Ara 2008.

Diğer Yayın ve Raporlar

Dokuzuncu Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2007.

(Konsey Duyurusu, CRI Online) “Çin’de aktif istihdam politikası sürdürülecek” (Devlet Konseyi’nin İstihdam Çalışmalarının İyi Şekilde Yürütülmesiyle İlişkin Duyurusu) <http://turkish.cri.cn/281/2008/02/27/1@88746.htm>

“Sosyal Politika ve İstihdam Başlıklı AB Müktesebatı ve Türkiye” AB Müktesebatı’nın “Sosyal Politika ve İstihdam” Başlıklı Bölümü ve Türk Mevzuatı -AB İstihdam Stratejisi ve Türkiye-TİSK Yay. <http://www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ic&id=1754>

TİSK-AB Müktesebatı, Sosyal Politika ve İstihdam Başlıklı AB Müktesebatı ve Türkiye www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ic&id=1754

TİSK (2004), “Mesleki Eğitim Sistemimiz ve İşletmelerdeki Beceri Eğitimi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri Raporu”, <http://www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ic&id=1171>.

TİSK (2006), “Sosyal Güvenlik: Sosyal Güvenliğin Yeniden Yapılandırılması Semineri”, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi, 7-8 Aralık 2006, Ankara.

Türkiye e-Devlet Raporu Kasım 2009, www.bilgitoplumu.gov.tr

BANKA ÇALIŞANLARININ PERFORMANSINI ETKİLEYEN ÖRGÜTSEL STRES FAKTÖRLERİNİN VE MEMNUNİYET DÜZEYLERİNİN TESPİTİ

Öğr. Gör. Ali ERBAŞI* - Öğr. Gör. Osman ÜNÜVAR**
Öğr. Gör. Tugay ARAT***

Özet

Stres, bireysel ve örgütsel sebeplerden kaynaklanmakla beraber her koşulda bireyin çalışma performansına etki eden bir unsurdur. Özellikle bankalar gibi insanlarla sıkı ilişki içerisinde olan hizmet piyasasında çalışan personel, bireysel nedenlerden dolayı strese kapılırken aynı zamanda örgütsel nedenlerden dolayı da stres düzeyi önemli ölçüde artış göstermektedir. Bu çalışmada; banka çalışanlarının performansına olumsuz yönde etki eden örgütsel stres faktörleri ile çalışanların cinsiyet ve eğitim seviyeleri arasındaki ilişkinin tespiti, çalışanların memnuniyet düzeyi ile cinsiyet ve eğitim seviyeleri arasındaki ilişkinin tespiti, bankanın türüne göre (ticaret bankası, katılım bankası) çalışanların memnuniyet düzeyi ve stres düzeylerinde farklılaşma olup olmadığının tespiti amaçlanmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda anketler, bir ticaret bankasının Konya (Türkiye) ilinde bulunan 5 şubesi (62 personel) ve 1 katılım bankasının Konya (Türkiye) ilinde bulunan 6 şubesinde (48 personel) Ağustos ve Eylül 2009 aylarında 110 kişiye uygulanmıştır. Ankete katılanların stres ve memnuniyet düzeyi ortalamaları alınmış ve analizler yapılarak istatistiksel olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Banka, Performans, Örgütsel Stres, Memnuniyet.

Giriş

Son yıllarda küreselleşme akımının hız kazanmasıyla birlikte artan rekabet olgusu, örgütlerde çalışan personeli de etkisi altına almış ve mevcut stres düzeyinin şiddetini artırmıştır. Teknolojinin gelişmesi, nüfusun artması, ekonomik yapının değişmesi ve eşlerin birlikte çalışması gibi faktörler de eklendiğinde işletme yöneticisi ve çalışanları üzerinde var olan sıkıntı ve endişelerde belirgin artışlar olduğu dikkat çekmektedir. Genel olarak stres kavramıyla tanımlanan bu durum örgütlere, işten ayrılma, yeni alınan personeli eğitime, üretim düşüklüğü, verimsizlik ve işgücünün kaybı gibi önemli maliyetler yüklemektedir (Sarıışık, 2009:68).

Hizmet piyasasında hizmet kalitesinin temel belirleyicisi çalışanlardır. Hizmeti satın alan müşteri ile hizmeti sunan çalışanın iç içe, yüz yüze olduğu bir sektörde, örgütsel strese maruz kalan çalışanın müşterisine tatmin edici bir düzeyde hizmet sunması ve müşteri tatminini istenilen düzeyde sağlaması mümkün değildir (Akgündüz, 2006:125).

Sanayileşmenin ve teknolojinin her geçen gün gelişmesi, çalışan kişileri farklı duygulara ve sorumluluk anlayışına itmeye başlamıştır. Bu durum, stresin yüzyıllar önce atılmış temellerinin bugün bilimsel araştırmalara konu edilmesini beraberinde getirmektedir. Bu olgular, insanın yaşamında en fazla zaman geçirdiği iş yerlerinde daha da önemli hale gelmektedir (İmirlioğlu, 2009:60).

ABD başta olmak üzere birçok ülkede yapılan uygulamalı araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular, stresin çağın hastalığı olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Bu araştırmalarda, stresin gün geçtikçe yaygınlaşarak ve şiddetini artırarak insanların ve organizasyonların performansını ciddi biçimde tehdit ettiği ortaya konmuştur (Demir ve Anasız, 2008:136).

* Selçuk Üniversitesi, Seydişehir MYO.

** Selçuk Üniversitesi, Seydişehir MYO.

*** Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO.

Örgütsel Stres Faktörleri ve Bireysel Performans Üzerindeki Etkisi

Gerek sağlık bilimleri ve fen bilimleri, gerekse eğitim bilimleri ve sosyal bilimlerin önemli ölçüde ilgisini çeken stres ve örgütsel stres kavramları üzerinde literatürde oldukça fazla tanım yapılmıştır. Tüm bu tanımlamaları kısaca özetleyecek olursak; stres, insanların esenliği ve huzuru için bir uyarı olarak algılanan ve olaylara gösterilen, belirgin olmayan fizyolojik ve psikolojik tepkidir (Şimşek vd., 1998:209). Stres, günümüzün hızlı değişim ve rekabet ortamında bireyin sağlığını ve verimliliğini önemli ölçüde etkileyen bir kavram olarak kabul edilmektedir. İşletme yönetimi, belirli amaçlara ulaşmaya çalışırken belirli oranda stresin de kaynağı olmaktadır. Stres her düzeydeki yöneticileri ve çalışanları, türlü boyutlarda etkisi altına almakta; bu ise giderek örgütsel etkililik ve verimlilik yönünden olumsuz bir tablonun oluşumuna neden olmaktadır. Her işletmede karşılaşılabilecek stres faktörlerinin yanında, yalnızca incelenen örgüte özgü, bireye özgü ya da o işten kaynaklanan stresli durumlarda mevcuttur (Ertekin, 1995:123). Genel olarak stresin kaynağı açısından yapılan sınıflandırmalar, bizleri, bireysel ve örgütsel nedenlere doğru yönlendirmektedir.

Stres yazınında “örgütsel stres” kavramı ile ilgili çeşitli terimler kullanılmaktadır. İş stresi (job stress-work stress), örgütsel stres (organizational stress), meslek stresi (occupational stress), işe bağlı stres (work related stress) bunlardan bazılarıdır. Kullanılan terim ne olursa olsun genel olarak ifade edilmek istenen konu aslında, bireyin yaşamını sürdürmek için giriştiği faaliyetler ve bunların bireye olan etkileridir (Sızan, 2006:13). Örgütsel stres faktörlerinin neler olduğu konusunda literatürde birçok sınıflandırma yapılmıştır. Özellikle iş hayatını etkileyen birçok faktörün stres kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkün olduğu için tasnifler çok farklıdır.

Şimşek ve Çelik’e göre (2009:163-164) mesleki farklılıklar, rol çatışması ve belirsizliği ile aşırı iş yükü ve az çalışma, fiziksel koşullar gibi faktörler, stresi oluşturan örgütsel faktörler olarak kabul edilmektedir.

McGrath’a göre (1976:1369-1370) stres faktörlerinin sınıflandırması şu şekildedir (Ertekin, 1995:123);

- Görev kaynaklı stres (işin zorluğu, belirsizliği ve iş yükünün fazlalığı vb.),
- Role bağlı stres (çatışma, rol belirsizliği, iş yoğunluğu vb.),
- Davranış ortamından kaynaklanan stres (kalabalığın etkisi vb.),
- Fiziksel çevreden kaynaklanan stres (aşırı soğuk-sıcak yerde çalışma vb.),
- Sosyal çevreden doğan stres (bireylerarası anlaşmazlık, özel yaşamla ilgili stres, dışlanma ve yalnızlığa itilme vb.),
- Bireyin kendinden kaynaklanan stres (bireyin kaygı durumu, algılama düzeyi, kendine güven duyma vb.).

Kurumlar açısından makro düzeydeki stres faktörleri Aktaş ve Aktaş’a göre (1992:153-170) şunlardır;

- Politikalar (adil olmayan başarı değerlendirmeleri, ücretlerdeki eşitsizlikler vb.),
- Kurumun yapısı ve özellikleri (merkeziyetçilik, terfi için tanınan fırsatların azlığı vb.),
- Fiziki şartlar (kalabalık, aşırı gürültü, sıcak ve soğuk yerde çalışma vb.)
- Kuruma ait süreçler (çalışanlar arasındaki zayıf iletişim, dengesiz ve adaletli olmayan bir kontrol ve denetim sistemi vb.)
- Kurum dışı, kurumla ilgili ve grup stres faktörleri (uyuşmazlık, çatışma, düşmanca duygular ve davranışlar vb.).

Luthans’a göre (1992:404) örgütsel stres kaynakları şunlardır (Ertekin, 1995:125);

- Örgütsel politikalar (Adaletsiz başarı değerlendirmesi, ücret eşitsizlikleri, örgütsel kuralların katılığı, iş gruplarını değiştirme, çelişkili yöntemler, sık sık yer değiştirmeler, gerçekçi olmayan iş tanımları vb.),

➤ Örgütün yapısal özellikleri (Merkeziyetçilik ve kararlardan dışlanma, yükselme olanaklarının azlığı, aşırı formaliteler, yüksek derecede uzmanlaşma, örgütsel bölümlerin karşılıklı bağımlılığı, yürütme ve danışma birimleri arasındaki çatışma vb.),

➤ Fiziksel koşullar (Kalabalık çalışma koşulları ve özel yaşamı önemsememe, aşırı gürültü, sıcak ya da soğuk çalışma ortamı, zehirli maddeler ve radyasyon, hava kirliliği, iş kazaları, yetersiz aydınlatma vb.),

➤ Örgütsel süreçler (Yetersiz iletişim, başarı düzeyi ile ilgili yetersiz geri bildirim, belirsiz ve çelişkili amaçlar, başarı değerlendirmesinin yanlış ve çelişkili olması, adaletsiz denetim düzeyi, yetersiz bilgi vb.).

Nahavandi ve Malekzadeh'e göre (1998:534-536), strese yol açan başlıca faktörler bireysel ve örgütsel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bireysel stres faktörleri; yaşamla ilgili (ölüm, doğum, vb.), bireyin kişiliği ile ilgili ve bireysel ilişkilerle ilgilidir. Örgütsel stres faktörleri ise; işin kendisi, iş yükü, kaçamama (örneğin tatil günü yönetici cep telefonu, fax gibi teknolojileri kullanıp asta ulaşabiliyor), işle ilgili rol belirsizliği, işle ilgili rol çatışması, çalışma koşulları, iş ilişkileri, liderlik, örgütsel kültür, örgütsel yapı, örgütsel değişim, kariyer sorunları ve iş güvenliği unsurlarıdır. Nahavandi ve Malekzadeh'e göre bireysel ve örgütsel stres faktörlerinin örgütsel sonuçları ise; iş devamsızlığında yükseklik, işe eleman alımı ve işten eleman çıkışının hızı, performans düşüşü, verimlilik düşüşü, kalite düşüşü, çalışanlarda şikayet ve rahatsızlıkların artışıdır (Aktaran Özmutaf, 2006:76).

Stres faktörlerine ilişkin farklı sınıflandırmalardan bazıları da şöyledir (Ekinci ve Ekinci, 2003:96);

Schefer (1987:312), işletmelerde yöneticilerin etkilendikleri stres kaynaklarını sadece örgütsel düzeyde ele alarak bunları; örgütsel politika, örgütsel yapı ve örgütsel süreçlerden oluşan *örgütsel özelliklerle ilgili stres kaynakları* ve çalışma koşulları, iş koşulları, bireyler arası ilişkiler, iş gerekleri ve rol özelliklerinden oluşan *iş gerekleri ve rol özellikleriyle ilgili stres kaynakları* olarak sınıflandırırken;

Ross ve Altmaier (1994:18), işletmelerde stres kaynaklarını bireysel özelliklerle iş ortamından kaynaklanan faktörlerin etkileşimi olarak yorumlayarak bunları; A tipi kişilik, kontrol algılaması, cinsiyet ve aile yaşantısından oluşan *iş stresinin bireysel değişkenleri ve rol özellikleri*; iş özellikleri, bireyler arası iş ilişkileri, örgütsel yapı ve iklim, insan kaynakları yönetimi uygulamaları ve fiziksel özellikler ve teknolojiden oluşan *iş stresinin iş ortamıyla ilişkili değişkenleri* olarak sınıflandırmaktadır.

Stres faktörlerinin ortaya koyduğu sonuçlar, bireylerin çalışma performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü aşırı stres, bireyin çalışma azmini ve isteğini olumsuz yönde tetikleyerek performansına etki etmektedir.

Bireysel performans, örgüt çalışanlarının yerine getirmekle yükümlü oldukları görevlerde gösterdikleri başarı düzeylerini ortaya koymaktadır. Örgütsel performans; tek tek çalışanların bireysel performanslarının ötesinde örgütün toplam performansı, başka bir deyişle sistemin tümünün başarı derecesini ifade etmektedir (Saran, 2004:191). Bireylerin stres düzeylerindeki artış, bireysel performanslarına olumsuz yönde etki yaptığı gibi örgütsel performansı da etkilemektedir.

Stresin çalışanların performanslarına olan olumsuz etkileri; işe gitmede isteksizlik, örgütten ayrılma, yetersizlik duygusu, işbirliği sağlayamama, işte hata yapma, işten uzaklaştırma, isabetsiz kararlar verme ve nitelik ve nicelik düşmesi olarak sıralanabilir (Aydın, 2002:105-109'dan aktaran İmirlioğlu, 2009:92-93).

Diğer taraftan bir örgüt ortamında yer alan stres faktörlerinin yanı sıra bazı sosyo-demografik faktörlerin de stres yapıcı etkisi bulunmaktadır. Işıkhani'a göre (2004) strese neden olan sosyo-demografik faktörler arasında yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, işteki çalışma süresi (yıl) ve iş ile ilgili memnuniyet yer almaktadır (Aktaran Özmutaf, 2006:76).

Literatür Taraması

Literatürde daha çok sağlık bilimleri açısından ele alınan stres ve stres yönetimi kavramları, özellikle son 30 yıldır işletme alanında da kullanılmaktadır. Yapılan araştırmaların birçoğu örgütsel stresle mücadele konularında toplanırken örgütsel stres kaynakları üzerinde yapılan çalışmalar (Auerbach, vd., 2003; Iverson, vd., 1998; Newton ve Kenan, 1987) daha az sayıdadır (Sarıışık, 2009:69).

Stres kaynaklarının Türkiye'deki banka çalışanları üzerindeki etkilerini inceleyen birçok çalışma mevcuttur. Bunlardan bazılarını ilişkin bilgilere kısaca değinilecektir.

İ. Polat (2006) tarafından Erzurum ilindeki banka çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmada, işyeri ergonomisinin örgütsel stres üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın demografik özellikler ile örgütsel stres düzeyi arasındaki ilişkiyi inceleyen bölümünden elde edilen sonuca göre kadınların örgütsel yönden daha yoğun bir baskıya maruz kaldıkları görülmektedir.

M. Türk ve Ö. Çakır (2006) tarafından bir kamu bankasında yapılan örgütsel stres düzeyini etkileyen faktörlerin tespitine ilişkin araştırmanın sonuçlarına göre, stres düzeyinin cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve çalışma yılı gibi sosyo-demografik değişkenlerden etkilendiği saptanmıştır.

S. Akgündüz (2006) tarafından yapılan çalışmada örgütsel stres kaynaklarının banka çalışanlarının iş tatmini üzerindeki etkileri irdelenmiştir. Malatya'da faaliyet gösteren bankalarda çalışan 149 kişi üzerinde yapılan araştırmanın bulgularına göre, 1 yıldan az bankacılık deneyimi olan çalışanların örgütsel politikalarından kaynaklanan stres düzeyleri, daha uzun süre bankacılık deneyimi olan çalışanlara göre daha düşük olmaktadır. Halihazırda çalıştığı bankadaki çalışma süresi 1 yıldan az olduğu durumda kişi, 4-7 yıldır aynı bankada çalışanlara göre daha düşük bireysel stres ve örgüt politikalarından kaynaklanan stres yaşamaktadır. Orta düzey yönetici pozisyonunda çalışanların alt düzey yönetici pozisyonunda çalışanlara göre daha yüksek seviyede işin yapısı ile ilgili olarak stres yaşadıkları belirlenmiştir.

G. Şenyiğit (2004) tarafından yapılan çalışmada, Manisa ili Salihli ilçesinde faaliyet gösteren bankalarda çalışan personelin stres düzeylerini artıran faktörler irdelenmiştir. 53 kişi üzerinde yapılan çalışmanın sonucuna göre toplam varyansın %19,175'ini açıklayan yapılan işin özelliği, fiziksel ve sosyal etmenler olmuştur. Çalışmanın diğer sonuçlarına göre; toplam varyansın %10,639'unu örgüt içi ilişkiler, %8,824'ünü motivasyon, %8,557'sini kişilik özellikleri, %7,515'ini sorumluluk ve iş yükü, %7,109'unu sıkı gözetim, %6,258'ini gelir yetersizliği ve ailevi problemler ve %5,882'sini sağlık problemleri ve zorunluluklar oluşturmuştur.

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı; banka çalışanlarının performansına olumsuz yönde etki eden örgütsel stres faktörleri ile çalışanların cinsiyet ve eğitim seviyeleri arasındaki ilişkinin tespiti, çalışanların memnuniyet düzeyi ile cinsiyet ve eğitim seviyeleri arasındaki ilişkinin tespiti, bankanın türüne göre (ticaret bankası-katılım bankası) çalışanların memnuniyet düzeyi ve stres düzeylerinde farklılaşma olup olmadığının tespit edilmesidir.

Araştırmanın Önemi

İnsanlarla doğrudan iletişim halinde olan sektörler arasında yer alan bankacılık, stresin çok yoğun yaşandığı bir meslektir. Bu mesleği icra eden insanların önemli ölçüde stresli oldukları, yapılan çalışmalarda görülmektedir. Ancak insanların yüksek düzeyde stres sahibi olmalarının çok çeşitli sebepleri vardır. Çalışmamızda, bireylerin stres düzeylerini artıran örgütsel faktörler ile bazı demografik özellikler ve çalışanların memnuniyet düzeyleri arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi suretiyle yönetsel birtakım değişikliklerle bankaların yüksek motivasyonlu ve düşük stresli çalışanlar elde edebilecekleri istatistiksel olarak ortaya koyulacaktır. Stres düzeyinin son derece yüksek olduğu bankacılık sektörü için gerçekleştirilecek böyle bir tespit, stresi düşürülen ve memnuniyet düzeyi artırılmış personelin performansına olumlu yönde etki etmesi ve böylece bankaların, verimlilik ve etkinlik oranlarının artırılabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, banka çalışanlarının performansına olumsuz yönde etki eden örgütsel stres ve memnuniyet düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma betimsel bir tarama yöntemidir. Bununla birlikte, çalışanların örgütsel stres düzeyleri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışıldığından dolayı çalışma ilişkisel tarama türündedir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini 2 bankanın Konya (Türkiye) şubelerinde çalışan (ticaret bankası: 121; katılım bankası: 92) 213 personel oluşturmaktadır. Çalışmanın örnekleme, küme örnekleme tekniğiyle belirlenmiş 110 (ticaret bankası: 62; katılım bankası: 48) personelden oluşmaktadır. İki bankanın Konya’da bulunan tüm şubelerine anketler ulaştırılmıştır. Ancak toplam 213 personelden anket doldurmak istemeyenler ve yıllık izin kullananlar çıkarıldığında, geri kalan personelden tesadüfi örnekleme yöntemi ile belirlenen 110’una anketler elden teslim edilmiştir. Anketlerin cevaplayıcılara ulaştırılmasında yüz yüze görüşme metodu uygulanmış, bu yüzden anketler fire olmaksızın geri dönmüş ve böylece geri dönüş oranları tam çıkmıştır. Ancak, anketlerin analizi sürecinde güvenilir olmadığı tespit edilen 7 adet anket göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla analize tabi tutulan anket sayısı 103’tür. Dağıtılan anketler ve geri dönüş oranları ile güvenilirlik analizine yönelik tespitler, Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Dağıtılan Anketler ve Geri Dönüş Oranı

Dağıtılan Soru Kağıdı	Geri Dönen Soru Kağıdı	Geri Dönüş Oranı (%)	Cronbach α Değeri
110	110	100 %	0,72

Hazırlanan anketlerin SPSS’de Cronbach Alpha güvenilirlik analizi yapılmış ve güvenilirliği 0,72 bulunmuştur. Dolayısıyla değişkenlerin güvenilirlikleri kabul edilebilir 0,70’lik Cronbach α düzeyinin üzerinde değerlere sahip olduğu ve ölçme aracındaki bütün maddelerin aynı özelliği ölçtüğü ve ölçülen özelliğin homojen bir yapıda olduğu söylenebilir.

Ankete katılan banka çalışanlarına ait bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Özellikler	Sayı	Oran	Özellikler	Sayı	Oran
Cinsiyet			Medeni Durum		
Bay	47	45,6	Evli	51	49,5
Bayan	56	54,4	Bekar	52	50,5
Toplam	103	100,0	Toplam	103	100,0
Eğitim Durumu			Kaçıncı Çalışma Yeriniz		
Ortaöğretim	9	8,7	1.	23	22,3
Önlisans	32	31,1	2.	48	46,6
Lisans	57	55,3	3.	24	23,3
Yüksek lisans	5	4,9	4.	4	3,9
Toplam	103	100,0	6.	2	1,9
Bankacılık Deneyimi			7.	2	1,9
1 yıldan az	8	7,8	Toplam	103	100,0
1-3 yıl	62	60,2	Şubedeki Göreviniz		
4-7 yıl	17	16,5	Şube müdür yardımcısı	2	1,9
8-11 yıl	7	6,8	Bireysel müşteri temsilcisi	16	15,6
12 yıl ve üstü	9	8,7	Ticari müşteri temsilcisi	20	19,4
Toplam	103	100,0	Güvenlik görevlisi	2	1,9
Aylık Gelir Durumu			Gişe memuru	34	33,0
750 TL ve altı	9	9,7	Şirket müşteri temsilcisi	8	7,8
751-1000 TL	28	30,1	Portföy yetkilisi	5	4,9
1001-1500 TL	32	34,4	Bireysel pazarlama	4	3,9
1501-2500 TL	16	17,2	Müşteri yönlendirme elemanı	3	2,9
2501-5000 TL	6	6,2	Nakit yönetmeni	3	2,9
5001 TL ve üstü	2	2,2	Şube destek elemanı	1	1,0

Toplam	93	100,0	İş akış asistanı	1	1,0
Yaş			Operasyon görevlisi	4	3,9
18-25 arası	32	31,1	Toplam	103	100,0
26-35 arası	57	55,3			
36-49 arası	14	13,6			
Toplam	103	100,0			

Verilerin Toplanması ve Çözümü

Verilerin Toplanması

Araştırmada öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması sonucunda elde edilen bilgiler ışığında banka personeline uygulanmak üzere bir anket formu geliştirilmiştir. Anket soruları hazırlanırken; bir kısım sorular McGrath (1976:1369-1370)'den aktaran Ertekin, 1995:126; Şimşek ve Çelik, 2009:163-164; Aktaş ve Aktaş, 1992:153-170; Nahavandi ve Malekzadeh (1998:534-536)'dan aktaran Özmütâf, 2006:76; Ross ve Altmaier (1994:18) ve Schefer (1987:312)'den aktaran Ekinci ve Ekinci, 2003:96 gibi çalışmalardaki örgütsel stres faktörleri ile ilgili yapılan sınıflandırmalardan çıkarılmış; bir kısım sorular ise araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Anket soruları 30 kişilik bir grup üzerinde pilot çalışma ile denenmiştir. Anlaşılmayan sorular gözden geçirilmiştir ve 10 tanesi anket formundan çıkarılmıştır. Veriler, bu şekilde elde edilen ve 3 bölüm ve 46 sorudan oluşan anket formu ile toplanmıştır. İlk bölüm demografik bilgileri almaya yönelik 9 sorudan oluşmaktadır. İkinci bölüm; Katılmıyorum, Kısmen Katılıyorum, Katılıyorum olmak üzere üçlü dereceli 10 sorudan oluşmaktadır. Üçüncü bölüm; çalışanların performansına olumsuz yönde etki eden örgütsel stres faktörleri ve bunların önem derecelerinin tespitine yönelik 5'li Likert tipi ölçek (5.Tamamen Katılıyorum, 1.Hiç Katılmıyorum) yöntemine göre hazırlanmış 27 sorudan oluşmaktadır. Anket formunun en sonunda cevaplayıcıların varsa diğer düşüncelerini alabilmek için görüş ve düşünceler adında yazım alanı bırakılmıştır. Anket 2009 Ağustos ve Eylül aylarında işyeri ortamında uygulanmıştır.

Verilerin Çözümü

Veri toplama aracından elde edilen verilerin analizinde SPSS 16.0 programı kullanılarak, verilere ilişkin frekans ve yüzde dağılım tablosu hazırlanmıştır. Ayrıca değişkenler arası ilişkide kare testi, t testi, varyans analizi teknikleri kullanılmıştır. Varyans analizi sonuçlarının anlamlı farklılıklar gösterdiği durumlarda da farkın kaynağını belirlemek amacıyla LSD analizi yapılmıştır.

Araştırmanın Kısıtları

Çalışmamız sadece Türkiye'nin en büyük yüzölçümüne sahip Konya ilinde faaliyet gösteren iki bankada uygulanmıştır. Dolayısıyla elde edilen sonuçlar sadece bu örnekleme bağlayacaktır. Bunun yanı sıra, bu iki bankada çalışan tüm personele ulaşmak zor olduğundan dolayı sadece anketin yapıldığı günlerde işyerlerinde bulunan personelden istekli olanlara uygulanmıştır.

Araştırmanın Bulguları ve Yorum

Çalışmanın bu bölümünde anket çalışmasına banka çalışanlarının vermiş oldukları cevaplara ilişkin hipotezler test edilip yorumlanarak verilmektedir. Bununla birlikte bazı değerler arasında ilişkiler kurularak analizler yapılmış ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Şube içerisindeki sigara yasağı, çalışanların %26,3'ünü çok fazla etkilemekte, %59,2'sini hiç etkilememektedir. Şubenin ısı düzeyi %71,1'ine göre çalışma ortamı açısından uygunken %5,3'üne göre uygun görünmemektedir. Teknik araçların temini ile ilgili %14,8'i sıkıntı yaşamaktadır. %24,3'ü şubesinde rol belirsizliklerinin var olduğunu düşünmektedirler. %58,7'si kurumlarının örgütsel ihtiyaçlarına karşı ilgili, %65,8'i bireysel ihtiyaçlarına karşı ilgili olduklarını düşünürken kurumun örgütsel ve bireysel ihtiyaçlara karşı ilgisiz olduğunu düşünenlerin oranı %14,6'dır. Katılım bankalarında bireysel ve örgütsel ihtiyaçlara karşı ilgililik, ticaret bankalarına göre daha yüksektir. Öğle molalarının yetersiz olduğunu söyleyen personel %23,6'dır. İş tanımlarının açık bir şekilde yapılmadığını söyleyen personel 4,9'dur ancak iş tanımlarında olmamasına rağmen yaptığı işlerin olduğunu düşünenlerin oranı yaklaşık %56'dır.

H₁: Rehberlik hizmeti sunan bir birime olan ihtiyaç açısından, çalışanların cinsiyetlerine göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Crosstabs Chi-Square testi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre rehberlik hizmeti sunan bir birime olan ihtiyacın cinsiyete göre farklılaşmadığı görülmektedir. Genel olarak da çalışmaya katılan banka personeline göre rehberlik hizmeti veren birime ihtiyaç görülmemektedir.

Kurumumda rehberlik hizmeti sunan bir birimin olmasına ihtiyaç duyuyorum.

		Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Toplam	Ki-Kare	p
Cinsiyetiniz	Bay	11 (35,5%)	17 (48,6%)	19 (52,8%)	47 (46,1%)	2,138	0,343
	Bayan	20 (64,5%)	18 (51,4%)	17 (47,2%)	55 (53,9%)		

H₂: İşyerinden ayrılış saatlerinin belli olmamasının çalışma performansına olumsuz etkileri açısından, çalışanların cinsiyetlerine göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Crosstabs Chi-Square testi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre işyerinden ayrılış saatlerinin belli olmamasının çalışma performansına olumsuz etkileri açısından, çalışanların cinsiyetlerine göre farklılaşmadığı görülmektedir.

İşyerinden ayrılış saatlerinin belli olmaması, performansımı olumsuz yönde etkiliyor.

		Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Toplam	Ki-Kare	p
Cinsiyetiniz	Bay	13 (43,3%)	18 (43,9%)	16 (51,6%)	47 (46,1%)	0,551	0,759
	Bayan	17 (56,7%)	23 (56,1%)	15 (48,4%)	55 (53,9%)		

H₃: Uzun çalışma saatlerinden performansın olumsuz etkilenmesi açısından cinsiyetlerine göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Crosstabs Chi-Square testi uygulanmıştır. Uzun çalışma saatlerinden performansının olumsuz etkilenmesi açısından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılaşma yoktur ($p>0,05$). Dolayısıyla her iki cinsiyette de uzun çalışma saatleri, performansı olumsuz yönde etkilemektedir.

Şubedeki uzun çalışma saatlerinden olumsuz etkileniyorum.

		Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Toplam	Ki-Kare	p
Cinsiyetiniz	Bay	22 (50,0%)	12 (40,0%)	13 (46,4%)	47 (46,4%)	0,720	0,698
	Bayan	22 (50,0%)	18 (60,0%)	15 (53,6%)	55 (53,9%)		

H₄: Banka çalışanlarının mevcut işlerinden memnuniyetinin cinsiyete göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Crosstabs Chi-Square testi uygulanmıştır. 103 banka personelinin verilerine göre bayanların işlerinden memnuniyet düzeyi ile erkeklerin işlerinden memnuniyet düzeyi arasında bir farklılaşmanın olduğunu içeren hipotez anlamlı çıkmıştır. Analiz sonuçlarına göre, mevcut işinden bayanlar, baylara oranla daha memnun görünmektedir.

İşimden memnunum.

		Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Toplam	Ki-Kare	p
Cinsiyetiniz	Bay	13 (72,2%)	13 (61,9%)	21 (32,8%)	47 (45,6%)	11,611	0,003
	Bayan	5 (27,8%)	8 (38,1%)	43 (67,2%)	56 (54,4%)		

H₅: Bankacılık mesleğini sevme açısından, çalışanların cinsiyetine göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Crosstabs Chi-Square testi uygulanmıştır. Mesleğini sevme eğiliminin cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaştığı tespit edilmiştir ($p<0,05$). Banka personelinin verdiği cevapların analizine göre bayanlar, bankacılık mesleğini baylardan daha çok sevmektedirler.

Bankacılık mesleğini seviyorum.

		Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Toplam	Ki-Kare	p
Cinsiyetiniz	Bay	16 (59,3%)	12 (70,6%)	19 (32,2%)	47 (45,6%)	10,577	0,005
	Bayan	11 (40,7%)	5 (29,4%)	40 (67,8%)	56 (54,4%)		

H₆: Bankacılık mesleğine uygunluk açısından, çalışanların cinsiyetine göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Crosstabs Chi-Square testi uygulanmıştır. Kendisini bankacılık

mesleğine daha uygun görme davranışının cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaştığı tespit edilmiştir ($p<0,05$). Banka personelinin verdiği cevapların analizine göre bayanlar, baylara oranla bankacılık mesleğine daha fazla uygun olduklarını düşünmektedirler.

Bankacılık mesleğinin gerekleri düşünüldüğünde bu mesleğe uygun biri olduğumu düşünüyorum.

		Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Toplam	Ki-Kare	p
Cinsiyetiniz	Bay	5 (55,6%)	17 (65,4%)	25 (36,8%)	47 (45,6%)	6,601	0,037
	Bayan	4 (44,4%)	9 (34,6%)	43 (63,2%)	56 (54,4%)		

H₇: Eğitim seviyesi yükseldikçe banka çalışanlarının iş ve işyerlerinden memnuniyet düzeyinin azalacağına ilişkin hipotezi sınamak amacıyla One-Way Anova testi uygulanmıştır. Eğitim seviyesine bağlı olarak memnuniyetin farklılaştığı tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Eğitim seviyesine göre memnuniyet düzeyi.

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar arası	1,024	3	,341	3,511	,018
Grup içi	9,627	99	,097		
Toplam	10,651	102			

LSD Scheffe testi.

		Eğitim	Ortalama Farklılık	P	Üst Sınır	Alt Sınır
Ortaöğretim	Önlisans		-,02691	,997	-,3683	,3145
	Lisans		,09818	,855	-,2185	,4149
	Yükseklisans		,40681	,113	-,0606	,8743
Önlisans	Ortaöğretim		,02691	,997	-,3145	,3683
	Lisans		,12508	,395	-,0799	,3301
	Yükseklisans		,43371*	,028	,0334	,8340
Lisans	Ortaöğretim		-,09818	,855	-,4149	,2185
	Önlisans		-,12508	,395	-,3301	,0799
	Yükseklisans		,30863	,155	-,0708	,6881
Yükseklisans	Ortaöğretim		-,40681	,113	-,8743	,0606
	Önlisans		-,43371*	,028	-,8340	-,0334
	Lisans		-,30863	,155	-,6881	,0708

* ($p<0,05$)

Analiz sonuçlarına göre eğitim seviyesi ile banka çalışanlarının iş ve işyerlerinden memnuniyetinde 0,05 düzeyinde anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Farklılıkların hangi eğitim seviyesinde olduğunu bulmak amacıyla yapılan LSD testinin sonuçlarına göre, farklılığın yüksek lisans ile önlisans gruplarında olduğu anlaşılmaktadır.

H₈: Banka personelinin stres düzeylerinin cinsiyetlerine göre farklılaştığını içeren hipotezi sınamak amacıyla Independent Samples t testi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre stres ortalamaları ile cinsiyet arasında farklılıklar tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bayan personelin stres ortalamaları, baylara göre daha fazla görülmektedir.

Cinsiyete göre stres düzeyi.

		Cinsiyetiniz	N	Ortalama	Std. Sapma	t	P
Stres	Bay		47	3,2592	,38333	2,955	0,018
	Bayan		56	3,4678	,32717		

H₉: Banka türüne göre personelin stres düzeylerinin farklılaştığını içeren hipotezi sınamak için Independent Samples t testi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre banka türleri arasında stres ortalamaları açısından farklılaşma tespit edilememiştir ($p>0,05$). Banka türüne göre çalışanların stres düzeylerinde bir farklılık yoktur.

Banka türüne göre stres düzeyi.

	Banka Türü	N	Ortalama	Std. Sapma	t	P
Stres	Katılım	45	3,4047	,30560	0,770	0,382
	Ticaret	58	3,4584	,34338		

H₁₀: Banka türüne göre personelin memnuniyet düzeylerinin farklılaştığını içeren hipotezi sınamak için Independent Samples t testi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre banka türleri arasında memnuniyet ortalamaları açısından farklılaşma tespit edilememiştir ($p>0,05$). Banka türüne göre çalışanların memnuniyet düzeylerinde bir farklılık yoktur.

Banka türüne göre memnuniyet düzeyi.

	Banka Türü	N	Ortalama	Std. Sapma	t	P
Stres	Katılım	45	3,2293	,37763	3,133	0,80
	Ticaret	58	3,4587	,33602		

Sonuç

Çalışanlar, birtakım bireysel nedenlerden dolayı strese kapılmalarının yanı sıra örgütsel nedenlerden dolayı da stres düzeyleri artış göstermektedir. Bu durum, onların çalışma performanslarına önemli ölçüde olumsuz etki etmektedir. Çalışmamızda; banka çalışanlarının örgütsel stres faktörleri ve çalışma memnuniyetleri ile cinsiyet ve eğitim seviyeleri arasındaki ilişkilerin tespiti ile bankanın türüne göre stres ve memnuniyet düzeylerinde farklılaşmanın olup olmadığının tespiti amacıyla Türkiye'nin Konya ilinde bulunan 2 bankanın tüm şubelerinde, Ağustos ve Eylül 2009 aylarında 110 çalışana yüz yüze görüşerek anket uygulaması yapılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre,

Bir işletmede çalışanlar açısından önemli bir ihtiyaç ve stres faktörü olarak kabul edilen rehberlik hizmeti biriminin olup olmamasına ilişkin ihtiyacın, bankalarda cinsiyete göre farklılaşmadığı görülmektedir.

İşyerinden ayrılış saatlerinin belli olmaması, önemli bir stres kaynağı olarak kabul edilir. Bu hipotezin banka çalışanlarının cinsiyetine göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin test anlamsız çıkmıştır. Başka bir deyişle, işyerinden ayrılış saatlerinin belli olmamasının çalışma performansına olumsuz etkileri açısından, banka çalışanlarının cinsiyetlerine göre farklılaşmadığı görülmektedir.

Uzun çalışma saatlerinden performansın olumsuz etkilenmesi açısından cinsiyetlerine göre farklılaşp farklılaşmadığına ilişkin hipotez anlamsız çıkmıştır. Dolayısıyla banka çalışanları arasında her iki cinsiyette de uzun çalışma saatleri, performansı olumsuz yönde etkilemektedir.

Banka çalışanlarının mevcut işlerinden memnuniyetinin cinsiyete göre farklılaştığını içeren hipotez anlamlı çıkmıştır. Buna göre, banka çalışanları arasında bayanlar, baylara oranla mevcut işlerinden daha memnundurlar.

Bankacılık mesleğini sevmeye açısından çalışanların cinsiyetine göre farklılaştığını içeren hipotez anlamlı çıkmıştır. Buna göre bayanlar, bankacılık mesleğini baylardan daha çok sevmektedirler.

Bankacılık mesleğine uygunluk açısından çalışanların cinsiyetine göre farklılaştığını içeren hipotez anlamlı çıkmıştır. Buna göre bankada çalışan bayanlar, baylara oranla bankacılık mesleğine daha fazla uygun olduklarını düşünmektedirler.

Eğitim seviyesi yükseldikçe banka çalışanlarının iş ve işyerlerinden genel olarak memnuniyet düzeyinin azalacağına ilişkin hipotez anlamlı çıkmıştır. Analiz sonuçlarına göre, banka çalışanları arasında eğitim seviyesi yüksek olanların iş ve işyerlerinden memnuniyet düzeyleri, eğitim seviyesi düşük olanlardan daha düşüktür. Başka bir deyişle eğitim seviyesi yükseldikçe, iş ve işyerlerinden memnuniyet düzeyleri azalış eğilimi göstermektedir. Bu da bize, banka çalışanlarının eğitim seviyesi ile iş ve işyerlerinden memnuniyet düzeyi arasında ters orantının olduğunu göstermektedir. Farklılaşmaya ilişkin kırılmanın, banka çalışanları açısından yüksek lisans ve ön lisans gruplarında olduğu görülmüştür.

Banka çalışanlarının ortalama stres düzeyinin cinsiyetlerine göre farklılaştığını içeren hipotez anlamlı çıkmıştır. Buna göre, bankadaki bayan çalışanların stres ortalamaları, baylara göre daha fazla görülmektedir. Bankanın türüne göre (ticaret bankası-katılım bankası) çalışanların stres düzeylerinin farklılaştığını içeren hipotez anlamsız çıkmıştır. Dolayısıyla, katılım bankalarında ve ticaret bankalarında çalışanların ortalama stres düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

Bankanın türüne göre (ticaret bankası-katılım bankası) çalışanların memnuniyet düzeylerinin farklılaştığını içeren hipotez anlamsız çıkmıştır. Buna göre, katılım bankalarında ve ticaret bankalarında çalışanların ortalama memnuniyet düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

Kaynaklar

AKGÜNDÜZ, S. (2006), *Örgütsel Stres Kaynaklarının Çalışanların İş Tatmini Üzerindeki Etkisi ve Banka Çalışanları İçin Yapılan Bir Araştırma*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

AKTAŞ, A. ve R. Aktaş (1992), *İş Stresi*, *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 1, s. 153-170.

AUERBACH, S. M., B. G. Quick ve P. O. Pegg (2003), *General Job Stress and Job-Specific Stress in Juvenile Correctional Officers*, *Journal of Criminal Justice*, Vol.: 31, Number: 1, p. 25-36.

AYDIN, İ. (2002), *İş Yaşamında Stres*, 2. Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara.

DEMİR, M. ve İ. Anasız (2008), "Muhasebecilik Mesleğinde Mesleki Stres Kaynakları ve Uygulanan Bireysel Stratejiler Üzerine Bir Araştırma", *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 3, s. 135-159.

EKİNCİ, H. ve S. İkinci (2003), "Yöneticiler Üzerindeki Etkileri Açısından Stres Kaynakları ve Bir Uygulama", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, s. 93-111.

ERTEKİN, Y. (1995), "Stres: Kaynakları ve Çalışma Yaşamına Etkileri", *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu*, 13-14 Ekim 1995, Cilt: 2, s. 123-129.

İŞIKHAN, V. (2004), *İş Yaşamında Stres*, Sandal Yayınları, Ankara.

IVERSON, R. D., M. Olekalns ve P. J. Erwin (1998), "Affectivity, Organizational Stressors and Absenteeism: A Casual Model of Burnout and Its Consequences", *Journal of Vocational Behavior*, Vol.: 52, Number: 1, p. 1-23.

İMİRLİOĞLU, İ. (2009), "Devlet Hastanelerinde Çalışan Doktorların ve Hemşirelerin Stres Kaynakları ve Stresin Performanslarına Etkilerine İlişkin Görüşleri (Ankara İli Örneği)", *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 4, s. 53-101.

McGRANT, J. E. (1976), *Stres and Behavior in Organizations*, içinde: *Handbook of Industrial and Organizational Psychology* (Ed.: M. D. Dunnette), Rand McNally, Chicago.

NAHAYANDİ, A. ve A. R. Malekzadeh (1998), *Organizational Behavior*, Prentice Hall, New Jersey.

NEWTON, T. J. ve A. Kenan (1987), "Role Stres Re-examined: An Investigation of Role Stres Predictors", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol.: 40, Number: 3, p. 346-368.

ÖZMUTAF, N. Metin (2006), "Örgütlerde İnsan Kaynakları ve Stres: Ampirik Bir Yaklaşım", *Ege Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1-2, s. 75-81.

POLAT, İ. (2006), *İşyeri Ergonomisinin Örgütsel Stres Üzerine Etkisi: Erzurum İlindeki Banka Çalışanları Üzerinde Bir Uygulama*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

ROSS, Randall R. ve Elizabeth M. Altmaier (1994), *Intervention in Occupational Stress*, Sage, London.

SARAN, U. (2004), *Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: Kalite Odaklı Bir Yaklaşım*, Atlas Yay., Ankara.

SARIIŞIK, M. (2009), "İş Stresi Faktörlerine İlişkin Seyahat Acentası Çalışanlarının Düşünce ve Algılamaları Üzerine Bir Araştırma", *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 1, s. 67-90.

SCHEFER, W. (1987), *Stress Management for Wellness*, Holt, Rinehart and Winston, New York.

SIZAN, B. (2006), *İş Başarımını Etkileyen Örgütsel Stres Kaynakları ve Bir Araştırma*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

ŞENYİĞİT, G. (2004), "Çalışma Hayatında Stres", *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 3, s. 103-119.

ŞİMŞEK, M. Şerif ve A. Çelik (2009), *Yönetim ve Organizasyon*, Eğitim Akademi Yayınları, Konya.

ŞİMŞEK, M. Şerif, T. Akgemci ve A. Çelik (1998), *Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

TÜRK, M. ve Ö. Çakır (2006), "Bir Kamu Bankasında Örgütsel Stres Düzeyi ve Etkileyen Faktörler", *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, Sayı: Nisan-Mayıs-Haziran, s. 37-42.

STRATEJİK PLANLAMADA PAYDAŞ ANALİZİ VE ETKİN KAYNAK YÖNETİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ: TÜRKİYE'DEKİ YEREL YÖNETİMLERDEN ÖRNEKLER VE ÖNERİLER

Öğr. Gör. Ali ERBAŞI* - Yrd. Doç. Dr. Recep YÜCEL**

Özet

Özel sektörde sıkça uygulanan stratejik planlama, son yıllarda Türkiye'deki yerel yönetimlerle de ilişkilendirilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'deki il özel idareleri ve nüfusu 50.000'in üzerinde olan belediyeler stratejik plan hazırlamakla yükümlü kılınmıştır. Yerel yönetimler, stratejik planlarını oluştururken paydaşlarının fikirlerine başvurmalı, bölgede benzer nitelikteki görevleri yapan kurumların stratejik planlarından haberdar olmalıdırlar. Etkin bir paydaş analizini içeren ve işbirliği içerisinde olunması gereken kurumlarla yöndeş amaçlara yönelik planların hazırlanması, strateji kavramının taşıdığı önemi anlamlı düzeyde artıracaktır. Bu fonksiyonu üstlenmeyen stratejik planların etkinlik düzeyleri oldukça düşük olacak ve bölgedeki kaynaklar farklı alanlarda harcandığı için önemli bir sinerji eksikliği ortaya çıkabilecektir. Bu çalışmadaki amaç; stratejik planlamada paydaş analizinin önemini etkin kaynak yönetimi açısından vurgulamak ve Türkiye'deki yerel yönetimlerin paydaş analizine ilişkin sorunlarını ortaya koyarak çeşitli önerilerde bulunmaktır.

Bu doğrultuda Türkiye'deki yerel yönetimlerin stratejik planlama açısından genel görünümünü verilmiştir. Arkasından Türkiye'de 10 kentte bulunan belediye ve il özel idarelerinin stratejik planları karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve bazı sorunlar tespit edilmiştir. Ancak çalışmamızda bu sorunlardan yalnızca paydaş analizinin yapılmayıp ya da yeterince anlaşılmağı ele alınmış ve bu durumun etkin kaynak yönetimine etkileri incelenerek çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Stratejik Planlama, Kaynak Yönetimi, Paydaş Analizi, Yerel Yönetimler, İl Özel İdareleri.

Stratejik Planlama ve Türkiye'deki Yerel Yönetimlerle İlişkilendirilmesi

Geçmişten ziyade gelecek çağın rekabetçi zihniyeti ön plana alınarak gerekli düzenlemelerin yapılması ve geleceğe bu şekilde hazırlanılmasının yanı sıra Türkiye'nin rekabet gücünün artırılmasına katkı sağlayacak ve kamu yönetiminde israfı önleyerek kaliteyi esas alan tedbirlerin alınması gerekmektedir (Akgül, 1999:120). Türkiye için bu reformun odak noktasında, kuşkusuz stratejik planlamanın kamu sektörüne uyarlanması vardır.

Türkiye'de stratejik planlamaya özel sektörde olduğu gibi kamu sektöründe de gereken önem verilmemektedir (Akın ve Güleç, 2003:436). Her ne kadar kamu yönetiminin kendine özgü şartları sebebiyle stratejik planlamanın kamu yönetiminde uygulanması zor olsa da, imkansız değildir. Bu sebeple, sorun stratejik planlamanın kamuda uygulanabilir olup olmaması değil, nasıl uygulanabileceğidir (Çevik, 2004:242).

Stratejik yönetimin bir parçası olarak stratejik planlama; bir örgütün misyonunun ve uzun ve kısa dönemli performans hedeflerinin ve stratejilerinin bir taslağının oluşturulmasıdır (Thompson ve Strickland, 1996:20). Başka bir deyişle stratejik planlama; kaynakların optimal kullanımının sağlanabilmesi için örgütün orta ve uzun vadeli hedefleri ile kısa vadeli eylem planları arasında ilişki kurmaya odaklı planlama türüdür.

* Selçuk Üniversitesi, Seydişehir MYO.

** Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı¹ ile Uzun Vadeli Strateji ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2001-2005²; Türkiye'deki kamu yönetiminde stratejik planlama, toplam kalite yönetimi, mali kontrol ve performans denetimini zorunlu hale getirmiştir (İçişleri Bakanlığı, 2006:13).

Türkiye'de bulunan birçok kamu kurumu için yeni kavramlar sayılacak nitelikte olan bu zorunluluklar; planlayan ve kendi kendini denetleyen, vatandaşın isteklerine uygun hizmet sunan bir yönetim anlayışını beraberinde getirmeye odaklanmaktadır.

Stratejik planlamaya ilişkin Türkiye'de oluşturulan yasal zemin; 12 Temmuz 2001 tarihinde Dünya Bankası ile imzalanan I. Program Amaçlı Mali ve Kamu Sektörü Uyum Kredi Anlaşması'nın (PFPSAL-1) kamu sektörü reformu bölümünde, T.C. 58. Hükümeti'nin 3 Ocak 2003 tarihinde kamuoyuna açıkladığı Acil Eylem Planı'nın Kamu Yönetimi Reformu bölümünde, 24 Aralık 2003 tarih ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun ilgili maddelerinde ve Maliye Bakanlığı'nın 29.12.2005 tarih ve 31281 sayılı yazısı üzerine, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 60. maddesi ile 5436 sayılı Kanun'un 15. md.'ne göre, Bakanlar Kurulu'nca 06.01.2006 tarihinde 2006/9972 sayılı karar ile yürürlüğe konulması uygun bulunan ve 18.02.2006 tarih ve 26084 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "Strateji Geliştirme Birimlerinin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" de yer almıştır (İçişleri Bakanlığı, 2006:14-25).

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun "Stratejik Planlama ve Performans Esaslı Bütçeleme" başlıklı 9. maddesinin ilk fıkrasında ifade edildiği üzere kamu idareleri; kalkınma planları, programlar, ilgili mevzuat ve benimsedikleri temel ilkeler çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturmak, stratejik amaçlar ve ölçülebilir hedefler saptamak, performanslarını önceden belirlenmiş olan göstergeler doğrultusunda ölçmek ve bu sürecin izleme ve değerlendirmesini yapmak amacıyla katılımcı yöntemlerle stratejik plan hazırlarlar.

Üst yöneticiler, diğer yönetim kademelerinin stratejik planlarının ve bütçelerinin kalkınma planına, yıllık programlara, kurumun stratejik plan ve performans hedefleri ile hizmet gereklerine uygun olarak hazırlanması ve uygulanmasından, sorumlulukları altındaki kaynakların etkili, ekonomik ve verimli şekilde elde edilmesi ve kullanımını sağlamaktan, kayıp ve kötüye kullanımının önlenmesinden, mali yönetim ve kontrol sisteminin işleyişinin gözetilmesi, izlenmesi ve ilgili kanunda belirtilen görev ve sorumlulukların yerine getirilmesinden ilgili bakan'a; mahalli idareler ise meclislerine karşı sorumludurlar.

Stratejik plan ve performans programlarının hazırlanmasını koordine etmek ve sonuçlarının konsolide edilmesi çalışmalarını yürütmek, Mali Hizmetler Birimi tarafından yürütülür ve idarenin harcamalarının, mali işlemlere ilişkin karar ve tasarruflarının stratejik planlara uygun olup olmadığı iç denetçi tarafından denetlenir (5018 sayılı Kanun, 2003: md. 11-60-64). Stratejik planın kamu kurumları tarafından yapılması ile birlikte kurum içerisinde oluşturulacak iç denetim yoluyla da planda öngörülen amaç ve hedeflere ne ölçüde ulaşılabildiği her zaman tespit edilebilecektir.

Türkiye'deki kamu kurumlarındaki stratejik planlar, beş yıllık dönemi kapsamaktadır. Bu planlar, en az iki yıl uygulandıktan sonra, kalan süresi için güncelleştirilebilir. Güncelleştirme, stratejik planın misyon, vizyon ve amaçları değiştirilmeden, hedeflerde yapılan nicel değişikliklerdir. Ayrıca;

- Hükümetin değişmesi halinde mahalli idareler hariç diğer kamu idarelerinin,
- Bakanın değişmesi halinde ilgili bakanlığın ve bağlı, ilgili kuruluşlarının,
- *Mahalli idarelerde üst yöneticinin değişmesi halinde ilgili mahalli idarenin,*

¹ 24 Temmuz 2003 tarih ve 25178 Mükerrer sayılı Resmi Gazete'nin ekinde verilen Ulusal Programın tamamını görmek için bkz. www.abgs.gov.tr/up2003/up.htm.

² Planın tamamı için bkz. DPT (2000) Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005, Ankara.

• Doğal afet, tehlikeli salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalımların gerçekleşmesi hallerinde etkilenen kamu idarelerinin stratejik planları yenilenebilir. Yenileme, stratejik planın beş yıllık bir dönem için yeniden hazırlanmasıdır ve bu yenilenme kararı, yukarıdaki şartların oluşmasını müteakip bir ay içinde alınır (DPT, 2006:9).

1982 Anayasası'nın 127. maddesi ile yerel yönetimler için, açıkça tasvir edilmemekle birlikte il, belde ve köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarının karşılanması konusuna vurgu yapılmıştır. Bu doğrultuda yerel yönetimler genel olarak il özel idareleri, belediyeler ve köyler olarak sınıflandırılmaktadır. Çalışmamızda, stratejik planlamanın Türkiye'deki tüm kamu idareleri açısından değil, yalnızca yerel yönetimler (il özel idareleri, belediyeler ve köyler) açısından değerlendirilmesi esas alınacaktır.

Belediyeler ve Stratejik Planlama

5393 sayılı Belediye Kanunu, Türkiye'deki nüfusu 50.000'in üzerinde olan il, ilçe ve belde-lerdeki belediyelere stratejik plan yapma zorunluluğu getirmiştir. Belediyeler, ilgili kanunlar gereğince stratejik planlamayı yapmak ve bunu belirli bir stratejiye dayandırmak durumundadırlar. Bu zorunluluğu belirleyen ilk kanun maddesi 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun "Stratejik Plan ve Performans Programı" başlıklı 41. maddesindedir. Bu madde gereğince, "belediye başkanı, mahalli idareler genel seçimlerinden itibaren altı ay içinde; kalkınma planı ve programı ile varsa bölge planına uygun olarak stratejik plan ve ilgili olduğu yılbaşından önce de yıllık performans programı hazırlayıp belediye meclisine sunar. Stratejik plan, varsa üniversiteler ve meslek odaları ile konuyla ilgili sivil toplum örgütlerinin görüşleri alınarak hazırlanır ve belediye meclisi tarafından kabul edildikten sonra yürürlüğe girer. Stratejik plan ve performans programı, belediyenin bütçesinin hazırlanmasına esas teşkil eder ve belediye meclisinde bütçeden önce görüşülerek kabul edilir".

5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 18. maddesinde "stratejik plan ile yatırım ve çalışma programlarını, belediye faaliyetlerinin ve personelinin performans ölçütlerini görüşmek ve kabul etmek" görevi belediye meclisine, 34. maddede "incelemek ve belediye meclisine görüş bildirmek" görevi belediye encümenine, 38. maddede "belediyeyi stratejik plana uygun olarak yönetmek, belediye idaresinin kurumsal stratejilerini oluşturmak, bu stratejilere uygun olarak bütçeyi, belediye faaliyetlerinin ve personelinin performans ölçütlerini hazırlamak ve uygulamak, izlemek ve değerlendirmek, bunlarla ilgili raporları meclise sunmak" görevi Belediye Başkanı'na verilmiş, 56. maddede 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 41. maddesine atıfta bulunarak "Belediye Başkanı'nın stratejik plan ve performans programına göre yürütülen faaliyetleri, belirlenmiş performans ölçütlerine göre hedef ve gerçekleşme durumu ile meydana gelen sapmaların nedenlerini ve belediye borçlarının durumunu açıklayan faaliyet raporunu hazırlanması gerektiği" belirtilmiştir.

İlçe ve ilk kademe belediyelerinin görüşlerini alarak Büyükşehir Belediyesi'nin stratejik planını, yıllık hedeflerini, yatırım programlarını ve bunlara uygun olarak bütçesini hazırlamak, Büyükşehir Belediyesi'nin görevleri arasındadır (5216 sayılı Kanun, 2004: md. 7). 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 18. maddesinde bu görevin Büyükşehir Belediye Başkanı'na ait olduğu, madde 21'de ise bu faaliyetlerin planlara uygunluğunun sağlanması görevini belediye başkanı adına genel sekreter tarafından sağlanacağına işaret edilmiştir.

İl Özel İdareleri ve Stratejik Planlama

Valiler, mahalli idareler genel seçimlerinden itibaren altı ay içinde; kalkınma plan ve programları ile varsa bölge planına uygun olarak stratejik plan ve ilgili olduğu yılbaşından önce de yıllık performans planı hazırlayıp il genel meclisine sunar (5302 sayılı Kanun, 2005: md. 31). 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu'nun 10. maddesinde "stratejik planlama yapma" görevinin İl Genel Meclisi'nin görevleri arasında olduğu, 26. maddesinde encümenin "stratejik planı inceleyerek İl Genel Meclisi'ne görüş bildirme" zorunluluğu olduğu, 30. maddesinde "İl Özel İdaresini stratejik planlara bağlı kalarak yönetme yetkisinin vali'de olduğu", 35. maddede "stratejik planı hazırlama ve yürütme görevini vali adına genel sekreter'in yapacağı" ve 39. maddede 5018 sayılı

Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 41. maddesine atıfta bulunularak "stratejik plan ve performans hedeflerine göre yürütülen faaliyetlerin, belirlenmiş performans ölçütlerine göre hedef ve gerçekleşme durumu ile meydana gelen sapmaların nedenlerini açıklayacak nitelikte faaliyet raporunu hazırlaması gerektiği" belirtilmiştir.

Köyler ve Stratejik Planlama

İlgili kanunlar, köyler açısından stratejik planlamayı zorunlu kılmamıştır.

Paydaş Analizi ve Kurumlar Arası Görüş Farklılıklarının Etkin Kaynak Yönetimi Açısından Önemi: Türkiye'deki Yerel Yönetimlerden Örnekler Ve Öneriler

Yönetimde yaşanan yenilik süreci, gününbirlik kararlar yerine stratejik zemine dayanan planların yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu süreç yerel yönetimleri de etkisi altına almıştır. Yerel yönetimler stratejik planlarında, kurumlarının ve hizmet sundukları çevrelerinin mevcut durumlarını analiz etmektedirler. Kentlerin içinde bulunduğu durum, sunulacak olan hizmetin niteliğini ve niceliğini belirlemektedir. Bu nedendir ki yerel yönetimler, stratejik planlarını hazırlarken paydaş kurumların fikir ve projelerine önem vermek durumundadırlar.

Paydaş, doğrudan ya da dolaylı olarak örgütün yaptığı herhangi bir faaliyetten olumlu ya da olumsuz etkilenen iç ve dış çevredir. Kurumlar stratejik planlarını hazırlarken, tüm paydaşlarının görüşlerini almak ve ortak bir paydada buluşma amacına odaklanmalıdır.

Paydaşlar, iç ve dış paydaşlar olmak üzere ikiye ayrılır. İç paydaşlar kurum içinde ya da kuruma bağlı çalışanlar; dış paydaşlar ise diğer kurumlardır. Bu çerçevede bir il belediyesinin iç paydaşları; çalışanları (müdürlükleri/birimleri), meclis üyeleri ve varsa belediyeye bağlı şirketlerdir. Dış paydaşlarının ise; kamu örgütleri ve çalışanları (Köye Yönelik Hizmetler Müdürlüğü, İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İl Sağlık Müdürlüğü, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Karayolları İl Müdürlüğü, Mahalli İdareler Müdürlüğü, Sosyal Hizmetler Müdürlüğü, Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü, Devlet Su İşleri İl Müdürlüğü, Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü, Sivil Savunma İl Müdürlüğü, Çevre ve Orman Bölge Müdürlüğü, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü, ilçe belediyeleri ile kaymakamlıkları ve ilgili diğer kuruluşlar vb.), sivil toplum örgütleri, siyasi partiler, muhtarlar, kooperatifler, basın organları, özel sektör grupları veya şirketler, işadamları-girişimciler, tedarikçiler, yerel halk, oda başkanlıkları ve varsa üniversite(ler) olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye'de 2010 yılı itibariyle kentlerde hazırlanmış olan stratejik planlardan 10 tanesi incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda birçok kentte belediye ve il özel idareleri tarafından yapılan stratejik planların birbirlerinden farklılaştıkları ve farklı açılardan gelişimleri esas aldıkları görülmüştür. Temel olarak bu sorun iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki hizmet sorumluluğu bulunan belediye ve il özel idarelerinin aynı faaliyetleri gerçekleştirme yönünde faaliyet-proje geliştirmeleridir. Aynı yerde bir alt geçit yapmayı stratejik planına alarak bütçe ayırmış olan bir belediye ile il özel idaresi, genel bütçe üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir ve mali anlamda politik kargaşalara neden olabilir. Durum analizleri yapılırken tüm paydaşların tanımlanması ve kent ile ilgili görüş ve projelerinin bilinmesi gerekmektedir. Paydaşların görüşleri alınmadan hazırlanan planlar, hizmet çatışmasına ve sonrasında hizmet kalitesinde ve veriminde düşüşe, dolayısıyla finansal açıdan kamu kaynaklarının etkisiz kullanımına sebebiyet verecektir.

İkinci temel sorun ise farklı vizyonlara yönelik hedef ve amaçların tespit edilmesidir. Bazı belediyelerin stratejik planları ile önemli paydaşlarından biri olan il özel idarelerinin stratejik planlarının, kentin temel yapısına ilişkin farklı vizyonlara sahip oldukları görülmüştür. Bu da kente hizmet eden kurumların, ortaya çıkarılmak istenen sinerji açısından hizmet kalitelerinde önemli bir eksikliğe yol açmaktadır. Gelecekte şehri, kültür kenti olarak görmek isteyen bir belediye ile termal kaplıca merkezi olarak görmek isteyen bir il özel idaresinin stratejik planlarının başarılı olduğu ve yaptıkları çalışmaların stratejik planlama kavramındaki strateji kelimesinin taşıdığı anlama yönelik olabileceği söylenemez. Kuvvetler birleştirilir ve aynı yön ve doğrultuda gelecekteki faaliyet-proje, hedef ve amaçlar belirlenirse "birlikten kuvvet doğar" anlayışı, kentin geleceği

açısından tüm kurumlara yerleşmiş olacaktır. Bu nedenle, yerel yönetimler böylesi planlarını hazırlarken paydaş kurumların fikirlerine son derece önem vermeli ve farklı alanlara yönelmiş stratejik amaçlardan uzak durmaya özen göstermelidirler.

Yerel yönetimler açısından stratejik planlar, kurumların nitelik ve nicelik yönünden kenti, ilerleyen yıllarda ne şekilde görmeyi planladıklarının ve amaçlarına ne şekilde ulaşabileceklerinin göstergesidir. Yerel yönetimler, bu planları hazırlarken paydaş analizine son derece önem vermek durumundadırlar.

Paydaşların görüşlerini yansıtamayan, benzer hizmetleri yapan kuruluşlarla aynı faaliyet üzerine hazırlıklar yapmayı planlayan stratejik planların, ne kadar önemle hazırlanırsa hazırlansın kentin geleceği açısından başarılı olduğunu söylemek zor olacaktır. Kurumlar paydaşlarını çok iyi tanımlamalı, iç ve dış paydaşlarının tamamını planlama sürecine dahil etmek suretiyle onların görüş, fikir, tasarım ve projelerini kapsayan niteliklerde ve stratejik bir zemine dayalı planlama yapmak durumundadırlar.

Sonuç

Yerel yönetimlerde alınan günübürlük kararlar, mahalli müşterek ihtiyaçların belirlenememesi veya yanlış belirlenmesi sorunlarını beraberinde getirmektedir. Stratejik planlama, kamu kurumlarında kaynakların etkin, verimli ve yerinde kullanılmasını sağlayarak onlara uzun vadeli ve planlı bir bakış açısı sağlamaktadır.

Yerel yönetimler stratejik planlarında; kentin geçmişine ve geleceğine uygun vizyon, misyon, ilke ve amaçlar belirlemek durumundadırlar. Yerel yönetimler bu planlarını yaparken, kentin yönetiminde yer alan ya da alması gereken tüm kurum, kuruluş ve ilgili tarafların görüş ve fikirlerine başvurmalıdır.

Ancak, kent adına farklı amaçlara yönelmiş ve paydaş analizini ihmal etmiş yerel yönetimler, bu amaçlarına ulaşamadığı gibi oluşan sinerji yoksunluğu sebebiyle birçok değişik maliyetlere katlanmak zorunda kalacaklardır. Bu doğrultuda oluşturulacak koordinasyon, bu planların başarısı ve kaynakların etkin yönetimi açısından son derece önemli bir yer tutmaktadır. Aksi uygulamalar, kaynakların yanlış harcamalara yönelmesine neden olmakta ve böylece yerel yönetimlerin hizmet başarısını olumsuz yönde etkileyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

AKGÜL, Aziz (1999), "Kamu Yönetiminde Toplam Kalite ve İsrafın Önlenmesi, Şişman Devletten Etkin Devlete", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan, s. 119-130.

AKIN, H. Bahadır, Sevcan Güleç (2003), "Belediyelerde Stratejik Planlamanın Gerçekleştirilebilirliği ve Karaman Belediyesinde Gerçekleştirilen Bir Analiz", *Kamu Yönetiminde Kalite 3. Ulusal Kongresi*, TODAİE Yayınları, Ankara, s. 429-445.

ÇEVİK, H. Hüseyin (2004), *Türkiye'de Kamu Yönetimi Sorunları*, Seçkin Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara.

DPT (2006), Kamu İdarelerinde Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, 26 Mayıs 2006 tarih ve 26179 sayılı Resmi Gazete.

İçişleri Bakanlığı (2006), *Kamuda Stratejik Planlama, Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları*, Ankara.

THOMPSON, Arthur A., Alonzo J. Strickland (1996), *Strategic Management - Concepts & Cases*, McGraw Hill, USA.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982).

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 24 Aralık 2003 tarih ve 25326 sayılı Resmi Gazete.

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 23 Temmuz 2004 tarih ve 25531 sayılı Resmi Gazete.

5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 04 Mart 2005 tarih ve 25745 sayılı Resmi Gazete.

5393 sayılı Belediye Kanunu, 13 Temmuz 2005 tarih ve 25874 sayılı Resmi Gazete.

GİRİŞİMCİLİK VE GİRİŞİMCİ KİŞİLİK GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞSİZLİĞİN ALTERNATİF ÇÖZÜMÜ OLABİLİR Mİ?

Doç. Dr. Harun DEMİRKAYA* - Yrd. Doç. Dr. Alim AYDIN**

Özet

Çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülkelerde girişimcilik ve girişimci kişiliğin, işsizlik sorununun çözümünde etkin bir seçenek olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktır. Kuramsal araştırma ve literatür taraması yöntemiyle yürütülen bu çalışmanın, “girişimci kişilikli insan kaynakları, iş ve istihdam sorunlarının çözümünde etkin olabilir mi?” sorusuna yanıt vereceği; gelişmekte olan ülkelerde, yeni yatırımların hayata geçirilmesinde ve işsizlik sorunlarının çözümünde girişimcilik ve girişimci kişilikte insan kaynağına sahip olmanın önemine vurgu yapacağı; bu nedenle girişimcilik odaklı bir insan kaynağı yetiştirilmesinin gerekliliğini ortaya koyacağı, düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Girişimcilik, İşsizlik, Girişimci Kişilik.

Giriş

Gelişmekte olan ülkelerde yatırım olanaklarının sınırlı olması nedeniyle, artan nüfusun ihtiyacını zamanında karşılayacak boyutta yeni istihdam sahaları açılmadığından, işsiz sayısı giderek artmaktadır.

Kamusal olanakların yeterli olmadığı bu ülkelerde bireysel girişimler, işsizlik sorununu çözmek ve yeni iş sahaları yaratmak için etkin bir seçenek olarak değerlendirilebilir.

Bireysel girişimi hayata geçirecek olanlar, girişimci kişilik özelliğine sahip insanlardır. Bu insanların en önemli özelliği, başkalarının göremediği fırsatları görüp, onları işe ve başarıya dönüştürme yeteneğine sahip olmalarıdır. Araştırmalara göre, girişimci kişiliğe sahip birey sayısının çok olduğu uluslarda; ekonomik büyümenin ortalamasının üzerinde gerçekleştiği görülmektedir.

Bu tespitten hareketle yapılan çalışmada öncelikle girişimcilik, girişimci kişiliğin özellikleri ve insan kaynakları açısından önemi incelenecektir. Girişimci kişiliğin iş ve istihdam yaratıcı etkisi ön plana çıkarılarak, gelişmekte olan ülkelerde işsizlik sorunun çözümünde önemli bir seçenek olarak, girişimci kişilikli insan kaynağı yetiştirmenin önemi, ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Girişimcilik Kavramı ve İşlevsel Rolü

Girişimciliğe ilişkin davranışları insanlığın başlangıcına götüren düşünceler, insanoğlunun hayatta kalmak ve temel ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığı toplayıcılık, avcılık, tarım, hayvancılık, ticaret gibi faaliyetleri birer girişimcilik örnekleri olarak nitelendirmektedirler.

Esasen sanayi toplumundan, bilgi toplumuna geçiş süreciyle birlikte önem kazanan girişimcilik, 1980’li yıllardan itibaren dünya çapında itibarlı bir kavram olmuştur. Sovyetler Birliği’nin çözülmesi, Çin ve Vietnam’ın dışa açılması, dünya genelinde işsizlik oranlarının yükselmesi, bu itibarın artmasında önemli rol oynamıştır.

Girişimcilik anlayışının kökleri ekonomist Joseph Schumpeter’e dayanır. Schumpeter’e göre girişimci, bir fikir veya gelişmeyi yeniliğe dönüştürmeye istekli, organizatör kişidir. Frank H. Knight ve Drucker girişimciliğin risk alma yönünü dikkate alarak, girişimciyi, becerisini ve parasal kaynaklarını bir fikrin gerçekleştirilmesine adanmış, para ve kaynaklarını riske eden kişi olarak

* Kocaeli Üniversitesi, Gebze Meslek Yüksekokulu.

** Kocaeli Üniversitesi, Gebze Meslek Yüksekokulu.

görürler. Öte yandan Jeffry Timmons girişimciyi, “fırsatları kollayan kişi” olarak tanımlar (<http://en.Wikipedia.org:2010>).

Terminolojik açıdan girişimcilik, Fransızca’da “entreprendre”, İngilizcede “entrepreneurship”, Almanca’da “unternehmen” kelimeleriyle karşılık bulur. Baltaş bunlara “intrapreneur” kavramını da ekleyerek, girişimcilik becerilerini şirket çıkarına kullanması için özerklik tanınan yöneticileri de kapsama dahil etmektedir (Baltaş, 2010). Girişimcilik, Türkçe’de “iş üstlenme” anlamına gelmektedir. Üstlenilen iş çoğunlukla mal ve hizmet üretimi olup, fırsatları araştırmayı, risk almayı, projeler üretmeyi ve projeleri hayata geçirmek suretiyle bireysel ve toplumsal tatmin yaratmayı kapsar. Amaç yeni bir değer yaratmak, yani yenilik yapmaktır.

Yenilik, günümüz ekonomisinin itici gücü olup, süreklilik gösteren bir olgudur. Modern toplumda girişimci, sürekli yenilik yapan, yaptığı yenilikleri somut ticari ürünlere dönüştüren kişi olarak algılanmaktadır (Titiz, 1994:11). Bu nedenle modern ekonominin dinamik gücü girişimci kişilik sahibi bireylerdir denilebilir.

Ekonomistlerce, girişimcilik kavramı; risk, sermayenin tedarik edilmesi, arbitraj ve üretim faktörlerinin koordinasyonu gibi konular ele alınarak, açıklanmaya çalışılmıştır (Başar vd., 2001: 4). İktisat kuramı girişimciyi tanımlarken, bu olguyu;

- piyasayı gözleyen ve talep açıklarını yakalayan,
- yeni talepler yaratan,
- talepteki değişimleri zamanında fark eden,
- kaynakları bir araya toplayarak üretim birimleri kuran,
- rekabetten kaçınmayan, tam tersine rekabeti varlığının temel koşullarından biri kabul eden,
- riske girmekten ve sorumluluk üstlenmekten çekinmeyen, atak ve yaratıcı kişiler, olarak ifade etmektedir (Eyüpoğlu, 2004:10).

Girişimciler aldıkları kararlar ve giriştikleri uygulamalarla sahip olunan kaynakların kullanımında, yer aldıkları ekonominin baş aktörleri olarak rol oynarlar. Gelişmekte olan ülkeler daha çok özelleştirme derken, gelişmiş ülkeler ise girişimciliği geliştirici uygulamalara ağırlık vermektedirler. Piyasa mekanizmasına dayanan ekonomiler, girişimcilik rolünü “kar etmek” güdüsüyle hareket ettikleri varsayılan işletmecilere bırakırlar (Eyüpoğlu, 2004:10). Ancak girişimcilerin sadece maddi beklentilerle hareket ettiğini düşünmek yanıltıcı olabilir. Maddi beklentilerin yanı sıra, bireysel tatmin ve toplumsal anlamda saygı ve itibar görmek, motive edici diğer faktörlerdir. Beklentilerin ve girişimciyi harekete geçiren güdülerin çoğu girişimci kişilik özelliklerine göre şekillenir.

Girişimci Kişilik Özellikleri ve İnsan Kaynakları Açısından Önemi

Girişimci Kimliği ve Kişilik Özellikleri

Girişim ve girişimcilikle ilgili yukarıdaki açıklamalar girişimciyi tanımlamamızı kolaylaştırmaktadır. Kapsamlı bir tanımlama yapacak olursak “girişimci” toplumun gereksinim duyduğu ürünler üreterek, hizmetler sunarak ya da ticaret yaparak, maddi-manevi kazanç sağlamayı hedefleyen, bu amaçla kendi işini kurmak için harekete geçen ve iş fikrini gerçekleştirmek için araştırma, planlama, örgütlenme ve koordinasyon işlevlerini yerine getiren ve sonuçta gerekli bilgi-beceri, işyeri, eleman, makine-ekipman ve benzeri işletme girdileri ile finansman kaynaklarını bir araya getirerek, kendi işini kuran kişidir (Şanlı, 2005:5).

Girişimcinin amacı kazanç veya yarar sağlamaktır (Küçük, 2005:27). Bu bakış açısıyla girişimci, kar elde etmek amacı ile riski üstlenen kişidir. Ancak sadece kar elde etmek, para kazanmak girişimcilik değildir. Girişimci parayı etkin bir rekabet ortamında kazanan ve hatta zor kazanan kişidir.

Girişimci kişiler, bir heykeltıraş, bir yazar, bir müzisyen gibi, bir eseri yoktan var eden yaratıcı kişilerdir. Girişimci kimliğindeki baskın yaratıcılık özelliğinin, yenilikçi yönü ile de birleşme-

siyle, sürekli farklı, yeni ve daha anlamlı olanı arayan bir kişilik ortaya çıkmaktadır. Bu kişiliğin oluşmasında mutlaka baskın faktörler olmalıdır.

Girişimci kimliğinin ortaya çıkmasında çevre faktörleri ve kişilik özelliklerinin hangisinin daha baskın olduğu en sık tartışılan konuların başında gelmektedir. Erdoğan'a göre [2001:535] girişimci kişilikle ilgili en çok araştırılan özellikler; başarıya ihtiyacı, risk almak ve denetim odağıdır. Hem çevresel imkan ve fırsatlar, hem de bireyin kişilik özellikleri girişimciyi harekete geçiren temel özelliklerdir. Bunlardan herhangi birinin eksikliği girişimciliği olumsuz etkiler. Örneğin, dünyanın en yüksek girişimcilik eğilimi ve yeteneğine sahip milletler arasında bulunan Türkler, uygun girişimcilik ortamının bulunduğu Almanya'da en önemli girişimci bölümü oluşturmakta olup (Schmidt, 2000:63), 55 binden fazla girişimci çıkarmışken (Tekin, 2004:5), aynı başarıyı, koşulların uygun olmaması nedeniyle, kendi ülkelerinde gösterememektedirler. Bu anlamda, uygun çevre koşulları taşıyan ABD ve gelişmiş ülkelerde girişimciliğin de gelişmiş olması rastlantı değildir. Bu nedenle girişimciliğin doğumsal bir kazanım olduğu düşüncesi yanlıştır. Girişimcilikte mutlaka doğumsal kazanımlar, ebeveynler ve yetişme ortamı belirli ölçüde etkin olacaktır. Ancak girişimcilik, temelinde bilgi, yetenek ve deneyim gerektiren bir olgudur. Öte yandan bu durum, girişimciliğin geliştirilebilir bir olgu olduğunu da ortaya koymaktadır. Zira, girişimciliğin gelişmiş olduğu ülkelerde girişimciliğin öğrenime entegrasyonu için birçok çalışma yapılmıştır. Halen devam eden bu çalışmalarla girişimcilik eğitimi ilkökul düzeyine inmiştir (Arıduru, 2010).

Öte yandan girişimciliğin gelişmediği bölgelerde finans yokluğu, girişim yetenek ve teşebbüsünün zayıflığı, mevzuat engelleri, ekonomik ve sosyal problemlerin varlığı tipiktir (OECD: 2004:106). Bunlara deneyim ve yetenek eksikliği ile model eksikliğini de ilave etmek gerekir (OECD, 2003:49) Bu durum, girişimci kimliğin ortaya çıkmasında eğitim ve çevre faktörlerinin etkili olduğunu göstermektedir.

Llewellyn ve Wilson'(2010)'a göre girişimci, mevcutla yetinmeyen, sürekli kazanma hırsı olan yeni hedefler ve fırsatlar peşinde koşan, geleceği planlayan ve gelecekte yaşayan insanlardır. Baltaş da (2010) girişimci kişilerin farklı kişilik özelliklerine sahip olduklarını belirterek, "bu kişileri yönlendiren ve harekete geçiren kişilikleridir" demektedir. 1999'da Doğu Almanya'da Utsch ve arkadaşları küçük ölçekli girişimciler ve yöneticiler üzerinde yaptıkları çalışmada, girişimcilerin "başarı yönelimi", "yeterlilik duygusu" ve "kontrolden kaçınma" gibi özelliklere sahip olduklarını bulmuşlardır. Aynı tarihlerde diğer bazı yazarlar da proaktif kişilikle bireysel ve kurumsal girişimciliğin paralel özellikler gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Bundan başka yaş, cinsiyet, eğitim ve girişimci anne-baba figürlerinin girişimci kişiliği etkilediği görülmüştür. Ancak girişimcilikle proaktif özellikler arasındaki bağlantı hepsinden daha güçlü bulunmuştur. Literatürde girişimci kişiliğin 3 T ile ifade edilen (talent, temperament, technique synergy) boyutları ortaya konmaktadır. Bunlar yaratıcılık, cesaret, odaklanma, araştırma, fırsat kollama, fayda yönelimi, takım oluşturma gibi kavramları kapsayan yetenekleri; ego dürtüsü, görev bilinci, harekete geçirici etmenler, adanma, fırsatları görme, rekabetçilik, aciliyet, pratik davranabilmek (Tekbulut, 2005:16) gibi huy ve davranışları; girişimcilik becerilerinin düzenlenmesi, deneyim, yeteneklerin geliştirilmesi ve mizacın yönetilmesi gibi teknikleri kapsar.

Türkiye'de yapılan bir çalışmaya göre, Türk toplumunun bir girişimci olmasını beklediği özelliklerin başında risk alabilme, özgüven ve yaratıcılık gelmektedir. Diğer faktörler önem sırasına göre aşağıda gösterilmiştir (Kobi-Finans, 2010).

Türk Toplumunun Girişimci Beklediği Özellikler

Özellik	%
Risk Alabilme	10.80
Özgüven	09.43
Yaratıcılık	09.30
Liderlik	07.81
İletişim Becerileri	07.67
Organizasyon / Planlama Yeteneği	07.61

İkna Kabiliyeti	07.44
Doğru Ekibi Kurma	07.14
İnisiyatif Alabilme	05.93
Yöneticilik Becerileri	05.73
Kişisel Bağlantılar	04.95
Finans Bilgisi	04.66
Yeterli Sermaye	04.33
Sonuç Odaklılık	04.05
Profesyonel İş Deneyimi	03.13

Öte yandan, Bibby (2006) tarafından girişimciye, harekete geçiren, odaklanan, kendinden emin, saldırgan, baskın, lider gibi sıfatlar da yakıştırılmaktadır. David Kirby, önemli bir girişimci kişilik özelliklerini listelerken en başa yaratıcılık özelliğini koymuştur. Yaratıcılığın içinde fırsatları görme özelliği gizlidir. İşgören seçimi de önemlidir, zira bu işi yapılız kılar. Girişimci motivleri, iş yapmayı ve meydan okumayı içerir. Kendine güven faktörü, başaracağına inanmayı ve zor işlere meydan okumayı içerir. Hatalardan ders alma, kendine gelmeyi, yeni fırsatlar aramayı ve cüretkarlığı içerir. Bilgiye susamış olma, öğrenmeyi eğlenceli hale getirmeyi, yaparak öğrenmeyi ve pratik olmayı içerir. İyi iletişim ve tutku sahibi olma ve personeli eğitime, amaçlara yöneltme ve yeni fikirler üretmeye cesaretlendirmeyi içerir (OECD, 2004:106).

Johnson (2001:136) bunlara ilaveten, hızlı düşünme, belirsizlik altında karar verme yetenekleri olan, atak, girişken, özgüvenli, bilişsel özelliklere sahip bir kişilik ortaya koyar. Bunun gibi, girişimcinin özelliklerine ilişkin çok çeşitli kaynaklar değişik yorumlar ortaya koymuştur. Ancak, genelde sürekli belirsiz bir çevrede karar vermek durumunda olması nedeniyle, risk alma, girişimcilik davranışının en temel özelliğidir (Erdem, 2001:56). Risk almayı, cesaret, bilgi ve yetenek özellikleri tamamlamaktadır. Bunun yanında, işini sevmesi, yenilikçi olması, iyimser olması, hayal gücünün yüksek olması, bağımsız çalışma arzusu, emir altında çalışmama isteği yani özgür çalışma arzusu, iyi bir iletişim becerisi ve ikna kabiliyetine sahip olması, öngörü sahibi olması, zamanını yönetebilmesi, kendine güvenmesi, esnek olması, azimli ve sebatkar olması, ısrarlı olması, sorumluluk sahibi olması, karizma sahibi olması ve başarı yönelimli olması gibi kişilik özellikleri de sıralanmaktadır. Başarılı girişimcilerde bu özelliklerin çoğunun var olması kuşkusuz bir rastlantı değildir.

Girişimci Kişiliğin İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Önemi

Girişimcinin ön plana çıkarılan özelliklerinin yanında ihtiyaç duyacağı kaynaklar da vardır. Bu kaynakların önde geleni bilgili insan kaynağıdır. Günümüzde en stratejik kaynak bilgisidir. Dolayısıyla, girişimcilerin önemli sorunlarından biri bilgiye, bilgi sahibi insan kaynağına sahip olmak ve onları etkin kullanmaktır. Bu durum bilgi bazlı yeni ekonomi de stratejik önem kazanan insan kaynakları yönetimini (Werbil and DeMarie, 2005:247) küçük işletmeler için de önemli kılmaktadır.

Bilgiye ve bilgi kaynaklarına hakim, yaratıcı, yenilikçi, proaktif, girişimcilik yönü ağır basan bireylere sahip kurumlar, mal ve hizmet üretiminde fark yaratırlar. Kendilerini ve kurumlarını sürekli gelişme ve yenilenme temposu içinde tutarak, rekabet üstünlüğünü ele geçirir ve devam ettirirler.

Yaratıcı, proaktif, girişimci kişilik sahibi bireylerden oluşan bir işletmenin fikir stokları oluşturmada ve fikir yönetiminde (Dauphinais vd., 2002:301) daha başarılı olacağı beklenmelidir. Ayrıca böyle bir insan profiline sahip organizasyonlar muhtemel krizlere karşı dayanıklı, krizleri başarıya dönüştürmede etkin olacaklardır. Özellikle yaratıcı ve yenilikçi özellikleri ön plana çıkan profesyonel yöneticileri kadrosunda bulundurmak, her organizasyon için bir şans olarak değerlendirilmelidir.

Bütün bu nedenlerle, insan kaynakları yönetimi açısından, çalışanların kişisel özellikleri konusunda seçici davranmak son derece önemli hale gelmektedir. İnsan kaynakları birimi, eleman seçme ve yerleştirme süreçlerinde, eğitim ve geliştirme, kariyer planlama ve yükseltmelerde bu

faktörü ağırlıklı olarak göz önünde bulundurmak suretiyle, girişimci bir kurum oluşturma amacına hizmet edebilir.

Bu niteliklere sahip çalışanların, organizasyonun misyonunu ve temel amaçlarını asla göz ardı etmeden, yetenek ve becerilerini ortaya koyacak şekilde güçlendirilmeleri, özleştirilmeleri ve yetkilendirilmeleri son derece önemlidir. Ayrıca, yenilik, yaratıcılık, girişimcilik faktörlerinin somut çıktıları, güdüleme, ücret ve ödül planlarıyla desteklenerek, girişimci kültürün devamını sağlayan bir insan kaynakları politikası da dizayn edilebilir.

Bugün iş hayatında yaygınlaşan dış kaynak kullanımı (outsourcing) uygulamaları sonucu, profesyoneller için yeni iş alanları doğmaktadır. Temizlik, güvenlik, yemek, servis hizmetleri gibi uygulamalarla başlayan dış kaynak kullanımı giderek üretim, depolama, muhasebe, pazarlama ve insan kaynakları gibi birimlere kaymaktadır. Bu eğilim doğrultusunda insan kaynakları profesyonelleri arasında da girişimcilik önem kazanmaya başlamıştır. Mezun olduktan sonra büyük bir şirkette çalışmak yerine, uzmanlık alanı ile ilgili olarak, kendi işini kurmaya istekli olan insan kaynakları mezunu oranı bugün %50'lere ulaşmıştır (Baron, 2003:253).

Özetle, insan kaynakları yönetimi girişimci insan kaynağının kuruma kazandırılmasında, yönlendirilmesinde ve yönetilmesinde etkin rol oynayabilir. Ayrıca, girişimci kişilikli insan kaynakları profesyonelleri, yeni trende uygun olarak oluşturacakları danışmanlık ve diğer hizmet şirketleri aracılığı ile iş ve istihdam oluşumuna katkı sağlayabilir.

Girişimci Kişiliğin İş ve İstihdam Yaratıcı Etkisi

Günümüzde büyük ölçekli işletmelerin çoğu, rekabetten zarar görmemek ve olası krizlerden daha az etkilenmek için küçülme ve birleşme süreci yaşamakta, yeni iş ve istihdam yaratma yolunu tercih etmemektedirler. Yeni işlerin ve istihdamın çoğunlukla küçük işletmeler ve bireysel girişim sahipleri tarafından yaratıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin, Türkiye'de Küçük ve Orta Boy İşletmeler tüm işletmelerin %99.32'sini oluşturmaktadır (Ercan, 2010). Bu işletmeler, toplam istihdamın %76'sını sağlamaktadır. Bu nedenle, girişimci sayısı artan ülkelerde işsizlik oranı düşmektedir. Bu anlamda, Hollanda'da 1994-1998 arasında hızlı büyüyen firmaların %8'i istihdam artışının %60'ını gerçekleştirmiştir. ABD'de kurulan 350 bin küçük ölçekli işletme 1993-1996 yılları arasında tüm yeni işlerin 2/3'ünü yaratmıştır. Aynı şekilde, 1990'larda Avrupa Birliği (AB) ortalamasının üç katına ulaşan %8,5 yıllık büyüme oranıyla AB içinde en hızlı büyüyen ekonomi olan İrlanda da, 1997'den itibaren açılan işyeri sayısı 400 bin arttırmıştır. Mevcut işyeri sayısının 1/3'üne karşılık gelen bu artış, işsiz sayısının yarı yarıya azaltarak, %5'in altına düşürmüştür (Whelan, 2002:38).

Küçük işletme yöneticilerinin ve bireysel girişimcilerin sabırlı, inisiyatifli elinde tutan, riski üstlenen, esnek ve yaratıcı kişiliği, ekonomik çalkantıların ortaya çıkardığı fırsatları başarıya dönüştürmede ve yeni istihdam yaratmada da önemli rol oynadıkları dikkat çekmektedir.

Bunun yanında, gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'de işçi, işveren ve küçük üretici kesimler ağız birliği etmişçesine, işsizliğin önlenmesi için alınacak tedbirlerin başına girişimciliği koymaktadırlar (Eyüpoğlu, 2003:78-90).

Bu itibarla, işsizlik sorununa çözüm bulmanın en etkili yolu, kişilerin kendi işlerini kurmalarının teşvik edilmesi olarak görülmektedir. Kendi işini kuran girişimcilerin zamanla büyüyen iş kapasiteleri; yeni girişimcilerin iş hayatına girmesine, yeni işlerin kurulmasına yol açacak ve böylece beklenen fayda, işsiz bireylerin yanında, yeni istihdam yaratacak boyutlara ulaşacaktır. Sonuçta, kendi işini kuran girişimci sayısı ne kadar artarsa, işsiz kişi sayısı da buna bağlı olarak, o derece azalacaktır.

Bu kapsamda, Türkiye'de son yıllarda yaşanan ekonomik krizlerin patlattığı işsiz sayısını azaltmak için Avrupa Komisyonu tarafından finanse edilen, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, İş Kurumu ve Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) aracılığı ile bir proje yürütmektedir. Bu proje kapsamında açılan "iş geliştirme merkezleri" çok olumlu sonuçlar vermektedir. Merkezlerde, iş kurma fikri ve enerjisi olan girişimci adaylarına iş geliştirme eğitimi verilmekte, makine, teçhizat alma, ucuz kredi, elektronik pazarlama gibi her türlü destek sağlanmaktadır. Bu proje doğrultusunda 2004 yılında Tarsus'ta açılan merkezde

50 girişimci öncülüğünde 400 kişilik istihdam yaratılmıştır. İşsizlerden, ev kadınlarına kadar geniş bir yelpazede yeni girişimci ordusu iş hayatına kazandırılmıştır. Projenin Van, Eskişehir, Mersin, Adana ve Zonguldak bölgelerinde uygulanmasından olumlu sonuçlar alınması üzerine yurt çapında yaygınlaştırılması kararlaştırılmıştır. Proje, devlet desteği ile girişimci kişilik oluşturanın, girişimcilik kültürü aşılamanın ve sonuçta girişimci ve istihdam yaratmanın parlak örneklerinden biri olarak kabul edilebilir (Abigem, 2010).

Gelişmekte olan ülkelerde en önemli sorunlardan biri işsizliktir. Çoğunlukla yatırım eksikliğinden doğan işsizlik olgusunun çözümünde, girişimci, dolayısıyla yatırımcı sayısının artması, önemli bir seçenektir. Avrupa Birliği (AB) istihdam stratejisi de en başta girişimciliğin ve yenilikçiliğin teşviki olmak üzere, çalışma mevzuatının ve emek piyasasının esnekleştirilmesi, eğitimin geliştirilmesi ve toplumsal işbirliğine dayanmaktadır.

İşsizliği azaltmaya yönelik çabalar kapsamında, AB'yi bilgiye dayalı dünyanın en rekabetçi ve en dinamik ekonomisine dönüştürmeyi hedefleyen Lizbon Stratejisi, yüksek düzeyde girişimciliğin özendirilmesi, ekonomik refahın artırılması, rekabet gücünün geliştirilmesi ve işsizlikle mücadele de işletmelerin gerçek potansiyellerini ortaya koyabilecekleri bir ortamın sağlanması esasına dayalıdır (TİSK, 2004:5).

Yarattığı işsizlik nedeniyle Türkiye’de bir hayli tepki çeken ve zor yapılan özelleştirme uygulamaları sonucu oluşan işsizliği önlemek, iş kurma düşüncesi ve teşebbüs cesareti olanları desteklemek amacıyla dünya bankası fonlarından desteklenen bir “özelleştirme destek projesi” (Worldbank, 2010) uluslararası anlamda istihdam yaratmak için girişimciliğin kullanımına iyi bir örnektir.

Değişen dünya koşulları, artık kalkınmanın devlet eliyle değil, özel sektör eliyle olması gereğini ortaya koymuştur. Buna bağlı olarak, devletin fonksiyonları hızla değişmekte, ortadan kaldırılmakta ya da özel sektöre devredilmektedir. Bu süreci hızlandıran olaylardan biri de küreselleşme olgusudur. Ancak, hızla gelişen küreselleşme olgusu karşısında eş zamanlı olarak yükselen bir yerelleşme olgusu da vardır. Bu olgu genel anlamda devletin bazı fonksiyonları için yerel idareleri yetkili kılma eğilimini de içinde barındırmaktadır (Çarıkçı, 2006) İşte bu noktada, yerel yönetimlerin, yerel girişimciliğin önünü açmada, yerel bir girişimcilik kültürü oluşturmada aktif bir rol üstlenmesi, hem yerel imkan ve araçları harekete geçirmek, hem de işsiz kesime iş yaratmak ve yoksul kesimin belediyelerden beklentilerini asgariye indirmek adına bir çözüm olabilir.

Sonuç ve Öneriler

Girişimcilik, ülkelerin ekonomik başarılarında ve işsizlik sorununun çözümünde etkisini kanıtlamış bir olgudur. İşletme çalışanlarının girişimci kişilik yapısına sahip olmaları, girişimci ve krizlere dayanıklı bir kurum oluşturanın ilk adımıdır. Bunun için iş hayatında girişimci kişiliğe sahip kişilerin istihdam edilmesi önemlidir.

Organizasyonlar, insan kaynakları politikalarını dizayn ederken iş bulabilir ve istihdam edilebilir çalışan yaratmak düşüncesinin yanına, “kendi işini kurabilir-girişimci çalışanlar oluşturmak” düşüncesini de ilave etmelidir. Genelden farklı, çoğunluğun düşünce ve duygularına aykırı ve proaktif kişilik özelliklerine sahip insanların işe alınması, yetkilendirilmesi ve teşvik edilmesi, kurumsal girişimciliği de olumlu etkileyecektir. İşe alma, yetiştirme ve geliştirme, kariyer planlama uygulamaları bu amaç doğrultusunda dizayn edilmelidir.

Girişimci kişiliği gelişkin insanların istihdamının olası krizlerde üç tür rolü olacaktır:

- Birincisi, girişimci nitelikleri yüksek çalışanlar yenilikçi ve yaratıcı kimlikleriyle ve öngörülerıyla organizasyonun krizle karşılaşmasında önleyici bir rol oynayabilirler.
- İkincisi, bütün önlemlere rağmen kriz kaçınılmaz ise, kurumsal bağlılığı yüksek, yaratıcı, kararlı kişilikli çalışanlar, krizin başarıyla yönetilmesine katkı sağlarlar. Krizin kayıplarını geri kazanmada stratejik bir rol üstlenirler (Lockwood, 2005:5).
- Üçüncüsü, krizin önlenemez sonuçları ile karşılaşıldığında, girişimci kişiliğe sahip çalışanların yeni işler bulmaları veya yeni işler kurarak, hem kendilerine hem de çevrelerindekiyle istihdam olanağı sağlayabilmeleri, akla daha yatkın bir olgudur.

Yeni iş kurma tutkusu ABD’de çılgınlık boyutundadır. Her yıl 1 milyondan fazla işyeri açılmakta ancak bunların %40’ı yıl sonunda kapanmaktadır (Gerber, 2008:2). Türkiye’de de yeni kurulan işletmelerin %70’i kuruluşlarını takip eden ilk 5 yıl içinde, çoğunlukla yanlış planlama ve dış destekten yoksun olma nedeniyle kapanmak zorunda kalmaktadır. Girişimciliğin geliştirilmesi isteniyorsa, kuruluş aşamasından itibaren, sağlıklı bir yapıya kavuşuncaya kadar küçük girişimlere bilgi ve finansman, eğitim ve teknoloji desteği sürdürülmelidir. Bugün AB ülkelerinde 850’nin üzerinde işletme destek programı bulunmaktadır (Aksu, 2010).

Bilindiği üzere, ABD ve gelişmiş ülkelerde ailede verilmeye başlanan girişimcilik eğitimi alan çocuklar, ilk uygulamalarını çocuk bakıcılığı, sokak satıcılığı veya gazete dağıtıcılığı gibi çalışmalarla yapmaktadırlar. Hayatın ilerleyen dönemlerinde eğitimler ve yasal çevre, bireyin kişisel olarak iş yapma güdüsünü destekleyecek her türlü yapıyı oluşturmaktadır.

Girişimciliği geliştirmek ve girişimci kişilikli bireyler oluşturmak isteyen ülkelerde girişimcilik eğitimi, temel eğitim düzeyinden başlamak üzere, mesleki ve teknik eğitimden, üniversite düzeyine kadar, etkin bir şekilde eğitim programlarında yer almalıdır. Ayrıca, daha alt eğitim grubundan girişimci kişilerin önünü açmak bakımından, yaygın halk eğitim programları düzenlenmelidir. Bunların yanında yeni girişimcilere ve girişimci adaylarına iş fikirleri aşılayacak, yol gösterecek, mevzuat öğretecek, rehberlik edecek iş danışmanları oluşturulmalıdır.

Bunlara ek olarak, girişimcilik için elverişli çevresel koşulları da oluşturmak gerekir. Bu anlamda girişimciliğin önündeki bütün bürokratik engellerin kaldırılmasının, şirket kuruluşu, tasfiyesi, vergi ve sigorta uygulamalarının sadeleştirilmesinin, bireysel girişimin birçok hukuki, mali ve sosyal programlarla desteklenmesinin, toplumsal ve bireysel kazanımlar sağlayabileceği düşünülmektedir.

Son olarak girişimciler, iş ve istihdam yaratarak, vergi vererek, toplumların sağlıklı geleceğine katkı sunan insanlardır. Aynı şekilde işletme ölçeğinde girişimci kişilik sahibi çalışanlar, işletmeyi geleceğe taşıyan, fark yaratan kişilerdir. Girişimciler başarısız olmaları halinde yalnızlığa itilmemeli; tam aksine sahip çıkılmalı, en küçük başarıları bile ödüllendirilerek, hem potansiyel girişimcilerin özendirilmesine, hem de girişimci olmanın yüksek onurunu yaşamalarına olanak sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- ABİGEM (2010), www.abigem.org
- AKSU, R. (2010), Girişimcilik İstihdam İlişkisi, <http://www.abigem.org/TR/Ana/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF56573D7CD94618A3>
- ARIDURU, A. (2010), Ulusal Düzeyde Girişimcilik Nasıl Başarılı Olur?, http://www.kobifinans.com.tr/tr/bilgi_merkezi/020101/245
- BALTAŞ, A. (2010), Girişimciliğin Ardındaki İnsan Profili, http://www.baltas-baltas.com/web/makaleler/ck_5.htm
- BARON, R. A. (2003), “Human Resource Management and Entrepreneurship”, *Human Resource Management Review*, 13, 253.
- BAŞAR, M., TOSUNOĞLU, T., DEMİRCİ, E. (2001), “Girişimcilik ve Girişimcinin Yol Haritası İş Planı”, Ticaret Odası Yayını, Eskişehir.
- BIBBY, A. N., (2006), The Entrepreneurial Personality, <http://www.bibbygroup.com/starting-a-business/entrepreneurial-personality.html>
- ÇARIKÇI, A. (2006), Girişimcilik Kültürü Kalkınma ve Yerel Yönetimler, <http://www.blogcu.com/ak/111900/>
- DAUPHINAIS, G., WILLIAM, G., PRICE, C. (2002), *Ceo’ların Bilgeliği*, Çev. Uğur Alpka-ya vd., Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- ERCAN, M. K. (2010), <http://w3.gazi.edu.tr/~mkercan/kobiborsalari.pdf>

ERDEM, F. (2001), “Girişimcilerde Risk Alma Eğilimi ve Belirsizliğe Tolerans İlişisine Kültürel Yaklaşım”, Akdeniz Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, 2, 1, s. 4-61.

ERDOĞMUŞ, N. (2001), “Girişimci İşadamlarının Gelişim Deneyimleri ve Girişimcilik Yetkinlikleri Arasındaki İlişinin Hayat Tarihi ve Yöntemiyle İncelenmesi”, 9. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Silivri.

ERTUNA, Ö. (2004), “Geçmişten Geleceğe Özelleştirme Paneli, İstanbul” Ticaret Odası Yayını, İst.

EYÜPOĞLU, D. (2004), “Girişimciliğin Geliştirilmesi”, 2. b., Milli Produktivite Merkezi Yay., Ankara.

EYÜPOĞLU, D. (2003), “İşsizlik ve Çözüm Yolları”, Milli Produktivite Merkezi Yayınları No: 674, Ankara, s. 78-90.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Entrepreneurship>, 20.03.2006.

<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TURKEYINTURKISHEXTN/0contentMDK:20772285~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:455688,00.html>

GERBER, M.E., (2008), *Girişimcilik Tutkusu*, Çev. Tayfur Keskin, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

JOHNSON, D., (2001), “What Is Innovation and Entrepreneurship? Lessons For Larger Organizations”, Industrial and Commercial Training, Vol: 33, No: 4.

KOBİ-FİNANS (2010), Türkiye’de Girişimcilik,
http://www.kobifinans.com.tr/tr/bilgi_merkezi/020101/491

KÜÇÜK, O. (2005), *Girişimcilik ve Küçük İşletme Yönetimi*, Seçkin, Ankara.

LLEWELLYN, D. J. and WILSON, K. M. (2010), The controversial role of Personality traits in Entrepreneurial psychology, http://www.leedsmet.ac.uk/business-start_up/documents/pdfs/Personality%20traits%20in%20entrepreneurial%20psychology.pdf

LOCKWOOD, N. R. (2005), “Crisis Management in Today’s Business Environment: HR’s Strategic Role”, HR Magazine, Dec. 2005, 50, 12.

OECD (2004), Entrepreneurship, A Catalyst for Urban Regeneration, OECD Yayını.

OECD (2003), Entrepreneurship and Local Economic Development, OECD Yayını.

SCHMIDT, L.P. (2000), *Yeni Yüzyılda Girişimci Ruhu ve Kobiler*, Ortak Konferanslar Dizisi, Tosyöv, Ankara.

ŞANLI, M. ŞAHSUVAR, A. (2005), “Girişimciler İçin İş Planı Rehberi”, Kırıkkale Ticaret ve Sanayi Odası, TUGİDEM Yayınları, Ankara.

TEKBULUT, T. (2005), “Kurumsallaşma Sürecinde Profesyonel Yöneticinin Rolü”, Aile Şirketlerinde Kurumsallaşma Panel Notları, Sanayi Odası, İstanbul.

TEKİN, M. (2004), “Girişimcilik ve Küçük İşletme Yöneticiliği”, 4.b., Ankara.

TİSK-Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (2004), “Avrupa Birliğinde Girişimciliğin Geliştirilmesi”, TİSK Yayınları, No. 245, Ankara.

TİTİZ, T. (1994), *Girişimcilik*, İnkılap Kitapevi, İstanbul.

[TURKEYINTURKISHEXTN/0contentMDK:20772285~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:455688,00.html](http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TURKEYINTURKISHEXTN/0contentMDK:20772285~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:455688,00.html)

WERBEL, J.D., and DeMARIE, S. M. (2005), “Aligning strategic human resource management and person-environment fit”, Human Resource Management Review, 15, 247.

WHELAN, S. (2002), “Yatırım ve İstihdam Yaratma Alanında İrlanda Deneyimi”, *İşveren Dergisi*, Aralık Sayısı, s. 38.

WORLD BANK, (2010),
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/>

KÜRESELLEŞME KARŞITLIĞINDAN KÜRESEL TOPLUMSAL HAREKETLERE: BİR ANALİZ DENEMESİ

Doç. Dr. Mehtap YEŞİLORMAN* - Muzaffer Çağlar KURTDAS**

Özet

Küreselleşen dünya hızla kendi çelişkilerini yaratmaya devam ederken, ona karşı gelişen bir muhalefet hareketinin de giderek güçlenmesine yol açmaktadır. Gerek akademik ve gerekse çeşitli toplumsal çevrelerde popülerliği giderek artan küreselleşme karşıtı hareketler, bir toplumsal gerçeklik olarak incelemeye değer yeni bir konudur. Dolayısıyla bu çalışmada, yeni bir toplumsal hareket biçimi olarak küreselleşme karşıtı hareketlerin özgün niteliklerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmada, küresel bir hareketin ampirik seviyede incelenmesinin güçlüğü nedeniyle literatürde küreselleşme karşıtı olarak nitelendirilen hareket ve aktörlerin başlıca örnekleri teorik açıdan incelenmiştir. Eski ve yeni toplumsal hareketler olarak tanımlanan hareket biçimlerinin temel karakteristikleri, küreselleşme karşıtı eylemlerin özelliklerinin analizi için bir mukayese aracı olarak kullanılmıştır. Küreselleşme karşıtlığını yaratan çelişki ve dinamiklerin neler olduğu, aktörlerin ve hareketlerin çeşitliliğine rağmen bir toplumsal hareketin ortaya çıkmasının nasıl mümkün olduğu araştırmanın cevap vermeye çalıştığı sorulardır. Yeni bir toplumsal hareket biçimi olarak küreselleşme karşıtı hareketlerin kendine özgü karakterini analiz etmenin kuramsal açıdan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Yapılan analizlerde küreselleşme karşıtı hareketlerin, eski ve yeni hareketlere benzer yönleri bulunmakla birlikte, kendine özgü nitelikleriyle yeni bir toplumsal olgu olduğu saptanmıştır. Ayrıca bu hareketlerin heterojenliği, örgütlenme düzeyinin düşüklüğü ve terör olaylarıyla birlikte anılmalarının, hareketlerin etkinliğini azalttığı yapılan tespitler arasında yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Küreselleşme Karşıtlığı, Küreselleşme Karşıtı Hareketler, Yeni Toplumsal Hareketler.

1. Giriş

İçinde yaşadığımız dünyanın büyük bir hızla değiştiği muhakkaktır. Bu hızlı değişimin sebep veya sonucu olarak görülen güncel gelişmelerin başında küreselleşme gelmektedir. Küreselleşme dünyanın tek bir yer, daha doğrusu bir pazaryeri haline gelmesini, yani; ulusal ekonomilerin yerini küresel bir ekonomik düzenin almasını anlatan bir kavramdır. Bilim, teknik ve iletişim alanlarındaki ilerlemelerin toplumlararası temas ve etkileşimi arttırması sonucu ekonomik işbirliği ile başlayan, ancak toplumsal ve kültürel alana kadar uzanan benzeşme süreci, küreselleşme olarak adlandırılmaktadır. Belirtilen yönleriyle olumlu bir gelişme gibi görünse de, dünyanın büyük bir kısmı küreselleşmenin olumsuz etkilerine maruz kalmaktadır. Yaşanan küresel çaplı birtakım olumsuzluklar bu sürecin paradoksal, kaotik ve durdurulması gereken bir oluşum olarak görülme-ye başlanmasına ve bütün dünyada tepkiyle karşılanmasına yol açmıştır.

Küreselleşmeye karşı gelişen bu tepkiler, çok geçmeden bütün dünyada birtakım eylemlere dönüşmüş ve tıpkı küreselleşmenin kendisi gibi küresel bir biçimde yaygınlaşmıştır. Dünyanın dört bir yanında küreselleşmenin çelişkileri ve aktörleriyle mücadele etmeye uğraşan bu yeni oluşuma genel olarak “Küreselleşme Karşıtı Hareket” adı verilmektedir. “Küreselleşme karşıtı hareket, basit bir biçimde, küreselleşmenin ağırlıklı siyaset, kültür, toplum ve çevre açılarından getirdiği olumsuzluklara, yetersiz kaldığı alanlara gösterilen tepkinin ortak adı olarak tanımlanmaktadır” (Tuna, 2005:105). Dünyanın her yerinde sayıları gün geçtikçe çoğalan ve her biri farklı görüşlere sahip küreselleşme karşıtlarının, genel itibarıyla küreselleşmenin olumsuz sonuçlarını “ulusal ekonomiler, insani değerler, ulusal egemenlik ve üçüncü dünya ülkeleri açısından göstermeye çalışmak” (Aktan ve Vural, 2004:175) gibi bazı ortak amaçlar etrafında birleştikleri söylenebilir.

* Fırat Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, myesilorman@gmail.com

** Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, caglakurtdas@hotmail.com

Küreselleşme Karşıtı Hareket, dünyanın değişik toplumlarında eşzamanlı ortaya çıkan bir protesto hareketi olması itibarıyla dikkat çekici bir olgudur. Bu açıdan, yeni bir toplumsal hareket biçimi olan küreselleşme karşıtı hareketler inceleme konusu olarak seçilmiştir. Çalışmada, küreselleşme karşıtı toplumsal hareketlerin temel karakteristiklerinin ve bunları doğuran saiklerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın kapsamı ise, dünyanın değişik ülkelerinde görülen küreselleşme karşıtı hareketlerin başlıca örnekleriyle sınırlandırılmıştır. Küreselleşme karşıtılığı olgusunu ampirik olarak incelenmenin güçlüğü nedeniyle mevcut literatürde küreselleşme karşıtı olarak tanımlanan hareketler teorik düzeyde analiz edilmiştir. Küreselleşmenin getirdiği olumsuzlukların ortaya çıkardığı varsayılan bu hareketlerin analizini yapmak için öncelikle, küreselleşmeye karşıtılığının nedenleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

2. Küreselleşmeyle Gelen Çelişkiler

Küreselleşme olgusu, sağlayacağı ilerlemelere büyük umutlar bağlanan bir oluşum iken; yarattığı çelişkiler yüzünden doğrudan küreselleşmeyi hedef alan büyük tepkilere yol açmıştır. Bu araştırma kapsamında bir analiz yapabilmek üzere, söz konusu tepkilere yol açan etkenleri, ekonomik yaşamda karşılaşılan sorunlar, siyasal yaşamdaki sorunlar ve kültürel yaşama ilişkin sorunlar olmak üzere üç kategoride değerlendirmek mümkündür:

Küreselleşmeye karşı gelişen tepkilerden ilki ve belki de öncelikli olanı, ekonomi alanında olmuştur. Çünkü küreselleşme karşıtı hareket, esasen dünyadaki ekonomik eşitsizliğe bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Meseleye sistem açısından bakıldığında küreselleşme fikrinin, her türlü dış etkiden bağımsız, gücü tüm toplum üzerinde etkili uç noktada bir kapitalizm kurma isteği taşıdığı; onca coşku ve itirazın kaynağının bu sınırsız kapitalizm ideolojisi (Touraine, 2007:37) olduğu öne sürülmektedir. Bu bağlamda küreselleşmenin, teknoloji sayesinde daha konforlu bir iş ve yüksek yaşam standardı temin edeceği yerde, gelişmiş ülkelerde zengin ile fakir arasında ve zengin ülkelerle Üçüncü Dünya Ülkeleri arasında giderek büyüyen bir uçurum yaratarak insanları korkunç bir yoksulluğa doğru sürüklediği için tepkilere neden olduğu (Bauman, 2006:83; Yılmaz, 2004:308; Falk, 2005:130-138) dile getirilmektedir. Nitekim küresel dünyada yüz milyonlarca insanın sağlıklı içme suyu, sağlık hizmeti ve eğitim imkânlarından yoksun oldukları ve yatırım ve ticaret alanındaki istikrarsızlıklar nedeniyle özellikle Sahra-altı Afrika, Karayipler ve Orta Amerika gibi bazı bölgeler ekonomik büyümenin sağladığı kazançların dışında bırakıldıkları için durumları gittikçe kötüleşmektedir (Falk, 2005:130-138). Bu tip toplumlar “beşte iki toplumu olarak nitelendirilmekte ve 3 milyar insanın bu gelişme sürecinin dışında olduğu vurgulanmaktadır” (Yılmaz, 2004:24-25). Üstelik Batı ülkelerinin, ikiyüzlü davranarak fakir ülkeleri ticaret engellerini kaldırmaya zorlarken kendi engellerini kaldırmayıp geliştirmekte olan ülkeleri bu çok ihtiyaç duydukları ihracat gelirinden yoksun bırakmaları (Stiglitz, 2006:27-28) söz konusu eşitsizliği daha da arttırmıştır. IMF ve Dünya Bankasının da meydana gelen söz konusu eşitsizliğin temel aktörleri oldukları (Falk, 2005:130) ileri sürülmektedir. Bütün bunlara ilave olarak, küresel kapitalizmin algılanan siyasal ve ekonomik başarısızlıkları, seküler ve maddeci bakış açısı ve bunun sömürgecilik sonrası Batı ya da Amerikan hegemonyası olarak görülmeye başlanması (Falk, 2005:138) küreselleşmeye karşı yapılan itirazların ekonomik dayanaklarını oluşturmaktadır. Mevcut tabloya göre, küreselleşme, gelişmiş toplumların gittikçe zenginleştirirken; dünyanın geri kalan kısmının daha çok çalışıp, daha fazla fakirleşmesine neden olmaktadır. Bu süreçte sağlanan avantajlarla, kurallarını kendilerinin koyduğu dünya pazarı sayesinde küreselleşmenin, gelişmiş toplumların yeni sömürü düzeni olduğu iddia edilmektedir.

Küresel karşı çıkışların ikinci nedeni, siyasal alanda karşılaşılan sorunlardan kaynaklanmaktadır. Siyasal alanda küreselleşmeye ilişkin itirazlar iki noktada yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, küreselleşme sürecinin ulus-devleti zayıflatması; ikincisi ise, uluslararası siyasal arenada güç ve iktidarın refah toplumlarınca kullanılması meselesidir. Küreselleşmenin siyasal alandaki karşıtılığının en fazla dile getirilen mevzusu; küreselleşmenin ulus-devletin güç ve etkisini zayıflatması durumudur. Hakikaten büyük şirketlerin öne çıkıp egemen hale geldiği (Yılmaz, 2004:294) küresel dünyada, ulus-devletin uluslararası şirketler ve sermaye karşısındaki egemenliğinin aşınması kaçınılmazdır. Yirminci yüzyılın bağımsız siyasal aktörü olan ulus-devlet, küreselleşme süreciyle birlikte özellikle ekonomik alanda etkinliği sınırlandırılan, bazı işlevlerini uluslararası ve yerel birimlere devreden yeni bir yapılanmaya doğru yol almaktadır. Bu yol alışı Habermas'ın dediği

gibi, küreselleşme ile beraber sosyal devlet anlayışından vazgeçilmesi, yoksulluğun giderek artmasına yol açmaktadır. Küreselleşme ile beraber sosyal devlet anlayışının terk edilmeye başlanması, kriz temayüllerinin yeniden görülmesine, fakirlik ve sosyal güvensizliğin artmasına (Habermas, 2002:59-60) yol açmıştır. Ulus-devletin siyasal yönelişinin kendi topraklarının dışına kayması ve ulus aşırı bölgesel ve küresel piyasa güçlerinin yararına hareket etmesi (Falk, 2002: 45-52) gibi birtakım olumsuzluklar, ulus-devletin geleceği konusunda ciddi endişe uyandırmaktadır. Küreselleşmeye siyasal açıdan karşı oluşlardan ikincisi ise, küreselleşme süreciyle gelişen refah toplumlarının uluslararası siyasal arenada daha fazla güç ve nüfuz sahibi olmasının kritik edilmesidir. Refah toplumlarının karakterize edildiği demokratik, özgürlükçü hoşgörüyeye dayanan uyumlu, çoğulcu, güvenli endüstrileşmiş ülkelerin oluşturduğu barış bölgeleri ile artan ekonomik eşitsizlik, politik, dini ve etnik geriliğin zayıflatıldığı devlet ve demokrasi ile diğer ülkelerin oluşturduğu kargaşa bölgelerini (Toprak, 2001:30-31) uluslararası siyasal arenada güç sahipliği açısından karşılaştırmak anlamsızdır. Bu açıdan, ekonomik olarak az gelişmişliğin devletlerin uluslararası düzeyde siyasal etkinliğinin de zayıf olmasına yol açmasını, küreselleşme karşıtlığını yaratan etkenler arasında saymak mümkündür.

Küreselleşme karşıtları üçüncü olarak, kültürel nedenlerden dolayı küreselleşmeye itiraz etmektedirler. Çünkü küreselleşmeyi, kültürlerin benzeşmesine ya da başat bir kültürün hegemonyası altına girilerek yerel kültürlerin tahribine, kimliklerin yok olmasına, ulus devletlerin ve ekolojik sistemlerin ortadan kalkmasına yol açan bir süreç olarak algılamaktadırlar (Aktan ve Vural, 2004:177). Gerçekten, iletişim ağlarının gelişmesiyle çok farklı kültürler ve uluslar birbirine yakınlaşmıştır. Aşırı tüketim, maddi refah ve sürekli eğlenceye dayalı Batı tarzı yaşam hayali tüm dünyaya yayılmıştır. Yeni nesillerde bir tür kültürel türdeşlik oluşmuştur. Ancak, küreselleşmeyle vaat edilen herkesin istenilen tüketim seviyesine ulaşabileceği söyleminin gerçekleşmemesinden ötürü şiddet ve köktenci hareketler (Rivero, 2003:29) baş göstermiştir. Küresel süreci öznenleştiren bir başka görüşe göre de, insanlar küreselleşmeye Amerikanlaşmış-küreselleşmiş tüketim kültürü lehine kendi yerel kültürlerini tahrif etmesinden dolayı karşı çıkmaktadırlar (Friedman, 2003:344). Yine Friedman, aynı konuya farklı bir anlatım getirerek, küresel sisteme bağlanmayı, tek bir altın deli gömleği giymeye zorlanma duygusuyla açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre, kimi ekonomik sıkıntıdan dolayı, kimisi bu gömleği genişletecek bilgi ve kaynaklara sahip olmadığı için vaat edilen altınlara kavuşamayacağından korktuğundan, kimisi yarattığı kültürel bozucu etkiden dolayı ve kimisi de doğal çevreye yaptığı tahrifattan dolayı bu deli gömleği içerisinde olmaktan hoşnut değildir. Kısacası, küreselleşmeye yönelik ters tepkilerin bu yeni sistemin ve ona ayak uydurmadaki güçlüklerin ortaya çıkardığı pek çok farklı duygu ve endişeden (Friedman, 2003:337) kaynaklandığı dile getirilmektedir.

3. Küreselleşme Karşıtı Hareketler ve Aktörleri

Yukarıda kısaca bahsedilen bu hareketlerin, zaman zaman şiddetlenerek çatışmaya dönüşmesi ve kamuoyunun gündemine oturması, 1999 ve 2001 yılları arasında olmuştur (Steger, 2006:153-154). Falk, bu eylemlerin, birincisinin Güney Asya'daki değişen para piyasaları ve bankacılık skandallarıyla başlayan Asya Ekonomik Krizi ve ikincisinin ise, 1999'un sonunda Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) Seattle'de bakanlar düzeyinde yaptığı toplantılar sırasında gerçekleşen iki şok dalgasıyla başladığını ifade etmektedir. Söz konusu hareket, yaklaşık iki yıl sonra Cenova'da doruğa ulaşmış; ancak 11 Eylül olayları ve sonrasında özellikle Afganistan ve Irak'a yapılan askeri seferlerle ciddi bir yıkıma uğramıştır (Falk, 2005:130-131).

“Küreselci güçler ile karşıtları arasındaki büyük çaplı çatışmaların en belirgin örneği, 18 Haziran 1999'da çeşitli emek, insan hakları ve çevre gruplarının G8 Ekonomik Zirvesi sırasında “J-18” olarak bilinen uluslararası protestoları örgütlemesiyle ortaya çıkmıştır” (Steger, 2006:165-166). Kimine göre kırk-elli bin kişinin (Steger, 2006:165-166); kimine göre ise, on binlerce eylemcinin (Castells, 2006:188-189) katıldığı Seattle'daki Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) karşıtı protestoların, çoğu Kuzey Amerikalı olsa bile, önemli ölçüde uluslararası katılımlı olduğundan söz edilmektedir. “Bir McDonald's restoranını tahrip ettiği için uluslararası üne kavuşan Fransız konyu yetiştiricisi Jose Bove gibi eylemciler, Hindistanlı çiftçiler ve Filipinli köylülerle kol kola yürümüşlerdir” (Steger, 2006:165-166). Ayrıca bu eylemler yalnızca Batı kökenli eylemler ola-

rak kabul edilemezler. Zira gelişmekte olan ülkelerdeki insanların protestoları Batı'da çoğunlukla duyulmadığı (Stiglitz, 2006:25) için kapsam dışında kalmış olabilirler.

Küreselleşme karşıtı hareketlerin en ünlüsü olan ve Seattle'daki Dünya Ticaret Örgütü toplantısı (1999) esnasında gerçekleşen protesto gösterileri, büyük bir şaşkınlık yaratmıştı (Stiglitz, 2006:25). Çünkü "on binlerce eylemcinin gösterileri üzerine Dünya Ticaret Örgütü'nün 30 Eylül 1999'daki toplantısının sona erdirilmesi, küreselleşme sürecini şekillendiren çıkar ve değerlere küresel ölçekte karşı çıkan büyük bir toplumsal hareketin doğuşunu müjdeliyordu" (Castells, 2006:188-189). Seattle'daki eylemlerin şiddet içermesi, olayın önemli ayrıntılarından biri olarak gösterilmektedir. Ancak, Seattle'daki N-30'un en çarpıcı özelliği, küreselleşme karşıtı hareketin göz ardı edilemeyecek boyutlara ulaşmış olduğunu tüm dünyaya göstermesi (Tuna, 2005:111-117) olmuştur. Seattle'daki protesto eylemleri sonucunda toplantının iptaliyle kazanılan zafer, yalnızca DTÖ'ne yönelik farklı muhalefet hareketlerini bir araya toplamakla kalmamıştır. Aynı zamanda, küreselleşme karşıtı hareketin içinde yer alan sendikalar, gençlik hareketleri, köylü hareketleri, işsizler hareketi, feminist hareketler ve bunların dışında kalan ve farklı alanlarda mücadele veren çok sayıda sivil toplum örgütünün toplumsal hareketin protestolarını sokaklara taşımalarının yolunu açarak (Aguiton, 2005:126-130) büyük bir ün kazanmıştır.

Cenova G8 protestoları da meşhur küreselleşme karşıtı eylemlerden biridir. Bu eylemler ününü gerek organizasyon, gerekse gösterilere katılan eylemci sayısının 300,000 kişiyi bulan büyük bir kitlesel hareket olmasından ziyade, Carlo Guiliani adlı bir eylemcinin öldürülmesinin damgasını vurduğu bir eylem olmaya borçludur (Tuna, 2005:111-117). Cenova'dan sonra, bu eylemler küreselleşme kurumları olarak işleyen IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi ekonomik ve G8, Avrupa Birliği, NATO gibi siyasi oluşumların faaliyetlerine ve yıllık toplantılarına karşı düzenlenen protestolarla devam etmiştir. Özellikle 2001'de Porto Alegre'de Dünya Ekonomik Forumu'na alternatif olarak düzenlenen ve oldukça ses getiren Dünya Sosyal Forumu, küreselleşme karşıtı eylemlerin nabzının attığı eylemler olmuştur (Tuna, 2005:111-117). Touraine, "başka dünyacı" olarak nitelendirdiği bu küreselleşme karşıtı hareketin Porto Alegre Forumu'ndaki başarısını, Seattle, Göteborg, Cenova bildirgelerine ve eleştirel işlev taşıyan birçok bildirgeye olumlu bir anlam kazandıran toplumsal hareketleri ve düşünce akımlarını bir araya toplamasına bağlamaktadır. Bu hareketin zayıf noktası ise kimin, hangi çıkarların ya da hangi toplum anlayışı adına savaşın verildiğinin açıkça tanımlanamamasından ileri gelmektedir. O sebeple bu eylemler, bütün bu başarılarına rağmen, azınlık gruplarının ruhsuz bir biçimde bir araya gelişi (Touraine, 2007:44-45) olarak nitelendirilmektedir.

11 Eylül terörist saldırılarının ardından eylemi üstlenen örgütlerin amaç ve seçtikleri simgeler, küreselleşme karşıtlarınıninkilerle oldukça benzediği için bu eylemlerin de küreselleşme karşıtı hareketler kapsamında olduğu düşünüldü. Meselenin basitçe ABD ile İslam dünyası arasında yaşanan bir husumetin yansımasından çok daha öte, küresel kapitalizme olan tepkinin terör eylemlerine dönüşmesinin kanıtı olarak gösterildi. Saldırıların yarattığı terör, küreselleşme karşıtlarına mal edildiği için (Tuna, 2005:121-124) küreselleşme karşıtları, dünyadaki iyiler ve kötüler saflarından kötüler grubunda algılanır oldular ve terör yanlısı olmasa da toplumsal anarşi yaratan söz konusu hareket, şer grubunun saflarında değerlendirilmeye başlandı (Karadeli, 2005:133). Bu açıdan 11 Eylül saldırılarının, küreselleşme karşıtlarının mücadelesine çok büyük bir darbe vurduğu söylenebilir. Küreselleşme karşıtı eylemlerin bir terör olayı olarak görülmesi, bu hareketin etkinliğini sürdürmesini ve gelişmesi üzerinde büyük bir engel teşkil etmiştir.

Küreselleşme karşıtı eylemler hakkında verilen bu genel bilgiden sonra küreselleşme karşıtı güçlerin kimler olduğu sorusuna cevap vermek gerekir. Küreselleşme karşıtı aktörlerin oldukça çeşitli ve çok sayıda oldukları hatırlatılarak, burada sadece bazı yazarların çalışmalarına konu olan başlıca gruplardan bahsedilecektir. Mesela, küreselleşme sorunlarını çözme amacı taşıyan eylemcileri Steger, iki kategoriye ayırmayı önermektedir: Birinci grup; özel korumacılar, kendi ülkelerindeki ya da bölgelerindeki bazı ekonomik, siyasi ve kültürel rahatsızlıklar konusunda küreselleşmeyi suçlayan gruplardan oluşmaktadır. İkincisi ise; evrenselci korumacılar, kendilerini küresel Kuzey ve Güney arasında daha eşitlikçi ilişki kurulmasına adanmış ilerici siyasal partiler içinde yer almaktadırlar. Buna ilave olarak, çevre koruma, adil ticaret ve uluslararası emek sorunları, insan hakları ve kadın hakları ile ilgilenen sivil toplum kuruluşlarını ve ulus ötesi ağları (Steger, 2006:153-156) ayrı bir grup olarak değerlendirilmektedir. Castells ise, yeni küresel düzene

açıkça karşı koyan, son derece farklı kültürel, ekonomik ve kurumsal bağlamlarda yer alan, birbirine zıt ideolojileri benimseyen beş hareketten söz etmektedir. Bunlar; Meksika’da Zapatistalar; Amerikan Milisleri, bir Japon tarikatı olan Aum Shirinkyo, küresel terörist bir ağ olan El-Kaide ve genellikle küreselleşme karşıtı hareket olarak bilinen Küresel Adalet Hareketidir (Castells, 2006:98). Bu birbirinden oldukça farklı görüş ve ideolojilere sahip grupların şaşırtıcı olan tek ortak tarafları; küreselleşme karşısındaki tavır alışlarıdır denilebilir.

Küreselleşme karşıtı grupların kimliği konusunda en ayrıntılı sınıflamayı yapan Aguiton (2005:212-266), küreselleşme karşıtı hareketleri beş grup adı altında toplamıştır. Bunlardan ilki olan **Gençlik hareketi**; 1960’lı ve 70’li yıllarda yaşanan gençlik hareketine benzeyen; ancak bugünün kendi değerleri, yöntemleri ve özgül örgütlenme biçimlerinin şekillendirdiği yeni bir gençlik hareketi olarak karakterize edilmektedir. İngiltere’de özellikle 1990’lı yılların ikinci yarısında önemli bir gelişme gösteren toplumsal muhalefet hareketleri içinde öncü bir rol oynayan “*Reclaim the Streets*” (*Caddeleri Geri Kazan*) hareketi ve bunu takiben ABD’de özellikle Seattle olayları sırasında çok önemli bir rol oynayan *Direct Action Network* (*Doğrudan Eylem Ağı*) küreselleşme karşıtı gençlik hareketlerinin tipik örnekleridir. İkinci olarak **Köylü Hareketi ise**; sendikal hareketlerde olduğu gibi uzun bir süre ulusal ve yerel ölçekte sıkışmış bir şekilde gelişimlerini sürdürmüşlerdir. 1990-2000 yılları arasında dünya ekonomisinin küreselleşmesi köylüler açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Uluslararası ekonomik kurumların da etkisiyle dünya Pazarlarının tarım ürünlerine açılmasının hızlanması, genetik olarak değiştirilmiş tarım ürünleri ve tohumlarının kullanımındaki artış köylü hareketi mücadelesinin odağını oluşturmaktadır. Bu hareket içinde *Via Campesina*, *Yoksullar Meclisi* ve *MST (Topraksızlar Hareketi)* öne çıkmaktadır. Üçüncü olan **İşsizler Hareketi**; başta Avrupa ülkeleri olmak üzere gelişmiş batı ülkelerinde veya Japonya, Güney Kore gibi sanayileşmiş uzak doğu ülkelerinde işsizliğe karşı yapılan hareketler olarak nitelendirilmektedir. **Feminist Hareket ise**; “*Dünya Kadınlar Yürüyüşü*” hareketinin uluslararası alanda gerçekleşen konferans ve toplantılarına katılma ve Porto Alegre’den Cenova’ya kadar bütün buluşmalarda bulunma nedenleri, Quebec’li militan bir feminist olan Lorraine Guay’ın şu sözleriyle hayat bulmuştur: “*Belki çoğunuz bilmiyor olabilirsiniz, ama küreselleşmenin de bir cinsiyeti vardır!*” Dünya kadınlar yürüyüşü ile birlikte yürütülen kampanya kapsamında kadınlar özellikle asgari ücretin yükseltilmesi, eşit işe eşit ücret hakkının sağlanması gibi iktisadi konular üzerinde yoğunlaşan dokuz temel talep ileri sürmüşleridir. Beşinci eylem türü olarak **Sivil Toplum Kuruluşları** kapsamında incelenebilecek üç temel kurum bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, insan hakları konusunda faaliyet gösterenlerdir (Uluslararası Af Örgütü). İkinci grup içinde yer alan STK’lar daha çok sağlık ve gıda yardımı konularında faaliyet göstermekte olan Dünya Doktorları, Sınır Tanımayan Doktorlar gibi sivil toplum kuruluşlarıdır. Üçüncü grup STK’lar ise daha çok kalkınma ile ilgili konularda faaliyet gösteren ve Üçüncü Dünya ülkelerine çok çeşitli alanlarda yardım sağlamakta olan kurumlardır (Oxfam, Avemiat).

4. Küreselleşme Karşıtı Hareketlere Analitik Bir Bakış

Küreselleşme muhalifi hareketler birbirinden farklı ırk, inanç ve ideolojiye, amaç ve beklentilere sahip aktör ve eylemlerden müteşekkil olmalarına rağmen, bir toplumsal hareket biçimi olarak temel nitelikleri bakımından analize imkân verebilecek birtakım benzerlikler göstermektedirler. Öncelikle bu hareketlerin, literatürde hem küreselleşmeye paralel olarak ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler (Çayır, 1999:32) kapsamında hem de özgün bir hareket biçimi olarak (Yılmaz, 2010) tanımlandıkları belirtilmelidir. Dolayısıyla burada, küreselleşme karşıtı hareketlerin analizinde kılavuz olabilecek yeni hareketlere ilişkin bazı esaslar konu edilecektir. Yeni toplumsal hareketlerin, endüstri sonrası toplum tipine ait bir olgu olarak, klasik dönem eski toplumsal hareketlerden ayrılan özellikler taşıdığı genel kabul görmektedir. Mesela daha önce bu tür eylemlerde, ayrı ayrı ırk ve milletten oluşan kitleler arasındaki farkların, hedefler aynı olsa da hemen ortaya çıktığı (Le Bon, 1997:139) üzerinde durulurken; günümüzde, ayrılan yanları kabul edilse de, farklı ulus ve ırktan oluşan küreselleşmiş kitlelerin eylemlerinin temel nitelikleri üzerinde tartışılmaktadır. Yine eski hareketlerin aksine, modern dönemde yeni hareketlere, bir toplumsal duruma (modernleşmeye) tepki gözüyle bakılmamakta; aksine, toplumun kendisini (kültürel ve tarihsel açıdan) yeniden üretmesine katkıda bulunan çeşitli hareketler arasındaki çatışmanın sonucu (Touraine, 1999:49; Çayır, 1999:32) olarak görülmektedir.

Yeni toplumsal hareketlerin ekonomik taleplerden çok hayatın ekonomik olmayan yönlerine vurgu yaptığı ifade edilmektedir. Oysa küreselleşme karşıtı hareketler, esasen kapitalizmin ve ideolojisinin küresel ölçekte yaygınlaşmasına ve küreselleşmenin yol açtığı ekonomik adaletsizliklere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim yoğun ekonomik talepleri olan küreselleşme karşıtı aktörlerin, ekonomik alana ilişkin eylemleri üç temel noktada toplanmaktadır. Küreselleşmeyi yeni bir sömürgecilik anlayışı olarak gören emperyalizm ve kapitalizm karşıtlığı, çok uluslu şirketlere ve istihdam ve kötü çalışma koşullarına karşı duruş ve IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi küresel kurumların faaliyetlerini protesto etmedir. Dolayısıyla küreselleşme karşıtı hareketler, bu açıdan yeni toplumsal hareketlerden bariz bir biçimde ayrılmaktadırlar. Diğer taraftan, yeni toplumsal hareketler devlete karşı değil, toplumsal bir muhalife yönelmiş ve bu gruplarla mücadele sonucu bir kimliğin inşa edildiği ilişkiler ağı (Çayır, 1999:23) olarak nitelendirilmektedirler. Bu yönüyle küreselleşme karşıtı hareketler, yeni hareketlere benzer nitelikler taşımaktadırlar. Çünkü küreselleşme karşıtı hareketler de ulus-devlete değil, çok uluslu şirket ve kuruluşlara karşı harekette birleşmektedirler. Sağlığa zararlı koşullarda, düşük ücretle işgücü çalıştıran işyerlerine, doğanın tahrip edilmesine karşı faaliyette bulunan anti-kapitalist ideolojiye sahip olsalar da küreselleşme karşıtı hareketin ana hedefi kapitalizm değil, çok uluslu şirketler ve bağlı kuruluşlarıdır (Aktan ve Vural, 2004:194-195).

Yeni hareketlerin çoğunlukla hayatın ekonomik yönlerinin dışında kalan siyasal ve kültürel alanlar üzerinde eylemde bulduklarından daha önce bahsedilmişti. İlk olarak, söz konusu hareketler, doğrudan siyasal alanı hedef almasalar da, etkin gruplarla mücadele ve kimliğin inşasında bazı kültür kodları üzerinde tesirli olabilmek üzere dolaylı yoldan siyaseti etkilemeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla anti-küresel hareketlerle yeni hareketler arasında bir paralellikten söz edilebilir. Keza, küreselleşme karşıtlığı kavramını belli ideolojilere, sağ veya sol görüşlere yakın göstererek bir ideolojik tabana oturtmak zordur. Çünkü küresel kapitalizme politik açıdan karşı çıkan mesela sosyalist, komünist, anarşist ve diğer sol görüş ağırlıklı fraksiyonlar, kapitalizmin yarattığı eşitsizlik nedeniyle insan hakları dernekleri ve benzer sivil toplum kuruluşları, “küresel kültür” olgusunu kabullenmeyen kimi topluluklar ve çevreci gruplar (Tuna, 2005:105-106) küreselleşme karşıtı hareket ideolojisi üzerinde birleşmektedirler. Yeni hareketlerin de, küreselleşme karşıtı hareketler gibi, belirgin bir sınıf tabanına sahip olmadığı ifade edilebilir. Ancak yine de, bu hareketlerin yeni orta sınıftan destek buldukları; hatta “en yüksek desteği veren kesimin yoksul değil, aksine ekonomik açıdan güçlü kesimler” (Offe, 1999:74) oldukları öne sürülmektedir. Çayır’a göre ütopyacı ve romantik olmayan bu hareketler, aktörlerin birbirlerinin varlığını reddetmeden demokratik toplum içerisinde özerklik, farklılık ve kimlik adına mücadele ettikleri (Çayır, 1999:18) eylemler bütünüdürler. İkinci olarak, küreselleşme karşıtı hareketler, küreselleşmenin ekonomik ve (özellikle) kültürel açıdan getirdikleri veya götürdüklerine olan tepkiyi temel almış durumdadır. Bu minimal ortak paydadan yola çıkan gruplar, çoğu açıdan farklılaşsa da, ortak düşmana karşı ortak tepki merkezlerinde birleşmeyi başarmış, zaman zaman da yöntem açısından farklılıklar gösteren hareketler içine girmişlerdir (Tuna, 2005:107). Bu yönüyle küreselleşme karşıtı hareketler, sınıf kavramını aşan ırk, etnik köken ve toplumsal cinsiyet üzerine temellenerek, özellikle kültürel kimlik, kendini gerçekleştirme ve yeni hayatların nasıl savunulacağına yönelik hareketler olarak özgün bir niteliğe bürünmüşlerdir.

Küreselleşme karşıtı hareketleri diğer kitle hareketlerinden ayıran bir başka özellik ise, bu hareketin kendisinin de küresel bir karakter taşımasıdır. Daha önceleri, kitle hareketleri belirli bir zaman ve mekâna sığdırılırken küresel hareketlerin sınırları geniştir. Bu sınırları genişleten etken ise, teknolojidir. Castells’in belirttiği gibi, ağlar oluşturma, özellikle de internete dayalı ağlar oluşturma, küreselleşme karşıtı hareketin özünü oluşturur (Castells, 2006:200). Zira bu hareketlerin örgütlenmesinde internette yararlanılması, Seattle’daki gibi dünyanın çeşitli kentlerinde aynı anda bir dizi gösteride yeni protesto biçimlerinin kullanılmasını sağlamıştır. Bu süreçte yeni üyeler bulmak, tarihleri belirlemek, lojistiği planlamak, hedefleri belirlemek ve duyurmak için (Steger, 2006:170) internette yararlanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla “küreselleşme karşıtı hareket çelişkili çeşitliliği yüzünden, bir ağ olarak var olduğu koşullar dışında, imkânsız bir kolektif aktör olarak nitelendirilmektedir. Hareketin ağın kendisi olması veya bir ağ hareketi olarak algılanmasının sebebi budur” (Castells, 2006:200-202).

Küreselleşme karşıtı hareketlerin bir diğer özgün yönü de, küresel çapta şiddet ve terör olaylarıyla birlikte anılmasıdır. Castells'in dediği gibi, şiddetin küreselleşme karşıtı hareket üzerinde bir yanda, etkinliklerin medyaya yansımalarının garantisi; diğer yanda, harekete şiddet yanlısı bir hareket imajı vererek nüfusun sesiz çoğunluğunu harekete yabancılaştırması gibi çelişkili bir etki oluşturmaktadır. Ancak katılımcıların çoğu şiddeti onaylamamakta; genelde teatral eylemlerle, şiddete dayanmayan sivil-itaatsizlik eylemleri gerçekleştirmektedirler (Castells, 2006:204). Friedman ise, küreselleşme karşıtı popüler kitle hareketleri yerine birbirini izleyen suç dalgalarının görülmesinin sebebini, küreselleşmeden zarar görenlerin bununla baş edebilecek bir ideolojiye, bir bayrağa ve manifestoya sahip olmayıp sadece karşılanmamış ihtiyaçları ve özlemlerinin olmasına bağlamaktadır. Ona göre, bu yüzden pek çok ülkede insanlar gerek duydukları şeyi kapıp kaçıyor veya yağmalıyor, doğa kaynaklarını ihtiyaçları için bilinçsizce tahrip ediyor (Friedman, 2003:342-343). Söz konusu şiddet eylemlerinin yanı sıra, daha önce belirtildiği üzere 11 Eylül terör olaylarının küreselleşme karşıtlığının üzerine yıkılması, yürürlüğe konulan yasa ve uygulamalarla anti-terör mücadelesinden zarar görmesine (Karadeli, 2005:129-130) yol açmış ve dolayısıyla bu kitlesel hareketlerin temel hedeflerine ulaşmasına engel olmuştur.

5. Sonuç

Küreselleşme, toplumsal ilerlemeyi sağlayan ekonomik ve teknik gelişmelerin paylaşılmasından ibaret masum bir işbirliği süreci olamamıştır. Üstelik vaat ettiği refah toplumu idealini de gerçekleştirememiş; dünyanın büyük bir kısmının küreselleşmenin yarattığı eşitsiz ve adil olmayan bir düzenin, yaygın olmayan bir tabirle, küreselleşmenin mağdurları haline gelmekten kurtaramamıştır. Küresel çelişkilerin yarattığı küreselleşme karşıtı hareketler, esasen modern toplumdan, modern ötesi topluma miras olan kapitalist ideolojinin dünya ölçeğinde yayılması ve yeni bir sömürü düzeninin kurulması düşüncesine karşı olan eylemler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu küresel kapitalizmin siyaset, kültür ve çevre alanlarına yansıyan olumsuzluklarının dünya ölçeğine yayılmasıyla karşıtlığın eylem alanları gelişmiş ve eylem alanlarıyla birlikte küreselleşme karşıtı hareketler yeni düzenin özgün toplumsal hareket biçimlerini ortaya çıkarmıştır.

Önceki bölümde ana hatlarıyla irdelenen küreselleşme karşıtı hareketler, kapitalist ideolojiye olduğu kadar, küreselleşmeyle gelen yenedünya düzenine karşı gençlik, işsizler, köylüler, feministler, sivil toplum kuruluşları ve ırk gibi farklı toplumsal kesim ve statülere sahip kitlelerin yeni kimlik tasarımları çerçevesinde birbiriyle mücadeleye girişmelerini karakterize eden eylemler bütünüdür, denilebilir. Bu hareketleri ekonomik güçsüzlük, ırk, sınıf ve ulus gibi eski toplumsal hareketlerin kategorileri temelinde açıklamak mümkün görünmemektedir. Çünkü yeni dünyanın toplumsal hareketleri, karmaşık çapraz etkenlerin şekillendirdiği küresel çaplı kolektif kimlikler ve yeni hayat tarzları üretmeyi hedefleyen özgün fonksiyonel eylemler olarak kabul edilebilirler. Bu hareketler, devlete ve topluma karşı yönelmiş; yalnız ekonomik ve siyasal çıkar amaçlı eylemler olmayıp, bir sivil toplum tesis etme amacını taşımaktadırlar. Küreselleşme karşıtı hareketler, hem küreselleşmenin yarattığı çelişkilere karşı korunmak; hem de özerklik ve farklılığı savunarak kendi hayat alanlarını genişletmek ve kamusal alanda kabul edilebilir olmak üzere demokratikleşme ve insan hakları çerçevesinde mücadele etmektedirler. Bu açıdan, küreselleşme karşıtı toplumsal hareketlerin bir toplumsal gerçeklik olarak, küreselleşmenin yol açtığı olumsuzluklar göz önünde bulundurulduğunda, ortaya çıkış amacını haklılaştırması ve demokratik bir hak ve eylem biçimi olması nedeniyle demokratik toplum adına olumlu bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Ancak, bu hareketleri, başarısını ve haklılığını etkileyebilecek bazı nitelikleri açısından eleştirmek mümkündür.

Her şeyden önce, küreselleşme karşıtı hareketlerin küreselleşmenin sağladığı teknik ve ekonomik imkânlardan yararlanarak seslerini duyurmaya çalışmaları, bu nedenle bir ağ hareketi olarak tanımlanmaları bir paradoks olarak gösterilebilir. Daha önce bahsedildiği gibi, bu eylemlerin bütün dünyada şiddet ve terör olayları ile birlikte anılması; hatta bazen bizzat kendisinin bir terör olayı olarak algılanması, küreselleşme karşıtı hareketlerin olumlu vasıflarına gölge düşürmektedir. Bunun yanı sıra, küreselleşme karşıtı eylemlerin çok çeşitli, bölünmüş ve örgütlenme düzeyi düşük tabiatı (yapısı) bütün dünyada sadece insanları sokaklara döken karışık ve dağınık tepkiler ve çatışmalar yığını olarak görülmesine yol açmaktadır. Hareket içerisinde çok sayıda örgüt veya aktörün yer alması ve bunların her birinin yapı ve amaç bakımlarından çeşitlilik göstermesi, bu parçalı ve dağınık yapının temel nedenidir. Karadeli'nin dediği gibi, harekete entelektüel bir te-

mel sağlayacak grupların yanında, sadece eylemciliği benimseyenlerin de bulunması, bu gruplar arasında yaklaşım ve eylem konularında nasıl davranmaları gerektiği konusunda çelişki ve çatışma yaratmaktadır (Karadeli, 2005:137-139). Yine Petras, radikal ve reformist olan STK'lar arasında da IMF-DB gibi kurumların fesih veya reforme edilmeleri (Petras, 2002:115) konusunda bile görüş ayrılığı bulunduğundan, dolayısıyla bir ayrılaşmadan söz etmektedir. Bütün bunlar, küreselleşme karşıtı aktörlerin hedef ve eylem tarzları üzerinde birleşmediklerini diğer bir ifadeyle, ortak bir eylem planına sahip olmadıklarını göstermektedir.

Son söz olarak, küreselleşme karşıtı hareketlerin bütün dünyadaki hızlı yükselişine paralel olarak, küreselleşme de aynı hızda dünyadaki eşitsizliklere ve krizlere neden olmayı sürdürmektedir. Küreselleşme karşıtı hareketler, küreselleşmenin meydana getirdiği olumsuzlukların hafifletilmesini ve bu sürecin bütün dünya için kabul edilebilir bir gelişme seviyesine ulaştırılmasını sağlamayı hedefliyor ise, ortak bir eylem planında birleşmesi ve bunun bütün dünyaya açık ve anlaşılır bir şekilde anlatılması gerekmektedir. Bir başka anlatımla, bu hareketlerin başarısı, aynı alanda faaliyet gösteren gruplar arasında yapı, amaç ve eylem bakımından bir bütünleşmeye veya etkin bir örgütlenmeye gidilmesine bağlıdır, denilebilir. Ayrıca, söz konusu hareketler için uluslararası alanda yaptırım gücü sağlayacak birtakım stratejilerin geliştirilmesinin ve mücadelenin demokratik zeminde gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğundan söz etmek gerekir. Aksi takdirde, bu hareketlerin çelişkili ve bölünmüş yapısıyla etkinliğini meşru zeminde uzun zaman sürdürmesi pek mümkün görünmemektedir.

Kaynaklar

- AGUITON, Christophe (2005), *Bu Dünya Bizim: Başka Bir Küreselleşmenin Aktörleri* (Çeviren: Umut Konuş-Burcu Onar), İthaki Yayınları, İstanbul.
- AKTAN, Coşkun Can ve VURAL, İstiklal Yaşar (2004), *Globalleşme Fırsat mı, Tehdit mi?*, Zaman Kitap, İstanbul.
- BAUMAN, Zygmunt (2006), *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları* (Çeviren: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- CASTELLS, Manuel (2006), *Kimliğin Gücü Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, İkinci Cilt, (Çeviren: Ebru Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÇAYIR, Kenan (1999), "Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler", Editör: Kenan Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler*, Teorik Açılımlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, ss. 13-33.
- FALK, Richard (2002), *Yırtıcı Küreselleşme Bir Eleştiri*, (Çeviren: Ali Çaksu), Küre Yayınları, İstanbul.
- FALK, Richard (2005), *Dünya Düzeni Nereye?*, (Çeviren: Neşenur Domaniç ve Nusret Arhan), Metis Yay., İstanbul.
- FRIEDMAN, Thomas (2003), *Lexus ve Zeytin Ağacı, Küreselleşmenin Geleceği* (Çeviren: Elif Özsayar), Boyner Holding Yayınları, İstanbul.
- HABERMAS, Jürgen (2002), *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*, (Çeviren: Medeni Beyaztaş), Bakış Yay., İst.
- KARADELİ, Cem (2005), "Küreselleşme ve Karşıtlığının Sorunları ve Sonuçları", Derleyen: Cem Karadeli, *Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme*, Phoenix Yayınevi, Ankara, ss. 129-142.
- LE BON, Gustave (1997), *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları, İstanbul.
- OFFE, Claus (1999), "Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması", Editör: Kenan Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler*, Teorik Açılımlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, ss. 53-79.
- PETRAS, James (2002), *Küreselleşme ve Direniş*, Çeviren: Ali Ekber vd., Cosmopolitik Kitaplığı, İstanbul.
- RIVERO, Oswaldo De (2003), *Kalkanma Efsanesi, 21. Yüzyılın Bağımsız Yaşayamayan Ekonomileri*, Çeviren: Ömer Karakurt, Çitlenbik Yayınları, İstanbul.
- STEGER, Manfred B. (2006), *Küreselleşme*, Çeviren: Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- STIGLITZ, Joseph E. (2006), *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*, Çeviren: Arzu Taşcıoğlu ve Deniz Vural, Plan B Yayıncılık, İstanbul.
- TOPRAK, Metin (2001), *Küreselleşme ve Kriz: Türkiye ve Dünya Deneyimi*, Siyasal Kitapevi, Ankara.
- TOURAINÉ, Alain (1999), "Toplumdan Toplumsal Harekete", Editör: Kenan Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler*, Teorik Açılımlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, ss. 35-51.
- TOURAINÉ, Alain (2007), *Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma*, Çeviren: Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları / Cogito, İstanbul.
- TUNA, Ozan Doğu (2005), "Küreselleşme Karşıtlığının Gelişimi Üzerine", Derleyen: Cem Karadeli, *Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme*, Phoenix Yayınevi, Ankara, ss. 105-127.
- YILMAZ, Aytekin (2004), *İkinci Küreselleşme Dalgası*, Vadi Yayınları, Ankara.
- YILMAZ, Nuray (2010), "Bir Sosyal Hareket Olarak Küreselleşme Karşıtlığı", <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/YLTezleri/tez5.htm>, 01.04.2010 tarihinde internetten alınmıştır.

TÜRKİYE’DE TARIM ÜRÜNLERİNİN KOOPERATİFLERLE PAZARLANMASI: TRAKYA YAĞLI TOHUMLAR TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ (TRAKYA BİRLİK) ÖRNEĞİ

Öğr. Gör. Dr. Nilüfer SERİNİKLİ*

Özet

Türkiye’de tarım sektöründe faaliyet gösterenlerin %85’i, toprağı 100 dekarın altındaki küçük çiftçilerdir. Küçük çiftçiler üretimden pazarlamaya kadar birçok sorunla karşılaşmaktadırlar. En büyük sorunlardan biri pazarlamada yaşanmaktadır. Bunun nedeni kendileri ile tüketici arasında yer alan aracılardan biri pazarlamada yaşanmaktadır. Küçük çiftçiler piyasa fiyatı hakkında çok fazla bilgi sahibi olamamaları ve finansal yetersizlik nedeniyle aracılardan biri pazarlamada yaşanmaktadır. Rekabet düzeylerini artırabilmeleri ve ürünlerini uygun koşullarda pazarlayabilmeleri ancak tarım satış kooperatifleri çevresinde örgütlenerek gerçekleşebilir. Ülkemizde tarım satış kooperatifleri üreticilerin ürünlerinin değer fiyatına pazarlanması amacıyla Atatürk’ün direktifleri doğrultusunda çıkarılan 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Kanunu ile kurulmaya ve gelişmeye başlamıştır. Kurulduğu günden beri gelişme gösteren tarım satış kooperatiflerinin 322 birim kooperatif ve 16 bölge birliği mevcuttur. Araştırmada 16 bölge birliğinden Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Bölge Birliği (Trakya Birlik) incelenmiştir. Birliğin ana faaliyet konusu olan ayçiçeğinin üretiminden pazarlanmasına kadar tüm faaliyetlere aktif olarak katılmakta ve kırsal işletmelerle rekabet edebilecek konumdadır.

Anahtar kelimeler: Trakya Birlik, Kooperatif, Pazarlama.

1. Giriş

Ülkelerin gelişme sürecinin ilk aşamalarında, gelir ve nüfus artışı nedeniyle hızla artan tarım ürünlerinin talebini karşılayabilmek için yapılması gereken birinci öncelik tarım ürünleri üretimini miktar olarak arttırmaktır. Bu nedenle, bu ülkelerde tarıma yapılan yatırımların büyük bölümü tarımsal üretimi arttırmaya yöneliktir. Zaman içinde tarımsal üretimin artışı kısıtlayan engellerin ortadan kaldırılması, tarımda teknolojik ilerlemenin sağlanması, gelişen yayım teknikleriyle yeniliklerin üreticilere benimsenmesi sonucu tarımsal üretim hızlı biçimde artış göstermekte ve önceleri fazla önem verilmeden pazarlama konuları ön plana çıkmaktadır. Ayrıca gelişmenin doğal sonucu olarak toplumların gelir düzeyinin yükselmesi bir yandan tarım ürünleri talebini arttırmakta ve çeşitlendirmekte, diğer yandan da tarım ürünlerinin giderek daha fazla işlenmesi nedeniyle tarıma dayalı sanayinin talep ettiği ürün miktarını çoğaltmaktadır. Gelişmenin daha sonraki aşamalarında ise tarım ürünlerine ve özellikle gıda ürünlerine karşı talep doyum noktasına yaklaşmaktadır. Bunun sonucu olarak artan gelir, tarım ürünleri talebini fazla arttırmamakta, buna karşılık gelişen tarım sektörü verimliliğin artışı nedeniyle, daha fazla tarım ürünü üretebilecek güce ulaşmaktadır. Bu durum tarım ürünleri pazarlaması konusunun önemini büyük ölçüde arttırmaktadır (Küçükgöde, 2008). Ancak, küçük çiftçilerin büyük çoğunluğunu oluşturduğu gelişmekte olan ülkelerde ürünlerin pazarlanmasında bazı sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorunları ortadan kaldırmak amacıyla küçük çiftçilerin kooperatifleşme yoluna gitmesi gerekmektedir.

Kooperatifçilik geniş anlamda ekonomik bir işbirliği modeli olup, ortak amaçlara ulaşmak isteyen kişiler (üretici veya tüketici) tarafından oluşturulan bir örgütlenme modelidir. Bu örgütün emek ve sermaye birikiminin sağlanması, üretim tekniklerinin geliştirilmesi ile üretimin artırılması, ürünlerin değerlendirilmesi, düşük faizle kısa ve uzun vadeli kredi sağlanması, aracılık kazancının azaltılması veya ortadan kaldırılması, ortakların kültür düzeyinin yükseltilmesi, ortaklara kendi kendilerini yönetme yeteneğinin kazandırılması, adil bir gelir dağılımı sağlanması (Anonim, 2002:35) ve kırsal sanayinin

* Trakya Üniversitesi Uzunköprü Meslek Yüksek Okulu, nserinikli@hotmail.com

kurulması konusundaki fonksiyonların yerine getirilmesi gibi çeşitli yararları bulunmaktadır (Galor vd., 1999:73).

Özellikle küreselleşmenin etkisiyle son 20 yılda dünya genelinde tarımsal alanda görülen hızlı değişim ve değişimin beraberinde getirdiği liberal politikalar, bu sektör içerisindeki üreticileri ve sosyo-ekonomik örgütler olan tarımsal kooperatifleri de etkilemiştir. Küreselleşmenin etkisinin yoğun bir şekilde görüldüğü günümüzde, tarımsal kooperatifçilik hareketi, geleneksel kooperatifçilik hareketini şirket değerleriyle birleştiren işletme ağırlıklı bir yapıya dönüşmüştür. Küreselleşme etkisiyle ortaya çıkan işletme ağırlıklı kooperatifçilik, günümüzde üreticinin ürünlerinin işlenerek pazarlanması yoluyla, üretimin katma değeri yüksek gelirlere dönüşmesine imkân sağlamaktadır (<http://www.tarimkredi.org.tr/> erişim tarihi: 01.04.201).

2. Kooperatifin Tanımı ve Kapsamı

Kooperatifler, kişilerin tek başlarına yapamayacakları ya da birlikte yapmalarında yarar bulunan işleri, devlet yardımı olmaksızın karşılıklı yardım ve dayanışma suretiyle, bir araya gelerek oluşturdukları gönüllü örgütlerdir.

Kooperatifin asıl amacı, sermaye şirketlerinde olduğu gibi kâr elde etmek olmayıp ortaklarına hizmet etmektir. Kooperatifler için kâr sağlama, kooperatifçiliğe aykırı bir kavram değildir. Sorun sadece kârın elde edilme ve dağıtım şeklinin kooperatif ilkeleri ile bağdaştırılmasıdır (Çevik, 1999:1501). Sermaye şirketlerinde büyük hisse sahipleri şirket yönetiminde söz sahibi olurken, kooperatiflerde her ortağın genel kurul toplantısında bir oy hakkı olduğundan demokratik yönetim söz konusudur.

Kooperatiflerin amacı, ortaklarının yaşamı için gerekli bazı ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu amaca ulaşabilmek için (Çevik, 1999:1501):

- Ortaklarına mal ve hizmetleri makul bir fiyatla sağlar.
- Aracıların gereksiz karlarını ortadan kaldırır.
- Toplumdaki mali yönden güçsüz kişilerin ezilmesini önler.
- Üretici ve tüketicilerin haklarını korur.
- Ortaklarının ve uzun vadede halkın refahını sağlar.

Kamu ve özel sektörün yanında üçüncü bir sektör olarak kabul edilen kooperatifler, dünyada 800 milyondan fazla ortağa sahiptir. Örneğin; Arjantin'de 9.1 milyon, Almanya'da 20 milyon, Endonezya'da yaklaşık 80 milyon, Hindistan'da 239 milyon, Kolombiya'da 3,3 milyon, Malezya'da 5,9 milyon ve Singapur'da 1,6 milyon kişi kooperatif ortağıdır (<http://www.ica.coop/coop/statistics.html>, erişim tarihi: 24.01.2008). Bu rakamlar, dünyadaki tüm ülkelerde kooperatifçilik hareketinin öneminin gittikçe arttığını göstermektedir.

800 milyon ortağıyla bugün yeryüzünün en büyük sosyo-ekonomik hareketi niteliğini taşıyan kooperatifler, birçok ülkede önemli başarı düzeylerine ulaşmıştır (Çıkin, 2007). Örneğin; Belçika'da eczane kooperatifleri pazar payının %19,5'ine sahiptir. İngiltere'de kooperatifler ülkenin en iyi gezi ve dinlenme örgütünü kurmuştur. Kanada İsfendan (akça ağaç) Şeker Kooperatifi, dünyanın isfendan (akça ağaç) şekeri üretiminin %35'ini üretmektedir. Kenya'da kooperatifler kahve piyasasının %70'ine, mandıra piyasasının %76'sına ve pamuk piyasasının %95'ine sahiptir. Kıbrıs'ta kooperatifler; bankacılık hizmet pazarının %30'unu ve bütün tarımsal ürün pazarının %35'ini oluşturmaktadır. Yeni Zelanda'da kooperatifler; mandıra pazarının %95'ine, et ve gübre pazarının %70'ine, toptan ilaçların %75'ine ve bakkalcılık pazarının %62'sine sahiptir. Görüldüğü gibi, gelişmiş veya gelişmekte olan tüm dünya ülkelerinde kooperatifler çeşitli sektörlerde faaliyet göstermektedir. Çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren kooperatifler, yeryüzünde 100 milyonun üzerinde insanı istihdam etmektedir. Bu da Çok Uluslu Şirket'lerin istihdam ettiği kişi sayısından %20 daha fazladır (<http://www.ica.coop/coop/statistics.html>, erişim tarihi: 24.01.2008).

Kooperatifler genel olarak, tarım ve tarım dışı kooperatifler olmak üzere ikiye ayrılır. Kentsel kooperatifler de denilen tarım dışı kooperatifler, tarım ile ilgisi olmayan alanlarda, kişilerin ortak amaçları doğrultusunda bir araya gelerek oluşturdukları gönüllü örgütlerdir. Tarım kooperatifleri ise, ortağının çiftçi ve faaliyet alanı tarım olan kooperatif örgütlerdir.

Kooperatif çeşitleri ilk baştaki gelişim safhalarına bağlı olarak, dünyanın çeşitli yerlerinde farklılık göstermektedir. Örneğin; az gelişmiş ülkelerde tarım kooperatifleri daha yaygın olup, tarım koopera-

tifleri içerisinde kredi kooperatiflerinin oranı daha fazladır. Hemen hemen tüm gelişmiş ülkelerde, tüketim kooperatifleri daha güçlü yapılanmaya sahip olup, bunu sırasıyla tarım ve sigorta kooperatifleri izlemektedir. Dünyadaki kooperatiflerin önemli bir bölümü (%33'ü) tarım kooperatiflerinden oluşmaktadır. Özellikle, nüfusun büyük çoğunluğunu tarımla uğraşanların oluşturduğu gelişmekte olan ülkelerde ise, tarım kooperatifleri oldukça önemli bir yere sahiptir. Tarımsal üretimdeki gelişmeler sonucu tarıma dayalı endüstri etkilenmekte, bununla birlikte endüstri de tarıma girdi sağladığı için toplumun sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandırmaktadır. Yetersiz toprak, ilkel tarım metotları sonucu düşük üretim, kalabalık nüfus ve dolayısıyla gelir azlığının meydana getirdiği müşterek ekonomik ve sosyal problemler, köy insanını doğal olarak karşılıklı yardıma zorlamaktadır. Bu yapısal özelliğin de etkisiyle, gelişmekte olan ülkelerde tarımsal kooperatiflerin diğer kooperatif türlerine göre daha yaygın bir şekilde olduğu görülmektedir (Serinikli, 2009:85).

Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan ülkemizde, küçük tarım işletmeleri oldukça fazladır. Küçük tarım işletmeleri, modern makine kullanımı, girdi temini, üretilen ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması gibi faaliyetleri oldukça zor temin etmektedir. Ayrıca üretilen mal ve hizmetler üreticiden tüketiciye gelinceye kadar bir çok aracıdan geçmektedir. Dolayısıyla bu durum, tüketicinin ürüne ödediği paranın çok az bir kısmının üreticinin eline geçmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, küçük çiftçiler bir araya gelecek, ekonomik haklarını korumak amacıyla tarım kooperatiflerini kurmaktadır. Ülkemizde en fazla kurulan tarım kooperatifleri; tarım satış, tarım kredi, pancar ekicileri, sulama ve köy kalkınma kooperatifleridir.

3. Tarım Ürünlerinin Kooperatiflerle Pazarlanmasının Önemi

Tarımsal pazarlama; “üretimin başladığı işletmeden, tüketicinin son aşamasına yani tüketicinin sofrasına kadar gelen tarım ürünlerinin geçirdiği işlemleri inceleyen ve bunları düzenleyen bir bilim dalıdır”. Buna göre, tarımsal pazarlama, üretime yön verdiği için üretimin bir bölümünü içine almaktadır. Tarım ürünlerinin tüketiciye satışı pazar talebine bağlı olduğundan, tarımsal pazarlama, çiftçinin üretimi ilk adım atması ile tarlada, bahçede, ahırda başlamakta ve üretimden tüketime kadar geçen bütün aşamaları kapsamaktadır. Bu nedenle, çiftçinin yalnız üretimle ilgili teknik ve ekonomik bilgilere değil, ürününün özellikleri ve satışı ile ilgili bilgilere de sahip olması zorunludur (İnan, 1998:144).

Tarım ürünlerinin pazarlanması oldukça masraflı ve uzmanlık gerektiren bir işittir. Özellikle, kırsal kesimde dağınık olarak yaşayan ve ekonomik olarak güçsüz durumda olan çiftçiler açısından pazarlama faaliyeti oldukça zor olmaktadır. Bundan dolayı çiftçiler, ürünlerini aracılar kanalı ile pazarlamaktadır. Üretilen ürünlerin hem çabuk bozulabilen ürünler olması hem de çiftçilerin piyasa konusunda bilgi sahibi olmamalarından çiftçiler ürünlerini değer fiyatına satamamaktadır. Bunun yanında, aracılık kazancının fazla olmasından da tüketicinin ürüne ödediği paranın çok az bir kısmı üreticinin cebine girmektedir. Bu durumdan hem üreticiler hem de tüketiciler zarar görmektedir (İnan, 2001:318). Çiftçiler bu sorunları ortadan kaldırmak amacıyla, pazarlama kooperatifleri şeklinde örgütlenme yoluna gitmelidirler. Pazarlama kooperatifleri, üreticileri bir araya getirerek onların ürünlerini en iyi şekilde değerlendirmekte, üreticileri pazar ve üretim hakkında bilgilendirmekte, tüketicinin ödediği fiyatın fazla kısmının üreticiye dönmelerini sağlamak ve ürün piyasalarını düzenlemektedir (Çıkin ve Karacan, 1994:469).

4. Tarım Satış Kooperatifleri

Türkiye’de tarım kemsindeki küçük aile işletmelerinin sayısı, toplam işletme sayıları içinde büyük bir kısmını meydana getirmesi (Irfo, 2008:61) ve tarım ürünlerinin çabuk bozulabilir olması, çiftçilerin ürünlerini değer fiyatına satamamalarına neden olmaktadır. Bu durum küçük işletmelerin özellikle ürettikleri ürünlerin değerlendirilmesi aşamasında yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Tarım Satış Kooperatifleri genellikle ürün bazında ortaklarının ürünlerini satın alarak üreticilere direkt bir pazarlama kanalı olmaktadır. Bu kuruluşlar, küçük ölçekli üretici ortakların ve gerektiğinde diğer üreticilerin tek başlarına pazarlama imkanı bulamadıkları ürünleri alarak işlemekte, uygun pazarlar bularak satmakta ve bu sistem içinde üreticilere katkı sağlamaktadır (Irfo, 2008:61).

Türkiye’de, bugünkü tarım satış kooperatiflerinin temeli 27 Mart 1914’de “Aydın İncir Hümayei Zürra A.Ş.” ile atılmıştır. O zamanın ihracatçıları İzmir’de, üreticileri baskı altında tutmak ve tarım ürünlerinin fiyatlarını düşürmek amacıyla “Fig Packers” adlı bir tröst kurmuşlardır. Bunun üzerine üreticiler de birleşerek Aydın’da “Aydın İncir Hümayei Zürra A.Ş.” adı altında bir tarım satış kooperatifi kurmuşlardır. Ancak bu kooperatif beklenen görevi yerine getiremeyince bir süre sonra piyasadandan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tarım satış kooperatifleri, 1935 yılında Atatürk’ün direktifleri

doğrultusunda 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanununun çıkması ile asıl hüviyetlerine kavuşmuştur. Bu kanun ile beraber 1937 yılında tarım satış kooperatifleri ve birlikleri kurulmaya başlanmıştır. Ancak, 2834 sayılı yasa sadece üst birliklere kadar örgütlenmesini zorunlu kılarken merkez birliğinin kurulmasına olanak tanımıyordu. Böylece tarım satış kooperatifleri 1163 sayılı yasadan yararlanarak merkez birliği şeklinde örgütlenmiş ve Ankara’da Tarım Satış Kooperatifleri Merkez Birliği’ni (TARKO) kurmuşlardır. Ancak TARKO, pazarlama görevi yanında perakendecilik görevini de üstlendiği için 1980 sonrası kapatılmış ve bir daha da kurulamamıştır (Mülayim, 2006:639). Tarım satış kooperatifleri, 1935 yılından beri sayısal olarak artış göstermiş ve 2009 yılı itibarıyla sayıları birim kooperatif bazında 322 Tarım Satış Kooperatifine ve bölge birlikleri bazında 16 Tarım Satış Kooperatifleri Bölge Birliği’ne ulaşmıştır.

Tarım Satış Kooperatifleri; pazarlamanın satın alma, depolama, sınıflandırma, paketleme gibi fonksiyonlarını yerine getirirken, Tarım Satış Kooperatifleri Bölge Birlikleri ise; pazarlamanın işleme, depolama, ambalajlama, dağıtım, iç ve dış satım ve ar-ge gibi fonksiyonlarını yapmaktadır (Irfo, 2008:63).

Türkiye’de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, tarım ürünlerinin ticareti ve sanayide önemli rol oynamaktadır. Ülkemizde fındık, pamuk, incir gibi birçok tarımsal ürünlerin önemli bir bölümü ihraç edilmektedir. “Ürünlerin pazarlanmasında kooperatiflerin payı; pamukta %49, incirde %28, kuru üzümde %18, ayçiçeğinde %32, fındıkta % 7, gülçiçeğinde %24, yerfıstığında %5, bakliyat %1, yaş ipek kozasında %20, tiftikte %12, narenciyede %2, yumurtada %1’dir.” (Mülayim, 2006:639).

Tarım Satış Kooperatifleri Bölge Birlikleri, ürün alımları ve ürün ticareti dışında, sanayi sektörü içerisinde de faaliyet göstermektedir. Birincil ve bazıları ikincil ve hatta üçüncül işleme tesis ve işletmelere sahiptirler. Bununla birlikte, Türkiye’nin en büyük 500 sanayi kuruluşu sıralamasında; “Trakya Birlik 2005 yılında 126., 2006 yılında 118.; Tarih Pamuk ve Yağlı Tohumlar Birliği 2005 yılında 111., 2006 yılında 141.; Marmarabirlik 2005 yılında 475., 2006 yılında 364.; Tarih Üzüm Birliği ise 2006 yılında 439. olarak listeye girmiştir”. Görüldüğü gibi, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Türk tarımı ve sanayisine mevcut ve olası katkıları dikkate alındığında, Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarım Satış Kooperatifleri Bölge Birliklerinin piyasa koşullarında rekabet edebilir ve etkin kurumsal ve mali yapıya kavuşturularak varlıklarını sürdürmelerinin sağlanması gerektiği daha iyi anlaşılmaktadır (Anonim, 2002:35).

5. Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Trakya Birlik)

1966 yılında Babaeski, Edirne ve Lüleburgaz yağlı tohumlar tarım satış kooperatiflerinin birleşmesi ile Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Trakya Birlik) kurulmuştur. Merkezi Edirne olup Trakya, Marmara, Ege, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinde faaliyet göstermektedir. Kuruluş yıllarından günümüze kadar hızlı ve istikrarlı bir gelişme gösteren Trakya Birlik’in bugün 48 Kooperatifi ve 110.000 ortağı bulunmaktadır.

Birliğin ana faaliyet konusunu ayçiçek oluşturmada olup, ayçiçeğinin işlenmesinden pazarlanmasına kadar tüm pazarlama faaliyetlerinde Birlik yer almaktadır. Ayçiçek ürünü, ortak ve ortak dışındaki kişilerden satın alınıp Birliğin Karacabey Yağ Fabrikası ve Entegre tesislerinde işlenmektedir. Ayçiçek alım fiyatı yönetim kurulu tarafından belirlenmekte olup, genelde ürün alımlarında %3 impurte ve %8 rutubet oranına bakılarak alınır. Ancak, 2008 yılı itibarıyla bu şartların yanında, ayçiçeği ürününde yağ oranı %41 ve üzerinde ise pirim uygulaması yapılmaktadır (www.trakyabirlik.com.tr, erişim tarihi: 01.04.2010).

Ülkenin sayılı modern kuruluşları arasında yer alan entegre tesislerde üretilen mamuller, ISO 9000 kalite güvence sistemi belgesine sahiptir. Bunun yanında, tesislerde üretilen ürünlerin, gıda güvenliğinde en ileri teknolojik denetim belgesi özelliği taşıyan HACCP belgesine ve Karacabey Yağ Fabrikası ürünleri Türk Standartları Enstitüsü’nce (TSE) Kalite Güvence Sistemine uygun bulunarak TSE-EN-ISO 9002 Kalite Güvence Sistemi Belgesine sahiptir (<http://www.trakyabirlik.com.tr/>, erişim tarihi: 01.04.2010).

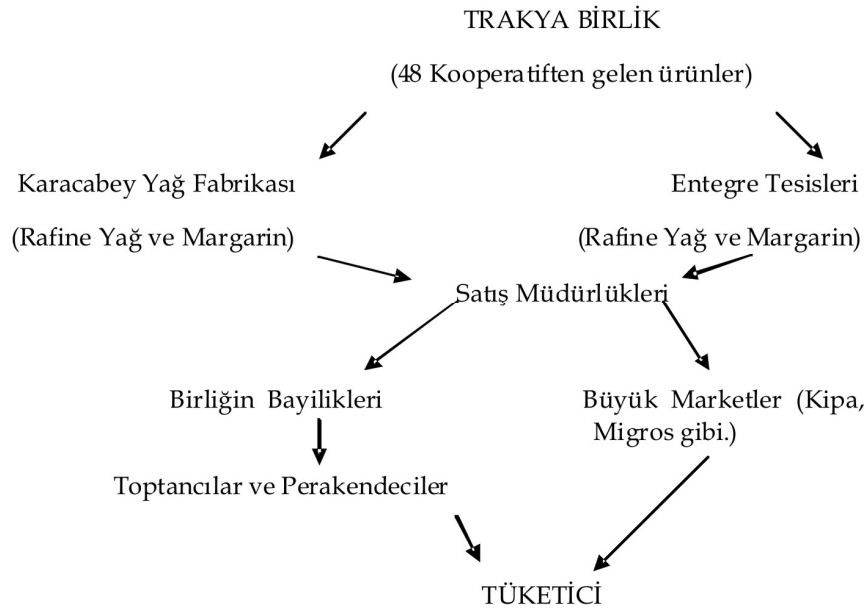
İstanbul Sanayi Odası (İSO) tarafından geleneksel olarak düzenlenen “Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2008 yılı Araştırma Raporu”nda üretimden satışlara göre yapılan değerlendirme sonucunda Trakya Birlik, 490 milyon 390 bin 304 lira net ciro gerçekleştirerek 101. sırada yer almıştır (<http://www.tumgazeteler.com/?a=5161036>, erişim tarihi: 01.04.2010).

Birlik, ayçiçeği alımının yanında ortaklarından buğday, arpa ve mısır satın alıp, fabrikalarında karma yem üretimi gerçekleştirmektedir. Ayrıca, özel işletmelerden temin ettiği gübre (her cins), tohumluk (hibrit ayçiçeği tohumluğu ve hibrit mısır tohumluğu), zirai ilaç, fenni yem, zirai alet ve ekipman

gibi tarımsal girdiler; toprak tahlil hizmetleri, sigortacılık, ar-ge, market vb. hizmetleri de ortaklarının hizmetine sunmaktadır (www.trakyabirlik.com.tr, erişim tarihi: 01.04.2010).

Karacabey Yağ Fabrikası; Trakya Birlik, 1976 yılında Bursa İli'ne bağlı Karacabey İlçesi'nde kurulu bulunan Karacabey Yağ Fabrikasını satın almış ve 1977-78 yıllarında üretime başlamıştır. İlk yıllarda fabrika 100 ton/gün ayçiçeği işleme kapasitesine sahip iken, daha sonra fabrikanın kapasitesi artırılarak fabrika bünyesinde 240 ton/gün kapasiteli bir karma yem fabrikası kurulmuştur. Karacabey Yağ Fabrikası'nda 5 ana ve 8 yardımcı ünite bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak Marmara Bölgesi'ndeki ortak kooperatiflere hizmet veren Karacabey Yağ Fabrikası, bugün 75.000 ton/yıl ayçiçek işleme, 27.936 ton/yıl rafine yağ, 72.000 ton/yıl fenni yem üretim kapasitesine sahip olup atık arıtma ünitesi kanalıyla çevreyi koruyucu üretim yapmaktadır (www.trakyabirlik.com.tr, erişim tarihi: 01.04.2010).

Şekil 1: Trakya Birlik Pazarlama Kanalı

Entegre Tesisleri; Tekirdağ ili Çorlu İlçesinin Şerefli Çiftliği mevkiinde bulunan Entegre Tesisleri 1982 yılından sonra kademeli olarak işletmeye açılmıştır. Entegre tesisi, konusunda ülkemizin sayılı modern tesislerindedir. Tesisin, 5 ana 9 yardımcı ünitesi mevcut olup, bugün; 90.000 ton/yıl ayçiçek işleme, 18.000 ton/yıl rafine, 30.000 ton/yıl kahvaltılık margarin veya 39.000 ton/yıl yemeklik, 144 bin ton/yıl yem üretim kapasitesine sahiptir. Gelişmiş ve çağın gereklerine uygun modern tesislerde atık arıtma ünitesi kanalıyla çevreye saygılı üretim yapılmaktadır (www.trakyabirlik.com.tr, erişim tarihi: 01.04.2010).

Şekil 1'de Birliğin pazarlama kanalı verilmiştir. Görüldüğü gibi, rafine yağ ve margarin ortaklara, toptancılara ve perakendecilere satılmaktadır. Margarin yağ dağıtımı, Birliğin kendi kamyonları ile taşınmakta, diğer ürünler ise "Kooperatifler Arası İşbirliği" ilkesinden yararlanılarak "Trakya Motorlu Taşıyıcılar Kooperatifleri Bölge Birlik"i ile yapılan işbirliği sonucunda dağıtımı gerçekleştirilmektedir (Serinikli vd., 2009:48).

6. Sonuç

Tarımda faaliyet gösterenlerin büyük bir bölümünü küçük çiftçilerin oluşturduğu ülkemizde, tarım ürünlerinin bozulabilir olması, ürün piyasasının düzensiz olması, piyasa fiyatlarının birkaç özel firma tarafından belirleniyor olması ve en önemlisi üreticilerin ürünlerini pazarlarken aracılara ihtiyaçları zor duruma düşürmektedir. Çiftçilerin bu olumsuz faktörlerin etkisinden kurtulmak için pazarlama kooperatifleri (tarım satış kooperatifleri) ile örgütlenmeleri gerekmektedir.

Türkiye'de tarım satış kooperatifleri, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi çiftçilerin bizzat kendilerinin kurduğu bir kooperatif modeli değildir. Bu kooperatifler, 1935 yılında "Tarım Satış Koope-

ratifleri ve Birlikleri Kanunu”nun çıkması ile kurulmaya başlamıştır. 1935 yıldan 2000 yılına kadar devlet, tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin yönetiminde söz sahibi olmuştur. Bu durum kooperatifçilik ilkelerinden “Demokratik Yönetim İlkesi” ve “Özerklik ve Bağımsızlık İlkesi”ne aykırı bir durumdur. Bir kooperatifi kooperatif yapan, tüm kooperatifçilik ilkelerinin tam olarak uygulanmasıdır. Bu nedenle tarım satış kooperatiflerini ve birliklerini, üreticilerin bizzat kendilerinin kurduğu ve yönetiminde söz sahibi olduğu kooperatifler olarak nitelendirmek mümkün değildir. Ancak, 2000 yılında çıkarılan 4572 sayılı “Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu” ile birim kooperatifler ve bölge birlikleri özerk bir yapıya kavuşmuşlardır. Bu Kanun ile, tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin mevcut sorunlarına çözüm oluşturulması amaçlanmış ve bu kuruluşların yeniden yapılandırılması amacı ile “Yeniden Yapılandırma Kurulu” oluşturulmuştur.

Türkiye’de mevcut 16 Tarım Satış Kooperatifleri Bölge Birliğinden biri olan Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Trakya Birlik) yeniden yapılandırmasını tamamlamış ve finansal açıdan oldukça iyi bir durumdadır. Ana faaliyet konusunu ayçiçeği oluşturmakta olup, ayçiçeğinin üretiminden pazarlanmasına kadar tüm aşamalarda faaliyet göstermektedir. Ortak ve ortak dışından alınan ürünler Birliğin fabrikalarında işlenmekte ve işlenmiş ürünler, motorlu taşıyıcılar kooperatifleri ve kendilerine ait kamyonlar ile ülkenin her yerinde bulunan bayilerine ulaştırılmaktadır. Bugün 500 firma arasında 101. sırada yer alan Birlik kaliteden ödün vermeden çalışmaktadır. Ülke çapında tanınan bir marka haline gelmiş olan Birlik, küresel işletmelerle rekabet edebilecek bir duruma gelmiştir. Ürün alımı ve işlenmesinin yanında ortaklarına kaliteli ve ucuz girdiler sağlamak; ar-ge, reklam faaliyetleri, sigortacılık gibi hizmetleri de ortaklarının hizmetine sunmaktadır.

Kaynaklar

- ÇEVİK, O. (1999), “Kooperatifler Hukuku Uygulaması ve İlgili Mevzuat”, Ankara, 1501.
- ÇIKIN, A. ve Karacan A.R. (1994), *Genel Kooperatifçilik*, Ege Üniversitesi Basımevi, Ankara, 469.
- ÇIKIN, A. (2007), *Değişen Dünya Koşulları ve Kooperatifçilik*, www.elelebizbize.Com/T.Ayhancikin/detay.php?İd=115, 31.10.2007.
- “Düzenleyici Etki Analizi Rehberi” (2002), Ankara, 35.
- GALOR, Z., Duman, S. ve Rehber, E. (1999), “Kırsal Sanayilerin Kurulmasında Kooperatiflerin Önemi”, *2000’li Yıllarda Kooperatifçilik Sempozyumu*, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara, 73.
- <http://www.ica.coop/coop/statistics.html>, (erişim tarihi: 24.01.2008).
- <http://www.tarimkredi.org.tr/modules.php?name=News&file=print&sid=555>, CIRIEC Kongresi, (erişim tarihi: 01.04.2010).
- http://www.trakyabirlik.com.tr/TBirlik_Portal/DesktopModules/TumIcerikler.aspx?NewsID=719&moduleid=38&tabid=1, E.T.01. 04.2010.
- <http://www.tumgazeteler.com/?a=5161036>, Trakya Birlik, 500 Büyükten 101. Sıraya Oturdu. (erişim tarihi: 01.04.2010).
- İNAN, İ.H. (1998), “Tarım Ekonomisi İşletmeciliği”, Tekirdağ, 144.
- İNAN, İ.H. (2001), “Tarım Ekonomisi İşletmeciliği”, Tekirdağ, 318.
- İRFO (2008), “Pazarlama Yönetimi”, *Kapasite Geliştirme Programı Çiftçi Örgütleri Profesyonelleri İçin Eğitim Seti Başvuru Notları*, Çiftçi Örgütlerinin Kurumsal Güçlendirilmesi Projesi Kapasite Geliştirme Programı (İRFO), Ankara, 61.
- KÜÇÜKGÖDE V. (2008), Tarım Ürünleri Pazarlaması, www.beysehirtarim.gov.tr/haberdetay.asp, E.T.01. 04.2010
- MÜLAYİM Z.G. (2006), *Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara, 639.
- SERİNİKLİ, N., İnan İ.H., Yavaş, Ö., Erdem, B. ve Aktoprak, S., (2009), “Bölgesel Kalkınmada Kooperatiflerin Rolü: Edirne İli Örneği”, *1. Trakya Bölgesel Kalkınma ve Girişimcilik Stratejileri Sempozyumu*, 48.
- SERİNİKLİ, N., (2009), *Küreselleşme Sürecinin Kooperatifçilik Hareketine Etkisi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye İçin Öneriler*, Doktora Tezi, Tekirdağ, 85.

OSMANLIDA GİRİŞİMCİLİK VE “MUDAREBE USULÜ”

Dr. Nuri KAVAK*

Özet

Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısının özellikleri ile temel unsurlarının öncelikle ortaya konulması, meselenin daha iyi anlaşılması açısından önemi büyüktür. Nitekim problemin bu kısmı çözüldükten sonra özel teşebbüsün konumunu belirlemek daha sağlıklı olacağından ötürü bildirimizin ana eksenini bu minval üzerine inşa etmeye çalıştık. Bu amaçla hazırlanan tebliğimiz ile Osmanlı ülkesinin Karadeniz havzası ve özellikle de Kırım toprakları üzerindeki iktisadi hayatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Hedefimiz, “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri”ne yansımış iktisadi yapıyı ilgilendiren hükümler ile kişiler arasında gerçekleştirilen iş ortaklıklarına ait dava kayıtlarını tespit ederek bir sonuca ulaşmaktır. Mamefih gerek Bahçesaray gerekse de Karasu Şer’iyye Sicilleri vasıtasıyla, Osmanlı’da kabul gören “Mudarebe Usulü” ile diğer iş ortaklıklarına ait örnekler üzerinden elde ettiğimiz verileri kullanarak, bildirimizin birinci elden orijinal kaynaklara dayanan bir çalışma olarak hazırlanması planlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicili, Mudarebe.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafya üzerinde tatbik etmeye çalıştığı iktisadi model üzerinde, birçok iktisat tarihçisi bir tanımlamaya gitmekten kendilerini sakınmaktadırlar. Mamefih bahsedilen devletin bir dönem dünya üzerinde en büyük güç olduğu ve birçok ülke ve millet tarafından da örnek alınan bir devlet organizasyonunu gerçekleştirdiği unutulmamalıdır.

Osmanlı Devleti olabildiğince liberal yani piyasa serbestisine uygun hareket eden bir yapıyı inşa etmeye çalışırken, bir o kadar da denetimi ve rekabetin oluşumunu ortaya çıkaran bir iktisadi hayatı uygulamaya gayret etmiştir. Mecbur kalmadığı sürece piyasaya müdahale etmeyen bir iktisat politikası, devletin zihninde ve faaliyetlerinde görülmektedir. Lakin karma ekonomi tarzının piyasa aktörleri kısmının daha ağır bastığı bir modelin, Osmanlı iktisat siyasetinde hakim olduğunu ifade edebiliriz.

Öte taraftan sağlanan piyasa serbestliği hususunda bankacılığın çok geç tarihlere kadar olmaması, faiz ile para verme veya finans sağlama hususundaki yaşanan sıkıntılar, şahsi girişimlerin önünü kesen problemler olarak görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti, kendinden önceki uygulamaları daha mükemmel bir hale getirerek meseleyi, “hile-i şer’iyye” ve “Para Vakıfları” usulü gibi birtakım çözümler üreterek büyük oranda halledilmiştir. Devlet olarak tabiri caizse “yasakların etrafından dolaşma” denilen bir yöntemin uygulanarak piyasa üzerindeki, özel girişimin gelişimini sınırlayan temel problemler ortadan kaldırılmıştır.

Ayrıca şahıslar arasındaki iktisadi ortaklıkların kurularak üretim ve satış sürecinde birlikteliklerin oluşturulduğu görülmektedir. Özellikle uzak bölgelere ticaret yapmak gayesiyle gitme niyetinde ve cesaretinde olan tüccarların, sermaye eksikliklerini bir takım ikili anlaşmalar -sözlü veya yazılı- vasıtasıyla sermayedarlarla gidermesi prensibine dayanan “Mudarebe Usulü” önemli bir iktisadi ortaklık modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortaklar, bazı müşterek kar paylaşımları üzerinde vardıkları anlaşmalar neticesinde, emek ve sermayelerini birleştirerek daha fazla kazanmayı arzulamaktadırlar. Sistem, Osmanlı iktisadi hayatında çok fazla uygulama imkanı bulan bir örnek girişimcilik şeklidir. Nitekim Osmanlı ülkesinin herhangi bir ücra kazası veyahut ta şehrinde bile tutulan şer’iyye sicilleri incelendiğinde, ortaklıklara dair ortaya çıkan problemlerin mahkemeye yansıdığına dair birçok örnek görülmektedir. Sicillerde, iyi sonuçlanan ya da yolunda yü-

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Bölümü, nkavak@ogu.edu.tr

rüyen ortaklıklara dair şahsi ticari faaliyetlerin sorun olmadığından dolayı yer almadığı dikkate alınır, bu tip ticari girişimlerin sayıca çok olduğuna dair bir tahminde bulunulabilir. Fakat yine de mahkemelere yansıyan, az kar etme, ortaklığa hile karıştırma, malın ve paranın çalınması veya kaybolması gibi birçok olumsuzluğun, ortakları karşı karşıya getirdiğine dair dava örnekleri olarak kaydedildiği görülmektedir.

Osmanlı İktisadi Hayatı Üzerine

Osmanlı iktisadi hayatı içinde devletin konumu sürekli tartışma konusu olmuştur. Çağın koşullarına göre iktisadi temellerin serbestlik üzerine mi yoksa devletin baskıcı bir düzenleyici olarak gölgesi altında mı olduğu sorusunun cevabı aranmıştır. Nitekim meseleyi çözüme kavuşturabilecek elimizde birçok orijinal veri bulunmaktadır. Bunlara dayalı olarak devletin ekonomiye doğrudan müdahalede, ihtiyaca binaen harekete geçtiği görülmektedir. Ayrıca özel teşebbüsün önünde engel olabilecek devletin iktisadi teşekkülleri olmamıştır. Devlet, özellikle toplumun yani genelin ihtiyaçlarını karşılayacak yatırım ve metanın üretimi ve satılması süreci içinde sınırlı bulunmuştur. Ana bakış açısı piyasa şartları içinde iktisadi yapının kurulup, gelişmesidir. Piyasa oyuncuları olarak bakıldığında ise, hammadde üreticisinden tutun da imalatı yapan üreticiler ile ticaretini yapanların hemen hemen tamamının sivil meslek erbabları oldukları görülmektedir.

Osmanlı Devleti, üretilen malların kalite ve fiyatını belirlemekten öte iktisadi faaliyetlerin içine derinlemesine girmemeye özen göstermiştir. Nitekim fiyatlandırmada etken olan faktör ise, piyasa koşullarının yeni bir narh uygulamasını gerektirmiş olmasıdır. Aksi takdir de fiyatı etkileyecek üretim maliyetleri artmadığı sürece, fiyat ayarlamasının yenilenmediği görülmektedir. Yani devletin piyasaya belli aralıklarla, sık sık sebepsiz yere müdahale etmediği gözlemlenmektedir. Ancak bahsedildiği üzere piyasa oluşumunda iktisadi durumun sağlayacağı imkanlar sürekli aynı düzeyde, sabit veya belirli bir nispette gelişen bir olgu değildir. Gelişmeyi etkileyen iç ve dış birçok etken veya olay bulunmaktadır¹. Konuyu daha anlaşılır bir hale getirmek amacıyla Kırım'ın Karasu kazasındaki 61 yıllık bir dönem içinde, 1683-1684 yıllarındaki ekmek fiyatlarındaki yaşanan seyrin sıklığını yansıtmak yeterli olacaktır. Nitekim ekmek fiyatlarındaki dalgalanmalar, halka doğrudan yansiyabildiğinden dolayı çok önemli bir husustur. Bununla birlikte mali sıkıntılarının, savaşların ya da kıtlıkların olduğu dönemlerde, sık sık ekmek fiyatlarının değişmesi sürekli rastlanılan bir durumdur. Lakin 7 Şevval 1094 / 29 Eylül 1683 ile 22 Zilkade 1095 / 31 Ekim 1684 tarihleri arasında 9 kez ekmek için narh verildiği şer'iyye sicili kayıtlarında görülmektedir. Bu tarihler II. Viyana kuşatmasının olduğu zamana rastlamaktadır. Kırım'dan Anadolu'ya bilhassa İstanbul'a olan hububat sevkiyatı, buğdayın fiyatına anlık artış olarak yansımaktadır². Bu durum da doğal olarak ekmek fiyatlarını doğrudan artırmaktadır³. Aynı şekilde Kırım'da olabilecek üretim düşüşü veya kıtlık gibi durumlardan dolayı da fiyatların artması muhtemeldir. Yalnız bu süre zarfında kıtlık veya diğer etkenlerle ilgili herhangi bir sorun dile getirilmediğinden dolayı sadece savaşın etkisinden söz edebiliriz⁴. Öte taraftan mahkemeye gelen fırıncı esnafı, buğday fiyatındaki artışı gerekçe göstererek, ekmek fiyatında da artış talep etmişlerdir. Belgede buğdayın fiyatını artıran herhangi bir piyasa olgusundan bahsedilmemiştir. Ancak net bir şekilde 50 akçadan 60 akçaya ya da 80 akçaya çıktı gibi nedenlerle kadı huzuruna gelmişlerdir. Mahkeme de on-

¹ Robert Mantran, *XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul, 1991, s. 314'de yazar, fiyat artışları veya narh değişimi üzerinde iki temel baskı unsurunun olduğuna işaret etmektedir. Bu etkenleri, ekonomik ve siyasal alanda yaşanan değişimler olarak ifade etmiştir.

² Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünde Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, 2. Bsk. İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 510; İstanbul ve çevresindeki kırsal bölgelerde yapılan buğday ve diğer tahıl ekiminin yeterli olmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Kefe, Kırım, Kili, Varna, Akkırman ve Burgaz gibi yerlerden buğday toplandığı görülmektedir.

³ İstanbul'un ihtiyacı üzerine mal talebini içeren elimizde herhangi bir arşiv belgesi olmamakla birlikte, geçmişte buna benzer yaşanan bir durum ile ilgili elde ettiğimiz bir belge mevcuttur. B.O.A., Mühimme Defteri, c. 43, (No: 188), Sıra No: 167, Sahife: 82, Tar 5 CA 988 numaralı belgeye göre: Karadeniz yalılarında vaki olan kadırlara hüküm: İstanbul'da zahireye ihtiyaç olduğundan buğday, arpa, nohut, mercimek, bulgur, tarhana, yağ ve bal vesair mekûlâtı sahibleri ile iskelelere indirtip, gelen gemilere narh üzere sattırılması hakkındadır. (Bir sureti de Akdeniz yalılarında olan kadırlara gönderilmiştir.)

⁴ Lütfi Göçer, *16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler*, İstanbul, İstanbul Üniv. İktisat Fak. Yayınları, 1964, s. 8-9; 1578 baharında Kefe'de ve 1609 sonbaharında ise Kırım'da sebebi belli olmayan kıtlığın yaşandığı ifade edilmiştir. B.O.A., Mühimme Defteri, c. 35, Sayı : 134, Hük. No: 340 29 CA 986, numaralı belgede, kıtlığın çekirge istilasından dolayı olduğu kaydedilmiştir.

ları haklı bularak fiyatlar üzerinde değişikliğe gitmiştir. Sadece bir tek yerde, fiyat artışının fukaraya uygun olmadığından bahisle şikayette bulunulmuştur. Verilen narhlara göre:

Tablo 1. Ekmek Fiyatları

Kile Miktarı	Kile Fiyatı (Akça)	Ekmek Miktarı (Dirhem)	Ekmek Fiyatı (Akça)
1	60-70	370	1
1	85-100 ⁵	270	1
1	90	266	1
1	65-70	270	1
1	120	160	1 ⁶
1	150-160	135 ⁷	1
1	-	270	1
1	100-120	180	1
1	80	240	1

H. 1129/M. 1717 tarihli 47 numaralı şer'iyeye sicilinde ise sadece iki adet ekmek narhının olması, tezimizi doğrulamaktadır. Narh koymadaki devlet politikasını uzun uzun aktarmaktaki amacımız, piyasadaki kontrol hususunda sergilenen liberal anlayışın meydana çıkarılması içindir.

Tablo 2. 47. Ciltteki Ekmek Fiyatları (1129/1717)

Kile Miktarı	Kile Fiyatı (Akça)	Ekmek Miktarı (Dirhem/Vakıyye)	Ekmek Fiyatı (Akça)
1	80	325 Dirhem	1 ⁸
1	60	1 Vakıyye	1 ⁹

Diğer taraftan devletin vergi toplama ayrıcalığını bile belli bir ücret mukabilinde özel şahıslara devretmesi hususu da konumuz açısından önemlidir. Bu cümleden, devletin vergi toplama yöntemlerinden biri olarak “iltizam usulü” diye bahsedilen bir sistem uygulamaya girmiştir. İltizam sisteminde sermayeleri olan kişiler devlete yaptıkları peşin ödemeler karşılığında belirli bir bölgenin veya kaynağın vergisini toplama imtiyazını elde etmekteydiler. Devlet iltizam kontratlarını genellikle açık artırma yöntemiyle satışa çıkarmaktaydı. Daha sonra yani XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mali durum bozulmaya başlayınca, devlet hem büyük sermayedarlardan borç almaya hem de vergi toplama sistemini uzun vadeli borçlanma için kullanmaya başladı. XVII. yüzyılda iltizam kontratlarının müddetleri daha uzun sürelerle çıkarıldı¹⁰. Müzayedede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümü de peşin olarak talep edilmeye başlandı. Böylece iltizam usulü bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor ve devlet özel şahıslardan borç alırken geleceğin vergi gelirlerini teminat olarak kullanmış oluyordu. Hulasa devlet vergi toplama imtiyazını bile belli şartlar ve rakamlar üzerinden bir nevi özel şahıslara devrederek piyasa üzerindeki hakimiyetini sınırlandırmış olmakta idi. En temel mali konuda bile piyasa aktörlerini kendine ortak veya yerine ikame etme niyeti üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir husustur.

Ayrıca vakıfların sahip oldukları dükkanların, toplu halde kiralandığı zaman zaman sicil kayıtlarına yansımaktadır. Bunlardan bir örnek olması hasebiyle Sefer Gazi Ağa Hanı'nın toplam 20 adet dükkanı aynı kişiye kiralama işi için devredilmiştir¹¹. Yani dükkanları toptan kiralayan kişi, daha yüksek kira ile başkalarına dükkanları kiralarak kar etmeyi planlamaktadır. Gerçek-

⁵ Genelde 90 akça olmuştur.

⁶ 1 çürük akça ile satılması kararlaştırılmıştır.

⁷ Bu narh fiyatında tarih düşülmemiştir. Ancak bir önceki narh tarihi 17 Cemaziyelevvel 1095 (2 Mayıs 1684) olduğu görülmektedir. Aralarında bir tek hüküm olduğu dikkate alındığında, pek fazla bir zaman geçmemiş olmalıdır. Bu fiyatlandırma en düşük fiyat olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁸ Karasu Şer'iyeye Sicili (K.Ş.S.), 47-2b-11 Rebiyülâhîr 1129 / Mart 1717 tarihli bir narh belgesidir.

⁹ K.Ş.S., 47-2b-12 Cemaziyelevvel 1129 / Nisan 1716 tarihli bir narh belgesidir.

¹⁰ İlk olarak 1-3 yıl arasında iken, zamanla bu süre, 3 ila 5 yıla hatta daha uzun sürelerle çıkarılmıştır.

¹¹ K.Ş.S., 25-5b-2 numaralı kayıta, 20 adet dükkanın toptan müstecir olarak Avrahim'e yıllık 30 altın kira ile devredildiği görülmektedir.

ten Osmanlıda girişimciliğe özgü güzel bir örnek olarak üzerinde düşünülmesi gereken bir kayıttır.

Osmanlıda Ticaret

Osmanlı Devleti'nin çok geniş coğrafyası üzerinde ticari önem taşıyan güzergahların miktarı ve konumları saymakla bitmeyecek kadar çoktur. Biz sadece Karadeniz ve Kırım üzerindeki ticari hayatın potansiyelini ortaya koymak amacıyla bölge ile ilgili bazı bilgiler vereceğiz. Karadeniz ticaretinin ve evvelen beri İpekyolu vasıtasıyla süren ticari hayatın en önemli iki merkezi Kefe ve Azak limanlarıdır¹². Her iki liman vasıtası ile İran, Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Anadolu tarafı, oradan da İstanbul vasıtası ile Avrupa arasında ticari bağlantılar kurulmaktadır¹³. Kefe ve Azak limanları her bir malın buralarda toplanarak, tekrar buradan gideceği doğu-batı istikametlerine doğru dağıtıldığı ana merkez durumundadırlar¹⁴. Doğudan Kefe'ye gelen malların, Azak limanına karadan gitmesi durumunda kullanılacak yol ile özellikle İran ve uzak doğudan Kefe'ye gelen malların büyük kısmı Kırım illerine dağıtılmaktadır.

Ayrıca Mısır ve Suriye'de Memlükler zamanından beri canlı bir kürk, cariyeye ve köle ticareti bulunmaktadır. Osmanlı Devleti, Kırım ile Memlükler arasındaki bu ticaretten gayet iyi pay almaktaydı. Ancak daha sonraki dönemlerde Mısır ve Suriye'nin Osmanlı toprağı olması, ticari potansiyelin bir miktar düşmesine neden olmuştur. Buna karşılık Tokat-Amasya-Ankara yayının içinde kalan yerleşim yerlerinin parlak bir gelişmişliğe sahip olmaları, Kırım şehirlerine kadar yansımaktadır (Lybyer, 1987: s. 196). Her türlü münasebetin Kırım ile bu şehirler arasında sağlanarak, sürekli gidiş-gelişlerin olduğu görülmektedir (Akdağ, 1995:375-379). Nitekim Kırım'ın nüfus yapısını tahlil ettiğimizde, Amasya, Çorum, Tokat hatta Kastamonu ve Safranbolu gibi yerleşim yerlerinden göç edenlerin gerek istihdam, gerekse iktisadi anlamda kalkınmaya etkileri olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer yandan Kırımlı yerli tüccarın, Nogay bölgesine işlenmiş mal götürerek karşılığında da esir, hayvan ve hayvan ürünleri aldığı ve Çerkes ve Abaza topraklarına sıklıkla gittikleri kayıtlarda görülmektedir (K.Ş.S., 25-108a-6, 33-37b-4, 33-96b-1). Yine Soğdak ile canlı bir alış-verişin olduğu ve ilave olarak Erzurum'a geçildiği oradan da Haleb'e kadar varıldığı bilinmektedir (65-1a-4). Bu arada Kırım'dan Anadolu'ya gelen tüccarın Tokat gibi dokumanın geliştiği yerlere götürdükleri malları buralardaki esvâb meta ile değiş-tokuş ederek Kırım'a döndükleri sicillere yansımıştır¹⁵.

Yine Moskov, Akkerman, Kavşan ve Leh'e uzanan bir güzergâh da ticari olarak kullanılmıştır (K.Ş.S., 25-35a-5). Güneydeki ülkelerde yaşayan yabancı tüccarların Kırım'a gelirken toplandıkları merkez ise, Trabzon'dur (K.Ş.S., 25-121b-1235). Bir depo hüviyetinde olan Trabzon'daki mallar, buradan denizyolu ile Kırım sahillerine nakledilmektedir. Kırım'a gelen tüccarların genelde Acem olması, Trabzon'a ulaşan malların menşei konusunda bize yeterince bilgi vermektedir. Ancak bazı kayıtlarda Acem tüccarının Anadolu içlerinden de mal alıp geldiğine şahit olunmaktadır¹⁶. Acem'den karayolu ile çıkan mallar, Trabzon'a oradan da denizyoluyla Kırım limanlarına uğramaktadır.

Tüm bu ticari hayatın oluşturduğu çevre, hem çok geniş bir alanı kapsamaktadır hem de zengin ve gelişmiş bir üretime sahip ülkeleri içine aldığından dolayı, yapılan ticareti çok büyük bo-

¹² Halil İnalcık, *Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 2. bsk., İstanbul, Eren Yay., 1996, s. 212-213; Bursa ile Kefe, Akkerman arasındaki yünlü, pamuklu, ipek ve baharat ticareti aktarılmaktadır. Yine bakınız, Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, s. 509.

¹³ Mantran, *a.g.e.*, s. 149'da yazar, İstanbul'dan yola çıkan bir geminin bir haftadan daha kısa bir sürede Kefe limanına ulaştığını aktarmaktadır. Yine s. 42'de, Unkapanı bölgesi ve çevresindeki ambarların; Kırım, Trakya, Romanya ve Bulgaristan'dan gelen buğday ticareti için tahsis edildiğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca s. 144'de ise, Kırım'dan büyük çaplı tuz ticaretinin yapılarak İstanbul'a getirildiği bilgisine yer verilmiştir.

¹⁴ V.E. Sroeckovsky, Muhammed Geray Han ve Vasalları "Kırım Tarihi", Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, İstanbul, 1979, s. 51-52'de Kırım tüccarlarının gittikleri merkezleri kaydetmiştir. Buna göre; Büyük Nogay Ordası, Astarhan, Hacitarhan, Moskova, Riyazan, Yürvey, Kazan, Kiyef, Tebriz, Azyama, Misün, Şam, Roma ve Litvanya topraklarına uğrandığı belirtilmiştir.

¹⁵ K.Ş.S., 25-32a-3 numaralı hükümdede, ticareti yapan tüccarların Yasef ve Mikırdıç isimindeki iki Kırım'lı Yahudi'nin olduğu görülmektedir.

¹⁶ K.Ş.S., 25-7b-2; Acem tüccarına dair yazılan fermanında, Anadolu ve Tokat yakasından getirdikleri malları İskele Emin Gümürüğü'ne uğradıktan sonra satmaları emrediliyor.

yutlara ulaştırarak, büyük bir sektör haline getirmiştir. Ticarete konu olan mallar arasında; tekstil, dokumacılık, deri, kürk, köle, hayvan ve hayvan ürünleri, tuz, çeşitli madenler ve hububatın olduğu sicillerde görülmektedir.

Ticari Ortaklıklar

Ticari beraberliklerin kuruluşu, amacı, paylaşımı gibi ayrıntıların genelde şahıslar arasında gizli olduğundan ötürü sadece mahkemelere yansıdığı zaman dava esnasında ortaya dökülmektedir. Yani mahkemeye yansımadan evvel, böyle bir ortaklık noter durumunda olan kadıya rağmen sicillere kaydedilmemektedir. Ne zaman anlaşmazlık vuku buldu, işte o zaman mahkemeye böyle bir ortaklığın varlığı ve aralarındaki şartların detayları bir bir günyüzüne çıkmaktadır. Her şeyin kayda alınmaması nedeniyle ticari ortaklıkların karşılaştığı sorunların çözümü hem problemlili hale gelmekte, hem de adilane çözüme ulaşılması engellenmektedir.

Osmanlı ülkesinin bir parçası olması bakımından Kırım'ın Karasu kazası sicillerini incelediğimizde, mahkemeye yansıyan olumsuz ticari ortaklıkların çok fazla olduğu görülmektedir. Nitekim sicillerde, ortaklığın zarar edilmesi ile bitirildiği ve zararın miktarının ne olduğunu ifade eden davalar sıklıkla kaydedilmiştir (K.Ş.S., 25-108a-1082 ve 25-46b-464). Ayrıca kurulan ortaklıklara konu olan mal ve işletmelerin ise; kazan (K.Ş.S., 25-109b-1099), esvâb (K.Ş.S., 25-108a-1082), arpa ve buğday tarlasının ürününe (K.Ş.S., 25-76a-810), kavun (K.Ş.S., 25-50a-499), meyhane (K.Ş.S., 25-37b-379), alma, erik ve araka (K.Ş.S., 25-36a-368), soğan, sarmusak (K.Ş.S., 25-19a-195) ve diğer bağçe malları (K.Ş.S., 25-15a-150) gibi ticari metaların yer aldığı görülmektedir. Ezcümle bahsedilen mal ve işletme ortaklıklarında genellikle Müslimin-Müslimle ve gayr-i müslimin-gayr-i müslimle ortaklık kurmaya özen gösterdiğini doğrulayabilecek elimizde birçok hüküm kaydı da bulunmaktadır (K.Ş.S., 25-109b-1099, 25-108a-1082, 25-76a-810 ve 25-50a-499).

Diğer taraftan devletin ödeme gücü arttıkça iltizam açık artırmalarına katılanlardan daha fazla peşin ödeme istemeye başladığı görülmektedir. Bu durum ise ister istemez açık artırmaya katılanların kendilerine daha güçlü ve daha uzun vadeli finansman kaynakları bulmaları zorunluluğunu ortaya çıkardı. Bu alanda da sermaye sahipleriyle, açık artırmaya katılacak girişimcilerin iş ortaklıkları kurmak amacıyla bir araya gelmeye başladılar. İltizam açık artırmalarına katılan girişimcilerin ardında ise bir yanda büyük sermaye sahipleri, öte yanda da vergi toplama sürecini örgütleyecek ve gerektiğinde söz konusu vergi birimini parçalara bölerek taşeronlara devredecek olan kişilerden oluşan ortaklıklar yer almaktaydı. Bu düzenlemeler çoğunlukla mudarebe ortaklığı biçiminde yapılmakta idi. Ancak para kazanma yöntemi olarak özel, sivil şahısların bu gibi yolları devletle birlikte geliştirmeleri ilgi çekicidir. Devletin içinde bulunduğu durum bir zaruret ya da aciliyet olabilir ama meselenin geldiği nokta itibari ile birilerinin iş yapma becerisinin sergilenmesi açısından önemli bir hal aldığı görülmektedir.

Kırım Hanlığı'nda toplanan vergiler içinde ilk akla gelen gayr-i müslimlerden alınan cizye vergisidir. Cizye, gayr-i müslimlerin sağlıklı ve güvenlik içinde yaşamalarının bir karşılığı olarak alınan şer'i bir vergidir. Cizye vergisini ödeyen zimmîler, dini, hukuki, can ve mal güvenliklerini garanti altına almış olduğu gibi ayrıca kendilerinden askerlik hizmeti de istenmiyordu. Hanlık cizyenin tahsilatını yapmak üzere bazı şahısları seçerek onların vasıtasıyla bu vergiyi toplattırmakta idi (Ülküsal; 1980, s.39). Bu amaçla 1095/1683-1684 yılına ait Gözleve ve Karasu kadılıklarının hudutları içinde yaşayan yerleşik ve göçebe reyanın cizyelerini toplamak üzere Bazargan Moşi görevlendirilmiştir. Kadıya yazılan ferman vasıtasıyla cizyeleri Moşi'nin hesap edeceği vurgulanırken, ona vermemeye yeltenenlerin olabileceği uyarısında da bulunulmuştur. Bunun üzerine Karasu kadısından, ödemekte zorluk çıkaranlara müdahale etmesi gerektiği emredilmiştir. Ayrıca fermana kadının vermemek isteyen zimmîden cizyesini alarak Moşi'ye vermesi istenmiştir (K.Ş.S., 25-7b-3). Gerek fermana gerekse diğer belgelerde miktarına dair kayıt olmamakla birlikte, cizye veren reyaların başına "Cemaatbaşı" ve "Kethüda" atandığına dair elimizde bir atama kaydı bulunmaktadır (K.Ş.S., 25-9b-4). Bu atama fermanında, reyanın bu atanmış şahsın sözünden çıkmaması gerektiği özenle vurgulanmıştır. Bir diğer vergi olarak toplanan Te-kalif-i Örfiye'nin haraçgüzarı olarak Kuyumcu Ovanis'in uygun görüldüğüne dair iki hüküm kayıtlara yansımıştır. Birisinde Ovanis'in haracı aldığı ama karşılığında temessükü verip vermediği

ile ilgili çıkan bir anlaşmazlık olarak mahkemeye dava olarak gelmiştir (K.Ş.S., 25-52a-3). Diğeri ise Kalgay Sultan'ın haraç toplama işini Kuyumcu Ovanis'e verdiğini belirten bir hüküm kayıdır (K.Ş.S., 25-15b-10).

Kırım'da yaşayan Yahudiler'in maddi anlamda büyük sermaye sahibi olmaları, ticari hayata yansıdığı gibi, hanlığın borç alıp-vermede ilişki kurduğu kişiler arasında da çoğunluğu oluşturduklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin Devlet Giray Han'ın bir Yahudi tüccarından 14.980 akçe borç alıp karşılığında bir temessük düzenlediğine dair bir hüküm sicillere yansımıştır (Rebiülevvel 1088) (Bahçesaray Şer'iyye Sicili, 24-91b-4.) Yine 1701 yılına ait bir kayıta 700 guruşluk bir borcun Yahudi Moşi, Ermeni Tamas ve Acem Uğurlu'dan alındığı aktarılmıştır (B.Ş.S. 36-1a-1). Ayrıca 1726 yılına ait bir sicilde ise 500 guruşluk borç alındığı görülmektedir (B.Ş.S., 54-21a-1). Yahudilerin ekonomik anlamdaki bu vasıflarına eklenebilecek birçok sicil örneği bulunmaktadır. Hanlık iş becerme, sermaye sahibi olma özelliklerinden dolayı, Yahudi diye nitelendirdikleri kimselere darphane eminliği, tuzla işletme imtiyazı, vergi toplama ayrıcalığı gibi birçok önemli, bir o kadar da iktisadi boyutu olan görevleri verdiğine dair kayıtlar göze çarpmaktadır. Mesele Yahudi bir kimseye imtiyaz vermekten ziyade özel bir şahsın devlet nezdinde muhatap alınması ve girişimciliğinden yararlanılmasıdır.

Mudarebe Usulü

Ticari taraflardan birisinin sermaye, diğersinin ise emeğini koyarak oluşturmuş oldukları ortaklık türüne "Mudarebe" denir. Arapça "durb" kökünden mufâale vezninde bir mastar olup, kök anlamı; iramak, gitmek, rızık peşinde koşmak demektir. Bir terim olarak; bir taraftan sermaye, diğer taraftan işletme olmak üzere oluşturulan emek-sermaye ortaklığını ifade eder. Şahsi birlikteliğin veyahut girişimciliğin güzel bir uygulamasıdır. Usule göre, işletmeciyeye ise "mudarib", sermaye sahibine "rabbü'l-mâl" denir (Çizakça, 1999:s. 27).

Osmanlı Devleti tebaası içinde parası olup, kullanmakta ya da ticari bir aktiviteye döndürmekte sıkıntı çeken veyahut ta elindeki sermayeyi hiçbir şekilde yatırıma döndüremeyen belli bir kesim bulunmakta idi. Bahsedilen sermaye birikimi olan bu kesimin, ticari yeteneğinin olmaması veya yaşlılık ve hastalık gibi ticaret yapamaz durumda bulunması üzerine, ellerindeki birikmiş büyük meblağların kullanılmasını ve işletilmesini istemeleri üzerine mudarebe usulünün bir tarafı oldukları görülmektedir¹⁷. Buna karşılık yetenekli, ticari bilgiye sahip ve yatkın birçok kimse de sermaye yokluğundan ötürü ticari faaliyete girememektedir. İşte sermaye sahibi olanların yanı sıra ticari faaliyeti becerebilecek ama sermayesi olmayan bu kesim de mudarebe usulünün karşı tarafını oluşturmaktadır. Nitekim mudarebe, birbirine muhtaç olan iki kesimi bir araya getirerek meseleyi hakkaniyet ölçütleri çerçevesinde çözmektedir. Mudarebe usulü her iki kesiminde karlı çıkması prensibine dayalı olarak gelişir ve şahsi girişimciliğin önünü açar. Bir tarafta işe yaramaktan uzak sermaye, diğer tarafta da iş yaratamayan yetenekler birbirinin eksikliğini tamamlayarak değerlendirilmiş olmaktadır.

Karşılıklı güven esasına dayanan mudarebe usulünün iki tür uygulama biçimi vardır. İlki "Mutlak Mudarebe" olup, sermaye sahibinin verdiği para üzerinde ticari şart koşmaksızın sadece kara ortağım demesiyle oluşan çeşittir. Diğeri ise, sermaye verenin özel şartlar koştuğu "Mukayyed Mudarebe" adı verilen türüdür.

Osmanlı tüccarları da İslam dünyasında klasik dönemden beri rağbet gören iş ortaklıklarını kullanıyorlardı. Örneğin, uzun mesafeli ticaretin finansmanında ve diğer girişimlerde en çok başvurulan yöntem, klasik İslam'ın mudarebe adı verilen ortaklık türüydü. Bu biçimde yatırımcı, sermayesini veya ticarete konu olacak malını, bu malı sattıktan sonra ana sermayeyi geri getirecek olan bir temsilciye teslim etmekteydi. Gerçekleşen kârlar yatırımcı ile temsilci arasında daha önceden kararlaştırılan biçimde paylaşılmaktaydı. Osmanlılar mudarebenin yanı sıra, daha sınırlı ölçülerde muhafaza adı verilen iş ortaklığını da kullanıyorlardı. İslam'ın Hanefi mezhebi içinde gelişen bu ortaklık türünde, ortaklar sermaye, emek, kâr ve sorumluluk açısından eşit kabul ediliyorlardı.

¹⁷ K.Ş.S., 25-95a-2 numaralı hükümdede, bir kadının 150 guruşunu işletmek üzere Aslan isimindeki bir tüccara verdiği kaydedilmiştir.

Mudarebe usulü ile kurulan ortaklıkların anlaşmazlığa düşmesine dair sicil kayıtları çok fazladır. Ancak güzel bir misal olması amacıyla özetle; Kırım'ın Karasu kazasında yaşayan Hüseyin Çelebi ibn-i Eş-şeyh Kurban Ali ismindeki bir şahıs mahkemeye gelerek Mehmet Beşe ibn-i Cantimur'dan şikayetçi olmuştur. Buna göre Mehmet ile kurduğumuz ticari ortaklık sonucu 112.5 guruşluk meta ve duhanımız meydana geldi. Mehmet bahsedilen malları satmak üzere Çerkes memleketine gitmiştir. Sattığı bu mallara karşılık, bal mumu, üç at ve 30 esedi kazanarak dönmüştür. Daha sonra üç atı on davar ve on koyunla değiştirerek geri dönmüştür. Daha sonra tam hesap göreceğimiz sırada 30 esedi hamamda çaldırıldığını söylemiştir. Bu sebeple ortaya çıkan zarar nedeni ile mahkemeye gelen Hüseyin, ortağı Mehmet'ten şikayetçi olmuştur. Böylece dava, konusu itibarıyla mudarebeyle güzel bir örnek teşkil etmiştir (K.S.Ş. 25-40b-1).

Mudarebe usulüne sadece sermaye sahibi şahıslar finans veya mal sağlamamaktadır. Aynı zamanda girişimcilere Para Vakıfları sayesinde de nakit transferleri yapılmaktadır. Bu nedenle Para Vakıfları girişimciliğin gelişiminde önemli bir problemin çözümüne hizmet etmişlerdir. Nitekim vakıfların sahip oldukları arasında birçok çeşit mal olduğu gibi, büyük miktarlarda nakit paralar da yer almaktadır. Yine ilave olarak vakfedilen mallardan elde edilen kira v.s. gibi nakitin de eklenerek paranın çoğaldığı görülmektedir. Para vakıflarına konu olan sorun ise, sözü edilen kanallardan temin edilen paraların nasıl değerlendirileceği meselesidir.

Öte yandan İslâm Dini'ne göre, paranın belli bir faiz ile satılması veya verilmesi yasaktır (Barkan, 1968:31-31). Buna rağmen hile-i şer'iyeye ile faize verilmesi ekonominin bir gereği olarak, tamamıyla tartışmaya açık yönleri olmasına rağmen tercih edilmiştir. Buradaki en can alıcı nokta, yüksek faizle tefecilik yapanların elinden ihtiyaç sahiplerini kurtarma ve daha makul bir fiyatla kredi temin edilmesidir. Bu makul fiyatın kâr getirici bir yanı olduğu ve de belli para sahiplerinin bile isteyerek bu tür vakıfları kurdukları da tartışmalı bir konudur (Çağatay, 1971, 43). Nitekim hayır işlerinde faizden elde edilen paraların kullanılması çok fazlaca tartışılan bir konu olmasına rağmen, meşrû hadleri aşmadığı sürece dinî hizmetlerin masrafları bile bu paralar vasıtasıyla ödenmiştir. Fakat kabul etmek lazımdır ki, bu durum, aynı zamanda bir vâkı'adır.

Kırım Hanlığı'nda vakıfların sahip oldukları nakit paraların kişilere işletilmek üzere tevdi edildiği sıklıkla görülmektedir. Neredeyse vakıfların bütün nakit paraları bu tür bir gelir için verilmiştir. Verilen miktarların geri dönüşü veya başka bir sebepten dolayı çıkan sorunlar nedeni ile meydana gelen niza konularına dair birçok belge de elimizde mevcuttur. Bir belgede, vakfa ait 30 guruşun vakti geldiğinden dolayı geri ödenmesi talep edilmiş ve ödenmesi gereken miktarın 444 akça râyici olduğu mahkeme tarafından da onaylanmıştır (K.Ş.S., 33-94b-852). Yine görevi sona eren eski bir imamın üzerindeki vakfa ait olan 69 altının iadesini isteyen yeni imamı, kadı haklı bulmuştur (K.Ş.S., 47-63b-450). Diğer bir belgede ise, vakfa ait 15 altının verildiği şahsın öldüğü kaydedilmiştir. Hatta ölen şahıstan verilen bu 15 altına karşılık herhangi bir rehin alınmadığından dolayı, mescidin parası tazmin edilemeyerek ziyan olmuştur. Aynı belgede yine bir başkasına verilen mescidin 4 altınının geri ödenmemesi nedeniyle, altınların verildiği şahsın sığına el konulmuş, fakat aniden sığına ölmesi nedeniyle maalesef vakfın o parası da kaybolmuştur (K.Ş.S., 25-110a-1104). Netice olarak bu misallerde olduğu üzere vakfın zarara uğradığı görülmektedir. Fakat bu veya buna benzer nedenlerle verilen paraların geri dönüşünü garantilemek maksadıyla rehin bir şeylerin alınması, izlenen en etkili yöntem olarak uygulanmaktadır. Nitekim Kör Ali'ye 50 guruş verilmiş, karşılığında da evi rehin alınmıştır (K. Ş.S., 65-10b-50). Sadık Efendi mahallesindeki Kiryaki adındaki Nasrani'ye 150 guruş verilmiş, buna karşılık ise iki kardeşi kefil sayılmıştır. Ya da Bakkal Dede'ye 36 guruş verilmiş, karşılığında bir inci kafes rehin alınmıştır (K.Ş.S., 65-11a-51). Bu örneklere benzer alınan meblağları karşılama oranlarına göre birçok rehin alma çeşidi sicil kayıtlarında bulunmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, XV. ve XVI. yüzyıllarda dünyanın en büyük devlet organizasyonunu gerçekleştiren ve bir müddet daha aynı büyüklüğünü sürdürebilen bir yapıyı inşa etmeyi başarmıştı. Mamafih Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı ortaya konulmadığı sürece, şahısların ekonomideki yerini belirleyebilmek mümkün değildir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatının gelişmiş olması neticesinde, birçok farklılıklar ortaya çıktığı gibi, bir o kadar da ülkede zenginliğin ço-

ğalmasına imkan sağlamıştır. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti, ekonominin içinde daha fazla insanların yer almasına fırsat vererek, yarı liberal bir anlayışla piyasalara müsamahakar davranmış ve politikasını buna göre şekillendirmiştir.

Öte taraftan devletin piyasalar üzerindeki sınırlı kontrol ve müdahalesi neticesinde, girişimciliğin geliştiği ve şahıslar arasında da zenginliğe ulaşma fırsatı olarak avantajlar sağladığı izlenmektedir. Nitekim vatandaşların zenginleşmesinin ve işlerini geliştirmesinin önünde ciddi engeller bulunmamakta idi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı, problemleri ortadan kaldıracak esnekliğe ve bir o kadarda çözüm üretmeye yatkın bir durumda olduğu tüm çıplaklığıyla görülmektedir. Hulasa mudarebe usulünün de atıl emek ile sermayeyi birleştiren bir girişimcilik ve ticari ortaklık türü olarak şahsi teşebbüsü geliştirmiş olması, iktisadi hayat üzerinde olumlu yorumlar yapmamızı kolaylaştırmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

Şer'iyeye Sicilleri

Bahçesaray Şer'iyeye Sicili, 24, 36 ve 54. ciltler.

Karasu Kazası Şer'iyeye Sicili, 25, 33, 47 ve 65. ciltler.

B.O.A., Mühimme Defteri, c. 43, (No: 188), Sıra No: 167, Sahife : 82, Tar 5 CA 988.

B.O.A., Mühimme Defteri, c. 35, Sayı : 134, Hük. No: 340 29 CA 986.

Basılı Eserler

AKDAĞ, Mustafa (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*, c.1. Cem Yayınevi, İstanbul.

BARKAN, Ömer L. (1968), *Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)*, Belgeler, c. III, Sayı: 5-6, T.T.K. Yayınları, Ankara.

ÇAĞATAY, Neşet (1971), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu*, Para Vakıfları ve Bankacılık, Vakıflar Dergisi (IX), 41-53, Ankara.

ÇİZAKÇA, Murat (1999), *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

GÖÇER, Lütfi (1964), *16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniv. İktisat Fak. Yayınları, İstanbul.

İNALCIK, Halil (1996), *Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları*, İncelemeler, 2. bsk., Eren Yay., İstanbul.

LYBYER, Albert Howe (1987), *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Çev. Seçkin Cılızoğlu, Süreç Yay., İstanbul.

MANTRAN, Robert (1991), *XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul.

ÖZTÜRK, Yücel (2000), *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara.

SROECKOVSKY, V.E. (1979), *Muhammed Geray Han ve Vasalları "Kırım Tarihi"*, Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, İstanbul.

ÜÇEL-AYBET, Gülgün (2003), *Avrupalı Seyyahların Gözünde Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, 2. Bsk. İletişim Yayınları, İstanbul.

ÜLKÜSAL, Müstecib (1980), *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZMİN SAĞLANMASINDA KÜLTÜR TURİZMİNİN YERİ VE ÖNEMİ: KONYA İLİ ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Şafak ÜNÜVAR*

Özet

Günümüzde insanların çok değişik amaçlarla turizm hareketlerine katıldıkları görülmektedir. Klasik turizm anlayışı dışında özellikle bir başka toplumun geçmişten günümüze kadar oluşturdukları maddi ve manevi unsurlarının gezilip öğrenilmesi amacıyla yönelik olarak gerçekleştirilen kültür turizmi de giderek önemini artırmaktadır. Binlerce yıldan beri birçok medeniyete beşiklik yapmış Türkiye, kültür turizmine yönelik çok sayıda turistik destinasyona sahiptir. Türkiye'nin en önemli kültür turizmi merkezlerinden biri olan Konya, kültür turizmi açısından önemli bir pozisyona sahiptir. Bu bölgeye yönelik turizm talebinin büyük bir oranda kültür turizmine bağlı gerçekleştirildiği görülmektedir.

Çalışma kapsamında, kültür turizmi konusunun önem ve hassasiyetinden dolayı Konya ili ve çevresi üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın amacı: Kültür turizminin önemi, Türkiye'nin ve özellikle Konya'nın kültür turizmindeki yeri, turizm anlamında hak ettiği değeri alabilmesi yönünde neler yapılması gerektiği konuları ele alınmıştır. Ortaya konulacak öneriler doğrultusunda Konya turizminin geleceğine projeksiyon tutması amaçlanmıştır.

Araştırmanın yöntemi: Çalışma temel araştırmalar yöntemine dayalı olarak gerçekleştirilmiş olup, belgesel araştırma deseninden yararlanılmıştır. Bu yöntem ve desenle mevcut bilgileri derleyerek araştırma konusunu açıklama ve yorumlama amaçlanmış daha önce ele alınmış bilgileri değişik bileşenlerle yeniden üreterek yeni teoriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Turizm, Kültür Turizmi, Konya İli, Kültür Turizmin Etkileri.

Giriş

Turizm, ülkelerin döviz girdisini artıran, istihdam yaratıcı etkisiyle ekonomik gelişmeye ivme kazandıran, ülkenin doğal, tarihi, arkeolojik verilerine değer katan ve uluslararası platformda ülkelerin birbirlerine yakınlaşmasını sağlayan en önemli sektörlerden biridir. Turizmin tarihsel gelişimi içinde bireysel olarak başlayan turizm hareketleri özellikle endüstri devriminden sonra büyük önem kazanmış ve turizm olayı günümüzde ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel fonksiyonları ile daha çekici hale gelmiştir.

Dünya Turizm Örgütü'nün (WTO) verilerine göre, dünya genelinde turist sayısı her yıl ortalama yüzde 4.5, uluslararası turizm gelirleri ise yüzde 7.5 oranında artmaktadır. Dünyanın en büyük sektörlerinden biri olarak kabul edilen turizm, hizmet ticaretinin de yaklaşık yüzde 30'unu oluşturmaktadır. Yine, Dünya Turizm Örgütü (WTO) tarafından hazırlanan "Turizm 2020 Yılı Vizyonu" raporunda, dünyada turizm hareketlerine katılacak turist sayısının 1,5 milyar kişi, toplam turizm gelirlerinin ise 2 trilyon ABD Doları olacağı belirtilmiştir.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise üç tarafının denizlerle çevrili olmasına bağlı olarak kıyı turizmi, kültür turizmi, alternatif turizm (sağlık ve termal turizm, kış sporları dağ ve doğa turizmi, yayla turizmi, kırsal ve eko turizm, kongre ve fuar turizmi, kurvaziyer ve yat turizmi, golf turizmi v.b.) gibi turizm türleri açısından eşsiz imkanlara sahip bulunmaktadır. Türk turizmi son yıllarda sürekli bir biçimde gelişme içine girmiştir. Özellikle son 15-20 yılda en çok gelişen ve büyümesini dünya genel ortalamasının üzerinde başarıyla gerçekleştiren tek sektör 'Türk turizmi' olmuştur. Turizm, önemli bir döviz kaynağı oluşturmasının yanı sıra, yeni istihdam alan ve olanaklarının meydana getirilmesinde dolayısıyla da işsizliğin azaltılmasında ve ödemeler dengesi

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, safakunuvar@selcuk.edu.tr

problemlerinin giderilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle de turizm sektörü, Türkiye'nin ekonomik kalkınma stratejisinde anahtar sektör olarak kabul edilebilecek bir konuma sahiptir. Bu çerçevede 2023 yılına kadar sürdürülebilir turizm yaklaşımının benimsenerek, bölgesel gelişmede turizmin öncü bir sektör konumuna ulaştırılması, uluslararası pazarda turist sayısı ve turizm geliri bakımından ilk beş ülke arasında önemli bir varış noktası ve uluslararası bir marka haline getirilmesi amaçlanmaktadır.

İnsanların turizm olayına katılmalarına neden olan çok sayıda faktör bulunmaktadır. Alternatif turizm türlerinden biri olan kültür turizmi günümüzde sürekli gelişen bir olgu olarak yerini almaktadır. Her ne kadar kültür turizmi oluşan turizm talebinin büyük bir kısmını kapsasa da Türkiye bu turizm türünden yeterince pay alamamaktadır. Alınacak birtakım tedbirler ve planlamalar sayesinde belirlenen hedeflere ulaşmak mümkün olacaktır.

Turizm ve Kültür Turizmi

Eski çağlardan günümüze kadar insanlar değişik nedenlerle buldukları yerlerden başka yerlere turizm amaçlı ziyarette bulunmuştur. Özellikle II. Dünya savaşından sonra hem kalitatif hem de kantitatif açıdan giderek artan turizm günümüzde bireyler için vazgeçilmez bir faaliyet olarak yerini almakla beraber gelecek dönemlerde de daha da önem kazanacağı görülmektedir. Her geçen gün daha çok ilerleme sağlayan turizm dünyanın en büyük sektörlerinden biri haline gelmiştir. Hızlı bir gelişmenin yaşandığı sektörden paylarını artırmak isteyen ülkeler turizm olayının asıl ögesi olan turistleri kendilerine kanalize etme çabasındadırlar. Bu konuda yapılması gereken ise turist eğilimlerindeki gelişmenin iyi bilinmesidir. Günümüzde turizm olayı, kısmen yönlendirilebilen bir kitle hareketi haline gelmiştir. Bu da turizmin düzenli gelişme göstermesi, turistlere sunulacak olanakların kişileri tatmin edici olmasına bağlıdır (Akat, 1997:17). Ancak burada önemle üzerinde durulması gereken konulardan biri de insanların hangi nedenlerle turizm faaliyetine katıldıklarıdır yani turizm olayının temelinde insanların psikolojik etmenlere bağlı olarak neden seyahat ettikleridir. İnsanları seyahate yönelten sebepler arasında coğrafi güzellikler, iklim faktörleri, merak, din, kültür ve eğitim, spor, snobizm, sağlık, dinlenme ve eğlencenin yanında daha birçok neden sayılabilir (Olalı, 1983:30-33; Öner, 1997:61).

Dünya nüfusunun artması, sosyo-ekonomik refah ile birlikte yaşam standardının yükselmesi, artan eğitim ve haberleşme olanakları turizme duyulan ilgiyi de giderek artırmaktadır. Günümüzde turistlerin eğilimlerinde alışlagelmiş seyahatlerden farklı bir anlayış oluşmuş, konaklama, yeme-içme, zevk ve alışkanlıklarda değişiklik baş göstermiştir. Daha önceleri büyük ilgi gösterilen ülkeler ve bölgeler günümüzde önemini yitirirken, yeni destinasyonlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, okyanuslardaki adalar, Doğu Avrupa ülkeleri, Çin Halk Cumhuriyeti ve yeni kurulan Afrika ülkeleri giderek turizm hareketlerinin yoğunlaştığı merkezler haline gelmişlerdir (Barutçugil, 1989: 32). Özellikle kitle iletişim araçlarında görülen hızlı gelişim, turistlerin eğilimlerinde değişiklik meydana getirmiş bu eğilimler içerisinde birtakım kanallar aracılığıyla görüp duydukları kültürel değerleri yakından tanımak isteğiyle harekete geçme ve turizm olayına katılma isteği yaratmış sonucunda kültür turizmi giderek ivme kazanmıştır.

Kültür Latince'deki 'Cultura' ya da 'Colere' kelimesinden gelmektedir. Bakmak ya da yetiştirmek anlamına gelen kültür, TDK sözlüğünde "tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin" olarak tanımlanmıştır. Kültür turizmi ise kültürel değerleri tanımak amacıyla yapılan bu amaçla gerçekleştirilen seyahat ve konaklamaları kapsayan bir turizm türüdür. Klasik anlamda deniz-kum-güneş turizminin dışında kültürel değerlere sahip ülkeler için alternatif bir turizm türü olan kültür turizmi ekonomik anlamda olumlu katkılarının yanında sahip olunan kültürel mirasın korunmasında da önemli bir misyona sahiptir.

İletişim alanındaki gelişmelere bağlı olarak insanlar içinde yaşadıkları dünya konusunda bilgi ve ilgilerinin artması, kişileri yaşadıkları bölgenin dışındaki nesnelere karşı genel bir eğilim geliştirmelerini sağlamıştır. Turizmin tarihsel gelişim içinde bakıldığı zaman turistik hareketlerin yoğunlaşmasında kültür ve eğitimin etkisi büyük olmuştur. Özellikle Rönesans devrinde turistik

hareketler kültür ve eğitim çevresinde gelişmiş “Her yol Roma’ya çıkar” tarihi sözü bu dönemde söylenmiştir (Olalı ve Timur, 1988:23). Binlerce öğrenci, sanatkar, bilim adamı İtalya’ya kültür turizmi için gelmiştir (Kozak, 1996:18).

İnsanların eğitim düzeyleri ve bunun sonucunda artan kültür düzeylerine bağlı olarak, değişik kültürleri tanımak ve bilgi düzeylerini geliştirmek amacıyla yapmış oldukları turizm şekli olan kültür turizmi giderek önemini artırmaya başlamıştır (İçöz, 1996:20). Lundberg tarafından önerilen 18 seyahat motivasyonundan 6 tanesi doğrudan kültür turizmine yöneliktir. Bunlar (Lundberg, 1971:75-81);

- Diğer ülkelerdeki insanların nasıl yaşadığını, çalıştığını ve eğlendiğini görmek,
- Haber bilgi olarak öğrenilenleri daha iyi anlamak,
- Başka toplumlara uyum sağlamak,
- Tarihe katılmak (tapınaklar, harabeler, yakın tarih),
- Sosyolojik motivler, dürtüler (dünyayı öğrenmek, bilmek),
- Belirli yerleri görmek isteği.

Robert Mc Intosh ve Charles Goeldener’de insanları seyahate yönelten dürtüleri başlıca 4 kategoriye ayırmış, insanların kendi yaşadıkları yerler dışındaki insan ve toplulukların kültürlerini öğrenmek isteğini kültürel dürtüler biçiminde bir sınıflandırmaya gitmişlerdir. Bunun yanında fiziksel, kişilerarası statü ve prestij dürtülerinin insanları seyahate yönelttiği belirtilmiştir (Mc Intosh ve Goeldener, 1986:124-125).

Türkiye’nin Kültür Turizmindeki Yeri ve Önemi

Türkiye binlerce yıldan beri birçok medeniyete beşiklik etmiş bir vatandır. Yapılan arkeolojik çalışmalarda tarih öncesi paleolitik dönemine ait bulgular çıkartılmıştır. Birçok medeniyetin yaşadığı ülkemiz tarihi ve arkeolojik açıdan dünyada eşi ve benzeri olmayan bir konuma sahip olduğu birçok bilim adamı tarafından ifade edilmektedir. Bunun sonucunda her medeniyet kendinden önceki medeniyetin üzerine inşa edilmiş bunun yanında diğer medeniyetleri etkilemiş ve etkilenmiştir. Uygarlık geçişinin bu kadar eski oluşunun yanı sıra, bu topraklarda yaşamış olan kavimlerin çeşitliliği de Türkiye’nin arkeoloji ve kültürel zenginliklerini benzersiz kılmaktadır. Hattiler, Hititler, Sümerler, Urartular, Likyalılar, Lidyalılar, Frigyalılar, İyonlar, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlılar, Türkiye Cumhuriyeti’ne gelinceye kadarki uygarlıkların sahibidirler.

Bir ülkenin sahip olduğu kültürel faktörler içinde gelenekler, örf ve adet, gastronomi, tarih, müzik ve resim, din, mimari özellikler, el sanatları, giyim sayılabilir. Bu kadar geniş bir yelpazeyi içeren kültür faktörleri her yıl milyonlarca insanın ülkemizi ziyaret etmelerini sağlamaktadır (Uygur ve Baykan, 2007:30).

Tablo 1’de turistlerin geliş nedenleri arasında kültür amaçlı seyahatlerin gezi ve eğlence amacı ve yakınları ziyaret amacından sonra üçüncü sırada olduğu görülmekle beraber aslında gezi ve eğlence amacıyla Türkiye’ye gelen turistlerin büyük bir oranda kültür turizmine katıldıkları da görülmektedir. Bunun yanında ifade edildiği gibi insanların okuma ve yazma oranlarının artmasına paralel olarak artan eğitim düzeyleri, kültür turizminin önümüzdeki yıllarda önemini artıracığı ve kültürel açıdan büyük potansiyele sahip ülkemizin bu turizm türünden alacağı payın artacağı yolundadır.

Tablo 1: 2001-2008 Yılları Arası Türkiye'ye Geliş Nedenleri

	Yabancı ziyaretçilerin geliş nedenlerine göre dağılımı							
	Toplam içinde pay %							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Gezi, Eğlence	52.27	57.19	56.32	56.74	57.2	51.9	56.6	58.5
Kültür	9.17	9.10	8.31	7.71	7.6	6.1	6.0	6.4
Sportif ilişkiler	1.28	1.16	1.30	1.48	1.4	1.1	1.6	1.5
Yakınları ziyaret	7.94	8.78	6.96	7.21	8.6	11.7	10.8	11.1
Sağlık	0.97	0.74	0.86	0.92	1.0	0.9	0.8	0.7
Dini	0.31	0.54	0.49	0.42	0.6	0.6	0.7	0.4
Alışveriş	8.29	6.80	8.03	7.19	6.3	6.9	5.7	4.8
Toplantı, konferans, kurs, seminer	2.40	2.11	2.48	2.24	2.4	2.7	3.4	2.9
Görev	5.00	5.12	6.05	5.62	5.0	6.3	3.0	2.7
Ticari ilişkiler, Fuar	5.03	3.37	3.69	4.38	3.5	4.5	4.5	4.3
Transit	3.08	2.27	1.99	1.16	2.3	2.0	0.2	1.1
Eğitim (2003'ten itibaren)	0.00	0.00	0.66	0.86	0.5	0.6	0.7	0.7
Diğer	4.27	2.82	2.86	4.06	3.6	4.6	6.1	4.9

Kaynak: ww.tursab.org.tr/content/turkish/.../08suProfil%20analiz2.doc

Konya İli Örneği

Konya ili, İç Anadolu Bölgesi'nin güneyinde 38257 km² (göller hariç) yüzölçümüne sahip Türkiye'nin yüzölçümü bakımından en büyük illerinden biridir. Denizden yüksekliği 1016 m'dir. Yüzeyleşimleri bakımından plato ve ağırlıklı olarak ovalardan oluşan Konya ilinin tarihi M.Ö. 7000 yılına kadar gittiği, birçok medeniyete beşiklik ettiği yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Konya adının "Kutsal Tasvir" anlamındaki "İkon" sözcüğüne dayandığı iddia edilmekle beraber "Claudiconium, Colonia, Selie, Augusta, Iconium" isimlerinin kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır. Arapların Kuniya dedikleri Konya, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bugünkü ismini almıştır.

Konya, tarihsel ve kültürel dokusunun yanı sıra doğal güzellikleri, mağaraları, kaplıcaları, av alanları gibi alternatif turizm türlerine yönelik potansiyele sahiptir. İç Anadolu bölgesinin transit geçiş yollarının merkezi durumunda bulunan Konya, özellikle Konya-Seydişehir arasında açılan yeni karayolu ile kuzeyden güneye önemli bir geçiş güzergahı olmuştur. Ayrıca batı ve güney bölgelerinden Kapadokya'ya geçiş de Konya üzerinden sağlanmaktadır.

Türkiye'de turizm sektörünün gelişmesi ile birlikte turizm potansiyeline sahip yöreler daha fazla pay alma çabası içerisine girmişlerdir. Konya da bu yörelerden biridir. Konya yöresinde genel yapı itibari ile tarım, hayvancılık ve tarıma dayalı sanayinin geliştiği görülmektedir. Konumu itibari ile de önemli olan yörede, eğitim, sağlık, alt yapı gibi göstergeler yönünden birçok sorunun aşıldığı görülmektedir.

Konya özellikle büyükşehir olmasından sonra daha çok gelişmiş, birçok alışveriş merkezleri, eğlence ve dinlenme alanlarının hizmete girmesi kentte bir hareketlilik yaratmıştır. Talep yönünden Konya'da iç turizmde olduğu kadar, özellikle dış turizm açısından tarih ve kültür turizmine katılanların sayılarında artışlar gözlenmektedir. Konya'da iş, seminer, toplantı vb. turizm hareketliliği de dikkat çekmektedir.

Konya, sahip olduğu Turistik İşletme ve Belediye Belgeli tesis sayısı bakımından İç Anadolu Bölgesinde Ankara ve Nevşehir'den sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Ancak, Konya turizm potansiyelini yeterince değerlendirebilecek ve ihtiyaca cevap verecek turistik yatırımlar açısından yetersiz kalmaktadır. Özellikle konaklayan yabancı turist sayısında sürekli bir artış eğilimi görülmesi, acil yatırım ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda, Konya yöresinde arz ve talebin dengelenmesinde ihtiyaca cevap verecek yeni tesislerin yapılması gerekmektedir. Konya'nın yeni tesislere sahip olabilmesi için, alt yapı ve üstyapı çalışmalarında mevcut turist profiline uygun yatırımların yapılması önemlidir. Ayrıca, hangi tesisin, nerede, hangi kapasite ile kimleri ağırlayacağını bilmesi gerekmektedir.

Turistik ve otelcilik fonksiyon oranları ile yapılan değerlendirmede yatak ve oda ihtiyacının, mevcut otellerde yetersiz olduğunun anlaşılması bu sonucu desteklemektedir. Yapılacak turistik

yatırımlarla Konya içerisinde turizm işletme belgeli tesislerden, iki ve beş yıldızlı oteller, Belediye belgeli tesislerde nitelikli oteller, ilçelerde ise özellikle Beyşehir’de motel, Ilgın’da kaplıca oteli yapmak öncelikli turistik yatırım hedefleri olmalıdır.

Turizm Bakanlığı’nın Konya ile ilgili olan projeleri çerçevesinde “İnanç turizmi ve mola noktaları projeleri” önem taşımaktadır. Üç büyük dine ait kutsal yerlerde yapılan çalışmalarda, yatırım olanaklarının teşvik edilmesi ve yatırımcıların yönlendirilmesi çalışmaları Konya için bir fırsat olabilecektir. Ayrıca yoğunluklu ana tur güzergahı üzerinde bulunan Konya’da, turizm amaçlı mola noktaları ve tesislerinin yapılması turistik yatırımlar açısından önem taşımaktadır.

Yerli turistlerin Konya’yı ziyaretlerinin birincil amacının tatil, ikinci amacının inanç, üçüncü amacının iş ve kongre olduğu; yabancı turistlerin ise, sırası ile kültürel ve tatil amaçlı ziyaret yapıtları görülmektedir.

Konya ili ve çevresine oluşan turistik talep incelendiğinde, turistlerin Konya iline gelmelerinde kültürel eğilimlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Türkiye’ye gelen yabancı turist profili ne bakıldığında Almanya, Fransa, BDT alırken Konya ilinde ilk üç sırayı, Japonya, Güney Kore ve Almanya’nın aldığı görülmektedir. Özellikle seyahate çıkan Japonların yöreyi ziyaret etme eğilimleri, kültür turizmi çerçevesinde değerlendirilebilir (Sezgin, 2000:65).

Tablo 2: En Çok Konaklama Yapan Ülkeler Sıralaması

1. Japonya
2. Güney Kore
3. Almanya
4. ABD
5. Fransa
6. İtalya
7. Hollanda
8. Avustralya
9. İngiltere
10. Avusturya

Kaynak: www.konyakultur.gov.tr/KURUMSAL/TURIZM_ISTATISTIK.htm

Tablo 3: Konya’ya Gelen Turist Sayısı (2005 / 2006)

	Yerli Turist	Yabancı Turist	Toplam
2005 Yılı	1.181.719	346.891	1.528.610
2006 Yılı	1.100.206	291.157	1.391.363

Kaynak: www.konyakultur.gov.tr/KURUMSAL/TURIZM_ISTATISTIK.htm

Tarih öncesi devirlerden kalma değerlerin yanında, eski Anadolu medeniyetleri, Erken Hıristiyanlık ve Geç Hıristiyanlık dönemi yapılar, bunun yanı sıra Selçuklu ve Osmanlı dönemi eserleri Konya ili ve çevresine oluşan turistik akımın sebepleridir. Oluşan bu turistik akımı karşılamak için 20’si Turistik belgeli, 55’i Belediye belgeli otel faaliyet vermektedir.

Konya ve Çevresindeki Önemli Kalıntılar

Çatalhöyük: Tarih süreci içinde birçok medeniyetin yaşadığı Konya’da, dünya arkeoloji tarihinde büyük önem arz eden Çumra ilçesi sınırları içinde bulunan Çatalhöyük bulunmaktadır. İlk defa yerleşik hayata geçilen, dünya ölçüsünde yemek kültürünün ilk defa başladığı, tarım yapıldığı, vahşi hayvan saldırılarına karşı ortak savunmanın yapıldığı merkez olarak tanınmaktadır (Konya Turizm Envanteri, 2000:19). Çatalhöyük’ün en önemli etkisi Yakınoğlu’da değil, Avrupa’da duyulmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi, tarım ve hayvancılığın başlangıcının ve uygarlığımızın temelini oluşturmak, Ana Tanrıça kültürünü bu yeni kıtaya tanıtan Anadolu’nun Neolitik kültürüdür (Değirmencioğlu ve Ahipaşaoğlu, 1995:87). İlk defa 1958 yılında J. Mellaart

tarafından keşfedilen Çatalhöyük'te halen kazılar devam etmektedir. Birçok yerli ve yabancı turist ziyaret ettiği Çatalhöyük Konya iline oluşan kültür turizminin yoğunlaştığı bir yerleşim yeridir.

Karahöyük: Konya il merkezinin 15 km. güneydoğusunda Harmancık mahallesindedir. Yapılan araştırmalarda höyüğün, M.Ö. 3000-2000 yıllarında yerleşme yeri olarak kullanıldığı anlaşılmış olup, 27 yerleşik kat tespit edilmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında çıkarılan eserler Konya Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir.

İvriz: Ereğli ilçesi sınırları içinde olan İvriz, Tuvanna Krallığından günümüze kalan İvriz Kaya Kabartması ile büyük önem arz etmektedir. Ülkenin en ünlü krallarından Var-pa-la-waş tarafından yaptırılmıştır.

Sille (Sayata) : Konya merkeze 7 km. uzaklıkta olan Sille, Erken Hristiyan döneminin önemli merkezlerindedir. Özellikle Hristiyan alemi için önemli sayılan Ak Manastır ve Bizans İmparatoru Constantin'in annesi Helena tarafından yaptırılan Aya Elena kiliseleri bulunmaktadır.

Kilistra: Tarihi Kral yolu üzerinde yer alan kentin M.Ö. III.yy'a kadar yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir.

Özellikle inanç turizmi açısından Hristiyanlık açısından;

Büyük Kilise (Ayia Eleni): Bizans dönemi, kesme taş ve molozlarla inşa edilen Anadolu'da ilk Hristiyan mabetlerinden biri olma özelliği,

Ak Manastır (Eflatun): Roma dönemi kaya kilisesi,

Hızır İlyashık: Sille'de Hristiyanlığın ilk dönemine ait kayalara oyulmuş kilisesi,

Panaya Kilisesi: Hristiyan ilk dönemine ait, duvarlarında renkli resimleri ile inanç turizmine yönelik zengin potansiyele sahip eserlerdir.

Bunun yanında Eflatunpınar, Bolat Ören yeri Konya ilinde bulunan, turistik talebin yoğun olduğu yerler olarak görülmektedir.

Türklerin 1071 yılında Malazgirt zaferiyle Anadolu'yu ele geçirmesinden sonra yeni bir medeniyet doğmuş ve günümüze kadar gelen birçok eser bırakmıştır. Bunlardan bazıları;

Karatay Medresesi: Çağın en itinalı yapılarından biri olan inşa edilen eser çini süslemeleri ve "kapalı avlulu medreseler" örneği açısından,

İnce Minare Medresesi: Taç kapısı ve iççiliği,

Alaaddin Tepesi ve Camii: Konya'nın en eski, en büyük camisi,

İplikçi Cami: Çapraz tonuzlu kemerleri ve gök mermerli mihrabı,

Sadreddin Konevi Cami: Çinili mihrabı, açılardan zengin özellik arz etmektedirler.

Kapu Cami: Üç çeşit mavi çinili süsleme ile on mermer sütunlu son cemaat yeri,

Aziziye Cami: Barok usulü taş ve mermer iççiliği,

Şerafeddin Camii: Altı mermer söveli, mukarnaslı cümle kapısı,

Nakipoğlu Cami: Kare planlı, ahşap çatılı yapısı,

Sultan Selim Cami: 16 m çapında merkezi kubbe ve yanlarında üçer kubbe ile örtülü harime sahip yapısı ile zengin özelliğe sahiptir.

Sadece İslâm alemi için değil, bütün insanlık alemi içinde büyük önem arz eden Mevlana'da bütün fikirlerini Konya'dan yaymıştır. Günümüzde her yıl 10-17 Aralık tarihlerinde Mevlana'yı anma törenleri düzenlenmektedir. Bunun yanında yıl içinde Mevlana müzesi ve türbesi sadece Konya için değil birçok turistik merkezlerden daha fazla sayıda turiste ev sahipliği yapmaktadır. Hayattayken "Ne olursan ol yine gel" diyen Mevlana'nın ebedi istirahatgahında ölümünden yüzlerce yıl sonra bile insanların akınına uğramaktadır.

Adını Nasrettin Hoca ile duyurmuş Akşehir’de, her yıl 5-10 Temmuz tarihleri arasında uluslar arası Nasrettin Hoca Şenlikleri düzenlenmektedir. Unesco tarafından 1996 yılı “Nasrettin Hoca Yılı” seçilmiştir. Her yıl birçok yerli ve yabancı turist Akşehir’e gelmektedir.

Sonuç

Günümüzde yaklaşık 1-5 milyar kişinin katıldığı ve ülkelerin ekonomik kalkınmalarında temel taşlarından biri olan turizm sektörü, turistik çekiciliklere sahip her ülkenin önem verdiği sektörlerden biri durumuna gelmiştir. Turistik seyahatlerin yoğunlaştığı yüzyılımızda herkes pazar payını artırmak amacındadır. Bu amaçla oluşan turistik talebi iyi tahminleyerek değişen turistik eğilimler çerçevesinde turizm politikaları uygulamak kaçınılmaz hale gelmiştir. Artık günümüz turisti eskisinden çok daha bilinçli ve seçicidir.

Kentleşmenin ortaya çıkardığı stres, artan dünya nüfusu gibi faktörler turizmin gelecekte de giderek artacağına göstergesi durumundadır. Özellikle telekomünikasyon alanındaki hızlı gelişim globalleşen dünyayı küçük bir köy haline getirmiştir. İnsanlar artık başka ülkelerdeki insanların yaşantılarını ve kültürlerini merak etmekte, onları tanımak istemektedirler. Daha öncede ifade edildiği gibi eğitim seviyesinin yükselmesi de bu isteğin başlıca sebebi olarak görülmektedir. Bu isteğin sonucunda geleneksel turizm anlayışı dışında ortaya çıkan turizm türlerinden biri olan kültür turizmi büyük bir önem arz etmektedir. Turistik yörelere, bölgelere, ülkelere yapılan seyahatler değişik grup, topluluk ve halkların sosyal ve kültürel yapısını tanıma olanağı sağlamaktadır.

Ülkemiz birçok medeniyetin yaşadığı bir yerde bulunması sebebiyle birçok kültürün özelliklerini bağrında taşımaktadır. Bu yüzden oluşan bu turistik eğilimden daha fazla pay alabilmek için çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Konya ili kültürel değerler açısından zengin bir potansiyele sahiptir. Sahip olunan bu zenginlikleri her yıl binlerce insan ziyaret etmektedir. Fakat her turizm türünde olduğu gibi kültür turizminin ülkemiz açısından en elverişli merkezlerinden olan Konya kanımızca yeterli payı almamaktadır.

Yapılan araştırmalarda Konya iline yönelik seyahatlerde, turistlerin kalış süresi çok kısıtlıdır. Konya ili Kapadokya bölgesine geçiş güzergahında olduğu için, yapılan Anadolu turlarında, geceleme yapılmadan İnce Minare, Karatay Medresesi, Mevlana Müzesi gezdirilerek Kapadokya’ya geçilmektedir. Bu da Konya’da bulunan turizm işletmelerinin özellikle son dönemlerde birçok işletmenin kapandığı veya kapanma noktasına geldiği görülmektedir.

Bu nedenle Konya ve ilçelerinin turizm potansiyelini değerlendirilmesinde ve yapılacak yatırımlar için şu öneriler getirilebilir:

- 1- İlk önce Konya yöresinin turizm açısından sahip olduğu arz potansiyelinin tam envanterinin çıkarılması,
- 2- Turizm yatırımları için uygun görülen alanlarda bölgesel planların yapılması, talebi karşılayabilecek nitelikte tesis yapılmasına ağırlık verilmesi,
- 3- Doğal doku bozulmadan, uygun alt ve üst yapı çalışmalarının tamamlanması,
- 4- Mevlana tanıtım merkezinin işlerliğinin artırılması ve “Hz. Mevlana’yı Anma” törenlerinin Aralık ayı dışındaki aylarda da yapılması,
- 5- Mevlana müzesinin çevre düzenlemesinin yapıpı, kafeterya, dinlenme ve okuma salonlarının yazlık ve kışlık olarak düzenlenmesi,
- 6- Yapımı devam eden kongre sarayının bir an önce tamamlanıp, kongre turizmi için alt yapının oluşturulması,
- 7- Çatalhöyük’ün daha çok yabancı turistin ziyaret etmesini sağlamak için devam eden kazıların tamamlanması,
- 8- Sayıları 100’ü bulan seyahat acentaları ile birlikte, yerel yönetim, il turizm ve kültür müdürlüğü, derneklerin ortaklaşa çalışmaları ile Konya’nın tanıtımının etkili bir şekilde yapılması,
- 9- Sivil uluslararası havaalanının hizmete açılması,

- 10- Konya halkının turizm açısından daha iyi bilinçlendirebilmek için, yerel basından yararlanılması,
- 11- İç turizm açısından talebi canlandırmak için, Mevlana'yı ziyarete gelenlerin diğer müzeler ile Meram gibi mesire yerlerine gitmelerini kolaylaştırıcı ulaşım şeklinin sağlanması,
- 12- Hıristiyanlarca çok önemli ziyaret yerlerinden sayılan Sille ve Glistra'nın çevre düzenlemelerinin yapılması,
- 13- Akşehir'de Nasreddin Hoca'yı anma şenliklerinin daha önceden olduğu gibi uluslararası boyutta yapılması,
- 14- Konya'da var olan, özellikle tüfekçilik, halıcılık, keçecilik gibi el sanatlarının geliştirilmesi ve turistik açıdan ziyaretçilere sunulması için çalışmalar yapılması,
- 15- Konya-Ankara arasında projesi var olan hızlı trenin hayata geçirilmesi,
- 16- Konya'da mevcut turistik tesislerde kalifiye eleman çalıştırılması için, Selçuk Üniversitesi Turizm ve Otelcilik bölümlerinden yararlanılması,
- 17- Daha çok günübirlik konaklayan turların daha fazla konaklamalarını sağlamak için mevcut tesislerde sema gösterileri vb. aktivitelerin yapılması,
- 18- Özellikle yerli turistlerin ortalama kalış sürelerinin 11 gün gibi uzun bir süre olduğu Ilgın'da, kaplıca tesislerinin düzenlenmesi ve yapımı devam eden yıldızlı otellerin bir an önce tamamlanması,
- 19- Köşk ve Hüyük'te kaplıcalar için turistik tesis yapılması,
- 20- Akören yakınlarındaki Hıristiyanlarca çok önemli merkezlerden olan Lystra ve Glistra antik kentlerinin kazı çalışmalarının bir an önce tamamlanıp, hizmete açılmasının sağlanması,
- 21- Konya'nın en eski yerleşim yerlerinden olan Sille civarında gerekli düzenlemelerin yapılarak arz potansiyelinin artırılması, Aya-Elena Kilisesi'nin çevre düzenlemesinin yapılması gerekmektedir.

Kaynaklar

- AKAT, Ö. (1997), *Turizm İşletmeciliği*, Motif Matbaası, İstanbul.
- BARUTÇUGİL, İ. (1989), *Turizm İşletmeciliği*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- DEĞİRMENCİOĞLU, Ö., AHİPAŞAOĞLU, S. (1995), *Turizm Rehberliği*, Varol Matbaası, Ankara. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.
- GÜRDAL, M. (1987), *Turizm Ulaştırması*, Adım Yayıncılık, Ankara.
- İÇÖZ, O. (1996), *Turizm İşletmelerinde Pazarlama*, Adım Yayıncılık, Ankara.
- KOZAK, N. (1996), *Genel Turizm*, Anatolia Yayıncılık, Ankara.
- Konya Turizm Envanteri, 2000.
- LUNDBERG, D. E. (1971), "Why Tourists Travel?", *The Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, February.
- OLALI, H. (1983), *Turizm Dersleri*, İstiklal Matbaası, İzmir.
- OLALI, H., TİMUR, A. (1988), *Turizm Ekonomisi*, Ofis Matbaacılık, İzmir.
- ÖNER, Ç. (1997), *Seyahat Ticareti*, Literatür Yayıncılık Dağıtım Pazarlama San., İstanbul.
- ROBERT, Mc I., GOELDENER, C. (1986), *Tourism : Principles, Practices, Philosophies*, New York, Wiley.
- SEZGİN, M. (2000), *Turistik Yatırımlar Açısından Konya Yöresinin Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- UYGUR, S. M., BAYKAN, E. (2007), "Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkileri", *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2007, Sayı: 2, Ankara.
- www.konyakultur.gov.tr/KURUMSAL/TURIZM_ISTATISTIK.htm
- www.tursab.org.tr/content/turkish/.../08suProfil%20analiz2.doc

ULAŞTIRMA HİZMETLERİ İŞLETMECİLİĞİNDE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNİN ÖNEMİ: ÖRNEK ALAN ARAŞTIRMASI

Yrd. Doç. Dr. Abdullah KARAMAN* - Yrd. Doç. Dr. Şafak ÜNÜVAR**
Yrd. Doç. Dr. Mete SEZGİN***

Özet

Müşteri işletmelerin varlık nedenidir. Ayrıca müşteri memnuniyeti işletmelerin hem görevi hem de yaşam biçimidir. İşletme çalışanlarının müşteriye yaklaşımı ve değerlendirmeleri son derece önemlidir. Müşteri kavramının daha iyi anlaşılması ve değerlendirme süreci günümüzde müşteri ilişkileri yönetimi kavramı ile ifade edilmektedir. Müşteri ilişkileri yönetimi, müşteri taleplerini doğru karşılamak, uyumlu faaliyetler sağlamak, verimliliği artırmak, maliyet minimizasyonu sağlamak, farklılaşmayı sağlamak ve nihayetinde karlı bir işletme olmak gibi amaçları içermektedir. Müşteri sakadaki değeri ve sadakati işletme yöneticileri açısından anlaşılması gereken çok önemli kavramlardır. Bu kavramlar arasında daha önce yapılan çalışmalarda güçlü ilişkiler bulunduğu görülmüştür.

Çalışma iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm teorik alt yapıyı oluşturmuştur. İkinci bölüm ise saha çalışmasını içermektedir. Teorik kısımda müşteri kavramı ve işletme ilişkisi açıklanmaktadır.

Çalışma kapsamında, turizm sektörünün dinamik ögesi olan ulaştırma hizmetlerinin önem ve hassasiyetinden dolayı Konya otoparkında faaliyet gösteren ulaştırma hizmetleri işletmelerinde farklı departmanlarda çalışan kişiler üzerinde yapılmıştır.

Çalışmanın amacı: Konya otoparkında faaliyet gösteren ulaştırma hizmetleri işletmelerinin 'Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM)' kavramına yaklaşımları ve uygulama becerilerinin öğrenilmesi amaçlanmış araştırma sonucu elde edilen veriler ışığında ortaya konulacak öneriler doğrultusunda Konya'da faaliyet gösteren ulaştırma hizmetleri işletmelerinin geleceğine projeksiyon tutması amaçlanmıştır.

Araştırmanın yöntemi: Araştırma yöntemi olarak anket tekniği tercih edilmiştir. Araştırmalarda çok kullanılan teknik olan anket, bilgi alınacak kişilerin okuyup cevaplandıracakları bir soru listesinin hazırlanması ile yapılan bir veri toplama biçimidir. Değerlendirmeler SPSS (Statistical Package for Social Science) For Windows 15.0 isimli istatistik paket programını kullanılarak yapılmıştır. Özellikle sosyal alanlarda veri analizi yapmak amacıyla kullanılan SPSS istatistiksel olarak işlenecek veriler için bir data giriş ve analiz programıdır.

Anahtar kelimeler: Müşteri Değeri, Müşteri İlişkileri Yönetimi, Ulaştırma Şirketleri.

Giriş

Müşteri ilişkileri organizasyonu, konu olarak işletmenin üst düzey yöneticilerinden başlayarak, bütün yöneticileri ile işletme içindeki ve işletme dışındaki bu işletmenin faaliyetlerinden etkilenen herkesi ilgilendirmektedir. Günümüz işletmecilik anlayışında ön plana çıkan Müşteri ilişkileri yönetiminde de önemli yer bulan müşteri memnuniyetinin amaçları arasında; müşterilerle olan ilişkileri daha ileriye götürmek, müşteri davranışlarını doğru anlamak, istek ve ihtiyaçlarına tam cevap verebilmek ve böylece müşteri coşkusu yaratmaktır. Müşteri memnuniyeti üzerine çalışan işletmeler; müşteriye yönelik düşünebilecekler, müşteri davranışlarını analiz edebilecekler, müşteri memnuniyetini sağlayarak Kazan-Kazan formülü yaratabilecekler. Bu sayede işletmeler müşteri şikâyetlerini etkin bir şekilde ele alıp çatışma durumları ile baş edebileceklerdir. Özellikle işletmenin tepe yöneticilerinden en alt kademedeki bütün çalışanlara kadar herkes müşteriye

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, akaraman@selcuk.edu.tr

** Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, safakunuvar@selcuk.edu.tr

*** Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, metesezgin@hotmail.com

özen gösterme konusunda uzmanlaşmalıdır. Kaliteli müşteri ilişkileri organizasyonu bakımından müşteriyi işletmenin bir iş ortağı olarak gören bir bakış açısı, geleceğin kaliteli müşteri ilişkileri organizasyonunu geliştirmesinin ötesinde, somut olarak bugünün işletmesinin verimliliğini yükseltecek yönetmeleri sunmaktadır.

İşletme ve kurumların yöneticileri ve çalışanları için, müşterileri ile aralarındaki olumlu ortamı yaratmaları için gereken sistemleri kurmalarını, iç ve dış müşterilerle aralarındaki ilişkileri geliştirecek, kaliteli hizmet verilmesini sağlayacak çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır. Bir işletmenin kaliteli müşteri ilişkileri politikası, o işletmede çalışan bütün elemanların kişisel kalitelerinin geliştirilmesinden geçmektedir.

Ulaştırma hizmetlerinin hedefleri olan; güvenilir, üstün kaliteli hizmetler vermeyi, hizmette teknolojiyi kullanmayı, çalışanların gurur duyduğu bir işletme olmayı ön plana çıkarırken, sürekli artan hizmet anlayışı arasında şüphesiz en önemlisi de müşteri memnuniyetini sağlamaktır. Ulaştırma hizmetleri işletmelerinde öz değerlerin müşterilere yansıtılarak, kurumsal bir yaklaşımı benimsemek ve farklılaşmaları sağlamak önem taşımaktadır. Bu çalışmada da ulaştırma hizmetlerinde müşteri memnuniyeti araştırılmış ve sektöre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Müşteri İlişkileri Yönetimi Kavramı

“Müşteri” profilinin değişen dünya ile birlikte yeni bir boyut kazandığı günümüzde, müşteri ilişkileri yönetimi, talepleri daha karmaşıklaşan, hızlı karar değiştirebilen ve daha özgür müşteri tipinin tatminini maksimum kılmaya ve müşteri sadakatini yaratmaya yönelik bir süreç olarak iş dünyasında yerini almıştır (Özilhan, 2004:13). Müşteri ilişkileri yönetimi, İngilizce Customer Relationship Management kelimesinin baş harflerinden oluşturulan CRM kısaltması ile daha sık kullanılmaktadır. Müşteri ilişkiler yönetimi, yeni müşteriler edinebilmek, müşteriler hakkında bilgileri kullanarak müşteri sadakatini sağlamak ve sonuçta müşteri değerini artırma bilim ve sanatıdır. CRM, müşteri merkezli stratejiler ile bu stratejileri destekleyen bir dizi işlevsel faaliyetten oluşmaktadır. Müşteri ilişkileri yönetimi (CRM), merkezinde müşterinin olduğu ve müşteri memnuniyetini işletmenin karlılığı veya etkinliği ile eş zamanlı olarak optimize etmeye yönelik bir yaklaşım felsefesidir (Kıral, 2001:31).

Bir işletmenin müşteri ile ilişkide bulunduğu her alanda onları daha iyi algılama ve işletmenin kendisini müşterilerin beklentisi doğrultusunda yönlendirme süreci olan CRM, işletmelere satışlar konusunda, müşteri hizmetlerinde ve tüm pazarlama alanında rekabetçi bir yaklaşım uygulamalarını sağlar (www.business-intelligence.co.uk). Bu sayede karlı müşterileri elde etmek, tutmak ve bunları çoğaltma fayda sağlar (Brown, 2000:9). Günümüz rekabet ortamında işletmeler ile müşteriler arasında kurulan olumlu ilişkiler işletmeler için üstünlük sağlayıcı bir rekabet faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknolojik yenilikler diğer işletmeler tarafından kolayca taklit edilmekte ve teknolojinin rekabet üstünlüğü uzun sürmeyebilmektedir. Oysa bir işletmenin uzun vadede kurduğu ve yürüttüğü müşteri ilişkilerinin taklit edilmesi daha zordur. Bu durumda geleceğin en önemli rekabet aracının müşteri ilişkileri yönetimi olduğunu ifade edilmektedir (Alagöz, 2003:5). Etkin pazarlama, satış ve servis süreçlerini destekleyecek bir müşteri ilişkileri yönetiminin en önemli kazancı, yeni müşteriler kazanarak ve mevcut müşterilerin gereksinimlerini etkin bir şekilde karşılayarak, müşteri tabanını artırmaktır. Müşteri ilişkileri yönetimi, bir rekabet stratejisidir. Doğrudan pazarlama, çapraz satış, müşteri ilişkilerinin gelişmesinde önemli avantajlar sağlayan uygulamalardır (CRM Enstitüsü, 2002). Müşteri ilişkileri yönetiminin temeli, mevcut ve muhtemel müşteriler hakkında olabilecek en fazla ve en ayrıntılı bilgiyi toplamaya, bu müşterilerin çok ince ayrımlarla, çok fazla ve en ayrıntılı bilgilerini alt segmentlere bölmeye çalışır. Bunu yaparken segmentleri karlılıklarına göre ayırtmaya, karlı olacak müşterilere yapılacak ekstra yatırımların seviyesini belirlemeye ve her türlü müşteriye ayrı ve çok özel pazarlama stratejisi uygulamaya dayanmaktadır (Kırım, 2001:85).

Müşteri İlişkileri Yönetiminin Amacı, Önemi, Kapsamı

Müşteri ilişkileri yönetimi anlayışı, satış-pazarlama, satış sonrası hizmetler ve diğer işletme faaliyetlerinin entegre bir şekilde yürütülmesi anlayışını temel almaktadır. Müşteri ilişkilerinin amacı, işletme modellerini, süreç yöntemlerini ve interaktif teknolojileri kullanarak müşteriler

kazanarak ve müşteri sadakatini yüksek seviyelere taşıyarak sürdürmektir. Müşteri ilişkilerinde önemli olan, doğru müşteriye kazanmak için stratejiler geliştirmektir (Elbaşıoğlu, 2001:22).

Müşteri ilişkileri yönetimi, her şeyden önce bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç, öncelikle müşterileri dinlemekle başlar. Daha sonrasında müşterilerin işletmeden nasıl bir ürün beklendiklerinin belirlenmesi ile devam eder. Daha sonrasında ise bu müşterileri çok fazla alt bölmelere ayırmak ve ayrılan bu bölümleri de ayrıca karlılıklarına göre farklılaştırmak, müşteri ilişkileri yönetiminin temel stratejisini oluşturur. Bu noktada önem taşıyan husus işletmenin bir bütün olarak stratejik düşünme sürecine öncelikle müşteriden başlaması gerekliliğidir. Diğer bir ifade ile odak noktası olarak müşterinin esas alınması ve tüm faaliyetleri müşteri merkezli olarak ele almayı gerektirmektedir. Müşteri ilişkileri yönetimi anlayışına geçecek olan işletmelerin öncelikle hedefi, müşteriler ile uzun dönemli bir ilişki geliştirmek olmalıdır (Kırım, 2001:133). Bu bağlamda CRM'nin merkezinde yer alan müşteri ilgili olarak müşteri seçimi, müşteri edinme, müşteri koruma ve müşteri derinleştirme şeklinde dört evreden oluşmaktadır (Deniz, 2002:18).

Bir başka açıdan bakıldığı zaman ise müşteri ilişkileri yönetimi, üç unsurdan meydana gelmediği görülmektedir. Bunlar müşteri, ilişki ve yönetim (Özilhan, 2004:26).

Müşteri; Şirketin şimdiki karı ve gelecek büyümesinin tek kaynağıdır. Fakat iyi bir müşteri (daha az kaynakla daha çok kar sağlayan) daima az bulunur, çünkü müşteriler daima araştırır bilgilidir. Bazen, kimin gerçek müşteri olduğunu ayırt etmek çok zordur. Çünkü, alım kararı sık sık karar verme sürecinin katılımcıları arasında işbirliği yapabilen bir etkinliktir. Bilişim teknolojileri, müşterileri ayırt etme ve yönetme yeteneklerini sağlayabilir. Müşteri ilişkileri yönetimi, müşteri bilgisine dayandırılmış bir pazarlama yaklaşımı olarak düşünülebilir.

İlişki; Bir şirketle onun müşterileri arasındaki ilişki, sürekli yada geçici, tekrarlı yada tek seferlik olabilir, tutumsal yada davranışsal da olabilir. Müşterilerin şirket ve onun ürünlerine doğru pozitif tutuma sahip olmasına karşın, alım davranışları yüksek derecede durumsaldır. Müşteri ilişkileri yönetimi, bu ilişkiyi yönetmeyi gerektirir, böylece karlı ve karşılıklı yararlı olacaktır. Hayat boyu müşteri değeri (CLV-Customer Lifetime Value), bu ilişki ölçümü için bir araçtır (<http://escholarship.org/uc/item/76n7d23r>).

Yönetim; Müşteri ilişkileri yönetimi, sadece pazarlama departmanının içinde bir etkinlik değildir. Şirketteki kültür ve süreç değişiminin sürekliliğini gerektiren bir kavramdır. Toplanan müşteri bilgileri, Pazar fırsatlarının ve bilgi avantajlarının sağladığı etkinliklere götüren şirket bilgilerine dönüştürülür. Müşteri ilişkileri yönetimi, organizasyon ve onun insanları içinde kapsamlı bir değişiklik gerektirir.

Müşteri (Tatmini) Memnuniyeti, Değeri ve Sadakati

Modern pazarlama anlayışının bir unsuru olan müşteri tatmini müşterilere sunulan sorumluluk anlayışının bir göstergesidir. Diğer bir ifadeyle müşteri tatmini müşterilere sunulan ürüne yönelik olan satın alma davranışını yönlendiren, birikimlerin yine müşteriler tarafından işletmeye aktarılmasıdır. İşletme müşterilerinin istek ve ihtiyaçlarının çeşitli olması, diğer müşterilerle iletişim halinde olmaları, rakiplerin pek çok seçenekle müşterilerin karşısına çıkıyor olması vb. nedenlerden dolayı işletmeler her bir müşteriye özelliğine ve şartlarına göre değerlendirmek ve böylece müşteri tatminini en iyi şekilde sağlamak ve karlılıklarını artırmak durumundadır. Müşteri tatmini müşteri ile olan uyum noktasını gösteren bir barometre olarak görülebilir (Altıntaş, 2000:23).

Tatmin, memnuniyet doygunluğu olarak tanımlanabilir. Bu tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarının karşılandığının ve bununda memnuniyet verici olduğunun göstergesidir. Sadakat ise tekrar satın alma sıklığıdır. Müşteriyi memnun etmek, "onu tatmin etmek, sürekli kılmak, ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak günümüz işletmelerinin çok daha yoğun çaba harcamasını gerektiren, strateji ve politikalarının müşterilerin beklenti ve ihtiyaçlarına göre saptamayı başarılı olmak isteyen işletmeler için zorunlu kılan bir faaliyetler zinciri" olarak tanımlanmaktadır (www.danismend.com/konular/pazarlamayon/paz_musteri_odaklilik.htm). Müşterilerini uzun süre elinde tutabilen bir işletme müşterilerini başka hiçbir yerde bulamayacakları kadar, değer sunuyor demektir. Değerin ne olduğu anlaşıldığında müşterilere bundan fazlasını sunabilir, böylece satın almalarındaki pay arttırabilir (Seybold ve Marshak, 2001:69).

Müşteri tatmini, müşterinin satın alma öncesi beklentileri ile algılandığı performansı, satın alma sonrası değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Müşterinin üründen beklediği performans değerlerinin aşılması durumunda beklentilerin olumlu yönde onaylanması (yüksek tatmin), beklentilerden düşük olması durumunda olumsuz yönde onaylanması (tatminsizlik) ya da tam olarak karşılanması durumunda orta düzeyde memnun olma ya da farksızlık duygusu oluşmaktadır (Tütüncü, 2001:22).

İşletme açısından müşteri aktiflerin en değerlisidir. Müşterisi olmayan işletme için ciro ve do-layısıyla da kar söz konusu olamaz. Bu yüzden müşteri ile iyi ilişkiler sürdürülmesi işletmenin yaşamsal sorunlarından biridir. Ayrıca, müşteri mutluluğunda en önemli kelime “tatmindir”. Tat-min kelimesi, tüm müşterilerin ifade edilmiş ya da ifade edilmemiş bütün isteklerinin, ihtiyaçlarının ve beklentilerinin karşılanması şeklinde tanımlanabilmektedir (Ersen, 1997:81). Bireysel müşteri tatminini ölçmek kolaydır. Çok pratik durumda grup memnuniyeti ölçümü müşterilerin ihtiyacını karşılamaya göre düzenlenmiştir. Farklı yaklaşımda gruptaki müşterilerin tek tek incelenmesidir. Önce müşteriden hizmet beklediği alanları değer sırasına koyulur, arkasından aradaki performans ölçülür ve değerlendirilir. Aradaki farkın değeri memnuniyettir (Ramasvamy, 1996:348).

Günümüzün en temel pazarlama stratejilerinden birini, müşterilere değer yaratmaya dayalı faaliyetler oluşturmaktadır. İşletmeler sunmuş oldukları temel ürün ya da hizmetlere daha çok de-ğer ekleyerek müşteri tatmini ile müşteri sadakatini artırmaya çalışmaktadırlar. Sadakat ve tatminin birçok tanımı vardır. Bu tanımlamaların incelenmesi ancak belli bir süreç içinde gelişir. Tü-keticilerin sadık veya memnun olmak için ne yaptığını belirlemek önem taşır. Örneğin memnuni-yetlik önceki beklentilerin ve asıl ürün performansının arasındaki algılanan uyumsuzluk değeri olarak tanımlanır. Genellikle sadakat çerçevesi içinde tekrarlanan alım sıklığı veya aynı markada-ki ürünlerin oranlarındaki artış devam eder. Bu sadık müşteri gurupları sadece alıştıkları marka üzerinde yoğunlaşırlar ve başka markalara ilgileri olmaz (Oliver, 1999:34).

Yapılan araştırmalara göre, işletmeler açısından yeni bir müşteri bulmanın maliyeti, eski müş-teriyi elde tutmaktan beş ile yirmi kat daha pahalıya mal olmaktadır. Mevcut müşteriler daha az maliyetli olup, ne kadar uzun süre müşteri olarak kalırsa işletmeye olan getirisi de o ölçüde yük-sek olmaktadır. Çünkü işletmenin yeni müşteri edinme masrafi olmayacaktır. Mevcut sadık müş-terilerin, fiyata karşı duyarlılıkları oldukça azdır, satış ve müşteri hizmetleri personelinde daha az ilgi beklerler ve sonuçta daha çok satın alarak işletmeyi diğer müşterilere tavsiye ederler. İşlet-me yöneticilerinin müşterileriyle ilişkilerinin sürdürülmesi yolunda olası müşteriyi, sadık müşte-riye dönüştürmeye odaklanmaları gerekmektedir (Çiçek, 2005:33).

Bir işletmenin, mevcut müşterilerinin neden bir işletmeye sadık kaldıklarını ve bu sadakat için hangi etkenlerin en önemli rolü oynadığını çok iyi bir şekilde bilmesi gerekmektedir. Bu noktadan hareketle, müşteri sadakatini etkileyen dört temel unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar; güven, vazgeçilmezlik, umursanmak ve ödüllendirme kavramlarından oluşmaktadır (Gel, 2002:9-10). Müşteri tatmini ve müşteri sadakati arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu duruma bağlı ola-rak, müşteri tatmininin yeniden satın alma ile sonuçlanması gerektiği ve bunun zamanla müşteri sadakatine dönüşeceği olasılığı söz konusu olabilmektedir. Müşteri ile sadakat sürecinin başlayabil-mesi her şeyden önce müşteri tatmininin gerçekleşmesine bağlı bulunmaktadır. Bir müşterinin sad-ık bir müşteri olarak değerlendirilebilmesi için, o müşterinin, işletme ile olan bağlantısının sü-reklilik noktasına taşınması gerekmektedir. Müşteri tatmini ile müşteri sadakati arasında doğrusal bir ilişki var olduğu söylenebilir. Müşteri tatmini artıktça, müşteri sadakati de zaman içinde art-makta tatmin seviyesi düştükçe sadakat düzeyi de azalmaktadır. Müşteri beklentilerini karşıla-mak, müşterileri tatmin edecektir; beklentilerini aşmak ise müşterileri daha çok memnun edecektir. Bu işletmeden çok memnun kalan müşterilerinin, o işletmenin müşterisi olmaya devam etme-leri olasılığı ise oldukça yüksektir (Kotler, 2000:190).

Ulaştırma Hizmetleri İşletmeciliğinde Müşteri Memnuniyeti Üzerine Bir Araştırma

Araştırmanın Amacı

Günümüzde işletmeler, müşterilerin üründen beklentilerinin neler olduğunu, bu beklentileri-nin ne kadarlık bir kısmını karşılayabildiklerini bilmek ve müşterinin memnun olmadığı noktaları belirleyip tatmin düzeyini artırmak için çalışmalar yapmak zorundadırlar. Müşteri ilişkileri yöne-

timi ve müşteri memnuniyeti isimli bu çalışmanın amacı bir işletmenin değişik bölümlerinde çalışanlara ve onların bütün yöneticilerine müşteri odaklı bakış açısını ayrıntılı olarak açıklamaktır.

Bu çalışmada işletmelerin nasıl bir müşteri ilişkileri politikası izleyecekleri konusunda bilimsel bir inceleme, araştırma sunulması hedeflenmiştir. Ayrıca kuramsal düşünce ve tartışmaların uygulama alanı bulup bulmadığını ve ne ölçüde başarıya ulaştığını göstermek amacıyla ulaştırma sektöründe işletmelerin müşteri ilişkileri ve müşteri memnuniyeti konusunu ne derece başarıyla uygulayıp, yönettiklerini araştırmak amacıyla yapılmıştır. Araştırma Konya ilinde ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren işletmeler üzerine yapılmıştır.

Araştırmanın Sınırları

Konuyla ilgili olarak yapılacak araştırma için ulaştırma sektörü seçilmiş ve araştırmanın evreni Konya iliyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca araştırmaya genel olarak iş görenler katılmış olup ayrıca diğer üst düzey çalışanlar da katılmıştır.

Araştırma Yöntemi ve Uygulaması

Araştırmada anket yöntemi kullanılmıştır. Anket soruları yüz yüze görüşme yapılarak ya da anket işletmede daha sonra alınmak üzere bırakılarak uygulanmıştır. Anket sorularının karşılıklı görüşme ile cevaplandırıldığı noktalarda yöneticilerin ya da çalışanların anketle ilgili anlayamadıkları noktalar aydınlatılmış ve anketlerin daha titizlikle cevaplandırılması sağlanmıştır.

Araştırma çerçevesinde örnek büyüklüğünün seçiminde, uygun bir örnek kütle için, hem temsil yeteneği sağlayan bir örnek büyüklüğünü hem de maliyet, zaman ve veri analiz şartlarını dikkate alarak bir dengeye ulaşılması amaçlanmıştır.

Araştırma evreni olarak ulaştırma hizmetleri işletmelerinin bulunduğu Konya Büyükşehir Belediyesi Otogar İşletmesi seçilmiştir. Araştırma Konya otogarında faaliyette bulunan ulaştırma hizmetleri işletmeleri üzerine yapılmıştır. Araştırma örneği, araştırmanın amaçlarına ulaşmasını sağlamak ve yeterli olacak biçimde seçilmiştir.

Araştırmada Uygulama Anket Soruları ve Değerlendirilmesi

Araştırma evreni olarak ulaştırma hizmetleri işletmelerinin bulunduğu Konya Büyükşehir Belediyesi Otogar İşletmesi seçilmiştir. Araştırma Konya otogarında faaliyette bulunan ulaştırma hizmetleri işletmeleri üzerine yapılmıştır.

Araştırmaya Katılanların Özellikleri

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların İş Unvanları

Unvan	Sayı	Yüzde %
Yönetim Kurulu Başkanı	2	6
Yazıhane İşletmecisi	10	28
İşletme Müdürü	6	17
Satış Görevlisi	8	80
Bilet Satış Elemanı	10	28
Toplam	36	100

Tablo 1. de görüldüğü gibi anketi cevaplayanların %6'sı yönetim kurulu başkanı, %28'i yazıhane işletmecisi, %17'i işletme müdürü, %80'i satış görevlisi, %28'i bilet satış elemanı şeklindedir. Bu rakamlar genel anlamda otogar işletmelerinde çalışanların verdiği cevaplardır.

Tablo 2. Araştırmaya Katılan İşletme Yöneticilerinin Eğitim Durumu

Öğrenim Durumu	Sayı	Yüzde %
İlk-ortaokul	9	25
Lise	18	50
Yüksekokul	2	6
Üniversite	7	19
Toplam	36	100

Araştırmaya katılan işletme çalışanlarının %25'i İlk-Ortaokul mezunu, %50'i lise mezunu, %6'ı yüksekokul mezunu ve %19'u üniversite mezunudur.

Araştırma Kapsamındaki İşletmelerde Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Müşteri Memnuniyeti Konularının Uygulanabilirliği

Araştırmaya katılan işletmelerin çalışanlarına, müşteri ilişkileri yönetimi ve müşteri memnuniyeti konusunda bilgilerini ve işletmelerine etkisini ölçmek için yapılmıştır.

Tablo 3. Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Müşteri Memnuniyeti Konularının Uygulanabilirliği

Müşteri ilişkilerine yönelik ifadeler	N		%	
	Evet	Hayır	Evet	Hayır
1- Müşteri memnuniyeti nasıl artar konulu toplantılar yaparmısınız?	34	2	94	6
2- Müşterilerle ilgili elde ettiğiniz birikim firmanızda satış artırıcı bir bilgiye dönüşebiliyor mu?	35	1	97	3
3- Ciro su çok olan işletmelerin müşteri ilişkilerini yönetme ihtiyacı daha mı çoktur?	20	16	56	44
4- Pazarlama sürecinizin daha hızlı olmasına dikkat ediyormusunuz?	33	3	92	8
5- Müşteri karlılığının artması için uyguladığınız bir stratejiniz var mı?	16	20	44	56
6- Yeni müşterileriniz için ilk beklenti tespiti yapıyor mu?	16	20	44	56
7- Uzaklaşan müşterilerinizi yeniden kazanmaya yönelik çalışmalarınız var mı?	22	14	61	39
8- Teknoloji alt yapınız hizmet süreçlerinizin müşteri tarafından izlenmesini sağlıyor mu?	23	13	64	36
9- Yeni müşteriler için uygulanan aktivitelerin sonuçlarını istatistiksel olarak inceliyor musunuz?	14	22	39	61
10- İşletme ciro su ile müşteri ilişkilerini yönetme ihtiyacı arasında doğrudan bir bağlantı var mıdır?	24	12	67	33
TOPLAM	237	123	65	35

Yukarıdaki tablo incelendiğinde yapılan en fazla uygulamalar sırası ile 2., 1., 4., en fazla evet oranına sahiptir. En fazla Hayır oranına sahip olan sorular ise yine sırası ile 9., 5 ve 6. sorular olarak bulunmuştur. Toplamda ise evet oranı %65, hayır oranı ise %35 olarak görülmektedir.

Tablo 4: Müşterilerin ilk alımdan sonra sürekli müşteri olarak kalması

Değer	Sayı	Yüzde %
Hiç	6	17
Az	17	47
Oldukça	9	25
Tamamen	4	11
Toplam	36	100

Tabloda görüldüğü gibi işletmelerin %47'si müşteri sürekliliğinin %50 sağlandığını göstermektedir. %100 müşteri sürekliliği ise %11 civarında seyretmektedir ki bu düşük bir durum olarak algılanmaktadır.

Aşağıdaki tabloda ise işletmenin aday müşterilerine yüzde kaç oranda satış yapabildiği açıklanmıştır. Aday müşterilere satış oranlarının düşük olması dikkat çekicidir.

Tablo 5: Aday Müşterilere Satış Gerçekleştirme Yüzdesi

Değer	Sayı		Yüzde %	
	Evet	Hayır	Evet	Hayır
Hiç	4	32	11	89
Az	14	18	39	61
Oldukça	15	19	42	48
Tamamen	3	33	8	92

Araştırmada müşterilerin %42'si %75 oranında işletmenin sunduğu hizmeti satın almaktadır. Bu da işletme için büyük başarı sayılmaktadır. Tablo 7'de müşterilerin işletmenin sunduğu hizmetten ne derece haberdar olup olmadıklarını göstermektedir.

Tablo 6: Ürününüzü Satın Alabilecek Kurumların ve Müşterilerin Üründen Haberdar Olma Dereceleri

Değer	Sayı	Yüzde %
Hiç	5	14
Az	7	19
Oldukça	19	53
Tamamen	5	14
Toplam	36	100

Araştırmaya katılan işletmelerin büyük bir kısmının %53 gibi bir oranı işletmelerinin ürünlerinden, hizmetlerinden haberdar olduklarını ve bu hizmetlerden yararlandıklarını göstermektedir.

Araştırmaya Katılan İşletmelerin Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Müşteri Memnuniyeti Konularının Uygulanabilmesi İçin Yapılan Faaliyetler

Araştırmaya konu olan İşletmeler bu yıl ve geçen yıl müşteri memnuniyetlerinin artması için birçok yöntem uygulamışlar. Bu yenilikler arasında: Yeni teknolojik uygulamalar, personelin eğitilmesi, bilgisayarlı sistemde bilet satışlarının yapılması, Şikayetlerin değerlendirilmesi ve gereken önlemlerin alınması, reklam kampanyalarını artırılması, kredi kartlı satış sistemi, bayilikleri artırmak, araçlarda konfora yönelik yenilikler yapmak gibi.

İşletmelerin mevcut müşterilerini nasıl kazandıkları ile ilgili soruya ise işletme çalışanların verdikleri cevapların büyük bir çoğunluğu geçmiş deneyimlerden faydalanmış olduklarını söylemişlerdir. Büyük bir kısmı da pazarda ilk olmanın vermiş olduğu avantajlardan yararlandıklarını söylemişlerdir. Diğer bir azınlıkta tanıdıklar aracılığıyla müşteri kazandıklarını belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan işletmelerin yeni kurulan bir şirkete pazarlama anlamında önereceğiniz üç görüş ne olur sorusuna verdikleri cevapta ise kalite, dürüstlük, kampanya şeklinde sıralanmıştır.

Tablo 7: Memnun Olmayan Müşteri En Pahalı Sorunumuzdur

Değer	Sayı	Yüzde %
Katılıyorum	22	61.1
Kısmen katılıyorum	5	13.8
Katılmıyorum	1	2.7
Kesinlikle katılmıyorum	8	22.2
Toplam	36	100

Tabloda da görüldüğü gibi günümüz rekabet koşullarında işletmelerin rekabet avantajlarını koruyabilmek için müşteri memnuniyetini sağlamada başarılı olmaları gerekmektedir. Tablo 8’de 36 işletmeden 22’i (%61.1) memnun olmayan müşterinin en büyük sorunları olduğunu kabul etmektedirler ki bu sayı %50’den fazlasını göstermektedir.

Tablo 9’da ise işletmelerin faaliyette buldukları ulaştırma hizmetleri sektöründe isimlerini ne kadar duyurmayı başardıkları ve ne kadar tanındıkları ile ilgili istatistikler yer almaktadır.

Tablo 8: Hedef Müşteri Gruplarınızın Ne Kadarı Firmanızın Markasını Tanıyor

Değer	Sayı	Yüzde %
Hepsi	8	22.22
Önemli bir kısmı	16	44.44
Yarı yarıya	8	22.22
Az bir kısmı	4	11.11
Toplam	36	100

Müşterilerin hepsinin değil de önemli bir kısmının yararlandıkları hizmetin markasından haberdar olduklarını göstermektedir. Bu müşterilerin bilinçli hareket etmesi ve kullandıkları marka hakkında bilgiye sahip olduklarının göstergesidir.

Tablo 9: Potansiyel Müşteri Veri Tabanının Etkisi

Değer	Sayı	Yüzde %
Çok güçlü	3	8
Güçlü	29	81
Az güçlü	3	8
Zayıf	1	3
Çok zayıf	0	0
Toplam	36	100

Yukarıdaki tablo 10'da ise işletmelerin sahip oldukları müşterileri hakkında ne kadar bilgiye sahip oldukları ve bir veri tabanının oluşturup oluşturmadıkları ile ilgili soru sonucunda elde edilen veriler verilmiştir.

Araştırmaya katılan işletmelerin %100 yakın bir kısmını müşteri veri tabanına sahip olduklarını ve bunu kullandıklarını söylemiştir. Günümüz koşullarında yapılması gereken de zaten budur. Araştırmaya katılan işletmeler eleştirilerin, şikayetlerin işletmeleri için büyük yararlar sağladıklarını ve her zaman dikkate aldıklarına vurgu yapmışlardır. Her şikâyet bir hediyedir çünkü müşteri görüşleri şirketin geleceği açısından önemlidir, cevabını vermişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde, küreselleşme kavramı ile birlikte bilginin öneminin giderek artması, teknoloji- de meydana gelen gelişmeler sonucu üretimi yapılan mal ve hizmetler çeşidinde artış, müşterilerin eskisine oranla daha bilinçli, daha özgür, daha seçici davranış biçimine yöneltmiştir. Artık müşterileri için alışveriş sürecinde kendileri için fark ve değer yaratan işletmeler tercih edilmektedir.

Müşteri ilişkileri yönetimi, pazarlama yönetimi konusunda son dönemde geliştirilmiş önemli bir kavramdır. Çağdaş pazarlama uygulamalarının en güncel konularından biri olan Müşteri İlişkileri Yönetimi, öncelikle kuruluşun "müşteri merkezli" olma felsefesine dayanmaktadır. Müşteri ilişkileri yönetimi, gerek müşterilere, gerekse işletme performansına katkılarından dolayı, son yılların gözde yönetim felsefesi halini almıştır.

İşletmeler müşteri denilen varlığın gücünü ve önemini anlamış ve bu varlığa işletme aktifleri gibi değer vermeye başlamışlardır. Müşteri ilişkileri yönetimi, özellikler müşterilerle birebir iletişim ve ilişki gerektiren hizmetler sektöründe uygulama alanı bulmuştur.

Araştırmada ulaştırma hizmetleri işletmelerinde satış ve pazarlama politikalarının müşteri yönlü bir değişim yaşandığı görülmüştür. İşletmelerin tümünde müşterilerle uzun dönemli ilişkiler kurmaya yönelik bir misyon bulunduğu belirlenmiştir. İşletmelerin büyük bir kısmında müşteri ilişkileri veri tabanların mevcut olduğunu söylemişlerdir. Araştırma yapılan işletmelerde, personele müşteri ilişkileri yönetimi hakkında sürekli eğitim verildiği görülmektedir. İşletmelerde müşterilerin memnuniyetini sağlamak için müşteri eleştiri ve şikâyetlerine büyük önem verilmektedir.

Araştırmaya katılan işletmelerin müşteri ilişkileri yönetimi uygulamaları sonucun rakipler karşısındaki durumunun hizmet kalitesi, müşteriye uygun hizmet ve müşteri şikâyetlerinin azlığı gibi faktörlerde rakiplerinden daha iyi olduğu tespit edilmiştir. Bu faktörlerin ortalamalarının yüksek olması işletmelerde müşteri merkezli bir yaklaşımın hakim olduğunu göstermektedir.

İşletmeler müşterilerini ne kadar iyi tanırsa onlara o kadar iyi hizmet sunabilir. Müşteri İlişkileri Yönetimi felsefesiyle hareket eden işletmeler, müşteriler hakkında geniş bir bilgiye sahiptir.

Sonuç olarak kuramsal ve ampirik incelemeye dayanarak ulaştırma hizmeti veren işletmelerde müşteri ilişkileri yönetiminin başarılı olması ve kurumsallaşması için şu önerileri sunulabilir:

- Ulaştırma hizmeti veren işletmelerde müşteriden öğrenmeye dayalı bir sistem geliştirilmelidir. Bu sistemin bileşenleri, müşteriyle etkileşim geliştirmek ve gereksinimlerini öğrenmek, öğrenilen bilgiler ışığında yeni ürün ve hizmet geliştirmek, müşteri odaklı bir yönetim stratejisi oluşturmak.

- Mevcut müşterilerin elde tutulması işletmede zaman kaybını azaltır ve maliyetleri düşürür. Bu nedenle müşterinin güvenini kötüye kullanmamak gerekir. Müşteri merkezli bir organizasyon sadık müşterileri işletmede tutar. Bunun içinde güçlü müşteri ilişkileri gerekir.

- İşletmelerin kurum kültürünü evrensel ölçülerde özümsemeleri müşteri ilişkileri yönetimi uygulamalarını güçlendirir.

Sonuç olarak ulaştırma hizmeti veren işletmelerde Müşteri İlişkileri Yönetimini, uygulayan işletmelerin, Müşteri İlişkileri Yönetimi Uygulamayan işletmelere göre daha başarılı oldukları açıkça ortadadır. Ayrıca rekabetçi üstünlüklerini korumalarına da yardımcı olmaktadır.

Kaynaklar

ALAGÖZ, S.B. (2003), *Bilim Teknolojilerinin Müşteri İlişkileri Yönetimi Üzerine Etkileri ve Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama*, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

ALTINTAŞ, M.H. (2000), *Tüketici Davranışları*, Alfa Yayınları, Bursa.

BROWN, S.A. (2000), *Customer Relationship Management: A Strategic Imperative in the World of the E-Business*, John Wiley & Sons Canada.

ÇİÇEK, E., (2005), *Süpermarket ve Hipermarketlerde Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Bir Uygulama*, S.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

DENİZ, B., (2002), "Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Elektronik Ortamda Müşteri İlişkileri Yönetimi (E_CRM) Uygulamalarının İşletmelere Sağladığı Yararlar", *Pazarlama Dünyası Dergisi*, Kasım-Aralık.

ELBAŞIOĞLU, E., (2001), *Müşteri İlişkileri Yönetimi, Teknoloji Kullanımı ve Bir Uygulama*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ERSEN, H., (1997), *Toplam Kalite ve İnsan Kaynakları İlişkisi*, Sim Matbaacılık, İstanbul.

GEL, O.C., (2002), *CRM Yolculuğu*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

KIRAL, C., (2001), "Tok Satıcıların Cennetinde Son Tangolar", *Active Bilişim*, Temmuz-Ağustos.

KIRIM, A., (2001), *Strateji ve Bire Bir Pazarlama CRM*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

KOTLER, P. (2000), *Kotler ve Pazarlama*, (Çev. Özyağcılar, A.) Sistem Yayıncılık, İstanbul.

OLIVER, R.L., (1999), "Whence Consumer Loyalty?", *Journal of Marketing*, Vol. 63, Fundamental Issues and Directions for Marketing.

ÖZİLHAN D., (2004), *Müşteri İlişkileri Yönetimi Uygulamalarının İşletme Performansına Etkileri ve Konaklama İşletmelerinde CRM Uygulamaları*, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

RAMASVAMY, R. (1996), *Design And Management Of Service Processes Keeping Customers For Life*, Addison-Vesley Publishing, Massachusetts, USA.

SEYBOLD, B.P. ve MARSHAK T.R. (2001), *Müşteri.com*, (Çev: Sungur, E.), Epsilon Yay., İstanbul.

TÜTÜNCÜ, Ö. (2001), *Yiyecek İçecek İşletmelerinde Müşteri Tatmininin Ölçülmesi*, Turhan Kitabevi, Ankara.

www.business-intelligence.co.uk

www.danismend.com/konular/pazarlamayon/paz_musteri_odaklilik.htm

www.danismend.com/konular/pazarlamayon/paz_birebir_pazarlama.htm

www.escholarship.org/uc/item/76n7d23r

OSMANLI DÖNEMİNDE VAKIF MUHASEBESİ VE ELVAN BEYOĞLU SİNAN BEY VAKFI ÖRNEĞİ

Prof. Dr. A. Vecdi CAN* - Öğr. Gör. Mustafa ZEYTİN**

Özet

Osmanlı döneminde sosyal hayatı adeta regüle eden etkin bir fonksiyona sahip olan vakıfların halen önemini koruduğu söylenebilir. Arşiv kayıtlarından, Osmanlı sınırları içerisinde hemen her sancağa ait kaza ve nahiyelerde çok sayıda vakıf tespit etmek mümkündür. Bu dönemde Hüdavendigâr vilayetine bağlı olan Ertuğrul (Bilecik) sancağında da çok sayıda vakıf görülmektedir. İşte bu vakıflardan biri de Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfıdır. Bu vakıf, bugünkü sınırlara göre Bilecik ili Gölpazarı ilçesi Akçakavak ve Kozca köyleri sınırları içerisinde yer almaktaydı.

Vakıf faaliyetlerinin sürdürülebilmesi açısından gelir ve giderlerinin çok sağlam bir muhasebe sistemi içerisinde kayıt altına alınmasının, hesap verilebilirlik ve şeffaflık açısından bu kayıtların dönemsel olarak raporlanmasının ve denetlenmesinin son derece önemli olduğu açıktır. Osmanlı'nın özellikle bu konuda geliştirdiği "Merdiven" yöntemi dikkat çekicidir. Merdiven yöntemi vakıfların gelir ve giderlerinin kayıt altına alınmasında çok uzun süre başarılı biçimde kullanılmıştır.

"Vakıf Muhasebesi" başlığı altında özetlenebilecek olan kimi hususların, o dönemlerde nasıl uygulandığı hakkında bir fikir vermesi açısından adı geçen vakfa ilişkin belgelerin transkripsiyonu günümüzde önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu makalede Osmanlı vakıf muhasebesi bağlamında "Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfı"nın belgeleri örnek olay olarak incelenmiş, adı geçen vakfın gelir ve gider kayıtları günümüz muhasebe uygulamaları açısından değerlendirilmiştir.

***Anahtar kelimeler:** Osmanlı, Vakıf, Vakıf Muhasebesi, Sinan Bey Vakfı, Merdiven Yönetimi.*

Giriş

Eskiden olduğu gibi günümüzde de önemini korumaya devam eden vakıflar özellikle Osmanlı döneminde toplumsal hayatın en önemli kurumlarından biri olarak karşımıza çıkar. Bir vakıf medeniyeti olarak vasıflandırılan Osmanlı toplumu kendisinden önceki vakıf geleneğini sürdürerek daha da geliştirmiş ve yaygın bir kurum haline getirmiştir (Özcan, 2008:124). Klasik dönem Osmanlı merkezî bütçesinde; eğitim, sağlık ve bayındırlık hizmetlerinin icra edilmesi için bütçede bir fon gözükmemektedir. Bu hizmetlerin finansmanının tamamı vakıflar tarafından karşılanmıştır. "Müessesât-ı Hayriye" denilen, kamu yararı gözetilen eserlerin büyük çoğunluğu vakıflar tarafından yapılmış ve giderleri de vakıflarca karşılanmıştır (Öztürk, 2007:34). Osmanlı İmparatorluğu zamanında vakıfların toplum hayatında önemli görevler üstlenmesi, bütün Osmanlı Sultanlarının vakıflara verdiği önemle ortaya çıkmaktadır. Yönetimleri altında bulunan toplumlara örnek olmak, ülke sınırları içerisinde yaşayan hayırseverleri teşvik etmek düşüncesiyle vakıf müesseseleri kurulmasına öncülük ettiklerini görmekteyiz. Bu konudaki hassasiyeti göstermesi bakımından Fatih Sultan Mehmed'in şu vasiyeti manidardır.

(http://www.vgm.gov.tr/13_VakifDuaBeddua/vakfiye.cfm):

..... " Ben ki İstanbul fatihi abd-i aciz Fatih Sultan Mehmed bizatihi alınterimle kazanmış olduğum akçelerimle satın aldığım İstanbul'un Taşlık mevkiinde kain ve malumu'l-hudud olan 136 bap dükkanımı aşağıdaki şartlar muvacehesinde vakfı sahih eylerim.

Şöyleki: Bu gayr-ı menkulatımdan elde olunacak nemalarla İstanbul'un her sokağına ikişer kişi tayin eyledim... Ayrıca 10 cerrah, 10 tabip ve 3 de yara sarıcı tayin ve nasb eyledim. Bunlar ki ayın belli günlerinde İstanbul'a çıkalar, bila istisna her kapıyı vuralar ve o evde hasta olup ol-

* Sakarya Üniversitesi, İ.İ.B.F.

** Bilecik Üniversitesi, Söğüt MYO.

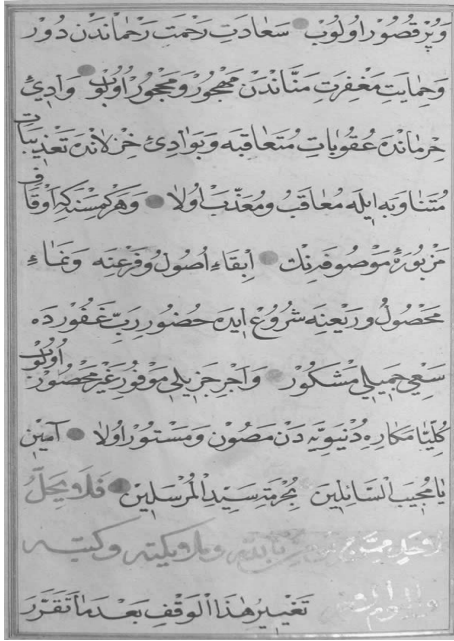
madığını sorular; var ise şifası şifayap olalar. Değilse kendilerinden hiçbir karşılık beklemeksizin Darülaceze'ye kaldıralar, orada salah bulduralar.

... Ayrıca külliyyemde bina ve inşa eylediğim imarethanede şehit ve şühedanın kavimleri ve medine-i İstanbul fukarası yemek yiyeler. Ancak yemek yemeye veya almaya bizatihi kendüleri gelemeyenlerin yemekleri güneşin loş bir karanlığında ve kimse görmeden kapalı kaplar içerisinde evlerine götürüle...”

Bununla beraber (Hicri 950 - Miladi 1543) Kanuni Sultan Süleyman Vakfiyesinden aşağıda yapılan alıntı Osmanlıda vakıf konusu üzerinde ne derece önemle durulduğunun ve teşvik edildiğinin güzel bir göstergesidir.(http://www.vgm.gov.tr/13_VakifDuaBeddua/dua.cfm):

“Her kimse ki; Vakıflarımın bekasına özen ve gelirlerinin artırılmasına itina gösterirse, bağışlayıcı olan Allahu Teâlâ'nın huzurunda ameli güzel ve makbul olup, mükâfatı sayılamayacak kadar çok olsun, dünya üzüntülerinden korunsun ve muhafaza edilsin...”

“Allah'a ve Ahiret gününe inanan, güzel ve temiz olan Hazreti Peygamberi tasdik eden, Sultan, Emir, Bakan, küçük veya büyük herhangi bir kimseye, bu vakfı değiştirmek, bozmak, nakletmek, eksiltmek, başka bir hale getirmek, iptal etmek, işlemez hale getirmek, ihmal etmek ve tebdil etmek helal olmaz. Kim onun şartlarından herhangi bir şeyi veya kaidelerinden herhangi bir kaidi bozuk bir yorum ve geçersiz bir yöntemle değiştirir, iptal eder ve değiştirilmesi için uğraşır, fesh edilmesine veya başka bir hale dönüştürülmesine kastederse, haramı üstlenmiş, günaha girmiş ve masiyetleri irtikap etmiş olur. Böylece günahkarlar alınlarından tutularak cezalandırıldıkları gün Allah onların hesabını görsün. Mâlik onların isteklisi, zebaniler denetçisi ve cehennem nasibi olsun. Zira Allah'ın hesabı hızlıdır. Kim bunu işittikten sonra, onu değiştirirse onun günahı, değiştirenler üzerindedir. Kuşkusuz O, iyilik edenlerin ecrini zayıf etmez...”

Osmanlıda, insanların barınma, beslenme gibi en temel ihtiyaçlarının yanı sıra eğitim, sağlık vb. birçok alanda çok önemli işlevlere sahip çok sayıda vakıf kurulduğu görülmektedir. Öyle ki hemen hemen her sancağa bağlı kaza ve nahiyelerde hatta köylerde birden fazla vakıf yer almıştır. Bu vakıflardan birisi de Hüdavendigar vilayeti Ertuğrul sancağına bağlı Göl nahiyesinin Akçakavak ve Kozca köylerinde bulunan Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfı'dır.

Bu çalışmada Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfına ilişkin vesikalar üzerinden vakfın gelir ve giderleri, vakıf muhasebesi bağlamında inceleme konusu yapılmıştır. Ancak o dönemdeki vakıf muhasebesi meselesine geçmeden önce vakıf kavram ve uygulamalarının kısa bir analizi gerekli ve yararlı olabilir.

Osmanlı Devleti'nde Vakıf

Vakıf sözcüğü Türkçede “vakfetmek” ve “vakıf” olarak iki şekilde kullanılmaktadır. Akipek tarafından yapılan tanımda “*vakıf, müstakil ve yeni bir hak sujesi meydana getirmek üzere devamlılık gösteren, belirli bir amaca bir malın kanunundaki şekillere uygun olarak tahsisi sonucunda vücut bulan bir tüzel kişidir*”. Bir diğer kaynakta vakıf, “*bir kimsenin Allah'a yakın olmak ve hayır işlemek amacıyla, menkul ve gayri menkul mülk ve emlakini, dini ve içtimai bir gayeye ebedi olarak tahsis etmesi ve bu durumu hukuki bir akid ile belirtmesi*” şeklinde tarif edilmektedir (Çiftçi, 2004:80). Hukuk dilinde ise vakıf, “*taşınır ve taşınmaz bir malın alınıp satılmaktan sonsuza kadar alı konması*” anlamındadır (Erkan vd., 2009:209).

Vakıf, Endülüs'ten Endenozya'ya, Güney Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş İslam topraklarında, hicri 3. asırdan itibaren bu bölgede yaşayan toplumların sosyal, siyasi ve iktisadi yapılarına kök salmış, son devirlerde büyük darbeler yemesine rağmen halen bu etkinliğini azda olsa sürdürebilen son derece önemli bir sosyal kurumdur (Kozak, 1985:18). İslami vakıfların amacı, insanlığa hizmet eden bir hayır kurumu meydana getirmektir; vakfın varlığı, Allah için hapsedilmiş verim getiren kurumlardır (İnalçık, 2009:261). Osmanlıda, özellikle sosyal dengenin sağlanmasında önemli bir yere sahip olan vakıflar büyük gelişmeler göstermişti. Öyle ki, batılı sosyal siyasetçiler 16. yüzyıl Osmanlı cemiyetini “vakıf cenneti” olarak isimlendirmişlerdir (Güneş, 2004:128). Endülüs'te vakıflara ait arazilerin gelirleri sosyal hizmetlere harcanmak üzere, Kadı'nın idaresinde ki özel bir hazine, devlet hazinesinden tamamen ayrı olarak toplanırdı. Bu hazinede çoğu zaman o kadar büyük meblağlar birikiyordu ki, devlet hazinesinin yetersiz kaldığı durumlarda (savaş vs. hallerinde) bu hazineden devlete yardım edildiği de görülmekteydi (Kozak, 1985:18). İslam ülkelerinde VIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar toplum yaşamında büyük etkileri olan vakıfların, sosyal ve dini bir kurum olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Erkan vd., 2009:209).

İslam anlayışına göre, devletin, fakirlere yardım etmek, işsizlere iş bulmak, savaş esirlerini kurtarmak gibi yükümlülükleri vardır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu yönetim düzeninde devletin başlıca görevi; iç ve dış güvenliği sağlamak olduğu görülmektedir (Güneş, 2004:128). Vakıflar ilk zamanlarda ferdi veya mahallî ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştı. Ancak daha sonra içtimai, iktisadi, sosyal, kültürel ihtiyaçların giderilmesindeki fonksiyonları sebebiyle yaygınlaşmış; eğitim, sağlık, bayındırlık, ulaşım, sosyal güvenlik ve güzel sanatlar alanında da toplumun hizmetine girmiştir.

Osmanlı da Vakfın kuruluşuyla ilgili olarak düzenlenen belgeye “*vakfiye*” denir. Vakfiyede vakfın amacı, gelirlerin nerelerden sağlandığı, bu gelirlerin ne şekilde kullanılacağı, nasıl muhafaza edilip arttırılacağı belirlenmiştir (İnalçık, 2009:261). Buna günümüzde “*vakıf senedi*” de denilmektedir. Vakfı yapanı “*vâkıf*”, vakfedilen mala da “*mevkûf*” denir. “*Evkaf*” ise (çoğul) vakıflar demektir (<http://tdksozluk.com/index.php?qu>).

O dönemde vakfiyeler Kadı huzurunda düzenlenir ve hükümdarın onayından sonra hukuki nitelik kazanırdı. Vâkıf (vakfı yapan), vakfiyesinde vakfı yönetmek üzere bir mütevellî tayin ederdi. Mütevellî vakfın gelirlerini toplar, topladığı gelirleri ilgili vakfın vakfiyesinde gösterilmiş olan yerlere harcar ve vakıf görevlilerini denetlerdi. Vakfın mütevellîsinin kim olacağı vakfiyede belirtilmemişse Kadı tarafından bu göreve uzman birisi tayin edilirdi. Padişah ve sultan vakıfları ile diğer bazı büyük vakıfların vakfiyelerinde vakıfla ilgili işlemleri denetleyen bir üst görevlinin bulunduğu görülmektedir ki, buna “*nâzır*” denirdi. Mütevellî vakfı bu vakıf nazırının direktifleri doğrultusunda yönetirdi. Ayrıca vakıf işlemlerinin çok olduğu durumlarda da Kadı vakfın bazı işlerini yönetecek başka bir kişiyi daha tayin eder ve buna “*kaymakam-ı mütevellî*” denirdi (Erkan vd., 2009:209).

Osmanlı Devleti'nde Vakıf Muhasebesi

Tanzimat öncesi dönemde vakıf muhasebesi ile ilgili kayıtlar, Bâb-ı Defteri'ye (Defterdarlığa) bağlı olarak görev yapan Haremeyn Muhasebesi Kalemi, Haremeyn Mukaatası Kalemi, Küçük Evkaf Muhasebesi Kalemi ve Anadolu Muhasebesi Kalemi'nde tutulmaktaydı. Haremeyn Muhasebesi Kalemi ile Haremeyn Mukaatası Kalemi, iki kutsal şehre (Mekke-Medine'ye) ait ve ona

sonradan ilhak edilmiş olan vakıfların kayıtlarını tutar ve muhasebelerini kontrol ederdi. Her yıl bu dairelere bağlı bütün vakıfların muhasebe işlemleri bu kalemlerde evkaf müfettişleri tarafından gözden geçirilirdi. Daha sonra bu defterler Baş muhasebeye gönderilir, sureti ise dairede kalırdı. Darussaâde Ağalarının nezâreti altında bulunan Haremeyn Muhasebesi Kalemî, ayrıca Padişah ve Sultan vakıfları ile *Selâtin* denen büyük camilerin vakıflarıyla da ilgilenirdi. Özellikle bu camilerde görev yapan görevlilerin maaşları ile ilgili işlemlere de bakardı. Haremeyn Mukataası Kalemî ise genellikle vakıf arazisi ve binaların kiralanması ile ilgili işlemleri yürütürdü (Elitaş vd., 2008:179).

Osmanlı devlet muhasebesinde kullanılan “Merdiven Yöntemi”, vakıfların muhasebesinde de bir kayıt yöntemi olarak kullanılmıştır. Bu yöntemde muhasebe kayıtları sağdan sola ve yukardan aşağıya doğrudur. Osmanlıca, Arapça harflerle sağdan sola yazılmaktadır. Osmanlı'nın devlet muhasebesinde kullandığı Merdiven Yöntemi de bu yazının karakteristik özelliğini almış bir yöntemdir (Güvemli ve Aslan, 2009:32). En üstte ana tutar yer alır. Aşağıya doğru ise inildikçe bu tutarı oluşturan tüm ayrıntılar yazılır. Kayıt biçimi ana tutardan aşağıya doğru tüm ayrıntıları kapsadığı için “Merdiven Yöntemi” adı verilmiştir. Bu muhasebe yöntemi, muzaaf usul gibi dünyada bilinen en uzun ömürlü kayıt tekniklerinden birisi olmuştur (Erkan vd., 2009:210).

Merdiven yönteminin bilinen ilk örnekleri VIII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. İlk olarak Abbasi devletinde kullanıldığı bilinen bu yöntemin, XIII. yüzyılın ortalarında İlhanlılara geçtiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti ise bu yöntemi XIV. yüzyılda İlhanlılardan alarak geliştirmiş ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar kullanmıştır. Merdiven Yöntemi asırlar boyu gelişen ve değişen koşullara göre kendini yenilemiştir. Yöntem iç ve dış denetime, muhafazakârlığa ve özellikle raporlamaya her zaman önem veren bir çizgide kalmıştır. Raporlamadaki açıklık ve anlaşılır olma özellikleri yöntemin uzun ömürlü olmasının başta gelen nedenleri arasında sayılabilir (Elitaş vd., 2008:210). Merdiven Yönteminin temel özelliklerini şu şekilde tespit etmek mümkündür (Erkan vd. 2009:211):

- Yöntem, devletçilik anlayışının egemen olduğu ülkelerde daha çok devlet muhasebesi için kullanılmıştır.
- Yöntem, gelir ve gider muhasebesi sistemine göre devletin vergi gelirlerinin toplanması ve harcanması esasına dayanır.
- Eyaletlerden toplanan vergilerin kayda alınması her eyaletin toplam vergi gelirlerinin onu oluşturan vergi çeşitlerinin alt alta yazılarak toplanması şeklinde gerçekleştirilir.
- Harcama çeşitleri ve tutarlarının alt alta sıralanarak yazılması esastır.
- Yöntemin, muhasebenin tahakkuk esasına göre çalışması esastır. Ancak tahakkuk maddesi yapılmadan da işlemlerin yürütüldüğü ve tahakkuk tutarının başka bir yerde kayıt altına alınarak takip edildiği bilinmektedir.
- Sistem hem miktar hem de tutar yazmaya uygun bir yapıdadır.
- Devletin bir yıllık gelirlerinin tek bir kayıt ile yapılmasına olanak sağlayan bir yapıdadır.

Vakıflara ait muhasebe kayıtlarının günümüze kadar gelmesinin nedeni, kayıt geleneğinden değil, devlete ait gelir ve giderlerin kadılar aracılığı ile denetlenmesindedir (Güvemli, 2000:67).

Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfı

Elvan Bey oğlu Sinan Bey Geyve’de bir imaret yaptırmıştır. Bu imaretin giderleri için Kozca ve Akçakavak köylerindeki arazilerini vakfetmiştir. Osmanlıda kullanılan tapu tahrir defterlerinden elde edilen bilgilere göre Elvan Bey oğlu Sinan Bey’in vakfettiği bu arazilerin hikâyesi şöyledir:

Kozca Köyündeki Arazi: Elvan Bey oğlu Sinan Bey Kozca’ da Devlethan Bey’in 12 müdülik¹ arazisini satın almıştır. Bu arazi, Kirmasti (tahrir) Defterinde padişahın verdiği mülkname (tapu)

¹ 1 müd yaklaşık 36.746,88 m²’dir. 12 müd yaklaşık 440.962,56 m²’dir.

ile kendi arazisi olarak kaydedilmiştir. Burası daha önce “Uray yeri” olarak meşhur iken böylelikle timar² olarak kaydedilmiş. Bu kayıt Defter-i Köhne’ de de (Eski Tahrir Defteri) bulunmaktadır. Adı geçen Sinan Bey, bu araziye Geyve’de bulunan imaretine vakfetmiş, bu vakıf padişahın izniyle geçerli kılınmış ve vakıf şartlarına göre tasarruf olunmak üzere deftere kaydedilmiştir. Eski Tahrir defterlerince ve vakıf şartlarına göre halen bu arazi Geyve’ de bulunan imaretin vakıf arazisidir.

Akçakavak Köyündeki Arazi: Akçakavak köyünde ki timar, Halil Beyin defterinde³ Aydın Bey’in timarı olarak kayıtlıdır diye nakledilmiştir. Fakat bu köy Sultan Murad Han zamanında Edirne’deki Çömlekçi Köyü⁴ ile istibdal⁵ yoluyla mülk haline getirilmiştir. Bu mülkün sahibi Hundi Hatun vefat ettiğinde söz konusu arazi eşi Elvan Bey oğlu Sinan Bey’e miras olarak intikal etmiş ve Sultan Mehmed’den alınan mülkname ile Sinan Bey tarafından tasarruf olunmuştur. İstibdal olduğu için mülkiyeti bozulan ve timar statüsüne geçen bu arazi Sinan Bey tarafından timar karşılığı tasarruf edilmekte iken Geyve’de yaptırdığı imaretine vakfedilmiştir. Arazinin vakıf arazisi olarak tasarruf edilmesi hakkında padişah tarafından verilen mülknamede, “arazinin gelirleri, imaretin giderlerine harcanacaktır” hükmü kayıt altına alınmıştır. Eski defterlerde olduğu gibi bu halde tasarruf edilmesi, şimdiki halde de geçerlidir.

Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfının Gelir ve Giderleri

Yukarıda bahsi geçen her iki arazinin gelirleri ve mülkiyeti son olarak Sinan Bey tarafından Geyve’de yaptırılan imaretin giderleri için vakfedilmiştir. Arazilerin gelirlerinin harcandığı gider kalemleri özetle şunlardır: Cihet-i Hitabet (İmarette görevli Hatip’in maaşı) günlük 3 akçe, hatip olan ayrıca Bad-ı Hevaya (gelip geçenlerden alınan vergi) ve senelik 2 müd (73.493,76 m²) arazinin fazla gelirine de (yani galleye⁶) padişahın beratı ile mutasarrıftır. Bu arazi başkaları tarafından (hariçten gelenler tarafından) ziraat olunur. Çiftlik eski tahrir defterinde 5,5 iken şimdilerde bu miktarın 1,5’luk kısmı ekilir. Bu vakıftan gelir elde eden ayrıca 5 görevli daha vardır.

Tablo 1: Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfına İlişkin Belgenin Transkripsiyonu⁷

DEFTER NU	453	453
TARİH	Kanuni	Kanuni
VARAK/ SAYFA	215a	214a
SANCAK	Hüdavendigar	Hüdavendigar
KAZA	-	-
NAHİYE	Göl	Göl
MAHALLE ADI	-	-
KÖY ADI	Kozca	Akçakavak
MEZRA ADI	-	-
VAKIF ADI	Vakf-ı Elvan Bey oğlu Sinan Bey	Vakf-ı Elvan Bey oğlu Sinan Bey
ÇİFTLİK	-	-
GELİR SAHİBİ	-	-
NEFER	0	53
HANE	0	42
MÜCERRED	0	10
ÇİFT	0	5

² **Timar:** Geçimlerine ve hizmetlerine ait masraflarını karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerde, kendi ad ve hesaplarına tahsil yetkisiyle birlikte tahsis edilen vergi kaynaklarının tümüne verilen genel isimdir.

³ Halil bey isimli görevli memur tarafından tutulan tahrir defteri kastedilmektedir.

⁴ Bu köy Abdullah Bey’in kızı ve Sinan Bey’in eşi Hundi Hatun’un kendi mülk arazisiymiş.

⁵ **İstibdal:** Mevcut bir vakfın gelir kaynağını oluşturan gayrimenkulün artık gelir getirmeyecek bir duruma düşmesi veya elde edilen gelirin vakfın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olması durumunda söz konusu gayrimenkulün buna karşılık belirli bir miktarda para veya dükkan, arsa vb. başka bir gayrimenkulle değiştirilmesini ifade eder.

⁶ **Galle:** gelirlerden giderlere aktarılan tutardan arta kalan kısım. Günümüzdeki “risturn” kavramına yakın bir ifadedir.

⁷ Tahrir defterinin Transkripsiyonu için Vedat Turgut’un ve Mustafa Serin’in yardımları alınmıştır.

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

NİM ÇİFT		0	12
BENNAK		0	7
ZEVLE		0	0
EKİNLİ		0	18
İMAM		0	0
MÜEZZİN		0	0
KETHÜDA		0	0
KÖTÜRÜM		0	0
MUTAK-I CÜRE		0	0
AMA		0	0
ŞEYH		0	0
ZAVİYEDAR		0	0
PİR		0	1
DİVANE		0	0
CÜZHAN		0	0
HATİP		0	0
MÜSELLEM		0	0
BELİRSİZ		0	0
MUALLİM		0	0
MUARRİF ?		0	0
YENİÇERİ		0	0
PİYADE		0	0
SİPPAHİ		0	0
SİPAHİZADE		0	0
KABBAZ-I ŞAHİN		0	0
DOĞANCI		0	0
DOĞANCIZADE		0	0
TAŞÇIZADE		0	0
TAŞÇI		0	0
MÜTEVELLİ		0	0
TÜRBEDAR		0	0
KAYYIM		0	0
EHL-İ BERAT		0	0
MUSLUKÇU		0	0
OKÇU		0	0
BAZDAR		0	0
ÇOBAN		0	0
.....		0	0
.....		0	0
MUHASSIL		0	0
CİZYE		0	0
RESM-İ ÇİFT		0	658
HINTA	MÜD	0	35
	KİLE	0	0
	KIYMET	0	0
ŞAİR	MÜD	0	22
	KİLE	0	0
	KIYMET	0	0
MAHLUT	KİLE	0	0

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

	MÜD	0	0
	KIYMET	0	0
ALEF	MÜD	0	25
	KİLE	0	0
	KIYMET	0	0
BURÇAK	MÜD	0	1
	KİLE	0	0
	KIYMET	0	0
.....	MÜD	0	0
	KIYMET	0	0
PENBE		0	0
ERZEN		0	0
KAPLUCA	MÜD	0	0
	KİLE	0	0
	KIYMET	0	0
CEVİZ		0	0
ÖŞR-İ ZAFERAN		0	50
BAĞAT		0	0
BOSTAN		0	0
ÇAYIR		0	0
BAĞ		0	0
BAHÇE		0	0
MERCİMEK	KİLE	0	0
	MÜD	0	0
	KIYMET	0	25
NOHUT	KİLE	0	0
	KIYMET	0	0
DUHAN		0	0
ÖŞR-İ ÇELTÜK		0	0
KÜLLİM		0	0
PİYAZ VE SIR		0	0
KETEN		0	0
MEYVE		0	0
KOVAN VE KÜVVARE		0	0
.....		0	0
BAC-I BAZAR		0	0
TAYYARAT		0	110
SAZLIK		0	0
MUKATAA		0	100
KIŞLAK		0	0
OTLAK		0	0
YAYLAK		0	0
KİYAH	MÜDD	0	0
	KIYMET	0	0
TAŞLIK		0	0
BAD-I HEVA		0	0
KAVREŞ***	MÜD	0	0
	...	0	0
İHTİSAB		0	0
RESM-İ		0	0
RESM-İ GANEM		0	0
ASİYAB	İŞLEK	0	0
	HARAB	0	0
HAMAM		0	0
2		0	0
HASS-I ÇİFTLİK		0	200
YEKUN		620	5360
HARİÇTEN ZİRAAT OLUNUR	ADET	0	1,5
	VERGİ	0	50
ÇİFTLİK-İ MUKTU*		0	0

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı devletinde toplumsal yaşamı düzenlemek amacıyla faaliyet gösteren ve ülke sınırları içinde çok sayıda bulunan vakıflar oldukça geniş bir çerçevede muhasebe açısından ele alınabilecek incelemelere konu teşkil etmektedir. Bu çalışmada da ortaya konduğu şekliyle Osmanlı vakıflarında muhasebe “merdiven yöntemi” esasına göre ve o dönemin muhasebe meslek dili kabul edilen “siyakat yazı ve rakamları” ile devlet muhasebesi anlayışı içinde uygulanmıştır.

Örnek olarak ele alınan Elvan Bey Oğlu Sinan Bey Vakfı’nda gelir ve giderlerinin birlikte yer aldığı ve gelirlerden giderlerin düşülmek suretiyle kayıt altına alındığı görülmektedir. Söz konusu vakfın muhasebe uygulaması günümüz muhasebe uygulamalarına uyarlanacak olursa: Tekdüzen Hesap Planı’nda vakfın gelirleri için “649 Diğer Olağan Gelir ve Karlar” hesabı, vakıfta çalışan hatip ve diğer görevlilerin maaş ödemelerinden oluşan giderler için 7/A seçeneğine göre “770 Genel Yönetim Giderleri” hesabı, 7/B seçeneğine göre ve maaşların tahakkukunda ise nakden ödeme gerçekleşinceye kadar “335 Personele Borçlar” hesapları kullanılabilir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defteri 453.

Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, “Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü” <http://www.tkgm.gov.tr/turkce/dosyalar/diger/OSMANLICA%20TAPU%20TERIMLERI%20SÖZLÜĞÜ.doc>, (24.12.2009.)

ÇİFTÇİ, C. (2004), “18. Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı : 23, s: 79-102.

ELİTAŞ, C., AYDEMİR, O., GÜVEMLİ, O., ERKAN, M., OĞUZ M. ve ÖZCAN U., (2008), *Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ERKAN, M., ELİTAŞ, C., AYDEMİR, O., (2009), “Osmanlı’da Vakıf Muhasebesi ve Lala Sinan Paşa Vakfı Muhasebe Örneği”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 41, s: 208-221.

GÜNEŞ, A., (2004), “16. Yüzyılda İznik’te Zaviyeler ve Gelir Paylaşımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı : 23, s: 123-150.

GÜVEMLİ, O. (2000), *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, Cilt 2, Proje Danış A.Ş Yayınları, Yayın no: 3, İstanbul.

GÜVEMLİ, O., ASLAN, Ü. (2009), “Muhasebe ve Finansman Öğretim Üyeleri Kendi Branşlarının Tarihi İle Meşgul Olmalı mı?”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 41, S: 30-41.

<http://tdksozluk.com/index.php?qu> (24.12.2009).

İNALCIK, H., (2009), *Devlet-i’Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

KOZAK, İ.E., (1985), *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Akabe Yayınları Yayın No: 39, İstanbul.

ÖZTÜRK, S., (2007), “Osmanlı Devleti’nde Çevrenin Korunmasında Vakıfların Rolü”, *Geleceksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları Sempozyumu 1. Oturum*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul, s: 1-34.

ÖZCAN, T., (2008), “Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları”, *Çerçeve Dergisi*, sayı: 48, s: 124-128.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, “Vakıf Terimleri Sözlüğü”, http://www.vgm.gov.tr/01_VakifKayitlariArsivi/003_VakifDeyimTerimler/sozluk.cfm, 24.12.2009.

و من بعد از این میان من این طبع است و هر سینه و در تمام
نشانه عالیه و بارنده که در کتب علمیه از کتب مشهوره است و در بعضی
نسخه است و هر کس که این کتب را بخواند علم او به ترقی
آید و هر که در این کتب را بخواند در هر کس که در این کتب را بخواند
علم او به ترقی آید و هر که در این کتب را بخواند علم او به ترقی
آید و هر که در این کتب را بخواند علم او به ترقی آید

Table with handwritten entries in columns and rows, likely a list of names or titles.

Table with handwritten entries in columns and rows, likely a list of names or titles.

Table with handwritten entries in columns and rows, likely a list of names or titles.

و من بعد از این میان من این طبع است و هر سینه و در تمام
نشانه عالیه و بارنده که در کتب علمیه از کتب مشهوره است و در بعضی
نسخه است و هر کس که این کتب را بخواند علم او به ترقی
آید و هر که در این کتب را بخواند در هر کس که در این کتب را بخواند
علم او به ترقی آید و هر که در این کتب را بخواند علم او به ترقی
آید و هر که در این کتب را بخواند علم او به ترقی آید

T.T - 0453

KIRGIZİSTAN'DA DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI, SON GELİŞMELER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Bekir Cihan UÇKAÇ*

Özet

Gelişmekte olan ve özellikle geçiş süresindeki ülkelerin neredeyse tamamında olduğu gibi Kırgızistan'da da Doğrudan Yabancı Sermaye yatırımları kalkınmanın finansmanında çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle Kırgızistan gerekeli alt yapı çalışmalarını tamamlayıp, gerek yasal gerek siyasal gerekse de iktisadi istikrarını sağladıktan sonra öncelikli olarak uluslararası Doğrudan Yabancı Sermaye'den yeterli payı alma konusunda politika amaçları belirlemeli ve bu amaçlara ulaşmak için gerekli uygun politika araçları ile bu çabanın içine girmelidir.

Merkezi Orta Asya'nın bu en liberal ülkesi olan Kırgızistan yasal düzenlemelerinin bir kısmını gerçekleştirmişse de gerek yasal yapılanmada gerekse uygulamada halihazırda eksiklikleri devam etmektedir.

Ancak on beş yılı aşkın uygulama dönemi bütün başarılarına rağmen ne yazık ki Kırgızistan açısından doyurucu olmamıştır. Liberal araçları kullanma çabaları değişik nedenlerle kısmen başarılı olsa da nihai olarak ülkenin iktisadi kalkınmasına yeterli ölçüde yansıtılmamış ve Kırgızistan halen fakir ülkeler grubundan kurtulamamıştır.

Bu çalışmada Kırgızistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırımlara gereksinimi ve bu konuda Kırgızistan'daki mevcut durum rakamsal olarak incelenmiş ve bazı bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulgular ışığında da Yabancı Yatırımları çekme açısından Kırgızistan'ın gerçekleştirmesi gereken politika amaçları ve araçları ile ilgili öneriler çalışmanın nihayetinde verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yabancı Yatırım, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı, Kırgızistan.

I. Giriş

Yabancı sermaye girişleri ülkelerin büyümelerini hızlandırdığından, gelişmişlik ayrımı yapmaksızın, neredeyse tüm açık ekonomiler, yabancı sermaye girişlerini özellikle de doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını gittikçe artan bir şekilde tercih eder hale gelmişlerdir (Yıldırım, 2004).

Bu çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımları açısından genel Merkezi Orta Asya ülkelerindeki ve özel olarak da Kırgızistan'daki gelişmeleri nispeten karşılaştırmalı bir yöntemle incelemeye çalışılacaktır.

Doğrudan Yabancı Yatırımları 2000 yılında dibe vuran dünyadaki genel düşüş eğiliminin hemen ardından müteakip yıllarda yükselme trendine geçmiş bulunmakta ve müteakiben son birkaç yılda bu trendini sürdürmektedir. Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)'lar konusunda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki durumu Dünya trendleri ile paralellik göstermektedir.

Bu konudaki eğilimlerle ilgili son durum rakamsal olarak incelenerek Kırgızistan için bu trendi yakalama hedefinde gerekli olan politika amaçları ve araçları ile ilgili önerilerde bulunulmaya çalışılacaktır.

Çalışmada izlenen yöntem şöyle ifade edilebilir; öncelikle literatür taraması yapılarak konu teorik çerçevede özetlenmiş ve akabinde yerel istatistik verilerden de yararlanılarak değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Maliye Bölümü, bcu44@hotmail.com

II. Dünya’da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Gelişimi ve Son Trendler

2002 yılında dünyadaki Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) stoğu %22.3 ile dünya Gayrisafi Hasılasının neredeyse dörtte birine ulaşmış bulunmaktadır. 64.000 çok uluslu şirket (ÇUŞ) ve onların kontrolündeki 870.000 değişik ülkelerdeki bağlı kuruluşları ve istihdam ettiği neredeyse 53 milyondan fazla kişiyle Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)’ların hacmi ve böylece önemi ortadadır. Özellikle de geçiş ekonomileri için Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) alma oranı gittikçe artmaktadır. Bu miktar, gayrisafi milli hasılaya oranla, 1990 ve 2002 yıllarında sırasıyla %1.3 ve 20.8 olarak gerçekleşmiştir (Sohinger, 2005).

Diğer yandan da Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)’ın Gayrisafi Milli Hasıla (GDP) içindeki yüzde olarak payı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde genel olarak artmıştır. Ancak 1997 ekonomik krizlerinden sonra Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) ın artış hızında bir yavaşlama meydana gelmiş diğer özel sermaye akımları ise nispeten azalmışlardır (WDI-2001: 315-317).

2000 yılından bu yana dünyada ve buna paralel olarak geçiş ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)’ların miktarı azalma trendinde olduğundan dolayı, geçiş ekonomisi ülkeleri Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)’ları çekme konusunda artık eskisine oranla daha fazla çaba sarf etmek zorunda kalacaklardır.

III. Geçiş Sürecindeki Orta Asya Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Uzun yıllar sürdürülmeye çalışılan planlı ekonomi tecrübesinin ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ani bir kararla 1990’lı yılların başından itibaren politik ve piyasa reformları gerçekleştirerek hızlıca açık ekonomiye dayalı bir model içine girmiş oldular. Bu dönemde bu geçiş ekonomisi ülkelerindeki açık ekonomi politikaları Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)’larda önemli bir artışa sebep oldu.

Tablo 1 : Net Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Cari Fiyatlarla, Milyon \$)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Azerbaycan	330	627	1.115	1.023	510	129	227	1.067		
Kazakistan	100	1.271	660	964	1.137	1.320	1.143	1.583	1.278	2.861	2.157	2.209	5.548
Kırgızistan	..	010	038	096	047	083	087	038	-007	-001	005	046	250
Tacikistan	009	009	012	020	025	030	024	021	024	009	036	020	272
Türkmenistan	011	079	103	233	108	108	062	125	126	134	276	226	150
Özbekistan	009	048	073	-024	090	167	140	121	075	083	065	070	140
Rusya Federasyonu	409	1.460	1.657	1.678	1.496	1.103	-464	-063	-481	-1.769	2.071
Türkiye	779	622	559	772	612	554	573	138	112	2.768	861	1.254	1.874
Gelişmekte Olan Ülkeler	31.655	40.700	56.783	64.563	88.065	110.767	132.910	144.281	109.953	139.274	107.753	137.321	150.037
Gelişmiş Ülkeler	-65.520	-60.010	-87.989	-85.821	-98.206	-116.462	-133.999	-165.034	41.546	-65.894	-52.117	-135.166	-257.338

Kaynak : World Development Indicators 2004 CD’si, The World Bank Group.

Not : Rakamlar Yuvarlanarak Verilmiştir.

Rusya Federasyonu ile birlikte Merkezi Orta Asya ülkelerinden Azerbaycan ve Kazakistan’da Net Doğrudan Yabancı Yatırımlardaki artış Tablo 1’den de izlendiği gibi 1992’deki rakamları katlayarak milyar dolarlara ulaşmıştır. Bu rakam Kazakistan’da 1993 yılında 10 milyon dolar seviyelerinden 2004 yılında 5.5 milyar dolar seviyesine ulaşarak zirve yapmıştır. Diğer Orta Asya ülkelerinden Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’da ise Net Doğrudan Yabancı Yatırımlardaki artış hayli mütevazî ölçülerde kalmıştır.

IV. Kırgızistan’da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Geçiş ekonomilerinde reform süreci başladıktan sonra neredeyse tamamının en birinci önceliği piyasa ekonomisi için yasal bir zemin hazırlamak olmuştur. Bu nedenle de tüm geçiş ekonomisi ülkeleri gibi Kırgızistan’da gerekli yasal çalışmalara bağımsızlığın hemen akabinde başlamıştır. Bunun yanında çeşitli bölgesel yapılanmalara da gidilmeye çalışılmıştır. Kırgızistan’ın Doğrudan Yabancı Sermaye çekebilmek amacıyla yaptığı bu çalışmalar ülkenin içinde bulunduğu genel makro-ekonomik durum ve vergi yapısıyla da yakından ilgili olduğundan kısaca bu iki konuya da değinilecektir. Akabinde de Kırgızistan’daki Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının sektörlere, ülkelere ve bölgelere göre genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

A. Genel Yatırım İklimi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar İçin Sebepler

Kırgızistan yabancı yatırım elde etmeyi birinci öncelik olarak görmektedir. Bu nedenle de yatırım iklimini geliştirmek amacıyla “yabancı yatırım çekme sekreteryası” isimli bir yönetsel kurum oluşturmuş bulunmaktadır. Bu kurumun ana görevi yabancı yatırımların önündeki engelleri kaldırmaya çalışarak gerekli yatırım iklimini oluşturmaktır.

Kırgız Yabancı Yatırım Kanunu yabancı yatırımcıları kamulaştırma ve millileştirme riskinden koruyan maddeler içermektedir. Ancak bürokrasideki hantal ve ağır yapı kendi kurum ve görevlileri tarafından özellikle uygulamada kanunların geniş yorumlanarak ihtilaflar yaratmasına neden olmaya devam etmektedir (www.bisnis.doc.gov/).

Yerel para oldukça konvertibildir ve her türlü döviz bolca tedavülde bulunmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti Milli Bankası haftalık olarak bankalar arası döviz ihalesi gerçekleştirmekte ve serbest piyasa döviz fiyatları burada oluşmaktadır (www.bisnis.doc.gov).

Ticari arabuluculuk kanunu anlaşmazlıklarda hem yerel hem de uluslararası arabuluculuğu kabul etmektedir. Ve yine bu kanuna göre mümkünse hakem tarafsız olmalıdır (www.bisnis.doc.gov). Ancak Kırgızistan henüz (ICSID) “The International Center for the Settlement of Investment Disputes” üyesi değildir. 9 Haziran 1995’te bu anlaşma imzalanmasına rağmen henüz onaylanmamıştır. Fakat Kırgızistan 18 Mart 1997’de 1958 New York Konvansiyonu üyesi olmuştur.

Liberal ticaret rejimi uygulanmaktadır. Dünya ekonomilerinin birbirlerine olan bağımlılığı gerçeğinden hareketle Kırgızistan da liberal bir ticaret rejimi benimsemiş bulunmaktadır. Bu nedenle de 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütü üyeliğine başvurarak aynı yıl DTÖ üyesi olmuştur (www.deik.org.tr).

Finans ve bankacılık sektörü yeni olmakla birlikte hızlı gelişmektedir. 1991 yılında bağımsız bir Kırgız Milli Bankası kurulmuştur. Finans sektöründe ortaklık ya da %100’e kadar tam sahiplik şeklindeki tüm biçimlerde yabancı sermaye yatırımı serbesttir (www.bisnis.doc.gov).

B. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Yönelik Yapılan Düzenlemeler ve Uygulanan Teşvikler

Kırgızistan’da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına yönelik çok sayıda yasal düzenleme yapılmış ve çeşitli teşvikler verilmiştir. Aşağıda bunlar sırasıyla verilmeye çalışılacaktır.

1. Yasal Düzenlemeler

Piyasa reformuyla ilgili yasal değişiklik çalışmaları 1990’lı yılların ilk yarısında başlamıştır. Bunlar ekonominin önemli sektörleri olan bankacılık ve finans, gayrimenkul edinme hakkı ve uluslararası ticaret gibi alanlardır. Ancak Kırgızistan’ın da içinde bulunduğu Orta Asya’daki birçok geçiş ekonomisi ülkeleri halen bu yasal çalışmaları tam olarak bitirebilmiş değildirler (Baniak, Cukrowski ve Herczynski, 2002).

Yine de Kırgızistan bu açıdan başarılı sayılabilecek bir noktaya ulaşmış bulunmaktadır denebilir. Kırgızistan’da son onbeş yılı aşkın süredir yasal düzenlemelerle ilgili yapılan çalışmalar ra-

kamsal olarak şöyle özetlenebilir: Yatırımlarla doğrudan ilgili yasal düzenleme sayısı 11 adettir. Bunun yanında özelleştirmelerle ilgili 45, rekabet ve anti-monopol ile ilgili 30, bankacılık, sermaye piyasası ve sigortacılık ile ilgili 44, ticaret ve şirketler hukuku ile ilgili 153, standardizasyonla ilgili 24, taşımacılık ile ilgili 33, lisanslarla ilgili 33, patent ve telif hakları ile ilgili 5 adet yasal düzenleme gerçekleştirilmiş bulunmaktadır (<http://www.cis-legal-reform.org>)¹.

2. Bölgesel İşbirliği Çabaları

Uluslararası alanda son yüzyılda yerel ve bölgesel iktisadi işbirliği çabaları giderek artmış bulunmaktadır. Avrupa Birliği, NAFTA, BDT vb. birlik ve topluluklar giderek önemlerini arttırmışlar ve ülkeler oluşturdukları birlikler sayesinde hem pazarlarını genişletmeye hem de uluslararası zararlı rekabeti harmonize çalışmaları ile azaltmaya çalışmışlardır (www.ekutup.dpt.gov.tr). Ulus devlet yapısından kaynaklanan, hem coğrafi hem de kaynak bakımından küçük olan ülkeler, bu birlikler sayesinde küresel olmasa da bölgesel bir oyuncu olmaya çalışmaktadırlar.

15 Nisan 1994 tarihinde BDT üyesi ülkelerden Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, Özbekistan ve Kırgızistan'ın katılımıyla bir serbest ticaret bölgesi kurma anlaşması imzalanmış bulunmaktadır (www.bisnis.doc.gov). Bu anlaşma uyarınca bu ülkelerde üretilen malların ithalinde Kırgızistan'da bu mallar üzerinden herhangi bir gümrük vergisi yada KDV alınmayacaktır. Bunun dışında Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan gümrüklerle ilgili bir dizi başka anlaşmalar da imzalamışlardır.

3. Serbest Ekonomik Bölge Uygulamaları

Kırgızistan'da serbest ekonomik bölgelerin kurulması 1992 yıl ve 1076 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu ile yasallaştırılmıştır. 2002 yılında bu kanun tekrar revize edilmiştir. Kırgızistan'da bu kanuna dayanarak oluşturulmuş şu anda faaliyette olan 4 büyük serbest bölge mevcuttur. Bişkek, Narın, Karakol ve Maymak serbest bölgeleridir. Bişkek serbest bölgesi Manas havaalanı yanında kurulu bulunmaktadır. Diğer bölgelerde tren yollarına yakın olmak üzere kurulmuşlardır. Bir de Çin sınırına yakın bir bölgede bulunan bir diğer serbest bölge mevcuttur (www.tika.gov.tr).

Bişkek Serbest Bölgesi, Kazakistan, Özbekistan, Çin Halk Cumhuriyeti ve diğer Orta Asya ülkeleriyle, Rusya ve Avrupa'ya açılan taşımacılık yolları üzerinde yer almaktadır. Orta Asya, Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya pazarları ile yakın ilişki içindedir (www.tika.gov.tr).

Kapladığı alan bakımından en büyüğü ise, 47.000 km²lik alanı ile (ülke yüzölçümünün yaklaşık dörtte biri) Narın Serbest Bölgesi'dir. Kırgızistan'ın güneydoğusunda yer alan Narın Bölgesi'nin, Çin Halk Cumhuriyeti, Çuy, Calal-Abad ve Issık-Göl bölgeleri ile sınırı mevcuttur (www.tika.gov.tr).

4. Vergi Teşviki Uygulamaları

Kırgızistan'da yabancı sermayenin teşviki amacıyla "Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanun" kabul edilinceye kadar herhangi bir yasal düzenleme yoktu. Ancak 16 Eylül 1997 tarihli Yabancı Yatırımlar Hakkındaki Kanun'un 10. maddesi ile teşvikler ilgili tedbirleri almaya ilgili devlet organı yetkili kılınmış ve bu amaçla "Yabancı Yatırımlar Ajansı" kurulmuştur. Yabancı Yatırımlar Ajansının ilgili yatırımcı kişi veya kuruluşlarla yapacağı görüşme ile teşvikler münferiden tespit edilmekte ve genellikle kurumlar vergisi, gümrük ve KDV muafiyeti şeklinde uygulanmaktadır. İhracata dönük üretim yapan firmalara yeni vergi muafiyetleri getirilerek bu firmaların daha verimli çalışmalarının sağlanması düşünülmektedir (www.abmankara.org.tr).

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Yönelik Yapılan Düzenlemeler ve Uygulanan Teşvikler açısından ihracata yönelik uygulamaya konulan teşviklere değinilecek olunursa;

¹ Bu düzenlemeler yasama meclis tarafından çıkartılan ilgili yasalar ile kanun hükmündeki başkanlık kararnamelerini kapsamaktadır. Daha detaylı bilgi ve yasal metinleri görmek için bakınız: <http://www.cis-legal-reform.org>.

İhracatta gümrük vergisinden muafiyetin yanında vergi, resim ve harç istisnaları mevcuttur. İhracatın artması ve Kırgız ihrac ürünlerinin uluslararası piyasalarda rekabet gücü kazanabilmesi ve ihracat pazarının genişletilmesi amacıyla Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu'nun 150. maddesi ile mal ve hizmet ihracatı sıfır oranlı KDV'ye tabi tutulmuş ve ÖTV istisnası getirilmiştir.

5. Diğer Teşvik Uygulamaları

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Yönelik Yapılan Düzenlemeler ve Uygulanan Teşvikler açısından ihracata yönelik uygulamaya konulan teşviklere değinilecek olunursa; bu konuda bir diğer uygulama da One-Stop-Shop uygulamasıdır. Örneğin Maymak Serbest Bölgesi One-Stop-Shop organizasyonu ile gelen yatırımcılara yardımcı amaçlayan bir hizmet merkezidir. Yabancı Yatırımcılar ve Ekonomik Gelişim Departmanı bünyesinde hizmet eden Kuruluş, yatırım işlemlerini güncelleştirmek amacıyla reform önerileri hazırlar. Yatırımcılara bilgi, işbirliği imkanları sağlanması ve lisans alımında yardımcı olur. Yatırım desteği kontratın imzalanmasıyla bitmez. Aylık görüşmeler ile belli yabancı yatırımcıları genel problemler ve uygulamalardaki değişimler hakkında bilgilendirir. Kuruluş yöneticileri, soruları cevaplamaya ve hukuki, politik ve idari problemlerini çözmeye gayret sarf etmektedir (www.tika.gov.tr).

Diğer yandan yerel paranın ve dövizin serbest dolaşımı, kar transferinde vergi ve sınırlamaların kaldırılması gibi uygulamalar da Doğrudan Yabancı Yatırımı ülkeye çekme gayreti içinde olan Kırgızistan'da etkin bir şekilde kullanılmaktadır (www.bisnis.doc.gov).

Kırgızistan, yabancı yatırımların teşvikinin yanı sıra bu yatırımların güvence altına alınmasını sağlayacak hukuki alt yapıyı oluşturma ve geliştirme yolunda çalışmalar yapmaktadır. Yerli veya yabancı her girişimciye 99 yıllığına toprak kiralayabilme imkanı verilmesi bunun göstergelerinden biridir. Ayrıca Kırgızistan Yabancı Yatırım Mevzuatı yabancı yatırımları kamulaştırma ve millileştirmeye karşı korumaktadır. Kamulaştırma durumunda yatırımcıların tazminat hakları mevcuttur (www.tika.gov.tr).

C. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Gelişimi, Yapısı ve Özellikleri

Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerinin tarihi gelişim seyri, ekonomik yapısı ve sektörel dağılımı, ülke içindeki bölgesel dağılımı, ülkelere göre sermaye girişi, özelleştirme uygulamalarına etkileri aşağıdaki bölümde incelenmeye çalışılacaktır.

1. Tarihi Gelişimi

Kırgızistan ekonomisinin büyümesi ve küreselleşme sonucu dünya ekonomisinde serbest hareket edebilen yabancı sermayeyi çekebilmesi, yetersiz sermaye birikimi nedeniyle, büyük ölçüde yabancı yatırımları teşvik edici politikaların geliştirilmesine ve bu kapsamda elde edilen yabancı sermaye miktarına bağlıdır (Acartürk ve Arslaner).

Tablo 2: Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri(Cari Fiyatlarla, Milyon \$)

	1992	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Cari Fiyatlarla, Milyon \$.	95.926	153.060	86.343	136.301	108.562	89.608	90.089	115.666	146.956	175.585	210.306	335.589	436.822	481.013

Kaynak : World Development Indicators 2004 CD'si, The World Bank Group. Not : Rakamlar Yuvarlanarak Verilmiştir.

* Ocak-Eylül Dönemi Gerçekleşmelerini Kapsamaktadır.

Tablo 2'den de görüleceği üzere, 1995 yılında 95 milyon dolar olan Doğrudan Yabancı Yatırım girişi, 1998 yılına kadar 136 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Ancak yukarıda bahsedildiği üzere 2000'li yılların başındaki büyük krizden etkilenerek Net Doğrudan Yabancı Yatırımlar 2000, 2001 yıllarında eksi seviyelerine düşmüştür. Gerek 16 Eylül 1997 tarihli Yabancı Yatırımlar Hakkındaki Kanun ve gerekse yukarıda sayılan bir dizi teşvik tedbirleri bile bu düşüş trendini önleyememiştir.

Yine Dünya trendlerine uyumlu şekilde 2002 yılından itibaren mütevazî olarak artmaya başlayan Net Doğrudan Yabancı Yatırım girişleri 2003 yılında 146, 2004 yılında ancak 175 milyon dolar seviyesine ulaşabilmiştir. 2003 yılından itibaren iki seviyeleri aşarak 2007 yılında 436 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. 2008 yılının 9. ayı itibari ile bu rakam 481 milyon doları geçmiştir bulunmaktadır.

2. Ekonomik Yapısı ve Sektörel Dağılımı

Kırgızistan'a Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) girişi 2004 yılına göre %19.5 artarak 175.6 milyon \$'a ulaşmıştır. 2004 yılı sonu itibariyle Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)'ların ana alanı % 53'lük en büyük payla imalat sanayi olmuştur. 2004 yılında bir önceki yıla göre %27.1'lik bir artışla yükselerek imalat sanayine giren Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) miktarı 93 milyon \$'a yükselmiştir (Tablo 3).

Elektrik üretim ve dağıtım, gaz ve su alanlarında yatırım bir önceki yıla göre 6.8 kez daha büyüyerek 2.2 milyon \$'a yükselmiştir. Tarım, orman ürünleri ve avcılıkta da yatırım bir önceki yıla göre 4.9 kez daha büyüyerek 9.8 milyon \$'a yükselmiştir. Finans alanında yapılan Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)'larda da yatırım bir önceki yıla göre 2.7 kez daha büyüyerek 10.8 milyon \$'a yükselmiştir.

**Tablo 3: Doğrudan Yabancı Yatırımların Sektörel Dağılımı
(Cari Fiyatlarla & %, 1000 ABD Doları).**

	1998		2000		2002		2003		2004		2006		2007	
		%		%		%		%		%		%		%
Toplam	136.301,2		89.607,9		115.666,1		146.955,5		175.585,4		335.589,2		436.821,6	
Tarım, Avcılık, Ormançılık	299,9	0,2%	40,8	0,0%	805,3	0,7%	2.009,9	1,4%	9.752,7	5,6%	3.561,0	1,1%	4.268,1	1,0%
Maden Endüstrisi	1.627,8	1,2%	4.607,6	5,1%	5.058,2	4,4%	12.285,4	8,4%	9.952,2	5,7%	55.779,8	16,6%	54.636,6	12,5%
İmalat Sanayii	27.873,9	20,5%	44.026,0	49,1%	52.802,4	45,7%	73.164,4	49,8%	92.972,8	53,0%	141.013,8	42,0%	134.932,6	30,9%
Enerji, Gaz ve Su Üretim ve Dağıtım	68,5	0,1%	0,0	0,0%	31,5	0,0%	322,6	0,2%	2.202,8	1,3%	11,2	0,0%	24,3	0,0%
Yapı	21.198,6	15,6%	4.670,3	5,2%	2.166,7	1,9%	5.037,7	3,4%	5.818,2	3,3%	9.116,2	2,7%	12.539,0	2,9%
Ticaret, Motorlu Araçlar Tamiri,....	58.868,4	43,2%	14.686,9	16,4%	19.737,8	17,1%	22.626,9	15,4%	24.579,1	14,0%	26.693,1	8,0%	39.794,6	9,1%
Hoteller ve Restoranlar	998,7	0,7%	10.587,5	11,8%	4.812,0	4,2%	1.960,6	1,3%	960,8	0,5%	1.946,5	0,6%	2.687,7	0,6%
Nakliye ve Haberleşme	8.131,7	6,0%	3.078,5	3,4%	7.954,8	6,9%	4.670,4	3,2%	6.880,1	3,9%	9.276,7	2,8%	13.486,4	3,1%
Finansal Aktiviteler	5.375,3	3,9%	1.560,3	1,7%	6.005,6	5,2%	3.960,5	2,7%	10.813,5	6,2%	61.847,7	18,4%	113.105,3	25,9%
Gerçek Mallar ve Kiralama Hizmetleri	11.633,8	8,5%	5.600,1	6,2%	13.171,7	11,4%	3.544,8	2,4%	8.791,7	5,0%	25.281,6	7,5%	60.115,9	13,8%
Devlet Hizmetleri	0,0	0,0%	0,0	0,0%	0,0	0,0%	1.393,5	0,9%	677,3	0,4%	250,9	0,1%	-	0,0%
Eğitim	58,7	0,0%	72,6	0,1%	2.612,2	2,3%	9.325,0	6,3%	1.000,2	0,6%	0,9	0,0%	309,9	0,1%
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	128,6	0,1%	0,5	0,0%	6,3	0,0%	5.317,6	3,6%	762,9	0,4%	804,2	0,2%	0,6	0,0%
Konut, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	37,3	0,0%	676,8	0,8%	501,6	0,4%	1.336,2	0,9%	421,1	0,2%	5,6	0,0%	920,6	0,2%

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti İstatistik Komitesi (<http://stat.kg/Eng/Database/Index.html>, <http://stat.kg/Rus/Database>. Tablo Farklı Yıl Verileri Kullanılarak Tekrar Oluşturulmuştur.

Gayrimenkul işlemleri, kiralama ve hizmet sektöründe de yatırım bir önceki yıla göre 2.5 kez daha büyüyerek 8.8 milyon \$'a yükselmiştir. Ve yine nakliye ve iletişim alanında da yatırım bir önceki yıla göre 1.5 kez daha büyüyerek 6.9 milyon \$'a yükselmiştir. Özel kullanım amaçlı ticari dağıtım ve tamirat gibi alanlarda % 8.6 büyüyerek 24.6 milyon \$'a yükselmiştir.

3. Bölgesel Dağılımı

Tablo 4, Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)'ların Bölgesel Dağılımını vermektedir. Doğrudan Yabancı Yatırımların çoğu, örneğin 2004 yılında %38.6'sı Bişkek şehrine yapılmıştır.

Bu bölgeyi sırasıyla, Isık Göl ve Çüy Bölgeleri takip etmektedir. Doğrudan Yabancı Yatırımlardan Talas ve Celalabat Bölgeleri ise sırasıyla 2004 yılında 6.2 ve 8.4 pay almışlardır. Bat-

ken ve Narın ve Oş Bölgeleri, 2004 yılında Oş şehrine yapılan 5.8'lik yatırımın dışında, neredeyse Doğrudan Yabancı Yatırımlardan hiç pay alamamışlardır.

Tablo 4: Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)'ların Bölgesel Dağılımı (Bin Dolar)

	2002	2003	2004	2004%	2008/9Ay*	2008/9Ay
Kırgızistan Toplamı	115.666,0	146.955,0	175.585,0	100,0	481.012,0	100,0
Batken Bölgesi	253,0	0,0	0,0	0%	0,0	0%
Celalabat Bölgesi	6.441,0	20.825,0	14.820,0	8%	10.354,0	2%
Isık Göl Bölgesi	8.105,0	28.667,0	50.090,0	29%	1.004,0	0%
Harın Bölgesi	1.060,0	364,0	188,0	0%	552,0	0%
Oş Bölgesi	6.991,0	7.342,0	2.181,0	1%	333,0	0%
Talas Bölgesi	12,0	1.705,0	10.892,0	6%	21.348,0	4%
Çüy Bölgesi	9.640,0	9.244,0	19.309,0	11%	73.798,0	15%
Bişkek Şehri	76.799,0	71.134,0	67.833,0	39%	373.026,0	78%
Oş Şehri	6.162,0	7.671,0	10.269,0	6%	594,0	0%

Kaynak : Kırgız Cumhuriyetinde Yatırımlar, 2002-2004, Kırgız Cumhuriyeti İstatistik Komitesi Yayını, Bişkek-2005
Kırgız Cumhuriyeti İstatistik Komitesi (<http://stat.kg/Eng/Database/Index.html>, <http://stat.kg/Rus/Database>.
Tablo Farklı Yıl Verileri Kullanılarak Tekrar Oluşturulmuştur.

* Ocak-Eylül Dönemi Gerçekleşmelerini Kapsamaktadır.

4. Ülkelere Göre Sermaye Girişi

Kırgızistan'daki yabancı yatırımların hemen hemen yarısı genelde şu üç ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. Kanada, Türkiye, ABD. Burada da ilk sırada 2002 yılında ABD iken 2003 ve 2004 yılında ilk sırayı Kanada almıştır. Türkiye son yıllarda ikinci sıraya oturmuştur. Kanada 2002 yılında üçüncü sırada iken son iki yılda birinciliği almış bulunmaktadır. Tablo 6 Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırım gerçekleştiren ülkelerin sıralamalarını vermektedir.

Yabancı ülkelere Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) girişi de % 22.7 büyüyerek 146.6 milyon \$'a yükselmiştir. En büyük yatırımcı ülke %26.5 ve 46.5 milyon \$'la Kanada olmuştur. Onu %13.1 ve 23.1 milyon \$'la Türkiye takip etmiştir. Diğer ülkeler ise şöyle sıralanmışlardır; %7.9 ve 14 milyon \$'la ABD, %6.6 ve 11.5 milyon \$'la Kıbrıs Rum Kesimi, %6 ve 10.5 milyon \$'la İngiltere.

Tablo 5: Doğrudan Yabancı Yatırım Yapan Ülkeler Sıralaması (Kırgızistan)

Toplam (FDI) İçindeki %'si	1999	Toplam (FDI) İçindeki %'si	2001	Toplam (FDI) İçindeki %'si	2003	Toplam (FDI) İçindeki %'si	2007
94,7%	Diğer Ülkeler	92,9%	Diğer Ülkeler	81,3%	Diğer Ülkeler	55,0%	Diğer Ülkeler
24,1%	İngiltere	24,9%	Almanya	21,2%	Kanada	13,8%	İngiltere
21,4%	Türkiye	19,4%	ABD	17,2%	Türkiye	6,7%	Çin
17,6%	ABD	18,1%	Türkiye	10,0%	Çin	6,6%	Almanya
14,3%	Almanya	14,4%	Kanada	6,7%	ABD	3,8%	Türkiye
4,5%	Kanada	4,3%	Güney Kore	4,9%	Güney Kore	3,4%	Avusturya
3,6%	İtalya	2,8%	Çin	4,6%	Birleşik Arap Emirlikleri	3,0%	Amerika
3,0%	İsviçre	1,9%	Hollanda	4,1%	Almanya	2,6%	Bulgaristan
1,0%	Çin	1,8%	İngiltere	2,7%	İsviçre	1,9%	Kıbrıs
0,8%	Hindistan	1,7%	Endonezya	1,7%	Hollanda	1,4%	Kanada
0,7%	Birleşik Arap Emirlikleri	0,9%	Birleşik Arap Emirlikleri	1,3%	İngiltere	1,3%	Avustralya
5,3%	CIS	7,1%	CIS	18,7%	CIS	45,0%	CIS
2,3%	Türkmeistan	3,4%	Rusya Federasyonu	9,0%	Kazakistan	41,8%	Kazakistan
1,4%	Rusya Federasyonu	1,6%	Kazakistan	7,6%	Rusya Federasyonu	3,1%	Rusya Federasyonu
1,2%	Kazakistan	1,3%	Özbekistan	0,8%	Belarus	0,0%	Ukrayna
0,2%	Özbekistan	0,5%	Tajikistan	0,7%	Özbekistan	0,2%	Belarus
0,2%	Tajikistan	0,2%	Belarus	0,4%	Ukrayna	0,2%	Özbekistan
0,1%	Ukrayna	0,0%	Türkmeistan	0,2%	Tajikistan	0,0%	Azarbeycan
0,0%	Gürcüistan	0,0%	Azarbeycan	0,0%	Türkmeistan	0,1%	Tajikistan
0,0%	Azarbeycan	0,0%	Ermenistan	0,0%	Gürcüistan	0,0%	Türkmeistan
0,0%	Ermenistan	0,0%	Gürcüistan	0,0%	Moldova	0,0%	Ermenistan
0,0%	Belarus	0,0%	Moldova	0,0%	Azarbeycan	0,0%	Gürcüistan

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti İstatistik Komitesi (<http://stat.kg/Eng/Database/Index.html>).
Tablo Farklı Yıl Verileri Kullanılarak Tekrar Oluşturulmuştur.

Bağımsız Devletler Topluluğundan alınan Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI)'lar da 2004 yılında %5.4 artarak 29 milyon \$'a yükselmiştir. En büyük yatırımcı ülke %8.9 ve 15.6 milyon \$'la Kazakistan olmuştur. Kazakistan'ı, Rusya %6.7 ve 11.9 milyon \$'la takip etmiştir (Tablo 5).

Kırgızistan'ın 2004 yılında elde ettiği Doğrudan Yabancı Yatırımların %16.5'i eski Sovyet Cumhuriyeti ülkeleri olan "CIS", bir diğer adıyla "BDT" üyesi ülkelerinden gelmektedir. Bu oran 2007 yılında hızla yükselerek %45'leri aşmıştır.

V. Sonuç

Kırgızistan ekonomik sistemini "kumanda ekonomisi" sisteminden "liberal ekonomi" sistemine dönüştürmeye başlamıştır. Bu nedenle de gerek özelleştirme çalışmaları gerekse kaynak gereksinimi açısından uluslararası yabancı sermayenin çekilmeye çalışılması ve bu konudaki çabalar bunun açık göstergesidir.

Ancak sonuç olarak denebilir ki liberal araçları kullanma çabaları değişik nedenlerle kısmen başarılı olsa da nihai olarak ülkenin iktisadi kalkınmasına yeterli ölçüde yansıtılmamış ve Kırgızistan halen fakir ülkeler grubundan kurtulamamıştır.

Kırgızistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırımlara gereksinimi ve bu konudaki bulgular ile, Yabancı Yatırımları çekme açısından Kırgızistan'ın gerçekleştirmesi gereken politika amaçları ve araçları ile ilgili öneriler özetle şöyle sıralanabilir;

- Kırgızistan piyasa ekonomisi sistemine geçme çabasında eksik yasal düzenlemelerin yanında uygulama problemleri devam etmektedir.

- Kırgızistan'ın rakamsal olarak çok küçük miktarlardaki Net Doğrudan Yabancı Yatırım girişi global trendlerden oldukça etkilenmekte ve dünyadaki konjoktüre göre gelişmektedir.

- Doğrudan Yabancı Yatırım çekmede en önemli araçlardan biri olan siyasal istikrar açısından son yıllardaki Kırgızistan politikasındaki siyasal rekabet ters etki yaratmakta ve yabancı yatırımcı ülkeden gitmekte yada gelmemektedir.

- Kırgızistan daha şeffaf olmak, ekonomisinde yatırımcı lehine bir ortam oluşturmak, politik sistemini buna uyarlamak zorundadır. Ekonomik ve politik reformları gerçekleştirilmelidir.

- Kırgızistan için bölgesel yapılanmalar da önemi nedeni ile halihazırda var olan ancak işletilemeyen bölgesel iktisadi yapılanmalar daha da güçlendirilmelidir.

- Doğrudan Yabancı Yatırım çekme konusunda önemli bir yeri olan özelleştirmeyi küçük ve orta ölçekli işletmelerde halledilmiş olmasına karşın halen atıl durumda bulunan pek çok sayıdaki büyük işletme rekabete açıp verimli bir şekilde işletilememektedir.

- Bürokrasideki hantal ve ağır yapı düzeltilmeli, rüşvetin önü alınmalı, uygulamada kanunların geniş yorumlanarak ihtilaflar yaratması uygulamalarına son verilmelidir.

- Kırgızistan Yabancı Yatırımcılarla çıkan ihtilafların çözümü konusunda uluslararası çözüm yollarına imkan verecek düzenlemeler yapılmalıdır.

- 1990'lı yılların ilk yarısında başlamış bulunan piyasa reformuyla ilgili yasal değişiklik çalışmalarının öncelikle bitirilmesi gereklidir.

- İhracata dönük üretim yapan firmalara yeni vergi muafiyetleri getirilerek bu firmaların daha verimli çalışmalarının sağlanmalıdır.

- Özel sektör taleplerini hükümete ulaştıracak ve onlara çözüm getirecek bir mekanizma yoktur. Böyle bir mekanizma süratle oluşturulmalıdır.

Kaynaklar

ACARTÜRK, Ertuğrul ve Hakan ARSLANER (2004), “Geçiş Ülkelerinde Devletin Ekonomik Rolü Yabancı Sermaye ve Özelleştirme: Kırgızistan Örneği”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, I. Maliye Konferansı*, “Geçiş Ekonomilerinde Mali Politikalar”, 16 Nisan 2004, Bişkek/Kırgızistan, http://www.econturk.org/Turkiye_ekonomisi/ertugrul_hakan.doc, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

BANIAK, Andrzej, Jacek CUKROWSKI ve Jan HERCZYNSKI (2002), “On Determinants of Foreign Direct Investment in Transition Economies”, *Problems of Economic Transition, December 2002*, <http://mesharpe.metapress.com/link.asp?target=contribution&id=B6AYJNE5JC1AD701>, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

DEİK, (2006) “Türkiye-Kırgızistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri”, DEİK, Türk-Kırgız İş Konseyi, <http://www.deik.org.tr/bultenler/Kirgizistan-Subat2006.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

DPT (1995), Küreselleşme, Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye. Dünyada küreselleşme ve bölgesel entegrasyonlar ve Türkiye ilişkileri özel ihtisas komisyonu (Değerlendirme Raporu), T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yayını, No: 2374, Ocak, 1995, <http://ekutup.dpt.gov.tr/kuresell/oik439.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

Dünya Bankası (2001), World Development Indicators-2001, (www.worldbank.org/data/wdi2001/index.html), (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

Dünya Bankası (2004), World Development Indicators-2004 Cd'si. The World Bank Group.

<http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/bisdoc/CountryCommercialGuide2006.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

<http://www.cis-legal-reform.org/> (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

<http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kirgizistan.doc> (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

http://www.tika.gov.tr/ulke_profilleri.asp (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

K.C. Milli İstatistik Komitesi (2005), K.C.'de Yatırımlar-2002-2004, K.C. Milli İstatistik Komitesi Yayını, Bişkek.

K.C. Milli İstatistik Komitesi (2006), K.C.'de Yatırımlar-2001-2005, K.C. Milli İstatistik Komitesi Yayını, Bişkek.

K.C. Milli İstatistik Komitesi, (<http://stat.kg/Eng/Database/Index.html>), (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

K.C. Milli İstatistik Komitesi, (<http://stat.kg/Rus/Database/Tab27.xls>), (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

K.C. Milli İstatistik Komitesi, (Online Veritabanı), (www.stad.kg/Rus/Database), (www.stat.kg/Eng/Database), (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

KOSGEB (2006), Kırgızistan Cumhuriyeti Ülke Raporu: KOSGEB, Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı,

(<http://abmankara.org.tr/ulkeler/Kirgizistan%20Ulke%20Raporu.doc>, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

SOHINGER, Jasminka (2005), “Growth and Convergence in European Transition Economies-The Impact of Foreign Direct Investment, Eastern European Economics”, March-April 2005: 43 (2), 73-94.

YILDIRIR, Hilal (2004), “Yabancı Sermaye ve A.B.D.’ye Yönelik Portföy Yatırımları”, *Ekonomi ve Toplum*, 5, 2. <http://www.ceterisparibus.net/dunya/makaleler.htm>, (Erişim Tarihi: 13.10.2006); http://isgucdergi.org/index.php?arc=arc_view.php&ex=157&inc=arc&cilt=6&sayi=2&year=2004, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

TÜRKİYE'DEKİ KÜRESELLEŞME KARŞITLARININ KÜRESELLEŞMEYE İLİŞKİN TEMEL YAKLAŞIMLARI

Yrd. Doç. Dr. Beyzade Nadir ÇETİN* - Prof. Dr. Y. Cemalettin ÇOPUROĞLU**

Özet

Küreselleşme olgusu artık yaşamımızın her alanında; hayatımızı kontrol eden, belirleyen, akademik çalışmalardan, politik tartışmalara, ideolojik söylemlerden, günlük yapılan sohbetlere kadar sirayet etmiş, dillere pelesenk olmuş sihirli bir sözcük ve moda bir kavram haline gelmiştir. Özellikle dünyanın yaşadığı son otuz yıllık gelişim, değişim ve dönüşümlerin açıklanması, analiz edilmesi için seçilen bir referans haline gelmiştir. Küreselleşme kavramının ne anlama geldiğinden öte özellikle son yıllardaki en önemli tartışmaların temelinde küreselleşme olgusunun neliği konusu yer almaktadır. Bu anlamıyla farklı disiplinlerden bilim adamları küreselleşmenin neliğine ilişkin yaklaşımlarını farklı biçimlerde dile getirmiş ve tartışma farklı bir boyut kazanmıştır. Küreselleşme olgusunun neliği üzerine yapılan tartışmalar bakıldığında farklı yaklaşımlar üzerinden sürecin tahlil edildiği ve değişim ve dönüşümlerin açıklanmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada; küreselleşme olgusu üzerinde fikir sahibi olan ve bu fikriyat neticesinde küreselleşme olgusuna, küreselleşme aktörlerine, küreselleşme sürecine ilişkin olumsuz tarzda yaklaşarak; küreselleşme olgusunun dünya için bir tehdit oluşturduğunu öne süren ve bu tehdidi bertaraf etmek üzere farklı biçimlerde toplumsal çabalara girişen ve yaşanan süreç içerisinde özellikle 1999 Seattle eylemi ile dünya çapında bir olgu haline gelen küreselleşme karşıtlarının küreselleşme olgusuna ilişkin yaklaşımları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Türkiye'de organize olmuş olan Küreselleşme Karşıtı Oluşumlar üzerine derinlemesine görüşme ve gözlem tekniği kullanılarak nitel bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırma esnasında Türkiye'de kurulu bulunan; Anti-Mai, TSF (Türkiye Sosyal Forumu) ve Küresel Bak (Küresel Barış ve Adalet Koalisyonu) oluşumlarında aktivist olan 20 kişi ile derinlemesine mülakat tekniği ile görüşmeler gerçekleştirilmiş ve alınan yanıtlardan bu oluşumlara üye olan küreselleşme karşıtlarının küreselleşme olgusuna ilişkin yaklaşımları belirlenmiştir. Bu çalışma ile Türkiye'de yer alan ve dünya çapındaki küreselleşme karşıtı oluşumlarla entegre olmuş olan küreselleşme karşıtlarının küreselleşme sürecine ilişkin algıları ve tutumları saptanmış olup bu neticede nitel anlamda küreselleşme karşıtı olarak nitelenen kişilerin Türkiye'deki durumu hakkında nitel bir analiz yapma imkanı sağlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Küreselleşmeye İlişkin Yaklaşımlar, Küreselleşme Karşıtları.

Teorik Çerçeve

Küreselleşme olgusuna ilişkin yaklaşımlardaki farklılıklar süreci değerlendirme tarzı ile ilgilidir. Küreselleşme algılamaları, süreç içerisindeki insan konumlarına bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Gallino'ya göre, küreselleşme ile ilgilenen çeşitli kesimler -medya araştırmacı ve uzmanları, ekonomi operatörleri ve sendikalar, bakanlar ve hükümet başkanları, uluslararası kuruluşların temsilcileri ve çıkar grupları- arasında en az dört farklı bakış açısına sahip konum belirlenebilir. Birinci planda küreselleşmeyi, yalnızca yarar getiren, dünyayı değiştiren ve karşı konulmaz bir süreç olarak görenler bulunur. Bu noktada kuşku duyanların sayısı 90'lı yılların sonunda biraz artmış olsa da bu konumda olanların sayısı 2000'li yıllara gelindiğinde artış gösterir. Bir diğer kesim tersine bir şekilde hem küreselleşmenin yeniliğini hem de onun gerçek gücünü değişik ölçülerde küçümseme eğilimindedirler. Onlara göre, a) geçen yüzyılın sonunda dünya ekonomisi, kabaca şimdiki kadar uluslararası düzeyde idi, b) dünya ticaretinin yaklaşık yüzde 85'i hala Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya'dan oluşan üçlünün makro bölgeleri içerisinde bulunmaktadır. Küreselleşme kısaca, şimdiden olmayan geleceği ilgilendiren bir süreçtir. Üçüncü konumda olanlar ise, sayıları Güney Doğu Asya, Güney Amerika ve Rusya'da meydana gelen 1997-98 ekonomik

* Fırat Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

** Fırat Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

krizi ile artan ve süreç olarak devam eden küreselleşmenin sadece olumsuz yönlerini abartan kesimlerdir. Bu konumda olanları Davos Dünya Ekonomik Forumunda (Şubat 2000), Meksika başkanı Ernesto Zedillo “globalofobik” (küreselden korkanlar) olarak yaftalamıştır. Son sırada ise, küreselleşmenin hem olumlu hem de olumsuz olarak önemli sonuçlar ortaya çıkardığını, gücü büyük ve özgün bir süreç olduğunu düşünen kesimlerin oluşturduğu gruplar yer alır (Gallino, 2007: 76-77). Küreselleşmeye ilişkin çok farklı algılamalar olmasına rağmen sürecin anlaşılabilirliği adına bu yaklaşımların küreselleşmeyi değerlendirirken tek bir boyutu ile değil, çeşitli boyutları ile irdelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Jessop, küreselleşmenin kendi başına her şeyin nedeni olan bir mekanizma şeklinde değil de, birçok farklı sürecin karmaşık bir sonucu olarak algılandığında daha iyi anlaşıldığını iddia etmektedir. Sürece ilişkin olay ve olguları, “küreselleşme sürecine bağlı olarak açıklamak yanıltıcı, herhangi bir şeyi veya her şeyi küreselleşme şemsiyesi altında toplamak anlamsız ve herhangi bir şeyi veya her şeyi, sanki küreselleşme başlığı diğer başlıklardan her halükarda daha çok açıklayıcılık taşıymış gibi, küreselleşme ile ilişkilendirmek yararsızdır”. Ona göre, sürece ilişkin pek çok olgu aslında liberalleşme ve uluslararasılaşma gibi kavramlarla ilişkili ele alındığında daha uygun olur (Jessop, 2005:268).

Küreselleşme olgusu, sürecin beraberinde getirdiği değişimler ve dönüşümler temelinde değerlendirildiğinde, modernleşme sürecinin veya kapitalist küresel sistemin devamı olarak algılanmaktadır. Giddens’e göre, günümüzde biz insanlar yaşamımızı her yönü ile etkileyen bir “dönüşümler çağında” yaşıyoruz. Bu dönüşümler sebebiyle de kimsenin tam olarak anlamadığı ancak yaşamak zorunda olduğu küresel bir düzene doğru sürüklenmekteyiz. Bu anlamıyla “küreselleşme, tek bir süreç değildir. Karmaşık süreçlerin bir araya geldiği bir olgular kümesidir”. Bu olgu aynı zamanda çelişkili faktörlerin iç içe girdiği bir süreçtir. “Küreselleşme basitçe gücün ya da etkinin yerel toplulukların “elinden alınıp” küresel arenaya aktarılmasından ibarettir” (Giddens, 2000:18-25). Bu aktarım elbette ki küresel dönüşümlere ve teknolojik yeniliklere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Giddens, bu anlamıyla düşünüldüğünde zaman ve uzamın eskisi (modern zamanlarda olduğundan) kadar birbirine uzak olmadığını ve küreselleşme ile birlikte yerel ve toplumsal biçim ve olaylar arasındaki ilişkilerin esnediğini iddia etmektedir. Ona göre, küreselleşme esas olarak bu esneme sürecine işaret etmektedir. Farklı toplumsal yapılar, bu sayede farklı bağlantılar içinde yerküre düzeyinde birbirine yaklaşmıştır. Böylece küreselleşme, “uzak yerleşimleri birbirlerine, yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği ya da bunun tam tersinin söz konusu olduğu yollarla bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması olarak tanımlanabilir” (Giddens, 1994:62). Giddens, modernliğin küreselleşmesi olarak açıklamaya çalıştığı süreçte, küreselleşmenin farklı boyutları olduğunu açıklamaktadır. Buna göre; “Kapitalist Dünya Ekonomisi” küreselleşmenin birinci ve en önemli boyutudur. Ekonomik boyutta özellikle şirketler ve bu şirketlerin yatırımlarının bulunduğu büyük kapitalist ülkeler ön plandadır. Küreselleşmenin ikinci boyutu, “Ulus Devlet Sistemi”dir. Bu boyutta ise, küresel şirketlerin ulus devlet şeklinde beliren bir güçlü desteğe ihtiyaç duyduğundan söz etmektedir. Ulus devletler ve küresel şirketler dünya ekonomisinin baskın aktörleridir. Küreselleşmenin üçüncü boyutunda ise, “Askeri Dünya Düzeni” yer almaktadır. Bu boyutta ise, savaş endüstrisi ve askeri organizasyon teknikleri ile silah akışının artmasına bağlı ittifak ve analizlerden söz edilebilir. Giddens’e göre, küreselleşmenin dördüncü boyutunda; dünya çapında endüstrileşmiş alanlar arasında farklılaşmaları da beraberinde getiren bir küresel işbölümünün yükseldiği “Uluslararası İşbölümü” yer almaktadır (Giddens, 2006:207-213). Wallerstein, benzer biçimde küreselleşmenin yanlış yorumlandığını mevcut süreç içerisinde küreselleşmenin vazgeçilmez bir süreç olmaktan ziyade aslında bir geçiş dönemi niteliğinde bir dönüşüme işaret ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre, “1990’lar, küreselleşme söyleminin sağanağı altında geçmiştir. Neredeyse herkes, şu anda ve ilk kez bir küreselleşme çağında yaşamakta olduğumuzu söylemektedir. Küreselleşme her şeyi değiştirmiş: devletlerin egemenliği gerilemiş, herkesin piyasa kurallarına direnme yeteneği yok olmuş, kültürel özerklik imkanımız neredeyse hükümsüzleşmiş ve bütün kimliklerimizin istikrarı ciddi biçimde sorgulanır olmuştur”. Bu farazi küreselleşme durumu kimilerince övülürken, kimilerince de hayıflanacak bir şey olarak görülmektedir. Wallerstein’a göre, bu söylem, mevcut sistemin açıklanmasına ilişkin çok yanlış bir yoruma işaret etmektedir. Bu söylem, yaşadığımız dönemde gerçek sorunları görmemizi engelleyen ve içinde bulunduğumuz tarihsel krizi yanlış anlamamıza sebep olan bir söylemdir. Ona göre, topyekûn bir değişim uğrağındayız. Bir geçiş çağında yaşıyoruz.

Dolayısıyla sadece küreselleşmesi gereken birkaç geri kalmış ülkenin dönüşmesinden ziyade, tüm kapitalist dünya sisteminin başka bir şeye dönüşeceği bir geçişten bahsediyoruz. Bu anlamda gelecek, bahsedilen belirsiz bir sonuca yol açacak olan bir geçiş içerisinde belirlenmektedir (Wallerstein, 2004:47). Küreselleşme, karmaşık bir süreç olarak kabul edildiğinde, anlaşılabilirliğine ve her şeyin küresel bir boyut kazandığına ilişkin bir anlayış ortaya çıkmaktadır. Yaşanan dönüşümlerin temelinde teknolojik gelişmeler vardır. Dönüşümler, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Aslında dönüşüm, modern kurum ve yapılarda gerçekleşmektedir ve beraberinde yeni kurum ve yapılar getirmektedir. Giddens'e göre, küreselleşme adı verilen dönüşüm süreci ile birlikte yeni bir ekonomik, siyasal, askeri ve işbölümü biçimi ortaya çıkmıştır.

Küreselleşmenin bir dönüşüm ve değişim uğrağı olduğu ve bu dönemin aslında daha önceden gelen ve var olan sürecin kurum ve yapılarının dönüşmesini beraberinde getirdiğine ilişkin yaklaşımlara farklı itirazlar gelmiştir. Dönüşüm kavramı ile küreselleşmeye yaklaşan düşünürlerin aslında dünyanın daha önceden yaşadığı modern dönemleri referans göstererek, yapmaya çalıştıkları açıklamalar, küreselleşme sürecinin yeni bir oluşuma işaret ettiğine ilişkin görüşler tarafından eleştiriye uğramıştır. Robertson'a göre, küreselleşme, "hem dünyanın küçülmesine hem de bir bütün olarak dünya bilincinin güçlenmesine gönderme yapar". Küreselleşme tartışması yakın zamanları ilgilendiren ve odak noktasında yaşanan zamanlar olan bir süreçtir (Robertson, 1999:21). Bu anlamıyla Robertson ve Albrow, Giddens'in iddia ettiği gibi küreselleşmenin modernitenin devamı olduğuna ilişkin tezine itiraz etmektedirler. Onlara göre, "zamansal olarak moderniteden sonra olmakla birlikte küreselleşme bir sonuç değildir. Küreselleşme bir dönüşüm, dünyanın mekansal anlamda küçülmesi olarak algılanmalıdır" (Balcı, 2006:26). Robertson'a göre, küreselleşmeyi anlamının en iyi yolu, işlevselci bir anlamda değil belki ama dünyanın hızla "birleşik" hale geldiğinin farkına varılmasıdır. Başka bir deyişle küreselleşme, "dünya düzeni" sorununa kavramsal açıdan bir giriş niteliğindedir (Robertson, 1999:89). Küreselleşmenin aslında dünyanın bir araya gelmesine ve ortak bir dünya bilincinin küresel çapta yayılmasına işaret ettiğini iddia eden görüşler değerlendirildiğinde; küreselleşmenin yeni bir süreç olduğu vurgusu dikkat çekmektedir. Bu görüşlere göre, küreselleşme modern zamanlardaki yapıların dönüşmesi veya değişmesini değil, kendi içinde yenilenen bir süreci ifade etmektedir. Küreselleşme, yeni düzenin oluşumunu sağlayan bir sonuç olarak değil, dünyanın küçülmesinin ve bütünleşmesinin sebebi olarak algılanmalıdır.

Küreselleşmeye ilişkin yapılan açıklamaların büyük çoğunluğu yaşanan teknolojik gelişmelerin, dünyayı dönüştürmesi ve yeni bir şekle büründürmesi temelinde şekillenmektedir. Bu yaklaşımlar, küreselleşme süreci ile birlikte meydana gelen teknolojik gelişmelerin iletişim, ulaşım ve haberleşme gibi alanlarda yaptığı etkilerin toplumsal hayata etkileri üzerinden küreselleşmeye yaklaşmaktadırlar. Kellner, küreselleşmeyi teknolojik devrim ve kapitalizmin yeniden yapılanması şeklinde algılamaktadır. Ona göre, küreselleşme; sermaye, teknoloji, fikirler, kültür formları, eşyalar ve insanların ulusal sınırlar arasında akışlarını ve birbirleri ile ilişkiye girmelerini içeren bir süreçtir (Kellner, 2002:287). McLuhan, artık dünyanın küresel bir köy haline geldiğini düşünmektedir. Günümüz dünyasında özellikle iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelere paralel olarak insanlar arasındaki ilişki ve etkileşimler hızlanmış ve yaygınlık kazanmıştır. Bu hızlanma ve yaygınlaşma medya aracılığıyla sağlanmaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojisinde bu yaygınlık, insanlar arasında elektronik yakınlığın, sanal ilişkilerin, medya tarafından kurgulanan üretilmiş olayların ortaya çıkmasını sağlamıştır (McLuhan ve Powers, 2001:143-146). Harvey, küresel zamanları "zaman mekan sıkışması" kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, mekan ve zaman kavramı özellikle modern zamanlarda olduğu şekli ile işlevliğini yitirmiştir. Teknolojik yenilikler, mesafe kavramını günümüz dünyasında baştan aşağı değiştirmiş ve yeni zamanlarda artık zamanın ve mesafenin niteliği değişmiştir. Kapitalist üretim sistemi başta olmak üzere özellikle mesafeleri kat ediş ve zamanı kullanmak kolay hale gelmiştir. İnsanların mesafe ve zaman algıları da bu değişimle birlikte günümüz dünyasına uygun hale gelmiştir (Harvey, 2003:270-342). Castels, küreselleşme olgusunu kendi teorisi olan "ağ toplumu" düşüncesi ile temellendirmiştir. Günümüz dünyasının artık teknolojik yenilik ve iletişim alanındaki gelişmelerle birlikte birbirine yaklaştığını ve yerlerin mekanının yerini akışların mekanının aldığı iddia etmektedir (Calhoun, 2006:45). Ağ toplumu, enformasyon ağlarından oluşmuş olan bir sosyal yapıyı ifade etmektedir. Castels'in ağ dediği şey ise bir nodlar (düğümler) kümesidir. Ona göre günümüzde toplumsal ya-

şamdaki tüm faaliyetler bahsedilen bu ağlardan oluşmuştur. “Küresel mali pazarlar, yeni bir ekonomik örgütlenme biçimi olarak ağ mekanizması etrafında şekillenmiş üretim ve tüketim, elektronik “hipertekst” ortamında birbirine bağlanmış küresel/yerel medya, bilim ve teknoloji, evrensel ve interaktif bir iletişim ağı olarak internet, küresel refah ve enformasyon akışını etkilemek üzere birleşmiş uluslar üstü, milli, bölgesel ve yerel kurumlardan oluşmuş ağ devleti ve son olarak genişleyen bir ağ olarak küresel suç ekonomisi”. Bu sayılanların dışında çevre hareketi, karşı kültür hareketleri ve insan hakları savunucusu örgütler yerel ile küreseli internet ortamında yani ağda birleştirmektedirler. Ağlar, küresel bir alanda faaliyet gösterdiklerinden eşitsiz olarak geze- gen düzeyinde etkiye sahiptirler. Kurumsal ve kültürel sınırları aşarak kendi araçsal eylemlerini yoğunlaştırabilirler. Dolayısıyla, ağlar, “küreselleşmenin taşıyıcısıdır”. Kapitalizmin yeni bir biçimi olan küreselleşme, yeni teknolojiler ve iletişim olanakları ile enformasyon düzeyinde ilerleyebilir. Castels, bu teknolojik yeniliklerin ve iletişimin etkisine enformasyonizm demektedir. Castels’e göre, Calhoun, kapitalizmin kültürel ve kurumsal bakımdan farklılaştığı ve küreselleş- menin homojen toplumlardan oluşmuş bir sistem olmadığını ifade ettiği düşüncesinde haklıdır. “Küreselleşme, hükümetler, kültürler ve şirketlerle farklı şekillerde bağ kuran araçsal bir enfor- masyon ağı tarafından yürütülmektedir”. Bu ağ, ekonomi, iletişim, bilim ve teknolojinin merkezi- ni oluşturmaktadır. Bu sebeple ise, her bağlamı şekillendiren ve bu bağlamların etkilerine uyum sağlayabilen ve kendini koruyabilen bir şeydir (Castels, 2006:110-117). Küreselleşmeye ilişkin yaklaşımlarını teknolojik gelişmeler üzerine temellendiren teoriler değerlendirildiğinde; temelde yeni bir toplumun neşet etmeye başladığı tezi ortaya çıkmaktadır. Teknolojik gelişmeler, kapita- list sürecin yeniden yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu anlamıyla küreselleşme, başta sermaye olmak üzere, bilgilerin, fikirlerin, kültürlerin ve insanların akışkanlık kazandığı bir sü- reçtir. İnsanlar arasında artan ilişkiler neticesinde, sürece uygun sanal ilişkiler ve medya tarafın- dan üretilmiş olan bir toplumsal hayat ortaya çıkmıştır. Ulaşım ve iletişim teknolojilerinde artan imkanlar neticesinde zaman ve mekan kavramları daha önceki anlamlarını yitirmiştir. Bu değer yitimi beraberinde küresel dünyaya özgü zaman ve mekan algılaması ortaya çıkarmıştır. Bu şekil- de değişen algılar beraberinde akış halinde birbiriyle ilişkili bir toplum ortaya çıkarmıştır. Top- lumsal ilişkiler ve sürecin diğer boyutları, bir enformasyon ağı ile beslenmektedir.

Küreselleşmeye ilişkin kuşku ile yaklaşan teoriler, günümüzde yaşanan küreselleşme olgusu- nun aslında daha önce de dünya çapında yaşandığı iddiasını taşımaktadırlar. Dolayısıyla küresel-leşme, yeni yaşanmaya başlayan bir süreç değildir. Örneğin, Hirst ve Thompson, küreselleşmenin yeni bir süreç olduğunu reddetmektedirler. Bu iddialarını desteklemek üzere ise dünyanın 1800’- lü yılların ortasından itibaren dünya çapında yaşadığı açıklığı ve ekonomik bütünleşmeyi örnek- lemektedirler. Onlara göre, son yirmi yılda küresel olarak ortaya çıkan olgu abartılmıştır. Küre- selleşme yeni yaşanan bir süreç değildir. Küreselleşme kavramı ile tanımlanan süreçler 1860’dan itibaren özellikle “Belle Epoque” ekonomisi olarak tanımlanan düzen içerisinde bugünkünden daha yaygın bir şekilde yaşanmıştır. O dönemin ekonomisi uluslararasılaşmış bir ekonomi özelli- ği taşımaktadır. O dönemin ekonomisinde de tıpkı bugün olduğu gibi sermaye hareketliliği yaşan- mıştır. Yine bu dönemde çok uluslu şirketler kendilerine yer bulmuştur. Dolayısıyla küreselleşme olarak yankılanan bu süreç dünyada daha önce de var olmuştur (Hirst ve Thompson, 2003:8-11).

Küreselleşme Karşıtlarının Küreselleşmeye İlişkin Temel Yaklaşımları

Teorik anlamda dünya çapında küreselleşmeye ilişkin yaklaşımları yukarıda özetlemeye çalıştı- ğımız biçimdedir. Bu çalışmanın örneklemini oluşturan küreselleşme karşıtları arasında, küreselleş-meye ilişkin yaklaşımlar ise; çalışma kapsamında yapılan derinlemesine görüşmelerle örneklemin sorulara verdikleri yanıtlar veri olarak alınarak saptanmaya çalışılmıştır. Alınan yanıtlar de ğerlendi- rildiğinde küreselleşme karşıtlarının küreselleşme olgusunu sermayenin ve üretimin küreselleşmesi, mücadelenin küreselleşmesi, savaş ve şiddetin küreselleşmesi olarak algıladıkları ve yaklaşımlarını buna göre belirledikleri anlaşılmıştır. Dile getirilen görüşlerden bazıları aşağıya alınmıştır.

G.Y. (Yaş 49): Sürece sermayenin uluslararasılaşması denmesini daha doğru buluyorum. Sermayenin uluslararasılaşmasını üç aşamalı olarak görüyorum. Birinci aşama 1800’lerin son- larında yaşanıyor. Ticaret sermayesinin uluslararasılaşması olarak adlandırılıyor. O dönem sö- mürge devletler var. Sömürgelerde üretilenler merkeze geliyor. Merkeze gelen bu ürünler ithalat

ve ihracat rejimlerine uygun olarak çevreye satılıyor. Dolayısıyla sermayenin, ticaret üzerinden bir uluslararasılaşması var. İkinci dalga, Para sermayenin uluslararasılaşması. Bu da 1970'lerle birlikte 1966'da başlayan kapitalizmin krizi ile başlayan süreç. Bu ikinci dalga üçüncü -günümüzdeki- ile çok ilişkili. Nedeni ise, günümüzdeki üretken sermayenin küreselleşmesidir. Finans yani para sermaye tam uluslararasılaşmadan, üretken sermayenin uluslararasılaşması mümkün değildir. 1970'lerdeki krizle birlikte para sermayenin uluslararasılaşmaya başlaması bir tesadüf değildir. Aslında bu dönemde bugünün alt yapısı hazırlanmaya başlanmıştır. Çünkü karların transferi için; sermaye hesabı denen ve para sermaye olarak adlandıracağım, devletlerin sermaye hesabı olarak bilinen hesabın liberalizasyonu şarttı. Mademki, üretken sermaye dünyanın her tarafına ulaşacak o halde gittiği ülkelerden merkeze karlarını transfer etmesi gerekir. Dolayısıyla gitmeden önce para sermayenin uluslararasılaşması gerekliydi. Bütün devletlerin para hesaplarının liberalizasyona tabi tutulması gerekliydi. Dolayısıyla küreselleşme ile birlikte devletlerin liberalleşmesi eşanlı bir şekilde yürüyor.

M.M. (46 Yaş): Küreselleşmeyi, dünya bağlamında sermayenin kendi içerisindeki yoğunlaşma ve merkezileşme, zorunlu olarak ortaya çıkarmış olduğu yeni güç dengeleri üzerinden hem sermaye içi yeniden yapılanma bu bağlamda dünyanın bir biçimde yeniden ve yeni güç dengeleri üzerine yeniden paylaşılması ile ilgili bir süreç olarak algılıyorum.

B.A. (50 Yaş): Küreselleşme derken ben sermayenin küreselleşmesini kastediyorum. Yoksa internet aracılığıyla iletişimin küreselleşmesi ya da dünyadaki teknolojinin ve çeşitli olanakların genişlemesi ile haberleşmenin küreselleşmesi, sporun küreselleşmesinden farklı bir şey anlıyorum.

E.E. (28 Yaş): Küreselleşmeden kasıt, sermayenin ve üretim süreçlerinin küreselleşmesidir. Sürecin bu şekilde gelişmesi beraberinde emek örgütlerinin de küreselleşmesini ve sorunların küreselleşmesini getirdi.

Ş.K. (40 Yaş): Küreselleşmeyi iç içe iki süreç olarak algılıyorum. Bunlardan birisi, sermayenin küreselleşmesi, diğeri ise mücadelenin küreselleşmesidir. Sermayenin küreselleşmesi, 90'lar da Thatcherizm, Reaganizm ve Özalizm denen bir süreç ile ilgili. Bu süreç küresel kapitalizmin krizden çıkmak için yine küresel kapitalizmin kendi bulduğu, o güne kadar ikinci dünya savaşından sonra oluşmuş olan -toplumsal uzlaşma, sosyal devlet adı verilen- ekonomik ve siyasi modelin egemenler tarafından dağıtılmasına yönelik bir girişimdir.

Görüşme kapsamına giren karşıtların küreselleşmeyi en temelde sermayenin uluslararasılaşması (küreselleşmesi) olarak tanımladıklarını görülmektedir. Subaşat'a göre, sermayenin küreselleşmesi tarihsel olarak; ticari, finansal ve üretken sermaye olmak üzere üç tarzda ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda sermaye birikimi, sermayenin ticari sermaye şekli ile ulusal sınırları aşmaya başlamış ve finansal sermaye, 19. yüzyılın sonuna kadar kredi sisteminin gelişmesi ile uluslararasılaşmıştır. Üretken sermaye ise, I. Dünya Savaşı öncesinde uluslararasılaşmayı tamamlamış olmakla birlikte, esas gelişmesini II. Dünya Savaşı sonrasında çok uluslu şirketlerin ortaya çıkmasıyla gerçekleştirmiştir. Sermayenin uluslararasılaşması süreci, üretici güçlerdeki gelişmeler ve siyasal değişimlerce tetiklenmiş; özellikle yaşanan son teknolojik değişimler, özellikle üretim sisteminde yaşanan yenilikler, bu süreci oldukça önemli ölçüde etkilemiştir. "Yeni üretim teknikleri, elektronik ve telekomünikasyon sektörlerindeki hızlı gelişmeler ve ulaşım maliyetindeki düşüş, üretken sermayenin uluslararası hareketliliğini ve organize etme kapasitesini arttırarak bu süreçte önemli bir rol oynamıştır" (Subaşat, 2004:75-76). Küreselleşmenin başlangıcını 1900'lü yıllara kadar götüren küreselleşme karşıtları, günümüzde yaşanan gelişmeleri ve küresel kapitalizm çağının dönüşümünü bu dönem ile başlayan üç aşamalı bir süreçle açıklamaktadırlar. Yaşanan küreselleşme olgusunu *sermayenin küreselleşmesi* süreci olarak kabul eden küreselleşme karşıtları bu süreci tarihsel perspektif içerisinde üçe ayırmaktadırlar. Buna göre, birinci aşama, 1900'lü yılların başlarında başlayan *ticaret sermayesinin uluslararasılaşması* dönemidir. Bu dönemde sömürge devletlerde üretilen mallar merkez ülkelere gelip buradan tekrar çevredeki yoksul ülkelere satılıyor. Böylece ticaret kendi kapitalist mantığında küreselleşmeye başlıyordu. Bu dönemin ardından gelen ve 1970'li yıllarda ekonomik darboğazlar neticesinde yapılanmaya başlayan *para sermayenin uluslararasılaşması* dönemidir. Küreselleşme karşıtlarına göre bu dönem günümüzde yaşanan sürecin ortaya çıkarılması için gerçekleştirilmiş hazırlık aşamasını temsil etmektedir. Zira günü-

müzde olduğu gibi karların bir ülkeden diğer ülkeye transferi 1970’li yıllarda başlamıştır. Günümüzde yaşanan ve sermayenin uluslararasılaşmasının üçüncü dönemi ise, *üretken sermayenin uluslararasılaşmasıdır*. Bu yeni dönemde kârların aktarılması adına devletlerin para hesaplarının liberalize edilmesi gerekiyordu. Madem ki üretken sermaye, *dünyanın her tarafına ulaşacak, o halde gittiği ülkelerden merkeze kârlarını transfer etmesi gerekir*. Bu anlamda para sermayenin, daha üretken sermaye başka yerlere gitmeden liberalize edilmesi gerekiyordu. Bu serbestleştirme küreselleşme ile eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir.

Küreselleşmeyi *sermayenin küreselleşmesi* olarak kabul eden küreselleşme karşıtları, bu dönemde gerçekleşen sermayenin *yoğunlaşması ve merkezileşmesine* bağlı olarak sermaye dolaşımının artmasını bir sorun olarak algılamaktadırlar. Görüşmeden elde edilen yanıtlara dikkat edildiğinde küreselleşme karşıtları, sermayenin yeniden yapılanmasının aslında dünyanın güçlüler tarafından paylaşılması durumunu ortaya çıkardığını iddia etmektedirler. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına bağlı olarak sermayenin yeniden yapılanması gerçekleşmiştir. Bunun neticesinde ise, sürecin yeni güç dengeleri üzerine kurulması durumu gerçekleşmiştir. Küreselleşme denen olgu aslında, dünyanın yeni güç dengeleri üzerine kurulmasıdır. Küreselleşme karşıtları temelde, küreselleşmenin tüm boyutlarına karşı değildirler. İnternetin, sporun, iletişimin ve teknolojinin küreselleşmesine olumlu yaklaşırken, küreselleşmeye ilişkin sorunlarının sermayenin küreselleşmesi noktasında ortaya çıktığı görülmüştür. Küreselleşmeyi, emperyalizmin yeni şekli olarak gördüklerini belirten küreselleşme karşıtları bu süreçte dünyanın yok olmaya doğru gittiğini ifade etmişlerdir. Küreselleşme karşıtlarına göre, küreselleşmeden kaynaklanan güç paylaşımları, küresel çapta çatışmaları, şiddeti ve savaşı doğurmuştur. Bu durum ise, hızlı sanayileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan çevresel olumsuzluklar gibi dünyanın sonunu hazırlamaktadır.

Küreselleşme karşıtları, sermayenin küreselleşmesi ile birlikte Keynesyen dönemde kazanılan sosyal hakların da insanların ellerinden alındığı kanaatindedirler. Bu durumun sorumlusu olarak ise Thatcher ve Reagan ile başlayan neoliberal politikaları işaret etmektedirler. Neoliberal politikalara bağlı olarak ortaya çıkan özelleştirmeler ve sosyal devlet anlayışının ortadan kalkması ile birlikte, dünya çapında sağlık, eğitim, istihdam, güvenlik gibi sosyal haklar, devlet garantisinden çıkmış ve dolayısıyla insanlar çeşitli sosyal problemlerle karşı karşıya kalmışlardır.

Küreselleşme karşıtlarının küreselleşmeye ilişkin algılarından birisi de, küreselleşmeyi, iletişim ve ulaşım alanında gerçekleşen geçişlere bağlı olarak, *bilginin ve toplumun yataylaşması* şeklinde değerlendirmeleridir. Bu süreçte yine küreselleşme ile alakalı olarak; çalışmanın esnekleşmesi, sermayenin rahat dolaşımına bağlı olarak üretken sermaye bağlamında işgücünün de sınır tanımaz yer değişimi, *ucuz işgücü için uygun alanlar yaratıp orada korkunç bir sömürüye gidebilmesi, sonuçta büyük para spekülasyonları, mali sermayenin iyice zıvanadan çıkması, bilginin tekelleşmesi* gibi etkiler ve özellikler sayılabilir.

Araştırma kapsamına giren küreselleşme karşıtı oluşumlardan TSF ve Küresel Bak ile Anti-Mai grubu arasında küreselleşmeyi algılama bakımından ortaya çıkan en önemli farklılık, her üç oluşum üyelerinin de küreselleşmeyi sermayenin küreselleşmesi olarak tanımlarken, TSF ve Küresel Bak üyesi küreselleşme karşıtlarının sürece mücadelenin küreselleşmesi bağlamında olumlu bir boyut kazandırmaları ve küreselleşmeye ilişkin olarak savaş ile şiddetin küreselleşmesi şeklinde olumsuz bir yaklaşıma sahip olmalarıdır.

Küreselleşme karşıtları mücadelenin küreselleşmesi olgusunu, küreselleşmenin basit tanımına dayandırmaktadırlar. Buna göre, süreç içerisinde her şeyin, olayın ve olgunun küreselleşmesi, yataylaşması sağlanırken benzer şekilde bu süreçte mücadele de küreselleşmektedir. Gallino’ya göre, küreselleşme “pazarın evrenselleşmesi” anlamına gelmektedir. Pazarın bütün boyutları ile azami düzeyde yayılması ile uyum gösteren kültür, davranışlar, ihtiyaç sıralamalarının ve içerisinde toplumsal sistemin bölünebildiği alanların her birinde yayılmasına gönderme yaptığı varsayılır. Bu anlamı ile ise, yerelleşme, yerel geleneklerin kurtarılması ya da savunulması olarak pazarın, dünyasallaştıran yayılmasına karşıt olarak, aynı zamanda hem toplumsal, hem de siyasal açıdan bir harekete gönderme yapar (Gallino, 2007:23). Yeni zamanlar kuramcıları da mücadelenin küreselleşmesinin gerçekleşmesini, özellikle ortaya çıkan postfordist yapılanma temeline bağlamaktadırlar. Onlara göre, küreselleşme -postfordizme yol açan değişimlerin birçoğunun

kaynağı- bir tehdit olduğu kadar bir fırsat olarak da görülmelidir. Küreselleşme, siyaset ve kültürel alanı, ulus devletin dar bakış açısından kurtarmıştır. Bunun yerine tüm dünya halklarını birbirine bağlayan bir karşılıklı bağımlılık ortaya çıkarmıştır. Küreselleşme, birinci, ikinci ve üçüncü dünyadaki hareketler arasında bir ittifak kurulmasını sağlamaktadır. Yeni zamanlar kuramcılarına göre, “insan ırkı ve yerküre gezegeni arasındaki ilişkinin yeni bir anlayışa oturtulması” talep edilmektedir. “Küreselleşme yalnızca dar ulusal ve ekonomik çıkarlara dayalı bir rekabeti değil, yeni bir ölçekte ve yeni biçimler içinde bir karşılıklı bağımlılığı ve işbirliğini öne çıkarır” (Kumar, 1999:71). Küreselleşmeyi bu anlamı ile değerlendiren küreselleşme karşıtlarının, mücadelenin küreselleşmesine gösterdikleri en temel kanıt, DSF’nun kurulmuş olması ve dünya çapındaki küreselleşme karşıtlarını bir araya getiriyor olmasıdır. TSF grubuna bağlı küreselleşme karşıtı aktivistler, mücadelenin küreselleşmesi olarak ifade ettikleri sürece bağlı olarak küreselleşme karşıtı kavramından ziyade *alternatif küreselleşme* kavramını kullanmaktadırlar. Mücadelenin küreselleşmesi kavramı, küreselleşmeyi ortaya çıkaran faktörlerden teknolojik gelişmeler temelinde ele alınmaktadır. Özellikle internet teknolojisindeki gelişmeler, küreselleşme karşıtı harekete mensup olan farklı yerel mücadelelerin birbirlerini tanımalarını ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra küreselleşmeye ilişkin bir muhalefetin bütünleşmesi de yine sanal ağlar sayesinde sağlanmıştır. Bu bakımdan küreselleşme karşıtlarının bir kısmının küreselleşmeyi olumlamaı doğal karşılanmalıdır. Çünkü küreselleşme bu açıdan bakıldığında, hareketin ortaya çıkış faktörlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Küreselleşme karşıtlarının, küreselleşmeye ilişkin bilgi birikimlerinin ve sürece ilişkin bilgilerinin çok iyi düzeyde olduğu gözlenmiş ve yapılan görüşmelerde açıkça belirlenmiştir. Küreselleşmeye ilişkin olarak oluşturdukları küreselleşme karşıtı bilgi sistematığı örneklemin küreselleşme yaklaşımını belirlediği ortaya çıkmıştır. Küreselleşme olgusuna ilişkin algılamalarını ortaya çıkaran bakış açıları ve bilgi sistematiklerini oluştururken hangi kaynakları referans aldıkları, küreselleşme karşıtlarının küreselleşmeye ilişkin yaklaşımlarını ve sürece ilişkin algılarını ortaya koymak bakımından oldukça önemlidir. Bu amaçla örneklem grubuna, küreselleşme sürecine ilişkin olarak bilgi birikimlerini nasıl sağladıklarını saptamak ve küreselleşme karşıtı grupların referans çerçeve ve kaynaklarının belirlenmesi amacıyla da görüşmeler esnasında sorular yöneltilmiş ve alınan yanıtlardan; küreselleşme karşıtlarının en temel referans kaynağının internet olduğu anlaşılmıştır. İnternetin yaygınlaşması ile birlikte küreselleşme karşıtı ağlar arasında önemli ölçüde bir bilgi aktarımı gerçekleşmiştir. Bu sayede küreselleşme karşıtları dünyanın neresinde olursa olsun birbirleri ile ilgili ve küresel mücadeleye ilişkin bilgilere çok rahat ulaşabilmektedir. Yine aynı yanıtlardan, referans kaynaklarından birinin de sürece dair yazılmış olan kitaplar olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan görüşmelerden birinde, bir aktivistin “*bu süreçte küreselleşme karşıtı -antikapitalist- bir külliyat ortaya çıktı*” şeklindeki sözleri, küreselleşme karşıtlarının birbirini, süreci, küreselleşmeyi ve sistemi tanımları açısından küreselleşme karşıtı kitapların yayınlarının önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, yine küresel gelişmelere bağlı olarak bu oluşumların düzenledikleri konferans ve sempozyum benzeri organizasyonlara katılan küreselleşme karşıtı filozofların da sürecin anlaşılmasına katkı yaptığı açıktır. Görüşmecilerin verdikleri yanıtlardan, küreselleşmeyi algılama noktasındaki referans kaynaklarından birinin de bu aktivistlerin antikapitalist bir siyasi geçmişten gelmeleri bakımından, siyasi organizasyonlar (sendika ve siyasi oluşumlar) içerisinde öğrendikleri bilgiler ve yürüttükleri ortak çalışmalar olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, küreselleşme karşıtı oluşumların dünya çapındaki organizasyonlarına katılmanın da bu algının ortaya çıkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, süreci takip etmenin ve bilgiye ulaşmanın önündeki engelin yabancı dil bilmemek olduğu, yabancı dile hâkim olmanın önemli bir avantaj sağladığı da söylenmelidir.

Sonuç

Küreselleşme olgusunun dünya çapında tartışmaların temelini yerleşmesiyle birlikte; küreselleşme kavramının anlamı, ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve meydana getirdiği değişim ve dönüşümlere ilişkin farklı yaklaşımlar ve analizler ortaya çıkmıştır. Küreselleşmeye ilişkin olarak ortaya çıkan yaklaşımların geneline bakıldığında; sürece dair çok farklı bakış açıları ve algılamaların sürece hakim olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlar ortaya çıkarken süreç hem akademik anlamda hem de küreselleşmeden etkilenen toplumsal gruplar tarafından değerlendirilmiştir. Teorik manada küreselleşmenin ne olduğuna ilişkin yaklaşımlara bakıldığında süreci olumlamaı, dünyanın vazgeçilmez, durdurulamaz bir teknolojik ilerleme ve gelişim uğrağında olduğu, bu ye-

nilik ve gelişmelerin dünyada çok ciddi değişim ve dönüşümleri ortaya çıkardığına ilişkin yaklaşımların ön planda olduğu ve bu bakış açısıyla küreselleşmenin dünyadaki türlü analizlerin temelinde yer alan sihirli bir sözcük haline geldiği söylenebilir.

Ancak çalışmanın konusunu oluşturan küreselleşme karşıtı oluşum üyelerinin küreselleşmeye ilişkin olarak; küreselleşmeye kuşku ile yaklaşan ve olumsuz sonuçları üzerinden süreci açıklayan yaklaşımları benimsedikleri ve bu algı üzerinden genel anlamıyla olguya yaklaştıkları söylenebilir. Küreselleşme olgusunun ortaya çıkardığı olumsuz yansımalarından etkilenen ya da etkilenen kesimlerin yanında yer alarak bu anlamıyla küreselleşmeye dair olumsuz bir bakış açısıyla küreselleşmeye karşı bir cephe oluşturan grupların tamamını küreselleşme karşıtı olarak adlandırmak mümkündür. Bu grupların küreselleşme yaklaşımları incelendiğinde; bu grupların küreselleşmenin ekonomik yönden yarattığı sıkıntılar temelinde, süreci sermayenin küreselleşmesi bağlamında değerlendirdikleri ve bu değerlendirme ışığında ortaya çıkan tüm değişim ve dönüşümleri bu anlamda analiz ettikleri anlaşılmıştır. Yine ekonomik algılamaların paralelinde gerçekleştirilen bir diğer yaklaşım ise, küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan savaş ortamının sürecin bir parçası olduğu ve küreselleşme döneminin bir özelliği olduğuna ilişkin yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlara rağmen küreselleşme karşıtlarının mücadelenin küreselleşmesi anlamında; küreselleşme süreci ile birlikte oluşan iletişim ve ulaşım alanındaki yenilik ve gelişmeleri olumlu değerlendirdikleri ve bu anlamıyla küreselleşmeye olumlu yaklaştıkları anlaşılmıştır. Küreselleşme karşıtlarının sürece ilişkin bu yaklaşım ve değerlendirmeleri tamamen bağlı buldukları grupların birbirleri ile aralarındaki bilgi paylaşım sürecinden ve sürece ilişkin olarak ortaya çıktığını ifade ettikleri küreselleşme karşıtı külliyattan kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

- BALCI, A. (2006), *Roland Robertson, Küreselleşme ve Kültür*, Bilgi, S: 1, İstanbul.
- CALHOUN, C. (2006), *Küreselleşmeye Direnmek mi Yoksa Ona Şekil Vermek mi?*, Küresel Kuşatma Karşısında İnsan, (Haz. Mustafa Armağan Çev. Şehabettin Yalçın), Ufuk Kitap Yay., İkinci Baskı, İstanbul.
- CASTELS, M. (2006), *Ağda Küreselleşme, Kimlik ve Toplum Calhoun, Lyon ve Touraine'e Cevap*, Küresel Kuşatma Karşısında İnsan, (Haz. Mustafa Armağan Çev. Şehabettin Yalçın), Ufuk Kitap Yay., İkinci Baskı, İstanbul.
- GALLİNO, L. (2007), *Küreselleşme ve Eşitsizlik*, (Çev. Durdu kundakçı), Dost Kitabevi, Ankara.
- GİDDENS, A. (2006), "Modernitenin Sonuçları", *Küreselleşme Okumaları*, (Çev. Kudret Bülbül), (Edt. Kudret Bülbül), Kadim Yay., Ankara.
- GİDDENS, A. (2000), *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, (Çev. Osman Akınhay), Alfa Yay., İstanbul.
- GİDDENS, A. (1994), *Modernliğin Sonuçları*, (Çev. Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yay., Birinci Baskı, İstanbul.
- HARVEY, D. (2003), *Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri*, (Sungur Savran), Metis Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul.
- HIRST, P. ve G. THOMPSON (2003), *Küreselleşme Sorgulanıyor*, (Çev. Çağla Erdem ve Elif Yücel), Dost Kitabevi Yay., Üçüncü Baskı, Ankara.
- JESSOP, B. (2005), *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, (Der. Betül Yarar ve Alev Özkazanç), İletişim Yay., İstanbul.
- KELLNER, D. (2002), "Theorizing Globalization", *Sociological Theory*, Vol: 20, No: 3, November.
- KUMAR, K. (1999), *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi Yay., Ankara.
- McLUHAN, M. ve B. R. POWERS (2001), *Global Köy*, (Çev. B. Öcal Düzgören), Scala Yay., İstanbul.
- ROBERTSON, R. (1999), *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yay., Ankara.
- SUBAŞAT, T. (2004), "Küreselleşme ve Devletin Rolü", *Kalkanma ve Küreselleşme*, (Yay. Haz. Saniye Dedeoğlu ve Turan Subaşat), Bağlam Yay., İstanbul.
- WALLERSTEİN, I. (2004), *Amerikan Gücünün Gerileyişi Kaotik Bir Dünyada ABD*, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yay., İstanbul.

ORTA ASYA GÜVENLİĞİ VE ALTERNATİF BİR STRATEJİ OLARAK KAMU DİPLOMASİSİ

Arş. Gör. Hayati ÜNLÜ* - Uzm. Bekir GÜNDOĞMUŞ**

Özet

Bu makale öncelikle güvenlik anlayışı, tanımı ve gelişimi tarihsel olarak incelenmektedir. Bu kapsamda güvenlik kavramının geleneksel kökenlerinin yanı sıra Soğuk Savaş ve 11 Eylül sonrası dönemlerde ortaya çıkan yeni yaklaşımlar da incelenmektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası yeniden kurulan Orta Asya düzeninde konjonktürün de yardımıyla bölgenin öneminin artması, güvenlik konusuna olan ilgiyi de arttırmış ve gerek büyük güçler gerekse de bölgesel güçler için bölgenin istikrarının ve güvenliğinin sağlanması çok önemli hale gelmiştir. Yine Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan siyasal teorilerde kültürlerin ve medeniyetler birer aktör olarak ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda kültüre önem veren yaklaşımlar dünya politik yönetiminin teorik alt yapısını oluşturacaklardır. Bu kapsamda çalışmada Orta Asya güvenliğinin sağlanması için alternatif bir stratejik kültüre büyük önem veren kamu diplomasisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Güvenlik, Orta Asya, Kamu Diplomasisi, Kültür, Yumuşak Güç.

1. Giriş

Bu makale 21. yüzyılda ve özellikle Soğuk Savaş sonrasında güvenliğin yeniden kavramsallaştırılması ile güvensizlik içerisinde bulunan Orta Asya bölgesindeki güvenlik ihtiyacına bir öneri olarak hazırlanmıştır.

Güvenlik kavramının geçmişten günümüze kadar genişletilmesi ve derinleştirilmesi politika yapımına da yansıyan kuramsal sonuçları doğurmuştur. Öyle ki, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan idealist yaklaşım dönemin güvenlik anlayışını oluştururken, İkinci Dünya Savaşı sonrası ise egemen paradigma haline gelen realizm dünyadaki güvenlik problematine çözüm önerileri getirmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise ABD'nin tek süper güç olarak ortaya çıkması, ABD'nin manevra alanını genişletecek siyasal teorileri de ortaya çıkarmasına neden olmuş ve dolayısıyla güvenlik çalışmaları da bu ekseninde gelişmiştir. Son olarak dünya düzenini etkileyen 11 Eylül ve 2007 ekonomik krizi gibi önemli gelişmelere neden olaylar da güvenlik konseptinin nasıl şekilleneceğine yardımcı olmuşlardır. Bu kapsamda ilk bölümde güvenlik kavramı tanımlanmakta, eylem ve kavram ilişkisi tartışılarak kavramsal yeniliklerin ve bu yenilikleri yönlendiren tarihi gelişmelerin kavram-tarih arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurularak ele alınmaya çalışılmıştır.

Güvenliğin yeniden yapılandırılması ve pek çok güvenlik-strateji kavramsallaştırılmasının yeniden oluşturulması, devletler, insanlar ya da tüm insanlığın bekasını tehdit eden ve dolayısıyla kolektif eylemleri gerektiren başlıca güvenlik tehlikeleri ile yüzleşmek ve bunların çözüm yollarını araştırmak için kamu politikalarını devreye sokmuştur. İstikrarın, barışın ve güvenliğin sağlanabilmesi için çaba sarf eden bu politikalar ülkelerin gerek ulusal güvenliklerinin gerekse de dünyanın kolektif güvenliğinin sağlanması alternatif arayışlara girmişlerdir. Bu alternatif arayışlar arasında sıyrılarak öne çıkan "kamu diplomasisi" ise başta Orta Asya güvenliğinin sağlanması olmak üzere, güvenliğini sağlayarak etki alanını genişletmek isteyen tüm ülkelerin başvurduğu bir yöntem olmuştur. Bu kapsamda ikinci bölümde kamu diplomasisinin tanımı, tarihi gelişimi ve unsurları üzerinde durulmuş, özelde Orta Asya güvenliğine genelde ise küresel güvenliğe ne kadar hitap ettiği incelenmiştir.

* Şırnak Üniversitesi, Kamu Yönetimi, hunlu@sirnak.edu.tr

** Şırnak Üniversitesi, Halkla İlişkiler, bgundogmus@sirnak.edu.tr

2. Güvenlik Kavramının Tarihsel Seyri

Uluslararası ilişkilerdeki güvenlik anlayışını açıklamak için bugüne kadar birçok yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımların tamamı göz önünde bulundurulduğunda kimi yaklaşımlar birbirleri ile etkileşerek birbirlerini tamamlayıcı rol üstlenmişlerse de, kimi yaklaşımlar kendisinden önceki anlayışı eleştirerek alternatif bir güvenlik anlayışı sunmaya gayret göstermeye çalışmışlardır. Ancak bu farklılıklarına rağmen hepsinde bulunan bir ortak özellik ise, hepsinin de ortaya çıkmış olduğu dönem içerisinde o dönemin mevcut sosyo-ekonomik koşullarından etkilenerek ortaya çıkan farklı tehditlerin farklı güvenlik anlayışlarını doğurmasıdır. Bu nedendir ki farklı güvenlik iddiasında bulunan yaklaşımları kendi dönemine ait olaylarla birlikte ele almak anlaşılması açısından daha sağlıklı olacaktır.

Bu kapsamda güvenlik çalışmalarının dünyayı etkileme ve paradigma değişikliğine neden olmalarından dolayı 1. Dünya Savaşı, 2. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş ve 11 Eylül olayları sonrası güvenlik anlayışları olarak ele alınması bizce konunun kavranılması açısından daha doğru olacaktır.

2.1. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Ahlaki Güvenlik

İnsanlık tarihi boyunca ilk defa yaşanan Birinci Dünya Savaşı gibi bir savaştan çıkan dünyada, aynı savaşın bir daha yaşanmasını önleme arzusunun politik eylem ve söyleme yansıdığı bir dönemi teşkil etmektedir. Bu dönemde savaşı bir daha yaşamama ve barış içinde bir dünya kurma anlayışı sadece politika yürütücülerine değil, aynı zamanda düşünce dünyasına da etki etmiştir. Bu etkinin bilim dünyasına yansımaları ise “idealizm” olarak adlandırılacak çağın ideoloji kuramını ortaya çıkarmıştır. Bu sebepten dolayı idealizmin güvenlik anlayışına baktığımız zaman, tamamen savaşı önlemek için önerdiği çözümler üzerine kurulmuştur ve genelde uluslararası hukukun tüm dünyaya yayılması ve uluslararası örgütlerin fonksiyonlarının artırılması üzerinde yoğunlaşmıştır. İdealist yaklaşımı, Wilson’un 14 ilkesinin temelinde de yatan savaş galiplerinin liberalist konsensüsü belirlemiş olduğundan dolayı, güvenliğin anahtarı olarak politik karar vericilerin benzer felaketlerden rasyonel kararlar vererek, değişimleri gerçekleştirmek için uygulayacakları barışçıl yöntemler varsayılmıştır. Burada bilim dünyasına düşen de, uluslararası ilişkilerde barışçıl yöntemlerin araçlarını bulmaktır. Kısaca idealizm, galip devletlerin öncülüğünde oluşturulacak “yeni ve adil dünya düzeninin” ilkelerini belirlemeye çalışmıştır.¹

Burada ideal bir düzen hedeflenmiş ve bu görüşlerin temelinde ise Aydınlanma Dönemi’nin liberal felsefesi yatmakta ve en büyük temsilcisi de *Immanuel Kant* kabul edilmektedir. Bu Kantiyen barış felsefesine göre, başta ulusal düzeyde, aynı zamanda da uluslararası düzlemde düzenin reform edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Uluslararası düzlemde uluslararası hukuka ve moral değerlere riayet edilmesi, uluslararası ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlenmesini sağlayacak liberal düzenlemelerin yapılması, uluslararası krizlerin ve çatışmaların rekabet ve güçler dengesi anlayışından kurtarılarak diyalog ve barışçıl metodlarla çözülmesi durumunda savaşlar büyük oranda son bulacaktır.²

Bu kapsamda “Fiat iustitia ruat coelum” (gökler dahi yıkılsa doğru olanı yap) diyen Kantçı bir etik anlayışına göre, gelecekte dünyanın güvenliği ancak aracılık, aydınlatma ve anlaşmazlıkların çözümünü alanlarında hizmet verecek Milletler Cemiyeti gibi uluslararası kurumlar yaratılarak garanti altına alınabilirdi ve bu şekilde bir “*Kolektif Güvenlik*” sağlanabilirdi. Carr, bu fikre, ütöpik olduğunu söyleyerek saldırdı.³ Bu bağlamda Carr’a göre I. Dünya Savaşı sonrası düzenlemelerin iflası liberal ütopyacılığın da iflası anlamına gelmekteydi.⁴ Çünkü I. Dünya Savaşı sonrası kurulan Milletler Cemiyeti kapasite bakımından eksikti ve II. Dünya Savaşı’nın çıkmasını engelleyememişti.

2.2. Soğuk Savaş ve Güvenliğin Sertleşmesi

İkinci Dünya Savaşı idealizmin yetersizliğini ortaya koymuş ve onun savunduğu ilke ve değerlerin güvenliği sağlayamayacağı anlaşılmıştı. Bu doğrultuda idealizmi kabul etmeyen ve ona

¹ Burcu Bostanoğlu, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, Ankara, İmge Kitabevi, 1999, ss. 69-70.

² Immanuel Kant, *Perpetual Peace*, Cosimo INC, New York, 2005.

³ Howard Williams, Moorhead Wright, Tony Evans, *An Reader in International Relations and Political Theory*, UBC Press, 1993, ss. 255.

⁴ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, Alfa Basım Dağıtım Yayınları, İstanbul 2002, ss. 163.

alternatif bir paradigma niteliği taşıyan, hatta onu ütopya olarak gören bir felsefe ortaya çıkmıştı. İdealizm gibi olması gerekeni iddia eden bir normlar bütününe karşı ortaya çıkan, olanı ifade eden “realizm” egemen paradigma haline gelmişti.⁵ Realizm dolayısıyla güvenlik kavramını da yeniden tanımlayacak ve egemenlerin paradigması olarak dünyayı yeni yapısına tüm kavramları uyarlayacaktı.

Realist teori, her şeyden önce uluslararası sistemin aktörü olarak devletleri gördüğü için güvenlikle ilgili tüm konularda devleti muhatap almaktadır. Realistler insan doğasının kötü olduğunu savunmakta, bununla ilişkili olarak da devletleri yöneten devlet adamlarının da sonuçta birer insan olması sebebiyle devlet adamını yönlendiren unsurların insan doğasında bulunan korku, kuşku, güvensizlik, güvenlik ikilemi, üne kavuşma, prestij ve çıkar gibi unsurlar olduğunu, bu sebeple de devletlerin de ve hatta uluslararası sisteminde insanlığın bu kötü özelliklerinden etkilendiğini ileri sürmüşlerdir.⁶ Bu görüşlerin ilk sahibi olan *Thomas Hobbes* ise Realist teorisinin öncüsü sayılmakla birlikte, sonraki zamanda *E.H. Carr* bu düşünceleri güncelleyen önemli isimlerden biri olmuştur. Carr’a göre devletler bu kötü doğaya sahiplerken ve uluslararası sisteme de hakimlerken devletlerin çıkarları hiçbir zaman uyuşmayacaktır ve daima “ulusal çıkarları” öncelik taşıyacaktır. Bu anlayışa göre çıkarlar arası bir uyuma olmayacağına ve daima çatışma olacağına göre, idealizmin iddia ettiği gibi bir evrensel barış ve kolektif güvenlik de asla mümkün olamayacaktır. Bu nedenle bir çeşit ve bir dereceye kadar güvenlik sert bir kuvvet (hard power) yoluyla sağlanabilir ve iki anahtar kurum tarafından korunur: Güçler dengesi ve savaş.⁷

Realist teori aslında Soğuk Savaş dönemi için biçilmiş kaftan niteliğindedir. Realizm’in ülkelerin çıkarları için her şeyi yapmaları gerektiği, bunun için gerekirse savaştan bile çekinmemeyi öğretmeye çalışmaktadır. Ancak diğer taraftan Realizmin savaşa her an hazır olabilmek için askeri yeteneğini sürekli artırma felsefesi, Soğuk Savaş döneminde tarafların inanılmaz derecede silahlanmasına ve olası bir savaşta kazananın olmayacağı bir savaşa doğru dünyayı sürüklemekteydi. Tarafların sürekli silahlanmayı artırarak birbirlerini dengelemeye çalışmaları sürekli bir güvensiz ortamın doğmasına sebebiyet veriyordu ve bu durum “güvenlik ikilemi”⁸ olarak adlandırılan, realizmin içerisinde barındırdığı iddiaların güvenliği ve barışı sağlama konusundaki aciziye-tini gözler önüne sermekteydi. Zaten Soğuk Savaş da yeni bir dünya savaşına neden olmadan de-tant dönemine girmiş ve bu yeni dönemde güvenlik çalışmalarının seyrini belirleyen neo-realizm olarak adlandırılan ve tarafların birbirleriyle ekonomik ilişkiler içerisine girmelerine izin veren bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.

Realizme alternatif olarak doğan yaklaşımların güvenlik anlayışlarına bakacak olursak, post-positivist akımlar içerisinde yer alan postmodernizm, konstrüktivizm ve eleştirel yaklaşımın güvenlik konseptleri karşımıza çıkar. Bu doğrultuda ilk olarak postmodernistler realizmin güvenlik iddiası içerisinde yer alan kesinlik iddiasını reddederler. Postmodernistlerin gerçek bilgiye ulaşmada bir tek doğrunun olmadığı birden fazla doğrunun olabileceği iddiasının siyasi alana yansımaları olan farklılıkların kabulü anlayışı sayesinde, postmodernistler güvenlik konseptlerini tanımlarken de kültürel, dini, tarihi ve dilsel farklılıklar karşısındaki insan davranışının karmaşıklığı ve bilinemezliğinin tek bir güvenlik anlayışı olmasıyla da ters düştüğünü iddia etmektedirler. Başka bir deyişle dünya üzerindeki farklı kültürel, dini, dilsel ve tarihi farklılıkların varlığı nedeniyle, tek ve küresel bir güvenlik anlayışının da var olamayacağını iddia etmektedirler.⁹ Bu doğrultuda realizmin güvenliğin sağlanması için iddia ettiği sürekli güç artırma politikası, güç dengesi ve anarşik düzen gibi kavramların aksine, dünya üzerinde bunların sert yaklaşımlarının aksine daha yumuşak yaklaşım taşıyan kültürlerin varlıklarına dikkat çekerek, barışçıl yöntemlerle de barışın sağlanabileceği üzerinde durmaktadırlar.

⁵ Martin Hollis and Steve Smith, *Explaining and Understanding International Relations*, Clarendon Press, Oxford, 1991, ss. 27.

⁶ Steven Forde, “International Realism and The Science of Politics: Thucydides, Machiavelli and Neorealism”, ss. 146, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2600844>, (13:00 12/03/2010).

⁷ Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi, *International Relations Theory : Realism, Pluralism, Globalism*, Massachusetts : Allyn and Bacon, 1993, ss. 63.

⁸ Charles L. Glaser, “Security Dilemma Revisited”, *World Politics*, October 1997, ss. 171-201.

⁹ John Baylis, “International and Global Security In The Post-Cold War Era”, Ed. John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens; *Globalization of World Politics*, Oxford, 2008, ss. 267.

Konstrüktivistler ise uluslararası ilişkilerdeki yapıların maddi olmasından ziyade sosyal oldukları üzerinde durmuşlar ve bu noktada sosyal yapılara büyük önem vermişlerdir. Sosyal yapıların ise üç önemli unsuru olarak *paylaşılan bilgi*, *maddi kaynaklar* ve *uygulamalar* gösterilmiştir. Ancak konstrüktivistlerin güvenlik anlayışlarında buradaki paylaşılan yani ortak bilgi ayrı bir yerde durmaktadır. Ortak olan tüm bilgiler belirli bir durumda, aktörün nasıl davranacağını ve ilişkilerin doğasını, işbirlikçi mi yoksa çatışmacı mı olacağını gösterir. Sosyal yapının dayandığı düşünceleri “sosyal” yapan insanların onlara yükledikleri ortak anlamlardır. Buna bağlı olarak uluslararası ilişkileri düşünme şeklimizi değiştirmenin, daha sağlam bir uluslararası güvenliğe yönelik temel bir değişim oluşturabileceği iddia edilir. Örneğin, karşılıklı çatışma anlayışına dayanan güvenlik ikileminde devletler, birbirlerine karşı bir güvensizlik içindedirler ve karşı tarafın kötü niyetli olduğu varsayımından hareketle en kötü senaryo için hazırlık yaparlar. Bir güvenlik toplumu ise farklı bir sosyal yapıdır ve devletlerin anlaşmazlıkları savaş yoluyla değil, savaş olmadan çözebilecekleri ve birbirlerine güven duydukları ortak bilgisine dayalıdır.¹⁰ Maddi kaynaklara baktığımızda ise konstrüktivistlere göre maddi kaynakların insan eliyle kullanılmalığı, bu kişilerin sahip oldukları bilgi yoluyla olur. Örneğin İngiltere’nin 500 nükleer silaha sahip olması ABD açısından Kuzey Kore’nin beş nükleer silaha sahip olmasından daha önemsizdir. Çünkü İngilizler, Amerikalıların dostu iken Kuzey Koreliler düşmandır ve bu dost ve düşman tanımlamaları da paylaşılan anlayışların bir fonksiyonudur. Son olarak ise sosyal yapılar aktörlerin kafasında veya maddi kabiliyetlerde değil, uygulamalarda kendini gösterir. Sosyal yapı ancak süreç içinde var olur. Soğuk Savaş kırk yıl boyunca süper güçlerin ilişkilerini yöneten paylaşılan anlayışın sosyal yapısıdır fakat süper güçler bu temelde hareket etmekten vazgeçtiklerinde bu yapı da sonlanmıştır.¹¹

Eliştirel Teorisyenler ise realizmin güvenlik ikilemine vurgu yaparak devletlerin güvenliğin aksine ancak güvensizliğin nedeni olduklarını vurgulamışlardır. Bu nedenledir ki güvenli bir dünyanın oluşturulması için bireye odaklanılmalıdır ve *bireyin özgürleşmesi* (human emancipation) sağlanmalıdır.¹² Eleştirel Teorinin ilk dönem düşünürleri için özgürleşme, doğa ile uzlaşma içinde tasarlanmalıdır. Horkheimer, Adorno ve Marcuse’a göre insanlığın doğaya karşı yükselen hakimiyeti çok yüksek bir fiyata satın alınmıştır. İkinci dönem düşünürleri için ise özgürleşmeyi, iletişim ve diyalogu merkeze alan bir yaklaşımla açıklamışlardır. Özgürleşmeyi ekonomik temelli bir biçimde üretim alanında ele alan klasik Marksizm’e karşılık, Habermas daha iyi ve güvenli bir toplumun oluşmasının iletişim alanında yattığını tartışmaktadır. Burada Habermas’ın ‘radikal demokrasi’ kavramı önem arz etmektedir. Habermas ve onun takipçileri için katılım sadece bir devletin hudutları ile sınırlanamaz. Haklar ve zorunluluklar devletin sınırlarının ötesine genişlemektedir. Bu da doğrudan uluslararası ilişkiler alanıyla ilgilidir. Yine Andrew Linklater Habermas’ın çalışmasını bazı yöntemler kullanarak geliştirmiştir. O özgürleşmeyi bağımsız devletlerin sınırlarının ahlaki önemini kaybettiği ve siyasi birliğin ahlaki sınırlarının genişlediği bir süreç olarak açıklamıştır. Şuan ki uluslararası sistemin kurulduğundan beri (1648 Westphalia Antlaşması) devletlerin sınırları ahlaki sınırlar olarak kabul edilmiş ve hiçbir devlet kendi sınırı dışında başka bir devletin sınırları dahilinde serbestçe hareket edememiştir. Ancak artık sınırların öneminin azaldığı Post-Westphalian Çağ olarak adlandırılan çağ gelmiştir.¹³ Frankfurt Okulu aklın insan aydınlanmasının ve özgürleşmesinin en önemli aracı olduğu görüşünden yola çıkan ve toplumsal gerçekçiliği güç ve bilgi diyalektiği ekseninde ele alan bir sosyo-politik kuram oluşturmuştur.¹⁴

2.3. Soğuk Savaş Sonrası Siyasal Teorilerin Güvenlik Anlayışları

Sovyetler Birliği’nin çöküşü Soğuk Savaş dönemi parametrelerini ortadan kaldırmış ve yeni dönemde ABD liderliğinde yeni çağa hakim olacak yeni siyasal teoriler ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu siyasal teoriler arasında ilk aklı gelenler kuşkusuz Francis Fukuyama’nın “*Tarihin Sonu*” ve Samuel Huntington’un “*Medeniyetler Çatışması*” tezleridir. Bu tezler terimsel farklılık-

¹⁰ Alexander Wendt, “Constructing International Politics”, *International Security*, Vol. 20, No. 1, 1995, s. 71-81.

¹¹ *A.g.e.*, ss. 71-81.

¹² Baylis, *a.g.e.*, ss. 266.

¹³ Stephen Hobden and Wyn Jones, “Marxist Theories of International Relations”, Ed. John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens, *Globalization of World Politics*, Oxford, 2008, ss. 240.

¹⁴ Bostanoğlu, *a.g.e.*, ss. 136.

lar içermelerine rağmen, her ikisi de aynı ideolojik formülü benimseyerek Batı'nın üstünlüğünün gerekliliğini savunma gereksinimi duymuşlardır.

İlk olarak Fukuyama'nın "*Tarihin Sonu*" tezine bakacak olursak Fukuyama'ya göre, en son gülen liberal demokrasiler olmuş ve en son zaferi de kazanmışlardır. Bu durum ise insanlığın belki de ideolojik evrimi için son noktayı teşkil ederken, insani yönetim sisteminin de son oluşumunu oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu durum "*Tarihin Sonu*"nu teşkil etmekteydi.¹⁵ Bu teoriye göre, diğer kültür ve medeniyetlerin "*Tarihin Sonu*" ile birlikte tarih sahnesinden silinmesi kaçınılmazdı. Çünkü kültür yeni dönemde egemen olacak liberal demokrasilerin demokratik reflekslerinin gelişmesi için bir engel teşkil etmekteydi. Fukuyama'nın bu yaklaşımı iddia edilen Yeni Dünya Düzeni'nin ve evrensel demokratik mücadelenin entelektüel referans noktası haline gelmişti.¹⁶

Bu neo-idealizm olarak tanımlanabilecek yaklaşım, ABD'ye Körfez Savaşı sırasında uygulamayı düşündüğü stratejik planlarının başarıyla uygulanması için tüm dünyayı ikna edebilme noktasında ihtiyaç duyduğu gerekçeleri sağladığından dolayı, dış politikadaki karar vericileri tarafından da uygun bulunmuştu. Soğuk Savaş döneminin temel sloganı olan "*özgür ve bağımsız dünya*" anlayışı, Soğuk Savaş sonrası dönemde "*Uluslararası Toplum*" ile oluşturulmaya çalışılmış ve bundan sonra dünyayı daha barışçıl bir geleceğin beklediği ve dünyanın işbirliği altında inşa edileceği ifade edilmiştir. Bu da Soğuk Savaş sonrası güvenlik anlayışının temelini oluşturmuştu.

1992'de çıkan Bosna Krizi, "*Tarihin Sonu*" için sonun geldiğini ifade etmekteydi, çünkü bu kriz Batı medeniyetinin dengesizliğini ortaya koymakla kalmamış, var olan Dünya düzeninin de sarsılmasına yol açmıştı. Böylece Batı medeniyeti için yeni bir analitik çerçeve gerekliydi ve bu ihtiyaç duyulan yeni çerçeveyi de Huntington'ın "*Medeniyetler Çatışması*" tezi sağlamıştı.

Huntington, Fukuyama'nın aksine uluslararası düzenden ve evrensel değerlerden bahsetmemiş, tam tersine çatışmayı ön plana çıkaran bir görüş ile var olan düzenin bozukluğu üzerine analiz yapmayı denemiştir. Fukuyama'nın Batı'nın evrensel değerlerinin tüm dünyaya yayılmasının kaçınılmaz olduğunu savunmak yerine; Huntington, siyasal çatışmayı merkeze alan alternatif medeniyetsel süreçleri açıklamaya çalışmıştır. Güvenlik doğrultusunda yaklaşacak olursak Fukuyama'nın istekli ve idealist yaklaşımı, yerini Huntington'ın realistik yaklaşımına bırakmıştır.¹⁷

Huntington'a göre, dünya siyaseti yeni bir aşamaya giriyordu. Dünya mücadelesinin esas kaynağı bundan sonra ideolojik ve ekonomik olmayacaktı. İnsanoğlu arasındaki büyük bölünmenin ve hâkim mücadelenin kaynağı 'kültürel' olacaktı. Ulus-devletler dünyadaki olayların yine en güçlü aktörleri olacak fakat, global politikanın asıl mücadeleleri farklı medeniyetlere mensup grup ve uluslar arasında meydana gelecekti. Medeniyetlerin çatışması global politikaya hakim olacak ve medeniyetler arasındaki fay hatları geleceğin çatışma hatlarını oluşturacaktı. Medeniyetler arasındaki bu mücadele, modern dünyadaki mücadelenin son aşaması olacaktı.¹⁸

Bu noktada Huntington'un ifade etmek istediği şey, aslında Soğuk Savaşın bitmediği, devam ettiği, ancak bu defa farklı platformda ve farklı düşmanlara karşı devam ettiğiydi. Yani Batı'nın savaşı devam etmekte, fakat bu sefer Batı'ya karşı üstünlük sağlamak isteyen İslam ve Konfüçyanizm gibi farklı yüzler vardı.¹⁹ Huntington, İslam ve Konfüçyan medeniyetlerini başkaldıran medeniyetler olarak tanımlar ve İslam'ı evrensel değerler iddiasında bulunan tek medeniyet olduğu için, Batı'ya karşı en büyük tehdidi oluşturmaktadır.²⁰ Sonuç olarak Huntingtonyan bir düşünce ile uluslararası güvenliği sağlanması için Batı evrensel değerleri ile üstünlüğünü korumalıydı, çünkü dünyadaki barış sadece Batılı değerler ile sağlanabilirdi.

¹⁵ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, Simavi Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁶ Ahmet Davutoğlu, "The Clash of Interests: An Explanation of The World (Dis)Order", *Perceptions*, December 1997-February 1998, ss.1, <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume2/December1997-February1998/davutoglu.PDF>, (12:05 10/04/2010).

¹⁷ Davutoğlu, *a.g.e.*, ss. 2.

¹⁸ Samuel Huntington, "*The Clash of Civilization?*", *Foreign Affairs*, Summer 1993, ss. 22-23.

¹⁹ Ahmet Sözen, "*Clash of Civilizations or Consensus of Civilizations: The Case of Turkish Membership of the European Union*", Annual Conference of the International Studies Association, February 2007, ss. 4, http://ir.emu.edu.tr/staff/asozen/pub/isa07_proceeding_180429.pdf (09:20 20/04/2009)

²⁰ Stefan Bucher, "*Clash or Dialogue?*", *The Official Journal of the Centre for Civilisational Dialogue*, 2007, ss. 2-4.

2.4. 11 Eylül Sonrası Amerikan Güvenliği ve Güvenliğin Amerikalılaşması

Trajik 11 Eylül olayları Amerikalıların çoğunu bir yeni uluslararası terörizm dünyasına karşı birleştirmişti. Bu birleşme dönemi ulusun gerçek devlet dinini uyandırmış ve ateşlemişti. Dinsel duygular ve seküler duygularla yani Hıristiyanlık, yurtseverlikle birleşmişti. Bu devlet dininin değişimi, demokrasi ve gerçek medeniyeti sınırsal genişleme ve yerli insanların boyun eğdirilmesi yoluyla yaymak için Amerika'nın kutsal kaderini ve tarihi misyonunu oluşturuyordu.²¹ 29 Ocak 2002'de Başkan Bush bu kutsal göreve vurgu yaparak, Amerikalı'nın özgürlük ve adaletin savunuculuğunda liderliği üstleneceğini, çünkü bunların dünya'nın her yerindeki insanların hakkı, gerçeği ve değişmezi olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine 16 Haziran 2002'de Bush, bir araya gelerek yerel güvenlik için planını açıklamıştır ve ona göre bu yüzyılda terörizm güvenlik için en büyük tehdittir ve Amerikalılar bu tehditin üstesinden gelebilmek için kendi içlerinde toparlanmalıdırlar.²²

Yeni ve geleneksel olmayan tehditlere karşı ABD çıkarlarını, değerlerini ve güvenliğini genelleştirmeyi amaçlayan Bush Doktrini'nin özelliği ise, Birleşik Devletlerin hegemonyasının, üstünlüğünün ve hatta imparatorluğunun kurulmasıdır. 11 Eylül saldırıları onun dış politikasının ve dini misyonunun niteliğini ve karakterini oluşturmuştur.²³ Bu doğrultuda İkiz Kulelere yapılan saldırıların arkasından Bush teröre destek veren ülkeleri “şer eksenini” (axis of evil) olarak nitelermişti ve bu ülkelere karşı her türlü mücadelenin yapılacağı açıklanmıştı. İlk olarak Afganistan'a yönelik bir girişimde bulunan ABD, Usame Bin Ladin liderliğindeki El-Kaide terör örgütünü yok etmeyi hedeflemiştir. Ancak bugüne kadar Usame Bin Ladin yakalanmamıştır. Amerika kendi yandaşı bir yönetim oluşturmaya çalışarak kontrolü sağlamaya çalışmıştır ve çatışmalar bugüne kadar devam etmiştir. Yine Önleyici Savaş Doktrini çerçevesinde Irak'ı işgal eden ABD hiçbir yasal dayanak ileri sürmediği, herhangi bir BM kararının olmadığı, Fransa, Çin, Rusya ve Almanya gibi ülkelerin karşı çıkmalarına rağmen bu savaştan vazgeçmemiş ve tamamen kendi insiyatifi gereğince müdahalede bulunmuştur. Irak'a demokrasi ve özgürlük götürdüğünü ifade eden ABD, Irak'ı daha da karışık bir durum içerisine taşımıştır.

11 Eylül sonrası dönemde yükselişe geçen diğer anlayışlardan biri de *insani güvenliktir*. Güvenlik konseptinin yıllarca ülke sınırları ile eşit görülmesi, güvenliği sadece silahlı kuvvetler aracılığıyla sağlanabileceğini düşündürmüştür. Ancak son dönemlerde yaşanan dünya afetlerinden günlük yaşamda insanların karşılaştıkları sıkıntılara kadar ortaya çıkan tüm tehditler güvensizlik ortamını arttırmıştır. Bu kapsamda iş güvenliği, gelir güvenliği, sağlık güvenliği, çevre güvenliği ve suça karşı güvenlik gibi yeni kavramlar insani güvenlik kapsamında güvenlik çalışmalarının içerisine yerleşmeye başlamıştır. İnsani güvenlik ile aşırı devletçi yaklaşıma karşı, sorunların insan hakları temelinde çözümüne doğru gelişen bir anlayışa kayma başlamıştır ve çatışmaların bu şekilde çözüleceğine olan inanç artmaya başlamıştır. Yani insani güvenlikte güvenliğin merkezinde devletten bireye doğru özellikle de kadın ve çocuklar gibi bireysel gruplara doğru bir değişim vardır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında 20. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen siyasal değişimlerin yanında uluslararası sistemde genel konjonktürün değişmesi nedeniyle de yeni Orta Asya yeniden önem kazanan ve jeopolitiğine yatırım yapılan bir bölge haline dönüşmüştür. Siyasal, ekonomik ve ideolojik baskı altında bulunan Orta Asya devletleri “*Demir Perde*”nin ortadan kalkması sonucunda kendilerinin stratejik konumları ve sahip oldukları doğal kaynaklar sayesinde bir anda inanılmaz derecede önem kazanmışlardı. Bu sebepten dolayı aynı zamanda bölge ABD, Çin, AB, Türkiye, İran, Rusya gibi büyük güçlerin çıkar ve çatışma alanı haline gelmeye de başlamıştı. Sovyetler Birliği sonrası dönemde yükselen iç ve dış problemlerin kombinasyonu bölgenin güvenliğinin sağlanması için yeni yaklaşımların gerekli kılınmasını gerektiriyordu.²⁴

²¹ John A. Wickham, September 11 and America's War on Terrorism: A New Manifest Destiny?, *American Indian Quarterly*, Vol. 26, No. 1 (Winter, 2002), pp. 116-144, University of Nebraska Press, <http://www.jstor.org/stable/4128477>, (01/12/2008 12:19), ss. 116.

²² *A.g.e.*, ss. 116.

²³ Robert Jervis, “The Compulsive Empire”, *Foreign Policy*, ss. 82, <http://www.jstor.org/stable/3183700>, (10:20 05/02/2010).

²⁴ Sergey V. Golunov, “Border Security In Central Asia: Before And After September 11”, DCAF Conference Paper,

Bölgede Rusya, SSCB'nin çöküşü sonrasında bölge ülkeleri arasında kaybettiği bölgesel lider rolünü yeniden kurarak, buradaki bölge ülkelerinin bir eksen kayması yaşayıp Batı saflarına katılmalarına engel olmak amacındadır. Diğer taraftan Çin ise, bölgede kendi enerji güvenliğini sağlamanın yanında, bölge ülkeleri ile hem ekonomik ilişkileri geliştirmeyi hem de bu yolla sınır problemlerini çözme amacıyla görülmektedir. ABD ise özellikle 11 Eylül sonrası süreçte bölgede varlığını iyice hissettirmiş ve uluslararası güvenliğe tehdit olarak gördüğü terörist yapılanmaları yok etmek için girdiği Afganistan üzerinden bölgeye açılmıştır. ABD'nin politika yöneticilerinin sürekli ifade ettikleri “küresel terörle mücadele”, bölgesel ve küresel güvenliğin sağlanması ve bölgede demokrasi ve refahın artırılması gibi amaçların yanında bölgedeki zengin enerji kaynaklarına ulaşımından, stratejik bir jeopolitik alan olan bölgede konuşlanmaya kadar birçok derin hedeflere sahiptir. Tüm bunların yanında ise değişen ve çok kutuplu bir hal alan dünyadaki fonksiyonel bir vekil olarak sınımlanacak bir kapı haline gelen medeniyetlerin ortaya çıkardığı medeniyet projelerinin bölgedeki dengeleri etkileyeceği de ortadadır. Bu doğrultuda bu iddiaya sahip Türk-İslam medeniyetinin medeniyetlerin kutuplaşmaya doğru gittiği günümüz dünyasında bölgede önemli bir tarihi geçmişe sahip olduğundan bir aktör olarak çıkması şaşırtıcı olmayacaktır. Türk-İslam medeniyetinin bu konuma yükselmesi için kültüre yatırım yapılan günümüzde kendi değerlerini bölgeye nasıl hatırlatacağı ise tartışma konusudur. İşte bu noktada “Kamu Diplomasisi” alternatif bir yol olarak karşımıza çıkmakta ve fırsatlar sunmaktadır.

3. Diplomasiinin Değişen Yüzü: Kamu Diplomasisi

Kamu Diplomasisi siyasal, ekonomik ve hatta askeri bileşenlerden oluşan ana politikaya bir ek ve yardımcı destek fonksiyonu görevi görmektedir. Geçmişte ABD'nin Marshall Planı, Avrupa İyileşme Programı, daha yakın zamanlarda Avrupa Birliği veya NATO'nun genişlemesi, günümüzde ise ABD hükümetinin “küresel terörle savaş” söylemi altında Afganistan'a düzenlenen geniş ölçekli askeri müdahale ve Irak'ın de facto işgali gibi tüm bu eylemlerde tanıtımın rolü büyük önem arz etmektedir. Çünkü buradaki işgaller hakkında insanlığın ne düşüneceği ve medyanın olayları nasıl tasvir edeceği eylemlerin gidişatına etki edebilmektedir. Yeni dönemlerdeki savaşların haklı yere yapıldığını ve olası eleştirilerin ortaya çıkıp düzenlenecek operasyonları yıpratmaması için savaşın meşruluğunu sağlayacak olan söylemlerin yaratılması için bir siyasal kontrol geliştirilmeye başlanmıştır.²⁵ Geride bıraktığımız son yirmi yılda iletişim devrimi ve demokratik değerlerin küresel seviyede yayılması, hiçbir hükümetin yok sayamayacağı insanların akıllarına ve kalplerine hitap eden yeni bir uluslararası çevre ortaya çıkarmıştır. İşte bu günümüz dünyasında Kamu Diplomasisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu diplomasisi kavramı ilk kez 1965'de Tufts Üniversitesi'nde Fletcher School of Law and Diplomacy'nin Dekanı Edmund Gullion tarafından kullanılmıştır. Gullion'a göre kamu diplomasisi, “halkların tutumunun, dış politikanın oluşumu ve yürütülmesine yaptığı etki ile ilişkilidir. Kamu diplomasisi, uluslararası ilişkilerin geleneksel diplomasi dışındaki alanlarını kapsamaktadır: hükümetler tarafından yabancı ülkelerde kamuoyu sağlanması, özel kuruluşlarının diğer ülkelere etkileşimde bulunması, dış ilişkilerin aktarımı ve bunun politika üzerindeki etkisi, diplomatlar ve yabancı meslektaşları arasında iletişim sağlanması ve kültürler arası iletişim süreci gibi.” Gullion zamanında kamu diplomasisine bu kadar büyük önemin verilmiş olması, ABD Soğuk Savaş döneminde Soyvetler Birliği'nin politikalarına karşı propaganda ve psikolojik savaş gibi yumuşak alternatif terimlere ihtiyacı olduğundan dolayı görülmektedir.²⁶ Ancak ABD'deki kamu diplomasisinin bu artan önemine karşılık, uluslararası alandaki asıl yükselişini Soğuk Savaş yıllarını takiben iletişim ve teknolojik gelişmenin ardından yaşamıştır. Her şeyden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve farklı bakış açılarının da görülebilmesi için öncelikle bu kavramla ilgili yapılan tanımların sunulması yararlı olacaktır.

- Mark Leonard'a göre kamu diplomasisi; köklü ilişkiler inşa etmektir. Diğer ülkelerin ihtiyaçlarını, kültürlerini, insanlarını anlamak; bakış açılarını paylaşmak, yanlış algılamaları düzeltmek, ortak

http://se2.dcaf.ch/serviceengine/Files/DCAF/23780/ieventattachment_file/AFDC987B-5E15-4B55-A322-4740B44F0BD6/en/ev_reichnau_041105_papers_golunov.pdf, (12:30, 10/03/2010).

²⁵ Alan K. Henrikson, “What Can Public Diplomacy Achieve”, Netherlands Institute Of International Relations, 2006, http://www.clingendael.nl/publications/2006/20060900_cdsp_paper_dip_c.pdf, (12:00 10/03/2010).

²⁶ Nicholas J. Cull, “Public Diplomacy: Lessons From Past”, Figueroa Press, Los Angeles, 2009, <http://uscpublicdiplomacy.org/publications/perspectives/CPDPerspectivesLessons.pdf>, (10:00 10/05/2010).

paydalar bulmak kamu diplomasisinin başlıca hedefidir. Kamu diplomasisi, bir ülkenin imajının ve bilinirliğinin, bireysel etkileşim için uygun ortam yaratabilecek bir güç olduğu varsayımına dayalıdır.²⁷

- Edward P. Djerejian'a göre kamu diplomasisi; yabancı ülkelerin kamuoylarına yönelik enformasyon, çekicilik ve nüfuz.

- Hans N. Tuch'a göre kamu diplomasisi; kendi ulusunun düşüncelerini ve ideallerini, kendi kurumlarını ve kültürünü aynı zamanda ulusal hedeflerini ve güncel politikalarını yabancı halklara anlatma amacı taşıyan bir hükümetin iletişim politikası ve sürecidir²⁹ ve ulusal çıkarların tanıtımının yapılmasıdır.²⁸

- Yine Hans N. Tuch'a göre kamu diplomasisi; medyanın uluslararası ilişkilerdeki rolünü, hükümetlerin kamuoyuna dayanarak kendini geliştirmesini, bir ülkenin özel kuruluşlarının diğer ülkelerin kuruluşlarıyla hükümet dışı etkileşimde bulunmasını ve tüm bu uluslararası sürecin, politika geliştirme ve dış ilişkilerin yönlendirilmesi üzerindeki etkisini kapsamaktadır.

- Nicholas Cull'a göre kamu diplomasisi; uluslararası bir aktörün, yabancı bir halk ile yakalağı bağlantı yoluyla uluslararası ortamı yönetme girişimidir.³⁰

- Jim Riggins'a göre kamu diplomasisi; ülkelerin uluslararası kamuoyu oluşturma yoluyla ulusal hedeflerine, çıkarlarına ve amaçlarına ulaşmak için yapılandırılmış doğru bilgiyi yayma girişimidir.³¹

Günümüz dünyasında “yeni kamu diplomasisi” olarak tanımlayabileceğimiz diplomasi de müzakere koridorlarında yürütülen diplomatik diyalog anlayışından çoktan uzaklaşmıştır. Yeni kamu diplomasisini anlamak için ne diplomasinin geçmiş dönemdeki imajlarını incelemek ne de geleneksel propaganda gibi tarihsel pratikleri bugünkü uluslararası çevrede incelemek makul görünmemektedir. Yeni kamu diplomasisi, tüm diplomatik pratiklerin standart bileşenlerini ifade eden ve diplomatların başvurdukları propaganda formatından daha geniş anlam taşıyan bir stratejidir. Gerçekten de günümüz dünyasında ülke dış politikalarına baktığımızda dış politika yöneticileri yeni dış politika paradigması olarak kamu diplomasisi kavramını çok aktörlü uluslararası çevredeki uygulamaların merkezine sokmaya çalışmaktadır.³²

Yeni kamu diplomasisi anlayışındaki bazı özelliklere baktığımız zaman aktörlerin geleneksel dışı ve hükümet dışı aktörler olarak karşımıza çıktıklarını görüyoruz. Bu aktörler tarafından aktörler arası iletişim kurmak için kullanılan yöntemler ise özellikle internet gibi bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle değişme göstermiştir. Bu yeni gelişmeler yerel ve uluslararası haber alanları sınırları arasındaki katı aşılamayan sınırları ortadan kaldırmıştır. Bu bağlamda diplomasi de uluslararası ilişkiler içinde yer alan aktörlerin rolleri ve sorumlulukları tanımlandığı geleneksel diplomasi anlayışından oldukça uzaklaşmıştır. Çünkü buradaki diplomasi tanımı, aktörlerin faaliyetlerini kontrol etmenin zorlaştığı uluslararası postmodern dünyadaki diplomasi tanımına benzememektedir. Sonuç olarak yeni diplomasinin ihtiyaçları ve gerektirdikleri dönüşerek değişmiştir.³³ Bu da kendisine kamu diplomasisinin yeni boyutunda hayat vermiştir.

3.1. Bir Strateji Olarak Kamu Diplomasinin Unsur ve Araçları

Strateji terimi genelde güvenlik ve askeri seçeneklerle ilgili olarak gelişmiş ve politika ile arasında ilişki analiz edilmiştir. Bu doğrultuda politikayla strateji arasında iki tür ilişki biçimi gelişmiştir. Bunlardan ilki askeri seçeneklerle ilişkili olarak savaş idaresinde rehberlik rolü gören politikadır. İkincisi ise, hükümetin esas amacına rehberlik eden esas amacı güden “büyük strateji” politikasıdır. Bu kapsamda çalışmanın bu bölümünde Orta Asya güvenliği için öngörülen “büyük

²⁷ Marc Leonard, Catherine Stead, Conrad Smewing, *Public Diplomacy*, Foreign Policy Center, 2002.

²⁹ Hans N. Tuch, “How Public Diplomacy Worked in Practice”, *AmericanDiplomacy.org.*, December 2009.

²⁸ Edward P. Djerejian, “US Image Drops Among Muslims”, *BBC News*, October 1, 2003.

³⁰ Cull, “Public Diplomacy: Lessons From Past”.

³¹ Jim Riggins, “A Strategic Assessment of Public Diplomacy”, <http://www.stormingmedia.us/40/4014/A401444.html>, (09:00 10/03/2010).

³² Jan Melissen, “Wielding Soft Power: The New Public Diplomacy”, *Netherlands Institute Of International Relations*, May 2005.

³³ Jan Melissen, “The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations”, *Netherlands Institute Of International Relations*, 2005.

strateji” olarak “*kamu diplomasisi*” öngörülmektedir. Bu açıdan kamu diplomasisinin stratejik araç olarak görülen unsurlarının ele alınması gerekli görünmektedir.

3.1.1. Yumuşak Güç (Soft-Power): Yeni kamu diplomasisinin ana unsuru olarak Joseph Nye’in öncülüğünü yaptığı “*yumuşak güç*” terimi yükselişe geçmektedir. Yumuşak Güç terimi aslında dünyanın gelişen genel konjunktürüne uygun olarak ortaya çıkan bir kavram görünümündedir. Soğuk Savaş öncesinin askeri ve ekonomik değerlerine öncelik tanıyan anlayışının yanında, Soğuk Savaş sonrası dönemde bu değerlerden ziyade “*kültür*” kavramının yükselişe geçmesinden dolayı yumuşak güç terimi de kamu diplomasisi ile ilişkili bir şekilde bir *mekanizma* olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavrama tarihsel açıdan yaklaşacak olursak, kamu diplomasisinin zihinlerde daha net anlaşılmasını sağlayan bir özelliğe sahip olduğu görülecektir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında güç kullanımının sonuçlarını acı bir şekilde yaşayan dünya kamuoyu, savaş sonrası dönemde yöntem değişikliğine yönelmiş ve ‘*yumuşak güç*’ tanımını ortaya atmıştır. Güç denildiği zaman zihinlerde ilk oluşan tanım *kaba kuvvet* (hard power) ve *zor kullanmayı* içermektedir. Bu nedenle daha açık anlaşımı için karşılık olarak sert güç ifadesi tercih edilmektedir. Zor kullanmayı içermeyen yönünde ise ‘*yumuşak güç*’ kavramı uygun görülmüştür. Günümüz dünyasında güç sermaye zenginliğinden bilgi zenginliğine doğru kaymaktadır. Bu bağlamda, daha önce de belirtildiği üzere bilgiye ve iletişim araçlarına yapılan vurgu artmaktadır. Böyle bir konjunktürde yumuşak güce verilen önem daha da artmıştır. Bu bağlamda yumuşak güç, istenilen neticeleri elde etmek adına başkalarının güdülerini manipüle etmekten ziyade onları cezp ederek istediğini yaptırma kabiliyetidir. Yumuşak güç insanları zorlamak yerine onlarla işbirliği yapar. Yumuşak güç kullanırken manevi değerlere daha çok vurgu yapılır. Kültür, ideoloji, uluslararası kurumlar gibi olgular yumuşak güç kaynakları arasındadır. Nye aynı zamanda kültür, değerler ve tutumların hükümet politikası olarak kullanılmasının gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu unsurlar göz önünde bulundurularak izlenecek bir kamu diplomasisi programı ülkelerin yumuşak gücünü ön plana çıkaracağı gibi yabancı kamuoyundaki hâkim algının olumlu yönde değişmesine katkı sağlayacaktır.

3.1.2. Dinleme: Dünyada başarıya ulaşmış tüm kamu diplomasislerine baktığımızda olmazsa olmaz olarak gördüğümüz ve ilk yapılması gerek seçenek “dinleme”dir. Bu açıdan kamu diplomasisinde dinlemeyi bilmek temel esası teşkil etmektedir. Dinleme yabancı kamuoyu hakkında bilgi edinip veriler toplayarak, kendi fikirlerinin karşı tarafta nasıl karşılandığını tespit ederek kendi politikalarını ve kamu diplomasisini nasıl yönlendireceğine karar vermesidir. Dış kamuoyundaki bilgi, geleneksel diplomasi ve istihbarat çalışmalarının düzenli fonksiyonunun birer parçası olarak dinleme sayesinde toplatılmaktadır. Kısaca önce uluslararası arenadaki ya da herhangi bir bölgedeki genel kanıyı anlayıp ona göre strateji belirlemek dinlemenin temelini oluşturur.

3.1.3. Kültürel Diplomasi: Kültürel diplomasi kamu diplomasisini başarıyla uygulamak için onun karşı tarafta bilinen kültürel kaynak ve eserlerinin ulaşımını kolaylaştırarak uyguladığı metod olarak tanımlanabilmektedir. Tarihsel olarak kültürel diplomasi bir ülkenin kendi kültür örneklerinin ihracını kolaylaştırması olarak ifade edilirken, bu kavram günümüzde İtalyan Kültür Enstitüsü, İran Kültür Merkezi gibi organizasyonların çalışmalarını kapsamaktadır. İnsanların birbirleriyle olan iletişimi geliştikçe kültürlerarası alışveriş de artmaktadır, dolayısıyla kültürel değerlerle harmanlanmış yeni bir dünya düzeni gelişmeye başlamıştır. Bu düzen, farklı kültürlerin birbirlerini daha iyi tanımasını zorunlu kılmaktadır. Dünyaya kendi ülkesini anlatma amacı taşıyan kamu diplomasisi için kültürel öğeler paha biçilmez kaynaklardır, çünkü bir ulusun yaşayan kültürel imajını yansıtmaktadırlar. Farklı uluslar hakkındaki gerçeklerin iyi bilinmemesiyle beslenen yabancı düşmanlığının ve radikal söylemlerin arttığı dünyamızda kamu diplomasisi ayrı bir önem kazanmaktadır. Batı’da müslüman kimliğine kuşkulu yaklaşılması, müslüman ülkelerde artan Amerikan karşıtlığı toplumların birbirlerini daha iyi tanıması gerektiğini kanıtlar niteliktedir.

3.1.4. Değişim Diplomasisi: Değişim diplomasisine baktığımız zaman aslında kültürel diplomasisinin bir alt kolu olarak görülebileceği gibi ayrı bir madde olarak ele alınmayı gerektiren bir unsurdur. Bu diplomasi kamu diplomasisini başarıya ulaştırmak için kendi vatandaşlarını farklı ülkelere göndermenin yanında karşılıklı olarak karşı tarafın vatandaşlarını kültürlenme ya da çalışma yapma için kendi ülkesine kabul etme olarak tanımlanabilmektedir. Değişim tek yönlü bir süreç olarak kavramlaştırılabilirken, karşılıklılık ögesi kavrama ortaklık anlamını da yüklemektedir. Burada ör-

nek olarak Dışişleri Bakanlıkları ve büyükelçilikler tarafından, kültürel ve lengüistik alışverişi ve akademik değişimleri yaygınlaştırma amaçlı uygulanan programlar gösterilebilmektedir.

3.1.5. Uluslararası Yayın Ağları: Kamu diplomasisinde önemli noktalardan birisi de radyo, televizyon ve internet teknolojisinin kullanılmasıyla yabancı halklar ülke kültürünün iç içe geçmesini sağlamaktır. Bu noktada sadece devlet eliyle yapılan değil, ticari uluslararası yapılan yayınlarda kamu diplomasisinin kapsamına girmektedir. Bu noktada en iyi örneği hem ticari hem devlet izi taşıyan El-Cezire televizyonu teşkil etmektedir. Bu tür uluslararası yayınlar bir ülkenin değerlerinin ve kültürünün tanıtımı için büyük önem taşımaktadır. Tarihsel olarak bu yayınların ise en güçlü ögesi olarak haber bültenleri görülmekteyken, günümüze döndüğümüzde dizi ya da film yapımları kültürlerin yabancı halklara empoze edilmesi için en önemli unsur olarak yükselişe geçmişlerdir. Örneğin Türk dizilerinin Orta Doğu'daki yükselişi ile Arap dünyasında Türk kültürüne karşı olan ilgiyi arttırmıştır.

4. Sonuç: Hans Tuch'ın tanımıyla “*kamu diplomasisi, kendi ulusunun düşüncelerini ve ideallerini, kendi kurumlarını ve kültürünü aynı zamanda ulusal hedeflerini ve güncel politikalarını yabancı halklara anlatma amacı taşıyan bir hükümetin iletişim sürecidir.*” Ancak bugüne kadar kamu diplomasisini stratejik bir araç olarak kullananlar he ABD, AB ve Çin gibi büyük güçler olmuştur. Çünkü bu büyük güçler demografik, ekonomik ve askeri güçlerinin yanında önemli yumuşak güç kaynaklarına da sahiptirler ve bu yumuşak güç kullanma kapasiteleri ile yumuşak gücün en önemli unsuru olan *kültürlerini* yayarak diğer toplumlar üzerin bir etki oluşturabilmektedirler. Bu sebeple büyük güçler her hareketleriyle medyada yer almakta ve tartışma konusu olmakta böylece sürekli dünyanın gündeminde de kalmaktadırlar. Ancak küçük ölçekli ülkeler ise ancak bir kriz veya skandal durumunda gündeme gelmektedir. Bu nedenle, bu ülkeler kendilerini dünyaya daha iyi ifade etmek, tanınmak ve belli bir konum sahibi olmak için kamu diplomasisine önem vermek zorundadırlar. Bu ülkelerin güvenlik tehditleri büyük güçler gibi dünyanın farklı çevrelerinden değil, ancak sınır komşularından gelmekte olduğundan dolayı, kamu diplomasisi çoğu zaman göz ardı edilen sınır komşuları tarafından daha iyi tanınmasını ve böylece daha olumlu ilişkiler kurularak güvenliğin sağlanmasını da sağlayabilecektir. Bu bakımdan kamu diplomasisi yıllarca Fergana Vadisi üzerinden patlak veren Kırgızistan-Özbekistan-Tacikistan çatışmalarının ortadan kalmasının yanında, kültür üzerinden hareket edilerek Kaşgar'dan başlayan ve bugünlere ulaşan bu medeniyetin jeostratejik kaynaklarının gözönünde bulundurulmasıyla devlet-üstü girişimlerin inşa edilmesine katkıda bulunabilir.

Kaynaklar

- ARI, Tayyar (2002), *Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya İşbirliği*, Alfa Basım Dağıtım Yayınları, İstanbul.
- BAYLIS, John (2008), Smith, Steve; Owens, Patricia; *Globalization of World Politics*, Oxford.
- BOSTANOĞLU, Burcu (1999), *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, Ankara, İmge Kitabevi.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (1998), “The Clash of Interests: An Explanation of The World (Dis) Order”, *Perceptions*, December 1997, February.
- FUKUYAMA, Francis (1999), *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, Simavi Yayınları, İstanbul.
- GLASER, Charles L.(1997), “Security Dilemma Revisited”, *World Politics*, October.
- HENRIKSON, Alan K. (2006), “What Can Public Diplomacy Achieve”, *Netherlands Institute Of International Relations*.
- HOLLIS, Martin; and Smith, Steve (1991), *Explaining and Understanding International Relations*, Clarendon Press, Oxford.
- HUNTINGTON, Samuel (1993), “*The Clash of Civilization?*”, *Foreign Affairs*, Summer.
- KANT, Immanuel (2005), *Perpetual Peace*, Cosimo INC, New York.
- LEONARD, Marc (2002), *Catherine Stead, Conrad Smewing, Public Diplomacy*, Foreign Policy Center.
- MELISSEN, Jan (2005), “Wielding Soft Power: The New Public Diplomacy”, *Netherlands Institute Of International Relations*.
- MELISSEN, Jan (2005), “The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations”, *Netherlands Institute Of International Relations*.
- NICHOLAS J. Cull (2009), “Public Diplomacy: Lessons From Past”, *Figueroa Press*, Los Angeles.
- VIOTTI, Paul R.; Kauppi, Mark V. (1993), *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism*, Massachusetts : Allyn and Bacon.
- WENDT, Alexander (1995), “Constructing International Politics”, *International Security*, Vol. 20, No. 1.
- WILLIAMS, Howard, Wright Moorhead, Evans, Tony (1993), *An Reader in International Relations and Political Theory*, UBC Press.

TÜRKİYE'DE YANGIN SİGORTASI KULLANIMI VE BİLGİ DÜZEYLERİ

Yrd. Doç. Dr. F. Burak GÜMÜŞ* - Öğr. Gör. Ali AKAYTAY**
Arş. Gör. Kamil TAŞKIN***

Özet

Ülkemizde yangın sigortası hayat ve sağlık sigortası gibi diğer sigorta türlerine göre daha gerilerde kalmış kullanımı alt seviyelerde olan bir sigorta türüdür. Yangın riski, doğalgazın yaygınlaşması ve yaşam alanlarımızdaki elektrikli cihazların sayısının artması ile gün geçtikçe artmaktadır. Yangın hadisesi çevremizde çok sık görülmemesine rağmen sonuçları itibariyle büyük maddi kayıplara neden olabilmekte özellikle bireylerin hayat standartlarında önemli kayıplar verebilmektedir.

Bu çalışma yangın sigortası kullanan ve kullanmayan 100'er kişi üzerinde uygulanmış bir anketten çıkarılmıştır. Yangın sigortası yaptıranların ve yaptırmayanların demografik özellikleri, sigorta yaptıranların neden sigorta yaptırdıkları, yangın sigortası hakkındaki bilgi düzeyleri bu çalışma ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Giriş

Sigorta tarihi çok eskiye dayanan bir işlemdir. İlk zamanlar emtiada meydana gelebilecek maddi zararların telafisi üzerinde yoğunlaşan sigorta işlemi günümüzde bankacılıkla başta bir şekilde yarışan bir sektöre dönüşmüştür.

Sektör günümüzde, ekonomistler ve devlet yöneticileri için strateji belirlemede çok önemli bir araç haline gelmiştir. Sigortacılık konusunda strateji belirleyenler, sigortacılığı çevresel riskleri yönetmek konusunda proaktif bir araç olarak kullanmada son yıllarda oldukça yetkin davranmaktadırlar. Özellikle sigortacılığı 3 etkin risk yönetimi aracı olarak kullanmaktadırlar. Bunlar; (Freeman ve Kunreuther; 2003;159)

- Riski Yayma Aracı,
- Riski Özelliklerine Göre Ayırma Aracı,
- Davranışları Kontrol ve Gözetleme Aracı.

Günümüzde deprem, şiddetli fırtına ve yangın gibi sonuçları belirli bir alanda felaket boyutlarına varan risklerin maddi kaybının sadece hadisenin yaşandığı bir bölgeye mal edilmemesi, bu risklerin önce tespit edilip daha sonra sigorta işlemi ile tüm topluma maliyetinin yayılması ile olmaktadır. Bu sayede hem devletler olağan üstü maddi yüklerin altında kalmaktan kurtulmakta hem de olumsuz sosyal çöküntülerin önüne geçilmektedir.

Yangın sigortası da bu işlevi gören sigortaların başında gelmektedir. Buna rağmen diğer bazı sigorta türlerine nazaran hem tutar hem de poliçe sayısı olarak daha az kullanılmaktadır. İnsanlar hayatlarında, yangın, deprem, sel ve hırsızlık gibi gerçekleşme ihtimali düşük olan ama gerçekleştiği anda ciddi maddi kaybın tam olarak hesaplanamayacağı risklerle karşı karşıyadırlar (Schade ve diğ; 2004,3). ABD'de yapılan bir araştırmaya göre konut sayısına oranla yangın çıkma ihtimali binde dört olarak hesaplanmıştır. Bu her 250 yılda bir bir evde yangın çıkabileceğini anlamı-

* Sakarya Üniversitesi, İşletme Bölümü.

** Düzce Üniversitesi, Çilimli MYO.

*** Sakarya Üniversitesi, İşletme Bölümü.

na gelmektedir (Ackerman; 2008,328). Bu düşük bir risk olarak gözükmekte olup insanların yangın sigortası yaptırmamaları için bir sebep teşkil edebilir.

Yangın sigortası ülkemizde yangın hadisesinin vuku bulma ihtimalinin artması ile beraber kullanımı artmakla beraber hala düşük seviyelerdedir. Bu çalışma daha bunun nedenleri, insanların neden yangın sigortası yaptırdıkları ve yaptırmadıkları, vatandaşlarımızdaki yangın sigortası bilinci üzerine oluşturulmuştur.

Çalışmanın ilk kısmında Avrupa ülkelerinde, Amerika da ve ülkemizde yangın sigortacılığının tarihi üzerinde durulmuştur.

Bu tarihçe kısmından sonra ise yangın sigortası yaptıran ve yaptırmayan 100'er kişiye uygulanan anket çalışmasının önce metodolojisi anlatılmış daha sonra ise SPSS İstatistik programı yardımıyla ankettten elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Çalışmanın en sonunda ise elde edilen veriler ışığında ülkemizde yangın sigortacılığının gelişmesi ve hem ekonomiye artı katma değer sağlama hem de vatandaşların maddi kayıplarını azaltma özelliğinin daha da yaygınlaştırılabilmesi için neler yapılabileceği üzerinde durulmuştur.

Avrupa, Amerika ve Osmanlı Devleti'nde Yangın Sigortacılığının Tarihsel Gelişimi

Genel anlamda sigortacılığa benzer uygulamaların çok eski çağlardan beri var olduğu bilinmektedir. Babilliler, Antik Yunanlılar ve Fenikeliler kişilerin büyük çaplı zararlarının telafisi ile ilgili ihtiyati tedbirler uygulamışlardır. Fakat bu uygulamalar sistematik yaklaşımdan ve tam anlamıyla risk değerlemesinden uzak olduğu için çağdaş yaklaşımla sigorta olarak kabul edilemeseler de sigortacılığın habercileri olarak ele alınabilirler (Swiss Re, 2009:7).

Yangın güvenlik önlemleri tüm gelişmiş ülkelerde, sigorta şirketlerinin çabaları ve katkıları ile gelişmiştir. Gerçekte, alınan her önlem, sigorta şirketleri için bir siperdir. Önlemler arttıkça hem yangın çıkma olasılığı azalır, hem de yangın çıksa bile hasar miktarı az olur. Dolayısıyla da kazançlı olan vatandaş kadar sigorta şirketi de olur.

Gelişmiş ülkelerde, Almanya, Japonya, İsviçre ve daha birçok ülkede yanan binaların %90'ından fazlası sigortalı iken ülkemizde yanan binaların sigortalı oranları %10'un altındadır. Buna rağmen, ülkemizde sigorta şirketleri; yangın sigortasının cazip hale getirilmesi ve bilimsel temellere oturtulması konusunda önemli bir çalışma yapmadıkları gibi halkımızın sigorta konusunda bilinçlendirilmesi içinde önemli çabanın harcanmadığı görülmektedir (www.yangin.org). Aşağıda kısaca yangın sigortacılığının dünya üzerinde nasıl bir tarihi gelişim izlediği ele alınacaktır.

Avrupa'da Yangın Sigortacılığının Gelişimi

Almanya'da ilk sigorta kurumu 1676 yılında Hamburg şehir meclisi tarafından kabul edilen bir yasayla kamu idaresine bağlı bir sigorta kooperatifi olarak kurulmuştur. Hamburg'da kurulan bu yangın bürosu diğer bağımsız eyaletlerde kurulacak sigorta kuruluşlarına da model olmuştur. Berlin'de 1718, Hanover'de 1750, Lippe'de 1752, Doğu Frisia'da 1754'te ve Bavaria'da 1811 yıllarında sigorta ofisleri kurulmuştur (Swiss Re, 2008:7). Bu ülkede yangın sigortası yaptırmak daha 18. asırda zorunlu hale getirilmiştir (Metzade, 2006,203).

İlk sigorta poliçesi olarak kabul edilen mukavele 23 Ekim 1347 tarihini taşımaktaydı ve İtalya'nın Cenova Limanı'ndan Mayorka'ya "*Santa Clara*" adlı geminin yükünü temin etmek amacıyla düzenlendi. İlk sigorta şirketi de 1424 yılında, yine Cenova şehrinde kuruldu. Sigorta konusunda ilk kanuni mevzuat ise 1435 yılında yayınlanan Barselona Fermanı'ydı. İtalya'daki başlangıçtan sonra, deniz sigortalarının özellikle 18. yy'da İngiltere'de geliştiği görülmektedir (www.antalyasigortacilari.com).

Londra'da, 2 Eylül 1666 tarihinde meydana gelen büyük yangın, önlemlerin alınmasında ve yangın sigortasının gelişmesinde etkili olmuştur. Yangın, halk üzerinde büyük etki meydana getirmiş, felaketlerin sonuçlarına karşı önlem alınması fikrini doğurmuş ve kara sigortalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yangın, Kral II. Charles'ın firincısı olan Thomas Farriner isimli bir firincının dükkanında gece başlayan yangın dört gün devam eder. 43.000 dönüm alanda, 13.200 ev, St Paul's Cathedrali, 87 kilise, 6 şapel, Bridewell hapishanesi, Newgate hapishanesi, 4

köprü, Royal Exchange ve 52 şirket binası tamamen yanar. Londra'nın önemli kesimlerinin %80'i zarar görür. Yangından sonra, 1667 yılında "Fire Office" kurulmasından sonra 1684 yılında buna rakip bir ortaklık şeklinde ortaya çıkan ilk yangın sigorta şirketi "Friendly Society" faaliyete geçer (www.yangin.org). Ayrıca İngiltere'de pamuk sanayinin yarıya yakını ile yün sanayinin büyük çoğunluğu daha 1820'lerde zayı ve yangına karşı sigortalanmıştır (Pearson; 1992,13).

Tüm bunların ötesinde yangın sigortacılığı asıl gelişimini 19. ve 20. yüzyıl boyunca göstermiş, kredi tabanının gelişmesi, ekonomik kalkınma ve şehirleşmenin hızlanması gibi anahtar alt yapının oluşması açısından önemli rol oynamıştır. Bu yıllarda kredi tabanının genişlemesinde yangın sigortacılığının sağladığı düzenli fonlar ticari hayat için hayati öneme sahipti (Schneiberg ve Bartley;2001,111).

ABD'e Yangın Sigortacılığının Gelişimi

1759'da Pennsylvania'da kurulan Presbyterian Minister's Fund of Philadelphia (Philadelphia Presbiteryen Papazlar Fonu) ABD'deki ilk sigortacılık şirkettir. Bu şirket yaşlı Presbiteryen papazların bakımı amacıyla kurulmuştu. ABD'deki ilk yangın sigortası şirketi olan Philadelphia Contributorship'i ise 1752'de Benjamin Franklin kurmuştur. Çok sayıda sigorta şirketinin kurulmuş olduğu Connecticut eyaletinin Hartford kenti günümüzde ABD'nin sigortacılık merkezi olarak tanınır (Temel Britannica, 1992).

New York'ta birçok sigorta şirketinin kurulması 19. yüzyıla girilirken gerçekleşmiştir. 1787 yılında "Birleşmiş Sigortacılık Şirketi" ilk kurulan yangın sigortası şirketi olup 500.000 \$ sermaye ile 1806 yılından itibaren halka açık bir şirket olarak faaliyetini sürdürmüştür (Swiss Re, 2009:8).

Osmanlı Devleti'nde Yangın Sigortacılığının Gelişimi

Sigorta işleminin Osmanlı Devletinde hangi tarihten itibaren başladığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Tanzimat-ı Hayriyye'den ve özellikle Avrupa ile ilişkilerin iyileştiği Kırım Savaşından (1854) sonra başladığı kabul edilmektedir. Kapitülasyonların mevcudiyeti her devletin sigorta şirketinin Osmanlı Devletinde kayıtsız şartsız faaliyet göstermesini imkan veriyordu. Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1862'de İstanbul'da Giorgio ve Roberto Casseratto Kardeşler tarafından Rivnion Adriatica di Sigurta (RAS)'ın bir acentesi açılmış ve bu acente 1874'e kadar faaliyetlerini sürdürmüştür (Kazgan, 2000).

Osmanlı Devletinde sigortacılığın yaygınlaşması da Beyoğlu yangınından sonrasına rastlar. Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak yabancı sigorta şirketlerinin faaliyete geçmelerinin başlangıcı 1870 Beyoğlu yangını olarak gösterilir. Beyoğlu yangını sonrasında, yabancı sigorta şirketleri, İstanbul'da şube açmış, kentin yangın riskini gösteren haritaların çizimine başlanmıştır (Kılıç, 2005). O tarihlerde, Beyoğlu, kentin Avrupa finans kapitali ile ilişkide bulunduğu bir finans merkezi idi. Sakinlerinin önemli bir bölümünü gayrimüslimler, Levantenler ve Osmanlı Devleti'nde ikamet eden yabancılar oluşturuyordu. Yaşam biçimi ve tüketim alışkanlıkları ile değişimin simgesi ve merkezi sayılıyordu. Bu nedenle İstanbul'da sermaye birikiminin kalbi olan Beyoğlu'nun yanması, doğal olarak sigortalanma düşüncesini beraberinde getirmiştir. Beyoğlu yangınından bir süre sonra 1872'de Bank Hanson adlı bir İngiliz Bankası'nın önderliğinde Sun, Northern ve North British adındaki üç İngiliz sigorta şirketi İstanbul'da faaliyete geçmiştir. Avrupa kapitalinin Osmanlı Devletine yerleşmesini hızlandırmış, devletle ve halkla ilişkilerde aracılık eden ve ticari temsilcilikler alan Levanten ve azınlık nüfusu kalkınmıştır (www.yangin.org).

İngilizler'den sonra Fransızlar da Osmanlı Devletinde yangın sigortasına ilgi göstermişler ve 1878 yılında ilk Fransız şirketi faaliyetine başlamıştır. Bundan sonra Alman, İtalyan, İsviçre gibi yabancı ülkelerin sigorta şirketlerinin çalışmaları ile sigortacılık genişlemeye başlamıştır. Bu tarihlerde yabancı şirketler mensup oldukları devletlerin kanunlarına göre işlem yapıyor, Türkçe'nin dışında ve Türklerin anlamadığı lisanlarla evrak ve senet tanzim ediyorlardı. Halk bu ülkelerin kanununu bilmediği, lisanını anlamadığı bir yabancı şirketle bir anlaşmazlık durumunda davayı takip edemiyor ve zarar görüyordu. Tamamen denetimsiz bir biçimde çalışıyorlar, diledikleri gibi hareket edip, merkezlerinden aldıkları talimatlarla işlem yapıyorlardı. Poliçelerini İngilizce veya Fransızca düzenliyorlar, anlaşmazlık durumunda da dava mercii olarak Londra mahkemele-

rini veya ilgili şirket merkezinin bulunduğu yerel mahkemeleri gösteriyorlardı. Diledikleri zaman sigorta poliçelerini iptal ediyorlardı (www.yangin.org).

1893 senesinde Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyyesi kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk sigorta şirketi, sermayesi yabancılara ait olan Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi ve Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin ortaklığıyla kurulan Osmanlı Umum Sigorta şirketi idi. Şirketin acentelik işlerini Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi şubeleri yerine getiriyordu. Bu şirketin yaptığı senetler Türkçe ise de kendi menfaatini düşünmek hususunda bunun da diğer yabancı şirketlerden farkı olmamıştır (Ergin, 1995).

1900'da; İstanbul'da faaliyette bulunan Yangın Sigorta Şirketleri Sendikası adı altında bir derneğin kuruluşu, bu tarihte ortak bir yangın tarifesi uygulaması; devamlı bir denetim mekanizmasının oluşturulması kararları alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914 yılına kadar genellikle yabancı uyruklu tacirler, Levantenler ve azınlıklar arasında, yabancı sigorta şirketlerinin belirlediği koşullarla, devlet denetiminden uzak biçimde uygulanmıştır (www.yangin.org).

Çalışmanın Metodolojisi

Yangın sigortası bilinç ve kullanım düzeyinin ölçülmesi hakkında olan çalışmamızda ölçüm aracı olarak anket çalışması yapılmıştır. Bu çalışma Marmara bölgesinde meskun bulunan 200 kişinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmamızın evreni olan 200 kişi iki gruba ayrılmıştır. Bunun 100 kişisi yangın sigortası poliçesine sahip olanlar olup, diğer 100 kişi ise ikamet ettiği evi sigortalamayan 100 kişidir. Burada ana amaç yangın sigortası yaptıranların niye sigorta yaptırdıkları bununla beraber yangın sigortasına sahip olmayanların neden bu sigorta türüne sahip olmadıklarıdır. Ayrıca iki grup arasında demografik özellikler açısından ne gibi farklılıklar ortaya konulmasıdır.

Araştırmamızda anket çalışması ev sahiplerine yüz yüze sorular sorulması ele uygulanmıştır. 200 adet anketin uygulanma süreci yaklaşık 2 haftayı bulmuştur. Anket uygulamasında en büyük sorun yangın sigortası yaptıran 100 kişiyi bulmak konusunda ortaya çıkmıştır. Bu sigorta türü ülkemizde pek yaygın olmadığı için bu zorlukla karşılaşmıştır.

Anket uygulaması tam olarak bittikten sonra veriler SPSS istatistik programına girilmiş ve Ki Kare testi ve çapraz testler ile elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

Araştırma Bulguları

Tablo 1: Aylık Gelir Seviyesi ile Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

Aylık Geliriniz (TL)	Yangın Sigortası Yaptırdınız mı?		Toplam
	Yaptırmadım	Yaptırdım	
500 - 1000	28	8	36
	%28	%8	%18
1001 – 1500	34	20	54
	%34	%20	%27
1501 – 2000	20	24	44
	%20	%24	%22
2001 – 3000	13	22	35
	%13	%22	%17,5
3001 ve üzeri	5	26	31
	%5	%26	%15,5
Toplam	100	100	200
	%100	%100	%100

Tablodan da görüldüğü üzere yangın sigortası yaptırma olgusu gelirle alakalı olarak artmaktadır. Gelir seviyesi en yüksek olan gruplar en fazla yangın sigortası yaptıranlar olmaktadır.

Tablo 2: Eğitim Durumu ile Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

Eğitim Durumunuz (TL)	Yangın Sigortası Yaptırdınız mı?		Toplam
	Yaptırmadım	Yaptırdım	
İlkokul	11	7	18
	% 11,1	% 7,1	% 9,1
Ortaokul	16	6	22
	% 16,2	% 6,1	% 11,1
Lise	36	38	74
	% 36,4	% 38,4	% 37,4
Üniversitesi	13	22	84
	% 13	% 22	% 42,4
Toplam	99	99	198
	% 100	% 100	% 100

Eğitim düzeyi ile de yangın sigortası arasında bağlantı vardır. İlkokul mezunları arasında yangın sigortası yaptıranların az olduğu gözükmektedir. Sigorta yaptıranlar arasında en yüksek oran lise ve üniversite mezunlarına aittir.

Tablo 3: Yangın Sigortası Yaptıran ve Yaptırmayanlar Açısından Yangına Karşı Alınan Tedbirlerin Karşılaştırılması

Alınan Tedbir	Yangın Sigortası Yaptırdınız mı?		Toplam
	Yaptırmadım	Yaptırdım	
Yangın Tüpü	47	86	133
Yangın Merdiveni	20	35	55
Yangın Alarmı	6	29	35
Kum Kovası	3	12	15
Yangın Dolabı	4	18	22
Yangın Topu	0	1	1
Toplam	65	96	161

Yangın sigortası yaptıranların yangına karşı diğer tedbirleri almada daha bilinçli oldukları tablodan anlaşılmaktadır. Bu tablo yangın sigortası yaptıranların tedbir almada daha bilinçli olduklarını ortaya koymaktadır.

Tablo 4: Bireylerin Yangın Sigortası Yaptırma Nedenlerinin Analizi

Yangın Sigortası Yaptırma Nedeni	Cevaplar		Toplam İçindeki Yüzde
	Sayı	Yüzde	
Kredi ile ev satın aldığım için yangın sigortası zorunlu	11	%5,5	%11,1
Tedbirli bir insanımdır	51	%25,5	%51,5
Önemli olarak görüyorum	72	%36	%72,7
Yangın sigortası acentesi ikna etti	18	%9	%18,2
Eşyaların maddi açıdan değerli sayılabilir	45	%22,5	%45,5
Diğer	3	%1,5	%3
Toplam	200	%100	%202

Yangın ihtimalini önemseyenler ve tedbir alma konusunda bilinçli davrananların bu sigorta türünü kullandıkları görülmektedir. Diğer bir sonuçta ekonomik imkanların genişliğine bağlı olarak alınan eşyaların değerli olması ve bu değerlerin korumak istenmesidir.

Tablo 5: Cinsiyet ile Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

	Cinsiyetiniz		Toplam
	Erkek	Bayan	
Yangın Sigortası Yaptıran	73	27	100
Yangın Sigortası Yaptırmayan	79	21	100
Toplam	152	48	200

Erkekler yangın sigortasını daha fazla yaptırmaktadır. Bunun bir sebebi ev sahiplerinin ülkemizde yoğunlukla erkeklerden çıkması ve hanelerde bu tip sigortacılık işlemleri ile genellikle erkeklerin ilgilenmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Tablo 6: Yaş İle Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

Yaş Aralığı	Sayı	Yüzde
20 - 29	45	%23,9
30 - 39	46	%24,5
40 - 49	53	%28,2
50 - 59	35	%18,6
60 - 69	8	%4,3
70 ve üzeri	1	%0,5
Toplam	188	%100

Sigorta yaptıranlar arasında genellikle orta ve genç yaşlar civarında bir yoğunlaşma görülmektedir. Yaş ilerledikçe çeşitli sebeplerden dolayı yangın sigortasına olan ilgi azalmaktadır.

Tablo 7 : Yangın Sigortası Dışında Herhangi Bir Sigorta Kullanımı ile Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

Yangın Sigortası Yaptırma Durumu	Yangın Sigortası Dışında Herhangi Bir Sigorta Kullanıyor musunuz?		Toplam
	Evet	Hayır	
Yaptırmadım	58 %42,6	36 %63,2	94 %48,7
Yaptırdım	78 %57,4	21 %36,8	99 %51,3
Toplam	136 %100	57 %100	193 %100

Yangın sigortasına sahip olanların olmayanlara göre sigortacılık ve sigorta yaptırmada daha bilinçli oldukları yukarıdaki tablodan ortaya çıkmaktadır. Tablo sigorta konusuna bütüncül olarak bakmanın sigortacılık açısından faydalı olacağını vurgulamaktadır.

Tablo 8 : Yangın Olayına Şahit Olma Durumu ile Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

Yangın Sigortası Yaptırma Durumu	Hayatınız Boyunca Evinizin Çok Yakınında Herhangi bir Yangın Olayına Şahit Oldunuz mu?		Toplam
	Evet	Hayır	
Yaptırmadım	35 %42,7	64 %54,7	99 %49,7
Yaptırdım	47 %57,3	53 %45,3	100 %51,3
Toplam	82 %100	117 %100	199 %100

Yukarıdaki tabloya göre daha önce yangın hadisesine şahit olma ile sigorta yaptırmada bir bağlantı bulunmamaktadır.

Tablo 9: Ev Sahibi Olma Durumu ile Yangın Sigortası Yaptırma İlişkisinin Analizi

Yangın Sigortası Yaptırma Durumu	Oturduğunuz Evin Sahibi Misiniz?		Toplam
	Evet	Hayır	
Yaptırmadım	66 %41,5	33 %84,6	99 %50
Yaptırdım	93 %58,5	6 %15,4	99 %50
Toplam	159 %100	39 %100	198 %100

Ev sahibi olmanın ya da ekonomik gücün daha kuvvetli olduğu bireylerin yangın sigortası yaptırma konusunda tedbirli davrandıkları tablo verilerinden açık şekilde anlaşılmaktadır. Ev sahipleri evlerini yangından koruma ihtiyacını daha fazla hissetmektedir.

Tablo 10: Bireylerin Çevresinde Yangın Sigortası Yaptırılmış Tanıdıklarının Bulunup Bulunmama Durumunun Analizi

Yangın Sigortası Yaptırılmış Tanıdığınız Var mı?	Cevaplar	
	Sayı	Yüzde
Hiç Yok	77	%38,5
1 Kişi	24	%12
2-3 Kişi	69	%34,5
4-5 Kişi	18	%9
6-7 Kişi	3	%1,5
8 den fazla	9	%4,5
Toplam	200	%100

Bu tablodan yangın sigortası yaptırma alışkanlığının ülkemizde daha gelişmemiş olduğu ortaya çıkmaktadır. İnsanlar çevrelerinde sigorta yaptıranlara rastlamamakta ya da çok az rastlamakta bu da bu branşın güncel olmadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 11 :Bireylerin Yangın Poliçelerini Her Yıl Yenileyip Yenilememe Durumunun Analizi

Yangın Poliçemi Her Yıl Yenilerim	Cevaplar	
	Sayı	Yüzde
Evet	77	%38,5
Hayır	23	%23
Toplam	100	%100

Bu tabloda bu sigorta türünün sigorta bilincinden kuvvet aldığı bize göstermektedir. Yangın sigortası sahipleri bu sigortayı yaptırma konusunda oldukça sadıktırlar.

Tablo 12 : Bireylerin Yangın Poliçelerinin Prim Tutarları ve Hangi Riskleri Kapsadığını Ayrıntılı Olarak Bilip Bilmediklerinin Analizi

Yangın Poliçesi Prim Tutarlarını ve Hangi Riskleri Kapsadığını Ayrıntılı Olarak Biliyor musunuz?	Cevaplar	
	Sayı	Yüzde
Evet	71	%35,5
Hayır	129	%64,5
Toplam	200	%100

Her ne kadar bu sigorta türünü yaptıranların diğer tablolardan çıkan sonuçlara göre sigorta konusu üzerinde daha bilinçli oldukları söylenebilse de, yangın sigortasını içeriğinin ne olduğu neleri kapsadığı konusunda bilgileri azdır. Bu da büyük oranda bir acente bilgilendirme eksikliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Yangın gibi kötü bir vakanın meydana gelmesi durumunda sonuçları kişiler ve işletmeler için çok ağır olmaktadır. Böyle bir durum karşısında olaydan önce; yangın sırası veya sonrası için tedbirlerin alınmaması, maddi ve manevi birikimlerin bir anda yok olmasına sebep olmaktadır. Oysa yangın sonrası oluşacak hasarları ekarte edebilmek için yangınlara karşı ayrılacak cüzi miktarlar bu kötü tecrübelerin izlerinin kolayca yok edilmesine yardımcı olacaktır. Çalışmamızda gelir durumu ve öğrenim durumu arttıkça insanların yangın sigortası yaptırma eğilimlerinin arttığı gözükmektedir. Bu, insanların elde ettikleri kazanımlarını koruma eğilimlerine bağlanabilir. Ayrıca her alanda olduğu gibi insanların eğitim ile yangına karşı bilinç düzeylerinin yükseldiği sonucu da araştırmanın bulgularındandır. Çevremizde yangın sigortası yaptıranların azlığı bu sigorta türünün prim ödemelerinin yüksek olmasına sebep olmaktadır. Bu sigorta türünün daha da

yaygınlaşması ile prim miktarları dar gelirli bireyler içinde ödenebilir düzeylere düşecektir. Ayrıca toplum içinde yaygın kanı olan sigorta şirketlerine olan önyargı ve güvensizlikte bu sigorta türünün yaygınlaşmasını engellediği saptanmıştır. Saha çalışmalarında görülmüştür ki insanların sigorta işletmeleri ile geçmişte yaşadıkların olumsuz tecrübelerin oluşturduğu ön yargılar yangın sigortası ve bilumum sigortalar için aşılması gereken en önemli engeldir.

Kaynaklar

SCHNEIBERG Marc; BARTLEY Tim (2001), “Regulating American Industries: Markets, Politics, and the Institutional Determinants of Fire Insurance Regulation”, *American Journal Of Sociology*; Volume 107, Number 1, pp: 101-46.

PEARSON, Robin (1992), “Fire Insurance And British Textile Industries During The Industrial Revolution”, *Business History Journal*, Volume: 34, No: 4, pp: 1-19.

FREEMAN, Paul K; KUNREUTHER Howard (2003), “Managing Environmental Risk Through Insurance” *Yearbook Of Environmental And Resource Economics*; <http://grace.wharton.upenn.edu/risk/downloads/archive/arch14.pdf>.

<http://www.antalyasigortacilari.com/default.asp?pg=announce&i=6155&lng=1>.

http://www.yangin.org/tulumbaci/yangin_sigortasi.htm.

SCHADE, Christian; KUNREUTHER, Howard (2004), KAAS, Klaus Peter, *Probability Neglect and Concern in Insurance Decisions with Low Probabilities and High Stakes*, April 14, <http://opim.wharton.upenn.edu/risk/downloads/rain%20%20paper%20%20apr01.pdf>

METEZADE, Zihni (2006), “Zorunlu Sigortalar” *Sigorta Araştırmaları Dergisi*.

ACKERMAN, Frank (2008), “Climate Economics in Four Easy Pieces”, *Society for International Development Journal*; Number: 58; pp: 325-331.

ERGİN, O.N. (1995); *Mecelle-i Umuru Belediye*, Cilt. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını.

KAZGAN, H.A. Soyak, M. Koraltürk (2000), “Cumhuriyet’in 75 Yıllık Sigortacısı”, Koç Allianz.

KILIÇ (2005), A.; “Büyük Beyoğlu Yangını”, *Yangın ve Güvenlik Dergisi*, Sayı: 91.

SWISS (2008), Re, Fire Insurance, Technical Publishing Property.

Temel Britannica (1992), Ana Yayıncılık.

AVRUPA'NIN ENERJİ GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA HAZAR BÖLGESİ ENERJİ KAYNAKLARININ ROLÜ

Dr. Gadir BAYRAMLI* - Alimkul UMAROV**

Özet

Avrupa'nın enerji güvenliğini sağlaması açısından Hazar havzası ülkelerinin rolleri oldukça önemlidir. Ayrıca bu ülkelerin sunduğu kaynaklar Avrupa açısından petrol ve Rusya'nın sunduğu doğal gaz önemli bir alternatiftir.

Anahtar kelimeler: Avrupa Enerji Kaynakları, Hazar Havzası Petrol Ürünleri.

Giriş

Enerji kaynakları ile zengin olan ve önemli stratejik-coğrafi konuma sahip Hazar Bölgesi Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra dünyanın ilgisini daha fazla çekmeye başlamış, dünyanın dev enerji şirketlerinin bölgeye akını başlanmıştır. Bölgede Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın da bağımsızlık kazanması ile Rusya ve İran dahil olmakla Hazar'a sınırı olan devletlerin sayısı beşe ulaşmıştır. Enerji kaynakları açısından daha zengin olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan yeni bağımsız enerji devletleri gibi tanınmaya başlanmış ve yatırımların büyük kısmı da bu üç ülkenin enerji sektörlerine yatırılmaya başlanmıştır. Gelişmiş ekonomilere sahip ABD, AB ülkeleri, Japonya, Güney Kore, hızla gelişmekte olan Çin, Hindistan ve diğer Doğu Asya devletleri enerji ihtiyaçlarının büyük kısmını istikrarsız ve siyasi geleceği belirsiz olan Orta Doğu ülkelerinden sağladıklarından bu ülkeler yeni alternatif enerji arayışına girmişlerdir. Bu açıdan Hazar bölgesinin önemi daha fazla anlaşılmaya başlamış, özellikle ABD ve AB ülkeleri yeni ortaya çıkan fırsatı kaçırmamaya çalışmış ve zengin enerji kaynaklarına sahip Hazar bölgesi ülkeleri ile milyarlarca dolar tutarında enerji anlaşmaları yapmışlardır. Bölgenin enerji kaynaklarının işletilmesi ile ilgili üretim-paylaşım anlaşmalarının yanı sıra enerji nakil hatları ile ilgili yeni projeler de gündeme gelmiş, özellikle AB ülkeleri için enerji kaynaklarını çeşitlendirme açısından yeni alternatifler doğmuştur.

Belirli bir alt yapının ve petrol sanayisinde çalışan yeterli sayıda vasıflı kadroların bulunması petrol enerji sanayisini ayağa kaldırma ve geliştirme açısından önemli role sahiptir. Ama enerji şirketlerini ilgilendiren başlıca husus petrol ve doğalgaz rezervleridir. Hazar Bölgesi enerji rezervleri hakkındaki bilgiler çeşitli kaynaklarda farklı şekilde görülebilir. Petrol ve doğalgaz rezervlerine dair Amerika Enerji Ajansının yayınladığı bilgiler tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Hazar Bölgesi Petrol Rezervleri (Milyar Varil)

Ülke	İspatlanmış		Olası	Toplam	
	Düşük	Yüksek		Düşük	Yüksek
Azerbaycan	7	7	32	39	39
İran	0.10		15	15.10	
Kazakistan	9	40	92	101	132
Rusya	0.3		7	7.3	
Türkmenistan	0.55	1.70	38	38.55	39.70
Özbekistan	0.30	0.59	2	2.30	2.59
Toplam	17.20	49.70	186	203.20	235.7

Kaynak: EIA, DOE, 2006 Temmuz.

* Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, gadirbayramov@hotmail.com

** İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, alymkul@hotmail.com

Hazar Bölgesinin petrol rezervlerinin yanı sıra doğalgaz rezervleri de önemlidir. Aşağıdaki tabloda bölgenin doğalgaz rezervlerine dair EIA'nın bilgileri verilmiştir.

Tablo 2. Hazar Bölgesi Gaz Rezervleri (Trilyon kübik fit)

Ülke	İspatlanmış	Olası	Toplam
Azerbaycan	30	35	65
İran	0	11	11
Kazakistan	65	88	153
Rusya	?	?	?
Türkmenistan	71	159	230
Özbekistan	66.2	35	101
Toplam	232	328	560

Kaynak: EIA, DOE, 2006 Temmuz

Tablolarda da görüldüğü gibi Hazar Bölgesinde en fazla enerji kaynaklarına sahip olan devletler Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'dır. Rusya ve İran'ın ispatlanmış rezervleri bölgenin diğer ülkelerinin rezervleri ile kıyaslanmayacak kadar azdır.

Wood Mackenzie şirketinin yapmış olduğu boyutlu bir araştırmaya göre ise 1 Ocak 2002 tarihi itibarıyla (bu tarihten sonra bölgeden önemli bir keşif haberi gelmedi) Hazar bölgesi sıvı hidrokarbon (ham petrol ve kondenseyit) rezervi, 39.4 milyar varildir. Aynı araştırmaya göre bölgenin sıvı hidrokarbon rezervlerinin (ham petrol ve kondenseyit) %17'si, doğalgaz rezervlerinin %10 kadarı Azerbaycan; sırasıyla %2 ve %1'i Rusya; %75 ve %1'i Kazakistan; %6 ve %44'ü ise Türkmenistan'a ait görülüyor. Bir diğer tahmine göre ise Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın toplam ham petrol rezervi 17-34 milyar varil (2250-4500 milyon ton), doğalgaz rezervi ise 6100 milyar metreküptür.¹

Amerika Enerji Ajansının Hazar bölgesinin enerji rezervleri ile ilgili bilgilerin diğer kurumların verdiği bilgilere yakın olmakla beraber kesin sayılması mümkün görünmemektedir. Bölgede keşif işleri devam etmektedir ve yeni rezervlerin bulunması mümkündür. İngiltere'nin "The Guardian" gazetesinde 20 Ekim 2003'de yayınlanan "Yeni Büyük Oyun" adlı makalede Hazar Bölgesinde, tutarı yaklaşık 2 trilyon dolar olan 243 milyar varil petrol rezervinin bulunduğunu, yalnızca Azerbaycan ve Kazakistan'ın 130 milyar varilden fazla rezerve sahip olduğunu ve bu miktarın ABD rezervlerinin 3 katından da fazla olduğunu, "Exxon Mobil", "Chevron Texaco" ve BP gibi enerji devlerinin yeni petrol bölgesine 30 milyar dolardan fazla sermaye yatırdığı yazmıştır.²

Bölgeyi daha iyi bilen ülke yetkilileri, kurumları ve uzmanlarının petrol ve doğalgaz rezervleri hakkında verdikleri bilgiler farklıdır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev'in Moskova'da yayınlanan "Azerbaycan'ın Hazar Petrolleri" adlı kitabında verilen bilgilere göre jeofizik yöntemlerle, ülkenin kara kısmında ve Hazar sektöründe çıkarılabilir enerji kaynaklarının tahmini olarak 6-10 milyar ton olduğu belirtilmiştir.³

27 Ocak 2007 tarihinde Davos'da "Bloomberg" ajansına verdiği intervüde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev şunları söylemiştir: "Kanıtlanmış doğalgaz rezervlerimiz 2 Trilyon m.küp'tür. Bu miktar 5 Trilyon m.küpe yükselebilir. Böylelikle, biz hem kendimizi, hem de dünyanın çeşitli bölgelerindeki partnörlerimizi en az yüzyıl doğalgazla temin edebiliriz."⁴

1967 yılından petrol ve doğalgaz araştırmalar yapan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi üyesi Prof. Kerim Kerimov Azerbaycan'ın toplam petrol rezervlerinin 6.5 milyar ton, doğalgaz rezervlerinin ise 5-6 trilyon m.küp civarında olduğunu belirtmiştir.⁵

¹ Osman Demirağ, *Hazar Kurtarıcı mıdır?*, <http://www.petrogas.com.tr>, Erişim tarihi: 25.07.04.

² Lutz Klevevan, "Yeni Büyük Oyun", 20 Ekim 2003.

³ Aliyev İ., "Azerbaycan'ın Hazar Petrolleri", Moskova, 2003, s. 142.

⁴ İlham Əliyev: "Əslində, "Nabukko" "Cənub dəhlizi"nin əsas elementlərindən biridir" <http://anspress.ws>, 02.02.2010.

⁵ *Azərbaycanın real neft ehtiyatlarının həcmi 6,5 milyard tondur*, <http://www.azerbaijan-news.az>, 20.07.04.

Kazakistan'ın Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığının internet sitesinde, ülkenin kanıtlanmış petrol kaynaklarına göre dünyanın ilk 15 ülkesi içerisinde yer aldığı, dünya enerji kaynaklarının %3.3'e (çıkarılabilir petrol rezervleri 4.8 milyar ton ve potansiyel doğalgaz rezervler 6-8 trilyon metreküp) sahip olduğu belirtilmiştir.⁶

2000 yılında Kazakistan'ın Hazar sektöründe çıkarılabilir rezervleri 2.02 milyar ton olan Kaşagan yatağının keşfi son 30 yılın en önemli olayı olarak nitelendirilmiştir.⁷

Türkmenistan'ın toplam petrol rezervleri hakkında bilgiler de çeşitlidir. Amerika Enerji Ajansı Türkmen petrol rezervlerinin 38 milyar varil civarında olduğunu belirtmektedir. Türkmenistan yetkilileri ise 2008 yılının Nisanında Londra'da yapılan konferansta ülkenin 21 milyar ton petrol ve 26.4 trilyon m.küp doğalgaz rezervlerine sahip olduğunu belirtmişler.⁸

Türkmenistan'ın doğalgaz rezervlerinin gerçekten de büyük miktarda olduğu son araştırmalarla da onaylanmaktadır. Türkmenistan'da çalışan İngiltere'nin denetici Gaffney Cline & Associates (GCA) kuruluşunun yaptığı denetimin ikinci aşamasında yalnızca Güney Yolotan-Osman yatağında 6 Trilyon m.küp doğalgaz rezervi bulunduğunu belirtmiştir.⁹

Hazar'da önemli rezervlere sahip olmayan Rusya'nın çeşitli kaynaklarında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın enerji rezervlerinin bir hayli düşük miktarlarda belirtilmektedir.

Hazar Bölgesinin enerji kaynakları yıldan yıla enerji talebi artan AB ülkelerini yakından ilgilendirmektedir. AB bugün enerji ihtiyacının yarısını ithal ediyor. Bu konuda harekete geçmediği takdirde ise 2030 yılına kadar enerji talebinin üçte ikisini ithal etmek sorunda kalacak.¹⁰ Gelecek 20 yılda AB'nin enerji bağımlılığının artacağı şüphesizdir ve bu durum aşağıdaki tabloda açık görülmektedir.

Tablo 3: AB-25 İthalât Bağımlık Oranları (%)

	2000	2010	2020	2030
Katı Yakıtlar	30.1	37.4	50.8	65.7
Sıvı Yakıtlar	76.5	81.4	86.1	88.5
Doğal Gaz	49.5	61.4	75.3	81.4
Toplam	47.1	53.3	62.1	67.5

Kaynak: EC, European Energy and Transport: Trends to 2030.

Bu bağlamda, AB'ye 2004 yılında katılmış ülkeler de dikkate alındığında, AB'nin gelecekte enerji ihtiyacının artacağı beklenmektedir. Yeni üyelerin enerji tüketimlerinin katı yakıtlar dışında AB ile benzerlik gösterdiği bilinmektedir. Ancak, bu 10 ülke, özellikle petrol ve doğal gaz itibarıyla 15 üyeli AB'den daha fazla dışa bağımlı durumdadırlar. Bu veriler çerçevesinde, AB'nin genişlemesinin enerji alanında dışa bağımlılığı artırdığını söylemek mümkündür.

2001 yılı verilerine baktığımız zaman Avrupa'nın yıllık petrol tüketiminin 625 milyon ton olduğunu görmekteyiz. Bu petrol tüketimini karşılayan kaynaklara baktığımız zaman, Avrupa Kıtası'nda Norveç 115 milyon ton, İngiltere 46 milyon ton petrol üretmektedir. Geri kalan kısmını ise Rusya'dan (özellikle Volga-Ural Bölgesi) 140 milyon ton, Cezayir'den 23 milyon ton, Libya'dan 53 milyon ton, İran'dan 40 milyon ton, Irak'tan 36 milyon ton, Kuveyt'ten 10 milyon ton, Suudi Arabistan'dan 70 milyon ton, Nijerya'dan 26 milyon ton, Cezayir'den 22 milyon ton, diğer Ortadoğu ülkelerinden 22 milyon ton ve diğer Afrika ülkelerinden 17 milyon ton petrol ithal ederek karşılamaktadır.¹¹ Ülkeler bazında bakıldığında Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin en önemli petrol

⁶ "Kazakistan Cumhuriyeti Petrol Sanayisi", <http://www.memr.gov.kz>

⁷ a.g.k.

⁸ "Türkmen gazı herkese yeter", <http://www.oilcapital.ru>, 15.10.2008.

⁹ "Ştokman'dan daha büyük. Türkmenistan gaz rezervleri ile şaşırttı", <http://www.centrasia.ru>, 23.02.2009.

¹⁰ "Avrupa'nın enerji geleceği: Yeni bir sanayi devrimi", <http://www.euractiv.com.tr>, Erişim tarihi: 15.11.2008.

¹¹ Şener Üşemezsoy, "Petrol savaşında Amerika'ya karşı Avrupa", <http://gokcefrat.net>, 18.09.2006.

ithalatçıları arasında yer aldığı görülmektedir. Almanya yıllık 104 milyon ton ithal yapmaktadır ki, ABD, Japonya ve Güney Kore'nin ardından dünyanın 4. büyük petrol ithalatçısıdır. İtalya 88 milyon ton, Fransa 82 milyon ton, Hollanda 59 milyon ton, İspanya 59, İngiltere 45 milyon ton yıllık petrol ithalatı yapmaktadır.¹² Görüldüğü gibi Avrupa ülkeleri petrolün önemli kısmını Orta doğu gibi istikrarsız ve Rusya gibi transit ülkelerle sık sık sorun yaşayan kaynaklardan temin etmektedir. Bu husus dikkate alındığına Avrupa'nın Hazar bölgesi gibi istikrarlı, coğrafi açıdan nispeten yakın ve belirli alt yapıya sahip kaynağa yönelmesi doğaldır. Önemli petrol rezervlerine sahip Hazar Bölgesi ülkelerinde üretim artmakta devam etmektedir.

Tablo 4. 2010 Yılında Beklenen Hazar Petrol Üretimi (Bin Varil)

Ülke	Düşük	Yüksek
Azerbaycan	900	1290
İran	---	---
Kazakistan	1600	1800
Rusya		
Türkmenistan	165	350
Özbekistan	150	250
Hazar Bölgesi Üzere Toplam	2.915	3.790

Kaynak: EIA.

Hazar bölgesi ülkeleri petrol üretimini artırma açısından önemli potansiyele sahipler. 2007 yılında yaklaşık 42 milyon ton petrol üreten Azerbaycan'da yakın gelecekte petrol üretimi önemli derecede artacak. 2009-2010 yıllarında Azerbaycan'da günlük petrol üretimi 1 milyon 200 bin varile (60 milyon tona) ulaşacaktır.¹³ Hazar'ın Azerbaycan sektöründe yeni petrol yatırımlarının açılmasının mümkünlüğü, yakın gelecekte petrol üretiminin önemli derecede artırılması 2010-2015 yıllarında petrol üretiminin 66-67 milyon tona ulaşacağını söylemek mümkündür.¹⁴

2007 yılında Kazakistan'da 67 milyon ton petrol ve gaz kondensatı üretilmiş, 2015 yılında petrol üretiminin 100 milyon tona ulaşacağı beklenmektedir.¹⁵ Türkmenistan'da son yıllar petrol üretiminin bir kadar artmasına rağmen 15 milyon tonun üzerine çıkamamıştır.

Avrupa'nın enerji güvenliğinin sağlanmasında Hazar bölgesi petrolünü Avrupa'ya ulaştıran boru hatları büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan Rusya'dan yan geçen, günlük kapasitesi 1 milyon varil olan Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı Avrupa için özel bir öneme sahiptir. 2006 yılından başlayarak faaliyete başlayan hatla 2008 yılında 32.8 milyon petrol nakledilmiştir.¹⁶ 2009 yılından itibaren Kazak petrolünün vurulması ile 1.5-1.6 milyon varil kapasite ile çalışacaktır. Kazakistan ilk aşamada bu hatla yıllık 5 milyon ton petrol nakledecektir. 2010 yılından itibaren genişlendirilecek günlük 2 milyon varil kapasite ile çalışacak BTC hattına verilen Kazak petrolünün hacmi 4 kat artırılacak ve bu hatla taşınacak Kazak petrolünün miktarı 25-30 milyon tona ulaşacaktır. Kazakistan petrolünün önemli kısmı kapasitesi 30 milyon ton civarında olan CPC hattı ile Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki Novorossiysk limanına (oradan Türk boğazları üzerinden tankerlerle) taşınmaktadır. Hazar petrollerini Batı pazarlarına taşıyan diğer iki hat ise toplam kapasiteleri BTC ile kıyaslanmayacak olan Bakü-Supsa (Azerbaycan petrolünü Gürcistan'ın Karadeniz limanına taşımak için yapılmıştır) ve Bakü-Novorossiysk'tir.

Hazar petrolünün bir kısmının Ukrayna üzerinden Avrupa'ya taşıyacak Odessa-Brodı hattının da kullanılması son dönemlerde sık sık gündeme gelmektedir. Şu anda ters yönde çalıştırılan bu hat Rusya petrolünü Ukrayna hudutlarında Karadeniz limanlarına nakletmektedir. Hattın akış yönünü değiştirerek 9 milyon ton civarında Azerbaycan ve Kazakistan petrolünü Ukrayna'nın Kara-

¹² A.g.k.

¹³ *Azerbaycan neftinin ixrac marşrutu genişlənəcək*, <http://www.yeniazerbaycan.com>, Eriş. tarihi:03.08.2008

¹⁴ *"Azerbaycan'ın petrol stratejisi"*, <http://www.aliyev-heritage.org>, Eriş.tarihi 10.03.2009.

¹⁵ *"2015 yılında petrol üretimi 100 milyon tona ulaşacak"*, <http://ru.government.kz>, Erişim tar: 12/12/2008.

¹⁶ *"2008 yılında Azerbaycan boru hatları 44 milyon ton petrol nakletmiştir"*, <http://oilru.com>,23.01.2009.

deniz limanlarından Doğu-Avrupa'ya taşınması konusunda Ukrayna'nın teklifleri var ve söz konusu teklif ilgili taraflarca değerlendirilme aşamasındadır.

Avrupa'nın enerji güvenliğinin sağlanmasında doğalgazın önemi büyüktür ve AB'de giderek artan çevre kaygıları nedeniyle, ekonomik ve teknik ömrünü tamamlamaya yüz tutmuş nükleer santrallerin devre dışı bırakılması ve elektrik üretiminde doğal gaz kullanımının teşvik edilmesi de AB'nin enerji açısından dışa bağımlılığını artıran faktörler arasında bulunmaktadır. Ayrıca, Kuzey Denizi'ndeki petrol ve doğalgaz kaynaklarının tükenme eğilimine girmesi, sosyal güvenlik ve işçilik maliyetleri nedeniyle kömür üretiminin düşmesi gibi nedenlerle AB gelecekte fosil yakıt ithalatını da artırmak zorunda kalacaktır. AB'nin doğalgaza bağımlılığının artması, doğalgaz rezervlerinin yoğun olarak bulunduğu ve rekabete açık olmayan pazarlara sahip olan ülkelere (Rusya, İran, Cezayir) bağımlı kalması sonucunu yaratmaktadır. Bu durum ise AB için enerji arzı güvenliği riskini ortaya çıkaracaktır.¹⁷ AB ülkelerinin enerji açıdan bağımlı olduğu ülkelerin başında Rusya gelmektedir. Bu bağımlılık kendisini özellikle doğalgaz ithalatında göstermektedir ve Rus gazına bağımlılık oranlarını aşağıdaki tabloda izlemek mümkündür.

Tablo 5. Çeşitli Avrupa Ülkelerinin Rus Gazına Bağımlılıkları (2007)

Ülke	İthalat	Toplam Tüketim	İthalatta Rusya Payı
Almanya	35.55	83.72	% 42.3
Türkiye	23.15	35.06	% 66.0
İtalya	23.8	72.45	% 32.9
Fransa	7.63	33.76	% 22.6
Avusturya	5.60	7.48	%74.9
Macaristan	7.85	10.48	% 74.9
Bulgaristan	3.10	3.10	% 100

Kaynak: BP, BOTAŞ

Görüldüğü gibi AB ülkelerinden Avusturya, Macaristan ve Almanya'nın ve AB ile üyelik konusunda görüşmeler yapan Türkiye'nin Rus gazına bağımlılığı daha fazladır.

Avrupa'nın enerji güvenliğinin sağlanmasında Hollanda, Norveç ve Kuzey Afrika gazı da kullanılmaktadır. Ama AB gaz talebi arttıkça alternatif kaynaklara ihtiyaç da artmaktadır.

2008 yılının sonlarına doğru daha belirgin halde ortaya çıkan Rusya ile Ukrayna arasındaki gaz tartışmasından sonra Avrupa Birliği ülkelerinin enerji güvenliği daha güncel hale gelmiş ve Birlik ülkelerinin alternatif enerji kaynakları arayışını güçlendirmiştir. Avrupa ülkeleri Rusya doğalgazına en uygun alternatifin Hazar Bölgesi doğalgazı olacağı fikri ağırlık kazanmaya başlamış ve AB ülkeleri bu yöndeki çabalarını artırmışlar.

Hazar bölgesinde petrolün yanı sıra doğalgaz üretiminin de önemli derecede artırılması öngörülmektedir. 2009-2015 yılları arasında Azerbaycan Avrupa'ya yıllık 10 milyar metreküp gaz ihracat etme gücüne sahip olacaktır.¹⁸ Şahdeniz yatağındaki gazın çıkarılmasının 2. ve 3. aşamalarında üretim daha da artacaktır. 2007 yılında Vilnius'de, Avrupa'da güvenlik meseleleri ile ilgili yapılan toplantıda ABD'li yetkili Azerbaycan'ın 2020 yılına kadar 50 milyar metreküp doğalgaz üretebileceğini belirtmiştir.¹⁹

2007 yılında Hazar bölgesinin diğer bir gaz üreticisi olan Kazakistan'da doğalgaz üretimi yaklaşık 30 milyar metreküp olmuş ve 2015 yılında 50 milyar metreküpe ulaşacağı ve bunun da üçte ikisinin ihraç edileceği beklenmektedir.²⁰

Hazar sektöründe en önemli doğalgaz rezervlerine sahip olan Türkmenistan'da 2007 yılında 72,3 milyar metreküp doğal üretilmiş, Türkmenistan Petrol ve Doğal Gaz Araştırmaları Enstitüsü

¹⁷ "AB'nin Enerji Politikası ve Bu Politikanın Gelişimi", <http://www.enerji2023.org>, 23.10.2008.

¹⁸ <http://www.oilcapital.ru>, 09.12.2008.

¹⁹ "Azerbaycan 2020 yılına kadar 50 milyar metreküp doğalgaz üretebilir", <http://www.anspress.com>, 10.10.2007.

²⁰ Nısanbek U.M. "Kazakistan'ın petrol-doğalgaz kompleksi", <http://kisi.kz>, Erişim tarihi: 04.04.2009.

Müdürü Mahtumkuli Hydyrov, ülkede Rusça yayınlanan resmi “*Neytralnyy Türkmenistan*” gazetesine verdiği röportajda yeni keşfedilen doğalgaz yataklarıyla üretimi yakın gelecekte 50 milyar metreküp daha arttırabileceklerini ifade etmiştir.²¹

Önemli doğalgaz rezervlerine sahip olan üç Türk Cumhuriyeti içerisinde Azerbaycan Rusya’dan yan geçerek Avrupa’ya gaz nakleden hatta sahiptir. Bu hat 2006 yılının sonlarında tamamlanmış olan ve kapasitesi 30 milyar metreküp ve uzunluğu 930 km olan Bakü-Tiflis-Erzurum (Güney Kafkasya boru hattı olarak da bilinmektedir) hattıdır. Türkiye ile yapılan anlaşmaya göre bu hatla Türkiye 15 yılda 91 milyar metreküp doğalgaz alacaktır.²² 13 Temmuz 2007 tarihinde ilk Şahdeniz gazı bu hatta vurulmuştur.

Kazakistan ve Türkmenistan gazını Avrupa’ya ihraç eden hatlar ise Rusya üzerinden geçmektedir. Sovyet döneminde (1967’de) yapılan ve 3000 km uzunluğa sahip Orta Asya-Merkez hattıdır ve eski olduğu için sık sık kazalar da görülmektedir. Avrupa’nın (ABD’nin) desteği ile uzun yıllar önce teklif ettiği “Transhazar” projesi (Türkmen gazını Hazar’ın dibi ile Azerbaycan’a ulaştırmalıdır) günümüze kadar gerçekleştirilememiştir. Bu hatta karşı çıkanların başında çeşitli çevre problemleri yaratacağı ve Hazar’ın hukuki konumunun belirlenmemesi bahanesi ile Rusya ve İran gelmektedir ve her iki devlet Orta Asya gazını kendi hudutları üzerinden nakletme mücadelesini devam ettirmektedirler. Rusya gazına alternatif hat arayışları devam ederken en fazla üzerinde durulan Nabucco projesidir.

Tutarı 7.9 milyar Euro (ilk başta 4.6 milyar düşünülmüştü) ve kapasitesi 31 milyar metreküp olarak düşünülen Nabucco hattı Hazar bölgesi doğalgazını Türkiye ve Balkanlar üzerinden Merkez Avrupa’ya taşıyacaktır. İran ve Irak’ın da projeye katılması sık sık gündeme getirilmektedir. Hattın uzunluğu 3300 km olacak ve 2013 yılına kadar tamamlanması öngörülmektedir. Nabucco’nun yapılması için 2 milyon ton çelik, 200 adet boru ve 30’dan fazla kompresör gerekecektir. Projeyi gerçekleştirme amacıyla “*Nabucco Gas Pipeline International GmbH*” konsorsiyumu kurulmuştur. Konsorsiyuma %16.67’lik payla OMV (Avusturya), MOL (Macaristan), Transgaz (Romanya), Bulgargaz (Bulgaristan), BOTAS (Türkiye), RWE Gas Midstream (Almanya) şirketleri dahil olmuşlar.²³

Masrafların üçte birinin hissedarlar tarafından, kalan kısmının ise mali-kredi kuruluşları tarafından karşılanması öngörülmektedir. 2009 yılının Mart ayında uzun süre devam eden tartışmalardan sonra Avrupa Komisyonu 2009-2010 yıllarında enerji projelerine 3.97 milyar Euro ayrılması ve bu miktarın 272 milyonunu Nabucco’nun gerçekleşmesinin ilk aşaması için harcanması konusunda karar almıştır. Nabucco projesi gerçekleşmediği takdirde en fazla kaybeden Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan olacaktır. Maliye kaynaklarının bulunmaması veya satıcı ülkelerin kendi mutabakat sağlayamaması sonucu Nabucco projesi önemini kaybederse bu yalnızca Hazar bölgesi ülkelerinin bağımsızlığına darbe olmayacak, aynı zamanda bu ülkelerin dünya pazarı ile ilişkilerini de sekteye uğratacaktır.²⁴

AB ülkeleri arasında “*Nabucco*” konusunda tam mutabakat sağlanamaması, özellikle Rusya’nın Baltık Deinizi üzerinden yapılması öngörülen “*Kuzey Akım*” hattından (Baltik denizinin ekolojisine zarar vereceği endişesi ile bölge ülkeleri bu projeye sıcak bakmamaktadırlar) doğrudan doğruya gaz almayı ümit eden Almanya’nın tavırları “*Nabucco*”ya dair etkin kararların alınmasını geciktirmektedir. Şunu da belirtelim ki, proje bedeli 7.4 milyar Euro’dan fazla olan “*Kuzey Akım*” hattının Leningrad vilayetinin Viborg şehrinden başlayarak Baltik Denizinin dibi ile Almanya kıyısındaki Grayfsvald’da kadar ulaştırılması öngörülmektedir. Kapasitesi 27.5 metreküp, uzunluğu 1220 km olacak hattın 2010 yılında tamamlanması öngörülmektedir.²⁵

2010 yılının Mart’ında Nabucco Projesi’nin kabul edilmesine ilişkin tasarı TBMM Genel Kurulunda kabul edildi. Yasaya göre, Nabucco Projesi ile Türkiye’nin Doğu ve Güney sınırlarından temin edilecek doğalgazın sırasıyla Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan üzerinden

²¹ “Türkmenistan doğal gaz üretimini artıracak”, <http://www.tumgazeteler.com>, Erişim tarihi: 27.04.09.

²² “Güney Kafkasya Boru Hattı”, <http://socar.az>, erişim tarihi: 14.04.2009.

²³ “Nabucco” gaz hattı projesinin tutarı iki katına çıkmıştır, <http://day.az>, Erişim tarihi: 20.06.2008.

²⁴ <http://www.centrasia.ru>, 27.03.2007.

²⁵ “Kuzey Akım daha çok Avrupalı oluyor”, <http://www.dunyabulteni.net>, Erişim tarihi: 26.04.2009.

Avusturya'ya kadar aktarılması için boru hattı döşenecek. Yasada, projenin uygulanmasına yönelik düzenlemeler yer alıyor.²⁶

Türkiye'nin enerji bakanı Taner Yıldız'ın Mayıs (2009) ayının başlarında yaptığı ilk icraatlardan birisi olarak Azerbaycan'la enerji konusunda temasa geçmesi, "BOTAŞ" yöneticisi ve "Nabusso"nun Türkiye yetkilisi ile görüşmesi, 12 Mayıs'ta ise Türkiye'nin Başbakanı. R. T. Erdoğan'ın Enerji Bakanı Taner Yıldız ve diğer bakanlarla Bakü'yi ziyaret etmesi, Türkiye'nin "Nabucco" konusunda daha etkin adımlar atacağı, doğalgazın fiyatı konusunda Azerbaycan'la mutabakata varılmamış meseleleri çözüme kavuşturacağına ümitleri artırmıştır. Azerbaycan "Nabucco"ya sıcak baktığını, gaz naklinde pazar koşullarını esas alacağını beyan etmiş, Mayıs (2009) ayında Prag'da yapılan enerji toplantısında ve sonraki demeçlerinde projeye desteğini tekrarlamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev 4 Şubat 2010'da Almanya'da yapılan basın toplantısında Nabucco projesini desteklediğini tekrar beyan etmiş, Azerbaycan'da önceki yıllarda kurulan alt yapının "Nabucco" ve Güney Koridorunun diğer projelerinin gerçekleştirilmesi için iyi temel oluşturduğunu söylemiştir.²⁷

"Nabucco"ya katılma teklifi almasına rağmen, Rusya projeye katılma niyetinin olmadığını beyan etmiştir. "Gazprom"un başkan yardımcısı A. Medvedev, Rusya'nın "Vesti" kanalına verdiği açıklamada ülkesine "Nabucco"ya katılma teklifini doğrulamış ve ama bu teklifi reddettiklerini belirtmiş, "Güney Akım" ve "Kuzey Akım" hatlarını paralel inşa ettiklerini ve Avrupa'ya daha fazla gaz vermeyi hedeflediklerini açıklamıştır.²⁸

Bu arada, Avusturya'nın Güney Akım'a katılacağı haberleri Rusya basınında yer almış, Rus Gazprom, Baltık Denizi'nin altından Avrupa'ya ulaşacak olan Kuzey Akım Doğal Gaz Boru Hattı projesine 2010 Nisan başlarında ilk boruyu döşeyerek start vermiştir.²⁹

İran'ın da "Nabucco" projesinde yer alma olasılığı zayıftır. Henüz 2008 yılında İran Dış İşleri Bakanı M. Mottaiki beyan etmiştir ki, siyasi engelle olmazsa, İran gazı "Nabucco" hattı ile nakledilebilir.³⁰ Ama İran'ın nükleer programı ile ilgili problemlerin çözüme kavuşmaması ve ABD-İran ilişkilerindeki gerginlik İran'ın "Nabucco"ya katılım şansını azaltmaktadır. Diğer taraftan, İran'ın Rusya ile birçok alanda işbirliği yaptığından Avrupa gaz pazarında Rusya'ya (bu ülkeyle ters düşerek) rakip olacağı kuşkuludur.

AB ülkeleri Rusya gazına alternatifler bulmak için arayışlarını devam ettirmektedirler.

8 Mayıs (2009) tarihinde Prag'da yapılan görüşmeler sırasında AB, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Mısır temsilcileri tarafından "Prag Beyannamesi" imzalanmıştır.

Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan Beyannamesi imzalamamışlar. Başlıca enerji ihraç hatlarının Rusya'dan geçtiği bu üç Orta Asya ülkesinin Beyannamesi imzalamaması Rusya ile ilişkileri gerginleştirmemek isteği ile açıklanabilir. Diğer taraftan 9 Nisan (2009) tarihinde Rusya ve Türkmenistan'ı bağlayan Orta Asya - Merkez gaz hattındaki patlamadan sonra (Türkmenistan Dış İşleri Bakanlığı patlamaya uyarısız, gaz alışı %90 azaltan Gazprom'un sebep olduğunu açıklamıştı) AB'nin olaya tepki hiçbir vermemesi.

Türkmenistan'ın Memorandumla ilgili tavrında etkili olabilir. AB'nin belirgin Güney Kafkasya ve Orta Asya politikası olmaması da bölge ülkelerinde şaşkınlığa neden olmaktadır.

Bilindiği gibi Avrupa'ya giden önemli enerji hatlarının geçtiği Güney Kafkasya bölgesel tartışmaların mevcut olduğu bölgelerden birisidir. Buradaki bölgesel münakaşaların devam etmesi Avrupa'ya giden enerji hatlarının güvenliği için sorun teşkil edebilir. Azerbaycan topraklarının %20'i işgal eden Ermenistan tarafından işgali bölgede istikrarsızlık kaynaklarından birisidir. Ermenistan resimleri ise BTC'ye ilişkin tehditlerini ve terörist tutumunu beyan etmekten de çekinmemişlerdir. Ermenistan eski cumhurbaşkanı R. Koçaryan, Azerbaycan petrolünün bir damlasını dahi Batı'ya nakletmeye imkan

²⁶ "Nabucco projesine Meclis'ten onay", <http://www.tkkb.org.tr>, 04.03.2010.

²⁷ "Cumhurbaşkanı İlham Əliyev: "Biz Nabucco projesini destekliyoruz", <http://www.milliyet.com.tr>, 05.02.2010.

²⁸ Rusya "Nabucco"yu reddetti, <http://lent.az>, 17.03.2009.

²⁹ Avusturya da, Güney Akım'a katılıyor, <http://www.milliyet.com.tr>, 08 Nisan 2010.

³⁰ "İran ve Rusya, Avrupa gaz pazarında rakip olurlar mı?", <http://iran.ru>, Erişim tarihi: 16.02.09.

vermeyeceklerini bildirmiş, Ermeni terör örgütü ASALA ise Azerbaycan ve Gürcistan'dan geçen herhangi bir petrol hattını imha edeceğini açıklamıştır.³¹ 2008 yılının Ağustos'unda Rusya'nın Gürcistan'a saldırısı sonucu enerji nakil hatlarında duraklamalar yaşanmış, Azerbaycan'ı Gürcistan'ın Karadeniz limanına bağlayan demir yol hatlarında ve köprülerde tahribatlar ortaya çıkmıştır. Önemli siyasi, ekonomik ve askeri güce sahip olan AB Güney Kafkasya'daki bölgesel sorunların ülkelerin toprak bütünlüğü ve uluslararası hukuk çerçevesinde çözümüne yardım etmesi AB'nin enerji güvenliği açısından da önemlidir. Diğer taraftan enerji konusunda ortak bir Avrupa dış politikası geliştirilmesi AB'nin Hazar bölgesinden güvenli enerji sağlamasında etkili olabilir.

Kaynaklar:

- Nesip Nesipli, *Azerbaycan'ın Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, 2000, s. 36.
- Rusya "Nabucco"yu reddetti, <http://lent.az>, 17.03.2009.
- Avusturya da, Güney Akım'a katılıyor, <http://www.milliyet.com.tr>, 08 Nisan 2010.
- "İran ve Rusya, Avrupa gaz pazarında rakip olurlar mı?" <http://iran.ru>, Erişim tarihi: 16.02.09.
- "Kuzey Akım daha çok Avrupalı oluyor", <http://www.dunyabulteni.net>, Erişim tarihi: 26.04.2009.
- "Nabucco projesine Meclis'ten onay", <http://www.tkbb.org.tr>, 04.03.2010.
- "Cumhurbaşkanı İlham Əliyev: "Biz Nabucco projesini destekliyoruz", <http://www.milli.az>, 05.02.2010.
- "Güney Kafkasya Boru Hattı", <http://socar.az>, erişim tarihi: 14.04.2009.
- "Nabucco" gaz hattı projesinin tutarı iki katına çıkarılmıştır, <http://day.az>, Erişim tarihi: 20.06.2008.
- <http://www.centrasia.ru>, 27.03.2007.
- <http://www.oilcapital.ru>, 09.12. 2008.
- "Azerbaycan 2020 yılına kadar 50 milyar metreküp doğalgaz üretebilir", <http://www.anspress.com>, 10.10.2007.
- Nisanbek U.M., "Kazakistan'ın petrol-doğalgaz kompleksi" <http://kisi.kz>, Erişim tarihi: 04.04.2009.
- "Türkmenistan doğalgaz üretimini artıracak", <http://www.tumgazeteler.com>, Erişim tarihi 27.04.09.
- "AB'nin Enerji Politikası ve Bu Politikanın Gelişimi", <http://www.enerji2023.org>, 23.10.2008.
- Azərbaycan neftinin ixrac marşrutu genişlənəcək, <http://www.yeniazerbaycan.com>, Erişim tarihi: 03.08.2008.
- "Azerbaycan'ın petrol stratejisi", <http://www.aliyev-heritage.org>, Erişim tarihi: 10.03.2009.
- "2015 yılında petrol üretimi 100 milyon tona ulaşacak", <http://ru.government.kz>, Erişim tar: 12/12/2008.
- "2008 yılında Azerbaycan boru hatları 44 milyon ton petrol nakletmiştir", <http://oilru.com>, 23.01.2009.
- Şener Üşemezsoy, "Petrol savaşında Amerika'ya karşı Avrupa", <http://gokcefirat.net>, 18.09.2006.
- "Kazakistan Cumhuriyeti Petrol Sanayisi", <http://www.memr.gov.kz>.
- "Türkmen gazı herkese yeter", <http://www.oilcapital.ru>, 15.10.2008.
- "Ştokman'dan daha büyük Türkmenistan gaz rezervleri ile şaşırttı" <http://www.centrasia.ru>, 23.02.2009
- "Avrupa'nın enerji geleceği: Yeni bir sanayi devrimi" <http://www.euractiv.com.tr>, Erişim tarihi: 15.11.2008.
- Osman Demirağ, Hazar Kurtarıcı mıdır? <http://www.petrogas.com.tr>, Erişim tarihi: 25.07.04.
- Lutz Klevevan, "Yeni Büyük Oyun", 20 Ekim 2003.
- Aliyev İ. "Azerbaycan'ın Hazar Petrolleri", Moskova, 2003, s. 142.
- İlham Əliyev: "Əslində, "Nabucco" "Cənub dəhlizi"nin əsas elementlərindən biridir" <http://anspress.ws>, 02.02.2010.
- Azərbaycanın real neft ehtiyatlarının həcmi 6,5 milyard tondur <http://www.azerbaijan-news.az>, 20.07.04.

³¹ Nesip Nesipli, *Azerbaycan'ın Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, 2000, s. 36.

STRESİN İŞLETMELERDEKİ MALİYETİ VE ALINABİLECEK ÖNLEMLER

Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYNAR*

Özet

Stres günümüz işletmelerini tehdit eden ve gerekli önlemler alınmadığı takdirde, işletmelerde önemli maliyetlerin ortaya çıkmasına neden olan bir olgudur. İşletmelerde sermaye kadar önemli olan bir husus da, insan kaynaklarıdır. İnsan kaynaklarının stresten korunması faaliyetlerine yer vermeyen işletmeler, zaman içinde iş görenlerinin işletmeye yabancılaşması, verimsizleşmesi ve işletmeyi terk etmesi sorunlarıyla karşılaşabilirler.

Bu çalışmada sanayi devriminden günümüze kadar gelen süreç içerisinde iş görenlere ve onların değişimlerine değinilerek, insan unsurunun işletmelerde nasıl önem kazandığı irdelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca stresin işletmelerdeki etkileri üzerinde durularak, işletmelerin insan kaynaklarının; stresin olumsuz etkilerinden korunabilmeleri için, ne gibi örgütsel faaliyetlerin yapılması gereği üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Örgütsel Stres, İnsan Kaynakları, Alınabilecek Stres Önlemleri, Stres Maliyeti.

Giriş

Sanayi devrimini takip eden yıllarda işletmelerin belli başlı sorunları; işletmenin fiziki tesislerini kurarak, makine ve teçhizatların yerleştirilmesi ve işletilmesi merkezinde odaklanmıştır. Söz konusu yıllarda işletmeleri çok fazla ilgilendirmeyen bir konu, çalıştırdıkları iş gören ve yöneticilerdir. Emek arzının bol olması nedeniyle, iş gören sıkıntısı çekilmezken, kurulan işletmelerin birer aile işletmesi niteliğinde olması nedeniyle de, yönetici ihtiyacı duyulmamıştır (Kaynar, 2008: 4).

Sanayi devriminin öncesi ve sonrasında üretilen mallar son derece kıymetliydi. Bunun nedeni, seri üretim yapan işletmelerin azlığı, buna karşılık talebin yüksek olmasıydı. Arz yetersizliğinin doğal bir sonucu olarak fiyat teşekkülünde uzun yıllar monopol piyasası etken olmuş, işletme sahipleri bu durumdan yararlanarak yüksek karlar elde etmişlerdir. Bu dönemin karakteristik özelliklerinden birisi de, elde edilen yüksek karlara karşılık, aksine iş gören ücretlerinin oldukça düşük olmasıdır. Bu dönem İngiltere’inde bütün aile bireylerinin çalışması halinde bile, güçlükle geçimlerini sağlayabildikleri bilinmektedir. Bu dönemde çalışanların sorunları işletmelerin gündeminde değildir.

İnsan Unsurunun İşletmelerde Önem Kazanması

Yönetim biliminde, insanın işletmelerde önemini ortaya koyan en önemli gelişme, Bilimsel Yönetim hareketini başlatan Frederick W.TAYLOR’dur. Özellikle I. Dünya Savaşını takip eden yıllarda işgücü kıtlığının ortaya çıkması, bütün dikkatlerin işletmelerden, işletme çalışanlarına yönelmesine neden olmuş, bu dönemde iş görenler beklenenin üzerinde bir ücrete kavuştukları gibi, ayrıca işletmelerde istihdam, işe yerleştirmede test uygulamaları ve ücretlerin daha niteliksel bir biçimde belirlenmesi önem kazanmaya başlamıştır. Bu yıllarda, işletmelerin büyümesine paralel olarak yönetimin profesyonelleşmesi, alan itibariyle yeni çalışmaları hızlandırmış ve davranış bilimlerinden önemli ölçüde yararlanan işletme anlayışı ortaya çıkmıştır (Kaynar, 1997:8). Teknolojik gelişmelere paralel olarak, büyük sanayi işletmelerinin ve diğer organizasyonların kurulması nitelikli işgücüne duyulan ihtiyacı artırmıştır. Yeni teknolojilerle üretim yapan bu işletmelerde eski küçük sanayi işletmelerinde olduğu gibi; çırak, kalfa ve usta ilişkileri içinde yetişen

* İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, İşletme Bölümü, dr.kaynar@hotmail.com

insan gücünün ihtiyaçları karşılamaı mümkün olamamıştır. Büyük işletmelerin bundan sonraki insan gücü ihtiyaçı, öneğine göre hem sayı, hem de nitelik aasından büyük ölçüde farklılaşmıştır. Buna göre, ileri teknolojiye dayanan büyük işletmelerde, mali (muhasabe, para ve kredi işlemleri gibi), teknik (üretimin teknik yönü gibi) ve yönetim-organizasyon (personel ve örgüt işlemleri gibi) alanlarda yetişmiş yetenekli ve başarılı elemanlara büyük bir ihtiyaç hasil olmuştur (Eroğlu:197). Artık bir işletmenin kurulması ve yürütülebilmesi aasından işletme sermayesi nednli gerekli ise, beşeri sermaye dediğimiz insan kaynakları da işletmeler için önemli bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Bu önemli sorunu aşmak için sanayileşen Kara Avrupa'sı ülkelerinde teknik eğitim veren orta ve yüksek öğrenim kuruluşlarına ağırlık verilerek, ihtiyaç duyulan iş gören ihtiyaçı karşılanmaya çalışılmıştır. Hatta bu ihtiyaç nedeniyle sosyolojik tabakalaşmada değişimler yaşanarak zeki ve alt tabaka çocuklarının eğitim görmeleri sonucunda beyaz yakalı olarak tabir edilen orta tabakayı oluşturdukları gözlemlenmiştir (Bilgiseven, 1982:174). Günümüzde işletme çalışanlarından iş görenler "orta tabaka", işletmelerin üst yöneticileri ise aldıkları yüksek ücretler nedeniyle hemen hemen "üst gelir tabaka"sında yer almaktadırlar. Günümüz koşullarında faaliyetlerine devam eden işletmeler, yoğun bir teknoloji hatta bilgisayar ortamında üretimi gerçekeştirdikleri için, çalışanlarının da bilgi ve donanımlarının buna paralel olarak arttığı bilinmektedir. Gerçekten günümüzde kendisini iyi yetiştirmiş, gerekli eğitimleri almış bir iş gören alternatif zor bulunan "beşeri sermaye" olarak görülmektedir.

Stresin İşletmelerdeki Etkileri

İşletmeler için vazgeçilmez nitelikte olan insan kaynakları ya da eski deyimiyile "beşeri sermaye" bugün önemli ölçüde stresin tehdidi altındadır. Ölçülü ve kontrol edilebilir bir stres çalışanlar için motive edici de olabilir. İşletme çalışanlarını terfi sisteminde yarıştıran ve bu yarışma sürecinde vücudu bir miktar zorlayan stres buna örnektir. Bu nedenle bu tür strese "olumlu stres" ya da Hans Selye'nin ifadesiyile "eustres" denilmektedir. Kişinin işe karşı tutumunu olumlu hale getiren geleneksel faktörlerin başında terfi (üst görevlere atama) ve ücret gelmekle birlikte (Erdoğan, 1997:378), yapılan araştırmalarda iş görenleri yalnızca terfi ve ücret sistemiyle işletmeye bağlı tutmanın yeterli olmadığı bilinmektedir. Herzberg'in Amerika Birleşik Devletlerinde yaptığı bir araştırma sonucuna göre motivasyonu olumsuz yönde en çok etkileyen unsurlar, yürütülen işletme politikaları ve yönetim yaklaşımı olmaktadır (Us, 2007:84). Aşırı denetim, çalışma koşulları, ast-üst ilişkilerindeki olumsuzluklardan sonra ücret politikalarının motivasyon üzerindeki etkisi en son sırada yer almaktadır. O halde bir işletmede iş tatminsizliğini doğuran esas neden ücret değil, bunun dışındaki nedenlerdir. Bunlar; örgütsel çevrenin yetersizliği, örgüt içi iletişimsizlik, örgütsel yapıda gerçekeştirilen ani değişiklikler, eğitim faaliyetlerinin yetersizliği, yetki devrine önem verilmemesi, örgütsel rollerin tanımlanmaması, fiziksel çalışma Şartlarının olumsuzluğu (gürültü, aydınlatma, renk düzeni ile ısıtma ve havalandırmadaki yetersizlikler) ile, işe alma ve yerleştirmede gerekli özenin gösterilmemesi Şeklinde sıralanabilir. Yukarda sıralamış olduğumuz olumsuzluklardan bir veya birkaçı ile karşılaşan iş gören bir süre pasif direniş göstererek, olumsuz tablonun düzeltileneği beklentisi içerisindedir. Bu beklenti gerçekeşmediği taktirde iş devamsızlıkları artmaya başlayacaktır. İş devamsızlıkları işletmeler aasından önemli bir sorun olmakla birlikte, iş gören aasından pasif direnişin biraz daha arttırılması Şeklinde nitelendirilebilir. Özellikle uzun vadede kıdemli ve vazgeçilmesi zor elemanların tatminsizliği artarsa, buna paralel olarak devamsızlıklarda artmakta, bu devamsızlık iş görenlerce değişik nedenlerle gizlenmeye çalışılmaktadır. Hastalık, özel mazeretler gibi nedenler devamsızlığı gizlemede başvurulan yollar olmaktadır (Erdoğan, 1997:379). İş tatminsizliği ile çalışanların stresi arasında bir korelasyon söz konusu olduğu gibi, stres ile değişik hastalıklar arasında da bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan araştırmalarda; bedensel yorgunluk, isteksizlik, kolesterol oranının değişmesi, mide ve kalp rahatsızlıkları ile stres arasında yakın bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir. Çünkü Cannon tarafından "homeostatis" terimiyle ifade edilen vücudun biyolojik dengesi stresle birlikte bozulmakta, beynin hipotalamus denilen küçük parçası pituatri bezinin adrenocorticotropic hormonu kana göndermesiyle beraber savunma mekanizması harekete geçmektedir. Bu durum vücudun stresle karşılaşmasındaki birinci aşamadır. Şayet işletme çalışanı kendisini stresli ortamdan uzaklaştıramaz ise ikinci aşamada, böbrek üstü bezlerinin kana karıştırdığı hormonlar bedeninin biyokimyasal yapısında zincirleme değişimlere neden olacaktır. Stresle mücadelede üçüncü aşama tükenme

olarak nitelendirilmektedir. Vücudun tüm hormonal dengesinin bozulduğu bu dönemde vücut direnci tamamen zayıflayarak stres karşısında savaşı kaybetmiş olmaktadır (Kaynar, 2008:31). Stresle boğuşan bir işletme çalışanın 3. aşamadan sonra hayatının önemli bir bölümünü hastanelerde geçirmesi söz konusudur. Örgüt üyelerini etkileyen stres kaynakları işle ilgili olabileceği gibi, kişiden kaynaklanıyor da olabilir. Örgütle ilgili olan stres daha çok yönetsel sorunlara dayanırken, kişiden (örgüt çalışanından) kaynaklanan stres ise; kişinin sosyal hayatından ve kişilik yapısından ileri gelir. Bunlar arasında; aile içi problemler, orta yaş bunalımı, mali problemler işin anlamını kaybetmesi, işe karşı aşırı ilgi, kaygı, heyecan, hastalık, acelecilik, emekliliğin yaklaşması sayılabilir (Dinçer, 1992:220). İnsanı yaşadığı ortamdan soyutlayarak, yalnızca örgüt içi davranışlarla değerlendirmek doğru değildir. Günümüzde insanların nüfus ağırlığı olarak kentlerde yaşaması ve kent hayatının köy yaşamına kıyasla insanlara birtakım sorumluluklar yüklemesi, stresin oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bir işletme çalışanın köyde yaşama şansı hemen hemen bulunmamaktadır. Çünkü işletmeler kentlerde yoğunlaşmıştır. Kent yaşamının kendine özgü kuralları vardır. Aynı zamanda kentte yaşamın zorunlu kıldığı bazı ihtiyaçlarda bulunmaktadır. Bu ihtiyaçlardan bazılarını sıralayacak olursak;

- * Kentte yaşayan insanların düzenli bir geliri olmalıdır,
- * Ailesiyle birlikte ikamet edebileceği bir evi olmalı veya kiracı olarak oturuyor ise, geliri bu kirayı karşılayabilecek düzeyde bulunmalıdır.
- * Aile bireylerinin sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir ortam bulunmalıdır,
- * Aile bireylerinden her biri eğitim sürecini tamamlayabilmeli, bu süreç tamamlandıktan sonra da en kısa zamanda eğitim alanıyla ilgili bir iş sahibi olabilmelidir.

Büyük kentlerde aşırı insan yığılmasına duyulan tepki, aşırı bencilleşme şeklinde birtakım etkiler yaratmaktadır. Başka insanlarla birlikte olan insanların bir kısmı, birlikte oldukları insanlara karşı tepkilerini ve isteksizliklerini onların önem verdikleri değerlere kayıtsız ve ilgisiz kalarak, bazen de çığneyerek gösterme eğiliminde olmaktadır (Eroğlu, 1993:126). Kırsal kesimlerden iş bulma umuduyla kentlere göç eden insanların, aradıklarını bulamamaları sonucunda yalnızlaşmaları bilinmektedir. Yalnızlaşma süreci uzadığı takdirde bu insanların topluma karşı yabancılaşmaları söz konusu olacaktır. Toplumla yabancılaşan bu kişilerin günün birinde iş bulmaları mümkün olduğunda, yaşadıkları psikolojik, sosyolojik tüm sorunları çalıştıkları işletme bünyesine taşımaları halinde, zaten işletmelerde var olan stres problemlerine bir yenisi daha eklenmiş olacaktır.

Stresin İşletmelerdeki Maliyeti ve Alınabilecek Önlemler

Stres ister örgütsel yapıdan kaynaklansın, isterse bireyin kişilik yapısından kaynaklansın sonuçları itibarıyla işletmeye bir maliyeti söz konusudur. Stres ve strese bağlı hastalıklar nedeniyle, işyerine gitmeyen veya gidemeyen işletme çalışanlarının, işletme için iki yönden olumsuz etkisi vardır. Bu etkilerden birincisi; işyerine gidemeyen iş görenin iş gören açığı yaratmasından kaynaklanan produktivite olumsuzluğudur. Belli sayıda iş görenin işyeri devamsızlığı işletme verimliliğinin düşmesine neden olacaktır. Bunun nedeni; işe gelmeyen iş gören yerine daha yetersiz bir iş görenin açığı kapatmak üzere verilmesidir. İlk bakışta iş gören açığı kapatılmış görünmekle beraber, gerçekte işletme yetersiz iş görenin neden olduğu üretim aksamalarıyla karşılaşabilecektir. Hatta elde edilecek ürünlerin hatalı üretilmesi bile söz konusu olabilecektir. İkinci olumsuz etki ise; üretilen malın birim maliyetleri üzerindeki direkt etkidir. Stres nedeniyle çok sayıda işletme iş görenin yıl içindeki işyeri devamsızlıklarının, ücretler nedeniyle maliyetlere yansımalarıdır. Devamsızlıklar bu işletmelerde üretilen malın maliyetini arttıracak için, işletme yönetiminin durumunu zorlaştıracak gibi, piyasa fiyatları üzerinde bir fiyatla mal üretilmiş olduğundan işletmenin rakipler karşısındaki fiyat rekabeti de zorlaşmış olacaktır. Üretim faaliyeti ile ilgili maliyet unsurları üç grupta toplanabilir: (1) hammadde, (2) işçilik, (3) üretim genel maliyetleridir, maliyet muhasebe teknikleri kullanılarak, üretilen birim mal üzerine yansıtılır (Gn.Ekn.Ans., 1988:598). Bu maliyet unsurları içinde stres olgusu nedeniyle en kritik olanı işçilik (işgören) maliyetleridir. Diğer maliyet unsurları yönetsel taktiklerle kısa sürede disiplin altına alınabilirken, işletme yönetimini gerçek anlamda zora sokacak olan, stresten kaynaklanabilecek maliyet türleridir. Çünkü;

stresten kaynaklanan maliyetler, yalnız üretim departmanlarını değil, hemen hemen işletmenin yönetimi de dahil olmak üzere bütün departmanlarda varlığını hissettirmesidir. İş günü kayıplarının %40'tan fazlasının stres nedeniyle ortaya çıktığına ilişkin bulgular mevcuttur. Değişik stres etkenlerinin işletme boyutundaki maliyetlerini aşağıdaki başlıklar halinde sıralamak mümkündür (<http://ailedanismamerkezi.com>):

- * İş verimliliğinde düşüş,
- * Konsantrasyon sorunları nedeniyle iş kazalarına yatkınlık,
- * İşe devamsızlıkta artış,
- * İş göçünde /çalışan devir hızında artış,
- * Çalışanlar arasındaki ilişkilerde olumsuzluklar ve çatışmalar,
- * Yöneticilik ve liderlik becerilerinde zayıflama,
- * Yaratıcı, yenilikçi çalışmalarda ve sorun çözme becerilerinde azalma,
- * Karar verme süreçlerinde zafiyetler,
- * Yabancılaşma, işletmenin toplam kalitesinde azalma.

Yukarıda sıralamış olduğumuz stresten kaynaklanabilecek maliyet unsurlarına pek çok ekleme yapabiliriz. Ancak, anlaşılabilirliği kolaylaştırmak için daha somut olarak strese bağlı işyeri devamsızlıklarının bir işletmedeki yansımalarını şu şekilde sıralamak ve açıklamak yerinde olacaktır (Tekin, 1992:355):

- * İş görenlerin devamsızlıkları nedeniyle, makinaların boş kalması sonucu meydana gelen üretim kayıpları,
- * Sağlık sorunlarından kaynaklanan genel işletme giderlerinin artması,
- * En direkt iş gören giderlerinin artması,
- * Yetersiz üretim nedeniyle müşteri ihtiyaçlarının karşılanamaması ve satışlarda meydana gelen düşüşler,
- * Aksaklığın meydana geldiği bölümle ilgili, diğer bölümlerdeki gecikme ve boş beklemlerin yol açacağı üretim kayıpları,
- * Stresten kaynaklanan dikkatsizlikler sonucu defolu üretimin artması sebebiyle kalitenin düşmesi,
- * İşletme sipariş üzerine çalışan bir işletme olduğu takdirde, işletmeye verilmiş olan siparişlerin zamanında karşılanamaması nedeniyle müşterilerin kaybedilmesi ve tazminat ödenmesi gibi durumlar ortaya çıkabilecektir.

Stresin maliyetini işletmelerde minimize etmek için en başta görev işletmenin insan kaynakları bölümüne düşmektedir. İşletmenin sahip ve üst yöneticileri de bu konuda insan kaynakları bölümü yöneticilerine gereken desteği vermek durumundadır. Örgütsel stresle mücadele uzun soluklu bir mücadele biçimidir. İş görenlerin işe alınmalarından, emekliliklerine kadar geçen süreç içinde her adımda stresle mücadele programları oluşturulmak zorundadır. Bu programlar hazırlanırken çoğu işletmelerin yaptığı gibi, sanki moda uyarçasına ve gelip geçici hevesleri tatmin eder gibi bir programa yer verilmemelidir. Stresle mücadele programları ilk anda işletmeler için ek bir maliyet yaratabilir. Ancak biraz önce ifade ettiğimiz gibi; uzun soluklu bir program olarak düşünüldüğünde, çok zaman geçmeden işletmenin bundan büyük yararlar sağlayacağı unutulmamalıdır. İşletme yönetiminin stresle mücadelede uygulayabilecekleri politikaları ana hatlarıyla şu şekilde sıralayabiliriz:

- * İlk olarak insan kaynakları yönetimine bağlı olarak görev yapan bir çalışan destek programları (Employee Assistance Programs) ünitesi oluşturulmalı veya bu programları uygulayan piyasadaki kuruluşlardan bu hizmet satın alınmalıdır.

* İşletmenin fiziksel koşulları anti-stres özellikleri göz önünde bulundurularak (renk, ısıtma, aydınlatma, makinaların dizaynı, havalandırma v.s. gibi) yeniden düzenlenmelidir.

* Yönetim kademeleri ile her düzeydeki iş görenler arasında çatışma yaratabilecek uygulama ve ortam söz konusu ise, bunlar acilen ortadan kaldırılmalıdır.

* Örgütsel iletişim, yanlış haberleşmeden kaynaklanan stres oluşumunu önleyecek biçimde yeniden yapılandırılmalıdır.

* Kişisel stres yönetimini talep eden işletme çalışanlarına gerekli zaman ve program desteği sağlanmalıdır.

* İşletme yönetimi tarafından periyodik olarak (hafta, ay, üç veya altı aylık sürelerle) çalışanların sağlık kontrolünden geçirilmesi temin edilmelidir.

* Çalışanlara iş yerinden sağlanmakta olan öğle veya vardiya arası yemeklerinin, işyeri çalışma şartlarının gerektirdiği kalori değerlerine göre bir diyetisyen gözetiminde çıkartılmasına önem verilmelidir.

* İşletme çalışanlarına zamanın etkin yönetimi ile ilgili eğitim yaptırılmalı ve bunda başarılı olan çalışanlar ödüllendirilmelidir.

* Çalışanlardan sigara ve alkol tüketimi olanlar ile bunlara eğilimi olanlar tespit edilerek, bu kişilere zararlı alışkanlıklardan vazgeçme eğitimi verilmelidir.

* Örgütsel amaçlar hiçbir tereddüde yer vermeyecek açıklıkta belirlenmelidir.

* Örgütte yetki devrine önem verilmeli ve bu yolla ileride yönetimi üstlenebilecek yeni kadroların oluşturulması sağlanmalıdır.

* Örgütsel kültür geliştirilerek, çalışanların örgütsel kültürle uyum çalışmalarına önem verilmelidir.

Günümüzde başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, Kara Avrupa'sı ülkelerinin çoğundaki ulusal ve uluslararası nitelikteki işletmelerde stresle mücadele programları uygulanırken, Türkiye'de bulunan işletmelerin henüz yeterince bu bilince eriştikleri söylenemez. Bunda hızla yol alabilmek için; devletin stres programlarını uygulayan işletmelere özendirici teşviklerde bulunması gereklidir.

Sonuç

Sanayi devrimi ile birlikte işletmeler kitlesel üretime geçmiş, uzunca bir süre işletmeler için; sermaye, makine-teçhizatlar, üretim ve satış hep öncelikli konular olmuştur. Frederick W. TAYLOR'UN, Bilimsel Yönetim hareketini başlatmasından itibaren, insanın işletmelerdeki önemi anlaşılmaya başlanmıştır. Günümüzde işletme çalışanları bireysel ve örgütsel olarak çok yönlü stres baskısı altındadır. İnsan kaynakları ise, düne göre işletmeler için en az sermaye kadar önemli, yetiştirilmesi uzun zaman alan değerli varlıklar arasında yerini almıştır. İnsan kaynaklarının stres baskısı altında olması, işletme yönetimlerini yeni tedbirler alarak, işletmeyi stresten kaynaklanan maliyetlerden korumaya yönlendirmiştir.

İşletme çalışanlarının stres sonucu; iş verimliliklerinde düşüş, işe devamsızlıkta artış, işletmenin toplam kalitesinde azalma, yabancılaşma v.b. gibi olumsuzluklar gözlenmektedir. Bu tür olumsuzlukların işletmelerde yeni bir maliyet anlayışını ortaya çıkardığını söylemek mümkündür.

Kaynaklar

BİLGİSEVEN, Kurtkan Amiran (1982), *Genel Sosyoloji*, 3. Baskı, Divan Yayınları, İstanbul.

DİNÇER, Ömer (1992), *Örgüt Geliştirme; Teori, Uygulama ve Teknikler*, Timaş Yayınevi, İstanbul.

<http://ailedanismamerkezi.com/hizmetler/calisan-destek-program-eap-employee-assist...>, 2010.

EROĞLU, Feyzullah (1993), *Davranış Bilimleri*, Maveria Yayıncılık, Erzurum.

EROĞLU, Feyzullah (-), “İş Gören Stresi ve Modern İşçileri Üzerinde Bir Saha Araştırması”, *A.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu Araştırma Merkezi Yayını*, No: 151, Erzurum.

ERDOĞAN, İlhan (1997), *İşletmelerde Davranış*, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul.

Genel Ekonomi Ansiklopedisi (1988), Milliyet Yayınları, Cilt: 2, İstanbul.

KAYNAR, İbrahim (1997), *İşletmelerin Karar Verme Organları Üzerinde Stresin Etkileri ve Konya Bölgesindeki İşletmelerde Uygulamalı Bir Araştırma* (Yayımlanmış Doktora Tezi).

KAYNAR, İbrahim (2008), *Bireysel ve Kurumsal Stres Yönetimi*, Taksim Ofset, Konya.

TEKİN, Mahmut (1992), *Üretim Yönetimi*, Atlas Basım Yayın, Konya.

US, Talat Ahmet (2007), *İşletmelerde Motivasyon*, İgiad Yayınları, İstanbul.

PAZAR ODAKLILIK: ÖNCELLER VE SONUÇLAR BİR MODEL ÖNERİSİ

Şahin EKBER*

Özet

Pazar odaklılık, pazarlama literatüründe 1990'lerden beri artan biçimde tartışılan konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kohli ve Jaworski (1990) ve Narver ve Slater'in (1990) araştırmalarıyla belirli bir yapıya kavuşan konu farklı ülkelerde çok sayıda yazarın araştırmasına konu olmuştur. Firmanın müşteri değeri yaratma kültürünü ne derecede benimsediğini ve bunun için ne ölçüde çaba gösterdiğini ölçmede etkili olan pazar odaklılığın benimsenmesinde önceller olarak adlandırdığımız birtakım firma içi unsurlar bulunmaktadır. Amacı üstün müşteri yaratmak olan pazar odaklılık bunun sonucu olarak firmayı iyi performansla taşıyacaktır. Bununla beraber pazar odaklılığın iyi bir performansla sonuçlanabilmesi moderatörler denilen dış çevre faktörlerine de bağlı olacaktır. Araştırmanın amacı konuyla ilgili literatür incelemesi yaparak bir pazar odaklılık modeli önermektir.

Anahtar kelimeler: Pazar Odaklılık, Müşteri Değeri, Pazar Odaklılık Öncelleri.

Giriş: Pazar Odaklılık

1950'lerde müşterilerin ihtiyaç ve isteklerine daha çok dikkat yetirmeyin gerekliliği tartışılmaya başlamıştı. Bu gereklilik satış anlayışının yetersiz olduğuyla başlamış ve firmanın faaliyetlerinin merkezinde müşterinin durmasının önemini belirten (McKitterick, 1957; Keith, 1960) pazarlama anlayışının gelişimiyle sonuçlanmıştır. Felsefi veya anlayışsal olarak tartışılan bu kavram uygulamayla ilgili birtakım belirsizlikleri barındırıyordu, diğer deyişle "pazarlama anlayışını benimseyen ve müşterini merkeze yerleştiren bir işletme bunun gereğini nasıl yerine getirmeli" sorusu aktüelleşmişti. 1970'lerin sonlarında pazarlama anlayışının nasıl uygulanacağını belirginleşmesinde uygulamacılara yardım etmek için Kotler (1977) pazarlama düşüncesini satış düşüncesinden ayırmıştır. O, pazarlama düşüncesini, kar planlama, uzun vadeli trendler, tehlike ve fırsatlar, müşteri tipi ve segment farklılıkları ile ilgili bir düşünce ve pazarlama analizleri, planlama ve kontrol için iyi sistemler olarak tanımlamıştır (Padanyi, 2001).

Pazar odaklılığın pazarlama anlayışının ortaya çıkmasıyla gündeme gelmesine rağmen, pazar odaklılığın neleri kapsadığı, diğer deyişle pazar odaklılığın yapısı 1990'da Kohli ve Jaworski ve Narver ve Slater'in araştırmalarıyla ortaya konmuştur.

Kohli ve Jaworski'nin (1990) pazar odaklılığı davranışsal süreç olarak tanımlamalarına karşın, Narver ve Slater (1990) pazar odaklılığı örgütsel kültür olarak tanımlamışlar ve bu kültürün davranışlara rehberlik ettiğini ve kültürün üstün müşteri değeri yaratma anlayışında boşlukları olduğu takdirde pazar odaklılık davranışlarının başlı başına var olamayacağını belirterek müşterilere ilişkin faaliyetlerin örgütsel inanç ve kültürün belirtisi olduğunu savunmuşlar (Matsuno ve diğerleri, 2005). Deshpande ve Farley (1998) pazar odaklılığın kültür olmadığı, daha ziyade faaliyetler seti (diğer deyişle müşteri ihtiyaçlarını karşılamanın değerlendirilmesine ilişkin davranışlar ve süreçler seti) olduğu sonucuna varmışlar.

Kohli ve Jaworski (1990) ve Slater ve Narver (1998) pazarlama odaklılığı pazar odaklılıktan ayırarak, farklı anlayışlar olduğunu savunmaktalar. Onlara göre işletmenin yalnızca bir fonksiyonu olan pazarlamanın aksine pazar odaklılık tüm örgütü ilgilendirmekte olup, pazar bilgisinin toplanması, yayılması ve ona karşılık vermede tüm departmanların görevli olduğunu

* Sakarya Üniversitesi, SBE, sahinekber@gmail.com

ve tüm iş süreçlerinin üstün müşteri değeri yaratma bilincine sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Pazar odaklı olmak sürekli gelişen müşteri ihtiyaç ve beklentilerini izlemek ve ona karşılık vermeyi içermektedir (Jaworski ve Kohli, 1993). Kohli ve Jaworski'ye (1990) göre pazar odaklı şirket, faaliyetleri pazarlama anlayışı ile uyumlu olan şirkettir ve pazar odaklılık pazarlama anlayışının sütunu olan “*müşteri odağı, bütünleşmiş pazarlama ve karlılık*”tan (Kotler, 1988) ilk ikisine dayanmaktadır (kar pazar odaklı olmanın bir sonucudur) (Kohli ve Jaworski, 1990). Şöyle ki, pazar odaklılık, 1) bir veya daha fazla departmanın müşterilerin mevcut ve gelecek ihtiyaçlarının ve buna etki eden faktörlerin belirlenmesinde sorumlu olmasını, 2) bu bilgilerin departmanlar arasında paylaşılmasını ve 3) müşteri ihtiyaçlarının karşılanmasında sorumlu departmanların varlığını gerektirmektedir (Kohli ve Jaworski, 1990). Diğer deyişle pazar odaklılık müşterilerin şimdiki ve gelecek ihtiyaçlarına yönelik pazar bilgilerinin örgüt çapında toplanması, örgüt boyunca yayılması ve bu bilgiye örgüt çapında karşılık verilmesini ifade ediyor (Kohli ve Jaworski, 1990). Dahası bilgiye karşılık verme iki aktiviteden oluşmaktadır: yanıtın tasarlanması (pazar bilgisinin planların geliştirilmesinde kullanılması) ve yanıtın uygulanması (planları yürütmek) (Jaworski ve Kohli, 1993). Kohli ve Jaworski (1990) bir şirketin pazar odaklılık durumunun ölçümünün o şirketin yukarıdaki üç görevi ne derecede yerine getirdiğine bağlı olduğunu savunmuşlar, ayrıca tüm departmanların da aynı derecede pazar odaklı olmayabileceğini belirtmişler.

Narver ve Slater (1990) ve Narver ve diğ., (1998) pazar odaklılığı alıcılar için en etkili ve etkin biçimde üstün değer yaratacak davranışları sağlayan ve böylece sürekli üstün performansa neden olan bir örgüt kültürü olarak tanımlamışlar. Narver ve Slater'e (1990) göre pazar odaklılık üç esas davranışsal unsurdan (1, 2, 3) ve iki karar kriterinden (4, 5) oluşmaktadır: (1) Müşteri odaklılık, (2) rakip odaklılık, (3) fonksiyonlar arası koordinasyon, (4) uzun dönemli odaklanma ve (5) kar amacı. Fakat daha sonraki araştırmalarda uzun dönemli odaklanma ve kar amacı pazar odaklılığın ölçülmesinde çok az görülmektedir. Uzun dönemli karı maksimize etmek için firma sürekli üstün müşteri değeri yaratmalıdır. Sürekli üstün müşteri değeri yaratmak içinse, firma müşteri odaklı, rakip odaklı ve koordinasyonlu olmalıdır (Narver ve Slater, 1990).

Deshpande ve diğerleri (1993) Kotler'in (1991) “*pazar firmanın tüm potansiyel müşterilerinin bütünüdür*” tanımından yola çıkarak, pazar odaklılığın müşteri odaklılıkla sinonim olduğunu önermişler ve Narver ve Slater'in (1990) aksine rakip odaklılığı müşteri odaklılıktan (dolayısıyla pazar odaklılıktan) ayırmışlar. Onlara göre rakip odaklılık rakiplerin güçlü ve zayıf yanlarıyla ilgilendiği halde, müşteri odaklılık müşterilerin karşılanmayan ihtiyaçlarına yönelmiştir. Hunt ve Morgan (1995) Narver ve Slater'in görüşünü paylaşarak müşterilerin ve rakiplerin pazarın unsuru olduğunu ve böylece pazar odaklılığın hem müşterilerle, hem de rakiplerle ilgili olduğunu savunmaktadırlar. Hunt ve Morgan (1995) pazar odaklılığı, (1) mevcut ve potansiyel müşteriler ve rakipler hakkında bilgilerin sistematik olarak toplanması, (2) pazar bilgisinin geliştirilmesi amacıyla bilginin sistematik analiz edilmesi ve (3) bu bilginin strateji tanımlanmasına, anlaşılmasına, yaratılmasına, seçimine, uygulanmasına ve modifiye edilmesine rehberlik etmesi için sistematik kullanımıdır, diye tanımlamışlar.

Pazar Odaklılığın Öncelleri

Pazar odaklılığın öncelleri pazarlama anlayışının uygulanmasını kolaylaştıran ve zorlaştıran örgütsel unsurlardan oluşmaktadır. Jaworski ve Kohli (1993) (1) neden bazı örgütler diğerlerine göre daha çok pazar odaklı oluyorlar, (2) pazar odaklılığın çalışanlar ve performans üzerinde etkisi nedir, (3) pazar odaklılıkla performans arasındaki ilişkiye çevrenin etkisi nedir sorularını araştırmışlar. Jaworski ve Kohli'ye göre pazarlama anlayışının uygulanmasını kolaylaştıran ve zorlaştıran unsurları bireysel, gruplar arası ve örgüt çaplı unsurlar olmak üzere kategorize etmek olur, yani, sırasıyla, üst yönetim unsurları, departmanlar arası dinamikler ve örgütsel sistem.

Üst Yönetim: Webster (1988), Felton (1959), Levitt (1969) üst yönetimin pazar odaklılıkta önemli unsur olduğunu vurgulayarak, üst yönetimin bu uygulamayı cesaretlendirdiğini, yönlendirdiğini ve koordine ettiğini belirtmişler (Kohli ve Jaworski, 1990). Sivaramakrishnan ve diğerleri (2008) üst yönetimin pazar odaklılık üzerinde direk ve güçlü etkisi olduğunu bulmuşlar. Pa-

zar odaklılığın uygulanması için üst yönetimin gerekli olan kaynakların ayrılması, pazar odaklılığın devamlı değişen müşteri ihtiyaçlarına yönelik olduğu için riskli oluşu ve buna bağlı olarak da üst yönetimin risk alma cesareti bu unsurun önemini göstermektedir (Dwairi vd., 2007).

Departmanlar arası Dinamikler: Departmanlar arası dinamikler örgüt departmanları arasında formel ve enformel etkileşim ve ilişkilerdir (Kohli ve Jaworski, 1990). Departmanlararası dinamikler üç biçimde tezahür etmektedir: departmanlararası çatışma, departmanlararası bağlılık ve diğer departmanların görüşlerine ilgi.

Örgütsel Sistem: Departmanlaşma, merkezleşme, resmileşme, pazar dayalı ödül sistemi ve politik davranışların oluşturduğu örgütsel sistem pazar odaklılığın gerçekleşmesine etki eden diğer bir unsurdur. Lundstrom (1976) ve Levitt (1969) departmanlaşmanı iletişim, dolayısıyla bilgi paylaşımı için engel olarak görmüşler. Stampfl'a (1978) göre fazla resmileşme ve merkezleşme örgütün pazardaki ve çevresel değişimlere daha düşük uyum sağlamasına neden oluyor (Kohli ve Jaworski, 1990).

Webster (1988) pazar odaklılığın geliştirilmesindeki engellerden bazılarını (1) pazarlama anlayışının tam anlaşılabilmesi, (2) kısa vadeli ve uzun vadeli satış ve kar hedefi arasında çatışma, (3) kısa vadeli, finansal odaklı yönetim performansı ölçümlerine aşırı vurgu ve (4) müşterilerin ve firmanın diğer ilgililerinin önemliliğine ilişkin üst yönetimin değerleri ve öncelikleri olarak göstermiştir.

Pazar Odaklılık - Performans İlişkisini Etkileyen Çevresel Unsurlar

Birtakım çevresel durumlar pazar odaklılık ve performans ilişkisinin gücüne etki ediyor yani bu ilişkiyi artırıyor veya azaltıyor. Houston (1986) pazar odaklılığın farklı pazar şartlarında aynı biçimde değerlendirileceğinin doğru olmayacağını belirtmiştir. Genel ekonomi, pazar dalgalanmaları, teknolojik dalgalanmalar ve rekabetin şiddeti pazar odaklılığın performansa etkisinde moderatör olarak değerlendirilmektedir (Jaworski ve Kohli, 1993). Pazarla ilgili belirsizliğe neden olan ortamlarda, pazar odaklılık durumu baş etmede önemli rol oynamaktadır. Fakat belirsiz ortamın olmadığı pazarda da pazar odaklılık faaliyetleri fazla harcama olacaktır (Dwairi vd., 2007).

Pazar Odaklılığın Sonuçları

Pazar odaklılık, örgütü en iyi performansa taşıyacak biçimde örgüt çalışanlarının ve departmanlarının aynı amaç üzerine çaba göstermelerini sağlıyor. Jaworski ve Kohli (1993) pazar odaklılığın sonuçları olarak işletme performansı ve çalışan tepkisini belirtmiştir. Kohli ve Jaworski (1990) ve Jaworski ve Kohli'ye (1993) göre örgütün pazar odaklılığı ne derecede yüksekse işletmenin performansı da o derecede iyidir. Narver ve Slater (1990) de diğer şartlar eşit olduğunda firmanın pazar odaklılığı ne derecede yüksek olursa, karlılığı da o derecede yüksek olacağını belirtmiştir. Guo'ya (2002) göre yapısal olarak üstün performans pazar odaklılık için olmazsa olmaz sonuçlardan değildir veya direk sonuç değildir. Üstün müşteri değeri pazar odaklılığın başlıca sonucudur ve pazar odaklılık performans ilişkisinde aracı rolünü oynamaktadır (Guo, 2002). Şöyle ki, pazar odaklılıkla performans arasındaki ilişki, pazar odaklılığın müşteri ihtiyacını daha iyi karşılaması ve bunun da müşteri geri dönüşünü artıracığı ve böylece performansı iyileştireceği mantığına dayanmaktadır (Dwairi ve diğerleri, 2007).

Benito ve Benito (2005) pazar odaklılık ve performans ilişkisinin birçok araştırmalara konu olduğunun ve farklı sonuçların ortaya çıkmasına vurgu yapmıştır. Onlara göre bu farklılıklar belirli oranda pazar odaklılık ve performansın tanımındaki ve ölçümündeki metodolojilerin heterojen oluşundan ve bu anlayışların ilişkisinin ampirik formalizasyonundan kaynaklanmaktadır. Benito ve Benito (2005), (1) kültürel ve operasyonel pazar odaklılığın performans üzerinde farklı etkisi olabileceğini, (2) performansın objektif ve subjektif değerlendirilmesinde farkın olabileceğini ve (3) pazar odaklılık ve performans ilişkisinde performansın değerlendirilmesine yönelik bilgilerin geldiği fonksiyonel bölümlerin değerlendirmesinde farkın olabileceği görüşünü öne sürmüşler.

Sonuç: Pazar Odaklılık İçin Bir Model Önerisi

Pazar odaklılık literatüründe en çok tartışılan ve ele alınan görüşler "*Kohli ve Jaworski*" ve "*Narver ve Slater*"in görüşleridir. Genel kanı bu iki görüşün birbirinin zıddı veya farklı olduğu

değil, aksine birbirinin tamamlayıcıları olduğudur (Matsuno vd, 2005; Griffiths ve Grover, 1998; Cadogan ve Diamantopoulos, 1995; Gray vd., 1998; Bigne vd., 2003).

Cadogan ve Diamantopoulos (1995), Bigne ve diğerleri (2003), Darlene ve diğerleri (2007) ve diğer bazı araştırmacılar “*Kohli ve Jaworski*” ve “*Narver ve Slater*”in görüşlerini ele alarak pazar odaklılığı ölçmede iki yapının entegre modelini incelemişler.

Kohli ve diğerlerinin (1993) pazar odaklılığı ölçmek için geliştirdikleri 32 unsurdan oluşan MARKOR ölçeği daha sonra bazı unsurların iptal edilmesiyle 20 unsura düşmüştür. Pazar odaklılığın ölçümünde geliştirilen bir diğer ölçek Narver ve Slater tarafından geliştirilen ve 15 unsurdan oluşan MKTOR ölçeğidir.

MARKOR ölçeğine baktığımızda ölçeğin faaliyete dayalı unsurları kapsadığını görmekteyiz. MARKOR ölçeği pazar bilgisini ölçmede müşteri ve rakip bilgisiyle beraber iş çevresini, düzenleyici unsurları da göz önünde bulundurmaktadır. MKTOR ölçeği ise eylemlerden daha ziyade kültüre yönelik unsurları içermektedir ve yalnızca müşteri ve rakiplere dikkat çekmektedir. Her ikisi koordinasyonun, örgüt çaplı hareket etmenin önemliliğini ortaya koymaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi pazar odaklılığın amacı üstün müşteri değeri yaratmaktır. Oliver'e (1999) göre müşteri algısında değer oluşması iki türlü karşılaştırma sürecinden geçilmesiyle belirmektedir. Bunlardan birincisi ürün içi karşılaştırma, diğeri ise ürün dışı karşılaştırmadır. Ürün içi karşılaştırma müşterilerin üründen almayı arzu ettikleriyle üründen aldıklarının karşılaştırılmasıdır. Ürün dışı karşılaştırma ise ürünü kategorisindeki diğer ürünlerle karşılaştırmadır. O halde müşteri değeri yaratmak için müşterilerle birlikte rakiplerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Yani müşteri odaklı olmak rakip odaklı olmayı da gerektirecektir.

MARKOR ve MKTOR ölçeklerinin birbirinin eksiklerini giderme konusunda tamamlayıcı olduklarından bir arada-entegre uygulanmaları daha verimli sonuçlar verebilir. Buna göre de pazar odaklılığı ölçmede aşağıdaki yapının daha doğru sonuçlar vereceğini düşünmekteyiz:

➤ Müşteri odaklılık-Müşteri odaklılık devamlı olarak mevcut ve potansiyel hedef müşterileri anlamak ve bu bilgiler ışığında müşteri değeri yaratmaktır (Narver ve Slater, 1990).

➤ Rakip odaklılık-Rakip odaklılık devamlı olarak sizin hedef kitlenize hizmet veren başlıca mevcut ve potansiyel şirketlerin yetenek ve stratejilerini anlamak ve bu bilgiyi üstün müşteri değeri yaratmada kullanmaktır (Narver ve Slater, 1990).

➤ Fonksiyonlararası Koordinasyon-Fonksiyonlararası koordinasyon üstün müşteri değeri yaratmak için müşteri ve diğer pazar bilgilerinden faydalanmada tüm işletme faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlamaktır (Narver ve Slater, 1990).

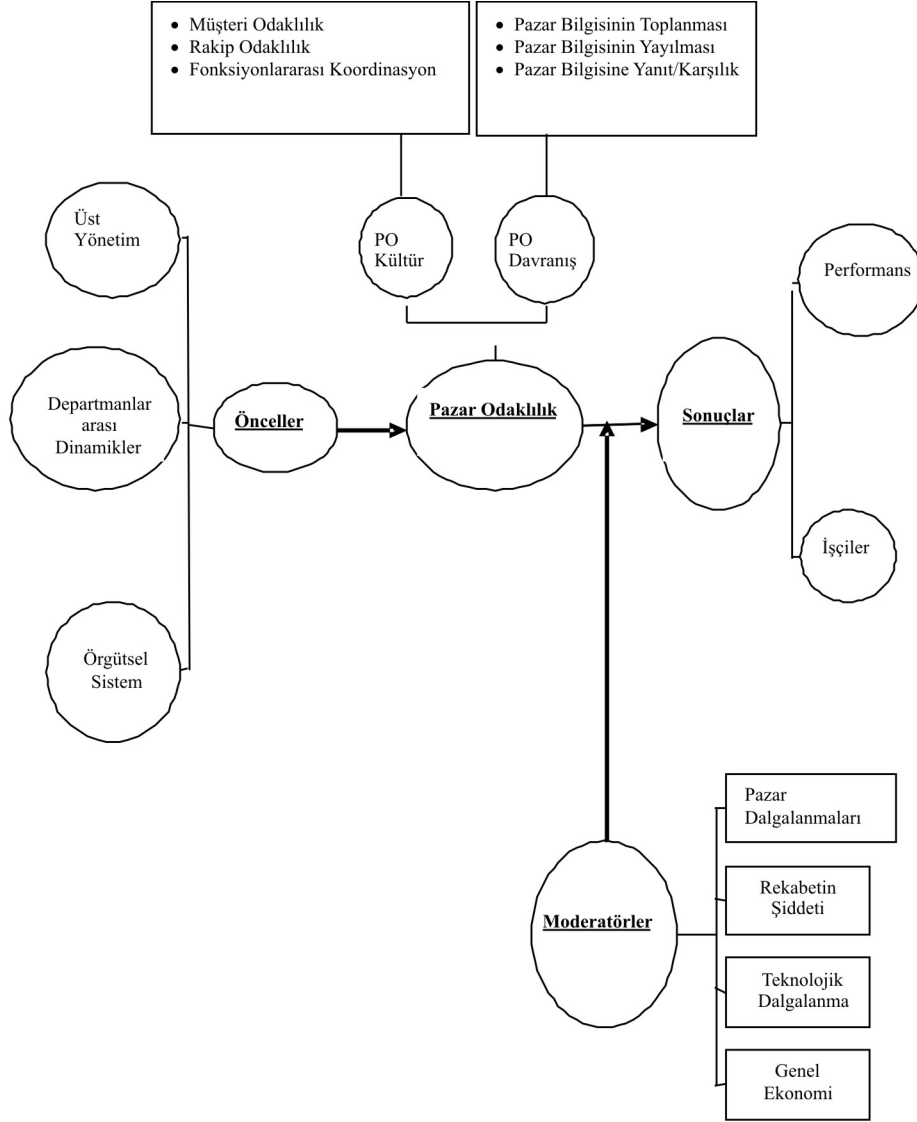
➤ Pazar bilgisinin örgüt çapında toplanması.

➤ Pazar bilgisinin örgüt çapında yayılması.

➤ Pazar bilgisine örgüt çapında yanıt.

O halde önceller, sonuçlar ve moderatörleri de içeren aşağıdaki gibi bir pazar odaklılık modeli önerebiliriz (Şekil 1).

Şekil 1: Pazar Odaklılık Modeli; Önceller, Sonuçlar ve Moderatörler

Kaynaklar

BENITO, Oscar Gonzalez, Javier Gonzalez-Benito, (2005), "Cultural vs. operational market orientation and objective vs. subjective performance: Perspective of production and operations", *Industrial Marketing Management*, Vol. 34, pp. 797-829.

BIGNE E, I. Kuster, F. Toran (2003), "Market Orientation and Industrial Salesforce: Diverse Measure Instruments", *Journal of Business and Industrial Marketing*, Vol. 18, No. 1, pp. 59-81.

CADOGAN J.W., A. Diamantopoulos, (1995), "Narver and Slater, Kohli and Jaworski and The Market Orientation Construct: İntegration and İnternationalization", *Journal of Strategic Marketing*, No. 3, pp. 41-60.

DARLENE B.S., D.A. Pitta, L. Richardson, (Dec. 2007), A Comparison Of The Market Orientation Of Chinese And US Firms, *International Business & Economics Research Journal*, Vol. 6, No. 12.

DESHPANDE R., Farley J.U., Webster, F., (1993), "Corporate Culture, Customer Orientation, and Innovativeness in Japanese Firms: A Quadrad Analysis", *Journal of Marketing*, Vol. 57, No. 1, pp. 23-37.

DESHPANDE R., J.U. Farley, (1998), "Measuring Market Orientation: Generalization and Synthesis", *Journal of Market Focused Management*, Vol. 2, pp. 213-232.

DWAIRI M., S.N. Bhuian, A. Jurkus, (2007), "Revisiting The Pioneering Market Orientation Model In An Emerging Economy", *European Journal of Marketing*, Vol. 41, No. 7/8, pp. 713-721.

GRAY B., S. Matear, C. Boshoff, P. Matheson, (1998), Developing A Better Measure Of Market Orientation, *European Journal of Marketing*, Vol. 32, No. 9/10, pp. 884-903.

GRIFFITHS, J.S., & Grover, R. (1998), "A framework for understanding market orientation: The behavior and the culture, In D. Grewal, & C. Pechman (Eds.)", *Marketing Theory and Applications*, Vol. 9, pp. 311-320.

GUO Chiquan, (2002), "Market orientation and business performance", *European Journal of Marketing*, Vol. 36, No. 9/10, pp. 1154-1163.

HOUSTON, Franklin S. (Apr. 1986), "The Marketing Concept: What It Is What It Is Not", *Journal of Marketing*, Vol. 50, No. 2, pp. 81-87.

HUNT S.D., R.M. Morgan, (Apr., 1995), "The Comparative Advantage Theory of Competition", *The Journal of Marketing*, Vol. 59, No. 2, pp. 1-15.

JAWORSKI, Bernard J. and Ajay K. Kohli, (Jul., 1993), "Market Orientation: Antecedents and Consequences", *The Journal of Marketing*, Vol. 57, No. 3, pp. 53-70.

KEITH R, (Jan.1960), "Marketing Revolution", *The Journal of Marketing*, Vol. 24, No. 3, pp. 35-38.

KOHLI A.K., B.J. Jaworski, A. Kumar, (Nov., 1993), "Markor: A Measure of Market Orientation", *Journal of Marketing Research*, Vol. 30, No. 4, pp. 467-477.

KOHLI A., B.J. Jaworski, (April 1990), "Market Orientation: The Construct, Research Propositions, and Managerial Implications", *Journal of Marketing*, Vol. 54, pp. 1-18.

KOTLER P. (1977), *From Sales Obsession to Marketing Effectiveness*, Harvard Business Review 55 (November/December): 67-75.

MATSUNO K, J.T. Mentzer, J.O. Rentz, (2005), "A Conceptual and Empirical Comparison of Three Market Orientation Scales", *Journal of Business Research*, 58 (1), pp. 1-8.

McKITTRICK, J.B., (1957), "What Is The Marketing Management Concept?", in *The Frontiers of Marketing Thought and Science*, Frank M. Bass, ed., American Marketing Association, Chicago, pp. 71-92.

NARVER J., S. Slater, B. Tietje, (1998), "Creating a Market Orientation", *Journal of Market Focused Management*, 2, 241-255.

NARVER, J., Slater, S., (1990), "The Effect of Market Orientation on Business Profitability", *Journal of Marketing*, Vol. 54, No. 4, pp. 20-35.

OLIVER R.L., (1999), "Value as Excellence in the Consumption Experience, In M.B. Holbrook (Ed.)", *Consumer Value: a Framework for Analysis and Research*, pp. 1-29, New York, NY: Routledge.

PADANYI, Paulette S., (May, 2001), "Testing The Boundaries of The Marketing Concept: Is Market Orientation A determinant of Organizational Performance in the Nonprofit Sector?", Doctor of Philosophy Thesis, York University, Ontario.

SIVARAMAKRISHNAN S., D. Zhang, M. Delbaere, E. Bruning, (Feb. 2008), "The Relationship between Organizational Commitment and Market Orientation", *Journal of Strategic Marketing*, Vol. 16, No. 1, pp. 55-73.

WEBSTER, Frederick E. (1988), "The Rediscovery of the Marketing Concept", *Business Horizons*.

YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI VE TÜRKİYE'DE YABANCI SERMAYE SORUNU

Şennur SEZGİN* - Seyfi YILDIZ** - Selami SEZGİN***

Özet

Son otuz yıldır yabancı sermaye yatırımlarının önemi ve geliştirmekte olan ülkelerin kalkınmasına olan katkıları sürekli tartışılmıştır. Artık yabancı sermayeyi çekebilmek için ülkeler bir dizi önlemler almaktadırlar. Bu nedenle bu çalışmada yabancı sermaye yatırımlarının kapsamı ve tanımı yapılarak, bu konuya ışık tutan teoriler üzerinde durulmuştur. Yabancı sermaye yatırımlarının ülke üzerindeki etkileri incelenerek, Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin seviyesi tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yabancı Sermaye, Yabancı Sermaye Yatırımları, Türkiye, Geliştirmekte Olan Ülkeler.

Giriş

Son otuz kırk yıldır yabancı sermaye yatırımlarında meydana gelen artışlar bu konu üzerine çok fazla değinilmesine neden olmuştur. Özellikle 1980'lerden sonra Türkiye'de olduğu gibi birçok geliştirmekte olan ülkelere hükümetlerin yabancı sermayeye karşı tavırlarının değiştiği gözlenmektedir. “Yabancı sermayeyi nasıl kontrol ederim” kaygısı gündemden kalkarak “yabancı sermayeyi nasıl cezbederim” sorunu gündeme girmiştir. Yabancı yatırımcılara karşı konulan birçok engeller kaldırılmıştır. Yabancı sermaye kalkınmanın motoru olarak görülmeye başlanmış ve ülkeler yabancı sermaye çekebilmek için adeta bir biriyle yarışır hale gelmiştir.

Yabancı sermaye yatırımlarının yatırım yapılan ülkenin ödemeler bilançosu ve istihdamı üzerinde olumlu etkilerinin yanında teknolojiyi beraberinde getirmesi gibi cazip tarafları da bulunmaktadır. Diğer taraftan, yabancı sermaye yatırımlarının monopol bir yapı oluşturması, karlarını transfer etmesi, ithal yasaklarını aşması gibi olumsuz yönleri de bulunmaktadır.

Yabancı sermaye konusunda şu nokta hiçbir zaman gözardı edilmemelidir. Yabancı sermaye hiçbir zaman bir ülkeye yardım olsun diye gelmez. Yabancı sermaye ticari çıkarlarını maksimum etmek için gelir. Bu nedenle yabancı sermaye konusunda “karşılıklı çıkar” ilişkilerinin çok iyi dengelenmesi gereklidir (Karluk, 1983:210).

Bu çalışmanın amacı, son zamanlarda yabancı sermayede meydana gelen gelişmeleri yakalayıp, yabancı sermayenin ekonomi üzerindeki etkilerini tespit etmektir. Türkiye gibi geliştirmekte olan ülkelere yabancı sermaye yatırımlarının niye gelmediğini ortaya koymaktır. Yani, geliştirmekte olan ülkelerin yabancı sermaye sorunlarına Türkiye'yi örnek olarak yaklaşmaktır.

Bu çalışmanın birinci kısmında, yabancı sermaye yatırımlarının tanım ve kapsamını verdikten sonra, ikinci bölümde yabancı sermaye teorilerini açıklamaya çalışacağız. Bu bölümü takip eden üçüncü bölümde, yabancı sermaye yatırımlarını etkileyen faktörler gözden geçirilecektir. Dördüncü bölümde ise yabancı sermaye yatırımlarının ekonomi üzerindeki etkilerine değinilerek, bu etkilerden sermaye birikimi, teknoloji ve yönetim bilgisi, istihdam, ödemeler dengesi ve uluslararası ilişkilere olan etkisi detaylı incelenecektir. Daha sonra beşinci bölümde dünyadaki yabancı sermaye yatırımlarına kısaca bakıldıktan sonra Türkiye bölümüne geçilecek ve burada kısa bir tarihten sonra Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımlarının gelişimi ayrıntılı olarak incelenecek-

* Pamukkale Üniversitesi, ÇEKO, sennursezgin@hotmail.com

** Hitit Üniversitesi, Maliye, seyfiyildiz@hotmail.com

*** Pamukkale Üniversitesi, Maliye, sezgin@pau.edu.tr

tir. Bu bölümü takip eden kısımda Türkiye'ye yabancı sermaye yatırımlarının gelmeyeş nedenlerine bakılacaktır.

Yabancı Sermayenin Tanımı ve Kapsamı

Literatürde “*yabancı sermaye yatırımı*”, “*doğrudan yabancı yatırım*” ve “*özel yabancı sermaye yatırımı*” şeklinde kullanılan kavramlar hemen hemen aynı anlama gelmektedirler. Buradaki “*yabancı*” kelimesi herhangi bir ülkenin sınırları dışında olmak anlamında kullanılmaktadır. “*Yabancı sermaye*” terimi, herhangi bir ülkedeki belli miktar sermayeye, başka ülkenin vatandaşlarının sahipliğini ifade etmektedir. “*Özel*” kelimesi devleti değil, özel yatırımları belirtmek için kullanılmaktadır. “*Doğrudan*” kelimesi ise, sermaye ile birlikte değişen ölçüde, teknoloji, know-how, işletmecilik bilgisinin de ülkeye geldiğini açıklamaktadır (Karluk, 1998:398).

Yabancı sermaye, “*bir ülkenin karşılığını değişik biçimlerde ileride ödenmek üzere başka ülkelerden temin ederek kısa sürede ekonomik gücüne ekleyebileceği mali veya teknolojik veya mali ve teknolojik kaynaklar*” olarak tanımlanmaktadır (Akdiş, 1998:61-90). Burada belirtilmesi gereken bir husus vardır. Doğrudan sermaye yatırımlarını “*portföy*” yatırımlarından ayırmak gereklidir. Portföy yatırımları yabancı tahvil ve hisse senedi gibi sermaye piyasası araçlarına ya da yabancı hazine bonosu, döviz hesabı, banka mevduat hesabı gibi kısa süreli para piyasası araçlarına yapılan yatırımlardır. Oysa doğrudan sermaye yatırımları üretime dönük olarak yurt dışında fiziki üretim araçlarına yapılan yatırımlardır.

Yabancı Sermaye Yatırımlarını Etkileyen Faktörler

Yabancı sermaye yatırım kararını etkileyen en büyük etken yatırımın karlı oluşudur. Bunu yanında yabancı girişimcinin üzerinde durduğu diğer önemli faktör, yabancı memlekette elde ettiği karı kendi ülkesine transfer edebilmesidir. Yabancı sermaye yatırımlarını etkileyen temel faktör karlılık ve kar transferi olmasının yanında, ekonomik, siyasi, psikolojik, hukuki ve ahlaki-moral değerlerinin de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu faktörleri şöyle açıklamak mümkündür.

Ekonomik Faktörler

Yabancı sermayenin gideceği ülkede aradığı ekonomik faktörlerin başında ekonomik istikrar gelmektedir. Gelişen ekonomilerde, ekonomik istikrarın temeli istikrarlı fiyatlar, döviz kurları, faiz politikaları ve büyümedir. Ekonominin büyümesi kişi başına düşen gelirin ve toplam talebin artmasına yol açar. Sonuç olarak, yurt içi piyasa genişler. Büyük bir yurt içi piyasası olan ülkeler yabancı yatırımcıların ilgisini çeker Yabancı sermaye yatırımcısının ürettiği mala karşı diğer ülkedeki talep fazlalığı, yabancı sermayeyi o ülkede yatırım yapmaya teşvik edecektir. Diğer deyişle pazarın büyüklüğü yabancı sermayeyi etkileyen faktörlerdendir. Çünkü yatırımdan sağlanacak gelir, pazarın genişliği ve üretilecek ürüne karşı olan talebin büyüklüğüne bağlı bulunmaktadır (Aydoğuş, 1989:229-243).

Siyasi Faktörler

Bir ülkedeki siyasi istikrarda yabancı sermaye yatırımcısının en fazla dikkat ettiği konulardandır. Yabancı şirketler istikrarsız politik ortama sahip olan ülkelerde yatırım yapmaya çekinmektedirler. Çünkü yabancı sermaye her şeyden önce, emniyet ve güven beklemektedir. Siyasi istikrarsızlık yabancı yatırımcının riskini artırırken, yabancı yatırımcı bu riske karşılık daha fazla getiri bekler ve çok kısa zamanda ülkeyi terk edebilir. Siyasi istikrar bozulursa, yabancı şirketleri olumsuz etkileyen bazı önlemler alınabilir. Yatırımların karşılık verilmeden millileştirilmesi, kar transferleri ve pay değişimi üzerine konan kısıtlamalar bu önlemlerden bazılarıdır.

Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

Yabancı yatırımcılar açısından dış ülkelerdeki yasalar kadar kendi ülkesindeki yasalarda önemlidir. Yatırımcının kendi ülkesindeki vergi düzenlemeleri ve anti tekelci politikalar yabancı ülkede yatırım yapma kararı üzerinde önemli etkiye sahip olurlar. Yatırımcının ülkesindeki büyüme kısıtlayan mevzuat düzenlemeleri ve uygun olmayan vergi kanunları yabancı ülkelerde yatırımları teşvik eder. Bunu yanında, yatırım yapılan ülkelerdeki düzenlemeler de yatırım kararı üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. İzin verilen yabancı sermaye miktarı, vergileme ve kar aktarımı ile ilgili mevzuat yatırım kararını etkilemektedir (Aydoğuş, 1989:245).

Psikolojik ve Diğer Faktörler

Psikolojik faktörler bir ülkeye yabancı sermaye gelmesini önemli ölçüde etkilemektedir. Bu faktörler geçmişten gelen endişeler nedeniyle, gelecekte kötü sonuçlar beklenmesine neden olmaktadır. Türkiye'ye yabancı sermaye gelmesinde karşılaşılan en büyük engellerden biri budur. Ne yazık ki Türkiye için Avrupa'da bir çekim olduğunu ve Viyana kapısındaki Türkler imajının hala insanların kafasında olduğu belirtmiştir. Yatırımın gerçekleştirileceği ülkedeki yabancı sermaye konusundaki olumsuz kampanyalar, halkın tepkisi ve kamunun yabancı sermaye konusundaki düşünceleri firmalar için oldukça önemlidir.

Hemen hemen bütün gelişmekte olan ülkelerde görülen yabancı sermaye karşıtı düşünceler yeni yatırımlardaki risk oranlarını yükseltmekte, korku ve endişe içerisinde çalışan mevcutlarının da ülke ekonomisi ile entegrasyonuna engel olmaktadır. Yabancı sermayeyi en çok çeken ülkelere olan Japonya, Belçika gibi ülkelere bu türden ön yargıların bulunmadığı görülmektedir.

Yabancı sermayeye karşı yerel yatırımcıların tutumu da o ülkeye yatırım yapan yabancı şirketlerin kararları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Yabancı sermaye yatırımları ekonomistler tarafından bir sermaye hareketi olarak görülse de diğer sermaye hareketlerinden farklıdır. Çünkü yabancı sermaye yatırımlarında sermayenin yanında, yönetim bilgisi ve teknoloji transferi de söz konusu olmaktadır. Yabancı sermayenin yatırım yaptığı ülkedeki etkileri şunlardır. Sermaye birikimi, teknoloji ve yönetim bilgisi, istihdam, ödemeler dengesi, uluslararası ilişkiler ve diğer etkiler olarak bilinmektedir.

Dünya'da Yabancı Sermaye Yatırımlarındaki Gelişmeler

Ekonomik sistemleri ne olursa olsun dünyadaki bütün ülkeler yabancı sermayenin ülkelerine gelmesini istemektedirler. 1980-1994 arasında yabancı sermaye yatırımları, dünya gayrisafi yatırımlara oranı yaklaşık %2'den %4'e çıkmıştır. Bu ülkelerin içinde, gelişmekte olan ülkeler ile birlikte, sosyalist ülkeler ve gelişmiş sanayi ülkeleri de vardır. Sanıldığı aksine yabancı sermaye yatırımları gelişmekte olan ülkelere çok gelişmiş ülkeleri seçmektedirler. Sermaye sıkıntısı içinde olmayan gelişmiş ülkeler de birbirleriyle rekabet ederek yabancı sermayeyi ülkelerine çekmek istemektedirler. Japonya'nın bugünkü gelişmişlik düzeyinde yabancı sermayenin büyük rolü vardır (Akdiş, 1988).

1970'li yıllarda gelişmekte olan ülkelerin hızla kalkınmalarının nedenlerinden biri de yabancı sermayeden yararlanma olanakları olmuştur. Yabancı sermaye konusunda hem sanayileşmiş ülkelerin, hem de gelişmekte olan ülkelerin tutumlarındaki lehte değişiklikler sonucu, bu ülkelerin yabancı sermaye yatırımları hızla artmıştır. Söz konusu ülkelere yabancı sermaye yatırımı 1960'da 2 milyar dolar iken, 1979'da 13 milyar dolara yükselmiştir.

2004 yılında 648 milyar dolara ulaşan yabancı sermaye yatırımları 2001 yılından sonra ilk defa artma eğilimine girmiştir. 2001 yılında zirve olan 1400 milyar dolara ulaşmasa da yabancı sermaye yatırımlarında kıpırdanma görülerek, bir önceki yıla göre 2004 yılında %2'lik artış gerçekleşmiştir. Gelişmekte olan ülkelere gelen yabancı sermaye \$233 milyar dolarla %40 civarındadır, buna karşılık gelişmiş ülkelere yönelen yabancı direkt yatırımlar %14 civarında azalma göstermiştir. Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkeler 1997 yılından sonra en yüksek seviyede yabancı sermaye yatırımlarına sahip olmuştur. En fazla yabancı sermaye yatırımlarını çeken ülkeler sırasıyla, ABD, İngiltere ve Çin'dir.

Yabancı sermaye yatırımlarının gelişmekte olan ülkelere kaymasının birçok nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında yoğun rekabet baskısı nedeniyle bir çok endüstri rekabet gücünü arttırmak için yeni yollar aramaktadır. Bu arayışlardan bazıları da faaliyetlerine hızlı gelişen ekonomilerde devam etmek, böylece hem ölçek ekonomilerinden yararlanmakta, hem de üretim maliyetlerini düşürmeyi hedeflemektedir.

Bunların dışında hükümetlerce yabancı yatırımların teşviki için uygulanan birtakım özendirici tedbirlerde diğer etkili öğelerdir. Gelişmiş ülkeler yatırımların teşviki için nakit yardımlar, faizsiz veya düşük faizli verilen krediler gibi mali araçları kullanırken, gelişmekte olan ülkelere vergi indirimi, muafiyetleri, istisnaları ile vergi iadeleri gibi mali teşvik araçları kullanmaktadır.

Bugün yabancı sermayenin yaklaşık %80'i birbirlerine sermaye ihraç eden 7 gelişmiş ülke arasında gerçekleştirilmekte, geriye kalan %20'lik kısım da diğer 150 ülke tarafından paylaşılmaktadır. Yabancı sermaye yatırımları yılda yaklaşık olarak \$250-300 milyar civarında olup bunun \$50-60 milyarlık kısmı 150 ülke tarafından paylaşılmaya çalışılmaktadır ki bu da bize bu konudaki rekabetin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları

Bilindiği gibi Türkiye yabancı sermaye yatırımlarından pek yararlanan ülke değildir. Bununla beraber, Türkiye'nin mevcut ekonomik yapısı, doğal kaynakları, işgücü yabancı sermayenin gelmesine müsait olmasına rağmen yeterli düzeyde ulaşamamıştır.

Türkiye'ye gelen sermaye yıllar itibariyle artış göstermekle beraber yeterli düzeyde değildir. Dünyadaki toplam yabancı sermaye yatırımlarından Türkiye'nin aldığı pay 1989-1994 arasında %0,35 iken 1999-2000 arasında 0,8 olmuştur. Yabancı sermaye yatırımı iki katına çıkmış olmasına rağmen hala bu oran çok düşüktür.

2004 yılında 648 milyar dolara ulaşan yabancı sermaye yatırımları 2001 yılından sonra ilk defa artma eğilimine girmiştir. 2001 yılında zirve olan 1400 milyar dolara ulaşmasa da yabancı sermaye yatırımlarında kıpırdanma görülerek, bir önceki yıla göre 2004 yılında %2'lik artış gerçekleşmiştir.

Yabancı sermaye için 1980 yılından sonraki yıllar bir dönüm noktası olmuştur. İç politikada istikrarın sağlanması ve ekonomik krizin atlatılmasında gösterilen ilerleme ile ekonomik reformları devam ettirmedeki kararlı tutum, yabancı yatırımcıların Türk ekonomisine olan güvenini arttırmıştır. 1954 yılından 1980 yılına kadar Türkiye'ye giren toplam yabancı sermaye miktarı 200 milyon dolar civarında iken bu miktar 1983 yılı sonunda \$1,2 milyar bulmuştur (Akdiş 1988:77). Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliğini gerçekleştirdiği 1996 yılından sonra çok fazla miktarda yabancı sermayenin geleceği sanılmıştı. 1997'de izin verilen \$1.6 milyarlık yabancı sermayeden sadece \$1 milyar dolarlık kısmı gelmiştir.

Aşağıda tablo 1'de yıllar itibariyle yabancı sermayenin ülkemize girişi verilmiştir. 1990-2000 yılları arasında izin verilen sermayede devamlı artışlar gözlenmektedir. Ancak, fiili girişlerde dalgalanmalar söz konusudur. 1998 yılına kadar yabancı firmaların toplam sermayesinde düzenli bir artış gözlenmiştir. Bu düzenli artış ekonomi politikasında yapısal değişimleri öngören 24 Ocak kararlarına bağlanabilir. 1999-2000 yılları arasında bariz bir azalma gözlenmiştir. 1995-1996 yıllarında izin verilen yabancı sermaye diğer yıllara nazaran oldukça yüksek olmasına karşın fiili giriş 1990-2000 dönemi itibariyle en düşük düzeydedir. 1990-2000 döneminde fiili girişin izin verilen yabancı sermayeye oranının en yüksek olduğu yıl %68.24 ile 1992 yılında gerçekleşmiştir.

Tablo 1. Türkiye'de Yıllara Göre Yabancı Sermaye Yatırımları

Yıllar	İzin Verilen Yabancı Sermaye (Milyon \$)	Yabancı Sermayeli Firma Sayısı	Fiili Giriş (Milyon \$)
1980-1990	6.423	78-1856	2.519
1991	1.967	2.123	907
1992	1.820	2.330	911
1993	2.063	2.554	746
1994	1.478	2.830	636
1995	2.938	3.161	934
1996	3.836	3.582	914
1997	1.678	4.068	852
1998	1.646	4.533	953
1999	1.700	4.950	813
2000	3.477	5.328	1.707
2001	2.725	5.841	3.288
2002	2.243	6.280	1.042
2003*	1.208	6.511	150 (Ocak-Mayıs)

Kaynak: T.C. Hazine Müsteşarlığı, yabancı sermaye raporu, (www.hazine.gov.tr)

Türkiye küreselleşme ile artan yabancı sermaye yatırımlarından fazla yararlanamamıştır. 1995-2000 yıllarında Türkiye'ye gelen yabancı sermaye yatırımları ortalama 767 milyon \$'dır. Bu gayri safi yurt içi hasılanın %0.4'üne eşittir. Bu oran itibariyle Türkiye 91 gelişmekte olan ülke içerisinde 81. sırada yer almaktadır. Bu ülkelerde doğrudan yabancı yatırımcıların gayri safi yurt içi hasılaya oranı bütünü itibariyle yaklaşık %2 düzeyindedir.

Haziran 2003 tarihi itibariyle 4875 sayılı kanunla yabancı sermaye şirketlerinin faaliyetlerine ilişkin izin kaldırıldığından veriler 2003* yılı haziran ayına kadardır. Bu tarihten sonraki veriler sadece yabancı sermayeli şirketler hakkındadır. Aşağıdaki tablo 2'de 17.06.2003 tarihinden sonra kurulan yabancı sermayeli firmalar gösterilmektedir.

Tablo 2: Yabancı Sermayeli Firmalar

	Yeni	Şube	İştirak	Toplam
1954-2002	4221	202	871	5294
2003	800	131	198	1029
2004	1440	62	446	1948
2005	2081	54	478	2613
2006	2473	63	633	3169
2007	2913	61	655	3629
2008	2695	64	638	3397
Toplam	16623	537	3919	21079

Kaynak: Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Raporu, 2008.

Tablo 2'de görüldüğü gibi 4875 sayılı "Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu" nun yürürlüğe girdiği 17.06.2003 tarihinden Haziran 2005'e 3.594 adet yabancı sermayeli şirket ve şube kurulmuştur. 909 yerli sermayeli şirkete yabancı sermaye iştiraki gerçekleşmiştir.

Tablo 3: Doğrudan Yabancı Yatırımcılarca Taahhüt Edilen Sermayenin Ülkesel Dağılımı (Milyon \$)

	Ülke	Şirket Sayısı (adet)	Top.Yabancı Sermaye	%
1	AB Ülkeleri	1.416	542,1	74,0
	Almanya	506	410,3	56,1
	Hollanda	193	38,2	5,2
	Yunanistan	80	26,9	4,0
	İngiltere	200	22,5	3,0
	Belçika	59	14,6	1,9
	Diğer AB ülkeleri	378	29,7	4,0
2	A.B.D	154	43,5	5,9
3	İsviçre	43	22,2	3,0
4	Rusya Federasyonu	151	14,1	2,0
5	İzlanda	2	13,8	1,9
6	Suudi Arabistan	22	12,0	1,6
7	İran	245	9,7	1,3
8	Kazakistan	24	8,0	1,1
9	İsrail	53	5,4	0,7
10	Kuveyt	6	5,3	0,7
11	Bulgaristan	47	4,6	0,6
12	Güney Kore Cumh.	30	3,7	0,5
13	Japonya	19	3,6	0,5
14	İrak	90	3,5	0,5
15	Çin Halk Cumh.	105	3,4	0,5
16	Azerbeycan	92	3,1	0,4
17	Norveç	14	2,9	0,4
18	Suriye	37	2,7	0,4
19	K. Kore	4	2,3	0,3
20	İngiliz Virgin Adaları	19	2,3	0,3
21	Kanada	15	2,1	0,3
22	Türkmenistan	5	1,9	0,3
23	Liberya	1	1,8	0,2
24	Lübnan	1	1,6	0,2
25	Kırgızistan	14	1,4	0,2
	Diğer Ülkeler	467	14,7	2,0
	Genel Toplam	3,095	732,1	100,0

Kaynak: Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Yabancı Sermaye Raporu, 2005

İstanbul Ticaret Odası verilerine göre, 2003 Haziran-2005 Haziran döneminde, firmaların kuruluşundaki yabancı ortak ve sermaye durumuna göre, toplam 5 bin 367 yabancı yatırımcı tarafından toplam 413 milyon 650 bin 71 TL'lik yatırım yapıldığı saptanmıştır. Aynı dönem içinde yabancı sermayenin en çok yoğunlaştığı sektörler sıralamasında, toplam yatırımcı sayısı itibarıyla 768 yatırımcı ile tekstil-giyim, yatırılan sermaye toplamı itibarıyla ise 87.8 milyon TL ile tarım ve gıda sektörleri ön planda olduğu görülmüştür.

Tablo 3'den de görüleceği gibi ülkemize gelen yabancı sermaye yatırımlarının yaklaşık %74'ü AB ülkeleri menşei firmalar tarafından yapılmaktadır. Geriye kalan %26'lık ABD, İsviçre, Rusya gibi ülke firmaları tarafından yapılmaktadır.

Tablo 4: Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımı

Türkiye'de Faaliyette Bulunan Yabancı Sermayeli Kuruluşların Sektörel Dağılımı					
Sektörler	Firma Adedi	Mevcut Yabancı Sermaye	Top. Yab. Ser. İçindeki payı (%)	Şirketlerin toplam sermayesi	Top. Ser. İçindeki yabancı ser. Payı (%)
Tarım	135	214,036,914	5.60	230,623,493	92.81
Madencilik	88	15,588,005	0.41	25,790,351	60.44
İmalat Sanayii	1,508	1,357,748,852	35.50	2,548,941,254	53.27
Hizmetler	4,108	2,237,659,552	58.50	3,378,817,881	66.23
Genel Toplam	5,839	3,825,033,323	100.00	6,184,172,979	61.85

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Yabancı sermaye raporu, 2002

2001 yılı itibarıyla Türkiye'de toplam 5839 yabancı firma faaliyette bulunmaktadır. Bu firmaların 135'i tarım, 88'i madencilik, 1508'i imalat sanayi ve 4108'i hizmetler sektöründe çalışmaktadır. Yani oransal olarak açıklarsak, bu şirketlerin %3'ü tarım, %2'si madencilik, %25'i imalat sanayi ve %70'i hizmetler sektöründe çalışmaktadır. Türkiye'de madencilik sektöründe faaliyet gösteren toplam 88 firmadan biri kömür madenciliği, 3'ü petrol, 4'ü metal madenciliği ve geri kalanı diğer madencilik alanları ile uğraşmaktadır. Tarım sektörüne yapılan yatırımların çoğunluğu sigara ve gıda sektöründe toplanmaktadır. Hizmetler sektöründeki toplam 4108 firmanın 2182 tanesi ticaret sektöründedir. Hizmetler sektöründe de turizm, hipermarket ve bankacılık sektörlerinin önemli yer tuttuğu görülmektedir. İmalat sanayinin de faaliyet gösteren toplam 1508 yabancı firmanın 146'sı gıda, 20'si hazır giyim, 108'i elektronik geri kalanı ise muhtelif imalat sanayi sektörleri arasında dağılmıştır. Toplam yabancı sermayenin yaklaşık %6'sı tarım, %0.4'ü madencilik, %36'sı imalat sanayi ve %58'i hizmetler sektöründe faaliyette bulunmaktadır.

Haziran 2003 tarihinden itibaren sadece yabancı sermayeli şirketler hakkında istatistikler edildiğinden, bu tarihten itibaren kurulan yabancı sermayeli şirketlerin sektörel dağılımı şöyledir. Haziran 2003 tarihinden itibaren toplam 3.095 adet yabancı şirketten 2.226 hizmetler, 591 imalat ve 278 adeti diğer sektörlerde faaliyet göstermektedir.

Türkiye'de Yabancı Sermaye

Gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunu yatırım eksikliğidir. Yatırımlarda tasarrufa bağlıdır. Tasarruflarda yurt içi ve yurt dışı olmak üzere ikiye ayrılır. Genellikle gelişmekte olan ülkelerde yurt içi tasarruflar yatırımlar için yetersiz olduğundan, kalkınmak için bir "darboğaza" girerler. Bu darboğaz bir ölçüde dışarıdan ülkeye yapılan transferlerle giderilebilir. Yani yabancı sermaye kalkınmada kullanılabilecek önemli bir kaynaktır.

Yabancı sermaye konusunda pek çok ülkeden önce liberal politikalar uygulayan ülkemize, yabancı sermayenin yeteri kadar geldiği söylenemez. Bununla beraber, Türkiye'nin mevcut ekonomik yapısı, kapasitesi, doğal kaynakları, yetişmiş elemanları ve işgücü yapısı yabancı sermayenin gelmesi için uygun olmasına rağmen, yabancı yatırımlar yeterli düzeye ulaşamamıştır.

Türkiye'deki yabancı yatırımcıların karşılaştıkları problemleri iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi ekonomik şartlardan kaynaklanan problemler. İkincisi ise, yasalar ve yönetsel problemlerdir.

Ekonomik Şartlardan Kaynaklanan Problemler

Yabancı sermayenin yatırım yaptığı ülkede siyasal, sosyal ve iktisadi istikrarı araması onu en doğal özelliğidir. Bu faktörler sadece satış hasılatını değil, aynı zamanda uluslararası piyasalardaki ve özellikle gidilen ülkelerdeki varlığını ve bu varlığın devamını etkilemektedir. İktisadi, siyasi, psikolojik ve moral değerler konusundaki istikrar ve güvence, bir ülkenin yabancı yatırımlar için çekiciliğini artırmaktadır. Türkiye, son dönemlerde, bu konuyla ilgili önemli aşamalar kaydedilmiştir. Vergi reformu, sosyal güvenlik reformu, uluslararası tahkim konusunda anayasa değişikliği, bankalar yasası çıkarılmış, IMF ile yapılan destekleme (stand by) düzenlemesi ile enflasyonun indirilmesi, bütçe disiplininin sağlanması, yapısal reformların devam ettirilmesi ve kur politikasının belirsizlikleri azaltacak tedbirler alınmıştır.

Yabancı sermayenin gelişini verimlilik kıstası ile ele aldığımızda, Türkiye'nin yabancı sermaye çekmek konusundaki rakiplerine göre işgücü maliyetlerinde bir dezavantajı vardır. 1999 yılı verilerine göre, işgücü verimliliği de dikkate alındığında sanayide saatlik işgücü maliyetleri Türkiye'de \$5,78, Çin'de \$2,11, Endonezya'da \$0,14, Macaristan'da \$1,94, Çek Cumhuriyeti'nde \$2,06 ve Rusya'da \$1,22'dir (İşveren, 2002).

Türkiye'de yerli ve yabancı yatırımcıların karşılaştığı en önemli sorunlardan biri yüksek enflasyondur. Son yirmi yıldır Türkiye de kayıtlarını, hesaplarını Türk Lirasının yanı sıra, yabancı para ile izleyen yabancı yatırımcılar, enflasyonun yıkıcı etkilerini daha fazla hissetmekte, getirdikleri yabancı sermayenin kısa sürede eridiğinin görmektedirler. Yaşanan kronik enflasyona rağmen, enflasyon muhasebesinin kabul edilmemiş olması, enflasyondan arındırılmış karlar yerine, enflasyon sebebiyle fiktif olarak aşırı değerlendirilmiş karların vergilendirilmesi yabancı yatırımları caydırıcı bir unsur olmaktadır. Bütün bunlara ek olarak kayıt dışı ekonominin yarattığı olumsuzluklarda mevcuttur. Kayıt dışı ekonomi, nedeniyle birçok yabancı yatırımcı pazar paylarını ve müşterilerini kayıp etmektedir. Ayrıca, alınan ekonomik kararların tam olarak uygulanamaması, sık sık değişikliğe uğraması yabancı yatırımcının önünü görmesine ve uzun vadeli plan yapmasına engel olmaktadır. Bugüne kadar özelleştirmede hedeflenenlerin gerçekleştirilmemiş olunması ve yap-işlet-devret modellerinin uygulamaya konulmasında gecikmeler yabancı yatırımcının gelmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Yasal ve Yönetimsel Problemler

Yabancı sermayenin karşılaştığı en önemli problemlerden biri entelektüel haklarla ilgilidir. Türkiye entelektüel Haklar alanında önemli gelişmeler kaydetmesine karşın, bu konuda mevzuat bazında uluslararası standartların oldukça gerisinde bulunmaktadır. Bu da yabancı sermayeyi olumsuz şekilde etkilemektedir.

Entelektüel hakları tam korumada yasal yetersizlikler yanında, idari otoritelerin yeterli özeni göstermemesi, hatta yabancı sermaye karşıtı kesimleri destekleyici davranışları yabancı yatırımcıları Türkiye'ye yatırım yapmaktan caydırmaktadır. Sonuç olarak, ayrıntılı ve inceleyici araştırmaların sonucu olarak oluşturulmakta olan fikri haklar ve uluslararası yatırımlar uluslararası anlaşmaların prensipleri ve şartları görmemezlikten gelinerek, suiistimal edilmektedir.

Yabancı yatırımcıların varlığına ve gerekliliğine temel oluşturan fiyat kontrolleri piyasa ekonomisinin şartları ile de tam uyumlu olmaktadır. Aynı şekilde, teşvik edilen tarife dışı kısıtlamalar, kısa dönemde fayda sağlasa da, uzun dönemde zararlı sonuçlara yol açmaktadır. Bu tarife dışı engeller dış dünyanın Türkiye'ye olan güvenini sarsmakta ve bütün dünyada Türkiye'nin kötü bir imaj bırakmasına neden olmaktadır. Bunun yanında, uluslararası arbitraj ve harmonizasyonun uluslararası sistemle uyumsuzluğu, yasal uygulama ve regülasyonların güvenilir olmaması yabancı sermayenin gelmesi için önemli engellerdir.

Sonuç

Günümüzde ülkeler arasında bir kalkınma yarışı vardır. Ülkelerin kalkınabilmeleri için ise sermayeye olan ihtiyaçları her geçen gün artmaktadır. Artan sermaye ihtiyacını karşılayabilmenin yollarından birisi de yabancı sermayeyi ülkeye çekebilme. Yabancı sermaye beraberinde teknolojiyi getirir. Bu da daha fazla üretim, daha fazla ihracat demektir. Böylece dış pazarlar hakkında daha fazla bilgi edinilerek, pazar problemleri halledilir. İstihdam olanakları artarak, işsizlik azalır.

Yabancı sermaye yatırımları gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını gerçekleştirmekte yardımcı olması beklenen faktörlerdendir. Bu nedenle de yabancı sermaye yatırımları üç noktada önemlidir.

- Ülkenin döviz durumu, vergi gelirleri ve gelir getirme gibi makro ekonomik değişkenleri olumlu etkiler,
- Endüstriyel verimlilik. Teknolojik gelişme konusunda etkiler,
- İstihdam durumu ve işgücü niteliklerini etkiler.

Türkiye, dünyada en fazla yatırım çekme potansiyeli olan ülkelerden biridir ve son yıllarda bunda başarılı olmaya başlamıştır. Türkiye'nin şimdiye kadar gereken ölçüde yabancı sermaye çekmemesinin nedenlerini şöyle sıralayabiliriz.

- Entellektüel hakların korunması konusundaki duyarsızlar,
- Uluslararası sistem ile uyumsuzluk ve uluslararası hakeme gitme hususundaki gecikmeler,
- Özelleştirme konusunda yavaşlık,
- Siyasal ve ekonomik istikrarsızlık, özellikle yüksek enflasyon,
- Diğer nedenler, tarife dışı engeller, bürokratik formaliteler,
- Şeffaflığın olmaması, bilgi edinmenin güçlüğü gibi konular sayılabilir.

Yabancı sermaye yatırımlarını ülkenin kalkınması için önemli gören ülkelerin sadece dış açılmaları yetmez. Bunun yanında yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek için bazı politikaları benimsemeleri gerekir. Teşvik tedbirleri, etkin idari kurallar ve daha az bürokrasi, uygun ücret politikası, çalışma ortamının barış içinde olması, özelleştirme politikaları, ekonomik ve siyasi istikrar, çifte vergilendirmeyi önleyecek vergi politikaları, ekonomik entegrasyonlara üyelik, rekabet yasalarının olması gibi uygulamaların dışa açılma ile birlikte desteklenmesi gerekir.

Kaynaklar

AKDIŞ, Muhammed (1988), *Dünyada ve Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ve Beklentiler*, İstanbul: Yased Yayınları, No: 33; 61-90.

AKLAN, Nejla Adanur (2002), "Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları", *Dış Ticaret Dergisi*, sayı: 26.

AYDIN, Nurhan (1997), *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar ve Ortak Girişimleri*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları; No. 1002.

AYDOĞUŞ, İsmail (1989), "Türkiye'de 24 Ocak 1980 Sonrası Yabancı Sermaye Yatırımları ve Gelişimi", *Anadolu Üniversitesi, Afyon İ.İ.B.F 15. Kuruluş Yılı Armağanı*, 229-243.

BARAN, Tuncer (1968), *Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 241.

Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı (2005), "Yabancı Sermaye Raporu".

BERBEROĞLU, Necat ve Erdiç Tutar (1989), "Türkiye'de Uluslararası Sermaye Hareketleri", *Anadolu Üniversitesi, Afyon İ.İ.B.F 15. Kuruluş Yılı Armağanı*, 203-227.

BOROTAV, Korkut (2001), “2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXV, 207-220.

ÇETİNTAŞ, Hakan (2001), “Global Bir Ekonomide Doğrudan Yabancı Yatırımları ve Rekabet” *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: 22.

DEMİRCAN, Hayrettin (2003), “Dünyada ve Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları ve Stratejileri”, *Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Araştırma İnceleme Dizisi*, No: 35.

Devlet Planlama Teşkilatı, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2000.

Devlet Planlama Teşkilatı, Yabancı Sermaye Yatırımları, Ankara, 2002.

FİDAN, Erkal (1993), “Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, 129-145.

GÖVER, Z. Tuğrul (2005), “Doğrudan Yabancı Yatırımların Uluslararası Ticarete Etkileri”, *Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Araştırma ve İnceleme Dizisi 40*, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü.

GÖVDERE, Bekir, “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicilerinin Günümüzdeki Geçerliliği”, www.dtm.gov.tr/ead/DTdergi/nisan2003.

Izmir Chamber Of Commerce Publication (1998), *Worldwide Direct Foreign Capital Investments, Developments in Turkey and Izmir’s Chance*, Izmir, No: 58.

İşveren Dergisi, Şubat 2002.

KARLUK, S. Rıdvan (1983), *Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

KARLUK, S. Rıdvan (1998), *Uluslararası Ekonomi*, Beşinci Basım, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

KARLUK, S. Rıdvan, “Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Katkısı”, T.C. Merkez Bankası Eğitim Müdürlüğü Seminerleri Konuşması.

Mc MILLAN, Margaret, “Foreign Direct Investment: Leader or Follower”, *Tufts University Discussion Paper*, 99-01.

OKSAY, Suna (1998), “Çokuluslu Şirketler Teorileri Çerçevesinde, Yabancı Sermaye Yatırımlarının İncelenerek, Değerlendirilmesi”, *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: 8.

ÖZALP, İnan (1987), “Çok Uluslu İşletmelerin Az Gelişmiş Ülkelerdeki Joint Venture Stratejileri”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 1:1-12.

SABİR, Hasan (2002), “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Gelişmekte olan Ülkelere Yönlendirici Politikalar”, *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: 26.

SARI, Aydın (1995), “Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F.

SEYİDOĞLU, Halil (2001), *Uluslararası İktisat*, onördüncü basım, İstanbul, Güzem Yayınları.

TANRIKULU, Kenan (2002), “Yatırımın Önündeki Engeller Yatırım İkliminin İyileştirilmesi”, *Türkiye ve Siyaset Dergisi*.

World Investment Report (2005), United Nations, New York and Geneva.

www.unctad.org/en/docs, s. 19-20.

www.yased.org.tr/en/reports/annual.oo

www.yased.org.tr/en/reports/problems

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

www.Yased.org.tr/en/reports/priority

www.Hazine.gov.tr/ybd-rapor

www.investinginturkey.gov.tr./ybs.rapor

www.ekutup.dpt.gov.tr/teg/2005/03

www.Memlekehaber.com “Tarıma Yabancı İlgisi”, 4.11.2005.

TMS 41 ÇERÇEVESİNDE CANLI VARLIKLARIN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ (YARIŞ ATLARI ÖRNEĞİ)

Öğr. Gör. Sema ÜLKÜ* - Öğr. Gör. Ali AKAYTAY** - Arş. Gör. Kamil TAŞKIN***

Özet

Dünyada ve ülkemizde faaliyet gösteren pek çok işletme canlı varlıkların yetiştirilmesini faaliyet konusu olarak belirlemiştir. Canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi konusu, işletmenin faaliyetlerini sürdürürken kullandığı diğer varlıklarıyla kıyaslandığında daha özellikli kurallar içermektedir. Bu durum canlı varlıkların diğer varlıklardan ayrıldığı “değişim süreci” sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Canlı varlıklarda meydana gelen değişimin ve bu değişimin işletme için sebep olduğu kar/zarar durumlarının tespiti ve ölçülen kar/zarar tutarlarının finansal tablolara yansıtılması konusunu ele alan TMS 41 ve canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi konusuyula ilgili olarak yapılacak örnek uygulama bu çalışmanın esasını oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Canlı Varlıkların Muhasebeleştirilmesi, Muhasebe Standartları, 41 No’lu Türkiye Muhasebe Standardı.*

Giriş

Canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi konusu, işletmenin faaliyetlerini sürdürürken kullandığı diğer varlıklarıyla kıyaslandığında daha özellikli kurallar içermektedir. Bu durum canlı varlıkların diğer varlıklardan ayrıldığı “değişim süreci” sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Canlı varlıklarda meydana gelen değişimin ve bu değişimin işletme için sebep olduğu kar/zarar durumlarının tespiti ve ölçülen kar/zarar miktarlarının finansal tablolara yansıtılması konusunu ele alan TMS 41 ve canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi konusuyula ilgili olarak yapılacak örnek uygulama bu çalışmanın omurgasını oluşturmaktadır.

Çalışmada öncelikle canlı varlık kavramı ele alınacak ve işletmeler açısından, canlı varlıkları diğer varlıklardan ayıran özellikler üzerinde durulacaktır. Daha sonra TMS 41 kapsamında canlı varlıklar ve ilişkili diğer kavramlara değinilecektir. Canlı varlıkların muhasebeleştirilmesinde dikkate alınacak esaslar ve canlı varlıklardan elde edilecek kazançların veya bu varlıklar sebebiyle maruz kalınan zararların finansal tablolarda hangi kalemlerde yer alması gerektiğine değinilecektir.

Çalışmanın sonunda konu ile ilgili olarak “yarış atları”nın muhasebeleştirilmesini içeren uygulamadan alınmış bir örnekle konuya açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

1. Canlı Varlıklar

Yeryüzünde fiziksel olarak doğan, büyüyen, üreyen ve ölen her şey canlı varlık olarak adlandırılmaktadır. Dünyada ve ülkemizde faaliyet gösteren pek çok işletme de bu canlı varlıkların yetiştirilmesini faaliyet konusu olarak belirlemiştir. Elde ettikleri kazançlar veya maruz kaldıkları zararlar bu canlı varlıkların hayat evrelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

* Düzce Üniversitesi, Çimli MYO, semaulku@duzce.edu.tr

** Düzce Üniversitesi, Çimli MYO, aliakaytay@duzce.edu.tr

*** Sakarya Üniversitesi, İşletme Bölümü, ktaskin@sakarya.edu.tr

İşletmelerin, faaliyetlerini sürdürmek için kullandıkları temel dayanak noktaları olan fabrika, makine vb. duran varlıklar gibi; yetişmesi zamana bağlı olan ve hasat veren bitkiler ile yine yetişmesi çok uzun süre alan ve yetiştikten sonra ürün veren hayvanlar da birer duran varlıktır.

Canlı varlıklar elde tutuldukları süre zarfında çeşitli değişikliklere uğrarlar ve bu sebeple diğer duran varlık kalemlerinden ayrılırlar. “*Canlı demirbaşlar*” olarak da adlandırılabilen olan bu duran varlıklar bir değişim kapasitesine sahiptir. Bu değişimler sahipleri tarafından yönetilebilir ve ölçülebilir. Canlı duran varlıkları diğer duran varlıklardan ayıran özelliklere göz atacak olursak;

- **Değişim kapasitesine sahip olma:** canlı varlıklar biyolojik olarak değişim geçirirler.
- **Değişimin yönetilmesi:** işletme sahipleri, mevcut değişimleri koşulları değiştirerek veya çeşitli katalizörler kullanarak hızlandırabilir veya yavaşlatabilir.
- **Değişimin ölçülmesi:** biyolojik değişim neticesinde canlı varlığın kalitesinde veya miktarında meydana gelen değişim işletme sahiplerince izlenip ölçülebilir.

Örneğin, bir elma fidanının büyüüp meyve vermesi onun değişim kapasitesine sahip olduğunu gösterir. Gübreleme, nem dengesi, ışık, sulama gibi etkenler devreye girdiğinde elma fidanının büyümesi hızlanacaktır veya zararlı bir haşereye maruz kalması onun gelişimini olumsuz yönde etkileyecektir. Bu da sahip olduğu değişimin yönetilebileceğini göstermektedir. Ayrıca elma miktarında ve kalitesinde yıldan yıla meydana gelecek değişimlerin tespit edilebilmesi de değişimin ölçülebileceğini ortaya koyar.

Bir büyükbaş hayvan da doğumundan itibaren biyolojik olarak kendi yaşamını sürdürür, yavrular veya çeşitli işlerde kullanılarak katma değer sağlar. Belirli bir süreden sonra da iş yapamaz hale gelir. Büyükbaş hayvanda meydana gelen bu değişimler de çeşitli faktörlerle yönlendirilir (kısırlaştırma gibi) ve ölçülür.

Diğer maddi duran varlıklar, sahip olunduktan sonra eskime ve yıpranma gibi değişimler dışında nitel ve nicel değişikliklere maruz kalmadıkları halde canlı varlıklar gerçek değerleri açısından sürekli bir değişim içerisindedirler. Bu sebeple aynı muhasebe sınıflandırmasına dâhil edilmemeleri gerekmektedir. Canlı varlıkların aslına uygun olarak ve daha doğru bir şekilde kayıtlara alınabilmesi için Tek Düzen Hesap Planında konuyla ilgili olarak bazı değişikliklere gidilmesi gerekmektedir.¹

2. TMS 41’e Göre Canlı Varlıklar

Canlı varlıklar, Türkiye Muhasebe Standartlarında TMS: 41 Tarımsal Faaliyetler standardı altında incelenmektedir. Bu standardın amacı, tarımsal faaliyetlere ilişkin muhasebeleştirme yöntemlerinin ve gerekli açıklamaların belirlenmesidir. Standartta yer alan bazı terimler şunlardır:

Tarımsal faaliyet: Satışa konu canlı varlıkların tarımsal ürünlere veya farklı canlı varlıklara dönüştürülmesi işleminin bir işletme tarafından yönetimidir.

Tarımsal ürün: İşletmenin canlı varlıklarının hasadı yapılmış ürünüdür.

Canlı varlık: Yaşayan hayvan veya bitkidir.

Biyolojik dönüşüm: Canlı varlıklarda niteliksel ve niceliksel değişime yol açan büyüme, bozulma, üretim ve dölleme sürecidir.

¹ Konu ile ilgili olarak Akdoğan ve Sevilengül’ün önerisi, canlı varlıkların elde tutulma süreleriyle bağlantılı olarak “Dönen Varlık” hesaplarında 16 no’lu, “Duran Varlık” hesaplarında ise 21 no’lu grupların oluşturulmasıdır. Bu kodların tercih edilmesinin sebebi ise hesap planında henüz tanımlanmamış olmalarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akdoğan ve Sevilengül (2007).

Canlı varlık grubu: Yaşayan hayvan veya bitki topluluğudur.

Hasat: Ürünün canlı varlıklardan ayrılması veya canlı varlığın yaşam sürecinin sona ermesidir.

TMS 41'e göre canlı varlıkların hasadı yapılan ürünleri (meyve, et ürünleri, yün, kereste vs), bu noktadan sonra canlı varlıklar sınıfı içinde değil **TMS: 2'**ye bağlı olarak, **Stoklar** grubunda izlenir.

3. TMS 41'e Göre Canlı Varlıkların Muhasebeleştirilmesi

Bu standart kapsamında canlı varlıklar ve tarımsal ürünler, sadece aşağıda sözü edilecek olan üç koşulun gerçekleşmesi durumunda muhasebeleştirilir. Bu koşullar:

- İşletmenin, söz konusu varlığı geçmiş olayların sonucu olarak kontrol etmekte olması,
- Varlığa ilişkin gelecekteki ekonomik faydaların işletmeye aktarılmasının muhtemel olması,
- Varlığın gerçeğe uygun değeri veya maliyetinin güvenilir olarak ölçülebilmesi

şeklindedir.

Canlı varlıklar ilk muhasebeleştirildiği tarihte ve her bilanço tarihinde gerçeğe uygun değer² güvenilir olarak ölçülemediği durumlar hariç, gerçeğe uygun değerlerinden tahmini pazaryeri maliyetleri düşülmek suretiyle ölçülmelidir. Pazaryeri maliyetleri; aracılara ödenen komisyonlar, düzenleyici kuruluşların tahsil ettiği vergiler, mal değiş tokuşları ile transfer vergisi ve harçlarını içerir. Nakliye maliyetleri ve varlığın piyasaya getirilmesi için katlanılan maliyetler pazaryerinde katlanılan maliyetlere dâhil edilmez.

Gerçeğe uygun değer belirlenebilmesi için sözleşme fiyatlarının esas alınması gerekli değildir. Çünkü gerçeğe uygun değer, cari bir piyasayı yansıtır ve dolayısıyla söz konusu varlığın gerçeğe uygun değeri sözleşmeyle düzeltilmez.

Canlı bir varlık veya tarımsal bir ürüne ilişkin aktif bir piyasa³nın bulunması durumunda, bu piyasada açıklanmış olan fiyat, gerçeğe uygun değer belirlenmesine uygun bir esas teşkil eder. Bir işletmenin farklı piyasalara ulaşması söz konusu ise, ilgili işletme bunlardan en uygun olanını kullanır. Yani; bir işletme iki aktif piyasaya ulaşmakta ise, kullanılması beklenen piyasada geçerli olan fiyatı dikkate alır.

Aktif bir piyasanın bulunmaması durumunda, bir işletme elde edilebildiği takdirde aşağıdaki bilgilerden bir veya daha fazlasını gerçeğe uygun değer belirlenmesi için kullanır:

- İşlem tarihi ile bilanço tarihi arasında ekonomik koşullarda önemli bir değişiklik olmaması kaydıyla, en son piyasa işlem fiyatı,
- Farklılıkları yansıtan düzeltmelerin yapıldığı, benzer varlıkların piyasa fiyatları,
- Bir meyve bahçesinin sandık, kile veya hektar başı değeri gibi sektör emsalleri.

Bazı durumlarda da piyasada oluşmuş bir fiyat veya değer bulunmayabilir. Bu durumda, bir işletme gerçeğe uygun değer tespitinde, ilgili varlıktan elde edilmesi beklenen net nakit akımlarının piyasada oluşan cari vergi öncesi iskonto oranı ile iskonto edilmeleri sonucunda

² Gerçeğe uygun değer; karşılıklı pazar ortamında, bilgili ve istekli gruplar arasında bir varlığın el değiştirmesi ya da bir borcun ödenmesi durumunda ortaya çıkması gereken tutardır.

³ Aktif piyasa, ticareti yapılan malların homojen olduğu, bu mallar için her zaman alıcı ve satıcının mevcut bulunduğu ve fiyatların kamuoyu tarafından rahatlıkla öğrenilebildiği piyasadır.

bulunacak bugünkü değerini kullanır. Maliyet bazı durumlarda, özellikle aşağıdaki durumlarda, gerçeğe uygun değere yaklaşabilir:

- İlk maliyetin yüklenilmesinden bu yana çok az bir biyolojik dönüşüm gerçekleşmiş olması (örneğin; bilanço tarihinden hemen önce ekilen meyve ağacı fideleri),
- Biyolojik dönüşümün fiyatlar üzerinde önemli bir etkisi olmasının beklenmemesi (örneğin; 30 yıllık bir çam korusu üretim sürecindeki ilk büyüme).

4. Canlı Varlıklardan Sağlanan Kar ve Zararlar

Canlı bir varlığın gerçeğe uygun değerinden tahmini pazar yeri maliyetlerinin düşülerek ilk muhasebeleştirilmesi sırasında doğan kazanç veya zarar ile, ilgili varlığın gerçeğe uygun değerindeki değişiklikten doğan kazanç veya zarar **oluştugu dönem kar veya zararında dikkate alınır**. Örneğin⁴ bir tay doğduğunda 20.000 TL değerindedir. Fakat bir yaşına geldiğinde değeri 50.000 TL olur. Kazanç 30.000 TL dir. Aynı şekilde bir atın değerinin 100.000 TL olduğunu varsayalım. Yavruladığı takdirde atın değeri düşecek ve 80.000 TL olacaktır. Mevcut zarar 20.000 TL'dir.

5. Canlı Varlıkların Gerçeğe Uygun Değerinin Ölçülmesi

Canlı varlıkların gerçeğe uygun değerinin güvenilir bir biçimde ölçülebileceği varsayılır. Ancak, bu varsayım yalnızca, piyasa fiyatı veya değeri bulunmayan ve gerçeğe uygun değere ilişkin alternatif tahminlerin güvenilir olmayacağını açık olarak anlaşıldığı canlı varlıkların ilk muhasebeleştirilmesi esnasında yok sayılabilir.

Böyle bir durumda söz konusu canlı varlık, maliyetinden buna ilişkin her türlü birikmiş amortisman ve birikmiş değer düşüklüğü karşılıklarının düşülmesi suretiyle ölçülür. Söz konusu varlığın gerçeğe uygun değerinin güvenilir olarak belirlenebilir hale gelmesi durumunda işletme, adı geçen varlığı, gerçeğe uygun değerinden tahmini pazaryeri maliyetlerini düşmek suretiyle ölçer.

Canlı varlıkların, dönem sonundaki maliyetinden, birikmiş amortisman ve birikmiş değer düşüklüğü karşılıklarının düşülmesi esasına göre ölçülmesi durumunda, işletme, canlı varlıklara ilişkin:

- Canlı varlığın türü,
- Gerçeğe uygun değerinin güvenilir olarak ölçülememesinin nedenleri,
- Eğer mümkünse, gerçeğe uygun değere ilişkin muhtemel tahmini değer aralıkları,
- Amortisman yöntemi,
- Faydalı ömürleri veya kullanılan amortisman oranları ile,
- Dönem başı ve dönem sonu itibarıyla brüt defter değerleri ve birikmiş amortismanları (birikmiş değer düşüklüğü karşılıklarıyla toplanmak suretiyle) açıklamalarını yapar.

Cari dönem boyunca canlı varlıkların, maliyetlerinden birikmiş amortisman ve birikmiş değer düşüklüğü karşılıklarının düşülmesi esasına göre ölçülmeleri durumunda, işletme, söz konusu canlı varlıkların elden çıkarılmasına ilişkin olarak oluşan kazanç ve zararları muhasebeleştirir.

Buna ek olarak, canlı varlıklara ilişkin kâr veya zararın hesaplanmasında dikkate alınan bazı hususlar da işletme tarafından açıklanmalıdır. Bunlar; değer düşüklüğü tutarları, değer düşüklüğü iptalleri ve amortismandır.

⁴ Bu örnekteki rakamlar rast gele seçilmiştir.

Daha önceden, maliyet değerleriyle ölçülmüş bulunan canlı varlıkların, gerçeğe uygun değerlerinin güvenilir bir biçimde ölçülebilir hale gelmesi durumunda, işletme, canlı varlıklarla ilgili olarak:

- Söz konusu canlı varlığın tarifi,
- Gerçeğe uygun değerinin güvenilir bir biçimde ölçülebilir hale gelmesinin nedenleri,
- Değişimin etkileri konularında açıklama yapar.

Duran varlık niteliğindeki bir canlı varlık “TFRS 5 Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar ve Durdurulan Faaliyetler” Standardına göre satış amaçlı olarak sınıflandırılacak kriterlere sahip olması durumunda (veya satış amaçlı elde tutulan bir gruba dahil edilmesi durumunda), gerçeğe uygun değerinin güvenilir bir biçimde ölçülebileceği varsayılır.

6. Canlı Varlıklarda Amortisman

Amortisman, duran varlıkların kullanılacağı zaman süresi içinde değerinin bölümlere ayrılması, değerlerin saptanması, değer kayıplarının maliyete yansıtılması ve kaynak oluşturarak, duran varlıkların yenilenmelerine olanak sağlamak üzere değerlerinin azaltılması ve sona erdirilmesidir. Canlı varlıklar da diğer duran varlıklar gibi belirli bir ekonomik ömre sahiptir ve amortisman tabii tutulmaları gerekmektedir. İktisadi kıymetlerin faydalı ömürleri dikkate alınarak belirlenen amortisman oranları 333, 339, 365 ve 389 sıra no.lu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği ekindeki listelerde yer almaktadır. Bu listelerde canlı varlıklar için tespit edilen ekonomik ömürler ve amortisman oranları aşağıdaki gibidir:

Canlı Varlıklar	Ekonomik Ömür	Amortisman Oranı
Sütlük ve damızlık sığırlar	5 yıl	%20
Damızlık olarak kullanılmak üzere iktisap edilen atlar (4 yaşından büyük olanlar)	18 yıl	%5,55
Aktife alındığı dönemde 2 yaşından büyük yarış atları	10 yıl	%10
Sütlük koyun ve keçiler (Damızlık koç ve tekeler dâhil)	5 yıl	%20
Arılar	5 yıl	%20
Yumurtalık tavuklar (Civciv ve besilik tavuklar hariç)	2 yıl	%50
Deniz ve tatlı su balıkları	5 yıl	%20
Diğer hayvanlar (Köpek, iş hayvanları v.b.)	5 yıl	%20
Zeytinlikler	50 yıl	%2
Dutluklar	40 yıl	%2,5
Fındıklıklar	25 yıl	%4
Süs ağaçları, gül bahçeleri	20 yıl	%5
Bağlar	20 yıl	%5
Narenciye ağaçları	25 yıl	%4
Şeftali ağaçları	10 yıl	%10
Kayısı, erik, badem ağaçları	24 yıl	%4
Elma, armut, ayva, incir ağaçları	25 yıl	%4
Vişne, kiraz ağaçları	20 yıl	%5
Ceviz, kestane, Antep fıstığı ağaçları	40 yıl	%2,5
Sair meyve ağaçları	10 yıl	%10

7. Canlı Varlıkların Muhasebeleştirilmesine İlişkin Uygulama Örnekleri

Çalışmanın bu kısmında işletmelerin faaliyet alanları kapsamında ve faaliyet alanları dışında sahip oldukları canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi, elde edilen kazançların veya zararların muhasebe kayıtlarında nasıl gösterileceği ve bu varlıklar için amortisman ayrılmasına ilişkin iki ayrı örnek⁵ verilecektir. Her iki örnekte de canlı varlık olarak “yarış atları” tercih edilmiştir.

Örnek 1: İşletmelerin Faaliyet Konusu Dâhilinde Ellerinde Tuttukları Canlı Varlıklar

Hakan Aksoy At Harası 10 yılı aşkın bir süredir at yetiştiriciliği konusunda faaliyet göstermektedir. Yetiştirdikleri atların bir kısmını yurt içine satmakta veya çeşitli ülkelere ihraç etmekte; bir kısmını da devlet tarafından düzenlenen yarışlarda yarıştırmaktadır. Çiftlikteki atlardan Speedy yavrulanmıştır. Doğan taya Bulut adı verilmiştir. Bulut cins bir arap atı olduğu için piyasadaki ederi 20.000 TL’dir. Çiftlik yönetimi, bir yıl sonra Bulutu satmayı planlamaktadır. Bulut için yapılması gereken muhasebe kayıtları:

- Mevcut TDHP’ ye göre

_____	//	_____	
153 TİCARİ MALLAR HESABI		20.000	
549 ÖZEL FONLAR HESABI ⁶			20.000
549.20 Yatırım Ve Geliştirme Fonları			

_____ // _____

Bir yıl sonra satılması durumunda yapılması gereken kayıt:

_____	//	_____	
102 BANKALAR HESABI		30.000	
600 YURTİÇİ SATIŞLAR HESABI			30.000
_____	//	_____	
621 SATILAN T. M. MALİYETİ HESABI		20.000	
153 TİCARİ MALLAR HESABI			20.000

_____ // _____

- Yenilenecek Hesap Planına göre;

_____	//	_____	
168 DİĞER CANLI VARLIKLAR HESABI		20.000	
549 ÖZEL FONLAR HESABI			20.000
549.20 Yatırım Ve Geliştirme Fonları			

_____ // _____

⁵ Örnekte kullanılan hesap kodları Akdoğan ve Sevilengül (2007) kaynağındaki tavsiyesi doğrultusunda seçilmiştir.

⁶ Öz kaynak artışı yeni tayların yetiştirilmesinde kullanılacaktır. Bu kayıt makale yazarının yorumudur.

Bir yıl sonra satılması durumunda yapılması gereken kayıt:

_____ // _____	
102 BANKALAR HESABI	30.000
600 YURTIÇİ SATIŞLAR HESABI	30.000
_____ // _____	
621 SATILAN T. M. MALİYETİ HESABI	20.000
168 DİĞER CANLI VARLIKLAR HESABI	20.000
_____ // _____	

Çiftlikteki damızlık atlardan Taymin bulaşıcı bir hastalığa yakalanmıştır ve imha edilmek zorunda kalmıştır. Söz konusu canlı varlığın kayıtlı değeri 100.000 TL.dir. 20.000 TL birikmiş amortismanı vardır. Sigorta şirketi Taymin için 75.000 TL tazminat ödeyeceğini bildirmiştir. Bu durumda yapılması gereken muhasebe kaydı;

- Mevcut TDHP' ye göre

_____ // _____	
136 DİĞER ÇEŞİTLİ ALACAKLAR HESABI	75.000
257 BİRİKMİŞ AMORTİSMANLAR HESABI	20.000
689 DİĞER OLAĞAN DIŞI G. Z HESABI	5.000
255 DEMİRBAŞLAR HESABI	100.000
_____ // _____	

- TMS 41 çerçevesinde yenilenecek hesaplara göre

_____ // _____	
136 DİĞER ÇEŞİTLİ ALACAKLAR HESABI	75.000
217 BİRİKMİŞ AMORTİSMANLAR HESABI	20.000
689 DİĞER OLAĞAN DIŞI G. Z HESABI	5.000
216 DİĞER CANLI VARLIKLAR	100.000
_____ // _____	

Örnek 2: İşletmelerin Faaliyet Konusu Dışında Sahip Oldukları Canlı Varlıklar

Seyhan Ulaşım Hizmetleri A.Ş faaliyet konusunun dışında bir alana yatırım yapmak istemektedir. Bu sebeple şirket ortaklarıyla yapılan yönetim kurulu toplantısı neticesinde yarış atı alınmasına ve Veliefendi Hipodromunda yarıştırılmasına karar verilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde istedikleri nitelikte bir atın 120.000 TL. ile 160.000 TL. arasında değişen piyasa fiyatının olduğunu tespit etmişlerdir. Alternatifler arasından, Şimşek isimli 3 yaşındaki yarış atı 150.000 TL (5.000 TL komisyon gideri dahil) ücreti banka üzerinden ödenerek satın alınmıştır.

Mevcut TDHP' ye göre yapılması gereken kayıt;

//	
256 DİĞER MADDİ DURAN VARLIKLAR HESABI	150.000
102 BANKALAR HESABI	150.000

Canlı Varlıklar için TMS 41' e uyum kapsamında TDHP'nda revizyona gidildiğinde ve yeni hesap kodlarının kullanılması halinde yapılması gereken kayıt;

//	
216 DİĞER CANLI VARLIKLAR	150.000
102 BANKALAR	150.000

İlk muhasebeleştirme esnasında, canlı varlığın gerçeğe uygun değerinden tahmini Pazar yeri maliyetinin düşülmesinden kaynaklanan kar ya da zarar da kayda alınmalıdır. Satın alma sırasında Şimşek için 500 TL lik veterinerlik hizmeti alınmıştır.

//	
659 DİĞER OL. GİD. ZARARLAR HESABI	500
100 KASA HESABI	500

Şimşek şirketin aktiflerine alındığı ay içerisinde ilk yarışına çıkmıştır. Yarışa hazırlık için 1.540 TL nakit harcama yapılmıştır. Bunun karşılığında da yarış sonucunda sahiplerine 2.500 TL kazandırmıştır. Kazanılan para banka kanalıyla gönderilmiştir. Bu işlemler için yapılması gereken muhasebe kayıtları;

//	
770 GENEL YÖNETİM GİDERLERİ HESABI	1.540
100 KASA HESABI	1.540

//	
102 BANKALAR HESABI	2.500
649 DİĞER Ç. OL. GEL. VE K. HESABI	2.500

2 yaşından büyük yarış atları için biçilen ekonomik ömür 10 yıl, ayrılması gereken amortisman da maliyet bedelinin %10 u olan 15.000 TL dir.

Yıl sonunda Şimşek için yapılması gereken amortisman kaydı;

- Mevcut TDHP' ye göre,

//	
770 GENEL YÖNETİM GİDERLERİ HESABI ⁷	15.000

⁷ İşletmenin faaliyet alanı dışında olduğu için 770 de, dönem gideri olarak izlenmektedir. Faaliyet alanı içinde olması durumunda, 730 "Genel Üretim Giderleri" içinde izlenmesi gerekirdi.

257 BİRİKMİŞ AMORTİSMANLAR HESABI	15.000
//	
• TMS 41 Çerçevesinde Düzenlenecek Hesaplara Göre;	
//	
770 GENEL YÖNETİM GİDERLERİ HESABI	15.000
217 BİRİKMİŞ AMORTİSMANLAR	
217.01 Canlı Varlıklar Amortismanı	
217.01.0001 Şimşek Yarış Atı Amortismanı	
	15.000
//	

Sonuç

İşletmelerin ister faaliyet alanları içinde; isterse de faaliyet alanları dışında olsun, ellerinde bulundurdukları canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi diğer varlıklarla kıyaslandığında daha karmaşıktır.

Tarımsal faaliyetlerin de canlı varlıklarla bir arada ele alınması ve tarım sektörünün dünyada önemli bir sektör olma özelliğini koruması bu konuya ilgi duyulması beklentisini arttırmıştır.

Fakat kural koyucu kurumların, anglo-sakson kökenli olması ve hem ekonomik açıdan hem de kültürel açıdan tarıma bakış açıları, hazırlanacak standartların çerçevesini de etkilemektedir. Fakat tarıma dayalı ekonomilerin küresel muhasebe standartlarına olan ilgisi sebebiyle IAS 41 hazırlanmıştır. IAS 41'in yakınsanmasıyla oluşturulan TMS 41 Tarımsal Faaliyetler standardı canlı varlıkların ve tarım ürünlerinin doğru bir biçimde ölçülmesi ve muhasebeleştirilmesini amaçlamıştır.

Canlı varlıkların muhasebeleştirilmesi konusundaki en önemli engelin mevcut TDHP'de ihtiyaç duyulan hesap kodlarının bulunmaması olduğu söylenebilir.

Canlı varlıkların cansız varlıklarla bir arada kaydedilmesi, canlı varlıkları diğerlerinden ayıran özelliklerinin yok sayılmasına ve bu da gerçekçi bir ölçümden oldukça uzak kalınmasına sebep olmaktadır.

Ayrıca, yapılan literatür taramasında, konu ile ilgili tatmin edici seviyede çalışmaya rastlanmamıştır.

Genel itibarıyla standartların karmaşık yapısı ve çeviri metinleri anlamının zorluğu, bu konudaki eksikliğin temel nedenlerinden olduğu tahmin edilmektedir.

Bu gibi engelleri aşmak için öncelikle TDHP'yi yayımlanan standartlar çerçevesinde yeniden ele almak gerekmektedir.

Mevcut hesap kodlarının yanında ortaya çıkan ihtiyaçlar çerçevesinde oluşturulacak kodlarla muhasebeleştirilmenin daha sağlıklı yapılması sağlanmalıdır.

Kaynaklar

AKDOĞAN N. ve SEVİLENGÜL O. (2007), *TMS ile Uyumlu Tek Düzen Muhasebe Sistemi Uygulaması*, İSMMM Yayınları, İstanbul.

Amortisman Oranları, <http://www.muhasabenet.net/amortismanoranlari.htm>

ARZOVA B. ve ARSOY A. (2007), *TMS 41 Tarımsal Faaliyetler Çerçevesinde Canlı Varlıkların Muhasebeleştirilmesi ve Finansal Tablolarda Sunuluşu*.

ÖZKAN A. (2002), “Büyükbaş Hayvanlarda Amortismanlar, Yeniden Değerleme, Maliyet Bedeli Artırımı ve Yenileme Fonu”, *Vergi Dünyası*, Yıl: 21, Sayı: 249, 106-113.

“UFRS ile Uyumlu Türkiye Muhasebe Standartları” (2007), TÜRMOB Yayınları.

AZERBAJYAN TÜKETİCİSİNİN SATIN ALMA DAVRANIŞLARI

Öğr. Gör. Oqtay QULIYEV* - Öğr. Gör. Hayvat NORMATOV**

Özet

Çağımızda dünya çok süratli bir şekilde değişime uğramakta ve tek bir küresel pazar haline dönüşmektedir. Bu değişim süreci işletmeleri etkilediği gibi tüketicileri de etkilemektedir. İletişim sistemlerindeki gelişmeler küreselleşme sürecini çok hızlandırmıştır. Bu da tüketicilerin daha da bilinçli hale gelmesine neden olmuştur. Satın alma sürecinde tüketicilerin satın alma davranışlarını çeşitli faktörler etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan vatandaşlarının satın alma davranışlarını etkileyen faktörlerin önemini belirlemesidir.

Bu amaç doğrultusunda bu çalışmada metodoloji olarak Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de anket araştırması yapılmıştır. Toplam 358 kişi üzerinde uygulama yapılmış bu anket araştırması sırasında elde edilen veriler SPSS programı ortamında analize tabi tutulmuştur.

Araştırma sonucunda Azerbaycan'da ekonomik faktörlerin önemli olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra psikolojik faktörler de önemlidir. Satın almalarda milliyetçi, lüks düşkünü gibi tüketici grupları ön plana çıkmaktadır. Bütün bunlara karşın tüketiciler satın almalarını gerçekleştirdikleri zaman bütçelerini de dikkate aldıklarını belirtmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Tüketici Davranışları, Tüketici Satın Alma Kararı.

Giriş

Batı'nın sanayileşmesi ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ulusal üretim giderek yerini uluslararası üretime bırakmaya başladı. Küreselleşme sürecinin hayatımızı ve tüm dünyayı sarması süreci hızlandı. Günümüzde küreselleşme hızla tüm dünyayı tek bir pazar haline getirmektedir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ile de bu süreç daha da hızlanmıştır. İletişimin kısa bir zamanda böyle gelişmesi tüketici bilincinin artmasına da neden olmuştur. Dünyanın her tarafından bilgi almak, diğer ülkelerde üretilen yeni ürünler hakkında kısa bir zamanda bilgi sahibi olmak çok kolaylaşmıştır.

Rekabet gücünü arttırmak ve maliyetleri düşürmek için işletmeler yabancı ülkelerde fabrika kurarak küresel üretime başlamışlardır. Piyasalardaki yerli ürünlerin yanı sıra yabancı ürünlerin de olması tüketici seçim ve tercihlerinde onlara daha fazla alternatif sunmaktadır. Yerli ürünler hakkında bilgi sahibi olan tüketiciler, giderek yabancı ürünler hakkında da bilgi sahibi olmaya başlamıştır. Tüketiciler bilmedikleri ürünleri deneyerek, reklamları seyrederek bu ürünler hakkında da bilgi sahibi olmaktadır. Yabancı ürünlerin tercihinde köken ülke faktörünün ne kadar önemli olup olmadığının pazarlamacılar tarafından belirlenmesinde yarar vardır. Çünkü bir ülkede köken ülke imajı olumsuz olan bir ülke ürünlerinin o piyasada tercihi çok kısıtlı olabilmektedir. Bu yüzden pazarlama ve satış stratejileri belirlenirken bu hususun pazarlamacılar tarafından dikkate alınması işletmeler açısından büyük önem arz etmektedir.

1. Tüketici Satın Alma Davranışları

Günümüz dünyası hızlı bir şekilde değişim ve gelişim göstermektedir. Endüstrinin geliştiği, toplumun daha geniş bilgiye sahip olduğu çağımızda, üretim, pazarlama, satış alanında inanılmaz değişimler yaşanmaktadır. Özellikle de küreselleşmenin etkisi ile tüketici bilincinin artması sebebiyle işletmelerin yeni müşteri kazanmasının yanı sıra mevcut müşterilerini de koruması çok zor hale gelmiştir. Bunun en önemli nedenleri tüketici bilincinin artması ile tüketici davranışlarında olan değişimlerdir.

* Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, oqtay1982@hotmail.com

** Kırgızistan Celalabat Girişimcilik Üniversitesi, Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2. Tüketici Kimdir?

Pazarlama bireysel ve örgütsel ihtiyaçların tatminine yönelik bir faaliyet bütünüdür. Bu faaliyetler pazarda iki taraf (alıcı ve satıcı) arasında gerçekleşmektedir. Bu iki taraf arasında bir değişim söz konusudur ve bu değişim tüketici ihtiyaç ve isteklerinin tespiti ile başlar. Daha sonra satıcı tarafından sunulan ürünlerle tüketici ihtiyaç ve istekleri karşılanmaktadır. Bu süreç satış sonrası tüketici tepkisinin takibi ile devam etmektedir (Altunışık, 2005).

3. Tüketici İhtiyaç ve İstekleri

Her ne kadar mükemmel ürün olursa olsun, her ne kadar bu ürün reklâm kampanyaları ile desteklenirse desteklensin ürünün tüketici ilgisini çekmediği sürece bir işletme başarılı olamaz. Tüketici ilgisinin ürün üzerine çekilebilmesi için tüketici istek ve ihtiyaçlarının, satın alma eğilimlerinin doğru bir şekilde saptanması gerekmektedir. Yıllar önce hiç duyulmayan ürünler bugün toplumda biliniyor ve bu ürünlere karşı talep artıyor. Gün geçtikçe insanlar ürünler hakkında daha fazla bilgiye sahip oluyorlar. Bu yüzden tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerinin doğru belirlenmesi gerekmektedir (Odabaşı ve Barış, 2004).

4. Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörler

Tüketici ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılamak ve daha büyük pazar payı elde etmek için işletmeler çok acımasız bir rekabet içindeler. Tüketiciler genel olarak ihtiyaçlarını karşılamak için alışveriş yapmakta, bazen de bir başkasına hediye yapabilmek için saatlerce mağazalarda dolaşmaktadır. Bazı tüketiciler fazla dolaşmayı sevmezken ve tüm ihtiyaçlarını bir yerde (mağaza, market v.s.) karşılarlarken, bazıları en ucuz ürünü bulmak için saatlerce marketleri dolaşmaktadır. Tüketicilerin bir kısmı ailece alışveriş yapmayı tercih ederken bazıları yalnız alışveriş yapmayı, bazıları hiç alışverişini sevmezken, diğerleri hafta sonlarını bile alışverişe ayırmaktadır. Pazarlamacıların tüm bu tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerinin karşılanması için tüketici davranışlarını iyi kavraması gerekmektedir (Arpacı ve diğ., 1992).

Tüketici davranışları; kişilerin ihtiyaçlarını gidermek amacı ile satın aldıkları mal ve hizmetleri, neden, nasıl ve ne zaman aldıklarını göstermektedir. Tüketici davranışları birimi ve karar verme birimlerini incelemektedir. Mal, hizmet, deneyim ve fikirlerin elde edilmesi, kullanılması ve elden çıkarılmasına ilişkin süreçleri ortaya koyar (Bozkurt, 2004).

Satın alma kararı veren ya da satın alma kararına katılanların -kısacası tüketicilerin- satın alma davranışları çeşitli etkenlerin etkisiyle oluşmaktadır. Ürünün nitelikleri, üreticinin ya da aracının özellikleri ile tüketici özellikleri satın alma davranışlarını etkileyen başlıca etkenlerdir (Cemalcılar, 1999).

Günümüzde tüketimin yeni boyutlar kazanmaya başladığı görülmektedir. Tüketimin fonksiyonel boyutunun yanı sıra sembolik yönünün de giderek arttığı görülmektedir. Bu yönde hazcı (hedonik) tüketim, gösteriş tüketimi, plansız alışveriş gibi tüketim tarzlarının giderek yaygınlaştığı ortaya çıkmıştır (Altunışık ve Çallı, 2004).

5. Kişisel Faktörler

Tüketicinin ailesi, doğum yeri, yaşı, eğitimi, tüketicinin iş dışı arkadaşları, boş zamanları değerlendirme alışkanlıkları kişiden kişiye değişim göstermektedir. Bu değişkenlerin her birisi tüketici davranışını etkilemektedir (Altunışık ve diğ., 2006). Genel olarak kişisel faktörleri yaş ve yaşam dönemleri, meslek, ekonomik özellikler, yaşam tarzı ve kişilik olmak üzere beş grupta toplanmaktadır (Cömert ve Durmaz, 2004):

a) Yaş ve Yaşam Dönemi: Alıcı kararları, kişilerin aile yaşam dönemi içindeki buldukları aşamalar, yaşam stili kişilik vb. gibi dışa dönük özelliklerden etkilenmektedir. İnsanların farklı yaşlarda farklı yaşam tarzı olmaktadır. Aynı zamanda, hayat tarzları ne tür ürün ya da hizmetleri talep edeceklerini belirlemektedir. Yiyecek, giysi, mobilya, eğlence vb. ihtiyaçlar ve istekler tüketicinin yaşıyla yakından ilgilidir. Örneğin, 15-20 yaş grubu modern giysi talep ederken, 25-30 yaş grubu mesleğe yeni atılanlardan ve aile kuranlardan oluştuğundan, ev eşyaları talep etmektedir.

b) Meslek: Tüketici mesleği, belirli mal ve hizmetlere ihtiyaç ve istekler oluşturmaktadır. Bir iş gören ile işverenin giysi ihtiyaçları birbirinin aynısı değildir. Bir mühendis ile bir doktor, meslekleriyle ilgili olarak çok değişik araç ve gereçlere ihtiyaç duymaktadırlar.

c) Ekonomik Özellikler: Günümüzde tüketici pazarların demografik boyutlarında incelenmektedir ve kişinin ekonomik durumu, ürünü ve marka seçimini etkileyen başlıca faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle gelire karşı duyarlı olan ürünlerin üretici ve satıcıları bu göstergeleri yakından takip etmektedirler. Örneğin, durgunluk dönemlerinde ürünler yeniden tanımlamak, konumlar, fiyatlar, üretim ve stokları azaltmaktadırlar.

d) Yaşam Tarzı: Yaşam tarzı kişinin para ve zamanını harcamadaki seçeneklerini simgelemektedir. Pazarlama açısından, zaman ve gelir kısıtları içinde bulunan bir tüketici, gelirini mal, hizmet, faaliyet grupları arasında tatmini maksimum edecek şekilde paylaşmalıdır. Ancak harcanabilir gelirin seçenekler arasında paylaşılması tek başına yaşam tarzını açıklamaya yeterli olmamaktadır. Kişinin topluma aidiyet derecesinin bir öz tanımlanması da gerekmektedir. Benzer kıyafetlere bürünme, benzer yerlerde bulunma, benzer konuşma tarzı, mimikler ve jestler toplum içinde gruplaşmanın tipik bir göstergesidir.

e) Kişilik: Bir kişiyi başkalarından farklı kılan düşünce, duygu ve davranış özelliklerinin tümüne kişilik adı verilmektedir. Bu ayırt edici özelliklerin içeriğinde alışkanlıklar, algılamalar, davranış tarzları, olaylara ve çevreye bakış açıları yer almaktadır. Kişiliğin yaşanılan toplumun sosyo-kültürel değerlerin yorumu ile bu yorumun kişi tarafından değerlendirilmiş biçimiyle doğrudan doğruya bir ilişkisi vardır.

6. Ekonomik Faktörler

Tüketicilerin değişim aracı olarak kullandıkları parasal güç, tüketicilerin davranışlarını belirleyen en önemli faktörlerdendir. Ekonominin genel yapısı, gelecekle ilgili beklentileri ve ekonomik canlılık değişik şekillerde tüketicinin satın alma davranışlarını etkilemektedir.

Tüketici gelirlerinin büyüklüğü onların satın alma davranışlarını etkileyen bir diğer önemli faktördür. Gelirin büyük olması satın alma davranışlarını teşvik etmekteyken, gelirin az olması harcamayı kısmayı, dolayısıyla satın alma davranışından kaçınmayı ya da şeklini değiştirmeyi beraberinde getirmektedir. Tüketici gelirlerinin artması demek satın alma gücünün artması demektir (Altunışık ve diğ., 2006).

7. Psikolojik Faktörler

Tüketici davranışlarını etkileyen psikolojik faktörler onun gereksinimleri, istekleri, güdüleri, algılaması, tutumu, kişiliği, öğrenme süreci ve yaşam biçimidir. Nedeni ne olursa olsun kimse ihtiyaç duymadığı ürünü talep etmemektedir. Dolayısı ile bir mal veya hizmetin satılabilmesi için onun için bir gereksinimin var olması gerekmektedir. Diğer taraftan aynı gereksinime sahip olan iki kişinin benzer bir davranış sergileyeceği kesin olarak söylenememektedir (Karafakıoğlu, 2005).

8. Sosyolojik Faktörler

Kişi ve ailelerin satın alma davranışları üzerinde çevrenin çok önemli rolü vardır. İnsan çevresi ilk olarak aileden başlar. Yaş ilerledikçe okul, iş çevresi oluşmaya başlar. İnsan önce ailesinde anne ve babadan bir sürü davranışlarda nasıl yapılması gerektiğini öğrenmektedir. Daha sonra okulda öğretmeninden ve daha sonra da arkadaş ve iş çevresinden etkilenmektedir. Bir tüketicinin mal ve veya hizmeti neden satın aldığını veya almadığını anlayabilmek için grup içindeki ilişkilerini ve konumunu anlamak gerekmektedir. Tüketici davranışlarını etkileyen sosyolojik faktörleri dört başlık altında toplayabiliriz (Karafakıoğlu, 2005).

a) Aile: Aile üyelerinin satın alma kararları üzerindeki etkisi büyüktür. Az önce de vurguladığımız gibi çocuklar ailede büyüdüğü sıracı yaşam biçimleri, ekonomik ve politik düşünceleri gelişmektedir. Bazı ürünlerin satın alınmasında babanın, bazılarında ise annenin kararı etkili olmaktadır. Aile üyelerinin eğitim ve gelir düzeyleri de satın alma davranışlarını etkilemektedir.

b) Kültür: Kişilerin satın alma davranışları üzerinde kültürün etkisi şüphesiz son derece fazladır. Kültürü basit bir şekilde tanımlarsak bir insanın yemek yeme, dinlenme tarzlarından örf ve adetlerine kadar her bir şey kültürün birer parçasıdır. Kültür yapısı kolay kolay değişmemektedir. İnanların belli bir kültürleri oluştuktan sonra bu kültür normlarına göre davranmaya başlarlar. Örf ve adetlerine göre davranmaya çalışırlar ve örf ve âdete göre davranmayanları da kınarlar.

c) Sosyal Sınıf: Sosyal sınıf toplumun diğer fertlerinden, üyelerinden ayrılan insan topluluklarıdır. Sosyal sınıflar benzer değer ve davranışları paylaşmaktadırlar. Kişinin herhangi bir sosyal sınıfa mensup olması onun giyim, izlediği TV, sevdiği müzik gibi hayata ilişkin bir sıra konularda etkisini göstermektedir. Yapılan araştırmalar toplumun üst kademelerinin gazete ve dergiyi takip ettikleri tespit edilirken, alt kademelikilerin televizyonu takip ettikleri belirlenmiştir. İnsanları yaşamları süresince aşağıdan yukarıya veya yukarıdan aşağıya sınıf değiştirebilir. Toplumlarda kişinin sosyal sınıfını servet, gelir, eğitim düzeyi, toplumun önem verdiği değer ve diğer nitelikler gibi çok sayıda faktör belirlemektedir. Tüketicilerin gelir gruplarına göre harcamalarının da farklı olacağı kesindir.

d) Referans Grupları: Tüketiciler satın almada yanılmamak için çoğu zaman başkalarından yardım istemektedirler. Daha önce aynı veya benzer ürünleri kullanmış olan diğer kişilerin deneyim ve tecrübelerinden yararlanmak isterler ki, bu referans gruplarıdır. Her referans grubu içerisinde tüketicilerin güvendikleri "*fikir liderleri*" bulunmaktadır. Fikir liderleri tüketicilerin satın alma işini kolaylaştırmaktadır.

2. Metot ve Uygulama

Bundan önceki bölümlerde tüketici davranışları, tüketici satın alma kararının önemi incelenmiştir. Tüketici davranışlarını etkileyen faktörler, yabancı markalı ürünlerin tüketiciler tarafından nasıl algılandığının tespit edilmesi bu çalışmanın ana amaçlarındandır.

2.1. Araştırmanın Metodu

Bu çalışmada metodol olarak anket araştırması uygulanmıştır. Araştırmada tüketicilerin yerli ve yabancı markalı ürünleri hakkında düşüncelerinin ortaya konulmasına çalışılmıştır. Bununla beraber, tüketici davranışlarını etkileyen faktörler arasında ekonomik, psikolojik ve sosyolojik faktörlerin önemi büyük olduğundan yerli ve yabancı markalı ürünler hakkında soruların yanında tüketici yaşam tarzı, sosyal sınıfı gibi bir sıra sorular da sorulmuştur.

2.2. Demografik Özellikler

Ankete katılan 358 katılımcıya ait demografik özellikler tablo 1'de verilmektedir. Katılımcıların yaş gruplarına baktığımız zaman araştırmada genç nüfusun daha çok yer aldığı gözlemlenmektedir. Bunun en önemli nedeni anket araştırmalarına genç nüfusun yaşlı nüfusa kıyasla daha sıcak yaklaşmasıdır. Eğitim durumuna baktığımız zaman üniversite mezunlarının büyük çoğunluk oluşturduğu görülmektedir. Günümüz ekonomik şartlarında Azerbaycan'da orta tabakanın hızla ortadan kalktığı bir dönemde katılımcıların %41,6'sı kendisini orta gelir grubuna ait etmektedir. Orta gelir grubundan daha fazla gelire sahip olan katılımcıların oranıysa %10 civarındadır. Katılımcıların aile yapısı değerlendirildiği zaman Türk aile yapısının olduğu, 2 çocuklu ailelerin daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Ailede 4 kişi üzeri olan katılımcılar %80'ni oluşturmaktadırlar.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Özellik	%
Cinsiyet?	Bayan	38
	Erkek	62
Medeni Hal?	Bekar	65,1
	Evli	32,4
	Diğer	2,5
Yaş?	16-25	58,7
	26-35	17,9
	36-45	9,5
	46-55	9,2
	56-üstü	4,7
Eğitim Durumu?	Okuryazar	1,7
	İlkokul	0,3
	Orta Okul	2
	Lise	15,1
	Meslek Okulu	2,8
	Üniversite	76,5
Katılımcıların sosyo ekonomik durumu?	Alt Gelir Grubu	12,8
	Alt-Orta Arası Gelir Grubu	33,5
	Orta Gelir Grubu	41,6
	Orta-Üst Arası Gelir Grubu	7,3
	Üst Gelir Grubu	2,5
Ailede bulunan kişi sayısı?	1 kişi	1,7
	2 kişi	5
	3 kişi	12,6
	4 kişi	34,4
	5 kişi	26
	6 kişi	14,5
	7 ve üzeri	5,6

2.3. Tüketim Alışkanlıkları**Tablo 2: Tüketicilerin Alışveriş Alışkanlıkları**

Modayı Takip Etme Oranı?	Evet	%58,7
	Hayır	%40,5
Dış Ülkeye Turist Gitme İsteği?	Evet	%95,5
	Hayır	%0,5
İthal Ürünleri Alma Oranı?	Evet	%91,9
	Hayır	%7,3
Tatil Derken Ne Düşünüyorsunuz?	Dinlenme	%71,5
	Eğlence	%14,5
	Spor	%1,7
	Deniz	%3,9
	Diğer	%8,6
Gazete ve Dergi Okuma Oranı?	Evet	%83,8
	Hayır	%15,9

Modayı takip etme oranı %60 civarındadır ki bu da Azerbaycan'daki tüketicilerin modayı yakından takip ettiğini göstermektedir. Modayı yakından takip etme oranının yüksek olması katılımcıların piyasa ve ürün hakkında bilgiye sahip oldukları söylenebilir. Bu aynı zamanda ürün reklamlarının da yakından takip edildiğinin göstergesidir. İthal ürünlerini alan nüfus oranıysa %92'tir. Bu rakamın yüksek olmasının nedeni, katılımcıların yabancı ürünleri daha lüks ve prestijli olarak değerlendirmesi ve aynı zamanda yerli üretimin çok zayıf olmasıdır. Gazete ve dergi okuyanların oranı %85 civarındadır. Bu da Azerbaycan'da okur-yazar oranının yüksek olduğunun ifadesidir ve 9 yıllık zorunlu eğitimin olmasından kaynaklanmaktadır.

2.4. Yabancı Menşeli Ürünlere Karşı Tutumlar

Yabancı ürünlere karşı tutumlar Tablo 3'de verilmektedir.

Tablo 3: Yabancı Menşeli Ürünlere Karşı Tutumlar

İFADE	Kesinlikle Katılmıyorum %	Katılmıyorum %	Ne katılmıyorum nede katılmıyorum %	Katılıyorum %	Kesinlikle Katılıyorum %	ORTALAMA	STANDART SAPMA
1. İthal ürünlerini yerli ürünlere göre daha çekici buluyorum.	7,0	12,0	12,3	38,8	26,8	3,69	1,21
2. Daha fazla ithal mallarının olması yaşam kalitemizi yükseltir.	15,6	19,3	17,0	29,3	15,4	3,10	1,33
3. Gerekli olmadıkça, ülkeler arası ticaret ve mal alışverişi çok az olmalıdır.	14,8	26,5	17,9	24,6	12,8	2,94	1,29
4. Gerçek Azerbaycan vatandaşları sadece yerli malları satın almalıdırlar.	24,0	29,9	14,5	16,8	12,0	2,62	1,35
5. Eğer gerekirse, ithal ürünleri satın almaktan vazgeçmeyi düşünebilirim.	14,0	19,6	18,4	29,3	15,9	3,14	1,31
6. İthalata engel getirilmelidir.	27,4	34,9	15,1	12,0	6,4	2,32	1,20
7. Yerli ürünleri satın almak her zaman en iyisidir.	11,5	26,8	27,1	19,0	13,4	2,96	1,22
8. Sadece Azerbaycan'da olmayan ürünler ithal edilmelidir.	10,9	21,5	16,5	31,0	18,4	3,25	1,29
9. Yabancı ürünlerin Azerbaycan pazarına girişine müsaade edilmemelidir.	31,8	36,3	11,5	9,9	7,8	2,33	1,23
10. Yerel endüstrileri tehdit eden ithal ürünleri yasaklanmalıdır.	8,1	17,6	14,2	28,8	27,4	3,52	1,30
11. Ulusal yasalar yerine tüm dünyada geçerli olan bir "İnsan Hakları Yasası"nın olmasını tercih ederim.	18,7	13,1	18,4	24,0	22,4	3,19	1,43

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

12. Sadece bizim ürünlerimizi satın alan ülkelerin ürünlerini ülkemize kabul etmeliyiz.	19,6	36,6	17,3	11,7	12,0	2,59	1,28
13. “Yerli ürünleri satın al. Ülkeyi çalıştır”.	5,0	11,2	20,9	32,4	27,4	3,68	1,15
14. Tüm insanlara sanki kendi milletimizden birisiymiş gibi davranmalıyız.	17,0	17,9	15,9	27,4	19,6	3,15	1,39
15. Dini ve ırkı ne olursa olsun herkes dünyanın neresinde dilerse orada yaşama hakkına sahip olmalıdır.	4,2	8,1	12,8	30,2	42,5	4,01	1,13
16. Yabancı ürünlerin ülkemize girişini engellemek için gümrük vergileri yükseltilebilir.	16,2	26,5	20,4	21,8	12,6	2,88	1,29
17. Engeller tüm ithalatı kapsmalıdır.	21,2	35,2	26,0	8,4	5,6	2,40	1,10
18. Azerbaycan ürünleri pahalı olsa bile, Azerbaycan üretimi ürünler almalıyız.	15,6	35,2	20,9	14,0	11,5	2,70	1,24
19. Satın alırken ürünün üretildiği ülke önemli değil, önemli olan ürünü beğenmem.	7,5	13,4	12,0	33,2	30,2	3,68	1,26
20. Kültürel bağımsız olan ülke ürünleri almayı tercih ederim.	7,0	18,7	26,0	30,7	15,1	3,29	1,15
21. Yabancı markalı ürünler daha prestijlidir.	6,4	12,8	26,0	32,1	19,8	3,47	1,15
22. Satın aldığım yabancı ürünler verdiğim paraya değer.	3,4	15,1	26,0	38,5	15,6	3,49	1,04
23. Azerbaycan ürünlerini satın almak en doğru olanıdır.	6,4	25,7	35,5	16,5	12,3	3,03	1,10
24. Diğer ülke ürünleri sadece ihtiyaç olduğu sırada az miktarda alınabilir.	8,7	24,0	26,8	26,8	11,5	3,09	1,16
25. Kullandığım ürünlerle kendimi ifade etmek isterim.	15,6	24,3	20,9	24,6	10,6	2,90	1,26
26. Modayı yakından takip ederim.	12,6	19,3	21,8	27,4	16,2	3,16	1,28
27. Modadan ziyade bütçeme göre satın alırım.	5,3	8,1	11,2	41,6	30,2	3,86	1,12
28. Milli ve dini değerler benim için çok önem taşır.	1,4	3,1	7,0	26,5	59,2	4,43	0,87

Tabloyu yorumladığımız zaman bazı bulguların ortaya çıktığını gözlemlenmektedir:

a) Bazı ifadelerde katılımcıların belli bir kısmı konuyla ilgili kararsız oldukları görülmektedir. Yerli ürünlerin satın alınmasının her zaman en iyi fikir olması, yerli ürünleri satın al, ülkeyi geliştir, yabancı ürünlerin ülkeye getirilmesini engellemek için gümrük vergilerinin yükseltilebilmesi, engellerin tüm ithalatı kapsamaması, Azerbaycan ürünleri pahalı olsa bile bu ülke mallarının alınması gerektiği, kültürel bağları olan ülkelerden satın almaların yapılması, yabancı markalı ürünlerin daha prestijli olması, satın aldıkları yabancı markaların katılımcıların verdiği paraya değmesi, diğer ülke ürünlerinin sadece ihtiyaç sırasında az miktarda alına bileceği, kullandıkları ürünlerle kendilerini ifade etme istemeleri, modayı yakından takip etmeleri konularında katılımcılardan en az %20'si konuyla ilgili kararsız olduklarını belirtmişler.

b) İkinci bir bulguysa bazı katılımcıların bazı ifadelerle ilgili yorumları alındıklarında konuyla ilgili katılıp katılmamaya ilgili fazla farkın olmadığı, cevaplar arasında yaklaşık olarak beraber dağılımın mevcutluğu gözlemlenmiştir. Gerekli olmadıkça ülkeler arası ticaret ve mal alışverişinin az olması gerektiği, katılımcıların gerektiği zaman ithal ürünleri satın almaktan vazgeçmeyi düşünmeleri, ulusal yasalar yerine tüm dünyada geçerli olan bir "*İnsan Hakları Yasası*"nın olmasını tercihi, yabancı ürünlerin ülkeye girişini engellemek için gümrük vergilerinin yükseltilebilmesi ve kullandıkları ürünlerle kendilerini ifade etme gibi sorularda katılımcıların verdiği cevaplar eşit dağılım göstermektedir.

c) Katılımcıların çoğunluğunun bazı sorulara olumsuz cevap vermeleri 3. bulgudur. Gerekli olmadığı sürece vatandaşların sadece yerli mal alması gerektiği fikrine katılımcıların %54'ü katılmadığını belirtmiş, %14,5'i ise konu ile kararsız olduklarını belirtmişler. İthalata engel getirilmesi gerektiği fikrineyse katılımcıların %62'i katılmadığını belirtmiş, %15'i ise konu ile ilgili kararsız olduklarını söylemişler. Yabancı ürünlerin Azerbaycan pazarına girişine müsaade edilmesi fikri ile ilgili olarak katılımcıların %68'i katılmadıklarını, %11,5'i ise kararsız olduklarını belirtmişler. Sadece bizim ürünlerimizi satın alan ülkelerin ürünlerini ülkemize kabul etmeliyiz fikrine katılımcıların %56'ı katılmadıklarını söylemekle beraber, %17,3'ü ise kararsız olduklarını söylemişler. Engellerin tüm ithalatı kapsamaması gerektiği fikrine katılımcıların %56'ı katılmadığını belirtmiş, %26'ı ise konuyla ilgili kararsız olduklarını belirtmiştir. Azerbaycan ürünleri pahalı olsa bile Azerbaycan üretimi ürünler almaları gerektiği sorusuna katılımcıların %51'i katılmadığını söylemiş, %21'i ise kararsız olduğunu söylemiştir.

d) Katılımcılara sorulan bazı sorulara büyük çoğunluğun katılması 4. bulgudur. İthal ürünlerini yerli ürünlere göre daha çekici buluyorum sorusuna katılımcıların %65'i katıldıklarını belirtmişler. Ayrıca yerel endüstrileri tehdit eden ürünlerin yasaklanması gerektiği sorusuna katılımcıların %56'ı, yerli ürünleri al, ülkeyi çalıştır sorusuna ise katılımcıların %60'ı katıldıklarını belirtmişler. Satın alırken ürünün üretildiği ülke değil, ürünün kendisinin daha önemli olduğu sorusuna katılımcıların %63'ü, yabancı markalı ürünlerin daha prestijli olması sorusuna katılımcıların %52'i, satın aldığı yabancı ürünlerin verdiği paraya değer sorusuna katılımcıların %54'ü, milli ve dini değerlerin katılımcılar için çok önem taşıması sorusuna ise katılımcıların %86'ı katılıyorum söylemiştir.

2.5. Yerli ve Yabancı Ürünlere Karşı Temel Boyutlar

Katılımcıların ithal ürünleri ile ilgili görüşlerinin belirlenmesi için Temel Bileşenler Faktör Analizi yapılmıştır. 28 ifadenin yer aldığı bölümden araştırma sonuçlarına uymadığı için Likert ölçeğinde yer alan bazı ifadeler Temel Bileşenler Faktör Analizine tabi tutulmamıştır. Aşağıdaki tabloda faktör yükleri her bir faktörün toplam varyansının ne kadarını açıkladığını ve her bir faktöre ilişkin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alpha) değerleri görülmektedir. Faktör analizi sonucunda KMO değeri (0.81) kritik değer olan 0,7'den fazladır. Bu da faktör analizinin uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo:4 Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans (%)	Cronbach Alpha
1. Milliyetçi Düşünceli Azerbaycan ürünlerini satın almak en doğru olanıdır. Yerli ürünleri satın al. "Ülkeyi çalıştır". Yerli ürünleri satın almak her zaman en iyisidir. Gerçek Azerbaycan vatandaşları sadece yerli malları satın almalıdırlar. Azerbaycan ürünleri pahalı olsa bile Azerbaycan üretimi ürünler almalıyız. Eğer gerekirse, ithal ürünleri almaktan vazgeçmeyi düşünebilirim.	0.771 0.750 0.742 0.639 0.584 0.566	20.76	0.79
2. Lüks ve Moda Düşkünü Yabancı markalı ürünler daha prestijlidir. Satın aldığım yabancı ürünler verdiğim paraya değer. Daha fazla ithal mallarının olması yaşam kalitemizi yükseltir. İthal ürünlerini yerli ürünlere göre daha çekici buluyorum.	0.745 0.731 0.588 0.587	13.22	0.59
3. Milliyetçi Ulusalçı Bakış Gerekli olmadıkça ülkeler arası ticaret ve mal alışverişi çok az olmalıdır. Sadece bizim ürünlerimizi satın alan ülkelerin ürünlerini ülkemize kabul etmeliyiz. Yabancı ürünlerin Azerbaycan pazarına girişine müsaade edilmemelidir.	0.696 0.649 0.636	12.70	0.54
4. Liberal Düşünceli Satın alırken ürünün üretildiği ülke önemli değil, önemli olan ürünü beğenmem.	0.879	8.23	

KMO=0.81

Buna göre faktör analizi neticesinde 4 boyutlu çözüm olduğu ve bu dört boyutun toplam varyansın %54,91'ini açıkladığını göstermektedir. Söz konusu bu faktörlerin güvenilirliği açısından bakıldığında 4 faktörden 1'nin kritik değer olarak kabul edilen 0,7'den büyük olduğu görülmektedir. Ancak 2 boyutun 0,7'nin altında ve 0,6 civarında olduğu görülmektedir ki, bu da betimsel çalışmalarda kabul edilebilir bir değer görülmektedir.

İthal ürünleriyle ilgili tüketicilerin düşüncelerini ortaya koyan faktör analizi neticesinde ortaya çıkan faktörlerin isimlendirilmesinde faktör yüklerine katılan değişkenleri en iyi temsil edebilecek isimler verilmeye çalışılmıştır. Buna göre tüketiciler genel olarak, ithal ürünleri ile ilgili fikirleri değerlendirirken dört konuyu veya kriteri dikkate almaktadır. Bunlar önem sırasına göre *milliyetçi düşünceli*, *lüks ve moda düşkünü*, *milliyetçi ulusalçı bakış*, *liberal düşünceli* olarak isimlendirilmiştir. Tablo 4'te faktör analizlerinin sonuçları verilmektedir.

Birinci faktör, milliyetçi düşünceye sahip tüketicilerdir. Bu tüketici grubu ekonomik şartlar ne olursa olsun kendi ülke ürünlerinin tüketilmesinin taraftarıdır. Ekonomik faktörlerin tüketici satın alma davranışlarını çok etkilemesine karşın, bu tüketici grubu yerli ürünleri alarak ve ithal ürünleri almaktan vazgeçerek ülke ekonomisinin kalkınmasının taraftarıdır.

İkinci faktör, lüks ve moda düşkünü tüketicilerdir. Bu tüketiciler ithal ürünlerini tercih etmektedirler. Bu tüketici grubunun gelir düzeyi yüksek olan tüketici grubuna ait olduğu algılanmaktadır. Bu tüketici grubunun reklâm kampanyalarından etkilendiği ve modayı yakından takip ettikleri algılanmaktadır. Yüksek gelir grubuna sahip bu insanların satın alma davranışları daha aşağı gelir grubuna sahip insanların satın alma davranışından farklılık göstermektedir.

Üçüncü faktör, milliyetçi ulusalcı bakış açısına sahip tüketicilerdir. Bu tüketici grubu ulusal çıkarları göz önünde bulundurarak ülke çıkarları doğrultusunda ithalat ve ihracat yapma taraftarlarıdır.

Dördüncü faktör, liberal düşünceli faktördür. Ülke ekonomisi, ülke kalkınması değil, kendi menfaatleri doğrultusunda hareket eden, kendi ekonomik çıkarlarını düşünen tüketici grubudur.

Sonuç ve Öneriler

Yapılan bu uygulamanın faktör analizi dört farklı şekilde tanımlanmakta olan boyutlar önem sırasına göre, *milliyetçi düşünceli, lüks ve moda düşkünlü, milliyetçi ulusalcı bakış ve liberal düşünceli* olarak isimlendirilebilir. Milliyetçi düşünceli olarak ifade edilen birinci boyut toplam varyansın %20.76'nı açıklamaktadır.

Katılımcıların büyük çoğunluğu yabancı markalı ürünleri daha pahalı ürünler olarak algılamaktadırlar ki, burada psikolojik faktörlerin tüketici satın almalarındaki önemini göstermektedir. Yabancı ürünler daha pahalı algılandığından ve tüketicilerin yabancı ürünleri daha prestijli görmesi bu ürün kullanıcılarının belli bir sosyal sınıfa sahip, gelir düzeyi yüksek olan insanlar olarak tüketiciler tarafından kabul edilmektedir.

Katılımcıların yaklaşık %63'ü ürün aldıkları zaman ürünün üretildiği ülkenin önemli olmadığını, ürünü beğenmelerinin önemli olduğunu vurgulamışlardır. Bu da tüketicilerin ürün kalitesine dikkat ettiklerini ve önemli olan tüketici istek ve ihtiyaçlarının karşılanması olduğunu belirtmektedirler. Ama tüketim esnasında Azerbaycan tüketicisinin modadan ziyade bütçesine göre alışveriş yaptığı gözlemlenmektedir. Bu da kalitenin yanı sıra tüketicilerin alışveriş esnasında ekonomik faktörleri göz önünde bulundurduklarını göstermektedir.

Katılımcıların yerli ve yabancı ürünlerle ilgili fikirlere olan münasebetleri araştırıldığı zaman milliyetçi duyguların öne çıktığı görülmektedir. Katılımcılara göre, tüketim sırasında yerli ürünlerin tercih edilmesi en doğru olanıdır. Yerli ürünleri alarak ülke ekonomisinin kalkınmasına destekte bulunmak Azerbaycan tüketicisinin düşünme tarzını göstermektedir.

Kullanıcılar genel olarak yerli malları yabancı mallara kıyasla daha kalitesiz bulmaktadırlar. İthal mallarının daha kaliteli ve daha prestijli olduğu kanısına sahip olan tüketicilerde, bu düşüncenin ortadan kaldırılması için tüketici istek ve ihtiyaçlarına uygun ürünler üretilmelidir. Bu ürünlerin üretilmesi için üretimin yeni teknoloji ile desteklenmesi ve işletmelerde kalite kontrol sistemlerinin oluşturulması gerekmektedir. Azerbaycan tüketicisi tüketim sırasında kendi bütçesini göz önünde bulundurduğu için yerel işletmelerin maliyet liderliği gibi pazarlama stratejilerini uygulaması gerekmektedir. Azerbaycan tüketicisinin milliyetçi duygulara sahip olduğunu göz önünde bulundurarak yerel üreticilerin daha atak davranması gerekmektedir.

Kaynaklar

ALTUNIŞIK, R. ve ÇALLI, L., (2004), "Plansız Alışveriş ve Hazcı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Araştırma: Satın Alma Karar Sürecinde Bilgi Kullanımı", *Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kongre Bildirileri*, Eskişehir.

ALTUNIŞIK, R. ve COŞKUN, R., (2001), "Tüketicilerin Yerli ve Yabancı Ürünleri Algılamasında Milliyetçilik ve Küresel Bilinç Yönelimlerinin Etkisi", *6. Ulusal Pazarlama Kongresi*, Erzurum.

ALTUNIŞIK, R., ÖZDEMİR, Ş., TORLAK, Ö., (2006), *Pazarlamaya Giriş*, Sakarya Yayıncılık, Sakarya.

ARPAÇI, T., AYHAN, D.Y., BÖGE, E., TUNCER, D., ÜNER, M.M., (1992), *Pazarlama*, Cari Yay.

BOZKURT, İ., (2005), *İletişim Odaklı Pazarlama*, Media Cat Yayınları, İstanbul.

CEMALCILAR, İ., (1999), *Pazarlama: Kavramlar, Kararlar*, Beta Yayınları, İstanbul.

CÖMERT, Y. ve DURMAZ, Y., (2004), "Tüketicinin Tatmini ile Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörlere Bütünleşik Yaklaşım ve Adıyaman İlinde Bir Alan Çalışması".

KARAFKIOĞLU, M., (2005), *Pazarlama İlkeleri*, Literatür Yayıncılık, İstanbul.

ODABAŞI, Y. ve BARIŞ, G., (2002), *Tüketici Davranışı*, Media Cat Yayınları.

TÜRKİYE-AVRASYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER

Prof. Dr. Halil SEYİDOĞLU*

Özet

Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki yakın akrabalık bağları ve ortak kültürel değerler birçok alanda yakın işbirliği için çok uygun bir ortam oluşturmaktadır. Bağımsızlık sonrasındaki ilk dönemlerde ilişkilerde duygusal yön ağır basmış, plân ve koordinasyon yokluğu dolayısıyla yapılan birçok ikili işbirliği ve ticaret anlaşması istenen sonucu vermemiştir. Ancak zaman içinde Türkiye gerekli kurumsal yapılanmayı tamamlamış ve ilişkileri daha sağlam temeller üzerinde yürütmeye başlamıştır. Türkiye'nin sanayileşme alanında sahip olduğu deneyimler ve enerji nakil hatları üzerindeki stratejik konumu, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ise zengin enerji kaynaklarına sahip olması ekonomik ve ticari işbirliğini geliştirmeye çok uygundur. Türkiye Batı ile olan ilişkilerinin yanı sıra bu ülkelerle olan ilişkilerini de çok yönlü olarak geliştirmektedir. İlişkilerin arzulan bir düzeye gelmesinden sonra Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında bir ortak pazar kurulması daha gerçekçi bir temele oturtulmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Orta Asya Ortak Pazarı, Türkiye ve Avrasya Ülkeleri, Büyük Öğrenci Projesi, Türkiye'nin Dış Müteahhitlik Hizmetleri.

Giriş

Glasnost ve Perestroika ile başlayan ve SSCB'nin yıkılmasına varan süreç sonucunda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri birer birer bağımsızlıklarına kavuştular. Böylece bu ülkeler yaklaşık yetmiş yıllık bir Rus egemenliğinden kurtularak özgürlüklerini elde etmiş oluyorlardı. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi ilk iş olarak ekonomik yapılarını merkezi plânlı sistemden piyasa ekonomisine dönüştürme çabalarına giriştiler. Aynı zamanda, yeni kazandıkları siyasal bağımsızlığı sürdürebilmeleri ve daha da güçlendirebilmeleri için ekonomik kalkınmaya büyük ağırlık verdiler. Bu noktada Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Atatürk ve silâh arkadaşları da Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından ve Cumhuriyet'in kurulmasından sonra hem ekonomik, hem de siyasal nedenlerle büyük bir kalkınma, özellikle de bir sanayileşme hamlesi başlatmışlardı.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de Sovyet döneminden çok elverişsiz bir ekonomik miras devralmışlardı. Hiç birisi kendi ayakları üzerinde durabilecek bir ekonomik yapıya sahip bulunmuyordu. Zaten uygulanan ekonomik işbirliği modeli buna olanak vermezdi. Sovyetler Birliği'nde ırk, dil, din, kültür ve tarih birliği olmayan toplulukları bir arada tutabilmek için iktisadi bağımlılık temeline dayalı bir dikey sanayileşme modeli uygulanmıştır. Bu modelde üretim tüm Sovyet topluluklarının ihtiyaçlarını karşılama amacıyla devasa boyutlarda yapılıyor, fakat hemen hemen hiçbir üretim faaliyeti başından sonuna kadar, tek bir ülke sınırları içinde gerçekleştirilmeyordu. İlke olarak, üretimin her aşaması farklı bir ülkede yapılıyordu. Örneğin pamuk, Özbekistan'da üretiliyor, Ukrayna'ya ve Beyaz Rusya'ya gönderilip oralarda tekstile dönüştürülüyor, daha sonra da Rusya'da konfeksiyon imâlinde kullanılıyordu. Bunun gibi, Özbekistan'da ve Kazakistan'da çıkarılan altın cevherleri Rusya'ya gönderilip oralarda işleniyor veya Tacikistan'da kurulu olan Alüminyum fabrikalarının ham maddesi Ukrayna'dan sağlanıyordu (Turhan, 2008:104).

Üretim teknolojinin geri ve hantal olmasının yanında böyle bir sanayi modeli hiçbir ülkeye bağımsız bir ekonomi politikası izleme olanağı vermiyor, tam tersine tüm bu ülkeleri sıkı sıkıya birbirine bağlıyor, özellikle de Rusya'ya muhtaç duruma getiriyordu.

* Doğu Üniversitesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, hseyidoglu@dogus.edu.tr

Perestroika ve Glasnost ile başlayan çözülme sürecinin sonunda nihayet 8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya liderleri bir araya gelerek Sovyetler Birliği'nin yıkıldığını ve aralarında eşit ilişkilere dayalı, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adlı yeni bir oluşumun kurulduğunu ilân ediyorlardı. BDT bir Slav Birliği olarak kurulmuştu. Fakat daha sonra Moldova, Gürcistan, Ermenistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de birliğe katıldılar ve üye sayısı 12'ye çıktı.

Tablo 1: Türk Cumhuriyetleri Petrol Rezervleri

ÜLKE	KANITLANMIŞ REZERVLER (bin milyon ton)	DÜNYA REZERVLERİNDE PAY (%)	ÜRETİM (milyon ton)	DÜNYA ÜRETİMİNDE PAY (%)
Kazakistan	5,3	3,2	72,0	1,8
Azerbaycan	1,0	0,6	44,7	1,1
Özbekistan	0,1	0,1	4,8	0,1
Türkmenistan	0,1	0,1	10,2	0,3
TOPLAM	6,5	4,0	131,9	3,3
Rusya	10,8	6,3	488,5	12,4
Ortadoğu	102,0	59,9	1253,7	31,9
ABD	3,7	2,4	305,1	7,8
Afrika	16,6	10,0	488,1	12,4
Asya-Pasifik	5,6	3,3	381,2	9,7

Kaynak: BP, *Statistical Review of World Energy*, 2008.

Tablo 2: Türk Cumhuriyetleri Doğalgaz Rezervleri

ÜLKE	KANITLANMIŞ REZERVLER (trilyon m ³)	DÜNYA REZERVLERİNDE PAY (%)	ÜRETİM (milyar m ³)	DÜNYA ÜRETİMİNDE PAY (%)
Kazakistan	1,8	1,0	30,2	1,0
Azerbaycan	1,2	0,6	14,7	0,7
Özbekistan	1,6	0,9	62,2	2,0
Türkmenistan	7,9	4,3	66,1	2,1
TOPLAM	12,5	6,8	173,2	5,8
Rusya	43,3	23,4	601,7	19,6
Ukrayna	0,9	0,5	18,7	0,6
Ortadoğu	75,9	41,0	381,1	12,4
ABD	6,7	3,6	582,2	19,3
Afrika	14,6	7,9	214,8	7,0
Asya-Pasifik	15,4	8,3	411,2	13,4

Kaynak: BP, *Statistical Review of World Energy*, 2008.

Ekonomik Kaynaklar ve Büyüme

Türk Cumhuriyetleri SSCB'den devraldıkları çok elverişsiz sanayi modeline karşılık, yer altı kaynakları yönünden çok büyük zenginliklere sahiptiler. Özellikle Kazakistan ve Azerbaycan büyük petrol rezervi olan ülkelerdir. Bu ülkeler aynı zamanda Türkmenistan ve Özbekistan ile birlikte çok önemli doğal gaz rezervi bulunan ülkelerdir. Yalnızca Kırgızistan (ve Tacikistan) petrol yönünden fazla zengin değildir. Türk Cumhuriyetleri ayrıca kurşun, çinko, demir, nikel, boksit, taş kömürü gibi madenler yönünden de oldukça zengindirler. Ayrıca Özbekistan, Tacikistan ve Kazakistan altın ve gümüş rezervleri bakımından da zengin ülkelerdir. Özbekistan'ın dünyanın en büyük altın üreticilerinden birisi olduğu bilinmektedir.

Zengin yer altı kaynakları petrol ithalâtçısı durumunda olan ABD ve AB ülkelerinin bu bölgeye yoğun ilgisine neden oldu. Diğer yandan Çin, Kore, Hindistan gibi yeni sanayileşmekte olan ülkeler ve Japonya coğrafi yakınlık veya ucuz işgücü avantajlarını kullanarak bölgedeki ekonomik faaliyetlerini artırdılar. Rusya ise zaten bu bölgeyi kendi “arka bahçesi” olarak görmekteydi. Bazı ülkeler de ekonomik çıkarlarının yanında bölgeye siyasi rejimlerini ihraç etmek için hazır bekliyorlardı.

Orta Türk Cumhuriyetleri’nin 2009 yılı nüfuslarının toplamı (Tacikistan dahil) 69.500 bindir ki bu Türkiye’nin nüfusuna yakındır. Ancak yüzölçümü olarak bakıldığında toplam alan 4.081.000 km²dir ki bu alan Türkiye coğrafyasının yaklaşık beş katı (5,2) kadardır. Kişi başına düşen alan ise 0.08km² iken Türkiye’de bu rakam 0.01 km²’dir. Ne var ki tarıma elverişli alanları, toplam yüzölçümlerinin yalnızca yüzde 9.6’sıdır. Türkiye’de ise bu oran yüzde 34,5 ile çok daha yüksektir.

Tablo 3: Türk Cumhuriyetleri’nde Demografik Yapı (2005-2009)

Nüfus (bin kişi)					
	2005	2006	2007	2008	2009
Azerbaycan	8.453	8.538	8.632	8.731	8.832
Kazakistan	15.194	15.298	15.408	15.521	15.637
Kırgızistan	5.221	5.282	5.346	5.414	5.482
Tacikistan	6.536	6.627	6.727	6.836	6.952
Türkmenistan	4.843	4.911	4.977	5.044	5.110
Özbekistan	26.320	26.611	26.900	27.191	27.488
TOPLAM	66.567	67.267	67.991	68.737	69.502
Türkiye	71.169	72.088	73.004	73.914	74.816
Nüfus Artış Hızları (%)					
	2005	2006	2007	2008	2009
Azerbaycan	0,92	1,01	1,09	1,15	1,16
Kazakistan	0,67	0,69	0,72	0,74	0,74
Kırgızistan	1,06	1,15	1,22	1,26	1,27
Tacikistan	1,27	1,40	1,51	1,62	1,70
Türkmenistan	1,45	1,39	1,36	1,33	1,31
Özbekistan	1,13	1,11	1,09	1,08	1,09
Türkiye	1,31	1,29	1,27	1,25	1,22

Kaynak: DTM ve DEİK ülke bültenleri

Tablo 4: Türk Cumhuriyetleri’nin Coğrafi Özellikleri

ÜLKE	YÜZÖLÇÜMÜ (km²)	DÜNYA SIRALAMASI	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ALAN	TARIMA ELVERİŞLİ ALAN (%)
Kazakistan	2.717.300	9	0,17	11,2
Türkmenistan	488.100	52	0,09	3,5
Özbekistan	447.400	56	0,01	10,8
Kırgızistan	198.500	86	0,03	7,1
Tacikistan	143.100	94	0,01	5,4
Azerbaycan	86.600	114	0,01	19,3
TOPLAM	4.081.000	-	0,08	9,6
Türkiye	780.580	37	0,01	34,5
GENEL TOPLAM	4.861.580	-	-	-

Kaynak: DTM ve DEİK ülke bültenleri

Türk Cumhuriyetleri’nin GSYİH’sı tablo 5’te görülmektedir. Buna göre 2008 yılına ait gelirleri cari fiyatlarla 234.227,9 milyon dolardır. Bu rakam Türkiye GSYİH’sının (794.228,4 milyon dolar) yüzde 30’u kadardır. İçlerinde GSYİH’sı en büyük olan ülke Kazakistan’dır, onu Azerbaycan ve Özbekistan izlemektedir.

Tablo 5: Türk Cumhuriyetleri: Ülkelere Göre GSYİH (2008, milyon dolar)

ÜLKE	GSYİH
Azerbaycan	46.258,5
Kazakistan	132.228,6
Kırgızistan	4.419,9
Tacikistan	5.133,9
Türkmenistan	18.269,2
Özbekistan	27.917,5
TOPLAM	234.227,6
Türkiye	794.228,3
GENEL TOPLAM	1.028.455,9

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Report, 2009*, s. 259.

Tablo 6: Türk Cumhuriyetleri: GSYİH'nın Yıllık Büyüme Oranları (Sabit Fiyatlarla)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009**	2010**
Azerbaycan	6,23	6,49	8,14	10,48	10,41	24,27	30,55	23,38	11,63	7,51	7,35
Kazakistan	9,80	13,50	9,80	9,30	9,60	9,70	10,70	8,90	3,20	-2,00	2,00
Kırgızistan	5,40	5,30	-0,02	7,00	7,03	-0,16	3,10	8,50	7,60	1,47	2,98
Tacikistan	8,30	10,20	9,10	10,20	10,60	6,70	7,00	7,80	7,90*	2,00	3,00
Türkiye	6,77	-5,70	6,16	5,27	9,36	8,40	6,89	4,67	0,90	-6,50	3,70
Türkmenistan	18,59	20,39	15,77	17,10	14,69	13,05	11,40	11,60	10,50	3,98	15,28
Özbekistan	3,80	4,20	4,00	4,20	7,70	7,00	7,30	9,50	9,00	6,98	7,00

Kaynak: Uluslararası Para Fonu, *World Economic Outlook, July 2009*, s.25.

* Tacikistan için tahmini oran

** Tahmini oranlar

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştukları 1991 yılında ve bunu izleyen birkaç yıl süresince çok düşük gelir artışları yaşamışlar, hatta mutlak küçülme durumuyla karşılaşmışlardır. Ancak tablo 6'dan da görüleceği gibi, 2000 yılından sonra bazı istisnalarla oldukça hızlı bir büyüme gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Tablodaki rakamlar bu ülkelerin 2007-8 küresel mali krizi sırasında büyüme hızlarında önemli düşüşler olduğunu, bazılarında mutlak daralma durumunun bile yaşanmadığını gösteriyor.

Sahip oldukları zengin doğal kaynaklar nedeniyle Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştukları tarihten itibaren önemli ölçüde doğrudan yabancı sermaye yatırımı elde etmişlerdir. Nitekim tablo 7'ye göre bölgenin 2000 yılındaki 16.028 milyon dolar olan doğrudan yatırımları 2008 yılında 74.564 dolara çıkmıştır. Piyasaların gelişmesi ile birlikte, ileride de bu yatırımlarda daha büyük artışların ortaya çıkmasını bekleyebiliriz. Aşağıda da belirtileceği gibi, bu yatırımların önemli bir kısmı Türk firmalarına aittir.

Tablo 7: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (2000-2008) (milyon dolar)

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Azerbaycan	Yatırım	30	220	1.393	3.227	3.535	1.679	-601	-4.817	11
	Stok	3.735	3.962	5.355	8.640	12.196	11.931	11.347	6.598	6.612
Kazakistan	Yatırım	1.283	2.835	2.590	2.092	4.157	1.971	6.278	11.126	14.543
	Stok	10.078	12.917	15.464	17.587	22.376	25.607	32.879	44.598	58.284
Kırgızistan	Yatırım	-2	5	5	46	176	43	182	208	233
	Stok	432	414	470	523	712	518	620	819	1.015
Tacikistan	Yatırım	24	9	36	32	272	54	339	360	376
	Stok	136	146	182	213	251	306	645	1.013	862
Türkmenistan	Yatırım	131	170	276	226	354	418	731	804	820
	Stok	949	1.119	1.395	1.621	1.975	2.393	3.124	3.928	4.748
Özbekistan	Yatırım	75	83	65	70	187	88	195	739	918
	Stok	698	781	846	917	1.104	1.192	1.386	2.125	3.043

Kaynak: UNCTAD, *Trade and Development Report, 2009*, s. 345.

Türkiye İle İlişkiler:

Türkiye, bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke olmuştur. Bağımsızlık hem Türkiye’de, hem de bu ülkelerde yetmiş yıllık bir ayrılıktan sonra adeta kardeşlerin yeniden buluşması gibi yoğun bir duygu selinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Gerçekten de Sovyetler Birliği zamanında Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında doğrudan bir ilişki kurulması söz konusu olmamıştır. İlişkiler Moskova merkezli olarak yürütülüyordu. Geriye doğru bakarak burada şunu belirtelim ki, Kurtuluş Savaşı sırasında bu ulusal harekete destek olmak için Orta Asya Türk topluluklarında önemli miktarda altın toplanmış ve bu altınlar (yine Moskova kanalıyla ve bir kısmına Rusya tarafından el konularak) Milli Mücadele Hükümetine ulaştırılmıştı. Dolayısıyla bağımsızlıklarına kavuşmalarından sonra bu kardeş topluluklara her türlü yardımda bulunulması Türkiye için bu açıdan da bir borç idi.

Bağımsızlıktan sonra Türkiye bölge ülkeleri ile çok sayıda ikili ekonomik işbirliği ve ticaret anlaşması imzaladı. Bunların arasında örneğin yatırımların teşviki ve korunması, çifte vergilendirmeyi önleme, karma ekonomik komisyon toplantısı vs. gibi protokoller yer alıyordu. Ayrıca Türkiye İhracat Kredisi Bankası kanalıyla bu ülkelere krediler açmaya başlamıştır.

Bağımsızlıktan hemen sonraki bu dönemde Türk işadamları bölgede yoğun şekilde faaliyete giriştiler. Halbuki Batılı ülkeler bölgeyi riskli gördükleri için yatırım konusuna daha temkinli yaklaşmaktaydılar. Hatta ekonomik faaliyetlerini Türkiye üzerinden yürütmeyi plânlamaktaydılar. Ancak ne var ki, bu dönemde ülkeler arasında büyük bir duygusal yoğunluk yaşanması ve ilişkilerin belirli bir eşgüdüm içinde yürütülmemesi nedeniyle bazı aşırılıkların ortaya çıkmasına engel olunamamıştır. Sonuçta yapılan anlaşmaların önemli bir kısmı yerine getirilmedi. Yatırım için bölgeye gelen Türk şirket veya işadamlarının önemli bir bölümü faaliyetlerini sürdüremedi ve işler yarım bırakıldı. Maalesef bütün bunlar bölgede gerçekleştirilen işlerin beklenenin gerisinde kalmasına ve Türkiye’nin bir ölçüde imaj kaybına uğramasına neden oldu.

Bununla birlikte Türkiye zaman içinde bölge ile her alandaki ilişkilerini bir eşgüdüm içinde yürütmek ve geliştirmek üzere yeni stratejiler oluşturdu ve örneğin kurumsal yapılanmasını da tamamladı. O bakımdan ilk zamanlarda görülen aksaklıkların ardından ilişkiler daha tutarlı ve daha sağlam bir zeminde gelişmeye başladı.

Bugünkü duruma bakıldığında Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerimizin çok yönlü biçimde yürütüldüğü görülmektedir. Ekonomik ve ticari ilişkilerin yanı sıra eğitim, sağlık, iletişim, kültür ve benzeri alanlarda da ilişkilerin geliştirilmesine çalışılmaktadır.

Dış Ticaret

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile olan dış ticaretimizde önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Tablo 8’den de görüleceği gibi, örneğin 2000 yılında 1.221,4 milyon dolar olan dış ticaret hacmimiz 2008’de 8.352,1 milyon dolara yükselmiş, yani yaklaşık 7 kat artmıştır. Fakat küresel kriz dolayısıyla 2009’da dış ticaret hacmimizin gerileyerek 6.234,8 milyon dolara indiği görülmektedir. Türkiye bu ülkelere genellikle tarım ve madencilik ürünleri almakta ve onlara işlenmiş sanayi ürünleri satmaktadır.

Tablo 8: Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri’ne İhracatı (2000-2009, bin dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Azerbaycan	230.375	225.214	231.431	315.488	403.942	528.076	695.287	1.047.668	1.667.469	1.398.470
Kazakistan	118.701	119.795	160.153	233.994	355.590	459.946	696.823	1.079.887	890.568	633.503
Türkmenistan	120.155	105.278	110.021	170.347	214.848	180.635	281.325	339.989	662.933	944.917
Özbekistan	82.647	89.725	93.735	138.422	145.226	151.071	175.995	225.612	337.130	279.064
Tacikistan	4.467	15.553	10.915	29.478	41.637	46.717	71.787	118.107	176.448	126.469
Kırgızistan	20.572	17.350	24.005	40.862	74.702	89.529	132.172	181.311	191.351	140.085
TOPLAM	576.919	572.915	630.260	928.592	1.235.945	1.455.974	2.053.390	2.992.574	3.925.899	3.522.508
Türkiye’nin Toplam İhracatı	27.774.906	31.334.216	36.059.089	47.252.836	63.167.153	73.476.408	85.534.676	107.271.750	132.027.196	102.138.526

Kaynak: TUIK Kaynakları

Tablo 9: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'nden İthalâtı (2000-2009, bin dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Azerbaycan	95.615	78.075	64.625	122.607	135.537	272.256	340.481	329.647	928.421	752.842
Kazakistan	346.376	90.343	203.852	266.638	442.193	558.900	993.728	1.284.049	2.331.992	1.077.078
Türkmenistan	97.878	71.739	106.348	123.682	175.795	160.744	189.924	396.723	389.305	330.739
Özbekistan	85.794	36.045	75.342	99.462	178.671	261.466	415.841	613.810	580.810	412.973
Tacikistan	16.511	13.662	40.696	56.999	62.818	47.309	118.395	143.352	147.727	107.267
Kırgızistan	2.350	6.307	17.623	10.906	13.384	14.113	27.455	45.020	47.974	31.446
TOPLAM	644.524	296.171	508.486	680.293	1.008.399	1.314.788	2.085.824	2.812.601	4.426.230	2.712.345
Türkiye'nin Toplam İhracatı	54.502.821	41.399.083	51.553.797	69.339.692	97.539.766	116.774.151	139.576.174	170.062.715	201.963.574	140.869.013

Kaynak: TÜİK Kaynakları.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin ihracatımız içindeki toplam payları 2000 yılında yüzde 0.021 idi, 2009 yılında ise yüzde 3.5'a yükseldi. İhracatımızda en büyük payı olan ülkeler sırasıyla Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. İthalatımız içinde ise 2000 yılında yüzde 0.01 olan toplam payları ise 2008 yılında yüzde 2.192'ye kadar çıkmış, fakat küresel krizin de etkisiyle ertesi yıl yüzde 1.925'e gerilemiştir. İthalatımızda en büyük paya sahip ülkeler de sırasıyla Kazakistan, Azerbaycan ve Özbekistan'dır.

Dış Yatırımlar

Bunun yanı sıra Türk firmaları doğrudan yatırım veya ortaklık biçiminde olmak üzere Türk Cumhuriyetleri'nde önemli hacimde yatırımlar gerçekleştirmişlerdir. Nitekim, bu bölgede telekomünikasyon, sınai tesisler, petro-kimya, ulaştırma, enerji, gıda, inşaat malzemeleri, mobilya, mutfak eşyaları alanlarda faaliyet gösteren yüzlerce Türk firması bulunmaktadır (Bağırzade, 2008:15). Bugün bu ülkelerdeki özel kesim faaliyetlerinin önemli bir bölümünün Türk iş adamları tarafından yürütüldüğünü söylemek fazla abartılı olmaz. Türkiye'nin bu alanlarda Güney Kore, Japonya, Çin ve diğer ülkelerle önemli bir rekabet içinde olduğunu da belirtmek gerekir. Bu ülkelerden bazılarına ait firmalar önemli ölçülerde devlet desteğinden de yararlanmaktadırlar.

Tablo 10: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ndeki Doğrudan Yatırımları (2005, milyon dolar)

ÜLKE	Türkiye'nin Toplam Yatırımları	Toplam Yabancı Yatırımlara Oranı (%)
Azerbaycan	2.000	14,9
Kazakistan	1.300	5,8
Türkmenistan	1.300	86,7
Özbekistan	750	68,2
Kırgızistan	350	58,3
Tacikistan	30	6,0
TOPLAM	5.730	14,5

Kaynak: DTM ülke bültenleri.

Tablo 10, Türkiye'nin 2005 yılında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki yabancı sermaye yatırımları ile bu yatırımların o ülkelere yapılan toplam yabancı sermaye yatırımları içindeki paylarını göstermektedir. Buna göre 2005 yılında Türkiye'nin bölge ülkelerindeki yatırımları toplamı 5.730 milyon dolardır. Bu miktarın bölgeye yönelik toplam yabancı sermaye yatırımlarına oranı ise yüzde 14.5'tir. Türkiye'nin özellikle Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'daki yatırımlarının bu ülkelerde önemli bir göreceli ağırlığa sahip bulunduğu dikkati çekmektedir. Nitekim, tabloya göre bu oranlar sırasıyla yüzde 86.7, yüzde 68.2 ve yüzde 58.3'dir.

Müteahhitlik Hizmetleri

Türkiye 1090'li yıllardan sonra yurt dışı müteahhitlik ve danışmanlık hizmetleri alanında önemli hacimde projeler üstlenmiş ve bu konuda büyük bir deneyim sahibi olmuştur. Bugün bu ülkelerde inşa edilen otel, hastane, yol, köprü, alışveriş merkezi, hava alanı gibi "prestij projesi" olarak nitelendirilen birçok yatırım Türk müteahhitler tarafından gerçekleştirilmiştir. Türk müteahhitleri yalnızca bu bölgede değil, Orta Doğu'da, Kuzey Afrika'da, Rusya'da, Ukrayna'da ve

öteki ülkelerde de yoğun biçimde faaliyet göstermektedir. Sahip oldukları deneyim ve ileri teknolojiler sayesinde bu ülkelere çok kaliteli yapılar kazandırmakta ve o ülkelerin kalkınmalarına önemli katkılarda bulunmaktadır. Tablo 11’den görüleceği üzere, 2008 yılı itibarıyla Orta Asya Cumhuriyetleri’nde edinilen projelerin toplam değeri 16.612 milyar dolara ulaşmıştır.

Tablo 11: Türkiye’nin Müteahhitlik Faaliyetleri (2008)

Bölge / Ülke	Proje Sayısı	Toplam Proje Bedeli (Dolar)	Genel Toplamdaki Pay (%)
Türkmenistan	97	5.375.902.770	22,7
Azerbaycan	24	1.088.282.553	4,6
Kazakistan	27	688.564.354	2,9
Kırgızistan	2	18.013.599	0,1
Özbekistan	13	20.217.274	0,1
Tacikistan	1	16.208.741	0,1

Kaynak: DTM kayıtları

Nüfus artışı ve Sovyetler Birliği zamanından kalan yapıların eskimesiyle birlikte ileride Türk müteahhitlerinin Türk Cumhuriyetleri’nde daha büyük hacimli projeler üsleneceklerini söyleyebiliriz. Ancak bu alanda Kore, Çin, Japon ve Amerikan firmalarıyla yoğun bir rekabet yaşandığını ve Türk firmalarının sahip oldukları bilgi, beceri ve deneyimler sayesinde kalite ve maliyet açısından birçok alanda ön plâna çıkmayı başardıkları dikkat çekmektedir. Ancak bu aynı zamanda Türk inşaat firmalarına devletin sağlayacağı desteğin de ne ölçüde önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Eğitim Alanında İşbirliği

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki yakın akrabalık bağları dolayısıyla, eğitim dahil kültür alanında çok geniş bir işbirliği potansiyeli bulunmaktadır. Eğitim konusunda Türkiye, kamu kesimi ve özel kesim olarak bu bölgede önemli projeler uygulamaya koymuştur. Örneğin yüksek öğretim alanında Türkiye Hükümeti’nin katkılarıyla Kazakistan’da Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ile Kırgızistan’da Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmuştur. Vakıf kuruluşları kanalıyla kurulan üniversiteler de vardır, Bişkek’teki Alatoo Üniversitesi, Azerbaycan’daki Kafkas Üniversitesi ve Celalabad’taki Komerski İnstitutü’ye bağlı Kırgız-Türk İşletme Fakültesi gibi. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti’nin kurduğu 12 adet ilk ve orta öğretim kurumu ile yine vakıf kuruluşları tarafından açılan ve “*Türk Koleji*” diye bilinen eğitim kurumları bölgede oldukça kaliteli bir eğitim hizmeti vermektedir.

Bunların dışında Türkiye 1992-93 yılından itibaren “*Büyük Öğrenci Projesi*” adı verilen bir eğitim projesi uygulamaktadır. Bu kapsamda ilgili ülkelerle Türkiye arasında yapılan ikili anlaşmalara dayanılarak ilk aşamada 10.000 öğrencinin devlet bursu ile Türkiye’ye yüksek ve orta öğretim için getirilmesi öngörülmüştür. Bu amaçla her yıl Türk Cumhuriyetleri ve akraba topluluklarından gelen ortalama 1.500 kadar öğrenciye devlet bursu verilmektedir. Türk Hükümeti’nin sağladığı eğitim olanaklarıyla Türkiye’de eğitim gören bu öğrencilerin, geldikleri ülkelerdeki yetişkin insan gücü ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olmak, Türkiye ile ilişkilerin daha da gelişmesine katkı yapmak ve bu ülkelerle kardeşlik ve dostluk köprüleri kurulmasına yardımcı olmak gibi amaçlar güdülmektedir. Tablo 12’de 2009 yılı için Türkiye’de öğrenim gören Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları öğrencilerinin dağılımı görülmektedir. Bunların önemli bir bölümü lisans düzeyinde öğrenim gören gençlerden oluşur. Yüksek Lisans ve Doktora yapmakta olan öğrenciler de azımsanmayacak boyutlardadır.

Tablo 12: Türkiye’de Öğrenim Gören Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Öğrencileri (2009)

	Tömer	Ön Lisans	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Azerbaycan	61	3	252	139	186	641
Kazakistan	106	22	189	122	41	480
Kırgızistan	64	35	308	149	68	624
Özbekistan	16		19	4		39
Türkmenistan	18		554	15	9	596
Diğer Asya	305	56	1.000	245	122	1.728
Balkanlar	122	74	1.030	132	39	1.397
TOPLAM	692	190	3.352	806	465	5.505

Kaynak: DPT, Yıllık Program 2010, s. 265.

Ulaşım Alanında İşbirliği:

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile girişilecek bir işbirliğinde etkin bir ulaşım ağının kurulmuş olması çok önemlidir. Hava ulaştırıcılığı ve telekomünikasyon alanında sağlanan ilerlemelere karşın bu bölge ile Türkiye arasında henüz etkin bir kara ve demiryolu ulaşımı sağlanabilmiş değildir. Bu nokta ticaretin geliştirilmesi açısından da en büyük engellerden birisini oluşturur. Oysa hızlı, ucuz ve güvenli bir taşımacılık ticaretin ve genel anlamda ilişkilerin geliştirilmesinde bir ön koşuldur.

O nedenle tarihi İpek Yolu projesi son yıllarda tekrar ele alınmıştır. Günümüzde İpek Yolu'nun demir yollarıyla tekrar faaliyete geçirilmesi için önemli adımlar atılmıştır. “*Demirden İpek Yolu*” olarak da adlandırılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinin Türkiye ayağının temeli 2009 yılında Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanları tarafından atılmıştır. Demirden İpek Yolu projesi, Doğuda Hazar Denizi üzerinden Kazakistan'ın Aktau limanı ile Çin arasında inşa edilecek bir demiryolu, Batıda ise İstanbul Boğazı'nın altından uzanan Marmaray tüp geçidi ve Avrupa demiryolu ağıyla birlikte Asya ve Avrupa arasında önemli bir bağlantı sağlayacaktır (Cansever, 2010:1). Dünyanın yeni petrol ve doğalgaz merkezi konumunda olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile kesintisiz demiryolu bağlantısının sağlanmasına olanak sağlayacak olan bu proje hayata geçirildikten sonra Londra'dan kalkan bir tren hiç aktarma yapılmadan Çin'e kadar ulaşabilecektir. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu projesinin tamamlanmasından sonra Türkiye ile Avrupa ve Orta Asya arasındaki yük taşımacılığının hemen hemen tamamı demir yoluna kaydırılmış olacaktır. Bu da Türk Cumhuriyetleri ile daha hızlı, daha ucuz ve daha güvenilir bir ulaşım sağlayarak ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine çok büyük katkıda bulunacaktır.

Türkiye Hazar Bölgesi petrol ve doğal gazının Batı'ya ulaştırılmasında kilit bir noktada bulunmaktadır. Asrın projesi olarak nitelendirilen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı, Azerbaycan petrolünün, Bakü-Tiflis-Ceyhan doğal gaz hattı da Hazar Denizi'nde Şahdeniz yataklarından çıkartılan doğal gazın Avrupa pazarlarına ulaştırılması açısından çok büyük önem taşımaktadır. Orta Asya petrol ve doğal gazının Batı'ya aktarılması için kurulacak bir Trans-Hazar boru hattı da Türkiye'nin enerji nakli açısından stratejik önemini daha da artıracaktır.

Sonuç

Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetleri arasında birçok alanda işbirliği olanakları bulunmaktadır. Sahip olduğumuz ortak kültür ve aramızdaki akrabalık bağları bu işbirliğinin geliştirilmesi için çok uygun bir ortam hazırlamaktadır. Gerek sanayileşme, gerek demokratikleşme doğrultusunda Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile paylaşabileceği pek çok deneyimleri vardır. Türkiye'nin göreceli olarak sahip olduğu gelişmiş sanayi yapısı ve bu ülkelerin zengin doğal kaynakları, bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ayrıca hız kazandıracak önemli etkenlerdir.

Türkiye bu kardeş ülkelerin bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülke olmuştur. Fakat, ilk dönemlerde ilişkilerde duygusallık ağır basmış, bu ilişkileri çok yönlü olarak düzenleyecek bir eşgüdüm programı uygulanamamıştır. Bununla birlikte, Türkiye hatalarını telâfi edecek adımlar atmakta gecikmemiş, ilişkilerini daha plânlı, programlı ve somut gerçeklere dayalı biçimde yürütmeye başlamıştır. Fakat Türkiye ile olan ilişkiler Sovyetler'in dağılmasından sonra bu ülkelerde ortaya çıkan boşluğu doldurmaya yetmemiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne yönelik tek kutuplu politikaları dolayısıyla bu ülkelerde Türkiye'ye yönelik yeterli bir güven ortamının oluştuğunu söylemek de güçtür. Bütün bu nedenlerle başlangıçta Rusya'nın etkisinden uzaklaşmayı amaçlayan bu ülkeler zamanla yeniden Rusya ile ilişkilerini sıkılaştırmak gibi bir zorunlulukla karşı karşıya kalmışlardır.

Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında bir gümrük birliği kurulması öteden beri üzerinde durulan bir projedir. Bu fikir Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarının hemen sonrasına rastlayan dönemlerde daha sık olarak gündeme gelmekteydi. Gerçekten de Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında olası bir gümrük birliği konusunda hem bunu kolaylaştırıcı, hem de güçleştirici yönde bazı etkenler bulunmaktadır.

Din, dil, ırk birliği ve ortak kültürel değerlere sahip olmamız böyle bir birlik için önemli avantajlardır. Ekonomilerimizin birbirini tamamlayıcı nitelikte olması da bu yönde başka bir et-

kendir. Bununla birlikte, ortada bazı ciddi ekonomik ve siyasal engellerin bulunduğu göz ardı edilemez. Rusya yetmiş yıldır egemenliği altında tuttuğu bu bölgeyi bir tür kendi arka bahçesi gibi görmeye devam etmektedir. Çin ise Doğu Türkistan'da yaşayan milyonlarca Uygur Türkü dolayısıyla bir Orta Asya Türk birliğine baştan beri sıcak bakmamıştır. Dolayısıyla böyle bir Türk ortak pazarının yaratılması için öncelikle uygun bir siyasal konjonktürün yaratılmış olmasına gerek vardır.

Diğer yandan, böyle bir birlik için henüz yeterli bir ekonomik ve teknolojik alt yapının sağlanamamış olmasını da önemli bir engel olarak görmek gerekir. Gümrük birliği için temel koşul, birliği oluşturacak ülkeler arasında gelişmiş bir ticaret ağının kurulmuş olmasıdır. Oysa daha önce de ifade edildiği gibi, Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ticaret, zaman içinde sağlanan gelişmelere karşın, halâ oldukça düşük düzeylerde bulunmaktadır. Nitekim, 2007 yılında bu beş ülkenin Türkiye'nin ihracatı içindeki toplam payı yalnızca yüzde 2,5 dolayında kalmıştır. Bunun karşıtı olarak söz konusu ülkelerin dış ticaretinde Türkiye'nin payı da yine oldukça düşüktür. Nitekim bu oran yüzde 3,0'ü aşmamaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri halâ dış ticaret hacimlerinin önemli bir bölümünü Rusya Federasyonu ile yapmaktadır. Başka bir deyişle, bu ülkelerin ekonomik yönden Rusya'ya bağımlılıkları büyük ölçüde devam etmektedir.

Tablo 13: Türk Cumhuriyetleri'nin Rusya ile Dış Ticareti/Toplam Dış Ticaretleri

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Azerbaycan	16,9	21,1	17,8	15,7	11,9	6,1	9,8	10,2	10,9	11,7	13,1
Kazakistan	47,4	39,4	34,5	26,2	30,3	31,0	27,1	24,7	23,1	21,0	20,8
Kırgızistan	23,0	-	21,2	17,1	18,7	15,9	18,9	21,0	25,9	27,5	29,6
Türkmenistan	8,9	8,9	14,1	10,6	24,6	9,2	7,9	9,5	4,3	3,8	-
Özbekistan	-	-	23,5	12,3	17,0	16,8	15,8	16,0	15,8	21,7	25,5
Türk Cumhuriyetleri	45,4	47,1	27,9	19,2	24,3	21,3	19,8	19,1	18,2	17,9	-

Kaynak: DTM kayıtları.

Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında büyük bir coğrafi uzaklık, dolayısıyla ciddi bir ulaşım sorunu olduğu da unutulmamalıdır. Ucuz, hızlı ve güvenilir bir ulaşım ağı sağlanamadıkça kurulacak bir birlikten beklenen yararların elde edilmesi güçtür. O bakımdan halen yapımı sürdürülmekte olan Demirden İpek Yolu projesinin bir an önce tamamlanması bu açıdan büyük önem taşımaktadır.

Sayılan bu olumsuzluklara karşın, bir yandan bölgede çok değişik alanlarda, çok sayıda Türk firmasının faaliyet göstermekte olması, diğer yandan Türkiye'nin Kafkasya ve Hazar havzası petrol ve doğal gazını Batıya taşıyacak enerji nakil hatları üzerinde kilit bir konumda bulunması bu yönden büyük avantajlar sağlayacak etkenlerdir.

Türkiye ile bir gümrük birliği konusunda fazla ilerleme sağlanamaz iken, bu ülkeler geçen zaman içinde Rusya ile çeşitli birlikler kurmuşlardır. Bunlardan birisi 1996 yılında oluşturulan Şangay İşbirliği Örgütü'dür. Örgüt, Rusya ve Çin'in öncülüğünde NATO'ya karşılık olarak kurulan bir askeri pakttır (Gömeç, 2007:117). Daha sonra Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan da birliğe katılmışlardır.

Ekonomik alanda ise bir gümrük birliği fikrini en fazla savunan ülke Kazakistan olmuştur. Bir Asya Ortak Pazarı kurulması konusundaki ilk girişim 1992, 1993 yıllarında yapılan Türk Devletleri Zirvelerinde bu ülke tarafından gündeme getirilmişti. Bu şekilde ortaya atılan gümrük birliği projesi 2009 yılı sonunda gerçekleşmiş ve Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya ve Kazakistan arasında resmen bir Ortak Pazar kurulmuştur. İleride bu birliğe öteki Türk Cumhuriyetlerinin de katılması beklenebilir. Türkiye ise çabalarını daha çok Avrupa Birliği ile tam üyelik doğrultusunda yoğunlaştırmış ve bu konuya fazla bir ağırlık verememiştir.

Oysa Türkiye'nin dış politikasında tek boyutluluktan kurtulması, Batı ile olduğu kadar Orta Asya, Orta Doğu ve İslâm ülkeleri ile daha sıkı ilişkilere dayalı politikalar izlemesi gerekir. Ancak son zamanlarda Türkiye'nin çok boyutlu dış politikalar konusunda daha büyük hamleler yap-

maya başladığı görülmektedir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerin hızla geliştirilmesi ileride bu kardeş ülkelerle gerçekleştirilebilecek olan bir ekonomik bütünleşmenin de temelini oluşturacaktır.

Kaynaklar

BAĞIRZADE, E.R. (2008), *Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İşbirliği Stratejileri*, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Bakü.

BP, *Statistical Review of World Energy*, 2008.

DPT, *Yıllık Program 2009*.

GÖMEÇ, S. (2007), “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 11 (Fall 2007).

IMF, *World Economic Outlook*, July 2009.

TURAN, F. (2007), “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomik ve Ticari İlişkileri”, www.dtm.gov.tr.

UNCTAD, *Trade and Development Report*, 2009.

World Bank, *World Development Report*, 2009.

TÜRKİYE’DE KREDİ KARTLARININ YAYGINLAŞMASININ MAKRO EKONOMİK GÖSTERGELER ÜZERİNE ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ* - Arş. Gör. Efdal POLAT**
Arş. Gör. Bilal SOLAK***

Özet

Nakit para yerine geçen ve insanların alışverişlerinde sıkça kullanılan, aynı zamanda plastik kart olarak adlandırılan kredi kartları, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli oranlarda kullanılmaya başlanmıştır. Kart kullanımının artması ekonomiyi hem mikro hem de makro ölçekte önemli ölçüde etkilemektedir. Çalışmada öncelikle kredi kartlarını dünyada gelişimine ve bazı önemli istatistiklere yer verilmiş ve kredi kartı kullanımının makro ekonomik göstergeler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yapılan çalışma sonucunda kredi kartı kullanımının başta kayıt dışı ekonomi olmak üzere birçok makro ekonomik göstergelyi olumlu yönde etkilediği kanısına varılmıştır. Fakat ekonomideki konjonktürel dalgalanmalara bağlı olarak kredi kartı borçlarının ödenme güçlükleri, bunun sonucunda kredi kartı faizlerine bağlı olarak ortaya çıkan olumsuzluklar da çalışmada tartışılmıştır.

Giriş

Günlük ihtiyaçların artması insanların daha fazla para taşımalarını gerekli kılmıştır. Özellikle uzun seyahatlerde yüksek miktarda para taşınması bu paranın çalınması veya kaybolması gibi riskli durumlarla karşı karşıya gelmesine yol açabilir. Dolayısıyla bu zor durumların giderilmesi için taşınması kolay ve para yerine geçebilen “plastik para” olarak adlandırılan kredi kartı sistemi doğmuştur.

Ülkemizde 2006 yılında kabul edilen 5464 sayılı banka kartları ve kredi kartları kanununa göre; nakit kullanımına gerek kalmaksızın mal veya hizmet alımı sağlayan aynı zamanda nakit para çekmeye de olanak veren basılı kartlar, kredi kartı olarak tanımlanmaktadır. Diğer tanıma göre ise kredi kartı; kredi kartı sahibine alış-veriş sonrasında nakit verme zorunluluğunu ortadan kaldıran ayrıca nakit çekme olanağı da sağlayan plastik kartlardır (Işın, 2006:107).

Çalışmanın amacı kredi kartlarının makroekonomik etkilerinin incelenmesidir. Bu bağlamda ilk önce kredi kartının dünya ve Türkiye’deki tarihsel sürecine değindikten sonra, kredi kartı kullanımının etkileri ile ilgili yapılmış çalışmalar özetlenmekte son olarak da kredi kartının makroekonomik etkileri incelenmektedir.

Kredi Kartının Dünya’da ve Türkiye’de Gelişim Süreci

Dünyada ilk kez 1896 yılında “Hotel Credit Company” turizm sektöründe kullanılmak üzere Amerika’da kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen yeterince rağbet görmemiştir. 1914 yılında “Western Union Bank” belirli ölçüde kredi sağlama işlevine sahip olan başka bir kredi kartı çıkarmıştır ancak uygulama 1950 yılına kadar sınırlı kalmıştır 1950 yılına gelindiğinde Amerikalı kredi uzmanı Frank Mc. Namara ve arkadaşları tarafından Diner’s Kredi Kartı çıkarılmasıyla birlikte Amerika’da yaygınlaşmaya başlamış; 1977 yılına gelindiğinde Bank Amerikard isimli kredi kartı Visa Kart İbanko kurularak dünya çapında geçerli kredi kartları çıkarmaya başlamıştır (Bayar, 2007:26).

* Şırnak Üniversitesi, İİBF, ihsugozu@sirnak.edu.tr

** Şırnak Üniversitesi, İİBF, efdal_polat@sirnak.edu.tr

*** Şırnak Üniversitesi, İİBF, bsolak@sirnak.edu.tr

Avrupa’da ise 1960 yılından sonra kredi kartı ile tanışmış olmakla birlikte 1970 yılına kadar yaygınlaşmamıştır. 1970’ten itibaren Fransa’da çıkarılmış olan Card Blanch yaygınlaşarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, 1972’de İsviçre, 1975’de Almanya’da kredi kartlarını kullanmaya başlamış, 1975’ten sonra Brüksel’de Eurocard merkezi kurularak master card ve visa card tüm Avrupa’da kullanılmaya başlanmıştır (Durukan vd., 2006:145).

Türkiye’de çıkarılan ilk kredi kartı Diner’s Clap’tır. Diner’s Clap’tan sonra Türk Ekspres Havacılık ve Turizm Şirketi “*Amerikan Ekspres*” kartları ile piyasaya girmiştir. Bu iki kart 1975 yılına kadar faaliyetlerini rakipsiz sürdürmüşlerdir. 1975 yılından sonra Eurocard, Mastercard kredi kartları piyasaya girmişlerdir. 1980 yılından itibaren bankalarda kredi kartı çıkarmaya başlamış, 1984 yılında Visanın Türkiye Ofisini açmasıyla kredi kartı kullanımı önemli ölçüde artmıştır. 1987 yılında ilk ATM (Otomatik Vezne) hizmet vermeye başlanmıştır. 1991 yılında Türkiye’de ilk Elektronik Satış Noktası Terminali (Point of Sale-POS) kullanıma girmiştir.

1999 yılından itibaren, rekabetin artması, pazardaki oyuncu sayısı, değişen tüketici davranışı ve taksit uygulamaları gibi sebeplerden dolayı kart sayısı hızlı bir artış göstermiştir (TBB, 2008: 7-8).

Kredi kartının bu kadar hızlı artış göstermesinde kuşkusuz kredi kartı hamiline, üye işyerine ve bankaya sağladığı faydalar etkili olmuştur. Kredi kartının faydalarına baktığımızda; kredi kartı veren bankanın; atıl fonlarını değerlendirerek riski dağıtabilmesi, üye işyerlerinden ve kart hamilinden üyelik ücretleri alabilmesi ve aynı zamanda kartın üzerindeki logo ve banka ismi reklamının yapılması bankaya sağladığı faydaları arasında sayılabilir. Kredi kartı sahiplerinin kredi kartı kullanmayanlara göre daha fazla alış-veriş yapması, kredi kartıyla taksit yapılması sayesinde müşteri sayısında görülen artışlar işyerine sağladığı faydalardan görülmektedir. Para taşıma zorunluluğunun olmaması sonucu para taşıma riskinin azalması, banka ve işyerinin vermiş olduğu puan, ek taksit ise tüketiciye sağladığı faydalardan birkaçıdır (Çavuş, 2006:177-178).

Kredi kartı kullanımının olumlu etkilerinin yanında olumsuz etkileri de vardır. Kredi kartını çıkaran kurum açısından bakıldığında; sistemin kurulması aşamasında personel eğitimi için harcanan giderlerin yüksek olması, kredi kartı sahtekarlıklarının ortaya çıkması sonucu kartı çıkaran kurumun zarara uğraması gibi durumlar olumsuz etkiler sayılabilir, işyeri açısından bakıldığında; kredi kartıyla yapılan harcama ve tahsilat aşamasına kadar geçen zamanın para ve emek kaybına neden olması olumsuz etki olarak ifade edilebilir. Kart hamili açısından bakıldığında ise, kişilerin bütçelerini aşan harcamalar yapması sonucu zor durumda kalması ve bunun sonucunda ise icralar, intihar ve cinayet gibi sosyal olayların artması, kart hamilinin belirlenen süre içinde ödeme yapmaması durumunda yüksek faiz oranlarıyla karşılaşılması, durumları olumsuz etki olarak ifade edilebilir (Çavuş, 2006:179-180).

Türkiye’de Kredi Kartı Kullanımı

Tüketicilerin teknolojik gelişmelere uyum sağlaması, internetin kullanım alanının artmasıyla birlikte nakit kullanımı gerektirmeyen kredi kartı kullanım sayıları hızlı bir artış göstermiştir. Tablo 1’de Türkiye’de kredi kartı sayılarının yıllara göre dağılımı gösterilmiştir. Toplamda kredi kartı sayıları bir önceki yıla göre sürekli bir artış göstermiş 2003 ve 2009 yılları arasında bu oran yüzde 150’lere ulaşmıştır.

Tablo 1. 2003-2009 Dönemi Kredi Kartı Sayısı

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Visa	9.572.460	13.202.147	15.989.986	17.800.385	20.878.744	24.332.198	25.201.351
Mastercard	10.255.667	13.450.664	13.963.095	14.623.148	16.416.829	18.824.985	18.712.739
Diğer	35.040	28.317	25.162	9.800	39.606	236.842	478.524
Toplam	19.863.167	26.681.128	29.978.243	32.433.333	37.335.179	43.394.025	44.392.614

Kaynak: bkm.com.tr, 12.03.2010.

Bu artışlar göstermektedir ki Türkiye’de kredi kartını tüketiciler, kullanım kolaylığı, taksit yapılabilmesi, kredi kartından alınan hediye puanlar, üye işyerinin tüketiciye sağladığı kolaylıklar ve para taşımama amacıyla benimsemiştir. Aynı zamanda bankaların da atıl fonlarından kaynaklanacak riskleri dağıtma amacı gütmeleri ile tüketicilere çok cazip imkanlar sunması da kredi kartının yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Buna rağmen gelişmiş ülkelere göre bu sayının az olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Tablo 2. 2003-2009 Dönemi POS Sayısı ve İşlem Adedi

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
POS Adedi	662.429	912.118	1.140.957	1.282.658	1.453.877	1.632.639	1.738.728
POS İşlem Adedi	12.428.033	19.928.312	33.749.487	49.950.687	73.754.648	106.702.274	153.744.133
POS İşlem Tutarı (Milyon TL)	230	449	897	1.510	2.335	2.435	4.917

Kaynak: bkm.com.tr, 12.03.2010

Satış noktası terminali olarak adlandırılan ve “*Point Of Sale*” baş harflerinin alınması ile adı oluşturulan POS makineleri kredi kartı sahibinin üye işyerine kredi kartı ile ödeme yapmasına olanak veren cihazlardır. Tablo 2’de 2003-2009 yılları arasında POS makinelerinin sürekli artış gösterdiği ve POS makinesi sahibi üye işyeri sayısının da her geçen gün arttığı görülmektedir. İşlem tutarlarına bakıldığında önemli bir artış göze çarpmakta bunda, üye işyeri sayısının artması, tüketicilerin kredi kartı kullanmayı benimsemiş olması, her bankanın kendi POS makinesini üye işyerlerine cazip şartlar sunarak yaygınlaştırması önemli etkenlerdendir.

Tablo 3. 2004 - 2009 Döneminde Kredi Kartı Borcunu Ödemeyenler

Yıllar	Kredi Kartı Borcunu Ödememiş Kişi Sayısı
2004	22.987
2005	98.435
2006	118.636
2007	148.564
2008	400.428
2009 ilk altı ay toplam	467. 871

Kaynak: Apak ve Yılmaz, 2009:42

Kredi kartı borcunu ödememiş kişi sayısı 2004 yılından itibaren sürekli artış göstermiştir. Özellikle 2008 yılında, yaşanan küresel finansal krizden dolayı kredi kartını ödemeyen kişi sayısında patlama olurken, 2007 yılına göre 2008 yılında borcunu ödememiş kişi sayısında % 169,5 oranında bir artış olmuştur. Krizden dolayı yaşanan işsizlik sorunu, ekonomik sorunlar gibi etmenler bu artışın sebebi olarak gösterilebilir (Apak ve Yılmaz, 2009:42). Ankara Ticaret Odasının yapmış olduğu bir araştırmada ise; 2008 yılının Şubat ayı itibariyle, 1 milyar 731 milyon TL’lik yasal takip başlatıldığı ifade edilmiştir. 687.000 kişi borcunu ödemediği için merkez bankasının “*Kara Listesi*”ne girmiştir (atonet.org.tr, 05.04.2010).

Ancak Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Mart 2009 bülteninde “*Kara Liste*” tanımına şöyle açıklık getirmektedir: TCMB’de “*kara liste*” diye adlandırılan bir liste bulunmamaktadır. Ancak TCMB ile bankalar arasında bilgi değişimine tabi tutulan karşılıksız çeklere protestolu senetlere ve ferdi kredi kartı borçlularına ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Uygulamada borcunu vadesinde ödemeyen banka müşterileri ile bu müşterilerden daha sonra borcunu ödeyenlerin kimlik

bilgileri TCMB'ye bildirilerek birleştirilmekte ve bu kayıtlar belirli dönemler halinde bankalara aktarılmaktadır (TCMB Bülten, 2009:6).

Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ali Babacan, 31 Mayıs 2009 tarihi itibarıyla ödeme ihtarı çekilmiş, icra takibi başlatılmış ya da bankalarca takibe alınmış kredi kartı borçları için yeni bir ödeme planının uygulamaya konulacağını bildirmiştir. Kredi kartı kullanımının daha da yaygınlaşmasının genel ekonomik çerçevede uygun olacağını ve bu doğrultuda kart kullanımını teşvik ettiklerini kaydeden Babacan, "*Kredi kartlarının daha rasyonel kullanımını sağlayacak uygulamaları hayata geçirmek ve takipteki kredi kartı sorununa çözüm getirmek için yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğunu*" ifade etmiştir. Bu çerçevede yeni bir düzenlemeye gidileceğini ifade eden Babacan, kredi kartı borçlarına yeni bir ödeme planı getiren düzenlemeden 874 bin 657 vatandaşın yararlanacağını söylemiştir. Babacan, 30 Nisan 2009 itibarıyla 874 bin 657 kişinin kullandığı 1 milyon 301 bin 302 kredi kartında tahsili gecikmiş ve takibe alınmış kredi miktarının 3 milyar 107 milyon lira olarak belirlendiğini vurgulamıştır (aksam.com.tr, 09.04.2010).

Kredi Kartı İle İlgili Yapılmış Araştırmalar

Kredi kartı ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde; çalışmaların farklı bakış açılarıyla ele alındığı görülmektedir. Yabancı literatür incelendiğinde, Mester (1994), fon maliyetlerinin kredi kartı üzerindeki etkisini incelemiş, fon maliyetlerinin kredi kartı üzerindeki etkisinin belirsiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kara vd. (1996) yaptıkları çalışmada kredi kartı tercihi ve kullanımına ilişkin maksimum fayda ve rasyonel değerlendirme kriterleri altında conjoint analizini uygulayarak kredi kartı marka tercihinde tüketicileri farklı gruplara ayırmışlar ve tüketicileri dört grup altında incelemişlerdir. Humprey (2004), tarafından yapılan çalışmada elektronik ödemelerin payının %79'a ulaştığı ve 1980'li yıllardan itibaren kredi kartlarının nakit ödemenin yerini aldığı bulunmuştur. Agarval vd. (2008) ise, kredi kartı pazarında tüketicilerin edindikleri limit aşımı, nakit çekimi ve gecikmeli ödeme gibi kredi kartına ait özellikleri dikkate alarak, tüketicilerin sonraki davranışlarındaki değişimleri incelemişlerdir.

Ulusal düzeydeki çalışmalara bakıldığında ise; Torlak (2002), kredi kartı kullanımının satın alma alışkanlıkları üzerindeki etkilerini belirlemeye çalışmıştır. Kredi kartı kullanımının satın alma alışkanlıkları üzerinde etkileri olduğu ifade edilmiştir. Örucü (2003), kredi kartı kullanımının tüketici davranışları üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada kredi kartı kullanımında gelir, faiz oranları, yaş grubu, meslek gibi faktörlerin etkisi ile kredi kartı tercihinde yer alan başlıca etkenler belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda kredi kartı kullanımının yaş, eğitim ve gelir düzeyi ile ilişkisi olduğu saptanmıştır. Durukan vd. (2006), çalışmalarında kredi kartlarındaki taksit uygulamasının tüketicilerin harcama alışkanlıkları üzerindeki etkisini ele almışlardır. Çavuş (2006), banka kredi kartlarının Türkiye'de kullanımı ile kredi kartlarının faydaları ve zararları hakkında, kredi kartının tarafları temel alınarak genel açıklamalar yapmıştır. Türkiye üzerine yapılan çalışmada sosyo-ekonomik ve demografik faktörler ile kredi kartı sahipliği ve kullanımı arasında kesin bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Savaşçı ve Tatlıdil (2006), bireysel bankacılık alanında uygulanan müşteri ilişkileri yönetim sürecini incelemiş ve müşteri sadakatinin yaratılmasını sağlayan kredi kartlarında uygulanan müşteri ilişkileri yönetimi stratejilerini değerlendirmişlerdir. Çalışma sonucunda, tüketicileri kredi kartı kullanmaya teşvik eden unsurların başında, kredi kartlarının alışverişi taksitlendirme imkanı sağlaması bulgusuna ulaşmışlardır. Altan ve Göktürk (2007), Türkiye'de kredi kartları ile yapılan tüketim harcamalarının, diğer faktörler de dikkate alınarak, ekonomideki toplam özel nihai tüketim harcamalarını ne ölçüde etkilediğini araştırmışlardır. Analiz sonuçlarına göre toplam özel nihai tüketim harcamalarını arttıran faktörler sıralamasında ilk sırayı kredi kartlarının, ikinci sırayı harcanabilir gelirin aldığı, enflasyon ve faiz oranlarının önemli faktörler olmadığı tespit edilmiştir. Yılmaz, Çatalbaş ve Çelik (2008), kredi kartı sahiplerinin kredi kartlarına olumsuz ve olumlu algılarının memnuniyet ve sadakatlerine olan etkisini bir yapısal eşitlik modeli ile araştırmış ve analiz sonucunda kredi kartına ve kredi kartının ait olduğu bankaya karşı olumlu algının kredi kartına karşı geliştirilen sadakatte önemli faktör olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Türkan (2008), Türkiye'de kredi ve banka kartı kullanım verilerinden hareketle hanehalkı tüketimindeki gelişmeleri izleme ve analiz etmeye yönelik olarak yeni bir tüketim endeksi önerisinde bulunmuştur. Önerilen yeni endeks tüketicinin efektif ta-

lebine dayanmaktadır. Altan ve Göktürk (2008), Türkiye’de memurların kredi kartı kullanım alışkanlıkları ile cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim düzeyi, aylık gelir miktarı, ailedeki birey sayısı gibi demografik özellikler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Cinsiyet, medeni durum, çocuk sahipliği, ailedeki birey sayısı ile kredi kartı harcaması arasında herhangi bir ilişki bulunmazken, aylık gelir miktarı, sahip olunan kredi kartı sayısı, eğitim düzeyi ve yaş ile kredi kartı harcaması arasında anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Kızgın (2009), kredi kartı kullanıcılarının kredi kartı marka tercihlerine ait tercih nedenlerinin gruplanmasını incelemiştir. Kredi kartı marka tercih nedenlerinin gruplar altında toplanması amacıyla Kümeleme analizi uygulanmıştır. Tüketicilerin mevcut kredi kartı marka tercihlerinde etkisi olduğu değişkenlerin üç ana küme altında olmak üzere toplam dokuz alt kümede gruplandığı görülmüştür. Gökçen ve Kaya (2009), hızla büyüyen kredi kartı pazarında bireysel müşterilerin kredi kartı tercihlerine etki eden faktörleri araştırmışlardır. Kredi kartı tercihlerini etkileyen faktörlerin demografik değişkenlere göre göstermediğinin tespiti için varyans analizi yapılmıştır. Sonuç olarak, bireysel müşterilerin demografik özelliklerinin kredi kartı seçiminde etkili olduğu görülmüştür. Cengiz (2009), bireylerin mevcut kredi kartını değiştirme tercihi olasılıklarını belirleyen demografik değişkenleri ve etki faktörlerini gösteren bir model oluşturmuştur. Çalışmada binary lojistik regresyon analizi yapılmıştır.

Kredi Kartlarının Makroekonomik Etkileri

Kredi kartı kullanımı genel ekonomik gelişmelerden etkilendiği gibi, milli gelir, istihdam, enflasyon, kayıt dışı ekonomi ve para arz ve talebi gibi bazı temel makro ekonomik büyüklükleri de etkileyebilmektedir.

Milli Gelire Etkisi

Bir ülke vatandaşları tarafından belirli bir dönemde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal değerine o ülkenin milli geliri denir. Ülkedeki milli gelir düzeyi o ülkedeki toplam talep düzeyiyle özdeştir. Toplam talep de yatırım ve tüketim taleplerinin toplamından oluşur. Yani kredi kartlarının milli geliri nasıl etkileyeceğinin söylenebilmesi için kredi kartlarının tüketim ve yatırım talebini ayrı ayrı nasıl etkileyeceğinin irdelenmesi gerekmektedir. Kredi kartlarının milli gelire etkisi iki açıdan ele alınabilir.

Kredi kartları, bireylerin gelecekte alacakları maaş ve gelirlerine önceden ipotek koyarak, bireylerin gelirlerini bugünden tüketmelerine neden olur.

Kredi kartı kullanımının yaygınlaşması sonucu tüketim eğilimi ve dolayısıyla toplam talep artar. Toplam talep artışı eğer arz artışı ile karşılanamaz ise, fiyatlar genel seviyesinin artması -enflasyon- kaçınılmaz olur. Ancak toplam talepteki artış, arz artışı ile karşılandığında ise üretim ve milli gelir seviyesi artacaktır (Uzgören, 2007:248).

Milli gelire, yatırım talebi açısından bakıldığında da kredi kartlarının olumlu sonuçlar verdiğini görmek mümkündür. Kredi kartına sahip kişiler genellikle fazla paralarını hesaplarında tutmaktadırlar. Banka kartı sahipleri ise, maaşlarının tamamını bankadan çekmeyip ihtiyaç duyduklarında bu parayı şube ya da ATM’lerden çekmektedirler. Ayrıca, üye iş yerleri kredi kartı cirolarını ihtiyaçları oluncaya kadar hesaplarında tutmakta, günlük ihtiyaçları dışındaki nakitlerini kasalarında bulunmasını güvenlik ve verim açılarından tercih etmemektedirler. Günlük ihtiyaçlar dışında kasada bulunan paranın işyerine külfetten başka bir kazancı bulunmamaktadır. Tam tersine bu paranın banka hesabında bulunması durumunda kısa vadeli fon alınabilmekte, para dövize çevrilebilmekte ve repo yapabilme olanağı bulunmaktadır. Bankalar kendilerinde toplanan ucuz maliyetli fonları ihtiyacı olan yatırımcılara kredi olarak vermektedirler. Sonuçta kredi kartları milli geliri artırıcı etki yapmaktadır (Karabulut, 2008:96). BKM 2009 Kart Monitör Araştırması verilerine göre, kredi kartı kullanımı büyümeye neden olmaktadır. Kredi kartı ile yapılan 1000 TL’lik bir harcama GSMH’yı 0,0142 TL arttırmaktadır (bkm.com.tr, 20.03.2010).

Enflasyona Etkisi

İkinci Dünya savaşından sonra, enflasyonun öneminin kavranmasıyla birlikte bu alanda bir çok literatür taraması yapılmış, fakat istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Dolayısıyla enflasyonun kesin bir tanımı bulunamadığından dolayı değişik tanımlar kullanılmıştır. Enflasyon, para arzın-

daki veya ücretlerdeki aşırı artışlar olarak ifade edilebilir (Paya, 2002:379). Enflasyon bir ekonomide belirli bir dönemde fiyatlar genel düzeyinin sürekli olarak yükselmesidir (Ataç, 2002:141). Ekonomi tam istihdamdayken, hem mal ve hizmet hem de üretim faktörleri piyasasında toplam talep artışı enflasyona neden olurken (Talep Enflasyonu), aynı zamanda maliyetlerin yükselmesi, akabinde fiyat artışlarının olması ve bunun ardından da talebin yükselmesiyle de maliyet enflasyonu oluşur (Parasız, 2003:217-220).

Kredi kartlarının kullanımı, borçlanma imkânlarını genişlettiği için toplam talebin artmasına neden olmaktadır. Artan talebin ise üretimi artırması beklenir. Fakat enflasyonist ortamlarda, artan talep fiyatlar genel düzeyinin de artmasına etken olabilmektedir. Bunun başlıca nedeni, kredi kartlarının dolayısıyla tüketici kredilerinin efektif talebi körükleyerek kaydi para yarattığı, bunun da enflasyon artırıcı etkiye sahip olduğu görüşünden kaynaklanmaktadır. Fakat tüketim artışı, makro ekonomik olarak enflasyonu arttırmakla beraber, talebi de artıracak, arz yeterli olduğunda piyasa, optimum fiyatlarda dengelenecektir (Kaya, 2009:95).

Paranın dolaşım hızı da enflasyonu etkileyebilir. Şöyle ki para miktarı artmadan paranın dolaşım hızının artması enflasyona neden olurken, kredi kartı kullanımı nakit para talebini düşürdüğünden paranın dolaşım hızı azalır, dolayısıyla bu durumda da enflasyon düşer.

BKM 2009 Kart Monitör Araştırması verilerine göre, kredi kartı kullanımı enflasyonu düşürücü etkide bulunmaktadır. Verilere göre, para arzı aynı dönemde 0,17 oranında arttırırken, kredi kartı harcamaları aynı dönemde enflasyonu 0,017 oranında düşürmektedir (bkm.com.tr, 20.03.2010).

Faiz Oranlarına Etkisi

Kredi kartı işlemlerinin piyasa faiz oranları üzerinde doğrudan olumlu veya olumsuz etki yaptığı ifade edilemez. Kredi kartları borçlanma taleplerinin artmasına ve tüketim harcamalarının yoğunlaşmasına yol açabilir. Çünkü kredi kartı faiz oranları daha dar bir aralıkta ve daha yüksek seviyede dalgalanır. Borçlanma taleplerinin artması faiz oranlarını yükseltir fakat kredi kartları banka ve anlaşmalı firmaların rekabeti ve pazar payını artırma çabaları da faiz oranlarını düşürücü yönde etki yapabilir. Kredi kartlarının faiz oranlarına net etkisi borçlanma talebi artışının faizleri yükseltme etkisi ile rekabet ve pazar payının faizleri aşağı çekme eğiliminin gücüne ve genel ekonomik dalgalanmalara bağlıdır (Altan ve Göktürk, 2007:31-32).

İstihdama Etkisi

Üretim faktörlerinin fiili olarak üretime katılmasına istihdam denmektedir. Yalnız istihdam kavramı genellikle işgücünün üretime katılması anlamında kullanılmaktadır. Bunun en önemli nedeni, işgücünün istihdam edilmesinin diğer üretim faktörlerinin de istihdamını beraberinde getirmesidir.

Kredi kartları, yatırımlara olan olumlu etkisi sayesinde, istihdam düzeyi üzerinde de olumlu etkileri olan bir alışveriş aracı olarak karşımıza çıkmaktadır (Bilgin, 2008:33). Kredi sistemi teknoloji bakımından yoğun bir sektör olduğundan kalifiyeli ve teknik personele ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden kalifiyeli personel istihdamı kalifiyesiz işçileri sistem dışına göndermektedir. ATM'lerin kullanılmasıyla kart sisteminde bir azalma olmuşsa da bankalarda plastik kartlarla ilgili bölümler açılmıştır. Bu bölümlerde kartların pazarlanması, operasyonel işlemlerin yapılması, satış kampanyaların yapılması, ulusal ve uluslararası işlemlerin takibi için binlerce kişi çalışmaktadır (Karabulut, 2008:97). Ayrıca bilgi işlem birimlerinin içinde kartlı sistemlerin alt yapısının oluşturulması ve programların geliştirilmesi için yeni alt bölümlere gereksinim olacaktır. Dolayısıyla açılacak yeni birimler, yeni insanların alınmasına ve yeni istihdam alanlarının açılmasına neden olacaktır (Ari, 2008:41).

BKM 2009 Kart Monitör Araştırması verilerine göre de kredi kartı, istihdamı arttırıcı etkide bulunmaktadır. Yapılmış olan çalışmada kredi kartı harcamalarında meydana gelen artış, ilk yıl istihdamda % 2'lik bir artış sağlarken, bu oran ikinci yılda % 10'a çıkmıştır (bkm.com.tr, 20.03.2010).

Kayıt Dışı Ekonomiye Etkisi

Dar anlamda kayıt dışı ekonomi; yüksek ve adaletsiz vergi yükü ve diğer vergiden kaçma (kaçırma/kaçınma) sebepleri dolayısıyla vergi konusu işlemlerin tamamının veya bir kısmının belgelendirilmemesi iken, geniş anlamda kayıt dışı ekonomi; ekonomik faaliyetleri veya bizzat kendisi yasal olan/olmayan nihai mal ve hizmetlerin, tamamının veya bir kısmının, üretiminin, sunulmasının, satılmasının veya tüketilmesinin veya diğer herhangi bir gelir konusu faaliyetinin belgelendirilmemesi ve dolayısıyla kayıtlara girmemesi durumudur (Sugözü, 2010:7).

Kredi kartının alışverişte kullanılması, üye iş yerinin yapacağı her işlem için POS makinesini kullanmasını ve satış fişi oluşturmasını yani her işlemi kayıt altına almasını gerektirmektedir. Bundan dolayı o işyerinden yapılan tüm mal ve hizmet alımları bankaların kayıtlarına yansımaktadır. Dolayısıyla bütün gelirleri kayıt altına alındığından, satıcının vergi kaçırması veya vergiden kaçınması zorlaşmaktadır. Böylece kredi kartı kullanımının kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı etkisi ortaya çıkmaktadır.

BKM 2009 Kart Monitör Araştırması verilerine göre, kredi kartı kullanımı kayıt dışını önlemektedir. Kredi kartı harcamalarındaki %1'lik bir artış vergi gelirlerini %0,05 oranında arttırmaktadır. Yani kredi kartıyla yapılan 1000 TL'lik bir harcama vergi gelirlerini 20 TL arttırmaktadır (bkm.com.tr, 20.03.2010).

Para Politikasına Etkisi

Para, kamu otoritelerince basılan, mal ve hizmet değişiminde genel kabul gören bir araçtır. Belirli amaçlarla para miktarında yapılan değişiklikler para politikası olarak ifade edilir. Para miktarının artırılması toplam talebin artmasına, düşürülmesi ise toplam talebin düşmesine yol açmaktadır.

Kredi kartları işyerlerinden mal ve hizmet satın alınmasında kullanılırken, aynı nakit para gibi kullanılmakta yani nakit para yerine geçmektedir. Kredi kartları sahip oldukları harcama ve nakit çekme limitlerinden olduğu için önem arz etmektedir. Bu limitlerin ne zaman ve ne sıklıkla kullanılacağı önceden bilinemediğinden, ekonomideki toplam para stoku da bilinmemektedir. Kredi kartı sisteminde de ekonomik sistemdeki nakit paralar, kişilerin işyerlerinin kasaları ya da kişilerin cebi yerine bankalarda mevduat olarak kalmakta bu da bankaların kredi verebilecek fonlarını arttırarak para arzının artmasına neden olmaktadır (Karabulut, 2008:99). Parasını likit tutmak isteyen gerçek veya tüzel kişiler ancak kendisine cazip bir prim ödendiği takdirde bu tercihten vazgeçebilir. Enflasyon, parayı elde nakit olarak tutmaya bir maliyet yükler, faiz ise likit tutma tercihinden vazgeçmeye neden olur. Kartlar bireylerin likitide tercihlerini etkilemiştir. Çünkü kartlar bireylere haftanın yedi gününde 24 saat olmak üzere üye iş yerlerinden mal ve hizmet satın alımı için ödeme yapabilme kolaylığı sağlamaktadır. Kredi kartlarının kullanımının her geçen gün artması ve üye iş yerlerinin kredi kartını çıkaran kuruluşlar ile iş birliğine giderek taksitli ve kampanyalı satışlara yönelmeleri para talebini doğrudan etkilemektedir. Taksitli satışların artması kısa vadede nakit talebinin düşmesine neden olmaktadır. Yapılan alışverişte peşin ödenen tutar oranının artması para talebinin artmasına, taksitlerin uzun dönemlere bölünmesi ise para talebinin düşmesine yol açabilmektedir (Kaya, 2009:104-105). Taksitli satışlarda uygulanacak vade farkının düşük olması, taksitli satışları teşvik etmekte, dolayısıyla para talebini düşürmektedir.

Elektronik Ticarete Etkisi

Elektronik ticaret, bilgisayar ağları aracılığıyla ürünlerin tanıtımının, satışının, ödemesinin ve dağıtımının yapılması olarak tanımlanmaktadır. Özellikle son yıllarda bilgisayar teknolojisinde meydana gelen gelişmeler mal alım satım işleminin yani ticaretin bilgisayarlardan internet ortamında yapılmasına imkân tanımaktadır (Ari, 2008:45). Kredi kartları bireylere internet yoluyla alışveriş yapma olanağı sağlamaktadır. Ülkemizde 1990 yılında internet kullanımı hız kazanmaya başlarken, sanal mağazacılık da başlamıştır. Ticaretin en kolay, en kısa zamanda ne en az maliyetle yapılması elektronik ticarete asıl amaçtır. Sanal kredi kartları, internetin bu amaç için kullanılmasında ve ödemelerin kolaylıkla yapılmasına vesile olmaktadır. Ülkemizde ve dünyada her geçen gün internet kullanımı artmakta ve internetten yapılan ticaretin hacmi yükselmektedir.

BKM tarafından yapılan araştırmaya göre, kredi kartı kullanan tüketicilerin %13'ü internet veya telefonla alışveriş yapmaktadır. İnternet üzerinden ya da telefonla alışveriş yapan, kredi kartı kullanıcıları ortalama 3 haftada bir defa alışveriş yapmaktadırlar (bkm.com.tr, 20.03.2010). Dolayısıyla elektronik ticaretin gelişmesi kredi kart kullanımıyla paralel bir şekilde artmaktadır.

Sonuç

Kredi kartı kullanımındaki artış, tüketim eğilimini artırmakta, bu da toplam talebi artırmaktadır. Toplam talepteki artış üretimdeki artışla sonuçlandığında ise milli geliri artırıcı etkisi söz konusu olmaktadır. Kredi kartlarının faiz oranlarındaki net etkisinin bilinmesi ise, borçlanma talebinin artışının faizleri yükseltme etkisi ile rekabet ve pazar payının faizleri aşağıya çekme eğiliminin gücüne ve ekonomik dalgalanmalara bağlıdır. Burada ekonomik karar alıcıların etkisi de çok önemlidir. Kredi kartı kullanımı istihdamı olumlu etkiler, çünkü bireylere yeni işgücü alanları sağlar. Yine kredi kartı kullanımı yapılan alışverişlerin kayıt altına alınması ve dolayısıyla vergiden kaçınmayı önlemesi nedeniyle kayıt dışı ekonomiyi azaltır. Günümüzde internet üzerinden yapılan alışverişlerin artması ve bu alışverişlerin genelde kredi kartıyla yapılması ise elektronik ticareti arttırmıştır. Dolayısıyla kredi kartları elektronik ticareti de olumlu etkilemektedir.

Kaynaklar

AGARWAL, S. DRISCOLL, C. J., GABAIX, X. and LAIBSON, D. (2008), "Learning in the Credit Card Market", <http://ssrn.com/abstract=1091623>, (04.04.2010).

ALTAN, M. ve GÖKTÜRK, İ. E., (2007), "Türkiye'de Kredi Kartlarının Toplam Özel Nihai Tüketim Harcamalarına Etkisi: Bir Çoklu Regresyon Analizi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 18, s. 25-47.

ALTAN, M. ve GÖKTÜRK, İ. E., (2008), "Türkiye'de Memurların Kredi Kartı Kullanım Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma", *Muhasebe Finansman Dergisi*, Sayı: 39, s. 110-127.

APAK, S. ve YILMAZ, G., (2009), "Finansal Kriz Döneminde Türkiye'de Kredi Kartları", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 44, ss. 38-45.

ARİ, G. (2008), *Kredi Kartı Kullanımının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ATAÇ, B., (2002), *Maliye Politikası*, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, 6. Baskı, Eskişehir.

ATO'dan Kredi Kartı Yasa Teklifi, (2008),

<http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=1525&l=1> (05.04.2010).

Banka Kartları ve Kredi Kartları Kanunu, (23.02.2006), Kanun No: 5464.

BAYAR, M., (2007), *İslam Hukukunda Banka Kartları ve Kredi Kartları*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

BİLGİN, B., (2008), *Kredi Kartı Kullanımının Ekonomi Üzerine Etkilerinin Analizi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İzmir.

BKM 2009 Kart Monitör Araştırması, Kartlı Sitemlerin Ekonomiye Katkıları, http://www.bkm.com.tr/basin/bultenler/KartmonitörBasinbulteni_05062009.pdf, (20.03.2010).

BKM Yıllara Göre İstatistik Bilgiler, <http://www.bkm.com.tr/yillara-gore-istatistik-bilgiler.aspx>, (12.03.2010).

CENGİZ, E., (2009), "Bireylerin Kredi Kartlarını Değiştirme Tutumları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2):179-196.

ÇAVUŞ, M.F., (2006), "Bireysel Finansmanın Temininde Kredi Kartları: Türkiye'de Kredi Kartı Kullanımı Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, s. 173-187.

DURUKAN, T., ELİBOL, H. ve ÖZHAVZALI, M., (2006), “Kredi Kartlarındaki Taksit Uygulamasının Tüketicinin Harcama Alışkanlıkları Üzerindeki Etkisini Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma (Kırıkkale İli Örneği)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, ss. 144-153.

HUMPHREY, David B., (2004), “Replacement of Cash by Cards in US Consumer Payments”, *Journal of Economics and Business*, 56(3):211-225.

GÖKÇEN, G. ve KAYA, F., (2009), “Bireysel Müşterilerin Kredi Kartı Tercihlerine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi”, *Bankacılar Dergisi*, Sayı: 70, ss. 3-17.

İŞİN, B.F., (2006), “Teknoloji Araçlarının Bankacılık Sektöründe Uygulanabilirliği ve Türkiye’de Bu Doğrultudaki Bankacılık Uygulamalarının Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(2):107-120.

İBİCOĞLU, M. ve KARAN, B.M., (2009), “Türkiye’de Faiz Oranlarının Tüketici Kredileri Üzerindeki Etkisi”, *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 3(2):11-30.

KARA, A., KAYNAK, E. and KÜÇÜKEMİROĞLU, O. (1996), “An Empirical Investigation Of US Credit Card Users: Card Choice And Usage Behavior”, *International Business Review*, 5(2):209-230.

KARABULUT, N. (2008), *Türkiye’de Kredi Kartı Uygulaması ve Kredi Kartı Kullanımının İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KAYA, F. (2009), *Türkiye’de Kredi Kartı Uygulaması, Türkiye Bankalar Birliği*, Yayın No: 263, İstanbul.

KIZGIN, Y. (2009), “Tüketicilerin Kredi Kartı Marka Tercih Nedenlerinin Kümeleme Analizi İle İncelenmesi: Muğla Örneği”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2):93-110.

“Kredi Kartı Borçlarına Af Geliyor”,
http://www.aksam.com.tr/2009/06/15/haber/ekonomi/2290/kredi_karti_borclarina_af_geliyor.html, (09.04.2010).

MESTER, Loretta J. (1994), “Why are Credit Card Rates Sticky”, *Economic Theory*, 4(4):505-530.

ÖRÜCÜ, E., (2003), “Kredi Kartı Kullanımının Tüketici Davranışları Üzerine Olan Etkisinin Kamu Çalışanları Açısından İncelenmesi: (Manisa Orman İşletmesi Çalışanları Örneği)”, *Mevzuat Dergisi*, 6(68).

PARASIZ, İ. (2003), *Makro Ekonomi*, Ezgi Kitabevi, 8. Baskı, Bursa.

PARASIZ, İ. (2005), *Para Banka ve Finansal Piyasalar*, Ezgi Kitabevi, 8. Baskı, Bursa.

PAYA, M. (2002), *Para Teorisi ve Para Politikası*, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul.

SAVASÇI, İ. ve TATLIDİL, R. (2006), “Bankaların Kredi Kartı Pazarında Uyguladıkları CRM (Müşteri İlişkileri Yönetimi) Stratejisinin Müşteri Sadakatine Etkisi”, *Ege Akademik Bakış*, 6(1):62-73.

SUGÖZÜ, İ.H. (2010), *Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2010.

TBB, (2008), “Banka Kartları ve Kredi Kartları Uygulamaları Hakkında Yararlı Bilgiler”, Yayın No: 257, İstanbul.

TCMB Bülten, Mart 2009, Sayı: 13.

TORLAK, Ö. (2002), “Kredi Kartı Kullanımının Satın Alma Alışkanlıklarına Etkileri Üzerine Eskişehir’de Bir Araştırma”, *Yönetim Dergisi*, 13(41):67-78.

TUNCER, S. (1985), *Türkiye’de Sermaye Piyasası (Teori ve Uygulama)*, Okan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.

TÜRKAN, E. (2008), “Özel Tüketim Talebinin İzlenmesinde Kartlı Alışveriş; Yeni Bir Tüketim Endeksi Önerisi-e.t.t.e.”, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/ErcanTurkan_ette.pdf, (04.04.2010).

UZGÖREN, N., CEYLAN, G. ve UZGÖREN, E. (2007), “Türkiye’de Kredi Kartı Kullanımını Etkileyen Faktörleri Belirlemeye Yönelik Bir Model Çalışması”, *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14(2):247-255.

YILDIRIM, K., KARAMAN, D. ve TAŞDEMİR, M. (2008), *Makroekonomi*, Seçkin Yayıncılık, 7. Baskı, Eskişehir.

YILMAZ, V., ÇATALBAŞ, K.G. ve ÇELİK E.H. (2008), “Yapısal Eşitlik Modellemesi İle Algılanan Değer: Kredi Kartı Kullanımı Üzerine Bir Uygulama”, *Bankacılar Dergisi*, Sayı: 64, ss. 27-38.

YEREL YÖNETİMLERDE GİRİŞİMCİLİK: ESKİŞEHİR ÖRNEĞİ

Öğr. Gör. Özdemir YAVAŞ* - Öğr. Gör. Nilüfer SERİNİKLI**
Hızır GİRGIN***

Özet

Girişimcilik, fırsatlardan faydalanmak amacıyla çeşitli riskleri üstlenerek ve çeşitli kaynakları bir araya getirerek mal ve hizmet üretme sürecidir. Girişimcilikte esas olan alışılmışın dışına çıkarak farklılık yaratmaktır. Farklılığı yaratan kişi ve kuruluşlar rekabet avantajı elde ederler.

Girişimcilik farklı alanlarda olabilmektedir. Bu alanlardan bir tanesi de kamu yönetimi alanıdır. Kamu yönetiminin temel unsurlarından olan yerel yönetimler, girişimciliğin uygulanma alanı olarak önemli bir yere sahiptir. Türkiye’de il özel idaresi, belediye ve köy olarak üç çeşit yerel yönetim birimi bulunmaktadır. Bu yerel yönetim kuruluşları arasında en önemlisi belediyelerdir.

Belediye yönetimi yerel halkın oyları ile iş başına gelmektedir. Belediyeler görev alanı içindeki halk için hizmetler sunmaktadır. Belediyelerin kentsel altyapı, şehircilik hizmetleri, imar, ekonomik faaliyetler, eğitim, ulaştırma, sosyal nitelikli faaliyetler, sportif ve kültürel konular, tarım ve veterinerlik hizmetleri, mali ve hukuki faaliyetlerle ilgili görevleri bulunmaktadır.

Belediyeler bu görevleri yerine getirirken mevcut yasal sınırlar çerçevesinde girişimci bir ruh ile hareket etmelidir. Girişimci ruh ile gerçekleştirilecek faaliyetler hem o şehirlerde yaşayanların yaşam standartlarını yükseltecek hem de şehrin ulusal ve uluslararası alanda bir çekim yeri haline gelmesini sağlayacaktır. Şehrin çekim yeri haline gelmesi ise yeni girişimcilik fikirlerinin doğması ve bu fikirlerin uygulanmasını beraberinde getirecektir. Böylelikle yerel yönetim girişimciliği kişisel girişimciliğin artmasına neden olabilecektir.

Bu çalışmada yerel yönetim girişimciliği ele alınmıştır. Bu kapsamda Eskişehir Büyükşehir Belediyesi’nin girişimci faaliyetleri ve kişisel girişimciliği destekleyen faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Girişimcilik, Yerel Yönetimler, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi.

1. Giriş

Günümüzde küreselleşmenin etkisiyle uluslararası alanda yoğun bir rekabet yaşanmaktadır. Bu rekabet sadece özel sektörde değil kamu yönetiminde de gerçekleşmektedir. Vatandaşlara hizmet sunma anlayışıyla faaliyetlerini yürüten kamu yönetimi, sunmuş olduğu hizmetlerde, hizmetlerin ulaştırılma biçimlerinde mevcut yasal sınırlar çerçevesinde gerekli değişiklikleri yapmak zorunda kalmaktadır. Bu şekilde rekabette geri kalınmayacak ve vatandaşların memnun olması sağlanacaktır.

Kamu yönetimi alanında halka en yakın olan birim yerel yönetimlerdir. Yerel yönetimler il özel idareleri, belediyeler ve köylerden oluşmaktadır. Yerel yönetim birimleri içinde halka hizmet sunmada en önemli birim ise belediyelerdir. Belediyeler, yerel halkın ortak ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmuştur. Karar organı halk tarafından seçilen, mali ve idari özerkliğe sahip olan yerel yönetim birimidir. Mali ve idari özerkliğe sahip olmaları girişimciliği destekleyen bir özelliktir. Sahip oldukları girişim gücünü kullanarak yerel halkın istek ve ihtiyaçlarını dikkate alarak yeni hizmetler ve hizmet ulaştırma yöntemleri geliştirebilirler. Bu hizmetler ve yöntemler yerel halkın memnun olmasına, kamu yönetimine bakış açısının olumlu olmasına, bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanda gelişmesine neden olmaktadır.

Bölgenin gelişmesiyle birlikte, bölgeler arası gelişmişlik farkları azalacak bu ise ülkenin gelişmesine katkıda bulunacaktır.

* Trakya Üniversitesi, Uzunköprü Meslek Yüksekokulu, ozdemiryavas@trakya.edu.tr

** Trakya Üniversitesi, Uzunköprü Meslek Yüksekokulu, nserinikli@hotmail.com

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-Manas Üniversitesi, hizir.girgin@manas.edu.tr

2. Girişimcilik Tanım ve Kapsamı

Girişimci kelimesi, 'entre' (girmek) ve 'prendre' (almak, üstlenmek) sözcüklerinden oluşmakta olup, 'birşey yapmak' anlamına gelmektedir. Kavramın iktisat literatürüne girişi 19. ve 20. yüzyıllara rastlamaktadır. Kavram, ilk kez 1730'larda Fransız Richard Cantillon tarafından kullanılmıştır (Ercan ve Gökdeniz, 2009). J. Babtiste Say ile de bu kavram bugün kullandığımız anlama kavuşmuştur. Say, girişimci kavramını; "bütün üretim faktörlerini bir araya getirerek kıymetli olduğu sanılan bir malı üreten ve elde edeceği kâr için riski göze alan kişi" olarak tanımlamıştır. Say'ın girişimci tanımı, risk üstlenme ile yöneticilik kabiliyetinin her ikisine birden sahip olma esasına dayanmaktadır (Aytaç ve İlhan, 2007). Girişimciyi, kaynaklar konusunda öngörülebilir olarak işi planlayan, insan kaynaklarını örgütleyerek girdilerin işlenmesini sağlayan ve elde edilen çıktıyı da kârlılık yaratacak biçimde tüketicilerin kullanımına sunma becerisini gösteren kişi şeklinde tanımlamak da mümkündür (Ceylan ve Demircan, 2002). Bilgi toplumu ile birlikte girişimci kavramına, yeni tanımlamalar eklenmiş olup girişimci; yenilik üreten, fırsat yakalayan ve bunları hayata geçiren kişi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla, girişimcinin değişen tanımında belirleyici unsur 'yenilik' kavramı olmuştur (Ercan ve Gökdeniz, 2009).

Tarihi neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan "girişimcilik" kavramı ise, başkalarının bakıp ama göremediği fırsatların görülmesi ve bunların birer iş fikrine dönüştürülmesi, yenilik üretme faaliyetleri ve risk almaya yatkınlığı olarak tanımlanmaktadır. Girişimcilik kapsamında yer alan yenilik; yeni bir malın ya da servisin üretimi, yeni bir üretim metodunun geliştirilmesi, yeni bir pazarın oluşturulması, yeni bir hammadde kaynağının bulunması ve endüstrinin yeniden yapılandırılmasıdır (Şahin, 2006).

Girişimcilik, ekonomik değer ortaya çıkarmayı amaçlayan, yenilikçi ve atılgımcı nitelikli, organize olmuş iktisadi faaliyetleri içermektedir (<http://www.tchayat.org>). Girişimcilik iktisadi bir değer üretimi olmanın ötesinde, hem gerçekleştiği ortam hem de ortaya çıkardığı değişimci hareketlilik itibarıyla, toplumsal, kültürel ve politik dinamiklerle yakından ilişkilidir. Bundan dolayı, son yıllarda girişimcilik araştırmalarında toplumsal/kültürel boyut öne çıkmakta ve girişimciliğin giderek sosyolojik bir muhteva kazandığı dikkati çekmektedir (Aytaç, 2006).

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi girişimcilik fırsat girişimciliği ve yaratıcı girişimcilik olmak üzere ikiye ayrılır (Tekin, 2006:5).

Fırsat girişimciliği; "mevcut ve pazardaki değişimin getirdiği fırsatları görerek veya potansiyel fırsatları sezinleyerek mevcut veya hedef pazara mal satmak amacıyla yapılan girişimciliktir."

Yaratıcı girişimcilik; "yeni bir fikir ve buluşu ya da mevcut bir mal veya hizmeti yeniden tasarlayarak ve kalite düzeyini yükselterek yapılan girişimciliktir."

Girişimcilik yeni düşüncelere ve yeniliklere açık ve gelecekte olabilecek değişimleri öngörebilecek kapasitede kişilerin vizyonuyla şekillenir. Girişimci belirsizlik altında karar alabilen, kararlı ve azimli, güçlü sezgi sahibi, iyi gözlemci, hayal gücü yüksek, kaynaklara ulaşabilecek ilişkiler ağına sahip, çok yönlü düşünebilen, ikna gücüne sahip olan, bağımsız düşünebilen, esnek, yaratıcı, kendine güvenen bir kişilik olarak şekillenmektedir (Öztürk, 2008:22).

Girişimciliğin farklı ilgi alanları ile ilgili birtakım çalışmalar bulunurken ve kamu sektöründe girişimcilik yaygınlaştırılmaya çalışılırken, deneysel anlamda pek çok eksiklikler mevcuttur (Ceylan ve Demircan, 2002).

3. Yerel Yönetimler

Devlet ve toplum düzeninin kesintisiz olarak işlemesi ve kamunun ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mal ve hizmetlerin üretilip halka sunulmasını içeren sistem olan kamu yönetimi, hizmetlerin ülke düzeyinde daha etkili ve daha verimli sağlanabilmesi amacıyla merkezi yönetim ve yerel yönetim olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Merkezi yönetim, esas itibarıyla bakanlıklar ve bağlı kuruluşlardan; yerel yönetimler ise il özel idareleri, belediyeler ve köylerden meydana gelmektedir (Urhan, 2008).

Yerel yönetimler, kamu yönetiminin önemli ve vazgeçilmez birimleridir ve mahalli şartların farklılığı, mekansal uzaklık, halkın yönetime katılması ve halka daha iyi hizmet sunma gibi sorun ve ihtiyaçlar nedeniyle ortaya çıkmışlardır (Eryılmaz, 2000:121). Bu birimler; bir yandan yerel halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik, temizlik, kanalizasyon, çöp toplama, ulaşım gibi hizmetleri sunarlarken, diğer taraftan ülke kalkınması açısından büyük öneme sahip olan eğitim, sağlık ve altyapı gibi pek çok önemli görevi de yerine getirmektedirler (Ulusoy ve Akdemir, 2009). Varlık nedenleri, halkın güven ve desteğini sağlayarak, katılımcı, demokratik, halkın dilek, istek ve önerilerine dayalı hizmet sunmaktır (Henden ve Henden, 2005).

Evrensel tanımıyla yerel yönetimler, belirli bir coğrafi alanda (köy, kent vb.) yaşayan topluluk üyelerinin bir arada bulunmaları nedeniyle, bunların en çok ihtiyaç duydukları ortak hizmetleri sağlamak amacıyla kurulan ve bu hizmetleri sağlamak için örgütlenebilen, karar organları (yerel toplulukça seçilebilen), bazı durumlarda da yürütme organları yasalarla belirlenmiş görev ve yetkilere, özel gelir, bütçe ve personele sahip, merkezi yönetimle ilişkilerinde özerk olarak hareket edebilen kamu tüzel kişileri olarak belirtilmektedir (Gözlükaya, 2007:71).

Hızlı kentleşme, nüfus artışı ve göç sonucu kentli nüfusun artan hizmet taleplerinin yanı sıra teknolojik gelişme ile ortaya çıkan nüfusun yeni hizmet talepleri de yerel yönetimlerce karşılanmaktadır. Bu durum, yerel yönetimlerin önemini her geçen gün artırmaktadır. Dünya genelinde hizmetlerin yerinden ve halka en yakın yönetim birimlerine yerine getirilmesi görüşünün yaygınlık kazanması da, yerel yönetimlerin önemini giderek artırmaktadır. Bugün yerel yönetimler, kamusal mal ve hizmet sunumu ile kaynak kullanımında etkinliğin sağlanması, işlem maliyetlerinin azaltılması, kamu sektöründe üretilen mal ve hizmetlerin yerel halkın tercihlerine uygun olması gibi nedenlerle oldukça önem taşıyan birimlerdir (Ulusoy ve Akdemir, 2005).

Türkiye’de 1982 Anayasasının 127. maddesi yerel yönetimleri, “*Mahallî idareler; il, belediye veya köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirlenen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişileridir*” şeklinde tanımlamıştır. 1982 Anayasası’nın yerel yönetimlere ilişkin düzenlemelerin yer aldığı 127. maddesi varlığını bugün de korumaktadır. Görüldüğü gibi Anayasa üç çeşit yerel yönetimden bahsetmektedir. Bunlar, “*İl özel idaresi*”, “*belediye*”, ve “*köy*”dür (Eryılmaz, 2000:126). Yerel yönetim birimleri içinde belediyeler, yerel ihtiyaçların karşılanmasında önemli işlevler yürütmekte ve Türk yerel yönetim sisteminde ağırlıklı bir yer işgal etmektedir (İnaç ve Ünal, 2007).

5393 Sayılı Belediyeler Kanununda belediyeler, “*Belde sakinlerinin mahallî müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ve karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan, idarî ve malî özerkliğe sahip kamu tüzel kişisi*” olarak tanımlanmaktadır.

Belediye Kanununun 14. maddesinde ise mahalli müşterek nitelikte olmak şartıyla belediyelerin yetki ve sorumlulukları şu şekilde belirtilmiştir:

İmar, su ve kanalizasyon, ulaşım gibi kentsel alt yapı; coğrafi ve kent bilgi sistemleri; çevre ve çevre sağlığı, temizlik ve katı atık; zabıta, itfaiye, acil yardım, kurtarma ve ambulans; şehir içi trafik; defin ve mezarlıklar; ağaçlandırma, park ve yeşil alanlar; konut; kültür ve sanat, turizm ve tanıtım, gençlik ve spor; sosyal hizmet ve yardım, nikâh, meslek ve beceri kazandırma; ekonomi ve ticaretin geliştirilmesi hizmetlerini yapar veya yaptırır. Büyükşehir belediyeleri ile nüfusu 50.000’i geçen belediyeler, kadınlar ve çocuklar için koruma evleri açar.

Bunların dışında okul öncesi eğitim kurumları açabilir; Devlete ait her derecedeki okul binalarının inşaatı ile bakım ve onarımını yapabilir veya yaptırabilir, her türlü araç, gereç ve malzeme ihtiyaçlarını karşılayabilir; sağlıkla ilgili her türlü tesisi açabilir ve işletebilir; kültür ve tabiat varlıkları ile tarihî dokunun ve kent tarihi bakımından önem taşıyan mekânların ve işlevlerinin korunmasını sağlayabilir; bu amaçla bakım ve onarımını yapabilir, korunması mümkün olmayanları aslına uygun olarak yeniden inşa edebilir. Gerektiğinde, öğrencilere, amatör spor kulüplerine malzeme verir ve gerekli desteği sağlar, her türlü amatör spor karşılaşmaları düzenler, yurt içi ve yurt dışı müsabakalarda üstün başarı gösteren veya derece alan sporculara belediye meclisi kararıyla ödül verebilir. Gıda bankacılığı yapabilir.

Belediye, kanunlarla başka bir kamu kurum ve kuruluşuna verilmeyen mahallî müşterek nitelikteki diğer görev ve hizmetleri de yapar veya yaptırır. Hizmetlerin yerine getirilmesinde öncelik sırası, belediyenin malî durumu ve hizmetin ivediliği dikkate alınarak belirlenir. Belediye hizmetleri, vatandaşlara en yakın yerlerde ve en uygun yöntemlerle sunulur. Hizmet sunumunda özürü, yaşlı, düşkün ve dar gelirlilerin durumuna uygun yöntemler uygulanır. Belediyenin görev, sorumluluk ve yetki alanı belediye sınırlarını kapsar.

5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'na göre büyükşehir belediyesi, *“en az üç ilçe veya ilk kademe belediyesini kapsayan, bu belediyeler arasında koordinasyonu sağlayan; kanunlarla verilen görev ve sorumlulukları yerine getiren, yetkileri kullanan; idarî ve malî özerkliğe sahip ve karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişisi”* olarak tanımlanmıştır. Kanunda ilçe belediyesi, büyükşehir belediyesi sınırları içinde kalan ilçe belediyesini, ilk kademe belediyesi ise büyükşehir belediye sınırları içinde ilçe kurulmaksızın oluşturulan ve büyükşehir ilçe belediyeleriyle aynı yetki, imtiyaz ve sorumluluklara sahip belediyeyi, ifade eder.

Belediye sınırları içindeki ve bu sınırlara en fazla 10.000 metre uzaklıktaki yerleşim birimlerinin son nüfus sayımına göre toplam nüfusu 750.000'den fazla olan il belediyeleri, fizikî yerleşim durumları ve ekonomik gelişmişlik düzeyleri de dikkate alınarak, kanunla büyükşehir belediyesine dönüştürülebilir.

Büyükşehir kapsamındaki belediyeler arasında hizmetlerin yerine getirilmesi bakımından uyum ve koordinasyon, büyükşehir belediyesi tarafından sağlanır. Büyükşehir belediyesi, İlçe ve ilk kademe belediyelerinin görüşlerini alarak büyükşehir belediyesinin stratejik plânını, yıllık hedeflerini, yatırım programlarını ve bunlara uygun olarak bütçesini hazırlamaktadır. Büyükşehir belediyesi, hizmetleri, malî ve teknik imkânları çerçevesinde, nüfus ve hizmet alanlarını dikkate alarak, bu hizmetlerden yararlanacak büyükşehir kapsamındaki diğer belediyeler arasında dengeli olarak yürütmek zorundadır. İlçe veya ilk kademe belediyelerine ait görevlerden bir veya birkaçı, bedeli kendileri tarafından karşılanmak ve istekte bulunmak kaydıyla, büyükşehir belediye meclisinin kararına dayanarak, ortaklaşa veya bizzat büyükşehir belediyesi tarafından yapılabilir.

4. Yerel Yönetimlerde Girişimcilik

Girişimcilik, yaratıcı fikirle fırsatlardan faydalanmak amacıyla çeşitli riskleri üstlenerek ve çeşitli kaynakları bir araya getirip mal ve hizmet üretme sürecidir. Girişimcilikte esas olan alışılmadığının dışına çıkarak farklılık yaratmaktır. Girişimcilik her alanda olabileceği gibi yerel yönetim alanlarında da olabilir.

Topluma en yakın yerel yönetim birimi olması, kendilerine sağlanan özerklikler ve yerel ihtiyaçların karşılanmasındaki temel işlevleri nedeniyle en önemli yerel yönetim birimi olan belediyeler, yerel halkın ortak gereksinimlerinin karşılamak, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda yaşam seviyesini yükseltmek için hizmet vermektedirler. Belediyeler yasalarda belirtilen görev ve sorumlulukları yerine getirirken o bölgede yaşayan halkın istek ve ihtiyaçlarını dikkate alarak yenilikçi ve yaratıcı uygulamalar geliştirmelidirler.

Yenilikçilik ve yaratıcılık ise belediye yöneticilerinin, çalışanlarının ve yerel halkın fikirleri ile olacaktır. Belediye çalışanlarının bu konuda katkıda bulunmaları için uygun bir çalışma ortamının sağlanması gerekmektedir. Ayrıca ödüllendirme gibi yeni fikirleri özendirici uygulamaların da gerçekleştirilmesi gerekir. Yerel halkta yaratıcı fikirlerin doğması için de elverişli ortam hazırlanmalı ve fikirlerin uygulayıcılara sağlıklı bir şekilde ulaşması sağlanmalıdır. Bu fikirlerden uygulanabilir olanları değerlendirilmeli, gerektiğinde kaynak tahsis edilmelidir. Ayrıca, belediyeler görev alanı içerisindeki fiziksel, sosyal, kültürel ve ekonomik koşulları geliştirmeyi amaç haline getirmelidir. Bu amaçların gerçekleştirilmesi esnasında en büyük destek yerel halktan gelmelidir. Bunun için katılımcı yönetim anlayışının gerçek anlamda uygulanması gerekmektedir.

Girişimci faaliyetleri sonucunda yerel halka sunduğu hizmetlerde, hizmet sunum şekillerinde ve oluşturacağı fiziksel alanlarda başarılı olan belediyeler, iyi bir tanıtım ve konumlandırma stratejisi ile ulusal ve uluslararası alanda çekim yeri haline gelebilir. Konumlandırma belediyeler açısından çok önemlidir. Belediyeler açısından konumlandırma, belediyenin halkın aklında edindiği

yer ile ilgilidir. Belediye yöneticilerinin halkın aklında yer edinmek istedikleri konuları çok iyi belirlemeleri ve bu yönde çalışmalar yapmaları gerekir. Birçok şehrin toplumdaki algılanması farklıdır. Antalya, Bodrum gibi şehirlerin akıllarda turizmi çağrıştırması konumlandırma ile ilgilidir. Başarılı konumlandırma çalışmaları bölgenin daha iyi tanınmasına ve bölgenin çekim yeri haline gelmesine neden olur. Bu durum yerel halkta farklı girişim fikirlerinin oluşmasına ve uygulanmasına ortam hazırlar.

Yaratıcı ve girişimci yerel yönetimlerin başlıca özellikleri şunlardır (Toki, 1993:23):

- Amaç ve hedeflere yöneliktirler; bunların gerçekleştirilmesinde aracı olan görevlerin, amaç ve hedeflerin önüne geçmesine izin vermezler;
- Esnekler; değişen koşullara ve gereksinimlere göre gerekli değişiklikleri hızla gerçekleştirirler;
- Var olanla yetinmezler, var olabilecekleri gerçekleştirmeye çalışırlar;
- Kısa dönemli hedeflerle sınırlı kalmazlar; geleceğe yöneliktirler;
- Girişimci gözükmek ve risk almış olmak için akıldışı projeleri gerçekleştirmeye kalkışmazlar; hesaplanmış ve değerlendirilmesi yapılmış risklere girerler;
- Girişimlerinde, kurumsal kaynakların geliştirilmesine ve en etkin ve verimli bir biçimde kullanılmasına özen gösterirler;
- Yerel hizmetlerin sunulmasında desantralizasyonu ve yerel girişimleri özendirerek biçimde, farklı hizmet sunma yöntemlerinin değerlendirilmesini sağlarlar;
- Sahiplenme duygusunu taşırlar; bürokratik bir yaklaşımla değil, yerel yönetime sahip çıkan bir sorumluluk anlayışı ile yönetirler.

Yukarıda ifade edilen özelliklere sahip belediyeler yerel halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında, bölgenin gelişmesinde ve dolayısıyla ülkenin gelişmesinde önemli rol oynarlar.

5. Eskişehir Büyükşehir Belediyesi

Eskişehir, Anadolu'da bulunan, eski medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Organize sanayi bölgesine, zengin yer altı kaynaklarına sahiptir. Ulaşım açısından demiryolu, havayolu ve karayolu olanaklarına sahip olan şehirde Osmangazi ve Anadolu Üniversiteleri bulunmaktadır.

2009 yılı Adrese Dayalı Nüfus Sayımı sonucuna göre nüfusu 755.427'dir. Bu nüfusun 617.215'i Büyükşehir Belediyesi sınırları içinde yaşamaktadır. Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı iki ilçe belediyesi bulunmaktadır. Bu belediyeler Odunpazarı Belediyesi ve Tepebaşı Belediyesi'dir. Odunpazarı Belediyesi'nin nüfusu 344.720, Tepebaşı Belediyesi'nin nüfusu ise 272.495'tir (<http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>).

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'nin 2006-2010 yılları arasında uygulayacağı ana stratejilere bakıldığında; kent dostu ulaşım, kışkırtıcı bir çevre, canlı bir çevre, güvenli yaşamak, herkes için kültür, spor, dinlenme ve eğlence, sağlam bir ekonomi ve güçlü bir finans yapısı yer almaktadır. Bu ana stratejik yaklaşımlar temelde kentsel, kültürel ve sanatsal, sosyal ve ekonomik gelişimi hedeflemektedir (<http://www.eskisehir-bld.gov.tr>).

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, girişimci faaliyetleri sonucunda gerçekleştirmiş olduğu projelerle kenti daha yaşanabilir bir hale getirmiştir. Bu projeler sonucunda kent ulusal alanda tanınan bir şehir haline gelmiştir. Eskişehir, Hürriyet Gazetesi'nde 7 Eylül 2009 tarihinde yer alan bir araştırma sonucuna göre en yaşanabilir ikinci şehir seçilmiştir.

Kentsel dönüşüm projeleriyle Eskişehir'in ilk yerleşim yeri olan Odunpazarı semtinde eski yapılar yenilenmiştir. Ayrıca aynı semtte bulunan İsmet İnönü'nün bir dönem Karargah Binası olarak kullandığı yapı restore edilmiştir. Bu iki çalışmada tarihe sahip çıkılarak gelecek nesillere aktarılması amaçlanmıştır. Aynı projeler kapsamında eski hal binası restore edilerek içinde restoranların ve alışveriş noktalarının olduğu gençlik merkezi haline dönüştürülmüştür. Eski mezbaha

binası yenilenerek lokantalar kompleksine dönüştürülmüştür. Şehir merkezinde bulunan Çukur Çarşı yeşil alana dönüştürülmüş, yoksulların banyo ihtiyacını karşılayan Etüv Hamamı da hayata döndürülmüştür.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'nin park ve yeşil alanlar konusunda da farklılık yaratan uygulamaları bulunmaktadır. Bu uygulamalardan bir tanesi Kentpark projesidir. Projede kent halkı için yapay plaj, yüzme havuzu, oyun grupları, at binme alanları gibi farklı alanlar bulunmaktadır. Bu proje Türkiye'de ilk olması açısından önemlidir. Bunun dışında içinde korsan gemisi, bilim deney merkezi, masal şatosu ve oyun gruplarının yer aldığı Bilim Sanat ve Kültür Parkı projesi bulunmaktadır. Ayrıca Göletli park, Büyük park projeleri bulunmaktadır.

Eskişehir'de havuzlu ve heykelli meydan düzenlemeleri konusunda da ilgi çekici uygulamalar bulunmaktadır. Bu uygulamalar kente görsellik kazandırmak amacıyla yapılmıştır. Şehrin ortasından geçen Porsuk Çayı temizlenerek, ulaşımdan faydalanılmaktadır.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, Halk Ekmek, Kalabak Suyu, İmar A.Ş., Akıllı Kart, Şehir Mobilyaları üretim tesisleri ile yerel halkın ihtiyaçlarına en iyi şekilde cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Odunpazarı semtinde Türkiye'nin ilk çağdaş cam sanatları müzesini hizmete açmıştır. Bunun dışında Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Şehir Tiyatrosu ve Senfoni Orkestrası ve Şehir operası da yerel halka kültürel anlamda hizmet vermektedir.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'nin sosyal projeleri de bulunmaktadır. Aşevi ile ihtiyacı olanların yemek gereksinimleri karşılanmakta, meslek edindirme ve eğitim merkezi yoluyla kurslar verilmekte, Kadın danışma ve dayanışma merkezi yoluyla kadınların birçok haktan eşit olarak yararlanmasını amaçlanmaktadır. Kent halkının spor yapabilmesi için spor alanları yapılmıştır. Engelli vatandaşlar unutulmamış, toplu yaşam alanlarının imarında gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, kentin daha yaşanabilir hale gelmesi amacıyla farklı projeleri hayata geçirmiştir. Bu projelerde girişimcilik özelliğini ön plana çıkarmıştır. Bu projelerin bir kısmı Türkiye'de ilk olma özelliğine sahiptir. Projelerin tamamına bütün olarak bakıldığında şehirde yaşayanlar için yaşanabilir fiziksel mekanlar yaratmak, daha iyi hizmet vermek, şehir dışında yaşayanlar için ise bir çekim alanı yaratmak amacıyla olduğu görülebilir. Bu yaratıcı çalışmalar şehrin ulusal anlamda tanınmasına ve çekim yeri olması sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu ise girişimciler için yaratıcı ve yeni fikirlerin doğması için bir fırsattır.

6. Sonuç

Girişimci faaliyetlerin artması için uygun ortamın sağlanması gerekmektedir. Uygun ortam ise merkezi yönetimin ve yerel yönetimlerin sağlayacağı imkanlar dahilinde olacaktır. Bu çalışma konusunu oluşturan yerel yönetimler kendilerine sağlanan özerkliklerle gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerde girişimcilik kültürünün oluşmasına ve yeni girişimcilerin girişimlerine kaynaklık etmektedir.

Yerel yönetimlerin çalışanlarından ve yerel halktan gelen yaratıcı ve yeni fikirleri değerlendirmesi gerekir. Bu hem çalışanların hem de yerel halkın motivasyonu arttıracak yerel yönetim ve halk bütünleşmesini sağlayacaktır. Bu ortam sağlandığında ise yerel halkın değişime karşı olan direnci azalacaktır. Böylelikle yeni ve yaratıcı fikirler daha kolay uygulanabilecektir.

Yerel yönetimler hem girişimcilikteki hem de girişimci ortamı hazırlamasındaki başarısıyla bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel ve fiziksel olarak gelişmesini sağlayacak mutlu bir kent toplumu oluşmasına katkıda bulunacaktır. Ayrıca bu başarı ülkede bölgeler arasında gelişmişlik farklarının giderilmesinde dolayısıyla ülkenin gelişmesinde önemli olacaktır.

Çalışma konusunu oluşturan Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, kültür ve sanat şehri oluşturmak amacıyla faaliyetlerine devam etmektedir. Çalışmada, Eskişehir Büyükşehir Belediyesinin faaliyetleri ele alınmıştır. İnceleme sonucunda yenilikçi ve yaratıcı faaliyetler tespit edilmiştir.

Eskişehir’de Türkiye’de ilk olma özelliğine sahip Kentpark projesi, Çağdaş Cam Sanatları Müzesi, halkın hizmetine açılmıştır. Bu projeler dışında diğer kentlere örnek olabilecek yeni projelerle halka hizmet vermektedir. Bu projeler kapsamında, tarihi binaların restore edilmesi, ulaşım ve alt yapı konusundaki yenilikler, kültür ve sanat alanındaki etkinlikler, park ve yeşil alanlardaki düzenlemeler, şehir mobilyaları üretimi, havuz ve heykel uygulamalarıyla şehri görsel açıdan zenginleştirmiştir.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi bu uygulamaların dışında sosyal belediyecilik anlayışı çerçevesinde de hizmet vermektedir. Bu kapsamda Aşevi, Meslek Edindirme ve Eğitim Merkezi, Kadın Danışma ve Dayanışma Merkezi yerel halk için hizmet vermektedir. Kentte yaşayan engelli vatandaşlar içinde bir çok uygulama bulunmaktadır. Her ev bir atölye projesi ile de ev hanımları ve genç kızların aile bütçesine katkı yapmaları sağlanmaktadır.

Sonuç olarak Eskişehir Büyükşehir Belediyesi yerel halkın daha iyi koşullarda yaşamını sürdürmesi için yasalarla kendine verilen özerklik dahilinde girişimci bir şekilde faaliyet göstererek şehrin her açıdan gelişmesini sağlamaktadır. Böylece şehir ulusal anlamda örnek bir şehir ve çekim yeri haline gelmiştir. Bu durum ise girişimcilik fikirlerinin oluşması ve uygulanması açısından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

AYTAÇ, Ömer (2006), “Girişimcilik: Sosyo-Kültürel Bir Perspektif”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, s. 139-160.

AYTAÇ, Ömer ve İlhan, Süleyman (2007), “Girişimcilik ve Girişimci Kültür: Sosyolojik Bir Perspektif”, *Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 18.

CEYLAN, Adnan ve Nigar Demircan (2002), “Girişimcilerin Başarı, Güç ve Yakın İlişki İhtiyaçlarının Kişilik Özellikleriyle İlişkisi Üzerine Düzce Bölgesi’ndeki Kobi’lerde Bir Araştırma, 21. Yüzyılda Kobi’ler: Sorunlar, Fırsatlar ve Çözüm Önerileri”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi, İşletme Fakültesi*, 2002.

ERCAN, Salih ve İsmail, Gökdeniz (2009), “Girişimciliğin Gelişme Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2009, Sayı: 49:59-82.

ERYILMAZ, Bilal (2000), *Kamu Yönetimi*, Erkam Matbaa, İstanbul.

GÖZLÜKAYA, Türkay (2007), *Yerel Yönetimler ve Stratejik Planlama: Modeller ve Uygulama Örnekleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli), s. 71.

HENDEN, H. Burçin ve Rıfki Henden (2005), “Yerel Yönetimlerin Hizmet Sunumlarındaki Değişim ve E-Belediyecilik” *Elektronik, Sosyal Bilimler Dergisi*, www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278, Güz 2005, C. 4, S. 14 (48-66).

<http://www.tchayat.org/> 25.03.2010.

<http://www.eskisehir-bld.gov.tr/> 20.03.2010.

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul/> 25.03.2010.

Hürriyet Gazetesi - 07.09.2009.

İNAC, Hüsamettin ve Ünal Feyzullah (2007), “Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Türkiye’de Belediyeler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Nisan 2007, Sayı: 17.

ÖZTÜRK, İbrahim (2008), “Girişimcilik Raporu”, *İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği (İGİAD)*.

ŞAHİN, Esen (2006), *Kadın Girişimcilik ve Konya İlinde Kadın Girişimcilik Profili Üzerine Bir Uygulama*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya.

TEKİN, Mahmut (2006), *Girişimcilik ve Küçük İşletme Yöneticiliği*, 5. Baskı, Ofset Baskı, Konya.

T.C. Devleti 5393 Belediye Kanunu.

T.C. Devleti 5216 Büyükşehir Belediyesi Kanunu.

Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) (1993), *Yerel Yönetimlerde Başarının Yolları*, IULA-EMME Yayın Birimi.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Anayasası.

URHAN, Vahide Feyza (2008), “Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı: 70, Temmuz-Eylül, sayfa: 86-102.

ULUSOY, Ahmet ve Akdemir, Tekin (2009), “Yerel Yönetimler ve Mali Özerklik: Türkiye ve OECD Ülkelerinin Karşılaştırmalı Analizi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 21, Haziran 2009, ss. 259-287.

NİĞDE KENTİNİN ALGILANAN MARKA KİŞİLİĞİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Yrd. Doç. Dr. Murat AKIN* - Yrd. Doç. Dr. Asif YOLDAŞ**

Özet

Amaç: Kent marka kişiliğini tanımlamak ve Niğde kentine yönelik algılanan marka kişiliğini boyutlarını belirlemektir.

Metodoloji: Kent pazarlaması, kent markası ve kent marka kişiliğine yönelik literatürün incelenmesi ve Niğde Üniversitesi öğrencilerinin Niğde kent markasının kişiliğine yönelik algılamalarının belirlenmesidir.

Bulgular: Niğde kent markası kişiliği; samimiyet, memnuniyetsizlik, heyecan ve cana yakınlık olmak üzere dört boyutlu bir yapıda gerçekleşmiştir.

Araştırmanın sınırlılıkları: Araştırmaya yönelik en büyük sınırlılık, kent markasının kişiliğini ölçen sınırlı sayıda çalışmanın olmasıdır. İlgili literatürde memnuniyetsizlik boyutunun yer alması bu çalışmada da bu boyutunda değerlendirilmek üzere yapıya dahil edilmiş olması güvenilirlik ve geçerlilik üzerindeki etkisinin bilinmiyor olması çalışmanın sınırlılıklarından biridir.

Orijinalliği: Türkçe literatürde kent marka kişiliğini ölçen direkt bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca kent markası kişiliğini ölçen uluslararası çalışmalarda da yapıda memnuniyetsizliğin yer alması bu çalışmanın literatürde tartışılması gereken bir boyut olarak bunu öneriyor olması çalışmanın orijinalitesine işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Kent Pazarlaması, Kent Markası, Kent Marka Kişiliği.

1. Giriş

Tüketici davranışları oldukça karmaşık olup her zaman araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Elde edilen bulgular göstermektedir ki, bireyler satın alma, yatırım ve tatil kararlarını çeşitli bilgilere göre yapmaktadırlar. Bilgi olmadan karar almak durumunda kalan birey, belirsizlik nedeniyle kendisini bir risk altında hissedeceğinden bu durumu düzeltmek amacıyla çeşitli ipuçları arayışına girecektir. Bu aşamada marka ve markanın tüketici için taşıdığı anlam, çağrıştırdıkları tercihlerinde önemli bir rol oynayacaktır. Gerek uygulamaya yönelik gerekse akademik alandaki marka çağrışımlarının başlangıçta daha çok somut ürünler üzerinde odaklandıkları görülmektedir. Oysa günümüzde markanın pazarlamanın en önemli konularından biri haline gelmesiyle birlikte uygulama alanı da sadece mal ve hizmetlerle sınırlı kalmamış; birey, fikir, olgu ve yer (ülke, bölge, şehir gibi) konularını da kapsar olmuştur (Kurtuluş, 2008:285).

Marka isimleri insan, hayvan, kuş, tarih ve nesnelere üzerine oluşturulmuştur. Ürün, hizmet, mağaza, mekan, örgüt, fikirler v.s. gibi her şey markalaştırılabilmektedir. Farkındalık, performans, konumlandırma, imaj ve kişilik, çağrışımlar ve hisler bir markanın inşa edilmesini sağlayan kaynaklardır (Vaidya vd, 2009:58-59).

Günümüz dünyası markaların savaşına sahne olmaktadır. Artık her şey markası ile anılmaya başlamıştır ve bu nedenle de herkes bir marka yaratma sevdasına düşmüştür. Günümüzde birçok şey markası ile anılmaktadır. Departmanlı mağazalar, kurumlar, şehirler, ülkeler, üniversiteler, şarkıcılar, sporcular ve politikacılar kendilerini birer marka olarak görebilmektedirler (Kurtuluş, 2008:286).

Artık ürünler gibi kentlerinde markalanmaya başlandığı görülmektedir. Ürünler diğer ürünlerden farklılıklarını vurgulamak için markalanırken, kentlerde markalanarak sosyal, ekonomik, kül-

* Niğde Üniversitesi, İşletme Bölümü.

** İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, İşletme Bölümü.

türel, politik ve teknolojik yapıları itibariyle diğer kentlerden kendilerini farklılaştırma yoluna gitmektedirler. Artan rekabete bağlı olarak kentlerin gelişmesi ve büyümesi kendilerini pazarlayabilmelerine ve tanıtımlarına bağlıdır. Günümüzde hem uygulamacılar hem de akademisyenler ülke, şehir gibi yerlerin, mekanların da tıpkı ticari ürünler gibi marka stratejilerinin geliştirilebileceğini ileri sürmektedirler (Keller, 1999:19; Kurtuluş, 2008:286).

Mekan pazarlamasının son zamanlarda giderek artan bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Birçok şehir, bölge ve ülke aktif bir şekilde klasik ürün pazarlamasına benzer bir şekilde kendilerini pazarlamaya çalışmaktadır (Hankinson, 2007:240; Ashworth ve Kavaratzis, 2009:520). Literatürde farklı kavramlarla tanımlanan şehir pazarlaması (place, nation, communities, region, state marketing) kavramı ilk kez 1969 yılında Kotler ve Levy tarafından “*Pazarlamanın Genişletilmiş Teorisi*” adlı makalelerinde tanımlanmıştır (Rainisto, 2003:10; Demirdöğen, 2009:39; Altunbaş, 2007:158).

Kentin kişiliği kentin dinamik, karmaşık, heyecanlı yapısının insanlar tarafından nasıl algılandığına bağlıdır. Bir ürünün marka kişiliğinin oluşturulmasında reklamda yer alan karakter, verilmeğe çalışılan imaj ve markayı temsil eden kişinin karakteri önemli rol oynarken kent markasının kişiliğinde bütün bunların yanında hedef kitlenin gerçek algılamaları çok daha önemli bir role sahiptir (Vaidya vd, 2009:59).

İnsanların kente yönelik algılamalarının ölçülmesinde; insan, mekan, altyapı, işgücü, kültür, öğrenciler, gençler, işletmelere yönelik sunulan fırsatlar, hayat kalitesi, sosyal hareketler, sosyal patlama, karmaşa, taşıma sistemleri, eğitim sistemleri, politik sistemler, mevcut gelişme, hava kirliliği, hayat tarzı, yerel yönetimler, vergiler, maliyetler, çevre vs. gibi bir çok parametre kullanılabilir (Vaidya vd, 2009:58).

Kentlerin kişilikleri insanların o kenti nasıl algıladıklarına bağlı olarak farklılaşmaktadır (Vaidya vd, 2009:58-59). Oluşturulmak istenen kent markası ya mevcut imajı desteklemeli ya da yeni bir imaj oluşturmalıdır. Yeni imaj oluşturmak mevcut imajı geliştirmekten çok daha zordur. Geliştirilmek istene kent kimliği hedef kitlenin (yatırımcılar, ziyaretçiler ve kentte yaşayanlar) beklentilerini de karşılamalıdır (Ashworth ve Kavaratzis, 2009:520). Niğde kendini turizm, eğitim ve sanayi kenti olarak konumlandırmaya çalışmaktadır (<http://www.showhaber.com/nigde-marka-sehir-olacak-278464.htm>). Bu konuda kentin ileri gelenlerinin (vali, belediye başkanı, ticaret odası başkanı, sanayi odası başkanı, şehrin sivil toplum kuruluşları...) hep birlikte hareket etmeleri gerekmektedir (Saylan, <http://muratsaylan.blogcu.com/bir-sehri-markalastirmak/3403045>). Çalışmada, kent marka kişiliğini tanımlamak ve Niğde kentine yönelik marka kişiliği algılamasının boyutlarını belirlemek amaçlanmıştır.

2. Şehir Pazarlaması

Mekan pazarlaması kavramına ilk olarak 1969 yılında Kotler ve Levy tarafından yazılan makale de rastlanmaktadır (Rainisto, 2003:44). Makalede yer alan “*mekan pazarlaması*” terimi, kent pazarlaması, bölge pazarlaması, ülke pazarlaması yaklaşımlarının tümünü kapsamaktadır (Demirdöğen, 2009:39).

Mekan kavramı, değişik açılardan ele alındığında soyut ve somut bir takım özellikleri içerdiği görülmektedir. Sadece coğrafi bir alan olmaktan ziyade mekan, yerel yönetim açısından ve işlecilik açısından fiziksel özelliğe sahipken, içinde yaşayanlar tarafından bakıldığında ilişkileri ve insan yaşamına dair diğer soyut özellikleri kapsamaktadır. Bu noktada mekan her iki yönüyle bir paylaşım alanı özelliği taşımaktadır. Ayrıca mekan kavramının şehir, ilçe, bölge, ülke gibi farklı şekillerde sınırları çizilebilir. Söz konusu anlayışla mekan kavramı çeşitli değişim ilişkileri içermekte ve pazarlamaya konu olmaktadır (Başçı, 2006:43).

Son 10 yıldır kent markası, kent yöneticileri tarafından üzerine düşülen ve kafa yorulan bir faaliyet olmuştur. Dünya üzerindeki neredeyse bütün şehirler kendilerini logolarıyla, sloganlarıyla ve iyi düzenlenmiş web sayfalarıyla ulusal ve uluslararası medyayı kullanarak yatırımcılara, ziyaretçilere ve yerel halka tanıtmaya çalışmaktadırlar (Ashworth ve Kavartzis, 2009:520).

Literatürde farklı kavramlarla (place, nation, communities, region, state marketing) tanımlanan kent pazarlaması kavramı son yıllarda (city marketing, city branding) şehir pazarlaması ve

kent markalaşması olarak yerini almıştır (Holbrook, 1996:243; Rainisto, 2003:10, Kavaratzis vd. 2005:506).

Şehir pazarlaması alanında pazarlama tekniklerinin kullanımına yönelik iki farklı yaklaşım söz konusudur.

İlki Kotler ve Levy (1969) öncülüğünde ortaya atılan özellikle kar amaçsız örgütlerle ilişkili yeni bir teorik pazarlama yaklaşımı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden ve Holbrook (1996:243) tanımladığı şehir pazarlaması yaklaşımıdır.

İkincisi ise, 1980-90 yılları arasında Avrupa şehirlerinde II. Dünya Savaşı ile birlikte yatırımların üretim dışı kaynaklara yönelmesinden kaynaklanan kamusal harcamaların azalması ve vergi gelirlerinin düşmesi sonucunda yaşanan mali krizin etkisi altında kalmış olan kent yöneticilerinin ekonominin yeniden yapılandırılması için şehir kaynaklarını harekete geçirecek yeni yollar ve karşılaşılabilecek yeni problemlerin yönetilmesi için yeni yöntemler bulmaya yönelmelerine sebep olan yaklaşımdır. Girişimci bir ruhla ve daha fazla işletme mantığıyla şehirlerini yönetmeye başlayan yerel yönetimler aynı işletmeler gibi risk almak, yatırım yapmak, tanıtım yapmak ve karı yönetmek durumuyla karşı karşıya kalmışlardır. Bunun doğal sonucu olarak da öncelikle girişimci mantığı olan yerel yönetimler tarafından şehir pazarlaması uygulanmıştır (Kavaratzis, 2005:331).

Başlangıçta sadece şehir tanıtımı şeklinde başlayan şehir pazarlaması faaliyetleri giderek çok daha karmaşık pazarlama sorunlarının ortaya çıkmasıyla arzu edilen stratejilerin başarılabilmesi için pazarlamanın bütün kombinasyonlarına ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. Bu aşamada şehir pazarlamasına yönelik pazarlama karmasının tanımlanması gerekliliği ortaya çıkar.

Ashworth ve Voogd (1990) şehir pazarlaması karma elemanlarını geleneksel işletme uygulamalarını pazarlama karması elemanlarına karşılık oluşturacak şekilde birleştirerek tanımlamaya çalışmışlardır. Buna göre şehir pazarlamasına ait pazarlama karması elemanları şu şekilde ifade bulmuşlardır.

- Tanıtım ölçümleri,
- Mekansal fonksiyon ölçümleri,
- Örgütsel ölçümler ve
- Finansal ölçümlerdir.

Şehir pazarlaması son 30 yıl içerisinde hem uygulamacıların hem de akademisyenlerin yoğun olarak ele almaya başladığı konulardan biri olmuştur (Baker ve Cameron, 2008:79; Skinner, 2008:915; Hankinson, 2007:240). Bunda da uluslararası hareketliliğin artmasının, turizmin cazip bir gelir kapısı haline gelmesinin ve yerli ve yabancı yatırımları şehirlerine çekme arzusunda olan şehir yöneticilerinin sayısındaki artışın çok büyük bir etkisi olmuştur.

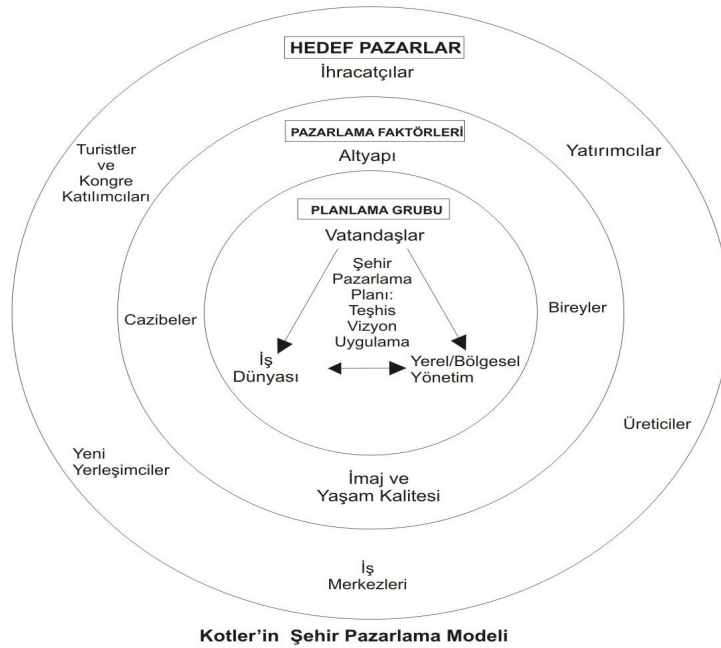
Kotler ve Gertner (2002) mekan pazarlaması kavramını mekanın; hedef pazarlarındaki ihtiyaçları tatmin etmek için tasarlanması olarak tanımlamış ve bunun da şehirli ve iş dünyasının toplu halde memnun edilmeleri ve gelen turistlerin ve yatırımcıların beklentilerinin karşılanması ile başarılı olacağını ifade etmişlerdir (Başçı, 2006:43; Baker ve Cameron, 2008:79).

Kent markaları kendine has özellikleriyle mal ve hizmet markalarından oldukça farklıdır ve tamamen hedef kitleye bağımlıdır. Bunun ana nedeni ise hedef kitleyi oluşturan her bölümün farklı ihtiyaç ve isteklerle motive olmasından kaynaklanmaktadır. Kotler ve Gertner (2002) mekanın hedef pazarını, diğer bir deyişle değişime konu olan faktörleri alacak olan tarafları, ürünlerini ilgili mekan üzerinde pazarlamak isteyen ihracatçılar, yatırımcılar, üreticiler, iş merkezleri, yeni yerleşimciler, turistler ve kongre katılımcıları ile kentin vatandaşları olarak sınırlamışlardır. Doğal olarak her bir kitlenin ihtiyaçları da birbirinden farklılık arz etmektedir (Kotler ve Gertner, 2002:253). Örneğin yatırımcılar, altyapıya, yerel yönetimlere, vergilere, maliyetlere ve kalifiye işgücünün bulunabilirliğine bakarken, turistlerin bunlardan hiçbiri ilgisini çekmemektedir. Onlar doğal güzelliklere, güneşe, maceraya, oyuna, sportif faaliyetlere, kültürel ve tarihi zenginliklere

ya da yerel halkın yaşam tarzına ve modanın çekiciliğine ilgi göstermektedirler (Freire, 2009: 421).

Şehir pazarlaması sadece şehre gelen turist sayısının artması ile sınırlı bir faaliyet değildir. Aynı zamanda bölgenin ve şehrin gelişmesi, ülkenin uluslararası arenadaki pozisyonun güçlenmesi ve yerel ekonominin gelişmesine de katkı sağlayan bir faaliyettir (Papadopoulos, 2004:39). Bunların gerçekleşmesi farklı pazar bölümlerinin içsel bağlılıklarına ve içsel ilişkilerine bağlıdır. Kotler vd (1993) oluşturmuş oldukları şehir pazarlaması modelinde şehir pazarlamasını; planlama grubu, pazarlama faktörleri ve hedef pazar düzeyi olmak üzere üç kategoriye ayırarak inceledikleri görülmektedir (Kotler vd., 2002:46).

Şekil 1: Şehir pazarlaması modeli

Kaynak: Kotler vd (1993), Marketing Places Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations, The Free Press, New York, Aktaran: Serkan Demirdöğen, 2009:51.

Şehir pazarlaması alıcı ve satıcıların bir araya geldiği ve bütün bilinen pazarlama faaliyetlerinin yürütüldüğü bir süreç olarak ifade edilmektedir. Ayrıca, rakiplere karşı tüketici talebinin karşılanması için yüksek potansiyelli pazarlarda ürünlerin etkin dağıtım faaliyetlerinin koordinasyonu ile tutundurma, fiyat, ürün, pazar bölümlendirme, konumlandırma, markalama konularındaki kararları da içeren geniş çaplı bir süreçtir (Baker ve Cameron, 2008:81).

Kent pazarlaması kentlerin pazardaki rekabette öne çıkmalarını sağlayan çeşitli yolları tanımlamaktadır. Ayrıca, mekandaki sosyal ve ekonomik işlevlerin yararların en üst seviyeye çıkarılması için belirlenmiş hedeflerin gerçekleştirilmesi süreci olarak da tanımlanmaktadır. Bu düşünce ülke ve bölge pazarlaması gibi farklı mekansal ölçeklere de uyarlanabilir bir sistemdir (Demirdöğen, 2009:39). Kotler vd. (1993)'e göre mekan pazarlaması, paydaşların (vatandaşlar, çalışanlar ve iş çevreleri, ziyaretçiler, öğrenciler, yeni işletmeler ve yatırımcılar gibi) beklentileri karşılandığı sürece başarıya ulaşabilir. Bu açıdan mekan pazarlamayı, hedef pazarların ihtiyaçlarının karşılandığı bir mekan tasarımı olarak tanımlamaktadırlar (Kotler vd. 2002:183). Amerikan pazarlama örgütü elektronik sözlüğünde mekan pazarlaması kavramı, pazarlamanın hedef kitleyi etkilemek üzere itibarlı bazı olumlu yaklaşımlarla davranarak ürün ve hizmetlerin spesifik bir mekan ile ilişkilendirilecek şekilde tasarlanması olarak ifade edilmiştir (Başçı, 2006:42).

Bütün bunlara ilaveten şehir pazarlaması, sadece turizm açısından değil şehrin imajının güçlendirilmesi sayesinde yatırımcıları ve öğrencileri şehre çeken, şehrin hedef pazarında yer alan birimleri için şehri cazip hale getiren faaliyetler bütünüdür. Şehrin imajının gelişmesi ise, sunulan

olanakların artmasına, yerel halkın hoş görü anlayışının değişmesine ve şehrin endüstriyel cazibesinin artmasına katkı sağlar.

Bütün bunlar için de şehrin ileri gelenleri (vali, belediye başkanı, ticaret odası başkanı, sanayi odası başkanı, şehrin sivil toplum kuruluşları...) bir araya gelerek öncelikle şehrin bilinen ve bilinmeyen tüm özelliklerinin envanteri çıkarmalıdır. Başka insanların görmek veya deneyim yaşamak isteyeceği tüm özellikleri sıralanmalıdır. Kısaca, şehrin alameti farikaları ortaya çıkarılmalıdır (Saylan, <http://muratsaylan.blogcu.com/bir-sehri-markalastirmak/3403045>).

- Doğa Güzellikleri (Dağı, kayağa elverişli zirveleri, yaylası, mağarası, gölü, şelalesi, nehri, kaplıcası, ormanı, havası, gün batımı/doğumu, yüzey şekilleri...)
- Tarihi mekanları (Ören yerleri, tarihi evleri, camileri, yatırları, kiliseleri, kaleleri...)
- Yemekleri (Yemekleri, meyvesi, sebzesi, tatlısı, içeceği, çerezi...)
- Eşyaları (Hediyelikler, bezler, aksesuarlar, ürünler...)
- Ünlü Hemşerileri (şehrin ünlülerinin evleri, mezarları...)

Bir şehrin sahip olduğu alametifarikalarıdır ve şehir pazarlaması bunlar ve şehrin diğer şehirlerden farklılığını ortaya koyabilecek olan bütün diğer özellikleri üzerine kurulmalıdır.

3. Şehir Markası ve Şehir Markası Kişiliği

Son 10 yıldır kent markası, kent yöneticileri tarafından üzerine düşülen ve kafa yorulan bir faaliyet olmuştur. Dünya üzerindeki neredeyse bütün şehirler kendilerini logolarıyla, sloganlarıyla ve iyi düzenlenmiş web sayfalarıyla ulusal ve uluslararası medyayı kullanarak yatırımcılara, ziyaretçilere ve yerel halka tanıtmaya çalışmaktadırlar (Ashworth ve Kavartzis, 2009:520). Kent markası bugün ulusal ve dünya liglerinde rekabet eden kentler için giderek daha önemli bir konuma gelmiştir (Trueman ve Cornelius, 2006:4).

Kent markası; ürün markasına bağlı olarak tanımlanacak olursa; isim, sembol, işaret ve slogan gibi görsel unsurlar ile imaj, kişilik, kültür, ilişki gibi soyut unsurlardan oluşan kenti diğer kentlerden farklılaştıran özelliklerin tamamı olarak tanımlanabilir.

Kent markası tüketicinin zihninde oluşturduğu imajdır. Marka aynı zamanda bir kişiliktir. Tüketicilerin yatırım, ziyaret gibi özel durumlarda karar vermelerine destek olan sembolik ve ifade-sel araçlardır.

Bugün herhangi bir ürün almak istediğimizde markalar bizim için satın alma kararımızı hızlandıran, iyi bilinen bir markaysa veya deneyimizi varsa tercihimizi ve güvenimizi arttıran, işimizi kolaylaştıran bir fayda sağlamaktadır (Doyle 2001:5-6). Benzer şeyler ülkeler ve kentler içinde söylenebilir. Herhangi bir yere tatile giderken, belli bir ülkenin ürünü olan bir şeyi alırken, iş ilişkisinde bulunurken, film tercihi yaparken ülkeyle ve kentle ilgili algılamamız satın alma kararımız ve tercihimizi daha hızlı, kolay ve güvenilir kılabilmektedir. Ancak kentler için marka stratejileri geliştirmek ürünlerin marka stratejileri oluşturmasıyla ortak benzer özellikler gösterse de kendine has bir takım farklılıklara da sahiptir. Ülke ve şehirlerin markaları özellikle politik yönü olan bir olaydır ve kararların alınması, stratejilerin oluşturulmasında yöneticiler ürünlerde olduğu kadar hızlı ve bağımsız değillerdir. İnsanların ülkelerle ilgili algıları komplike bir yapıya sahiptir ve genellikle ülkenin ve kentlerin turizm faaliyetleri çerçevesinde yaptıkları, ürünleri ve diğer işletme faaliyetleri sosyal, politik ve kültürel alanda yapılanların ve bunların kitle iletişim araçlarındaki yansımalarının komplike bir bileşenidir (Kurtuluş, 2008:287). Kent markası imajını oluşturan temel boyutlar; kentin vatandaşları, yerel yönetimlerin yatırım ve diğer konulardaki politikaları, kentle ilgili turist deneyimleri, kentin yerli ve yabancı yatırımcılar açısından çekiciliği ve yetenekleri ile kültürel ihracatıdır (Demirdöğren, 2009:80-82).

Kentlerin kendilerini neden markalamaları gerektiği konusunda Kotler vd. (1999) dört sebep ortaya koymuşlardır. Buna göre (Virgo ve Chernatony, 2006:380-381):

- Küresel çevredeki değişim,

- Şehirlerin gelişmesi, çöküşü ve negatif reklamın etkisi,
- Sahip olunan kıt kaynakların artan rekabetten etkilenmesi ve
- Kentlerin giderek daha yoğun bir şekilde kendi kendilerini yönetmeleri ve yerel finansmanın etkisi kentlerin kendilerini markalamalarını zorunlu hale getirmektedir.

Markalar tüketicilerin karar verme sürecini kolaylaştıran, değer ifade eden, satın alma karar sürecini kısaltan, önyargılı davranmayı sağlayan varlıklardır. Markalaşmak sadece ürün ve hizmetler için geçerli değildir. Her şey marklaştırılabilir. Başarılı bir marka için öncelikle marka kişiliği gerekmektedir. Marka kişiliği için tüketici odaklı sembolik, deneyimsel, sosyal ve duygusal değerlerin bir araya getirilmesi gerekmektedir (Doyle, 2001:5-6). Tüketiciler kimliklerini yansıtan markalara karşı daha olumlu tutumlar geliştirmekte ve bu tip ürünlere karşı daha sadık olabilmektedirler.

Bir markayı kendi ürün kategorisinde farklılaştırmak önemli bir pazarlama stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Çifci ve Cop, 2007:70). Markayı farklı kılmak için de duygusal faktörleri daha fazla ön plana çıkarmak gerekir. Bir markayı oluşturan soyut ve duygusal unsurların tüketicilerin ürünü ve markayı konumlandırmasında somut ve rasyonel olanlardan daha fazla etkili olması, firmaların ve kent yöneticilerinin soyut ve duygusal unsurlara yönelmelerine sebep olmuştur. Özellikle ürün öznel ve değerlendirilmesi zorsa tüketiciler marka kişiliğine daha fazla güvenmeye başladıkları görülmektedir. Aynı zamanda, iyi bir marka kişiliği tüketicinin nihai kararında en etkili rolü oynayarak markanın rakiplerine göre avantajlı olmasını da sağlamaktadır (Büyükyavuz, 2008:49-53). Ayrıca, tüketicinin marka kişiliği algılamaları tüketicilerin tutumsal sadakat ve satın alma niyetini de etkilediği çeşitli araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Zenets vd., 2008; Elgesson ve Suphelen, 2004; Merrilees ve Miller, 2002).

Kent markasından bahsedebiliyorsak, tıpkı ürünlerin markalarının birer kişiliği olduğu gibi kent markalarının da kişiliğinden bahsedebiliriz. Aaker'e göre markalarda tıpkı insanlar gibi kişilik geliştirebilmekte ve bu insan karakterlerine benzer olmaktadır. Kent markası ile ilgili çalışmalar genellikle ürün markası geliştirme stratejilerinin bu alanda kullanılıp kullanılmayacağı kentlerinde marka stratejilerinin olup olmayacağı gibi konular ağırlık kazanmakta olup marka kişiliği bu alanda pek incelenmemiştir. Marka kişiliği konusunda çalışmalar yapılmakla birlikte özellikle kent markasının kişiliği konusunda yapılmış çalışmalara Türkçe literatürde pek rastlanmamaktadır.

Kişilik, markanın sahip olduğu herhangi bir insani değerdir. Bir marka gözlemlenebilen modern, eski moda, samimi, heyecanlı, canlı, egzotik, kaba gibi insani karakterlere işaret eder. Marka kişiliği kimliğin temel unsurudur (Vaidya vd., 2009:58-59).

Kent markası konusunda yapılmış çalışmalar da hedef kitleye ilişkin marka kavramlarının temel alınmasını gerekli kılmaktadır. Kent markasının hedef kitesini, yatırımcılar, yerel halk, turistler ve öğrenciler oluşturmaktadır (Virgo ve Chernatony, 2006:379).

4. Kent Marka Kişiliğinin Ölçülmesi

Marka kimliği, markanın anlamını ve amacını belirlemeye yardımcı bir kavramdır. Rekabetçi bir ortamda markanın gelişimini sürdürebilmesi ve karlı bir büyüme sağlamasında temel bir kavram olarak değerlendirilmektedir (Uztuğ, 2003:43). Kimlik, marka yoluyla tüketiciye sunulan fonksiyonel, duygusal ve kişisel yararları da içine alan bir kavramdır ve markanın tüm elemanlarını kapsar (Tek, 2005:309).

Marka kimliği, marka stratejisinin yaratmaya ve sağlamaya çalıştığı eşsiz marka organizasyonlarıdır. Bu organizasyonlar markanın fikri, inançları ya da kalitesini temsil eder ve müşterilere yönelik vaadini sunmaktadır. Marka kimliği bu özellikleri ile işlevsel, duygusal ya da kendini ifade etme yararlarını kapsayan değer teklifini geliştirerek marka ve müşteriler arasındaki ilişkinin kurulmasına yardım etmektedir (Erdem, 2004:8).

Marka kişiliği, insan karakteristikleri veya özelliklerinin markaya yüklenebilmesi olarak tanımlanabilir (Keller, 1998:320). Markanın kullanıcı imajının yol açtığı bu kişilik markanın tipik kullanıcıyı çağrıştıran insan özellikleri bütünü şeklinde tanımlanabilir (Tek, 2005:312).

Marka kişiliği kavramı ile ilgili ilk önemli çalışma 1997 tarihli Jennifer L. Aaker imzalı “*Dimensions of Brand Personality*” adlı makaledir. Bu çalışmada öncelikle marka kişiliği kavramı teorik olarak yer almış, ardından bazı markaların kişilikleri hakkında tüketici yargılarını tespit eden bir araştırmacının sonuçları verilmiştir (Tıgılı, 2003:67). 40 Jennifer Aaker marka kişiliğini oluşturan beş tane faktörü yansıtan güvenilir, geçerli ve genelleştirilebilir bir marka kişilik ölçeği oluşturmuştur. Bu faktörler (Keller, 1998:321): i) İçten (Dürüst, neşeli, samimi) ii) Heyecan verici (Cesur, Canlı, yaratıcı ve güncellenen) iii) Yetenekli (Güvenilir, Zeki ve Başarılı) iv) Sofistike (Üst Sınıf ve Etkileyici) v) Sert (Sert ve Dışa dönük)dir. Marka ile ilgili kişilik özellikleri marka için yapılan iletişim ve o marka ile yaşanmış deneyimler sayesinde ortaya çıkar (Borça, 2004: 120). Marka kişiliği tüketicinin kendini ifade etmesini, kendisiyle iletişim kurmasını kolaylaştırdığı ve ürünün sahip olduğu yarar ve özellikleri güçlendirmesi açısından değer yaratan bir marka elemanıdır (Tek, 2005:312). Marka kişiliği, tüketiciye sunulan değer önerisinin tamamlayıcısıdır. Sağlam bir kişilik, bir değer önerisini daha iyi gösterecektir (Borça, 2004:120).

Mekan pazarlaması amaçlarından mekan markası yaratmak, özellikle çekiciliğin artırılmasını sağlamaktadır. Mekan markası hakkında uygun çalışma alanları kent planlaması, perakendecilik, turizm pazarlaması alanları olabilmektedir (Vigro ve Chernatony, 2006:379; Rainisto, 2003:44).

Marka kişiliği ve kent markası kişiliği kavramlarının biri birinden farklı olduğu, hedef kitlenin kent markası kişiliğini değerlendirirken markalara oranla daha fazla uyarıcıya maruz kaldığı (doğal güzellikler, güneş, hava kirliliği, trafik, alt ve üst yapı, gelişmişlik, ulaşım kolaylığı, yoğunluk, kalifiye işgücü, yasal ve politik düzenlemeler vs. gibi) ve bu uyarıcıların bir bölümünün de tüketiciler tarafından aynı mağaza kişiliğinde olduğu gibi olumsuz olarak algılanabilmesi söz konusudur.

Aaker ve Kapferer marka yönetimi konusundaki iki farklı ekolün temsilcileridir. Bu iki ekolün hem fikir oldukları nokta ise marka imajının güçlü bir markanın ana unsuru olduğudur. Güçlü bir marka da mal yada hizmetin rakiplerden farklılaştırılabilmesini sağlar. Bu durum, tüketici açısından arama maliyetinin düşürülebilmesini, algılanan riskin minimizasyonuna, yüksek kaliteye ve tüketicinin fonksiyonel ve duygusal ihtiyaçlarının tatminine yol açar. Marka, marka imajı, marka kişiliği ve marka yönetimine ilişkin teorik yapıyı ortaya koyan literatürde çok sayıda çalışmaya rastlamak mümkündür. Buna karşın kent markasına yönelik çok az sayıda çalışmaya rastlanır. Özellikle kentin marka kişiliğini ölçmeye yönelik ise çok sınırlı sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Bundan dolayı çalışmada kent markasının kişiliğinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede Aaker tarafından geliştirilmiş olan 42 sıfattan ve beş boyuttan oluşan ölçekten faydalanılması planlanmış ancak yapılan literatür taraması sonucunda turizm pazarlaması çerçevesinde yapılan gidilecek yere ilişkin marka kişiliğini ölçen Ekinci ve Hosnay (2006) ve Hosnay, Ekinci ve Uysal (2007) olmak üzere iki çalışmaya rastlanmıştır. 2006’da yapılmış olan çalışmada 20 kişi ile yapılan odak grup görüşme sonucunda Aaker’ın ölçeğindeki 42 sıfatın gidilecek yerle ilgili kişiliğin belirlenmesi amacıyla değerlendirildiğinde 27’ye indirildiği ifade edilmiş ancak yapılan analizler sonucunda 14 sıfatın cronbach alpha katsayısının %40 altında kalmasından dolayı 12 sıfatla ölçülen ve üç boyuttan oluşan bir yapıyla kişiliğin ölçüldüğü görülmüştür. 2007’da yapılan ikinci çalışmada da gene üç boyutlu ancak 13 sıfatla kişiliğin ölçüldüğü görülmektedir (Hosnay vd. 2007:72).

Literatür incelemesi sırasında Vigro ve Chernatony (2006) ile Rainisto (2003) mekan markası hakkındaki uygun çalışma alanlarından birinin de perakendecilik olduğunu ifade eden çalışmalara rastlanmış olması mağaza kişiliğini ölçmek amacıyla kullanılan ölçeklere yönelmesine sebep olmuştur. Mağaza kişiliğini ölçen D’Astous ve Levesque’nin geliştirdikleri ölçek incelendiğinde Aakerin ölçeğinden faydalandıkları görülmüştür. 34 kişilik sıfatı ve beş boyutlu bir yapı ortaya konulmuştur. 2009’da Brengman ve Willems ölçeğin geçerliliği ve güvenilirliğini test etmişler ve ölçeğin genellebilir ve güvenilir olduğunu göstermişlerdir.

D’Astous ve Levesque’nin mağaza kişiliği ölçeğinden de kent markasının kişiliğinin ölçülmesinde faydalanılabileceği düşünülmüştür. D’Astous ve Levesque (2003) yapmış oldukları çalışmada, farklı mağaza formatları için geçerli, toplam 34 kişilik özelliğini içeren, beş boyutlu (samimi / içten, çok yönlü, güvenilir, saygın ve memnuniyetsizlik) mağaza kişiliği ölçeği geliştirmiş-

lerdir. Geliştirilen ölçekte yer alan ilk dört boyut marka kişiliğini ölçmek için geliştirilen ölçüğe benzerlik gösterirken beşinci boyut tüketicilerin mağazada alışveriş yaparken maruz kaldıkları çok çeşitli uyarıcıları olumsuz olarak algılama düzeylerini ölçmektedir. Memnuniyetsizlik boyutunu, sinir bozucu, endişe verici, can sıkıcı, gürültülü, yüzeysel, modası geçmiş ve tutucu gibi olumsuz kişilik özelliklerini tanımlayan değişkenler ile ölçmüşlerdir. Kent markasının kişiliğinin değerlendirilmesinde de kente gelen ziyaretçilerin yada yatırımcıların ve hatta kentin sakinlerinin de her şeyden memnun olmalarını beklemek çok doğru olmayacaktır. Kent markası kişiliğinde de mağaza kişiliğinde olduğu gibi olumsuzluklar yer alması gerektiği düşünülmektedir. Ekinci ve Hosnay (2006) ölçeklerindeki boyutlarla mağaza kişiliği ölçüğünün boyutları karşılaştırıldığında da tek farkın memnuniyetsizlik boyutu olduğu görülmektedir. Aaker'in (1997) geliştirmiş olduğu marka kişiliği ölçüğü incelendiğinde marka kişiliğini ölçmek için kullandığı sıfatların tamamının olumlu çağrışımlar yapan sıfatlardan oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla marka kişiliği ölçüğü bire bir alındığında bunun kent markasının kişiliğini ölçmede yetersiz kalabileceği düşünülmektedir.

Ayrıca, Brengman ve Willems (2009) mağaza kişiliğine yönelik olarak yapmış oldukları çalışmada mağazanın ismi, sembolü ve logosu, mağazanın algılanan itibarı, mağazanın çevresi, mağazanın dizaynı, satış personelinin görünümü ve sayısı, mağaza reklamları, mağazadan alışveriş yapan diğer müşterilerin görünümü, mağazada satılan ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi, sunulan hizmetin düzeyi ve kalitesi, fiyat ve kalite algısı, mağazaya ilişkin kurumsal sosyal sorumluluk algısı gibi değişkenlerin tüketicilerin mağaza kişiliğini oluşturan beş boyut üzerinde etkisinin olduğunu belirtmişlerdir (Brengman ve Willems, 2009:350). Yaptıkları çalışmada D'Astoun ve Levesque'nin çalışmalarının geçerli ve güvenilirliğini test etmişlerdir. Memnuniyetsizlik boyutunun bu çalışmada da yapıyı oluşturan boyutlardan biri olarak çıktığı görülmektedir.

Mağaza kişiliği ölçeklerinde yer alan ilk dört boyut Aaker'in ölçüğü ile aynıdır. Ancak ölçüğü oluşturan son boyut tüketicilerin mekana ilişkin olumsuz algılamaları olabileceğinden hareketle memnuniyetsizlik olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla bir kentin marka kişiliği içerisinde de memnuniyetsizliğin olması doğal bir durumdur. Bunun için mağaza kişiliği ölçüğünde yer alan memnuniyetsizliği ölçmeye yönelik sıfatlar Hosnay ve diğerleri (2007) çalışmalarındaki 12 sığata eklenmiş ve Niğde kent markasının kişiliğini ölçmek amacıyla kullanılmıştır.

Kentin sembolü, logosu ve sloganın kent markasının oluşmasındaki etkilerini araştıran çalışmalar mevcuttur (Ashworth ve Kavartzis, 2009, 520-521). Kentin doğal yapısı, yerli halkın genel görünümü ve sayısı, kenti ziyarete gelen diğer ziyaretçilerin görünümü bütün bunlar müdahale edilmesi söz konusu olmayan kontrol edilemeyen çevre faktörleri olsa da kente gelenlerin yepinden tercih noktasındaki kararları üzerinde etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kentle ilişkili yapılan reklamlar Ashworth ve Kavartzis (2009) çalışmalarında hedef kitleye ulaşmak için kullanılacak en temel yol olarak gösterilmektedir. Yerel yönetimlerin sunmuş oldukları hizmetler ve bu hizmetlerin kalitesi hem ziyaretçilerin tercihleri üzerinde hem de yatırımcıları kente çekebilmesi üzerinde etkisi olduğu Freire (2009:421) hedef kitlenin beklentilerine yönelik yapmış olduğu tespitin içerisinde belirtmiştir. Bütün bunlardan hareketle kent markasının kişiliğinin ölçülmesinde iki farklı yöntemin kullanılabilmesinin söz konusu olduğu görülmektedir. Birinci yol tamamen ilgili kente yönelik olarak dört farklı hedef kitleden (yatırımcılar, ziyaretçiler, yerel halk ve ihracatçılar) gruplarla yapılacak odak grup görüşmeleri aracılığıyla tamamen yeni bir ölçek geliştirmek yada kent markasının kişiliğini ölçmek için Ekinci ve Hosnay'ın çalışmalarındaki üç boyuta mağaza markasının kişiliğini ölçmekte kullanılan memnuniyetsizlik boyutunu ekleyerek ölçmek. Çalışmada ikinci yol benimsenmiştir.

5. Araştırmanın Metodolojisi

Niğde kentinin marka kişiliğini ölçmeyi amaçlayan çalışma maliyet ve zaman kısıtı nedeniyle, Niğde Üniversitesi öğrencileri ile sınırlı tutulmuştur. Bu nedenle hiçbir biçimde sonuçlara ilişkin bir genelleme yapılmamıştır. Sonuçlar sadece Niğde Üniversitesi öğrencilerinin algılamalarına yönelik bulgulardan oluşmaktadır.

Örnekleme seçilecek elemanların belirlenmesinde, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri arasından basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak 484 öğrenci belirlenmiştir.

“Verilerin normal dağılım göstermesi için, yeterli örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında ölçekte yer alan her bir parametrenin en az 10 cevaplayıcı tarafından cevaplanması gerekmektedir” (Hair vd., 1998:604). Ölçüm modelinde, kent marka kişiliğini ölçmeye yönelik 20 kişilik sıfatı olduğundan örnek büyüklüğünün en az 200 olması uygundur.

Araştırma 484 kişi ile yürütülmüştür. Dolayısıyla Hair’in önerisinin üzerinde bir örnek büyüklüğü ile çalışılmıştır. Basit tesadüfi örnekleme kullanılarak ulaşılan 484 kişi ile çalışma yürütülmüştür. Bu durumda örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu söylenebilecektir.

Analiz için gerekli veriler, anket yöntemiyle yüz yüze görüşme yapılarak toplanmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Niğde kenti marka kişiliğini ölçmeye yönelik 20 kişilik sıfatına yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, cevaplayıcıların demografik özelliklerini belirlemeyi ve onları tanımayı amaçlayan sorular yer almıştır.

Sorular 5 noktalı Likert biçiminde sorulmuştur. Soruların ölçeklendirilmesinde “1 = Tam Anlamıyla Tanımlamaz, 5 = Mükemmel Tanımlar” biçiminde ifade edilmiştir.

Araştırmada kullanılan kent marka kişiliği ölçeğinin güvenilirliği 0,829 ve ortalaması da 3,651 olarak hesaplanmıştır. Buradan hareketle marka kişiliğini ölçmeye yönelik çalışmanın güvenilirliğinin yeterli olduğu söylenebilir. Araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirliği, ölçeği oluşturan değişkenlerin iç tutarlılığını gösteren Cronbach Alpha katsayısına bakılarak değerlendirilir. Aldığı değer 0 ile 1 arasında değişen Cronbach Alpha katsayısının 0,60 veya daha düşük olduğu durumlarda, içsel tutarlılık güvenilirliğine ilişkin sonuçlar tatmin edici değildir. Ölçeklerin güvenilirliğinin (içsel tutarlılığının) değerlendirilmesinde en yaygın metod Cronbach alfa testidir ve katsayının 0,70’den büyük olması tercih edilir ve değişken sayısı arttıkça bu değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı da artacağından ölçeğin güvenilirliği de artar (Ravichandran ve Rai, 1999; Jonsson, 2000; Hair vd., 1990).

Tanımlayıcı istatistikler çerçevesinde anket cevaplayıcıların %57,9’u erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Cevaplayıcıların %26,7’sinin Niğdeli öğrencilerden oluştuğu görülmektedir. Aylık gelirleri itibariyle öğrencilerin dağılımları incelendiğinde ise öğrencilerin %50,8’inin 600-800 TL arası gelire sahip oldukları görülmektedir.

Kent markasının kişiliğini ölçmek amacıyla D’Astous ve Levesque (2003)’in mağaza marka kişiliğini ölçmek amacıyla geliştirmiş oldukları 35 kişilik sıfatından ve beş boyuttan oluşan ölçeklerinin son boyutunda yer alan memnuniyetsizlik boyutundaki 6 değişken Aaker’in ölçeğinden faydalanarak kent markasının kişiliğinin ölçülmesinde Ekinci ve Hosany (2006) ve Hosany, Ekinci ve Uysal (2007) tarafından geliştirilen üç boyuttan ve 12 sıfattan oluşan ölçeklerinden faydalanılmıştır. Ekinci ve Hosany’nin ölçeklerinde yer almayan memnuniyetsizlik boyutu D’Astous ve Levesque’den bu ölçeğe uyarlanmıştır. Böylece 20 kişilik sıfatından oluşan ölçek aracılığıyla kent markasının kişiliği ölçülmeye çalışılmıştır. Yapı Ekinci ve Hosany’nin çalışmalarında belirttikleri üç boyuta ilaveten eklediğimiz memnuniyetsizlik boyutuyla birlikte dört boyutlu olarak gerçekleştirilmiştir. Faktör analizinin yapılmasında varimax rotasyonundan faydalanılmış özdeğer bir kuralı uygulanmıştır. Öncelikle 20 değişkenin faktörleştirilip faktörleştirilemeyeceğinin belirlenmesi amacıyla KMO ve Bartlett test değerlerine bakılmıştır. KMO değerlerinin her iki ölçek için 0,50’den büyük olması örneklemimizin faktör analizi için yeterli olduğunu göstermektedir (Chong ve Rundus, 2004). Yapılan analiz sonucunda KMO değeri 0,814 ve Bartlett testi 0,05’den küçük olması dolayısıyla 20 kişilik sıfatı faktör analizine tabi tutulmuştur.

Bütün boyutların faktör yüklerinin 0,50’den büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre her bir ölçeğin belirli bir yapıyı ölçtüğü dolayısıyla ölçeklerin yapısal geçerliliğe sahip olduğu söylenebilir. Toplam açıklanan varyanslar incelendiğinde de özdeğerleri 1’den büyük olan Samimiyet, Heyecan, Cana yakınlık ve Memnuniyetsizlik faktörlerinin toplam varyansın 0,67’sini açıkladığı görülmüştür.

Tablo 1: Faktör Matrisi

	Samimiyet	Memnuniyetsizlik	Heyecan	Cana Yakınlık
Samimi	,879			
Başarılı	,844			
Ahlaklı	,841			
Anlayışlı	,837			
Güvenilir	,830			
Sinir Bozucu		,835		
Muhafazakar		,815		
Demode		,815		
Yüzeysel		,777		
Rahatsız Edici		,695		
Gürültülü		,640		
Canlı			,872	
Heyecan Verici			,866	
Orijinal			,849	
Cesur			,666	
Aile Odaklı				,721
Cana Yakın				,714
Cazibeli				,645

Niğde kent markası samimiyet boyutu altında samimi, başarılı ve ahlaklı olarak algılanırken, memnuniyetsizlik boyutunda Niğde sinir bozucu, muhafazakar ve demode olarak algılanmaktadır. Heyecan boyutunda kent canlı, heyecan verici ve orijinal olarak algılandığı görülmektedir. Cana yakınlık boyutu altında ise kent aile odaklı, cana yakın ve cazibeli olarak Niğde Üniversitesi öğrencileri tarafından algılandığı görülmektedir. Her bir boyutun güvenilirlik katsayısına bakıldığında samimiyet boyutunun güvenilirlik katsayısı 0,919 ve ortalaması da 3,602 olarak hesaplanmıştır. Memnuniyetsizlik boyutunun güvenilirliği ise 0,861 ve 3,734 ile ortalamasının da diğer boyutlardan daha yüksek olarak hesaplandığı görülmektedir. Heyecan boyutunun güvenilirliği ise 0,852 olarak hesaplanmıştır. Ortalaması da 3,695 olarak gerçekleşmiştir. Cana yakınlık boyutunun güvenilirlik katsayısı 0,632 ile oldukça düşük gerçekleşmiştir. Bunun sebebi üç değişkenle boyutun ölçülmüş olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Sonuç

Çalışmada kent pazarlamasının hedef pazarı içerisinde Virgo ve Chernatony (2006)'in çalışmalarında yer verdikleri öğrenciler oluşturmaktadır. Üniversite öğrencilerinin Niğde kentini bir marka olarak nasıl kişiselleştirdiklerinin belirlenmesini hedefleyen çalışma daha geniş kapsamlı olarak yapıldığında kent yöneticilerinin arzu ettikleri güçlü bir kent markasını oluşturmaları da sağlanabilecektir. Yapılan bu çalışma pilot bir çalışmadır ve sonuçlarından genellemelere gidilmemiştir.

Yapılan analiz sonucunda ölçeğin genel olarak güvenilir ve geçerli olduğu görülmüştür. Üniversite öğrencileri Niğde kentini samimi bulduklarını söylemekle birlikte, hemen ardından memnuniyetsizliklerini de ifade etmişlerdir. Niğde kentini sinir bozucu, muhafazakar ve demode bulduklarını ifade etmişlerdir. Anadolu kentlerinin genel yapısı olarak bakıldığında birçok kent için muhafazakar denilebilir. Dolayısıyla Niğde'nin öğrenciler tarafından muhafazakar olarak algılanması çok fazla yadırganmamakla birlikte bir kent için bu bir dezavantajdır. Özellikle kendini turizm, üniversite ve sanayi konularında markalamak isteyen bir kent için çok güzel bir nitelik de-

ğildir. Demode olması öğrencilerin gelmiş oldukları şehirle Niğde'yi kıyaslamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Öğrenci profili incelendiğinde öğrencilerin genel olarak Niğde'ye yakın olmakla birlikte Adana, Mersin ve Kayseri illerinden geldikleri görülmektedir. Bu üç ilimizde büyükşehirdir. Dolayısıyla bu şehirlerden gelen öğrencilerin Niğde'yi demode görmeleri doğaldır. Bu konuda yerel yöneticilerin değerlendirmesi ve tiyatro, sinema, alışveriş merkezleri ve çeşitli sosyal etkinliklerle öğrenciler bu intibahını değiştirmeye gayret etmesi gerekir. Niğde kentini öğrencilerin heyecan verici olarak algıladıkları görülmektedir. Bu boyutta Niğde kent markası için bir artı durumu ifade etmektedir.

Verilerin analizinden samimiyet boyutunun rekabet avantajı sağlayacak ve Niğde'yi rakiplerinden farklılaştıracak boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Niğde için cana yakınlığın ağırlık olarak düşük çıkması Niğde kent yöneticilerin samimiyet boyutu kadar bu boyutunda üzerinde durmalarını gerekli kılmaktadır. Ayrıca memnuniyetsizlik boyutunda yer alan rahatsız edici unsurların belirlenmesi ve şehrin daha modern bir yapıya kavuşturulması için çalışmalara ağırlık verilmesi de gerekmektedir.

Şehir pazarlaması yapmak isteyen yerel yöneticilerin yapması gereken ilk işlerden biri kent envanteri çıkarmak olmalıdır. Böylece rekabet etmek zorunda oldukları diğer şehirlerden kendilerini farklılaştırabilecekleri unsurları tespit edebilmelerinin önü açılmış olacaktır. Ayrıca yaptıkları bu envanter SWOT analizi ile de desteklenerek güçlü ve zayıf yönleri ile hedef pazarlarında yer alan birimlere sunabilecekleri fırsatları ve rakip şehirlerden gelebilecek tehditleri önceden görebilme şansları olacaktır.

Niğde tarihi ve doğal güzelliklere sahip bir orta Anadolu şehridir. Selçuklulardan, Osmanlılardan kalma birçok tarihi yapı gereken önem verilmediği için yıkılmış ve kaybolmaya yüz tutmuştur. Bu yapılar bir an önce restore edilerek turizm için uygun bir hale getirilmelidir. Doğa ve kış sporları için uygun bir il olan Niğde bu özelliklerini yeterince vurgulayabilmiş bir şehir değildir. Aladağlar ve Demirkazık bölgesi bu konuda elindeki önemli unsurlardan biridir.

Tarihi zenginlikleri ve doğal güzelliklerini bir an önce ulusal ve uluslararası arenada tanıtımının yapılması şehrin farklılaştırılmasına katkı sağlayacak unsurlardır. Tanıtım çalışmalarında da şehir yöneticileri maalesef gerekli çaba içerisine girmemişlerdir. Niğde şehrini merak eden biri günümüzde bu bilgiye internet aracılığıyla hızlı bir şekilde ulaşabilmektedir. Bu konuda yerel yöneticilerin Niğde ile ilgili sayfaların sayısını arttırmaları gerekmektedir.

Ulusal medyada yer alacak çeşitli sosyal etkinlikler düzenlenmeli ve bu konuda ulusal medya şehre sık sık çağırılmalı bu etkinliklerde onlardan faydalanmak için gayret sarf edilmelidir.

Kendini üniversite, sanayi ve turizm konusunda markalamak isteyen Niğde ili üniversiteye yeterli katkıyı sağlamak için henüz çok istekli görünmemektedir. Paydaşlarından biri olan üniversite öğrencileri şehir için gönüllü birer tanıtım elçisidir. Dönem içerisinde Niğde ekonomisine katkı sağlarken tatillerde de gittikleri yerlerde Niğde'nin olumlu ve olumsuz yönlerini hem ailelerine hem de diğer kişilere anlatan birer tanıtım elçisi olarak görülmelidir.

Sanayi konusunda şehir de yer alan organize sanayi bölgesi yeterli ilgi gösterilmediği için yerli yatırımcı dışında dışarıdan yatırımcı çekme konusunda başarısız görünmektedir. Bunda da tanıtım eksikliğinin büyük katkısı bulunmaktadır. Niğde kalkınmakta olan bölgeler içerisinde yer almakta bu da çeşitli teşvik imkanlarının devlet tarafından verildiğini göstermektedir. Organize sanayi bölgesi yönetimi de gelecek dış yatırımcılara yer konusunda ve diğer konularda yardımcı olabileceğini internet sayfasında duyurmaktadır. Ancak bunun dışında başka herhangi bir tanıtım faaliyeti çok fazla yürütülmemektedir.

Niğde markasına sahip Niğde Gazozu Türkiye'nin bir çok ilinde satılan ve ulusal market ağlarında yer bulan ve Niğde ile ilgili tanıtım faaliyetine katkı sağlayan önemli bir üründür. Koyunlu halı fabrikası gene ulusal bazda Niğde tanıtımına katkı sağlayan bir başka markadır. Bunlar gibi Niğde tanıtımına katkı sağlayacak markaların sayısının arttırılabilmesi için gerekli teşviklerin yerel yönetimlerce de desteklenmesi gerekmektedir.

Yerel yönetimde söz sahibi olan birimler arasında mutlaka bir işbirliği tesis edilmelidir. Tesis edilecek bu işbirliği aracılığıyla Niğde için bir misyon ve vizyon tanımlaması yapılmalı bu tanım-

lamalara yerel halk ve yerel paydaşların katkısı da sağlanmalıdır. Böylece top yekun bir hareketle her bir bireyin Niğde için gönüllü birer tanıtım elçisi olması sağlanmalıdır.

Bütün bunlar çalışmada ortaya çıkan Niğde ile ilgili memnuniyetsizliklerin ortadan kaldırılmasına katkı sağlayacaktır.

Memnuniyetsizlik boyutu içerisinde yer alan şehrin demode olarak algılanmasının önüne geçebilmek için mastır planlar yapılmalı ve şehrin cadde ve sokakları ile trafik sorununa bir an önce el atılmalıdır. Uzun vadede ise yakın illerden biri olan Nevşehir'deki gibi bir kentsel dönüşüm programı ile kent yapılanması yeniden ele alınmalıdır.

Kentin tanıtımında, markalaşmasında ve güçlü bir marka algısı oluşturmasında Logo ve Slogan önemli iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz kent envanteri ile şehrin yeni logosu ve sloganı oluşturulmalıdır. Bu yapılırken de mutlaka kentin özellikle yerel paydaşlarının mutabakatı aranmalıdır.

Bütün bunlar ve diğerleri gerçekleştirilebilirse doğru bir kent marka kişiliği oluşturulabilecek ve bu da Niğde'nin güçlü bir kent markası olmasını sağlayabileceği düşünülmektedir.

Kaynaklar

AAKER, Jennifer L. (1997), "Dimensions of Brand Personality", *Journal of Marketing Research*, Vol. XXXIV, August 97.

ALTUNBAŞ, Hüseyin (2007), *Pazarlama İletişimi ve Şehir Pazarlaması Şehirlerin Markalaşması*, Selçuk İletişim, 4, 4, 156-162.

ASHWORTH, Gregory ve Kavaratzis Mihails (2009), "Beyond The Logo: Brand Management for Cities", *Brand Management*, Vol 16, 8, 520-531.

BAKER, J. Michael ve Cameron Emma (2008), "Critical Success Factors in Destination Marketing", *Tourism and Hospital Research*, Vol 8, No 2, 79-97.

BARKE, M. (1999), "City Marketing as a Planing Tool", In: Pacione M. (ed), *Applied Geography: Principles and Practice*, Routledge, London.

BAŞCI, Ahmet (2006), *Şehir Markası Yaratma Süreci ve İstanbul Şehir Markası İçin Bir Model Önerisi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BORÇA, Güven, (2004), *Bu Topraklardan Dünya Markası Çıkar Mı? Marka Olmanın ABS'si*, Kapital Medya Hizmetleri A.Ş., Mediacat Kitapları, İstanbul.

BÜYÜKYAVUZ, Celal Özgür (2008), *Üniversite Öğrencilerinin Kullandıkları Spor Ayakkabılarına İlişkin Marka Kişiliği Algılarındaki Farklılıkların Belirlenmesine Yönelik Bir Pilot Araştırma*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pazarlama Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

BRENGMAN, Malaika ve Willems Kim (2009), "Determinants of Fashion Store Personality: A Consumer Perspective", *Journal of Product and Brand Management*, 18/5, 346-355, DOI 10.1108/10610420910981828.

CHONG, V.K. and Rundus, M.J. (2004), "Total Quality Management, Market Competition and Organizational Performance", *The British Accounting Review*, 36(2), 155-172.

ÇİFCİ, Sertaç, COP Ruziye (2007), "Marka ve Marka Yönetimi Kavramları: Üniversite Öğrencilerinin Kot Pantolon Marka Tercihlerine Yönelik Bir Araştırma", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı: 512.

D'ASTOUS, Alain ve Lévesque Mélanie (2003), "A Scale for Measuring Store Personality", *Psychology and Marketing*, Vol 20(5): 455-469, DOI 10.1002/mar.10081.

DEMİRDÖĞEN, Serkan (2009), *Şehir Markası Oluşturma ve Şehir Markası Bileşenlerinin İncelenmesi: Erzincan İli Üzerine Bir Saha Araştırması*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

DOYLE, P. (2001), "Shareholder-Value-based brand Strategies", *Journal of Brand Management*, vol. 9, No. 1, 20-30.

EKİNCİ, Yüksel, Hosnay Sameer (2006), "Destination Personality: An Application of Brand Personality to Tourism Destinations", *Journal of Travel Research*, vol 45: 127-139, DOI: 10.1177/0047287506291603.

ERDEM, Ş. (2004), *Marka Değerini Oluşturan Faktörlerin Müşteri Odaklı Ölçümlenmesi ve Süt Ürünleri Sektörüne Yönelik Bir Araştırma*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

FREIRE, Joao Ricardo (2009), "Local Pople'a Critical Dimension for Place Brands", *Brand Management*, Vol 16, 7:420-438.

HAİR, Joseph F. Jr; Rolph E. Andreson; Ronald L. Tahtam; William C. Black (1998), *Multi-variate Data Analysis*, Fifth Edition Prentice-Hall International Inc, New Jersey, USA.

HANKINSON, Graham (2007), "The Management of Destination Brands: Five Guiding Principles Based on Recent Developments in Corporate Branding Theory", *Brand Management*, Vol 14, No 3, 240-254, DOI 10.1057/palgrave.bm.2550065.

HOSNAY, Samer, EKİNCİ, Yüksel ve Muzaffer UYSAL (2007), "Destination Image and Destination Personality", *International Journal of Culture, Tourism and Hospital Research*, Vol: 1, No: 1: 62-81, DOI 10.1108/17506180710729619.

<http://markakimlik.blogspot.com>, 23/03/2010.

<http://www.showhaber.com/nigde-marka-sehir-olacak-278464.htm>

JONSSON, P. (2000), "An Empirical Taxonomy of Advanced Manufacturing Technology", *International Journal of Operations & Production Management*, 20(12), 1446-1474.

KAVARATZIS, Mihalis ve Ashworth G.J. (2005), "City Branding: An Effective Assertion Of Identity Or A Transitory Marketing Trick?", *The Royal Dutch Geographical Society KNAG*, Vol. 96, No. 5, 506-514.

KAVARATZİS, Mihalis (2005), "Place Branding: A Review of Trends and Conceptua Models", *The Marketing Review*, 5, 329-342.

KELLER, Kevin Lane, 1998, *Strategic Brand Management*, Prentice Hall, New Jersey, 151.

KELLER, K.L. (2003), *Strategic Brand Management: Building, Measuring and Managing Brand Equity*, 2nd edn, Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.

KURTULUŞ, Sema Dünder (2008), "Ülkelerin Marka Kişiliği Üzerine Bir Araştırma", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Temmuz 2008, Sayı: 2, 287-300.

KOTLER, P., Rein I., Haider, H.D., (1993), *Marketing Places: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, Regions and Nations*, Free Press N.Y, New York.

KOTLER, Philip, Asplund C. Rein I. ve Heider D. (1999), *Marketing Places Europe: Attracting Investments, Industries, Residents and Visitors t European Cties, Communities, Regions and Nations*, London, Pearson Education Ltd.

KOTLER, P. ve Gertner D. (2002), "Country as Brand, Product and Beyond: A Place Marketing and Band Management Perspective", *Journal of Brand Management*, Vol 9, No 4-5, 246-261.

NAKİP, Mahir, *Pazarlama Araştırmaları*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2003.

RAINSTO, S.K. (2003), "Success Factors of Places Marketing: A Study of Place Marketing Practices in Northern Europe and United States", Doctoral Dissertation, *Helsinki University of Technology, Instutte of Strategy and International Business*.

RAVICHANDRAN, T. and Arun, R. (1999), "Total Quality Management in Information Systems Development: Key Constructs and Relationship", *Journal of Management Information Systems*, 16(3), 119-156.

SAYLAN, Murat, "Bir Şehri Markalaştırmak", <http://muratsaylan.blogcu.com/bir-sehri-markalastirmak/3403045>.

SKINNER, Heather (2008), "The Eergence and Ddevelopment of Place Marketing's Confused Identity", *Journal of Marketing Management*, Vol 24, No 9-10, 915-928, DOI 10.1362/026725708X381966.

TEK, Ömer Baybars (2005), *Modern Pazarlama İlkeleri*, Birleşik Matbaacılık, İzmir.

TRUEMAN, Myfanwy ve Cornelius Nelarine (2006), "Managing The Compelxity of Cityy Brand and Regeneration", *Working Paper*, No 06/13.

UZTUĞ, Ferruh (2003), *Markan Kadar Konus: Marka İletisimi Stratejileri*, İstanbul, Media-Cat Yayınları.

VAIDYA, Ravi, Gandhi Pikesh ve Jayesh Aagja (2009), "Brand Personality and Perception Measures of Two Cities: Surat and Ahmedabad", *The Icfai Universty Journal of Brand Management*, Vol VI, No 1, 57-73.

VIRGO, Ben ve de Chernatony Leslie (2006), "Delphic Brand Visioning to Align Stakeholders Buy - in to The City of Birmingham Brand", *Brand Management*, Vol 13, No 6, 379-392.

ЧАРБАЛЫК СУБЪЕКТИЛЕРДИН ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ЭСЕБИНИН ТАРТИБИ

А. А. МАМАСЫДЫКОВ*

Аннотация

Бул макалада кыргыз экономикасында базар шарттарында чарба жүргүзүүдөгү заманбап кайра түзүүлөр учурунда чарбалык субъектилердин инновациялык ишмердүүлүгүнүн эсебинин тартиби талданды.

Ачкыч сөздөр: Инновациялык ишмердүүлүк, каржылоо, кыска мөөнөттүү милдеттенме, төлөмдөр, резервдер, чарбалык субъект.

Инновациялык ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн жана уюштуруунун негизги маселеси иш-чараларды каржылоо маселеси боюнча калууда. Фонд топтоочу субъектилердин жана чарбалык бөлүктөрдүн бириктирилгенине байланыштуу негизги инновациялык иштер сырткы булактардын эсебинен жүргүзүлөт.

Салыштырмалуу инновациялык ишмердиктин булактары катары, узак мөөнөттүү карыз милдеттемелери кыска мөөнөттүү милдеттердин курамында эске алынат жана сунушталып бул максатта эсеп планында атайын №3330 «Узак мөөнөттүү карыздык милдеттердин иштеген бөлүгү» эсеби каралып, отчеттук мөөнөттүн ичинде бул эсептин кредити узак мөөнөттөгү карыздын милдеттемелердин узак мөөнөттөгү милдеттемелердин эсебин эске алган бухгалтериялык жазууларды чагылдырылат:

Д^Т 4100 «Карыздык милдеттемелер» К^Т 3330

Биз кыска мөөнөттүү милдеттемелердин тутумунда узак мөөнөттүү милдеттемелердин иштеген бөлүгүнө кошумча киргизүүнү ашыкча деп эсептейбиз.

МСФО-23 «Заёмдор боюнча» бухгалтердик эсептин эсептеринде чагылдырылган тартибин аныктоочу эсепте кыска мөөнөттүн курамында, узак мөөнөттүн милдеттемелерде иштеп жаткан бөлүгү каралбайт.

Биз бухгалтердик жазууну аткарууда чарбалык аракеттерди аткаруунун мүмкүндүгүндө кайтаруу милдеттемелерин сунуштап, инновациялык ишмердикке байланышкан төмөнкү жазууну аткарууну сунуштайбыз:

Д^Т 4100 К^Т 1210 «Банктагы акча каражаттары».

Мындай учурларда 3330 «Узак мөөнөттөгү карыздык милдеттемелердин иштеген бөлүгү» жана бухгалтердик Д^Т - 4100 К^Т 3330 жазууларын ачуу жана колдонуу зарылдыгы аткарылбайт.

Ар бир жазуу ал тиешелүү журнал-ордер жана кошумча ведомосттордо чагылдырылышы экенин эстен чыгарбообуз зарыл.

3330 эсебинен баш тартуу бизди тиешелүү эсептин регистрден, суммаларды ашыкча жана керексиз каттодон алыстатат. Бухгалтердик эсептин эсептик планында аны колдонуу көрсөтмөлөрүн колдонууда 3100 «Эсеп жана төлөө» эсебинде колдонуу практикада көрсөтүлгөн талаптарга жооп бербейт. Анда МСФО нун усулдук сунуштарынын негизги абалы киргизилбей 23 «Займ боюнча агымдар» МСФО24 «Байланышкан тараптардын маалы-

* э.и.к., профессор Экономика жана ишкердик университети, Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы

маттарын ачуу» тактап айтканда 23 МСФО займ чыгымдарынын эсебинин жүргүзүү займдар боюнча чыгымдар, мүмкүн болгон альтернативалуу эсептин тартиби, капиталдаштыруу боюнча чечилген займдардын чыгымдары, пайыздардын капиталдаштыруунун жети кадамы ж.б.

А МСФО 24 тараптардын байланыштуу операцияларын чагылдыруу эсеби, көзөмөлгө алынбаган бааларынын салыштырмалуу ыкмасы кайра сатуунун бааларынын ыкмасы, «Чыгымдарын кошуусу» ыкмасы ж.б.

3100 «Төлөө эсептери» эсебиндеги топко сунуштар, МСФОнун 21 «Валюта курсунун өзгөрүүсүнө таасирлер» негизги жобосун гана камтыйт.

Эгер карыз милдеттемелерин сом менен пайда болуп, карыз сом менен төлөнсө 3100 эсебине сунуштар дээрлик жарамсыз, ал эми иштеп чыгуу усулу- ишеничсиз.

Мындай тенденциялар бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн көп эсепте колдонуунун сунуштарында байкалат.

Мисалы усулдук сунуштун биринчи эле бетин ачабыз, эсептин тобу 1100 «Кассадагы акча каражаттары». Экинчи абзацтан баштап ошол топтун аягына чейин жалаң гана чет өлкөлүк валюта жөнүндө сөз болот. 1200 эсептин тобундагы «Банктагы акча каражаттары» толук бойдон эсептеги чет өлкөлүк валютага арналган. Башка эсептеги топтордо да ушул эле сүрөттөлүш байкалат.

Бизге дагы бир 3220 эсебиндеги «Курулуш келишимдериндеги заказчыларга карыздар» эсеби да абсурд элестелет. Эскертмеде айтылган бул эсеп каржылык баяндаманын субъекти дүң сумманын эсебине жана сунушуна багытталып, курулуш келишимдеринин аткарган иштерине төлөнүүчү төлөмгө киргизилет.

Эгер МСФОнун 11 «Курулушка келишимдер» усулдун келишимдеринен келип чыккан Кыргыз Республикасынын финансы отчеттуулук жана аудиттин стандарттары боюнча мамлекеттик комиссиясынын коллегиясынын 30-май 2003 жылдагы №7 токтомунда сунушталган «... кирешенин суммасы келишимдеги буюртмачы менен подрядчынын ортосунда түзүлгөн келишимде белгиленген баада так аныкталат. Эсептин формасы жана тартиби келишимде белгиленет».

«Чыгымдардын кошуусу» типтүү келишиминде негизги ишмердүүлүктүн күтүлгөн кирешеси, күтүлгөн чыгымдардын жана белгиленген пайыздардын суммасы катары эсептелет.

Бардык кирешелер келишимдин аткарылуусуна шартталып, курулуш ишканаларынын ишмердигинин аткарылуусунан алынып, ошол киреше аткарылган иштердин аткарылган акысы деп эсептөөгө болот.

Келишимдин эң алгач тибине карабастан белгиленген киреше түрдүү аныкталбаган таасирине кабылы, аны көбөйтүп же азайтып жиберүүсү мүмкүн.

Курулушка түзүлгөн келишимдин төлөсү төмөндөгүлөрдү камтыйт.

1. Келишимде макулдашылган алгачкы сумманы;

2. Келишимдин шартындагы өзгөрмөлөр доолор жана сыйлык төлөмдөрү:

- киреше камсыздоочу баскычта;

- ишеничтүү өлчөөнү камсыздаган (МСФО-11, 11 п.) «... салыштырмалуу сумманы подрядчиктер заказчиктердеги алынган сумманы төлөнгөн деп эсептеп келишимде төлөмдөрдү белгилеп курулуштун келишимдерине бул максатта эсептик планда 6140 «Курулуш келишимдериндеги төлөмдөр» эсебинде каралган.

түшкөн сумманы төлөмдөр аралык төмөнкү жазууларды колдонуу сунушталат.

Д^т 4100- «Сатып алуучулардан жана буюртмачыдан алынган аванстар»

К^Т 1210- «Курулуш келишимдеринин төлөмдөрү»

Мындай эсептин тартиби биринчиден алынган аванстардын эсеп тартибин системалаштырат, экинчиден бухгалтердик эсептин эсептик планынан керектүү же ашыкча 3220 «Курулуш келишимдериндеги заказчылардын карыздары» эсебин чыгарууга мүмкүндүк берет.

Бардык төлөмдөрдүн ичинен резервдин түрүндө финансылык резервдер ээлейт, бухгалтердик эсептин объекти катары жана анын ичинде:

- уставдык резерв
- каралган чыгымдардын резерви
- баа резервдери

Кыргыз Республикасында бухгалтердик эсептин МСФОго өтүүсү чарбалык субъектилердин финансылык маалыматтарын түзү процесстериндеги өзгөрүү зарылдыктарын аныктады.

Бир «3700- Резервдер» ирилештирилип үч структуралык ар түрдүү резервдер, экономикалык табияты түрдүү болсо да бириктирилди.

3700 «Резервдер» эсебиндеги көрсөтмөдө сунушталган субэсептер:

3710-«Гарантиялуу тейлөө резерви»

3720-«Сот исктерин төлөө резерви»

3730- «Түрдүү резервдер» структуралык жана усулдук багыттарга жооп бербейт.

Буга байланыштуу 3700 эсебинин субэсептери бөлүнүүсү сунушталып, төмөнкү резервде багытталып туура келет.

а) 3710 «Уставдык резервдер».

Мындай аталыштагы субэсепти киргизүүнүн мааниси белгилүү активдин мазмунуна жараша, тактап айтканда кыймылсыз активдин же дивенд катары киргизилет.

Проф. М.И. Исраилов белгилегендей «...баалуулуктун айрым бөлүктөрү өзгөчө, кол тийгис түрдүү максаттуу запастын резервдин фондун тейлөөгө өзгөчөлөнүп дайындалган. Бул баалуу кагаздардын жогору зарылдыктагы ишенимдүү түрдө жүргүзүлгөн, белгиленген резервдин фонддогу квотадагы чарбалык субъектинин уставындагы чагылдыруу каралуусу керек».

Мындай учурларда ушул тиешелүү учет-регистр (№12 журнал- ордер) активдин бөлүгүнүн кол тийбестигинин, анын өзгөчө максаттуу багытын келечекте анын бардык таза кирешеден которууларын белгилүү учурдагы колдонулганын белгилеп көрсөтөт.

Мындай субэсепти киргизүү маанилүү маалда айрым учурларда, эгер резерв фонд жок болбаган жана бааланбаган активдер белгиленген маани киргизилет.

Чарба жүргүзүүнүн бул шартында мындай кырдаал тез кездешет. Мындай учурларда чарбалык субъект облигацияны жоюш үчүн уставдык резервдин суммаларын пайдаланат.

б) Күтүлгөн чыгымдардын резерви эсептик пландын көрсөтмөсү күтүлгөн чыгымдардын эсебин болжолдоп, мөөнөтү өткөн чыгымдардын составында бул максатта 4200 «Мөөнөтү өткөн чыгымдар» эсеби каралган.

Методологиялык жактан мындай эсептин тартиби көрсөтүлгөн талаптарга жооп бербей биринчи байкоолордун өлчөм бааларына, күтүлгөн чыгымдардын резервин түзүүнүн жана колдонуунун экономикалык табиятына карама каршы келет.

Бир мааниде алар резерв эсебинин 3700 өзгөчө субэсебинде 3720 болсо да эске алынышы керек.

Өзгөчө субэсептин колдонуу, өзгөчө эсептин жана сметанын резервдөөгө жөндөмдөш туруп, тиешелүү эсеп регистринде, тигил же бул резервдин уюштуруу жана колдонуу мезгилине негизделет.

Эсептин мындай тартиби тиешелүү эсеп регистринин жардамы менен тез корректировкалоо резервдин суммасын жөндөштүрөт.

в) «Баалоо резервдери».

Белгилүү болгондой МСФО түрдүү өлчөөлөрдүн колдонуу, айрым эсептерден талап кылынганын болжолдойт.

Конкреттүү бул талаптардын пайда болуусу эл аралык бухгалтердик практикада пайда же зыяндын асимметриялык эсеби деп аталып: пайда бухгалтердик эсепте чарбалык операция аткарылгандан кийин гана көрсөтүлүп, ал эми зыяндар анын алдын ала пайда болуусу күтүлгөндөн баштап эсептелет. Мындай зыяндарды жабуу үчүн жаны баалоочу резервди түзүү керектелет же бул түрдүү резервди башкача атоого да мүмкүн. Мындай максатта 3720 «Баалоочу резервдер» деген субэсепти колдонууга болот.

Баалоо резервдери чарбалык субъектинин финансылык туруктуулугун гана эмес, финансылык отчеттун сапатын жана ишенимдүүлүгүн да жогорулатат.

Ал кезегинде колдонуучуларга чыгымдарын эле эмес, ишкананын актив баасынын чындыгын да көрүүгө шарт түзөт.

Сунушталган көрсөтмөлөрдөгү субэсептер:

3710- «Гарантиялуу тейлөө резервдери»;

3720- «Соттук териштирүүлөргө төлөнүүчү резерв»;

3730- «Түрдүү резервдер» өз алдынча практикалык методологиялык негизи жок, андыктан аларды 3740 эсепке бириктирип, «Түрдүү резервдер» деп атоого болот.

Ошентип биз тараптан чарбалык субъектилердин инновациялык ишмердүүлүгүнүн эсебинин тартиби, уюштуруу практикасы боюнча талданып, Кыргыз Республикасынын экономикасында заманбап кайра түзүүлөр чарба жүргүзүүнүн рыноктук механизмдерин башкарууга өзгөртүп, эркин ишкердикке өтүү, кызматкерлерди менчиктештирүүгө, акционерлештирүүгө тартуу менен катыштыруу, бухгалтердик эсеп системасын МСФОго трансформациялоо анализденди.

Мунун бардыгы мекемелердеги бухгалтердик эсептин практикасынын куруу түзүмдөрүн натыйжалуугун керектүү денгээлде көзөмөлдөөнү талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. «О Международных стандартах финансовой отчетности в Кыргызской Республике» Постановление Правительства КР от 28 сентября 2001 года № 593

2. План счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности субъектов и Методические рекомендации по применению Плана счетов бухгалтерского учета. Рекомендован Постановлением Государственной комиссии при Правительстве КР по стандартам финансовой отчетности и аудиту от 18 ноября 2002г. №28.

3. Методические рекомендации по переходу на ведение бухгалтерского учета в соответствии с МСФО (утверждены постановлением коллегии Госкомиссии КР по стандартам финотчетности и аудиту от 23 декабря 2002 года № 29)

4. «О рекомендации “Плана счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности субъектов” и “Методических рекомендаций по его применению”» Постановление Госкомиссии при Правительстве КР по стандартам финотчетности и аудиту от 18 ноября 2002 года № 28

5. Кондраков Н.П. Бухгалтерский (финансовый, управленческий) учет. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.-448с.

ТИКЕЛЕЙ МАМЛЕКЕТТИК ИНВЕСТИЦИЯЛАР – СОЦИАЛДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ПРОГРАММАЛАРЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ НЕГИЗИ

Г. К. ТАШКУЛОВА *

Резюме

Тикелей мамлекеттик инвестициалар процесстерин ошондой эле экономикалык, социалдык тармагында мамлекеттик саясатын изилдөө.

Инвестициалык, процесстерин оптималдаштыруу жана механизмдерин иштеп чыгуу.

Негизги сөздөр: *Инвестиция, инвестициалык саясат, инвестициалык механизмдер, инвестициалык инфраструктура, инвестициялык милдет, талап жана сунуш, инвестициалык потенциалдын интегралдык деңгели, каржылоо, грант, жеңилдик, тышкы карыз.*

Кыргызстандын узак мөөнөттүү мамлекеттик стратегиялоо (программасы) стратегиясы бардык эле советтик тузулуш мейкининдеги өлкөлөр сыяктуу маанилүү багыттарга таянуу менен талап кылынган мамлекеттик капиталдык салымдар жалпы мамлекеттик жана тармактык деңгээлде сектордук жана инвестициялык программалардын негизинде тузулгон.

Республикада иштелип чыккан мамлекеттик инвестициялар программасы (МИП) сөзсүз түрдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн экономикалык жалпы бөлүгү бюджет тармагынын финансылык башкаруу экономикалык саясатына байланышкан.

Ошону менен катар ал Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн комплекстүү негизинин белгиси катары эсептелип, 2010ж. чейинки ӨКН туура келип. Улуттук жакырдыкты кыскартууну стратегиясынан түзүлөт.

Социалдык көйгөйлөрдү эске алып, мамлекеттик инвестициялык саясатка баарынан мурда жакырдыкты кыскартууга, социалдык тейлөөнүн жетиштүүлүгүнө сапатына жана калктын жыргалчылыгын жогорулатууга таянуу керек. Андыктан көптөгөн каржылык ре-сурстар социалдык көйгөйлөргө каршы күрөштөргө жакырдык, жумушсуздук, балдардын кароосуздугу, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн жана диний экстремизм сыяктуу социалдык көйгөйлөрдү чечүүнү колго алуу зарыл.

2006-2010ж мамлекеттик инвестициялар программасынын долбоорунда каржылоонун план-болжолунун реалдуулугун элестетип, ички жана тышкы каржылык булактардын максималдуу мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу керек. Алар менен катар мамлекеттик инвестициялоо программасы иштеп жаткан долбоорлордун мындан ары өнүгүүсүн карабастан зарыл жаңы долбоорлорду ишке ашырууну аткарат.

Мамлекеттик инвестициялоо Программасын аткаруу пландалган каржылык рамкада Кыргызстанда экономикалык өнүгүүнүн туруктуу ийгилигин жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Каржы министирлигинин бардык министирлик-ведомстволордун, кызматташ донор агентстволордун каржылык пландарын сактоо жана мамлекеттик инвестициялоо параметринде ар тараптуу аракеттенүүнү талап кылат.

Мамлекеттик инвестиция алдын-алуу Программасы Өкмөттүн саясий аракетин билдирүү менен мамлекеттик инвестицияны координациялоонун акыркы үч жылдык чагылдырылышын көзөмөлдөйт.

* Университет экономики и предпринимательства г. Жалалабат, Кыргызская Республика

Муну менен катар Дүйнөлүк Валюта Фонду менен макулдашылган мамлекеттик инвестициялоо программасынын ортого тездиктеги өзгөрмөлүү программасы жыл сайын алга умтулат жана такталат, ал эми сандык көрсөткүчтөр ДВФнун эксперттери менен кызматташ бирдикте жүргүзүлөт.

Бул орто мөөнөттүү дайыма колдоо менен катар зарыл оперативдүү башкаруу мониторинг көрсөткүчтөрүн жана баалоонун көрсөткүчтөрүн камсыздайт.

Андыктан мамлекеттик инвестициялоо программасы жакырдыкты жоюунун улуттук программасын жана өнүгүүсүнүн комплекстүү программасынын максатын жана милдеттерин аныктайт. Бул программа мааниси боюнча бул комплекстүү документтердин башкы куралдарын сатуу эң башкысы болуп эсептелип алардын заманбап оптималдуу ресурстук камсыздоонун бөлүгү болуп эсептелет.

Жаңы мамлекеттик инвестициялык программалардын долбоорунун жыл сайын даярдалышы 2006-2010-ж. мамл. Инвестициялык программада Кыргызстандын өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык орто мөөнөттөгү заманбап аспектилерге эске алынган.

Мамлекеттик инвестициялык программа өнүгүү, каржылоо рамасында таасир этүүчү маанилүү фактор, чыгымдардын кескин чектелиши ички жана тышкы өнүгүүнүн бюджеттин каржылоо, орточо мөөнөттөгү жаңы карыздык милдеттерге ички карыздардын мөөнөтүнүн тереңдөөсү мүмкүндүк бербейт.

Азыр практикалык бардык зарыл тапшырмалардын тобу аткарылууда.

а). пландоо жана божомолдоо, керектөөлөрдүн баасынын функциясын экономикалык, инвестициялык сектордун, кыска жана орто мөөнөттөгү өнүгүүнүн бюджеттин пландоо, керектөөчүлөрдүн кошумча инвестициялык каражаттарынын болжолдуу эсептерин камтыйт

б). Мониторинг жана талдоо, ресурстук жана бюджеттик чектөөлөрдүн сакталышына байланышкан функция (милдеттерин) ишке ашыруу, бюджеттин өнүгүүсүн аткаруучу мониторинг жана талдоосу менен аткарылат.

в) Тиешелүү тармактык министрствонун пландоо жана инвестициялык саясатын мамлекеттик сектордо координациялоо (көзөмөлдөө) иштери.

Муну менен бирдикте экономикалык өсүштөр мындан ары стабилдешип түз инвестициялардын жекече сектордо өнүгүү темпин өстүрүү талап кылынат.

Мамлекеттин каржылык камсыздоо маселелеринде мамлекеттик инвестициялык программалар бул баскычта коммерциялык шарттарда заемдорду киргизүүдөн, жеңилдетилген заемдор саясатын өнүктүрүүдөн техникалык гранттык, гуманитардык грант түрүндөгү жардамдардан толук баш тартууну караштырат.

Ички милдеттемелердин өсүп жаткан мезгилдеги шартында алып келүү саясаты жадагалса эң жеңилдетилген заемдор орто мөөнөттүү же узак мөөнөттүү келечекте өткөн жылдардын деңгээлинде мүнөздөлөт.

Бул жерде негизги эки аракет; өз ара мамилелердин чектөөнүн сандык жана сапаттын жана негизинен ДВФ нун программасынын шартында жакырдыкты жоюунун жана экономикалык өсүштүн зарылдыгы, ички карызды кыскартуусуна аз-аздан алып келет.

Инвестициялык чыгымдардын тутумдук теңдешүүсү жана төмөндөөсү кредиттик келишимдердин түзүлгөн санынын кыскартуу эсебинен мамлекеттик инвестициялык программа тармактын жана багыттын келишиминен чыгып жеке секторго жана кайра түзүүнүн чегине өтүүсү керек.

Мамлекеттик инвестициялык программа кыскартуунун карама-каршы аракетин мүнөтүн болгон көңүл буруну эске алып, экономикалык өнүгүүнүн темпи социалдык программаларды аткаруу, жакырчылыкты кыскартуу иштеринде мамлекеттик саясаты жүргүзүп мамлекеттик чыгымдарды көзөмөлдөө менен Өкмөттүн кепилдиги астындагы чет өлкөлүк

жауы заемдорду тартуу, керектөө чыгымдарын жана кирешелерин теңдөөнү, жөнгө салуусу керек.

Андыктан 2010-жылдын инвестиция саясатыны маанилүү толуктоо ДВФ менен келишилген түрдө киргизилет.

Анын негизи мааниси мамилелердин инвестициялык программаларын кайра тартуу менен токтосуз жыйынтыктарына сүйлөшү процесстерине ички карыздарды реструктуризациялоо божомолдоо деңгээлинде түз инвестиция тартуу грант, жардамдарын жана мамлекеттик инвестициялык программасын камсыздоодогу ички заемдордун көлөмүнүн компенсациясы сапатында такталат.

Буга байланыштуу Кыргызстан финансылык, техникалык жардамдарды жеңилдетилген шартта жогорулатуу маселесин чечүүдө позитивдүү чечимдерге кызыкдар, ал Кор, НССБ рамкасында донорлор арасында координацияны күчөтүүнүн негизинде ишке ашат.

Мамлекеттик инвестициялык программа ресурстар саясатында бүгүн басымдуу түрдө макроэкономиканын туруктуулук ийгиликтерин аткарууга байланышкан маселелер таасир этет.

Кыргызстан үчүн ДВФ программалардын параметрлерин аткаруу зарылдыгы экономикадагы кризистик кырдаалдын түздөлүүсүн багыттап, анын ичинде ички карыздын өсүү проблемасын чечүү, жаңы инвестициялык заемдорду алып келүү аракетин кайра кароону сунуштайт.

Мындай учурда зарылдыгына жараша биринчи кезекте мамлекеттик чыгымдардын туруктуу деңгээлин колдоо, колдоого алынган статьяларды каржылоо өзгөчө кырдаалдар фонду коргоо иштеринин иштери учурундагы окшош бирдикте каржылоо мүмкүн эмес кайра коргоо зарыл.

Бул маселени чечүү үчүн Каршы министрлиги Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн акысын төмөндөтүү боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, ошондой эле тен каржылоонун зачеттук компонентин колдонуунун жолдорун карайт.

КР Өкмөтүнүн 1992ж бери сырттан алган суммасын өлчөмү чет өлкөлүк кредиттер 107 кредиттик макулдашууларда 10 мамлекеттин өкмөттүк гарантияны кошкондо 2006-ж 1-январга карата 2161,27млн АКШ долларын түзөт.

Финансы министрлигинин маалыматы боюнча анын ичинен иш жүзүндө 1383,49 млн АКШ доллары өздөштүрүлгөн.

Көрсөтүлгөн суммадан 2006ж. 1-августуна негизги кредиттик суммасынан 112,43 млн АКШ доллары төлөнгөн .

Ички карыздын таза жогорулоосу ички дүң карыздын айырмасы эсептелген 1851,27 млн доллары жана төлөнгөн жана кайтарылган негизги кредиттик сумма 1271,6 млн АКШ долларын түзөт.

Салыштырма көрсөткүчтөр мүнөздүү ички карыздарга өтө жакшы

Андыктан божомолдонгон көрсөткүч К, белгиленген ички карызды тейлөөгө салыштырмалуу, ички дүң продукциянын ички дүң жыйымынын(ВВП) орточо мазмунуна жараша акыркы жылдарда) жылына 110%түзөт; бул ички карыздан республика 1 жылдан өнүктүргөндөн да көп.

Бул экономикалык коопсуздуктан чектик маанисинен 25%га көп же 85%га теңелет.

Мындай кырдаал жаңы чет элдик заемдорду алып келүүнүн мамилелерин кайра карап чыгууну талап кылат.

Буга байланыштуу финансы министрлиги бюджетке өзгөртүү киргизүүнүн рамкасында ушул жылы июнунда өнүктүрүүнүн белгиленген бюджетти кыскартууну ВВ пландалган 6 пайыздын эквиваленттин ички заемдорун өздөштүрүүнүн жеткирүү максатында пландайт.

Мындан бир нече экспорттук кредиттерден баш тартууну пландап каржылык шарттар программанын башка параметрлерин Өкмөттүн гарантиясындагы кредиттик элементтер грант проценттин 45%төмөн болбогон өлчөмдө камсыздайт.

Ички дүң продукциянын 6 пайыздык деңгээлин карасак, бул сумма 85 млн АКШ долларын түзөт.

Каржы министрлигинин божомолдоруна маалыматтарында PRGE белгиленген индикатору иштеп жаткан долбоорлор менен жабылып, ал 84,9 млн АКШ долларын түзөт.

Ушул эле учурда Өкмөттүн жаңы инвестициялык кредиттерди тартуу планында 2008 ж. милдеттеме 130 млн АКШ долларынан ашык сумманы түзөт. Буга байланыштуу КР Өкмөтү 3-1 ички ички дүң продукциянын өлчөмүндө 2008ж. мамл-тик инв-лык программалардын көлөмүн кыскартуу, жаңы инвестициялык долбоорлорду кароону жүргүзбөйт. Буга чейинки программалардан айырмаланып.

Мамлекеттик инвестициялык программа өнүгүү динамикасынан айрым кыска мөөнөттүү мезгилде өнүгүүнүн туруктуу өлчөмүн кароо, жана ички булак каражаттарын тартуу каралат. Анын ордуна мамлекеттик инвестициялык программа ички заемдорунун төлөмдөрүн төмөндөтүү, план-ченемдүү төмөндөө практикасына алмашат. Мындай шартта туруктуу экономикалык өнүгүү ишенимине карасак жеке сектордогу түз инвестициялардын өсүү темпинин өзүүнүн эсебинен келип чыгат.

Каржы министрлиги тарабынан КР Мамлекеттик инвестициялар Программасы 2008-2012ж. түзүлүп ал КР Өкмөтүнүн башка донорлор менен өлкөгө ички жардамдар стратегиялык түзүүнүн жолуна кызмат кылмакчы.

Мамлекеттик инвестициялык программа мамлекеттик сектордогу инвестиция салууну башкаруу негизин куралы болуп саналат.

Биринчи документ 1995ж. даярдалып кеңири масштабда экономикалык реформалардын өкмөттөн башкарылган чарба жүргүзүүнү түп тамырынан анын ичинде инвестициялоону талап кылат.

Мамлекеттик инвестициялоо Программасы КР Өкмөтүнүн аракеттеги программасын мамлекеттик инвестиция, акыркы үч жылдык жайгашуусун анын ичинде.

Программа жыл сайын жаңыланып алга жылдырылат;ал башкаруунун оперативдүүлүгүнө (тездигине) көрсөткүчтөрдүизилдөөнүн ийкемдигине орто мөөнөттө камсыздайт жана туруктуу колдойт. Документтин негизги тапшырмасы-экономикалык саясий кадамдарды иш чараларды каттоо айрым аракеттерин же инвестициялык ресурстарын мамлекеттик секторду туруктуу пайдаланууга колдонулушу мүмкүн.

Программанын негизги түзүүлөрү-бул сектордун ички программалар мамлекеттик инвестициялык саясатын негизги тармакта чагылдырылуучу болуп саналат.

Мамлекеттик инвестициялык программанын стратегиялык багыты жана максаты бүгүнкү мезгилде инвестиция долбоорунун негизинде Өкмөттүн чет өлкөлүк уюмдар, донор-өлкөлөрдүн колдоосунда ишке ашырылат.

Мамлекеттик инвестициялык программанын инфраструктурасынын өнүгүү долбоорун камтыйт, мамлекеттик сектордун мамилелерин жана коомдун тейлөөсүн мамлекеттин бюджет тармагынын рамкасында каржыланат.

КР-нын мамлекеттик инвестициялык узак мөөнөтөгү стратегиясынын негизги багыттар аныкталып мамлекеттин капиталдык салымдардан жана мамлекеттик тармактык деңгээлде талап кылынат, ошол негиздеги мамлекеттик инвестициялык программа мамлекеттик инвестициялык программанын каржылоо стратегиясына жооп берет.

Мамлекеттик инвестициялык программа негизги стратегиялыыыык приоритеттүү төмөнкү багыттары

1. жакырдыкты жоюу жана социалдык коргоо
2. Туруктуу экономикалык өсүү
3. Мамлекеттик башкарууну реформалоо (жаңылоо)
4. Экологиялык абалды жакшыртуу

Ушуну менен деңгээлине карата бөлүнөт. Биринчи деңгээлдеги приоритет КОРдун зор милдеттерин камтуу, мамлекеттик инвестициялык программасын аркылуу чечүү болуп саналат. Алар жалпы маанидеги максаттарга жетүүнүн белгилерине багытталган. Бул деңгээлде приоритет сектордук жана аймактык белгилери боюнча бөлүнбөйт. Экинчи багыттагы приоритет өз алдынча мамлекеттик инвестициялар программасын сектору бөлүнгөн приоритетти элестетет. Өнүгүүнүн багыты ушул деңгээлден Караганда экономика секторунун түрдүү группалар, күтүлгөн белгилери, сапаттуу өзгөрүүлөр, бийик максатка жетүүнүн биринчи приоритети аныкталган.

Үчүнчү деңгээлдеги багыт мамлекеттик инвестициялык пландоо программалары-тармактык багыттардын ички сектордун жыйымы талап кылынган чыгымдардын, аракеттердин деңгээлинде белгиленет, баскычтардын түрүнөн айырмаланат.

Мамлекеттик инвестициялык пландоо программасы талап кылынган ресурстун ишке кирген көлөмүн, жана жетишкендиктин максатын, ченемин программалайт.

Мамлекеттик инвестициялык пландоонун 6 категориясы түзүлгөн.

1. Категория-А-жогорку приоритеттүү, келечектүү каржылоо булактарын издөөнү талап кылган подпрограмма.

2. Категория-А, -жогорку приоритеттүү аткарылуугу программалар ресурстук рамкалар аракеттенген долбоор каржылоону, керектөөнүн жана кошумча каржылоону, керектөөнүн жана кошумча каржылоо булактарын табуну сактайт.

3. Категория-В- приоритети жогорку кошумча каржылоо булактарын издөөнү талап кылуучу подпрограммалар зарыл ресурстук белгиленген ченемдер, мамлекеттик инвестициялык пландоонун ресурстук рамкасында акыркы үч жылда чектелгендигин кароого жол бербейт.

4. Категория-В,- керектөө ресурстары, аны аракеттенбеген программасын аткарат, бирок акыркы жылдары бюджет ресурстарын чектелиши мүмкүн

5. Категория-, С-орто мөөнөттөгү негизги компоненттердин бүтүүсүн аткарган подпрограмма, ресурстун керектөө толук бойдон кошумча булак тардын издөө талап кылынбайт.

6. Категория-Д-бүткөн же аткарылшган программа же төмөнкү приоритеттерден улам улантууга зарыл эмес.

Төртүнчү деңгээлдеги приоритет практикалык ишчаралардын ченемин түзүп биринчи кезектеги зарыл тигил же бул подпрограммаларын камтыйт. Мамлекеттик инвестициялык программа ресурстук потенциалы 80%анын, сырттан келген каражаттардын эсебинен түзүлөт.

Өкмөттүн каржылоо боюнча инвестициялык программасы стратегиясы азыркы баскычта коммерциялык шарттан заемдорду алып келүүдөн баш тартууга жана эл аралык донорлордун жеңилдетилген заемдорун тартуу саясатынын уландысы.

85% чейинки мамлекеттик инвестициялык программа каржылоонун каражаттары бүгүнкү күнгө чейин алынган жеңилдетилген заемдор негизинде каржыланган катары мүнөздөлөт.

Жеңилдетилген каржылоо катары мамлекеттик инвестициялык программасынын каржылоо долбоорлору гранттын эсебинен анын ичинен жалпы чыгым мамлекеттик инвестициялык программанын 3-5%чыгымдарын түзөт.

Бүтүндөй ички бюджетти каржылоо 10% мамлекеттик инвестициялык программасынын жалпы чыгымы ашпай, ал чыгымдар мамлекеттик бюджетинин кызматташтыктын өткөөл. Өкмөттүн инвестициялык долбоору аткарууга ички донор жана каражаттар бюджет капиталдык курулуштар жана кымбат эмес мамлекеттик сектор инфраструктура объектилери ички жардамсыз курууга катышат.

Ушуну менен биз төмөнкү бүтүмгө Кыргызстанда жекече мүмкүнчүлүгү чектелгендигинен улам жана бара-бара гарантия ички мамлекеттик ички программаларын аракеттеринин төмөндөөсүнүн, каржы каражаттарынын ички мобилизациясы жеке түз элдин инвестициясы кезектүү жана тартуу, кредиттик каражаттардын пайдаланып, инвестициялык саясаттын маанилүү приоритети республикада экономикалык өсүштү жана орто мөөнөттүү перепективалуу камсыздоо шарты болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Закон «Об иностранных инвестициях».
2. Комплексная основа развития Кыргызской Республики до 2010 года.
3. «Об обҮих началах внешнеэкономической деятельности КР». 18.04.1991.
4. Основные направления государственных инвестиций.
5. Обновленная программа гос. инвестиций на 1998-2005 годы.
6. Обзор инвестиционных возможностей в Кыргызстане. Часть 1 и 2. Б-2003г.
- 7 “Положение о признаках платежности денежных банкнот национальной валюты” // Слово Кыргызстана - 2004 14 января
8. Указ Президента КР «О дополнительных гарантиях для иностранных инвесторов в КР». 06.09.2007. Программа государственных инвестиций на 2004, 2005, 2006, 2007г.

ТҮРКИЯ – ТУРИЗМ ДЕРЖАВАСЫ

А. Г НИЗАМИЕВ* - Д. К. ЭРМЕКБАЕВ**

Түркия азыркы мезгилде эл аралык туристтик базарда артыкчылыктуу орунду ээлөө менен туризм тармагынын өнүгүү темпи боюнча дүйнөдө алдыңкы орундарга чыкты. Өлкөдө туризм индустриясынын мындай тез арада калыптанышына жана дүркүрөп өнүгүшүнө төмөнкү себептер ачык далил болот: ыңгайлуу географиялык абалы, ири рекреациялык потенциалы, эл аралык туристтик базарда ийкемдүү аракети ж.б.

Адегенде табигый-географиялык өзгөчөлүктөрүнө байланышкан туризм ресурстарын карап көрөбүз. Түркия Кичи Азия (же Анадолу) жарым аралында жайгашып (бир аз бөлүгү Европа чегинде), түндүгүнөн Кара, батышынан Эгей жана түштүк жагынан Жер Ортолук деңиз менен чулганып турат.

Өлкөнүн рельефи туристтик ресурстардын жана шарттардын бай касиетин, ар түрдүүлүгүн, уникалдуулугун, контрасттуулугун, пейзаждуулугун аныктап турат. Анда тоолор жана бөксө тоолор басымдуулук кылып, негизинен эки кең бөксө тоонун – Кичи Азия жана Армян дөңсөөлөрүнүн чегинде жатат. Түндүк тараптан Кичи Азия жана Армян бөксө тоосунун бир бөлүгү Понтия тоолору менен курчалып турат. Түштүктө Тавр тоолору Анадолу дөңсөөсүн ороп жатат. Чыгыш тарапта бийик тоолор жана өчкөн жанар тоолор жайгашып, Түркиянын ээ бийик Чоң Арарат (5165 м) чокусу орун алган.

Түркиянын территориясында азыркы күндөргө чейин активдүү жүрүп жаткан геологиялык процесстер (жер титирөөлөр ж.б.) жер кабыгындагы, рельефдеги ар түрдүү формаларды пайда кылган. Мисал катары төмөнкү объектилерди белгилеп өтүүгө болот: шаркыратмалар, үңкүрлөр, уникалдуу табигый түзүлүштөр – «перимбажалар» (Каппадокия), «травертендер» (Памуккале) ж.б.

Пайдалуу кен байлыктарынан өлкөнүн туризм тармагы үчүн термоминералдык суулар жана дары баткактар өзгөчө мааниге ээ. Алардын саны 2000ден ашуун болуп, температурасы, минералдык курамы, шыпаалык касиеттери ар кыл жана тиешелүү багыттарда (суу мончосу, душ, бухара мончосу, баткак мончосу ж.б.) колдонулат. Негизги булактарга (суулардын температурасы орточо +30-35 С, кээ бир булактары +90 С чейин ысык) төмөнкүлөр кирет: Айдын, Анкара, Афионкарахисар, Балыкесир, Билежик, Болу, Бурса, Денизли, Диярбакыр, Дүзже, Измир, Кайсери, Кония, Кутахия, Кыршекир, Маниса, Мугла, Нигде, Самсун, Хатай, Чанаккале, Чанкыры, Эрзурум, Эскишехир.

Климат – Түркиянын туристтик тармагынын негизги ресурсу жана байлыгы. Кең өлкөнүн климаты аймактар боюнча кескин айырмалуу. Батышта жана түштүктө субтропикалык жер ортолук деңиз климаты үстөмдүк кылып, жай айлары ысык

* Ош мамлекеттик университети

** Ош мамлекеттик университети

жана кургак, кышы жеңил болот. Борбордук түздүктөрдө континенталдык климат орун алып, жайкысын ысык жана кургак, кышы суук, кар көп түшөт. Чыгыш райондорунда кескин континенталдык климат өкүм сүрөт.

Түркиянын көпчүлүк аймактарында туризмге ыңгайлуу аба ырайы 5-6 айга созулат. Жер Ортолук деңиз жана Эгей аймактарында май айынан тартып, октябрдын аягына чейин деңиз туризми менен алектенишет. Бул мезгилдерде деңиз суусунун ысыктыгы +20-28 С болуп турат. Мармар жана Кара деңиз чөлкөмдөрүндө 4 ай ичинде деңиз суусунун температурасы орточо +25 С та кармалып турат.

Түркиянын дарыялар торчосу Кара, Мармар, Эгей, Жер Ортолук жана Каспий деңиздерине, Перс булуңуна, ошондой эле ички агым алаптарына (Ван, Туз ж. б.) таандык. Жайкы мезгилдин кургак болгондугуна байланыштуу өлкөнүн көпчүлүк бөлүктөрүндө тузсуз суунун жетишсиздиги байкалат. Ири дарыяларына Евфрат, Тигр, Араке, Кура, Ешил-Ирмак, Кызыл-Ирмак кирет.

Өлкө көлдөргө өтө бай, алардын жалпы аянты 9861 чарчы км ди түзөт. Ири көлдөрдүн саны 300дөн ашат. Алар транспорт тармагында, сугат иштеринде, энергия алууда, ошондой эле туризмде кеңири пайдаланылат (Ван, Дурусу, Маныас, Немрут, Сапанжа, Улубат, Хазар ж.б.). Алардын ичинен тереңдиги 150 м ди түзгөн Немрут кратер көлү дүйнөлүк маанидеги табигый укмуштарга кирет.

Өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн да рекреациялык жактан мааниси зор. Түркиянын аймагы тоолуу жана жаратылыш шарттары ар түрдүү болгондуктан, флора жана фаунасынын түрдүк курамы өтө ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Башкача айтканда, балыктардын 192, жерде-сууда жашоочулардын 18, жылан-дардын 36, кескелдириктердин 44, таш бакалардын 8, канаттуулардын 421, сүт эмүүчүлөрдүн 118 түрү бар. Өлкөнүн жаратылыш дүйнөсү өзгөчө биоценозду түзгөн куш базарлары (же түркчө куш жаннаттары) менен даңкталат. Аймактын гидробиогеографиялык (1,2 млн га суулуу жерлер бар) өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу куш жаннаттары дээрлик бардык жерде таралган: Акшехир, Ебер, Чавушчу көлдөрү жана Султан сазы (Ички Анадолу аймагы), Мармар (Эгей аймагы), Бурдур, Сугла (Ак деңиз аймагы), Акгөл, Гала, Маняс (Мармар аймагы), Балык көлдөрү (Кара деңиз аймагы). Аталган куш жаннаттарында канаттуулардын саны 10 миң ге барат. Негизинен өрдөк-каздардын бир нече түрлөрү, ак куу, фламинго, бир казан ж.б. учурайт.

Азыркы мезгилде түрк өкмөтү жаратылышты коргоого, анын ичинде уникалдуу фауна жана флора түрлөрүн сактап калууга көп көңүл бурууда. Өлкөнүн аймагында 20 корук жана улуттук парктар бар. Мындай мамлекеттик деңгээлдеги ишаракеттердин максаты – өлкөнүн табигый байлыктарын сактап калуу жана ошол эле мезгилде аларды кыдырууга туристтердин кызыгуусун арттыруу.

Туристтердин көпчүлүк бөлүгү Түркияга деңиз суусуна түшүп, күнгө кактануу максаты менен келишет. Аларды деңиз бойлорунда жайгашкан төмөнкү курорттук шаарлар күтүп алышат: Алания, Анталия, Белек, Бодрум, Измир, Кемер, Кушада-сы, Мармарис, Сиде ж.б.

Тарыхый-маданий өнүгүүгө байланышкан туристтик ресурстар боюнча алганда Түркия – уникалдуу туристтик өлкө, ар кандай маданияттар аралашкан, Чыгыш менен Батыш тогошкон уникалдуу тарыхый-маданий борбор. Түрк элдеринин, Анадолу, Осман империясынын (грек-рим жана ислам маданиятынын уландысы), Европа элдеринин маданиятынын салт-санаалары байыртадан бери бири-бирине

болгон таасири, аралашы азыркы күнгө чейин уланып келүүдө. Ар кандай тарыхый факторлор азыркы түрк маданиятын аныктоодо чоң роль ойнойт. Түркиянын архитектуралык элементтери Рим, Византия, Осман, Оттоман империяларынын эстеликтеринен, жергиликтүү жана ислам салттарынын элементтеринен турат. Өлкөнүн тарыхый-маданий байлыктарынын көптүгү жана келечектүү дарамети кандайдыр бир эстеликтерди өзүнчө карап отурбастан, шаарларды, туристтик борборлорду бүтүн кароону талап кылат.

Алсак, Анкара – Түркиянын административдик, саясий, экономикалык, маданий борбору. Шаарда тарыхый-маданий эстеликтер көп (театрлар, музейлер, галереялар, айкелдер ж.б.), ошондой эле улуттук жана эл аралык маанидеги маданий иш-чаралар өткөрүлүп турат. Атап өтсөк, Анадолу цивилизациясынын музейи негизги тарыхый эстеликтердин бири болуу менен XV кылымга таандык жабык базарда жайгашкан. Этнографиялык музейде улуттук маанидеги экспозициялар сакталуу (килемдер, улуттук кийимдер, идиш-аяктар, музыкалык аспаптар ж.б.). Архитектуралык эстеликтерден цитадель, Хажы-байрам мечити (XV кылым) жана рим мончолору баарынан кызыктуу. Малтепе дөңсөөсүнө курулган Мустафа Кемал Ататүрктүн күмбөзү өзгөчө көңүлдү бурат жана ички да, сырткы да туристтердин башкы зыярат кылуучу жайы болуп саналат. Жалпысынан шаардын өзгөчө географиялык, тарыхый жана маданий абалы жыл сайын дүйнөнүн бардык тарабынан көптөгөн туристтерди тартууга шарт түзүп турат. Стамбул – Түркиянын мурунку борбору, азыркы ири экономикалык, маданий, транспорттук түйүнү. Байыркы замандардан бери саякат, соода жана зыярат жолдорунун кесилишинде жайгашуу менен бүгүнкү күнгө чейин дүйнөлүк адамзат коомунун коммуникациялык борборлорунун бири болуп келүүдө. Шаар биздин заманга чейинки 658-жылы негизделген. Дүйнөдөгү өнүгүү тарыхы боюнча уникалдуу шаар катары таанымал. Биринчиден, ал эки дүйнө бөлүгүндө – Европа жана Азияда жайгашкан; экинчиден, байыркы замандарда эки миң жылдын аралыгында шаар эки ири империялардын борбору болуп келген. Бул жерде Рим жана Византия империяларынын, Осман ээлигинин баалуу эстеликтери сакталып калган. Натыйжада шаар байыркы тарых менен архитектуранын казынасына, ар түрдүү маданияттарды, өнүгүү доорлорун чагылдырган музей-шаарга айланган. Белгилүү архитектуралык эстеликтерге Топ-Капы сарайы, Султанахмет мечити, Ыйык София собору, Константинопольдун байыркы чеби ж.б. кирет. Мына ушуга байланыштуу Стамбулду музейлердин шаары деп атоого болот: Ыйык Софья храм-музейи, археологиялык музей, Байыркы Чыгыштын музейи, Түрк жана ислам искусствосу музейи, Ататүрктүн үй-музейи, ошондой эле авиация, аскердик, деңиз, шаардын, түрк килемдеринин музейлери. Мындан тышкары ири курорттук шаарларына Алания, Анталия, Бодрум, Измир, Кемер, Кушадасы, Сиде, Фетхие ж.б. кирет. Ири курорттук шаарлардан башка туристтерди дагы байыркы маданий (археологиялык) очоктор кызыктырышы мүмкүн: Аспендос, Афродисия, Дидим, Ефес, Каппадокия, Немрут, Троя ж.б. Маселен, Каппадокияда катталыштуу тоолордун ичинде куугунтуктан качкан алгачкы христиандардын жер алдындагы шаарлары сакталып калган. Бул жерде жер алдындагы чиркөөлөр, башка курулмалар сырттан анча байкалбайт.

Туризм тармагынын азыркы өнүгүү абалы боюнча Түркия дүйнөлүк туризм индустриясынын алкагында орчундуу орунду ээлейт. Мындай ийгиликке жетишүүгө, жогоруда айтылып өткөндөй, биринчиден, өлкөнүн өтө ыңгайлуу географиялык-стратегиялык абалы, табигый-туристтик ресурстардын молдугу жана ар түрдүүлүгү, байыркы замандардан азыркыга чейинки доорлорду чагылдырган дүйнөлүк маанидеги тарыхый-маданий эстеликтердин болушу, этнографиялык өзгөчө-

лүктөрү шарт түзсө, экинчиден, мамлекеттин экономикасынын ургаалдуу өнүгүшү, социалдык инфраструктуранын жеткиликтүү жайылуусу, туризм тармагынын эл аралык деңгээлде өнүгүшү өбөлгө түзөт.

Түркиянын жалпы экономикасынын, анын ичинде туризм индустриясынын өнүгүшүн жыш транспорт торчосу аныктап турат. Транспорттун бардык түрлөрү өнүккөн. Алсак, темир жолдордун узундугу 8,4 миң км ден ашык, автожолдор – 59 миң км. Деңиз жолдорунун да ички жана эл аралык мааниси чоң. Ири портторуна Стамбул (кеме катнашы жана жүк алмашуу боюнча 1-орунда турат), Измир (2-орунда), Мерсин, Искендерун, Фетхие, Анталия, Зонгулдак, Самсун, Трабзон, Гиресун, Орду, Бандырма кирет. Өлкөнүн бардык ири шаарлары аба жолдору аркылуу байланышкан. Мында Стамбул транзит маанисиндеги дүйнөдөгү чоң авиатүйүндөрдүн бири болуп эсептелет. Өлкө ичинде, шаарлар ичинде, ошондой эле туристтерди ташуудагы ээ популярдуу транспорт каражаты болуп автобус эсептелет. Түркияга келген туристтердин 30-35%ы транспорттун ушул түрүн пайдаланышат.

Туризм байлыктарын даңазалоо, айрыкча, дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнөн туристтерди тартуу боюнча Түркия азыркы мезгилде олуттуу ийгиликтерге жетишип жатат. Мындай ийгиликтердин өзөгүн туризмге адистешкен компаниялардын чет жерлерде (Германия, Улуу Британия, Франция, Япония ж.б.) жүргүзгөн иш-аракеттери түзөт. Дүйнөнүн бир катар ири шаарларында (Москва, Оттава, Сидней, Сингапур, Тель-Авив ж.б.) туристтик маалымат берүүчү борборлор ачылган.

Мына ошентип, Түркияга турист катары келген чет өлкөлүктөрдүн саны жыл өткөн сайын арбып баратат. 1970-жылдары келген туристтердин саны 4-5 миң болсо, азыркы күндөрү 20 млн дон ашты. Алсак, 2007-жылы өлкөгө 27,2 млн турист келип, алардан түшкөн пайда 18,5 млрд АКШ долларын түзгөн. Киши башына орточо 679 доллар туура келген. Таблицыда аталган көрсөткүчтөрдүн айлар боюнча бөлүнүшү келтирилди.

Таблица
**Түркиянын чет элдик туризмнин айлар боюнча өсүүсү
(2007-жылга карата)**

Айлар	Туристтердин саны, млн киши	Алынган киреше, млн АКШ доллары менен	Киши башына орточо бөлүнүшү, АКШ доллары менен
Январь	1,0	727,4	694
Февраль	0,9	624,3	677
Март	1,2	810,8	664
Апрель	1,6	920,9	584
Май	2,2	1269,8	571
Июнь	2,7	1536,6	571
Июль	3,5	2582,5	730
Август	4,6	3404,4	732
Сентябрь	3,7	2745,3	745
Октябрь	2,7	1855,0	669
Ноябрь	1,6	1134,9	701
Декабрь	1,2	874,9	687

Булак: TUROFED, 2008. Subat, Sayı 17.

Демек, Түркияда туризм ишмердүүлүгү жылдын бардык мезгилдеринде жүргүзүлөт. Бирок ага карабастан, эс алууга ээ жагымдуу мезгилдер апрелден баштап, сентябрга чейин созулат. Алардын ичинен да келген туристтердин басымдуу бөлүгү июль, август жана сентябрь айларына туура келет.

Өлкөнүн чет элдик туризмнин географиясы өтө кенен. Башкача айтканда, дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнөн коноктор келип-кетишет. Ошондой болсо да, чет элдик туристтердин негизги бөлүгү КМШнын өкүлдөрүнө таандык (25-30%). Германия жана Румыниядан келгендер да басымдуу болуп (15%дан), АКШ, Болгария, Греция, Израиль, Иран, Улуу Британия, Франциядан келген туристтердин да үлүштөрү байкаларлык.

Чындыгында Түркиянын туризм тармагы акыркы жылдары жаңы географиялык сегменттин, башкача айтканда, мурунку СССРдин аймагынан, анын ичинде Орусиядан келген туристтердин эсебинен өнүгүүгө ээ болду. Адистердин маалыматы боюнча, алгачкы эле жылдары орусиялык туристтерди тейлөөнүн эсебинен 800 миң жумушчу оруну түзүлгөн. Көптөгөн өнөр жай, айыл чарба ишканалары түздөн-түз орусиялык туристтердин суроо-талабына багытталган. Мисалы, 2007-жылы орусиялык туристтердин саны 2,5 млн кишини түзүп, бул көрсөткүч 2006-жылга салыштырганда 33%га көптүк кылат. Бул көрсөткүч 3,5-4 млн го барат деген божомолдоолор бар. Анткени, айрым окумуштуулардын ою боюнча, жакын арада Азия континенти туристтерди тартуу боюнча ээ алдыңкы аймак болуп кала берет [1].

Бул жерде белгилеп кетүүчү жагдай, Түркия 1990-жылдардан баштап постсоветтик мейкиндикте пайда болгон туристтик арбын суроо-талапка өз убагында жеткиликтүү сунуш түзүп, ийкемдүү, салыштырма арзан баадагы, жакшы сапаттагы тейлөөнүн натыйжасында рыноктун жаңы «көңдөйүн» ийгиликтүү түрдө ээлей алды. Башкача айтканда, мурунку СССРдин (айрыкча Орусия, Украинанын) сыртка чыгуучу атуулдары үчүн Түркия биринчи «алыскы чет өлкө» катары таанылып, алгачкылардан болуп аларга эсеп жүргөн чыныгы «капиталисттик» эс алууну тартуулады. Мындай позицияны ушул күнгө чейин туруктуу кармап келе жатат.

Бүгүнкү күнү Анталия, Алания, Белек, Кемер, Сиде сыяктуу курорттордо дем алуучулардын, Стамбулдагы шоп-турлардын катышуучуларынын басымдуу бөлүгүн мурунку СССРдин атуулдары түзөт.

Түрк өкмөтү, тармактык министрлик туризм багытында алгылыктуу иш-чараларды иштеп чыгып, иш жүзүнө ашырып келүүдө. Жакынкы жылдары туристтик бизнестин өкүлдөрү менен бирге сырттан келген туристтердин санын арбытуу максатында жаңы долбоорду ишке ашыруу алдыда турат. Жалпысынан улуттук туризм тармагына 320 млн АКШ доллары өлчөмүндөгү каражат жумшоо каралууда. Анын 40%га жакынын өкмөт каржылайт. Кеңири масштабдагы жарнама иштери аркылуу 2012-жылга өлкөгө болгон туристтик агымдын санын 60 млн го, кирешени 50 млрд долларга жеткирүү каралып жатат. Эл аралык маанидеги жарнамалык иштер жаңы туристтик рынокторго багытталуу менен өлкөнүн жыл бою туристтерди кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрү кеңейтилет. Бирок туризм индустриясы сандык, сапаттык жана нарктык көрсөткүчтөр боюнча жылдан жылга дүркүрөп өнүгүп жаткандыгына карабастан, тармак өлкө аймагы боюнча бир кылка жайгашкан эмес. Туризм чөйрөсүнүн 70-80%дан ашуун ишмердүүлүгү Жер Ортолук жана Эгей деңиздеринин бойлорунда жүргүзүлөт. Бул жерлерде күндөн күнгө турист-

тердин арбын келишинен жана туристтик материалдык-техникалык базанын кеңейишинен бир топ көйгөйлүү маселелер келип чыгууда: табигый жайлардын ордуна «бетондолгон» жайлардын пайда болушу, таза суу менен камсыздоо, кир сууну тазалоо, таштандыларды чыгаруу ж.б.

Адабият:

1. Квартальнов В.А. Иностранный туризм. -Москва: Финансы и статистика, 1999. 30-б.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК КЫРДААЛДЫН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

ПРОФ. К.Ш. ТОКТОМАМАТОВ*
М. Д. КОЧКОРБАЕВА**

Аннотация

Сунушталган макалада Кыргыз Республикасынын учурдагы социалдык маселелери изилденип, жакырчылык көйгөйгө көңүл бурулган. Макалада иликтелген маселелер төмөндөгүдөй:

- *Кыргызстан СССР кулагандан кийин кайсыл экономикалык системада жашап келди жана кандай тоскоолдуктар менен кагылышты?*
- *Биздин коомубуздун негизги көйгөйлөрү кайсылар?*
- *Акыркы жылдарда дүйнөлүк жана улуттук экономикалардагы өзгөрүштөр элдин жашоо деңгээлине кандай таасир тийгизди, ж.б.*

Макалада жакырчылык көйгөйдү чечүүнүн кээ бир жолдору сунушталган.

Өткөн кылымдын акыркы 10 жылдыгы Советтер Союзунун аймагында жашап келген миллиондогон адамдардын тагдырын өзгөрттү. Бир убакытта көптөгөн өлкөлөр эгемендүүлүккө ээ болуп, ошол эле учурда дүйнөлүк экономикага көз карандылык менен кагылышты. Бардык республикалардын экономикалык саясаты дүйнөлүк экономикада өзүнө жараша жерди ээлөө багытталды. Алардын бир бөлүгү Союздан жакшы мураска ээ болуп, өзүнүн аймагындагы табигый байлыктарды өзүнчө колдоно баштады. Ал эми башка бөлүгү болсо мактана тургандай мураска ээ болбой бир топ кыйынчылыктар менен кагылышты. Алардын бири Кыргызстан.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүгүнүн алгачкы кадамдарынан баштап көптөгөн саясий, экономикалык жана социалдык көйгөйлөргө туш келди. Жаңы бийлик өлкөнү өзүнчө башкарууда тажрыйбасы жок болбогондугунан бы же батыш адистерине чексиз ишенгендигинен би көптөгөн каталарга жол ачып берди. Мисалы, айыл чарба тармагын реформалоодо бир катар кемчилдиктер орун ээледы, натыйжада мурдагы рентабелдүү колхоздор жок болуп, экономикабыздын аталган сектору номиналдуу болуп калды. Учурда кайра кооперативдерди түзүүгө багытталган иш аракеттер жүргүзүлүп жатат, бирок жок болуп кеткен мүлктү жана колдон чыгарылган мүмкүнчүлүктөрдү кайра калыпка салуу оңой эмес болуп жатат.

Советтер мезгилинде республиканын Ички Дүң Продукциясынын 13 пайызы Союздун борборлошкон бюджетинен субвенция катары түзүп келген. Анын жоюлушу, жана көп тараптуу чарбалык байланыштардын жокко чыгышы, өндүрүштүн жана сооданын көлөмүн азайышы 1991-1995-жылдардагы экономикалык кризиске өлкөбүздү алып келди. Натыйжада экономикабыз гиперинфляция менен кагылышып, элдин жашоо турмушун алда канча төмөндөттү.

Инфляция инвестицияларга дагы терс таасирин тийгизип экономикалык кырдаалды андан да оор абалга алып келди.

Чектелген ички каржылоо ресурстары, бюджеттин жана төлөө баланстын тартыштыгынын жогорулашы, өнүккөн банк жана каржылоо ортомчулук системанын жок болгондугу

* э.и.д., профессор, Экономика жана ишкердик университетинин ректору

** э.и.к., экономика кафедрасынын доценти. Кыргызстан

экономикага жана социалдык турмушка терс таасирин тийгизди. Бул кырдаалда сырткы экономикалык жардамдардын өтө керектүү болгондугу байкалып, сырткы инвестициялардын зарыл болгондугу белгиленди.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары Кыргызстан кредиттерди биздин өлкөбүз үчүн оор болгон шарттар менен алганы айласыз болгон. Бирок кийинки жылдары, Кыргыз Республикасы Дүйнөлүк Банк, Ислам Банку жана башка эл аралык каржылоо институттарына мүчө катары кабыл алынгандан кийин жеңилдетилген шарттарда кредиттерди алууга жол ачылды.

Жеңилдетилген шарттар менен алынган кредиттер каржылоо секторго, жүк ташуу жана энергетикалык тармактарына, айыл чарбага, билим берүү тармагына, ден соолукту чыңдоо, элди социалдык жактан колдоого жумшалды.

Кыргызстандын элинин эгемендүүлүктөгү алгачкы кадамдары аябай оор болгондугу тартышсыз. Бирок кыйынчылыктар биздин элибизди анданда күчтүү кылып татаал шарттарда күрөшүүнү үйрөттү.

Кыргызстандын аймагынын көбүрөөк бөлүгү тоолуу болгондугунан биздин элибиз кылымдап татаал шарттарда жашап келген.

Республикабыздын калкынын 36 пайызы 1000 метрден 2000 метрге чейинки бийиктикте жашап жатышат. Ал эми калктын 5 пайызы андан да жогорку бийиктиктердин тургундары катары белгиленип өтө кыйын турмуш шарттарында жашап жана иштеп жатышат.

Адистер адамдын эмгек өндүрүмдүүлүгүн 2500 метрден жогоруда 10 пайызга, ал эми 3000 метрден бийик болгон аймактарда болсо 20 пайызга төмөн болгондугун далилдеген [1, с. 23].

Тоолуу жерлердин элинин жашоо шарттары башка аймактарга салыштырмалуу оор болгондугу талашсыз десек жаңылышпайбыз. Тоолуктардын күндөлүк турмушунда керектөлүүчү товарлар жана кызматтар менен камсыз болушу башкаларга салыштырмалуу аябай эле төмөн. Адамдын өсүшүнө жана өнүгүшүнө түздөн түз таасир тийгизүүчү инфраструктуранын абалы тоолуу аймактарда начар болгондугу белгилүү.

Тоолуу жерлерде жашаган адамдардын үйлөрүн жылуулук менен, өздөрүн жылуу кийимдер менен камсыз кылуу оор. Алардын транспорттук каражаттары, энергетикалык жана экономикалык чыгымдары да салыштырмалуу жогору.

Ошондуктан экономикалык проблемалар тоолуу аймактарда жашап жаткан элдин көпчүлүгүн жакырчылыкка алып келди. Жакырчылык болсо тоолордун табигатын жок кылууга түрткү болду. Бул кырдаал дүйнөлүк коомчулукту тынчсыздандырышы зарыл, анткени тоолордун табиятынын абалы бардыгы дүйнөнүн жашоосуна түздөн түз таасир тийгизет.

Эгерде ичиле турган сууну алсак Борбордук Азиянын көптөгөн дарыялары Кыргызстандын тоолорунан башталып, бүткүл аталган аймакты суу менен камсыз кылып жатат.

Демек тоолуу жерлердин экологиялык абалы бардык Борбордук Азия өлкөлөрүн тынчсыздандырышы керек.

Жакырчылык адамдын ден соолугуна, анын билим денгээлине терс таасир тийгизип, өлкөнүн экономикалык өсүшүнө тоскоол болот. Эмнеге дегенде ресурстарды эффективдүү колдонууда эң зарыл ролду аткарган адамдар, тагыраак айтканда, алардын билими, илими, тажрыйбасы ж.б. Адамдардын денсоолугу эмгек өндүрүмдүүлүгүнө, иштеп чыгарылган товарлардын сапатына, иштөө процессинин эффективдүүлүгүнө чоң таасир тийгизет.

Демек өлкөнүн экономикасына жана келечегине таасир тийгизүүчү адамдык фактор өнүгүшү керек. Адамдардын кирешелери алардын татыктуу жашоосуна шарттарды түзүүгө мүмкүнчүлүк жаратса, ошондо гана биздин өлкөбүздүн экономикасы туруктуу өсүп, Кыргызстан дүйнөлүк экономикада татыктуу орунга ээ боло алат.

Аталган шарттарды элге түзүп берүүгө тоскоолдук кылып жаткан факторлорду жоюу зарыл. Ал үчүн төмөндөгүдөй иш аракеттер аткарылышы керек:

- Саясий жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылып Кыргызстандагы ата мекендик жана чет өлкөлөрдөн келип иштеп жаткан ишкерлерге ишеничтүү жана ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү зарыл. Ошондо гана инвестициялык абал жакшырышы мүмкүн.
- Экономиканын жана коомдук жашоонун бардыгы тармактарында коррупция жоюлушу керек, ар бир адам жана ар бир жетекчи өзүнөн башташы керек;
- Башкаруу системанын бардыгы денгээлинде эффективдүүлүктү камсыз кылуу керек; кадрдык саясатта тууганчылык, жердешчилик жана коррупцияны жок кылуу керек;
- Элдин жана жетекчилердин аңсезимин жогорулатууга жана патриоттук сезимин ойготууга багытталган идеологиялык иш аракеттер жүргүзүлүшү зарыл;
- Билим берүү тармагында сапатка жана тарбиялоо иштерине көбүрөөк көңүл буруп, Кыргызстандын экономикасына зарыл болгон татыктуу адистерди даярдоо керек.

Жогоруда аталган иш аракеттер жүргүзүлүп, эл жумуш орундары менен камсыз болуп, татыктуу эмгек акыга же кирешелердин башка түрүнө ээ боло ала турган болсо жакырчылык көйгөюн чечүүгө жол ачылат.

2000- жылдан 2007-жылга чейин иликтөө жүргүзгөндө өлкөдөгү жакырчылыктын төмөндөгөндүгү байкалып жатат (1 – чи таблица).

1-чи таблица

**2000-чи ЖЫЛДАН 2007-чи ЖЫЛГА ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАЛПЫ ЖАКЫРЧЫЛЫКТЫН
КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН ӨЗГӨРҮШҮ**

Көрсөт-күчтөр	жылдар							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Жакыр-чылык деңгээли (%)	61,8	58,5	55,1	50,0	47,2	41,8	40,0	35,0

1-чи таблицанын маалыматтарын терең изилдегенде төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр байкалып жатат: 2000-жылдан 2007-жылга чейин Кыргызстанда жакырчылык 26,8 пайызга төмөндөгөн (61,8 пайыздан 35,0 пайызга чейин). Орточо жылдык өзгөрүүнү эсептегенде бул көрсөткүч жылына 3,8 пайызга төмөндөп келген. Адистердин изилдөөлөрү көрсөтүп жаткандай иликтенген жылдарда жакырчылыктын курчтуулугу дагы позитивдик өзгөрүүлөргө ээ болду. Өтө жакырчылыктын көрсөткүчү да 2000- 2007-жылдары 32,6 пайыздан 6,6 пайызга чейин төмөндөгөн [2, с. 10].

Эгерде статистикалык маалыматтарга таянсак, иликтелген жылдары жакырчылык көйгөйүн чечүүдө өлкөбүз жаман эмес жетишкендиктере ээ болгон. 2003–2007-жылдары кыргызстандыктардын чыныгы кирешелери жыл сайын 17 пайызга жогорулап келген, демек элдин керектөөлөрү дагы аталган жылдары жакшы камсыз болуп адамдардын товарларга жана кызматтарга суроо талабы жогорулаган. Бирок бул өсүүнүн себеби эмнеде деген суроо туулуп жатат. Кыргызстандын экономикасы өсүп элдин кирешелери көбөйдүбү, же башка себеп түрткү болдубу? Тилекке каршы элдин кирешелеринин жогорулашынын себеби, биздин экономикабыздын өсүшү болгон эмес. Анын түздөн-түз себеби катары Россияда жана Казакстанда иштеп жаткан мекендештерибиздин үйбүлөлөрүнө которгон акчалар, тагыраак айтканда, сырткы мигранттардын трансферттери аныкталып жатат.

2003-жылдан 2007-жылга чейинки трансферттердин көлөмү 6,6 эсе жогорулап Кыргызстандын Ички Дүң Продукциясынын 27 пайызын түздү. Натыйжада 2007-жылы акырындагы керектөө Ички Дүң Продукциянын өндүрүлүшүнөн 27 пайызга жогору болгондугу аныкталды. Ооба, аталып кеткен жылдары Кыргызстандын Ички Дүң Продукциясы жылыга 5 пайызга өскөндүгүн статистикалык маалыматтар далилдейт, бирок, тилекке каршы, бул

өсүүнүн эсебинен адамдардын суроо талабы жана камсыз болгон керектөөлүрү жогорулаган жок.

Көнүл бурула турган нерсе-бул жакырчылыктын курчтугун азайткан себеб катары мамлекеттин бюджеттик саясаты болбоду. Айтылгандын далили катары төмөнкү маалыматты колдонсок болот: иликтенип жаткан жылдары мамлекеттин бюджетинен социалдык камсыз кылууга жумшалган каражаттардын орточо жылдык өсүшү болгону 1,5 пайызды түздү жана үй чарбалардын кирешелеринде социалдык трансферттердин үлүшү 2007-жылы андан мурунку жылга салыштырмалуу өзгөрбөй 7,3 пайызды түздү [2, с. 11].

Дүйнөлүк экономикалык кризис Россиянын жана Казахстандын экономикаларына терс таасир тийгизип кыргызстандык мигранттардын трансферттерин бир топ азайтты. Ошондуктан акыркы жылдары, айрыкча 2008-2009-жылдары кыргызстандыктардын жашоо деңгээлин төмөндүп жакырчылык көйгөйүн курчуду.

Жалпы жакырчылыктын жана өтө жакырчылыктын көрсөткүчтөрүн талдаганда алардын чектерин белгилөөчү кирешенин көлөмү аябай эле төмөн болгондугу байкалып жатат. № 2-чи таблицада аталган көрсөткүчтөрдүн 2000-жылдан 2007 –жылга чейинки чектери аныкта турат.

2-чи таблица

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАЛПЫ ЖАНА ӨТӨ ЖАКЫРЧЫЛЫКТЫН
ЧЕКТЕРИН БЕЛГИЛӨӨЧҮ КӨРСӨТКҮЧТӨР
(2000- 2007- жылдары)**

жылдар	Жалпы жакырчылыктын чектери (сом\ 1 айда)	Өтө жакырчылык (сом)
2000	543,75	362,33
2001	581,25	387,33
2003	593,46	395,47
2004	757,5	476,22
2005	800,4	509,56
2006	860,44	557,97
2007	963,14	640,10

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистикалык комитети. 2008

№ 2-чи таблицанын маалыматтары көрсөтүп тургандай 2007-жылы жалпы жакырчылыкты жана өтө жакырчылыкты белгилөөчү чектер аябай эле төмөн болгондугу байкалып жатат - бул 933 сом жана 640 сом! Аталган көрсөткүчтөрдүн дөнгөэли төмөн болгондугуна карабастан биздин өлкөбүздө жакырчылык проблемасы дагы эле курч абалда турат.

Бириккен Улуттар Уюмунун адистеринин изилдөөлөрүнүн натыйжасында белгиленген көрсөткүчтөр: 2007-жылдагы өтө жакырчылык – 6,6 пайыз жана жалпы жакырчылык 35 пайыз эмнени билдирет? Бул деген биздин өлкөбүздө 344,9 миң адам өтө жакырчылыкта жана 1829 миң адам болсо жакырчылыкта жашап жатышат [2, с. 12]. Ошондуктан 2015-жылга чейин Кыргызстанда жакырчылык көйгөйүн толугу менен чечүү маселеси адистер тарабынан аябай оор маселе катары белгиленген.

Изилдөөлөр көрсөтүп тургандай адамдардын билим деңгээли, айрыкча үй бүлөлөрдүн башчыларынын билим деңгээли, үй чарбалардын жашоо деңгээлине чоң таасир тийгизип турат. “Айыл чарбадагы билим берүү” деп аталган Илим жана Билим берүү Министирлигинин долбоорунун негизинде Кыргыз Республикасынын Статистикалык комитети тарабынан 5000 кыргызстандык үй чарбаларды изилдегенде жогоруда айтылган маалымат далилденген. Мисалы, жакыр үй чарбалардын катарына кошулган үй бүлөлөрдүн 20,8 пайызынын башчылары жогорку билимдүү, ал эми 42,3 пайызын башчылары орто билимдуу болгондугу аныкталган [3, с.28]. Демек жакыр үй бүлөлөрдүн башчыларынын көпчүлүгү билимсиз десек болот.

Бирок, жакырчылык көйгөйүн чечүүнүн жолу жогорку билим берүү деп айтсак туура болбойт.

Кыргызстанда башка өлкөлөргө салыштырмалуу орто билимдүү жана жогорку билимдүү адамдар көп. Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистикалык комитеттин маалыматтары боюнча 15 жаштан 24 жашка чейинки калктын 99,7 пайызы билимдүү. Бирок, тилекке каршы бул корсоткучтун сапаты төмөн. Демек, учурдагы билим берүү тармагында билимдин сапатын жогорулатууга багытталган иш аракеттер жүргүзүлүшү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, элдин билими менен жашоо деңгээлинин арасында тыгыз байланыш бар. Билимдүү адамдын өзүнүн жашоо шарттарын оңдоого мүмкүнчүлүктөрү жогору турат. Ал эми адамдын кирешелери болсо анын билим деңгээлин жогорулатууга жол ачат. Ошондуктан мамлекет жана коомчулук тарабынан элдин билимин жогорулатууга чоң көңүл бурулушу керек.

Учурдагы чоң көйгөй катары мектептерде билим берүүнүн сапаты белгиленет. Эгерде жогорку окуу жайларына жакшы билимдүү талапкерлер келсе, алардан жогорку билимдүү, заманга татыктуу, экономикабыздын өсүшүнө чоң салым кошо турган адистерди даярдоого жакшы мүмкүнчүлүктөр жаралат.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарында элдин 60 пайызы жакырчылыкта жашап көптөгөн балдардын жакшы билим алууга шарттары болбоду. Алардын көпчүлүгү үй бүлөлөрүнө акчалай жардам берүү максаты менен базарларга иштөөгө чыгышты. Бул балдардын келечеги кандай болот? Бул суроо бардыгыбызды терең ойлонууга түртүп жатат.

Акыркы жылдары дүйнөлүк экономикалык кризистин натыйжасында кырдаал оорлоп элибиздин жакшы билим алууга мүмкүнчүлүктөрү төмөндөдү. Бул абал сөзсүз келечекте өлкөбүздүн экономикасына, демек адамдардын жашоо деңгээлине терс таасир тийгизиши мүмкүн.

2000- 2007- жылдардагы адамдардын жашоо деңгээлинин аз болсо да оңдолушу алардын көптөгөн мүмкүнчүлүктөрүнө оң таасир тийгизди. А бирок, региондорду бир бири менен салыштырганда Жалал-Абад, Ош жана Баткен облустарында 7 жаштан 16 жашка чейинки балдардын билим алуунун төмөн болгондугу байкалып жатат. Андан сырткары, республикабыздын түштүк регионунда ички жана сырткы миграция дагы салыштырмалуу жогору турат. Жумуш орундары аз болгондугунан көптөгөн улан – кыздарыбыз Россияда жана Казакстанда өтө оор шарттарда эмгектенип ден соолугуна залал тийгизип жатышат. Кыргызстандын ишене турган эмгек күчү жана өлкөбүздүн келечеги- бул учурдагы жаш балдарыбыз жана улан, кыздарыбыз. Демек алардын ден соолугун сактоо көйгөйү коомубуздун эң маанилүү маселери катары белгилениши керек.

Акыркы жылдардагы дүйнөөдөгү жана республикабыздагы кырдаал элдин турмушун андан да оор абалга алып келишинин кооптугу орун алып жатат.

Биз ойлойбуз, кыска мөөнөттө Кыргызстанда белгилүү иш аракеттер жүргүзүлбөсө жакырчылык көйгөйү курчуп кетиши мүмкүн. Ошондуктан, учурдагы абалды оңдоого багытталган иш аракеттер жүргүзүлүшү керек.

Бул төмөндөгүдөй иш аракеттер:

- Республикадагы кырдаалды стабилдештирип, инвестицияларды тартуучу шарттар түзүү.
- Чакан жана орточо бизнестерди эффективдүү түрдө өнүктүрүү үчүн салыктарды жөнгө салуу.
- Атамекендик өндүрүш, айрыкча айыл – чарба жана кайра иштеп чыгаруу ишканалары, чакан жана орточо ишканалар мамлекет тарабынан ар тараптуу колдоого алынышы керек;

- Туризм секторун өнүктүрүү жана анын өнүгүшүнө түрткү болуучу мыйзамдарды ыңгайлаштуруу жана турмушта аткарылышын көзөмөлдөө.
- Жетекчилердин, экономикалык субъекттердин жана калктын иш аракеттери Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарын коргоого багытталышы керек;
- Элдин арасында патриоттук сезимди тарбиялоо өтө маанилүү болгондугунан балдар бакчасынан жогорку окуу жайларына чейин билим берүү жана тарбиялоо системаны өзгөртүү.

Булактар:

1. Горы Кыргызстана.- Бишкек, 2001.
2. Второй отчет о прогрессе в достижении Целей Развития Тысячелетия в Кыргызской Республике. – Бишкек, 2009 г.
3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Образование и наука в Кыргызской Республике. -Бишкек, 2006
4. Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистикалык комитети. Бишкек. 2008

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ FİNGER - KREİNİN İNDEKSİNİN HESABLANMASI VƏ PERSPEKTİV RƏQABƏTLİ ÜSTÜNLÜYƏ MALİK SAHƏLƏRİN KONYUKTUKASININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

DOS. DR. ASİMAN AYDIN OĞLU QULİYEV*
XALİD SABİR OĞLU KƏRİMLİ**

Анализ экономик схожих стран в целом показывает наличие в их нефтегазовом секторе довольно конкурентоспособных отраслей. Особенно в сфере экспорта готовой продукции на мировой рынок имеются необходимые для заимствования и применения образцы. Это может сыграть значительную роль в формировании таких конкурентоспособных в перспективе отраслей национальной экономики, как химическая промышленность, сельское хозяйство, производство конечной продукции в нефтяной промышленности, машиностроение и телекоммуникация.

1. Giriş

Ölkə iqtisadiyyatının ixrac strukturu ilə digər ölkələrin ixrac strukturu arasında uyğunluq səviyyəsini müəyyənləşdirməklə oxşar ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyə malik olduğu sahələrin milli iqtisadiyyatda da inkişaf etdirilə biləcəyi barədə fikir yürütmək olar. Uyğunluq səviyyəsini müəyyənləşdirməklə həm də ölkə iqtisadiyyatının dünyanın hansı ölkələrinin iqtisadiyyatı ilə "oxşarlığını" təyin edərək perspektiv qərarların verilməsi mümkündür.

1.1. Tədqiqatın Məqsədi

Tədqiqatın məqsədi ölkə iqtisadiyyatının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı ilə uyğunluq səviyyəsini müəyyənləşdirmək və oxşar ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələrinin ölkəmizdə inkişaf etdirilmə imkanlarını təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən doğan vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- İxrac oxşarlığı indeksi olan Finqer-Kreinin indeksinin hesablanması;
- Ölkə iqtisadiyyatın oxşar olan iqtisadiyyatların müəyyənləşdirilməsi;
- Oxşar iqtisadiyyatların cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Ölkə iqtisadiyyatında inkişaf etdirilməsi mümkün olan sahələr barəsində təhlillər aparılması.

1.2. Tədqiqatın Məlumat Bazası

Məlumat bazasını YUNKTAD və BMT-nin dünya ticarət statistikasına barədə məlumat bazası və WITS (World Integrated Trade Statistics) təşkil edir. Tədqiqat işində Azərbaycanın dünyanın 99 ölkəsi ilə ixrac oxşarlığı hesablanmış və oxşar ölkələrin cari rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyənləşdirilmişdir.

2. Finger-Kreinin İndeksinin Hesablanması Metodologiyası

J. M. Finger və M. E. Kreinin 1979-cu ildə nəşr etdikləri "İxrac oxşar"lığının ölçülməsi və onun mümkün istifadə imkanları" adlı əsərində Mac Dougall hələ 1952-ci ildə ("Britaniya və

* ADİU., Tükdünyası İşlətmə Fakültəsi, q.asiman@box.az.

** ADİU-nun "Marketing" kafedrasının dissertantı, xalid_az@mail.ru.

Amerika ixracatı: araşdırma müqayisəli xərclər nəzəriyyəsində təklif olunur”) irəli sürdüüyü ixrac oxşarlığı ideyasını təkmilləşdirərək hal-hazırda geniş istifadə edilən indeksin hesablamaya qaydalarını müəyyənləşdirdilər. Finger-Kreinin indeksi aşağıdakı kimidir:

$$XS(j,k) = \sum[\min(X_{ij}, X_{ik}) * 100]$$

burada

X_{ij} , X_{ik} i-ci məhsulun j və k ölkələrinin ixracında xüsusi çəkisidir. İndeksin qiyməti 0-100 arasında dəyişir. 0 oxşarlığın tamamilə olmadığı, 100 isə tam eyniyyət təşkil etdiyini bildirir.

3. Finger-Kreinin İndeksinin Hesablanması Nəticələri

Finger-Kreinin indeksinin 50% və daha yüksək olduğu ölkələrin ixracını ölkəmizlə oxşar digərlərini isə fərqli olduğunu qəbul edirik.

Cədvəl 1-dən də görüldüyü kimi İran (94.2 %), Yəmən (91.9 %), Səudiyyə Ərəbistanı (91.2 %), Türkmənistan 91.1 %, Venesuela (90.2 %), Oman (89.2 %), Qətər (89.0 %), Küveyt (88.4 %), Bəhreyn (87.8 %), İraq (87.5 %), Nigeriya (87.4 %), Anqola (84.7 %), Norveç (82.8 %), Trinidad və Tobaqo (81.6 %), Qazaxıstan (78.3 %), Rusiya (76.1 %), BƏƏ (73.1 %), Misir (71.7 %), Ekvador (70.4 %), Boliviya (62.4 %) və Suriya (56.2 %) Azərbaycanla “ixrac oxşar”lığına malikdir. “Oxşar” ölkələrin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələrini müəyyənləşdirmək üçün onlar üzrə Balassa indeksini hesablayaq.¹

Cədvəl 1

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Finger-Creinin indeksinin hesablanması, %

		1995		2000		2005		2006	
1	Anqola	67,669	OXŞAR	85,856	OXŞAR	76,902	OXŞAR	84,663	OXŞAR
2	Argentina	37,644	Fərqli	30,601	Fərqli	39,464	Fərqli	30,087	Fərqli
3	Ermənistan	25,937	Fərqli	20,071	Fərqli	14,581	Fərqli	14,808	Fərqli
4	Avstraliya	46,412	Fərqli	36,623	Fərqli	50,903	OXŞAR	41,466	Fərqli
5	Avstriya	27,746	Fərqli	14,481	Fərqli	24,483	Fərqli	19,153	Fərqli
6	Bahreyn	66,780	OXŞAR	80,055	OXŞAR	86,608	OXŞAR	87,763	OXŞAR
7	Belarus	34,502	Fərqli	32,266	Fərqli	54,506	OXŞAR	49,750	Fərqli
8	Belçika	N/A	N/A	N/A	N/A	29,151	Fərqli	22,122	Fərqli
9	Boliviya	35,040	Fərqli	25,293	Fərqli	64,006	OXŞAR	62,538	OXŞAR
10	Braziliya	30,829	Fərqli	16,540	Fərqli	29,617	Fərqli	23,268	Fərqli
11	Bolqarıstan	34,606	Fərqli	26,495	Fərqli	34,000	Fərqli	28,753	Fərqli
12	Kanada	40,943	Fərqli	27,186	Fərqli	44,073	Fərqli	36,167	Fərqli
13	Çili	24,374	Fərqli	15,259	Fərqli	21,027	Fərqli	17,416	Fərqli
14	Çin	28,601	Fərqli	14,187	Fərqli	19,520	Fərqli	13,082	Fərqli
15	Xorvatıstan	37,795	Fərqli	24,441	Fərqli	37,212	Fərqli	30,896	Fərqli
16	Kuba	12,999	Fərqli	12,591	Fərqli	20,113	Fərqli	14,843	Fərqli
17	Kipr	29,386	Fərqli	22,847	Fərqli	36,811	Fərqli	33,221	Fərqli
18	Çex Respublikası	31,480	Fərqli	15,897	Fərqli	21,232	Fərqli	15,218	Fərqli
19	Danimarka	30,179	Fərqli	20,429	Fərqli	31,312	Fərqli	24,229	Fərqli
20	Dominikan	18,460	Fərqli	9,764	Fərqli	21,056	Fərqli	13,348	Fərqli
21	Ekvador	48,303	Fərqli	59,900	OXŞAR	73,181	OXŞAR	70,358	OXŞAR

¹ Balassa indeksinin hesablanması metodologiyası və Azərbaycanın cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri ilə ətraflı şəkildə “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika N 3-4 2007, Bakı 2008” jurnalında müəllifin dərc olunmuş “Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi kontekstində Balassa indeksinin və xalis ixrac nisbətinin hesablanması” məqaləsindən tanış olmaq olar.

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

22	Misir	56,584	OXŞAR	52,181	OXŞAR	71,493	OXŞAR	71,679	OXŞAR
23	Estoniya	39,385	Fərqli	18,946	Fərqli	29,253	Fərqli	31,439	Fərqli
24	Fici	16,728	Fərqli	7,760	Fərqli	39,211	Fərqli	37,065	Fərqli
25	Finlandiya	32,103	Fərqli	14,887	Fərqli	20,575	Fərqli	15,563	Fərqli
26	Fransa	29,057	Fərqli	14,657	Fərqli	26,370	Fərqli	18,837	Fərqli
27	Gürcüstan	42,281	Fərqli	22,724	Fərqli	25,668	Fərqli	17,629	Fərqli
28	Almaniya	25,804	Fərqli	12,853	Fərqli	21,526	Fərqli	16,233	Fərqli
29	Gvatemala	24,185	Fərqli	18,414	Fərqli	22,092	Fərqli	21,800	Fərqli
30	Honduras	14,530	Fərqli	13,668	Fərqli	20,763	Fərqli	14,734	Fərqli
31	Macarıstan	30,534	Fərqli	12,802	Fərqli	23,503	Fərqli	16,166	Fərqli
32	İslandiya	15,654	Fərqli	10,643	Fərqli	22,631	Fərqli	15,876	Fərqli
33	Hindistan	26,469	Fərqli	17,122	Fərqli	34,568	Fərqli	29,984	Fərqli
34	İndoneziya	52,293	OXŞAR	39,359	Fərqli	50,936	OXŞAR	42,656	Fərqli
35	İran	77,876	OXŞAR	90,932	OXŞAR	86,996	OXŞAR	94,206	OXŞAR
36	İraq	73,351	OXŞAR	85,304	OXŞAR	77,851	OXŞAR	87,514	OXŞAR
37	İrlandiya	26,703	Fərqli	11,321	Fərqli	20,471	Fərqli	13,320	Fərqli
38	İsrail	24,779	Fərqli	11,773	Fərqli	16,183	Fərqli	10,949	Fərqli
39	İtaliya	25,691	Fərqli	13,230	Fərqli	23,125	Fərqli	17,351	Fərqli
40	Yamayka	17,552	Fərqli	10,914	Fərqli	22,504	Fərqli	25,991	Fərqli
41	Yaponiya	21,942	Fərqli	8,515	Fərqli	15,386	Fərqli	10,392	Fərqli
42	İordaniya	25,540	Fərqli	13,242	Fərqli	22,619	Fərqli	15,854	Fərqli
43	Qazaxıstan	44,358	Fərqli	57,324	OXŞAR	77,676	OXŞAR	78,336	OXŞAR
44	Keniya	32,180	Fərqli	19,788	Fərqli	35,118	Fərqli	21,644	Fərqli
45	Küveyt	71,458	OXŞAR	89,199	OXŞAR	80,683	OXŞAR	88,383	OXŞAR
46	Qırğızıstan	44,758	Fərqli	31,288	Fərqli	33,473	Fərqli	33,305	Fərqli
47	Latviya	34,742	Fərqli	17,131	Fərqli	32,020	Fərqli	20,891	Fərqli
48	Litva	42,546	Fərqli	34,495	Fərqli	48,396	Fərqli	37,330	Fərqli
49	Lüksemburq	N/A	N/A	N/A	N/A	20,143	Fərqli	14,453	Fərqli
50	Malaziya	32,641	Fərqli	21,646	Fərqli	34,305	Fərqli	26,967	Fərqli
51	Meksika	33,635	Fərqli	20,787	Fərqli	33,793	Fərqli	29,152	Fərqli
52	Moldova	23,066	Fərqli	13,757	Fərqli	20,909	Fərqli	14,894	Fərqli
53	Mərakeş	24,662	Fərqli	17,359	Fərqli	28,443	Fərqli	19,201	Fərqli
54	Hollandiya	36,726	Fərqli	23,139	Fərqli	34,644	Fərqli	28,580	Fərqli
55	Yeni Zelandiya	33,082	Fərqli	15,688	Fərqli	24,076	Fərqli	16,170	Fərqli
56	Nikaraqua	20,655	Fərqli	10,753	Fərqli	16,542	Fərqli	13,380	Fərqli
57	Niger	20,458	Fərqli	14,615	Fərqli	21,075	Fərqli	13,564	Fərqli
58	Nigeriya	72,862	OXŞAR	85,395	OXŞAR	79,101	OXŞAR	87,388	OXŞAR
59	Norveç	71,570	OXŞAR	76,467	OXŞAR	88,778	OXŞAR	82,803	OXŞAR
60	Oman	82,690	OXŞAR	92,045	OXŞAR	85,392	OXŞAR	89,820	OXŞAR
61	Pakistan	13,917	Fərqli	9,785	Fərqli	18,751	Fərqli	16,767	Fərqli
62	Panama	19,496	Fərqli	16,174	Fərqli	15,839	Fərqli	14,892	Fərqli
63	Paragvay	21,179	Fərqli	9,397	Fərqli	15,454	Fərqli	12,537	Fərqli
64	Peru	19,130	Fərqli	17,498	Fərqli	26,025	Fərqli	21,337	Fərqli
65	Filippin	24,783	Fərqli	10,893	Fərqli	20,940	Fərqli	16,072	Fərqli

66	Polşa	34,333	Fərqli	17,193	Fərqli	27,428	Fərqli	18,951	Fərqli
67	Portugaliya	31,689	Fərqli	16,015	Fərqli	26,489	Fərqli	21,537	Fərqli
68	Qatar	80,484	OXŞAR	89,399	OXŞAR	80,961	OXŞAR	89,044	OXŞAR
69	Koreya Respublikası	25,653	Fərqli	14,803	Fərqli	20,447	Fərqli	15,762	Fərqli
70	Rumıniya	32,909	Fərqli	20,838	Fərqli	28,827	Fərqli	23,291	Fərqli
71	Rusiya Federasiyası	73,085	OXŞAR	65,803	OXŞAR	77,496	OXŞAR	76,064	OXŞAR
72	Səudiyyə Ərəbistanı	77,690	OXŞAR	89,515	OXŞAR	83,002	OXŞAR	91,211	OXŞAR
73	Serbiya və Monteneqro	31,006	Fərqli	13,823	Fərqli	25,923	Fərqli	18,156	Fərqli
74	Sinqapur	31,656	Fərqli	17,643	Fərqli	27,489	Fərqli	23,419	Fərqli
75	Slovakiya	30,695	Fərqli	18,834	Fərqli	25,708	Fərqli	18,331	Fərqli
76	Sloveniya	25,995	Fərqli	12,728	Fərqli	20,006	Fərqli	15,481	Fərqli
77	Cənubi Afrikca	40,887	Fərqli	25,431	Fərqli	32,496	Fərqli	24,550	Fərqli
78	İspaniya	27,671	Fərqli	16,013	Fərqli	26,797	Fərqli	18,922	Fərqli
79	Şri Lanka	18,938	Fərqli	10,474	Fərqli	18,254	Fərqli	12,559	Fərqli
80	İsveç	32,024	Fərqli	16,261	Fərqli	24,219	Fərqli	19,415	Fərqli
81	İsveçrə	24,223	Fərqli	11,053	Fərqli	18,869	Fərqli	14,032	Fərqli
82	Suriya	79,633	OXŞAR	84,293	OXŞAR	83,387	OXŞAR	56,181	OXŞAR
83	Tacikistan	25,644	Fərqli	25,262	Fərqli	17,413	Fərqli	11,750	Fərqli
84	Tailand	27,005	Fərqli	15,670	Fərqli	25,319	Fərqli	18,295	Fərqli
85	Trinidad və Tobaqo	62,400	OXŞAR	69,136	OXŞAR	77,285	OXŞAR	81,604	OXŞAR
86	Tunis	33,311	Fərqli	23,658	Fərqli	33,596	Fərqli	24,298	Fərqli
87	Türkiyə	25,111	Fərqli	13,460	Fərqli	25,468	Fərqli	14,616	Fərqli
88	Türkmənistan	82,619	OXŞAR	87,293	OXŞAR	82,320	OXŞAR	91,130	OXŞAR
89	Ukrayna	28,471	Fərqli	17,542	Fərqli	30,952	Fərqli	20,787	Fərqli
90	BƏƏ	86,390	OXŞAR	85,998	OXŞAR	78,519	OXŞAR	73,088	OXŞAR
91	Birləşmiş Krallıq	32,168	Fərqli	20,283	Fərqli	28,687	Fərqli	23,074	Fərqli
92	ABŞ	30,310	Fərqli	14,876	Fərqli	25,569	Fərqli	18,665	Fərqli
93	Uruqvay	29,917	Fərqli	14,028	Fərqli	21,516	Fərqli	16,445	Fərqli
94	Özbəkistan	37,071	Fərqli	33,165	Fərqli	39,457	Fərqli	30,014	Fərqli
95	Venesuela	82,889	OXŞAR	90,850	OXŞAR	84,099	OXŞAR	90,219	OXŞAR
96	Vyetnam	38,935	Fərqli	37,476	Fərqli	45,350	Fərqli	36,739	Fərqli
97	Yəmən	71,417	OXŞAR	88,539	OXŞAR	83,392	OXŞAR	91,858	OXŞAR
98	Zambiya	13,689	Fərqli	12,428	Fərqli	16,927	Fərqli	13,886	Fərqli
99	Zimbabve	23,370	Fərqli	14,606	Fərqli	18,604	Fərqli	16,255	Fərqli

4. Oxşar Ölkələrin Cari Rəqabətqabiliyyətliliyə Malik Sahələrinin Müəyyənləşdirilməsi

“Oxşar ölkələrin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələrinin müəyyənləşdirilməsi (Cədvəl 2) bu ölkələrin kifayət qədər geniş spektrdə rəqabətqabiliyyətli sahələrə malik olduğunu nümayiş etdirir. Cədvəlin hazırlanması zamanı neft və neft məhsulları (SİTC kodu 333, 334 və 335) üzrə indekslər cədvələ daxil edilməmişdir, çünki, bu məhsullar üzrə “oxşar ölkə”lərin hamısının ciddi rəqabətli üstünlüyü var və bu ölkələrin “oxşar”lığının əsas səbəbi də budur. Eyni zamanda cədvəl 2-də ən azı 4 ölkənin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik olduğu məhsul kateqoriyaları üzrə Balassa indeksləri təqdim olunmuşdur. Çünki, belə hesab edirik ki, ən azı dörd “oxşar ölkə”nin hər hansı məhsul üzrə cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik olması bu sahənin ölkəmiz üçün perspektiv sahə kimi nəzərdən keçirməyə və ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Cədvəldə 17 “oxşar ölkə”nin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələri təqdim edilmişdir ki, bunun səbəbi qalan dörd

ölkənin ikisinin (Nigeriya və İraq) ümumiyyətə neft məsullarından başqa (SİTC 3 kodu 333, 334 və 335) digər sahələrdə cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik olmaması, digər ikisinin isə (Anqola və Türkmənistan) son illərə aid statistik məlumatlarının əldə edilə bilməməsidir. Cədvəl məlumatlarının təhlili aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmağa imkan verir:

- “Oxşar ölkələr” qeyri-neft əsaslı əmtəələr üzrə cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik kifayət qədər sahələrə malikdirlər (Kodu 0, 1, 2, 4 və 68-lə başlayan);

- Əmək və resurs tutumlu sahələr bu ölkələrdə kifayət qədər yaxşı inkişaf etməmişdir, yalnız dəri emalı (611), kağız və karton məhsulları (64), toxuma ipliyi (65) və əhəng, sement kimi tikinti materiallarının (66) istehsalı istisnadır;

- Zəif bacarıq tələb edən sahələr bu ölkələrdə kifayət qədər geniş inkişaf etmişdir (Kodu 67 və 69-la başlayan sahələr);

- Orta bacarıq tələb edən sahələr daxili yanma mühərrikləri (713), mülki mühəndislik alət və qurğuları (723) və sərnişin (781) və yük (782) daşımanı təmin edən nəqliyyat vasitələri timsalında inkişaf etmişdir.

- Yüksək bacarıq tələb edən sahələr, xüsusən də kimya sənayesi (Kodu 5-lə başlayan sahələr) və telekommunikasiya (764) sahələri timsalında inkişaf etmişdir.

Oxşar ölkələrdən xüsusilə İran (39), Oman (39), Norveç (48), Qazaxıstan (42), Rusiya (48), BƏƏ (40), Misir (59), Ekvador (41), Boliviya (35), Suriya (59) qeyri-neft sektorunda kifayət qədər cari rəqabətqabiliyyətli sahələrə malikdirlər.

Oxşar ölkələrin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik olduğu və milli iqtisadiyyatımızın rəqabətqabiliyyətliliyə malik olmadığı sahələr aşağıdakılardır:

Oxşar ölkələrin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik olduğu və milli iqtisadiyyatımızın rəqabətqabiliyyətliliyə malik olmadığı sahələr aşağıdakılardır:

(022) Süd və qaymaq, süd məhsulları (yağ və pendir daxil deyil); (034) Balıq, təzə (canlı və cansız), soyudulmuş və ya dondurulmuş;

Cədvəl 2
Oxşar ölkələrin Balassa indeksi əsasında hesablanmış cari rəqabətqabiliyyətiliyə malik sahələri
(2006-cı ilin göstəriciləri əsasında)

Kod SITC3	İran	Yaman	Saudiyyə	Ərəbistanı	Venesuela	Oman	Qətər	Küveyt	Bahreyn	Norveç	Trinidad Tobago	Qazaxıstan	Rusiya	BƏƏ	Misir	Ekvador	Boliviya	Suriya	Qeyd *
022		5,6				3,7											1,9	4,0	4
034		8,5				17,9				11,0						6,3			4
036		1,8				1,1		2,6								14,3			5
046											1,6	3,9		1,7	1,6			3,7	5
048	1,0	2,6				1,4	7,9	1,7		58,4	1,1				2,6	1,2	1,6	10	
054	1,3	23,4				1,3			1,4			21,9		4,1	94,2	12,5	11,1	9	
056						5,7		1,4						2,8				3,1	4
057	5,5	1,1						3,5						2,0	31,6	8,1	3,8	7	
061		1,2									2,8	1,3		1,3	2,7	1,5		6	
062	1,9													1,4	5,7		14,4	4	
075	5,5													1,3	1,6		54,9	4	
081												1,2		1,0	9,6	43,5		4	
111	1,2					2,0		2,3			1,6						5,4	5	
112											2,8					2,7	18,3	4	
248										3,4			2,4			3,1	47,4	4	
251										2,1	1,3		1,1		7,3			4	
263		3,2										236,8			2,9		6,5	18,3	5
273	7,4	1,2			1,8	18,8	3,1			5,0	1,8			7,7	25,3		1,2	10	
278	6,6									1,3	2,7	136,9	7,5		22,7			6	
281	1,6								4,8	2,0	6,3	277,8	3,1					6	
282						40,8		17,5	49,9	8,9	1,5	13,8	2,3		2,4	3,9		9	
287																			
288	1,1					1,2						50,5					2313,9	4	
292							1,1	1,5	51,1		1,3		1,4	20,8		21,6	3,5	3,5	9
342	9,9	9,8								3,6					1,2	13,0	2,0	6	
344	171,8					2,6	11,7	31,8		9,3	8,3	4,4			6,7			8	
421						58,9				33,4	24,3	1,1						4	
422		2,2	376,7										1,6	9,5				4	
511	6,1		4,1				3,6									10,8	12,5	4	
													13,5					4	

qum, çınqıl; (278) Digər xam minerallar; (281) Dəmir filizi və konsentratları; (282) Metal tullantıları; əridilmiş külçələr; dəmir, polad; (287) Digər mənbələrdə göstərilməyən əsas metal filizləri və konsentratları; (288) Qeyri-dəmirli əsas metal tullantıları; (292) Xam tərəvəz məhsulları; (342) Mayeləşdirilmiş propan və butan; (344) Neft qazları, digər hidrokarbon qazları; (422) Qatılaştırılmış tərəvəz yağı və piyi, xam, saflaşdırılmış, hissələrə bölünmüş, yüngüllərdən başqa; (511) Hidrokarbonlar, d.m.g., onların halogenləşdirilmiş, nitratlaşdırılmış törəmələri; (512) Alkoqollar, fenollar, onların halogenləri, kükürlü və nitratlaşdırılmış törəmələri; (514) Nitrogen funksiyalı qarışıqlar; (522) Qeyri-üzvi kimyəvi elementlər, oksidlər və halogen turşular; (523) Qeyri-üzvi turşuların metal duzları və peroksi duzları; (542) Dərmanlar (baytarlıq dərmanları daxil); (553) Ətirilər, kosmetika və ya tualet məhsulları (sabunlar daxil deyil); (554) Sabunlar, təmizləyici və parıldadıcı məhsullar; (562) Gübrələr; (611) Emal olunmuş dəri; (641) Kağız və karton; (642) Kağız və karton, onların şeyləri, formaya salınmış; (651) Toxuma ipliyi; (661) Əhəng, sement və quraşdırılmış tikinti materialları (gil, şüşə məhsulları çıxılmaqla); (671) Külçə dəmir, hamar çuqun, süngər, dəmir, polad tozu; (673) Dəmir və xəlitə şəklində olmayan poladın zolaq məhsulları, örtüklənmiş; (682) Mis; (691) Dəmir, polad və alüminiumun d.m.g. strukturları və hissələri; (697) Metaldan ev alətləri, d.m.g.; (699) Metal məhsulları, d.m.g.; (713) Daxili yanma mühərriki, hissələri, d.m.g.; (723) Mülki mühəndislik və qurğular, alətlər; (764) Telekommunikasiya alətləri d.m.g., onların hissələri, d.m.g.; (781) Sərnişin daşımada istifadə olunan nəqliyyat vasitələri; (782) Yükləyən və xüsusi təyinatlarda istifadə olunan nəqliyyat vasitələri; (792) Təyyarələr və uyğun ləvazimatlar; səma gəmiləri və s.; (893) Plastik şeylər, d.m.g.; (931) Xüsusi əməliyyatlar və təsnifləşdirilməyən əmtəələr; (971) Qızıl, qeyri-pul(qızıl filizi və konsentratları daxil deyil).

“Oxşar ölkə”lərin malik olduğu rəqabətqabiliyyətli sahələrin ölkəmizdə də inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Ölkə iqtisadiyyatının SWOT təhlili və resursların qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın xüsusilə də 022, 034, 048, 056, 061, 062, 075, 111, 112, 273, 292, 344, 511, 512, 522, 523, 542, 553, 554, 562, 661, 713, 764, 782 və 971 kodlu məhsullar üzrə rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etmə imkanlarının daha geniş olduğunu qeyd etməyə imkan verir.

Lakin “oxşar ölkə”lərin cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik olduğu bəzi sahələr ölkə iqtisadiyyatının resurs potensialına uyğun gəlmir, bunlar xüsusilə meşə təsərrüfatı ilə bağlı məhsullar, taxta, kağız məhsulları və təbii resursları ölkədə iqtisadi cəhətdən lazımi miqdarda olmayan sahələrdir.

5. Nəticə

Ümumiyyətlə, oxşar ölkələrin iqtisadiyyatlarının təhlili onların qeyri-neft sektorunda kifayət qədər cari rəqabətqabiliyyətliliyə malik sahələrin olduğunu göstərdi. Xüsusən də hazır məhsulların dünya bazarına ixracı sahəsində ölkə iqtisadiyyatına tətbiqi zəruri olan nümunələr mövcuddur. Kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı, neft sənayesində son məhsullar istehsalı, maşınqayırma və telekommunikasiya sahəsində bu ölkələrin uğuru milli iqtisadiyyatın perspektiv rəqabətqabiliyyətlilik sahələrinin formalaşdırılmasına mühüm istiqamət verə bilər.

Ədəbiyyat Siyahısı

Balassa B. “Trade liberalization and ‘revealed’ comparative advantage”, The Manchester School of Economic and Social Studies, 33, pp. 99-123, 1965.

Finger J. M., Kreinin M. E., “A Measure of ‘export similarity’ and its possible uses”, The Economic Journal, Vol. 89, No: 356, pp. 905-912, 1979.

Kərimli X. S., “Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi kontekstində Balassa indeksinin və xalis ixrac nisbətinin hesablanması” İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, N: 3-4 2007, səh. 284-289, Bakı 2008.

<http://stats.unctad.org/handbook/>, BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konferensiyasının (YUNKTAD) dünya ticarətinə dair statistikası.

<http://comtrade.un.org/>, BMT-nin Əmtəə Ticarəti Statistika Bazası.

<http://wits.worldbank.org/witsweb/>, Dünya Bankının YUNKTAD-la birgə hazırladığı dünya ticarəti statistikasına dair məlumatlar bazası.

QLOBAL BÖHRAN ŞƏRAITINDƏ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ

GÜLTƏKİN QABİL QIZI MƏMMƏDOVA *
Öğr. Gör. HAYVAT NORMATOV**

Özet

Maliyyə sisteminin inkişafı nəticə etibarilə dövlətin maliyyə siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə siyasətinin məqsədi kimi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsası kimi maliyyə resurslarının davamlı artımının təmin olunması çıxış edir. Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində daxili və xarici iqtisadi amillərin məsiri nəticəsində dövlətin maliyyə siyasətində düzəlişlər emmək, onu mövcud iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmaq zərurəti yaranır. Bu baxımdan hazırda dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranı ölkələrin maliyyə siyasətinə, ilk növbədə onun mühüm mərkəz hissəsi olan büdcə siyasətinə bu və ya digər səviyyədə məsiri gösmərir və bununla da maliyyə sisteminin dövlət mənzimlənməsini aktuallaşdırır.

Məqalədə dünya maliyyə böhranının Azərbaycanın maliyyə sisteminə məsirləri, nəticələri araşdırılır, yaxın və orta müddətli dövrlərdə onun dövlət mənzimlənməsinin prioritetləri müəyyən edilir. Belə bir fikir əsaslandırılır ki, son iki ildə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının kifayət qədər yüksək səviyyəsinə qlobal maliyyə böhranı digər ölkələrlə müqayisədə daha az məsiri gösmərmişdir.

Böhran şəraitində respublikanın maliyyə sisteminin araşdırılması onun mənzimlənməsinin əsas istiqamətləri kimi monetar mənzimləmə aləm və mexanizmlərinin məkəmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bank sisteminə maliyyə sabitliyinin qorunması, mənaqamın məm daxili döndərliyinin təmin edilməsi, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin və dövlət maliyyə inkişafının gücləndirilməsi, dövlət investisiya proqramının prioritetlərinə yenidən baxılması və onun böhran şəraitinə uyğunlaşdırılması, dövlət büdcəsi gəlirlərinin daha səmərəli mənbələrinin aşkarlanması, vergi pomensialının artırılması və digərləri irəli sürülmüşdür.

Anahmar Kelimələr: Qlobal maliyyə böhranı, maliyyə sistemi, büdcə siyasəti, monetar mənzimləmə aləm və mexanizmləri, bank sistemi, valyuta əhmiyyətləri, dövlət investisiya proqramı, vergi pomensialı, Dövlət Nəfə Fondu.

Giriş

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasına yönəldilmiş köklü dəyişikliklər yeni büdcə-vergi və maliyyə siyasətinin işlənilməsinə tələb edir ki, bu da iqtisadi proseslərə dövlətin təsir tədbirləri sistemində mühüm tərkib hissə kimi çıxış edir. Hazırda respublikamızda dövlətçiliyin yeni formalaşdığı, iqtisadi müstəqilliyin tədricən bərqərar olduğu bir vaxtda dövlətin roluna, onun sosial və iqtisadi məsələlərin həyata keçirilməsində fəal iştirakına tələb daha da artır. Dövlət bu proseslərə özünün iqtisadi-maliyyə siyasətinin tərkib hissəsindən biri olan büdcə siyasəti ilə təsir edir. Büdcə siyasəti dövlətin büdcə gəlirləri və xərcləri, həmçinin büdcə kəsirinin artırılıb-azaldılması üzrə kompleks surətdə həyata keçirdiyi tədbirlərdə öz əksini tapır. Büdcə siyasəti respublika hökuməti tərəfindən müəyyən edilir və ölkənin ümumi siyasi və iqtisadi kursuna tabedir. Öz növbəsində bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir ölkənin iqtisadi siyasəti daxili amillərlə yanaşı dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslərin təsirinə məruz qalır. Bu baxımdan son dövrlərdə Azərbaycan dövlətinin maliyyə sistemi və büdcə siyasəti qlobal böhranın təsirindən kənar qalmamışdır.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

** İktisat və Girişimçilik Universiteti TDCİF.

I. Azərbaycanın Sosial-İqtisadi Uğurları

Son illər Azərbaycanda ölkə prezidenti İ. Əliyevin rəhbərliyi altında dövlət tərəfindən ardıcılıqla həyata keçirilən dinamik iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin iqtisadi potensialını xeyli dərəcədə artırmış və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmişdir. 2008-ci ildə Dünya Bankı Azərbaycanı bir nömrəli islahatçı ölkə kimi səciyyələndirmiş, dünyanın mötəbər beynəlxalq təşkilatı olan Dünya İqtisadi Forumunun araşdırmasına görə respublikamız 51-ci yerə layiq görülmüşdür ki, bu da MDB məkanında birinci yerdır.(1) Dünyanın nüfuzlu investisiya bankı sayılan “Qodman Saks” tərəfindən aparılmış iqtisadi inkişaf indeksi üzrə Azərbaycan bütün MDB ölkələrini qabaqlayaraq 170 ölkə arasında 61-ci yerdə qərarlaşmışdır. Respublikamız 71-ci yerdə olan Ukraynanı, 81-ci yerdə olan Rusyanı, 82-ci yerdə olan Ermənistanı, 100-cü yerdə olan Gürcüstanı xeyli üstələmişdir (2, s. 6-7). Onu da qeyd edək ki, bu indeks təkcə makroiqtisadi göstəriciləri yox, həm də kompüter, telefon, internetdən istifadə, orta təhsil səviyyəsi, orta ömürlülük, qanunun aliliyi və siyasi sabitlik kimi bir sıra sosial-siyasi prioritetləri də əks etdirir. Bütövlükdə isə, baxmayaraq ki, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edir, lakin ölkəmiz qlobal maliyyə böhranının təsirindən ən az itkilərlə çıxmışdır ki, bunu da 2009-cu ildə ÜDM-in 9,3 %, sənaye istehsalının isə 8,6 % artımı əyani sübut edir.

II. Dövlətin İqtisadi Siyasətinin Bütçə Sistemində Təsirləri

Ölkədə həyata keçirilən çevik iqtisadi siyasət dövlət büdcəsinə, onun gəlir və xərclərinin dinamikasına və strukturuna öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, aparılan uğurlu islahatlar və ardıcıl iqtisadi siyasət nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin ÜDM-ə nisbəti ilbəl dəyişmişdir. Bütçə-vergi siyasəti, əsasən, makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə, əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşmasına və bütçə kəsirinin minimuma endirilməsinə yönəldilmişdir. Həmin siyasət nəticəsində dövlətin iqtisadi qüdrətinin daha da artırılması, regionların, qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, istehsal və infrastrukturun müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilmiş, dövlət büdcəsi sosial və investisiya yönümlü, inkişaf və quruculuq büdcəsinə çevrilmiş, iqtisadi islahatların və dövlət proqramlarının maliyyələşmə mənbəyi kimi çıxış etmişdir (3, s. 5-6).

2003-cü ildən 2008-ci ilədək dövlət büdcəsi 10 dəfəyə qədər artaraq büdcə gəlirləri 10763 mln. manat, büdcə xərcləri isə müvafiq olaraq 10680 mln. manat təşkil etmişdir. Büdcənin gəlirləri 2007-ci illə müqayisədə 79,2 %, proqnozlardan isə 2,7 % çox olmuşdur. 2008-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri 10680 mln. manata bərabər olub ki, bu da proqnozların 96,6 %-ni təşkil edir. Dövlət büdcəsinin xərcləri 2008-ci ildə 2007-ci ilə nisbətən 75,5 % çox olmuşdur (4, s. 55).

Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinin gəlirləri 12 mlrd. 177 mln. manat, xərcləri 12 mlrd. 355 mln. manat məbləğində nəzərdə tutulmuşdu. Göründüyü kimi, 2009-cu ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2008-ci il üçün nəzərdə tutulan gəlirlərlə müqayisədə 16,1 faiz, xərcləri isə müvafiq olaraq 11,7 faiz çox proqnozlaşdırılmışdır. Bununla belə, ilk növbədə dünya iqtisadiyyatında baş verən qeyri-müəyyənlik və böhranlı vəziyyətin ölkəmizə göstərdiyi təsir nəticəsində 2009-cu ilin dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin 88,4 %, xərclərin isə 81,1 % səviyyəsində icrası mümkün olmuşdur. Məhz buna görə də, 2010-cı il üçün dövlət büdcəsi gəlir və xərclərinin proqnozları qlobal böhrana təsirləri nəzərə almaqla müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 10 milyard 15 milyon manat (əvvəlkindən 17,8 % az), xərcləri isə 11 milyard 264 milyon manat həcmində (əvvəlkindən 9 % az) nəzərdə tutulmuşdur. O cümlədən, bu xərclərin 39,4 % məqsədli dövlət proqramlarının və tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi, 34,4 % isə sosial yönümlü istiqamətlər üçün proqnozlaşdırılmışdır.

III. Qlobal Maliyyə Böhranı və Dövlət Büdcəsində Neqativ Meyllər

Bütövlükdə son illərdə büdcənin tərtibi və icrasında mütərəqqi dəyişikliklər baş versə də, lakin bəzi neqativ meyillər özünü göstərməkdədir. Burada əsas problem kimi dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən, xüsusilə də Neft Fondunun vəsaitlərindən nisbi asılılığını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, 2007- ci ildə Neft fondundan Dövlət Büdcəsinə transferin həcmi 585 milyon manat olsa da,

2008-ci ildə bu rəqəm 3800 mln. manat təşkil etmiş, 2009-cu ilin dövlət büdcəsində Fondan transferin həcmi 4900 milyon manat olmuşdur. 2010-cu ildə isə Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə ediləcək transfert 2009-cu ildə səviyyədə nəzərdə tutulmuşdur (2008-ci illə müqayisədə 29,3 % çox). Neft Fondundan daxilolmaların xüsusi çəkisi 2009-cu ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində 40,4 % təşkil etdiyi halda, 2010-ci il üçün bu göstərici 49,0 % həddində proqnozlaşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, 2004-2006-cı illərdə orta hesabla Fond 36 milyon manat, 2008-ci ildə isə rekord 652 milyon manat zərərlə üzləşmişdir. Buna səbəb ABŞ dollarının manata qarşı dəyərdən düşməsi olmuşdur. 2007-ci ildə isə dolların manata qarşı 2,99 % dəyərdən düşməsi avronun manata qarşı 8,53 % dəyər qazanması ilə kompensasiya edilmiş və valyuta vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı 14 milyon manata yaxın gəlirin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, 2004-ci ildə başlayan makro-iqtisadi göstəricilərin sürətli artımı 2008-ci ildə səngimişdir. Bununla yanaşı, Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin həm 2008-ci ildə proqnozlaşdırılan həcmdə olmaması, həm də 2009-cu ilin fondun büdcəsinin gözlənilməyindən kiçik planlaşdırılması qlobal maliyyə böhranının və eləcə də neftin dünya bazar qiymətinin aşağı düşməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına digər ölkələrlə müqayisədə az da olsa, mənfi təsir göstərdiyindən xəbər verir. Təbii ki, qlobal xarakter alan bu böhranın təsirlərindən sığortalanan ölkə, demək olar ki, yoxdur.

Qlobal böhranın inkişaf etməkdə olan ölkələrə ən mühüm təsir kanallarından biri xarici birbaşa investisiya axınının azalmasıdır. Bu da təbii, çünki, dünyada həm banklarda son dövrlərdə yaranmış qeyri-normal vəziyyət, həm də digər maliyyə kanallarından gələn resursların azalması obyektiv olaraq investisiyaların həcminə təsir etməli idi. Azərbaycanda əsasən dövlət investisiya proqramı çərçivəsində infrastruktur layihələrinə qoyulan sərmayələr hesabına daxili investisiyanın artımı qarşılığında, 2008-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yönələn birbaşa xarici investisiya bir qədər azalmışdır. Xarici mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyanın həcmi 2008-ci ildə 2,2 milyard manat (2.75 milyard dollar) təşkil edərək, 2007-ci ilin müvafiq dövründəkindən 16.3 % az olmuşdur. Lakin bütövlükdə götürdükdə isə, Azərbaycana həm daxili, həm də xarici mənbələrdən investisiya qoyuluşlarının həcmi böhran şəraiti üçün məqbul sayıla bilər, belə ki 2009-cu ildə bu rəqəm 9,2 milyard dollar təşkil etmişdir ki, onun da 7,3 milyardı daxili sərmayədir.

AR DSK-nın məlumatlarına görə, 2008-ci il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 141 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 54,9 milyard dollar olmuşdur. Bu müddət ərzində 47,8 milyard dollar dəyərində 2127 adda mal ixrac, 7,2 milyard dollar dəyərində 5893 adda mal isə idxal olunmuş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 40,6 milyard dollar təşkil etmişdir (5, s. 70-72). Lakin 2008-ci ilin son aylarında idxalın və ixracın həcmində nisbi azalma müşahidə olunmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən, 2008-ci ildə ixracın təqribən 97 %-ni neft və neft məhsulları təşkil etmişdir ki, bu da böhranın Azərbaycanın qeyri-neft ixrac mallarına təsiri vasitəsilə iqtisadiyyatımıza ciddi zərbə olacağı fikrini müvəqqəti olaraq kənara qoyur. Orta və uzun müddətli iqtisadi proqnozlar isə ixracın diversifikasiyasını həyati dərəcədə zəruri sayır. Göründüyü kimi, ixracda neft məhsullarının çoxluğu və onun da qiymətinin aşağı olması iqtisadi artımı ləngidir.

Qlobal maliyyə böhranının ciddi təsir etdiyi sahələrdən biri də daşınmaz əmlak bazarı hesab olunur. Bakı da daxil olmaqla respublikanın bir çox regionlarının daşınmaz əmlak bazarında yaranmış durğunluğun əsas səbəblərindən biri xaricdə, xüsusən Rusiyada işləyən həmvətənlərimizin ölkəyə göndərdikləri və ya gətirdikləri pul vəsaitlərinin kəskin surətdə azalması ilə əlaqədardır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Rusiyada yaşayan azərbaycanlı mühacirlərin pul köçürmələri digər ölkə vətəndaşlarının pul köçürmələrini xeyli üstələyir. Rəsmi məlumata görə Şimal qonşumuzda məskunlaşan soydaşlarımızın pul köçürmələri ölkənin ÜDM-nin təxminən 1 %-ni təşkil edir.

Maliyyə böhranının müxtəlif formada təzahür etməsinin əsas səbəblərdən biri də keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə “kölgə iqtisadiyyatının” və bazar münasibətlərinə keçidin səviyyəsi ilə izah olunur. Daha doğrusu bu, bir tərəfdən, qeyri-leqal maliyyə imkanları ilə balans yaradıcı təsir effektinə malikdirsə, digər tərəfdən, iqtisadi tənzimlənməni çətinləşdirərək maliyyə sistemini əlavə risk altına sala bilər.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, Azərbaycanda 2008-ci ildə inflyasiya səviyyəsi 15,4 % təşkil etmişdir ki, bu da beynəlxalq təşkilatların verdiyi proqnozlardan aşağıdır (6, s.198). Lakin qlobal böhranın təsirini azaltmaq məqsədilə hökumət tərəfindən həyata keçirilmiş qabaqlayıcı tədbirlər inflyasiyanın səviyyəsinin mütəmadi olaraq aşağı düşməsinə zəmin yaratmışdır və 2009-cu ilin sonunda bu göstərici 1,5 % səviyyəsinə çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən görülmüş tədbirlərə baxmayaraq dünya maliyyə böhranı ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötürülməmişdir və bu özünü ilk növbədə aşağıdakı istiqamətlərdə göstərmişdir: kommersiya banklarının kreditləri dayandırması və ya bunun çox yüksək faizlə verilməsi, bankların likvidliyinin azalması, işsizlik probleminin dərinləşməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin zəifləməsi və s.

IV. Maliyyə Böhranı Şəraitində Mərkəzi Bankın Monetar Tədbirləri

Təcrübə göstərir ki, ölkənin maliyyə sisteminin böhrana qarşı daha zəif sektoru Bank sektorudur. Dünya iqtisadiyyatının tənəzzülü qlobal likvidlik sıxıntısı və inflyasiyanın azalması şəraitində iqtisadiyyatda likvidlik mənbələrini dəstəkləmək üçün Mərkəzi Bank 2008-ci il oktyabr ayından etibarən pul siyasətində adekvat tədbirlər həyata keçirməkdədir. Belə ki, Milli Bankın uçot dərəcəsi 2008-ci ildə 4 dəfə dəyişdirilərək 15 %-dən 5 %-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi isə 20 %-dən 10 %-ə endirilmişdir. 2009-cu ilin mart ayının 2-dən etibarən isə uçot dərəcəsi 5 %-dən 3 %-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi isə 10 %-dən 8 %-ə, məcburi ehtiyat norması 0,5 %-dək azaldılmışdır. Bütün bunlar son nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatını 1,8 milyard manat likvidliklə təmin etməyə pul kütləsini 2009-cu ilin ikinci rübündə 2,8 %, üçüncü rübündə -7,2 %, oktyabr-noyabr aylarında isə artırmağa imkan vermişdir (7). Bununla yanaşı, bankların likvidlik göstəricilərinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə onların xarici öhdəlikləri 5 %-lik məcburi ehtiyat normasından azad olmuşdur (8, s. 38).

2008-ci ildə daxili öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları 12 %-dən 3 %-ə endirilmişdir, 2009-cu ilin mart ayının 2-dən etibarən bu göstərici 3 %-dən 0,5 %-ə salınmışdır. Məcburi ehtiyat normalarının azaldılması hesabına 2008-ci ildə Bank Sisteminin 470 mln. manat həcmində, 2009-cu ilin I rübü ərzində 120 mln. dollar həcmində likvidlik dəstəyi həyata keçirilmişdir. Təhlil göstərir ki, bütövlükdə 2008-ci ilin oktyabr ayından 2009-cu ilin I rübünün sonuna qədər Banklar 650 mln. dollar əlavə vəsait əldə etmişlər. Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq bazara təsir zəif müşahidə edilir. Kommersiya bankları hələ də kütləvi kreditləşməni bərpa edə bilmirlər və kredit faizləri yüksək olaraq qalır. Beləki, hazırda da banklar biznes və istehlak kreditlərini 20-30 %-lə verirlər.

Hesab edirik ki, makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq qarşıdakı illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının başlıca şərtlərindən biri olan orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın məzənnəsinin məqbul səviyyədə saxlanması, vergi dərəcələrinin optimal həddə müəyyənləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara tətbiq edilən güzəştlərin müddətinin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, gömrük dərəcələrinin optimal səviyyədə saxlanması, xarici borcların səmərəli idarə olunması siyasəti davam edilməlidir. Valyuta gəlirlərinin artırılması, inflyasiya risklərinin azaldılması, monetar və büdcə-vergi siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi, dövlət xərclərinin artımının nəzarətdə saxlanması və digər tədbirlər hesabına makroiqtisadi vəziyyətə, habelə qeyri-neft sektorunun inkişafına mənfəət təsirlərinin qarşısının alınması növbəti illərdə də iqtisadi siyasətin başlıca məsələləri kimi qəbul olunmalıdır.

V. Yeni Şəraitdə Büdcə-Vergi Siyasətinin Vəzifələri

Büdcə-vergi siyasətində əsas məqsədlərdən biri qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinin sabit saxlanılmasına, iqtisadiyyatın səmərəli tənzimlənməsi və

onun dinamik inkişafının stimullaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan qarşıdakı illərdə ölkədə istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturun, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və iqtisadiyyata cəlb olunacaq sərmayələrdə ölkənin daxili resurslarının payının artırılmasına nail olunması zəruridir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına dövlət qayğısının və bu sahəyə birbaşa subsidiyaların artırılması, emal müəssisələrinin yaradılmasına investisiyaların cəlb edilməsi, qeyri-neft, qeyri-xammal sənaye sahələrinin, turizmin inkişafının təmin edilməsi qarşıda duran prioritet istiqamətlər hesab olunur.

Pul-kredit siyasətində manatın rəqabət qabiliyyətliliyinin əlverişli səviyyədə saxlanmasını təmin edən məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi və pul təklifi kanallarının optimallaşdırılması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Pul-kredit siyasəti makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə, o cümlədən qeyri-neft sektorunda, regionlarda məşğulluğun və istehsalın stimullaşdırılmasına, bu əsasda onun sürətli və intensiv inkişafına, real sektorda investisiya fəallığının yüksəlməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına və əhəlinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

VI. Orta Müddətli Dövrə Dövlət Siyasətinin Əsas Prioritetləri

Ölkədə maliyyə siyasəti sahəsində, o cümlədən regionlarda maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün həyata keçirilən vahid dövlət siyasətinin əsas prioritetləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- Ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması;
- Monetar siyasət və monetar tənzimləmə alət və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- Manatın sabitliyinin və tam daxili dönərliliyinin təmin edilməsi;
- Bank sistemində maliyyə sabitliyinin qorunması, bankların regional filial şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- Nağdsız ödəniş vasitələrinin (POS-terminallar, bankomatlar, info-köşklər) quraşdırılmasının sürətləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi;
- Sığorta və lizinq xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması və inkişafı məqsədilə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni iqtisadi metodların tətbiqi.

Konkret olaraq dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranın Azərbaycanın maliyyə sistemində təsirini zəiflətmək və ortamüddətli dövrdə aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun sayırıq:

- Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin və dövlət maliyyə intizamının gücləndirilməsi;
- Dövlət investisiya proqramının prioritetlərinə yenidən baxılması, dövlət büdcəsindən infrastruktur layihələrinə ayrılan xərclərin azaldılması;
- Böhrana qarşı nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən vəsaitin ayrılması;
- Kiçik və orta biznesin inkişafı üçün həyata keçirilən proqramlarda kredit faizlərinin aşağı salınması və kredit müddətinin uzadılması;
- Xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarının bir qisminin Azərbaycanın Kommersiya Banklarında yerləşdirilməsi, banklararası və əhaliyə ünvanlanmış güzəştli kreditlərin stimullaşdırılması;
- Mərkəzi Bankın məzənnə siyasətinə yenidən baxılması;
- Əhəlinin banklara olan inamının artırılması məqsədilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- Əmanətlərin sığortalanan hissəsinin daha da artırılması;
- Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ipoteka kreditləşməsi şərtlərinin sadələşdirilməsi;
- Dövlət büdcəsi gəlirlərinin optimal mənbələrini müəyyənləşdirmək üçün vergi potensialının artırılması istiqamətlərinin tapılması.

Dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranının Azərbaycanın maliyyə sisteminə təsirini zəiflətmək və aradan qaldırmaq üçün irəli sürdüyümüz bu tədbirlərin həyata keçirilməsi böhrandan sonrakı dövrdə də ölkədə davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə imkan verə bilər. Unutmaq olmaz ki, hətta ən liberal ölkələrdə belə, böhran dövründə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin artırılması əsas vasitələrdən biri sayılır. Ona görə də hesab edirik ki, Azərbaycanda da məhz bu cür dövlət müdaxiləsinin artırılmasına istiqamətləndirilən tədbirlərin reallaşdırılması böhranın ömrünün azaldılmasına və onun nəticələrinin ortamüddətli dövrdə aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Büdcə-vergi siyasəti Azərbaycan Respublikasının ortamüddətli maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və proqnoz göstəricilərinə, "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına (2009-2013-cü illər)", antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın inkişafını təmin edən və digər proqramlarına uyğun olaraq hazırlanır. Bu siyasəti istiqamətləndirən makroiqtisadi göstəricilər daha sürətli iqtisadi artımın əldə edilməsini, büdcəyə əlavə daxilolma mənbələrinin müəyyən edilməsini, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində büdcənin birbaşa iştirakının və təsirinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsini, yoxsulluğun azaldılmasını, ünvanlı sosial yardımın tətbiqinin təkmilləşdirilməsini və sahibkarlığın və regionların inkişafı üçün maliyyə imkanlarının yaradılmasını özündə əks etdirir.

Burada əsas məqsədlərdən biri də əhəlinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması, əhəlinin gəlirlərinin və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının idarə olunması və onun dinamik inkişafının stimullaşdırılması üçün dövlət büdcəsinə əsas maliyyə mənbəyinə və iqtisadi alətə çevirməkdir. Təcrübə göstərir ki, ölkədaxili istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturaların yaradılmasına maliyyə təminatı vermək, iqtisadiyyata cəlb olunacaq sərmayələrdə ölkənin daxili resurslarının payını artırmaq, vəsaitlərin ortamüddətli proqramlar vasitəsilə bölgüsünə mərhələlərlə keçmək mümkün olacaqdır.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergi ödəyicilərinin dairəsinin genişləndirilməsi əsas məqsədlərdən biridir.

VII. Hazırkı Dövrə Büdcə Sisteminin Tənzimlənməsinin Əsas İstiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə sisteminin tənzimlənməsi iki istiqamətdə aparılmalıdır: birinci növbədə dövlət büdcəsi tarazlaşdırılmalı; ikincisi, büdcənin gəlir və xərcləri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu məsələlər eyni vaxtda həll edilməlidir.

Hazırda respublikamızda hələ də kifayət səviyyədə işsizliyin olması məşğulluğu təmin etmək, kadrları yenidən hazırlamaq üçün xeyli büdcə xərcləri tələb edir. Həmçinin müəssisələr səviyyəsində struktur dəyişiklikləri üçün də dövlətin müəyyən maliyyə yardımı tələb olunur.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, həyata keçiriləcək büdcə siyasəti respublikada son illərdə bərqərar olmuş maliyyə sabitliyinin saxlanılmasını, inflasiyanın tədricən aşağı salınmasını təmin etməklə, genişlənməkdə olan islahatların sürətlənməsinə təkan verir. Bu zaman islahatların ilkin nəticəsi kimi əhəlinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə büdcə siyasətində aşağıdakı istiqamətlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun sayılır:

Büdcə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün tərtib edilən büdcə proqnozları iqtisadi cəhətdən tam əsaslandırılmalı, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi olan vergilərin real yığılma imkanları düzgün qiymətləndirilməli, eyni zamanda büdcə kəsirinin örtülməsində xarici borc mənbələrindən istifadənin artmasına yol verilməməli, büdcə kəsirinin son həddi kimi dövlətin mərkəzi bankdan ala biləcəyi kreditin və qiymətli kağızların satışından əldə edilə bilən gəlirlərin həcmi məqbul sayılmalıdır.

Büdcə gəlirlərini artırmaq məqsədilə daxilolmaların əksər hissəsini təşkil edən əsas vergi növləri üzrə vergiqoyma bazası maksimal genişləndirilməli, vergilərdən yayınmanın bütün kanalları ciddi araşdırılmalıdır.

Gələcək proqnozlarda da büdcə gəlirlərinin artmasına təkan verə biləcək istehsal sahələrinin inkişafına diqqət artırmaq, azad sahibkarlığın, özəl mülkiyyətin inkişafına, özəlləşdirmənin və digər iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə dövlət büdcəsindən təxsislərin həcmi çoxaltmaq, büdcə xərclərində əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminat, səhiyyəyə, təhsilə, elmə, tikintiyə və s. sosial yönümlü məqsədlərə ayrılan vəsaitləri artırmaq məqsədə uyğundur.

Keyfiyyətə yeni sosial-iqtisadi mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi siyasətində mühüm istiqamətlərdən biri də minimum yaşayış həddinin tələblərini gözləməklə ayrı-ayrı sferalarda əmək haqları arasında olan fərqin tədricən aradan qaldırılmasına, regionlarda əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların iqtisadi tarazlığının təmin edilməsinə nail olmaq, onların iqtisadi gücünü artırmaq və sosial problemlərinin həllini sürətləndirməkdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq, qeyri-neft, qeyri-xammal sənaye sahələrinin, o cümlədən emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, turizmin inkişafını təmin etmək məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək qarşısında duran prioritetlər sırasındadır.

Qeyri-neft sektorunun və özəl bölmənin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə qeyri-neft ticarəti, investisiyalar üçün biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, kommunal sektorun tənzimlənməsinə və tarif siyasətinin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilməsini zəruri edir.

Dövlət əsaslı vəsait strukturunu təkmilləşdirmək, həmin vəsaitdən səmərəli istifadəyə nəzarəti gücləndirmək, dövlət zəmanəti ilə iqtisadiyyata cəlb olunan və dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin istiqamətlər (sahələr) üzrə bölgüsünün vahid prinsiplərinə və prioritetlərinə nail olmaq, dövlət investisiya siyasəti ilə müvafiq inkişaf proqramları arasında əlaqələri möhkəmləndirmək mühüm vəzifələr sırasındadır.

Dövlət sektorunun səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə qeyri-dövlət sektorunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində də işlərin davam etdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

VIII. Dövlətin Maliyyə Siyasətindən Orta Müddətli Dövrə Gözlənilən Sosial-İqtisadi Nəticələr

Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi, yoxsulluğun azaldılması, iqtisadiyyatda struktur islahatlarının davamı, büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin sosial və investisiya yönümlüyünün təmin edilməsi, xərclərin şəffaflığının və səmərəli idarə olunmasının yüksəldilməsi ilə müşayiət olunacaqdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və ortamüddətli maliyyə proqramına uyğun olaraq, iqtisadiyyatın inkişafını və nəzərdə tutulan maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün 2010-cu ildə büdcə-vergi siyasəti sahəsində aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Belə ki, ilk növbədə, 2010-cu ilin dövlət proqnozunda Ümumi Daxili Məhsulda büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artımına nail olmaq, qeyri-neft sektorunda iqtisadi inkişafa nail olmaqla,

büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının artımını təmin etmək, yerli istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə idxal rüsumlarının dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək vacib sayılır.

Eyni zamanda, potensial gəlirlərin (ilk növbədə vastiəli vergilərin) büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsini təmin etmək, vergi borclarının azaldılması istiqamətində işləri davam etdirmək məqsədəuyğundur.

Yaxın gələcəkdə vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi qanunvericiliyini təkmilləşdirmək, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi hesabına özəlləşdirmədən daxilolmaların artımına nail olmaq, təyinatı üzrə əlavə dəyər vergisindən azadolmaların qanunla müəyyən edilməsinə nail olmaq, sadələşmiş vergiyə cəlb olunan xidmət (iş) sahələrini genişləndirmək, minik avtomobillərinə, istirahət və idman üçün nəzərdə tutulan üzən vasitələrə aksiz vergisini tətbiq etmək, aksizli mallar istehsal edən müəssisələrdə aksiz postlarının fəaliyyətini gücləndirmək, vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə bəzi fəaliyyət növlərinə yalnız sadələşdirilmiş vergini tətbiq etmək, vergi ödəyicilərinin vergi yükünü azaltmaq və vergiqoyma məsələləri üzrə normativ hüquqi sənədləri sadələşdirmək daim dövlətin diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Perspektiv proqnozlaşmanı genişləndirməklə, büdcə xərclərinin proqramlar əsasında tərtibinə mərhələlərlə nail olmaq, adambaşına maliyyələşdirilmə prinsipi əsasında proqnozlaşdırmaya başlamaq, xərclərin investisiya və sosial yönümlüyünə üstünlük vermək mühüm məsələlərdəndir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2009-2013-cü illər)” və ölkə iqtisadiyyatının, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının fəaliyyətini stimullaşdıran, sahibkarlığın inkişafını təmin edən və digər dövlət proqramlarında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək vacib məsələlərdən sayılır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafını ön plana çəkməklə, bu sahələrə bütün mənbələr üzrə maliyyə təminatını artırmaq, əldə ediləcək real gəlirlər hesabına büdcə xərclərinin neftdən asılılığının mərhələlərlə azaldılmasına nail olmaq, ölkənin müdafiə qüdrətinin gücləndirilməsini və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu sahənin maliyyələşdirilməsini təkmilləşdirmək, elmi potensialın inkişafını proqramlar əsasında həyata keçirmək, onun maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri gücləndirmək dövlətin əsas vəsaitləri sırasındadır.

Bununla yanaşı, aqrar sektorun inkişaf etdirilməsini, rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, istehsalçıların ixrac yönümlü fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını, emal və yeyinti sənayesinin xammala, əhalinin işə ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli məhsullar hesabına ödənilməsinə təmin etmək üçün büdcə vasitəsilə bu sektora dövlət yardımını artırmaq nəzərdə tutulur.

Hesab edirik ki, sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsi üçün mərhələlərlə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, aztəminatlı əhali, uşaqlar və əlillər üçün, ünvanlı sosial müavinətlərin, pensiyaların artırılmasına üstünlük verilməli, büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda çalışan işçilərin əmək haqlarının mərhələlərlə artırılması, əməyin ödənişi sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhalinin real xərclərinin istehlak səbətinin tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirməli, əhalinin sosial rifahı ilə bağlı olan təhsil, səhiyyə, turizm, idman, mədəniyyət, sosial sığorta və sosial yardım sistemi sahələrində islahatları davam etdirməli, onların inkişaf istiqamətlərini stimullaşdırılmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, dövlət idarəetmə sistemində struktur islahatlarını davam etdirməklə idarəetməni daha da təkmilləşdirmək, dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsini gücləndirmək, inzi-bati (cari) xərclərin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirləri həyata keçirmək, dövlət maraqları məqsədilə həyata keçirilən satınalmalara nəzarəti təmin etmək üçün normativ bazanın təkmilləşdiril-

məsi istiqamətində işləri davam etdirmək, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu daim təkmilləşdirməklə bu məqsədlər üçün ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə, regionların inkişafına, infrastruktur obyektlərin tikintisinə və bərpasına üstünlük vermək, vəsaitdən səmərəli istifadə üçün tədbirlər görmək məqsədəuyğun sayılır.

Dövlət borclarının idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək, dövlət zəmanəti ilə kredit alan təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində ciddi nəzarət mexanizmini təşkil edərək, kreditlərə xidmət xərclərinin həmin təşkilatların vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsinə nail olmaq, maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri sayılır. Eyni zamanda, dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri davam etdirilməlidir.

Bundan başqa, hesab edirik ki, dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər daha da genişləndirilməli, xəzinə nəzarəti daha da gücləndirilməli, büdcə təşkilatlarında borclanma prosesi çevik idarə olunmalıdır.

2010-cu ilin dövlət proqnozunda dövlət büdcəsi kəsirinin strukturunun təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmək, büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək, dövlət qısa, orta və uzunmüddətli istiqrazlarının buraxılması ilə qiymətli kağızlar bazarını daha da inkişaf etdirmək, dövriyyədə olan artıq pul kütləsinin daha səmərəli şərtlərlə cəlb edilməsi məqsədi ilə investor şəbəkəsini genişləndirmək, bu kağızlara olan tələbatı artırmaqla, normal rəqabət prinsipləri əsasında faiz dərəcələrinin tənzimlənməsinə nail olmaq məqsədəuyğun sayılır.

Sonuç

Maliyyə münasibətləri ilə bağlı pul fondlarının və onların idarə olunması üzrə institusional strukturların məcmusu olan maliyyə sisteminin məqsədyönlü dövlət tənzimlənməsi qlobal maliyyə böhranı şəraitində maliyyə siyasətinin səmərəliliyinin vacib şərtidir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının 2000-ci ilin ortalarından başlanan sürətli inkişafı son dövrlərdə qlobal böhranın təsiri nəticəsində səngiməmişdir ki, bu da özünü büdcə gəlirləri üzrə müəyyən edilmiş göstəricilərin 2009-cu ildə aşağı düşməsində, ölkə iqtisadiyyatına yönəlmiş birbaşa xarici investisiyaların artım tempinin zəifləməsində, Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin proqnozlardan aşağı həcmdə olmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin səngiməsində və s. göstərmişdir.

Belə bir şəraitdə orta müddətli dövr üçün dövlət tənzimlənməsinin prioritetləri qlobal böhranın maliyyə sistemində doğurduğu neqativ nəticələrin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Bu baxımdan 2010-cu ildən başlayaraq büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi, dövlət büdcəsindən həlli son dərəcə vacib olmayan infrastruktur layihələrinə ayrılan xərclərin azaldılması, Mərkəzi Bankın məzənnə siyasətinin dövrün tələblərinə çevik uyğunlaşdırılması, son nəticədə iqtisadiyyata, onun maliyyə sistemində dövlət müdaxiləsinin gücləndirilməsi xüsusi aktualıq təşkil edir.

Kaynaklar

1. "İqtisadiyyat" qəzeti, 22-28 yanvar 2010-cu il.
2. Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Uğurlu siyasətin nəticələri. Bakı, 2009
3. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf" Dövlət Proqramı. Bakı, 14 aprel, 2009.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı 2009, 440 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial-iqtisadi inkişaf. 2009 yanvar, 204 s.

6. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı. İllik hesabat, Bakı, 2008, 234 s.

7. "İqtisadiyyat" qəzeti, 08-14 yanvar 2010-cu il.

8. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı. İllik hesabat, Bakı, 2008, 234 s.

TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİN QARŞILIQLI TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTIQAMƏTLƏRİ

HAMIZ RAMIZ OĞLU MAHMUDOV* - ZAMIRBEK HASANOV**

Резюме

В статье проведен сравнительный анализ взаимных торговых связей тюркоязычных страны и определена степень их регионализации.

Исследована необходимость и значимость создания региональных экономических объединений, Кроме того выдвинуты необходимости разработка стратегии создания единого экономического пространства и оценена его эффективности

Qarşılıqlı Ticarət Əlaqələrinin Müasir Vəziyyəti

Müstəqillik əldə etdikdən sonra türkdilli ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlığa, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunmasına, ikiqat vergi qoymanın aradan qaldırılmasına dair sazişlər imzalanmışdır.

Bu sazişlərin əsas məqsədləri ikitərəfli ticarət və iqtisadi əlaqələrin ümumi qaydalarını təsbit etmək, investorları dəstəkləmək və təşviq etmək, vergi qoymada meydana çıxacaq problemləri aradan qaldırmaqdır.

Cədvəl 1.

Türkdilli Ölkələrin Qarşılıqlı Ticarət Əlaqələri (mln. ABŞ Dolları)

ÖLKƏLƏR	2002		2003		2004		2005		2006	
	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac	İdxal	İxrac
Azərbaycan	431,7	110,2	528,8	126,9	724,5	341,7	781,8	575,3	909,2	517,2
Qazaxıstan	382,1	435	416,3	544,2	752,9	884	845	771,5	1219,8	1247,8
Qırğızıstan	205,1	89	236,6	88,7	289,6	124,2	282,7	156	330,7	223,5
Türkmənistan	200,8	314,2	291,1	375,2	532	382,5	512,1	480,3	347,3	706,6
Özbəkistan	322	331,1	381,9	359,3	459,5	734,9	494,5	805,8	615,4	1045,2
Türkiyə	467,7	619,3	623,3	899,1	945,6	1194,2	1258,6	1403,6	1967,4	1981,6
Qarşılıqlı ticarətin həcmi	2009,4	1898,8	2478	2393,4	3704,1	3661,5	4174,7	4192,5	5389,8	5721,9

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının internet saytında (www.ecosecretariat.org) "Statistics" bölməsində "TABLE-24 ECO INTRA-REGIONAL TRADE"

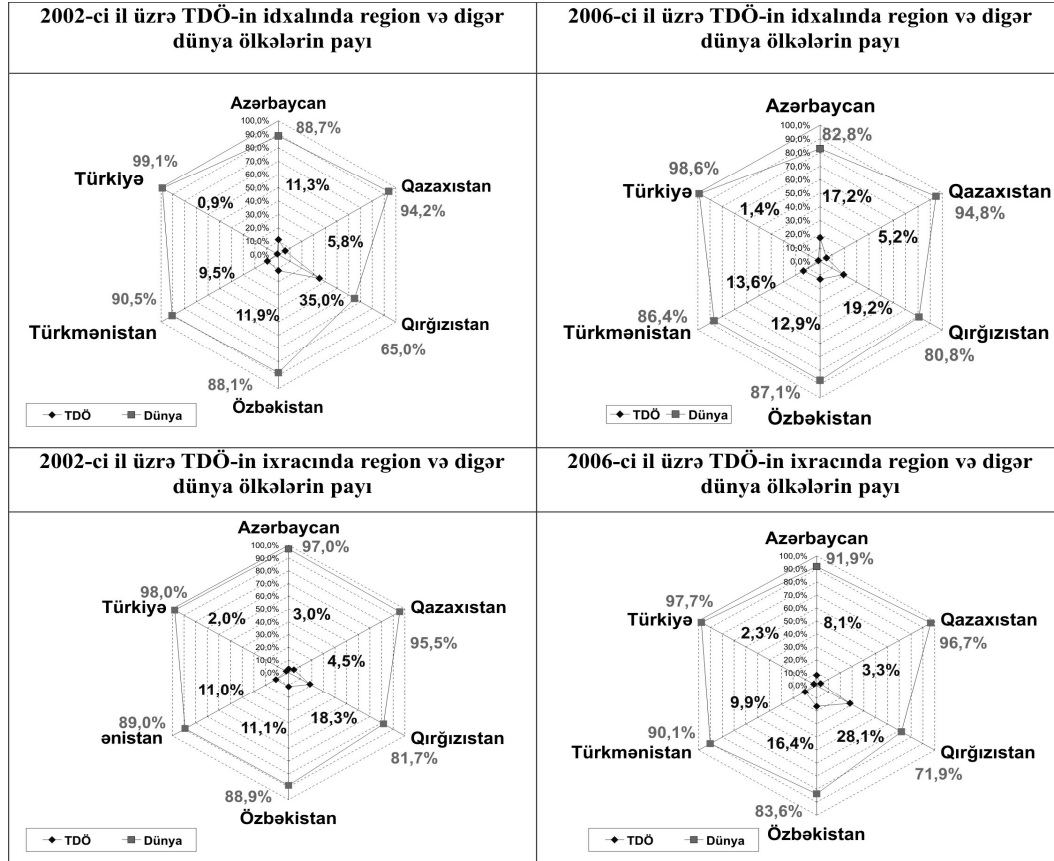
Eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu ölkələr bir sıra inteqrasiya qrupu çərçivəsində də əməkdaşlıq edirlər. Bütün qeyd edilənlər, şübhəsiz ki, türkdilli ölkələr arasında

* Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kafedrası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, hamizmv@gmail.com.

** İktisat və Girişimçilik Universiteti Qırğız - Türk Sosial Bilimler Enstitüsü.

ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu, qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin dinamikasında öz təsdiqini tapmışdır (cədvəl 1).

Şəkil 1. Türkdilli Ölkələrin Xarici Ticarət Əlaqələrində Regionallaşma Meylləri¹

Göründüyü kimi, 2002-2006-cı illər ərzində türkdilli ölkələrin qarşılıqlı ticarət əlaqələri artan dinamika ilə inkişaf etmişdir.

2002-ci il ilə müqayisədə 2006-cı ildə region ölkələrindən Azərbaycana idxal 2,1 dəfə, Qazaxıstana idxal 3,2 dəfə, Qırğızıstana idxal 1,6 dəfə, Türkmenistana idxal 1,7 dəfə, Özbəkistana idxal 1,9 dəfə, Türkiyəyə idxal 4,2 dəfə artmışdır.

Eyni zamanda bu ölkələrin regiona ixracı da artmışdır. Belə ki, 2002-ci il ilə müqayisədə 2006-cı ildə TDÖ regionuna Azərbaycanın ixracı 4,7 dəfə, Qazaxıstanın ixracı 2,9 dəfə, Qırğızıstanın ixracı 2,5 dəfə, Türkmenistanın ixracı 2,2 dəfə, Özbəkistanın ixracı 3,2 dəfə, Türkiyənin ixracı 3,2 dəfə artmışdır.

Bütövlükdə isə yuxarıda qeyd olunan 5 il ərzində (2002-2006) TDÖ regionu daxilində ixrac-idxal əməliyyatları təqribən 3 dəfə artmışdır. Lakin biz türkdilli ölkələrin qarşılıqlı ticarəti əlaqələrini onların ümumi xarici ticarət əlaqələrinin fonunda təhlil etsək, onda aydın olar ki, bu əlaqələr çox aşağı çəkiyə malikdir (cədvəl 2). Bu da, Türkiyə istisna olmaqla, onların əsasən xammal (neft, qaz) və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşmasından irəli gəlir. Buna baxmayaraq, artıq bu istiqamətdə də müəyyən irəliləyişlər müşahidə edilməkdədir. Belə ki, müqayisə apardığımız 5 il ərzində türkdilli ölkələrin xüsusi çəkisi Azərbaycanın idxalında 5,9 % artaraq 17,2 %, ixracında 5,1 % artaraq 8,1 %, Qazaxıstanın idxalında 0,6 %

¹ Diaqramlar İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (EKO) rəsmi internet saytının (www.ecosecretariat.org) "Statistics" bölməsində "TABLE-23 ECO COUNTRIES TOTAL EXTERNAL TRADE" və "TABLE-24 ECO INTRA-REGIONAL TRADE" adlı cədvəllərdə verilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

azalaraq 5,2 %, ixracında 1,2 % azalaraq 3,3 %, Qırğızıstanın idxalında 15,2 % azalaraq 19,2 %, ixracında 9,8 % artaraq 28,1 %, Özbəkistanın idxalında 10 % artaraq 12,9 %, ixracında 15,3% artaraq 16,4 %, Türkmənistanın idxalında 4,1 % artaraq 13,6 %, ixracında 1,1 % azalaraq 9,9 %, Türkiyənin idxalında 0,5 % artaraq 1,4 %, ixracında 0,3 % artaraq 2,3 % təşkil etmişdir.

Cədvəl 2. Türkdilli Ölkələrin Xarici Ticarəti (mln. ABŞ Dolları)

Ölkələr		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Azərbaycan	İdxal	2917.3	3745	3832.9	5216.6	7131	8558	5267.6	5712.2
	İxrac	2610.5	3487.9	3726	5123.5	7008	8096	6372.2	6058.4
	Saldo	-306.8	-257.1	-106.9	-93.1	-123	-462	1104.6	346.2
Qazaxıstan	İdxal	5040	6446	6584	8408.7	12781.2	17352.5	23676.9	32756.4
	İxrac	8812.2	8639.1	9670.3	12926.7	20096.2	27849	38250.4	47755.3
	Saldo	3772.2	2193.1	3086.3	4518	7315	10496.5	14573.5	14998.9
Qırğızıstan	İdxal	554.1	467.2	586.8	717	941	1101.3	1718.2	3201
	İxrac	504.5	476.2	485.5	581.7	718.8	672	794.1	2011
	Saldo	-49.6	9	-101.3	-135.3	-222.2	-429.3	-924.1	-1190
Türkiyə	İdxal	54502.8	41399.1	51553.8	69339.7	97539.8	116774	139576	170057
	İxrac	27774.9	31334.2	36059.1	47252.8	63167.2	73476	85535	107213
	Saldo	-26727.9	-10064.9	-15494.7	-22086.9	-34372.6	-43298	-54041	-62844
Türkmənistan	İdxal	1785	2349	2119.4	2512	2850	4364	2557.7	3780
	İxrac	2505.5	2620.2	2855.6	3632	4000	6174	7155.5	9114
	Saldo	720.5	271.2	736.2	1120	1150	1810	4597.8	5334
Özbəkistan	İdxal	2947.4	3136.9	2712	2964.2	3816	4091.3	4781.6	6736
	İxrac	3264.7	3170.4	2988.4	3725	4853	5408.8	6389.8	8991
	Saldo	317.3	33.5	277.4	760.8	1037	1317.5	1608.2	2255

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının internet saytında (www.ecosecretariat.org) "Statistics" bölməsində "TABLE-23 ECO COUNTRIES TOTAL EXTERNAL TRADE"

Göründüyü kimi, həm region daxili ixrac, həm də idxalının həcmi az olmasına baxmayaraq, Qırğızıstanın bu göstəricinin ümumi ixrac-idxal əməliyyatlarında payına görə üstünlüyü vardır. Bunun əksinə olaraq, Türkiyənin regionla xarici ticarət dövriyyəsi çoxdur, lakin onun ümumi xarici ticarət əlaqələrində türkdilli ölkələrin xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır ki, bu da əsasən onların Aİ bazarlarına istiqamətlənmiş olmasından irəli gəlir.

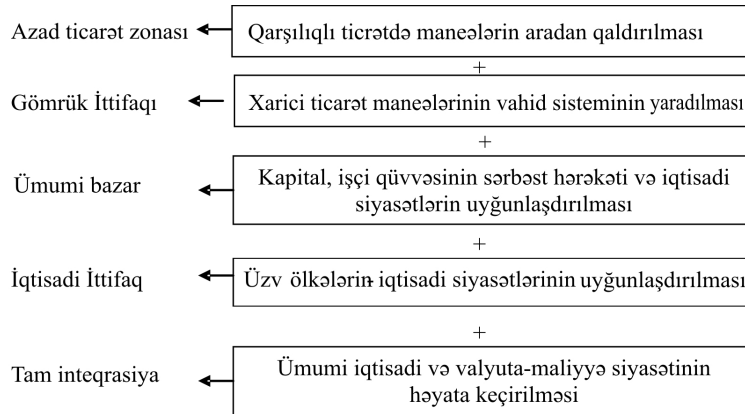
Qarşılıqlı ticarət əlaqələrində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, neft və neft-kimya məhsulları, kimya sənayesi məhsulları, tekstil və hazır geyim, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri üstünlük təşkil edir.

Qarşılıqlı Ticarət Əlaqələrinin İnkişaf Strategiyası

Türkdilli ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq ildən-ilə genişlənsə də, onun mövcud mexanizmi regionun potensial imkanlarının tam reallaşdırılmasına şərait yaratmır. Bununla əlaqədar olaraq, vahid iqtisadi məkanın yaradılmasına doğru hədəflənmiş strategiyanın hazırlanması labüddür və bu istiqamətdə kifayət qədər uğurlu beynəlxalq təcrübə mövcuddur. Lakin inteqrasiya sahəsində mövcud olan hər hansı bir təcrübənin, uğurlu olsa belə, mexaniki olaraq tətbiq edilməsi məqsədəuyğun deyildir. Belə ki, hər bir inteqrasiya qruplaşmasının iqtisadi modeli uzunmüddətli tarixi prosesin nəticəsidir ki, bu dövrlərdə də regional təsərrüfat kompleksini formalaşdıran elementlərin qarşılıqlı nisbəti müəyyən edilir, onların qarşılıqlı təsir mexanizmləri möhkəmləndirilir. Məhz ona görə də hər bir inteqrasiya qruplaşması unikaldir.

Lakin mövcud ticarət-iqtisadi qrupların müqayisəli təhlilinin aparılması regional inteqrasiyanın müəyyən ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, ardıcıl olaraq bir sıra mərhələlərdən keçməsi və hər bir mərhələnin özünəməxsus əlamətləri, müxtəlif intensivlik dərəcəsinin olması barədə fikirlər söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan, türkdilli ölkələrin vahid iqtisadi məkanının formalaşdırılması, ilk növbədə, aşağıda göstərilən mərhələlər üzrə düzgün strategiyanın işlənilib hazırlanmasından və onun uğurla reallaşdırılmasından asılı olacaqdır.

Şəkil 2. İnteqrasiyanın Əsas Formaları

Gözlənilən İnteqrasiyadan Sonra Yarana Biləcək Effektlər

İnteqrasiya birliyinin ticarət və iqtisadi effektivliyinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsini ilk dəfə 1950-ci ildə C.Viner tərəfindən "The Customs Union Issue" əsərində müəyyən edilmişdir. C.Vinerin gömrük ittifaqı nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq onun yaranması nəticəsində iqtisadiyyatda iki effekt yaranır: statik effektlər (static effects) (gömrük ittifaqı yarandıqdan dərhal sonra onun birbaşa nəticəsi kimi təzahür edən iqtisadi nəticələr); dinamik effektlər (dynamic effects) (gömrük ittifaqının fəaliyyət göstərməsinin daha sonrakı mərhələlərində təzahür edən iqtisadi nəticələr). Statik effektlər arasında ticarətin yaranması (trade creation) və ticarətin sapması (trade diversion) effektləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ticarətin yaranması effekti gömrük ittifaqı çərçivəsində idxal rüsumlarının aradan qaldırılması nəticəsində mümkün olan, mal axınının az effektiv daxili mənbədən daha effektiv xarici mənbəyə (idxal) istiqamətini dəyişməsidir. Ticarətin yaradılması effektini təmin edən gömrük ittifaqının yaradılması nəticəsində ticarətin miqyası böyüyür, bütün ölkələrin - həm inteqrasiyada iştirak edən, həm də etməyən ölkələrin rifahı yüksəlir. Ticarətin sapması gömrük ittifaqı çərçivəsində idxal rüsumlarının aradan qaldırılması nəticəsində baş verən, yerli istehlakçıların mal alışı ilə əlaqədar olaraq daha effektiv inteqrasiya xarici mənbədən az effektiv inteqrasiya daxili mənbəyə istinad etməsidir. Əgər gömrük ittifaqının yaradılması nəticəsində ticarətin sapması effekti yaranarsa burada iştirak etməyən ölkənin rifahı birmənalı olaraq pisləşəcəkdir, çünki, məhdud resurslar azad ticarət şəraiti ilə müqayisədə az effektiv istifadə ediləcəkdir. Digər tərəfdən iştirakçı ölkənin rifahı əgər ticarətin sapması effekti öz dəyər ölçüsünə görə ticarətin yaranması effektini üstələyərsə pisləşə, əksinə olarsa yaxşılaşa bilər. Aparılmış hesablamalar göstərir ki, əksər hallarda ticarətin sapması effekti olur, lakin o, ticarətin yaranması effekti ilə örtülür ki, bunun da nəticəsində inteqrasiya bütövlükdə rifahın artmasına səbəb olur.

Gömrük ittifaqı nəzəriyyələri yaranana qədər hesab edilirdi ki, azad ticarət ticarət siyasəti modeli kimi birmənalı olaraq bütün dünya ölkələrinin məcmu rifahının yüksəlməsini təmin edir. Gömrük ittifaqı nəzəriyyəsi göstərdi ki, belə ittifaqlar üçüncü ölkəyə nisbətə tətbiq etdikləri tarifləri yüksəltməzlərsə, onda onlar azad ticarət siyasətinin müsbət effektini möhkəmləndirirlər. Gömrük ittifaqı daxilində tariflərin aradan qaldırılmasına azad ticarət yolunda

regional addım kimi də baxılır. Lakin, Viner göstərdi ki, gömrük ittifaqının yaradılması nəticəsində ticarətin yaranması müsbət effektindən savayı, müsbət effekti üstələyə bilən ticarətin sapması mənfi effekti də yarana bilər. Belə situasiya təsdiq edir ki, gömrük ittifaqı ticarət siyasəti modeli kimi beynəlxalq iqtisadiyyatda birmənalı olaraq müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Azad ticarət siyasətindən sonra beynəlxalq rifaha birmənalı olaraq müsbət təsir edə biləcək ikinci alternativ ticarət siyasəti mümkün deyil. Bunun əsasında ingilis iqtisadçısı C. Mid tərəfindən 1955-ci ildə “ikinci ən yaxşı” ideyası yaranmışdır.²

Baxmayaraq ki, inteqrasiya ticarət siyasətinin ən yaxşı variantı deyil, lakin inteqrasiya ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqatlarda göstərilir ki, əksər hallarda yaranan müsbət effektlər neqativ effektləri üstələyir.

Bütövlükdə, ticarət blokunun iqtisadiyyat üçün effektləri və xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyəti bir sıra amillərdən asılıdır, o cümlədən:

- Əvvəldən üzv-ölkələrin milli bazarlarının proteksionist müdafiəsinin yüksək səviyyəsi. Ticarət maneələrinin aradan qaldırılması və daha yüksək xərclərlə istehsal edilmiş məhsul idxalının əvəz edilməsi hesabına partnyorlar effekt əldə edirlər.
- Qruplaşma formalaşdığı anda ölkələrin qarşılıqlı ticarət asılılığının səviyyəsi. Əgər əvvəldən idxalın həcmi çox deyildirsə, onda ticarətin sapması üçün imkanlar azdır.
- Üzv-ölkələrin üçüncü ölkələrlə müqayisədə rəqabətqabiliyyəti nə qədər yüksək olarsa, ticarətin sapması efekti də bir o qədər az olar.
- Qruplaşmanın üzv-ölkələrinin sayı nə qədər çox olarsa, üzv-ölkələr üçün istehsal xərclərini azaltmaq və ixrac potensialını yüksəltmək imkanları bir o qədər yüksək olar.

Inteqrasiyanın yaranmasından dərhal sonra təzahür edən ticarətin yaranması və onun sapması effektlərindən savayı, statik effektlərə gömrük və sərhədyanı orqanların saxlanması ayrılan inzibati xərclərin azalmasını aid etmək olar.

Inteqrasiyanın fəaliyyətə başlamasından sonrakı mərhələlərdə təzahür edən dinamik effektlərə iştirakçı ölkələrin istehsalçıları arasında artan rəqabəti aid etmək olar ki, bu da qiymət artımının qarşısını alır, malın keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur, yeni texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırır və s. inteqrasiya nəticəsində iştirakçı-ölkələr miqyas iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə etməyə başlayırlar ki, bu da istehsalın həcmi artırmağa və xərcləri azaltmağa imkan yaradır. Inteqrasiya adətən xarici investisiyaların axınına səbəb olur, çünki, birliyə daxil olmayan ölkələrin korporasiyaları inteqrasiya edən ölkələr daxilində müəssisələr yaratmaq hesabına ümumi gömrük baryerləri ilə qapalı olan bazarın müəyyən seqmentini özlərində saxlamağa cəhd göstərirlər.

Yuxarıda qeyd olunmuş üstünlük (ticarətin yaranması) və itkidən (ticarətin sapması) savayı, iqtisadi inteqrasiya digər müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir.

İnteqrasiyanın əsas iqtisadi üstünlükləri:

1. Ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların vahiddə birləşməsi hesabına üzv-ölkələrin daxili bazarının ölçüsünün böyüməsi. Bu, qruplaşmanın məcmu ÜDM-nin artmasını stimullaşdırır. Eləcə də, inteqrasiya adambaşına düşən gəlirlərin artmasına və malların qiymətlərinin aşağı düşməsinə paralel olaraq əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.
2. İstehsalın effektivliyinin və rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi.

² Meade J. The Theory of Customs Unions. - Amsterdam, 1955.

3. İstehsalın miqyas effekti və ixtisaslaşmanın dərinləşməsi. Ümumi regional bazarın yaradılması pərakəndə şəkildə olan milli bazarın məhdud ölçülərini ötürüb keçməyə və bununla da istehsalın artması üçün imkanlar yaradır. Miqyas effekti onu ifadə edir ki, əldə edilmiş mal dövriyyəsinin həcminə əlavə olaraq ixtisaslaşmanın dərinləşməsi imkanları yaranır. Liberallaşma nəticəsində bazarın açılması üzv-ölkələrin şirkətləri arasında rəqabətin güclənməsini stimullaşdırır, proteksionizm şəraitində formalaşmış inhisar hakimiyyətini dağıdır. Bu şirkətlərə daha az istehsal xərcləri, yeni texnologiyalar əsasında biznesin aparılmasının digər daha effektiv üsullarını axtarmaq üçün stimulyar yaradır və bunun nəticəsində də məhsuldarlığın və rəqabətqabiliyyətinin artmasına stimulyar yaradır və istehsal xərclərinin azalmasına, qiymətlərin aşağı düşməsinə, məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, onların çeşidinin genişlənməsinə və beləliklə də gələcəkdə tələbin böyüməsinə və üzv-ölkələrin qarşılıqlı ticarətinin artmasına gətirib çıxaracaqdır.
4. İstehsalın strukturunun dəyişməsi. Qruplaşma çərçivəsində ticarət və investisiya məhdudiyətlərinin ləğv edilməsi müqayisəli rəqabət üstünlüklərini nəzərə almaqla istehsalın daha effektiv strukturunun yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu, istehsal amillərində differensiaslaşmanı nəzərə almaqla istehsalın rasionallaşmasını, effektiv tələbi, sənayedə, kənd təsərrüfatında və xidmət sferasında istehsalın artmasını stimullaşdıracaqdır.
5. Xarici investisiya qoyuluşunun artması. Bazarın ölçüsünün genişlənməsi bazarların birləşməsi, məhsuldarlığın yüksəlməsi və hər bir dövlətdə gəlirlərin artması hesabına qruplaşmanın investisiya cazibəsini artırır. Ticarətin liberallaşdırılmasının effektiv üstünlükləri və ticarət şəraitinin yaxşılaşdırılması kapital qoyuluşundan əldə edilən gəlirləri çoxaldır və daha çox gəlirlər gətirən aktivləri cəlb edir. Həmçinin investorlar istehsal xərclərini azaltmaq üçün regionda mövcud olan istehsal amillərinin müxtəlifliyi üstünlüyündən istifadə edirlər. Proteksionist müdafiə edilmiş sahələrin liberallaşdırılması yarımfabrikat sferasında ticarət və investisiya imkanlarını genişləndirir və regionda istehsal şəbəkəsini yaradır. Ayrı-ayrı sahələr həm partnyor-ölkələrdən, həm də üçüncü ölkələrdən olan investorların diqqətini cəlb edir. Sahələrin rəşional yerləşdirilməsi qiymətlərin dəyişməsi və ticarət gəlirlərinin artması sayəsində kapital qoyuluşunu stimullaşdırır. Azad ticarət zonasının əhatəsi nə qədər geniş və xidmət və kapital sferasında liberallaşma nə qədər dərin olarsa, kapitalın hərəkəti bir o qədər dinamik olar. Birbaşa xarici investisiyalar yalnız istehsalın genişlənməsinə deyil, həmçinin yeni texnologiyalara, xammal mənbələrinə, istehsal sferalarına, idarəetmə təcrübələrinə çıxışa səbəb olur və dünya bazarlarına çıxışın artmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində, bu, ticarəti stimullaşdırır, adambaşına düşən gəlirləri yüksəldir, texnoloji üstünlükləri və bazar imkanlarını genişləndirir, investisiya iqlimini yaxşılaşdırır, bazar islahatlarını həyata keçirməyə kömək edir.
6. İqtisadi inkişaf tempinin sürətlənməsi. Bazar ölçüsünün genişlənməsi, bazara daha sərbəst çıxış, ticarətin artması ixracçılıqlı sahələrin inkişafına səbəb olacaqdır. Bundan əlavə, ticarətin liberallaşdırılması şəraitində istehsalın idxaldan milli müdafiəsi səviyyəsi azalacaqdır (əgər ləğv edilmirsə) ki, bu da qarşılıqlı ticarəti daha da stimullaşdırır. Məcmu iqtisadi artım, eləcə də ixracın inkişafı məşğulluğun artmasına, kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyətinin genişlənməsinə gətirib çıxarır.

İnteqrasiya qruplaşmanın üzv-ölkələri üçün xərclərə də səbəb olur. Qısaca olaraq, onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi nəticəsində büdcə daxilolmalarının azalması. Bu amilin kəmiyyət effekti qarşılıqlı ticarətin həcmindən asılıdır. O nə qədər çox olarsa, itki də bir o qədər çox olar və ya əksinə. Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki,

hökumətlər (büdcə daxilolmalarının azalmasının alternativini kimi) gömrük rüsumları və yığımlarından daha effektiv olan başqa vasitələr (vergi islahatları) tapırlar. Buna misal Kombocanın təcrübəsi ola bilər - AFTA-ya daxil olanadək ölkə ümumi vergi daxilolmalarının 56 %-ni gömrük rüsumu formasında alırdı, o cümlədən 2/3-ni ASEAN-ın digər ölkələrindən idxal hesabına. Xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılması üzrə öhdəliklərin reallaşdırılması itirilmiş büdcə gəlirlərinin kompensasiya edilməsi məqsədilə 1999-cu ildə əlavə dəyər vergisinin tətbiq edilməsini məcbur etdi.

2. Tənzimlənmə xərcləri. İnteqrasiya qruplaşmasında iştirak nəticəsində xarici iqtisadi iqlimin dəyişməsi işçilərin işdən çıxardılması, sahələrin və müəssisələrin daha effektiv yerləşdirilməsi formasında qısamüddətli xərclərə səbəb ola bilər. Ümumiyyətlə isə (bu praktiki olaraq ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsilə sübut edilmişdir) xarici iqtisadi liberallaşmanın iqtisadi üstünlüklərinin uzunmüddətli xarakterdə olması nəticəsində tənzimlənmənin qısamüddətli xərcləri böyük deyildir. Praktikada işdən azad edilənlərin sayı proqnozla müqayisədə az olur - ticarətin liberallaşdırılması şəraitində iqtisadi artım üçün stimulyar yaranır, məşğul olanların sayı artır və son nəticədə məşğulluğun səviyyəsinin netto-artımı müşahidə edilir.
3. Qruplaşmanın üzv-ölkələrin hər biri üçün eyni olmayan müsbət effekt. Bir qayda olaraq, partnyorlar eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik deyildirlər, qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin artımını ləngidən müxtəlif qeyri-tarif məhdudiyyətləri tətbiq edirlər. İqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi üstünlüyü az inkişaf etmiş üzv-ölkələrin hesabına əldə edirlər. Az inkişaf etmiş ölkələr üçün itkini minimalaşdırmaq məqsədilə, çox inkişaf etmiş ölkələr onlara ixracatçı istehsalın və şirkətlərin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində, partnyor ölkələrin bazarlarına çıxışının asanlaşdırılmasında, liberallaşmanın differensiallaşdırılmış müddətinin müəyyən edilməsində kömək etməlidirlər.

Cədvəl 1- də göstərildiyi kimi, türkdilli ölkələrin region daxili idxal-ixrac əməliyyatları intensivləşir ki, bu da inteqrasiyadan sonra ticarətin yaranması effekti ehtimalını artıracaqdır.

Bununla yanaşı, nəzərə alsaq ki, şəkil 1-də göstərildiyi kimi, qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin türkdilli ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi xeyli aşağıdır, bu artıq ticarətin sapması effektinin ticarətin yaranması effektini üstələməsinə gətirib çıxarar. Lakin müqayisə edilən 5 il ərzində (2002-2006) regiondaxili xarici ticarət əlaqələrinin xüsusi çəkisinin artan dinamika ilə inkişaf etməsi türkdilli ölkələrin regionallaşma meyillərinin tədricən güclənməsini ifadə edir.

Ümumiyyətlə, türkdilli ölkələrdə iqtisadi artımın sürətlənməsində regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Keçən illərdə bu ölkələr İpək yolu vasitəsilə öz aralarında sıx əlaqə yaratmışdırlar ki, bu da regionun çiçəklənməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan infrastrukturların təkmilləşdirilməsi ənənəvi ticarət yollarının bərpa edilməsinə şərait yarada bilər ki, bu da regiondaxili ticarət potensialından istifadəni gücləndirməklə iqtisadi artıma əlavə stimulyar verərdi.

Regionda iqtisadi artımın yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması, ticarətin inkişafı və diversifikasiyası, əməkdaşlıq və inteqrasiya potensialını möhkəmləndirmək məqsədi daşıyan inteqrasiya təşəbbüslərinin reallaşdırılması regiondaxili iqtisadi əlaqələri dərinləşdirmək və mövcud təbii resurslardan effektiv istifadə üçün geniş imkanlar yaradır.

Xüsusilə, nəqliyyat şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən gömrük xidmətlərinin modernləşdirilməsi hesabına regional və qlobal ticarətə kömək edilməsi, regional ticarətdə tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin azaldılması yolu ilə iqtisadiyyatın açıqlığının artırılması türkdilli ölkələrin iqtisadi artım potensialını yüksəldə bilər.

Ədəbiyyat Siyahisi

1. T.C. Başbakanlık. Dış Ticaret Müsteşarlığı. Ülke Bültenleri (www.dtm.gov.tr).
2. T.C. Başbakanlık. Dış Ticaret Müsteşarlığı. İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi. Ülke raporları (www.igeme.gov.tr)
3. Fatih Turan, Atakan Özdemir, “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme”, <http://foreigntrade.gov.tr/ead/dtdergi/ocakozel2002/fatih.htm>.
4. Seyidoğlu Halil, Uluslararası İktisat, Güzem Yayınları, 13, B., İstanbul, 1999
5. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının statistik məlumatları <http://www.ecosecretariat.org/>.

AVROPA İTTİFAQI VƏ POST-SOVLƏT ÖLKƏLƏRİ ARASINDA MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ YENİ ƏMƏKDƏŞLİQ FORMULASI AXIARIŞI

ŞAHİN VAQİFOĞLU BAYRAMOV * - ZAMIRBEK HASANOV**

Резюме

Статья посвящена текущим и перспективным формулам сотрудничества в отношениях между ЕС и пост-советскими странами. Соглашения по Партнерству и Сотрудничеству рассматриваются как предпосылка для создания и развития этих отношений. Одновременно, Европейская Политика Соседства рассматриваются как новый и более систематический этап в этих отношениях.

Политика ЕС по Южному Кавказу, Центральной Азии, Восточной Европе и России всесторонне анализируется на основе официальных данных Европейской Комиссии и других документов ЕС.

В статье анализируются текущие проблемы по дальнейшему расширению ЕС и предложены конкретные рекомендации по усовершенствованию отношений между ЕС и пост-советскими странами.

Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişləri

Post-sovet məkanında olan keçid iqtisadiyyatlı ölkələr ilə Aİ arasında münasibətlər ikitərəfli əsasda 1990-cı illərdə imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişləri (TƏS) çərçivəsində tənzimlənir. Aİ-nin təşəbbüsü olan bu sazişlər Rusiya (müvafiq olaraq, 1994-cü ildə imzalanmış və 1997-ci ildə ratifikasiya edilmişdir), Ukrayna (1994 və 1998), Moldova (1994 və 1998), Qazaxıstan (1995 və 1999), Qırğızıstan (1995 və 1999), Azərbaycan (1996 və 1999), Ermənistan (1996 və 1999), Gürcüstan (1996 və 1999) və Özbəkistan (1996 və 1999) ilə imzalanmış və ratifikasiya olunmuşdur.

Aİ ilə Tacikistan arasında müvafiq saziş 2004-cü ildə imzalanmışdır və hazırda sazişin Aİ üzvləri tərəfindən ratifikasiya olunması prosesi gedir. Bununla belə, Aİ ilə Tacikistan arasında ticarət münasibətlərini tənzimləyən Müvəqqəti Saziş 2005-ci ilin mayında qüvvəyə minmişdir.

Aİ ilə Belarus (1995) və Türkmənistan (1998) arasında imzalanmış müvafiq sazişlərin ratifikasiyası və qüvvəyə minməsi ilk növbədə siyasi amillərin təsiri nəticəsində bu vaxta qədər mümkün olmamışdır.

Avropa Qonşuluq Siyasəti

Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) 2002-ci ildə formalaşdırılmış “Daha Geniş Avropa” konsepsiyası əsasında Aİ tərəfindən 2004-cü ildə təsdiq edilmişdir. AQS Aİ ilə onun Cənub və Şərq qonşuları arasında ikitərəfli əməkdaşlıq üçün hüquqi çərçivə müəyyən edir. AQS Aİ-yə üzvlük perspektivi ümumiyyətlə olmayan Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Belarus, Əlcəzair, Misir, İsrail, İordaniya, Livan, Liviya, Mərakeş, Fələstin Muxtariyyəti, Suriya və Tunisi əhatə edir.

AQS-nin əsas məqsədi Aİ-nin qonşularında stabilləşmənin təmin edilməsindən, Avropada yeni bölüşdürücü xətlərin meydana gəlməsinin qarşısının alınmasından, qonşu ölkələrdə Avropa

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, sh.bayramov@aseu.az.

** İktisat və Girişmcilik Universiteti Kırğız-Türk Sosial Bilimler Enstitüsü.

standarlarının və dəyərlərinin təşviq edilməsindən və dərin iqtisadi əməkdaşlığın yaradılmasından ibarətdir. Başqa sözlə, AQS üzvolma perspektivinin təqdim edilməməsinə və tərəfdaş ölkələrə daha cəlbedici yeni əməkdaşlıq formulasının təklif edilməsinə nəzərdə tutur.

Fəaliyyətə başladığı bir neçə il ərzində AQS üzrə bir sıra dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2006-cı ilin dekabrında AQS-nin gücləndirilməsi məqsədilə Avropa Komissiyası tərəfindən təkliflər irəli sürülmüş və “Avropa Qonşuluq Siyasətinin Gücləndirilməsi” (Strengthening European Neighbourhood Policy) sənədi təqdim edilmişdir [1]. Bundan başqa, 2007-ci ildə Almaniya tərəfindən “AQS-plyus” konsepsiyası (rəsmi şəkildə nəşr edilməyib) irəli sürülmüşdür [2].

2007-ci ilin 5 dekabrında Avropa Komissiyası “Güclü Avropa Qonşuluq Siyasəti” (A Strong European Neighbourhood Policy) sənədini təqdim etmişdir [3]. Bu sənəd mövcud öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məsələsinə daha çox diqqətin ayrılmasını nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda, sözügedən sənəd differensiasiya prinsipini xüsusi vurğulamaqla, Aİ-nin tərəfdaş ölkələrlə münasibətlərinin həmin ölkələrin siyasi vəziyyətindən, Aİ ilə əlaqələrdə nə dərəcədə maraqlı olmasından, nəzərdə tutduqları islahatlardan və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən birbaşa asılı olacaqdır.

İqtisadi əməkdaşlığın əsas aləti qismində mallar və xidmətər üzrə ticarəti, eləcə də, milli qanunvericiliyin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasını əhatə edən azad ticarət sazişləri çıxış edəcəkdir. Uzunmüddətli perspektivdə Aİ ilə AQS-yə daxil olan ölkələr arasında Qonşuluq İqtisadi İttifaqının (Neighbourhood Economic Community) yaradılması ehtimalı da istisna olunmur.

2008-ci ilin 18 fevralında Aİ Şurası özünün AQS-yə dair yekun xülasəsini qəbul etmişdir [4]. Bu sənəddə AQS ilə üzvolma arasında əlaqənin olmaması xüsusi vurğulanmış və ÜTT-yə üzv olan bütün ölkələr üçün açıq elan olunacaq “dərin və hərtərəfli azad ticarət zonası” müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, sözügedən sənəddə fərdlər arasında əlaqələrin (people-to-people contacts) genişləndirilməsi, AQS üzrə tərəfdaş ölkələr üçün viza rejiminin asanlaşdırılması və bu ölkələr arasında regional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi zəruriliyi bəyan edilmişdir.

Aİ tərəfindən MDB ölkələrinə göstərilən dəstəyin əsas aləti olan TACIS proqramı çərçivəsində 1991-2006-cı illərdə bu ölkələrə 7.3 mlrd. avro vəsait ayrılmışdır. 2007-ci ilin 1 yanvar tarixindən etibarən maliyyə alətləri standart formaya salındı və AQS ölkələrini və Rusiyanı əhatə edən Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (ENPI) təqdim edildi. Buna əlavə olaraq, daha qabaqcıl ölkələrdə aparıcı islahatların dəstəklənməsi məqsədi daşıyan İdarəetmə Bacarığı (Governance Facility) və beynəlxalq maliyyə institutlarının istiqrazlarına əlavə edilən Qonşuluq İnvestisiya Fondu (Neighbourhood Investment Fund) kimi digər maliyyə alətləri də fəaliyyətə başlamışdır.

Aİ-nin Cənubi Qafqaz Siyasəti

Cənubi Qafqaz ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) AQS-yə 2004-cü ilin iyununda daxil edilmişlər. Aİ tərəfindən Cənubi Qafqaz ölkələrinə edilən təklifin ümumi və fərqləndirici cəhəti sözügedən regiona yönəlmiş proqramlara inkişafa yardım elementinin daxil edilməsindən ibarətdir. 2007-2013-cü illərdə hər bir ölkə üzrə əməkdaşlığı əhatə edən Ölkə Strategiya Sənədləri (Country Strategy Papers - CSP) qəbul edilmişdir. CSP Aİ-nin yardımlarından istifadə edilməsi çərçivəsini müəyyən edən standart Aİ aləti qismində çıxış edir. Buna əlavə olaraq, 2007-2010-cu illəri əhatə edən və hər bir ölkə üzrə Aİ-nin yardım proqramlarının detallarını əks etdirən Milli İndikativ Proqramlar (National Indicative Programmes - NIP) da qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, Cənubi Qafqaz ölkələri demokratikləşmə layihələrinin, qanunun aliliyinin və insan hüquqlarının dəstəklənməsi məqsədi daşıyan Demokratiya və İnsan Hüquqları üçün Avropa Aləti (European Instrument for Democracy and Human Rights - EIDHR) proqramında da iştirak edirlər.

Cənubi Qafqaz ölkələri ilə Aİ arasında imzalanmış TƏS-lər əməkdaşlığın aşağıdakı mexanizmlərini nəzərdə tutur: Əməkdaşlıq Şurası (illik iclaslar); Ticari, İqtisadi və Hüquqi məsələlər üzrə Alt-Komitə; Parlamentlərarası Əməkdaşlıq Komitəsi. 2006-cı ilin 16 noyabr tarixində hər üç ölkə ilə Aİ arasında beş illik AQS Fəaliyyət Planları razılaşdırılmışdır.

2003-cü ildə Aİ-nin Cənubi Qafqaz üzrə Xüsusi Nümayəndəsinin (mandatına regiondakı dondurulmuş münaqişələrin həllinə dəstək göstərilməsi daxildir) təyin olunması Aİ-nin regionda baş

verən proseslərdə daha yaxından iştirak etmək niyyətində olmasının göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Fəaliyyət Planına əsasən, Aİ-nin Azərbaycana münasibətdə prioritetləri kimi demokratikləşmənin, insan hüquqlarının, sosial-iqtisadi islahatların, yoxsulluğun ləğvinin və dondurulmuş münaqişənin həllinin dəstəklənməsini göstərmək olar. NIP-ə uyğun olaraq, Azərbaycan 2007-2010-cu illər ərzində 92 mln. avro həcmində Aİ yardımını qəbul edəcəkdir. Azərbaycan üzrə NIP-in əsas istiqamətləri aşağıdakı sferaları əhatə edir: demokratikləşmə, qanunun aliliyi və əsas azadlıqlar; sosial-iqtisadi islahatlar və Azərbaycanın milli qanunvericiliyinin Aİ standartlarına uyğunlaşdırılması; enerji və nəqliyyat. 2007-ci ilin 7 noyabr tarixində Azərbaycanla Aİ arasında imzalanmış Anlaşma Memorandumu enerji sahəsində əməkdaşlıq mexanizminin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Aİ-nin Ermənistanla münasibətdə prioritetləri Azərbaycanla bağlı prioritetlərlə əsasən üst-üstə düşür. NIP-ə uyğun olaraq, Ermənistan 2007-2010-cu illər ərzində 98 mln. avro həcmində Aİ yardımını qəbul edəcəkdir. Ermənistan üzrə NIP-in əsas istiqamətləri aşağıdakı sferaları əhatə edir: demokratik institutların təsis edilməsi və idarə etmənin təkmilləşdirilməsi; sosial-iqtisadi islahatlar; yoxsulluq.

Fəaliyyət Planına əsasən, Aİ-nin Gürcüstana münasibətdə prioritetləri kimi demokratikləşmənin, insan hüquqlarının, qanunun aliliyinin, sosial-iqtisadi islahatların, investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinin, yoxsulluğun ləğvinin, dondurulmuş münaqişələrin həllinin, daxili təhlükəsizliyin və regional əməkdaşlığın dəstəklənməsini göstərmək olar. NIP-ə uyğun olaraq, Gürcüstan 2007-2010-cu illər ərzində 120 mln. Avro həcmində Aİ yardımını qəbul edəcəkdir. Gürcüstan üzrə NIP-in əsas istiqamətləri aşağıdakı sferaları əhatə edir: demokratikləşmə; iqtisadi inkişaf; Fəaliyyət Planının icrası; sosial-iqtisadi islahatlar və yoxsulluq; daxili münaqişələr.

Aİ-nin Mərkəzi Asiya Siyasəti

Aİ Mərkəzi Asiya ölkərindəki bir çox spesifik problemlərin həllinin ikitərəfli münasibətlər vasitəsilə deyil, regional səviyyədə mümkün olması qənaətidədir. Bu yanaşma 2007-ci ilin iyulunda qəbul olunmuş "Aİ və Mərkəzi Asiya: Yeni Əməkdaşlıq Strategiyası" sənədinin əsas xüsusiyyəti hesab oluna bilər [5]. Əsas məqsədi Aİ ilə sözügedən region arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsindən ibarət olan strategiya aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: xarici işlər nazirləri səviyyəsində ardıcıl dialoqun bərqərar olması; regionda təhsil sistemlərinin inkişafına yönəlmiş "Avropa Təhsil Təşəbbüsü"nün reallaşdırılması; "Qanunun Aliliyi üzrə Aİ Təşəbbüsü"nün yaradılması; enerji məsələləri üzrə davamlı dialoqun aparılması.

Aİ-nin Mərkəzi Asiya regionunda fəaliyyətinin genişləndirilməsi bir çox amillərin qəbul edilməsi ilə şərtlənir: regiondan kənara yayıla biləcək təhlükələr (mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik ticarəti, terrorizm); enerji ehtiyatları üzrə təchizatın və tranzit xətlərinin diversifikasiyası üçün axtarışların davam etdirilməsi; Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin (Millennium Development Goals) stimullaşdırılması; Cənubi Qafqaz ölkələrinin AQS-yə daxil edilməsi ilə Aİ-nin coğrafi baxımdan Mərkəzi Asiyaya "yaxınlaşması". Araşdırılan regionla Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti (Common Foreign and Security Policy) sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədilə 2005-ci ildə Aİ-nin Mərkəzi Asiya üzrə Xüsusi nümayəndəsi təyin olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan təşəbbüslərlə yanaşı, Avropa Komissiyası tərəfindən Mərkəzi Asiya üzrə Aİ Regional Strategiya Sənədi 2007-2013 (EC Regional Strategy Paper for Central Asia 2007-2013) və 2007-2010-cu illər üzrə Mərkəzi Asiya İndikativ Proqramı (Central Asia Indicative Programme) hazırlanmışdır [6]. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış 719 mln. Avro məbləğində vəsaitin (altı illik dövr üzrə) 2006-cı ildə Aİ-nin inkişafa yardım üzrə maliyyə aləti kimi yaradılmış İnkişaf üçün Əməkdaşlıq Aləti (Development Cooperation Instrument) vasitəsilə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd olunan proqramların prioritetləri qismində regional əməkdaşlıq və xoşməramlı münasibətlər (büdcənin 30-35 %-i), yoxsulluğun azaldılması və həyat standartlarının yüksəldilməsi (40-45 %), effektiv idarəetmənin və iqtisadi islahatların stimullaşdırılması (20-25 %) çıxış edir. Ay-

rılmış ümumi vəsaitin 70 %-nin ikitərəfli proqramların yerinə yetirilməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Aİ-nin Qazaxıstan üzrə dəstəyi ilk növbədə siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial islahatların sürətləndirilməsinə, eləcə də, infrastrukturun və enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə yönələcəkdir. 2006-cı ilin noyabrında Qazaxıstanla Aİ arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq üzrə Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Aİ-nin Qırğızıstana münasibətdə prioritetləri kimi kənd yerlərinin inkişafını, yoxsulluğun azaldılmasını, sosial, siyasi və bazar islahatlarının stimullaşdırılmasını və enerji sahəsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Aİ-nin Tacikistanda əsasən aqrar sektorun inkişafını, effektiv idarəetmə sisteminin yaradılmasını, iqtisadi islahatların aparılmasını və yoxsulluğun azaldılmasını dəstəkləməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Aİ-nin Özbəkistana münasibətdə perspektiv prioritetləri kimi demokratikləşmənin, insan hüquqlarının, vətəndaş cəmiyyətinin, qanunun aliliyinin, hüquqi islahatların və regional inkişafın dəstəklənməsini göstərmək olar.

Hazırda ikitərəfli əməkdaşlığın çox zəif olduğu Türkmənistana münasibətdə Aİ-nin gələcək prioritetləri kimi iqtisadi və bazar islahatlarının aparılmasına (xüsusilə, enerji sahəsində), demokratik təsisatların yaradılmasına və kənd təsərrüfatının inkişafına yardım göstərilməsi bəyan edilmişdir.

Qara dəniz Sinerji (The Black Sea Synergy)

2007-ci ildə Aİ-nin təşəbbüsü ilə yaradılmış Qara dəniz Sinerji layihəsi Aİ və onun Şərq qonşuları arasında ikitərəfli əməkdaşlıq formalarına əlavə edilən çöxtərəfli əməkdaşlıq forması kimi qiymətləndirilir [7]. Bu layihə Rumıniya və Bolqarıstanın üzv olması ilə Aİ-nin regiondakı maraqlarının artmasından sonra meydana gəlmişdir. Aİ ilə araşdırılan region arasında əməkdaşlıq üçün başqa bir çöxtərəfli forum kimi Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığını (Black Sea Economic Cooperation - BSEC) qeyd etmək lazımdır.

Qara dəniz Sinerji layihəsi Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Bolqarıstan, Yunanıstan, Moldova, Rusiya, Rumıniya, Türkiyə, Ukrayna və Aİ üçlüyünü (EU Troika) əhatə edir. AQS-nin hüquqi çərçivəsini aşan bu layihə müəyyən dərəcədə Şimal Ölçüsü layihəsinin (Northern Dimension project) analoqu hesab oluna bilər.

Layihəyə daxil olan ölkələrin xarici işlər nazirləri arasında ilk görüş 2008-ci ilin fevralında Kiyevdə keçirilmişdir. Görüşün nəticəsi olaraq qəbul olunmuş birgə bəyanatda Qara dəniz Sinerji layihəsinin əsas məqsədinin həm Qara dəniz regionu daxilində, həm də adı çəkilən regionla Aİ arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsindən ibarət olması vurğulanmışdır [8]. Eyni zamanda, prioritet təşkil edən əməkdaşlıq sahələri kimi nəqliyyat, enerji və tranzit infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi göstərilmişdir.

Aİ-nin Sektoral Siyasəti

Keçmiş SSRİ məkanında olan ölkələrlə Aİ arasında əməkdaşlığı araşdıran əksəriyyət tədqiqatçıları Aİ-nin sözügedən region üzrə siyasətində enerji sektorunun daha mühüm əhəmiyyətə malik olması arqumentini əsaslandırırlar. Təsədüfi deyildir ki, Aİ artıq Azərbaycan, Qazaxıstan və Ukrayna ilə enerji əməkdaşlığına dair Anlaşma Memorandumu imzalamışdır. Mərkəzi Asiya, Xəzər və Qara dəniz hövzəsi ölkələrini əhatə Bakı Prosesinin (Baku Process) əsas məqsədi enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsindən və Aİ-nin region ölkələrinin enerji bazarlarına inteqrasiyasını dərinləşdirməkdən ibarətdir.

Aİ-nin Şərq qonşuları üzrə enerji siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, Ukrayna və Moldovanın Avropa Enerji Birliyinə (European Energy Community) qoşulmağa dəvət olunmasını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Qeyd edək ki, 2005-ci ildə yaradılmış Avropa Enerji Birliyinin əsas məqsədi Aİ-nin, Qərbi Balkan ölkələrinin, eləcə də, Türkiyə və Norveçin qaz və elektrik enerjisi bazarının birləşdirilməsindən ibarətdir.

Aİ ilə araşdırılan region arasında əməkdaşlığın digər mühüm sahəsi kimi nəqliyyat sektorunu göstərmək olar. Belə ki, Aİ MDB ölkələrini, xüsusilə də, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrini Avropanı Şərqi və Cənubi Asiya ilə birləşdirən strateji əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizi hesab edir. Bu məqsədlə, 1990-cı illərdə Aİ tərəfindən INOGATE (Avropaya Ölkələrarası Neft və Qaz Nəqli - Interstate Oil and Gas Transport to Europe) və TRACECA (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi - Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) kimi layihələr irəli sürülmüş və onların reallaşdırılmasına başlanmışdır. INOGATE layihəsinin əsas məqsədi boru kəmərləri sistemlərinin regional inteqrasiyasını genişləndirməkdən və neft-qaz ehtiyatlarının Avropa bazarlarına nəql edilməsinin asanlaşdırılmasından ibarətdir. TRACECA layihəsi isə nəqliyyat dəhlizinin yaradılması, lokal bazarların inteqrasiyasının gücləndirilməsi və infrastrukturun inkişaf etdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir.

Aİ üçün Mühüm Dilemmalar

Bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunan arqument ondan ibarətdir ki, birmənalı çağırış qismində qonşu ölkələrin maraqları və gözləntiləri ilə Aİ-nin müvafiq maraqları və imkanlarının uyğunlaşdırılması cəhdləri çıxış edir. Qonşu ölkələr arasında mövcud olan müxtəlifliyi nəzərə alaraq, qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra ümumi problemləri göstərmək olar.

AQS-yə daxil olan ölkələrə münasibətdə Aİ-nin əsas məqsədi həmin ölkələri Avropa standartlarına daha yaxın edəcək iqtisadi və siyasi islahatların aparılması üçün kifayət qədər yüksək cəlbəediciyə malik əməkdaşlıq təklifinin hazırlanmasından ibarətdir. Lakin, Aİ tərəfindən tərəfdaş ölkələrə üzvolma perspektivinin vəd edilməməsi və ya bunun üçün lazımı siyasi iradənin olmaması sözügedən təklifin əhəmiyyətini aşağı salan mühüm problem kimi çıxış edir.

Rusiyaya münasibətdə isə, Aİ ilk növbədə bu ölkənin vahid Avropa məkanına konstruktiv şəkildə qoşulmasına imkan verəcək əməkdaşlıq modelinin yaradılmasına səy göstərir. Lakin, Aİ – Rusiya münasibətlərində (xüsusilə enerji sahəsində) qeyri-simmetrik qarşılıqlı səmərənin olması və Rusiyanın “Avropalaşma” (Europeanisation) siyasətinin həyata keçirilməsinə çox az maraq göstərməsi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə maneçilik törədən əsas amillər hesab olunur.

Mərkəzi Asiya ölkələrinə münasibətdə Aİ-nin əsas məqsədi adı çəkilən regionla ilk növbədə enerji sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsindən ibarətdir. Bununla belə, region ölkələrində əsas Avropa dəyərləri olan demokratiya və insan hüquqları sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımların lazımı səviyyədə olmaması bərabər səviyyəli əməkdaşlığa mane olur.

Ümumiyyətlə, Aİ ilə keçmiş SSRİ məkanında olan ölkələr arasında münasibətlərə mənfi təsir göstərən problemlərin səbəbləri həm Aİ-dən, həm də tərəfdaş ölkələrdən qaynaqlanır.

Şərq Qonşuları Tərəfindən Meydana Çıxan Problemlər

Qeyri-real və ya qeyri-müəyyən gözləntilər. Aİ üzvlərinin mövqeyindən və özlərinin apardıqları islahatlardan asılı olmayaraq, araşdırılan ölkələrin bəziləri Aİ tərəfindən onların yaxın gələcəkdə üzv olmasını nəzərdə tutan aydın və dəqiq qrafikə malik olan planın hazırlanmasını israr edirlər. Bəzi ölkələr Aİ tərəfindən enerji sektorunda qeyri-simmetrik münasibətlərin qəbul olunmasını, digərləri isə Aİ-nin maliyyə yardımlarının heç bir siyasi öhdəlik irəli sürülmədən təqdim olunmasını istəyirlər. Bundan başqa, bəzi ölkələrin Aİ ilə münasibətlərə dair aydın mövqe bildirməməsi onların konkret məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Aİ ilə münasibətlərdən siyasi qazanc üçün istifadə edilməsi. Regionun bir çox hökumətləri və siyasi qrupları Aİ ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə ölkədaxili proseslərdə (daxili siyasi mübarizədə qalib gəlmək) və ya xarici əlaqələrdə (qonşularla münasibətlərdə və regionda öz mövqelərini gücləndirmək) hər hansı səmərə əldə edilməsinə yardımçı olan vasitə kimi yanaşırlar.

Daha dərin islahatların həyata keçirilməsinə az meyl göstərilməsi. Regionun bir çox ölkələri Avropa standartlarına uyğunlaşmanı bəyanatlar verilməsi ilə məhdudlaşdırır (əvvəllər razılaşdırılmış hüquqi və institusional dəyişikliklərin praktiki baxımdan çox zəif aparılması) və ya ölkə üzrə spesifik olan dəyərləri (xüsusilə, siyasi sferada) daha üstün tutmaqla Avropa dəyərlərindən imtina edirlər.

Passiv yanaşma. Şərq qonşularının əksəriyyəti tərəfindən Aİ-yə münasibətdə “cavab siyasəti” qəbul edilmişdir. Belə ki, sözügedən ölkələr ancaq Aİ-nin təşəbbüslərinə cavab verirlər (və ya vermirlər) və heç vaxt özləri hər hansı bir təşəbbüslə çıxış etmirlər. Bir qayda olaraq, həmin ölkələr, mövcud problemlərin mümkün həllərinə dair öz ideyalarını və ya təkliflərini təqdim etmirlər. Bundan əlavə, araşdırılan ölkələrin Aİ yardımlarının passiv qəbuledicisi qismində çıxış etmələri Aİ ilə region ölkələri arasında qarşılıqlı münasibətlərin qeyri-simmetrik xarakterinin dərinləşməsinə səbəb olur.

Qeyri-səmərəli idarəetmə. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, hətta islahatların aparılması və Aİ ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üzrə siyasi iradə olduqda belə, sözügedən ölkələrin bir çoxunda qeyri-səmərəli idarəetmə mexanizmlərindən istifadə olunması Aİ ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyinin aşağı olmasını şərtləndirir.

Aİ Tərəfindən Meydana Çıxan Problemlər

Konsensusun olmaması. Aİ tərəfindən irəli sürülən bir çox layihələrin həyata keçirilməsində əsas problem qismində üzv ölkələr arasında konsensusun əldə olunmasının çətinliyi çıxış edir. Belə ki, üzv ölkələrin bəziləri Aİ ilə onun Şərq qonşuları arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində məhdud maraqlara malikdirlər, bəziləri isə bu sahə üzrə təşəbbüslərin onların iqtisadi və siyasi maraqlarına qarşı yönəldiyini vurğulayırlar. Eyni zamanda, AQS-nin Şərq və Cənub istiqamətləri arasında obyektiv və subyektiv rəqabətin olması üzv ölkələr arasında fikir ayrılığının məntiqi nəticəsi kimi izah edilə bilər. Buna misal olaraq, 2006-cı ildə Almaniyanın AQS-nin Şərq istiqamətinə yönəlmiş təkliflərinin bütün AQS ölkələrini əhatə etməsinə dair Fransanın təkid etməsini göstərmək olar. Buna baxmayaraq, Fransa 2007-ci ildə Aralıq dənizi hövzəsi İttifaqının yaradılmasına razılıq vermiş və 2008-ci ildə Polşa-İsveç təşəbbüsü olan Şərq Tərəfdaşlığına dəstək vermişdir.

Az maraq göstərmə və zəif təsəvvür. Yuxarıda qeyd olunan konsensusun olmaması Şərq qonşuları ilə münasibətlərə dair ideyaların sistem halında birləşdirilməsinə imkan vermir. Belə ki, Aİ sözügedən ölkələrlə münasibətlər üzrə aydın və konkret hədəfləri olan modelə malik deyildir. Bəzi hallarda, təşəbbüslərin məhdudlaşdırılması və ya dayandırılması Aİ-nin uzunmüddətli maraqlarına açıq şəkildə ziyan vurur (Məsələn, 2007-ci ildə Fransanın AQS üzrə Şərq tərəfdaşları üçün viza qiymətlərinin aşağı salınmasına qarşı çıxış etməsi Şengen zonasının genişləndirilməsi məqsədinə mane kimi qiymətləndirilir). Bunun nəticəsində, Aİ-nin qeyri-müəyyən və hədsiz ehtiyatlı təkliflər hazırlamaq vərdişi yaranmışdır ki, bu da mövcud ehtiyacların və çağırışların tələblərinə cavab verilməsinə kifayət etmir.

Genişlənmə problemi. Aİ-nin Şərq tərəfdaşlarına və xüsusilə də, AQS-nin aktiv iştirakçılarna dair siyasətinə təsir göstərən fundamental amil qismində “genişlənmə problemi” çıxış edir. Belə ki, öz ölkələrindəki ictimai rəyin təsiri nəticəsində Aİ üzvlərinin əksəriyyəti genişlənmə prosesinin davam etməsinə qarşı çıxırlar [9].

Bu məsələ Lüksemburq, Almaniya və Avstriyada özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Ayrı-ayrı Balkan ölkələrinin və Türkiyənin Aİ-yə üzv olmasının əleyhinə olanlar Lüksemburqda 47-69 %, Almaniya 52-69 % və Avstriyada 59-81 % təşkil etmişdir.

Üzvolma perspektivinin təqdim olunmaması isə qonşu ölkələrlə Aİ arasında əməkdaşlığa ciddi mənfi təsir göstərir.

İnstitutionallaşma prosesinin davam etməsi meylinin zəifliyi və vəsait çatışmazlığı. Aİ-nin Şərq sərhədlərindən coğrafi baxımdan daha uzaq olan, eləcə də, Aİ büdcəsinin formalaşmasında daha çox paya malik olan üzv ölkələr Şərq tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq üzrə yeni institutların yaradılmasına maraq göstərmirlər. Bu, AQS və Şərq tərəfdaşlarına yönəlmiş digər proqramların maliyyə-ləşdirilməsinə meylin az olması ilə şərtlənir.

Deklorativ yanaşma. Aİ-nin bir çox məqsədləri və proqramları deklorativ xarakter daşıyır. Belə ki, müxtəlif proqrama dair sənədlərin hazırlanmasına onların effektiv tətbiqinin təmin olunmasından daha çox diqqət yetirilir. Təcrübə göstərir ki, real olaraq əldə olunan nəticə rəsmi

bəyan ediləndən əhəmiyyətli şəkildə geri qalır. Bir çox hallarda, hətta qeyri-məhsuldar və konkret nəticəsi olmayan danışıqların aparılması da əsas məqsəd kimi çıxış edir.

Ümumi Prinsiplər

Maksimum yüksək səmərə əldə edilməsi üçün Aİ-nin Şərq qonşularına yönəlmiş siyasətinin bir sıra mühüm prinsiplərə əsaslanması çox vacibdir. Həmin prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Diferensiasiya. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, araşdırılan regionda yerləşən ölkələr arasında əhəmiyyətli fərqlər vardır. Bu səbəbdən də, vacib və effektiv olan ümumi çərçivə və alətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, Aİ-nin siyasəti hər bir tərəfdaş ölkədə həyata keçirilən islahatlar prosesi üzrə yanaşmaya, ehtiyaclara və proqresə əsaslanmalıdır. Fərdiləşmiş tərəfdaşlıq Aİ ilə region ölkələri arasındakı münasibətlərin əsasını təşkil etməlidir [10]. Buna görə də, həyata keçirilən siyasət Aİ-nin müxtəlif tərəfdaşlarla olan münasibətləri arasında süni əlaqənin meydana gəlməsinin qarşısını almalıdır. Lakin, bu, Aİ-nin tərəfdaşlar arasında horizontal və regional əməkdaşlığın inkişafını dəstəkləməkdən imtina etməsi anlamına gəlmir. Eyni zamanda, diferensiasiya təkcə coğrafi yerləşmə amilinə deyil, Aİ ilə əməkdaşlığa göstərilən maraq səviyyəsinə də əsaslanmalıdır. Bu yanaşma xüsusilə Şərq tərəfdaşlarına münasibətdə tətbiq edilməlidir.

Açıq qapı. Aİ tələblərinə cavab verən demokratik Avropa ölkələrinin quruma yeni üzv qəbul edilməsinə dair götürülmüş öhdəlik Aİ tərəfindən yenidən təsdiq edilməlidir. Bu, Aİ-nin yaradılması Sazişinin 49-cu maddəsində də vurğulanmışdır. Lakin, bu, hətta Kopenhagen meyarlarına cavab verən ölkələrin də Aİ-yə avtomatik şəkildə üzv qəbul edilməsini nəzərdə tutmur. Bununla belə, Şərq qonşularına yönəlmiş AQS-nin açıq və qurtaran (open-end) xarakterinin saxlanması və gücləndirilməsi vacibdir. Eyni zamanda, AQS tərəfdaş ölkələrin gələcəkdə Aİ üzvlüyü üçün müraciət edə bilmək səviyyəsinə yüksəldilməsinə xidmət edən alət kimi qiymətləndirilməlidir.

Birgə sahibolma. Aİ Şərq tərəfdaşlarının Aİ-nin mühüm agentliklərində və proqramlarında iştirak etməsinə maksimum şərait yaratmalıdır. Bu isə, qonşu ölkələrin Aİ-nin onlara yönəlmiş siyasətinin hazırlanmasında qismən iştirak etmələrinə imkan verəcəkdir. Başqa sözlə, Aİ Şərq tərəfdaşları tərəfindən təqdim olunan təkliflər üçün daha çox açıq olmalıdır.

Tamamlanma. Aİ tərəfindən həyata keçirilən siyasətin uğuru digər Avropa və regional qurumların (məsələn, NATO, ATƏT, Avropa Şurası, Qara dəniz ölkələri Şurası və s.) adekvat siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna görə də, Şərq qonşularına yönəlmiş siyasət Aİ ilə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar arasında aparılan danışıqların əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir.

Həyata keçirilmə məsələsinə daha çox diqqət yetirilməsi. Şərq qonşularına dair müxtəlif konsepsiyaların və sənədlərin hazırlanmasına, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin imzalanmasına əlavə olaraq, Aİ tərəfindən qarşılıqlı öhdəliklərin monitorinqinə və yerinə yetirilməsinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Yerinə yetirilmə Aİ-nin Şərq tərəfdaşlarına yönəlmiş siyasətinin qiymətləndirilməsi zamanı əsas meyar kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Məhdud şərtlilik. “Daha çox nəticəyə can atanlara daha yüksək tələblər” prinsipinə sadıq qalmaqla, Aİ ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə irəli sürülən tələblərin diferensiasiyasını davam etdirməlidir. Buna əlavə olaraq, Avropa (müəyyən hüquqi və siyasi öhdəliklər götürmüşlər) və qeyri-Avropa (hüquqi və siyasi öhdəliklər yoxdur) ölkələrinin fərqli yanaşmaya malik olmaları təbiidir. Eyni zamanda, Aİ-nin Şərq tərəfdaşlarına yönəlmiş təklifləri siyasi dialoq və instutsional inkişafın səviyyəsinə (demokratik prinsiplər və standartlara uyğunluq gözlənilməklə) uyğun olaraq fərqləndirilir. Lakin, bu şərtlilik enerji və ya təhlükəsizlik kimi spesifik sahələr üzrə bəzi ölkələrlə (məsələn, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə) əməkdaşlıq zamanı məhdudlaşdırıla bilər.

Təkliflər

Aparığımız araşdırmanın nəticəsi olaraq, Aİ-nin Şərq qonşularına yönəlmiş siyasətinin təkmilləşdirilməsinə dair aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

Tərəfdaşlıq münasibətlərinin sistemləşdirilməsi. Aİ tərəfindən Şərq qonşularına yönəlmiş çoxtərəfli siyasətin strukturunun AQS-nin Şərq istiqamətinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə tamamlanması məqsədəuyğundur. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, Tərəfdaşlığın strukturu belə olmalıdır:

- Gücləndirilmiş Avropa Qonşuluq Siyasəti (GAQS) instutsional (Fəaliyyət Planları və s.) və maliyyə (Avropa Qonşuluq Siyasəti Aləti və s.) alətlərindən istifadə etməklə, Aİ ilə onun qonşuları arasında münasibətləri tənzimləyən əsas çərçivə olaraq qalmalıdır. GAQS faktiki olaraq (formal olaraq deyil) Cənub Tərəfdaşlığı (Cənubi Aralıq dənizi Hövzəsi Tərəfdaşları) və Şərq Tərəfdaşlığı (AQS Şərq Tərəfdaşları) olmaqla iki istiqamətə ayrılmalıdır.
- Şərq Tərəfdaşlığı Ukraynaya xüsusi (assosiativ) statusun verilməsini nəzərdə tutmalıdır. Eyni zamanda, Ukraynaya üzvük perspektivi təqdim olunmalı və bu ölkə ilə real Azad Ticarət Zonasının yaradılması başa çatdırılmalıdır.
- Avropa Qonşuluq Sazişinin imzalanması və real Azad Ticarət Zonasının yaradılması istiqamətində Moldova, Gürcüstan və Azərbaycanla dərinləşdirilmiş ikitərəfli dialoq aparılmalıdır.
- Belarus və Ermənistanla ikitərəfli dialoqun dərinləşdirilməsi imkanları bir daha nəzərdən keçirilməlidir.
- Şərq Tərəfdaşlığı Rusiya ilə aparılan xüsusi dialoq (Yol Xəritəsi, TƏS-2, sektoral sazişlər və s.), eləcə də, beş Mərkəzi Asiya ölkəsi ilə aparılan instutsional dialoqla paralel şəkildə reallaşdırılmalıdır.
- Aİ və AQS üzvü olmayan ölkələri də əhatə edən Şimal Ölçüsü (Northern Dimension) və Qara dəniz Sinerji (Black Sea Synergy) layihələri Şərq Tərəfdaşlığının əlavə regional istiqamətləri kimi nəzərdən keçirilməlidir.
- Bütün hallarda, regionun ayrı-ayrı ölkələri ilə Aİ arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Çoxpilləli inteqrasiya. Konkret mərhələlərdən ibarət olan inteqrasiya təqdim etməklə, üzv olan və üzv olmayan ölkələrin daha az fərqləndirilməsi vacibdir. Bu, Avropaya qovuşma istiqamətində daha real cəhdlər edən Şərq tərəfdaşlarına müsbət cavab verilməsini mümkün edəcəkdir. Metodlardan biri kimi, Aİ-nin layihələrində və institutlarında iştirak üçün müxtəlif imkanlar təqdim edən çoxsəviyyəli tərəfdaşlıq sisteminin və fərdi dialoqların yaradılması nəzərdən keçirilə bilər.

Daha təsirli təkliflərin təqdim olunması. Yuxarıda qeyd olunan mexanizmin fəaliyyətə başlaması, islahatların aparılması və Aİ standartlarına uyğunlaşmanın stimullaşdırılması üçün Aİ təşəbbüslərinin daha konkret məzmununa malik olması və tərəfdaşların gözləntilərini nəzərə alması çox vacibdir.

Xüsusilə, gələcəkdə Avropa Qonşuluq Birliyinin (European Neighbourhood Community - ENC) [11] yaradılmasına dair Avropa Komissiyası tərəfindən irəli sürülmüş təklifin daha konkret formaya salınması məqsədəuyğundur. Hesab edirik ki, təklifə yenidən baxılması və ENC-nin “Vahid Avropa Məkani” (Common European Area) adlandırılması daha düzgün olardı. Belə ki, “Daha Geniş Avropa” (Wider Europa) konsepsiyasının orijinal ideyasına əsasən, tərəfdaş ölkələrə ümumi bazarın dörd əsas üstünlüyündən (malların, xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti) faydalanmaq imkanı verilməli, onların Aİ institutlarında və Aİ qərarlarının qəbul edilməsində iştirakına şərait yaradılmalıdır.

Eyni zamanda, ENC-nin yaradılmasında əsas mərhələ hesab olunan “hərtərəfli azad ticarət zonası” üzrə Aİ təkliflərinin daha da konkretləşdirilməsi və reallaşdırılması vacibdir.

Tərəfdaş ölkələrin fikrinə görə, işçi qüvvəsinin hərəkətinin asanlaşdırılması (viza prosedurlarının asanlaşdırılması da daxil olmaqla) Aİ siyasətinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış etməlidir. Belə ki, daha iri Şərq tərəfdaşlarına sadələşdirilmiş viza rejiminin (daha ucuz viza tarifləri

və s.) və hətta bir sıra ölkələrə vizasız rejimin təqdim olunması üçün Aİ tərəfindən daha qəti addımlar atılmalıdır.

Buna əlavə olaraq, mobillik sahəsində əməkdaşlıq da əksər Şərq tərəfdaşları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bir tərəfdən, bir çox Aİ ölkələrində işçi qüvvəsinə olan artan tələbatın ödənilməsində, digər tərəfdən isə, tərəfdaş ölkələrdən Aİ-yə olan miqrasiyanın leqallaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu baxımdan, gələcəkdə işçi qüvvəsinin real azad hərəkətinə nail olmaq üçün Aİ üzvləri ilə tərəfdaş ölkələr arasında əmək bazarlarına çıxışın tənzimlənməsi üzrə ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin imzalanması məqsədəuyğun hesab olunur.

Nəhayət, Enerji Birliyində (Energy Community) iştirak üçün bir sıra tərəfdaş ölkələrə edilən təklif daha da konkretləşdirilməlidir. Belə ki, bu təklif tərəfdaş ölkələr tərəfindən enerji sahəsində Aİ standart və prinsiplərinin qəbul edilməsi ilə yanaşı, Aİ-nin və ayrı-ayrı üzvlərin tərəfdaş ölkələrin enerji infrastrukturunun inkişafında yaxından iştirak etməsini nəzərdə tutmalıdır.

Daha elastik maliyyələşdirmə mexanizminin qəbul edilməsi. Şərq tərəfdaşları üçün məhdud vəsaitlərin ayrılması, eləcə də, əksər üzv ölkələrin həmin vəsaitlərin artırılmasının əleyhinə çıxış etməsi daha elastik maliyyələşdirmə mexanizminin qəbul edilməsini şərtləndirir. Bu zaman, Aİ büdcəsi ilə yanaşı Avropa maliyyə institutlarından da (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa İnvestisiya Bankı və s.) vəsaitlərin cəlb olunmasına və spesifik layihələrin üzvlər və tərəfdaş ölkələr tərəfindən birgə maliyyələşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ümumiyyətlə, Aİ ilə onun Şərq tərəfdaşları arasında əlaqələrin inkişafını proqnozlaşdırmaq çox çətindir. Bu, tərəfdaş ölkələrdəki daxili sabitlik, Rusiyanın regiondakı siyasəti, üzv ölkələrdəki ictimai rəy, Aİ-nin genişləndirməni davam etdirmək siyasəti və s. amillərdən asılı olacaqdır. Sözügedən əməkdaşlığın gələcəyi qlobal proseslərin aparıcı iştirakçıları olan və araşdırılan regiona təsir etmək gücünə malik olan ABŞ və Çindən də asılı olacaqdır.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat Siyahısı

1. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, “Strengthening European Neighbourhood Policy”, Brussels, December 4, 2006, COM (2006) 726 final, (http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com_06_726_en.pdf).

2. Communication from the Commission, “A Strong European Neighbourhood Policy”, Brussels, December 5, 2007, COM (2007) 774 final, (http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_774_en.pdf).

3. Emerson, Michael and Popescu, Nicu (2007), “European Neighbourhood Policy Two Years On: Time Indeed for “ENP Plyus”, CEPS Policy Brief, No. 126, Brussels.

4. Council Conclusions on European Neighbourhood Policy, 2851st External Council Meeting, Brussels, February 18, 2008 (http://www.consilium.europa.eu/ue/Docs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/-98790.pdf).

5. “The EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership”, Council of the European Union, Document 10113/07, Brussels, May 31, 2007, (http://consilium.europa.eu/ue-ocs/cms_data/librairie/PDF/U_CtrlAsia_EN-U.pdf).

6. Central Asia Indicative Programme, (http://ec.europa.eu/external_relations/ceeca/c_asia/).

7. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, “Black Sea Synergy - a new regional cooperation initiative”, Brussels, COM (2007) 160 final, April 11, 2007, (http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_160_en.pdf).

8. “A joint Statement by the Ministers of Foreign Affairs of the countries of the European Union and of the wider Black Sea area”, Kyiv, February 14, 2008, (http://ec.europa.eu/external_relations/blacksea/doc/joint_statement_blacksea_en.pdf)

9. “Special Eurobarometer 255 / Wave 65.2. Attitudes towards European Union Enlargement”, Brussels, July 2006, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_255_en.pdf.

10. Communication from the Commission: “A Strong European Neighbourhood Policy”, Brussels, December 5, 2007, COM, (2007) 774 final, (http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_774_en.pdf).

11. “Expanding the proposals contained in the Communication to the European Parliament and the Council on Strengthening the ENP”. Com (2006) 726 final of 4 December 2006. “ENP-a path towards further economic integration”, (http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/non-paper_economic-integration_en.pdf).

СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮНҮ ИЛГЕРИЛЕТҮҮДӨ ЧӨЛКӨМДҮК ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ПРОГРАММАЛАРДЫН МААНИСИ, АЛАРДЫ ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

А. С. ЖОЛДОШБАЕВ*

Резюме

Бул макалада чөлкөмдүн (область, район, шаар) социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү инвестициялык программалардын маанилүүлүгү каралган. Чөлкөмдүк инвестициялык программалар чөлкөмгө инвестицияларды тартуунун эффективдүү инструменти экендиги көрсөтүлгөн. Чөлкөмгө инвестицияларды тартуу чөлкөм администрациясынын (областтык мамлекеттик администрация, райондук мамлекеттик администрация, мэрия) демилгеси болушу керек экендиги белгиленген.

***Ачык Сөздөр:** чөлкөм, инвестициялар, инвестициялык программа, ички инвестициялар, чет мамлекеттик инвестициялар, левереджинг.*

Тармактардын жана чөлкөмдүн (область, район, шаар деген мааниде) артыкчылыктуу багыттарын жана чөлкөмдүн инвестициялык мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо иш-аракеттери чөлкөмдүн администрациясынын (областтык мамлекеттик администрация, райондук мамлекеттик администрация, мэрия) негизги иши болуп эсептелет. Бул иш менен чөлкөм, аймак администрациясы жергиликтүү социалдык-экономикалык өнүгүүгө инвестицияларды тартуу маселесинде өзүнүн ыйгарым укуктарын, жогорку мамлекеттик түзүлүштөр тарабынан берилген укуктарын иш жүзүнө ашырат.

Чөлкөмдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн долбоорлоо маселесинде инвестициялардын тартылышы боюнча артыкчылыктуу багыттарды аныктоого өзгөчө маани берилип, аны иш чордону катары белгилөө абзел.

Азыркы дүйнөлөштүрүү жараянынын учурунда, дүйнөлүк интеграция учурунда, бул жараяндардын атаандаштыкты күчөтүү учурунда чөлкөм администрациясы жогорку мамлекеттик түзүлүштөр менен бирге, өз алдынча тышкы саясатка өзгөчө көңүл буруусу зарыл. Тышкы саясат дегенде чет мамлекеттик инвесторлордун кызыгууларын арттыруу, көңүл бурдуруу, б.а. маркетинг багытында иш жүргүзүү деп түшүнүш керек. Муну менен бирге өлкө боюнча ички инвестицияларды тартуу маселеси да бирге каралуусу зарыл, анткени өлкөнүн бир чөлкөмүнүн инвесторлору өз каражаттарын өлкөнүн башка чөлкөмдөрүнө иштиктүү пайдалануусу үчүн шарт түзүү керек болот. Мындай иш-аракеттер жүргүзүлбөсө капиталдардын сыртка чыгып кетүүсү үчүн терс жагдайлар түзүлөт.

Бул багытта иш-аракеттерди алдыга сүрөө, илгерилетүү үчүн бир топ маалыматтык багытта кыймыл-аракеттер жасалышы талап, алар: Web-сайттар, маалыматтык басылмалар продукциясы, рекламалык видео тасмалар, бир катар багыттар боюнча конференциялар ж.у.с.

Чөлкөмдүн өнүгүүсүнө инвестицияларды тартуу аракетинде инвестициялык мүмкүнчүлүктөр боюнча маалыматтын өзүн гана жарыкка чыгаруу, сунуштоо аздык кыла тургандыгын практикалык иш-аракеттер алкагындагы талдоолор көрсөтүп келет. Андыктан социалдык-экономикалык өнүгүүнү долбоорлоодо, программалоодо маалыматтык, маркетингдик, административдик иш-аракеттер удаа алып барылышы зарыл. Муну менен чөлкөм администрациясы инвестициялардын натыйжалуу пайдалануусун камсыз кылат.

* Экономика жана ишкердик университетинин проректору, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, jyrgalex@mail.ru

Эл аралык статистика маалыматтарына ылайык ички инвестициялар боюнча алдынкы орунду ээлеген мамлекеттер. мамлекеттин чөлкөмдөрү тышкы инвестициялардын көлөмү боюнча да алдынкы орундарды ээлеп келет. Бул мыйзам ченемдүүлүк жана экономикалык талдоолор чет мамлекеттерден келген инвестициялар ички инвестицияларга байланышып, түздөн-түз көз каранды экендигин далилдейт. Андыктан чөлкөмдү экономикалык өнүктүрүү маселесинде инвестицияларды тартуунун стратегиясы ички жана тышкы инвестициялардын тыгыз байланышында каралуусу зарыл. Чөлкөмгө инвестицияларды тартуу иш-аракеттеринде левереджинг («таяныч көтөрмөсүнүн натыйжасы») ыкмасы пайдалануусу керек. Бул ыкмага ылайык ички инвестициялар стратегиялык мааниде чет мамлекеттик инвестициялардын көлөмүн арттыруу үчүн колдонулат.

Чөлкөмдүк инвестициялык программалар эл аралык тажрыйбага ылайык так структура-лык багытта жана маңызы жактан негизделген түрдө даярдалышы керек. Чөлкөмдүк инвестициялык программа макро деңгээлде каралып, тармактар боюнча жиктелиши зарыл.

Чөлкөмдүн инвестициялык программасын түзүүдө, иштеп чыгууда чөлкөм администрациясынын кызматкерлери, тийиштүү адистери ар бир багытты кылдат талдап, эртеңки күндү жана келечекти андоосу талап. Чөлкөм администрациясынын кызматкерлери, адистери бул багытта жеке ишкерлер, ишканалардын жетекчилери менен ийри отуруп, кеңшип, бир катар маселелерди бирге карап, алардын ой-максаттарын чөлкөм кызыкчылыктары менен бириктирип, программаны улам-улам тактап турушу керек.

Чөлкөм администрациясы инвестицияларды тартуу боюнча айрым-айрым ишкерлердин, айрым-айрым тармактардын аракеттерин бириктирип, колдоп, алдыга өзүнүн кенен мүмкүнчүлүктөрү менен сүрөп туруу үчүн алардын бириктирип, инвестициялык программаны комплекстик мүнөздө иштеп чыгуусу жалпы кызыкчылыктардын талабы. Администрациянын башкы милдети ошол, б.а. чөлкөмдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыздоодо бардык аракеттерди программалык негизде колдоо.

Чөлкөмдүн, аймактын инвестициялык программасын түзүүдө администрациянын жооптуу кызматкерлер тобу бардык тармактардын демилгелерин, каржылоо булактарынын ар кылдуулугун, жеке ишкерлер, менчик ишканалар, мамлекеттик уюм-мекемелер мүмкүнчүлүктөрүн координациялашы керек.

Чөлкөмдүн, аймактын инвестициялык программасын түзүүдө айрым-айрым тармактардын эң маанилүү жактарын артыкчылыктуу каржылоо маселелерин, муну менен бирге чөлкөмдүн эң маанилүү обьектилерин артыкчылыктуу каржылоо маселелерин кылдат карап чыгуусу зарыл. Стратегиялык принциптер топтому негизинде чөлкөмдүк инвестициялык программа түзүлөт.

Инвесторлорду чөлкөмдүн обьектилерине активдүү тартуу максатында чөлкөмдүн инвестициялык программасында чөлкөм мүмкүнчүлүктөрүн талдоо, аныктоо боюнча маалымат кеңири берилиши керек, анткени инвесторлорду ынандыруу жолдорунун бири ушул.

Левереджинг («таяныч көтөрмөсүнүн натыйжасы») тууралуу. Левереджинг учурунда чөлкөмдүн каражаттары тышкы инвестицияларды тартуу үчүн эң натыйжалуу пайдаланылат. Чөлкөмдүн экономикасы канчалык өссө, ошончо левереджинг сыяктуу ыкманын маанилүүлүгү өсөт.

Чөлкөмдүн инвестициялык программасы левереджинг ыкмаларын, амалдарын ыңгайлуу түрдө пайдалануу үчүн түзүлүшү зарыл.

Чөлкөм экономикасы тышкы каржылоо булактарына жетишүүдө канчалык өз каражаттарын пайдаланса, ошончо тышкы инвестициялар көлөмү артат.

Ички инвестициялар, камылгалар чөлкөмдүн экономикасында төмөнкү үч маанилүү функцияны аткарышат:

- донорлор каражаттарын чакырат, тартат, бул учурда чөлкөм биргелешкен долбоордо тең ата шерик болуп калат, анткени чөлкөм белгилүү бир долбоорду бирге ашырууда өз каражаттарын кошот, тең ата шериктеш болгондо кошумча каражаттарды донорлодон тартуу ыңгайлуу болот;
- чөлкөмдүн экономикасынын мүмкүнчүлүктөрү аныкталат, ал аныктамалар чөлкөм канчалык деңгээлде инвестицияларды тартуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин көрсөтөт, б.а.

инвестициялык долбоорлордун портфелин түзүү мүмкүнчүлүгү же жөндөмдүүлүгү, долбоорлорду ишке ашыруу үчүн жергиликтүү ресурстар, уюштуруучулук, административдик жактан колдоо, анын ичинде фискалдык чаралар жана стимул берүү жагдайлары;

- чөлкөм экономикасындагы улуттук байлыктар үстүнөн көзөмөлдү кармап туруу үчүн капиталды негиз катары көрсөтүшөт, мисалы: биргелешкен ишканалар менен долбоорлорду каржылоодо. Улуттук байлыкты көзөмөлдөө улуттук активдерге ээ болууга укукту берген биргелешип каржылоодон келип чыгат. Ушул шарттарда жер жана кен байлыктар сыяктуу болгон улуттук активдер чөлкөм администрациясы тарабынан долбоорду аткаруунун үстүнөн көзөмөл жүргүзүүгө шарт түзөт.

Левереджинг ыкмасын, стратегиясын пайдалануу өлкөгө, чөлкөмгө инвестициялык каражаттарды тартууда абдан чоң көмөк көрсөтөт жана эл аралык коомчулукту инвестицияларды тартууда маанилүү булак иретинде кароого мүмкүнчүлүк берет.

Европа биримдигинин «Чөлкөмдүк деңгээлде инвестициялык программалоо» долбоору алкагында иштердин тажрыйбасы менен чөлкөмдүн инвестициялык программасынын төмөндөгүдөй түзүлүшүн жана мазмунун сунуштаса болот:

I. Чөлкөмдүн өнүгүүсүнүн макроэкономикалык көрсөткүчтөрү жана шарттары:

- чөлкөмдүн ички дүн продукциясы жана башка макроэкономикалык көрсөткүчтөр;
- чөлкөмдүн кирешелери жана чыгашалары;
- чөлкөмдүн эмгек ресурстары жана калктын иш менен камсыздалышынын деңгээли;
- чөлкөмдүн экспорт жана импорт көрсөткүчтөрү;
- инвестициялык көйгөйлөр жана чөлкөмдүн өнүгүү маселелери;
- Чөлкөмдүн инвестициялык программалары;
- инвестициялык программаны каржылык ресурстар менен камсыздоо стратегиясы.

II. Тармактар боюнча өнүгүүнүн инвестициялык программалары:

- тармактардын өнүгүүсүнүн негизги мүнөздөмөлөрү;
- тармактар боюнча институционалдык инфраструктура;
- тармактар боюнча өнүгүүнүн көйгөйлөрү жана маселелери;
- тармактардагы инвестициялык саясат;
- тармактар боюнча инвестициялык стратегиялар (программалар жана долбоорлор);
- тармактар боюнча инвестициялардын баалоо бюджетти.

Ушул сунушталган чөлкөмдүк инвестициялык программанын үлгүсү бардык чөлкөмдөргө туура келет десек болот. Бирок ар бир чөлкөмдүн өзүнүн социалдык-экономикалык көйгөйлөрү, инвестициялоонун артыкчылыктуу багыттары, инвестициялык долбоорлордун портфели болот.

Ар бир чөлкөмдүн инвестициялык программасында колдо бар каражаттар, каржылык ресурстар жана тийиштүү долбоорлорду жүзөгө ашыруу үчүн талап кылынган инвестициялардын көлөмү так аныкталышы зарыл. Талап кылынган жана бар каржы ресурстарынын ортосундагы айырма программанын дефицити катары кабыл алынып, чөлкөм администрациясы тарабынан жаңы, кошумча каржылоо булактарын аныктоо, издөө аркылуу жабылышы керек.

Чөлкөм администрациясынын курамында программаны илгерилетүү боюнча атайын кызматкерлер тобу, кызматы жаңы каржылоо булактарын аныктоо, табуу боюнча аракеттерди, программалык тапшырмаларды жүзөгө ашырууну жөндөө боюнча иш алып баруу зарыл.

Чөлкөмдүк администрациянын портфельдеги долбоорлорду жүзөгө ашыруу үчүн каржылоо булактарын аныктоо, табуу боюнча стратегиялык чаралардын эң негизгилери төмөнкүлөр:

- **Инвестициялык климат.** Чөлкөмдүн инвестициялык климатын жакшыртуу, административдик жана бюрократтык тоскоолдуктарды максималдуу түрдө жоюу.

- **Абройду (имиджи) түзүү.** Чөлкөмдүн оң инвестициялык аброюн түзүү. Башкача айтканда чет мамлекеттик жана ички инвестициялар үчүн шарттары кызыктыруучу, жагымдуу чөлкөм иретинде абройду жайылтуу багытында бир катар иш-аракеттерди жүргүзүү.
- **Донорлор менен ишти активдештирүү.** Чөлкөм администрациясы алдында донорлордун, инвесторлордун кенеш берүү, кенеш алуу уюмун, бирикмесин түзүү. Ага инвесторлорду тартуу. Инвестицияларды тартуу багытында көйгөйлүү маселелерди талкуулоо жана чечүү.
- **Шериктештик жана инвестициялык кызматташуу стратегиясы.** Чет мамлекеттик инвесторлорго, башка чөлкөмдөрдөн инвесторлорго муктаж болгон ишканаларды аныктоо, ошол ишканалардын мүмкүнчүлүктөрүн талдоо. Инвесторлорго бир катар маалыматтык багыттагы каражаттарды, аракеттерди пайдалануу менен алардын долбоорлорун активдүү сунуштоо, инвестицияларга муктаж болгондорду жана инвестицияларды ыңгайлуу жайгаштырууну каалаган инвесторлорду беттештирүү, бири-бирине тааныштыруу, аларга администрациянын көмөктөрүн сунуштоо.
- **Чөлкөмдүн ички каражаттарын мобилизациялоо.**
 - а) жергиликтүү бюджеттен кирешелер боюнча тапшырмаларды ашыгы менен аткаруу эсебинен социалдык маанидеги долбоорлорду жүзөгө ашыруу максатында финансалык каражаттарды издеп табуу;
 - б) калкка керектүү курулуштар, социалдык-маданий обyekтилер боюнча, аймакты оңдоо-түзөө маанисиндеги долбоорлорду жүзөгө ашыруу үчүн калк каражаттарын топтоо жана даректүү жумшоо;
 - в) жергиликтүү жеке ишкерлер секторунун ички ресурстарын артыкчылыктуу инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашырууга активдүү илгерилетүү.
- **Муниципалдык облигациялар.** Жергиликтүү артыкчылыктуу инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашырууну каржылоо максатында жергиликтүү облигацияларды чыгаруунун экономикалык негиздүүлүгүн караштыруу.

Ар бир чөлкөмдүн инвестициялык программасы белгилүү бир мөөнөттү камтышы керек, бирок программа жүзөгө ашыруу мөөнөтүнүн ичинде иш ыңгайына, чөлкөм кызыкчылыгына, учурдагы экономикалык жагдайларга ылайык өзгөртүүлөрдү кабыл алып турушу керек. Тескерисинче болгондо ал программа буга чейинки бир катар чөлкөмдүк программалар сыяктуу кагаз жүзүндө калып, баштапкы учурунда гана айрым чөлкөм жетекчилерине «дивиденд» алып келип, унутта кала турган нерсе.

Жалпысынан айтканда чөлкөмдүк инвестициялык программалар чөлкөмгө инвестициялардын агымын арттыруу жана чөлкөмдүн экономикасынын өнүгүүсүн ыкчамдаштыруунун натыйжалуу инструменти экендигин баса белгилеп кетсек болот. Чөлкөмдүн инвестициялык программасын жүзөгө ашыруу менен чөлкөм максаттары менен бирге жалпы улуттук максаттар жүзөгө ашырылат.

Чөлкөмдүн инвестициялык саясаты чөлкөмдүн капиталдарга, жаңы технологияларга муктаждыгын эсепке алуу менен жүзөгө ашырылыш зарыл. Ал үчүн инвестициялардын структурасы жана көлөмдөрү, артыкчылыктуу багыттары аныкталышы керек. Програмдуу иш чөлкөм администрациясынын жана жеке ишкерлердин аракеттерин бириктирип, сырттан инвестициялардын келишине бир топ ыңгайлуу шарттарды түзөт. Ички жана тышкы инвестициялар кылдат инвестициялык менеджмент аркылуу так жөнгө салынат.

Колдонулган Адабият:

1. Европа Биримдигинин «Чет мамлекеттик инвестицияларга таасир эткен мыйзамдарды өнүктүрүүнү колдоо» долбоорунун материалдары.
2. Европа Биримдигинин «Чөлкөмдүк деңгээлде инвестициялык программалоо» долбоорунун материалдары.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КАМСЫЗДАНДЫРУУ РЫНОГУНУН АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Г. Б. АБДЫРАХМАНОВА * - Н. Н. РАЖАБАЛИЕВА **

Республиканын экономикасы пландуу башкаруудан рынок мамилелерине өтүү шарттарында рыноктук мамилелердин субъектилерин мамлекеттик эмес финансылык коргоонун болушу актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Бул бөлүмдө пайдаланылбаган көптөгөн резервдерди улуттук камсыздоо системасынын өнүгүүсүндө камсыздандыруунун социалдык маанилүү түрлөрүн жүргүзүүнүн мааниси чоь. Учурдагы жетилген улуттук камсыздандыруу рыногун түзүү азыркы мезгилде сапаттуу системалык жана структуралык реформаларды иштеп чыгууну талап кылат.

Камсыздандыруу чөйрөсү коомдун өндүрүштүн жана социалдык - экономикалык жашоонун бардык тараптарын өзүнө камтып, компенсациялык, топтоо-сактоочулук жана инвестициялык функцияларды аткаруусу керек.

Камсыздандыруунун өзгөчө зарылчылыгы төмөнкүлөр менен аныкталат:

Камсыздандыруу уюмдардын жана жарандардын ар түрдүү кызыкчылыгын мамлекет тарабынан эч кандай жардамсыз коргоону камсыздайт.

Камсыздандыруунун өнүккөн абалы экономиканын туруктуу өнүгүшүнө негиз болот. Камсыздандыруу жаратылыштык-техногендик мүнөздөгү чыгашалардын болушунда бюджеттин чыгаша бөлүгүн гана азайтпастан, ошондой эле мамлекеттин алдындагы социалдык-экономикалык мүнөздөгү маселелердин социалдык камсыздоо бөлүмү (пенсияларды төлөө, үй бүлөнү багуучу адамды жоготкондо же жумушка жөндөмдүүлүгүн жоготкондо пособиелерди төлөө, медициналык чыгымдарды төлөп берүү ж.б.) боюнча маселерди жеңилдетет.

Камсыздандыруу улуттук экономикага уюмдардын жана калктын орто мөөнөттүү жана кыска мөөнөттөгү топтолгон акчаларын өзүнө тартат жана орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү инвестициялардын туруктуу булактарынан болуп саналат. Республикада жүрүп жаткан мамлекеттик менчиктин объектилерин жеке менчик секторуна өтүп жаткан приватташтыруу процесстерине байланыштуу стабилдүү камсыздандыруу рыногунун болушу актуалдуу болуп саналат. Бул ошондой эле табигый кырсык (катуу шамал, ураган, көчкү, сел каптоо, чагылган) болгондо, кырсык (жардыруу, авто- жана авиакатастрофа ж.б.) болгондо; өндүрүштүк байланышка негативдүү таасирин тийгизген техногендик авариялар, өрт жана алдын ала билүүгө болбогон кубулуштардагы чыгашаларды кайтарып берүүчү жана туруктуу экономикалык өсүштү камсыз кылган туруктуу мамлекеттик эмес финансылык кеплдик системасын түзүүнү шарттайт. Так ушул факторлор рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдөгү камсыздандыруу стратегиясын шарттайт.

Камсыздандыруу иш-аракетин жүргүзүүчү чарбалык субъектилердин ишин текшерүү үчүн демонополизациялоо процессин жөнгө салу максатында 1991-жылдын 5-июлунда «Кыргызстан Республикасындагы мамлекеттик камсыздандыруу маселеле-

* ЖАМУ, Экономика жана ишкердик факультети, Финансы жана кредит кафедрасы.

** ЖАМУ, Экономика жана ишкердик факультети, Финансы жана кредит кафедрасы.

ри» деген № 334 мамлекеттик токтом кабыл алынган. 1991-жылдын 18-декабрында кабыл алынган «Кыргыз Республикасындагы камсыздандыруу жөнүндө» мыйзамы камсыздандыруу рыногунун өнүгүшү үчүн чечүүчү ролду ойногон. Мыйзам камсыздандыруу боюнча уюмдар жана жарандар, ишканалар, мекемелердин ортосундагы мамилелерди, камсыздандыруу уюмдарынын өздөрүнүн ортосундагы мамилелерди жөнгө салат, ошондой эле камсыздандыруу ишин мамлекеттик жөнгө салуунун негизги принциптерин аныктайт. Мыйзамга ылайык республиканын аймагында камсыздандыруу ишин жөнгө салуучу атайын мамлекеттик орган - Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик камсыздандырууну көзөмөлдөө органы түзүлгөн. 2001-жылдын март айында КР Президентинин 2000-жылдын 28-декабрындагы №363 чечимине ылайык Мамлекеттик камсыздандырууну көзөмөлдөө органы жоюлуп, КР нын Каржы Министрлигинин банктык эмес көзөмөлдөө башкармалыгы болуп түзүлгөн. 2004-жылдын июль айында банктык эмес финансылык секторду өнүктүрүү максатында КР Каржы Министрлигинин структурасында банктык эмес секторду өнүктүрүү боюнча Агенттик түзүлгөн (АРБС).

Жарандардын финансылары менен операцияларды ишке ашырган башка финансылык институттардын иш аракети сыяктуу эле камсыздандыруу уюмдарынын иши биринчи иретте калктын ишенүү деңгээлинен, камсыздандыруу маданиятынан, экономиканын стабилдүүлүгүнөн көз каранды.

Өз учурунда камсыздандыруунун өнүгүшү экономикалык коопсуздуктун категориясы катары мыйзамдуу базанын өнүгүү деңгээлинен, мамлекет жүргүзгөн салык-бюджет жана мамлекеттин акча-кредит саясатынын эффективдүүлүгүнөн, камсыздоо ишин көзөмөлдөөнүн сапатынан жана камсыздандыруу уюмдарынын сапаттык абалынан көз каранды.

1991-жылы СССР жоюлушу менен мамлекеттик камсыздандыруунун бирдиктүү системасы да жоюлду. Камсыздандыруу ишинин демонополизацияланышы, камсыздандыруучулар өздөрүнүн кызматтарын тартуулаган улуттук камсыздандыруу рыногун түзүү, камсыздандыруу жөнүндөгү нормативдик актыларды түзүү зарылдыгын пайда кылат, бардык уюштуруу-укуктук формадагы камсыздандыруу ишин камсыздандыруучулар үчүн ар кандай шарттарды түзүүчү жоболорду, камсыздандыруу ишиндеги укуктук чектерди коюу, укуктук нормалардын эффективдүү системасын түзүүнү талап кылат. Биздин өлкөнүн рыноктук мамилелерге өтүшү менен камсыздандыруу ишкерүүлүк иш-аракеттин бир түрү болуп калды.

Кыргызстандагы камсыздандыруу рыногунун өнүгүшү үчүн 1991-жылы 18-декабрдагы «Кыргыз Республикасындагы камсыздандыруу жөнүндөгү» мыйзамы чечүүчү ролду ойнойт.

Мыйзам камсыздандыруу областындагы уюмдар менен жарандардын, ишканалардын, мекемелердин ортосундагы мамилелерди, камсыздандыруу уюмдардын өздөрүнүн ортосундагы мамилелерди жөнгө салган, ошондой эле камсыздандыруу ишин мамлекеттик жөнгө салуунун негизги принциптерин орундатат.

Кыргыз Республикасынын территориясында законго ылайык акционердик коом (ачык же жабык түрүндөгү) формасында түзүлгөн жана юстиция органдарында катталган жана белгиленген бир тартипте камсыздандыруу ишин жүргүзүү укугуна лицензия алган юридикалык тараптар камсыздандыруу ишин жүргүзүшөт.

1998-жылы май айында Республикада 86 камсыздандыруу компаниясы катталган, бирок анын 39-45 %-и иш жүргүзгөн, калган компаниялар камсыздандыруу төлөмдөрү түшпөгөндүгүнө байланыштуу иштеген эмес. Андан сырткары, ошол эле учурда Германия, Англия, Россия, Казакстан ж.б. өлкөлөрдөн камсыздандыруу жана банк капиталдарын тарткан беш биргелешкен камсыздандыруу компаниялары катталган. Андан кийин, 1998-жылдагы кризистен кийин камсыздандыруу уюмдарынын саны кескин кыскара баштады жана 2003-жылдын 1-январына карата республикада 23 камсыздандыруу компаниялары иштеген, анын ичинен 8 камсыздандыруу компаниялары чет өлкөлүк капиталды тартуу менен иш жүргүзүшөт. Кыргызстандын камсыздандыруу рыногуна чет өлкөлүк компания-

лардын кириши жакшы тенденция катары карасак болот, бул ата мекендик камсыздандыруу батыш камсыздандыруу компанияларынын ишинен тажрыйба алууга мүмкүндүк берет, ошондой эле америкалык жана европалык алдыкы кайрадан камсыздандыруу компанияларындагы ири жана узак мөөнөттүү кырсыктарды камсыздандырууга мүмкүндүк берет, акыр аягында кыргызстандыктарга ири иштиктүү долбоорлордогу кырсыктардан коргонууга жетишүүгө кепилдик жана ишеничти камсыздоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын аймагында акыркы жылдары камсыздандыруу ишин жүргүзүү укугу бар камсыздандыруу уюмдарынын санын кыскартуу белгиленген.

Кыргыз Республикасынын камсыздандыруу рыногунда иштеген камсыздандыруу уюмдарынын саны жыл сайын кыскарганы байкалган. Бул компаниялардын капиталдаштырууга талаптардын жогорулашына жана камсыздандыруу ишине мамлекет тарабынан көзөмөлдүн күчөшүнө байланыштуу (2001 - жылдан баштап камсыздандыруучулардын саны 2,5 эсе кыскарган).

Азыркы учурда камсыздандыруу компаниялардын иши жанданууда. 2009-жылдын 1-январына карата камсыздандыруу компанияларынын саны 18, минималдык уставдык капиталы 50 млн сомго жетип ийгиликтүү иштеп жатат.

Кыргызстандагы камсыздандыруу рыногунун андан ары өнүктүрүү максатында камсыздандыруу уюмдарынын капиталдаштырууну жогорулатууга багытталган стимулдаштыруучу чараларды көрүү керек. Бул багытта Кыргызстандагы камсыздандыруу бизнесине инвестициялоону каалоочу потенциалдык инвесторлор үчүн салык боюнча жебилдиктерди берүү бирден бир негизги чаралардан болуп эсептелет.

Камсыздандыруу мыйзамдуулугун иштеп чыгуу тармагындагы иш чаралар биринчи иретте республикада милдеттүү камсыздандыруунун бир катар түрлөрүн киргизүүгө багытталган. Бул максатта Кыргыз Республикасынын өкмөтү 2010-жылдын 26-февралында «Жарандык жоопкерчиликти милдеттүү камсыздандыруунун камсыздандыруу тарифтерин жана камсыздандыруу суммаларынын өлчөмүн (жоопкерчилик лимиттерин) бекитүү жөнүндө» № 113 токтомун кабыл алды. «Кооптуу жүктөрдү ташуучунун жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө», «Ташуучунун жүргүнчүлөрдүн алдындагы жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө», «Кооптуу өндүрүш объекттерин пайдалануучу уюмдардын жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө», «Эмгектик (кызматтык) милдеттерин аткарууда кызматкердин өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келгендиги үчүн жумуш берүүчүнүн жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтү токтом кабыл алды. Токтомдун негизинде:

1. Эмгектик (кызматтык) милдеттерин аткарууда кызматкердин өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келгендиги үчүн жумуш берүүчүнүн жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу тарифтеринин экономикалык иштин түрлөрү боюнча жиктелген, кесиптик тарифтеринин экономикалык иштин түрлөрү боюнча жиктелген, кесиптик тобокелдин классына жана персоналдын категорияларына жараша чектери;
- Кооптуу жүктөрдү ташуучунун жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруунун камсыздандыруу суммаларынын минимум өлчөмдөрү жана камсыздандыруу акысынын акысынын тарифтери;
- Кооптуу өндүрүш объекттерин пайдалануучу уюмдардын жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруунун камсыздандыруу суммасынын өлчөмү (жоопкерчилик лимиттери) жана камсыздандыруу тарифтери;
- Ташуучунун жүргүнчүлөрдүн алдындагы жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруунун камсыздандыруу акысынын тарифтери жана жоопкерчилик лимиттери.

Бул токтом 2010 - жылдын 1-июлунан тартып күчүнө кирет. Бул токтомдун аткалышын контролдоо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Финансы рыногун теске жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматына жүктөлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы учурда камсыздандыруу рыногу жалпысынан түзүлгөн жана аны жөнгө салуу системасы учурдун талабына жооп берет.

Адабияттар:

1. С. В. Ермасов, Н. Б. Ермасова, Страхование, - М.: ЮНИТИ, 2004.
2. В. В. Шахов, Страхование - М.: ЮНИТИ, 2006.
3. Кыргыз Республикасындагы камсыздандыруу: өнүгүү перспективалары, проблемалары жана тажрыйбасы, Бишкек-2005, ТАСИС долбоорунун материалдарынын жыйнагы.
4. Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын 15-августунда кабыл алынган № 202 «Кооптуу өндүрүш объекттерин пайдалануучу уюмдардын жарандык жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө» мыйзамы.
5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2010-жылдын 26-февралындагы №113 «Жарандык жоопкерчиликти милдеттүү камсыздандыруунун камсыздандыруу тарифтерин жана камсыздандыруу суммаларынын өлчөмүн (жоопкерчилик лимиттерин) бекитүү жөнүндө» токтому.

ОШ ОБЛУСУНУН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ

АЙЖАН ТУРДАЛИЕВНА СУЛТАНОВА*
ЖЫРГАЛБЕК БОРОНБАЕВИЧ ИСМАНОВ**

Фергана өрөөнүндө жайгашкан Ош облусу Кыргызстандагы ири облустардын катарына кирет. Облустун борбору Ош шаары Борбордук Азиянын эң байыркы шаарларынын бири. Мындан үч миң жыл мурун коло доорунда Сулайман тоосунда, анын айланасында цивилизация болгондугун, окумуштуулар археологиялык казуулар жүргүзүүнүн натыйжасында көптөгөн уникалдуу табылгаларды изилдөө менен далилдеген.

Биздин заманга чейинки II миң жылдыктан тартып биздин доордун XV кылымына чейин Ош, Улуу Жибек жолунун жүктү которуштуруп жөнөтүүчү ири пункту гана болбостон, Батыш менен Чыгышты, Чыгыш менен Батышты байланыштырып турган трансконтиненталдык кербен-соода дарбазасынын ролун да аткарган, башкача айтканда Улуу Жибек жолунун уюлдуу жери Ош шаары болгон.¹ Узун жолдун учуна, кыйла элдин кыйырына Оштун атагы белгилүү болуп, эл аралык байланыштарга байыртадан эле катышып турган. Ал эми бүгүнкү күндөгү эл аралык байланыштарга катышуусу жаңыча баскычка көтөрүлүп, Ош шаары, шаардын өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдары өз компетенциясынын чегинде эл аралык байланыштарды жүзөгө ашырууга катышуусу 2003-жылы 15-апрелдеги Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган «Ош шаарынын статусу» жөнүндөгү Мыйзамынын 18 статьясында бекемделген.

Бирок да, буга чейинки анын дүйнөлүк цивилизациянын темпи менен теңдеше өсүшү солгун өткөн. Кыргыз элинин тарыхында Ош, татаал тагдыр аймагы катары даңазалуу.

VIII-X кылымдарда Ош Фергана өрөөнүндө чондугу жагынан үчүнчү шаар болгон, ошол эле учурда кол өнөрчүлүктүн, сооданын жана маданияттын борборуна айланган. Мындан беш кылым мурда дүйнөгө таанымал Захреддин Бабур ушул Ош шаарынын ортосундагы Сулайман тоосунун башына өжүрө салып, «... бүтүн Фергана өрөөнүндө абасы, суусу таза Оштой шаар жок»-деп суктанган экен.²

Ош ислам динин таркатуунун борбору да болуп кызмат аткарган. Сулайман тоосу динге ишенүүчүлөрдүн ыйык жана табынуучу жерине айланган. Борбордук Азиянын бардык жерлеринен миндеген адамдар сыйынганы келип турушкан.

Мунун өзү шаардын архитектуралык келбетинин калыптанышына, эл аралык ошол кездеги стандартка дал келишине таасирин тийгизген. Мында 150 дөн ашык сыйынуучу жайлар, анын ичинде Алымбек Парваначынын медресеси жана көптөгөн кербен сарайлар иштеген.³

* Ош мамлекеттик университети.

** Экономика жана ишкердик университети.

¹ Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош: очерк истории, Фрунзе, 1987.

² Мамытов У., Мамытова Л. Ош тарых барактарында, Ош, 2007.

³ Захарова А. Историко-архитектурное наследие города Ош, Ош, 1997.

Ош акырындап кол өнөрчүлүктүн гана эмес, өнөр жай өндүрүшүнүн ири борборуна айланган. XX кылымдын башында миңден ашуун кустардык жана кол өнөрчүлүк жайлары иштеген.⁴ Облустун андан ары өнүгүшүнө Совет бийлиги өз таасирин тийгизген. Ишкердүүлүктүн жана менчиктин ар түрдүү формаларынын базасында мурдагы кустардык устаканалар өнөр жай ишканаларына жана артелдерге айланган, алар бардык күндөлүк таламдагы товарлар менен жабдууда чоң роль ойношкон.

1927-жылы Ошто пилла заводу иштей баштаган. Ал биздин республикабызды жана коңшулаш республикаларды пилла курту менен камсыз кылууга эсептелинген. Андан көп өтпөй пилла түрүү фабрикасы, Ош нан заводу, Оштон Кара-Сууга чейин темир жол курулган. Ош-Хорог автожолу жана 30-жылдарда уюштурулган Памир автотранспорт трести Ошту Алай, Памир менен автомобиль аркылуу түбөлүккө байланыштырган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Ош шаарында ликер-арак заводу, ГЭС пайдаланууга берилип, пилла заводу бир кыйла кеңейтилген. 1942-жылы Оштогу пилла түрүү фабрикасынын базасында жана Москванын алдынан эвакуацияланган Рахмановдун чыйратуу-токуу фабрикасынын базасында Ошто «Жибек» комбинаты иштей баштаган.

Согуш жылдарында «Жибек» комбинаты жаңы кубаттуулукка ээ болгон. Түштүктүн пахтасынан түгөл кездеме чыгарган «Текстиль» комбинаты 10 миңден ашуун адамды жумуш менен камсыз кылып турган. 1945-жылы Ош эт комбинаты пайдаланууга берилген. Союзга таңсык буюм чыгарган насос заводу Ош шаарынын даңкын чет өлкөлөргө таанытып турган ишкана болгон. 1990-жылы эле 48525 даана тереңдикте иштетилүүчү насостор чыгарылган. Бул насостор Египетке, Сирияга, Иранга, Иракка, Болгарияга, Чехословакияга, Польшага, Кубага, ал эми 1994-жылдан тартып Өзбекстанга, Казакстанга жөнөтүлүп келген.⁵ Мындан башка кыш заводу, авторемонт, электр механикалык, куюу-механикалык заводдору, бут кийим тигүү фабрикасы жана башка өнөр жай ишканалары Ош шаарынын кубаттуулугун далилдеп турган.

Мунун баары Совет доорунда болгон. Ал эми СССР таркап, Союздук республикалар эгемендүүлүккө ээ болуп, ар бири өзүнчө көз карандысыз мамлекеттерге айланганда, мурункудай кубаттуулукту сактап калуу бир кыйла татаал маселелерди жараткан.

Эгемендүүлүктүн шартында дүйнөлүк коомчулукта өз ордун табуу үчүн биринчи кезекте саясий, социалдык, экономикалык маселелерди чечүү талап кылынган, башкача айтканда калкты жумуш менен камсыз кылуу, саламаттыгын сактоо, билим берүү, турак жай куруу жана башка көптөгөн проблемалары турган. Мунун баары СССРдин мезгилинде буйрукчул экономикалык системада белгиленген планды аткарып коюу менен жетишилген болсо, эми базар экономикасынын шартында, экономист Адам Смит белгилегендей «көрүнбөгөн кол» башкарган системасына өтүү зарылчылыгы келип чыкты. Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрү суроо-талап жана сунуш мыйзамына баш ийдирилди.

«Биз өзүбүздүн улуттук байлыгыбызды реалдуу баалап жана өлкөнүн капиталдаштыруу масштабдарын кеңейтүү жолуна түшүүбүз керек. Активдерди капиталдаштыруу эконо-миканын масштабынын кеңейишине, инвестициялык жагымдуулугу жогорулашына жана экспорт потенциалынын көбөйүшүнө алып келет. Ушул шартта гана биз дүйнөлүк экономикалык системанын ажырагыс бөлүгүнө айлана алабыз. Биздин алдыбызда экономиканы жаңылоо, адамдарды, региондорду жана бүткүл өлкөнү капиталдаштыруу милдети турат. Биз келечекте мүмкүнчүлүктөрүбүздү бе-

⁴ Абдрасулов А., Примкулова А. Ош шаары, Ош, 1994.

⁵ Абдрасулов А., Примкулова А. Ош шаары, Ош, 1994-14-б.

кемдөөбүз жана кеңейтүүбүз зарыл»⁶ деп Кыргыз Республикасынын Президенти белгилегендей, Ош шаарынын мамлекеттик администрациясынын ишмердиги Кыргыз Республикасынын Президенти жана Өкмөтү тарабынан коюлган милдеттерди аткарууга багытталды. Көңүлдүн чордонунда негизинен социалдык-экономикалык абалды жакшыртуу, коррупция менен күрөшүү, санитардык абал, окуу жайларындагы тарбиялык иштер жана башка бир катар маанилүү маселелерди ичине камтып, буга байланыштуу пландаштыруунун жана иштөөнүн ар кандай ыкмаларын билгичтик менен пайдаланууга көңүл бурулду. Эң негизгиси экономиканы көтөрүү аркылуу анын негизинде облустун бүткүл инфраструктурасын, калкынын жашоо деңгээлин жогорулатуу, маданиятты өнүктүрүү жана башка ушул сыяктуу маселелер чечилери аныкталды.

Мына ошондой ыкмалардын бири республиканын ичинде гана эмес, ошондой эле алыскы жана жакынкы чет мамлекеттер, алардын ишканалары, фирмалары, жеке ишкерлери менен өз ара тыгыз байланыш түзүү, анын негизинде социалдык-экономикалык, маданий кызматташуу, элдердин ортосундагы достук жана кызматташтык мамилелерди орнотуу максатка ылайык эле.

Эл аралык мамилелер дайыма мамлекеттердин, коомчулуктардын, ошондой эле жеке инсандардын турмушунда орчундуу орунду ээлеп келген. Улуттардын пайда болушу, мамлекеттер аралык чек аралардын түзүлүшү, саясий режимдердин калыптанышы, анын өзгөрүшү, түрдүү социалдык институттардын болушу, маданияттын, искусствонун, техникалык прогресстин жана экономиканын өнүгүшү-соода, финансылык, маданий жана башка мамлекеттер аралык союздардын, дипломатиялык байланыштардын, согуштук конфликтердин, башкача айтканда эл аралык мамилелердин түзүлүшү менен тыгыз байланышта болгон. Бүгүнкү күндө да, эл аралык байланыштардын болушу көп түрдүү өз ара байланышкан тармактарды бириктирүүчү, өлкөлөрдөгү өндүрүштүн мүнөзүнө, көлөмүнө, анда өндүрүлгөн товарларга, баасына, керектөө стандартына, ошондой эле адамдардын идеалдарына жана баалууктарына таасир берүүчү мааниге ээ. Эл аралык байланыштардын болушу кайсы гана өлкө болбосун, анын социалдык-экономикалык, маданий, саясий өнүгүшүнө таасирин тийгизет.

Андыктан Кыргыз Республикасынын эл аралык байланыштарды түзүү жана чыңдоо саясатынын алкагында, Ош облусунун мамлекеттик администрациясы бүгүнкү күндө эл аралык байланыштарды түзүп, өз ара кызматташуу меморандумдарына кол коюуда.

Ош облустук мамлекеттик администрациясы, тышкы экономикалык байланыштар комитети эл аралык байланыштарды түзүүдө: саясий, экономикалык, жаратылыштык, өндүрүштүк, энергетикалык, билим берүү, илимий-техникалык потенциалды натыйжалуу пайдалануу, ишкер чөйрөлөрдүн арасындагы кызматташууну кеңейтүү, мамлекеттер аралык финансы-өнөр жай топторун түзүү, биргелешкен ишканаларды жана өндүрүштөрдү уюштуруу, мамлекеттик структуралардын иштиктүүлүк жана ишкердик чөйрөлөрдүн тыгыз байланыштарын жөнгө салууга көмөк көрсөтүү, товар өндүрүүчүлөрдүн эки тараптуу байланыштарын кеңейтүү, өнөр жай өндүрүш, курулуш индустриясы жана ипотекалык курулуш, айыл чарбасы жана кайрадан иштеп чыгаруучу өнөр жайы, жүк ташуулар, авиация тармактарында өз ара пайдалуу кызматташууну максат кылып койгон.⁷

Ош облустук мамлекеттик администрациясы алыскы жана жакынкы чет мамлекеттер менен кызматташтык, ынтымак, достук мамиледе болууну көздөгөн саясат жүргүзүүнүн аркасында бир катар облустар, шаарлар менен туугандашуу жөнүндө келишимдерди түзүүгө жетишти.

⁶ Кыргыз Республикасынын Президентинин кайрылуусу, 19-сентябрь, 2007-ж.

⁷ Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин отчету 15.01.1994

1997-жылы Ош облусу менен Тажик Республикасынын Согду облусунун ортосунда өз ара кызматташтык жөнүндө келишимге кол коюлса, 2000-жылы Согду облусунун 152 миңден ашуун калкы бар, учурда 46 өнөр жай ишканалары продукцияларынын жылдык көлөмү орто эсеп менен 52 миллион АКШ долларын түзгөн, Хожент шаары менен Ош шаарын туугандаштыруу келишими түзүлгөн. Бул келишим эки элдин тажик жана кыргыз элинин бир туугандык жана коңшулук мамилелерин, ынтымактуулукту чыңдоого өбөлгө түзгөн.

Кыргызстандын тышкы саясатында Россия Федерациясы менен болгон мамиле өзгөчө орунду ээлейт. Бул тарыхый, экономикалык, социалдык жана этностук факторлор менен байланышкан. СССР тараган алгачкы мезгилден тартып Кыргызстан менен Россиянын ортосунда достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу, мамлекет аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимдер түзүлгөн. 1992-жылы Бишкекте Россия Федерациясынын элчилиги ачылган. Ал эми 2001-жылы сентябрь айында Кыргыз Республикасынын Президентинин сунушу менен Россиянын Генералдык консулствосу Ош шаарында ачылып, консулдук аймакка Ош, Жалалабад, Баткен жана Нарын облустары киргизилген.⁸

Россия менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн алгачкы беш жылдарда эле (1992-1997-жж.) эки өлкөнүн ортосундагы социалдык-экономикалык, аскердик байланыштарды жакшыртуу үчүн 120дан ашуун келишим түзүлүп, жүзөгө ашырылган. Экономикалык кызматташтык, соода-экономикалык, маданий байланыштар жана башкалар боюнча өкмөт аралык келишимдер бүгүнкү күндө да иштеп жатат.

Кыргызстан жана Россия мамилелери стратегиялык шериктештер катары бааланып, 2000-жылы түбөлүк достук жөнүндөгү Декларацияга кол коюлган. Ал эми 10 жылга экономикалык кызматташтык жөнүндөгү Келишим жана Декларация эки өлкөнүн ортосундагы байланышты чыңдап, дагы да тереңдеткен.⁹

Кыргыз Республикасы менен Россия Федерациясынын ортосундагы өз ара кызматташтык мамилелеринин алкагында Ош облусу менен Россия Федерациясынын Омск облусу менен 1992-жылы социалдык-экономикалык, илимий-техникалык жана маданий кызматташуу жөнүндөгү макулдашууга кол коюлуп, ал 1998-жылы 2000-жылга чейин узартылган. 1997-жылы март жана май айларында Саратов облусунан, курамында «Красноармейск-текстиль» жана «Ниткан» акционердик коомдорунун жетекчилери катышкан делегация келген. Алар негизинен пахта жана жип продукцияларын сатып алууга кызыгышып, өздөрү тараптан автошиналар, курулуш материалдары жана химиялык продукцияны сунуш кылышкан. Ошондой эле Совет доорунда эле ишке ашырылып келген Карасуу май иштеп чыгаруу заводуна күн карама (кара) майын рафинациялап, куюу үчүн продукция берүүнү улантуу жөнүндө сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп, түзүлгөн келишимдер иш жүзүнө ашырылган. Карасуу районундагы «Аска» акционердик коому бүгүнкү күндө 1000 тн. пахта-буласын 1,5 тн. кара (тазаланбаган) күн карама майына бартердик негизде алмаштырып, бюджетин үч айдын ичинде 10 млн. сомго толтурган.¹⁰

1998-жылы Алтай крайы менен соода-экономикалык кызматташтык мамилелери түзүлгөн. Мында биргелешкен ишканаларды түзүү, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, автотранспорт менен жүктөрдү ташуу маселелери каралган.¹¹

⁸ Рудов Г. Россия-Кыргызстан. История и современность. Б, 2001.

⁹ Джумабаев М. К., Экономическое сотрудничество Кыргызстана и Российской Федерации на современном этапе, Сб. материалов конференции 220 лет. Первое кыргызское посольство в Россию (1785-1787гг.), Б. 2008, с. 182.

¹⁰ Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин маалыматы. 20.08.97.

¹¹ Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин РФ Алтай крайынын тышкы экономикалык ишмердүүлүк департаментине жиберилген каты № 66, 24.06.98.

Ош шаарынын Мэриясы менен Россия Федерациясынын Санкт-Петербург шаарынын Өкмөтүнүн ортосунда 2004-жылы 20-февралда боордоштук байланыштарды түзүү жөнүндө макулдашууга кол коюлган.

Бүгүнкү күндө Ош шаарынын мэриясынын жана Санкт-Петербург шаарынын Өкмөтүнүн ортосунда бир нече жолу сүйлөшүүлөр өткөрүлүп соода-экономикалык, илимий-техникалык, маданият жана туризм тармактарында өз ара кызматташуулар иш жүзүнө ашырылган. Санкт-Петербург шаарындагы «Вагономаш» заводу, шаарды көрктөндүрүү комитети менен кызматташуу тууралуу макулдашуулардын натыйжасында Ош шаары үчүн тролейбустар алынып келинген. «Ленвест» бут кийим тигүүчү фабрикасы менен сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында Ош шаарында галош чыгаруучу цехи ишке киргизилген.¹² Кызматташуунун алкагында Бишкек жана Ош шаарларында Санкт-Петербурздун өкүлчүлүгү, Санкт-Петербургда Кыргызстандын өкүлчүлүгү ачылган.

Түркия бизге жакын жана тектеш мамлекеттердин бири. Кыргызстан өз алдынча мамлекет болгондон кийин Түркия биринчилердин катарында достук колун сунган. Экономикалык, маданий, социалдык жардам көрсөтүп, биргелешкен ишканалар, бизнес борборлор жана соода уюмдары аракетте болуп жатат.

«АТА» компаниялар тобунун жетекчиси, Түркиядагы Ортоктор тобунун башчысы, ишкер Камил Деде Кыргызстанда 1994-жылдан бери жеке ишкердик менен алектенип, Кыргызстанда биргелешкен ишканаларды түзүүгө, соода кылууга жакшы шарттар бар экендигине ынанган. Түрк кызматташтык жана өнүгүү агенттиги (ТИКА) менен биргеликте Ош облусунда эмерек жасоочу «Истикбал», «Белона», самын каражаттарын чыгаруучу «Деташ», телевизор жасоочу «Вестел» жана кондитердик азыктар даярдоочу ишканалар пайда болушуна салымын кошкон. Мындан сырткары Ош облустук мамлекеттик администрациясы тарабынан Түркия мамлекети менен кен казып алуу жаатында кызматташуу сунуш кылынып, 1998-жылы ишке ашырылган.

Түркия мамлекети айрыкча Кыргызстандын балдарын окутууга бараандуу салым кошууда. Түркиянын жогорку окуу жайларында биздин улан-кыздар билим алып, тарбияланып жатышат. Андан сырткары Бишкекте, Ошто, Таласта, Нарында, Жалалабадда, Ысык-Көлдө жана башка шаарларда кыргыз-түрк лицейлери иштөөдө.

2001-жылы ноябрь айында Ош шаарынын мэри Стамбулда өткөрүлгөн боордош шаарлардын мэрлеринин Саммитине катышып келген. Ал эми 2002-жылы май айында Түркиянын Маниса шаарынын мэри Адыл Айгүл жана эл чарбасынын ар кайсы тармактарынын өкүлдөрү иш сапары менен Ошко келишкен. Эки шаардын ортосунда достук, бир туугандык жана кызматташтык байланыштарды түзүү жөнүндө келишим түзүү боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлгөн. Натыйжада 2004-жылы 16-апрелде Түркиянын Маниса шаарында 16 пункттан турган Келишимге кол коюлган.¹³

Түркия жумуриятынын Маниса шаары мындан төрт миң жыл илгери негизделген. Учурда Маниса шаары абдан өнүккөн, 30 дан ашык завод-фабрикалары иштейт. Бир катар чет өлкөлөргө телевизор, муздаткыч, фольга жана башка өнөр жай товарларын экспорттойт. Айыл чарбасында тамеки, пахта, жүзүм жана башка айыл чарба культураларын өстүрөт. Өнөр жай продукцияларын чыгаруу боюнча Маниса Түркия мамлекетинде экинчи орунда турат.¹⁴

Ушундай эле боордоштук байланыштарды түзүү жөнүндө Макулдашуу Түркия Республикасынын Амаस्या шаары менен Ош шаарынын ортосунда 2005-жылы 6-

¹² Ош шамы, 2004, 5-июнь

¹³ Ош шаарынын мэриясынын тышкы байланыштар, инвестицияларды тартуу жана ишкердикти өнүктүрүү комитетинин маалыматы 14.07.2004

¹⁴ Ошол эле жерде.

декабрда түзүлгөн. Бул эки байланышты түзүүнүн натыйжасында өз ара ишенүүнүн жана эки тараптык пайданын принциптеринин негизинде тараптар өздөрүнүн милдеттеринин чектеринде өз ара пайдалуу соода-экономикалык кызматташтыкты кеңейтүүгө жана өнөр жайдын, кайрадан иштеп чыгуу, текстиль, тамак-аш тармактарындагы биргелешкен долбоорлорду ишке ашырууга, ошондой эле жеке ишкерлердин ортосунда карым катнаштарды орнотууга, туризм, экскурсия жана көргөзмө жарманке тармактарда иштеген уюмдардын ортосундагы иштиктүү байланыштарды өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүшкөн.¹⁵

Азиядагы улуу держава болгон Кытай Эл Республикасы менен да мамилелерди өнүктүрүүгө республиканын, анын ичинде Ош облустук мамлекеттик администрациясынын жетекчилиги олуттуу көңүл бурат. Мындагы карым-катнаштар өкмөттүк гана эмес, ошондой эле ар кандай министрликтердин жана ведомстволордун деңгээлинде да түзүлгөн. Эгерде мурун Россия Кыргызстандын соода-сатык боюнча эң чоң өнөктөшү болуп келсе, эми Кытай Эл Республикасы менен да соода ийгиликтүү өнүгүүдө. Кыргызстандын тышкы соода операцияларынын 50 % ушул өлкөгө туура келет.¹⁶

90-жж. ортосунан Ош шаарында Кытай менен биргелешкен ишканалар пайдаланууга бериле баштаган. Кытай ишкерлери өздөрүнүн бизнесин Борбордук Кытайдын Шан-Ши провинциясынын «Сан-Ян» соода компаниясы Ошто ресторан ачуу¹⁷ менен баштап, кийин биргелешкен чакан, орто ишканаларды ачууга, соода-сатык иштеринде эки тарапка пайдалуу келишимдерди түзүүгө өтүшкөн. 1997-жылы соода-экономикалык байланыштарды жүргүзүүгө шарт түзгөн «Иркештам» текшерип-өткөрүү пункту ачылган. Бул Ош облусу менен Кытай Эл Республикасынын Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу, Уйгур автономиялуу областарынын ортосундагы түздөн-түз байланыштарды күчөткөн.¹⁸ 1998-жылы Ош облусунда 19 биргелешкен кыргыз-кытай ишканалары катталган.¹⁹ Ош шаарында «Саламбий» (күнүнө 30-40 миң кыш), «Артур» (күнүнө 60 миң кыш), «Алтынбаш» (күнүнө 60 миң кыш, 10 миң черепица), «Асыл-Сай» (күнүнө 40 миң кыш) кыш жасоочу ишканалары, «Линь-Ю» жоопкерчилиги чектелген арматураларды чыгарган жана башка ишканалар бүгүнкү күндө рынокту күнүмдүк керектөөчү товарлар менен камсыздап жатышат.

Ал эми Кытай Эл Республикасында Кыргызстандын соода-өнөр жай палатасынын ачылышы, эки өлкөнүн ортосунда соода иштеринин жакшы жолго коюлушуна шарт түзгөн. Бүгүнкү күнгө чейин бир нече жолу көргөзмө-жарманкелер өткөрүлгөн. 2006-жылы өткөрүлгөн көргөзмө-жарманкеге Кытай Эл Республикасынан 273 өкүл, анын ичинен 221 кытай компанияларынын, фирмаларынын жана ишкерлеринин өкүлдөрү келишкен. Жарманкеге жалпысынан 780 тонна товар, техникалар жана жабдуулар алынып келинген. Алардын жалпы суммасы 3,5 миллион АКШ долларын түзгөн жана анын 80 % сатылган.²⁰

10 миллиард доллардан ашык капиталы бар «Хуадали» компаниясынын жетекчилиги менен өз ара кызматташуунун жана сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында Ош шаарына 2007-жылдын биринчи жарымында жүргүнчүлөрдү ташуучу 22 даана, 2009-жылдын сентябрь айында 38 даана автобустар алынып келинген.²¹ Кытай Эл Республикасы

¹⁵ Ош шаарынын мэриясынын тышкы байланыштар, инвестицияларды тартуу жана ишкердикти өнүктүрүү комитетинин маалыматы 21.01.2006

¹⁶ Орозалиев У. Кытайлыктар Түштүккө кызыгышат.//Заман. -2005.-19-август

¹⁷ Ош жаңырыгы, 1996, 30-январь.

¹⁸ Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин маалыматы, №7. 14.01.98.

¹⁹ Ош областтык тышкы экономикалык байланыштар комитетинин төрагасынын 1998-ж 25-марттагы билдирүүсү.

²⁰ Ош шаарынын мэриясынын тышкы байланыштар, инвестицияларды тартуу жана ишкердикти өнүктүрүү комитетинин маалыматы.

²¹ Ош шааы, 2009, 12сентябрь

менен илгертен башталган экономикалык, маданий, соода байланыштары улам жогорку баскычка жогорулап, сандан сапатка өтүү тенденциясын жаратууда.

Эл аралык байланыштарды түзүү жана аны тереңдетүү, улуттук байлыкты көбөйтүү, өнөр жайды өстүрүү, айыл чарбасын учурдун талабына ылайык башкаруу (жөнгө салуу) сыяктуу иш чараларын жүргүзүү татаал маселе экендигин учур көрсөттү. Ошентсе да Ош облусунун мамлекеттик администрациясы, Ош шаарынын мэриясы, эл өкүлдөр кенешинин чет өлкөлөр менен түрдүү багыттагы байланыштарды түзүүдө Кыргыз Республикасынын Президентинин, Өкмөтүнүн алдыга койгон тапшырмаларын иш жүзүнө ашыруу үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен туура багытта иш алып барууга жөндөмдүү экендигин далилдей алды. Байыртадан эле тарыхтагы ээлеген өз ордун дагы бир жолу тастыктап, келечекте өнүккөн аймакка айлануу перспективасы бар экендиги ачык көрүндү. Россия Федерациясынын Санкт-Петербургу шаары, бир катар облустары, Түркия мамлекетинин Амасья, Маниса, Стамбул шаарлары, Тажик Республикасынын Согду облусу, Иран Ислам Республикасынын Хорасан провинциясы, Кытай Эл Республикасынын Уйгур автономиялуу облусу, Казакстан Республикасынын Алматы облусу, Корея мамлекетинин Асан шаары жана башка шаарлар, облустар менен Ош облусунун ортосунда туугандашуу меморандумдарына кол коюлушу тышкы саясатта достукту, кызматташтыкты, ынтымакты туу туткандыгынын далдиди боло алат.

Ош облусу менен учурда дүйнөнүн бир катар өлкөлөрү - Индия, Пакистан, АКШ, Франция, Нидерланды, Венгрия, Австрия менен да эки тараптуу пайдалуу кызматташтык мамилелери түзүлгөн. Учурда ааламдашуу процессинин алкагында Ош облусу өз компетенциясынын чегинде эл аралык байланыштарды жүзөгө ашырууда улам жаңы баскычка көтөрүлүүгө умтулууда.

Адабияттар:

1. Абдрасулов А., Примкулова А. Ош шаары, Ош, 1994.
2. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош: очерк истории, Фрунзе, 1987.
3. Джумабаев М. К. Экономическое сотрудничество Кыргызстана и Российской Федерации на современном этапе./Сб.материалов конференции 220 лет. Первое кыргызское посольство в Россию (1785-1787гг.), Б. 2008.
4. Мамытов У., Мамытова Л. Ош тарых барактарында, Ош, 2007.
5. Захарова А. Историко-архитектурное наследие города Ош, Ош, 1997.
6. Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин РФ Алтай крайынын тышкы экономикалык ишмердүүлүк департаментине жиберилген каты № 66, 24.06.98.
7. Ош областтык тышкы экономикалык байланыштар комитетинин төрагасынын 1998-ж 25-марттагы билдирүүсү.
8. Ош шаарынын мэриясынын тышкы байланыштар, инвестицияларды тартуу жана ишкердикти өнүктүрүү комитетинин маалыматы 17.07.2005.
9. Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин маалыматы, 20.08.97.
10. Ош шаарынын мэриясынын тышкы байланыштар, инвестицияларды тартуу жана ишкердикти өнүктүрүү комитетинин маалыматы 21.01.2006.
11. Орозалиев У. Кытайлыктар Түштүккө кызыгышат, Заман, 2005, 19-август.

12. Ош облустук тышкы экономикалык байланыштар комитетинин маалыматы, № 7, 14.01.98.

13. Ош жаңырыгы, 1996, 30 январь.

14. Ош шамы, 2004, 5 июнь.

15. Ош шамы, 2009, 12 сентябрь.

АТААНДАШТЫК ШАРТЫНДА АЙЫЛ - ЧАРБА ПРОДУКЦИЯЛАРЫН САТЫП ӨТКӨРҮҮ МЕХАНИЗМИН ӨЗДӨШТҮРҮҮ

Т. К. АМИРОВ*

Рассматриваемая проблема механизма реализации сельскохозяйственной продукции на примере Баткенской области

Рыноктук мамилеге өтүү шарттарында, өндүрүп алынган продукциялардын сатып өткөрүүсүн эффективдүү башкаруу, айыл чарба товарөндүрүүчүлөрүнүн ишмердүүлүгүндө негизги маанини ойнойт.

Дүйнөдөгү өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасы көрсөткөндөй, өндүрүштү демонополизациялоо, экономиканы либерализациялоо, менчиктик мамилелердин теңдештиги жана ар түрдүү формалары, атаандаштыкты өркүндөтүү- ушунун бардыгы сатып өткөрүү ишмердүүлүгүндө, азыркы кезде эффективдүү чарба жүргүзүүнүн биринчи кезектеги маанилүү аныктоочусу болуп эсептелинет.

Азыркы мезгилде батыш экономикалык адабияттарында «Сбыт» (сатып өткөрүү) түшүнүгүнүн ордуна «менеджмент сбыта» (сатып өткөрүү менеджменти) түшүнүгү пайдаланып келет. Сатып өткөрүү менеджменти түшүнүгүнүн жаңыча мааниси, бул фирманын негизги милдеттеринин бири гана эмес, башкаруунун концепцияларынын негизги принциптери. Демек сатып өткөрүү менеджменти мындайынча мүнөздөлөт: биринчиден, маркетинг философиясы; экинчиден фирмаларды рынокко багыттап башкаруу жана уюштуруу; үчүнчүдөн, сатып өткөрүүнүн саясат инструменттерин түзүү.

Ушундай трактовкада сатып өткөрүү менеджменти текшерүү жана башкаруу, оперативдүү пландаштыруу жолу менен кардарларга комплекстүү таасир көрсөтүү элементи катары каралат.

Сатып өткөрүү саясаты бар нерсе менен канааттандырууга тартуу гана эмес, жаңы муктаждыкка ойготуу аркылуу жаңы суроо талаптарга өбөлгө түзүү жана түрткү берүү болуп саналат. Ушул максатты ишке ашырууда, сатып өткөрүү саясатынын ажырагыс бөлүгү болгон жарнама чоң рольду ойнойт. Сатып өткөрүү саясатынын негизги максаты, сатып алуучуларга муктаждык түзүп сатып алууга түрткү берүүнү көздөйт.

Рыноктук мамилеге өтүү мезгилинде айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү, өндүрүлгөн продукцияларын сатып өткөрүүдө транспорт каражаттарынын, сактоочу жайлардын, өздөрүнүн соода мекемелеринин жоктугунан көптөгөн кыйынчылыктарды баштарынан өткөзүшөт.

Ошондуктан алар ортомчулардын теңсиздик мамилелерине жана кызматына мажбур болушат. Ушул талаптарды аткаруу үчүн кооперативтерди, уюмдарды жана башка коллективдүү жолдошчулуктарды түзүү зарыл.

* И. Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик Техникалык Университетинин Кызылкыядагы жаратылышты пайдалануу жана геотехнология институту Баткен областынын мисалында айыл-чарба продукцияларын сатып өткөрүү механизмдерин өздөштүрүү проблемаларын карап чыгуу.

Областын азыркы күндөгү кичи мекемелери, алардын катарында дыйкан чарбалар, фермердик чарбалар, кооперативдер, коллективдүү жана башка чарба фермалары, өндүрүлгөн продукцияларын базарда, өздөрүнүн соода түйүндөрүндө, коомдук тамактануу системаларында сатып өткөрүшөт, эмгек акы ордуна натуралдык түрдө берүү жолу менен абалдан чыгышат.

Өндүрүлгөн айыл-чарба продукцияларынын бир бөлүгү айырбаштоо (бартер) жолу менен өткөзүлөт, бирок айырбаштоонун үлүшү өтө аз.

Эгерде 1997-жылы областа айыл чарба продукцияларын сатып өткөрүү үчүн 528 объект анын ичинен 341 чекене соода түйүнү болсо, 2008-жылы 797 объектке өстү, анын ичинен 539 объект чекене соода мекемелери.

Баткен Областынын Айыл Чарба Продукцияларын Сатып Өткөрүү Объектилеринин Көлөмү (Даана)

Сатып өткөрүү объектилери	1997 ж.	2000 ж.	2003 ж.	2005 ж.	2008 ж.
Айыл чарба продукцияларын сатып өткөрүү объектилери	528	553	571	811	797
Чекене соода мекемелери	341	366	279	604	539

Айыл чарба продукцияларынын бардык түрлөрү боюнча сатып өткөрүү көлөмү көбөйдү. Мисалы: дан азыктарын сатып өткөрүү көлөмү ушул мезгил арасында 10,6 миң т. 33,7 миң.т. же 3,2 эсе, картошка-3,5 миң т. 16,6 миң т. же 4,6 эсе, жашылча жемиш продукциялары 7,1 миң т. 22,9 миң т. же 3,2 эсеге жогорулады.

Баткен областынын агрардык секторунун эгинчилик товардык продукцияларынын салыштырма салмагы 2008 жылга төмөндөгүлөрдү түздү: дан азыктарын өндүрүү 39,9 %, картошка 63,3 %, жашылча жемиш 71,2 %, мөмө жемиш 51,6 % ж.б. өндүрүлгөн. Айыл-чарба продукцияларынын негизги бөлүгү калктын ички муктаждыктарын канааттандырууга жумшалат.

Азыркы учурдун талабына ылайык, айыл чарба товар-өндүрүүчүлөрү жана кызмат көрсөтүүчүлөрдүн рыноктук мамилеге өтүү шартында, өндүрүлгөн продукцияны керектөөчүлөргө кайра иштетилген, иштеп чыгырылган даяр түрүн өткөрүү негизги мааниге ээ. Бул жерде товарларды тез жана жогорку сапатта керектөөчүлөргө жеткизип берүүдө иштеп чыгаруучу (кайра иштетүүчү) мекемелер чоң роль аткарат. Бирок көпчүлүк айыл чарба мекемелери продукцияларын өздөрүнүн кичи иштеп чыгаруучу (кайра иштөө) цехтери аркылуу өз алдынча сатып өткөрүүгө мажбур болушат. Жыйынтыгында бир жагынан иштеп чыгаруу (кайра иштетүүчү) мекемелери өздөрүнүн сырьелук зоналарын жоготот жана өндүрүштүк кубаттуулукту толугу менен жүктөөгө мүмкүнчүлүктөрү болбой калат. Ошонтип мекемелердин экономикалык абалын андан ары төмөндөөсүнө алып барат. Экинчи жагынан, чоң эмес кубаттуулуктагы иштеп чыгаруучу (кайра иштетүүчү) мекемелерин айыл чарба мекемелеринин эсебинен курулушу экономикалык жактан акталбай калат. Натыйжада толук жана жетишээрлик эмес иштеп чыгаруу (кайра иштетүү) сырьену көптөгөн жоготууларга алып барат, көп капиталдык чыгымдарды талап кылат.

Ошондуктан, продукцияны сатып өткөрүүнүн пайдалуу жагын издөөдө областын айыл чарба товар-өндүрүүчүлөрү өздөрүнүн продукцияларын иштеп чыгаруу (кайра иштетүү) багытында, өндүрүштүк мекемелер менен өз ара мамилелер шарттарында иштеп чыгарууну жана өткөрүүнү көбөйтүүдө. Областын жалпы сатылып өткөрүлгөн продукцияларынын иштеп чыгаруу (кайра иштетүү) техникаларынын кубаттуулугу дан азыктары үчүн 50-60 %, өсүмдүк май чыгаруу 70-80 %, гүрүч актоо 80-90 %, жашылча жемиштер 30-40 % түзөт.

2008 ж. карата областын чарбаларында өндүрүлгөн продукцияларын иштеп чыгарууда (кайра иштетүүдө) өсүмдүк майын чыгаруу 137 цех, гүрүч актоо-70 цех, жашылча жемиш-5 цех жана дан эгиндери үчүн 671 тегирмендер жана цехтер иштейт.

Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй айыл чарба товарөндүрүүчүлөрү, иштеп чыгаруу (кайра иштетүү) мекемелери үчүн негизги камсыздоочулары жана жеткизүүчүлөрү, ошол эле мезгилде алардын сырьелук базасын түзүү үчүн ортомчу коммерциялык уюмдар да катышышат.

Ушул түзүлгөн шарттарда, иштеп чыгаруучу (кайра иштетүүчү) мекемелер монополистик багытта айыл-чарба товарларын кабыл алууда жана баа коюуда, өздөрүнүн койгон шарттарын аткарууга айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнү аргасыз кылышат. Ошондуктан сырьё жана азык-түлүк өндүрүш циклинде, айыл-чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн башкаруу күчүн белгилүү деңгээлге көтөрүү шартында, эки тараптуу пайдалуу интеграция жолу менен, иштеп чыгаруу (кайра иштетүү) мекемелери ортосундагы келишпестик карама-каршылыктарды жеңүү үчүн комплекстүү чараларды көрүү зарыл. Иштеп чыгаруучу (кайра иштетүүчү) мекемелер жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөр ортосундагы өз ара мамилелерин жөнгө салуу, мамлекет тарабынан көп учурда тажырыйба өткөрүүсү талап кылынат.

Айыл-чарба товар өндүрүүчүлөр менен иштеп чыгаруучу (кайра иштетүүчү) мекемелердин биригиши тараптардын экономикалык абалдарын стабилдешүүсүнө мүмкүндүк берип, айланма каражаттардын айлануу процесстерин күчөтөт, инвестициялык проектердин финансылуусун кеңейтет (акча каражаттарын кеңейтүү), атаандаштыкка туруштук берүүчү айылчарба продукцияларын өндүрүүсүн динамикалык өркүндөтөт.

Демек айыл-чарба продукцияларын сатып өткөрүү механизмдин өздөштүрүү үчүн, пайдалуу жагын изилдөөдө областын айыл-чарба товарөндүрүүчүлөрү өндүрүлгөн продукцияларын иштеп чыгарууларын (кайра иштетүүлөрүн) өндүрүштүк жана башка мекемелерге ар кандай шарттар негизинде тапшырууларын, сатып өткөрүүнүн жалпы көлөмүндө иштеп чыгарылган (кайра иштетилген) продукциянын үлүшүн көбөйтүп кеңейтүүдө. Ошондуктан чарбалар аралык байланыштарды өздөштүрүүдө, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү жана иштеп чыгаруучу (кайра иштетүүчү) мекемелер ортосунда келишимдерди (контракт) түзүп, сатып алуучунун атайын транспорт каражаттары менен жүктөрдү борборлоштуруп, талаалардан жана фермалардан ташуусун жана ошол жерде эсеп-кысап жүргүзүү иштерин уюштуруу зарыл.

Бул жерде продукциянын сапатын сактап, ортомчуларсыз жалпы сатып алуу чыгымдары азаймак. Транспорт чыгымдары азайып, техникалык каражаттардын колдонуу коэффициенти жогорулап, ошондой эле жумушчу күчтөрү өндүрүш үчүн бошотулмак.

Сатып (жыйнап) алуучу мекемелер товар өндүрүүчүлөр менен келишимдерди түзүүнү экономикалык жактан пайдасыз деп эсептешет. Анын негизги себептери: аванысылоо жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү менен эсептешүүгө акча каражаттарынын (жеке жана бюджеттик) жетишсиздиги, экономикалык ситуациянын туруксуздугу, сатылуучу продукцияларга коюлуучу баалардын деңгээлине келишпөөчүлүктөр болуп эсептелет.

Ошол себептүү Республикалык деңгээлде тамак аш запастарын камдоо зарылчылыгы келип турат. Ошондуктан Республиканын өкмөтүнүн алдында кол тийгис, мобилизацияланган жана башка тамак аш запастарын камдоо маселесин, тийиштүү региондордун катышуусу менен чечүү талап кылынат.

Бул проблемалар айыл-чарба продукцияларын өндүрүүгө өбөлгө түзүү жолу менен, продукцияны сатып алуу каражаттарын үнөмдүү иштетүү Республиканын деңгээлинде чечилүүсү керек.

Колдонулган Адабияттар:

1. Азоев Г.Л. Конкуренция, стратегия и практика, М: ЦЭИМ, 1996.
2. Жумабаев Ж., “Актуальные проблемы экономики сельского хозяйства”, Бишкек, 2005.
3. Рахматов А. Р., “проблемы организации и повышения эффективности управления сельскохозяйственного производства в условиях формирования рыночных отношений” Автореферат д.э.н. Бишкек, 1993.
4. Баткен област боюнча статистикалык маалыматтар, 2008 ж. чейин.

O'ZBEKISTONDA URBANIZATSIYA TARAQQIYOTI (FARGONA VODIYSI MISOLIDA: 1945 - 1979 YILLAR)

ALIMOVA GULZODA A'ZAMOVNA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston respublikasining Farg'ona vodiysi viloyatlarida 1945-1979 yillarda urbanizatsiya jarayoning rivojlanish hususiyatlari o'rganilgan hahda ushbu jarayonga ta'sir qilgan iqtisodiy omillar ko'rsatib berilgan.

Lotin tilidan tarjima qilinganda “urbanus” so'zi shaharlik ma'nosini anglatib, shaharlarning jamiyat taraqqiyotidagi ro'lini oshishini anglatadi. Shaharlarning paydo bo'lishi iqtisodiy progres bilan bog'liq bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa shaharda yashaydigan aholini boqish uchun etarli oziq-ovqat zahirasini paydo bo'lishi bu jarayonga kuchli turtki bergan. Dastlab shaharlar podsholarning qarorgohlari tevaragida, ayrim vaziyatlarda esa qal'alar atrofida poydo bo'lgan. Dastlabki shaharlar bunday vaziyatda strategik jihatdan eng qulay joylarda joylashgan. Urbanizatsiya jarayoning shart-sharoiti bo'lib sanoat ishlab chiqarishini o'sishi, shaharlarning madaniy va siyosiy funksiyasini kuchayishi va hududiy mehnat taqsimotini rivojlanishi hisoblanadi. Urbanizatsiya jarayoniga hos bo'lib qishloq aholisini shaharlarga hamda kichik shaharlardan katta shaharlarga ko'chib kelishi hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda “urbanizatsiya” atamasini ikki hil, ya'ni keng va tor ma'noda tusunish taklif etilgan. Tor ma'noda urbanizatsiya - mamlakatda yoki muayan bir hududda shahar aholisi salmog'ini oshish jarayonini bildiradi. Urbanizatsiya hodisasi shaharlarning paydo bo'lishi hamda taraqqiy etish jarayonini qamrab oladi. Biroq uning mazmuni faqat shundagina iborat emas. Eng ko'p darajada urbanizatsiyalashgan davlatlarga eng avvalo sifat o'zgarishlari hosdir. Dunyoning ko'plab mamlakatlari uchun urbanizatsiya jarayoniga quyidagi jihatlar hos bo'lib hisoblanadi:

1. Shahar aholisini stixiyali ravishda tez o'sib borishi. Bu jarayonda qishloq aholisini shaharga ko'chib kelishi nazorat qilib bo'lmaydi;
2. Aholi va ishlab chiqarishni asosan yirik shaharlarda jamlanishi. Ayniqsa noishlab chiqarish sohasida. Bugungi kunda dunyo aholisini teng yarmi shaharlarda yashaydi, 30dan ortiq shaharda aholi soni 5 milliondan oshadi;
3. Shaharlarning eniga kengayishi. Bunday vaziyatda katta shaharlarni atrofida “yo'ldosh shaharlar” yoki “aglomeratsiyalar” paydo bo'ladi. Bugungi kunda dunyoda eng yirik aglomeratsiyalar Mexiko, San-Paulu, Tokio va Nyu-York kabi shaharlar atrofida shakllangan.

AQSH lik geograf Jibbs ta'rifi ko'ra, dunyo mamlakatlari urbanizatsiya jarayonida ikkita bosqichni bosib o'tadi. Birinchi bosqich sanoanlashmagan ishlab chiqarish davri bo'lib, unga an'anaviy xo'jalik yuritish va qishloq aholisi zich yashaydigan aholi punktlarini mavjudligi hos bo'ladi. Taraqqiyotning bu bosqichida shahar aholisi sekin o'sadi, qishloq aholisi esa tez o'sadi. Markaziy Osiyo respublikalaridan Turkmaniston va Tojikistonning 1991 yilgacha bo'lgan urbanizatsiya darajasini birinchi bosqichga hos deyish mumkin. Ikkinchi bosqichda esa sanoat ishlab chiqarishini rivojlanishi ta'siri o'stida shaharlar tez o'sa boshlaydi va shahar aholisi qishloq aholisiga nisbatan tez ko'payadi. Lekin shahar aholisini salmog'i tabiiy o'sishni yuqoriligi hisobiga

* Qo'qon davlat pedagogika instituti “Umumiy tarix” kafedrasida o'qituvchisi, zisrailov@rambler.ru.

katta bo'lib qolaveradi. O'zbekiston va Qirg'iziston respublikalarining 1991 yilgacha bo'lgan urbanizatsiyalashuv darajasini ikkinchi bosqichga o'tish arafasi deyish mumkin. (1-jadval).

1-jadval

Markaziy Osiyo Respublikalarida Aholi Dinamikasi (1979 Yilga Nisbatan 1991 Yilda, Yil Boshiga % Da)

Respublika	Jami aholi	Shahar aholisi	Qishloq aholisi
Qozog'iston	114	122	105
O'zbekiston	135	131	137
Qirg'iziston	125	123	127
Tojikiston	141	127	149
Turkmaniston	135	128	141

Manba: Особенности размещения городов и городского населения. www.allbest.ru

Urbanizatsiyani ko'p qirrali ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida keng ma'noda tushunish mumkin. Urbanizatsiyani keng ma'noda tushunish uni o'rganishning asosiy aspektlarini, yani iqtisodiy, demografik, ijtimoiy, etnik, jugrofiy va ekologik jihatlarini ajratib olish imkonini beradi. Bu esa urbanizatsiyaning ham nazariy ham amaliy muammolarini o'rganish uchun unga kompleks, ya'ni har tomonlama yondashishni talab etadi. Shu ma'noda Farg'ona vodiysida urbanizatsiya jarayoni ham keng qamrovli bo'lib, uning rivojlanish hususiyatlariga tarixiy nuqtai-nazardan qarash asosida o'ziga hos jihatlarini ochib berish mumkun.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi O'zbekistonning ahvoli ancha murakkab edi. Chunki urush keltirgan vayronagarchiliklarni qayta tiklash, harbiylashtirilgan iqtisodiyotni noharbiy ishlab chiqarishga moslashayotgan ho'jalikka aylantirish, ayniqsa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta tiklab, uni rivojlantirish asosida sanoatni hom - ashyo bilan ta'minlash yo'li asosida qator chora tadbirlarni amalga oshirish zarur edi. Undan tashqari, aholini oziq-ovqat va ist'emol mollari bilan ta'minlash uchun yoqilg'iga, elektr quvvatiga bo'lgan talabni qondirish, shuningdek malakali ishchilar, muhandislar va texnik kadrlar etishmasligi kabi muammolarni hal etish zarur edi.

Urushdan keyingi xalq xo'jaligi qurilishining o'ziga hos hususiyati - uzoq muddatli rejalashtirishni besh yillik reja bilan birga qo'shib olib borilishi edi. U bolshevizmning sotsialistik qurilish va uning tabiati to'risidagi valuntaristik aqidaparastlik kontseptsiyasiga, aniqrog'i uning "kommunizmga sakrash" to'g'risidagi hayoliy g'oyasiga asoslangan edi.[2]

Qishloq xo'jaligida asosiy masalalardan biri pahtachilikni rivojlantirish edi. Buning uchun qishloq xo'jaligi infrastrukturasi yaratish hamda yangi yerlarni o'zlashtirish zarur edi. (suv omborlari va kanallar qurish). Sanoat ishlab chiqarishiga moliyaviy resurslarning qudratli oqimini kirib kelishi, xo'jalik boshqaruv tizimini isloh qilinishi, tinkani qurituvchi "sotsialistik musobaqalar" tizimi hamda xalqning zo'r berib qilgan mehnati natijasida O'zbekistonning sanoat potentsiali sezilarli darajada kuchaydi. Urushdan keyingi har bir besh yillikda o'rtach hisobda 100ta sanoat korxonasi qurib ishga tushirildi.[3] Jumladan, Farg'ona vodiysi viloyatlarida ham bir qancha sanoat ob'ektlari qurib ishga tushirildi. 1946 yilda Qo'qon superfosfat zavodyning birinchi navbati ishga tushirildi. 1950 yillarda gidroloz zavodi, silikat g'isht zavody, sutni qayta ishlash zavodi, go'sht kombinatlari qurilgan. Bu urushdan oldingi davrga nisbatan solishtirganda, urushdan keyin Farg'ona vodiysida shahrlarni barpo etilishi asosan sanoat ob'ektlarini qirlishi asosida yuz berganinin tasdiqlaydi. Farg'ona iqtisodiy hududida 1929-1932 yillarda Quvasoy sement - beton zavodi ishga tushgandan so'ng Quvasoy shahar tipidagi shaharcha nimoga ega bo'lgan edi holos. 1954 yil O'zbekiston sanoat shaharlariga yana bir qurilish hom ashyolari va elektr energiya sanoati markazi bo'lgan Quvasoy qo'shildi. Sanoatlashuv jarayonini ta'siri tufayli Farg'ona viloya-

tida 1970-1979 yillarda Quva, Hamza, Yaypan va Rishton shaharlarining ahamiyati ortdi. Qirguli sharchasida neftni qayta ishlash zavodi ishga tushirilib, Farg'onaning ma'muriy markaziga aylantirildi. Shu yillarda aholisi zich joylashgan Andijon viloyatida tuman markazlari sifatida Shahrihon, Marhamat, Qo'rg'ontepa, Ohunboboev va Pahtaobod shaharlari vujudga keldi va shaharlar soni 3 baravar o'sdi. (2- Jadval).

Jadval. Farg'ona Vodiysi Shaharlari va Ulardagi Aholi Soni (Ming Kishi)

№	Shaharlar	1939 yil	1959 yil	1970 yil	1975 yil
Andijon viloyati					
1.	Andijon	84,7	130,9	188,0	215,0
2.	Leninsk (Asaka)	11,8	20,4	28,5	31,8
3.	Sovetobod (Honobod)	-	-	3,6	12,7
4.	Shahrihon	-	-	10,3	11,6
5.	Ohunboboev	-	-	-	-
6.	Qo'rg'ontepa	-	-	6,9	8,2
7.	Marhamat	-	-	-	7,2
Namangan viloyati					
8.	Namangan	79,5	123,5	175,3	209,2
9.	Kosonsoy	8,9	9,5	19,5	16,8
10.	Uchqo'rg'on	-	-	16,8	18,8
11.	Chortoq	-	-	-	9,7
12.	Chust	14,8	-	27,5	31,9
13.	Haqqulobod	-	-	-	11,8
14.	Pop	-	-	-	7,6
15.	To'raqo'rg'on	-	-	-	6,5
Farg'ona viloyati					
16.	Farg'ona	35,6	80,2	111,3	128,0
17.	Qo'qon	84,7	105,1	133,2	150,1
18.	Marg'ilon	46,0	68,0	95,2	110,3
19.	Quvasoy	4,6	10,8	13,8	15,8
20.	Quva	-	-	-	18,1
21.	Hamza	-	-	-	6,5
22.	Yaypan	-	5,4	8,7	9,1

Manba: Ахмедов Э. А., “Ўзбекистон шаҳарлари” Т., Ўзбекистон, 1991. 211-213б.

Namanganning eng qadimiy shaharlaridan bo'lgan Chust shahri aholning ko'payisi va yangi sanoat korxonalarining ishga tushirilishi natijasida yangitdan shahar maqomoni qo'lga kiritdi. Uchqo'rg'on muhim ma'muriy-boshqaruv va transport tarmog'i markazi vazifasini bajaruvchi shahar sifatida bunyod bo'ldi. Namangan viloyatida Haqqulobod, Kosonsoy, Chortoq shaharlari-ning paydo bo'lishi viloyatdigi shaharlarning sonini ko'payishiga olib keldi.[4]

O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishini rivojlanishiga hamohang tarzda aholining viloyatlara-ro joylashishi va shahar bilan qishloq aholosining nisbati o'zgardi. Aholi zichligi barcha viloyatlarda osha boshladi. Ayniqsa shaharlarda yashaydigan aholoning soni tezroq ko'paydi. Lekin bu ko'rsatkichlar viloyatlar miqyosida turlich. Masalan, 1964 yilda sobiq Ittifoq bo'yicha aholining hududiy zichligi har bir kvadrat kilometrga 10,2 kishi, O'zbekistonda esa 1965 yilda 22,4 kishi to'g'ri kelgan. Viloyatlar miqyosida olib qaralsa, Qoraqolpog'istonda 3,6, Buxoro viloyatida 5,1 va Andijon viloyatida 178,4 kishi to'g'ro kelgan. Qoraqolpog'iston bilan Andijaon viloyati aho-

losi zichligi bir-biridan keskin farq qilishi ko'rinib turibdi. Shuni ta'kidlash kerak, Ozbekiston aholosining zichligini nomutanisibligi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish hususiyatlariga bog'liq. Farg'ona vodiysi viloyatlari ham bu jihatdan kuchli farqlanadi. Farg'ona vodiysi viloyatlari O'zbekiston hududining atiga 4,1 foizini tashkil etishiga qaramay, jumhuriyat aholosining 27,4 foizi joylashgan. Chunki Farg'ona vodiysida tog' va cho'l hududi juda kam bo'lib, sug'oriladigan erlar esa ko'p.[5]

Vulosa qilib aytganda, O'zbekistonda 1970 yili o'tkazilgan aholini ro'yhatga olishning yakuniy natijalariga ko'ra, mamlakatda katta va kichik shaharlarning o'soshi kuzatilgan. Katta shaharlarning soni 5tadan 8taga etgan. Eng yirik shaharlar sifatida Toshkent (1385 ming kishi), Samarqand (267 ming kishi), Andijon (188 ming kishi), (Qo'qon 133 ming kishi), (Buxoro 112 ming kishi), (Farg'ona 110 ming kishi), (Chirchiq 107 ming kishi) ko'rsatish mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyin Farg'ona vodiysida shaharlar soni o'sgan va bu jarayon asosan mintaqa istisodiyotini sanotlashtirish jarayonini kuchayishi evaziga yuz bergan.

Adabiyotlar

1. Abduazizova S. Urbanizatsiya va uning ba'zi sotsial - demografik oqibatlari, T. O'zbekiston, 1979, 4b.
2. O'zbekistonning yangi tarixi, II kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida, T.: "Sharq", 2000, 502, 521b.
3. Ата-Мирзаев О, Генткше В, Муртазаева Р. Х. Салиев, А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана Т. Университет, 39с.
4. Mullajonov I. R., "O'zbekiston aholisi yuz yil ichida" T., "Fan", 1966, 17b.
5. Ahmedov E. A. "O'zbekiston shaharlari" T., O'zbekiston, 1991, 211-213b.
6. World people 2008, www.unfpa.org.

ЭКОНОМИКАЛЫК АДИСТИКТЕРДИН УЛУТТУК ТАЙПАЛАРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК САПАТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ОРУС ТИЛИНИН ОРДУ

Б. Е. ДАРБАНОВ* - А. Ж. АСАНОВ**

Экономикалык адистиктердеги студенттердин тилдик даярдыгын иликтөө алар орус тилин оозеки жана жазуу жүзүндө начар билгендиктерин көрсөттү. Студенттердин орус тилин өздөштүрүүсү элементардык дэңгээлден да төмөн турат.

Ал эми экономикалык адистиктердин студенттеринин кесиптик сапаттарын калыптандыруу үчүн адисти тил боюнча даярдоо, оозеки да, жазуу жүзүндө да речине ээ кылуу зор роль ойнойт. Ошондой эле орус тилин билүү келечектеги адис экономисттер үчүн маалымат алуунун жана алмаштыруунун өткөргүчү болуп кызмат кылат. Орус тилинин жардамы менен келечектеги адис өз тармагында атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттыра алат. Өз кезегинде адистин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү орус тилин билгенде гана, тактап айтканда, жакшы билгенде гана мүмкүн.

Экономикалык адистиктердин студенттеринде тилдик даярдыктын дэңгээлин жогорулатуу максатында, коммуникациянын ар түрдүү чөйрөлөрүндө орус тилин практикада колдонуунун көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өркүндөтүү максатында – баарынан мурда экономикалык ишмердикте, о.э. окуу, кесиптик, социалдык-турмуш-тиричилик, социалдык-өндүрүштүк, илимий чөйрөлөрдө экономикалык адистиктердин студенттери үчүн иштин, орус тили боюнча тапшырмалардын системасы иштелип чыгууда. Орус тилин бекем өздөштүрүү ар бир инсандын обьективдүү зарылдыгы жана керектөөсү болуп эсептелет.

Орус тилинин позицияларын бекемдөө жана Кыргызстандагы орус тилдүү билим берүүнүн мындан ары да функциялаштыруу полиэтникалык коомдун мамлекеттик жана улуттук кызыкчылыктарына дал келет жана өлкөнүн аракеттеги Конституциясында өзүн чагылдыра алат.

Орус тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кыргыз тили менен бир катарда расмий тили болуп кызмат аткарат.

Жождогу билим берүү орус тилин окутууда, орусча речтин оозеки жана жазуу маданиятын калыптандырууда, орус дүйнөсүнө тереңдеп кирүүдө биринчи даражадагы мааниге ээ болот.

Орус тилин үйрөнүүгө кызыгуу жана орус тилдүү билим берүүгө коомдун талабы бардык жерлерде байкалууда. Бул болсо өз кезегинде кош тилдүүлүктүн, орус жана кыргыз тилдеринин өз ара карым-катнашынын чөйрөсүн кеңейтүүгө шарт түзөт.

Студент-экономисттердин сөз байлыгын арттыруу, программалык материалды терең өздөштүрүүлөрүнө жардам катары сөздүктөрдү (кош тилдүү), ар кандай колдон-

* доц. жагу.

** ст. преп. жагу.

молорду түзүү маанилүү. Муну жетекчиликке алып, орус тили жана кеп маданияты кафедрасынын окутуучулары тарабынан (түзүүчүлөр: Кыргызбаева Ч. С., Калыбекова З. С., Асанов А. Ж., Сулайманова А. А., Калманбетова Г. С., Каримов А., Апышев М. Т.) 2008-жылы «Студент-экономисттер үчүн орусча-кыргызча сөздүк» түзүлгөн.

Экономикалык адистиктердеги студенттердин кесиптик сапаттарын калыптандыруу максатында биз тарабынан сурамжылоо, анкета толтуруу жүргүзүлгөн жана орус тилин жазуу жүзүндө да, оозеки да окутуп үйрөтүүчү бир нече этаптарга тапшырмалар системасы иштелип чыгылган.

Орусча сүйлөөнүн оозеки жана жазуу түрлөрүн билүүнүн көндүмдөрүн үйрөтүү максатында машыктырып окутуудан проблемалык коммуникативдикке чейин текстте таянылган тапшырмалардын ар кандай түрлөрү иштелип чыгууда. Тапшырмалардын иштелип чыккан түрлөрү студенттерди орус тилинде сүйлөө, окуу жана жазуу билгичтиктерине үйрөтүүгө түрткү берет.

Экономикалык адистиктердин студенттери үчүн орус тили боюнча иштелип чыккан тапшырмалар системасы бир нече этаптардан турмакчы. Ар бир этап өз кезегинде бир нече тапшырмалардын этапчаларына бөлүнүшөт.

1. Студент-экономисттер орус тили боюнча билимдердин минимумун (окуу жана жазууну) билеби?;
2. Термин сөздөрдүн маанисин туура аныктай алышабы?;
3. Студент-экономисттер жазуу речинде термин сөздөрдү колдонууда кандай типтүү каталарды кетиришет?.

Студенттердин 300 дөн ашуун жазуу иштери жана алардын оозеки жооптору анализден өткөрүлгөн.

Орус мектептердин (шаардык, райондук) бүтүрүшкөн студенттердин орус тилин жана экономикалык терминологияны билүү деңгээли көбүрөөк жогорку деңгээлде экендигин белгилей кетүү керек.

Студенттер орус тили боюнча билимдердин минимумун билген-билбегендигин текшерүү үчүн бир катар тапшырмалар сунушталган. Алар дифференциялаштырылган мүнөзгө ээ болгон сурамжылоодо экономикалык адистиктердин 1, 2, 3-курстарынын студенттери катышышкан. Ал эми тапшырмалардын блоктору төмөндөгүлөргө:

- а) термин сөздөрдүн маанилерин аныктоого,
- б) термин сөздөрдү сүйлөмдө туура колдонууга,
- в) термин сөздөр менен аңгеме түзүүнү билүүгө багытталган.

Биринчи Курс

1. Тапшырмалар. Терминдердин маанисин аныктагыла: калдыксыз, технология, биотехнология, товар, стандарт, аренда, дүң продукция, акча, кредит, экспорт, импорт, миграция.

Экинчи Курс

2. Тапшырмалар. Төмөндөгү термин сөздөр менен сөйлөм түзгүлө: мелиорация, рекламация, лицензия, калькуляция, маркетинг, прибыль, сальдо, товарооборот.

Үчүнчү Курс

3. Төмөндөгү термин сөздөрдү кыргыз тилине которгула: автоматизация производства, знак качества, платежный баланс, уставный фонд, средства производства, охрана труда и техника безопасности.

Студенттер иш жүзүндө терминдердин маанисин туура аныктай алышкан жок, тапшырмаларды аткарууда жана жооптордо көп каталарга жол коюшту же кээ бирине таптакыр жооп беришкен жок (биотехнология-наука, аренда-земля, кредит-долг).

Тапшырманын уландысы термин сөздөр менен сүйлөмдөрдү туура түзүү болду. Студенттердин жоопторунда сүйлөмдөр түзүүдө көп сандаган каталар кетирилди. Алар көбүнчө термин сөздөрдү сүйлөмдөрдө колдонууда дайыма каталарга жол коюп жатышты (мелиорация-полив, прибыль-приход, сальдо-расчнт).

үчүнчү тапшырмага студенттердин берген жоопторунда кетирилген каталардын тиби: автоматизация производства-өндүрүш автоматташтыгы, платежный баланс-эсеп жүргүзүү, средства производства-өндүрүш ортосундагылар.

300дөн ашуун иштердин жоопторунун толук анализин биз бере албайбыз.

Бүтүндөй алганда, студенттер термин сөздөр менен аз тааныш же таптакыр тааныш эмес деген бүтүм чыгарууга болот. Божомолдоочу сурамжылоонун, анкета алуунун жыйынтыктары таблицаларда чагылдырылган. Аларда сурамжылоонун жана каталардын типтеринин статистикасы мүнөздөлгөн.

Таблица 1

Курстар	Орус тилин, термин сөздөрдү (экономикалык) билүү деңгээли		
	Каталардын 1-тиби	Каталардын 2-тиби	Каталардын 3-тиби
1	92,5	94,3	96,2
2	89,3	88,6	90,2
3	82,4	81,6	81,6

Таблица 2

Каталардын 1-тиби

Тапшырмалар	Курстар		
	1	2	3
1. Термин сөздөрдөн маанисин аныктагыла	–	–	–
2. Терминдер менен сүйлөм түзгүлө	–	–	–
3. Терминдерди кыргыз тилине которгула	–	–	–

Таблица 3

Каталардын 2-тиби

Тапшырмалар	Курстар		
	1	2	3
1. Эмне үчүн сен бул кесипти тандадың?	+	+	+
2. Терминдерди кандай түшүнөсүң?	–	–	–
3. Терминдер менен сүйлөм түзгүлө. (5-6 сөз)	–	–	–

Таблица 4

Каталардын 3-тиби

Тапшырмалар	Курстар		
	1	2	3
1. Термин сөздөр менен сөз айкаштарын түзгүлө (5-6сөз).		+	+
2. Өз адистигиңер жөнүндө кичинекей аңгеме түзгүлө.	–	–	–

Таблицалардагы жыйынтыктарды каттоо үчүн «+», «-» белгилери пайдаланылды; «+» белгиси оң билимди, «-» билгиси терс билимди түшүндүрөт; ал эми « - +» белгиси материалды жарым жартылай билгендикти көрсөтөт.

Ошентип сурамжылоонун, анкета толтуруунун жыйынтыктары студент-экономисттердин кесиптик терминологияны билүүсү, орус тилин өздөштүрүүсү олуттуу кыйынчылыктарды жаратарын белгилөөгө негиз берет.

Мунун алдындагы эң эле маанилүү факт-бул багытта курстан курска прогресс байкалбайт. Мындан кесиптик терминологиянын үстүндө иштөө, кесиптик сапаттарды калыптандыруунун үстүндө иштөө жүргүзүлбөйт деп корутунду чыгарууга болот.

Студент-экономисттердин сабаттуулугун жогорулатуу, кесиптик сапаттарын калыптандыруу максатында биз программаны, тапшырмалар системасын иштеп чыктык.

Иштин системасын түзүп чыгууда төмөндөгү факторлор эсепке алынды: тапшырмалардын түзүлүп чыккан системасын түрдүү курстарда жүргүздүк, окутуучулар бирдей даярдыкка, педагогикалык стажга жана жалпы билим деңгээлине ээ болушкан.

Бардыгы болуп сурамжылоодо 12 тайпа, 315 студент катышты; 300дөн ашуун иштер анализделип чыкты.

Сурамжы предмети, анкеталаштыруу-окутуунун түзүлүп чыккан системасынын эффективдүүлүгүн окуп үйрөнүү. Максаты-экономикалык кесиптеги студенттердин кесиптик билгичтиктерин табуу жана калыптандыруу, орус тилинде өз оюн сабаттуу баяндоо.

Изилдөөнүн предметине жана анын гипотезасына ылайык иш алдында төмөндөгү милдеттер чечилди:

- 1) бүтүндөй сунушталган жумуш системасынын эффективдүүлүгүн аныктоо;
- 2) тапшырмалар системасынын эффективдүүлүгүн аныктоо;
- 3) түзүлүп чыккан системанын негизинде окутуунун жаңы мүмкүндүктөрүн табуу.

Сунуш кылынуучу системанын эффективдүүлүгүн аныктоо максатында иштин жүрүшүндө мазмундары жана структурасы менен айырмаланган 4 этап өткөрүлдү.

1. **Биринчи этап** 2009-жылдын февраль-мартында орус тили боюнча өзүнүн билимдерин жана билгичтиктерин көрсөтүүгө мүмкүндүк берген өз алдынча иштөөнү аткаруу максатында өткөрүлгөн. Анда мындай тапшырмалар болгон:

- 1) бул термин сөздөрдөн сүйлөмдөр түзгүлө;
- 2) суроолорго жооп бергиле;
- 3) таблица, сүрөт боюнча аңгеме түзгүлө.

Таблица 1

Курстар	Сөз айкаштарындагы, сүйлөмдөрдөгү каталар %	Терминдердин маанилерин аныктоодогу каталар %
1	87,4	91,8
2	82,5	73,8
3	89,5	92,4

2. **Экинчи этап** 2009-жылдын апрелинде терминдердин маанисин аныктоону, сүйлөмдөрдү түзүүнү үйрөтүүчү тапшырмалар тобун студенттер кайра тапшыргандан кийин өткөрүлгөн.

Тапшырмаларды аткарууда студенттер 1, 2, 3- схемаларга таянышты.

Таблица 2

Сөз Айкаштарынан, Сүйлөмдөрдү Түзүү

Курстар	Эрчишүү	Башкаруу	Ыкташуу
1	89,2	88,4	91,2
2	92,4	93,4	94,5
3	94,5	95,3	96,8

3. **Үчүнчү этап** 2009-жылдын май-июнунда кесиптик терминология менен сүйлөмдөр курууну окутууга багытталган үчүнчү топтогу тапшырмалар студенттер аткаргандан кийин өткөрүлгөн.

Тапшырмалар айырмалоочу мүнөзгө ээ: анын жардамы менен сөз иретинин моделдерин дифференциялоо ишке ашырылат.

Аткаруу натыйжалары 3-таблицада чагылдырылган.

Салыштырууда Таблица 3

Система боюнча	1-курс	79,8%	1-курс	12,8%
	2-курс	89,3%	2-курс	16,5%

Тапшырмалар. Өзүндүн тайпаң жөнүндө аңгеме түз.

Тапшырманын максаты-орус тилинде өзүнүн ойлорун эркин баяндоо билгичтиктеринин калыптангандыгын текшерүү.

Тапшырма конструктивдүү, чыгармачылык мүнөзгө ээ.

4. **Төртүнчү этап** 2009 жылдын сентябрында сүйлөм курууга жана терминдердин маанилерин табууга окутуп үйрөтүүчү тапшырмалардын тобун студенттер аткаргандан кийин өткөрүлгөн.

Тапшырма конструктивдүү мүнөздө. Ал студенттерден кесиптик терминологияны пайдалана билүүнү талап кылат.

Тапшырманы аткаруу натыйжалары 4-таблицада чагылдырылган.

Таблица 4

Курстар		Курстар	
2	91,3	2	7,4
3	89,4	3	5,2

5. **Бешинчи этап** 2009-жылдын октябрь-ноябрында өткөрүлгөн. Ал экономикалык адистиктердин структуралык элементтеринин жана кесиптик сапаттарынын студенттердин узак мөөнөттүү эс тутумунда бардыгын айкындоо максатын койгон.

Бул этаптын максаты-студенттердин калыптанган билгичтиктерин жана кесиптик сапаттарын кайталап текшерүү.

Тапшырмалар:

а) сүйлөмгө суроо койгула;

б) суроолорго жооп бергиле.

Тайпалардын студенттери тапшырманы аткара алышты. Ошондой эле экинчи тапшырманы да тура аткарышты.

Ошентип студенттердин жазуу жана оозеки иштеринин анализи биз тараптан түзүлүп чыккан тапшырмалардын системасы эффективдүү экендигин көрсөттү.

ДҮЙНӨЛҮК ЭКОНОМИКАНЫН ГЛОБАЛИЗАЦИЯСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИШ-АРАКЕТТЕРДИН БАГЫТТАРЫ

А. С. ЖОЛДОШБАЕВ* - Ж. Б. ИСМАНОВ**

Бул макалада учурдагы глобализация жараяны каралат. Глобализация азыр дүйнөгө кандай таасир берүүдө, экономикалык шарттарга кандай таасир этүүдө, муну менен бирге глобализация Кыргызстанга кандай таасир берүүдө, бул шарттарда эмне кылыш керек? - деген маселелер каралып, иш-аракеттердин багыттары сунушталат.

***Ачкыч сөздөр:** чарбалык иш-аракеттердин улуттар аралык сиңишүүсү, эл аралык экономикалык кызматташуу, эл аралык экономикалык интеграция, глобализация, бирдиктүү дүйнөлүк экономикалык, укуктук, маалыматтык, маданий мейкиндик, бирдиктүү планетардык базар.*

Учурдагы дүйнөлүк экономиканын өнүгүүсүндө абдан маанилүү маселелердин бири ыкчам жайылып жаткан глобализация, б.а. чарбалык иш-аракеттердин улуттар аралык сиңишүүсүнүн жаңы деңгээли.

Глобализация жараянына учурда адистердин, деги эле жалпы планета калкынын, ой-пикири мамилеси ар кандай болуп келе жатат. Айрым учурларда аталган ой-пикирлер, мамилелер кескин түрдө карама-каршы келүүдө. Мындай карама-каршылыктар эмнеден чыгып жатат? Алардын себептери төмөндөгүлөрдөн пайда болууда.

Айрым бир адамдардын ою боюнча глобализация жараяны дүйнөлүк экономикалык системага коркунуч жаратат, ал эми башкалардын ою боюнча глобализация экономиканы мында ары оң өркүндөө жолуна сала турган жараян. Эки тараптын тең шекшинүүлөрү, ишеничтери тийиштүү көңүл бурууга арзыйт, анткени глобализация оң, терс мүнөздөгү натыйжаларды бериши мүмкүн жана берүүдө.

Эмне десек дагы азырынча глобализацияга алтернатива жок. Ушул ойлорго таянып, бул макалада глобализациянын жалпы таасирлери кандай коркунучтарды туудурат жана кандай ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү түзүшү мүмкүн деген багытта изилдөөлөрүбүз боюнча маалымат берилмекчи.

Эң оболу «глобализация», «чарбалык иш-аракеттердин улуттар аралык сиңишүүсү», «эл аралык экономикалык кызматташуу», «эл аралык экономикалык интеграция» деген мааниси жакындашкан түшүнүктөрдү чечмелөө, аларга аныктоо берүү зарыл. Булардан соң глобализация жараянынын маңызына токтолобуз.

Өндүрүштүн эл аралык кооперациясы, эмгектин эл аралык бөлүнүшүнүн, тышкы сооданын жана эл аралык экономикалык байланыштардын өнүгүүсү менен улуттук экономикалардын тыгыз байланыштары, бири-биринен көз карандылыгы күчөйт.

Бул учурда улуттук экономикалардын ырааттуу өнүгүүсү тышкы факторлордун эсебисиз мүмкүн эмес. Мындай кубулуш **чарбалык иш-аракеттердин улуттар аралык сиңишүүсү** деп аталат. Бул түшүнүккө жалпы аныктама берүүгө болот:

* Экономика жана ишкердик университетинин проректору, jyrgalex@mail.ru.

** Эл аралык Кыргыз - Тшрк институтунун директорунун орун басары, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары;

Чарбалык иш-аракеттердин улуттар аралык сиңишүүсү - айрым өлкөлөрдүн экономикаларынын тыгыз байланыштарынын жана көз карандылыгынын күчөшү, эл аралык экономикалык мамилелердин улуттук экономикаларга таасири, өлкөлөрдүн дүйнөлүк чарбага катышуусу.

Экономиканын улуттар аралык сиңишүүсү бир катар деңгээлдерден өтүп, келип чыккан. Адегенде бул **эл аралык экономикалык кызматташуу** болгон. Эл аралык кызматташуу негизинен айландыруу чөйрөсүнө тийиштүү болуп, эл аралык соодага байланышкан - XVIII кылымдын аягы - XX кылымдын башталышы. XIX кылымдын аягында капиталдын эл аралык кыймылы күч алган.

Эл аралык экономикалык кызматташуу өлкөлөр жана улуттар ортосунда туруктуу чарбалык байланыштардын өнүгүүсүн, өндүрүш жараянынын улуттук чектерден сыртка чыгуусун билдирет.

Кийинки деңгээл - **эл аралык экономикалык интеграция**. Эл аралык экономикалык интеграция эмгектин эл аралык бөлүнүшү, капиталдын интернационалдашуусу, илимий-техникалык прогресстин глобалдашуусу, улуттук экономикалардын ачык болуу даражасынын жогорулашы жана соода эркиндиги менен шартталган. Интеграция латынчадан (*integratio*) которгондо айрым бөлүктөрдүн бирдиктүү, бүтүн, жалпылаштырган нерсеге кошулуусу дегенди билдирет.

Эл аралык экономикалык интеграция - улуттук экономикалардын жакындашуусу жана бири-бирине ылайыкташуусу, улуттар аралык деңгээлде бирдиктүү өндүрүштүк жараянга кошулуусу.¹

Эл аралык экономикалык интеграцияны айрым-айрым улуттук чарбалар ортосунда эмгектин бөлүштүрүлүшү негизиндеги өлкөлөрдүн чарбалык мааниде биригүү, алардын ар кандай деңгээлдерде жана ар кыл формаларда терең жана туруктуу өз ара байланыштарды чыңдоо жараяны катары мүнөздөсө болот.

Эл аралык экономикалык интеграция - дүйнөлүк экономиканын жогорку жана натыйжалуу, келечектүү өнүгүүсүнүн тепкичи, чарбалык байланыштардын улуттар аралык сиңишүүсүнүн жаңы жана абдан татаал чагы. Бул тепкичте, бул чакта улуттук экономикалардын жакындашы менен бирге экономикалык маселелерди биргелешип чечилиши камсыз кылынат. Демек, экономикалык интеграцияны чарбалык механизмдердин жакындашуусуна алып барган, мамлекеттер аралык макулдашуулардын бир калыпташтыруусуна жана мамлекеттер аралык уюмдардын макулдашуулары менен жөндөөгө ылайыкталган бир катар өлкөлөрдүн биргелешкен экономикалык иш-аракеттердин жараяны деп элестетсек болот.

Экономикалык интеграция төмөнкү көрүнүштөр менен сүрөттөлөт:

- Ар кандай өлкөлөрдүн улуттук чарбаларынын толук же айрым багыттар боюнча бир калыпка келтирилиши аркылуу кызматташуусу менен;
- Кызматташкан мамлекеттердин ортосунда товар жүгүртүүдө, кызмат көрсөтүүдө, эмгек күчүн алмашууда бөгөттөрдүн жоюлушу менен;
- Бирдиктүү, жалпы базар түзүү максатында кайсы бир өлкөнүн базарынын башка өлкөлөрдүн базары менен жакындашуу аркылуу;
- Ар кайсы мамлекеттерге тиешелүү болгон экономикалык субъектилердин ортосунда айырмачылыктардын жоюлушу менен;
- Ар бир өзүнчө алынган улуттук экономикада чет мамлекеттик шериктештерди өгөйлөөнүн жок болушу менен.

¹ Владимирова И. Г., Глобализация мировой экономики: проблемы и последствия.//Менеджмент в России и за рубежом, 2001, № 3, С. 97-98.

Экономикалык интеграция жараяны бир нече багыттарда жүрө берет: эки тараптуу, чөлкөм аралык же глобалдык негизде. Азыркы учурда интеграциялык көрүнүштөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүгү деп төмөндөгү көрүнүштү айтса болот:

Улуттук жана мамлекеттик башкаруу органдарына үстөмдүк кылган бирдиктүү, жалпы башкаруу органдары бар бир бүтүн чөлкөмдүк чарбалык комплекстер түзүлүүдө.

Бүгүнкү күндө бүткүл эл аралык мамилелердин системасында терең өзгөрүүлөр жүрүп жатат. Алар негизинен **глобализация** деген түшүнүк менен мүнөздөлөт.

Өндүрүштүк күчтөрдүн өнүгүүсү, эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү, эл аралык экономикалык кызматташуу (өндүрүштүн жана капиталдын интернационалдашуусу), эл аралык экономикалык интеграция сыяктуу жараяндар дүйнөлүк экономиканын глобализациясына алып келди.

Дүйнөлүк экономиканын азыркы глобализациясы төмөнкү көрүнүштөр менен сүрөттөлөт:

- Өндүрүштүн интернационалдаштыруусунун тереңдеши;
- Капиталдын интернационалдаштыруусунун тереңдеши;
- Өндүрүштүк күчтөрдүн глобализациясы;
- Материалдык, маалыматтык, уюштуруучулук-экономикалык глобалдуу инфраструктуранын түзүлүшү;
- Улуттар аралык алмашуулардын (эмгекти бөлүштүрүүнүн, эл аралык сооданын, кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн, материалдык өндүрүштүн тереңдеши негизинде) күчөшү;
- Эмгек күчүнүн эл аралык миграциясынын көлөмдөрүнүн чоңоюусу;
- Курчап турган чөйрөгө өндүрүштүн жана керектөөнүн таасиринин интернационалдашуусунун өсүшү.

Эгерде эртеңки келечегибизге болжолдоп көз салсак, анда глобализация эмне алып келишин ачык эле түшүнсө болот:

- Чөлкөмдөрдө интеграциялык жараяндардын интенсификациясы;
- Мамлекеттердин экономикалык тутумдарынын кеңири ачыктуулугу;
- Дээрлик бардык базарларга бөгөттөрсүз катышуу;
- Соода жана каржылоо операцияларынын эрежелеринин, тартибинин бир калыпка келиши;
- Базарлардын ишмердигине көзөмөл жүргүзүүнүн жана жөндөөнүн бир калыпка келиши;
- Капиталдын кыймылына, инвестициялык жараяндарга жана дүйнөлүк төлөө-эсептешүү тутумуна талаптардын бир стандартка келиши.
- Глобализация жана интеграция - көп деңгээлдүү кубулуш, бул кубулуш төмөнкүлөргө таасир этет:
 - Чөлкөмдүк, улуттук экономикага - макро деңгээл;
 - Товардык, каржылык жана валюталык, эмгек базарларына - мезо деңгээл;
 - Айрым компанияларга - микро деңгээл.

Макроэкономикалык деңгээлде глобализация мамлекеттердин жана интеграциялык биримдиктердин өз чек араларынан сыртка умтулуунун экономикалык активдүүлүгүндө көрүнөт - сооданы эркиндештирүү, соода жана инвестиция боюнча бөгөттөрдү жоюу, эркин соода аймактарын түзүү негизинде.

Микроэкономикалык деңгээлде глобализация компаниялардын өз ишмердигин ички базардан сырткары базарларда жүргүзүп, ошонун эсебинен кеңейтүүсүндө көрүнөт.

Глобализациялык жараяндардын негизги субъектиси трансулуттук компаниялар. Алар үчүн тышкы экономикалык ишмердик ички операцияларга салыштырмалуу зор мааниге ээ. Трансулуттук компаниялар глобализациянын кыймылдаткыч күчү!

Глобализация учурунда өтө талап кылынган нерсе - **бирдиктүү дүйнөлүк экономикалык, укуктук, маалыматтык, маданий мейкиндик**. Бул мейкиндик бардык чарбалык субъектилерге эркин жана натыйжалуу ишкердик ишмердүүлүгү үчүн талап болгон нерсе. Бул мейкиндик аркылуу товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн, капиталдын, эмгек күчүнүн, экономикалык жакындашуунун, биригүүнүн **бирдиктүү планетардык базарын түзүүгө** алып барышы керек. Ошондо айрым-айрым өлкөлөр, өлкөлөрдүн биримдиктери бирдиктүү дүйнөлүк чарбалык комплекс болот.

Бирок (!) глобализация жараяны учурда жүрүп жатса дагы, чыныгы глобалдык базарга биз али ар кыл саясий түшүнүктөр менен келбедик. Учурда эки жүзгө жакын улуттук-мамлекеттик түзүлүштөр дүйнөлүк экономикага катышууда, муну менен бирге ал өлкөлөрдүн өнүгүү деңгээли, ылдамдыгы ар кандай.

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн калкынын жарымысы туюк экономика шарттарында жашоодо, аларга эл аралык экономикалык мамилелердин интенсификациясынын таасири жете элек. Учурда биздин дүйнөдө эки удаалаш дүйнө бар: эл аралык экономика жана өзүнө жетиштүү экономика. Бирок дүйнөлүк чарбанын көлөмүнүн жана маанилүүлүгүнүн өсүшү шарттарында экинчи дүйнө барган сайын тарып бара жатат.

Глобализациялык жараяндардын шарттарында Кыргызстандын иш-аракеттери кандай болушу керек? Бул багытта суроолор абдан көп. Андыктан биз ушул суроолорго өзүбүз жооп таап, өзүбүздүн иш-аракеттерибиздин негизги багыттарын тиешелүү жөндөп турушубуз зарыл!

Глобализация жараянынын активдүү катышуучусу болуштан мурун биз төмөнкү түшүнүктөрдү эске алуубуз зарыл.

Экономикада глобализациянын мүнөздүү белгиси бул автономдошуу жана интеграция жараяндарынын айкалышуусу боло тургандыгы аныкталган.²

Бул «Нейсбиттин парадоксунда» чагылдырылган: «Экономиканын глобализациясынын деңгээли канчалык жогору болсо, ошончолук анын майда катышуучулары күчтүү келет».³ Ж. Нейсбитт бул багытта эки кыймыл-аракетти белгилейт. Бир жагынан саясий көз карандысыздыкка жана өзүн өзү башкарууга, экинчи жагынан экономикалык альянстарды түзүүгө.

Демек, глобализациянын парадоксу төмөнкүдө:

Коомдун ички байланыштары канчалык бай жана бекем болсо, ошончолук анын экономикалык жана социалдык консолидациясынын даражасы жогору болот. Анын ички ресурстары канчалык толук реализацияланса, ошончолук интеграциялык байла-

² Иванов Н., Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития, Мировая экономика и международные отношения, 2000, № 2, С. 15.

³ Naissbitt J., Global Paradox, N. Y., 1994, p. 11.

ныштардын артыкчылыктарын ийгиликтүү пайдаланып, глобалдык базар шарттарына ыңгайлашат.⁴

Ушул нерселерди эске алып, биз глобализация жараянынын өзүбүздүн мүмкүнчүлүктөрүбүзгө жараша активдүү катышуучусу болгонго умтулууда биринчиден ички ресурстарыбызга, потенциалыбызга, укуктук, маалыматтык, экономикалык долбоорлорубузга карашыбыз керек. Глобализация жараянынын арымдарына жараша аракеттерибизди жөндөө зарыл.

Учурда Кыргыз Республикасы бир катар жылдардан бери глобализация жараянына аралашып, анын агымы менен башка мамлекеттер, эл аралык бирикмелер менен бирге кетүүдө. Кыргызстан дүйнөлүк чарбалык байланыштардын милдеттенмелерине ылайык 20 дан ашуун эл аралык уюмдардын мүчөсү. Азыр Кыргыз Республикасы эмгектин эл аралык бөлүнүшүнүн жаңы стадияларына өтүүгө даяр. Эл аралык чарбалык байланыштарга катышуунун илгерилеши үчүн бир катар өбөлгөлөр түзүлгөн, бир катар эл аралык макулдашуулары бар.

Кыргызстандын тышкы соода саясатында Борбордук Азия жана алыскы чет мамлекеттер менен кызматташуулар өзгөчө кызыкчылыктардан болот. Эң тыгыз байланыштар Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Тажикстан мамлекеттери менен түзүлгөн.

Тышкы соода байланыштарынын чет мамлекеттер тизмесинде абдан маанилүү орун Россияга тиешелүү. Өнүккөн мамлекеттер менен байланыштарда Американын Кошмо Штаттары менен байланыштар негизинен геосаясий мааниде, прагматикалык мааниде, стратегиялык экономикалык жана саясий кызыкчылыктар менен коштолууда.

Экономикалык кызматташуулар тизмесинде соода жүргүзүүдө эң чоң шериктешибиз Кытай Эл Республикасы.

Швейцария, Япония, АКШ Кыргызстандагы экономикалык реформалардын ири демөөрчүлөрү жана колдоочулары болуп келди. Бул мамилелер багытында Германия да акыркылардан эмес.

Соодалык мамилелерде, геосаясий маселелерде ири шериктештерибиз Түркия, Иран, Пакистан, Индия мамлекеттери.

Учурда көптөгөн чет мамлекеттердин кызыкчылыктары жана амбициялары Борбордук Азия чөлкөмүндө, анын ичинде Кыргызстанда, карама-каршы келүүдө. Алар экономикалык дивиденддерди алууга, ресурстарды көзөмөлдөөгө, бекем саясий жана экономикалык таасир этүүнү орнотууга, маанилүү стратегиялык тармактарды басып алууга умтулууда.

Мындай шарттарда Кыргыз Республикасы тышкы позицияларын бекемдөө менен бирге ички потенциалын өстүрүшү керек. Ошол аркылуу биз эл аралык экономикалык мамилелерде өзүбүздүн мүмкүнчүлүктөрдү сунуштоо менен гана глобализация жараянына катышкан көптөгөн мамлекеттердин тизмесинде өзүбүзгө жараша абройлуу орун ээлейбиз.

Дүйнөлүк экономикалык интеграция маселелеринде азыркы учурда абдан орчундуусу Кыргызстандын Кытай менен жол коммуникацияларын кеңейтүү, Белоруссия, Россия, Казакстандын бажы биримдигине кошулуу. Кыргызстандын учурдагы ири долбоорлоруна инвестицияларды тартуу, өзгөчө Россия тараптан күтүлгөн инвестициялар

⁴ Владимирова И. Г., Глобализация мировой экономики: проблемы и последствия, /Менеджмент в России и за рубежом, 2001, № 3, С. 103.

ды. Россия, Кытай, Америка Кошмо Штаттары менен терроризмге каршы иш-аракеттерге активдүү катышуу.

Учурдагы дүйнөлүк кризис шарттарында кризиске каршы ырааттуу иш-аракеттерди аткарууну да көз жаздымда калтырбашыбыз керек. Дүйнөлүк кризис Кыргызстандан кыя өтпөй койгон жок, анын таасирлери бир топ сезилүүдө. Бизге банк системасын активдүү колдоо, айыл чарбасын жана айыл чарба продукциясын кайра иштетүүнү активдүү колдоо, өндүрүштү модернизациялоо, техникалык жактан жаңыртуу жана диверсификациялоо, инновациялык технологияларды кеңири колдонуу аркылуу кризисте жеңип чыгып, Кыргызстандын дүйнөлүк базарларда жаңы чектерге чыгуу зарыл.

Глобализация шарттарында жаңы чектерге жетүү боюнча иш-аракеттерибиз ички мүмкүнчүлүктөрдү чыңдоо, арылтуу аркылуу гана болушу мүмкүн. Андыктан төмөндөгү стратегиялык маанидеги иш-аракеттерибизди жүзөгө ашыруу зарыл. Төмөндөгү иш-аракеттер бири-бири менен тыгыз байланышта. Аларды жүзөгө ашыруу менен глобализация жараянындагы негизги талаптарды карманууга жетишебиз: күчтүү саясий көз карандысыздык, мүмкүнчүлүктөр капиталы менен ири экономикалык алдыңстарга кошулуу, экономикалык кызматташууда абройлуу шерик болуу. Ички проблемаларды чечүү аркылуу биз сыртка чыгуу боюнча иш-аракеттерибизди түздөйбүз.

Эң биринчилерден болуп, бекем социалдык-саясий туруктуулукту камсыздоо зарыл. Экономикалык өнүгүүнүн эң башкы шарты ушул. Бул багытта этникалык мүнөздөгү проблемаларды алдын алуу, трайбализм жана регионализм сыяктуу терс мүнөздөгү көрүнүштөрдү ыкчам жоюу керек. Бийлик талашууда жеке мүнөздөгү саясаттын ыңгалак технологияларын колдонгон жарандарды, топторду эч аюосуз жүзүн ачып, алардын иш-аракеттерине болгон мыйзамдар чегинде бөгөт коюу зарыл.

Макроэкономикалык саясаттын ырааттуу жүзөгө ашырылышы менен ички дүң продукциянын өсүү темпин 8 % кем эмес, 9 % жогору болушуна жетишүү зарыл.

Дүйнөлүк коомчулуктун алдында биздин кудуретибизге доо келтирген сырткы карыздарыбыз боюнча бир катар иш-аракеттерди аткаруу зарыл: тышкы карыздарды кыскартуу боюнча программаларды жүзөгө ашыруу, карыздарды ыкчам реструктуризациялоо, ички карыз алуулардын мүмкүнчүлүктөрүн активдүү колдонуу.

Сырттан инвестициялардын көлөмүн арттыруу үчүн ыңгайлуу инвестициялык шарттарды түзүү зарыл. Ири инвесторлор, узак мөөнөттүү инвестициялар үчүн зарыл болгон учурларда аларга гана тиешелүү жеңилдиктерди бериш керек.

Банк системасын өнүктүрүүдө башкы приоритет насыялоонун бир катар ыңгайлуулугунда жана жеткиликтүүлүгүндө болушу керек. Калктын банктарга ишенимин арттыруу аркылуу банктарга болгон салымдар көлөмүн көбөйтүүгө, аларды иштетүүгө жетиштирүү абзел. Баалуу кагаздар базарынын институционалдык базасын чыңдоо артыкчылыктуу багыттардан болушу шарт.

Салык реформасында экономиканын тең салмактуу өнүгүүсүн камсыздоо керек. Ишкердик ишмердиги үчүн жеңилдиктерди арттыруу керек, өзгөчө анын башкы этаптарында, кризистик учурларында.

Экспортту арттыруу максатында Борбордук Азия чөлкөмүндө кызматташууну күчөтүп, мамлекеттер аралык коммуникацияларда бөгөттөрдүн жоюлушуна жетишүү зарыл.

Коррупция бүгүн Кыргыз Республикасынын өнүгүшүнүн эң негизги бөгөтү, дүйнөлүк коомчулукта абруюна зыян келтирген эң башкы кемчилик. Андыктан Кыргызстан аймагында болуп көрбөгөн деңгээлде коррупцияны жоюу боюнча көптөгөн иш-

аракеттер аткарылышы керек. Мамлекеттик, жер-жерлердеги деңгээлдеги коррупция канчалаган көөнү кир жетекчилерге, аткаруучуларга экономика, ишкердик субъектилеринин ишине үстүртөн киришүүгө мүмкүнчүлүк берип, көптөгөн алгылыктуу иш-аракеттерди токтотуп, канчалаган демилгелерге жол бербей коюуда. Коррупция менен күрөшүүнү ыкчамдаштыруунун жолу - экономиканы дерегуляциялоо.

Жогорудагы багыттар боюнча натыйжалуу иш-аракеттер менен гана биз ички проблемаларыбызды ыкчам жоюп, дүйнөлүк экономикалык интеграцияга, глобализация жараянына өзүн өзү сыйлаган субъект катары кирип катышмакчыбыз. Ар нерсени сурануу менен эмес, өзүбүздө бар нерселерди сунуштоо менен.

Глобализациянын оң жактары терс жактарына караганда көп. Глобализация жараянына активдүү катышуу аркылуу улутубуздун мүмкүнчүлүктөрү кеңейет, дүйнөлүк коомчулукта ынак жашоонун ыңгайлуу шарттары түзүлөт, экономикабыздын проблемаларын чечүү үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөр пайда болот.

Глобализациянын оң жактарынан төмөнкүлөрдү атап кетсек:

- Эмгектин адистешүүсү жана бөлүштүрүлүшү аркылуу жашоо деңгээлинин өсүшү, келечектеги мүмкүнчүлүктөрүбүздүн кеңейиши;
- Өндүрүштүк масштабда үнөмдөө, чыгымдарды азайтуу жана баалардын төмөндөшү, өндүрүлгөн продукциябыздын өтүмдүүлүгү аркылуу экономикалык өсүштү камсыздоо;
- Бири-бирибизге пайдалуу эркин соода аркылуу өз керектөөлөрүбүздү канааттандыруу;
- Атаандаштыктын жогорулашы менен жаңы технологиялар жайылтылып, жаңы аймактар (өлкөлөр, анын ичинде Кыргызстан) өздөштүрүлөт;
- Эл аралык экономикалык атаандаштык курчуп, Кыргызстан ири атаандаштардын сунуштарынан ыңгайлуусун тандоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот;
- Глобализация жалпы адамзатка тиешелүү көптөгөн проблемаларды чечүүгө ыңгайлуу шарттарды түзөт, андай проблемалар бизде да аз эмес (эң ириси: экологиялык).
- Глобализациянын терс жактары да арбын. Бирок алардын алдын алуу үчүн терс жактарын унутпоо зарыл.
- Глобализациянын оң мүмкүнчүлүктөрү бардыгына тең жайылтылбайт;
- Дүйнөлүк деңгээлде улуттук экономикалардын бири-бирине көз карандылыгынын натыйжасында бир жерде башталган кризис стабилдүүлүктүн глобалдык бузулушуна мезгил-мезгили менен алып келиши мүмкүн;
- Ири экономикалык долбоорлорду иш жүзүнө ашырууда мамлекеттер үстүнөн башкарган уюмдар же ири мамлекеттер, мамлекеттер тобу айрым бир мамлекеттердин саясатына таасир этип, эгемендүүлүгүн чектейт;
- Улуттук айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр, улуттук чек аралар жоюлат.

Андыктан глобализация жараянына катышуудан мунун жогорудагынын баарын эске алып, өз кадамдарыбызды ошого жараша шилтешибиз керек.

Оң, терс жактарын андоо менен биздин эсибизден бир нерсе эч качан кетпеши керек: Глобализация жараяны күндөн күнгө күчөөдө, ал бизден кыя өтпөйт жана өз таасирин барган сайын күчөтөт, аны таанууга, билүүгө, анын агымына кошулууга биз айла жок милдеттүбүз.

Колдонулган Адабият:

1. Владимирова И. Г., Глобализация мировой экономики: проблемы и последствия, Менеджмент в России и за рубежом, 2001, № 3, С. 97-98, 103.
2. Иванов Н., Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития, Мировая экономика и международные отношения, 2000, № 2, С. 15.
3. Naissbitt J., Global Paradox, N. Y., 1994, p. 11.

БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕП: ТАРЫХЫ, АКЫБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

БОЛОТБЕК ШАКЫЕВИЧ ЖАНУЗАКОВ*

Макалада бухгалтердик эсептин тарыхы (Жалал-Абад аймагы боюнча), акыбалы жана келечеги тууралуу ойлор берилген. Ошондой эле, макаланын ээси тарабынан учурдагы бухгалтердик эсепти жакшыртуу максатындагы сунуштар келтирилген.

Тарыхка серп салып, азыркыны аңдап, келечекке чабыттоо учурдун талабы эмеспи.

Өткөн турмуштун тарыхы өзү тастыктап тургандай, кандай коом болбосун, андагы бухгалтердик эсептин орду эбегейсиз чоң жана керектүү экендиги талашсыз. Ошондуктан анын баштапкы тарыхына серп салсак, анда мындан беш жүз жылдан ашык тарыхы бар баарыбызга малым, италиялык окумуштуу математик, монах Лука Пачолли биринчилерден болуп бухгалтердик эсептин негизи болгон кош жазууну ойлоп, түзүп аны турмушта жүзүгө ашырганын айтпай коюга болбойт. Улуу окумуштуунун, бухгалтердик эсептин негизи болгон счеттордун кулпулаган системасын ойлоп табуусу боюнча Иоганн Гөтенин «Кош жазуу бул адамзаатынын акылындагы улуу ачылыш катары» деп баалап айтканын, андагы бухгалтердик эсептин эң бир керемет экендиги, же болбосо улуу экономист, социолог Вернер Зомбартын «Кош жазуу турмушка ошондой эле Галилей жана Ньютондун системасындай эле руху менен келтирилген» дегени, же болбосо кош жазууну Галилей менен Ньютондун системасына салыштырганы, мында бухгалтердик эсептин адазаат турмушунда эң керектүү система экендиги айкындалып турат.

Коомдук түзүлүштөгү өзгөрүүлөрдөн пайда болгон бухгалтердик системалар, атап айтсак англоамерикалык, түштүк америкалык, континенталдык, жана постсоветтик болуп жоон топторго бөлүнүшү учурдагы дүйнөлүк экономикалык жана саясий өзгөчөлүктөрдүн продуктысы катары экендиги белгилүү. Аталган топтордун баарын бириктирүүгө далалаттанган Финансалык Отчеттуулуктун Эл аралык Стандарттарынын Кенешин (ФОЭСК) түзгөн стандарттары дүйнө коомчулугуна бара-бара жуурулуп баратылышы, дүйнөдөгү бухгалтердик эсеп системаларын гармонизациялоого болгон аракетин, бүгүнкү глобализация учурда актуалдуу маселе экендигин айтууга болот.

Кыргызстан жүз жылга чукул, алгач Россиянын падышачылыгы учурундагы бухгалтердик эсеп, андан соң жетимиш жыл постсоветтик системадагы кабылданган бухгалтердик эсептин системасында кайнап, бухгалтердик эсеп жалгыз кана мамлекеттик тапшырманы аткарып, социалистик байлыкты сактоого кызмат кылды. Ал учурда даярдалган бухгалтерлер атайын көрсөтүлгөн эсеп саясатын кыйшаюусуз аткарып мамлекет үчүн иш алып барганына өткөн тарыхтын өчпөс барактары учурда күбө. Атап айтсак 1876- жылдан тартып Жалал-Абад аймагы жана андагы Жалал-Абад шаары менен Сузак, Базар-Коргон, Уч-Коргон ж.б. чөлкөмдөр бириктирилип, алгач Туркестан генерал- губернаторлугуна караштуу Фергана областына кошулган. Ошол кезден 1917-жылга чейин орус падышалыгынын алдындагы жүргүзүлгөн бухгалтердик эсеп системасын аркалаган. Орусияда Октябрь революциясы орун алгандан баштап Кыргызстан да жана анын түштүк жагы Жалал-Абадда да бухгалтердик эсеп системасы жаңы социалистик багыттагы саясаттын тапшырманын аткарууга багытталган эсеп системасына өтө баштаган. Революциядан кийин 1918-1920-жылдары Жалал-Абаддын аймагында басмачылардын таасиринен, 1920-1924-жылдары жер-

* Экономика жана ишкердик университетинин «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» кафедрасынын ага окутуучусу.

жерлердеги байлыктарды мамлекеттештирүү мезгилинде бухгалтердик эсептин жүргүзүлүшү соолгундаган. 1925-жылдан баштап аймакта жерлер инвентаризацияланып, дыйкан чарбалар менен колхоздорду уюштуруу бир кыйла жанданып, жолдор оңдолуп, алгачкы мектеп менен бейтапканалар курула баштаган. 1925-1926-жылдары Жалал-Абаддын аймагынын бюджети 611610 рублга аткарылган, же чыгаша жагы 570114 рубль болгон болсо, кирише жагы 274114 рубль болгон. 1929-жылдын январь айына карата Жалал-Абаддын аймагында 1 коммуна, 2 артел, 8 жерди иштетүүчү шериктештик жана 3 башка шериктештик машиналар парктары менен 38 коомдошкон чарбалар пайда болгон. Ошол учурдан тартып бухгалтердик эсептин орду жанданып, ал 1930-жылдардан баштап бир кыйла жакшыртыла баштаган. 1930-жылдын сентябрь айынан баштап Жалал-Абаддын аймагында кантондор, болуштар жоюлуп райондорго бириккен, ал эми пайда болгон райондор республикалык (Кыргыз АССР) баш ийдирилүүгө өткөн. Ошол кезден гана тарта Кыргыз АССР РСФСР федеративдүү бөлүгү катары өз өнүгүү жолуна түшкөн. Аны менен катар бухгалтердик эсеп системасы да 1990-жылдарга чейин Советтик бийликтин саясатында өз жолун ардактуу аркалады десек жаңылыштык болбос. Советтик системанын баардык жетишкендиктери менен жетишбегендиктери ошол кездин бухгалтердик эсеби менен дана жана так көрсөтүлүп келди.

1990-жылдары мамлекетибиз саясий жактан эгемендүүлүктү алып, экономикалык кризис кучагына алып турганда, бухгалтер-эсепчилерге түйшүктүү турмуш тартууланып, бухгалтердик эсептин бир кыйла шайы кетти. Агрардык, өнөр-жайдык деп эсептелген чарбалар, ишканалар жоюлуп, бухгалтердик эсепке болгон көңүл кыйла начарлаган.

1990-жылдардын аягында мамлекетибиздеги жүргүзүлгөн саясатка жараша, ар бир коомдук, же чарбалык институт өз тагдырын өзү чечип турганда, эң алгач 1992-жылдын 30-ноябрында № 595 КР Өкүмөтүнүн «Базар экономикасынын өнүгүүсүнүн талаптарына жооп берген статистика жана эсеп системасынын эл аралык тажрыйбада кабыл алынган КР мамлекеттик программасына өтүү жөнүндө» токтому чыгып бир катар иш аракеттер жүргүзүлүп, анын негизинде 1997-жылдын 01-октябрында КР финансы министрлиги бухгалтердик эсеп системасын эл аралык стандартка жакындаштыруу максатында № 268/п буйругу менен, американын эл аралык өркүндөтүү Агенствосунун дөмөөрчүлүгү астында **КАРАНА** корпорациясынын жардамы менен Кыргыздардын бухгалтердик эсебинин 18 стандартын кабыл алып, аны жүзүгө ашырууга аракеттер болгон. 1997-жылдан баштап **КАРАНА жана ПРАГМА, кийинчерээк ОБА** корпорацияларынын жардамы аркылуу бухгалтер адистерди кайра даярдоо максатында жер-жерлерде окутуулар жүргүзүлүп, бирок ал аракеттер өз жыйынтыгын жакшы бере албады. Же болбосо, улуттук стандарттардын чийкилигинен аны көптөгөн ишканалар кабыл ала алышпаган. Анын себебин, ошол кезде көпчүлүк бухгалтер адистердин постсоветтик бухгалтердик эсеп системасынан чукул бурулуштагы жаңылануу талаптарыны ыңгайланыша албаганын, же алардагы советтик стереотиптик көз караштар жоюла электигинен деп билүүгө болот эле.

Ал эми ошол эле 90-чу жылдардын аягындагы Кыргызстандагы бухгалтерлер адистеринин топторунун көз караштары теориялык жана практикалык жактан ажырап бир тобу советтик системаны жактаса, экинчи тобу жаңы улуттук стандарты жактап жаат-жаатка бөлүнгөнүн эстебей өтө албайбыз, жана азыркы учурда да андай көрүнүштөрдү жок деп чанууга да болбойт. Кантсе да улуттун көрөңгөсү болгон тажрыйбалуу же теориялык бухгалтерлер менен аудиторлор өлкөбүздө өтө аз санда экендигин ачык айтууга да болот. Өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй биздин мамлекетте эркин, көз карандысыз коомдук же профессионалдык бухгалтерлер менен аудиторлор уюмдарынын өнүгө электиги, ошол кездеги улуттук бухгалтердик стандарттын чийки болуп калышына чоң роль ойногон.

Жогорудагы көрүнүштөрдү жоюу максатында КР Президентинин 2000-жылынын 3-апрелинде № 73 «КР бухгалтердик эсеп жана финансылык отчеттуулук системасын реформалоо чарасы жөнүндө» жарлыгы чыккан. Бул жарлык биздин өлкөдөгү бухгалтердик эсеп менен финансылык отчеттуулукту жаңы нукка буруп, андан аркы өсүп өнүгүшүнө чоң өбөлгө болгон. Бул тарыхый датанын бухгалтерлер жана аудиторлор күнү катары белгиле-

нип калышы ушундан да болсо керек деп айтууга болот. Аталган жарлыкта КР Президентинин алдында финансалык отчеттуулуктун стандартты боюнча улуттук комиссиясын түзүү, улуттук финансалык отчеттуулуктун стандартын Финансалык Отчеттуулуктун Эл аралык Стандартына (ФОЭС) шайкеш келтирүү керектиги көрсөтүлгөн. Ошол эле жылы 25-июлда № 188 КР президентинин жарлыгынын негизинде КР өкмөтүнө караштуу аудитордук ишкердүүлүк боюнча мамлекеттик комиссиясы Президентин алдындагы финансалык отчеттуулуктун стандарты боюнча улуттук комиссиянын курамына кошулган. Андан кийин 20-ноябрда аталган Улуттук комиссияны Президентин алдындагы Финансалык отчеттуулуктун стандарты жана аудитордук ишкердүүлүк боюнча Комиссиясы деп атоо жана Кыргызстандагы аудитордук стандарт катары Эл аралык бухгалтерлер федерациясынын аудитордук тажырыйба боюнча комитети (Нью-Йорк ш.) түзгөн стандарттарын кабыл алуу боюнча № 327 КР Президентинин жарлыгы чыккан. Кайрадан эле 28-декабрда аталган комиссия № 363 КР Президентинин жарлыгынын негизинде КР өкмөтүнүн алдындагы Финансалык отчеттуулуктун стандарты жана аудитордук ишкердүүлүк боюнча мамлекеттик Комиссиясы болуп өзгөртүлгөн.

Жыйынтыгында 2001- жылы 28-сентябрда Кыргыз Өкмөтүнүн № 593 «Кыргыз Республикасындагы финансалык отчеттуулуктун эл аралык стандарты жөнүндө» токтому чыгып, Кыргыз Республикасындагы финансалык отчеттуулуктун стандарты катары Финансалык Отчеттуулуктун Эл аралык Комитети чагарган (Лондон ш.) финансалык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын кабыл алуу, ал стандарттарга ишкана, чарбалардын өтүү баскычтары кабыл алынып, ошол учурдагы Илим жана маданият министрлигине, мамлекеттик жогорку жана орто окуу жайларынын стандарттарына финансалык отчеттуулук менен аудиттин Эл аралык стандарттарына шайкеш келген окуу предметтерин киргизүү сунушталган.

Эгерде фактылап айта турган болсок 2007-жылдын жыйынтыгы менен республика боюнча 5813 ишканалар финансалык отчеттуулугун ЭС менен 50,2 пайызы, КСБУ менен 1512 ишкана (13 пайызы), ал эми постсоветтик система менен 4244 ишкана финансалык отчеттуулугун түзүшкөн (36,7 пайызы). [26/07/2008 12:05 КАБАР маалымат. анализ. борбору].

Мындай көрүнүш учурда да сакталып келүүдө, же эмне кылсам өзүм билем дегендей, кээ бир ишкананын жетекчилери 2003 - жылдын 22-апрелиндеги КР өкмөтүнүн № 236 «Кыргыз Республикасындагы финансалык отчеттуулукту жана бухгалтердик системаны реформалоо жөнүндө чаралар» аттуу токтомун көзүнө илбей келишүүдө.

Учурда бухгалтерлердин же финансы адистердин ФОЭСна болгон сабатын жоюу толук максатына жетти деп айтууга болбойт. Мисалы, салык жаатында иштеген адистердин көпчүлүгүнүн эл аралык стандартка болгон түшүнүгү тайкы экендигин айтуу абзел. Аларды кайра даярдоодо чаралар колдонулбоодо, же акыркы жылдары бир да салык адиси атайын курстан өткөн эмес. Улуттук экономиканын өзгөчөлүгүн камтыган атайын методикалык көрсөтмөлөр, окуу куралдары азыркы учурга чейин окуу жайларында жеткиликтүү эмес, же болсо да Россиянын окуу куралдары басымдуулук кылат.

Биздин өлкөдө бухгалтердик эсеп мектебинин эми гана өсүп келе жаткандыгы, улуттук илимий көрөңгөнүн дареметтин али толук жетиле электиги ФОЭСти кабыл алууга мажбурлоочу себептердин бири көрүнөт. Бизге окшоп ФОЭСти кабыл алган мамлекеттердин кээ бирлеринин атын атасам Колумбия, Кения, Замбия, Таиланд ж.б. анда, бизди кандай өлкөлөр менен катарлаш экенибиз өкүндүрбөй койбойт.

ФОЭСтын кабыл алгандын оң жана терс жактары белгилесем ашыкча болбос. Жакшы жагы, ФОЭСтын кабыл алууда биздин өлкөдө чет элдик капиталды тартууга ыңгайлуу шарт жаралат жана бухгалтердик эсептин эл аралык стандарттарындагы принциптерди колдонууга шарт түзүлөт. Негизгиси өлкөбүздө жүргүзүлгөн иштердеги демократиянын принциптерин ишке ашырууга өбөлгө түзөт. Ал деген бухгалтердик эсепти жүргүзүүдө, ар бир ишканага өз алдынчалык берилет, же болбосо, алар өз алдынча эсеп саясатын жүргүзө алышат. Бухгалтерлердин профессионалдык денгелинин көрсөткүчү менен талабы күчөйт, өз алдынчалыкка, же профессионалдык көз караштык мамилеге басым жасалат.

Терс жагы, ФОЭСнын системасына түшүүгө көп убакыт талап кылынат. Ал убакытта саясий жана экономикалык кризистен арылуу керек. Адистерди даярдоодо түйшүктүү иштерди аркалоого тура келет. Дипломдуу адистерди даярдоодо биринчиден билимге эмес, адистикти үйрөтүүгө басым жасалат. Ишканалар арасында өз алдынчалуулуктан ар түрдүү эсеп саясатындагы түшүнбөстүктөр жаралат, бир кылдай эсеп системасына келтирүү (документештирүү, регистрлөө) кыйындайт. Себеби учурдагы бухгалтерлер армиясынын арасындагы дареметтер ФОЭСнын принциптерин талкуулоодо, же аларды практикада колдонууда түркүн айырмачылыктарды жаратат. Ишканалар ФОЭСке өтүүдө бир кыйла акча каражаттарын сарптоого дуушар болот. Мындан сырткары салык саясаты менен да кайчылаш пикирлер ар дайым жаралып отурат. Себеби, ФОЭС негизинен толук демократиялуу принциптеги өлкөлөргө тура келет, биздин өлкөдө демократиянын принциптери али толук иштей элек десем жаңылбаймын.

Кантсе да ФОЭС биздин өлкөдө негизги багыт болуп калды жана ал боюнча биз теория менен тажрыйбанын ортосундагы тыгыз байланышты чыңдообуз зарыл. Айтайын дегеним, азыркы учурда ишкана, мекемелерден тажрыйбалык материалдарды окуп үйрөнүү максатында алуу студенттер менен илим изилдөөчүлөргө татаал маселеге айланган. Ишкана башчылары баш болгон бухгалтерлер, эсеп материалдарын бергенден жаа бою качышканын көрүп да жүрөбүз. Эмнеге? Анда «Тажрыйбанын локомотиви - теория» дегендин түшүнүктүн турмушта орун алышы кайдан. Же, биз «Теориянын локомотиви - тажрыйба» дегенге баратабызбы? Анда окуп, теориялык билим алуунун зарылчылыгы эмнеде. Ошондуктан биз келечекте бухгалтердик эсепти өсүп өркүндөтөбүз десек, анда мекеме, ишканалардын өкүлдөрү теорияны өстүрүүгө көмөк көрсөтүүлөрү сөзсүз зарыл.

Колдонулган Адабияттар:

1. Билал А., Герман Р. Международные стандарты. Баланс: Составляем. Анализируем, интерпретируем. Бишкек, 2008. - 199 с.
2. Р. Энтони, ж.б. Учет: ситуации и примеры г., Москва, 1998 г., 558 с.
3. Д. Малабаев. Укрепление Советов Кыргызии, 1969 г., стр. 64, 66, 69.
4. Архивдик материалдар: ЦГА СА ф.110. д-282, лд-133.

ЦГА СА ф-28-113, оп-7, д-14, лд-28

ОГА ф-199, оп-1, д-5, лд-84 об.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮРК ТИЛДҮҮ ӨЛКӨЛӨР МЕНЕН ТЫШКЫ СООДА ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫНЫН КЕЛЕЧЕГИ

ПРОФ. АДАМ ЗАКИРОВИЧ ЗАКИРОВ *
ШАЙЫРГУЛЬ АДАМОВНА ЗАКИРОВА **

Аннотация

Эл аралык экономикалык интеграция, бул өзү өлкөлөрдүн чарбаларынын терең соода-экономикалык байланыштарынын негизинде биригүүсү жана кээ бир улуттук ишканалар ортосунда жумуштарды бөлүштүрүү болуп саналат. Ошондой эле алардын экономикалык байланыштарын ар түрдүү формада, чарба жана мамлекет деңгээлинде өнүктүрүү. Акыркы жылдарда Кыргызстан ар түрдүү дүйнөлүк соода уюмдарына мүчө болуп кирди. Эми ушул мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып экономиканы өнүктүрүп, элдин турмуш деңгээлин көтөрүү керек.

Интеграциялык процесс, эл аралык жумуштарды бөлүштүрүүнү, тышкы экономикалык алмашууну, товарларды жасоо тармактарын камтып, улуттук экономикалардын тыгыз байланышына, мамлекеттердин аймактык комплекстерди түзүүгө алып барат.

Андан тышкары, бул процесс товарлардын, кызмат көрсөтүүнүн, капиталдын жана жумушчу күчтөрдүн өлкөлөрдүн арасында кеңири жүрүшүн камсыз кылуучу мамлекеттер аралык тескөөнү, макулдашылган бирдиктүү экономикалык саясатты жүргүзүүнү талап кылат.

Ошондуктан, Кыргызстандын саясий көзкарандысыздыгы, интеграциялык процесстерге катышууга жана дүйнөлүк байланыштарга өз алдынча, тең укуктуу мамлекет катары кирүүгө өбөлгө түзөт. Кыргыз Республикасынын жаңы статусу эл аралык экономикалык мамилелерде, өзүнүн геополитикалык жана геоэкономикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, өлкөдөгү коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык кырдаалга жараша, тышкы экономикалык байланыштарды кайрадан карап чыгууну талап кылат.

Мурдагы союздук республикалар эгемендүү өлкө болгондон тартып экономикалык байланыштардын үзүлүшү, терең экономикалык кризисти жаратты, жумушсуздукка, калктын жашоо деңгээлинин жана өндүрүштүн төмөндөлүшүнө, инфляциянын өсүшүнө алып келди. Эгемендүү мамлекеттерде экономикалык реформаларды ийгиликтүү жүргүзүүнүн, кризистик абалдан чыгуунун бирден бир шарты, жаңы экономикалык мейкиндикти сапаттуу калыптандырууну тездетүү менен, дүйнөлүк экономикалык коомчулукка кирүү болуп саналат. СССР кулагандан кийин жаңы көзкарандысыз мамлекеттеринин саясий өз ара аракеттешүүлөрү, экономикалык өнүгүүнүн негизги багыттарын өнүктүрүү үчүн жана союздук республикалардын өнүгүү тарыхы, түпкү кызыкчылыктары көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүүгө түрткү болду.

КМШ алкагында жаңы принциптердин негизинде, мамлекет аралык экономикалык мамилелерди калыбына келтирүү, шериктештик өлкөлөрдүн улуттук экономикасын өнүктүрүүдө чечүүчү фактору болушу мүмкүн эле.

Мамлекет аралык тыгыз экономикалык мамилелердин өз ара пайдалуулугун экономика областындагы дүйнөлүк интеграциялык саясат, мамлекет аралык адистештирүү жана айрым экономикалык уюмдардын мүчөлөрү тарабынан жетишкен ийгиликтер далил боло алат. Бул

* Д.Э.Н., Профессор, Бишкек финансы - экономикалык академиясынын проректору, adam_zakirov@mail.ru.

** Мамлекеттик башкаруунун магистри, И. Разаков атындагы Кыргызстан мамлекеттик техникалык университетинин башкаруу жана бизнес институтунун директорунун орун басары.

Кыргыз Республикасы үчүн өзгөчө маанилүү, анткени базар экономика шартында интеграциялык процесстер улуттук экономикалык өнүктүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда күчтүү фактору катары кызмат кыла алат. Кыргыз Республикасы дүйнөлүк экономикалык коомчулукка жана дүйнөлүк рынокко кирүүдө кырдаалга жараша, өз моделин эволюциялык жол менен ишке ашыруу аркылуу татаал интеграциялык дүйнөдө көзкарандысыз эгемендүү мамлекет катары өзүн далилдеди. Борбордук Азиядагы, КМШ өлкөлөрүндөгү, ЕврАзЭС, экономикалык кызматташтык уюмуна (Economic cooperation organization-Eco), Борбордук - Азиялык экономикалык коомчулукка, андан кийин Евразиялык геополитикалык мейкиндикке (ШОС) биригүүсү, басып өткөн чоң жолдун этабы болуп эсептелет.

Республиканын өкмөтүнүн далилдөөсү боюнча экономикалык реформалардын ийгилиги, экономикалык өнүгүүнүн багыты жана темптери өлкөбүздүн дүйнөлүк соода системасына толук биригүүдөн көз каранды. Кыргыз Республика 1998 - жылы Дүйнөлүк соода уюмуна мүчө болуп киргендиги биз үчүн өзгөчө мааниге ээ. Экономикадагы айрым позитивдик жылыштар, КМШ өлкөлөрү менен саясий байланыштарды калыбына келтирүү, алыскы чет өлкөлөр менен соода мамилелерди түзүү тышкы экономикалык байланыштардын структурасын жана диапазонун кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Азыркы учурда Кыргызстан дүйнөнүн 97 өлкөсү менен соода жүргүзөт.

Тышкы экономикалык тармагында акыркы 4-5 жылдын ичинде алыскы чет өлкө мамлекеттери менен экспорт-импорт операцияларын кеңейтүү тенденциялар белгиленүүдө. Кыргызстандын негизги соода өнөктөштөрү Россия, Кытай, Германия жана АКШ. Ошондой эле соода жүгүртүүнүн басымдуу үлүшүн түрк тилдүү өлкөлөр түзөт. Алардын катарына Казахстан, Өзбекстан, Азербайжан жана Түркмөнстан сыяктуу мамлекеттер кирет. 2008 – жылы Кыргыз Республикасынын тышкы соода жүгүртүүсү (Бажы статистикасынын маалыматынын негизинде) жеке жактар тарабынан жүргүзүлгөн экспорттук - импорттук операциялардын көлөмүн кошкондо 5928,0 млн АКШ долларын түздү. Бул көрсөткүч өткөн жылга салыштырмалуу 1,4 эсе көп, 2004-жылга карата - 3,5 эсе көп.

Кыргыз Республикасынын 2008 - Жылда Тышкы Соода Жүгүртүүсү

	Бардыгы		КМШ өлкөлөрү		КМШ өлкөлөрүнөн сырткары	
	млн. долл.	жалпы көлөмдүн %	млн. долл.	жалпы көлөмдүн %	млн. долл.	жалпы көлөмдүн %
Тышкы соода жүгүртүүсү	5928,0	100	3198,6	100	2729,4	100
Экспорт	1855,6	31,3	1011,6	31,6	843,9	30,9
Импорт	4072,4	68,7	2186,9	68,4	1885,5	69,1
Сальдо	-2216,8	-	-1175,2	-	-1041,6	-

Өткөн 2004-2008 беш жылдын ичинде КМШ өлкөлөрү жана КМШ өлкөлөрүнөн сырткары жүргүзүлгөн тышкы соода операцияларынын көлөмүнүн баалык өсүшү белгиленди. 2004-жылы КМШ өлкөлөрүнүн көлөмү тышкы соода операциялардын жалпы көлөмүндө 857,6 млн долларды түзсө, 2008-жылы 3198,6 млн. долларын түздү. КМШ өлкөлөрүнөн сырткары көлөмү 802,2 млн жана 2729,4 млн доллар болду.

КМШ өлкөлөрү жана андан сырткары өлкөлөр менен товар жүгүртүүнүн салыштырма салмагы 54 жана 46 пайыздын чегинде калуу менен, өзгөрүүлөргө дуушар болгон жок.

КМШ өлкөлөрү менен соода балансынын тартыштыгы 1175,2 млн долларды, (2004-жылы-310,1 млн. долл.), КМШ өлкөлөрүнөн сырткары 1041,6 млн. Долларды түздү (2004-жылы соода балансынын сальдосу-84,4 млн. доллар болгон).

Өлкөнүн тышкы соода жүгүртүүдө экспорттук үлүштөр 2004-жылы 43,3 пайыздан, 2008-жылы 31,1 пайызга чейин кыскарды. Ошону менен бирге импорттун үлүшү 56,8 пайыздан - 68,7 пайызга өстү.

Кыргызстандын соода балансынын терс сальдосу нефть жана газ ресурстарынын импортуна байланыштуу.

Туркия

млн. АКШ Долларында

	2007 ж.	2008 ж.	2009 ж.	2009 ж. 2008 ж. карата, %
Кыргыз Республикасынын тышкы соода жүгүртүүсү	4109,6	5714,6	4480,8	78,4
Туркия менен соода жүгүртүүсү	93,9	136	109,5	80,5
Экспорт	43,0	44,9	36,7	81,7
Импорт	50,9	91,1	72,8	79,9
Кыргыз Республикасынын товар жүгүртүүсүндөгү салыштырма салмагы, %	2,3	2,4	2,4	

Кыргыз Республикасынын Туркия менен болгон 2009 жылындагы тышкы соода жүгүртүүсү 109,5 млн. долларын түзүп, 2008-жылга салыштырмалуу 19,5 пайызга кыскарды. Ошонун ичинде, Туркияга экспорт 36,7 млн. долларын түзүп, (18,3 % кыскарды), импорт болсо - 72,8 млн. долларын түзгөн (20,1 % кыскарды). Соода балансынын сальдосу Туркиянын пайдасына 36,1 млн. Долларында чыкты.

Кыргыз Республикасынын 2010 жылынын январь айындагы Туркия менен тышкы соода көлөмү 7,6 млн. долларын түздү, ал өткөн жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 18,8 % көбүрөөк. Экспорт товарлары 2,6 млн. долларды түзүп 13 % өстү. 2010-жылдын январь айында Туркиядан 5 млн. доллардык импорттук товарлар алынып келинген. Бул өткөн жылга салыштырмалуу 22 пайызга көбөйдү. 2010-жылдын январь айындагы Кыргыз Республикасынын тышкы соода жүгүртүүсүнүн жалпы көлөмүндө Туркиянын үлүшү 2,2 пайыз болду. 2,4 млн. доллардык терс сальдо Туркиянын пайдасына чечилди.

2010 - Жылдын Январь Айындагы Туркиянын Негизги Импорттук Товарлары:

- Электр машиналары жана аппараттар - 12 % (Туркиянын импортунун жалпы көлөмүнөн);
- Машиналар жана өнөр - жай үчүн жабдуулар - 8 %;
- Кийимдер - 8 %;
- Килем жана текстиль буюмдары - 8 %;
- Парфюмердик-косметикалык буюмдар - 6 %;
- Пластмасса жана пластмасса буюмдары - 6 %;
- Какао азыктары - 8 %;
- Кагаз, картон - 4 %;
- Металлдан жасалган буюмдар - 6 %;

2010 - Жылдын Январь Айындагы Туркияга Жөнөтүлгөн Негизги Экспорттук Товарлар:

- Жашылча, жемиштер - 57,7 % (Туркияга экспорт товардын жалпы көлөмүнөн);
- Анын ичинде төө бурчак - 50 %;
- Жашылчалар - 7,7 %;
- Автокеросин - 19,2 %;
- Пахта - 19,2 %;
- Күнкарама уругу - 3,8 %;

Казахстан*млн. АКШ Долларында*

	2006	2007	2008	2009	2009 ж. 2008 ж. карага, %
КР тышкы соода жүгүртүүсү	2822,4	4109,6	5928	4480,8	75,6
анын ичинде Казахстан менен соода жүгүртүүсү	362,4	517,0	560,7	477,6	85,2
Экспорт	162,6	204,6	184,1	136,9	74,4
Импорт	199,8	312,4	376,6	340,7	90,5
КР жалпы соода жүгүртүүсүндө Казахстандын үлүшү, %	12,8	12,6	9,8	10,7	-

2008 жылга чейин Кыргыз Республикасы менен Казахстандын ортосунда тышкы соода бир калыпта өнүккөн. 2009 жылдын жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасы Казахстан менен тышкы сооданы 477,6 млн. долларга жүргүзгөн, бул 2008 жылга салыштырмалуу 14,8 % аз. Ушул эле убакта экспорт 136,9 млн. долларды түздү жана 25,6 % азайды. Импорттук келүүлөр 340,7 млн. долларды түзүп, 9,5 % азайды. Кыргыз Республикасынын бардык тышкы соода жүгүртүүсүндө Казахстандын үлүшү 10,7 % түздү.

2009 Жылы Казахстандын Негизги Экспорттук Товарлары Болуп Төмөнкүлөр Эсептелет:

- Электр энергиясы-27,1 % (*Казахстанга бардык экспорттун көлөмүнөн*);
- Сүт жана сүт азыктары - 15,6 %;
- Кагаз, картон (гофротара) - 4,4 %;
- Электр машиналары, аппараттар и приборлор - 3,8 %;
- Анын ичинде электр лампалары - 3,2 %;
- Пластмасса жана андан жасалган буюмдар - 3,4 %;
- Малдардын жана өсүмдүктөрдүн майларынан жасалган азыктар - 3,7 %;
- Цементтен, таштан, гипстен жасалган буюмдар - 2,2 %.

2009 Жылы Казахстандын Импортунун Негизги Буюмдары:

- Буудай- 17,5 % (*Казахстандын бардык импортунун көлөмүнөн*);
- Органикалык эмес химиянын продуктулары - 19,5 %;
- Мунайзат продуктулары - 12,7 %;
- Алкоголдук жана суусундук ичимдиктер - 3,8 %;
- Өсүмдүк майлары - 4,3 %;
- Буудай уну - 5,2 %;
- Тамекилер - 5,2 %;
- Көмүр - 6,8 %

Өзбекстан*млн. АКШ Долларында*

	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.	2009 ж.	2009 ж. % 2008 ж.
Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсү	2822,4	4109,6	5928	4480,8	75,6
анын ичинде Өзбекстан менен	92,9	206,6	392,2	279,3	71,2
анын ичинде экспорт	27,9	85,7	232,1	167,6	72,2
импорт	65,0	120,9	160,1	111,7	69,8
Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсүндө Өзбекстандын үлүшү, %	3,4	5,3	6,7	6,2	

2009 жылы Кыргызстан менен Өзбекстандын тышкы соодасы 279,3 млн. Долларды түзүп, 2008 жылга салыштырмалуу 28,8 % азайган. Анын ичинде, экспорт 167,6 млн. долларды түзүп, 27,8 % азайган. Ал эми импорт 111,7 млн. Долларды түзүп, 30,2 % азайган.

2009 жылдын соода балансынын сальдосу оң, 55,9 млн. доллар Кыргызстандын пайдасына.

2009 Жылы Өзбекстанга Экспорттолгон Негизги Буюмдар Болуп Төмөнкүлөр Эсептелет:

- Мунайзат продуктулары-74 % (Өзбекстанга бардык экспорттун көлөмүнөн);
- Өнөржай тетиктери - 2,0 %;
- Минеральдык сырьё - 3,6 %;
- Транспортко дөңгөлөктөр - 4,1 %;
- Күрүч - 1,4 %;
- Электр лампалары - 3 %;

2009 жылы Өзбекстандын импортунун негизги буюмдары:

- Табигый газ - 55,1 % (Өзбекстандын бардык импорттунун көлөмүнөн);
- Цемент - 16,4 %;
- Мунайзат продуктулары - 9,8 %;
- Жер семирткичтер - 7,9 %;

Азербайджан

млн. Аки Долларында

	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.	2009 ж.	2009 ж. % 2008 ж.
Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсү	2822,4	4109,6	5928	4480,8	75,6
анын ичинде Азербайджан менен	9,6	4,7	13,1	5,2	39,7
анын ичинде экспорт	1,9	2,7	2,6	1,3	50
импорт	7,7	2,0	10,5	3,9	37,1
Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсүндө Азербайджандын үлүшү, %	0,4	0,1	0,2	0,1	

2009 жылы Кыргызстан менен Азербайджан ортосунда тышкы соода 5,2 млн. долларга жүргүзүлгөн, бул 2008 жылга салыштырмалуу 60,3 % азайган. Анын ичинде Азербайджанга экспорт 1,3 млн. долларды түзүп, 50 % азайган. Ошондой эле Азербайджандан импорт 3,9 млн. долларды түзүп, 63 % азайган. 2009 жылдын соода балансынын сальдосу терс - 2,6 млн. доллар Азербайджандын пайдасына.

2009 Жылы Азербайджанга Экспорттолгон Негизги Буюмдар Болуп Төмөнкүлөр Эсептелет:

- Электр лампалары - 77 % (Азербайджанга бардык экспорттун көлөмүнөн);
- Ветеринардык дарылар - 3,8 %;
- Авиакеросин - 1,5 %;
- Канцтовары (тетради) - 4,6 %.

2009 Жылы Азербайджандын Импортунун Негизги Буюмдары:

- Кант - 87,1 % (Азербайджандын бардык импорттунун көлөмүнөн);
- Чай - 2,6 %;
- Жыгач эмеректер - 3,8 %;
- Канттан жасалган кондитердик азыктар - 1 %;

Түркмөнстан

млн. АКШ Долларында

	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.	2009 ж.	2009 ж. % 2008 ж.
Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсү	2822,4	4109,6	5928	4480,8	75,6
анын ичинде Түркмөнстан менен	3,9	3,2	6,5	5,4	83,1
анын ичинде экспорт	2,1	1,9	4,3	4,3	100
импорт	1,8	1,3	2,2	1,1	50
Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсүндө Түркмөнстандын үлүшү, %	0,1	0,08	0,1	0,1	

2009 жылы Кыргызстан менен Түркмөнстандын тышкы соодасы 5,4 млн. Долларды түзүп, 2008 жылга салыштырмалуу 16,9 % азайган. Түркмөнстанга экспортто 2008 жылдын деңгелинде калды жана 4,3 млн. долларды түздү. Ал эми импорт 2 эсеге азайды, 1,1 млн. долларды түздү. 2009 жылдын соода балансынын сальдосу он - 3,2 млн. доллар Кыргызстандын пайдасына.

2009 Жылы Түркмөнстанга Экспорттолгон Негизги Буюмдар Болуп Төмөнкүлөр Эсептелет:

- Электр лампалары - 48,8 % (Туркменистанга бардык экспорттун көлөмүнөн);
- Майдын уруктары - 18,6 %;
- Пластмасса таралары - 13,9 %;
- Ундан жана сүттөн жасалган азыктар - 4,7 %;

2009 Жылы Түркмөнстандын Импортунун Негизги Буюмдары:

- Пластмасса (полипропилен) - 95,5 % (Түркмөнстандын бардык импорттунун көлөмүнөн);
- Кездемелер (пахтадан) - 1,8 %;
- Килемдер - 0,9 %;
- Пахта майы - 4,5 %;

Кыргызстандын дүйнөлүк экономикалык коомчулука кириши, интеграциялык процессин тереңдешине, келечекте башка өлкөлөр менен соода-сатык, экономикалык байланыштардын өнүгүшүнө алып келет. Айрыкча, түрк тилдүү өлкөлөр менен мындан да тыгыз, терең мамилелерди өнүктүрүү бүгүнкү күндүн талабы.

Библиография

1. Кыргызстан цифраларда, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитеты 2009, Бишкек.
2. Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы 2004-2008, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитеты 2009, Бишкек.
3. Мусакожоев Ш. М., Борбордук Азия чөлкөмүндөгү мамлекеттерде бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүүнүн негизги этаптары жөнүндө, Вестник НИИ экономики, Бишкек, 1995, № 3.
4. Чыналиев В. И., Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштары, М., 2000.
5. Кыргыз Республикасынын экономикалык тескөө министрлигинин жылдын жыйынтыгы боюнча билдирүүлөрү, Бишкек, 2009.

РЫНОК ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАН АЙЫЛДАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК АБАЛЫНЫН ӨЗГӨРҮШҮ

НУРАТБЕК МЕНДИБАЕВ*

Макалада азыркы баштан кечирип жаткан айрым кыйынчылыктар айрыкча айылдардын социалдык абалын, андагы адамдардын тагдырын, алардын муктаждыктарын, турмуш-тиричилик, кызыкчылык-маанайларын, рынок шартындагы мамилелерин, айтор айыл турмушунун бардык жактарын камтыган маселелер изилдөөгө алынат.

Айыл-бул элдин бүтүндөй турмуш образы, маданиятынын, салттарынын, үрп-адат жана рухий турмушунун булактары.

Өлкөнүн социалдык экономикалык өнүгүшүнүн азыркы этабында калктын социалдык абалы маанилүү маселелерден болуп эсептелет. Анткени ар дайым көнүлдүн борборунда адам, анын тагдыры жана келечеги турат.

Бүгүнкү күндө рыноктук экономикага өтүү терең турмуштук кайра өзгөртүп түзүүлөргө багыт алды. Өткөөл мезгилдеги мындай көрүнүш элдин турмушунун социалдык-экономикалык жактан туруксуздугуна, массалык жумушсуздуктун келип чыгышына, жакырчылыктын күч алышына, коомдун социалдык ажырымына ж.б.у.с. көрүнүштөргө алып келүүдө.

Мына ушундай азыркы баштан кечирип жаткан кыйынчыктарды айрыкча айылдардын социалдык абалын, андагы адамдардын тагдырын, алардын муктаждыктарын, турмуш-тиричилик, кызыкчылык-маанайларын, рынок шартындагы мамилелерин, айтор айыл турмушунун бардык жактарын камтыган маселелерди изилдөө бүгүнкү күндүн мезгил талабы.

Айыл-бул элдин бүтүндөй турмуш образы, маданиятынын, салттарынын, үрп-адат жана рухий турмушунун булактары. Мына ушул жыйынды факторлор айылга болгон олуттуу мамилени талап кылат.

Белгилүү болгондой жана тарых далилдегендей болуп өткөн ар кандай революциялык бүлгүндөрдө да өзгөрүүнүн негизги оорчулугу, айылга түшөт. Кыргызстан да мындан сыртта калбайт.

Советтик экономиканын рыноктун нугуна ылайык өнүкпөгөндүгүнөн улам айрыкча айыл чарбасы анын эмгекчилери бир топ күчтүү запкы тартышты. Айрыкча айыл рынокко өтүүдө анын бүтүндөй залалын өз баштарынан өткөрүп сезишти.

Айыл калкы ар кандай улуттун генетикалык көрүнүшү болуп эсептелет. Айрыкча айыл туура эволюциялык өнүгүүгө жана туруктуулукка карата баарынан мурун умтулушат. Алар күчтүү мамлекеттүүлүктүн жана көз карандысыздыктын идеаларын бир топ терең жана кылдат сезип кабыл алышат. Анткени гендик маалыматтык деңгээлинде биздин ата-бабаларыбыздын үмүттөрү тилектери, сакталат жана жаралып өркүндөлөт. Бирок анын экономикалык да себептери бар. Экономиканын ички түзүлүшүн, алыскы жана жакынкы рынокту көңүл коюп үйрөнүү Кыргызстандын агро-өнөр жай тармагын тереңдетүү жөнүндө ойлонууга түртөт.

Айылга болгон өзгөчө мамиле демографиялык, миграциялык жана социалдык факторлордон да көрүнөт. Тарыхый жактан Кыргызстанда өзгөчө командалык экономика доорунда адамдардын айыл жерлеринде отурукташуусу рыноктук экономикалык позициясына кара-

* Соц.илим. к. доцент., Коомдук илимдер каф. баш. Ош Технологиялык университети, nurabek@rambler.ru.

ганда да ошондой эле социалдык жана экологиялык боюнча да эске алганда ийгиликсиз болгон. Натыйжада көптөгөн айыл кыштактар үчүн экономикалык төмөндөө мүнөздүү болгон.

Айылдын көңүлү улам барган сайын эмгек байлыктарына жана өндүрүш ишмердигинин натыйжалуу уюштуруу маселелерине топтолууда. Бул дыйканды жердин чыныгы ээсине айлантууну талап кылат. Алдыда өз ара мамилелердин жаңы тутумун иштеп чыгуу, адамдын ишмердигине, өз алдынча чарба жүргүзүүгө болгон умтулуусуна жол ачып берүү маселеси турат. Айыл чарбасы ар бир эмгекчини өзүнө тартып, чыгармачылык жигердүүлүктү көрсөтө ала турган аянтка айланып, өндүрүштүн жогорку кирешелүү тармагына бет алышы керек.

Айылдын такай артта калышына жеңүү зарылдыгы баарынан мурда кийинки чейрек кылымдагы айыл чарбасынын эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги маселеси болуп келет. Айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча пландуу иш чараларды ишке ашыруу акыркы түбү келип, айылдын эмгек байлыктарына жана аларды туура, максатка ылайык пайдаланууга көз каранды.

Айылдын эмгек байлыктарын пайдалануу маселеси жөн гана кыштак ичиндеги, тармак ичиндеги маселе эмес. Азыркы мезгилде жетишээрлик өлчөмдөгү кесиптик даярдыгы жок, бир типтеги борпоң адамдардын тобу менен иш жүргүзүүгө туура келет. Жетектөөчү адис айыл чарбасынын кызматкерлери бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албайт. Бирок ошондой болсо да алардын ошол кесибинен кетпей иштеп калышы татаал маселелерден болуп калды.

Айылдын социалдык өнүгүшү жогорку жана атайын орто кесиптеги адистерди даярдоосуз, экономикалык жана айыл чарбалык билимдерди жайылтууну бир топ деңгээлде жакшыртуусуз, ошондой эле айыл кызматкерлери жаңы адистиктер менен кесиптерге ээ болмоюн алардын адистигин жогорулатуусуз мүмкүн эмес.

Өзгөчө эмгекти уюштурууну түп тамырынан бери өзгөртүү маселелери курч коюлууда. Тажрыйба көрсөткөндөй эмгек ишмердигинин айрым бир жогорку көрсөткүчтөрүнө карабай, алдынкы тажрыйба, негизинен алганда эмгекти уюштуруунун пайдаланылган түрлөрү өзүн актаган жок, илимий-техникалык жетишкендиктердин азыркы талаптарына жооп берген экономикалык дагы, социалдык дагы натыйжа берген жок.

Айыл чарбасына өтө эле зор өлчөмдөгүү капиталдык салымдардын жумшалганы да белгилүү бирок, натыйжа жок. Бүгүн баары келип эле адамга, анын натыйжалуу жана өндүрүмдүү иштөөнү каалашына же каалабастыгына такалаары айныгыс чындык болуп калды.

Эмгекти уюштуруунун маселелерин чечүүдө көңүлдү өндүрүштү уюштуруунун ар кандай түрлөрүн өркүндөтүүгө буруу керек. Агрардык саясаттагы чоң өзгөрүүлөр айыл чарбасынын продукциясын кайра иштетип чыгаруу менен жандуу айкалышкан. Айылдын эмгек байлыктары туура пайдаланылган, шаар менен байланыш натыйжалуу камсыз кылынган агрардык өнөр жай бирикмелеринин, комплекстеринин пайда болушуна алып келүүдө. Өндүрүш мамилелер чөйрөсүндө болгон өзгөрүүлөрдүн натыйжасында айыл чарбасындагы адамдардын ортосунда өз ара кызыкчылык менен эки тараптан жоопкерчиликке негизделген жаңы мамилелер түзүлмөйүнчө алдыга жылуу мүмкүн эмес.

Айыл өзүнүн экономикалык жана социалдык турмушун сөзсүз байыта турган өз алдынча фермердик-дыйкан чарбаларынын кайра жаралуусу менен да байланыштуу. Ошону менен бирге кооперативдик менчик өз мүмкүнчүлүктөрүн түгөткөн жок жана бир топ көрсөткүчтөрү боюнча эл чарба өнүгүшүнүн азыркы талаптарына туура келет. Ошондой эле айыл калкынын негизги мүдөөсүн канаатандырган жеке менчик мамилелеринин жогорулашы да айылдын келечек өнүгүшүндөгү маанилүү маселелерден. Ошондуктан жерге ээ болуу менен башкаруунун ар кандай түрлөрүн айкалыштыруу аркылуу жаңы мүмкүнчүлүктөргө жетүү бүгүнкү күндүн маанилүү милдеттеринен.

Айыл чарбасында эмгекти оётойлуу пайдалануунун түрлөрүн жана ыкмаларын мүнөздөөдө бул тармактын өзгөчөлүгүн эске алуу керек. Маселенин баары мезгилге жараша бол-

гон жумушчу күчүн коомго пайда келтирээрлик жол менен колдонууда турат. Жерди иштетүүнүн мезгилдүүлүгү аны айылдык көмөкчү чарбалар менен айкалыштыруу булардын келечеги үчүн табигый негиз түзүп берээрлиги жөнүндө өз учурунда К. Маркс да айткан.

Айылдын социалдык өнүгүшү үчүн улам барган сайын айыл чарба жана өнөр жай эмгегин айкалыштыруу маселесин чечүү чоң мааниге ээ болууда. Мунун мааниси айыл чарбасынын кызматкерлери айыл чарба жумуштарынан бош мезгилде өнөр жай өндүрүшүндө жана көмөкчү чарбаларда иштешинде турат.

Айылдагы социалдык өнүгүштүн маселелеринин чоң жана татаал бөлүгүн дыйкан турмушун жакшыртуу, айыл калкын маданий тейлөөнү жогорулатуу жана дыйкан психологиясын өзгөртүү да башкы маселелерден. Талдоо көргөзгөндөй, дыйкан турмушунун материалдык негизи жана дыйкан психологиясы кып жагынан жамаатташтыруу мезгилине чейинкидей эле кала берген. Дыйкандын күндөлүк турмушунда мезгилдин талабына ылайык өзгөрүү али жетишээрлик деңгээлде эмес. Турмуш-тиричилик талаптарын канааттандыруунун түрлөрү да азырынча өтө жай өзгөрүүдө.

Айылдык соода, коомдук тамактануу ишканаларынын иши олуттуу жакшыртууну талап кылат. Өзгөчө оор маселелер айылдагы маданият чөйрөсүндөгү абалдан улам да көрүнөт. Бүгүнкү күндө айыл адамдары рухий керектөөлөрүн канааттандырууда мындай мүмкүнчүлүктөн ажырап калгандай көрүнөт.

Саламаттык сактоонун көп маселелери да канааттандыралык деңгээлде эмес. Бул айыл адамдарынын келечек ден-соолуктарынын сакталышына да өз кедергисин тийгизбей койбойт.

Кыргызстанда айыл калкы жалпы элдин 65 % түзөт. Айыл калкынын мындай ашыкча отурукташы кээ бир райондордогу жумушсуздуктун жогорулугун көрсөтүп, айылдык эмгек рыногун начарлатып, аларды өлкөнүн деңгээлинде эң төмөнкү чекке чейин арзандатат.

Булардын бардыгы айыл калкынын чоң-чоң шаарларга, областык, республикалык борборлорго массалык көчүп кетүүсүнө алып келүүдө. Калктуу пунктардагы адамдардын мындай көчүп - конуу процесси айылдардын келечек өнүгүүсүнө сөзсүз өз кедергисин тийгизбей койбойт. Кийинки кездерде мындай көрүнүш объективдүү процесске айланып бара жатат. Мындан келип чыккан маселе жергиликтүү бийликтегилерге көз карандысыз болгон чаржайыт мүнөзгө ээ. Бул процессти жөнгө салуу мезгил талабы болуп эсептелет.

Мына ушул жагдайлар айылды ар тараптан изилдөөгө негиз берет.

Айыл жериндеги калктын жашоо шартын жакшыртуу, турмуш-тиричилигин, маданий-жыргалчылыгын жогорулатуу, максатында социалдык-экономикалык реформаларды иш жүзүнө ашыруу белгиленүүдө. Анткени, калктын басымдуу көпчүлүгү айыл жеринде жашаган жерде, айыл калкынын турмуш абалын жакшыртмайынча, Кыргызстандын келечегин элестетүү кыйын.

Калкыбыздын жалпы санынын жарымынан көбү айыл жеринде жашаса, демек айыл калкынын турмуш деңгээлин жогорулатуу азыркы зарыл милдеттерден болуп саналат.

Коомдо экономикалык, саясий социалдык жаатында жүрүп жаткан процесстер өз ара тыгыз байланышкан. Өлкөнүн ар бир атуулунун келечеги мына ушул маанилүү чөйрөлөрдүн ал абалына жараша да болот. Андан да бүгүнкү күндө социалдык чөйрөнүн ролу эбегейсиз. Анткени ар дайым көңүлдүн борборунда адам, анын тагдыры жана келечеги турат.

Социалдык турмуштун баасы адамдын жашоо турмушунун сапаттык даражасы менен өлчөнө тургандыгы белгилүү. Демек республикадагы жүргүзүлүп жаткан реформалардын маңызы да адамдар үчүн алардын жакшы жашоосуна багытталууга тийиш.

Элдин жашоо деңгээли анын социалдык абалы боюнча аныкталат. Рынок мамилелерине өтүү элдин социалдык турмушуна өз таасирин тийгизип, бул тармактагы жаңы маселелерди пайда кылды. Адатта, экономиканы көтөрмөйүн жогорудагы маселелерди толук чечүүгө болбой тургандыгы да турмуштук реалдуулук. Ошол эле мезгилде экономикалык реформанын илгерилеши топтолгон социалдык маселелердин чечилип барышына түздөнтүз көз каранды.

Азыркы кезде баштан кечирип жаткан кыйынчылыктарды, айрыкча айылдардын абалын андагы адамдардын тагдырын, алардын проблемаларын, турмуш абалын, тиричилик кызыкчылыктарын, рынок шартына адамдардын ыёгайлуу процессин айтор тоо арасындагы жана тоо этектериндеги айылдардын бардык турмуштарын камтыган бүт иш чараларын изилдеп үйрөнүү күндүн башкы талабы.

Мына ушул милдеттерди иш жүзүнө ашырууда Кыргызстандын түштүк аймагы боюнча тоо арасындагы жана тоо этектериндеги айылдардагы жүргүзүлгөн эмпирикалык изилдөө көптөгөн урунттуу маселелерди аныктады.

Тандап алуу квоталык метод боюнча жүргүзүлүп, анын негизин республиканын бирдиктүү административдик-аймактык бөлүнүшү түздү. Квотанын параметри катары респонденттердин мүнөздөмөлөрүн жана белгилерин билдирген жынысы, жашы, улуту, билими, аткарган жумушу, үй-бүлөлүк абалы сыяктуу белгилери колдонулду. Респонденттерди тандоо квоталык аймактык тандоонун эрежелериндеги берилген тартип боюнча иш жүзүнө ашырылды. Тандап алууга 18 калктуу пункт кирип жалпы анкетанын саны 413 респондентти түзүп, алар жалпы калктын үлүшүнө жараша пропорционалдуу бөлүштүрүлүп тандоонун талаптарына жана каражаттык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша негизделди.

Изилдөөнүн натыйжасы көрсөткөндөй тоолуу аймактагы айылдардын негизги тургундарын көбүнчө жергиликтүү көп жылдан бери жашаган адамдар түзөт. **«Айылда канча мезгилден бери жашайсыз?»** деген сурообузга респонденттердин 64,2 % туулгандан бери айыл тургундары экендигин айтышса, 10 жылдан ашык мезгилден бери жашагандар - 24,7 % т'з'т. Ал эми жакынкы 5-10 жылдан бери айылды байыр алып жашоо тиричилигин айыл менен байланыштыргандар - 11,1 % түзүп, алардын негизги бөлүгү жаштарга таандык.

Ата-бабаларыбыз, алардын өткөн урпактары да жүрөгүм менин тоолордо деп жашап келишкен жана жашап жатышат. Ал эми бүгүн биз алардын улантуучу урпактары жерге-биздин асман мелжиген тоолорун ыйык тутуп, алардын улуулугуна, сулуулугуна, керемет кооздугуна сыймыктанабыз. Тоолордун арасынан агып жаткан, акактай таза сууларын, дарыяларын, көлдөрүн, арашан мөлтүр булактарын, кооз токойлорун, кен байлыктарын дегеле табигый жаратылышын даңазалап мактап келебиз. Ошентип, айылдын өзүнө тарткан керемет сырлары менен бирге өзүнчө жашоо образына ээ өзгөчөлүктөрү да бар. Андыктан **«Айылда жашаган эмнеси менен жагат?»** - деген сурообузга респонденттердин басымдуу көпчүлүгү 49,4 % өз алдынча үй-жайдын, мал чарбанын болушу айылдык жашоонун негизги өзөгүн түзөт десе, 42,1 % айылда тууган-урук, ата-эне, эл - жер менен чогуу жашоо айылдын мүнөздүү өзгөчөлүгүн көрсөтөт деп эсептешет. Айылдык жашоонун дагы бир өзгөчөлүгү акча керектөөнүн аз сарпталышы, тоонун салкын абасы, мөлтүр булак суулары, жагымдуу жакшы климаты менен айырмаланган айылдык жашоонун өзгөчө касиети бар экендиги менен 29,4 % жашоочулар сыймыктанышат.

Кылымдан кылымга ата-бабадан келе жаткан үрп-адат, каада-салттын сакталышы айылдагы уюткулуу журттун биримдик идеясын өнүктүрүп, ошондон улам айыл менин кичинекей - Мекеним деп патриоттук сезимдер менен өзгөчөлөнгөн - 17,4 % сурамжылангандардын маанайлары бийик.

Турмуш деңгээлин үзгүлтүксүз иликтөө зарыл, анткени кыргыз айылында көп жылдардан бери топтолгон социалдык, экономикалык, рухий-маданияттык маселелердин түпкү себептерин ачып көрсөтүү, андап билүү аларды четтетүүнүн ыкмаларын иштеп чыгуу эң башкы максаттардан.

Диаграмма № 1

Рынок шартында Кыргызстандагы социалдык өзгөрүүлөрдүн тез темпте өнүгүшү алардын чарбанын жаңы түрлөрү менен аракеттенгендигинен да көрүнөт. Изилдөөнүн натыйжасы көрсөткөндөй бүгүнкү күндөгү мамлекеттик менчиктин үстөмдүгүнүн жок болушу (разгосударствление) анын натыйжасында чарба жүргүзүүнүн ар түрдүү формадагы аракеттери иш жүзүнө ашырылып жатат. Ошондуктан эркин экономикалык чарба жүргүзүүнүн келечектеги ыңгайлуу формасы катары «Сиз айылдагы чарбанын кайсы түрүн ишенимдүү деп эсептейсиз?» деген суроого респонденттердин басымдуу көпчүлүгү 45,8 % жеке менчик чарбанын келечегине ишенишет. Эгерде аларды жашы боюнча караганда негизинен чарбанын бул түрүнө 31-40 жаштагылар 59,4 % ишенимдүү карашат. Чарба жүргүзүүнүн ишенимдүү формасы катары үй-бүлөлүк аренданы эсептегендер - 19,9 % түзүп, анын ичинен мындай жолду келечтүү деп 51-60 жаштагылардын 23,5 % эсептешет. Ошондой эле бүгүнкү күндөгү айыл жериндеги абал фермердик чарбанын активдүү уюшулуп, келечектүү иштешинен да көз каранды деп эсептешет (14,3 %) респонденттер.

Таблица № 1

Айылдагы Чарбанын Кайсы Түрүн Ишенимдүү Деп Эсептейсиз?

№	Чарбанын Түрү	Респонденттердин Саны	Проценти
1.	Кооператив	24	5,8
2.	Үй - бүлөлүк аренда	82	19,9
3.	Жеке менчик	189	45,8
4.	Айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү чакан фирма	36	8,7
5.	Айыл чарба акционердик коому	9	2,2
6.	Фермердик чарба	59	14,3
7.	Башка түрү	14	3,4
	Бардыгы	413	100

Жогорудагыдай турмуштук жагдайлардын өйдө-ылдый өзгөрүшү өздөрүнүн объективдүү да субъективдүү да себептерине эгедер. Андыктан турмуш абалынын начарлашы, оорлошу эң биринчиден көптөгөн мамлекеттик ишкана, мекемелердин жоюлушунун натыйжасында коомдун көйгөйлүү көрүнүштөрүнө алып келген элдин иш менен камсыз болбой калышы жумушсуздуктун пайда болушуна түрткү болууда.

Кыргыз айылдарындагы чоң проблемалардын бири катары жумушсуздуктун күч алып бара жатышы да көйгөйлүү маселелерден.

Изилдөөдөгү «Азыркы турмушубуздагы кыйынчылыктын негизги себебин эмнеден көрөсүз?» деген суроого респонденттердин жарымынан көбү 54,7 % жумушсуздуктун көбөйүшү деп жооп беришти. Кыргыз айылдарындагы жумушсуздуктун көбөйүшү жалпы социалдык - экономикалык өнүгүүдөгү терс факторлордун маанилүүсү болуп саналат. Анткени айыл жериндеги жумушсуздуктун күч алышы социалдык катмардык жакырланууга

алып келет. Демек мындай маселени айыл жеринде тез жолго салбаса анда ал келечектеги социалдык чыңалууга алып келет деп жогорку билимдүү респонденттердин 59,3 % эсептешет. Таблицадан көрүнүп тургандай азыркы шарттагы кыйынчылык жер-жерлердеги өз алдынча башкаруунун бүгүнкү талапка жооп бербегендигинен да (31,7 %) көрүнөт. Ал эми рынок шартындагы баанын өсүшү, инфляциянын жогорулашы да айыл турмушунун кыйынчылыктарынын бирден бир себеби (31,0 %). Мурдагы бекем байланышта иштеп жаткан экономикалык системанын бузулушу, ошондой эле азыркы экономикалык байланыштардын жолго салынбашы да айыл кыйынчылыктарынын негизги себептеринен.

Таблица № 2

Азыркы Турмушубуздагы Кыйынчылыктардын Негизги Себептери (% Менен)

№	Кыйынчылыктын Негизги Себептери	Респондент Тердин Саны	Проценти
1.	Коррупция мафия	97	23,5
2.	Мурдагы экономикалык байланыштын узулушу	123	29,8
3.	Баанын осушу, инфляция	128	31,0
4.	Мамлекеттик башкаруудагы катачылыктар	131	31,7
5.	Улуттук салттардын бузулушу	27	6,5
6.	Тиешелүү адистердин жетишпестиги	61	14,8
7.	Жумушсуздуктун кобойушу	226	54,7
8.	Башка себептер	10	2,4
	Баардыгы	803	194,4

Эскертүү: Суроолорго эки жоопко чейин белгилешкен

Демек өткөөл мезгилдеги мындай көрүнүштөрдүн айыл жашоочуларынын абалына өз таасирин тийгизип жатышы айныгыс чындык.

Ошентип бүгүнкү күндөгү турмуштук ар кандай жагдайлардан улам пайда болгон көйгөйлүү көрүнүштөргө көңүл буруп, топтолгон проблемаларды чечүү аркылуу эртеңки күнгө болгон үмүт тилектеринин орундалышы келе-чекке карай ишенимдүү жашоо очогунун улана беришине түрткү болот.

Адабияттар:

1. Штомпка П., Социология социальных изменений, М., 1996.
2. Валлерстайн И., Социальное изменение вечно? Никто никогда не меняется? (Соц. Исследования, 1997, № 1).
3. Каламбаева Б., Аграрное перенаселение в Кыргызстане, Анкара 2004.
4. Брусина О. И., Аграрное перенаселение как одна из причин Ошского конфликта, (Профи. М., 1999, № 11).
5. Кыргызстан цифраларда. Статистикалык жыйнак, Бишкек, 2007.
6. Аналитические итоги первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года, Бишкек 2002.
7. Социальные тенденции Кыргызской Республики, Выпуск, № 1 Б. 2005.

ОШ ОБЛАСТЫНДА ЖЕМИШ-ЖАШЫЛЧА ӨНДҮРҮШҮ ЖАНА АНЫН АБАЛЫ

К. Ш. ТОКТОМАМАТОВ* - М. Ж. АБДИЕВ**

Аннотация

Сунуш кылынган макалада авторлор тарабынан рынок шартында жемиш-жашылча өндүрүшүнүн экономикалык маңызын аныктоо менен, анын Ош областында өнүгүүсүн изилдөө аркылуу, анын көйгөйлөрү жана аны чечүү жолдору чагылдырылган.

Калкты азык-түлүк менен камсыз кылуу маселеси экономикалык, социалдык жана экологиялык көйгөйлөр менен бирге рынок шартында маанилүү маселелерден болуп келе жатат. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн келечеги айыл-чарба продукцияларын жана аларды кайра иштетүү өндүрүшүн кенейтүү, азык-түлүк рыногун калыптандыруу жана калктын балансталган керектөөсүн камсыз кылуу менен тыгыз байланышта болуш керек. Агроөнөр-жай комплексин, айыл-чарба өндүрүшү чөйрөсүн реформалоо - жемиш-жашылча өндүрүшүнүн калыптануусунун жана келечекте өнүгүүсүнүн экономикалык шартта өзгөрүүсүнө алып келди.[2]

Акыркы убакта жемиш-жашылча өндүрүшү экономикалык кризиске дуушар болуп жатат, тактап айтканда, жемиш-жашылчаларды өндүрүү жана керектөө көлөмүнүн азайышы калкта оорулардын көбөйүшү, калктын иш менен камсыз болуусунун төмөндөшү, жашоо узактыгынын кыскарышына алып келди.

Азык-түлүк продуктыларына баа орнотуунун азыркы убактагы өзгөчөлүгү, өлкөнүн ичиндеги талаптын төлөө жөндөмдүүлүгүнүн төмөн деңгээли, эмгек акы деңгээлинин төмөндүгү мамлекеттик жөнгө салуунун начардыгы, материалдык-техникалык ресурстардын жетишпестиги, жагымсыз экология, аймактардын экономикалык көз карандылыгын күчөтүү ж.б өлкөбүздүн азык-түлүк менен камсыз кылуу коркунучу көйгөйүн жаратып жатат. Аймактарды азык-түлүк менен камсыз кылуу жергиликтүү айыл-чарба продукцияларын өндүрүүнүн туруктуулугу, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр-жайынын абалы, аймактар аралык байланыштын өнүгүүсүнүн деңгээли, импорттук продукциянын кирүүсү ж.б менен байланышкан.

Ош областы Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан күнөстүү аймак болуп, айыл чарба өсүмдүктөрүн, анын ичинде жемиш-жашылча өндүрүшү үчүн жакшы жаратылыштык-климаттык шарты бар.[3]

Калыптанган маркетинг кызматынын жоктугу, сатуу рыногунун жана өндүрүлгөн продукцияны кайра иштетүүнүн, сактоонун төмөндүгү, бул аймакта жемиш-жашылча өндүрүшүнүн деңгээлинин кыскарышына алып келди. Ош областынан негизинен Карасуу, Араван, Ноокат, Өзгөн райондору жемиш-жашылча өндүрүшү үчүн жагымдуу климатка ээ болуп, өндүрүлүп келе жатат.

Ош областында жемиш-жашылча өндүрүшүн өнүктүрүү жана турукташтыруу көйгөйү көп багыттуу мааниге ээ.

* ЭЖИУ, ректор, э.и.д, профессор.

** ОшТУ, ага окутуучу.

Биринчиден, ата-мекендик өндүрүштү сактоо, аймактын калкынын салтка айлангандыгы, экинчиден тоолуу жана тоого жакын аймактарда экологиялык таза продукцияны өндүрүү мүмкүнчүлүгү рынокто конкуренцияга жооп бере алгандыгы, үчүнчүдөн социалдык-саясий маселелерди чечүү, бул тармактын эмгек ресурстарын көп талап кылуусу калктын иш менен камсыз кылуусунун өсүшүн, бекерчиликти жоюу жана коомдо туруктуулукту камсыз кыла алат.

Азыркы рынок мамилеринин калыптануу этабында аймактык жемиш-жашылча өндүрүшү-анын керектөө рыногуна керектүү көлөмдө жана сапатта келүүсүн турукташтырууда. Азыр бардык сезондо жемиш-жашылча продукцияларын өндүрүү жана кайра иштетүү продукциялары баардык Кыргызстандыктардын ден-соолуктуу тамактануусуна, витаминдерге бай азык-түлүктөрдү керектөөсүнө шарт түзүшү керек.

Жемиш-жашылча өндүрүшүнүн өзгөчөлүгү төмөндөгүдө;

- Жемиш-жашылчалар жылуулукту сүйүүчү продукциялар
- Жемиш-жашылча продукциясын алуу биологиялык синтез менен гана иш жүзүнө ашат
- Башка айыл-чарба продукцияларынан өзгөчөлөнүп, жемиш-жашылчалар эмгек күчүн көбүрөөк талап кылат
- Башка айыл-чарба продукцияларын өндүрүүдөн өзгөчөлөнүп территориялык бөлүнүүсү;
- Көпчүлүк жемиш-жашылчалар механикалык жана гидротермикалык таасирди жаман өткөрөт;
- Жемиш-жашылчалар жыйнагандан кийин тез арада айлана - чөйрөнүн таасири менен биохимиялык процесстерди тездетпөө үчүн изоляцияны талап кылат, б.а жемиш-жашылчалар тез бузулуучу касиетке ээ;
- Сактоонун өзгөчөлөнгөн талабын талап кылуу;

Жемиш-жашылча өндүрүшү экономикалык система катары өндүрүштүк жана товардык-акчалык мамилелердин жардамында иш жүзүнө ашат.

Азыркы убакта товар өндүрүүчүлөр өздөрүнө ыңгайлуу шартта өндүрүүнү көздөйт, ал эми соода-ортомчулук тарап болсо өздөрүнүн айланма активдерин бааларды көтөрүү менен толуктаганга аракет кылат, бирок анын кесепетинде товар айлануу каналын анын катышуучулары үчүн зыянга алып келет. Ушулардын баары алардын бири-бири менен макулдашпаганынан келип жатат.

Ош областында жемиш-жашылча өндүрүшү төмөнкү чарбалык субъектилердин жардамында өндүрүлүп жатат:

- Айыл- чарба ишканалары (айыл-чарба кооперативдери);
- Жеке көмөкчү чарбалар;
- Фермердик чарбалар;

Ал эми жемиш-жашылчалар төмөндөгүлөрдө колдонулат:

- Чекене соода
- Дыйкан базары;
- Дуң соода;
- Коомдук тамактануу жайлары;

Жемиш-жашылчаларды өндүрүү- сактоо, кайра иштетүү, сатуу жана керектөөнүн байланышын жеткирүү жана бөлүштүрүү процессинин жардамында иш жүзүнө ашып жатат.

Ошондуктан түшүмдү жыйноо, алгачкы кайра иштетүү жана упаковкалоо бири-бири менен ушунчалык байланышкандыктан, бул кыймылдарды бирдиктүү уюштуруу комплекси катары кароону талап кылат.

Жалпы тармактык максатты алсак, жемиш-жашылча өндүрүшү акыркы керектөөчүлөрдү жылдын бардык мезгилинде керектүү көлөмдө жана сапатта канаттандырышы керек. Ал үчүн жогоруда айткандай, аларды узакка сактоо-технологиялык татаал процесс, себеби жемиш-жашылчалардын 80-90 % бөлүгүн суу каптап турат.

Ошондуктан өлкөдө кайра иштетүү өндүрүшүн күчөтүү негизги маселелерден болуп саналат. Айыл-чарба жана кайра иштетүү ишканаларынын өндүрүштүк байланышын өркүндөтүү-аларды азык-түлүк рыногунун алдынданы негизги система катары өнүктүрүүнүн негизги шарты болуп саналат.

Жемиш-жашылча өндүрүшүнүн эффективдүү калыптануусу экономиканын маанилүү максаттарынын бири болуп саналып, агроөнөр жайды интеграциялоонун ордун жана маанисин көтөрөт.

Жемиш-жашылча продукциясынын керектөөчүгө чейинки аяктоочу этабы - анын сатуу чөйрөсүндөгү басып өткөн кыймылы болуп саналат. Өндүрүүдөн керектөөгө чейинки товардын кыймылынын убактысы жемиш-жашылчаларды сактоо убактысынан көп болбошу керек.

Ошондуктан көп убактыга сактоону уюштуруу мүмкүнчүлүгү сынары, жемиш-жашылча продукциясынын акыркы керектөөчүгө чейинки кыймылдын бардык иш-аракеттердин узактыгын кыскартуу-чон экономикалык мааниге ээ. Сатуу бөлүгүнө ушул убакыттын акыркы кыска гана бөлүгү калып, талаптын ыктымалдуу шартында туура пайдалануу зарыл.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап жемиш-жашылча өндүрүшүнүн көйгөйүн изилдөө менен төмөнкү схеманы сунуш кылабыз:

Жемиш-жашылча продукциясын өндүрүү- кайра иштетүү-сактоо- керектөө.

Бул схемадан туура келген чарбалык механизмди оптималдуу калыптандыруу жана түзүү суроосунун зарылчылыгы келип чыгат.

Өлкөбүздө жана Ош областында жемиш-жашылча рыногунун өнүккөн инфраструктурасынын начардыгы жемиш-жашылча комплексинин субъектилеринин ишмердүүлүгүнүн бири-бири менен макулдашбагандыгы менен байланыштуу.

Сатуу учурундагы кыйынчылыктар, даярдоочу жана соода уюмдардын монополизми, талап кылынган нормадагы пайданы камсыз кылуучу баа орнотуу системасы - жемиш-жашылчаларды өндүрүүнүн көлөмүнүн жана эгүү аянттарынын кескин кыскарышына жана атайын адистештирилген чарбалардын түйүнүнүн бузушулуна алып келген.

Азыркы учурда аталган мамилелердин катышуучуларынын ортосунда бири-биринен айырмаланган белги болуп менчикке ээ болуу укугу жатат

Ош областында жемиш-жашылча өндүрүшүнүн абалы жана өнүгүүсүн изилдөө үчүн статистикалык маалыматтын негизинде талдоо жүргүзөбүз [1]

Таблица № 1
Айыл-Чарбада Жемиш-Жашылча Продукцияларын Дун Чыгаруунун Көлөмү
(млн. сом)

	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
Жалпы айыл-чарба	63283, 8	72103, 1	89736, 5	112017, 1
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк	34496, 3	40739, 4	50436, 4	63137, 5
Анын ичинен: Жашылча	4821, 4	6058, 4	8679, 6	10513, 1
Бакча өсүмдүктөрү	609,7	587,5	821,8	1279, 7
мөмө-жемиш	2383, 3	3386, 0	3488, 2	5282, 5
Ош областы Жалпы:	12039, 3	13121, 2	16892, 4	21399, 2
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк	6569, 4	6974,0	9509, 9	11927,1
Анын ичинен: Жашылча	580,2	790,3	1067,7	1390,7
Бакча өсүмдүктөрү	155,7	99,5	212,6	312,4
мөмө-жемиш	772,1	806,1	843,1	1395,5

Ош Областында Жемиш-Жашылча Продукцияларын Өндүрүүнүн Салыштырмалуу Салмагы

Жылдар	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
К.Р.				
Дун өндүрүүнүн салыш.салмагы (%)	19,0	18,2	18,8	19,1

Таблица № 2
Айыл Чарбада Жемиш-Жашылча Продукцияларын Өндүрүү (миң. тонна)

	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
Жашылча	736,6	761,3	789,8	822,6
Бакча өсүмдүктөрү	85,8	97,7	119,1	124,4
мөмө-жемиш	146,7	186,6	180,5	185,4
Ош областы				
Жашылча	97,5	100,2	114,0	117,3
Бакча өсүмдүктөрү	21,3	23,8	28,8	26,9
мөмө-жемиш	39,9	43,4	42,6	44,1

Ош Областында Жемиш-Жашылча Продукцияларын Өндүрүүнүн Салыштырмалуу Салмагы

Жылдар	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
Жемиш-жашылча продукцияларын өндүрүүнүн салыштырмалуу салмагы (%)	13,2	13,2	14,4	14,3

Таблица № 3
Айыл Чарбада Жемиш-Жашылча Продукцияларынын Түшүмдүүлүгү
(1 гектардан центнер менен)

	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
Жашылча	174	176	178	177
Бакча өсүмдүктөрү	190	193	198	199
мөмө-жемиш	35,6	45,3	42,6	42,6
Ош областы				
Жашылча	161	162	167	168
Бакча өсүмдүктөрү	164	165	165	169
мөмө-жемиш	52,5	57,2	54,9	56,2

Таблица № 4
Айыл Чарбада Жемиш-Жашылча Продукцияларын Сатуу (тонна)

	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
Жашылча	490500	537262	708279	449805
Бакча өсүмдүктөрү	76255	86155	105757	118068
мөмө-жемиш	84267	107373	87696	121928
Ош областы				
Жашылча	53048	53567	118479	58561
Бакча өсүмдүктөрү	18705	19882	27516	26885
мөмө-жемиш	26282	27363	23431	25202

Таблица № 5
Ош Областында Жемиш-Жашылча Продукцияларын Сатуунун Салыштырмалуу Салмагы

Жылдар	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.
Жемиш-жашылча продукцияларын сатуунун салыштырмалуу салмагы (%)	10,8	10,0	16,7	13,0

Ош областында жемиш-жашылча өндүрүшүн эффективдүү жүргүзүү жана түшүмдүүлүгүн көтөрүүнүн негизи катары заманбап ресурстук технологияларды кенири колдонуу эсептелет.

Ал үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- жемиш-жашылча өндүрүшүн заманбап илимий- тастыкталган системанын негизинде уюштуруу. Мында негизинен айдоо аянттарынын түзүмүн өркүндөтүү, оптималдуу себүү жана жемиш-жашылчалардын жаны сортторунун генетикалык мүмкүнчүлүгүн эффективдүү колдонуу чон мааниге ээ;
- машина-трактордук паркты кайрадан жандандыруу жана айыл-чарба машиналарынын технологиялык комплексин калыптандыруу зарыл;
- Машина-трактордук станцияларды өнүктүрүү аркылуу заманбап жогорку өндүрүмдүү айыл-чарба техникаларын эффективдүү колдонуу керек;

Жемиш-жашылча өндүрүшүн ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн тармактын жогорку квалификациялуу кадрлар менен камсыз болуусу керек жана эмгекчилердин жогорку эмгек өндүрүмдүүлүккө болгон кызыкчылыгын арттыруу керек.

Айыл-чарба эмгегин туура эмес уюштуруу, анын төмөнкү айлык акысы, механизациялоонун талаптагыдай эмес даражасы, айылдарда социалдык чөйрөнүн начар абалы калктын эмгекке жарамдуу бөлүгүнүн, б.а жаштардын Россия, Казакстан ж.б мамлекеттерге миграциясына алып келди.

Жогорудагылардын баары өлкөбүздө жакын арада жемиш-жашылча өндүрүшүн комплекстүү өнүктүрүүнүн системасын жана стратегиясын түзүүнү жана практикалык жүздө ишке ашырууну талап кылат.

Ал үчүн өлкөбүздө саясий стабилдүүлүктү жана тынчтыкты камсыз кылып, ата мекендик өндүрүүчүлөр жана инвесторлого шарт түзүп, женилдиктерди берүү маселесин улантуу керек.

Колдонулган Булактар:

1. Жылдык басылма, КР улуттук. стат. комитети «КР айыл чарбасы» Бишкек 2009 ж.
2. КР социалдык-экономикалык абалы, Бишкек 2008 ж.
3. «Кыргыз Республикасынын экономикасы» окуу куралы, Т. Койчуев ж.б. Бишкек 2003 ж.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ДАВРИДА ИЖТИМОЙ СИЁСАТ

МИНАВАР САЙДУЛЛАЕВНА НАРМУРЗАЕВА *

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий сиёсатнинг категориялари: иш ҳақи, ишсизлик, иш билан бандлик ва ижтимоий ҳимоя қилишида давлат кафолатлари ўз ифодасини топган. Республикада шу йўналишида амалга оширилаётган тадбирлар жадвал ва диаграммаларда акс эттирилган.

Давлат ижтимоий кафолатларни белгилашда муҳтожларни қўллаб-қувватлаш, оила фаровонлигини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиши лозим. Шунингдек, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш иқтисодий муаммолар билан боғлиқ ҳолда ҳал қилиниши керак.

Барча ислохотларнинг-иқтисодий, ижтимоий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат бўлиши керак. Бозор иқтисодиётига ўтамиз дейилгани билан дарров бозор иқтисодиёти яралиб қолмайди. Аниқроғи, бозор иқтисодиётига ўтамиз деб эмас, балки бозор иқтисодиёти асосларини яратамиз, деб айтиш мантиққа тўғри келади. Лекин бундай деб айтиш учун, аввало, бозор иқтисодиёти нима деган саволга жавоб топиш ва уни халққа тушунтириш зарур. Бозор иқтисодиётида меҳнат, ишбилармонлик ва тадбиркорлик билан бир қаторда соғлом рақобат муҳим роль ўйнайди. Давлат ишлаб чиқаришни юксалтириш билан биргаликда шахснинг камол топиши, унинг фаровонлигини таъминлаш ҳақида доимий ғамхўрлик кўрсатиши, ижтимоий сиёсатни тўғри йўлга қўйиши керак.

Ижтимоий сиёсат муаммолари бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларнинг асосий масалаларидан ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ўз-ўзидан, автоматик равишда ижтимоий алоқаларни йўлга қўя олмайди. Шунинг учун бозор иқтисодиётида, ҳатто ривожланган давлатларда ҳам халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги муаммолар давлат томонидан ечилади. Иқтисодий жараёнларни давлат йўли билан тартибга солиш молия-кредит, солиқ, валюта сиёсати ва бошқа тадбирлар асосида амалга оширилади. Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг асосий функциялари - мамлакат мудофааси, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, мамлакат фуқаролари ҳуқуқларини таъминлаш, ночор аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимлари ишлашини таъминлаш орқали бажарилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари қатори қирғизистонда ҳам ижтимоий сиёсат давлат маҳаллий органлари ва вазирликлар томонидан олиб борилган, шунингдек, ижтимоий сиёсатнинг шаклланишида жамоат ва нодавлат ташкилотларнинг ҳам фаол иштироки бор.

Ўтиш жараёнидаги тажриба кўрсатган қийинчиликларни таҳлил этган қирғизистон ҳуқумати аҳоли турмуш даражаси кескин пасайиб кетишининг олдини олиб, иш ҳақини индексациялаш, нафақалар, пенсиялар ва компенсация тўловларини оширишга ҳаракат қилди. Бунда мавжуд шароитдаги баҳолар ва уларни эркинлаштиришдаги ўзгаришлар имкон қадар ҳисобга олинди.

Ҳукумат тақсимот ва қайта тақсимот муносабатларидан фойдаланиб, аҳолининг турмуш шароитларини яхшилаш масаласига эътибор қаратиб келди.

* Жалолобод Иқтисодиёт ва ишбилармонлик университетининг иқтисодиёт кафедраси доценти.

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида тўла иш билан бандликни ўз-ўзидан таъминловчи восита йўқ. Ялпи талаб ва ялпи таклиф бир-бирига мувофиқ бўлган шароитда ҳам аҳолининг ҳақиқий бандлик даражаси тўла иш билан бандликдан кичик бўлади. Ўз навбатида яратилган ялпи миллий маҳсулот имкониятдаги ялпи миллий маҳсулотдан оз бўлади. Шундай экан, узоқ давр давомида аҳолининг анча миқдори ишсиз қолади. Шу боисдан мазкур масалада давлатнинг иқтисодиётга аралашуви зарурдир.

Бу борада Ж. М. Кейнснинг назарияси алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича, давлат тўла иш билан бандлик учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириши зарур:

- * Давлат маблағлари ва улар ҳажмининг ортиши янги иш жойларини ташкил этиш имкониятларини яратади;
- * Давлат инвестицияларни иқтисодиётга йўналтириб, иш билан бандликнинг юқори даражасини таъминлашга ҳаракат қилади;
- * Мамлакат марказий банки пул сиёсатини ўтказиб, бериладиган кредит-ларнинг фоиз даражасини бошқариб туради.

Бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатларда табиий ишсизлик мавжуд бўлиб, бу нарса аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда маълум муаммоларни яратади. Давлатнинг узоқ даврли тадбирлари табиий ишсизликни камайтира олмайди. Қисқа муддатли даврларда давлат инфляция даражасини кўтариб, табиий ишсизликни пасайтириши мумкин. Маълум вақт ўтганидан кейин ишсизлик даражаси яна ортиб, янги муаммоларни келтириб чиқаради.

Ишсизлик бозор иқтисодиётига хос бўлган ижтимоий-иқтисодий воқелик бўлиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ўзига иш топа олмаган бир қисмининг нисбий ортиқчалигидир. Халқаро меҳнатни ташкил қилиш ташкилотининг таъбирига кўра, инсон ишлашни хоҳласа, ишлашга лаёқати бўлса, аммо иш ўрнига эга бўлмаса, у ишсиздир.

Бозор иқтисодиётини ишсизлик ишчи кучига талаб ва таклифнинг ўзаро алоқаси натижасидир. Ишсизлик илмий-техника тараққиёти натижасида ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши билан иқтисодиётнинг тармоқ тузилишининг ўзгаришида, ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши ва бошқа ижтимоий-иқтисодий жараёнлар таъсирида ишчи кучининг малакаси, сифати, интенсивлигига нисбатан талабларнинг кучайиши туфайли вужудга келади.

Ишсизликнинг давом этиши хронологик тарзда аниқланиб, маълум бир даврдаги ишсизларнинг ишчи кучига нисбати билан белгиланади. Бу кўрсаткичларни қараб чиқиб, меҳнат бозори ва иш билан бандлик тўғрисида маълумотларни билиб олиш мумкин.

Иш билан бандлик масаласида икки йўлдан бирини танлаш мумкин:

1. Юқори даражадаги ишсизлик ва баҳоларнинг тез ўсиши билан энг юқори имконият даражасида иқтисодий ўсишга эришиш мумкин.
2. Маълум бир кичик даражадаги ишсизлик билан баҳоларнинг маълум ҳолатига эришилади.

Ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олган Жанубий Кореяда бозор муносабатларига ўтиш дастурининг асосчиси профессор Шин суҳбат чоғида: «Агар бозор муносабатларига ўтишдаги ҳамма иқтисодий муаммоларга бир тирик тана деб қарасак, бу танада ўз вақтида олдини олиш лозим бўлган энг оғир жароҳат - бу нарх-наво масаласидир», - деб айтган эди. Шу сабабли бозор иқтисодиёти шароитида нарх-наво соҳасида либерал сиёсат юритилса-да, давлат бу масалани маълум даражада йўлга солиб туриши талаб этилади. Масалан, нефть ва газ захиралари катта бўлмаган қирғизистондек мамлакат учун ёнилғи-мойлаш материаллари баҳосининг ортиши оғир оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Айни пайтда худди шу ҳол кузатиляпти. Россия ва қозоғистондан олиб келинадиган бензин ва солярка баҳосининг ортиб кетиши ҳозирдан қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Таникли иқтисодчи олим Р. Усмонов таъкидлаганидек, бозор иқтисодиёти мафкура эмас. У алоҳида шахснинг ва жамоатнинг турмуш фаровонлигини, гуллаб яшнашини таъминловчи, ишда синовдан ўтган услуб ва йўл-йўриқлар мажмуидан иборат бўлиб, ўз-ўзини бошқарадиган тирик организмдир.

Бозор иқтисодиётида меҳнат бозорининг давлат томонидан бошқарилиши ўз ичига қуйидаги тадбирларни олади:

- Ишчи кучини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш дастурларини амалга ошириш;
- Иш билан бандликни ва иш жойларини кўпайтиришни рағбатлантириш;
- Ишчи кучи ёллашга ёрдамлашиш дастурларини тузиш, ишсизлик нафақасини жорий этиш;

Меҳнат биржаси ишчи кучини ёллаш бўйича ишчилар билан тадбиркорлар ўртасида воситачилик қилувчи ташкилотдир. Меҳнат биржаси ишсизликни йўқота олмайди, аммо тадбиркорларга ишчи кучини ёллаш бўйича ёрдам кўрсатиб, ишсизларга ишга ўрнашишларида кўмаклашади.

Меҳнат биржалари бир қатор вазифаларни бажаради. Жумладан, ишсизларни ишга жойлаш бўйича хизмат, иш жойини ўзгартириш бўйича ёрдам, ишчи кучи бозоридаги талаб ва таклифни аниқлаш, мамлакат минтақалари бўйича иш билан банд бўлган аҳолининг турли кўрсаткичлар бўйича ҳолати, ёшларнинг касб-ҳунарга интилиши, ногиронларни ўқитиш ва ишга жойлаштириш, ишсизларга нафақа бериш (ишсизларни рўйхатга олиш), иш жойларини аниқлаш, ишламоқчи бўлган одамларнинг малакасини ошириш ва бошқалар.

Маълумки, бозор шафқатсиз бўлиб, инсонга ҳар доим меҳнат қилиш ҳуқуқини, даромад олиш ва ижтимоий ҳимояда бўлиш кабиларни тўла таъминлашга кафолат бермайди. Шунинг учун давлатнинг миллий ялпи маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлашдаги иштироки зарур. Давлат, асосан, давлат бюджети орқали миллий ялпи маҳсулотни қайта тақсимлаш билан жамиятдаги ижтимоий вазиятни юмшатишга ҳаракат қилади.

Республикамизнинг 2005-2009 Йиллардаги Макроиктисодий Кўрсаткичлари

	2004 йил	2009 йил	2009 йилда 2004 йилдагига нисбатан
Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), млрд сом ҳисоб-бида	94,4	196,4	2 баравар ўсган
ЯИМ аҳоли жон бошига АҚШ долларида (шу йилнинг ўртача квартал курси бўйича ҳисобланган)	436	888	2 баравар ўсган

Аҳоли турмуш фаровонлиги дейилганда, биринчи навбатда одамлар харид қобилиятининг ортиши, таклиф қилинган турли хизматлардан фойдаланишга бўлган имкониятлари, уй-рўзгор буюмлари, техника воситаларини қўлланиш даражаси тушунилади. Тадқиқ қилинаётган даврни олиб кўрадиган бўлсак, қирғизистон аҳолиси юқоридаги кўрсаткичлар бўйича анча илгарилаб кетганига гувоҳ бўламиз. Республикада кейинги тўрт йилда турар жой қурилиши ҳажми 1,7 марта ошган.

Банк тизимининг асосий кўрсаткичлари ҳам бозор иқтисодиёти давридаги ижтимоий сиёсат ютуқларидан дарак беради. Буни сўнгги тўрт йилда омонатлар миқдорининг 5,2 марта ўсганидан билиш мумкин. Бу вақтда юридик шахсларнинг банклардаги омонатлари миқдори 5,9 млрд сомдан 23,56 млрд сомга, жисмоний шахсларга қарашли омонатлар миқдори эса 2 млрд сомдан 9,61 млрд сомга етган. Айтилган даврда миллий валютанинг ҳисоб курси 8,04 фоизга камайган, холос. Бу Марказий Осиё давлатлари ичида яхши кўрсаткичдир.

Кўйидаги Жадвал 2005-2009 Йиллар Оралиғида Қирғизистон Фуқароларининг Фаровонлиғи Қандай Ўсганлиғини Яққол Кўрсатади:

Кўрсаткичлар	01.01. 2005	01.01.2009	2009 йилда 2004 йилдагига нисбатан
Хусусий автомобиллар сони, мингта	244,0	410,2	1,7 баравар ўсган
Уяли алоқа абонент номерларининг сони, мингта	243,4	3,900,0	16 баравар ўсган

Йўллар сифати ҳам аҳоли турмуш даражасининг зарурий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Агар 2005 йилнинг 1 январига қарата йўлларни таъмирлаш учун 185,0 миллион сом сарфланган бўлса, 2010 йилга келиб бу рақам 1,655,0 миллион сомни ташкил қилди. Бундан кўриниб турибдики, тўрт йилнинг ичида автомобиль йўллари қуриш ва уларни таъмирлашга олдингига қараганда 8,9 марта кўп маблағ ажратилган. Ўтган давр ичида янги қурилган ва таъмирланган йўллар олдингига нисбатан 5 марта ошди. Асфальт-бетон ётқизилган йўллар 23,7 марта кўпайди.

Йўллар сифатининг янада яхшиланиши кутиляпти. Яқинда республикамизнинг жанубий вилоятларига қР транспорт ва коммуникация вазири вазифасини бажарувчи Э. Исаков ташриф буюрди. У вилоятлар раҳбарлари билан шу хусусда фикрлашиб, йўллар қуриш, уларнинг сифатини яхшилаш учун маблағ ва техника воситалари етарли эканини айтди.

Ўш-Бишкек йўлининг бугунги аҳволи кўпчиликни қониқтиради, аммо бу бош трасса билан туташган шаҳар ва туманлардаги ички йўлларнинг аҳволини яхшилаш бўйича ҳали кўп иш қилиниши керак. Бундан ташқари, республикамизнинг катта шаҳарларидаги ички йўллар ҳам таъмирга мухтож бўлиб қолган. Республикамиз пойтахтида бундай йўлларни таъмирлашга киришилган.

Бундай ўзгаришларга республика бюджетининг тўхтовсиз ўсиб бораётганлиғи туфайли эришилмоқда. Давлат бюджети 2010 йилда 55,3 млрд сомга етди. 2004 йилда бу кўрсаткич 18,1 млрд сомни ташкил қилган эди. Демак, беш йилнинг ичида давлат бюджети кўлами 3 баравар ортган.

Юқорида келтирилган рақамлар республикамиз аҳолисининг турмуш шароитларини яхшилаш, яъни ижтимоий ҳимояни кучайтириш учун яхшигина имкониятлар мавжудлиғидан дарак беради.

Ижтимоий ҳимоя мамлакатдаги фуқароларнинг ёши, аҳолининг ижтимоий ҳолати (ишчилар, хизматчилар, ёлланиб ишловчилар, деҳқонлар, тадбиркорлар ва бошқалар), меҳнат шароитлари, аҳоли даромадлари каби омилларга боғлиқдир. Бозор иқтисодиётига асосланган ҳар бир жамиятда ижтимоий сиёсатнинг ўз йўналиши ва ижтимоий таъминот тизими шаклланган.

Республикамизнинг 2009 Йилги Давлат Бюджетини 2004 Йилги Давлат Бюджетига Таққослаганда Қўйидаги Ўсишларни Кўриш Мумкин:

Республика бюджетининг ялпи ҳажми	15954,9	50658,7	3,2 баравар ўсган
Соғлиқни сақлаш	646,6	5472,6	8,5 баравар ўсган
Жамоат тартиби ва хавфсизликни таъминлаш	1194,5	4154,3	3,5 баравар ўсган
Фан ва таълим	1643,5	4780,7	2,9 баравар ўсган
Мудофаа	1604,2	2263,1	1,6 баравар ўсган
Ижтимоий ҳимоя	2441,6	5188,7	2,1 баравар ўсган

Шуни айтиб ўтиш керакки, қирғизистон иқтисодиёти ҳам худди қўшни мамлакатларникига ўхшаб ягона иқтисодий ҳудуддан ташқарида ривожланишга маҳкум этилган. СССРнинг парчаланганига йигирма йил бўляпти, республикамиз кўплаб хом ашё турлари, тайёр маҳсулотларни яқин ва узоқ хориждан олиб келишга мажбур. Бу эса нарх-навонинг кўтарилиши, хизматларнинг қимматлаб кетишига сабаб бўлмоқда.

Р. Усмонов ўз рисоласида бунга бир жонли мисол келтиради. Уларнинг Хонободдаги асал қадоклаш цеҳига шиша идишлар керак бўлиб қолади. Шиша идишларни Украинанинг Луганск шаҳридан олиб келиш керак эди. Уларга эса қувурлар керак экан. қувурни Россиянинг Вика шаҳридан топишади. Викаликларга автошина керак экан. Автошина қозоғистоннинг Чимкент шаҳридан топилади. Аммо чимкентликлар кўп миқдорда рухли оқ тунука олиб келинлар, дейишади. Оқ тунука учун Магнитогорск металлургия заводига боришади. Тунукани гўштга алмаштиришга рози бўладилар. Гўшти бизнинг қирғизистондан оладиган бўлишади, аммо уларга ДВП ва ДСП керак экан. Буларни Томск шаҳридан гаплашишади. Улар асал олиб, ўрнига ДВП ва ДСП бердилар. ДВП, ДСПни Томскдан олиб келиб, Жалолободдан гўшт олишади. Гўшти Магнитогорск шаҳрига етказишиб, оқ тунукани Чимкентга олиб келишади. Чимкент берган автошиналарни Викага олиб бориб топширишади. Викадан олинган қувурни Луганск шаҳрига олиб боришиб, у ердан ўзларига керакли шиша идишларни оладилар.

Энди бир тасаввур қилиб кўринг. Наҳотки, шунчалик қийин йўлни босиб ўтиш зарур бўлса? Бунга кетган меҳнатни, азобни, тузилган шартномаларни ва бошқа майда-чуйда нарсаларни ўйлаб кўрсангиз, бундай усулдаги бартер асосида ҳар қандай гуллаб яшнаётган корхона хонавайрон бўлиши аниқлиги кўзга ташланади.

Бизда бундай кўриниш йўқ, деб ҳеч ким айта олмайди. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар жуда кўп тайёр маҳсулотларни юртимизга олиб келгунча катта қийинчиликларни бошдан кечирмоқдалар. Тошқўмир, қизилқия шаҳарларидаги заводларнинг ишлаб кетмаётганлиги, Жалолободда бир эмас, иккита нефтни қайта ишлаш заводи ҳам ашёнинг йўқлиги ёки камлигидан ишламай турганлиги иқтисодиётимизга катта зарар етказмоқда. Бекор турган корхоналар ишлай бошласа, минглаб одамлар иш билан таъминланиши, ўзларининг турмуш шароитларини яхшилаб олишлари турган гап. Бу билан солиқларнинг тушиши яхшиланиб, давлатнинг самарали ижтимоий сиёсат юритиш имконияти ортмасдан қолмайди.

Қирғизистон Республикаси Марказий Осиё мамлакатлари ичида биринчи бўлиб ўзининг миллий валютасига ўтиши муносабати билан пул-кредит сиёсатида катта эътибор билан қаради. Зарар билан ишлайдиган корхоналарни хусусий шахсларга сотди. Кўпчилик корхоналар ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Банк кредитлари талаб ва таклиф қонунияти асосида баҳолана бошлади. Натижада дастлабки пайтларда иқтисоди кескин қисқара бошлаган қирғизистонда соғломлашиш куртаклари кўзга ташлана бошлади.

Бозор иқтисодиётига асосланган ҳар бир жамиятда ижтимоий сиёсатнинг ўз йўналиши ва ижтимоий таъминот тизими мавжуддир. Жумладан, давлатимиз ижтимоий дастурларни ишлаб чиқиб, уларни амалга ошириш учун юқорида кўрсатилган маблағларни ажратган. Бу ажратмалар жамиятнинг ишлаётган аъзоларини ижтимоий ҳимоя қилиш, ишсизларга қўллов кўрсатиш, пенсионерлар ва бошқа ёрдамга мухтож бўлганларнинг турли коммунал тўловларини енгиллаштириш учун йўналтирилади.

Бозор иқтисодиётининг асосий категорияларидан бири иш ҳақи бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ҳамма жараёнларида муҳим ролг ўйнайди. Ишчи кучининг қийматини ёки баҳосини белгилаш, яъни иш ҳақи даражасини аниқлаш ўзига хос ва мураккаб масала бўлиб, энг аввало, муайян иқтисодий тараққиёт даражасида ишчи ва унинг оиласининг нормал яшashi учун зарур товарлар ва хизматлар қийматини билдиради. Унга яна ишчининг ижтимоий-маданий эҳтиёжлари ҳам қўшилади. Бунга мамлакатнинг маданий, табиий, миллий хусусиятлари таъсир кўрсатмасдан қолмайди.

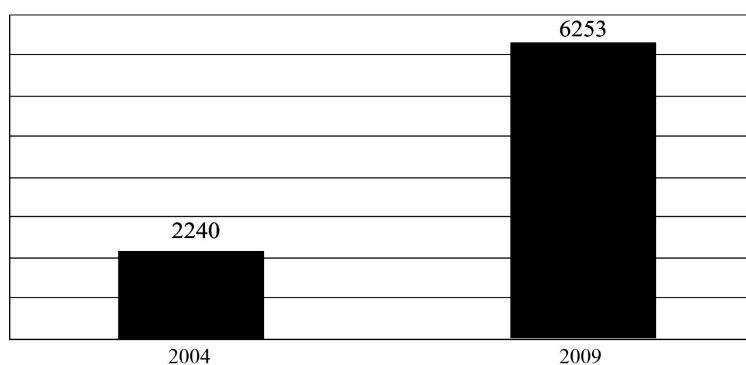
Энг кам иш ҳақи, тирикчилик минимуми тушунчалари иш ҳақининг, даромаднинг куйи чегараларини ифодалайди. Агар даромад жон бошига бу белгидан пасайиб кетса, оила қашшоқ ҳисобланади. Демак, иш ҳақининг ўрни ва, умуман, оила даромади даражаси ундаги жон боши ва ишловчилар сонига боғлиқдир.

Жамият ривожланиб, фан-техника ва технология ўсиб боргани сайин малакали ишчи кучининг кадри, унга бўлган талаб ортиб боради. Бу эса, ўз навбатида ишсизликнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Шунинг учун ишчи кучини сон ва сифат жиҳатидан жамият талабаларига мувофиқ суратда тайёрлаш ва иш билан таъминлаш муҳим ижтимоий-иқти-

содий масаладир. Мамлакат иқтисодий тараққиёти даражаси қанчалик юқори бўлса, миллий ялпи маҳсулот ва миллий даромад қанча кўп бўлса, иш ҳақи ва унинг оила даромадидаги ҳиссаси шунча юқори бўлади.

Истеъмолчиларнинг даромади бозор иқтисодиётида муҳим роль ўйнайди. Кўпчилик шахслар даромади уларнинг меҳнатига боғлиқ. Масалан, шифокорлар, ўқитувчилар, ишчилар, сотувчилар ва бошқа одамлар меҳнатлари эвазига иш ҳақи оладилар ва даромадларига яраша турмуш кечирадилар. Тўлов ёки даромадлар миқдорининг кўтарилиб-пасайиб туриши истеъмолчиларнинг ўзлари учун керакли бўлган ноз-неъмат ва хизматлар учун тўлашга тайёр бўлган пуlining миқдорига таъсир кўрсатади. Бу эса ўз навбатида ишлаб чиқариш миқдорининг кўпайишига ёки камайишига олиб келади. Истеъмолчининг харажатлари маҳсулотга бўлган талабнинг пул билан таъминланган асосий қисмидир.

Қирғизистонда 2005-2011 йилларнинг 1 Январига Қарата Ўртача Ойлик Номинал Иш Ҳақи (Сом)

Ойлик пенсия ва нафақаларнинг ўртача миқдори олиб борилаётган ижтимоий сиёсат самардорлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Статистикага назар ташлайдиган бўлсак, товон пулларини ҳисобга олмаганда, 2004 йилда бундай тўловларнинг ўртача миқдори 668 сомга тенг бўлганини, 2010 йилга келиб эса 2036 сомга кўтарилганини кўрамыз. Беш йилда пенсия ва нафақаларнинг ўртача миқдори уч мартадан кўпроқ ўсган.

Ижтимоий ҳимоя даражаси ҳар бир мамлакат тизими самардорлигини аниқлайдиган омилдир. Давлат бугунги кунда юқорида таъкидланган барча тадбирлардан ташқари ўзининг пул-кредит сиёсати, солиқ ва бошқа йўллар билан ишсизликни бошқариш, иш билан бандлик даражасини ўстириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш учун ҳаракат қилмоқда. Ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос вазиятга биноан танлаган йўли турлича самара бермоқда.

Хулоса қилиб айтганда, аҳолини ижтимоий ҳимоялашда давлат маблағлари билан бир қаторда меҳнат уюшмалари, фирмалар, хайрия ташкилотлари, шахслар ҳамда уларнинг жамғарма маблағларидан фойдаланилмоқда.

Давлат ижтимоий кафолатларни белгилашда аҳолининг мухтож табақаларини аниқлаши ва қўллаб-қувватлаши, ўз кучи билан оила фаровонлигини таъминлашга интилувчи шахслар учун тегишли шароитлар яратиши лозим. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масалалари ижтимоий-иқтисодий муаммолар билан узвий боғлиқ ҳолда ҳал қилиниши керак.

Қўлланилган Адабиётлар:

- Абдималиков К., «Қирғизистон иқтисодиёти», Бишкек, 2007 йил.
 Ҳайитов А., Ф. Ж. Жалолов, «Бозор иқтисодиётининг шаклланиш асослари», Тошкент, 2002 йил.
 Усмонов Р., «Бозор иқтисодиёти ҳақида суҳбатлар», Тошкент, 1994 йил.
 Дискин И. В., «Ижтимоий-иқтисодий ўсишнинг стратегияси ва маданияти», Москва, 2007 йил.
 Қирғизистон Халқининг, Бирдамлик курултойи материаллари, Бишкек, 2010 йил.

ЖАХОНДА ГЛОБАЛ ПРОЦЕССЛАР ВА УНИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТГА ТАЪСИРИ

К. К. НУМОНОВ* - АСИФ ЙУЛДОШ**

Купчилик мутахассисларнинг фикрига кура, ҳозирги даврда жаҳон ҳамжамятида глобаллаш процесслари қўлланилмайдиган соҳани узи йук. Айтиш мумкин, охириги ўн йилликнинг яримида жаҳон иқтисодиёти глобал революциясини бошдан кечирди. Қўп процессларда ўзгарувчан характерлат пайдо бўлиб хилма хил шакиллари кўриб чиқилди. Шулар жумладан оддий назария асбоблар жаҳон иқтисодиётида янги қуринишларни баҳоланишидир.

Илмий изланишларда глобаллаш муаммоси ХХ аср 90 йиллар бошланишидан бери муҳокама қилинмоқда. Шунинг учун, ушбу йилларни асосий изланиш вақти деб белгиланади. Илмий томондан ушбу қуринишни позитив ва негаив тоонларини қарамақаршилиқ ва муаммоларни аниқлашда ҳаракат қилоқда. Шунинг билан биргаликда келгусида ишлатилишини исботламоқда. Асосий диққатни глобаллаш процессини иқтисодий, геонolitik, маданий, ижтимоий аспектларига қаратмоқда. Қоидага асосан, изланиш диққати жамоа ҳаётини айим томонларига қаратмоқда. Биринчилар қаторида таҳлил қилинадиган нарса бу иқтисодиётдир.

Иқтисодиётдаги глобаллаш ҳужалиқ ҳаётини яқиндан урганиб чиқиши ва ҳар бир мамлакатлар алоҳида қуриб чиқиши зарур. Дунё миқёсида ҳам қерақигини исботлапти, масалан:

- Ишлаб чиқаришда янги факторлар пайдо булиши;
- Ҳалқаро бойланишларни янги функциялари;
- Ҳалқаро молия-кредит ва қимматбаҳо операциялари;
- Ҳалқаро бойланишларни узғаришларини ҳисобга олганда.

Ушбу ҳаракатларда ҳалқаро иқтисодий бойланишларда янги системаси пайдо булиши аниқланмоқда, келгусида жаҳон иқтисодиёти тулик ва бирдамликка олиб боради.

Бизнинг сайёрамизда мутахассисларни ва аҳолини глобаллашга муносабати бир хил эмас, айрим пайтларда умуман қарама қаршилиқларга дуч қеляпти. Ушбу муносабатлар глобаллаш процесслари дунё иқтисодиётига ҳавф келтириши билан боғлиқ, айримлари эса иқтисодиётни янада узишига замин яратмоқда.

Ҳақиқатан, глобаллашни натижалари позитив ва негаив натижаларга олиб қелиши мумкин, бошқа унга қарши ҳаракат йук.

Бизнинг қуз қарашимиз буйича дунё глобаллаш процесси иқтисодиётни бир бирига боғлиқлигини ва бир бирига тобейлигини қурсатиб берди. Келгусида дунё иқтисодиёти умумий савдо бозорига, маиший хизматларига, қапталига, ишчилар қучига ва билимига айлаиб қетиши мумкин.

Глобаллаш процесслари дунё иқтисодиётига тегишли ҳар бир соҳани айлаиб қикади, уларни орасида:

* и.ф.н. доцент Иқтисодиёт ва тадбирқорлик университетте Жололобод ш. Қирғизстон республиқаси.

** и. д. доцент Иқтисодиёт ва тадбирқорлик университетте Жололобод ш. Қирғизстон республиқаси.

- Ташки халқаро жаҳон савдо бозори хизматлари, технологиялари;
- Халқаро ишлаб чиқариш ҳаракати (ишчилар кучи, капитал, ахборот);
- Халқаро молиявий кредит операциялари молиявий ёрдам, халқаро иқтисодий боғланишларнинг кредит ва қарзлари, қимматбаҳо қозғалар операциялари махсус финанс асбоб усқуналари, валюта операциялари;
- Ишлаб чиқариши, илмий назарий, технологик ахборот бирдамлиги.

Айтиб кетиш керак ки, глобаллаш процессларидан кейин қуйидагилар бўлиши мумкин:

- Регионал процессларни тезлаб кетиши;
- Мамлакатлар иқтисодий эркинлиги, ҳозирги пайтда бутунлай хужалик фаолиятлари либераллаштирилмаган;
- Хохлаган бозорига ҳамма қатнашчилар кириши мумкинлиги;
- Молиявий ва савдо сотик операцияларни амалга ошириш қоидалари ва миқдори;
- Савдо сотик бозорларни назорати ва тартибга келтириши;
- Капитални утқазининг стандарт талаблари, ҳамда жаҳон тулов ҳисоблар тартибига стандарт талаблари;
- Индустрія замони бошланиши билан жаҳон иқтисодиёти жараёни мамлакатлар орасида технологик айрилиш қучайиб кетиши мумкин. Ривожланган мамлакатлар технология томондан 4-5 поғонага юқори бўлиши мумкин, ортача ривожланган мамлакатлар эса 3-4да, қолоқ мамлакатлар эса индустріягача технологиясигача эга бўлиб қолишади.

Ушбу юқорига чиққан мамлакатлар энг сифатли технологияларни ишлатади ва ривожланмаган мамлакатларга илмий маҳсулотини сотади (мисол учун - компьютерлар дастурларини тайёрлаш, уяли телефонлар, космос билан боғланиш маҳсулотлари в.х.), шунинг билан биргаликда савдо сотик орқали юқори миқдорда фойдасини олади.

- Ишлаб чиқариш жараёнини бир хил бўлмаслиги сабабли ҳозирги вақтда хал қилинмаган айрим саволлар қолган, уларни айримлари-глобализация жаҳонни бир хилликка ёки ҳар хил қуринишларга олиб келадими?
- Тасдиқлаш бўйича иқтисодиёт глобаллашлигини энг асосийси бу автоматизация ва интеграциялаш. Ушбу асос “Нейсбитт парадокси”да узини аксини топди. “Глобаллаш иқтисодиёти юқори поғоналарга чиққан сари унинг қичик қатнашчилари қучайишади.” Дж. Нейсбитт айтиши бўйича бир томондан сиёсий мустикалликка ва уз-узини бошқаришига, иккинчи томондан - иқтисодий альянсларни ташкил этиши.
- Глобаллаш парадокси шунда-ки, жамоа ичида бирдамлиги қанча бой ва қучли бўлса, шунча уларни иқтисодий ва ижтимоий поғонаси яхшиланади. Қанча тулик ички ресурслар ишлатилса шунчалик мувоффақиятли ва сифатли интеграцион боғланишлар ишлатилади, ҳамда глобал савдо-сотик бозорига урганиши осон бўлади.

Биз айтиб утганимиздек, жаҳон иқтисодиёти глобаллаш процесслари ҳар хил баҳоланади. Ушбу процессга ҳар хил муносабатини нафақат олимлар, экспертлар, мутахассислар, оддий халқ ҳам билдирмоқда. Глобаллаш процесслари асосан ривожланган мамлакатлар томонидан қулланилмоқда. Қолоқ мамлакатларда эса ҳавф тугдирмоқда. Бу эса глобаллаш ютуқлари тенг бўлинмаганлигини билдиради. Шунинг учун асосий саволлардан бири Глобализациядан қим ютук билан чиқади? деб ҳисобланади.

- Бундан қичди-ки глобаллаш процесслари олдин ривожланган ва етишган мамлакатларда ташкил топди, кейин ривожланаётган мамлакатларда. Глобализация биринчи айтилган гуруҳдаги мамлакатларни муштақамлайди, қушимча имтиёзларни беради. Лекин глобаллаш процесслар халқаро миқёсида меҳнатни бўлиниши қолоқ мамла-

катларда ушбу процессни музлатиб куйиши мумкин, кейинчалик ушбу мамлакатлар субъектдан объектга айланиб келмоқда.

- Глобаллаш фойдасини нотугри булишига йул куйиладиган булса, ушбу харакат регионал, миллий ва интернационал тушунмовчиликка олиб келиши мумкин. Олинган фойда тенг равишда булинмаса, поляризацияга олиб келади.

Ушбу процессда етишган мамлакатлар бойиб кетаверади, колок ёки ривожланмаган мамлакатлар камбагал булиб колаверади. Глобаллаш процесслари тенгликка олиб келмасдан - жажонни янги моделини яратишга олиб келади. 20:80, жамоа бешдан бир кисми. 80 % фоизи барча ресурсларни назоратини (“ олтин миллиард” деб номланган) олиб боради. Уларнинг ичида АКШ ва Жанубий Европа эса - 70 % фоиз жажон ресурсларини, етишган мамлакатларни - 20 %, ВВПни - 84,7 %ни назорат килмоқда. Юкорида айтилган мамлакатларни ахолисига - жажон савдо-сотик курсаткичи куйидаги - 84,2 % микдорда ва 85,5 % ички хисобларни ташкил килади. 1960-йилдан бери бой ва камбагал мамлакатларни оралиги икки баробарга ошиб кетган. Статистларнинг берган маълумотида кура колок мамлакатларга ёрдам бериш тугрисидаги гаплар, курук сузлар эканлигини билдиради. Ривожланган мамлакатлар глобализацияни уз фойдасига ишлатиб, шунинг билан статус квони мустахкамлаш харакатини кузлашмоқда. АКШ томондан килинаётган харакатлар жажонни хавфсизликка келтирмоқда. Арабистон мамлакатларида глобаллаш процесслари “американлашганлигини” ва “янги колониализм”лигини курсатмоқда.

Глобаллаш процессларини яхшиликлари тенг булинмаганлигини хисобга олиб, хамда ушбу процесслар хар бир мамлакатни жажонда эгаллаган жойига хам боглик. Бундан чикди ки уч хил хавфсизлик гурухларни ажратиб куйишимиз керак. Биринчидан глобализацияни барча мамлакатларга хавфсизлиги борлигини курсатиш,кейинчалик ривожланмаган мамлакатларга давоми айрим етишган мамлакатларда. шунинг учун глобализация процессларини негатив томонларини айтиб кетиш керак.

Глобаллаш процесслари умуман барча мамлакатларга негатив асоратини кандай курсатиш мумкин ва уларни куйидагилар деб номлашимиз мумкин:

- миллий иктисодиётини айрим ишлаб чикариш фаолиятдан оган фойдасини тенг булиб бериши;
- миллий иктисодиётини деиндустриализациялаш;
- айрим мамлакатлар иктисодиёти назорати етишган мамлакатлар кулига утиб кетиши;
- молиявий сохасини дестабилизациялиги, иктисодий кризислар айрим мамлакатларда;

Глобаллаш процессларини касаллигини ривожланмаган мамлакатларда куриш мумкин. Негаки ушбу ривожланмаган мамлакатлар керакли хом ашёни етказиб берса хам фойдасини факат жажон бозори хал килади. Глобаллашни негатив томонлари куйидагилардан иборат: айрим мамлакатларни иктисодиёт назорати узларида эмас бошка етишган мамлакатлар кулига тушиши мумкин. Ушбу харакатлар айрим малакатларни миллий мустахкамлигига зиён келтириши мумкин. Миллий бозори глобаллаш процессига кушилгандан кейин мамлакатлар аро булган чегаралар йуколиб кетиши мумкин ва молиявий сферасига хам ахамияти борлигини билдиради.

Айрим малакатларга иктисодиёт сиёсатига зарар келтириши хавфи бор.

Глобаллаш хукуматининг харакатини сушлаштириб куйиши мумкин.

Глобаллаш процессларини асосий муаммоларидан бири жажон бозорида миллий иктисодиёти глобал мустхкам эмас, бир бирига боглик. Натижада бир мамлакатни локал иктисодий кризислари глобал булиб кетиши мумкин. Ушбу вазият нафакат назарий характерга эга, у хакикатан хам булиши керак. Осиёдаги молиявий кризис ушбу нарсани тасдиқлайди. 1997 йили ёзда Таиландда бошланиб кейин Осиё мамлакатларига утиб Жанубий Кореягача етиб борган.

Глобаллаш негатив аспектлари урушлар билан боғлиқ. Аммо ушбу урушларни йук қилиш йули бор, халқаро институтларни ташкил қилиш ва сиёсий характерларни асосида розичиликларини олиш.

Умуман олганда мамлакатларга глобаллаш нимани олиб келади? - янги имкониятларни ёки хавфсизликни? Бир хил жавоб беришни имконияти йук, сабаби позитив ванегатив томонлар доимо узғариб туради. Лекин “Глобализация процесси булиши керак “нимага деганда хозирги замонни ва илмий - техник процесси талаби”.

Бошқачасига айтганда, жин идишидан чиқиб кетган ва қайта идишга киритишни иложи йук. Барча малакатлар глобаллаш процессларигатушунча билан караш керак, сабаби янги шароитларга урганиш керак ва бор имкониятлардан фойдаланиш керак.

Натижада охирги икки ун йиллик давр мобайнида глобаллаш процесслари авж олиб келмокда. Шунинг учун ушбу процесслар куп мухокама қилинмокда. Биз ишонамиз ушбу процессни яхши ва ёмон томонлари тугрисида мухокама қилишни бизнинг журнализмизнинг сахифаларида давом этамиз.

АЙЫЛ ЧАРБА ИШКАНАЛАРЫН БАШКАРУУДА БАШТАПКЫ МААЛЫМАТТАРДЫ ИШТЕТҮҮ

С. А. ОМУРЗАКОВ*

In this article written about the first working information in the management of the agrarian enterprises. The first information, as a rule, needs definite working first of all, than coming to the buyer or to the informational keeper.

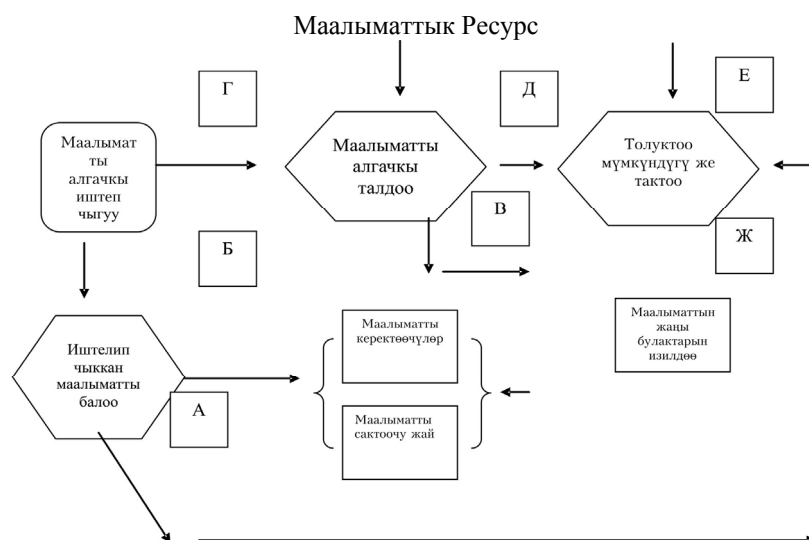
Баштапкы маалыматтар керектөөчүлөрдүн керектөөсүнө жеткиче же болбосо маалыматтарды сактоочу жайга түшкүчө аны кайрадан иштеп чыгып, системага салууга муктаж болот, б.а.маалымат ресурстарын системалаштырылган керектөөлүүчү касиеттерге ээ болгон маалымат продуктусуна айландыруу үчүн бир нече комплекстүү операцияларды жүргүзүү керек. Баштапкы маалыматтарды кайра иштеп чыгуунун жалпы схемасы 1-сүрөттө көрсөтүлөт.

Маалыматтардын баштапкы анализи бул өтө татаал, чыгармачылык мамилени, квалификацияны жана чеберчилик тажрыйбаны талап кылуучу, көйгөйлөрдү интеллектуалдуулук жол менен чечүүнү алдынкы планга койгон процесс.

Биздин оюбузча бул көйгөйлөрдү, маалыматтарды анализдөө системасынын жардамы менен гана чечүү мүмкүн эмес жана максатка ылайыксыз.

Бул ишти чечүүдө жана алып барууда башкаруу системасынын эсеп-аналитикалык блогунун гана жардамы менен эмес, маалыматтарды керектөөчүлөрдү, башкача айтканда агрардык өндүрүштүн түрдүү багытындагы иштеп жаткан адистерди колдонуубуз зарыл.

Анткени алар тигил же бул маалыматтарды буйрутма берүүдөн сырткары, ошол маалыматтарга баштапкы баасын жалпы түрдө болсо да бере алат, демек бул адистерди тиешелүү багыттар боюнча маалыматтарды талдоого тартуу дегенди түшүндүрөт. Мындан сырткары бул ишке башка жактан эксперттерди жана кенешчилерди тартууга болот.

* э.и.к., профессор, ЭЖИУ Жалал-Абад ш.

1 - сүрөт. Маалыматтык ресурстарды баштапкы иштеп чыгуунун жалпы схемасы.

а- Толуктоо же тактоо талап кылынат;

б- Толуктоо же тактоо талап кылынбайт;

в- Толуктоо же тактоо, иштеп чыгуу талап кылынбайт;

г- Иштеп чыгуу талап кылынат;

д- Толуктоо же тактоо талап кылынат;

е- Толуктоо же тактоо мүмкүнчүлүгү бар;

ж- Толуктоо же тактоо мүмкүнчүлүгү жок.

Маалыматтарды баштапкы кайра иштеп чыгуу (МБКИЧ), башкарууда жана аларды сактоодо колдонуу-үчүн, акырында келип алардын семантикалык баалуулугун көтөрүү үчүн аларды колдонууга боло турган түргө алып келүүгө багытталган. МБКИЧ төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт: көзөмөлдөө (арифметикалык, логикалык), маалымат (жыйынтыктоо) жана топтоо (түркүмдөө), жетпей калган маалыматтарды толуктоо мүмкүнчүлүгүн жана ошондой эле керексиз маалыматтарды алып таштоону баалоо, маалыматтарды жазып алуучуларга (кагазга, магниттик ленталарга, электрондук ж.б.) белгиленген ченемде түшүрүү, маалыматтарды колдонуучулар үчүн ыңгайлуу түргө келтирүү.

Келип түшкөн маалыматтарды көзөмөлдөө чарбачылык ишмердүүлүктөгү катачылыктарды, жетишпестиктерди алдын ала эскертет, аныктайт жана жоёт. Маалыматтарды тигил же бул түрүндө көзөмөлдөө, алар менен иштөөнүн бардык баскычында жүргүзүлүшү зарыл. Көзөмөлдөө иши (процедурасы) көрүп билүү (визуалдык), логикалык жана арифметикалык жолдор менен ишке ашырылат.

Маалыматтарды баштапкы кайра иштеп чыгуунун негизги милдеттерине алынган маалыматтарды топтоо жана жалпылоо иштерин киргизебиз. Мындай иштердин (процедуралардын) усулуна статистикалык изилдөөлөрдө көп көңүл бөлүшөт. Ошондуктан мында дискриминанттык талдоо (1, 2) менен кластердик талдоону (3) белгилеп кетүү зарыл.

Келип түшкөн маалыматтарды көзөмөлдөөнүн жардамы менен маалыматтардагы карама-каршылыктарды, жетишпестиктерди жана алардын толук эместигин табуубуз мүмкүн. Мындай учурда алардын маалымат катарында мындан ары керектигине баа бериши зарыл, же болбосо аларды оңдоп-түздөп, тиешелүү эсеп аналитикалык ыкмаларды колдонууну аныктоо керек.

Маалыматтардын аябагандай көптүгү натыйжалуу башкаруу аракетин ишке ашырууну кыйындатат да, ишкердүүлүккө керектелүүчү көптөгөн маалыматтар убагында алынбай калат.

Мындай кыйынчылыкты жокко чыгаруу үчүн топтоо ыкмасын, тегиздөө жана аналитикалык теңдөө, аралыктарды ирилештирүү, кайталануучу, керексиз жана эски маалыматтарды жокко чыгаруу, тактыгын ченөө жана башка ыкмаларын колдонуубуз.

Маалыматтарды баштапкы кайра иштеп чыгуу башкаруу системасындагы колдонулуп иштеп жаткан бардык маалымат бирдиктерин кодировкалоо менен салыштырмалуу түргө келтирип туруп унификациялоону талап кылат.

Бул маалыматтарды бир ыңгайлуу көрсөтүүгө алып келет, аларды колдонуучуларга ыңгайлаштырылат жана бирдей кабыл алууну жөнго салат. Маалыматты жазып алып жүрүүчүлөрдөн жана аларды жазып алып жүрүүчүлөргө түшүрүүчүлөрдүн субъективдүү кабыл алуусунан максималдык түрдө көз каранды болбошу зарыл.

Башкарылуучу агрардык өндүрүштүк системанын иерархиялык структурасын эске алуу менен, маалыматтарды баштапкы кайра иштетүү структуралык элементтердин ортосунда бөлүштүрүлүшү зарыл, б.а. маалыматтарды кайра иштетүүнү борборлоштурулбаган менен,

аларды колдонуучуларга жана иштетүүчүлүргө жакындатуу зарыл. Мындай жагдайга убактылуу чектөөлөр, маалыматтык ресурстар көлөмү жана ар түрдүүлүгү, интеллектуальдык жана аппараттык - программалык ресурстарынын бирдей эмес бөлүнүшү түрткү берет.

Маалыматардын жаңы булактарынан изилдөөгө болгон булактардан алынган маалыматардын сапаттык деңгээлинин төмөндүгүн же сан жагындагы жетишпестиктерин, маалыматтардын алынуучу убактысы менен наркынан же болгон булактардан алынуучу маалыматтардын жоктугунан, же болбосо маалыматтардын изилдөнү шартынан келип чыгат.

Маалымат ичиндеги негизги багыттардын бири маалыматтарды сактоочу жайды түзүү жана анын иштөө процессинин натыйжалуулугун камсыз кылуу. Мындай иш маалыматтарды керектөөчүлөргө ыңгайлуу формада оперативдүү жеткизип турууну камсыз кылат.

Азыркы маалымат технологияларынын потенциалын (мүмкүнчүлүгүн) сарамжалдуу колдонуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен маалыматтарды мүмкүн болушунча магниттик жана электрондук жазып алып жүрүүчүлөргө сактообуз зарыл.

Маалыматтарды сактоону түзүүдө, иштетүүдө төмөндөгү факторлорду эске алуубуз зарыл:

- Башкаруу механизминин түзүмүн;
- Агрардык өндүрүштүк системаны башкаруунун иерархиясына жараша маалыматтарды сактоонун иерархиялык түзүлүшүн;
- Сактоочу маалыматтардын көп түрдүүлүгү;
- Алынуучу маалыматтардын алыстыгына карабай сөзсүз түрдө ишке ашышын;
- Маалыматтарды керектөөчүлөргө болгон маалымат ресурстары жөнүндө комплекстик иш чаралар көрүлгөн маалыматтарды жеткизүү боюнча маалыматтарды сактоочу жайларды активдүү ишмердүүлүгүн;
- башкарууну кадрдык, аппараттык-программалык жактан камсыздоону;
- маалымат сактоочу жайлардын азыркы заманга шайкеш келген кубаттуулугун арттырып өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн камсыздоону.

Баштапкы маалыматтарды кайрадан иштеп чыгып башкарууда иштетүүнү изилдеп төмөндөгүдөй жыйынтыка келебиз:

- маалыматтардын баштапкы анализи бул өтө татаал, чыгармачылык мамилени квалификацияны жана чеберчилик тажрыйбаны талап кылуучу, көйгөйлөрдү интеллектуалдуулук менен чечүүнү алдынкы планга койгон процесс;
- келип түшкөн маалыматтарды көзөмөлдөөнүн жардамы менен маалыматтарга карама-каршылыктарды, жетишпестиктерди жана аларды толук эместигин табуубуз мүмкүн;
- маалыматтарды баштапкы кайра иштеп чыгуу башкаруу системасындагы колдонулуп жаткан бардык маалымат бирдиктерин кодировкалоо менен салыштырмалуу түргө келтирип туруп унификациялоону талап кылат;
- маалымат ичиндеги негизги багыттардын бири маалыматтарды сактоочу жайды түзүү жана анын иштөө процессинин натыйжалуулугун камсыз кылуу. Мындай иш, маалыматтарды керектөөчүлөргө ыңгайлуу формада оперативдүү жеткизип турууну камсыз кылат;
- азыркы шарттарда маалыматтарды алуунун жана аларды кайра иштетүүнүн баштапкы баскычында эле эсептик, аналитикалык жана божомолдоо ыкмаларын колдонуу зарыл.

Колдонулган Адабияттар:

1. Афифи А., Эйзен С., Статистический анализ. Подход с использованием ЭВМ, И, 1982, 488 с.
2. Ким Дж.О., Мьюллер Ч. У. и др. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ. Пер.с англ, М.: Финансы и статистика, 1989, 215 с.
3. Мандель И. Д., Кластерный анализ, М.: Финансы и статистика, 1988, 176 с.

ЖАЛАЛ - АБАД ОБЛУСУНДА УЛУТТУК ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ

ТОКТОСУНОВА МЕЙИЗКАН ЖАНЫБЕКОВНА*
ЖОЛДОШОВА ТОКТОКАН БЕЛЕКОВНА*
ШАРШЕНКУЛОВА АЙШООЛА КАСЫМБЕКОВНА*
КАМБАРОВА МАКСУДА КАМБАРОВНА*

Жалал-Абад облусунда улуттук туризмди өнүктүрүү процессинде биринчиден жергиликтүү аймактын жаратылышы рекреация потенциалдарын, калктын социалдык-экономикалык жагдайын эске алуу менен аймактын экономикалык географиялык абалы, коңшулаш өлкөлөрдүн карым-катнашы, сырткы экономикалык байланыштын деңгээли негизги орунду ээлейт.

Жаңыдан калыптануу багытындагы туризм тармактарынын ичинен эң келечектүүсү жана кирешелүүсү бул-эл аралык туризм. Туризмди дүйнөлүк талапка жооп бергидей калыптандыруу талыкпаган эмгекти, билимди талап кылат. Туризм өзү дүйнө жүзүндө экиге бөлүнөт. Эл аралык туризм жана улуттук туризм. Азыркы мезгилде дүйнө өлкөлөрүндө эл аралык туризм өнүгүүдө.

Улуттук туризм индустриясы-аймак же өлкөнүн жаратылыш материалдык байланыштарынын негизинде калыптанат. Рекреация тармактарына салыштырмалуу бул тармак туристтерди тейлөө жана эл чарба тармактары менен тыгыз байланыштуулугу менен айырмаланып турат. Туризмдин эл аралык өнүгүүсү дүйнөлүк, коомдук, экономикалык формациялардын жардамында өлкөлөрдүн географиялык абалына, жаратылыш шартына, тарыхый эстеликтерине, экономикалык өнүгүшүнө жараша дайыма өзгөрүп, өнүгүп турат.

Ага-Хандын туризмди өнүктүрүү боюнча тажрыйбаларын Сары-Челек, Арсланбап археологиялык жактан өзгөчөлөнгөн архитектуралык комплекстерди туризм индустриясына багыттасак келечекте экономикабызга кирешелүү каражат түшөрү белгилүү.

Туризмди өнүктүрүүгө тоскоол болуп жаткан маселелердин бири-областагы чекара постторундагы туристтерди киргизип, чыгаруу шарттарын жеңилдетүү керек, келечекте туризм индустриясынын Жалал-Абад облусунун экономикасына пайда алып келүүсү боюнча жакшы ой-пикирлер бар, облусубуздун жалпы кирешесинин 30-40 % ти улуттук туризм индустриясынан түшө тургандыгына ишенсе болот.

Улуттук туризмдин өнүгүшү эзелтеден бери эле өлкөлөрдүн ич ара саясий кырдаалын жакшыртууга, калктын маданий, рухий байлыгын арттырууга, экономикалык жактан тиешелүү киреше алууга олуттуу өбөлгө түзүп келген. Туризм индустриясы азыркы базар мамилелеринин шартында дүйнөлүк экономиканын эң кирешелүү тармактарынын бири болуп, айрым өлкөлөрдө кирешенин түпкү өзөгүнө айланып отурат. Ушундай жагдайда туризмдин потенциалына, натыйжалуулугуна тиешелүү методикалык маселелерди жеткиликтүү иликтөө жана баа берүү олуттуу мааниге ээ болууда.

Жалал-Абад облусунда улуттук туристтик комплекстерди жайгаштырууда туризм рекламасын калыптандырууда, анын материалдык базасын даярдоо, экономикалык натыйжалуулугун арттыруу көбүнчөсү анын түрдүү тармактарынын ич ара байланышын, потенциалдык мүмкүнчүлүгүнүн, келечектеги олуттуу багыттарын комплекстүү иликтөөгө карата багытталат. Улут-

* Окутуучу, Жалал-Абад мамлекеттик университети Табият таануу факультети «География» кафедрасы.

тук туризмдин өнүгүшүнө, экономикалык көрсөткүчтөрүнө таасирин тийгизген факторлорду жеткиликтүү анализдөө жана чет өлкөлүк тажрыйбаларды жыйынтыктоо дагы ушундай экендигин толук ырастайт. Улуттук туризм калыптанган тигил же бул регионго рекреанттардын дайыма агылып келишин камсыз кылуунун потенциалдык мүмкүнчүлүгү бир катар фактордун тийгизген таасирине тыгыз байланыштуу. Облустун же региондун жаратылыш шартына, табигый байланыштарына, алган ордуна, тарыхый маданий, архитектуралык эстеликтерине, саясий абалына, экономикалык өнүгүү деңгээлине, транспорттук түрлөрүнө карата тигил же бул фактордун туризмге тийгизген таасирин өзгөртүп турат.

Облуста улуттук туризмди калыптандырууга ошол жердин саякатчылары өзүнө тартуучу жаратылыш, археологиялык, тарыхый, маданий, этнографиялык потенциалын түрдүү ыкмалары менен комплекстүү иликтөөгө олуттуу маани берет. Буларга төмөнкүлөр кирет: байыркы замандан ушул мезгилге чейинки басып өткөн жолу, тарыхый маданий эстеликтери, архитектура, археология комплекстери жана алардын рекреациялык жактан мааниси, көрсөтүүгө жарамдуулугу; туристтик маршрутка кирген музейлери, учурдагы архитектуралык ансамблдердин ички сыры, жалпы абалы, ошондой эле туризм тармактарынын материалдык базасы, өнүгүү деңгээли; жаратылыш-климат шарттарын, рекреация ресурстарын (минералдуу сулары, дары баткактар, табигый эстеликтер, токой тилкелер жана башкалар) улуттук туризмдин тийешелүү тармактарын жайгаштырууга жана туризм рекламасын өнүктүрүүгө чегерүү үчүн экономикалык жактан баалоо; улуттук үрп-датты кеңири камтыган элдик кол өнөрчүлүктүн ар кыл түрлөрүн кеңейтүү, туристтердин көңүлүн буруучу, бирок унутта калган элдик сувинер жасалгаларды кыйла жандандыруу; эзелтен бери сакталып келген улуттук ашкана сырларын толук өшдөштүрүү жаныбарлар дүйнөсү улуттук туризмдин аңчылык кылуу, балык улоо түрлөрүн өнүктүрүүгө чегерүү; туризм комплекстеринде учуру менен өткөрүлүүчү майрамдарга, оюн - зоокторго, түрдүү жыйындарга жергиликтүү калктын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн, үрп-адаттарын, кийим-кечектерин, бий, музыкаларын арбын пайдаланууга жана төмөндөгүлүрдү дүйнө өлкөлөрүнө тартуучу болуп улуттук туризм эсептелинет.

Жалал-Абад облусунда улуттук туризмди өнүктүрүүнүн потенциалдык өзөгүн түзүүчү мындай факторлордун карым-катнашын, өзгөчөлүгүн, келечегин толук, комплекстүү иликтөөдөн кийин жана алардын туризмдин тигил же бул тармагын калыптандырууга шаймашай келе тургандыгын чечүү эң олуттуу маселе. Мындай учурда туризм рекламасын өнүктүрүүнүн экономикалык, социалдык, маданий экологиялык мүмкүнчүлүгү толук эске алынат. Дүйнөлүк топтолгон тажрыйбаларга ылайык, биринчи кезекте төмөндөгүлөргө: аба ырайынын тийгизген таасирин төмөндөтүү, максатында туризм мекемелеринде ыңгайлуу жагдай түзүүгө; туристтерди тейлөөчү түрдүү жайларды уюштурууга; бүт саякатчыларды түрдүү архитектуралык, тарыхый маданий эстеликтер менен тааныштырууну кеңейтүү максатында туризм комплекстерин шаарларда жайгаштырууга; жайдыр-кыштыр саякатчылар арбын өтүүчү маршруттарга туризм мекемелерин көбүрөөк уюштурууга; сезон басандаган учурларда туризм комплекстеринин, ошондой эле майрамдарды өткөрүүгө, көчмө базарларды, спорттук мелдештерди уюштурууну күчөтүүгө; курорт райондорунда жылуу минералдуу булактарды, дары-баткактарды кышкысын пайдаланууга ыңгайлуу жайларды, деңиз, көл суулары толтурулган кышкы бассейндерди арбын курууга көңүл буруу менен улуттук туризмди калыптандыруу зарыл.

Ал эми келечекте киреше алуу үчүн каражат негизинен мейманкана, мотель, кемпинг, сыяктуу туризм мекемелерин курууга; туризм рекламасын таратууга, археологиялык тарыхый, архитектуралык эстеликтерди реставрациялоого; тамактануучу атайын жайларды салууга; сувинерлерди жасоочу ишканаларды жана сатучу мекемелерди уюштурууга; маданий эс алуучу жана спорт комплекстерин салууга; жол курууга; реконструкциялоого, транспорттук тейлөөчү ишканаларды тургузууга; инженердик жабдууларды, кампаларды, комуналдык ишканаларды курууга, уюштурууга жумшалат.

Улуттук туризмди Жалал-Абад облусунда жайгаштыруунун максаты: келечекте улуттук туризм комплекстерин өнүктүрүү, туризм жана курорт рекреация жагынан тейлөө, тоо

туризмдин, жөө, ат, автомобиль менен кыдыруу сыяктуу түрлөрүн өнүктүрүү реклама ишин жеткиликтүү ар бир регионго, районго жайгаштыруу болуп саналат.

Улуттук туризмди калыптандыруу жана өнүктүрүү түрдүү факторлорго тыгыз байланыштуу. Булардын туризм тармактарына тийгизген таасири эң эле түрдүүчө келет да, мезгил агымына ылайык дайыма өзгөрүлүп турат.

Жаратылыш факторлору (географиялык абалы, рельеф, климат, суу жана токой ресурстары, минералдуу булактар, дары баткактар, табигый үңкүрлөр жана эстеликтер, улуттук парктар, коруктар ж.б.) туризмдин өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизет. Эс алууга баруучу же саякатка чыгуучу ар бир рекреант эң алды менен ал жердин жаратылыш шартын, табигый-туристтик потенциалын, спорт менен машыгууга, аңчылыкка, балык уулоого, сейилдөөгө канчалык жарамдуулугун иликтейт. Ошондуктан туризм тармактарын жайгаштыруу көбүнчөсү ал жердин жаратылыш-рекреация байлыктарынын түрүнө, сапатына, өлчөмүнө ылайык аныкталат.

Улуттук туризм тармактарынын өнүгүшүнө тигил же бул региондун рельефинин дагы кыйла мааниси бар. Жеринин бети мейкиндик же бийиктиги боюнча канчалык айырмаланса, жаратылыш шарты дагы ошончолук өзгөрүлөт. Мындай айырмачылык рекреация ресурстарынын таралышына, сапатына жана туризм индустриясынын тармактар боюнча бөлүнүшүнө, адистештирүүгө, келечекте жигердүү өнүгүшүнө зор таасирин тийгизет.

Кыргыздын Улуттук Оюндары

Кыргыз эли-илгертен ат жалына казан аскан жоокер эл. «Моголистандын жапайы арстандары»-деген данктуу атак бир кезде кыргыз элине бекеринен берилген эмес.

«Орто Азияда жашаган түрк элдеринин ичинде кыргыз элинен башка эң байыркы заманда тарыхта аты аталып калган эл жок» - дейт, атактуу түрколог, академик В. Бартольд.

Ошондуктан, кыргыздын элдик оюндарынын ичинен-жамбы атмай, оодарыш, балбан күрөш, улак тартыш, жорго салыш, кан таламай, ордо, ат чабыш сыяктуу улуттук оюндар басымдуу орунду ээлейт.

Ат Чабыштын Тарыхына

Илгертеден бери кыргыз турмушунда өтө маанилүү орунду ээлеп келген Манас эпосунда да ат чабыш жөнүндө айтылган маалыматтар көп. Бул ат чабышта Манастын Аккуласы чыгып келген, бирок байгени Коңурбай, Жолойлор талап кетишкен да, кийин Манастын «Чоң казатты» уюштурушуна ошол окуя да негизги себептердин бири болгон.

Ордо атуунун ден соолукка да пайдасы чоң. Врач К. Сыдыгалиев «Ордо оюну акыл эмгеги менен иштегендерге жагымдуу таасирин тийгизет чарчаганыңды унуттурат, кан тамырлардын иштегенин жакшыртат, денени ийилчээктикке машыктырат, булчуңдарды чыңайт, муундардын иштешин жакшыртат»-дейт. Врачтын бул айткандарында эч калет жок. Ордо оюнуна ондон жыйырмага чейин киши катыша алат жана эки жүзгө чейин киши көрүп, аткычтардын, чертмекчилердин кызыкчылыгына батып, карап отура алышат.

Ордо оюну жакшы тапталган түз жерге, көбүнчө кырманга ойнолот. Ордонун диаметри 14 метр болууга тийиш. Ордонун борборундагы жыдымыгына (тереңдиги 1 см. дей кичине шиш кагылат, диаметри - 1 см, калыңдыгы 2 мм болгон мүйүз жа сөөктөн, металлдан жасалган) - «кан» салынат да анын айланасына ар бир оюнчуга бештен эсептелип тегерек формада бөгүнөн чүкөлөр тизилет. Эгер, мисалы, оюнчулардын саны 20 киши болсо, ордого 98 чүкө жана «кан» салынууга тийиш, анткени-«кан» эки чүкөгө эсеп кылынат. Ордо илгерки убакта көбүнчө топоздун томпою менен атылган (анткени - уйдукунан топоздун томпою оор жана катуу келет), кийинчерээк текенин мүйүзүнөн узундугу - 8 см, туурасы 6 см калыңдыгы 2,5 см кылынып жасалган абалак менен ата турган болду.

Ордону абалак менен Ысык-Көл, Нарын жана Чүй өрөөнүнүн кайсы бир жерлеринде атышат. Кыргызстандын түштүгүндө Талас жана Чүйдүн калган жерлеринде томпой менен атышат.

Пайдаланылган Адабияттар

1. Жыргалбеков Т. Ж., Лунькин Ю. М., Туризм в Кыргызстане, Бишкек, «Кыргызстан», 1993.
2. Краснов С. А., Экономические аспекты международного туристического обмена, М. 1992.
3. Картер Г., Эффективная реклама, М. 1991.
4. Котлер Ф., Основы маркетинга, М. Прогресс, 1990.
5. Лунькин Ю. М., Лункина Т. В., Туристические зоны Киргизии, Фрунзе, «Кыргызстан», 1989.
6. Тыныбеков Актан, «Кыргыздын элдик оюндары», Кыргызстан илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда.

МИНЕРАЛДЫК - СЫРЬЕЛУК, ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУУНУН ЭКОНОМИКАНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

А. ЗУЛПУКАРОВ* - А. Б. КАРБЕКОВА**

Минералдык сырьелук жана жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу айлана чөйрөнү коргоонун негизги факторлорунун бири болуп эсептелет.

Адамзат коому өзүнүн пайда болгон күндөн баштап жаратылыш кубулуштарын өзгөртүүчү сапаттык фактор катары катышып келген. Адам жаратылышка механикалык, физикалык, химиялык, биологиялык жана социалдык таасирин тийгизет.

Адам пайда болгон күндөн баштап эмгек коом менен жаратылыштын өз ара аракеттенишинин негизги ыкмасы болгон. Ар кандай экономикалык коомдун өнүгүшү экономикалык өнүгүүнүн негизги 3 факторуна: эмгек ресурстары, капитал (өндүрүш каражаттары), жаратылыш ресурстарына негизделген. Жаратылыш ресурстары толукталуу критериясы боюнча толукталуучу жана толукталбоочу болуп экиге бөлүнөт.

Толукталуучу жаратылыш ресурстары өз учурунда жаңылануучу (суу, топурак, токой, айбанаттар дүйнөсү) жана жаңыланбоочу (пайдалуу кең байлыктар) болуп бөлүнөт.

Толукталбоочу жаратылыш ресурстарына күндүн энергиясы, шамал, деңиз жана океандар кирет.

Экономика өндүрүштүн, бөлүштүрүүнүн, алмашуунун, керектөөнүн жана топтоонун бүтүндөй системасы. Эмгектин коомдук бөлүнүшү пайда болгондон баштап эле жаратылыш менен коомдун өз ара аракеттениши болуп турат.

Жер өндүрүштүн негизги фактору болуп эсептелет. Жер бетинин белгилүү бир бөлүгү адамдардын өндүрүштүк иш аракети үчүн пайдаланылат, мисалы: деңиздер жана дарыялар балык кармоо үчүн; пайдалуу кең байлыктары бар жер бөлүктөрү өндүрүүчү өнөр жай үчүн керектүү; кургак жердин кандайдыр бир бөлүгү айыл чарба иштери жана курулуш үчүн пайдаланылат. Курч экономикалык проблемалар коомдун астында экологиялык - экономикалык өнүгүүнүн калыптанган тенденцияларын ойлоноуну жана өнүгүүнүн принципалдуу жаңы концепцияларын иштеп чыгуу милдетин койду. Эгемендүү мамлекет болгон күндөн баштап бул проблема андан да курчуду.

Экономикалык өнүгүүнүн учурдагы техногендик тиби адамдардын иш аракет катыйжасында айлана-чөйрөнүн булганышы жана жаратылыш ресурстарынын деградациясынын нарктык баасы болуп эсептелген бир топ экономикалык зыяндарды алып келет.

Экономикалык өнүгүүнүн техногендик тибинин натыйжасы глобалдуу экологиялык проблемалардын пайда болушуна алып келет. Бул проблемалардын ичинен төмөнкүлөрдү: токойлордун жоюлушу, сырьелордун тартыштыгы дүйнөлүк океандын азайышы, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрүнүн жоголушу, кырсыктардын болушу, көчкү, сел жана башкаларды бөлүп көрсөтсөк болот.

Ичүүчү жана суугаруучу суулардын азайып кетиши улуттар аралык карама-каршылыкты ошондой эле аз сандагы улуттардын жана элдердин укуктарын кемсинтүүнү пайда кылат. Көптөгөн кылымдар бою Орто Азия элдери жер иштетишкен. Баарыбызга белгилүү болгондой биздин жерди суугарбасак жакшы түшүм бербейт.

* э.и.д. профессор, экономика жана ишкердүүлүк факультетинин деканы

** окутуучу

Бүгүнкү күндө бул проблема турат. Мисалы: коңшу Өзбекстандын аймагында жайгашкан Кампирабад суу сактагычы 100 миңге чейин калк жашаган Сузак районунун, Сузак, Ырыс, Барпы, Атабеков айыл башкармалыктарынын талааларына суу берет. Бул аймактарда негизинен пахта, гүрүч, жашылча, жемиштер өстүрүлөт. Сугаруу сезонунда Өзбекстан дайыма суу берүүнүн нормасын жарымына чейин азайтышат. Кээ бир учурда бир жума бою суу берүүнү таптакыр токтотушат. Натыйжада көп улуттуу калктын нааразычылыгы пайда болот, талаалардын түшүмдүүлүгү 60-40 пайзага төмөндөйт, кээ бир гүрүч себилген талаалар таптакыр кургап калат. Мына ошентип, мындай иш аракеттердин натыйжасы калкка ошондой эле жалпы мамлекетке экономикалык чоң зыяндарды алып келет.

Кийинкиси - бул демографиялык проблема. Фергана өрөөнүнүн калкы, анын ичинде бул өрөөндө жашаган биздин Республиканын калкы жыл сайын 3-10 пайызга чейин көбөйүүдө. Жер аянты мурдагыдай эле калды. Ал эми кээ бирки региондордо эл чарбасы үчүн курулуштар, жаңы жерлерге айдоо, көчкү, эрозияга байланыштуу кыскарган. Жаңы үй-бүлөлөрдүн саны өсүп жатат жана жаш үй-бүлөлөр ата-энелерден бөлүнүп жашаганды каалашат жана турак жай курулушу башталат.

Уникалдуу жаңгак токойлору бар Фергана өрөөнүн жогорку зоналарында калктын саны аз эмес. Жергиликтүү башкаруу органдарынын көзөмөлдүн жоктугуна байланыштуу турак жай курулуш үчүн бул дарактар, бадалдар кыйылып, жайыттар айдагылып бул жер астында суу азайышына ошондой эле көчкүлөрдүн болушуна алып келет. Көчкүлөрдүн натыйжасында дарыя суулары 10-20 эсе өлчөмдө көбөйөт. Мамлекет көп сандагы экономикалык зыяндарды тартат.

Эгерде бул экологиялык проблемаларды чечүү жана алдын алуу боюнча координалдык чараларды кабыл албасак, анда 21-кылымда айлана-чөйрөдө жана биосферада кайталангыс өзгөрүүлөргө алып келет, бул адамдын жашоосуна коркунуч туудурат.

Планетадагы калктын тынымсыз өсүшү айлана-чөйрөгө зыйанын тийгизет. Демографиялык проблеманы чечпестен калктын санын стабилдештирбестен туруп планетадагы кризистик экологиялык процесстерди чечүү мүмкүн эмес. Айыл чарба жерлерин деградациялоо калкка тамак аш продукталарын жетишсиздигине алып келет. Акыркы жылдары суугаруулучу тандоо аянттарды кескин кыскарууда. Кээ бир айыл башкармалыгынын жетекчилери суугарылуучу жер аянттарын турак жай кирүү үчүн сатып жиберүүдө.

Жаратылыш ресурстары аяр мамиле жасоону талап кылат, ансыз республикадагы минералдык - сырьелук ресурстарды рационалдуу пайдалануу мүмкүн эмес.

Жаратылыш байлыктары жана анын ресурстары рынок экономикасына өтүү шартында комплекстүү, үнөмдүү пайдалануусу талап кылат. Бул илимдин жана техниканын бардык жетишкендиктерин пайдаланууга негизделиши керек жана жалпы коомдун кызыкчылыгы үчүн мамлекет тарабынан жөнгө салыныш керек.

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча 2008-ж. жаратылыш сууларынан түзүлгөн суу забору 18,5 млрд. метр куб. Булганган суулар 18,5 млн.куб түздү.

2008-жылы Республиканын шаарларында стационардык булактардан атмосфера абага баардыгы 39,7 миң тонна булгоочу заттар төгүлдү. Анын ичинде Бишкек шаарында 21,9 миң тонна; каттуу заттар 21,6 миң тонна, анын ичинде Бишкек шаарында 12,3 миң тонна; суюк жана газ түрүндөгү заттар 18,5 миң тонна, анын ичинде Бишкек шаарында 9,6 миң тонна.

Суюк жана газ түрүндөгү таштандылардын ичинен 8,8 миң тоннасын күкүрттүү ангидрид түзөт. Областык, райондук, шаардык башкаруу бийликтерине жана айылдык башкармачылыгына алардын аймагында жайгашкан жаратылыш байлыктарын рационалдуу пайдалануу жана коргоо жоопкерчилиги жүктөлдү.

Адабияттар

1. Кыргызстандагы агрардык реформанын социалдык-экономикалык проблемалары. А. Зулпукаров, 2002-ж.
2. Экономикалык теория, Н. Х. Кумскова, Москва 2003-ж.
3. Экономикалык теория, Г. М. Гукасян, Г. А. Маховикова, В. В. Амосова, Питер 2008-ж.
4. Кыргызстандын экономикасы, К. Абдымаликов, Бишкек 2007-ж.
5. Кыргызстан цифрада, Бишкек 2009-ж.

ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ УСЛУБЛАРИ

Т. И. ТИЛЛАВАЛДИЕВА* - Т. Р. АХМЕДОВА**

Мамлакатимизда амалга оширилаётган янги ўқув режалари ва дастурларига ўтиш даврида жамият ва атроф-муҳит ўртасидаги алоқаларни уйғунлаштириш, атроф-муҳитга жиддий муносабатни ўрнатиш ва шакллантириш масалалари муҳим аҳамият касб этади.

Атроф-муҳитга жиддий муносабатларнинг пойдевори бошланғич синфларда ўргатилади. Шунинг учун иқтисодий таълимнинг натижаси мактаб таълимиинг биринчи босқичига боғлиқ. Янги психологик-педагогик тадқиқотлар кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг билиш фаолиятлари чекланганлиги ҳақида илгариги тушунчаларни кўриб чиқишга имкон беради. Бу бошланғич таълимнинг барча таркибий қисмларини ўзгартириш ва янгилашга асос яратади.

Дидактик олимларнинг текширувларида услубнинг амалий фаолият билан бўлгани генетик табиати ажратиб кўрсатилади.

Н. Н. Скаткин, И. Я. Лернер, Алексюк Ю. К., Бабанскийларнинг текширувларида таълим услубларига тааллуқли иккиламчи тур белгиларининг таърифи берилди. Улар услубифода, мазмун ва таълим усули эканлиги исботлаб беришган.

Гегель фалсафадаги услубни мазмун харакатининг шакли сифатида кўрсатади. Таълим жараёнида турли ҳил мантикий тизимлар орқали ўқитувчи ва у билан биргаликда ўқувчилар ўз билим, қобилият ва кўникмаларини дедукция, индукция, синтез, умумлаштириш, конкретлаштириш, таққослаш шаклида ифодалайди.

Барча мантикий жараёнлар услубнинг мазмун билан узвий боғланган ички томонини ташкил қилади.

Бошланғич синфларда ўқув жараёни фойдаланилаётган усул, услуб ва шакларининг турли туманлиги билан ажралиб туради.

Бошланғич синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларига жавоб берадиган ва дарс талабларига мос келадиган, мақсадни аниқлаш бундай янгиланишнинг асосий масаласидир.

XIX-XX асрлар оралиғида педагогикада кичик мактаб ўқувчиларининг табиий муҳит билан таништиришнинг интеграцияланган курсини яратиш фикри пайдо бўлган. Бу фикр А. Я. Герд, Д. Н. Кайгородов, А. П. Павлов номлари билан боғлиқ бўлиб, улар бошланғич мактабга атрофдаги жонли ва жонсиз дунё ҳақидаги бўлинмаган курсни киргизишни талаб қилишди.

Интеграциялашган таълим-тарбия, фанлараро алоқаларнинг айрим жиҳатлари машхур педагогларнинг (Я. Коменский, Д. Локк, И. Гербарт, М. Песталоцци, К. Ушинский ва бошқалар), дидактикларнинг (И. Д. Зверев, М. А. Данилов, В. Н. Максимова, С. П. Баранова, Н. М. Каткина ва бошқалар) психолог олимларнинг (Э. Н. Кабанова, Меллер, Н. Ф. Тализина, Ю. А. Самарина, Г. И. Вергелес), медист олимларнинг (М. Р. Львов, В. Г. Горецкий, Н. Н. Светловская. Ю. М. Кольягин, Г. Н. Приступова) ишларида кўриб чиқилган.

* Олим Ботиров номли Халқлар Дустилиги Университети.

** Олим Ботиров номли Халқлар Дустилиги Университети.

Бир қатор ишлар бошланғич таълимдаги фанлараро ва фанлар ичидаги алоқаларга бағишланган. Бу муаммолар ўқув фанларининг интеграциялашга ўтишининг яқин ривожланиш зонасидир.

(Т. Г. Раизаева, Г. Н. Аквилева, Д. И. Тройтап, Г. В. Бальтюкова, Н. Я. Веленкин, Н. М. Дружина, Т. С. Назарова, И. К. Блинова, Р. Г. Матюшова).

Бошланғич мактаб фанларининг инновацион ва интеграцион алоқалари кам ишлаб чиқилган, қарама-қарши ифодаланган. Бу алоқаларнинг моҳияти ҳақида олимлар орасида қарама-қаршиликлар кўп.

Интеграция атама ва услубий нуқтаий назардан ҳодиса сифатида нима эканлигани кўриб чиқайлик.

«Интеграция» сўзи лотинча *integratio*-тиклаш, тўлдириш, «*integer*» бутун сўздан келиб чиққан.

Иккита тушунчага эгамиз:

1. Тизим, организмнинг алоҳида табақалаштирилган қисм ва вазифаларнинг боғлиқлик ҳолатини билдирувчи тушунча ва шу ҳолатга олиб боровчи жараён.
2. Табақалаштириш жараёнлари билан бирга амалга оширилаётган фанларни яқинлаштириш жараёни.

Дифференциация - французча (*differēntiō* лотинча *differentia* - фарқ, ҳар хиллик, яъни бутунни бўлақларга бўлиш, ажратиш. Таълим мазмунини интерграциялаш - дунё тенденцияси (фикр, интилиш). Интегротив ёндошиши турли даражадаги тизимли алоқаларнинг объектив яхлитлигига акс эттиради. (табиат - жамият - инсон). Интеграция илгари бўлинган қисмларни бир бутунга бирлаштириш билан боғлиқ. У тизим элементларининг яхлитлик ва уюшқоқлик даражасининг оширишга олиб келади.

Интеграциялаш мобайнида бир-бирига боғлиқлик ҳажми ошади ва тартибга тушади, шу тизим қисмларнинг ишлаши ва ўрганиш объектининг яхлитлиги тартибга солинади.

Бу умумий қоидаларни қандай қилиб мактаб таълимида қўллаш мумкин? Замонавий дидактик ва методикада таъкидланишича, ўқувчиларни ўқитиш, ривожланиши ва тарбиясининг мувоффақиятлари уларнинг дунёнинг бирлиги ҳақида тушунчанинг шаклланганлиги, ўз фаолиятларини умумий табиат қонунлари асосида йўлга солиш заруриятини тушунишлари, табиатшунослик курсида предметлараро ва предметлар ичидаги алоқаларни еча олишлари билан боғлиқ. Таълимдаги интеграция ўқув предметлари мазмунини конструкциялашга тизимли ёндошиш орқали кўриб чиқилади.

Интеграциянинг турли даражалари ажратилади: бошланғич, табиат ҳақидаги элементлар билимларни бирлаштиради; оралик - предметлар бўлимларини бўлиш интерграцияси; якуний - табиатшуносликни ўрганиш билан боғлиқ бўлган таълимнинг охириги босқичи интерграцияси. Шу билан бирга, табиий - илмий таълимни тўлиқроқ ва кенгроқ интерграциялаш имконияти ҳам инкор этилмайди. Мактаб таълимини интеграциялаш жараёнининг психологик асоси сифатида психолог Ю. А. Самариннинг ассоциатив тафаккур тўғрисидаги фикрлари олиниши мумкин. Бу фикрларнинг мазмуни шундаки, ҳар қандай билим бу ўхшатиш, билимлар тизими эса ўхшатишлар тизимидир. Ю. А. Самарин ўхшатишларнинг қуйидаги турларини ажратади:

Локал (махаллий, маълум бир жой, нарса билан чегараланган), бирор тизимга тегишли бўлган, тизим ичидаги, тизилар орасидаги ва ақлий фаолият даражаларини ўхшатишларининг мос келадиган даражасига бирлаштириш хусусиятига қараб таснифлайди).

Табиат ёки предмет ҳақидаги энг оддий билимларни ҳосил қилувчи боғлиқликнинг энг соддаси маълум бир жой ёки тушунча билан чегараланган локал тасаввурдир. Бу боғлиқлик бошқа билимлардан нисбатан ажралган, шунинг учун энг оддий ақлий фаолиятни таъминлайди. Бу кичик мактаб ёшига хос. Бирор бир тизимга тегишли бўлган тасаввурлар энг

содда тизимли тасаввурлардир. Улар бирор бир мавзу, предмет ёки ҳодисани ўрганиши асосида ҳосил бўлади. Бирор бир предметни билиш янги факт ва тушунчаларнинг танланиши уларни бир билимлар билан таққосланиши орқали амалга оширилади. Билимларнинг энг оддий умумлаштириш содир бўлади, лекин олинган билим ҳамма унга яқин бўлган билимлар билан боғланса эди.

Бунда ўқувчиларнинг таҳлил қилиш ва умумлаштириш фаолиятлари вужудга келади. Тизим ичидаги тасаввурлар ўқувчиларнинг бутун бир фанлар тизимининг билишини таъминлайди. (физикавий, кимёвий, биологик, билимлар тизими) ўрганилаётган фан доирасида билимлардан кенг фойдаланиш кузатилади. Тизим ичидаги тасаввурлар, вақт, муҳит, сон боғланишларни акс эттиради. Предметлараро тасаввурлар ақлий фаолиятининг энг юқори поғонаси ҳисобланади. Улар билимларнинг турли тизимларини бирлаштиради, ҳодиса ёки жараённинг хилма-хиллигини билишига имконият беради. Шу билимлар асосида умумий тушунчалар келиб чиқади. Тизимлараро тасаввурларнинг шаклланиши, уларни билимлардан фойдаланишга, уларни бир-бирига бўйсундиришга, билимлар чегарасида бўшлиқликларни аниқлашга имкон беради

Баён қилинган психологик далиллар бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаб таълимини интеграциялашнинг асосий хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

С. П. Баранов, Л. Р. Болотин, В. А. Слостениннинг «Педагогика» китобида дарсларда қўлланиладиган фанлараро боғланиш кўрсатилади, лекин интеграциялашган таълим муаммолари акс этмаган.

Таълимга оид босма суз мақолаларида мактаб таълимини интеграциялаш муаммосига катта аҳамият берилади. Л. Н. Бахарева ўзининг «Бошланғич мактаб ўқув машғулотларини ўлкашунослик асосида интеграциялаш» мақоласида интеграция - дифференциация жараёнлари билан биргаликда амалга олаётган фанларни яқунлаштириш ва боғлаш жараёни бўлиб, янги, бутун, яхлит бўлимлар яратишга ёрдам берувчи, фанлараро алоқаларни амалга оширувчи юқори кўринишдир.

Ўқув предметлари орасида интеграция предметлар тизимини инкор этмайди интеграция тизимини такомиллаштиришнинг, камчиликлари бартараф этишнинг йўли бўлиб предметлар орасидаги алоқалар ва боғлиқликларни чуқурлаштиришга қаратилган бундай ёндошув-дифференциация ва интеграция орасидаги муносабатларни тушунишга таянади.

Педагогиканинг мақсади бир хил мақсад вазибаларга эга бўлган турли фанларнинг элемент ва қисмларни бир бутунга бирлаштиришга йўналтирилган интеграцияни амалга оширишда ўқитувчиларга ёрдам беришдир. Кўп йиллик кузатишлар шуни кўрсатадики, бошланғич синф ўқитувчилари, кейинчалик эса битирувчилар у ёки бу фанларни ўрганиб шу билим кўникмаларни бошқа фанларни ўрганишда қўллашга қийналяптилар, уларга мустақил фикрлаш, олинган билимларни ўшхаш ёки янги вазиятларга кўчира билиш кўникмалари етишмаяпти. Буларнинг ҳаммаси бошланғич синфлардаги турли фанлар бўйича машғулотларнинг ўзаро келишмовчилиги туфайли содир бўлаяпти. Бу ҳолатда интеграция бир предмет бўйича билимларни иккинчисига кўчириш ва фаолиятининг алмашилиши эмас балки замонавий фанлар интеграцияси йўналишларини акс эттирувчи янги дедактив эквивалент (мос бўлган, ўхшаш, кенг келадиган нарса) ларни яратиш жараёнидир. Психолог Е. Н. Кабанова - Миллернинг айтишича «Ўқитувчига ҳали учрамаган вазифа асосида билим кўникма ва қобилиятларни мустақил кўчирилиши ақлий ривожланишнинг муҳим кўрсаткичидир» Л. П. Элинко ўзининг «Бошланғич синфларда таълимни интеграциялаш тажрибаси» ичида мактаб таълимини интеграциялашнинг муҳимлигига эътиборини қаратса, Л. П. Эленко интеграция дарсини самарали қилиш воситаси, предметлар алоқаларини янги поғоналарга кўтариш шакли деб ҳисоблайди. Интеграция ўқитувчиларнинг турли фанлар бўйича кузатишлари ва хулосаларини тасдиқлаб ёки чуқурлаштириб берувчи янги далилларни топиб бериш манбаидир.

Улар фаолиятнинг турли шакллариининг алмашиб туриши орқали ўқувчиларнинг чарчashi ва асабийлашилишини олдини олади.

Бошланғич мактаб таълим ва тарбиясини интеграциялаш муаммоси назария учун ҳам, амалиёт учун ҳам муҳим ва долзарбдир. Бошланғич таълимни интеграциялиш масаласига кейинги пайтда бир қанча ёндошишлар бўлди: дарсни икки фан ўқитувчиси олиб бориши ёки икки фанни бир дарсга бирлаштириб, уни бир ўқитувчи томонидан ўтилишидан то интеграцияланган курслар ташкил этиш, бошланғич таълим мазмунини тубдан ўзгартиришгача. Бунга мактаб ҳам, дидактика ва методика ҳам тайёр эмас.

Ҳозирги кунда асосини табиатшунослик бўйича билимлар ташкил этувчи интеграцияланган курс яратиш муаммоси долзарб бўлиб турибди. Булар бошқа турдага билимларни жипслаштирувчи асосий вазифани ўз зиммасига олади. Бундай ёндошиш анчадан бери маълум ва чет эл мактаблари тажрибасида ҳал этилган. Бунда сиз фақат синфларда эмас, балки умумий таълимнинг ўрта ва тугалловчи бўғинларида ҳам бир қатор фанларнинг мазмунини интеграциялаш устида бормоқда. Бу интеграцияланган фанга табиат ва жамиятнинг бирлигини тушуниш учун зарур бўлган бир қатор ижтимоий- иқтисодий, ахлоқий-эстетик ғоя ва тушунчаларни киритиш кўзда тутилган.

Охириги пайтда мактаб таълимини интеграциялаш тўғрисида жуда кўп гапирилди. Олимлар ва амалиётчи - ўқитувчилар болаларда қандай қилиб дунё тўғрисида яхлит тушунча ҳосил қилиш ва турли фанлар бўйича билимларни яқинлаштириш учун бир бутун дастурни тузиш тўғрисида бош қотирмоқдалар. Бир-бирига яқин бўлган фанларни бирлаштирувчи курслар ташкил этиш ҳаракатлари бўлмоқда: М-Н математика ва конструкциялаш, тасвирий санъат ва бадиий меҳнат, бу йўлларнинг самарадорлиги тўғрисида чет эллик педагогларнинг кўп йиллик ишлари натижалари бўйича баҳолаш мумкин интеграцияланган курслар чет эл мактаблари учун одатий ҳолга айланган.

Чет эл тажрибаси билан танишиш шуни кўрсатадики, табиат ва жамият ҳақидага билимларни ривожлантириш учун асос бўлувчи интеграцияланган фанлар кўпгина мамлакатларнинг ўқув дастурларига киритилган. Бу экологик йўналишига эга бўлган интеграцияланган фанлар жаҳон ҳамжамиятида ўқувчиларда атроф-муҳитга жавобгарликни шакллантиришнинг асосий воситаси эканлига тўғрисида хабар беради.

Ҳозирги кунда интеграциянинг бир неча усуллари қўлланилади. Биринчиси бир нечта фанларни бир фанга бирлаштириш. Шу масаладаги 1988 йилда чоп этилган халқаро педагогик тажриба ўрганиши натижалари жуда кенг. Кўпчилик хорижий мамлакатлар бошланғич мактабларининг ўзига хос хусусияти интеграцияланган курслар бўйича таълим бўлиб қолди.

Услубнинг мақсади болани дунё билан суҳбатга тортиш, инсон табиат, жамият, фан, санъат билан суҳбатлашишга фақат одамлар суҳбатлашадиган тил билангина эмас, ҳайвонлар, ўсимликлар тили билан, рассомлар, музикачилар, олимлар фойдаланадиган тил билан таништиришдир.

Кичик мактаб ўқувчисига фикр доираси кенг бўлган мулоқот санъатининг бошланғич саводини эгаллашда ёрдам бериш. Бу савод ўз ичига одамлар билан мулоқотдан тортиб (тенгдошлар, катта ёшдагилар, кичик ёшдагилар) ўз-ўзи билан мулоқотдан то атроф-муҳитдаги ҳодисалар билан мулоқотни киритади.

Услубнинг мақсадларидан яна бири ўзи ишлаётган олам ҳақида нарса ва ҳодисалар орасидаги боғлиқлик, ўзаро ёрдам, моддий ва маданиятнинг турли-туманлиги ҳақида кенг ва энг асосийси, инсоннинг ички (маънавий) ва (ижтимоий) дунёси ҳақида, оламда ҳукм сурувчи қонунлар (табиий, илмий, тарихий, ахлоқий) ҳақида тушунча бериш. Асосий урғу фақат маълум билимларни эгаллашгагина эмас, балки образли фикрлашни ривожлантиришга берилади. Оламнинг умумий кўриниши товушлар, образлар, ранглар орқали таништирилади, бола эса ҳам дунёни, ҳам ўзини ўрганувчи, текширувчи ўрнига қўяди. Бунда курснинг таълимий кичик мактаб ўқувчиларининг курс билан параллел равишда асосий фанларни ҳам ўрганишларига ҳамда ўрта мактаб таълимида қулай шароитлар яратишга хизмат қилади.

Интегративлик инсоннинг олам билан ўзаро алоқаларига акс этувчи мавзуларга киритилган: бола идрокида абстракт бўлган узоқ олам билан (космос, юлдузлар, ер планетаси,

катта бўшлиқлар ва вақт қаъри). Яқин олам (микроолам, уй олдидаги хайвонлар ва ўсимлик дунёси, она-Ватан табиати ва бошқа мам-лакатлар табиати). Инсонлар олами билан (турли мамлакатлар ва маданиятлар, цивилизация марказлари, инсоннинг инсон ва жамият билан муносабатлари инсоннинг ички дунёси); маданий дунёси билан (халқ ижоди, рассом ва олимлар ижоди, маънавий кадриятларни сақловчи одамларнинг ишлари).

Шу оламлар ичра саёҳатнинг мавжудлик қонуниятларини, тилларининг ўзига хос хусусиятларини очиш - услуб тизимининг асосий мантикидир. Ушбу инновацион технология оддийдан мураккабга, билишдан - илмга, тартибсизликдан уйғунликка, чанқоқликдан мохирликка ва ижодга бўлган ҳаракатни, таклиф қилади. Бола дунё яралишининг «ғиштчалари» билан танилади, оламнинг бошланишга, инсоннинг ерда пайдо бўлишига мурожат қилади. Сўзлар, сонлар сири, яшил барг, қадимий афсоналар сирларини очиш фикрларига. Бола макон ва замон бўйлаб саёҳатга отланади. Шундай қилиб бола ҳар куни очиши керак бўлган оламнинг гўзаллигини ва турли туманлигини ҳис қилади.

Мураккаб дунёқарашлар илмий, бадиий фикрлар бола тушуниши учун қулай, образли мавзуларда ўз аксини топган, улар йил мундарижасини тузишга имкон беради. Бир тартибга солинган тизим бу курсининг ўзига хос хусусиятидир. Бундай ўйинларга ёндошиш 6-10 ёшдан бошланади. Бу ҳол уларни турли ўйин орқали мураккаб билим орттириш, бадиий, ахлоқий масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Йил ва чорак мундарижасига турли эртақ қаҳрамонларини (кичик шахзода, Карлсон, Дюймовочка ва бошқалар) киритилиши ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Улар болани мавзудан мавзуга етаклаб юргандек, улар билан бола инсон мулоқот қилади ва янги нарсаларни билиб олади.

Услуб шахсга мосланган йўналишга эга фақатгина синф ёки гуруҳга эмас, ҳар бир болага аҳамият бериладиган қилиб ишни ташкил этиш назарда тутилади. Бунда унинг шахсий фазилатлари, қобилиятлари алоҳида кўрсатилади, унинг қизиқишлари ҳисобга олинади. У мақсадда «Ўз юлдузингни ёқ», «Гулдастада сенинг гулинг», «Сен севган китоб» каби ўйинлардан фойдаланиш мумкин. Ўйин давомида диққат - эътибор биргина болага қаратилади. (Масалан, туғилган куни муносабати билан осмонда янги ёритилган юлдуз унинг номи билан аталади ёки катта гулдаста байрам эгасига ёқадиган гул билан бойийди). Севимли китоб эса синф кутубхонасини тўлдириш билан бирга эгасининг (имзоси)га эга бўлади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларига мослашиш уларнинг бадиий фаоллигини ривожлантиришни тақозо қилади. Билим олиш, бадиий ҳаётий масалаларни ҳал қилишда ўзига хосликни уздабуронликни, эпчилликни рағбатлантириш назарда тутиляпти. Шу муносабат билан болаларнинг шеър ва хикоялар ёзиш, янги рақс ўйлаб топиш, ширин таом пишириш, бирор асбоб яратиш, ўсимликлардан шакллар яратиш каби мустақил ижодиёт турли йўллар билан рағбатлантириб бориш тақозо этилади.

Эмоционал томонларни ривожлантиришга катта аҳамият берилади. Машғулотлар болаларда кўриш ва эшитиш қобилиятларини (материаллар сифатини (фактурасини) ушлаб кўриб ажрата билиш қобилияти), сезиш туйғуларини (ҳид ва таъми ажрата олиш қобилиятларини) ривожлантиришга ёрдам беради. «Овчилар», «Хайвонлар», «Изқуварлар»ни ўйнаш болаларга фақат умумий билимларга эга бўлиш, масалаларни мантиқан ҳал эта билишгина эмас, инсонга берилган барча хис-туйғулар ҳам муҳим эканлигини кўрсатиб беради. Уларни ривожлантириш ўта нозик туйғуларнинг шаклланишига йўлдир. Бунга ёрқин образларга, санъат асарларига, табиат билан завқланишга мурожат қилиш орқали эришиш мумкин. Болаларда салбий, ҳунук, ёмон нарсаларга ҳам эмоционал муносабатини ривожлантириш лозим.

Бунга эртақлар ўқиш, турли сахна кўринишлари кўйиш ёрдам беради. Боланинг ҳис туйғулари унинг жисмоний ривожланиши билан боғлиқ бола фаолиятига ҳаракат қилишга, ўз холатини бадан ҳаракатлари, имо - ишоралар, рақс орқали кўрсатиб беришга имкон берувчи машқларни киритиш лозим.

Дарсни ташкил қилиш ва иш шакллари ҳафтасига икки соатга мўлжалланган. Ҳафта охирида икки соатлик дарс ўқиш мақсадга мувофиқ, бунда болалар, бир томондан, асосий

дарслардан анча дам олишади, иккинчи томондан, кейинги ҳафтасига дарсларга тайёрланишади. Бундай икки соатлик дарсни «Ижод соати». «Хаёл (орзу) дарси» деб номлаш мумкин.

Дарс ўтишдаги асосий шарт - синфда зарур, мос муҳитни яратиш: полга гилам солиш, парталар ўрнига қулай бўлган стул ва креслолар ўрнини алмаштириш. Машғулот жараёнида болалар ўз яшаш муҳитларини яратишади. Йил ва чорак мавзуси «деворлардаги суратлар», «Ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси» пайдо бўлади, буларни ўқувчилар ўзлари ўйлаб топишадн. Бунинг учун турли бадиий ва техник воситалар, маълумот берувчи нашрлар, энциклопедиялар, карталардан фойдаланиш мумкин.

Кўпинча вақтни синфдан ва мактабдан ташқарида ўтказиш кўзда тутилади. Музей ва кутубхоналарда, хиёбон ёки кўчаларда ўтиладиган дарслар одатий бўлиб қолади.

Интеграцияланган курс устидаги ишлар давом этади. Танланган йўл жуда қийин ва мутлақо шубҳасиз эмас. Қийин муаммоларни ҳал қилиш лозим.

Болгариялик олимлар табиий - илмий билимларни ўз ичига олган, 10-12 ёшли болаларга мўлжалланган интеграцияланган курс яратишди. Шундай қилиб, ўқиш, ёзиш ва оғзаки нутқ «тил санъати»га тарих, география, фуқорошунослик, жамиятшунослик, физика, кимё, биология, астрономия, табиатшуносликка ва шу кабиларга бирлаштирилди.

Интеграциянинг бундай усулидан тўлиқсиз ва тўлиқ ўрта мактабларда қўлланиди. АҚШ ўрта мактабларининг катта синфларида ўз ичига физика, кимё, география, геология, кристаллография, тупроқшунослик, полеталогия ва шу кабиларни олувчи «Ерни ўрганиш» фаани киритилган. Чехословакияда ҳам шундай умумлаштирувчи интеграцияланган «Фуқоро тарбияси» деб номланган курс катта синфларда киритилган. Шундай қилиб, бир қатор мамлакатлар тажрибалари кўрсатишича, интеграцияланган курслар қулай шакли бўлиб қолди. Мактабда ўқитиладиган фанларни бир бутун тизимли равишда ўқитиш имконияти туғилганга ўхшайди. Лекин шундай савол туғилади: бу курсни қандай ўқитувчи ўқитиши мумкин. Бундай курслар яратилишининг ўзи муаллифларнинг юқори малакали жамоани талаб қилади. Уни ўқитиш учун эса юқори малакагина эмас, балки кенг билимдонлик керак. Бундай ўқитувчини ким тайёрлаб беради.

Бошланғич мактабда интеграцияни амалга оширувчи бўғин вазифасини ўқитувчининг ўзи амалга оширади. У болаларнинг арифметикага, ёзишга, табиат кўпгина бошланғич тушунчаларга ва яна кўпгина нарсаларга ўргатади. Ўз куч ва имкониятлари даражасида бу ишни амалга оширади. Бошланғич синфларда бир ўқитувчининг дарс беришини, интеграциянинг бир усули деб ҳисобласак ҳам бўлади.

Интеграцияни амалга оширишнинг усуллари яхши ёки ёмон бўлиши мумкин, муаммонинг моҳияти шундаки, усулларнинг бирларидан юз ўгириб, иккинчисидан барча даражаларида ўқитувчиларнинг (психологик ва физиологик) ёш хусусиятларини ҳисобга оладиган интеграцион чоралар тузишни киритишидир. Муаммонинг бундай қўйилиши интеграциянинг турли таълим поғоналарида турли хусусиятларга эга. Бошланғич мактабда интеграцияни бир-бирига нисбатан яқин фанларни бирлаштириш асосида кўриш мақсадга мувофиқ.

Таълимнинг кейинги поғоналаридан у асосий фанларнинг чегараларини бирлаштиришга ҳаракат қилади. Бошланғич таълим-тарбияни интеграциялашда ижобий ва салбий омиллар мавжудлигини ҳисобга олиш керак. Бу омиллар интеграциянинг усулларини белгилаб беради.

Ю. М. Колегин ва О. Л. Алексинко интеграциянинг салбий омилларини кўрсатиб бердилар:

1. Ўқув предметларининг чегараланган сони-олинаётган катта ҳажмдаги билимларнинг мазмуни оламнинг ҳақиқий кўринишини, қисмларининг ўзаро боғлиқлигини акс эттириш билан тўлдириш мумкин.

2. Жуда муҳим бўлган ўқиш, ёзиш ва санок кўникмаларини шакллантириш зарурати. Бу нарсалар худди фанларга бўлиниб ўқитишни талаб қиладиганга ўхшайди. Лекин ўқиш ва математикага ўқитишнинг анъанавий тажрибаси ҳам кенг интеграцион имкониятлар ҳақида далолат берали. Бунда ўқиш фан сифатида ўз ичига фақат бадий матнларни эмас, тарих, табиатшунослик бўйича материалларни олади. Математика, арифметика, алгебраик ва геометрик материалларини ўз ичига олади. Бундай интеграция муҳим кўникмалар ҳосил қилишга ҳалақит бермаслик, аксинча уларни шакллантиришга қафолат беради.

Роберт Карлоснинг айтишича, бошланғич мактаб фақат ўқиш, ёзиш ва санашни ўргатибгина қолмасдан, бундан ҳам муҳимроқ ва каттароқ масалани амалга ошириш керак. Чунки ҳар бир бола шакллантириш даврида унинг интеллектуал фаоллигини рағбатлантириш, табиий қобилият сингари, унинг кейинги муваффақиятлари учун жуда муҳимдир.

Интеграцияланган курсларни шу ёшдаги болаларга тушунарли ва қизик бўлиши учун баён қилишнинг кийинлиги, бу омилни бартараф этишнинг йўллари, амалиётда текширилган энг маъқул услубларни ишлаб чиқишда ҳамда ўқитувчилар тайёрлашнинг маҳсул тизи-мидадир.

5. Бошланғич Мактабни Интеграция Қилиш

Ҳозирги кунда бошланғич мактаб таълимини интеграция қилиш ҳақида кўп гапири-ляпти. Бу тушунарли - кичик мактаб ўқувчиси атрофдаги оламни бир бутунлигича қабул қилади. Унинг учун табиатшунослик, рус тили, мусиқа ва бошқа ўқув предметларини но-ми эмас, балки атрофидаги олам объектларининг товушлар, ранглар, ҳажмларнинг турли-туманлиги мавжуддир. Болаларнинг табиат ва кундалик ҳаётдаги барча нарсаларнинг боғ-лиқлигини кўришга ўргатиш кераклигини ўқитувчи сезади, билади. Шундай экан таълим интеграцияси ҳозирги замон талаб. Бу савол қандай ечилиши керак, унинг моҳияти нима-да?

Таълимни интеграциялаш фикри халқ таълимида табақалаштириш ва индивидуалаш-тириш билан бирга муҳокама қилина бошлади. Агар кичик мактаб таълимини табақалаш-тириш асосида китоб, дарслик ва бошқа адабиётлар билан мустақил ишлашга тайёргарлик даражаси ҳамда кичик мактаб ёшида қизиқишларни фаол шакллантириш етса, интеграция-нинг асоси қилиб турли фанларни ўрганиш объектлари бўлган баъзи умумий тушунчалар-ни чуқурлаштириш, аниқлаштириш ва кенгайтириш мумкин.

Таълимни интеграциялашнинг асосий мақсади бошланғич мактабдаёқ табиат ва жамият ҳақида яхши тасаввур асосларини қўйиши ва уларнинг ривожланиши қонунларига ўз му-носабатларини шакллантиришдир. Мана шунинг учун кичик мактаб ўқувчиси предмет ёки воқеалик ҳодисаларнинг бир неча томондан кўриш муҳимдир: мантиқий ва эмоционал то-мондан, бадий асарда ва илмий оммабоп мақолада, биолог, сўз устаси, рассом, мусиқачи нуқтаи назардан ва бошқалар.

Асосий фанларни ўзлаштириш ва оламдаги бор нарсаларнинг қонуниятларини тушу-нишда предметлар ичидаги ва предметлараро алоқаларини ўрнатиш таълимга интеграция-лашга ёндошувнинг методик асосидир. Бунга турли дарсларга тушунчаларга кўп маротаба қайтиши, уларни чуқурлаштириш ва бойитиш, шу ёшга тушунарли бўлган муҳим белги-ларни аниқлаш орқали эришиш мумкин. Шундай қилиб яхши шаклланган тузилиш ва ўт-казиш тартибига эга бўлган, таркибига шу ўқув предметига тегишли бўлган тушунчалар гуруҳи киритилган ҳар қандай дарс интеграцияга асос қилиб олиниши мумкин. Лекин ин-теграцияланган дарсга бошқа фанлар, бошқа ўқув предметлари билан боғлиқ тушунчалар таҳлил қилишнинг натижалари киритилади. Масалан, «қиш», «совуқ», «бўрон», каби ту-шунчалар ўқиш, рус тили, табиатшунослик мусиқа, тасвирий санъат дарсларида кўриб чи-қилади. Тушунчаларнинг таҳлил қилиш бошқа ўқув дарсларида ўзлаштирилган билимлар-га мурожаат қилинадиган дарслар интеграцияланган ҳисобланади. Дарс ижодий, эркин бў-лиши билан бирга, яхлит, мантиқан кетма-кет, ўзига хос ўтиш методикасига эга бўлади.

Умумий таълимнинг пойдеворининг қўядиган бошланғич мактабдаги кўп тушунчалар табиатшунлслик, рус тили, мусиқа, тасвирий санъат ва бошқалар учун умумийдир.

Ҳозирги кунда бир қатор ўқув предметлари учун умумий бўлган тушунчалар орасидаги алоқаларни ўрнатиш психологик ва методик асосий бўлган интеграцияланган дарслар тизимини ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш лозим. Шу билан бирга предметлараро алоқалар дарс таркиби даражасида ўргатилиши ва зарур ўқитиш воситалари билан таъминланиши керак.

Текшириш давомида ўқув предметларини интеграциялаш жараёнида фаол ақлий фаолиятга ёрдам берувчи омиллар; интеграциялаш учун фанларнинг маъқул бирлашиши, ўқитувчи ва ўқувчи харақатларининг мос келиши, болаларнинг ёш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда мазмун, метод, усулларни танлаш.

Интеграцияланган Дарсларни Самардорлгини Ошириш Омиллари

Аввало қайси дарслар интеграциялаш учун мос келишини аниқлаб олиш керак. Бундай дарсларнинг асоси - турли фанлар асосий мавзулари мазмунининг яқинлиги ва мантикий алоқалари.

Савод Ўргатиш Дарслари (Ўқиш Ва Ёзишга Ўргатиш)

Интеграцияланган дарслар. Бошдан интеграцияланган курс-бу синфдан ташқари ўқиш. Бу ерда яхлит жараён кечади:

- а) китоб ўқиш асбоби сифатида ўқиш дарсларида олган ўқиш кўникма ларини такомиллаштириш;
- б) матн устида ишлаш;
- в) суҳбатдошлар доирасини танлаш каби китобларни танлаш;

Математика ҳам интеграцияланган курс-арифметик материални ўзлаштиришга имкон берувчи арифметика, алгебра ва геометрия элементлари ва шу билан бирга алгебра ва геометрия, меҳнат таълими асосларини ўргатишга тайёргарлик. Бошдан интеграцияланган курс табиатшунослик (табиатшунослик асослари, география). Бошидан интеграцияланган юқоридаги курслардан ташқари куйидаги фанларнинг бирикиши мумкин: ўқиш-рус тили, ўқиш-табиатшунослик, ўқиш-тасвирий санъат, ўқиш-мусиқа, табиатшунослик-математика, табиатшунослик - меҳнат таълими, математика - меҳнат таълими, математика - жисмоний тарбия.

Дидактик тизимда предметлараро асосда интеграциялаш ўқитувчи (таълим бериш) ва ўқувчи (таълим олиш) харақатларининг мос келишини кўзда тутати. Иккала фаолият ҳам умумий тузилишга эга: мақсадлар, сабаблар, мазмун, воситалар, натижалар, назорат. Бироқ ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятларининг мазмунида фарқ бор.

1. Мақсадли босқичда ўқитувчи умумий мақсадни қўяди. Ўқувчилар ўқитувчи бошчилигида предметлараро боғлиқликларни тушуниб етишлари, турли предметлардан керакли билимларни танлаб олишлари керак, бунда улар ўз эътибор фикрларини фақат умумий билимларни ўзлаштиришга эмас балки, кўчириш таҳлил қилиш шахсининг белгилари қобилият ва қизиқишларининг ривожлантиришга қаратишлари керак.
2. Исботлаш босқичида ўқитувчи ўқувчиларни дунёқарашини ўстирувчи билимларга, турли предметлар тушунчаларини умумлаштиришга рағбарлантиради. Ўқувчилар ўз иродаларини дунёқарашни кенгайтирувчи билимларга қизиқишга йўналтирадилар.
3. Фаолиятнинг мазмун босқичида ўқитувчи янги ўқув материални киритади, шу билан бирга интеграцион далиллар, тушунчалар, муаммолар мажмуи даражасидаги бошқа предметлардан олинган таянч билимларни жалб қилади. Ўқувчилар умумпредметли тушунча, муаммоларни умумий билимлар даражасида ўзлаштирадилар.
4. Воситалар танлаш босқичида ўқитувчи турли предметлар билимларини умумлаштиришга ёрдам берувчи кўргазмали воситаларни-дарсликлар, таблицалар, схемалар са-

волномалар, амалий вазифалар. Ўқувчилар кўчириш, умумлаштириш, бириктириш характерларини интеграцион масалаларни ҳал қилишда кўрғазмали воситалар ёрдамида бажарадилар.

5. Кейинги босқич-натижа. Ўқитувчи таълим бериш, ривожлантириш, тарбиялаш мақсадида интеграцияни амалга ошириш учун педагогик билимларни қўллайди. Ўқувчи билимлар тизимида, умумлаштириш уларни амалда қўллайди.
6. Назорат қилиш босқичида ўқитувчи бир-бири билан боғланган предметларга ўқувчиларнинг тайёригини баҳолайди, назорат қилади, ўзлаштириш сифатида баҳолайди. Ўқувчилар ўз билимларини баҳолашни, турли предметлар бўйича ўз-ўзини ҳам, уларни бирлаштириш кўникмаларини назорат қиладилар.

Текширувлар кўрсатишича интеграл ёндошувчи амалга оширишга ёрдам берувчи усул ва воситаларга:

1. Эвристик суҳбатлар;
2. Умумий суҳбатлар;
3. Экскурсиялар;
4. Она тили, табиатшунослик дарсларида кузатишлар, бадий асарлар материаллари асосида нутқ ўстириш учун ёзилган ижодий ишлар;
5. Таълимнинг кўрғазмали, методлари;
6. Мустақил ишлар;
7. Ўқиш, математика дарсларида оғзаки расм чизиш;
8. Имо-ишорали кўринишлар (пантомималар);
9. Табиатшунослик дарсларида табиат тасвирларини ифодали ўқиш;
10. Она тили дарсларида табиатшуносликка оид диктантлар, матнлар ёзиш (шу синфга тегишли орфограммаларни такрорлаган ҳолда);
11. Ўлкашунослик асосида математик масалаларни ҳал қилиш, ечиш ва бошқалар.

Таълимни табақалаштириш рад этмайдиган, уни тўлдирадиган интеграция тизимини киритиш яхлит дунёқарашга, ўзидаги бор билимларини мустақил тартибга солиш ва турли муаммоларни ҳал қилишга ноанъанавий ёндошиш қобилиятига эга бўлган билимдон ёшларни тарбиялашга анъанавий предметларга бўлиб ўқитишга нисбатан кўпроқ ёрдам беради.

Таълимни интеграция қилиш моҳияти нимадан иборат? Таълимга боғлиқ «Интеграция» тушунчаси 2 та маънога эга:

1. Ўқувчида атрофдаги олам тўғрисида яхши тасаввур ҳосил қилиш (бу ерда интеграция таълим мақсади сифатида кўрилади).
2. Предметли билимларни яқинлаштириш учун умумий платформани топиш (бу ерда интеграция - таълим воситаси).

Интеграция таълим мақсади сифатида олам тизимининг алоҳида қисмлари боғликлигини кўрсатувчи билимларни бериши эмас, болани барча элементлари бир-бирига боғлиқ яхлит оламни тасаввур қилишга биринчи қадамларида ўргатиши керак. Бу мақсадни бошлангич мактаб амалга ошириши керак.

Интеграция-предметли билимлар чегарасида янги тасаввурларини қабул қилиш воситаси. Биринчи навбатда табақалаштирилган билимлар орасида билмаган жойларни тўлдириш, улар орасидаги алоқаларни ўрнатиш лозим.

У таълим олувчининг билимини оширишга, таълимдаги тор ихтисослаштиришни янгилашга йўналтирилган. Шу билан бирга интеграция таълимининг классик ўқув предметла-

ри ўрнини эгаллаш керак эмас, у фақат олинаётган билимларни яхлит бир тизимга бирлаштириши керак, холос. Муаммонинг қийин томони интеграциянинг таълим бошидан охиригача динамик ривожлантиришдадир. Агар бошида «ҳамма нарса тўғрисида озгина билиш» лозим бўлган бўлса, кейинчалик тарқок билим ва кўникмаларни бирлаштириш керак бўлади ва охирига келиб «озгина нарса тўғрисида ҳаммасини билиш» керак бўлади, яъни бу янги интеграция даражасидаги ихтисослаштиришдир.

Фанлар Орасидаги Интеграция Яъни Фанлар Орасидаги Ўзаро Боғлиқлиги

Фанлар бир-бири билан ўзаро боғлиқдир. Масалан, биз бу жараёни 1-4 синфларнинг ўқув режаси орқали таҳлил қиламиз.

Филология соҳаси 2 га бўлинади:

1. Ўзбек тили
2. Она тили ва ўқиш

Бу икки фан орасидаги интеграция жараёни шундан иборатки, иккала фаннинг мақсади ўқувчиларда ёзма ва оғзаки нутқ малакаларига эга бўлишга қаратилган.

Кейинги мисолни инсон ва жамият соҳасида кўриб чиқсак бўлади Инсон ва жамият соҳаси бешга бўлинади:

1. Одобнома;
2. Мусиқа маданияти;
3. Тасвирий санъат;
4. Меҳнат;
5. Жисмоний тарбия;

Бу фанлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва бу фанларнинг мақсади ахлоқий, эстетик тарбия беришдир.

Нутқ ўстириш - ҳарфлари тўғри талаффуз этиш ва ёзиш, сўзларни тўғри ўқиш ва ёзиш; гап оҳангига риоя қилган ҳолда равон образли ўқиш; гапдаги тиниш белгиларини талаффузда акс этиши ва ёзилиши; фикр баён қилиш учун зарур бўлган айрим грамматик воситаларни ўз ўрнида қўллаш олиш, халқ оғзаки ижоди ҳамда болалар адабиёти намуналаридан олинган парчаларни ўқиб тушуна олиш каби талабларни ўз ичига олади. Деярли ҳар бир дарсниинг мақсади нутқ ўстиришга қаратилгандир. Асосан она тили ва ўқиш, синфдан ташқари ўқиш дарсларида ўқувчилар нутқ ўстириш билим, кўникма ва малакаларига эга бўлсалар, рус тили, математика, табиат, одобнома, мусиқа маданияти, тасвирий санъат, меҳнат, жисмоний тарбия дарсларида уни мустаҳкамлаб, тўлдириб борадилар.

Масалан: 4-синф она тили дарслигини олайлик. Унда нутқ ўстиришга оид машқлар берилган. 22-машқни кўриб чиқсак. Бунда сўзларни ўқинг, талаффузга эътибор беринг ва сўзларни кўчириб ёзилишини билиб олинг деган шарт берилган.

Байроқ, аълочи, калъа, эълон, расм, катъий, улади, Маъмура, куз, ватан, олхури, аъзо, сарик, жахон, санъат, нордон, аркон, пода, китъа, беда.

Ўқиш дарсида эса нутқ ўстириш жараёнини ҳикоялар, эртақлар, шеърлар, матнлар орқали кўришимиз мумкин. 3-синф ўқиш дарслигида:

Саодат Соқчилари Уйғун

Шонли ғолиб армия,
Гуруримиз, фаҳримиз.
Тилга олсак номини,
Очилади баҳримиз.

У бор ҳаёт кундан кун,
Яшаради одатда,
Ватанимиз мангу хур,
Халқимиз саодатда.
Агар ифлос қўлини,
Юртимизга чўзса ёв,
Армиямиз зарбидан
Янчилади беаёв.
Бахтимизга бор бўлинг,
Ватан меҳрибонлари,
Саодат соқчилари,
Тинчликнинг посбонлари.

Шеърни тўхтавларига риоя қилиб ифодали ўқишга тайёрландинг.

4-синф математика дарслигини кўриб чиқсак, бунда математик терминлар орқали, ўлчов бирликлари, масалалар, амални оғзаки бажариш орқали нутқ ўстириш жараёни рўй беради.

«Икки хонали ва уч хонали сонга кўпайтириш» мавзусидаги 930-машқда 36 ни 47 га қандай кўпайтирилганини тушунтириш берилган.

Тушунтириш: 36 ни 47 га кўпайтириш керак. Кўпайтирамиз. 36 ни 7 га биринчи тўлиқсиз кўпайтма 252 ни ҳосил қиламиз.

Кўпайтирамиз: 36 ни 40 га, иккинчи тўлиқсиз кўпайтма 1440 ни ҳосил қиламиз.

Тўлиқсиз кўпайтмаларни қўшсак, кўпайтма 1692 ҳосил бўлади.

Табиатшунослик дарсида яъни-фанида 4-синфнинг табиатшунослик дарслигида бир қанча Киргистоннинг географик ўрни, ўрмонлари, ҳайвонот олами, ер ости қазилма бойликлари ҳақида матнлар берилган бўлиб, болалар бу матнларни ўқиб, гапириб бериш давомида нутқ ўстириш жараёни рўй беради.

Шу каби **одобнома** дарсида ҳам бир қанча одоб-ахлоққа оид матнлар, шеърлар, хикоялар, ҳикматли сўзлар берилган бўлиб, буларни ҳам ўқувчи ўқиш, гапириш жараёнида нутқ ўстиради ва буларнинг барчаси нтеграциядир. 4-синф “Умр ўтиб борар мисоли” эртак...

Умр ўтиб борар мисоли эртак,
Эртанинг кетидан келиб қолар шом,
Фақат ғафлат ичра ётмагин юрак,
Қайтиб келмас сира бу ёшлик айём,
Пайт келар, ваъданинг қиммати қолмас,
Муҳлат бермас у дам тўлган паймона.
Ўтган бир онингни қайтара олмас,
На кўз ёш, на афсус ва на баҳона...

Абдулла Орипов

Ахлоқий тарбия - ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, муайян жамиятда яшовчи кишилар амал қилиши зарур бўлган маълум ҳатти-ҳаракат қоидалари йиғиндиси. Ахлоқ-одоб тарбияси миллий - маънавий, умуминсоний қадриятлар асосида амалга оширилади.

Ахлоқий тарбиянинг вазифасидан бири - онгли интизом бўлишидир. Абдулла Авлоний «Интизом деб қиладурғон ибодатларимизни, ишларимизни ҳар бирини ўз вақтида тартиби ила қилмоқни айтувур. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшолмас эдилар» деб таъкидлайди, Демак, асосан, одобнома дарсларида ахлоқий тарбия бериб, билим, кўникама, малака ҳосил қилинса, бошқа фанларда уни мустаҳкамлаб тўлдириб борилади.

Масалан, 3-синфнинг **одобнома** дарсида 4-дарснинг мавзуси «Qarilik donolik» (1 соатлик) берилган.

Бу дарсада ўқитувчи «Қобуснома» китобини кўрсатиб, ундан қариялар ҳақида, «Қарилик ва йигитлик сифати зикрида» боби ўзиб берилади ва муҳокама этилади. Халқ мақолларидан мисоллар келтириб, ахлоқий тарбия берилади.

Ўқиш дарслигининг деярли кўп мавзулари ахлоқий тарбияга қаратилган. 4 - синфнинг ўқиш дарлигида «Саломлашиш одоби» деган мавзу бор. Бунда: Салом-саломатлик маъносини ифодалайди. Агар сендан неча мавридда саломлашиш керак, деб сўрасалар, етти ҳолатда деб жавоб бергин. Аввало ёру дўстларни, катта-кичикларни, ака-укаларни кўрганда салом беришинг лозим...

Иккинчи жамоат жойларига борганингда солам беришинг керак.

Учинчи бирор хонадонга борсанг у ерга салом бериб киргин.

Тўртинчи бир ерда жам бўлиб ўтирган кишилар даврисига кирсанг саломлашгин. Кишилар хузуридан тураётганингда ҳам саломлашишни унутма, уни ҳайрлашиш саломи дейилади.

Олтинчи макбарага, қабристонга борсанг, салом бер.

Еттинчи ўз хонадонингга салом беришни канда қилма...

Она тили дарлигида ҳам кўп машқлар ахлоқий тарбияга қаратилган. 4-синф она тили дарлигини олсак «Олмош сўз туркумидир» мавзусида 269-машқда: Олмошларни топиб, ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг. Ўқитувчи бу шеърни ўқиб берар экан ахлоқий томонларини очиб бериши керак.

Ахлоқий тарбия **табиатшунослик** дарсида ҳам олиб борилади. 4-синф дарлигида «Тоғ ўрмонлари ва ўтлоқлари» мавзусида: Тоғларда дам олиш вақтида ва туристик походларда табиатни жуда авайлаб, эҳтиёт қилиш зарур, дарахтларга зарар етказиш, шох-новдаларни синдириш, гулларни юлиб дасталаш, қушлар билан ҳайвонларни безовта қилиш мутлақо ярамайди. Буларни диққат билан кузатиб бориш, фото суратини олиш лозим. Ана шунда шу тоғларда дам олганингиз тўғрисида узоқ йилларга хотира қолдириш имконига эга бўласиз.

Ўрмонда гулҳан ёқиш мумкин эмас. Чунки, гулҳанлардан кўпинча ўрмонга ёнғин чиқиб, одам учун қимматли бўлган ўсимликларгина эмас, балки ҳайвонлар ҳам нобуд бўлади, деган сатрлар берилган.

Меҳнат дарсида ҳам болаларга овқатланиш одоби, меҳмон кутиш одоби, кийиниш одоби, дастурхон тузатиш одоби каби ахлоқий тарбия меъёрлари ўргатиб борилади.

Экологик тарбия - бу инсонни табиатга дастлабки қадам қўйган кунидан бошлаб, бутун ҳаёти давомида табиатдан онгли равишда фойдаланишга, психологик, ахлоқ-одоб юзасидан халқимизнинг табиатга ҳурмат ва эътибор билан қарайдиган урф одатларини, удумларини тарбиялаш, табиий бойликларни кўпайтириш, боғ-роғлар, гулзорлар ташкил қилиш орқали унинг қалбида яхши хислатлар уйғотишдан иборатдир. Бу экологик тарбия ҳам интеграцияга яққол мисол бўла олади.

Экологик тарбия табиат фанида асосан олға сурилса яъни билим, кўникма, малака ҳосил қилса, ўқиш, она тили, математика, одобнома, мусиқа дарсларида уни мустаҳкамлаб, тўлдириб борилади.

Масалан: табиат дарсида экологик тарбия бир неча матнлар орқали кўрсатиб берилган 4 - синфнинг дарлигида «Сув ва ҳавони муҳофаза қилиш».

Сув ва ҳаво бўлмаса бутун жонзот яшай олмаслигини ҳамма билади. Ҳар қандай тирик организм таркибида сув бўлади.

Болаларга экологик тарбия ўқиш дарсида ҳам ўргатилади. 4-синф ўқиш дарлигида «Бузилмаган уя» мавзуси бор. Бунда: бир бола боғда ишлаётган бобосига овқат ола кета туриб йулда ўртоқларини учратади. Ўртоқлари қуш овлагани кетаётганини айтади ва уни

хам бу йўлга тортишади. Лекин бола кечикаётгани ва бобосининг қорни очиб қолиши мумкинлиги туфайли у ўртоқлари билан кетмайди. Бобосига овқат етказиб, уларга дарахт пайванд қилгани ёрдамлашади. Улар бирга уйга кета туриб йулда ўртоқларини учратадилар. Ўртоқлари эса қуш уясини бузаман деб, дарахт бутоғига ўралиб, чумчук болаларини ейишга пайт пойлаб турган илондан кўрқиб, дарахтдан йиқилиб қочиб кетаётган эдилар. Бола бобоси билан ерда ёйилиб ётган чумчук болаларига ёрдам бериб, илонни ўлдириб, ўртоқларининг қилган ишидан нафратланган ҳолда уйга қайтадилар.

Энди экологик тарбияни **Она тили** дарсида кўриб чиқсак. 4-синф она тили дарслигида «Турғун бобом» номли шеър берилган.

Бу шеърда экологик тарбия олға сурилган.

Турғун Бобом

Кенг бепоён водийларни,
Кўркам ёз безар,
Тун қўйнида Турғун бобом,
Далани кезар.
Қўлидаги катта кетмон,
Ярқираб кунда,
Эгатларга шилдиради,
Сув қуяр тунда.
Ўзи жуда ишга чакқон,
Таниқли сувчи,
Уни севар ҳар деҳқон,
Ҳар бир ўқувчи.
Зилол сувлар пахтазорда,
Шилдираб оқар,
Гуллаётган кўм-кўк ғўза,
Бобомга боқар.

Математика фанини ҳам экологик тарбияга мисол қилиб олсак бўлади. 4-синф дарслигида: «Ҳажмларни ўлчаш» мавзуси 883-масала

Ўқувчилар бўйи 40 метр, эни бўйидан 10 метр қисқа майдонда боғ барпо этишди. Боғ майдонининг юзини топинг. Боғ атрофини қандай узунликдаги девор билан ўраш керак?

Шу каби **одобнома** дарсида ҳам экологик тарбия юзасидан матнлар, дарслар берилган. 3-синфда «Она табиат-гузаллик манбаи» номли уч соатлик бўлим берилган бўлиб, булар:

“Гуллар рангни кайдан олар”, “Канотли меъморлар”, “Табиатни асраш одоби” номли мавзулардир. Ўқитувчи бу мавзуларни ўтаётганда, табиат ҳақида, экологик тарбия ҳақида маълумот беради.

Эстетик тарбия - бу ўқувчиларни воқеликдаги, санъатдаги, табиатдаги, кишиларнинг ижтимоий ва меҳнат муносабатларидаги, турмушдаги гўзалликни идрок қилиш ҳамда тушунишга ўргатиш, уларнинг бадиий дидини ўстириш, уларда гўзалликка муҳаббат уйғотиш ва ҳаётига гўзаллик олиб кириш қобилиятларини тарбиялашдир.

Эстетик тарбия ўқувчиларда эстетик билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳамда, эстетик ҳис-туйғу, қизиқиш, эҳтиёж, баҳо бериш каби ҳислатларни тарбиялаш масаласини ўз ичига олади. Эстетик тарбия бўйича асосий фан мусиқа бўлиб, расм яъни тасвирий санъат бўлиб, жисмоний тарбия, меҳнат, ўқиш, она тили уни тўлдириб мустаҳкамлаб боради.

Масалан: тасвирий санъат дарсида дид яъни эстетик дид билан расм чизади ва эстетик мулоҳаза билан ёндашади.

Меҳнат дарсида ҳам бола эстетик тарбия орқали ёндошади.

Масалан, қизлар кашта тикишни эстетик дид билан тикадилар ёки дастурхон тузатаётганда ёки кийим тикаётганда.

Эстетик тарбияга мисол қилиб жисмоний тарбия дарсини олсак, асосий машқлардан бири: тик турган ҳолда юриш ва байроқчалар билан машқ қилиш дарсининг мақсади бўлса, бу ҳолатни бажараётганда эстетик мулоҳаза билан, оёқ учида аста-секин кўтарилиб, байроқчаларни ён томонларга ва кейин юқори томонга кўтариб эстетик қизиқиш билан бажарадилар.

Юқоридаги мисолларни кўриб шуни айтиш мумкинки, демак фанлараро интеграция мавжуд, яъни фанлараро узвийлик боғлиқлик мавжуд.

Чунки, бирор фаннинг мақсади, яъни болалардаги нутқ ўстириш, ахлоқий тарбия, экологик тарбия, эстетик тарбия барча фанларда ўз аксини топган.

1- синф учун мўлжалланган интеграцияланган дарсининг ёйиқ режаси (табиатшунослик, ўқиш, расм, математика).

Дарс мавзуси: Светофор сигналлари- бизнинг дўстларимиз.

Мақсад: Кўча ҳаракати қоидалари ҳақидаги болаларнинг билимларини кенгайтириш, светофорга қараб иш тутиш кўникмасини мустаҳкамлаш.

Вазифалар:

1. Светофор ва пиёдалар. Светофор ранглари ва улар пиёдалар учун нималарни билдиради.

2. Кўча ҳаракатининг тартиби; Йўлни регулировкани бошқараётганда кўчадан ўтиш қоидалари.

3. «Ўқиш китоби» ёки «Кўча ҳаракати қоидалари» китобидан ўқилган парча бўйича расм тузиш.

Жихоз: Светофор макети. Кўча ҳаракати қоидалари акс этган расмлар: тўғри ва нотўғриларини танлаш учун.

Дарсининг Бориши

1. **Ташкилий қисм:** Ўқувчиларнинг дарсга тайёргарлигини текшириш. Интизомни тўғрилаш ва ишлаш кайфиятини вужудга келтириш.

2. **Уй Вазифасини Текшириш:** Янги материални қабул қилишга тайёрлаш.

3. **Ўтган Мавзунини Такрорлаш:**

- Бугун биз яна бизнинг дўстимиз светофор билан учрашамиз. Унинг сигналлари бўйича кўчадан ўтишни эслаб қолганингизни текшириб кўрамиз.

- Кимни пиёда деб атаймиз?

- Пиёда қандай кўча ҳаракати қоидаларини билиш керак?

- Пиёда йўлнинг қайси қисмидан юриши керак?

- Йўлни қаеридан кесиб ўтиш мумкин?

- Болалар, энди шеърни эшитиб кўринг ва унинг мазмунини айтиб беринг.

Кўчанинг қаеридан ўтишни,
Қоидани эслаб бил,
Аввал эътибор билан қарагин чапга
Кейин эса ўнгга қарагин.

- Қандай қилиб чап ёки ўнгни ажратамиз?

4. Светофор Макети Билан Ишлаш:

- Светофорнинг нечта томони бор?
- Ҳар томонида нима ифодаланган?
- Нечта ранг бор ва қандай?

Китоб Билан Ишлаш

Светофор ўрнатилган чоррахага болаларни олиб чиқиш.

Қаранглар, ҳозир светофорнинг пиёдалар учун мўлжалланган томонида эса-кизил чирок. Пиёдалар йўлдан ўтишди, машиналар-тўхташди. Энди ҳам сарик чирок ёнди. У яқинда сигнал ўзгариши ҳақида оғохлантиряпти. Энди эса, аксинча, машиналар учун яшил чирок ёнди. Энди пиёдалар тўхташди. Светофор аниқ ишлайди. Бир чирок бошқаси билан алмашилиб туради. Йўлда ҳамма унга бўйсинади, шунинг учун тартиб бўлади.

Болалар, Энди Шеър Эшитинглар

Хавфли йўлни ўтишда
Сенга ёрдам бериш учун
Кечаю кундуз ёнамиз
Яшил, сарик, қизил.

Бизнинг уйимиз светофор,
Биз уч ака-укамиз
Кўпдан бери ёнамиз
Йўлда ҳамма болаларга
Энг каттамиз - қизил ранг
Агар у ёнса
Тўхта! Йўл йўқ.
Йўл бекилди.

Йўлдан тинч ўтиш учун
Бизга кулок сол.
Тўхта! Сарик чирокни кўрасан
У ўртада ёнади,
Ундан кейин яшил ёнади
Тўсиқ йўқ бемалол ўтавер.

7. Регулировкachi Билан Танишиш

Баъзида ҳаракатни милиционер - ДАН ҳодими бошқаради. У регулировкachi дейилади. У жезл таёкчаси ёрдамида ҳаракатни тартибга солиб туради. Қоронғуда таёкча ёниб туради: шунда кечкурун ҳам регулировкачининг ҳаракатлари ҳайдовчиларга ҳам, пиёдаларга ҳам яхши кўриниб туради.

Регулировкachi ҳаракатни бошқараётганда йўлдан утиш қоидалари: Агар регулировкachi сенга ёни билан туриб, таёкчали қўлини олдинга кўтариб турса, демак у машиналар учун чапга ва ўнгга йул очди, у қўлини туширмагунча йўлдан ўтиш мумкин эмас.

Дидактик Уйин

Болаларнинг қўлларида қизил, сарик, яшил рангли доирали светофор. Ўқитувчи шеър ўқийди, болалар эса светофорнинг керакли рангини кўрсатишади.

Светофорнинг чироклари бор,
Уларга бўйсининг ҳар доим
Кўчада ҳаракат авжида
Машиналар югурар, шошар трамвайлар
Тўғри жавобни айтинг,

Қандай чирок ёняпти? (қизил)
Махсус чирок - огоҳлантириш
Ҳаракат учун сигнални кутинг
Тўғри жавобни айтинг,
Қандай чирок ёняпти? (сарик)
Олға юр! Тартибни биласан
Кўчада жабрланмайсан
Тўғри жавобни айтинг,
Қандай чирок ёняпти? (яшил)

9. **Мустаҳкамлаш:** Ўқувчилар светофор макети ва доскадаги дидактик расмлар билан машқ қилади. Ўқитувчи яна бир марта болаларга кўчадан ўтганда эҳтиёт бўлишлари кераклиги, кўчадан нотўғри ўтиш ёмон оқибатларга олиб келишини эслатиб ўтади.

10. **Ижодий Иш:** Болалар, мана бу парчани эшитинглар.

«Болалар айланишга чиқишди. Бурчакка етишди, у ерда светофор бор эди. Светофорда қизил чирок ёнишни кутиб туришибди. Машиналар эса кетма-кет ўтиб кетяпти, уларнинг охири кўринмайди. Кўчанинг ўртасида милиционер турибди. Болаларга қараб кўйдида, таёқчасини кўтарди. Машиналар тўхташди. Қизил чирок ўчди, сарик, кейин эса яшил чирок ёнди. Кўчадан ўтса бўлади.

Болалар кўчадан ўтиб, хиёбонда ўйнай бошлашди. Собир таёқча олди ва «Мен милиционерман», деди. Машиналар, болалар гувиллаб кўчадан юриб кетишди. Чорраҳада эса Собир милиционер турибди. Ҳайдовчилар унга буйсунишади. Таёқчани кўтарса-машиналар тўхтади, таёқчани силкитса - машиналар юради. Ҳеч ким бир-бирига қараб юриб кетмайди, ҳеч ким бир-бирига ҳалақит бермайди. Чунки милиционер ҳаракатни кузатиб турибди.

Энди ҳар бирингиз шу ҳикоядан эслаб қолганларингизни расмини чизинг.

Чизганларини таҳлил қилиш.

Дарсга хулоса қилиш.

Шундай қилиб, йўлни кесиб ўтаётганда, жуда эҳтиёт бўлиш керак! Светофорга қараб, яшил чирокни кутиш керак, аввал чапга, кейин ўнгга қараб, кейин йўлдан ўтиш керак.

- Қани айтингчи, йўлнинг машиналар юрадиган бўлагида нима қилиш мумкин эмас?

Баҳолаш Ва Баҳоларни Изоҳлаш

Уйга вазифа. Вазифани кузатиш кундалиги бўйича бажариш.

Фойдаланилган Адабиётлар

1. Амоношвили, Ш. К., «Каждому ребенку-индивидуальный подход» Воспитание основы (начальная школа 1991 г).
2. Бухарева, Л. Н., Интеграция учебных занятий в начальной школе на краеведческой основе (начальная школа 1991 г., № 8).
3. Давидов, В. В., Обобщающие обучение М. Просвещение 1980 г.
4. Занков, Л. В., Усвоение и развитие младших школьников, М. Просвещение, 1965 г.
5. Карплал, Р., «Естественно научные дисциплины в начальной школе» (перспективы 1982 г., № 1-2).
6. Калягин, Л. Л. - Алексинка, О. Л., «Интеграция школьного обучения» (начальная школа 1990 г. № 9).
7. Кузмин, Л. Л. - Зырина, С. В. - Малгорова, О. В., Проверочные задания по темам «Растения весной», «Насикомые и птицы весной», М. Просвещение, 1991 г.
8. Мавлянова, Р. А., Обучение в 1-ом классе. Пособие для учителей в начальных школах. Т.

АЙЫЛ ЧАРБА ИШКАНАЛАРЫНЫН ЖЕМИШ-ЖАШЫЛЧА ӨНДҮРҮШҮНДӨ ФИНАНСЫЛЫК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ БАШКАРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

С. Т. УМАРОВ* - М. Ж. АБДИЕВ**

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасында рынок экономикасынын шартында айыл-чарба ишканаларынын жемиш-жашылча өндүрүшүнө финансылык инвестицияларды тартуу жана башкаруу маселелери каралат.

Экономикалык системанын кайсыл гана тармагын болбосун өнүктүрүүдө финансылык инвестиция негизги орунду ээлейт. Экономикалык өндүрүштөрдүн кескин төмөндөшү, финансылык инвестициянын тартылышынын кыскарышы, акча жүгүртүүдөгү кемчилдиктер, баанын өсүшү жана жумушсуздук каржылоо системасынын артка тартылуусуна алып келди. Өзгөчө бул көрүнүш экономиканын айыл-чарба тармагында болууда.

Инвестициянын айыл-чарба тармагындагы өзгөчө актуалдуу маселеси жана максаты инвестициялык башкаруу системасындагы процесстерди жүзөгө ашыруу болуп саналат.

Азыркы күндө экономиканын айыл-чарбасынын жемиш-жашылча өндүрүшүнө финансылык инвестиция тартуу негизги маселелердин бири, башкача айтканда өтө курч жана актуалдуу десек жанылышпайбыз.

Башка тармактарга карганда жемиш-жашылча өндүрүшүнө финансылык инвестиция тартуу бир аз кыйыныраак, бирок биз бүгүнкү күндө стратегиялык планда аны өнүктүрүүбүз керек. Мамлекет азыркы тапта айыл-чарбасына, анын ичинде жемиш-жашылча өндүрүшүнө көлөмдүү финансылык инвестиция жөнөтүүгө шарты жок.

Айыл-чарбаны, жемиш-жашылча өндүрүшүн өнүктүрүү жана анын материалдык-техникалык базасын толугу менен түптөө азыркы күндөгү финансылык инвестицияны туура тандоо, багыттоо, аныктоодон көз каранды. Иш жүзүндө көрсөтүлгөндөй айыл-чарбасына финансылык инвестиция тартуу негизги көйгөйлөрдөн болуп саналат.

Айыл-чарбасында финансылык инвестициялык процесстерди системасын колдонуу, башкаруу жана өркүндөтүү учур талабы. Анткени айыл-чарбасы; Кыргыз Республикасынын экономикасынын көп бөлүгүн түзөт; экономикалык, саясий жана социалдык өнүгүүнүн бирден бир тармагы болуп эсептелет.

Өнүгүү тармактары болуп төмөнкүлөр эсептелет;

- саясий жана банк системасындагы стабилдүүлүк,
- айыл-чарбасында инвестициялык кирешени өркүндөтүү системасын киргизүү
- айыл-чарбасында инвестициялык кирешени сарамжалдуу пайдалануу,
- жаны инвестициялык долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу,

* ОшТУ, окутуучу.

** ОшТУ, ага окутуучу.

- инвесторлордун толук кандуу иштешине ыңгайлуу шарт түзүү,
- айыл-чарбасында кээ бир салык ченемдерин азайтуу,
- мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүү,

Ишканалардын өнүгүүсүнүн маанилүү шарты болуп инвестициялык активдүүлүктү жогорулатуу саналат. Капиталдык салым жасоо объектилерине карай инвестициялар реалдуу жана финансылык болуп бөлүнөт.

Реалдуу инвестициялар негизги каражаттар, материалдык эмес активдер, товардык-материалдык баалуулуктар сыяктуу ишкананын ишмердүүлүгүн жүргүзүү менен байланышкан объектилерге жасалган салымдарды мүнөздөйт.

Финансылык инвестициялар капиталды киреше алуу максатында ар түрдүү финансылык инструменттерге, эн башкысы баалуу кагаздарга салым жасоо менен байланышкан.

Айыл чарба ишканаларында финансылык инвестицияларды ишке ашыруу төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ;

- 1) Финансылык инвестициялар экономиканын реалдуу секторунун ишканаларынын чарбалык ишмердүүлүгүнүн көз карандысыз түрү болуп эсептелет. Бул көз карандысыздык мындай ишканалардын операциялык ишмердүүлүгүнө жана аларды реалдуу инвестирлөө процессине карата колдонулат. Финансылык инвестициялар эреже катары ишкананын өнүгүсүнүн стратегиялык өндүрүштүк маселелерин чече албайт.
- 2) Финансылык инвестициялар экономиканын реалдуу секторундагы ишканалар тарабынан эки максатта колдонулат:
 - Эркин акча каражаттарын пайдалануу процессинде кошумча инвестициялык киреше алуу үчүн;
 - Инфляциядан коргоо максатында финансылык инвестициялар реалдуу инвестициялардан алынган пайданын деңгээли төмөн болгон менен, алар убактылуу бош капитал операциялык ишмердуулукту кенейтүү үчүн пайдаланылбаган учурда кошумча киреше агымы катары колдонулат.
- 3) Финансылык инвестициялар ишканага инвестирлоо инструменттерин «кирешелүүлүк тобокел» шкаласы боюнча кеңири тандоо мүмкүнчүлүгүн берет. Бул шкала инвестирлөөнүн тобокелсиз, тобокелдуулугу жогору инструменттеринин тобун камтыйт. Бул инвесторго өзүнүн инвестициялык саясатын кенири диапазондоо; консервативдик саясаттан агрессивдик саясатка жүргүзүү мүмкүндүгүн берет.
- 4) Финансылык инвестициялар ишкананын инвестирлөө инструменттерин «кирешелүүлүк-ликвиддүүлүк» шкаласы боюнча да тандоосуна шарт түзөт. Финансылык инвестициялар реалдуу инвестицияларга караганда жогору ликвиддүүлүк менен айырмаланат.
- 5) Финансылык инвестицияларды жүргүзүү менен байланышкан башкаруу чечимдерин негиздөө процессин жөнөкөй жана азыраак эмгекти талап кылат. Ал реалдуу инвестициялык долбоорлорду даярдоодогу финансылык чыгымдар финансылык инвестицияларда жумшалбайт.
- 6) Финансылык инвестиция жасоо менен байланышкан башкаруу чечимдери оперативдик мүнөзгө ээ. Финансылык инвестирлөө процессинде активдүү байкоо жүргүзүү зарылдыгы келип чыгат.

Айыл чарба ишканаларынын жемиш-жашылча өндүрүшүндө финансылык инвестирлөөнүн өзгөчөлүктөрү менен формаларына карап ишканаларда аларды башкаруу уюштурулат.

Финансылык инвестициялар тез-тез жасалган ишканаларда мындай башкаруунун атайын саясаты иштелип чыгат.

Жемиш-жашылча өндүрүшүндө финансылык инвестицияларды башкаруу саясаты ишкананын жалпы инвестициялык саясатынын бир бөлүгү катары капиталды жумшоонун эффективдүү финансылык инструменттерин тандап алууну жана аны өз убагында кайра инвестирлоону камсыз кылуучу саясат болуп саналат.

Айыл чарба ишканаларынын жемиш-жашылча өндүрүшүндө финансылык инвестицияларды башкаруу саясатын калыптандыруу төмөнкү этаптардан турат:

- 1) Өткөн мезгилдердеги финансылык инвестирлоонун абалын анализдөө;
 - 2) Азыркы мезгилдеги финансылык инвестирлөөнүн көлөмүн аныктоо;
 - 3) Финансылык инвестирлөөнүн формасын тандоо;
 - 4) финансылык инструменттердин ар биринин инвестициялык сапаттарын баалоо;
 - 5) Финансылык инвестициялардын портфелин түзүү;
 - 6) Финансылык инвестициялардын портфелин эффективдүү оперативдик башкарууну камсыз кылуу;
1. Өткөн мезгилдеги финансылык инвестирлоонун абалын анализдөө процессинде ишкананын финансылык инвестицияларынын көлөмү формалары жана эффективдүүлүгү изилденет.
 - Анализдин биринчи стадиясында финансылык активдерге инвестирленген капиталдын жалпы көлөмү менен инвестициялардын жалпы көлөмүндөгү үлүшүнүн өзгөрүү темпи эсептелет.
 - Анализдин экинчи стадиясында инвестирлөөнүн конкреттүү финансылык инструменттеринин составы, алардын динамикасы изилденет
 - Анализдин үчүнчү стадиясында ар бир финансылык инструменттин жана жалпы финансылык инвестициялардын кирешелүүлүгү аныкталат. Финансылык инвестициялардын кирешелүүлүгү финансылык рыноктогу кирешелүүлүктүн орточо деңгээли менен салыштырылат.
 2. Финансылык инвестирлөөнүн азыркы мезгилдеги көлөмүн аныктоо. Инвестор болуп эсептелбеген ишканаларда бул көрсөткүч анча чоң эмес болуп, инвестиция жасоо үчүн атайын чогултулган бош акча каражаттарынын өлчөмү менене аныкталат.
 3. Финансылык инвестирлоонун формасын тандоодо бул максатка бөлүнгөн финансылык каражаттардын пландаштырылган көлөмү аныкталат.
 4. Финансылык инструменттердин инвестициялык сапаттарын баалоонун негизги көрсөткүчү болуп алардын кирешелүүлүгү эсептелет.
 5. Финансылык инвестициялардын портфели ар бир финансылык инструменттин инвестициялык сапатын баалоонун натыйжасында түзүлөт. Аларды тандоодо финансылык инвестициялардын портфелинин тиби, анын диверсификацияланышы, портфелдик ликвиддүүлүгүн камсыз кылуу зарылдыгы эске алынат
 6. Финансылык инвестициялардын портфелин эффективдүү оперативдик башкаруу процессинде анын максаттык параметрлерин сактоо максатында өз убагында реструктуризациялоо камсыз кылынат.

Экономиканын жана аймактардын финансылык жана өндүрүштүк секторлорун байлашынштыруучу катары баалуу кагаздар рыногунун калыптануусу жана өнүүгүсү, мамлекет тарабынан инвестициялык институттардын калыптануусун жана өнүгүүсүн колдоо, эффективдүү менеджментти колдонуу ж.б механизмдер өлкөбүздүн айыл-чарбасынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Инвестициялык климаттын өзгөрүүсүнө ар дайым мониторинг өткөрүп туруу керек.

Айыл чарба ишканаларынын жемиш-жашылча өндүрүшүндө финансылык инвестициялоонун негизги булагы катары менчик каражаттары эсептелет, бирок менчик айланма каражаттардын тартышсыздыгы жана жетишпестиги, алынган пайданын учурдагы гана керектөөлөргө жумшалып жатат.

Негизги фонддорду алмаштыруу же жаңылоо, өндүрүштү техникалык жактан жабдуу, жемиш-жашылча өндүрүшү үчүн учурдагы негизги талап болуп саналат.

Колдонулган Булактар

1. КР инвестициялык абалы, Бишкек 2008ж.
2. «Кыргыз Республикасынын экономикасы» окуу куралы, Т. Койчубеков ж.б. Бишкек 2003 ж.
3. В. Игошин «Инвестиции» Москва, 1999ж.
4. И. Бланк «Управление активами» Киев, 2000ж.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КҮЙҮҮЧҮ ЗАТТАРДЫН КЕН БАЙЛЫКТАРЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК МААНИСИ

О. ШАМШИЕВ*
Г. А. АБДУРАХМАНОВ**
Д. К. КАМЧИБЕКОВ***

Дүйнө жүзүндө пайдалуу кендерге бай өлкөнүн экономикасы өнүккөн өлкөнүн экономикасы деген түшүнүк азыркы убакка чейин эскирген жок. Эгерде тагыраак айтсак кен байлыктары коп болуп аларды изилдеген жана иштеткен технологиялык колдонмолору жогору деңгээлдеги жана саясаты стабилдүү мамлекеттин экономикалык абалы жогору болот. Кыргызстан жаратылыш байлыктарынын көлөмү боюнча Борбордук Азиянын эң бай өлкөлөрүнүн катарына кирет. Ошондуктан кен байлыктарын иштетүү өндүрүштөрү мамлекеттин экономикасынын приоритеттүү багаттарынын бири.

Бул макалада авторлор Кыргызстандын күйүүчү зат кен байлыктарын изилдөө жана иштетүү маселелеринин актуалдуулугун карашат.

Күйүүчү зат байлыктарына торф, күйүүчү сланец, көмүрдүн бардык түрлөрү жана мунайзат менен газ кендери кирет. Кыргызстанда күйүүчү сланец кендеринен башкаларынын баары кезигет. Торф кендеринин Кыргызстандагы запастарынын көлөмү аз болгондуктан илимий мааниси бүгүнкү күндө кызыксыз.

Калган көмүр, мунайзат жана газ кен байлыктары геологиялык чалгындоо, казып алуу жана эксплуатациялоо жагынан экономикалык мааниси чоң.

Күйүүчү заттардын ичинен бүгүнкү күндөрдө көмүр кендеринин мааниси өзгөчө. Себеби Россия илимдер академиясынын энегетикалык изилдөөлөр институтунун Берген маалыматына таянсак бир адамдын энергетикалык керектөөсү мындан ары өспөйт, ал бир адамга 2,5 тонна шарттуу отун көрсөткүчүнүн тегерегинде болот. Мында мунай заттын энергетикадагы мааниси акырындап газга, андан ары калыбына келүүчү энергия булактарына өтөт. Албетте, Кыргызстанда газдын ири кендери болбогон менен, көмүрдүн жана калыбына келүүчү энергия булактарынын маанилуу запастарына ээ. Дүйнөлүк көмүр институтунун Берген баасына карасак, нефти жана газдын энергетикалык тармактагы салмагы 2015-жылдарга чейин сакталат. Республиканын аймагында 70 ке жакын көмүрдүн кендери белгилүү. Алар негизинен 4 бассейге (Түштүк Фергана, Өзгөн, Түндүк Фергана, Кавак), 3 көмүрлүү районго чогулушкан (Алай, Алабука-Чатыркөл, Түштүк Ыссыккөл).

* Геология-минералогия илимдеринин доктору, И. Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик Техникалык Университетинин Кызылкыядагы Жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту.

** Геология- минералогия илимдеринин кандидаты, И. Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик Техникалык Университетинин Кызылкыядагы Жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту.

*** Техникалык илимдердин кандидаты, И. Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик Техникалык Университетинин Кызылкыядагы Жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту.

Биринчиден көмүр цемент чыгарууда, жылуулук электр борборлорунда колдоонууда жана күнүмдүк турмушта негизги жылытуу булагы болуп эсептелет. Биздин өлкөдө гидроэнергетикалык жылытуу булактары көлөмдүү, экономикалык арзан болгону менен ал дырыялардагы сууларынын көлөмү биргана бизге эмес кошуна мамлекеттерге да таандык болгондуктан аларды биз 100 % колдоно албайт экенбиз.

Эгерде ал сууларды биз өз убагында кошуна өлкөлөрдүн сугат жерлерине ж.б. койбосок региондун экосистемасы терс таасирленүүсү мүмкүн. Экинчи жагын карасак, дарыя суулары атмосфералык, климаттык факторлорго байланыштуу болгондуктан аларды туруктуу колдонууда кыйынчылыктар туулат. Ал эми Кыргызстан көмүр кен байлыктарынын көлөмү боюнча өзүн өзү кенен эле тейлей алат.

Бул максатка жетүү үчүн көмүр кен байлыктарын чалгындоодон баштап казып алууга чейин ар тараптан кенен изилдөө зарыл. Көмүрдөн башка, жолугуучу пайдалуу тектерди элементтерди комплекстүү түрдө колдонуу жактарын чукур кароо зарыл. Мисалга алганда Кыргызстандын бардык көмүр кендери жайгашкан жерлеринде гипс, ракушняк, фосфорду камтуучу тектер жана табигый күйгөн чополор (глины естественного обжига) жолугушат.

Өйдөдө айтылган көмүр менен жолугуучу пайдалуу кендер жаратылышта көмүр катмарынын үстүндө жайгашат. Башкача айтканда көмүргө казып жетүү үчүн алардын катмарынан өтөбүз. ошондой эле көмүргө катмарлаш жолугуучу көп элементтүү чопону (гилбото) экологиялык таза баалуу жер семирткичтер катары колдонууга болот. Өйдөдө айтылган гипс, ракушнякты медицинада, дыйканчылыкта Жана мал чарбасында колдонууга болот.

Глиеж болсо цемент чыгыруу ишинде негизги кошулма болуп эсептелет. Түштүк региондун 60 % жакын көмүр кендеринде жер астындагы суулары, айрыкча пирит, марказит, туз, гипс, сыяктуу минерализацияланган тектерден өткөндө өзүнүн составын аябай байытып (сероводороддуу) күкүрт-суутектүү, туздуу эритмеге айланат. Туздар калий, натрий кээде магний бөлүктүү болот. Алар өз убагында чополор менен аралашып, көп элементтүү ылайыктарга айланышат. Бул сыяктуу ылайыктар советтер союзунун убагында дарылоочу зат катарында изилденип колдонулчу. Азыркы күндөрдө ошол изилдөөлөрдү жаңылоо зарыл.

Эми көмүр кендерин казып алууда жаңы көз караштар, технологиялык ноу-хаулар, рационалдуу усулдарды колдонгон учурда гана алар эффективдүү болушу сөзсүз. Мурда кендерди казып алууда консервативдүү методдор инструкциялар, руда менен көмүр кендеринин башка ведомство министрстволор тейлегендиктен, бирөөнүн технологиясы экинчисинде колдонууга уруксат жок болчу. Эгерде айкын карасак эки түрдүү кен байлыгы деле жер катмарында жайгашкан. Ошондон улам казып алуу технологиясы жана системасы бирөө эле болуп материалдар жана кээ бир коопсуздук усулдары гана айырмалануусу мүмкүн. Ошондуктан рудалык кен байлыктарын казып алуудагы камерадан өйдө (камерно-столбовой) казып алуучу системаны тик жаткан көмүр катмарларын иштетүүдө колдонсо эффективдүү болушу шексиз.

Экинчиден азыркы убакта көмүр алуучу тоо фабрикаларында тектердин кулоосунан сактоо үчүн карагай жыгач, тактай устундарын колдонуу көмүрдүн баасын актабайт. Эгерде биз алардын ордуна жергиликтүү шартта өсүүчү тал,

терек, кара жыгач бактарын колдонсок көмүр казып алуу эффективдүү болот. Өйдөдө айтылган бак дарактарды көмүр жайгашкан талааларга же мурда казылып алынган жайларына өстүрүү зарыл. Себеби айтылгандан башка ошол аймактын экология абалыннын оңолушуна да таасири болот. үчүнчүдөн жогоруда айтылган прогрессивдүү технология системаларын үлгүүү колдонгон учурда мурдагы эффективдүү эмес деп «косервацияланган» бир топ шахталар кайра иштеп кетүүсү мүмкүн. Алардын катарына Кажысай, Сүлүктү, Ташкөмүр ж.б. кирет. Эффективдүү көмүр казып алуучу технология системаларына комплекстүү усулдардын киришин айтып кетүү абдан зарыл. Кээ бир ачык (открытый карьер) усулдар менен казып алынуучу көмүр кендерин алсак: долбоор менен бекитилген карьер усулун параметрлери аяктагандан кийин жер астындагы казып алуу выработкаларын колдонсок болот.

Бул методду колдоналсак анда жабылып калган Алмалык, Абшыр сыяктуу көмүр карьерлерин кайра иштетмекпиз.. көмүрдү комплекстүү колдонуу түрлөрүнө шахталарда казып алуу учурунда пайда болгон күлдү брикеттөө керек. Эгерде биздин шартта брикеттөө технологиясын колдонуп аны өздөштүрсөк бул абдан эффективдүү. Себеби көмүр казып алуу процессинде пайда болгон күлдүн пайызы кезде 30 % жетет. Брикеттөөнүн натыйжасында көмүр чыгаруучу шахталардын экономикасы жогорулайт. Брикеттөө боюнча Германия дүйнөдө алдыңкы орунда турат.

Ошондой эле көмүрлөрдү жер астыда газдаштыруу технологиясын да колдонууга болот. Азырынча Кыргызстанда бул технология жайыла элек. Илимий багыттагы иш аракеттер гана жасалууда. Ал үчүн инвестицияларды киргизүү зарыл. Бул багытта бүгүнкү күндө Кытай мамлекети алдыңкылардан болуп чоң экономикалык ийгиликтерге жетишти.

Өйдөдөгү айткандар аткарылса өлкөбүздө жабылып кеткен шахталар, карьерлер кайрадан ачылып (Көк жаңгак, Ташкөмүр ж.б) элдин социалдык-экономикалык туруктуулугу сөзсүз пайда болот. Мурдагы иштеп турган шаар, коммуникациялары калыптанат, эмгек орундар пайда болот.

Жогоруда айтылгандардын натыйжасында авторлор төмөндөгү корутундуга келишти.

Кыргызстанда күйүүчү заттардын арасынан негизги энергетикалык булак болуп көмүр кала берет. Көмүр кендерин иштетүүдө ал жайгашкан жердеги жолугушучу пайдалуу заттарды комплекстүү иштетүү зарал.

Эгерде көмүр кендерин казып алууда өнүккөн технологияларды колдонсок мурдагы «консервацияланган» объектилерди кайрадан иштетүүгө болот, жана анын экономикалык ролу жогорулайт. Эски көмүр кендерин иштетүүдө мурдагы шаар жана поселоктор кайра калыптанып Кыргызстандын эмгек мигрантарынын саны азайуусу мүмкүн.

Адабияттар

1. «Уголь; процессы глобализации и национальная безопасность», М. 2006 ИНФО-Рутения. Воробьев А. Е., Комащенко В. И., Дребендштедт К., Шамшиев О., Зубков В. Г.

2. «Мировой финансовый кризис; проблемы технологического развития, закономерности в энергетике» Ю. Плаиткин, «Экономические стратегии» № 8-2009.

3. «Состояние и перспективы развития угольной промышленности Кыргызстана» Д. К. Камчибеков, Б., 2003.

SANAT TARİHİ

TÜRKİYE’DE EĞİTİM FAKÜLTELERİ LİSANS DÜZEYİNDE MÜZE EĞİTİMİ VE MÜZECİLİK

Dr. Fatih BAŞBUĞ*

Özet

Müzeler, sanat ve bilim eserlerinin saklandığı, toplumların kültürel yapılarının korunduğu mekânlar olarak, sanata, kültüre ve insanlığa hizmet etmektedirler. Maddi ve manevi bu ağır yükü omuzlayan müzeler, günümüzde kültürel teröristlerin saldırılarına maruz kalarak tahrip edilmekte, çıkar odaklarına malzeme yapılmaktadır.

Günümüzde müze ve müzecilik konusunda yapılan araştırmalar, halkın bu kavramlara olan uzaklık ya da yakınlık derecesini gözler önüne sermekte, eğitim kurumlarında mutlak bir ders olarak okutulması gerektiği üzerinde fikir birliğine varılmıştır. Buradan hareketle günümüzde ilköğretim dersleri içine bir ders konusu olarak aktarılan müzecilik, bireyleri bilinçlendirmeye yönelik hedefler arasındadır. Güzel sanatlar ve spor liselerinde ise sadece resim alanında 12. sınıfta okutulmaktadır. Dolayısıyla müzecilik ve müze eğitimi konusundaki atılan adımlar sorunu çözmeye yönelik değildir. Lisans düzeyinde ise güzel sanatlar bölümlerinde okuyan öğrencilerin, son sınıf birinci döneminde gördükleri bir derstir.

*Oysa müzeler sadece güzel sanatlar alanlarında okuyan bireylerin yararlandığı bir alan değil, tüm toplum tarafından ziyaret edilen ortak değerlere hitap eden alanlardır. Bu bildiri-
de Türkiye’de lisans düzeyinde müze eğitimi ve müzecilik konusu irdelenmiştir.*

Anahtar kelimeler: Müzeler, Müze Eğitimi, Sanat ve Kültür.

Giriş

Müzeler; sanat, kültür, bilim ve teknikle ilgili eserlerin, doğal nesnelerin korunduğu ve sergilendiği mekânlardır. “Müzeler, kültürel değer taşıyan, bir bütünü farklı biçimlerde korumak, incelemek, değerlendirmek, halkın beğenisini yükseltmek ve eğitim için sergilemek amacıyla topluma hizmet eden kurumlardır.” (Mimarlık Dergisi, 2002).

Ülkemizde müzecilik alanında yapılan akademik ve bilimsel çalışmalarda, üzerinde sıkça durulan konulardan biri de halkın müzeler konusunda yeterince bilgilendirilmediği ve buna bağlı olan ilgisizliğidir. Bu nedenledir ki, müze eğitiminin genel özellikleri arasında bulunan insanların, düşünce ve hislerini birleştiren anlamlı deneyimler sonucu öğrenmeye motive eden unsurları da görmezden gelmek pek de mümkün değildir. Örneğin bir sanat müzesinde öğrenme, orijinal eserlerle bağlantı kurmada uyarıcı ve heyecanlı bir yol olarak değerlendirilirken, eseri anlama ve kavrama sürecinin başlangıç noktası olarak ifade edilebilmektedir. Bunların dışında, orijinal eserlerle iletişim kurmak sadece ziyaretçilerin yeni bir bilgi edinmelerine değil, aynı zamanda kendilerini çevreleyen dünyaya karşı görme biçimlerini geliştirmeye yarayan bir süreçtir (Sternberg, 1989:154).

Aynı zamanda bilginin görselleştirilerek izleyiciye sunulduğu, kelimesiz ifade etme biçiminin önemli bir gözlem merkezidir. Görsel ya da işitsel zenginliğin bir arada sunulduğu müzeler, insanlığın temel köklerinin, yaşam kültürlerinin, geçmiş toplumların beklentileri ve umutlarının korunarak paylaşıldığı iletişim merkezleridir. Müzelerin kurumsal yapısı ve içeriğini ele almadan önce dünyadaki tarihsel gelişimine göz atmakta fayda vardır.

* Selçuk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, fbasbug@gmail.com

Müzeciliğin Tarihsel Gelişimi

Dünyada ilk müze, milattan önce üç yüzyılında İskenderiye’de birinci Ptolemaios zamanında kurulmuştur. Müze adı verilen ilk bina, aslında bir üniversitedir. Sanata ve bilime değer veren okulların bir araya toplanmasından meydana getirilmiştir. Bu ilk müzede, sanat eserlerinden ziyade eski kitaplar vardır. Daha sonraki yıllarda zamanla müzeler, sanat eserleriyle doldurulmuştur.

İlk modern müze ise 1683 yılında İngiltere’de Oxford Üniversitesinde kurulmuştur. Bu müzede eski eser toplama meraklılarından Eliashmole’nin koleksiyonlarından faydalanılmış ve kurulan müzeye “*Ashmole Müzesi*” adı verilmiştir.

Daha sonra on sekizinci yüzyılda müzeler herkesin istifade edebileceği kurumlar haline getirilmiştir. Bu devirde Sir Hans Sloane adında tanınmış bir eski eşya toplama meraklısı, ölmeden önce bütün koleksiyonunu İngiliz Paramentosuna hediye etmiş ve bu eserler 1759’da kurulan Ünlü British Museum’un temelini meydana getirmiştir

(<http://rehber.ihya.org/yenirehber/muze.html>).

Türkiye’de müze kurma düşüncesi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında doğmuştur. O zamana kadar Topkapı Sarayının bir kısmı müze durumundadır. Bu sebeple eski eserler sarayda “*Enderun Hazinesi*” adı verilen dört büyük salonda tutularak korunmuştur. Bunun yanında “*Hırka-i saâdet*” dâiresi, Topkapı Sarayında kurulmuştur.

Türkiye’deki vakıf eserlerin, câmilerin, sebillerin korunması da dîni sebeplerledir. Nitekim Mısır’daki dikili taşların başka milletler tarafından kendi müzelerine koyulmak üzere alınıp götürülmesi, hattâ yakın zamanlarda “*Semâdirek Zaferi, Lelos Venüs’ü*” gibi eserlerin Avrupa’ya kaçırılması da bu değer vermeyişin sonucu olarak gösterilebilir.

Türkiye müzelerinin 1847 yılına kadar uzanan bir geçmişi vardır. İstanbul’un fethinden bu yana eski ve ganimet olarak alınan silahların saklanması ve teşhiri gâyesiyle, Aya İrini Kilisesine konularak, buranın târihi eserler deposu olarak kullanıldığı, târihlerde yazılıdır. Sonradan buraya “*Müze-i Hümayûn*” adı verilmiştir. Târihteki çeşitli yer değiştirmelerden sonra bu müzeye, Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Mr. Goold, ilk olarak müdür tâyin edilmiştir. Bu yıllarda Millî Eğitim Bakanı olan Safvet Paşa, bütün vâzilere tamim göndererek, ülke sınırları içindeki eski eserlerin korunmasını istemiştir.

Eski eserlerin korunması yolunda bu tamimden sonra bir ara, müze müdürlüğü kaldırılmıştır. Fakat daha sonra Ahmed Vefik Paşanın başbakanlığı zamânında, müze müdürlüğü yeniden kurulmuştur. Bu defâ müdürlüğe yine bir yabancı olan B. Dethier getirilmiştir. Alman asıllı olan bu müze müdürü, 1874’te ilk defâ Âsâr-ı Atika Nizâmnamesi (Eski Eserler Tüzüğü)ni çıkartmıştır. Bundan sonra eski eserleri toplama, saklama işi, iyi yürümüş bu devrede bilhassa kayda değer olarak, Fâtih devrine âit Çinili Köşke arkeolojik nitelikte parçalar nakledilerek burası genel karakterde bir müze hâline dönüştürülmüştür. Bu arada Aya İrini Kilisesi ise askerî müze olarak kullanılmıştır. 1881’de Alman asıllı müze müdürü M. Dethier’in ölümüyle Çinili Köşkteki müzenin müdürlüğüne tâyin edilen Osman Hamdi Bey, Türk müzeciliğinin önderi sayılmaktadır. Osman Hamdi Bey zamanında ikinci defâ Âsâr-ı Atika Nizâmnamesi hazırlanmış ve zaman içinde çeşitli târihlerde yapılan çalışmalarla bölüm bölüm tamamlanarak bugünkü arkeoloji müzeleri meydana getirilmiştir. Osman Hamdi Bey zamanında çoğu İstanbul’da olmak üzere, yurdun çeşitli yerlerinde birçok müze açılmıştır. (<http://rehber.ihya.org/yenirehber/muze.html>).

Tarihin her döneminde, bütün uygarlıklar Mısır, Mezopotamya, Çin ve Asya sanatları, yücelikleri ölçüsünde parlak miraslar bırakmışlardır. İleri olsun geri olsun, her toplum kendi sanatını yaratmayı başarmıştır (Mülayim, 1983:23). İşte bu bırakılan ve kalıcılığı sağlanan tüm toplum değerlerinin barındırıldığı müzeler, bireylerin aldıkları eğitimin içine yerleştirile-

rek insan hayatı için olmazsa olmaz değerler haline getirilmelidir. Ancak günümüzde anlamsız ve bir o kadar da gereksiz görüldüğünden midir bilinmez müzelere yeterli düzeyde ilgi gösterilmektedir.

Türkiye’de pek çok müze, bugün yetkililerin ve halkın ilgisizliği karşısında kaderine terk edilmiş durumda bırakılmıştır. Bütün benzer olayların temelinde yatan eğitim konusundaki eksikliğin ortaya konulabilmesi için müze eğitiminin zorunluluğu üzerinde durmakta fayda vardır.

Müze Eğitimi

Müzecilik; ilgiler yoluyla etkileşim, gözlem yapma, düşünce ve duyguları ifade etme gibi eğitim-öğretim temel niteliklerine büyük katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte hayal gücünü kullanma, kendi yaşamına bağlanma, bilgilenme ve anlamlandırma gibi gözleme dayalı araştırma çalışmalarını geliştirmektedir.

Objeleri okuma, kültürel değerleri ve yaşamı paylaşma, gerçeği arama, uygulamalar yapma ve değerlendirme gibi özellikleriyle bireyi bilinçlendirmektedir. Müze eğitimi özellikle zaman ve mekân içinde kendini ve insanları anlama, kültürel mirası devam ettirme, geçmiş, bugünü ve geleceği anlamlı biçimde ilişkilendirme, kültürel varlıkları, eski eserleri anlama, koruma ve yaşatma gibi kendi kültürünü ve farklı kültürleri çok yönlü olarak inceleme bilinciyle bireylerin idealist biçimde yetişmelerine olanak sağlamaktadır.

Ayrıca hoşgörülü bir yaklaşımı benimseterek, tanıma, anlama, müzeyi bir yaşam biçimi hâline getirme ve müzelere, yaşayan kurum niteliğini kazandırma gibi hedeflere hizmet etmektedir (ODTÜ Geliştirme Vakfı Ankara Okulları Müze Eğitimi Uygulamaları: <http://www.erg.sabanciuniv.edu>).

Günümüz insanın en büyük hedefleri arasında, tarihsel süreçte yapılan hatalarla yüzleşme ve geçmiş uygarlıkların geleceğe bıraktığı kültürel, maddesel değerlerin korunma gerekliliği gibi biraz ticari-ekonomik ve hatta ruhani boyutlarda varılan hassas noktaların ortaya konulması gibi unsurlar yer almaktadır. Bütün araştırmaların başında, tarihsel süreç ve geçmiş örneklerin geleceğe nasıl yansıtılacağını ortaya koyan araştırma metodları vardır. Bu sebepten ki geçmiş kültürlerin maddesel somut örneklerinin en iyi gözlemlendiği alanlar müzelerdir. Dünyanın yaşayan en eski kültürlerinden biri de şüphesiz ki Türklere aittir. Ancak bütün Türk dünyasında olduğu gibi Türkiye’de de bu kültürel mirası parasal kaygılarına çıkış malzemesi bazı karanlık odaklar bulunmaktadır.

Türk tarihi, benzer odakların kültürel saldırılarıyla tarih boyu karşı karşıya kalmıştır. İlk çağın en büyük heykeltıraşlık şaheserinden biri olarak nitelendirilen Zeus Sunağı, Alman mühendis Carl Humman tarafından parça parça, santim santim sökülerek özel hazırlanmış, onlarca ahşap sandık içinde deniz yoluyla Almanya’ya kaçırıldığında, Berlin Pergamon Müzesi’ni ziyaret edenlerde korsanlık etkisi yaratmadı mı sorusu? Her vicdan sahibi Türk için sorulan bir soru olmalıydı. Ya da ABD’deki Herakles, Danimarka’daki Seydi Mahmut Hayrani Türbesi Sandukası, Rusya ve Almanya’da bulunan Troya Eserleri... Liste uzatılıp gidebilir ve ansiklopedik bir kaynak özelliği taşıyabilir.

Kültürel anlamda hırsızlıkların boyutlarını, maddi çerçevede ele alarak ekonomik bir zarar olarak görmek, olayı masumlaştırmaktadır. Günümüzde, Türkiye’de hırsızlığın mutlak bir sebeple işlenmiş olabileceği, ülkedeki ekonomik sıkıntıların insanları farklı haksız kazanımlara yöneltebileceği gibi anlamsız düşünceler, özellikle eğitimsiz halk üzerinde etki yaratmaktadır. Olayın sadece bir hırsızlık ya da yer değiştirme olmadığı, gelecek kuşakların kültürel mirasının eriyip gittiği ve yerine maddi karşılıklarla konulamayacağı, eserlerin yok olduğu gerçeği halka tam olarak anlatılamamaktadır. Bu sebeple özellikle lisans eğitimi veren kurumlarda müze eğitimi ve müzecilik konusunda atılacak adımlar önem kazanmaktadır.

Lisans Eğitiminde Müze Eğitimi ve Müzecilik

Dünyanın pek çok ülkesinde yüzyılı aşkın süredir yaygın eğitim kurumları arasında faaliyet gösteren müzeler, eğitimin temel alındığı ve görsel yolla öğretimin en canlı örneklerini içinde barındıran bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gelişmiş ulusların okullarında müze eğitimi dersi, ilköğretimden başlayarak çocuğun gelişimine paralel olarak kademeli biçimde ders konularına ve müfredata yansıtılmaktadır. Böylece birey, erken yaşlardan itibaren sanat-sanat eseri-sanatçı arasındaki bağın kendi ve diğer toplumlarla arasındaki iletişim boyutlarını kavramaktadır.

Müzeler insanın ürettiği eserlerin farkına varılmasını sağlayarak kültürler arası iletişimi de sağlarken iletişim dilinin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Bunun yanında müzeler, sanat eğitiminde önemli bir unsur olan yaratıcılığın gelişmesine de katkıda bulunarak görsel nesnelerin çözümlenmesine bilimsel yaklaşım getirebilirler.

Yani müzelerin eğitsel rolü, özellikle görsel sanatlar eğitimi açısından çok önemlidir. Müzeler insanlık tarihini nesnelere sunarken, yaratıcı düşünceye sahip insanların yetişmesine katkıda bulunur. Ayrıca yaratıcı düşünceyi ve gücü kamçılarken, geleceği yönlendirecek değerlerin yerleşmesini de sağlarlar (Atagök, 2000:86).

Yaşam boyu eğitim sürecinde çok yönlü öğrenme ve yaşam alanı olan müzeler; bir toplumun toplum değerlerini, yaşantısını, kültürünü yansıtırken, sahip olduğu mirası gelecek kuşaklara aktarmada bir köprü vazifesi görmektedir.

Bunun içindir ki müze eğitimi, tarihî ve kültürel zenginlikleriyle Türkiye için yeni ve ihtiyaç duyulan bir alandır. Müze eğitimi amacı ve konuları, sergileri, objeleri, çevresi, öğrenciyi merkeze alan ve disiplinler arası yönleriyle müzenin temel eğitim kuramları ve ilkeleri ışığında aktif bir öğrenme ve gelişme alanı olarak hizmet etmelidir.

2002-2004 yıllarında The Economist dergisi tarafından yapılan bir araştırmaya göre dünyanın en yaşanılabilir kentlerinden biri olan Avustralya'nın Melbourne şehri, müzecilik alanında oldukça gelişme kaydetmiştir. Bu kapsamda Melbourne Müze Eğitimi Servisi, ziyaretçilere "*yaşadığımız hayatı ve kendimizi*" anlamalarına rehber olacak bir dizi program geliştirmiştir. Aynı şekilde müfredatı destekleyici materyaller hazırlamıştır (Greg, 2001:31).

Müzeleri yaşayarak öğrenilen bir kurum haline getirerek, öğrencilerin ve öğretmenlerin alan içinde ders harici uygulamalar yapabildikleri bir ortam oluşturulmuştur.

Avrupa kentlerinde benzer modelleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin, Almanya'daki Museums Pädagogisches Zentrum bu anlamda oldukça önemli bir yere sahiptir. Merkez, çocukların ve gençlerin müzedeki eğitim alanıdır. Burada farklı eğitim çağlarındaki öğrencilere rehberli gezi, açıklama, tartışma ve atölye çalışmaları yaptırılmaktadır. Bu merkezdeki öğrenme pasif öğrenmeden çok aktif öğrenmeyi temel almakta (Yücel, 1999:89), öğrencilerin anlama ve anlam çıkarabilme, gözlemlene gibi anında çözümleyebildikleri objeleri tanımları sağlanmaktadır. Böylece öğrenmede kalıcılık ilkesi sağlanmaktadır.

Benzer bir örnekte İngiltere'de bulunmaktadır. Bilim Müzesi (The Science Museum) adı verilen kurum, yeniden tasarlanırken bodrum ve giriş katları çocukların nesneyi ve nesne hakkındaki bilgiyi aktif bir biçimde algılaması için yeniden düzenlenmiştir.

Müzedeki okul öncesinden lise çağına her bireyin kullanacağı araç ve bilgisayar, çocukların bilgilerini oyunlarla test etmelerini sağlamak ve etkileşimli (interaktif) bir yöntemin eğitimsel başarısını kanıtlamaktadır (Atagök, 1999:226).

Türkiye'de bazı özel müzeler, bu görev için üzerine düşen payı yerine getirirken devlet müzelerinde durum çokta iç açıcı gözükmemektedir. Anadolu'nun pek çok yöresinde açılma-

yı bekleyen müzeler, restorasyonu tamamlanmamış, yeterince korunmayan kurumların çokluğu dikkati çekmektedir. Oysa Türkiye, tarihi dokusuyla zaten bir açık hava müzesini andırmaktadır. Her yöresi, her karış toprağında ayrı bir kültür hazineleri mevcuttur.

Bunun içindir ki müzecilik konusunda en ciddi atılım, güzel sanatlar resim alanlarında ayrı bir ders olarak okutulması ve hatta bazı sosyal bilimler enstitülerinde müzecilik anabilim dalı olarak, sanat fakültelerinde sanat tarihi ve müzecilik bölümü olarak faaliyet göstermesidir.

Lisans Düzeyinde Müze Eğitimi ve Uygulamaları Ders İçeriği Kapsamında;

Müzeciliğin tarihi, çeşitleri, amaçları, gerekliliği, müze ve eğitim, eğitim amaçlı müze ziyareti, ilköğretim/ortaöğretim öğrencileri için müze rehberi hazırlama ve uygulama, müze ziyareti için ön hazırlık, plan ve kurallar, müzenin tanımı, sergileme, müzedeki eserlerin tarihsel, estetik ve eleştirel incelenmesi, müzedeki eser ve kalıntılardan yararlanarak yapılan uygulama çalışmaları gibi konular yer almaktadır. Bununla birlikte müzelerde yapılan uygulama çalışmaları öğrencilerin gözlem yapabilme becerilerini de artırması açısından önemlidir. Böylece öğrenciler, müzeler vasıtasıyla sanat eserlerini daha yakından tanıma imkânı bularak geçmiş kültürlerin sanatları hakkında görsel bilgiye sahip olabileceklerdir.

Aynı şekilde topluma sağlayacağı faydalar açısından da müzelerdeki koleksiyonlar, başka bir yerde aynı şekilde sağlanamayacak kültürler arası yaklaşıma olanak sağlamaktadır. Gerek tarihî obje gerekse çağdaş eserler veya el sanatları yoluyla kültürel çeşitlilik etkili şekilde sağlanabilmektedir. Müzeler ve müze eğitimcileri, müzede yer alan objeler ile onları izleyen ziyaretçiler arasında köprü kurmaktadır. Bu köprü, ziyaretçileri gözlem yaptıkları nesnenin estetik yapısı hakkında ikna edici olmak anlamını da taşımaktadır (Şahan, 2005:497).

Sonuç ve Öneriler

Bir müze, binlerce insan, koca bir ülke ve tarih demektir. Müzelerde yer alan eserler kültürel hafızanın kodları, kimliğin temel göstergesi, geçmiş ve gelecek arasındaki köprüdür. Bu yönüyle insanlığın ortak değer zenginliğini de ifade etmektedir.

Müzecilik ya da müze eğitimi konusu insani değerlerle direk olarak bağlantılı bir anlayış biçimi olduğundan insan merkezli bütün eğitim metotları içinde önemli bir konuma sahiptir. Müzecilik konusunda atılan adımların müze eğitimine katkısı olacağı muhakkaktır. Ancak müze eğitimini sanat alanlarıyla kısıtlamak, diğer alanlarda eğitim alan bireylerin böyle bir eğitimden muaf tutulması gerçeğini anlaşılmasız biçimde ortaya koymaktadır.

Oysa bugün müzeleri gezenler, sadece sanat alanlarını mesleki anlamda tercih etmiş bireyler değildir.

Bu açıdan bütün alanları kapsayacak şekilde sağlam bir müze eğitimi verilerek, sanata, kültüre sahip çıkan bireyler yetiştirmek hedef ve amaç haline getirilmelidir.

Kaynaklar

ATAGÖK, T. (1999), “Yaşayan Müze ve Eğitim”, *Sanat Dünyamız*, Sayı: 71.

ATAGÖK, T. (2000), “Müzelerin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği”, *Sanat Dünyamız*, Sayı: 80.

GREG, H. (2001), “Museums, Means and Ends”, *Ethos* 9 (1) 31-32.

<http://rehber.ihya.org/yenirehber/muze.html> (Erişim Tarihi: 14.03.2010).

<http://www.erg.sabanciuniv.edu.tr> (Erişim Tarihi: 13.03.2010).

Mimarlık Dergisi, (2002), Güney Marmara Yayınları, Bursa, Sayı: 15, Aralık.

MÜLAYİM, S., (1983), *Sanat Tarihi Metodu*, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul.

STERNBERG, S., (1989), *The Art of Participation, Museum Education History, Theory and Practice*, N. BERRY, S. MAYER (Eds), Virginia: Reston.

ŞAHAN, M., (2005), “Müze ve Eğitim”, *Gazi Üniversitesi Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Güz 2005, Sayı: 4, Cilt: 3.

YÜCEL, E. (1999), *Türkiye’de Müzecilik*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

TÜRK KİMLİĞİ İÇİNDE KÜLTÜR VE SANATIN BAĞLAYICI ROLÜ KAPSAMI İÇİNDE 21. YÜZYILA ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Şemsettin Ziya DAĞLI*

Özet

Türk kültürünün kökleri bir ulu çınar gibi Orta Asya'daki göçebe Gök Tanrı inancına sahip savaşçı halkların kültürüne dayanmakta kökenleri taş devrine kadar inmektedir. Bu dönem, at, koyun, kurt gibi efsanelere ve mitolojiye geçen hayvanların evcilleştirildiği ve dokumacılığın geliştirildiği ve dünya kültürüne sunulduğu dönemdir.

Bu dönemde Orta Asya'da filizlenen boylar töre diye isimlendirilen toplumsal ve hukuki anlayışlarla birbirinden ayrılarak değişik boylara ayrılmışlar ve günümüze Törük (Türük) biçiminde gelmişlerdir.

Töre hukuksal töre, dinsel töre, ahlaksal töre gibi birkaç kavramın oluşumudur (Türkdoğan, 1988:1).

Yeryüzünün ilk devletleri Türkler tarafından kurulmuş, Türkler dünyaya hukuku tavsiye eden ilk millet olmuştur (Kafesoğlu, 1995:59).

At tüm kültüre yön veren en etkin tesirdir. Atın ehlileştirilmesi olmadan eski, yeni çağın ve kavimler göçünün tasviri dahi söylenemez (Gökalp, 1981:9).

Türk'ün düşünsel niteliklerinin destanlarda ve edebi metinlerde toplanması sadece şiir ve müzik, edebiyat alanlarında değil, diğer sanatlarda da benzer yaratma biçimleriyle günümüz abstr sanatına öncülük edercesine karşımıza çıkmaktadır.

Batılılarca "la civilisation des steppes" diye adlandırılan bozkır kültürü, batılı araştırmacılara göre de dünyanın ilk medeniyetidir (Kafesoğlu, 1995:66).

Bu tebliğde tüm Türk dünyası milli kültür politikalarını kapsayacak şekilde genel eksikler ortaya konularak çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk Kimliği, Türk Sanatı, Kültür, Halı, Kilim.

Giriş

Kültür, belli bir topluluğun, kişiden kişiye veya toplumsal etkileşimi ortaya çıkardığı ve sürdürdüğü maddi ve/veya zihinsel yaşam tarzıdır (Rukancı, 2007).

Her kültürün kendi anlamlar, değerler ve kurallar bütünü vardır. Kültüre bağlı olarak şekillenen her türlü birikim doğal olarak o kültürün bir parçasıdır (Yılmaz, 1994:2-4).

Kültür, yalnız bilim, sanat, felsefe değil; insanoğlunun her davranışı ve yarattığıdır. Kültür; yaşanan, yaşatan ve yaşayan varlık olarak geçmişten geleceğe sürekliliktir. Her kültür olgusu kültürün bütünü gibi doğar, gelişir, kaybolur veya yeni fonksiyonlarla genişler, gençleşir (Yılmaz, 1994:2). Kültür, insanoğlunun sosyal etkileşme yoluyla kazandığı maddî manevî birikimleri, değerleri, yönelimleri içeren karmaşık bir bütündür (İzbul, 1982:145-153). Kültür mirasları geçmişin tanıklarındır, bu yönleriyle geleceğin şekillenmesinde etkindir (Artun, 2007a). Kültür, bir ulusun hayat tarzı, yaşam biçimidir. Bir toplumun kültürü O'nun tarihî geçmişini, doğrudan bireylerin hayatını günün çeşitli zamanlarındaki eylemi, geçinme ve ekonomik faaliyetlerini, dinlenme, eğlence ve dinî hayata ayrılan kısımları içermektedir. Böylece Türk insanının kendine has özelliklerini yansıtırken Türk Kültürü diyebilmekteyiz (Onuk ve Akpınarlı, 2007). Yoğrulan ve gelişen kültür öğrenilir, yeni değerlendirme ve özümsemelerle gelecek kuşaklara aktarılır. Kültür aynı zamanda işlevseldir. Bir kültür dışı kapalı, kendine dönük olsa da durağan değildir. Kültürler arası etkileşim kaçınılmazdır. Türk kültürü belirli bir coğrafyayla sınırlandırılmayacağı için göçüp yerleştikleri; devlet kurup egemen oldukları ülkelerin tümünü kapsamaktadır. Türk kültürün-

* Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, sdagli@akdeniz.edu.tr

de dört köken, dörtlü bir bileşke söz konusudur. Bunlar Orta Asya, İslam kültürü, Anadolu ve Batı kültürüdür (Artun, 2007b).

Türk Kimliği İçinde Kültür ve Sanatın Bağlayıcı Rolü Kapsamı İçinde 21. Yüzyıla Etkileri

Tarihsel süreçte, her kültürde olduğu gibi Türk kültürünü belirleyen değer, norm, sosyal kontrol öğeleri ve formlar değişikliğe uğramıştır. Kültür, statik değildir. Zemindeki değerler aynı kalmak koşuluyla değişen ve gelişen ilişkiler ağıdır. Kültür her toplumsal olgu ve değer gibi dinamik karakterle değişerek yenilenir (Artun, 2007c). Dil, düşünmenin aracıdır. Düşünemeyen insanların fikir üretme gibi bir şansları yoktur (Tiryakiforum, 2007). Bütün insan kültürünün temelini oluşturan ve insan topluluğunu yaratan dildir (Özkan, 2007). *“Dil ile ortaya konulan sanat eserleri, diğer alanlara göre daha belli ve göze çarpar nitelikte bir kültür taşıyıcısıdır”* (Özkan, 2007). Dil, milli kültürün ilerlemesi ve yayılmasında önemli bir araç olduğu gibi, milli duygunun gelişmesinde ve bağımsızlığın korunmasında da önemli bir etkidir. Bu sebeple, milli kültürün, bağımsızlığın, milli bütünlük ve toplumsal barışın korunması, sürdürülmesi için milleti oluşturan kişiler arasında konuşulan dilin, birbirinden farklı olmaması, sade, anlaşılır ve zengin olması gereklidir (Tiryakiforum, 2007). Bu durumu, Karamanoğlu Mehmet Bey çok iyi biliyor ve şöyle seslendiriyor: *“Yabancı kültürüne girmek demek, onun egemenliğini kabul etmek demektir”* (Makal, 1990:7). Bir başka ifade ile Oğuz Kağan, *“Ey Türk Oğuz Beyleri, üstten gök çökmedikçe, alttan yer delinmedikçe bil ki Türk milleti, Türk yurdu, Türk töresi bozulmaz...”* (Makal, 1990:7) demektedir. Bu gerçeği Türkler tarihleri boyunca çok iyi anlamışlar ve XI. yüzyıl büyük Türk bilgini Balasagunlu Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de *“İnsandan insana çok fark vardır; bu fark bilgiden ileri gelir. ...Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgi ile göğe dahi yol bulunur. ...Dünyayı elinde tutan onu anlayış ile tuttu; halka hükmeden bu işi bilgi ile yaptı der...”* Çağımız dünyasında *“bilgi toplumu”*nu doğuran tarihî oluşumun temeli bundan daha güzel ifâde edilemez (Yediyıldız, 1999).

Karahanlı Türk Devletinin, büyük bilgini Kaşgarlı Mahmut şöyle diyordu: *“Tanrı’nın devlet güneşini Türk buralarında doğurmuş olduğunu, onların ülkeleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm, Tanrı onlara Türk adını verdi. Kendilerini yeryüzü hükümdarı ve devrin hakanları yaptı. Herkese üstün kıldı. Onları halkı teyid, kendine sığınanları aziz eyledi. Buhara’lı ve Nisabur’lu iki bilginin senetleri ile bildirdiklerine göre Oğuz Türklerinin ruhundan ve kıyamet gününden bahseden Peygamber Efendimiz (Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek saltanatları vardır) buyurmuştur. Bu rivayet doğru ise din, değilse akıl, Türkçe’nin öğretilmesini emreder...”* (Makal, 1990:3). Aynı soydan gelen toplumların en önemli ortak yanları onların aynı dili kullanmalarındır. Çünkü, dil yoluyla ortaklığın devamlılığı sağlanmaktadır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılmadan önceki dönemde, bünyesinde barındırdığı Türk toplulukları, farklı yazı ve konuşma dillerine yöneltilerek birbirlerinden ayırma yoluna gidilmişti. Daha doğrusu, bu toplulukların, kendi aralarında ortak dilleri yoluyla kültür alışverişini sağlayamamaları amacıyla farklı dilleri kullanmalarına özen gösterilmişti. Azerbaycan’ın Latin alfabesine ilk geçişine başlangıçta ses çıkarmayan Rusya’nın, daha sonra Türkiye’nin Latin harflerini kabul etmesiyle Azerbaycan’ın tekrar Kiril alfabesini kullanması yönündeki gayretleri de, aynı soydan gelen bu iki toplumun birbirleriyle kültürel alışverişi, aralarındaki iletişimi engellemek amacından kaynaklanmaktadır. Zira İsmail Gaspiralı’nın ifade ettiği gibi *“Rusya’daki Türk toplulukları dil, kültür, tarih bağlarına sahiptiler”* (Özkan, 2007).

En ilkel inanç sistemi olan totemizm, animizm (ruhçuluk), doğacılık (Şamanizm), Budizm, Manihaizm, Konfüçyüsçülük gibi semai olmayan dinlerin Türkler arasında kabul gördüğüne dair birçok kayıtlara rastlamaktayız. Bu dinlerin toplum ve kültür hayatındaki izleri yüzyıllarca sürmüştür. Bugünkü Türk yaşayışında bile bu eski inanış, görüş ve geleneklerin izlerini bulmak mümkündür (Artun, 2007b). Bir milletin fertlerini bir arada tutan en güçlü bağ olan ortak manevi değerler; aile, ahlak ve devlet müesseselerinin de devamını sağlayan en önemli unsurdur. Dinin varolmadığı veya dini değerlerin ortadan kalktığı bir toplumda, bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak aile, ahlak ve devlet kavramları da geçerliliğini yitirecek ve kısa süre içinde ortadan kalkacaktır (Turan, 2007). İşte bütün bu nedenlerden ötürü, toplum dokusunun emniyet sübabı niteliği taşıyan manevi değerlerinin devamını sağlayamayan bir ulus, sosyolojik ve bilimsel açıdan ayak-

ta duramaz. Dinin lüzumlu bir müesseseye olduğunu belirten, Atatürk, Türk Milleti'nin dindar olmasını ve dini değerlerini muhafaza etmesini “*Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkan yoktur*”; “*Din vardır ve lazımdır*” sözleriyle teşvik etmiştir (Turan, 2007).

Bir kültürün sınırı, onun zihniyet ve imanı ile çevrelenmiştir. Kültürleri birbirinden ayıran, zihniyet ve iman farklarıdır (E-kolay, 2007). Türklerin İslam'ı kabulü, onların hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, yeni din ile birlikte hayat tarzları, dünya görüşleri hatta büyük bir kısmının yaşadıkları coğrafya bile değişmiştir (Erdem, 2000)...

Türkler yaşadıkları dönemde ve hakim oldukları yerlerde haktan, adalet-ten yana olmuşlar, insanların huzur içinde yaşamalarına özen göstermişlerdir. Onların yönetimi altında, her milletin ve dinin mensubu, barış ve mutluluk içerisinde yaşantısını sürdürmüştür (Erdem, 2000). Bunun için Türk kültürünün dinden ve tarihten kutsalları olmalıdır. Kültürel dokusunun temelinde yüzyıllardan beri süzülüp gelen gelenek ve görenek biçimindeki İslami değerler vardır (Kongar, 2001). Zaten Dünya Tarihi'nin de son bin yıllık tarihi Doğu-Batı ayrımında yine Türk İslam Tarihi'dir (Eryiğit, 2005).

Anadolu'daki İslam tarikatlarının kurulup gelişmesinde Yesevi tarikatının önemi büyüktü. Kültür tarihi açısından temel süreç kültürleşmedir. Anadolu'da Türkler kültürel etkileşim için yeni bir kültürel kimlik kazanmışlardır (Güvenç, 1993:101-123).

Bugün “*Türk Kültürü*” dendiği zaman, Türkleri diğer kavimlerden ayıran Türklüğe hayat gücü veren değerler manzumesi; milli tarih, Türkçe, din, örf ve adetler, milli dünya görüşü ve milli sanatlar gibi unsurlar düşünülür. Bu unsurlar iki ana kaynaktan beslenmişlerdir; birincisi tarihin ilk devirlerinden beri süregelen Türklük, ikincisi ise Müslümanlığın kabulünden sonra İslamiyet'tir (Beşer, 1990:V).

Türklerin sosyal hayatlarını düzenleyen, onlara kural koyan, devletin gücünü de temsil eden Türklerin töre dedikleri devlet düzenidir. Ziya Gökalp de töreyi şöyle tanımlar: “*Atalardan kalan bütün kuralların toplamı*”. Töre yazılı yasaları kapsadığı gibi alışıkları (teamülleri) de içine alır. Töre; hukuksal töre, dinsel töre, ahlaksal töre gibi birkaç bölümden oluşmaktadır (Eroğlu, 2007). “*Türk töresini kaybetme*”, Türk milleti için de söz konusuydu. Devletsiz, kağansız kalmış bir millet, töresini de kaybetmiş oluyordu. Nitekim Bilge Kağan, Orhun Abideleri'nde Türk töresini şöyle tarif eder; “*...(Türk Milleti'nin) kağan olarak oturdum. Ölecek miyiz?*” diye düşünüp üzülen Türk begleri ile Türk beyleri (bana) dönüp, sevindiler! “*Bulanmış gözleri*” canlandı! Beni gördüler! (yani bana bağlandılar). “*Ağır töreleri*”, (düzenledim), yürürlüğe koydum. (Dünyanın) dört bucağındaki “milletleri” de (düzene koydum)!.. (Biciforum, 2007). Asya Hunları'ndan beri, Türkler arasında törenin varlığı bilinmektedir. Hunlar'daki askeri ve siyasi teşkilatlanma buna delalet etmektedir. Törenin olduğu yerde ‘Kut’ da vardır. Nitekim kut tabiri, Hun tan-hularından Mo-Tun (M.Ö 209-174)'un ünvanları arasında “*Tanrı Kutu Tan Hu*” ibaresi içerisinde zikredilmiştir. Töreyi tanzim ve icra etmekle mükellef olan hakanlar, ancak Tanrı'dan kut aldıkları için kendilerinde bu salahiyeti görmüşlerdir. Yani töre, yalnızca Tanrı'nın izni ve kut vermesiyle tatbik sahası bulabilmekte idi (Beşer, 1990:VIII).

Dr. Mümtaz Turhan: “*Kültür bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her çeşit bilgiyi, alakaları itiyatları, kıymet ölçülerini, genel durum ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır*” şeklinde açıklar. Devlet kurucumuz Atatürk ise: “*Kültür okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, ders almak, düşünmek, zekayı terbiye etmektir*” şeklinde tarif eder. Görülüyor ki, kültür bir cemiyetin hayat belirtileri olarak tabii yaşama ihtiyaçlarından doğmuş, onlara çare bulma tarzları olarak ortaya çıkmıştır (Göde, 2007).

Milletlerin hayat felsefesi, varolma gerçeği olan eğitim; her türlü yeniliğin, hamlenin, kalkınmanın çağdaş medeniyet seviyesine çıkmanın, yeni ufuklara yürümenin anahtarıdır. Bu anahtarı iyi kullanmadığımız takdirde, üzerimize ve bizi karanlık bir aleme hapseden kapıyı açamayız. Her türlü değer unsurlarıyla ilgimiz kesilmiş olur (Bolayır, 1986:136). Kültürler hem birbirlerine benzer, hem de birbirlerinden farklıdır. Dolayısıyla kültür toplulukları kimliklerini öteki kültür topluluklarından farklı olmakla kazanmaktadır. Milli kültür ise; bir milletin tarihinden ortaklaşa

alıp getirdiği iyi, doğru ve güzel şeylerin bütününe, teknik alandaki başarılarının da eklenmesiyle meydana gelir. Sanat, edebiyat, dil, din, hukuk, ahlak, çeşitli gelenek ve görenekler bu çerçevenin içerisinde yer alır (Rukancı, 2007). Türkler, kendilerine has kültürel değerleri bilmedikleri, onlar üzerinde kafa yormadıkları, onların millî varlık bakımından taşıdıkları değeri ölçemedikleri için, pek çok şey kaybetmişlerdir. Bir millet, kendisini hiç sayarak yabancıların manevî kölesi olursa, er geç maddî kölesi de olur. Hikmetin esası, ferdin ve milletin kendi kendisini bilmesidir. “*Millî şuur*” kendi milletin varlığını tanımak ve bilmek demektir (Kaplan, 1987:4). Çünkü milletler ancak tarihlerini bilmek suretiyle, millî şuura sahip olurlar. Bir millete mensup olmak onu bilmek demek değildir. Millî şuur adı üstünde “*şuur*” demektir. Şuur ise, bilmek, farkına varmak manasına gelir. Milletin tarihini bilmeyen, kelimenin gerçek manası ile “*millî şuur*”a sahip olamaz. (Balıkesir, 2007). Bu nedenle; kültür bir sosyal hak olarak ele alınmakta ve diğer sosyal haklar gibi devlete bazı görevler yüklenmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, kültür bir zümre veya sınıfa ait bir imtiyaz olmayıp, millet fertlerinin hepsinin hayatlarını etkileyen ve devletçe desteklenmesi gerekli olan bir boyut oluşturmaktadır (Bolayır, 1986). Bu cümleden hareketle Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün genç kuşaklara emanet ettiği iki husus vardır. Bunlardan birincisi, “*Cumhuriyetin temeli költürdür*” sözünde anlamını bulmuştur. İkinci husus ise, “*Türk költürünün çağdaş uygarlık düzeyi üzerine çıkarılması*” hedefidir. Bu konularda Gazi, Gençliğe Hitabesi’nde Türk gençliğine büyük sorumluluklar yüklemiştir (Öncevatan, 2007). Yine Atatürk, Türk Dili’ne son derece önem vermiş, birçok yabancı kelimenin Türkçe karşılığını aramış, Türkçe’ye hak ettiği değeri göstermiştir (Tiryakiforum, 2007). Ancak Atatürk’ün sanatkârlarla ilgili pek güzel sözleri de vardır. Yazarları, şairleri, bestekârları, ressamı, heykeltıraşları, kısaca sanatın bütün dallarıyla uğraşanları nasıl takdir ettiğini, onları nasıl yüreklendirdiğini biliyoruz. Bu konuda, şu örnek olay onun olaylara bakışını ortaya koymaktadır. Atatürk’ün, hepimizin bildiği, sanatkârı öven bir sözü vardır: “*Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş olur.*” Bu anlamlı söz, 17 Mart 1923 tarihinde Adana’da esnaflarla yapılan bir toplantı sırasında söylenmiştir. Pek çokları bu vecizedeki “*sanat*” kavramını, resim, müzik, heykeltıraşlık gibi güzel sanatları olarak anlamaktadır. Oysa bu sözlerin söylendiği topluluk bir esnaf topluluğudur. Aralarında zanaatkârların da bulunduğu bu topluluğa hitaben yapılan konuşmada kastedilen de zanaatkârlardır. Bu yanlışlığı bir defa daha düzeltmek isteriz. Diğer yandan Türk Kültürü’nün ana kaynağının Orta Asya olduğu bilinmektedir. Farabî, İbnî Sina, Birunî, Harezmi, Uluğ Bey gibi değerli insanların ilim ve fen alanlarındaki çalışmaları, Orta Çağ karanlığını yaşayan Avrupa’ya ve Araplara ışık tutmuştur (Bozkır, 2006). İlk organ naklini Türk hekimleri gerçekleştirmişlerdir. Türk hekim ve eczacıları Afganistan’da tıp fakültesi ve hastane kurmuşlar, çiçek ve kuduz aşılarını burada üretmişlerdir. 1937’de de tıp kitabı yazmışlardır (Bozkır, 2006). Türk resim, minyatür ve süslemecilik sanatı da Avrupalı sanatçıları etkilemiş (özellikle Barok resmini) ve dünya müzelerinde yerini almıştır (Bozkır, 2006). Türk yapı sanatı, Avrupa’da “*Romanesk Mimari*”nin unutulup “*Gotik Mimari*”nin kullanılmasına vesile olmuştur. Dünyanın değişik yerlerinde de insanları derinden etkileyen Türk mimarisinin örneklerini görmek mümkündür (Taç Mahal ve Mimar Sinan’ın eserleri buna en güzel örnektir) (Bozkır, 2006).

Türkiye, Tanzimat’la birlikte doğu uygarlık dairesinden batı uygarlık dairesine geçiş kararı almıştır. Bu kararla birlikte kültür değişiklikleri yeni bir kültür sentezine doğru yönelmiştir (Artun, 2007b). Küreselleşme ya da yabancı terminoloji ile “*globalleşme*”, biri siyasal, biri ekonomik, biri de kültürel olarak üç boyutu olan bir kavramdır (Artun, 2007a). Küreselleşmeye karşı milli kültürü koruma kaygısı güdülürken Türklük dünyasında ortak paydada birleşilemedi. Önce bu sorun halledilmelidir. Ortaklıklar ortaya konulup bir halk kültürü atlası çıkarılmalıdır. Sorunlar, çözümler nelerdir? Küreselleşme olgusu karşısında Türk halk kültürünü en az zararlı kültür mirası olarak gelecek kuşaklara nasıl aktarırsanız sorusuna cevap aranmalıdır (Artun, 2007a). Altay’lar Asya Hunları bölgesinde, beşinci Pazırık kurganında mumyalanmış at, eğer takımı, at arabası ve keçelerle bir arada bulunan bir adet halı, düğümlü dokuma örneği olarak şimdiye dek bulunabilmiş ilk ve en erken örnek olma özelliğini halen korumaktadır (Kayıpmaz, 2007).

Bir bozkır kavmi olan Türkler, tabiatın çok kısır olduğu bu bölgede geçimlerini uzak mesafelerden sağlayabilmek için vahşi hayvan olan atı terbiye ederek insanlığın emrine vermişlerdir (Ögel, 1988:1). Kurt, eski Türk kültüründe “*at*” ile birlikte en önemli yeri tutan hayvandır. Türk-

ler kendilerinin kurt soyundan indiklerine, seferlerde kendilerine kurdun yol gösterdiğine inanmışlardır (E-kolay, 2007). Onlar için olağan olmayan şey, ufuktaki dağlar ile vadilerin ötelinde, uzanan ülkeleri görememe ve çeşitli zenginlikleri elde edememe idi (Eroğlu, 2007). W. Koppers, O. Menghin başta olmak üzere, bir kısım batılı bilginlerce “Altaylılar” tarafından yaratıldığı ifade edilen ve dünyanın ilk yüksek kültürü olarak tanınan bu Türk (Bozkır) Kültürü, taşıdığı beşeri değerler sebebiyle süratle etrafa yayılarak kısa zamanda doğuda Moğolları ve Kuzey Çinlileri, batıda Hind-Avrupalıların bazı kollarını tesir altına almış ve bir medeniyet vasfı kazanmıştır (Biciforum, 2007).

Türkiye’de uzun zamandır yaşanan çağdaşlaşma sancılarının yanı sıra Sovyet İmparatorluğu’nun çöküşüyle ortaya çıkan Türk Cumhuriyetlerinde ve diğer Türk bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarında da açık veya gizli yeni bir oluşumun sancıları yaşanmaktadır (Yediyıldız, 1999).

Türkistan’da geçmişin acı hatıralarını yaşayan Türk topluluklarından biri Kırgızlardır. Kırgızlar, tarih itibarıyla kökü çok eskilere dayanan bir Türk topluluğudur. Yaşadıkları coğrafyanın küçüklüğü ve nüfusunun azlığı şaşırtıcı olmamalıdır. Bunlar tarih, kültür ve din itibarıyla Türk toplumunun genel özelliklerini günümüze taşımıştır. Kırgızlar tarihte, çeşitli problemlerle karşılaşmış, başka bazı Türk topluluklarının idaresi altında yaşamıştır. Onlar çok kısa sayılabilecek bir dönemde müstakil devlet kurabilmiştir (Erdem, 2000). Kırgızlar, Sovyet döneminin bütün acılarını yaşamış, fakat gelenek ve törelerine sadakatten hiç vazgeçmemiştir. İşte bu gelenek ve töreler günümüzde tam bağımsız bir Kırgızistan’ın kurulmasına imkân sağlamıştır (Erdem, 2000). Her milletin millî kimlik ve nitelikleri, ortak dünya görüşü, hatıra ve beklentileri yanında kusurları ve yanlışları da destanlarına yansır (Günay, 2007).

Demircinin Türk toplumunda ne kadar önemli konumda olduğunu tarihe ışık tutan bütün Türk destanlarında görmek mümkündür. Nitekim Türk sosyo-kültürel yapısını en iyi işleyen destanlardan biri olan Manas Destanı’nda da anlatıldığı üzere; *“Her akına çıkmadan önce Manas kendi demircisine gider, kılıçlarını biletir, silahlarını tamir ettirir ve öyle yola çıkar. Nogay-Han’ı Yoloy’u mağlup ettikten sonra, onun iki kızını esir ederek yurduna getirmiştir. Bu Han kızlardan birini, teşekkür ifadesi ile demircisine vermiş ve diğerini de oğluna nikâhlamıştı. Manas, demircisini Darkan yani Tarkan, saygı deyimi ile çağırırdı. Çünkü Tarkanlık hükümdar tarafından verilmiş çok yüksek bir üstünlük unvanı idi. Onların bu rütbesi de nesilden nesile sürüp giderdi...”* (Biciforum, 2007). İlk örneklerinin manzum olduğu kabul edilen Türk destanlarından Kırgız Türkleri arasında yaşayan Manas destanı dışında bütünüyle günümüze gelebilen örnek bulunmamaktadır. Diğer Türk destanları çeşitli kaynaklarda özet, epizot, hatıra, kısaltılmış seçme metinler halinde bulunmaktadır (Günay, 2007). Kırgız Türkleri arasında doğan Manas destanı Kazak-Kırgız Türk kültür dairesi içinde bugün de bütün canlılığı ile yaşamaktadır. Bu destanın XI ile XII. yüzyıllarda meydana geldiği düşünülmektedir. Destanın kahramanı Manas da, Oğuz Kağan destanının islâmî rivayetindeki ve Satuk Buğra Han gibi islâmiyeti yaymak için mücadele eden bir kahramandır. Böyle olmakla beraber Manas destanında islâmiyet öncesi Türk kültür, inanç ve kabullerinin tamamını görmek mümkündür. Bazı varyantları 400.000 mısra olan Manas destanı Türk-Bozkır medeniyetinin Kazak-Kırgız dairesinin kültür belgeseli niteliğindedir (Günay, 2007).

Türk sanat geleneklerinin özünü koruyan, maziden günümüze Türk kültürünün devamını sağlayan ve Türk kimliğini çizen gelenekli sanatlarımızı derinlemesine incelemek, temelinde yatan felsefeyi ve bunun çizgilere, şekillere yansımaları anlamak ve anlatmak, bir manada kendimizi anlamak, millî kimliğimizi tanımak ve tanıtmaktır. Çünkü bir inanç ve davranış biçimidir. Bu kültür, sahip olduğu gelenekler ile nesilden nesile aktarılır. Gelenekler aynı zamanda ait olduğu milletlerin kimliğini belirler. İşte bu nedenle geleneksel sanatlar, millî kültürümüzün temel taşlarından biridir (Diyabet, 2002). Geleneksel maddî kültür ürünlerimiz halkın ortak duygu ve düşüncelerini dile getirmeleri bakımından Türk kültürünün korunmasında, yaşatılmasında önemli işlevleri vardır (Onuk ve Akpınarlı, 2007).

Karakterler kazanarak, günümüzde de bölgesel özellikleriyle zenginleşen Türk Halı Sanatı çok değişik kompozisyonlarla karşımıza çıkar. Turfan kazıları sırasında, Kuça’ya yakın Kızıl’da bir tapınakta bir parça halı daha bulunmuş, M.S. 5. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilen bu parçanın tek argaca düğümlü teknik yapısı ve desen özellikleri ile 3. ve 4. yüzyıllara tarihlendirilen Doğu Tür-

kistan parçaları ile aynı özellikte olduğu ve bir geleneğin devamı olduğu görüşünü büyük oranda doğrulamıştır (Kayıpmaz, 2007).

5. Pazırık kurganındaki hafriyatın tümü ele alındığında, ölülerin gömülme gelenekleri, ölü yanlarına bırakılmış olan at, at arabası, keçe ve koşum takımları, mezarda belirgin bir Türk Hun geleneğinin bulunduğunu kanıtlamakta ve gerek Pazırık halısının, gerekse diğer mezar buluntularının Türk Hun gelenekleri içinde ele alınmasını zorunlu kılmaktadır (Kayıpmaz, 2007).

Türk süsleme sanatlarında en güzel örneklerini vermiş bulunan kufi yazı ve bu yazıdan geliştirilen kufi benzeri motiflerin, halı zemininde kullanılması Selçuklu devri 13. yüzyıl Türk halılarının en belirgin özelliğidir (Kayıpmaz, 2007). 14.-15. yüzyıllarda yerini dekoratif ve stilize edilmiş hayvan figürlerinin kullanıldığı bir yeniliğe bırakmıştır. Bu yüzden 14. ve 15. yüzyıl Anadolu halıcılığına, literatürlerde hayvan figürlü Anadolu Türk El Halıları Dönemi ismi verilmiştir. Avrupalı ressam Sandro Di Pietro'nun 'Meryem'in Nişanlanması' tablosunda yerde serili olarak resmedilmiş hayvan figürlü bir halı, Lippo Memmi'nin 1350'de yaptığı tabloda hayvan figürlü halı resmi ile Carlo Crivelli'nin 1350'lerde yaptığı karnaval sahneli tabloda balkondan sarkıtılan ve yıldız madalyon içinde stilize hayvan figürlerinin yer aldığı bir halı, Anadolu hayvan figürlü halıların 14.-15. yüzyıla tarihlendirilmesinin kaynağı olmuştur (Kayıpmaz, 2007). Batı Anadolu Türkmen halılarının çok önemli bir dönem klasiğidir. Daha çok Bergama ve çevresiyle Uşak atölyelerinde de dokunmuş örnekleri bulunan bu halılar, erken örnekleri daha çok köy el tezgâhlarından çıkmış halılar olmasının yanı sıra, 16. yüzyıl ve sonlarında Uşak şehir tezgâhlarında dokunmuş örnekleri de çok yaygın olarak görülen bir tarzıdır. Zeminde düzenli sıralı veya diyagonal yerleştirilmiş madalyonların yanı sıra ortada büyükçe bir madalyon ve etrafında küçük madalyonların bulunduğu halılar, Bergama ve çevresi dokumalarının yaygın bilinen bir karakteristiği olmuştur (Kayıpmaz, 2007).

20. yy. insanlığın bilim ve teknolojiye olduğu kadar, kültür ve sanatta da yaratıcılığın arttığı bir dönem olmuştur. İletişim araçlarının gelişmesi, milletler arası kültür alış-verişini büyük bir hızla arttırmıştır. Kültür ve sanatta üretkenliği yavaşlayan, kendini yenilemeyen milletlerin yoğun bir emperyalizme maruz kaldıkları görülmektedir (V. Türk Dünyası Gençlik Günleri, 1995:s.43). Gençler günümüzde, hızına ulaşamayan iletişim ve bilgi çağında bir tür kültürel şokla karşı karşıyadır. Onları koruyup kollamak çağa hazırlamakla olur (Artun, 2007a).

Bireylerin iletişim ve etkileşim gereksinimleri boyut değiştirmiş, geleneksel değerler hızla kaybolmaya başlamıştır (Artun, 2007c). Bu durumda milli kültürü koruyabilmenin temel iki şartı bulunmaktadır: Birincisi bilgi ve teknolojiye sahip olmak, ikincisi ise tarihi ve dini referanslarla oluşmuş, insanların sahip olmaktan onur, gurur ve heyecan duydukları; iman ettikleri birtakım değerlerin mevcudiyetidir. Milli kültür, bu temel değerler üzerine inşa edilebilir (Eryiğit, 2005).

Sonuç

İçinde bulunduğumuz dönem bize, Türk dünyasının kültür ve sanat tarlasına yepyeni tohumlar ekme şansını vermektedir (V. Türk Dünyası Gençlik Günleri, 1995:43).

Çağımızın sanayi-kent toplumu koşullarında toplumlar arasındaki iletişim, büyük ölçüde basın, radyo, televizyon, internet, sinema, tiyatro vb. kitle iletişim araçlarıyla sağlanmaktadır (Artun, 2007c). Kültürel miraslarına sahip çıkmayan toplumlar kimliksiz bir toplum olmağa adaydırlar (Artun, 2007a). Bir millet kendini hiçe sayarak, yabancı kültür emperyalizminin kölesi olursa, hiçbir zaman hürriyetin ve bağımsızlığın zevkini tadamaz.

Yüzlerce yabancı televizyon yayınının seyredildiği, küreselleşmenin yaygınlaştığı günümüzde kendi değerlerini ve güzelliklerini koruyan, geliştiren bir toplum olmanın önemi çok büyüktür (Artun, 2007c). Dünyanın en önemli coğrafi mevkiinde bölge ve dünya barışının sağlanabilmesi, uluslararası dengelerin kurulup muhafaza edilebilmesi ve 21. nci asra Türk Asrı olarak Türk Mührü'nün vurulabilmesi için hedefimiz, "Aydın Türk insanının yetiştirilmesi" olmalıdır. Gayretler bu yönde teksif edilmelidir (Öncevatan, 2007).

Mûsikî dilin anlatamadığını anlatır. Âlet bizi kâinatın içinde gizli bulunan kozmik mûsikîye götürür. Mevlânâ'yı coşturan insan sesi değil neydi, neyi de insan üflüyordu. Ama ney insandan

çok farklı şeyler söylüyordu (Yaman, 2007). Yıllardır göz ardı edilen ulusal kültür ve değerler çerçevesinde kaynağını halk kültüründen alan ürünlere eğitim programlarında yer verilmelidir. Halk kültürü ürünleri küreselleşmeyle birlikte hızla değişmeye, hatta yok olmağa başlamıştır. Halk kültürü mirası olan bu ürünlerin eğitim programlarında yer alarak gelecek kuşaklara aktarılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra eğitim programları içinde nasıl ve hangi yöntemlerle verilmesi gerektiği sorularına yanıt aramak gerekmektedir. Halk kültürünü ülkeye ve dünyaya tanıtmaya çalışmaları kültür politikaları doğrultusunda yönlendirilmelidir (Artun, 2007a).

Dileğimiz; Türk Kültür ve Sanatı'nın tüm Türk devletlerinin ortak milli politikalar üreterek, daha sağlam zeminlerde birliktelik arz etmesi tüm yeryüzü zemininin Türk soylu desenlerle bezemesidir.

Kaynaklar

- ARTUN, E. (2007a), "Küreselleşme Karşısında Halk" Erişim: 31 Ocak 2007, <http://www.genbilim.com/content/view/1413/86/>
- ARTUN, E. (2007b), "Ozandan Aşığa Halk Şiiri Geleneğinin Kültür Kaynakları", Erişim: 31 Ocak 2007, <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/44.php>
- ARTUN, E. (2007c), "Türk Kültürünün Dünya Kültürlerine Etkisi ve Katkısı", Erişim: 31 Ocak 2007, www.forumuz.biz/turk_kulturunun_dunya_kulturlerine_etikisi_ve-2_34302t.html
- BALIKESİR (2007), "Tarih-Türk Tarihi ve Atatürk-2, Dipnotlar", Erişim: 07 Şubat 2007, <http://w3.balikesir.edu.tr/~iacar/tttata2.htm>
- BEŞER, S. (1990), *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- BİCİFORUM, (2007), "Türk Kültürü ve Temelleri", Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.biciforum.com/archive/index.php/t-132.html>
- BOLAYIR, F. (1986), *Türk Milliyetçiliği ve Milli Eğitimimiz*, Okul Kitapları Lmt. Şti., Ankara.
- BOZKIR, İ. (2006), *Uluslararası 6. Türk Kültürü Kongresi Tanıtımı*, Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.hbektas.gazi.edu.tr/portal/html/modules.php?name=News&file=article&sid=623>.
- Diyanet, (2002), "Kültür ve Sanat Türk Bezeme Sanatı", Erişim tarihi: 31 Ocak 2007, <http://www.diyaret.gov.tr/DIYANET/2002aylik/mart/kultursanat.htm>
- E-KOLAY, (2007), "Bilecik Bozkurtları", Erişim: 07 Şubat 2007, http://sayfam.e-kolay.net/_web/2/2bilecikbozkurtlari/index.html
- ERDEM, M. (2000), "Kırgız Türkleri 2000, Türkistan Araştırmaları Dizisi", Erişim: 31 Ocak 2007, <http://www.asam.org.tr/yayinevi/kitapgoster.asp?pkat1=6&ID=10>
- EROĞLU, C. (2007), "Türk Kültürü ve Temelleri", Erişim: 31 Ocak 2007, http://insanbilimleri.com/en/makaleler/sosyoloji/turk_kulturu_ve%20temelleri.htm
- ERYİĞİT, S. (2005), "Küreselleşme Karşısında Türk Devleti ve Türk Milliyetçiliği", *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 218-219, Ekim-Kasım 2005, Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.turkocagi.org.tr/modules.php?name=Makale&pa=showpage&pid=11>
- GÖDE, K. (2007), "Milli Kültür ve Gençlik", Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.ulkuocaklari.org.tr/arastr/millikultur.htm>
- GÖKALP, Z. (1981), *Türk Töresi*, (Haz. Yusuf ÇOTUKSÖKEN), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 9.
- GÜNAY, U. (1999), *Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Halk Kültürü*, Osmanlı Kültür ve Sanat, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- GÜNAY, U. (2007), *Türk Destanları*, Erişim: 31 Ocak 2007, <http://www.turan.tc/td/destan.html>
- GÜVENÇ, B. (1993), *Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.

İZBUL, Y. (1982), “Kültür Antropolojisinin Folklorla Bakış Açısı”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt I, Ankara.

KAPLAN, M., *Türk Milletinin Kültürel Değerleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Seri No: 732, Kültür Eserleri Dizisi 73, Ankara Ofset Repromat 1987.

KAFESOĞLU, İ. (1995), *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Hamle Yayınları, İstanbul 1995, s. 59.

KAFESOĞLU, İ. (2007), Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=261>

KAYIPMAZ, N. (2007), “Sümer Halı Genel Müdürlüğü Geleneksel Halı ve El Sanatları Araştırma Müdürü”, Erişim: 31 Ocak 2007, http://www.halionline.net/haber/dergi/6/turkel_6_devam.htm

KONGAR, E. (2001), Türkiye'nin Kültürel Öz-Anlayışı: Avrupa Birliği İçin Bir Zenginlik Avrupa Yolunda Türkiye ve Polonya-Değişim Sürecinde İki AB Aday Ülkesi Sempozyumu 5 Ekim 2001, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Erişim: 31 Ocak 2007, http://www.kongar.org/makaleler/Turkiye_nin_Kulturule_Oz-Anlayisi.php

MAKAL, T.K. (1990), *Anadolu'da Türk Mührü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

OCAK, A.Y. (1992), “Türk Folklorunda Rum Abdalları”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, cilt II, HAGEM Yay. Ankara.

ONUK, T., Akpınarlı, H.F. (2007), *El Sanatının Doğuşu, Gelişimi*, Erişim: 31 Ocak 2007, <http://www.turkelsanati.com/trehberi.asp?k=18>

ÖGEL, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

ÖNCEVATAN, (2007), *Türk İnsan Mühendisliği Türkleri Motive Etmek*, Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.oncevatan.com.tr/Detay.asp?yazar=5&yz=9183>

ÖZKAN, R. (2007), *Cumhuriyet ve Dil/Toplumsal Birlik Açısından Dilin Önemi*, Erişim: 07 Şubat 2007, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/160/ozkan.htm>

RUKANCI, F. (2007), *Ulusal Kültürümüzün Yaşam Kaynağı Arşivlerimiz*, Erişim: 31 Ocak 2007, http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/rukanci_arsiv.pdf

TİRYAKİFORUM (2007), “Türk Kültürünün Önemli Bir Unsuru: Türk Dili”, Erişim: 31 Ocak 2007, <http://www.tiryakiforum.org/forum/edebiyat/104419-turk-kulturunun-onemli-bir-unsuru-turk/>

TURAN, O. (2007), *Türk Milli Kültürünün Temeli*, Erişim: 07 Şubat 2007, <http://www.turkislamkulturu.com/kultursayfasi1/kultursayfasi1.html>

TÜRKDOĞAN, O. (1988), “Türk Kültürü'nün Gelişme Çağları”, *Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları*, İstanbul, s. 1.

YAMAN, E. (2007), “Karapınar Kaymakamı, Türk'ün ve Türk Milletinin Kültür Değerleri ve Bu Değerlerdeki Aşınmalar”, Erişim: 07 Şubat 2007, www.halkapinar.gov.tr/ekremyaman/makale/kultur%20degerleri%20ve%20asinmalar.doc

YEDİYILDIZ, B. (1999), *Farabi Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Doğu Toplumlarında Geçiş Dönemlerinde Kültürel ve Tarihi Süreçler Milletler Arası Konferansı*, 17-19 Mayıs 1999, Almatı Tarihini Oluşumu ve Değişme, Erişim: 31 Ocak 2007, <http://www.history.hacettepe.edu.tr/archive/tarihinolusumu.html>

YLMAZ, Ş. (1994), “Prof. Dr. Umay Günay ile Halkbilim Çalışmaları Üzerine Bir Konuşma”, *Milli Folklor*, s. 2-4, Ankara.

V. Türk Dünyası Gençlik Günleri (1995), Beşinci Türk Dünyası Gençlik Günleri ve Kurultayı 1-6 Ağustos 1995, Bişkek-Issık Göl, Kırgızistan-Ankara, Aktif Matbaacılık, Türk Yurdu Yayınları, Nu: 27, Ağustos 1995.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE YAŞATILAN KONYA KUNDAK DÜRÜSÜ GELENEĞİNİN VE KUNDAK DÜRÜSÜNDE YER ALAN BEBEK İÇ GIYIMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Yrd. Doç. Dr. Aysel ÇAĞDAŞ*

Özet

Türk halk kültürü içerisinde yer alan gelenekler ve görenekler zamanla değişiklik göstererek yaşatılmaktadır. Türkiye’de Konya ili gelenekler ve görenekler bakımından zengin bir şehirdir; fakat pek çok şehirde olduğu gibi Konya’da da gelenek ve görenekler yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur. Zamanla az da olsa değişikliğe uğramış Konya geleneklerinden birisi de “Kundak Dürüsü Geleneğidir.” Konya kültüründe yaşanan ve hala devam ettirilen kundak dürüsü geleneğinde bebek iç giyimleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Konya kundak dürüsü ve kundak dürüsünde yer alan geleneksel bebek iç giyimleri ile günümüz bebek iç giyimleri özellikleri bakımından araştırılmaya değer bir konu olarak görülmüştür. Bu çalışma ile Konya kundak dürüsü geleneğinin tanıtılması ve Konya kundak dürüsü geleneği değişiminin etkenleri ile ortaya çıkarılması; ayrıca kundak dürüsü geleneğinde yer alan geleneksel bebek iç giyimleri ve günümüz bebek iç giyimlerinin kumaş, renk, model ve kesim, dikiş tekniği ve süsleme özellikleri bakımından karşılaştırılarak bebek iç giyim kültüründe meydana gelen değişikliklerin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bebek İç Giyimi, Konya Kundak Dürüsü Geleneği.

Giriş

Türk’ün yaşayış biçimini şekillendiren örf ve adetlerimiz, günümüzde bilhassa şehirleşen halkımız arasında değişikliğe uğramaya, unutulmaya ve yozlaşmaya başlamıştır. Bu geleneklerden biri olan, zamanla az da olsa değişikliğe uğramış; fakat halen günümüzde yaşatılan Konya kundak dürüsü geleneği, doğacak çocuk için aile ve yakın akraba tarafından hazırlanan hediye anlamına gelmektedir.

Bu çalışmada amaç, geçmişte yaşanan ve günümüzde de halen yaşatılan kundak dürüsü geleneği ve bu gelenekte yer alan geleneksel ve günümüz bebek iç giyimlerinin özelliklerini belirleyerek karşılaştırma yapmaktır.

Gelişim sürecinde olan bebeklerin ciltleri yetişkinlere göre çok hassastır ve koruyucu tabakaları henüz gelişmemiştir (www.cocukgelisimi.org). Bu yüzden bebeklerin iç giyimine gösterilen özen son derece önemlidir. Geleneksel bebek iç giyimleri, model özellikleri ve kumaş cinsleri bakımından günümüz bebek iç giyimleri ile farklılık göstermektedir. Bebek iç giyimlerinin geçmişte önemsenerek hazırlandığı, kaynaklardan ve incelenen örneklerden anlaşılmaktadır. Günümüzde de bebek iç giyimlerinde ergonomi kavramının önemsendiği ve bu kavrama uygun giysilerin üretildiği görülmektedir.

Konya kundak dürüsü geleneği hakkında yazılı kaynaklarda bilgiye ulaşılamamış, bu konuda kaynak kişilerle görüşme yapılarak bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Konya kundak dürüsünde yer alan geleneksel bebek iç giyiminden 5 adet; günümüz bebek iç giyiminden 10 adet olmak üzere toplam 15 bebek iç giyimi incelenmiştir. Konya merkeze ait geleneksel ve günümüz bebek iç giyim cinsleri, kullanılan malzeme, renk, model ve kesim, dikiş teknikleri ve süsleme özellikleri, gözlem fişleri oluşturularak incelenmiş ve bebek iç giyimlerinin özellikleri fotoğraflarla görsel olarak belgelenmiştir.

* Selçuk Üniversitesi, Çocuk Gelişimi ve Ev Yönetimi, aysel-cagdas@hotmail.com

Konya Kültüründe Yaşatılan Geleneksel ve Günümüz Kundak Dürüsü Geleneği

Çeşitli kültürlerin etkisinde kalmış olan ülkemizin her yöresi gelenekler ve görenekler bakımından değişiklik göstermektedir. Kültürümüzün zengin ve gösterişli bir dalını oluşturan gelenek ve görenekler çeşitli yörelerde zamanla değişikliğe uğramıştır (Çağdaş ve Özkan, 2005:1214). Zamanla az da olsa değişikliğe uğrayan Konya kundak dürüsü geleneği, günümüzde halen yaşatılmaktadır.

Konya kültüründe kundak dürü geleneği, hayatın başlangıcı olan doğum öncesinde bebek için yapılan bütün hazırlıkları kapsamaktadır (İncekabak, 2009). Hamileliğin anlaşılmasıyla birlikte doğacak çocuğun cinsiyetinin merakı başlar. Geçmişte cinsiyet, geçerliliği olmayan çeşitli yollarla tahmin edilmekteydi. Bebeğin cinsiyetinin tespiti ile ilgili gelenekler şunlardır:

- Hamile kadın, ekşi çok yerse bebek kız; tatlıyı çok yerse bebek erkek olur.
- Hamilenin karnı sivri olursa bebek oğlan; karnı ve kalçaları yassı olursa bebek kız olur.
- Hamile kadının başına ona göstermeden tuz ekilir. Gebe kadın tuzdan sonra burnunu kaşırsa bebek erkek olur; ağzını kaşırsa bebek kız olur.
- Bir zincir ya da ipe hamile kadının alyansı geçirilir. Yüzük hamilenin karnı üzerinde çevrilir. Yüzük göbeğin üzerinde dik durursa bebek erkek; yan yatarsa bebek kız olur.
- Gebe kadının gelip oturacağı bir odada, içeride bulunan minderlerin altına ona haber vermeden bir minderin altına bıçak, bir minderin altına makas konur. Gelip altında makas olan mindere oturursa bebek kız; bıçak olan mindere oturursa bebek erkek olur.
- Doğmuş bir bebeğin annesi tekrar hamile ise, önceki bebeğin basına tülbent örtülür. Bebek tülbendi çıkartır atarsa, kardeşi erkek; çıkartmazsa kardeşi kız olur (Akçal, 2006:121).

Günümüzde ultrasonografiyle 20-24 haftalar arasında, doğacak çocuğun cinsiyeti belirlenebilmektedir. Aileler için çocuğun cinsiyetini öğrenmek istemeleri, cinsiyete uygun hazırlık yapmak açısından çok önemlidir (Araz, 1985:48).

Soyun ve ailenin devamını yeni doğan bebekler oluşturduğundan yeni doğacak bebek için çok büyük hazırlıklar yapılmaktadır. Konya'da kundak dürüsü geleneği, özellikle anneanne tarafından çok önemsenmektedir. Kundak dürüsü geleneğinde, kızın annesi tarafından bebek için örgü yelek ve ceket, bebe gömleği, tulum, iç giyimler, zıbyn, çorap, patik, kundak bezi, ara bezi, yüz bezi, banyo havlusu, bebek havlusu, ayakkabı, oyuncaklar, battaniye, yorgan, yastık, çarşaf, emzik takımları, pudra, yıkama küveti, banyo lifi gibi bebek için gerekli pek çok ihtiyaç yer almaktadır. Ayrıca bebeğin anne ve babasına da çeşitli giysilerin yer aldığı bir bohça hazırlanmakta; bu bohçada anne için iç giyim cinsleri, kazak, gömlek, çorap ve eşarp; baba için pantolon, gömlek, iç giyim cinsleri ve çorap yer almaktadır. Eğer gelin kayınvalide ile birlikte oturuyor ise babaanne ve dedeye giydi türünden hediyeler hazırlanır. Anneanne ve babaanne bebeğe ve anneye altın takı hediye ederler. Bebek doğmadan önce anne, babaanne, anneanne ve diğer yakın akrabalar bebeğin giyeceği bebek takımlarının bazılarını elde hazırlar (İncekabak, 2009). Eğer çocuğun cinsiyeti belli ve kız ise pembe, erkek ise mavi rengin daha çok seçildiği; eğer cinsiyet belli değil ise daha çok beyaz, yeşil ve sarı rengin tercih edildiği görülmektedir. Yapılan bütün bu hazırlıklar, bebeğin doğumundan özenle hazırlanmış bohçalar içerisinde götürülmektedir. Günümüzde ise eski kundak dürü geleneği biraz değişikliğe uğrayarak yaşatılmaya çalışılmaktadır. Kadının iş ve sosyal hayatta aktif rol alması, geçmişte elde yapılan bebek giyimlerinin neredeyse tamamının artık hazır alındığını ve genellikle alınan ve hazırlanan eşyaların hurç içinde doğumdan sonra götürüldüğünü ortaya koymaktadır. Günümüzde anneanne örgü tekniği biliyor ise onların ördüğü ceket, yelek, tulum veya patikler elde hazırlanan giysi cinslerini oluşturmakta; geri kalan bütün bebek giysileri hazır alınmaktadır (Küçüköyük, 2009).

Kundak dürüsü getirileceği gün, mutfakta da hazırlıklar yoğun bir şekilde yapılır. Eğer bebeğin annesi (gelin), kayınvalidenin yanında oturuyor ise kayınvalide Konya mutfağına ait yemekleri özenle hazırlar; şayet gelin ayrı oturuyor ise hem gelin hem de gelinin kendi annesi tarafından bu hazırlıklar yapılır. Aile büyükleri ve yakın akrabalar, kundak dürüsüne davet edilir. Ağır-lıklı olarak bebeğin annesinin yakın akrabalarının çoğunlukta olduğu kundak dürüsüne, bebeğin

babasının yakın akrabalarının katılımı az sayıda olur. Özenle hazırlanmış yemekler yendikten sonra bebek için hazırlanan tüm dürü, gelen misafirlere bir kişi tarafından tek tek gösterilir. Dürü gösterildikten sonra gelen misafirler de bebek için hazırladığı ya da aldığı hediyeleri bebeğin annesine verir. Günümüzde ise genellikle kadınların çalışıyor ya da başka illerde ikamet ediyor olması, kundak dürüsünün hazırlandığını; fakat böyle misafir ağırlamalı bir dürü geleneğinin artık yavaş yavaş kalktığını ortaya koymaktadır (Ceranoğlu, 2009).

Konya Kundak Dürüsü Geleneğinde Yer Alan Bebek İç Giyimleri ve Özellikleri

Çocuk iç giyimi, dış giyimin altına giyilen, dış giysiyi terden, vücudu soğuktan, sıcaktan ve dış etkenlerden koruyan giysilere denmektedir (Pamuk, 2002:27). Çocuk iç giyimlerinin sağlıklı, güvenli, ergonomik ve uygun kullanım özelliğine sahip olması gerekmektedir. Çocuklar çok hareketli aynı zamanda da çok hassas oldukları için çocuk giysileri, kesinlikle hareketleri kısıtlayıcı nitelikte olmamalıdır. Kumaşlar tene dokunduğunda rahatlık hissi vermeli, çocuğun cildine zarar veren sentetik kumaşlardan kaçınılmalı ve doğal liflerden üretilmiş kumaşlar tercih edilmelidir (Özkan, 2005:8).

Türk kültürü içinde, Konya kundak dürü geleneğinde yer alan geleneksel bebek iç giyimleri ve günümüz bebek iç giyimleri yansıttıkları özellikler bakımından seçkin bir konumdadır. Geçmişten günümüze bebek iç giyimleri, bebeklerin rahatlığı amacıyla zamanla değişiklik göstermiştir. Bu değişiklik, önceki giysilerin tamamen kaybolup yeni giysilerin üretilmesinden ibaret değildir. Bu farklılaşma, var olan giysilerden yola çıkılarak yeni çağdaş tasarımların yapılması ile meydana getirilmiştir. Konya kundak dürüsünde yer alan ve incelenen geleneksel ve günümüz bebek iç giyimleri özellikleriyle aşağıda verilmiştir.

Konya Geleneksel ve Günümüz Kundak Dürüsünde Yer Alan Bebek İç Giyim Örnekleri

Örnek 1. Geleneksel Bebek İç Giyimde Yer Alan Başlık

Fotoğraf No 1-A: Geleneksel bebek başlığı.

Geleneksel bebe başlığında, beyaz renk şifon kumaş; astarda beyaz renk patiska (pamuklu) kullanılmış ve başlık, beyaz renk dikiş ipliği (pamuklu) ile dikilmiştir. Süslemede beyaz renk dikiş ipliği (pamuklu) kullanılmıştır.

Başlık, arka ve üst parçalı olmak üzere iki parçalı ve bağcıklı tasarlanmıştır. Dikiş tekniği olarak çırpma dikiş, makinede düz dikiş; kenar temizleme tekniği olarak elde kapalı baskı uygulanmıştır. Başlık, drape ile süslenmiştir. Süslemede geometrik bezeme (düz çizgi) konu olarak seçilmiştir.

Örnek 2. Günümüz Bebek İç Giyiminde Yer Alan Başlık

Fotoğraf No 2-A: Günümüz bebek başlığı

Fotoğraf No 2-B: Günümüz bebek başlığı

Günümüz bebek başlığında, turuncu ve krem renk penye kumaş (pamuklu) kullanılmış ve başlık, krem ve turuncu overlok ipliği (sentetik) ve turuncu dikiş ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süsleme uygulanmamıştır.

Fotoğraf 2-A'da yer alan başlık, külah şeklinde tasarlanmış ve uç kısmına küçük bir ponpon yerleştirilmiştir. Fotoğraf 2-B'de yer alan başlık, kare düşünölmüş ve üst kenarına yarım ay formunda oyuntu oluşturulmuştur. Başlığın köşelerine kumaştan hazırlanmış bant yerleştirilmiştir. Dikiş tekniği olarak; overlok dikiş ve makinede düz dikiş uygulanmıştır.

Örnek 3. Geleneksel Bebek İç Giyimde Yer Alan Mama Önlüğü

Fotoğraf No 3-A: Geleneksel mama önlüğünün önden görünüşü.

Fotoğraf No: 3-B Geleneksel mama önlüğünün arkadan görünüşü.

Geleneksel mama önlüğünde, beyaz renk opal kumaş (pamuklu) ve 2 adet düğme kullanılmıştır. Süslemede turkuvaz renkte oya ipliği (ipek), sarı ve turkuvaz renkte el nakış ipliği (pamuklu) kullanılmıştır.

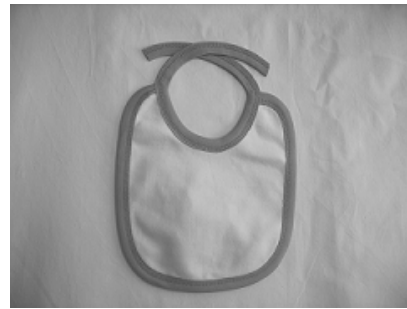
Mama önlüğünde, kol altından etek ucuna düz inen kesim uygulanmış ve mama önlüğünün yanı dikişsiz kesilmiştir. Mama önlüğünün önünde simetrik; arkasında asimetrik kapanma uygulanmış ve önde kapanma kurdele ile sağlanmıştır. Kolsuz düşünölen önlüğün omzuna ilik düğme ile kapanma uygulanmıştır. Dikiş tekniği olarak makinede düz dikiş yapılmıştır. Mama önlüğü, iğne ile yapılan süsleme tekniklerinden basit nakış iğneleri ve iğne oyası ile süslenmiştir.

Süslemede figürlü bezeme (kedi), bitkisel bezeme (çiçek, yaprak ve kıvrık dal) ve geometrik bezeme (üçgen) konu olarak seçilmiştir.

Örnek 4. Günümüz Bebek İç Giyiminde Yer Alan Mama Önlüğü

Fotoğraf No 4-A: Günümüz mama önlüğünün önden görünüşü.

Fotoğraf No 4-B: Günümüz mama önlüğünün arkadan görünüşü.

Günümüz mama önlüğünde, turuncu ve krem renk penye kumaş (pamuklu) kullanılmış ve mama önlüğü, turuncu overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süslemede kahverengi, lila, buz mavisi ve gri makine nakış ipliği (sentetik) kullanılmıştır.

Mama önlüğünün alt köşeleri yuvarlanarak kare kesim uygulanmıştır. Mama önlüğünün çevresi bant (reçme dikiş uygulanmış) ile temizlenmiş ve bantın devamı olarak bağcık oluşturulmuştur. Mama önlüğü makinede nakış tekniği ile süslenmiş ve konu olarak yazılı bezeme ve figürlü bezeme (bulut ve minik kaplumbağa) seçilmiştir.

Örnek 5. Geleneksel Bebek İç Giyimde Yer Alan Zıbın

Fotoğraf No 5-A: Geleneksel zıbının önden görünüşü

Fotoğraf No 5-B: Geleneksel zıbının arkadan görünüşü.

Geleneksel zıbında, beyaz renk opal kumaş (pamuklu) kullanılmış ve zıbın, beyaz dikiş ipliği (pamuklu) ile dikilmiştir. Süslemede beyaz, ebruli kahverengi, turkuvaz, sarı, pembe, açık pembe, yeşil, mavi, turuncu el nakış ipliği (ipek) kullanılmıştır.

Zıbında, kol altından etek ucuna düz inen kesim uygulanmış, zıbının yanı dikişsiz ve omuzu dikişli kesilmiştir. Oyuntulu yakalardan; sıfır yaka uygulanmış, zıbına hafif oyuntulu takma kol tasarlanmış, kol ağzı, kurdele ile büzülmüştür. Dikiş tekniği olarak makine dikişli elde kapalı baskı dikiş, İngiliz dikişi ve makinede düz dikiş uygulanmıştır. Zıbın, iğne ile yapılan süsleme tekniklerinden basit nakış iğneleri ve hazır malzemelerden dantel ile süslenmiştir. Süslemede, nesneli bezeme (balon), figürlü bezeme (tavşan) ve bitkisel bezeme (çiçek ve çim) konu olarak seçilmiştir.

Örnek 6. Günümüz Bebek İç Giyiminde Yer Alan Zıbın

Fotoğraf No 6-A: Günümüz zıbınının önden görünüşü.

Fotoğraf No 6-B: Günümüz zıbınının arkadan görünüşü.

Günümüz zıbınında, beyaz renk penye kumaş (pamuklu), makine lastiği kullanılmış ve zıbın, beyaz overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süslemede turuncu overlok ipliği (sentetik) ve yavruağzı hazır çiçek kullanılmıştır.

Zıbında, kol altından etek ucuna hafif açılımlı kesim uygulanmış, zıbının yanı ve omuzu dikişli kesilmiştir. Zıbının önünde asimetrik kapanma uygulanmış ve kapanma bağcık ile sağlanmıştır. Zıbına oyuntusuz kol tasarlanmış; kol ağzı, makine lastiği ile büzülmüştür. Dikiş tekniği olarak overlok dikiş; kenar temizleme tekniği olarak bant (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Zıbın, makine ile yapılan süsleme tekniği ve hazır malzemelerden çiçekle süslenmiştir. Süslemede, geometrik bezeme (daire) ve bitkisel bezeme (çiçek) konu olarak seçilmiştir.

Örnek 7. Geleneksel Bebek İç Giyimde Yer Alan İç Gömlek

Fotoğraf No 7-A: Geleneksel iç gömleğin bebek üzerindeki görünüşü

Fotoğraf No 7-B: Geleneksel iç gömlek.

Geleneksel iç gömlekte, desenli poplin kumaş (pamuklu) kullanılmış ve iç gömlek, beyaz dikiş ipliği (pamuklu) ile dikilmiştir. Süslemede mavi el nakış ipliği (pamuklu) kullanılmıştır.

İç gömlekte, kol altından etek ucuna düz inen kesim uygulanmış, iç gömleğin sağ yanı dikişsiz, sol yanı ve omuzu dikişli kesilmiştir. Kolsuz kesim düşünülen iç gömleğe oyuntulu yakalardan; sıfır yaka uygulanmıştır. Dikiş tekniği olarak makinede baskı dikiş; kenar temizleme tekniği olarak makinede kapalı baskı uygulanmıştır. İç gömlek, tığ ile yapılan süsleme tekniklerinden tığ oyası ile süslenmiştir. Süslemede, geometrik bezeme (minik daire) konu olarak seçilmiştir.

Örnek 8. Günümüz Bebek İç Giyiminde Yer Alan Atlet

Fotoğraf No 8-A/B: Günümüze ait atletin önden ve arkadan görünüşü.

Fotoğraf No 8-C/D: Günümüze ait atletin önden ve arkadan görünüşü.

Fotoğraf 8-A/B’de yer alan atlette, krem ve turuncu renk penye kumaş (pamuklu) kullanılmış ve atlet, krem ve turuncu overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süsleme uygulanmamıştır. Fotoğraf 8-C/D’de yer alan atlette, beyaz renk penye kumaş (pamuklu) kullanılmış ve atlet beyaz overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süslemede pembe, sarı, yeşil ve buz mavisi makine nakış ipliği (sentetik) kullanılmıştır.

Fotoğraf 8-A/B’de yer alan atlette, kol altından etek ucuna düz inen kesim uygulanmış, atletin yanı ve omuzu dikişli kesilmiştir. Kolsuz kesim düşünülen atlete oyuntulu yakalardan; sıfır yaka uygulanmıştır. Dikiş tekniği olarak overlok dikişi; kenar temizleme tekniği olarak reçme (kapama dikiş) ve bant (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Fotoğraf 8-C/D’de yer alan atlette, kol altından etek ucuna düz inen kesim uygulanmış, atletin yanı ve omuzu dikişli kesilmiştir. Kolsuz kesim düşünülen atlete oyuntulu yakalardan; sıfır yaka uygulanmıştır. Dikiş tekniği olarak overlok dikişi; kenar temizleme tekniği olarak reçme (kapama dikiş) ve bant (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Fotoğraf 8-C/D’de yer alan atlette, makinede nakış tekniği ile süslenmiş ve konu olarak; geometrik bezeme (minik üçgen), nesneli bezeme (bulut), ve figürlü bezeme (gülen yüz) seçilmiştir.

Örnek 9. Geleneksel Bebek İç Giyimde Yer Alan Külot

Fotoğraf No 9-A: Geleneksel külotun önden görünüşü

Fotoğraf No 9-B: Geleneksel külotun arkadan görünüşü.

Geleneksel bebek külotunda, beyaz renk opal kumaş (pamuklu), bir adet düğme ve lastik kullanılmış ve bebe külotu, beyaz dikiş ipliği (pamuklu) ile dikilmiştir. Süslemede beyaz renk sutaşı kullanılmıştır.

Bebek külotu, normal genişlikte ve yanı dikişli olarak düşünülmüştür. Beli lastikli olarak düşünülen külotun ağ kısmına ağ parçası tasarlanmıştır. Dikiş tekniği olarak makinede spor dikiş,

İngiliz dikişi; kenar temizleme tekniği olarak makinede kapalı baskı uygulanmıştır. Bebe külotu, sutaşı ile süslenmiştir. Süslemede, geometrik bezeme (zikzak) konu olarak seçilmiştir.

Örnek 10. Günümüz Bebek İç Giyiminde Yer Alan Külot

Fotoğraf No 10-A/B/C/D: Günümüze ait külotün önden ve arkadan görünüşü

Fotoğraf No 10-E/F: Günümüz külotunun önden ve arkadan görünüşü

Fotoğraf No 10-G: Günümüz külotunun genel görünüşü

Fotoğraf 10-A/B’de yer alan külotta, krem ve turuncu renk penye kumaş (pamuklu), lastik kullanılmış ve külot, krem ve turuncu overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süsleme uygulanmamıştır. Fotoğraf 10-C/D’de yer alan külotta, beyaz renk penye kumaş (pamuklu), lastik kullanılmış ve külot, beyaz overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süslemede pembe makine nakış ipliği kullanılmıştır. Fotoğraf 10-E/F’de yer alan külotta, beyaz renk penye kumaş (pamuklu), lastik kullanılmış ve külot, beyaz overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süslemede mavi, sarı kırmızı, turuncu renk baskı kullanılmıştır. Fotoğraf 10-G’de yer alan külotta, beyaz renk penye kumaş (pamuklu), lastik kullanılmış ve külot, beyaz overlok ipliği (sentetik) ile dikilmiştir. Süslemede beyaz renk dantelli lastik kullanılmıştır.

Fotoğraf 10-A/B’de yer alan külot, normal genişlikte ve yanı dikişli olarak düşünülmüştür. Beli lastikli olarak düşünülen külotun ağ kısmına ağ parçası tasarlanmıştır. Dikiş tekniği olarak overlok dikişi; kenar temizleme tekniği olarak bant (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Fotoğraf 10-C/D’de yer alan külot, normal genişlikte ve külotun yanları ve alt kenarı bütün olarak dikişli kesilmiştir. Beli lastikli olarak düşünülen külotun arka bedeni düz kesilmiş, ön bedeninde bacak oyuntu yeri görünümlü kesikten yırtmaç şeklinde kesilerek bacak oyuntu yeri oluşturulmuştur. Dikiş tekniği olarak overlok dikişi; kenar temizleme tekniği olarak bant (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Bebek külotu makinede yapılan süsleme tekniği ile süslenmiş ve süslemede, geometrik bezeme (minik üçgen) konu olarak seçilmiştir. Fotoğraf 10-E/F’de yer alan külot, normal genişlikte ve yanı dikişli olarak düşünülmüştür. Beli lastikli düşünülen külotun ağ kısmına ağ parçası tasarlanmıştır. Dikiş tekniği olarak overlok dikişi ve reçme (kapama dikişi); kenar temizleme tekniği olarak lastik dikme (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Bebek külotu baskı tekniği ile süslenmiş ve süslemede figürlü bezeme (köpek) konu olarak seçilmiştir. Fotoğraf 10-G’de yer alan külot, normal genişlikte ve sağ yanı dikişsiz, sol yanı dikişli olarak düşünülmüştür. Beli lastikli düşünülen külotu paçalı kesim uygulanmış, ağ kısmına dikdörtgen ağ parçası tasarlanmıştır. Dikiş tekniği olarak overlok dikişi; kenar temizleme tekniği olarak dantelli lastik dikme (reçme dikişi uygulanmış) kullanılmıştır. Bebek külotu hazır malzemelerden dantelli lastik ile süslenmiş ve süslemede geometrik bezeme (düz çizgi) konu olarak seçilmiştir.

Kaynaklar

AKÇAL, Ş., (2006), *Kütahya Merkez İlçesi Bölücek, Dumlupınar ve Kirazpınar Köyleri Folkloru*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

ARAZ, N., GÜNAY, U., TAN, N., TOYGAR, K., ÖKSÜZ, E., SEYİDOĞLU, B., (1985), *21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Adetlerimiz (Türk Yöresi)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Anadolu Matbaa, İstanbul.

CERANOĞLU, H., (9 Aralık 2009), “Konya’da Kundak Dürüsü Geleneği ve Kundak Dürüsünde Yer Alan İç Giyimler” Konulu Görüşme, Konya.

ÇAĞDAŞ, M., ÖZKAN, N., (2005), “Geleneksel İnegöl Gelinliklerinin Özelliklerinin Belirlenmesi”, *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cilt: 3, Bursa.

İNCEKABAK, A., (9 Aralık 2009), “Konya’da Kundak Dürüsü Geleneği ve Kundak Dürüsünde Yer Alan İç Giyimler” Konulu Görüşme, Konya.

KÜÇÜKÖDÜK, H., (9 Aralık 2009), “Konya’da Kundak Dürüsü Geleneği ve Kundak Dürüsünde Yer Alan İç Giyimler” Konulu Görüşme, Konya.

ÖZKAN, N., (2005), *Müler Kalıp Sistemi 3-6 Yaş Temel Beden ve Kol Kalıplarının Denenmesi ve Geliştirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

PAMUK, B., (2002), *Uygulama Teknikleri Temel Kalıp ve Dikim Uygulama Teknikleri*, YaPa Yayınları, İstanbul.

www.cocukgelisimi.org

ANADOLU’DA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GELENEKSEL ÇOCUK OYUNLARINDAN ÖRNEKLER

Öğr. Gör. Gülay TEMİZ*

Özet

Sosyal, duygusal, iletişim ve bedensel yeteneklerinin gelişimine katkı sağlayan çocuk oyunları bilgisayar oyunlarının her geçen gün daha fazla artması, şehirlerde dış tehditlerin gittikçe çoğalması, oyun alanlarının azalmasıyla sadece ev ve okulda kısıtlı sayıda oynanır hale gelmiştir. Bu durum Anadolu’da oynanmış geleneksel çocuk oyunlarının her geçen gün daha fazla kaybolmasına neden olmuştur.

Anadolu çok zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Özellikle eğitimsel yönden kendi kültürümüze özgü unutulmaya yüz tutan bu çocuk oyunlarının etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Böylece nesilden nesile aktararak somut olmayan kültürel miras korunmuş olacaktır.

Bu çalışmada Anadolu’da geçmiş dönemlerden günümüze çocukların oynamış olduğu tekerleme ve türküli, aşık, yüzük, top, değnek, taş ve gülle, atlama-sıçrama sekme, koşmaca-kovalama-kapma, saklama-saklanma, dilsiz-şaşırtmaca-şaka, dramatik nitelikte törensel oyunlara literatür taramasıyla 30 adet geleneksel çocuk oyunu örneği verilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca bu çalışma, okullarda belli bir program çerçevesinde kültürümüzün bir parçası olan geleneksel çocuk oyunlarının, çocuğun yaşamında etkin bir şekilde yeniden yer verilmesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Oyun, Geleneksel Çocuk Oyunu.

Giriş

Oyun belli bir amaca yönelik olan ya da olmayan, kurallı ya da kuralsız gerçekleştirilen fakat her durumda çocuğun isteyerek ve hoşlanarak yer aldığı, fiziksel, bilişsel, dil, duygusal ve sosyal gelişiminin temeli olan, gerçek yaşamın bir parçası ve etkin öğrenme sürecidir (Arslan, 2000:40).

Oyun doğumdan itibaren başlayan ve aslında insanın yaşamı boyunca devam eden, bazen amaçlı bazen de amaçsız şeklinde gerçekleştirilen bir etkinliktir. Çocukluk döneminde ise oyunun bir iş ciddiyetiyle yaşandığı ve hayal gücünün çoğu zaman başrolde olduğu, çocuğun kendisini, çevresini ve yaşamını tanımaya başladığı bir dönemdir (Öncü ve Özbay, 2009:9). Çocuklar oyun oynarken o oyunun nasıl yaratıldığını kendilerine hiçbir zaman sormazlar. Birçok durumda oyunların kesin bir başlangıç noktası yoktur. Fakat toplumun, geleneklerin ve etnolojinin önemli rol oynadığı doğal bir gelişim süreçleri vardır. Bir oyunun son biçimine gelmesi uzun bir süreçtir. Ama birçok oyunun yapı açısından yüzyıllar boyu pek değişmediğine de dikkat etmek gerekir (Öğretir, 2008:94).

Şehirleşmenin, özellikle çarpık yapılaşmanın getirdiği boş ve yeşil alanların hızlı yok oluşu, çocukların açık alandaki özgürlüklerini de büyük ölçüde kısıtlamıştır. Plânlı ve düzenli yapılaşmanın olduğu yerlerde ise oyun alanları sınırlarla belirlenmiştir. Sanal dünyanın hızlı gelişimi, sunduğu oyun alternatifleri, çocukları bu sınırlandırılmış oyun alanlarından da uzaklaştırıp kapalı mekânlara çekmiştir. Birlikte oyun oynama alışkanlıkları doğal olarak yerini bireysel oyunlara bırakmıştır. Geleneksel çocuk oyunlarındaki paylaşım dayalı takım oyunları neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur (Özbakır, 2009:148). Bir toplumun yarattığı, paylaştığı ve geliştirdiği gelenekler o toplumun kültürünü yansıtır. Bütün Türk Dünyası içinde coğrafi farklılıklara karşın, duyma, düşünme ve bunları ifade etmede belirgin bir beraberlik vardır. Bu beraberlik yüzyıllar ötesine dayanan özdeki beraberliğin, ana kökün uzantılarının sonucudur. Kültürel değerlerin ya-

* Selçuk Üniversitesi, Mesleki Eğitim Fakültesi, gtemiz@selcuk.edu.tr

şatılmasında tabii ve en etkili metot, eğlence unsurunun kullanılmasıdır. Oyun ve eğlencenin araç olarak değerlendirildiği bu ortamlarda amaç, toplumu oluşturan üyeler tarafından gelenek ve göreneklerin canlandırılması, gösterim yoluyla yeni nesillere aktarılmasıdır (Esen, 2008:360).

Tarihte çocuklar oyunlarını kendilerin yaratmışlar ya da büyükler arasında oynanan oyunları değiştirerek oynamışlardır. Anadolu da çocukların oyuna katılması göreneği oldukça eskidir ve çok çeşitli çocuk oyunları vardır (Akandere, 2003:4).

Tekerlemeli ve Türküli Çocuk Oyunları

Tekerlemeler çocuk oyunlarında genelde bir ya da birkaç motiften oluşan kısa parçalar şeklindedir. Türküli oyunları genelde kız çocukları oynar, bunlar ikişer ya da üçer müzik cümlesinden oluşur. Örneğin; aç kapıyı bezirgân başı (Akandere, 2003:4).

Aç kapıyı bezirgan başı: İki çocuk seçilir ve bu çocukların kendilerine bir meyve, hayvan, çiçek vb. ismi seçmeleri istenir. Bu çocukların karşılıklı geçerek el ele tutuşmaları ve arkadaşlarının geçmesi için bir tünel oluşturmaları sağlanır. Diğer çocukların da arka arkaya sıra olarak “aç kapıyı bezirgan başı, bezirgan başı” diye şarkı söyleyerek arkadaşlarının kollarının altından geçmeleri söylenir. Bezirgan başı olan çocukların da arkadaşlarına “kapı hakkı ne verirsin, ne verirsin” şeklinde şarkıyla karşılık vermesinin ardından sırayla geçiş yapan çocukların “arkamdaki yadigar olsun yadigar olsun bir sıçan, iki sıçan, üçüncü de kapana kısılan” sözleriyle sırada denk gelen çocuklardan birisi yakalanır. Yakalanan çocuk diğer arkadaşlarından uzağa götürülerek ona bezirgan başı olan çocukların seçtiği isimlerinden hangisini tercih ettiği sorulur. Çocuk hangi ismi seçerse o ismi geçen çocuğun yerine geçerek bezirgan başı olan çocuğun arkasına geçer ve tutunur (Öncü ve Özbay, 2009:32). Bütün çocuklar paylaşıldıktan sonra iki grup halinde birbirlerinin sırtından sıkıca tutarlar. Aralarında bir çizgi çekip en önde olan el ele tutuşup birbirlerini çekerler. Hangi taraf ötekini kendine doğru çekerse o kazanır (Güneş, 2003:71).

Açıl susam açıl: Oyun iki çocuk arasında oynanır. Çocuklardan biri elini yumruk yapar, diğeri de işaret parmağını diğerinin yumruğunun içine sokmaya çalışır. Bu oyun sırasında çocuklar aralarında konuşurlar:

- Açıl susam açıl?	- Açılmaz.
- Anahtar nerede?	- Suyu düştü.
- Su nerede?	- İnek içti.
- İnek nerede?	- Dağa kaçtı.
- Dağ nerede?	- Yandı bitti, kül oldu.

Daha sonra çocuklar iki ellerini de yumruk yapıp çenelerine dayarlar ve vay benim köse sakalım diye bağırırlar (Özdemir, 2006:15).

Âşık Oyunları

Çift tırnaklı hayvanların ön ayaklarının dizinde bulunan mafsal kemiğidir. Dört yanlı olup sekmeye ya da oynamaya elverişlidir. Üstündeki düz olan yere “taladı”, onu karşılayan altındaki çukur yere “alak”, yanındaki tümsek yere “tök”, onun karşıtı olan çukur yere “cik (çuk)” denir. Âşık oynayanların birer şişkosu bulunur. Bunlar iri, düzgün ve taladısı çok gelen seçme âşıklardır. Hatta taladı gelsin diye alak yerini düzleştirirler ya da kurşun dökkenler bile olur.

Serkmeç: Kış gecelerinde evlerde, gündüz sokaklarda kızlar oğlanlar birlikte oynarlar. Oyuncuların hepsinde birer şişko vardır. Bunlar sekerek taladı getirenler oyunda serkme sırasını kazanırlar. Oyuna herkes birer, ikişer, üçer âşıkla katılır. Anlaşmaya bağlıdır. Serkme sırası kimde ise kendisi de o kadar âşık katar ve hepsini birlikte şişkosuyla birlikte serker. Eğer şişkosu taladı gelirse âşıkların hepsini birlikte ütmüş olur. Alak gelirse hepsini birlikte kaybeder ve yine serker, oyundan çıkar. Tök gelirse yerdeki tök gelmiş âşıkları üter ve serkme sırasını kaybeder.

Vurmaç oyunu: Bu oyun sokaklarda alanlarda açık havada oynanır. Oyuna genellikle 12-18 yaşlarındaki yetişkin çocuklar katılır. Herkes şişkosunu seçer ve diğer oyunculara tanıtır. Sonra

şışkolar serkilerek kim taladı getirirse oyun sırasını alır. Belli bir uzaklığa (5-6m) birer ikişer aşıklar dikilir. Alım yerinden onlara sıra ile şışkolarını fırlatırlar. Vuran şışkosunun gösterdiği yöne uyarak oyunun serkmeç kuralına geçer. Örneğin şışkosu taladı gelmişse hepsini ütmüş olur. Tök gelirse vurduğu aşık ya da aşıklardan hangileri tök gelirse onları üter ve yeniden hepsini birlikte toplar bir daha serker. Çık gelirse ancak çık gelen âşıkları alır serkme sırasını kendinden sonra gelen oyuncuya bırakır. Eğer şışkosu alak gelirse oyunu kaybeder, diğerleri oyunu sürdürürler. Dikilmiş aşıklar biterse yeniden hepsi de aşıklar dikip oyuna yeniden başlarlar. Bazen de dikilen aşıkların etrafında bir çember çizilir. Şışkolarla onlara atılır. Vurup da çemberden dışarı çıkanlar ancak ütmüş sayılır (Baran, 1993:116-118).

Yüzük Oyunları

Anadolu'da en çok sevilen, neredeyse kurumlaşmış bir oyun türüdür. Çok yalın olanlarından, çok karmaşık olanlarına ve kendi başına birer oyun niteliğinde cezalara varıncaya kadar zengin bir türdür (Seyrek ve Sun, 2006:18).

Yüzük kimde: Oyuncular bir dizi oluşturur. İçlerinden biri ebe olur. Tüm oyuncular arkalarını dönerek gözlerini yumar. Ebe elindeki kemerle dizidekilerden birinin eline vurarak "yüzük kimde" diye sorar. Eline vurulan kuşkulandığı kişiyi gösterir. Ebe bu kez onun eline vurarak yüzüğün kimde olduğunu sorar. Sonunda yüzüğü bulan ebe olur. Ebede onun yerine geçer (Kırzioğlu vd., 1999:260).

Yüzük bulma: Oyun kız ve erkek çocukları tarafından kırdada veya evde oynanmaktadır. Oyuna "yazı-tura" atışını kazanan takım yüzüğü saklar. Yüzük, nohut, bakla vb. nesnelere biri, dokuz adet fincan, meşe palamudu, turunç kabuğu veya tencere kapağı içine saklanır. Diğer takım fincanın altındaki nesneyi birinci tahmininde bulmaya çalışır. Bunu başaran takım tepsideki fincanlara yüzüğü saklama hakkını kazanır. Yüzüğün ikinci tahminde bulunması durumunda, yüzüğü saklayan taraf on iki sayı kazanır. Rakibe sayı vermemek için yüzüğün, ilk tahminde ya da son iki fincanın kaldığı durumdaki ilk tahminde bulunması gerekmektedir. Üçüncü tahminde yüzük bulunmazsa rakibe yedi, daha sonraki tahminlerde de altı, beş, dört, üç sayıları verilir. Yüzüğü saklayan takım son iki fincan kaldığı halde yüzüğü bulamayan tarafa "yüzük kahveden uçtu der" ilk tahminde ya da son iki fincanın kaldığı durumdaki tahminde de yüzüğün bulunmaması halinde yüzük aynı takım tarafından saklanır. Yüzüğün belirlenen tahminlerde bulunması halinde, yüzüğü saklama sırası diğer takıma geçer. Oyunun başında belirlenen sayıya ilk ulaşan takım oyunu kazanır. Bu sayı genellikle iki yüz, üç yüz ya da dört yüzdür. Oyunu kaybeden tarafa veya kişiye yiyecek, içecek satın aldırma gibi cezalar verilebilir (Özdemir, 2006:429).

Top Oyunları

Anadolu'da değişik türde ve çeşitli amaçlı top oyunları vardır. Bezden ya da meşinden doldurulmuş vurulunca sıçrayan toplarla oynanan top oyunları koşmaca, kovalamacaya türündendir. Ayrıca değnekle oynanan top oyunları da vardır. Kovalama koşmaca gibi oyunlarda topla oynananlarına rastlanabilir. Kimi de çukurlu, hedefli kaleli top oyunlarıdır (Akandere, 2003:5; Seyrek ve Sun, 2006:19).

İstop: En az beş kişi ve top ile oynanan bir oyundur. Bir ebe belirlenir. Ebe topu alıp havaya fırlatarak gruptakilerden birinin adını söyler. Herkes adı söylenen ve ebe konumuna geçenden mümkün olduğunca uzaklaşmaya çalışır. Adı söylenen kişi bu esnada topu yakalar yakalamaz "istop" der. Bu andan itibaren herkes en yakın olana topu atarak değıdirmeye çalışır. Top değıerse ebe olur ve oyunu aynı şekilde o başlatır. Değımezse tekrar aynı kişi ebe olur ve oyun yeniden başlar. Oyunun akışı ebenin topu birine atıp değıdirmeye başardığı anda değışir. Bu şekilde birkaç kez tekrarlanır (Güneş, 2003:106).

Hoptiri hop kimdedir top?: Takımlardan biri büyük dairenin içinde ve dışında ayakta durur. Daire dışındakiler bir araya gelerek topu, arkadaşlarından birinin arkasına saklarlar ve "hoptiri hop bendedir top" diyerek rakip takımın yanına yaklaşır. Rakip takım topun kimde olduğunu bilemez. Topu saklayan çocuk aniden topu çıkarır ve daire içindekilere atar. Topa vurulan veya isabetsiz atış yapan çocuk oyundan çıkar. Daire içindekiler topu yere düşürmeden kapmışlarsa,

bu defa içindekiler daire dışındakilere atış yaparlar. Rakibin oyuncularını vurmaya başaran takım oyunu kazanır (Özdemir, 2006:389).

Değnek Oyunları

Değnek oyunlarının çocuk oyunları açısından en önemli olanı “*çelik-çomak*” oyunlarıdır ki ülkemizin hemen hemen her yöresinde değişik adlarla oynanmaktadır. Bazı değnek oyunlarında amaç, değneğin uzağa atılması, bir hedefin vurulması, bazılarında ise baston şeklindeki değneklerle topun çukura girmesini sağlamaktır (Poyraz, 2003:23).

Çelik çomak: Çelik çomak oyunu iki çocuk ile geniş bir alanda oynanan bir oyundur. Çelik, kalem boyunda bir dal parçası, çomak ise 50 cm uzunluğunda bir sopa olmaktadır. Oyunda büyük bir taş kale olarak kullanılmaktadır. Oyunda kaleyi koruyanın amacı, çeliği çomakla vurarak uzağa göndermek, diğer oyuncunun amacı ise çeliği kaleye atmaktır. Kaleyi koruyan oyuncu çeliği havaya atıp sert bir şekilde vurarak mümkün olduğu kadar uzağa gönderir. Diğer oyuncu çelik yere düşmeden çomak ile karşılayıp kaleye yani taşa doğru atar. Eğer çelik havadayken vurmazsa, düştüğü yerden çomakla vurarak kaleye gönderir. Çeliğin kaleden ne kadar uzakta olduğu adım sayılarak hesaplanır ve bu mesafe diğer oyuncunun hanesine sayı olarak yazılmaktadır. Daha sonra oyuncular yer değiştirerek oyuna devam edilir (Başal, 2010:25).

Ağaç oyunu: Genelde düğünlerde halay müziği eşliğinde oynanır. Elinde uzun ağaç dalı bulunan çocuk en önde durur. Arkasında ellerinde kısa değnekler bulunan çocuklar birbirlerinin arkasına sıralanırlar. Oyun başladığı zaman en öndeki çocuk harekete geçip elindeki ağaç dalını arkasındaki çocuklara dokundurmaya çalışır. Yana doğru eğilir, sağa sola savurma hareketi yapar. Arkadaki çocuklar ise kendilerini ellerindeki kısa değneklerle en öndeki çocuğun uzun değneğin den korumaya çalışırlar. En öndeki değneği sallayan çocuk arkadaki çocukları şaşırtmak için ara ara çalan halay müziği eşliğinde danslar sergiler. Arkadaki çocuklarda bu oyuna katılır. Hatta öndeki çocuğu taklit bile edebilirler. Öndeki çocuk fırsattan istifade ederek aniden değneği savurur. Değneğin değdiği çocuk oyundan ayrılır. Büyük değnekle gelen hamleye kısa değnekleriyle engelleyenler yanına kadar oyuna devam ederler (Tunceli yöresinde Aliye Polat’ın sözlü ifadesidir).

Taş ve Gülle Oyunları

İnsanoğlunun bilinen en eski oyun araçlarından biri de taşlardır ve en eski oyunlardan biri de ülkemizde beş taş adıyla bilinen oyundur (Dönmez, 1992:14).

Beş taş: Kışın oda içerisinde, yazın bahçede oynanan beş taş oyunu iki kişi ile oynanır. Oyuncular bilye büyüklüğünde beş tane taş bulurlar. Sonra oyuna kimin başlayacağı belirlenir. Oyuna önce başlama hakkını kazanan oyuncu, taşları eline alır ve taşı yükseğe atar. Yere düşen taşlardan birini alarak yükseğe attığı taşı yere düşürmeden tutar. Aynı şekilde birer-birer diğer taşları da alır. İkinci kez taşları toplu olarak alır ve tekrar yükseğe atar. Bu kez aynı taşları ikişer-ikişer toplar. Üçüncü de üç, dördüncü de dört taşı birden alır. Beşinci de taşlardan biri işaret parmağıyla başparmağının arasına, diğer taşlar avuç içerisine alınır. Başparmak ve işaret parmağı arasına alınan taş yükseğe atılır. Avuç içindeki taşlar yere konur ve yükseğe atılan taş yere düşmeden tutulur. Bu taş tekrar yükseğe atılarak yerdeki taşlar alınır ve tekrar tutulur. Sonra sol elin işaret parmağı ile başparmağı açılarak yere köprü kurulur. Taşlar sağ elle köprü kurulan elin üzerinden atılır. Taşlardan biri alınır, yükseğe atılıp tutularak yere düşürmeden diğer taşlar birer-birer köprünün altından geçirilir. Bütün taşlar köprünün altından geçirilince sol elin orta parmağı ile işaret parmağının arası açılarak konur ve çatal yapılır. Köprüde olduğu gibi taşlar teker-teker köprünün altından geçirilir. Sonra orta parmak ve diğer parmakla çatal yapılır ve taşlar aynı şekilde geçirilir. En sonunda beş taş birden yükseğe atılarak elin üstü ile tutulur. Avuç içindeki taşlar yere atılır. Taşlardan biri yükseğe atılarak bir seferde diğer taşlar toplanır ve oyun bu şekilde sonlanır.

Oyunun temel kuralı taşı yükseğe atınca yere düşürmeden yakalamak, yerdeki taşların alınırken diğer taşlara dokunmamaktır. Taşa dokunulur veya yükseğe atılan taş tutulamazsa oyuncu yanar. Bu kez oyuna diğer oyuncu başlar. Oyunun neresinde kalınırsa oynama hakkını kazanınca oradan devam edilir.

Damalı taş: Oyun iki kişiyle oynanır. Karşılıklı 6 tane küçük çukur açılır. Oyuna başlama hakkını kazanan oyuncu kendi önündeki çukurun ilkinden dört taşı alarak sırasıyla diğer çukura

dağıtır. Hangi çukurda taş bittiyse onu alıp tekrar dağıtır. Bu işlem boş çukura tek taşı koyuncuya karşısındaki çukurda biriken taşlar oyuncunun olur. Sonra oyun diğer oyuncuya geçer. Önceki işlem aynen devam eder taşlar bitinceye kadar oyun sürer. En çok taşı toplayan oyuncu oyunu kazanmış olur. Kazanan oyuncu kaybeden oyuncunun elini kendi elleri arasına alarak vurmaya başlar.

Taş toplama: İki kişi arasında oynanan bir oyundur. Küçük daire çizilir. Mercimek büyüklüğünde bir avuç taş dairenin içine oyuna başlama hakkı kazanan oyuncu tarafından hızlıca bırakılır. Dairenin dışına çıkan çakıllar oyuncunun olur. Oyuncu, dairenin içindeki taşları tek-tek birbirine değmeden daire içinden çıkarmaya çalışır. Eğer çakılı çıkarırken oyuncunun eli diğer taşlara değerse oyun diğer oyuncuya geçer. Daire içinden bir fazla taşı çıkaran oyunu kazanmış olur. Oyun sonunda kazanan oyuncu diğer oyuncuya çeşitli cezalar verilir (Bakırcı, 2007:205-206).

Gülle oyunu: Erkek çocukların başlıca oyunlarından biri gülle dedikleri zipziptir. Bu oyunu beş yaşından itibaren çocuklarla, 25-30 yaşına kadar delikanlılar oynarlar. Çocuklar kendi ceplerindeki paraya göre, büyükler ise çok para ile oynarlar. Oyunun tarzına gelince; kaç kişi oynayacaklarsa ikişer arşın ara ile paraları dikine hafifçe toprağa saplarlar. On, on beş adım uzaktan kale yaparak gülleleri atıp paraya isabet ettirmeğe çalışırlar, isabet ettiren boşa gidinceye kadar gülle atar, kazandığını alır. Oyundan evvel oyunculardan birisi “*Evelim*” der, diğeri “*Evel arkasıyım*” der, üçüncü ise “*Kavalım*”, dördüncü “*Kaval arkasıyım*”, beşinci çocuk olursa “*Heşliyim*”, altıncı çocuk “*Heşli ardıyım*” derler (Onur ve Güney, 2002:14).

Atlama - Sıçrama - Sekme Oyunları

Bu eylemi içeren oyunlar da çok yaygın ve çeşitlidir. Atlama oyunlarının en önemli iki türü birdirbir ve uzun eşektir. Kızların ip atlaması da buraya girer. Gene kızların sek-sek türünden oyunları da sekme eyleminden ötürü bu kümede yer almaktadır (Seyrek ve Sun, 2006:20).

Birdirbir: En az dört oyuncuyla oynanan bir oyundur. Oyuncular arasından önce iki çocuk ebe seçilir. Seçilen ebeler sırt sırta verirler ve eğilip ellerini dizlerine bağlarlar. Diğer oyuncular sıraya girip bunların üzerinden atlarlar. Atlama sırasında düştükleri takdirde yanıp, ebe olurlar. Çocuklar atlarken “*birdirbir, ikidir iki, üçtür üç, dördtür dört*” diyerek atlama işini sürdürürler. Sonuncusu ise atladıktan sonra ebe oyuncuların yanında yer alır ve eğilir. Ebeler üzerinden atlanırken bazı sayılarda kimi güldürücü hareketlerde yapılır. Örneğin; yedinci oyuncu “*yedilim yedili, yediğim tekme*” der ve diğer oyuncular tarafından ebe bu sırada tekmelenir. Sekizinci oyuncu atlarken “*sekizim seksek*” der ve tek-tek ayak üstünde durur. Bundan sonra atlayacak oyuncuların atladıktan sonra tek ayak üstünde durması zorunludur. Sekizinci oyuncu kendinden sonra atlayan oyuncuları sek sek olarak istediği gibi dolaştırmak hakkına da sahiptir. Dokuzuncu oyuncu, oyuncu atlarken dokuzun durak der ve seken oyuncuların olduğu yerde kımıldamadan durması gerekir. Onuncu oyuncu atlarken “*onum orak, Fatihin topları*” der ve ebelerin sırtlarını yumruklamaya başlar oyun yeni ebelerin belirlenmesiyle aynı tarzda sürüp gider (Başal, 2010:87).

Uzun eşek oyunu: Bu oyun en az on kişilik erkek çocukları tarafından oynanır. Oyuncular beşer kişilik gruplara ayrılırlar. Yatacak grubu taş tutuşturarak tespit edilir. Kaybeden grup uzun eşeği oluşturur. İlk önce “*yastık*” tabir edilen oyuncu bir duvara yaslanır. Diğer oyuncular sırayla yastığa yaslanarak ve kafalarını bir öncekinin bacak arasına sokarak eşeği oluştururlar. Eşek oluştuktan sonra diğer grup bunların üzerine sıçrayarak otururlar. Üsteki oyunculardan herhangi birisi, elini kılıç veya topuz şekline getirerek “*kılıç mı?, topuz mu?*” diye sorar. Altakilerden birisi bunu bilirse yer değiştirilir. Oyun bu şekilde devam eder (Çolak, 2009:214).

Seksek (mucuk): İki kişilik bir oyundur genellikle kız çocuklarının yerde çizmiş oldukları çizgilerde ayaklarıyla taşı çizgilerden atlamak suretiyle oynadıkları oyundur. Çocuklar ikili gruplara ayrılırlar her oyuncunun bir eşi vardır. Eş tutma işlemi aldım verdim çekilerek belirlenir. İki çocuk karşılıklı geçerler ve “*aldım verdim ben seni yendim*” ya da “*tencere, kapak*” diyerek ayak çekerler. Ayağını diğerinin ayağı üstüne basan çocuk, eşini seçme önceliğine sahiptir. Bazen de yaş mı kurumu atılarak eş seçimi yapılır. Oyunda kullanılan yassı taşa “*mucuk*” adı verilir. Bu oyunda eşler aynı anda oynarlar her eş kendi çizdikleri üzerinde sırayla sayıları yazılı olan beş dikdörtgeninde oyununa devam eder. Eşlerden birinin yanması halinde diğeri onu kurtarabilir (Baran vd., 1998:127, Özdemir, 2006:333).

Koşmaca-Kovalama-Kapma Oyunları

Hem kırsal kesimde, hem de kentlerde yaygın olarak oynanan oyunlardır. Bu oyun türünün en yaygın olanlarından birisi “*elim sende*”dir. Ebenin diğerine değdirmeye çalışması ve değdirince de ebeliği başkasına devretmesidir. Ayrıca körebe ve çeşitlemeleri ve “*mendil kapmaca*” oyununda bir eşyayı kapabilme amacı olan oyunlar da bu gruba girer (Poyraz, 2003:24).

Elim sende oyunu: Oyun “*el sende*” adıyla da bilinmektedir. En az sekiz dokuz oyuncuyla oynanır. Oyuncular bir daire oluştururlar ve içlerinde birisi ortaya geçer. Ortadaki oyuncu kendinden başlayarak “*Allah’ın dediği ebe olacaktır, fakat kimse darılmayacaktır, annesi hakim, babası doktor, kendisi dişçi ha ha ha*” diye sayar. Son hece kime geldiyse o oyuncu ebe olur. Ebelik görevini bir başka oyuncu kabul edebilir. Ebe olmayanlar kaçar, ebe de onları kovalar. Ebenin dokunduğu oyuncu ebelik görevini üstüne alır ve oyun kesintisiz devam eder (Çolak, 2009:259).

Kurt açtı: Yere daire çizilir, daire kurdun evi kabul edilir. Kurt seçilen çocuk, evinin içindedir ve diğer çocuklar, kuzu rolünde kurdun evinin etrafında “*meee.meeee*” diyerek gezerler. Kurdun amacı daireden çıkmadan kuzuları evinin içine çekmeyi başarmaktır. Bu arada kurt “*çok acıktım, çok acıktım!*” diyerek oyuna heyecan katar. Kurt yakaladığı her kuzuyu yemiş kabul edilir. Kurt, bütün çocukları yakalayınca ya da yorulunca ebeyi seçme hakkı verilir. Oyun böylece devam edilir (Çetin, 2009:99).

Mendil kapmaca oyunu: Çocuklar eşit sayıda iki takıma ayrılırlar. Her takım oyuncusunun bir numarası vardır. Oyun sahasının ortasında çizilen dairenin içindeki “*hakem*” oyuncularını numaralarıyla çağırır. Oyun sırasında en sık aldatmacalardan biri, mendili alacakmış gibi yapıp rakibin mendili kapmasını sağlamak ve onu yakalamaktır. En çok mendili kapmaya başaran takım oyunu kazanır. Kaybeden takıma çeşitli gülünç hareketler yaptırma gibi cezalar verilir (Özdemir, 2006:241).

Saklama-Saklanma Oyunları

Bir kişinin, bir nesnenin, bir eylemin veya bir fikrin saklanması ve bunun bir başkası tarafından bulunması ve bir sözcüğün, bir adın, bir bilmecenin bulunmasına dayanan oyunlar bu gruptandır. Bu oyunların çoğu karşıt iki takım arasında oynanan oyunlardandır (Poyraz, 2003:25).

Saklananı bul: Oyun üç kişiyle oynanır. Oyun yerinin bir oda olması gerekir. Ayrıca bu odada baca bulunması lazımdır. Ortaya iki oyuncu gelir. Bunlar birbirleriyle iddiaya girerler. Oyunculardan birisi diğer oyuncuya “*nereye saklanırsan saklan, bu odanın içinde seni bulacağım*” der. Öbürü de “*beni kesinlikle bulamayacaksın*” diye karşılık verir. Saklanan oyuncunun oda dışına çıkmaması şarttır. Arayacak oyuncu dışarı çıkartılır. İçeride kalan oyuncu saklanması için en uygun yer olarak bacayı görür. Baca içine saklanır. Dışarı çıkan oyuncu içerdeki oyuncudan habersiz bir başka oyuncuya damın üstüne çıkartır. Eline su dolu bir kova verir. Arayacak oyuncu saklananı bulmak için odaya girer. Aramaya başlar. Mahsustan birkaç yere bakar, bulamaz. Daha sonra damdaki oyuncu elindeki su dolu kovayı baca içerisine döker. Islanan çocuk mecburen dışarı çıkar. Oyun sona erer. Bacaya saklanan oyuncunun ikinci oyuncudan haberi olmaz (Kışlaoğlu vd., 1998:377).

Boş teneke: Bir kilogramlık boş teneke veya benzeri kutularla oynanan çocuk oyunudur. En az dört kişiyle oynanır. Oyunda bir ebe olup, tenekenin başında kalır. Diğerleri saklanır. Saklanan kişiler gizlice ortadaki tenekeye tekme vurarak tekrar saklanırlar. Ebe diğerlerini sobe edinceye kadar onun devam eder (Baran vd., 1998:127).

Çam çakır ucu bakır oyunu: Oyun en az iki kişiyle oynanır. Sayışarak bir oyuncu ebe olur. Herhangi birşey daha önceden belirlenmiş bir yere saklanır ve ebeden bunu bulması istenir. Bulamayan ebeye çeşitli cezalar verilir. Bulan ebe, cezadan kurtulur. oyun yeni ebe seçimiyle devam eder (Çolak, 2009:273).

Kımıldamadan bul oyunu: Çocuklardan biri ebe seçilir ve ebe diğer çocukların saklanması na zaman tanımak için gözlerini kapatarak saymaya başlar. Sayarken hem ondan geriye doğru saymalı hem de her rakamdan sonra “*kaç*” demeli “*sıfır kaç*” dediğinde bütün çocuklar saklan-

miş olur. Ebe, gözlerini açar ve yerinden hiç kıınılmadan arkadaşlarını bulmaya çalışır. Çocuklar ebeye yardımcı olmak için saklandıkları yerden kollarını uzatıp ses çıkarmadan el sallayabilirler. Kimseyi bulmadığı zaman ebe beş adım ilerleme ya da geriye gitme hakkı verilir. Yine kimseyi bulamazsa ebelikten kurtulamaz. Birkaç kişi bulmuşsa istediği birini ebe seçer (Çetin, 2009: 95).

Dilsiz-Şaşırtmaca-Şaka Oyunları

Bu oyunlarda oyunun ebesi ne yapıyorsa, diğer oyuncular da ebenin yaptığını aynen yapmaya çalışırlar. Burada eylem konuşmamak, gülmek gibi olumsuzdur. Çocukların şaka oyunları yetişkinlerinki gibi söz ve kaba taklitler şeklinde değil, daha çok ya korkutma amacıyla yapılan ya da oyunu bilmeyenlere yapılan değişik uygulamalara dayanır (Poyraz, 2003:25).

Şöyle böyle oyunu: Çocukların arasından biri ebe olur. Ebenin böyle dediği zaman yaptığı hareket yapılır şöyle dediği zaman yaptığı hareket yapılmaz ebe arkadaşlarını şaşırtmaya çalışır (Sivashoğlu, 2000:8).

Zıp Zıldır: Oyunu oynayacak çocuklar içerisinde sayısmaca yoluyla bir lider seçilir. Lider olan çocuk diğer çocuklara *“ben zıp dediği zaman bütün başlar öne eğilecek, zıldır dersem, başlarınızı yukarı kaldıracaksınız”* der. Lider birkaç kez zıldır, zıp-zıp, zıldır sözlerini tekrarladıktan sonra oyunu biraz daha zorlaştırır. Şöyle ki *“ben hangi sözcüğü önce söylersem, siz o hareketi yapacaksınız. Örnek olarak: Zıldır-zıp dersem, başlar yukarı kalkacak! Zıp-zıldır dersem, başlarınız aşağı indireceksiniz”* der. Bunun da denemesi yapıldıktan sonra oyuna geçilir. Yanılan oyuna katılmaz. Oyun sırasında bazı çocuklar birkaç kez başlarını öne indirip, yukarı kaldırır. Oysa lider olan çocuk zıldır-zıp ya da zıp-zıldır sözlerini söyledikten sonra beklemeli ve başarılı olanları oyunda örnek gösterilmelidir (Sel, 1995:41).

Ayna oyunu: Bir çocuk ayna olur, diğer çocuk da karşısına geçer giyinir. Çeşitli süsleme taklitleri yapar. Aynanın vazifesi, çocuğun her yaptığını aynen taklit etmektir. Güldürücü hareketler daha hoş gider. Bütün çocuklar da ayna farz edilerek her çocuğun harekete katılması sağlanabilir (Sivashoğlu, 2000:66).

Dramatik Nitelikte Törenselle Oyunlar

Kimi çocuk oyunları dramatik niteliktedir. Bunları kimi, kişileştirme ve eylemin taklidine dayanır. Belirli bir öngörüsü, kuralları vardır. Kiminde ise, gene bir kişileştirme ve bir eylemin taklidi bulunmakla birlikte bunların bir öngörüsü yoktur. Oyuncular bunu doğal olarak oyun sırasında geliştirirler. Sözelimi kız çocuklarının evcilik oynaması gibi. Hıdırellez’de niyet çekilmesi bu türden oyunlardır (Seyrek ve Sun, 2006:20).

Evcilik oyunu: Evcilik oyunu bebekler, ev eşyaları, çeşitli takılar vb. materyaller kullanılarak ana babalık rollerini canlandırma, yemek pişirme, temizlik, ütü ve alışveriş yapma, bebek uyutma gibi etkinliklerin gerçekleştirildiği oyunlardır (Öncü ve Özbay, 2009:21).

Hıdırellez çömleği: Hıdırellezden bir gece önce mahalledeki bütün kız çocukları köyün meydanında toplanırlar. Ortada çömlek bulunur ve isteyen çocuklar bu çömleğin içine herhangi bir şey atarlar. Bu bir çiçek, bir toka vb. olabilir. Herkes çömleğin içine bir şeyler attıktan sonra çömleğin ağzı bir bezle iyice sarılır ve çocuklar bu çömleği bir gül ağacının altına saklarlar. Ayrıca herkes attığı şey için bir dilek tutar. Hıdırellez günü çömlek açılır bir çocuk seçilir ve bu çocuk çömleğe atılan şeyleri teker-teker çıkarır. Herkes yine meydanda toplanmıştır. O gün için birçok mani hazırlanır ve çıkarılan her şey için bir mani okunur. Herkes attığı şeye denk gelen maniyi dinler (Başal, 2010:73).

Kız isteme oyunu: Bu oyun kız çocukları tarafından beş kişi ile oynanır. Oyunculardan bir anne, bir kız, bir çoban, bir subay, bir padişah seçilir. Anne ile kızı bir kenarda otururken çoban onlara doğru yaklaşır ve anne sorar:

“Kimsiniz?”

“Ben bir çobanım”

“Ne istiyorsun?”

“Kızını istiyorum” deyince anne “dur kızıma sorayım” der. Anne kızına sorar ve kız yüksek sesle “istemem anneciğim, istemem onun koyunları var sağdırır bana” der. Daha sonra bir subay gelir ve aynı şekilde anneden kızını ister anne, “al kızım kınalı kızım seni bir subay istiyor, vereyim mi?” deyince, kızı “istemem anneciğim, istemem onun çizmeleri var yıkadır bana” der. Kızı istemeye bu sefer padişah gelir kızı annesinden ister “annesi al kızım kınalı kızım seni bir padişah istiyor vereyim mi?” deyince, kız “isterim anneciğim isterim, onun altınları vardır taktırır bana” der oyun bu şekilde sona erer. Bu oyuna çeşitli mesleklerle tipler ilave edilebilir (Çolak, 2009:232).

Kaynaklar

- AKANDERE (2003), *Eğitici Okul Oyunları*, Nobel Yayınları, Ankara.
- ARSLAN, F. (2000), “1-3 Yaş Dönemindeki Çocuğun Oyun ve Oyuncak Özelliklerinin Gelişim Kuramları İle Açıklanması”, *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Sivas.
- BAKIRCI, N. (2007), “Niğde Folklorunda Çocuk Oyunları”, *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 76.
- BARAN, M. (1993), “Çocuk Oyunları”, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BARAN, Y. ve diğerleri (1998), *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Siirt İl Yıllığı*, Nurol Matbaacılık, Ankara.
- BAŞAL, H.A. (2010), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Geleneksel Çocuk Oyunları*, Morpa Yayınları, İstanbul.
- ÇETİN, F. (2009), *Okul Öncesi Çocukları İçin 90 Yeni Oyun Ebesin*, Morpa Yayınları, İstanbul.
- ÇOLAK, F. (2009), *Geleneksel Kayseri Çocuk Oyunları ve Halkbilimsel İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya.
- DÖNMEZ, N.B. (1992), *Oyun Kitabı*, Esin Yayınevi, İstanbul.
- ESEN, M.A. (2008), “Geleneksel Çocuk Oyunlarının Eğitimsel Değeri ve Unutulmaya Yüz Tutmuş Ahıska Oyunları”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Baskı: 11, Cilt: 2, Bursa.
- GÜNEŞ, H. (2003), *Çocuk Oyunları*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- KIRZIOĞLU, G.N. ve diğerleri (1999), *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Önder Matbaacılık, Ankara.
- KIŞLAOĞLU, S. ve diğerleri (1998), *Dünden Bugüne Reşadiye*, ISBN: 975-96628-0-9.
- ONUR, B.N. Güney (2002), “Maraş’ta Çocuk Oyunları” *Türkiye’de Çocuk Oyunları Derlemeler*, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara.
- ÖĞRETİR, A. (2008), “Oyun ve Oyun Terapisi”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 22, Ankara.
- ÖNCÜ, E.E. Özbay (2009), *Erken Çocukluk Dönemindeki Çocuklar İçin Oyun*, Kök Yayıncılık, Ankara.
- ÖZBAKIR, İ. (2009), “Geleneksel Türk Çocuk Oyunlarında Doğal Oyuncaklar ve Oyuncak Olmuş Hayvanlar”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turkszfwt*, Vol. 1, No. 1.
- ÖZDEMİR, N. (2006), *Türk Çocuk Oyunları*, Akçağ Yayınları, Cilt: 2, Ankara.
- POYRAZ, H. (2003), *Okul Öncesi Dönemde Oyun ve Oyuncak*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- SEL, R. (1995), *Okul Öncesi Çocuklarına Oyunlar ve Rondlar*, Ya-pa Yayınları, İstanbul.
- SEYREK, H.M. Sun (2006), *Okul Öncesi Eğitiminde Oyun*, Müzik Eserleri Yayınları, İzmir.
- SİVASLIOĞLU, A. (2000), *Okul Öncesi Eğitiminde Üniteler, Özel Hafta ve Günler*, Ya-pa Yayınları, İstanbul.

MEVLANA MÜZESİNDE BULUNAN MEVLANA'YA ATFEDİLEN CÜBBELERİN MODEL VE KESİM TEKNİKLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yrd. Doç. Dr. Miyase ÇAĞDAŞ* - Arife AKTAŞ**

Özet

Bu araştırmanın amacı; Konya Mevlana Müzesinde bulunan Mevlana'ya atfedilen cübbelerin model ve kesim tekniklerini incelemektir. Anadolu Selçuklu Devri Türk giyim özelliklerini günümüze taşıyan Mevlana Müzesinde bulunan Mevlana'ya atfedilen cübbeler bu açıdan önem arz etmektedir. Zamanla yok olmayla karşı karşıya olan bu giysilerin; giyim sanatları açısından özelliklerinin belirlenmesi, günümüz kuşağı ve gelecek kuşaklara tanıtılması, giysilerin yaşatılması ancak giysilerin belgelenmesi ile mümkündür. Bu amaç doğrultusunda yapılan bu çalışmada; giysilerin beden, yaka, kol, model ve kesim teknikleri incelenerek model ve kesim özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Konya ili Karatay ilçesi Mevlana Müzesinde Mevlana'ya atfedilen 4 adet cübbe bulunmaktadır. Mevlana'ya atfedilen cübbelerin kalıpları, giysi üzerinden kalıp elde etme tekniği ile birebir çıkarılmıştır. Birebir kalıpların yayın ve saklama zorluğu nedeni ile çalışmada yer alan giysilerin kalıp çizimleri, aslına bağlı kalınarak küçültülmüştür. Her giysinin fotoğrafı çekilmiş, gözlem fişlerinden ve kalıp çizimlerinden yola çıkılarak giysilerin her özelliği için tablolar hazırlanmıştır. Giysilerin beden model ve kesim tekniğinde: bedeni geniş, yani dikişsiz, ön ve arka beden omuz genişliğinden düz inen kuplu, model ve kesim tekniğinin en çok beğenilen teknik olduğu görülmektedir. Giysilerde oyuntulu yakalardan sıfır yaka, kuptan çıkan kimono kol, kol altına kare kuş yerleştirilerek ve kol altı kavisli ekli olarak kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Mevlana, Cübbe, Model ve Kesim Teknikleri.

Giriş

Giyim; İnsan vücudunu doğanın etkilerinden koruyan ve estetik görünüm sağlayan, sosyal ekonomik, teknolojik gelişime paralel olarak değişen, gelişen çeşitli cinsten giysiler ile bu giysilerin kullanım biçimidir (Çağdaş, 2002:1).

İnsanların kültür ve sosyal yapıları geliştikçe, üyesi buldukları toplum hareketlerinde istenen giyimle, asalet ve zenginlik gösterisi olan kılık kıyafet farkları da başlamıştır (Tizer, 1974: 7166). Bu nedenle her toplumun, her ülkenin bazı etkileşimler dışında birbirinden farklı geleneksel giysileri ortaya çıkmıştır.

Orta Asya Türklerinde şekillenen Türk giyim tarzı ana hatları ve detayları ile Anadolu'ya kadar gelmiştir. Türk giyim geleneği, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluk devrinde çeşitlenip zenginleşerek devam etmiştir (Önge, 1995:9).

Anadolu'nun çeşitli yörelerinden, tasvirli belgelerden elde edilen bilgilere göre birtakım İslami ve coğrafi zorunluluklarla ortaya çıkan değişiklikler dışındaki giysilerin, daha önce İç Asya'da giyilenlerin benzeri olduğu anlaşılmaktadır (Türkoğlu, 2002:143).

Mevlana'nın giyimi hakkında, Mevlevi kaynaklarının verdiği bilgiler aşağı yukarı birbirini tutmaktadır. Mevlana hakkında ilk eseri yazan ve Mevlana'nın kırk yıl hizmetinde bulunan Mecdettin Feridun Sipehsalar'ın verdiği bilgilere göre, Mevlana başına dumani renk bir destar sarar, sırtına da önü yırtmaçlı, uzun etekli ve kollu bir ferace giyerdi (Önder, 1957: 80).

* Selçuk Üniversitesi, Giyim Endüstrisi ve Giyim Sanatları Eğitimi Bölümü, miyasecagdas@windowslive.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Giyim Endüstrisi ve Giyim Sanatları Eğitimi Bölümü, arifeaktas@hotmail.com

Mevlana'ya atfedilen diğer minyatürler ile Mevlana Müzesindeki Mevlana'ya atfedilen giysiler benzerlik göstermektedirler (Önder, 1957:82). Mevlana'nın Şems ile karşılaşması; Mevlana at sırtında önü açık cübbesi ve başında büyük sarığı ile devrinin bilgin elbisesi ile çizilmiştir (Atasoy, 2005:15).

Cübbe; Din ve bilim adamları tarafından üst giysi olarak giyilen, bedeni geniş, ön ortası kapamasız, uzun kollu, daha çok yakasız tercih edilen ve boyu uzun giysidir (Aktaş, 2007:47).

Kaynaklar; Mevlana'nın özel bir giyim tarzının olmadığını, zamanındaki giyim şekli gibi giyindiğini ortaya koymaktadır.

Araştırma Konya İli Karatay İlçesi Mevlâna Müzesinde bulunan Mevlâna'ya atfedilen 4 adet cübbe oluşmaktadır.

Geçmişimizin giysi özelliklerini günümüze taşıyan Konya Mevlâna Müzesinde bulunan Mevlâna'ya atfedilen cübbeler, günümüze kadar ulaşmaları bakımından önemlidir. Mevlana'nın giymi hakkında bilgi veren bu giysiler araştırılmalıdır. Giyim sanat dalı açısından model ve kesim özellikleri incelenmeli ve gelecek nesle aktarılmalıdır. Bu kapsamda araştırmanın bu yönde gelişmesi amaçlanmıştır.

Mevlana'ya Atfedilen Cübbelerin Model ve Kesim Özellikleri

Mevlana'ya atfedilen cübbelerin beden, yaka, kol model ve kesim teknikleri tablolar halinde sunulurken, model ve kesim özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu amaçla giysilerin kalıpları ince şeffaf naylon kullanılarak giysi üzerinden kalıp elde etme tekniği ile birebir çıkarılmıştır. Birebir kalıpların yayın ve saklama zorluğu nedeni ile araştırmada yer alan giysilerin kalıp çizimleri 15/100 ölçek ile çizilerek ve aslına bağlı kalınarak küçültülmüştür. Çizilen kalıplar aydın kâğıt üzerine geçirilmiş ve bir çizim kataloğu oluşturulmuştur. Her giysinin önden ve arkadan görünüşü, yaka ve kol detay fotoğrafları çekilmiştir. Giysilerin gözlem fişlerinden ve kalıp çizimlerinden yola çıkılarak giysilerin her özelliği için tablo hazırlanmıştır.

Mevlana'ya atfedilen 698 Envanter numaralı giysi, envanter bilgilerinde entari olarak verilmiştir, ancak model ve kesim cübbe özelliğindedir. Bu açıdan Mevlana'ya atfedilen cübbeler içinde incelenmeye alınmıştır.

Fotoğraf No 1: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen 698 Envanter Numaralı Cübbe (Aktaş, 2007:128).

İncelenen giysilerin beden genişliği; geniş ve bedene hafif oturan şekildedir. 3 örnekte geniş; 1 örnekte bedene hafif oturan model ve kesim tekniği görülmektedir. Buna göre cübbelerde geniş beden kesiminin yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Giysilerin yan dikişleri incelendiğinde; yan dikişsiz ve yan dikişsiz-kavisli model ve kesim teknikleri bulunmaktadır. 3 örnekte yan dikişsiz, 1 örnekte yan dikişsiz-kavisli model ve kesim

teknığının uygulandığı görülmektedir. Sayısal değerlere göre; Mevlâna'ya atfedilen cübbelerde yanı dikişsiz model ve kesim tekniğinin 4 örnekte kullanıldığı, bunun da cübbelerin tamamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre Mevlâna'ya atfedilen cübbelerde yanı dikişsiz model ve kesimin tercih edildiği söylenebilir.

Cübbelerin tamamında ön ve arka beden omuz genişliğinden düz inen kuplu model ve kesim tekniğinin uygulandığı görülmektedir.

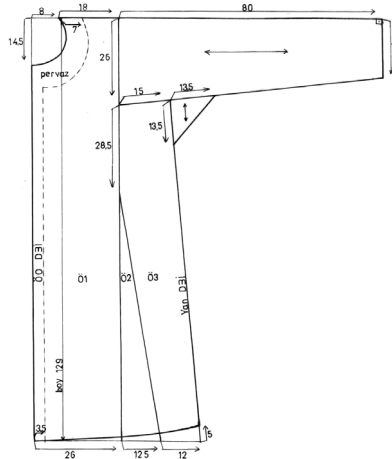
Tablo 1. Giysilerin Beden Model ve Kesim Teknikleri

Beden	Geniş	3
	Hafif Oturan	1
Yan Dikiş	Dikişsiz	3
	Dilişsiz- Kavisli	1
Kup	Ön ve Arka Beden Omuz Genişliğinde Düz İnen Kuplu	4
Parça	Ön B.Kup ile Yan Parça Arasına Parça Yerleştirilmiş (Üçgen Parça)	1
	Arka B.Kup ile Yan Parça Arasına ParçaYerleştirilmiş (Üçgen Parça)	1
	Arka B.Kup ile Yan Parça Arasına ParçaYerleştirilmiş (Üst- Dar Alt-Geniş Parça)	1
	Parçasız	1
Omuz	Dikişli	1
	Dikişsiz	3
Etek Ucu	Hafif Açılımlı	3
	Hafif Açılımlı (Yırtmaçlı)	1
Boy	Baldır ile Ayak Bileği Arasında	2
	Ayak Bileğinde	1
	Ayak Bileğinden Biraz Aşağıda	1

İncelenen giysilerde; ön bedende kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş (üçgen parça), arka bedende kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş (üçgen parça), arka bedende kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş (üstü dar altı geniş parça) model ve kesim teknikleri bulunmaktadır. 1 örnekte ön beden kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş (üçgen parça), 1 örnekte arka beden kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş (üçgen parça), 1 örnekte arka beden kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş (üstü dar altı geniş parça) ve 1 örnekte parçasız model ve kesim tekniğinin kullanıldığı görülmektedir.

Buradan Mevlâna'ya atfedilen giysilerin model ve kesiminde ön ve arka bedende kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş modellerin tercih edildiği ve bu parçaların da daha çok üçgen parçalardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

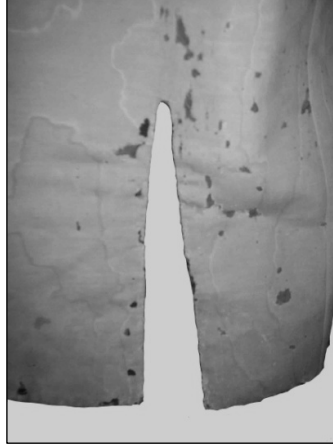
Ön ve Arka Beden Omuz Genişliğinde Düz İnen Kuplu, Arka Beden Kup ile Yan Parça Arasına Parça Yerleştirilmiş (Üçgen Parça).

Çizim No 1: 698 Envanter Numaralı Cübbe'nin Kalıp Çizimi.

İncelenen giysilerin omuz kesiminde dikişli ve dikişsiz model ve kesim tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir. 3 örnekte omuz dikişsiz, 1 örnekte omuz dikişlidir. Buna göre dikişsiz omuz kesiminin daha çok tercih edildiği söylenebilir.

Giysilerin etek ucu kesiminde 3 örnekte etek ucu hafif açılımlı, 1 örnekte hafif açılımlı yırtmaçlı kesim tekniğinin uygulandığı ortaya çıkmaktadır. Sayısal değerlere bakılarak; etek ucu hafif açılımlı kesim tekniğinin giysilerde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

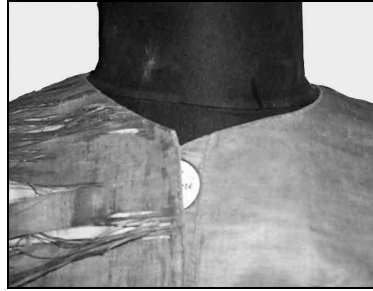
Fotoğraf No 2: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen 701 Envanter Numaralı Cübbe'nin Etek Ucu Yırtmacı (Aktaş, 2007:156).

Giysilerin boyu; 2 örnekte baldır ile ayak bileği arasında, 1 örnekte ayak bileğinde, 1 örnekte ayak bileğinden biraz aşağıda model ve kesimin uygulandığını ortaya çıkarmaktadır.

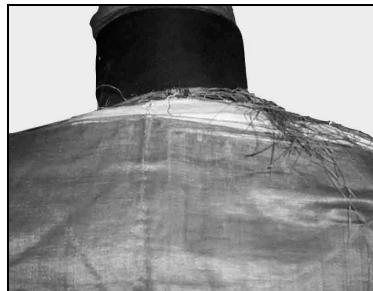
Tablo 2. Giysilerin Yaka Model ve Kesim Teknikleri

Oyuntulu Yakalar	Sıfır yaka	2
	Sıfır Yaka İnce Bantlı	1
Takma Yakalar	Geniş Şömiziye Yaka Ön Pevazı Yaka İle Birlikte (Dikişsiz)	1

İncelenen giysilerde 3 örnekte oyuntulu yakalardan sıfır yaka, 1 örnekte takma yakalardan geniş şömiziye yaka ön pervazı yaka ile birlikte (dikişsiz) olarak uygulandığı görülmektedir.

Fotoğraf No 3: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen 689 Envanter Numaralı Cübbe'nin Ön Yaka Detayı.

Fotoğraf No 4: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen 689 Envanter Numaralı Cübbe'nin Arka Yaka Detayı (Aktaş, 2007:140).

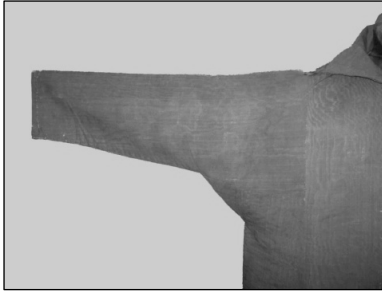
Geniş Şömiziye Yaka, Ön Pevazi Yaka ile Birlikte
(dikişsiz).

Fotoğraf No 5: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen
694 Envanter Numaralı Cübbe'nin Ön Yaka Detayı
(Aktaş, 2007: 167).

Tablo 3. Giysilerin Kol Model ve Kesim Teknikleri

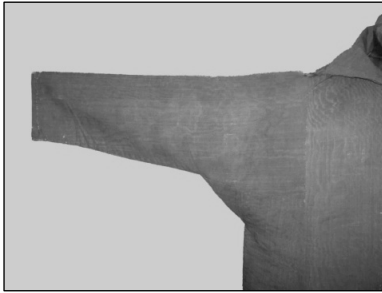
Kimono Kol	Kuptan Çıkan Kimono Kol	Kol Altı Kare Kuşlu	2
		Kol Altı Kavisli Ekli	2
Kol boyu		Uzun Kol	4

Mevlana'ya atfedilen cübbelerden kuptan çıkan kimono kollardan, 2 örnekte kol altı kare kuşlu, 2 örnekte kol altı kavisli ekli model ve kesimin uygulandığı görülmektedir. Giysilerde kuptan çıkan kimono kolun daha çok tercih edildiği, bu modelin kol altı kare kuşlu ve kol altı kavisli ekli olarak uygulandığı söylenebilir. Cübbelerin tamamında uzun kol uygulandığı görülmektedir.

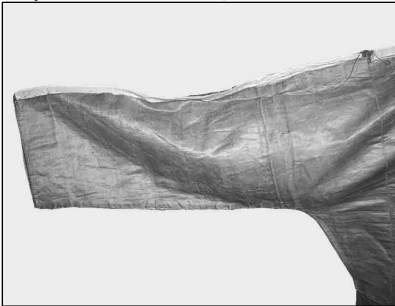
Kuptan Çıkan Kimono Kol; Kol Altı Kare Kuşlu.

Fotoğraf No 6: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen
694 Envanter Numaralı Cübbe'nin Kol Detayı

Kuptan Çıkan Kimono Kol; Kol Altı Kavisli Ekli.

Fotoğraf No 7: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen
701 Envanter Numaralı Cübbe'nin Kol Detayı.

Kuptan Çıkan Kimono Kol; Kol Altı Kavisli Ekli.

Fotoğraf No 8: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen
689 Envanter Numaralı Cübbe'nin Kol Detayı.

Sonuç

Araştırma kapsamında incelenen Mevlâna'ya atfedilen 4 adet cübbenin beden, yaka, kol model ve kesim tekniklerinde benzer özellikler taşıdıkları inceleme sonucunda ortaya çıkmıştır. Giysilerin çoğunluğunda hareketi kısıtlamayacak geniş model ve kesim tekniği uygulanmıştır.

Mevlâna'ya atfedilen cübbelerde; bedeni geniş, yanı dikişsiz, ön ve arka beden omuz genişliğinden düz inen kuplu, ön ve arka beden kup ile yan parça arasına parça yerleştirilmiş model ve kesim tekniği ortak özellik olarak görülmektedir. Ön ve arka bedende kup ile yan parça arasına yerleştirilen parçaların şekilleri üçgen ve üstü dar altı geniş parça biçimindedir. Yaşanan dönem açısından değerlendirilecek olursa; kumaş el dokuma tezgâhlarında dokunduğu için kumaşın eninin dar olmasından dolayı giysiye rahatlık vermek amacıyla parça eklenmiş olabilir.

Giysilerin omuz kesiminde; dikişsiz omuz kesim tekniği en çok uygulanan tekniktir. Dikişli omuz kesimi sadece 701 envanter numaralı cübbede kullanılmıştır.

Fotoğraf No 9: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen 701 Envanter Numaralı Cübbe.

Omuz kesiminde dikişsiz kesim tekniğinin giysilerde ortak özellik olarak kullanılması, uygulanan kol kesimi ile ilgili olabileceği gibi kesimde kolaylık sağlaması ve kumaşın ekonomik kullanılması da düşünülmüş olabilir.

Giysilerde; etek ucu hafif açılımlı model ve kesim en çok kullanılan tekniktir. İçe giyilecek her cins ve modelde giysi ile rahatlık sağlaması bakımından etek ucu hafif açılımlı model ve kesim tercih edilmiş olabilir. 701 envanter numaralı cübbede bu özellik ile birlikte yırtmaç uygulandığı görülmektedir. Bu giysi kol ve etek ucu model ve kesim açısından farklı özellikler sergilemektedir. Kumaşının da muare olması, bu cübbenin özel günler için tasarlandığını akla getirmektedir.

Giysi boyları baldırdan aşağıda uzun olarak tercih edilmiştir. Kullanım alanı giysi boyunda etken olmuş olabilir.

İncelenen giysilerin çoğunluğunda yaka model ve kesiminde oyuntulu yakalardan sıfır yakasının kullanıldığı görülmektedir. Üst giysi olarak kullanılan cübbelerde içe giyilen giysinin yaka formu düşünülerek sıfır yaka yerinde bir tercihtir.

Mevlana'ya atfedilen 694 envanter numaralı cübbede ise takma yakalardan geniş şömiziye yaka uygulanmıştır.

Fotoğraf No 10: Mevlâna Müzesi'nden Mevlâna'ya Atfedilen 694 Envanter Numaralı Cübbe (Aktaş, 2007: 166).

Giysi cinsi, giysiye uygulanacak yakayı belirlemede etkili olur. Kumaş özelliği, cins incelik, kalınlık ve dokuma özelliği de yaka tasarımını etkiler (Çağdaş, 2002:31). Yaka özelliği bakımından diğer giysilerden farklılık gösteren 694 numaralı cübbe özel amaçlı giysi olarak tasarlanmış olabilir.

Mevlâna'ya atfedilen cübbelerde, kuptan çıkan kimono kolların kol altında kare kuş kullanılması ve kol altı kavisli kesim uygulanması ortak özellik olarak dikkat çekmektedir. Kuptan çıkan kimono kol, kesim kolaylığı sağlaması ve kullanışlı olması bakımından uygulanmış olabilir. Hareket kolaylığı sağlaması açısından üst giysi olarak kullanılan cübbelerde kol altında kuş kullanımı ve kavisli kesim tercih nedeni olabilir.

İncelenen giysilerin kol boyları ise uzun kol olarak uygulanmıştır. Giysi cinsi ve kullanım alanı, uzun kolun tercih edilme nedeni olabilir.

Mevlana'ya atfedilen cübbeler Anadolu Selçuklu giyim özelliklerini günümüze taşımaları ve giyim sanat dalı açısından önemli özelliklere sahip olmaları bakımından önem arz etmektedir. Zamanla yok olmak durumunda olan bu kültür mirası giysiler, gelecek kuşakların faydalanabilmeleri açısından incelenilerek belgelenmeli, günümüz kuşağı ve gelecek kuşaklara tanıtılmalı, onların yararlanabileceği bir kaynak oluşturulmalıdır.

Bu giysilerden esinlenilerek çağdaş giysi tasarımları yapılmalı, çağdaş giysiler uluslararası platformda tanıtılarak, moda tasarımı dünyasında hak ettiği yeri almalıdır.

Kaynaklar

AKTAŞ, A. (2007), *Mevlâna Müzesinde Bulunan Mevlevi Giysilerinin ve Mevlâna'ya Atfedilen Giysilerin Giyim Sanat Dalı Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ss. 48-345, Konya.

ATASOY, N. (2005), *Derviş Çeyizi Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi*, Ankara.

ÇAĞDAŞ, M. (2002), *Kadın Giyiminde Kapanma Payı ve Yaka Çizim Teknikleri*, Nobel Yayın No: 380, Ankara.

SABAHATTİN, T. (Aralık 2005), "Osmanlı Kaftanının Avrupa'ya Etkisi", <http://www.tumgazeteler.com>, 17.02.2010.

TİZER, G. (1974), "Giyim-Kuşam ve Türk Kadın Kıyafetleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, Aralık, Sayı: 305, ss. 7166, İstanbul.

ÖNDER, M. (1957), “Mevlana’nın Giyim Şekli ve Elbiseleri”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3-4, s. 80-82, Ankara.

ÖNGE, E. (1995), *Türk Giyim Tarihi*, Konya.

ORTADOĞU HALKLARINDA VE TÜRK DÜNYASINDA NEVRUZ

Doç. Dr. Davut KILIÇ*

Özet

Farsça “nev” ve “ruz” kelimelerinin birleştirilmesiyle meydana gelen “Nevruz” sözcüğü, yeni gün anlamına gelir. Tarihin en eski milleti olan Sümerlerde yeni yılın ilk günü törenlerle kutlanırdı. Mezopotamya’da Sümerlilerin hâkimiyetini kaybetmesinden sonra bölgeyi hükümranlığı altına alan Sami kavimlerin de bu bayram dönemin devletleri Mısır, Hitit ve İran’da da kutlanmaya devam etti.

Kelimenin Farsça olmasından hareketle kimi araştırmacılar Nevruz Bayramının İranlılara ait olduğu düşüncesindedir. Bunlara göre Nevruz, Zerdüştlüğe bağlı bir dini bayramdır. Ne var ki, ilk dönemlerde dini bir temele oturtulmaya çalışılan İran Nevruz’u hakkında eski İran Zerdüştlüğü’nün kitabı olan Avesta’da ve onun tefsiri sayılan Zend’de hiçbir kayıt yoktur. Günümüzde İran’da olduğu gibi Hindistan’da yaşayan Parsiler’ce de “Jamschedi Navroz” adı ile kutlanan Nevruz, İranlıların güneş takviminin birinci ayı olan Farvardin’in 20-21. günlerinde kutlanır. Kutlanan tarih esas alındığında Nevruz’un dini olmaktan ziyade tabiata bağlı bir gün olduğu daha da kesinlik kazanır.

Sami ırklar ve bazı Ortadoğu menşeli topluluklar yukarıda bahsedilen takvim sistemini kullanan orta ve doğu Asya’da yaşayan bazı milletler de Aralık ve Ocak geleneği yerine Mart ayının 21’ine denk gelen bir günü, yeni yılın ilk günü olarak kutlama âdeti vardı. Özellikle Türkler ve İranlılar bu tarihi, gece ve gündüzün eşitlendiği tabiatın yeniden canlandığı günü bahar bayramı olarak kutluyordu. Birçok Türk boyu, Milat öncesi dönemlerden itibaren Türk Dünyasının hemen her yerinde 21 Mart tarihini Nevruz olarak kutlamış ve bugünde pek çok yerde kutlamaya devam etmektedir. Nevruz Bayramı zaman içerisinde diğer komşu halklar tarafından da benimsenerek Avrasya coğrafyasında yaşayan birçok millet ve din tarafından ortak olarak kutlanılan bir bayram haline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Nevruz, Takvim, Din, İran, Türkler, Azerbaycan.

Giriş

Günümüzde Nevruz kutlamaları, hiçbir bilimsel temele oturtulmadan kendilerine yeni bir tarih ve kültür yaratma gayretinde olan bazı kitlelerin hedefi haline geldi (Bender, 1991:129). Bu durum özellikle ülkemizde birtakım polemiklere yol açmaktadır. Oysaki ilk bakışta Mezopotamya kökenli olduğu kabul edilen Nevruz Bayramı, zaman içerisinde diğer komşu halklar tarafından da benimsenerek Avrasya coğrafyasında yaşayan birçok millet ve din tarafından ortak olarak kutlanılan bir bayrama dönüşmüştür. Farsça “nev” ve “ruz” kelimelerinin birleştirilmesiyle meydana gelen “Nevruz” sözcüğü, yeni gün anlamına gelir (Çay, 1988:17).

Tarihin en eski milleti olan Sümerlerde yılın ay ve günleri çok dakik olarak hesaplanırdı. Yıl, 12 ay ve her ay 30 günden oluşmak şartıyla 360 günden meydana geliyordu. Yeni yılın ilk günü 1 Mayıs gece ve gündüzün eşit olduğu yaz günü idi (Elibeyzade, kazakhan.org). Bu bayram kozmolojik bir strüktüre sahip olan yeni yıl olarak kutlanır ve “A-ki-til” diye isimlendirilirdi. Burada kullanılan “Til” sözcüğü yaşamak yeniden doğmak anlamına geliyordu. Akadlılar’da da “Akitu” isimi ile kutlanılan bu bayram Mezopotamya’da Sümerlilerin hâkimiyetini kaybetmesinden sonra bölgeyi hükümranlığı altına alan Sami kavimlerin de kutlanmaya devam etti. Babilliler buna “Zagmuk” adını verdi. Nisan ayının 12. günü kutlanmakta olan bu bayram dönemin devletleri Mısır, Hitit ve İran’da da kutlanıyordu (Güngör, 1995:31).

Kimi araştırmacılar, kelimenin Farsça olmasından hareketle Nevruz bayramının İranlılara ait olduğu düşüncesine kapılarak (Yarshater, 2005:6730 vd), bu bayramın Zerdüştlüğe bağlı bir dini

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, dkilic@firat.edu.tr.

bayram olduğunu, İslam öncesi dönemde İranlıların Zerdüş inancından bulduklarından dolayı bu bayramı kutladıklarını var sayar (İbn Haldun, 1988:191; Sami, 2004:65; Kuzgun, 1995:105; Haçerlioğlu, 2004:363). Ne var ki, dini bir temele oturtulmaya çalışılan İran Nevruz'u hakkında, eski İran Zerdüştlüğünün kitabı olan Avesta'da ve onun alegorik tefsiri sayılan Zend'de hiçbir kayıt yoktur (Güngör, 1995:32). İranlıların kutsal atası olan Yima'nın devler ülkesinde muzaffer bir biçimde dönüşü anısına kutlanan Nevruz'la, Yima'nın kraliyet otoritesini gasp eden Azi-Dahhak'ın hapsedilmesi anısına kutlandığı kabul edilen Mihrican* hakkında, Firdevsi Nevruz'un Cemşid adına Mihrican'ın da Feridun'un tahta çıkışının şerefine icat edildiğini söyler (Firdevsi, 1992:177).

El-Kalkaşandi'de Nevruz'u ilk olarak Zerdüş'tün değil Cemşid'in kutladığını, Cemşid'den önce dinin bozulduğunu, Cemşid'in tahta çıktığında ilk iş olarak dini islah etmeye çalıştığını ve tahta çıkış gününü yeni yılın ilk günü sayarak o günü bayram ilan ettiğini belirtir (El-Kalkaşandi, B.t.y: 445; Cemşid ile ilgili söylenen diğer rivayetler için bkz., Çay, 1988:2 vd). Ayrıca Hürmüz ve Ehrimen'in teşekkül ettiği Ahemendiler döneminde [M.Ö. 559-330] Darius tarafından inşa edilen Persepolis'te bu bayramın kutlandığı bilinmektedir (Levy, 1997:233; Güngör, 1995:31; Çay, 1988:1).

Günümüzde İran'da olduğu gibi Hindistan'da yaşayan Parsiler'ce de "*Jamschedi Navroz*" adı ile kutlanan Nevruz, İranlıların güneş takviminin birinci ayı olan Farvardin'in 20-21. günlerinde kutlanır. Kutlanılan tarih esas alındığında Nevruz'un dini olmaktan ziyade tabiata bağlı bir gün olduğu daha da kesinlik kazanmaktadır (Güngör, 1995:32).

Temel anlayışları itibariyle birbirinden farklı olmakla birlikte yeniden doğuşla ilgili aynı tür inanışları önceki dönemlerde Zerdüştilik ve diğer İran dinleri ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu müşahade ettiğimiz Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da görmek mümkündür. Mesela; Hz. Musa'nın Firavun'un baskısından Yahudileri kurtararak Sina Yarımadasına geçirmesinden dolayı Yahudilerin kutladığı Pesah, Hz. İsa'nın yeniden doğuşu adına Hıristiyan dünyasında kutlanılan Paskalya da aynı şekilde yeniden var olmayı simgeler (Güngör, 1995:33).

Milattan önce Yahudilerin kullanmış oldukları takvim ay sistemine bağlı bir takvim olduğundan, bu takvimi güneş sistemine adapte etmek için her üç yılda, bir yılın sonuna "*Şubat şeni*" adıyla on üçüncü bir ay eklenirdi. Bu aydan sonra gelen yılın ilk gününe "*Roş ha-Şana*" adını veren Yahudiler, bu günü yeni yıl bayramı olarak kutlardı (Kohler, 1904:446).

Filistin ve Mısır'da ise ay sistemine bağlı olmayan takvimler kullanılırdı. Bu takvimlere göre yeni yılın ilk günü bayram olarak kutlanırdı. Bölgede yaşayan halkların bazıları Aralık ayının 24'ü ile Ocak ayının 6'sı arasındaki bir tarihi takvimlerin başlangıç günü olarak kabul etmişlerdi. Filistinliler gecelerin kısalmaya gündüzlerin uzamaya başladığı 24-26 Aralık tarihleri arasında yılbaşı olarak kutlarken, Mısırlılar da 6 Ocak tarihini yılbaşı bayramı olarak kutlardı. Kudüs ve çevresinde ortaya çıkan Hıristiyanlık, Filistin ve Mısır geleneğini kabul ederek 26 Aralık-6 Ocak tarihleri arasında kalan 1 Ocak tarihini yılbaşı bayramı olarak kabul etti.*

Daha da önemlisi Hıristiyanlar bu bölgelerde yaşayan insanları kendi dinlerine çekebilmek için 24 Aralık'ta başlayan ve 6 Ocak'ta biten bir dizi kutlamalar icat ettiler (Kuzgun, 1995:106).

Sami ırklar ve bazı Ortadoğu menşeli topluluklar yukarıda bahsedilen takvim sistemini kullanırken orta ve doğu Asya'da yaşayan bazı milletler de Aralık ve Ocak geleneği yerine Mart ayının 21'ine denk gelen günü, yeni yılın ilk günü olarak kutlama âdeti vardı. Özellikle Türkler ve İranlılar bu tarihe uyararak, gece ve gündüzün eşitlendiği tabiatın yeniden canlandığı günü bahar bayramı olarak kutluyordu. Birçok Türk boyu, Milat öncesi dönemlerden itibaren Türk Dünyasının hemen her yerinde 21 Mart tarihini Nevruz olarak kutlamış ve bugünde pek çok yerde kutla-

* İranlılar Eylül-Ekim aylarında yine gece ile gündüzün eşitlendiği tarihi de Sonbahar Bayramı olarak kutlar, bu bayrama da Mihrican adını verirler. Bkz., İbn Haldun, 1988:190.

* 20 Aralık 1689 tarihine kadar Hıristiyan dünyasında ayrı olarak yeni yılı İlkbaharda [1 Mart'ta] kutlayan Rus Kilisesi de bu geleneğe katılarak, Büyük Petro tarafından çıkarılan bir kanunla yılbaşını Hıristiyan âleminde olduğu gibi 1 Ocak gece yarısından itibaren kutlamaya başladı. Bkz., Baytamrew, 1993:5.

maya devam etmektedir. Bunun sebebi ise Ergenekon'dan çıkışın tarihi bu güne denk geldiği için Türk kültüründe bu gün bayram olarak kutlanagelir (Çay, 1988:26 vd). Aynı zamanda bu bayram Ergenekon'dan çıkışın hatırası olarak "*Sultan Nevruz*" adıyla da anılır (Çay, 1988:23). Ayrıca bütün klasik kaynaklar, Türklerin beşinci ayın 10. ve 20. günler arasında ırmak kenarlarında, şenlikler düzenlediklerini ve kurban kesip saç yaptıklarını kayıt eder (Güngör, 1995:33; Türklerin tabiatla ilgili inanışları için ayrıca bkz., Erdem, 2001:71-78).

Tarihçi Mes'udi'nin ve dinler tarihçisi Şehristani'nin eserlerinden naklen Şaban Kuzgun, Zerdüş'tün Azerbaycan asıllı olduğunu dolayısıyla Nevruz geleneğinin Azerbaycan Türkleri arasında ortaya çıktığını, daha da önemlisi Mecusilere göre de Zerdüş'tün Azeri olduğunu söyler.

Yine Kuzgun, başka bir İslam tarihçisi olan İbnü'l-Esir'inde, Zerdüş'te; ya Filistinli ya Acem ya da Azeri olabileceğini, onun Filistin'den Azerbaycan'a giderek orada Mecusiliği yaymaya başladığını, burada geçen Acem kelimesinin de İranlı olduğunu değil, Zerdüş'tün Arap olmadığını ortaya koyduğunu dolayısıyla bu kaynağa göre de Zerdüş'tün İranlı olmadığını, başka kaynaklardan da delillendirmek suretiyle Nevruz'un ilk olarak Azerbaycan bölgesinde Türkler arasında ortaya çıktığını, buradan İran'a ve diğer kavimlere geçtiğini ifade eder (Kuzgun, 1995:107).

İslami dönemde Zerdüş'te ve Sami inanışlarla zenginleşmiş olan Nevruz, Emevilerden farklı bir etnik temele dayanmış olan Abbasiler tarafından İslam dini değerlerini yüceltmek amacıyla kutlanmış, hatta Sovyet araştırmacıları Birüni'ye dayanarak Hz. Peygamberin bu hareketi iyi gördüğüne dair görüş bildirdiğini ileri sürmüşlerdir (Baytamrew, 1993:3).

Sahih hadis kitaplarının hiçbirinde böyle bir kayıt mevcut değildir. Buradaki önemli husus olayın İslamlaştırılmış olmasıdır. Bu sebeple olmalıdır ki, bugün Ortadoğu'da yaygın olarak yaşayan halklar arasında Nevruz birtakım dini olayların başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Mesela;

* Ulu Tanrı dünyayı gece ile gündüzün eşit olduğu Nevruz'da yarattı.

* Hz. Âdem bugün yaratıldı.

* Cennette yasak meyveden yiyen Hz. Âdem'le Havva'yı Tanrı affederek Nevruz'da Arafat'ta buluşturdu.

* Nuh'un gemisi Ağrı dağına konduktan sonra Hz. Nuh'un yere ayak bastığı gün Nevruz idi.

* Hz. İbrahim putları bugün kırdı.

* Yunus balığı tarafından yutulan Yunus Peygamber Nevruz'da karaya bırakıldı.

* Kardeşleri tarafından bir kuyuya atılan Hz. Yusuf bir bezirgân tarafından Nevruz'da kurtarıldı.

* Musa Peygamberin asasıyla Kızıldeniz'i yararak kendisine inananları kurtardığı gün Nevruz'du.

* Hz. Muhammed Hz. Ali'yi bugün kendisine vekil tayin etti.

* Bu kadar önemli günlerin başlangıcı olan Nevruz'un gecesinde de bütün yaratıkların Tanrı'ya secde ettiğine ve isteklerinin yerine getirildiğine inanılır (Çay, 1988:7 vd; Yarshater, 2005: 6731; Parmaksızoğlu, 2000:355).

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. İşte bunun için Ortadoğu ve Önasya kültüründe temel kozmolojik strüktüre dayanan Nevruz'un dini bir dayanağa dayandırılmış olması, bu bayramın geniş halk kitlelerine mal edilmesi ve meşrulaştırılmasına yardımcı olmuştur (Güngör, 1995: 32).

Kalkaşandi'ye göre Nevruz XV. yüzyılda Mısır ve Ortadoğu'nun büyük bir kısmında Müslümanlar arasında kutlandığı gibi Hıristiyanlar arasında da kutlanmaktaydı (El-Kalkaşandi, B.t.y:

445; Levy, 1997:234). Yezidiler de ise gece ve gündüzün birbirine eşit olduğu gün olan 14 Nisan yılbaşı, 21 Mart da Nevruz Bayramı olarak kutlanıyordu (Akçora, 1998:32; Aksoy, 1996:40).

Bazı dinler tarihi kaynaklarına göre 21 Mart Bahar Bayramı, Asya ve Avrupa'nın değişik yerlerinde ortaya çıkmış olan Sır Dinleri tarafından da kutlanır. Özellikle Anadolu ve Yunanistan'da yaşamış olan Sır Dinleri, 21 Mart'ı tabiatın yeniden canlandığı tarih kabul edip bugün bayram olarak kutlar. Bu kutlamaların yapılmış olduğu yer en yoğun olarak Kibele Kültü'nün yaşandığı Anadolu'dur. Kibele Kültüne göre hayat Sonbahar'da ölmekte ve İlkbaharda yeniden dirilmektedir.

Bu inanca göre İlkbahar'daki yeniden diriliş 21 Mart tarihine denk gelir. Bu tarihte insanlar yeniden dirilişin şerefine şenlikler düzenler ve bayram yaparlar (Kuzgun, 1995:108). Bu kültürün temelinde de aynı kozmopolit zaman ve mevsim değişimi (ilkbahar ve sonbahar, gün-gece eşitliği, yaz ve kış mevsimlerinde güneşin açısı gibi) ile ilgili görüşler yatar (Baytamrew, 1993:4).

Nevruz kutlamaları Selçuklu (Bkz., Nizam'ül-Mülk, 1982:53 vd.) ve Osmanlı dönemlerinde de devam etmiştir. Osmanlı şair ve yazarları caize [hediye, armağan, bahşiş] almak için Nevruziye'ler* kaleme almış ve bunları devrin ileri gelen sultanlarına takdim etmiştir (Güngör, 1995:33). Nevruz günlerinde müneccimbaşı, yeni takvimi padişaha sunar, bahşişini de alırdı. Buna da "Nevruziye pişkeşi" adı verilirdi (Pakalın, 1993:689; Ayrıca bkz., Cunbur, 1996:121-130).

Yine bu dönemde gazel ve kaside tarzında şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey din adamlarının da Nevruz için şiir yazmaktan ve şiirlerinde Nevruz motifini çeşitli şekillerde kullanarak hünerlerini sergilemekten de geri durmadıklarını söyleyebiliriz (Cunbur, 1995:37).

Güneşin Koç burcuna girdiği anda Nevruziye denilen bir macun veya tatlı yemek adet olmuştur. Sarayda hekimbaşı misk, anber, türlü baharat ve kokulu otlar ilavesi ile hazırladığı macunu porselenden yapılmış kapaklı kâseler içinde Padişaha akşamdan takdim eder ve kendisine hilat giydirilirdi. Bu Nevruziye'den kadın efendilere, sultanlara ve mühim şahsiyetlere de verilirdi. Takdim edilen macunun kuvvet ve şifa tesiri oluğuna inanılırdı (Levy, 1997:234).

Nevruz, baharın ilk günü ve yılbaşısıdır. Takvimler hep Mart'tan başlar. Bu sebeple bu gün miladi takvim uygulansa dahi Osmanlılarda malî yıl başlangıcı Nevruz olarak alınmıştır ve hemen bütün kanunnamelerde verginin ilk taksitinin toplandığı gündür. Bu durum Cumhuriyet döneminde de 1980'li yıllara kadar malî yılbaşı olarak devam etmiştir (Halaçoğlu, 1996:183).

Günümüz Anadolu'sunda "Sultanı Nevruz", "Nevruz Sultan", "Mart Dokuzu" ve "Mart Bozumu" gibi adlarla bilinen Nevruz, bütün canlılığı ile Türk toplumu içerisinde yaşamaya devam etmektedir (Geniş bilgi için bkz., Turan, 1999:354 vd.).

Bayramların dini kökenleri ne olursa olsun bunların tabiat ve tabiat olayları ile ilgili olduğunu görmekteyiz. Özellikle bu husus yeni yıl ya da yeniden doğuş bayramlarında kendini açıkça gösterir (Güngör, 2004:45). Asya ve Ön-Asya toplumlarında görülen yeni yıl veya tabiatın yeniden canlanması törenleri, yaşama biçimlerine, coğrafyalarına ve inanç yapılarına göre çeşitli pratiklerle devam ederek, bütün milletlerin kültürlerinde ortaya çıkar (Malinowski, 1998:152).

Kökene kesin olarak bilinmemekle birlikte, Ortadoğu coğrafyasında doğduğu kabul edilen ve çeşitli kültürlerce de zenginleştirilen Nevruz Bayramı, Avrasya coğrafyasında yaşayan, farklı din ve menşeh sahip topluluklarca kutlana gelmiştir. Harun Güngör'e göre bu kutlamalarda özellikle şu hususlar öne çıkar. Efsanevi bir olayın kutlanmasından çok onun güncelleştirilmesi demek olan Nevruz bayramında yeniden doğuş, tekrardan varoluşu ifade eder. Bu günden bir gün önce kötülükler, bir yıl içerisindeki başarısızlıklar, felaketler, hastalıklar terk edilmekte, kutlamalar esnasında yöneticilerle vatandaş eşit hale gelmekte, kaos zamanı tüketilip kozmoza geçilmektedir. Bu günde yapılan su serpmek, toprak atmak, ateş yakıp üzerinden atlamak gibi bütün pratikler kötülüklerin terk edilmesiyle ilgili olup, ölümlerin de bu günde dirileceği inancı vardır. Bütün bu

* Nevruz münasebetiyle yazılan şiirler hakkında kullanılan tabirdir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Pakalın, 1993:688.

pratiklerde istenilen ve amaçlanan şey; bu ritüeller yoluyla eski kutsal olmayan zamanın yok edilmesi, yeni ve kutsal zamanın gelmesi, yenilenecek sonsuzluğa dönüşmesi, gerçek tarih denilen mitsel tarihe dönüşün sağlanması içindir (Güngör, 2004:47).

Sonuç olarak, zaman zaman dinleştirilmeye gayret edilse de Nevruz çobanlıktan tarımsal hayata geçme sürecinde oluşmuş bir bayramdır. Her ne kadar başlangıçta bu bayram Türk Varoluş Bayramı idiyse de yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere büyük değişikliklere uğrayarak Zerdüştilik, Mani dini, Hıristiyanlık ve Müslümanlıktan birçok unsurları içine almıştır. Bütün bu bilgilerden hareketle Nevruz İslam öncesi ve sonrası dönemlerde birçok ülkede pek çok millet tarafından kutlanarak günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla Nevruz, bir millete bir dine ve bir boya ait olmaktan çıkarak evrensel nitelikli bir bayrama dönüşmüştür.

Kaynaklar

AKÇORA, Ergünöz (1998), "Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Nevruz", *Prof. Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, Ankara.

AKSOY, Mustafa (1996), "Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 100, İstanbul.

BAYTAMREW, B.A. (1993), "Yeni Gün (Kaynak ve Adetler)", *Tarih ve Etnoğrafya Açısından Nevruz*, (nşr. Y. Pekcan, S. Öztürk), Ankara.

CUNBUR, Müjgan (1995), *Klasik Edebiyatımızda Nevruz*, (nşr. Sadık Tural), Ankara.

CUNBUR, Müjgan (1996), "Bir Osmanlı Münecimbaşısının Nevruz Tebrikleri", *Nevruz ve Renkler*, (nşr. S. Tural, E. Kılıç), Ankara.

ÇAY, Abdulhaluk (1988), *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Ankara.

ELİBEYZADE, Emlettin, "Nevruz ve Kurban Bayramının Geçmişi 1200 Yıl", <http://www.kazakhstan.org/articles.php?lng=tr&pg=19>, (03.03.2007).

EL-KALKAŞANDİ, Ahmed b. Ali, *Subhu'l Ağşa II*, Beyrut B.t.y.

ERDEM, Mustafa (2001), "Gelenekli Türk Dininde Tabiat İle İlgili İnanışlar", *Türk Dünyasında Nevruz, Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (21-23 Mart 2001, Sivas)*, Ankara.

FİRDEVSİ, *Şehnâme I*, (nşr. Necati Lugal), İstanbul, 1992.

GÜNGÖR, Harun (1995), "Önasya Kültürlerinde Yeniden Doğuş ve Türklerde Nevruz", *Nevruz*, (nşr. Sadık Tural), Ankara.

GÜNGÖR, Harun (2004), "Dinler ve İnançlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, Ankara.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1996), "Osmanlılarda Nevruz Kutlamaları", *Nevruz ve Renkler*, (nşr. S. Tural, E. Kılıç), Ankara.

HANÇERLİOĞLU (2004), Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul.

İBN Haldun, Abdurrahman el-Mağribi (1998), *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Muptedei ve'l-Haber II*, Beyrut.

KOHLER, K. (1904), "Karaites and Karaism", *Jewish Encyclopedia VII*, New York.

KUZGUN, Şaban (1995), "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nevruz Bayramı", *Nevruz*, (nşr. Sadık Tural), Ankara.

LEVY, R. (1997), "Nevruz", *İslam Ansiklopedisi IX*, Eskişehir.

MALİNOWSKİ, Bronislaw (1998), *İlkel Toplum*, İstanbul.

NİZAM'ÜL-MÜLK, *Siyasetname (1982)*, (nşr. M.A. Köymen), İstanbul.

PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Nevruz”, *Türk Ansiklopedisi XXV*.

ŞEMSEDDİN Sami, *Esatir (2004)*, (nşr. Cengiz Batuk), İstanbul.

TURAN, Fatma Ahsen (2000), “Anadolu’daki Nevruz’la İlgili Uygulamalar”, *Türk Dünyasında Nevruz, Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni (18-20 Mart 1999, Elazığ)*, Ankara.

YARSHATER, Ehsan (2005), “Nowruz”, *The Encyclopedia of Religion X*, Second Edition, (ed. Lindsay Jones), USA.

TARİH

KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN VE TÜRKİYE’DE “AYAK BAĞI KESME” ÂDETİ

Doç. Dr. Kemal POLAT*

Özet

Türkiye, kendisiyle aynı kök ve kültür birliğine sahip Türk Cumhuriyetleri’yle asırlardır var olan tarihi bağlarını göz önünde bulundurarak siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal yakınlığını daha da kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Durum böyle olunca Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri’nin birbirlerini daha iyi tanıma ve tanıma ihtiyacı doğmuştur. Bu yakın ilişkilerin geliştirilmesi ve yakınlığımızın pekiştirilmesi için gelenek, görenek ve inanışların da bilimsel olarak incelenmesine ve karşılaştırılmasına ihtiyaç vardır. Bu mütevazı araştırma böyle bir maksatla hazırlanmış olup, Türk Cumhuriyetleriyle Anadolu’nun ortak kültürel özelliklerine somut bir örnek teşkil etmektedir.

Gerçi son yıllarda Orta Asya Türkleri ve Kırgızlar üzerine yapılan araştırmalar artmaktadır. Ancak bunların içinde birkaçı hariç çoğunluğu ülkenin siyasî, ekonomik ve coğrafi durumları ile alakalıdır ve hiçbiri doğrudan halk inanışları, örf-âdet ve gelenekleri ele almamakta ve yaşayan hayatı resmetmemektedir. Bu çalışma, Alan araştırması usulü ile doğrudan ‘Ayak bağı kesme’ âdetini, bununla ilgili yaşayan halk inanışlarını ve gelenekleri ele almakta, yaşayan hayata dair canlı örnekler sunmaktadır. Ayrıca bu âdet ve ilgili inanışların fenomenolojik metotla ele alınarak yorum, tahlil ve izahları yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Ayak Bağı Kesme, Âdet.

Giriş

Türk boyları, çocukları çok sever, anne-baba olmayı, geride soyunu devam ettirecek salih evlâtlar bırakmayı arzu ederler. Çünkü gerek kadınların gerekse erkeklerin ailelerinde, toplumlarında, ülkelerinde lâıyk oldukları yeri almaları, çocuk sahibi olma ve çocukları en iyi şekilde terbiye etmelerine, sağlıklı şekilde büyütmelerine bağlıdır (Alimbekov, 1996:32-33). Orta Asya ve Anadolu Türklerinde çocuk sahibi olma, onları bakıp büyütmek, adam olmalarını sağlama aile kurmanın en önemli amaçlarından biri kabul edilmektedir. Dolayısıyla anne babanın görevi nesli devam ettirme, sağlıklı ve manevî dünyası zengin, liyakatli insanlar yetiştirmeye çalışmaktır (Alimbekov, 1996:31-32). Kırgızlardaki “Kısrak doğurmayınca, tay adı kalmaz; kadın doğurmayınca gelin adı kalmaz” (*Bee tuumayınca baytal atı kalbayt, kadın tuumayınca kelin atı kalbayt*) gibi sözler doğurmayan kadının değersizliğini vurgulamakta, çocuğun Kırgızlar ve diğer Türk topluluklarındaki önemine işaret etmektedir (Abramzon, 1999:183). Anne babanın, ailenin mutluluğu çocuklarla çok yakından ilgilidir. Çocuk, hayatın sevinci, tadı, ailenin huzur kaynağı, evin aynası sayılmaktadır (Attakurov, 1996:6). Aynı zamanda o, evin direği, aile ve bütün yurdun yeniden kurulması, gelişmesi, büyüüp yücelmesinin temel şartıdır (Alimbekov, 1996:31). Kırgızların hayat tecrübesinden doğup, çocuğun önemine ilişkin felsefî anlam içeren birkaç Kırgız atasözü şu şekildedir:

Çocuklu ev, mutlu evdir (Doğan, 2000:222).

Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezardır.

Çocuklu ev gülistan, çocuksuz ev kabristandır.

Çocuk, ciğer eti ile denktir.

Doğduğuna sevinmekle yetinme, yaşaması için Allah’a dua et (Akmataliyev, 2000:7). Çocuğa bu kadar önem verilince, bir kadın ve erkeğin çocuk sahibi olamaması hayal kırıklığı yaratmakta,

* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Dinler Tarihi Öğretim Üyesi.

çocuğu olmayanlar kendilerini en mutsuz ve biçare insan saymakta, dolayısıyla bu olumsuzluğu gidermek için birçok çareye başvurumaktadırlar (Polat, 2008:68-75).

Türk toplumlarında çocuk sahibi olmak ne kadar önemliyse, çocuğu sağlıklı, gülbüz, topluma yararlı olacak şekilde donanımlı yetiştirmek de o kadar önemlidir. Hâl böyle olunca çocuğun genelde sağlıklı olması, büyüüp gelişmesi üzerinde önemle durulur ve gerekli tedbirler alınır. Çocuğun konuşması ve yürümesi, gelişmesiyle ilgili önemli aşamalarıdır. Bu nedenle çocuğun geç yürümesi ve geç konuşması aileyi telaşlandırmakta, geçmişte olduğu gibi günümüzde de birtakım uygulama ve pratiklere başvurulmaktadır. Bu pratiklerin temelini de dinsel ve büyüsel uygulamalar/pratikler oluşturmaktadır. Dolayısıyla doğuştan bazı problemleri olan, örneğin zamanında yürüyemeyen, konuşamayan çocukların bu problemlerini gidermek için de birtakım tıbbî, dinî ve geleneksel uygulamalara başvurulmaktadır. Bu uygulamalardan biri de zamanında yürüyemeyen çocuklar için düzenlenen ve eskiden beri yaşatılan “*Köstek Kesme (Ayak Bağı Kesme)*” âdetidir. Bu araştırmada Kazakistan, Kırgızistan ve Anadolu’da ayak bağı kesme âdeti karşılaştırmalı olarak incelenecek, bu uygulamanın fenomenolojik yorumu üzerinde durulacaktır.

Kazakistan ve Kırgızistan’da Ayak Bağı Kesme Âdeti

Orta Asya halkları ile Anadolu Türklerinin ortak birçok kültürel özelliklerinin mevcudiyeti söz konusudur. Bunlardan birisi de ayak bağı kesme âdetidir.

Kazaklarda Ayak Bağı Kesme (Tusavkeser)

Kazaklarda çocukla ilgili törenler emeklemeyle birlikte başlar. Çocuk altı ay sonra emeklemeye çalışır. Annesi o zaman “*yavrum çabuk emeklesin*” diye komşu ve akrabalarını toplayıp, “*ba-vırınan tabak alıv*” törenini yapar. Genellikle pişirilen yemek özel bir tabağa konulup, emeklemeye çalışan çocuğun üzerinden sağından sol tarafına, solundan sağ tarafına doğru “*çabuk emekleyin*”, “*çabuk emeklesin*” diye gezdirir.

Emeklemeyi tamamen öğrenen bebek, düşe kalka ayakta yürümeye çalışır. Bebek yeni yeni yürümeye başladığında anne ve baba “*bebeğim iyi yürüsün*” diye “*tusavkeser*” (ayak bağı kesme) toyunu yapar. “*Tusavkeser toyu*”, genellikle çocuğun 12-14 ayı doldurduğunda düzenlenir. “*Tusavkeser*” toyunun malzemeleri bir buçuk metre alaca ip, keskin bir makas veya bıçaktır. Taya kızlar, gelinler ve hanımların hepsi davet edilir. Et pişirilip, çay, ekmek, tatlı yiyecekler, ikram edilir, davetliler çocuğa oyuncak vb. hediyeler getirir. Çocuğun annesi çalışkan, becerikli, zeki bir hanımın eline makas ile alaca ipi verip, çocuğun ayak bağını kesmesini ister. Ayak bağını kesecek olan hanım yürümeye başlayan çocuğun ayağını alaca ipe bağlayarak “*Hızlı koşan birisi ol*”, “*iyi yürü*” vb. dileklerde bulunarak, bebeğin ayağına bağladığı bağı makasla kesiverir. İki kişi çocuğun elinden tutarak yürütür (İsmail, 2002:186-187).

Bazen de çocuğun ayak bağını keserken aşağıdaki “*Tusavkeser*” türküsü söylenir.

Kaz-kaz, balam, kaz, balam,	Ayağa kalk yavrum, kalk yavrum,
Kadam bassın mâz balam.	Yürürsen sevineceğim yavrum.
Kürmeviñdi şeşeyin,	Düğümünü çözeyim,
Tusaviñdi keseysin.	Ayak bağını keseyim,
Kaz-kaz balam, kaz, balam,	Ayağa kalk yavrum, kalk yavrucuğum,
Takımıñdi jaz, balam.	Bacağını aç yavrum.
Kadamiña karayık,	Adımına bakalım,
Baskanıñdi sanayık	Bastığını sayalım.
Kaz basa göy, karağım,	Ayağa kalk yavrucuğum,
Kutti bolsın kadamiññ	Kutlu olsun adımın.
Ömirge ayak basa ber,	Ömüre ayak basıver,
Asuvlardan asa ber.	Engellerden aşıver (İsmail, 2002:186-187).

Görüldüğü gibi yukarıdaki türkü, çeşitli dilekleri ve dua sözlerini içermektedir. Dolayısıyla hem törenin neşeli olmasına katkı sağlarken hem de çeşitli dualar yapılmakta; böylece gelenek ve dinî duygular birlikte fonksiyon icra etmektedir.

Diğer bir ifadeyle törene gelen insanlar, bu türküyü söyleyerek bir taraftan neşelenip eğlenirken, diğer taraftan çocuğa dua etmekte, iyi dileklerde bulunmakta ve onun yürüyüşünü kutlamaktadırlar.

Çocuk kendi başına, yürümeyi öğrendikten sonra, diğer çocuklarla kaynaşıp çeşitli oyunlar oynar. Dört beş yaşlarına geldiklerinde erkek çocukla kız çocukların zevklerinde, oyun türlerinde farklılık görülmeye başlanır ve buna göre de değişik toylar ve eğlenceler yapılır.

Kırgızlarda Ayak Bağı Kesme (Tuşoo Kesuu)

Kelime olarak köstekleme, köstek anlamına gelen “*tuşoo*”, terim olarak yeni yürümeye başlayan çocuğun kösteğini (ayak bağını) kesme merasimi demektir (Yudahin, 1998:265). Kırgız halk inanışlarına göre her şeyin, her hareketin ve davranışın bir sahibi vardır. İşleri o yoluna koyar ya da engel olur. Buna göre yürümeyen çocuğun da bir sahibi vardır. Dolayısıyla onu yürütmeyen tutan bir engel olmalıdır. İşte çocuğun yürümesi için o engeli kırmak lâzımdır (Karasayev, 1995: 432; Akmataliyev, 2000:37-38; Abdıldacan Akmataliyev, 2000:97).

Tuşoo Kesuu toyu, bu inanış sonucu ortaya çıkmış olup çocuk bir yaşına gelince yürümeyen çocuğun yürümesi, yürüyenin de tez tez yıkılmasını engellemek ve sağlam yürümesini sağlamak dileğiyle yapılan geleneksel bir törendir. Erkeklerle nazaran daha erken yürüyen kızlara da aynı tören yapılır (Soltonbekov, 1999: 7). Tuşoo Kesuu toyu çocuğun yürümeye başlamasına başlanılır. Halkın inanışına göre bu toy, çocuğun hayatta sürmeden yürümesine, çevik, cesur, atılgan, geleceğe bağlı, dünyaya emin gözle bakan birisi olmasına yarar (Alimbekov, 1996:38).

Bu niyetlerle anne-baba kurban kesip toy yapar. Bunun için yazın kımızı mayalar, kışın bozayı yenilerler. Törende toy için hazırlanan yemekler yenip dua edildikten sonra dışarı çıkılır. Misafirler gruplar hâlinde tören alanına gelince tuşoo kesuu töreni devam eder. Yürüyemeyen ya da yürüdüğü halde tez tez yıkılan çocuğun ayaklarına siyah ve beyaz karışımı, ala bir ip çapraz olarak bağlanır. Ala ipin fenomenolojik bir değeri vardır. Kırgızlar için bu renkler, ışık-karanlık, iyi-kötü mücadelesinin simgesidir. Bilindiği gibi hayat mutluluk, neşe ve güzel günlerle beraber, acı ve kederli günlerle de doludur. Dolayısıyla Kırgızlar, bu uygulamayla çocuklarını daha küçükken bu gibi durumlara hazırlamakta bu hayat gerçeğini onlara öğretmeye çalışmaktadırlar. Ayağına ip bağlanan çocuğun cebine şekerler konur.

Toplumda ileri gelen, kendisine hürmet edilen adamlardan birisi çocuğu sağa-sola gezdirir. Sonra törene gelen yedi-on iki yaş arası erkek ve kız çocuklar arasında yarış düzenlenir. Bir adım öteden çocuklar koşmaya başlar. Yarışı önde bitiren çocuk birincilik ödülünü alır ve çocuğun ayağındaki ipi keser. Böylece iyi yürüyemeyen çocuğun onlar gibi koşacağına inanılır. Törenin daha neşeli ve eğlenceli olması için büyükler de yarışa katılır. Ancak onlar birinciliğe yarışmaz, sona kalırlar (Soltonbekov, 1999:7). Bu yarışmada birinci, ikinci, üçüncü olmak üzere birkaç kişiye ödül olarak tay, tosun, koyun, kuzu, keçi, para vb. verilir. Son zamanlarda çeşitli içkilerin de ödül olarak koyulduğu belirtilerek, bunun gelenek dışı bir davranış olduğu zikredilmektedir (Akmataliyev, 2000:37). Tuşoo Kesuu oyununun yapıldığı gün çocuğa yeni elbiseler giydirilir. “*Gömleğin yırtılsın, canın pek olsun*” (*Köynögün mort bolsun, canın bek bolsun*) denir. Bu inanış ve uygulamanın şarkıları (ırları) da vardır. Bir şarkıda;

İtke çabuu bitke çabuu	İte koşmak, bite koşmak,
Kiyimin güzgö cetsin	Elbisen güze gitsin,
Özün cüzgö cetesin	Kendin, yüze gidesin,

denirken (Abdıldacan Akmataliyev, 2000:97-98), başka bir şiirde ise tuşoo kesuu toyu şöyle dile getirilir:

Caşı birge çıkkanda	Yaşı bire çıkarken,
Emgek tize cırtkanda	Emek dizi yırtarken,

Tuşap turup tuşoorsun	Sendeleyip düşersin,
Bıçak menen kırkanda	Bıçak ile kırkarken,
Carıştırip baldardı	Yarıştırip, çocukları
Dangazalap toy beret	İhtişamla toy verir,
Çıkkana koy beret.	Birinciye koyun verir (Akmataliyev, 2000:37-38).

Yarışmada birinci gelen çocuk birincilik ödülünü aldığı gibi, ipi kestiği makas da kendisine verilir. İhtiyarlar çocuğun geleceğine yönelik ümit ve iyi niyetle, “*Ömrün uzun olsun, yokuşun yayvan olsun*”, “*Anne baban, halkın ve vatanınla sağ selâmet büyü*”, “*Ata babaların yolunu tutup, ar namuslu ol*” diye dua ederler (Alimbekov, 1996:38).

Tuşoo kesildikten sonra çocuğu iki kişi “*tay-tay*” diye taytaylar. Kuvvetli bir inanca göre bundan sonra çocuk artık yıkılmaz, yanılmaz, sağlam yürür. Bir insanın işleri kolayca başlayıp, yolunda giderse “*tuşoosu onda kesildi*”; birisinin işi zamanında ve kolay olmazsa bu durumda “*Ayakbağı kesilmedi*” (*tuşoosu kesilbey kaldı*) gibi mecazî sözler söylenir (Akmataliyev, 2000: 37-39). Köstek kesme âdetine bugün Anadolu’nun birçok yerinde rastlanmaktadır (Aydın, 1982: 2-3).

Türkiye’de Ayak Bağı Kesme Âdeti ve İlgili İnanışlar

Zamanı gelmesine rağmen yürüyemeyen veya konuşamayan çocuklar için Anadolu’nun birçok yöresinde çeşitli inanış ve âdetler bulunmaktadır. Çocuklar bir, bir buçuk yaşına gelince genelde yürümektedirler. Çocukların yaşından geç yürümesi ailelerde endişe yaratmakta onları telaşlandırmaktadır. Bu yüzden Anadolu’da vaktinde yürüyemeyen, konuşamayan çocuğa çeşitli pratikler uygulanır. Bunlar, dinsel-büyüsel işlemlerdir. Yürümeyen ve konuşmayan çocuk türbelerle götürülür, türbelerin etrafında dolaştırılır, adaklar adanır. Çeşitli yiyecekler yedirilir, içirilir, ya da hazırlanmış kimi karışımlar çocuğun vücuduna sürülür. Yürümesi için, “*köstek kesme*” ya da “*köstek kırma*” adı verilen işlem yapılır (Başçetinçelik, 1998:94).

Şöyle ki, Anadolu’da geç yürüyen çocuklarda ayak bağı olduğuna inanılır. Çocuk yürümeye başladığında; düşmeden yürümesi amacıyla çocuğun iki ayağı birbirine bağlanır, yuvarlak bir çizginin ortasında ayakta tutulur. Hızlı yürüyen eli çabuk birisine ayak bağı kestirilir. Kesen önde çocuk arkada bir süre hızlı hızlı yürürler. Buna “*köstek kesme*” denir

(<http://66.102.9.104/search?q=cache:aukf6unlx6qj:okulweb.meb.gov.tr>).

Yürümesi gereken süre içerisinde yürümeyen çocuk, yürümeyi özendiren birtakım oyunlarla oyalanır, yatırlara, ziyaretlere götürülür, nefesi iyi olan kişilerin gücünden yararlanılmaya çalışılır. En yaygın olan davranış biçimi ise Anadolu’da yaygın olarak inanılan çocuğun “*ayak bağını*” ya da “*ayak kösteğini*” kesme uygulamasıdır. Anadolu’nun birçok yöresinde tespit edilen bulgularla bu uygulama üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Trabzon’da geç konuşan ve geç yürüyen çocukları; “*Anne Cuma günü çocuğun ayaklarını bağlayarak camiye götürür. Giderken de yanına bir makas alır, makasa bir hediye bağlar, namazdan ilk çıkan çocuğun ayağının bağını keser hediye alırlar hiç konuşmadan ve arkasına bakmadan gider. Namazdan ilk çıkan o kendiri biraz keser, ananın ilki olan biri çocuğu üç ke-re caminin etrafında dolandırır. Üçüncüde bağ tam olarak kesilir. Buna çocuğun ayak bağını kesme*” denir (Tonya Melikşah Köyü). “*Geç konuşan ve geç yürüyen çocuk baskınlık olmuştur*” diyerek etle yıkanmaktadır. Geç yürüyen çocuğun ayaklarına kendir bağlanarak, Cuma günü camiye götürülür. Bağın kesildiği makasa hediye bağlanır, bağı kesen makasa bağlanan hediye alırlar. (Trabzon merkez Faroz Mahallesi). “*Konuşmayan ve yürümeyen çocuk köprü altından ve ceviz ağacının gövdesinden geçirilir. Yürümeyen çocuğun ayak başparmaklarına kırmızı ip bağlanır, cinsinden olmayan bir çocuk o ipi üç yol ağzında keser.*”

(Balıkcı, www.folklor.org.tr).

Yukarıdaki uygulamalarda çocuğun yürümesini engelleyen ayak bağını ip ile sembolleyerek kesmek en sık rastlanan pratik olarak dikkat çekmektedir. Ayak bağını kesme görevinin, genellikle camiden çıkan birisine verilmesi dinin manevî gücünden yararlanılmaya çalışıldığını göster-

mektedir. Ayrıca camiden ilk çıkan birisinin ipi kesmesi, anasının ilki olan birisinin çocuğu cami etrafında dolaştırması da fenomenolojik olarak ayrıca bir anlam ifade etmekte, çocuğun diğer akranlarından geri kalmaması, tez zamanda yürüyüp onları geçmesi ve ömrü boyunca işlerini başarıyla sürdürmesine yönelik dua ve dilekleri ifade etmektedir. Burada hem geleneğin hem de dinin gücünden yararlanılması söz konusudur. Anadolu'daki uygulamada Orta Asya'ya göre dinî yön biraz daha ön plana çıkmaktadır.

Bitlis yöresinde yürüyemeyen çocuk, kalbura konup kapı kapı dolaştırılır. Dolaştırılırken, “Baş gelmiş, ayak istiyor” denir. Dolaştıkları kapılarda, çocuk ıslanmayacak şekilde kalburun kenarında su dökülür; kalburun içerisine yumurta, çorap, şeker bırakılır (www.bitliskulturturizm.gov.tr).

Yozgat'ın Sarıkaya İlçesi'nde çocuk yürüme çağına gelir de yürüyemezse, ayağına ip bağlanır, eline dürtüm verilir. Başka bir çocuk yürüyemeyen çocuğun ayağındaki ipi koparır, elindeki dürtümü alır ve yer. Sonra yürümeyen çocuk yürür. İki seneden sonra yürümeyen çocuk ise bir Cuma günü salâ ve ezan arası iki kız kardeş tarafından kollarından tutularak kibleye dönülerek sallanır, “Sallarız salâya yalvarırız Mevlâya, bu çocuk yürüsün ileriki Cumaya” diye söylenir. Gelecek Cumaya kadar yürüyeceğine inanılır (www.sarikaya.gov.tr/kultur.htm).

Adana'da yürüyemeyen, yürürken ayakları dolaşıp düşen çocuğun kösteği kırılır. Büyüklük bir işlem olarak köstek kırmada, çocuğun yürümesini engelleyen bağ kesilmeye çalışılarak taklit büyü su yapılmaktadır. Bunun için çocuğun bacaklarına şeker sucuğu, ip, şeker torbası bağlanır ya da ayakları arasına simit konur. Köstek, ya bir çocuk, ya yaşlı bir kadın tarafından kesilir, ya da köpeğe ekme vererek çocuğun kösteğinin kırılması istenir. Başka bir çocuğun eline sucuk verilerek yürüyemeyen çocuğun o sucuğu almak için yürüyeceğine inanılır ya da bacağına takılan simidi bir çocuğun kapmasıyla yürüyemeyen çocuğun yürüyeceğine inanılır. Çocuk yürürken köstekleniyorsa kösteği, üç salı günü makasla boş bir şekilde kesilir (www.turkoloji.cukurova.edu.tr)

Şebinkarahisar yöresinde çocukla ilgili inanmaların en önemlilerinden biri, çocuğun yürüyememesi anlamına gelen *basıklıktır* ve bununla ilgili de birçok inanç ve uygulama vardır. Şöyle ki: Köye yeni gelin geldiğinde, basılmamaları için uyuyan çocuklar uyandırılır (Saraycık köyü). Cenaze olduğu zaman önce tuvalete gidilir, sonra eve girilir. Tuvalete gitmeden eve girilirse evdeki kırklı çocuğun basılacağına inanılır (Doğanyuva köyü).

Eski taş değirmenlerin akıntılarında yıkanıldığı zaman basıklığın kalkacağına, yürüyemeyen çocukların yürüyeceğine inanılır (Dereköy). Yürümekte sıkıntı çeken veya geç yürüyen çocukların ayak bağlarının (basıklıklarının) çözülmesi için Cuma namazından çıkan ilk kişiye çocuğun ayağına bağlanan kırmızı ip kestirilir (Çakır ve Tekke Yar, Behramşah Köyleri). Yürüyemeyen çocuklar Kızıl Kayalık'taki kayaya çıkartılıp aşağıya sarkıtılırsa yürüyeceğine inanılır (Çakırköy). Taşa, atın ayağına çakılan bir çivi çakılıp çocuk etrafında dolaştırılırsa basıklığın giderileceğine ve çocuğun yürüyeceğine inanılır (Çelik ve Kuruca, www.Sebinkarahisar.bel.tr).

Rize Temanni yöresinde, çocuğun annesi yürüyemeyen çocuğunu, bir de annesinin ilk çocuğu olan birini yanına alıp, Cuma ezanı okunan bir yere gelir. Hoca ezanı okumaya başlayınca annesinin il çocuğu olan kişi euzu besmele çekerek çocuğu yukarı atar ve “Efendi minareye, Allah derman eyleye, bir daha Cumaya kadar benim oğlum yürüye” der, bu sözler ezan bitene kadar devam eder ve çocuğun bir dahaki Cumaya kadar yürüyeceğine inanılır (www.temanni.com).

Bursa'da yürüme çağı gelen çocuklara tay simidi -tay turtusu (durdusu) ya da adım çöreği töreni yapılmaktadır. Bu tören sırasında bir çöreğin içine yerleştirilen bozuk para kime çıkarsa o kişi çocuğa hediye alır. Yürüyemeyen çocuk, bir dede mezarına (yatıra) götürülerek önünde gezdirilir (http://216.239.59.104/search?q=cache:mqqcy1dkgdqj:bursa.turizm.gov.tr).

Tosya'nın halk inançlarına göre yürüme zamanı geldiği hâlde yürüyemeyen çocuğun adımı kesilir (çocuğun iki ayağı arasına ip bağlanıp Cuma günü namazdan ilk çıkan kişi, üç İhlâs Suresi ve bir Fâtîha Suresi okuyarak ipi bıçakla keser) ise çocuğun yürüyeceğine inanılır (www.yenidogankoyu.com).

Aladağ'da yürüyemeyen, yürürken ayakları dolaşip düşen çocuğun kösteği kırılır. Büyüklük bir işlem olan köstek kırmada, çocuğun yürümesini engelleyen bağ kesilmeye çalışılarak taklit büyü- sü yapılmaktadır. Bunun için çocuğun bacaklarına çörek bağlanır, köstek bir çocuk, tarafından kesilir. Bacağına bağlı çörek kopunca kösteğinde kesileceğine inanılır.

Ayrıca çocukların kaçırdığı çöreğin ardından gitmek için çocuğun yürümeye çalışacağına ina- nılır. Bu işlem üç Cuma gerçekleştirilir. Bu işlemin Cuma günü ve üç kez tekrarlanması bu büyü- sel pratiğin İslamiyet'le ilişkilendirilmiş halidir (Yılmaz, 2003:59-60).

Sedat Veyis Örnek'e göre, çocuğun ayağına ip bağlamak, kapı önünden geçen çevik birine veya camiden çıkan dindar bir kimseye bu ipi kestirmek gibi pratiklerde esas olan, yürüme yete- neğini, koşmayı taklit ve teşvik eden oyunların eşliğinde, çocuğun yürümesini engelleyen "ayak bağı" ile sembolleyip, çözmek yahut kesmektir. Bağı çözmeye işini "ayağına sağlam" kişilere yaptırmanın yanında, bu görevi camiden çıkan, yani dindar olan bir kimseye verilmesi dinin gü- cünden yararlanmaya çalışılmasındandır (Örnek, 1981:69-70).

Anadolu genelinde yürüyemeyen çocukla ilgili işlemleri ve inanışları incelediğimizde birçok farklı pratiklerin olduğunu görüyoruz. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

Bebek yürütme (ip kesme): Daha çok "Bebek yürütme" olarak bilinen bu inanış kısmen şöyle- dir: Vaktinde yürümeyen bebeği, annesi kucağına alarak Cuma günü Cuma namazı vaktinde cami avlusuna getirir. Bebeğin ayaklarını birbirine bağlar ve cemaatin namazdan çıkmasını bekler. Ca- miden çıkan ilk kişinin kadının elindeki makası alarak ipi kesmesi beklenir. Bebeğin ayaklarına bağlanan bu ipi, camiden çıkan ilk kişi keser ve anne bu ipi kesen kişiyi bilmezse, bebeğin eve geldiğinde yürüyeceğine inanılır.

Eşeğin altından geçirme: Yürümesi gecikmiş olan bir bebeğin, eşeğin altından geçirildiğinde yürüyebileceğine inanılır. Bu töreni yapmak için, uğurlu olduğuna inanılan bir kişinin yardımı alınır.

Dikenin altından geçirme: Yürümesi gecikmiş bir çocuğun dikenin altından geçirildiğinde yü- rüyeceğine inanılır. Yine uğruna inanılan bir kişiyle yapılır.

Çocuk basımı: Doğum yapılmış eve, 40 gün boyunca ikindiden sonra, odun veya çalı çırpı so- kulmaz. Eğer sokulursa çocuğun yürümekte gecikeceğine inanılır.

Toprak kesme: Bir bebek doğduğunda, doğan bebeğin köyünden bir parça çimen alınır. Bu çi- men eski bir evin girişinin üzerine konur. 40 gün orada kalır. 40 günde buradan alınıp yere konur. Böyle yapıldığında bebeğin erken yürüyeceğine inanılır (www.trabzonum.org). Ayrıca çocuğun topuklarına yumurta sürmek, çocuğu ceviz yaprağı ve tuz atılmış suda yıkamak, çocuğu çeşitli zi- yaretlere götürmek gibi uygulamalar örnek olarak verilebilir (<http://66.102.9.104/search?q=cache:zexijc8olgkj:tr.wikipedia.org>). Ayrıca yürüyemeyen çocuk, üç gün, hiç tartılmamış etin içine konduğu su ile yıkanır. Sonra et, üç yol ağzına gömülür. Kırk basan çocuk çeşme veya de- ğirmen çarkından alınan su ile yıkanır (<http://66.102.9.104/search?q=cache:zexijc8olgkj:tr.wikipedia.org>).

Sonuç

Ayak bağı kesme âdetinin Kazakistan ve Kırgızistan'da olduğu gibi, Anadolu'nun bazı bölge- lerinde de dinsel ve büyüsel içerikli uygulama ve pratiklerden oluştuğu, ayrıca büyüsel içerikli uygulamaların taklit ve temas büyüsunü içerdiği görülmektedir. Gerek Orta Asya'da gerekse Anadolu'da uygulanan ayak bağı kesme pratiği binlerce yıllık bir tecrübenin ürünüdür. Gelenek- sel bir halk hekimliği uygulamasıdır. Orta Asya'da tespit ettiğimiz ayak bağı kesme âdetine ufak bazı değişikliklerle Türkiye'nin ve Türk coğrafyasının her yerinde rastlamak mümkündür. Bu da bizi, söz konusu geleneği Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri kanaatine ulaştırmak- tadır. Ancak özünde aynı maksada yönelik olmakla birlikte, Anadolu'da bu geleneğin İslâmî bir formata büründürülerek yaşatıldığı görülmektedir. Zira Ayak bağı kesme töreninde yerine getiri- len uygulamalar hep dinî içeriklidir.

Tespit edilen bu âdetin, bugün bile Kırgız ve Kazaklardaki uygulamalarla büyük bir benzerlik göstermesi, Türklerin yüzlerce yıldan beri farklı kültürlerle komşu olmalarına ve birçok yönden

bu kültürlerden etkilenmelerine rağmen, bazı inanış ve uygulamalarını büyük ölçüde değiştirmeden muhafaza ettiklerini göstermektedir.

Kaynaklar

ABRAMZON, S.M. (1999), *Kırgızistan Cana Kırgızdar Cönünde Tandalma Emgekter*, Fond Soros, Bişkek.

AKMATALİYEV, Abdıldacan (2000), *Baldarga Arnalğan Salt Cana İrim-Cırımdar*, Bişkek.

AKMATALİYEV, Amantur Seydaliuulu (2000), *Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü*, Şam Basması, Bişkek.

ALİMBEKOV, A. (1996), *Kırgız Etnopedogogikası*, c. I, Bişkek.

ATTAKUROV, Toktosun (1996), *Eldik Salt*, yayımlanmamış müstakil çalışma, Oşh.

AYDIN, Mehmet (1982), “Konya Ermenek Bölgesinde Yaşayan Halk İnançları”, *II. Milletlerarası TFKB*, c. IV, Ankara.

BALIKÇI, Gülşen, “Trabzon’un Bazı Yörelerinde Doğumla İlgili Adet ve İnanmalar”, s. 18-20, www.folklor.org.tr (13.04.2008).

BAŞÇETİNÇELİK, Ayşe (1998), *Adana Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri, Doğum-Evlendirme-Ölüm*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

ÇELİK, Ali, Nazım Kuruca, “Şebinkarahisar’daki Halk İnanmaları”, www.sebinkarahisar.bel.tr, (13.04.2008).

DOĞAN, Levent (2000), “Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 9.

<http://216.239.59.104/search?q=cache:mqqcyidkqgdqj:bursa.turizm.gov.tr>, (13.04.2008).

<http://216.239.59.104/search?q=cache:rn2yctkfgg0j:temanni.com>, (13.04.2008).

<http://66.102.9.104/search?q=cache:aukf6unlx6qj:okulweb.meb.gov.tr>, (13.04.2008).

<http://66.102.9.104/search?q=cache:zexijc8olgkj:tr.wikipedia.org>, (13.04.2008).

İSMAİL, Zeyneş (2002), *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

KARASAYEV, Üsöyün (1995), *Nakil Sözdör*, Bişkek.

ÖRNEK, S. Veyis (1981), *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

POLAT, Kemal (2008), *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

SOLTONBEKOV, A. (1999), “Kılımdardı Karıtkan...”, *Aalam*, No: 7, 10.3.1999, s. 7-8.

www.bitliskulturturizm.gov.tr, (13.04.2008).

www.kultur.gov.tr, (13.04.2008).

www.sarikaya.gov.tr/kultur.htm, (13.04.2008).

www.trabzonum.org, (13.04.2008).

www.turkoloji.cukurova.edu.tr, (13.04.2008).

www.yenidogankoyu.com, (13.04.2008).

YILMAZ, Mehmet Ali (2003), *Aladağ Halk Kültürü Araştırması*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

YUHADİN, K.K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ORTA ASYA TARİHİ HAKKINDA 18. VE 19. YÜZYILLARDA YAZILMIŞ OLAN BAZI RUSÇA VE ÇAĞATAYCA ESERLERİN YAZILIMINA GENEL BİR BAKIŞ

Bahattin GENCAL*

18. ve 19. yüzyıl Orta Asya tarihi umumi Türk tarihinin bir parçası olmakla beraber, bu alanla ilgili araştırmalar günümüzde henüz yeni gelişmekte olan Yakınçağ Orta Asya tarihi incelemeleri açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu araştırmalar, genelde Rusça ve Çağatayca yazılmış olan eserlerin dışında Fars, Çin ve İngiliz dilinde yazılmış olan kaynaklardan oluşmakla beraber, biz burada daha çok 18. ve 19. yüzyıl Orta Asya tarihinin temel kaynakları olan ve bu asırlarda Rusça ve Çağatayca yazılmış olan bazı tarihi eserler üzerinde duracağız.

Orta Asya tarihinin Milattan sonraki devirlerinden araştırmamızı oluşturan 18. yüzyılın başına kadar geçen zaman sürecinde yazılmış olan kaynaklar hakkında kronolojik olarak kısa bir bilgi verecek olursak umumi Türk tarihinin bu alanla ilgili en eski bilgilerini eski Türklere ait belli başlı yazıtların dışında başka yazılı kaynaklar olmadığından günümüzde Çin kaynaklarından ve bunların diğer dillere tercümesinden öğrenmekteyiz.

Bununla beraber 8. yüzyıldan sonra İslam dininin Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte Müslümanların Orta Asya'ya gelmeleri ve eserlerinde bu bölgelere ait bilgiler vermeleri Orta Asya tarihini bir derece daha aydınlatmıştır. Müslüman yazarlar ve seyyahlar bu dönemde genelde Türk halklarıyla meskun olan bölgenin tarihini, coğrafyasını, şehirlerini halklarını konu edinen eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin dili genelde Arapçadır.¹

Bundan sonraki aşamada artık Orta Asya'da Fars dili hakim olmaya başladı. Sonuçta 11. yüzyıldan itibaren 16. yüzyıla kadar geçen zaman içinde Orta Asya hakkında yazılmış olan eserlerin çoğunluğu Fars dilinde yazılmıştır.² Bu dönemden sonra bölgeyle alakalı yazılan eserler azalmaya başlamayla birlikte 18. ve 19. asırlarda artık yazılmış olan kitaplarda Çağatay Türkçesi daha ön plana çıkmıştır. Fakat bu zamanda da yazılmış olan eserlerin sayısı çok az olmamakla birlikte bu eserler Orta Asya tarihinin son dönemlerini aydınlatmada pek yeterli değildir. Aslında bunun en büyük nedenini Orta Asya'daki halkların bazılarının yerleşik hayata geçmesi bazılarının ise 20. yüzyılın başlarına kadar henüz yerleşik hayata geçmemesinde aramak gerekir.

* Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.

¹ Bu kaynaklara örnek olarak İbn-i Fadlan'ın Abbasi Hilafeti zamanında Türklerin yaşadıkları coğrafyaya yapmış olduğu seyahat esnasında kaleme aldığı seyahatnamesini, Gerdizi'nin Zeynü'l-ahbarını, İbnü'l-Esir'in el Kamil fi't-tarihi ve İstahri'nin Kitabü'l-mesalik ve'l-memalik adlı eserini örnek olarak verebiliriz. Bu konu hakkında bkz. W.W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990. Barthold bu eserin giriş kısmında Orta Asya hakkında bölgenin Moğollar tarafından istilasına kadar geçen devirde yazılmış olan islami ve diğer kaynaklardan bahseder.

² Bu eserlere örnek olarak Reşidüddin Fazlullah'ın Camiü't-tevârihi ve Alâeddin Atâ Melik Cüveyni'nin Tarîh-i Cihân-güşây adlı Farsça yazılmış olan eserlerini örnek olarak verebiliriz.

Günümüzde daha eskiden yerleşik hayata geçen Uygur ve Özbek toplumunda 19. asrın başlarında dahi göçebe yaşayan Kazak ve Kırgızlara göre eski yazılı eserler ve kaynaklar daha fazla bulunmakla beraber bunlarda tamamen yeterli değildir. Fakat Rusların Orta Asya bölgesini 18. yüzyıldan itibaren işgal etmeye başlaması ve bu işgali 20. asrın başlarında tamamen tamamlaması bizlerin Orta Asya tarihinin 18-19. yüzyıllar aralığını yeni bir kanaldan öğrenmemize imkan sağlamıştır.

Ruslar daha ilk etapta bu bölgeye keşif amaçlı askeri gruplar, tüccar grupları göndererek bölgenin askeri, coğrafi ve siyasi analizini yapmışlar, bunları raporlar halinde Rus Çarına sunarak işgal için uygun planların yapılmasına katkıda bulunmuşlardır. Daha sonraki aşamada Rus ordusu Orta Asya Türk coğrafyasını 20. asrın başlarına kadar tamamen ele geçirmiştir. Bu zamanda da bu bölgeyle alakalı birçok eserler kaleme alınmıştır.³

Genelde bu eserlerin yazarlarını askerler oluşturmakla beraber eserler daha çok Orta Asya'da hangi hanlıkların bulunduğunu ve bu hanlıkları etnik yapısını hangi Türk topluluklarının oluşturduğunu, nüfuslarının ne kadar olduğunu, ne derece askeri güce sahip olduklarını anlatmakla beraber bölgenin coğrafi yapısını, dağlarını, yollarını geçitlerini gösteren bilgiler içermektedir.⁴

Bu eserlerin içinde dönemin Orta Asya tarihine de temas edilmişse de bu bilgiler derinlemesine araştırma niteliğinde ele alınmamıştır. Bu eserlerde daha çok Ruslar kendi günlük olaylarını ve bu bölgeyi ele geçirmeye çalışırken kendileriyle yapılan savaşları ve bu savaşlarda cereyan eden hadiseleri kaleme almışlardır. Bu olayları kaleme alırken daima olaylara taraflı yaklaşmışlar ve olayları tarihsel değil çıkar amaçlı değerlendirmişlerdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi 18.-19. asırlarda Orta Asya tarihi hakkında Farsça ve Çağatayca yazılmış olan esas ana kaynaklar Rus kaynaklarına göre daha objektif olmakla birlikte genelde bunlar yerli halkın içinden çıkan şahıslar tarafından kaleme alınan eserlerdir. Bu eserler bölgenin tarihinin 18.-19. yüzyıllar aralığını aydınlatmada büyük bir öneme sahip olmakla beraber, Ruslarla Orta Asya Türkleri arasında bu bölgede meydana gelen olayları anlamamızda ve Orta Asya'da kurulmuş olan Hive, Taşkent, Buhara, Hokand, Kaşgar ve Gulca hanlıklarını her bakımdan daha iyi tanıyamızda büyük bir öneme sahiptirler.

Bu kaynakların yazarları ise ya kendi istekleriyle⁵ eserlerini kaleme almakta ya da mensup oldukları hanlığın hükümdarlarına atıfen böyle bir işe girişmekteydiler.⁶ Gü-

³ Rusların Orta Asya bölgesini tamamen işgal etmelerine kadar geçen zaman içinde bu bölgeyle alakalı birçok Rusça eser yazılmıştır. Bunlara örnek olarak İstoriya Zavoyevaniye Sredney azi, Kratkaya İstoriya Hokandskogo Hanstva, Kokandskiy Pohot gibi eserleri örnek olarak verebiliriz. Bu eserlerin en hacimli olan İstoriya Zavoyevaniye Sredney Azii adlı eser Rus generali M.A. Terentyev tarafından kaleme alınmış olup harita ve planlarda dahil 3. cildir. Bu eser 1906 yılında Petersburgda yayınlanmıştır.

⁴ Bu konuyla alakalı A.N. Kuropatkin'in Kaşgariya İstoriyo-Geograficeskiy Oçerk Stranı Yiya Voyenniya Sili Promışlennost i Targovlya adlı eserine bakılabilir. Bu eser kendisi Rus ordusunun bir askeri olan A.N. Kuropatkinin Kaşgara seyahati esnasında kaleme alınmış olup 19. yüzyıl Doğu Türkistan coğrafyası ve bu zamanda burada kurulmuş olan Kaşgar Hanlığı ve bu hanlığın askeri gücü ve bu bölgede yapılmakta olan ticaret hakkında bilgiler vermektedir. Bunlara ilave olarak W.Radlof'un Batı ve Doğu Türkistan'ın tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler veren İz Sibiri adlı eserini ve V.V. Grigoryev'in *Vostochny ili Kitayskiy Türkistan Saint-Peterburg 1873* yani Doğu Türkistanı anlatan eserini örnek olarak verebiliriz.

⁵ Kitâb-ı Tarih-i Ceride-i Cedide ve Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı eserler Kârî Kurban Ali Halidî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserler herhangi bir hükümdarın emriyle veya ona atıfen değil de yazarın kendisi tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserlerden Kitâb-ı Tarih-i Ceride-i Cedide Doğu Türkistan'daki bazı şehirler ve Dunganlardan bahsetmektedir. Yazarın diğer kitabı Tevârih-i Hamse-i Şarkîde ise Kazak, Tatar, Moğol, Türk ve Çin halklarının tarihinden bahsedilmektedir. Bahattin Gencal, Kitâb-ı Tarih-i Ceride-i Cedide'nin transkripsiyonu ve bilgilerinin değerlendirilmesi, s. 7.

⁶ Bu alanda yazılmış olan eserlere Muhammed Sadık Kaşgarî tarafından yazılmış olan Tezkire-i Azîzan adlı kitabı örnek olarak verebiliriz. Kaşgar hanlarından Mirza Osman Begim'in anısına, Rehme Ağcı'nın teşebbüsleriyle kaleme alınan Tezkire-i Azî-

nümüz Orta Asya tarihi araştırmalarında bu bölgenin tarihinden bahseden ve bu bölgede yazılmış olan eserler bu bölgeyle ilgili araştırmalarda kaynak olarak kullanılmakta, bu alanla alakalı genelde Rus kaynakları kaynak eser olarak tercih edilmiştir.

Aslında araştırmacıları bu duruma düşüren en büyük neden bu kaynakların Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin müzelerinde bulunmaları ve bu eserlere ulaşılmamasıdır. Bu eserlerden bazıları hakkında bazı araştırmacılar çalışma yapıp katalog hazırlamışlardır ki bu kataloglarda eserler kısaca tanıtılmakta ve araştırmacıya eserin nerede olduğu hakkında bilgi verilmektedir.⁷

Sonuç olarak Orta Asya tarihinin ana kaynaklarını oluşturan Tevârîh-i Hamse-i Şarkî, Kitâb-ı Guzat Der Mülk-i Çin, Kitâb-ı Tarîh-i Cerîde-i Cedîde, Târih-i Emîniyye, Tezkire-i Azîzan, Tezkire-i Hâcegan, Cem'üt Tevârih gibi adlarını bildiğimiz bir kısmı incelenmiş ve bir kısmı incelenmemiş olan eserlerin yanında, Rusya, İngiltere, Fransa ve Özbekistan gibi devletlerin müzelerinde bulunan adlarını bilmediğimiz Çağatayca yazılmış olan diğer eserler buralardan getirilip tarihçiler tarafından incelenip bilim dünyasına kazandırılırsa, Orta Asya Türk tarihinin 18. yüzyıl ve 19. yüzyıldaki karanlık noktalar aydınlanacak ve ana kaynaklardan faydalanılmadan bu konuyla alakalı çeşitli dillerde yazılmış olan eserler ana kaynaklarla en iyi şekilde karşılaştırılabilecektir.

Bu karşılaştırmalar sonucunda da en objektif bilgiler bilim alemine sunulacaktır. Bu da tarihçilerin ve insanlığın Orta Asya Türk tarihinin 18. ve 19. yüzyıllarını kapsayan devriyle alakalı en doğru bilgileri öğrenmesine imkan sağlayacaktır.

Kaynaklar

KUROPATKİN, A.N. (1879), “Kaşgariya İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Stranı Yiya Voyenmya Sili Promışlennost i Targovlya”, Saint-Peterburg.

TERENTYEV, M.A. (1906), İstoriya Zavoyevaniye Sredney Azii s Kartami i Planami, Saint-Peterburg.

NALIVKIN, B. Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva, Kazan, 1886.

HALİDİ, Kari Kurban Ali (1992), Tevârîh-i Hamse-i Şarkî, çev. B. Tötenayev, A. Coldasov, Almaata.

HALİDİ, Kârî Kurban Ali (2007), Kitâb-ı Tarîh-i Cerîde-i Cedîde'nin transkripsiyonu ve bilgilerinin değerlendirilmesi haz. Bahattin Gencal, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2007.

NAZİMİ, Bilal (1881), Kitab-ı Guzat Der Mülk-i Çin, Kazan.

zan (Hocalar Tarihi) adlı bu eser XV. asrın ilk çeyreğinden XIII. asrın ikinci yarısına kadar olan zaman aralığında Hocaların Doğu Türkistan'daki siyasi faaliyetlerini: Hidayetullah Hoca'nın (Appak Hoca) Cungar Hanlığının yardımıyla tahta geçmesi ve onun siyasi olayları, Appak Hoca'nın evlatları ile Hoca İshak Veli evlatları ve Cungar Hanlığı arasında zuhur eden siyasi olayları ve kanlı mücadeleleri açık ve tafsilatlı olarak kaleme almıştır. Kadir Tuğ, *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*, s. 15. Bunun yanında Kitab-ı Guzat Der Mülk-i Çin adlı yazma eser Doğu Türkistan'da 1864 yılında kurulmuş olup 1871 yılına kadar varlığını devam ettiren Kulca hanlığına atıfen Bilal Nazimi adlı yazar tarafından kaleme alınmıştır. Bu kitapta da İli (Gulca) Hanlığı zamanında bu bölgedeki Uygur Türkleri'nin Çinlilerle mücadelelerinden bahsedilmektedir. Bu eserde yazar olayların ilk etapta düz yazıyla bir özetini verip daha sonra olayları manzum tarzda anlatmaktadır.

⁷ Bu kataloglardan bir tanesi A.N. Kononova tarafından 1965 yılında Apisaniye Tyurskih Rukopisey İnstitutu Narodov Azii adı altında yayınlanmıştır. Bu eserde Asya halkları enstitüsünde bulunan bazı yazma eserler sırasıyla özet olarak tanıtılmış ve eserlerin nerede ve hangi koleksiyonda bulunduğuna dair bilgiler verilmiştir.

Apisaniye Tyurskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii, yay. A.N. Kononova, I, Moskva 1965.

TUĞ, Kadir (2004), *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2004.

W.W. Barthold (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.

TÜRKİYE VE BALKANLAR'DAKİ İŞLETMELERİN ORTAK TARİHİ: AHİLİK

Okt. Mehmet BAKANLAR* - Yrd. Doç. Dr. Recep YÜCEL**
Öğr. Gör. Semih BÜYÜKİPEKÇİ***

Özet

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eseri, hem ahlak ve hem de siyaset Türkiye ve Balkan ülkelerinin tarihi ilişkileri incelendiğinde kültürel, sosyolojik, iktisadi ve ticari bir çok göstergeye rastlanmaktadır. Bu göstergelerden bazıları bizlere Balkan ülkelerinde Ahi Teşkilatlanmasının var olduğunu göstermektedir. Ahilik kurumu, bölgedeki işletmelerin gelişmesine yönelik olarak esnaf ve zanaatkarlar arasında gerçekleştirilen işbirlikçi bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu çalışmadaki amaç; Osmanlı Devleti'nin Balkan ülkeleri üzerindeki hakimiyet süreçlerindeki çeşitli göstergeleri esas alarak Ahilik Teşkilatlanmasının Balkan ülkelerinde de var olduğunu ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Türkiye ve Balkan ülkeleri arasında tarihi bir köprü olan Ahilik kurumunun bu bölgelerdeki günümüz işletmeleri arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi açısından önemi ortaya koyulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Balkanlar, Ahilik.

Giriş

Türkler, onbirinci yüzyılda Selçuklular döneminde Anadolu'ya geldiklerinde, Doğu Roma'nın Anadolu üzerinde hakimiyeti zayıflamış olup Anadolu'da yaşayan halkın can güvenliği sağlanamaz durumda ve ağır vergiler altında inleyen gayri memnun bir kitlenin varlığı bilinmektedir. Türkler, böyle bir toplum için kurtarıcı konumunda yer almıştır. Türkler, Anadolu'da Doğu Roma devletini yenilgiye uğrattıktan sonra yerleşmeye başlamışlardır (Kolbaşı, 2005:59). Ancak, Türkler Anadolu'daki şehirlere yerleşirken bu bölgede el sanatları ve ticaret, özellikle Bizans'ın geliştirdiği Rum ve Ermenilerin tekelindeydi. Asya'dan gelme zanaatkar ve tüccar Türklerin, yerli tüccar ve zanaatkarlar karşısında tutunabilmeleri, onlarla yarışabilmeleri, ancak aralarında bir teşkilat kurarak dayanışma sağlamaları, bu yolla iyi, sağlam ve standard mal yapıp satmaları ile mümkün olabilirdi. Ahi Birlikleri, bu şartların tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Çağatay, 1974:59).

Ahi Teşkilatı'nın amaçları; Anadolu'ya göç eden zanaatkarlara iş bulmak, yerli zanaatkarlarla rekabet etmek, üretimde kalite ve standardizasyonu sağlamak, üretimi ihtiyaca göre planlamak, sanat ve ahlakın gelişmesini sağlamak, savaş halinde devletin silah teminine yardımcı olmak, gerektiğinde silahlı kuvvetlerin yanında olmak, sanatta, dilde, musikide, gelenek ve göreneklerde milli heyecanı canlı tutmaktır. Bu kapsamda Ahi Teşkilatı, Türk-İslam kültürüne, dünya uygarlık tarihine özellikle ticaret ve sanat hayatına çok önemli değerler katmıştır (Akkuş, 2005:30).

Çağın göre en ileri sayılabilecek bir ekonominin niteliklerini Türk esnaf ve zanaatkarlarına öğreten düşünce ve örgütlenmeyi içeren Ahilik modeli, Osmanlı Aşireti'ni beylikten imparatorluğa yükselten temel dinamiklerin en başında gelenidir (Hamitoğulları, 1976:140).

Balkanlar'da Ahilik Teşkilatlanmasının İzleri

Osmanlı Devleti'nde özellikle Rumeli fetihleri dönemi incelendiğinde, Ahi Birliklerinin Rumeli ve Balkan bölgelerinde de etkisinin var olduğunu gösteren göstergelere rastlamaktayız. Bu

* Selçuk Üniversitesi, Seydişehir MYO.

** Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

*** Sakarya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO.

durumu Uzunçarşılı (1982:530) açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yazar, çalışmasında Ahi reisliğinin Şeyh Edebalı'den sonra kime geçtiğinin bilinmemesiyle birlikte daha sonra I. Sultan Murad'a intikal ettirildiğini belirtmektedir. Bu durum, Murad Gazi'nin Gelibolu'daki Ahi reisliğini Ahi Musa'ya verdiğini 767/Recep/1336 Mart 14 tarihli icazetname ve vakıfnamede dile getirilmiştir. İcazetname ve vakıfnamedeki kayda göre "...ahilerimden kuşandığım kuşağı Ahi Musiya (Musa'ya) kendü elümle kuşadup Magalkara'da (Malkara'da) ahi diktim ve bu Ahi Musa ve evlatlarından kimesneyi ihtiyar idüp ya akrabalarından veya güğeygülerinden ahilik icazetin virüp bizden sonra yerümüze ahi sen ol diyeler ki bunlar fevt olduktan sonra şer'ile sabit ve zahir ola..." denmektedir (Uzunçarşılı, 1982:530). Malkara'daki bu örnek, fethedilen tüm bölgelerde aynı uygulamanın gerçekleştirilmiş olacağını bizlere göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin Rumeli fetihleri sürecinde birçok Balkan ülkesinin fethedildiğini biliyoruz. Bu kapsamda Ahilik teşkilatının tüm Balkan ülkelerinde örgütlenmiş olduğunu düşünmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nde fetholunan büyük merkezlerde derhal bir Ahi teşkilatı kurularak iktisadi faaliyetler Türk içtimai-siyasi hayatına bağlanıyordu. Bu şekilde canlı ve işlek birer merkez haline gelen şehirlerdeki yerli halkın, yani Türk hakimiyetine boyun eğen Hristiyan ahalinin, eski perişan hayatlarına bakarak kazançlarının ne kadar arttığı ve hayat seviyelerinin nasıl yükseldiği de tarihi kaynaklardan çıkarılmaktadır (Akdağ, 1995:395). Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgelerde Ahi Teşkilatı kurduğu apaçıktır. Öyle ki, yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olan Balkanlar'da da Ahi Teşkilatlarının bulunmaması mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devleti, tarihi kayıtlardan da anlaşılacağı üzere fethettikleri tüm ülkelerde Ahi Teşkilatlanmasının varlığını zorunlu kılmaktadır.

Bizanslılardan alınan ve Rum ahaliyle meskun bulunan şehir ve kasabaların yalnız nüfus çoğunluğu itibariyle değil, iktisadi faaliyetin karakteri, kültür ve yaşayış itibariyle de Türkleşmesinde o zaman Anadolu'sunun şehirlerindeki Ahi Teşkilatına dayanan ticaret sisteminin büyük rolü vardı. Çünkü, diğer eski Türk-Anadolu kasabalarından yeni alınan şehirlere gelen ve evvelki zanaatlarını işlemek üzere esnaflığa başlayan Türklerin, mevcut adet gereğince derhal Ahi teşkilatını kurmaları ve böylece her zanaat şubesinin başına bir Ahi-Şeyh veya Ahi-Kethuda geçirmeleri icap ediyordu. Bu hal, bütün yeni Osmanlı şehirlerindeki her türlü ticari faaliyetin Rumlardan Türklere geçmesini zaruri kılmaktaydı. Filibe, Sofya, Üsküp, Selanik gibi mühim Rumeli şehirleri aynı suretle çabucak Türk nüfusu tarafından doldurularak hakiki birer Türk şehri çehresine büründüler. İdris Bitlisi, eserinde Rumeli'nin fethi bahsini yazarken, Balkan Yarımadasının üç medeniyet tabakası ihtiva ettiğini, bunun antik medeniyet abideleri, Hristiyan medeniyeti ve nihayet İslam-Türk eserleri sıralandıklarını kaydederek, Türkler bu kıtaya yerleştikten sonra Edirne, Sofya, Üsküp Selanik ve Filibe gibi şehirlerin parladıklarını bilhassa zikretmektedir (Akdağ, 1995: 384-385). Tümüyle fethedilmiş Balkan bölgesi düşünüldüğünde Ahi teşkilatlanmasının tüm Balkan ülkelerinde yer aldığını açıkça söyleyebiliriz.

Türkdoğan çalışmasında (1961:25) Anadolu'daki yerleşimlerin Ahiler tarafından desteklendiğini dile getirmiştir. Hatta Balkanların teşkilatlanmasında Ahi birliklerinin teşkilatına dayanan ticaret sisteminin büyük bir rolü olduğunu da belirtmektedir (Yücekaya, 2007:459).

Gündüz çalışmasında (1984:86-87) Ahilik kurumunun, 1. Murad zamanından itibaren iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. "*Eli bayraklı beli kuşaklı*" kısmı yeniçerilik adıyla merkezi ve müstakil bir kuvvet olarak kurulurken diğeri de sanat erbabı ve esnaf arasında yaşamakta olan zihniyeti, Anadolu, İstanbul ve Rumeli'nin bedesten ve loncalarında günümüze kadar devam ettiregelmiştir (Gündüz, 2005:487). Bu doğrultuda Ahilik'in eli bayraklı beli kuşaklı kısmı olan yeniçeriler üzerindeki etkisi dikkate alındığında, Balkanlarda Ahilik felsefesinin izlerinin olmaması mümkün görünmemektedir.

Ahilik anlayışının tarihi temsillerinden biri de kültürel boyuttur. Orta Asya Türk kültüründe yer alan ve Ahilik ile bağdaştırılan geleneklerden bazılarının Balkanlar'da da görülmesi, Ahilik'in Balkanlar'daki önemli işaretlerindendir.

Tufantoz (2005:899-908), Türk kültüründen Ahilik bağıyla Balkanlar'a geçtiğini tespit ettiği Cemal (Deve) Oyunu ve Kurt Derisi Gezdirmeye Geleneği'ni zikretmektedir.

Tarihi toponimi tetkikatı, kitabeler ve mezar kitabeleri, vakfiyeler, resmi kayıtlar ve muhtelif tarihi menbalar incelendiğinde, Ahi teşkilatının Anadolu'nun her tarafına, hatta Anadolu ile sıkı münasebeti olan Azerbaycan'a ve Kırım'ın sahil şehirlerine kadar yayıldığı söylenebilir (Köprülü, 1984:89). Tüm bu göstergeler altında Ahilik müessesesinin Balkan bölgesinin tamamında var olabileceğini düşünmekteyiz.

Türkiye ve Balkan Ülkeleri Arasındaki Ortak Mirasın Günümüz İşletmeleri Açısından Yansıması

Balkan ülkeleriyle uzun dönemler boyunca tarihi, kültürel, siyasi ve sosyolojik ilişkiler içerisinde bulunan Türkiye'nin bu değerleri günümüze taşıyan oldukça etkili göstergeler göze çarpmaktadır. Ancak, Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki iktisadi ilişkiler, söz konusu ilişkileri yansıtacak düzeyde bir gelişim sergilememiştir. Türkiye'nin ve Balkan ülkelerinin birbirlerinin dış ticaretindeki payları oldukça düşük seviyelerdedir. Yüzyıllardır bölgede var olan Türk kültürü, Doğu Bloku'nun çözülmesiyle birlikte etkili bir şekilde bölgede var olamamıştır.

Literatürde Balkan ülkeleri ile Türkiye arasındaki bölgesel işbirliğinin geliştirilmesine yönelik stratejilerin gerekliliği önemle vurgulanmaktadır. Ancak bu ilişkilerin derinleşmesine yön verecek olan ortak tarihi mirasın izlenimleri de bu aşamada göz ardı edilmemelidir.

Ahilik kurumu, köylere kadar yayılan örgütleriyle, ulusal birlik ve bütünlüğü, sosyal dayanışma ve yardımı temel ilke olarak benimsemektedir. Ahilik, dostluk ve kardeşlik içinde toplumsal ahlak kurallarına bağlı, uygar bir toplum kurmayı amaçlayan, üretimi en kaliteli, en ucuz biçimde yapmayı öngören 13. yüzyılda kurulup gelişen ulusal bir organizasyon biçimidir (Marşap, 2005: 70). Bu organizasyon biçiminin, günümüz ekonomik yapısında birebir uygulanması mümkün değildir. Ancak Ahilik felsefesinin temel düstur olarak kabul ettiği yardımlaşma, dayanışma ve birliktelik anlayışının, günümüz ekonomik yapısına uyarlanması mümkündür. Bu uyarlama, Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında oluşturulacak iş ahlakına, yardımlaşma ve dayanışmaya, tüketici odaklılığa ve kalite gibi çeşitli rekabet ölçütlerine bağlı bir yapılanma ile mümkün olabilecektir. Erbaşı ve Ersöz çalışmalarında (2004:27-37), Ahilik felsefesinin söz konusu rekabet ölçütleriyle olan ilişkisini ve bugünün yeni kavramları olarak algılanan işletmecilik terimlerinden birçoğunun 13. yüzyılda Ahilik felsefesi tarafından kullanıldığını göstergelerle açıklamışlardır.

Ahilik birliklerinde kullanılan çeşitli üretim ve işbirliği stratejilerine ilişkin yöntemlerin iki bölge ülkeleri arasında uygulanması, iktisadi gelişime önemli katkılar sağlayacaktır. Hangi alanlarda üretime ihtiyaç duyulduğuna ilişkin analizler yapıldıktan sonra ülkeler arasındaki işletmeler arasındaki enformasyon kuvvetli hale getirilmelidir. Böylece Ahilik'in önem verdiği ve özellikle vurguladığı tüketici yönelimli üretimin, ortak bir zeminde gerçekleştirilmesi sağlanabilecektir.

Sonuç

Dünyanın bir çok ülkesinde çeşitli izler bırakmış olan Ahilik kurumunun, Balkan ülkelerinde de varlığını gösteren çeşitli göstergeler mevcuttur. Balkan ülkeleri ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi sürecinde, Osmanlı Devleti'nin önemli izlerinden biri olan Ahilik stratejileri kullanılabilir. Ahi Evran-ı Veli ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nin tüm süreçlerinde var olan, ayrıca devletin yıkılışının temel sebeplerinden birinin teşkilatın etkinliğinin kaybolması olduğu Ahilik kurumu, iz bıraktığı ülkeler arasındaki ilişkilerin yapısını önemli ölçüde etkileyebilecek alt yapıya sahiptir. Bu yapı, Türk ve Balkan tarihçi ve işletmecileri tarafından etraflıca ele alınmalı ve uygulanmalıdır.

Kaynaklar

AKDAĞ, M. (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1 (1243-1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul.

AKKUŞ, O. (2005), "Ahilik Teşkilatlarına Tarihsel Bir Perspektiften Bakış", *1. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, 12-13 Ekim 2004, Cilt: 1, s. 27-41.

ÇAĞATAY, N. (1974), "Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, No: 123, Ankara.

ERBAŞI, A. ve S. Ersöz (2004), “Toplam Kalite Yönetimi-Ahilik İlişkisi”, *Standard Dergisi*, Sayı: 515, Kasım, s. 27-37.

GÜNDÜZ, A. (2005), “Beylikler ve Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu’nda Ahilerin Siyasi ve Askeri Rolü”, *I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, 12-13 Ekim 2004, Cilt: 1, s. 465-491.

GÜNDÜZ, İ. (1984), *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Yayınları, İstanbul.

HAMİTOĞULLARI, B. (1976), *Ahilik ve Esnaf*, Esnaf ve Sanatkarlar Derneği Yayınları, Ankara.

KOLBAŞI, A. (2005), “Türk Kültür Turizmi Açısından Ahilik”, *Ahilik Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 57-67.

KÖPRÜLÜ, F. (1984), *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

MARŞAP, A. (2005), “Ahi Evran-ı Veli ve Evrensel İş Etiğinde Yeni Gelişmeler: Çağdaş İş Yaşamında Etik Yaklaşımlar”, *Ahilik Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 69-89.

TUFANTOZ, A. (2005), “Orta Asya Türk Kültürünün Trakya ve Balkanlar’da Yansımaları”, *I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, 12-13 Ekim 2004, Cilt: 2, s. 899-908.

TÜRKDOĞAN, O. (1961), *Sanayi Sosyolojisi Türkiye’nin Sanayileşmesi Dün-Bugün-Yarın*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1982), *Osmanlı Tarihi*, 1. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YÜCEKAYA, H. (2007), “Ahi Birliklerinin İktisadi Bağımsızlığa Katkıları”, *II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, 12 Ekim 2006, s. 455- 471.

KIRGIZİSTAN'IN CELALABAD VİLAYETİNDE YÜRÜTÜLEN ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

Arş. Gör. Alpaslan AŞIK*

Özet

VII. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunmuş olduğumuz 'Sovyetler Döneminden Günümüze Kadar Ketmen-Töbö'de (Toktogul) Yürütülen Arkeolojik Çalışmalar' adlı bildirimizin bir devamı niteliğinde olan bu çalışmamızda Sovyetler birliğinden sonra Kırgızistan'ın Celalabad vilayetinin genelinde yapılan arkeolojik çalışmalara değinmeye çalıştık. Konuyu ele alırken hatırlatma mahiyetinde de olsa kronolojik düzen dâhilinde yeri geldikçe Ketmen-Töbö'de yapılan çalışmalara da yüzeysel olarak değindik. Celalabad vilayetinde yapılan arkeolojik çalışmalar üzerinde ısrarla durmamızın nedenleri arasında bölgenin tarihin en eski dönemlerinden başlayarak çok sayıda kültüre ev sahipliği yapmış olmasıdır. Bununla birlikte Toktogul barajının inşası ile sular altında kalan ve bölge tarihinin bilinmeyen dönemlerine ışık tutması mümkün olan arkeolojik alanlara dikkat çekmektir. Bu makalemiz Celalabad vilayetinde yapılması planlanan arkeolojik çalışmalar için ön bilgiler içermektedir. Bununla birlikte Celalabad vilayetinde yürütülen arkeolojik çalışmalarda bulunan çeşitli dönemlere ait eserler daha detaylı bir şekilde diğer bir makalemizde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Kırgızistan, Celalabad, Arkeoloji, Tarihi Eser.

Kırgızistan'ın Celalabad vilayetindeki ilk bilimsel arkeolojik çalışmalar Türkistan Tarihi Eserlerini Koruma Komisyonu (Turkomstaris) tarafından 1921 yılında yapılmıştır. Yürütülen arkeolojik çalışmalar kapsamında eski çağlara ait eserlerle birlikte gerek mimari gerekse arkeolojik açıdan öneme sahip olan diğer eserlerde hem incelenmiş hem de koruma altına alınmıştır. İşte bu bağlamda yapılan ilk iş Celalabad vilayeti, Ala-Buka bölgesinde bulunan hem arkeolojik hem de mimari açıdan önemli bir eser olan Şah-Fazıl türbesinin koruma altına alınması olmuştur. Şah-Fazıl türbesinde yürütülen arkeolojik çalışmalarında bir sonucu olarak 1929 yılında Doğu Medeniyetleri Müzesi, türbede inceleme yapmak üzere buraya bir heyet göndermiştir (Kulmatov, 1977:12).

Bilimsel anlamda ilk kazı çalışmalarını arkeolog A.N. Bernştam yapmıştır. 1941 yılında A.N. Bernştam başkanlığındaki Güney Kırgızistan Arkeoloji Heyeti Celalabad ve Oş vilayetlerinde arkeolojik çalışmalarda bulunmuştur (Bernştam, 1943:28-30). II. Dünya savaşının başlamasıyla kazı çalışmalarına ara veren heyet güney Kırgızistan'da yaşamış olan göçer veya yerleşik halklara ait eserlerin tespitine yönelik çalışmalarına devam etmiştir. Bu çalışmalar savaş sonrası yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının alt yapısını oluşturmuştur. A.N. Bernştam bu çalışmalar sonucunda elde edilen eserleri Davan, Kuşan ve İslam dönemine ait eserler olmak üzere üç grupta toplamıştır (Bernştam, 1943:32).

1943 yılından sonra Celalabad vilayetinde yürütülen arkeolojik çalışmalar Kırgızistan SSCB İlimler Akademisi Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü ile Leningrat SSCB İlimler Akademisi Kültürel Medeniyetler Tarihi Enstitüsü iş birliğiyle gerçekleştirilmiştir (Bernştam, 1952:117-119).

A.N. Bernştam başkanlığındaki Tiyan-Şan Alay Arkeoloji Heyeti Celalabad vilayetinde eski dönemlerde yaşamış olan göçer halklara ait arkeolojik eserleri 1944 yılında inceleyerek kazı yapılabilecek yerleri tespiti çalışmıştır. Bu bağlamda A.N. Bernştam Arslanbap ve Taş-Kömür bölgelerindeki taş çağına ait mezarları inceleyerek buralarda yüzey araştırmaları yapılmıştır (Bernştam, 1952:125). Daha sonraki yıllarda bu çalışmaların devamı niteliğinde Celalabad vilayetindeki

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, ashik.alpaslan@hotmail.com

Ketmen-Töbö, Bazarkorgon ve Aksı bölgelerinde araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde Ketmen-Töbö'de özellikle yerli halkın '*Min-Töbö*' olarak adlandırdığı bölgede tarihin eski dönemlerin itibaren farklı halkların yaşadığı tespit edilmiştir (Bernştam, 1952:152).

Kurganlarla birlikte bölgede yaşamış olan yerleşik halklara ait dörtken yapılarda da (50x150) kazılar yapılmıştır. Kasaba kalıntıları olarak niteleye bileceğimiz yapı kalıntıları genelde dış cephe çitlerinden ve duvarlardan oluşmaktadır. Bu meskanlar etrafından tarihleri Timurular döneminden Sakalar dönemine kadar uzanan esramik eşya parçaları bulunmuştur (Bernştam, 1952:182). Çalışmalar sonucunda bölge medeniyetinin kendine özgü özellikler taşıdığını fark eden Bernştam bu medeniyete *Ketmen-Töbö Medeniyeti* ismini vermiştir (Bernştam, 1952:182). Onun bu görüşü diğer ilim adamlarınca da kabul görmüştür.

Arkeolog A.N. Bernştam Celalabad'da Cukatepe, Akman, Karavan isimleriyle bilinen Davan ve Kuşan medeniyetlerine ait kalıntılarda kazılar yapmıştır. Cukatepede 16, Akmanda 13, Karavanda (Padışa-Ata suyu boylarında) 24, Ala-Bulakta 17 arkeolojik kalıntı tepesinde ve dört şehir kalıntısında arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Fırınlanmış kerpiçlerden yapılan konutların göçmesi sonucunda oluşan Davan medeniyeti kalıntı tepelerinin diğerlerinden farklı olarak daha sivri uçlu olduğunu belirten Bernştam kazılar sonucunda farklı eşyalara ait seramik parçalarına ulaşmıştır (Bernştam, 1952:193). Davan medeniyeti kalıntı tepelerine göre daha büyük olan Kuşan medeniyeti kalıntı tepeleri üzerindeki gözetleme kulesi kalıntıları açık bir şekilde görülmektedir. Bu tepelerde yapılan kazılarda çoğunluğu seramik masasında yapılmış astarlı seramik eşya kalıntılarına ulaşılmıştır (Bernştam, 1952:219).

Celalabad'ın Ala-Bulak bölgesi Safid-Bulan köyünde bulunan Şah-Fazıl türbesinde incelemelerde bulunan Bernştam türbenin yapısındaki malzeme türünü, yapılış tarzını ve türbelerle ilgili orta çağ kaynaklarındaki bilgileri göz önünde bulundurarak türbenin Mogollar dönemine ait olabileceğini belirtmiştir (Bernştam, 1997:337).

1946 yılında Kırgızistan Devlet Petagoji Enstitüsü Tarih Fakültesi bünyesinde oluşturulan arkeoloji heyeti bünyesinde arkeolog B.M. Zima Kogart gecidindeki Saymalı-Taş patikası üzerindeki kaya resimlerini incelemiştir. Kaya resimlerini Özbekistan ve Kazakistan'daki kaya resimleriyle karşılaştıran B.M. Zima bu kaya resimlerinin neolit ve bronz çağlarına ait olduğunu belirtmiştir (Zima, 1958:113). Yine aynı kaya resimlerini 1950 yılında Pamir-Fergana Arkeoloji Heyetinin başkanı sıfatıyla A.N. Bernştam incelemiş ve kaya resimlerinin yapılış tarzlarını dikkate alarak Bernştam kaya resimlerinin M.Ö. I.-II. yüzyıllara ait olduğunu belirtmiştir (Bernştam, 1952:389).

SSCB Kırgızistan İlimler Akademisi Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü bünyesinde oluşturulan arkeoloji heyeti 1950-1951 yılları arasında A.K. Kibirov başkanlığında Catka bölgesi eserlerine yönelik ilk çalışmaları yürütmüştür. Bu çalışmalar neticesinde bölgede M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. IX.-X. yüzyıllar arasında yaşamış olan halklara ait çok sayıda kurgan, M.S. I.-VIII. yüzyıllara ait 20'den fazla arkeolojik kalıntı tepesi, üç şehir kalıntısı ve bir bakır atölyesi tespit edilmiştir. Bununla birlikte heyet tarafından Hunlular dönemine ait olan Miyankol, Uzunbulak ve Cukurcak isimleriyle anılan mezarlıklardaki yirmiden fazla kurganda kazı yapmıştır (Bernştam, 1997:342). Bu kurganlar katakompa türünde olup içyapıları itibarıyla Talas'ta bulunan Kenkol medeniyeti kurganlarına benzemektedir. Araştırma kazıları yapılan bir diğer arkeolojik kalıntıda orta çağ kenti Arla'ya benzetilen Kulboshan şehir kalıntısıdır (Bernştam, 1997:344). Kurganlara yönelik çalışmalar yapan bir diğer isimde Y.A. Zadniprovskidir. Zadniprovski Catkal bölgesindeki Can-carhan mezarlığındaki 50'den fazla kurganda (M.S. I.-VII. y.y.) 1955 yılında kazı yapmıştır (Zadniprovski, 1960:8).

Kırgızistan SSCB İlimler Akademisi Tarih Enstitüsüne bağlı Ketmen-Töbö Arkeoloji Grubu, İ.K. Kojomberdiyev başkanlığında 1958 yılında Ketmen-Töbö'deki Akciy-Karasu mezarlığında kazılar yapmıştır. Akciy-Karasu mezarlığında batı-doğu doğrultusunda yerleştirilmiş 90'dan fazla kurgan bulunmaktadır* (Kojomberdiyev, 103). Kurganlarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde

* Gerek Akciy-Karasu mezarlığında bulunan kurganlara gerekse genel olarak Ketmen-Töbö bölgesindeki tarihi eserlere ilişkin detaylı bilgilere VII. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunmuş olduğumuz "*Sovyetler Döneminden Gü-*

çok sayıda seramik eşya parçasına ulaşılmıştır. Kurganlardan çıkarılan eserleri diğer bölgelerdeki eserlerle karşılaştıran arkeolog Kojomberdiyev eserlerin M.S. II.-IV. yüzyıllara (Gök-Türklere) ait olduğunu belirtmiştir (Kojomberdiyev, 118). Ketmen-Töbö öreninin Toktogul barajı suları altında kalması ihtimalinin doğmasıyla 1962 yılında bölgedeki arkeolojik alanlarda kesin sonuçlar almaya yönelik araştırmalara ve kazılara hız verilmiştir (Kojomberdiyev, 1977:8).

1958-1980 yılları arasında Ketmen-Töbö öreninde yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda Kırgızistan'da taş çağından başlayarak M.S. XV. yüzyıla kadar uzanan süre zarfında yaşamış halklara ve medeniyetlere ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. 1967-1973 yıllarında Paleografik Eserleri Araştırma Grubu'nun yürüttüğü çalışmalar sonucunda Narın ırmağı kıyılarındaki Şamsılkalda, Cıckan-Suyu sekilerinde ve Bayış-Bulak isimli su kaynağı yakınlarında bulunan erken dönem neolitik çağına ait eserlerin tespiti yapılmıştır. Ayrıca grup mezolitik dönemine ait Taş-Kömür mağarasında incelemelerde bulunmuştur (Yunusaliev, 1974:534).

Ketmen-Töbö'deki bronz çağı eserlerine yönelik araştırmaları 1957-1968 yılları arasında arkeolog N.G. Galockina ve İ.K. Kojomberdiyev yürütmüştür. Bu çalışmalar kapsamında bronz çağına ait Çazı-Kecü, Çal-Arık II. Mezarlıklarında ve Çal-Arık yerleşim alanında çalışmalar yapılmıştır (Kojomberdiyev, 1966:445). Arkeolojik çalışmalar sonucunda ulaşılan bilgiler Ketmen-Töbö öreninde bulunan göçmen halklara ait mezarlıklardaki kurganların yapısını ve diziliş şekillerini araştırmak için ayrı bir grubun oluşturulması gerektiği fikrini gündeme getirmiştir. Böyle bir fikrin doğmasındaki en büyük etken bölgede 15-20 kilometrelik bir alana yayılmış 40'dan fazla mezarlığın bulunmasıdır. 1960-1980 yılları arasında bu mezarlıklarda bulunan 400'den fazla kurganda kazı yapılmıştır (Kojomberdiyev, 1986:9). Çoğunluğu Sakalar dönemine ait olan bu mezarların belli bir düzen içerisinde yerleştirildikleri anlaşılmıştır.

Bölgede bulunan çok sayı ve çeşitteki tarihi eserlerin incelenmesi yalnızca Ketmen-Töbö göçer halklarının tarihini aydınlatmakla kalmamış komşu bölgelerdeki halkların tarihine de ışık tutmuştur. 1958-1980 yılları arasında Ketmen-Töbö'deki Hunlular ve Usunlar dönemine ait 18 mezarlıktaki 500'den fazla kurganda kazı yapılmıştır (Kojomberdiyev, 1986:16). Yapılan araştırmalar sonucunda Ketmen-Töbö bölgesindeki Kenkol medeniyetine ait kurganların bulunduğu bölgenin eski merkezlerden bir tanesi olduğu anlaşılmıştır. Hunlular dönemine ait arkeolojik çalışmalar ve kazılar; Akciy-Karasu, Kara-Tektir, Çal-Arık, Boz-Töbö, Torken, Ağırçal, Almaluu ve Kızıl-Çazı mezarlıklarında yürütülmüştür (Kojomberdiyev, 1986:17). Gerek kurganların boyutları gerekse kurganlardan bulunan buluntuların çeşitliliği bakımından Akciy-Karasu mezarlığındaki kurganlar diğer kurganlardan ayrılmakta ve dikkatleri üzerine çekmektedir. Bununla birlikte şunu belirtmemiz gerekir ki kurganlardan çıkarılan eserlere bakılacak olursa bu kurganların boyutlarına, komutanlara veya yöneticilere ait olması mümkündür (Kojomberdiyev, 1986:25).

Geçmiş dönemlerde yağmalanmış olmalarına rağmen kurganlardan çıkartılan eserler oldukça fazla ve çeşitlidir. Bu eserler arasında en çok dikkati ölümlerin yüzlerine kapatılan altın maskeler çekmektedir. Savaş aletleri ise kendince bir kategori oluşturmaktadır. En çok rastlanan savaş aleti üç kaburgalı ok uçlarıdır (Abetekov, 1983:43). Diğer savaş aletlerini ise boyları 80 cm ile 1 metre kadar çıkan iki ağzı da kesen kılıçlar, kamalar, mızrak uçları, kalkanlar ve zırh parçaları oluşturmaktadır (Abetekov, 1983:46). Ketmen-Töbö'de bulunan eserler bölge halkının komşu halklar ile etkileşim ve ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Bunun gözle görünen en büyük kanıtı ise bölge halklarının yaşam şeklindeki ve kullandıkları aletlerdeki benzerliklerdir. Katakomba kurganları içerisindeki insan iskeletlerinin kimlere ait olduğu günümüzde dahi tartışma konusudur. Bazı bilim adamları bu iskeletlerin ve kurganların Hunlular'a ait olduğunu savunurken bazı bilim adamları yerli halklara ait olduğunu fikrindedir (Kojomberdiyev, 1986:22).

Kenkol medeniyeti kurganlarındaki kafataslarını inceleyen birçok antropolog (V.V. Ginzburg, E.V. Jirov, N.N. Mikleşevskaya, T.A. Trofimova) bu mezarların Avrupalı göçer halklarla bazı Moğol boylarının karışması sonucunda oluşan melez üçüncü bir ırka ait olduğunu fikrindedir. İ.K. Kojomberdiyev antropologların bu fikrine katılmakla birlikte Kenkol medeniyeti halkının Orta

nümüze Kadar Ketmön-Tepe'de (Toktogul) Yürütülen Arkeolojik Çalışmalar" adlı bildirimizde yer vermiştik. Bu bakımdan konunun bütünlüğünü bozmamak için bu bildirimizde konuya ilişkin hatırlatma mahiyetinde kısa bilgiler vermeyi uygun gördük.

Asya'nın yerli halkları ile Asya'nın batısından göçen bazı halkların bir birleriyle karışması sonucunda doğduğu fikrindedir (Kojomberdiyev, 1986:26). Kenkol medeniyetinin ortaya çıkış tarihine ilişkin ise bir birinden farklı oldukça çok fikir bulunmaktadır (Kojomberdiyev, 1986:27). Ketmen-Töbö bölgesinde bulunan Gök-Türkler ve Usunlar dönemine ait eserler yeterli düzeyde araştırılmamıştır.

Celalabad'daki yerleşik hayat tarzına ilişkin eserler genellikle ortaçağ dönemine ait eserlerdir. Bunlardan bir tanesi olan Nicke-Kodul şehir kalıntısında 1958-1959 yılları arasında P.N. Kojemyako kazı yapmıştır. Sıva ile kaplanan bir kısım mesken duvarlarının fırınlanmış kerpiçten yapılmış olması dikkat çekicidir. Kazılarda cam eşya parçalarına, büyük boyutlarda ki seramik eşyalara, demir ok uçlarına, bıçaklara, mızrak uçlarına ve Arap harfli paralara ulaşılmıştır (Kojomberdiyev, 1986:34-36). Ketmen-Töbö Arkeoloji Grubunun kazı yaptığı şehir kalıntıları arasında Nicke, Akciy ve Uc-Terek şehir kalıntıları bulunmaktadır (Zaurova, 1977:106).

Celalabad vilayetinde yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında kaya resimleri de ihmal edilmemiştir. A.N. Bernştam'ın da ilgisini çeken Fergana dağları Kogart geçidinde bulunan Saymalı-Taş kaya resimleri 1963 yılında N.L. Podoldkiy tarafından çeşitli yöntemler kullanılarak tiplere bölünmeye çalışılmıştır (Podolskiy, 1966:24). 1968-1969 yılları arasından ise Devlet Tarih Müzesi '*Kırgızistan Kaya Resimleri*'ni araştırma heyeti arkeolog G.A. Pomaskin başkanlığında Saymalı-Taş kaya resimlerinde incelemeler de bulunmuştur (Pomaskina, 1987:181). Heyet 1092 kaya resminin fotoğrafını çekmiş ve fotoğrafı çekilen kaya resimlerinden 309 tanesinin kopyasını arkeolojik yöntemlere uygun şekilde kâğıda dökmüştür (Pomaskina, 1987:187). Heyet 1973 yılında ise Ketmen-Töbö'deki kaya resimlerini araştırmıştır. Çalışmalar sonucunda Teke-Taş, Üç-Terek, Koş-Ötöö ve Taş-Koroo bölgelerinde yer alan kaya resimlerinin resimleri çekilmiştir (Pomaskina, 1987:189). Gök-Türklerle ait oldukları tahmin edilen kaya resimleri günümüze kadar varlıklarını tam anlamı ile muhafaza edememişlerdir.

1977-1978 yılları arasında Saymalı-Taş kaya resimleri üzerinde incelemelerde bulunan diğer bir arkeologda Y.A. Şer olmuştur. Y.A. Şer bu çalışmaları esnasında Saymalı-Taş kaya resimlerini Tanrı Dağları, Güney Sibirya ve Yenisey bölgelerinde bulunan kaya resimleri ile karşılaştırmıştır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan kaya resimleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaya çalışmıştır (Şer, 1980:6).

1973 yılında Kırgızistan SSCB İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kırgız Arkeoloji Heyetine bağlı bir grup arkeolog V.D. Goryaceva başkanlığında Şah-Fazıl türbesine yönelik araştırma çalışmalarında bulunmuştur. Bu dönemde Şah-Fazıl türbesi civarında ilk defa kazılar yapılmıştır. Türbe yakınlarında bulunan Kaşkalak ve Mazar isimli şehir kalıntılarının da ve XII. yüzyıllarda bölgede yaşamış olan Müslüman halklara ait mezarlıkta kazı yapılmıştır. Şehir kalıntılarında yapılan kazılar neticesinde kalıntıların IX. yüzyıl ile X. yüzyıl arasına ait olduğu anlaşılmıştır (Goryaceva, 1974:525).

1974 yılında Leningrad SSCB İlimler Akademisi Fergana Heyetine bağlı arkeoloji grubu arkeolog Y.A. Zadniprovskiy başkanlığında Oş Devlet Müzesi işbirliği ile Celalabad vilayetindeki Ala-Bulak bölgesinde çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Bu bölgedeki Gava, Terek-Say ve Kasan-Say ırmakları boylarındaki 20 mezarlığın ve çok sayıda mesken kalıntısının tespiti yapılmıştır. Yine bu bölgelerdeki M.S. I. yüzyıla ait olan mih atölyesinde kazılar sonucunda çeşitli seramik eşya kalıntılarına ve kolye parçalarına ulaşılmıştır (Drujinina, 1975:553). Fergana bölgesindeki mih atölyelerinin genellikle dağlık kesimlerinde yer alması dikkat çekicidir.

1979 yılında Kırgızistan SSCB İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kurpcay Arkeoloji Grubu arkeolog İ.K. Kojomberdiyev başkanlığında Kök-Bel geçidi yakınlarındaki mezarlıkta kazı yapılmıştır. Dağın doğu eteklerindeki Sakalar dönemine ait 15 kurganda yapılan kazılar sonucunda çeşitli seramik ve metal eşyalar, gümüş yüzükler bulunmuştur (Kojomberdiyev, 1980:484). Bölgedeki kurganların iki farklı tipten oluşması dikkatlerden kaçmamıştır. Bazen birkaç insan iskeletinin yer aldığı katakompa kurganlardaki iskeletler başları doğuya gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Kurganların geçmiş dönemlerde yağmalandıkları açıkça görülmektedir. Bununla birlikte iki kurgandan çıkarılan eserlerin zenginliği dikkatleri çekmektedir. Bu kurganlardan çıkarılan eserler

arasında ise şunlar yer almaktadır; taşlarla bezenmiş altın süs eşyaları, yüzükler, düğmeler, tokalar, yaprak şeklindeki altın rozet, cam bardak parçaları, demir bıçaklar, kolye parçaları, savaş aleti olarak; üç kaburgalı ok uçları, üzeri işlenmiş kemik yay kaplamaları ve demir üzengilerdir. İ.K. Kojomberdiyev kurganların M.Ö. IV.-V. yüzyıllara ait olduğunu belirtmiştir (Kojomberdiyev, 1980: 497-499). Bölgede yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda ise Talas sıra dağlarındaki katakompa kurganların ve Sakalar dönemine ait birkaç kuranın yeri tespit edilmiştir (Kojomberdiyev, 1980:502).

1981 yılında Kırgızistan SSCB İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Catkal Arkeoloji Grubu arkeolog İ.K. Kojomberdiyev başkanlığında yüksek dağların bulunduğu Catkal bölgesinde kazılar yapmışlardır. Kazı çalışmalarının yapıldığı göçer halklara ait eserlerin büyük bir çoğunluğu Catkal akarsuyunun aşağı ve orta kısmında denizden 1500-2000 metre yükseklikte yer almaktadır (Kojomberdiyev, 1983:500). Yapılan yüzey araştırmaları sonucundaysa Tegirmensay köyü yakınlarındaki Kızıl, Koturbulak, Teşe-Arık isimli mezarlıklar ve Kızılbel bölgesinde bulunan mezarlık tespit edilmiştir (Kojomberdiyev, 1983:505). Bununla birlikte Kuruluş köyü yakınlarındaki Asakesayü, Kuleksayi Mogoldöbö, Törtkül, Aral, Tostopiyan mezarlıkları ve Çanıbazar köyü yakınlarındaki Miyakkol, Çergetal, Mazarsuu, Uzun bulak mezarlıkları tespiti yapılan diğer mezarlıklardır. Bu mezarlıklardan Aral mezarlığında kazılar yapılmıştır. Yapılan kazılar sonucunda o döneme kadar Kırgızistan'da henüz tespiti yapılmamış olan değişik türdeki kurgan çukurlarına ve ölü gömme usullerine rastlanılmıştır (Kojomberdiyev, 1983:506).

1991 yılı itibari ile Kırgızistan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Petroglif Eserleri Araştırma Heyeti K.İ. Taşbayeva başkanlığında Saymalı-Taş kaya resimlerine yönelik araştırma ve inceleme çalışmalarına başlamıştır (Taşbayeva, 2006:245). Saymalı-Taş kaya resimlerine ilişkin arkeolojik çalışmalar on kazı sezonu boyunca (1991-2002 yılları arası) sürdürülmüştür. Çalışmalar 1991-1996 yılları ve 2001-2002 yılları arasında Saymalı-Taş I de, 1999-2000 yılları arasında Saymalı-Taş II de yapılmıştır (Taşbayeva, 2006:264).

Petroglif Eserleri Araştırma Heyetince Saymalı-Taş I'deki on bine yakın kaya resminin fotoğrafı çekilmiş ve yapılaş sitlelerinden yola çıkarak tarihlendirilmeye çalışılmıştır (Taşbayeva, 2006: 266). Çalışmalar sonucunda bölgedeki kaya resimlerinin yaklaşık 400 bin yıldan beri buradaki taşlar üzerine işlendiği anlaşılmıştır. Bölgedeki daha çok geometrik şekillerden oluşan en geç kaya resimleri neolit dönemine ve erken dönem bronz çağına (M.Ö. III.-II. yüzyıllara) aittir. Bronz çağına ait resimlerse tarımsal ve dini faaliyetleri anlatan resimler içermektedir. Erken dönem demir çağına (M.Ö. I. yüzyıla) ait resimler ise daha çok av sahneleri ve hayvan resimleri (İskit-Sibir hayvan figürlerine özgü şekiller) içermektedir. Dördüncü grupta yer alan kaya resimleri ise çeşitli çizgilerden oluşan Hunlular ve Gök-Türkler dönemine ait kaya resimleridir (Taşbayeva, 2006: 275). Daha sonraki yıllarda Salmalı-Taş kaya resimlerine yönelik çalışmalar UNESCO Kazakistan bürosunun desteği ile yürütülmüştür.

Saymalı-Taş bölgesinde yer alan ve bu denli geniş bir zaman dilimine hitap eden kaya resimleri bu bölgede uzun yıllar boyunca değişik halkların yaşadığının en açık göstergesidir. Bu bakımdan Saymalı-Taş bölgesi tarihi devirlerin izlenmesini ve bu devirlere ait özelliklerin tespit edilmesi kolaylaştıran adeta bir tarih aynasıdır.

Kaynaklar

ABETEKOV, A. (1983), *'Pamyatniki Kulturi i İskusstva Kirgizii'* Katalog Vistavki, Leningrat.

BERNHSTAM, A.N. (1952), *İstoriko-Arheologiceskie Ocerki Tsentralnogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya*, Moskova-Leningrat.

BERNŞTAM, A.N. (1997), *İzbrannie Trudi po Arheologii i istorii Kirgızov i Kirgızstana*, cilt. I, Bişkek.

BERNŞTAM, A.N. (1943), *İstotiko-Kulturnoe Proşloe Severnoy Kirgizi po Materialam Bolşogo Çuyskogo Kanala*, Frunze.

DRUJININA, E.V. Zadniprovskiy Y.A. (1975), *'İssledovaniya v Yujnoy Kirgizii'* Arheologiceskie Otkritiya 1974 Goda, Moskova.

GORYACEVA, V.D. (1974), '*İssledovaniya u Mavzoleya Şah-Fazıl*', Arheologiceskie Otkritiya 1973 Goda, Moskova.

KOJOMBERDIEV, İ.K., (1977), '*Osnovnie Etapı İstorii Kulturu Ketmen-Tube*', Ketmen-Tube Arheologiya i İstoriya, Frunze.

KOJOMBERDIEV, İ.K. '*Magilniki Akciy-Karasuu v Daline Ketmen-Tyube*', İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy S.S.R. Seriya Obşestvennih Nauk, vıp II-3.

KOJOMBERDIEV, İ. K. (1986), '*Kultura Rannih Kocevnikov Zapadnogo Tyan-Şanya (Po Materialam Kurgannih Mogilnikov 4 v. Do. n.e. VII. v.n.e. Dolini Ketmen-Tube)*', Avtoreferat Kandidatskoy Dissertatsii, Leningrat.

KOJOMBERDIEV, İ.K. (1980), '*Raskopki v Uşele Kara-Kul*', Arheologiceskie Otkritiya 1979 Goda, Moskova.

KOJOMBERDIEV, İ.K. (1983), '*Raboti v Catkalskoy Doline*', Arheologiceskie Otkritiya 1981 Goda, Moskova.

KOJOMBERDIEV, İ.K., Galockina N.G. (1969), '*Raboti v Daline Ketmen-Tube*', Arheologiceskie Otkritiya 1968 Goda, Moskova.

KULMATOV, T. (1977), '*Sovet Biyiliginin Mezgilinde Kirgizistanda Tarih Çana Madaniyat Esteliklerin Korgoo*', Kirgizistandın Estelikleri III, Bişkek.

PODOLSKIY, N.L. (1966), '*O Klassifikatsii Haskalnih İzobrajeniy Saymalı-Taş Ferganskogo Hrebtı*', Dokladı Vastocnoy Komissii Geograficeskogo Obşestva S.S.R., vıp. 3, Leningrat.

POMASKINA, G.A. (1987), '*Hakalnaya Saymalı-Taş*', Stranitsı İstorii i Materyalnoy Kulturu Kirgizistana, Frunze.

ŞER, Y.A. (1980), Petroglifi Sredney i Tsentralnoy Azii, Moskova.

TAŞBAYEVA, K.İ. (2006), '*Visogornaya Galeriya Saymalı-Taş Kulturnoe Nasledie Kirgizistana*', Kirgizistan, İstoriya i Nasledie, Bişkek.

YUNUSALIYEV, B.M. (1974), '*İssledavaniya v Ketmen-Tube*', Arheologiceskiye Otkritiya 1973 Goda, Moskova.

ZADNIPROVSKI, Y.A. (1960), Arheologiceskie Pamyatniki Yujnih Rayonov Oşkoy Oblasti, Frunze.

ZAUROVA, E.Z. (1977), '*Raskopki na Goroditşe Akciy, Ketmen-Tube*', Arheologiya i İstoriya, Frunze.

ZİMA, B.M. (1958), '*İz İstorii İzuceniya Haskalnih İzobrajeniy*', Trudı İnstitutu İstorii A.N. Kirgiz SSR IV, Frunze.

ÇARLIK RUSYASI'NIN SÖMÜRGE VE ASİMİLASYON POLİTİKALARI

Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ* - Öğr. Gör. Fatih ÖZTOP**

Özet

Orta Asya stepleri, atlı-göçebe Türk toplumlarının dünyaya yayılış noktasıdır. Yüzyıllarca burada yaşamış olan Türkler, çeşitli iç ve dış sebeplerin etkisiyle büyük bir göç hareketi başlatmış ve buradan dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Gerek Anadolu, gerekse Anadolu dışında yaşayan Türkler, fethettiği yerlerdeki kültürlere dokunmayarak, bu yabancı kültürlerin korunmasına büyük önem göstermiş, bunun yanında kendi kültürlerinden de taviz vermeyerek yaratılan bu hoşgörü ortamında birlikte yaşamışlardır. Ayrıca Türkler, gittikleri yerlerde çeşitli siyasi oluşumlar oluşturduktan sonra, kendi iç ve dış mücadeleleri neticesinde zayıf düşmüşler ve aynı anlarda güçlenmekte olan Rusların işgallerine uğramışlardır. Ancak, çalışmamızda görüleceği üzere, aynı hoşgörü, topraklarını işgal eden Ruslar tarafından kendilerine gösterilmemiştir. Çarlık Rusyası döneminde Rusların izlediği asimilasyon politikaları Türklerin bir kısmının kendi kültürlerinden koptularına neden olmuş ve onları giderek bir Slav haline dönüştürmüştür.

Bu çalışmada, Türkleri Ruslaştırmak adına, Rusya'nın yaptığı, asimilasyon ve sömürge politikalarını incelenmektedir. Çalışmanın amacı, olaya yeni ve keskin bir bakış açısı getirmekten ziyade, Rusların uyguladığı asimilasyon politikalarının nasıl işlediğine ve Türkler üzerindeki etkilerine açıklık getirmektir.

Anahtar kelimeler: Asimilasyon, Sömürgecilik, Din ve Dil, Eğitim, İşgal.

Giriş

Rus Çarlığı'nın kuruluş tarihi net olarak bilinmemekle beraber, XII. yüzyılın sonlarına kadar Ruslar, sırasıyla Avar, Hazar, Peçenek ve Kuman Türklerinin hâkimiyetleri altında yaşamış ve bu devletlerden çok şey öğrenerek teşkilatlarını geliştirmişlerdir. 240 yıl süren Altın-Ordu hâkimiyeti altında, bırakın kültürel faaliyetlerini kaybetmeyi, aksine dinlerini, dillerini, topraklarını ve nüfuslarını muhafaza etmişler hatta bunları güçlendirmişlerdir.

Rusya coğrafyasında “*Knezlikler (Prenslıklar)*” halinde yönetilen Rusların başlıca Knezlikleri şunlardır: Kiev, Çernikov, Galiç, Polotsk, Turav-Pinsk, Rıstiv-Suzdal, Ryazan, Novgorod ve Vladimir-Volynks. Kiev Knezi'nin soyundan gelme olan bu knezler¹ içinde Moskova Knezliği, bulunduğu konum itibarıyla çabuk gelişmiş ve diğer knezlikleri kendisine katarak büyümüştür. Büyük bir hızla topraklarını genişleten Ruslar, bu büyüme neticesinde bir imparatorluk oluşturmuş ve dünya siyasetinde yerini almıştır.

Bir kara ülkesi olan Rusya, kutupların, buz denizlerinin ve büyük devletlerin hudutları arasına sıkışmış olduğundan dolayı istediği büyümeyi gerçekleştiremiyor ve hedeflerine ulaşamıyordu. Doğusunda yer alan büyük ve kalabalık Çin, Ruslar için aşılamayacak bir güç idi. Bu sebeple bu toprakları alarak okyanusa ulaşmak bir hayalden farksızdı. Karadeniz'i bir göl haline getirmiş olan dönemin süper gücü olan Osmanlı Devleti ise, en güçlü dönemlerini yaşıyor ve güçlü ordusuyla Rusya'nın yayılışına bir set çekiyordu. Rusya, Karadeniz'e ulaşmak ardından da boğazları almak istiyordu ki, ancak bu sayede karada ve denizde istediği gibi hareket edebilirdi. Dünyanın en büyük ve en geniş devleti olmayı hedefleyen Rusya, sıcak denizlere ulaşmalıydı ki, dünyanın süper gücü ve en zengin devleti olabilirdi.

* İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, cengiz_poyraz@yahoo.com

** İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Tarih Bölümü, fatih_oztop@yahoo.com

¹ Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi*, MEB Yayınevi, İstanbul 1998, s. 11.

Diğer taraftan coğrafi keşiflerin gerçekleşmesiyle Hindistan'a kadar büyük bir imparatorluk kurmuş olan İngiltere, büyük bir güce ulaşmış ve zenginleşmişti. Böylece dünya siyasetinde önemli bir yer işgal etmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin zayıflama belirtileri göstermeye başlamasıyla birlikte, Rusya'nın güneye inme politikalarında hem Anadolu'yu kullanmak isteme çabaları hızlanmış hem de Osmanlı Devleti ile soy bağı bulunan Orta Aya Hanlıklarındaki hakimiyetini daha rahat tesis edebilmiştir ki, bu bölge, Rusya'nın güneye inme ve Hindistan'ın zenginliklerini elde etme yolundaki ikinci hedef bölgesi olmuştur. Orta Asya hanlıkları arasında bir birliğin bulunmaması, merkezi otoriteden yoksunluk ve kendi iç çekişmeleri Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır.

Ural Dağları'nda başlayan madencilik, Ruslar için mali bir kaynak oluşturacak potansiyele sahip olması da, Rusların Türkistan içlerine kadar sokulmasını sağlamıştır².

1487 yılında Kazan Hanlığı; 1554 yılında Astrahan Hanlığı; 1681 yılında Kasım Hanlığı; 1555-1557 yılları arasında Nogay Hanlığı; 1658 yılında Sibir Hanlığı; 1783 yılları arasındaki kanlı çatışmaların ve katliamların ardından Kırım Hanlığı³; 1828 yılında (Türkmençay Antlaşması'yla) Kafkaslar; 1876 yılında Buhara Hanlığı; 1873 yılında Hive Hanlığı; 1876 yılında da Hokand Hanlığı Rusların hakimiyeti altına girmişlerdir.

Ruslar yaptıkları işgalleri dünyaya haklı göstermek için çeşitli tezler ortaya atmışlardır. Bunlardan birincisi; Türklerin çoğunlukla göçebe olması nedeniyle gösterdikleri aşırı hareketliliğin yaratmış olduğu düzenlik; medeni ve yerleşik toplumların sınırına ulaşınca kadar yayılma fikri. Orta Asya Türk hanlıklarının oldukça iyi, gelişmiş bir yerleşik hayatı ve tarihi göz önüne alındığında, bu coğrafyaya gelince durmaları gereken Ruslar, tabii ki sıcak denizlere inme politikaları nedeniyle durmayarak, Taşkent, Semerkant, Aral Gölü çevresi ve Hokand Hanlığı gibi önemli medeniyet merkezlerini stratejik konumlarıyla işgal etmişlerdir.

Çalışmamızda görüleceği üzere, bu politikaların tek amacı, sıcak denizlere inmek, Hindistan'ı ele geçirebilmek ve bu esnada cephe gerisi diye tanımlanabilecek olan Türk topraklarında herhangi bir isyana sebebiyet vermeyerek hâkimiyetini güçlü kılmaktır.

Rusların Sömürgecilik ve Asimilasyon Politikaları

Rusların, Türk devletlerindeki faaliyetlerinin özünü tek bir cümleyle açıklamak istersek, yerlilerin üst tabakasını, yönetici zümreyi ve ruhani sınıfı yok etmek, Müslümanlığı ortadan kaldırarak Ortodoksluğu hâkim kılmak diyebiliriz⁴.

Çarlık hükümeti, izlemiş olduğu politikaların gereği olarak milletleri, "*hâkim ve yabancı halklar*" olarak ikiye ayırmıştı. Hâkim millet olarak başta Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar geliyordu. Bu üç unsur arasındaki dil ve kültür farklılıklarına bakılmaksızın Rus kabul ediliyordu. Yabancı olarak nitelendirilen milletlerden Eston, Leton, Litvan, Gürcü ve Ermeniler ise, diğerlerinden üstün tutulmaktadır⁵. Diğerleri ise, kanunen salahiysiz olarak kabul edilmekte ve yönetilmeye muhtaç halklara olarak görülmektedir. Burada da devreye dini faktörler girmekte, Ortodoks ve diğer mezheplere mensup Hıristiyanlar, Müslüman ve Şamanistlerden üstün tutularak, ona göre muamelelere tabi tutulmaktadır.

Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesiyle Rus işgaline açılan Orta Asya ve Kafkasya, fiili işgalin yanı sıra kültürel, dini, sosyolojik ve psikolojik işgale de maruz kalmıştır. Bu süreç içinde, buradaki Türk unsurlara, Türk ve Müslümanlıkları unutturularak, Rusluk ve Ortodoksluk bilinci aşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, kavimler arasındaki birlik bozularak fesatlık tohumları ekilmiş ve iç mücadeleler çıkartılıp Rus egemenliği kurulmuştur. Şimdi bir kısım örneklerle Rusların izlediği sömürge ve asimilasyon politikalarına bir göz atalım:

² Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 561.

³ 1783 yılında Osmanlı yanlıların çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için Ruslar yaklaşık 30.000 kişiyi katletmiştir. Müstecep Ülküsal; "Kırım Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 1144.

⁴ Necip Hablmitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 22.

⁵ Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları", *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.389.

Katliam, Göçler ve İdari Taksimat

Ruslar, işgal ettikleri topraklara, gerek Rus ve gerekse de Rus-Kazaklarını göç ettirerek, bölgede bir çoğunluk oluşturmak istemektedirler. Bunu gerçekleştirmek için bölgede kendilerine karşı koyabilecek olan güçleri ortadan kaldırır ve o bölgedeki unsurları çeşitli yerlere sürerlerdi. Amaçlarına ulaşmak için de Ruslar, hiçbir katliamdan çekinmemekte ve öldürülenlerin yerine kendi yandaşlarını yerleştirmekteydiler. Bundan başka, yerli halkın daha önce oluşturdukları idari sistemleri de değiştiren Ruslar, işgal ettikleri yerlerde kendi sistemlerini oluşturmaktaydılar. Önce işgal edilen yerlere küçük kaleler inşa eden Ruslar, bölgeyi savunmaya elverişli bir hale getirdikten sonra şehirlerin bulunduğu sahada “*uzeyd*” ad verilen bir idari yapılanma oluşturarak başlarına da “*voyvoda*” adı verilen yöneticiler atamaktaydılar⁶. Bu oluşum içinde Türklere, kendi geçmişlerini unutturarak Ruslaşmalarını sağlayacak bilgiler empoze etmekteydiler. Rusların tüm bu katliamları ve asimilasyon politikaları, hep Büyük Rus İmparatorluğu’nu dünyaya hâkim kılabilmek adına idi. Bundan başka, Slavları tek bir devletin kontrolü altında birleştirmeyi öngören Panislavizm’de Rusların gerçekleştirmek istedikleri bir düşüncedir.

Çarlık Rusyası’nda ilk nüfus sayımı 1897’de, daha sonra da XIX. yüzyılın sonunda, işgal ettiği ülkeler de dahil olmak üzere tüm imparatorluk toprakları içinde genel bir nüfus sayımı yapmıştır. Bu nüfus sayımında Türkler, sayımın kendilerini Hıristiyan yapmaya yönelik bir amaç olarak kullanılacağı ve okullarının kapatılacağı endişesiyle, karşı çıkmışlar ve sayılmak istememişlerdir. Bu sayımda, “*anadil*” sorusuna verilen yanıtta göre, milliyetler belirlenmiştir. Bu sebeple, Türkler sayımı boykot etmeleri ve sayımda “*ana dil*” sorusuna bir kısım endişelerle “*Rusça*” olarak yanıt verilmesi, Türklerin sayısını olduğundan çok daha az görülmesine neden olmuş olabilir⁷.

Ruslara, Orta Asya’nın kapısını açan Kazan’ın işgali sırasında herkes çoluk-çocuk herkes katledilmiştir⁸. Bu katliam öyle büyük boyutlardaydı ki Kazan’ın etrafındaki 30 km’lik bir alanda bir tane dahi Müslüman köyü bırakılmamıştır. Benzeri durumlar, Kırım’da da meydana gelmiştir ve yaklaşık 30.000 kişi katledilmiştir⁹.

Ruslar her işgal ettikleri topraklara yeni göçmenler götürüyorlardı. Mesela, Azerbaycan’ın işgalinden sonra da, Revan ve çevresine Anadolu’dan ve Güney Azerbaycan’dan Ermeniler yerleştirilmiş, buradaki Türk nüfus azınlık konumuna getirilmeye çalışılmıştır.

Bu bölgedeki iktisadi ve kültürel faaliyetler, Ruslar ve bu göçmenler tarafından sekteye uğratarak gelişmelerin önüne geçilmiştir. Azerbaycan’ın zengin toprakları ve petrol alanları ise Rus yandaşı sermayedarların eline verilerek¹⁰ ülke baştan başa Rus idare sistemine göre tanzim edilmiştir.

Kuban’ın ele geçirilişinden sonra da, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Çerkezler üzerine harekete geçildi. Pasifleştirme hareketini gerçekleştirmek yaklaşık iki yıl sürdü ve en azından 400000 Çerkez, yurtlarını terk ederek, Osmanlı Devletine sığındılar. Yolda bu göç kafilesine katılan başka insanlar oluyordu ve 19.yüzyılda göçenlerin sayısı 600.000’e ulaşmıştı. O dönem Osmanlı toprağı olan, İsrail, Ürdün ve diğer ülkeler de hala bu Çerkezlerin torunları oturmaktadır ve belki de şu anda Türkiye’de yaklaşık 3.5 milyon göçmenin torunu bulunmaktadır¹¹.

Ellerinden toprakları alınan insanlar ağır vergilerle başa çıkamadıkları için göç yolunu tercih ediyorlardı. Bu Rusya’nın işine de geliyordu. Bu göçlere engel olmak için hiç bir çaba sarf etmeyen Rusya, geride kalanları da kendi zihniyetine dahil etmeye çalışıyor, gidenlerin yerlerine de kendi halkından olan Slavları yerleştiriyorlardı.

⁶ Sertçelik, *a.g.m.*, s. 387.

⁷ F. Sayfı, *Tatari Do Fevral’skoy Revolyutsi*, Kazan 1930, s. 5’den Naklen, Sertçelik, *a.g.m.*, s. 385-386, 387.

⁸ TEMİR, Ahmet, “Kazan Hanlığı (1437-1552), *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 45, Ankara 1976, s. 935.

⁹ Ülküsal, “Kırım Türkleri”, s. 1144.

¹⁰ OKÇU, Yahya, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Yeni Matbaa, Ankara 1949, s. 169.

¹¹ Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, (Çev. Akın Kösetorunu), ODTÜ Basımevi, Ankara 1985, s. 28; Ufuk TAVKUL, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür, Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1993, s. 40-41.

Göç etmek istemeyen Türkler, bundan böyle Rusya'nın yeni idare sistemiyle yönetilmek zorunda kalıyorlardı.

Köylere dahi sokularak kendi sistemlerini yerleştiren Ruslar, Karaçay'da şöyle bir uygulamaya gitmişlerdir. Önceden köylerde bulunan "camagat" meclislerinin yerini "pristav" denen yeni bir meclis almıştır. Camagatların reisleri olan "aksakal"lar ise yerlerini "starşina"lara bırakıyordu. Bu görevliler, vergi toplamadan, toprak dağıtımına, suçlardan, örfi uygulamalara kadar her türlü duruma bakıyor ve müdahale ediyordu¹².

Kazakistan'da, toprağını işlemediği için ellerinden toprakları alınan insanlar mecburen göç etmek zorunda kaldılar çünkü ellerinden alınan topraklar, Rus-Kazakları denilen çetecilerin ve çapulcuların eline verilerek bölgeye yaklaşık 3 milyon Rus-Kazak'ı¹³ yerleştirildi. Bu durum, Kazakların tepkisine neden oldu fakat yapabilecekleri pek bir şey de yoktu. St.Petersburg yönetimi Kazaklara vatandaş statüsü vermiyordu. Ayrıca silah sahibi olmalarını engellemek amacıyla da askerlikten de muaf tutuyorlardı¹⁴.

Halka yönelik bu politikardan dolayı devletçiliğin yitirilmesi halk kültürünü olumsuz etkilemiş; feodal sınıf iktidar, idare, ekonomi ve siyaset dizginlerini elinde bulundurduğundan kültürel değerlerin kullanıcısı bu sınıf olmuş, baskı altında kalan Türkler ise, kültürlerinin değişiminden çok, nasıl hayatta kalabilecekleri problemine yönelmişlerdir. Böylece Çarlık Rusyası döneminde kültürel bir gerileme başlamıştır. Ayrıca, kent tabakasını kaybeden halk, köy kültürüne dönmek zorunda bırakılmış ve bu yaşamın içeriği zayıflatılarak tek taraflı daha basit bir kültürel hayat ortaya çıkmıştır¹⁵.

Dini Asimilasyon ve Eğitim

Ruslar, Türkleri asimile etmenin birinci şartı olarak din ile mücadeleyi görmüşlerdir. Zira onlar, Türkler arasındaki birlik ve beraberliğin en önemli kaynağının din olduğunu çok iyi anlayıp, ilk mücadelelerini din ile yapmışlardır. Türkistan Genel Valilerinden S.M. Duhovsky, "İslâm nüfuzlu bir güçtür, bu bakımdan onunla uzun zaman dilimi içinde hesaplaşmaya mecburuz" demiştir¹⁶.

Böl ve yönet gibi bir yöntem izleyen Ruslar, Kafkasya'nın tümünü işgal ettikten sonra da eski yönetime dair ne varsa lağvetmiş, mezhepler veya görüşler arasındaki ayrılıkları destekleyerek ikilik çıkartmış, Müslümanları her türlü haktan uzak tutmuştur¹⁷.

Türlere yönelik Hıristiyanlaştırmanın ilk adımı 1555 yılında Kazan'da atıldı. Kazan Başpiskoposu Gürii, şeklen Hıristiyanlığa geçenler için ağır cezai yaptırımlar koydurdu. Müslümanlar tecrit edilip, baskı altında tutuldu. Müslümanlardan kız alıp vermek, çocuklarını eğitmek ve kreşlerin bu çocuklara bakması yasaklandı. Din değiştirmeyenlere yönelik çeşitli yaptırımlar uygulandı. Mesela, Kazakistan'da, Cami inşası yasaklanırken, vakıf arazilerine el konuldu. Müslümanların dini yaşamlarına kısıtlamalar getirilirken, yaylak ve kışlıklarına gidiş geliş serbestiyeti kaldırıldı. Sözlük ve nişanlanmak için devlete vergi ödeyen Müslümanların, kimlerle dahi evlilik yapacağına müdahale ediliyordu. Öyle ki, Başkurtlar ve Tatarlar arasında evlilik yapmak yasaklanarak, gizli evlenenlerin şiddetle cezalandırılacağı belirtiliyordu.¹⁸ Çıkarılan bir kanunla topraklarını işlemeyen halkın topraklarına el konulacaktı. Çoğunluğu hayvancılıkla geçinen Türkler için toprak işlemek diye bir şey söz konusu değildi. Bu sebeple toprakları ellerinden alındı¹⁹. Alınan bu topraklar ise, sonradan Hıristiyan olan Türkler veya Ruslara veriliyordu. Çar I.Petro döne-

¹² Tavkul, a.g.e., s. 102-103.

¹³ Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2003; a.g.e., s. 77.

¹⁴ a.g.e., s. 74.

¹⁵ İskender Gilyazov, "XI-XVIII.Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nda İdil-Ural Tatarları", *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 412-413.

¹⁶ Seyfettin Erşahin, *SSCB Dönemi Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1966, s. 41-42'den Naklen, Erdem, *Kırgız Türkleri*, s. 11.

¹⁷ *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1995, s. 9.

¹⁸ Sertçelik, a.g.m., s. 389.

¹⁹ Gömeç, a.g.e., s. 77.

minde 1713 ve 1715 yıllarında çıkartılan iki fermanla “*Hristiyan toprak kölelerine sahip olup kendileri vaftiz olmamış Tatar toprak sahiplerinin 6 ay içinde vaftiz olmaları*” emredilmiştir²⁰. Bütün bunlara rağmen 1763 yılı itibariyle Kazan Vilayeti sınırları içinde yaşamakta olan 110.264 Müslüman’dan ancak 13.615’i din değiştirmiştir²¹.

Ortodoks kilisesi Hristiyan olan Türklerin sayısını yeterli bulmuyordu. Bu sebeple, din değiştiren Türklerle -ki bunlara “*kıreşin*” denilmekteydi- un ve ekmek dağıtmış, bu kişilere uygulanan “*yasak*”ların kaldırılmasını çara önermiştir²². Hacca gitmek işini de zorlaştıran Çarlık yönetimi, hac işlemi için verilecek pasaportları mümkün olduğunca geciktiriyordu²³.

Her bölgenin lisanına göre çevrilen incil, halka dağıtılıyordu.²⁴ Bunun yanında camiler tahrip ediliyordu. Tüm Müslüman bölgelerinde imha edilen camiler için yeniden yapım izni yıllar sonra çıkacaktı. Hapishanelerdeki katiller ve suçlular için çıkarılan bir kanun ile Hristiyan olmak kaydıyla suçlarının bağışlanacağı duyuruldu. Şamanist bir inanca sahip olan Sibir Türkleri, papazlar ve polislerin kontrolünde vaftiz ediliyordu²⁵. Din değiştiren Türkler askerlikten muaf tutulurken, Müslüman olarak kalanlar ise askere alınarak savaş bölgelerine gönderiliyor ve böylece Müslüman nüfusun artması engelleniyordu²⁶. Ne var ki, topraklarını ve imtiyazlarını kaybetmek istemeyen geniş toprak sahipleri, Hristiyanlığı kendi istekleriyle kabul ettiler ve zamanla Ruslaştılar²⁷. Bu yeni Hristiyanların, dinlerine yeniden dönmelerini engellemek içinde birtakım tedbirler alan Çarlık, bu insanların kiliselere düzenli olarak gitmesini emretti ve düzenli olarak kiliseye gidenlere, çeşitli hediyeler ve para verdi. Böylece, kiliseye gitmeyenler içinde, bir çeşit teşvik uygulaması başlatılmış oldu. Ayrıca, İslamiyete geri dönenlerde çeşitli meydanlarda ibret-i alem olması için yakılarak²⁸, diğer insanlara göz dağı verildi. Bu olaylar karşısında Müslümanların isyan etmelerini önlemek için de bazı tedbirler alan Rusya, Müslümanların, metal eritme işleriyle uğraşmalarını, silah bulundurmalarını ve demircilik yapmalarını yasaklamıştır. Bu işlerle uğraşan kişilere ise ölüm cezası verileceği duyurulmuştur²⁹.

Ufa şehrinde bir müftülük kuran Ruslar, Müslümanları sürekli kontrol altında tutmayı hedefliyorlardı. Ayrıca, II. Katerina döneminde, Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi kurulmuş, bu meclise, içişleri bakanlığı tarafından atanan görevliler getirilmiştir³⁰. Bu ruhani meclis, Müslümanların, aile-evlilik ve mülkiyet hakları ile ilgili davaların görülmesi; dini alanda, idari (mahkemeler için imamların atanması) ve denetleme (imamın kararlarının iptal edilmesi veya nihai kararın açıklanması) işlevlerine sahip en yüksek yetkili merci idi.

Ayrıca, yönetim ile Müslümanlar arasında bir yer işgal eden bu meclis, Müslümanların askerlik hizmetleri ve ordudaki dini ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili meselelerle de ilgilenmekteydi. Yani, Rus ordusundaki Müslümanların Ruslar için savaşmalarını isteyen ve şevklendiren bir

²⁰ 1713'tek Kararname'de şunlar yazılıdır: “*Büyük Çar Kazan ve Azak Eyaletlerinde mal ve mülklere, Hristiyan çalışanlara sahip olan Müslüman kâfirlere altı ay içinde vaftiz olmayı kabul etmelerini emreder. Vaftiz edilerek daha önce sahip oldukları mal ve mülklere yeniden sahip olabileceklerdir, ancak, altı ay içinde vaftiz edilmeyi kabul etmediklerinde üzerindeki çalışanlarıyla birlikte mal ve mülklerine Büyük Çar tarafından el konulacaktır.*” Ravil Bukharev, “Kazan Haniği'nin Düşmesinden Sonra Kazan Tatarları”, (Çev. Işık Kuşçu), *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 404; Gilyazov, *a.g.m.*, s. 410.

²¹ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 23-24.

²² Sertçelik, *a.g.m.*, s. 389.

²³ Bu yıllarda süt veren bir inek 30 Ruble idi. KÖSE, Osman, “Kırım'ın Ruslara Tarafından İşgal ve İlhakı”, *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002; Köse, *a.g.m.*, s. 474.

²⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s. 250.

²⁵ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶ Sertçelik, *gös.yer.*; Ravil Bukharev, *a.g.m.*, s. 400-407.

²⁷ Rusya'nın siyasi hayatında önemli roller oynayan Uvarov, Saburov, Apraksin, Rastopçin, Glinsky, Golovin, Lopuhin, Matyuşkin, Yusupov, Kuragin, Narişkin, Bibikov, Çirikov, Sasanov, Meşçerskiy vs., Edebi karakterlerden, Dostoyevski, Turgenyev, Derjavin, Yazikov, Deniz Davidov vs. Ruslaşan Türklerdendir. Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸ Serçelik, *a.g.m.*, s. 389.

²⁹ I.A. Gilyazov, “Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya 2-oy pol. XVI-XVIII vv.” *Materiali po İstorii Tatarskogo Naroda*, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan 1955, s. 246'dan Naklen, Sertçelik, *a.g.m.*, s. 387.

³⁰ Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, “Rusya'da Türklük ve İslâmiyet”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 1285-1286; Yakup Deliömeroğlu, *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara 1997, s. 5.

merci konumundaydı. Meclis, verdiği fetvalarla, askerlere onur ve vatanseverlik duygusunun aşılmasını ve savaş isteklerinin artırılmasını sağlıyordu³¹.

Kendi eğitim sistemini yerleştirmeye çalışan Ruslar, yerel halkın gelenek ve göreneklerini, yaşayışlarını, inançlarını hiçe sayıp, halkı eski adetlerinden ve inançlarından uzak tutmaya çalışmıştır. Örneğin Kırım, Rus işgaline uğrar uğramaz, buradaki camiler yıkılmıştır. Kefedeki büyük cami ise bir kiliseye dönüştürülmüştür. Bundan başka, bütün Türk mezarları tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır³².

1707 yılında Kazan Başpiskoposu tarafından açılan okul, Tatarlardan oluşan Hıristiyan misyonerler yetiştirmeyi hedefliyordu, ancak bu okula o sene sadece 32 öğrenci zorla kayıt ettirilebildi. Bir sene eğitim gören okul, ertesi kapandı ancak Başpiskopos Tihon vazgeçemeyerek 1723'te yeni bir rahip okulu açtı. 1728'de ilk defa bir Tatar papaz bu okulda öğretim vermeye başladı. Başpiskopos da halka yönelik çeşitli seminerler düzenledi ve II. Katerina 1742 yılında "*Yeni Din Değiştirenler Dairesi*"ni kurdurdu. Bu kurum, çeşitli baskı ve zorlama faktörleriyle yeni Hıristiyanlar yetiştirdi³³.

Kazan'da teşkil edilen İlahiyat fakültesi'nde kurulan misyonerlik dairesi, bölgedeki öğrencilere, 4 yıl süren özel bir misyonerlik eğitimi vermekteydi. Bu eğitim görünüşte, İslamiyet'in kaynakları, Hz. Muhammed'in hayatı, örf ve adetleri ve Müslümanlarla pedagojik yönden nasıl ilişkiler kurulacağı vs. öğretilmekteydi³⁴. Çarlık Rusya'sında Nikolay İvanoviç İlminsky³⁵, yeni bir teori ortaya atarak, misyonerlik çalışmalarının zorlama yoluyla vaftiz edilmeleri ve Rusça ile değil, her boyun kendi şivesiyle özel inciller basılmasını ve hassas din eğitimi verilerek yapılmasını söyledi³⁶. Zira, onun amacı, Hıristiyanlar arasında yayılmaya başlayan Müslümanlığın engellenmesiydi. Çünkü, II.Katerina döneminde Müslümanlara kısıtlı da olsa tanınan bazı haklar, onların örgütlenmelerinde önemli olmuş. Bazı Hıristiyan tebaa kiliselere gelmezken, bazıları da İslamiyeti din olarak kabul etmişlerdir³⁷. İlminsky'ye göre, "*Rusça öğrenimi görmemiş bir fanatik, Rusça bilen uygar bir Tatar'dan daha iyidir. Ancak, daha kötüsü asilzade, en kötüsü ise, üniversite eğitimi almış kişidir.*"³⁸ Aslında İlminsky'nin bu fikirleri, bir yerde Rusya'nın da işine gelmekteydi. Bundan önce, Rus eğitim sistemini yerleştirmeye çalışan Çarlık hükümeti, buradaki Türklerin bir birlik olmalarını engellemek amacıyla dillerine de müdahale ediyordu. Rusçayı zorunlu tutarken, mevcut dillerinde de değişiklik yapıyordu. Mesela Kıpçak Türkçesini muhafaza etmeyi başarmış Nogaylar için yeni bir alfabe tesis etmiştir. Kazak ve Karakalpak şivelerini de bünyesinde barındıran bu dil için oluşturulan alfabe 1938 yılına kadar mecburi tutulmuş, ardından SSCB yönetimi, Kril alfabesinin kullanımı dayatmıştır³⁹. Kril alfabesi, Türklerin dil ve şivelerine göre düzenlenip öğretiliyordu. Her Türk kavmi, ayrı şiveyi konuşup aynı alfabelerle yazıyordu. Böylece, birinin yazdığını diğer anlayamayabiliyordu. Yani Türkler arasında oluşabilecek birliği önleme açısından da halkların kendi dil ve şivelerinde inciller basılması, Rusların politikalarına uygunluk arz ediyordu. Gerçi, İvan Posoşkov adlı bir misyonerin önerileri de Ruslar tarafından uygulanmaya konulmuştur ki, bu misyoner, çocukların ailelerinden ayrılarak zengin Rus ailelerinin yanına hizmetli olarak verilmesini söylemekteydi. Ona göre böylece bu çocuklar, hem kendi dillerini unutacak hem de Rusça'dan başka bir dil bilmeyeceklerdi ve hizmet ettikleri ailelerin ya-

³¹ Danil D. Azamatov, "Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi ve Çarlık Ordusunda Türkler", (Çev. Barış Öngel), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 441.

³² Okçu, *a.g.e.*, s. 171.

³³ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 25; Ahmet Temir, "İdil-Ural ve Yöresi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 1255.

³⁴ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

³⁵ Bkz. Agnés Nilüfer Kefeli, "Nikolay İl'minskiy: Orta Volga Müslüman Halkları ve Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti", *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 451-459.

³⁶ *a.g.e.*, s. 27; Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri, Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, *Kırgız Türkleri*, s. 10.

³⁷ Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 415-416.

³⁸ Sertçelik, *a.g.m.*, s. 392.

³⁹ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 1121; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992, s. 32.

nında gerçek bir Hıristiyan olarak yaşayacaklardı⁴⁰. Buna benzer uygulamaların yanında Ruslar, zengin ve nüfuzlu ailelerin gücünü kırmak için, onlardan da -kendi deyimleriyle “*emanet*” dedikleri rehineler alıyor, bu rehineleri de çeşitli şehir ve kalelerde hapsediyorlardı ki, bu zadegan aileler kendisine sadık kalabilsin⁴¹. Slavlaştırma politikası gereği olarak çeşitli okullar açan Rusya, Rusça’yı zorunlu tutmuştur.

Bu üst tabakaya mensup bir aileden gelen Karaçaylı Aslanbek Abay, Rus okullarında eğitim görmüş ve sonra topraklarına geri dönmüştür. Bundan sonra kızını Tiflis’e gönderen Aslanbek, cahilliğin önüne geçmek amacıyla bölge insanını okumaya ve eğitime teşvik etmiştir. Tabii bu teşvik ve sonunda verilen eğitim, Kril alfabesi ile birlikte olmuştur. Safaraliy Orusbiy ise, ilk defa Rus harfleri ile bir Karaçay-Malkar dilinde gramer hazırlama teşebbüsüne girişmiştir⁴².

Görüldüğü üzere, bölgedeki Türkler dahi, uygulanan politikaların etkisinde kalarak Ruslaşmışlar, belki de iyi niyetli davranarak halklarını eğitmeye çalışmışlardır. Ancak, farkında olmadan kendisine bağlı insanların Ruslaşmalarını sağlamışlardır. Benzeri bir örneği, bir Avar Türkü olan Yüzbaşı Ali Han göstermektedir. Ali Han’a göre, tüm belalardan kurtulmanın yolu Rus hâkimiyetine girmekten geçiyordu⁴³. Zaten iyi bir eğitim alabilmek için ya bir Rus olunacaktı ya da bir zadegân aileden gelmek gerekiyordu. Okuma yazma bilmemek Kazan ahalisi içinde ayıp sayılırken, buradaki insanlar Rus eğitimi almamak için okullara gitmek istememiştir. Ayrıca üniversite okumak için de sosyal statüye bakıldığından bir Müslümanın okuması imkânsız gibiydi. Herhangi bir burstan veya sosyal bir haktan yararlanamayan Türkler, bu öğretim kurumlarına giremedikleri gibi, devlet işlerinde de çalışmıyorlardı.

Türlere okuma hakkının, XIX.yüzyılın son çeyreğinde verildiğini söyleyebiliriz. Bu da orta okula girebilme hakkı idi. Ancak bunun için de Müslüman Türkler, çeşitli hazırlık kurslarından geçmek zorundaydılar. Buna rağmen, yüksek okullara girebilmek hala pek mümkün görünmüyordu. Her şeye rağmen, orta okul ve yüksek okulları bitirmiş olan Müslümanlar, kendi aralarında dahi olsa Müslümanlar dışındaki gruplara ders verebilme hakkına sahip değillerdi⁴⁴.

Türk asilzadeler vasıtasıyla Karaçay’daki ilk okul 1878 yılında Uçkulan’da açıldı. 1879 yılında Ogarı Teberdi’de dört yıllık eğitim veren bir okul açılmıştır. Bu okulda eğitim Rusça idi ve kızlar burada değil, medresede eğitim görebiliyordu. Bu okullarda önceleri sadece Rus öğretmenler ders verirken, daha sonra İlyas Bayramuk, Aslanmırza Botaş, İsmail Akbay gibi Karaçaylı öğretmenler de yetişmeye başladı⁴⁵.

Çuvaşistan’da 1743 yılından sonra artan misyonerlik faaliyetleri neticesinde halkın ellerinden toprakları alındı ve Ruslara, Hıristiyanlığı kabul edenlerle kiliselere teslim edildi. Bu politikalar gereği Çuvaşistan’da Hıristiyanlığa geçenlerin sayısı arttı. Çuvaşistan’da dil ve din aynı paralelde ilerleyerek Kril alfabesi empoze edildi ve sonuçta bugüne kadar gelindi ki, bugün Çuvaşistan’ın resmi dini Hıristiyanlıktır⁴⁶.

Yapılan bu sosyal ve ekonomik baskılar, tüm Türk boyları üzerinde etkisini göstermeye başlamış, XX.yüzyılın ilk on yılı içerisinde boy ve aile anlayışları yavaş yavaş değişme göstermiştir. Yeni iş fırsatları bulabilmek için yaşadıkları yerlerin dışına sıklıkla çıkmaya başlayan Türkler geniş aile yaşantısından uzaklaşmıştır.

Değişen meslek ve yaşantılarıyla yeni bir hayata adapte olmak zorunda kalan Türkler, mensup oldukları kültürel özellikleri terk ederek, yeni bir kültürün içine karışıyorlardı. Elit kesim ise -özellikle yerel yönetimlerde çalışanlar- geleneksel kırsal hayatlarını terk ederek şehir hayatının

⁴⁰ Gilyazov, *a.g.m.*, s. 411.

⁴¹ Sertçelik, *a.g.m.*, s. 388.

⁴² Tavkul, *a.g.e.*, s. 105-106.

⁴³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁴ Sertçelik, *a.g.m.*, s. 392-393.

⁴⁵ Tavkul, *a.g.e.*, s. 106; Ahmet Temir, “Dış Türklerde Dil ve Yazı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 1393.

⁴⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s. 250-251.

içlerine karışıyor, çalışma alan ve becerilerini değiştirerek yeni alışkanlıklar kazanıyorlardı⁴⁷. Ekonomik gelişmelere paralel olarak sosyal yaşamda da değişimler kaçınılmaz olarak yaşanmak zorunda idi. Ancak bu değişim Rus dili ve kültürünün baskısı altında gerçekleşmekteydi.

Türklerin yaşadığı bölgelerde çıkan gazeteler ise, tamamen Rusça idi ve Rus nüfusuna hitap etmekteydi. Mesela Taşkent'te ilk özel basım evi 1905'ten sonra bir gazete basmaya başlamıştır. Bu gazeteler, yerel haberleri vermekte ve sadece aydınlara hitap edebilmekteydi. Kazan ve Ufa kentlerinde basılan gazeteler ise, Çağatay lehçesindeydi. Ancak 1907'den sonra yerel basımevi ve gazetelerin sayısı artmış böylece halk arasında dış dünyaya karşı bir merak ve uyanış gerçekleşebilmiştir. Kırgızların meşhur destanı olan Manas Destanı'nın kaydedilme sürecinde bu yıllarda başlamıştır⁴⁸. Ancak, Rusya'nın uyguladığı sıkı sansürler gazetelerde takibata alınmış, her türlü dini veya milli içerikli yayınlar yasaklanmıştır⁴⁹.

Sonuç

Altın-Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra bağımsızlığı kazanan Rus knezlikleri, kendi içinde bir birlik kurduktan sonra, Türklerin kendi iç mücadelelerinden faydalanarak güçlenmeye başlamıştır. Moskova Knezliği'nin idaresi altında toplanan Ruslar, Kazan Hanlığı'nı işgal ettikten sonra, önündeki en büyük engeli aşmış oldu ve sınırlarını genişletme fırsatını yakaladı.

Gittikçe büyüyerek bir imparatorluk haline gelen Rusya'da Çar Deli Petro'dan itibaren günümüze kadar hiç değişmeyen bir yayılma ve hâkimiyet altına alma politikası uygulanmaya başlandı. Bu politikaya göre Rusya, batıda Polonya sahillerini alarak Kuzey Denizi'ne, Güney'de İstanbul ve boğazlara, Güneydoğu ve doğuda, Orta Asya stepleri ile Hindistan'a hâkim olacaktı.

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve merkezi otoritesini kaybetmesiyle beraber, bir Türk gölü olan Karadeniz, yavaş yavaş Rusya'nın hâkimiyeti altına girmeye başladı. Kazan Hanlığı, Rusya'nın önündeki en büyük engeldi ve onun yıkılışıyla beraber meydana gelen siyasal boşluğu iyi değerlendiren Rusya, sahip olduğu sınırlarda dört bir yana hareket ederek, kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinde işgal hareketlerine girişti. Osmanlı Devleti'ne bağlı, Kırım, Kafkasya gibi topraklarda Rusya'nın hedef bölgesindeydi ve bu topraklar da tek tek ele geçirildi.

Çar "Deli" Petro'nun vasiyetinden şaşmayan ve onun sözlerini bir hedef olarak telakki eden Ruslar, Panslavist bir politika ile tüm slavları bir çatı altında toplamaya başladılar. Ancak, hâkim olduğu toprakların çoğunda Slav unsurlar yerine Türk unsurlar çoğunlukta idi. Kendileri açısından sorun teşkil eden bu durumu da, "onları da slavlaştırma" yoluyla aşmaya çalışan Rus Çarlığı, çeşitli kırma ve asimilasyon politikalarına girişti.

Yukarıda örneklerini gösterdiğimiz üzere, Rusların nasıl bir politika izlediğini tekrar tetkik edecek olursak, sırasıyla şöyle bir yol izlediklerini görebiliriz; işgal ettikleri topraklara önce yeni Slav göçmenler getiren Ruslar, daha sonra buradaki halkı kırma, bezdirme, yağmalama gibi hareketlere girişerek, onları soyunu tüketmeye çalışıyor ve topraklarını terk etmeye zorluyordu. Daha sonra, gitmeyenlerin ellerinden topraklarını zorla ve çeşitli gerekçelerle alıp onları yeni gelenlere veriyordu. Bölgeye göçü teşvik etmek amacıyla Slavlara çeşitli haklar, maddi yardım ve askerlikten muaf tutulma gibi konularda kolaylık sağlayarak, göçü cazip bir hale getiriyordu. Slavlar için bu cazibeli haller yaratılırken, Türk unsurlar içinse, hayatı yaşanmaz bir hale getirmek hedefleniyordu ki, bölgeyi terk ederek yerlerine kendi yandaşları gelebilsin.

Türlere vatandaşlık hakkı verilmiyor, topraklarına el konuluyor, camileri ve medreseleri yıkılıyor, ticaret yapma izni verilmiyor, yaylak ve kışlaklara gidiş gelişlerine sınırlamalar ve yasaklar konuluyordu. Rusların Türklere sağladığı tek kolaylık pasaport konusunda oluyordu.

Göç etmeyerek kendi topraklarında yaşam mücadelesi veren Türkler, artık Rusların asimilasyon politikalarına maruz kalıyorlardı. Buna göre, müslüman olarak yaşamak bir suç olarak görü-

⁴⁷ Rafiz ABAZOV, "Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar", (Çev. Özgür Çınarlı - Ahmet Karan), *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 611.

⁴⁸ *A.g.m.*, s. 612.

⁴⁹ Sertçelik, *a.g.m.*, s. 392.

luyor ve hristiyanlığa geçinceye kadar türlü yaptırımlarla karşılaşılıyorlardı. Camiler, medreseler yıkılıyor, din adamları tutuklanıyor, hristiyan olanlara toprakları bağışlanırken, diğerleri topraklarından kovuluyorlardı. Ayrıca, toplanan vergilerin ağırlığı altında ezilen halktan, kiliselerin yapımı, devlet memurlarının maaşlarının ödenmesi için para tahsil ediliyordu.

Rusların Türklere verdikleri eğitim de, kendi sistemlerine göre idi. Rusça ve dini eğitim ağırlıktaydı. İlminsky'nin tespitleri doğrultusunda, Türkleri Arapça'dan ve müslümanlıktan uzak tutacak, geçmişlerini unutmalarını sağlayacak, misyonerler tarafından verilen bir eğitim idi. Rusçayı ağırlıklı olarak öğreten ve resmi dil haline getiren Çarlık, Türklerin aralarında birlik kurmalarını engellemek amacıyla, aralarına tampon bölgeler kurmuş, bundan başka dilleri arasındaki ayrımcılığı kuvvetlendirerek, her şive için ayrı alfabeler oluşturmuştur.

Bu şartlarla karşılaşan Asya Türkleri, büyük eziyetler sonunda göç etmişler, katledilmişler ve asimile olmuşlardır. Ancak, tüm bunlara direnen insanlar da yok değildi. Şeyh Şamil, İmam Gazi Muhammed, İşan Mehmet Ali gibi direnişçiler, yıllarca Ruslarla savaşıp, yaptıkları gerilla savaşları sonunda çeşitli sonuçlar elde etmiş olsalar da, düzenli birliklere karşı girişilen bu tarz saldırı hareketleri, kesin sonuca ulaşmaktan uzak kalmışlardır.

Kaynaklar

ABAZOV, Rafiz (2002), *Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar*, (Çev. Özgür Çınarlı-Ahmet Karan), Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 610-611, Ankara.

AZAMTOV, Danil D. (2002), *Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi ve Çarlık Ordusunda Türkler*, (Çev. Barış Öngel), Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, s. 441-450, Ankara.

BUKHARAEV, Ravil (2002), *Kazan Hanlığı'nın Düşmesinden Sonra Kazan Tatarları*, (Çev. Işık Kuşçu), Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 400-407, Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (1976), *Kafkasya Türkleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

DELİÖMEROĞLU (1997), *Yakup, Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1992), *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDEM, Mustafa (2000), *Kırgız Türkleri*, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, ASAM Yayınları, Ankara.

GİLYAZOV, İskender (2002), *XI.-XVIII. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nda İdil-Ural Tatarları*, Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 408-414, Ankara.

GÖMEÇ, Saadettin (2002), *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Akçağ Yayınevi, Ankara.

HABLEMİTOĞLU, Necip (2005), *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

HENZE, Paul B. (1985), *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, (Çev: Akın Kösetorunu), ODTÜ Basımevi, Ankara.

Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1995.

KANLIDERE, Ahmet (2002), *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları*, Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 415-426, Ankara.

KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KEFELİ, Agnès Nilüfer (2002), *Nikolay İl'minskiy: Orta Volga Müslüman Halkları ve Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti*, Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 451-459, Ankara.

KURAT, Temir (1976), *Rusya'da Türklük ve İslâmiyet*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 1285-1303, Ankara.

OKÇU, Yahya (1949), *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Yeni Matbaa, Ankara.

SARAY, Mehmet (1998), *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınevi, İstanbul.

SARAY, Mehmet (2002), *Rusya'nın Türkistan'da Yayılması*, Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 561-575, Ankara.

SERTÇELİK, Seyit (2002), *Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları*, Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 385-399, Ankara.

TAVKUL, Ufuk (1993), *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

TEMİR, Ahmet (1976), "Kazan Hanlığı (1437-1552)", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:45, s. 933-937, Ankara.

TEMİR, Ahmet (1976), "İdil-Ural ve Yöresi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 1251-1271, Ankara.

TEMİR, Ahmet (1976), "Dış Türklerde Dil ve Yazı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 1391-1399, Ankara.

ÜLKÜSAL, Müstecip (1976), "Kırım Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.1140-1153, Ankara.

VOZGRIN, Valeri (2002), *Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Millî Hareketi*, (Çev. Zeynep Zafer), Türkler, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 471-484, Ankara.

ESKİ TÜRK YAZITLARI VE AZERİ AĞIZLARI

Doç. Dr. Kübra KULIYEVA*

Özet

Eski Türk yazıtlarının en geç VII. yüzyılda mevcut olması hakkında bilgiler vardır. V. Tomsen, V. Radlov, S. Malov anıtların V. yüzyıla ait olduğunu gösterirken, bir kısım bilgiler bu tarihi milattan önceye götürmüşler.

Dilin eskiliğinin halkın, milletin, o coğrafyanın yaşı ile ilgili olduğu bellidir. Fakat bunun kanıtı olan dil verilerinin mevcudluğu da temel şartlardan biridir. Bu verilerin en iyi şekilde ağızlarımızda korunduğuna şüphe yoktur. Ağızlar, eski kelime hazinesinin tespitine, kelimelerin oluşum, gelişim sürecine, yeniden yapılandırılması yoluyla ilk varyantlarının ortaya çıkarılmasına yardımcı olur. Türk dilinin ortaya çıkma ve gelişim sürecinden yüzyıllar geçmesine rağmen, ağızlarımızda sınırsız sayıda eski foneik, morfolojik ve leksik unsurlar muhafaza edilmiştir.

Azerice'nin oluşumunda önemli yeri olan Kıpçak, Oğuz-Selçuk kabilelerinin dil özellikleri, leksik ve morfolojik öğeleri ağızlarda yaygın olarak devam etmektedir. Bütün bu unsurlar bu coğrafyadaki Türk kabilelerinin tarihen var olduğunu, sadece göçebe değil, oturarak hayat yaşadıklarını göstermektedir. Yazılı kaynaklarda görülen kelimeler, dilbilgisel özellikler, sesler, fonetik olaylar edebi dilde korunmadığı halde, ağızlarda muhafaza edilmiştir.

Makalede eski Türk yazıtlarından Tonyukuk, Kül Tigin, Mogilyan, Küli Çur, Moyun Çur'da görülen bazı zamirler klasik Azeri edebi dili ve ağızlarındaki zamirlerle karşılaştırılmış, tarihi kaynaklardaki zamirlerin gelişim süreci izlenilmiştir. Abidelerde geçen men/ben, maña,ne/nen, özüm, kentü, antak, anaru, köp, vs. gibi zamirler fonetik, morfolojik ve semantik açıdan incelenmiş, etimolojik incelemeler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Eski Türk Yazılı Anıtları, Ağızlar, Dil Tarihi, Yazılı Kaynaklar, Zamirler.

Giriş

Eski Türk yazıtlarının tarihi dilbilimcilerce şu ana kadar kesin olarak belirlenmiş olmasa da, elimizde bu abidelerin en geç VII. yüzyılda mevcut olması hakkında bilgiler vardır.

Bilindiği gibi V. Tomsen, V. Radlov, S. Malov eski yazıtların V. yüzyıla ait olduğunu gösterirken, bir kısım bilgiler de Türk dilinin tarihini daha önceki yüzyıllara ve M.Ö.'ye götürmüşler.

Dilin eskiliğinin halkın, milletin ve o coğrafyanın yaşı ile ilgili olduğu bellidir. Fakat bu eskiliğin kanıtı olan dil verilerinin de mevcudluğunun temel şartlardan biri olduğunu unutmamalıyız. Bu verilerin ise en iyi şekilde ağızlarda korunduğuna şüphe yoktur. Ağızlarımızın yaşayan canlı tarih olduğunu söylersek, yanılmış olmayız. Çünkü dilin tarihini öğrenirken yazılı kaynaklarla birlikte ağız derlemeleri de o denli önemlidir. Ağızlar, eski kelime hazinesinin tespitine, kelimelerin oluşum ve gelişim sürecine, onların yeniden yapılandırılması yoluyla eski biçimlerinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olur. Ağızlar, aynı zamanda yazılı kaynaklardan sonra dilin en eski katlarına ulaşmak ve onları tespit etme bakımından önemli kaynak sayılabilir.

Türk dilinin ortaya çıkma ve gelişim sürecinden itibaren yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen, ağızlarımızda sınırsız sayıda eski sesbilgisel, biçim bilimsel ve sözlüksel unsurlar muhafaza edilmiştir. Ağızların edebi dilin kelime hazinesinin zenginleştirilmesinde de önemli rolü vardır.

Azerbaycan tarihinin ve Azeri dilinin oluşumunda önemli yeri olan Kıpçak, Oğuz-Selçuk kabilelerinin dil özellikleri, sözlüksel ve biçim bilimsel öğeleri ağızlarda yaygın olarak devam etmektedir. Bütün bu unsurlar bu coğrafyadaki Türk kavim ve boylarının tarihen var olduğunu ve sadece göçebe hayatı değil, oturarak hayat yaşadıklarını göstermektedir. İşte, ağızlarımız bu eski

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi.

kavimlerin konuşma dillerinin izlerini, belirli özelliklerini belli ölçüde devam ettirmektedir. Yazılı kaynaklarda görülen kelimeler, dilbilgisel özellikler, sesler ve sesbilgisel olaylar edebi dilde korunmadığı halde, günümüz ağızlarda muhafaza edilmiştir.

Makalede eski Türk yazıtlarından Tonyukuk, Kül Tigin, Mogilyan, Küli Çur, Moyun Çur'da görülen bazı zamirler klasik Azeri edebi dili ve ağızlarındaki zamirlerle karşılaştırılmış, tarihi kaynaklardaki zamirlerin tarihi gelişim süreci izlenilmiştir. Abidelerde geçen *men/ben, maña, saña, özüm, kentü, antak, aňaru, köp* vs. gibi zamirler fonetik, morfolojik ve semantik açıdan incelenmiş ve etimolojik incelemeler yapılmaya çalışılmıştır.

Yazılı anıtların dili incelendiğinde farklı zamir çeşitlerine rastlamak mümkündür. Bilindiği gibi, zamirler diğer sözcük türlerinden farklı olarak, kendilerine has herhangi bir biçim bilgisel özellik taşımaz ve A. Şükürlü'nün belirttiği gibi, "*bu özelliği o sözcük türünün tecrid yoluyla adlardan oluşması hakkındaki görüşü bir daha kanıtlar*" (Şükürlü, 1993:106). O, eski anıtların dilini araştırırken A.N. Kononov'un Köktürk yazıtlarındaki zamirler için yaptığı ikili tasnife (zamirler ve zamir gibi kullanılan kelimeler) dayanır. Şükürlü'nün, Tonyukuk abidesinden örnek verdiği zamirler arasında "*nen*" kelimesi de bulunmaktadır. Mesela, "*Neñ yerdeki kağanlığ bodunka büntüğü bar erser, ne bum bar erteçi ermis?*" Şükürlü bu cümleyi Azeri Türkçesi'ne "*Əgər bir yerdə xanı olan xalq (içərisində) kim bacarıqsız olarsa, (o xalqın) başına nə bəla gələr?*" gibi kelime tercümesiyle vermiştir. Fakat metinde "*eğer bir*" değil, "*nen*" kullanıldığı için, cümleyi Azerice'ye "*Hangi yerdeki (ve yahud o yerdeki) hanlık içerisinde çıkan beceriksiz olursa, onun (o halkın) başına ne belalar gelmez?*" şeklinde aktarmak gerekirdi. Görüldüğü gibi, örnekte *nen* "*hangi*" soru zamirinin veya "*o*" işaret zamirinin taşıdığı anlamları ifade etmektedir.

Nitekim dilbiliminde soru zamirleri ile işaret zamirleri arasında kalıtımsal ilişki olduğu yönünde yaygın bir görüş vardır. Hatta bazı bilim adamları, soru zamirleri ile işaret zamirleri arasındaki genel benzerliği belirtmenin yanı sıra, onları birleştiren ortak noktanın belirsizlik zamirleri olduğunu da kaydederler. Mesela, K.Y. Maytinskaya soru zamirleri ile işaret zamirlerinin ayrışmasının çok eski dönemlerde gerçekleştiğini ve bu sebeple, birçok dil gruplarında kök öğelerin genel benzer özelliklerini onaylayan kanıtların kaybolduğunu belirtir (Maytinskaya, 1963:16).

Bazı işaret bildiren hisseciklerin ayrışma izleri (yanı, soru, işare ve belirsizlik anlamları) bir sıra dillerde devam etmektedir. Azeri ağızlarında da bu gibi örneklerle karşılaşılmaktadır. Örnek olarak, "*ha*" kelimesi ağızlarda hem işare, hem de soru zamiri gibi kullanılır: *Ha tərəfdən gəliрсən? (hangi anlamında); Ha ğaldan (təraf) gəliрсən? (hangi anlamında); Ha zamannan belə böyümüsən? (hangi anlamında); Ha qədər (hağarta) çağırdım, eşitmədin. (nə anlamında); Ha vaxt gəlsən göz üstündə yerin var (nə anlamında) v.s.*

Azeri ağızlarında "*ha*" kökünden *ha+vax*, *ha+çan*, *ha+ğal* gibi soru zamirleri türemiştir. Zaman kavramı ifade eden bu zamirin eski yazılı kaynaklarda *ka+çan*, *xa+çan* şekillerine rastlamaktayız. V. Guzev "*Göktürk yazısının kendiliğinden doğma (otokton) menşei varsayımını esassandıran deliller*" adlı makalesinde Köktürk dilinin fonolojisinde 9 ünlü və 17 ünsüz bulunduğunu kaydetmektedir (V. Guzev, 2001:211). Guzev'in gösterdiği ses birimler arasında h ünsüzü bulunmamaktadır. Bazı dilbilimciler "*ha*" sözündeki h sesinin g>k>h yönünde geliştiğini ifade ederek bu ünsüzün Moğol kökenli olduğunu ileri sürer. Fakat Türk lehçelerinden biri olan Çuvaş Türkçesi'nde bu sesin varlığını ve Çuvaşça'nın ana Türkçe'den erken dönemlerde ayrılmış olmasını dikkate alarak, h ünsüzünün bulunduğu kelimelerin Moğol kökenli değil, Türkçe kökenli olduğu ve Moğollar'ın tarihin karanlık dönemlerinde Türk kabileleriyle ortak tarihi paylaştığı gerçeğini kabul edebiliriz. Nitekim, burada "*tarihin ortaya koyamadığı gerçekleri dil ortaya çıkarır*" görüşünü ileri sürmemiz yerinde olur. Bir başka açıdan, bugün kullandığımız *ha* zamirinin Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinde *ne*, *nen* şeklinde geçtiği görülmektedir. Mesela, *Besbalık içreki ne kişi? (B.K, ş.28); Ne kağanka isig, küçig birürmen (KT, ş.9.); Neñ yılışğ bodunka olurmadım (KT, ş.26).*

Dil tarihinin belirli aşamalarında *ha* kelimesinin işaret anlamı ifade etmek için de kullanıldığı görülmektedir. M. İslamov *ha* kelimesinin Azeri ağızlarının, özellikle, Kuzey grubunda işaret anlamı ifade eden bağımsız sözlüksel öğe olarak kullanıldığını belirtir (İslamov, 1996:97).

V.Q. Kondratyev, “*Eski Türkçe'nin Dilbilgisinden Etütler*” kitabında yazıtların araştırılması sırasında Tonyukuk abidesinde *ben*, Bilge Kağan ve Kül Tigin abidelerinde *men* şahıs zamirinin kullanıldığını yazmaktadır (Kondratyev, 1978:22). Yine, aynı zamirin S. Malov'un “*Moğolistan ve Kırgızistan'daki Eski Türk Yazıtları*” eserinde Moyun Çur abidesinde *ben*, Mogilyan abidesinde ise *män* olarak kullanıldığı görülmektedir (Malov, 1959:92,100).

Tarihi metinlerden anlaşıldığı gibi, Azeri Türkçesi'ndeki birinci teklik şahıs zamiri *men*, eski metinlerde hem *m*, hem de *b* ile geçmiştir. Bugün Türkiye Türkçesi'nde *ben* şeklinde kullanılan zamirin diğer Türk lehçelerinde genellikle *män/men* şekli daha yaygındır. Mesela, Azeri, Uygur, Türkmen, Kumuk, Kazak, Kırgız, Özbek, Altay və Kara-kalpak lehçelerinde *m*'li varyant kullanılmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığı gibi, *ben* eski Oğuz Türkçesi'ne ait metinlerde “*Ahmed Harami*”, “*Verga ve Gülşa*”, “*Kisseyi Yusuf*”, “*Esrarname*”, “*Şehriyar*” gibi eserlerde, ayrıca, Nesimi, Fuzuli, Ş.İ. Hatai ve Hasanoğlu'nun eserlerinde, Kadı Burhaneddin “*Divan*”ında da kullanılmıştır. Fakat, bu kaynakların büyük kısmında *ben* ve *men* şekillerinin her ikisinin de kullanıldığını söylememiz gerekir. Bu eserlerin dilinde *men* şeklinin daha ziyade kullanılmış olması, Azeri Türkçesi için *ben* şeklinin yaygın olmadığını ve zamanla yerini *men* şekline bıraktığı söylenebilir. Gerçekten de, Hatai'den sonra Azerice edebi kaynaklarda *ben* şekline rastlanmaz. Böylece, birinci teklik şahıs zamiri bir süre ikili şekilde kullanılmasına rağmen, *men* şeklinin özellikle, konuşma dilinde yaygınlığı sebebiyle yazıda da bu şekil sabitlemiştir.

Tarihi metinlerden anlaşıldığı gibi, Azeri Türkçesi'nde *men* zamiri “*Dedem Korkud Kitabı*” dan itibaren yönelme halinde *mene/maña/baňa/bene* şeklinde kullanılmaya başlamıştır. Konuyla ilgili, H. Mirzazade, XIV.-XVII. yüzyıllarda her iki imla özelliğinin muhafaza edildiğini belirterek şöyle devam eder: “*Daha sonralar, yani gerek XIX. gerekse XX. yüzyıl şiir dilinde tesadüf edilen mana şeklini normal bir hal saymak doğru olamaz, çünkü bu sadece şiirde üslup hatırına olan bir münasibetden ileri gelmiştir*” (Mirzazade, 1962:70).

Fakat, Mirzazade'nin bu görüşünü kabul etmenin doğru olmadığı düşüncesiyle, bu değişimin sadece bir üslup meselesi değil, hem de yazarın ağız özelliğinden ileri gelen bir husus olduğu görüşündeyiz.

Men zamirinin yönelme hali hemen hemen bütün Türk lehçelerinde ortaktır. Hatta Çuvaş Türkçesi'nde zamir yalın halde de *man* şeklindedir. Azeri Türkçesi'nin bazı ağızlarında da aynı durum gözlenmektedir. Mesela: *Man buləri yaxşı taneyram* (Meğ.); *Man qocalmışam* (Nax.).

Günümüz Türkiye Türkçesi'nde *ben* zamirinin yönelme halinde *bana* şeklinde kullanılmasını Türkologlar *ben* zamirinin eski dönemlerde *ng* veya sağır *nunla* (nazal *n*) *bangā>manga*, *baňa>maña* şeklinde kullanılması ile ilişkilendirirler (Ergin, 1990:300). T. Banguoğlu bu konuda: “*Lakin bunu eski Türkçe'den yola çıkarak burun-damak ünsüzlerinin ünlüleri kalınlaştırması ile de ilgilendirebiliriz*” der (Banguoğlu, 1990:358). *Ben* zamirinin *maña*, *mağa*, *maa* biçimlerinin kullanılmış olması Türkoloji'de *men* zamirinin *man* varyantının da bulunmuş olması ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Bu görüşü *men* zamirinin ağızlardaki kullanım şekilleri de kanıtlar. Azeri ağızlarının Batı grubunda I. ve II. şahıs zamirlerinin nazal *n*'li biçimine, yani *mañ*, *sañ* şekline de rastlanır. Fakat VII.-VIII. yüzyıl yazıtlarının dilinde zamirin *man* değil, *män*, *sän* şeklinde kullanılmış olduğu anlaşılır.

Dikkat çeken zamirlerden birisi de Kışveri divanında da geçen *sendin*, *andin* zamirleridir. *Bulmuşam rüsvalığ sendin meni rüsva nesib; Damenim göz qanidin andin lebaleb doldi kim*. Kışveri divanını araştıran R. Eyvazova kelimenin sensiz anlamında kullanıldığını belirtir (Eyvazova, 1983:56;57). Fakat bu aktarmanın doğru olmadığı düşüncesiyle, öncelikle, sensiz kelimesinin *-siz* yapım ekiyle yapıldığını ve olumsuz anlam ifade ettiğini söyleyelim. *Sendin/sandin* kelimesindeki *-din* eki, bize göre, Kıpçak kökenli *-dan/-den* çıkma hal ekinden başka bir şey değildir. Ayrıca, adı geçen eserlerin Orta Çağ'a ait olduğu, bu dönemde Türkçe'nin doğuda Çağatay, batıda ise Oğuz Türkçesi olmak üzere iki yazı dili şeklinde gelişim gösterdiği ve yazarların ortak yazı geleceğinden tamamen kurtulamadığı hususu da unutulmamalıdır. Bu durum diğer karışık dilli eserlerde görülmektedir.

Azeri ağızlarından sadece, ayırım ağızında bu izlerini sürdürebilir ki, bu da ayırım ağızının bir takım özellikleri ile diğer ağızlardan farklı olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

A. Şerbak Doğu Türkistan'ın X.-XIII. yüzyıl yazılı kaynaklarında III. şahıs zamirinin teklikte an, çoğulda ise anlar şeklinde kullanıldığını göstermektedir (Şerbak, 1961:161).

S. Alizade, Orta Çağ Azeri edebi dilinden bahsederken şöyle der: “III. şahıs ilgi halinden itibaren takip eden bütün hallerde yeni bir kök-biçimle (an) karşılaşırız: anın, ana, anda, andan. Çoğul eki kabul ederken III. şahıs bazen açık hece olarak gelişir. Konuşma dilinde daha önceden var olan bu özellik, bu dönemin diline daha fazla nüfuz eder” (Alizade, 1985:42).

Azeri Türkçesi'nin bu dönem yazılı kaynaklarında bu zamirlerin kullanımı ile ilgili istenilen kadar örnek bulunmaktadır. Ağızlarda ise bu zamir *otana, butana, odurana, budurana* gibi kullanımlarla devam etmektedir.

Bu zamirler Moyun Cur, Mogilyan, Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan anıtlarının dilinde de sık sık kullanılan zamirlerdir.

Eski metinlerdeki “*o tür, öyle*” anlamında kullanılmış *antak* kelimesi Azeri Türkçesi yazılı kaynaklarından Kişveri divanında görülmektedir (Eyvazova, 1983:63). Mesela, “*Adem oğli mundaq ölmez sen meleksen, ya peri?; Meni bu taleyi-sergeşte mundaq namurad etmiş; Derdi endaq kim başında qıldı quşlar aşıyan.*”

VII-VIII. yüzyıl yazıtlarında karşılaşılan, daha sonra Kişveri divanında kullandığı tespit edilen *antak/endaq* zamiri XIX. yüzyıl Azeri şairi K. Zakir'in şiirinde *endek* şeklinde aynı anlamda geçer. Bu da bu zamirin hatta XIX. yüzyılın sonlarına kadar edebi dilde kullanıldığını gösterir. Fakat kelimenin günümüz Karabağ ağızlarında derlenmemiş olması şüphe doğurur. Bir kısım ağızlarda bu şekliyle “*doğru olmayan, iniş yokuş*” gibi anlamlarda kullanılsa da, yazıtlardaki anlamla örtüşmüyor. İmişli bölgesi ağızlarında enge biçiminde kullanılan ve “*aynen*” anlamı bildirmekle *antak/endek* kelimesine yakın olan sözcük kullanılmaktadır.

Olug dem ayı gögden endiredi; Şolug dem pencere dibine vardı. Ahmed Harami destanında rastladığımız bu zamirler (*olug, şolug*) de günümüz ağızlarımızda derlenmese de onlarla birlikte kullanılan ekler Ayrım şivesinde II. ve III. şahıs zamirleriyle kullanılmaktadır. Mesela: *seniq, suziq, onuq gibi*.

M. İslamov bu durumun eski dilimizdeki ng bileşimindeki n ünsüzünün düşmesi ile ilgili olduğunu yazar (İslamov, 1996:30). Aslında ise bu şekil Orhun anıtlarının dilinde görülmektedir. Bu da ağızlarımızın dilimizdeki eski unsurları daha hassalıkla koruduğunun bir göstergesidir.

Azeri ağızlarında genellikle, *o yan, o taraef, ora, o* anlamında *aşaru/aşrı/arı* zamiri kullanılmaktadır. Bu zamir daha ziyade Batı grubu ve kısmen de Kuzey grubu ağızlarında görülür. Mesela: *Çenberekh'den aşarı Garaqoyunnu kendi var; Yolun aşarı terefindе sazaq od vurdu mağa; Aşırda dur; Anqırıda beri gel.*

Zamir, Orhun-Yenisey anıtlarının dilinde de aynı imla ve anlamda kullanılmıştır. Mesela: *...timis aşaru sülemeseler, kaç nen erser ol bizni.* (T, ş.20.)

Dilbilimciler *anarı* zamirinin *o<ol* zamirinin an ile eski yönelme hal eki-garu'nun birleşmesi sonucu ortaya çıktığını söylerler. Yazılı kaynaklardan Oğuzname'de de geçmektedir: *Aşarı oyna, beri oyna.*

Azeri edebi dilinde kullanılan zamirlerden birisi de dönüşlülük zamiri *öz*'dür. Bu zamir iyelik eklerini kabul ederken belirtme sıfatı olma özelliğini kaybederek dönüşlülük zamiri olarak kullanılır.

Öz zamiri ismin yerinde kullanılarak ismin hal eklerini kabul eder. H. Mirzede, dönüşlülük zamirinin şahıs zamirlerinin yerini tutabilme özelliğine göre, onu şahıs zamirlerinin içinde gösterir (Mirzede, 1996:108).

Türkoloji'de öz zamirinin bağımsız sözlüksel öge olması yönünde görüşler vardır (Melioranskiy vd., 1894:42). Tarihi gelişim sürecinde öz zamiri bağımsız sözlüksel öge olmanın dışında sözlüksel-dilbilgisel ögeye dönüşmüştür.

Azeri ağızlarında *öz/üz* zamirinin iyelik şekli hem ekli, hem eksizdir. İyelik eki kabul ettiği zaman daha ziyade şahıs zamirlerinin anlamını taşır. Mesela, *men oxudum - özüm oxudum.*

XIII. yüzyıldan günümüze kadarki yazılı kaynaklarda öz zamirinin taşıdığı anlamın değişmediği görülür. Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi o dönemlerde kendi zamiri öz zamiri ile paralel olarak kullanılmıştır. Kendi zamiri birçok Türk lehçesinde, özellikle de Türkiye Türkçesi'nde dönüşlülük zamiri olarak yaygın kullanılmaktadır.

Azeri ağızlarında dönüşlülük zamirinin kullanım şekli edebi dilden farklı özelliklere sahiptir. Şöyle ki, ağızlarda öz/üz biçimleriyle beraber kendi/gendi zamiri de kullanılır. Her iki zamirin tarihi metinlerde (Kül Tigin, Moyun Çur, Turfan, Irk Bitik vs.) öz ve kentü şeklinde paralel olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Recebov ve Memmedov, 1993:362).

Öz zamirinin Azeri ağızlarındaki en ilginç şekli Gedebe ve Ayrım ağızlarında hal eklerini kabul ederken ortaya çıkar. Şöyle ki, zamirin hal eklerini kabul etmiş şekli Eski Türkçe'yle benzerlik arz eder:

Yalın H. özüg

İlgi H. özügüg/özügün

Yönelme H. özüğe

Belirtme H. özüğü

Bulunma H. özügde

Ayrılma H. özügnen

Gerek Orhun-Yenisey yazıtlarında, gerekse klasik Azeri edebi dilinde ça, ce ekiyle bu/o zamirlerinden yapılan, nicelik ifade eden bunca/munca/onca çekimlerini görebiliriz. Bu çekimlerin Azeri ağızlarında da kullanıldığı, özellikle munca şeklinin daha yaygın olduğu söylenebilir.

M. Ergin işaret zamirlerinden bahsederken ca, ce eki kabul etmiş zamirlerin (bunca, şunca, onca) ismin benzerlik halinde olduğunu yazar (Ergin, 1990:311).

T. Banguoğlu ise ca, ce eki kabul etmiş zamirleri, zamirden türemiş zarf olarak kabul eder ve günümüz Türkiye Türkçesi'nde bunlardan yalnız bunca kelimesinin yaygın şekilde kullanıldığını söyler (Banguoğlu, 1991:361).

Azeri ağızlarında eski yazılı anıtların izlerini taşıyan bir başka örnek "*kamu-, her kes*", "*bütün*" anlamındaki köb/köp zamiridir. K. Burhaneddin ve Kişveri divanlarında bağımsız sözlüksel öge olarak kullanılan bu kelime Azeri dili açısından niteleme zamiri görevindedir. Fakat günümüzde kelime bazı ağızlarda sadece belirli kelimelerin terkinde asemantikleşerek, farklı kelime türü olarak kullanılır. Mesela, Neftçala bölgesi ağızlarında *kopana*, Kürdemir bölgesi ağızlarında *kopalanmak* (toplanmak), Culfa bölgesi ağızlarında *kopban*, bir kısım diğer ağızlarda *komalamak/komalanmak* şeklinde kullanılan kelimeler "*toplü*" anlamını günümüze kadar koruyagelmıştır.

Sonuç

Zamirlerin eski yazılı anıtlar ve Azeri ağızlarıyla karşılaştırmalı şekilde çözümlenmesi ilginç sonuçlar doğurmaktadır. Bu araştırma dil tarihinin belirli aşamalarında Azeri Türkçesi'nin extralingüistik açıdan diğer Oğuz lehçeriyle çok yakın olduğunu ortaya koymanın yanısıra, intralingüistik açıdan da ağızlarımız arasında sınırların olmadığını gösterir. Başka deyişle, bu araştırmalar bizi bugün bir kısım özelliklerine göre çeşitli gruplara ayırdığımız ağızlar arasında dilin gelişim sürecinin belirli aşamalarında farkların bu derecede bulunmadığı ve belki de bu veya diğer ağıza özgü kabul ettiğimiz özelliklerin tüm ağızlar için ortak özellik taşıdığı kanaatine götürür.

Kaynaklar

ALİZADE, S. (1985), *Orta Yüzyıllarda Azerbaycan'da Yazı Dili*, Bakü, 1985.

AYVAZOVA, R. (1983), *Kişveri "Divan"ının Dili*, Bakü.

BANGUOĞLU, T. (1990), *Türkçe'nin Grameri*, Ankara.

- BASKAKOV, N. (1952), *Karakalpakskiy yazık*, M.
- DMITRIYEV, N. (1948), *Grammatika başkirskogo yazıka*, M.L.
- ERGİN, M. (1990), *Türk Dili*, İstanbul.
- GUZAV, V. (2001), *Göktürk yazısının kendiliğinden doğma (otokton) menşei varsayımını esaslandıran deliller*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara.
- İSMALOV, İ. (1986), *Türk Dillerinde Zamirler*, Bakü.
- KONDRATYEV, V.G. (1970), *Oçerk grammatiki drevnetyurkskogo yazıka*, L.
- KONONOV, N. (1956), *Grammatika sovremennogo tureskogo literaturnogo yazıka*, M.L.
- MALOV, S.E. (1959), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Kirgizii i Mongolii*, M.L.
- MAYTINSKAYA, K.E. (1963), *Mestoimeniya v Yazıkax Raznıx sistem*, M.
- MELIORANSKIY, P. (1894), *Kratkaya Grammatika kazaksko-kirgizskogo yazıka*, SPb.
- MIRZEZADE, H. (1996), *Azerice'nin Tarixi Grameri*, Bakü.
- MIRZEZADE, H. (1962), *Azerice'nin Tarihi Morfolojisi*, Bakü.
- PECEBOV, A., Memmedov Y. (1993), *Orhun-Yenisey Anıtları*, Bakü.
- ŞERBAK, A. (1961), *Grammatičeskiy oçerk yazıka tyurkskix tyekstov X-XIII v v. iz Vostoçnogo Turkestana*, M.L.
- ŞÜKÜRLÜ, A. (1993), *Eski Türk Yazılı Anıtlarının Dili*, Bakü.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE “ZIRH” (MUKAYESELİ BAZI TESPİTLER VE GÖRÜŞLER)

Yrd. Doç. Dr. Emine Erdoğan ÖZÜNLÜ*

Özet

Osmanlı askeri ve idari teşkilâtına Orta Asya kökenli birçok terim ve unvan geçmiştir. Bu terim ve unvanların adlandırılmasında birtakım farklılıklar olsa da işlev bakımından süreklilik arz etmişler, Osmanlı teşkilât tarihi içerisinde kullanılmışlardır. Bu bağlamda Orta Asya'nın tarihi, siyasi, askeri ve kültürel mirasının izlerinin Osmanlı'da mevcut olduğunu söylemek, tartışmasız bir gerçektir. Bu izlerden biri de savaşlarda ok, kılıç, süngü vb. silahlardan korunmak için giyilen, demir ve tel levhalardan yapılmış bir giysi olan “zırh”tır.

Avrasya tarihinde, göçer halklar arasında imparatorluk kurulmasında, yerleşik halkların egemenlik altına alınmasında gerçek bir askeri birliğin tesis edilmesinde zırhlı süvari ordusuna sahip olmak önemli bir olguydu. Bu hususlar göz önünde bulundurularak söz konusu bu bildiride özellikle Kırgız ve Osmanlı ordusu göz önünde bulundurularak tarihi süreç boyunca Türk kültüründe “zırh”ın neyi ifade ettiği, zırhı ifade eden terimler, kullanımı ve “zırh”ın bir hâkimiyet ve güç sembolü olarak kullanılması mukayeseli bir anlatım takip edilmek suretiyle izah edilmiştir. Konu ile ilgili arşiv kaynaklarından, destanlardan, telif ve tetkik eserlerden istifade edilerek hazırlanan bu bildiride, Türk kültüründe “zırh” kavramına açıklık getirilmek suretiyle bu alanda yapılan çalışmalara bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkler, Orta Asya, Osmanlı, Zırh.

Giriş

Bilindiği üzere eski tarihlerden itibaren Türkler, ok, yay, kılıç gibi hafif silahları yaygın ve etkin bir şekilde savaşlarda kullanmışlardır. Muhtelif kültürle olan kaynaşma ve etkilenme bu silahların çeşitliğini sağlamış ve bu durum özellikle Osmanlı ordusunda zirveye çıkmıştır. Tüfek, kargı (süngü), cıda gönder, mızrak, çomak (topuz, gürz), bozdoğan, sapan, nacak, bıçak, hançer gibi savaş aletleri savaşmak için kullanılırken saldırıya karşı savunma gereksinimi de göz önünde bulundurularak bu bağlamda kalkan, tolga ve zırh da kullanılmıştır (Taneri, 1982:176).

Farsça bir terim olan zırh, (Şemseddin Sâmî, 1317:685), başta Türkler olmak üzere tarihi süreç boyunca Ortaçağ'da doğuda ve batıda birçok kavim ve devlet tarafından savaşlarda kılıç, ok, süngü gibi delici savaş aletlerinden korunmak için kullanılan savunma giysisine verilen genel bir ad olmuştur. Yapılmış oldukları hammadde (metal, deri, kumaş) farklı olmasına rağmen zırh tabirinin yanı sıra Türk kültüründe savunma giysisini ifade etmek üzere başka birçok terim kullanılmıştır. Yarık, soot (sofut), olupok, kübö, çarayna, şarpıldak, cebe, cevşen, bürüme bunlardan dır.

“Zırh” Hakkında

Eski Türklerde yaygın olarak iki zırhın kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan biri “kübö yarık” bir diğeri ise “say yarık” olarak anılmaktaydı. “Kübö yarık” bütün vücudu örten bir zırh için kullanılırken, “say yarık” sadece demir göğüslüğü ifade etmek üzere kullanılagelen bir terim olmuştur (Koca, 2002:838).

Kırgızlarda zırh anlamında “soot” (Cumakunova, 2005:993) terimi kullanıldığı gibi “kübö” terimi de kullanılmıştır. Soot, sözlüklerde “zincir zırh” olarak geçmektedir. Burada kastedilenin zincir halkaların bir araya getirilmesiyle oluşmuş zırh olduğu aşikârdır. Ancak bu giysinin yaka-

* Gazi Üniversitesi, Tarih Bölümü, erdogan@gazi.edu.tr

sının olduğunu, kollarının olmadığını Kırgız halk folkloründe söylenen “*Ak sootun yakası var ama kolu yok, gerçek sözün acısı var, ama kini yok*” sözlerinden anlıyoruz (Yudahin, 1956:655).

Kübö’ye gelince; yukarıda da ifade edildiği üzere bir savunma giysisi olan Kübö, kaynaklarda “ok geçmeyen ton”, yani dış giysi olarak tanımlanmaktadır (Yunusaliev, 1959:314). Kübö terimi, aynı zamanda çok kıymetli ve pahalı olan dış giysi olarak da tanımlanmaktadır. Bu şekilde tanımlanmasının sebebi, büyük ihtimalle Kübö’nün pamuk kullanılarak, kalın ipek kumaştan dikilmiş bir giysi olmasındandır. Bununla birlikte ortaçağlarda zırh özelliğine sahip olabilen bir giysiyi ancak maddi güce sahip olanların giyebilmesinin mümkün olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim Kübö, kalitesine göre kendi içinde Ak Kübö, Kök Kübö, Kıl Kübö ve Kübö Ton şeklinde tasnif edilmektedir (Manas Ensiklopediya, 1995:359).

Kırgız Türklerine ait olan Manas Destanında “kübö” terimi geçmektedir. Esas itibarıyla destanda yer alan bilgiler, Kırgız ordusu ve orduda kullanılan teçhizatlar hakkında önemli veriler sunmaktadır. Buna göre, Kırgız ordusunun temelini atlı askerler oluşturmaktaydı ve pamuk ve ipek kullanılarak yapılmış zırhlar ile deriden ve metalden yapılmış zırhlar kullanılmaktaydı. Destanda kesin ve net bir şekilde tarif edilmemekle birlikte savaş giysileri ve aletleri ile ilgili dikkate değer bilgiler verilmiştir. Buna göre daha önce de ifade ettiğimiz üzere pamuk kullanılarak, kalın ipek kumaştan dikilmiş ve zırh yerine kullanılan “kübö” ile sık ipekten yapılan ve savaş gömleği yerini tutan “olpok” (Yudahin, 1998:590) asker kuşamları arasında yer almaktadır. Ayrıca destanda asker kuşamı olarak “çalbar” denilen ve vahşi keçinin derisinden dikilmiş bir giysiden de bahsedilmektedir (Abramzon, 1999:553). Bunlardan başka destana göre Kırgızlar, göğse giyilen ve metal plakalardan yapılmış zırh olan “çarayna”yı (Yudahin, 1998:253) ve deriden yapılmış bir zırh olan “şarpıladağı” (Yudahin, 1998:681) kullanmışlardır. Kılıç ve oklardan korunabilmek için kalkan, başlarını korumak için de “tuulga” denilen miğferi kullanmışlardır. Destan’da asker kuşamları ve âletlerin yapımında kadınların rolünün büyük olduğu görülmektedir. Destana göre, Manas’ın karısı Kanıkey, Manas’ın kırk çorosu için asker giysilerini temin etmiştir (Abramzon, 1999:557-558).

Destan’da bir baatır (kahraman) olarak nitelendirilen Manas’ın fiziksel gücü ile ilgili olarak bilgiler verilirken onun kıyafetleri, silahları ve atı unutulmamıştır (Jirmunskiy, 1974:56-57). Manas’ın kullandığı zırh olan “Ak Kübö” muhakkak ki onun yiğitliğinin, gücünün, hâkimiyetinin ve zenginliğinin bir sembolü olsa gerektir. Bu husus, destanda şöyle dile getirilmektedir:

“Bindiği atı Ak Kula

Giydiği donu Ak Kübö

Ak Kula’ya at yetmez

Ak Kübö’ye ok geçmez” (Yıldız, 1995:141-142, metin 598-599).

Türkmenlerde ise zırh muhtelif parçalardan oluşmaktadır. Halkalardan örülmüş zırhlı yelek (demir don-demir halat, sovut), zırhlı levhalar (çar ayna), miğfer (demir telpek, demir papaha, tu-vulga), yen (golçak), siper (galkan) bu parçalar arasında yer almaktadır (Gündoğdiyev, 2002: 832).

Osmanlı askeri teşkilâtında ve kültüründe zırh, daha kompleks bir yapı arz etmektedir. Osmanlı’da zırh, başı korumak için giyilen miğfer (tulga), vücuda giyilen zırh gömlek, kolçak, eldiven ve dizleri koruyucu parçaların bir araya gelmesinden oluşuyordu ki buna zırh takımı denilmekteydi (Ayдын, 2007:113).

Osmanlı’da zırhı ifade etmek için kullanılan en yaygın terimlerden biri “cebe”dir. “*Savaşta giyilen zırh*” (Gülensoy, 1973:101) olarak tanımlanan ve Moğolca olan bu terimle ilgili kaynaklarda muhtelif izahlara rastlamak mümkündür. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde “*harp vasıtası, silah*” (1995:75, 206) olarak ifade edilirken, “*halka şeklinde puldan yapılmış zırh*” veya “*cevşen, yekpare olmayan zırh, bazen meşin hırka*” (Pakalın, 1993:261-262), “*muharebe esnasında düşman saldırılarına karşı vücudu korumak için giyilen ve yekpare olmayan zırh, kalın meşe elbise*” (Sertoğlu, 1986:619) şeklinde de izah edilmiştir. Cebe kelimesi, çoğunlukla cevşen ile müteradif olarak “*cebe ü cevşen*” olarak da kullanılmıştır (Pakalın, 1993:261-262; Uzunçarşılı: 35-

36). Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde de bu ifadeye rastlanılmaktadır (Ünal, 1995:16, 20, 28, 36, 116,117).

Memlûklerde cebeciye “zeredkâş”, Osmanlılarda ise XV. asır sonu ile XVI. asır başlarında “bekter” denilmiştir. Piyade askeri olan yeniçerilerin silah ve sair savaş aletlerini yapan, muhafaza ve tamir eyleyen ocağa da “cebe” adına izafeten “cebeci ocağı” denilmiştir. Bugün de kullanılan cephâne (cebehâne) ismi buradan gelmektedir (Pakalın, 1993:261-262; Kılıçaslan, 1993: 182).

Osmanlı’da kullanılan zırh çeşitlerinden biri de “bürüme”dir. Bürüme’nin Türkçe’de örtmek, sarmak anlamına gelen bürümekten (Tarama Sözlüğü, 1945:187) geldiği kuvvetle muhtemeldir. Mehmet Zeki Pakalın’a göre, bürüme, başlığın üzerine sarılan sarıklardan birinin adı olup, bürülerek yani katlanarak sarıldığı için bu adı almış, sonraları bu sarığa “burma sarık” denilmiş ve üç bin akçeden yukarı timar tasarruf edenler de bu tarzda sarık sarmışlardır (Pakalın, 1993:250). Ancak bu anlamının yanı sıra zırhın insan vücudunu örttüğü, sardığı ve düşman saldırılarına karşı koruduğu düşünülecek olursa, bürüme kelimesinin zırhı ifade ettiği aşîkârdır. Nitekim Osmanlı devletinin timar sistemi üzerine çalışmalar yapan Nicoara Beldiceanu’ya göre bürüme, zırhın bir çeşididir (Beldiceanu, 1985:88).

Bürüme tabiri bazı Türk lehçelerinde de, hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Türkmen lehçesinde büremek, kaplamak (Baskakova-Karrieva vd, 1968:123) teriminin olması, Kırgızca’da “bürmölö”, yani “katlamak” (Kırgız Tilinin Sözdüğü, 2010:287) bir diğer ifadeyle “bürerek katlamak, sarmak” teriminin olması, kelimenin Orta Asya kökenli olduğuna delâlet etmektedir. Gerçekten de Kırgız toplumunda genelde yaşlı kadınların tercih ettiği bir yaka çeşidi olan “bürmö caka”nın yani “yakası katlanıp dikilen bir elbise türü”nün olması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir¹.

Bürüme olarak adlandırılan zırhın yapısı ve niteliği hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgiye ulaşamadık. Ancak özellikle XV. yüzyıla ait tahrir defterlerinde bu terimle ilgili kayıtlara ulaşmak mümkündür (BOA-MAD-9:27a). Bu noktada bir hususu açıklamak gerekir. Bilindiği üzere Osmanlı’da timar sahipleri, devlet için cebelü yetiştirmek zorunda idiler. Cebelü, cebe kelimesine istinaden kullanılan bir terim olup, “zırhlı asker” anlamında kullanılmaktaydı (Beldiceanu, 1985: 88). Cebelüler, o sipahinin ya para ile satın aldığı veya savaşta esir ettiği köleleriydi. Tımarlı sipahilerinin yıllık gelirleri, hizmet kademelerine göre 1.000-19.999 akçe arasında olurdu. Sipahi bu gelirin her 3.000 akçası için bir cebelü yetiştirmek zorundaydı. Bu bağlamda tahrir defterlerinde tımarlı sipahilerin askeri yükümlülükleri ifade edilirken “bürüme” terimine de rastlanılmaktadır. Buna göre geliri 3.000 akçeden fazla olan tımarlı sipahilerin savaşa bürümesi ile yani kendi zırhı ile katılması gerekmektedir (Beldiceanu, 1985:88). Bu anlamda bürüme, büyük timar sahiplerinin kendi zırhlarını ifade eden bir terimdir (İnalçık, 2009:30). Tahrir defterlerinden tespit ettiğimiz bazı kayıtlara göre, bu dirlik oranına sahip olan tımarlı sipahiler, defterde kayıtlı ifadeyle “kendüleri bürüme ve bir cebelü”, yani sefere zırhlı olarak bizzat katılacak ve yanında bir de zırhlı asker getirecekti (BOA-MAD-9:16 a, 24b).

Tarihî Süreç Boyunca Zırh Çeşitleri ve Kullanımı

Türklerin savaş alet ve teçhizatlarını kullanmaları, çok eski tarihlere kadar gitmektedir. Bildirimizin bu safhasında söz konusu savaş teçhizatlarını, özellikle de araştırmanın konusunu oluşturan zırhları, tüm detaylarıyla anlatmak imkânsızdır. Bu çalışma, şimdilik bir mukaddeme niteliğinde olup, konuyu genel hatlarıyla izah etmekten ibarettir. Bu sebeple konu ile ilgili genel bilgileri, Y.S. Hudyakov ve M.B. Gorelik’in yapmış oldukları araştırmalar çerçevesinde izah etmeye çalışacağız.

Eski Türklerin savaş aletleri üzerine araştırmalar yapan Y.S. Hudyakov’un tespitleri, bize Dağlık Altay bölgesinde, Avarlar ve Aşına sülalesi hâkimiyet döneminden kalma, uzak mesafe için kullanılan yayların, okların, demir ok başlıkların, sivri süvari kılıçların ve savaşta korunma

¹ Bu bilgiyi verme nezâketinde bulunan ve konu ile ilgili Kırgızca ve Rusça bilgileri Türkçe’ye çeviren kıymetli meslektaşım Dr. Roza Abdıkulova’ya müteşekkirim.

amacıyla kullanılan zırh gömleklerin bulunduğunu bildirmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, Dağlık Altay'da Berel bölgesinde bulunan bir zırh, demir plakaların deri kemerlerle birbirine bağlanarak bir araya getirilmesinden oluşmuştu ve VII.-X. asırlarda savaşta korunma amaçlı kullanılan bu pullu zırhlı gömlekler, vücuda deri kemerlerle sarılırdı. Moğolistan'ın Har-Had kaya tasvirlerinde de savaşçıların paçalı yelekten oluşan zırh gömlekleri yine demir plakalardan yapılmıştı. Kaya tasvirlerinde görülen Kağanın ordusu ve ağır zırhlı gömlekler taşıyan atlıları, Türklerin harbe verdiği değeri göstermesi açısından dikkate değerdir (Hudyakov, 2002:470-475).

M.B.Gorelik, zırhların yapımıyla ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Yapmış olduğu tespitlere göre, Orta Asya göçebe topluluklarında zırh imal etmek için demir ve kalın deri kullanılmıştır. Hayvan derisi, kurutulduktan sonra ahşap sertliğini kazanmaktaydı. Demirden yapılan zırhlarda parmak genişliği ve avuç kadar olan birkaç plaka hazırlanmakta ve plakalara 8 küçük delik açılarak, çok sağlam üç kemer yapılmaktaydı. Kemerler birbirinin üzerine merdiven biçiminde koyulup, ince kirişler ile diğer plakalar birleştirilmekteydi. Bu tip zırhlar insanlar için hazırlandığı gibi atlar için de hazırlanmaktaydı. Plakalar temizlendiğinde her insan kendi yüzünü görebilmekteydi (Gorelik, 1987:172-173).

Zırhlarda iki tür bulunmaktaydı: Lamelyar (metal, deri) ve laminar (metal) (Gorelik, 1987: 178; Butanayev-Hudyakov, 2000:134-135). Bu tip kuşamlar özellikle Merkezi ve Doğu Asya'da kullanılmıştır ve ortaçağ dahil olmak üzere XIX.-XX. asırların başlarına değin Moğolistan, Tibet, Çin ve Japonya'da da kullanılmaya devam etmiştir (Gorelik, 1987:165).

Kırgız kültüründe zırhlar, ayrı detaylardan ve parçalardan oluşmaktadır. Bu hususta önemli araştırmalar yapan Hudyakov'a göre, Moğol döneminde Kırgızların ordu teşkilatında ağır teçhizatlı askerlerin mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Kırgız askerleri zırh dışında korunma amacıyla kalkan ve başlık da kullanmışlardır (Hudyakov, 1997:20-53).

Türkmenlerde zırhlı yelek, büyük metal halkalardan yapılmaktaydı. Bununla birlikte cebeler yani pullardan ve levhalardan yapılmış zırhlar da bulunmaktaydı. Savunma araçları dışında metal diz levhası (dizlik) ve kalça levhası (butluk) kullanmışlardır. Ancak bu tür zırh takımlarını ancak zenginler ve statü sahibi olan kimseler kullanabiliyordu. Zırh giyebilecek maddi güce sahip olmayanlar, cebe yerine öküz derisinden yapılmış kalın yelek, miğfer yerine ise koyun derisinden yapılmış yüksek papaha (telpek) giyiyorlardı. Zırhları parçalamak pek mümkün değildi. Ancak yakın dövüşte kullanılan etkili silahlardan biri olan savaş baltası veya ağız kavisli uzun saplı baltalarla (aypalta), gürzlerle zırhı kırmak ve derin yaralar açmak mümkündür (Gündogdiyev, 2002: 831-832).

Osmanlı'da kullanılan zırhlara gelince, Osmanlı zırhları, 15. ve 16.yüzyılda form ve malzeme olarak Memlûk zırhlarıyla çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Osmanlı'da genellikle zincir örgülü zırh kullanılmıştır. Zırhın önü, kol atları ve sırtı uzun dikdörtgen çelik levhalarla kuvvetlendirilmiştir. Ayrıca kolların korunması için dirsekle bilek arasına "kolçaklar" tutturulmaktaydı. Bu tür zincir örgülü zırh, tamamen çelik yüzeylerle kaplı Avrupa zırhlarından daha kullanışlıydı. Bu zırhlar, hareket kabiliyeti sağlamakta, güneşte daha az ısınmakta ve delikleri tenin havalanmasını sağlamaktaydı. Ayrıca bu zırhların üzerine soğuktan korunmak için elbise de giyilebilmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren baştan başa zincir örgülü zırhlar rağbet görmüştür (Aydın, 2007:34).

Padişahların kullandıkları zırhlara büyük bir önem atfedilmekte, kullandıkları zırhlarda demir halkalı kısımlar, vücudun nispeten daha az öneme sahip yerlerini korumaya yönelik olarak tasarlanmakta, vücudun daha önemli ve tehlikelerden korunması gereken kısımları ise madeni levhalarla örtülmekteydi. Zırh gömlekler, genellikle halka örmeli olup, bazen de göğüs kısımları levhalarla takviye edilmekteydi. Padişahların törenlerde giydiği zırhlar, gümüş ve altın kakmalarla süslenmekte ve üzerlerine Kur'an-ı Kerim'den, koruyucu mânâları bulunan âyetler ile padişahların isimleri yazılmaktaydı. Padişahların daha serbest hareket etmelerini sağlamak ve manevi kuvveti de takviye etmek amacıyla zırhlar kumaşlar içerisinde, gömlek şekline sokulmuştur (Aydın, 2007:113).

Osmanlı'da zırhların vücuda zarar vermemeleri için zırh gömleklerin altına pamuklu ve dikişli kalın hırkalar giyilirdi. Bunların ketenden ve ipekten olanları da bulunmaktaydı. Silah geçme-

mesi için bunlara ayetler ve dualar yazılıdır. Kolları ve bilekleri muhafaza etmek için kolun kalınlığına uyacak şekilde kapak gibi madeni levhalardan yapılmış kolçaklar takılır ve bunlar da kolun arka kısmından kayış tokalarla bağlanırdı. Elleri muhafaza etmek için de madeni örme eldivenler kullanılırdı. Uyluklar ve dizleri korumaya mahsus dizçek denilen parçalar takılırdı (Aydın, 2007:117).

Burada bir hususu ifade etmekte yarar vardır. Osmanlı zırhları, daha önce de ifade ettiğimiz üzere genellikle küçük demir halklar birbirlerine geçirilerek yapılan çelik örme zırhları olduğu için, içlerinde vücut kolaylıkla hareket edebilirdi. 10-15 kilogram ağırlıklarıyla Avrupa zırhlarından (30 kg.) daha hafif ve daha kaliteliydiler. Ancak ateşli silahların yaygınlaşmasını takip eden on sekizinci yüzyıldan sonra klasik anlamda zırh yapımı azalmıştır (Aydın, 2007:117).

Esas itibariyle zırh takımının bir parçası olan miğfer de önemli bir unsurdur. Yakın savunma araçlarından olan miğfer, kelime olarak savaşta başa giyilen çelik külah, tulga, tas mânâlarına gelmektedir. Türkçe’de zırh başlık, zırh külah, aşuk, şık, yışık, dalga, dolbulga, davulga, tobulga, toğulga, tulga, yalma, yelme gibi isimlerle de adlandırılmıştır. Kılıç darbelerini yan kaydırarak tam bir koruma sağlaması ve giyene heybetli bir görünüm kazandırmasından dolayı, doğuda daha çok konik uçlu başlık biçiminde kullanılmıştır (Aydın, 2007:105).

Zırh takımının bir parçası olan kalkanlar da önemliydi. Ateşli silahların devreye girmesinden önce, göğüs göğüse çarpışmalarda; kılıç, ok, kargı, mızrak darbelerinden, atlıları taş ve ateşlerden korunmak için sol elde tutularak kullanılırdı. Kalkanlar, fil, timsah, öküz, balık derisi, incir, söğüt dalları ve çeşitli malzemelerden yapılmışlardır. Söğüt kalkanlar, en kullanışlı sağlam ve hafif olanlarıdır ve “çiçekli kalkanlar” diye de anılmaktadırlar. Bu kalkanlarda asıl savunmayı, ortadaki demir göbek sağlamaktaydı. Demir göbeklerin sade olmalarının yanında, yuvarlak bombeli kısımları kendiliğinden kabartmalı, motifli, yazılı ve yakut, firuze gibi değerli taşlarla süslü olanları da vardı. Göbeğin etrafı ise Türk süsleme stilize lale, sünbül, karanfil ve bulut motifleriyle adeta bahar havasını yansıtır. Bunlar, ince söğüt dalları üzerine ipek iplik sarılarak ve iğne ile batırılarak işlenirdi. Mohaç savaşında 235 adet söğüt dalı örgülü kalkanın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum Osmanlı ordusu içerisinde bir grup askerin söğüt kalkanları savaşlarda taşıdıklarını göstermektedir (Aydın, 1994:62).

Türklerde sadece insanlar için değil atlar için de zırhlar mevcuttu. Zira at, Türklerin yalnız siyasi ve askeri faaliyetlerinde değil, medeniyet tarihlerinde de çok mühim roller oynamış, günlük hayatlarında daima ön planda yer almıştır (Aydın, 2007:117). Nitekim Dağlık Altay bölgesinde Kudırge abidesinde demir halkalardan yapılmış yelme detayı bulunmuştur. Eski Türkler, atlarına koruyucu metal levhalardan çul giydirdiyorlardı. Har-Had kaya resimlerine göre Türklerde atları için koruyucu giysiler kullanması, Birinci Göktürk Kağanlığı Dönemi’nde başlamıştır (Hudya-kov, 2002:472).

Zırhlarla donanımlı bu atlar, savaş taktiği açısından da bir stratejinin parçası olabilmekteydi. Nitekim Türkler, Romalılar ve İranlılar gibi siper kazmazlardı. Atlarını çadırların yanına birbirine yakın bir şekilde bağlayıp savaş başlayınca kadar korurlardı. Savaş meydanına getirilen atlar; özel zırhlarla örtülü olduklarından bir Türk askeri için onlar, savaş anında bir kalkan vazifesi gören bir koruyucuydu (Palaz Erdemir, 2002:939).

Atlara savaş zamanı zırh giydirilmesi Osmanlı’da da mevcuttu. Bir timarlı sipahinin kendi ve atı için olan zırh bütününe ifade etmek için “geçim” tabiri kullanılırdı (Beldiceanu, 1985:92). Ancak bu zırhlara gelir durumu fazla olan sipahiler sahip olabiliyordu. Meselâ XV. yüzyılın ikinci yarısında Ankara Sancağı’nda 40.869 akçelik bir gelire sahip olan Taceddin Bey oğlu Muhammed Bey’in “kendü bürüme ve otuz cebelü çadırıyla ve bir tenketürüyle ve geçimiyle” sefere katılma yükümlülüğü bulunmaktaydı (BOA-MAD-9, v.10 b).

Bir Hâkimiyet ve Güç Sembolü Olarak “Zırh”

Zırh giymek, aynı zamanda bir hâkimiyet ve güç sembolüydü. Göktürklerde gelişmiş silah üretim teknolojisi ve eğitilmiş savaş atlarının diğer Orta Asya halklarına örnek teşkil ettiği malumdur. Savaşlarda kullanılan silahların birçoğu Ortaçağ’a en uygun şekilde geliştirildiği gibi döne-

min savunma giysileri olan demir başlıklar ve vücudu koruyan kıyafetler de askerlerin vazgeçilmez aksesuarları olmuştur. Savaşta atlının rolü büyüktür. Nitekim atlı süvariler, özel koruyucu kıyafetleri ve kullandıkları silahlarla “*ordunun direği*” olarak adlandırılmaktaydı. Göktürklerin zırh gömleklili atlıları, Orta Asya’nın diğer göçebe kabilelerinden güçlü silahlanmış ordusuyla ayırt edilmekte, bu unsur Türklerin kısa süre içerisinde Avrasya çöllerinin göçebe kabilelerini eline geçirip, kendi hâkimiyetlerini kurmalarını sağlamaktaydı (Hudyakov, 2002:468-472).

Türklerde özellikle meydan savaşlarında ordu komutanı olmak üzere ordunun büyük bir çoğunluğu, zırh ve siper (kalkan) ile kendilerini savunmuşlardır. Zırhlı asker kullanımı, savaşın kaderini büyük ölçüde değiştirebilmekteydi. Gazneli hükümdarı Sultan Mesud’un Ulyâ-âbâd savaşında (1039) zırhlı 1000 saray gulâmını kullanması, savaşın akışını değiştirmiş (Nuhoğlu, 2002: 302) ve bu savaş, Selçuklulara Gazneliler’in o kadar da zayıf olmadığını göstermiştir (Köymen, 1958:6-7).

Zırh giyinmiş süvariler, savaş meydanında görkemli ve etkileyici bir görüntü oluşturmaktaydı. XVII. yüzyılda Ebulgazi Bahadır Han “*Türkmen şeceresi*” adlı eserinde zırh giyimli Türkmen ordusunu şöyle tasvir etmektedir: “*Görünüşte onlar bin kişi kadardılar. Yedi yüzünün veya sekiz yüzünün üzerinde zırh levhaları bulunuyordu. Cebeler, miğferler, ayak zırhları, diz levhaları, savaşçıları gözleri dışında hiçbir yer bırakmayacak şekilde örtüyordu*” (Gündogdiyev, 2002:832).

Türkler, Anadolu’ya geldikten sonra da tarihî ve kültürel devamlılığın bir sonucu olarak zırh kullanımına devam etmişlerdir. Bu dönemde savaşta zırh kullanımının bir güç sembolü olarak adedildiğini görüyoruz. Bu bağlamda Sultan II. Murad’ın (1421-44, 1446-51) Rumeli’deki bir sefere katılması için gönderilen Karaman oğlu ordusunda bulunan Turgutluların kıyafeti hakkındaki fikirleri oldukça dikkat çekicidir. II. Murad, Karaman oğlundan gelen askerlerin komutanına askerlerini toplamasını ve böylece cebelilerini (zırhlılarını) görmek istediğini söyler. Gönderilen Karaman askerleri içinde cebelü olmadığını gören ve gelen askerinin de kıyafetini beğenmeyen II. Murad, bu duruma gülerken askerinin dahi Karaman oğlu beyine denk olduğunu, hiç olmazsa hâline bakıp dilini tutup, nifâk etmemesi gerektiğini söylemiş ve kendisinin de Karaman oğlunun yardımına ihtiyacı olmadığını sözlerine eklemiştir (Taneri, 1982:200-201).

Bununla birlikte esir edilen düşman askerlerinin “*İslâmın gücünü göstermek amacı*” ile cebe ve cevşenleri ile teşhir etmek âdetinin de var olduğunu biliyoruz. II. Murad 1444 yılında kazandığı Varna zaferinden sonra çevre ülkelerdeki hükümdarlara fetihnâmeler yazdırtmış, ele geçirilen esirleri ise “cebe ü cevşenleri” ile göndermiştir. Özellikle Memlûk sultanına yirmibeş cebelü esir göndermiştir. Bu gibi gösteriler, Osmanlı’nın yendiği düşmanlara kendi gücünü göstererek komşu ve bölge devletler üzerinde etki yapmak amacından başka bir şey değildir (Taneri, 1982:201).

Halil İnalçık’a göre, Osmanlılarda sipahilik, soyluluk koşuludur ve bu yüzden Balkanlardaki Hıristiyan süvari askeri soylu sayılıp, tımar verilmiş, yaya askeri (voynuklar) ise reyadan sayılmıştır. Aşık Paşa’nın (1271-1332) Garibnâme adlı eserine dayalı olarak verdiği bilgilere göre, bir kişinin alp olması için dokuz niteliği kendinde barındırması gerekir. Bu niteliklerden biri de alpin zırhlı olmasıdır. Ona göre alplik zırhla belli olur. Nitekim Avrasya tarihinde, göçer halklar arasında imparatorluk kuran, yerleşik halkları egemenliği altına sokan gerçek askeri birlik, zırhlı süvari ordusudur. (İnalçık, 2009:29-30).

Fetihler, yeni toprakların ele geçirilmesi ve dolayısıyla gerçekleşen kültür alışverişi, silah ve savunma teçhizatlarının değişmesini ve yenilenmesini sağlamıştır. Çok değerli silahların muhtelif ülkelerin hükümdarlarına hediye olarak göndermeleri, bazen de silah ustalarının başka ülkelere davet edilerek buralarda çalışmalarına imkân sağlanması, bu kültür etkileşimini hızlandırmıştır. Nitekim doğuyu ve İslâm’ı temsil eden Osmanlı devleti ile batı’yı ve Hıristiyan dünyasını temsil eden Avrupa ülkelerinde imal edilen koruyucu silahlar, form ve süslemeleri itibarıyla birbirlerinden tamamen farklıdır. Avrupa’nın masif madeni levhalardan yapılmış vücut zırhları, İslâm dünyasında üretilmiş çok ince zincir örme halkalardan ve küçük madeni plakalardan oluşan zırhlardan kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Birbirleri ile savaşmak için yapılmış bu araçlar, iki farklı dünyanın birbirinden etkilenmesini sağlamıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Orta ve Batı Avrupa silah sanatında, Osmanlı etkisinin ileri boyutlara vardığı bilinmektedir. Bilhassa Macar zırhları, bu etkinin en önemli örneğini temsil etmektedir (Aydın, 2007:112).

Sonuç

Türkler, çok eski tarihlerden itibaren savaşlarda hem savaşmak hem de korunmak için muhtelif teçhizatlar kullanmışlardır. Korunmak için kullanılan en önemli savunma giysilerinden biri de zırh'tır. Eski çağlardan itibaren Türkler, muhtelif maddelerden zırhlar imal etmişlerdir. Kalın kumaştan, hayvan derisinden ve metal plakalardan yapılan bu zırhlar hakkında yazılı ve sözlü kaynaklarda muhtelif bilgiler bulunmaktadır.

Tarihî sürece bakıldığında, Orta Asya göçebe topluluklarında zincir halkalardan yapılan zırhlar kullanıldığı gibi demir plakalardan yapılan zırhların da kullanıldığı görülür. Ancak şunu ifade edelim ki, gerek kültürel devamlılığın bir işareti olarak gerekse kullanım kolaylığı ve hafifliği sebebiyle Osmanlı'da daha çok örme zırh denilen ve zincir halkalarından örülerek oluşturulan zırhlar kullanılmıştır. Hattâ zırhlar zamanla kompleks bir yapı kazanmış, vücuda giyilen zırhlar ile miğfer ve kalkanlara ince işçiliğe varan süslemeler işlenilmiş ve bu konudaki ustalık zirveye çıkmıştır.

Bununla birlikte burada vurgulanması gereken asıl önemli husus, zırhların aynı zamanda bir hâkimiyet ve güç sembolü olarak kullanılmasıdır. Özellikle metalden yapılmış olan zırhlara sahip olan milletlerin savaşmada ve hâkimiyet kurmadaki başarısının ve üstünlüklerinin diğer milletlere nazaran daha üst seviyede olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Hülâsa gerçek askeri birliğe yani zırhlı süvari ordusuna sahip olmak ortaçağlarda birçok kavme baş eğdirmek ve onları hâkimiyetleri altına almak demektir. Bu anlamda Avrasya'ya hâkim olan Türkler, bu başarılarını Asya'nın en batı uç noktasında hattâ Balkanlarda ve Avrupa topraklarında da gerçekleştirmeye muvaffak olmuşlardır.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter, No. 9.

2. Diğer Kaynaklar ve İncelemeler

ABRAMZON, S.M. (1999). *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter*, Bişkek.

AYDIN, H. (1994), "Söğüt Kalkanlar", *Tarih ve Medeniyet*, 1 (10) (Aralık), s. 60-62.

AYDIN, H. (2007), *Sultanların Silahları*, Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

BASKAKOVA, H.A. - Karrieva, B.A. vd. (1968), *Turkmencko-Rucckiy Slovar*, Moskva.

BELDİCEANU, N. (1985), *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (Terc. M. Ali Kılıçbay), Ankara.

BUTANAYEV, V. - Hudyakov, Y. (2000), *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, Abakan.

CUMAKUNOVA, G. (2005), *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Bişkek.

GORELİK, M.B. (1987), *Ranniy Mongolskiy Docpeh*, Novosibirsk.

GÜLENSOY, Tuncer (1973), "Moğolların Gızlî Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme", *Türkoloji Dergisi*, V/1, s. 93-105.

GÜNDOĞDİYEYEV, O.S. (2002), "Türkmenlerde Savaş Sanatı ve Silahlar (VI-XVI. Yy.)", (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, Cilt: 19, Ankara, s. 828-834.

HUDYAKOV, Y.S. (1997), *Voorujeniye Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Zentralnoy Azii v Epohu Srednevekovya*, Novosibirsk.

HUDYAKOV, Y.S. (2002), "Eski Türklerde Silah", (Çev. Dildar Atmaca), *Türkler*, Cilt: 3, Ankara, s. 468-477.

JİRMUNSKİY, V.M. (1974), *Turkskiy Geroičeskiy Epos*, Leningrad.

- KILIÇASLAN, Y. (1993), “Cebeci”, *DİA*, Cilt: 7, İstanbul, s. 182-183.
- İNALCIK, H. (2009), *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü*, (2010), Bişkek.
- Köymen, M.A. (1958), “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu-III”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 3-4 (Eylül-Aralık), s. 1-42.
- Koca, S. (2002), “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilât”, *Türkler*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 823-844.
- Manas Entsiklopediya*, (1995), I, Bişkek.
- Moğolların Gizli Tarihi: Mangol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-shi)*, (Yazılışı: 1240), (1995), I Tercüme, (Çev. Ahmet Temir), TTK Yay., Ankara.
- NUHOĞLU, G. (2002), “Gazneli Devlet Teşkilâtı”, *Türkler*, Cilt: 5, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 286-308.
- PAKALIN, M.Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, İstanbul.
- PALAZ, Erdemir, H. (2002), “Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik”, *Türkler*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 938-943.
- SERTOĞLU, M. (1986), *Osmanlı Tarih Lügâtı*, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN, Sâmî, (1317), *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- TANERİ, A. (1982), *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. “Cebeci”, *İA*, Cilt: 3, s. 35-36.
- ÜNAL, M.A. (1995), *Mühimme Defteri 44*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Taranmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, II, İstanbul 1945.
- YILDIZ, N. (1995), *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, TDK Yay., Ankara.
- YUHADİN, K.K. (1956), *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Cilt I, Moskva.
- YUHADİN, K.K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, (Türkçeye çev. Abdullah Taymas), Cilt I-II, Ankara.
- YUNUSALİYEV, B.M. (1959), *Manas*, 2. Kitap, Frunze.

1918-1920 YILLARI ARASINDA ERMENİLER: ANADOLU'YA GERİ DÖNÜŞLERİ VE DOĞU CEPHESİ

Öğr. Gör. Fatih ÖZTOP*

Özet

I. Dünya Savaşı sırasında Türk ordusuna ve sivil halka karşı saldırılarından ötürü cephe gerisinden uzaklaştırılan ve yine Osmanlı sınırları içinde, cepheden uzak yerlere göç ettirilen Ermeniler'den dönmek isteyenler için çıkartılan bir yasa ile Anadolu'ya geri dönüşlerine izin verilmiştir. Göç ettirilirken büyük bir titizlikle önlem alan Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin geri dönüşleri sırasında da aynı titizliği göstermiş ve Ermenilere her türlü kolaylığı sağlayarak bütün ihtiyaçlarını elinden geldiği kadarıyla karşılamaya çalışmıştır. Ancak yine de Türk Doğu Cephesi'nde Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları katliamlar durmak bilmemiştir.

Bu çalışmamızla vurgulamak istediğimiz, bugünkü soykırım iddialarının asılsızlığı, Osmanlı Devleti'nin çok zor koşullar altında olmasına rağmen yine de Ermenilerin rahatça geri dönmelelerini temin etmek adına neler yaptıklarını göstermek ancak buna rağmen Ermenilerin I. Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları katliamlarla yetinmeyerek Savaş'ın bitiminde de Doğu Anadolu Bölgesinde ne gibi katliamlara giriştiklerini ve asıl katliama Türk sivillerinin maruz kaldığını göstermektedir. Bu amaca ulaşmak için de temel kaynağımız ise elbette ki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden almış olduğumuz belgelerdir. Ana kaynaklarla hazırladığımız bu çalışma, son yıllar içinde ortaya çıkmış bir kısım belgelerin ışığında, objektif bir bakış açısıyla gerçekleri tekrar göstererek, Dünya Kamuoyunda oluşturulmaya çalışılan Türkiye aleyhindeki yargılara bir yanıt vermektedir.

Anahtar kelimeler: *I. Dünya Savaşı 1918-1920, Ermenilerin Geri Dönüşleri, Türklere Karşı Yapılan Katliamlar, Doğu Cephesi.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başladıktan hemen sonra Anadolu'daki Ermeniler, bir isyan hareketi içine girdiler. Osmanlı hükümeti, önceleri isyanları bölgesel tedbirlerle bastırmayı ve savunmada kalmayı tercih ederken¹ daha sonraları, savaş içindeki gelişmeler üzerine, bu duruma daha fazla tahammül edilemeyeceğine karar verdi. Enver Paşa ve Talat Paşa arasında süren ikili görüşmeler neticesinde, Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa tüm sorumluluğu kendi üzerine alarak, önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde isyan etmiş olan Ermenileri harp sahası dışına çıkartmaya karar verdi².

İlk tehcir işlemi gerçekleşirken Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetleri bir bildiri yayınlayarak tehciri bir katliam olarak adlandırdılar, bundan sonra Talat Paşa, artık olayın sorumluluğunu tek başına üstlenemeyeceğini anlayarak meclise bir tezkire vererek, bu konuyu bir kanun hükmü haline getirmek istedi. Bu olaydan iki gün sonra açılan Meclis, ilk oturumunda (27 Mayıs 1915) Sevk ve İskân Kanunu'nu onaylayarak bir kanun haline getirdiler. Bu kanun, sadece Ermenileri değil, aynı zamanda savaş içinde komitacılık faaliyetleri yürüten ve Osmanlı ordularına zarar vermeye çalışan Rum ve Arapları da kapsamaktaydı.

Ermeniler tehcir edilirken, ilk başlarda sadece komitacı Ermenilerin ve savaş alanına yakın Ermenilerin sevkî öngörülmüştü. Karargah-ı Umuminin izni olmadan kimsenin sevk ettirilmemesi³; Katolik ve Protestan Ermenilerden sadece komitalarla işbirliği içinde olanların sevkî⁴, bunun

* İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Tarih Bölümü, fatih_oztop@hotmail.com

¹ Ali Güler - Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2003, s. 237-238.

² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 48.

³ BOA, DH.ŞFR. 55/141.

haricinde diğerlerinin buldukları yerlerde kalmaları⁵; Düyûn-ı Umumiye'de çalışan Ermenilerin sevk edilmemesi⁶; sahipsiz ermeni çocuklarının sevk ettirilmemesi⁷ ve masum Ermeni ailelerin değil komitalarla işbirliği ve hıyanetleri hükümetçe tespit edilmiş olan kişilerin sevk edilmesi kararlaştırılmıştı⁸.

Ancak, savaş haline içinde kimlerin masum kimlerin komitacı olduğunu tespit etmek güç olduğundan⁹ ve geride kalan Ermenilerin de olaylar çıkartmasından dolayı savaş alanı gerisinde, Osmanlı ordularının nakil ve ikmal yolları üzerinde bulunan tüm Ermenilerin nakline karar verilmiştir.

Ermeniler sevk edilirken, hükümet, onların her türlü ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmuştur. Buna göre Ermenilerin sevk ve işe masrafları hükümet tarafından karşılanacak¹⁰, beraberlerinde götürmeyecekleri malları Osmanlı Bankası'nın depolarında saklanacaktı¹¹. Sevk edilen Ermenilerin durumlarını kontrol etmek için hükümet sık sık ilgili makamlara yazılar yazmış, Ermenilerin hangi tarihte hangi köy ve kasabalara gittiklerini sorarak durumu takip etmiştir¹². Sevkiyatın sorunsuz olarak yürümesi ve Ermenilerin rahatlarının sağlanmasını için de sık sık ilgili bölgelere paralar göndermiştir¹³ ve bu paraların kesinlikle başka işler için harcanmaması gerektiğini söylemiştir¹⁴.

Ermenilerin sevkini bu şartlar altında gerçekleştiren hükümet diğer taraftan da çeşitli cephe-lerde savaşmaya devam ediyordu. Doğu cephesinde Ruslara katılan Ermeniler, çeşitli birlikler oluşturmuş ve gönüllü ordular şeklinde Türklere karşı savaşıyorlardı. Fakat 1917 Şubat ve Ekim Darbelerinden sonra Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler, Rusya'nın savaştan çekildiğini duyurmuşlardı. Bundan sonra bölgede Ermeniler yalnız kalmaktaydılar ve Erzurum'a kadar olan toprakların tamamı da daha önce Rus ve Ermeniler tarafından işgal edilmişlerdi.

Anadolu'ya Geri Dönen Ermeniler

Geri Dönüş Kararının Alınması

25 Kasım 1915 tarihinden itibaren ilgili Anadolu vilayetlerine gönderilen bir emirle, kış dola-yısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiş; daha sonra da sevkiyata son verildiği ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesile kimsenin göçürülmemesi tebliğ edilmiştir¹⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra ise, yeni kurulan hükümet, ilk iş olarak Ermeni meselesine el atmış ve 18 Ekim 1918 tarihinde Ermenilerin yerlerine geri dönmelerine izin veren bir tebligat yayınlamıştır¹⁶. Daha sonra ise 31 Aralık 1918 tarihinde bir kararname yayınlanmıştır. Buna göre;

1. Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak,

2. Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve işe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır,

⁴ BOA, DH.ŞFR. 55-A/174.

⁵ BOA, DH.ŞFR. 54/55; 54-A/252; 54-A/276; 55/20.

⁶ BOA, DH.ŞFR. 54/221.

⁷ BOA, DH.ŞFR. 54/163.

⁸ BOA, DH.ŞFR. 61/290; 61/2-290.

⁹ BOA, HR.HU.Kr. 173/5.

¹⁰ BOA, DH.ŞFR. 53/152; 55/291; 55/292.

¹¹ BOA, DH.ŞFR. 55/231; 54/202.

¹² BOA, DH.ŞFR. 54/412.

¹³ BOA, DH.ŞFR. 54-A/375_1; 54/270_1; 55-A/118; BOA, MV. 209/42.

¹⁴ BOA, DH.ŞFR. 80/73.

¹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, Ankara 1994, s. 12.

¹⁶ *A.g.e.*, s. 182.

3. Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir,
4. Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecektir,
5. Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecektir,
6. Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek,
7. Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak,
8. İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecek,
9. Mühtedi Ermeni kadınlardan, bir Müslüman'la evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla arasındaki nikah bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir,
10. Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufundan bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak,
11. Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecektir,
12. Muhacirlere, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkanlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafında hukuku gözetilecektir,
13. Ermenilerinden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masrafları harbiye tahsisatından karşılanacak,
14. Şimdiye kadar ne miktar sevkıyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne karar sevkıyat olduğu bildirilecek,
15. Osmanlı sınırların dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin yeni bir emre kadar kabul edilmeyecekleri, yer almakta idi¹⁷.

Alınan bu karardan sonra dönüşler gerçekleşmeye başlamıştır.

Ermenilerin Geri Dönüşleri Sırasında Alınan Tedbirler

Alınan kararname uyarınca hareket edilerek Ermenilerin Anadolu'ya geri dönüşlerine müsaade edilmiştir. Ermenilerin, savaşın başlangıcında sevkleri gerçekleştirilirken alınan önlemler aynen dönüşlerinde de alınmış ve Ermenilerin rahatlarının sağlanması için hükümet tarafından büyük bir özen gösterilmiştir.

5 Kasım 1918 tarihli bir kararname, 16 vilayet ve 19 mutasarrıflığa gönderilerek de, uyulması gerek kurallar ve yapılması gerekenler bildirilmiştir. Bu kararnamedeki maddeler şöyledir;

1. Yerlerine dönecek Ermenilerin, seyahat vesikası almalarının mecbur tutulması ve birtakım işleme tabi olması yüzünden ahalinin müşkülât çektiği anlaşılmıştır. Bunun için, vesika almalarına gerek olmadığı, trene binerlerken bir liste tanzimiyle seyyare verilmesinin yeteceği,
2. Trene binmeden önce ve beklerken ve yolda yetecek kadar ekme verilmesi, güzergahta da yemek verilmesi,
3. Ermenilerin seyahatleri esnasında ihtiyaçlarının masrafsız olarak karşılanması,
4. Yol masraflarının Harbiye tahsisatından karşılanması,
5. (Konya'ya daha önce sevk edilen) Ermeniler için kilise yaptırılması,

¹⁷ Halaçoğlu, a.g.e., s. 82-84.

6. Ermenilerin seyahatleri esnasında hiçbir taarruza ve tecavüze maruz kalmamaları için her türlü tedbirin alınması ve son derece itina gösterilmesi¹⁸.

Dahiliye Nezareti, geri dönen Ermenilerden muhtaç olanlara (büyükler 3'er kuruş, küçükler 60'ar para) günlük para ve hububat verilmesi suretiyle 20 gün boyunca yardım edilmesini emretmiştir¹⁹. Ayrıca geri dönen Ermenilerden kadınların, hastaların ve çocukların arabalarla sevk edilmesine dair şifreler yollanmış²⁰ ve geri dönen Ermeni kabilelerine eşlik etmek amacıyla bazı heyet ve memurlar görevlendirilmiştir²¹.

Ermenilerin dönüşleri esnasında, Osmanlı hükümeti her türlü maddi yardımı yaparken²², Ermeni Komitalarının en büyük destekçilerinden olan İngiltere, Osmanlı topraklarında işgal ettiği yerlerdeki, şimendifer hatlarını kullanarak evlerine dönmek isteyen Ermenilerden çok yüksek miktarlarda para talep etmekteydi. İngilizlerin bu tutumuna karşılık, Osmanlı hükümeti İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir tahrirat göndermiş, Arap, Rum ve Ermeni muhacirlerden normal fiyatın 5-6 misline yakın paralar istendiğinden şikayet ederek, bu paraların talep edilmemesi için istekte bulunmuştur²³.

Geri dönmek isteyen Ermenilerden, Rusya'ya ya da diğer ecnebi memleketlere firar edenlere, şayet herhangi bir suçla karışmadılarsa izin verilecekti²⁴.

Yerlerine dönen Ermenilerin durumlarını inceleyecek olursak; hükümetin, geri dönenleri yakından takip ettiği ve her türlü sorunlarıyla ilgilendiğini görürüz. 15 Ocak 1919 tarihinde Konya Valiliği'ne gönderilen bir şifrede, yerleştirilmiş olan Ermenilerden kendisini geçindirmeyecek durumdaki Ermenilere, her gün hububat ve ekmek verilmesinin yanında ara sıra sıcak yemek verilmesi de emredilmekteydi. Elbette ki, savaşın getirdiği yokluklar nedeniyle, sırf bu muhacirler için her gün sıcak yemek bulmak sorun olacağından, en azından ara sıra bu ihtiyaçlarının karşılanması hükümet tarafından düşünülmekteydi²⁵. 16 Ocak 1919 tarihinde gönderilen bir şifrede ise de, Konya'da ikamet eden Ermenilerden evlerine dönmek isteyenlere, yol masraflarının ödeneceği bildirilmekteydi²⁶. Ermeni yetimlerinin, Ermeni cemaati teşkilatı bulunan yerlerde onlara verilmesi; olmayan yerlerde ise, hükümetin güvencesi altına alınmasına karar verilmişti ve bu kararı tatbik etmek için 18 Ocak 1919 tarihinde bütün vilayet ve mutasarrıflıklara Dahiliye Nezareti tarafından şifreler gönderilmiştir²⁷. Ayrıca, İslam aileleri yanında bulunduğu bildirilen Ermeni kızları ve çocuklarının, Ermenilerden oluşturulmuş olan komisyona teslim edileceklerdi²⁸.

Yozgat'a dönen Ermenilerden bazıları döndüklerini evlerini tahrip edilmiş bir halde bulmuşlardı. Bu durumdan haberdar olan hükümet, derhal bu durumun düzeltilmesi için bölgedeki yetkililere emir vermiş, zor durumda kalan Ermenilerin kaç kişi oldukları ve meydana gelen olayın nedenlerini soruşturmalarını istemiştir²⁹. Daha sonradan gelen haberlere göre ise, Ermenilerden geri dönenlerden 150 kişi içinde sadece birkaç hane halkının zor durumda oldukları ve bunların da bir araya gelerek yerleştikleri ve bu şekilde geçimlerini sürdürdükleri anlaşılmıştır³⁰. İstanbul'da da Ermeni dul ve yetimlerinin yerleştirilmesi için Polis Umum Müdürlüğü tarafından uygun yerler aranmış ve sonuçta bu kişilerin Arnavutköy'deki hanelere yerleştirilmesine karar verilmiştir³¹.

¹⁸ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 180-181.

¹⁹ BOA, DH.ŞFR. 95/52.

²⁰ BOA, DH.ŞFR.95/85.

²¹ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 191-192.

²² BOA, DH.ŞFR.92/271.

²³ BOA, HR.MÜ.5/326.

²⁴ BOA, DH.ŞFR.99/44.

²⁵ BOA, DH.ŞFR.95/130.

²⁶ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 204-205.

²⁷ *A.g.e.*, s. 205-206.

²⁸ *A.g.e.*, s. 217-218.

²⁹ BOA, DH.KMS.50-2/46_1.

³⁰ BOA, DH.KMS.50-2/46_3.

³¹ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 245.

Yine Konya'da ise, Ermenilerden ihtida edenlerin dinlerine dönmelerine izin verilmesine rağmen, bazı aksaklıklar ortaya çıktığı anlaşılmış ve bu durumun düzeltilmesi yetkililere derhal şifreler gönderilmiştir³².

Geri dönen kişilerin malları konusuna gelince, daha önce Emval-i Metruke depolarına teslim edilmiş olan malların iadesi konusunda gereken hassasiyet gösterilmiş ve geri dönenlere malları iade edilmiştir³³. Ayrıca herhangi bir suiistimalin önüne geçmek amacıyla, malların sahiplerinin kendisine bizzat teslim edileceği ve İslam olan vekillerine verilmeyeceği belirtilmiştir³⁴. Hatta, Manisa ve Saray Köyü'nde mensucat fabrikası olan Mardiros Sarıyar adındaki bir Ermeni'nin fabrikası üç kişi tarafından gasp edilmiş ve 4 yıl boyunca işletilmiş; adı geçen Ermeni de bu olay sebebiyle 1.400 bin küsür lira zarar etmişti. Bu doğrultuda hükümete başvurarak Divan-ı Harbilerin İzmir'e getirilip davasının görüşülmesini istemiş, Meclis-i Vükela'da bu konuda Ermeni'yi haklı göyerek isteğine olumlu yanıt vermiştir³⁵.

Sevkiyata tabi tutulan Ermeniler ve Rumların bazı vergilerden muaf tutulması amacıyla Dahiliye Nezareti tarafından Bab-ı Âli'ye bir tezikere verilmiştir³⁶. Kabul edilen bu tezkireden sonra 19 Mayıs 1919 (6 Mayıs 1335) tarihinde bir kanun çıkartılmış ve buna göre Ermenilerin 1334, 1335 ve 1336 yıllarına ait emlak ve arazi vergilerinden muaf tutulmalarına karar verilmiştir.

Geri dönen Ermenilerin durumlarını kontrol etmek amacıyla hükümet tarafından çeşitli komisyonlar oluşturulmuştur. 2 Türk ve 1 İngiliz memurdan oluşacak bu komisyon, Ermenilerin hanelerine yerleşip yerleşmediklerini soruşturacak, ayrıca daha önce teslim ettikleri eşyalarını alıp almadıklarını kontrol edeceklerdi³⁷. Oluşturulan diğer bir komisyonda, Ermenilerin güvenliğini kontrol edip, onlara yönelik herhangi bir suiistimal olup olmadığını araştıracaktı³⁸. Bu komisyon, ayrıca yerlerinden uzaklaştırılan Ermeni ve Rum ailelerin geri dönmeleri ve bunların sevk ve iaşelerinin temini hususlarını incelemek üzere İngiliz Fevkalade Komiseri ve Patrikhane temsilcilerinden oluşmaktaydı³⁹. Tüm komisyonların masrafları Osmanlı hükümetince karşılanacaktı. Bu komisyon, görevini icra ederken, Osmanlı yetkilileri tarafından zaman zaman yönlendirilmiştir. Mesela, bu heyet, önce Konya'ya gitmiş ve buradaki durumu incelemiştir. Heyet henüz buradayken, İstanbul'dan Konya vilayetine çekilen bir şifre telgrafla, heyetin buradaki işlerini bitirdikten sonra Eskişehir, Bilecik ve İzmit taraflarına giderek buradaki durumu da incelemeleri söylenmiştir⁴⁰.

Ermenilere yönelik soykırım iddiaları İstanbul'da işgal devletleri tarafından dile getirilip, İttihatçıların adı altında tüm Türkler töhmet altında bırakılırken, 10 Aralık 1919 tarihinde, Ermeni ve Rumlara yönelik tecavüz iddialarını tezkir eden komisyon raporları Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. Bu komisyondaki isimlere değinecek olursak; *Vezirköprü'den, Rum Milleti Namına Metropolit Mûrad, Ermeni Milleti namına Agop Dereciyan; Tokat'dan, Mihran Genç Agobyan, Horalambos Lazar, Nikola Dimitriyadis, Hacı Ohanik Seroyan, Giyork Mercemciyan; Merzifon'dan, Ermeni Kilisesi Cemiyeti Reisi Matobi Keşişyan, Rum Kilisesi Cemiyeti Reisi Yanko Yovani-di, Papas Hristo; Erbaa'dan, Andon Lefter, Sürmeciyen, Rum Cemiyeti Ruhanisi Ağya, Foço Mandesi, Kırca Bıyıkyan, Nikola Yedis, Ermeni Cemiyeti Reisi Ohanyan, Dimitri Andonyadis, Yovonaki Lefter Badis* gibi isimler karşımıza çıkmaktadır⁴¹. Bu kişiler, asılsız soykırım iddialarını yukarıda belirttiğimiz tarihlerde gönderdikleri raporlarla yalanlamakta hatta, bu iddiaların aksine, "havadisler külliyen asılsız olup cümle vatandaşlarımız tarafından hürmet ve muavenet görmekte olduğumuz..."⁴² diyerek gerçek durumu gözler önüne sermektedirler. Matrobi Keşişyan, Yanko

³² BOA, DH.ŞFR.93/171.

³³ Örnek olarak bkz. *A.g.e.*, s. 236.

³⁴ BOA, DH.ŞFR.99/35.

³⁵ *A.g.e.*, s. 205-251.

³⁶ *A.g.e.*, s. 232-233.

³⁷ BOA, DH.ŞFR.97/156.

³⁸ *A.g.e.*, s. 188-189.

³⁹ *A.g.e.*, s. 207-208.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 210-211.

⁴¹ *A.g.e.*, s. 252-256.

⁴² *A.g.e.*, s. 253.

Yovanidi ve Papas Hristo'da yolların, köylerin ve kasabaların asayiş içinde olduğunu belirtmektedir⁴³. Zaten Ermeni soykırımı iddialarının asılsız olduğunu da İngiliz Temsilcisi Mösyö Pernelli kendi gözleriyle görmüştür⁴⁴.

Bu durumlara karşılık gerek Ermenilerin tehcir edilmesinde ve gerekse de geri dönüşleri esnasında meydana gelen suçlar neticesinde hükümet derhal olaya ey koymuş ve suçluları, buldukları yerlerde varsa oradaki Divan-ı Harplerde, eğer yoksa Nizamiye Mahkemelerinde yargılayarak idama kadar varan birçok cezalar vermiştir⁴⁵.

1918 - 1920 Yılları Arasında Doğu Cephesi

Birinci Dünya Savaşı boyunca, Ermeniler, Ruslarla birlik olup Türk ordularını gerek arkadan vurmuş, gerek ikmal yollarını kesmiş ve gerekse de gönüllü olarak Rus ordularına katılarak onlarla beraber savaşmışlardır. Rus ve Ermeni kuvvetleri savaş esnasında Türkleri geri doğru itmeyi başarmışlar ve Erzurum'a kadar olan toprakları ele geçirmişlerdir.

Daha önce, Rus Çarı Nikola'nın Ermenilere vaat ettiği üzere, ele geçirilecek topraklarda bir Ermenistan kurmak isteyen Anadolu ve Rusya Ermenileri, azınlıkta oldukları yerleri eşe geçirin-ce, ilk iş olarak, nüfus olarak çoğunluğu oluşturan Müslümanlara karşı bir soykırım hareketine girişmişlerdir. Birçok köyde, silahsız sivillerin üzerine makineli tüfek ve top atışları yapan Ermeniler, yaklaşık 1 milyona yakın Müslüman köylüleri katletmişlerdir.

Türlere Karşı Yapılan Katliamlar

Türk askerlerinin Anadolu içlerine çekilişinden sonra, bu toprakları Ruslarla beraber ele geçiren Ermeniler, buradaki Müslüman halkı katletmeye başlamış onları buradan sürerek, diasporadaki Ermenilerin de Anadolu'ya gelmelerini sağlayarak, bir çoğunluk oluşturma hareketine girmişlerdir⁴⁶.

Osmanlı ordularının çekilişinden 21 gün sonra, Kınalı ve Karahaç karargahlarında toplanan Ermeni çeteleri, Erzurum'da Şehril Nahiyesine baskın düzenleyerek 1333 kişiyi öldürmüş ve 60 kadını da yanlarında götürmüşlerdir. Ayrıca yine Erzurum içinde çeşitli köy ve kasabalardan öldürdüğü insanların sayısı da bu tarihlerde yaklaşık 7060 civarındadır ki, ayrıca 360 kadın daha kaçırılmıştır⁴⁷.

Bölgedeki çatışmalardan haberdar olan Onbeşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, sürekli olarak İstanbul'a telgraflar çekerek müdahale etmek istediğini belirtmekte ve silahla karşı koyarak Müslüman ahaliyi korumak zorunda olduğunu anlatmaktadır⁴⁸. Daha sonra, onun isteği kabul edilerek⁴⁹ müdahale etmesi söylenmiştir ki, bu konuya daha sonraki başlığımızda göz atacağız.

Pasinler'de Eyyüb Paşa komutasındaki Türk orduları karşılına çıkan bu Ermeni çetelerini iki kez mağlup etmeyi başarsa da, üçüncü çarpışmada, mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır⁵⁰. Aslında Osmanlı ordularının doğu cephesinde Ruslara kaybetmesinden sonra ortaya çıkan Ermeni çeteleri, artık 100-200 kişilik ayak takımından değil, top ve mitralyözlere sahip, kendi alay ve bölükleri olan ordu seviyesinde idi. Öyle ki, belgelerden anlaşıldığı üzere Kars ve Sarıkamış cihetinde yaklaşık 10,000 kişi ve Van bölgesinde de terörist Atranik komutasında 30.000 kişilik bir kuvvet toplanmıştı⁵¹. Bayezid'de de 100,000 kişilik bir Ermeni ordusunun toplandığı belgelere geçmiştir⁵².

⁴³ A.g.e., s. 254.

⁴⁴ A.g.e., s. 256.

⁴⁵ A.g.e., s. 249; 189-190.

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR. 104/182; 107/105; BOA, HR.SYS.2879/43_2.

⁴⁷ BOA, DH.KMS. 53-1/24_1.

⁴⁸ BOA, DH.KMS. 53-2/12_2.

⁴⁹ BOA, DH.KMS. 53-2/12_1.

⁵⁰ BOA, DH.EUM.AYŞ. 12/84_2.

⁵¹ BOA, DH.KMS. 53-2/4_2; 53-2/104_2; 53-2/104_1.

⁵² BOA, DH.KMS. 53-2/104_4.

Silahsız sivil halka karşı top ve makineli tüfek ateşleriyle saldıran Ermeni ordularına karşı koymaya çalışan bölgedeki halk bazen birkaç Ermeni'yi ele geçirmeyi başarıyordu. Nahçıvan bölgesinde ele geçirilen bir Ermeni teröristin üzerinden çıkan bir emirnamede şu cümleler yazmaktaydı: “*Şivan ahâli-i İslâmiyyesini Aras çayına dökmek Üçüncü Alay kumandanının vazifesidir. Maksadı Şahtahtı ve Kıvıran karyelerini batırıp ora müslimanlarını Aras çayı arkasına dökmektir.*”⁵³ Bu amaç doğrultusunda ilerleyen Ermeni orduları, Aras Vadisi boyunca toplarla ilerlemiş ve İslam karyelerini yakmışlardır⁵⁴ ve kuvvetlerini bazı yerlerde ayırarak kimi zaman ufak süvari birlikleriyle kimi zaman da 4000 kişiye ulaşan piyadeleriyle saldırmışlardır⁵⁵. Kars'a saldıran yaklaşık 300 süvari ve 300 piyade, yanlarında makineli tüfek ve toplarla şehir ateşe tutmuş, Müslüman ahaliden ileri gelenleri yanlarında götürerek karşılığında fidye istemiş, halkın çoğunu da casus diyerek katletmişlerdir. Ayrıca, halkın elindeki, hayvanları⁵⁶ da beraberlerinde götürmüşler, katliamdan kurtulmayı başaran halk Allahuekber Dağları'na sığınabilmiştir⁵⁷.

Ermeniler bu saldırıları yaparken, her zaman kendi başlarına hareket etmiyorlardı. Kimi zaman yanlarında İngiliz ve Fransız Zabitlerde mevcuttu. 23 Haziran 1918 tarihinde İstanbul'dan Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon'a çekilen şifrelerde, bu durumda İslam ahalini korumak için karşı koymaları gerektiği söyler fakat, mesuliyeti de kabul etmeyerek, daha sonra oluşabilecek baskılardan fırka kumandanlarını sorumlu tutacağını söylemeyi de ihmal etmiyordu⁵⁸. Bazı zamanlarda da, Ermeniler, İngiliz zabitlerin kıyafetlerini giyerek, onların nüfuzundan faydalanmaya çalışmakta ve casusluk faaliyetleri yürütmekteydiler ki, bu olayın ortaya çıkmasından sonra hükümet yetkilileri gönderdiği şifrelerle memurlarını uyarmakta ve kimlik tespitleri gerçekleşmeden İngiliz zabitlerle görüşülmemesini istemektedir⁵⁹.

Ermenilerin Türklere karşı yaptığı mezalimi ve soykırımı anlatmak binlerce sayfayı dolduracağından bu başlığı burada noktalamayı uygun görüyoruz⁶⁰.

Türk İleri Harekâtı

Kafkasya'dan Türk ordusu çekildikten sonra, buradaki yerli Müslümanlar vatanlarını savunmak üzere çeşitli milis teşkilatları kurdular. Batum, Ahıska, Ahılkelek, Artvin, Oltu, Kağızman, Sarıkamış, Iğdır, Nahçıvan bölgelerinde kurulan ve “Milli Şura” adı verilen bu teşekküllerin en kuvvetlisi, Kars'taki İslam Şurası'ydı. 17 Ocak 1919 tarihinde Kars'ta toplanan bir kongre, anayasa hazırlayarak, “Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkate-i Milliyesi”ni kurmuştu.

13 Şubat tarihinde Kars'a giren İngilizler, bu İslam Şurası'nı tanımakla beraber, Ermeni göçmenlerin bölgeye kabulü şartını koşmuşlar ve vali olarak da bir Ermeni olan Garganof'un atanmasını istemişlerdi. Böylece, Şura ile İngilizlerin ilişkileri kopmuştur. Ardından da İngilizler 19 Nisan'da parlamentoyu basarak hükümet üyelerini tutuklamış ve Malta'ya sürmüştür⁶¹.

Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Onbeşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 12 Şubat'ta ileri harekate başlayarak Erzincan üzerine yürüyüşe başlamıştı. 13 Şubat akşamı çok kısa bir direnişten sonra Erzincan geri alındı ve 14 Şubat günü burası kolordu karargâhı

⁵³ BOA, DH.KMS.53-2/56_3.

⁵⁴ BOA, DH.KMS.53-2/30_3; 53-2/51_1.

⁵⁵ BOA, DH.KMS.53-2/56_4.

⁵⁶ Bölge halkı çoğunlukla geçimlerini hayvancılıkla sağlamaktaydı. Ermenilerin yanlarında götürdüğü hayvanların sayısına bakıldığında durumun vehameti anlaşılmaktadır. Sadece, İslamsor köyünden, 150, 250 koyun, 125 koşu öküz ve ayrıca, 6,500 kile tahıl; Ahalik-i Ulyâ köyünden, 1,800 koyun, 1,500 İnek ve 1200 koşu öküz. Ayrıca diğer bölgelerde gerçekleştirilen katliamlar ve halkın soyulduğunu gösteren belgeler için bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, Ankara 2001, s. 222.

⁵⁷ BOA, DH.KMS.53-2/104_9.

⁵⁸ BOA, DH.ŞFR.100/77.

⁵⁹ BOA, DH.KMS.53-2/104_8.

⁶⁰ Ermeni katliamlarıyla ilgili olarak bkz. Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Milenyum Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004; Cemal Yıldırım, *Tarihi Belgeler Işığında Bayazıt'ta Ermeni Mezalimi*, IQ Yayınları, İstanbul 2003.

⁶¹ Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Dış Politika Araç ve Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 163.

haline getirildi⁶². 22 Şubat'ta Mamahatun ve 25 Şubat'ta da Aşkale yeniden Türk ordularının eline geçti. Buradayken, Erzurum'u işgal etmiş olan Ermenilere bir mektup yazan Kazım Karabekir Paşa, Ruslarla barış yapıldığını, Rusların memleketi yine bize terk ettiğini ve bu sebeple karşı koymamalarını, yollarda gördükleri katliamları ve insaniyet namına bunlara engel olmalarını istedi. Ancak, tarihsel olaylara baktığımız zaman mektubun pek de tesiri olmadığını söylemek ya da o zaman o işgalleri gerçekleştiren Ermenilerdeki insaniyet hislerini pek de bulunmadığını söylemek yalan olmaz.

Türklerin ileri harekati devam ederken, 13 Mart'ta Hasankale ve 16 Mart'ta da Horasan geri alındı. Bu esnada Brest-Litovsk Antlaşması mucibince Sarıkamış'ı geri alma görevi Kazım Karabekir Paşa'ya verilmişti. Böylece 3 Nisan'da başlayan Sarıkamış kuşatması 5 Nisan'da sonra erdi ve Kazım Karabekir komutasında Türk askerleri bu toprakları da ele geçirdi⁶³.

28 Nisan 1917 tarihinde Tiflis'te bir araya gelen Ermeni, Azeri ve Gürcü delegeler, bir konferans teşkil etmiş ve bir federasyon kurmaya karar vermişlerdi. Böylece, bu unsurlar bağımsızlığını elde etmişler ve bir birlik oluşturarak bölgede, güçlenmeyi amaçlamışlardı. Ancak, Alman yanlısı olan Gürcüler, İngilizlere sırtını dayamış olan Ermeniler ve Osmanlı'dan başka sığınacak bir yeri olmayan Azerilerin kurdukları bu konfederasyonun fazla süreli olamayacağı en başından belli idi.

Türk ileri harekati sonrasında 1914 yılındaki sınırlara ulaşılması sonucunda, Gürcü Şenkeli başkanlığındaki bir heyet, Batum'dan Trabzon'a gelir ve burada Miralay Hüseyin Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı heyetiyle görüşür. Görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Türk iler harekati kaldığı yerden devam eder ve yukarıda belirttiğimiz üzere Sarıkamış geri alınır. 25 Nisan'da ise artık Kars da yeniden Anavatana katılmış durumdadır⁶⁴.

Gürcü, Azeri ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklardan sonra, Bakü Petrollerine ihtiyaç duyan Bolşevikler, kendilerine en yakın olarak Taşnakları görmüşler ve onlarla bir ittifak içine girmişlerdir. Onlarında yardımıyla Bolşevikler, Azerbaycan Meclisi'ni basarak Bakü şehrindeki Müslüman mahallerini yerle bir etmişlerdir. Bu olayın ardından da Ermeni bir komünist olan Stephan Şaumyan, Bolşevikler tarafından, Kafkasya'ya olağanüstü yetkilerle gönderilmiş ve bu bölgeyi Rus nüfuzuna almakla görevlendirilmiştir.

Bu durum karşısında, Gürcüler de Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlardan yardım istemişler ve zaten bölgede gözü olan Almanlar, bu teklifi tereddütsüz kabul etmişler ve bölgeye yaklaşık 17.000 kişilik bir kuvvet göndermişlerdir. Bu durum, Osmanlı ile Almanya'yı karşı karşıya getirmişti. Çünkü Almanlar, Osmanlı'yı zaten mağlup görüp, Onbeşinci Kolordu'yu da güne kaydırmasını ve burada son savaşlarını vermesini istemekteydi. Böylece onlar, Berlin-Bağdat değil, Berlin-Buhara cihetinde bir gelişme sağlayıp Bakü petrollerinden de yararlanabileceklerdi⁶⁵.

Bu esnada Onbeşinci Kolordu, sınırlarda hareket emrini beklemekteydi. İngilizlerin Tebriz'i işgalleri üzerine doğudaki durum kritikleşmişti. Ermeniler Azerileri katletmekteydi ve Brest-Litovsk'un şartlarını da kabul etmemekteydiler. Bu sebeple, Osmanlı'ya bırakılan tek seçenek, anlaşma şartlarını silah zoruyla kabul ettirmek olacaktı. Bu sebeple, İstanbul'dan gelen emirle Gümrü zapt edilecekti.

15 Mayıs'ta iki kolordu halinde Arpaçayı'nı geçen Kazım Karabekir, aynı akşam Gümrü'yü ele geçirdi. Bu esnada Nazarbekof'un gelip Kazım Karabekir Paşa ile anlaşmak istediği belirtiliyse de, Kazım Paşa hiç kimsenin gelmediğini söylemektedir.

Tebriz istikametine yürüyen Kolordu, 26 Mayıs günü Ermenilerle savaşa başladı fakat üç gün süren savaş boyunca net bir başarı elde edilemedi. Fakat 1 Haziran tarihine gelindiğinde, Erivan

⁶² Kazım Karabekir, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınevi, 5. Baskı, İstanbul 2005, s.212.

⁶³ *A.g.e.*, s. 217-219.

⁶⁴ Öke, *a.g.e.*, s. 128.

⁶⁵ *a.g.e.*, s. 129-130.

ve Ecmiazin üzerine yürümeye hazırlanan Kolordu'ya Ermenilerle barış yapması emri geldi ve 4 Haziran 1918 tarihinde barış imzalandı⁶⁶.

4 Haziran tarihinde, Gürcistan ve Azerbaycan ile de barış imzalanmıştır. Gürcistan barışı ile Batum sancağından Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerini de almak suretiyle imparatorluğun 1828'deki sınırlarına ulaşılmıştır. Ermenistan'la imzalanan barış antlaşması ile de, Türklerin Kafkasya'da Ermeni yurdu üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmaya niyetli olmadığı gösterilmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı hükümeti zapt ettiği yerlerden çekiliyor, Gümrü, Erivan, Şarur-Daralagiaz'ı Ermenilere bırakıyordu. Ancak, bu iyi niyete karşılık olarak da Ermenistan'da yaşayan Müslümanlara dini ve kültürel haklar tanınmasını istiyordu. En önemlisi de, Ermeni hükümeti, Türkiye üzerine yönlendirilebilecek çetelerin topraklarını üs olarak kullanmalarını engelleyeceğini taahhüt ediyordu⁶⁷.

Birinci Dünya Savaşı'na Büyük Ermenistan düşüncesiyle giren Ermeniler, Türklerle baş başa kaldıklarında, bu hedeflerinden vazgeçerek barışa razı olmuşlardı. Ancak, Mondros ve Sevr antlaşmaları sonucunda iş yine silahlara devredilecek ve bundan sonra günümüzde sınırların ulaşılacaktı.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde tehcir edilen Ermenilerin yeniden evlerine dönüşlerine izin verilmesinden, sonra, Anadolu'da Türkler tarafından katledildiği söylenen Ermeniler, evlerine dönmek için yoğun bir telaş içine girmiş ve dönmek isteyenler sağ salim evlerine varmışlardır. Aslında bu konuda sorulacak bir soru vardır; "Nasıl olur da, soykırıma uğradığı iddia edilen bir halk, geri dönmek ister?" Bu sorunun da yanıtı oldukça basittir, çünkü ortada bir soykırım yoktur.

Osmanlı Devleti de, savaş yıllarında büyük bir titizlikle cephenin uzağına yolladığı Ermenilerin, Anadolu'ya rahatça varabilmeleri için yine bir çok tedbirler almış, günlük yiyeceklerine kadar hesap ederek, Ermenilerin sıkıntı çekmemesi adına her türlü yardımı yapmaya çalışmıştır.

Doğu cephesinde Rus ve Ermenilere yenilen Türk orduları geri çekilmek zorunda kalınca onların yerini dolduran Ermeniler, buradaki sivil halka yönelik büyük katliam hareketleri içine girmişler ve burada bir soykırım yaparak yaklaşık bir milyon Müslüman'ın katline yol açmışlardır. Özellikle Rusların çekilişinden sonra bölgede onları durduracak herhangi bir güç olmaması nedeniyle büyük katliamlara girişmişlerdir.

Doğu Cephesi'nde ise onların karşısına çıkan Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk orduları, Ermenileri Misak-ı Milli sınırlarının dışına itmiştir. Böylece Doğu Anadolu toprakları tekrar Türk Sivilleri için güvenli bir hal almıştır.

Savaşın bitiminden sonra, Mondros Mütarekesinin kendilerine vermiş olduğu haklarla hareket İtilaf Devletleri İstanbul'da dahil olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerini işgal etmişlerdir. Daha önceki, gizli anlaşmalarla Anadolu'yu paylaşmaya başlayan İtilaf Devletleri, Ermenilere vermiş oldukları sözleri tutarak, Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan Devleti'ni kurmak için harekete geçmişlerdir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Asayiş Kalemî Belgeleri (DH.EUM.AYŞ): Nr. 12/84_2.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS): Nr. 50-2/46_1; 50-2/46_3; 53-1/24_1; 53-2/4_2; 53-2/12_1; 53-2/12_2; 53-2/30_3; 53-2/51_1; 53-2/56_3; 53-2/56_4; 53-2/104_1; 53-2/104_2; 53-2/104_4; 53-2/104_8; 53-2/104_9.

⁶⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 223-225.

⁶⁷ Öke, *a.g.e.*, s. 131.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR): Nr. 53/152; 54/55; 54/163; 54/202; 54/221; 54/270_1; 54/412; 54-A/252; 54-A/276; 54-A/375_1; 55/20; 55/141; 55/231; 55/291; 55/292; 55-A/118; 55-A/174; 61/290; 61/2-290; 80/73; 92/271; 93/171; 95/52; 95/85; 95/130; 97/156; 99/35; 99/44; 100/77; 104/182; 107/105.

Meclisi Vükela Mazbataları: (MV): Nr. 209/42.

Hariciye Nezareti Mütareke Belgeleri (HR.MÜ): Nr. 5/326.

Hariciye Nezareti Harb-i Umûmi Belgeleri (HR.HU): Kr. 173/5.

Hariciye Nezareti Siyasi Belgeleri (HR.SYS): Nr. 2879/43_2.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

“Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)” I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 49, Ankara 2001.

GÜLER, Ali, Suat Akgül (2003), *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınları, Ankara.

HALAÇOĞLU, Yusuf (2001), *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KARABEKİR, Kazım (2005), *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınevi, 5. Baskı, İstanbul.

“Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)”, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 14, Ankara 1994.

ÖKE, Mim Kemâl (1991), *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Dış Politika Araç ve Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

SEVİNÇ, Necdet (2004), *Arşiv Belgeleriyle Tehcir-Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Milenyum Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul.

YILDIRIM, Cemal (2003), *Tarihi Belgeler Işığında Bayazıt'ta Ermeni Mezalimi*, IQ Yayınları, İstanbul.

AHISKA TÜRKLERİNİN ANAVATANLARINA DÖNÜŞ SORUNU

Doç. Dr. M. Akif KÜTÜKÇÜ* - Yrd. Doç. Dr. Yasin POYRAZ**

Özet

Çalışma, 1944 yılında Sovyetler Birliği'nin kararıyla sürgün edilen Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüş süreci ve bu sürece bağlı hukuki sorunları ele almaktadır. Bugün Ahıska, Gürcistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Gürcistan, Avrupa Konseyine üye olurken, Ahıska Türklerinin geri dönüş sorununa bağlı olarak bazı taahhütlerde bulunmuştur. Bu çerçevede atılan somut adımlardan birisi Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40'lu Yıllarında Gürcistan'dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında 5261-PC sayılı yasa ile Gürcistan'ın geri dönüş başvurularını normatif olarak düzenlemesidir. Bununla birlikte yasa, geri dönüşü zorlaştıran subjektif ölçütler koymaktadır. Bu yönüyle ulusal uygulamalar, Gürcistan'ın uluslararası yükümlülüklerinin ihlalini oluşturabilecek ve ilgililer Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine kişisel başvuruda bulunabileceklerdir.

Anahtar kelimeler: Ahıska, Geri Dönüş Yasası, 1944 Sürgünü.

Giriş

Ahıska Bölgesi, Gürcistan'ın güneyinde Ermenistan'ın Batum limanına uzanan güzergahında yer almakta olup; Güney Kafkasya coğrafyasında özel bir öneme sahiptir. Bu önemi nedeniyle Rusya, XIX. yüzyıldan itibaren Ahıska bölgesini kendi çıkarlarına göre şekillendirmek istemiştir. Bu amaçla Rusya tarafından dini baskıya uğrayan ve Hristiyanlaşmayı kabul etmeyen Ahıskalılar, Türkiye'ye göçe zorlanmış, bölgenin nüfus yapısı değiştirilmiştir. Kuzey Anadolu'dan getirilen 30 bin dolayındaki Ermeni, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirilmiştir. Günümüzde yalnızca Rusya'nın değil, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği'nin de Ermenistan'ın denize açılan kapısı konumundaki Ahıska bölgesinde stratejik çıkarları bulunmaktadır. Ahıska Türkleri, Mesket Müslümanları olarak da adlandırılmaktadır (Topal, 2008:623).

1944 yılında Sovyetler Birliği, çeşitli sebepler ileri sürerek Ahıska Türklerini, o zaman federe bir unsur olan Gürcistan'dan diğer federe devlet ülkelerine zorunlu göçe tabi tutmuştur. 1990 yılında federal yapılanmanın çözülmesine rağmen günümüze kadar bu insanlara karşı yapılan hukuka aykırı muamelenin olumsuz sonuçları giderilebilmiş değildir. Ahıska'nın Gürcistan'ın siyasi sınırları içinde olması itibarıyla sorun, öncelikle Gürcistan'la ilgilidir. Uygulamanın Sovyetler Birliği döneminde yapıldığı göz önünde tutularak Rusya Federasyonunun da ardıl devlet olarak sorumluluğu ileri sürülebilecektir. Çalışmamızda konu daha çok insan hakları yönünden ele alınmış; Rusya Federasyonunun ardıl devlet olarak durumu ve uygulamanın uluslararası suç oluşturan eylemleri, ayrı bir çalışma konusu oluşturacak genişlikte bulunması sebebiyle inceleme dışı tutulmuştur.

Tarihi Süreç

Ahıska, Gürcistan toprakları içerisinde Kafkasya Bölgesi'nin güneybatısında yer almaktadır. Ahıska, Gürcistan'ın sınır bölgesinde yer alıp; güneyinde Ermenistan; güneybatısında Türkiye; batısında Acaristan Özerk Cumhuriyeti (Gürcistan) ile komşu bulunmaktadır. Çıldır yöresinden Kür akarsuyunun yukarı akarı ve Çoruh Çayı havzasından başlayarak, Meshet-Cahavet dağ silsilesi sonunda Borçalıya kadar uzanan bu bölge Ahıska, Adigün, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka gibi önemli yerleşim birimlerini kapsamaktadır. Ahıska bölgesinin toplam yüzölçümü ise

* Selçuk Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, makutukcu@hotmail.com

** Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, ypoyraz@kku.edu.tr

6.260 km²'dir (Seferov ve Akış, 2008:395). Ahıska Türklerinin, anavatanları Ahıska bölgesindeki varlıklarının tarihçesi çok eskidir. Etnik açıdan bölgedeki Türk varlığının milattan öncelere dayandığı belirtilmekle birlikte; bir görüşe göre, Ahıska Türklerinin siyasi varlığından ancak geç dönemlerde söz edilebilir (Zeyrek, 2008:2). XII. yüzyıldan itibaren kuzeyden gelen Kıpçak Türklerinin buraları yurt edindiği bilinmektedir (Zeyrek, 2001:2-3; Kütükçü, 2005:272). 1578 yılında Osmanlı Devletinin Gürcistan'ı fethetmesinden sonra bölge tamamen Türk yurdu olmuştur. 250 yıl Osmanlı idaresinde kalan Ahıska, coğrafi, kültürel ve demografik olarak Anadolu'nun doğal uzantısı olmuş ve Osmanlı kayıtlarında Ahıska Vilayeti olarak geçmiştir. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ile Edirne Andlaşmasını imzalamasına rağmen Gürcistan sınırları içerisindeki Ahıska Bölgesini ve on Osmanlı sancağını işgal etmiştir. Rusya'nın bölgeyi işgaliyle Müslüman halk Osmanlı topraklarına, Ermeniler de işgal topraklarına göç etmişlerdir. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşması ile Ahıska bölgesi Türkiye sınırları dışında kalmıştır. Bölgede yaşayan Türkler, Türkiye dışında kalmakla beraber uzun zaman anavatan Türkiye ile duygusal bağlarını korumuşlardır. 1926'daki Sovyet nüfus sayımında Türk olarak kayıt altına alınan 137.921 Ahıska Türkü, Gürcistan nüfusunun %5,2'sini oluşturuyordu. 1929 yılında yayımlanan Sovyet Ansiklopedisine göre Ahıska nüfusunun %55'i Türk'tü. Bunların sadece %5'i okuma yazma biliyordu. Okulda Azerbaycan Türkçesi öğretiliyordu. Dolayısıyla Ahıskalılar Azeri Türkü olarak anılmaya başlanmıştır (Topal, 2008:624-625).

II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve savaşa Sovyetler Birliği'nin de katılmasıyla 1938-1940 yıllarında Ahıska ve çevresine, Türkiye'ye mücavir sınırın korunması adı altında, on binlerce Sovyet askeri yerleştirilmiştir. 1940 yılına kadar hiç askere alınmayan Ahıska Türklerinden 40 bin dolayında kişi Alman cephesine sevk edilmiştir. Askere sevk edilenlerin yakınları ise Borcom'da demiryolu inşaatında çalıştırılmıştır. 1944'de Borcom'dan Vale'ye 70 km uzunluğundaki demiryolu yapımında binlerce Ahıska Türkü kötü koşullar sebebiyle hayatını kaybetmiştir (Seferov ve Akış, 2008:399).

Ahıska Türkleri, II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ndeki diğer yedi etnik grupla beraber Orta Asya'ya sürgün edilmiştir. Sürgün kararı Kasım 1944'de kışın başladığı bir dönemde uygulanmış; binlerce kişinin ölümüne neden olan zor koşullarda, insanlık adına trajik sonuçlar meydana gelmiştir. Yedi grup içinde yer alan Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar, Karaçaylar ve Kalmıklara Stalin'in ölümünden sonra çıkarılan 1956 Yüksek Sovyet Kararı ile eski hakları iade edilmiş ve sürgünden önceki vatanlarına yeniden dönmelerine izin verilmişken, diğer üç grubun dönmelerine bu dönemde izin verilmemiştir (Sumbadze, 2010:2; Zeyrek:2001:64-66; Kütükçü, 2005:272-273). Ahıska Türkleri, 28 Nisan 1956 ve 31 Ekim 1957 Kararnamelerine kadar Sovyetlerin tehcir politikasının bir parçası olan "özel iskan rejimi"nin, kendilerini en temel medeni haklardan yoksun bırakan sert şartlarında yaşamak zorunda kalmışlardır (Sargın, 2006:41-43). Bu kararnameden sonra baskılar azalmakla birlikte Volga Almanları, Kırım Tatarları ve Ahıska Türklerinin anayurtlarına geri dönmelerine izin verilmemiştir (Chervonnaya, 1998; Modebadze, 2009:116). Bunlardan sadece Kırım Tatarlarına, Sovyetlerin sona ermesiyle birlikte eski hakları iade edilmiş ve akabinde son on beş yıl içerisinde Ukrayna'dan Kırım'a önemli miktarda dönüş gerçekleşmiştir. Diğer grup, aslen Sovyet Volga Alman Cumhuriyeti'nden sürgün edilen Volga Almanları, ekseriyetle Sovyet döneminden sonra Almanya'ya göçmüşler ve Volga Bölgesinde ülkesel talepleri olmamıştır. Sadece sürgün edilen Ahıska Türkleri'nin eski haklarının iadesi ve anavatanlarına dönüşü çözümlenmemiş olarak kalmıştır (Pentikainen ve Trier, 2004:6).

Ahıska Türklerinin örgütlü olarak yürütmüş oldukları mücadelesi sonucunda pratik değere dönüşmeyen birtakım kazanımlar elde edilmiştir. İlk olarak 30 Mayıs 1968'de SSCB Yüksek Prezidyumu Ahıska Türklerinin diğer Sovyet vatandaşları ile aynı haklara sahip olduklarını ifade eden bir karar almıştır (Sargın:2006:44-45). 1974 yılında Sovyet Hükümetince alınan diğer bir karara göre, sürgünde yaşayan şahıslar yurtlarına dönebilme hakkı elde etmişlerdir. Bu kararlar, o dönemde Gürcistan yönetimi bakımından pratik sonuç doğuramamıştır. 1979 yılında Gürcistan Komünist Partisi Merkez Komitesi yılda 150 aile olmak üzere Ahıskalıların geri dönüşü ile ilgili düzenleme yapmış, 1981 ile 1988 yılları arasında 1300 kişinin Gürcistan'a dönüşü sağlanmıştır. Gürcistan Hükümeti, bu dönemde Ahıska Türklerine "Gürcü kimliği ile ikamet etmek" ya da "Mesheti Vilayeti dışında bir yere yerleşmek" seçeneklerini önermiştir. Fakat bunların yarısı et-

nik şiddet eylemleri yüzünden ülke dışına kaçmak zorunda kalmıştır (Sezgin ve Ağacan:2003:26-27; Kütükçü, 2005:273).

Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile başlatılan Perestroyka ve Glasnost politikaları Ahıska Türklerine anavatanlarına dönüş için daha rahat mücadele etme imkanı tanımıştır. Fakat bu arada vuku bulan Fergana olayları (Sargın: 2006:47-52; Modebadze: 2009:117-119; Chervonnaya:1998; Zeyrek, 2008:20-21) Ahıska Türklerinin ikinci kez yeni yurt aramalarına sebep olmuştur (Pentikainen ve Trier, 2004:12; Sezgin ve Ağacan: 2003:19; Sumbadze, 2010:2).

Stalin'in son sürgün ettiği insanlar olan Ahıska Türkleri bugün, Rusya, Ukrayna, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve son olarak da Amerika Birleşik Devletleri gibi farklı devletlerde dağınık bir halde yaşamaktadırlar. Ahıska Türklerinin günümüz yaşam koşulları bilhassa yerleştikleri ülkelere, hatta aynı ülke içerisinde bölgelere göre önemli değişiklikler göstermektedir (Sumbadze, 2010:3; Modebadze:2009:114-115). Ahıska Türkleri yerleştikleri ülkelerde örneğin Güney Rusya'da vatansızlık ve ayırım gözetici uygulamanın muhatabı olurken, Ukrayna, Azerbaycan ve Orta Asya'da nisbeten yüksek seviyede sosyo-ekonomik bütünleşme gibi çok farklı yaşam koşullarıyla karşılaşmışlardır. Rusya'nın Kafkasya Bölgesinde bilhassa Krasnodar Bölgesinde, çok ağır problemler yaşamışlardır. Burada Ahıska Türkleri, yerel otoritelerin ayırım gözetici uygulamalarıyla ve hatta normal geçim şartlarını sürdürmeleri için gereken durumlarda dahi bürokratik engellemeleriyle karşılaşmışlardır (Open Society Institute/2, 2004:1-3; Pentikainen ve Trier, 2004:13; Mert, 2004:73). Krasnodar'daki Ahıskalıların birkaç bini vatandaşlık hakkını kazanmıştır (Kalafat ve Ağacan, 2004:194-195). Göçmen statüsünde olmaları dolayısıyla 1989-1990'lı yıllarda sahip oldukları evlerinin tapularını alamamışlardır. Krasnodar Bölge Parlamentosu'nun 27 Mart 2002 tarihli kararı çerçevesinde, 1 Nisandan itibaren üç ay içerisinde bölgeyi terk etmeleri istenmesiyle, Ahıskalılar yeni bir göçe zorlanmışlardır (Topal, 2008:627). 2002-2005 yılları arasında burada yaşayan 12.000 Ahıska Türkü, bir kısım lobilerin desteği ile Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiştir. Böylece bu kez de Rusya Federasyonu tarafından Ahıska Türkleri modern bir tehciye tabii tutulmuştur (Bayramov, 2006:66-67).

Sovyetler Birliği'nin çözülmesini takiben bağımsız ve özerk cumhuriyetler kendi bölgelerinde başat duruma gelmişlerdir. Ancak kendi bölgesel birimlerine sahip olamayan Ahıska Türklerinin durumu daha da kötüleşmiş ve yalnızca etnik ayrımcılığa maruz kalmayıp, aynı zamanda etnik şiddete de hedef olmuşlardır. Ahıska Türklerinin bir kısmının maruz kaldıkları baskının ve bundan duydukları korkunun temel sebebi teknik olarak vatansız olmalarıdır (Sezgin ve Ağacan, 2004:22; Kütükçü, 2005:274).

Uluslararası Düzeyde Çözüm Çabaları

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden 1996'ya kadar olan dönem içerisinde uluslararası toplumun dikkati eski Yugoslavya ve eski Sovyetler Birliği'ndeki şiddetli uyuşmazlıklara odaklandığı için, Ahıska Türkleri konusu bu dönemde hemen hemen hiç dikkati çekmemiştir. 1996 Mayıs'ında "Bağımsız Devletler Topluluğu ve Alakalı Komşu Devletlerdeki Mülteciler, Yerinden Edilmiş Kişiler, Diğer Gönülsüz Yerinden Edilme Şekilleri ve Geri Dönenlerin Problemleri Hususundaki Bölgesel Konferans" ile Bağımsız Devletler Topluluğundaki istekleri dışında yerinden edilen insanlar, mülteciler ve geri dönenlerin problemleri ele alınmıştır (Pentikainen ve Trier, 2004:30; Kütükçü, 2005:275; Sargın:2006:76). Konferans Bildirisi "*daha önceden sürgün edilmiş halklara mensup kişilerin gönüllü olarak geri dönme hakkı vardır. Bu hak, transit geçişin güvenceye alınmasını, kendilerine ait malvarlığının yasaklanmamış kısmını birlikte götürmelerini ve tarihi vatanlarında birleşmeleri için yardımı da*" kapsayacağını öngörmektedir (UNCHR, 2004; Pentikainen ve Trier, 2004:31). Böylece uluslararası topluluk, Ahıska Türklerinin yeniden yerleştirilme konusunu resmen tanımış olmaktadır. Konferansta önemli sonuçlar doğuracak somut adımlar atılamamış olmasına rağmen sorun, uluslararası boyut kazanmıştır (Kütükçü, 2005:275).

7-10 Eylül 1998'de La Haye'de AGİT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri Max van der Stoel'in girişimiyle, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği ve Açık Toplum Enstitüsünün Zorunlu Göç Projesi ile işbirliği çerçevesinde Ahıska Türkleriyle alakalı konularda Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Gürcistan Hükümet Temsilcilerinin yanı sıra, bu ülkelerdeki Ahıska Türklerinin temsilcileri ve Vatan Örgütünün temsilcilerinin katılımıyla müzakereler gerçekleştirilmiştir. Top-

lantının sonunda Gürcistan Temsilcisinin muhalefeti karşısında, bu belgenin amaçları çerçevesinde Mesketiya Türkleri kavramı benimsenmiştir (Open Society Institute/1, 2004:4; Kütükçü, 2005:275; Sargın:2006:76).

Toplantıda; ilgili bütün taraflar arasında Ahıska Türklerinin durumu hakkında bilgi değişimi, konuya uluslararası toplumun dikkatini çekme, tüm politik hakların önemini vurgulama, insan haklarına saygı, vatansız Ahıska Türklerinin sayısının azaltılması, Ahıska Türklerinin yerleştiği bölgelerde etnik tolerans programının geliştirilmesi ve 1996'daki Konferansta ortaya konulan prensiplerin takibi gibi konular ele alınmıştır (Open Society Institute/1, 2004:1-4; Sumbadze, 2010:10; Kütükçü, 2005:275; Sargın:2006:77).

15-17 Mart 1999'da Viyana'da yine aynı grubun ev sahipliğini yaptığı ve organize ettiği toplantı, La Haye Toplantısına katılanların yanı sıra, Türkiye, Ukrayna, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Konseyinden de temsilcilerin katılımıyla gerçekleşmiştir. Toplantıda Ahıska Türklerinin eski haklarının iadesi, yeniden anavatanlarına dönmeleri ve ikamet ettikleri yerlerdeki statülerinin düzenlenmesi konularına bilhassa dikkat çekilmiştir (OSCE, 1999; Sumbadze, 2010:10; Kütükçü, 2005:275-276; Sargın:2006:77). Bununla birlikte herhangi bir somut çözüm ortaya konulamamıştır. Rusya Federasyonu Delegasyonu, Ahıska Türklerinin Rus Toplumuna hukuki bütünlüşmesi hususunda taahhütte bulunmayı reddetmiştir. Bundan başka aynı delegasyon Ahıska Türklerinin Gürcistan'daki anavatanlarına dönmelerinin bütün çalışmalar için ana amaç olması gerektiğini ileri sürmüştür. Toplantı, Rusya Federasyonu için herhangi bir somut plan göstermemektedir (Pentikainen ve Trier, 2004:33; Kütükçü, 2005:276; Sargın:2006:77).

Gürcistan Delegasyonu geri dönenlerin vatandaşlık konusunu 1999'un sonuna kadar çözme taahhüt etmiş ve Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşlerine ilişkin yakın gelecekte bir Devlet Komitesi veya Vatana Dönüş Servisi'nin kurulacağını duyurmuştur. Takip eden ayda Komite gerçekten kurulmuş olmasına rağmen, Gürcistan'ın anavatanlarına dönüş meselesini etkin bir şekilde çözmek arzusundan çok, Avrupa Konseyine katılma isteği nedeniyle bunu yaptığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de Gürcistan Hükümetinin usulü dairesinde yüklendiği yükümlülükleri eyleme çevirmede isteksiz davrandığı görülmektedir ve bazı ayrıntılar Ahıska Türkleriyle alakalı yasaların uygulanmasına mani olmaktadır. Bu aynı zamanda Gürcistan vatandaşlığını seçerek dönenler için de problemdir (Pentikainen ve Trier, 2004:33; Kütükçü, 2005:276; Sargın:2006:77).

Azerbaycan ve Gürcistan tarafından 1999'un sonu ve 2000'in ortalarında sırasıyla Azerbaycan ve Gürcistan'da daha sonraki Müzakerelerin gerçekleştirilmesi daveti Viyana toplantısı katılımcıları tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bununla beraber bu müzakereler asla gerçekleştirilememiştir. La Haye Müzakereleriyle açılan politik pencere uluslararası toplumun dikkatini çok daha güncel meselelere taşımıştır. Bir sonraki ay Kosova krizinin başlaması gelecekteki müzakerelerin ertelenmesini ortaya çıkarmıştır ki bunun anlamı, 1998 öncesine geri dönüştür (Pentikainen ve Trier, 2004:33-34; Sargın:2006:77-78).

Gürcistan'ın Avrupa Konseyine Girmesi ve Konsey'e Karşı Yükümlülüğü: Anavatan Dönüş Yasası

Gürcistan, 1996 yılında Avrupa Konseyi üyeliği için müracaat etmiş ve Ahıska Türkleri meselesi hakkındaki Viyana Müzakerelerinden kısa bir süre sonra, 29 Nisan 1999'da, Avrupa Konseyinin kırkbirinci üyesi olarak kabul edilmiştir. Gürcistan 20 Mayıs 1999'da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini, 7 Temmuz 2002'de ise, Ahıska Türklerinin ana meselesi olan mülkiyet hakkıyla alakalı 1 Nolu Protokolü bazı çekinceler ileri sürerek imzalamıştır.

Gürcistan'ın Avrupa Konseyine girmesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olması, Ahıskalıların yeniden anavatanına dönme konusunda kalıcı bir çözüm bulmak için elverişli bir ortam sunmuştur (Sumbadze, 2010:4-5). Gürcistan'ın Avrupa Konseyine tam üyeliği ile Ahıska Türklerinin Gürcistan'daki anavatanlarına dönüşlerini sağlayacak ilerleme arasındaki ilişki, Aralık 1998'de Devlet Vatana Dönüş Servisi Şefi tarafından resmen teyit edilmiştir (Radio Free, 1998). 29 Ocak 1999'da, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından Gürcistan'dan Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmelerini sağlamak için bir hukuki çerçeve benimsemesi beklentisinde olan metin kabul edilmiş, bu da konu hakkında Avrupa Konseyininin daha aktif bir rol ala-

çağını göstermiştir. Nisan 1999'da Avrupa Konseyi, Viyana Müzakerelerine katılmıştır (Pentikainen ve Trier, 2004:33).

Avrupa Konseyine giriş şartı olarak Gürcistan, Ahıska Türklerinin Gürcistan Toplumuyla entegrasyonu ve anavatanlarına dönmelerine izin veren hukuki bir çerçeveyi kabul edeceği sözünü vermiştir. Ayrıca, Ahıska Türklerine Gürcistan vatandaşlığını elde etme hakkı tanıyacağını da taahhüt etmiştir (Council of Europe, 2004:8). Hukuki çerçeve Gürcistan'ın Avrupa Konseyine girmesinden itibaren iki yıl içerisinde tamamlanacak ve on iki yıl içerisinde anavatanlarına dönme hususu kolaylaştırılacaktır.

1999 yılının Temmuz'unda Avrupa Konseyi, AGİT ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği uzmanlarınca Gürcistan'da hazırlanan ortak raporda Gürcistan'ın bu konudaki çabaları yetersiz bulunmuştur (Sezgin ve Ağacan, 2004:28). Avrupa Konseyinin Gürcistan'la ilgili olarak hazırladığı bir başka raporun mülteciler ve yer değiştiren kişilerle ilgili bölümünde, sayıları 200 ila 300 bin arasında değişen ve anavatanlarına dönüş hakkı isteyen Ahıska Türklerinin bu hakkının Gürcistan Devlet Başkanı tarafından bir kararname ile resmen tanındığı; ancak geri dönüşün bürokrasi ve bazı yerel otoritelerin direnmesi yüzünden engellendiği belirtilmektedir (Sezgin ve Ağacan, 2004:28; Kütükçü, 2005:277-278).

2001'de, Avrupa Konseyi, Gürcistan'a "sürgün edilen Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmeleri meselesi hakkında Avrupa Konseyi ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliğine karşı yüklenmiş olduğu ödevini hızlandırması" ve "Sovyet rejimi döneminde sürgün edilen diğer etnik gruplara verilen eski haklarının aynen iadesi statüsünü vermesi" bakımından ısrar etmiştir (Pentikainen ve Trier, 2004:37-38).

Gürcistan, Avrupa Konseyi'ne verdiği söze binaen yasa tasarısını hazırlamıştır. Konuya ilişkin iki yasa tasarısından biri, beş hükümet-dışı organizasyonla beraber Gürcistanlı siyasetçi ve insan hakları aktivisti Guram Mamulia'nın başkanlığında Vatana Dönüş Servisi tarafından, diğeri ise, Mülteci Meseleleri Bakanlığı adına Gürcü Genç Hukukçular Birliği tarafından hazırlanmış, ikinci tasarı daha sonraki çalışmalara bir temel olarak benimsenmiştir. Gürcistan ile Avrupa Konseyi ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği arasında tasarı yasa hakkında müzakereler yapılmıştır. Gürcistan Delegasyonu ile Avrupa Konseyi hukukçuları arasında Mart 2001'de Strasbourg'da yapılan toplantıdan sonra, birtakım değişikliklerle yasa tasarısı Adalet Bakanlığına gönderilmiştir (Sumbadze, 2010:5; Kütükçü, 2005:278; Sargın:2006:78-79).

Ahıska Türklerinin gündemiyle ilgilenen çoğu hukukçu ve çeşitli organizasyonlar hazırlanan yasa tasarısını ağır bir biçimde eleştirmişlerdir. Bir taraftan, Gürcistan, uluslararası toplumun yoğun baskısı ile 1999'da anavatana dönüş için bir çerçeve oluşturmayı kabul etmiş, diğer taraftan bu tasarıyla anavatana dönüşü, pratikte hemen hemen imkansız hale getirmiştir. Anavatana dönüşü hazırlamak için yüklenen görünür çabalar ise esas itibarıyla uluslararası toplumu memnun etme amacına hizmet etmektedir (Kütükçü, 2005:279).

2003 yılında yapılan seçimlerin ardından meydana gelen Gül Devrimi ile birlikte Mihail Saakşvili seçimle devlet başkanlığı görevine gelmiştir. Gürcistan, 2003-2004 yılları arasında yaşanan Gül Devrimi dolayısıyla Ahıskalıların vatanlarına dönmeleri konusunda Avrupa Konseyine verdiği taahhütleri ekonomik sorunlar yaşadığını ileri sürerek geciktirmiştir. Avrupa Konseyi Parlamentosu, 2004 yılında hazırladığı "*Rusya Federasyonu ve Bazı Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan Yerinden Edilen, Sürülen ve Göçmen Durumuna Düşen İnsanların Sorunları*" başlıklı genel raporda, Ahıska Türklerine de yer vermiştir. Bu rapor üzerine Gürcistan, nüfusu 368.000'i bulan Ahıska Türklerinin dönüşünü ve topluma entegrasyonunu sağlamak üzere bir komisyon kurmuştur. Yine Avrupa Konseyi Parlamentosu, 2005 yılında aldığı 1415 ile 1428 sayılı ve 2006 yılında aldığı 1477 sayılı kararlarla Gürcistan'a açıkça çağrıda bulunarak, 2011 yılına kadar Ahıska Türklerinin geri dönüşünün sağlanmasını istemiştir. Gürcistan Parlamentosu, aşağıda değerlendireceğimiz geri dönüş yasasını kabul ederek Ahıskalıların vatanlarına dönüş sorununun çözümünde önemli bir adım atmıştır. Bununla birlikte 11 Temmuz 2007 tarihinde onaylanan yasa, Ahıskalıların Gürcistan'da hangi haklara ve hukuki güvenceye sahip olacağı belirtilmediği gibi; dönenlerin askerlik, çalışma, sağlık ve sosyal güvenlik, emlak, sivil toplum örgütlenmesi ve

eğitimine ilişkin düzenlemelere de yer verilmemiştir (Topal, 2008:628-629; Modebadze:2009:122-123).

Dönüş Yasasının Değerlendirilmesi

Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40'lı Yıllarında Gürcistan'dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyetinin 5261-PC Sayılı Yasası, sadece Ahıska Türklerini değil, Ahıska Türkleri ile birlikte sürülen diğer halkları da kapsamaktadır. Oysa, çok daha basit hukuki prosedürler öngören ve 1997 yılında yürürlüğe giren Baskı Altında Tutulanların Sosyal Korunması ve Siyasi Misillemenin Kurbanları Olarak Gürcistan Vatandaşlığının Tanınması Hakkındaki Yasadan Ermeni, Rum ve Gürcüler yararlanmış olmakla birlikte; Ahıska Türkleri yararlanamamıştır (Pentikainen ve Trier, 2004:35-36; Sumbadze, 2010:5).

Yasanın amacını içeren 1. maddesinde yer alan “tarihi adaletin gerçekleştirilmesi” ifadesinin, geri dönüş uygulamasının bir “atıfet”, “ihsan” ya da “lütuf” olmadığı, doğal bir hakkın sağlanmasına işaret ettiği söylenebilir. Şüphesiz yıllar boyunca uğranılan maddi ve manevi kayıpların bir çırpıda giderilmesi mümkün olmayacaktır ama adaleti gerçekleştirme düşüncesi bu yöndeki taleplerin ve yasanın yorumlanması bakımından önemli bir ölçüt olarak kullanılacaktır. Aynı maddede yer alan ve dönüşü nitelendiren “onurlu” ve “gönüllü” sözcükleri de anlamlıdır. Dönüş kararı alanlar, insan onurunun gerektirdiği asgari saygıyı bekleyecek; kendilerine gösterilen herhangi bir yere değil, kendi köy ve kasabalarına yerleşmelerini isteyebileceklerdir. Ayrıca “gönüllü” dönüşü sağlayabilmek için, birçok devlet uygulamasında görüldüğü gibi dönüşü cazip kılan sosyal, kültürel ve ekonomik imkanların sunulması gerekir. Son olarak dönüşü “aşamalı” kılan düzenleme, 300 bin kişi dikkate alındığında normal sayılabilecek bir yaklaşım olmakla birlikte; bunun bir takvime bağlanmamış olması endişe vericidir (Çınar, 2007:1).

Sadece 1944 sürgünlerini kapsayan yasa, geri dönüş işlemlerinin yürütülmesinde Mülteciler ve İskân Bakanlığını görevlendirmiştir. Geri dönüş başvurusu, istenen belgelerle birlikte bir dilekçe sunularak ikamet edilen ülkedeki Gürcistan temsilciliklerine, 1 Ocak 2008 ile 31 Aralık 2008 tarihleri arasında yapılacaktır. Başvuru süreleri altışar ay sürelerle iki kez uzatılmıştır. Başvurucudan istenen belgeler 4. maddede sayılmaktadır: Sürgün belgesi (ya da belgeleri), uyrukluğunda bulunduğu ya da oturma izni sahibi olduğu ülke devletinin düzenlediği kimlik, oturma izni ve/veya vatandaşlık belgesi, doğum belgesi, ikametgah belgesi, sabıka kaydı belgesi, aile kayıtlarını gösteren belge, sağlık durumu ile ilgili bilgiler, özgeçmiş (şahsın uyrukluğunda, bildiği diller ve özel bilgiler), mali durumu ve mal varlığı hakkındaki bilgiler (Çınar, 2007:2).

İstenen belgelerin bir kısmının bulunamaması, geri dönüş yasının amacına aykırı uygulamalara yol açabilir. Örneğin ortalama bir insan ömrüne denk düşen bir süre kadar önce yapılan sürgünün belgesini bulmak mümkün olacak mıdır? Aynı maddede “bilgi temininin mümkün olmadığı hallerde şahsın kendisine bağlı olmayan objektif sebeplerden dolayı belgeyi temin edemediğini inandırıcı biçimde ispatlaması gerekir” denmektedir. “İnandırıcı biçimde ispat” terimleri, subjektif bir değerlendirme içermekte olup; karar veren görevlilerin keyfi davranışlarına yol açabilecektir. Öte yandan, Gürcistan Hükümetinin başvurandan ek taleplerde bulunma hakkı saklı tutulmaktadır (m. 7/1). Bu belirsiz düzenleme de kötüye kullanıma neden olabilecektir. En azından taleplerin hangi amaçla yapılacağı belirtilmiş olsaydı keyfi uygulamaların meydana gelmesi engellenmiş olurdu. Gerek belgelerin temini ve gerekse ek talepler bakımından, yasanın amacı da göz önünde tutularak “belirlenebilir” ve “objektif” ölçütler konulması, ispat yükünün sadece başvurucuda bırakılmayıp; devlet arşivlerindeki belgelerden yararlanılması, taraf menfaatlerine uygun bir çözüm tarzı olacaktır.

Yasada yer alan sağlık durumuna ilişkin belgeler istenmesi, topluma uyum konusunda zorunlu mülakat ve yazılı sınav yapılması (m. 7/2) ve Gürcüce bilenlere öncelik verilmesi gibi şartlar, dönüşü zorlaştıran bir unsur olarak görülebilir. Devletler uygulamasında, sonradan kazanılan vatandaşlıkta ya da oturma izninin verilmesinde yabancılardan sağlık, uyum ve dil

ile ilgili şartlar aranmaktadır. Örneğin 12.06.2009 tarih ve 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun 11. maddesine göre “genel sağlık bakımından tehlike teşkil eden bir hastalığı bulunmama” ve “yeteri kadar Türkçe konuşabilmek” başvuru şartları arasında sayılmıştır. Bununla birlikte 5261-PC sayılı yasa, geri dönüşü düzenleyen özel bir yasadır ve niteliği gereği genel vatandaşlık hukuku kapsamında değerlendirilemez. Öte yandan çok uzun zamandan beri içinde bulunduğu toplumdaki ayrı yaşamak zorunda kalan başvuru sahipleri için sağlık, uyum ve dil engeli, “tarihi adaletin gerçekleştirilmesi” amacına da ters düşecektir. Eğer sözü edilen şartlar bir engel olarak görülüyor ise, bu engelin ortadan kaldırılması yükümlülüğü Gürcistan Hükümetine ait olmalıdır.

Geri dönüş için başvuruların kayıt edilerek kayıt numarası verilmesi (madde 5/1) gibi ayrıntıların yer aldığı yasa, geri dönenlerin nelerle karşılaşabileceğine ve dönüş sonrası sürecin nasıl işleyeceğine ilişkin düzenlemelere yer verilmemiştir.

Başvurunun olumlu sonucu “geri dönen statüsü” kazanmaktır. Ancak kanun kapsamında başvuruda bulunan herkesin bu statüyü kazanması gerekir. Yukarıda işaret edilen bir takım usul eksiklikleri ya da subjektif değerlendirmelere bağlı olarak bu statünün kazanılmaması düşünülemez. Amaç, yanlış bilgi ve belge sunarak kötüye kullanımların önüne geçmek ise, yasa statüyü kazanamamanın tek şartı olarak, “1944 sürgününe tabi tutulanlardan ve onların alt soyundan olmama” şeklinde olumsuz bir belirleme yapılması, bu amacı sağlamak bakımından yeterli olacaktır.

Yasanın öngördüğü geri dönüş statüsünü kazanabilmek için belirtilen süre içerisinde başvuru yapma şartı getirilmiştir. Bu çerçevede Gürcistan’a yapılan başvurular ne yazık ki çok ciddi boyutlarda değildir. Türkiye’den 218 aile olarak 1200; Rusya’dan 2 bin ve Azerbaycan’dan 17 bin ile toplam başvuru sayısı yaklaşık 20 bin düzeyinde kalmıştır. Bunlar arasında 3 bin kişinin başvuruları kabul edilmiştir. Avrupa Konseyi’nin tahmin ettiği rakamlara baktığımızda bu başvuru sayısı, hayal kırıklığı oluşturacak kadar az olmuştur.

Geri dönüş başvurularının değerlendirme süreci, 28 Nisan 2011’de tamamlanacaktır. Eğer Ahıska Türkleri, bu yasanın kapsamında beklentilerine kavuşamaz ve geri dönen statüsü kazanamaz ise, yasa başvuruların reddine ilişkin kararlar bakımından yargı yolunun kapatıldığı da göz önünde tutularak; sorun, doğrudan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne götürülebilir.

Uluslararası Yükümlülükler Açısından Değerlendirme

1648 Westphalia Barışından günümüze kadar geçen süre içerisinde uluslararası toplumun hukuku, sadece bağımsız ve egemen devletlere yönelik değil; uluslararası suçlar ve insan hakları ihlalleri bakımından bireylere de uygulanır kuralları kapsamına dahil etmiştir. İşte insan hakları ihlallerini oluşturan zorunlu göç uygulamalarının da uluslararası hukuka aykırı bir eylem olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu hukuka aykırılığı gidermek için Gürcistan, Avrupa Konseyi’ne vermiş olduğu sözle, bir yandan Ahıska Türklerinin Gürcistan’a dönme haklarını tanıyarak tek-tarafli uluslararası hukuk işlemi olarak “tanıma”yı diğer taraftan ise “tek-tarafli sözverme”yi gerçekleştirmiştir.

Gürcistan ulusal hukuku, temel hak ve özgürlüklerin korunması bakımından yeterli bulunduğu ölçüde uluslararası sistemin korumasına ihtiyaç kalmayacaktır. Gürcistan’ın da dahil bulunduğu insan haklarını bölgesel düzeyde koruma sistemi öngören Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde etkin garanti oluşturmaktadır. Aşağıda Gürcistan’ın tutum ve davranışlarının Sözleşmenin ihlallerini oluşturup oluşturmadığı değerlendirilmesi yapılacaktır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, tüm normatif düzenlemelerde olduğu gibi dinamik özellikler göstermektedir. Bu dinamizm, Sözleşmeye ek protokollerin kabul edilmesi yanında Mahkeme içtihatlarında da kendini gösterir. Sözleşmeyle aynı tarihte kabul edilen ek protokolle mülkiyet hakkı, asıl Sözleşme metninde olmamasına rağmen sonradan kapsama alınmıştır. Gürcistan’ın sürgün olayının kendi fiiline bağlanamayacağını ve Sözleşmeye taraf olmasından önceki bir olay-

dan sorumlu tutulamayacağını ileri sürmesi geçersizdir. Şöyle ki sürgün olayının sonuçları Gürcistan'ın Sovyetler Birliğinden ayrılıp tam bağımsızlığını kullanmasından sonra da Ahıska Türkleri kendi vatanlarına dönememiş; Sözleşme ek protokolü ile teminat altına alınan mülkiyet haklarını kullanamamışlardır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kıbrıs'ta mülkiyet haklarını kullanmadığı gerekçesiyle Bayan Loizidou'nun Türkiye'ye karşı açtığı davada, Türkiye'nin benzer itirazlarını reddederek, tazminat ödenmesine karar vermiştir (Bozkurt, 2003:207, 209; Kütükçü, 2005:281-282).

Ahıska Türkleri, hukuken ve fiilen mülkiyet haklarına kavuşmadığı sürece Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi sisteminden faydalanma hakkına sahip olacaktır. Ayrıca Gürcistan gerekli düzenlemeleri yapmadığı takdirde, Sözleşme'nin 13. maddesi hükümleri çerçevesinde etkili başvuru hakkının ihlali gündeme gelecektir. 1997'de Baskı Altında Tutulanların Sosyal Korunması ve Siyasi Misillemenin Kurbanları Olarak Gürcistan Vatandaşlığının Tanınması Hakkındaki Yasanın yürürlüğe girmesi ile Gürcistan, aralarında Ermeni, Rum ve Gürcülerin bulunduğu gruplara eski haklarını iade eden, fakat Ahıska Türklerini kapsamayan bu yasadan dolayı Sözleşme'nin 14. maddesindeki ayrımcılık yasağı da ihlal edilmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde Gürcistan'a karşı hem devlet başvurusu hem de bireysel başvuru imkanı vardır. Sözleşmeye taraf devletlerden birisi, mesela Türkiye, Gürcistan'ın Ahıska Türklerine karşı ihlal ettiği mülkiyet hakkını ileri sürerek başvuru imkanına sahiptir. Türkiye dahil şu ana kadar hiçbir taraf devlet, Gürcistan'ın uygulamalarını devlet başvurusu yoluyla Mahkeme önüne taşımamıştır (Kütükçü, 2005:282).

Bireysel başvuru ise, hakkı ihlal edilen her kişi tarafından kullanılabilir. Ahıska Türkleri tarafından Gürcistan'a karşı açılan bir davanın olup olmadığını bilmiyoruz. Gürcistan, Avrupa Konseyine üye olurken, Konseye Ahıska Türklerinin dönüşü ile ilgili iki yıl içerisinde hukuki düzenlemeler yapmayı, üç yıl içinde geri dönüş sürecini başlatmayı ve üyelikten itibaren de 12 yıl içerisinde bu süreci tamamlamayı taahhüt etmiştir.

Avrupa Konseyi, bu yükümlülüklerin yerine getirilmesinin takipçisi olması gerekir. Avrupa Konseyine üye devletler ve bilhassa Türkiye konuyu gündeme getirmelidir. Gürcistan, Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşlerini fiilen engellemekte ısrar edecek olursa (Gürcistan'ın geri dönüş için hazırlanmış olduğu yasa bu fiili engelleme somut örneğidir) bireysel bazda AIHM'ne davalar açmak suretiyle bu insanların uğramış oldukları zararların karşılanması talep edilmelidir. Yoğun tazminatlar ödemek zorunda kalacak olan Gürcistan, bu insanların haklarını teslim etmek zorunda kalacaktır. Ayrıca bu sorun, Dünya Kamuoyu nezdinde vurgulanacak önemli bir insanlık sorunudur. Ahıskalılar, kendi haklarını uluslararası hukuk platformuna taşımaları gerekir.

Sonuç

Ahıska Türklerinin 1944 yılında yaşamak zorunda kaldıkları sürgün olayına bağlı hak kayıpları, aradan geçen uzun süre ve insan hakları alanındaki gelişmelere rağmen günümüze kadar çözülebilmemiş değildir. Sorun, görece yakın tarihlerde, Gürcistan'ın Avrupa Konseyi üyeliği bağlamında ele alınmıştır. Gürcistan'ın üyelik sürecinde vermiş olduğu sözler, sadece kendisini politik bakımdan değil; uluslararası hukuk bakımından da açıkça bağlayan bir hukuki yükümlülük oluşturmaktadır. Günümüz uluslararası hukuku bakımından temel hak ve özgürlüklere bağlı yükümlülüklerin ihlalinin herkese karşı etkili (*erga omnes*) sonuçlar doğuracağı kabul edilmektedir. Bu yönüyle Gürcistan'ın yükümlülüklerini yerine getirmesi için gerek Türkiye başta olmak üzere Avrupa Konseyine üye diğer devletlerin bölgesel düzeyde; gerekse tüm devletlerin uluslararası toplum düzeyinde girişimlerde bulunması, çözüme ulaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Anavatana dönüş konusu Gürcistan kamuoyunda çok hassas ve duygusal yaklaşım içeren bir konudur. Yasakoyucu ve uygulayıcılar açısından sorunun ele alınış biçimi, Gürcistan'ın çözüm konusunda isteksiz olduğu sonucunu doğurmaktadır. Bu tespit, sorunun çözümüne yönelik olumlu gelişmelerin tamamen uluslararası topluluğun ısrar ve çabasıyla meydana gelmiş olduğu gerçeğiyle de örtüşmektedir.

Farklı ülkelere göç etmek ve orada yaşamak zorunda olanlar yanında geri dönen Ahıskalılar için de her şeyin normalleştiğini düşünmek zordur. Dönüş sadece bir başlangıçtır. Sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel sorunlarının çözümü için Gürcistan'ın iyiniyetli çabaları yanında özellikle bölge devletlerin ilgisi, olumlu adımların atılmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

BAYRAKTAR, R. (1999), *Ahıska 21. Yüzyılda İnsanlık Dramı*, İzmir 1999.

BAYRAMOV, F. (2006), *Ahıska Türklerinin Anayurda Dönüş Mücadelesi ve Fergana Olaylarının Türk Medyasına Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BOZKURT, E. (2003), *İnsan Haklarının Korunmasında Uluslararası Hukukun Rolü*, Ankara.

CHERONNAYA, S. (1998), "The Problem of the Repatriation of the Meskhet-Turks, Appendix to the Fact-Finding Mission of the FUEN (Federal Union of European Nationalities) delegation to Georgia", http://arts.uwaterloo.ca/MINELRES/min/meskh/FUEN_Meskh.htm

Council Of Europe (2004), "First Report on Georgia", http://www.coe.int/t/E/human_rights/ecri/1-ECRI/2-Country-by-country_approach/Georgia/CBC1-Georgia.asp#P184_30012 (10.11.2004).

ÇINAR, İ. (2007), "Ahıska Türklerine Dönüş Yasası", *Cumhuriyet Gazetesi*, Strateji Eki, 24.09.2007, S. 169.

KALAFAT, Y., Ağacan, K. (2004) "Güney Kafkasya Barışının Sağlanmasında Anahtar Etnisite-Ahıskalılar", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 10, S: 1, s. 187-197.

KÜTÜKÇÜ, M.A. (2005), "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Anavatanlarına Dönüş Sorunu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, s. 271-285.

MERT, O. (2004), *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul.

MODEBADZE, V. (2009), "Historical Background of 'Meskhetian Turks' Problem and Major Obstacles to the Repatriation Process", *IBSU Scientific Journal*, 1(3), s. 113-128.

Open Society Institute/1 (2004), "Meskhetian Turks: Solution and Human Security, Forced Migration Projects", Appendix One: Framework Document, <http://www2.soros.org/fmp2/html/meskapp1.html> (10.11.2004).

Open Society Institute/2 (2004), "Meskhetian Turks: Solution and Human Security, Forced Migration Projects, Chapter Two: Contemporary Conditions and Dilemmas", <http://www2.soros.org/fmp2/html/mesktwo.html> (10.11.2004).

OSCE (1999), "Annual Report 1999 on OSCE Activities", <http://osce.org/docs/english/misc/anrep99e.htm> (10.11.2004).

PAZARCI, H. (2001), *Uluslararası Hukuk Dersleri*, I. Kitap, Gözden Geçirilmiş 9. Baskı, Ankara.

PENTIKAINEN, O., Trier, T. (2004), "Between Integration and Resettlement: The Meskhetian Turks", ECMI Working Paper # 21. http://www.ecmi.de/download/working_paper_21b.pff

Radio Free Europe-Radio Liberty (2004), <http://www.rferl.org/caucasus-report/1998/12/42-161298.asp> (10.11.2004).

SARGIN, H. (2006), *Ahıska Türkleri ile İlgili Politikaların Stratejik Boyutu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Seferov, R., Akış, A. (2008), "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, s. 394-412, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s24/seferov.pdf>.

SEZGİN, M.N., Ağacan, K. (2003), *Dünden Bugüne Ahıska Sorunu, Ankara Çalışmaları*, No: 14, Ankara.

SUMBADZE, N. (2010), “The Problem of Muslim Population of Southern Georgia: Prospects of Deportation and the Local Resistance”, <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana-Meskhethians5.html>, (26.03.2010).

TOPAL, C. (2008), “Güney Kafkasya’da İstikrar ve Ahıskalıların Vatana Dönüş Sorunu”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 3/7, s. 619-632.

UNCHR (2004), <http://www.unchr.ch/cgibin/tehis/vtx/home> (10.11.2004).

ZEYREK, Y. (2001), *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara.

ZEYREK, Y. (2008) “Tarihin Okunmamış Sayfası: Ahıska”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, S. 5-6.

XIX. YÜZYIL SONU - XX. YÜZYIL BAŞLARINDA BATI ARAŞTIRMACILARIN İLĞİ ODAĞI OLAN ORTA ASYA (OŞ ÖRNEĞİ)

Dr. Dilaram AKRAMOVA*

Oryantalistlerin ve farklı alanlarda Orta Asya ile ilgili bilimsel araştırmaların başlangıç tarihi yaklaşık olarak 1850'lere dayanmaktadır. Bu tarihler gerek Batının, gerekse Rusya'nın Orta Asya'yı ele geçirme planlarının icrasını gerçekleştirmesini sağlayacak olan ilk alan araştırmalarını teşkil etmekteydi diyebiliriz. Nitekim, XIX. y.y. ikinci yarısı ve XX. y.y. başlarında bu topraklara gelen araştırmacı grupların esas amaçları buraların coğrafik, ekonomik ve ticari yollar yapısını incelemekle birlikte yaşayan halkların temel özelliklerini, dilini, dini geleneklerini, tarihini, madde ve manevi alemlerini, dünya bakışını, örf-adetler ve alışkanlıklarını, kültürel miras ve abideleri öğrenmek olduğu yazı ve kitaplarında teyit edilmiştir.

Bu tür araştırmaların başında Rus araştırmacısının Aleksey Pavloviç Fedçenko ismi zikredilir. Fedçenko 1869, 1870, 1871, 1871 tarihlerinde Orta Asya topraklarına 4 büyük araştırma düzenlemiştir. Adı geçen araştırma gezisi Hokand Hanlığının son dönemlerine denk gelmektedir.

1871'in yazında günümüzde Kırgızistan topraklarında yer alan Pamir-Alay dağlar dizisini araştırmaya amaçlayarak düzenlenen araştırma gezisinde Fedçenko'nun ressam olan hanımı Olga Aleksandrovna Fedçenko da katılmıştır. Zikredilen yer şimdiki Kırgızistan'ın güneyindedir. Araştırma ekibinin güzergahı Oş şehrinden de geçmektedir. Yaptıkları bu gezilerin detaylı verileri sürekli olarak "Turkistanskiye Vedemosti" (Turkistanla İlgili Bilgiler) adı ile mektup şeklinde Rusya'ya gönderilmekteydi. Gönderilmiş olan bu mektuplar 1872 senesinde Rus Coğrafyacılar Derneğinin "İzvestiye" dergisinin sekizinci sayısında yayınlanmıştır.

O tarihlerde Hokand Hanlığı toprakları dahilinde olan Pamir Alay bölgeleri ekip tarafından detaylı incelenmiştir. Neticede Fedçenko tarafından Hokand Hanlığı topraklarının coğrafik yapısı, suları ve kervan yolları ile ilgili detaylı bilgiler elde edilmiştir. 1872 tarihinde Rus Coğrafyacılar Derneği'ne araştırmacı tarafından Hokand Hanlığı topraklarının genel haritası sunulmuştur. Bu haritada Hanlığın yerleşim yerleri, büyük şehirleri, nehir ve dağları gösterilmiştir.¹

1870'lerden sonra bu topraklara Rus Askeri Bölge Araştırmacıları gelmiştir. 1874 tarihlerinde ise Pamirde Muşketov ve Romanovski gibi jeoloji uzmanları araştırma yapmışlar.²

Çok geçmeden Hokand Hanlığı yıkılıyor ve bu bölgeler de Çar Rusya'sının hakimiyetine geçmiştir. Bu topraklar Turkistan General-Gubernatorstvo'ya (Turkistan Baş Belediyesi) ait olmuştur. Böylece, Pamir-Alay dağ silsilesinin eteğinde yerleşen Oş şehri Pamir ve yakınındaki bölgeleri incelemeyi amaçlayan Rus ve yabancı araştırmacıların daimi üssü haline gelir.

1877'de Turkistan General-Gubernatorstvo mali desteği ile Severtsov başkanlığında araştırma ekibi düzenlenmiştir. Ekip Pamir dağlarının yapısını araştırmaya yönelmiştir. Adı geçen ekibin detaylı iki gezisi neticesinde Alay-Pamir dağlarının detaylı haritası Rus hükümetine sunulmuştur.³

* Oş Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, akramova@hotmail.com

¹ Fedçenko, *Puteşestviye v Turkistan (Turkistan'a Seyahat)*, Moskva 1950, s. 435, naklen bkz. Zaharova, İmanberdiyev, Oş: *Perviyeye Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları)*, Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 75-76.

² Zaharova, İmanberdiyev, Oş: *Perviyeye Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları)*, Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 76.

³ Zaharova, İmanberdiyev, Oş: *Perviyeye Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları)*, Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 77.

1889 yılında Rus İmparator Coğrafyacılar Derneğinin asıl üyesi Ana Merkezin Generali V.F. Novitskiy büyük bir ekibi ile Penjap'tan Kaşmir'e, oradan Ladak, Kaşgar ve Oş'a gelir. Novitskiy başkanlığında düzenlenen araştırma ekibinin esas amacı, Orta Asya bölgesini incelemek, bununla beraber Hindistan'dan Pamir yolu ile Orta Asya'ya geçen kervan yollarını araştırmak olmuştur. Ancak daha önemlisi ekibin güzergahı üzerinde olan yerleşim birimlerini, onların dillerini, milli özelliklerini ve gelenek-örf adetlerini de esas amaçlarından biridir. Kendisinin "Hindistan'dan Fergana'ya" adlı kitabında Kırgızlar ve onların göçebe hayatı ile ilgili bazı notları da vermektedir. Novitskiy yaptığı seyahat sonucu gittiği ülkelerin ticari yollarının detaylı haritasını hazırlamıştır. Yani, Hindistan'dan, Kaşmir, Tibet ve Pamir'den Fergana'ya gelebilecek kervan yolları ince detaylarına kadar sunulmuştur.

Bununla birlikte Novitskiy ekibinde bulunan 30 fotoğrafçı araştırdıkları bu eski İpek Yolu'nun Pamir'den geçen güzergahlarının fotoğrafa çekerek dönemin en önemli bilgi kaynağını oluşturmaya muvaffak olmuşlardır.⁴

Daha sonraki yıllarda Oş'tan Alay ve Pamir'e Oşanın, Grum-Grjımaylof, Grombçevski, Midlendorf, İvanov ve Voyeykof'un başkanlığında Rus araştırma ekipleri düzenlenmiştir. Bu araştırma gezilerinde ekipler bölgenin hava şartları, jeolojik ve coğrafik özellikleri yanı sıra Orta Asya halkları ve dilleri, örf adetleri, kültürel özellikleri, kültürel ve sosyo-ekonomik bağları incelemişlerdir.

Anlaşıldığı gibi, Orta Asya'ya düzenlenen onlarca araştırma gezileri neticesinde bölge detaylı bir şekilde incelenmiş ve öğrenilmiştir. Bölgeye ait tüm coğrafi, kültürel, ticari ve ekonomik özellikler sistematik bir şekilde detaylı haritalar halinde hazırlanarak belgeli mercilere sunulmuştur.

Orta Asya'ya yapılan bu tür araştırmalarının en ciddisini dünya oryantalistliğinin büyük simalarından biri olan akademik V.V.Bartold'a aittir. Bartold Orta Asya'ya 5 bilimsel araştırma gezisini (1894-94, 1902, 1904, 1916, 1928) yapmıştır. İkinci gezi sırasında (1902) Bartold Oş'ta olmuştur. Araştırma yapmakla birlikte birkaç kez askeri toplantıda bildiri sunmuştur.

Ansiklopedik çalışma niteliğini taşıyan "Moğol İstilas Sırasında Orta Asya" adlı eserinde Orta Çağlardaki Orta Asya durumunu tarihi, siyasi, coğrafi, sosyal ve ekonomik yönleri ile açıklamalı bir şekilde sunmaktadır.

Leipzig'de yayınlanan "İslam Ansiklopedisi" için Bartold tarafından yazılan 246 makaleden yarısından çoğu Orta Asya'nın tarihi geçmişine aittir. Bartold çalışmalarında çok eski olmakla birlikte yeni devir temel Çin, Yunan, Arap elyazı kaynaklarından ve Avesta'dan istifade ettiğini belirtmektedir. Örneğin "Fergana" makalesinde İpek Yolu ile ilgili Arap coğrafyacısı İbn Hordadbeh'ten alıntılarda bulunmuştur.

Oş'la ilgili yazılarında Orta Asya hakkında XIII. y.y.'a ait tek kaynak olan Cemal Karşi'nin kitabından alıntı olarak, şöyle bilgiler vermektedir: "Taht-i Süleyman Dağı Cemal Kaşgari'de de zikredilmektedir, dağın eteklerinde vezir olan Asaf bin Barhiya'nın kabri vardır."⁵

Bartold'un diğer önemli eseri 1914'de basılan "K İstorii Orosheniya Turkistana" (Türkistan Sulama Tarihi). Bu kitapta yazar hayvancılık ve ziraatla geçimini sağlayan Orta Asya halkları için çok önemli olan sulama olayını tarihi gelişimini bilimsel olarak incelemektedir. Bu çerçevede Oş'un sulama kanalları da zikredilmiştir. Nitekim bu zikredilen kanalların üçü halen varlığını ve önemini sürdürmektedir.

Bartold'un Kırgızların tarihi ile ilgili yazdığı "Kırgızlar ile ilgili tarihi deneme" eseri halen akademik çevre arasında önemini kaybetmiş değildir.

Diğer önemli bir araştırmacı V.P. Nalivkin hanımı Mariya Vladimirovna ile Nalivkin Fergana Vadisinin bir köyünde 6 yıl yaşamıştır. Karı koca Nalivkinler bu zaman zarfında vadede yaşayan

⁴ Bkz. Zaharova, İmanberdiyev, *Oş: Perviyeye Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları)*, Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 77-78.

⁵ Bartold, "Fergana", *9 Ciltlik Eserler Toplamı*, Moskova 1963, C. 3, s. 528, naklen., Zaharova, İmanberdiyev, *Oş: Perviyeye Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları)*, Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 83.

ziraat, hayvancılıkla ve dokumacılıkla uğraşan Özbek ve Kırgızların hayat tarzları, örf adet, gelenek ve dillerini öğrendiler. 1886 senesine Kazan'da basılan "Ocherk Bita Jenşini Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Ferganı" (Fergana Vadisi Yerleşik Türk Halkları Hanımları Hayatı İle İlgili Yazı) çalışması için karı koca Nalivkinler Rus Coğrafyacılar Derneği Büyük Altın Madalyonu ile mükafatlandırıldılar. Nalivkin'in 1886 senesinde Kazan şehrinde yayınlanan "Kısa Hokand Hanlığının Tarihi" adlı eseri ise 1889 yılında A. Dozon'un tercümesi ile Yaşayan Doğu Diller Paris Okul'u tarafından Fransızca yayınlanmıştır.

Daha önce zikredilen araştırma gezilerine V. Vereşagin, O. Fedçenko, N. Şerbina-Komarenko, M. Kostritskiy gibi ilgi duyan yazar ve ressamlar da katılmıştır. 1877 senesinde düzenlenen araştırma gezisine katılan Fransız asıllı ressam M. Müller Oş tarihinde Oş'un mimari eserlerini resimleştiren ilk şahıs olarak zikredilmektedir. Müller Oş Pazarını, Oş'un çeşitli tarihi yapıtlarını, Süleyman Dağını, bununla birlikte Oş'ta ikamet eden farklı millet mensubu olan sakinlerinin portrelerini çizmiştir.

Rusya'da meşhur olan resimli dergi "Priroda i Ludi" (Tabiat ve İnsanlar) 1903 senesinde çıkan 23. sayısında Oş'a çok yakın olan şehir Andijan manzaraları (Fergana vadisinde olan bu şehir şimdi Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisindedir) yer almıştır. Bunun gibi XIX. y.y. sonlarında Rusya'da çok meşhur olan yazar E. Markof Orta Asya'ya araştırma gezisi yapmıştır ve Oş'a 1891 senesinde gelmiştir. Yazar Oş hakkında "Fergana-Puteviye Ocherki Hokandskogo Hanstva" (Fergana-Hıkand Hanlığı Yolları Hakkında Yazı) adlı kitabında yazmıştır, ayrıca Oş ve sakinleri diye ayrı bölümünde o döneme ait şehir ve ondaki hayat hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Diğer Alay'a seyahat adlı bölümde ise yazar o dönemin Kırgız tarihinde önemli yeri olan Alay'ın Kraliçesi-Kurmancan Datka ile yaptığı görüşmeyi tasvir etmektedir.⁶

Bununla birlikte Çarlık Rusya Göçmen İşlemleri Dairesine ait görevliler de Orta Asya'ya bu toprakların tabiat şartları özellikleri ve buralarda yaşayan halkları incelemeye gelmişlerdir. Bu şahısların araştırmalar sonucu sundukları veriler Orta Asya'nın bu döneme ait çok önemli bilgileri içermektedir. Böyle görevlilerden biri olan N. Gavrilof Kırgızlar ve onların sulama sistemi ile ilgili görüşlerini raporlarında yazmıştır. Bununla birlikte Gavrilof XX. y.y.ın başlarında yaptığı araştırmalarda konu ile ilgili resimler çekmiştir. Bu belgeler Orta Asya tarihinde çok önemli arşivi oluşturduğu şüphesizdir. Gavrilof Kırgız, Tacik, Özbek ve göçmen halklar olan Rus ve Ukraynalıların hayatı ile ilgili farklı kareler yakalamıştır.⁷

Aynı dönemde bölgeye Fransa, İngiltere, Austua, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinden de pek çok araştırma ekipleri geldiği gözlemlenmiştir.⁸

1877 senesinde bölgeye meşhur Fransız araştırma ekibi gelir. Ekip başkanı Macar asıllı meşhur bilim adamı Yujvaldi de Mezo-Koved'dir. Yujvaldi Macaristan Kraliyet Bilimler Akademisi üyesi, Paris, Amsterdam, Budapeşt ve Sank Piterburg Coğrafyacılar Cemiyetlerinin fahri üyesi, Paris, Berlin ve Moskof'un Antropoloji Cemiyetlerinin üyesidir.

Araştırma gezisinin güzergahı ve amaçları hakkında 1878 senesinde Paris'te yayınlanan raporunun önsözünde şöyle yazmaktadır: "Ben Fransa hükümeti tarafından Rusya, Sibir ve Türkistan'a giderek oralarda arkeolojik, antropolojik, etnolojik ve filolojik araştırmalar yapmak üzere görevlendirildim. Bunun üzerine ben Sank-Piterburg, Hollanda, Oneg gölü, Moskof, Aral gölü, Sır vadisi, Taşkent, Semerkand, Zarafşandaki Kohestan vadisi, Fergana, Yedi Su ve Ural dağlarında Başkırlar yerlerini gezdim. Harita, fotoğraf ve resimlerle desteklenmiş olan benim gezimle ilgili yazılarım üç ciltte derlenmiştir. İlk ciltte Kohistan, Fergana ve Kulja ile ilgili yazılar ter alacaktır. İkinci ciltte ise Sır Vadisi, Taşkent, Semerkand, Yedi Su ve Batı Sibiryaya ile ilgili yazılar

⁶ Markof, Fergana, Puteviye Ocherki Hokandskogo Hanstva (Fergana-Hıkand Hanlığı Yolları Hakkında Yazı), Moskova 1893, s. 19, naklen, Zaharova, İmanberdiyev, Oş: Perviy Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları), Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 89.

⁷ Gavrilof, Pereselençeskoye Delo v Turkistane, (Türkistan'da Göçmen Faaliyetler), Moskova 1911, s. 256, naklen, Zaharova, İmanberdiyev, Oş: Perviy Uçebniye Zavedeniya (Oş: İlk Öğretim Kurumları), Turar Yayınları, Bişkek, 2004, s. 90.

⁸ Zaharova, İmanberdiyev, a.g.e., s. 91.

olacaktır. Üçüncü ciltte ise Ural dağlarında olan Başkırlar memleketi, Hollanda arkeolojisi, Oneg Gölü eteklerindeki Veps devleti ve Sank-Pitersburg hakkında bilgiler verilecektir.”⁹

Yujvalfi'nin zikrettiği eserin ilk cildinde Orta Asya halklarının etnolojik-ulusal özellikler ve sorunlarına üzerinde durulmaktadır. Ayriyeten Fergana'nın polietnik (siyasi-ulusal) oluşumu incelenmektedir. Adı geçen araştırmada elde edilen veriler Orta Asya tarihinde bu döneme ait çok önemli bilgileri içerdiği kaydedilmesi gerekir. Mesela Yujvalfi Orta Asya'da yaşayan halkları, onların tarihini detaylı bir şekilde araştırmıştır ve o dönemde bu topraklarda yaşayan ulusal grupları adları ile birer birer vermektedir. Hatta bazı etnik grupların yaşadığı coğrafyasını belirtmektedir. Bununla beraber bu grubun antropolojik ve fizyolojik özelliklerini de vermektedir.

Adı geçen Fransız araştırma grubu Orta Asyada yaşayan her ulusun kendine ait örf adetini, hayat tarzları, yaşam şartları, alışkanlıkları, meşguliyet ve dinlerini de araştırmıştır. Her ulusun yaşadığı coğrafik mekan, bu ulusun göçü, yaşadığı toprakların verimliliği, doğal madenleri, kaplıca, nebatat ve hayvanatı ile ilgili detaylı bilgileri de vermektedir.

Yujvalfi diğer bir eserinde yaptığı bu araştırma gezisi ile ilgili şöyle bir açıklama getirmektedir: “*Ben Paris Antropolojik Derneğine 600 sayfadan fazla araştırma notlarımı göndermiş bulunmaktayım.*”

Günümüzde bu eser Fransa'nın Gaskon eyaletine bağlı Oş şehrinin belediye kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁰

Zikredilen araştırma ekibinin ressamı M. Müler'in çizdiği resimleri Orta Asya tarihinde o döneme ait çok önemli belge niteliğindedir. Müllerin bu çok önemli eserleri ekip başkanı olan Yujvalfi'nin hanımı Mari Burdon Yujvalfi'nin 1880'de Paris'te basılan “De Paris a Samarkand” (Paris'ten Semerkan'a) adlı eserinde yer almaktadır. Bu nadir eserde M. Müler ve diğer ekip ressamı olan Teylor'un 278 resmi, bununla beraber 150'den fazla fotoğraf ve 5 harita vardır. Bu eser günümüzde Özbekistan Kültür bakanlığına ait arşivlerin birinde saklanmaktadır.

Görüldüğü gibi, Fransız ve diğer Batı ülkeleri hükümetleri Orta Asya araştırmalarına özel ilgi ve masraf ayırmıştır. Bunu örnek verdiğimiz araştırma grubunun verileri ve o dönemde Orta Asya topraklarına yapılan yüzlerce araştırma gezileri apaçık ortaya koymaktadır.

XX. y.y. başlarında Orta Asya topraklarında Rus nüfusunun artması söz konusudur. Bununla beraber buralarda çeşitli araştırma merkezleri açılmaya başlamıştır. Örneğin, 1878 senesinde Oş'ta meşhur alim N.A. Severtsov önderliğinde İklim Araştırma Merkezi, 1900 senesinde ise Hayvanlar Sağlık Ocağı açılmıştır. XX. y.y.'in ilk yıllarında (1903) Oş ve Andijan şehirlerinde güçlü deprem olmuştur. Bunun neticesinde Oş'ta deprem inceleme merkezi açılmıştır.

Görüldüğü gibi, Orta Asya işgal hareketleri bu topraklı bilimsel ve stratejik araştırma ve inceleme faaliyetlerle başlatılmış ve sonraki hamleler için zemin hazırlanmıştır.

Orta Asya halkları bu tür tarihi gerçeklerden bilinçli olarak habersiz bırakıldılar ve kendi tarihine yabancı yetiştirildiler. Gelecekte aynı hataların tekrarlanmaması ve bu bölgelerin gelişimi açısından bu tür tarihi objektif incelemeler önem kazanmaktadır.

⁹ Zaharova, İmanberdiyev, a.g.e., s. 95.

¹⁰ Zaharova, İmanberdiyev, a.y.

OĞUZ YABGU DEVLETİ VE SELÇUKLULARIN İSTİKLÂLİ

Öğr. Gör. Kadir TUĞ*

Özet

II. Göktürk Devletinin yıkılmasından sonra Batı Türkistan'da küçük Türk devletleri ortaya çıkmıştır. Oğuz Yabgu devleti de bunlardan biriydi. Bu devletin komşuları sırasıyla Batıda Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler, güneyinde ise İslâm dünyası bulunmaktaydı.

Bu çalışmamızda Oğuz Yabgu Devleti'nin yaşadığı coğrafyadaki şehirler verilmiştir. Oğuz Yabgu devletinin siyasi tarihi anlatıldı. Selçukluların siyasi mücadelesi ve Selçukluların Oğuz Yabgu devletinden ayrılması ile ilgili bilgi verdik. Özellikle "Selçuk" isminin manası, Selçukluların menşei, Selçukluların Maverünnehre inmeleri, burada Karahanlılar ve Gaznelilerle yaptıkları mücadeleler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

1040'da Selçuklular Dandanakan zaferini kazandıktan sonra Merv şehrinde Büyük Kurultay yapılmıştır. Bu kurultayda, Türk devlet geleneği gereği ülke ve fethedilecek memleketler Selçuklu hanedanına mensup üç bey arasında paylaştırılmıştır.

Bu kurultayda alınan kararlarla Selçuklular ileride bütün Sünnî İslâm aleminin maddî kuvvet ve kudretini temsil ile onu her türlü iç ve dış tehlikelere karşı koruma görevini üstleneceklerdir.

Anahtar kelimeler: Oğuz, Oğuz Yabgu Devleti, Kurultay, Selçuk, Süt-kent, Karaçuk ve Sarban.

I- Oğuz Yabgu Devleti

Oğuzlar X. asırda Hazar Denizinin doğusundan başlayıp, Sırderya'nın orta mecralarına kadar olan sahalarda hayatlarını idame ediyorlardı. Oğuzların komşularını şöyle sıralayabiliriz: Batıda Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler, güneyinde ise İslâm dünyası bulunmakta idi¹.

Oğuzlar Seyhun boylarında güçlü bir devlet kurmuşlardı. Komşuları bu devletin gücünden çekiniyorlardı. Abbasi halifesinin Oğuzlara karşı sefere çıkmak için hazırlık yapması ve buz tutmuş geniş İdil nehrini geçip Hazarlara akınlarda bulunmaları devletlerinin gücünü göstermektedir².

Oğuzlar X. asrın ilk yarısında Seyhun bozkırları, ile o civardaki Karacuk (Farab) ve Sayram (İsficab) şehirleri havalisinde görünüyordular. İslâm coğrafyacılarına göre, Oğuzların sahası, batıda Hazar denizine (bu denizin doğusundaki yarımada Mangışlak ismini almıştır), güneyde Ürgenç şehri ile, bunun kuzey batısındaki Cit kasabasına ve Aral gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına, Maverünnehirde Buhara'nın kuzeyinde Karacuk dağlarının eteğindeki Sabran şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk dağlarından Hazar'a uzanan yarı çöle "Oğuz Bozkırı" (Mafazat'u'l-Guziya) denilmekte idi.

Başlıca Oğuz şehirleri şunlardı: Sabran, Karaçuk, Karnak, Suğnak ve Süt-kenttir³. Bu şehirlerin harabelerinde yapılan kazılarda elde edilen arkeolojik bulgular, bu şehirlerde yüksek bir kültür hayatının varlığını göstermektedir. Bu şehirlerde Soğdaklar (Soğd) da yaşıyordu, Oğuzlar bunlara "Sokak" diyorlardı⁴.

Oğuz Yabgu devletini kuruluşundan itibaren idare eden hükümdarların adları bilinmiyor. Oğuzların başında yubguların (hükümdar) bulunduğu bir devletleri var idi. Yabguların kışlık

* İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Tarih Bölümü, tukistani07@hotmail.com

¹ M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1993, s. 1.

² F. Sümer, "Oğuzlar III", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 5, İstanbul 1987, s. 381.

³ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültür*, İst. 1998, s. 153; F. Sümer, "Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 1997, s. 381.

⁴ F. Sümer, *a.g.m.*, s. 381.

merkezleri Sır-Deryanın ağzına yakın bulunan Yanı-Kent idi. Yabguların Vekillerine “Külerkin” ordu komutanına da Subaşı diyorlardı⁵.

Yabgu devletinin komşuları Peçenekler ve Hezarlarla münasebetinin dostane olmadığı görülüyor. İbn Fadlan ile Mesudiye göre (X. asrın ilk çeyreğinde), aralarında savaş eksik değildi. Harezmi'nin yerli hanedanı Afrigi'ler, Oğuz baskısı altında idiler. Oğuzlar doğudaki Karluklar ile de mücadele halinde idiler. Hatta bir savaşta Oğuz yabgusu vefat etmiştir. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlarla Çiğiller arasında köklü bir düşmanlıktan bahseder. Kuzeyde Kimekler ile de bazen hasmane bazen de dostça münasebetlerde bulunuyorlardı⁶. Oğuzlar Peçenekleri yurtlarından çıkarıp, Emban'ın ötesine sürmüşlerdir. Onları burada da rahat bırakmayarak, Karadenizin kuzeyine göç ettirmişlerdi. Oğuz devleti tarihi hakkında bundan fazla bilgi bulunmamaktadır, Cami'ut-Tevârihteki “Destanitarih”inde şu açıklama vardır: Oğuz hükümdarı, Ali Han Amu (Ceyhun) nehrinin öte yakasında yaşayan kalabalık Oğuz kümesinin başına çocuk yaştaki oğlu Kılıç Arslan'ı geçirdi. Kılıç Arslan genç olduğu için kötü hareketler yapmaya başladı. Bu arada beylerin kızlarına da tecavüzde bulunmaya başladı. Bu yüzden halk ona Zalim Şah Melik diye lakap koydular. O, atabeginin öğütlerine de kulak asmadı. Beylerin kendisini öldüreceğini haber alır almaz, Yeni Kent'e babasının yanına kaçtı. Horasanda 40 000 atlı çıkaran Oğuz kümesinin başına Tuğrul geçti. Bir müddet sonra Ali Han 20000 atlıının başına oğlu Şah Melik'i geçirerek Tuğrul'un üzerine yolladı ise de Şah Melik yenildi ve bazı beyleri tutsak edilerek öldürüldü. Ali Han da iki yıl sonra Yeni Kent'te vefat etti⁷. Onun ölümü üzerine Yabgu devleti dağıldı. Bu olaydan sonra Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı kütlelerle birlikte 'Cend'den ayrılmaları vuku bulduğu da kaydedilir. Kaşgarlı'nın haritasına (DLT) göre XI. asır ortalarında Kıpçaklar 'Oğuz Bozkırı'nı ve Seyhun nehrinin aşağı yatağını işgal etmişlerdi⁸.

II- Selçuklular

a) Selçukluların Menşei

Selçuklu hükümdar ailesinin atası olan “Selçuk” adının söylenişi münâkaşalara mevzû olmuştur. Onu Türkçe'deki ses uyumu kaidesi üzerine dikkati çeken J. Marquart Selçuk şeklinde söylenmesi üzerinde durmuştur⁹. Sonra W. Barthold, Kaşgarlı Mahmut tarafından tespit edilen 'Selçuk' şeklinin en doğru telaffuzu olduğunu belirtmiştir¹⁰. L. Rasonyi çeşitli dillere dayanarak, adın 'Selçuk' olması gerektiği üzerinde durmuştur. XII. asır Arap müellifi A. Azîmi ve Farsça Enîsü'ül-Kulub yazarı Kadî Burhânüddin'ül-Anevî, tarafından da açıkça kaydedilmiştir¹¹. Buna rağmen, İranlı ve Arap müelliflerin büyük çoğunluğu Arap imlâsı ile Selçuk olarak kaydetmişler ve bize de 'Selçuk' olarak telaffuz edilmesi umumî hâl almıştır.

Selçuk şeklinin 'küçük sel' manasına geldiğini ileri süren Rasonyi'e göre, Oğuz başbuğu Selçuk'un Orta Asya da Kırgızlar tarafından bazen Muz (buz) dağ denilen sel-tağ civarında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Rasonyi “Selçuk” sözünün iki şekilde şahıs ismi haline gelebileceğini ifade ediyor: 1) Cins ismi olan 'sel' sözünden çıkabilir. Örnek olarak Karluk adı Özbeklerdeki Buzlak “Buz yığını”, Kıpçaklardaki kayan “dağdan inen çay (dere)” demektir. 2) Yer isminden şahıs ismi, şahıs isminden de halk ismi teşekkülü mümkündür. Sobolev Özbeklerden bahsederken Özbeklerin yaşadıkları yerin ismini çok defa şahıs adı olarak aldıklarını ifade ediyor ve bunlar arasında “kartav” ismini de zikrediyor. İsimlerin konmasında doğum anında cevvi hadiselerinde büyük rolü vardır. Kırgızlardan Irgız-boyu 1740'larda Irgız nehri, Turgay da Turgay nehri boyunda doğmuştur¹². Şu anda da Türk dünyasının bazı yerlerinde çocu-

⁵ Komisyon, *Kazakistan Tarihi Oçerker*, Almatı 1994, s. 66; M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 4; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 38.

⁶ İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 153-154.

⁷ Raşideddin, *Oğuzname*, çev. Z.V. Togan, İstanbul 1982, s. 71-74; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, V. baskı, s. 85-86.

⁸ İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 154-155.

⁹ L. Rasonyi, “Selçuk Adının Menşeiine Dair”, *Belleten*, X (1939), s. 377; İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 353.

¹⁰ İ. Kafesoğlu, “Selçuklular”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, II. baskı, s. 247.

¹¹ L. Rasonyi, *a.g.m.*, s. 377-384.

¹² L. Rasonyi, *a.g.m.*, s. 383.

ğün ismi, doğduğu günün önemine bakılarak verilir. Şu anda da Orta Asya coğrafyasının bazı yerlerinde, çocuk doğduktan sonra hangi nesne veya hayvanla karşılaşırsa onun ismi veriliyor. 1040'da kurulan devletin genel adı haline gelen "Selçuk" ismi de muhtemelen bu şekilde konulmuştur. Pelliot da bunun fiilden türetilmiş olduğunu ifade ederek kelimenin "salçug" şekliyle Türkçe'de "mücadeleci" manasında olduğunu belirtmiştir¹³.

b) Selçukluların Devlet Kurma Yolundaki Mücadeleleri

Kaynaklarda belirtildiği üzere, Selçuklular, Oğuzların Kınık boyuna mensuplardır¹⁴. Elimizde bulunan paralar ve damgalar da bunu destekler niteliktedir. Selçuk'un babası Dukak Oğuzlar arasında Temir-Yalıg' lakabıyla anılmakta idi. Bu lakap onun yüksek bir mevki işgal ettiğini göstermektedir. Eski Türk geleneğinde yay hakimiyet alâmeti idi¹⁵. Bir rivayette Yabgu Hazarlara karşı sefere çıkmak ister. Dukak buna karşı çıkarak kavga eder, beylerin araya girmesiyle olay yatışır, bir şölen sırasında da barışırlar. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil bu rivayeti gerçekçi olmayan bir rivayet olarak değerlendirmektedir¹⁶.

X. asrın başların doğan Selçuk, babası Dukak öldüğü zaman 17-18 yaşlarındaydı. Sarayda büyüyen Selçuk üstün vasıflarıyla hükümdarın dikkatini çekmiş, babasının vefatından sonra hükümdar tarafından, Oğuz devleti Subaşılığına tayin edilmiştir. Bu vazifede gösterdiği muaffakiyetler hükümdarın kendisine olan teveccühünü artırdı. Selçuk bir yandan da halkın sevgisini kazanıyordu. Bu durumdan bazı beyler rahatsız oldu. Bir gün Oğuz Yabgusunun sarayına girerek Yabgu'nun hemen yanına oturmuştur. Aslında hatun ve çocuklarından sonra oturması gerekiyordu. Onun bu hareketini saygısızlık olarak değerlendiren Yabgu, devlet adamlarının da etkisiyle bertaraf etme hazırlıklarına başlar. Bunun üzerine Selçuk Kınık boyuna mensup küçük bir kitleyle Cend'e göç etti (985-986).¹⁷ Bu yıllarda Oğuzlar Rus prensi Viladimir ile ittifak ederek İtil Bulgarları üzerine yürümüştür. Bu da Oğuz elinde iç savaş yüzünden bir dağılmanın olduğunu göstermektedir¹⁸.

Selçuk Sırderya'nın sol tarafına yine bir Oğuz şehri olan Cend'e gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur.¹⁹ Yabgu devletinin hükümranlığının zayıf olduğu Cend şehrinde küçük bir beylik kurdu. Burası İslâm âlemine yakın olup, burada İslamiyet hızla yayılmakta idi. Selçuk, Kınık boyu ileri gelenleriyle kengeş yaptılar. Güçlü bir devlet olabilmemiz için İslam dinini kabul etmemiz gerekmektedir diye karara vardılar. Müslümanlıkla müşerref olan Selçuk, Yabgunun vergi memurlarını şehirden kovdu, daha sonra da kendilerine saldıran kâfir Türk ırkdaşlarına karşı başarılı gazalarda bulundu. Bu seferlerin birinde, büyük oğlu Mikail şehid düşmüştür.²⁰ Selçukluların Samanlı devletinin müsaadesiyle Maverâünnehr'e inmeğe başladıkları sırada, Karahanlılar, Gazneliler, Samaniler devleti ve İran, Maverâünnehr hakimiyeti için birbirleriyle mücadele halindeydiler. Çünkü bu topraklara sahip olan devlet maddî ve manevî güç sahibi olmaktadır. Bu bölgede münbit araziler vardı, aynı zamanda ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı²¹.

Karahanlı-Samanî mücadelesinde Selçukluların Samanilere yardım etmesi üzerine, oğlu Arslan kumandasındaki kuvvetler, Samanilerin Karahanlılara karşı üstünlük sağlamasına sebep oldu. Bunun üzerine Samaniler, Buhara-Semerkand arasındaki Nur kasabası civarını yurtluk olarak verdi²².

Bu tarihlerde Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han, Buhara'yı ele geçirerek Samanlı devletine son verdi (999). Arslan yabgu Karahanlılar karşısında yalnız kaldı. Fakat bir süre sonra Sa-

¹³ İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 353.

¹⁴ A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1995, s. 15; İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 353.

¹⁵ İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, II. baskı, s. 247.

¹⁶ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁷ M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1993, s. 24; A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁸ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, V. baskı, s. 87.

¹⁹ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 16.

²⁰ İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, X, Eskişehir 1997, s. 355.

²¹ M.A. Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998, s. 27.

²² İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 155.

manlı hükümdarı İsmail Muntasır, Arslan Yabgu ile beraber hareket ederek Buhara'yı geri aldılar. Muntasır, Arslan Yabgu'dan yardım alarak Karahanlı askerini Semerkand yakınlarında bozguna uğrattı (1003). Fakat bir müddet sonra Arslan Yabgu siyaset değiştirerek karşı tarafa yardım etmiş, İsmail Muntasırın yenilmesini sağlamış, böylece Samanîlerden kalan son bakiye de tasfiye edilmiş oldu²³.

Siyasî olaylar bu yönde gelişme gösterirken, Oğuz Türklerinden Müslüman olup Müslümanlara katılanlar iki taraf arasında tercüman oluyorlardı. Müslüman olan bir Oğuza "Türkmân oldu" derlerdi. Bunlar Türk olmalarına rağmen, Müslümanlar tarafından "Türkmân" yani Türklere benzeyen mânâsında kullanılmışlardır²⁴.

Selçuklular iki ateş arasında kalmışlardı, Çağrı ve Tuğrul Beyler, kendileri için yurt aramaya karar verdiler. Tuğrul Bey, düşmanlarından ve Karahanlılar'dan gelecek tehlikeleri önlemek için çöllerle çekilirken, Çağrı Bey ise 3000 kişilik Türkmen süvarisiyle Ceyhun nehrini geçti. Gaznelilere ait Horasan'ı çiğnedikten sonra Rey ve Azerbaycan yolu ile Anadolu seferine çıktı (1016). Anadolu'da ve Kafkaslarda beş sene kaldıktan sonra Maverâünnehr'e döndü (1021)²⁵.

Buhara'da bir Karahanlı beyliği kuran ve oldukça kalabalık Türkmen kitlelerine sahip olan Ali Tekin, Arslan Yabgu ile de ittifak kurdu. Karahanlı ve Gaznelilere karşı Maverâünnehir'de hakimiyet kurmayı başardı. Bu olay üzerine telaşa kapılan iki devlet derhal harekete geçerek, Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud, Semerkand yakınlarında bir toplantı yaptılar (1025). Her iki Hükümdar arasında, kaynaklarda belirtildiği üzere, "İran ve Turan sorunları" üzerine yapılan müzakerelerde şu karara varıldı:

- Ali Tekin'in beyliğine son verilecek, beyliğin başına Yusuf Kadir Han'ın oğlu Yeğen Tekin getirilecek.
- Karahanlı ve Gazneliler için tehlike haline gelen Arslan Yabgu yönetimindeki Türkmenler Horasan'a nakledilecek.
- Amuderya her iki devlet arasında sınır olacak.
- Her iki devlet hükümdarı, antlaşmayı sağlamlaştırmak için akrabalık girişiminde bulunacaklar.
- İlk iki madenin uygulama işini Sultan Mahmut üstlenecek²⁶.

Bu görüşmeden sonra planı tatbik etmeye başlayan Sultan Mahmut, Arslan Yabguyu bir hileyle yakalayıp, rehin olarak alıyordu ve onu Hindistan hududunda bulunan Kalincar kalesine göndererek hapsedirdi.²⁷ Sonra onun oymaklarını yağmalattı, 4000 haneyi Horasan'a naklederek Nesa ve Baverd arasındaki çöl bölgesini bu Türkmenlere otlak olarak verdi. Türkmenler, Yabgular yönetiminde etrafa akınlar düzenleyerek rahatsız ediyorlardı. Sultan Mahmut bunların üzerine asker sevk etti. Bozguna uğrayan Türkmenler Dehistan ve Balhan dağlarına sığınarak tehlikeyi atlattılar²⁸. Selçuklu ailesi ise Ali Tegin'nin (1034) ölümü üzerine Nur'dan Harezmi'ye göçmek zorunda kaldılar. Burada Şah Melik'in baskınına uğrayıp ağır zayıyat verirler. Çoluk ve çocukları ile eşyalarının mühim kısmı Şah Melik'in eline geçer. Bu musibetten sonra kısa zamanda kendilerini topladılar.²⁹ Bütün bu olaylar neticesinde Selçuklular Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçtiler. Başta sayıları az idi, fakat Merv ve Nesa'ya doğru ilerledikçe, beysiz kalan Türkmenlerin iltihakı sonucu sayıları çoğalmıştı³⁰.

²³ M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1993, s. 25.

²⁴ R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s. 198.

²⁵ N. Öztürk, "Çağrı Bey", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, XVI (1988), s. 42-43.

²⁶ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 19-20.

²⁷ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 188-189.

²⁸ F. Sümer, "Oğuzlar III", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, V, İstanbul 1978, s. 44; A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 21.

²⁹ F. Sümer, *a.g.m.*, s. 44.

³⁰ İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, IX, Ekişehir 1997, s. 360.

Selçuklu reisleri Nesa'ya geldikten sonra Horasan vezirine mektup yazarak yersiz kaldıklarını, burada kendilerine yurt verilmesini rica ettiler. Telaşa kapılan Gazneliler, büyük bir ordu hazırladılar. Hacıp Bek Toğdı komutasındaki ordu, Selçuklular tarafından ağır mağlubiyete uğratıldı (1035)³¹. Selçuklular bu zaferden sonra bol miktarda ganimet ele geçirdiler. Gaznelilere karşı kazanılan bu zafer, Selçukluların devlet kurma yolunda elde ettikleri çok önemli ve tarihî bir başarıdır. Sultan Mesut, Tuğrul Bey'e Nesa'yı, Çağrı Bey'e Dıhistan'ı, Musa İnanç Yabgu'ya da Ferave'yi Dihkan ünvanıyla iktâ olarak verdiğini bildiren bir ferman ile birlikte hilat, külah, değerli at, altın kemer ve sancak gönderdi. Selçuklulara Horasan'da muhtariyet vererek onları, siyâsî ve askerî bir güç olarak tanımak zorunda kadı³².

Bu antlaşmayı müteakiben Türkistan'dan gelen muhacirler ile Horasan dolmuştu, Selçuklular bazı şehirleri de kendi topraklarına dahil ettiler. Bunu haber alan Sultan Mesut büyük bir ordu hazırlayarak Subaşı kumandasındaki bütün Horasan askerlerine hücum etmelerini emretti. Kendisi Hindistan'a sefere çıktı. Serahs'a yaklaşan ordu karşısında, Selçuklular çocuk ve ağırlıklarını Merv'e sevk ederek Serahs önlerinde karşılaştılar. Önce vur kaç taktiğini kullanarak Gazne ordusunun cesaretini kırdılar. 1038 Mayıs'da, sabahtan akşama kadar süren şiddetli savaş neticesinde Subaşı bozguna uğramış, bütün Gazne ordusu dağılmış ve sayısız esir ve ganimet Selçukluların eline geçmiştir³³. Bu ikinci zafer sonucunda, bağımsızlıklarına kavuştular. Eski Türk devlet anlayışına göre beyler Eski Türk devlet geleneğine göre, kendi aralarında yönetim tarzına göre paylaştılar. Horasan'da Gazne devletinin hakimiyeti sona ermiş oldu. Nişabur'da Tuğrul Bey adına (Büyük Sultan) ünvanıyla hutbe okundu. Abbâsî halifesi Tuğrul Bey'e elçi gönderdi, böylece Abbâsî halifesi de Selçukluların Horasan'daki hakimiyetini tanımış oldu³⁴.

Selçukluların üst üste zafer kazanması, Gaznelilerin Horasan'daki itibarını sarstı ve komşularını harekete getirdi. Hatta Karahanlı beyleri sınır ihlallerinde de bulunuyorlardı. Gazne hükümdarı bu siyasî durumu düzeltmek ve Selçukluları Horasandan söküp atmak maksadıyla bütün Türkistan'ı tehdit edebilecek büyüklükte bir ordu hazırlamıştı³⁵. Merv yakınlarında iki ordu karşılaştı. Çağrı Bey, savaş planını uygulamaya koyarak çöllere çekilmeye başladı. Aynı zamanda vur kaç taktiğiyle Gazne ordusuna zayıf veriyor, bir yandan da çekildiği yerdeki su kuyularını tahrip ettiriyordu. Nihayet Merv yakınlarındaki Dandanakan kalesi civarında iki ordu meydan muharebesine başladı. Gazne ordusu ilerleme esnasında su sıkıntısıyla karşı karşıya kaldığı zor durumda idi. Gazne ordusunun durumu böyleyken, Çağrı Bey Gazne ordusundaki Türkmenleri de kendi safına çekmeyi başardı, aç ve susuz kalan Gazne ordusunu perişan etti. Sultan Mesut, ordugahını ve hazinesini savaş meydanında bırakarak, canını zor kurtarabildi (1040)³⁶.

Selçuklular Cend şehrinde ayrıldıktan sonra girdikleri İslâm âleminde Karahanlı ve Gazneliler ile uzun süreli yapılan çetin mücadelelerin doruk noktasını oluşturan, Dandanakan zaferinden sonra özledikleri tam bağımsızlıklarını kazandılar. Bu zafer, Türk-İslâm ve dünya tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur³⁷.

Dandanakan zaferini müteakiben Merv şehrinde bütün Selçuklu başbuğ ve şehzadelerinin de iştirak ettiği Büyük Kurultay'da alınan karar gereği, kazanılan bu tarihi zaferi bildirmek amacıyla Tuğrul Beyin imzasını taşıyan, başta Abbâsî halifesi olmak üzere, bütün Karahanlı hükümdar ve şehzadelerine, İran'daki yöresel emirliklere birer fetihname gönderildi³⁸. Cihanın fethi ile ilgili Türk fetih anlayışına uygun alınan karar tatbikatından olmak üzere, eski Türk devlet ananesi gereğince, ülke ve ilerde fethedilecek memleketler Selçuklu hanedanına mensup üç reis arasında paylaştırıldı: Tuğrul Bey, fiilen ve hukuken Sultan olarak başkent Nişabur'da oturacak ve batı yönündeki ülkelerin fethini üstlenecek; Çağrı Bey Melik ve ordu komutanı sıfatıyla Merv'de otu-

³¹ İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 360.

³² A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, 24; İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 361.

³³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1999, VIII. baskı, s. 98.

³⁴ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 24.

³⁵ O. Turan, *a.g.e.*, s. 103.

³⁶ F. Sümer, "Oğuzlar IV", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, VI (1987), s. 9.

³⁷ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 26.

³⁸ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 25-26.

racak, Serahs ve Belh şehirleri ile Amuderya-Gazne arasındaki memleketleri fetih ile sahip olacak; Musa İnanç Yabgu ise, merkezi Herat olmak üzere, Bust ve İsfizar ile Sistan'a kadar uzanan memleketlere hâkim olacaktı³⁹. Hanedanın ikinci derecedeki diğer azalarından İbrahim Yinal Kuzistan'a, Kutalmış (Arslan Yabgunun oğlu) Gurgan ve Damgan'a ve Çağrı Beyin oğlu Kavurd Kirman havalisine tayin edilmişlerdi. Bunlar Sultan Tuğrul beyin emrinde idi⁴⁰. Selçuklu devlet teşkilâtında, deneyimli Samanlı ve Gazneli devlet adamlarından faydalanılmış, devletin önemli makamlarına getirilmiştir.

Sonuç

Gök Türkler yıkıldıktan sonra Oğuz Yabgu Devleti kurulmuştur. Oğuz Yabgu Devleti Aral Gölü civarında faaliyet gösterirken, Selçuklular Oğuz Yabgu Devletinden ayrılarak maveranünnehre geçmişler. Bunlar maveräünnehr'de Karahanlı ve Gaznelilerle mücadele ederek, bu bölgede 1040'ta yapılan Dandanakan savaşıyla fiilen devleti kurmuşlardır. Dandanakan zaferinden sonra yapılan kurultayda alınan kararlarla Selçuklular ilerde bütün Sünnî İslâm aleminin maddî kuvvet ve kudretini temsil ile onu, her türlü iç ve dış tehlikelere karşı koruma görevini üstlenmişlerdir. Bu kararlar Selçukluların torunlarını Viyana önlerine kadar taşıyacak ve aynı zamanda dünya tarihine yön verecek kararlar olmuştur.

Kaynaklar

- KAFESOĞLU, İ. (1992), "Selçuklular", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara, II. Baskı.
- KAFESOĞLU, İ. (1998), *Türk Milli Kültür*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ. (1997), "Selçuklular", *İ.A.*, IX, Eskişehir.
- Komisyon, *Kazakistan Tarihi Oçerkter*, Almatı 1994.
- KÖYMEN, M.A. (1993), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara.
- RASONYI, L. (1939), "Selçuk Admın Menşesine Dair", *Belleten X*.
- RAŞİDEDDİN, (1982), *Oğuzname*, (çev. Z.V. Togan), İstanbul.
- SEVİM, A., Merçil E., (1995), *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara.
- SÜMER, F. (1978), "Oğuzlar III", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, V, İstanbul.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (çev. Ramazan Şeşen), (1995), İstanbul.
- SÜMER, F. (1987), "Oğuzlar III", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 5, İstanbul.
- SÜMER, F. (1997), "Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir.
- SÜMER, F. (1987), "Oğuzlar IV", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, VI.
- ŞEŞEN, R. (1998), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.
- TOGAN, Z.V. (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TURAN, O. (1999), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, VIII. Baskı.

³⁹ A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 27; "Selçuklular", *İ.A.*, IX, Eskişehir 1997, s. 360.

⁴⁰ İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, IX, Eskişehir 1997, s. 360.

TÜRKİSTAN'DA RUS KOLONİ SİSTEMİNİN KURULMASI VE BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNİN ÇIKIŞ SEBEPLERİ (XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ)

Ali Rıza YETER*

Özet

Bu makalede XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türkistan'da Rus koloni sisteminin kurulması ve Rus Çarlığı'nın Türkistan'daki sömürgeci siyasetine karşı Türk soylu halkların başlattıkları bağımsızlık mücadelesinin sebeplerini ortaya koymaya çalışılmıştır. Ruslar Türkistan'ı işgal ettikten sonra uyguladıkları politikalarla yerli müslüman halkın üzerinde baskı siyaseti kurdular. Türkistan'ın zengin kaynakları bir taraftan sömülürken diğer taraftan da bölge Ruslaştırılmaya çalışıldı. Bu durum yerli müslüman halkın tepkisine neden oldu. Baskılara dayanamayan yerli halk isyanlara başladı. Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği zamanında yapılan çalışmalarda isyanların çıkış sebepleri olarak müslümanlar arasında hüküm süren dini fanatizm ve onun motifleri gösterilmektedir. Bu çalışmada farklı dönemlerde yazılan eserler karşılaştırmalı metod kullanılarak incelenmiş ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde çıkan isyanların temel çıkış nedenlerinin bölgede yerli halk üzerinde uygulanan sömürgeci politikalar, Ruslaştırma ve manevi değerlere yapılan hareketlerin neticesinde çıktığı izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Rusya, Sömürü, Türkistan, Bağımsızlık.

Rus Çarlığı imparatorluğu XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar Türkistan'ın bütün bölgelelerini yerli halkı katlederek, kanlı bir şekilde işgal etti. Ruslar bu bölgede yeni sömürü ve baskı siyasetini yerleştirmeye başladı.

Fakat tarihi kaderleri bir olan yerli Türk soylu halklar birleşip 1873 yılından başlayarak, Rus imparatorluğunun işgallerine karşı birçok isyana başladı. Bu isyanların temel sebebi Türkistan'a merkez Rusya taraflarından göç ettirilen Rusların, yerli halktan alınan yerlere yerleştirilmesi gösterilebilir.

Türkistan'ı Rus imparatorluğunun istila etmesiyle birlikte bölgeye Ruslar göç etmeye başladı. Türkistan hiç şüphesiz doğal kaynakları açısından Ruslar için paha biçilmez bir öneme sahipti. Rus imparatorluğunda hizmet görmüş ve bir dönem de senator vazifesi yapmış K.K. Palen: "Bu bölgenin kısa zaman içerisinde Rus hakimiyetince kontrol edilebilmesi için bölgedeki Rus halkının sayısının artırılması gerekiyor" ifadelerini kullandı [Safarov, 2003:5].

Türkistan'ın Rus hakimiyetine girmesiyle bölgede Rus yönetim idaresinin temeli kuruldu. 21 Ekim 1868'de Rus hükümeti tarafından kabul edilen "Orenburg ve Batı Sibiryaya Genel Valiliğin bozkır bölgelerinin idaresi için geçici taslağı uyarınca" Ural ve Turgay yörelerinin idaresi Orenburg Genel Valiliği'ne, Akmolla ve Semipalatinsk yörelerinin yönetimi Batı Sibiryaya Genel Valiliği'ne geçirildi. Bu dört bölge 25 Mayıs 1891'de merkezi Omsk olacak olan Bozkır Genel Valiliği (Stepnoye General Gubernatorsvo) adı altında idari yapı kurulmuş oldu [Hayit, 1995:157].

Türkistan'ın diğer bölgelerinin, özellikle, Hokand Hanlığından alınan yerlerin idaresi için 12 Şubat 1865'de Isık Göl'ün batısından Ural Gölü'ne kadarki bölgede Orenburg Genel Valiliği'nin denetimindeki Türkistan bölgesi oluşturulur. Rus imparatorluğu Türkistan'daki Hokand Hanlığı'nın ve Buhara Emirliği'nin elindeki yerleri de zaptettikten sonra 11 Temmuz 1867'de aldığı karar ile Türkistan, Sırderya, Yedisu ve Semerkand bölgesinden meydana gelmiş olan bölgeleri "Tür-

* Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.

kistan Genel Valiliği” olarak değiştirildiğine dair karar aldı. 1876 yılında Hokand Hanlığı’nın yıkılmasından sonra “*Fergana Bölgesi*” kuruldu. Bu bölge 1887 yılında Sirderya bölgesiyle birleştirildi. 6 Şubat 1890’da “*Hazar Boyunda Bağımsız Bölge Birliği*” kurulur. Bu bölge de Fergana bölgesi gibi Türkistan Genel Valiliği idaresine girdi. 2 Haziran 1886’da Türkistan Genel Valiliği için 331 maddeden meydana gelen “*Türkistan bölgesinin idare taslağı*” isimli belge kabul edildi [Hayit, 1995:158; Saparaliyev, 2003:43].

Sivil ve askeri yönetim genel ve bölge valilerin denetimine bırakılır. Genel valiler o dönemdeki Rus askerlerinin yöneticileri idi.

Türkistan’da bütün idareyi eline alan Ruslar sadece köy başkanlarını, su idarecilerini ve kaza işlerinin görüldüğü mahkeme idaresini seçme hakkını Türkistan halkına bıraktı. Rus idari mekanizması o dönemde de halkın dini inançlarını denetim altında tutuyordu. Camilerin inşası genel valiliğinin iznine tabi idi. Türkistan’daki yerli mahkemelerdeki kadıların 30 rubleyi geçmeyen maaşı ile yalnızca ailevi mahkeme işlerine bakmakla mükellef idiler.

Rus idaresinin gerçekleşmesiyle birlikte Türkistan’ın asilzadeler nesli de halkı yönetmekten uzaklaştırıldı. Rus idaresi çoğunluğu kendi çıkarlarını ön planda tutan birtakım Türkistanlıyı ele geçirmeyi başardı. Bunlar kısa bir süre sonra Rus yönetim teşkilatlarına herhangi bir etkisi bulunmayan danışman görevini üstlendiler.

Türkistanlılar Rus devleti tarafından yabancı halk ve yabancı madde olarak görüldü. Buna en güzel delil olarak bunları inorodets (yabancı madde) şeklinde adlandırmalarıdır.

Türkistan’daki Rus siyasetinin göze çarpan unsurlarından birisi de ekonomi alanında yürüttükleri ülkeyi sömürgeci durumuna düşürme sürecidir. Sömürgeleştirme iki yönde gerçekleştirilmiştir:

- 1) Kale inşa etmek amacıyla arazilere el konulması ve oralara Rus Kazaklarının yerleştirilmesi.
- 2) Merkezi Rusya’dan göç ettirilen Rus köylü ahalisinin Türkistanlıların ellerinden alınan yerlere yerleştirilmesi.

Türkistan’ın sömürgeleştirilmesi 1885 yılından sonra hızlandırılırken sömürgeleştirme belli yörelerde sınırlandırılmamıştı. Rus askerleri ve işçileri ekonomik değeri olan bütün yapıların bulunduğu yerleri zorla ele geçirdi. Yapılan iskan kanunu ile Semipalatinsk, Akmolla, Tobal ve Yedisu bölgelerindeki yerleri göç edenlerin ebedi suretle istifade etmesi istikametinde karar alındı. Kanunların yürürlüğe girmesiyle birlikte göç ettirilen Rus köylülerin yerleştirilme işlerinin daha da hız aldığı görülmekte idi. Sibiry’a’yi baştan sona kadar çevrileyen demir yolu istasyonlarına yerleştirilen göçmenleri korumak amacıyla da ek kanunlar çıkarıldı. Göç işlerini yürütmek amacıyla Rusya İç İşleri Bakanlığı bünyesinde “*göçmen fonu*” teşkil edildi. Göçmenleri daha kolay yerleştirmek için Sirderya, Fergana ve Semerkant bölgelerine kendi arzularıyla göçecek olanların mahalleri belirlenmişti. Göçmen Rus halkına suni yollar ile sulanan arazilerin de ilaveten verileceği yönündeki hükmü içeren kanun onaylandı. Buna benzer cezbedici ve coşturucu hamlelerin sonucunda 1896-1905 yılları arasında Bozkır Genel Valiliği’nin sınırları içerisine 234 Rus göçmen iskan ettirilmişti. Bunun neticesinde Rus hükümeti kendi arzularıyla göç ederek gelen Rus çiftçilerine istekleri doğrultusunda şekillenen kanunların çerçevesinde yerleri paylaşarak dağıttı.

Türkistan bölgesine merkezi Rusya’dan Rus ahalisinin göç ettirilme siyaseti özellikle Yedisu bölgesinde arttırıldı.

Rus imparatorluğunda toprak köleliği mizamının yıkılmasıyla birlikte kapitalizm hızlı inkişaf etti. Pek çok fabrikanın kurulmasıyla üretilen ürünler iç piyasaya yayılarak ilk olarak Türkistan’a ihraç edilmeye başlandı. Rusya kendi ürünlerini satması açısından Türkistan büyük bir öneme sahip bir piyasaydı. Rus imparatorluğundaki kapitalizmin gelişmesi Türkistan’a da yayılmıştı. Bu döneme kadar Türkistan’da çoğunlukla ziraat ve hayvancılık gelişmiş durumdaydı. Yörenin iktisadi hayatında pamuğun yeri büyük önem arz etmekteydi. Rusya’dan gelen ticaretle meşgul olan kişiler Türkistan’ın pamuğundan faydalanma niyetindeydi. Buna bağlı

olarak bölgede pek çok tekstil fabrikaları kurdular. Fabrikaların kurulmasıyla birlikte pamuğun rolü Ruslar için büyük bir öneme sahip oldu. Rus imparatorluğu XIX. yüzyılın sonlarına kadar çoğunlukla ABD'den pamuk getirtmekteydi. Fakat ABD'de iç savaşın başlamasıyla üretim azaldığından dolayı Amerika Rusya'ya pamuğu yeterili seviyede ihraç edemez hale geldi. Rusya bu durumdan en çok etkilenen ülkelerin başında gelmekteydi. Bu ahvalden kurtulmak için pamuk gereksinimini temin etmek amacıyla Türkistan'a yöneldi. Rus imparatorluğunun Türkistan'ı işgal etmesinin bir diğer sebebi de bölgede yetiştirilen pamuğun kaliteli olmasıydı. ABD'de meydana gelen kriz ayreten Rusların Türkistan pamuğuna ilişkin ilgisinin de artmasına neden oldu.

Türkistan pamuğunun Rus tekstilindeki artışına ilişkin verileri aşağıdaki tablodan görebilirsiniz [Yoldaşev, 1989:95].

Yıl	Ölçü	Yıl	Ölçü	Yıl	Ölçü
1869	6,7%	1885	7,7%	1890	24%

Rus imparatorluğu elindeki bütün imkanlarını kullanarak Türkistan'da pamuk üretimine dayanan özgün bir kapitalizm oluşturdu. Rus imparatorluğunun Türkistan'da takip ettiği kapitalizmin etkisi köy ve şehirlerde fazla hissedilmedi. Çünkü bu bölgede eski usullerle devam ettirilen iktisadi durum hakimdi. Rusya pamuk yetiştiriciliğini cazip kılmak için çiftçilere tohum desteği verdi. Ziraatçının parası olmadığından bunu doğal yollarla almaya başladı. Bunun ise belli bir yüzdeliği mevcuttu. Bazı sebeplerden dolayı çiftçiler borçlarını ödeyemz duruma geldiklerinden bir süre sonra ellerindeki yerleri borçlarından kurtulmak için satmaya başladılar. Rusların pamuk üretimi dolayısıyla takip ettiği siyaset bir takım ziraatçının topraksız kalmasıyla neticelendi. Bu da ileride vuku bulacak olan 1898 Andican isyanının çıkış sebeplerinden birini teşkil etti.

1886 yılında "*Türkistan bölgesinin idari taslağı*" (Polojeniyе ob upravlenii Turkestan-skim Kraem) adlı kanun çıkarıldı. Burada Rus imparatorluğunun askeri ve siyasi çıkarlarını gözetilmiş fakat yerli halkın menfaati göz ardı edilmişti [Yoldaşev, 1989:98]. Kanunların doğrultusunda göç ettirilen Rus çiftçilerine iyi yerlere sahip olmalarına olanak sağlandı. Neticede Türkistan'da yaşayan yerli halkın vaziyeti zorlaştı ve köylüler borcundan sıyrılmak için yerlerini satmaya mecbur kaldı. Zenginler daha zengin olurken, fakirler daha da dar zor duruma düştü. Köylülere ağır vergiler konuldu. Göçmen fondun teşebbüsüyle yerli halkın yerlerini ellerinden çıkarmasına sebep oldu. Hayvancılık ekonomisi üzerine toplumsallaşan göçebe yaşamın giderek yok olmasına neden teşkil etti. Çoğunluğu yerleşik olan halkın ellerinde az da olsa karınlarını doyuracak kadar arazileri kalmamış, bunların hepsi iskan ettirilen Rusların menfaati dorultusunda halledilmiş, bu durum onların siyasi ve ekonomik açıdan güçlü duruma gelmesini sağlamıştı.

Bu durum yerli halkın geleneksel bütün iktisadi durumunun harap olmasına neden olmuş, Türkistan onlar için yaşanamaz hale gelmişti. Rus imparatorluğunun izlemiş olduğu siyaset baskıcı yapıya sahipti. Askeri gücüne güvenen Rus hükümeti halka ağır vergiler yüklemiş, sömürmekle de yetinmeyerek bunun yanında yerli feodalları kollamış ve bunlara yaslanarak birleşik yağmacı sistemi oluşturulmuştu. Sömürgeci idare yerli halkı iyice sık bogaz etmiş nefes alamaz duruma getirmişti. Rejime karşı herhangi bir hareket olduğu taktirde isyancılara hemen ceza verilmekte ya da onlar sürgüne gönderilmekteydi. Ayrıca Rus yönetimi millî hareketlere karşılık gösterirken devlet suçu işlemekten hiç sakınmıyordu.

Böyle bir zulme ve adaletsizliğe karşı yerli halk bazen kanuni yollar ile hakkını muhafazaya çalışmıştır. Fakat gerekli olan yerlere dilekçe ile başvurulmasına rağmen herhangi bir olumlu bir cevap alınmamıştır.

Bilindiği gibi Rus imparatorluğu Türkistan'ı himayesisine sokarken bazı manap ve zengin feodallardan büyük yardım sağlamıştı. Onlarda eğer Ruslara yardım edersek bizi yerimizde bırakarak huzur verir düşüncesi yatmaktaydı. Fakat Ruslar kısa süre içinde gerçek amacını göstererek manap ve zengin feodalların elinde olan malını ve mülkünü gaspetmeye başlamıştı. Bu

mesele hakkında meşhur tarihçi K. Moldokasimov düşüncesinde şöyle izaat getirir: “*Rus idaresi Kırgız boylarını idaresine aldığından bu yana halk arasında sözü geçen itibarlı, saygın beyleri, manapları yönetimin güçlendirilmesinde kullanıldı. Böyle bir yol takip ederek halkı yönetmeyi uygun buldu. Zengin manaplara çoğu zaman gönderdiği nam ve ödülleri durumu idare etti. Bunlar ile yerli hükümet işlerini ve çıkarlarının bir kısmını paylaşıyordu. Örnek olarak Isık Göl’den manap Çınıbay Tilekman uulu, Çuy’dan Dur Sooronbay ile Şabdan Cantay uulu, Baytik Kanay uulu, Çolponkul Tinaalı uulu, Susamır ve Ketmentöbö taraflarından Dıykanbay uulu’nun kardeşleri v.b. kişileri Rus idaresi büyük ölçüde kullandı. Daha sonra XIX. yüzyılın sonlarına doğru 80-90 yılları arasında bunları siyasi arenadan uzaklaştırmaya başladı*” [Moldokasimov, 1991:11].

Yine bu mesele hakkında meşhur tarihçi Ö. Osmonov da ayaklanmaların sebebinin Rus yönetiminin Türkistan’da uygulamış olduğu sömürgeci, baskıcı ve yıkıcı siyasete bağlamaktadır [Osmonov, 2001:256].

Kenensariiev T., “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başında Çarlık Hükümeti’nin Yerleştirme Politikası*” (Pereselençiskiy Vopros v Politike Tsarskogo Parvitelestva Btoroy Polovini XIX-Naçala XX v) adlı çalışmasında ayaklanmalara katılım içinde bölgesel farklılıkların oluştuğunu ifade eder.

Örneğin, Andican isyanına Kökart ahalisinden çok sayıda katılım gerçekleştiğini dile getirirken, Rus Çarlığı’nın sömürgeci sisteminin Fergana bölgesinde gün geçtikçe kuvvetlenmesiyle Ketmentöbö ve Kökart bölgesi halkının ve ileri gelenlerin hoşnutsuzluğu arttığını ve bunu doğuran sebebin hiç şüpheyle bu bölgeye plansız şekilde iskan ettirme hareketlerinin diğer bölgelere nazaran daha çok olmasından, kaynaklandığını idda etmektedir [Kenensariiev, 1989:50-55].

Kenensariiev T. ile Avazov E. “*Andjiyan Kötörülüğü cana Kırgızlar*” (*Andican İsyanı ve Kırgızlar*) adlı eserinde ayaklanmanın çıkış sebebinin Rus Çarlığı’nın Türkistan’da yürütmüş olduğu Ruslaştırma siyasetinden kaynaklandığını belirtirler. Ruslaştırma hedefi geniş ve uzak ölçekte olup ona stratejik anlam verildi.

Türkistanlıların adım adım ekonomik, sosyal ve milli açıdan Rus imparatorluğu ile tam olarak bütünleşmesi hedef alınırken ideoloji, manevi ve din açısından da ona yakın ifadeyle sömürgeleştirme hedefi koyuldu. Ruslaştırmanın temel aracı olarak da (otor) sömürgeleştirme siyasetini gösterirler [Kenensariiev ve Avazov, 2002:30].

Rus Çarlık idaresi Türkistan’da yer işleyen Rus çiftçilerine yerli halkın ellerindeki yerleri bir bir el koydu. Kısa bir süre içerisinde ekin ekecek toprağı ve mal otlatacak yaylağı kalmayan yerli halkın Rus yönetimine olan hoşnutsuzluğu daha da artmasına neden oldu.

Dini, dili, medeniyeti ve tarihi münasbetleri biribiriyile benzerlik arz etmeyen Rus ve Türk soylu halkların o zamanda bir yerde birlikte yaşayacak olması beklenmedik bir durumdu. Yerli halkların dini inaçlarına da baskı uygulanmaya başlanmıştı. Rus yönetiminin bu işe kayıtsız münasebette bulunduğundan dolayı ulusları birbirine yakınlaştırmış değildir. Bu işe isyanların meydana gelmesindeki bilinmeyen pek çok sebeplerden biri olarak düşünülmektedir.

Rus Çarlığı’nın izlemiş olduğu sömürgeleştirme siyaseti batı ülkelerinden farklılık arz eder. Rusya kendine yakın coğrafi bölgeleri ele geçirdi. Sibirya, Kafkasya ve Orta Asya gibi bölgeler Rus imparatorluğunun bir parçası durumuna geldi. Bu durum ise Avrupa ülkelerinin hiç birinde görünmemektedir. Bu coğrafi unsurların Rus Çarlık sömürgeci siyasetine uygun bir zemin hazırladığı ifade edilmektedir.

Teknolojik açıdan geride kalan Türkistan halklarına teknolojik yeniliklerin getirilmesi Rus Çarlık siyasetinin olumlu tarafını oluşturmaktaydı. Doğal zenginliklerin Rusya’ya taşınması amacıyla bu bölgeye demir yolları ağları kurularak ve bununla birlikte ticari işleri geliştirmek amacıyla şehirlere büyük pazarlar kuruldu [Abdurahmanov, 1994:4]. Olumsuz yönleri ise Türkistan

hanlıklarının Rus imparatorluğu hakimiyetine girmesiyle birlikte bu bölgede yaşayan yerli halklar bağımsızlıklarını kaybettiler. Bu işin neticesinde müslüman Türk halkları bu tarihi süreç döneminde aşağı toplumsal ölçekli halklarla aynı akibeti paylaşmıştı. Yerli halkın elinden kanuni yollarla ya da zor kullanılarak alınan bu güzel ve verimli yerlerin bölgeye iskan ettirilen çiftçi Ruslara nakledilmesiyle neticelendi. Yerlerini bırakmak istemeyen fakir düşürülen yerli ahali köleden hiçbir farkı olmaksızın çalıştırıldı.

XIX yüzyılın son çeyreğinde oluşan isyanlar ve milli mücadeleler hakkında birtakım ilmi araştırmalar yapıldı. Bunların bazılarını kısaca değinecek olursak: E. Smirnov “*Türkistan’daki Dervişçilik*” (Dervişizm v Turkestone) [Smirnov, 1898:22-24], M. Terentev “*Orta Asya’yı Zaptetme Tarihi*” (İstoriya Zavoyevaniye Sredny Azii) [Terentev, 1906:57], P.E. Kuznetsov “*Orta Asya’da Kültürlerin ve Dillerin Savaşı*” (Borba Tsivilizatsii i Yazıkov v Tsentralnom Azii) [Kuznetsov, 1912], Taşkent’te neşredilen Turkestanskiye Vedomosti adlı gazetede “*Fergana’daki karışıklıklar*” (Bezporiyatki v Fergane) [Turkestanskiye Vedomosti, 1898], Usenbayev K., “*Andican İsyamı*” (Anciyan Kötörülüşi) [Usenbayev, 1993:7].

Bunlar isyanların temelinde yatan sebeplerden birisi olarak müslümanlar arasında hüküm süren dini fanatizm ve onun motiflerini işaret etmektedir. Genel anlamda isyanların Ruslara karşı cihat anlayışıyla meydana geldiğini ileri sürmektedirler.

Rus Çarlığı Türkistan’da sömürgeci siyaset yürüttü. Türk soylu halklar da uygulanan Ruslaştırma, göç ettirilen Ruslara yerli ahalden alınan yerlerin haksız yere verilmesi ve manevi değerlere yapılan hakaretlerin neticesinde XIX. yüzyılın son çeyreğinde birçok isyan gerçekleştirdi. Bu isyanlar XX. yüzyılın başında oluşturulacak olan milli hareketlere temel teşkil etti.

Kaynaklar

ABDURAHMANOV, Ş. (12.10.1994), “Andican Kötörülüşi Cana Çıyıl Boluş”, *Erkin Too*, Bişkek.

BEZPORYATKI v Fergane, *Turkestanskiye Vedomosti*, 1898, № 1663.

HAYİT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara.

KENENSARIYEV, T. (1989), Pereselençiskiy Vopros v Politike Tsarskogo Parvitelstva Btoroy Polovini XIX-Naçala XX v. (Na Matirialah Kirgizi), İzv. AN. Kirg. SSR., №1.

KENASARIYEV, T., Avazov, E. (2002), *Andciyan Kötörülüş Cana Kirgizlar*, Oş.

KUZNETSOV, P.E. (1912), *Borba Tsivilizatsii i Yazıkov v Tsentralnom Azii*, Parij.

MOLDOKASIMOV, K. (1991), *Kurmancandın Köz Caşı*, Bişkek.

OSMONOV, Ö.J. (2001), *Kirgızstan Tarihi*, Bişkek.

SAPARALIYEV, D. (2003), “Sistema Upravleniya Kirgızov v Sostave Rossiskoy İmperii (1855-1917 gg.)”, *Kirgız-Türk “Manas” Universitetinin Koomduk İlimder Jurnalı*, № 7, Bişkek.

SMIRNOV, E. (1898), “Dervişizm v Turkestone”, Materialı po Musulmanstu, Vıp. 2, Taşkent.

SAFAROV, Ş.G. (2003), Pereselenskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Turkistane (Vtoroya polovina XIX-naçalo XX vekov), Aftoreferat Dissertatsii na Soiskaniye Uçenoy Stepni Doktora İstoriçeskih Nauk, Akademiya Nauk Respubliki Uzbekstan İstitut İstorii, Taşkent.

TERENTEYEV, M., (1906), *İstoriya Zavoyevaniye Sredny Azii*, SPB, T.Z.

USENBAYEV, K. (3 Mart 1993), “Anciyan Kötörülüşi”, *Kut Bilim*, Bişkek.

YOLDAŞEV, A.M., (1989), “Sotsiolno-Ekonomiçeskoye Polojeniye v Turkistane Nakanune Anciyanskogo Vosstaniya 1898 g.” İstoriya i İstoriografiya Natsionalno-Osvoboditelnih Dvijenii Vtoroy Polovini XIX-Naçala XX v.v Sredney Azii i Kazahstane: İtogi, Poiski, Perspektivi İzuçeniya, Taşkent.

ЭТНОКОНФЛИКТЕР - КОНФЛИКТОЛОГИЯДАГЫ ИЗИЛДЕНУҮЧҮ ПРОБЛЕМА

Г. Т. ТОКТОГУЛОВА* - Т. Т. МУРЗАКМЕТОВ**

Аннотация

Макаланын негизги маселеси - жалпыга этноконфликт жөнүндө маалымат берүү, ал эми максаты конфликттин оң маанисине караганда терс таасиринин өтө көп кездешээрин жалпыга жеткирүү. Ошол себептүү макала конфликттерди изилдөөчүлөрдүн эмгектеринин, көз караштарынын негизинде жазылып, аны жөнгө салуу, чечүү жолдору сунушталды.

Негизинен бул макалада этностор же улуттар аралык конфликттердин аналогиялары кеңири орун алып, этникалык жалпылыктар менен улуттук жалпылыктардын окшоштуктары анализденди.

Этнос термини жалпыга белгилүү болгондой эл деген маанини билдирет. Ал эми биз анализдөөчү проблема этностор аралык чыр-чатактар, алардын келип чыгуу себептери жана конфликтти чечүү жолдору. Этноконфликтер бир эле мамлекетте жашаган ар түрдүү улуттардын же этностук тайпалардын арасында келип чыгат.

Этностук тайпалар-кандайдыр бир себептер менен этностук (социалдык этникалык жалпылыктын) ядросунан бөлүнүп калган жана андан тышкары жашаган бөлүгү. Жалпысынан алганда улуттук азчылыкты же этностук тайпаны мүнөздөй турган төрт факторду белгилөөгө болот:

1. Өзүнүн мамлекеттин түзүлүшү жок, ушундан улам эгемендүү болуунун укуктук механизмдеринен айрылган жалпылыктар.
2. Бири-биринен өтө алыс жайланышкан, бирок алардын бүтүндүгүн, бир жалпылыкка тиешелүүлүгүн мүнөздөөчү негизги этникалык белгилерин сактап катышкандар.
3. Бир кездерде өзүлөрүнүн этнотарыхый мекенин таштап кетишкен жана ар кайсы өлкөлөрдө жана региондордо этномаданий азчылыкты түзүшкөн адамдар.
4. Миграциянын, эмиграциянын, депортациянын, чек аралардын өзгөрүшүнөн улам өзүнүн этносунан бөлүнүп калышкан жана башка региондордо жашап жатышкан адамдардын жалпылыгы.

Илимий изилдөөлөрдө адамдардын мындай жалпылыктарын улуттук же этноулуттук тайпалар же улуттук азчылык, этникалык азчылык деп аташат. Этникалык тайпанын саны көп миллиондор саналгандыктан, алар менен байланышкан проблемалар кээ бир мамлекеттердин социалдык-саясий кырдаалына жана эл аралык мамилелерге олуттуу таасирин тийгизет. Ошондуктан бул багыттагы проблемаларды изилдөө коомдук зарылдык.

Этностор же улуттар аралык конфликтерди анализдөө үчүн алгач катышуучуларды аныктоо зарыл. Дүйнөлүк, Ата-Мекендик илимий адабияттарда «этнос», «улут» түшүнүктөрү теориялык жактан көп эле талкууланып, белгилүү практикалык мааниге ээ болуп келүүдө. Кээ бир окумуштуулар улуттук граждандык-мамлекеттин белгилерин, кээ бирлери жалпы-

* ЖАМУнун ф.и.к. доценти,

** ЖАМУнун окутуучусу

нын биргелешкен уюму улут болуп саналарына токтолушкан. Көптөгөн көз караштардын жыйынтыгы улут - бул тилдик, маданий-экономикалык мүнөздөргө ээ болгон бир мамлекеттин атуулдары болуп саналат. Ошого карабастан серепчилер, изилдөөчүлөр, саясатчылар улуттарга «объективдүү» маалыматтар (тили, аймагы, дини, жашоо образы) таандык деген пикирди айтышса, кээ бирлери жүрүш-турушун баса белгилешет. Үчүнчү бирлери белгилүү тайпага таандык экендигин сезе билүүсүнө (самоидентификация) токтолушат. Кандай болгон шартта да улут бул кандайдыр бир белгилүү аймактагы өзүнө таандык жүрүм-турумга, тилдик, маданий, диний өзгөчөлүктөргө ээ жарандар.

Окмуштуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерин терең окуп үйрөнүү менен улут терминине аныктама берүү татаал экендигине ынанууга болот. Мисалы: көп улуттуу орус элин эле алалы: эгер орус тилиндеги төмөндөгү тезисти анализдесек: «Нация представляет собой совокупность граждан современного государства» («государства нация»), анда Украинадагы орус этносторунун улуттук жайгашуусун аныктоо кыйын. Көптөгөн этнологдор үчүн алар украиндер болсо, анда аз эле убакыт мурда көз карандысыздыкка жеткен бул аймактагы орус улутунун жашоосу шектенүүнү жаратат. Мисалы Донецк жана Кузнецк областтарында 90 % орустар жашайт. Тактап айтсак: Россия федерациясынын жашоочулары өздөрүн Россиянын атуулдары деп эсептешет, ошол эле мезгилде алар орус, татар, украиндер болуп саналышат.

Дүйнө элдеринде мындай көрүнүштөр өтө көп кездешет. Мисалга алсак: католяндар тили, маданияты, аң-сезимдик өзгөчөлүктөрү боюнча испандарга окшобогону менен өздөрүн Испания граждандары деп эсептешет. Ошондой эле Франциядагы корсикандар же эльзас немецтери, Англиядагы миллиондогон индиялыктар жана пакистандыктар, Франциядагы арабдар, Германиядагы түрктөр жана югославдар.

Мындай этникалык жалпылыктар азыркы коомдо улуттук жалпылык катары эле кабыл алынып, төмөндөгүдөй чечмеленүүдө:

1. Социалдык экономикалык өнүгүүлөрү бирдей.
2. Маданий-тарыхый өнүгүүсү, тили, үрп-адаты менен өзгөчөлөнөт.
3. Саны жагынан айырмаланат.
4. Ар түрдүү саясий институттарынын сапаты боюнча айырмаланат. (мамлекеттик, партиялык, кландык).

Мына ушундай айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр кээ бир мезгилдерде пикир келишпөөчүлүктөр менен коштолуп, конфликттүү кырдаалды жаратаарын изилдөөлөр далилдөөдө.

Этникалык конфликтер жана конфликт теориясы көптөгөн жалпы өзгөчөлүктөргө ээ.

Ал эми конфликтин келип чыгуусунун дагы бир себептеринин бири тең укуктуулуктун реалдуу ишке ашпагандыгы. Атап айтсак тарыхта белгилүү апартеид саясаты. Кара адамдарга бийлик бербөө, кысым көрсөтүү жана башка.

Конфликтин келип чыгышынын дагы бир жүгөйлүү себептердин бири айрыкча өтө көп улуттуу мамлекеттерде кездешүүчү көрүнүш жаңы улуттардын жайгашуу процессинин улуттук көпчүлүктүн терс кабыл алуусу. Мисалы: азыркы мезгилдин эң актуалдуу проблемаларынын бири массалык миграциянын натыйжасында орус элине барып жайгашуу учурунда көптөгөн конфликтер келип чыгууда. Бул көрүнүш бир эле кыргыз мигранттарына таандык эмес. Тактап айтсак, Түндүк Кавказ, Крым, Татарстан жана башка автономиялуу областтардагы улуттардын Россиянын борборуна агылып баруусунун натыйжасында да келип чыгууда.

Улуттук конфликтиндагы бир орчундуу себептеринин бири чек ара маселеси.

Чек ара бул чыр-чатактын объектиси болуп саналат. Мындай көрүнүштүн негизги белгилери:

1. Шылтоо (Мисалы: коңшу мамлекеттерде жашап жүргөн венгерлер бир гана улуттук автономияны шылтоолоп чыр-чатак чыгарбастан, чек араны өзгөртүүнү да талап кылышкан).

Чек ара маселеси өтө чоң, курч орчундуу проблемалардын бири деп жогоруда белгилеп өттүк. Анткени Германия менен Польшанын ортосундагы чек ара маселеси акыркы эле жүз жыл ичинде көп жолу кайра-кайра каралган. Мындай этнотерриториялык проблемалар бир гана Европа аймагында эле эмес жалпы КМШ ошонун ичинде Кыргызстанга да таандык.

2. Коркунуч (Мамлекетте канчалаган улуттар жашайт. Ошол улуттар же азчылыкты түзгөн этностук тайпалар убакыт өткөн сайын көбөйүп олтуруп, көпчүлүктү түзгөн мезгилде чек араны бөлүү, кандайдыр бир аймакты талашуу жана башка ушул сыяктуу шылтоолор менен конфликттүү кырдаалды пайда кылса бул коркунучтуу көрүнүш болуп саналат).

Дүйнөлүк тарыхка кайрылсак кээ бир мамлекеттерде улуттук конфликттер көп кездешет. Анткени анын төмөндөгүдөй жүйөлүү себептери бар:

1. Миграция.
2. Чыгашанын өсүшү же экономикалык абалдын төмөндөшү.
3. Саясий нестабилдүүлүк ж.б.

Мындай көрүнүштөрдөн кыргыз эли да четте калган жок. Айрыкча азыркы мезгилде мындай курч мүнөздөгү көрүнүштөр көп эле кездешет. Анткени Кыргызстанда да 80 ден ашуун элдердин өкүлдөрү жашайт. Ал өкүлдөр да тилдик, диндик, каада-салттык, маданий өз алдынчалыктарга, өзгөчөлүктөргө ээ. Күнүмдүк жашоо турмушта, кошуначылыкта чыр-чатактуу көрүнүштөр көп эле кездешет деңизчи. Ал эми мамлекеттик деңгээлге чейин көтөрүлгөн фактылар да жок эмес. Макаланын башында белгилегендей конфликтин келип чыгуу себептеринин бири чек ара же аймак, жер талашуу маселелери. Мындай чыр-чатак Кыргызстанда 1990-жылы «Ош окуясы» деген аталыш менен белгилүү. Мында Кыргызстан аймагында жашаган кыргыз жана өзбек элдеринин ортосундагы территориялык талаш-тартыштын негизинде пикир келишпестиктин пайда болушунан келип чыгып, кээ бир адамдардын өмүрүн алса, кээ бирлеринин ден-соолугуна коркунуч жараткан. Ал эми мамлекет, ошондой эле жеке менчик ээлери материалдык зыян тартышкан.

Ушундай эле конфликттүү көрүнүш быйылкы 2010-жылдын май айында да саясий аренада белгилүү болду.

Бул көрүнүштүн келип чыгышынын да көптөгөн объективдүү жана субъективдүү себептери бар.

Ал эми конфликтти чечүү - бул катышуучулардын, биргелешкен тараптардын өз ара активдүүлүктөрү.

Конфликттүү кырдаалдан чыгуу үчүн изилдөөчү окумуштуулар сунуш кылган төмөндөгүдөй жолдор көпчүлүктү ынандырып, практикада жакшы натыйжаларды берүүдө. Алар төмөнкүлөр:

1. Сүйлөшүүлөр
2. Шериктештик
3. Компромисс
4. Тараптардын бирөөсүнүн шартка макул болуусу (уступка)
5. Ортомчулук (медиаторство)
6. Пикир келишүүчүлүк (консенсус)

Жыйынтыктап айтарыбыз конфликти чечүүгө карганда анын алдын алуу оңой жол экендигин сунуштайбыз.

Колдонулган Адабияттар

1. Акунов А., Политология, Б., 1996.
2. Бройнинг Г., Руководство по ведению переговоров, М., 1996.
3. Гелнер Э., Наций и национализм, М., 1991.
4. Дмитриев А. В., Этнический конфликт, М., 1998.
5. Липсет С. Н., Консенсус и конфликт, М., 1987.

İRAQ TÜRK LƏRİNİN TARİXİ

Dr. Naqif HƏMZƏYEV*

İraq Türkmənləri

Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazdan VII əsrdə İraqa köç etmiş Türkmənlər əsasən İraq Respublikasının şimalında və mərkəzində yaşayırlar. Yüz illər boyu davam etmiş bu köç prosesi Ərəb xilafəti və Səlcuq İmperiyasının mövcud olduğu dövrlərdə daha da sürətlənmişdir ki, bunun da əsas səbəbi həmin dövrdə türklərin regionda tədricən güc sahibinə çevrilmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Sonralar İraq dövlətinin idarə olunmasında önəmli yer tutmuş Türkmənlər Osmanlı İmperiyasının süqutuna qədər bu ənənəni davam etdirə bilmişdirlər. Hazırda İraqda 3 milyondan artıq Türkmən yaşayır ki, bu da türkmənlərin ərəblər və kürdlərdən sonra üçüncü böyük xalq olmalarına imkan yaratmışdır. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən Türkmənlər İraq əhalisinin 14%-16%-ni, qeyri statistik məlumatlara əsasən isə 20% təşkil edir. Türkmənlər əsasən Mosul, Ərbil, Kərkük, Səlahəddin, Diyala və ölkənin paytaxtı olan Bağdad şəhərində yaşayırlar. Türkmənlərin daha çox məskunlaşdıqları ərazilər yerli xalq tərəfindən “Türkməneli” adlandırılır.

Türkmənlər İraq əhalisinin böyük əksəriyyəti kimi islam dininə sitayiş edirlər. Lakin, türkmənlərin 30.000 nəfəri xristian dininə mənsubdur. Xristian türkmənlərlə müsəlman türkmənlər arasında dostluq münasibətləri hakimdir. Müsəlman türkmənlər şiə və sünni təriqətlərinə bölünüblər. Sünni türkmənlər Hənəfi və Şafidirlər. Sünni və şiə türkmənlər arasında heç bir mədəniyyət və dil fərqi yoxdur. Onlar bir biriləri ilə mehriban yaşayırlar və yeni ailələrin qurulması zamanı bu fərq heç bir maneə rolunu oynamır. Türkmənlərin şiə və sünni olmamaları onların İraqın siyasi və ictimai həyatında dinamik fəaliyyət göstərmələrinə və bir xalq olaraq öz varlıqlarını qoruyub saxlamalarına müsbət təsir göstərir.

Türkmənlər türk dilində danışırlar. Türkmənlərin danışıqları türk dialekti Türkiyə, Şimali və Cənubi Azərbaycan, Kipir, İran, Şimali Suriya və Şərqi Əfqənistanda yaşayan türk dilli xalqların danışıq dili ilə çox oxşardır və asanlıqla anlaşılır. Türkmənlərin danışıqları dialekt Azərbaycan Respublikasında və İran Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların hazır ki, dövrdə yazı və danışıq dili ilə daha çox oxşardır. Türkiyə Respublikasının Urfa və Şərqi Anadolu hissələrində yaşayan əhalinin də danışıq dialekti türkmən dili ilə oxşarlıq təşkil etməkdədir. Türkmənlərin danışıq dili ilə Türkmənistan Respublikasında yaşayan türklərin danışıq dili arasında fərq həddindən artıq çoxdur. Onu

* Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti İkt Mərkəzinin Direktoru, Dünya Azərbaycanlıları Gənclər Birliyinin Təsisçisi, hamzanagif@adau.edu.az

xüsusilə qeyd etməliyik ki, İraqda türk dili rəsmi dil olaraq qəbul olunmadığından Türkmənlər ərəb və kürd dillərini də bilirlər.

İraq Türkmənlərinin Soykökü və Etnik Tarixi

Bu gün əlimizdə olan məlumatlara görə, türklərin İraqa ilk gəlişləri Hicri 54-cü (Miladi 674) il tarixinə təsadüf edir. Əməvilərin xəlifəsi olan Müaviyyə tərəfindən Xorasana göndərilən Übeydullah ibn Ziyad 20 min nəfərlik ordusu ilə Ceyhun çayını keçərək Buxaraya tərəf yollanır. Bəykəndi keçib Buxaraya hücum edən sərkərdə Übeydullahın qarşısına əmrindəki türk qoşunları ilə çıxan Buxara şəhzadəsi Xatun dəhşətli döyüşdən sonra sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, sülhdən sonra Übeydullah özü ilə apardığı türk əsgərlərini İraqa apararaq Bəsrəyə yerləşdirir.

Tarixi materiallar Bəsrəyə yerləşdirilən türk əsgərlərinin sayının 2000 nəfərə qədər olduğunu və onların ox atmaqda çox mahir olduqlarını, bu ərəziyə də Buxariyyə deyildiyini göstərir. Bu türk oxçularından Yəməmədə varlı Ərəb bədəvilərinin basdırılmasında yararlanırmışlar. Bəsrədə Übeydullah ibn Ziyadın sevimli adamlarından biri olan Rəşidü't-Türki adında mövlanasının da Bəsrəyə yerləşdirilən türklər arasında məşhurlaşdığı şübhəsizdir.

Xorasan və Mavəraünnəhrdə fəthlərə hücum edən İslam ordularına qoşulan türk bəyləri (şəhzadələri, soyluları və ya əsilzadələri) hələ Əməvilər dövründə orduda əhəmiyyətli vəzifələri tutmağa başlamışdılar. Türklərin üstün döyüş qabiliyyətləri və ox atmaq məharətləri İslam sərkərdələrinin diqqətini cəlb etmiş və onları ordularına qəbul etmələrinə yol açmışdır. Beləliklə, türklər hələ oxçuluq sənətini bilməyən Ərəblərə dərs verirdilər.

Hicri 132-ci (Miladi 749) ildə Yezid ibn Ömər ibn Hübeyra bir neçə aylıq mühasirədən sonra Əbu Cəfər əl-Mənsura Vasit şəhərində təslim olduğu zaman yanında 2300 Buxaralı türk əsgəri var idi. Xorasanın valisi Abdulla ibn Tahir xəlifənin əmri ilə hər il Türküstanın müxtəlif şəhərlərindən İraqa 2000 türk döyüşçüsü göndərirdi. Hicri 138-ci (Miladi 755) ildə isə Xorasan valiliyində işləyən Fəzl ibn Yəhya əl-Bərməki, Abbasilər ordusunda xidmət etmələri üçün 20 min türk döyüşçüsünü İraqa göndərdi.

Türklərin İraqa gəlişinin Abbasilər dövründə, xüsusilə, xəlifə Məmun və xəlifə Mutasimin hakimiyyəti dövründə meydana gələn bir sıra siyasi hadisələrə görə daha da sıxlaşdığını görürük. Xəlifə Məmunun taxta çıxmasında böyük rol oynayan türklər Bağdada yerləşdirilmişdilər. Abbasilərə əks mövqedə olan şiə Ərəblərə qarşı xilafət hakimiyyətini qorumaq üçün türklərə etimad etməkdən başqa çarə görməyən Məmun Türküstandan türk əsgərlərindən ibarət yeni qüvvələri xilafətin mərkəzi olan Bağdada gətirdirdi.

Xəlifə Mutasimin dövründə türklərin Abbasilər ordusuna qəbul edilməsi işinə daha çox əhəmiyyət verildi. Beləliklə, Suğd, Fərqanə, Esruşənə və Daşkənd bölgələrindən gələn sınınmış türk zabidləri xəlifənin Hassa ordusuna qəbul edilirdi. Hicri 211-ci (Miladi 836)

ildə Mütasimin əmriylə türk sərkərdəsi Aşnas tərəfindən türk hassa əsgərləri üçün Samirə şəhəri inşa edildi. 70 min əhalisi olan Samirə şəhəri əlli ilə qədər xilafətin mərkəzi olmuşdur. Mütasimdən sonra türklərin sayları və nüfuzları artdığı kimi, bu vəziyyət Türkünün da sürətlə müsəlmanlaşmasında böyük rol oynamışdır.

Xilafət ordusunda, xüsusilə, Mütasim, Vasif və Mütəvəkkilin xəlifəliyi dövründə (840-860) türk sərkərdələrinin nüfuzu getdikcə artmışdır. Bu dövrün türk sərkərdələrindən adları çəkilən Afşin, Aşnas, Böyük Boğa, Vasif və Xaqan dövlətin idarəsini əllərinə almışdılar.

Bu sərkərdələrdən Böyük Boğa Mütəlimdən əlavə beş xəlifənin dövründə də xidmət etmiş, dövlətin daxili sabitliyini pozan qarışıqlıqların qarşısının alınmasında və Bizansa qarşı olan yürüşlərdə bacarıqlı sərkərdə kimi səriştə göstərmişdir. Onun kimi Afşinin də bəzi üsyanların yatırılmasında və Bizansların Ankara yaxınlığındakı məğlubiyyətlərində əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Türklərin Abbasilərin arasındakı vəziyyəti bir çox ərəb şair və tarixçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusilə, türklərin yüksək əxlaq və fəzilət sahibi insanlar olması, dillərinə və köklərinə hədsiz dərəcədə bağlı qaldıqları, ərəb və fars dillərini öyrənmələrinə baxmayaraq, qürurlarına sığışdırmadıqları üçün ancaq Türkcə danışmaları, başqa dili bilməməkləri ilə öyünmələri, həmçinin, igidlik, şəfqət, mərdlik və qəhrəmanlıqlarına qarşı duyulan heyranlıq bir çox qaynaqlarda dilə gətirilmişdir. Türk əsgərlərinin üstün cəhətlərinin qorunması üçün xəlifələr şəxsən səy göstərmişlər, belə ki, onların ancaq türk qızları ilə evlənmələrinə icazə vermişlər. Həmçinin türklərin öz vətənlərində öyrəndikləri adət və ənənələrinin pozulmamasına da diqqət edilmişdir.

Anası türk olan Mütasim uşaqlığından ətrafında türkləri saxlayırdı və türk adət və ənənələrini çox sevirdi. Türklərin igidlik və bağlılığını bildiyi üçün, xəlifə olanda da əmrindəki türk əsgərlərinin sayını artırmağa çalışırdı. Şəxsi həyatında da türk ənənələrinə xas şəkildə hərəkət edən Mütasimin yaratdığı türklərdən ibarət olan hassa ordusunun əsgərləri geyim baxımından da digər əsgərlərdən fərqli və göstərişli idi.

Beləliklə, inşa edilən Samirə şəhəri türklərin yerli əhali ilə qarışmalarının qarşısını alacaq şəkildə planlaşdırılmışdı. Bu yeni şəhər elə planlaşdırılmışdı ki, öz yurdlarında qonşu olan türk boyları burada da eyni şəkildə yerləşdirilmişdi. Abbasilər ordusunda xidmət edən türk əsgərləri üçün salınmış Samirə şəhərində tarixçilər və arxeoloqlar tərəfindən aparılan araşdırmaların nəticəsində istər memarlıq, istərsə də freska və bəzək işləmələrində türk təsirinin açıq şəkildə olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Xəlifələr türk cəngavərlərinin Bizanslılarla olan döyüşlərdə qazandıqları zəfərləri alqışlayır və onları özlərinə daha da yaxınlaşdırırdılar. Şiə Deyləmlilərlə türk əsgərləri arasında baş verən qarşıdurmada xəlifələr türklərin tərəfini saxlayır və Bağdadda sünnülüüyü müdafiə edən ən güclü ünsür olduqları üçün onların səlahiyyətlərini artırmaq istəklərini yerinə yetirməyə məcbur olurdular.

Ərəb xilafətinin süqut etməsi və Səlcuqların regionda hökramlığı ələ alması ilə İraqda dövlətinin idarə olunması tamamilə türklərin nəzarətinə verildi. Səlcuq sultanı Toğrul bəyinin 25 dekabr 1055-ci ildə Bağdad şəhərində xütbə oxuması ilə başlayan türk suverenliyi 1918-ci ilə qədər davam etdi. İraqda 9 əsrə yaxın bir müddətdə davam edən türk hakimiyyəti dövründə İraq dövlətinin inkişafı və formalaşmasında türklərin rolu çox böyük olmuşdur. Bu müddət ərzində müstəqil və yarım müstəqil olan Bağdad hökmdarları Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Osmanlı İmperiyasının tərkibində öz mövcudluğunu sürdürmüşlər.

КЫРГЫЗСТАНДЫН МАРТ (2005) ОКУЯСЫНАН КИЙИНКИ САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮ (2005ж. жазы - 2007ж. жазы хронологиялык талдоо)

С. СМАДИЯРОВ* - К. РЫСКУЛОВ**

Annotation

In this article the authors analyze the main problems of the political situation in Kyrgyzstan after the March events (2005) which happened between government and the opposition powers. Also the authors tell about the role of Bakiev-Kulov tandem. They tried to evaluate the political situation objectively.

2005-жылдын 24-мартында өлкөдө эң оор жана коркунучтуу саясий кырдаал түзүлгөн. Мамлекет президентсиз жана өкмөтсүз калган. Нааразы болгон эл борбордук аянтка жыйналып жатканда Акаевдин эң акыркы жакын адамдары өлкөнүн премьер-министри Н. Танаев жана мамкатчы О. Ибраимовдор отставкага кетишти. А Акаевдин тагдыры болсо бир топ күнгө чейин белгисиз бойдон калып турду. Бир канча күндөн кийин гана анын үй-бүлөсү менен Москванын алдында экендиги белгилүү болду.

Бул минуталарда Координациялык кеңеш түзүлүп, анын төрагалыгына элдик кыймылдын лидери К. Бакиев шайланган. Ак үй алынгандан кийин көтөрүлүшчүлөрдүн бир тобу Ф. Куловду түрмөдөн чыгарып келишкен. Булл эң туура кадам болгон. Координациялык кеңештин сунушу менен Ф. Куловго тартипти орнотуу жүктөлгөн. Анын аракетин менен Бишкектеги талап-тоноочулукту бир кыйла ооздуктоого мүмкүн болду.

Ошол күндөрү жалгыз мыйзамдуу бийлик органы парламент болгон. Бирок 24 үнөн 28-мартка чейин парламенттик кош бийлик өкүм сүргөн - эки палаталуу эски парламент жана бир палаталуу жаңы парламент. Эки парламент тең өздөрүн легитимдүү деп эсептешип, өз алдынча өз жыйындарын өткөрүп турушкан. Бирок, түзүлгөн кырдаалды эске алып эски парламент өз ыйгарым укуктарун 28-март күнү токтоткон. Бул алардын эң туура чечими болгон. Ошол күндөн тартып жаңы парламент өз ишин мыйзамдуу түрдө баштаган. Парламенттин спикери болуп Ата-Мекен партиясынын лидери Ө. Текебаев шайланган. Ошол эле күнү К. Бакиев премьер-министр жана президенттин милдетин аткаруучу катары ант берген.¹

Эми парламенттин жана К. Бакиев башында турган өкмөттүн башкы милдети өлкөдө саясий стабилдүүлүктү сактоо, саясий кризистин андан ары тереңдешине жол бербөө, өлкөнү укуктук талаага кайтаруу.

№1 милдет президенттик бийликти тынчтык жолу менен Конституция боюнча өткөрүп алуу болгон. Өлкөнүн андан аркы саясий өнүгүүсү мына ушул абалга байланыштуу болгон. Конституция боюна А. Акаев формалдуу түрдө өлкөнүн президенти болуп кала берген. Белгилей кетчү нерсе ушул маселени мыйзам чегинде чечүүдө, өлкөнү укуктук талаага кайтарууда Ө. Текебаев зор салым кошкон.

* Доц., ЖАМУ.

** Окут., ОшМУ.

¹ «Слово Кыргызстана», 29.03.2005.

2005-жылдын 1-апрелинде Жогорку Кенеш атайын комиссия түзгөн. Анын милдети А. Акаев менен сүйлөшүү жүргүзүп, анын президенттик ыйгарым укугунан баш тарткан арызын алуу эле. Комиссиянын курамы төмөнкүдөй болгон:

Парламент спикери О. Текебаев - төрага,

Депутаттар - К. Батыров, Т. Керексизов, Т. Сариев, Ж. Сатыбалдиев эски чакырылыштагы депутаттардын өкүлү - Д. Чотонов. Сүйлөшүү процессинде эски өкмөттүн мүчөлөрү да катышууга укугу болгон. Алар: экс-премьер-министр - Н. Танаев, мурдагы министрлер Т. Акматалиев, Н. Бейшеналиева, К. Жумалиев.

Аскар Акаев президенттик ыйгарым укуктарынан 2005-ж 5-апрелинен өз ыктыяры менен кеткендиги жөнүндөгү арызына 2005-жылдын 4-апрели күнү Москва шаарындагы Кыргызстандын элчилигинин мекемесинде парламенттик делегациянын катышуусунда кол коюп берген. Бул А. Акаевге мыйзамдуу түрдө экс-президент статусуна ээ болуусун шарттады. Өзүнүн кыргыз элине болгон жарым саатык акыркы кайрылуусунда ал, март окуяларын мамлекеттик төңкөрүш катары мүнөздөгөн. Ошондой эле өзүнүн өлкөдөн аргасыз качуусун өз элинин канын төккүсү келбегендиги менен түшүндүргөн. Бул анын эң акылдуу чечими болгондугун эми, апрель (2010) окуяларынан кийин түшүндүк.

Саясий силкинүүгө дуушар болгон өлкөнүн алдында эми президенттик шайлоо өткөрүү жана Конституциялык реформаны ишке ашыруу милдети турду. Бул максатта 28-апрель күнү ЖКнын «Конституциялык кеңешме түзүү жана Кыргыз республикасында Конституциялык реформаны ишке ашыруу» жөнүндө токтом кабыл алат. Конституциялык кеңешменин курамы түзүлүп, анын төрагалыгына парламенттин спикери Ө. Текебаев дайындалган.

Конституциялык кеңешме өзүнүн биринчи жыйынын 29-апрель күнү президенттин м.а К. Бакиевдин, Конституциялык соттун төрагасы Ч. Баекованын катышуусунда баштаган. Мындай караганда иш башталгандай көрүнгөн менен бул маселе кийинки окуялар көрсөткөндөй президент менен парламенттин ортосундагы карама-каршылыктын түйүнүнө айланды.

Президенттик шайлоо 10-июлга дайындалып, шайлоо кампаниясы башталганда президенттик постко өз кандидатураларын төмөнкү жарандар коюшту: К. Бакиев, Ф. Кулов, Турсунбай Бакир уулу, А. Айткеев, Ж. Жекшеев, Т. Уметалиева, К. Душебаев. Алардын арасында лидерлик позицияда К. Бакиев менен Ф. Кулов турушту. Шайлоочулар аларды түштүктүн жана түндүктүн өкүлдөрү катары баалагандарын айта кетүү абзел. 12-майда К. Бакиев менен Ф. Кулов тандем түзүштү. Анын эч кандай укуктук негизи болгон эмес. Тандемдин маңызы К. Бакиев президенттикке коет, эгер жеңсе, Ф. Кулов премьер-министрлик постко дайындалат. Кийинки окуялар көрсөткөндөй ошондой эле болду. Бирок булл тандемден Ф. Кулов уттуруп койгондугун да кийинки окуялар көрсөттү.

Президенттик шайлоонун натыйжасы төмөнкүнү көрсөттү:²

Шайлоого шайлоочулардын 74,67 % катышты,

К. Бакиев үчүн добуш бергендер	- 88,65 %
Турсунбай Бакир уулу үчүн добуш бергендер	- 3,91 %
А. Айткеев үчүн добуш бергендер	- 3,69 %
Ж. Жекшеев үчүн добуш бергендер	- 0,92 %
Т. Уметалиева үчүн добуш бергендер	- 0,52 %
К. Душебаев үчүн добуш бергендер	- 0,52 %
Баарына каршы	- 0,92 %

² «Слово Кыргызстана», 12.07.2005.

Ошентип Кыргызстан жаңы президентүү болуп калды.

Шайлоо кампаниясы жүрүп жаткан күндөрү 17-июнда А. Акаевдин үй-бүлөсүнүн жакын адамдарынын бири У. Бактабасов өз колдоочулары менен бирге Ак үйдү басып алуу аракетин жасады. Бирок анын максаты иш жүзүнө ашпай калды. Жаңы бийлик бул жерде чечкиндүүлүгүн көрсөттү. Ушул окуядан кийин, К. Бакиев бир интервьюсунда «... мен куралды колдонгонду билем. Качпайм. Ак үйдү курал менен коргойм» деп айткан сөзүн апрель окуучсынан кийин көп адамдар эстешти.

Алгачкы айларда карапайым элдин коомдо боло турган өзгөрүүлөргө ишеними абдан чоң болгон. Жаңы шайланган президентке чоң үмүт артышкан. Бирок, «жаңы» бийлик анын актабады. Конституциялык реформаны ишке ашыруу да кечендетиле берди. Натыйжада нааразылык күчөп, президентке парламенттик оппозиция пайда болду. Өлкөдөгү абалдын курчусунун күнөөкөрү катары президент менен премьер-министр Ф. Куловду айта башташты. 2006 жылдын жазында «Реформа үчүн» кыймылы түзүлдү. Оппозициялык мүнөздөгү көп депутаттар анын лидери жана мүчөсү болушту. Алардын көпчүлүгү түндүктөн эле. Түндүк-түштүк маселеси да курчуй баштады.

«Реформа үчүн» кыймылынын негизги талабы Конституциялык реформаны тездетүү болгон. Булл максатта алар 29-апрель күнү борбордук аянтта тынчтык митингин өткөрүштү. Кийинки айларда оппозиция менен бийликтин тирешүүсү күчөй берди. Кульминациялык момент 2-7 ноябрь күндөрү болду. Теперь депутаты-оппозиционеры и поддержавшие их НПО, политические партии, отдельные политические деятели, стали требовать от власти ускорения Конституционной реформы, обещанной Бакиевым в своей предвыборной программе. С такими требованиями 29 апреля 2006 года оппозиционерами был организован мирный митинг в городе Бишкеке. В последующие месяцы противостояние оппозиционеров с властью продолжалось обостряться. Кульминационным моментом стал 2-7-ноября 2006-года. Ноябрь кризисинде борбордук аянтка оппозиционерлер ар кандай булактар маалымдагандай 5 миңден 100 миңге чейин өздөрүнүн тарапкерлерин алып чыгышкан.³ Негизги талап - Конституциялык реформа болгон. Ошол эле учурда Бакиев-Куловдун бийликтен кетүүсүн талап кылган радикалдык мүнөздөгү талаптар да болду. Алар негизинен Чүй облусунун жашоочулары болушкан, б.а. түндүктүктөр. «Реформа үчүн» кыймылынын башка региондорду көтрүүгө мүмкүнчүлүгү жетпеди. Республиканын түштүгү президенттин тарабында бекем турушту. Ноябрь кризисинин эң жогорку чеги 6 ноябрдан 7 ноябрга караган түн болду. Бул түнү парламенттик оппозиция президент сунуш кылган Конституция четке кагышып, өздөрүн Учредительдик чогулуш деп жарыялашып, өздөрүнүн Конституциясын кабыл алууга аракеттенишкен. Бирок, парламент экиге бөлүнүп кеткендиктен, кворум болбой аларды аркети ишке ашпай калды. Эртеси 7-ноябрь күнү Ала-Тоо аянтында депутаттар-президенттин жактоочулары антимиитинг уюштурушту (анын уюштуруучусу депутат К. Ташиев болгон). Ошол күнү, айрыкча 8-ноябрда республиканын башка региондорунда, айрыкча түштүктө бюджеттик мекемелердин кызматкерлери, студенттер антимиитингге чыгышты. Алардын талабы парламентти таркатуу, оппозиционерлерди камакка алуу, Референдум аркылуу Конституцияны кабыл алуу болгон. Антимиитингчилер Жашасын Бакиев-Кулов» деген ураан менен чыгышкан. Кээ бирлери Текебаевдин өлүмүн да талап кылышкан. Бул биздин элдин, айрыкча анын саясий элитасынын маданиятынын эң төмөн экендигин көрсөттү. Бийлик да, оппозиция да өз максаттарына жетүү үчүн элди колдонушту. Өлкөдө терең кризис жаралды. Кыргызстан түндүк-түштүк болуп экиге бөлүнүү чегине келди. Граждандык согуш чыгып кетүү коркунучу да жаралды.

Бирок, каршылашкандар өз амбицияларынан кайтышып компромисске келишти. Макулдашуу комиссиясы түзүлүп, ал Конституциянын жаңы редакциясын даярдап, 8 - ноябрь күнү кечинде парламент аны көпчүлүк (65)⁴ добуш менен кабыл алды. Албетте бул чечим көбүрөөк саясий чечим болуп калды. Бул жердеги эң чоң жетишкендик өлкөнүн биримди-

³ АКИpress - Бишкек, 8-ноябрь 2006г.

⁴ Парламент 75 депутаттан турган.

ги сакталып калды. Чындыгында ноябрь Конституциясы аркылуу саясий элита бийлик укуктарын өз ара бөлүп алышты.

Бирок, ноябрь Конституциясы эки айга жетпей, президенттик бийликти бекемдеген декабрь (30) Конституциясы менен алмашылды.

Белгилей кетчү нерсе бийликтин ноябрь кризиси күндөрүндө премьер-министр Ф. Кулов бийлик тарапта туруктуу туруп, бийликтин сакталып калышына чоң салым кошту. Бирок, көп өтпөй ал да кызматынан кетип, 207 жылдын жазынан оппозицияга өттү. Ал жетектеген оппозициялык кыймыл «Элдик фронттун» аракетинен майнап чыкпады. Демилге бийлик тарапка өтүп, Кыргызстандын саясий өнүгүүсүндө жаңы, салыштырмалуу стабилдүү этап башталды. Тилекке каршы бул этап бийлик тарабынан прогрессивдүү өнүгүү багытында пайдаланылбай, апрель (2010 ж.) окуяларынын болушун шарттады.

СОЦИАЛДЫК КАМСЫЗДОО - СОЦИАЛДЫК СФЕРАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИН САЯСАТЫНЫН НЕГИЗИ КАТАРЫНДА (СУЗАК РАЙОНУНУН МИСАЛЫНДА)

А.К. АСКАРОВА* - А.Т. МАМЫРАЛИЕВА**

Учурдагы базар экономикасынын шарттарында социалдык сферанын жана социалдык саясаттын ролу жогорулоодо. Бардык өнүккөн өлкөлөрдө ички дүң продукцияны түзүүдө калктын жумуш менен камсыз болушуна жана жаңы иш орундарынын түзүлүшүнө чоң маани берилет.

Өндүрүштүн төмөндөшү, продукциянын көлөмүнүн кыскарышы, тиешелүү сырьелордун, инвестициянын жетишсиздиги, структуралык өзгөрүүлөр, өндүрүштүн иш аракетинин токтотулушу, калктын иш менен камсыз болушун жана эмгек рыногунун абалын тааалданып, жумушсуздуктун өсүүсүн жана аны менен байланышкан социалдык проблемалардын пайда болушун шарттап жатат.

Республикабызда жана анын аймактарында жүргүзүлүп жаткан социалдык-экономикалык реформалар чыныгы реалдуу сектордун жана калктын иш менен камсыз болушунун өнүгүүсүнө маанилүү таасир тийгизет.

Өлкөнүн социалдык саясаты-бул коомдун жашоосунун социалдык экономикалык шарттарын жөнгө салуучу анын иш аракеттеринин бир багыты болуп эсептелет.

Өлкөнүн социалдык саясаты төмөнкү маселелерди чечүүнү карайт:

- Билим алууга жана коомдук байлыкты бөлүштүрүүгө жарандардын бирдей мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу;

- Базар экономикасы менен шартталуучу кирешелерди жана капиталдарды бөлүштүрүүдө байлар менен кедейлердин ортосундагы ажырымдарды азайтуу;

- Жеке адамдын туура калыптанышын, коомдук иште активдүү катышуусун, коомдун алдында өз укугун жана жоопкерчилигин туура пайдалануусун, адамдын жетишкендиктерин сыйлоону камсыздоо.

Социалдык камсыздоо-социалдык сферадагы мамлекеттин саясатынын негизги бөлүгү. Ал-рыноктук экономика учурунда жумушчуларды социалдык жактан коргоонун негизги механизми болуп эсептелет. Дал ушул негизде социалдык камсыздоо социалдык стабилдүүлүккө жетишүүнүн реалдуу базасы болуп саналат.

Практика жүзүндө социалдык камсыздоонун бир нече формалары аныкталган. Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө төмөндөгү формалары колдонулат: күтүлбөгөн кырсык, ооруулар, төрөө жана бала багуу, майыптык боюнча камсыздоо, о.э. пенсиялык камсыздоо.

Учурдагы өнүккөн базар мамилелери салыштырмалуу социалдык теңдикти жаратат. Учурдагы экономиканын терс көрсөткүчтөрүнүн бири, бул облустагы жакырчылык.

* Э.И.К., доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети Экономика жана ишкердик факультети «Финансы жана кредит» кафедрасы.

** Окутуучу, Жалал-Абад мамлекеттик университети Экономика жана ишкердик факультети «Финансы жана кредит» кафедрасы.

Жакырчылык-бул адамдын жана анын үйбүлөсүнүн нормалдуу турмуштук камсыздалышы үчүн жетишсиз болгон абалын б.а, материалдык абалынын төмөнкү деңгээлин аныктоочу көрсөткүч.

Кыргызстан калкынын кирешеси төмөн болгон өлкөлөрдүн группасына киргендиктен, айыл жерлеринде жакырчылык шаарларга караганда жогору боюнча калууда.

Республиканын жакыр жашаган жарандарын шартту түрдө төмөндөгүдөй 2 категорияга бөлүүгө болот: ишке жарамдуулар жана ишке жарамсыздар.

2- Категория ишке жарамсыз жана башка социалдык колдоого муктаж калк: көп балалуулар, толук эмес үйбүлөөлөр, майыптар жана жалгыз бой пенсионерлер.

Бул категориялардагы жарандарга ар тараптуу колдоо максатында Сузак районунда да социалдык коргоо башкармалыгы уюштурулган.

1993-жылдын 23-декабрында Кыргыз Республикасынын Указы менен калкты социалдык жактан колдоо иретинде райондо, шаарларда социалдык жардам берүү бөлүмдөрү уюшулган. Балдар үчүн пособиелерди берүү милдети Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 16-апрелиндеги № 166 токтомунун негизинде райондук, шаардык социалдык жардам берүү бөлүмдөрүнө өткөрүлгөн. 2000-жылы ноябрь айында Кыргыз Республикасынын № 636 токтому менен райондук, шаардык социалдык жактан коргоо бөлүмдөрү, социалдык жактан коргоо башкармасы болуп аталды. Башкармалыктын негизги милдети жана максаты калктын аз камсыз болгон үй-бүлөлөрүнө пособие чектөө, жалгыз бой кары-картандарды тейлөө, жеңилдиктерге укугу бар атуулдарга Мыйзам негизинде 23.08.2006 № 605 түрлөрү боюнча жеңилдиктерди берүү менен Улуу Ата мекендик согуштун майыптарына, Чернобыль апаатынын катышуучуларына көмөк көрсөтүү болуп саналат.

Жогоруда көрсөтүлгөн милдеттерди аткаруу үчүн райондук башкармалыкта финансы, үй-бүлө жана балдарды колдоо, мамлекеттик пособиелер берүү жана мамлекеттик жеңилдиктерди берүү бөлүмдөрү түзүлгөн.

Жалпы кызматкерлердин саны 445, анын 10 эркектер, 36 аялдар эмгектенишет, алардын ичинен 9 кызматкери жогорку билимдүү, 29 кызматкер атайын орто, 2 кызматкер орто билимдүү жана бүтпөгөн жогорку - 6.

Аталган башкармалык бүгүнкү күндө мамлекеттик пособиелерди чектөөдө 1998- жылдын 5-марттагы № 15 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик пособиелер жөнүндө» Мыйзамдын жана Өкмөттүн № 216 токтомунун негизинде иш алып барууда. Пособие алууга укуктуу үй-бүлөлөр, жан башына туура келген орточо кирешеси 175 сомдон ашпаган атуулдар мамлекеттик пособиелерди алууда.

Тубаса жана жаштайынан майып жана багуучусунан ажыраган атуулдар каттодо туруп, социалдык пособиелер менен камсыздалууда.

Алынган статистикалык маалыматтарга караганда көп балалуу жана толук эмес үйбүлөлөрдүн саны республикабызда 768 миң адамга жетет. Ал эми алардын ичинен Сузак районунда 2009-жылдын 1-сентябрына карата 14313 үй-бүлө, б.а. жалпысынан республика боюнча 33,28 % ды түзөт.

Майып адамдар республика боюнча 85000 адамды түзөт, ал эми Сузак районунда 3581 адамды түзөт.

Айрым статистикалык маалыматтарды мисал келтире кетели. Бул төмөндө таблица түрүндө берилген.

8. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 9-13 HAZİRAN 2010

	Айыл өкмөттөр	Кожолук саны	Адам саны	Колдоого алынган аз камсыз болгон үй-бүлө 0-200с.чө		өтө жакыр үй-бүлө 201-640с. чейин		жакыр үй-бүлө 641-963с. чейин		бардыгы 01.07.2009ж.		колдоого алынган үй-бүлөлөр		жашоо денгээли жогорулаган үй-бүлөлөр	
		2009ж.	2009ж.	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
1	2	3	4	7	8	9	10	11	12	13	14	19	20	21	22
1	Сузак	6617	34201	1876	28,35	103	1,56	101	1,53	2080	31,43	401	6,06	30	0,45
2	Карадарыя	2639	13516	700	26,53	18	0,68	30	1,14	748	28,34	171	6,48	0	0,00
3	Барпы	4808	22720	1009	20,99	170	3,54	375	7,80	1554	32,32	250	5,20	0	0,00
4	Ташбулак	2707	14578	700	25,86	32	1,14	43	1,59	775	28,63	174	6,43	10	0,37
5	Ырыс	4513	29478	1416	31,38	78	1,73	170	3,77	1664	36,87	291	6,45	-62	-1,37
6	Атабеков	5101	24155	1030	20,19	250	4,90	345	6,76	1625	31,86	312	6,12	17	0,33
7	Кызкөл	2331	13426	810	34,75	52	2,23	116	4,98	978	41,96	178	7,64	0	0,00
8	Кызылтуу	4504	23195	1250	27,75	172	3,28	278	6,17	1700	37,74	331	7,35	22	0,49
9	Багыш	3457	17256	800	23,14	43	1,24	240	6,94	1083	31,33	288	8,33	25	0,72
10	Ленин	1457	7273	300	20,59	72	4,94	136	9,33	508	34,87	111	7,62	6	0,41
11	Когарт	2200	10424	540	24,55	15	0,68	31	1,41	586	26,64	165	7,50	30	1,36
12	Курманбек	2045	11189	570	27,87	46	2,25	69	3,37	685	33,50	200	9,78	20	0,98
13	Каралма	723	3700	261	36,10	28	3,87	38	5,26	327	45,23	44	6,09	0	0,00
	Бары	43102	225111	11262	26,13	1079	2,50	1972	4,58	14313	33,21	2916	6,77	98	0,23

Жогоруда көрсөтүлгөн категориядагы жарандарга мамлекет тарабынан ар тараптуу колдоолор көрсөтүлүп, түрдүү долбоорлор ишке киришүүдө. Ал эми калкты жакырчылыктан чыгаруу жана иш менен камсыз кылуу максатында райондо алгылыктуу иш-аракеттер жүргүзүлүп жатат.

Райондун эл чарбасынын негизги бөлүгүн дан өстүрүү, тамеки, пахта, май өсүмдүктөрүн өстүрүү түзөт, мал чарбачылыгынан кой, кара мал жана жылкы багуу болуп эсептелет. Жалпы айдоо аянты 44333 га жер болсо, анын ичинен сугат жер 24772 га, кайракы айдоо 19428 га жерди түзөт.

Райондун экономикасын көтөрүү айыл чарба продукциялары өндүрүү негизги оорунду ээлейт. Ошондуктан талаачылыкта негизинен дан эгиндери, пахта, картошка, жашылча, коон-дарбыз, май өсүмдүктөрү, мөмө жемиштерди өстүрөт. Айрыкча райондун аймагында буудай данын өстүрүүдө дыйкандардын аракетин кубандырат. 2009-жылдын түшүмү үчүн 17443 га аянтка эгилип орточо түшүмдүүлүк гектарынан орточо 32,6 центнер түшүм алынып жалпы дүң жыйын 56855,2 тонно жетип райондун жалпы жашоочуларынын буудай данына болгон муктаждыгынын 75,7 % га камсыз кылынды.

Азыркы учурда Сузак районунда өнөр жайы дагы өнүгүүдө.

Көк-Жангак шаарындагы «Профиль» заводу азыркы мезгилде ОсОО «Жетиген» болуп аталып жаңыдан нефти бургулоочу валдарды чыгарууга киришти. Көк-Жангак көмүр бассейинде мурда шахта башкармалыгына караштуу кендерден азыркы мезгилде ар түрдүү 27 ишкана өз иштерин жүргүзүп келүүдө.

Экономиканын өнүгүүсү өндүрүштүн өнүгүшү менен тыгыз байланышта. 2009-жылга карата райондун аймагында-4 даана пахтаны кабыл алып кайра иштетүүчү завод, 2 даана вино чыгаруучу завод, 1 даана жүндү кабыл алып кайра иштетүүчү завод, 1 даана мал терилерин иштетүүчү завод, 9 даана бышык кыш чыгаруучу завод, 10 даана көмүр казуу шахтасы, 1 даана гипсокардон чыгаруучу завод, 1 даана асфальт-бетон чыгаруучу завод, 1 даана тигүү фабрикасы жана Барпы айылында 1 даана «Орозбай ажы» атындагы байпак чыгаруу фабрикасы ийгиликтүү иш жүргүзүүдө.

Азыркы базар экономикасынын шартында орто жана чакан бизнести өнүктүрүүдө мамлекет тарабынан алгылыктуу иш чаралар көрүлүүдө. Орто жана чакан бизнес тармагында-174 ишкана, 760 даана соода точкалары, 4 базар, 3 соода комплекстери өз иштерин жүргүзүп келишүүдө.

Жогорудагы келтирилген көрсөткүчтөр элибиздин бай, жыргал жашоосу үчүн жана райондун, облустун, жалпы эле республиканын экономикасынын өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизүүдө.

Колдонулган Адабияттар

1. Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсү Бишкек 2009.
2. Областтык статистика башкармалыгынын, Сузак районунун статистика бөлүмүнүн статистикалык материалдары, 2009.
3. Кыргыз Республикасындагы 2002-2006 жылдардагы калктын жашоо деңгээли, Бишкек 2007.
4. 2002-2006 жылдардагы Кыргыз Республикасынын өнөр жай тармагы.
5. 2002-2006 жылдардагы Жалал-Абад областындагы социалдык-экономикалык өнүгүшү, Жалал-Абад, 2007.
6. К. Абдымаликов Кыргызстандын экономикасы (өткөөл мезгилдеги), Бишкек-2007.

ХІХ К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНАН ХХ К. БАШЫНА ЧЕЙИНКИ МЕЗГИЛДЕ ТҮРКСТАН ХАНДЫКТАРЫНЫН САЯСИЙ АБАЛЫ ЖАНА ОСМОН МАМЛЕКЕТИНИН АЛАРГА ЖАСАГАН ДИПЛОМАТИЯЛЫК САЯСАТЫ

Роза АБДЫКУЛОВА*

Аннотация

ХІХ к. экинчи жарымынан ХХ к. башына чейинки мезгилде Түркстан хандыктарынын саясий абалы жана Осмон мамлекетинин аларга жасаган дипломатиялык саясаты.

Тарыхта Орто Азия хандыктарынын (түркчө жазма булактарда Түркстан хандыктары деп да аталат) географиялык алкагын изилдөөчү З. В. Тоган төмөндөгүдөй көрсөтөт. «Түркстан аты географиялык, этнографиялык жана тарыхый жактан алып караганда түштүгү Гүрган суусу, Хорасан тоолору, Күпет тоосу, Каратоо, Актоолор, Гиндукуш, Мустаг-Күенлүн керме тоолору менен, чыгышы Чыгыш Түркстандын чыгыш чеги, түндүгү Жунгария, Казакстандын түндүгүн түзгөн Иртышка чейин, Арал-Иртыш сууларынын түндүгүнө чейин, батышы болсо түштүк Урал тоолору, Йайык суусу, Волганын деңизге куйган жерине чейинки жери, Каспий деңизине чейин созулат. Натыйжада аянты беш миллион үч жүз кырк миң алтымыш алты километр квадрат».¹ Бул хандыктар ээлеп турган аймактарга учурда Орто Азия жана Казакстан, мындан сырткары түрк калктары жашаган Борбордук Азия аймагынын бир бөлүгү кирет.

Орусча жазма булактарда Түркстан тарыхый-географиялык аталыш катары каралып, батыш же орус Түркстаны (Казакстандын түштүгү менен Орто Азия), Чыгыш же Кытай Түркстаны (азыркы Кытайдагы Синзян провинциясы) жана Афган Түркстаны (Афганистандын түндүгү) болуп үчкө бөлүнөт. Ушул эле аталыштар түркчө жазма булактарда да кездешет. Мындан сырткары батыш жана чыгыш түрктөрү сымал жалпы аталыш да колдонулуп келет.

ХІХ к. Европалык изилдөөчүлөр Түркстанды чоң жана кичине Бухара деп аташкан. Чоң Бухара Батыш Түркстан, кичине Бухара Чыгыш Түркстан (Синзян) аталган. Түркстан тарыхый-географиялык аталыштын ордуна Орто Азия аты колдонулуп, бара-бара Орто Азия хандыктары деген аталыш илим дүйнөсүнө кеңири тарай баштаган. Түркстан атынын Орто Азия термини менен алмашышында этнографиялык себеп негизги болгонун В. В. Бартольд өз эмгегинде белгилейт.²

Орто Азияда ХVІ к. аягынан баштап Аштарханийлердин бийлиги өкүм сүргөн. Алардан кийин саясий бүтүндүк жоголуп, түндүк-батышта Хива, түштүк-батышта Бухара, чыгышта Кокон хандыгы жана азыркы Синзянь провинциясында Кашгар хандыгы түптөлгөн. Булардын ичинен Кокон хандыгы ХVІІІ к. башында Бухара эмирлигинен бөлүнүп чыгып, өз алдынча хандык болгон да бара бара Орто Азия тарыхында белгилүү роль ойноп, жарым кылымдай убакытта өз аймагын алда канча кеңейткен.

Бухара эмирлиги Зеравшан бассейнин ээлеп, демографиялык жактан өз кезинде үч миллионго жакын санды (өзбек, тажик, түркмөн) түзсө, Хива хандыгы Амударыянын төмөнкү

* Т.И.К., Кыргыз-Түрк Манас университети.

¹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, (Ankara, 1981), s. 1.

² Бартольд В. В., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек, 1997, 420.б.

агымындагы локализацияны ээлеп, калкынын саны жарым миллионго (өзбек, түркмөн, казак, каракалпак) жеткен. Ал эми Кокон хандыгы болсо негизинен Фергана өрөөнүн ичине камтып, калкы бир миллионду (өзбек, кыргыз, тажик жана казак) түзгөнү тууралуу маалымат алабыз.³ Түркстанды демографиялык жактан алып караганда өзбек, тажик, түркмөн, казак, кыргыз жана каракалпак калктары жашаган аймак болуп, хандыктардын башында алгач өзбек сулалелери (Бухарада мангыттар, Хивада коңураттар, Кокондо миң сулалеси) турганын көрүүгө болот. В. В. Бартольд бул тууралуу эмгегинде эки Түркстанда да (Чыгыш жана Батыш Түркстан тууралуу сөз болуп жатат) бир тектеги, бир маданияттагы элдер жашашат деп берет.⁴

XIX к. орус падышачылыгынын Түркстанга кол салуусуна чейин Бухара эмирдиги Зеравшан, Кашка, Каратегин, Андижан, Самарканд, Бухара, Карши, Гисар (Исар), Керки жана Жизак вилайттарын, Хива хандыгы Хорезм өрөөнү, Арал көлүнүн түштүгүнөн Мервке чейинки аймакты жана Хива, Конград, Ургенч, Газават, Хазерасп шаарларын жана Кокон хандыгы Фергана өрөөнү менен чыгыштан Ысыккөлдөн батыштагы Сырдарыяга чейин, Ташкент, Маргалан, Олуята, Пишпек, Наманган, Түркстан, Акмечит шаарларын ээлеп келген. Кашгар хандыгынын болсо Кашгар, Яркенд, Аксу, Хотен, Турфан, Урумчи шаарлары негизги аймактары болуп саналган.

XIX к.-Орто Азия мамлекеттеринин өз ара согушуу мезгили болгон. Эң башта 1800-ж. Бухаранын эмири болгон Хайдар шах бийлик талашуу коркунучуна туш келүүдөн коркуп, бир туугандарын жана жакын туугандарын өлтүрө баштаган. Булардан бир бөлүгү Хивага, бир бөлүгү Коконго көздөй качкан. Натыйжада Хайдар шах бир нече жолу Хива, Коконго кол салып, Хива менен болгон согушта жеңишке жетишсе да, Кокондон бир нече жолу жеңилип калган жана көздөгөн жери Ташкентти толугу менен ала алган эмес. Мындан улам аларды баш ийдирүүдө Осмон мамлекетинен бир расмий кат күткөн.

XIX к. Бухарага каршы Кокон менен Хива союз түзүп келишкен. А. Вамберинин берген маалыматы боюнча алысты көрө албаган саясатчылар Бухара эмири Насрулланын Хивага, Коконго кол салышын Россияга каршы тынчтык жолу менен бириге албаса, аларды согуш жолу менен өзүнө бириктирүүнү ойлогон деген корутундуга барышы мүмкүн деп берет.⁵ Бирок Бухаранын эч качан андай ою болбогонун ошол эле автор өзүнүн эмгегинде баяндайт. Алар эгер Россия кол салса, биригүүнүн ордуна өз ара чыр-чатактан улам орток душмандарына жакшы өбөлгө түзүп беришээрин билдирет. Хива, Кокон Бухаранын элдешпес душмандары болгонуна карабай Бухара үчүн чоң коркунуч туудурган эмес. Хива хандыгын ички факторлор (чаудар, кайсактардын ич ара согушу) жүдөтсө, Кокон хандыгында кыпчак, кыргыз жана өзбектердин чыр-чатактарынан хандыктын ички абалы начардаган учурлары көп болгон.

1839-ж. аскер башчы генерал Перовский он үч миң кишиден турган аскер тобу менен Хива хандыгына кол салып, жеңилүүгө учураган. Так ушул жылдары Кокон хандыгында ич ара келишпестиктерден улам (Хаккулунун Мадали тарабынан өлтүртүлүшү) Кокондук Хаккулунун жандаштары жана башка төрөлөр Бухара эмири Насруллага Коконду басып алуусун суранып кайрылышкан. Натыйжада Насрулла Коконго кол салып каратып алган соң Мадилени өлтүрткөн.

XIX к. экинчи жарымы Орто Азия мамлекеттери үчүн Россия падышачылыгынын Батыш Түркстанды басып алуу саясатынын күч алган мезгилинде Түркстандын чыгышында жаңы хандык (Кашгар хандыгы) түптөлгөн. XIX к. Чыгыш Түркстан үчүн бийлик алмашуулардын жылы болгон. Алсак, элүү эки жылдын ичинде (1825-1877) он төрт жолу бийлик башындагы адамдын алмашканынан кабар алабыз.⁶ Мындан улам ар бир бийлик башына келген адам өзүнүн административдик түзүлүшүн орноткон. Мындан сырткары XIX к. Кашгардагы эң кандуу жылдарга 1825-ж. Жихангир кожонун көтөрүлүшүн, 1830-ж. Ко-

³ Халфин Н. А., Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века), М., 1974, с. 11.

⁴ Бартольд В. В., Сочинения, Т. 6, М., 1965, с. 521.

⁵ Вамбери А., Очерки Средней Азии (Дополнение к путешествию по Средней Азии), М., 1868, с. 360.

⁶ Кляшторный С. Г., Колесников А. А., Восточный Туркестан глазами русских путешественников. (Вторая половина XIX в.), Алма-Ата, 1988, с. 101.

кон аскерлеринин жортуулун, 1847-ж. Катта Төрө, 1857-ж. Валихан төрөнүн, 1862-1863-ж. Кашгардыктардын Кытайга каршы көтөрүлүштөрүн, 1864-1868-ж. Якуб бектин Кашгарды ээлишин, 1869-ж. Якуб бектин Сарыкөлдөгү көтөрүлүшкө каршы жортуулун, 1872-ж. Дунгандардын Якуб бекке каршы көтөрүлүшүн, 1876-1877-ж. Якуб бектин кытайлыктарга каршы согушун кошууга болот.

Кучарда Рашид ад-Дин кожо, Кашгарда алгач кыргыз Садык бек, 1865-ж. баштап Бузурук хан, Урумчиде дунгандар, Иледе таранчиндер бийлик кылып турган. Мындай абалдын ичинен Якуб бек жеңиш менен чыккан. Якуб бек алгач Бузурук ханды Мекеге ажылыкка жиберип, жогорку бийликти ээлеп, өзүн «*аталык*» деп жарыялаган. Изилдөөчү Д. Тихоновдун берген маалыматы боюнча Якуб бектин ички жана тышкы саясаты калкка каршы саясат болгон. Ички саясатында феодалдардын кызыкчылыгын көздөп, тышкы саясатында Осмон мамлекетинин султанынан пайдаланып, аны менен дипломатиялык байланышын күчөткөн. Ал эми Англия, Россия менен болсо соода байланыштарын бекемдөөгө аракеттенген.⁷ Якуб бек өзүнүн зоболосун көтөрүүдө дин адамдарынан пайдаланган. Мындан улам өлкөсүндө исламдын шарттарын катуу кармаганга аракет кылган. Мисалы, аялдар сыртта паранжы жабынуусу керек болгон. Ичимдик ичүүгө, азгыруучу оюндар ойноого тыюу салган. Кашгарда эс алуу күнү жума болгон. Жада калса өзү «*аталык газы*» жана «*бакдөөлөт*» наамдарын алган.

Якуб бектин бийлиги мезгилинде (1865-1877) жаңы мамлекетте күч ээси болуу үчүн Англия менен Россия өзүнчө бир дуэлло болгон.⁸ Якуб бектин бийлиги Орто Азияда Россиянын экспансия саясаты жана Афганистанда Англиянын саясаты башталган мезгилге туш келген. Мындан улам XIX к. 60-70. жылдарында Англия менен Россиянын жаңы территорияларды ээлөө аракети мезгилинде Якуб бектин саясатын жана Чыгыш Түркстанды изилдөө, таанууга аракет башталган. Кыска убакытта Кашгарга Англиядан, Россиядан элчилер, соодагерлер жана саякатчылар келген.

Түрк изилдөөчүсү М. Сарайдын берген маалыматы боюнча Кашгар ханы Якуб бек бийликтин ага чексиз түрдө берилиши, өлгөн соң анын уулуна өтүшүнө Осмон мамлекетинин уруксат беришин суранган катын жиберген. Осмон мамлекети төмөндөгүдөй шарттарды коюу менен анын суранычынын ишке ашаарын билдирген. Алар: Кашгарда кутпа халифа (Осмон мамлекетинин) атына окулушу; Акчада халифанын атынын басылышы; Осмон мамлекетинин желеги Кашгарда да желбиреп турушу⁹; Бул талаптар Кашгар хандыгында анын кулашына чейин иш жүзүнө ашып турган.

XIX к. ар бир хандык өз алдынча Осмон мамлекети менен байланышып туруу менен бири бирин жамандап султанга расмий кат жиберген күндөрү болгон. Бухара эмирлиги болсо Хива, Кокон хандыктарын өзүнө душман катары санап, алар тууралуу Осмон мамлекети менен байланышында эч бир маалымат бербегенге (амалкөйлүк менен) аракет кылган. Балким Осмон мамлекети ага баштан бери башка хандыктарга салыштырмалуу маани берип байланышып келгендигинде жатса керек. Эмирлик Осмон мамлекетинин колдоосу менен хандыктардын үстүнөн бийлик жүргүзүүнү пландап келген.

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы эң алгачкы байланыш маселесине келсек, 1514-ж. Шах Исмаил (шии Иран) Явуз Султан Селимден жеңилген (Чалдыран согушу 1514-ж.). Ушул жеңишти билдирип, Явуз Султан Селим өзбек өкүмдары Көчкүнчү ханга расмий кат жибергени архивдик документ катары кездешет.¹⁰ Ал кезде Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосунда тоскоолдук кылган өлкө Иран болгон.

⁷ Тихонов Д., *Некоторые вопросы внутренней политики Якуб-бека*. // Ученые записки института востоковедения. Т. 26. М., 1958, с. 112.

⁸ Tsing, Yuan, *Yakup Beg (1820-1877) and the Moslem Rebellion on Chinese Turkestan*, *Central Asiatic Journal* 6, no. 2 (1961), Çev. Eşref Bengi Özbilen, “Yakup Beg (1820-1877) ve Çin Türkistan’ındaki Müslüman Ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (1993. № 2.), s. 59.

⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (İstanbul, 1990), s. 111.

¹⁰ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (İstanbul, 1990), s. 5.

1556-ж. Россиянын Астраханды ээлеши Орто Азия мусулмандарынын Каспий аркылуу ажылыкка баруусуна тоскоол болгон. Алар Осмон мамлекетине бир чара табууну жардам суроо менен кайрылышкан. Ошол мезгилде Осмон мамлекети (1569-ж.) Крым, Кавказ жана Орто Азияга көздөй Россиянын бет албашы үчүн Дон-Волга сууларын бир канал аркылуу бириктирүү чечимин кабыл алышкан, бирок ошол мезгилдеги саясий абалдан улам ишке ашпай калган.¹¹ Эң алгачкы байланыш Иранга каршы осмон-өзбек дипломатиялык байланышы болгону көрүнүп турат.

Эмне үчүн Орто Азия хандыктарынын ичинен Бухара менен Осмон мамлекетинин ортосунда байланыш башкаларга салыштырмалуу бекем болгон. Бул маселени изилдөөчү М. Сарай Хива, Кокон хандыктарынын Бухаранын кол астынан бөлүнүп чыкканы жана Бухара ага чейинки өзбек хандыгынын түздөн түз мураскору болгону менен байланыштырат.¹² Балким эмир Тимурдун андан өзбек хандыгынын мураскору катары болгондугунан же эмир титулун алышынан, түбүн Тимурга чейин таяшынан да болушу ыктымал деген тыянакты чыгарууга болот. XIX к. хандыктардагы өз ара мамилелерден да байкалгандай Хива, Кашгар жана Коконго караганда Бухара эмирлигинин саясий жактан алда канча жогору турганын баамдоого болот. Алсак, Бухара эмири тарабынан Кокондогу жогорку мансап ээлерине «датка» наамынын жана Кашгар эмири Якуб бекке «аталык гази» наамынын берилиши буга бир далил боло алат.

Персия Орто Азия мамлекеттерине коңшу болгону менен элчилик байланыштары өтө эле сейрек болгон. Мунун бир себеби алардын ши сектасына киришинде жатат. Ал эми Бухаранын кайсы бир маселеден улам Кытай менен жүз жылда бир жолу байланышы болбосо, кыйраткан байланыш болбогонун А. Вамбери өзүнүн эмгегинде баяндап өтөт.¹³

Осмон мамлекети Россия менен күрөштө Орто Азия хандыктарын жардамга чакырса, Россия Орто Азияга саясатын баштаган кезде Орто Азия хандыктары Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылып турган. Эки тараптын географиялык аймагы бири биринен өтө алыс жайгашкандыктан өз ара жардамдарды убагында бере алышкан эмес. Осмон мамлекети Бухара, Хива, Кокон жана Кашгарды өздөрүнүн таянычы катары көргөн, бирок хандыктар андай даражага жете алган эмес. Анткени, 1865-ж. Россиянын Ташкентти алышынан кийин Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыш начардаган. Анткени, Ташкент жалпы Түркстан аймагынын негизги чордону болгон.

Түркстан хандыктары Осмон мамлекетинен курал-жарак, аскер жана мылтык сурашкан. Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн халифаты болгондуктан Түркстан хандыктары диний жактан да жардам сурап турушкан. Ажылыкка баруу үчүн сапарда коопсуздук жана материалдык жардамдарды Осмон мамлекети берип турган. Түркстан хандыктарындагы шайхулисламдар медреселер үчүн дарс китептерди сурашкан, көпчүлүк учурда алардын мындай талаптары орундалган. Саясий жактан байланышта болсо XVI к. Осмон мамлекети менен өзбек хандыгынын ортосунда дипломатиялык байланыш ши Иранга каршы башталса, XIX к. жана XX к. башында Россияга каршы (кээде хандыктар бири бирине каршы) болуп келген. Россияга каршы Осмон мамлекети өз кезинде Түркстан хандыктарын жардамга, биригүүгө чакырса, Россиянын Орто Азия хандарына каршы баскынчыл саясатында алар Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Бирок Орто Азия мамлекеттеринде эл аралык мамилени жөнгө сала турган мекеме болгон эмес. Дипломатиялык максаттар менен Россияга чиновниктерден (кээде соодагерлерден) жиберилип турганын изилдөөчү Н. А. Халфин белгилейт.¹⁴ Осмон мамлекетине болсо элчи катары ажылар, мамлекеттик кызматтагы адамдардан барып турган.

Орто Азияда орус чалгынчыларынын аракеттери күч алып, алар акырындык менен кеңири маалыматтарды чогултушуп, стратегиялык максаттарды ишке ашыра башташкан.

¹¹ Бул боюнча атайын тиркчү илимий макала жазылган, карасыз; Halil İnalçık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, TTK, *Belleterin*, C. XII, S. 46, Nisan (Ankara, 1948), ss. 349-402.

¹² Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (İstanbul, 1990), s. 17.

¹³ Вамбери А., *Очерки Средней Азии (Дополнение к путешествию по Средней Азии)*, М., 1868, с. 364.

¹⁴ Халфин Н. А., *Россия и ханства Средней Азии, (первая половина XIX века)*, М., 1974, с. 16.

Орто Азия хандыктарынын Россияга каршы күрөшө албагандыгынын бирден бир себеби алардагы биримдиктин жоктугунда жатат. С. Финдлейдин берген маалыматы боюнча Россия императордугу Азияны эки баскычта ээлеген. Биринчиси 1730-1848-ж. азыркы Казакстандын аймагынын көпчүлүгүн ээлеген. Экинчиси 1864-1884-ж. түштүккө карай бет алып, азыркы Түркменистан, Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстанды ээлешкен.¹⁵

Осмон мамлекетинен жардамдын келбегендигинин бир себебин изилдөөчү М. Сарай¹⁶ хандыктардын ортосундагы биримдиктин ишке ашпашына байланыштырат. Бирок орус падышачылыгынын Түркстанды басып алуу процесси башталган кезде Осмон мамлекети да алсыз абалда экенин унутпоо керек. Осмон мамлекетинин Орто Азияга жүргүзгөн саясаты Кытай, Англия жана Россия мамлекетинен айырмаланып гуманитардык мүнөздө болгонун көрүүгө болот.

XX к. башында Түркстан политониминин ордуна жалпысынан Орто Азия калктары аталышын колдонуу туура болчудай. Ал мезгилде Осмон мамлекети менен байланыш эң көп маданий жана экономикалык жактан болгонун белгилей кетүү керек. Анткени, ал мезгилдеги эң маанилүү окуя Түркстандын калкы татарлардын лидерлигинде сабатсыздыкты жоюу процессин башташкан. Буларга «жадидчи», кыймылына «жадидизм»¹⁷ деп аташкан.¹⁸ Жадидчилер мугалим, дин адамы, жазуучу, гезитчилерден болгон. Буларга өзбекстандык Мүневвер Кари аттуу адам мисал боло алат. Ал жаңы метод менен билим берүүнүн уюткусу болгон Исмаил Гаспринскийден пайдаланып, өз кезинде «Тержүман» (Котормочу) гезитин алып турган. Мындай методдо мектеп Ташкентте 1901-ж. ачылган.¹⁹ Ал Түркиядан келген «Сарф-ы Османи» же «Нахв-и Османи»²⁰ атындагы китептерди жашыруун окуткан. Демек, XX к. башында Осмон мамлекетинин Орто Азияга таасири күч алганын көрүүгө болот. «Жаш түрктөр» деп аталган уюм өздөрүнүн «Стамбул жашылыктары» аттуу гезитин жөнөтүп турушканын, аны Токмоктогу медресе, мектептер колдонгонун илимий эмгектер тастыктап турат.

1906-ж. Верныйда мусулмандардын биринчи съезди болгон. Суфизм, ишан жана мүриттер түрк халифатынын²¹ алдында Түркстанда бирдиктүү мусулман мамлекетин куруу оюн ага чейин эле улантып келишкен. Муну изилдөөчү А. Чукубаев панисламисттик көз караш катары карайт.²² Ал мезгилге чейин эле диний адабияттар Түркстанда кеңири жайылган. Анда негизинен мусулмандар «Түркстанга каапырлар келди, аларды бардык жерде өлтүргүлө!» сыяктуу ураандарды таратышкан. Мына ушундай ураандардын ишке ашканына өрнөк бул 1898-ж. Андижан көтөрүлүшү болуп эсептелет. Жогоруда баяндалган диний адабияттарга Рагузинин «Пайгамбарлардын өтмүшү», Ахмет Яссевинин «Хикмет» аттуу эмгеги, Сулайман Бакыргандын «Акыр заман» аттуу адабий эмгектери мисал боло алат.

XIX к. жана XX к. башында Орто Азияда оор тарыхый кырдаал жаралган. Саясий жактан Түркстандын орус падышачылыгына каратылышы, көптөгөн саясий окуялардын өтү-

¹⁵ Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, Çev. Ayşen ANADOL, (İstanbul, 2006), s. 182.

¹⁶ Mehmet Saray, *Rus İlgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (Ankara, 1994), s. 142.

¹⁷ Крымдык Исмаил Гаспринский «жасы усул» маанисиндеги «усул-и жедид» атында билим берүүдө жашылык киргизип, тирк тектүү калктарга жайган система «жедидизм» деп аталат. Бул система мусулман тирк калкынын улуттук ас-сезимин ойготууда чош роль ойногон. 1883-ж. «Тержүман» гезитин чыгарып, отуз бир жыл жзинин ой-пикирин тирк дйинжисин жайган. 1893-ж. Тиркстанга, 1907-1908-ж. Тиркяга барып бул маселеде жзинин конференцияларын берип келген. Ал жогоруда аты аталган «Тержүман» аттуу гезитинде «дилде, пикирде жана иште биримдйлик» ураанын максат кылып коюп, тирк дйинжисинин жнигисиндй зор роль ойногон. 1912-ж. Стамбулдагы «жаш тирктр» Осмон мамлекетиндеги Межлиси и айанга мич болуусун суранышканда, Бакчасарайдагы типографиясында ишин улантуу ичин сунуштан баш тарткан.

¹⁸ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, *XIX. Yüzyılda Kazakistan'da Kültürel Gelişmeler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S. 114 (İstanbul 2003), Haziran-Temmuz, s. 121.

¹⁹ İbrahim Yarkin, "Türkistan'da 'Yeni Usul' Öğretim Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Kari", *Türk Kültürünü Araştırma Dergisi*, Yıl II, S. 1-2, (Ankara, 1965), s. 164.

²⁰ «Сарф-ы Османи» же «Нахв-и Османи»-сарф-ы османи китеби осмон тилинин грамматикасын ййрjtіічі китеп, нахв-и османи болсо осмон тилинин синтаксисин ййрjtіічі китеп болуп саналат.

²¹ Осмон мамлекети жјніндј сјз болуп жатат.

²² Чукубаев А. Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900-1917). Ф., 1967. с. 59.

шү, ири мамлекеттерден Россия, Англиянын жеке кызыкчылыгын көздөгөн саясаты көңүлдү бурат. Ал эми Осмон мамлекети алардан айырмаланып бир туугандык байланышын беш кылымдай үзгүлтүктүү түрдө сүрдүрүп келгенин көрүүгө болот.

Пайдаланылган Адабияттар

1. Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, Çev. Ayşen Anadol, (İstanbul, 2006).
2. Halil İnalçık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, TTK, *Belleten*, C. XII, S. 46, Nisan (Ankara, 1948).
3. İbrahim Yarkin, “Türkistan’da ‘Yeni Usul’ Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Kari”, *Türk Kültürünü Araştırma Dergisi*, Yıl II, S. 1-2, (Ankara, 1965).
4. Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (İstanbul, 1990).
5. Tsing, Yuan, *Yakup Beg (1820-1877) and the Moslem Rebellion on Chinese Turkestan*, *Central Asiatic Journal* 6, no. 2 (1961), Çev. Eşref Bengi Özbilen, “Yakup Beg (1820-1877) ve Çin Türkistan’ındaki Müslüman Ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (1993, № 2.).
6. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, *XIX. Yüzyılda Kazakistan’da Kültürel Gelişmeler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S. 114, (İstanbul, 2003).
7. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, (Ankara, 1981).
8. Бартольд В. В. *Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер*, Бишкек, 1997.
9. Бартольд В. В. *Сочинения*, Т. 6, М., 1965.
10. Вамбери А. *Очерки Средней Азии (Дополнение к путешествию по Средней Азии)*, М. 1868.
11. Вамбери А. *Очерки Средней Азии (Дополнение к путешествию по Средней Азии)*, М. 1868.
12. Кляшторный С. Г., Колесников А. А. *Восточный Туркестан глазами русских путешественников*, (Вторая половина XIX в.), Алма-Ата, 1988.
13. Тихонов Д. *Некоторые вопросы внутренней политики Якуб-бека. // Ученые записки института востоковедения*, Т. 26, М. 1958.
14. Халфин Н. А. *Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века)*, М. 1974.
15. Халфин Н. А. *Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века)*, М. 1974.
16. Чукубаев А. *Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900-1917)*, Ф., 1967.

УМАВИЙЛАР ДАВРИДА ҚОЗИЛИК ТИЗИМИНИНГ РИВОЖИ

ИРОДА АБДУРАШИД ТАШПУЛАТОВА*

Аннотация

Бу мақола умавийлар даврида қозилик (суд) тизимининг ривожланиш тарихига бағишланади. Унда аввал ёритиб утилмаган бир атор масалалар ҳақида маълумотлар баён этилади.

Исломда қозилик тизими илк ислом давлатчилиги даврида ва кейинги даврларда давлат аппаратининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланган.

Манбаларда исломдаги қозилик тизимининг илк ривожланиш босқичи сифатида Муҳаммад алайҳиссаломнинг Пайғамбарлик даври (610-631), иккинчи босқичи сифатида ал-хулафо ар-рошидун даври (632-661) деб кўрсатилса, умавийлар даври (661-750) учинчи босқичи сифатида қайд этилади.

Бу даврдаги қозилик тизимини мантиқий жиҳатдан Хулафои рошидин даврининг давоми дейиш мумкин. Шунингдек, бу давр кучли давлатчилик сари қадам қўйилиши билан характерланади. Давлат чегараларининг кенгайиши, Ғарб ва Шарқда мусулмон аҳолиси сонининг ортиши, ижтимодий ҳукмларнинг ривожланишига омил бўлди.

Хулафои рошидин даврида пойтахтда қозилик вазифасини халифаларнинг ўзи бажарган. Вилоятларда эса, волийлар бир вақтнинг ўзида ҳам волий, ҳам қози вазифасини кўшиб бажаришган.[1] Бу даврда қозилик алоҳида мустақил тизим сифатида ажралиб чиқмади. Давлатнинг аксарият шаҳарларида волий этиб тайинланган шахсларга қозилик қилиш ваколати топширилган. Натижада ҳар бир вилоят раҳбари ҳам волий, ҳам қози бўлган.

Халифа Умар ибн Хаттоб даврдан бошлаб эса, қозиликка алоҳида шахс тайинлана бошлаган. Лекин бу ислоҳот давлатнинг барча шаҳарларида тўлиқ татбиқ этилди деб бўлмайди.

Умавий давлатнинг илк халифаси Муовия ибн Аби Суфён даврдан бошлаб қозилик алоҳида мансаб даражасига кўтарилди. Пойтахт Дамашқда халифа қозиларни шахсан ўзи тайинлаган. Шу сабабли Дамашқ қозиси халифанинг қозиси деб юритилган.[2]

Таъкидлаш жоизки, халифа Умар ибн Хаттоб даврида бошланган бу ислоҳот умавийлар даврида тўлиқ татбиқ этилди.

Умавийлар даврида қозилик тизими мустақил давлат аппарати сифатида ажралиб чиқди. Бу даврга келиб, суд ишларида тақсимотлар амалга оширилди, яъни фуқаролик (оилавий ва мулкӣ), ҳамда жиноят (ҳад, қасос ва таъзир) каби ишлар бир-биридан ажратилди.

* 2 курс магистранти Тошкент ислом университети Исломшунослик Ўзбекистон Республикаси. Тошкент шаҳри. Тошкент ислом университети, irodaabdurashid@yahoo.com.

Муовия ибн Аби Суфён даврида илк маротаба Миср қозиси Сулайм ибн Итр (Анз)га жароҳатлар, қатл, қасос каби ишларни кўриб чиқиш вазифаси юклатилган.[3]

Муҳаммад ибн Юсуф ал-Киндийнинг ёзишича, Абдурахмон ибн Муовия ибн Хужайж (ҳижрий 86 йил вафот этган) васийлик ишларини кўрувчи илк қози бўлган.[4] Яна бир маълумотда у: “Халифа ибн Ҳишом даврида Миср қозиси Тавба ибн Намр ахбос[5] мулкларини назорат қилувчи биринчи қози эди”[6] деб ёзади. Ахбос мулкларини ундан аввал васият қилувчиларнинг қўлида бўлган. Ҳижрий 118 йилда ахбос мулкларини Тавба ибн Намр девон шаклига келтирган ва бу тажриба аббосийлар даврига келиб ўзининг юксак чўққисига чиққанини кўриш мумкин.

Умавийлар даврига келиб, қозиларнинг вазифа ва ваколатлари янада кенгайди. Улар қозилик иши билан бир қаторда, вақф ва васийлик, шурта (полиция), байтул-мол[7] каби муассасаларнинг ишларини назорат қила бошладилар. Шунингдек, халифа ёки волий давлат ташқарисида бўлганида, бошқарув вазифасини ҳам бажаришган. Бу ҳолатга манбаларда “истихлоф” деб таъриф берилган.

“Ахбор ал-қузот ли Вакиъ” номли асарда муаллиф бу ҳақида қўплаб маълумотларни баён этган. Жумладан: “Абдуллоҳ ибн Абдулмалик ибн Марвон қозиси Имрон ибн Абдурахмон ал-Хуснийга қозилик иши билан бирга миршабликни ҳам қўшиб топширган.”[8]

Байтул-молни бошқариш вазифаси эса илк маротаба Умар ибн Хаттоб даврида Абдуллоҳ ибн Масъудга топширилган. Бу иш умавийлар даврида ҳам давом этди. Муҳаммад ибн Юсуф ал-Киндий: “Абдурахмон ибн Хужайра байтул-молнинг ишларини назорат қилган. У Абдулазиз ибн Марвоннинг қозиси эди”, деб ёзади.[9]

Умавийлар даврида илк маротаба қози чиқарган ҳукмларни ёзиш, қайд этиш бошланди. Муҳаммад ибн Юсуф ал-Киндий “Миср волийлари” номли китобида келтиришича, Муовия ибн Аби Суфённинг қозиси Сулайм ибн Итр ат-Тижлий биринчи бўлиб мерос юзасидан чиқарган ҳукмини ёзади ва гувоҳ сифатида қўшин бошлиқларини киритади.[10]

Шу тариқа қозилик маҳкамаларида кўрилган ишларни қайд қилиш, гувоҳлар ва уларнинг кўрсатмалари ёзилган ҳужжатлар пайдо бўла бошлаган.

Шунингдек, қозилик судларида илк маротаба қозиларнинг янги ноиблари, жумладан, мунадий,[11] ҳожиб [12] ва таржимон ҳамда полиция (шурта) ходимларининг иштироки кузатилган.

Таъкидлаш жоизки, қозилар таржимонлардан исломга кирган, араб бўлмаган кишиларнинг ишларини кўриб чиқиш учун фойдаланганлар. Ғайридинлар ўртасида вужудга келган низолар эса ўз диний арбоблари томонидан ҳал қилинаверган.

Умавийлар даврида ижтиҳодга кенг йўл очиб берилди. Қозилар ҳукм чиқаришда Куръон ва Суннада бўлмаган масалалар юзасидан ўз раёларига кўра ижтиҳод қилганлар. Қозиларга бу борада берилган эркинлик, шариатга ва адолатга хилоф бўлмаган ҳолда, бир-бирига ўхшаш масалалардаги ҳукмлар ўртасида ихтилофларни пайдо бўлишига олиб келди. Бу эса ўз навбатида, кейинги, аббосийлар даврида фикҳий мазҳабларнинг шаклланишида ижобий рол ўйнади.

Умавийлар даврига келиб қозилар мустақил бўлдилар. Бу даврда Мазолим (шикоят) судининг фаолияти ҳам бир мунча такомиллашди. Унда асосан халифанинг бошқаруви остида расмий ва асосий ишлар кўрилган. Умавий халифаси Абдулмалик ибн Марвон (685/705) биринчи бўлиб мазолим маҳкамасини бошқарган.

Шунингдек, илк маротаба даъволарни кўриб чиқиш учун муайян кун тайин қилган.[13] Шу тариқа давлатдаги ҳуқуқий меъёрларни тартибга солган ва адолатли иш юритишни таъминлаган.

Қозиларнинг аксарият қисми масжидда ўтирган. Ишлар асосан масжидларда кўрилган. Чунки масжид барча шаҳарларда ҳамма биладиган, ҳатто мусофирлар учун ҳам топиши қийин бўлмаган ягона марказ ҳисобланган. Шунингдек, қози ўз уйида, кўчаларда ёки айрим узрли сабабларга кўра масжид эшиги олдида низоларни ҳал қилган.[14]

Қайд этиш жоизки, бу даврда суд ишлари учун алоҳида бино ажратилган бўлиб, фақатгина расмий ишлар кўрилган.

Умавийлар давридаги қозиларнинг фаолиятига назар солар эканмиз, унда қозиларнинг одилона ҳаракат қилиб, ҳар бир иш юзасидан адолатли қарор қабул қилганликларининг гувоҳи бўламиз. Қуйида Умавий давлатининг адолатли халифаси Умар ибн Абдилазизнинг қозиси Маймун ибн Михронга ёзган рисоласини келтиришни жоиз деб топдик:

“Бирор нарсадан сиқилган ёки ғамгин бўлган пайтларингда ҳеч бир даъво юзасидан ҳукм чиқарма ва албатта томонларга нисбатан тенг муомалада бўл. Даъвога алоқадор бўлган маълумотларни яхшилаб ўрганиб чиқмасдан ва диққатлик билан эшитмасдан туриб, ҳукм чиқаришингда ҳеч қандай маъно йўқ ва ҳаққини эгасига қайтармасдан қарор чиқаришинг адолатдан эмас.

Одилона ҳаракат қилмасдан ҳукм чиқариш ва уни ижро этиш ҳеч бир мантикка тўғри келмаслигини билиб қўй!”[15]

Бундан хулоса қилиш мумкинки, халифа қози чиқараётган ҳукмларнинг адолатли бўлиши ва инсон ҳуқуқларининг бузилишига йўл қўймаслик ҳамда суд жараёнларида тарафлар тенглигини таъминлаш каби долзарб масалаларга алоҳида эътибор қаратган.

Бугунги кунда давлат ва ҳуқуқ борасида одил судловни амалга ошириш, мамлакатимизда адолатли давлат барпо этиш ва бу соҳада ислохотларни амалга татбиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади. Бунда айниқса қозиларнинг адолатли бўлиши, уларнинг ижтимоий адолатни тантана қилишида қонуний ёндошуви бекиёс аҳамиятга эга. “Халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди” дейди Президентимиз И. А. Каримов. Шундай экан, бу борада ислом тарихида илгари сурилган ғояларни ўрганиш айти мудиодир.

Колдонулган Адабияттар

1. Муҳаммад Зухайлий, Тарих ал казо фил ислам-Дор ал-маърифат, Дамашк, 1995, Б. 156.
2. Ўша асар, Б. 166-167.
3. Муҳаммад Зухайлий, Тарих ал-казо фил-ислам-дор ал-маърифат, Дамашк, 1995, Б. 167.
4. Ўша асар.
5. Ахбос-хайрия сифатида тақдим қилинадиган мулк.
6. Зофир ал-Қосимий, Низом ал-ҳукм фи шарийа ват-тарих ал-исламий. Дор ан-нафаис, Байрут, 1992, Б. 277.
7. Байтулмол арабча-“мол-мулк уйи” маъносини англатади. Ислом мамлакатларида давлатга қарашли мол-мулк.
8. Муҳаммад Зухайлий, Тарих ал-казо фил-ислам-дор ал-маърифат, Дамашк, 1995, Б.
9. Ўша асар.

10. М. Ҳазарий, ад-давлату ал-умавия. Дор ал-фикр, Дамашк, 1995, Б. 403.
11. Мунадий-бу лавозим соҳиби ваколатига қозининг келганини хабар бериш, хусуматчиларни чақириш каби вазифалар кирган.
12. Ҳожиб-бу қози ҳузурига кириш, унинг олдида ўтириш каби ҳолатларда даъвогарларни тартибга риоя қилишини таъминлаган.
13. Мовардий, ал-Аҳкам ас-Султания. Дор ибн ал-Кутайба, Кувайт, Б. 78.
14. Муҳаммад Зухайлий, Тарих ал-қазо фил-ислам-дор ал-маърифа, Дамашк, 1995, Б. 215.
15. *İslâm Ansiklopedisi*, Б. 78-79, (турк тилида).

TÜRK DİLİ

AZERİ TÜRKÇESİ VE ORTAK TÜRK DİLİ

Ahmet ŞAHİDOV*

Bilindiği üzere Azeri Türkçesi, Türk dilleri ailesinin Güneybatı (Oğuz) koluna bağlıdır. Grubundaki Türkmence, Türkiye Türkçesi ve Gagauzca gibi öbür Türk dillerinden özelliklerle ayrılır. Sesbirliği kıstaslarına göre Oğuz grubundaki Türk dillerini iki ana bölüme ayırabiliriz:

1. Doğu'da konuşulan Türkmence.
2. Batı'da konuşulan Azeri Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Gagauzca.

Her dilin gelişmesi, edebiyatı ile, yani o dili kullanan yazarların ve şairlerin dilin belirlediği ilk çağlardan başlayarak yüzyıllar boyunca ortaya koydukları eserlerde kullandıkları dil örnekleri ile aynı düzeyde olmaktadır. Bu durum Azeri türkçesinde de aynıdır

Bu bakımdan Azeri dili ve edebiyatını, İslam uygarlığı ve Batı uygarlığı etkisinde geçirdiği gelişmeler göz önünde bulundurulmak üzere, iki ana dönemde incelemek mümkündür.

İslam Uygarlığı Etkisinde Azeri Dili ve Edebiyatı

Birbirine zıt kültür ve uygarlıkların karşı karşıya geldiği Azerbaycan 8. yüzyıldaki İslam fetihlerinden itibaren İslam uygarlığının etkisine girdi. İran ve Kafkasya'da yerleşen Oğuzlar 10. yüzyılda İslamiyeti kabul ettikten sonra daha çok Farsça ve Arapça'nın etkisinde kaldılar. 11 ve 13. yüzyıllar arasında bu bölgede yaşayan şairler eserlerini farsça yazıyorlardı. Gence'li Nizami (1141-1203) ve Şirvan'lı Hakani bunlardan ikisidir.

Bu arada Farsça büyük şehirlerde resmi dil olurken, küçük kasabalarda ve göçebeler arasında tamamiyle Türkçe olan sözlü bir halk edebiyatı gelişmekteydi.

Azeri Türkçesi İslam uygarlığı etkisi altında 14. yüzyıldan, bu Türk lehçesinin üzerinde konuşulmakta olduğu toprakların Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrıldığı 19. yüzyıla kadar Fars edebiyatı etkisinde daha çok şiir alanında, bir şiir dili olarak gelişmiştir. 14. yüzyıldan başlayarak sırasıyla Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Nesimi, Füzuli, Hakiki, Habibi, Hatai gibi şairler eserleriyle bu lehçeye katkıda bulunmuşlardır. 13. yüzyılda doğup, 14. yüzyıl başlarında ölen Hasanoğlu (Şeyh İzzeddin Esferayini) Azeri edebiyatının bilinen en eski şairidir. Eldeki tek Gazelinin üslup zenginliği ve olgunluğu Azeri Edebiyatının Hasanoğlu'ndan da önce bir gelişme geçirdiğini göstermektedir. Daha sonraları Habibi, Hatai ve Fuzuli'yi etkileyen, Arapça ve Farsça etkin olmasına rağmen ana dili Türkçe ile yazmayı tercih eden Nesimi, 14. Yüzyılda Azeri edebiyatının ilk büyük şairidir. Eski Türk epik özelliklerini yansıtan ve 12 epik hikayeden oluşan Kitabı Dede Korkut bu dönemin en önemli Azeri eserlerindedir. İslam kültürünün izleri daha az görülen bu hikayetlerdeki bazı kafiyeli ve ses yinelemeli kelime gruplarının sık tekrarından da anlaşıldığı üzere Dede Korkut hikayeleri daha eski şiirlerin birleştirilmesinden oluşmuştur.

İran'daki Safavi devletinin kurucusu olan Şah İsmail (1487-1524) şiilği destekleyen dini ve politik şiirlerini Hatai takma adıyla yazmıştır. Şah İsmail Azeri lehçesini resmi dil olarak kabul ederek Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar uzanan bir bölgede yayılmasına yardım etmiştir. Bu yüzden 16. yüzyıl Azeri'nin altın çağı olmuştur.

Klasik çağın en önemli temsilçisi olan Fuzuli 17. yüzyıl ve daha sonraki kuşakların Osmanlı ve Azeri şairlerini etkilemiştir.

* Rusya Cumhurbaşkanı yanında Devlet Kulluğu Akademisi - Hukuk Bölümü, ahmad@shahidov.com

18. yüzyılda İran'daki Safavi devletinin yıkılmasından sonra Azerbaycan bölgesinde bağımsız hanlıklar ortaya çıktı. Bu karışık politik durumda bir çok Azeri şair Fuzuli'nin uslubunda şiirler yazmayı sürdürdü. Yine bu dönemde filoloji çalışmaları da yapıldı. Nadir Şah'ın hizmetindeki Mirza Muhammed Han açıklamalı bir Çağatayca-Farsça lugat hazırladı. Bu lugatın birinci bölümünde Çağatay ve Azeri dilbilgilerinin karşılaştırmalı bir incelemesi yer alıyordu. 18. yüzyıl, eserlerinde dönemin politik ve toplumsal ortamını yansıtmaya çalışan yeni kuşak şairleri ve çağdaş Azeri edebiyatını hazırlayan bir dönem olmuştur. Bu dönemin şairleri bağımsız hanlıkların yöneticilerine korunuyorlardı. Yeni edebiyat akımını başlatanlardan biri sayılan ve Karabağ hanlığının hizmetinde olan Molla Penah Vakıf (1717-1797) bunlardan en önemlisiydi. Edebiyattan Fars etkisini silmek için gayret gösterdi. Bu yüzden eserlerinde halk edebiyatı motiflerini kullandı. Onun arkadaşı Vidadi (1710-1909) halk edebiyatının etkisinde şiirler yazdı.

Batı Uygarlığı Etkisinde Azeri Dili ve Edebiyatı

19. yüzyılda, islam uygarlığı hem kuzey hem de güney Azerbaycan'da hala etkinliğini sürdürüyordu. 1929'da Azerbaycan'ın kuzey ve güney olmak üzere Rusya ve İran arasında paylaşmasından sonra Rusya sınırları içinde kalan Azerbaycan'ın gençleri bir çok batı kentine eğitim için gidince, Azerbaycan'ın dili ve edebiyatı da bu yeni aydınların aracılığı ile batı etkisinde kalarak, yeni bir yönde gelişmeye başladı.

1918 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Rusya idaresindeki Azeriler "Tatarlar" veya "Müslümanlar" diye tanınıyordu. Öte yandan, İran'da "Azeri" sözcüğü bir millet-nen çok İran sınırları içinde kalan Azerbaycan bölgesinde yaşanları belirtmek için kullanılıyordu.

Batı uygarlığı etkisinde kalan Azeri dili ve edebiyatını üç ana dönemde inceleyebiliriz.

1) 19. Yüzyıl Ortalarından 1905 Yılına Kadar Olan Dönem

Bu dönemde Azeri şiir ve tiyatro yazarlığı gelişti. İlk Azeri tiyatro yazarlarından Mirza Fethali Ahundov (1812-1878) İslam geleneklerini batılılaştırmayı düşündü. Daha sonra Necef Bey Vezirli (1858-1926), Abdurrahim Bey Hakverdi (1870-1933) gibi yazarlar tiyatro ve roman alanında Azeri dil ve edebiyatına katkıda bulunurken öte yandan da gazete ve dergiler çıkarılmaya başlanmış, batı dillerinden çeviriler yapılmıştır. 1875 Temmuz'unda "Akinci" adında aylık bir gazete Hasan Bey Zerdabi (1841-1907) tarafından çıkarılmıştır.

2) 1905-1920 Yılları Arasındaki Dönem

Bu dönemde politik yaşam canlandı. 1911'de "Müsavat" partisi kuruldu. Aydınlar Osmanlı İmparatorluğunun politik durumundan etkilendiler. Ahmet Bey Hüseyinzade tarafında "Füyuzat" adlı bir dergi çıkarılmaya başlandı. Bu arada başta Ahmet Bey Hüseyinzade olmak üzere bazı Azeri edebiyatçıları öğrenim ve edebiyat dili olarak İstanbul Türkçe'sinin kullanılmasını savunmuş, Hüseyin Cavit ve Memet Hadi (1879-1919) gibi Azeri yazarlar Türkiye Türkçesiyle eserler vermişlerdir. Ayrıca Namık Kemal, Abdülhak Hamit ve Tevfik Fikret'ten etkilenmişlerdir.

3) 1920'den Sonraki Dönem

Tiyatro eserleri yazıldığı ve çeviriler yapıldığı bu dönem bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti-ne Rusya'nın saldırısıyla başladı. Azerbaycan Devlet Üniversitesinde Doğu Dil ve Edebiyatları Bölümü açıldı. 1923'de Bakü'de kurulan Azeri Dil ve Edebiyatını İnceleme Kurumu, 1920'lerde kurulan Türk Dillerinin incelenmesi ile ilgili bir çok dernekten biriydi.

Genel olarak Rus topraklarında yaşayan Türk-İslam halkları 1924 yılına kadar Arap alfabesiyle yazıyorlardı. Bu tarihten itibaren Sovyet Azerbaycan'ında Latin alfabesi kullanılmaya başlandı. Bu yeni alfabeyle ilk kez kullanıp yayan, Azeri edebiyat eleştiricilerinden Mirza Fethali Ahundov olmuştur. 1928 yılında bu latin alfabesi Sovyet Rusya'da yaşayan diğer Türk dilleri için de tek bir biçim olarak kullanılmaya başlandı ve "Birleştirilmiş Türk-Latin Alfabesi" adını aldı. Fakat 1939'dan sonra bu alfabe yerini Kiril alfabesinin değiştirilmiş bir şekline bıraktı.

Türk dilleri arasında, tarihin akışı içinde çeşitli gelişmeler geçiren, ve üzerinde 14. yüzyıldan beri süregelen olan Farsça etkisini bir ölçüde hala koruyan, aynı zamanda batı dillerinin etki-

sinde yeni özellikler kazanmış olan Sovyet Azerbaycan'ında konuşulan Azeri Türkçesi ile Anadolu Türkçesi arasında fardlaşmaya neden olan bazı etkenler vardır.

Azerice, Azeri Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi¹ veya Azerbaycan Dili² Türk dilleri ailesinin Oğuz Grubunda bulunan ve Türkiye Türkçesine çok yakın olan bir dildir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dilidir³. Azerice, Azerbaycan'da 8 milyon, İran'da ise 27-34 milyon kişi tarafından konuşulan Türk dilinin Oğuz (Batı) lehçelerinden biridir. Irak Türkleri'nin ve Kars ve çevresinde yaşayan Terekeme ve Karapapak adıyla bilinen grupların lehçesi de Azericeye benzer⁴. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 1991 yılından itibaren Azericeye uyarlanan Latin alfabesi ile yazılmaktadır. Türkiye'de Kars⁵, Ardahan, Iğdır⁶, Ağrı, Sivas ve Van illerinde konuşulur.

Oğuzca adıyla anılan Batı Türkçesi zamanla iki ana devreye ayrılmıştır. Bu ayrılma Batıda Osmanlı Türk Edebiyatını meydana getirirken, Doğuda da Azeri Türk Edebiyatı teşekkül etmiştir. Aslında gerek Doğu, gerekse Batı Oğuzcası 13, 14 ve 15. yüzyıllarda pek farklılık göstermez. Selçuklulardan sonra ortaya konulan edebiyatta her iki Oğuz ağzının temelini teşkil eden dil unsurları mevcuttur. Onun içindir ki, Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırdığımız Batı Türkçesinin ilk zamanlarında ayrılık görülmez ve bu devir Türkçesi her iki ağzı birleştiren bir hususiyete sahiptir. Fakat zamanla Oğuz Türkçesi içinde ortaya çıkan iki daire belirli dil unsurlarını kendilerinde umumileştirerek ayrılma yoluna gitmiştir. Bu ayrılma ilk zamanlar pek ileri değildir. Hatta tarih içinde güçlü ve devamlı bir edebiyat olan Osmanlı Edebiyatı, sadece Azeri sahasında değil diğer Türk illerinde de kendisini hissettirmiştir. Bu irtibat sadece kültür sahasında olmamış, Osmanlı, yeri geldikçe son zamanlarda bile elinden gelen yardımı bu Türk ülkelerine esirgememiş, Türkçenin ve Türk Edebiyatının gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Hatta Halili gibi meşhur şairler Osmanlı sarayı tarafından da himaye edilmiştir. Azerbaycan'ın siyasi ve kültür tarihinde Osmanlı'nın bu bakımdan mühim bir yeri vardır. Bütün Türk dünyasında olduğu gibi Azerbaycan ile olan münasebet bugünkü kardeş Türk Dil ve Edebiyatının temelini teşkil etmiştir. Bu noktadan hareket eden Gaspıralı İsmail ve diğer Türk kültür birlikçileri Türk dünyasını tek bir yazı dilinde birleştirmek fikrinde kısa zamanda başarıya ulaşmışlar ve Osmanlı Türkçesinin tek bir yazı dili olmasını istemişlerdir. Bu ise Osmanlı Türklüğünün diğer Türk illerini görüp gözetmelerinin ve onlara duydukları yakınlığın neticesinden başka bir şey değildir. Sırf bu irtibatı koparmamak için bazı Osmanlı şairleri Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi)nde gazeller bile yazmışlardır.

Zamanla ayrılmaya başlayan Azeri Türkçesi dil coğrafyası itibarıyla Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycanı, İran Azerbaycanı, Kerkük ve Irak-Suriye Türklerini içine almaktadır. Azeri Edebiyatı daha çok şiir dili olarak kuvvetliliğini kurmuştur. Bu bakımdan Azeri sahasında Türk Edebiyatının çok kuvvetli şairleri yetişmiştir.

Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili

Dünyadaki bütün Türklerin birbirlerini kolayca anlayabilecekleri bir dili kullandıkları, Türkiye'den Özbekistan'a giden bir Türk'ün oradaki soydaşlarımızla hiç zorlanmadan anlaştığı, Tataristan'dan Ege Üniversitesi'ne gelen bir Tatar Türk'ünün ilk yıl Türkiye Türkçesini öğrenmek zorunda olmadığı ve Gagauzya'da Kazakistan'da yayın yapan televizyonların izlendiği bir Türk dünyasını düşünebiliyor musunuz? Türk'ün Türk'ten kopmadığı, ayaklarını yere daha sağlam bastığı ve dünyadaki üç yüz milyona yakın soydaşının verdiği manevi güçle işe koyulduğu bir Türk dünyası...

Türkler'in dünyanın birçok alanına yayıldığı farkında olan ve yüreği birliği düşlenen Türk dünyasında atan herkes, bugün ortak Türk Dili'nin neden oluşturulamadığı konusunda yakınıp duruyor. Bu yazımda, ortak bir Türk Dili'nin neden oluşturulması gerektiğine, niçin şimdiye kadar oluşturulmadığına ve nasıl oluşturulabileceğine değinmek istiyorum.

¹ [Dil Kurumu (TDK)]. Büyük Türkçe Sözlük: Azerice. 2009-06-29 tarihinde erişilmiştir.

² Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

³ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Maddə 21. Dövlət dili

⁴ <http://globalrecordings.net/language/173>

⁵ http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=azb

⁶ <http://www.yesiligdir.com/content/view/21/30/>

Tarihin eski dönemlerinden beri, biz dünyaya düzen verdikçe, düşman sahibi kazanmışızdır. Bugüne kadar birçok ulusla savaşmış, karşı karşıya gelmişizdir. Bunun için dünyada bizi gerçekten sevenler kadar, sevmeyenler de vardır. Bugün Çinliler, hâlâ Doğu Türkistan'daki soydaşlarımıza akıl almaz eziyetler etmektedirler. Rusya, hâlâ Sovyetler'in dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Türk devletlerine baskı yapmaktadır. Avrupa Birliği, ABD... Anlayacağınız dünyanın birçok güç odağı, Türkler'in dünya üzerinde yeni bir güç odağı oluşturmalarını istemezler. Bunun için, gerek Türk birliği gerekse de Türklüğün yücelmesi için atılması düşünülen bütün adımlar, Türk karşıtı odaklarca çeşitli yollarla engellenmeye çalışılmaktadır.

Türk şivelerinden - lehçelerinden birinin, ortak Türk Dili olabilmesi için, bütün Türk dünyasının etkileşim içerisinde olması gerekiyor. Etkileşim olmadığı sürece, ortak Türk Dili'nin doğal olarak oluşması olanaksızdır. Bunun için, oturup da bütün Türk lehçelerinden birkaç sözcük alıp yeni bir ortak iletişim dili oluşturmak yerine, Türk topluluklarının etkileşimi dolayısıyla dillerin de etkileşimini gerçekleştirmek ve bunun doğal bir sonucu olarak ortak bir Türk Dili'nin oluşmasını sağlamak gerekir. Türk illerinin, birbirleriyle etkileşiminin sağlanması çok yönlü olabilir. Farklı Türk illerindeki gençler, evrenkentlere (üniversitelere) yerleştirilebilir; Türklük bilimciler bu konularda araştırmalarını sürdürüp Türkoloji toplantılarını arttırabilir; Türk illerine geziler düzenlenebilir; bütün Türk illerinde farklı Türk illerinden gelen öğrencilerin okuyabileceği okullar açılabilir; ortak kültürümüzün ürünleri olan yazınımıza ait eserler (örneğin Dede Korkut Destanları) farklı Türk illerinde farklı Türk lehçeleriyle basılarak dağıtılabilir; Türklüğü ve Türklük değerlerini anlatan belgeseller, filmler çekilip bütün Türk lehçeleriyle seslendirildikten sonra her Türk ilinde bunlar sunulabilir; herkesin kolayca erişebileceği internette büyük Türk otağları kurulabilir; devlet başkanlarının Türk toplulukları arasındaki iletişime her yönden destek olması sağlanabilir...

İşte bu anlatılanlar çerçevesinde, ortak bir Türk Dili'ni oluşturabilmenin tek yolunun, Türk dünyası ile ilişkileri arttırmaktan geçtiğini ortaya koyabiliriz. Bir günde devlet yıkıp, bir gecede devlet kuran yüce Türk ulusu olarak, her türlü engele karşı Türk birliğinin ilk adımı olan dil birliğini de oluşturacağımız gün, yakındır.

Tanrı, Türk'ün yardımcısı olsun...

RUSÇA'NIN KIRGIZCAYA ETKİSİ (KONUŞMA DİLİ BAZINDA BAZI TESPİTLER)

Dr. Öğr. Gör. Abdulselam ARVAS*

Özet

Bugün nüfusu iki yüz milyonu aşan Türklerin farklı coğrafyalara dağılması, beraberinde Türk dilinin de yayılmasını getirmiştir. Türk çatisı altında yer alan Anadolu Türkleri, Türkmenler, Kırgızlar, Kazaklar gibi toplulukların konuştukları diller genel olarak Oğuz ve Kıpçak dil gruplarına dâhil edilmektedir. Kıpçak dil grubuna dâhil olan Kırgızca, önemli bir Türk lehçesi olup eski Türkçeye yakınlığından dolayı da ehemmiyet arz etmektedir. Ancak, 19. asrın sonunda başlayan ve 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam eden Rus hakimiyeti, diğer Orta Asya Türk halkları gibi Kırgızları da etkilemiştir. Çağdaş Kırgızcanın bugün için belki en büyük problemi, Rusçanın onun üzerinde büyük bir etkiye sahip olmasıdır. Bu etki; Rusçanın Kırgızcaya tercih edilmesi, Kırgızcanın ve Rusçanın karışık biçimde konuşulması, Rusça mantıkla Kırgızca kalıp ifadeler oluşturulması şeklinde kendini göstermektedir. Bu bildiride, söz konusu etkilerden Türk dilli Kırgızcanın mantığına ters düşen Rusça kaynaklı bazı kalıp ifadeler üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kırgızca, Rusça, Kalıp İfade, Dil Mantiği.

Tarihin ilk dönemlerinden bu yana büyük devletlerin, çevresindeki ve hakimiyetindeki diğer toplumlara dil, kültür, yaşam tarzı gibi çeşitli alanlarda etkilediği bilinmektedir. Başka bir deyişle egemen kültür daima bağımlı kültür üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Siyasi açıdan eşit olan devletlerin de kültürel anlamda birbirini etkilediğine şüphe yoktur. Çünkü bu, doğanın bir kanunudur. Yani milletlerin birbirinden etkilenmemesi olanaksızdır. Mesela bir zamanlar Fars ve Araplardan değişik alanlarda etkilenen Selçukluların, Osmanlıların aynı zamanda bu milletleri etkilediği de bir gerçektir. Özellikle Osmanlıların imparatorluğa geçişle birlikte, çok farklı milletleri bir kültür potasında birleştirdiğine bütün dünya tanık olmuştur. Bugün teknoloji ve yaşam standardı bakımından bizden daha ileri olan batıya özeniyorsak bu, onların bizden daha medenî olduğunu düşünüyor olmamızdan kaynaklanıyor. Kısacası etkilenmeler zamana göre değişmekte, tarihin bir cilvesi olarak özenen kültür özenilen, özenilen kültür özenen hâle gelebiliyor.

Dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan ve nüfusunun iki yüz milyonu aştığı söylenen Türklerin farklı coğrafyalara dağılması, beraberinde Türk dilinin de yayılmasını getirmiştir. Türkçenin çatisı altında yer alan Anadolu Türkçesi, Türkmence, Azerice, Kırgızca, Kazakça, Tatarca, Başkurtça gibi lehçeler genel olarak Oğuz ve Kıpçak dil grupları içine dâhil edilmektedir. Kıpçak dil grubu içerisinde bulunan Kırgızca, önemli bir Türk lehçesi olup eski Türkçeye yakınlığından dolayı ehemmiyet arz etmektedir. Günümüzde Kırgızistan Cumhuriyeti'nde beş milyon Kırgız'ın yaşadığı söylenmekle beraber Kırgızistan dışında da Kırgızların varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla Kırgızca, Avrupadaki irili ufaklı devletler de göz önünde bulundurulduğunda azımsanmayacak bir kitle tarafından konuşulmaktadır.

Ancak, 19. asrın sonunda Çarlık Rusyasının başlattığı Orta Asya işgali, Sovyetler döneminde de devam etmiş ve 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar, diğer Orta Asya Türk halkları gibi Kırgızlar da uzun süre Rusların egemenliğinde kalmışlardır. Çağdaş Kırgızcanın günümüzdeki en büyük problemlerinden biri, Rusçanın onun üzerinde çok etkili olmasıdır. Bu etki; günlük konuşma dilinde 1) Rusçanın Kırgızcaya tercih edilmesi, 2) Kırgızcanın ve Rusçanın karı-

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Dil Bölümü, karapapag@hotmail.com

şık konuşulması, 3) Rusça mantıkla Kırgızca kalıp ifadeler¹ oluşturulması şeklinde kendini göstermektedir. Dilcilerin genel olarak hemfikir oldukları şu husus önemlidir: “Bir dilde bulunan yabancı unsurlar ses ve kelime düzeyinde kaldığı zaman çok büyük tehlike arz etmez. Zamanla bu yabancı unsurlar dilden atılabilir. Fakat başka dillerden alınan gramer unsurları ve anlam aktarmaları/kavram tercümeleri zamanla alıcı dilin mantığını, işleyişini, özgün kimliğini bozar ve bu unsurların dilde çok yerleşmesi halinde sonunda alıcı dil ortadan kalkabilir.” (Alkaya 2007: 44). Buna paralel olarak Özkan da dil alanındaki en önemli ve bazen tehlike arz eden etkinin, yabancı dillerin söz diziminde yaptığı etkiler olduğunu belirtmiştir (Özkan ve Musa 2004: 98).

Farklı dillerin Türkçe üzerindeki etkisiyle ilgili değişik çalışmalar yapılmıştır.² Rusçanın herhangi bir Türk dili üzerindeki etkisiyle ilgili olarak da daha önce bazı araştırmalar yapılmıştır.³ Konuyla ilgili yapılan çalışmaların bazılarında bahsetmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bu çalışmalardan biri Ercan Alkaya tarafından kaleme alınmıştır. Rusçanın Tatarca üzerindeki etkisini inceleyen bu makalede, iki dilli bir Türk boyu olan Kazan Tatar Türklerinin Rusçadan aldığı kavram tercümeleri üzerinde durulmuş; günlük konuşmada kullanılan kalıp ifadeler ele alınarak çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmış; Rusçanın Tatar Türkçesini nasıl etkilediği irdelenip kavram tercümelerinin meydana geliş süreci ve sebepleri üzerine düşünceler belirtilmiştir (Alkaya 2007). Alkaya'nın on başlık altında değerlendirdiği bu etkiler şöyledir:

1. Kutlama bildiren ifadeler.
2. İzin isteme.
3. Kişi hakkında bilgileri içeren soru ve ifadeler.
4. Telefon görüşmelerindeki kalıp ifadeler.
5. Hal hatır sorma, vedalaşma ve ileriye dönük sözleşme içeren kalıplar.
6. Kişilere yönelik hitap ifadeleri.
7. Fiyat sorulurken kullanılan kalıplar.
8. Zaman ve mesafe kavramına bağlı olarak kullanılan soru-cevap kalıpları.
9. Uyarı/ikaz bildiren ifadeler.
10. Saat ifadeleri (Alkaya 2007: 46-51).

Fatma Özkan'ın daha genel olarak yabancı dillerin Türkçe üzerindeki etkilerini inceleyen makalesi de bu husustaki önemli bir araştırmadır. Özkan “*Dünya üzerinde konuşulan diller arasında tamamen saf bir dil var mıdır?*” sorusuna olumsuz cevap verdiği yazısında yeryüzünde konuşulan bütün dillerin başka dillerden kelime aldığını, saf dil diye bir şeyin olmadığını, hatta komşu milletlerin gramer kuralları bakımından birbirlerinin dillerini etkilediğini söylemektedir. Bunun sebebi olarak milletlerin, birbirlerinden kopuk yaşayamadığını söyleyen ve bunun bazen tek taraflı, bazen de karşılıklı etkileşimden kaynaklandığını belirten Özkan; Gagauz, Karay ve Kumuk Türklerinin dillerini buna örnek göstermektedir. Komşu devletlerle uzun süre temasta bulunmalarından dolayı bu lehçelere Bulgarca, Moldovaca ve Rusça gibi Slav dillerinin etkisinin kelime alışverişiyle sınırlı kalmadığını; etkinin cümle yapısını değiştirecek boyutlara ulaştığını sözlerine eklemektedir. Bu tür etkinin, Fransızların ve İngilizlerin sömürüsü altında kalan Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Arap yarımadasında Lübnan, Suriye gibi Arap devletlerinde veya İngiliz sömürgesi durumuna düşen Hindistan'da görüldüğü gibi, bazen de ekonomik bakımdan hakim durumunda olan ülkelerin tâbi kıldıkları ülkelerin dillerini etkilemesi şeklinde olabileceğini belirtir. Araştırmacı bunu ekonomik sömürünün kültürel sömürüye yansımaları şeklinde görmektedir. Yine ona göre başta Ruslar olmak üzere diğer Slav kökenli milletlerle bir arada yaşamak zorunda kalan Türk boylarının dillerindeki yabancı dil etkisi de siyasî beraberlik ve içiçe yaşamakla, dolayısıyla ekonomik ve siyasî yönden güçlü olanın kültürel bakımdan kendilerine tâbi olan milletleri etkilemeleriyle alakalıdır (Özkan ve Musa 2004:96).

¹ Ercan Alkaya buna “anlam aktarmaları/kavram tercümeleri” demektedir. Bu ifadeler temelde dil mantığına dayanan kalıplaşmış ifadeler olduğu için biz böyle bir ifade kullanmayı tercih ettik.

² Bu çalışmalar için bkz. Özkan ve Musa, 2004.

³ Bu çalışmalar için bkz. Özkan ve Musa, 2004.

Akraba olmayan diller arasındaki dil ilişkilerini inceleyen bir başka çalışma Nermine Memmedova tarafından ele alınmıştır. Memmedova, bu makalede farklı kültürlerin etkileşimi sonucu birbirinden kelimeler aldığını; bu etkileşimin kelimeler yanında çeşitli kalıp ifadeler, atasözü ve deyimler, hatta cümle ve metin yapılanmaları için de söz konusu olduğunu belirterek kısmen Azerbaycan Türkçesinin, daha geniş ölçekte ise Türkiye Türkçesinin yabancı dillerden aldığı söz varlığı birimlerinin sözlüksel konumunu ele almıştır (Memmedova 2009: 121-127).

Çalışmamızda Ercan Alkaya'nın yaptığı tasnife bağlı kalarak bazı örneklerden hareketle Türk dili mantığı açısından bazı yorumlar yapmanın doğru olacağını düşünüyoruz. Bunun temel sebebi, bir tasnif yapılması durumunda tekrara düşecek oluşumuzdur. Amacımız Rusçanın etki sahasının genelleştirilebileceğini göstermek olduğu için -böyle bir etkilenme bir zamanlar Türk dilleri başta olmak üzere Tacikler üzerinde de gerçekleşmiştir- Alkaya'nın tasnifine bağlı kalmayı uygun gördük. Mesela Stalin döneminde Ahıska'dan Kırgızistan'a sürgün edilen Ahıskalı Türkler⁴ de aynı etkileşim dairesine girmiştir. Bunun sadece dil değil, yaşam tarzı için de geçerli olduğu söylenebilir. Mesela konuk olduğumuz Kırgız ve Ahıska Türklerinin evinde, yemek sofrasında "tos geleneği" hâlâ yaşatılmaktadır. Aynı şekilde yemekten sonra mutlaka dua yapılır. Yemek duası müslümanlıkta da vardır denebilir, ama buradaki tamamen Ruslardan gelen bir gelenektir. Akşamları para alıp vermenin iyi karşılanmadığı inancı da bu kültürel etkilerdendir.

Türk dili mantığına ters olup da Kırgızcada karşılaştığımız kalıp ifadelerden biri olan "Sen komuzda oynoyunbu?" cümlesi, Rusçadaki "Ты играеш на комузе?" kalıbının çevirisinden ortaya çıkmıştır. Bu ifade Türkiye Türkçesine "Sen komuzda oynuyor musun?" şeklinde çevrilebilir. Oysa Türkçede bu cümle şöyle söylenir: "Sen komuz çalıyor musun?" Aynı şekilde Türk diline uygun olarak Kırgızcada "Sen komuz çertesinbi?" ifadesi de vardır. Fakat ilk ifade daha çok tercih edilmektedir. Yine "Mne oçin nraivitsa tsvetı." şeklindeki Rusça kalıp, Kırgızcaya "Güldör mağa ayavay çağat." şeklinde çevrilmiştir. Bunu, Türkçeye "Güller bana çok beğeniyor" diye aktarmak mümkündür.⁵ Burada sentaks açısından da bir etkilenme söz konusudur. Bununla ilgili olarak Özkan, dillerin birbirleri üzerindeki etkilerin genelde kelimelerde; bazen de dilin şekil bilgisi ve söz dizimi alanlarında görüldüğünü söyleyerek bir dilin başka dillerden çok sayıda kelime almasının, o dilin yapısını etkilemekle birlikte şekil bilgisi ve özellikle söz dizimi alanındaki yabancı etki kadar tehlikeli olmadığını ifade etmektedir (Özkan ve Musa 2004:97).

Örneğin kutlama bildiren şu kalıp ifade tüm Orta Asya Türk halklarında⁶ olduğu gibi *Çağdaş Kırgızcaya* da Rusçanın etkisiyle girmiştir: "**Kırg.:** Canı cılız menen!/**Rusç.:** S novim godam!". Bunun Türkçeye çevirisi ise "Yeni yılınız ile" şeklinde olup Türkçede bir anlam ifade edememektedir. Normalde "Bayramınızı kutlarım." anlamında Kırgızcada "Mayramınızı kuttuktaym." söz kalıbı bulunmaktadır ve bu, Türk dil mantığına uygun bir ifade tarzıdır. Ancak artık bu kalıbın psikolojik olarak zihinlere yerleşmesi, bir kutlama anında ilk olarak bu ifadenin ağızlarından dökülmesini sağlamıştır. Özkan, eski Sovyetler Birliği sınırındaki Türk boylarının dilinde bu konu ile ilgili, bilhassa fiillerin idare ettiği ismin hâl ekleri konusunda bazı değişiklikler görüldüğünü; kutlama bildiren ifadelerde yükleme hâli olması gerekirken Rusça "s" önedatının (*predlog*) karşılığı olan vasıta hâli ekiyle yanlış yapıldığını ve Rusçanın etkisiyle ortaya çıkan bu çeviri ifadelerle diğer lehçelerde de rastlandığını dile getirerek şunları söyler: "Bilindiği gibi, *kutlamak* fiili nesne isteyen fiildir, yani idare ettiği ismin, vasıta hâli değil, yükleme hâli ekini almasını ister. Dolayısıyla ismin vasıta hâli ekini alması, tamamen Rusçadaki kullanılışın karşılığının Türkçeye geçmesinden ileri gelmektedir. Eklerin yanlış kullanıldığı, şu örneklerden kolayca anlaşılabilir: Sen-i quttıqtaymın/Seni kutluyorum." (Özkan ve Musa 2004:112-113).

Bu kalıplar içinde en yoğun kullanılanlardan bir başkası "**Kırg.:** Caşoo- bul manilü./**Rusç.:** Jizn-eto vajna"dır. Aynı şekilde telefon görüşmelerinde kendini tanıtan bir Kırgız "Alo, hocam

⁴ Rusçanın Ahıska Türklerinin dili üzerindeki etkisinin ayrı bir çalışma gerektirdiğini düşünmekteyiz.

⁵ Kırgız öğrencilerin yazdıkları kompozisyonlarda bu Rusça ifadeyi aynı şekilde çevirerek yazdığına ve konuşurken de böyle bir eğilimde olduğuna bu satırların yazarı bizzat şahittir.

⁶ Bu kutlama ifadesinin bütün Orta Asya'daki halklar tarafından kullanıldığı yargısına varmamızın sebebi, farklı Türk boylarında bu kullanılış tarzına değişik kaynaklarda rastlamamızdan kaynaklanmaktadır. Mesela Tuvalı bir öğrencimiz kendilerinde bu ifadenin "Bayırlal Bile" şeklinde olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde bu kutlama ifadesi Kazaklarda "Tuğan Künin Men", Özbeklerde "Bayramınız Bilan", Tatarlarda "Beyrem Belen" şeklinde söylenmektedir (bkz. Özkan-Musa 2004; Alkaya 2007). Tüm bu kullanımların dayanağı Rusçadaki "s praznikam" a dayanmaktadır.

bul men- Rısbek./Alo, prepadavatel eta ya- Rısbek.” diye konuşmaktadır. “**Kırg.:** Alo bul kim? Alo bul men- Ayperi./**Rusç.:** Alo, kto eta? Eta ya- Ayperi.” ifadesi de telefon görüşmelerinde yanlış kullanılan bir ifade olarak göze çarpmaktadır.

Özkan’a göre bir dili diğer dillerden ayıran özellik, kelime varlığından ziyade cümledeki kelimelerin sıralanış düzenindeki farklılıklardır (Özkan ve Musa 2004: 99). Mesela, şu örneklerde kelime dizilişleri Rusça kaynaklı olarak değişmiştir: “**Kırg.:** Men oyloym, siz erten kelesiz. / **Rusç.:** Ya dumayu, što bı priyti zavtra.” Farsçadaki “ki”, İngilizcedeki “what” gibi bağlaçların görevini üstlenen Rusçadaki “što”, Kırgızcada kullanılmamakla birlikte ondan kaynaklı olarak Kırgızcanın cümle dizilişini bozmuştur. Çevirisini “Ben düşünüyorum ki, siz yarın geleceksiniz.” olarak verebileceğimiz Rusça olan bu cümle, Kırgızcada “Ben düşünüyorum siz yarın geleceksiniz.” şekline dönüşmüştür. Oysa cümle Kırgızcada “Ben yarın geleceğinizi düşünüyorum.” anlamındaki “Men erten kelgeninizi oyloym.” şeklinde olmalıdır. Burada söz diziminin de etki altına girdiği görülmektedir.

Şu örnekler de ilginçtir: “**Kırg.:** Mağa kaçça beresin?/**Rusç.:** Skolka daş mne?”, “**Kırg.:** Cayluulukta es alıngız!/**Rusç.:** Otdoxnite s komfortom!”, “**Kırg.:** Siz emne bolup işteysiz?/**Rusç.:** Kem vı rabotayete?”, “**Kırg.:** Bişkeke birinçi colubu barasız?/**Rusç.:** V Bişkek v pervie yedete?”, “**Kırg.:** Mende suro bar./**Rusç.:** U minya yest vapros.”

Karşılaştığımız başka birkaç örneği Rusçalarıyla birlikte şöyle sıralayabiliriz:

Kırg.: Mağa çağat/Al mağa çağıp kaldı!/**Rusç.:** Mne niravitsa/ona mne ponravilas!.

Kırg.: Kelip turunuz!/**Rusç.:** Proxodite!

Kırg.: Oğruba, cakşı bol!/**Rusç.:** Ni boley, bud zdarov, bud zdarovım!.

Kırg.: Patom mağa çal./**Rusç.:** Patom pazvani mne.

Kırg.: Sizge emne gerek?/**Rusç.:** Şto vam nada?

Kırg.: Biz el menen!/**Rusç.:** Mı s narodam!

Kırg.: Küyögö çıkkan cok./**Rusç.:** Ni zamujem.

Kırg.: Emne canılıktar bar?/**Rusç.:** Kakie novasti?

Kırg.: Körüşkөнçü!/**Rusç.:** Do vstreçe!

Kırg.: Men namaz okuym./**Rusç.:** Ya çitayu namaz.

Kırg.: Bul temayı menden soradı./**Rusç.:** Etu temu sprosıl u menya.

Kırg.: Bul kiyim kaçadan turat?/**Rusç.:** Eta odejda skolka stoit?

Kırg.: Rahmat sizge sabak üçün./**Rusç.:** Spasiba vam za urok.

Kırg.: Çayı sahar menen içem./**Rusç.:** S saharam piyu çay.

Kırg.: Türk tili boyunca sabak berem./**Rusç.:** Prepadayu po turetskomu yazıku.

Kırg.: Çon rahmat sizge./**Rusç.:** Balşaya spasiba vam.

Kırg.: Özün kandaysın?/**Rusç.:** Kak sam?

Kırg.: Kim kanday?/**Rusç.:** Kto kak?

Sonuç olarak Rusça, Kırgızca’yı birçok açıdan etkilediği gibi kalıp ifadeler ve hâl ekleri açısından da etkilemiştir. Kelimeler ve kalıp ifadeler üzerindeki etkilerin önce bir dilin gramatik yapısını değiştirdiği, değişen gramer yapısının düşünceyi, düşüncenin yaşam tarzını değiştirdiği söylenebilir. Yaşam tarzı değişen insanların kültürünü küçük görmeye ve ondan uzaklaşmaya başladıklarını düşünmekteyiz. Daha sonra bu toplumlar egemen kültürün içine girerek zamanla asimile olmaktadır. Ancak, son zamanlarda Kırgızların dillerine önem vermeye başladığı, dil kullantayları düzenlediği ve vatandaşlarını buna teşvik ettiğini de belirtmek gerekir.

Not: Metin içerisinde verilen örnekler, sokakta konuşan insanlardan not edilmiştir. Aynı zamanda bu cümleler, Kırgızca’yı iyi bilen Türk ve Kırgız hocalar ile Kırgız öğrencilere de sorulmuştur. Kırg.: Kırgızca; Rusç.: Rusça

Kaynaklar

ALKAYA, Ercan (2007), “İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümelere”, *Turkish Studies*, Volume 2/2.

MEMMEDOVA, Nermine (2009), “Akraba Olmayan Dillerin Birbirine Etkisi ve Bu Etkileşimin Sonuçları”, *Milli Folklor*, S. 83.

ÖZKAN, Fatma-MUSA Bağdagül, (2004), “Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi”, *Bilig*, S. 30.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE GO EDATI

Dr. Birol İPEK*

Özet

Bu bildiri Kırgız Türkçesinde kullanılan “go” edatı ele alınmıştır. İlk şeklini Orhun Abidelerinde rastladığımız bu edat, ses değişmesine uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu edat, Yeni Uygur Türkçesinde, Özbek Türkçesinde ve Kazan Tatar Türkçesinde çeşitli görevlerde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde “go, ko” şekli kullanılmaktadır. Edat, daima kendisinden önceki sözcükten ayrı yazılır. Her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir. Kırgız Türkçesinde “go” edatı yaygın bir şekilde ve değişik görevlerde kullanılmaktadır.

Çalışmada edatın kökeni, anlamı, kullanımı özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Kırgızca metinler taranarak bulunan örneklerde “go” edatının hangi anlamlarda kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dil, Gramer, Edat, Go Edatı.

Giriş

Edat, eski Yunan gramercilerinden itibaren anlamlı yani isim ve fiillerden ayrı tutularak tasnif edilmiş, sınıflandırılmış, bir sözcük türü olarak gramer kitaplarında yer almaktadır (Porzığ, 1995: 111). Bu sınıflandırma günümüzde de bütün dünya dillerinde görülmektedir. Türk dili gramerinde de edatlar anlamlı sözcüklerden ayrı tutularak sınıflandırılmıştır. Türk dilinin mantığına göre sözcükler: 1. Asıl sözcükler (Anlamlı sözcükler). 2. Yardımcı (Görevli) sözcükler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Asıl sözcükler isim ve fiiller, yardımcı sözcükler ise edatlar veya görevli sözcükler adı altında sınıflandırılmaktadır. Nesnelere, kavramları karşılayan sözcüklere isim; hareket, iş kılınış bildiren sözcüklere fiil, hiçbir kavramı karşılamayan cümle içinde görev yapan, anlam ilişkisi kuran sözcüklere de edat denilmektedir (Korkmaz, 2003:1049).

Kaynaklarımızda “Edat Arapça bir sözcük olup âlet ve vasıta demektir. Bir gramer unsuru olarak: edatlar tek başlarına anlamları olmayıp, ancak cümledeki diğer sözcük ve sözcük grupları arasında çeşitli münasebetler kurmaya yarayan âlet sözlerdir. Edatlar dilin mantıkî kuruluşunu teşkil eden cümle yapısının harcıdır. Vazife itibarıyla isim çekim eklerine benzerler. Dilin bütünü içinde mücerret bir unsur olarak ele alındığı takdirde edatlar çekime gelmeyen “donmuş” ve “kalıplaşmış sözler” şeklinde tanımlanmıştır (Hacıeminoğlu, 1971:V).

Bütün edat tanımlarını göz önüne alarak şöyle bir tanım yapabiliriz. Edat, tek başına anlamı olmayan, cümle içinde veya diğer sözcüklerle birlikte kullanıldığında bir anlam kazanan; kullanıldığı yere göre sözcükler arasında ilgi kuran, ifademizin tam ve eksiksiz anlaşılmasını sağlayan, cümle içinde yüklendikleri farklı işlevlerle söze birtakım anlam ve anlatım özellikleri katan, ifademize düzgün bir akıcılık sağlayan ve yardımcı olan; sözcük türleridir.

Go Edatı

Kaynaklarda edatın kökeni ile ilgili her hangi bir bilgi geçmemektedir. Taradığımız eserlerde daha çok sonda kullanılan bir edat olarak bahsedilmektedir.

Edatın Türkçede ilk şeklini Eski Türkçede rastlıyoruz. Orhun Abidelerinde edat daha çok şüphe, tereddüt bildirmek için cümle sonunda kullanılmıştır. *Azu bu sabımda igid bar gu?* (Yoksa bu sözümde yalan var mı?), *Türk amtı budun begler bödke körügme begler gü yangıltaçı siz?* (Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?) (Ergin, 1986:66).

* Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. bipek@firat.edu.tr

Gabain, Eski Türkçenin Grameri isimli eserinde edatı değişik şekillerde incelemiştir. Yazar “-ğu / -gü kitabelerde nadir görülen bu şekil, mecburiyet ve gaye ifade eder. *Saklan-ğu ol.* (korunmak mecburiyetindedir, korunmalıdır), *ögrünçümüz sözle-gü teg ermez.* (sevincimiz söylenecek gibi değildir, yani sevincimizin anlatılması imkânsızdır.) (Gabain, 1988:36). Gabain, fiilden sıfat yapan eklere gönderme yaparak o bölümde de edata değinmiş ve şunları belirtmiştir. “-ğu / -gü; nadiren -ku / -kü: Olabilirlik, zaruret; eğer bu sıfat fiil vasıflılık olarak bir ismin önüne gelirse, bu şekil ilgili olduğu isim vasıtasıyla bir şeyler yapabildiğini veya yapılmak zorunda olduğunu yahut bir şeyler yapmak âdetinde bulunduğunu; ilgili ismin delalet ettiği şeyin yapılabileceğini veya yapılmasının âdet haline getirildiğini ifade eder. *Küzetgü ermez.* (Gözetilmesi gerekmez, gözetilecek değildir.), *Kutçarku tnlıglar.* (Kurtarılabılır canlılar, kurtarılması gereken canlılar.)” (Gabain, 1988:36).

Gabain, “Eski Türkçe” isimli makalesinde de edatla ilgili şunları söyler: “Kitabelerde cevabı belagat sorusu olan ve kendisinden “hayır” cevabı beklenen bir gu/gü edatı vardır: *bo sabımda igid bar gu.* (bu sözlerimde bir yanlışlık var mı?) (Akalin, 1998:59).

Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri isimli eserinde sözlük bölümünde “gu / gü” u soru edatı olarak verir (Tekin, 2003:24).

Sema Barutçu-Özönder, “Türkçe Enklitik Edatları Üzerine: çI / çU” isimli makalesinde enklitik edatları içinde “gu / gü” edatını da yer verir (Barutçu: 2001: 76). Araştırmacı bu edatı için enklitik terimini kullanır. Enklitik kendisinden önceki sözcükle bir bütün oluşturan ek anlamında kullanılmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi” isimli makalesinde, “gu”nun aslında önceleri pekiştirme edatı iken daha sonra soru işleviyle kullanıldığını iddia eder. Araştırmacı görüşlerini şöyle dile getirmektedir: “Azerbaycan ve Kıbrıs Türk ağızlarında soru eki kullanılmadan, sadece vurgu ve tonlamayla soru sorulabilmesi, Türk dilinin başlangıcında sorunun eksiz olduğunu düşündürmektedir. Köktürk bengu taşlarında soru için bir başka pekiştirme enklitiğinin, gu’nun kullanılması, bu enklitiklerin aslında pekiştirme işlevinde iken sonradan soru eki durumuna geldiğini gösterir.” (Ercilasun, 2008:50).

Leyla Subaşı Uzun, Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı, isimli eserinde *türk amtı bodun begler bödke körügme begler gü yañıltaçı siz?* (Ey bugünkü Türk halkı ve beyleri bu devirde bana itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?) örneğini vererek “Tonyukuk’un geleceğe ait bir çıkarımının açık bir ifadesi söz konusudur. Tonyukuk bu tümcede Tabgaç, Oguz ve Kıtayların birleşmesi halinde kendilerinin zor durumda kalacağını söyleyerek bir öngörüsünü dile getirmektedir. Bu kestirim, gerçekte bir tür olasılık belirtme olarak da düşünülebilir. Ancak metinde bu tür anlatımlarda, anlatıcının toplumsal statüsü ve topluluğu etkileme gücüne dayandığını düşündüğümüz olasılıktan öte amaçlı bir kesinlik sezdirme bulunmaktadır.” (Uzun, 1995:100). Yazarın da belirttiği gibi “gü” edatı soru anlamından ziyade daha çok anlamı kuvvetlendirmek pekiştirmek için kullanılmıştır.

Go edatı “kü” şekliyle Moğolcada da görülmektedir. Moğolca-Türkçe Sözlükte “kü” madde-sinde şu bilgiler yer almaktadır: Kü / hü edattır. Bir önceki kelimeyi vurgulayan edat (genellikle vurgulanan kelime ile bitişik yazılır.) “ene”: enekü: (İşte bu) Aynı, çok benzer; verilmiş, önceden. “Gagça”= Gagçakü: Sadece. (Lessing, 2003: 782). Moğol Yazı Dilinin Grameri isimli eserde “kü” edatları içinde verilmiş; eserde edatla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “kü edatı, vurgulu telaffuzu ile kö, ilgili olduğu kelimenin anlamını güçlendirir. Edat da, ilgili kelimedenden sonra getirilir. *Tere kü kümün* (Kesinlikle bu adam) (Poppe, 1992:243).

Çağdaş Türk lehçelerinde bu edat şu lehçelerde görülmektedir. Özbek Türkçesinde “kü” şekli “ya, ki, işte, mi” anlamlarında (Coşkun, 2000: 224; Öztürk, 2005: 85; Wurm, 1989; 185) Yeni Uygur Türkçesinde “-ğu / ku” şekli “ya, ki, mi” anlamlarında (Öztürk, 1994; 4120; Kaşgarlı, 1992; 220). Kazan Tatar Türkçesinde “kü” şekli (Özkan, 1994; 452) pekiştirme görevinde kullanılmaktadır.

Kırgız Gramerinde go edatı Kızmatçı Sözler (Yardımcı Sözler), Kızmatçı Söz Türkümdörü (Yardımcı Söz Grupları) bölümünde yer almaktadır.

Türkiye’de yayımlanan Kırgız Türkçesi ile ilgili gramer kitaplarında “go” “herhalde, sanırım, ya” görevlerinde sonda kullanılan bir pekiştirme edatı olarak değerlendirilmiştir (Kasapoğlu, 2005:349). Cahit Başdaş’ın Kırgız Türkçesi Grameri’nde ve Tuncer Gülensoy’un Kırgız Türkçesi Grameri -I-, (Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi) isimli eserlerde de aynı bilgiler yer almaktadır. Kırgızca Sözlüğünde edatın ses uyumuna göre değişerek “ko, go, ğo” şekilleri verilmiştir (Yudahin, 1994:476).

Ünal Zal ise, Kırgız Türkçesinde Edatlar isimli Yüksek Lisans Tezinde “ğo” edatının “ya, muhakkak, mutlaka” görevlerinde olduğunu belirtir. Araştırmacı, ğo edatının sonunda kullanıldığı kelime grubu veya cümlenin anlamını kuvvetlendirdiğini; ona “mutlaka öyledir” anlamı kattığını ifade etmiştir (Zal, 1999:79).

Türkçede bu tür edatlara pekiştirme edatı demek daha doğru bir isimlendirme olacağını düşünüyoruz.

Kırgız Türkçesinde Go Edatının Kullanımı

1. Anlatılan veya söylenen düşünceye, fikre şüphe tereddüt ihtimal anlamı katar. Bazen sonuna geldiği unsura soru anlamıyla birlikte şüphe anlamı katar.

Kelgen bolso kerek ko deymın (Gelmiş zannediyorum, gelmiş olsa gerek) (Yudahin, 1994:476)

Tigil cogor caka çakırılğan samtırlardıñ keçigişinde da bir kep bar go... (Yukarıya çağrılmalarının gecikmesinde bir iş var galiba.)

Kebetesi, anın da ömür sürgücü kelse kerek go. (Durumundan belli onun yaşama isteği var galiba.)

Balkim, biröo sizdi taarınkan go? (Belki biri sizi üzümüştür.)

Mına bul düköndördögü dür-dünüyögö kızıkçañ kerek go? (Bu dükkândaki olanlar senin ilgiyi çekiyor galiba) (Murataliev, 1964;360).

Seni aldaşkan go, mayramga dağı alıs (Seni aldatmış olmalı, daha bayrama çok var) (Kasapoğlu, 2005:349).

Bu demilgeni aldı menen baştağan men elem go, esiñdebi? (Bu çabayı öncelikle başlatan bendim, hatırında mı?) (Kasapoğlu, 2005: 349).

Sen çoçup catasıñ go, ıya? (Sen galiba korktun değil mi?) (Abduvaliev, 2008; 261)

Aşkıdan mergen kep aytat:

“Sen menin atamsıñ go” dep aytat.

(Kayadan avcı seslendi: “Babam olmalısın” diye dedi.) (TDEMA-7:58).

- İyinin, iyinin! Sen soo emessiñ go, ar dayım men kelgende coop berçü eleñ. (-İnim, inim! Sen sağ değilsin herhâlde, her zaman, ben gelince cevap verirdin. Şimdi ne oldu! -diye bağırılmış.) (Karadavut, 2006:93).

Özü ayta albasa da başka biröo arkıluu aytırat ele go! (Kendi söyleyemese de başka biri vasıtasıyla söylettirir her halde.) (Öner, 1998:256)

Ay, emi ketet ğo bir cakka, kalbayt ayılda! -dep, oy lodum men. (İşte, şimdi her hâlde bir başka yere gidecek. Köyde kalamaz! Diye düşündüm.) (Zal, 1999:79).

Anın canı-manı kalbay çıyıldaganına karaganda, men uyasına cakın olturup aldım go dep, eki çağımdı karadım. (Onun canı çıkacak gibi ötüşüne baktığımda yuvasına yakın oturdum galiba, diye iki tarafıma bakındım.) (Ercilasun, 2007:536).

- Keçiresiz, kiçigip keldim go dep çoçulap catam. (-Affedersiniz geç kaldım mı diye korkuyorum) (Buran, 2007:465).

Başka biröönü taap algansıñ go deym? (Başka birini mi buldun diyorum) (Kasapoğlu, 2005: 349).

2. Söylenen sözün anlamını kuvvetlendirir, pekiştirir; söze aşırılık anlamı katar.

Men go baram, sen emine kılasing? (Ben gideceğim, acaba sen ne yapacaksın) (Yudahin, 1994:476)

Kurup kalgansiñ go, baykuşum, suusun cutçu (Kuruyup kalmışsın, beceriksiz, su içsene) (Abduvaliev, 2008:274).

Çooçun deyt ğo? (Yabancıymış diyorlar ya) (Zal, 1999:80)

- Kaday coop berüünü bilem go. (-Nasıl cevap vereceğimi biliyorum ya).

- Bek! Körüp turduñuz go?! (-Bey! Gördünüz ya)

Al dagı adam go (O da insan ya) (Abduvaliev, 2008; 261)

“Atañ kayda, körünböy kallı go, balam? (Baban nerede? Görünmüyor ya, oğlum” dedi (Tuncunov, 2002:125).

Baykayt go cakşı adam sözdün saltın,

Bilbestir caman adam sözdün barkın

(İyi insan sözünün değerini bilir, takip eder,

Kötü insan ne dediğini bilmez sözü terk eder) (Tacieva, 2004:28)

Vardiger atın Manasiñ

Tartuuga berip saldı go,

Akkulanı çaptırbay

Añdap turduñ özüñtör,

Azır kördü közüñör,

Almambet alıp kaldı go

(Yadigâr atı Manas’ın Armağan olarak verdi ya, Akkula’nı koşturmadan Kendiniz gördünüz Şimdi gözünüz gördü Almambet geri aldı ya) (Manas II, 1980:325).

Omurtka sızdap ketti go,

Oñbogur kaçan oñolot?!

(Omurgam çok sızladı, Bu durum ne zaman iyileşecek) (Cusupbekov, 2004:141).

Meken dese ene tüşöt esiñ,

Enesinen cakın cok go balaga

Ene dese meken tüşöt esine

Meken üçün kimder bolboyt sadaga

(Vatan dese anne düşüyor aklıma, Annesi gibi yakın yok ki oğluna. Anne dese vatan düşüyor aklıma, Vatan, için kimler olmaz ki feda.) (Doğan, 2007:344).

Ar kim öz colu mene go. (Herkes kendi yolunda) (Başdaş, 2004:156).

Könöktöy bolgon başımı

Köödönümdön tolgoyt go! (Könök kadar başımı, Göğsümden ayırıp alacaktır.) (TDEMA-7:197).

Bıyıl cıl uçuru boldu go. (Bu yıl hayırlı yıl oldu ya.) (Başdaş, 2004:189).

Kelgen bolso kerek deymın ğo (Gelmiş olacak diyorum ya) (Yudahin, 1994:476).

3. Kullanıldığı cümleye şaşırma, hayret anlamı katar.

Ösümdüktör da dem alat eken go! (Bitkilerde nefes alıyormuş ya)

Sultan bugün ele kelip kalgan go! (Sultan bugünden gelmiş ya) (Murataliev, 1964:361).

Men go bütüröm go, Aşım kantar eken? (Ben yaptım ya, Aşım nasıl yapar) (Murataliev, 1964; 361).

Demek, menin saga aytkanım cön ele bir kep eken go? (Demek ki, benim sana söylediğim doğru bir sözmüş, ha?) (Bıray, 2007:171).

İzdeşpey tabışkansınar ğo? (Birbirinizi aramadan bulmuşsunuz ya!) (Zal, 1999:81).

4. Sözü söyleyen kişinin kendi kendine pişman olduğunu kaygılandığını bildirir.

Bul anın birotolo ketişi go! (Bu onun tamamen gitmesidir).

Aylanayın ekinçi körüşpöybüz go (Yavrucuğum bir daha görüşemeyeceğiz.) (Murataliev, 1964;361).

Oy çirkin oy... öçpös oy kündön küngö çöktüñ go! (Vay gidi vay, sönmez fikir, günden güne çöktün ha!) (Öner, 1998:264).

5. Diğer edatlarla birlikte kullanıldığında anlamı kuvvetlendirir, tasdik bildirir. Kırgız Türkçesinde iki edatın birlikte kullanılması anlamı daha çok kuvvetlendirir. Bu tür kullanımlara Kırgız Türkçesinde çok rastlanmaktadır.

Alar keçe ele ketip kalıştı go ee (Onlar dün gittiler, öyle değil mi?) (Kasapoğlu, 2005:349).

- Ölümdön caman kork oturganımdı sizge aytım ele go? (Ölümden çok korktuğumu size söylemişim değil mi?) (Murataliev, 1964;365).

Özü ayta albasa da başka biröo arkıluu aytırat ele go! (Kendi söyleyemese de başka biri vasıtasıyla söylettirir her halde.) (Öner, 1998:256).

Sonuç

Eski Türkçedeki “gu” edatı Kırgız Türkçesinde “go” şekliyle halen yaşamaya devam etmektedir. Kırgız Türkçesinin en önemli ve tipik özelliği yuvarlaklaşmadır. Bu edatta da bunu görüyoruz. Kırgız Türkçesinde “ko, ğo, go, ğo” şekillerinde “herhalde, sanırım, ya, mi, ki” görevlerinde kullanılmaktadır. Her türlü unsurdan sonra gelerek cümleye çeşitli manalar katmaktadır. Anlatılan söylenen düşünceye, fikre şüphe tereddüt ihtimal anlamı katar. Söylenen sözün anlamını kuvvetlendirir, pekiştirir; söze aşırılık anlamı katar. Kullanıldığı cümleye şaşırma anlamı katar. Sözü söyleyen kişinin kendi kendine pişman olduğunu kaygılandığını bildirir. Bazen de sadece manayı güçlendirmek için sonda yardımcı unsur olarak kullanılmaktadır. Diğer edatlarla birlikte kullanıldığında anlamı kuvvetlendirir, tasdik bildirir.

Kaynaklar

ABDULVALİEV, İbrahim (2008), *Kırgız Tilinin Morfologiyası*, Bişkek, Kırgızistan.

BARUTÇU-Özönder, F. Sema (2001), “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: çI / çU”, *Kök Araştırmalar Dergisi*, C. III, Sayı: 2, Güz 2001, s. 75-86.

BAŞDAŞ, Cahit-Kutlu Abdülmukaddes (2004), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır.

BİRAY, Nergis (2007), “Türkiye Türkçesi İle Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Unsurları Bakımından Karşılaştırılması”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Avrasya Cilt 1, S. 1, Güz 2007, Avrasya Yazarlar Birliği Yayını, Ankara, s. 155-173.

BURAN, Ahmet-Alkaya Ercan (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, 5. Baskı, Ankara.

COSKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

CUSUPBEKOV, Asanbay (2004), *Ceñicok*, Bişkek.

DOĞAN, Levent-vd. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007), (TLG) *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERGİN, Muharrem (1986), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

- GABAIN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın) TDK Yayınları, Ankara.
- GABAIN, A. Von (1998), *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın) TKAE Yayını, Üçüncü Baskı, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2004), *Kırgız Türkçesi Grameri -I- (Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1971), *Türk Dilinde Edatlar*, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- İPEK, Birol (2009), *Türk Lehçelerinde Pekiştirme Edatları*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- KARADAVUT, Zekeriya (2006), *Kırgız Masalları*, Kömen Yayıncılık, Konya.
- KASAPOĞLU, Çengel, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut (1992), *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesinin Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük 1-2*, TDK Yayınları, Çev. Günay Karaağaç, Ankara.
- MANAS II. Kitep (1980), *Kırgız CCP İlimler Akademiyası Til Cana Adabiyat İnstitutu*, Frunze, Kırgızistan.
- MURATALIEV, M. (1964), *Kırgız Tilinin Gramatıkası Morfolojiya*, Kırgızokuupedmambus, Kırgızistan.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), TDK Yayınları, Ankara.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- ORUZBAYEVA, B.S. Kudaybergenov (Red.) (1964), *Kırgız Tilinin Grammatıkası*, Morfolojiya, Frunze.
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN, Fatma (1994), *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2005), *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- POPPE, Nicholas (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir.
- PORZİK, Walter (1995), *Dil Denen Mucize*, (Çev. Prof. Dr. Vural Ülkü), TDK Yayınları, Ankara.
- TACİEVA, Güliya-Kurmanbekova, Aysuluu (2004), *Kırgız Makal*, Lakap Cana Uçkul Söz.
- TÜRMÖKTÖR, Biyiktik, Kırgızistan.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul.
- TURCUNOV, Asker (2002), *Kırgız Tülünün Tınış Belgileri*, KTMÜ, Bişkek, Kırgızistan.
- TDEMA, *Türk Dünyası Edebiyatı Metinler Antolojisi 1-7*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2003, Ankara.
- UZUN, Leylâ Subaşı (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg Yayınları, Ankara.
- YUDAHİN, K.K. (1994), *Kırgız Sözlüğü I-II*, 3. Baskı (Çev. Abdullah Taymas), TDK Yayınları, Ankara.
- WURM, Stefan, *Özbekçe*, (Çev: Mehmet Akalın), Türk Dünyası Araştırmaları, 1989, S. 62, s. 139-186.
- ZAL, Ünal (1999), *Kırgız Türkçesinde Edatlar (-Cengiz Aytmatov'un "Cemile" Romanındaki Edatlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma-)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale.

KARAMANLI TÜRKÇESİ VE AKŞEHİR'DE BİR MEZAR TAŞI KİTABESİ

Yrd. Doç. Dr. Gökhan Tarıman CENİKOĞLU*

Özet

Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'da Türkçe konuşan, Ortodoks Hristiyan mezhebine mensup kendilerine Karamanlı denilen soydaşlarımız yaşarlardı. Bu halk, yazı dilinde Grek harflerinin bazılarını kendi dillerine uyarlamak suretiyle kullanıyorlardı.

Karamanlı Türkler, 1922-1926 yılları arasında Yunanistan'la yapılan mübadele anlaşması gereğince oraya göç ettirilmişlerdir. Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesine mensup başta Papa Eftim Efendi'nin ailesi olmak üzere, az sayıda Karamanlı ailenin İstanbul'da kalmasına izin verilmiştir.

Konya'nın Akşehir ilçesinde yaşayan Karamanlı Türklerine ait, çıkan bir mezar taşından onların kullandıkları Karamanlı Türkçesi hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Karamanlı, Ortodoks, Hristiyan, Akşehir, Mezar Taşı.

Karamanlı Türkçesi ve Akşehir'de Bir Mezar Taşı Kitâbesi

Karamanlılar ve Karamanlıca:

Karamanlı adı, Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlarına verilen bir ad olup, ilk defa 1553-1555 yıllarında İstanbul ve Anadolu'da seyahat eden Hans Dernschwam'ın seyahatnamesinde Caramos şeklinde geçmektedir.

Bazı Karamanlı iskân yerlerine Suriye'de, Balkanlarda, Besarabya'da, Kırım'da rastlanmaktadır. Ancak Karamanlıların esas kütlesi Türk-Yunan halkları mübadelesine kadar, Anadolu'nun Trabzon-Fırat-Toros-Silifke hattından batıya düşen kısmında, özellikle Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Karaman bölgesinde, Karadeniz'in sahilleri ile İstanbul'da dağınık olarak oturmakta idiler.

Selçuklu Türkleri, XI. yüzyılda Anadolu'ya yurt kurmak amacıyla göçe başladıkları zaman, bu ülke Türk nüfusundan tamamen boş değildi. Anadolu nüfusunun bir kısmı Türk aslındandı, fakat Hristiyanlaşmışlardı. Ancak bunların da önemli bir kısmı Türkçeyi unutmamıştı. İlk Müslümanlığı kabul edenlerin bunlardan olması akla yatkındır. (Öztuna,1983:430).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1211)'de Müslüman olmayan halka şefkatle muamale etmeyi bir kaide olarak kabul etmişti. Bu Selçuklu Sultanı, Bizansa karşı yaptığı sefer neticesinde esir aldığı halkı beşer bin kişilik kabileler halinde ve defterlere yazdırarak Akşehir'e kadar getirdi. Hristiyan halkı, halvalide iskân ettirdi; kendilerine köyler, meskenler, arazi, tarım âletleri ve tohum dağıtarak yerleştirdi. Göçmenleri beş yıl süreyle vergiden muaf tuttu. Bizans imparatoru ile barış yapınca kendilerinin memleketlerine dönüp dönmekte de serbest olduklarını bildirdi. Bu suretle Haçlı Seferleri sırasında nüfusu azalan bu bölgenin imarını ve üretimini sağladı. Hristiyanlar bu yeni vatanlarından ve bu devletin âdil yönetiminden o derece memnun oldular ki, bir daha memleketlerine dönemediler. Hatta bir Rum kaynağın ifadesine göre, Bizans yönetiminden daima şikâyetçi olan Hristiyanlardan bir çoğu bu durumu görerek, Selçuklu ülkesine göçtüler. (Turan, 1971:288).

Karamanlı Hristiyan Türklerin, Akşehir ve civarına yerleştirilmeleri ve varlıkları hususunda araştırmacı-tarihçi İbrahim Hakkı Konyalı ile Deguignes de bilgi vermektedir. Buralarda yapılan arkeolojik kazılarda çıkan mezar taşlarından da öğrendiğimize göre, Karamanlı Hristiyan Türk-

* Dumlupınar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, gtcenikoglu@gmail.com

ler, gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı dönemlerinde Akşehir merkezi ile bağlı köylerinde Müslüman Türklerle birlikte yaşamışlardır. Buradaki Hristiyan Karamanlı Türklerine yöresel deyimle “Gebr” (Gâvur) denilmekteydi. Akşehir’e bağlı Savaş (eski adı Bermende) köyü ile Atakent beldesinde (eski adı Nidir>Nadir köyü) Hristiyan halkın yaşadığı ve çeşitli Türkçe adları taşıdıkları için de Karamanlı Türklerinden olduğu muhtemeldir. Kaynaklarda tespit edilen Selçuklular dönemindeki bu Nadir köyü, Selçuklu hanedanının bir nevi sürgün yeri olarak geçmektedir. Büyük Selçuklu Veziri Fahreddin Ali, bu belde de hayatının bir bölümünü sürdürmüştür. Burada yaşayanların adları: Atsuz, Basri, Bostan, Yahşi, Sinan, Evren, Dağbeyi, Durmuş, Emre, Güci, İnebey, İskender, Balı, Şah, Budak, Yadgörmüş, Aslan, Tanrıvermiş, Timur, Hızır, Yarar, Kaplan, Karaca, Karagöz, Karyağdı, Köse, Alagöz, Salman, Turhan, Turuman, Oruç, Misafir, Murad, Ayvad, Yakup, Mayıs, Akbaş, Yumak vb. Ayrıca Türkçe olmayan adlar arasında Yorgi, Vasil, Mihal vb. bulunmaktadır (Konyalı, 1945:24, 134, 540-542).

Karamanlıların aslı hakkında iki görüş bulunmaktadır:

1. Karamanlılar, Türkleşmiş Rumlardır.

2. Selçuklular döneminde Bizanslılarla olan sıkı ilişki sonucunda Türklerin bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmişlerdir; Karamanlılar bunların torunları olup aslen Türktürler.

16 Temmuz 1922 tarihinde Kayseri’nin Zincirdere manastırında Antalyalı papaz Çeneoğlu Filip Efendinin başkanlığında bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesinin kurulabilmesi için bir kongre toplanmış olup bu toplantıya Akşehir’den Türk Ortodoks Murahhası Arapoğlu Vasilaki Efendi katılmıştır. Bu kongre üyeleri, 23 Temmuz 1922 tarihinde Erzurum Kongresinin yıldönümü dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa’yı da kutlamışlardır. (Anzerlioğlu, 2003:242-253). 22 Eylül 1922 yılında Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi resmen Kayseri’de kurulmuş olup Papa Eftim Efendi, daha sonra yapılan seçimlerde Patrikhanenin başına getirilmiştir.

Kayseri’deki kongreye Akşehir’den de bir delegenin katılmış olması, Millî Mücadele yıllarında önemli sayıda Ortodoks Türklerin burada yaşadığını ortaya çıkarmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda çıkan mezar taşları da bu görüşü kanıtlamaktadır. Mezar taşları bir milletin -âdetâ- tapu senedi gibidir. Hiçbir şekilde tarihi gerçekleri örtbas edemez.

Karamanlı Türklerinin çoğunluğu, Cumhuriyetin ilk yıllarında Yunanistan’la yapılan mübadele anlaşması (1923,1926) sonucunda Yunanistan’a gönderilmişler; asıl Rumlar ise İstanbul’da kalmışlardır. Ayrıca Anadolu’da Millî Mücadeleye bizzat katılan ve İstiklâl Madalyası sahibi, Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi Papası Eftim Efendinin ailesi ve akrabaları Bakanlar Kurulu kararı gereğince mübadeleye tâbi tutulmayıp İstanbul’da kalmışlardır. Yunanistan’a gönderilen Ortodoks Karamanlı Türkleri, Yunanlılar tarafından hiçbir zaman hoş karşılanmayıp kendilerinden kabul edilmedikleri için verimsiz çorak arazilere yerleştirilmişlerdir. Orada asimilasyonları tamamlanana kadar hep itilip kakılmışlardır. (Cihangir, 1996:15). Akşehirli Ortodoks Türkler çoğunlukla Savaş köyünden olup mübadele anlaşması gereğince, Yunanistan’ın çeşitli bölgelerine Mersin ve İzmir limanlarından yük gemileriyle Pire limanına daha sonra asıl iskân ettirilecekleri yerlere gönderilmişlerdir. Göçmenlerden yolda ölenler gemiden denize atılmış; sağ kalanlar ise, Pire limanında hepsinin saçları kesilerek karantinaya alınmışlardır.

İstanbulluların “Karamanlı Rum” diye diğerlerinden ayırt ettikleri bu Hristiyan toplumun diğer Rumlar nazarında da farklılıkları vardır: Karamanlı Rum, Yunancayı hiç bilmez; gayet saf -hatta Müslüman Türklerden daha sade- bir Türkçe ile konuşur; kendilerine ait kiliselerinde Türkçe ibadet ederler, kendilerine ait papazları Türkçe âyin yapar. Öyle bir toplum ki İslâm dininden olan Türklerin kaybetmiş oldukları aile adlarına varıncaya kadar her şeyini muhafaza etmişlerdir. Mensuplarının dinî âkidelere ve âyinlerinden başka her şeylerinin Türk olduğunu gösteriyor. Bunların aile adları: Çakroğulları, Çınaroğulları, Aslanoğulları gibi halis Türk unvanlarıdır.

Dillerine göre tamamen Türk olan bu Ortodoks toplumun âdetlerine, aile yaşayış ve geçinmelerine bakınca her yönden Müslüman Türklere benzedikleri görülmektedir. (Baykurt, 2007: 11-12).

Karamanlı Türklerinin “Karaman alfabesi” diye tanınmış bir yazıları vardır; Grek yazısının Türk diline uygun bir hâle konulmasıyla ortaya çıkmıştır. Grek alfabesindeki 24 harfe eklemeler yapılarak Türkçe’de bulunan 31 sesi gösteren Karamanlı alfabesi meydana getirilmiştir.

Hristiyan Karamanlı Türklerinin kutsal kitapları bu harflerle yazılmıştır. Hatta Türkiye’de bulunan Hristiyan toplumları yakından incelemiş olan Kitab-ı Mukaddes Protestan Şirketi, Türkçe mukaddes kitaplarını Karaman yazısıyla bastırmıştır.

Bu yazının araştırılmasıyla anlaşılıyor ki, Türk diline uymayan Δ delta, θ sita, Ξ ksi, Ψ psi, Ω omega Yunan harfleri, Karaman alfabesinden çıkarılmıştır. Bu arada Yunan dilinde olmayan B, D, Ş, K ünsüzleri ve Ö, Ū ünlüleri de eklenmiştir. Ekleme için başvurulan yöntem gayet basittir. Yunan harflerinden Π pi harfinin üzerine bir nokta konulup B harfi yapılmış; T ta harfinin üzerine bir nokta konulup D de harfi; Σ sigma harfinin üzerine bir nokta konulup Ş şe harfi; K kappa harfinden de K ünsüzleri düzenlenmiştir. O omikron harfinin üzerine bir nokta konulup Ö ünlüsü; OY birleşik harfi de Ū ünlüsü yerine kullanılmıştır. İnce İ harfini Yunanca’daki I yota harfiyle, kalın I harfini ise H ita harfleriyle birleştirmişlerdir. (Baykurt: 2007:22-23).

Karamanlılar Grek alfabesini kullanmışlar ve XVI. yüzyıldan itibaren bu alfabe ile yazılı bir Türkçe edebiyat geliştirmişlerdir. Bu edebiyatın yazma metinlerinden bir bölümü yayımlanmıştır. Matbû eserlere XVIII. yüzyılın başından itibaren rastlanmaktadır. İlk Grek harfli Türkçe 1718’de Amsterdam’da basılmıştır. Bu kitap, bir papazın kaleme aldığı Hristiyanlık ilmihalidir. Khudaberdioglu-Theodos 1718-1860 yılları arasında basılan bu tür kitaplardan 54 eserin adını vermektedir. Bunlar arasında ilmî, felsefî, tıbbî, ticarî eserlerle bir de Türkçe-Yunanca sözlük bulunmaktadır. İlk Grek harfli Türkçe gazete ise E. Misaelides tarafından 1840 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır.

Karamanlıca eserler dil bakımından şöyle sınıflandırılmaktadır:

1. Doğrudan doğruya edebî Türkçe ile yazılı eserler. Bunlar aslen Arap harfleri ile yazılmış Türkçe eserlerin Grek harfli yayınlarıdır.
2. Halk unsurları ve az çok karışık bir yazı dili ile yazılmış eserler.
3. Karamanlı halk dili veya ona çok yakın bir dil ile yazılmış eserler. (TDEA, 1982:184).

Bu Karamanlı yazısı ile Fatih Sultan Mehmed Han’dan Cumhuriyet dönemi Türkiyesine kadar, çeşitli gazete ve dergiler çıkarılmış; sözlük, din, tarih ve coğrafya kitapları, salnâmeler, halk hikâyeleri, masallar, romanlar, şarkılar, türküler, Nasreddin Hoca fıkraları ...vb. telif ve tercüme eserler yayımlanmıştır.

1584-1924 yılları arasında yazılan Karamanlı Türkçesi eserlerin bir kısmı yazma, bir kısmı da basma eserlerdir.

Yukarıda adı geçen matbû türdeki yayınlar; Kayseri / Zincirdere, İstanbul, Atina, Amsterdam, Bükreş ve Bale’de basılmışlardır.

Türkçe’nin Grek harfleriyle ilk yazılışı, Prof. Gyula Moravcsk’ın Byzantinoturcica adlı eserinde belirtildiğine göre; II. yüzyıldan itibaren Bizans yazılarında Türkçe şahıs, yer vb. adlar bir tarafa bırakılırsa ilk Karamanlıca eser, 1454 veya 1455’te Rum Ortodoks Patriği II. Gennadios’un Fatih Sultan Mehmed Han’a sunduğu “İtkatnâme”nin Türkçe tercümesidir. Bu İtkatnâme, II. Mehmed’in emri üzerine, Patrik Gennadios Skolarios tarafından açıklanmış olup, Hristiyanlık inancının kısa ifadesi niteliğindedir (Ekincikli, 1998:137).

Karamanlı Türkçesi üzerine araştırmalarıyla tanınan Türkolog Janos Eckmann, Karamanlıca eserleri üç gurupta toplamaktadır:

1. Karamanlı halk dili ya da ona çok yakın bir dille yazılmış eserler,
2. Halk unsurlarıyla az-çok karışık yazı dili ile yazılmış eserler,
3. Doğrudan doğruya edebî Türkçe ile olanlar. (Berkol, 1986:2).

Bu konulardaki araştırmalarıyla tanınan ve Türk Ortodoksları adlı bir de kitap yazan Mustafa Ekincikli, Karamanlıca konusunda şu sonuca varır:

1. Türk Ortodoksları, Türkçe’den başka bir dil bilmiyorlardı.
2. Konuşmaları (ağzı), Müslüman Türklerden farklıydı. Bunun da iki sebebi vardır:
 - a. Grek alfabesinin yapısı,
 - b. Bulgar, Avar, Peçenek, Kuman-Kıpçak Türklerinin Türkiye’deki Oğuz Türklerinden farklı ağzla konuşmuş olmalarıdır (Ekincikli, 1998:137).

Akşehir'de Karamanlıca Bir Mezar Taşı Kitâbesi:

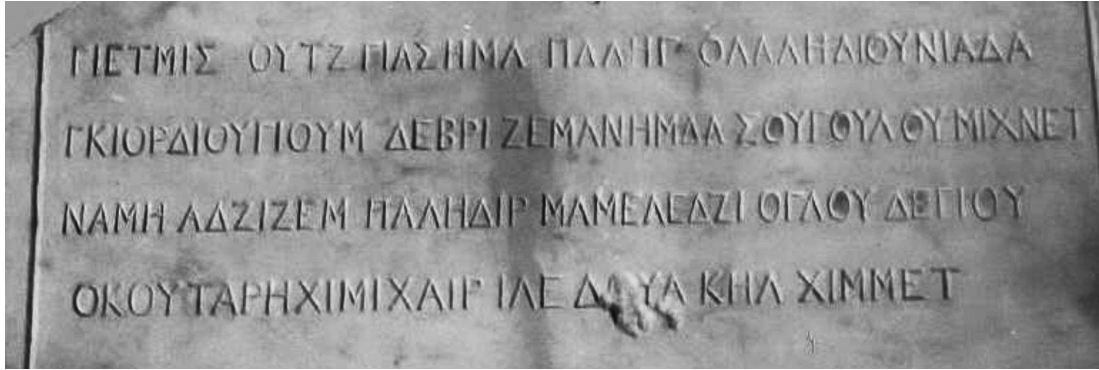
Gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı ve nihayet Cumhuriyetin ilk yıllarında Karamanlı Ortodoks Türklerin Akşehir merkezi ile köylerinde yaşadıklarını tarihi kayıtlardan, salnamelerden, tapu tahrir defterlerinden ve mezar taşı kitabelerinden öğrenmekteyiz.

Akşehir ilçe merkezinde Sultan Dağlarına yaslanmış, şimdiki Hıdırlık Parkı, Askerî Deponun bulunduğu yerler ile Yârenler ve Yıldırım mahallelerinde Hristiyan mezarlıkları bulunmaktaydı. Eskiden Hristiyan mezarlığı olup günümüzde Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı Askerî Deposunun içindeki mezarlardan biri -halk arasında Kesikbaş ya da Abdülvahap Gâzi- diye anılan büyük mezarın bir Hristiyan azizine ait olabileceğini İbrahim Hakkı Konyalı iddia etmektedir.

Akşehir Taş Eserler Müzesinde henüz bir kaydı olmayan ve bir bölümü yerden çıkarılırken kırılmış, Karamanlı Ortodoks Türk'üne ait bir mermer mezar taşı tespit ettik. Ne zaman ve nereden çıkarıldığı bilinmeyen bu mezar taşı üzerinde yarısı kırılmış haç işareti ve Grek harfleriyle Türkçe şu ibare okunmaktadır:

ΓΙΕΤΜΙΣ ΟΥΤΖ ΓΙΑΣΗΜΑ ΠΑΛΗ ΟΛΑΛΗ ΔΙΟΥΝΙΑΔΑ ΓΚΙΟΡΔΙΟΥΤΙΟΥΜ ΔΕΒΡΙ
ZEMANHMΔA ΣΟΥΓΟΥΛΟ ΜΙΧΝΕΤ ΝΑΜΗ ΑΔΖΙΖΕΜ ΠΑΛΗΔΙΡ ΜΑΜΕΛΕΔΖΙ ΟΓΛΟΥ
ΔΕΓΙΟΥ ΟΚΟΥ ΤΑΡΗΧΙΜΙ ΧΑΙΡ ΙΛΕ Δ.ΥΑ ΚΗΛ ΧΙΜΜΕΤ

Günümüz harfleriyle ise: “YETMİŞ ÜÇ YAŞIMA PALİ OLALI DÜNYADA GÖRDÜĞÜM
DEVİR-İ ZEMANIMDA SOUGULU MİHNET NAMI ACİZEM PALİDİR. MAMELECİ OĞLU
DEYU OKU TARİHİMİ HAYR İLE DUA KİL HİMMET” diye ifade etmektedir.

Kısaltmalar

C.: Cilt.

s.: Sayfa.

TDE.: Türk Dili ve Edebiyatı.

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.

Kaynaklar

ANZERLİOĞLU, Y. (2003), *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara, Phoenix Yayınevi.

BAYKURT, C. (2007), *Hristiyan Türkler*, İstanbul, Karma Kitaplar.

BERKOL, B. (1986), “Yunan Harfli Türkçe; Karamanlı Edebiyatı”, *Cumhuriyet*, 5 Ekim, s. 2.

CİHANGİR, E. (1996), *Papa Eftim'in Muhtıraları ve Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul, Turan Yayıncılık.

EKİNCİKLİ, M. (1998), *Türk Ortodoksları*, Ankara, Siyasal Kitabevi.

KONYALI, İ.H. (1945), *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir / Tarihî-Turistik Kılavuz*, İstanbul, Numune Matbaası.

ÖZTUNA, Y. (1983), *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 1, İstanbul, Ötüken Yayını.

TURAN, O. (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Turan Neşriyat.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, Dergâh Yayınları.

SIKLIK ÇALIŞMALARININ DİL ÖĞRETİMİNDE KULLANILMASI: KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ HAZIRLIK SINIFI ÖRNEĞİ

Okt. Osman ARICAN*

Özet

Bu bildiri, modern dilbilim disiplinlerinden olan sıklık çalışmaları, yabancılara Türkçe öğretimi alanına uygulandı. Uygulama, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesinin temel seviyedeki hazırlık sınıfı öğrencilerine yazılı anlatım çalışması yaptırılmak suretiyle onların en çok kullandığı kelimeler tespit edilmeye çalışılarak ortaya konmuştur. Bu kelimeler sayesinde Türkçenin temel söz varlığının ne derece kullanıldığı, istatistiksel ve somut verilerle gösterilmeye çalışılmıştır. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi hazırlık sınıfı öğrencilerinin kullandığı kelimeler, Türkiye Türkçesinde en çok kullanılan kelimelerle karşılaştırılmıştır. Sonuçlar tablo, grafik ve karşılaştırmalarla somutlaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelime Sıklığı, Yabancılara Türkçenin Öğretimi, Yazılı Anlatım Çalışması.

Giriş

Modern dilbilimin çalışma alanlarından olan sıklık çalışmaları temelde bundan sonraki yapılacak çalışmalara istatistiksel ve somut veriler verme açısından ayrı bir işleve sahiptir. Bununla birlikte yabancı dil öğretiminde ve yabancılara Türkçenin öğretiminde temel söz varlığının ne oranda öğretildiğini göstermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır. Bu çalışma bu düşünceden yola çıkarak hazırlanmıştır.

Dil öğretimi, içinde birçok metodu bulunduran bir alandır ve hitap edilen kitlenin dil öğrenme amacına, beklentilerine yönelik olarak çeşitlenmektedir. Yabancılara Türkçenin öğretimi “eğitim dili olarak” çok hassas bir alandır. Temel, orta ve ileri seviye Türkçenin ne derece öğretildiği, öğretilmek istenen kelimelerde ve yapılar da ne derece başarılı olunduğu, gelecekte okuma-anlama, dinleme-anlama, konuşma ve özellikle yazılı anlatımda yeterli olunup olunamayacağı analiz çalışmalarıyla anlaşılabilir.

Bu çalışma Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi temel seviye hazırlık sınıfı öğrencilerinin yazılı anlatım becerilerinin farklı bir yönden değerlendirilmesidir. İlk önce belirlenen bir sınıfta serbest temada yazılı anlatım (kompozisyon) ödevi verildi. 14 kişilik bir sınıftan 9 öğrencinin kompozisyonu örneklem olarak seçildi ve bu 9 kompozisyonda sıklık çalışması yapıldı. 9 öğrencinin 8’ini kız öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin kompozisyonlarının temaları şöyle oluştu:

Tablo 1

	Kompozisyon Teması	Öğrencinin Cinsiyeti
1	Korku ve Anne	Kız
2	Gençlik ve Eğitim	Kız
3	Kırgız Dili	Kız
4	Köy Hayatı	Erkek
5	Hayal	Kız
6	Yurt Hayatı	Kız
7	Anne	Kız
8	Anne	Kız
9	Sağlık	Kız

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkiye Türkçesi, aricanosman@yahoo.com

Serbest temanın seçilmesinin amacı öğrencilerin kullandığı kelimelerin tek bir temaya bağlı olmasını önlemektir. Bu sayede hangi kelimelerin ne sıklıkla belli bir konuya bağlı olmaksızın tercih edildiğini görmek. Elbette bunun tersi de yapılabilir. Belli bir konuda öğrencilerin hangi kelimeleri ne sıklıkla kullandığını görmek de başka bir araştırmanın konusu olabilir.

Tablo 1'e baktığımızda 9 temadan 3'ü "anne"dir ve anne temasının üçünü de kız öğrenciler seçmiştir. Buna sebep olarak kızların annelerine yakınlığı gösterilebilir. Bundan başka muhayyilede oluşan çağrışımların dile yansımaları da denilebilir. Elbette insanoğlu düşünmediği, tasarlamadığı, zihninde vurgulamadığı hiçbir şeyi dışa vuramaz. Dille gün yüzüne çıkan buzdaki düşüncelerin bir dışa vurumdur denebilir. Yine "Gençlik ve Eğitim", "Köy Hayatı", "Sağlık" gibi temalar da gündelik hayatın kelime olarak iz düşümleridir.

Bu makalede toplam 2450 kelime üzerinde çalışma yapılmıştır (Kelime sayımı ve ayrıştırması yapılırken <http://nlp.ceng.fatih.edu.tr/~metinanaliz/> adresinden yararlanılmıştır). Bir başka deyişle bu sayı öğrencilerin kullandığı toplam kelime sayısıdır. 587 farklı kelime kullanılmıştır. Bir kelimenin kullanım sıklığı yaklaşık 4.17'dir. Yani öğrenciler bir kelimeyi 4.17 sıklık oranıyla tekrarlamışlardır. Kelime sıklığının azlığı yazanın kelime hazinesinin zenginliği anlamına gelir. Türkçe öğrenme düzeyi temel seviye olan öğrenciler için bu sıklık derecesi çok fazla değildir.

Kelime dünyası çalışmalarına bir göz attığımızda "Şiirlerde kullanılan kelime sayısının toplamı 6538, farklı kelime sayısı 1881'dir. Toplam kelime sayısını oluşturan farklı kelimelerin ortalama yoğunluğu 3.47 civarındadır" (Saldere, 2003:35). Yine başka bir çalışmada "Şiirlerde kullanılan kelime sayısının toplamı 2975, farklı kelime sayısı ise 956'dır. Toplam kelime sayısını oluşturan farklı kelimelerin ortalama yoğunluğu 3.11 civarındadır"(Arıcan, 2007:13).

Kullanılan 587 kelimenin 494'ünü isim cinsinden kelimeler oluşturmaktadır. Bunların içinde zamirler, sıfatlar, edatlar, bağlaçlar ve ünlemler bulunmaktadır. Tablo 2'de bu kelime türleri ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 2

	KELİME TÜRLERİNİN TEKRARSIZ İSİM VE FİİL CİNSİNDEN SAYI VE ORANLARI	TOPLAM	YÜZDE (%)
1.	İsim Cinsinden Farklı Kelimelerin Toplamı	494	84.15
2.	Farklı Fiillerin Toplamı	93	15.85
Toplam Farklı Kelime Sayısı		587	100

İsim cinsinden olan kelimelerin fiillere oranla sıklık dereceleri daha fazladır. Bunda seçilen kompozisyon temalarının da etkisi vardır. Daha çok duygusal temaların (anne 3, yurt hayatı 1, köy hayatı1, hayal1) seçilmesi duygu ve düşünceleri açığa çıkarmada ve yorumlamada adların tercih edildiği söylenebilir. Kaldı ki bir fiil cümle içinde bir fiil birden çok isim cinsinden kelime bulunur. Bu da diğer bir sebeptir denilebilir.

İsim cinsinden sıklığıyla dikkat çeken kelime türlerinden biri de zamirlerdir. Şahıs zamirleri "Varlıkları şahıslar halinde karşılayan, böylece varlıkları şahıslar halinde temsil eden, varlıkların şahıslar halinde ifadesi için kullanılan" kelimelerdir (Ergin, 1997:265). Aşağıdaki tabloda da öğrencilerin kullandığı şahıs zamirleri sıklıkları ve yüzdeleriyle verilmiştir.

Tablo 3

	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SIKLIK DERECELERİ	(%)
1	ben	77	48.73
2	sen	6	3.79
3	o	33	20.88
4	biz	34	21.51
5	siz	--	--
6	onlar	8	5.06
TOPLAM (158)			100

En çok tekrar edilen kelimelerden olan “ben” in tercih edilmesi bir tesadüf değildir. Çünkü insan öğrendiği, tanıdığı ve yeni karşılaştığı her şeyi yorumlar. Yorumlarken kendi bakış açısından yola çıkarak o işi yapar. Yani “ben” merkezlidir. Elbette dil öğretiminde de bu böyledir. Öğrenci yazılı anlatım yaparken örneğin köyünü anlatmak isterse kendi köyünden yani “benim köyüm”den söz edecektir. Yine bir dil konusunda yazılı anlatım yaparken “benim dilim” diye anlatacaktır. Başka bir deyişle ifade etmenin ve anlatmanın merkezi “ben” olacaktır.

Tablo 4: En Çok Tekrarlanan Kelimeler ve Dereceleri

	KELİMELER	SIKLIK DERECELERİ
1	ben	77
2	ol-	67
3	bir	58
4	ve	52
5	çok	46
6	de-	42
7	anne	42
8	o	41
9	bu	39
10	biz	34
11	insan	34
12	şey	32
13	her	31
14	için	30
15	yap-	26
16	dil	24
17	iyi	24
18	ama	24
19	hayat	22
20	zaman	22
21	var	21
22	gel-	20
23	kendi	19
24	anla-	18
25	konuş-	17

Tablo 2’de en çok tekrarlanan 25 kelime ve bunların sıklıkları verilmiştir. Sıralama sıklık derecesi yüksekten alçağa doğru yapılmıştır. Sıklık derecesi 17’ye kadar olan ilk 25 kelime verilmiştir. Ayrıca bu tabloda kelime türleri ayrımı yapılmamış genel bir istatistik verilmiştir.

Sıklığıyla dikkat çeken kelimelerden birisi “ol-” fiilidir. Bu fiil 67 sıklık derecesiyle sıralamada ikinci sırada yer almaktadır. “Ol-” fiili, gramatik olarak tek başına kullanılmayan temel bir yardımcı fiildir. Ayrıca bu kelime temel bir yardımcı fiil olarak fiilleştirmenin ana unsurudur. Bu sebepten dolayı sıklık yüzdesi yüksektir denebilir.

“Bir” sıklık derecesi 58 ile tablomuzda üçüncü sırada yer alır. “Bir” stilistik bir özellik değil Türk dilinin bir özelliğidir. Belirsizlik durumlarının ifadesinde çokça başvurulan bir kullanımdır.

“Çok” kelimesi 46 kullanılmış ve sıklık derecesiyle tabloda beşinci sıradadır. Daha çok zarf ve sıfat göreviyle kullanılmıştır. Bu kelime sıfatlardan önce kullanıldığında derecelendirme görevi yapmıştır. Zaten duyguların ifadesinde derecelendirmenin çok önemi vardır. Dil öğretiminde, yazılı anlatım çalışmalarında “çok” önemli bir görev yapar. Bazen abartma fonksiyonunda bazen dereceyi artırma fonksiyonundaki kullanımıyla tercih edildiği görülür. Zarf olarak kullanımlarında da çoğu zaman fiilin önüne gelerek fiili etkiler ve fiile anlamında değişiklik yaptırır. Genellikle bu değişiklik, temelde derecelendirme özelde abartma fonksiyonu üstlenir. Yabancı dil öğrenim durumu temel seviye olan öğrencinin anlatmak istediğini bazen abartma bazen küçültme anlamında kullanması ve bunu da “çok”la yapması bu kelimenin önemini artırmaktadır.

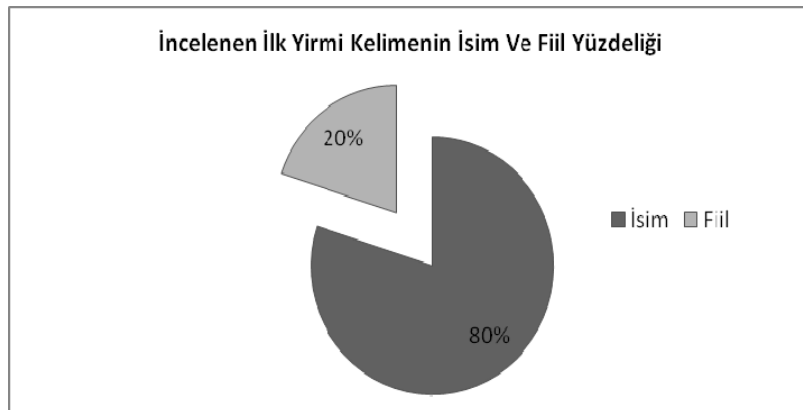
Tablo 5: En Çok Tekrarlanan Fiiller ve Sıklık Dereceleri

	EN ÇOK TEKRARLANAN FİİLLER	SIKLIK DERECELERİ
1	ol-	67
2	de-	42
3	yap-	26
4	gel-	20
5	anlama-	18
6	konuş-	17
7	bil-	16
8	git-	16
9	sev-	16
10	iste-	13
11	çalış-	13
12	geç-	13
13	et-	12
14	gör-	11
15	öğren-	10

Tablo 4'te en çok kullanılan fiillerden 15'i kullanım sıklığı sırasıyla verilmiştir. En çok tekrarlanan fiillere baktığımızda temel seviyede, daha çok gündelik hayatı ve konuşmayı aktif hale getirmek için kullanılacak fiillerin tercih edildiği görülmektedir. “Çalış-”, “anla-”, “yap-”, “de-”, “bil-”, “öğren-” gibi fiiller bunun bir göstergesidir. Aynı zamanda bu fiiller gündelik dilde ve ders vakitleri içerisinde öğrencinin en çok duyduğu, muhatap olduğu ya da sorumlu olduğu dil bildirişimleridir denebilir.

Tablo 6: İncelenen İlk 20 Kelimenin İsim ve Fiil Oranı

	KELİMELER	SIKLIK DERECELERİ
1	ben	77
2	ol-	67
3	bir	58
4	ve	52
5	çok	46
6	de-	42
7	anne	42
8	o	41
9	bu	39
10	biz	34

Grafik 1

Sıklık dereceleri ve bakımından en çok kullanılan on kelimedenden ikisi (ol-, de) fiildir. Diğer sekizi ise isim soylu sözcüklere aittir. Bu da bize anlatılmak istenen duygu, düşüncelerin daha çok açıklama yoluyla ortaya konulduğunu göstermektedir. Bu açıklama bazen derecelendirme “çok”ta olduğu gibi, bazen duygusal bağlılığın zirvesini oluşturan “anne” gibi, bazen de Ergin’in de dediği gibi varlıkların şahıslar halinde ifadesi için kullanılmıştır.

“De-” fiili duygu ve düşünceleri ifade etmede, açıklamada önemli kelimedir. Kişi beden dilini saymazsak bir şeyi anlatmak isterse, o şeyi diyerek, söyleyerek ifade eder ya da tanımlar. Bu fiil bu bakımdan önem taşımaktadır.

İsim Cinsinden Kelimeler

Bu çalışmadaki isim cinsinden kelimelerin bazıları, kendi içindeki özelliklerine göre çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bu grupların özelliğini içinde taşıyan kelimeler ve onların kullanım sıklıkları tespit edilmiştir. Aslında bu ayırım ve gruplandırma sübjektiflik de taşımaktadır. Bu sebepten dolayı grupların ve gruptaki isimlerin sayısı azaltılabilir ya da yükseltilebilir bir özelliğe sahiptir. İsim cinsinden kelimeler şu guruplara ayrıldı:

Tablo 7

	İSİM CİNSİNDEN KELİMELELER	SIKLIK DERECELERİ
1	Soyut Adlar	202
2	Aile, Dostluk, Kişi, Akraba vb Adları	147
3	Sayı Adları	96
4	Gündelik Hayatla İlgili Adlar	90
5	Özlem İçeren Kelimeler	88
6	Zaman Kavramıyla İlgili Adlar	88

Soyut Adlar: (202)

“Şey” (32), “iyi” (24), “hayat” (22), “zaman” (22), “güzel” (16), “sağlık” (6), “sevgi” (6), “hasta” (5), “hava” (4), “imkân” (4), “inanç” (3), “kutsal” (3), “dost” (3), “zengin” (3), “hastalık” (3), “emek” (3), “umut” (2), “korku” (2), “mutlu” (2), “kötü” (2), “kıymet” (2), “terbiye” (2), “can” (2), “yüce” (2), “hoş” (2), “uygun” (2), “şifa” (1), “vakit” (1), “yürek” (1), “çare” (1), “ün-lü” (1), “sevinç” (1), “şans” (1), “tesir” (1), “yabancı” (1), “temizlik” (1), “ömür” (1), “yaşam” (1), “sır” (1), “fayda” (1), “fakir” (1), “emin” (1), “dert” (1), “duygu” (1), “akıl” (1), “hayal” (1), “rüya” (1), “problem” (1), “his” (1), “hüzün” (1).

Bir dildeki soyut kelimelerin zenginliği aynı zamanda o dilin zenginliği demektir. Öğrenilen dilin zenginliğinden faydalanabilmek o sözcükleri kullanmakla mümkündür. Dil öğrenenlerin soyut kelimeleri kullanması da dilin zenginliğinden istifade edildiğini ve dili öğrenmede önemli mesafelerin alındığını da göstermektedir. Sıklık derecesiyle de guruplar içinde ilk sırada bulunması bunun delili sayılabilir.

Aile, Dostluk, Kişi, Akraba vb Adları: (147)

“Anne” (42), “insan” (34), “baba” (11), “çocuk” (9), “genç” (8), “aile” (8), “küçük” (5), “kimse” (4), “bebek” (4), “yavru” (3), “akraba” (3), “dost” (3), “herkes” (3), “ağabey” (2), “oğul” (2), “dede” (2), “erkek” (2), “ecdad” (1), “babaanne” (1), “adam” (1), “kardeş” (1), “misafir” (1), “insanoğlu” (1), “komşu” (1), “kişi” (1), “abla” (1), “ana” (1).

Bir dilin temel söz varlığını oluşturan adların kompozisyonlarda kullanılması, temel seviyedeki öğrencilerin söz varlığının bu alandaki başarısını göstermektedir. Dolaylı olarak bu “dil öğretim sisteminin” ve “öğreticinin” başarısı da sayılabilir.

Sayı Adları: (96)

“Bir” (47), “bin” (8), “iki” (5), “yüz” (5), “beş” (3), “dokuz” (3), “üç” (2), “dört” (2), “altı” (2), “on” (2), “otuz” (2), “yedi” (1), “sekiz” (1), “on bir” (1), “on üç” (1), “yirmi bir” (1), “yirmi

üç” (1), “yirmi beş” (1), “otuz beş” (1), “seksen” (1), “doksan” (1), “bin dokuz yüz seksen” (1), “bin dokuz yüz doksan sekiz” (1), “iki bin bir” (1), “iki bin yedi” (1), “iki bin on bir” (1).

Sayı adları bir dilin söz varlığını oluşturan temel öğelerdendir. Sıklık derecesiyle de önemli bir yerde bulunan bu gurup yine öğrencinin başarısını göstermektedir denebilir.

Gündelik Hayatla İlgili (üniversite, yurt, eğitim, bilim, başarı..) Adlar: (90)

“Okul” (10), “gün” (9), “yurt” (8), “yıl” (8), “futbol” (7), “arkadaş” (6), “araba” (6), “şehir” (5), “Kırgızca” (4), “doktor” (4), “ay” (3), “kitap” (3), “ödev” (3), “üniversite” (3), “çay” (3), “ülke” (3), “cevap” (2), “kelime” (2), “kütüphane” (2), “örnek” (2), “fıkra” (2), “sözcük” (1), “fakülte” (1), “telefon” (1).

Gündelik hayatla ilgili olan kelimelerin kullanımı elbette bir kompozisyonda en sık rastlanabilecek kelimelerdendir. İnsanoğlunun aklından geçmeyen hangi şey yoktur ki kelime olarak yazılı veya sözlü kendini göstermesin. Bu guruptaki kelimeler de bunun bir göstergesi sayılabilir.

Özlem İçeren Kelimeler: (88)

“Anne” (42), “köy” (15), “ev” (12), “okul” (10), “hava” (2), “bahçe” (2), “tarla” (1), “komşu” (1), “abla” (1), “kucak” (1), “oyun” (1).

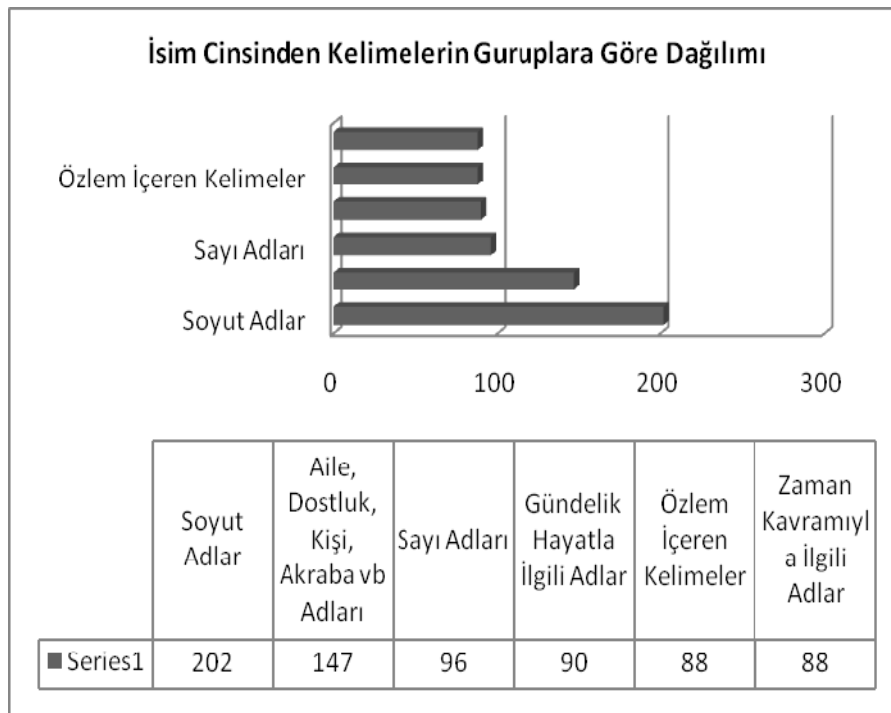
Teması “anne, köy hayatı” gibi özlem içeren hele bir de kompozisyon yazarların ailelerinden ayrı ve kız oldukları düşünülürse bu guruptaki kelimelerin çok olması normal karşılanabilir. Bu tür kelimeler yani ayrılıklar, özlemler hayatın bir parçasıdır. Anlatımda bunların kullanılması aynı zamanda hayatın anlatıma katılması da denilebilir.

Zaman Kavramıyla İlgili Adlar: (88)

“Zaman” (22), “hayat” (22), “gün” (9), “yıl” (8), “şimdi” (7), “ilk” (7), “ay” (3), “yazın” (2), “yüzyıl” (2), “temmuz” (1), “eylül” (1), “bayram” (1), “mevsim” (1), “sabah” (1), “saat” (1), “son” (1).

Zaman kavramlarıyla ilgili adlar bir dilin önemli kelimelerindedir. Anlatılmak istenen şeylere zaman kavramının katılması bu guruptaki kelimelerin artmasındaki sebep olarak gösterilebilir.

Grafik 2

Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı İle Söz Konusu Öğrencilerin Kullandığı Kelimeler ve Sıklıklarının Karşılaştırılması

Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğüne bakıldığında (Göz, 2003:213,214) ilk on sözcüğün “bir”, “ve”, “ol-”, “bu”, “için”, “o”, “ben”, “de-”, “çok”, “yap-” olduğu görülür. Çalışmada temel alınan öğrencilerin kullandığı ilk on kelime kullanım sıklığı sırasıyla “ben”, “ol-”, “bir”, “ve”, “çok”, “de-”, “anne”, “o”, “bu”, “biz”dir. İlk on kelimedeki bu ortaklığın yüksek bir yüzdeye (%80) sahip olması hem dil öğretiminin yazılı anlatım alanındaki başarısını hem öğrencilerin Türkçenin en çok kullanılan kelimeleri öğrenmedeki başarısını hem de öğreticinin başarısını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Tablo 8: Öğrencilerin Kullandığı İlk On Kelime ve Kullanım Sıklıkları

	KELİMELER	SIKLIK DERECELERİ
1	ben	77
2	ol-	67
3	bir	58
4	ve	52
5	çok	46
6	de-	42
7	anne	42
8	o	41
9	bu	39
10	biz	34

Tablo 9: Yazılı Türkçede En Çok Kullanılan Kelimeler, Sıklıkları ve Sıralamaları

	KELİMELER	SIKLIK DERECELERİ	SIRALAMALARI
1	Bir	29286	1.
2	ve	22856	2.
3	ol-	20844	3.
4	bu	15140	4.
5	o	6421	6.
6	ben	5829	7.
7	de-	5419	8.
8	çok	5405	9.
9	biz	2621	38.
10	anne	1037	48.

Sonuç

Öğrencilerin yazılı anlatımda en çok tercih ettiği konular, kelimeler ve sıklık dereceleri tespit edilmiştir. Bu kelimelerin isim ve fiil cinsinden türleri ve isimlerin bir grup olacak şekilde sınıflandırılması yapılmıştır. Bu şekilde aynı zamanda Türkçenin temel söz varlığının ne derece kullanılabilirliğini istatistiksel olarak görme fırsatı ve sonuçların değerlendirilebilme olanağı sağlanmıştır.

Düşünceden yazıyla gün yüzüne çıkan kelimelerin iç dünyayla ve gündelik yaşamla ne kadar iç içe olduğu somut sonuçlarla ortaya çıkmıştır.

Temel seviyedeki öğrencilerin kelime bilgilerinin durumunu görme açısından da net sonuçlar elde edilmiştir. Daha önce yapılan sıklık çalışmalarıyla sayısal karşılaştırmalar yapılmış ve bir sonuca gidilmeye çalışılmıştır.

Çalışma sonunda yazılı Türkçenin kelime sıklığıyla söz konusu öğrencilerin en sık kullandığı on kelime ve sıklıkları karşılaştırılmıştır. % 80 oranında ortaklık tespit edilmiştir ve bu kelimeler tablo olarak sayısal değerleriyle ortaya konmuştur.

Kaynaklar

ARICAN, Osman (2007), *Süyünbay Eraliyev'in Seçme Şiirlerinde Kelime Dünyası*, Bişkek, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Yayınları.

GÖZ, İlyas (2003), *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay.

<http://nlp.ceng.fatih.edu.tr/~metinanaliz/>

KARADÜZ, Ednan (2004), "Sözcük Sıklığı Çalışmalarının Önemi", Ankara, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, I. Cilt.

ÖZBAY, Hüseyin (1994), *Çolpan'ın Şiirleri*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

SALDERE, Gülsüm (2003), *Abdurrahim Karakoç'un Sevda Şiirlerinde Kelime Dünyası*, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

TEODOR GERTSEN'İN LİNO GRAVÜRLERİNDE MANAS DESTANI

Doç. Dr. Mehmet BAŞBUĞ*

Özet

Teodor Gertsen'in Linogravürlerinde Manas Destanı olarak isimlendirdiğimiz bu araştırmamızda bugüne kadar Destanları resimleyen ya da görsel sanat eserleriyle yorumlayan sanatçıların hayatları, biyografileri pek anlatılmamaktadır. Bu konuda yapılmış kitapların çoğunda bile bu sanatçı hakkında açıklayıcı bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca desetanlar veya resimli el yazması kitapların tıpkı basımlarında bile çoğu kez sanatçılar veya resimlerin tezinatların analizi yapılmamaktadır. Bu çalışmadaki amacımız Manas Destan'ını resimleyen sanatçının ve resimlerinin konu ve teknik özelliklerini vererek bundan sonraki araştırmacılara da bu konunun önemini vurgulamaktır. Kitap resimlemede kullanılan yöntem ve teknikler özel uğraş ve bilgi gerektirir. Müze ve kütüphanelerde bulunan orjinal el yazması kitapları değerli kılan içindeki orjinal tasvirler, hatlar ve tezinatlardır. Bu sebeple el yazması kitapları yorumlarken mutlaka tasvirlerle de geniş yer verip anlatmak kitapları daha da sağlıklı tanıttacaktır.

Teodor Gertsen'in Manas serisi linogravür tekniği ile hazırlandı, önce linogravürün ne olduğu anlatıldı, sanatçı bu eserini hazırlarken hangi yöntemle çalıştı, bunu anlatmaya çalıştık. Destanlar ve destan kahramanları ancak onları eserlerinde anlatmaya, yorumlamaya çalışan sanatçıların sayesinde ebedileşir, aksi halde unutulurlar. Bugün Manas ile ilgili yazılmış kitapların büyük bir kısmında bu sanatçının araştırmaları neşredilmiştir. Ancak sanatçının adı zikredilmemiştir. Dileğimiz bundan sonraki araştırmalarda sanatçıların resimleri ile birlikte isimlerinin de yayımlanmasıdır.

Anahtar kelimeler: Manas, Linogravür, Teodor Gertsen.

Giriş

Dünya edebiyatının ve tarihinin önemli bir çok eseri devrin sanatçıları tarafından tasvir edilerek resimlendirilmiştir. Yazarlar önem verdikleri eserlerini devrin hükümdarlarına sunarlardı. Hükümdarlar da kendilerine sunulan eserleri saraydaki danışmanlarına incelettirerek kabul ederlerdi. Bundan sonra da sarayın nakkaşhanesine gönderip eseri devrin ünlü nakkaşlarına resmettirirlerdi. Böylece eser hem yazı hem de resimle birlikte ciltlendirilerek sarayın kütüphanesinde muhafaza edilirdi. Bütün eski ve yeni zamanların hükümdarları döneminde bu gelenek hep devam etmiştir. Kitap sanatı öncesinde de sanatçılar kendilerine sipariş edilen destan ve tarihi olayları taşlar üzerine, pişmiş toprağa, veyahutta siva üzerine farklı bitki köklerinden elde ettikleri boya ile boyayarak meydan getirdikleri sayısızca eser, bugün müzelerde koleksiyonlarda ya da tabii yerlerinde muhafaza edilmektedir.

Sümerlerdeki taş kabartmalarda tasvir edilen **Gilgamiş Destanındaki** olaylar, hadiseler, ölümsüzlük peşinde koşan Gılgamişin başından geçenler sanatkar tarafından halisane bir şekilde tasvir edilmiştir.

Mısır piramitlerindeki duvar üzerine yapılan boya resimler, Mısır ve Fravun hayatları, savaşları, Mısır'ın kültürel ve sosyal yaşantısına ait tasvirler ile inançlar, ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir. Piramitlerdeki bu tasvirler Mısır medeniyetine ait destanları da ihtiva etmektedir.

Homeros'un **İlyada Destanı** da dönmemini en ince ayrıntısına kadar anlatmış ve sanatçılar tarafından resimlendirilmiştir hatta o kadar ayrıntıya gidilmiştir ki 1870 yılında Alman Arkeolog ve İş adamı Schlimann tarafından destanda geçen yerlerin tasvirlerinden yararlanarak Çanak-kale'deki Truva kazısı yapılmış ve zengin Truva hazinesi yurt dışına kaçırılmıştır.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi.

Anadolu'daki Hititler döneminde de kil tablet ve taş üzerine yontulmuş önemli olaylar mevcuttur. Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan bazı eserlerde bunu bariz bir şekilde görmek mümkündür.

10. yüzyılda Sultan Gazneli Mahmud'a sunulan **Firdevsi'nin Şehnamesi** önemli tarihi olayları Destansı bir üslupla anlatan bu eser, daha sonra Nakkaşlar tarafından tasvir edilmiştir.

Göktürk Kitabeleri olarak bilinen Bilge Kağan ve Költigin ile Bilge Tonyokuk'un kitabelerinde anlatılan üslup da bir destan mahiyetindedir ve taş üzerine yontulara günümüze kadar gelebilmişlerdir.

16. yüzyıl Osmanlı Dönemi ünlü Nakkaşlarından Osman'ın '**Der Sefer i Zagatvar**' ile '**Surname i Humayun**' Matrakçı Nasuh'un '**Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn**' adlı Kanuni'nin Bağdat seferini anlatan resimli el yazması kitaplar adeta bir belge mahiyetindedirler. Yine 16. yüzyılda yazılan ve Hazreti Muhammed'in doğumundan vefatına kadar hayatını anlatan Lütü Abdullah'ın yazdığı ve saray nakkaşlarının tasvir ettiği '**Kitab-ı Siyer-i Nebi**' Minyatürlü el yazması kitap 11. yüzyılın önemli eserlerinden olan ve Selçuklular Döneminin bir aşk destanı anlatan '**Varka ve Gülşah**' isimli minyatürlü el yazması kitabın da önemli olduğunu vurgulamak gerekir.

14. yüzyılın önemli eserlerinde olan İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcaytu ve Gazan Han Döneminde tarihçi Reşiddudin tarafından yazılan '**Cami-u Tevarih**' adlı eserde de **Alper Tunga Destanı**, Alper Tunga ile Zaloğlu Rüstem arasında yapılan İranlılarla Turanlılar arasındaki savaş resimlerle tasvir edilmiştir. Bu Dönemin başka bir eseri olan '**Züptet-u Tevarih**' adlı eserde de Dünya ve peygamberler tarihi Yedi Uyuyanlar hadisesi minyatürlü tasvirlerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Burada zikrettiğimiz örnekleri çoğaltmak mümkündür tarihin hemen hemen her döneminde yazılan ve kıymet görülen eserlerin sanatçılar tarafından tasvir edildiğini biliyoruz. Manas Destanı da zaman zaman ilüstratif anlamda resimlendirilmiştir. Ancak bir ve ya iki resimle kitap süslemesi anlamından öteye geçememiştir. Ressam, grafiker ve dizayn ustası olan Teodor Gertsan tarafından resimlendirilerek bugün sanat ve edebiyat dünyasında önemle takip edilen Manas Destanı hakkında bir özet vermeye çalışalım.

Manas Destanı

Kırgız Türkler'inin milli destanı olarak bilinen ve yaklaşık 500 000 mısra olarak anlatılan bu destan dünyanın en uzun destanı olarak bilinir. Büyüklüğü itibarı ile Firdevsi'nin Şehnamesinden iki defa, Homeros'un İlyada'sından on altı defa büyüktür.(Yeni Türk Ansiklopedisi,1981;2163) İlk defa olarak 1849 yılında Franel isimli bir Rus memurun görevlendirildiği Kırgız-Kazak Bölgesinden dönüşünde kendi hükümetine verdiği raporda bu destanın kahramanlarından bahsetmektedir. Özellikle Manas ve oğlu Semetey'in isminden bahsetmektedir. Ancak bu bir rapor mahiyetindedir. İlk olarak yazılı basında yer alan yazı 1856 yılında bir Kazak prensi olan Çokan Velihanov Kırgızlar arasında yaptığı bir seyahatte Destanı keşfetmiş ve bu destanın mahiyetini '**Congarya Etütü**' isimli bir makale ile 1861 yılında İzvestiya Dergisinde yayınlamıştır. Velihanov bu makalesinde Manas Destan'ın Kırgızların bütün Mitolojisini masallarını her türlü geleneklerini bir destanda toplayarak adeta bu destana Kırgız Ansiklopedisi demiştir (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1981; 2164).

Daha sonra dünyaca birçok bilim adamı ve araştırmacı destanı parçalar halinde neşretmeye çalışmışlardır. Türkoloji çalışmalarının öncülerinden **Wilhelm Radloff**, Macar Türkiyatçı **Von Alması**, **Zeki Velidi Togan**, **Abdülkadir İnan** yaptıkları araştırmalarda destan hakkında bilgiler vermektedirler.

Destanı anlatan kişilere Manasçı denir. Küçük yaşlarda bu işin eğitimini alan Manasçılar destanı ezbere okuyabilmektedirler, bir nevi hıfz ediyorlar.

Destanın en geniş revayeti 1912-1930 yılları arasında yani 18 yılda yazıya geçirilen Sagımbay Orazbakoğlu (1867-1930) tarafında anlatılmıştır. Türkiye türkçesine ilk defa olarak Abdülkadir İnan tarafından 1972 yılında destanın bir bölümü yayımlanmıştır.

Destanın Özeti:

Kırgız Hükümdarı Orazlı'nın ölümünden sonra bunu fırsat bilen Kalmukhanı Alöoke Kırgız İlini istila etmeye, halkı esir etmeye başlar. Noygut Bey'i Akbalta, Orazlı Bey'i Cakıp Bey'e gelerek Alöoke'ye gelerek isyan etmeyi teklif eder, ancak Alöoke ordusu bu isyanı bastırır. Kırgızlar bu defa Altay Dağları eteklerine sürülürler, burada ziraatla uğraşırlar ve toparlanmaya çalışırlar. Cakıp Bey'in 60 yaşına kadar çocuğu olmaz, gördüğü bir rüya üzerine toy verir ve Manas adı verilen bir çocuğu olur. Ancak Çinli kahinler kendi hükümdarına Manas adlı çocuğun Çin için telike olduğunu bildirirler. Bunun üzerine Çin Hükümdarı Manası ister. Kırgızlar üzerine ordular gönderir ancak başarılı olamazlar. Daha sonra Cakıp Bey Kırgız, Kazak, Moğol ve Kalmukları bir Kurultayda toplayarak Çin'e karşı bir sefer yapmak üzere ittifak kurar. Bu kurultayda Manas Han seçilir. Han seçildikten sonra Issık Gölde kalesi bulunan Alp Koşay'ı ziyaret ederek tavsiyesini aldıktan sonra kendisine karşı direnenlere üstün zaferler kazanır. Manası'ın kudret ve şöhratinden habersiz olan başka bir Türk Boyu'nun hükümdarı olan Şoorok Han Kırgız ilini eline geçirmek için ikiyüzdoksan bin kişilik bir ordu ile Manasın üstüne yürür. Manas üstün gayretle galip gelir. Şoorok'un haremî Manas'ın eline geçer ve barış yaparlar. Kızı da Manasla evlenir. Kırk gün kırk gece toy yapılır. Manas daha sonra Çinlileri Sartları İranlıları ve daha bir çok kavimleri yenerek başarılarını arttırır. '**Ak zırha ok geçmediği için ölümsüzdür.**' Atına (**Kula Tulpa**) at yetişemez. Bir çok düşman olan kavimler onun başarıları karşısında yenilirler ve ona katılırlar. En sadık arkadaşı ve yoldaşı karısı Kenikey'i dinlemeyip hata yapıp ve ölür. Bir üstün insan olarak yeniden dirilir, oğlu Semetey doğar. Manas'ın ikinci ölümünden sonra oğlu Semetey ve torunu Seytek'in maceraları devam eder.

Kırgızistan sanatçılarının büyük bir kısmı Manas Destanını eserlerinde anlattıkları tasvir ettikleri biliniyor. Ressamlar heykeltraşlar grafikerler tezgah ve tekstilciler hep Manas destanının özünü eserlerinde anlatmaya çalışmışlardır. Ancak bugüne kadar Manas Destanını tam anlamıyla anlatmak ve Kırgız Mitolojisini ve geleneklerini Destanın özüne uygun olarak tasvir etmek düşüncesiyle yola çıkan sanatçıların eserlerini incelediğimizde en geniş kapsamlı eser üreten sanatçı Teodor Gertsen'dir.

Teodor Teodorviç Gertsen:

1935 yılında Talas eyaletinin Bakay-Atinskova'ya bağlı Ak-Döbo Köyünde dünyaya geldi babası ve annesi Alman kökenli olup 1920'li yıllarda Ukrayna'nın Donbassa bölgesinde Talas'a göç etmişlerdir. Burada ailece bir kolhozda çalışıyorlardı. Yedi yıllık ilk okulu 1951 yılında bitirdi. Önce Kızılkıya şehrinde eğitim almaya karar verdi, ancak sanat eğitimiyle ilgili olarak 1953 yılında Başkent Frunze olan bugünkü Bişkek'e gelerek 1954-59 yılları arasında Devlet Sanat mektebi olan **Cuykof**'ta sanat eğitim aldı. 1959-1960 yılları arasında ressam olarak '**Krasnaya Zarya**' Kızıl Şafak isimli Kolhozda çalışanların gündelik yaşantısından kesitleri konu alan çalışmalar yaptı. İlk kişisel sergisini burada açarak aynı zamanda burada ilk Müzenin açılışında öncülük etti. 1960 -1966 yılları arasında Moskova Sanat eğitimi yüksek okuluna devam ederek ressamlık ve Monumentalistlik (Anıtsal Resim) diplomasını aldı. 1966 yılında Kırgızistan'da görevlendirilerek Bişkek ve civarındaki köy ve ilçelerde duvar resimleri freskler mozaik panolar yaptı. Sanat okulunun 3. sınıfından itibaren pastel, grafik, linografik, desen, yağlıboya ve benzeri sanat teknikleriyle çeşitli illüstrasyonlar yaptı. Kitaplar resimledi. Çok sayıda hikaye ve roman resmetti (Popovoy, 2000;8) 1964 yılından itibaren de kişisel sergiler açmaya başladı. 1970 yılında SSCB Ressamlar Birliğine üye kabul edildi. Çeşitli madalyalar ve ödüller aldı. Bunların en önemlilerinden biri 1982 de Kırgızistan'daki sanatsal faaliyetlerinde elde ettiği başarılar dolayısıyla Kırgızistan SSR ile 1993 yılında da Kırgızistan Cumhuriyeti tarafından devlet sanatçısı ünvanı verilmiştir (Ümetalieva, 1978;97)

Manas'ın 1000. yılı dolayısıyla TİKA tarafından basılan Manas adlı eserinin yayın kurulunda da görev aldı.(Manas,1995;4)

Teodor Gertsen Manas Destanını konu alan çalışmalarına nasıl başladığı hususunu açıklarken Onun çocukluğunun geçtiği yerleri tanımak gerekiyor. Gertsen Talas'da doğdu Talas Vadisi, Tiyanşan Dağlarının eteklerinde bulunuyor. O çocukluğundan beri bu yörede Manas'ın efsaneleri

yaşadı. Yaşlılar ve Manasçılardan Manas Efsanelerini dinledi. Manas Onun ruhunun bir parçası oldu. Böylece tarihi olayları incelemeye başladı. Etnografik temaları araştırdı. Tarihi olayları, giysileri araştırıp etütler yaptı. Bu etütleri Linogravür, suluboya, karakalem ve yağlıboya tekniklerine mozaik tekniğine uyarlamasının yollarını araştırdı. 1972-1980 yılları arasında Manas Destanında geçen olayları anlaşılır bir tarzda adeta bir film şeridi gibi çizerek Linolyum denilen muşamba baskı tekniği ile aynı zamanda linogravür da denilen teknik ile uygulamaya başladı. İki yüzün üzerinde uygulama yaptı. Bunların yanında karakalem, pastel ve yağlıboyadan oluşan çok sayıda eser de meydana getirdi.

Linolyum Baskı Tekniği

Muşamba da denilen bir baskı tekniğidir. Çizimler muşambaya aktarılır, oyma bıçakları ile siyah ve beyaz yerleri belirtilerek boya alınması istenmeyen yerler oyulur, diğer yerler bırakılır. Bu muşamba kalıp üzerine merdane ile matbaa mürekkebi sürülür, üzerine karton konularak presten geçirilir. Böylece baskı gerçekleşmiş olur. Linolyum baskı aynı zamanda yüksek baskı grubu içinde yer alır. Bu baskı tekniği miladi 3. yüzyılda Çinliler daha sonra Japonlar uygulamışlardır. Avrupa’da ilk matbaanın mucidi olan Gutenberg 1440 yılında harfleri yan yana dizerek kitap basımını gerçekleştirmiştir. Türkiye’de ise 1830 yılında İbrahim Müteferrika “Tarih-i Hind-i Garbi” isimli kitabın içindeki resimleriyle birlikte basımını gerçekleştirerek Linogravür tekniğinin baskı aşamasını gerçekleştirerek Linogravür tekniğinin baskı aşamasını gerçekleştiren öncüler olmuşlardır.

Linolyum ya da Linogravür tekniği böylelikle açıkladıktan sonra Teodor Gertsen’in Manas Destanını konu alan resimlerinden örnekler vermeye çalışalım Gertsen Linogravür tekniği ile meydana getirdiği bu çalışmalar Sagımbay Orozbekov’un rivayetine dayanarak hazırlanmıştır.

Resim 1. Cakıp’ın Düş Görmesi:

Cakıp’ın en büyük derdi bir oğlunun olmayışı idi. Bu derdini etrafına şöyle anlatıyordu. “Her cinsten hayvan sahibi oldum. Bu mal mülkümde beş paralık haram yok fakat elimden tutacak, ölümünden sonra “Vay babacığım” diye ağlayarak yüzünü parçalayacak bir evladım yok. Ne talihsiz, bahtı kötü adam imişim.” Diye göz yaş dökerek etrafına söylendi (İnan,1992;6). Bu resim Cakıp’ın hakim olduğu toprağı ve kervan katarlarının yürüyüşünü tasvir etmektedir.

Resim 2 . Cakıp’ın Düş Görmesi:

Cakıp üzüntülü bir şekilde çocuk hasretinin hüznü içinde yattı. Uyandığında bir rüya gördüğünü Cıyırdı Hatununa anlattı. O sırada ikinci hatunu olan Bakdevlet Hatunda bir rüya gördüğünü anlattı o zamanın töresi gereğince rüyayı yorumlaması için toy ziyafet vermek adettendi. Bunun üzerine ziyafetler verdirip düşü yorumladılar. Cıyırdı Hatunun bir erkek evladı olacağını Bakdevlet Hatunun da ikiz erkek evlat olacağını kendisine müjdelediler. Bu resim bu olayı anlatıyor.

Resim 3. Manasın Doğumu:

Cıyırdı Hatun dokuz ay sonra bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bakdevlet Hatun ise ikiz iki erkek çocuk anası oldu. Cakıp Bey’in sevincine diyecek yoktu. “Beşik bağı berk olsun. Kundak bağı kut olsun” diye dua etti. Buradaki resim Manas’ın doğumu ve kadınlar tarafından yıkanması ve kundağa sarılmasını tasvir etmektedir.

Resim 4. Manas İçin Şölen Verilmesi:

Manas’ın doğumu üzerine Cakıp Bey büyük bir şölen verdi ve çocuklara ad vermeye karar verdi. Akli Derin derya halk içinde saygılı bir ihtiyar olan Akbalta bu çocuğun adının Manas olduğunu ancak biz bilelim dediler. Çünkü Çinli kahinler Manas isimli bir çocuğun doğacağını ve Çin’in felaketi olacağını duyurmuşlardı.

“Cakıp Bey şölen verdi
Aladağca et oldu
Aydink-gölce et suyu oldu”

Bu mısralarda belirttiği gibi sanatçı Kırgız milli giyisileri içinde tasvir ettiği erkeklerin et kâdınların kırmızı dolu kaplar getirdiği tasvir edilmiştir.

Resim 5 Kalmukların Aşağılanması:

Manasın yendiği Kalmuklardan Tagılık Bahadır Esen Han'ın karargahına bitkin bir halde ulaşabildi ve başına gelen felaketi Hanına anlattı. "Manas çok korkunç bir düşman imiş Alplerimizi yün gibi attı savurdu savaş meydanını toz dumana çevirdi kattı" dedi. Sanatçı bu eserinde bu sahneyi anlatmaya çalışmıştır.

Resim 6. Manas'ın Han Seçilmesi:

Cakıp Bey Altay Dağlarından göçüp konan Kırgız, Kazak, Moğol ve Kalmuklardan müteşekkül bütün komşu halkları bir ziyafete çağırdı. Soylu Kamberboz adlı at sürüsünden 9 adedini kestirip birkaç yere kazanlar astırdı. Bunu Manas ve kırk yiğidi istiyordu. Amaç aynı soydan gelen bu halkları Çinlilere kaşı bir ittifakta toplamaktı. Bu kurultayda aksakallı Bay Alp uzun bi nutuk atarak toplantının sebebini anlatmaya çalıştı. Sonunda Manas'ın Han olmasını her kez arzular dedi. Bu resimde Manas'ın giyisileri ve elindeki asa Hanlığın sembolü olarak tasvir edilmiştir.

Resim 7.Kırgızların Altaydan Aladağ'a Göçü:

Kalmuk Hanı Alöoke'nin zulmünden kaçıp Altay Dağlarına sığınan Kırgızlar Manas'ın Han seçilmesinde ve Kalmukların da Manasa katılmasından sonra Altaylardan Aladağ'a göçe karar verirler. Bu resimde Kırgızlar göç için deve yükünü hazırlamaya çalışıyorlar.

Resim 8. Alöoke'nin Baş Eğmesi:

Manas Kalmuk Hanı Alöoke'nin karargahına yaklaştı. Bunu gören Alöoke Manas'ın heybetinden öyle korktu ki savaş meydanında yenemeyeceğini anladı. Hile ile yeneceğini düşündü. Manası vahşi hayvanların yaşadığı hayvanat bahçesine götürdü. Önce Mamutu saldı Manas onu derhal öldürdü arkasından vahşi kaplan canavarlar ejderhalar bölümüne götürdü Manas hepsini etkisiz hale getirdi. Bu resim destandaki bu olayı anlatıyor.

Resim 9. Manas'ın Kırk Yiğit ile Ava Çıkışı.

8 yaşından itibaren Manas'ın yanında daima kırk kişi vardı. Onlarla savaşta, barışta ve avda hep beraber olurdu. Bu resim av sahnesini tasvir etmektedir.

Resim 10. Manas'ın Şooruk Han'ı Yenmesi:

Şooruk Han Kırgızlarla kardeş kavimden idi. Ancak bütün küçük boyları kendisine bağlamak için Kırgızları da yeni kendisine bağlamak istiyordu. Upşir ve Akbaltaya tabii oymakların yedi bin kadar at sürüsünü eline geçirmişti. Şooruk'un yaptığı bu yağmadan Manas'ın haberi yoktu. Çünkü ava gitmişti. Akbalta bir yolunu bulup haber verir. Manas Şooruk'un üzerine gider ve uzun savaşlar sonunda Şooruk yenilir. Ancak Manas onu aynı kavimden olması nedeni ile affeder. Bu zaferin sonunda Şooruk kızı Akılay ile Manas evlenirler. Manas düğün ve toy ziyafeti verir. Bu resimde sanatçı kırk arkadaşı ile avdan uçarcasına Şooruk ordusu üzerine yürüyüşünü tasvir etmiştir.(Yusupof,1995;115)

Resim 11. Manas'ın Talasa Gelişi:

Vaktiyle zorla Talas'tan Altay Dağlarına sürülen Kırgızların, kendi yurtlarına dönüşünü tasvir etmektedir.

Resim 12. Manas'ın Kanıkey ile Evlenmesi:

Cakıp Bey oğlu Manas'a layık kız bulmak ve evlendirmek için araştırmalar yaptı. Sonunda Buhara Hanı Temir (KaraHan'ın) kızı Kanıkeyi ister. Uzun uğraşlardan sonra Kanıkey ile evlenir. Bu gravür bu olayı tasvir ediyor.

Resim 13. Kırgız Han'ı Kökötöy'ün Vasiyeti:

Taşkent civarında oturan Kırgızların büyüğü Kökötöy hastalanmıştı. Bu hastalığında Tıpkı Bilge Kağan'ın halkına söylediği gibi bir vasiyet yanındakilere okudu. Vasiyeti bitince öldü. Va-

siyeti üzerine aş verildi. Bu aş öncesinde Manas davet edilmedi fakat Çinlilerin kokusundan Manas da davet edilerek kendi güvenlerini sağladılar. Sanatçı bu çalışmalarda Kököktöy'ün vasiyeti ve aş hazırlayan ihtiyar heyeti ve Manas'ın aş gidişi tasvir edilmektedir.

Resim 14. Anma Töreni Meclisi

Resim 15. Halka Daveti

Resim 16. Manas'ın Kököktöy'ün Anma Törenine Gelişi

Resim 17. Kököktöy'ün Anma Töreni Aşı

Resim 18. Manas

Resim 19. Altı Hanın Fesat Çıkartması

Değerlendirme ve Sonuç:

Teodor Gertsen'in Linogravür tekniği ile yaptığı ve 200'ün üzerinde resimden meydana gelen Manas Destan'ında birkaç resim sunmak Destan resimleri hakkında bir fikir verdiğimizizi ümit ediyoruz. Gertsen sadece Manas Destan'ını resimlemedi. Kırgız Edebiyatında önemli yer tutan Cengiz Aymatov'un "**Camilya**" Togtogul'un "**Kırgız Halk Hikayeleri**", Egor İsaeva'nın "**Dal Pamiyeti**", Taras Şevcenkov'nun "**Kobzar**", K. Karın baeva'nın "**Pamyat Sertsya**", A. Tolstoy'un "**Hojdenie Po Mukam**" adlı eserini de linogravür tekniği ile başarıyla resimledi. Kırgız Resim Sanatında önemli yer tutan kitap resimleme çalışmaları yayın evleri tarafından da desteklenmektedir. Manas'ın 1000. yılı dolayısıyla 1995 yılında TİKA tarafından basılan ve Teodor Gertsen'in de Linogravür tekniği ile yaptığı resimlerinin bir kısmının yer aldığı Manas kitabı buna bir örnek olduğunu zannediyoruz. Umarız ki gerek Manas gerekse diğer Türk Destanları da sanatçılar tarafından resimlendirilerek bilim dünyasına sunulacaktır. Çünkü resimlendirilen destanlar aynı zamanda eğitime de bir katkı sağlayacağını öğrencilerin belleğinde unutulmayacak bir yer edinecektir. Çünkü geçmişte yaşanmış olaylar ve hadiselerden ders alınarak, ilham alınarak gelecek hazırlanır. **Göktürk Kitabeleri, Dedekorkurt Destanı** gibi Manas Destanı da üzerinden 1000 yıl geçmesine rağmen bugün bile Kırgız Halkının birlik beraberliğini sağlayan en önemli bir kaynaktır.

Kaynaklar

BANARLI, N.S. (1998), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Yayını, İstanbul.

İNAN, A. (1992), *Manas Destanı*, MEB Yayını, Ankara.

POPVOV, O. (2000), Teodor Gertsen, *İnstitut Germanskikh Vostocnoevopeyskih İssledonoviy Getirgen Germanya*, Moskva.

RADLOFF, W. (1995), *Manas Destanı*, Türksoy Yayını, 1995, Ankara.

UMETALİEVA, C. (1978), *İzdatelstva, İzobrazitelnoe İzkustuva Kirgizi*, Kırgıztan, Fruze.

YUSUPOF, K. (1995), *Manas Destanı*, Çev: TÜRKMEN F. - İNGET A. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Manas, TİKA Yayını, 1995, Ankara.

Yeni Türk Ansiklopedisi, Ötüken Neşriyat, 1981, İstanbul.

Resim 1-2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

KIRGIZ SÖZLÜ EDEBİYATINDA “AKIYNEK” TÜRÜ İLE TÜRK SÖZLÜ EDEBİYATINDAKİ MANİLER ÜZERİNE

Ars. Gör. Mehmet ÇERİBAŞ*

Özet

Şifahi Türk edebiyatı, Türklerin farklı coğrafyalarda farklı tarihî süreçlerden geçmeleri sebebiyle birtakım değişikliklere uğrasa da temel öğeleri bakımından özelliklerini korumuş, türlerdeki şekli ve muhtevî değişiklikler daima sathi kalmıştır. Şifahi Türk edebiyatının en eski türlerinden olan ve hâlâ yaratılan mani türü ile bu türün Kırgızlardaki karşılığı “akiynek” de bu değişimden payını en az alan ve müşterek Türk edebiyatını en iyi şekilde takip etmemizi sağlayan iki tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırgızlardaki “akiynek” türü bir atışma kültürü içinde cereyan ederken, Türk edebiyatındaki maniler hem atışma hem de başka şekillerde kendini göstermeye devam etmektedir. İki tür arasında konu ve işlev bakımından görülen küçük farklılaşmalara karşın iki türün hâlâ şekil, muhteva ve işlevleri bakımından birtakım ortak hususiyetler taşıdığı da görülmektedir. Bu çalışmada, Kırgız sözlü edebiyatındaki “akiynek” ile Türk edebiyatındaki “mani türü (özellikle atışma temelli maniler)” yapı, muhteva ve işlevleri açısından ele alınacak, türler arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilerek, Türk edebiyatının ortak noktaları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgız Sözlü Edebiyatı, Türk Sözlü Edebiyatı, Akıynek, Mani Türü, Türler Arası Ortaklıklar.

1. Kavram Olarak Akıynek

Kırgız şifahi edebiyatının en ilginç, yaygın ve hâlâ yaşayan türlerinden biri de akıynektir. Akıynek, Kırgızlar arasında kız, gelin ya da kadınlar tarafından icra edilmekte olup Türk sözlü edebiyatındaki mani türüne, bu türünün içinde de en çok atışmalı manilere yaklaştığı görülmektedir.

Akıynek, Kırgız Türkçesinde “akıy” sözüne dayanmakta olup bu söz, “kızların bahse girmesi”, fiil şekli olan akıylaşmak ise “çekişmek, sövüşmek, birbirini terzil etmeye çalışmak” (Yudahin, 1998: 14) anlamlarına gelmektedir. Kavram, Kırgız Tiliniñ Tüşündürmө Sözdüğünde, “Kızdardın birin-biri kordop ırdap aytışuusu: *Kızların birbirini tahkir etmek amacıyla şiir şeklinde atışması* (Abduldayev, İsayev, 1969: 38).” şeklinde tarif edilmiştir. Adabiyat Terimderdin Tüşündürmө Sözdüğü’nde ise kavramın adı “akıy aytışuu” şeklinde verilerek, “Sekelekterdin, kız-kelinderdin, ayaldardın biri-biri menen cekeme ceke ce ekige bölünüp alıp, caattaşıp aytışuusu: *Genç kızların, kız-gelinlerin, kadınların birbiri ile teke tek ya da ikiye bölünerek düşmanca atışması* (Şeriyeve, Muratov, 1994: 14)” ilk verilen tanıma göre daha kapsamlı bir tanım yapılarak, bu türün icra edenlerin kızlarla birlikte gelin ya da diğer kadınların da olabileceği dile getirilmiştir. Kırgız Etnografya Sözdüğü’nde ise tür için madde başı olarak “akiynek ve akıy” şekilleri verilerek tür şöyle tarif edilmiştir: “Kırgız oozeki poeziyasında aytış canrının bir türü. Kordoo, şakaba çegüü, mıskıl münözündögü kızdardın aytışı. Akıynek aytışkan kızdar tuugan-uruguna, ayıl-konuşuna karata eki caat bolup bölünüp, manday-teskey turup, biri ekinçisinin kemçiligini almak-salmak çukup, şakaba aytışkan: *Kırgız şifahi şiirindeki atışma türlerinden biri. Tahkir etme, mizah, istihza karakterinde genç kızların atışması. Akıynek atışan kızlar ait olduğu boya, köyüne-komşusuna göre ikiye bölünüp, karşı karşıya durup, biri diğerinin zayıf noktasını ortaya çıkarıp, şakayla atıştır* (Karatayev, Eraliyev, 2005: 30). Kırgız Adabiyatı Ensiklopediyası’nda da Kırgız Etnografya Sözdüğü’nde yapılan tarifin aynısı yer almaktadır (Asanov, Akmataliyev, 2004: 47). Folklor-Körkөm Sөz Önөрü adlı kitapta ise akıynek, aytış (atışma)

* Dumlupınar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, ceribas@hotmail.com

türlerinden biri olarak gösterilerek, “kız-kelinder, ayaldar köbünçö çaştar birin-biri kemsintüü, miskildoo araketin közdöyt. Maselen, “Baydın Kızı menen Cardın Kızı” degen akiynek aytışında mindayça berilet: *kız-gelinlerin, kadınların çoğunlukla gençlerin birbirinin kötülüğünü, alay yoluyla anlatması. Örneğin Zengin Kızı ike Fakir Kızı denilen akiynek atışmasında böylece verilir.* (Kalçakayev, Şeripbayev, 2006: 28)” şeklinde izah edilmiştir. Manas Ensiklopediyası’nda ise akiynek (akıy) “eldik oozeki çıgarmaçılıқта aytış canrının bir türü, akıylaşıp birin-biri r türündö kordoo, şakaba çeküü, miskildoo, tamaşaloo münözündö aytılp, söz tapkıçtıktı, çeçendikti üyrönüü, sınaşuu maksatındağı çaş baldar kızdardın aytışı: anonim halk şiirinin bir türü, çekişip, birbirini şiir şeklinde tahkir görme, alay, tehzil etme ve şaka karakterinde söyleyip, söz bulmayı, güzel söz öğrenmeyi, birbirini sınama amacıyla genç kızların atışması” olarak ele alınmış ve diğer tarifler gibi türün genç kızlar tarafından icra edildiği ve belli amaçlar için yapıldığı dile getirilmiştir. Kırgız-Sovet Ensiklopediyası’nda verilen tariflerle Manas Ensiklopediyası’nda yapılan tarif aynı şekilde olup Kırgız-Sovet Ensiklopediyası’nda devrin özelliğine göre kavrama ideolojik yaklaşımış ve türün Kırgızların boyculuk-feodal döneminden kaldığı söylenmiştir (Tabaldiyev, Cigitov, 1976: 142).

Akiynek, kızlar ya da kadınların üçerli-beşerli olarak iki gruba ayrılması ile başlar. Akiynek sırasında kesinlikle küfür bulunmaz ama karşdakini utandırmak, karşdakine hakaret etmek serbesttir. Fakat bu hakaretler masum bir hava içinde söylenir. Taraflar bir oyun havası içinde yarıştıkları için bu hakaretlerden alınmazlar ya da gocunmazlar. Hakaretler tarafları daha da öfkelenirerek çekişmenin zevkli hale gelmesini sağlar. Derlemeler sırasında Kırgızlar arasında özellikle Sovyet rejiminin hâkim olduğu yıllarda zengin kız-fakir kız akiyneklere söylendiği, bu konunun dışındaki akiyneklere pek dile getirilmediğinin tespit edildiğini de belirtmek gerekir (KK₂).

Akiynekler genellikle belli söz kalıpları ile başlar. Taraflardan biri:

“Kazanga piyaz taştadım Akiynekti baştadım.”	Kazana soğan bıraktım, Akiyneğe başladım. derse, diğer taraf da:
“Celkemde çaçık, Akiyam açık.”	Yelkemde kıllar, Akiyam açık. şeklinde cevap verir (KK ₁).

Bazen her iki grup birlikte:

Kana alga! Şaşpaylı. Akiynekti baştaylı. Ebi menen aytalı, Abiyirdi çaçpaylı	Hadi hadi acele etmeyelim. Akiyneğe başlayalım. Uygunca söyleyelim, İnsanı utandırmayalım. der ve akiynek başlar (KK ₂)
---	--

2. Akiynek ve Mani Türünün Yapısal Özellikleri Bakımından Benzerlikleri

Akiynekler dörtlükler şeklinde söylenebileceği gibi Kırgız sözlü edebiyatının diğer türlerinde olduğu gibi mısraların art arda sıralanmasından da (bentler) meydana gelebilirler. Bentlerden oluşan akiynekler çok az olup bunlar da genellikle dörtlükler şeklinde söylenen akiyneklere başka mısraların eklenmesiyle elde edilmiştir. Bu durum Türk anonim şiirindeki artık manilere benzemektedir. Fakat bentler şeklinde olsa da bu tür en az iki kişi arasında icra edildiği için çok uzun mısralardan oluşmaz. Amaç burada karşdakine de söz hakkı tanıyıp ona uygun cevap vermektir. Türk anonim şiirinde ve âşık edebiyatında da bu durum böyledir. Atışmalı türler yapısı ve muhtevası gereği hiçbir zaman uzun tutulmaz. Böyle olsa da Türk anonim şiirinde manilerin 7’den 14 dizeye kadar olan şekillerine rastlanır.

Dörtlük Şeklinde Akiynekler:

Eteğimbi, cenimbi?	<i>Eteğim mi, yenim mi?</i>
Uşul kız menin teñimbi?	<i>Şu kız benim dengim mi?</i>
Oy cardı kız, cardı kız,	<i>Oy alımlı, alımlı kız,</i>
Çakşılup ukkun kebindi.	<i>İyice duy sözümü.</i> (Cusupov, 1999: 171)

Dörtlükler Şeklinde Maniler:

Bahçelerde üzerlik, Bahçe bar için ağlar,
Mevlam vermiş güzellik. Ayva nar için ağlar.
Hocası bir muska vermiş, Karlı dağ güneş için,
Nazlı yâre nazarlık. (Elçin, 1990: 46) Gönül yâr için ağlar. (Elçin, 1990: 45)

Bentler Şeklindeki Akıynekler:

Cardı emgegi cegender, *Tatlı emeği yiyenler,*
Cabişıp algan keneler. *Çarpışıp alan keneler.*
Cardıga baktı kelgende, *Güzele şans geldiğinde,*
Sasık baylar sendeler. *Kokmuş zenginler sendeler.*
Kötörülbö bultuk kız, *Kaldırılma dolgun yüzlü kız,*
Atasının töründö, *Babasının yerinden.*
Köp olturgan tultuk kız. *Çok oturan dolgun yüzlü kız.* (Cusupov, 1999: 172).
Kötörülbö bultuk kız, *Kaldırılma dolgun yüzlü kız,*
Atasının töründö. *Babasının töründe.¹*
Köp oturgan tultuk kız. *Çok oturan dolgun yüzlü kız.* (Cusupov, 1999: 173).

Bentler Şeklinde Maniler:

Baharın vahtı geçti, Dağıdır,
Bir güzel bahtı geçti. Yeller duman dağıtır.
Dünya bir penceredir, Çıktım dağlar başına,
Her gelen bahtı geçti. Sordum bu ne dağıdır.
Nice şah nice sultan, Felek bana ses verdi,
Tahtı bıraktı geçti. (Elçin, 1990: 44) Dedi sevda dağıdır.
Çirkinler otağ kurmuş,
Gelir güzel dağıtır.
İllerle güler oynar,
Bana çene dağıdır. (Dizdaroglu, 1969: 58)

Kırgız sözlü edebiyatındaki diğer türlerde olduğu gibi bu türde de mısra başı kafiyelere rastlanır. Mısra başı kafiyeler tek sestem oluşabileceği gibi birden fazla sestem de oluşabilir. Ünlü+ünsüz şeklinde olanlar, ünsüz+ünlü şeklinde olanlara göre daha az olup, bu durum Türkçenin yapısından ve heceleme sisteminden kaynaklanmaktadır. Mısra başı kafiyeye Türkiye Türkçelerinin manilerinde de rastlanmakta; fakat Türkiye'deki manilerde mısra başı kafiyelerin Kırgızlarda olduğu gibi ünlü+ünsüz veya ünsüz+ünlü sistemi çok gelişmiş değildir. Aşağıdaki ikinci manide sistemin bozuk olduğunu görülmektedir.

Dağdan indim düze ben,

Diken oldum güze ben.

Dar yerine geniş olsun,

Daha gelmem size ben.

Uzun çibık kolgo alıp,

Uy aydagan sen atañ.

Kıska çibık kolgo alıp,

Kız candagan sen atañ.

Torko eleçek men enem,

Topçu buçuk sen eneñ.

(Kaya, 2000: 203)

Uzun çubuk ele alıp,

Sığır güden senin baban.

Kısa çubuk ele alıp,

Kıza yaltaklanan senin baban. (Taştemirov ve Zakirov, 1980: 62)

İpek sarık benim anam,

Düğme burun senin anan.

¹ Tör: Kırgızlarda yaşlı ve saygıya mucip kişilerin oturduğu yüksekçe yer.

Kaz eleçek men enem, *Kaz sarık benim anam,*
Kaykı buçuk sen eneç. *Bükük burun senin anan..* (Taştemirov ve Zakirov, 1980: 63)

Akıynekler, Anonim Türk Edebiyatındaki maniler gibi genellikle 7'li hece ölçüsü ile söylenir. Bu durum, kesin kural olmayıp bazı akıyneklerde mısraların 7'den artık olduğu görülebilir. 7 heceli akıyneklerde duraklar Türkiye manilerinde olduğu gibi 4+3, 8 heceli mısralarda ise duraksız olabileceği gibi, 5+3 şeklindedir. 8 ve daha fazla heceli manilere Türk edebiyatında da rastlanmaktadır. Ramazan, Seymen ve bazı düğün manileri 8 hecelidir ve bu tip maniler duraksız olabileceği gibi duraklar 5+3, 4+4, 3+2+2 ve duraksız da olabilir.

Kü+lük+tü min+gen/ baş+ka+lar, (5+3) *Külüğe binen başkalar,*
 Köp çap+sa kü+lük/ tak+şa+lar. (5+3) *Çok vursa külük alışır.*
 Kür+mö+gö bat+pay/ o+tu+rat, (5+3) *Kürke batmadan oturur,*
 Sen ok+šo+gon/ kaş+ka+lar. (4+3) *Senin benzediğin terbiyesizler.* (Taştemirov, Zakirov, 1980: 65)
 Kız na+mı+sın/ ke+ti+rip, (4+3) *Kız namusunu kurtarıp,*
 Kıy+la+ga dañ+kın/ ug+ul+du (5+3) *Herkese ünün duyuldu.*
 A+yıl+da+gı/ zöö+kür+lör, (4+3) *Köydeki avareler,*
 A+la+mın dep/ çuu kıl+dı. (4+3) *Alayım diye yola çıktı.* (Taştemirov, Zakirov, 1980: 65)
 Al+lı ge+lin/ al o+lay+dın, (4+4)
 Sel+vi+le+re/ dal o+lay+dın. (4+4)
 Ya ben se+ni/ gör+me+yey+dim, (4+4)
 Ya sen ba+na/ gül o+lay+dın. (4+4) (Kaya, 2004: 54)
 Mer+ci+me+ğim/ sü+zül+sün, (4+3)
 Yı+lan+lar taş+ta/ e+zil+sin. (5+3)
 Sey+men o+la+cak/ yi+ğit+ler, (5+3)
 Bi+zim bay+ra+ğa/ ya+zıl+sın. (5+3) (Kaya, 2004: 54)
 Ye+di ok+ka pey+nir al+dım, (4+4)
 O ye+di ben ba+ka kal+dım. (duraksız)
 Sof+ra+yı ku+rut+tun bek+çi, (duraksız)
 Ben se+ni Al+lah+a sal+dım. (3+2+2) (Kaya, 2004: 54)

Akıyneklerin uyak düzeni anonim Türk şiirindeki manilerde olduğu gibi aaxa şeklinde olabileceği gibi xaxa, abab şeklinde de olabilir. Fakat ikinci ve üçüncü tip uyak düzeni çok nadirdir. Karadeniz yöresiyle İstanbul Semai Kahvelerinde söylenen ve adına karşılama veya karşı-beri denilen manilerde de xaxa veya abab tipi uyaklara tesadüf edilmektedir.

Bay maktansa tabılat,-a *Zengin övünse uygun bulunur,*
 Çok maktansa çabılat.-a *Fakir övünse vurulur.*
 Oşonduktan cardılar,-x *Bu yüzden biçareler,*
 Bir baleeğe kabılat.-a *Bir belaya kapılır.* (Taştemirov ve Zakirov, 1980: 62)

Tabancanı atıver,-a
 Atıver de tutuver.-a
 Bugün efkâr ziyade,-x
 Bir sigara tütüver.-a (Akalm, 1972: 81)
 Senin atañ surasam,-x *Senin babanı sorsam,*
 Carga oynogon ulaktay,-a *Yarda oynayan oğlak gibi.*
 Catıp alat tartayıp,-x *Yatıp alır uzanıp,*
 Cabuulaagan tartaktay.-a *Çul seren uzun kişi gibi.* (Taştemirov ve Zakirov, 1980: 62)

Yaylanın çimeninde,-x

Otlar çifte geyikler.-a

Bu bizim işimize,-x

Ne diyecek büyükler.-a

(Akalın, 1972: 80; Kaya, 2004: 46)

Menin atam surasañ,-a

Benim babamı sorarsan,

Cılaacınduu kuş salat.-b

Çanla birlikte kuş salar.

Senin atan surasam,-a

Senin babamı sorsam,

Cılañayak tuz çabat.-b

Yalın ayak tuz çırpar. (Taştemiroy ve Zakirov, 1980: 63)

Pencerenin önüne,-a

Kol olsun da dayansın.-b

Bu sevdanın sonuna,-a

Can olsun da dayansın.-b

(Akalın, 1972: 80; Kaya, 2004: 46)

Akıyneklerde maniler olduğu gibi yarım, tam, zengin ve tunç uyak çeşitlerini görebiliriz. Fakat Kırgız akıynekleri Türk manilerine göre uyaklar açısından daha düzensiz olup Türk anonim şiirinde görülen benzer seslerden kafiye oluşturma sisteminin akıyneklerde daha çok yapıldığına; benzerlik kurulan seslerin de Türk manilerinde olduğundan birbirine daha uzak sesler olduğuna şahit olmaktayız.

Yarım Uyaklı Akıynekler:

Takıyandı ırgıtıp,-x

Takkeni fırlatıp,

Başına cooluk salıp al.-a

Başına yağlık salıp al.

Taştap ketken erindi,-x

Bırakıp giden erkeğini,

Ertelep barıp taap al-a

Sabahleyin bulup al. (Taştemiroy ve Zakirov, 1980: 65)

Yarım Uyaklı Maniler:

Saçım uzun kalkmıyor,-a

Yar yüzüme bakmıyor.-a

Yar üstüme evlenmiş,-x

Hiç Allah'tan korkmuyor.-a (Kaya, 2004: 47)

Tam Uyaklı Akıynekler:

Adırdagı dolono,-x

Tepedeki meyve,

Cerge tiyem dep turat.-a

Yere değem diye duruyor.

Tilakunova Mirgül,-x

Tilakunova Mirgül,

Erge tiyem dep turat.-a

Evlenem diye duruyor. (KK₁)

Tam Uyaklı Maniler:

Yemenimi yel aldı,-a

Kunduramı sel aldı.-a

Bu nasıl emmioğlu,-x

Beni koydu el aldı.-a

(Akalın, 1972: 79)

Zengin Uyaklı Akıynekler:

Alatoonun arki çağında,-x

Aladağın öbür tarafında,

Aşa mışık oturat.-a

Ala kedi oturuyor.

Cügürüp barıp karasam,-x

Yürüyüp varıp baksam,

Tamara kıysık oturat.-a

Tamara eğri oturuyor. (KK₂)

Zengin uyaklı mani:

Yumurtanın sarısı,-a

Yere düştü yarısı.-a

Kocası güzel ama,-x

Para etmez karısı.-a

(Akalin, 1972: 238)

3. Akıyneklerin ve Manilerin Muhteva Özellikleri:

Akıynek ve mani türünün muhtevî özelliklerini ele alırken maniler içinde konu bakımından akıynek türüne en yakın sayılabilecek “atışmalı manilere” bakmanın daha yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Türk edebiyatında atışmalı manilere literatürde karşılıklı mani adı verilmekle beraber, hazırlanış ve uygulanışına göre Anadolu'nun muhtelif yörelerinde âşık manisi, atışma, atmaca, deyiş, deyişme mani, düzmece mani, karşılıklı çatışma, mani atma, manileşme, söyleşme, taşlama, türkü atma, Aydın'da bahtıbar, Kars'ta akışta gibi (Kaya, 2004: 72) adları verilmektedir. Bu maniler içinde icracıları bakımından akıynek türüne en çok benzeyenler olarak da gelin-kaynana, kız-oğlan manileri gösterilebilir. Bu manilerde amaç rakibi çeşitli sözlerle pes ettirmek olup taraflar genellikle birbirlerinin eksiklerinden, zayıf noktalarından, karakter özelliklerinden bahsediler. Bu maniler muhtevî özellikleri şöyle sıralanabilir.

Karşılıklı manilerden kız-oğlan manilerinde en çok tarafların zayıf noktaları ele alınır, kızın çirkinliği, akılsızlığı, evde kalmışlığı, erkeğin tembelliği, mesleği, mesleğinin kötülükleri işlenir. Karadeniz yöresinde söylenen karşılıklı manilerde ise daha çok kızın evde kaldığı, koktuğu, koca için yandıdığı genellikle şaka yoluyla ve tarize dayalı olarak dile getirilir.

Mani türünün içinde gerek ortak paylaşım alanından, gerek günlük çekişmelerden, gerekse aynı duyguları taşımamanın getirdiği birtakım hasetliklerden dolayı en çok hakaret barındıran, rekabete dayanan ve akıynek türüne yaklaşan maniler olarak gelin-kaynana manileri görülmektedir. Bu manilerde gelin genellikle; kaynananın gereksizliğinden (dumansız pencere/kaynana kocası, sahlık afiyet sıhhat/kaynanayı kaldır at), kendine bakmadığından (çarşıda et kaynana/ başında bit kaynana), dişlerinin dökülmüşlüğünden (Kazanda hedik kaynana/dişleri gedik kaynana), hemen ölmesi gerektiğinden (Kazandaki iç bakla/Mevlam yarımı sakla/Azrail gelir isen/ Önce kaynanamı yokla), kadir bilmezliğinden (Hindimin içi gülgez/ Bu eve düşen gülmez/ Kör olacak kaynanam/ Gelin kadrini bilmez) bahsettiği gibi ona tehditkar sözler de (Kaynanayı netmeli/ Tandıra başlık etmeli/ Yandım aman dedikçe/ Kaynar kazana atmalı- Kaynanamın hırkası/İğne tutmaz yakası/ Akıllı dur kaynana/ Yersin gelin sopası- Çayıda ot yolarım/ Parmağıma dolarım/ Çok söyleme kaynana/ Saçlarını yolarım gibi) söyler ve böylece kaynananın müdahalesine karşı çıkılır. Bu türde taraflar bazen kargışlarla da birbirlerine dair duyularını dile getirir. Bu kargışlarda gelin kaynanası için dilini akrep soksun (kaynanamın gelini/ Gelin verir yemini/ Dırır etme kaynana/ akrep soksun dilini), derdinden geber (Çocuğumu bana ver/ Altıma da minder ser/ Oğlun beni çok sever/ Ana sen de derdinden geber), çatlayasın kaynana (Oğlun benden yana/ Sanma el kaldırır bana/ Vursa da yalandan yalandan/ Çatlayasın sen kaynana), dilin karnına kaç, başına taş düşe (Sabun koydum leğene/Bak başıma gelene/ Ben kadar taş düşe/ Kaynana senin tepene) gibi dileklerde bulunur.

Gelin-kaynana manilerinde benzetme sanatı da sıkça kullanılarak gelin tarafından kaynananın fizikî ve ruhi yönleri çeşitli varlıklara benzetilerek verilir. Kaynana gelin tarafından file (Kurba gibi kolları/ Doldurmuş takıları/ Kaynanam koca karı/ Fil gibi kulakları), tavuğa (Sen tavuk olmadın mı/ Kümese girmedin mi/ Kör olası kaynana/ Sen gelin olmadın mı), ite (Kaynananın kuru tazı/ Ürür bazı bazı/ Ürüdüğünü arama/ Isırır bazı bazı), domuza (Akarsular buz gibi/Kaynanam domuz gibi/ Kaynanam ölürse/ Ben yaşarım kız gibi), kara kediye (Kaynanam kara kedi/ Dolapta yağı yedi/ Yediğini aramam/ Beni oğluna dedi) v.b. hayvanlarla ortak yönler kurularak tasvir edilir.

Gelin-kaynana manilerinde kaynana da gelinin çirkinliğinden (Başı saçaklı gelin/ ipekten kuşaklı gelin/ Dün geldin adam oldun/ Leylek bacaklı gelin), beceriksizliğinden (Hanım canım dedikçe/ Kabarır maya gibi/ Bir kahve pişir de/ Oynamaz kay gibi), kirliliğinden (Ben yaylada kışlarım/ Türlü türlü nakış işlerim/ Pis gelini görünce/ Dayanamam dişlerim), tembelliğinden (Oğlumu elimden aldın/ Tilki gibi kandırdın/ Akşama kadar yatıyon/ Ananın evinde ne yapardın),

vurdumduymazlığından (Dağlarda kar kalmadı/ Yürekte yer kalmadı/ Geline diye diye/ Dilimde fer kalmadı), cimrilüğünden (Ben seni pekmez sandım/ Yüreğimi yakmaz sandım/ Yediğim tuz ekmeği/ Başıma kakmaz sandım), tutumsuzluğundan (Gelin gece kuşudur/ Münafıklar başıdır/ Çarşıda ne var ise/ Kocasına taşıtır), edepsizliğinden (Dolaba bardak konur mu/ Gelin gaybet olur mu/ Kaynanalar gelince/ Gelinler konuşur mu) yakını, istediği gibi bir gelin alamadığı için üzüntüsünü belirtir. Gelin-kaynana manilerinde kaynananın da geline yönelik tehditleri söz konusudur. Gelin, kaynanayı dövmek, saçını başını yolmak, dişlerini dökmek şeklinde tehdit ederken kaynana fizikî yönden zayıflığını bildiği için en çok boşatacağım, sokağa atacağım (Oğluma çatacağım/ Seni boşatacağım/ Beline tekme vurup/ Sokağa atacağım), evden kovarım (Sakız gibi her yerim/ Sen hizmetçi ben hanım/ Evden kovarım seni/ Eğer isterse canım) diyerek tehditte bulunur. Gelinin yaptığı gibi kaynana da gelinlerini belli varlıklara benzeterek onu tahkir eder. Kaynana gelini çeşitli varlıklara benzetmekle birlikte çürük patlıcan (Rafa fincan koydum/İçine mercan koydum/Gelinimin adımı/ Çürük patlıcan koydum), maymun (Sokakta geziyorsun/ Oğlumu üzüyorsun/ Sende ne güzellik var/ maymuna benziyorsun), şeytan (Gelin camdan görünür/ Sırma saçı örülür/ Ellere güzel ama/ Bana şeytan görünür), köpek (Kar yağıyor ipek gibi/ Dökülür kepek gibi/ Bizim gelin zırlıyor/ Kapıdaki köpek gibi) v.b. varlıklara benzetir. Gelin-kaynana manilerinde kaynana da geline yönelik kargışlarda bulunabilir. Bu kargışlarda Allah canının tez alsın (Çarşıdan aldım pırasa/ Kıydım koydum terasa/ Allah canını alsın/ Gelin sen çok yaşama), başına taşlar düşe (Şu dağın ardı meşe/Gün bata gölge düşe/ Oğlumu benden ettin/ Başına taşlar düşe), dilin karnına kaça (Yaşa gelin yaşa/ Kına yakmış başa/ Arkamdan konuşuyorsun/ Dilin karnına kaça) gibi istekler dile gelir.

Akıyneklerde, gelin-kaynana manilerinde olduğu gibi iki tarafın dar bölge içindeki çekişmelerinden daha çok genel konular işlenmekte; çekişmeler toplumsal statüdeki farklılıklardan kaynaklanacağı gibi, kişisel birtakım hususiyetlerden de doğabilmektedir. Akıyneklerde Kırgızlar yaşam biçiminde daha çok aşiret ve boyculuk sistemi güçlü olduğu için tarafların babası, anası, kendisi, soyu sopu ile ilgili özellikleri; fakirliği, zenginliği gibi toplum içinde yerlerini belirleyen birtakım üstün ve zayıf tarafları vurgulanır.

Akıyneklerde taraflar daha çok, kişinin soyunun bağlı olduğu anne ve babadan bahseder, anne ve babanın zayıf ve üstün yönlerini ortaya koyarak rakibini alt etmeye çalışır. Bu yüzden bu tip akıynekler genellikle “benim atam/apan surasan, senin atañ/apan surasam” şeklinde başlar. Bu tip akıyneklerde anne ve babaların bütün özellikleri dile getirilerek bir nevi kişi tahkir edilmiş olur. Akıyneklerde genel olarak şu türden konular dile getirilir:

1. Babanın mesleğinden bahsedilerek mesleğin itibarı ve itibarsızlığı dile getirilir.

Teskeydegi menin atam,	Kuzeydeki benim atam,
Tezek tergen senin atan.	Tezek toplayan senin baban.
Küngöydegi menin atam,	Güneydeki benim babam,
Küldü kömöç senin atan.	Küllü pide senin baban. (Cusupov, 1999: 173).

2. Babanın mesleği ile birlikte zenginliği ve başka hususiyetleri de dile getirilir.

Menin atam surasan,	Benim babamı sorarsan,
Balış mamık cazdagan.	Yumşak yastık yapan.
Balpayınkı döölötman,	Misafırperverliği seven,
Baydın uulu baştagan.	Zenginin oğlu diye anılan. (Cusupov, 1999: 173).

3. Bazı akıyneklerde babanın gençliğine, temizliğine ve asaletine dair vurgu yapılır.

Menin atam surasan,	Benim babamı sorarsan,
Toygo mingen tor attay.	Toya çıkan toy at gibi.
Cakşı kiyim kiyinip,	Güzel elbiseler giyinip,
Topçulangan manaptay.	Kıyafeti güzel olan bey gibi. (Taştımirov, Zakirov, 1980:62)

4. Akıyneklerde tarafların birinin herhangi bir zafiyeti dile getirilebilir.

Sasık boydın sarı kız, Kokmuş zengin sarı kız,
El albagan karı kız. Erkek almayan karı kız.
Ebirebey cönü çok, Fazla konuşma çeneni tut,
Erterek erge barınız. Erterek ere varınız. (Taştemiroy, Zakirov, 1980: 64)

5. Akıyneklerde utanmazlık, ahlaksızlık, övünme, anlayış gibi konular da vurgulanır.

Köödönü çok köyrön kız, Anlayışı yok övünge kız,
Köörü açılğan oyron kız. Cevheri açılan harap kız.
Atasının töründö, Babasının töründe,
Abiyirin tögüp koygon kız. Hayasızını bırakmış kız. (Taştemiroy, Zakirov, 1980: 65)

6. Akıyneklerde manilerde olduğu gibi taraflardan biri karşısındakine yönelik arzusunu da ortaya konabilir.

Cardının kızı men bolsom, Fakirin kız ben olsam,
Caradar akmak sen bolsoj. Yaralar ahmak sen olsan.
Canım tınat tezireek, Sakinleşirim tezirek,
Carılıp ölüp tim bolsoj. Yarılıp ölüp öyle olsan. (Taştemiroy, Zakirov, 1980: 65)

7. Akıyneklerde bazen karşıdakini yermektense kendini övmek de esas mevzu olabilir.

Avtobuzdun eşigi, Otobüsün eşigi,
Açılsa da cabılbayt. Açılsa da kapanmaz.
Maga okşogon kızdardı, Bana benzeyen kızları,
İzdeseniz tabılbayt. Araştırırsanız da bulunmaz. (KK₁)

8. Akıyneklerde manilerde olduğu gibi karşı taraf belli varlıklara benzetilerek tahkir edilir. Benzetme için herhangi bir sistem geliştirilmemiş olup baba, anne ya da kişi her şeye benzetilebilir. Baba ve anneler genellikle yaptıkları işten dolayı belli varlık ve kişilere benzetildiği gibi (çoban, manap, bek, fakir gibi, tezekçi, halıcı, kilim dokuyan) bunun dışında zenginliğini, akıllılığını, temiz olduğunu ortaya koymak için de ilgili varlık ve nesnelere benzerlik ilişkisi kurulabilir.

Akıyneklerde kızlar birbirlerine yönelik tahkirlere başvuruyorlarsa, akıynek başka şekilde cereyan etmeye başlar. Bu tip durumlarda kızlar genellikle kendi hassas noktalarından hadiseye yaklaşmaya başlarlar ve evde kalmışlıktan, kokuşmuşluktan, erkek aradığından, kimsenin ona bakmadığından, evlenmek için can attığından gibi konulara temas edilir ve böylece karşı tarafın daha öfkelenmesi sağlanır.

Akıyneklerde genel başlıkları ile verdiğimiz bu konular dışında her konu ele alınıp işlenebilir. Akıyneklerde tariz, şaka ve gülmece unsurları hakim olduğundan içerisinde bu unsurlarla yakın her şey yer alabilir. Fakat, makalenin sınırlılıklarının olması diğer konuları da buraya alıp işlememize engel olmaktadır.

4. Akıynek ve Manilerin Ortak İşlevleri

Akıynekler de maniler de söz söyleme kudretiyle yaratılmış türlerdir. İki türün de kendi içlerinde birer sistemi ve düzeni vardır. İster anonim isterse ferdi yaratmalar olsun bu türün yaratıcıları bu düzene uymak zorundadır. Dolayısıyla her yaratıcı (halk, kişi, grup) sistemin getirdiği buluşlara ulaşmak zorundadır. Bu durum doğuştan birtakım özelliklerle elde edilebileceği gibi önceden birtakım söz oyunlarını öğrenmeyi de gerektirmektedir. Bu tür, kişilerin yeni imgeler ve benzetmeler bulmasında ve ana dilin zenginleşmesinde önemli bir yeri vardır.

Akıynek ve atışma manileri tariz, şaka ve gülmece kültürünü içinde barındırmakta ve türün özelliğinden anlaşıldığına göre bir dinleyici önünde icra edilmektedir. Bu tür böylece halkın

kendini ifade etme, eleştiri, gülme ve eğlenme; psikolojik olarak rahatlama gibi insanî ihtiyaçlarının giderilmesinde de önemli bir yere sahiptir.

Hem akıynek hem de maniler ana dile dayalı ürünler olup, bu ürünler belli bir sisteme ve ezgiye bağlı olduğu için kullanılan dildeki bazı kelime ve seslerin tekrar edilmesini gerektirmektedir. Ahenk dediğimiz bu yapıya ses ve kelime tekrarları ile ulaşan yaratıcılar, kendilerinden sonra gelen neslin ana dilin öğrenmesine önemli bir katkıda buldukları gibi, o dile ait seslerin doğru çıkarılmasında da önemli bir görevi yerine getirmektedirler.

Akıynek ve maniler, atışma ortamları bakımından yaşadığı kültürün bütün yönlerini, halkın değerler sistemini, anne, baba ve aile ve örfî hukuk sistemini diğer nesillere dikte eden bir özelliğe de sahiptir. Bu nedenle bu türün icra ortamları kültürel aktarı alanlarıdır. Bu durum türün icrası bakımından böyle iken, kültürel değerlerin nasıl bir gelişim gösterdiğini, ne gibi değişim ve dönüşümlere uğradığını takip etme bakımından da önemli belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Akıynek ve atışma manilerinde, akıynek ve maninin söylendiği dönemde yetişen nesillerin hayata bakış açılarını, gelenekten ne anladıklarını, üstün ve zayıf yönlerini, öne çıkan kavramları ve unutulmuş kavramları da takip etmemiz olanaklıdır. Akıyneklerden ayrıca kadınların birbirlerine karşı tutumlarını, bunun nedenlerini, kendilerince bazı problemleri nasıl çözdüklerini de görebiliriz.

Sonuç

Çok uzak coğrafyalarda, çok uzun zamandır farklı tarihî süreçleri yaşayan Kırgız ve Türkiye Türkleri, sadece dil ve kültür bakımından değil, o dil ve kültürün ürünleri bakımından da birtakım müştereklikler taşımakta ve bu müştereklikler halihazırda da devam etmektedir. Bu durum, Türk kültürünün bütün dış amillere karşı kendini koruyucu ve muhkem bir tarafı olduğunu, doğal savunma araçlarını yarattığını ve nerede yaşanırsa yaşansın Türk kültürünün bütünlük arz ettiğini göstermektedir. İşte bu olguyu takip edebildiğimiz iki tür: akıynek ve manidir. Akıynek ve maniler çalışmada gösterildiği üzere hem fikri alt yapısı hem dış yapısı hem icra ortamı hem de icra şekli ve işlevleri bakımından birçok benzerliğin tespit edildiği iki farklı coğrafyanın ortak halk ürünü olarak karşımıza çıkmakta; müşterek ve muhkem Türk kültürüne, diline ve edebiyatına tanıklık etmektedir.

Kaynaklar

ABDULDAYEV, E., İsayev, D., (1969), *Kırgız Tilinin Tüştündörmö Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze.

AKALIN, L.S. (1972), *Türk Manilerinden Seçmeler*, MEB Yay., İstanbul.

ASANOV, Ü., Akmataliyev, A. (2004), *Kırgız Adabiyatı Ensiklopediyası*, Mamleket Til Cana Ensiklopediya Borboru, Bişkek.

CUSUPOV, K. (1990), *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, I. Tom, Bişkek.

ELÇİN, Ş. (1990), *Türkiye Türkçesinde Maniler*, TKAE Yay., Ankara.

KARATAYEV, O., Eraliyev, S. (2005), *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Biyiktik Basması, Bişkek.

KALÇAKEYEV, Kubaniçbek., Şeripbayev, A., Kalçakeyev, K.N. (2006), *Folklor-Körküm Söz Önrü*, Calalabad Mamlekettik Üniversitesi Yay., Calalabad.

KAYA, Doğan (2000), *Áşık Edebiyatı Araştırmaları*, Kitabevi Yay., İstanbul.

KAYA, Doğan (2004), *Anonim Halk Şiiri*, Akçağ Yay., Ankara.

ŞERİYEV, Ceenaltı, Muratov, Abdikerim (1994), *Adabiyat Terimlerinden Tüştündörmö Sözdüğü*, Bişkek.

TABALDIYEV, Asanbek, Cigitov, C. (1976), *Kırgız-Sovet Enstiklopediyası*, I. Tom, Kırgız CCP İlimder Akademiyası Yay., 1976.

TAŞTEMİROV, C., Zakirov, S., (1980), *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, Kırgızstan Basması, Frunze.

YUDAHIN, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, (çev. Abdullah Taymas), TDK Yay., Ankara.

Sözlü Kaynaklar:

BİBİNUR, Aldaşeva (KK₁): Türk Dünyası Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı 4. Sınıf Öğrencisi, Özbekistan'da yaşamakta.

ZUNASTA, Absattarova (KK₂): Türk Dünyası Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı 4. Sınıf Öğrencisi, Calalabad, Nookent Doğumlu.

ÇOCUK ŞİİRLERİNDE YANSILAMALAR

Nüşabe İSKENDEROVA *

Özet

Makalede küçük yaşlı çocuklar için yazılmış şiirlerde kullanılan yansımaların çevre hakkında düşüncelerinin biçimlenmesinde, gerçeğe ve canlılığa hizmet etmekte önemli rol oynadığı gösterilmektedir.

Yansımaların çocukların konuşmasını zenginleştirdiği, çocuk psikolojisine daha yakın anlambilimsel kavram olarak dikkati çektiği vurgulanır. Burada yansımalar gruplandırılarak onların çocuk şiirlerinde uyumlu seslenmenin ve hassasiyetin kuvvetli olması için en iyi vasıta olduğu belirtilir.

Yansımalar çocuk alemine daha yakın olan varlıklarla bağlı olduğundan, çocuk tefekkürüne, çocuk psikolojisine uygunluğuna, hem de canlılığına göre çocuk şiirlerinde çok kullanılır sömucuna varılır.

Çocuk Şiirlerinde Yansımalar

Yapılan araştırma ve gözlemler çocukların çevre ve dış alemle temasları zamanı büyüklere göre daha dikkatli ve duyarlı olmalarını ortaya koymaktadır. Çocuklar her zaman etrafta vuku bulan olayları duymaya, hissetmeye ve idrak etmeye çalışıyorlar. ‘Çocuk psikolojisinin en ilginç yönlerinden biri çocuğun duyduğu her hangi bir kelimeyi, gördüğü her hangi bir nesne ve olayı kendine özgün ‘çocuk dil’iyle taklit ederek onlara ya tefekküründe yansıyan ses-sözcükler, ya da jestlerle cevap vermesidir’(1). Çocukların her zaman büyükleri yansılamaya çok meyilli oldukları bellidir. Bu, onların konuşmalarını zaman zaman biçimlendirmenin yanı sıra, hem de ses tellerinin gelişmesine, söyleyiş imkanlarının artmasına yardım ediyor. Demek ki, yansımalar çocuk konuşmasının ilkel unsurları, onu zenginleştiren bir araç olmakla önemli role sahiptir. Çocukların her zaman gördüklerini ve işittiklerini yansılamaya özen göstermeleri tabii ki, yaş psikolojisiyle ilgilidir.

Yansımalara daha fazla küçük yaşlı çocuklar için yazılmış şiirlerde rastlamak olur. Bu tür kelimeler çevre ile bağlı düşüncelerin biçimlenmesinde, gerçekçiliğe ve canlılığa hizmet etmekte önemli rol oynar. Bu açıdan ele alınırsa, çocuk şiirlerini yansımaların tasavvur etmek doğru olmaz. Okul yaşına gelmemiş çocukların konuşmalarında sık- sık yansımaların kullanılmasını doğal olarak kabul etmek gerekir. Çünkü onlar bir kısım eşya, olay ve doğal proseslerin isimlerini bilmedikleri takdirde ses yansımalarını kullanmak zorundadırlar. Bu yüzden de çocuk şiirlerinde yansımaların kullanılması doğal, inandırıcı görünmekle beraber hem de önemli üslup aracı gibi bir sıra nüanslar ifade eder.

Yansımalar her şeyden önce çocukları konuşmasını zenginleştiren, çocuk psikolojisinde daha yakın olan sözlüksel kavram olarak dikkati çekmektedir. Bu açıdan yaklaşım yansımaların gruplandırma ihtiyacını doğurur. Şöyle ki, ses taklidi esasında ortaya çıkmış bir grup kelimeler doğadaki olayların yansıması yoluyla türemiş ve çocuk konuşması için doğal görünmektedir. Mesela: cip-cip, şır-şır, bip-bip, şap-şup, cik-cik ve s.

Diğer bir grup yansımalar dilde sözcük türemesinin bir yolu olarak görülmektedir ve bunu sadece çocuk konuşması ile ilişkilendirmek doğru sayılamaz. Mesela: tappıltı, guppultu, şırıltı gibi.

Çocuk konuşması için seciyevi olan kelimeler hiç bir üretim eki almadan yapılan kelimelerdir. Mesela, şu örneklerdeki gibi:

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, nerimanhan@hotmail.com

Çömçə-qazan düşdü işə,
Daranq, danq-danq,
Daranq, danq-danq.
Yazıq qazan.

Bu haləti
Nə görən var, nə də yazan
(T.Elçin)

Quşlar çığırdı cik-cik
Biz yatmaq istəyərək.
(M.Dilbazi)

Çıkıb sudan qırağa
Okuyurdu qurbağa:
-Qurr! Qurr! Yenə fil gəlir.
- Üstündə zənbil gəlir.
Qurr! Qurr!

(T.Elçin)

Çocuk şiirlerinde farklı yazarların bireysel yaratıcılığını seciyelendiren, yani ferdi-uslubî makamlarda kullanılan yansımalarla da tesadüf etmək mümkündür. Tüm bunları göz önünde bulundurarak çocuk şiirlerinde kullanılan yansımaları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. 'İnsanların, hayvanların çıkardığı sesler, doğadaki olaylarla ilgili duyulan sesleri yansılama yoluyla yapılan yansımalar'(2): cik-cik, ham-ham, gup, şap ve s.;

2. Bireysel-uslub seciyeli yansımalar: bip-bip, yuh-yuh, bip-bilit ve s.;

3. Dilin söz varlığında sözlüksel-dilbilgisel birime dönüşmüş yansımalar: pıqqıltı, vızıltı, şappıldamaq, guruldamaq ve diğer bu gibi kelimeler ses taklidi kelimelere üretim ekleri eklemekle oluşturulur ve kelime üretiminin bir kolu sayılmaktadır (3,489). Bu, bir dil sürecidir. Çünkü yansımalar üretim eklerinin yardımıyla belirli anlam taşıyan bağımsız sözlüksel-dilbilgisel bir birime dönüşmüş olur. Yapısına göre türemiş olan bir çok isimler ve fiiller bu yolla oluşturulmuştur (gurultu, horultu, şırıldamaq, nərildəmək ve s.);

Çocuk şiirlerinde kullanılan yansımalar görme ve işitme duyuları esasında yaranmakla daha fazla gerçeköiliğe ve canlılığa hizmet etmektedir. Yansımalar zengin anlam nüanslarına ve güçlü etkileme gücüne sahiptir. N.K.Dmitriyev'e göre yansımalar hem dilbilimsel hem de sanat teorisi açısından öğrenilebilir (4).

Ses taklidi esasında oluşan kelimeler çocuk konuşmasının ayrılmaz bir kısmıdır. Çocuklar tasvir olunan olayı yansılama vasıtasıyla daha kolay şekilde anlayabilirler. Bu halde kullanılan yansımalar bilhassa nesne ve eylemle ilgili olduğundan çocukların dikkatini çeker. Aynen şu örneklerde olduğu gibi:

Dəyir ağaca
Balta
Tap, tap!
Əyir ağacı
Balta
Ta-aa-rap!
(T. Elçin)

Yağış yağır şır-şır,
Seller axıb-daşır.
(T. Elçin)

Baxıb sevindi
Şır-şır bulağa.
Dedi: - A şır-şır!
Dörd yanın yarpız.
(M.Dilbazi)

Bu şiir örneklerindeki yansımalar anlam ifade etmesi, üslup dinamikliği açısından dikkati çekmektedir. İlk örnekte yansımaları kullanırken yazar mantıksal kovalamaya daha fazla önem vermekle tasvir etmek istediği manzarayı - ağacın kesilmesini canlı şekilde vermiştir.

İkinci örnekteki şır-şır - belliliğe, açıklığa, suretin yaratılmasına hizmet etmekle beraber hem de uyak olarak kullanılmış ve şiire oynaklık, düzlem getirerek çocukların çok hoşlandıkları uyunun ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Üçüncü şiir örneğinde ise M. Dilbazi 'şır-şır' sözcüğünü pınar kelimesinin sıfatı olarak metne getirmiş ve sonraki mısradaki o kelimeyi ad yapmakla seslenme görevinde kullanmıştır.

Çocuk şiirlerinde ses taklidi kelimelere fazla yer ayrılmaktadır. Bu, kelime hazinesi daha fakir olan küçük yaşlı çocuklar için her bir sesin, her bir kelimenin canlı ve oynak bir suret demek olmasıyla ilgilidir. Kelime hazinesi zenginleştikçe, çocuk büyüdükçe yansımaların yerini zaman zaman dilde serbest şekilde kullanılabilen, sözlüksel anlam ifade eden kelimeler tutar.

Çocuk psikolojisinden iyi anlayan yazarlar az yaşlı okurlarının dikkatini daha iyi çekebilmesi için açıklık oluşturmak, canlı suretler sistemini kısaca şekilde tasvir etmek amacıyla süjeli şiirlerde daha fazla yansılama kullanmayı tercih ederler. Bu açıdan T. Elçin'in 'İki avcı' şiirini özel olarak vurgulamak gerekir.

Çaxmağı cəkdi: çax-çax,
Tüfəng atıldı: pax-pax,
Çax-çux düşdü qorxuya,
Özünü atdı suya.
Çıxdı, batdı, çıxdı, batdı,
Çapaladı, əl-qol atdı:
şap-şup,
şap-şup.
Çax-çax gəldi,
tap-tup,
tap-tup
- Əlini ver, tutum səni,
Çax-çux, Çax-çux!
Cavab gəldi: - İstəmirəm!...
blux,...blux.

Bu şiir parçasında yansımalar öyle yerleştirilmiş ki, ilave yoruma ihtiyaç bile kalmamıştır. Aslında bu kelimeler şiirin anlamını dolaysız hem de açık ve anlaşılır şekilde açıklama imkanı sağlıyor. Bu sebepten de çocuk şiirleri yazan şairlerin yansımaları sık sık kullanmaları doğal görünür. Bu tip şiirler yazan T.Elçin, M.Dilbazi, İ.Taptık ve bir kısım diğerlerinin yaratıcılığına özel olarak değinmemiz gerekir.

Həyətdə gəzişirdi,
Danışdı cücələr:
Cik-cik, cik-cik, cik-cik.
Qulaq asıb onlara
Soruşurdu Niyəcik:
- Nə deyirlər cücələr?

(T.Elçin)

Bu örnekte yansılama çocuk düşünce ve psikolojisine uygun olarak 'civcivlerin konuşması' gibi sunulmaktadır. Şiir bütünlükle az yaşlı çocukların dil ve düşüncelerine uygun şekilde kaleme alınmıştır. Sanki şiiri çocuğun kendisi yazmıştır kanaatine varılır. Çünkü burada yazarın konuşmasıyla çocuğun konuşması arasında hudut görülüyor ve sonuçta samimiyeti, doğallığı ile seçilen bir çocuk şiiri ortaya çıkmış oluyor. Yansımaları hassasiyet ve ustalıklı kullanmanın sonucu olarak T.Elçin'in diğer şiirlerine de göz atmamız zannimizce yerinde olur.

Qarr-qarr!
Yağır qar.
Hay salıb
Qarğalar:
- Qağğ, qağğ,
Göylərin
Rəngi ağ.

Bu örnekte de T. Elçin'in yansımaları kendine özgün bir şekilde kullandığını ve hatta onlara yaratıcı münasebet beslediğini görebiliriz. Şöyle ki, yazar yansımalar vasıtasıyla belirli paraleller yapmayı becermiştir: qarr - qar; qağğ - ağ gibi.

Konuya bu şekilde yaklaşım İ. Taptığ'ın yaratıcılığında da dikkati çekmektedir:

Saat yeddi...
Çıq-çıq, çıq-çıq...
Qalx yataqdan
Bayıra çix!
Çıq-çıq, çıq-çıq!
ÇIX-ÇIX! ÇIX-ÇIX!

Şiirin konusuna uygun olarak yansımaya sözlüksel anlama sahip 'çıkmaq' eylemi arasında hem ses terkihi hem de anlam açısından uygunluk olduğuna işaret edilmektedir. Tabii ki, burada sadece metnin içinde yaranan imkan kullanılmıştır. Yazar ek açıklamaya ihtiyaç duymadan yansımaları metinde sözlüksel-anlamsal mevkiye çıkarabilmiştir.

İ. Taptığ'ın diğer bir şiirinde ise suretlet yansımalar vasıtasıyla sunulur. Başka deyişle, yansımalar her bir hayvan hakkında belli bir görüşün doğmasına imkan sağlıyor.

(Dovşan)
- Ha dıqqıdı! Ha dıqca!
Ha dıqca, dıqca, dıqca!

(Qurd)
- Ha vaqqıdı, vaqqıdı!
Vaqqıdı ha, vaqqıdı!

(Ayı)
- Donqudu ha, donqudu!
Donqudu...
(‘Korkusuz tavşan’).

R. Yusifoğlu ise ‘Samirle sohbet’ şiirinde Samir’in örneğinde sanki çocukların hayvanlar ve kuşlar hakkındaki bilgilerini denemek istiyor.

- Bülbül nədir?
- Cəh-cəhdi.
- Bəs at nədi?
- Dəh-dəhdi.
- Ulaq nədi?
- Çu-çudu...
- Öküz nədi?
- Ho-hodu.
- Keçi nədi?
- He-hedi...
- Cücə nədi?
- Cıp-cıpdı.
- Köpək nədi?
- Ham-hamdı.

Aynı eşya veya olayla ilgili yansımalar değişik yazarların şiirlerinde farklı şekilde seslenebilir. Yansımalara bireysel münasebet çocuk şiirlerinde yazarın yazma serbestliği, onların her birinin kendine özgün şekilde yaratmasıyla bilhassa ilgilidir. T. Elçin'in yaratıcılığında bu özelliklere yeterince rastlamak mümkündür.

Səhər məni
Oyat sən,
Saat sən!
Din,dan,
Din,dan,
Din,dan.
Bax, sən yatma,
Oyaq qal;
Oxu,çal.
Din,dan,
Din,dan,
Din,dan.
(‘Din, dan’)

Uçdu göylərə
Bizim peykimiz,
Söylədi yerə:
- Yol gedirik biz.
Bip-bip, bip-bip, bip-bip
(‘Bip-bipin nağməsi’)

Bildir çinin nəğməsi
Yayıldı hər tərəfə.
Nəğməsini oxudu quş
Üç dəfə:
- Bıp-bılıt,
- Bıp-bılıt,
- Bıp-bılıt.
(‘Karganın məktebində’)

Cikkildəşdi sərcələr,
Yavaşdan:
Yalan danışır,
Yalan, yalan!
Biz bilirik
Cik-cirik
(‘Karganın məktebində’)

Sən tez böyü, mənə çat,
Yuxun gəlir, tez ol yat,
vğa, vğa,
vğa, vğa,
Yat mənim ağa balam,
Körpəm, qurbağa balam.

Klasik çocuk şiiri örneklerinde ferdi yaklaşım sonucu ortaya çıkan yansımalara rastlamak olur. Böyle kelimeler durumla ilgili kullanılan ve metinde açıklanan kelimelerdir. Mesela, A.Seहत'in ‘Göç’ şiirinin sonuncu kıtasında kullanılmış ‘yuh-yuh’ kelimesinin metnin yardımıyla açıklanması buna örnek olabilir:

Ağ dəvə alçaq gedər,
Qolunda qolçaq gedər.
Ağ dəvənin gözləri

Yerə dəyər dizləri.
Endi çaya, yuh-yuh,
Ağca maya, yuh-yuh.

Yansımalar çocuk şiirlerinde uyumlu seslenmenin hem de hassasiyetin kuvvetli olması için en iyi araçtır ve çocuk şiirlerinin seciyevi özelliklerinden biridir. Çocuk şiirlerinde bir sıra yansımaların değişik şekillerde verilmesi o kelimelerde ses terkinin daha tam olarak istikrar bulmamasıyla ilişkilendirilebilir. ‘Bununla beraber olay, ses ne kadar değişik ve yaygın çekillerde ifade edilse bile, yine de belirli ölçü ve çerçeve dışına çıkamaz: bu çeşitlilik düzensizlik değildir’ (3,488). Yansımaların benzer varyantlarda verilmesi o kelimelerin metin içinde tam doğru anlamda kullanılmasına, anlaşılmasına engel olmamalıdır. Yansımaların yerinde kullanılması belirtilen bir olayı, manzarayı renklendirir, onu daha duyarlı ve canlı yapar. Çocuk şiirlerinde bir ezgi oluşturan aliterasyon, ritim, ton gibi bedii araçları kullanırken yansımalar en elverişli ve uygun faktörler olarak ortaya çıkar. Bu yönleri dikkate alırsa, A.Demircizade haklı olarak yansımaları son derece elverişli sesbilimsel üslup araçları kabul eder (5). Olayın sürmesi, ritmin değişmesi, tonun inerek yükselmesini yansımalar vasıtasıyla daha etkin şekilde vermek mümkündür.

Nağaranı vurum, vurum,
Dumba-durum, dumba-durum.
(X. Alibeyli)

Cik-cik!
Cik-cik!
Anasını çağırırdı
Sərçəcik
(T. Elçin)

Yansımalar çocuk dünyasına daha yakın olan varlıklarla ilgili olduğundan çocuk tefekkürüne, psikolojisine uygun geldiğinden ve de renkliliğinden dolayı çocuk şiirlerinde çok kullanılan edebi vasıtaadır.

Kaynaklar

- DEMİRÇİZADE, A. (1962), *Azerbaycan Dilinin Üslubiyatı*, Bakü.
HÜSEYİNZADE, M. (1983), *Müasir Azerbaycan Dili*, Bakü, s. 307.
Müasir Azerbaycan Dili, (1980), II. bölüm, Bakü, s. 488, 489.
SADIQOVA, S. (1997), *Debistan Uşaq Jurnalının Dili*, Doktora tezi, Bakü, s. 40.
Дмитриев, Н.К. (1962), *Строй тюркских языков*, М.

AYTMATOV'UN "CEMİLE" KARAKTERİYLE İLGİLİ BAZI DÜŞÜNCELER

Arş. Gör. Selman BAŞARAN*

Özet

Aytmatov'un iki gencin aşkını anlattığı "Cemile" hikâyesi, hem Sovyetler Birliği içinde hem de Batı'da çok sevilerek okunmuştur. Hikâye, yayınlandığı dönemde çok ses getirmekle birlikte, Kırgız edebiyatçıları tarafından birçok eleştiriye de maruz kalmıştır. Çoğunlukla gelenekler ve Sosyalizm merkezli bu eleştirilerin hedefinde ise, evli olduğu hâlde bir başka adama âşık olan ve aşkının peşinden giderek kocasının ailesini arkasında bırakan "Cemile" karakteri vardır. Bu yazıda, sözü edilen eleştirilerden bahsedilerek, "Cemile" karakteri ve hikâyesi, gelenekler, Sosyalizm ve kadın-aile bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Aytmatov, Cemile, Kırgız Edebiyatı.

Hikâyede kocası (Seyit) II. Dünya Savaşı'na katılan Cemile'nin, cepheden dönerek köylerine yerleşen bir başka adama (Danyar'a) âşık olması ve kocasının ailesini terk ederek Danyar'la birlikte gitmesi anlatılır. Yazar, birçok eserinde olduğu gibi, bu uzun hikâyenin başkahramanlarını da gerçek hayattan esinlenerek kurgulamıştır. Uzak akrabalarından, II. Dünya Savaşı'na katılan ve geri dönemeyen bir genç, Seyit'in; komşu köyden tanıdığı neşeli, marifetli genç bir gelin, Cemile'nin; menşei 40'lı yıllarda Kafkaslardan Orta Asya'ya sürülen halklardan (Çerkez, Karaçay, Çeçen vs.) birinden olan, Kazakistan'da doğup kimsesizler yurdunda büyüyen bir genç ise Danyar'ın prototipini oluşturur. Cengiz Aytmatov, henüz çocuk olduğu o dönemlerde, bu iki insanın aşkına şahit olur. Sonunda bu genç kadınla adam birlikte köyden ayrılırlar. Ailesi, yazarın bu iki kişinin ilişkisini bildiği hâlde sesini çıkarmadığını söyleyerek onu suçlarlar. Ailesinden bir kadın, Cemile'ye sinirlenerek beddua eder. Yazarın anlatımına göre ise, beddua kendisine geçer (Aytmatov, 2008a: 486-489). Çünkü Aytmatov, Cemile hikâyesini yayınladıktan kısa bir süre sonra Kırgız yazarlar tarafından ağır bir dille eleştirilir. Kendisine, yazdıklarının Parti'nin siyasetine uygun düşmesi gerektiği, Sosyal realizmden uzaklaşmaması gerektiği hatırlatılmıştır. Ailenin toplumu bir araya getiren temel birim olduğu görüşü burada ön plana çıktığından, Parti tarafından hikâyenin kurgusunun eleştirileceği söylenmiştir. Ayrıca o dönemde karısından ayrılan bir kişiye de Parti tarafından uyarı verilmektedir (Aytmatov, 2008a: 489-490). Edebiyatta Sosyal realizmin bir gereği olarak, başkahramanların tüm vasıflarının iyi olması gerekiyordu, böylelikle topluma örnek teşkil edebilecek tipler yaratılması amaçlanıyordu. Buna göre Aytmatov'un hikâyesindeki başkahramanlar olan Cemile ve Danyar'ın gerçekleştirdiği "kötü" eylem (birlikte kaçıp gitmeleri), eleştirilerden anlaşıldığı üzere, örnek olamazdı.

Cemile hikâyesi yayınladıktan kısa bir süre sonra, 1958'de, Kırgızistan Yazarlar Birliğine mensup bazı yazarlar, hikâyeyi değerlendirmek üzere toplanırlar. Toplantıya katılan yazarların, eleştirmenlerin çoğunun o zamanlar genç olan yazar hakkında dillendirdiği olumlu görüşlere rağmen, bazıları hikâyeyi sert bir dille eleştirirler. "Vatan"ı korumak için cephede ölümle burun buruna olan bir askerin, karısı tarafından terk edilerek, türkülerine kandıdığı bir başka adamla kaçıp gitmesi, onlara göre Sovyet ahlâkına uymaz. Olayı aktaran Salican Cigitov'a göre ise, bu eleştiriler Aytmatov'u kiskanınların yürüttüğü karalama kampanyasının bir parçasıdır (Cigitov, 2006: 172-179). Kırgızların önde gelen yazarlarının Sovyet ülkesini kastederek "yurt, vatan" kavramlarını seçmeleri; zihinlerinde "Sovyet ahlâkı" gibi bir olgunun oluşmuş olması dikkat çekicidir.

* Kırgız-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Anabilim Dalı, selmanbasaran86@gmail.com.

Cemile hikâyesinde ise “vatan” kelimesi, Danyar’ın doğduğu ve özlem duyduğu köyü için kullanılır. Cemile’ye hitaben “Aşkımı, sevgilimi kendi vatanımda bulacağımı biliyordum.” (s. 57)¹ diyen Danyar’ın vatanıyla (doğduğu topraklarla) ilgili ciddi beklentilerinin olduğu anlaşılmalıdır. Cemile: “O (Sadık) beni hiç sevmedi. Mektubunun en sonunda bana bir tek selam söylüyordu, o kadar. Bundan sonra sevse de istemem... Uzun zamandan beri seviyorum seni... Bilmediğim zamanlardan beri seni sevmiş, seni beklemişim ben. Ve işte geldin, seni beklediğimi biliyormuş gibi geldin.” Danyar: “... Ben de seni çok uzun zamandan beri seviyorum. Siperlerde seni düşünüyor, seni hayal ediyordum. Aşkımı, sevgilimi kendi vatanımda bulacağımı biliyordum. Aradığım, düşlediğim sendin.” (s. 56-57). Danyar’ın belli ki sözünü etmekten bile çekindiği savaştan (s. 27) döndükten sonra –üstelik cepheye yara almışken- aşkını bulmak gibi bir hülyası olsa gerek. Öte yandan Cemile ile Danyar’ın uzun zamandır tanışıyor olması mümkün değildir. Danyar küçükken öksüz kalarak köyden ayrılmış, Kazak akrabalarının yanında büyümüştür. Cemile ise başka bir köydendir. Cemile’nin de, Danyar’ın da söylemek istediği, aradıkları aşkı, içlerinde bir eksiklik olarak hissettikleri sevgiyi birbirlerinde bulmalarındır. Sadık’ın kendisine olan ilgisizliğine fena hâlde içerlemiştir Cemile ve içindeki aşk boşluğunu Danyar ile dolduracaktır.

Sosyalizm merkezli eleştiri yapanların, hikâyenin Sovyet ideolojisiyle uyuşmadığını belirtmesine rağmen, aksini iddia edenler de vardır: “Ekim Devrimi sayesinde oluşan sosyal toplumsal yapının, kişinin özgürlüğünün bir bölümünü oluşturan saf huzur duygusuna ve hiçbir şekilde mal mülk ve şan şöhretle satın alınmayan özgürlüğe kavuşturduğunu; bunun kişinin mutlu olmasına katkıda bulunacak büyük bir güce dönüşme hakkına sahip olduğunu; bununla birlikte toplumsal düzenin, sıradan insanı ne derece yücelttiğini; Aytmatov, Sovyet insanının sosyal yaşamıyla ilişkili Sosyalist hayatın yeniliği şeklinde, gerçeğe uygun bir biçimde tasdik ederek, “Cemile” hikâyesinin fikri ve edebî temelini oluşturdu.” (Kerimcanova, 1980:154) diyen Kerimcanova, Aytmatov’un yarattığı Cemile karakteriyle, Sosyalizmin temelini teşkil eden “özgür insan” a model oluşturduğunu söyler. Özgür bir birey olan Cemile’nin de sevmeye, sevdiği insanla birlikte olmaya hakkı vardır. Zaten Cemile’ye göre, kocası Sadık onu hiç sevmemiştir. Askerden gönderdiği mektuplarda Sadık, önce annesini, babasını, aile büyüklerinin hâllerini hatırlarını sorup, en son Cemile’ye kuru bir selam göndermektedir. Cemile ise bu duruma çok içerler, ortaya çıkan üzüntüsü açıkça görülür, mektubun satırlarına kendisi göz gezdirdikten sonra suskunluğa bürünür. Kaynanası, Cemile’nin yüzünden okunan hüznün kaynağını kocasına duyduğu hasret olarak düşünür. Halbuki gerçek başkadır: “Ah, küçük ana, hiç mi hiçbir şey anlamıyorsunuz!” (s. 21) Cemile aslında mektupta en son anılmasına, küçücük bir cümleyle geçiştirilmesine içerler. Bunu fark eden ise anlatıcı, yani Seyit’tir.

Dikkat çekici bir nokta, Cemile ile anlatıcı çocuk (Sadık’ın üvey kardeşi) Seyit arasındaki benzerliktir. Seyit’in ressam olmak gibi bir ideali vardır ve tıpkı Cemile gibi o da aile büyüklerinin düşüncelerini hiçe sayarak idealinin peşinden gider, ressamlık okuluna yazılır. Ayrıca Cemile’yi en iyi gözlemleyen, hareketlerine bakarak onun iç dünyasına nüfuz edebilen kişi, ressam olmak isteyen Seyit’tir. Yazarın birinci ağızdan anlattığı hikâyesinde, konuşturduğu Seyit karakteri, aslında bir anlamda kendi iç sesidir. Yıllar önce aşkına şahit olduğu, “Cemile” ve “Danyar” karakterlerini yaratmasında ilham veren iki gencin aşkını da fark eden kendisi olmuştur. Bu gençler için aile büyükleri iyi şeyler söylememiştir. Aytmatov, henüz çocuk olduğu o dönemde aşkının peşinden giden genç kadını savunamamasına rağmen, hikâyesinde sevdiği adamla giden Cemile’nin hareketini, “Seyit” karakteri aracılığıyla, tasvip ettiğini ilan eder adeta. Parti üyeleri tarafından, geleneksel terbiyeden yoksun olduğu da iddia edilen Cemile (Muratov, 2006:58), gelenekleri hiçe sayarak kocasını ve onun ailesini terk etmiştir. Yazar, gelenekleri hiçe sayan karakteri ile bir anlamda geleneklere eleştiri de getirir, çünkü kadının özgürlüğü fikri geleneklerle çatışmaktadır ve yazarın savunduğu, kadının özgürlüğüdür.

Hikâyede gelenekleri temsil eden kişi ise Seyit’in annesi, yani Cemile’nin kaynanasıdır. Kadın, Cemile ile Sadık arasında aşk olmadığını anlamaz, onun için önemli olan gelenekler ve gelininin kendileriyle birlikte oturmasıdır. Hikâyenin başında “Söylentiye göre, bir ilkbahar günü at

¹ Cengiz Aytmatov, *Cemile*, Ötüken Yayınları, Çev. Refik Özdek, İstanbul 1999. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

yarışında Sadık, Cemile’yi geçememiş, bu ona pek ağır gelmiş ve bu yüzden Cemile’yi kaçırmış.” (s. 13) denmektedir. Anlatıldığına göre Sadık, Cemile’yi sevdiği için değil, “kız kuumay” yarışında ona karşı kaybettikten sonra gururu incindiği için kaçırarak onunla evlenir. Kırgızların geleneksel evlilik çeşitleri arasında kız isteme olduğu gibi, kız kaçırma da vardır (Murzakmatova, 1997:105-110). Kız kaçırma geleneği, zaman zaman başlık parasından kurtulmak isteyen erkeğin, kızı kendi rızasıyla kaçırması şeklinde olur, zaman zaman da kız, rızası olmadan kaçırılır. Bu iki şekil de günümüzde hâlâ devam etmektedir. Kırgız geleneklerine göre, zorla kaçırılan kız, kalması için ikna edilmeye çalışılır; direndiği takdirde erkeğin ailesinden bazı yaşlı kadınlar ona beddua edeceklerini söylerler (Yüce-Dosbayeva, 2007:19). Ancak ister sevecek evlensin, ister zorla kaçırılmış olsun, Kırgız toplumunda, kadının kocasını terk ederek bir başkasıyla kaçması hoş karşılanmamaktadır.

Ancak hikâyenin sonlarında anlatıldığına göre, Cemile’nin durumunu öğrenen köylü kadınların eleştirdiği nokta, Cemile’nin evli olduğu hâlde bir erkekle gitmesinden ziyade; varlıklı bir aileyi bırakarak bahtını tepip, Danyar gibi bir “çulsuz”la kaçmasıdır (s. 60). Köylüler, Cemile’nin neden Danyar gibi biriyle gittiğine anlam veremezler. Onların bilmediği ise, Danyar’ın söylediği türkülerdir. Yazar, “Hikâyenin önceki adı ‘Obon’ (Ezgi) idi. Şüphesiz bu, Cemile ile Danyar’ın yolda arabayla giderken, duygularına engel olamayıp, tamamen plansız ve hazırlıksız olarak ortaya koydukları aşk şarkısının ezgisidir.” (Aytmatov, 2008a: 485) demektedir. Cemile’yi etkileyen Danyar’ın söylediği türküler ve bunlardaki ezgi, hatta bu ezgilerdeki yalnızlık temasıdır: “Ama bu defa Danyar’a bir şeyler olmuştu: Türküsünde öyle tatlı, öyle dokunaklı bir sevecenlik ve öyle bir yalnızlık duygusu vardı ki ona olan sempati ve merhametten insanın gözleri sulanıyor, boğazına bir şey takılıyordu.” (s. 48).

Geleneksel Kırgız ailelerinde üç nesil bir arada yaşamaktadır, bazen dört nesle kadar çıkıldığı olur. Evin erkek çocukları evlenip çocuk sahibi olduktan sonra da anne-babalarının yanında yaşamaya devam ederler, beraber yiyip içerler. Yazın ve kışın beraber göçerler, bütün hayvanlara beraber bakarlar. Kırgız erkekleri, zaman zaman birden fazla kadınla evlenirler. Bu durumda da birinci kadın ve ondan sonraki veya sonrakiler de hep beraber yaşarlar. Bu kalabalık aile içinde her birey kendi yerini ve görevlerini bilir. Yemek yemenin, sofrada oturmanın dahi birtakım geleneksel ritüellere bağlı olduğu Kırgızlarda evin en büyük kadını, birinci eş “baybiçe” olarak adlandırılır ve ondan sonra gelen eşler, çocukları, gelinleri, torunları vs. baybiçenin sözlerini dinlemek zorundadırlar, büyüklerin sözleri “kanun” hükmündedir. Küçük eşler gibi, gelinler de baybiçenin verdiği işleri yapmakla ve ona hizmet etmekle yükümlüdürler (Murzakmatova, 1997:113-114). Buna karşılık Cemile’nin genel durumu göz önünde bulundurulduğunda, ne kayınvalidesine bir saygısızlığı olur, ne de bir gelin olarak üzerine düşen görevleri aksatır. Bu açıdan Cemile’nin genel itibarıyla geleneklerle uyuşan bir kadın olduğunu söylemek kesinlikle mümkündür.

Aytmatov’un “Cemile” hikâyesini Fransızcaya çevirip yazdığı önsözle, onun Batı’da tanınmasında büyük emeği geçen Aragon, “Hikâyeden insanların Sovyet kanunlarına göre değil de hâlâ âdetlerine, kabile hayatının geleneklerine bağlı oldukları da açıkça görülüyor... Hikâyenin muhtevasında işlenen olaylar bizim gözlerimizin önüne eski ile yeninin mücadelesi gibi yansıtılıyor. Fakat bu mücadeleyi fizikî çatışmalarla değil, kahramanların ruhunda, manevî dünyasında görüyoruz, zaten hikâyenin bütün değeri de burasında.” (Aragon, 2004:239) derken, Rus edebiyatçılarından K. Zelinskiy, “Bu, feodal düzenden beri süregelen gelenekleri olan Kırgızistan için devrimdir” demiştir (Sadıkov, 1969:163). Ayrıca “Cemile hikâyesinin teması, eskiyle yeninin, önce gelenle sonra gelenin ortasındaki psikolojik mücadeledir.” (Sadıkov, 1969:163).

“...Cemile’yi suçlamayan tek insan belki bendim. Varsın Danyar’ın kaputu eski, pabuçları delik olsun! Ondaki ruh zenginliğinin bizim hiçbirimizde bulunmadığını çok iyi biliyordum ben... Bugün daha iyi anladığıma göre, annem, hayatın, eski âdetleri, gelenekleri böyle acımasız bir şekilde yıkıvermesini sindirememiş, buna alışmamıştı.” (s. 61) demektedir yazar. Hikâyede geleneği temsil eden kayın valide/anne ve ailesi, gelenekleri hiçe sayan -en azından kocasını bırakıp gitmesi anlamında- bir gelin tarafından terk edilir. Cemile, kayınvalidesini, ailesini bırakmakla kalmamış, geleneksel tabuları da yıkmıştır. Yeni bir hayat olgusu ortaya çıkmıştır ve anne bunun için eskidir.

Yazar, romanda kadının aşağılanması temasına da değinir. “O zamanlar köyde pek az erkek vardı. Bundan yararlanan bazı delikanlılar kadınlara küstahça davranıyor, onlara tepeden bakıyorlardı: Kadınlarla düşüp kalkmak mı istiyorsun, parmağını kaldır, yeter, hangisi olsa peşinden koşup gelir, diyorlardı.” (s. 17). “Gitmekle iyi etti, nasıl olsa bir yerlerde geberip kalacak! Biz sağ iken bize karı mı bulunmaz! Altın saçlı bir kadın bile en aşağı bir erkekten daha aşağıdır...” (s. 61). Birincisinde kadını küçümseyen erkek egemen bir toplumun bakış açısı yansıtılırken, ikincisinde de aynı şekilde kendini kadından üstün gören bir bakış açısı verilmektedir. Aytmatov’un -belki de model olarak sunduğu- “Cemile” karakteri, erkeğin üstünlüğü algısını yıkar ve erkeğin kolayca elde edebileceğini düşündüğü bir kadın değildir.

Cemile, arabada Danyar’a sokularak oturduğu bir sırada aniden evli olduğunu hatırlar, ağlayarak ondan uzaklaşır. Cemile yaptığı şeyi uygun bulmamasından dolayı bir ikilem yaşar. Geleneklerle aşkı arasında gidip gelmektedir. Cemile, Danyar’a dönerek: “Bunun benim için kolay olduğunu mu sanıyorsun?” der (s. 53), evli olmasının aşkına mani olduğunu söylemek ister. “Onun ruhunda da, tıpkı bende olduğu gibi, acı veren, toplanıp olgunlaşan ve şimdi bir çıkış yolu arayan bir şey vardı. Bu şey, onu dehşete düşürüyordu. Tutkun olduğu şeyi, vurulmuşluğunu kendisine acı acı hem itiraf etmek istiyor, hem de istemiyordu.” (s. 47) diyen Seyit de Cemile’nin içinde bulunduğu durumu, kendisiyle nasıl hesaplaştığını anlatmaktadır.

Hikâyenin başında “Söylentiye göre, bir ilkbahar günü at yarışında Sadık, Cemile’yi geçememiş, bu ona pek ağır gelmiş ve bu yüzden Cemile’yi kaçırmış... Ama onların sevişerek evlendiklerini söyleyenler de vardı. Kaçırarak ya da sevişerek evlenmiş olsunlar, ancak dört ay beraber yaşamışlardı. O sırada savaş başlamış ve Sadık askere alınmıştı.” cümleleri geçiyor. Cemile ile Sadık’ın birbirlerini severek evlendikleri ya da Sadık’ın Cemile’yi kaçırap onunla evlendiğinden bahsediliyor. Yazar bunu söyleyerek ikisinin arasında çok da fark olmadığını vurgulamak istiyor olabilir. Yani yazara göre, bir kadın severek evlensin ya da kaçırılsın, sevmediği takdirde kocasını terk ederek bir başka erkeği tercih edebilir. Yazarın bununla feminist bakış açısını da ön plana çıkardığını söylemek mümkün. Üstelik Sosyalizmin özgürlük ve kadının ve erkeğin eşit olduğu fikirlerini göz önünde bulundurduğumuzda, kadının seçim hakkı olmalıdır; sevdiği adamın peşinden gidebilir.

Cemile ile Sadık yalnızca dört ay evli kaldıktan sonra Sadık askere gitmiştir. Birbirleriyle uzun bir birliktelik geçirseler, birbirlerini tanıma fırsatı bulsalar Cemile’nin Sadık’ın sevmesi mümkün olabilirdi belki de. Cemile ile Sadık, geniş bir aile içinde, küçük ve büyük ailelerin bir arada yaşadığı geniş bir ailenin bireyleridir. Cemile ile Sadık, bu geniş ailenin üyesi olmasına rağmen, kendi çekirdek ailelerini oluşturduklarından bahsetmek güç olur. Aile kurumunun oluşması için gereken birtakım faktörlerden aile içi dayanışma, “biz” duygusu vs.nin (Nirun, 1994: 19-24) Cemile ile Sadık arasında bulunup bulunmadığına bakılmalıdır. Cemile’nin tavırlarından, yazarın ifadelerinden, bunların gerçekleşmesinin söz konusu olmadığı anlaşılıyor. Cemile’yi fonksiyonu açısından, kendi kayınvalidesi, kayınpederi, küçük anne (kayınpederinin ikinci eşi), küçük kardeşler vs.den oluşan geniş ailenin bir ferdi olarak düşünmek mümkün iken; Sadık’la kurdukları -ya da henüz kurmaya zaman bulamadıkları- ailenin bir ferdi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bir başka deyişle, Cemile, hikâyenin kurgusunda bir ailenin kadını ya da bir anne adayı olarak değil, sadece gelin olarak işlenmiştir.

Aytmatov, gerçek hayattan esinlenerek yarattığı “Cemile” karakterinin durumunu göz önüne alarak, kocası cepheye gidip de dönemeyen kadınlarla ilgili yazdığı satırlarda: “Savaştan önce evlenen genç gelinler, kocaları cepheye gittiği andan itibaren, özgür birer kuş olamazlardı... Hatta kocası cepheye şehit olsa veya esir düşse de, kayınları onu kimseye vermemeye çalışırlardı. Ayrıca, çocuğu olursa (kadın) kendisi de gidemezdi.” (Aytmatov, 2008: 486) demektedir. Eşi cepheye dönmeyen kadının bir başka aileye gitmesine engel olmak için kayınlarıyla evlendirilmesi âdetine dikkat çeken yazar, ayrıca çocuğunun olmasının da, kadını, kocasının ailesinin yanından ayrılmasını engelleyen vicdanî bir sebep olduğunu belirtiyor. Şüphesi çekirdek ailenin oluşumunda en önemli etkenlerden biri de çocuğun doğmasıdır. Bu, yukarıda bahsi geçen “aile içi dayanışma” olgusuyla da paraleldir. Ne var ki, Cemile ile Sadık’ın bir çocuğu olmamıştır henüz. Cemile’nin çocuğunun olması durumunda, hem Kırgız gelenekleri açısından, hem de vicdanen, meseleye yaklaşımın bambaşka olacağı da bir gerçektir.

Sonuç

Aytmatov'un "Cemile" karakteri ile ilgili yapılan eleştirilere bakıldığında, kadının sosyal konumunun hesaba katılmadığı, Cemile veya onun durumunda olan kadınların özel durumları dik-kate alınmaksızın, geleneklerin yozlaşması kaygısıyla bu yorumların yapıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan eşi askerde olduğu hâlde onu terk eden Cemile'nin hareketi, halkı savaş kazanmaya teşvik eden devletin resmî politikasına uygun düşmediği gerekçesiyle eleştirilmektedir. Ayrıca bu noktada, Sosyalizm'in aileyi toplumun temel taşı olarak kabul etmesi görüşü ön plana çıkmakta, bu yüzden aile parçalanırsa, toplumun dirliğine de zarar geleceği düşünülmektedir. Ancak Ruslar ya da diğer Sovyet yazarları tarafından bu yönde eleştiri yapılmazken -ya da yapılsa bile hikâye-nin değerini ortaya koyma amacıyla yapılmamıştır- Kırgız yazarlar tarafından yapılması dikkat çekicidir. Bu yüzden de Kırgız yazarların eleştirilerini samimiyetle ve tarafsız olarak yaptıkları tartışılır, eleştirilerin bir kısmının, o yıllarda gelecek vaat eden genç bir yazar olan Aytmatov'un önüne engel çıkarmak için yapıldığı açıktır. Nitekim Aytmatov'un sonraki yıllarda Kırgızca ye-rine Rusça yazmayı tercih etmesinin sebeplerinden biri de budur. Yazar, eserlerini Rusça kaleme aldığımda, Sovyet yazarları tarafından tanınacağını, hak ettiği değeri bulacağını düşünmüş olmalı-dır.

Öte yandan yazar, bu hikâye ile Kırgız edebiyatına yeni tipler kazandırmıştır. Cemile'nin ko-casını terk etmesi ve bir başka erkeği tercih ederek onunla gitmesinin, hikâye şahısları tarafından algılanışı farklı olmuştur. Cemile'nin gelenekleri temsil eden kayınvalidesi için onun kaçıp git-mesi namus meselesi iken, yeniçağın insanını temsil eden kayınbiraderi Seyit için bu durum bir problem teşkil etmez, hatta onu destekler.

Kaynaklar

ARAGON, L. (2004), *Dünyanın Aşkı Anlatan En Güzel Hikâyesi*, Çev. Kemal Göz, *Cengiz Aytmatov: Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan*, Bişkek, s. 235-243.

AYNAKULOVA, G. (2006), "Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri", *Millî Folklor*, S: 72, Ankara, s. 95-106.

AYTMATOV, C. (2008a), "Balalığım", *Çingiz Aytmatov: Çıgarmalarının Segiz Tomduk Cıynagı*, C. 5, Bişkek.

AYTMATOV, C. (2008b), "Camiyla", *Aytmatov: Çıgarmalarının Segiz Tomduk Cıynagı*, C. 1, Bişkek.

AYTMATOV, C. (1999), *Cemile*, Ötüken Yayınları, Çev. Refik Özdek, İstanbul.

BOBULOV, K. (2004), *Efsanevi Bir Aşk Hikâyesi*, Çev. Kemal Göz, *Cengiz Aytmatov: Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan*, Bişkek, s. 249-255.

BURHANİDİNOVA, S. (2008), *Aytmatov'u Dünyaya Tanıtan Aşk Hikâyesi*, Kardeş Kalem-ler, S. 19, s. 114-115.

CİGİTOV, S. (2006), *Cengiz Aytmatov Edebiyat Dünyasında Boy Gösteriyor, Salıcan Cigitov ve Dünyası*, Hazırlayanlar: Orhan Söylemez-Kemal Göz, Bişkek, s. 155-206.

ERDEM, M. (2000), *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.

KAPLAN, R. (1998), "Kurgulama Tekniği Bakımından 'Cemile' Hikâyesi", *Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 8-10 Aralık 1998, s. 119-126.

KERİMCANOVA, B. (1980), *Adabiyat Cana Körköm Çeberçilik*, Frunze.

MURATOV, A. (2006), "Camiyla: Eldik Tarbiya Nuskaların Tebelöçübü, Ce Cıylooçubu?", *Çingiz Aytmatov: Cazuuçu-Etnopedagog*, Bişkek, s. 56-79.

MURZAKMATOVA, A. (1997), *Kırgız Etnografyası*, Narın.

SADIKOV, A. (1969), *Kırgız Sovyet Adabiyatındaki Uluttuk Cana İnternatsionaldik Probleması*, Frunze.

TÜRKMEN, M., İmamoğlu O., Türkmen L., (2005), “Dünden Bugüne Türklerde Kız ve Ke-
lin Kovuu Oyunu”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, s. 49-57.

ÜKÜBAYEVA, L. (2008), “Jamiyla’ Povestinin Kaarmandarı Cana Alar Cönündöğü Sındar,
Çingiz Aytmatovdun Kaarmandarının Körköm Düynösü, Bişkek, s. 102-117.

YÜCE, M., Dosbayeva B. (2007), “Kırgız Türklerinde Evlenme Geleneği”, *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 4, S. 1, Ankara, s. 7-24.

ÂŞIK EDEBİYATINDA BİR ŞEKİL BİLGİSİ OLAN CIĞALI TECNİS

Öğr. Gör. Seyfettin GELEKÇİ*

Özet

Âşık Edebiyatı, âşıkların maharetlerini gösterdikleri, ustalıklarını ispatladıkları birçok tür ve biçimi ihtiva eder. Vezin-i ahar, satranç, musammat zincirli koşma, muamma, lebdeğmez, cığalı tecnis; muammalı cığalı tecnis, lebdeğmez cığalı tecnis gibi tür ve şekiller maharetine işaret ettiğimiz dallardan bazılarıdır.

Biz burada âşık meclislerinde ayrı bir yeri olan; ancak gözden kaçırıldığına inandığımız “cığalı tecnis” in üzerinde durmakla beraber kökeni ve şekil özellikleri hakkında da bilgiler verdik.

Azerbaycan ve Kars yöresinde kullanılan cığalı tecnisin, kapsamı ve içeriğinin diğer türlerle ve özellikle de “yedekli koşmalar” la karıştırılmaması gerektiğini belirttik. Yaşamakta olan Kars âşıklarından alınan cığalı tecnis örnekleriyle de halen bu geleneğin devam ettiğini göstermeye çalıştık.

Anahtar kelimeler : Âşık Edebiyatı, Cığalı Tecnis, Kars Âşıkları.

Halk edebiyatının şubelerinden biri olan Âşık Edebiyatı, birçok tür ve şekil özellikleriyle Türk Edebiyatının en zengin sahalarından biri olmuştur. Merhum Hocamız Fuat Köprülü’ nün “Bütün Türk Edebiyatının terazinin bir gözüne, Dede Korkut’ u da öbür gözüne koysanız, yine Dede korkut ağır basar (Ergin, 1969: X) yönündeki tarihî tespiti, şifahî edebiyatımızın, dolayısıyla Âşık Edebiyatımızın ne denli zengin olduğuna delâlet eder. Bilindiği üzere âşıklar silsilelerini Dedem Korkut’ a bağlamaktadırlar.

Onun Türk elinde kopuz çalılıp, boy boylaması (hikâye anlatması) âşıklarımıza miras kalmıştır. Bunun içindir ki âşıklarımız kurulan âşık meclislerinde Dedem Korkut’ u yâd etmeyi bir gelenek haline getirmişlerdir. Tabii ki âşıklık bununla kalmamış, tarihî seyri içerisinde pek çok merhâleden geçtikten sonra en son ki hâlini almıştır. Biz, kısmen de olsa âşıklığın mazisine, bu yönüyle değinmek istedik.

Esâsen âşıklık, usta-çırak ilişkisine dayanan, tahta ve masası olmayan bir mekteptir. Çırak, işin hem ahlakî hem de meslekî yanlarına sahip olacak şekilde yetiştirilir; geleneğe uygun olarak önce söz sonra da saz eğitimi alırdı. Çırağımız, ustasından mahlas ve icâzet aldıktan sonra, artık sanatını icrâ etmeye de hak kazanmıştır. Kısacası âşıklığı resmen tanınmıştır. Bundan sonra âşığı-mız geleneğe uyarak gurbete çıkar.

Âşığın, tam manasıyla âşık olabilmesi için maharet gerektiren bazı makamları, türleri ve şekilleri rahatlıkla icrâ edebilmesi gerekmektedir. Bu, âşıkların olgunluk çağlarını ve ustalıklarını ispatlamaları için de gerekmektedir. Vezin-i Ahar, Satranç, Musammat Zincirli Koşma, Atışma, Leb Değmez, Muamma, Cığalı Tecnis; Muammalı Cığalı Tecnis, Lebdeğmez Cığalı Tecnis gibi türler ve şekiller, maharetine işaret ettiğimiz dallardan bazılarıdır. Biz, bu dallardan biri olan ve âşık fasıllarına ayrı bir renk veren “cığalı tecnis” in üzerinde durmak istiyoruz. Maksudumuz, ihmal edildiğine inandığımız bu dala, işlenirlik kazandırmaktır.

Cığalı Tecnis

Bilindiği üzere âşıklar, söze dayalı bir sanat olan tecnisleri maharet göstermek amacıyla sıkça kullanmışlardır. Maharetlerini daha da ileri götürerek tecnislere “cığa” yı eklemişler ve “cığalı tecnisler” i elde etmişlerdir. Cinas’ tan türetilen tecnis, cinaslı koşmaların geneline verilen addır.

* İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, seyfettingelekcii@hotmail.com

Tecnis için sözlük anlamında “cinas yapma, iki manalı söz (veya mani) söyleme (Devellioğlu, 1998:1051)” denilmektedir.

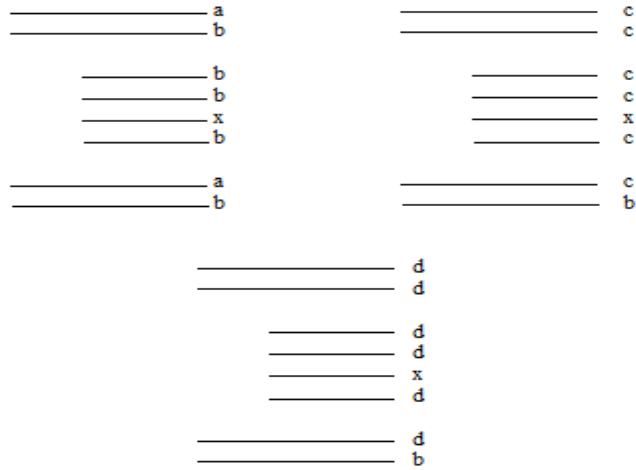
Konuyu genel anlamda değerlendirdiğimizde Doğan Kaya'nın şu tespitine tesadüf ederiz: “Bilindiği gibi tecnis, birbiriyle cinas oluşturacak kelimelerle vücuda getirilen şiirlerdir. Ciga ise, dörtlüklere eklenen cinaslı manilerdir. Cıgalı tecnis terimi ile şiirin gerek bent gerekse bağlantı kısımları cinaslı şiir kastedilir. Şiirin asıl bölümünü 11 heceli koşma tipi şiir meydana getirir ve bağlantı dörtlüğü ekseriya 7 heceli olur (Kaya, 2000:73).”

Azerbaycan ve Kars yöresinde kullanılagelen bu şeklin menşesine dair, Erman Artun bizlere şunları nakleder: “Kafkas kökenlidir. Doğulu âşıklarda yaygındır. Yedi heceli cinaslı dörtlük, koşmadaki dörtlüklerinin arasına yerleştirilmektedir. Kafiyesi, asıl koşma metninin kafiyesine göredir (Artun, 2001:103).”

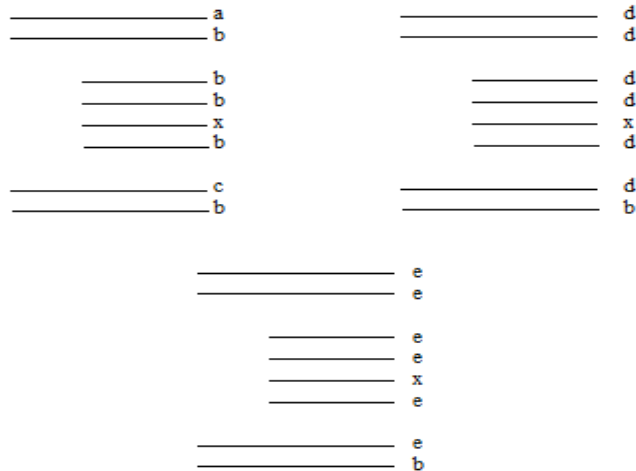
Cıgalı Tecnis 11’li heceyle yazılmış bir koşmanın ikinci ve üçüncü dizelerinin arasına 7 heceli bir maninin yerleştirilmesi (buna ciga denir) şekli olmakla beraber, genellikle bütün uyakları cinaslıdır. Yani koşmada kullanılan uyaklar aynen manide de tekrar edilir.

Cıgalı Tecnisin mahiyetine dair yeterince araştırma yapılmadığı gibi, şekline ve kafiye düzenine ait bir şemanın da çıkarılmadığı fikrindeyiz.

Cıgalı Tecnis şekil olarak aşağıdaki gibi bir şemaya ve kafiye düzenine sahiptir.

Bir başka kafiye düzeni de aşağıdaki gibidir.

Genellikle cıgalı tecnislerde en çok yukarıdaki kafiye düzenleri tercih edilmiştir. Bu şekli ve kafiye düzenini aşağıdaki cıgalı tecnisin birinci bendinin üzerinde daha iyi görebiliriz.

Alay alay gelir derdim efkârım

Bölük bölük dağılıptır her yana

Men ezzinem her yana

Her tarafa her yana

Taksimâtı sinemde

Her alışa her yana

Bir dakkam saatim sakinet değil

Sinem üstte baş gösterir her yana (Yıldız, 2003: 102)

3 veya 4 bentten oluşan cığalı tecnisler, çeşitli temaları ihtiva eder. Dinî-tasavvufî ve lâdinî (aşk, doğa, nasihat...) gibi temalar en başta gelmektedir.

Cığalı Tecnis, çoğu zaman Yedekli Koşma, Ayaklı Koşma, Musammat Ayaklı Koşma, ve Musammat Müstezat Koşma ile karıştırılmıştır. Özellikle yedekli koşma ile birbirinin yerine kullanılır hale gelmiştir. Bunda ikisinin arasındaki bazı şekil benzerlikleri etkili olmuştur. Oysaki yedekli koşmanın birden çok şekli vardır. Yedekli koşmalardaki bağlantı kısımlarının dize sayıları 1'den 6'ya kadar değişebilmektedir. Halbuki cığalı tecniste oturmuş bir yapı söz konusudur. Cığalı tecnisin bentleri 11, bağlantıları 7 hecedir. Özellikle bentler ile bağlantıları cinaslıdır ve bentler ile bağlantılarının hece sayısı da değişmez. Oysa yedekli koşmada hem bent ve bağlantı kısmı cinaslı hem de aynı hece düzenine sahip başka bir şekil yoktur.

Cığalı Tecnisin yedekli koşmanın bünyesinde değerlendirilmesi bağlantısından dolayıdır. Ancak yedeklilerin bent ve hece sayısı değişebileceği gibi, dizelerinin sayısı da değişebilmektedir. Bu durum, yedeklilerin bağlantıları içinde geçerlidir.

Bize göre oturmuş bir yapıya sahip olan cığalı tencisi yedeklilere dahil etmek, bu adla anmak yedeklilerdeki “tanım koyma problemi”ni daha da arttıracaktır. Bizce cığalı tecnis müstakil olarak değerlendirilmelidir ya da yedeklilerden tamamen ayırt edilebilecek bir formata kavuşturulmalıdır. Biz burada böyle bir açıklamayı gerekli gördük. Ayrıca bu müphem durumun başka bir çalışmayla ortaya konulmasına da taraftarız.

Âşık Elesker'in “Ne Yahşi Yahşi” Başlıklı Cığalı Tencisi

1821 yılında Ağkilise Köyünde doğdu...Baba “Elimemmed” oğlunu 13-14 yaşında Kerbalayı Kurban'a hizmetçi olarak verir. Kerbalayı Kurban'ın Sehnebanı isimli bir kızı vardır. Baba tek kızını Elesker'e vermek isterse de Kurban'ın kardeşi “Pullu Meherrem” bu işi bozar ve kızı, oğlu Mustafa'ya alır. Bu olaydan çok etkilenen Elesker 15-16 yaşlarında şiir söylemeye başlar. Baba bu defa oğlunu devrin usta âşığı “Alı”nın yanına verir. İşte Elesker'in asıl ustası Ali'dir. Usta çırak zaman zaman düğünlere, nişanlara giderler. Bu düğünlerin birisinde usta ile çırak atışır. Uzun süren atışmadan sonra Elesker “A yağa yağa” redifli tecnisini söyler.

Bunun üzerine Âşık Ali çırağı Âşık Elesker'e mat olur. Bu hadiseden sonra Elesker ustasından ayrılarak kendi başına çalıp söylemeye başlar...Sevgilisi Sehnebanı'dan zorla ayrılan Elesker 40 yaşına kadar evlenmez...Ömrünün sonuna doğru Ağkilise'ye gelen Elesker 7 Mart 1926 tarihinde 106 yaşında iken vefat eder. Kabri Ağkilise'dedir. (Sakaoğlu vd., 1985:39-40)

“NE YAHŞI YAHŞI ”

Eziz can-ı dil, eyni direhşan;

Yazırsan risale ne yahşi yahşi!**

Garşıda ne yahşi?

** yahşi: iyi, güzel (çok güzel risale yazıyorsun).

Lehçen gelir ne yahşı,
Canan candan ezizdi
Ne Leyli'di ne Yahşı¹
Dil deyir canının sadağası can,
Cananı da deyir: “Ne yahşı yahşı. ****”

Yazığ canı, yâda saldın sen gene;
Sed-hazar derdine getdin sen gene,²
Garşıda sengine,
Ateş yana sengine,³
Terlan şikâr eyledi
Çıhdı dağlar sengine.
Şecer ahen çalır sengi sengine,⁴
Yeyir deni dehan, ne yahşı yahşı. ****
Elesker, sen eşk atını yay indi,⁵
Yazdan, gışdan lezzetlidi yay indi,⁶
Garşıda yay indi,
Çek hedengin yay indi,⁷
Aşık, eşgin atını
Yayacaksan, yay indi.⁸
Âh u zâr eyleyer insan yay indi,
Yağa erşden neysan ne yahşı yahşı. *****

(Onk-Eleskerzâde, 1987: 191)

Günümüz Kars Âşıklarından Cığalı Tecnis Örnekleri

Örnekleri günümüz âşıklarından seçmemizdeki maksat, cığalı tecnis söyleme geleneğinin devam ettiğini göstermek içindir.

Âşık Ali Rıza Ezgi: Kars'ın Arpaçay İlçesi'ne bağlı Taşdere (Sosgert) Köyü'nde doğdu. Âşık İlhamî Demir'in çırağıdır. Şu anda İzmir'de oturmakta olan âşıktan aşağıdaki cığalı tecnis almıştır.

¹ Yahşı: Kız adı.

*** yahşı : iyi (ne iyi, ne âla)

² Sen gene : Derdine deva getirdin

³ Sengine : Sakinleşe, söne

⁴ Sengi sengine : Ağaçla demir; taşı, taşa vurur (Değirmenin ağaç pervanesi ve ona geçen demir mil, dönerken taşı taşa sürter.)

**** den : buğday ; dehan : Değirmen taşının ağzı (buğdayı ne âla öğütüyor)

⁵ Yay indi : Etrafa yay

⁶ Yay : Yaz mevsimi

⁷ Okun çekildiği yay

⁸ Yay indi : Bin (Şimdi sırtına bin sür)

***** Yağmur ne âla yağıyor nisan ayında.

KES HA KES

Fakir konuşursa herkes bir yandan,
Bağırırılar, çok konuşma kes ha kes;
Kara gözlüm kes ha kes,
Elden umut kes ha kes,
Al eline neşteri
Kara bağrım kes ha kes.
Mert yıksa insanı, eylemez candan;
Namert diyer al hançeri kes ha kes.
Sevdiğim bağlama yazma boşuna,
Neşterle bağrımı yazma boşuna,
Âşık yazma boşuna,
Kara yazma boşuna,
Mürekkep kâfi gelmez
Derdim yazma boşuna.
Vefâsız mektup yazma boşuna,
Asılsızdan selamını kes ha kes.
Alırız dağları açmaya gelmez,
Dert bilmeze derdin açmaya gelmez,
Aşık açmaya gelmez,
Sofra açmaya gelmez,
Kadir bilmez adamın
Yüzün açmaya değmez.
Zalime elini açmaya değmez,
Kapısından ayağını kes ha kes.

Âşık Feryâdî (Maksut Koca): Âşık Ali Rıza Ezgi ile aynı köydendirler. Âşıklık geleneğine dair sözlü ve sazlı terbiyesini babası İskender Beyden almıştır. O da gurbeti mesken tutan âşıklarımızdandır ve şu anda İstanbul'da oturmaktadır. Aşağıdaki cığalı tecnis kendisinden alınmıştır.

YAR YÂRIM

Dedim tabibimsen al neşderini,
Hasta menem, gel yaramı yar yarım;
Men âşığam yâr yârim,
Yalvarıram yar yarım,
Derdime devâ eyle
Koyup gitme yar yarım.
Menim senden başka kimim var,
Sen demesen kim diyecek yâr yârim.

Gamlı gönlüm kan ağlıyor gel eyle,
O dermanı bu derdime gel eyle,
Mecnun'unam gel eyle,
Gel eyleme gel eyle,
Kötülükten uzak dur
Gel diyende gel eyle
Şirin'im ol, dağ ardından gel eyle,
Ferhat olum, külüng vurum yar yarım.
Dedim nazlım, yücelerden in safa;
Boşa gittim, insafsıza insafa,
Men âşığam insafa,
Talihime in sefa,
Gam sazından ah çıkar
"Sol " yerine inse "fa."
Maksud'um der, yâr gelmedi insafa;
Ondan bildim sadakattan yâr yarım.

Âşık Bayram Denizoğlu: Ardahan'ın Çıldır Kazası'na bağlı Gülyüzü Köyü'nden olan Âşık Bayram DENİZOĞLU ise Âşık Durmuş'un oğlu ve çırağıdır. Kocaeli'de oturmaktadır. Aşağıdaki şiir kendisinden alınmıştır.

GÜL ŞİMDİ

Bir görüşte aşık oldum men sana,
Men bülbülem sen de olsan gül şimdi,
Aşık diyer gül şimdi,
Gül açıpsan gül şimdi,
Gireydim bahçenize
Devşireydim gül şimdi.
Muhannet yâr bari bir merhamet et,
Saçlarına taka idim gül şimdi.
Aslı oldun emeğimi kül ettin,
Kerem gibi yaktın meni kül ettin,
Âşık diyer kül ettin,
Yaktın yaktın kül ettin,
Kerem bir kere yandı
Meni her gün kül ettin.
El sözüyle aşkımızı kül ettin,
Ölene dek ya ağla ya da gül şimdi.
Denizoğlu öldüm bittim bilmedin,

Senin için feryat ettim bilmedin,
Âşık diyer bilmedin,
Hiç derdimi bilmedin,
Seni senden çok sevdim
Sen de bunu bilmedin.
Sağlığımda kıymetimi bilmedin,
Bari yetir mezarıma gül şimdi.

Âşık Mürsel Sinanoğlu: Kars'ın Dikme Köyü'nde doğmuştur. Âşık Murat Çobanoğlu'nun çırağıdır. İstanbul'da oturmaktadır. Aşağıdaki cığalı tecnis kendisinden alınmıştır.

YÜZ BEYAZ

Arif isen görünüşe aldanma,
İnsan vardır, içten kara yüz beyaz;
Âşık diyer yüz beyaz,
Yüz var kara, yüz beyaz;
Bir tek dostun olmasın
Kalbi kara yüz beyaz.
Zengin olsam belki dostum çok olur,
Dostun olmaz, alnı açık yüz beyaz.
Kimi insan yaratılmış yüz kara,
Kul olmasın kul yanında yüz kara,
Âşık diyer yüz kara,
Hakk'a olma yüz kara,
Hak var hakkın içinde
Haksız olan yüz kara.
Âşık aşkla yaslar ise yüz kara,
Kar tutuşup nâra döner yüz beyaz.
Yaradan yarattı dağı kırmızı,
Türlü ağaç, dal budağı kırmızı;
Âşık dağı kırmızı,
Sinem dağı kırmızı,
Ben nice dağlar gördüm
Dağlar dağı kırmızı.
Gördüm dağ üstünde dağı kırmızı,
Ağ gülinen bezeniptir yüz beyaz.
Mürsel Sinan birin bilir birin bilmez,
Adam vardır bir anlamaz bir bilmez,
Âşık diyer bir bilmez,

Bir söylemez bir bilmez,

Öğüt verdim almadın

Yaktı beni bir bilmez.

Bilmeyene bin eylik et bir bilmez,

Gene der ki kara değil, yüz beyaz.

Âşık edebiyatımızın cığalı tecnis gibi şekilleri olduğunu üst tarafta vurgulamıştık. Bu şekiller âşık edebiyatımızda maharet göstermek için uygulanılagelmiştir. Bu gibi şekillere; cığalı tecnis ve diğer şekillere Kars ve Azerbaycan âşıklarının hemen hepsinde rastlamak mümkündür. Yalnız, âşık edebiyatına olan ilginin, içinde olduğumuz bu asırda azalmaya başlaması bu şekillerin unutulmasına sebep olmaktadır. Zannımızca âşık tarzının görkemli günlerine kavuşturulması, bu şekillerin de gündeme gelmesini sağlayacaktır.

Âşık edebiyatımızın, dolayısıyla halk edebiyatımızın ve bilcümle Türk edebiyatımızın sahip olduğu bu gibi kıymetleri su yüzüne çıkarmak hepimizin vazifesi olmalıdır.

Kaynaklar

ARTUN, Erman (2001), *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1998), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara.

ERGİN, Muharrem (1969), *Dede Korkut Kitabı*, MEB, İstanbul.

KAYA, Doğan (2000), *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul.

ONK, Nizamettin-ELESKERZÂDE, İslâm (1987), *Göççeli Âşık Elesker*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., No: 81, Ankara.

SAKAOĞLU, Saim vd. (1985), *Azerbaycan Âşıkları ve Halk Şairleri*, Cilt 2, Halk Kültürü, İstanbul.

YILDIZ, Günay (2003), *Karahanlı Âşık Murat*, Yıldız Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş. Ankara.

ТИЛДЕГИ МАЕК КЕБИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА ЭЛЛИПСИСТИН КОЛДОНУЛУШУ

НУЛИФАР КИЧИКБАЕВА *

Адамдардын коомдук турмушунда өтө зарыл байланыш каражаты-тил. Ансыз бир-гелешип, уюмдашып жашоо гана эмес, коомдук өнүгүү да мүмкүн эмес. Ушул негиз-детилдин тарткан түйшүгүндөй дүйнөдө эч нерсе жок. Анын түйшүгү эки адамдын мамилесинен баштап, мамлекеттик жана дүйнөлүк деңгээлдеги бардык маселелерди-тейлеп, жөнгө салып туруу менен өлчөнөт. Бул түйшүк айтканга оңой сыяктанганы менен, иш жүзүндө теңдеши жок түйшүк.

Адам баласы жараткан бардык нерсе - маданий, саясий, социалдык-экономика-лыкжетишкендиктердин бардык тармактары, анын ичинде илимдин бардык түрлөрү - тил аркылуу гана (тилдин базасында гана) жаралат, тил аркылуу гана өнүгөт жана тил аркылуу гана оозеки, же жазуу жүзүндө сакталат.

Адамдардын коомдук жашоо-тиричилигинде тил аркылуу пикир алышуусунун формалары да ар түрдүү: болмуштагы көрүнүштөр, кубулуштар, заттар, окуялар, кыймыл-аракеттер, өнүгүү-өсүү процесстери жөнүндө жайынча маалымат, же түшү-нүк берүү, же кандайдыр бир иш-аракетке байланыштуу өз ой-пикирин башка бирөө-лөргө таңуулоо, мажбурлоо, же кандайдыр бир нерсени билүү максатында пикир алышып жаткан экинчи тараптын ой-сезимин козгоо ж.б. формалары болору белги-лүү. Пикир алышуунун ошондой формаларынын бири - маек кеби (диалог). Маек кеби белгилүү даражада жыйынтыктуу ой-пикирди камтыган тексттин бир формасы болуп саналат.

Маек кеби - тексттин курамындагы айтымдардын биринен сала биринин кезекте-шип айтылуусунун, башкача айтканда, өз ара тыгыз байланыштагы синтаксистик ча-кан бирдиктердин жыйындысынан турган пикир алышуу формасы. Синтаксистик ал чакан бирдиктер, негизинен, суроо-жооп түрүндөгү жана ар түркүн интонациянын коштоосу менен тейленген тилдик каражаттар болуп эсептелет. Тилдик каражаттар, жалпы алганда, текстти түзүүчү, калыптандыруучу, жөнгө салып туруучу булак. Дал ушул булактан жаралган тексттин бардык формалары (түрлөрү деген мааниде түшү-нүү керек) коммуникативдик милдетти аткарат.

Текст чындыгында, кеп чыгармачылыгы менен байланыштуу экендиги белги-лүү. Ал жөнүндө текстти атайы изилдеген профессор С. Өмүралиева: «Маанилүү бир бүтүндүктү туюндурган, аталышы, башталышы жана аякталышы бар жумурулукка ээ болуп турган, жогорку фразалык маанилүү бирдиктен түзүлгөн, лексикалык, грам-матикалык, логикалык өз ара байланыштарга ээ, стилистикалык жанрдын бирине тие-шелүү, максаттуу жана прагматикалык мүнөзгө ээ, жазуу түрүндө ишке ашырылган чыгарма текст болот. Анын белгилүү бир темага арналгандыгы негизги критерийлер-ден болуп эсептелет да, ал кеңири маанисинде мазмунду пайда кылат. Мазмун - тексттин жумурулугун камсыз кылуучу мүмкүнчүлүгү. Ал эми мазмунду (көлөмдүү, же көлөмү чакан) ачып берүү үчүн анын маңызы болуу керек, б.а., маңыз чыгарманын,

* Э.И.У., окутуучу.

же тексттин негизги өзөгү, б.а., маңыз - айтыла турган негизги ой». Ошентип, тексттин жогорку деңгээлдеги бүтүндүк организми темадан, ал теманын жүзүн ачкан мазмундан, анын өзөгү болуп эсептелген маңызынан турат. Тема - мазмунга төп келгенде гана тема, ал эми мазмун теманын ажарын ачканда гана толук кандуу мазмун боло алат. Мына ушуларды тейлеп, иш жүзүнө ашырып турган, грамматикалык, логикалык жана стилистикалык жактан өз ара байланыштагы фразалык маанилүү бирдиктер (айтымдар, муну чакан бөлүкчөлөр, же кесиндилер деп атоого да болот) материалдык каражат болуп эсептелет. Тексттин бул белгилери маек кебине да толук тиешелүү. Ошондой болсо да, маек кебинин өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү бар. Бул жөнүндө иликтөөнүн жүрүшүндө ырааттуу түрдө сөз болот. Кандай гана текст болбосун, анын пикир алышуудагы милдетин айныксыз тейлеп, иш жүзүнө ашырып туруучу жана анын бүтүндөй табиятын - жаралышын, уюшулушун, түзүлүшүн ж.б. - шарттап, калыптандыруучу эң эле чакан бирдиктери болот. Ал бирдик кыргыз лингвистикасында айтым деген түшүнүк менен берилип жүрөт. Тексттин лингвистикалык жалпы теориясы, анын курамы жөнүндөгү илимий изилдөөлөрдө деле ушул пикирлер, маалыматтар дагы тереңдетилип улантылып жаткандыгы белгилүү. Тексттин өзөгүн түзүүчү ушул айтымдар маек кебинин нагыз ядросу болуп эсептелет.

Коомдук турмушта адамдардын пикир алышуусунун абдан ыңгайлуу түрлөрү-монолог жана диалог (маек кеби). Мунун биринчи түрү (монолог) объективдүү чындыктагы көрүнүштөр жөнүндө баяндоо, кабар берүү, же кандайдыр бир билдирүүлөр жасоо иретинде адам ишмердүүлүгүнүн түрдүү тармактарында - көркөм чыгармалардын бардык жанрларында, илимий, расмий, публицистикалык жана иш кагаздарынын стилистикасында, жыйындардагы сөздөрдө, ар кандай аудиториядагы докладдарда, лекцияларда ж.б. кеңири колдонулат. Ал эми маек кеби эки же андан көп адамдардын (кептин бул түрүнө катышуучуларды чектөө мүмкүн эмес. Айрым учурларда бүтүндөй мамлекеттин, же дүйнө элинин катышуусу мүмкүн) пикир алышуусунан уюшулат да, ал суроо-жооп, тапшырма, буйрук берүү, милдеттендирүү же өтүнүү, сурануу, кеңешүү же талаш-тартыш, талкуу, ой бөлүшүү, бир пикирге келүү ж.б. толуп жаткан максатта кеңири колдонулат. Кептин бул түрлөрү оозеки жана жазуу иретинде бирдей эле даражада байланыш-катнашты тейлейт. Анын ишмердүүлүгү эки тараптуу:

- а) сүйлөө жана жазуу (репродуктивдүү кеп);
- б) угуу жана окуу (рецептикалык кеп).

Маек кеби ушул эки формада - оозеки жана жазуу түрүндө - пикир алышууну ишке ашыруучу тараптар аркылуу (айтуучу, угуучу же жазуучу, окуучу) уюшулат. Экинчи сөз менен айтканда, диалог жандуу кеп (оозеки маек, бетме-бет сүйлөшүү) жана жансыз кеп (жазуу кеби) формасында болот. Диалогдогу жандуу кеп ары уккулуктуу, ары түшүнүктүү, угуучуга абдан эле жеткиликтүү болот, анткени ал түрдүү кошумча интонация менен гана жабдылып айтылбастан, пикир алышуудагы вербалдык эмес мүмкүнчүлүктөр, б.а., ички сезимдерди билдирүүчү жандоо-ымдоолор менен да коштолуп айтылат. Бул жандуу диалогдун жетишкендиги, артыкчылыгы болуп эсептелет. Ал эми жазуу түрүндөгү кепте (жансыз кепте) мындай мүмкүнчүлүктөр болбойт. Ошондой болсо да, жазуу кеби кылдаттык менен ойлонулуп, сөз териштирип, адабий тилдин нормаларын сактап, стилистикалык жактан жатык ыкмалар аркылуу ар бир тилде калыптанган ордун табуу менен ишке ашырылат, башкача айтканда, диалогдогу жазуу кебинин жетишкендиги адабий тилдин стилистикалык нормаларынын сакталышы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн ылайыктуу орун алышы болуп эсептелет. Бул туурасында иштин кийинки жүрүшүндө дагы сөз кылмакчыбыз.

Тил дайыма өнүгүү абалында болору белгилүү. Анын системасында, жогоруда эскертилгендей, пикир алышуунун активдүү бир формасы, ыкмасы болуп эсептелген маек кеби да өнүгүү, өрчүү абалында. Коомдук өнүгүүнүн азыркы абалында кыргыз адабий тилиндеги маек кеби билим берүү жана илимдин бардык тармактарында, ошондой эле саясатта, экономикада, расмий маалыматтарда, иш кагаздарында, маалымат тармактарында (кезектүү басылмаларда, радио берүүлөрдө, телекөрсөтүүлөрдө, телефон байланыштарында) ж.б. колдонулушу анын экстралингвистикалык өнүгүшүн, өзгөчөлүгүн аныктап, ачык-айкын белгилеп турат.

Бул жагынан алганда, маек кебин экстралингвистиканын өнүтүнөн, багытынан изилдөөнүн зарылдыгы алда качан эле мезгил талабына коюлган. Ошол эле мезгилде маек кебинин лексикалык курамын, интонация менен биримдикте фонетикалык системасын жана грамматикалык түзүлүшүн, башкача айтканда, лингвистиканын аспектисинде изилдөө талабы да мезгил тартибинде турат. Ошондой болсо да, маек кебин изилдөөнүн бул эки багыты биримдикте, өз ара тыгыз байланышта каралууга тийиш.

Кыргыз тилиндеги маек кебинин түзүлүшү, максаты, темасы (маек текстинин объектиси), мазмуну ж.б. өтө эле ар түрдүү жана кенен болгондуктан, аны бир элеиликтөө ишинде мүнөздөп, аныктап чыгуу мүмкүн эмес. Маселенин мына ушул жагын эске алып, биз бул чакан ишибизде маек кебинин синтакситик түзүлүшүнө көбүрөөк басым жасап, талдоо жүргүзүмөкчүбүз.

Маек кеби - коомдогу социалдык-маданий байланыштын спецификалык формасы, болгондо да, репликалардын кезектешип келүүсү. Бул анын мүнөздүү жалпы белгиси болуп эсептелет. Ушул эле белги маек кебинин синтакситик түзүлүшүн да шарттап турат.

Анткени маектин мазмуну, биринчиден, ар бир учурда аңгемеге катышуучулар (персонаждар) аркылуу бөлүштүрүлгөн түрдө (аңгемеге катышуучуларга тең орток) болсо, экинчиден, бир эле мезгилде аңгемелешүүчүлөрдү сөз болуп жаткан нерсе, окуя, кубулуш, кыймыл-аракет өз ара байланыштырып, ымалалаштырып турат. Мындай жагдайдагы кептин материалдык бирдиктеринде (сүйлөм түзүлүштөрүндө) белгилүү даражада бөтөнчөлүктөр болору тилдик факт-материалдардан байкалып турат.

Маек кеби мезгил жана мейкиндикке байланыштуу. Адам өзүн курчап турган чөйрө менен дайым байланыш түзүүгө, ой бөлүшүүгө, өз оюн билдирүүгө муктаж. Бул муктаждык мезгил, убакыт менен байланыштуу. Ошондуктан адам өзүнүн оюн, сезимин, эркин башка бир адамга билдирүү, же каршысындагы адамдын, же алыскы бирөөлөрдүн билдирген оюна жооп берүү (кат, телефон, радио, телеберүү ж.б. аркылуу) зарылчылыгы келип чыккан учурда сүйлөшүү жаралат, ал сүйлөшүү, негизинен, маектешүү (пикир алышуу маанисинде) аркылуу ишке ашырылат.

Маектешүүчүлөрдүн (коммуникатор, реципиент) жалпы эле мезгил жана мейкиндиктеги абалы боюнча мындай пикир алышуусун контакттык жана дистанттык (жүздөшүп байланышуу, аралыктан байланышуу) деп шарттуу түрдө айырмалоого болот.

Контакттык байланыш бетме-бет болгондуктан, пикир алышуу абалга, шартка, кырдаалга, кептин ачык, же жашыруун мүнөзүнө жараша вербалдык жана вербалдык эмес формада (ымдоо, жандоо, интонациялык сигнал, же кандайдыр бир иштелип чыккан, макулдашылган белгилер) боло берет. Ал эми дистанттык пикир алышууга коммуниканттардын мезгил, убакыт, мейкиндик (орун-аралык) жактан бири-биринен алыс болгон жагдайлары кирет. Байланыштын бул түрү коомдук өнүгүштүн кийинки, б.а., техникалык жетишкендиктер менен ишке ашырылат (телефон, интернет, радио, телеберүү, кат ж.б.). Техникалык каражаттар аркылуу байланышуу кыска, же узак болушуда мүмкүн. Бул да жагдайга байланыштуу болот.

Ал эми В. Д. Девкин кептик актынын экстралингвистикалык түрү объективдүү жана субъективдүү факторлордон кураларын белгилеген. Эгерде аңгемелешип жаткан адамдар бири-бирин көрбөсө, б.а., телефон аркылуу, караңгыда, туманда же кандайдыр бир тосмо аркылуу тосулуп турса, анда байланыштын «кинетикалык каналы» - дененин ар кандай кыймылы, мимика, жест - аркылуу түшүндүрүүгө мүмкүн эмес болот да, сөз аркылуу гана көбүнчө атооч сөздөрдү колдонуу зарылчылыгы келип чыгат. Бул - объективдүү фактор.

Конкреттүү тараптардын түздөн-түз пикир алышуусунун формасы катары субъективдүү факторлор да маанилүү.

В. Д. Девкиндин жогорудагыдай бөлүштүрүүсүнө карап, шарттуу түрдө, объективдүү факторлорго пикир алышуунун дистанттык түрүн, ал эми субъективдүү факторлорго пикир алышуунун контакттык түрүн киргизүүгө болот.

Жогоруда эскертилгендей, маек кеби тексттин өзгөчө бир формасы болуп эсептелет дагы, мындай текст репликалардын суммасынан туруп, дайыма составдуу, бир нече бөлүктөрдөн куралган түрдө кездешет.

Жазуу жана оозеки түрүндөгү тексттин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Оозеки пикир алышуу, эреже катары, контакттык пикир алышуунун белгилери менен байланыштуу, ал эми жазуу түрү болсо дистанттык пикир алышуунун белгилери менен байланыштуу.

Жазуу түрүндөгү текст ой жүгүртүүнүн татаал формалары аркылуу ишке ашат да, сүйлөмдүн обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрү, чакчыл, атоочтук түрмөктөр, бир өңчөй мүчөлөр, структуралык параллелизм, татаал сүйлөмдүн бардык түрлөрү жана башкалар орун алат. Жазуу тексти алдынала ойлонууну талап кылат да, лексиканын жана грамматиканын мыйзамдуу нормаларына төп келет. Жазуу тексти, оозеки тексттен айырмаланып, ондоого, кайрадан иштеп чыгууга мүмкүнчүлүгү болот.

Оозеки маек тексти «сүйлөөчү» жана «угуучунун» ролдорунун кезектешип алмашуусу менен ишке ашат. Текст (оозеки маек кеби) жандоо-ымдоолордун коштоосу менен айтылат да, анда сүйлөмдүн бардык түрлөрү, көбүнчө кемтик сүйлөмдөр, ал тургай сүйлөмгө мүчө боло албаган, сүйлөмдүк толук түзүлүштө болбогон сөздөрдүн кездешүүсүнүн натыйжасында, репликалардын синтакситик түзүлүшү салыштырмалуу түрдө кыска жана жөнөкөй болушу, кайсы бир сүйлөм мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылышы мүнөздүү.

Катышуучулардын санына карай пикир алышуунун жекелик (межличностное) жана массалык (массовое) түрүн айырмалоого болот. Эки адамдын бири-бири менен, же бир эле адамдын бир нече адамдар менен аңгемелешүүсү «жекелик» коммуникация болуп эсептелет: Ал эми бир эле адамдын көп сандагы адамдар менен болгон аңгемелешүүсү массалык коммуникацияны жаратат. Маек кебинин мындай түрүнө басма, радио, телеберүүлөрдү, съезд, конференция, кеңешмелерде, ар түрдүү жыйындарда сүйлөнүүчү сөздөрдү, жалпы эле эл алдына чыгып сүйлөө, лекция, доклад ж.б. кирет.

Массалык коммуникация эрежеге таянат да, адабий тилдин нормасында туура сүйлөөнү, лексикалык жана грамматикалык нормаларды, логикалуулукту, тактыкты талап кылат, лексика-стилистикалык каражаттардын колдонулушун ырааттуу сактайт. Массалык коммуникация адабий тилдин нормасында сүйлөө зарылчылыгын жаратпай койбойт. Адабий нормага ээ болуу (адабий тилдин нормасында сүйлөй билүү) жана керектүү, текстке ылайыктуу болгон стилистикалык каражаттарды колдонуу эркиндиги жалпы маданияттан жана билимдүүлүктөн көз каранды.

Интеллект жана кептик ишмердүүлүк кептик курулуштун ар тарабын – логикалуулугун, ыраттуулугун, тактыгын, ишенимдүүлүгүн аныктайт. «Кеп маданиятында адабий норма менен тыгыз байланышта болгон - кептин тууралыгы эң негизги орунду ээлейт».

Ошондуктан, жалпы билимге ээ болуу же ээ болбоо, адабий тилдин нормасында сүйлөй билүү өз кезегинде жалпы эле тилдин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасына жана синтаксисине таасирин тийгизбей койбойт.

«Биз сүйлөшкөндө дайыма коомдо түзүлгөн сүйлөшүүнүн тигил же бул чөйрөсүндө, функционалдык стилдин кайсы бир түрүндө сүйлөшөбүз. Биздин сүйлөшүүбүз стилден сырткары болбойт. Демек, биз дайыма белгилүү бир стилдин талап-жөрөлгөлөрүнө, закон ченемине ылайык сүйлөйбүз, информация туюндурабыз. Ошентип, биздин сүйлөшүүбүз, сөзсүз, функционалдык стилдин белгилүү бир түрүндө ишке ашат жана ошол стилдин законуна баш иет. Ошондуктан, ар кандай сүйлөшүүдө стилдик өзгөчөлүктөрдүн, максат талаптардын, нормалардын болушу да объективдүү. Мына ушул жагдай биздин сүйлөшүүбүздүн (сүйлөшкөндө түзүлгөн тексттердин) ар түрдүү, ар башка болушунун бир себеби болуп саналат».

Жогоруда ф.и.д. Т.С. Маразыков сүйлөшүү кебин функционалдык стиль менен байланышта караган. Ушул негизде ар кандай шартка, жагдайга жана өз ара мамиленин абалына карата пикир алышуунун жеке жана официалдуу түрүн айырмалоого болот.

Жеке пикир алышуудан айырмаланып, официалдуу пикир алышуу коммуниканттардын мамилесинде, кайсы бир уюмдун, же топтун өкүлү катары эрежелерге таянат. Ошондуктан официалдуу пикир алышуунун тексти дагы так болуп, стереотиптүү компоненттерди (кайталануучу терминдерди) камтыйт. Ал эми кандай гана текст болбосун, функционалдык стилдин бирине тиешелүү. «Функционалдык стиль» жана «текст» деген түшүнүк бирин-бири түзүүчү, бирин-бири шарттоочу карым-катнаштагы түшүнүктөр болуп саналат. Анткени информация текст аркылуу туюндурулгандыктан, бир дагы текст коомдо түзүлгөн сүйлөшүү чөйрөлөрүнөн тышкары, демек функционалдык стилден сырткары түзүлбөйт». Официалдуу пикир алышуу көбүнчө официалдуу-иштиктүү, илимий-публицистикалык стилде болот да, буга кызматка байланыштуу сүйлөшүүлөр, келишимдер, дипломаттык документтер, протоколдор, официалдуу кагаздар ж.б. кирет.

Жогоруда өзүбүз күбө болгондой, информация алмашуунун эң жөнөкөй түрү маек кеби болгондуктан, жалпы адамзаты жашаган коомдо информацияны туюндуруу көбүнчө маек аркылуу гана ишке ашат. Ал эми маек кеби көркөм чыгармалардын бардык жанрларында, функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө кеңири колдонулары шексиз.

Эллипсис-адабий-жазма тьрьндё атайын бир стилистик максат кездёй сьйлём мьчёсьн тьшьрьльп калуусу болуп эсептелинет. Адабий жазма тьрьндён башка ар тьрдьё сьйлём мьчёлёрьнън тьшьрьльп калуусу стилистик каражат болуп эсептелбейт. «Эллипсис» термининин мааниси оозеки кемтик сьйлём маанисиге так дал келбейт.

Мисалы:

See you!

Кёрьшкёнчё!

Görüşünüz!

Учрашгунча!

До встречи!

Бул жерде зат атооч тыштырлып калтырылган бул деген ат атооч жетишпейт дегени эмес. Мындай мисалдарда эллипсис менен кемтик сыйлёмдун айырмасы ачык көрүнүп турат.

Тилдеги кемтик сыйлёмдөрдү өзгөчө эллипсисти тиреннегё багытталган материалдардын жетишсиздиги жана илимпоздордун берген ар тырдъ аныктамалардын дал келбөөсү бир топ кыйынчылыктарды туудурат.

Мисалы: Греч (1827) алгачкылардан кемтик сыйлём жөнүндө кеири маалымат беръ менен чектелбестен эллипсисти классификациялаган.

Андан кийинки кемтик сыйлём жана эллипсис жөнүндөгъ баяндама Перевлевский тарабынан «Начертаниях русского языка» деген ишинде берилген. Ал мындайча баяндайт «Эллипсисе жалаъ гана таандык мьчёлёр гана тыштырлып калтырылат»

А. М. Пешковский (1938) бул суроого тагыраак жооп бергенге аракет кылган. Ал биринчи болуп кемтик сыйлёмдөр структурасын грамматикалык негизинде тызгён. Ал басым (интонация) функциясын аныктады жана кемтик сыйлёмдөргё себеп болгон факторлорду изилдеди.

Тил бир система болуп дайым сыйлешънъ толук баяндап беръгё умтулат. Бирок бир кызык жери тил дайыма оозеки нукдан артта калат. Кээ бир суроолорду талкулоодо тилде кыйынчылыктар болуп турат.

Демек тил ар дайым белгилъ бир нукта, ёнгъп адамдардын сыйлешъсын негизги индикатору болуп эсептелинет. Ал тынымсыз ёзгёрълёрдъ баштан кечирет. Тилдин мындай функциясыны белгилъ процесстерсиз элестетъгё мьмкён эмес. Эгер тил дайыма ёнгъгъ процессинде болбосо ал адамдар ортосундагы сыйлешънън негизги милдетин аткара албайт.

Жёнёкёй сыйлёмдөрдөгъ негизги синтаксистикалык процесстерди орус тилчиси Н. Ю. Шведованын «Активные процессы в языке» аттуу монографиясында кеири баяндалат. Н. Ю. Шведова бул ишинде татаал сыйлёмдөрдөгъ синтактикалык процесстерге токтолбоду. Биз бул макалада жалпы сыйлёмдөргё жёнёкёй татаал, ёзгёчё маек сыйлёмдөрдё аябай кёп кезиккен ошону менен бирге толук далилденип бытпёгён стилистикалык каражаттардын бири эллипсиске токтолдук.

Where are you from? (жёнёкёй сыйлём)

Bishkek

Сиз кайсыл жерден болосуз?

Бишкектен

Where were you when we were at meeting? (татаал сыйлём)

At Office.

Биз чогулушта болгон учурда сиз кайсыл жерде болчууз?

- Офисте.

Жогоруда келтирилген мисалдагы «Бишкек», «Офисте» сыйлёмдёрүндөгъ эллипсис ачык айкын байкалып турат.

Жогорудагы жёнёкёй жана таттал сыйлёмдөрдөгъ эллипсис аркылуу баяндалган информация ёзънъ маанисин толуктугу менен эллипсиссиз сыйлёмдөрдөн баркы жок, себеби эллипсиске жолуккан сыйлём формасы жактан толук болбосо да, мааниси жана мазмуну толук. Андан эч бир маалымат тышп калган жок, сыйлешъ ёз ордунда улантылып жатат. Демек мындан келип чыгат, тил бирдиктери албетте чой коммуника-

тивдик бирдиктер, форма жактан эллипсиске кабылсада, мазмуну жактан кыскартылбайт.

Мындай чечим И.Ф.Вардулдун эллипсис жөнүндөгү пикирин туура экенин далилдейт. «Эллипсиске каммуникативдик бирдиктерде форма жактан кыскартуу болсо да, мазмуну толук бойдон жеткирилет.

Демек эллипсисти негизги максаты кеземелдөгү маалыматты угуучуга же окуучуга толук бойдон жеткирүүнү камсыз кылуу, бирок тил ресурстарын жана убакытты сарамжалдоо, кыска жана толук маалымат менен баяндоо.

Мисалы:

Эллипсисдин окуясы болбосо сыйлешүү өтө созулуп маалымат берүү кыйындашып кетмек, башкача айтканда таасирсиз болмок.

Эллипсис өз ара маалымат берүүнү аткаруу, кыска жана таасирдүү болуусун камсыздоо үчүн колдонулган негизги элемент болуп эсептелинет.

Эллипсисдин структуралык өзгөчөлүктөрү анын формасына барып такалат. Эллипсиске структура жагынан назар салынганда татаал сыйлөмдүн кыскартылган формасы болуп эсептелет. Анын бул кыскартылган б.а. эллипсисин бир гана каммуникативдик жактан ташынуу керек. Себеби, эллипсис сыйлөшүүнүн негизинде келип чыгат.

Мисалы: -What did you do when you were abroad?

- Studied.

- Чет өлкөдө болгон учуруда эмне кылды?

- Окудум.

Бул негизинен маек кептеринде кездешип туруучу абал б.а. экинчи сыйлөм формасы жактан толук эмес, себеби эллипсиске жолуккан. Эгер биз экинчи сыйлөмдү толук бойдон баяндасак төмөндөгүдөй болмок:

I studied when I was abroad.

Мен өлкөдө болгон учурумда окудум.

Автор экинчи сыйлөмдү эллипсисиз толук бойдон айтса болот, бирок нутк (сыйлөшүү) абалы жол койбойт, бирок мындай учурларда өзгөчө маек кебинде кыска нуска бирок толук маалымай берүүсү талап кылынат. Демек эллипсис сыйлөмдүн кандайдыр бир мөчөлөрүн ташырылып калтырылуусу болсо б.а. структуралык кыскартыш болсо, мазмуну жактан кыскартуу жок, ансыз сыйлөшүү натыйжасыз болуп калмак.

Жогоруда берилген маалыматтарды корутундулап төмөнкү пикирди билдиребиз. Эллипсис англис, кырыз, орус, өзбек жана башка тилдерде өзүнө тиешелүү структуралык, семантикалык жана прагматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон стилистикалык каражаттардын бири болуп эсептелинет. Аны салыштыруу өзгөчөлүктөрүн баяндоо аябай кызыктуу жана манилүү жалпы лингвистикалык жыйынтыктар чыгарууга мүмкүнчүлүктөр тззёт.

Адабияттар

1. И. Ф Вардуль, Сложносочиненные предложение и их особенности.
2. Хошимов Г. М., Сравнительная типология в разносистемных языках
3. Мусаев С. Ж., Тексттин каммуникативдик структурасы. Ф.и.д. дисс. Авторефераты, Бишкек, 2000.

4. Өмүралиева С., Текст: семантика, структура, Бишкек.
5. Мусаев С. Ж., Кеп маданияты жана норма, Бишкек, 1999.
6. Маразыков Т. С., Тексттеги интеграция, Ф.и.д. дисс. автореферат
7. Аширбаев Т., Айтманбетов А., Кеп маданияты, Бишкек, 2004.
8. Девкин В. Д., Диалог, Москва, 1981, с. 6-9.
9. Головин Б. Н., Основы культуры речи, Москва, 1988, с. 15.
10. Н. Ю. Шведованын «Активные процессы в языке.
11. arch.kyrlibnet.kg/?&npage=download&nadd=246.

ТУВАЛЫКТАРДЫН ЫСЫМ КОЮУ САЛТТАРЫ

А. С. ЖОЛДОШБАЕВ*

Резюме

Бул макала Россия Федерациясындагы түрк тилдүү элдердин жеке ысымдарын изилдөө алкагында жазылган. Бул макалада тувалыктардын ысым коюу салттары каралган. Тувалыктардын учурда ысымдары негизинен үч топко бөлүнөт: биринчиси - өз ысымдары, экинчиси - буддизмге байланышкан; үчүнчүсү - орус жана Европа тилдеринен келген ысымдар. Тувалыктардын тили алтай тилдеринин үй-бүлөсүнүн түрк тобуна тиешелүү тилдерден. Башка түрк тилдерине салыштырмалуу алтай, хакас, кыргыз тилдерине жакын.

***Ачкыч сөздөр:** тувалыктар, жеке ысымдар, нукура ысымдар, буддизмге байланышкан ысымдар, орус жана европа ысымдары, монгол элементтери.*

Бул макала Россия Федерациясындагы түрк тилдүү улуттардын адамдардын жеке ысымдарын ыйгаруу салттарын, тартибин изилдөө алкагында жазылган.

Тува тили алтай тилдеринин үй-бүлөсүнө кирип, түрк тобуна тиешелүү тилдерден болот. Анын лексикасында, албетте, жалпы түрк сөздөрүнүн катмары чагылдырылат, бирок айрым тарыхый себептер менен тува тилинин лексикасында башка түрк тилдерине салыштырмалуу монгол элементтери көп. Бул көрүнүш тувалыктардын жеке ысымдарында байкалып келет.

Тувалыктардын ысымдарын келип чыгышына ылайык үч топко бөлсө болот. Биринчи топто өздөрүнүн нукура ысымдары, мисалы:

- Анай - улак;
- Белек - белек;
- Маадыр - Баатыр;
- Чечек - гүл;
- Чечен - чечен.

Тувалыктардын нукура ысымдарынын көбү эки компоненттен турат:

- Алдын-Херел - алтын + шоола;
- Анай-Саар - улак + саай турган;
- Белек-Байыр - белек + майрам.

* Экономика жана ишкердик университетинин проректору, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, jurgalex@mail.ru.

Тувалыктардын эркектеринин ысымдарынын экинчи компоненти оол - уул, мисалы:

- Ак-оол - ак уул;
- Алдын-оол - алтын уул;
- Кара-оол - кара уул;
- Хеймер-оол - кенже уул;
- Чараш-оол - сулуу (чыраш) уул ж.у.с.

Ушул эле тартипте эркек ысымдары кыс - кыз, уруг - урук деген сөздөр менен кыздардын ысымдарына өзгөрүлөт, мисалы:

- Ак-кыс - ак кыз;
- Ак-Уруг - ак урук;
- Алдын-кыс - алтын кыз;
- Кара-кыс - кара кыз;
- Кара-Уруг - кара урук;
- Чараш-Уруг - сулуу (чыраш) урук ж.у.с.

Кыздардын ысымын билдирген дагы бир кошумча - маа, тибетче - эне. Мисалы:

- Сайлыкмаа - кашка чымчык + эне;
- Төгериьмаа - төгөрөк + эне;
- Чечекмаа - гүл + эне.

Тува тилинде да бир эле негизги ысымга кошумча түзүүчүлөрдү кошуу менен жабы ысымдар түзүлөт, мисалы:

- Бүрбү - Бүрбүжал, Бүрбүжап;
- Лопсаь - Лопсаьмаа, Лопсаьнар;
- Чаш - Чаш-оол, Чашпай, Чашпаяк.

Экинчи топто буддизмге байланышкан ысымдар. Буддизмди тутунган башка элдердин тилинен келген ал ысымдар тувалыктардын тилинде өзгөрүүлөргө дуушар болушкан. Тувалыктар монголдордой эле наристелерине буддизм кудайларынын ысымдарын ыйгарган, мисалы: Долгар, Долчаь, Шогжал.

Адамдардын жеке ысымдары катары буддизмдеги ыйык китептердин аталыштары да берилип келген, мисалы: Дажы-Сегбе, Манзырыкчы, Чадамба. Ушул эле нукта буддизмдеги философиялык түшүнүктөргө ылайык ысымдары бар, алар:

- Сотпа - чыдамкайлык;
- Самдан - терез ойлоноу ж.б.

Наристенин туулган күнүнө ылайык тибеттиктердин апта күндөрүнүн аталыштары берилет, мисалы:

- Баазы - жума;
- Бүрбү - бейшемби;
- Даваа - дүйшөмбү.

Адамдардын жеке ысымдары иретинде тибет тилинде адамга жакшы сапаттарды, оо каалоолорду камтыган сөздөр берилген, мисалы:

- Серен - узак жылдар;
- Чимит - өлбөс.

Бул ысымдар менен бирге монгол тили аркылуу тибеттик кечилдердин, кечилканалардагы наам-даражалардын, диний ырымдардын аталыштары берилген.

Үчүнчү топко орус тилинен, орус тили аркылуу европалык тилдерден келген ысымдар кирет. Ал ысымдар орусча жазуу тартиби менен жазылат, бирок тувалыктардын тилинде өз ыгайына жараша айтыла берет.

Тувалыктарда 1947-жылга чейин улуу муундар фамилия иретинде уруу аталыштарын колдонуп келген. 1947-жылдан кийин расмий тартипте тувалык ысымы фамилияга айланып, жабы ысымы өз ысымы болуп калган, мисалы: Даваа Александр Маадырович, Күскелдей Тамара Байыровна.

Атасынын ысымына оурстардыкындай болуп, -ович, -евич уландылар уланган, мисалы: Кызыл-оолович, Херелевич, Кызыл-ооловна, Херелевна. Муну менен бирге төмөнкүдөй тартипке да уруксат болгон: Монгуш Николай Кызыл-оол, Танова Мария Седип-бул тартипте атасынын ысымы үчүнчү жазылып келген, уулу, кызы деген мааниде, бирок аларды жаздырбай.

Үчүнчү топтогу ысымдар тувалыктардын ысымдар тизмесинин улуттук өзгөчөлүгүнө бир топ доо келтирип кеткендиги бүгүн анык нерсе.

Колдонулган адабият:

1. Справочник личных имен народов РСФСР. Под ред. А. В. Суперанской, Ю. М. Гусева, М.: Русский язык, 1987. с. 199-210.

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР

Д. И. АЛТАЕВА* - А. А. СУЛТАНОВА**

Аннотация

Түрк тилдериндеги, анын ичинен кыргыз тилинде да жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхы ар түрдүү деңгээлде каралганын байкоо менен бирге жардамчы атоочторду жандоочтордон, тактоочтордон бөлүп карап, изилдөөнүн объектисине алууга толук мүмкүн экендигин баамдадык.

Жалпы түрк тилдеринде жардамчы атоочтор тууралуу маалымат 1950-жылдардан башталып, аталган мезгилде бирде жандоочтун составында бирде тактоочтун составында, бирде жардамчы сөз катарында каралып келди. Бирок, кээ бир түрк тилдеринин грамматикаларында жардамчы атоочтор өз маанисинде колдонулуп, изилдөөгө алынган.

Алсак, казак тилиндеги жардамчы атоочторду изилдеген В. А. Исенгалиева өз эмгегинде, профессор Н. К. Дмитриевдин пикирине таянып, жардамчы атоочторду маанисине карай үч типке бөлүп карайт;

1. Вертикалдык.

Уст, бет, төбө, (төбө) аст, түп.

2. Горизанталдык.

Иш, (ич) сырт, айнала (айлана), төбөрөк, (тегерек) алд, арт, соь, жан, туш, кас, (каш) маь, мабай, (айлана-чөйрө) жак, ар жак, бер жак, карсы (каршы).

3. Аралаш.

Орта, (орто) ара, аралык, бас (баш), бой.

Казак адабий тилинде булардан тышкары дагы *шама, (чама), карсаь* (алдыңкы күн, кандайдыр бир окуянын алдындагы убакыт) деген эки сөз колдонулат. Ал эми өзбек тилиндеги жардамчы атоочторду изилдөөгө алган А. А. Коклянова да профессор Н. К. Дмитриевдин пикирине таянып, жардамчы атоочтор эки функцияны аткарат - деп белгилейт. Өзбек тилиндеги жардамчы атоочторду да жогорудагы планда карайт.

1. Вертикалдык абалдагы жардамчы атоочтор;

Уст-уст. Айик булса дарахт устига чикиб. (Аюу болсо дарак үстүнө чыгып) уст жардамчы атоочунун синоними катары *тепа (төбө)* деген сөздү профессор А. Н. Кононов белгилеген. *Тепачоку, төбө* деген маанини берип, мейкиндик, аралыкты билдирет.

2. Горизанталдык пландагы жардамчы атоочтор:

Олд (алд) М: Олдига когоз куйдим. (Алдына кагаз койдум. Мен анын алдына кагаз койдум) орка-(арка) Бул сөздүн синоними катары өзбек тилинде *кет-(зад арт)* сөзү колдонула берет. У автобустан тушди, болонинг кетидан кетди. Ал автобустан түшүп, баланын артынан кетти. *Ёп (жан), ич (ич), урта (орто)* жардамчы атоочу белгилүү бир деңгээлде мааниси

* УЭП ЭАКТИ.

** УЭП ЭАКТИ.

жагынан *ора (ара)* жардамчы атоочуна жакындашат. Өзбек тилинде бул эки сөз синоним катары келет.

М.: *Халк уртасида, халк орасида*. Биринчиси элдин ортосунда деген маанини берсе, экинчиси эл арасында деген маанини берди.

Н. А. Кононов өзбек тилиндеги жардамчы атоочторду жандоочтордун (послелого-имена, жандоочтук-атооч) составында караганы менен, жардамчы атоочтук маани белгилүү өлчөмдө таанылган.

Жандоочтук атооч (послелого-имена) зат атоочтук мааниде келип, мейкиндикти (*үст, аст, алд, арт, жан, орта, жак*) билдирип, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде турат.

Атайын изилдөөгө алынган А. А. Коклянованын эмгегинде жардамчы атоочторго кеңири токтолуп, жандоочтордон айырмачылыгын, окшоштук жактарын белгилеген. Башка түрк тилдеринен айырмаланып өзбек тилинде бир эле жардамчы атоочтун экиден кем эмес синоними же антоними бар экени байкалат.

Түрк тилиндеги (турецкий язык) жардамчы атоочторду А. Н. Кононов изилдеп, жандоочтордун составында карап, экиге бөлгөн.

1. Жандоочтук бөлүкчө (послелого-частицы).

2. Жандоочтук атооч (послелого-имена).

Жандоочтук атооч (послелого имена) жөндөлүш системасында айрыкча функцияны аткарып, лексикалык жактан жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, өз алдынча маани берип, морфологиялык жактан толук өзгөрөт. Эң негизгиси мейкиндик, аралыкты билдирип, абстракттуу маанини берет.

Мында (түрк тилинде) жандоочтор лексико-семантикалык жактан бөлүнбөй, жалпы жонунан ар бирине мүнөздөмө берилет.

1. *Üst // üzeri*

Yatağın üstüne oturarak.

(Төшөгүнүн үстүнө отуруп)

2. *Alt-алд*

Tatağının altına bakıyorlar.

(Төшөгүнүн алдына карашты)

3. *Dib - түп - (глубина, дно)*

Dubar diblerinden yürüdü.

(Ал дубалдын түбү менен жүгүрдү).

4. *Dişarı-тышкары (вовне)*

5. *Karşı-каршы (противоложная сторона) мааниси жагынан*

Yanına (жанына) - önüne

Деген жандоочторго жакын.

6. *Ugur-бакым, тагдыр (счастье, судьба) ekteğini kazanmak uğruna -*

(ради заработать себе на хлеб, нан таап жееш үчүн иштеш керек)

7. *Hakkında-тууралуу, жөнүндө*. Бул сөздүн синоними болуп,

Hususunda (жөнүндө)

Деген сөз көбүнчө официалдуу - концелярдык стилде колдонулат.

8. *Baş-başı. Üç kadın sofranın başındalar. Үч аял дастаркон башында.*

9. *Yol-жол sizde vatan yolunda ölmek istiyormusunuz? Сиз дагы мекен жолунда
Өлүүнү каалайсызбы?*

10. *saye-kөлөкө, белги, из (мень, сень). İyi terbiye sayesinde. Жакишы тарбия белгиси.*

Аталган жандоочтордон (жардамчы атоочтор) тышкары дагы *ön (алд), arka (арка), yan (жан), orta (орто), ара (ара), iç (ич), dış (мыш).*

Жогорудагы көрсөтүлгөн мисалдардан түрк тилинде (турецкий язык) башка түрк тилдеринде учурабаган жандоочторду (жардамчы атоочторду) байкоого болот.

Ногой тилинде да жардамчы атоочтор жандоочтордун составында каралат.

Профессор Н. А. Баскаков ногой тилиндеги жандоочторду изилдөөдө белгилүү профессор Н. К. Дмитриевдин пикирин колдоп, төмөнкүдөй топторго бөлүштүргөн.

1. Вертикалдык
2. Горизанталдык
3. Аралаш - (смешанного типа)

1. Вертикалдык:

Уьст-уьст. Муса колын парта уьстине туьсирди. Муса колун парта уьстунө койду.

Аст-аст. Ама Шерипе, колын юлкып алып, юрканнынь астына ясырады. Бирок, Шарина колун жулкуп алып, жууркандын астына жашырды. Аст сөзүнүн синоними туьп (түп) сөзү колдонулат.

2. Горизанталдык:

Иш-ич. Тезден бизди уьйдинь ишине шакырдылар. Тезинен бизди үйдүн ичине чакырдышты.

Олд-алд. Болат карт Батирбектин олдына шыгып, тулпарды токтатайк болды. Болот карыя Батырбектин алдына чыгып, тулпарды токтотмок болду.

Арт-арт. Келиншек тоьркинине келсе, сытыргыш эсик артына ясырынады. Эгер келин төркүнүнө келсе, шытыргы эшиктин артына жашырылат.

Дагы *бет (бет), кас (кашына, жанына), ян (жан), тус, карсы (туш, каршы)* жандоочтор (жардамчы атоочтор) ушул типке кирет.

3. Аралаш типтеги:

Ара-ара. Сол арада бесиктеги бала йылап йиберди. Ошол арада бешиктеги бала йылап жиберди.

Бас-баиш, чоку. Юрек басына кетпес кайгы салынды. Жүрөк башына кетпес кайгы салынды.

Булардан сырткары дагы *орын-(орун), орта-(орто)* жардамчы атоочтор колдонулат.

Ногой тилиндеги жардамчы атоочтор жандоочтун составында каралса да, түрк тилинен (турецкий язык) айырмаланып, горизанталдык, вертикалдык планда каралып, негизинен жандоочтор нагыз жардамчы атоочтук мааниге жакындашат.

Ал эми якут (соха) тилинде жардамчы атоочтор нагыз маанисинде колдонулуп, өзүнчө изилдөөгө алынган. Жардамчы атоочтор (якут-көмө аттар) зат атоочтун өзгөчө бир тобу, изафеттик конструкцияда келип, мейкиндик, аралыкты барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде туруп туюндурат. Алар: *илин (алд), кэлин (арг), алын (аст), үрүт (үст), ис (ич), тас (мыш), атта (айлана), бас (баиш), ойогос (жан, каптал).*

Якут тилиндеги жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык жактан бөлүнүшүндө башка түрк тилдеринде учурабаган өзгөчөлүк байкалат.

Азыркы якут тилинде элүүдөн ашык жардамчы атоочтор бар. Алар маанилик жактан топторго бөлүштүрүлгөн.

Профессор А. М. Щербак жардамчы атоочторду жандоочтордун составында карап, атоочтук жандооч (именные послелогои) деген термин менен берип, экиге бөлгөн.

1. Атоочтук жандооч (именные послелогои)
2. Этиштик жандооч (глагольные послелогои)

А. М. Щербак тарабынан белгиленген атоочтук жандоочтор (именные послелогои) негизинен жардамчы атоочтук маанини берип, алгачкы конкреттүү мааниси адамдын дене бөлүгүн атоочу сөздөр менен тыгыз байланышта болуп, ошол сөздөрдүн базасында жардамчы атоочтор түзүлгөн.

Мисалы, байыркы түрк тили баш (адамдын башы)-бир нерсенин башы, чокусу, баш-чоку.

İç-(ич) - бир нерсенин ички жагы, ичкери.

Anız-ооз - бир нерсенин оозу,

Avız-ооз - чыга бериш жер,

Bob-bod-бой - бир нерсенин боюнун өсүүсү,

Jüz-(узб. бэт) - бир нерсенин үстүңкү бети

Jan-жан, каптал.

Ал эми Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиеванын эмгегинде жардамчы атоочтор, «көмөкчү, жардамчы сөз» деген термин менен берилсе да, жардамчы атоочтук мааниде сакталган. Бирок, жандооч деп түшүндүрүлгөн.

1. *алд* - каз., кырг., ног., кара калп., тува - *алд*.

башк., тат. - *аолд*

алт., к. балк., шор - *ал*

узб. - *олд*.

2. ич - кырг. ич, узб., ич; казак, ногой, тат. - иш; кара калп., туркм., шор.

кум., азер. - *из*; хакас - *эс*.

3. ара - кырг., ног., шор., к. балк, казак, туркм., кум., уйг., тува - ара;

узб. - *ора*.

Дегеле бардыгы түрк тилдериндеги жандоочтор мейкиндик жөндөмөлөрүнүн мүчөсүн кабыл алат.

Башка түрк тилдериндегидей эле кыргыз тилинде да жардамчы атоочтор алгачкы мектеп грамматикаларында өзүнүн накта маанисинде эмес, негизинен жандоочтун, тактоочтун составында каралган. Кээде «жардамчы сөз» деп берилген (бөлүкчө менен жандооч жардамчы сөз катары каралып келген). Бирок, жардамчы атоочтор жандоочтун составында берилсе дагы, башка түрк тилдериндегидей болуп анын өзгөчөлүгү көрсөтүлгөн эмес. Жалпы жонунан гана маалымат берилген.

У. Бактыбаев өз эмгегинде жардамчы атоочторду жардамчы сөз деп караган. Жардамчы сөздөр деп бөлүкчө, тангыч ат атоочторду жана жардамчы этишти көрсөткөн.

Мисалы, Алыстан карарган бак го. (бөлүкчө) Ал эч качан (тангыч ат атооч) сүйлөбөйт экен. (жардамчы этиш)

К. Бакеев жардамчы атоочторду тактооч катары, анын составында берген.

Бул автор тактоочту экиге: түп жана туунду тактооч деп бөлүп берет да, туунду тактоочко накта тактоочтон сырткары жардамчы атоочторду да (астында, үстүнөн, артынан) натура кошуп койгон.

Ушул эле кемчилик тактоочтордун түрлөрүн берүүдө да кайра кайталанган. Орун тактоочко накта орунду билдирген тактоочтон сырткары алдында, артында, жанында деген жардамчы атоочтор натура киргизилип калган. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн эмгектеги берилишине көңүл буралы:

«1. Түп тактоочтор: акырын, тез, бат, төмөн, мурун, кийин, илгери, жөө.

2. Туунду тактоочтор: (куранды мүчөлөр улануу менен жасалат) кыргызча, түштө, астында, үстүнөн, артынан.

Тактоочтун түрлөрү:

1. Мезгил тактооч

2. Орун тактооч: алдында, артында, жогору, жанында, ары, бери ж.б.

3. Сын-сыпат: акырын, жай.

4. Сан тактооч»

Ал эми «жардамчы сөздөр» деп сүйлөмгө мүчө боло албаган, толук мааниге ээ болбогон, тийиштүү сөзгө жардамчы болуп колдонулган сөз түркүмүн айтабыз, - деген аныктама берет. Аларга: го, чейин, дейре, көздөй, карай ж.б. (мында жардамчы атоочтор жокко эсе)

Ал эми Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыковдордун эмгегинде жардамчы атоочтор тактоочтун да, жардамчы сөздөрдүн да составында каралат.

Тактоочтордун бөлүнүшү:

1. Орун тактооч: андан, жогору, алдында, артта, төмөн, астында, ылдый, жанында, үстүндө, өйдө, артынан, четинде, артка

2. Мезгил

3. Сын-сыпат

4. Сан-өлчөм

5. Күчөткүч

6. Себеп тактоочтор

Мисалдардан көрүнүп тургандай орун тактоочтун составына жардамчы атоочтор да натура киргизилип калган.

«Жардамчы сөздөр» өз алдынча турганда айкын мааниге ээ болбогон, сүйлөмдө башка сөздөр менен жанаша келип, грамматикалык маани киргизүүчү сөздөрдү атайбыз, деген аныктама берилген аталган грамматикада. Алар ич ара беш топко бөлүнгөн.

1. Божомолдогуч: го, бейм, сыяктуу.

2. Тангыч: такыр, түк, эч.

3. Жоопчул: ообо, албетте, арийне.

4. Бышыктагыч: нак эле, дал.

5. Башкаргыч: карай, көздөй, үстүндө, дейре, астында, чейин, артында, кийин, алдында, жанында, мурун.

Башкаргычтар өзүнөн мурун келген атоочтордун төмөнкү жөндөмөлөрдө турушун талап кылат.

1. Илик жөндөмөсүндө турган атоочторду жанында, астында, үстүндө, алдында, артында, түбүндө, төбөсүндө, ичинде, сыртында деген башкаргычтар башкарышат.

2. Барыш: чейин, дейре

3. Табыш: көздөй, карай

4. Чыгыш: мурда, мурун, ары, бери

Башкаргычтар бөлүмүндө башка кызматчы сөздөр менен катар кыйла жардамчы атоочтор да киргизилген. Алар жогорку асты сызылган мисалдар.

К. Дыйканов жардамчы атоочторго төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: кыргыз тилинде орунду, мейкиндик аралыкты билдирүүчү зат атоочтор бар. Алар: алд, арт, жак, орто, үст, аст, ич, баш, каршы, ара, орун, тыш, туш, кыр, аяк. «Бул зат атоочтор жандоочтордун ордуна колдонулуп, тактоочтун милдетин аткарат. Ал таандык мүчөнү жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн мүчөсүн кабыл алып, сүйлөм ичинде толуктоочтук милдетти эмес, мезгил, орун бышыктоочтук милдетти аткарат» деп, К. Дыйканов төмөнкүдөй мисалдарды берет: үстүндө, артынан, ортосуна.

Жардамчы атоочтор тууралуу маалыматтар улам кийинки чыккан эмгектерде кеңири берилип, изилдөөлөр боло баштаганын байкоого болот. Алсак, Ж. Мураталиева өз эмгегинин баш сөзүндө жардамчы атоочтор тууралуу маалымат берип, аларды жандоочтордон бөлүп кароодо профессор Н. К. Дмитриев-дин пикирин колдойт.

«Служебными именами можно назвать такие имена, которые имеют двойную функцию: 1. прямую, т.е. употребляются по своему основному материальному значению. 2. служебную, т.е. употребляется в ином более абстрактном значении, передавая оттенки разного рода пространственных соотношений.»

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жандоочтордон айрымаланып сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: Ал жалгыз эмес, жанында бир жолдошу да бар эле.

Жардамчы атоочтор сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл алып, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктайт.

Жогоруда аты аталган эмгекке караганда, 1980-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабий тилинин грамматикасы» аттуу коллективдүү эмгекте жардамчы атоочтор атайын изилдөөгө алынып, семантикалык жактан топторго бөлүштүрүлүп, ырааттуу түрдө берилген.

Анда: алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүк милдетти аткарып, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү сөздөр жардамчы атоочтор деп белгиленген.

Жардамчы атоочтор кызматчы сөздүн милдетин аткарганга, ага таандык мүчө, мейкиндик жөндөмөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыш) биринин мүчөсү уланып, өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү зат атооч менен байланышып, изафеттик айкашты түзөт. Жардамчы атоочтор минтип изафеттик айкаштын составында келгенде, өз алдынча түшүнүк бербей, маани жагынан алдындагы сөзгө багыныңкы абалда болот да, ошол сөз менен бирдиктүү алганда гана толук мааниге ээ болуп, аны менен бирге туруп сүйлөмдүн татаал мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: Таабалды арабанын үстүндө жаткан.

Жардамчы атоочтор кызматчы сөздүн маанисине келгенде, мейкиндик жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтөт. Жөндөмөлөр жеткиликтүү бере албай калган маани жардамчы атоочтор аркылуу толукталат. Мисалы: Керим сарайга келди. (орду жалпы гана көрсөтүп турат) Керим сарайдын үстүнө чыкты (кыймыл-аракеттин орду такталып, конкреттүү көрсөтүлөт)

Кээде жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөздүн аягындагы мүчө түшүрүлүп да айтылат. Мисалы: Түнөгөн конок үйүм бульвар жанында. Айрым учурларда жардамчы атоочтун алдында келүүчү илик жөндөмөдөгү сөздүн өзү да түшүп калып айтылат. Мисалы: Үстүнө карышкырлар үймөктөшүп калды.

Кээ бир жардамчы атоочтор тактоочтук функцияда колдонулат. Мындай учурда алардын алды жагында кыйышуу жолу менен байланышып турган илик жөндөмөдөгү сөз болбойт. Маани жагынан башка сөздөргө көз каранды болбой, өзүнчө туруп эле толук маани берет. Алардын алгачкы конкреттүү мейкиндик мааниси абстракцияланып, жалпы эле орундук маанини, кээде мезгилдик маанини түшүндүрөт. Мисалы: Башында биз ушул кыштакта жашоочубуз.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторду лексико - семантикалык жактан үч топко бөлүп кароого болот.

1. Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчүлөр: үст (ү), аст (ы), алд (ы), бет, төбө, баш, түп.
2. Заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчүлөр: жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой.
3. Заттын ич аралыгын көрсөтүүчүлөр: ич, ара, орто.

Кээ бир мектеп грамматикаларында жардамчы атоочтор өз алдынча зат атоочтон да, жандоочтон да атайын бөлүнүп көрсөтүлгөн эмес. 1987-жылы чыккан илимий негизде жазылган «Грамматика киргизского литературного языка» деген китепте да берилген эмес. Ушул эле көрүнүштү 1986-жылы жарык көргөн «Кыргыз тили» деген китептен да жолуктурууга болот.

Кыргыз тилинин алгачкы мектеп грамматикаларында жардамчы атоочторду көпчүлүк авторлор тактоочтор, же жардамчы сөздөр деп карашкан. Алсак, Ж. Бакеев жардамчы атоочторду «тактооч» десе, Ы. Жакыпов (авторлош) «тактооч» деп да, «жардамчы сөздөр» деп да караган.

Ал эми К. Дыйканов жөн гана орунду, мейкиндик-аралыкты билдирген зат атоочтор деп атайт.

Ж. Мураталиева жардамчы атоочторду өз маанисинде, ушул термин менен берген. Ошондой эле «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» да жардамчы атоочтор өз маанисинде берилген.

Жыйынтыктап айтканда, жалпысынан жардамчы атоочтор түрк тилдеринин грамматикаларында аздыр-көптүр изилдөөгө алынган байкалат. Кээ бирлеринде жардамчы атоочтор (нагыз) мааниде келип, атайын изилдөөнүн объектисине алынса, айрым тилдерде жандоочтун составында (бирок жардамчы атоочтук мааниде) каралып келгендигин жогоруда биз атайын сөз кылган эмгектерден байкоого болот.

Ошентип, жардамчы атоочтор өз алдынча изилдөөгө ала турган сөз түркүмү катары кароого болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. - Л., 1960.
2. Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм. Ф. Кыргызокуупедмамбас, 1954.
3. Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982.
4. Исенгалиева В. А. Служебные имена и послелогии в казахском языке. Алма-Ата, 1957.
5. Коклянова А. А. Послелогии и служебные имена в узбекском языке. Труды Института языкознания Академии наук СССР. Т. 3, 1952.
6. Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З. Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. М., Наука, 1986.

7. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. - Л., 1956.
8. Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология, Черкесск, 1973.
9. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова.) Л., Наука, 1987.
10. Бактыбаев У. Кыргыз тилинин морфологиясы. Ф., 1939.
11. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. Ф., Кыргызмамбас, 1950.
12. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Ф., Академии наук, Кирг. ССР, 1955.
13. Мураталиева Ж. Послелогии в киргизском языке. Ф., Киргизучпедгиз, 1958.
14. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф., Илим, 1980.

ТАРЫХ КУРСУНДАГЫ ТЕРМИНДЕРДИН, НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН МААНИ-МАҢЫЗЫН ОКУТУУ

АЙЖАН ТУРДАЛИЕВНА СУЛТАНОВА *

Ар кандай тарыхый булактарды, тарыхый документтерди, тарых китептерин, анын негизин түзгөн-терминологияны окуп-үйрөнүүдөн баштоо максатка ылайык келет, болбосо түшүнүк «дудук», «чала» бойдон кала берет, б.а. толук түшүнүк алуу мүмкүн эмес. Батыш педагогикасынын өкүлү Э. Стоунс өзүнүн «Психопедагогика» деген эмгегинде, бардык мугалимдердин эң биринчи иши, милдети түшүнүктөрдү, терминдерди окутуп-үйрөтүү болуп саналат деп жазган.

Э. Стоунстун бул оюн улап, орус педагогу Н. Ф. Талызина: Илимий түшүнүктү калыптандыруунун максаты - ошол түшүнүктөрдүн жардамы менен кубулуштарды таанып-ажырата билүүгө, салыштырууга, өзгөчөлүктөрүн байкоого болоорун, башкача айтканда, илимдин белгилүү бир тармагына багыт алууга үйрөтүү мүмкүнчүлүгү пайда болот деп жазган.¹

Термин - бул коомдук турмуштун, илимдин, искусствонун, техниканын атайын тармагынын ж.б. белгилүү бир түшүнүгүн билдирген сөз же сөз айкашы. Ал эми, терминология - коомдук турмушта, илимдин ар кайсы тармактарында, искусстводо, маданиятта ж.б. колдонулуучу терминдердин жыйындысы болуп саналат.²

Тарых сабагында терминдерди, негизги түшүнүктөрдү окуп-үйрөнүүнүн зарылчылыгы кандай жана кандай натыйжаларды күтүүгө болот?

Мектепте тарых предметин окутууда терминология менен системалуу түрдө окуучуларды иштетүү зарылчылыгы окумуштуулардын ою боюнча бир катар себептерден келип чыккан:

Биринчи себеби - тарыхый багыттагы терминдерди билбегендик.

Тарых предметин жаңыдан үйрөнө баштаганда кезигүүчү терминдер, негизги түшүнүктөр: «тарых», «археология», «этнография», «нумизматика», «сфрагистика», «генеалогия», «антропология», «хронология», «эпиграфика», «тарыхый булактар», «каган», «каганат», ж.б. Бул аталыштар бешинчи класстын окуучусу үчүн тааныш эмес сөздөр болгондуктан, тарых предметин үйрөнүү татаал сыяктанып көрүнөт. Күнүмдүк турмушта көп колдонбогон мындай аталыштарды мугалим, ар бир сабактын алкагында атайын убакыт бөлүп түшүндүрмө берүүсү талап кылынат.

Экинчи себеби-тарыхты окуп-үйрөнүүнүн алгачкы жылдарында окуучулардын терминдер жөнүндөгү билимдери көпчүлүк учурда тез эле унутулуп калган же кээде бурмаланган, так эмес түшүнүктөрү калыптанган.

Методистер окуучулардын терминологиялык билимдерин текшерүүдө, алардын катачылык кетиргенин байкашкан. Мисалы:

а) аталышы окшош, бирок мааниси эки башка терминдерге бирдей эле аныктама беришкен: интеллигенция - интеллигенттүүлүк (интеллигентность), жогорку билимдүү, акыл эмгеги менен иштеген адам деп жооп беришкен. Бул жерде интеллигент - жогорку билимге ээ, кесибине жараша акыл эмгеги менен иштеген адам, ал эми интеллигенттүү - өзүн алып жүрүүсү татыктуу, жогорку маданиятка ээ, ой жүгүртүүсү ачык-айкын адам.

* Ош мамлекеттик университети Жалпы тарых жана тарыхты окутуунун усулу кафедрасы Ош шаары.

¹ Талызина Н. Ф., Управление процессом усвоения знаний, М., 1975.

² Словарь русского языка т. 4.

б) сырткы айтылышы туура, бирок түшүнүк деңгээлинде баамдалбаган, терең түшүнүлбөгөн терминдер - мисалы: саясий партия. Анын аныктамасын окуучулар кыйналбай эле жаттап алышат. «Саясий партия - бул коомдук таптын эркин, кызыкчылыгын коргогон жана алардын күрөшүндө жетекчилик кылган саясий уюм».³ Ал эми өлкөдө кайсы уюмдар, бирикмелер саясий партияга тиешелүү - деген суроо берилгенде окуучулар жооп бере алышкан эмес. Кээ бир окуучулар гана уюмдардын аталыштарында «партия» деген сөздү байкап, Коммунистик партия, Агрардык партия, Либералдык партияларды аташкан. Алар кимдердин кызыкчылыгын коргойт? - деген суроого жооп берүүдөн да кыйналышкан. Демек, мындан терминдин аныктамасын терең түшүнбөй эле жаттап алуу дагы, окуучуга билимин андан ары турмуштук кырдаалдарда колдоно билүүсүнө кедерги болот деген жыйынтык чыгарылган.

Үчүнчү себеби - Убакыттын өтүшү менен, тарыхый жагдайдын өзгөрүшүнө карата кээ бир терминдердин мазмуну бир канча, же биротоло өзгөрүшү мүмкүн.

Мисалы, бүгүнкү күндө согуштарга - «акыйкат согуш», «акыйкатсыз согуш» деп мүнөздөмө берилип жатат. Мурун «согуш» - бир эле мааниде талкууланчу. Согуш - бул агрессия, басып алуу, кан төгүлүү, адамдардын башына түшкөн азап-тозок ... ж.б. (*№ 1 таблицаны караңыз*).

№ 1 - Таблица

Согуштар	Булактар	
	Советтик энциклопедиялык сөздүк (1986)	Согуш доктринасы (2000)
Акыйкат	Башка мамлекеттин агрессиясына каршы, өзүнүн улуттук боштондугу, мамлекетинин көз карандысыздыгы үчүн элдердин жана таптардын күрөшү	Агрессияга дуушар болгон тараптын коргонуу тартибинде жүргүзүлгөн БУУнун Уставына, эл аралык укуктун негиз салуучу нормаларына жана принциптерине каршы келбеген согуштар
Акыйкатсыз	Элдерди багындыруу, кулга айландыруу, жерлерди басып алуу максатындагы эксплуататорлордун (эзүүчүлөрдүн) эзилүүчүлөргө карата согуштары	Куралчан басып алууну көздөгөн, БУУнун Уставына, эл аралык укуктун негиз салуучу нормаларына жана принциптерине туура келбеген, агрессия аныктамасына дал келген согуштар

«Актар», «кызылдар», «басмачылар» - түшүнүктөрүнүн маанисине да бүгүнкү күндө башкача көз караштар пайда болгон. Совет бийлигине каршы чыккан «басмачылар» өз мекенинин патриоттору катары бааланып жатышы, ал инсандардын ишмердигин кайрадан изилдөөнү талап кылууда.

Төртүнчү себеби-окуу китептеринде, массалык маалымат каражаттарында чет элдик терминдердин ашыкча пайдаланылышы.

Мисалы: импичмент, инаугурация, мониторинг, популизм, ваххабизм, экстремизм, глобализация, коррупция, саммит, инвестиция, ферментация, реабилитация, этногенезис ж.б. Бул учурда окуу китептерин кошумча сөздүктөр менен толуктоо, ал болбосо мугалим окуучуларга сөздүк дептерлерин түздүрүү ыкмаларын колдонуу менен абалдан чыгуусу зарыл.

Бешинчи себеби - байыркы заманда, айрыкча орто кылымдарда кеңири колдонулган терминдер, түшүнүктөрдүн бүгүнкү күндө колдонуудан чыгып калышы.

Орто кылымдарда жазылган кол жазманы, тагыраак айтканда окуу китептеринде берилген ошол тарыхый булактардан үзүндүлөрдү окуганыбызда кээ бир сөздөрдүн маанисин түшүнбөй, акылыбыз жетпей туруп калабыз, ушундай ойду орус методисти В. О. Ключевский да айтат.⁴

³ Ожегов С. И., Словарь русского языка, М. 1979, С. 425

⁴ Колоскова А. Г., Актуальные проблемы методики обучения истории в средней школе, М. 1984, С. 132.

Кыргызстан тарыхы боюнча окуу китебинде «Караханид мамлекетинин мамлекеттик башкаруунун түзүлүшү» деген темада - каганат, каган, агыч ак, бирук, ашчы, битигчи, ылымча, кушчу, мушриф, имча, улаг - аталыштары кезигет. Эгер мугалим бул аталыштарды бүгүнкү күндөгү аталыштар менен үндөштүрүп түшүндүрмө бере албаса, окуучунун түшүнүгү, билими толук калыптануусу мүмкүн эмес.

Каганат - мамлекет

Каган - мамлекет башчысы

Агыч Ак - сарай казначысы

Бирук - мейманды кабыл алуу башчысы

Ашчы - тамак аш башчысы (шеф повар)

Битигчи - жазмачы (писарь)

Ылымча - катчы (секретарь)

Кушчу - куш таптагыч

Мушриф - финансылык ишти текшерген адам

Имча - салык чогултуучу

Улаг-чабаган (курьер), булар Караханид мамлекетиндеги чарбалык иштеринде пайдаланган аталыштар болгон.

5- класстын Кыргызстандын тарыхы боюнча кыскача аңгемелер окуу китебиндеги Эне-Сайдагы Кыргыз мамлекети - деп аталган теманын мазмунунда: ажо, хегу, цигу, кыштым деп жазылган аталыштарды жолуктурабыз. Ошол эле жерде: кыргыздар жөнүндө маалымат «б.з. I-V кк. таандык, кытай жылнаамаларында кыргыздар *хэгу*, *цигу* деп аталаган» (53-бет). «*Ажо* алтын жиптерден тигилген шуңшугуй калпак кийип, анын ордосунда дайыма кызыл туу сайылып турган...» (54-бет). «Салык төлөгөн урууларды кыргыздар *кыштымдар* деп аташкан» (54-бет) деген түшүндүрмөлөрү окуучуларга эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын түшүнүүгө жардам берет. Демек, кээ бир окуу китептериндеги маалыматтарды мугалимдин жардамысыз окуучу окуп үйрөнүүсү мүмкүн, ал эми кээ бирлерин окуп үйрөнүү кыйынчылыкка тураары айкын.

Алтынчы себеби - Терминологиялык аппарат идеологиялык күрөштүн аренасы болгон жана болуп жатат.

XIX кылымдын аягында - XX кылымдын башында «либерализм» көпчүлүк адамдардын аң сезиминде позитивдүү система катары бааланган, буржуазия үчүн - «буржуазиялык демократия», ленинчилер үчүн - «пролетардык демократия».

Бүгүнкү күндө, же болбосо XXI кылымда окуу китептеринде эң ыйык деп саналган «патриотизм», «Ата мекен», «Туулган жер» деген сөздөр өтө эле сейрек кездешет. Публицист В. Я. Лакшин кайгыруу менен мындай деп жазат: «Бизде «эл» - деген түшүнүк жок болуп кетти, анын ордуна «калк» деген сөз пайдаланылып калган. Бир аз убакыт өткөндөн кийин «калк» - деген сөз да унутулуп, «электорат» - түшүнүгү колдонулуп калды». «Ата мекен» сөзүнүн ордуна «өлкө» сөзү колдонулуп жатат.⁵

Мындан сырткары Жаңы тарых, Соңку тарых мезгилдери боюнча окуу китептеринде «кайра жаралуу» - түшүнүгү көп кездешет: адабияттагы кайра жаралуу, кинематографиядагы, руханий маданияттагы ж.б. кайра жаралуу. Мындан, окуучуларда XX кылымдын 90-жылдарына чейин Советтер Союзунда маданият, театр, адабият, кино, руханий маданият болгон эмес беле? - деген суроону пайда кылат. Бул жерде кайра жаралуу - мезгилге жараша коомду идеологиялаштыруу жөнүндө сөз болуп жаткандыгын мугалимден жеткиликтүү түшүндүрмө берүүсү талап кылынат.

⁵ Ямбург Е. А., Воспитание историей, М., 1989.

Жетинчи себеби - үндөштүктүн негизинде эски жана жаңы усулдарды киргизүү менен сөздөрдүн түзүлүшү

Мисалы: Москва - Моско, б.а. мужественный монастырь деген сөздөрдөн куралган, Псков - город псовый деген сөздөрдөн түзүлгөн.

Ошондой эле Кыргызстан тарыхында төмөнкүдөй терминдер, түшүнүктөр бар: *Аталык урук* - бир атадан таралган кандаш туугандардын экзогамдык коллективи, туугандардын жамааты. (Биология илиминде - аталык урук, энелик урук...)

Атан төө - Атан - байыркы түрк тилдеринде «жумушчу төө» маанисин аныктаган. Атан кыргыз, казак, тува тилдеринде мингич төөнү аныктайт. Бул сөз кыргыз тилинде эки мааниде чечмеленет: 1. Бычылган эркек төө; 2. Аты чыгып, элге кеңири белгилүү болуу, атагы чыгуу.

Атка минер - илгери кыргыздарда колунда бардар, сөзү өткөн, калк ичинде аброю бар катмардын өкүлдөрүн атап коюшкан. Бул термин бүгүнкү күндүн реалдуу турмушунда да жашап келүүдө.

Аяк кап - идиш-аяктарды салуу үчүн кийизден, териден, таардан ж.б. кездемелерден жасалган атайын баштыкча.

Казанбак - көчкөндө сынып калуудан, бөлүнүүдөн сактоо максатында чырпыктан же жалпак жука талдан көз-көз кылып, казан баткандай көлөмдө токулуп жасалган казан кап.

Жолум үй - көлөмү кичирээк келген, жеңил боз үй. Жолум үй көбүнчө үч канат кереге, ага тете ууктардын санынан, түндүктөн турат. Айрым жерлерде жолум үй кереге, түндүксүз эле ууктан узунураак таяктардын бир учу жерге сайылып, түндүк ордуна бир кулачтай ичке талдын эки башы бириктирилип, көк менен байланып тигилет. Атальшы айтып тургандай, жолум үйдүн көчмөн шартта жашаган кыргыздардын турмушундагы ролу зор болгон. Жолум үйдү жылкычы-малчылар, сапарга чыккандар, согушка аттанган жоокерлер урунган.⁶

Терминдерди, негизги түшүнүктөрдү окуп-үйрөнүүнүн усулдары.

Тарых курсунда терминдерди, негизги түшүнүктөрдү окуп-үйрөнүүнүн бир нече усулдарын колдонуу мүмкүн.

Биринчи усул: Иштөөнүн үч этаптуу алгоритми.

- 1) Терминдин аныктамасындагы өзгөчөлөнгөн белгилерин бөлүп кароо
- 2) Окшош терминдерди тандоо жана аны анализдөө
- 3) Окуп-үйрөнүлүп жаткан терминдин белгилерине окшош терминдерди жакындаштыруу

Демократия - терминин талдап көрөлү. Демократия - бул, элдин бийлиги. Эл мамлекеттик бийликти түзүүгө, ага катышууга, таасир этүүгө жана көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүгү бар мамлекеттик система.

Эми мындан өзгөчөлөнгөн белгилерин аныктайлы:

- Коомдук саясий уюмдун формасы
- Элдин бийлик булагы катары таанылышы
- Мамлекеттик иштерди чечүүгө катышууга элдин укуктуулугу
- Жарандарга кеңири укуктардын жана эркиндиктин берилиши

Демократия-терминин анализдөөгө жакын коомдук саясий уюмдун формалары катары төмөнкүлөрдү караса болот:

- Монархия
- Конституциялык монархия

⁶ Каратаев О., Эралиев С., Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк, Б., 2005.

- Республика
- Диктатура ж.б.

Терминдер менен иштөөдө ыңгайлуу шарт түзүү үчүн төмөндөгүдөй таблица сунушталат

№ 2 - Таблица

Термин	Өзгөчө белгилери	Окшош белгилери
Демократия	<ul style="list-style-type: none"> • коомдук саясий уюмдун формасы • Элдин бийлик булагы катары таанылышы • Мамлекеттик иштерди чечүүгө катышууга элдин укуктуулугу • Жарандарга кеңири укуктардын жана эркиндиктин берилиши 	<ul style="list-style-type: none"> • Монархия • Конституциялык монархия • Республика • Диктатура ж.б.

Окуучу ушундай таблицаны алуу менен терминдердин окшош белгилерин издей баштайт.

Мисалы: Монархия. Коомдук саясий уюмдун формасы болуп туруп, монархия элди бийликтин негизги булагы катары тааныбайт, мамлекеттик иштерди чечүүгө катыштырбайт, ошондой эле жарандарга кеңири укук жана эркиндиктерди бербейт. Демек, бийликтин монархиялык формасы демократия боло албайт. Мына ушундай жол менен калган терминдерди да талдап чыгуу сунушталат. Ушул усулду колдонуу менен окуучунун тарыхый билим алуусун илимий жана эффективдүү өнүктүрүүнү камсыз кылуу мүмкүн.

Экинчи усул. Терминдер менен иштеп жатканда аны тарыхый фактылар менен байланыштыруу усулу.

Бул усул менен иштөө үч этаптан турат:

1. Терминдердин аныктамаларын жазуу
2. Терминдердин мазмунуна тиешелүү тарыхый мезгилди аныктоо
3. Аныктамага туура келген конкреттүү тарыхый фактыны жазуу

Мисалы: национализация, конфискация, экспроприация,

Мааниси жагынан окшош, бири-бирине жакын, кимдир-бирөөдөн эмненидир тартып алуу деген түшүнүк берет. Бирок кимден тартып алуу, кимдин пайдасына, дароо эле түшүнүү кыйын.

1- этап. Терминдердин аныктамаларын жазуу (таблица колдонулат).

№ 3 - Таблица

Национализация	Конфискация	Экспроприация
Мамлекеттин менчигине жеке менчиктен бүтүндөй экономиканын тармактарынын, ишканалардын, жердин, банктардын, турак жайлардын ж.б. өткөрүлүшү. Кээде мүлк ээлерине компенсация төлөнүшү мүмкүн.	Мамлекеттин менчигине мажбурлоо жолу менен акча, менчигиндеги мүлктөрдүн тартып алынышы. Кошумча жазалоо чарасы катары колдонулат	Коомдогу бир таптын менчигин экинчи таптын (кайтарымсыз же акы төлөп) мажбурлоо жолу менен тартып алуусу

2- этап. Тарыхый мезгилди аныктоо

№ 4 - Таблица

Национализация	Конфискация	Экспроприация
XX кылымдын башынан аягына чейин	XX кылымдын башынан аягына чейин	Айрыкча 1917-1918 жылдары

3- этап. Аныктамага туура келген тарыхый фактыларды жазуу

№ 5 - Таблица

Национализация (Улутташтаруу)	Конфискация	Экспроприация
Кылымдын башында 1917-1918 жж. ири өнөр жайы, транспорт, тышкы соода, менчик банктар ж.б.	XX к. башында кылмышкерлерден; 1917-ж.калктын бай жашаган катмарларынан; Жарандык согуш учурунда - Совет бийлигине каршы чыккандардан; Сталин башкарган мезгилде - «эл душмандарынан» ж.б.	Мамлекеттин эсебине калктын бай жашаган катмарлары менчигинен ажыратылган

Үчүнчү усул. Жалпы белгилери бар терминдер менен иштөө

Мисалы: чайрыкерлер, мандикерлер

№ 6 - Таблица

Белгилери	Чайрыкерлер	Мандикерлер
Окшоштуктары	Жалданып иштегендер	
Өзгөчөлүктөрү	Бөлөк бирөөнүн жеринде анын шаймандары менен эгин эгип, багып өстүрүп, оруп жыйышкан. Алынган түшүмдүн бир бөлүгү чайрыкердин үлүшүнө тийген.	Убактылуу жана күнүмдүк иштерди аткарып, күнүмдүк жалчы жүргөндөр

Адабияттар

1. Лошкарева Н. А., Формирование системы общеучебных умений, М., 1982.
2. Жолдошев А., Байыркы доордогу Алтай, Эне - Сай, Теңир Тоо кыргыздарынын тарыхы, Ош, 2002.
3. Жолдошев А., Орто кылымдардагы Алтай, Эне - Сай, Теңир Тоо кыргыздарынын тарыхы, Ош, 2005.
4. Каратаев О., Эралиев С., Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк, Б., 2005.
5. Кларин М. В., Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках, М., 1994.
6. Колоскова А. Г., Актуальные проблемы методики обучения истории в средней школе, М., Просвещение, 1984.
7. Ожегов С. И., Словарь русского языка, М., 1979.
8. Степанищев А. Т., Методика преподавания и изучения истории, М., Владос, 2002.
9. Талызина Н. Ф., Управление процессом усвоения знаний, М., 1975.
10. Ямбург Е. А., Воспитание историей, М., 1989.

ТИЛДИК ЭМЕС АДИСТИКТЕРДИН КЫРГЫЗ ТАЙПАЛАРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН МЕНЕДЖЕРДИК САПАТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ОРУС ТИЛИНИН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Б. Е. ДАРБАНОВ* - А. Ж. СТ. АСАНОВ**

Орус тилин билүү ар бир кыргызстандыктын обьективдүү зарылдыгы жана керектөөсү болуп эсептелет.

Орус тилинде эркин сүйлөө ата мекендик жана дүйнөлүк маданияттын, илимдин, техниканын жетишкендиктерине кеңири жол ачат.

Кыргызстандагы орус тилинин позицияларын бекемдөө жана орус тилинде билим берүүнүн мындан ары да функциялаштыруу улуттун кызыкчылыктарына дал келүү менен өлкөнүн аракеттеги Конституциясында өзүнүн жүзүн чагылдырууда.

Орус тили мамлекеттик кыргыз тили менен бир катарда Кыргыз Республикасынын расмий тили функциясын аткарып жатат.

Жождогу билим берүү орус тилин окутууда, орус тилинин оозеки жана жазуу маданиятын калыптандырууда, орус дүйнөсүнө терең кирүүдө биринчи даражадагы мааниге ээ болуп келет.

Кош тилдүүлүк кыргыз жана орус тилдеринин өз ара карым катнаш чөйрөсүн кеңейтүүгө шарт түзгөн орус тилин үйрөнүүгө кызыгуу жана орус тилинде билим берүүгө талап коюучулук бардык жерлерде байкалууда.

Тилдик эмес адистиктерде окуган студенттердин (экономисттердин, технологдордун, тарыхчылардын, биологдордун, педагогдордун, химиктердин ж.б.) тилдик даярдыгын байкоолор алардын орус тилин оозеки да, жазуу түрүндө да начар өздөштүргөндүктөрүн көрсөттү.

Ал эми тилдик эмес адистиктерде окуган студенттердин менеджердик сапаттарын калыптандыруу үчүн адистин тилдик даярдыгы, тилди жазуу жүзүндөгүдөй оозеки да билүүсү зор роль ойнойт. Ал эми орус тилин билүү келечектеги адистер үчүн (экономисттер, технологдор, тарыхчылар, физиктер, математиктер, программисттер, инженерлер, биологдор, химиктер, журналисттер ж.б.) маалымат алуунун жана берүүнүн өткөргүчү болуп кызмат кылат. Өз кезегинде адистин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү орус тилин билүүсүнө, андан да көбүрөөк орус тилин жакшы өздөштүрүп, колдоно алуусуна байланыштуу.

Орус Тилинин Практикалык Курсу Боюнча Окуу Колдонмо.

Адистердин тилдик даярдыгынан (бул учурда орус тили боюнча) дэңгээлин жогорулатуу максатында тилдик эмес адистиктердин студенттери (юристтер, экономисттер, технологдор, тарыхчылар, аграрчылар ж.б) үчүн орус тили боюнча окуу колдонмосу иштелип чыгууда.

Коммуникациянын ар түрдүү чөйрөлөрүндө баарынан мурда менеджердик ишмердикте, о.э. коомдук-саясий, окуу-кесиптик, социалдык-турмуштук, социалдык өндүрүштүк, илимий чөйрөлөрдө орус тилин иш жүзүндө колдонуунун көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өркүндөтүү максатында орус тилинин практикалык курсу боюнча тилдик эмес адистиктердин

* ДОЦ. ЖАГУ.

** ПРЕП. ЖАГУ.

кыргыз тайпаларынын студенттери үчүн окуу колдонмосу түзүлүүдө.. Колдонмо Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык түзүлүп жатат.

Окуу колдонмосун түзүүдө автор-түзүүчүлөр орус тилин окутуунун коммуникативдүү багыттарынын принциптерин жетекчиликке алышты. Орус тилин оозеки жана жазуу жүзүндө колдонуу көндүмдөрүн калыптандыруу максатында машыктыруучу окутуучулуктан проблемалуу коммуникативдүүлүккө чейинки текстте таянылган тапшырмалардын ар кандай түрлөрү иштелип чыгылган. Тапшырмалардын бул түрлөрү студенттердеги орус тилинде сүйлөө, окуу жана жазуу билгичтиктерин иштеп чыгууга көмөктөшөт.

Орус тилинин практикалык курсу боюнча окуу колдонмосу эки бөлүмдөн турмакчы. Биринчи бөлүмгө 15 тема же бөлүмчөлөр кирилет. Ар бир тема өз кезегинде бир нече сабак-тексттерге бөлүнөт.

Биринчи лексикалык тема-Таанышуу. Өмүр баян. үй-бүлө. Бул лексикалык теманы өтүүдө студент текст-диалогдун негизинде таанышуу көндүмдөрүн калыптандырат. Андан кийин студент үй-бүлөсү жөнүндөгү текстти окууга өтөт. Бул тексттин негизинде ал өзүнүн үй-бүлөөсү жөнүндө айтып берүү билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандырат. Ушул эле теманы өтүүдөгү үчүнчү сабак-автобиография, б.а. өзү жөнүндө аңгеме. Бул тексттин мисалында студент өзүнүн биографиясын, өмүр баянын, б.а. өзү жөнүндө аңгеме айтып көндүмдөрүн иштеп чыгат.

«Билим» лексикалык темасын өтүүдө студент үч сабакты камтыган билим берүү жөнүндө маалымат алат.

«Башкы китепкана» темасындагы биринчи сабакта студент китепкана тууралуу айтып берүүнүн билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандырат. Экинчи сабакта болсо «Билим берүү деген эмне?» текстинин негизинде билим берүү жөнүндө оозеки жана жазуу түрүндө баяндоо көндүмдөрүнө ээ болот. Ал эми үчүнчү сабакта «Китеп адам турмушунда кандай роль ойнойт?» текстине өтөбүз». Мында студент тексттеги айтымдардын маанилик байланышын жана тексттик бөлүктөрүнүн маанилик байланышын аныктайт. Көп түрдүүлүк үчүн орус тилин үйрөнүүгө кызыгууну арттыруу максатында китепканада окурмандардын конференциясын өткөрөбүз.

«Менин бир күнүм», «Күндөлүк режим» лексикалык темасында студент адегенде «Күндүн ирети» тексти менен таанышат жана бул текстин негизинде текстти айтып берүүнүн, анан өзүнүн күндөлүк режими тууралуу аңгемесинин көндүмдөрүн иштеп чыгат.

Андан ары «Жадыбал боюнча жашоо көңүлсүзбү?» деген текстке өтөбүз. Бул тексттин негизинде да студенттин текстти айтып берүү билгичтиктери жана көндүмдөрү калыптандырылат. Андан кийинки «Биз кантип эс алабыз?». «Биздин бош убакыт» текстинде так ушул биздин мезгилде бош убакытты кандайча өткөрүү керектигин, кантип эс алуу зарылдыгын студент ачык-айкын үйрөнө алат.

Төртүнчү лексикалык тема эмгек жөнүндө. Бул текстти окуганда жана айтып бергенде студенттер сүйлөөнүн, окуунун көндүмдөрүн гана иштеп чыгышпастан, эмгекти сүйүүгө жана сыйлоого да тарбияланышат.

Бешинчи лексикалык тема «Маданият жана искусство студенттердин турмушунда» музыка, опера жана балет (Мелис Асылбашев), живопись жана графика жөнүндө тааныштырат, маалымат берет.

Алтынчы лексикалык тема өз жергебиз менен тааныштырат, туулган крайды эбегейсиз сүйүүгө тарбиялайт, өзүнүн крайы жөнүндө аңгемелешүүнүн көндүмдөрүн иштеп чыгат, калыптандырат.

Жетинчи лексикалык тема түштүктүн жаратылышы, берметтери, жаңгак-жемиш токойлору; Ысык-Көл, Сары-Челек көлдөрү менен тааныштырат. Ата Мекендин кооздугуна жана сулуулугуна суктануу жана сыймыктануу сезимин ого бетер жогорулатат. Журтсүйөрлүк сезимди тарбиялайт.

Сегизинчи лексикалык тема белгилүү адамдардын турмушуна арналган. Мындан студенттер Токтогул, Лермонтов, Менделеев, о.э. улуу математиктер Абу Али Ибн-сина, Софья Ковалевская жөнүндө маалыматтар алышат.

Тогузунчу лексикалык тема да адам менен жаратылыштын өз ара мамилесине арналган, студенттерди жаныбарларга, токойлорго сарамжалдуу жана этият мамиле жасоого; жаратылышты сүйүүгө окутат жана тарбиялайт.

Колдонмого журтсүйөрлүк жөнүндө лексикалык тема киргизилген. Ошондой эле Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндө, «Туулган жердин бир ууч топурагын» баалашкан жана ал үчүн өз өмүрүн беришкен баатырлардын өлбөс-өчпөс эрдиктери жөнүндө да тексттер орун алган.

Бейне, табитти калыптандыруу жөнүндө лексикалык тема да олуттуу рол ойнойт, анткени келечектеги адис табит менен кийинүүгө, коомдо өзүн эрежеге ылайык алып жүрүүгө, адабиятты окуу табитине ээ болууга ж.б. милдеттүү.

Жогоруда саналган лексикалык темалар жыйынтыктоочу коммуникативдүү милдеттерди аткарууга алып келүүчү окуу тексттерин, таяныч лексиканы, тапшырмалар системасын камтыйт. Тандалган тексттердин тарбиялык мааниси бар, алардын кээ бири этнопедагогикалык мүнөздө.

Көптөгөн тапшырмалар чыгармачылык мүнөзгө ээ, жана ар түрдүү ырлардын, жаңылмачтардын, макал-ылакаптардын, табышмактардын, ролдук оюндардын ж.б. формасында ишке ашырылат.

Ушул эле тапшырмалар студенттердин өз алдынча иштөөсүн активдештирүүгө ылайыкталган.

Окуу колдонмосунда окутуунун турмуш менен, теориялык билимдердин практикалык билгичтиктер жана көндүмдөр менен байланышын ишке ашырылат. Анан да атаандаштыкка жөндөмдүү адис үчүн манилүү болгон окутуунун коммуникативдүү багыттуулук принциби жүзөгө ашырылат.

Машыгуу-окутуучулуктан проблемалуу-коммуникативдүүлүккө чейинки текст таянылган ар түрдүү тапшырмалар студенттердин оозеки жана жазуу речинин көндүмдөрүн иштеп чыгууга, калыптандырууга көмөк көрсөтүүсү керек.

Расмий статустун берилиши менен орус тилине кызыгуу жогорулады. Орус тилин билүү студенттердин орус элинин турмуш-тиричилигине, салттарына аралашууга жардам берет, өндүрүштүк жана коомдук чөйрөлөрдөгү атаандаштыкка жөндөмдүүлүк ишти жакшыртат.

Орусча-кыргызча тематикалык сөздүк менеджердик сапаттарды калыптандырууда келечектеги адистерге зор жардам көрсөтөт. Бул сөздүктө темаларга топтоштурулгандарды жогорку частоттуулукта колдонуудагы лексиканын тематикалык классификациясы түзүлгөн.

Материалды тандоодо жана жайгаштырууда студент-орус эместер үчүн аларды өздөшүрүү белгилүү кыйынчылыктарды туудурган орус тилинин системасынын көбүрөөк мүнөздүү белгилери эсепке алынган.

Лексикалык материал диалогдордун, тексттердин жана сөздүктөрдүн негизинде берилген. Тилди үйрөнүүнүн эффективдүүлүгү үчүн лексика-тематикалык жана лексика-семантикалык топторго бириктирилүү жолу менен системалаштырылган.

Окуу колдонмосуна орус тилин өздөштүрүүдө зарыл болгон салыштыруу элементтери менен орус тилинин грамматикалык көрүнүштөрүн түшүндүрүү киргизилет.

Тилдик материал байланыш речинде зарыл болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, байланыштык тексттердин диалогдордун үлгү моделдери түрүндө көрсөтүлөт.

Тексттердин тематикасы ар түрдүү жана лингвоөлкөтаануучулук мүнөздү алып жүрөт.

Тексттер жана речтик кырдаалдар келечектеги адистерге орустун оозеки речине ээ болууга жардам берет. Орус тилин өз алдынча окуп үйрөнүүгө укук берген окуу колдонмосундагы бардык грамматикалык көрүнүштөр (кубулуштар) түшүндүрүлөт.

Сабактар речтик ишмердиктин бардык төрт түрүн: окууну, сүйлөөнү, аудированиени, жазууну эсепке алуу менен түзүлгөн.

Окуу колдонмосунун экинчи бөлүгүн түзүү пландаштырылган. Келечектеги адис үчүн, анын менеджердик сапаттарын калыптандыруу үчүн студенттердин илимий-изилдөөчүлүк ишин билүү зарыл-ал адистик боюнча адабияттын үстүнөн иштей билүүсү; анан да студент төмөндөгүлөрдү:

- Китептин илимий - сурамжылык аппаратын билүүсү;
- Окулган адабият боюнча жазып алууларды жүргүзүүнү өздөштүрүүсү;
- Маектеш, кардал, окутуучу ж.б. менен диалог жүргүзүүнү билүүсү;
- Эмгекти илимий уюштурууну, качан жана кантип мыкты иштөөнү билүүсү;
- Туура күндөлүк режимди тутууну жана аны сактоону билүүсү;
- Акыл жана күч эмгегин айкалыштыруусу керек.

Менеджердик сапаттарды жогорулатуу үчүн илимдин тарыхын-илимий-техникалык прогрессти, ачуулар кантип жасаларын, илимий ачуулардын негизинде эмне жатарын ж.у.с. билүү зарыл.

«Гипотеза», «Эксперимент», «Практика» тексттеринин негизинде студенттер өздөрүнүн оозеки жана жазуу речин өркүндөтүп жатып, илим дүйнөсүн жана анын түзүлүшүн таанып билишет, илимий божомолдоо жана өндүрүш менен, жаш илимдер жана илимдеги жаштар жөнүндө таанышышат.

Тилдик эмес адистиктердеги студенттерде менеджердик сапаттарды калыптандыруу максатында ар кандай адистиктер боюнча-тамак-аш жана тамак-аштык эмес продуктылардын технологиясы, педагогика, биология, экология, тарых, ветеринария, механика, жаңы маалыматтык технологиялар, дене тарбия жана спорт, психология, юриспруденция, экономика адистиктери боюнча өздөрүнүн билгичтиктерин жана көндүмдөрүн өркүндөтүшөт жана калыптандырышат.

Менеджердик сапаттарды активдүү калыптандыруу үчүн окуу колдонмосуна «Эмне үчүн сен бул адистикти тандадың?», «Жадыбал боюнча жашоо көңүлсүзбү?», «Биз кандайча эс алабыз» тибиндеги баш темалар киргизилип жатат. Мындай баш темалар бирдиктүү максат: ойлоону, түшүнүү, мындан ары жылуу менен уюштурулган процесстин «стартына» айлануучу (И. Бекбоев боюнча) шарттарды түзүшөт.

Жаңы Муундун Окуу Китебине Кандай Талаптар Коюлат?

1. Окуу колдонмосунун жасалгасы - окуу китеби эстетикалык жасалгаланышы менен өзүнө тартуусу керек.
2. Окуу китебинин структурасы төмөндөгүлөрдү камтуусу керек-баптар тизмеси, сөз алды, кириш сөз, негизги текст, кыстармалар, көрсөткүчтөр, библиография.
3. Колдонмо чыгармачылык мүнөздөгү чоң сандагы тапшырмаларды камтууга тийиш.
4. Окуу китебин өздөштүрүүнү уюштуруу аппараты (сөздүк иш, текст алдындагы тапшырмалар, текст менен иштөө, тексттен кийинки тапшырмалар) менен жабдуу.
5. Окуу китебинде баяндалган билимдердин практикалуулугу-оозеки жана жазуу речинде пайдалануу.
6. Аяктоочу бөлүгү чыгармачылык менен пайдаланууну талап кылуучу тексттик формадагы тапшырмаларды камтыйт.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МЕЙКИНДИК МААНИЛҮҮ ЖӨНДӨМӨЛӨР

РОЗА ТУЯКОВНА ИБРАГИМОВА - Н. КИЧИКБАЕВА

Аннотация

СССР урагандан берки жыйырма жылдын ичинде мурдагы советтик, азыр көз карандысыз өлкөлөрдө салыштырма тил илими тездеп өнүгө баштады. Жаңы түзүлгөн мамлекеттердин улуттук тилдери дүйнө тилдери менен салыштырылып изилдене башташты. Алсак, биздин Орто Азия чөлкөмүндөгү кыргыз, казак, өзбек тилдери алтай, герман (немец), орус жана француз тилдери менен салыштырылып изилденилүүдө. Бул эмгектерде окумуштуулар жалпы эки милдетти аркалашат: биринчи, лингвистикалык, милдет - изилденүүчү тилдердин жалпы жана өзгөчөлүү жактарын, ошондой эле тилдик универсалийлерин аныктоо, экинчи лингвометодикалык милдет - лингвистикалык талдоонун негизинде чыгарылган жыйынтыктарды чет тилдерди эне тилдин шарттарында үйрөтүүгө методикалык максаттар менен ылайыкташтыруу.

Автор салыштырма-типологиялык изилдөөсүндө лингвометодикалык (лингводидактикалык) максаттарды көздөбөй, лингвистикалык гана милдеттер менен чектелген. Макала зат атоочтун маанилүү морфологиялык-синтаксистик категориясы болгон жөндөмө системасынын агглютинативдүү кыргыз тилиндеги мейкиндиктик парадигмасынын флективдүү славян орус тилиндеги жана аналитикалык герман, англис тилиндеги жөндөмөлөргө салыштыргандагы урунттуу учурларына салыштырма-лингвистикалык теоретикалык сереп салат.

Жөндөмөнүн Түрк Тилдеринде Изилдениши

Жөндөмө атооч сөздөрдүн грамматикалык категориясы болуп саналат, түрк тилдеринде ал атайын мүчөлөр же алардын жандоочтор менен айкашы аркылуу туюндурулуп, зат атоочтун башка затка, тактоочко же этишке синтаксистик катышын билдирет. Бул катыш башкаруучу сыңарынын лексикалык маанисине, анын формасына, кайсы сөз түркүмүнө киргенине же багыныңкы сыңары болгон кыйыр жөндөмөдөгү атоочтун семантикасына карай аныкталышы мүмкүн. Түрк тилдеринде жөндөмө маанилери сөз айкашынын же сүйлөмдүн алкагында гана ачылат. Бул тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде да, жөндөмө формалары атооч сөздөр үчүн көптүк жана жекелик санда бирдей. Жөндөмөнүн маанилеринин системасы, бири-бирине катышы жана орун алмашуу мүмкүнчүлүгү татаал жана ар башка түрк тилдеринин илимий, окуу адабияттарында ар башкача талданат [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Түрк жөндөмөсүнүн байыркыдан бүгүнкү абалына чейин өнүгүү тарыхы - бул байыркы түрк мейкиндик-логикалык жөндөмө системасынан азыркы логикалык-мейкиндиктик жөндөмө системасына айланышы. Түрк тилдеринде жөндөмөлөр мейкиндик семантикасынын негизин сактап калса да, локалдык маанилери азыркы абалында артка түртүлүп калган. Буга байланыштуу белгилүү түркологдор Б. А. Серебренников менен Н. З. Гаджиева «древняя тюркская падежная система значительно отличалась от той падежной системы, которую мы привыкли наблюдать в большинстве современных тюркских языков. Характерной ее особенностью было довольно большое количество пространственных падежей» (байыркы түрк жөндөмө системасы азыркы түрк тилдеринин көбүнүн жөндөмө системасынан кыйла айырмаланган) дешет [7].

Байыркы түрк тилдеринде жөндөмөлөрдүн санын аныктоодо да ар ким өзүнүн пикирин кармайт, кээ бир эмгектерде 11 жөндөмө саналат. Бирок мындай классификациядагы

урунттуу учур - бардык жөндөмөлөрдүн жарымынан көбү, тактап айтканда, алтоо мейкиндиктик маанидеги жөндөмөгө кирет [8; 9; 10].

Байыркы түрк жөндөмөлөрүн схема түрүндө мындай көрсөтсө болот:

Байыркы Түрк Жөндөмө Системасы:

- 1) Атооч жөндөмө
 - 2) Табыш жөндөмө
 - 3) -d мүчөлүү барыш жөндөмөсү
 - 4) -kd мүчөлүү барыш жөндөмөсү
 - 5) -pd мүчөлүү барыш жөндөмөсү
 - 6) -rd мүчөлүү барыш жөндөмөсү
 - 7) -n мүчөлүү барыш жөндөмөсү
 - 8) Жатыш - чыгыш жөндөмөсү
 - 9) Колдонуш (курал) жөндөмөсү орудийный
 - 10) Кош жөндөмө
 - 11) Салыштырма - чектөө жөндөмөсү
- (3 - 8 аталгандары - мейкиндик маанилүү жөндөмөлөр)

Бул мейкиндик маанисиндеги жана мейкиндик маанисине ээ болбогон жөндөмөлөрдүн системасы, көрүнүп тургандай, рационалдуу эмес. Биринчиден, кыймыл-аракеттин кайсы бир чекитти, максатты, нерсени көздөй багытталганын туюндурган локалдык барыш жөндөмөсүнүн 5 түрдүү болушунун өзү эле кыймыл-аракеттин багытын белгилөөдө кыйынчылык туудурат. Экинчиден, динамика менен статиканы айырмалабоо, аларды бир жатышчыгыш жөндөмөсүнүн формасы менен туюндуруу да ыңгайсыз.

Айта кетүүчү нерсе, мынтип бир форманын багыт да, жана орун да маанисине ээ болушу азыркы кыргыз тилинде да чыгыш жөндөмөсүндө сакталып калган: «*Мен үйдөн эрте чыктым*» дегенде субъекттин кыймыл-аракети үйдөн багытталганын, «*Мен ал китепти үйдөн издедим*» дегенде үйдө эле орун алгандыгын түшүнөбүз жана мында грамматикалык жактан эч кандай ката жок. Чыгыш жөндөмө бул сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке динамика семантикасын алып келет.

Кыймылдоо менен орун алуунун бирдиктүү формага сыйдырылышынын калдыктары тигил же бул катнашта бардык азыркы түрк тилдеринде бар [8; 9; 10].

Түрк тилдеринин жөндөмө системасы X кылымдан XIX кылымга чейинки тарыхында өзгөрүлүп, кептин предметин билдирүүнүн динамикалык-статикалык аспектинин бир ыкка келтирген. Бирок азыркы түрк жөндөмө системасынын калыптаныш процессинде мейкиндик жөндөмөлөрү сакталып гана калбастан, мейкиндиктик эмес абстракттуу-логикалык маанилердин келип чыгышына да метонимиялык пайдубал болуп берген. «Таким образом, к моменту распада тюркского праязыка сформировалась новая падежная система, состоящая из шести падежей. Эта система как основа неизменно присутствует в любом современном тюркском языке, за исключением якутского» (Ошентип, баба түрк тилинин жок болуш убагында алты жөндөмөдөн турган жөндөмө системасы калыптанып калган. Бул система азыркы түрк тилдеринин якут тилинен башкасынын баарында негиз катары жашайт) [7: 85].

Аны схема түрүндө мындай көрсөтсө болот:

Түрк Тилдеринин Жөндөмө Системасы

- 1) Атооч
- 2) Илик

- 3) Барыш
- 4) Табыш-багыт
- 5) Жатыш
- 6) Чыгыш

(Мейкиндик жөндөмөлөрү: 4 - 6)

Көрүнүп тургандай, дээрлик бардык түрк тилдеринде жөндөмөлөрдүн тең жарымын мейкиндик маанилүү жөндөмөлөр түзөт.

Баба түрк тилинде жөндөмөлөр калыптанган бойдон андан ары ар бир түрк тилинде чоң өзгөрүүлөргө учураган эмес: «Какой-либо существенной ломки этой вновь образовавшейся падежной системы в отдельных тюркских языках в дальнейшем не происходило. Имели место некоторые фонетические изменения в аффиксах. Например, в результате ассимиляции в некоторых тюркских языках возникли варианты аффикса родительного падежа *-тың/-дың*, варианты аффикса винительного падежа *-ты///-ды*, а также аффиксы этих падежей с начальным *н*» [7: 168].

Кыргыз Тилиндеги Зат Атоочтун Жөндөмө Системасы

Азыркы кыргыз тилинде да зат атоочтун жөндөмөсү башка түрк тилдериндегидей эле системага ээ жана негизи айырмасы фонетикалык гана:

- 1) **атооч** жөндөмө; не имеет аффиксов; суроолору: *ким?, эмне?*;
- 2) **илик** жөндөмө; мүчөсү: **-нын, -нин, -нун, -нүн, -дын, -дин, -дун, -дүн, -тын, -тин, -тун, -түн**; суроолору: *кимдин?, эмненин?*;
- 3) **табыш** жөндөмө; мүчөсү: **-ны, -ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү, -н**; суроолору: *кимди?, эмнени?*;
- 4) **барыш** жөндөмө; мүчөсү: **-га, -ге, -го, -гө, -ка, -ке, -ко, -кө, -а, -е, -ө, -на, -не, -нө**; суроолору: *кимге?, эмнеге?, кайда?*;
- 5) **жатыш** жөндөмө; мүчөсү: **-да, -де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө, -нда, -нде, -ндө**; суроолору: *кайда? - где?, кимде?, эмнеде?*;
- 6) **чыгыш** жөндөмө; мүчөсү: **-дан, -ден, -дон, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн, -нан, -нен, -нөн**; суроолору: *кимден?, эмнеден?, кайдан?* [21].

Башка түрк тилдериндей эле, булардын үчөө - мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөр. Алардан барыш жана чыгыш жөндөмөлөрүн динамикалык мааниге ээ болгон жөндөмөлөр катары статикалык жатыш жөндөмөсүнө карама-каршы койсо болот: барыш жана чыгыш жөндөмөсүндө кайсы бир чекитке карай же андан алыстаган кыймылды билдирсе, жатыш жөндөмө бир нерсе орун алган же кайсы бир аракет иштелип жаткан мейкиндик чектерин экспликациялайт.

Кыргыз, Орус Жана Англис Тилиндеги Жөндөмө: Негизги Маселелер

Жөндөмө - зат атоочтун системасындагы маанилүү грамматикалык категория. Ал өзгөчөлөнүп бөлүнүп турган грамматикалык кубулуш катары антикалык окумуштуулардын да көңүлүн бөлгөн. Алсак, байыркы грек тилиндеги зат атоочту изилдөөдө Фракиялык Дионисий (б.з.ч. I к.) заттын негизги белгилери катары род, сан жана жөндөмөнү атаган. Анын жөндөмөлөрдү сүрөттөөсүнүн негизинде Аристотелден калган ойлоо (түшүнүк) жана тилдин (сөз) өзгөчө катышы тууралуу пикирлер жатат. Байыркы грек тилинин материалында бөлүнүп чыккан жөндөмөлөр азыркы тил илимине чейин негизинен ошол эле мааниде жеткен жана ар кандай тилдерде аталышы калкалао менен которулган.

Жөндөмө түшүнүгү салт боюнча биринчиден сөз формасы катары каралат. Сөз формасын окумуштуулар кандайдыр бир грамматикалык формадагы сөз (лексема) катары түшү-

нүү менен, ага кайсы бир синтаксистик касиеттерди (б.а. сүйлөм түзүүдө башка сөз формалары менен айкашуу) да ыйгарышат. Мындай трактовкада тигил же бул лексемасына тиешелүү сөз формаларынын жыйындысын анын парадигмасы катары түшүнсө болот [11; 12].

Ар башка тилде сөз формаларына грамматикалык категориялардын ар башка тутуму кирет. Алсак, биз талдап жаткан кыргыз тилинде зат атоочтун сөз формалары грамматикалык төрт категориядан: сан, таандык, баяндоочтук (жак) жана жөндөмө категорияларынан турат [13]. Орус тилинде зат атоочтун төрт категориясы бар, бирок кыргыз тилиндегиге бирдей эмес: “имя существительное представляет собой разрыв слов, имеющих значение предметности и обладающих грамматическими категориями рода, числа и падежа, а также одушевленности и неодушевленности” (зат атооч нерселик мааниге жана грамматикалык род, сан, жөндөмө категорияларына, ошондой эле жандуу жана жансыз белгилерге ээ сөздөрдүн катмары болуп саналат) [14]. Англис тилинде болсо зат атоочтун сөз формаларына сан жана жөндөмө грамматикалык категориялары кирет [15]. Ошентип, кыргыз, орус жана англис тилдериндеги зат атоочтордун сөз формаларынын категориялык системаларынын жалпы эки гана категориясы бар; алар - сан жана жөндөмө категориялары.

Жөндөмөнү аныктоонун негизинде турган зат атоочтун морфологиялык касиеттери жеке жана индивидуалдуу эмес, кыргыз, орус жана англис тилдериндеги зат атоочтордун жалпы белгилерине таянат. Алар зат атоочтордун жөндөмө грамматикалык категориясын калыптандырат. Жөндөмө сөз өзгөртүүчү категория, ага жараша башка формалдуу эмес - мазмундук жана байланыштыруучу сөз формаларын катар коюп салыштырууга болот. Бирок мындан жөндөмө грамматикалык категория катары байланыштыруучу гана милдетке ээ болуп, эч кандай мазмуну жок деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Тилде байланыштыруучу категориялар маани да берип, ал эми башында маани берүү гана милдетин аткарган категориялар болсо байланыштыруу гана милдетине ээ болуп калышы мүмкүн.

Жөндөмөнүн семантикасы да бар, бирок ал анын формасынын өзүндө эмес, ал уланган сөз менен жана ал “багынган” сөз формасы менен өз ара аракетте келип чыгат. Алсак, “*жол, жолду, жолго, жолдо*” деген сөздөрдө маанилик айырма жок, бирок синтагмалык мүмкүнчүлүгү ар кандай. Булар сөз айкашына киргенде гана бул ар башкалык маанилик айырмага айланат.

Жөндөмөнүн өзөгү тилдин тибине тыгыз байланыштуу. Тилдин тиби, б.а., морфологиялык түзүлүшү, лексемалык сөз формасынын байланыштыруучу жана маанилик жактарын аныктайт. Мурдагы Советтер Союзунун жана анын ордунда пайда болгон азыркы КМШ өлкөлөрүнүн тил илими тилдердин флективдүү тибине кирген орус тилинин системасынын жана структурасынын доминанталык таасири астында өнүккөндүктөн, жөндөмөнүн да флективдүү тилдердеги маселелери гана көңүлдүн чордонунда болуп изилденген. Иш жүзүндө болсо ар башка типтердеги жөндөмөлөр ар башка маселелерге ээ, себеби алар ар башка каражаттар менен берилет. Алсак, орус тил илиминде мурда кызуу талкууланган «канча жөндөмө бар?» деген суроо флективдүү тилдер үчүн гана актуалдуу болуп, мүчөлөр аркылуу экспликацияланган кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясына тиешелүү эмес. Ошондой эле кайсы бир жөндөмөдөгү заттар менен айкашкан этиштердин катары да ар кайсы тилде ар башка болот.

КМШ өлкөлөрүндө жөндөмөнү изилдөө орус тилиндеги жөндөмөнүн мисалында жүргүзүлүп, эки нерсеге негизделген: биринчиден, жөндөмө грамматикалык категориясы зат атоочторго тиешелүү, жөндөмөнүн негизги семантикалык мүнөздөмөсү - зат атоочтун багыныңкы сөз билдирген зат же кыймылга маанилик катышын билдирүү; экинчиден, жөндөмө грамматикалык категориясы флективдүү тилдерде биринчи иретте флексияга (суффикстерге) таянат: «Флективный падеж, т.е. падеж в наиболее строгом, узкоформальном понимании, выражается в языках мира, как правило, сегментными аффиксами - суффиксами или окончаниями» (флективдүү жөндөмө, б.а., жөндөмө эң кууш маанисинде, дүйнө тилдеринде, эреже катары, сегменттүү мүчөлөр - суффикстер же сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (окончания) - менен туюндурулат) [16].

Кыргыз тилинде, башка агглютинативдүү тилдердей эле, жөндөмө грамматикалык категориясы агглютинативдүү сөздө белгилүү, так аныкталган иерархиялык тартипте (сан жана жак мүчөлөрүнүн артында, бирок жак мүчөсүнөн мурда) уланган жөндөмө мүчөлөрү менен берилет. «В грамматической структуре кыргызского слова падежные аффиксы выступают обычно как замыкающие элементы, после аффиксов числа и принадлежности. За ними могут следовать только аффиксы сказуемости: *үйдө «в доме», үйлөрдө «в домах», үйлөрүбүздө «в наших домах»; үйлөрүбүздөсүңөр «вы в наших домах»* [17].

Агглютинативдүү түрк тилдеринде жөндөмө заттын башка сөздөргө катышын билдирүүчү формасы катары каралат. Жөндөмө категориясы зат атоочтун атайы мүчөлөр менен айкашында туюндурулат. Зат атоочтун жөндөмө формасында тилден тышкары чындыкта орун алган нерселердин, кубулуштардын, кыймыл-аракеттердин, абалдардын, сапаттардын арасындагы байланыш экспликацияланат. Аталган байланыштардын семантикасы көп кырдуу жана мейкиндик, убакыт, себеп, максат, объект ж.б. параметрлерин камтыйт. Жөндөмөлүк маанилер байланыштуу кепте (ар кандай синтаксистик конструкцияларда) гана туюндурулат [караңыз: 18; 19].

Аналитикалык синтаксиске ээ англис тили негизги лексикалык маани менен кошумча грамматикалык маанинин эки башка берилиши менен мүнөздөлөт. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү өзгөрүүсүз калып, кыргыз жана орус тилинде жөндөмөлөр аркылуу берилген грамматикалык кошумча маанилерди билдирүү милдети кызматчы жана жардамчы сөздөргө, орун тартибине жана интонацияга жүктөлгөн. Англис тилинин аналитизми, ошентсе да, анда заттын сан жана илик жөндөмө мүчөсүнүн болушуна жол берет.

Ошентип, азыркы англис тилиндеги заттын жөндөмө категориясы эки жөндөмөдөн турат: негизги жана илик: «Категория падежа в современном английском языке образуется у существительных противопоставлением двух категориальных форма - общего и притяжательного падежей (Common Case и Possesive Case): ср. *boy (мальчик) - boy's (мальчика), doctor (доктор) - doctor's (доктора)* и т.д.» [20]. Жалпы жөндөмө мүчөгө ээ эмес, илик жөндөмө болсо - 's морфасы аркылуу экспликацияланат.

Библиографиялык Көрсөткүч

1. Нурмаханова А. Н., Түркі тилдеринин салыштырмалы грамматикасы. Университет пен педагогикалык институттардын филология факультеттерине арналган. Алматы: Мектеп, 1971, 62-63-б.б.
2. Тенишев Э. Р., Строй саларского языка, М., Наука, 1976, 111-112-б.б.
3. Грамматика современного башкирского языка/отв. ред. А. А. Юлдашев, М.: Наука, 1981, 132-133 б.б.
4. Грамматика современного якутского литературного языка Отв. ред. Е. И. Убрятова, М.: Наука, 1982, 129-130-б.б.;
5. Новрузов М. Д., Формирование и развитие категории падежа в тюркских языках (на матер. огузской группы тюркских языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1989, 5-6 б.б.
6. Сагынбаева Б., Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негиздери: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Бишкек, 1999, 9-10-б.б.
7. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Изд. 2-е, исправ. и доп. М., Наука, Главн. ред. вост. лит.-ры. 1986, 75 б.
8. Гаджиева Н. З., Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М.: Наука, 1973.
9. Гаджиева Н. З., Журавлев В. К., Кумахов М. А. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции, М.: Наука, 1988, 110-111 б.б.

10. Наджип Э. Н., Исследования по истории тюркских языков XI - XIV в.в., М., Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989, 230-231 б.б.
11. Абрамов Б. А., К проблеме слова (Слово с морфологической точки зрения) Слово в грамматике и словаре (отв. ред. В. Н. Ярцева), М.: Наука, 1984, 15-20 б.б.
12. Казанский Н. Н., К реконструкции категории падежа в праиндоевропейском Актуальные вопросы сравнительного языкознания Отв. ред. А. В. Десницкая, Л.: Наука, 1989, 115-150 б.б.
13. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1 бөлүм, Фонетика жана морфология, Фрунзе: «Илим» басмасы, 1980, 146-147 б.б.
14. Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М., Современный русский язык, Лексикология, Фонетика, Морфология: Учеб. пос. для пед. ин-тов. Изд. 2-е, испр. М.: Госучпедгиз Минпрос, РСФСР, 1958, 200 б.
15. Жигалдо В. Н., Иванова Н. П., Иофик Л. Л., Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, Учебн. для спец. языковых высш. учебн. завед, М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1956, 26 б.
16. Лингвистический энциклопедический словарь Гл. ред. Ярцева В. Н., М.: Сов. Энциклопедия, 1990, 355 б.
17. Грамматика киргизского литературного языка, ч. 1. Фонетика и морфология, Фрунзе: Илим, 1987, 137 б.
18. Баскаков Н. А., Историко-типологическая морфология тюркских языков (Структура слова и механизм агглютинации), М.: Наука, 1979, 105 б.
19. Бекбалаев А. А., Вопросы истории и теории синтаксической номинации (на матер. нем. и кырг. языков), Бишкек: Илим, 1991, 112-113 б.б.
20. Смирницкая А. И., Морфология английского языка, М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1959, 124 б.
21. Дыйканов К., Имя существительное в киргизском языке, Фрунзе: Изд-во АН Кирг, ССР, 1955, 88-89 б.б.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ» БӨЛҮМҮНҮН СЮЖЕТТИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

К. Б. КАЛЧАКЕЕВ* - СЕЙФЕТТИН ГЕЛЕКЧИ**

«Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү негизги варианттардагы олуттуу бөлүм. Себеби, көпчүлүк айтуучуларда туруктуу салттык мотив катары мүнөздөлөт. Сагымбайдын вариантындагы бул бөлүм да, Көкөтөйдүн керээзи аркылуу башталат.

*«Ажалым жеткен окшоду,
Аманат жанды кошшоду.
Балам жаш калды,
Малым бош калды.
Амбар толгон алтын калды.
Айымкүлдөй катын калды.
Атпай кыргыз калкым калды»* (Кыдырбаева, 1996, 193)

Керээз кыргыз фольклорундагы байыркы жанрлардан. С. Орозбаковдун вариантындагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү негизинен төмөндөгүдөй бөлүмдөрдөн турат:

1. Көкөтөйдүн керээзи.
2. Бокмурундун элге кабар жибергени, Көкөтөйдү койгону.
3. Бокмурун Көкөтөйгө аш берүү үчүн элди чогултуп кеңеш кылганы.
4. Бокмурун Мааникерди мингизип, Айдарга эл чакыртканы.
5. Көкөтөйдүн ашына элдин келип түшкөнү.
6. Коңурбай Бокмурундан Мааникерди өкүм менен сураганы.
7. Байгени элге угузганы, аттарды чубатууга салганы.
8. Жамбы атылганы.
9. Кошой менен Жолойдун күрөшкөнү, Жолойду Кошой жыкканы.
10. Манас менен Коңурбайдын сайышы.
11. Эр эңишкени.
12. Чапкан аттардын келгени.
13. Кытай - калмак байгеге зордук кылып, уруш болгону.

Ал эми Саякбайдын вариантындагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү аталган тема менен берилип, көп бөлүмдөргө бөлүнгөн эмес. Бирок, Сагымбайдын вариантындагы «Көкөтөйдүн ашынын» негизги мотивдери жалпылыктарга, окшоштуктарга ээ.

Андыктан «Манас» эпосундагы «Көкөтөйдүн ашы» чыгарманын негизги мотивдеринен. Керээз - эпостогу каармандардын иш - аракеттеринин ойдогудай аткарылышынын жанданышына түрткү берген психологиялык жагдай. Көкөтөй кан карыгандыктан ооруп өлүмгө башын байлаган адам эмес, ал өз элинин улуттуулугун келечегин ойлогон каарман.

* Жалал-Абад мамлекеттик университети.

** Экономика жана ишкердик университети.

Саякбайда:

1. Көкөтөйдүн керээзи.
2. Бокмурундун элге кабар жибергени, Көкөтөйдү койгону.
3. Бокмурун Көкөтөйгө аш берүү үчүн элди чогултуп кеңеш кылганы.
4. Бокмурун Мааникерди мингизип, Айдарга эл чакыртканы.
5. Көкөтөйдүн ашына элдин келип түшкөнү.
6. Коңурбай Бокмурундан Мааникерди өкүм менен сураганы.
7. Байгени элге угузганы, аттарды чубатууга салганы.
8. Жамбы атылганы.
9. Кошой менен Жолойдун күрөшкөнү, Жолойду Кошой жыкканы.
10. Манас менен Коңурбайдын сайышы.
11. Эр эңишкени.
12. Чапкан аттардын келгени.
13. Кытай - калмак байгеге зордук кылып, уруш болгону аттуу бөлүмдөр.

Атайын темаларга бөлүштүрүлбөсө да, Сагымбай дагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндөгү сюжеттик нук толугу менен сакталган. Саякбай да Көкөтөй кандын көз жумушу окуянын башында эле мындайча сыпатталат:

*«Көкөтөйдүн Бокмурун,
Мааникерди мингенде
Төгөрөттүн төрт бурчун
Төрт айлана кыдырып,
Катын издеп жүргөндө
Даалай жерди басканда
Көп дүйнө сан малды
Зарык кылып чачканда,
Жел жетпести мингенде,
Катын издеп жүргөндө
Кан көкөтөй өлүптүр»* (Каралаев, 1988, 6)

Бул варианта керээз атайын бөлүнүп сүрөттөлбөйт. Саякбайдын Манасында Көкөтөйдү кантип кепиндегени, элге кабар жиберилгени кыскача берилет:

*«Сурпка салып оротуп,
Көкөтөйдүн сан дүйнө.
Мына минтип коротуп,
Замзам суу менен жуудуруп,
Баш аягын ырымдап,
Сарпайы менен буудуруп»* (Каралаев, 1988, 7)

Ал эми Сагымбайда айтуучу атайын бөлүм кылып кеңейтип сүрөттөйт. Мында кан Көкөтөйдүн мал мүлкү, дүйнөсү көп экендигине өзгөчө басым жасалып, каада-салттын аткарылышына өзгөчө маани берилет. Мында:

*«Окуп намаз болушуп,
Тек пирин айтып коюшуп
Сежидесиз намаз окушуп,
Чоң тору деген күлүгүн
Бурап атка токушуп
Бай Көкөтөй бабаңдын*

*Коюлганы ... шо болду,
Дубалап койгон топурак
Бир дөбөдө тоо болду»* (Орозбаков, 1981, 55) деп мүнөздөлдү.

Саякбайда Бокмурун Мааникерди минип кыз издеп жөргөндө атасы Көкөтөй көз жумат. Ал эми Сагымбайда Көкөтөй атайын керээз айтып, эл чакыртат.

Саякбайдын вариантында Көкөтөйдү көмүү төмөндөгүдөй берилет:

*«Бул Көкөтөй өлгөндө
Сан жыйылган топурак,
Сандаган дөөнүн баарысы
Сапырып салган топурак.
Кан Көкөтөй өлдү деп,
Кайра келбес чын жайды
Кайран киши көрдү деп,
Көкөтөйдүн Бокмурун
Көзү ачылбай ыйлаган.
Берен атам өттү деп
Барса келбес жайына
Падыша атам кетти деп»* (Каралаев, 1988, 7)

Тажияга келгендерге салт боюнча кийим кечек берүү, кара мал союу традициялары Сагымбайда көбүрөөк айтылат.

Сагымбайда бул бөлүм:

*«Кадырлайт экен ошону
Катагандан Кошойду,
Казактардан Көкчөнү,
Агыш менен Кожошту,
Акбай, Үмөт, Мамбетти
Эр Көккөён Султанды
Эми жыйды буларды
Оогандан алды Аккунду,
Көп элден көңүл жакынды»* (Орозбаков, 1981, 55) деп башталып, Кошой,

Көкчө, жайдардын уулу Эр Акбай, Мамбеттер болуп тойду өткөрүүнүн ордун такташат. Акыры Кошой Каркырага аш берүү оң болот деп, баары бата кылат. Анан элге кабар айтылат.

Саякбайда да, аш берүү орду сөз болуп Сары-Арка, Сусамыр, Кечен-Суу жайлоолору айтылып келип, Кошой Каркырага токтойт. Мында «Эр Төштүктүн» Каркырага келгени мындайча сүрөттөлөт:

*«Чайыңги деген тон кийип,
Чал куйрук сындуу ат минип,
Түпөгү жок найза алып,
Жалаң кылыч байланып,
Тогуз уулдун кенжеси,
Эл амандын эркеси,
Жер алдына түшкөнү
Жети жыл болгон чагы экен
Жер үстүнө чыкканы
Жети күнчө бар экен,
Ошо Төштүк келгени»* (Каралаев, 1988, 12)

Мында Бокмурун, Кошой, Төштүктөн ашка элди чакыруу жөнүндө кеңеш кылганын кыска берилгенин көрөбүз. Ал эми Жусуп Мамайда да, Көкөтөй дүйнөдөн өткөндө ага

аш берүү маселеси өзгөчө сүрөттөлөт. Кан Көкөтөй дүйнөдөн өткөндөн кийин уулу Бокмурун көп эл чакырып аш берет. Ашка келген Коңурбай, Жолой, Нескара, Уушаң, Ороңгу өңдүү ниети жаман адамдар «Бокмурун ашка бизди чакырып алып жакшы күтпөдү» - деген ой менен Бокмурундун күлүгү Мааникерди зордуктап сурап, коркунуч туудурат. Бокмурун тойду башкара албай калганда анан Манасты чакырат. Манас ашка башында чакырылбаганына таарынса да, ниети бузук Жолой, Коңурбай өңдү душмандарга сүр көрсөтүп, аштын жакшы өтүшүнө шарт түзөт. Манас кандык атака ээ болуп, кыргыз, казак, өзбек, түркмөн элине үстөмдүк кылган Дөөкан, Шорук, Соксу, Сотой өңдү ойрот, калмак баскынчыларын жеңип, уйгур элинин таламын көздөйт: Натыйжада Кашкар, Хотен, Жаркент, Лопнудагы элди ээлеп, үстөмдүк кылган калмак, калдый менен согушуп, Кашкар жана башка жерлерди башкаруу укугун уйгур Алакунга берип, эл достугун чыңдайт» («Манас» эпосу, 1994, 15-16).

Ж. Мамайда - Манас баарынан мурда кыргызды жана башка элдерди ойрот, калмак зулумдугунан куткарып, алардын тынч жашашына шарт түзгөндөн кийин, Чоң казатка барып кара кытай, ойрот, калмактардан өч алууну ойлойт, Коңурбай Жолой күчтүү душмандардан экенин түшүнгөн Манас жети канды:

1. Жакып
2. Бакай
3. Текечи
4. Жамгырчы
5. Чубак
6. Алмамбет (ички жети кан) жана сырткы жети канды: Кошой, Төштүк, Сынчыбек, Керкөкүл, Алп Агыш, Үрбү, Музбурчакты Чоң казатка барууга чакырат. Манастын идеясын кандар колдоп беришит. Казак каны музбурчак:

*«Баракелде баатырга,
Бизге берген акылга.
Беттешип барып көрөлү,
Белдүү Калча жакырга.
Күн бербей жүрөт эмгиче,
Казак менен кыргызга.
Капалда биздин элдерди,
Чаап кетти жакында,
Абалын айтып капалдын
Бармак элем баатырга»* (Каралаев, 1988, 12)
деп толкундануу менен Манаска

ыраазычылыгын билдирет. Ошентип, Чоң казатка баруу үчүн 14 канга караштуу 540000 (беш жүз кырк миң) кол жыйналат. Каныкей кол жыйналгандан кийин казынадан «Сары алтынын чачтырып, аты жокко ат, тону жокко тон берет». Сагымбайда да, Саякбайда да, бул бөлүмдүн сюжеттик нугу окшош. Сагымбайда Айдардын Мааникерди минип элди ашка айтканы кенен сүрөттөп, бүт төгөрөттүн төрт бурчундагы эл башчыларын чакыртып, «Эгер ашка келбесең, чабылды анык билгин де», «кыргынды кызык саламын, кызынан тартып аламын», «Кейиште каттуу саламын, келинин тартууга аламын» - деген сыяктуу сыпаттоолор курч берилет. Ал эми саякбайда деле «буудайык кандын Музбурчак», «Эйбит таздын Эр үрбү», «Текечи кан, Шыгай кан», «айдаркан уулу Эр Көкчө», «Калмактардан кан Жолой», «Эдигей, Тейиш, эки кан», «Манжунун каны Нескара», «Каканчыда кан Тулуп», «Кечилдин каны Коңурбайды» айт деп берилет да:

*«Бул ашыма кел десе
Бул кызыкты көрбөсө
Төбөңдөн тийген манжуну*

*Төбөсүнөн басамын
Каптап кирип шаарын
Төрт түлүгүн чачамын»* (Каралаев, 1988, 19) деген салттуу

эпизоддорду жыш колдонот. «Көкөтөйдүн ашына элдин келип түшкөнү» бөлүмү Сагымбайда кенен берилгенин көрөбүз. Коңурбай жүз миң кол, Алооке элүү миң, Жолой отуз миң, сайкал отуз миң, Эржанай жети миң кол менен келип түшкөнү айтылат. Бөлүмдө Манастын ашка келгени:

*«Сандыргалуу эр Манас
Ак сакалдуу Кошойго,
Ал агасы ошого
Салам берип заң этип
Абакеси Эр Кошой
Алик алды барк этип»* (Орозбаков, 1981, 115)
деп сыпатталат. Жакыптын

кырк миң кол алып келгени да айтылат. Жолой таарынып Коңурбайдын наамысына тиет:

*«Бокмурундун колунда
Мааникер деген бар экен.
Санап турса Мааникер
Сага ылайык мал экен»* (Орозбаков, 1981, 115)

Кан Манастын кеч болсо да ашка келиши калмак-кытайдын пейлип андап, ынтымакка чакырат. Саякбайда Манастын кечиккенин билбей Алооке, Жолой Коңурбайлар өздөрүнчө кыр көрсөтүүнү максат кылышат. Бирок, Кошой Мааникерди жаш Айдарга мингизип Манаска ашка келүүчүлөрдүн чоо-жайы тууралуу кат берип жөнөтөт. Айдардын өз учурунда ашка чакырылбаганын уккан Манас айдарды кылычтап өлтүрмөк болгондо Каныкей арасы болот. Бакай да ортого түшүп окуянын жүрүшүн түшүндүрөт.

Саякбайда бул бөлүмдөгү сюжеттик нук кыскача эле берилет. Нескара таарынып, Мааникерди суратат. Манас кырк чоросу менен келип, каарданып калмакка каршы чыгарда Нескара кечирим сурайт. Бирок, бул бөлүм сюжеттин татаалданып өнүүгүсү болуп эсептелет. Демек, Коңурбайдын Бокмурундан Мааникерди өкүмдүк кылып сурашы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндөгү сюжеттик курулуштагы жаңы бутак. Сагымбайда Кошой Мааникерди Коңурбага бермек болуп, Манастан бир ооз сурайлы деп Манаска кайрылат. Манас ачууланып, кыргын кырмакчы болот. Саякбайда кечирим сурап мындай дейт:

*«Какандан келдик торулуп,
Тоюуңа келип калыпбыз
Тополоң салам деп туруп,
Тозокко мынтип калыпбыз
Ашыңа келип күч кылып,
Айыпкер болуп калыпбыз.
Бул айыпты кечиңиз,
Кечпес болсоң айыпты
Мынакей башты кесиңиз»* (Каралаев, 1988, 39)

Ортого Кошой, Бакайлар түшүп Манасты токтотушат. Ушул эле мотив Саякбайда да, өзгөчө Кошойдун Мааникерди Коңурбайга берейли дегени сыпатталат. Кыргызда «Көкөтөйдүн ашы - чырдын башы» деген сөз бар. Андыктан, аштагы конфликттердин башталышы эпостогу сюжеттик - композициялык нугундагы каармандардын иш-аракеттеринин жанданышына, өнүгүп-өсүүсүнө жол ачат.

Сагымбайда эки миң ат чубатылып, биринчи байгеге - сексен миң жылкы, миң атан, жүз миң кой, тогуз миң уй, экинчи байге - беш жүз төө, кырк миң жылкы, төрт миң уй, элүү миң кой, үчүнчү байге - эки жүз элүү төө, жыйырма миң кой, төртүнчү байге - он миң кой сайылат.

Манас Алмамбетти чакырап:

*«Аябай күндү жайлап көр.
Каркыра бою бийик өр.
Катыра күндү жайлап көр.
Ат семизи кымпыйсын.
Этине келген аттар бар,
Арыктын бары дыйкыйсын»* (Орозбаков, 1981, 149)
деп кеп салат. Алмамбет

Манастын сөзүн төмөндөгүдөй кубаттайт:

*«Касийдадан кат окуп
Калмакча кара дуба жат окуп
Барайыздан бат окуп,
Бачымрак жат окуп,
Тегерете терс окуп,
Кытайча дуба нече окуп,
Сурданып Алмаң калганы,
Сууга жай таш салганы»* (Орозбаков, 1981, 150)

Дуба окулгандай кийин эле алай-дүлөй болуп, жаан мөндүрлөп, борошо уруп, арык-торук мал кырылат. Манастын каарынан Коңурбай Кылкарыны тартууга берип, Төтөнүн белине качып кетет.

Саякбайда ашка жети миң кырк үч ат чубатууга бөлүнөт. Көкөтөйдүн ашына төө чечмей оюну да ойнолуп, Оронгу жеңип алат.

Саякбайда, «Кечилдин каны Коңурбай», «Калмактардын каны Жолой», «Катын балбан Оронгу», «Манжунун каны Нескара», «Кокондун каны Козубек», «Анжияндык айры сакал Сынчыбек», «Эламандан Эр Төштүк», «Оогандын каны Аккун кан» сыяктуу дөө - жаалардын жанбатуу оюнуна келиши ыраттуу сүрөттөлүп жыйынтыгында байгени манас алганы төмөндөгүдөй сыпатталат:

*«Айкөл Манас жеткени,
Канкор жетип бир атты.
Бар танабын кыятты,
Баатырын жамбы кулатты!
Кан Манастын кырк чоро,
Көкөтөйдүн казына.
Байгесине сыйганы,
Кыймылдаган мөрөйдү,
Кымбатың Манас алганы»* (Каралаев, 1988, 66)

Сагымбайда да Манас жеңишке ээ болот. Анда:

*«Түркүгүн түптөн сындырды,
Дүйнөнүн көөнүн тындырды.
Туура танган жыгачын,
Туйгунуң Манас сындырды.
Душмандын көөнүн тындырды,
Тууганда кубанч кылдырды»* (Орозбаков, 1981, 177) деп мүнөздөлөт.

Жамбы атуу бөлүмү Сагымбайда айтуучу тарабынан бир топ кеңейтилип сүрөттөлгөнүн көрөбүз. Сагымбай төгөрөктүн төрт бурчунан келген баатырларды жамбы атууга даярдыгын, алардын портретин тартууда кошумча сюжет кылган.

Саякбайда балбан күрөшкө чыккан Жолойго атандаш жок, Манас Кошойду чакырат. Каныкей жасаган кандагай деп кийип, кошой сексен беш жашта Жолойду жыгат. Сагымбайда Кошойдун Жолойду чабышы мындайча сыпатталат:

*«Жалты журт карап туруптур,
Тоодой Жолой балбанды,
Томкоруп жерден алганы,
Көтөрүп жерге уруптур.
Көпчүлүк карап туруптур,
Жолойду кудай уруптур»* (Орозбаков, 1981, 226)

С. Каралаевдин вариантында тулпарлардын жарышынын байгесинен улам Коңурбай уруш чыгарат. Манастын Коңурбайды сайганын айтуучу төмөндөгүдөй мүнөздөйт:

*«Олпол тоодой күркүрөп,
Оён Манас жеткени,
Калың Кытай, Какандан,
Буйтай качып өткүчө,
Камбардай болгон калчаны,
Каарданган зор Манас,
Муштап эми өткөнү.
Алгаранын үстүнөн,
Тоо урган немедей,
Алоокенин Коңурбай
Күркүрөп кулап кеткени»* (Каралаев, 1988, 63)

Сагымбай кайсы бөлүгүндө айтпасын киришүү иретинде ыр аркылуу баштайт. Мында баатырлардын портреттери, минген аттары, курал-жарагына чейин, аштып жүрүшү, жаратылыш, жер суу аттары ыктуу сүрөттөлүп эки баатырды сайышына чейинки кырдаалы кошумча сюжеттер аркылуу сыпатталат. Ал эми Коңурбайдын жеңилиши:

*«Чыкчытка найзам ылгыды,
Чыйрак сынган Коңурбай,
Алгара аттан ыргыды.
Коңурбай калды жыгылып,
Тозоңго башы тыгылып,
Чыкыйга найза сайылып,
Көк күбө тондун этеги,
Көпөлөктүн канаттай,
Көп жерге кетип жайылып.
Чыкыйдын каны коюлуп,
Чымырканган кайраты,
Бойдон тарап суюлуп,
Коңурбай жерге сойлоду,
Колдон кара ат ойноду»* (Орозбаков, 1981, 252)
деп элестүү мүнөздөлөт.

Сагымбайда эр эңишке Чыноончүк (кыргыз) менен Шаңдөөгөр (кытай) түшөт. Натыйжада Чыноончүк жеңишке жетет.

Саякбайда Жолой башында турган калмак - кытайлар Аккуланын баш байгесин талап кетишит. Манас жеке кол салып, Жолойдун башып жара чабат. Манастын кырк чоросу чогулуп, калмак-кытайды кууп, байгеден ашыкча мал жыйнап алат.

Сагымбайда бул бөлүм аттардын жарышын ыраттуу салыштыруулар, ыктуу гиперболизациялоолор аркылуу сыпаттайт. Аккула баш байгени алат. Уруштун чыгуу себеби эле, Коңурбай Жолой баштаган кытай-калмактын жарыштагы байгелерин туура көрбөй, кыянаттык кылгандыгы. Сагымбайда Аккула, Чалкуйрук, Ачбуудандын байгесин кытай-калмак Коңурбай менин үч атым келген деп чыр чыгарат. Негизи, Сагымбай бул бөлүмдө ар бир тулпардын портретин, баатырлардын курал-жарагын орду менен сыпаттоого жетишкен. Сагымбай дагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү эле он үч бөлүмдөн туруп бары салттуу башталыш менен башталат.

Саякбайда бул мотив өзүнчө бөлүнбөйт. «Көкөтөйдүн ашы - чырдын башы» экени белгиленип, тойдун жыйынтыгында Манас баштаган баатылдардын калмак-кытайды жерине чейин куугандыгы сыпатталат. Манас эпосунун баардык варианттарында «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү олуттуу бөлүмдөрдөн. өзгөчө Сагымбай, саякбайдын варианттарында айтуучулар тарабыан аталган бөлүм кыргыз эллине тиешелүү үрп-адат, каада-салт, улуттук оюндардын жүрүшү, традициялары тулпарлардын, баатырлардын портреттик мүнөздөмөлөрү, өтө устаттык, чоң чыгармачылык маанайда көп кырдуу сыпатталганына күбө болдук.

Адабияттар

Кыдырбаева Р. З., Эпос «Манас», Генезис поэтика, сказительство Б., 1996 ж.

Каралаев С., «Манас» II китеп, Ф., Кыргызстан, 1988 ж.

«Манас» эпосу жөнүндө Сакен Өмүр «Манас» эпосундагы эл достугу жөнүндө II китеп Б., 1994.

Орозбаков С., «Манас» III китеп, Ф., Кыргызстан, 1981 ж.

ТИЛДЕГИ МАЕК КЕБИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА ЭЛЛИПСИСТИН КОЛДОНУЛУШУ

НУЛИФАР КИЧИКБАЕВА *

Коомдун, улуттук маданияттын ар тараптуу өтө тез өнүгүшүндө жабы түшүнүктөрдү атайын атоо сөздөрү, терминдер пайда болуп, терминологиялык лексикадагы неологизмдердин курамын түзүп, алар белгилүү өлчөмдө өзгөрүп, такталып, толукталып турат. Адамдардын коомдук турмушунда өтө зарыл байланыш каражаты - тил болгондуктан ансыз коомдук өнүгүү мүмкүн эмес. Анын түйшүгү эки адамдын мамилесинен баштап, мамлекеттик жана дүйнөлүк деңгелдеги бардык маселелерди тейлеп, жөнгө салып туруу менен өлчөнөт а бул процесс пикир алмашуу аркылуу ишке ашат. Пикир алышуунун негизги формаларынын бири - маек кеби (диалог). Маек кеби белгилүү даражада жыйынтыктуу ой-пикирди камтыган тексттин бир формасы болуп саналат.

Маек кеби - тексттин курамындагы айтымдардын биринен сала биринин кезектешип айтылуусунун, башкача айтканда, өз ара тыгыз байланыштагы синтаксистик чакан бирдиктердин жыйындысынан турган пикир алышуу формасы болуп эсептелет.

Коомдук турмушта адамдардын пикир алышуусунун абдан ыңгайлуу түрлөрү - монолог жана диалог (маек кеби). Мунун биринчи түрү (монолог) объективдүү чындыктагы көрүнүштөр жөнүндө баяндоо, кабар берүү, же кандайдыр бир билдирүүлөр жасоо иретинде адам ишмердүүлүгүнүн түрдүү тармактарында - көркөм чыгармалардын бардык жанрларында, илимий, расмий, публицистикалык жана иш кагаздарынын стилистикасында, жыйындардагы сөздөрдө, ар кандай аудиториядагы докладдарда, лекцияларда ж.б. кеңири колдонулат. Ал эми маек кеби эки же андан көп адамдардын (кептин бул түрүнө катышуучуларды чектөө мүмкүн эмес. Айрым учурларда бүтүнө мамлекеттин, же дүйнө элинин катышуусу мүмкүн) пикир алышуусунан уюшулат да, ал суроо-жооп, тапшырма, буйрук берүү, милдеттендирүү же өтүнүү, сурануу, кеңешүү же талаш-тартыш, талкуу, ой бөлүшүү, бир пикирге келүү ж.б. толуп жаткан максатта кеңири колдонулат. Кептин бул түрлөрү оозеки жана жазуу иретинде бирдей эле даражада байланыш-катнашты тейлейт. Анын ишмердүүлүгү эки тараптуу:

а) сүйлөө жана жазуу (репродуктивдүү кеп);

б) угуу жана окуу (рецептикалык кеп). Маек кеби ушул эки формада - оозеки жана жазуу түрүндө - пикир алышууну ишке ашыруучу тараптар аркылуу (айтуучу, угуучу же жазуучу, окуучу) уюшулат. Экинчи сөз менен айтканда, диалог жандуу кеп (оозеки маек, бетме-бет сүйлөшүү) жана жансыз кеп (жазуу кеби) формасында болот.

Тил дайыма өнүгүү абалында болору белгилүү. Анын системасында, жогоруда эскертилгендей, пикир алышуунун активдүү бир формасы, ыкмасы болуп эсептелген маек кеби да өнүгүү, өрчүү абалында.

Маек кеби мезгил жана мейкиндикке байланыштуу. Адам өзүн курчап турган чөйрө менен дайым байланыш түзүүгө, ой бөлүшүүгө, өз оюн билдирүүгө муктаж. Бул муктаждык мезгил, убакыт менен байланыштуу. Ошондуктан адам өзүнүн оюн, сезимин, эркин башка бир адамга билдирүү, же каршысындагы адамдын, же алыскы бирөөлөрдүн билдирген оюна жооп берүү (кат, телефон, радио, телеберүү ж.б. аркылуу) зарылчылыгы келип чыккан учур-

* Э.И.У., окутуучу.

да сүйлөшүү жаралат, ал сүйлөшүү, негизинен, маектешүү (пикир алышуу маанисинде) аркылуу ишке ашырылат.

Маектешүүчүлөрдүн (коммуникатор, реципиент) жалпы эле мезгил жана мейкиндиктеги абалы боюнча мындай пикир алышуусун контакттык жана дистанттык (жүздөшүп байланышуу, аралыктан байланышуу) деп шарттуу түрдө айырмалоого болот.

Жогоруда эскертилгендей, маек кеби тексттин өзгөчө бир формасы болуп эсептелет да, мындай текст репликалардын суммасынан туруп, дайыма составдуу, бир нече бөлүктөрдөн куралган түрдө кездешет. (Наматова Э)

Оозеки маек текстти «сүйлөөчү» жана «угуучунун» ортосундагы пикир алышуунун негизинде ишке ашат. Текст (оозеки маек кеби) жандоо-ымдоолордун коштоосу менен айтылат да, анда сүйлөмдүн бардык түрлөрү, көбүнчө кемтик сүйлөмдөр, ал тургай сүйлөмгө мүчө боло албаган, сүйлөмдүк толук түзүлүштө болбогон сөздөрдүн кездешүүсүнүн натыйжасында, репликалардын синтакситик түзүлүшү салыштырмалуу түрдө кыска жана жөнөкөй болушу, кайсы бир сүйлөм мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылышы мүнөздүү мындай учурларда эллипсистин мааниси өтө чоь. Маселенин мына ушул жагын эске алып бул илимий макалада эллипсис баяндамасына тилдер арасында салыштырмалуу талдоо жүргүзүлдү.

Катышуучулардын санына карай пикир алышуунун жекелик (межличностное) жана массалык (массовое) түрүн айырмалоого болот. Эки адамдын бири-бири менен, же бир эле адамдын бир нече адамдар менен аңгемелешүүсү «жекелик» коммуникация болуп эсептелет: Ал эми бир эле адамдын көп сандагы адамдар менен болгон аңгемелешүүсү массалык коммуникацияны жаратат. Маек кебинин мындай түрүнө басма, радио, телеберүүлөрдү, сүезд, конференция, кеңешмелерде, ар түрдүү жыйындырда сүйлөнүүчү сөздөрдү, жалпы эле эл алдына чыгып сүйлөө, лекция, доклад ж.б. кирет. Массалык коммуникация эрежеге таянат да, адабий тилдин нормасында туура сүйлөнүү, лексикалык жана грамматикалык нормаларды, логикалуулукту, тактыкты талап кылат, лексика-стилистикалык каражаттардын колдонулушун ырааттуу сактайт. Массалык коммуникация адабий тилдин нормасында сүйлөө зарылчылыгын жаратпай койбойт. Адабий нормага ээ болуу (адабий тилдин нормасында сүйлөй билүү) жана керектүү, текстке ылайыктуу болгон стилистикалык каражаттарды колдонуу эркиндиги жалпы маданияттан жана билимдүүлүктөн көз каранды. Мындай учурларда жалпы тилде жогорку мааниге ээ болгон жана учурда жетиштүү үйрөнүлбөгөн стилистикалык каражаттардан бири эллипсис жөнүндө ой жүргүзүү талапка ылайык болот.

Ошондуктан, өз убагында тилдеги процесстерге көбүл буруп, адабий тилдин нормасында сүйлөй билүү өз кезегинде жалпы эле тилдин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасына жана синтаксисине маани берүү талапка жооп берет. «Биз сүйлөшкөндө дайыма коомдо түзүлгөн сүйлөшүүнүн тигил же бул чөйрөсүндө, функционалдык стилдин кайсы бир түрүндө сүйлөшөбүз. Биздин сүйлөшүүбүз стилден сырткары болбойт. Демек, биз дайыма белгилүү бир стилдин талап-жөрөлгөлөрүнө, закон ченемине ылайык сүйлөйбүз, информация туюндурабыз. Ошентип, биздин сүйлөшүүбүз, сөзсүз, функционалдык стилдин белгилүү бир түрүндө ишке ашат жана ошол стилдин законуна баш иет. Ошондуктан, ар кандай сүйлөшүүдө стилдик өзгөчөлүктөрдүн, максат талаптардын, нормалардын болушу да объективдүү. Мына ушул жагдай биздин сүйлөшүүбүздүн (сүйлөшкөндө түзүлгөн тексттердин) ар түрдүү, ар башка болушунун бир себеби болуп саналат.»

Жогоруда өзүбүз күбө болгондой, информация алмашуунун эң жөнөкөй түрү маек кеби болгондуктан, жалпы адамзаты жашаган коомдо информацияны туюндуруу көбүнчө маек аркылуу гана ишке ашат. Ошондуктан эллипсисти маек кебинде колдонулушуна өзгөчө маани берилди. Жалпы тилдерде муну менен бирге түрк тилдеринде эллипсис кубулушу өзгөчө мүнөзгө ээ.

Эллипсис-адабий-жазма түрүндө атайын бир стилистик максат көздөй сүйлөм мүчөсүн түшүрүлүп калуусу болуп эсептелинет. Адабий жазма түрүндөн башка ар түрдүү сүйлөм мүчөлөрүнүн түшүрүлүп калуусу стилистик каражат болуп эсептелбейт. «Эллипсис» термининин мааниси оозеки кемтик сүйлөм маанисиге так дал келбейт. Мисалы:

See you!

Көрүшкөнчө!

Görüşürüz!

Учрашгунча!

До встречи!

Бул жерде зат атооч түшүрүлүп калтырылган бул деген ат атооч жетишпейт дегени эмес. Мындай мисалдарда эллипсис менен кемтик сүйлөмдүн айырмасы ачык көрүнүп турат. Тилдеги кемтик сүйлөмдөрдү өзгөчө эллипсисти үйрөнүүгө багытталган материалдардын жетишсиздиги жана илимпоздордун берген ар түрдүү аныктамалардын дал келбөөсү бир топ кыйынчылыктарды туудурат. Мисалы: Греч (1827) алгачкылардан кемтик сүйлөм жөнүндө кеъири маалымат берүү менен чектелбестен эллипсисти классификациялаган. Андан кийинки кемтик сүйлөм жана эллипсис жөнүндөгү баяндама Перевлевский тарабынан «Начертаниях русского языка» деген ишинде берилген. Ал мындайча баяндайт «Эллипсисе жалаь гана таандык мүчөлөр гана түшүрүлүп калтырылат» Бирок жогоруда сунулган пикирлер эллипсис жөнүндө толук жана туура баяндаманы өз ичине ала албайт. А. М. Пешковский (1938) бул суроого тагыраак жооп бергенге аракет кылган. Ал биринчи болуп кемтик сүйлөмдөр структурасын грамматикалык негизинде түзгөн. Ал басым (интонация) функциясын аныктады жана кемтик сүйлөмдөргө себеп болгон факторлорду изилденди.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү негизги синтаксистикалык процесстерди орус тилчиси Н. Ю. Шведованын «Активные процессы в языке» аттуу монографиясында кеъири баяндалат. Н. Ю. Шведова бул ишинде татаал сүйлөмдөрдөгү синтактикалык процесстерге токтолбоду. Биз бул макалада жалпы сүйлөмдөргө жөнөкөй татаал, өзгөчө маек сүйлөмдөрдө аябай көп кезиккен ошону менен бирге толук далилденип бүтпөгөн стилистикалык каражаттардын бири эллипсиске токтолдук.

Where are you from? (жөнөкөй сүйлөм)

Bishkek

Сиз кайсыл жерден болосуз?

Бишкектен

Where were you when we were at meeting? (татаал сүйлөм)

At Office.

Биз чогулушта болгон учурда сиз кайсыл жерде болчусуз?

- Офисте.

Жогоруда келтирилген мисалдагы «Бишкек», «Офисте» сүйлөмдөрүндөгү эллипсис ачык айкын байкалып турат.

Жогорудагы жөнөкөй жана таттал сүйлөмдөрдөгү эллипсис аркылуу баяндалган информация өзүнүн маанисин толуктугу менен эллипсисиз сүйлөмдөрдөн айырмасы жок, себеби эллипсиске жолуккан сүйлөм формасы жактан толук болбосо да, мааниси жана мазмуну жактан толук. Андан эч бир маалымат түшүп калган жок, сүйлөшүү өз ордунда улантылып жатат. Демек мындан келип чыгат, тил бирдиктери албетте чоь коммуникативдик бирдиктер, форма жактан эллипсиске кабылсада, мазмуну жактан кыскартылбайт. Мындай чечим И. Ф. Вардулдун эллипсис жөнүндөгү пикирин туура экенин далилдейт. «Эллипсисе каммуникативдик бирдиктерде форма жактан кыскартуу болсо да, мазмуну толук бойдон жеткирилет. Демек эллипсисти негизги максаты көзөмөлдөгү маалыматты угуучуга же окуучуга толук бойдон жеткирүүнү камсыз кылуу, бирок тил ресурстарын жана убакытты экономдоо, кыска жана толук маалымат менен баяндоо. Эллипсис кубулушу болбосо сүйлөшүү өтө созулуп маалымат берүү кыйындашып кетмек, башкача айтканда таасирсиз бол-

мок. Эллипсис өз ара маалымат берүүнү аткаруу, кыска жана таасирдүү болуусун камсыздоо үчүн колдонулган негизги элемент болуп эсептелинет. Эллипсисдин структуралык өзгөчөлүктөрү анын формасына барып такалат. Эллипсиске структура жагынан каралганда, татаал сүйлөмдүн кыскартылган формасы болуп эсептелет. Анын бул кыскартылган б.а. эллипсисин бир гана коммуникативдик жактан түшүнүү керек. Себеби, эллипсис сүйлөшүүнүн негизинде келип чыгат.

Мисалы: -What did you do when you were abroad?

- Studied.

- Чет өлкөдө болгон учуруда эмне кылды?

- Окудум.

Бул негизинен маек кептеринде кездешип туруучу абал б.а. экинчи сүйлөм формасы жактан толук эмес, себеби эллипсиске жолуккан. Эгер биз экинчи сүйлөмдү толук бойдон баяндасак төмөндөгүдөй болмок:

I studied when I was abroad.

Мен чет өлкөдө болгон учурумда окудум.

Автор экинчи сүйлөмдү эллипсисиз толук бойдон айтса болот, бирок нутк (сүйлөшүү) абалы жол койбойт, бирок мындай учурларда өзгөчө маек кебинде кыска нуска бирок толук маалымат берүү талап кылынат. Демек эллипсис сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөлөрүн түшүрүлүп калтырылуусу болсо б.а. структуралык кыскартыш болсо, мазмуну жактан кыскартуу жок, ансыз сүйлөшүү натыйжасыз болуп калмак.

Жогоруда берилген маалыматтарды корутундулап төмөнкү пикирди билдиребиз. Эллипсис англис, кыргыз, орус, өзбек жана башка тилдерде өзүнө тиешелүү структуралык, семантикалык жана прагматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон стилистикалык каражаттардын бири болуп эсептелинет. Аны салыштыруу өзгөчөлүктөрүн баяндоо аябай кызыктуу жана манилүү жалпы лингвистикалык жыйынтыктар чыгарууга мүмкүнчүлүктөр түзөт.

Адабияттар

1. Вардоль И. Ф., Сложносочиненные предложение и их особенности.
2. Хошимов Г. М., Сравнительная типология в разносистемных языках.
3. Наматова Э., Маек кебинин мүнөздөмөсү.
4. Өмүралиева С., Текст: семантика, структура, Бишкек.
5. Мусаев С. Ж., Кеп маданияты жана норма, Бишкек, 1999.
6. Аширбаев Т., Айтманбетов А., Кеп маданияты, Бишкек, 2004.
7. Девкин В. Д., Диалог, Москва, 1981, с. 6-9.
8. Головин Б. Н., Основы культуры речи, Москва, 1988, с. 15.
9. Н. Ю. Шведованын «Активные процессы в языке».
10. arch.kyrlibnet.kg/?&npage=download&nadd=246.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ПАХТАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ

ЭЛМИРА ХУРИБАЕВА*

Тилибиздин кесипчилик лексикасы-али анча изилденбеген кыргыз тил илиминин бир тармагы. Кесипчилик лексикасын иликтөө элибиздин тарыхын, маданиятын таанып билүүгө кошкон зор салым болуп эсептелет. Ошондуктан кыргыз тилиндеги кесипчилик лексикасын, атап айтканда, анын бир тармагы болгон Кыргызстандын түштүгүндөгү пахтачылык лексикасын изилдөөнү алдыбызга максат кылып алдык. Изилдөөнүн объектиси катары Кыргызстандын түштүгүнөн орун алган Ош, Жалалабат жана Өзбекстандын Анжиян областарындагы кыргыз говорлорунун пахтачылык лексикасы алынды.

Пахтачылык кесибине тиешелүү сөздөрдү изилдөөдөн мурда пахта өсүмдүгүнүнчыгышы, таралышы жөнүндөгү маалыматтарга кайрылууга тура келет, анткени пахта өсүмдүгүнүн пайда болуш тарыхы, анын жер-жерлерге таралышын тактабай туруп, говорлордогу пахтачылык лексикасын өзүнчө бөлүп алып изилдөөгө мүмкүн эмес.

Пахта - эң эле байыркы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн бири. Өсүмдүк катарында биздин эрага чейин эле эгиле баштаган. Ал алгач «гозо»деген ат менен жалпыга малым болгон. Гозо чигитин эгүү дыйканчылыгы келип чыгышы менен бир убакта башкача айтканда неолит доорунда (мындан 15-30 миң жыл мурда) кишилер жапайы өсүмдүктөрдөн пахта өсүмдүктөрүн топтоп, андан пайдалангандыгы белгиленген. Адам жашаган жерлерге өз алдынча чыгып, ошол жапайы өсүмдүктөрдөн рудерал** өсүмдүктөрү келип чыккан. Ал рудерал өсүмдүктөрүнө Орто Азияда өсүүчү өрүк, шабдалы, алча, тыт мөмө жемиштери жана тарау, шалы, зыгыр, кум шекер(кант) тартып, бул өсүмдүктөрдү эл эге башташкан. Гозо жана ал жөнүндөгү археологиялык жана жазма маалыматтар өсүмдүктөн бир нече жылдан кийин пайда болгон. Ал маалыматтар Санкериб, Геродат, Теофраст, Плиний, Мако Поло тарабынан жазылган. Алардын гозо өсүмдүгү жөнүндө калтырган маалыматтарында Геродат: - «Гозо өсүмдүктөрүнүн берет».¹ - деп айкан. Ал эми Теофраст: - «Тилас аралында жүн берүүчү өсүмдүктөр көп өстүрүлөт, бул дарактардын жалбырактары кичине бирок мөмөлөрүнөн жүн чыгат» - деген.

Плиний: - «Миср Аравиянын үстүнкү бөлүгүндө бир бута өстүрүлөт. Адамдар аны *Gosyrinos* же *Xulon* деп аташат. Ал кичинекей болуп жапайы жаңгак сыяктуу мөмө байлайт, ал мөмөлөрүнүн ичинен аппак жана назик жип чыгарылат».²

Ошентип байыркы дүйнөнүн кишилерин гозону дарак же бута деп аташкан. Анын мөмөсүн алмага, жаңгакка салыштырышат. Маалыматтарга караганда гозонун чоң дарак сымал формасы жана кичинекей бута формасы да болгон экен.

Рошидуддин-Ал - Беруний чыгармаларында Гуджерат гозолору дарактай, талдай болуп он жыл бою тынбай мөмө берет деп, ал мөмө берүүчү өрүк, шабдалы, алча, тыт дарактары жөнүндө маалымат берген.³

* Жалал-Абад. Экономика жана ишкердик университети. Эл аралык Кыргыз-Түрк институту.

** Рудерал- өзүнүн уругу менен өзү кайрадан өсүп чыккан өсүмдүктөр. бир сорту бар, ал сорту койдун жүнүнөн да назик жана сапаттуу жүн.

¹ Захидов Т., «Гуза» Ташкент: 1957 1-том 25-бет.

² Захидов Т., «Гуза» Ташкент: 1957 1-том 26-бет.

³ Захидов Т., «Гуза» Ташкент: 1957 1-том 32-бет.

Ал эми 1290-жылдарда жашап өткөн Марко Поло: - «Борбордук Азияда материалдарды (кездемелерди) пайда кылуу аны менен сода-сатык иштери жүргүзүлгөндүгүн айтат.⁴

Ошондой эле Орто Азияда да гозо өсүмдүгүн атоонун үч түрдүү аты, башкача айтканда, гозо өсүмдүгү Орто Азияда *Gossypinos*, *Xylon*, *Bombax* деген аттар менен маалым болгон.

1779-90-жылдарда Даниялык Рор Мукаддас Крест гозону изилдеп, ошол мезгилде анын жыйырма тогуз сортун төрт топко бөлүштүргөн.⁵

Ушундай изилдөөлөрдүн негизинде гозо өсүмдүгү жөнүндө адамдар көп нерселерди, башкача айтканда, анны кайсы убакта эгилиш керек, кайсы убакта жыйноо керек экендиктери жөнүндө үйрөнүшкөн.

Пахта өсүмдүгү Орто Азия өлкөлөрүндө эгилгенге чейин башка бир канча өлкөлөрдө өстүрүлүп келген. Мисалы алардын катарына Кытай, АКШ, Индия, Египет, Бразилия ж.б. мамлекеттер кирет.

Фергана өрөөнүндөгү жергиликтүү өкүлдөрдүн айтымына Караганда мурда кээ бир территорияларда жалаң гана кыргыздар жашап, алар жерлерди мал чарбачылыгы үчүн гана пайдаланып келишкен. Кийин жаңы жерлер көбүрөөк өздөштүрүлүп, пахта эгиле баштаганда ал территорияларга өзбектер да келип отурукташышат жана мурдакы ээн жерлер акырындык менен пахта талааларына айланып кетет. Мына ошол мезгилдерден тартып пахтачылык өнүгүп-өсүп келүүдө жана пахтачылыкка байланыштуу да түрдүүчө атоолор, ага керектелүүчү курал-жарактар, эмгек процесстерине байланыштуу атоолор кыргыздардын кебинде пайда болуп, колдонулуп келе жатат. Бул жаңы пайда болуп, кабыл алынып жаткан сөздөр көбүнчө өзбек тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлүп жатат.

Пахта өсүмдүгүнүн бөлүктөрүнүн аталыштары.

Гозо - 1) Пахта өсүмдүгү 2) Пахта буласынын чанагы (К.Т.Т.С. Ф:1969 142-бет).

К. К. Юдахиндин сөздүгүндө хлопок (Растение, гуза). (М: 1965, 1-том, 177-бет)

Гозо - Пахтанын бүтүндөй тулку бою. Ал ар түрдүү өлчөмдө болот.

Кырг: гозо, өзб: гуза.

М: Гозолор быйыл эгиз-эгиз болуптур.

Гозопая - Пахтанын буласы терилгенден кийинки бакалы (К.Т.Т.С. Ф:1969 142-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө 1. Стебли хлопка (с которых уже снятый коробочки); 2. Хлопок (растение); **чала ачылган гозопаялар**. Хлопок с еще толкко кое-где раскрывшимися коробочками. (М: 1965 1-том, 177-бет)

Гозопая - Гозонун бардык пахталары терилип алгандан кийин, калган бутактары жана тулку бою. Пахталары терилип бүткөндөн кийин,аны элдер жыйнап алышып отун катары колдонушат.

Пахта - 1. Буласынан кездеме жана башка нерселер жасалуучу, уругунан май жана башка нерселер алына турган, ысык жакта өсүүчү бир жылдык техникалык өсүмдүк. Пахта өстүрүлгөн талаа. 2. Ушул өсүмдүтүн буласы. *Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү, күлүк дыйкан эгинине сүйүндү* (Бөкөнбаев). *Элесин келет көзүмө, ак пахта терген сулуудай* (Маликов). (К.Т.Т.С. Ф:1969 496-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө. Хлопок; **пахта эгүүчү** райондор хлопкосеющие районы. **Пахта катын** или **пахта хатун** название стелюшегося травянистого растения. М: 1965, 2-том, 108-бет).

Бүртүк - // бүрчүк, бүчүр, бүр. *Бүрчүк байлап бүр ачты, кыркылган токой даалай чер*, (Кыргызстандын эл акындары) (К.Т.Т.С. Ф:1969 130-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө:

⁴ Захидов Т., «Гуза» Ташкент: 1957 2-том 20-бет.

⁵ Захидов Т., «Гуза» Ташкент: 1957 2-том 23-бет.

Бүртүк коночек; зерно; **бир бүртүк буудай** одно зерно пшеницы; **бир нече бүртүк жаш** несколько слезинок. **Бүр**- молодые листочки; **бүр байла**- покрываются молодой листвой; **ак тикен чыгат бүр байлап, айылда жүрдүк бир жайлап**. *фолк.* Кузиния в сходит, покрываясь листочками, в одном ауле (с ней) мы вместе летовали. **Бүрчүк. Бүрчүгүнө да тең келбейт**. Он ему в подметки не годится. (М: 1965, 1-том, 168-169-беттер).

Бүртүк - Пахта эки жолу бүртүктөйт. Биринчи жолу жалбырак жазуу үчүн бүртүктөйт. Ал эми экинчи учурунда гүлдөө мезгилинде гүл ачуучу жерине бүртүк байлайт. Экөөнүн айырмасы жалбыракка бүртүк байлаганда чоң-чоң болот. Гүлдөө үчүн бүртүк байлаганда ага салыштырмалуу кичинекей кооз жалбырактар менен курчалып турат.

М: Этяттап чапкыла бүртүктөрү түшпөсүн.

Гүл - 1. Уруктоо, мөмө байлоо, чандашуу процесстери жүрүүгө ыңгайлашкан ар кандай түстөгү желекчелерден, аларды бириктирген чөйчөкчөдөн ж.б. турган өсүмдүктүн өрчүү органы. *Гүлдөн бал тарткан аарылар*. 2. ушундай өрчүү органы болгон өсүмдүк. *Гүл өстүрүү. Шылтоо кылып, чоочубасын дегенсип, жакаңдагы кызыл гүлдөн жыттадым*. (Мидин). (К.Т.Т.С. Ф:1969 143-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө. Гүл, күл. 1. цветок. **Гүл кайыр** то же что, гүлкайыр. (М: 1965, 1-том, 178-бет)

Гүл - Гүлдөөгө бүртүк байлаган кичинекей таажы сымал жалбырактардын арасынан ак, кызыл, кызгылт, сая түстөгү гүлдөр ачылат. Пахтанын гүлдөгөнүнөн эле кээде кандай түшүм алынаарын алдын ала билип алышат. Себеби пахта канча гүл байласа, ошончо көсөк байлайт.

М: Гозо тизеге көтөрүлүп, бита-экига гүлям ачып каптыр.

Өзөк - 1. Өсүмдүктөрдүн сабагынын же тамырынын ортосундагы узатасынан кеткен көбүнчө жумшагыраак келген борбордук бөлүгү. 2. Өсүмдүктөрдүн жалбырак, гүл жана мөмө алуучу негизги бөлүгү, сабагы. *Чалгы кыйган өсүмдүк өзөктөрүнүн дүмүрлөрү учтарын соройтот* (Сыдыкбеков). *Өзөгү бал, өзү кант, чөбү сонун Суусамыр* (Барпы). 3. Кандайдыр бир нерсенин ортосуна салынган нерсе же ортодогу бөлүгү. (К.Т.Т.С. Ф:1969 478-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө. **Өзөк** 1. Сердцевина стерженң нутро, 2. Стебелң; **өзөк байла** - пуститң стебелң. 3. Стерженң плети, нагайки (М: 1965, 2-том, 89-бет, 101-бет).

Өзөк - Тамырынан кийин пахтанын өзөгү орун алат. Өзөгү алгач чөп сымал болуп жалаң суудан түзүлөт. Пахта чоңойгон сайын өзөгү да бышып жетилипкатуулай баштайт. Алгач суутектен түзүлгөн кезинде күрөң чикиттери бар ак түстө болот. Кийин жашыл түскө, пахта бышып жетилген кезде күрөң түскө айланат.

М: Пахтаны өзөгү катый баштаптыр.

Таажы - 1. Монархиялык бийликтин белгиси катарында падышалар, хандар кийүүчү кымбат баалуу, кооздолгон баш кийим. *Арстан Манас чалкайып, башында таажы калкайып* (Манас). *Таажы башта жаркырап, отурду Абыл тагында* (Жантөшөв). (К.Т.Т.С. Ф:1969 563-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **Таажы** корона, **алтын таажы** золотая корона. **Короздун таажысы** петушиный гребенң; **таажы короз гүл** или таажы гүл южн. Петушине гребешки (цветы) (М: 1965, 2-том, 185-бет).

Тамыр - 1. Өсүмдүктөрдүн жерге орунтукталып турушун, суу же башка азык заттарын өзүнө тартып, тамактанып туруусун камсыз кылуучу жер астындагы бөлүгү. *Жаа жаа жамгырым, жамгырым жумшарт эгин тамырын* (Осмонов). *Бактын тамыры*. Тамырын жаюу - өсүү, өркүндөө, жайылуу, таралуу. (К.Т.Т.С. Ф:1969 575-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **Тамыр** 1. Коренң; **тамыр жай**-пуститң корни; **тамыры менен суур**-вырватң, вытащитң корнем (растение); тамырын кырк-додрубитң коренң; уничтожитң с корнем (М: 1965 2-том, 201-бет).

Тамыр - Башка өсүмдүктөр сыяктуу өсүмдүктүн эң биринчи бөлүгү, башкача айтканда, пахтаны азыктандырып туруучу, жер астында жайгашуучу эң негизги бөлүгү.

М: Пахта тамырыга кетмен тийвесин.

Косек - Пахтанын гүлү түшкөндөн кийин пайда болуп, була чыга турган тоголок башы. *Гүлү күбүлгөндөн кийин косек чыгат.* («Чалкан»). *Каяктан чыккан ак була, кучак-кучак чубалган* (Осмонкул). *Анда-санда гана ачылган косектер кылтыят* («Чалкан»). (К.Т.Т.С. Ф:1969 337-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **Косек** ир. (ср. чанак) 2.коробочка хлопка; **косектер ачыла баштады.** Коробочки хлопка начали раскрываться. (М: 1965, 1-том, 409-бет).

Көсак - Гүл байлаган жерден гүлүнүн желекчелери түшүп, ошол эле тажылардын ортосунан көсөк байланат. Башында кичинекей болот да жалбыракчалардын арасынан көрүнбөй калат. Бара-бара чоңоюп жаңгак, жумуртка сымал формадагы көсөктер пайда болот. Көсөктин түсү жашыл күрөң чекиттери бар, сырткы бөлүгү кату болот. Эки тилде тең бирдей атоого ээ, бирок тыбыштык өзгөчөлүктөр менен колдонулат.

Кырг: көсак өзб:кусак адабий тилде көсөк ж.б. > таж кусак.

М: Көсактари ачылайын деппи?

Бутак - 1. Өсүмдүктөрдүн шагы өзөгүнө жабыша чыккан тарамдары. *Алма бутактары. Бутагы көп тал* (К.Т.Т.С. Ф:1969 337-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **бутак 1.** ветвц, ветка; **бутак-сутак** ветки-прутця; 2. ответвление (М: 1965, 1-том, 163-бет).

Бутак - Негизги өзөгүнө кошумча ошол өзөктөн бир канча бутакчалар бөлүнүп чыгат. Эки тилде эки башкача формада колдонулат.

Кырг: бутак өзб: шакча. Изилденген обьектилерде бутак жана шакча деген формасы катар колдонулат.

М: Пахталар быйыл расса шактаптыр?

Булардын шакча деген аталышы кыргыз говорлоруна өзбек тили аркылуу тажик тилинен шак «ветка», «веточка» дегенинен өздөштүрүлгөн.

Шак - Бактын бутагы. *Эң сонун Москванын бир чоң багы, ийилет ар кай жерде бактын шагы* (Үмөталиев). *Кубулжуп булбул сайраса талдын көркү шагында* (Жантөшөв) (К.Т.Т.С. Ф:1969 723-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **Шак 1.** Ветвц, ветка; **Чырпыктан жаа, ок кылып, чымчыкты аттың шактардан фолжк.** Сделав из веток лук и стрелы ты сбивал пташек с ветвой; **бак-шак** или **карагай-шак** деревця; **кыштак ортосундагы мейкинге бак-шак тиккен** на свободном месте на середине кишлака он посадил деревця; **бак-шакта болом** я бду в саду; **кара шак** южн. Ветви, оголенные от плодов; 2. (**шак арык**) мелкие оросителные каналы, по которым вода праводитця непосредственно на посевы; **шак сал** или **шак тарт-** проводитця оросителные каналы по посевам; (М: 1965, 2-том, 397-бет).

Сабак - Өсүмдүктөрдүн гүлү, мөмөсү же жалбырактары тутушып өскөн бөлүгү. *Ашкабактын сабагы. Алма сабагынан ашып түшпөйт* (макал). *Гүлдөр сабагынан үзүлүп түшө элек* (К.Т.Т.С. Ф:1969 512-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **Сабак;** Стебелц, стебелек: **гүл сабагы.** Цветоножка; 2. плетц (бахчевых кулцтур): **коондун сабагы** плетц дыни (М: 1965, 2-том, 120-бет).

Барик - Диал. **Жалбырак.** *Тыттын баригине кана тойгон курттар барсайып-барсайып калыптыр* (Касымбеков). *Бариктүү жыгач.* (К.Т.Т.С. Ф:1969 88-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **барик** ир. Мелкие веточки; **баргине бүр байлап, бак-дарак өстү буралып.** *Фолжк.* На веточках появились почки, деревця выросли красиво. (М: 1965, 1-том, 110-бет).

Барк - Бүртүк байлагандан кийин кичинекей жалбыракчалар пайда болот. Алар күндөн-күнгө чоңоюп, чынар дарагынын жалбырагы сыяктуу чоң-чоң болот. Пахтанын түзүлүшүндөгү эң көп бөлүгү б.а. пахта көбүнчө жалбырактардан түзүлөт.

Кырг: жалбырак өзб:барк ж.б. > таж:барк «жалбырак» кээде изилденген обьектилерде да өзбекче варианты колдонулат.

М: Барктари кургай баштаптыр шире түшкөнбү?

Жалбырак - Өсүмдүктөрдүн абадан азыктануу жана газ алмашуу функциясын аткара турган, түрлүүчө формадагы, көбүнчө көгөргөн түстөгү органы. *Теректин жалбырагы*. (К.Т.Т.С. Ф:1969 177-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **жалбырак** лист (ратения); **жалбыракта** - пускатң листня, покрыватңся листвой, одеватңся листвой. (М: 1965, 1-том, 220-бет).

Жалбырак - Бүртүк байлагандан кийин кичинекей жалбыракчалар пайда болот. Алар күндөн-күнгө чоңоюп, чынар дарагынын жалбырагы сыяктуу чоң-чоң болот. Пахтанын түзүлүшүндөгү эң көп бөлүгү б.а. пахта көбүнчө жалбырактардан түзүлөт.

Кырг: жалбырак өзб:барк ж.б. > таж:барк «жалбырак» кээде изилденген обьектилерде да өзбекче варианты колдонулат.

М: Барктари кургай баштаптыр шире түшкөнбү?

Жибек - Тыт жыгачынын жалбырагы менен азыктанган курттардан өндүрүлүп алынуучу жылмакай була, жип. *Келеп жибек. Бүгүн Каныш эпкиндүү кыз колдон жибек чыйраткан*. (Бөкөнбаев) (КТТС Ф: 1969 208-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: шёлк; шёлковый; **тал жибектей куйругу хвост** (коня), как пук шёлка; **жибекти жун кыл - 1) жибекти туталбаган жун кылат, катынды күтөөлбаган күң кылат** погов. Кто с шелком не умеет обращаться, тот превращает его шерсть, кто о жене не заботится, тот превращает её в рабыню; 2) перен. Испортитң что-л. Ценное плохим, неумелым обращением; **жибек түрүү** шёлкомотание; **жибек түрүүчү комбинат** шёлкомоталңный комбинат (М: 1965, 1-том, 253-бет).

Мамык - Куштардын канаттарынын астындагы майда, жумшак түк; тыбыт; *Мамык жасатк. Маалында кыркса үлтүлдөп, мамыктан жумшак жүндөрү*. (Калык) (К.Т.Т.С. Ф:1969 418-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **Мамык** - пух; **куш мамык** птичий пух; **мамык төшөк** пуховая постелң. (М: 1965, 2-том, 16-бет).

Чигит - Пахтанын уругу. *Чигити жерге көмүлсүн, козеге көзгө көрүнсүн*. (Осмонкул) (К.Т.Т.С. Ф:1969 695-бет). К. К. Юдахиндин сөздүгүндө: **чигит** ир.(семена хлопчатника); **Жумшак айткан жылуу сөз кулагыңа мулайым, чигити жок пахтадай** стих. Мягко сказанное ласковое слово для уха твоего приятно, как хлопок без чигита. (М: 1965, 2 том, 361-бет).

КОРУТУНДУ

Жогорудагы жыйналган материалдардан эле карап көрсөк, илилдөөгө алынган кыргыз говорлорундагы пахтачылык лексикасына байланыштуу адабий тилде жок толуп жаткан атоолорду көрүүгө болот. Алардын кээ бирөөлөрү Гана башка профессионалдык лексикада колдонулганы үчүн гана (жүзүмчүлүк, багбанчылык, бакчачылык) адабий тилде кезикпесе, пахтачылык лексикасы изилденип адабий тилдин составына анын лексикасына кошула элек.

Пахтачылыкка байланыштуу сөздөрдүн көбү өзбек, тажик, араб тилдеринен кабыл алынган сөздөр болуп эсептелет. Ага мисал катары «жагана» деген атоону алсак, ал термин өзбек тилинин «ягона» (жалгыз) деген сөзүнөн келип чыккан. Ал эми араб тилдеринен болсо сода-сатык мезгилинде келип кошулган «тараза» деген сыяктуу сөздөрдү алсак болот.

Кыргыз тилинде бул тема такыр иликтөөгө алына элек темалардын катарына кирет. Келечекте бул тема терең изилдөөнү жана чоң эмгекти талап кылат.

Колдонулган Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н., Өзбекстандык кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр, Фрунзе, 1962.

2. Абдуллаев Ф., Андижон областң Янгикургон район кипчоклар шевасида баңзи лексик кусусиятлар, Тошкент, 1963.

3. Базаркулова Т., Формирование и развитие киргизской биологической терминологии, Фрунзе, 1978.
4. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С., Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору, Фрунзе, 1958.
5. Бакинова Г., Кыргыз тилинин Ош говорлору, Фрунзе, 1956.
6. Дуйшеналива Т., Киргизские термины животноводства, Фрунзе, 1969.
7. Иброхимов С. И., Профессиональная лексика шелководов Ферганской долины, Ленинград, 1950.
8. Иброгимов С.И. Фергана шеваларининг касб-хунар лексикаси.-Тошкент: 1959.
9. Иброхимов С. И., Профессиональная лексика узбекского языка на материалах Ферганских говоров, Ташкент, 1961.
10. Узбек халк шевалари лугати, Тошкент, 1971.
11. Шоабдурахманов Ш., Узбек адабий тили ва узбек халк шевалари, Тошкент, 1962.
12. Юнусалиев Б. М., Адабий тилибиздин диактилик базасы жөнүндө // Советтик Кыргызстан, 1962, 5-январь. Захидов Т. З., гуза, Тошкент, 1957, 1-2-3-том.
13. Хлопчатник, Тошкент, 1957, 1-2-3 том.
14. Мауер Ф. М., Гузанинг келиб чикиши ва систематикаси, Тошкент, 1957. Гузанинг тузилиши ва ривожланиши, Тошкент, 1957.

КОМПОНЕНТИ “КӨЗ” СӨЗҮНӨН ТҮЗҮЛГӨН СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

А. Н. МАМИЕВ* - К. Б. КАЛЧАКЕЕВ**

Аталган фразеологизмдер тил илиминде соматикалык фразеологизмдер экени жалпыга дайын. Соматикалык фразеологизмдердеги бардык адамдын дене-түзүлүшүнө байланышкан сөз айкаштарынын ичинен “көз” деген сөзгө байланышкан фразеологизмдер маанилик, көркөмдүк жана көп кырдуулугу менен айырмаланып тургандыгы өзгөчө кызыгууну туурдурду.

Байкап көрсөк адам баласына тиешелүү сапаттардын, мүнөздөрдүн ичинен баатырдык, эр жүрөктүүлүк сыяктуу сапат мүнөздөрүн камтыган фразеологизмдер кыргыз тилинин лексикалык корунда арбын жана оозеки жана сүйлөшүү стилинде басымдуу колдонулат. Бул тематикалык топтогу туруктуу айкаштардын компоненттери баатырдыкты, эр жүрөктүүлүктү, өткүрдүктү жана ошол эле учурда ушул маанилердин карама-каршы маанилери түрүндө кездешкени талдоону салыштыруу нугуна бурууга негиздейт. Чындыгында байкап көрсөк *тик көз, мокок көз, көзү тируүү, көзүнөн от жанган, көзүнөн заары чачылган, атып тиктеп, көзү октолуп* ж.б. көп маанидеги фразеологизмдер көркөм тексттерде жана күнүмдүк оозеки сүйлөшүү учурунда ар түрдүү кырдаалда кездешүү менен бир нече маанилерди жана бир нече ой туюмдарын камтып, тексттик көркөмдүгүн маанилик жактан терең алууга негиз болуп кызмат аткарат.

Мисалы катарында бир нече сүйлөмдөрдү далилге алуу менен салыштырып көрсөк:

1. *Анын аяр көкүрөгү бул тик көз тоолук бийликке өтө турган жолду оттун үстүнө да, суунун үстүнө да салып кетүүгө дапдаяр экенин эч жазбай сезди. (Т. Касымбеков)*
2. *Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрү менен Абдусатар Калпаны атып тиктеп, жука эрди титиреп: -Жашырынбы! Куйтуңдайсын түлкүнүн куйругу! -деди өзүн токтоо албай. (Т. Касымбеков)*
3. *Шерали кысынып, басынып арбагы учуп отурду. Коркуудан башка, өйдө карабай кулдук кылуудан башка көрүнбөгөн мокок көз, маңыроо жүз... (Т. Касымбеков)*
4. *Шералинин оң колтугунда Нүзүп, сол колтугунда Мусулманкул. Баягы Шерали, баягы мокок көз, баягы маңыроо жүз. (Т. Касымбеков)*
5. *Секидеги туткун көк ала башын бийик көтөрүп, чыйралып, мизбакпай ордо кишилерин атып тиктеп турду. (Т. Касымбеков)*
6. *Кыпчагынан үнү кубат бердиби, Мусулманкулдун көздөрүнүн дагы жылтылдап от чыгып, дагы көгала башын келберсип көтөрүп, сыймыктанып ууртунан жылмайып тиктеди элди. (Т. Касымбеков)*
7. *Календер таң калгандай ырсайып тиктеп токтой калды, бирок бу сапар көзү тирилип кетти. (Т. Касымбеков)*

* Доцент Э. И. У., Кыргызстан.

** Профессор Ж. А. М. У., Кыргызстан.

8. - Эми, тилмеч, -деди Курманжан тилмечке саргылт көзү октоло, сөөмөйүн кезеп, - менин коер шартым бу, толук айт орточу төрөгө. (Т. Касымбеков)
9. Бир убакта өйдө карады Курманжан, саргылт жашыл көзү октолуп, акырын бир сыйра тиктеп алды баарын. (Т. Касымбеков)
10. Бекназар кымызды бир шимирип жутуп, негедир тамшанып токтоп, ошол замат башын көтөрүп, Абилди октолуп тиктей берди. (Т. Касымбеков)
11. Жангарач бу бейпаба дүйнөнүн улагасы менен төрүнө, башталышы менен акырына өз ою, өз кайгысы бар, эгер ошонун айтканы менен оңолсо, ошонун айтканы менен бүтсө ал каралай көз калың журттун кабак түрүнө, мүдөөсүнө гана, журттун жалпы пайдасына гана жүрүү жагын көздөп эми мынтип сакалы куудай болгон чагында бир элге чоңсунуу эмес бир кишиге акараат кылуу эмес жыланга кол көтөрбөй турган санаага келген арык чырай кууш мурун кабак үйрүп тиктеген тик көз бирок бекер сөз оозунан чыкпаган элге алынып «укурук моюн, акыл» атаны бий көр дүйнөгө да, бийликке да токмейде болгон адам. (К. Осмоналиев)

Жогоруда алынган ондон ашуун сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизмдердин бардыгынын лексика-семантикалык структурасында көз же анын кыймыл-аракетине байланышкан атоо сөздөрү бар. Сыпатталган адамдардын сапат, мүнөздөрү бири-бирине жакыны да, бири-бирине карама-каршысы да белгилүү. Алардын көпчүлүгү тарыхый каармандар: Нүзүп, Мусулманкул, Шерали, Курманжан жана Бекназар. Булардын ар бирине жана аларды сыпаттаган фразеологизмдерге өз-өзүнчө токтололу.

1. *Тик көз* фразеологизмине кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө «тикирейип эч кимден тартынбаган, уялбаган, тайманбаган, кашкөй»¹ -деген түшүндүрмө берилет, ал эми мисалдарда бул фразеологизмдер Нүзүптүн образын ачууда колдонулду. Тарыхый романдын мазмунуна назар салсак, Нүзүптүн адамдык сапаты жогорулугун акыл-эси бийиктигин ошого ылайык кайратын, тайманбастыгын эки момент (учур) менен көрсөтүүгө болот.

Биринчиси - акыл-эс менен кашкөйлүктө бириктирип көпчүлүк алдында далилдөөсү болсо, экинчиси - айрым башкача кырдаалдагы абалы сүрөттөлөт. *Тик көз* туруктуу айкашы *көзү тике* түрүндө да кездешет.

Мындай орун алмашуудан маанилик оттенкасы айырмаланып, стилистикалык боёктуулугу тик көз фразеологизмине караганда, көзү тике айкашында төмөнүрөөк экендиги бул мисалдан көрүнөт. *Көзү тике экен, көп эле сүт кылбайт го бу келин.* (оозеки кептен). Мисалдан көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдө *көзү тике* туруктуу айкалышы аялдын терс сапатын көрсөтүү менен эмоционалдык-экспрессивдик жагы *тик көз* фразеологизмине салыштырмалуу төмөнүрөөк экендиги даана байкалып турат. Демек, фразеологизмдердин компоненттеринин инверсияланышы да, айрым учурда анын семантикасындагы стилистикалык оттенктордогу (кошумча маанилерди) өзгөртүп жиберүү мүмкүнчүлүгүнө ээ деген жыйынтык чыгарууга болот.

2. *Атып тиктеп, көзү октолуп, октолуп тиктеди* деген фразеологизмдер кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрүндө жок.² Аларда «көзүндө огу болсо атып жиберчүүдөй» деген фразеологизмге «абдан ачуусу келип, жек көрө каарданып, каарын төгүп, бирди көрсөтүүчүдөй, жеп ийчүүдөй» деген маанилерге ээ экендиги белгиленет.³

Жогорудагы алынган мисалдардагы *атып тиктеп, көзү октолуп, октолуп тиктей берди* деген фразеологиялык айкалыштар адам мүнөзүн, сапатын көрсөтүүчү фразеологизмдердин доминанты көзүндө огу болсо атып жиберчүүдөй айкашы экендиги анык. Нүзүп, Мусулманкул, Шерали, Курманжан жана Бекназар үчүн Т. Касымбеков эмнеликтен бул

¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (редактор: Э. Абдуллаев... Ф.: Илим, 1990, 247-б).

² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Ф.: Илим, 1980, 247-б.

³ Жогорудагы китептин 274-бетин караңыз.

фразеологизмдердин компоненттеринин ордун, же башка сөздөр менен алмаштырды, эм-неликтен грамматикалык структурасына да өзгөчөлүктөрдү киргизди деген мыйзамченем-дүү суроолор туулат.

Бул суроого жооп берүү үчүн адегенде жогорудагы фразеологизмдердин доминанты (*көзүндө огу болсо атып жиберчүүдөй*) менен контексттеги жазуучунун индивидуалдык варианттарынын (*атып тикте, көзү октолуп, көзү октолуп тиктеди*) семантикасына жана ошол семантиканын өзгөрүшүнө алып келген грамматикалык структураларынын өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү. *Көзүндө огу болсо атып жиберчүүдөй* фразеологизминин мазмунунда, биринчиден, *атып жиберчүүдөй* - арсарлык маани арсар келер чактын - *ар* мүчөсү аркылуу уюшулду да, *эгер көзүндө огу болсо гана атып жибермек* маанисин пайда кылды. Мында да арсарлык маани бар, ал эми ушул эле фразеологизмдердин контексттеги варианттарындагы мазмунунда ишке ашкан, ишке ашуусу анык экендиги чак жана жак категориялары аркылуу туюнтулду, ошондой эле фразеологизмдердин предикат болуп келиши менен (*Бекназар Абилди атып тиктей берди*) образдуулук абстракциядан конкреттүүлүккө өттү. Салыштырыңыз: *Бекназар көзүндө огу болсо атып жиберчүүдөй тиктеди. Бекназар Абилди октолуп тиктей берди*. Биринчи сүйлөмдө фразеологизм кыймыл-аракеттин сыпатын көрсөтүп арсарлык маанини билдирип атса, экинчи сүйлөмдөгү фразеологизм сүйлөмгө баяндооч болуп келүү менен аракеттин өзүн көрсөтүп, жак жана чак ошол фразеологизм аркылуу келип, адамды сыпаттоо анын аракети аркылуу берилди. Ошондуктан окурманга Бекназардын сыпатталышы образдуу, элестүү болду. Мындай көрүнүш жогорудагы *атып тиктеп, көзү октолуп, октолуп тиктеди* деген туруктуу айкаштардын баарына тиешелүү. Мындай болгон учурда фразеологизмдердин образдуулугу андан да тереңдеп, алардын (каармандардын) мүнөз, сапаттарын ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгү арта тургандыгын мисалдар көрсөтүп турат.

3. *Көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып, көзү тирилип* фразеологизмдери да кайрат, күч, эр жүрөктүүлүктү сыпаттап турган АСФ (адамды сыпаттоочу фразеологизмдер) түрүнө түздөн-түз кирет. Бул туруктуу айкаштардын доминанты - *көзүндө оту бар*,⁴ же бул жогорудагылар айкаштын синонимдеш түгөйлөрү. Андан да тагыраак айтканда, жогорудагы фразеологизмдер - анын лексика-грамматикалык варианттары. *Көзүндө жылтылдап от чыгып* туруктуу айкашынын компоненттеринин ичинен *жылтылдап* - элес тууранды сөзүнөн морфологиялык жол менен уюшулган этиш. Тууранды сөздөр табиятынан образды ачууда элестүүлүктү, андан да, күчөтүүчү касиетке ээ. Фразеологизмдер да түпкүлүгүндө элестүү каражаттарга кире тургандыгы бардык окумуштуулар тарабынан кеңири белгиленип жүрөт.⁵

Демек, контекстте Мусулманкулдун көктүгүн, чыдамкайлыгын фразеологизмдердин автор тарабынан лексика-грамматикалык жактан өзгөртүлгөн варианттары өтө ишенимдүү колдонулуу менен ошол колдонулган адамды сыпаттоочу жана мүнөздөөчү фразеологизмдердин стилистикалык маанилерин кеңейтти.

Аталган романда Мусулманкулга карата *көзү тирүү* фразеологизми иштетилет. Бул туруктуу айкаш көбүнесе жаштарды, жаштардын ичинен да эркек балдарды сыпаттоодо көп колдонуларын эсептөөлөр көрсөтгү. Мисалы, *көзү тирүү* фразеологизми катышкан 63 сүйлөмдүн 56 сүйлөмүндөгү *көзү тирүү* фразеологизмдери өспүрүм жана жигит курагындагыларга карата *чыйрак, бышык* мазмунунда колдонулган. Ал эми биз жогоруда келтирген мисалда жашы бар канчага барып калган календердин жагдайга ылайык, өзгөчө кырдаалдагы көрүнүшү, бөтөнчө кайраты сүрөттөлдү, башкача айтканда, Календердин *көзүнүн тирилип кетишине* бейкүнөө пенделердин канынын төгүлүшү, адилетсиздик себеп болду.

4. Соматикалык фразеологизмдердин ичинен *көзү сөзү* компонент болуп келген туруктуу айкалыштардын арбындыгы жана анын себептери тууралуу жогоруда сөз кылган элек.

⁴ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Осмонова Ж., Коңкобаев К., Жапаров Ш.), Б: Мектеп, 2001, 300-б.

⁵ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Абдуллаев Э., Сейдакматов К.), Ф.: Мектеп, 1990, 260-б.

Анда адамдын мүнөз сапаттарын анын жүзүнөн, айрыкча көзүнөн көрүүгө боло тургандыгын белгилегенбиз. Көздөн өткүрлүктү, кашкөйлүктү байкоого болсо, ал эми *көз*, *от* жана тууранды сөздөн болгон *жылтылдап*, *жаркылдап* сыяктуу этиштер айкаша келип уюшулган фразеологизмдер аны (өткүрлүктү, кашкөйлүктү) күчөтүп, бөтөнчө контрасттуулукту берет, ошол эле көз сөзүнө башка бир *мокок*, *өлмөсөк*, *тойбос* сыяктуу лексикалык бирдиктер атрибутивдик катышта келсе, адамга тиешелүү терс сапаттарды, дааналап айтканда, коркоктуку, жалтактыкты, бошондукту, сараңдыкты ж.б. билдирип калат. Жогоруда *мокок көз* адамды сыпаттоочу фразеологизми Шералинин мүнөзүн ачууда эки жолу колдонулат. Анын чечкинсиздиги, жалтактыгы, кыскасын айтканда, ханга ылайык сапат мүнөздөргө ээ эместиги *мокок көз* фразеологизми аркылуу абдан элестүү берилет.

Ошентип, адамга тиешелүү оң сапаттарга кирген эр жүрөктүүлүк, баатырдык коркпостук, тайманбастык касиеттердин образдуу, элестүү болушу үчүн фразеологизмдердин компоненттериндеги лексикалык бирдиктердин семантикасы да өзгөчө мааниге ээ болот деген жыйынтык чыгаруу туура, анткени жогоруда көрсөтүлгөн адамдагы сапат-касиеттер көпчүлүк учурда адамдын дене түзүлүшүнөн, көрүнүшүнөн, көз карашынан, кыймыл-аракетинен, кебете-кешпиринен билинет, ал эми бул түшүнүктөрдү туюндуруучу тилдик бирдиктер сөз болуп эсептелет. Туруктуу айкаштардын тутуму өтмө мааниге өткөн лексикалык бирдиктерден тургандыктан, биринчиден, анын тутумундагы сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилери да, анын өтмө маанисине таасир этери бышык экендиги мисалдардан даана байкалып турат.

МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ

АШИРАЛИ МАМИЕВ*
ЧҮРӨК МАМЫРАСУЛОВА**

Көркөм сөз каражаттарынын арасында ташка тамга баскандай таасын маанилери, анда камтылган орошон ойлору боюнча макал-лакаптар өзгөчө орунда эмеспи. Бирок айрым учурларда алардын маани-маңызы кайталангыс феноменалдуу өзгөчөлүктөрүнө шек келген, жана башка сөз каражаттары менен чаташтырган учурлар жок эмес.

Сөз каражаттарынын ичинен фразеологизмдер көп белгилери жагынан макал-лакаптарга жакын келгендиктен, көпчүлүк учурларда фразеологизмдерди макал-лакаптарга алмаштыруу же чегин ажыратууда көп так эместиктер уламдан-улам көбөйүүдө.

Ырас бул эки көркөм сөз каражаты алардын канчалык бири-бирине жакын, же белгилери боюнча окшоштуктары болгондугуна карабастан алардын бири адабиятта, экинчиси тил илимине далилденип, чектери ачык, даана ажыратылган.

Мындай иликтөөлөр албетте кыргыз фразеологиясынын эң алгачкы башталышы болуп саналган окумуштуу Ж. Шүкүровдун 1954-жылы чыккан “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштары жөнүндө” деп аталган макаласынан баштап, 1970-жылы жарыяланган Ж. Осмонованын “Кыргыз тилиндеги идиомалар” деген илимий эмгегинде, 1973-жылы “Мугалимдер газетасына” жарыяланган “Фразеологизмдер макал-лакаптарга кошулабы?” деген макаласы жана 1980-жылы жарыяланган, “Манас эпосундагы фразеологизмдер” деген илимий иликтөөсүндө окумуштуу Р. Эгембердиевдер тарабынан кеңири изилденип, такталып, фразеологизмдердин бирден-бир белгиси катары ойдун кыска так, берилиши образдуулугу, экспрессивдүүлүгү ж.б. белгилери баса көрсөтүлгөн.

Бирок кийинки мезгилдерде айрым изилдөөлөргө жадагалса атайын ушул темага байланышкан окуу китептеринде жана илимий басылмаларда аталган так эместиктер улам көп байкалып жаткандыгы жана бир беткей ойлордун көбөйгөндүгү бул маселеге кайрылууга аргасыз кылды.

Макалада негизинен 1998-жылы жарыкка чыккан окумуштуу Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясы жана фразеология” деп аталган жогорку окуу жайларынан филология факультетинин студенттери үчүн жазылган кошумча окуу китебиндеги айрым мисалдар жөнүндө сөз козголот.

Аталган окуу китеби 3 бөлүктөн туруп, анын бир бөлүмү бүтүндөй фразеологияга арналып, 30 майда темаларга бөлүнүп берилгендиги албетте, биз үчүн бабылгыс байлык. Иликтөөнүн башталышында эле “Фразеологиялык айкалыштардын мааниси” деген темада маанилештик боюнча моносемикалык (жекече мүнөздөгү) жана полисемикалык (көп мааниге ээ) мүнөзгө ээ болгондугун ынанымдуу далилдейт.

* Э.И.У. доцент.

** ЖАМУ аспирант, Жалал-Абад, Кыргызстан.

Фразеологизмдер менен макал-лакаптарга байланышкан күмөндүү ойлор “Фразеологизмдердин маанилештик мүнөзү” деп аталган темада төмөнкүдөй мисалдарда байкалгансыйт. Сөзүбүз ынанымдуу болсун үчүн сөзмө-сөз үзүндү келтирип көрсөк; “Фразеологиялык синонимдер-деп объективдүү чындыкты, предметти же башка нерсени туюндуруучу бирдей мааниде колдонулган, бири-биринен ажырабаган, бир түшүнүктө айтылган сөз топторунун чогуңдусун айтабыз”, деп айтылган да, мисалдары катары **“палооң болбосо да алооң болсун”**, **“ашың болсо да, кашың болсун”** деген сөз каражаттары кошо көрсөтүлөт.

“Палооң болсо да алооң болсун” сөз айкашы анчалык кеңири таркабаган болсо да **“ашың болбосо да, кашың болсун”** деген сөз айкашы макал катары көп эле китептерге, басылмаларда, берилген жана анын макал экендигинде күмөн жок эмеспи.

Ушул эле удаалаш **“устанын тогоосу жок”**, **“эшекти отко айдасаң бокко качат”**, **“көк караган жыгылат, ай караган ачка”** (ач калат, китепте ушундай берилген) сыяктуу белгиленген фразеологизмдер дароо эле макал-лакап экенин далилдөө анчалык кыйын эмес.

Макал-лакаптар айтылуучу ойду жыйынтыктаган, бир бүтүмдүккө алып келген кыска, философиялуу, көркөм, образдуу, уйкаштык формада айтылуучу мини чыгарма эмеспи. Айрым эле компоненти же маани маңызы окшошуп калса эле жыйынтыктай берсек анда чыныгы фразеологизмдердин белгилери кайда калат?

“Фразеологиялык туюнтма” деген темада автор, “фразеологиялык туюнтма-деп фразеологиялык туруктуу айкалышка жете элек, биок эркин айкалышка караганда бир даражада туруктуу мүнөзгө айланып бара жаткан бир канча сөздөрдүн чогуу айтылгандыгы тобун түшүнөбөз” деп жаңы аныктама берип: **“ширин турмуш-узак өмүр”**, **“шакиртсиз уста - мөмөсүз дарак”** деген макалдарды фразеологизмдерге кошуп жиберет да, бара бара чыныгы фразеологизмге айланышы мүмкүн деп эсептеп, аларды фразеологизмдерге кошууга ниеттенет.

Ал эми коммуникативдик мүнөзгө ээ болгон фразеологизмдер сүйлөм түрүндө учурап, айрым бүткөн ойду, пикирди туюндурат деп белгилейт да төмөнкүлөрдү: **“үйдү көркү-дасторкон”**, **“күздө жыйсаң, жазда жейсиң”** сөздөрүн (макалдарды) ишенимдүү эле фразеологизмдердин катарына кошот.

Ырас компоненттеринин айрым белгилери жакындашканы менен туруктуулук касиетине бир аз токтоло түшсөк, төмөнкүлөр даана байкалат.

Башка сөз каражаттарынын мисалында карасак маселен;” үйдүн көркү-аксакал, үйдүн көркү карылар, үйдүн көркү-килем, үйдүн көркү эмерек” сыяктуу айрым сөз каражаттарынын дайым эле күндөлүк сөз каражаттары эркин айкашта колдонуп жүрбөйбүзбү?

Түпкү маанисинде же кыйыр мааниде деле бул сөздөр көптөгөн маанилерди билдирет.

Ошондуктан макалдарды башка сөз каражаттарынан айырмалап, алардын өзгөчө маани-маңызына доо кетирбей, сөздүн касиеттүү күчүн тактоо зарылдыгы келип чыгып жатат.

“Фразеологизмдердин лексикалык составы боюнча классификациялоо” деген темасында негизги эки топко бөлүштүрүп (активдүү жана пассивдүү фразеологизмдерге) түшүндүрмө мисал катары; **“дарактын жумшагын (мортун) курт жейт”**, **“ат айланып, казыгын табат”** деген макалдарды фразеологизмге кошот да, биринчисин чыйрак, бышык бол, экинчисин түнөккө кайрылат деп түшүндүрмө берет. Бул ойлордун

тегерегинде эмес алардын бир нече варианттагы маанилерин түрдүү контекстте болушу да, алардын дароо эле фразеологизм деп айтууга негиз түзө албайт.

Эркин сөз тизмеги жана фразеологизм деген бөлүмдө; “Эркин сөз тизмегинде сөздөр өздөрүнүн тике же өтмө маанисинде грамматикалык мыйзамга ылайык айкалышат да, кандайдыр бир ички маанилик бөтөнчөлүгү боюнча фразеологизмге айланып, анан даяр материал катары кайталанып колдонула берет” деп аныктама берип: **“катарда карың болсо, жүгүң жерде калбайт”, “тойдо чечен, доодо жок, үйдө чечен тойдо жок”, “эне сыйлаган элге жагат, ата сыйлаган абийир табат”, “жел кутурса кан болот, кан кутурса жан болот”,** деген айкалыштар эркин айкалыш иретинде да, фразеология иретинде да кабылдоого болот деп өтмө маанидеги айкалыштарды фразеологизмге өтүүсүнө кеңири жол ачууга шартты белгилейт.

Мейли фразеологиялык белгилерин анын көп кырдуулугун эске алып айрым сөз каражаттары менен жанаша кароо, анчалык көп мааниге ээ болбосо да, макал-лакаптар үчүн бул көрүнүш өтө кечиримсиз.

Эгер мындай сөз тизмектеринин баарын эле фразеологизм деп кабылдасак, анда алардын саны кескин өсөөрү бышык.

Жалпысынан китептин бөлүмдөрүн байкаштырсак түрдүү бөлүмдөргө фразеологизмди макал-лакаптар менен чаташтыруулар;

Антизальк ык менен чечмелөө жолу менен түзүлгөн фразеологизмдер; **“Ачтын тогу бар, сологойдун ону бар” “желдин жанчуусу жаман, сөздөн канкуусу жаман”, “кең кеңешип жыртылат”; “ойчулдун ою бүткөнчө, тобокелчинин жумушу бүтөр”, “жаман адамдан аш жегенче, жакшы адамдан таш же”, “татттуу турмуш узак өмүр”, “эмгектин каны татттуу, жалкоонун жаны таттуу”, “балыктын тиричилиги суу менен, дыйкандын тирилиги жер менен”** ж.б. күмөндүү мисалдар менен улантылат.

Кандай ык, кандай айкалыштыр менен жасалбасын булар макал катары өз милдетин аткарышат да, көркөм сөз катары өз аты менен колдонулушат, биок фразеологизм боло албастыгы кашкайган эле чындык эмеспи.

Эгер мындай айрым эле элементтери байкалса же жакындыгы бардай туюлган – лакаптарды фразеологизмдерге кошо берсек анда; **“казанда болсо чөмүчкө чыгат”, “эжелүү кыздан тон артат, агалуу уулдан чом артат”, “суу түбү балык, жердин үстү азык”, “бардын кеби оң, жоктун кеби тоң”, “эски дос эстен кетпейт, жаңысы эскиге жетпейт”, “чапанчан суукту сезгенче, көйнөкчөн майып болот”, “ойной албаган бала, энесин чымчып ойнойт”, “жакшы ойдун жарымы ырыс”, “жаман жолдоштон жакшы таяк”, “аз болсун саз болсун”, “апанын алаканы-алтын уя”, “ашык билсең да, ата - эненин акылын ук”, “арын сактаган киши, жарын сактайт”,** ж.б. бир топ макал-лакаптар, учкул сөздөр, кандайдыр бир белгиси же лексико-семантикалык түзүлүшүн жасалуу айрым ыктарын же образдашып көркөмдөлгөн белгилери боюнча эле аларды фразеологизмдерге кошуу негизсиз.

Ырас, автор мурдагы фразеологизмдерге эвфемисттик, тавтологиялык, каламбурдук эркин сөз айкалышынан кирген диалектилик, стилдик ж.б. жолдор менен бир топ фразеологизмдерди ачыктан-ачык макал-лакаптарды кошушу, ал сөз каражаттарынын чыныгы маанилерине доо кетириши да мүмкүн.

Колдонулган Адабияттар

Ж. Мукамбаев, “Кыргыз диалектологиясы жана фразеология”, Бишкек, 1998.

А. Сапарбаев, “Кыргыз лексикасы жана фразеология”, Бишкек, “Сорос”, 2002.

Ж. Осмонова, “Кыргыз тилиндеги идиомалар”, Фрунзе, 1972.

Р. Эгембердиев, “Манас эпосундагы фразеологизмдер”, (Канд. Диссер), Фрунзе, 1980.

Р. Эгембердиев, “Фразеологизмдер макал-лакаптарга кошулабы?” Мугалимдер газетасы 1973-жыл март айы.

РЕВОЛЮЦИЯЛЫК КОМИТЕТ ККАОНУН УБАКТЫЛУУ БИЙЛИК ОРГАНЫ КАТАРЫ

С. ОСМОНОВ*

Annotation

In this article the author writes about the Kara-Kyrgyz autonomous oblast as a higher governmental organ, Revolutionary committee, and informs about its formation, structure, activity and activists on the basis of archive documents in details.

Борбордук Азияда жүргүзүлгөн улуттук-мамлекеттик жиктешүүнүн натыйжасында РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялык областы түзүлгөн. 1924-жылдын 14-октябрында Москва шаарында өткөн Бүткүлроссиялык борбордук аткаруу комитетинин (ББАК) экинчи сессиясы өзүнүн токтому менен Кара-Кыргыз автономиялык областынын түзүлүшүн мыйзамдуу бекиткен. Анда: «Кара-кыргыз элинин жумушчулар жана дыйкандар массасынын жалпы мүдөөсүн аткаруу максатында, кара-кыргыз эллине Туркестан АССРынын курамынан чыгып, Кара-кыргыз автономиялык областын түзүү укугу берилсин» деп айтылган.

Улуттук мамлекеттүүлүктүн түзүлүшү кыргыз элинин тарыхындагы ээ маанилүү окуя болду. Анын натыйжасында мурда, Туркестан АССРынын ар кайсы областтарында, уездеринде жана болуштуктарында чачыранды болуп жаткан кыргыз жерлери жана кыргыз эли бир бүтүнгө биригип, элибиздин экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүшү үчүн ыёгайлуу шарттар түзүлгөн.

Кара-Кыргыз автономиялык областы 75 болуштукту, 6 шаарды, 721 кыштакты жана 5 хуторду бириктирип, жалпы территориясы 195,7 км кв. түзгөн. Анда 737000 адам жашап, 65,5 %ы - кыргыздар, 16,8 %ы - орустар, 15,4 %ы - өзбектер, 1,3 %ы - казактар жана 3,5 %ы башка улуттардын өкүлдөрү болушкан.

Улуттук мамлекеттүүлүктүн түзүлүшү менен автономиялык областты башкаруу ишин жүзөгө ашыра турган мамлекеттик бийлик органдарын түзүү зарылыгы жаралды. 1924-жылдын 21-октябрында РСФСРдин ББАКынын Президиуму өзүнүн чечими менен Кыргызстандын аймагындагы убактылуу жогорку мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы катары, курамы 17 адамдан турган ККАОнун революциялык комитетин (Ревком) түзөт. Анын төрагасы болуп, Иманалы Айдарбеков дайындалат.

ККАОнун Ревкомунун негизги милдеттери болуп төмөнкү маселелер эсептелген: автономиялык областтын аймагында мамлекеттик башкаруу ишин жүзөгө ашыруу, областтын мамлекеттик аппаратын түзүү, Ревком бүткүл мамлекеттик бийлик жана башкаруу укуктарын өткөрүп берүүгө милдеттүү болгон Советтердин учредительдик курултайын даярдоо жана чакыруу.

Революциялык комитет өз ишин 1924-жылдын 12-ноябрында баштаган. Бул күнү Ревкомдун биринчи пленардык жыйыны (Пленум) өтүп, анда анын 9 адамдан турган Президиуму шайланган. Президиумдун төрагасы болуп, облревкомдун төрагасы И. Айдарбеков шайланат.

Пленум ошондой эле, ККАОнун административдик-аймактык түзүлүшү жөнүндөгү маселени караган. Эки: Пишпек жана Жалал-Абад округдары түзүлгөн. Бирок, иш жүзүндө

* огпи.

мындай бөлүштүрүү туура эмес экендиги далилденди. Ошондуктан, Ревкомдун Президиуму 1924-жылдын 13-декабрында автономиялык областтын аймагын 4 - Жалал-Абад, Каракол-Нарын, Пишпек жана Ош округдарына кайрадан бөлүү жөнүндө чечим кабыл алат.

Ревкомдун алдында турган дагы бир орчундуу маселе, автономиялык областтын административдик борборун тандоо болгон. Кыргызстанда токтоосуз областтык административдик мекемелерди жайгаштыра турган шаар болбогондуктан, алар убактылуу Ташкент шаарында туруп калышкан.

Мындай абал 1924-жылдын декабрь айынын аягына чейин созулган жана автономиялык областтын кеңири аймагын башкаруу ишинде бир топ кыйынчылыктарды жараткан. Ошондуктан, облревком 25-ноябрь күнү областтык административдик мекемелерди Пишпек шаарына көчүрүү боюнча убактылуу комиссия түзөт. Натыйжада ККАОнун административдик борбору декабрь айынын акыркы күндөрүндө Ташкент шаарынан Пишпек шаарына көчүрүлгөн.

Ошентип, Пишпек, кийин Фрунзе, азыр болсо Бишкек шаары республикабыздын саясий-административдик гана борбору болбостон, экономикалык, маданий да борбору болуп калды. Бул болсо, албетте, башка шаарларга салыштырмалуу баш калаабыздын инфраструктурасынын тез темп менен өнүгүшүн шарттады.

Автономиялык областтын борборун Кыргызстандын аймагына көчүрүү Ревкомдун ишин алда канча жеңилдеткен, аны эл массасы менен жакындаштырган, чарбаны жана маданий-массалык иштерди кеңири жайылтууга шарт түзгөн.

1924-жылдын 22-ноябрында ККАОнун Революциялык комитети: «ушул күндөн баштап, Кыргыз автономиялык областынын убактылуу өкмөтү катары өз милдеттерин аткарууга киришкендиги» жөнүндө жарыялайт.

Ревкомдун төрагасы бир эле учурда анын президиумунун да төрагасы болуу менен Ревкомдун жана Президиумдун жыйындарын чакырган, аларда төрагалык кылган, же бул милдетти өзүнүн орун басарларынын бирине, же болбосо, ревкомдун кайсы бир мүчөсүнө жүктөгөн.

Облревком коллективдүү чечүүнү талап кылган маселелерди пленардык жыйынга алып чыккан. Ревкомдун пленардык жыйыны анын коллегиялык органы болгон. Анда, төрага, анын орун басарлары жана ревкомдун мүчөлөрүнөн башка мамлекеттик кызматкерлер кеңеш берүүчү добуш менен катышкан.

Ревкомдун жыйыны анын мүчөлөрүнүн жарымынан көбү катышкан учурда гана мыйзамдуу деп эсептелинген. Ревкомдун жана анын президиумунун токтомдору жана башка актылары жыйынга катышкандардын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган.

Облревкомдун жыйындарынын аралыгында автономиялык областты башкаруу боюнча күнүмдүк ишти анын президиуму жүргүзгөн. Ал өз ишинде ККАОнун Ревкомуна толук жоопкерчиликтүү болгон жана анын көзөмөлү астында иш алып барган.

Ревкомдун жана анын Президиумунун актылары мыйзам күчүнө ээ болгон жана бардык коомдук жана мамлекеттик органдар, мамлекеттик кызматкерлер жана атуулдар тарабынан милдеттүү түрдө аткарылган.

Ревком жана анын президиумунун иштеген мезгилинде 1924ж. 12-ноябрынан 1925-ж. 15-мартына чейин 51 жыйын өткөрүлүп, анда автономиялык областты башкаруу ишине, Советтердин Учредительдик курултайын чакырууга, борбордук жана жергиликтүү бийлик жана башкаруу органдарын түзүү жана бекмдөө, эл чарбасын калыбына келтирүү, маданиятты, саламаттыкты сактоо, эл агартуу ишин өнүктүрүүгө байланышкан ар кандай мүнөздөгү 665 маселе талкууланган жана каралган.

Областык мамлекеттик башкаруу жана бийлик аппаратын түзүү ККАОнун Ревкомунун алдында турган, токтоосуз чечүүнү талап кылган эң орчундуу маселе болгон. Ансыз,

областты башкаруу, автономиялык областтын түзүлүшүнө байланыштуу жаралган көптөгөн маселелерди чечүү мүмкүн эмес эле.

Облревком мамлекеттик бийлик жана башкаруу аппаратын эё татаал, оор кырдаалда түзгөн. Керектүү кадрлар, айрыкча улуттук кадрлар таптакыр жетишкен эмес. Улуттук кадрларсыз мамлекеттик аппараты кыргыз элинин кеёири массасына жеткирүү мүмкүн эмес эле.

Кара-Кыргыз автономиялык областынын түзүлгөнүнүн алгачкы күндөрүнөн тартып эле башталган кыргыз кызматкерлеринин ортосундагы топтук күрөш да, Ревкомдун ишинде бир топ кыйынчылыктарды жараткан.

1924-жылдын 22-ноябрында Облревкомдун жыйынында төмөнкүдөй 14 бөлүм түзүлгөн: областтык пландоо бөлүмү, жергиликтүү чарба(өнөр жай) бөлүмү, жер башкармалыгы, областтык сот, областтык прокуратура, суу чарба башкармалыгы, областтык эмгек бөлүмү, областтык статистика бюросу, областтык саламаттыкты сактоо борбору, жумушчудыйкан инспекциясынын областтык бөлүмү, областтык ички иштер бөлүмү, областтык финансы бөлүмү жана областтык элге билим берүү бөлүмү.

Ревкомдун алдында ар түрдүү туруктуу жана убактылуу комиссиялар түзүлгөн жана иштеген. Мисалы: райондоштуруу боюнча, мамлекеттик аппараты жергиликтештирүү боюнча, балдардын жашоосун жакшыртуу боюнча, Кытайдан кайткан качкындарга жардам көрсөтүү, согуштун инвалиддерине, оорукчан кызыл аскерлерге жана согушта курман болгон кызыл аскерлердин үй-бүлөлөрүнө жардам берүү комитети, областтык ден-соолукту чыёдоо Совети ж.б.

Ревкомдун алдында иштеген туруктуу комиссиялар Советтердин Учредительдик курултайында КАОнун аткаруу комитети түзүлгөндө анын карамагына өтүшкөн.

Аталган комиссияларды түзүү жаёыдан түзүлгөн Кара-Кыргыз автономиялык областынын алдында турган ар кандай татаал маселелерди чечүү зарылдыгынан келип чыккан. Алар, экономиканы жана маданиятты калыбына келтирүү жана өнүктүрүү, мамлекеттик аппараты жергиликтештирүү, жергиликтүү бийлик органдарын түзүү, эмгекчилерди мамлекеттик жана коомдук башкаруу ишине тартуу, ж.б. маселелер эле. Областын алдында турган бул маселелерди Ревком жана анын Президиуму өз күчтөрү менен гана чече алмак эмес.

Токтоосуз чечүүнү талап кылган маселелерди чечүүдө жогоруда аталган комиссиялар Кара-Кыргыз ревкомуна чоё көмөк көрсөттү.

Жогоруда белгилегендей, облревкомдун негизги милдеттеринин бири Советтердин жалпы Кыргызстандык Учредительдик курултайын даярдоо жана чакыруу болгон. Ушул максатта облревкомдун президиуму 1924-жылдын 13-декабрында атайын токтому менен шайлоо өткөрүү жана Учредительдик курултайды даярдоо үчүн комиссия түзөт.

1925-жылдын февраль-март айларында Кеёештерге шайлоо өткөрүлдү. Шайлоолорду даярдоо жана өткөрүү курч мүнөздө жүргөн таптык жана топтук күрөштөрдүн шарттарында өткөн. Натыйжада кээ бир болуштуктардагы шайлоолордун жыйынтыгы жокко чыгарылып, шайланган аткаруу комитеттери таркатылган учурлар да болгон.

Шайлоолор бүткөндөн кийин, болуштук жана округдук Кенештердин курултайлары өтүп, анда болуштук жана округдук Кенештердин аткаруу комитеттери шайланган. Ошону менен башкаруунун дайындалуучу революциялык комитеттер системасынан, шайлануучу бийлик органы - Кенештерге өтүү иш чарасы аяктаган.

1925-жылдын шайлоо кампаниясынын жыйынтыгында Кенештердин жалпы Кыргызстандык биринчи Учредительдик курултайы чакырылган. Курултай 1925-жылдын 27-мартында ачылып, 30-мартка чейин иштеген. Учредительдик курултайдын ачылышы менен ККАОнун убактылуу жогорку мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы Революциялык комитет өз ишин токтоткон. Ревкомдун отчеттук мезгилдеги ишмердүүлүгү жөнүндөгү

докладды анын төрагасы И. Айдарбеков жасаган. Курултай ККАОнун түзүлүшүн юридикалык жактан бекиткен жана анын жогорку мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы Областтык аткаруу комитетин шайлаган. Анын төрагасы болуп Абдыкадыр Орозбеков шайланган.

Булактар Жана Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви (КР БМАСы), Ф., 20, оп. 1, иш кагаздары 3, 38.
2. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана 1924-1937 гг. (Сб. документов), Ф., 1974, 28-б.
3. Малабаев Дж. М. Становление государственности Советского Киргизстана // Деятельность Революционного комитета Киргизской автономной области, Ф., 1983, 20-б.
4. Нурбеков К., Возникновение киргизской советской национальной государственности, Ф., 1964, 103-б.
5. Резолюции и постановления съездов Советов Киргизии (1925-1937 гг.). Ф., 1973, 11 -б.
6. Смадияров С., Становление и развитие государственного аппарата Кыргызской Республики в период ее автономии (1924-1936 гг.), Ош, 2001.

АЗЫРКЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЧАКЧЫЛ МАСЕЛЕСИ

ГУЛЬНАЗ ТАЙЫПОВНА ОТОРБАЕВА *

Аннотация

Кыргыз тили дээрлик бир кылымдан бери ар тараптуу изилденип келет жана улуу муундагы окумуштуулар эне тилибиздин фонетикалык түзүлүшүнөн баштап, сөздөрүнө, сөз айкаштарына жана сүйлөмдөрүнө чейин байкоо жүргүзүп, көптөгөн өзгөчөлүктөрүн ачуу ишинде чоң эмгек жасашты. Акыркы убактарда болсо тилчилерибиз текст, психолингвистика, лингвотрансформацияга жана социолингвистика сыяктуу тармактарга да көп көңүл бурушууда. Ошентсе да башка жеке тил илимдерине, алсак, орус тилине, салыштырмалык, тилибиздин казынасы ачыла элек сандыктай дагы эле чети оюла элек. Тилдин көптөн бери изилденип келе жаткан морфология, лексика тармактарында да талаш-тартыш туудурган маселелер, биздин эле эмес, бардык түрк тилдеринде дагы эле өтө көп. Ал эми эгемендүүлүк менен өзгөчө көйгөйлүү болуп жаткан котормо, терминология жана кыргыз тилин окутуунун методикасы азыркыга чейин аябай аксап, кыргыз тилинин өнүгүп, жашообузду ар бир чөйрөсүндө шайма-шай колдонулушун каалаган атуулдардын көкүрөгүндө так болуп келе жатканын тилчилер эле эмес, ар бир жараныбыз билет.

Бул макалада кыргыз тил илиминин бир тармагы болгон салыштырма типологиянын дубалындагы бир кирпичи катары кыргыз жана орус тилиндеги чакчылдар морфологиялык жана функционалдык талдоого алынган. Автор бул иште методикалык жана экстралингвистикалык милдеттерди койгон эмес жана компаративдик лингвистикалык иликтөө менен чектелген.

Чакчылдын Түрк Тилдеринде Изилдениши

Чакчылдар кыргыз тил илиминде XX кылымдын 40-жылдарында эле карала баштап, көпкө чейин алардын тутуму, сүйлөмдө аткарган милдети, ал турган аталышы тууралуу да көптөгөн талашууларды жараткан [1; 2; 3]. 1940-жылдары кыргыз тилинин грамматикасы боюнча алгачкы чыккан китептерде *-а* жана *-ыл* мүчөлөрүнүн келер, учур жана өткөн чактын айрым түрлөрүн уюштурууда катышары көрсөтүлгөн. Андан кийин гана алардын башка функцияларына көңүл бөлүнгөн. “Орус тилиндеги деепричастиенин кыргыз тилинде минтип чакчылдар делинип аталышынын себеби - чакчыл формалар этиштин чактарынын түзүлүшүнө катышкандыгына байланыштуу болушу мүмкүн. Чакчылдар дегенде биринчи иретте эле чак жөнүндөгү түшүнүктүн баяндалышын күтүүгө болот. Бирок материалына келгенде, чак жөнүндөгү эмес, нагыз деепричастиенге тиешелүү болгон маселелер каралат. Демек, бул термин өзүнүн мазмунуна туура келбейт. ... Ошондуктан чакты билдирбей турган этиштин туунду формасын - деепричастиени кыргызча «чакчылдар» деп атоонун ордуна маанисине карата этиштактоо деп атаганыбыз түзүк жана бул чындыкка да жакын” [4]. Булардын өзүнчө көрүнүш катары тилде иликтене башташына орус тилиндеги эквиваленти деп каралган деепричастие себептүү. Мурунку Советтер Союзунун бүткүл аймагындагы тил илими азыркы убакка чейин орус тил илиминин таасири астында өнүгүп келет. Ошондуктан агглютинативдүү типтеги түрк тилдеринде да флективдүү орус тилинде болгон маселелер изилденип, талкууланып келген. “Түрк тилдеринин колдо бар грамматикаларында чакчылдарды аныктоо жетиштүү түрдө так жүргүзүлгөн эмес. Кээ бир түрк чакчылдары функциясы жана семантикасы боюнча орус чакчылдарына чындыгында эле туура келет. *-ганда*, *-гач* чакчылдары ушундай. Бирок көпчүлүк учурларда бул чакчылдар кыймыл-аракеттин түркүн локалдык мүнөздөмөсү болуп келет. Ошондуктан түрк тилдериндеги көп чакчылдарды башка ылайыктуураак термин жок болгондуктан гана чакчыл деп атоого туу-

* Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын аспиранты, gul_naz_@list.ru.

ра келет” [5]. “Башка бир этишти айкындап, -ып, -а мүчөлөрү уланып кошумча кыймыл-аракетти корсоткон этиштин формасы чакчылдар деп аталат” [6] деген типтеги бардык окуулуктарда берилип келген салттуу аныктамалар түздөн-түз орус тилинин таасиринен келип чыккан (алсак, «Деепричастие - это неизменяемая глагольная форма, обозначающая добавочное действие и совмещающая в себе признаки глагола и наречия» [7]). Кээ бир түрк тилдеринде болсо бул формалар орус тилиндегидей эле деепричастие деп аталып келет.

Таблица 1. Чакчылдардын Башка Түрк Тилдериндеги Аталышы

кыргызча	этиш	чакчыл
казакча	этистик	курумша
татарча		фигыль
башкырча		хэл ғылым
карачай-балкарча	этим	этимсөзлөү
ногойчо	глагол	соьйлем кесеги
азербайжанча	фе'л	фе'ли баглама
чуващча	глагол	деепричасти
калмыкча	үүлдвр үч	деепричасть
тувача	кылыг сөзү	деепричастие
якутча	туохтуур	сыһыат туохтуур
монголчо	үйл үг	нөцхөл үг
turkco	fiiI	түркчө чакчыл жок, себеби ал батыш тил илиминин таасири астында изилденген?

Көрүнүп тургандай, түрк тилдериндеги чакчылдарды атоодо бирдиктүүлүк жок. Ал эми аларды уюштуруучу мүчөлөрдүн дээрлик бардык түрк тилдери үчүн жалпылары да бар, кандайдыр бир топторуна гана мүнөздүүлөрү да бар. кыргыз тилинде профессор А. Турсунов чакчыл мүчөлөрү катары *-а, -ып, -ганы, -ганча (-гыча(кты)), -майын(ча)* мүчөлөрүн бөлүп алса, тектеш түрк тилдеринде чакчылдарга аталган формалардан тышкары *-ганда, -са* мүчөлөрү да киргизилген учурлар бар, алсак Серебренников, Гаджиева түрк тилдеринде чакчылдарды уюштуруучу каражаттарга буларды: *-ып// -ип; -ал// -а; -ганда// -гәндә; (-анда); -ганча// -гәнчә, -гынча// -гинчә; -алы// -эли (-қалы// -қәли; -қанлы); -дықча// -дикчә; -гач; -арақ; -са* [5] (Серебренников, Гаджиева, 1986: 228 - 233), Щербак А. А.: бул мүчөлөрдү *-(j)a ~ -(j)u ~ -(j)ï ~ -(j)o ~ -j* (слитные); *-(j)in ~ -(j)un ~ -(j)an ~ -n* (соединительные); *-галі ~ -калі ~ -(j)алі ~ -ганлі ~ -канлі* «начинательное» gerundium initiale; *-галі ~ -калі* (достигательное деепр, или супин); *-гач ~ -кач ~ -каш ~ -āt* (разделительные); имена действия, оформленные аффиксами *-ча ~ -ја, -чак ~ -јак, -јāнан* [8]; ал эми Джанмавов Ю. Дж. бул морфемаларды: Первичные: *-ып, -а (-май - отриц.ф.)* Вторичные: *-майлы, -гынча, -ганлы, -док, -дай* [9] кошушат. 60 - 80-ж.ж. түрк тилдеринде орус тил илиминин салттарынан алыстап, жалаң түрк тилдерине мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ачуу боюнча көп жаңы ойлор айтылды [8; 9; 10].

Алсак, түрк тилдеринин баарында (якут жана чуваш тилинен башка) эң кеңири таралган, активдүү, полисемантикалуу жана мунун натыйжасында эң эле көп функциялуу жана эң ийкемдүү (Турсунов) *-ып* мүчөсүнүн жардамы менен уюшулган чакчылдын жакталган этиштер менен катнашы тууралуу монографиясында Юлдашев түрк тилдериндеги чакчылдар тууралуу маалыматтарды сынга алат да (... полученные данные пока что крайне противоречивы и недостаточно убедительны, особенно в части, касающейся трактовки соответствующих типов деепричастных конструкций и грамматической сущности тюркского деепричастия, выполняющего одновременно самые различные морфологические и синтаксические функции) [10], “Чакчылдар сөз жасоочу функцияга ээби?” деген суроого да жооп табууга аракет кылган. Чындыгында эле чакчылдардын эки (же андан көп) этиштерди айкаштырып, жаңы татаал этиштерди пайда кылуу жөндөмдүүлүгү азыркы учурга чейин пайдаланылууда. Замандын талаптарына ылайык саясат, техника, медицина, экономика,

укук жана саясат терминдерин кыргыз тилинде берүү муктаждыгынан азыр татаал этиштер жана кыймыл атоочтор (чакчыл мүчө менен) көп түзүлүүдө, азыркы тексттерде алар абдан жыш колдонулат.

1977-1987-ж.ж. СССР Илимдер Академиясында жарык көргөн А. А. Щербактын “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков” 3 томдугу түрк тилдериндеги чакчылдарды эле эмес, бардык сөз түркүмдөрүн терең морфологиялык жана лексикалык-семантикалык талдоо орун алган эмгектерден. Щербак да түрк тилдериндеги сөздөрдүн, бизди кызыктырган жери - этиштин табиятын орус тил илиминин салттарынан көз карандысыз, ага байланыштырбай кароого кадам жасайт, алсак, жакталбаган форма («формы неполной вербальности» [8: 138]) деп чакчылдарды гана алган.

Изилдөөчү түрк тилдериндеги этиштин өзгөчө формаларынын этимологиясын (булар зат атоочтон этиш уюштуруучу кыймыл атоочтон келип чыккан деп) жана булардын бири-бирине интегративдүүлүгүн (булар атрибутивдик, предикативдик, адъективдик белгилерди көрсөткөн кыймыл атооч болгондуктан бири-бирине аралаша берет деп) өз алдынча түшүндүрүп: “Чтобы точнее определить характер грамматических сходств и различий между формами полной и неполной вербальности, следует остановиться еще раз на вопросе соотношения собственно глагольных форм, причастий и деепричастий в историческом плане. Как отмечалось выше, все они восходят к именам действия, в основе разграничения которых лежит синтаксическая специализация, заключающаяся в преимущественном выполнении одними из них предикативных функций, другими - предикативных или атрибутивных, третьими - функций зависимого сказуемого или обстоятельства. Глубина этого разграничения сравнительно невелика, отсюда и некоторая нестабильность границ между формами, входящими в разные подклассы” [8: 23], «Деепричастие частично сохраняет этимологические черты древнего имени действия и, оказываясь в синтаксической позиции сказуемого, становится похожим на собственно глагольные формы» (ошондо) деген жыйынтыкка келген.

Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» окуу китебинде Түрк тилдерин изилдеген башка көп окумуштуулардай эле, кыргыз тилинде чакчыл мүчөлөрдүн катарына киргизилбеген *-ганда*, *-са* мүчөлөрүн чакчылдын форманттарына кошушат. Түрк тилдерине синхрондуу гана эмес, тарыхый сереп салган бул баалуу эмгек бардык түрк тилдерин жана бардык морфологиялык жана синтаксистик категорияларды камтыган тарыхый илик жүргүзгөн. Тилекке каршы, бардык түрк тилдерин камтыган бардык эле эмгектердегидей айрым так эместиктер орун алат, алсак, окумуштуулар түрк тилдеринин жеке тилдик фактыларын караганда анча тыкандык менен талдаган эмес, мисалы, *бара турган* кыргыз тилинде учур чактык эмес, келер чактык атоочтук; *Караса, Прохошка түшүп келатыптыр* «Когда он обернулся (букв. обернувшись), Прохошка спускался вниз» - туура эмес интерпретация.

1997-жана 2003-жылдары чыккан окуу китептериндеги И. Абдувалиевдин ойлору кыргыз тили боюнча чыккан эмгектердин ичинде чакчылга жаңы көз караш (түрк тилдерин изилдөөчүлөрдүн туура жана орус тилине эмес, азыркы түрк тилдеринин өзүнүн чакчылдарынын табиятына таянып айткан пикирлеринин таасиринде) менен айырмаланат. 1950-ж.ж. А. Турсунов жана С. Кудайбергеновдун маанилүү изилдөөлөрүнөн кийин ушул окуу китептеринде кыргыз тилиндеги чакчылдар боюнча: анын сөзсүз эле кошумча кыймыл-аракетти же анын белгисин атабагандыгы, тактоочко жакындыгына караганда этишке жакындыгы маанилүү экендиги тууралуу кызыктуу пикирлер берилген. Бирок бул эмгектерде *-й* өзүнчө мүчө катары сыпаттаган. Бул туура эмес, себеби *-й* мүчөсү *-а* мүчөсүнүн фонетикалык варианты [11; 12].

Кыргыз тилинде чакчыл боюнча акыркы убактарда дээрлик изилдөө жок (Ж. Есеналиеваны албаганда, бирок анын бир гана макаласы жарык көрүп, ал макаласында принципиалдуу жаңылык киргизген эмес, караңыз: [13]). Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар тууралуу түшүнүк, алардын саны жана тутуму, бөлүнүшү проф. А. Турсуновдун постулаттарына негизделген. Алсак, 1980-жылы жарык көргөн “Кыргыз адабий тилинин грамматикасында” көп

маселелер, анын ичинде чакчылдар бөлүмү да А. Турсунов тарабынан жазылган: **Чакчылдар** - чакты, жакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү этиштин бир формасы. Чакчылдар нагыз чакчылдык мааниде турганда *кантип? кандай? Кайсы убакка чейин? качантан бери? эмнеликтен? эмнеге?* деген сыяктуу суроолорго жооп берип, негизги кыймылдын кантип иштелгенин, мезгилин, максатын, себебин көрсөтөт [14].

1958-жылы профессор К. К. Сартбаевдин жетекчилиги астында А. Турсунов “Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар” деген темада кандидаттык диссертация жактаган [15]. Бул эмгекте кыргыз тилиндеги эле эмес, башка түрк тилдериндеги жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги да чакчыл формалар классификацияланып (кыргыз тилиндеги чакчыл мүчөлөрдү эки топко бөлгөн), алардын этимологиясы, изилдениш тарыхы кеңири сыпатталып, жөнөкөй чакчыл формалардын орус тилиндеги деепричастиеге туура келгендеги (“кошумча кыймыл-аракеттик”) семантикасы, татаал этишти уюштуруудагы ролу, ошондой эле татаал чакчыл мүчөлөр ар тараптан иликтөөгө алынган. Казак, каракалпак, башкыр, кумык, алтай, шор, түрк, өзбек, түркмөн жана байыркы түрк тилдеринин материалдары талданган.

А. Турсунов дагы чакчылдардын сүйлөмдөгү жалгыз эмес, кошумча кыймыл-аракетти билгизерине басым койгон: “**Чакчылдар** - чакты, жакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү этиштин өзгөчө бир формасы. ... Семантикасы боюнча этиштин башка түрлөрү заттын кыймыл-аракетин, кубулушун көрсөтсө, чакчылдар ал заттын негизги кыймыл-аракетинин кошумча кыймылын көрсөтөт. ... Чакчылдар айрым белгилери боюнча этиштин жакталуучу формаларынан айырмаланат. Семантикасы боюнча этиштин башка түрлөрү заттын кыймыл-аракетин, кубулушун көрсөтсө, чакчылдар ал заттын негизги кыймыл-аракетинин кошумча кыймылын көрсөтөт» [15]. Чакчыл, чындыгында эле, сүйлөмдө жалгыз предикат эмес, эки же андан көп кыймыл-аракет тууралуу айтылганда пайда болот жана жакталган этишке айландырылбай чакчыл боюнча турганда грамматикалык жактан өз алдынча предикат боло албайт. ошондуктан «кошумча кыймыл-аракет», «негизги этиш» деген шарттуу түшүнүктөргө таянуу мыйзам ченемдүү. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин бирин «негизги» деп актуалдаштыруу жана калганын «кошумча» деп маанисин басаңдатуу көп учурда чындыкка туура келбейт.

Агай мында негизги көңүлдү белгилик семантикалуу жана бышыктоочтук функциялуу чакчылдарга бөлгөн. Келтирилген мисалдар көбүнчө баяндооч болуш үчүн информациялык жактан жетишсиз келген экспрессивдүү же тууранды этиштерден чакчылдарды камтыйт: *Серендеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт (А. Токомбаев). Көзүн ирмеп-ирмеп алып туруп, теректи тигиле карады (А. Токомбаев). Экөө бир-бирин бажырая карашып, өз жайларына карай бөлүнүштү (А.Токомбаев). -Ал, Куткарбас, ал! - деп, Жапар тегерене чуркады (А. Токомбаев). О кагылайын уулдар, тар жолдо, тайгак кечүүдө тартынбай эрен жүргүлө (Т. Сыдыкбеков)!*

“Этиштин жакталуучу формалары чак, жак боюнча өзгөрсө, чакчылдар чакты, жакты көрсөтө албайт, чакты өзүнөн кийинки негизги этиш билгизет: *Акай мергендин аялы ачууланып кирди (А. Токомбаев). Байтик Балык Оозго акырая карады (А. Токомбаев).* Мындагы *ачууланып, акырая* чакчылдарын контексттен бөлүп айрым алсак, жакты жана чакты билдире алышпайт, чакты кийинки *кирди, карады* деген негизги этиштер көрсөтүп турат». Демек, чакчыл жак жана чак категорияларынын каражаттарынын аглютинациялабаганы менен, бул маанилерди контексттен билсе болорун А. Турсунов да белгилеген. Бирок алардын бышыктоочтук милдетине басым жасап, жөнөкөй сүйлөмдө багыныңкы баяндоочтун милдетин аткалары тууралуу айткан эмес: “Этиштин жакталуучу формалары сүйлөм ичинде ар дайым баяндоочтук милдетти аткараса, чакчылдар дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат, багыныңкы сүйлөмгө баяндооч боло алат.”

А. Турсунов чакчылдар этиштин жакталган формаларын жана этиштик негиздүү татаал этиштерди уюштуруудагы ролун баса белгилеген: “*-ып, -а (-й), -ганы* формаларынын нагыз чакчылды уюштуруудан башка кызматтары да бар:

1. Татаал этиштердин составындагы негизги компонент менен жардамчы компонентти байланыштыруу кызматын аткарат: *окуп жибер, бара жатат, барганы жүрөт.*
2. Этиштин келер чагын, учур чагын, өткөн чагын уюштурууга катышат: *барамын, келтирсиң, окуганы жатам.*”

О.э. чакчыл формалардын татаал этиштерди уюштуруудагы ролун, чакчыл формалардын этиштин чактарын уюштуруудагы ролун да атайын иликтөөгө алып, “... чакчылдын -а, -й, -ып формалары келер чак, учур чак, өткөн чактын түзүлүшүндө катышканда алардан кийин жак мүчө жалгана берет. Татаал этиштин составында келгенде чакчылдар нагыз чакчылдык маани бербестен, негизги кыймыл-аракетти эле билдирип калышат” деген жыйынтыкка келген. Ошондой эле чакчылдын синтаксистеги ролдорунун арасында окумуштуунун көңүлүн анын жөнөкөй сүйлөмдө бышыктоочтун жана “кошмо сүйлөмдөгү” багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткаргандан тышкары да байланыштарды түзөрү: башка сөздөрдү башкарып жана ыкташтырып, кыйла туруктуу түрмөк түзүп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарып бурган. Ал “Чакчылдар менен башкарылуу жана ыкташуу жолдору аркылуу байланышып келип түзүлгөн жана сүйлөмдүн бир мүчөсү сыяктуу кабыл алынган сөздөрдүн тизмеги чакчыл оборот деп аталат. ... Чакчыл обороттор ойдун ар түрдүү татаал кырдаалдарын берүүдө өтө элпек жана ыкчам колдонулат. Сүйлөмдүн башына, кээде ортосунда, аягында келет. Айрым интонация менен айтылат жана кыска пауза аркылуу сүйлөмдөн чектелип турат; жазууда ар дайым үтүр менен жат ажыратылып жазылат” деп белгилеген. А. Турсуновдун бул фундаменталдуу изилдөөсүнүн негизинде 1960-ж. китеп да басылып чыккан [15].

Андан бери кыргыз тилиндеги чакчылдардын, негизинен *-ып* жана *-а* мүчөлөрү уюштурган этиштин формаларынын колдонулушу өзгөрүүгө учурады: 60 жыл мурдагы кыргыз тилинин кооздугу жана байлыгы, стилистикалык экспрессивдүүлүгү, тилекке каршы, азыркы көбүнчө билингв же орус тилде көбүрөөк окуп, уккан жана сүйлөгөн кыргыздар колдонгон тилде жоголуп кетти. Мурда чакчылдар чындыгында эле негизги этиштин аткарылыш ыгын сүрөттөгөн; азыр болсо алар (туруктуу сөз айкашынан башкалары) жакталган этиштердин ордуна гана колдонулуп калды.

Ошентип, түрк тилдери өзүлөрү да бир тектүү, алардагы чакчылдар деп аталган этиштин формалары да бир тектүү (орус тилинин таасиринен келип чыккан) болсо да, азыркы учурда морфологиянын бул бөлүгү боюнча пикирлер ар кайсы түрк тилинде бири-биринен кыйла айырмаланат. Жалпы түрк тилдерине орток изилдөөлөрдүн аракеттери болсо да [8; 9; 10], буларда берилген жыйынтыктар бардык эле тилдер тарабынан кабыл алынган эмес. Мисалды алыстан издебей эле бул монографияларда берилген жоболор менен кыргыз тил илиминдеги чакчылдар тууралуу окууну салыштырып көрсөк болот. Ал эми орус тил илиминин таасиринен тышкары өнүккөн жана ошонун эсебинен азыркы учурда түрк тилдеринин ичинен эң динамикалуу жана нукура өзгөчөлүктөрүн эң жакшы сактап калганы болгон азыркы түрк тилинде чакчыл деген түшүнүк деген такыр жок. Муну биз орус тилиндеги деепричастие бардык эле тилдерде болбогону жана бир тилде болгон көрүнүш башка тилде болушу милдеттүү эмес экени менен түшүнсөк болот. Популярдуу электрондук булак га таянсак, орус тилиндеги деепричастие сымал этиштин формалары латын, француз, венгер жана эскимос тилдеринде бар. Мындан тышкары, чакчылдын этиштин башка жакталган да, жакталбаган да формалары менен функционалдык жактан да, формалык жактан да аралаша бериши кыргыз тилиндеги (ошондой эле башка түрк тилдериндеги) чакчылдын орус тилиндеги деепричастие менен толук эквивалент катары карала албай тургандыгын айгинелеп турат.

Библиографиялык Көрсөткүч

1. Батманов И. А., Грам кир яз. Вып 3. - типы отглагольных образований и их функции, Фрунзе - Казань, 1940, 25 - 30-бб.
2. Юнусалиев Б., М. Вспомогательные глаголы в кыргызском языке, Ф., 1949, Кол жазма (канд дис).

3. Бакеев К., Кыргыз тил грамм 1-бөлүк, Ф., 1948, 127-б.
4. Кудайбергенов Сарыбай. Кыргыз тилинин терминологиясынын кээ бир маселелери// «Мугалимдер газетасы», 1955, 30-апр., №17.
5. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, М., 1986, 228-б.
6. Исаев Доолотша. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1 бөлүк. Фонетика жана морфология. Жети жылдык жана орто мектептердин 5 - 6-кл. үчүн, Ф. «Кыргызмамбас», 1951, 186-б.
7. Современный русский литературный язык: учебник/Под ред. П. А. Леканта, П. А. Лекант, Н. Г. Гольцова, В. П. Жуков и др. - М.: «Выс. шк.», 1996.
8. Щербак А. М., Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков АН СССР Л., 1977-1987. ТТ. 1-3 (Глагол), Л.: «Наука», 1981, 132 - 138-б.б.
9. Джанмавов Юсуп Джангишевич. Деепричастия в кумыкском литературном языке (сравнительно с другими тюркскими языками), М., 1967.
10. Юлдашев А. А., Соотношения деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках, М., 1977.
11. Абдувалиев Ибраим, Садыков Т., Азыркы кыргыз тили: морфология: Жож фил фак студ ү окуу китеби, Б., 1997, 228 - 236-б.б.
12. Абдувалиев Ибраим. Кыргыз тили, Б., 2003, 151 - 159-б.б.
13. Есеналиева Ж. А., “Манас” эпосундагы чакчылдар жана чакчыл түрмөктөр// “Манас” - улуу рух (конф. материалдары), Б., 2005, 59 - 60-б.б.
14. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1 бөлүм: Фонетика жана морфология, Ф.: «Илим», 1980, 429-б.
15. Турсунов А., Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. Ф.и.к. ... дисс (ил.жет. К. К. Сартбаев), Ф., 1958.
16. Турсунов А., Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар, Ф., 1960.

С. МҰҚАНОВТЫҢ «АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ДИАЛОГ ҚОЛДАНУ ШЕБЕРЛІГІ

РИТА БЕКЖАНҚЫЗЫ СҰЛТАНҒАЛИЕВА*

Аннотация

Бұл мақалада көрнекті жазушы, қарымды қаламгер С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз» роман-дилогиясындағы диалог қолдану шеберлігі жан-жақты талданады. Романның бас кейіпкері Шоқан мен әкесі Шыңғыс арасындағы қарым-қатынас мәселесі жазушы қолданған көркем диалогтар арқылы шынайы беріледі. Диалогтың образ сомдаудағы, характер танытудағы, сюжет дамытудағы рөлі жан-жақты ашылады.

С. Мұқановтың қаламынан туған роман жанрындағы шығармалардың тақырыптары әрқилы. Жазушының соңғы туындысы болып табылатын «Аққан жұлдыз» романы қазақ ұлтының биік тұлғасы Шоқан ғұмырының тек бір кезеңін емес, дүниеге келген шағынан бастап, ақырғы өмір жолдарына дейінгі уақыт аралығын қамтып, суреттейді. Хандық биліктің қауқары кетіп, патшалық отаршылдық биліктің халық өміріне енуін, оның қоғам тіршілігіне елеулі өзгерістер әкелгенін, бар мәселені ақша, байлық емес, қазақ халқының қараңғылықтан шығуы үшін ең алдымен білім, оқу басты рөл атқаратынын көрсете білді. Бұл шығармасында көркем сөздің кәнігі шебері Шоқан өмірін, оның өскен ортасын жан-жақты суреттейді. Жазушының «Аққан жұлдыз» романы жайында: «Алғашқы екі кітап шиыршық атқан тартыс, ширақ композициясымен ғана емес, тұтас бір дәуірдің тұлғалы суретін танытуымен құнды», - дейді С. Досанов «Шежіре» мақаласында [1].

Роман жайлы белгілі ғалым Х. Сүйінішәлиев: «Шығарма тек жеке адамдар өмірін баяндап қоймайды. Қазақ халқының бір дәуірін түгел ой елегінен өткізіп, хан ұрпақтары мен кара қазақтар ара қатынасын аша түседі. Патшаның жергілікті әкімдері бұратана елдің билігін өз қолдарына алып, дегендерін жасап жатқанын айта отырып, қазақ қауымының алдында тұрған мақсаттары болжамдалады» [2, 21 б] деп өз пікірін білдіреді.

Романдағы басты тұлға Шоқан Еуропаша білім алған. Сол елдің озық мәдениетін бойына сіңірген. Өз елін мәдениеті, әдебиеті, ғылымы дамыған өркениетті елдердің қатарына қосуды мақсат тұтқан Шоқан өз жұртында қалыптасқан ескі салт-санаға қарсы. Шоқан түссінігінде жары мен жұбайы сүйіп қосылуы керек. Атастыру дегенді ол мүлдем түсінбейді. Қараңғы халықтың санасына тастай сіңген бұл ғұрыпты қайтіп бұзбақ? Ол жолда күресуде мүлде жалғыз. Кім қаламайды ғашық адамдардың сүйіп қосылуын, бақытқа жетуін! Бірақ шарасыздыққа бой ұрған халық күресуге бел байламақ емес. Сондықтан қазақ даласында Шоқан жалғыз күрескер, халық маңдайына біткен жарық жұлдыз. Халық үшін күрес жолында кейіпкер сан қилы тартыстарға түседі. Өз төңірегінен өрбіген, бітпейтін дау, жанжал, қалың мал, барымта сияқты ескінің сарқыншақтарынан шыға алмай, істерге шара жоқ, жылаудан көз ашпай отырған қараша халқын көргенде болашақ ғалым оны осы шырмаудан құтқару жолын іздейді.

Бала Шоқанның жастайынан қыңыр мінезді, айтқанынан қайтпайтын бірбеткей, өз дегенімен жүретін, еркін ойлы қайтпас мінезін тумысынан байқаған Шыңғыс баласының қан-

* М. Өтемісов, атындағы БҚМУ-дың оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты «Қазақ филологиясы» кафедрасы, М. Өтемісов, атындағы БҚМУ, R.Sultangalieva@mail.ru.

дай қиын жағдайларда қалдырса да, өзгеден емес, осы Шоқаннан үміт күтеді. Қазақ дала-сында хандық биліктің құзыры тартылып, белгілі-бір мақсатта ғана қазақ сұлтандарын бүтін халықты сырттай басқарып, билеу үшін патша тарапынан тағайындалған жай орындаушылар ретінде қалғаны Шыңғыс жанына қатты батады. Орысша оқуының арқасында ғана осы чинін сақтап қалған Шыңғыс бүтін елді алақанында ұстауға тіптен қауқары кеткен еді. Осы жағдайын пайдаланып, маңайында отырған қас дұшпандары да аяқтан шалудан қалыс қалып жатқан жоқ. Осындай қиын жағдайда қалған әкенің бар үміті Шоқанда. Төреліктің төбе билігін ендігі жерде қалай қайтармақ. Патша тарапынан қазақ елін басқарып отырған басшылар үстінен қарайтын Батыс Сібір генерал губернаторлығынан арнайы адамдар тағайындалып отырған. Солардың бірі - Драгомиров болатын. Ол Шыңғысқа жақын, ақылын айтып, кеңесін беріп отырады. Елде болып жатқан саяси оқиғаларды үнемі бағдарлап, саралай білген Драгомиров ел билігінің тізгіні әскери біліммен қаруланған адамдарға тиетіндігін ашық білдіреді. Хандық дәуірдің дәурені өткенін анық түсінген Шыңғыс Драгомировтың кеңесімен Шоқанды Омбыдағы Кадет корпусына апаруға шешім қабылдайды. Ауылдың ерке тентегі болып өскен өр Шоқанға бұл жағдай төбесіне жай түсіргендей болады. Өзі білімге, оқуға құштар, ауыз әдебиетіне, сурет өнеріне қызығушылықпен қарайтын Шоқан оқудан қашпақ емес. Бірақ елден жырақ шықпаған балаға ауылынан жалғыз кетуі, оған қоса әкесінің ол үшін шешім қабылдап қоюы ауыр тиеді. Әкесінің істеріне сырттай қарсы болып келген бала Шоқан енді тайсалмай қарсылық көрсетеді. «Оқуға бармаймын» деп қыңырлана түскеніне қарамастан өз дегенінен қайтпайтын, көздегенін алмай қоймайтын Шыңғыс Шоқанды күштеуге кіріседі. Әке мен бала арасындағы қарсылық ашық тартыс тудырады. Осы жағдайды әке мен бала арасындағы диалог үлгілерінен іздеп көрейік.

« - Әкел, - деді Шыңғыс Абаға, Шоқанның арпалысып келе жатқанын көріп, арбаға танып аламыз.

Жолға алған шумақ қыл арқанды бір жігіт арбадан алып жаза бергенде:

- Байлатпа! - деді, дәрмені кеткен Шоқан әкесіне, - Абылай тұқымынан байланғандар, айдалғандар жетерлік болған!

- Ендеше, мін, мына арбаға! - деді Шыңғыс Шоқанға, күймені нұсқап.

- Босат! - деді Шоқан Абаға» [3, 168 б].

Келтірілген диалог екі кейіпкердің бір-біріне қарсы келуін анық көрсетіп тұр. Көпті көрген азулы Шыңғыстың ұлына, ал кіші болса да әкесіне теңдес адамдай ұлының қарсы келуі бір ғана оқу мәселесінде емес. Шоқан әке ісіне жанымен қарсы. Талай адамдарды айдатып, қан жылатқанын көрген Шоқан әкесінің қаталдық әрекеттерінен жиренеді. Оның әрекетіне, ісіне, ойына қарсы болған Шоқан әкесіне батыл түрде қарсылық көрсетеді. Жай ғана айтқанын тыңдамай, сөз таластырып қана қоймай, әке әрекеттерін батыл түрде бетіне басады. Осал тұстарын дәл тауып, бетіне басу арқылы Шоқан сөзден жеңе түседі.

Төре тұқымынан шықса да, төрелікке бас ұрып, басынуды сүйетіндерге жаны қарсы Шоқан тек әкесі емес, ағайын атаулының істеп отырған қылықтарына намыстанады. Шыңғыс төренің інісі Шепенің құл-күндеріне күн көрсетпей, азапқа салып жүргенін өз көзімен көріп жүрген Шоқан оны тыюдың жолдарын іздейді. Заты құл болғанмен адамдық қасиетке бай көңілдерін шын бағалайтын Шоқан солардан серік табады. Төреліктің де өз жөні бар деп ұғатын ол ағасын мүлдем жақтаған емес. Тура жолды қалайтын, адалдықты сүйетін ұл ағасын құлы жығып жатқан кезде масаттана қарайды. Істеген әрекеті үшін сазайын тартып жатқан інісін аяп, төре тұқымын құлдың ұрып жатқанын намыс көрген Шыңғыс істерге шарасы болмай, Шоқанның қызықтап тұрғанын көргенде одан әрі ашуы қайнай түседі.

« - Шоқ, шок! - деді орданың есігінен сығалап тұрған Шоқан.

- Тәйт! - деп қалды, туысына жаны ашып отырған, бірақ төбелеске шығуға мүмкіндігі жоқ Шыңғыс. - Төрені құлдың ұруы да қызық болып па?

- Төрелігін сақтасын, - деді Шоқан, қанден иттей кім көрінгенге үрмесін, қабамын деп жармаспасын. Өне, алды сыбағасын. Бұдан былай байқап ұмтылады» [3, 203 б].

Әке мен бала қарым-қатынасына құрылған осы сарындас диалог үлгілері романның өн бойынан табылып отырады. Бұған қарап әке мен бала арасындағы қарым-қатынас мәселесін түбі шешілмейтін қайшылықты тартысқа негізделген деп түсінбеуіміз қажет. Осындай үлкен тартыстар негізі Шоканның болашақ өмірде үлкен тұлға, азамат ретінде өзіндік көзқарасын қалыптастыруға көп септігін тигізгені роман сюжетінде айқындала түседі.

Болған іске байыппен қарап, алыстан байқап бағдар жасайтын Шыңғыс көп жағдайда салқын қабақ танытып, қатал адам кейпінде көрінеді. Шыңғыс образын сомдауда жазушы диалог әдісін ұтымды, шебер қолданған. Кейіпкердің қай қырын алсақ та, осы диалог үлгілерінен көрініс тауып отырады.

Диалог - жазушының ұтымды бейнелеу құралы. Белгілі ғалым Р. Бердібаев: «диалог образды дамытушы, толыстырушы болуға тиіс» [4, 206 б], - дейді. Характер қалтарысы пікірлесу, сөйлесу арқылы да ашылады.

«Әр қаһарманның сөзінде оның бүкіл ішкі бітім-мінезі, ақылы, ойы, арманы, білімі, мәдениеті, мамандығы, мүддесі тұтасып жатады. Әр сөздің айтылу тұсындағы адамның көңіл-күйі тағы да есепке алынуы тиіс... Бір романда әрі жинақтала, әрі даралана көрсетілген жүз кейіпкер болатын болса, олардың жүз түрлі сөйлеу мәнері болуға тиіс» [5], - дейді З. Қабдолов.

Өзін үнемі жұрт алдында жоғары ұстайтын, сөзін өткізе білетін, осал тұстарын байқатпауға тырысатын Шыңғыс Шоқан алдында кейде шарасыз болып жатады. Әке үкіміне жұлдызы қарсы Шоқан кей жағдайда Шыңғыстың титығына тию мақсатымен қасақана істер жасайды. Бір кездесу барысында қонақтар алдында Шоқан әкесін жерге кіргізерлік қылықтар жасайды. Шыдамы таусылған Шыңғыс баласын ұрып басуға ниеттенгенде райынан қайтатындай алдына шарт қояды және оны жай түрде білдірмей, бұйрықпен, зілді кескінмен қояды. Қандай жағдайда болмасын сытылып шығатын қарт Шыңғыс Шоқан мәселесіне келгенде осалдық танытады.

«Шайға қанып, сыртқа желпініске шыққанда Шыңғыс:

- Тыямысың күлкіңді, болмаса, өзіңе тағы да бірдеме керегіп тұр ма?! - деп, жұдырығын түйген, тістенген кескінмен жақындаған:

- Ұр! - деді Шоқан тайсалмай.

- Ұрмағанға қара жер! - деді Шыңғыс. - Қайда барсаң сыймайтын болдың ғой сен!... Аяқ басқан жерің - бүліншілік! Не, қой күлкіңді, қоймасаң аттанайық!...

Шоқан «қоям», «қоймаймын» демеді. Оның тек айтқаны:

- «Бүлікшіл» десең, құтылғалы келе жатырсың ғой, әке. Ескертерім:

Қашан құтылғанша қолыңды тигізбе, енді. Егер, тигізсең, ұзындығы тұсаудай ғана жіп жалынсын.

- Ол не жіп? - деді Шыңғыс шала түсінгендей.

- Асылып өлем.

Шыңғыс үндемей қалды» [3, 336 б].

Кадетке түспес бұрын Шоканның әкесіне көрсетпегені қалмады. Бір ғана жолдың үстінде Шоқан әрекеттері арқылы бір топ кейіпкерлер жан-жақты бейнеленеді. Осы жол үстіндегі оқиғалар барысынан хабар беретін диалог үлгілері бір жағдайды баяндап, тек кейіпкерлер ойынан хабар беріп, бір сәттегі екі адамның характерін танытып қоймай, екі түрлі ойдың, екі түрлі көзқарастың, екі түрлі мүдденің тартысын әке мен бала арасындағы қай-

шылықты қарым-қатынас негізінде суреттейді. Жазушының осындай үлкен келелі мәселелерді көп ретте диалог арқылы беруіне мән берсек, біз қарастырып отырған диалогтың қолдану аясының кеңдігі және қуаты күшті көркемдік құрал екендігі айқындала түседі.

Сөз етіп отырған әке мен бала проблемасы екі ұрпақ арасындағы қарым-қатынасын көрсетеді. Әдебиеттің предмети қашан да адам болып қала беретіні даусыз. Бірақ сол адамды өнерде суреттеу ерекшелігі өзгертіні хақ. Себебі, адам уақыт, қоғам өзгерген сайын өзгеріп отырады, ал оны көркем бейнеге айналдырар, сан түрлі адамдардың қарым-қатынасын бейнелеуде диалогтың атқаратын қызметі ерекше. Романдағы Шыңғыс пен Шоқан арасындағы қарым-қатынас мәселесі екі түрлі кезең көзқарасын ұстанған аға ұрпақ пен кейінгі буынның қайшылықты қарым-қатынасы төңірегінде көрінеді. Себебі, әке - аға ұрпақ, бала - кейінгі ұрпақ. Өмір сүру кезеңі екі бөлек, ұстанымдары өзге. Мұндағы проблема, түсінбеушілік секілді үйшілік мәселелерді емес, үлкен қоғамдық проблеманы айқын танытқанын ұғамыз.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Досанов С. Шежіре, Коммунистік таңы, 1970, 29 май.
2. Сүйінішәлі Х., Сәбит Мұқанов, Туғанына жүз жыл толуына арналған толғаныстар, Алматы: Қазақ университеті, 2000, 36 б.
3. Мұқанов С., Аққан жұлдыз. Бірінші кітап, Алматы, Жазушы, 1967, 424 б.
4. Бердібаев Р., Қазақ тарихи романы, Алматы, Ғылым, 1979, 240 б.
5. Қабдолов З., Сөз өнері, Алматы, Қазақ университеті, 1992, 350 б.

КЫРГЫЗСТАНДЫН АВТОНОМИЯ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТИЛ САЯСАТЫ ЖАНА КАДР МАСЕЛЕСИНИН ЧЕЧИЛИШИ

СЫДЫК СМАДИЯРОВ*

Annotation

This article is about methods of solving the problems of national language and national cadres in Kyrgyzstan in the 20-30s of the last centuries. In those times the policy was called the policy of corenization (native) as it planned to graduate cadres for the state apparatus among Kyrgyz people, and to translate state documents into Kyrgyz language. The author evaluates the results of this policy. He analyses the modern language policy and at the same time the cadre policy.

Республикабызда кыргыз тилинин проблемасы эң актуалдуу маселелерден болуп кала берүүдө. 1989 - ж. 23- сентябрында Мамлекеттик тил мыйзамы кабыл алынган, бул мыйзам боюнча кыргыз тили мамлекеттик статус алды. 4 жылдан кийин, 1993-жылдын 5-майында парламент эгемендүү Кыргызстандын биринчи Конституциясын кабыл алды, Конституция кыргыз тилин мамлекеттик тил катары бекитти. Мына ошентип, 20 жылдан ашык мезгилден бери республикабыздын титулдук улутунун тили де-юре мамлекеттик тил. Бирок иш жүзүндө кыргыз тили азаркы күнгө чейин андай статуска ээ эмес. Ошондуктан бул маселенин айланасында талаш-тартыш, сын, ар кандай ой-пикир, атүгүл соодалашуу да көп. Акыркы мезгилде биздин парламентарийлер тарабынан ар бир мамлекеттик чиновникти кыргыз тилин билүүгө милдеттендирген мыйзамдын кабыл алынышы проблеманы чечпейт. Тескерисинче ал, башка проблеманы, кадр проблемасын жаратат.

Бул проблема кечээ же бүгүн пайда болгон жок, анын тарыхый тамыры өткөн кылымдын тээ 20-30- жылдарына, же болбосо кыргыз советтик улуттук мамлекеттүүлүгүнүн башатына барып такалат. РКП(б)нын X съездинин резолюциясында көрсөтүлгөндөй улуттук мамлекеттүүлүктөрдүн түзүү жергиликтүү элдин тилин, турмушун, психологиясын билген мамлекеттик жана партиялык аппараты түзүү менен коштолуусу керек болгон.

Өткөн кылымдын 20-30- жылдарында улуттук республикалардагы бул проблеманы чечүүгө багытталган саясат **жергиликтештирүү** саясаты деп аталып, бир топ терең жана масштабдуу иш-чараларды камтыган. Бирок, аталган саясат ал мезгилде да, кийинки жылдары да өзүнүн логикалык натыйжасына чыккан эмес.

1924 - жылы кыргыз элинин эң алгачкы улуттук советтик мамлекеттүүлүгү Кара-Кыргыз автономиялык облусу түзүлгөндөн кийин, жогорку мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын алдында турган негизги проблемалардын бири - областтык бийлик жана башкаруу аппаратын түзүү болгон.

Бул милдеттерди эң таттал шарттарда чечүүгө туура келген. Анткени, башкаруу аппаратын эл массасына жакындаштыруу үчүн эң зарыл болгон кадрлар, айрыкча улуттук кадрлар жетишсиз болгон. Ошондуктан, облаткомдун ишмердүүлүгүнүн негизги милдет автономиялык областтын мамлекеттик аппаратын жергиликтештирүү, жогорку квалификациялуу улуттук кадрларды кыска мөөнөттө даярдоо болгон. Бул максатта ревкомдун алдында

* доцент ЖАМУ, Жалал-Абад ш., Кыргызстан.

иш кагаздарын кыргыз тилине которуу боюнча комиссия түзүлүп, анын төрагалыгына ККАОнун Ревкомунун төрагасы И. Айдарбеков дайындалган.¹ Бирок, тилекке каршы аталган комиссия кандайдыр бир иш алып барган эмес.

КАОнун облаткому түзүлгөндөн кийин апрель айында анын алдында мамлекеттик аппараты жергиликтештирүү комиссиясы түзүлөт.² Анын төрагасы болуп, КАОнун областтык аткаруу комитетинин төрагасы А. Орозбеков дайындалган. Бирок, комиссия өзүнүн ишин 1925 жылдын октябрынын ортосунда гана баштаган. 1925 ж. 17 октябрында комиссия өзүнүн биринчи заседаниесин өткөргөн.³ Бир жумадан кийин комиссиянын Жобосу бекитилген. Ал Жобого таянып комиссия өзүнүн пландуу ишин баштаган.

Жергиликтештирүү комиссиясы чоң укуктарга ээ болгон. Мисалы мамлекеттик ишканаларда практиканттарды даярдоо ишин көзөмөлдөгөн, ошондой эле жергиликтүү улуттук кадрларды туура пайдалануу ишине көзөмөл кылган.

Комиссия жергиликтүү кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо боюнча иш чараларды иштеп чыгуу, чарбалык жана советтик мекемелерде иш кагаздарын кыргыз тилине которуу ишине көзөмөл жүргүзүү, жергиликтүү эмес улуттагы кызматкерлер үчүн кыргыз тилин окутуучу курстарды жана кружокторду уюштуруу, кыргыз тилинде басма ишин пландуу өнүктүрүү иштерине көмөк көрсөтүү укуктарына ээ болгон.

Жергиликтештирүү саясатынын практикалык иши төмөнкү эки милдетти чечүүнү алдына койгон:

- 1) Советтик жана мамлекеттик мекемелерде иш кагаздарын кыргыз тилине которуу жана акырындап иш кагаздарын эки-кыргыз жана орус тилдеринде жүргүзүүгө өтүү;
- 2) Улуттук кадрларды даярдоо жана аларды автономиялык облустун мааппаратына тартуу.

Эки милдет тең бири-бири менен тыгыз байланышта болгон- экинчи маселенин чечилиши белгилүү деңгээлде биринчи маселенин чечилишин шарттаган.

Ал жылдары улуттук кадрларды даярдоонун негизги формасы практиканттардын институту, ошондой эле ар түрдүү кыска мөөнөттөгү курстар болгон.⁴

Жергиликтештирүү боюнча комиссиянын иши бир топ объективдүү жана субъективдүү кыйынчылыктар менен коштолгон. Алар төмөнкү факторлор менен шартталган:

1. Кыргыз калкынын негизги массасынын билиминин эң төмөндүгү. 1926ж. эл каттоо боюнча автономиялык облустун аймагында жашаган 655615 кыргыздын, 30581и, же болбосо 4,6 %ы гана сабаттуу болгон.⁵
2. Партиянын Кыробкомунун жетекчилигинин бул маселеде туруктуу линиясынын жоктугу. Мындай абал 1925жылдын июнь айында «отузчулардын» катында да көрсөтүлгөн.⁶ Бул «катта» партиянын обкомунун жетекчилиги «аппаратты жергиликтештирүү, иш кагаздарын кыргыз тилине которуу» ишинде пландуулук жоктугу үчүн күнөөлөнгөн.
3. Комиссиялардын өз иштеринде так пландын жоктугу.
4. Жаңыдан түзүлгөн партиялык, советтик жана чарбалык башкаруу органдарын бөлүп-жарган кыргыз кызматкерлеринин ортосундагы топтук күрөш.

¹ КРнын БМАСы, ф. 20, оп. 1, д. 3, б. 82.

² Ошол эле жерде, д. 39, б. 23.

³ Ошол эле жерде, д. 157, б. 1.

⁴ Ошол эле жерде, д. 93, б. 29; д. 33, бб. 29-30.

⁵ Всесоюзная перепись населения, Т. VIII. М., 1928, Б. 197-203.

⁶ Абдыкерим Сыдыков - национальный лидер, Бишкек, 1992, Б. 64-67.

Автономиялык облустун көптөгөн мамлекеттик мекемелериндеги жана ведомстволорундагы европалык жетекчилер каражаттын жана жергиликтүү калктан адистердин жоктугун шылтоо кылып, иш жүзүндө жергиликтештирүү саясатын жүргүзүшкөн эмес.⁷

Тилекке каршы мындай мамиле азыркы күндө да орус тилдүү жетекчилер тарабынан мамлекеттик тилди үйрөнүү маселесине карата болууда. Окуу китептеринин жана жакшы окутуучулардын жоктугун шылтоолоп, алар мамлекеттик тилди үйрөнүүдөн качышууда. Бул алардын кыргыз элине, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына болгон мамилеси.

1925ж. декабрынын аягында жергиликтештирүү боюнча облустук комиссиянын алдында ведомстволордогу жергиликтештирүү ишинин абалын текшерүү максатында эксперттик комиссия түзүлгөн.

1926жылдын январь-февралында эксперттик комиссия мамлекеттик ишканалардын аппаратын текшерип, мындай фактыларды аныкташкан. Аппараты жергиликтештирүү саясатын автономиялык облустун дээрлик бардык мекемелеринде иш кагаздарын кыргыз тилине которуу эмес, жергиликтүү улуттун өкүлдөрүн белгилүү бир кызмат ордуна коюу маанисинде түшүнүшкөн.

Натыйжада дээрлик бардык мекемелерде, «Кошчу» союзунун областтык комитетин кошпогондо иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлгөн эмес. Ал эми экономдоо максатында штаттарды кыскартуу практиканттардын эсебинен жүргүзүлгөн. Текшерүү учурунда облус боюнча практиканттардын саны 19 адамды, же болбосо 16 %и түзгөн. Практиканттардын ишин эч ким жетектеген эмес, кээ бир мекемелерде (Соцстрах) кыргыз тилиндеги арыздар кабыл алынган эмес.

Текшерүү көрсөткөндөй облустук бөлүмдөрдөгү жергиликтештирүүнүн деңгээли 8,8 % чегинде гана болгон.

Эксперттик комиссиянын материалдарына таянып жергиликтештирүү боюнча облустук комиссия облустук аппараты жергиликтештирүүнүн жана иш кагаздарын кыргыз тилине которуунун календардык планын иштеп чыккан.

Ошентип, 1926 жылдын жазына карата автономиялык облустун аппаратын жергиликтештирүү боюнча комиссиянын ишинде бир аз алга жылуу байкалган жана анын иши пландуу мүнөзгө өткөн.

КАОнун автономиялык республикага айланышы менен облаткомдун бардык комиссиялары, алардын катарында мааппараты жергиликтештирүү боюнча комиссия да Кыргыз АССРынын БАКына өткөрүлүп берилген. Комиссия борбордук жана жергиликтүү советтик мекемелердин кыргыз улутундагы кызматкерлерди кызматка дайындоо, ошондой эле жергиликтүү квалификациялуу кадрларды пландуу даярдоо ишин координациялоо милдетин уланткан.

Жергиликтештирүү ишинин тездешине түрткү берген чоң окуя 1927 жылдын февраль айында өткөн жана региондогу жергиликтештирүү саясатын атайын караган ВКП (б) БКнын Орто Азия бюросунун XII пленумунун чечими болгон. Бул Пленумдун чечимине таянып, 1927 жылдын июнь айында Кыробком жергиликтештирүүнүн кең масштабдуу программасын кабыл алган.⁸ Анда төмөнкү милдеттер коюлган:

- Иш кагаздарын жергиликтүү тилге которуу;
- Жумушчуларды жана батрактарды көрсөтүү жолу менен советтик аппаратка жергиликтүү калктын өкүлдөрүн кеңири тартуу;
- Өнөр жай өндүрүшүнө жергиликтүү элди кеңири тартуу;
- Жергиликтүү тилди билгендерге жеңилдик берүү жолу менен кыргыз тилин билбеген кызматкерлердин, кыргыз тилин окуусун стимулдаштыруу.

⁷ КР БМАСы, ф. 20, оп. 1, д. 157, бб. 31-33.

⁸ Джунушалиев Дж. Политика коренизации: опыт и проблемы у Коммунист Кыргызстана, 1990. № 1, Б. 69-78.

1928 ж. март айында Кырг. АССРынын БАКы жана ЭКСи республиканын советтик аппаратын жергиликтештирүү жөнүндө токтом кабыл алат.⁹ Бул токтом Кырг. АССРынын бардык наркоматтарын жана республикалык мекемелерди, ошондой эле кантондук жана райондук аткомдорду, аларга баш ийген мекемелерди жана уюмдарды иш кагаздарын кыргыз жана орус тилде жүргүзүүгө, ошондой эле Советтердин борбордук жана кантондук аппаратында жана башка республикалык мекемелерде иштеген европалык кызматкерлерди кыргыз тилин жана жазуусун үйрөнүүгө милдеттендирген. Комиссиянын ишин жакшыртуу максатында 1928 ж. май айында анын курамына Ж. Абдрахманов, Б. Исакеев, К. Тыныстанов, С. Кульматов, Х. Джиенбаев, Т. Токбаев ж.б. - баары 8 адам киргизилген.¹⁰

Эгерде кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүнүн алгачкы жылдарында улуттук кадрларды даярдоонун негизги формалары практиканттардын институту жана кыска мөөнөттөгү курстар болсо, эми жергиликтүү кадрларды өлкөнүн борбордук райондоруна стажировкага жөнөтүү, партиялык агартуучулук системасы, айрыкча көрсөтүүчүлүк болуп калды. Бирок көрсөтүүчүлүктүн оң да терс да жактары болгон. Анны Кыргыз АССРынын ЭКСинин төрагасы Ж. Абдрахманов өз учурунда баса көрсөткөн.¹¹

Жергиликтештирүү комиссиясынын уюштурган жана жүргүзгөн иш чараларына карабастан мааппаратты, айрыкча наркоматтардын аппаратын жергиликтештирүү иши өтө акырындык темп менен жүргөн. Мисалы, 1932 жылдын 1-декабрына карата наркоматтардын аппаратында болгону 115 кыргыз, же 21,7 % иштеген. ЭКСтин аппаратында кыргыздар 25 %ы, Мампланда - 11 % түзүшкөн. Эл агартуу комиссариатында гана абал бир аз жакшыраак болгон. Анда кыргыздар 80%ы түзүшкөн.¹²

Мына ушул абалды эске алып, Кыробком 1932ж. декабрында атайын чечим кабыл алган. Ал чечимге ылайык республиканын мааппаратын жергиликтештирүүнү 1934 ж. Июнуна бүтүрүү каралган. Тилекке каршы бул план ишке ашпай калган. Бул мезгилде бүт өлкөнү, анын ичинде Кыргызстанды да кучагына алган сталиндик репрессиялык кампания башталып калган.

Репрессиялык саясат күч алган кырдаалда мааппаратты жергиликтештирүү жана иш кагаздарын кыргыз тилине которуу саясаты оңой эле жергиликтүү улутчулдук катары бааланышы мүмкүн эле. Көп өтпөй 1934ж. партиянын областтык комитети иш кагаздарын эки тилде жүргүзүүдөн баш тарткан. Алардын жолун башка наркоматтар жана республикалык мекемелер жолдошту. Ошентип көп жылдарга кыргыз тили өз өлкөсүндө экинчи орунга өтүп калды.

Булактар Жана Адабияттар

1. КРдин БМАСы, ф. 20, оп. 1, дд. 3, 20, 33, 39, 93, 157, 204, 321; ф. 21, оп. 2, д. 189, оп. 6, д. 153.
2. КРдин саясий документацияларынын БМАСы, ф. 10, оп.1, д. 66.
3. Абдрахманов Ю., 1916, Дневники, Письма к Слалину, Фрунзе, 1990.
4. Абдыкерим Сыдыков - национальный лидер, Б., 1992.
5. Всесоюзная перепись населения, Т. VIII. М., 1928.
6. Джунушалиев Дж. Политика коренизации: опыт и проблемы ү Коммунист Кыргызстана, 1990. № 1, С. 69-78.
7. К вопросу государственного строительства Советского Киргизстана, 1924-1937 гг. үүСб. док., Фрунзе, 1974, С. 160-162.
8. Смадияров С., Становление и развитие государственного аппарата Кыргызской Республики в период ее автономии (1924-1936 гг.), Ош, 2001.
9. Слово Кыргызстана, 1993, 21 мая.

⁹ К вопросу государственного строительства Советского Киргизстана. 1924-1937 гг. үүСб. док., Фрунзе, 1974. Б. 160-162.

¹⁰ КРнын БМАСы, ф. 21, оп. 2, д. 189, бб. 26-28.

¹¹ Абдрахманов Ю., 1916, Дневники, Письма к Слалину, Фрунзе, 1990, Б. 69.

¹² КР БМАСы, ф. 21, оп. 6, д. 153, б. 140.

